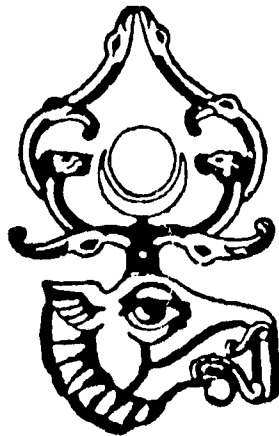

GÖTZ LÁSZLÓ

KELETEN KÉL A NAP

KULTÚRÁNK A TÖRTÉNELMI ÓSIDŐKBŐL

PÜSKI

GÖTZ LÁSZLÓ

KELETEN KÉL A NAP

KULTÚRÁNK A TÖRTÉNELMI ÓSIDŐKBŐL

Első kötet

PÜSKI
BUDAPEST, 1994

© Götz László örököse

PÜSKI KIADÓ Kft.

Budapest I., Logodi u. 16. 1012. Telefon: 201-4444

Felelős kiadó: Dr. Püski Sándor

PÜSKI Könyvesház

Budapest I., Krisztina körút 26. 1013. Telefon: 175-7763

ISBN 963 8256 30 3

ISBN 963 8256 31 1 I.

Tipográfia, tördelés: Dobó Nándor

Nyomás: TIT Nyomda

Felelős vezető: Nyíró András

LÁSZLÓ GYULA

GÖTZ LÁSZLÓ MAGYAR ŐSTÖRTÉNETE

Minden ember sokfajta képességgel indul útjára, hogy azután választott pályája nyomása alatt képességei javarészt elhalványodjanak, s maradjon a „főfoglalkozás”. Elég gyakran megesik azonban, hogy az elfojtott képességek teret követelnek maguknak.

Érthető, hogy azokkal a kutatókkal szemben, akik bezárkóznak a maguk szűk szakterületére, rokonszenvem azoké, akik saját hivatásuk mellett más kutatásokban is képezik magukat. Itt csak egy veszély fenyegethet – a műkedvelősködés. Ez pedig éppen a magyar őstörténet terén burjánzik; kiirthatatlanul. Ilyen aggályokkal vettem kézbe Sankt Pöltenben élő orvosbarátomnak négy kötetét (az ötödik még nem jelent meg) őstörténetünkéről. A magyar emigrációban megjelent őstörténeti könyvekből, tanulmányokból mintegy 1,30 folyómétert foglalnak el könyvtáramban a különböző próbálkozások, ismerem tehát jól az odavetett gyeplővel vágató fantáziát.

Götz László könyveit azonban őszinte csodálattal és sok-sok tanulsággal olvasom, alig hiszem, hogy lenne magyar őstörténészünk, aki ilyen hatalmas irodalmon rágtat volna át magát. Götz nem lelkes műkedvelő, hanem tudományunk komoly és komolyan veendő művelője. Eddig megjelent négy kötete (és egy összegező tanulmánya) 1200 oldalnyi szöveget ad, 600 körül van a hivatkozott szakkönyvek száma, amelyeket nemcsak elolvasott, hanem át is tanulmányozott. Köteteit maga adta ki, sorrendben a következő alcímekkel; I. Az elő-ázsiai ősnyelv felé; II. Kettős mértékkel; III. „Boncold csak nyelvész”; és a IV. kötet első része: A sumér kérdés címmel. Megvallom, számomra rendkívül tanulságos és hasznos volt e kötetek áttanulmányozása, nemcsak a bennük feldolgozott hatalmas tényanyag miatt, hanem módszertani magatartása miatt is. Ezt egy rövid kitérővel is megmagyaráznám.

Élénken él emlékezetemben az, amit *Ligeti Lajos* mondott nekem *A magyarság őstörténeté*-ben írott dolgozatomra, illetőleg az azon alapuló előadásomra 1943-ban. (Pedig ő is nyelvész volt!) „Azért örvendtem tanulmányodnak, mert nem a mi nyelvészeti eredményeinkre építesz. Ne azt halljuk vissza a régészektől, amit mi mint nyelvészek mondunk, mert akkor kutatásunk zsákutcába jut, kimerül abban, hogy egyikünk a másikat igazolja. Munkád kizárólag régészeti forrásokra támaszkodik és a nyelvészekétől eltérő lehetőségeket mutat meg. Ez lenne az útja együttműködésünknek, nem pedig az, hogy mindig nyomunkban jártok.” Ha nem is szó szerint adtam vissza *Ligeti Lajos* szavait, de lényegükben nem tévedtem! Valóban, őstörténeti kutatásunk — részben a magam régebbi

munkái is – a nyelvészek eredményeire épültek. Lényeges azonban, és már itt hangsúlyozom, nem a nyelv anyagának vizsgálatára, hanem a vizsgálatokból a nyelvészek által levont történeti következtetésekre! Nagy különbség ez! Míg szigorúan vett nyelvészeti munkájukhoz nem szólhatunk hozzá, mert nem vagyunk illetékesek, de a területekre és időrendre átvetített eredményeik nem következnek nyelvi megfigyelésből, hanem csupán azok történeti magyarázatai. A nyelvi tények érintetlenül hagyásával és a nyelvészeti történeti elképzelések teljesen elhibázott voltának tudomásulvételével a kérdéseket újra fel kell vetni, és nagyrészt annak a tudományágnak keretén belül kell a megoldást keresnünk, amely a településekkel, népmozgásokkal stb. kézzelfogható anyag birtokában alkotja meg őstörténeti elképzeléseit.

Götz László hozzászólásai ugyanebben a szellemben fogantak a II. kötetben, amikor azért bírálja két őstörténet-könyvünket, mert pusztán a nyelvészeti „történelmet” követik. Götz László munkássága bizonyos fokig pótolja a nálunk elmaradt bírálatot, s ezért csak köszönettel tartozunk neki.

Még egy szót előljáróban, ez Götz László stílusára vonatkozik: mint-ha a hitviták erőteljes hangneme éledne fel, gúnyolódik, erős szavakkal ítélik, a maga fölényének tudatában szinte rendreutasít. Ez kellemetlen művében, de hát a hitvitázókat mi inkább bámuljuk szókimondásukért, semmint elítéljük durvaságukért. Nézzük el a maga igazát védő lendületes stílust a szerzőnek, ne tegyük félre ezért ezeket az értékes köteteket. Ajánlom mindenesetre, ha új kiadásra kerül sor, tompítsa ítélezésének bántó kicsengéseit.

Első kötetének (Altötting, 1981) alcíme: Az európai nyelvtudomány és történelemszemlélet kritikája. Nagyon helyesen látja meg, hogy a nyelvi hatások hátterében egyrészt a művelődési javak elterjedése (ez nem jár népvándorlással), másrészt azonban népi területek, telepítések vannak, s ezt a kérdést nem csupán tudomásulvevőként vizsgálja, hanem keresi az okokat, amelyek egy-egy nagyobb arányú népmozgás mögött állhatnak és az okot a vadász-halász társadalmak és a termelő (földműves-állattenyésztő) közti népesedési különbségekben látja. Míg az előbbinél 100 négyzetkilométer szükséges egy kisebb család eltartásához, az utóbbiakban a népesség szaporodása megszázszorozódik. Ez nekem is egyik érvem volt a tömör uráli lakosság feltevésével szemben. Mármost a kis-ázsiai termékeny félholdban megindult robbanásszerű népességszaporodás nagyarányú kivándorlásokra, gyarmatosításokra vezetett, ami együttjárt a termelés új formáinak elterjesztésével; ezek négy-öt évszázadonként ismétlődnek. Figyelembe véve, hogy az új termelőmódok s velük együtt a városiasodás elsősorban az elő-ázsiai műveltségekben alakult ki, és régészeti kimutathatóan innen terjedt el az eurázsiai földrész keletén, északján és nyugatán; három fő irányt figyel meg a régészeti

nyomok alapján ebben a terjeszkedésben: 1. Anatólián át a Földközi tenger medencéjébe, a Balkánra, Délkelet-, Közép- és Nyugat-Európába; 2. Dél-Szibéria, Turkesztán, Irán, Afganisztán, Nyugat-India és általában Kelet-Ázsia felé; és 3. A délorosz sztyeppe és a Volga-vidék felé.

E megállapításainak igazolására sorra veszi az e területeken megfigyelhető régészeti változásokat. E számadások azt mutatják, hogy e kérdéseket részletekbe menően ismeri, a felhasznált irodalom (itt és másutt) a legújabb munkákat is figyelembe veszi, s nemcsak a nagy összefoglalásokat, hanem a részletek irodalmát is bőven idézi. Nem is kell mondanom, hogy behatóan ismeri a magyar régészeti irodalmat, hiszen magyar az anyanyelve! A magam részéről sajnálom, hogy *Csalog József*nek, a zseniális magyar ősrégésznek munkásságát nem építette bele az egymást követő elő-ázsiai műveltségek hullámainak ismertetésébe. Az elő-ázsiai gyarmatosok az újkőkor és a rézkor folyamán mintegy 3000 éven át szinte folyamatosan töltötték fel többek közt a Kárpát-medencét is. A háromirányú terjeszkedésben nemcsak a népesség túlszaporodása (demográfiai robbanás) játszott szerepet, hanem a nyersanyagok kereskedelme, pontosabb kiaknázása, gyarmatvárosok építése stb. Közben nagyon élénken figyel a régészeti időrendre, amelynek a következőkben is igen nagy szerepet szán. Már ebben a fejezetben is felveti azt, hogy e nagyszámú telepes kitelepülése, kirajzása okvetlenül nyomot kell hagyjon az elárasztott területek őshonos népeinek nyelvében is, hiszen sok új termelési eszközt, tudást stb. terjesztettek el, ennek pedig a nyelvben tükröződnie kellett! Így jut el aztán az indogermán nyelvészet és történelem iskoláinak bemutatásához és erős bírálatához. Tudvalevő az is, hogy a finnugor nyelvészet időrendjét és népeinek történetét nyelvtudományunk erősen köti az indogermanisztika megállapításaihoz.

Érthető tehát, hogy a szerző hosszú oldalakat szentel az indogermán nyelvészeti időrend kialakulásának és cáfolatának. Magam nem érzem illetékességemet e nyelvtudományi kérdésekben, ezért csak röviden foglalom össze Götz mondanivalóját. A hangváltozások törvényére épül az indogermán időrend, mondván, hogy a törvényszerű változások időben egymást váltva következnek be. Götz László megvizsgálván a kérdést, kimutatja, hogy időben egymás mellett élnek a különféle változatok, tehát ezek megfigyelése alkalmatlan arra, hogy időrendet állítsanak fel ezek alapján. Igen ám, de mivel a finnugor nyelvtudomány időrendje (uráli, finn-ugor, ugor) éppen az indogermán „eredményekre” támaszkodik, a finnugrisztika időrendje is megbomlik.

De megbomlik az úgynevezett családfa-elmélet is, hogy egykor egységes nyelvcsaládból rajzoltak volna ki a később rokonnak ítélt népek. Erről már korábban esett szó, amikor arról írt, hogy kezdetleges termelés mellett lehetetlen nagy tömegű, kis helyen tömörödő népről beszélni. Az

őskultúra, őshaza régebbi meghatározásaival szemben Götz László az N.S. Trubetzkoy által kezdeményezett őstörténet híve, amely külön-külön areális (tehát elszigetelten telepedett) kisebb népek nyelvi összemosódását tekintette a közös, közlekedő nyelvek kiindulásának alapjául. Tehát magyarul szólván a mi viszonylatunkban: finnugor egység nem volt, hanem idővel keletkezett, mint közlekedő nyelvi rokonság. Götz külön fejezetben tárgyalja a „szabályos hangváltozások” J. Grimmtől örökölt és mai napig irányadóul szolgáló tételét, és kimutatja ezek másként is magyarázható voltát, vagy egyszerűen a fejlődés irányát. Annak idején nekem is sok gondot okozott e „törvény” megértése, olyan ez, mintha a nyelvek természetrajzában bennfoglalt tétel érvényesülne, de mögötte semmiféle okot nem tudnánk magyarázatként felhozni.

Götz a szavak jelentésárnyalatainak különválasztására talált magyarázatot, míg magam elsősorban arra gondoltam, hogy az idegen „artikulációs bázis”-ba került szavak változnak valóban törvényszerűen, mert alkalmazkodnak a befogadó nyelv törvényeihez, ám „ne tovább”, mondá Anonymus, mivel a nyelvészet nem kenyerem. Bár észrevehető, hogy e kérdések túlnyúlnak a szigorúan határolt nyelvészeti kutatásokon. A hátulévő, mintegy száz oldalon különböző nyelvekből gyűjt hasonló hangzású, azonos vagy hasonló jelentésű szavakból, és szűkebb értelemben vett nyelvészeti kérdéseket tárgyal. Bár ezek a táblázatok a meglepetés erejével hatnak, nem szólhatok a felvetődő kérdésekhez, mivel nem értek hozzájuk. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Götz László igen széles, komplex alapon közeledik a megoldás felé.

Térjünk át a második kötetre, amelynek alcíme: A magyar őstörténet-kutatás módszereiről és eredményeiről (Altötting, 1981), ez is a szerző kiadása. Történettudományi bevezetéséből örömmel emeljük ki azt a törekvést, hogy a méltatlanul elfelejtett vagy éppenséggel kigúnyolt múlt századi kutatóknak igazságot szolgáltatasson, illetőleg tételeiket újra és újra megvizsgálja. E tekintetben egyezik *Szőcs Istvánnal* (Kolozsvár), aki ugyancsak nagy értékeket talált a sokszor gúnyolt *Horvát Istvánnál*. Megszívlelendő ez számunkra is, mert sok olyan felismerésük volt, amely később a nyelvtudomány egyoldalú igájába került történelemtudományunkban elsikkadt.

Az Akadémia és az egyetem által elfogadott finnugor származtatás száműzte a kutatók érdeklődési köréből mindazt, ami ellentmondott volna a tannak, és ez az egyoldalúság mind a mai napig uralkodik a magyar őstörténet kutatásában: a régészek szinte csak illusztrációkkal szolgálnak a nyelvtudomány tételeihez. Ennek bizonyosságára két újabban megjelent őstörténeti munkát elemez: *Bartha Antal*: A IX-X. századi magyar társadalom (1968, 1973) című munkáját és *Fodor István*: Verecke híres útján (1975) című könyvét.

Választása annyiban nem volt szerencsés, hogy Bartha Antal könyve voltaképpen *Molnár Erik*nek A pásztortársadalom válsága címmel hirdette feltevésének kidolgozása. Értékeket benne csupán a bőven idézett szovjet munkák jelentenek, amelyekhez évekig tartó kinti munkája során hozzáférhetett. Mivel azonban megfigyelései (mármint Götzé) módszertani jellegűek, nem térhetünk ki a rövid számbavételtől. Abban is követi Bartha Molnár Eriket, hogy a honfoglalás előtti századokban a magyar népet még ősközösségi állapotban levőnek írja. (Ebben ugyan *Deér József*re is hivatkozhatott volna, avagy jónéhány nyelvészünkre, akik a magyar nyelv őskori állapotát, szavainak eredeti jelentését rávetítették a honfoglalás korára, s ezért azt igen szegénynek, kezdetlegesnek vélték.) Messzemenően épít Bartha a *Gombocz Zoltán* által meghatározott „bolgár-török” csuvasos szókincsünkre. Ennek bírálata közben idéz Götz egy művet, amelyik ismeretlen történet- és nyelvtudományunkban, nevezetesen *J. Benzing*nek megállapításait, aki *Kasgar*ra alapozza, hogy a csuvasban meglevő rotacizmusok nem keletkezhettek a XI. század előtt. Ezek után aligha lehet VI-IX. századi bolgár-török átvételről beszélni s arra elméleteket építeni! Ezt a kérdést a jövőben alaposan meg kell vizsgálniuk nyelvészeinknek-történészeinknek, mert szokás erre, mint „kétségtelen tény”-re hivatkozni.

Bartha eszmefuttatásai kapcsán bőven kitér Götz László az iráni kérdésekre, és nagyjából *Nagy Géza* nyomdokain halad, de idéz más legújabbkori szerzőket is, akik kétségbevonják a sztyeppe iranizálódását. Jómagam úgy gondolom, hogy hitelt kell adnunk az ókori íróknak, akik jártak a szkiták között, s leírásuk erősen mongolos jellegűnek tünteti fel őket. Az Ázsia-kutatás jelenkori nagyjai *F. Hančar*, *B. Jettmar*, *H.W. Haussig* és mások erősen kételkednek az egyoldalú iráni megnevezéstől. Úgy gondolom, szó sem lehet arról, hogy az állatstílus óriási kiterjedését, egyúttal valamilyen szkita birodalomnak fogjuk fel és népét egyöntetűnek. Nyilván többféle és többfajta származású népet illetnek szkita névvel. Götz László is nagyon helyesen írja, hogy a szarvas-istennő összekapcsolja a szkitákat a magyarsággal is (Szarvas-monda). Az iráni nyelvűség ingatag voltának bemutatásakor idézi Götz *Mészáros Gyulát* is, aki ugyancsak belekerült a történettudomány „süllyesztőjébe”. Ne feledjük, hogy a szkiták nemzetiségének kutatása azzal kapcsolatban került Götz László érdeklődésének körébe, hogy Bartha Antal nemes egyszerűséggel iráni nyelvűeknek tartja őket.

Több területen vizsgálja még Bartha őstörténeti ötleteit, s mindannyiszor kimutatja azok felületességét. Sajnos nem ismerhette még Fodor István részletes, lesújtó kritikáját Barthának a Magyarország története I. kötetében írt nagyterjedelmű dolgozatáról, amelyben Fodor az őstörténeti részt hasznavehetetlennek ítéli, joggal. Itt pedig Götz László a honfogra-

lassal kapcsolatos részről írja meg ugyanezt. Éppen e sok negatívum miatt nem tartottam szerencsésnek, hogy Götz Bartha könyvét választotta a finnugor nyelvészek elméleteire támaszkodó magyar régészeti állásponatok bírálatára.

A másik szerző, akinek munkásságában kimutatja, hogy milyen káros lehet a nyelvészetre való egyhangú hagyatkozás; Fodor István munkája (Verecke híres útján). Talán fiatalsága indokolja, hogy néha túl határozott. Így például Götz László kifogásolja azt a kijelentését, hogy: „A hun-magyar rokonság vagy azonosság tehát nyugati krónikás hagyományokon és egyszerű ’történetírói’ kitaláláson alapul.” Szemmel láthatóan itt *Györffy György* (Krónikáink és a magyar őstörténet) megállapításait veszi át, nem saját kutatásán alapul biztonsága. Fodor itt szembekerül krónikáink vallomásaival, ugyanúgy, mint a múlt század és századunk számos magyar történészével is. Aligha vitatható, hogy a kialakuló vagy már kialakult magyarság beletartozott a hun birodalomba, s ennek emlékét őrző fejedelmi családunk hun hagyománya, és a székelységnél is szívósan élő származástudat. Persze ez nem illik bele a finnugor származtatás gondolkörébe. Ugyanilyen átvétel nála *Hajdu Péter* tanítása, amely a tundrákba helyezi az uráli-finnugor nép kialakulásának kezdetét. Annak idején vitatkoztunk is vele, mondván, hogy mi ugyan nem vagyunk illetékesek nyelvészeti eredményeinek bírálatára, dehát a tundra területén e korban hiányzik az emberi élet, így tehát lehetetlenség odatenni az „őshazát”.

Nem térhetünk ki kritikájának részleteire, mert az régészeti szakterületen zajlik le, és az olvasótól is megkövetelné a régészeti ismereteket, hanem összefoglalóan azt írhatjuk: Götz azt veti Fodor szemére, hogy a régészeti tényeket hozzáidomítja a finnugor nyelvészet feltevéseihez. Hadd emlékeztessen ezzel kapcsolatban az olvasót azokra a gondolatokra, amellyel Ligeti Lajos kísérté korai őstörténeti munkásságomat, azt dicsérve benne, hogy nem kerültem a nyelvészet sodrába. Bár Götz komolyabban veszi Fodor munkásságát Bartháénál, hitvitázó modora néha itt is fölényeskedésre vezet, ami semmiképpen nem helyénvaló.

Hadd említsem meg, hogy Götz sokszor hivatkozik munkáimra, és sok hasonló eredményre jut. Ezek közül említsem meg az ebben a fejezetben tett megállapítását: „A jelek tehát arra mutatnak, hogy a finnugor nyelvek esetében nem valamiféle eredeti, egységes ősnyelv szétágazásáról van szó, hanem ellenkezőleg, sok kis törzscsoport eredetileg eltérő nyelveinek fokozatos kiegyenlítődéseről”. Vitatja Fodor egy másik elmentmondást nem tűrő kijelentését, hogy a szkita hagyománynak nálunk „semmiféle tudományos alapja nincsen”. Legyen elég itt a szarvas központi szerepére utalni (Istenanya), hogy elgondolkozzunk a kérdésen (aztán még számos szkita örökség az onogur-avar és Árpád magyarjainak régészeti emlékműanyagában).

Érdekes Götz László hozzászólása a honfoglaláskori sírokban talált szem- és szájfedő lemezekhez. Ezek obi-ugor kapcsolatait először *Dienes István* fedezte fel, Fodor az ő alapján ír, Götz viszont megrajzolja e jelenségek őstörténetét a szkitákig és azon túl. Egyet kell értenünk Götzcel. Széles alapokon vitatja (és itt már elérkezünk a honfoglalást előző századokhoz) a pánalán elméletet, például a szaltovó-majácki művelődés esetében.

Nem szeretnénk itt foglalkozni a „kettős-honfoglalás”-sal kapcsolatban kifejtett Fodor-féle ellenvetésekkel és cáfolatukkal, mert nem tartjuk illendőnek.

Götz László kifogása Bartha és Fodor munkásságával kapcsolatosan az, hogy mindketten a finnugor nyelvtudomány uszályába kerültek és a régészeti tényeket ehhez igyekeztek alakítani. Munkájának harmadik kötetét a finnugor nyelvtudomány módszereinek és eredményeinek szenteli. Szétrombolván az indogermán nyelvtudomány építményéhez hasonló finnugor elméletet, afelé közeledik, amit *Benkő Loránd* magvasan így fogalmazott meg: „A kiterjedt turkológiai és finnugrisztikai vizsgálatok mellett és mögött nem bontakozott ki eléggé, sőt – mondhatni nagyon lemaradt – az a kutatási kör, amelyben őstörténetünk kérdései a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány oldaláról is megvilágíthatók”. Götz ezt a követelményt igyekszik szolgálni, amikor kikel az „ezt eminensen, azt amonnan vettük át” dogmaival szemben. Ám nyelvészeti levelezéseit nem követhetjük, nem lévén nyelvészek.

A negyedfélszáz oldalas harmadik kötet ismertetése így igen kurtára sikerült, merthogy régész létünkre nem akarunk szigorúan vett nyelvészeti kérdésekben állást foglalni. Ugyanígy vagyunk a negyedik kötetrel is (alcíme: Régészeti, etnogenetikai és kutatástörténeti elemzés). Bár ennek a fejezetnek alapvetése régészeti, de a déli nagy kultúrákkal való beható foglalkozás – eddig – kiesett érdeklődési körömből, és így csak ötletszerű hozzászólásokkal tudnám kísérni Götz fejtegetéseit.

Térjünk rá a „legkényesebb” kérdésre, a sumérok szerepére. Erről nyugaton – s nálunk is – sok fellegjáró, sőt, szélhámos nyilatkozat van, néha díszes könyvformában is. A „magyar nyelvben közvetlenül él a sumér örökség” stb. műkedvelő nyelvészkedés tette szinte nevetségessé ezt a „tanítást”. Egészen más közelítésben tárgyalja a kérdést Götz László.

„Végeredményben tehát ezek a régészetileg egyértelműen kimutatható tömeges elő-ázsiai gyarmatosítások teszik elengedhetlenné a sumér nyelv fokozott figyelembe vételét, mégpedig nemcsak a sumér-magyar, illetve a sumér-finnugor viszonylatban, hanem éppúgy a többi nyugat-európai nyelvcsoporthoz, nyelvcsalád nyelv kutatási vizsgálatában is. Vagyis – ezt jól jegyezzük meg magunknak – nem valamiféle különbejáratú sumér-magyar nyelvrokonításról vagy netán nép-leszármaztatásról van

szó, hanem ennél sokkal, de sokkal nagyobb horderejű nyelvtörténeti kérdésről. Nevezetesen arról, hogy a még ma is tömegesen található, igen szoros és frappáns szumér nyelvi megfelelések Nyugat-Eurázsia szinte minden nyelvében, régészeti és őstörténeti ismereteink mai fokán csakis egy ősi nyelvi koiné, azaz nyelvközösség, illetve 'lingua franca' egykori létezésével magyarázhatók az elő-ázsiai térségben, az ottani neolitikus és korai-fémkori időkben.

E nyelvközösség nyelvi elemeinek tömege az Elő-Ázsiából kiindult földművelő, majd később már fémművességgel is rendelkező gyarmatosokkal jutott el Európa és Nyugat-Ázsia délebbi területeire, s az új szálláshelyeken az idők folyamán egyfelől saját belső fejlődés útján eleinte dialektusokra, később önálló, külön nyelvekre oszlott, másfelől pedig a halász-vadász őslakosság nemzetiségi, törzsi nyelvei a közöttük vagy közvetlen szomszédságukban élő elő-ázsiai gyarmatosok nyelvjárásait többé-kevésbé eltorzítva – pidginizálva – kisebb vagy nagyobb mértékben átvették, illetve beépítették saját nyelvrendszerükbe, odaidomították a maguk hangrendjéhez.”

Ha most ezt a nyelvtörténeti szemléletet a magyar és a finnugor nyelvek rokonsági viszonyaira átvisszük, az magyarán azt jelenti, hogy az ún. uráli-finnugor nyelvcsalád esetében nem genetikus, tehát leszármazási nyelvrokonsággal állunk szemben, hanem csupán sok kis paleolitikus-mezolitikus halász-vadász közösség eredetileg különálló nemzetiségi nyelveinek egy délről érkezett, elsöprő kultúrfölénnyel rendelkező földművelő-állattenyésztő-fémműves népcsoport nyelvének domináns areális hatásaira bekövetkezett részleges kiegyenlítődésről, azaz egy ún. areális nyelvszövetségről beszélhetünk...

Götz Lászlónak a komolyan mérlegelő elmélete mellett nem mehet el szó nélkül a magyar kutatás sem. Ebben a rövid bemutatásban nem tártam fel összes vitás, vitatható megfigyeléseit, de – gondolom – ez az ízelítő is elegendő ahhoz, hogy a magyar kutatás részéről az elméletet ismerjék meg és vitassák meg.

Ebben a reményben zárom e monumentális mű méltatlanul rövid ismertetését – amiből rengeteg kétség bemutatása kimaradt –, hozzáfűzve egy személyes vallomást: magam sok elgondolkodtatót találtam az óriási adathalmazból levont következtetésekben, s ezt a gazdagodást kívánom hivatásbeli társaimnak is.

(Zsennye, 1989. március 14-én)

Eddig a „Keleten kél a nap” első négy kötetének bevezető szövege. Halála előtt néhány hónappal fejezte be az ötödik kötetet. Az alább következő rövid írás e kötet bevezetésének készült, bemutatva az első négy kötet megállapításainak következetes befejezését.

Módszere nem változott, szeretne mondanivalóit egy-egy kiszemelt írás bírálatával megmutatni s ezzel egyúttal a magyar régészeti irodalomban eléggé elhanyagolt bírálatokat is pótolni.

Ötödik kötetének első nagy fejezete – szinte önálló kis könyv – a régészeti műveltségek keletkezésével foglalkozik. Ezt a fejezetét tanítani kellene, annyira lényeges. Régészetünk egy ideig szilárdan hitte, hogy a kozmikus szén (C^{14}) mennyiségének mérése szilárd időrendet biztosít és végleg megszabja a régészeti művelődések egymásutánját. Ám a C^{14} -es eredmények alkalmazásával két ellentmondó iskola keletkezett: az egyik a mezopotámiai termékeny félholdból a hirtelen támadt túlnépesedés következtében északra irányuló település, gyarmatosítás, kereskedőtelepek kirajzásában látta a földművelő, állattenyésztő, letelepedett, városfejlődés felé meginduló műveltségek kialakulását, a másik iskola pedig mindezek európai eredetét és nyugatról keletre irányuló kisugárzását vitatta. Mindkettő a C^{14} -es eredményekre hivatkozott. E nyilvánvaló ellentmondás magyarázatra várt. Nos, Götz László a természettudományos szakember mélyreható vizsgálata után fel tudta fedni az ellentmondások okait, a C^{14} vizsgálatokra ható tényezőket, amelyeket legalábbis a fák évgyűrűinek tanúságtételével kell egyeztetni (dendrokronológia). Így az egyes feltevések C^{14} -es alapjait felülvizsgálva, Götz feltétlenül a mezopotámiai termékeny félhold neolitikus forradalmát látja az észak felé irányuló műveltség és nép kirajzás hátterében, s ezeknek régészeti bizonyosságát is adja. Szinte e fejezet összefoglalásaként adjuk át neki a szót: „a Jakucs László által felismert alapvető, elvi-módszertani jellegű hiba következésben a C^{14} módszer manapság még nem tekinthető objektív, természettudományos eljárásnak, mert az ásványi eredetű szénatomok számarányának kiszámítására semmilyen módszerrel nem rendelkezünk...”

Ennek az új felismerésnek jegyében vizsgál új egyiptomi időrendeket, ez a hosszúra nyúlt fejtegetés mellékvágányra tereli a gondolatmenetet s így, bár önmagában értékes hozzászólás, úgy érezzük, felesleges volt ide beiktatni. Annál hasznosabb az a vizsgálata, amelyet Európa műveltségbeli elsőbbsége körül felmerült újabb elméleteknek szentel s amelyben hibátlan módszerességgel cáfolja ezeket. E viták okvetlenül átvezetnek az indogermán (indoeurópai) őshaza kérdéséhez. E fejezetéből számunkra külön érdekessége a népcsaládok elképzelésének és az életföldrajzi őshazakutatásoknak elvi és gyakorlati vitája. Mivel pedig a finnugor őshaza elképzelések és nyelvcsaládoknak gondolata erősen az indoeurópai elméletekre épül, így közvetve a finnugor elképzelések kritikáját is kapjuk. Hasonlóképpen éles bírálatot kap az „ősnyelvek” tana is, ez is átvetül a finnugor nyelvészet hasonló törekvéseire.

Az ötödik kötet harmadik fejezete a magyar őstörténetkutatás legújabb eredményeinek vizsgálatát tűzi ki céljául. Számomra érdekes és

megnyugtató módon erősen közeledik az én szvidéri elméletem felé, afelé tehát, hogy a finnugor nyelvek, illetve nepek a déli, gravetti műveltség északra vándorolt népességével alkotott, külön-külön közlekedő nyelvek során jutottak egymáshoz közel álló nyelveikhez.

Ő azonban közelebbről az andronovói műveltségben és nyelvben látja azt a hatalmas területet elfoglaló kialakult közlekedő nyelvet, amely azután a Kr.e. I. évezred elejéig fennállott. „Majd kb. 1000 és 900 közt a Karasuk kultúra egységének felbomlásával kezdődően a kapcsolatok meglazulása és az előbb említett, nyugatról keletre irányuló vándorlások következtében a kérdéses kulturális és nyelvi szövetség egyes csoportjai nyelvileg is újra külön útra tértek, azaz nyelveik más-más irányokban fejlődtek tovább. Ily módon vehetett részt szemléletünk szerint egyik ilyen korábbi andronovói vagy karasuk kultúrabeli népcsoport később az ind és az iráni nyelvek kialakulási folyamataiban, egy másik részleg minden jel szerint igen fontos szerepet játszott a török nyelvek konszolidációjában, egy harmadik csoport további nyelvi fejlődése pedig az ősmagyar nyelv kialakulásához és a finnugor nyelvek areális kiegyenlítődéhez vezetett.” Így foglalta össze a szerző kutatásai eredményét, amelyben szemmel láthatólag Trubetzkoy nyelvi elképzeléseihez közeledett. A szerző sajnos nem ismerte a magyar embertankutatásnak azokat az eredményeit, amelyek ugyancsak az andronovói területekre teszik a magyarság néppé formálódásának színterét (Tóth T., Henkey Gy.).

E megállapításait követően éles bírálatban részesíti a Magyar Tudomány 1990/3. számában közölt őstörténeti tanulmányokat. A következő fejezetben pedig a Mezopotámiából északra irányuló gyarmatosítások, kereskedelmi utak, bányásztelepülések kérdéseit vizsgálja aprólékos szakirodalmi ismereteivel. Sorrendben az eurázsiai steppeövezet kulturális, ethnogenetikai és paleolingvisztikai összefüggései Elő-Ázsiával címmel, először Nyugat-Ázsia kapcsolatait mutatja be, majd sort kerít Kelet-Európára, és rátér az uráli-finnugor nyelvek rokonságának areális nyelvkiegyenlítődései elméleteire. Ezeket a fejtegetéseit az ugor-magyar nyelvközösség elméletével végzi. Ebben a fejezetben felújítja a századforduló zseniális magyar őstörténészének, Nagy Gézának és társainak (pl. Fiók Károly) elméletét, amelyet a magyar nép és nyelv kizárólagosan finnugor eredetét hirdető Hunfalvy- és Budenz-féle iskola annak idején minden közelebbi vizsgálat nélkül elvetett. Idézem a szerzőtől: „Nagy Gézáék ebbe az 'ugor-magyar' nyelvközösségi csoportba sorolták a magyarokon kívül az ogurok vagy ugorok, az onogur-bolgárok, szabirok és részben az avarok, hunok gyakorlatilag ismeretlen vagy tisztázatlan hovatartozású nyelveit, valamint bizonyos megszorításokkal a Kr.e. 1. évezred szkita-szarmata-szaka népeinek nyelveit is”. Egyszóval Götz László hajlik arra, hogy a krónikáinknak és a múlt századi magyar történeti kutatásnak ad-

jon igazat, a kizárólagos finnugor iskolával szemben. „Nagy Gézáék tulajdonképpen a magyar, az uráli finnugor és a török-mongol (altáji) nyelvek közös vonásait ezen ugor-magyar nyelvközösség areális nyelvkiegyenlítődéseként előidéző nyelvi hatásaiként magyarázták – Trubetzkoyt és a modern indogermanisztikai kutatást több mint négy évtizeddel megelőzve.” Ennek a nyelvközösségnek területe nagyjából azonos az andronovói műveltség területével s így Nagy Gézáék megsejtését Götz vizsgálatai is igazolják.

Végezetül pedig Götz László négy fokozatban látja az eurázsiai történelemnek a magyarság felé vezető alakulását. Az első fokozatban még csak homályosan tapintható ki a Kaukázusban és Ázsiában a mezopotámiai eredet. A második fokozatban az andronovói műveltségben már határozottan körvonalazódik az andronovói műveltség hatalmas területe. A vele való kapcsolatokat az előző fejezetekben tisztázta a szerző. A harmadik fokozat a steppei kultúrák kialakulásának ideje a 2/1 évezred fordulójától követhető, amikor is a ligetes steppe kultúrái délebbre vonulva kialakítják azt a művelődést, amelyet már népnevekkel: kimméri-szkita, szarmata illethetünk, és az addig kihasználatlan óriási kötött talajú füves térségeket értékesítik, majd az északabbi területekre visszahatva (Ananji-no, gorodiscse műveltség) alakulnak ki a magyar, valamint a finnségi népek közti közlekedő-nyelvi kapcsolatok. Különösen (4. fokozat) az obi-ugor, továbbá más nyelvek, főként a cseremiszbán közvetlen magyar hatás tapasztalható. Mindez a középső Volga vidékén játszódhatott le, ahol Julianus az ottmaradt magyarokat megtalálta.

E méltatlanul rövid összefoglalásból éppen a részletező bizonyító anyag bemutatása hiányzik. Ezen csak az egész szöveg bemutatása segíthetne, szerencsénkre ez most megtörtént a „Keleten kél a nap” mind az öt részének bemutatásával. Nem kell ismét és ismét hangsúlyoznom, hogy itt nem a szinte járványossá vált műkedvelői őstörténészkedésről van szó, hanem komolyan veendő új feltevésekről, amelyek egyúttal azt is megmutatják, hogy az eddig elfogadott feltevések is voltaképpen elméletek, amelyeknek az ezt kidolgozó kiváló kutatói együttes adja meg hitelét. Götz munkájában voltaképpen a magyar krónikák tanítása elevenedik meg az újkori kutatások tükrében. Nagy kára lenne őstörténetünknek, ha nem vennék komolyan, nem vitatnák meg tételeit.

1994. március 14-e

László Gyula

I. KÖNYV

AZ ELŐ-ÁZSIAI ÓSNYELV FELÉ

Az európai nyelvtudomány és történelemszemlélet kritikája

1. fejezet

AZ ÚJKŐKORI, KÖZÉPKORI ÉS KORAI BRONZKORI ELŐ-ÁZSIAI MŰVELTSÉGEK HATÁSAI NYUGAT-EURÁZSIA KULTURÁLIS FEJLŐDÉSÉRE

Elöljáróban ismertetjük az elő-ázsiai újkőkör, kőrézkor és korai bronzkor műveltségeinek fejlődését, majd ezek nyugat-eurázsiai kulturális és etnológiai kapcsolatait tárgyaljuk, a jobb áttekinthetőség végett a kérdéses térséget három régióra osztva. Mivel eleve csak Krisztus előtti korokról lesz szó, nem tartottuk szükségesnek ezt minden esetben külön jelölni. A megadott évszámok az ún. hosszú mezopotámiai időrendnek felelnek meg (Strommenger,E.: Fünf Jahrtausende Mesopotamien).

Elő-Ázsiában a Kr.e. 8-9. évezredig visszamenőleg kimutathatók az élelemtermelő gazdálkodás és a megtelepedett életmód emlékei. Kis-Ázsiától Szírián, Palesztinán és Észak-Mezopotámián keresztül Nyugat-Iránig összefüggő láncolatban tárt fel a régészet számos földművelő-állattenyésztő települést ezekből az ősi időkből. A kezdetben még izolált góccok a 6. évezredben már élénk kapcsolatokban álltak egymással. A nagy távolságokat átfogó kereskedelem megindulásának bizonyítéka a kelet-anatóliai és örményországi eredetű obszidián feltűnése az egész területen, valamint a 7-6. évezred fordulóján megjelenő kerámia (Hassuna-periódus, kb. 6000-5600) edényformáinak, díszítő motívumainak szoros párhuzamai, egymástól messze fekvő lelőhelyeken. Meglepően korán, már a 7. évezred elején megjelenik a kalapált réz a kelet-anatóliai Cajönü telepén. A fémművesség kezdeteit tehát minden valószínűség szerint Kis-Ázsiában kereshetjük.

Túl hosszadalmas lenne, ha itt az elő-ázsiai újkőkör (neolitikum), kőrézkor (khalkolitikum) és korai bronzkor műveltségeit kimerítően ismertetnénk, így a részletekerek vonatkozóan a megadott idevágó szakirodalomra hivatkozunk, magunk pedig csak röviden vázoljuk a további fejlődést.

A 6-5. évezred fordulóján már több, régészetileg világosan elkülöníthető műveltséget találunk Elő-Ázsiában, amelyekben a kerámia, a használati eszközök, az épületek és a mindenütt nagy számban előforduló – valószínűleg termékenységi kultuszt idéző – női agyagszobrocskák, jellegzetes formákban jelennek meg.

5600-5000 között a Zagrosz hegységtől a későbbi Asszíriáig kialakul a samarrai műveltség, ettől nyugatra, északnyugatra pedig egészen a Földközi-tengerig, a kilikiai Mersinig és a Van-tó környékéig a Tell Halaf-kerámia köre, amely szoros kapcsolatokat mutat a valamivel későbbi

dél-mezopotámiai Eridu-Ubaid-műveltség első és második szakaszával (5400-4500). Az Eridu-Ubaid-műveltség 4500 körül kiterjcszkedik színté az egész Tell Halaf területre, sőt Samarra környékére, valamint Nyugat-Iránra is. (Ubaid 3. és 4. periódusa, 4500-3800). Ez az első egységes, egész Mezopotámiát és a környező területeket magába foglaló kultúra. Kisugárzásai kelten az Indusig, északkeleten Turkesztánig, nyugaton pedig Egyiptomig kimutathatók.

Kb. 3800-3200-ig tartott az Uruk-korszak. Ekkor már bizonyítható a szumérok jelenléte Mezopotámiában, bár több kutató az ubaidi műveltséget is a szuméroknak tulajdonítja. Ez azonban mai ismereteink mellett egyelőre csak valószínűsíthető, de biztosan nem állítható. A legelterjedtebb nézet szerint a szumérok a 4. évezred elején vándoroltak be Mezopotámiába, északi vagy északkeleti irányból. S.N.Kramer, az egyik legnevesebb mai szumérológus, az „Eumerkár és Aratta ura” c. ősi szumér eposz és egyéb megfontolások alapján azt állítja, hogy a Káspi-tenger déli partvidékéről, vagy a Zagrosz hegységtől keletre elterülő térségből jöttek. Ezt a bevándorlási utat látszanak alátámasztani az Uruk-kor, valamint Észak-Irán és Transzkaukázia egykorú kerámiájának kétségtelen párhuzamai is. Mivel azonban az észak-iráni kerámia időrendjét még nem sikerült kielégítő pontossággal meghatározni, ezt a kérdést egyelőre függőben kell hagynunk. (B.Hrouda: Vorderasien.)

A következő, ún. Jemdet Nasr-periódus kb. 3200-2900-ig tartott, ezután pedig az akkád birodalom megalakulásáig (2450-2400 körül) számítjuk a korai szumér dinasztiák korát. 2300 körül a Zagrosz vidékéről betörő guti nép megdöntötte az akkád birodalmat és mintegy 70-100 évig uralkodott Mezopotámián. Ezek kiverése után szervezte meg a III. uri dinasztia az újszumér birodalmat (kb. 2200-2100 között), amely azonban 100 éves fennállás után a szemita amoriták tömeges bevándorlása és pusztításai, valamint Elám egyidejű támadásai következtében összeomlott. Az ezt követő eseményekre nem szükséges kitérnünk, mert már kívül esnek azon az időszakon, amelyet most meg akarunk vizsgálni.

Az elő-ázsiai földrajzi térség előbb ismertetett fejlődése tehát, mai ismereteink szerint, évezredekkel előzte meg földünk többi régióinak művelődését. A letelepedett életmódra való áttérés, az élelemtermelő gazdálkodás – földművelés, állattenyésztés – az érctartalmú kőzetek titkainak felfedezése és a belőlük – eleinte kalapálással, majd olvasztással – nyert fémek mind nagyobb mértékben meginduló felhasználása, azaz az anyagi civilizáció alapfeltételei kivétel nélkül mind e térben jelentkeztek olyan korai időkben, amikor másutt még csak kezdetleges őskőkori (palcolitikus), legfeljebb átmeneti kőkori (mezolitikus) állapotokat találunk. De ugyanígy a szellemi kultúra első megfogható megnyilvánulása is: magasabbrendű vallási és kozmológiai képzetek kialakulását, városok,

államok keletkezését, az frás feltalálását, szintén Elő-Ázsiában regisztrálhatjuk legelőször.

Elvileg ugyan elképzelhető lenne, hogy előbb-utóbb az emberiség többi része is eljuthatott volna – egymástól függetlenül is – hasonló művelődési szintre, a régészeti adatok azonban mást mutatnak. A leletek fényénél ugyanis azt látjuk, hogy Eurázsia legnagyobb részében még évezredekkel az előbb ismertett elő-ázsiai fejlődés után is megmaradt a népesség az őskőkori – átmeneti fokon, és a művelődés kezdetei e térségekben minden esetben az elő-ázsiai – mezopotámiai góc régészeti világgal dokumentálható befolyásainak tulajdoníthatók. Nyomról nyomra, lépésről lépésre követhető a közel-keleti ősi kultúrák fokozatos kiterjeszkedése: először a környező, közvetlenül szomszédos területekre, majd a távolabbi vidékekre is, a vízbe dobott kő által okozott koncentrikus hullámok gyűrűzéséhez hasonlóan. Ez a jelenség nyilvánvalóan bizonyítja, hogy Eurázsia nagyobbik részében semmi esetre sem számolhatunk egyes területek önálló fejlődésével, hanem – legalábbis a térség nyugati felében – szinte a részletekbe menően érvényesül az elő-ázsiai primér kultúrák megtermékenyítő hatása a különböző művelődési gócok kialakulásánál.

Ezeket a néhol kisebb, máshol nagyobb mértékben jelentkező, bizonyos régiókban azonban a kultúra minden terére kiterjedő közel-keleti – mezopotámiai kultúrateremtő hatásokat igyekezzünk a következőkben nyomon követni, és az összefüggéseket esetről esetre kimutatni.

Globálisan tekintve, az elő-ázsiai műveltségek terjeszkedésénél három fő irányt különböztethetünk meg:

I. Északnyugat felé, Anatólia közvetítésével, a Földközi-tenger medencéjébe, a Balkánra, Délkelet-, Közép- és Nyugat-Európába.

II. Északkelet felé, a Zagrosz hegységen és Iránon át Turkmenisztánba, majd innen egyrészt Afganisztán és Nyugat-India, másrészt Dél-Szibéria és Kelet-Ázsia területeire.

III. Észak felé, Transzkaukázia közvetítésével, a Kaukázuson keresztül Dél-Oroszország és a Volga-Ural-tér irányába.

Legcélszerűbbnek tartjuk e hármas beosztás alapján külön-külön ismertetni az egyes térségek neolitikus és korai fémkori fejlődését.

Jelen munkában nem térünk ki a Kelet-Afrikában (Egyiptom) és Dél-Arábiában is megállapítható, szintén igen jelentős elő-ázsiai kultúrhatásokra, mert ezek külön értekezést igényelnek.

I. Délkelet-, Közép- és Nyugat-Európa

A ma ismert legkorábbi európai újkőkori műveltségek a 6. évezred elején Thesszáliában alakultak ki (Nea-Nikomédia, Sesklo) és csakhamar (5000

körül) áttérjedtek a Balkán félszigetre és a Kárpát-medencébe is (Starčevo-Körös). E délkelet-európai – közép-európai vidékek neolitikus kultúrái kivétel nélkül Anatólián és az Égei-tengeren keresztül tömegesen, több hullámban érkező elő-ázsiai földműves telepések alkotásai. A bevándorlók magukkal hozták eszközeiket, kerámiájukat, agyagfiguráikat, építkezési módszereiket, települési formáikat, vallási képzeteiket (termékenység kultusz, istenanya-tisztelet, bikakultusz stb.), szokásaikat, szimbólumaikat. Mindezek egészen Magyarorszáig, a Duna és a Tisza környékéig, egytől egyig kimutathatók emléktárgyaikban. A 4. évezredből származó tordosi és más erdélyi telepek piktográfikus jeleinek megfelelőit Trójában és Mezopotámiában találjuk meg, ugyanebből a korból. A 3000 körüli Tisza-műveltség „tell”-jei az elő-ázsiai települések pontos másai. A szoros kapcsolatok azonban a későbbi időkben sem szakadtak meg: a tatárlaki piktográfikus táblák a Jemdet Nasr-kori szumér piktográfikus jelekkel egyeznek meg (3000 körül). A késő-újkőkori Lengyel-műveltség – a 3. évezredben – jórészt egy újabb közel-keleti telepési hullám alkotása.

Megfelelő „fáziskéséssel”, 500-1000 év múlva, jelenik meg a földművelés, a kerámia, a letelepedett életmód, Európa északabbi és nyugatabbi területein. Itt azonban már elsősorban csak kultúrhatásról beszélhetünk, elő-ázsiai telepések nagyobb számban nem mutathatók ki. Az itteni népek tanítómesterei a kárpát-medencei műveltségek voltak. A 4. évezredben – Hollandiától a Dnyeszterig – kialakult a szalagdíszes kerámia műveltségi köre; Európa északabbi tájainak első földművelő kultúrája, amely a legtöbb műveltségi impulzust a Körös-kultúrától kapta. A szalagdíszes kerámia műveltsége pedig a maga részéről nagyon erősen hatott északi és nyugati szomszédaira. Átadta nekik a földművelés, az edénykészítés ismereteit.

A Kis-Ázsia – Égei-tenger felől érkező elő-ázsiai telepések tehát az egész újkőkor folyamán ismételt, több hullámban áramlottak Európába. Újra és újra felfrissítették és megtermékenyítették az itteni műveltségeket, de igen jelentős elő-ázsiai embertömegeket is hoztak a Balkánra és a Kárpát-medencébe. Ez utóbbi körülményt szeretnénk nyomatékosan hangsúlyozni, mert e térségek paleo-etnogenézisében az említett elő-ázsiai bevándorlóknak kimagasló szerepet kell tulajdonítanunk. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy nagyobb népsűrűséget csak a földművelő kultúrák tudnak eltartani, a halász-vadász-gyűjtögető őslakosság tehát etnikailag csupán jelentéktelen mennyiséget képviselhetett. E gondolatmenetünk helyességét a Balkánon még ma is vezető szerepet játszó dinári típusú népesség is alátámasztja, melynek legközelebbi embertani rokonságát az elő-ázsiai-armenoid típus képviseli.

A Földközi-tenger nyugatabbi vidékeire is elő-ázsiai telepések vitték az újkőkori műveltséget. Az első hullám – a 6. évezredben – az ún. car-

dium-kerámia csoportjainak kialakulásához vezetett a Földközi-tenger térségében, Olaszország, Dalmácia, Franciaország, Spanyolország partjaiban. Ezek fejlődése azonban megrekedt.

Sokkal jelentősebbek voltak a későbbi bevándorlások, amelyek a 3. évezredben a megalit-műveltségekben jelentkeztek a Mediterráneumban, az Atlanti-óceán partvidékein és egészen Skandináviáig kimutathatók. E gyarmatosítás kiindulópontja is Elő-Ázsia volt. A jelek szerint a telepek ide is több hullámban érkeztek és főleg az érclelőhelyeket szállták meg. A megalit-műveltségekhez tartozott a harangalakú edények népe is. Ezek az európai újkőkor végén nyugat felől egészen Magyarorszáig hatoltak és ismerték a rezet, aranyat. Több kutató érckereső csoportokat lát bennük.

Tekintettel a megalit-építmények hatalmas méreteire és tömeges előfordulásaira, Dél- és Nyugat-Európában szintén jelentős mértékű elő-ázsiai letelepedésekkel számolhatunk. Különösen fontosnak tartjuk, hogy az ércben gazdag vidékek birtokbavételében megnyilvánuló tervszerűsége rámutassunk, mert ez tudatos, gazdasági érdekű gyarmatosításra vall.

Magyarországon Kr.e. 2700 körül jelenik meg a réz, egyelőre még csak szóróványosan. A 3. évezred közepén kezdődik a tulajdonképpeni rézkor. Ekkor indul meg az ércbányászat Erdélyben – legalábbis a kutatók egyik csoportjának véleménye szerint. Az elő-ázsiai bevándorlása ebben a korszakban is tovább tart. 2200 körül ismét több telepes hullám érkezik délről, a népesség jelentékenyen megnövekedik. 2100-tól kialakul a péceli (bádeni) műveltség, amely az egész Kárpát-medencére kiterjedt, sőt Kelet-Ausztriában, Cseh-Morvaországban is megtalálható. Jellegzetes urnáinak közeli párhuzamait Trója II-V. rétegéből ásták ki. Valószínű tehát, hogy a délről jött népcsoportok a trójai kultúrával hozhatók közelebbi összefüggésbe.

Európa első bronzkori civilizációi is Elő-Ázsia hatására alakultak ki: a 3. évezred derekán Kréta szigetén és az Égei-tenger partvidékein. Nem sokkal ezután megjelenik a bronz a többi déli parti régióban is és innen a folyók mentén hatol tovább északra: 1900 körül elér a Kárpát-medencébe, majd 1700 táján Közép-Európa egyéb vidékeire is. Az elterjedés irányából nyilvánvalóan megállapítható, hogy itt is elő-ázsiai hatások nyomultak a partokról a belső területek felé, mintegy a kereskedelmi utakat követve.

De nem csak kereskedelmi kapcsolatokról tudunk. A 3-2. évezred fordulóján Kis-Ázsiából – több szakember véleménye szerint Transzkaukaziából – újabb népcsoportok nyomultak a Balkánon keresztül a Kárpát-medencébe és a mai Románia területére. Ezek hozták a bronz ismeretét. Kevéssel azelőtt nyugatnak törtek a dél-oroszországi gödörsíros (kurgán) műveltség egyes népcsoportjai is és több hullámban behatoltak a Tisza

vidékére. Itt elkeveredtek a pecceli (bádeni) műveltség népével, amely utóbbi nép jelentős hányada viszont – mint előbb láttuk – Trója környékéről érkezett a rézkor második felében.

A középső bronzkorban két fejlett fémfeldolgozó központ alakult ki Közép-Európában. Az ún. halomsíros műveltség területén az alpesi – nyugat-magyarországi, valamint keleten az erdélyi. A kettő közötti határ nagyjából a Duna–Tisza-köze volt. Az erdélyi bronzműves központ formakincsével, mesterségbeli színvonalával kimagasló helyet foglalt el az akkori Európában. Igen erős kapcsolatai voltak a Pontusz, a Kubán-vidék és a Kaukázus fémipari központjaival. Ezeknél a közép-európai bronzcentrumoknál is első pillantásra szembeötlő az a körülmény, hogy mindkét központ olyan területeken alakult ki, ahol a korábbi időkben ismételtén nagymértékű elő-ázsiai településeket regisztrálhattunk.

Az európai neolitikum, réz- és bronzkor bemutatásánál az eddigiekben főleg Kalicz Nándor, Kovács Tibor, László Gyula és Jan Filip könyvészetünkben megadott műveire támaszkodtunk.

Feltétlenül meg kell említenünk azonban, hogy az ősi Égei-tengermenti és balkáni műveltségek egyik legkitűnőbb szakértője, Fritz Schachermeyr, 1976-ban megjelent hivatkozott művében alapvetően más konklúzióra jut a fémművesség délkelet- és közép-európai kezdeteit illetően. Szerinte ugyanis már a korai Vinča-periódusban – tehát Kr.e. 3500 körül – megjelenik az északi Balkánon az egyszínű, fényezett kerámia, ami kétségtelenül az ún. „fém-sokk” („metallurgischer Schock”) jele a fazekasoknál: azaz hogy a „modern” fémedényeket igyekeztek utánózni. Ezt a „divatot” egy sor környező műveltségi csoport is hamarosan átvette. Schachermeyr megfigyeléseinek alaposságát (fémsokk-tézisét már az 50-es években kifejtette) frappánsan bizonyítják a nemrégiben Belgrád közelében felfedezett, 4. évezredből származó rézbányák. E tények alapján Schachermeyr egy észak-balkáni-erdélyi fémműves központ létezését a 4. évezredben bizonyítottak tartja. De még többet is mond. Kétségtelen észak-balkáni, Starčevo- és Vinča-hatásokat mutat ki az egykorú görögországi műveltségekben. Később pedig, 3000 és 2500 között, a bükki, tiszai és a tordosi műveltségek „egészen masszív hatását” állapítja meg a thesszáliai Arapi- és Dimini-kultúrákra.

Mindket korszakból bő példákat sorol fel állítása bizonyítására. Igen valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a 4. évezred végén a Kárpát-medence magasabb fejlődési fokon állt, mint a Dél-Balkán, a mai Görögország területét is beleértve.

Schachermeyr egyáltalán nem áll egyedül e nevezetével. Hasonlóan vélekedett a közelmúlt világhírű angol régész-kultúrtörténésze Gordon Childe is. „Vorgeschichte der europäischen Kultur” c. művében a balkáni és kárpát-medencei neolitikus műveltségeken kívül a szalagdíszes ke-

rámia körét is elő-ázsiai telepeseknek tulajdonítja, a moldvai nyugat-ukrajnai Cucuteni-Tripolje műveltséggel együtt, amelyet szerinte a kárpát-medencei és a balkáni műveltségek elő-ázsiai eredetű népességeinek továbbterjeszkedése alakított ki. A Tripolje-kultúra leletei teljesen megfelelnek a korábbi észak-balkáni és erdélyi műveltségek emléktárájának írja (anyaistennő, termékenység kultusz, pecsétnyomók stb.). A bodrogkeresztúri és a péceli kultúra (a 3-2. évezred fordulóján) tárgyalásánál nyomatékosan rámutat arra, hogy az itteni ökrösszekérrel való temetkezések pontos másait a 2600 körüli Ur-i királysírokban és a kb. 2300-2200-ból származó majkopi kurgánokban találhatjuk meg. A sokrétű párhuzamok feltétlenül organikus mezopotámiai kapcsolatokat bizonyítanak. Erdélyben ebben az időszakban már valódi fémiparról beszélhetünk. A fémtárgyak kifejezetten anatóliai típusúak, ami szintén egyértelműen Elő-Ázsia direkt hatásainak a jele.

Childe-dal szinte mindenben azonos felfogást vall Franz Hančar is „Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit” c. hatalmas monográfiájában. Megállapítja, hogy a Tripolje-műveltség nem más, mint a balkáni és a kárpát-medencei („dunai”) műveltségek keleti terjeszkedése és nagyon fontos összefüggéseket mutat Elő-Ázsiával is. A házi tűzhely alatt eltemetett bikafej például az elő-ázsiai bikakultusz meglétét bizonyítja. Magyarországon pedig a 2000-ből származó budakalászi kocsimodell konstrukciója teljesen megegyezik az Ur-i kocstiletekével.

Rövid áttekintésünket Schachermeyr egyik korábbi munkájával fejezzük be, ahol a régebbi, neolitikus időkről szólva kifejti, hogy az egész sesklói formakincs megtalálható az újkőkori és kőrézkori észak-mezopotámiai (Hassuna, Samarra), szíriai (Tell Halaf), kilikiai (Mersin) és közép-anatóliai (Ališar) kultúrkörök leleteiben; tehát nem csupán szimpla egyezésekről, hanem teljes azonosságról kell beszélnünk. Észak felé tovább tekintve pedig Starčevo és Körös műveltségei nem mások, mint Sesklo filiálkultúrái. Azaz az elő-ázsiai műveltségek már a Kr.e. 5. évezredben, közvetlen úton terjeszkedve elérték a Kárpát-medencét. (F. Schachermeyr: Die vorderasiatische Kulturtrift.)

Mindezen körülmények ismeretében nagyon is kézenfekvő tehát, hogy nem tekinthetjük pusztán véletlennek az alsótatárlaki szumér piktográfikus táblák felbukkanását sem – éppen Erdélyben és éppen abban a korban (Kr.e. 3000 körül), amikor a kárpát-medencei és Duna-menti műveltségek a jelek szerint az európai fejlődés élén jártak. Sokkal többről van itt szó, mint csupán kereskedelmi vagy más úton-módon odavetődött szóróanyagokról. E véleményünkben csak megerősíthet bennünket az időközben Kolozsváron talált kykládi típusú vitorlás hajó rajza ugyanebből a korszakból. De azt se felejtjük el mérlegelésünkbe bevonni, hogy a kárpát-medencei – erdélyi és az észak-balkáni műveltségek terjeszkedése által kialakult

Tripolje-kultúra is pontosan ebben az időben – Kr.e. 3000 táján – jelenik meg a moldvai-ukrajnai térségben. Erre a körülményre majd a kelet-európai és Volga-Urál vidéki fejlődés tárgyalásánál még visszatérünk.

Az előadottak alapján leszögezhetjük, hogy Dél-, Közép- és Nyugat-Európa újkőkori és korai fémkori műveltségeinek keletkezését, fejlődését csakis az elő-ázsiai primér kultúrák közvetlen és masszív hatásaival magyarázhatjuk. Ezen felül pedig az elő-ázsiai gyarmatosok – minden kétséget kizáróan adatolható –, majd 3000 éven át folyamatosan ismétlődő tömeges bevándorlási hullámai olyan elsőrendű fontosságú paleoetnográfiai és paleolingvisztikai kérdéseket vetnek fel, amelyeket semmiféle, a tudományos módszeresség igényével fellépő jövődöbeli kutatás sem hagyhat figyelmen kívül.

II. Ázsia

A mezopotámiai Hassuna-műveltség már 5000 előtt feltűnik az iráni Tepe Sialk I. periódusának leleteiben, majd nemsokára Turkmenisztánban is (Dzseitun vagy Chagalli kultúra, azután az ún. Mondjukli-periódus), földműveléssel, falusias településekkel és kerámiával. Röviddel ezután Samarra és Tell Halaf, majd Eridu és Ubaid kerámia-típusai is szinte változás nélkül jelennek meg Nyugat-Iránban (Sialk III.), Észak-Iránban (Hissar I.), Turkmenisztánban (Namazga I.), Afganisztánban (Mundigak I.) és Beludzsisztánban. Tepe Sialk III/5-ös rétegének (4. évezred első fele) kerámiáján található mértani minták „majdnem összetéveszthetők az egykorú ubaidiakkal”. (Jean L. Huot: *Persien I.* 107. old. *Archaeologia mundi.*) A turkmenisztáni Namazga I. periódus (3800-3500) női agyagfigurái pedig „meglepően hasonlítanak az egyidejű ubaidiakra” (George F. Dales: *Turkmenistan. Propyläen Kunstgeschichte*, 1974. XIII. kötet 168. old.).

A Namazga I. periódusban már megjelenik a réz is. Ezeket a műveltségeket egy Mezopotámiából Nyugat- és Észak-Perzsián át Turkmenisztánba irányuló tömeges bevándorlás hozta létre. (K. Jettmar *et alii*: *Geschichte Mittelasiens*, 1966. *Handbuch der Orientalistik*; S. P. Tolstow: *Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur.*) Az előbb említett Tepe Sialk III/4-es rétegében, úgyszintén az egykorú Tepe Hissar I. periódusában is 3500 körül feltűnik a fazekaskorong, amelynek legkorábbi alkalmazása a mezopotámiai késő-Ubaid-, korai Uruk-korban, kb. 3800-3700 között mutatható ki. Turkmenisztánban ugyanekkor teljesen párhuzamos fejlődést láthatunk. A Namazga II. periódusban (3500-3000) itt is megkezdődik a pecsétnyomók használata, a réz mindinkább elterjed. Ezek a hatások Afganisztánon át Beludzsisztánig egységesen nyomon követhetők. Az egész területen tömegesen találhatóak a női agyagfigurák is, amelyek közül nem egy igazi művészi alkotásnak nevezhető.

A 4. évezred végén, Sialk IV. periódusában újabb crős mezopotámiai hatásokat észlelünk. Uruk-kerámia és szumér piktográfikus táblák jelennek meg, mezopotámiai eredetű pecséthengerek kíséretében. A szintén nyugat-iráni Godin-Tepe (Kermansah és Hamadan között) V. rétegében ugyanebben a korban tipikus Uruk-kerámiát találunk, amelyct Mezopotámiából vagy Elám nyugati, Mezopotámiával közvetlenül határos sík vidékéről érkező gyarmatos népesség hozott magával. (P. Amiet: *Die Kunst des Alten Orients*, 552. old.)

Az ez idő tájt megszilárduló szumér városállamok tehát már igen korán kiterjesztették kulturális befolyásukat a nyugat-iráni területekre, sőt telepes rajokat is küldtek oda. A szumér hatások azonban hamarosan elérték Turkmenisztánt is, majd Afganisztánon és Beludzsisztánon át egészen az Indusig nyomon követhetők. E területeken a Kr.e. 3000-2500 közötti időszakban (Turkmenisztánban Namazga III. periódusa) az urbanizáció kezdeteit figyelhetjük meg. Citadellák, városias települések keletkeznek: Altin Tepe Turkmenisztánban, Mundigak Afganisztánban.

E rendkívül gyors ütemű és több ezer km-es távolságokra ható mezopotámiai-szumér kultúr-kisugárzásokat a legtöbb kutató a lazurkő-kereskedelem útvonalainak kialakulásával magyarázza. A szuméroknál ugyanis igen nagy becsben állt az Afganisztánban bőségesen található lazurkő (lapis lazuli). Fontos volt tehát a behozatal megszervezése és biztosítása. Nem tudjuk egyelőre még végérvényesen eldönteni, hogyan oldották meg a szumérok ezt a feladatot: gyarmati települések vagy katonai őrsegek láncolata által-e, vagy másképpen. Annyi azonban bizonyos, hogy a lazurkő a 4. évezred végétől kezdve folyamatosan és nagy mennyiségben áramlott Mezopotámiába, ami viszont nemcsak a kereskedelmi utak szilárd ellenőrzését, hanem az afganisztáni bányászat nagymértékű megszervezését, kifejlesztését is feltételezi. Nem hisszük, hogy messze járunk a valóságtól, ha a városias települések rohamos kiépülését a 4-3. évezred fordulója után, pontosan az északi lazurkő-útvonal mentén (Sialk IV., Hissar II., Turang-Tepe Iránban, Namazga III., Altin-Tepe Turkmenisztánban, Mundigak Afganisztánban), tudatos szumér gyarmatosító tevékenység számlájára írjuk. Annál is inkább, mert egy 3000 körül végbe ment – immár tehát második – nagyméretű, Mezopotámiából kiinduló bevándorlásnak Észak-Iránban és Turkmenisztánban félreismerhetetlen embertani bizonyítékai találhatók. 3000 és 2000 között állandóak a szoros kapcsolatok Mezopotámia és Turkmenisztán között, sőt az egész 3. évezredben folyamatosan tart a Mezopotámiából Turkmenisztánba irányuló bevándorlás is. (Jettmar et alii: *id.m.*; Tolstow, S. P.: *Auf den Spuren der althochmesischen Kultur*.)

Ezek a régészeti is kimutatható ismételt mezopotámiai-szumér kirajzások, gyarmatosítások egyúttal azt is bizonyítják, hogy a fejlett, öntö-

zékes mezőgazdaságot űző, szervezett városállamok kereteiben élő mezopotámiai-szumér népesség gyors szaporodása szabályos – nem is túlságosan nagy – időközökben szükségessé tette a népfelosztás levezetését, amelyet a fenti tények tanúsága szerint gyarmatos-telepes rajok kibocsájtásának útján oldottak meg. Az előbbieken láthattuk, hogy ez a folyamat már a neolitikum és a kőrézkor idején megindult, s Dél-, Közép-Európa, valamint Irán, Turkmenisztán gyéren lakott területeit elő-ázsiai telepések ismétlődő hullámaival töltötte fel.

Volt azonban egy másik, déli lazurkő-útvonal is. Ez Elámon át a dél-iráni Tepe Yahja és a kelet-iráni Šahr-i-Sokhta közvetítésével ért el Afganisztánba. Šahr-i-Sokhta-ban több Jemdet Nasr-kori mezopotámiai hengerpecsétet találtak.

E nyomok alapján a kutatás az Indus (Harappa)-műveltség keletkezésében is igen jelentős szerepet tulajdonít a két irányból is érkező és Afganisztán, Beludzsisztán területén találkozó mezopotámiai művelődési impulzusoknak, bár a közbeeső iráni-afganisztáni régiók igen hiányos régészeti átkutatottsága következtében e kérdésben még nem látunk tisztán.

Turkmenisztánban a következő időszakban, Kr.e. 2500-tól 2000-ig, amely a Namazga IV. periódusnak felel meg, eleinte töretlen a fejlődés. Turang-Tepe, Namazga-Tepe, Altin-Tepe igazi városokká nőnek. Altin-Tepe az ásató szovjet tudósok szerint fallal volt körülvéve. Ugyanitt egy 27,5 x 10,5 m-es alapterületű, 8-10 m magas, tehát tekintélyes nagyságú szumér típusú lépcsőzetes toronytemplom (zikkurat) épült, amelyet a későbbi időkben jelentősen kibővítettek. Végso formájában homlokzatának hossza 55 m, magassága pedig legalább 12 m volt. Turang-Tepén, a Káspi-tó délkeleti sarkában, a legutóbbi években egy még monumentálisabb toronytemplomot találtak. Ezek a zikkurátok a Kr.e. 3. évezredbeli szumér műveltség Turkmenisztánig terjedő elő-ázsiai hegemoniájának kétségtelen bizonyítékai. (P.Amiet: i.m. 137. old.)

A fazekaskorong e korban már mindenütt általánosan használatban volt. Ismert a bronz is. Az afganisztáni Mundigak ezidőben már szintén város: fallal, monumentális palotával és templommal. (Mundigak IV.)

A 3. évezred végével azonban – a szovjet tudósok szerint valamivel későbben – a fejlődés megakad, majd rövidesen elnéptelenednek a turkmenisztáni városok – ugyanígy Mundigak is. E feltűnő jelenségre eddig nem találtak kielégítő magyarázatot. Legtöbbször ökológiai változásokban, az oázisok kiszáradásában keresik az okát.

Arra a kérdésre, hogy hová tűntek el Kr.e. 2000 körül ezek a mezopotámiai eredetű és mezopotámiai műveltségű népek, amelyek akkor már évezredek kultúrtradíciókra tekinthettek vissza, a választ csak Nagy-Ázsia csatlakozó területeinek átvizsgálása adhatja meg.

Már a 3. évezred elején, az előbb említett második nagyméretű mezopotámiai-szumér gyarmatosító hullám következményeként ugrásszerűen megnövekedett népességű, városiasodó turkmenisztáni műveltségek maguk is távolabbi vidékekre terjesztették ki telepüket. Ebben az időszakban sorra jelennek meg a földművelő települések az Aral-tó és az Amu-Darja mentén, egészen Fergánáig –, a turkmenisztánihoz megtévesztésig hasonló kerámiával. (G.F.Dales: Turkmenistan, Prop.Kunstgeschichte XIII. 1. Jettmar et alii. id. m.) Sőt, ez a – végső fokon mezopotámiai eredetű – színes kerámia a 3. évezred folyamán szakadatlan láncolatban nyomul kelet felé és egészen a kínai neolitikus Yang-Shao-műveltségig követhető. Ekkor jelenik meg Kínában a búza és a szarvasmarha is – kimutathatóan nyugatról.

Ezek a régészeti leletek nyugati bevándorlásra mutatnak, amelynek útvonala a Turkmenisztán déli pereme mentén és a Tiensan vonulatával párhuzamosan vezetett el Kínáig. A nép embertanilag minden valószínűség szerint turanoid volt és az elő-ázsiai földműves kultúrák térségéből indult ki a Kr.e. 3. évezred derekán. Ezt a vándorlást a Yang-Shao-műveltség többszörös elő-ázsiai párhuzamai is bizonyítják, mint például a „szent” szarvasmarha – úgy is, mint áldozati állat – a földhözkött (chthonikus) istenségek, a rituális maszkok, a termékenységi szertartások azonosságai, a holdtisztelet, az ünnepek, az asztronómiai ismeretek egyezései, az ökrörszekerek, a balták azonos formái, a bronz megjelenése. A legtöbb párhuzam a mezopotámiai Ubaid-korra mutat, mint végső forrásra. (F.Kussmaul: Frühe Nomadenkulturen in Innerasien; G.Childe: Stufen der Kultur.)

Turkmenisztántól északra, nagyjából az Aral–Káspi vonalán túl, fel egészen az Ob–Irtis vidékéig követhető kapcsolatokkal, a 3. évezredben a kezdetleges *kelteminári műveltséget* találjuk, jellegzetes fésűs-benyomatú kerámiával, de a fémek ismerete nélkül, mezolitikus kultúrfokon. Részben innen származott a későbbi urali-finnugor népek keleti csoportjainak igen hasonló díszítésű kerámiája. Egyelőre nem dönthető el, hogy a fésűs kerámia északi megjelenése a 3. évezred végén egyszerű átvétellel, vagy esetleg kelteminári népcsoportok északra húzódásával magyarázható-e. Bizonyos jelek azonban inkább a vándorlás lehetőségére mutatnak. Ilyenek például a kelet-uráli paleolitikus-mezolitikus telepek eszközeinek Csernyecov által kimutatott feltűnő kelteminári egyezései. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy a XIX.sz.-ban az „uráli”, ill. „finnugor” név alatt közös eredetű nép- és nyelvcsaládként egybefogott etnikumok keleti, Urálon túli, valamint európai csoportjai között az itt tárgyalt korokban régészetileg nem mutathatók ki kapcsolatok.

Északkeletre, az Altáj-Szaján-hegységek és a Jeniszej folyó vidékén, Minuszinszk környékén Kr.e. 2200 körül kialakult az *afanasjevói műveltség*, amelynek leletanyagában számos letagadhatatlan mezopotámiai pár-

huzamot találunk – nyugat-iráni és turkmenisztáni közvetítéseken keresztül –, főleg a szerszámok alakja és a kerámiamotívumok terén. (Hančar: Das Pferd... etc.) Ugyanígy igen szoros párhuzamok mutathatók ki a dél-oroszországi gödörsíros műveltséggel és a Tripolje-kultúrával is. A tárgyi emlékanyag összefüggésein kívül azonban a legmeglepőbb az, hogy az afanasjevói és a gödörsíros műveltségek embertani képe is megegyezik. Mindkét területen ugyanazt a szélesarcú, alacsony homlokú és inkább rövid fejű „plump-europid” népességet találjuk, amely a későbbi időkben, egészen a mongoloidok megjelenéséig, az eurázsiai steppék uralkodó embertípusát alkotja majd. (Hančar: i.m., 1956.; Jettmar et alii: i.m.; Childe, G.: Vorgeschichte der europäischen Kultur.) Jelenlegi vizsgálódásaink szempontjából azonban a legfontosabb körülménynek az tartható, hogy ez az emberfajta a Kr.e. 3. évezred végén először csak az Altáj-Jeniszej vidékén, valamint Dél-Oroszországban tűnik fel, egymástól mintegy 3000 km-es távolságban, míg a közöttük elterülő földrajzi térben, az Ob, Tobol, Irtis, Urál vidékén embertanilag ekkor még nincs meg az összekötő kapocs e két egymástól igen messze fekvő, de antropológiailag azonos csoport között.

Ezekből a kezdetekből alakult ki Kr.e. 1700 után a Jeniszejtől, Altáj-tól az Urálig, valamint az Ob-Irtis-Toboltól Kazahsztánig terjedő óriási területen az egységes *andronovói műveltség*, amelynek lakossága, most már megszakítás nélkül, Kelet-Európától az Altájig ugyanaz a „plump-europid” embertani típus, mint az afanasjevói és a gödörsíros műveltség népei voltak a 3-2. évezred fordulóján. Az andronovói műveltség nagy kiterjedését az afanasjevói, az észak-turkmenisztáni, a gödörsíros, valamint a Volga-Dél-Urál térségében 2000 óta jelentkező kora-bronzkori műveltségek* lassú, folyamatos etnikai és kulturális egybenövésével magyarázza a kutatás. (Hančar: i.m., 1956.) E korszakban a földművelés általánossá válik a steppén és szinte átmenet nélkül jelentkezik egy – mind formakincsében, mind pedig mesterségbeli tudásban – igen magas színvonalon álló bronzművesség, amely már exportra is termel (Jettmar et alii: i.m.).

A fenti adatok egyértelműen arra vallanak, hogy a turkmenisztáni városi kultúrák 3. évezred végi elnéptelenedése és az afanasjevói, majd az andronovói műveltségek kialakulása –, sőt a Yang-Shao-műveltségből kinövő, 2000 után fellépő kínai korai bronzkor megjelenése között is nagyon jelentős művelődéstörténeti, főleg pedig etnogenetikai összefüggéseket kell feltételeznünk. Kr.e. 2500 és 1600 között az egész eurázsiai

* Ezekkel a következő részben, a transzkaukáziai és kelet-európai fejlődés tárgyalásánál bővebben foglalkozunk.

steppén kétségtelenül megállapítható egy magasabbrendű kultúrát hozó idegen etnikai elem megjelenése nyugati és déli irányból. Ez az új népesség vezette be az állattenyésztést és részben a földművelést is, ők hozták a fémek, a bronz ismeretét a cromagnoid típusú őslakosságnak (A.Randa: Handbuch der Weltgeschichte).

A régészeti kutatások ebben a térségben még nem érték el azt a fokot, hogy messzebbmenő következtetéseket vonhassunk le. Nagyon lényegesnek és meggondolandónak tartjuk azonban azt a körülményt – ezért emeljük ki ismét –, hogy az afanasjevói és a gödörsíros műveltségek népessége az óriási távolság és az összeköttetés hiánya ellenére is azonos embertani képet mutat, de emellett még emléktárgyaik is nagyrészt egyeznek.** Erre a kérdésre később még visszatérünk.

III. Kaukázus, Pontusz, Volga-Urál-vidék

Mielőtt a Kaukázustól északra fekvő területeken fellelhető elő-ázsiai kapcsolatok vizsgálatába kezdhetnénk, kissé részletesebben foglalkoznunk kell a kelet-anatóliai, örményországi, északnyugat-iráni és transzkaukáziai fejlődéssel is. Ebben a régióban ugyanis a viszonyok jóval bonyolultabbak, mint az eddig tárgyalt vidékek esetében. Másrészt pedig Elő-Ázsiának ez a része esik legközelebb a minket természetesen különösen is érdeklő Volga-Urál-térhez.

Az itt kialakult korai műveltségek a kaukázusi kapukon át és a Káspi-Volga-Ural, vagy a Fekete-tenger – Don-Dnyeper vízi útjain keresztül minden időben könnyen érintkezhettek a pontuszi, délorosz és uráli tájakkal. Kézenfekvő tehát, hogy elsősorban Transzkaukázia közvetítette az elő-ázsiai hatásokat ezekre a területekre. Ezért bevezetőnkben Elő-Ázsia ősi műveltségeinek rövid ismertetésénél nem is térünk ki Transzkaukáziára. Helyesebbnek látszik, ha az itteni fejlődést a kelet-európaival együtt összefüggően tárgyaljuk meg. Elöljáróban utalunk arra, hogy ehhez a tágabb értelemben vett Transzkaukáziához (Kelet-Anatóliát, Örményországot és Irán északnyugati részét is ide számítjuk) – eléggé közel esnek az élelemtermelő gazdálkodás és a megtelepedett életmód legkorábbi ma ismert telepei Anatóliában, Dél-Örményországban és a Zagrosz hegységben. Azaz itt tulajdonképpen a legősibb elő-ázsiai neolitikus zóna közvetlen északi peremterületeivel állunk szemben.

** A kézirat lezárása után ismertük meg B.Stawiski: „Mittelasien. – Die Kunst der Kuschan” című művét, amelyben a 19. oldalon a turkmenisztáni népesség északra való dorlását szögezi le a szerző. (Bővebben l. 322. old.)

Említettük már, hogy a kelet-anatóliai Çayönü-ben a 7. évezred elejéről származó kalapált rézdarabokat találtak. Ugyanitt fejlett építkezés nyomaira is bukkantak. A régészeti kutatások hiányosságai következtében azonban Kelet-Anatóliában még nem tudjuk összefüggően tovább követni e sokat ígérő kezdeteket. Mindössze egy-két elszórt települést tártak fel eddig, mint például a Kr.e. 6000-re tehető Elazigot a Keban-gát vidékén, vagy a Van-tó partján fekvő Tilki-Tepét kb. 5000-ből, ahol elsőrangú minőségű Tell-Halaf-kerámia került elő. Ez az erős mezopotámiai hatás itt a közeli obszidián-lelőhelyekkel (Nimrud Dag) hozható kapcsolatba, ahonnan az ásványtani vizsgálatok szerint az akkori Mezopotámia obszidiánleleteinek túlnyomó része származik. Az 5. évezredből egyelőre nincsenek leleteink, a 4.-ből is csak Karas telepét ismerjük Erzerum mellől. Kelet-Anatólia a jelek szerint az újkőkor és a kőrézkor idején nagyon gyéren lakott volt és csak később kapcsolódott bele a transzkaukáziai fejlődésbe.

Sokkal fontosabbak az Urmia-tó környékén feltárt neolitikus és kőrézkori telepek. Ez a vidék a 6-4. évezredben összefüggő, egységes kultúrkört alkotott Transzkaukáziával, különösen a Kura és az Araxes völgyeivel. E korai fejlődés nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy a közelfekvő Zagrosz hegységben alakult ki a földművelő-állattenyésztő életforma egyik legrégebbi góca. Ganj-Dareh-Tepe (C^{14} -dátum: Kr.e. 8450 ± 150), Jarmo (7. évezred eleje) és Tepe Sarab (Kr.e. 6250-5850) alig 150-200 km-re fekszenek az Urmia tótól. Ide tehát közvetlenül jutottak el a legkorábbi neolitikus hatások, még a dél-mezopotámiai fejlődés megindulása előtt. Az Urmia-tó menti Hadzsi Firuz legalsó rétegének C^{14} -módszerrel meghatározott kora Kr.e. 5537 ± 89 , Janik Tepée (Tebriztől délnyugatra) Kr.e. 5297 ± 71 .

Az Araxes völgyében egyes neolitikus lelőhelyeket a szovjet régészek Kr.e. 6000-re tesznek, de C^{14} -mérések hiányában ezek kora csak hozzávetőlegesen adható meg. A Kura völgyéből Şomu-Tepéről és Şulaveriből vannak C^{14} -adataink. Az előbbi kora Kr.e. 5560 ± 70 , az utóbbi I. rétegéé Kr.e. 4659 ± 210 .

A nagy délebbi kutúrkörök azonban kialakulásuk után mind erősebben kezdik befolyásolni az Urmia-Araxes-térség kezdetben önálló műveltségeit. Tell Halaf és Ubaid legelső masszív kisugárzásai ugyanis az e területekkel szomszédos észak-iráni régióba irányultak (lásd a II. részt). Tegutban – Eşmiadzin mellett – a Tell Halaf-áruhoz nagyon hasonló kerámia került elő az 5. évezredből. Északnyugat-Asszerbeidzsánban és a Nahicseván melletti Kültepen is előfordul importált halafi kerámia az 5/4 évezred fordulójáról. Az 5. évezred helyi kerámiája azonban (Dalma Tepe) egészen más jellegű, nem vethető össze a Tell Halaf-ival.

A 4. évezredben jelentős mértékben erősödnek a mezopotámiai hatások. Pisdeli-Tepe (a solduzi síkságon) és Geoy-Tepe (az Urmia-tó kör-

nyékén) kerámiája részben ubaidi tradíciókat mutat, részben pedig egy jellegzetes, vörös, fényezett edénytípust, amely ebben az időszakban Yanik-Tepén is karakterisztikus. Ez utóbbi lelőhelyen az 5. évezred végétől a kőrézkor végéig, kb. Kr.e. 3200-ig, 9 m-es vastagságú rétegben úgyszólván azonos formában jelentkezik. Ez az ezer évre terjedő töretlen tradíció igen valószínűvé teszi, hogy e kerámiastílus az Urmia-tó környékén keletkezett. Általános kultúrtörténeti szempontból igen jelentős az a körülmény, hogy ez a vörös, fényezett kerámia meglepően hasonlít a 4. évezred 1. negyedében, kb. 3800 táján Mezopotámiában megjelenő Uruk-kerámia vörös változatához, amely utóbbit viszont a szumér bevándorlással köti össze a kutatók túlnyomó többsége. Az Urmia-tó menti kerámia párhuzamaiból számos szaktudós arra következtet, hogy a szumérok az Uruk-kort közvetlenül megelőző időben Transzkaukázia környékéről vándoroltak be Mezopotámiába és onnan hozták magukkal jellegzetes kerámiájukat (Hrouda: Vorderasien. – Handbuch der Archäologie; Heine-Geldern: China, die ostkaspische Kultur und die Herkunft der Schrift). Ez a feltételezés a szumér kultúra kialakulásának közelebbi körülményeit illető több vitás kérdést megmagyarázna.

Az 5. évezredbeli Dalma-kerámia közeli párhuzamait találták meg az asszerbeidzsáni Ilani-Tepén, a 4. évezred elejéről. Ugyanitt és ugyancsak a 4. évezred elején jelenik meg legkorábban az agyagedényeken a fésűs díszítési mód. Tehát ennek a később Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia északi területein, valamint a kelteminári műveltségben tömegesen előforduló díszítő motívumnak szülőhazája Transzkaukázia volt. Egyelőre elégedjünk meg e tény rögzítésével. A fésűs kerámia északi vándorlását majd a kelet-európai műveltségek tárgyalásánál követjük nyomon.

Grúziában az 5. évezred végétől kezdődően jelentős számú települést ismerünk, saját helyi edényművességgel, építészeti tradíciókkal, főleg pedig igen fejlett kőmegmunkálási módszerekkel. (Zopi, Aruchlo, Saduchlo stb.) A 4. évezred végén a Kaukázus gerincétől északra is hasonló telepek jelennek meg: Samele Klde Északnyugat-Grúziában és Şom Legat Osszétia legészakibb részén. Ezek kerámiája a délebbi transzkaukáziai leletekhez kapcsolódik.

A 4. évezred utolsó negyedében a Kaukázus, Felső-Eufrát és az Urmia-tó körzetében az egységes „korai transzkaukáziai műveltség” alakult ki, amely Transzkaukáziát, Kelet-Anatóliát és Északnyugat-Iránt foglalta magába. A szovjet régészet ezt a kultúrát Kura-Araxes-műveltségnek nevezi. A nagy területen teljesen azonos leletkomplexumokkal jelentkező kultúra egységessége nem magyarázható egyedül a korábbi, mozaikszerűen tagolt lokális gócok organikus továbbfejlődésével. Közös etnikai bázis feltételezése látszik egyedül elfogadhatónak. Minden jel arra mutat, hogy Kr.e. 3250 körül új népesség jelent meg és gyors ütemben

birtokba vette az egész területet. A kerámia Malatyától (Kelet-Anatólia) a Kaukázusig és Erzincántól az Urmia-tóig a következő – több mint ezer éves – időszakban teljesen azonos. Csak 2200 után kezd lassanként lokális variánsokra bomlani.

A korai transzkaukáziai műveltség három jól elkülöníthető periódusra oszlik (I., II., III.). Kiterjedésének határait a Kaukázustól északra – megfelelő leletek hiányában – még nem tudjuk megállapítani. Egyelőre csak két észak-grúziai telepét ismerjük (Kvatzchelebi és Amiramis gora), amelyek radiokarbon-mérésekkel Kr.e. 3000-ig visszakövethetők.

A fent említett, újonnan bevándorolt népesség kilétéről csak közvetett adataink vannak, de ezek egyrészt viszonylag számosak, másrészt pedig úgyszólván a bizonyosság határát elérő valószínűséggel meghatározzák a jövevények népiségét.

Már a korai szumér írásos emlékekben feltűnik a Mezopotámiától északra fekvő területek megjelölésére a „szubar-ki”, azaz „szubar-föld” kifejezés – legelőször Eannatum lagaši király egyik feliratán, Kr.e. 27-26. századból.

Ezt követően folyamatosan megtalálható az elnevezés „szubar-ki” és „szubir-ki” hangalakban is. A szemita akkád nyelv e szumér kifejezést „szubur-tu” formában vette át.

A korai szuméroknak igen szoros kapcsolataik voltak ezzel a szubar-földdel. Az egyik legősibb – kb.Kr.e. 3000-ből származó – szumér eposz (Enmerkar és Aratta ura) arról szól, hogy a „hét hegyen és hét völgyön túl”, északi irányban fekvő Aratta fémfeldolgozó mestereket és ércet küld Urukba. S.N.Kramer, korunk egyik legnevesebb szumerológusa, Arattát a Zagrosz-hegység északi részébe vagy a Káspi-tó déli vidékére helyezi. Ha most a 4. évezredbeli transzkaukáziai és az Uruk-kori mezopotámiai vörös, fényezett kerámiáról mondottakat is emlékezetünkbe idézzük, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy valószínűleg egy lépéssel közelebb kerültünk a szumér vándorlás rejtélyének kulcsához. Megerősíti e véleményünket az őszumér királylista közlése is, amely szerint a vízözön előtti első király, Alulim, Eriduban és Subaruban uralkodott.

A „szubar-ki” vagy „szubir-ki” megnevezés tehát kétségtelenül a transzkaukáziai, északnyugat-iráni és kelet-anatóliai térségre vonatkozott a Kr.e. 3. évezredben, sőt még Észak-Mezopotámia, a későbbi Asszíria is beletartozott a „szubar-ki” fogalomba.

A kérdés etnikai oldalát vizsgálva, bővebben kell foglalkoznunk az ún. hurri népekkel. A későbbi, 2. évezredbeli adatok szerint ugyanis „szubar-ki” területén ezek a hurrik laktak. A korábbi kutatás általában azt vélte, hogy a hurrik régebben a Biblia nyomán „hurriták”-nak nevezték őket, a 3-2. évezred fordulóján vándoroltak be a kérdéses vidékekre, valahonnan a Káspi tó keleti vagy északi régiójából.

Az utóbbi 20-30 évben azonban bebizonyosodott, hogy hurri bevándorlással ebben az időszakban semmi esetre sem számolhatunk. Észak-Mezopotámiában már az akkád-kor (kb. 2450-2300) óta egyre több hurri név tűnik fel az írásos emlékekben, a III. Ur-i dinasztia idejéből pedig (kb. 2200-2100) Dél-Mezopotámiában is tömegesen fordulnak elő hurri nevek.

Másrészt Mezopotámiától északra semmilyen más népről nem tudnak a források, sőt több feljegyzés kifejezetten egynek veszi a régi „szubar-ki” lakóit a hurrikkal. A Gilgames-eposz is említi például „Hurruru országát a hegyekben”, egy 2000 körüli adatban pedig a „Szubartu és Anšan királya” kifejezés fordul elő, ami nagy kiterjedésű, egységes ország létezésére vall Észak-Mezopotámiában és Nyugat-Iránban, tekintve, hogy „Anšan” Elám szumér-akkád neve volt. (Ungnad, A.: Subartu.) Ugyancsak Ungnad írja, hogy a szubartui nyelvemlékek, az istenek nevei egyaránt azt bizonyítják, hogy a szubartui nyelv egyezik a későbbi hurrival.

De a régészeti leletek is a szubarok és a hurrik azonosságára vallanak. Azt mutatják, hogy a szubar terület már a 3. évezred eleje óta a szumér-mezopotámiai kultúra szerves része volt, majd az évezred közepén megkezdődött az itteni népesség eleinte lassú, déli és délnyugati irányú terjeszkedése, amely a 3-2. évezred fordulóján valóságos népvándorlássá fokozódott. Azokat a népeket pedig, amelyek a 2. évezred első felében Észak-Mezopotámiát, Szíriát, Kilikiát és Palesztínát előzőnlötték, a források egyértelműen hurriknak nevezik.

Vizsgáljuk meg azonban közelebbről, mit mutatnak a leletek. Mint minden ősi korban, úgy itt is a kerámiát használhatjuk útmutatónak. A korai transzkaukáziai műveltség tipikus kerámiájának előfutárait a grúziai Samele Klde, Csiatura, Zopi leleteiben, valamint Jereván mellett, Šengavit 4. évezredbeli településében találjuk meg (a szovjet régészet „proto-Kura-Araxes” típusa). Ide, az Araxes völgyébe helyezhetjük a kultúra központját, bár a feltárások csekély száma miatt e kérdésben még nem mondható ki az utolsó szó.

Ezekből a kezdetekből alakult ki, még 3000 előtt, az egységes transzkaukáziai kerámia. Ennek az edényművességnek igen közeli párhuzamait találták meg a közép-anatóliai Alaça-Hüyük kb. Kr.e. 2500-ból származó fejedelmi sírjaiban, de tömegesen előfordul az észak-szíriai Amuq-síkság és Palesztína számos, szintén e korhoz tartozó telepén is. Ez utóbbi palesztínai kerámiát, a Jordán-völgyi első lelőhely után Kirbet-Kerakárnak nevezi a szakirodalom. A további ásatásokból azonban kitűnt, hogy ez valójában nem más, mint a korai transzkaukáziai műveltség tipikus kerámiájának egyik változata. Megállapíthatjuk tehát, hogy már a 3. évezred közepén transzkaukáziai népcsoportok jelentek meg Közép-Anatóliában, valamint Szíriában, Palesztínában, megelőzve ez utóbbi helye-

ken a szemita amoritákat. 2100 körül ez a tipikus kerámia Kilikiában is feltűnik, Észak-Szíriában, Észak-Mezopotámiában – a Kabur folyó környékén – pedig már az akkád-korban megtalálhatók ezek az edénytípusok – mégpedig nagyszámú hurri személynévvel társulva az egykori írásos emlékekben. Ez a körülmény kétségtelenül bizonyítja egyrészt a hurrik és a korai transzkaukázusi műveltség népességének azonosságát, másrészt pedig azt, hogy szubar-szubur-szubir népnév alatt is a hurrikat kell értenünk-, vagy legalábbis ezek egy részét.

A hurrik nyelve ragozó nyelv volt. A nemzetközi nyelvészet egybehangzó megállapítása szerint sem a szemita, sem az indogermán nyelvekkel nem rokonítható. Egyes nyelvi jelenségei a szumér felé mutatnak, de a ránkmaradt nyelvemlékek csekély száma egyelőre nem enged meg definitív nyelvhasználati vizsgálatokat. A későbbi urartui nyelv azonban kétségtelenül a hurri fejleménye.

A hurriktól nyugatra – Kis-Ázsiában – a 3. évezredben a hatti népeket találjuk. Ezek nyelve szintén ragozó és sem nem szemita, sem nem indogermán.

Fenti áttekintésünkben – az irodalomban megadott egyéb idevágó műveken belül – főleg Burney-Lang: *Die Bergvölker Vorderasiens*; Ungnad: *Subartu*; Oppenheim: *Der Tell Halaf* és Geotze: *Die Kulturgeschichte Kleinasien* (Handbuch der Altertumswissenschaft) c. műveire támaszkodtunk.

Idáig elérkezve nem hagyhatunk figyelmen kívül egyes, a szubar-szubur-szubir ország- és népnévvel kapcsolatban felmerülő, nagyon jelentős összefüggéseket sem, amelyekre tudomásunk szerint először Padányi Viktor mutatott rá „*Dentumagaria*” c. könyvében (123-126. és 241-245. oldal). Ezek a népnév-párhuzamok annyira meglepőek, hogy szükségesnek tartottuk megvizsgálni Padányi adatainak hitelességét. Ezirányú kutatásaink eddigi eredményeit az alábbiakban, dióhéjban összefoglalva közöljük.

Mint láttuk, a „szubar” megnevezés a Mezopotámiától északra elterülő régiót és ennek lakóit jelentette. A 2. évezredben ugyan e területekkel kapcsolatban többnyire hurrikról olvasunk az asszír-babiloni forrásokban, de a „Szubar-ki” név is tovább él a szemita „Szubartu” alakban –, főleg a „Mitanni”-nak is nevezett hurri állam megjelölésére, valamint AsszírIA neveként is, egészen a 14. századig. (Fischer: *Weltgeschichte*, VI. fej.) Sőt még az 1. évezredben is többször előfordul AsszírIA neve helyett. Ehhez azt is tudnunk kell, hogy már az eredeti, 3. évezredbeli „Szubar-ki”-fogalomba is beletartozott a későbbi AsszírIA, majd a 2. évezredben a Mitanni birodalom virágzása idején AsszírIA sokáig e birodalom szerves része volt, sőt népessége is nagyon erősen keveredett a hurrikkal. Az 1. évezredben pedig az új-asszír birodalom fő ellensége a

hurri utódállam, Urartu volt, melynek határai az asszír birodalom legnagyobb kiterjedése idején is Ninivétől alig 50 km-nyire húzódtak.

Ezek az adatok – önmagukban véve – kétségtelenül magyarázhatók lennének olyasféle irodalmi közhelyekként, mint ahogy pl. a bizánci vagy a nyugat-európai források a különböző népvándorláskori népeket egyaránt gyakran szkitának nevezik. Vannak azonban olyan adataink is, amelyek ezt a „toposz”-értelmezést nem engedik meg, mert arra mutatnak, hogy a transzkaukáziai-örményországi régiókban ősidők óta kellett élnie egy népnek vagy népcsoportnak, amelynek neve a szubar-szubur-szubir elnevezésnek alapjául szolgál. Még meglepőbb azonban, hogy e néppel szoros összefüggésben, ennek mintegy társaságában, sorozatosan megjelenik egy másik népnév is, mégpedig „mada”, „mata”, „manda”, „mita” stb. alakban. A „mada” népnév először – minden kétséget kizáróan – Ammiditana óbabiloni király egyik feliratában tűnik fel Kr.e. 1600 körül, bár egyes Boğazköy-i hetita szövegek már Naramsin akkád király idejébe (kb. 2300) helyezve is említene „mada” népet. (Ugnad: Subartu.) De maga Mitanni neve is ide tartozik a 2. évezred közepéről. Majd az 1. évezredben Šulman-Aššaredu (görög-héber torzítással „Salmanassar”) asszír király említi ismét a „matai” vagy „madai” népet az Urmia-tótól keletre (836-ban.) Ettől az időtől kezdve a „szubar” és „mada” népnevek párhuzamos előfordulásait már összefüggően, szakadatlan láncolatban tudjuk adatolni:

Kr.e. 7. sz.: Kaštaritu „mada” fejedelem seregében „sapardai”-ak is harcolnak (König: Älteste Geschichte der Meder und Perser).

Szkita királynevek Transzkaukáziában: Partatua és *Madyas*, amelyek „ősi kappadókiai-szubar nevek (König: i.m.). Ašarhaddon jóslati kérdése 670 körül: „megtámadja-e a *sapardai* Dusanni” ezt és ezt a várost? (Soden: Der Nahe Osten im Altertum.)

Kr.e.6-2.sz.: I. Darius behisztuni feliratán *Media* és *Sapardia* tartományok közvetlenül egymás mellett szerepelnek (520 körül).

A Zagrosz vidékén volt a *Matiene* nevű perzsa tartomány, ehhez tartozott a *Sagartoi* kerület.

Herodotosz Transzkaukáziában közvetlenül egymás mellett *matieni*, *sapir* és *makron* népeket sorol fel (440 körül). Több görög író említ Transzkaukáziában *tibar* és *mošer* népeket, a Biblia szerint pedig a *tubal* és *mešek* népek Transzkaukáziában fémművességgel foglalkoznak.

Ez utóbbi nevek kétségtelenül a „*subar*” és „*machar*”

népnevek korrumpált alakjai – írja Hančar „Urgeschichte Kaukasiens” c. művében.

Xenophon Erzerum környékén *makron* és *machar* népet említ (400 körül).

Kr.u.1.sz.: Pliniusnál *machoron* nép Bajburt környékén, „*saspeir*” nép Transzkaukáziában.

Kr. u.2.sz.: Ptolemaiosznál *Mazara* és *Siavara* városok a Tigris és az Eufrát forrásvidékén.

Kr.u.4.sz.: *Magarra* város a Tigris forrásvidékén (Markwart: Südarmenien und die Tigrisquellen).

Több szír és perzsa forrás szerint Dagesztánban *szabirok* laknak (Haussig: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker; Altheim: Geschichte der Hunnen, II. köt.)

Kr.u.5.sz.: A *szabirok* megjelennek a Kaukázus-Volga-Don háromszögben (Priszkosz).

Kr.u.6.sz.: *Szabirok* (hunok) a Kubánnál, királyuk neve *Muagerisz* (Menander, 518.).

Jordanes: a *szabirok* vagy *hunugorok* egy nép, a hunok utódai (550 körül).

Mazar vára Bajburt környékén, ugyanitt *szabir* csapatok a görög seregben (Theophylaktos Simokatta, 583.).

Kr.u.8.sz.: *Kangvar* (*Kingivar*) erőd a Tigris egyik forrásánál, amely a *magerdan* törzs fészke (Markwart: i.m.).

Kr.u.9.sz.: *Zubatra* városát Dél-Örményországban beveszik a bizánciak (Dionysios monofizita pátriárka közlése 837-ből).

Kr.u.10.sz.: Maszudi Asszerbeidzsánban említi a *magerdan* törzset. Ugyanakkor közli, hogy a kazárok igazi neve *szabir*, csak a perzsák nevezik őket kazároknak.

A felsorolás közel sem teljes, mert e helyütt nem lehet feladatunk ezen adatok bővebb taglalása. Szükségesnek tartottuk azonban legalább rámutatni a kérdés horderejére, mert véleményünk szerint a továbbiakban kifejtendő transzkaukáziai-steppei-Urál-Volga-vidéki kapcsolatok etnikai vetületének egyik igen lényeges komponensét képezheti. Másrészt pedig Padányi adatait nemcsak igazolni tudtuk, de további forrásokkal is sikerült azokat kibővítenünk.

Visszatérve a korai transzkaukáziai műveltség tárgyalására, az előbb felvázolt régészeti és írott emlékek alapján leszögezhetjük, hogy kialakító és hordozói csakis a hurri népek lehettek, akik viszont a szubarokkal azonosak. Állandó és szoros kapcsolatban álltak az egykorú szumér-akkád kultúrával, ennek mintegy provinciális függvényei voltak. Ugyanek-

kor az ősi kis-ázsiai hatti népekkel is élénk összeköttetéseket tartottak fenn, és minden jel szerint keveredtek is ezekkel (Alaça Hüyük). Telepeiket a Kaukázus gerincétől északra is megtaláljuk. Azt is láthattuk, hogy az asszerbeidzsáni Ilani-Tepén jelenik meg először a fésűs díszítésű kerámia a 4. évezred elején.

E rövid, általános érvényű megállapításokhoz hozzátehetjük még az építészet egyik jellegzetes – különösen a keleti területeken, Dagesztántól az Urmia-tóig elterjedt – típusát, a kerek házakat, amelyeknek közepén találjuk a tetőt tartó oszlopot, mellette pedig a többnyire hordozható tűzhelyet. Ez a megoldás meglepően hasonlít a későbbi steppei népek jurtáihoz – írják Burney és Lang, idézett művükben.

Kr.e. 2300 körül kezdődött a korai transzkaukáziai műveltség harmadik szakasza. Feltűnő ebben a periódusban egyrészt a korábbi egység felbomlása, másrészt pedig a fémipar ugrásszerű fellendülése. A fegyverek, eszközök típusai megegyeznek az egyidejű szumér készítményekkel. Ez egy újabb, még az eddigieknél is masszívabb direkt mezopotámiai hatás eredménye, amely direkt impulzus egyidejűleg a Kaukázustól északra, a majkopi kurgánokban is ugyanígy jelentkezik. A Kr.e. 2300-2200-ból származó majkopi fejedelmi sírokban minden átmenet nélkül lép fel a magas fejlettségű mezopotámiai – szumér fémkultúra, párosulva az Alaça Hüyükben talált bronz- és nemesfém leletek szintén mezopotámiai eredetű típusaival. Az egyik majkopi ezüstedényre pl. Mezopotámia és Transzkaukázia térképét vésték fel. Tisztán kivehető a Tigris és az Eufrát folyása, a Perzsa-öböl, északon – azaz fent – pedig a Kaukázus hegyei. Az egyes vidékek jellegzetes növény- és állatvilágát is jelezte a mester, egy-egy fa és állat ábrázolásával. Több arany és ezüst állatszobrocskán világosan felismerhetjük a Magyarországon még nemrégiben is tenyésztett szilajmarhát. Ugyanekkor kétségtelen összefüggések állapíthatók meg a majkopi Kubán-műveltség fémművessége, valamint a transzkaukáziai és az erdélyi fémművesség között is: a jellegzetes kalapácsfejű tűk, a fokos és a széles balták pl. mindhárom helyen egyeznek (Hančar: mindkét i.m., G.Childe i.m., 1949.; Burney-Lang i.m.). Ez a körülmény az erdélyi és a Duna-menti korai – 3. évezredbeli – fémfeldolgozó központok ismeretében ma már nem hat meglepetésként. Fentebb láthattuk, hogy Erdélybe is direkt elő-ázsiai kisugárzások, sőt etnikai terjeszkedés útján jutott el a fémművesség ismerete. E korábbi megállapításunk a most ismertett kubáni-kaukázusi leletek fényénél újabb megerősítést nyer.

A Kubán vidékén tehát minden jel szerint a végső fokon Mezopotámiából kiinduló műveltségi hatások két, messzire terjedt ága hajlott ismét egymásba és termékenyítette meg az itteni területek fejlődését.

Ha figyelembe vesszük az első részben a közép- és délkelet-európai fejlődésről elmondottakat is, akkor most már élesebben körvonalazódnak

ki szemcink előtt a Kr.e. 3. évezred szinte mindenütt jelentkező másodlagos, elő-ázsiai eredetű művelődési körei. Azt is észrevesszük, hogy ezek az időközben megizmosodott, több helyen már évezredes tradíciókkal rendelkező közel-keleti kultúrpalánták mind erősebb mértékben kölcsönösen egymásra is kezdenek hatni, miközben azonban a közvetlen mezopotámiai – ebben az időszakban már kimondottan szumér – kisugárzások sem szünetelnek, hanem továbbra is szakadatlanul befolyásolják a fejlődést.

A Kaukázusban és a pontuszi Kubán-műveltségben tehát az önálló fémipar kialakulása a Kr.e. 3. évezred második felében elsősorban közvetlen szumér-mezopotámiai, másodsorban anatóliai (Alaça) és erdélyi hatásokra vezethető vissza. A helybeli gazdag érclelőhelyek ezt a folyamatot nagy mértékben elősegítették és meggyorsították (Burney-Lang: i.m.).

A Kubán-műveltség ebben a korban a legfejlettebb pontuszi góc. Messze fölötte áll a környező vidékek kulturális fejlettségének. E magas kultúrfoknak megfelelően megkezdődik a Kubán-műveltség régészetileg is jól kitapintható terjeszkedése észak és északkelet felé, sőt még Transzkaukázia elmaradottabb grúziai vidékeire is. Erre mutat a kurgánok itteni elterjedése a 3-2. évezred fordulója után. Az erős észak-északkeleti kapcsolatok bizonyítéka viszont az uráli ércbányászat megindulása már a 3. évezred végén (Hančar: i.m. 1956; Childe: i.m. 1949.).

Mielőtt azonban tovább mennénk, röviden vázolnunk kell a kelet-európai fejlődés 4. és 3. évezredbeli előzményeit is, hogy az összképet ezután tisztábban felismerhessük.

A 4. évezred elején a mai Ukrajna és Dél-Oroszország területén a felső-paleolitikus késő-gravetti műveltség keleti ágának mezolitikus kultúrfokon élő utódait találjuk. A 4. évezred közepén a Dnyeper-zúgók táján az Igren-félszigeten, valamint a Szurszkij- és Sulajev-szigeten, Melitopolnál és Zsitomir mellett megjelenik a fésűs-gödrös kerámia, jellegzetes, csúcsos aljú edényekkel és kagylóporral soványított agyaggal. (László Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai.)

Mint fentebb láttuk, ez az edénydíszítés legelőször az asszerbeidzsáni Ilani-Tepén tűnt fel a 4. évezred elején, az Urmia-tó körüli ősi helyi műveltségek (Dalma-Tepe, Yanik-Tepe stb.) provinciális változataként. Nagyon valószínű tehát, hogy innen terjedt át a pontuszi területekre is. Ez a fésűs kerámia számunkra különösen érdekes, mert a későbbi időkben lassanként az erdőöv egész területére, a Keleti-tengertől az Urálig felhatolt, ahol mind a fésűs-gödrös díszítésmód, mind pedig az agyag kagylóporral való keverése még évezredckig megmaradt a későbbi finnugor vidékeken. (László: i.m.1961.)

Kr.e. 2500 körül alakult ki a pontuszi térségben a gödörsíros (kurgán)-műveltség. Ennek fejlődése azonban nem magyarázható belső erők

hatásaival, mert a régészeti és az embertani adatok azt mutatják, hogy új, rövidfejű népek megjelenésének következménye, amelyek magukba olvasztották az itt talált cromagnoid-proto-europid őslakosságot. A kerámia is megváltozik, a szomszédos földművelő kultúrák edényművességi típusai és díszítő elemei jelennek meg. (Hančar: i.m.1956; Childs: i.m. 1949; László i.m.1961.). Ha most közelebbről megnézzük ezeket a környező földművelő kultúrákat, akkor a gödörsíros műveltség nyugati szomszédságában találjuk a balkáni-kárpát-medencei műveltségek közvetlen terjeszkedése útján a 4. évezred végén keletkezett Cucuteni-Tripolje-kultúrát Nyugat-Ukrajnában. A délkeleti szomszéd pedig a „korai transzkaukáziai műveltség”, amelynek északi kiterjedését egyelőre – megfelelő régészeti kutatások hiányában – még nem tudjuk pontosan meghatározni. E két másodlagos elő-ázsiai – mezopotámiai műveltségi régió közé ékelődik be a gödörsíros kultúra területe. Ennek a földrajzi helyzetnek megfelelően, kialakulásában és etnikumában is elsősorban balkáni-tripoljei, valamint transzkaukáziai hatásokat regisztrálhatunk. A zsugorított temetkezés, a földművelés elterjedése és az edényművesség párhuzamai főleg a délkelet-európai kultúrák keleti-északkeleti terjeszkedésével magyarázhatók. (Hančar: i.m. 1956.) A paleolitikori alapnépesség utódai csak az északibb területeken maradtak meg továbbra is (szvidéri műveltség), illetve jelentős részük még északabbra vándorolt és rátelepedve a kundai, szigiri paleolitikus vadászokra, minden valószínűség szerint elsőrangú szerepet játszott a későbbi finnugor népek etnogenézisében (László: i.m.1961.). Ennek a vándorlásnak régészeti jeleit láthatjuk a fésűs kerámia megjelenésében a balti, felső-volgai és uráli-kámai területeken a 3. évezred derekán.

A Tripolje-műveltség további fejlődését vizsgálva, egy feltűnő, és a későbbi nomád társadalmak kialakulásánál kétségtelenül igen fontos szerepet játszó jelenséget tapasztalhatunk. A 3. évezred második felében ugyanis a Tripolje-műveltségben ugrásszerűen megnövekedik az állattenyésztés jelentősége, mégpedig a nagy területeket igénylő tereléses, pásztorkodó állattartás irányában. Ennek kétségtelen jelei a ló és juh korábbi 5, illetve 15%-os arányának 20, illetve 40%-ra való emelkedése, valamint a disznó és a szarvasmarha arányának 17, illetve 40%-ról 2, illetve 28%-ra való egyidejű csökkenése. Ugyanekkor jelennek meg az első zablák is (Hančar: Das Pferd... etc.).

Ez a félnomádság felé haladó fejlődés azonban nem korlátozódott a Tripolje-műveltség területére. Ugyanebben a korszakban ugyanezt a tendenciát találjuk meg a Kárpát-medencében, a „korai transzkaukáziai műveltség” területén – annak III. szakaszában – és természetesen különösen erős mértékben a gödörsíros műveltség térségében is, ahol már a kezdetektől fogva jóval nagyobb jelentősége volt az állattenyésztésnek, mint

másutt. A kötött steppei földeket ugyanis az akkori eszközökkel még nem tudták kielégítően megművelni; a földművelés tehát eleve csak a folyóparti sávok lazább talajára korlátozódott.

E sajátos gazdasági változások okát elsősorban a földművelő kultúrák népességeink elszaporodásában és a művelés alá vehető területek fokozatos kimerülésében láthatjuk. Új megélhetési lehetőségeket kellett tehát keresni. Különösen a steppén, de Transzkaukázia hegyes vidékein is, szinte önként kínálkozott megoldásként a már aránylag fejlett állattenyésztés extenzív felfokozása, mivel mindkét területen bőven állottak rendelkezésre az addig kihasználatlan legelők.

Az új gazdasági forma természetesen jóval nagyobb területeket igényelt, mint a korábbi földművelés. Az egész térségben megindult tehát a harc a legelők birtoklásáért. Az e korból származó régészeti adatok is ezt a nyugtalanságot tükrözik, kisebb-nagyobb vándorlásokat mutatnak. A Kárpát-medencébe tör a gödörsíros műveltség egyik ága és a Tiszáig hatolva elkeveredik a helyi lakossággal, miközben azonban az ottani fejlődést is a félnomádizmus irányában befolyásolja (l. előbb Kalicz).

Ugyanígy 2300 után a korai transzkaukáziai műveltség egysége is felbomlik, a gazdálkodás súlypontja kimutathatóan az állattartás felé tolódik el, mégpedig a juh és a kecske javára, amely állatfajták a hegyi legelőkön legjobban tenyészthetők. A népszaporodás következtében szükségessé vált óriási mértékű erdőirtások csökkentették a csapadékmennyiséget és ezáltal a földművelés terméshozama is megcsappant. A 3. évezred végén itt is a félnomádizmus jutott túlsúlyra. Az ezredforduló körül sok ősi település megszűnt vagy erősen visszafejlődött. A műveltség egész területén mozgásban volt a lakosság. Eleinte nagy belső vándorlások zajlottak le, majd megindult az Észak-Mezopotámia, Szíria, Palesztína és Közép-Anatólia birtokbavételével végződő hurri terjeszkedés, amelynek legtávolabbi hullámveréseként foghatjuk fel – minden valószínűség szerint – a hikszoszok egyiptomi betörését is. Transzkaukázia megritkult lakosságú területeire közben – mint már említettük – a gödörsíros pontuszi-majkopi műveltség egyes népcsoportjai telepedtek be és meghonosították itt is a kurgános temetkezési módot (a fentieket l. Burney-Lang: i.m.).

Feltűnő, hogy e nagyméretű népmozgalmak ellenére, az érintett területeken a műveltség visszaesése vagy nagyobb pusztítások, régészetileg szinte schol sem mutathatók ki. Ellenkezőleg, a legtöbb helyen kulturális fellendülést találunk, különösen a fémipar terén. E korszakban alakulnak ki a magas művészi és mesterségbeli igényű erdélyi, pontuszi és kaukázusi (Metšamor) fémműves központok (Burney-Lang: i.m.).

Meglepő az is, hogy e késő-réz-kori – korai bronzkori műveltségek arculata a Kárpát-medencétől Transzkaukáziáig messzemenően azonos képet mutat. Ez az egyöntetűség, amely a feltárt sírok leletanyagából egyér-

telmően kiviláglik, ismét Mezopotámiába vezet el bennünket, nevezetesen a Kr.e. 2700-2500 közötti Ur-i királysírokhoz. Említettük már, hogy a majkopi kurgánok fegyverei, eszközei megegyeznek az egykorú szumér formákkal. Most már hozzáfűzhetjük ehhez a megállapításhoz, hogy a Majkopban talált szekeres temetkezések is az Ur-i királysírok temetési rendjének pontos másai (Childe: i.m. 1949.). A Transzkaukáziában 2000 körül megtelepedett gödörsíros eredetű népesség kurgánjai – a 2. évezred derekáról – ugyanezt a formakincset mutatják. Az itt talált négykerekű szekerek is teljesen megegyeznek az Ur-i szekerekkel. De hazánkban is megtaláljuk ezeket a párhuzamokat: a kb. 2000-ből származó budakalászi kocsimodell és az Ur-i szekerek konstrukciója azonos, a bodrogkeresztúri műveltség szekeres temetkezései pedig szintén az Ur-i királysírok, valamint a majkopi kurgánok temetkezési rendjének analógiáját mutatják (Childe: i.m. 1949. és 1952; Hančar: i.m. 1956.).

Ezek az egyezések újra csak arra vallanak, hogy – mint G.Childe „Stufen der Kultur” című művében megállapította – a Kr.e. 2. évezred elején a mezopotámiai kultúra szinte áthatja a közép- és kelet-európai térségeket.

A fentiekben bemutatott, első látásra érthetetlennek tűnő masszív mezopotámiai párhuzamok, egyezések szerintünk legplauzibilisebb magyarázatát a Mezopotámiában kb. Kr.e. 2400-1700 között végbement döntő történelmi jelentőségű etnikai változásokban kell keresnünk. A 3. évezred eleje óta mind nagyobb számban beszivárgó szemita akkádok 2450 körül már annyira megerősödtek, hogy magukhoz tudták ragadni a politikai hatalmat (Šarru-Kenu – görög torzítással: „Sargon” dinasztiája). A mintegy 150 éves akkád uralom idejéből számos írásos emlék beszél a leigázott szumér városállamok sorozatos felkeléseiről, ezek vérbefojtásáról, a városok lerombolásáról és a lakosság rabszíjra fűzéséről, illetve elűzéséről. Minden egyes trónváltás ilyen általános felkeléseket eredményezett, és minden új akkád uralkodónak trónralépte után szinte újra meg kellett hódítania elődje birodalmát (Moortgat: Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus).

Minden jel arra mutat, hogy már ezekben az akkád időkben megkezdődött a szumérok elvándorlása Mezopotámiából. Erre vall pl. a Kubán-műveltség 2300 körüli, szinte előzmények nélküli hirtelen virágbaszökkenése, de a kaukázusi fémművesség ugyanilyen gyors fellendülése is. Mint előbb megállapítottuk, mindkét helyen masszív és közvetlen szumér-mezopotámiai hatások lépnek fel, úgyszólván átmenet nélkül, kb. Kr.e. 2300-2200 körül. A fegyverek, eszközök formája, előállításuk mesterségbeli fortélyai, teljesen megegyeznek az egykorú szumér készítményekkel. A kutatás nem tud kielégítő magyarázatot adni ezekre a meglepő párhuzamokra – írják Burney és Lang idézett munkájukban.

Nos, a szumér elvándorlás szemszögéből nézve mindezen jelenségek nehézség nélkül érthetővé válnak. Sőt, a kivándorlás feltevéséből kiindulva, szinte önkéntelenül is arra a következtetésre jutunk, hogy amennyiben feltételezésünk helyes, úgy egyenesen el is kell várnunk ezeket a tüneteket mindazon területeken, ahová a szumér népesség elvándorolt. Az egyik ilyen régiót ezek szerint a Kaukázus-Kubán vidékére tehetjük.

Ugyancsak ezzel az első szumér elvándorlási hullámmal hozhatjuk – legalább közvetett – kapcsolatba azokat az elő-ázsiai telepeseket is, akik 2200 táján érkeztek több hullámban a Kárpát-medencébe és mint fentebb láttuk, a péceli műveltséget alakították ki, de erős hatást gyakoroltak az erdélyi fémművesség fejlődésére is.

Rá kell mutatnunk arra a fontos körülményre is, hogy a bevándorlók sem a Kaukázus vidéke, sem a Kárpát-medence esetében nem ismeretlen területekre mentek, hanem olyan helyekre, amelyekkel már egy teljes évezred óta állandó összeköttetésben, kereskedelmi és egyéb kapcsolatokban állottak. Gondoljunk csak a korai transzkaukázusi műveltség szoros szumér-mezopotámiai kapcsolataira, vagy a tatárlaki szumér piktográfi-kus táblákra.

Bizonyíthatónak látszik egy harmadik kivándorlási irány is: Turkmenisztán felé (l. Jettmar et alii i.m.), majd innen tovább északra. Ilyen Turkmenisztán felől érkező telepes csoportokkal függhet össze az afanasjevói műveltség kialakulása is. Ez utóbbi lehetőséget egyelőre távolról sem akarjuk állítani, de a további mérlegeléseknél figyelmen kívül sem hagyhatjuk.

A mezopotámiai akkád uralomnak 2300 körül a gutik betörése vetett véget, akiket azonban sikerült részben asszimilálni, részben pedig – mint egy 80-100 év múlva – kiverni. Így alakulhatott ki kb. 2250 és 2120 között az akkád birodalom nagyságával vetekedő késő-sumér birodalom a III. Ur-i dinasztia alatt.

A továbbra is szakadatlanul beszivárgó szemiták (e korban az amorita törzsek) és az időközben megerősödött Elám kétoldali nyomásának azonban a sumérok nem tudtak tartósan ellenállni és az önálló sumér államiság 2120 körül végleg elbukott.

A következő, ún. Isin-Larsa-periódusban az újra apró városállamokra szétesett Mezopotámiában fokozatosan mindenütt az amoriták vették át a vezetést.

A III. Ur-i dinasztia bukásának idejéből már közel egykorú, a korai Isin-periódusból származó írásos adataink is vannak a sumérok elvándorlásáról. Ibbisin, az utolsó Ur-i király siratóéncke Ur városának pusztulását és a nép szétszóródását beszéli el. Ur sirató énekében szintén a város és környéke elnéptelenedéséről van szó. A szumér istenek eltávoztak városaikból – mondja az ének. Ez a kifejezés pedig az akkori vallási kultuszok

nyelvén azt jelenti, hogy a nép eltávozván, magával vitte isteneit. Ugyanezt a felfogást tükrözi a Biblia is: amikor Jákob elmenekült apósa birtokáról, felesége, Ráchel magával vitte apja házi isteneit (Gen. 31. fej. 19. vers).

Az ekkor bekövetkezett szumér kivándorlási hullám esetében tehát már konkrét, közel egykorú írásos emlékekből indulhatunk ki, nem szükséges csupán logikai következtetésekre támaszkodnunk. Az elköltözött szumérok nyomait ismét a régészeti leletek fényénél találhatjuk meg.

A Kárpát-medencében a 3-2. évezred fordulóján újabb telepések jelentek meg. Kis-Ázsia vagy Transzkaukázia vidékéről érkeztek. Ők hozták a bronz ismeretét és alakították ki a kimagasló erdélyi bronzműves központot, amelynek élénk kapcsolatai voltak a pontusz-kaukázusi bronziparral (Kalicz, Kovács i.m.).

Kr.e. 2000 körül a kaukázusi fémművesség újabb ugrásszerű fejlődést mutat. Itt is megjelenik a bronz, Metšamor központtal valóságos bronzipar alakul ki. A kutatók számára érthetetlen, hogyan juthatott el ilyen korai időkből ekkora távolságra a bronzkészítés ismerete, amely eddig kizárólagos szumér monopólium volt (Burney-Lang: i.m.).

Véleményünk szerint ezek a homályosnak tűnő régészeti adatok is – mind a Kárpát-medencében, mind pedig a Kaukázusban – egyszerűen világosabbá válnak, ha a III. Ur-i dinasztia bukása utáni második szumér elvándorlási hullámot – amelyre, mint láttuk, közel egykorú írásos bizonyítékok is vannak – mérlegelésünk kiinduló pontjára helyezzük.

Jelen tanulmányunkban e szumér vándorlásokat nem fejthetjük ki részletesen, egyelőre csak jelezni akartuk a kérdéskomplexum eminens jelentőségét. Mindössze annyit jegyzünk meg meg ezzel kapcsolatban, hogy az eddigi kutatás igen könnyedén intézte el a szumérok 1700 éves elő-ázsiai hegemonia utáni látszólagos gyors eltűnését, illetve állítólagos felszívódását a bevándorolt szemita népességbe. Egyáltalán nem vették figyelembe azt az igen lényeges körülményt, hogy 1700 év alatt (kb. 3800-tól 2100-ig) a rendkívül magas kultúrfokon álló, fejlett öntözéses mezőgazdasággal, iparral, nagy területeket behálózó távolsági kereskedelemmel rendelkező szumér városállamok népességének olyan hatalmas mértékben fel kellett szaporodnia, amely tömeget nem lehet rövid 2-300 év alatt egyszerűen eltüntetni vagy felszívódottnak kijelenteni. E vélemény abszurditását a következő egyszerű számítással szeretnénk megvilágítani. Ismeretes, hogy a 18-19. sz. ipari és tudományos fejlődése előtti korokban a népesség száma átlagban 200 évenként kettőződött meg. Mivel a szumér műveltség gazdasági színvonala alig különbözött a 18-19.sz. előtti európai élelemtermelés és ipar nivójától, ezt a népszaporodási ütemet nyugodtan átvethetjük a szumérkor Mezopotámiájába is. Ha tehát Kr.e. 3800 körül mindössze csak 20.000 szumér bevándorlót számítottunk is, akkor ezeknek Kr.e. 2100-ra minimálisan 5.000.000-nyira kellett

felszaporodniuk. Ez a néptömeg sem el nem tűnhet, sem fel nem szívódhat 2-300 év leforgása alatt. Különösen akkor nem, ha kora legmagasabb fejlődési fokon álló, vezető kulturális etnikumát alkotja. A kutatás fent említett megalapozatlan véleménye kísértetiesen hasonlít a Nesztor-krónika azon állításához, amely szerint az avarok úgy eltűntek, hogy még híruk sem maradt. Úgy véljük, nem kell bővebben részleteznünk, hogy az újabb régészeti és embertani kutatások ismeretében mekkora valóságértéket tulajdoníthatunk a Nesztor-krónika eme kijelentésének. Nos, pontosan így áll a dolog a szumérok állítólagos eltűnésével is. E véleményünkben megerősít bennünket számos olyan régészeti és történelmi adat is a Kr.e. 2. és 1. évezredből, amelyek a szumérok Elő-Ázsián belüli szétvándorlására mutatnak a 2. évezredben. Erre vallanak pl. a 2. évezredbeli hurri kultúrkör meglepően masszív szumér párhuzamai, vagy az 1. évezred elején kialakult urartui birodalom műveltségének, államvezetésének, társadalmi berendezkedésének igen feltűnő egyezései a 3. évezredbeli egykori ószumér kultúrával, államszervezettel és társadalmi helyzettel. Ezek előtt a szinte hihetetlen mérvű egyezések előtt a kutatás értetlenül áll (Bittel: Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens; Geotze: Hethiter, Hurriter und Assyrer; Schmökel et alii: Kulturgeschichte des Alten Orient; Strommenger: Fünf Jahrtausende Mesopotamien; Ungnad: Subartu stb.). Mutatóba most ennyivel meg kell elégednünk ezen óriási horderejűnek látszó problémakörből.

Az eddig felvázolt művelődési és népmozgalmi kép alapján kíséreljük meg most a Volga-Urál vidékein kimutatható, délről érkező kulturális és etnikai hatások közelebbi vizsgálatát.

Kr.e. 3. évezredben a kelet-európai erdős övezetben még csak paleolitikus vagy mezolitikus kultúrfokon álló, gyűjtögető, halász-vadász népeségeket találunk, primitív gazdálkodásuknak megfelelően igen-igen csekély létszámban. A szórványos, egymástól általában több tucat km-re fekvő telephelyeken csak két-három család élt, ezek is állandóan változtatták lakhelyüket. Összefüggő, kompakt népességről tehát ezekben a korai időkben, e területeken nem beszélhetünk. E régészetileg minden kétséget kizáró módon igazolható ténynek alapvető, elvi jelentősége az, hogy ilyen körülmények között természetesen a közös finnugor, méginkább azonban az uráli alapnyelv XIX. sz.-i tézise, megfelelő összefüggő etnikum hiányában, a szó szoros értelmében a semmibe foszlik szét. A 3. évezred közepe táján az erdőövi lakosok délebbi csoportjai már megismerték az edénykészítés mesterségét – mint láttuk, a steppei népektől tanulták el a fazekasságot –, de az északabbra fekvő régiókba e korban a kerámia még nem jutott el.

Ezekre az elmaradott területekre hatoltak be a 3. évezred végén a kubáni-majkopi műveltség ércutatói. Az uráli réz- és aranybányák felfe-

dezését és első kiaknázásukat, mint már említettük, nekik tulajdonítja a kutatás (Childe, Hančar). Ekkor jelennek meg ugyanis itt az első fémeszközök, egyelőre csak szórványleletekként, és ezek a fémtárgyak egyértelműen kaukázusi-kubáni típusúak.

Az Urál érceinek vonzó hatására, valamint az extenzív állattenyésztésre való áttérés miatt megnövekedett legelőigény következtében a 3-2. évezred fordulója után az Urál folyó mindkét oldalán, az Ob, Irtis, Ufa, Volga, Oka és más kisebb folyók mentén mind több és több déli telepес vonul az Urál-Volga vidékére. A bevándorlás több hullámban történt és a 2. évezred közepéig szakadatlanul tartott. A jövevények nagy lélekszámban érkeztek. Jelentős hatást gyakoroltak a finnugor népek, közöttük az ugor-magyarok paleoetnográfijára és műveltségére. Magukkal hozták a földművelés, állattenyésztés és a bronzgyártás ismeretét. A középső Volga, az alsó Káma és az Urál nyugati vidékein kialakították a balanovói, abasevói, fatjanovói, a gerendavázás és az andronovói műveltségeket. Nyelvükről és népi alkatukról még nem tudunk határozott véleményt nyilvánítani. Elképzelhető azonban, hogy eredetükben ősirániak voltak. Körülbelül így írja le Bartha Antal „Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben” című cikkében (Magyar őstörténelmi tanulmányok) ezt a masszív déli gyarmatosítást.

Bartha meglehetősen sommás összefoglalása után nézzük meg kissé közelebbről is ezeket a déli bevándorlókat. Igyekezzünk feltárni műveltségük gyökereit és kideríteni nem „elképzelhető” mint Bartha írja, hanem a rendelkezésünkre álló adatok alapján leginkább valószínűsíthető népiségüket. Mi ugyanis – Barthával ellentétben – nem elégedhetünk meg két olyasféle, mintegy melleleg odavetett közhellyel, hogy „jelentős hatást gyakoroltak a finnugor népek... paleoetnográfijára és műveltségére”, illetve „Elképzelhető azonban, hogy eredetükben ősirániak voltak” (Bartha: i.m. 29. és 30. oldal).

És pedig azért nem, mert Bartha mindkét megállapítása megdöbbentően felületes és egyúttal a legnagyobb mértékben félrevezető is. Kiválóan alkalmasak arra, hogy a valóságos problémákat elkenjék, róluk a figyelmet eltereljék.

Először is szükségesnek tartjuk a legnyomatékosabban hangsúlyozni, hogy a Kr.e. 3-2. évezred fordulóján „ősirániakról” beszélni, mai ismereteink birtokában aligha lehet, mert ezekből az időkből semmiféle irániakra vonatkozó vagy vonatkoztatható adatunk sincs. Ezért az ilyesfajta feltevézéseket nem tekinthetjük másoknak, mint a XIX. sz.-i indogermanisztika téziseiből fennmaradt anakronisztikus reflexióknak. Különösen pedig olyan esetekben, mint amilyen e déli telepések népiségének kérdése is. Már több mint 20 évvel ezelőtt világosan megállapítható volt ugyanis, hogy pl. a balanovói műveltséget igen szoros összefüggések kö-

tik a Kaukázushoz, sőt Mezopotámiához is. G.Childe, F.Hančar és más neves kutatók már az 50-es években megállapították, hogy a balanovói szekérmodellek nyersanyagukban és szerkezetükben tökéletesen megfelelnek az Ur-ban és Kis-ben a Kr.e. 3. évezredben használt szekereknek, de ugyanígy a 2300-2200 körüli majkopi és a 2. évezred elejéről származó transzkaukáziai szekereknek is. A balták, szekercék formája, a lándzsahegyek, nyílhegyek, ékszerek, bizonyos kerámiatípusok, sőt folklorisztikus vonások is Mezopotámiára mutatnak. A mai csuvasok nyelve, mondáik, népi szokásaik tele vannak kaukázusi egyezésekkel. Embertanilag a legközelebbi rokonságot az arméniai, továbbá a kelet-földközi-tengeri ősfajokban találhatjuk meg. Ezek az összefüggések egyértelműen erős transzkaukáziai és elő-ázsiai kapcsolatokra, valamint ez utóbbi területekről való bevándorlásra mutatnak a 2. évezred elején (Hančar: *Das Pferd...* etc.; Childe: *Vorgeschichte der europäischen Kultur*). Hangsúlyozzuk, az őstörténeti kutatás e nemzetközileg elismert szaktekintélyeinek véleménye az Urál-Volga vidéki korai bronzkori műveltségekről már akkor ez volt, amikor a fent ismertetett tömeges és évszázadokon át tartó, ismételt déli bevándorlások régészeti nyomai legnagyobbbrészt még feltáratlanok voltak (l. A.Randa idézett művét is). Annál érthetlenebb, hogy Bartha ezeket az összefüggéseket még csak meg sem említi. Pedig napjainkban már sokkal konkrétabban felvázolható e déli telepések vándorlási útja és eredeti hazájuk földrajzi helye.

Említettük már, hogy a transzkaukáziai térségben a 2. évezred elején nagy területek elnéptelenedtek. E folyamat régészetileg egyértelműen igazolható (Burney-Lang: i.m.). Kétségtelen, hogy a népesség eltűnését jó részben a déli irányú hurri vándorlás számlájára írhatjuk, de ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a Transzkaukazia közvetlen északi szomszédságában elterülő, gyéribben lakott, termékeny területek, különösen az északabbi transzkaukáziai népcsoportok számára, jóval könnyebben elérhetők és birtokba vehetők voltak, mint a sűrű lakosságú déli, mezopotámiai, szíriai vidékek. Azt is láttuk, hogy ebben az időszakban transzkaukáziai telepések egészen a Kárpát-medencéig eljutottak. Nem képzelhető el tehát, hogy a közvetlenül kapuik előtt elterülő dél-orosz síkságra ne kerültek volna el termőföldet, legelőket kereső transzkaukáziai népcsoportok.

Vannak azonban konkrétabb adataink is. Nagyon jelentősnek tűnik pl. az a meglepő régészeti felismerés, hogy a 2300 körül hirtelen, előzmények nélkül jelentkező fejlett kubáni műveltség – amely, mint láttuk, közvetlen és masszív mezopotámiai hatásokra vezethető vissza – alig 300 éves virágzás után, Kr.e. 2000-1900 táján éppoly hirtelen, mint ahogy keletkezett, ismét lehanyatlik a szürke középszerűségbe. Ezt legkézenfekvőbben a kultúrát hozó és fenntartó népesség továbbvándorlásával ma-

gyarázhatjuk. E műveltség ércutatói tárták fel először az Urál bányáit, még a 3. évezred végén, északi kapcsolataik azóta sem szakadtak meg. Bennük kereshetjük tehát a déli gyarmatosok első hullámát a 2. évezred elején.

Itt szeretnénk visszatérni a dél-oroszországi gödörsíros műveltség és a Jeniszej-Altaj-Szaján vidékén 2200 körül kialakult afanasjevói műveltség népességeinek embertani kérdésére, amelyet Ázsia tárgyalásánál már említettünk. Megállapítottuk, hogy mindkét műveltség népessége a 3000 km-es távolság és az összeköttetés hiánya ellenére is embertanilag azonos volt: szélesarcú, alacsony homlokú és inkább rövidfejű „plump” europid (Jettmar et alii: i.m.). A következő – andronovói – műveltségben ugyanezt az embertípust már az egész steppeövezetben, Kelet-Európától az Altajig elterjedt uralkodó etnikumként ismertük meg. Ha ezekhez az ember-tani adatokhoz most még azt is hozzátesszük, hogy mind az afanasjevói, mind pedig a gödörsíros műveltség leletanyagában nagy számban találhatók mezopotámiai összefüggések, akkor nem sok kétségünk maradhat a két kultúra népességének embertani hovatartozását illetően. (Childe: i.m. 1949.; Hančar: i.m. 1956.) A gödörsíros és az afanasjevói műveltségek kialakulásánál, majd később, e két kultúra egymásrahatásaiból keletkezett andronovói műveltségnél tehát ismét azt a jelenséget regisztrálhatjuk, amelyet már a kubáni-kaukázusi fémműves kultúrák eredetének vizsgálatánál is megállapítottunk: két, elő-ázsiai befolyásokra keletkezett másodlagos – ill. ezúttal harmadlagos – műveltség kölcsönös egymásrahatásából, óriási földrajzi tereket átfogva kialakult egy új, jelen esetben az andronovói kultúra. Ebben az újonnan keletkezett művelődési körben jelentős szerepet játszottak a 2. évezred első felében az Urál-Volga térségébe érkezett déli bevándorlók is, akikről viszont a valószínűség legmagasabb fokán megállapítható, hogy Transzkaukáziából és a majkopi műveltség területéről származtak. Ezekről az időktől kezdve a steppei, valamint a csatlakozó ligetes steppei területek műveltségei mindinkább homogenizálódnak és ez az egység a történelmi korok kezdetéig meg is marad.

Végző következtetésként megállapíthatjuk, hogy már mai, egyelőre még meglehetősen hiányos ismereteink birtokában is mindinkább nyilvánvalóvá válik az elő-ázsiai, közelebbről a szumér-mezopotámiai, valamint a transzkaukáziai ősi műveltségek meghatározó szerepe a Volga-Urál tér korai fémkori fejlődésében. Sőt, nemcsak közvetlen és közvetett művelődési kisugárzásokat tudunk kimutatni, hanem masszív, tömeges transzkaukáziai-pontuszi gyarmatosítási hullámokat is, amelyek között kisebb-nagyobb mezopotámiai-szumér etnikai csoportok jelenléte is igen nagy valószínűséggel feltételezhető.

E régészeti és történelmi adatok ismeretében merészkedtünk fentebb kijelenteni, hogy magyar őstörténeti és etnogenetikai szempontból nem

clégedhetünk meg Bartha Antalnak ezokról a déli telepesekről nyilvánított véleményével. Itt ugyanis nem „jelentős hatások”-ról van szó, a finnugor és ugor-magyar népek paleoetnogenézisére és műveltségére – mint Bartha véli –, hanem minden jel szerint a finnugornak nevezett népek, elsősorban azonban a magyar nép paleoetnogenézisééről „par excellence”. A helyi őslakosság paleolitikus-mezolitikus műveltségi fokát és az ebből következő, de régészetileg is igazolható igen alacsony népsűrűségét figyelembe véve, a fejlett földműveléssel, állattenyésztéssel és bronzkultúrával rendelkező, tömegesen és évszázadokon át több hullámban érkező gyarmatosok nem „jelentős hatásokat gyakoroltak” az őslakosság etnogenézisére, hanem egyenesen *meghatározták*, determinálták azt. Ez pedig – úgy véljük – igen lényeges különbség. Ugyanígy nehezen képzelhető el az is, hogy a magas műveltségű, nagyszámú telepes nyelve csak „hatott” volna az őslakosság akkor még bizonyára meglehetősen fejletlen nyelvére vagy nyelveire. Az adott körülmények között csak azt várhatjuk el, hogy a kérdéses terület korábbi primitív és gyér lakossága igen rövid idő alatt mind etnikailag, mind pedig nyelvileg egyszerűen beleolvadt a jövevényekbe – amennyiben nem húzódott északabbi vidékekre. Ezzel ellentétben Bartha arról beszél a továbbiakban, hogy a „finnugorok” – akik alatt az őslakosságot érti – rövid időn belül szinte teljesen asszimilálták a déli gyarmatosokat. Ezt a gondolatmenetet mi a legnagyobb jóakarattal sem tudjuk követni, mert egyszerűen minden józan belátással ellenkezik. Véleményünk szerint az ilyen logikátlan következtetések a XIX. sz.-ban megfogalmazott merev nyelvcsalád-elmélethez való görcsös ragaszkodásból fakadnak.

Más kérdés a környező közelebbi és távolabbi területek alapnépességének helyzete, akikre nem telepedtek rá közvetlenül a déli gyarmatosok, hanem csak többé-kevésbé kapcsolatba kerültek velük. Ilyen szempontból mérlegelve a kérdést, már inkább elfogadható Bartha véleménye a jelentős etnogenetikai és művelődési hatásokra vonatkozóan, bár a teljesség kedvéért itt is meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvi hatások minden valószínűség szerint döntőek voltak, és egyáltalán nemcsak arra az egy-két tucat „iráni” jövevényt szóra korlátozódtak, amelyeket Bartha e déli telepéseknek tulajdonít. Ezen szavak iráni eredete egyébként nagyon is kétséges, annak ellenére, hogy Hajdú Péter és Harmatta János e kérdésben ugyanilyen értelemben foglalnak állást, mindketten a már említett „Magyar őstörténelmi tanulmányok” c. kötetben. (Hajdú, P.: Preuráli nyelvi kapcsolatok; Harmatta, J.: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok.)

Bár ezúttal nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, mégsem mehetünk el szó nélkül amellett a nálunk általánosnak mondható vélemény mellett, hogy a Volga Urál térségbe a Kr.e. 2. évezred első felében délről bevándorolt népesség ősráni lett volna. Mint már említettük, ebben az időszak-

ban irániaknak sem a régészetben, sem a történelmi forrásokban, sem pedig az egykorú nyelvemlékekben mégcsak halvány nyomai sem találhatók. Az iráni perzsákat legelőször Kr.e. 840 körül említi egy asszír felirat. Másrészt viszont reméljük, hogy jelen dolgozatunkban sikerült valamegyest megmutatnunk, milyen népeket vehetünk számításba ezeknél a vándorlásoknál. Hasznosabb és célravezetőbb lenne, ha olyan esetekben, amikor kézzelfogható régészeti leletek és egykorú írásos emlékek állnak rendelkezésünkre, ezekből indulna ki az őstörténeti és a nyelvészeti kutatás, nem pedig a XIX. sz.-i indogermanisztika szemléletéből, amelyet ma már – mellesleg mondva – többnyire maguk az indogermán történészek és nyelvészek sem fogadnak el.

Végezetül röviden levonjuk az ismertetett elő-ázsiai művelődési hatásokból, összefüggésekből szinte önként adódó következtetéseket.

A legutóbbi 80-100 év régészeti kutatásai olyan ősi műveltségeket tárak fel Elő-Ázsia területén, amilyenekről a XIX. sz. tudományosságának fogalma sem lehetett. Akkoriban úgy vélték – főleg a Biblia és a régi indogermán nyelvemlékek alapján –, hogy az emberiség kulturális fejlődése a szemita és az indogermán népek megjelenésével kezdődött. E szilárdnak látszó alapokra építette fel a XIX. sz.-i európai tudomány a maga őstörténelmi és nyelvtörténeti szemléletét, amelynek kiinduló pontja, alappillére természetesen elsősorban az indogermán kultúrprioritás volt.

Mai ismereteink tükrében azonban ez a XIX. sz.-i szemlélet már rég túlhaladottá és tarthatatlanná vált, jobban mondva a tudományos módszeresség alapvető, elvi követelményei szerint azzá kellett volna válnia, ha különféle – jobbára tudományon kívüli okok következtében – az európai tudományosság képviselőinek jelentős hányada nem ragaszkodna görcsösen ehhez az elavult világgéphez és nem zárkózna el mereven szinte minden revíziótól, amelynek igénye pedig már évtizedek óta egyre parancsolóbb módon jelentkezik. Ez az érthetetlen ignorancia a nyelvtudományok terén különlegesen is szembeszökő. Az összehasonlító nyelvészet mind ez ideig egyszerűen nem hajlandó tudomásul venni, hogy ma már az ógörög, szanszkrit és avesztai szövegeknél 2000-2500 évvel régebbi nyelvemlékek tömegét ismerjük és e nyelvemlékek túlnyomó része az indogermán nyelvek rendszerébe nem illeszthető bele, sőt ezek nyelvi szellemével a legtöbb esetben diametrálisan ellenkezik.

Ennek a helyzetnek természetes következménye az a tátongó űr, ami a tudományos irodalomban a régészet elő-ázsiai felfedezéseinek értékelése terén mutatkozik. Ékesen példázza ezt a helyzetet tekintélyes könyvészetünk is, amelyből megállapítható, hány munkát kellett átböngésznünk, míg itt-ott elszórt megjegyzésekből, apróbetűs hivatkozásokból e néhány oldalnyi terjedelmű tanulmányt összeállíthattuk. A tárgyilagosság kedvéért azonban nem akarjuk elhallgatni a néha, mintegy fehér hollóként je-

lentkező kivételeket sem. Most csak Gordon Childe, Franz Hančar és Fritz Schachermeyr nevét említjük meg, akiknek a könyvészetben felsorolt munkáiból nyilvánvalóan megállapítható, hogy felismerték az ősi elő-ázsiai műveltségek kulcsszerepét az eurázsiai térség népeinek kulturális fejlődésében. Hangjuk azonban pusztába kiáltott szó maradt, követőik alig akadtak.

Az akadémikus történettudomány nagyrészen még napjainkban is a XIX. sz.-i szemlélet híve. A nyelvészet pedig – ezt szükségesnek tartjuk ismét hangsúlyozni – még addig sem jutott el, hogy legalább egy-egy szakavatott nyelvtudós megkísérelné a már több mint félmillióra szaporodott mezopotámiai és egyéb közel-keleti ősi nyelvemlékek figyelembevételét történeti és nyelvfejlődési szempontból. A filológusok még mindig ugyanúgy kizárólag a szanszkrit, avesztai és egyéb indogermán nyelvemlékek alapján állva etimologizálnak, állítanak össze hipotétikus ősnyelveket, sorolják be a népeket ebbe vagy abba a XIX. sz.-ban feltételezett nyelvcsaládba, mintha az említett félmilliónyi, sokkal régebbi időkből származó nyelvemlék nem is létezne. Nem lehet most feladatunk végeláthatatlan nyelvészeti problémákba bonyolódni, ezekkel más alkalommal szeretnénk foglalkozni. Ezúttal csupán arra akartunk röviden rámutatni, hogy a ma uralkodó nyelvészeti szemlélet alapvető, elvi-módszertani meggondolásokból következően, megítélésünk szerint mai régészeti, őstörténeti, legfőképpen pedig nyelvemlékbeli ismereteink világánál minden ízében elavult és tarthatatlan.

Az előbbieken vázolt körülmények készítették bennünket arra, hogy – amennyire lehetőségeink megengedték – megkíséreljük a közel-keleti – mezopotámiai művelődési hatásokat, kisugárzásokat összegyűjteni és egységes, történelmi távlatú képbe foglalni. Minden részletre kiterjedő szintézist természetesen nem adhattunk, nem is akarunk – még távolról sem – ilyen igénnyel fellépni. A témával kapcsolatos adathalmaz óriási mennyisége és az a körülmény, hogy a vonatkozó ismeretanyag számos szakterületet átölel, már eleve kizárja annak lehetőségét, hogy a kérdés-komplexum egyetlen tanulmányban – akár csak megközelítőleg is – összefoglalható legyen. Munkánkat tehát csupán egy új kutatási irány bevezető tanulmányának tekinthetjük.

Elsősorban azt igyekeztünk megmutatni, hogy régészeti és történelmi ismereteinket más szemlélettel is lehet vizsgálni, másképp is lehet értelmezni – és pedig a legtöbb esetben a valószínűség jóval magasabb fokán – mint ahogy a történelemtudomány ezeket a kérdéseket általában magyarázza.

Felhasznált irodalom

- Alkim,U.B.: Anatolien I. (Archaeologia mundi, 1968.)
- Altheim,F.: Das alte Iran. (Propyläen Weltgeschichte,B.II.1976.)
- Altheim,F.: Geschichte der Hunnen, I-V. 1959-62.
- Amiet,P.: Die Kunst des Alten Orients, 1977.
- Awdijew,W.J.: Geschichte des Alten Orients.
- Bartha,A.: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben. (Magyar őstört. tanulm., 1977., 23-44. old.)
- Belenickij,A.: Zentralasien. (Arch.mundi, 1968.)
- Bittel,K.: Vorderasiatische Archäologie. (Moortgat Festschrift, 1962.)
- Bittel,K.: Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, (1950. 2. kiadás)
- Bossert,H.Th.: Altsyrien, 1951.
- Burney,C. – Lang,D.M.: Die Bergvölker Vorderasiens, 1975.
- Childe,G.: Stufen der Kultur, 1952.
- Childe,G.: Vorgeschichte der europäischen Kultur, 1949.
- Christian,V.: Altertumskunde des Zweistromlandes, 1940.
- Condurachi,E. – Daicoviciu,C.: Rumänien. (Arch.mundi, 1972.)
- Ebert,M.: Südrussland im Altertum, 1921.
- Edzard,D.O.: Die frühdynastische Zeit Mesopotamiens. (Fischer Weltgeschichte, 1965.)
- Falkenstein,A.: Die Ur- und Frühgeschichte des alten Vorderasiens. (Fischer Weltgeschichte, 1965.)
- Friedrich,J.: Kleine Beiträge zur hurritischen Grammatik.
- Geotze,A.: Hethiter, Hurriter und Assyrer, 1936.
- Geotze,A.: Die Kulturgeschichte Kleinasiens. (Handbuch der Altertumswissenschaft, 1957.)
- Ghirshman,R.: Iran I.-Protoiranier, Meder und Achameniden, 1964.)
- Grjasnow,M.: Südsibirien. (Arch.mundi, 1970.)
- Hajdú,P.: Preuráli nyelvi kapcsolatok. (Magyar őstört. tanulm., 1977, 157-166. old.)
- Hančar,F.: Urgeschichte Kaukasiens, 1937.
- Hančar,F.: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, 1956.
- Harmatta,J.: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. (Magyar őst. tanulm., 1977. 167- 182. old.)
- Heine – Geldern,R.: China, die ostkaspische Kultur und die Herkunft der Schrift. 1950.
- Heine – Geldern,R.: Herkunft und Ausbreitung der Hochkulturen (Almanach d.Öst.Akad. d. Wissenschaft, 1955. 105. old.)
- Haussig,H.W.: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker. (Byzantion, 1953.)
- Herodotos: Historien.
- Hrouda,B.: Vorderasien I. (Handbuch der Archäologie, 1971.)
- Huot,J.L.: Persien I. (Arch. mundi, 1965.)

- Jettmar,K.(et alii): Geschichte Mittelasiens. 1966. (Handbuch der Orientalistik)
- Jettmar,K.: Die frühen Steppenvölker. 1964. (Kunst der Welt)
- Kalicz,N.: Agyag istenek. 1970.
- Kovács,T.: A bronzkor Magyarországon. 1977.
- Kramer,S.N.: Geschichte beginnt mit Sumer. 1959.
- Kramer,S.N.: Die Wiege der Kultur. 1969.
- Kussmaul,F.: Frühe Nomadenkulturen in Innerasien. (Tribus, 305-360. old. 1952-53.)
- László,Gy.: Óstörténetünk legkorábbi szakaszai, 1961.
- László,Gy.: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. 1974.
- László,Gy.: Emlékezzünk régiekről. 1979.
- Margueron,J.C.: Mesopotamien. (Arch.mundi, 1970.)
- Markwart,J.: Südarmenien und die Tigrisquellen, 1930.
- Mellink,J. – Filip,J. (szerk.): Frühe Stufen der Kunst. (Propyläen Kunstgeschichte XIII. Band. 1974.)
- Moortgat,A.: Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus. 1962.
- Moortgat,A.: Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur. (Historia mundi II.)
- Moortgat,A.: Die Entstehung der sumerischen Hochkultur. 1945.
- Moortgat,A.: Die bildende Kunst des Alten Orient und die Bergvölker 1932.
- Moscatti,S.: Die Kulturen des Alten Orients. 1962.
- Nack,E.: Aegypten und der Vordere Orient im Altertum. 1977.
- Nagel,W.: Frühdynastische Epochen in Mesopotamien. (Vorderasiat. Arch. Moortgat Festschrift, 1962.)
- Oberhuber,K.: Die Kultur des Alten Orients. (Handbuch der Kulturgeschichte, 1972.)
- Oppenheim,M.: Der Tell Halaf, 1931.
- Orthmann,W. (szerk.): Der Alte Orient. (Propyl. Kunstgesch. XIV. Band. 1975.)
- Padányi,V.: Dentumagyaria. 1963.
- Parrot,A.: Sumer. 1960.
- Perrot,J.: Syrien-Palestina I. (Arch.mundi. 1978.)
- Pittioni,R.: Der urgeschichtliche Horizont der historischen Zeit. (Propyl. Weltgeschichte, 1976. I. Band)
- Porada,E.: Alt-Iran. (Kunst der Welt) 1962.
- Randa,A.: Handbuch der Weltgeschichte, 1954.
- Saggs,H.W.F.: Mesopotamien. 1975.
- Schachermeyr,F.: Die vorderasiatische Kulturtrift. 1953. (Saeculum V.)
- Schachermeyr,F.: Die ägäische Frühzeit, Band I. Die vormykenischen Perioden. 1976.
- Schmökel,H.: Funde im Zweistromland. 1963.
- Schmökel,H.: Das Gilgamesch Epos, 1966.
- Schmökel,H.: Das Land Sumer, 1955.
- Schmökel,H.: Geschichte des alten Vorderasien, 1957. (Handbuch der Orientalistik)
- Schmökel,H : (et alii): Kulturgeschichte des Alten Orient, 1961.

- Soden,W.: Der Nahe Osten im Altertum. (Propyl. Weltgesch. 1976. Band II.)
Soden,W.: Sumer, Babylon und Hethiter bis zur Mitte des II. Jahrtausends v.Chr.
(Prop. Weltgesch. 1976. Band I.)
Strommenger,E., Hirmer,M.: Fünf Jahrtausende Mesopotamien, 1962.
Strommenger,E.: Der Garten in Eden, 1979.
Tolstow,S.P.: Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur. 1953.
Thureau – Dangin,F.: Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften,
1907.
Ungnad,A.: Subartu, 1936.
Woolley,L.: Ur in Chalděa, 1956.
Woolley,L.: Mesopotamien und Vorderasien, 1965.

2. fejezet

INDOGERMÁN NYELVÉSZET, INDOGERMÁN TÖRTÉNETÍRÁS

Az indogermanisztika – és vele együtt a modern tudományos nyelvészet – kezdetét az 1816-os évre tehetjük. Ekkor jelent meg F.Bopp korszakalkotó értekezése „Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprachen” címmel, amelyben e nyelvek ősrökonságát tudományosan kimutatta. Ebbe az indogermánnak vagy indoeurópainak elnevezett nyelvcsaládba hamarosan belekerültek a kelta és szláv nyelvek is, majd a század végére az albán és az örmény. Azaz Európa legnyugatibb területeitől a Gangeszig, egy-két kisebb szigettől eltekintve, ugyanazon nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszélő népek szakadatlan láncolatát fedezték fel.

Ez az óriási horderejű felismerés, amelyet röviddel azelőtt még csak nem is sejtettek, természetesen kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a XIX. sz. európai nyelv- és történettudományi szemléletére. Annál is inkább, mert az akkori történelmi ismeretek világánál az is megdönthetetlenül szilárd ténynek látszott, hogy Nyugat-Eurázsia legrégebbi műveltségét, a szemita kultúrán kívül – mindenütt indogermán nyelveken beszélő népek alakították ki és tartották fenn. Ezzel párhuzamosan a legrégebbi akkor ismert írásos emlékek is indogermán nyelveken szóltak az utókorhoz. Teljes erővel megindultak tehát a részletes történelmi és összehasonlító nyelvtudományi vizsgálatok, az indogermán kultúrák és nyelvek kapcsolatainak, összefüggéseinek lehető legjobb megismerésére.

A szótári anyagok egybevetésénél hamarosan kitűnt, hogy az egyes rokon nyelvek azonos vagy hasonló jelentésű szavainak hangalakjai között bizonyos sorozatosan ismétlődő, szabályosnak látszó eltérések tapasztalhatók. Egyik ilyen sokszor előforduló hangmegfelelés pl. abban állt, hogy az ind és az iráni nyelvekben, de jórészt a szlávban is, igen gyakran S, SZ, Z hangokat találtak a többi indogermán nyelv G, K, H hangjai helyén. E megfigyelésből kerekedett ki a „satem” és „kentum” nyelvek közötti megkülönböztetés. (Óind „satem”=száz, lat. „centum”=ua.)

A kutatás további irányát és módszerét döntően meghatározó hangváltozási szabályok kidolgozása elsősorban J.Grimm nevéhez fűződik. Az ún. Grimm-féle hangtörvényeket (1848) a XIX. sz. mérvadó indogermanista nyelvtudósai kivétel nélkül magukévá tették. A Grimm által posztulált „szabályos hangváltozások” tézise rövidesen a modern nyelvészet alappillérvé, úgyszólván alfájává és omegájává vált.

A nyelvkutatás egyik legfontosabb feladatát abban látták, hogy a Grimm-féle hangtörvények segítségével a feltételezett közös indogermán ősnyelv alapszavait kikövetkeztessék. Másrészt az egybevetett közös indogermán szavakból igyekeztek a még nyelvileg osztatlannak vélt őcindogermánok eredeti műveltségi fokát meghatározni.

Ezeket a törekvéseket figyelmesen szemlélve azonban csakhamar feltűnik, hogy semmiféle egységesnek mondható tudományos módszert sem találunk. Az egyes kutatók saját, előre kigondolt elképzeléseik alapján vetették egybe a nyelveket, aszerint, hogy melyik nyelvet vagy népet tartották fontosabbnak. Ilyen körülmények között természetesen számtalan, egymásnak sokszor homlokegyenest ellentmondó megállapítás született, amelyeket lehetetlen volt közös nevezőre hozni.

Plasztikus képet nyerhetünk erről a módszertani konfúzióról O.Schrader „Sprachvergleichung und Urgeschichte” (1883) c. könyvéből. Az első részben a szerző részletes és objektív kutatástörténeti összefoglalást ad az indogermanisztika addigi fejlődéséről, miközben a kritikával sem fukarkodik.

Megláthatjuk, hogy már a hangtörvények megfogalmazásának embriónális stádiumában is minden további nélkül alkalmazták ezeket a közös ősnyelvi szavak összeállításánál (A.Kuhu, 1845), sőt Grimm már az indogermán nyelvek szétválásának egyes fokozatait is segítségükkel igyekezett megragadni (1848). Jelentős hatást gyakorolt a további kutatásokra A.Pictet munkássága, bár alapvetően hibás módszert alkalmazott. Többnyire szóösszetételekkel, szóelválasztásokkal dolgozott. Pl. ind „kabhara” = (micsoda étel!) nála az ófelnémet „habaro”=(Hafer) szónak felel meg, vagy az ind „ka-rasa” = (micsoda táplálék!) az ófelnémet „hirsí” = (Hirse) szónak. Ilyen módszerekkel mindent bizonyíthatunk, amit csak akarunk – jegyzi meg Schrader idézett művében. Pictet kérdéses könyvét (Les origines Indoeuropéennes on les Aryas primitifs, essai de paléontologie linguistique, 1859-63) ugyan azonnal hevesen kritizálták (A.Weber, A.Kuhn és mások), de sokan, ennek ellenére, azóta is belőle indulnak ki kutatásaikban. Többek között nyilvánvalóan Pictet hatása az a széles körben elterjedt vélemény is, hogy a még osztatlan őcindogermánok ismerték a fémeket, holott – állapítja meg Schrader – a rézen kívül semmi nyoma sincs a fémek ismeretének az őcindogermán korban. Sőt még a rézet sem tudták valójában feldolgozni, hanem csak az itt-ott talált rézrögökből készítettek primitív ékszereket egyszerű átfúrással vagy legfeljebb durva kalapálással. Kovács- vagy fémöntő mesterség megléte ugyanis nyelvészetiileg nem mutatható ki. Schrader tehát már 1883-ban világosan megállapította, hogy Pictet módszerei alapjaikban elhibázottak voltak és ennél fogva belőlük semmiféle következtetést sem vonhatunk le.

Tanulságos lesz, ha most rövid időre megszakítjuk tudománytörténeti ismertetésünket és egy pillantást vetünk azokra az etimológiai és történelmi módszerekre, amelyek segítségével K.Zeuss (1837), W.Tomaschek (1887), K.Müllenhoff (1892) és követőik a szkiták irániságát megállapították.

A szkita nyelvből egy-két közszón kívül csak mitológiai és egyéb személyneveket ismerünk. Elsőrangú jelentősége van tehát ilyen körülmények között a Herodotos által feljegyzett néhány közszónak. Herodotos szerint az „arimasp” népnév szkita nyelven „egyszemű”-t jelent, mert a szkitáknál „arima” = „egy” és „szpu” = „szem”. Az amazonok neve pedig a szkitáknál „oiorpata”, azaz „férfiölő”, mert szkita nyelven „oior” = „férfi” és „pata” = „ölni”. Ezek az adatok, mint láthatjuk, teljesen egyértelműek, főleg pedig egykorúak. Mivel azonban az indoiráni nyelvekben csupán az „oior” = „férfi” szóra található megfelelő analógia, a zend és szanszkrit „viras” = „férfi”, a többi háromra pedig még a legkörmönfontabb okoskodással sem lehet párhuzamot felhozni, az említett kutatók a „forráskritika” jól bevált módszeréhez folyamodtak és egyszerűen kijelentették, hogy Herodotos „bizonyára” félreértette a szkitákat, minélfogva közlése e szempontból értéktelen. Figyeljünk már most jól erre a „bizonyára” szóra, mert a továbbiakban ismételten tapasztalhatjuk majd, hogy igen előkelő helyet foglal el az indogermán szemléletű történelemkutatás tudományos bizonyító apparátusában.

Azaz közérthető nyelvre lefordítva: mivel Zeussék eleve feltételezték, hogy a szkiták indoirániak voltak, e hipotézisük érdekében az egyetlen, saját tapasztalatból merítő egykorú kútfőt egyszerűen értéktelennek nyilvánították. Hogy az ilyesféle eljárásnak a tudományos módszerességhez mennyi köze van, annak eldöntését nyugodtan az olvasóra bízhatjuk.

Miután pedig a köreiket zavaró szem- és fültanút a fentemlített mondacsínált érveléssel a lomtárba tették, így okoskodtak tovább: mivel az arimaszpok lótartó nomádok voltak (Aristeas hőskölteménye, az „Arimaspeia” szerint), nevük a zend és az óperzsa nyelv alapján vagy „airyama-açp” = „engedelmes lovú”, vagy „airima-açp” = „a sivatag lovainak birtokosa”. Az amazonok „oiorpata” neve pedig, tekintve, hogy a tőlük származó szarmaták egyik mellékeve „női legyőzöttek”, „nők által meghódítottak” (Skylaxnál és Skymnosnál), az indoiráni „vira-paita” = „férfiak úrnői” kifejezéssel egyezik.

E magyarázatok nyakatekertsége, erőltetettsége első pillantásra szembeötlő. Görög szépirodalmi művekre és az amazonokról szóló mesés elbeszélésekre hivatkoznak, ezeket minden további nélkül bizonyító erejűeknek tartják, ellentétben Herodotos világos, saját értesülésből eredő közlésével, amelyet viszont elvetnek.

Nagy Géza „A szkithákról” c. értekezésében már századunk elején nagyon helyesen rámutatott arra, hogy az argumentáció alapján elhibá-

zott, mert még azt is megengedve, hogy Herodotosz tényleg tévedett volna, itt nem az a lényeges, mit is jelentettek a kérdéses népnév a valóságban, hanem az, hogy ezt a két összetett szót a szkiták *saját nyelvükön értelmezve* közölték Herodotossal. Azaz még ha eredetileg tényleg indoiráni szavak lennének is, akkor sem mondanak semmit a szkiták indoirániságáról, mert „egyszemű” és „férfiölő” jelentésük az indoiráni nyelvekben nincs, a szkitában viszont kétségtelenül e fogalmakat jelentték.

Zeussék további etimológiái is hasonló jellegűek. Az ismert szkita istenneveket ugyanezen módszerrel mozaikként rakosgatják össze olyan iráni vagy ind tövekből, amelyeket egyébként eredeti indoiráni istennevekben sohasem lehet megtalálni –, mint már Csengery Antal „A szkiták nemzetisége” (Budapesti Szemle, 1859) c. tanulmányában megállapította. De Munkácsi Bernát szerint is a szkiták indoirániságának teóriája nagyon gyenge alapokon áll és ideje volna alaposan felülvizsgálni (Keleti Szemle 5/3, 1904). Mellékesen megjegyezzük, hogy ez a már több mint 70 év óta időszerű revízió még ma is várat magára. Sőt, a magyar történettudomány napjainkban már a Kr.e. 3/2. évezred fordulóján is iráni „preszkitákat” tételez fel az eurázsiai steppén. (l. az előző fejezetet)

Láthatjuk, Zeussék etimológiái teljesen meggyeznek Pictet módszerével, amelyet már Schrader idejében alapjaiban elhibázottnak ismert fel a józan kutatás –, hozzátehetjük azonban: csak elvben. De kísértetiesen hasonlítanak azokra a szórokonításokra is, amelyeket a modern nyelvészet délibábosnak nevez. Itt is megjegyezhetjük, a jelek szerint csak akkor, ha nem a hivatalos nyelvészeti iskola képviselőitől származnak. Lám, a Pictet, Zeuss, Tomaschek, Müllenhoff által alkalmazott módszereket a nyelvészet ugyan elvben elítéli, a szkiták indoiránisága azonban, éppen ezen kutatók módszertelen etimológiái alapján, a magyar nyelv- és történelemtudományban – úgy látszik – végérvényesen eldöntött kérdésnek számít. Pedig ma már tudjuk, hogy Herodotos nem fantázia-szavakat közölt. Már Nagy Géza is említi, hogy sumér nyelven „bad” = „ölni”, (vö. „pata”). Azóta még más, Herodotosnál szereplő szkita szavak és nevek is felbukkantak a sumér nyelvemlékekben, így pl. „ur” = „Mann, Herr” (férfi, úr – vö. „oior”) vagy „TAB” = „flackern, flammen, leuchten, blitzen” (villog, lángol, világít, villámlik – vö. „Tabiti”, a szkita tűzistenő nevével).

Kiemelendő a szkita kérdéssel kapcsolatban az is, hogy a nemzetközi történettudomány az utóbbi évtizedekben ismételten és nyomatékosan megkérdőjelezte a szkiták irániságának XIX. sz.-i tézisé (l. később).

Schrader fent ismertetett kiritikájából azonban a szkita kérdéssel kapcsolatos meggondolásokon kívül más tanulságokat is levonhatunk. Lépésről lépésre kimutatható ugyanis, hogy az indogermán kultúrprioritás

alapjain nyugvó XIX. sz.-i őstörténeti szemlélet vadhajtasai nemcsak a nyelvészetben és a történelemtudományban, hanem még a régészet legújabb publikációiban is kísértének és gyakran kétségbeejtően zavaros vagy egymásnak ellentmondó megállapításokra készítetik a kutatókat. Korunkban senki sem állítja már, hogy az „ősindogermánok” ismerték volna a fémeket. Láttuk, hogy már Schrader is abszurdnak ítélte ezt a nézetet. Csodálkozva olvashatjuk azonban a „Propyläen Kunstgeschichte” legújabb kiadásának XIII. kötetében (Frühe Stufen der Kunst, 1974), hogy a „nordikus”, azaz délskandináviai – észak-németországi korai bronzkor Kr.e. 1800 körül kezdődött. A cikk szerzője, H.Thrane, néhány sorral előbb megjegyzi, hogy az északi bronzkor jóval később kezdődött, mint a dél-európai. V.Dumitrescu viszont a balkáni és kárpát-medencei bronzkorról írt cikkében e déli területek bronzkorának kezdeteit ugyancsak Kr.e. 1800-ra keltezi. A zűrzavart teljessé teszi néhány oldallal később J.Filip cikke, amely a közép-európai bronzkort ismerteti, különös tekintettel az aunjetitzi műveltségre. Ő is megállapítja, hogy az európai bronzkor déli, krétai és balkáni hatásokra kezdődött; minél északabbra haladunk, annál később. Ezek után pedig az aunjetitzi bronzkor kezdetét Kr.e. 1700-ra keltezi, míg a Kárpát-medencében csak a Kr.e.-i 1500-as évektől kezdve beszél bronzkorról. Ezután jön a csattanó: az északi bronzkor pedig – írja – „mit einiger Verspätung” (meglehetősen késéssel) – kezdődött, „Montelius szerint a Kr.e.-i XIX. sz. végén.”

E konfúzió magyarán azt jelenti, hogy a XIX. sz.-i indogermán kultúrprioritási elmélet jegyében az őszindogermánok egyik fészkének tartott észak-németországi – dél-skandináviai „nordikus” bronzkort, valamint a szintén indogermánnak vélt aunjetitzi bronzkor kezdeteit még korunkban is lényegesen korábbra keltezik azon vidékek bronzkorainál, ahol a kérdéses időkben semmiképpen sem valószínűsíthető indogermánok jelenléte. Teszik ezt pedig annak ellenére, hogy egyébként világosan látják, sőt ki is mondják, hogy a bronz ismerete Európában délről észak felé terjedt el, méghozzá tetemes időbeli különbségekkel, az északi vidékek hátrányára. Felettből jellemző az is, hogy J.Filip 1947-es cikkének kétségtelesen megállapítható „forrása” G.Kossinna „Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet” c. értekezése – 1902-ből! E munkájában Kossinna a sziléziai és a cseh bronzkor (Aunjetitz) kezdeteit Kr.e. 2000 előttre teszi, majd kijelenti, hogy az aunjetitzi bronzkori műveltség a Kr.e.-i 2. évezred elején délre, a Balkán felé terjeszkedik és a kárpát-medencei bronzkor az északi bronzműveltség hatására alakul ki. A kárpát-medencei bronzleletek csupán „Ableger der nordischen Bronzekultur” (magyarul: az északi bronzkultúra fióklerakatai) – írja. A Propyläen Kunstgeschichte” cikkírói szemmel láthatóan még 1974-ben sem tudták magukat függetleníteni ezen 1902-es reflexióktól.

A hasonló esetek felsorolását szinte végeláthatatlanul folytathatnánk. Reméljük azonban, hogy ez a példa egyedül is elegendő annak megmutatására, milyen hatalmas mértékben hátráltatják a XIX. sz. elavult nézetei még a mai tudományos kutatást is. Jó ideje esedékes lenne már, hogy ezeket a többnyire rég megcáfolt tételket, elméleteket, hipotéziseket alaposan felülvizsgáljuk és mai ismereteink alapján elvállasszuk a rengeteg ocsút a jóval kevesebb bűzától.

Térjünk vissza ezek után tudománytörténeti áttekintésünkhöz, továbbra is Schrader nyomán haladva.

M.Müller (1869), Th.Benfey (1868, 1869) és A.Fick (1869) munkái ugyan Pictethez viszonyítva már jóval szolidabb alapokon állnak, de náluk is feltűnő a módszeresség teljes hiánya az ősi közös indogermán szókincs vizsgálatánál. Minduntalan megalapozatlan következtetéseket vonnak le egyes szavak egyezéseiből vagy különbözőségeiből. Mindegyikük állítja, hogy az ős-indogermánok ismerték a földművelést és váraik, városaik voltak. A fémek ismeretének kérdésében nagyon bizonytalanok, sőt több esetben ugyanazon szerző különböző publikációiban többféle, egymásnak ellentmondó nézetet találunk (pl. M.Müllernél vagy Th.Benfeynél). Az ilyesféle hibák módszereik elégtelenségének következményei.

Általános volt az a vélemény, hogy az őcindogermán műveltség viszonylag magas fokon állt. Rendezett családi, közösségi, sőt állami viszonyok meglétét, a földművelés, állattenyésztés ismeretét, a fontosabb fémek rendszeres használatát olyannyira magától értetődőnek tekintették, hogy az európai régészet egyre szaporodó leleteit, amelyek ebbe a képbe nem illettek bele, sőt vele kiáltó ellentétben álltak, minden közelebbi vizsgálat nélkül egyszerűen „indogermánok előttinek” („vorindogermanisch”) jelentették ki és a magasabb műveltség megjelenését Európában az indogermánok bevándorlásával magyarázták.

A szűkebb értelemben vett nyelvkutatás terén sem beszélhetünk sem egységes, sem megalapozott módszerekről. Az indogermán ősnépet egyesek eleve, minden bizonyíték nélkül keleti és nyugati, mások északi és déli csoportokra osztották, következtetéseiket viszont vagy az egyik vagy a másik hipotétikus felosztás a priori biztosra vételével vonták le, ki-ki saját elképzelése szerint. Közös szóalakok hiányából sohasem vontak le negatív következtetéseket az indogermán őskultúrára vonatkozólag (figyeljük majd meg Schrader későbbi véleményét erről a kérdésről, amely mostani kritikájával homlokegyenest ellenkezik!), de a szavak eredeti jelentésével sem törődtek.

Az önkényes, módszertelen szóösszehasonlításokból levont következtetések nyilvánvaló tévedéseire V.Hehn mutatott rá először „Culturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang von Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa.” (1870) c. művében. Pontról pontra

kimutatta, hogy az indogerman népek egész kultúrájukat az ősi elő-ázsiai műveltségektől vették át és e művelődési hatások fellépte előtt náluk kezdetleges barbárságnál egyebet nem találhatunk. Az eddigi módszerek legnagyobb hibája az, hogy a szavak mai jelentéseit visszavetítik az őskorba. Minden olyan szót, amely legalább 2-3 indogermán nyelvben előfordul, egyszerűen ősi indogermán tőnek tekintenek.

Hehn könyvét számos kutató élesen bírálta, elismerést viszont alig kapott. Mindenki azt tartotta (sic!), – írja Schrader – hogy Hehn primitív képe az ős-indogermán népről nem fedí a valóságot. Érdemben azonban nem cáfolták (!), a kritikák általános ellenvetésekben merültek ki, nagyjából olyasféle hangnemben, hogy ha Hehn ezen vagy azon állítását elfogadnánk, akkor „még” ezt vagy azt sem tételezhetnénk fel az ős-indogermánokról. Schrader élesen elítéli ezeket a semmitmondó bírálatokat. Értelmetlennek tartja, hogy Hehn munkáját a tudósok túlnyomó többsége figyelembe sem veszi és a kutatás a régi kerékvágásban halad tovább. Szinte hihetetlen – írja –, hogy még évekkel Hehn műve után is megjelenhettek olyan publikációk – mint pl. A.Fick „Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas” (1873) c. könyve –, amelyek Hehn megállapításait egy szóval sem említik. Sőt, Fick e művében hevesen kikel mindazok ellen, akik az indogermán őskor ragyogását mindenáron „be akarják piszkolni”. Az ilyen igyekezetekkel szemben leszögezi, hogy az indogermán őskorban csakis „emelkedett szellemet és józan, megfontolt észjárást” tapasztalhatunk.

Mindezeket Fick „mit einer unvergleichlichen Kühnheit der Phantasie” (a fantázia példátlan merészségével), az ősidők szókincsében véli felfedezhetni – írja Schrader.

Azonnal letompítja azonban kritikája élet és hangsúlyozza, hogy Fick ebben a művében már sokkal jobban megalapozott módszerrel dolgozik, mint korábban, mert csak olyan szavakat tekint ősieknak, amelyek legalább egy európai és egy ázsiai indogermán nyelvben előfordulnak.

Ezzel tulajdonképpen kimondatlanul is igazat ad Ficknek Hehnnel szemben, mert – ugyebár – Fick módszeresen dolgozik, tehát eredményei is helytállóak. Azt már elfelejtette, hogy Hehn éppen azt is kritizálta az addigi kutatási módszerekben, hogy 2-3 indogermán nyelvben közösen előforduló szavak még korántsem bizonyítják az illető szavak indogermán eredetét. Schrader tehát – miután előzőleg helyeselte Hehn ezirányú kritikáját – most meglepő fordulattal az ugyanezen elvetett módszert alkalmazó Ficket éppen e módszere miatt dicséri. Később majd meglátjuk, hogy Schrader teljes mértékben Fick álláspontját fogadja el, csak nem mondja ki ezt olyan nyíltan, mint Fick.

Ezek a se hideg, se meleg kritikák igen jellemzőek az indogermán nyelv- és történettudomány számos képviselőjére. Először többnyire ob-

jektív, világos érveléssel kimutatják a kérdéses munka nyilvánvaló tévedéseit és elvetik azokat. Majd további fejtegetésekben mindinkább közelednek a szerző álláspontjához, kezdik „megérteni” az illető kutató „kétségtelenül pozitív” indító okait (értsd: minél magasabb ősiindogermán kultúra kimutatása). Az elkerülhetetlen eredmény így az lesz, hogy minden marad a régiben, sőt sok esetben maga a kritikus is csendben tovább alkalmazza az elvi alapon elvetett módszereket, ha ezeket saját elképzeléseinek valószínűsítésére fel tudja használni. Később majd Schrader esetében is ismételten megfigyelhetjük ezt a jelenséget.

E mellébeszélések, hajszálhasogatások és minden áron ősiindogermán kultúrát bizonyítani akaró igyekezetek kitűnő példája Th. Benfey cikke az indogermán borotváról. Ebben a szerző a borotva hiányát a történelemben megjelenő különböző északi indogermán népeknél azzal magyarázza, hogy ez utóbbiak zord égtájak alatti fáradtságos és hosszadalmas vándorlásaik alatt „vesztették el” a borotvát, amelyet az ősi-indogermánok már kétségtelenül ismertek, mert a szó több indogermán nyelvben megtalálható.

Schrader oldalakon keresztül (53-57. oldal) ismerteti és idézi Benfey nyakatekert és mondva csinált érvelését, de egy szóval sem mutat rá ez érvek kézzelfogható abszurditására. Ennek lesz azután a következménye, hogy az ősi-indogermán borotva képze a tudományos megállapítások polcára emelkedik és pl. Kossinnánál – de mint láttuk, még jóval később is – ezek a „nordikus” bronz borotvák előzönlük majd a Kárpát medencét, sőt a Balkánt is, „indogermán” bronzkultúráját hozva az ottani „barbár” népeknek.

Az indogermanisztika kutatási módszereit a többi nyelvcsaládok tudósai is rövidesen átvették. A. Ahlquist (*Die Culturwörter der westfinnischen Sprachen*, 1875) megállapította, hogy a halász vadász életmodnál magasabb műveltségi lokra vonatkozó finn szavak kivétel nélkül mind germán vagy balti-szláv jövevényszavak. Ugyanez volt a helyzet a magyaroknál is, amikor Európában megjelentek. Náluk is minden magasabb kultúrára mutató szó kölcsönzött – jegyzi meg Schrader.

Ahlquist módszere abban állt, hogy először is kiválogatta és félredobta mindazon finn szavakat, amelyeknek a germán és a balti szláv nyelvekben megfelelőesek voltak. Majd a maradékból is csak azokat vette figyelembe az ősi finn műveltség képeinek megrajzolásánál, amelyeknek az ún. keleti finnugor nyelvekben (a vogulban, osztjákban, cseremiszen, mordvinban stb.) is párhuzamai voltak.

Most csak Ahlquist módszerének egyoldalúságára mutatunk rá, amellyel a priori minden, a germánban, szlávban, lettben, litvánban is megtalálható finn szót jövevényszónak tekintett.

Az indogermán nyelvkutatás a közös ősi nyelv felbonnlása utáni időt is igyekezett nyelvi szakaszokra bontani. Egységes módszert azonban e k

sérleteknél sem alkalmaztak. Az egyes kutatók más-más nyelvekből kiindulva hasonlították a többit az önkényesen alapul vett nyelvhez. A sok csoportosítási kísérletnek csak annyi credménye lett, hogy világosan megmutatkozott: nem lehet egyszerűen családfáról beszélni az indogermán nyelvek esetében. A viszonyok sokkal bonyolultabbak. Bizonyos szempontokból tekintve egyszer a görög és az iráni, máskor az iráni és a szláv, majd ismét a szláv és a germán vagy a görög és a latin mutat közelebbi viszonyra. Más kritériumokat véve alapul, a helyzet meg is fordulhat. A földműveléssel kapcsolatos szavak tekintetében pl. a görög és a latin teljesen elüt egymástól. E felismerés következtében megelégedtek az egyes biztosan összetartozó nyelvek (germán, latin-román, szláv, indoiráni stb.) ősi viszonyainak vizsgálatával.* J.E.Vocel a szláv ősműveltséget kutatta (1868). Mivel a feltételezhető szláv őshaza vidékén, a Kárpátoktól északra és északkeletre, az Odera és a Dnyeper között nem találtak akkor még bronzleleteket, Vocel arra a következtetésre jutott, hogy amikor a Kárpát-medence népeinél még bronzkor volt, a szlávok – a görög-pontuszi műveltség hatására – már a vaskorban éltek.

G.Kreck (1874) szintén meglehetősen magasra értékeli az ősszláv műveltséget. Velük ellentétben Hehn, idézett művében kimutatta, hogy pl. az összes kőépítkezésre vonatkozó szláv szó idegenből kölcsönzött. Egész sor megbízható forrással igazolta azt is, hogy a szlávok még a sokkal későbbi történelmi időkben is vesszőfonadékból készített kunyhókban laktak és ide-oda vándoroltak. Állandó telepeik nem voltak.

Azonban – mint láttuk – Hehn művét nem vették figyelembe, bár cáfolni sem tudták. Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy Ahlquist, valamint Vocel és Kreck véleményének megfelelően, több mint ezer magyar szót szláv eredetűnek nyilvánítottak, köztük számtalan olyant is, amelyek esetében a történelmi források egyértelműen amellet szóltak, hogy a kölcsönzés fordított irányban történt. Gondoljunk csak pl. „szablya” és „zabla” szavainkra.

A jövevényszavak kérdését sommásan intézi el Schrader. Mindössze néhány tucat szemita kölcsönszót ismer el az indogermán nyelvekben. Figyelemre méltó azonban egy mellékesen odavetett megjegyzése a közös szemita-indogermán szavakról. Fr.Müller – írja – egyik dolgozatában így ítélte meg ezeket a szavakat: „Auf mich machen alle diese Worte den Eindruck, als hätten wir in ihnen Klänge einer Cultur viel höheren Alters als wir den semitischen oder indogermanischen zuschreiben können.” (Magyarul: Rám mindezek a szavak azt a benyomást gyakorolják, mint-

* Az egyes nyelvcsoporthoz egymás közötti összefüggéseit pedig az ún. „hullámelmélet” tel igyekeztek megmagyarázni (J.Schmidt, 1872), amelyből később, a XX. sz. 30-as éveiben az „areális nyelvek” tézise nőtt ki. (Trubetzkoy)

ha bennük egy sokkal régebbi kultúra visszhangzana, mint amilyen régiséget a szemita vagy az indogermán kultúrának tulajdoníthatunk.) Mai ismereteink birtokában nem szükséges külön bizonygatnunk, milyen jól megsejtette Fr. Müller – már a szumér nyelv felfedezésének legkorábbi időszakában – a nyelvek ősi összefüggésének alapvető problémáját.

Az egységes ősendogermán nyelv és nép feltételezésével egyidejűleg természetesen felmerült az őshaza kérdése is. I.G.Rhode (1820) a Pamír vidékére, A.W.v.Schlegel a Káspi-tó és a közép-ázsiai hegységek közé, J.v.Klapproth (1830) a Himalája és a Kaukázus közé, F.A.Pott (1833, 1840) az Oxus és a Jaxartes környékére helyezte az indogermán őshazát.

A közép-ázsiai őshaza feltételezésével kapcsolatos az is, hogy a kínai forrásokban előforduló „yüe-ti”, „yüe-csi” vagy „yeta”, a „szü”, „sze” vagy „szai” és az „uszun” vagy „vuszun” népneveket közép-ázsiai indogermánoknak értelmezték, sőt egyesek „attól sem riadtak vissza (pl. Klapproth és Ritter), hogy a ’yetá’-kat a ’géták’-kal azonosítsák” – írja Schrader. J.Grimm is gótoknak tartotta a gétákat és így tekintélyével tápot adott az ilyesfajta elképzeléseknek.

Schrader e félreérthetetlen kijelentésével kapcsolatban ismét nyomatékosan rá kell mutatnunk: bármilyen alaptalanok is ezek a feltevések és akármennyire is legyint a századforduló egyik legnevesebb indogermanistája már majd száz éve az efféle fantasztikus véleményekre, ezen indogermán „yüe-csi”-k XX. sz.-i utódai, a „tochárok”, még ma is vígan ügetnek az eurázsiai steppén, többi indoiráni lovasnomád rokonaikkal, a „szai”-szakákkal, „usun”-ázokkal, szkítákkal, masszagétákkal stb. együtt – az indogermán szemléletű történetírásban. Annak ellenére, hogy pl. a „yüe-csi”-ket minden ismert kínai forrás tibeti fajú és nyelvű népnek mondja (A.v.Gutschmid: Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander bis zum Untergang der Arsaciden; O.Franke: Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens; J.J.M.de Groot: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I.II.; W.Eberhard: Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas; u.az.: Die Kultur der alten zentral- und westasiatischen Völker nach chinesischen Quellen.)

Th.Mommsen is állást foglalt az őshaza kérdésében (Römische Geschichte, 1854). Ő Mezopotámiát tartotta az indogermán népek őshazájának. Műve későbbi kiadásában, még az 1881-ben megjelent 7. kiadásban is változatlanul megtalálható ez a megállapítás – írja Schrader egy eldugott lapalji hivatkozásban. Mi pedig saját tapasztalatból hozzátehetjük: még az 1932-es kiadásban is, méghozzá minden kiadói megjegyzés nélkül.

Iskolapéldája ez ismét az indogermán szemléletű történetírás tudományos módszereinek. Nemhogy 1881-ben, de már 1854-ben is nyilvánva-

lóan megmutatták ugyanis a mezopotámiai ásatások, hogy ebben a térségben a Kr.e. 4. évezredig visszamenőleg csak szemiták és más ősi, de biztosan nem indogermán népek laktak. Indogermánoknak még a leghalványabb nyomait sem találták. Mommsent mindez láthatólag nem érdekelte, az ő hipotézise Mezopotámia volt és semmiféle régészeti adat nem téríthette el ettől. Ha a régészeti tények mást mondtak, akkor „annál rosszabb volt ezeknek a tényeknek”.

Érdekes az ilyen kulisszatitkokat feltárni, mert csak így ismerhetjük meg az indogermanisztikában uralkodó szellem valóságos mivoltát. De megérthetjük e példából azt is, milyen hatalmas szerepe volt – és van ma is – a tekintélyi elvnek a történelmi és nyelvészeti tudományokban: még Schrader sem merte nyíltan leírni, hogy 1881-ben Mommsen véleménye már rég anakronisztikus volt.

Könyve második részében Schrader saját nézeteit fejti ki az indogermán ősnyelv és kulturális állapot kérdéseiről. Mindjárt az első sorokban tapasztalhatjuk, mennyire rabja a szerző is azoknak a nézeteknek és meg-alapozatlan módszereknek, amelyeket az első részben látszólag objektíven kritizált.

Saját munkamódszerét a következőképpen határozza meg (155. oldal):

Az indogermán nyelvhasználat két alapvető tételen nyugszik:

- 1.) Az indogermán nyelvek rokonsága csakis egy közös ősnyelv feltételezésével magyarázható.
- 2.) Ezen indogermán ősnyelv feltételezése szükségszerűen bizonyítja (sic!) egy indogermán ősnép létezését.

Szerény nézetünk szerint semmiféle feltételezés sem bizonyít semmit. Még mindközönségesen sem, nemhogy „szükségszerűen”.

Az indogermán nyelvek rokonságát pedig szintén nem „csakis” egy közös ősnyelvvel lehet magyarázni. Nyelvrokonságok másféleképpen is elképzelhetők. A két „alapvető” tétel tehát „alapvetően” elhibázott. Elvi megfontolásokból is, de logikailag is.

Amilyen a kezdet, olyan a folytatás. A második rész tanulmányozásánál mindinkább kiviláglik, hogy Schrader maga is hasonló frázisokkal dolgozik, mint amelyeket pl. Fick esetében kifejezetten gúnyos hangon elutasított: „Az indogermán nyelvek hatalmas méretű elterjedése – a rengeteg keveredés ellenére – csak a magasabb kultúrával magyarázható” – írja már a bevezető sorokban. Majd a továbbiakban egy teljes fejezetet szentel néhány „fegyelmeztelen” kutató ostromozására, akik a gyakorlatban nem mindig tartják be azt az „egységes elvi megállapodást”, hogy „közös szavak hiányából nem lehet negatív következtetéseket levonni az ősendogermán nép kultúrájára vonatkozólag”, és így tetemesen alacsonyabb műveltségi színvonalat tulajdonítanak az ősendogermánoknak, mint amilyenek azok

„bizonyára” álltak. Ez a vágás Hchnnek szól. Lapozzunk csak vissza és olvassuk el újra, mit is írt ugyanez a Schrader Hchn művéről. Ismét előbújik tehát a tudományos álarc mögül a meztelen valóság: ha valamilyen adat indogermán szempontból előnyös, annál jobb. Ha azonban hátrányos, akkor nem szabad figyelembe venni. Ez ugyanis a fenti, tudományos mezbe öltöztetett, „elvi követelmény”-nek titulált, valójában azonban csak közönséges szemfényvesztésnek nevezhető „egységes megállapodás” igazi értelme. Mit szóljunk ehhez az eljáráshoz? Egoista kisiskolások magatartása ez, akik a játékban mindig nyerni akarnak.

Hasonló nívón mozognak azok a fejtegetések is, amelyekben Schrader – könyve végén, a „Sprache” c. fejezetben – az indogermán nyelvek magasabbrendűségét ecseteli az urál-altáji nyelvekkel szemben. Többek között természetesen a nyelvtani nemek is a magasabbrendűség csalhatatlan jelei közé tartoznak. Mint írja, csak a szemita nyelveket mérhetjük össze e tekintetben az indogermánokkal, de „még ezek sem érik el” a három nem megkülönböztetésének „magaslatát”: kettőnél megrekednek. Végül „megengedi”, hogy legősbibb állapotukban az indogermán nyelvek is olyan alacsony fokon állhattak, mint az urál-altájiak ma. Legyen neki az ő igéje szerint.

Természetes dolog, hogy mindenki saját anyanyelvét tartja a legfejlettebbnek, leglogikusabbnak, hiszen ezen a nyelven tudja magát a legkönnyebben és legárnyaltabban kifejezni. Semmiféleképpen sem értjük azonban, mi keresnivalójuk van az ilyen szubjektív meggyőződéseknek egy tudományos munkában.

Minden józanul gondolkozó ember számára már ezek a kiragadott adatok is nyilvánvalóvá teszik, hogy a XIX. sz.-i indogermanisztikánál jó részben nem is annyira tudományos nyelvészetről, hanem főleg az indogermán kultúrprioritás elméletének csökönyös védelméről volt szó. Minél régebbi műveltségeket tárt fel a régészet Elő-Ázsiában és minél inkább bizonyossá vált, hogy ezekhez az ősi műveltségekhez az indogermánoknak semmi közük sem volt, annál hangosabban és hisztérikusabban bizonygatták vélt igazukat az indogermán kultúrfölény bajnokai.

Jórészen ennek a pánikhangulatnak volt a következménye az is, hogy az indogermanisztika a XIX. sz. vége felé mindinkább önmagába zárkózott, mintegy az előkelő elkülönülés pózába burkolózott és hevesen tiltakozott minden ilyen kísérlet ellen, amely az indogermán nyelvcsalád esetleges távolabbi nyelvi kapcsolatait igyekezett vizsgálni. Schrader is leszögezi könyve „Sprache” c. fejezetében, hogy az indogermán nyelvek sem a szemita, sem pedig az urál-altáji nyelvekkel nincsenek ősrökonsági kapcsolatban.

A jelek arra mutatnak, hogy a világosabb fejek már a XIX. sz. végén meglátták: a hangtörvényekkel, szabályos hangváltozásokkal dolgozó

nyelvhasználati módszereket csak addig lehet kielégítően alkalmazni, míg az indogermán nyelvek könyvtárakra rúgó szakirodalmi adatokkal körülbástyázott, alaposan kidolgozott összefüggéseinek keretei között maradnak. Szélesebb körű nyelvhasználati vizsgálatoknál ugyanis rögtön jelentkeztek a módszerek korlátai. Ezt először akkor vették észre, amikor egyes kutatók százával mutattak ki a szemita nyelvekben indogermán párhuzamokat (Delitzsch, Möller és mások). Ezeket az egyezéseket semmiféle hangtörvénnyel nem lehetett megmagyarázni. Nem maradt más kiút, mint a „véletlen” egyezésekre vagy egyéb hasonlószerű felületes kifogásokra való hivatkozás. Az ilyesféle lehangoló tapasztalatok eredménye volt a befelé fordulás, az indogermán nyelvek izolálása az összes többi nyelvcsaládtól.

Egyidejűleg védelmi állásaikat is kiépítették az egyre szaporodó és egyre ősbibliai nyelvemlékek várható konkurrenciája ellenében. A védekezés egyik igen hatásos módja a hangtörvények abszolutizálása volt, amelyet a XIX. század végén fellépő újgrammatikus iskola (Junggrammatiker) képviselt. Ez az irányzat azt hirdette, hogy a hangtörvények alól nincs kivétel és csak a teljesen szabályos hangmegfelelések számítanak. Felfogásuk egyre inkább tért hódított az indogermanisztika mérvadó köreiből.

E kezdeményezésben nyilvánvalóan a lassan ismertté váló szumér nyelv hatását láthatjuk. Egyre több és több olyan szumér szó került ugyanis napvilágra, amelyek kísértetiesen hasonlítottak számos, addig ősidogermánként tartott alapszóhoz. Pl. „ag”=„tun, machen” (tesz, csinál), „agar”=„Feld, Flur, Steppe” (szántóföld, mező, steppe) stb. A hangtörvények szigorított alkalmazásával igyekeztek ezeket a szumér szavakat a nyelvtörténeti vizsgálatokból kizárni.

E véleményünket a XX. sz.-i indogermán nyelv kutatás összetevőinek, irányának gondos mérlegelése után alakítottuk ki. A XX. sz. indogermanisztikája ugyanis a mai napig sem veszi figyelembe nyelvtörténeti vizsgálatainál sem a szumér, sem pedig a többi ősi elő-ázsiai nyelvet. Kínosan ügyelnek arra, hogy a szuméroknak nevét lehetőleg még csak meg sem kelljen említeniök. Ezt az érthetetlen ignoranciát a XX. sz.-i kutatástörténet ismertetésénél lépten-nyomon tapasztalhatjuk majd. Még a legújabb indogermán etimológiai szótárak is hemzsegnének olyan „indogermán eredetű”-nek állított szavaktól, amelyekről első pillantásra megállapítható, hogy a szumér nyelvből származnak.

Mielőtt a XIX. sz.-i indogermanisztika ismertetését befejeznénk, rá szeretnénk mutatni két – általánosan alkalmazott – igen hatásos lélektani fogásra, amelyek segítségével megalapozatlan feltételezéseket, valószínűtlen következtetéseket, bizonyítatlan megállapításokat is olyan színben lehet feltüntetni, hogy a nagyon is ingatag alapok többnyire észrevétlenül maradnak.

Az egyik ilyen módszert Schrader is alkalmazza ismertetett művében, így ezt konkrét példák alapján mutathatjuk be. Említettük már, hogy Schrader ismételten kihangsúlyozta: azok az idillikus nézetek az őszindogermánok magas műveltségi fokáról, rendezett, sőt törvények által szabályozott közösségi életéről, amelyek a kutatóknál és a köztudatban is szinte kiirthatatlanul elterjedtek, nem tarthatók fenn tovább. Egyedül nyelvi adatokra támaszkodnak ugyanis és e nyelvi adatok bizonyító ereje nagyon is kétséges (191. és 410-411. oldal). A következő (412.) oldalon azonban már egészen más valamit olvashatunk: „Da Wir übrigens oben einen gewissen Grad politischer Gemeinschaft für die Urzeit zugestanden haben, so *mögen* (kiemelés tőlünk) frühzeitig auch Gemeindegerichte wie das „concilium“ des Tacitus mit richterlicher Competenz für das Gemeindewohl angehende Verbrechen bestanden haben.” (Magyarul: Mivel tehát fentebb az ősidőkre vonatkoztatva bizonyos fokú politikai közösséget elismertünk, úgy lehetséges, hogy a korai időkben Tacitus 'concilium'-ához hasonló közösségi bíróságok léteztek, amelyek a közösség javát érintő bűntények esetében bírói illetőséggel rendelkeztek.) Tehát miután kifejtette, hogy semmiféle bizonyítékunk sincs az őszindogermánok közösségi életére vonatkozóan, nem is beszélve törvényekről, most egyszerűen kijelenti, hogy ilyenek mégis „léteztek” („mögen...bestanden haben”). Éspedig a Kr.u. I. sz.-ban író Tacitus egy adata alapján, amelyet szemrebbenés nélkül visszavetít az indogermán őskorba. Leglényegesebb azonban az, hogy e kijelentését könyve utolsó, összefoglaló részében, mint egy alaposan megfontolt végkövetkeztetésként teszi. Az olvasó emlékezetében az ilyen végső konklúziók természetesen sokkal jobban megmaradnak, véleményének kialakítását lényegesen erősebben befolyásolják, mint az előbb itt-ott elszórva közölt adatok.

Ne gondoljuk, hogy e jelenség véletlen: módszeresség van mögötte. Emlékezzünk csak Hehn könyvének igen pozitív értékelésére az első, kutatástörténeti részben, majd módszerének elítélésére, egy velejéig tudománytalan, sőt már-már nevetségesen primitív „elvi követelmény” alapján. E módszernek többrendbeli előnyei vannak. Egyrészt az olvasóban az abszolút tárgyilagosság érzetét kelti, másrészt véleményét a fent vázolt módon befolyásolja, harmadszor pedig az esetleges kritikák életét is letompítja, hiszen mindig lehet hivatkozni arra, hogy a szerző csak feltételes módon vonta le következtetéseit („mögen...bestanden haben”).

Vannak azonban szép számmal olyanok is, akik egy másik módszert alkalmaznak. Ez már nem annyira kiegyensúlyozott és finoman át gondolt, mint az előző. Ennek következtében elsősorban kisebb kapacitású szerzőknél találkozunk vele. Lehengerlő módszernek is nevezhetnénk, mert fő erőssége abban áll, hogy bő lére eresztve tárgyalja a különböző, az indogermánokat felmagasztaló hipotézis-láncolatokat, megtűzdelve

számtalan irodalmi hivatkozással. Eközben még a leglényegtelenebb, de pozitívan értelmezhető adatokat is mértéktelenül felfújja, az indogermánokra kedvezőtlen források felett azonban – esetleg éppen hogy csak megemlítve őket – tapintatosan elsiklik. Így az adott történelmi helyzet valóságos képe természetesen siralmasan eltorzul, de – és ez a módszer lényege – kivétel nélkül mindig az indogermánok javára.

E módszer legfőbb „előnye” az, hogy sokakban szétrombolja az arányérzékét, amely a történelmi, nyelvi források, adatok helyes értékeléséhez, fontosságuk józan mérlegeléséhez elengedhetetlenül szükséges. Megfelelő számú, ilyen módon megírt publikáció tanulmányozása után a kutatók tekintélyes része – különösen a fiatalok, a tudományos utánpótlás – mind jobban és jobban elveszti természetes érzékét a fontosnak a lényegtelenről való megkülönböztetésére.

A XIX. sz. második felében megindult mezopotámiai ásatások, alapjaiban rázkódtatták meg a század elején kialakult történelmi és művelődéstörténeti világképet. A XX. sz. elején már több tízezer ékírásos nyelvemlék állt a kutatás rendelkezésére, részben 1000-2000 évvel régebbi időkből, mint ameddig a legősibb indogermán nyelvű szövegek visszanyúltek. Az is kiderült, hogy a legrégebbi nyelv az agglutináló szumér volt, amely a modern nyelvészet módszereivel sem a szemita, sem az indogermán nyelvekkel nem volt rokonítható.

Ezek a régészeti eredmények a nyelvtudományokban alapvetően új helyzetet teremtettek. Alkalom adódott ugyanis arra, hogy az indogermán nyelvészet addigi eredményeit ezen új, sokkal régebbi nyelvemlékekkel összehasonlítsák és ezek fényénél helytállóságukat ellenőrizzék, az esetleges hibákat, tévedéseket korrigálják. Ez a módszertanilag elengedhetetlen munkamenet azonban még ma is várat magára. Nemcsak az indogermanisztikában, de a többi nyelvcsaládok kutatásánál is.

A szumér nyelvet kezdetben számos neves tudós az urál-altáji nyelvcsaládba sorolta, századunk elejére azonban az az általános vélemény alakult ki, hogy a szumér teljesen rokontalan nyelv, semmiféle mai nyelvvel vagy nyelvcsaláddal nem hozható rokonsági kapcsolatba. E nézet még ma is uralkodik. Nem elemezhetjük most a tudomány eme álláspontjának fokozatos kialakulását, térhódítását, sem pedig mélyebb, valóságos okait, amelyeknek a jelek szerint elsősorban és legfőképpen tudományon kívüli rugói voltak. Csupán az első fejezetben megismert konkrét régészeti, kultúrtörténeti és etnogenetikai adatok alapján megállapítjuk, hogy a nyelvtudomány elképzelése a szumér nyelv szigetnyelv voltáról, mai ismereteink mellett érthetetlennek tűnik.

Elképzelhetetlen ugyanis, hogy Földünk első, valódi értelemben vett kultúrájának nyelve, amely jó 1500 éven keresztül egész Elő-Ázsiában

dominált és amelynek hordozói, a szumérok, Eurázsia nyugati felének tekintélyes részével rendszeres kereskedelmi és művelődési kapcsolatokat tartottak fenn, minden hatás nélkül maradt volna a környező, akkor még igen primitív, paleolitikus vagy legfeljebb neolitikus művelődési fokon álló népekre. Gondoljunk csak az alig 200 évig fennálló angol világbirodalomra, milyen óriási mértékben hatott a gyarmati népek nyelveire. Most csak utalunk a pidginizáció nyelvi jelenségére, amely a volt európai gyarmatok tekintélyes részében megtalálható.*

Nos, a szumér kulturális és kereskedelmi impérium nyelve nem 200, hanem 1500 éven át, teljesen azonos módon befolyásolta az Indusól a Dunáig és a Vörös-tengertől Turkmenisztánig elterülő óriási térség primitív őslakosainak nyelveit, amelyek ráadásul azokban az ősi időkben még sokkal fejletlenebbek voltak az európai gyarmatokon élő népek XVIII-XIX. sz.-i nyelveinél.

De nem is szükséges teoretikus eszmefuttatásokkal bizonyítanunk igazunkat. Elég, ha egy indogermán vagy finnugor etimológiai szótárt felütünk, ahol – mint már említettük – a világosan felismerhető szumér szavak százait találhatjuk indogermán és finnugor ősgyökökként elkönyvelve.

Vegyünk példának egy tetszőleges összeállítást. Hajdú Péter „Preuráli nyelvi kapcsolatok” c. cikkében (Magyar őstört. tanulmányok, 1977) hét ősi, nem jövevényszó jellegű uráli-indogermán szóegyeztést közöl. (158. oldal) Ezek közül ötnél, minden különösebb vizsgálat nélkül, első pillantásra megállapítható a kétségtelen szumér eredet:

<i>Indogermán</i>	<i>uráli-finn</i>	<i>magyar</i>	<i>szumér</i>
*NOMN-	*NIME	NÉV	NU ₃ , NA ₃ = nennen MU = Name
*MOZGE-	*MOŠKE	MOS	MAŠ = reinigen
*KOT-	*KOTA	HÁZ	HAZ = einschliessen, Stall, Käfig
*DH3K	*TEKE	TESZ	KUD ₃ = wohnen
*DOŰW-, +DO	*TOKE	HOZ	DUG ₄ = machen, tun
		(finn: TUO)	DU = bringen

* A pidginizáció szinte minden olyan esetben bekövetkezik, amikor egy fejlett, domináns kultúrnyelv közelebbi és hosszabban tartó kapcsolatokba kerül fejletlen, elmaradottabb társadalmak nyelveivel. Ilyenkor a bennszülöttek vagy jól-rosszul, többé-kevésbé eltorzítva átveszik az illető kultúrnyelvet, vagy pedig annak szókincsbeli, nyelvtani és nyelvszerkezeti elemeit tömegesen beépítik a saját nyelvükbe. Az így kialakult keveréknyelveket, az eredeti kultúrnyelveknek gyakran a felismerhetetlenségig eltorzított formáit nevezi a nyelvészet pidgin vagy kreol nyelveknek.

Lám, talán mégsem olyan elszigetelt nyelv a szumér, mint amilyennek állítják.

Századunk elején indogermán nyelvészetét néhány neves kutatónak az a felismerése jellemzi, hogy az addig alkalmazott módszerek az indogermán nyelvcsaládot a többi nyelvektől teljesen izolálták és a szélesebb körű nyelvkutatás ezáltal zsákutcába jutott. Igyekeztek tehát kitörni a büvös körből, amelyet a XIX. sz.-i nyelvészet az indogermán nyelvcsalád köré vont.

H.Möller „Etymologisches Wörterbuch der indoeuropäischen und semitischen Sprachen” (1907) c. művében ezt az állapotot így jellemzi: az indoeurópai nyelvkutatás saját falai közé zárkózott, teljesen holtpontra jutott.

„Sie muss wenigstens zunächst an einer Stelle die Wand zu sprengen suchen.” (Magyarul: „egyelőre legalább egy helyen meg kell kísérelnünk a falat áttörni.”) Bár Möller szótára az indogermán-szemita szóegyezések olyan hatalmas tömegét hozta, amelyek a legfontosabb európai és régi közel-keleti nyelvek szókincsének tekintélyes részét felölelték és addig elképzelhetetlen perspektívákat nyitottak a történelem előtti idők elő-ázsiai – európai nyelvi kapcsolatainak feltárására, az illetékes szakkörök nemhogy az általa megmutatott lehetőségeket kihasználták volna, de meg sem értették Möller úttörő munkásságának jelentőségét.

A.Trombetti kísérelte meg először modern nyelvészeti módszerekkel a különböző nyelvcsaládok széleskörű összehasonlítását. Úttörő lévén azonban e területen, meglehetősen túllőtt a célon. Műveiben számos helytelen, megalapozatlan szólevezetést találunk. Másrészt ő sem tudott megszabadulni a megszokott dogmáktól és különféle hangtörvényeket kísérelt meg felállítani az egyes nyelvcsaládok között. Így munkássága maradandó eredményt nem tudott elérni. Kétségtelen érdeme azonban, hogy nyomatékosan rámutatott a nyelvcsaládok egymás közötti összefüggéseire és ezáltal a jövőbeni kutatás számára kijelölte az irányt.

1912-ben jelent meg Fr.von den Velden „Über Ursprung und Herkunft der indogermanischen Sprachen und anarische Sprachreste in Europa” c. műve. Az alpesi tájnyelvek ősi, nem indogermán szavait vizsgálta meg és arra a következtetésre jutott, hogy az indogermán nyelvek viszonylag későn alakultak ki, elkülönülésük előtt pedig egy olyan nagyobb, ősi nyelvi közösségbe tartoztak, amely az indogermánon kívül más nyelvcsaládoknak is alapját képezte. Az indogermán nyelvek sok mindent átvettek ebből a korábbi nyelvi állapotból: szótöveket, alapszavakat, szóképző elemeket. De kialakulásuk után is kapcsolatban maradtak a szomszédos nyelvcsaládokkal és egyet-mást később is kölcsönöztek ezektől. Megállapítja, hogy az indogermán nyelvészethez a szomszédos nyelvcsaládokat is figyelembe kellene vennie etimológiai vizsgálatainál,

mert ezekben gyakran sokkal könnyebben meg lehet találni számos indogermán szó magyarázatát, mint magukban az indogermán nyelvekben.

De még többet is meglátott Velden. Az indogermán nyelveket beszélő népek etnikai alapja ugyanaz a kevert emberfajta – az ún. kaukázusi-europid elem –, amelyből a szemiták, a kaukázusi és az urál-altái népek is származnak – írja. Kézenfekvő tehát, hogy a mai nyelvcsaládok elkülönülése előtt e nyelvcsaládok ősei ugyanazon ősnyelvi közösségbe tartoztak. Ezt nemcsak a számos nyelvi párhuzam, de a mítoszok, mesék, mondák, vallási képzetek szinte egész Euráziára kiterjedő messzemenő azonosságai is bizonyítják.

Velden már 1912-ben megsejtette a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok szoros összetartozását. Az az „ősi nyelvi állapot” ugyanis, amelyről beszél, mai ismereteink alapján az elő-ázsiai újkőkor, kő-rézkor és korai bronzkor idején minden jel szerint csakugyan létezett. Ennek az ősnyelvnek legfontosabb nyelvjárása volt a sumér. Ezért tartjuk elengedhetetlennek a sumér nyelv bevonását minden szélesebb körű, a nyelvcsaládok határain túllépő nyelvhasználati vagy nyelvfejlődési vizsgálatba. A sumér nyelv masszív hatásaival az indogermán, szemita és az urál-altái nyelvekre később részletesen foglalkozunk.

Velden tehát a megoldatlan nyelvi kérdéseknek úgyszólván a magjukra mutatott rá. Az indogermán nyelvekben lépten-nyomon található, etimológiailag indogermán alapon nem értelmezhető, homályos eredetű szavak magyarázatát követelte. Ez a kérdés azóta sem került le a napirendről, bár Velden művét annak idején nem vették figyelembe.

H.Schuchardt, Paasonen, Setälä, Thomsen és Jacobsen vizsgálatai azonban időközben nyilvánvalóvá tették, hogy az indogermán, a hamito-szemita, a dél-kaukázusi és a finnugor nyelvcsaládok között szorosabb összefüggések mutathatók ki, amelyek ismeretében nem beszélhetek már tovább az indogermán nyelvek teljes különállásáról.

Velden kételyeihez sokban hasonló kérdések foglalkoztatták a francia nyelvészetet is. A.Meillet „Linguistique historique et linguistique générale” (1921) c. könyvében rezignáltan állapítja meg, hogy bár az indogermán nyelveket a legaprólékosabb gonddal átkutatták, a görög nyelv szókincsének mégis csak alig több mint felére sikerült indogermán megfeleléseket találni, a többi görög szó pedig az indogermán nyelvekből nem értelmezhető. Ugyanebben a munkájában – valószínűleg e negatív tapasztalat következtében – megengedi annak lehetőségét, hogy a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok ősnyelvei között genetikai rokonság állhatott fenn. Meglátja és értékeli e kérdés eminens jelentőségét is. Megoldására azonban véleménye szerint az idő még nem érett meg, mert nincsenek olyan biztos kritériumaink, amelyek segítségével a kérdés eldönthető lenne. A számos kimutatott szókincsbeli egyezést nem tartja elégségesnek

nyelvi ősrökonság bizonyítására, ehhez nyelvtani egyezések is elengedhetetlenül szükségesek – írja. Azt is látja azonban, hogy a nyelvtani párhuzamok megkövetelése zsákutcába is vezethet, sőt egyszótagú (monoszillabáris) nyelvek összehasonlítása esetében pl. egyenesen teljesíthetetlen. Ezért olyan kritériumok kidolgozását követeli, amelyek lehetővé tennék két nyelvcsalád hasonló szavainak biztos szétválasztását kölcsönszavakra és egymással ősrökonságban lévő szavakra.

Meillet követelése biztos módszer kidolgozására a kölcsönszavak kérdésében, már nagyon esedékes volt. Ezen a téren ugyanis éppoly zűrzavar uralkodott az indogermán nyelvészetben, mint az egyéb módszertani kérdésekben is. Láttuk már, hogy ez a módszertani konfúzió a XIX. sz.-i indogermanisztika szinte minden részterületére kiterjedt. A jövevényszavak megítélésében sem fedezhetünk fel semmiféle egységes irányelmet. Ki-kinek saját elgondolásai vagy teóriája szerint osztotta be a kölcsönszavakat, előszeretettel és legelső sorban természetesen indogermán eredetűeknek. Az egyetlen, általános szempontnak nevezhető módszertani szabály az volt, amit már Schrader idézett munkájával kapcsolatban regisztrálhatunk: az ősendogermán nép olyan magasfokú műveltséggel rendelkezett, hogy nem volt szüksége kölcsönszavakra. Meillet pl. említett munkájában azt állítja, hogy a szemita kölcsönszavak száma a görögben „nem éri el a tucatot”. Ezzel szemben H.Lewy „Die semitischen Fremdwörter im griechischen” c. művében a szemita nyelvekből kölcsönzött görög szavak százait sorolja fel, de gondoljunk Möller előbb említett munkájára is.

Scheftelowitz viszont („Arisches im Alten Testament”) azt állítja, hogy nagyon sok héber szó az indogermán nyelvekből, nevezetesen a görögből és a perzsából kölcsönzött.

E homlokegyenest ellentétes véleményt képviselő kutatók igen gyakran ugyanazokról a szavakról állítják a fordított irányú kölcsönzést. Módszernek tehát itt halvány nyoma sincs, csak egyéni vélemény áll szemben egyéni véleménnyel. Ezzel pedig aligha oldható meg a jövevényszavak eredetének gyakran nagyon bonyolult kérdése. Többségi szavazással vagy megalapozatlan kultúrprioritási hipotézisek alapján nem dönthető el, melyik nyelvcsalád szókincséből származik egy-egy közösen előforduló szó. Itt csak az segít, ha minden számbavehető körülményt, mint pl. első előfordulás a nyelvemlékekben, történelmi és művelődéstörténeti adatok, az illető szó elágazásai, szócsaládja, alapjelentése a kérdéses nyelvekben stb. alaposan megvizsgálunk.

Elengedhetetlenül szükséges lenne mindenekelőtt magának a jövevényszó fogalmának elvi tisztázása. Az indogermán nyelvészet ezt a feladatot sem végezte el kielégítően. Mindössze addig jutottak el, hogy egyrészt megállapították: vannak *idegen szavak*, amelyek még nem illeszkedtek bele az átvevő nyelv hangrendszerébe és *kölcsönszavak*, amelyek-

nél ez a beilleszkedés már megtörtént. Másrészt abban is megegyeztek, hogy ha egy kölcsönszó az átvevő nyelvben bekövetkezett hangeltolódások előtt került bele az illető nyelvbe, akkor kölcsönszó volta utólag már nem is ismerhető fel, mert a jellegzetes hangváltozásokban e szó is résztvett.

E két megállapítással nem elégedhetünk meg, mert csak a kérdés felszínét érintik, holott kölcsönszó és kölcsönszó között sokkal lényegesebb, mélyebbre ható különbségeket is találhatunk. A legfontosabb ilyen alapvető különbség abban áll, hogy egy-egy jövevényszóval új alapfogalom, új szótő is belekerült-e az átvevő nyelvbe, avagy ebben a kölcsönzött szótól függetlenül is kimutatható-e megfelelő, párhuzamos hangalakú és jelentésű tőszó. Azaz kölcsön *tőről* vagy csupán kölcsönzött *szóalakról* – a már jelen lévő alaptéma egy új hangalaki variációjának átvételéről – van-e szó. Ilyen kölcsönformák sokkal gyakrabban fordulnak elő, mintsem gondolnánk.

De térjünk vissza kutatástörténeti áttekintésünkhöz.

A szemita-indogermán szóegyezések kérdését kompromisszummal oldották meg. Az 1929-ben, A.Nehring szerkesztésében újra kiadott „Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde” (O.Schrader), az akkori újabb kutatások fényénél így értékeli a problémát: „Vielleicht ist an Entlehnung der Indogermanen und Semiten aus einer dritten Sprache oder Sprachgruppe zu denken.” (Magyarul: „Talán az indogermánok és a szemiták egy harmadik nyelvből vagy nyelvcsoporthoz való kölcsönzésére kell gondolnunk.”)

Ezután az egyező vagy messzemenően hasonló szemita-indogermán szavak tömegéből egyetlen példaként a „bika” szó megfelelőseit mutatja be, hallgatólagosan úgy tüntetve fel a kérdést, mintha csupán egy-két ilyen párhuzamról lenne szó:

<i>német</i>	<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>skandináv</i> (Edda)	<i>ószláv</i>	<i>litván</i>	
STIER (bika)	TAUR-os (bika)	TAUR-us (bika)	THIOR-r (bika)	TUR-u (bölény)	TAUR-as (bölény)	
<i>óporosz</i>	<i>asszir</i>	<i>héber</i>	<i>etióp</i>	<i>főniciai</i>	<i>arámi</i>	<i>arab</i>
TAUR-is (bölény)	ŠUR-u (bika)	ŠOR (bika)	SOR (bika)	THOR (bika)	TOR (bika)	TAUR (bika)

Vajon milyen „harmadik” nyelvből kölcsönözték a szemiták és az indogermánok „bika” szavukat?

Szumér: SUR vagy ŠUR = „Stier, stechen, druchdringen” (bika, szúr, átdöf)

TAR = „Spitze, Stachel, stechen” (csúcs, hegy, tövis, szúr, vö. tör és taraj is).

Ezt a tényállást a „Reallexikon” gondosan elhallgatja. Inkább valamilyen ismeretlen harmadik nyelvről beszél. Tudnivaló pedig, hogy 1929-ben már jó ideje részletes szumér szótárak álltak a kutatás rendelkezésére (Brünnow, Meissner), sőt A.Deimel monumentális „Šumerisches Lexikon”-jának megfelelő kötete is – amelyből a fenti adatokat vettük – már 1928-ban megjelent (Vollständige Ideogramm-Sammlung, Band I.).

Nem szükséges bővebben részleteznünk, milyen tudományos színvonalon áll az a nyelvészeti iskola, amely az újonnan megismert ősnyelvi szavakat nem veszi tekintetbe, ha azok nem illenek bele a maga száz évvel korábban kialakított nyelvfejlődési és művelődéstörténeti világképébe. 1929 óta már több mint 50 év telt el, de ezt a „módszert” azóta is szisztematikusan és egyöntetűen betartják: a szumér nyelvet egyszerűen ignorálják.

Ezt az ignoranciát – szükségszerű negatív következményeivel együtt – az indogermanisztika nyelv kutatási módszereit szinte mindenben követő magyar nyelvtudomány legújabb reprezentatív kiadványában, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-ban is lépten-nyomon tapasztalhatjuk. Bemutatunk egy jellemző példát:

„*tunika*”: latin eredetű... A latin szó a görög „chiton” (u.a.) alakkal együtt ugyanarra a végső forrásra megy vissza; vö. főníciai „ktn”, „lenből készült öltözkék”.

Nos, ez a főníciai „ktn” még a szemita nyelveken belül sem „végső forrás”, mert az eredeti szemita alak az akkád-asszír „KITU” =Flachs, Linnengewand, amely viszont az azonos jelentésű szumér GAD”, „GADA”, „GADU” szó átvétele.

A „ktn” alak már hosszú fejlődés és tő-bővítés eredménye a későbbi szemita nyelvekben. Miért kell a főníciai „ktn” szónál megállni és kijelenteni, hogy ez a „végső forrás”, annak ellenére, hogy a megfelelő szumér szó már évtizedek óta ismert? Talán azért, mert ez a szó hangalakjában és jelentésében is feltűnően emlékeztet a magyar „gatyá” szóra, amelyet viszont már a XIX. sz.-ban szláv eredetűnek nyilvánítottak? Nem tudhatjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy a megfelelő szumér szó elhallgatásával a „tunika” valóságos ősnyelvi összefüggéseire sem derül fény. Egyelőre nem követhetjük tovább ezt a rendkívül érdekes ősnyelvi nyomot. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy a „GAD” ékjelének „KAD” és „KAD₂” olvasata is van és ez a „KAD₂”=„binden”, azaz magyarul „KÖT”; „AL-KAD₂” összetételben pedig jelentése „Reuse, eine Art Netz” (varsa, egyfajta háló), azaz magyarul „KÁTA”, a gyalomháló zsákja. Ezekkel a kérdésekkel a megfelelő helyen részletesen foglalkozunk.

A XX. sz.-i indogermanisztika további fejlődését két – következményeiben elsőrangú fontosságú – megrázkódtatás határozta meg. Az egyik nyelvészeti tárgyú volt: a hettita nyelv besorolása az indogermán nyelvek közé (B.Hrozný). E nyelv rendellenességei, hangalakbeli és nyelvtani sajátosságai az addigi ősnyelvi vonatkozású lexikális és grammatikai elképzeléseket, összeállításokat halomra döntötték. Schogyan sem akartak ugyanis beilleszkedni a kikövetkeztetett ősnyelvi szóalakok és nyelvtani formulák kényszerzubbonnyába. Ettől kezdve megfigyelhető az indogermán nyelvészet két táborra szakadása. Az egyik iskola tagadja az ősnyelv kikövetkeztethetőségét, az indogermán nyelvek egységes eredetét és az „indogermán” fogalom alatt kizárólag egy bizonyos nyelvi állapotot ért, amely azonban semmit sem mond e nyelvek kialakulásának körülményeiről, sem népi, faji, sem pedig történelmi vonatkozásban. Ezzel párhuzamosan elkülönült egy mindinkább teljesen történelmietlenné váló irányzat is, amely a hangtörvények bizonyító erejét abszolutizálta (Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, V. kötet, „Indogermanen” címszó alatt).

A második sokk történelmi-politikai téren érte az indogermanisztikát; a német nemzeti szocializmus fantasztikus indogermán fajelméletének rohamos térhódítása láttán számos kutató egyszerre rádöbbsent: hová vezetett az indogermánok száz év óta folytatott gátlástalan heroizálása. A fajelméletet és az indogermán „Herrenrasse” teóriáját ugyanis korántsem Hitlerék találták ki, hanem azok a XIX. sz.-i és XX. sz. eleji indogermán szellemű történelemírás szemléletének egyenes, logikus következményei voltak. Ez a történetírás generációkon keresztül az elemi iskoláktól az egyetemekig, de iskolán kívül is: újságokban, folyóiratokban, könyvekben, színdarabokban, zeneművekben stb. azt tanította a németeknek, hogy Eurázsia nyugati felében szinte a világ kezdetei óta minden kultúrtelejesítmény a különböző szétvándorló indogermán „uralkodó rétegek” („Herrenschicht”) alkotása, és hogy az összes többi népeknek az indogermánok voltak a tanítómesterei. E tétel érdekében nem riadtak vissza a legképtelenebb ferdítésektől, tudatos félremagyarázásoktól sem. Elegendőnek tartjuk, ha a számtalan hasonszórú „megállapítás” közül kettővel részletesebben is megismerkedünk.

Az egyik a Kr.e.-i 2. évezred derekán Észak-Mezopotámiában, Szíriában és a csatlakozó észak-északkeleti területeken, nagyjából a Földközi-tenger és a Zagrosz hegység között kialakult Mitanni nevű hurri állam állítólagos „árja uralkodó rétegé”-nek kérdése. E tézist arra alapozzák, hogy ismerünk egy – kb. Kr.e. 1350-ből származó – szerződésszöveget, amelynek végén Mitanni királya országa isteneire esküszik, hogy a megállapodást betartja. A tanúságtételre felsorolt számos istennév között, „an wenig prominenter Stelle, nahe dem Ende der mitanni-hurrischen Götter-

listen” (magyarul: „kevéssé előkelő helyen, közel a mitannii-hurri istenjegyzék végéhez”) – írja az előbb említett „Reallexikon der Assyriologie” („Indra” címszó alatt) – az Indra, Mitra, Varuna és Nasatya istennevek is előfordulnak, amely istenek – mint ismeretes – a védákban is szerepelnek. Több sem kellett ennél az indogermanistáknak: rögtön megállapították, hogy a mitannii hurriknak árja uralkodó rétegük volt, mivel ezeket az „ősi ind isteneket” is imádták Mitanniban. Hogy a négy kérdéses istennév a több tucatnyi istent felsoroló listának majdnem a legvégén található, az nem zavarta őket. De az sem, hogy ezen „ősi ind istenek” ősiségét egyedül a védákkal lehetett „bizonyítani”, amelyeket azonban csak néhány száz évvel Krisztus születése után írtak le először. Ez a „mellékes körülmény” már csak azért sem jöhetett számításba, mert az indogermán nyelvtudomány „a védák nyelvének archaikus jellegéből” már rég megállapította, hogy ezek „kétségtelenül” a Kr.e.-i 2000-1500 közötti nyelvi állapotot tükrözik. E kizárólag nyelvi módszerekkel nyert kormeghatározásnak igen kapóra jöttek a mitanni árja istennevek, mert most már ezekkel is alá lehetett támasztani a védák ősiségét. Így a macska szépen beleharapott a saját farkába: a védák ősiségének ingatag nyelvészeti kormeghatározását alátámasztották az „ősi árja istennevek” Mitanniban, a kérdéses mitanni istenek „árja eredetét” pedig bizonyította a védák ősisége. Alapos hideg zuhanyként hatott azután századunk húszas-harmincas éveiben az ősi Indus-műveltség feltárása. Bebizonyosodott ugyanis, hogy ehhez a kultúrához az árjáknak semmi közük sem volt és az árja bevándorlás, amelyet azelőtt a védák korával szoros összefüggésben szintén Kr.e. 2000-1800 körülre helyeztek, legfeljebb Kr.e. 1000-re, de inkább még ennél is későbbre tehető.

Egyidejűleg, mintha az örök ifjúság jóságos tündére illette volna meg varázspálcájával a védákat, ezek is máról holnapra vagy ezer évvel megfiatalodtak. Az előbb említett „archaikus nyelvi jelleg” most már nem Kr.e. 2000-1500 közé, hanem egyszerre Kr.e. 1000 és 500 közé mutatott, és az ekkori nyelvi állapotokat kezdte „kétségtelenül tükrözni”.* Kiemelendő azonban, hogy több neves kutató szerint még ez a datálás is túl magas, mert a védákban semmi nyoma sem található az árják vándorlásának, honfoglalásának; tchát csak tetemes idővel ezek Indiába érkezése után keletkezhettek. (L.Petech: *Indien. – Propyläen Weltgeschichte II.* kötet, 1976.). A Kr.e. 1000 körüli kormeghatározást azonban – hála Indrának és a többi mitanni-árja istennek, akikre még Mohenjo-Daro kiásása után is lehetett hivatkozni – általában elfogadták. Hogy ezek az istenek a megváltozott körülmények között már nem voltak „ősi árja istenek”, azaz

* Ékesen illusztrálja ez a máról holnapra bekövetkezett 1000 éves megfiatalodás a hangtörvényekkel dolgozó nyelvészet nyelvi kormeghatározásainak megbízhatóságát.

nem származhattak az új datálás szerint maximálisan Kr.e. 1000 re tett Rigvédából, arról inkább tapintatosan hallgattak. Így a „mitanni árja uralkodó réteg” több tudományos műben még ma is tényként szerepel. Természetesen úgyszólván kizárólag annak az ahisztórikus iskolának a publikációiban, amelyről fentebb már szó volt.

A magyar nyelv- és történettudomány képviselőinek tekintélyes része – úgy tűnik – ehhez az ahisztórikus irányzathoz csatlakozott, amelyet pedig a mai indogermanisztikában csupán egy csökönyös kisebbség képvisel, akik még ma is a XIX. sz.-i indogermán kultúrprioritás álmait álmodják és nem vesznek tudomást semmiféle újabb nyelvészeti vagy történelmi felismerésről.

Elejétől végéig e szemléletet tükrözi pl. Antal László, Csongor Barnabás, Fodor István „A világ nyelvei” (1970) című könyve. A szerzők még mindig a merev családfa-elmélet szerint tárgyalják a nyelveket és a nyelvcsaládok közös ősnyelveiről olyan magától értetődően beszélnek, mintha azok végérvényesen bizonyított tények lennének. „Fel kell tételeznünk, hogy meglehetősen régen élt valahol... egy többé-kevésbé egységes nyelvet beszélő nép. Ezek voltak az ősendogermánok.” (20. old.) A nyelvészet eredményei „végérvényesen igazolják pl., hogy a magyar, finn, lapp, észt stb. nyelv éppen úgy egy hajdani közös nyelvállapot lezármazottja, mint az indogermán nyelvek” (7. old.). „A kassziták Babilonban uralkodó dinasztiájában igen sok ind személynevet találunk” (23. old.).

Ez utóbbi idézethez szükséges megjegyeznünk, hogy a mitanni hurrik „árja uralkodó rétegé”-hez hasonlóan egy időben – főleg 1945 előtt, a hitleri Németországban – bizonyos kasszu neveket és isteneket is igyekeztek árkásítani. Ez azonban csak átmeneti kísérletezés volt, mert a legtöbb kutató hamarosan belátta a feltételezés megalapozatlanságát és elvetette azt. (K.Balkan: Kassitenstudien I. – Die Sprache der Kassiten; A.Ungnad: Subartu) Ma már csak az említett ahisztórikus irányzat egy-két veteránja melengeti fel néha-néha ezt a hipotézist. (A régebbi „kasszita” megnevezés helyett manapság mind gyakoribbá válik az eredeti ékírással szövegekre támaszkodó „kasszu” névhasználat.)

Ugyanígy az újabb régészeti és történelmi felismerések szinte teljes ignorálásáról tesznek tanúságot a szerzők következő két kijelentésükkel is: „Az árja törzsek Elő- és Közép-Ázsiából hatoltak be Indiába..., az i.e.második évezred első felében.” (29. old.) És: „Az indoáriani ág... legrégebbi írásos emlékei az indek körében jöttek létre, feltehetőleg az i.e. második évezred közepétől. Ezek az írásos emlékek vallásos tartalmú énekek, himnuszok, az ún. Védák” (30. old.). A fentebb bemutatott valóságos helyzet ismeretében nem szükséges külön cáfolnunk ezeket a légüres térben lebegő nézeteket.

Szerzőink az ún. nyelvészeti paleontológiát is még mindig szilárd módszertani alapnak tekintik a nyelvcsaládok ősnépei műveltségi fokának és őshazájának kikövetkeztetésére (22. old.). Itt is mintegy 50 évvel ezelőtti véleményeket képviselnek. Az utóbbi évtizedekben számos mérvadó indogermanista kutató igen alapos elemzéssel kimutatta, hogy ez a módszer elvi alapjaiban elhibázott volt és használhatatlan mindenféle őskultúra- vagy őshaza meghatározásra. (N.S.Trubetzkoy: Gedanken über das Indogermanenproblem, 1936/1939.; E.Pulgram: Indoeuropäisch und „Indoeuropäer“, 1958.; H.Kronasser: Vorgeschichte und Indogermanistik, 1961.)

Ugyanilyen anakronisztikusan ható megállapításokat találunk Harmatta János „Irániai és finnugorok, irániai és magyarok” c. cikkében is (Magyar őstört. tanulm. 1977): „Minthogy az indek i.e. 1500 körül már Indiában és Mezopotámiában is feltűntek, sőt utóbbi területen jelenlétükkel esetleg már az i.e. III. évezred végén is számolhatunk...” – írja Harmatta a 169. oldalon, sajnos minden irodalmi hivatkozás nélkül. Pedig ha valaki ilyeneket állít, akkor nagyon is szükséges lenne, hogy forrásait is megnevezze. A modern kutatás ugyanis az árják indiai megjelenését maximálisan Kr. e.1000-re teszi, de inkább valamivel későbbre. A régészeti leletek tanúsága szerint az Indus-műveltség több helyen kb. Kr.e. 1500 körül szűnt meg, de tekintélyes nagyságú területeken – Lothal vidékén, valamint az északnyugati és az északkeleti térségben – még Kr.e. 1200-ig fennállt. Az árjakkal kapcsolatba hozható leletek viszont sehol sem találhatók közvetlenül az Indus-kultúra végső fázisának leletei felett – az 1200-ig virágzó helyeken sem –, hanem mindenütt széles „hiátusz”-ok állapíthatók meg és csak tetemes vastagságú réteg felett jelentkeznek az árják hagyatékának tekinthető maradványok: az ún. szürke kerámia, igen primitív egyéb leletek társaságában. A régészeti leletkomplexumok tehát mindenütt egyértelműen arra vallanak, hogy Kr.e. 1200-tól számítva még néhány száz év telt el, míg az árják Indiában megjelentek (M.Semper: Rassen und Religionen im alten Vorderasien; M.Taddei: Indien, 1970 – Archaeologia mundi; L.Petech: Indien – Propyl. Weltgesch. II. kötet, 1976). Ez újabb művek idézése mellett nem hagyhatjuk azonban említés nélkül, hogy már az Indus-műveltség felfedezése előtt is meglátták az elfogulatlan kutatók az ind bevándorlás és ezzel szoros összefüggésben a védák magaskorú datálásának abszurditását.

Egyik ilyen széles látókörű objektív tudós G.Hüsing volt, aki éppen egy magyar tudományos folyóiratban, a Keleti Szemle 1901-es évfolyamában követelte az ind bevándorlás fantasztikusan magas datálásának drasztikus redukcióját, mert – mint írja – Indiában az első kultúremlékek csak a Kr.e.-i 5. sz.-ban jelentkeznek, mégpedig iráni hatásra (G.Hüsing: Die Urbevölkerung Irans). Lám, az idő teljes mértékben igazolta Hüsinget, bár korában senki sem vette komolyan érvelését. A tanulság pedig

ebből az, hogy a régészeti leletek és a történelmi körülmények biztosabb alapot nyújtanak, mint a minden egyébtől függetlenül kiagyalt nyelvészeti rekonstrukciók.

Az árvák Kr.e. 1500 körüli mezopotámiai jelenlétét a „mitanniak árvák uralkodó rétege”-tézissel kapcsolatban már bővebben tárgyaltuk. Fűzzük most még hozzá ottani megállapításainkhoz a modern közel-keleti kutatás legújabb reprezentatív művének összefoglaló véleményét erről a kérdésről: „Da keine (Indo-)Arier im Vorderasien nachzuweisen sind, hat der Kontakt zwischen einer kleinen, vermutlich adeligen Schicht, der auf der Wanderung in die spätere Wohnsitze befindlichen Inder oder Indo-Iranier mit dem späteren Mitanni-Hurritern offenbar im Gebiet des Kaukasus oder südöstlich davon stattgefunden.” Magyarul: „Mivel Elő-Ázsiában semmiféle (indo-)árvák sem mutathatók ki, így tehát az érintkezés a későbbi lakhelyeikre vándorló indek vagy indo-irániak egy kis, feltehetőleg nemesi rétege és a későbbi mitanni-hurriták között nyilvánvalóan a Kaukázus vidékén vagy attól délkeletre játszódtott le.” (Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, Band V. 1976, „Indogermanen” címszó alatt, 94. old.).

A nemzetközi hírv szovjet kutató, I.M.Djakonov ugyanezt a véleményt vallja (I.M.Diakonoff: Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos. – Orientalia, N.S. 41. (1972) 91-121. old.). Nyilvánvaló tehát, hogy Harmatta is annak az ahisztórikus irányzatnak a híve, amely magán az indogermanisztikán belül is mindinkább reménytelenül izolálódik. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy ez az iskola a hangtörvények abszolútizálását már odáig vitte, hogy – ismét csak a „Reallexikon der Assyriologie” megállapítása szerint – ezek a „scheinbar exakte idg. Lautgesetze bewältigen dagegen auch zu geringe Sprachreste und definitiv nicht-idg. Sprechen wie z.B. das sogen. Pelasgische, das Etruskische, das Karische (und sogar das Ainu aus Japan, wogegen O.G.Tailleur K Z 77 /1961/ 1-30) als idg. Sprechen’.” (Reallex.d.Assyr.Band V. 1976. „Indogermanen” címszó alatt 95. old.). Magyarul: „látszólag egzakt indogermán hangtörvények segítségével ellenben akármilyen csekély nyelvi maradványokat és bizonyítottan nem-indogermán nyelveket is indogermán nyelvekké lehet nyilvánítani, amilyen pl. az ún. pelásg, az etruszk, a káriai (sőt még a japáni ainu is, ami ellen O.G.Tailleur K Z 77 – 1961 – 1-30) beszél.”

Ezek után érdeklődéssel várjuk Harmatta professzor szakirodalmi, régészeti vagy egyéb hivatkozásait fenti véleménye alátámasztására, különösen ami az indek esetleges III. évezredvégi mezopotámiai tartózkodását illeti. Ezzel ugyanis tudomásunk szerint utoljára Mommsen számolt, aki – mint láttuk – Mezopotámiában kereste az indogermánok őshazáját. Azóta ez a feltételezés komolyabb formában még csak fel sem merült, így bővebben nem is kell foglalkoznunk vele.

Nem tudhatjuk, milyen meggondolások vezették a magyar nyelv- és történelemtudomány mérvadó tudósainak jelentős hányadát, mikor ehhez a fosszilis, ajnukat is indogermanizáló irányzathoz csatlakoztak. Annyit azonban kétségkívül megállapíthatunk, hogy aki egy ilyen iskola módszereivel dolgozik, attól bizony édeskevéssé eredmény várható el a magyar nyelvészet és őstörténelem számos nyitott kérdésének megoldásánál.

A „Mitanni-kérdés” befejezéseként még egy fontos szellem- és művelődéstörténeti körülményt szeretnénk kiemelni annak megmutatására, mennyire a józan ésszel homlokegyenest ellenkező képtelenség volt még feltételezni is, hogy a hurrik árja isteneket vettek volna át. Régészeti felfedezéseinkből már tudjuk, hogy a hurrik jelenléte Észak-Mezopotámiában és a csatlakozó területeken már az akkád kor óta (Kr.e. 2400-2300 körül) írásos dokumentumokkal bizonyítható, régészetileg pedig az egész 3. évezred folyamán igen nagy valószínűséggel feltehető (Burney-Lang: *Die Bergvölker Vorderasiens*. – A korai transzkaukáziai műveltség etnikuma). Az is bizonyítható, hogy ezek az északi területek állandó és szoros művelődési kapcsolatokban álltak a szumér, majd az akkád kultúrával, amelyekkel határuk is közös volt (Ungnad: *Subartu*; Burney-Lang: i.m.).

Milyen határtalan ignorancia és kultúrtörténeti analfabétizmus kell ilyen viszonyok ismeretében ahhoz, hogy kijelentsék: ezek a hurrik több mint ezer évig csak arra vártak, hogy holmi kóborló, barbár árjáktól istenneveket vehessenek át? Tudnivaló ugyanis, hogy az árják még indiai bevándorlásuk idején is teljesen kulturálatlan barbárok voltak (l. fent a régészeti leletek primitívségét) és éppen a sokat emlegetett védák tanúsága szerint még Indiába érkezésük után sem voltak kialakult képzeteik a különböző természeti erők istenekként való megszemélyesítéséről. Sőt, istenneveik legnagyobb része nem is indogermán eredetű (L.Petech: i.m.; W.Semper: i.m.; A.Ungnad: i.m.; M.Taddei: i.m.).

Második példánk az indogermán történetírás módszereinek bemutatására, a médekkel kapcsolatos. Azért választottuk a médek kérdést, mert ez bennünket, magyarokat közelebbről is érdekel. A médek nemzetiségével, a médek nyelv hovatartozásával ugyanis szervesen összefügg a szkita, szarmata, szaka, pártus és egyéb steppei lovas népek etnikumának, nyelvének kérdése is.

Mielőtt a tulajdonképpeni médek komplexum tárgyalására térnénk, az összefüggések jobb megértése végett röviden felvázoljuk a steppei népekre vonatkozó kutatástörténeti perspektívát.

Azzal kell kezdenünk, hogy a XIX. században általánosan elfogadott nézet az indogermán őshazát Közép-Ázsia – Turkmenisztán vidékére helyezte.

E vélemény természetesen következményeként ebben a térségben csak indogermánokat – a későbbi időkre vonatkoztatva pedig indo-irániakat – tudtak elképzelni. Így váltak a yü-csik, szakák, masszagéták, szkiták,

szarmaták stb. minden alaposabb vizsgálat nélkül indoirániakká. (I. O.Schrader i.m. ismertetését). A szkiták esetében már láthattuk, milyen módszerek segítségével. Bár az indogermán őshazát időközben Európába tették át, ezek a steppei népek hallgatólagosan továbbra is indoirániak maradtak.

Az utóbbi időben azonban újra felmerült a szkita kérdés. T.Talbot-Rice (Die Skythen) szerint a szkiták iránisége még nem eldöntött kérdés. Az újabb régészeti leletek – pl. Pazirik – inkább a szkiták altáji etnikumára mutatnak. De más összefüggések is felmerültek – írja. A szkiták nagy termékenységi istennője pl. – a „magna mater” – már a bronzkorban megjelenik Dél-Oroszországban és feltűnően hasonlít a néhány évszázaddal korábbi mezopotámiai és elámi istennőszobrokra. Sőt az is lehetséges, hogy a szkita állatstílus a mezopotámiai pecséthengerek inspirációjára alakult ki. Másrészt pedig nyugaton a hallstatti műveltség stílusa, életformája sokban azonos a szkitákéval. Ugyanakkor a paziriki leletek közül nagyon sok szoros urartui párhuzamokat mutat.

De a többi steppei nép indoirániségét is időnként igen nyomatékosan megkérdőjelezi a kutatók. Igen tanulságos e kérdéssel kapcsolatban E.Franke „Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens (Abhandl. d.königl. preussischen Akademie d.Wissenschaften, 1904)” című értekezése, amelyből megtudjuk, hogy a különböző belső- és kelet-ázsiai „indogermánokat” mind Klapproth „fedezte fel”, még a XIX. sz. elején és azóta is kritikátlanul utánaszajkózzák. Pedig Klapproth sohasem állít vagy bizonyít, hanem mindig csak feltételez. A szakákról pl. „Asia Polyglotta” c. művében szószerint így ír: „dass man es mit ziemlicher Gewissheit behaupten könne”. Magyarul: „hogy meglehetősen biztonsággal kijelenthetnénk” – t.i. hogy irániak.

W.Eberhard pedig két művében is ismételten nagyon szkeptikus álláspontra helyezkedik a „yüe-csi”-„tochár” kérdésben (Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas és: Die Kultur der alten zentral – und westasiatischen Völker nach chinesischen Quellen).

A kérdéses nyelvmélekek csak a Kr.u.-i 7. sz.-ból származnak, másrészt pedig bizonyítható, hogy a tochárok nyelvcsere útján jutottak ahhoz a nyelvhez, amelyből nyelvmélekeink származnak – írja Eberhard. Láthatjuk, mindkét esetben olyan tudósokról van szó, akik speciális kutatási területük következtében – kínai- közép-ázsiai kapcsolatok – leginkább hivatottak arra, hogy e kérdésekről mérvadó véleményt formáljanak és nyilvánítsanak.

G.Hüsing, a védák datálásával kapcsolatban már említett cikkében (Die Urbevölkerung Irans; Keleti Szemle, 1901) megállapítja, hogy a különböző iráni nevek etimológiái olyan mesterkélték és nyakatekertek, hogy semmit sem bizonyítanak.

K.Jettmar, H.W.Haussig, B.Spuler és L.Petech „Geschichte Mittelasiens (Handbuch der Orientalistik, 1966.)” c. közös munkájukban megállapítják, hogy a perzsa peremvidékek állítólagos „iráni” nyelveinek tézise nagyon ingatag alapokon áll. Egyrészt a néhány iráninak értelmezett írásos emlék még éppúgy nem etnikai vagy nyelvi bizonyíték, mint pl. a XII. sz.-i európai krónikák latin nyelve sem az. Másrészt pedig az arab források ismételten török nyelveknek mondják a chorezmi, szogd, baktriai, fergánai nyelveket. Ugyanígy a szkíták, szarmaták iránisága sem biztos. Szinte az egyetlen bizonyíték a sírleletek europid koponyái – írják.

Szükséges azonban tudnunk, hogy az embertan „europid” alatt nem „indogermánokat” ért, hanem ebbe a fogalomba beletartoznak a kaukázusiak, a finnugorok, a mongollal nem keveredett altáji törökök, a mediterrán és az elő-ázsiai fajták, sőt még a malájok és az ausztráliai bennszülöttek is (Bartucz Lajos: Fajkérdés, fajkutatás; Kiszely István: Sírok, csontok, emberek).

Közönséges szemfényvesztés tehát az „europid” antropológiai fogalommal érvelni bizonyos népek „indogermánosságának” bizonyítására.

Az antik szerzők egybehangzóan tanúsítják, hogy a médek a szkíták rokonai voltak, valamint azt is, hogy a későbbi óperzsa birodalmat eredetileg a médek szervezték meg és a perzsa Kuras (görög torzítással Kyros), a méd nagykirály egyik vazallusa, palotaforradalom-szerűen ragadta magához a hatalmat, arra hivatkozva, hogy anyja a méd király leánya volt. Később is, az óperzsa birodalom fennállása alatt, a médeket mindvégig egyenrangúaknak tekintették a perzsákkal. Ráadásul a XIX. sz. kutatásai kimutatták, hogy a perzsák kultúrájukat, művészetüket, az államszervezés, államvezetés módszereit mind a médektől vették át. Ilyen körülmények között a médek irániságához a XIX. sz.-i indogermanisztika szemléletében kétség sem férhetett. Ez a kb. 150 éve megfogalmazott vélemény azóta is változatlanul fennáll és már annyira beleivódott a tudományos és nem tudományos köztudatba, hogy senkinek eszébe sem jut esetleges tudományos bizonyítékai után érdeklődni.

A médekről ránk maradt tudósításokat, adatokat F.W.König gyűjtötte össze „Älteste Geschichte der Meder und Perser” című munkájában. Ismerkedjünk meg mi is – König nyomán – közelebbről a médekkel.

Már a bevezetőben megtudjuk, hogy a médek nyelvéből úgyszólván semmit sem ismerünk. Népileg zömük az őslakos szubartuiak, gutik, lulluk, chaldok (urartuiak) és kasszuk közül került ki. Csak vezető rétegük volt iráni.

Itt szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy az említett népek egytől-egyik agglutináló nyelveken beszéltek és a nemzetközi tudományos világ egybehangzó megállapítása szerint sem indogermánok, sem pedig szemiták nem voltak.

Közvetlenül a fentiek után Kőnig kijelenti, hogy a legtöbb fejedelm-név nem iráni. Majd a médek egynejségét említi ki a szubartui őslakos-ság többnejségével szemben, nyomatékosan aláhúzva, hogy íme, ez is az indogermán felsőbbrendűség jele. Néhány oldallal később azonban egy Média elleni asszír hadjárat leírásánál elbeszéli, hogy az asszírok egyedül az iráni nevet viselő Ramateja törzsfő tartományából hurcoltak fogságba háremnőket („Weiber”), míg a többi szubar nevű főúr területe-iről csak feleségekről („Frauen”) tudósít az asszír forrás.

Kőnig végül összegezi az ismert méd nyelvemlékeket. Méd közsza-vak nem maradtak ránk, csak tulajdonneveket ismerünk, két asszír hadi-jelentésből. Az első – Kr.e. 800 körül – 28 nevet sorol fel. Ezekből 19 biztosan nem iráni, 4 chald (urartui-hurri), 4 ismeretlen és 1 „könnte einem Avestanamen entsprechen” (magyarul: „megfelelhet egy avesztai névnek”). A második emlék – Kr.e. 700 körül – 26 nevet közöl. Ezek kö-zül 5 „iráni hangzású” (sic!) a többi más – állapítja meg Kőnig.

Ezek után már csak mintegy ráadásként említjük meg, hogy a méd ki-rályi család őse és alapítója, Dajaukku, szubartui nevet visel, az óperzsa achemenida dinasztia megalapítója, Teispes neve pedig urartui-hurri (v.ö. a Tešup és Tešeba hurri istennevekkel, valamint Tušpa, Urartu fővárosa nevével).

A Kr.e.-i 8/7. sz. fordulóján Elő-Ázsiában először említett szkiták – „aşkuzai” vagy „aşguzai” – két első királyának nevei, Bartatua (Partatua) és Madyas pedig ősi kappadókiai-szubar nevek – írja Kőnig. Meg is jegy-zi ehhez, hogy e nevek tanúsága szerint a szkitáknak már tetemes idővel első említésük előtt Kappadókiában kellett lakniuk. Felettébb érdekes az is, hogy a méd előkelők nevei között olyan ősi nevek is gyakran előfor-dulnak, mint pl. Zutirna vagy Uzitar, amelyek a III. Kiš-i dinasztiában szereplő Zimutar és Uziwatar neveknek csupán egyszerű variációi.*

Így fest tehát a valóságban a médek irániságának az egész világon szentül hitt tétele.

Végezetül még csak annyit jegyzünk meg, hogy Kőnig professzor a Kr.e.-i 1. évezred örményországi, transzkaukáziai és iráni történelmének egyik nemzetközileg is elismert legkitűnőbb szakértője, aki sok esetben saját kutatásainak eredményeit közli ismertetett művében. A látszólagos ellentmondások tehát nem abból erednek, hogy Kőnig képességeit eset-

* E feltűnő, a 3. évezredbe mutató névpárhuzamokkal kapcsolatban emlékez-tetünk a „mada” népnév korai előfordulásáról mondottakra (Kr.e. 1600 körül biz-tosan, 2350 körülre helyezve pedig legendás elbeszélés keretében említik a forrá-sok a „mada” nevet), valamint a „mada” és a „szubar” („szubir”) nevek különféle hangalakú variációinak több mint két évezreden keresztül folyamatosan kimutat-ható szorosan egymás mellett való szereplésére az írásos emlékekben. (1. fejezet.)

leg meghaladta volna a téma, hanem abból, hogy szerző saját vizsgálatainak eredményeit nem volt hajlandó az „egyedül üdvözítő tan” érdekében elhallgatni vagy meghamisítani. Az irodalomból átvett jellegzetes „indogermán”-ízű megállapításokat ugyan kimondottan sohasem cáfolja, de a legrövidebb időn belül – néha már a következő bekezdésben – minden kommentár nélkül, szárazon közli az ellentmondó adatokat. Egyéb, kisebb kapacitású kutatók azonban többnyire elcsúsznak az ilyen síkos talajon, és munkáik gyakran kifejezetten zagyvaságokba fulladnak. Így pl. C.F.Lehman-Haupt, aki az urartuiakat is – legalább részben – indogermanizálni akarja, azon az alapon, hogy az asszír domborműveken előforduló urartuiak között találunk kicsinyeket és nagyobb növésűeket. Nos, ezek a „nagyobbak” Lehmann szerint indogermánok (Lehmann-Haupt: Armenien Einst und Jetzt). Mi pedig ismét egy jellemző példáját szemlélhetjük az indogermanisztika szinte kimeríthetetlen találékonyságának, amikor „bizonyítékok” elővarázsolására van szükség.

Avagy J.Markwart „Südarmenien und die Tigrisquellen” (1930) című munkájában még a Tigris folyót is „indogermanizálja”, mondván, hogy ennek perzsa neve, „Diglat”, kifejezetten indoiráni szó („durchaus indo-iranisch”). Tudnivaló azonban – és ez már Markwart e könyve megjelenésének idejében is rég ismeretes volt –, hogy a Tigris szumér neve, amelyet a babilóniaiak, asszírok, majd a perzsák is átvettek, „Idiglat” volt.

E példa egyúttal azt is ékesen illusztrálja, mekkora hitelt adhatunk a különféle földrajzi- és személynevek „indogermán” etimológiáinak, amelyek száma légió, és az indogermanisztika tudományos bizonyító apparátusában nagyon előkelő helyet foglalnak el, sőt igen gyakran az egyetlen „bizonyítékok” valamely nép indogermánná nyilvánításánál (l. fentebb Zeussék etimológiáit e fejezet 58-59. oldalán).

Szükségesnek tartjuk az urartui-méd-óperzsa művészet összefüggésének kérdését is részletesebben ismertetni, mert ezek szervesen hozzátartoznak egyrészt a szkita állatstílus kialakulásához, másrészt pedig a későbbi, ún. szasszanida-iráni stílus előzményeinek, tulajdonképpen gyökereinek kérdéséhez is.

Már előljáróban leszögezhetjük, hogy a kutatás egybehangzó véleménye szerint mind a méd-perzsa, mind pedig a szkita művészet elsősorban az észak-mezopotámiai-urartui művészetre, másodsorban pedig a luriisztáni bronzok művészeti stílusára vezethető vissza (R.Ghirshman: Iran I.-Protoiranier, Meder und Achämeniden; F.Altheim: Das alte Iran; E.Porada: Alt-Iran; K.Jettmar: Die frühen Steppenvölker; J.L.Huot: Persien I. – Archaeol. mundi; B.Pjotrowsky: Urartu. – Archaeol.mundi; E.Strommenger: Fünf Jahrtausende Mesopotamien; Schmökel, Otten, Maag, Beran: Kulturgeschichte des Alten Orient).

Az urartui művészet viszont szorosan összefügg az asszír-mezopotámiai stílussal. Tudnivaló az is, hogy ez az asszír-urartui stílus közvetlenül a Kr.e.-i 2. évezred hurri művészetéből nőtt ki. Ebben semmi meglepő sincs, hiszen Asszíria a 2. évezredben évszázadokig hurri-mitanni tartomány volt, sőt erős hurri-asszír népkeveredés is megállapítható ebben a korszakban. Urartu pedig hurri utódállam volt; maga az urartui nyelv is a hurri későbbi változata.

Ez a 2. évezredbeli hurri művészet már sok fejtörést okozott a kutatóknak. Nem tudják ugyanis megmagyarázni, mi az oka annak, hogy a hurriknál – ezer éves megszakítás után – a 3. évezred közepének szumér stíluselemei, motívumai, sőt vallási-mitológiai képzetei is tömegesen és szinte változatlan formában újra megjelennek. Még a Kr.e.-i 1. évezred első felében virágzó Urartuban is megállapíthatók ezek a szoros ószumér párhuzamok, amelyek odáig mennek, hogy számos kutató pl. az urartui államszervezetet a 3. évezredi teokratikus szumér városállamok egyenes utódjának tartja (Lehman-Haupt:i.m.; A.Ungnad: i.m.; Burney-Lang: i.m.; R.Ghirshman: i.m.; A.Geotze: Hethiter, Hurriter und Assyrier). Sőt, Ghirshman kihangsúlyozza, hogy a szkita fejedelmi sírok elrendezése, beosztása is ugyanaz mint a 3. évezredbeli Ur-i királysíroké.*

Ezzel kapcsolatban utalunk T.Talbot-Rice már ismertetett hasonló jellegű megfigyeléseire, valamint az I. fejezetben tárgyalt majkopi és transzkaukáziai kurgánok megfelelő párhuzamaira. De emlékezzünk Kőnig fenti megállapítására is, hogy a Bartatua és Madyas szkita királynevek ősi kappadókiai-szubar nevek.

A szkita stílus második legfontosabb előzményét a lurisztáni bronzok alkotják, amelyek a legtöbb kutató szerint a Babiloniából Kr.e. 1150 körül kiszorult kasszuk hagyatékaik, akik visszahúzódtak őshazájukba, a Zagrosz hegységbe. A lurisztáni bronzok párhuzamait az egész eurázsiai steppén megtaláljuk: a minuszinszki ősi stílus bronzáiban Kr.e. 1000 körül (Karasuk műveltség), az Ordos-bronzokban a Hoang-Ho nagy kanyarjában, de Dél-Oroszországban is, a legkorábbi szkita kurgánokban.**

Ezen előzmények után a Káspi- és az Urmia-tó közötti vidékeken (Kalardašt, Amlaş, Hasanlu stb.) Kr.e. 1100-1000 körül egy jellegzetes,

* Hasanluban a 9-8. sz.-ból származó szkita módon temetett lovassírt találtak. Amlaşban is tipikus szkita plasztika jelenik meg a 9-8. sz.-ban, jó 100 évvel a dél-oroszországi szkita leletek feltűnése előtt. Ez arra mutat – jegyzi meg Ghirshman –, hogy a szkíták már legalább a 8. sz. óta Transzkaukázia-Észak-Írán térségében laktak.

** (E.Strommenger, F.Altheim, K.Jettmar, R.Ghirshman idézett művei.) Sőt a korai magyarországi szkita leletek is egyértelmű lurisztáni párhuzamokat mutatnak (László Gy.: A népvándorlaskor művészete Magyarországon).

hurri-mitanni és lurisztáni-clámi keverékestílus jelenik meg, állatalakú kerámiával, művészi kivitelezésű arany- és ezüst serlegekkel és szarvasformájú övdiszkekkel; súlyponttal a Káspi-tó déli partvidékén. E kultúrkörben tűnik fel először az ún. cloisonné-berakás is, egy hasanlui kés markolatán. Itt tapinthatjuk ki először a szkita állatstílus közvetlen előzményeit.

Ugyanebbe a kultúrkörbe tartozik – területileg is – a zivijei kincslelet a Kr.e.-i 8. sz. végéről vagy a 7. sz. közepéről. Az elefántcsont tárgyak erős asszír és szíriai hatást árulnak el, de egy lemezen olyan kettősen fonnott palmetta-minta jelenik meg, amire eddig nincs elő-ázsiai párhuzam (E.Porada: i.m.). Jegyezzük meg magunknak ezt a körülményt, mert itt tűnnek fel először az ún. szaszanida és késő-szaszanida művészet előzményei, amelyhez a honfoglaló magyarság művészete is tartozik.

A kincs fémtárgyai főleg urartui hatást mutatnak, de erősen keveredve a későbbi jellegzetes szkita stíluselemekkel. A cloisonné itt is megtalálható. Tehát a zivijei leletben is a szkita művészet előzményei jelentkeznek. De ugyanezt a stílust képviselik – erős altáji vonásokkal (Pazirik) – az Oxus-kincs darabjai is. Itt már kiforrott, művészi fokon jelentkezik a zománcberakás, több gyönyörű karkötőn (E.Porada: i.m.).

Ezt a művészetet – pontosabban mondva ennek csak egy részét – közvetítették át később a médek a perzsákhoz. Így az óperzsa és a szkita művészet közös alapja ez a hurri-urartui és lurisztáni – végső fokon mindkét összetevőjében ősi mezopotámiai-szumér – stílus (Porada, Ghirshman, Altheim, Jettmar, Pjotrowsky id. művei). A perzsák ehhez a kölcsönzött művészethez semmit sem tettek hozzá, ellenkezőleg: náluk merev, sematikus, mindennemű fejlődési tendencia nélküli udvari művészetté csökevényesedett, amely mindvégig csupán a királyi család reprezentációs igényeinek kielégítésére szolgált, és nem tudott mélyebb gyökereket eresztetni (Ghirshman: i.m.).

Megújulást csak a pártusok megjelenésével észlelhetünk, akik hellenisztikus stíluselemek szerencsés bevonásával felújították és továbbfejlesztették az ősi urartui-lurisztáni-szkita tradíciókat. A korai pártus kor erős hellenisztikus hatásai azonban később teljesen elhalványodtak és egy erőteljes, gazdag, önálló művészet alakult ki, számos stílusváltozattal. Ennek a pártus művészetnek egyik stílusvariációját vették át később a szaszanidák, és tették meg – hasonlóan az óperzsa uralkodókhoz – birodalmi művészetté. (E.Porada: i.m.; R.Ghirshman: Iran II.- Parther und Sasaniden; W.G.Lukonin: Iran II. – Archaeol. mundi; H.H.v.Osten: Die Welt der Perser.) Lukonin szavaival: „Demzufolge haben sämtliche, für die Frühsassanidisch Zeit charakteristische Züge schon in spätparthischer Zeit bestanden – nur mit dem Unterschied, dass dieser Kunststiel eben nicht der einzige war, den es im Partherreich gab. Als nämlich die Sassaniden in Fars zur Macht kamen, erhoben sie eine der Richtungen inner-

halb der parthischer Kunst zum Reichsstiel." (I.m.182. old.) Magyarul: „Eszerint a korai szaszanida idők valamennyi karakterisztikus vonása megtalálható már a késő-pártus korban – csupán azzal a különbséggel, hogy ez a művészeti stílus a Pártus Birodalomban nem az egyedüli stílus volt. Amikor ugyanis a szaszanidák Fars tartományban hatalomra kerültek, a Pártus Birodalomnak csak egyik művészeti irányzatát emelték birodalmi művészeti stílussá.”

A pártusok az építkezésben is teljesen új utakon jártak. Monumentális bolthajtásos épületeik (iván) a római birodalomba is eljutottak, sőt a középkori román stílus meglehetősen pontos előképei – írja H.H.v.Osten idézett művében. Magyar viszonylatban pl. a gyulafehérvári székesegyház főkapuja előtti előrehúzott bolthajtás, amely a főhajó egész magasságáig felnyúlik, tipikus pártus „iván”-megoldás.

Az újabb kutatások azonban azt is megállapították, hogy a pártus birodalom szoros és messzeágazó kapcsolatokat tartott fenn a steppei területekkel. Ezek a kapcsolatok egészen a Kr.e.-i 2. és 1. sz.-ban virágzó kelet-ázsiai hun (hiun-gnu) birodalomig értek. Ghirshman pl. (Iran II.) a noin-ulai hun fejedelmi sírok leletei közül többet pártus eredetűnek tart.

Az indogermán kultúrprioritás XIX. sz.-i szemléletének beidegződött reflexiói azonban még ezekben az újabb művekben is lépten-nyomon felbukkannak és szinte hihetetlenül logikátlan következtetésekre készítetik a szerzőket. Ghirshman pl. említett könyvében (Iran I.), a szkita stílus fent bemutatott eredetének részletes kifejtése után – emlékezzünk a perzsa művészettel kapcsolatos megállapítására – ezt a hurri-urartui-lurisztáni művészetet, amelyet saját szavai szerint *később* az irániak is átvettek, egyszerre minden magyarázat nélkül „iranisch-urartäische Koiné”-nek kezdi nevezni, jellemző módon előre helyezve az „iranisch”-t. Hogy pedig ez nem szörszálhasogatás részünkről, arra maga Ghirshman szolgáltatja a bizonyítékot. A kérdéses fejezet végén ugyanis, végső következtetésként azt írja, hogy az eurázsiai steppei szkita művészet, bár gyökerei közősek a perzsa művészettel, mégis sokat átvett a perzsáktól. Ezután felsorol néhány tárgyat az 5. és 4. sz.-i szkita kurgánokból, amelyek motívumait több esetben akkor is perzsa eredetűeknek tartja, ha azok magában Perzsiában nem is mutathatók ki a kérdéses időszakból (i.m. 358-359. oldal). Ebből a következtetésből világosan látható: jó oka volt Ghirshmannak arra, hogy előzőleg következetesen „iranisch-urartäisch”-nek nevezze a prészkita művészetet.

Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk több más idevágó munkában is. Jettmar „Die frühen Steppenvölker” című művében ugyanilyen ellentmondásba keveredik, amikor a steppei művészet eredetét ő is az óperzsa, achemenida művészetben jelöli meg, holott előbb már leszögezte, hogy a szkita stílus a hurri-urartui-lurisztáni művészetből fejlődött ki.

T.Talbot-Rice pedig már említett – egyébként nagyon értékes – könyvében egyenesen azt írja, hogy a kubáni szkita kurgánok stílusa nagyon közel áll a Kr.e.-i 8.-7. sz.-i (sic!) achemenida stílushoz. (Sajtóhiba?)

Achemenida-perzsa motívumokról köztudomás szerint csak a perzsa birodalom megalakulásától, azaz a Kr.e. 6. sz. második felétől kezdve beszélhetünk, a szkita stílus pedig már a 7. sz.-ban jelentkezik a steppén.

Az ilyen megdöbbenő melléfogásokat mással, mint a XIX. sz. óta felhalmozódott hatalmas mennyiségű szakirodalom tömegtehetetlenségi erejével, aligha magyarázhatjuk.

E történelmi kirándulás után visszatérünk a nyelvészeti kérdésekhez. Röviden áttekintjük a „hetita trauma” után kialakult két tábor nézeteit, vitáit. Mindenre kiterjedő, részletes ismertetést e munka keretében természetesen nem adhatunk, hanem csak a főbb irányvonalak összefoglaló átnézetére szorítkozhatunk. Igen jó és kimerítő tudománytörténeti áttekintést nyújt – különös tekintettel a nyelvrokonításra vonatkozó elgondolásokra, tézisekre – Róna-Tas András „A nyelvrokonság” című könyve, amelyre a részletkérdéseket illetően utalunk.

Tovább vizsgálva az indogermanisztika fejlődését, először is megállapíthatjuk, hogy számos kutató erősen kritizálta, sőt el sem fogadta Hrozný bizonyítékait a hetita nyelv indogermán voltára. (M.Semper: *Rassen und Religionen im alten Vorderasien*; W.I.Awdijew: *Geschichte des Alten Orients*; C.F. Lehmann-Haupt: *Armenien Einst und Jetzt*; F.Altheim: *Geschichte der lateinischen Sprache*.) Jellemző az is, hogy maga B.Hrozný, a húszas években írt „Über die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes” című értekezésében már csak annyit állít, hogy a hetita körülbelül ugyanolyan mértékben indogermán nyelv, mint amennyire szemita az óegyiptomi. Ez a vélemény felel meg leginkább a valóságos helyzetnek.

A szintén indogermánnak tartott luvi és palai nyelvek esetében pedig olyan kevés nyelvemlékkel rendelkezünk, hogy ezek definitív nyelvazonosításra távolról sem elégségesek. (E.Doblhofer: *Zeichen und Wunder*; M.Semper: i.m.) A hetita nyelv tömeges „rendellenességei” láttán – amely megnevezés mögött az a tény bújik meg, hogy ez a legősbibb indogermán nyelv nem alkalmazkodik a hangtörvények segítségével kikövetkeztetett hipotétikus indogermán alapszavakhoz, de a feltételezett őindogermán nyelvtani rendszerhez sem – jónéhány kutatóban derengeni kezdett a felismerés, hogy talán valami nincs rendben ezek körül a törvények körül, és esetleg az is elképzelhető, hogy nem a hetita nyelv írásos emlékei, hanem a kikövetkeztetett alapnyelv szavai mutatnak „tömeges rendellenességeket”.

H.Schuchardt mondta ki először nyíltan, minden mellébeszélés nélkül, hogy a hangtörvények fogalmát egykor meglehetősen felelőtlenül („ziemlich skrupellos”) vezették be a nyelvtudományba, és felülvizsgálá-

suk terhét az utókorra hagyták. (Das Baskische und die Sprachwissenschaft; 1925. 28. old.). Az indogermán nyelvcsaládon kívülre tekintő kutatások is megélénkültek. H.Güntert 1934-ben (Die Ursprung der Germanen) végre felveti a már rég esedékes kérdést, hogy az indogermán nyelvek valóban izoláltak-e a többi nyelvcsaládtól. Széleskörű, a szomszédos nyelvcsaládokra is kiterjedő vizsgálatokat követel ezirányban, mert: „ist doch auch an sich schon der Gedanke wenig wahrscheinlich, ja geradezu unhaltbar, dass die indogermanische Sprachen völlig beziehungslos und isoliert dastehen sollten.” (Magyarul: „már maga a gondolat is kevésbé valószínű, sőt egyenesen tarthatatlan, hogy az indogermán nyelvek minden kapcsolat nélkül izoláltan állnának.” 51-52. old.) Sőt, még ennél is tovább megy. Azt az addig vitathatatlannak vélt tézist sem ismeri el, hogy a nyelvtani egyezések bizonyító ereje mellett a szóegyezések csak mellékes szerepet játszanak. „Blosse Grammatik, auch vergleichende Grammatik ist keine Sprachwissenschaft” – írja az 53. oldalon. (Magyarul: „Pusztán nyelvtan, vagy akár összehasonlító nyelvtan is egyedül még nem nyelvtudomány.”) Az indogermán flexió történeti jelenség; nem kezdetektől fogva létező merev rendszer, hanem csak fokozatosan alakult ki és változásoknak van alávetve. (54-55. old.) Ezek is nyilvánvalóan a hetita nyelv tanulságaiból leszűrt megállapítások. A hetita flexió ugyanis – már amennyire annak lehet nevezni – nem vethető össze a többi indogermán nyelvvel.

Mindezen eminens jelentőségű felismerések ellenére azonban Güntert mégsem látja meg a legkézenfekvőbb kiutat, hanem az egész kérdés kulcsát, az indogermán nyelvemlékeknél jóval régebbi szumér-akkád forrásokat, egy fél mondatban így intézi el: „...in der Nordsüdrichtung sind solche Beziehungen nicht nachzuweisen”. (60. old.) (Magyarul: „...észak-déli irányban nem mutathatók ki ilyen kapcsolatok.”) Érti pedig ezt a nyelvcsaládok közötti kapcsolatokra, indogermán és szemita-elő-ázsiai viszonylatban. A szumér nevet még csak meg sem említi. Feltűnő indogermán kapcsolatokat talál azonban a finnugor, az altáji, a kínai és a koreai nyelvekben, sőt még az eszkimóban is.

A fent bemutatott eljárás – ahogy Güntert az egész szumér ősnyelvet és az elő-ázsiai kultúrát elintézi – ismét igen jellemző az indogermanisztika mélyen begyökerezett, úgy látszik kiirthatatlan egyoldalúságára, melynek következtében mindenütt eleve csak indogermán hatásokat tudnak elképzelni vagy feltételezni. Ez a szemlélet fordította Güntert figyelmét is kelet és északkelet felé, ahol a különféle elmaradott népek között sokkal hálásabb és könnyebb feladat indogermán nyelvi- és művelődési kisugárzások után kutatni, mint az indogermánokat a kulturális fejlődésben évezredekkel megelőző ősi Elő-Ázsiában, ahol – horribile dictu – még az is előfordulhatna, hogy az indogermánokat ért kulturális és nyelv-

vi hatásokra bukkannának. Az ősi elő-ázsiai nyelvek és műveltségek egyébként érthetetlen ignorálásának okát elsősorban ebben a körülményben kereshetjük.

Pedig ha pl. a hetita nyelvet a maga földrajzi, nyelvi és kultúrtörténeti környezetébe beágyazva, a többi ősi elő-ázsiai nyelvemlék bevonásával alaposan megvizsgálták volna, mintegy „in statu nascendi” figyelhették volna meg egy indogermán nyelv kialakulásának legelső fázisát, és az ún. „indogermanizálódás” nyelvi, kultúrtörténeti körülményeit.

Hrozný „Die älteste Geschichte Vorderasiens” (1940) c. könyvében kiemeli, hogy a hetita nyelv a legtöbb hasonlóságot a latinnal mutatja fel. J.Friedrich pedig, az urartui és a hurri nyelv egyik legnevesebb szakértője, „Einführung ins Urartäische” című művében nyomatékosan rámutat az urartui-hurri és a latin között található számos feltűnő párhuzamra és ezeket egyenesen az etruszkok hurri-urartui származásával magyarázza.

Ezekkel a nyilvánvalóan elsőrendű fontosságú összefüggésekkel azonban az indogermanisztika sohasem foglalkozott, jelentőségüket fel sem ismerte. A latin nyelvtől az etruszkon keresztül a Kr.e.-i 2. évezred elő-ázsiai hurri nyelveihez vezető titokzatos szálak senkit sem érdekeltek és nem érdekelnek ma sem.

H.Schuchardt és a legtöbb mérvadó kutató századunk első évtizedeiben élesen szembefordult a hangtörvények abszolút érvényességét hirdető újgrammatikus iskolával. Kritikájuk azonban édeskeveset használt. Az újgrammatikusok módszerei a gyakorlatban továbbra is, szinte változatlanul érvényben maradtak. Ez sem új jelenség az indogermanisztika történetében: a XIX. sz. tudománytörténeti ismertetésénél már többszörösen tapasztalhattuk, hogy minden megalapozott, objektív kritika ellenére az elítélt és elvetett módszereket hallgatólagosan tovább alkalmazták. Mégpedig anélkül, hogy az ellenvetéseket a legkisebb mértékben is érdemben cáfolták volna. Ehelyett egyszerűen elsiklottak felettük. Nos, ugyanez történt a XX. sz.-ban is. H.Schuchardt előbb említett művében ezt így fejezi ki: „Nun hat man da zwar mehr und mehr abgebaut, aber doch nur im Nebensächlichen und allzu behutsam: das alte Gerüst ist stehen geblieben, schon der Bequemlichkeit halber.” (I.m. 4. old.) Magyarul: „Nos, bár mind többet és többet leépítettek, de csak a mellékes fontosságú tereken és túl óvatosan: a régi váz állva maradt, már csak a kényelmesség kedvéért is.” Pedig a hangtörvények segítségével semmi esetre sem nyerhetünk világos képet a nyelvek belső életéről – írja tovább, majd így fejezi be: „...cs sind keine den Sprachen innewohnende Gesetze”, (i.m. 4. old.), magyarul: „...azok nem a nyelvek belső lényegéből fakadó törvények”) – ti. a hangtörvények.

A valóságos helyzetet azonban Güntert említett könyve tükrözi: „Besonders auffallend vom Standpunkt der modernen Dialektgeographie

ist die fast völlige Ausnahmslosigkeit der germanischen Lautverschiebung." (35-36. old.). Magyarul: „A modern dialektográfia szempontjából különösen feltűnő a germán hangeltolódás majdnem teljes kivételnélkülisége.”

Szintén jellemző az általános felfogásra L. Wolff vitairata Wirth ellen (Hermann Wirth und die deutsche Wissenschaft, 1932.). Wirth tagadta a germán hangeltolódást és kimutatta, hogy a rokon artikulációjú mássalhangzók szinte korlátlanul átmehetnek egymásba. Wolff ezeket a megállapításokat, amelyeket Wirth a germán nyelvek konkrét szóanyagának összevetésével minden kétséget kizáró módon demonstrált, azzal igyekszik cáfolni, hogy ilyen körülmények között fel kellene adnunk eddigi meggyőződésünket a hangváltozások nyelvi jelenségéről; következésképpen vagy Wirth téved, vagy pedig az egész nyelvtudomány. Wolff számára természetesen nem kétséges, hogy a nyelvészetnek van igaza – „schon der Bequemlichkeit halber” –, mint előbb láttuk Schuchardtnál is. Ez az érvelési mód nem más, mint egyszerűen az irodalom mázsákban mért súlyára való hivatkozás – kimutatott nyelvi tényekkel szemben. Vagyis szakasztott ugyanazon eljárás, mint amivel pl. annakidején Semmelweis kitették a bécsi szülészeti klinikáról, mert ellentétben a szakirodalom tömegével ő „csak” arra tudott hivatkozni, hogy nála a karbolos kézmosás bevezetése után a gyermekágyi lázas halálesetek száma a többi kórházi osztályhoz viszonyítva 1/10-ére esett. Jól jegyezzük meg magunknak: itt száz és száz fiatal anya életéről volt szó, mégis a szakirodalom döntött, nem pedig a tények. Még jónéhány évig haltak meg tömegeken az egyébként makkegészséges fiatal asszonyok, csupán a „mit képzelsz ez a névtelen taknyos” elve miatt.

Nos, a nyelvészetben senki sem hal meg hamis teóriák erőszakos érvényben tartása következtében, ezért itt összehasonlíthatatlanul egyszerűbb dolog mindenféle eltérő véleményt a tekintélyi elv és irodalmi hivatkozások segítségével ledorongolni. E kérdésnek sokkal nagyobb jelentősége van a tudománytörténetben, mint gondolnánk; elsősorban az ún. humánus tudományszakokban, amelyekhez a nyelvészet és a történelemkutatás is tartozik.

Wolff második érve Wirth ellen hasonló fajsúlyú. Azt veti szemére, hogy nem az indogermán ősalakokra megy vissza – értsd: a kikövetkeztetett, hipotétikus indogermán alapnyelvi szavakra, amelyek használhatatlanságát a hetita nyelv már rég leleplezte –, hanem a szavakat úgy veszi, ahogy azok az egyes nyelvekben találhatók. Magyarán mondva azt kifogásolja, hogy Wirth a nyelvek valóságos, írásos emlékekkel dokumentált szavaiból indul ki, nem pedig egy hipotétikus ősnép feltételezett ősnyelvének fantom-szavaiból. Jobb bizonyítékot a valóságtól való teljes elrugaszkodottságra keresve is alig találhatnánk.

Időközben a régészet szaporodó leleteiből egyre inkább világossá vált, hogy az európai neolitikus, rézkori és kora-bronzkori fejlődés direkt elő-ázsiai kultúrhatások, sőt részben gyarmatosítások következménye volt (l. az I. fejezetet). Mindezt azonban a nyelvészeti kutatásokban továbbra sem vették figyelembe. Günterthez hasonlóan H.Krahe is keleten kereste a kapcsolatokat más nyelvcsaládokkal, nevezetesen az altájiakkal. A régészeti, embertani és nyelvi adatok szerint mind az altáji népek közelébe mutatnak és a további kutatások – elsősorban a nyelvészeti vizsgálatok – súlypontját ebbe a térbe kell helyezni. (O.Schrader: *Die Indogermanen*; – új kiadás, H.Krahe szerkesztésében, 1935.)

J.Pokorny pedig (*Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen*, 1936.) erőlesen visszautasítja a régész C.Schuchardt azon nézetét, hogy a Kelet-Németországban található, balkáni illír párhuzamokat felmutató földrajzi nevek a neolitikus szalagdíszes kerámia népességének északi terjeszkedésével magyarázhatók. Teszi pedig ezt azzal a megokolással, hogy a legtöbb kérdéses kelet-németországi név az indogermánból jól etimologizálható. A következő sorokban azonban maga is elismeri, hogy az aunjetitzi műveltség – amelynek területén ezek a nevek előfordulnak – indogermán és nem indogermán elemek komplikált keveredéséből keletkezett, és hogy a nem indogermán tényezők, közöttük a szalagdíszes kerámia népe is, jelentős szerepet játszottak e folyamatban, sőt sok illír név is a szalagdíszesek számlájára írandó.

A hasonló logikátlan, kifejezetten egyoldalú következtetések felsorolását hosszú oldalakon keresztül folytathatnánk. Elégedjünk meg azonban még egy kirívó példa megemlítésével.

G.Neckel még 1935-ben is határozottan állítja, hogy a küllős harci szekér indogermán találmány. (*Die Frage nach der Urheimat der Indogermanen*, 1935.) Annak ellenére, hogy a küllős szekér ábrázolása már a Kr.e.-i 6-5. évezredbe tartozó Tell Halaf-kerámia egyik darabján előfordul. (M.v.Oppenheim: *Der Tell Halaf*, 1931.)

Bombaként hatott ebben a légkörben N.S.Trubetzkoy „Gedanken über das Indogermanenproblem” (*Acta linguistica* 1. 1939.) című értekezése, amelyet már 1936-ban felolvasott a prágai nyelvész körben. Trubetzkoy szinte az összes, eddig lappangó, rendszeresen összefoglalva soha ki nem mondott módszertani ellentmondást szisztematikusan sorra veszi. Kimutatja, hogy az „indogermán” megjelölés kizárólag csak nyelvi fogalom. Semmit sem mond etnológiai kérdésekről. Az indogermán nyelvek hasonlóságainak magyarázatához egyáltalán nem szükséges egy közös ősnyelv feltételezése. Éppúgy kialakulhattak azok egyes földrajzi térségek különböző, de egymással szoros kapcsolatban álló szomszédos nyelvei között is (areális nyelvek, nyelvi szövetségek tétele). Módszertanilag megengedhetetlen tehát, cleve a közös ősnyelv feltételezéséből kiindulni.

Sokkal fontosabb lenne ennél, végre már egyértelműen meghatározni, milyen kritériumok alapján nevezhető egy nyelv indogermánnak. E tekintetben ugyanis még nem alakult ki egységes álláspont. A lexikális egyezések kérdése szerint másodlagos, mert egyrészt úgyszólván nincs olyan szó, amely az összes indogermán nyelvben közösen előfordulna, másrészt pedig sok indogermán lexikális és morfológiai elem más nyelvekben is megtalálható – méghozzá éppen a legelterjedtebbek. Ráadásul ezek a leggyakoribb indogermán szavak egyúttal olyan erős hangtani rendellenességet is mutatnak, hogy alapformáik csak a tényleges adatok megerőszkolásával rekonstruálhatók. A normális hangmegfelelések igen gyakran felmondják a szolgálatot, és különféle speciális, néha nagyon is mondvacsinált hangtörvények „ad hoc” kiagyaltására kényszerítik a nyelvészetet. Ezen okok miatt Trubetzkoy sokkal fontosabbnak tartja a strukturális jellegzetességeket. Hat ilyen jellegzetesség együttes jelenléte determinálja szerint az indogermán nyelveket:

1. A magánhangzóharmónia hiánya.
2. Mássalhangzóhalmaz a szó elején, végén vagy közepén egyaránt lehetséges.
3. A szó nem mindig a tővel kezdődik.
4. A formaképzés ragokon kívül a tőmagánhangzó megváltoztatásával is történhet (Ablaut).
5. Mássalhangzóváltozások is szerepet játszanak a morfológiában.
6. Tranzitív és intranszitív igék alanyai között a mondatban nincs morfológiai megkülönböztetés.

E kritériumok alapján az indogermán nyelvek kialakulását olyan környezetben kell elképzelnünk – írja –, ahol a szomszédos nyelvcsaládokban e hat jelleg megtalálható. Ezt a térséget az urál-altáji, kaukázusi és a szemita nyelvek metszéspontjába – nagy vonalakban a Keleti tenger és a Káspi-tó közé – helyezi, mivel e három nyelvcsaládban – összességükben tekintve őket – a fenti hat kritérium mindegyike előfordul.

A flexióról az a véleménye, hogy primitívebb nyelvi állapot, mint az agglutináció, mert az indogermán nyelvek fejlődése kimutathatóan a hiperflektáló kaukázusi nyelvektől az agglutináció felé halad. De ezt bizonyítja az is, hogy az indogermán nyelvészek által összeállított ideális nyelv, az eszperantó, nem más mint indogermán elemekből felépített tiszta agglutináló nyelv.

Trubetzkoy kétségtelenül világosan látta a legtöbb nyitott, kellőképp nem magyarázott és bizonyított kérdést. Egyben azonban ő sem tudta magát függetleníteni az általános meggyőződéstől: a hangtörvények terén. Pedig kritikájában maga mutatja be a hangtörvények csődjét: éppen a

legfontosabb, leggyakoribb szavaknál nem alkalmazhatók. Ebből azonban csak azt a tanúságot vonja le, hogy ilyen körülmények között a lexikális és morfológiai egyezések mellékesek egy nyelv hovátartozásának eldöntésénél. Eszébe sem jut, hogy ez a megállapítása a szó szoros értelmében az összehasonlító nyelvtudomány kasztrációját jelenti, de ettől eltekintve saját nézeteivel is homlokegyenest ellenkezik. Az általa legfontosabbnak ítélt strukturális jellegzetességekről ugyanis ő maga állítja a továbbiakban, hogy nem változatlan, örök tényezők, hanem csak egy bizonyos, időbelileg determinált nyelvállapotot jellemeznek: az indogermán nyelvek fejlődése kimutathatóan a kaukázusi nyelvek sajátosságaitól az urál-altáji nyelvek struktúrája felé halad – írja. Ha pedig ezek a kritériumok folyamatosan változnak, nem határozhatják meg első és legfontosabb sorban egy bizonyos nyelv hovátartozását sem. Trubetzkoy tehát az általános nyelvhasználat konfrontációja elől szem mellékelőleg meghátrál és megelégszik a speciális, mulandó, „ad hoc”- nyelvállapotok sokkal szűkebb látókörű vizsgálatával.

De az indogermanisztika sajátos, egyoldalú szemlélete is jelentkezik nála: uráli, altáji, szemita, kaukázusi mind szerepet kap az indogermán nyelvek kialakulásánál, a legrégebbi nyelvet, a szumért nem is említi.

Bár Trubetzkoyt többen hevesen kritizálták, hatása azóta is rányomja bélyegét az indogermán nyelv kutatásra – kivéve természetesen azt az iskolát, amelyik már az ajnukat is indogermanizálta. Ezen irányzat híve pl. E. Meyer (*Die Indogermanfrage*, 1949.), aki még 1949-ben is írja harci szekereket vonultat fel Elő-Ázsiában. A hurrik, kasszuk, hetiták nála mind telivér „indogermánok”, akik szerinte alapjaiban rázkódtatták meg az egész ősi közelkeleti világot. Sőt, ezek az indogermán szekerek egészen Kínáig elszekerezgettek. Meyer szerint ugyanis a Tripolje-műveltség „indogermánjai” lettek volna a tocharok (senki sem tudta 1949-ben, milyen nyelvű és fajú népessége volt a Tripolje-műveltségnek, mert akkor még nem voltak koponyaleleteink), akik keletre vándorolva a Yang-Shao-műveltséget alakították ki. E véleményét a Tripolje-műveltség és a Yang-Shao-kultúra között kétségtelenül megállapítható párhuzamokra alapozza. Régészeti fejezetünkben azonban már láthattuk, hogyan alakult ki a Yang-Shao-műveltség az elő-ázsiai és turkmenisztáni neolitikus-chalkolitikus kultúrák hatásaira. Egyúttal azt is megmutattuk, hogy a turkmenisztáni és a Tripolje-műveltségek közötti párhuzamok a közös elő-ázsiai eredetre vezethetők vissza. Semmi meglepő sincs tehát abban, hogy a Yang-Shao-kultúrában tripoljei elemek is találhatók. Amennyiben pedig a Yang-Shao-műveltség kialakulásában etnikai migráció is szerepet játszott, ez csak a turkmenisztáni elő-ázsiai térségből érkezhett. Ez a kérdés azonban még napjainkban sem érett meg arra, hogy bármilyen következtetés alapjául szolgálhas-

J.Pokorny (Die Träger der Kultur der Jungsteinzeit und die Indogermanenfrage, 1949.) és A.Scherer (Das Problem der indogermanischen Urheimat vom Standpunkt der Sprachwissenschaft, 1950.) Trubetzkoy nézeteivel részben egyetértve, az indogermán nyelvekben a finnugor, a szemita és esetleg egyes kaukázusi nyelvek ötvöződését látják.

Scherer cikke számunkra különösen is érdekes, mert megemlíti, hogy voltak kísérletek egyes indogermán szavak szumérből való magyarázására. Az óskandináv „rauda”=„rotes Eisenerz” (vörös vasérc) szót pl. J.Schmidt (1890) a szumér „urud”=„Bronze” (bronz) szóból vezette le, G.Ipsen (1924) pedig az óind „gau”, ófelnémet „chuo”=„Rind” (szarvasmarha) szavakat a szumér „gu/d”=„Rind, Stier” (szarvasmarha, bika) szóval hozta kapcsolatba. Ehhez Scherer a következő kommentárt fűzi: „Doch ist 'urud' vielleicht eher aus einer idg.Sprache entlehnt als umgekehrt.” (Magyarul: „De 'urud' talán inkább egy indogermán nyelvből lett kölcsönözve, mintsem fordítva.”) A „gu/d” szóhoz nincs megjegyzése, hanem egyszerűen elsiklik felette, és a következő mondatban már másról beszél.

Mit is akar velünk elhíttetni Scherer? Jó lesz, ha leszögezzük az időbeli nyelvi tényeket, de a kultúrtörténetieket is. Bizonyos fokig – de korántsem teljes mértékben – indogermánnak nevezhető nyelv és nép először Kr.e. 1700 körül tűnik fel Kis-Ázsiában: a hetiták. Ezután hosszú szünet következik, majd a Kr.e.-i 8. sz.-ban jelentkeznek az első hiteles indogermán nyelvemlékek Görögországban. De ha a lineáris-B-táblák nyelvét ősgörögnek vesszük is – ami azonban minden ezirányú hírverés ellenére még távolról sem bizonyított – akkor is csak Kr.e. 1300-ig érünk fel. Szumér nyelvemlékek ezzel szemben már a Kr.e.-i 4. évezred második feléből adatolhatók. Másrészt pedig az is egyértelműen bizonyítható, hogy a szumérok már kb. Kr.e. 3200 óta ismerték a bronzöntést, míg Európában a bronz – Kréta kivételével, ahová viszont szintén kimutathatóan Elő-Ázsiából jutott el – Kr.e. 1800 körül jelenik meg, itt is elő-ázsiai – mezopotámiai hatások következtében.

Ezekután Scherer fent idézett véleményét rossz viccnél egyébnek aligha tarthatjuk. Tehát a szumérok eddigi egyetlen megemlékezéséből is csak annyit tudunk meg róluk, hogy hozzájuk is elértek az indogermán műveltség áldásai, méghozzá már olyan ősi időkben, amikor a leendő indogermánok még ki sem alakultak. Tudnivaló ugyanis, hogy a modern indogermanisztika az indogermán nyelvek és népek kialakulásának legkorábbi kezdetéit a Kr.e. 2. évezred első felére teszi.

E.Forrer pl. a hetita, a luvi és a palai nyelvet az indogermán nyelvek felé haladó fejlődés korai fokozataiként fogja fel. G.Solta pedig „Gedanken zum Indogermanenproblem” (1952) című értekezésében, szintén Trubetzkoy nyomdokain haladva leszögezi, hogy az indogermán ősnyelv

és ősnép kizárólag hipotétikus fogalmak, bizonyításukat soha még csak meg sem kísérelték. Az ősnyelv kikövetkeztetésénél főleg a latin és a román nyelvek viszonyát vetítették vissza az őskorba. A latin-román nyelvek viszonya azonban nem olyan egyszerű, mint azt a XIX. sz.-ban elképzelték. Ma már nem fogadható el egy egységes vulgáris latin nyelv létezése, amelyből a román nyelvek kifejlődtek volna. A latin már eredetileg mindenütt dialektusokra oszlott és csak a birodalmi közigazgatás, valamint az iskolák befolyása kelti bennünk az egységesség hamis képzetét. Ha csak a román nyelveket ismernénk, a latinról azonban semmit sem tudnánk, akkor az egyes román nyelvek összehasonlításából semmi esetre sem lennénk képesek a latint még csak megközelítően helyesen is kikövetkeztetni. Ugyanez azonban a helyzet – sőt még sokkal nehezebb –, amikor az ős-indogermán nyelvet akarják rekonstruálni, mert az egyes nyelvek emlékei a legkülönbözőbb korokból származnak. Az ősnyelv rekonstrukciója tehát elvileg lehetetlen – állapítja meg Solta.

Franz Altheim (*Geschichte der lateinischen Sprache*, 1951.) ugyanezt mondja, megtoldva még azzal, hogy történelmi ismereteink egybehangzóan arra vallanak, hogy egységes nyelvek a régebbi korokban nagyobb területeken csak ott alakultak ki, ahol szervezett országok, birodalmak keletkeztek.

Altheimnek kétségtelenül igazat kell adnunk. Csupán példáit – a hellénisztikus koinét és a Római Birodalmat említi – bővítjük ki időbelileg, amikor nyomatékosan rámutatunk arra, hogy már évezredekkel a hellén-római világ előtt adva voltak ezek a feltételek egy nyelvi koiné kialakulására, és pedig a Kr.e.-i 4. és 3. évezredben Mezopotámiában, valamint a szomszédos területeken, amikor a szumér kultúr-koiné több mint 1500 éven keresztül dominálta egész Elő-Ázsia művelődésének fejlődését. De nagy kiterjedésű birodalmak ismételt kialakulása is dokumentálható már a 4/3. évezred fordulójától kezdődően: Eridu, Uruk, Kiš, Akšak egymás után következő hegemoniája, majd Lugalzaggezi birodalma voltak a legelső ilyen képződmények az emberiség történetében (Strommenger, E.: *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*), ráadásul olyan ősi időkben és – a környező területekhez viszonyítva – olyan hatalmas kultúrfőlénnel, hogy az itt kialakult közigazgatási, kereskedelmi, irodalmi, tudományos és – nem utolsósorban – kultikus, megszentelt liturgikus nyelvnek szinte elképzelhetetlen mértékben hatnia kellett – nemcsak a szorosabb értelemben vett kultúrhatárokon belül, hanem mindazon közelebbi és távolabbi barbár területeken is, amelyekkel rendszeres kereskedelmi vagy egyéb, például gyarmati kapcsolatok álltak fenn a különféle primitív őslakos csoportok nyelveire. Ismételten hangsúlyozzuk: ez a fejlett állami és kultúrnyelv több mint 1500 éven keresztül egyfolytában fennállt és mindvégig döntő módon befolyásolta a környező, akkor még csak halász-vadász fokon álló barbár népek nyelveit. Dominan-

ciájának kétségtelen bizonyítéka, hogy még a Kr.e.-i 1. évezred szemita (asszír és babilóniai) államaiban is a kultusz és a tudomány nyelve volt, hasonlóan a középkori Európa latinjához.

Ilyen körülmények között ezt az ősi kultúrnyelvet a nyelvtörténeti kutatásokból semmiféle kifogással sem lehet kirekeszteni. Számunkra érthetetlen okokból azonban erre a logikus következtetésre a modern nyelvtudomány, a régészeti kutatások egyre szaporodó és egyértelműen a fenti irányba mutató bizonyítékai ellenére sem jut el. Majdnem minden számottevő kutató egyetért már abban, hogy közös indogermán ősnyelvről vagy ősnépről nem beszélhetünk, hanem az indogermán nyelvek két vagy több nyelvcsoport kölcsönös egymásrahatása útján alakultak ki, méghozzá viszonylag elég későn, a hetita nyelv tanúsága szerint valamikor a Kr.e.-i 3/2. évezred fordulója után. Mérlegelnek ezzel kapcsolatban mindenféle nyelvet: urálit, altájit, kaukázusit, szemitát és hamitát; pelázgot, ligurit, ibért, baszkot és berbert, de annak a népnek a nyelvét, amely egész mai műveltségünk, kultúránk alapjait lerakta, és a Kr.e. 4.-3. évezredben több mint másfél évezreden keresztül szinte egész Nyugat-Eurázsia kulturális fejlődését meghatározta és katalizálta, meg sem említik.

Megállapíthatjuk tehát, hogy bár a hetita nyelv körüli viták, majd Trubetzkoy alapos kritikája kimozdította az indogermán nyelvészetet addigi magabiztos nyugalomból, de ez a „termékeny nyugtalanság” egyelőre még nem vezetett valóban pozitív eredményekhez. Az ősnyelv és az ősnép téziseit ugyan legnagyobbbrészt feladták, de még mindig messze állnak attól, hogy valóban komplex módszereket alkalmazzanak az összehasonlító nyelvészetben.

Az egyik irányzat a különféle, ún. „szubsztrátum-nyelvek” részletkérdéseiben merül el, sohasem tekint azonban a közvetlen földrajzi környezetnél távolabbra. Jellemző erre a kutatási módszerre H.Krahe „Indogermanisch und Alteuropäisch” (1957.) című dolgozata, amelyben az ősi európai vízneveket elemzi. Vannak, akik ezeket a neveket liguri vagy thyrréni szavaknak tartják – írja –, de ő így érvel: miért ne lehetnének ezek a szavak indogermánok, mikor jól értelmezhetők az indogermán nyelvekből. Majd kijelenti: úgy látszik, hogy az ősi „víz-szavak” a rövid, mély „ă” hangot „előnyben részesítik”. E jelenségnek mindjárt nevet is ad: „ă-Mode”. A kétségtelenül felettébb tudományosan hangzó „ă-divat” kifejezéshez azonban – 1957-ben – okvetlenül hozzákívánczik A.Deimel „Šumerisch-akkadisches Glossar” című szótárának az „a”, „a-a”, „a’a” = „Wasser”, „Dunst” (vízpára) címszóhoz fűzött megjegyzése is: „Zu a’a vgl. idg. *aha*, *ahwa*, *aqua*. (Az a’a-hoz vö. indogermán *aha*, *ahwa*, *aqua*.)” – Éspedig már 1934-ben!

A második irányzat ugyan nagyobb összefüggésekkel dolgozik, és észreveszi pl. az indogermán nyelvek tagadhatatlan finnugor, szemita és

kaukázusi párhuzamait, de következtetéseit ismét csak az adott korok ismert történelmi és kultúrtörténeti összefüggéscinck figyelembevétele nélkül, mintegy légüres térben vonja le.

A.Nehring pl. egy Ázsiából Dél-Oroszországba, majd innen Közép-Európába hatoló imaginárius lovas népet tételcz fel a Kr.e.-i 3. évezredben, akik az itteni népekkel elkeveredve alkották volna az indogermánok magvát. (Die Problematik der Indogermanenforschung, 1954.) Az adatok azonban véleménye szerint úgy is értelmezhetők, hogy az őś-indogermánok kialakulásánál egy urali vagy belső-ázsiai, valamint egy kaukázusi vagy mediterrán nép összolvadásáról lenne szó. Végül az is lehetséges – írja –, hogy mindezen nyelvek (ti. az indogermán, a finnugor, a kaukázusi és a szemita nyelvek) egy más, ismeretlen nyelv elemeit vették át és kölcsönös párhuzamaik ezen ismeretlen nyelv hatásának a jelei. Ismét az ominózus, rejtélyes „ismeretlen nyelv”. Miféle „ismeretlen nyelv” lehetett a kérdéses időszakban – a Kr.e.-i 3/2. évezred fordulóján – olyan tekintélyes és domináns, hogy fél Eurázsia nyelveinek kialakulását oly nagy mértékben tudta befolyásolni, hogy hatásai Nyugat-Eurázsia összes nyelveiben még ma is tömegesen kimutathatóak? Mai történelmi ismereteink világánál ez a nyelv más, mint a szumér, nem lehetett. Avagy elképzelhető-e, hogy ezen „ismeretlen” nyelvű nép műveltségéből mind a mai napig egyetlen emléket sem talált volna a régészet, bár cz a nép olyan jelentős volt, hogy kontinensek nyelveit tudta évezredekre kiható érvénnyel befolyásolni?

Mire jó tehát – ilyen körülmények között – holmi obskurus „ismeretlen nyelv”-ről beszélni? Miért nem lehet kimondani, hogy ez a nyelv a szumér volt? Annál is inkább, mert az említett nyelvcsaládok szókincseiben százakra rúg a szumér eredetű szavak száma. (W.v.Soden: Der nahe Osten im Altertum; H.Schmökel: Ur, Assur, Babylon.) Valószínűleg azért nem, mert a XX. sz. elején a nyelvtudomány megalapozatlanul és elhamarkodottan kijelentette, hogy a szumér rokontalan, izolált sziget nyelv volt. Nos, ez a vélemény mai tudásunk mellett nem tartható fenn tovább. Ma már mindinkább világossá válik, hogy a szumér-mezopotámiai kultúra döntő módon befolyásolta Eurázsia nyugati felének műveltségeit. E tények pedig a szumér nyelv szigetnyelvként való felfogását nem engedik meg.

Végezetül még két, a magyar nyelv- és történelemkutatás számára is nagyon jól felhasználható felismerést emelünk ki az indogermanisztika köréből. Az utóbbi 25-30 év mérvadó indogermán nyelvészeti és őstörténeti publikációi eltekintve természetesen a már ismert „ahisztórikus” irányzattól majdnem kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy az őś-nyelv rekonstrukciója elvileg lehetetlen. Ugyanígy általánosnak mondható az a nézet is, hogy az ún. „nyelvészeti paleontológia”, azaz az őśhaza helyének vagy az őśnép műveltségi fokának nyelvészeti eszközökkel

megkérdőjelezte meghatározása, alapjaiban hibás módszer. (F.Altheim: i.m.; G.Solta: i.m.; J.Pokorny: Die indogermanische Spracheinheit, 1954.; A.Nehring: i.m.; E.Pulgram: Indoeuropäisch und „Indoeuropäer“, 1958.; H.Kronasser: Vorgeschichte und Indogermanistik, 1961.; P.Bosch-Gimpera: Die Indoeuropäer, 1961.)

A magyar nyelv- és történettudomány képviselőinek tekintélyes része azonban, mint egy-két példából már láthattuk, ezekről az újabb felismerésekről – úgy látszik –nem kíván tudomást venni. A magyar finnugrisztika még mindig azt hangoztatja, hogy a nyelvészet „kétségtelenül és végérvényesen megállapította”: a finnugor nyelvek a magyarral együtt egy közös – kikövetkeztetett, de semmiképpen sem dokumentálható – finnugor, illetve urali ősnnyelvből származnak. Úgyszintén a nyelvészeti palcontológiát is változatlanul módszertani alapként alkalmazzák a feltételezett közös őshaza helyének és az ugyancsak hipotétikus ősnép műveltségi színvonalának meghatározási kísérleteinél, amelyek azonban – kézenfekvő okokból – mindezekig sikertelenek maradtak.

Talán nem lenne egészen haszontalan időtöltés, ha a magyar nyelv- és történettudomány, amely a XIX. sz.-i indogermanisztika számtalan bizonyítatlan és módszertelen hipotézisét lelkesen átvette és alkalmazta, ezen a jóval megalapozottabb felismeréseken is legalább elgondolkozna.

Felhasznált irodalom

- Ahlquist,A.: Die Culturwörter der westfinnischen Sprachen, 1875.
Altheim,F.: Das Alte Iran. (Propyläen Weltgeschichte, B.II. 1976.)
Altheim,F.: Geschichte der lateinischen Sprache, 1951.
Antal,L., Csongor,B. Fodor,I.: A világ nyelvei, 1970.
Awdijew,W.I.: Geschichte des Alten Orients.
Balkan,K.: Kassitenstudien I. (Die Sprache der Kassiten, 1954)
Bartucz,L.: A magyar ember, 1938.
Bartucz,L.: Fajkérdés, fajkutatás, Egy. Nyomda, évszám nélkül
Benkő,L. (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.-III. 1967-1976.
Bosch-Gimpera,P.: Die Indoeuropäer, 1961.
Brandenstein,W.: Das Indogermanenproblem, 1962.
Burney,C.-Lang,D.M.: Die Bergvölker Vorderasiens, 1975.
Deimel,A.: Šumerisch-akkadisches Glossar, 1934.
Deimel,A.: Šumerisches Lexikon II. Teil (Vollständige Ideogramm-Sammlung), 1.B. 1928.
Diakonoff,I.M.: Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos. (Orientalia, N.S.41., 1972. 91-121. oldal.)
Doblhofer,E.: Zeichen und Wunder, 1957.
Dumitrescu,V.: Südosteuropäische Bronzezeit. (Propyl. Kunstgesch.B.XIII. 1974. „Frühe Stufen der Kunst” 289-304.)

- Eberhard,W.: Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas, 1942.
- Eberhard,W.: Die Kultur der alten zentral – und westasiatischen Völker nach chinesischen Quellen. (Zeitschr.f.Ethnologie 1941. 1-3.)
- Filip,J.: Mitteleuropäische Bronze- und Hallstatt-Zeit. (Prop. Kunstg. XIII. 1974. 305-315. old.)
- Franke,O.: Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens. (Abh. d.königl.preuss.Akad.d.Wissenschaft, 1904.)
- Friedrich,J.: Einführung ins Urartäische, 1933.
- Ghirshman,R.: Iran I.- Protoiranier, Meder und Achämeniden, 1964.
- Ghirshman,R.: Iran II. – Parther und Sasaniden, 1962.
- Giesswein,A.: Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft, 1892.
- Gimbutas,M.: Die Indoeuropäer: Archäologische Probleme, 1963.
- Geotze,A.: Hethiter, Churriter und Assyrer, 1936.
- de Groot,J.J.M.: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I.-II., 1921-26.
- Gutschmid,A.v.: Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander bis zum Untergang der Arsaciden, 1887.
- Güntert,H.: Der Ursprung der Germanen, 1934.
- Hajdú,P.: Preuráli nyelvi kapcsolatok. (Magyar őstört.tanulm. 1977. 157-166.old.)
- Harmatta,J.: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. (Magyar őstört.tanulm. 1977. 167-182. old.)
- Hehn,V.: Culturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang von Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa, 1870.
- Herodotos: Historien.
- Hirt,H.: Die Heimat der indogermanischen Völker und ihre Wanderungen, 1892.
- Hrozný,F.: Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm, 1916.
- Hrozný,F.: Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi, 1919.
- Hrozný,F.: Über die Völker und Sprachen des alten Chatti-Landes.
- Hrozný,F.: Die älteste Geschichte Vorderasiens, 1940.
- Huot,J.L.: Persien I. – Archaeologia mundi, 1965.
- Hüsing,G.: Die Urbevölkerung Irans. (Keleti Szemle, 1901.)
- Jettmar,K.: Die frühen Steppenvölker, 1964.
- Jettmar,K.: Haussig,H.W., Spuler,B., Petech,L.: Geschichte Mittelasiens, 1966. (Handbuch der Orientalistik.)
- Kammenhuber,A.: Die Arier im Vorderen Orient, 1968.
- Kiszely,I.: Sírok, csontok, emberek, 1969.
- Kossinna,G.: Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, 1902.
- König,F.W.: Die älteste Geschichte der Meder und Perser, 1934. (Der Alte Orient XXXIII.)
- Krahe,H.: Indogermanisch und Alteuropäisch, 1957.
- Kronasser,H.: Vorgeschichte und Indogermanistik, 1959.
- Kühn,H.: Herkunft und Heimat der Indogermanen, 1932.

- Lehmann-Haupt, C.F.: Armenien Einst und Jetzt. I., II/1, II/2. 1910 31.
- László, Gy.: Steppenvölker und Germanen, 1974. (Magyarul: A népvándorláskor művészete Magyarországon, 1970.)
- Lewy, H.: Die semitischen Fremdwörter im Griechischen, 1895.
- Lukonin, W.G.: Persien II. – Arch. mundi, 1967.
- Mann, St.E.: Die Urheimat der „Indoeuropäer“, 1943.
- Markwart, J.: Südarmenien und die Tigrisquellen, 1930.
- Marstrander, S.: Die Urheimat der Indoeuropäer, 1957.
- Meillet, A.: Linguistique historique et linguistique generale, 1921.
- Merlingen, W.: Zum Ausgangsgebiet der indogermanischen Sprachen, 1955.
- Meyer, E.: Die Indogermanenfrage, 1946.
- Mommsen, Th.: Römische Geschichte, 1932-es kiadás.
- Möller, H.: Etymologisches Wörterbuch der indoeuropäischen und semitischen Sprachen, 1907.
- Munkácsi, B.: F.Hommel „Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients“ c. könyvének recenziója. (Keleti Szemle, V.3. 1904.)
- Müllenhoff, K.: Deutsche Altertumskunde, 1892.
- Nagy G.: A szkithákról (Akadémiai Történeti Értekezések, 1909.)
- Nagy G.: Egy pár szó a szkitákról. (Ethnogr. V. 1894.)
- Neckel, G.: Die Frage nach der Urheimat der Indogermanen, 1935.
- Nehring, A.: Die Problematik der Indogermanenforschung, 1954.
- Oppenheim, M.v.: Der Tell Halaf, 1931.
- Osten, H.H.v.: Die Welt der Perser, 1956.
- Petech, L.: Indien. (Propyläen Weltgeschichte, B.II. 1976. 2. Auflage)
- Pjotrowski, B.B.: Urartu. – Arch. mundi, 1969.
- Pokorny, J.: Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen, 1936.
- Pokorny, J.: Die Träger der Kultur der Jungsteinzeit und die Indogermanenfrage, 1949.
- Pokorny, J.: Die indogermanische Spracheinheit, 1954.
- Porada, E.: Alt-Iran, 1962.
- Pulgram, E.: Indoeuropäisch und „Indoeuropäer“, 1958.
- Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie B.V. 1/2. Lieferung 1976.
- Róna-Tas, A.: A nyelvrokonság, 1978.
- Scherer, A.: Das Problem der indogermanischen Urheimat vom Standpunkt der Sprachwissenschaft, 1947/1950.
- Schmidt, W.: Die Herkunft der Indogermanen und ihr erstes Auftreten in Europa, 1949.
- Schmökel, H.: Ur, Assur und Babylon, 1962. (6. kiadás)
- Schmökel, H.: Otten, H., Maag, V., Beran, Th.: Kulturgeschichte des Alten Orient, 1961.
- Schrader, O.: Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1883.
- Schrader, O.: (Nehring, A. szerk.): Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 2. kiadás, 1929.
- Schrader, O.: (Krahe, H. szerk.): Die Indogermanen. 2. kiadás, 1935.
- Schuchardt, H.: Das Baskische und die Sprachwissenschaft, 1925.

- Schulz, W.: Die Indogermanenfrage in der Vorgeschichtsforschung, 1935.
- Semper, M.: Rassen und Religionen im alten Vorderasien,
- Soden, W. v.: Der Nahe Osten im Altertum. (Propyl. Weltgesch. B. II. 1976.
2. kiadás)
- Solta, G.: Gedanken zum Indogermanenproblem, 1952.
- Strommenger, E.: Fünf Jahrtausende Mesopotamien, 1962.
- Taddei, M.: Indien. – Arch. mundi, 1970.
- Talbot-Rice, T.: Die Skythen, 1957.
- Thrane, H.: Der nordische Kreis. (Propyl. Kunstgesch. XIII. B. „Frühe Stufen der Kunst.“ (1974. 316-328. oldal.)
- Tomaschek, W.: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden.
(Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie, Wien, 1888.)
- Trubetzkoy, N. S.: Gedanken über das Indogermanenproblem. (Acta linguistica I. 1939.)
- Ungnad, A.: Subartu, 1936.
- Velden, Fr. v. d.: Über Ursprung und Herkunft der indogermanischen Sprachen
und anarische Sprachreste in Europa, 1912.
- Wahle, E.: Die Indogermanisierung Mitteleuropas, 1954.
- Wirth, H.: Der Aufgang der Menschheit, 1928.
- Wolff, L.: Hermann Wirth und die deutsche Wissenschaft, 1932.
- Zeuss, J. K.: Die Deutschen und die Nachbarstämme, 1837. (új kiadás 1925.)

NÉHÁNY SZÓ A GRIMM-FÉLE HANGTÖRVÉNYEKRŐL ÉS A SZABÁLYOS HANGVÁLTOZÁSOKRÓL

A „hangtörvények” kifejezés alatt a modern nyelvészet a beszédhangoknak a nyelvekben bekövetkező, törvényszerűnek, szabályosnak vélt változásait érti. A nyelvtudományban általánosan uralkodó nézet szerint ezek a hangváltozások majdnem kizárólag időbelileg lépnek fel a nyelvekben és meghatározzák ezek történeti fejlődését.

R.Rask és főleg J.Grimm (1848) óta ezeken a hangtörvényeken alapul az indogermán nyelvészet, sőt, mondhatjuk az egész modern nyelvtudomány épülete. Az indogermanisztika példáját ugyanis csakhamar követték a többi nyelvcsaládok kutatói is és – mint már előző fejezetünkben láthattuk – átvették ezt a hangtörvényekkel és szabályos hangváltozásokkal dolgozó, ún. történeti-kritikai nyelvvizsgálati módszert. Minden nyelvcsaládon belül – de még az egyes nyelvekben is – kidolgozták az illető nyelvcsaládra vagy nyelvre érvényes hangtörvényeket, szabályos hangmegfeleléseket és a továbbiakban mindennemű nyelvhasonlítási vagy nyelvtörténeti-nyelvfejlődési kutatásnál kizárólag ezen időbelileg szemlélt, törvényszerűnek, szabályosnak tartott hangváltozásokból indultak ki.

Korunk indogermanisztikájában ezek a hangtörvények ugyan már sokat veszítettek dogmatikus jellegükből – több neves kutató nyomatékosan megkérdőjelezte már őket –, de általánosságban szemlélve még mindig a modern nyelvtudomány alapvető tételei közé tartoznak. Különösen az uráli-finnugor nyelvészetben és az indogermanisztika már ismertetett, a hangtörvényeket abszolutizáló iskolájában manapság is a tudományos nyelvészet első és legfontosabb axiómájának számítanak.

A XIX. sz. és a XX. sz. elejének nyelvtudományát azonban a hangtörvények érvényességébe vetett általános és szilárd hit jellemezte. Századunk húszas éveiiig nem akadt egyetlen mérvadó nyelvtudós sem, aki akár csak a legkisebb mértékben is kételkedett volna a hangtörvények és a szabályos hangváltozások meghatározó szerepében a nyelvek fejlődésénél. A nyelvek rokonsági kapcsolatainak felderítésére más módszert el sem tudtak képzelni. A hangtörvények szigorú alkalmazásában látták az egyedüli biztos gátat mindennemű tetszőleges, rendszertelen nyelvhasonlítás megakadályozására. Általános meggyőződés volt, hogy csak azok a nyelvek lehetnek egymással genetikusan rokonságban, amelyek szavaiban a hangtörvényekben lefektetett hangváltozások szabályosan megtalálhatók. E felfogás következménye lett az a vélemény is, hogy két nyelv azonos jelentésű szavainak hangalakjukban egyenesen nem is szabad megegyezniük ahhoz, hogy rokoníthatók legyenek, hanem szabályos hangváltozá-

sokat kell felmutatniok. Azonos hangzás már eleve azt a gyanút kelti, hogy kölcsönszóval vagy véletlen összecsengéssel állunk szemben, mert ősrökonságban lévő szavak csak igen-igen ritka, speciális esetekben lehetnek azonos hangzásúak – állítják.

Vizsgáljuk meg közelebbről ezeket a hangtörvényeket. Nézzük meg keletkezésük körülményeit, kíséreljük meg kideríteni, minek köszönheték gyors és átható sikerüket, miért válhattak csakhamar a modern nyelvtudomány legfontosabb axiómájává.

J.Grimm aprólékos gonddal, fáradságos munkával összegyűjtötte a német nyelvjárások párhuzamos jelentésű szavait és meglátta, hogy a német, valamint a többi germán dialektusok között egy általánosnak és szabályszerűnek mondható fokozatos hangváltozás figyelhető meg, amely abban áll, hogy a régebbi nyelvelmékek zöngés mássalhangzói igen sok esetben az idők folyamán zöngétlenekké váltak vagy elhalkultak. Ebből a megfigyelésből kiindulva állította fel Grimm a róla elnevezett hangtörvényeket. Két időbeli hangeltolódást különböztetett meg:

1. *a germánt*, amely feltehetőleg a Kr.e.-i 1. évezredben következett volna be és a germán (gót) artikuláció elkülönülését fejezné ki a többi indogermán nyelvhez viszonyítva; és
2. *a felnémetet*, amely Kr.u. 500 és 800 között lépett volna fel és azokat a hangkülönbségeket jelezne, amelyek a felnémet nyelvjárásokat a többi germán nyelvtől elválasztják.

E hangeltolódások alapján három hangfokozatot különített el:

- I. *az indogermán alapfokozatot*,
- II. *a germán (gót) hangfokozatot* (az 1. hangeltolódás után),
- III. *a felnémet hangfokozatot* (a 2. hangeltolódás után).

Grimm csak az egyszerű labiális, dentális és veláris mássalhangzókat vette figyelembe törvényeinél, pontosabban mondv a B, D és G hango-
kat, valamint ezek rokon képzésű variánsait. Ezeket a hangváltozásokat a következőképpen ábrázolhatjuk:

	labiálisok			dentálisok			velárisok		
I. indogermán	B	P	PH,F	D	T	TH,S	G	K	H,CH
II. germán (gót)	P	PH,F	B	T	TH,S	D	K	CH,H	G
III. felnémet	PH,F	B	P	TH,S	D	T	CH,H	G	K

Grimm maga így jellemezte felfedezését (Geschichte der deutschen Sprache, I-II. 1848.): „Man mag die Lautverschiebung passend Wagen vergleichen, die in einem Kreise umlaufen; sobald ein Rad die Stelle des vorhergehenden erreicht, ist seine eigene bereits von einem folgenden

*A leggyakoribb mássalhangzók beosztása képzési helyük, képzési módjuk és hangminőségük szerint.**

	Elülső artikulációs (ajakhangok v. labiálisok)		Középső artikulációs kör (foghangok v. dentálisok)		Hátulsó artikulációs kör (lágyszájpadhangok v. velárisok és gége- hangok v. laringeálisok)	
	zöngés v. lágy	zöngétlen v. kemény	zöngés v. lágy	zöngétlen v. kemény		
Explozióshang	B	P	D	T	G	K
Frikcióshang	V	F	Z, ZS	SZ, S	J	CH, H (lar.)
Nazális	M		N		NG	
Rezgőhang			R	(L)		

*A táblázatban nem törekedtünk teljességre; csak megközelíthető áttekintést adtunk, a nem szakember olvasó tájékozódásának megkönnyítésére.

eingenommen, aber keines creilt das andere. Bei ihrer Bewegung kann nirgends Raum bleiben, der nicht alsbald ausgefüllt würde" (I. kötet, 393. oldal.) Magyarul: „A hangeltolódást leginkább kocsikhoz hasonlítjuk, amelyek körben futnak; midőn egy kerék az előzőnek a helyét elérte, akkor ennek saját helyét már a következő kerék foglalja el, de egyik sem éri el a másikat. Mozgásuknál sehol sem maradhat olyan tér, amely nem lenne azonnal betöltve.”

A német indogermanisztika azonnal felismerte, hogy Grimm hangeltolódási szabályai jól megfelelnek a nyelvi jelenségeknek és alkalmasak arra, hogy segítségükkel a germán nyelvek összehasonlítását egységes módszertani alapokra lehessen helyezni. Csakhamar azt is észrevették azonban, hogy a többi indogermán nyelvben is tömegesen találhatók olyan azonos vagy hasonló jelentésű szavak, amelyek pontosan megfelelnek a Grimm-féle hangfokozatoknak. Ebből a tapasztalati tényből azt a következtetést vonták le, hogy ezek a hangváltozások úgyszólván a nyelvek belső lényegéhez tartoznak, a matematika, fizika vagy a kémia képleteihez, törvényeihez hasonlóan. Ezért is nevezték őket „hangtörvények”-nek.

Ne feledjük el itt megemlíteni, hogy a XIX. sz. közepén vagyunk, amikor a természettudományok addig soha nem látott, szinte elképzelhetetlen méretű fellendülése, felfedezései az egész művelt emberiségre olyan óriási hatást gyakoroltak, amely alól a humánus tudományok képviselői, a nyelvészek, történészek sem vonhatták ki magukat. Így lélektanilag kétségtelenül megérthető és megmagyarázható az a reakció, ami a Grimm-féle hangeltolódási szabályok széleskörű alkalmazhatóságának láttán a nyelvtudományban bekövetkezett: abbeli törekvésükben, hogy a nyelvészetet is – a természettudományokhoz hasonlóan – egzakt alapokra helyezzék, minden további vizsgálat nélkül, „ex juvantibus”, megdönthetetlen törvényekké, az összehasonlító nyelvtudomány alappillérvé tették ezeket a szabályszerűségeket.

Nem érthető, de nem is menthető azonban az, hogy ennél még sokkal tovább mentek: kijelentették, hogy egyedül a Grimm-féle hangtörvények alapján dolgozó nyelvkutatás, nyelvhasználat nevezhető csak tudományos nyelvészetnek, minden más módszer, vélemény pedig eleve tudománytalannak tekintendő. Vagyis a hangeltolódások Grimm-féle szabályaiból nemcsak törvény, hanem egyenesen dogma lett.

Nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk: ezeket a „hangtörvényeket” a modern nyelvtudomány elvi, módszertani alapon soha meg sem vizsgálta. Meg sem kísérelték a hangváltozások okait kideríteni vagy logikai alapon megmagyarázni. Egyszerűen akceptálták őket mint tapasztalati eredményeket. (G.Solta:Gedanken zum Indogermanenproblem, 1952.; Schuchardt, H.: Das Baskische und die Sprachwissenschaft, 1925.) Mint mondtuk, törvényerőre emelésük bizonyos mértékig még érthető. Egyedül üdvöztető

dogmává tenni azonban ilyen bizonyítatlan, megmagyarázatlan jelenségeket, a módszeres tudományosság legalapvetőbb elveinek semmihevételezt jelentette. Gondoljuk csak meg alaposan: *mindennemű más módszert, a jövőre is kiható érvénnyel, eleve tudománytalannak neveztek és hozzátehetjük, neveznek még ma is. Ráadásul egy olyan dogma nevében, amelyet még bizonyítani sem tudnak, sőt, amelyik a józan ésszel is ellenkezik.*

Senki sem tette fel ugyanis azt a szinte önmagától kínálkozó alapvető, elvi kérdést, hogy miféle okkult hatalom az, amely a legkülönbözőbb nyelveket, Írországtól Indiáig, évezredekken keresztül, állandó érvénnyel és ellenállhatatlan erővel kényszeríti a Grimm-féle – kisgyerekek összerakó játékaire kísértetiesen hasonlító – sematikus hangváltozások keresztülvitelére? Mi is tulajdonképpen a nyelv? Önmagában való Kant-i „Ding an sich”, öncélú és az emberektől független lény? Avagy emberek által, tudatosan alkotott hangrendszer, amely az egymás közötti érintkezés megkönnyítésére szolgál? – Kétségtelenül ez utóbbi; ennek következtében pedig semmiféle okkult, tudatunktól független „törvényei” sincsenek, sőt nem is lehetnek. Ilyesmit feltételezni ugyanazt jelenti, mint pl. hinni abban, hogy egy éppen megkezdett kompozíció önállóvá válik és a zeneszerzőtől függetlenül magamagát írja meg.

Már ezen egyszerű logikai meggondolások következtében is hihetetlen tehát, hogy a Grimm-féle hangváltozási szabályok általános érvényű nyelvi törvények lennének. Vannak azonban gyakorlati, tapasztalati tények is – mégpedig szép számmal –, amelyek e „törvények” érvényességét megcáfolják.

Ha a példákat, amelyeket a nyelvészek a hangeltolódás törvényeinek bizonyítására fel szoktak hozni, gyanútlanul szemléljük, akkor első pillantásra tényleg az a benyomásunk, hogy itt valóban csodálatra méltó pontossággal bekövetkező hangváltozásokról van szó.

Pl.:	I. fokozat <i>latin</i>	II. fokozat <i>gót</i>	III. fokozat <i>ófelnémet</i>
	LAB-i (gleiten, siklik)	HLAUP-an (laufen, fut)	LOUF-an (laufen, fut)
	FRANG-o (brechen, tör)	BRIK-an (brechen, tör)	PREHH-an (brechen, tör)
	TEC-tum (Dach, tető)	THEAC (Dach, tető) (angolszász)	DAH (Dach, tető)

Alaposabban megvizsgálva azonban ezeket a példákat, hamarosan feltűnik néhány lényegbevágó következtetlenség. Az első példában a latin LAB-i közelebb áll az ófelnémet alakhoz, mint a góthoz, „hangtörténeti-

leg” tehát – a nyelvészet szóhasználatával élve – a latin hangalak fiatalabb mint a gót: a szókezdő H ugyanis itt is éppúgy „lekopott”, mint az ófelnémetben. Az eredeti, teljes alakot nemcsak a gót HLAUP-an bizonyítja, hanem a GALOPP szó is, amelynek jelentése is messzemenően hasonló. A gót HLAUP-an tehát – legalább is ebben a viszonylatban – ősbibb, eredetibb alak, mint a latin LAB-i.

A második példánál a latin FRANG-o szóval csak az ófelnémet PREHH-an alakot hasonlítják össze, mert ez a sémába beleillik. Gondosan elhallgatják azonban azt az igen lényeges körülményt, hogy az ófelnémet szövegekben a PREHH-an mellett legalább ugyanolyan gyakran BREHH-an is előfordul, sőt azt is, hogy az ófelnémet nyelvemlékekben általában is nagyon elterjedten jelentkezik a B és a P keverése: BURG és PURG (vár), BERG és PERG (hegy), BERACHT és PERACHT (Pracht, pompa), szabadon váltakoznak egymással. Arról sem szoktak beszélni, hogy a legtöbb B-vel kezdődő szónál még a gót és az ófelnémet között sincs különbség: geBÄR-en (szülni) gótul is gaBAIR-an.

Szinte minden összehasonlító nyelvészeti munkában, főleg pedig – a dolog természetéből következően – a különböző etimológiai szótárakban pontról pontra követhető és kimutatható ez a sajátságos módszer: a hangtörvényekkel összeegyeztethetetlen hangalakú szavak tömegének szisztematikus elhallgatása, igen gyakran még teljes jelentésbeli megegyezés esetében is. Nézzünk meg egy-két ilyen példát.

A „Garten” (kert) német szó eredetileg „sövényt”-t, „fonadék”-ot, „bekerített hely”-et, „kerítés”-t jelentett. F.Kluge (Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21., többször bővített és javított kiadás, 1975.) a következő indogermán szavakkal veti egybe:

<i>német</i>	<i>gót</i>	<i>latin</i>	<i>görög</i>	<i>litván</i>	<i>ószláv</i>
GART-en (kert)	GARD-a (karám)	HORT-us (kert)	CHÓRT-os (bekerített védett hely)	GARD-as (karám)	GRAD-u (bekerített hely, város)

Bővítsük ki kissé látóköreinket:

<i>óind</i>	<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>ófelnémet</i>	<i>német</i>
	GYR-o (teker, csavar)	GYR-us (csavarodás, tekervény, gyűrű)	GURT-il (öv)	GÜRT-el (öv)
K-R-T (fonni)	KYRT-e (fonadék)	CRAT-is (fonadék)	KRATT-o (kosár)	KRATT-e (kosár)
Č -R-T (csomózni)	CHÓRT-os (bekerített, védett hely)	HORT-us (kert)	HURD (fonadék)	HÜRD-e (karám)

Mindezek a hangalakilag és jelentésbelileg nyilvánvalóan szervesen összetartó indogermán szavak nem illeszthetők bele a hangtörvények kényszerzubbonyába, ezért Kluge kiemeli közülük egy-egy G, CH és H hangokkal kezdődő szót, amelyek a Grimm-féle hangfejlődési sémának megfelelnek, a többit pedig tekintetbe sem veszi. Azok más „ősgyökökhöz” tartoznak.

Figyeljük meg az egyidejűleg, egymás mellett, ugyanazon nyelveken belül jelentkező G, K, H(CH) hangvariációkat, jelentésbelileg (szemantikailag) igen közeli rokonságban álló szavaknál: a görögben GYR-os, KYRT-e, CHÓRT-os; a latinban GYR-us, CRAT-is, HORT-us; a németben GURT-il, KRATT-o, HURD (ófelnémet); illetve GÜRT-el, KRATT-e és HÜRD-e (mai német).

Itt van tehát a hangtörvények látszólagos érvényességének „titka”. E jelenség következtében lehet számtalan esetben „szabályos hangfejlődést” kimutatni. Nem kell mást tenni, mint a megfelelő hangalakú szavakat kikeresni a szinte minden nyelvben található számos variáció közül, egymás mellé helyezni ezeket, az összes többi rokon jelentésű és rokon hangalakú szót pedig elhallgatni. .

A valóságban azonban nincs itt semmiféle időbelileg lejátszódó „hangeltolódás”, hanem egészen más valamit láthatunk: a rokon artikulációjú mássalhangzók variálása segítségével a nyelvek nyilvánvalóan új, hasonló hangzású szavakat képeznek a rokon fogalmak megkülönböztetésére. Vagyis a hangárnyalatok jelentésbeli árnyalatoknak felelnek meg. Mutassunk be erre is néhány példát:

Német: GUGEL (csuklya), KUGEL (csuklya) és ófeln. HACHUL (kabát)
GIPFEL v. GIEBEL, KIPFEL és HÜBEL (csúcs)
BRECH-en (tör), PRÄG-en (vés, nyom) és FURCH-en (rovátkol, barázdál)
BLITZ-en (villámlik), PLÖTZ-lich (hirtelen) és FLITZ-en (suhan)
WERG (kóc, csepű), WIRK-en (sző) és ófeln. WERAH (kóc, csepű, sző))
Görög: ERG-o (sző), ARK-ys (háló) és ARACH-ne (pók)
Latin: BULL-io (forr, pezseg), PL-uo (esik) és FL-uo (folyik)
Héber: G-D-R (bekerít), K-T-R (körülvesz) és H-Ṭ-R (körülvesz)
Magyar: GYŰR-ű, KÖR és HUR-ok

Az előbbiekkal kapcsolatban még csak annyit szükséges tudnunk, hogy a fent bemutatott szavak csupán jelentéktelen hányadát képezik az indogermán nyelvekben található azon szavaknak, amelyek a „Garten” szóval szemantikailag és hangalakjukban egyaránt szorosan összefüggenek. Később majd részletesebben megismerkedünk ilyen szócsaládokkal.

Mellesleg megjegyezve e kérdés margójára, már maga HORT-us – GART-en egybevetés sem korrekt, mert – ugyebár – indogermán, ez esetben latin, H csak ófelnémet K-nak felelhetne meg. Mivel azonban a gót G ebben az esetben sem vált ófelnémet K-vá –mint többnyire egyébként sem –, Kluge ezzel az etimológiájával hallgatólagosan maga is elismeri, hogy az ún. 2. vagy ófelnémet hangeltolódás csak Grimm fantáziájában létezett.

Ugyanígy nyoma sincs ennek a felnémet hangeltolódásnak következő példánkban sem, amely egyúttal mintapéldánya a hangtörvényeken alapuló nyelvhasználat elképesztő melléfogásainak is.

Keressük meg Kluge szótárában a német „haben” = „bír, neki van” ige indogermán rokonságát. A következő összeállítást találjuk:

<i>német</i>	<i>ófelnémet</i>	<i>angolszász</i>	<i>óskandináv</i>	<i>gót</i>	<i>latin</i>
HAB-en (bír, neki van)	HAB-en (bír, neki van)	HABB-an (bír, neki van)	HAF-a (bír, neki van)	HAB-an (bír, neki van)	CAP-ere (megfogad megragad)

Igen, nem káprázik a szemünk: a német HAB-en őse a latin CAP-ere. Tévedések elkerülése végett Kluge meg is jegyzi: „Keine Verwandtschaft mit lat. HAB-ere”. („Semmiféle rokonság a latin HAB-ere szóval”). De ez természetes is. Gót H-nak csak indogermán alapfokozatú (itt lat.) K felelhet meg a hangtörvények szerint. Így tehát a német „haben” = „bír, neki van” nem lehet rokonságban a latin „habere” = „bír, neki van” igével. Megtiltják ezt neki Grimm dominó-játékszabályai. Ilyen esetekben folya-modik a nyelvészet ahhoz a sztereotip varázsigéhez, amelyet így fejeznek ki: „hangtörténetileg lehetetlen” – ti. a két szó rokonsága.

E gondolkodásmód már önmagában véve is elképzelhetetlen fokú logikátlanságát esetünkben meghatványozza még az a fenti ógermán nyelvemlékekből egyértelműen és vitathatatlanul következő tény, hogy a gót HAB-an H-ja ismét csak nem változtatta meg hangalakját, sem a felnémetben, sem pedig a többi germán nyelvben. A mai napig sem. Ez esetben sem mutatható ki tehát az ún. 2. hangeltolódás.

S.Feist így ír erről a felnémet hangeltolódásról: „Gegenüber dem einheitlichen gemeingermanischen Schema der Lautverschiebung ist das Bild der hochdeutschen Verschiebung mannigfaltig und wird noch verwirrender, wenn man die schwankende Schreibung der Laute in den verschiedenen althochdeutschen Schriftwerken ins Auge fasst.” (Die deutsche Sprache, 36. old.) Magyarul: „A hangeltolódás egységes közgermán sémájával ellentétben a felnémet eltolódás képe sokrétű, és ha a han-

gok ingadozó írásmódját a különböző ófelnémet írásos emlékekben tekintetbe vesszük, akkor még összezavarodottabá válik.” E 2. hangeltolódás hatásai nem egységesek; Grimm annak idején inkább a betűkre ügyelt, semmint a hangokra – állapítja meg a továbbiakban.

Maguk a germanisták is elismerik tehát, hogy igen sok germán (gót) szó, az ő kifejezésükkel élve, „nem tolódott el.”

Minden számbavehető nyelvi tény azt bizonyítja, hogy a német HAB-en és a latin HAB-ere egyugyanazon szó. Ennek elismerése azonban azt jelentené, hogy éppen egy olyan szónál kellene bevallani a hangtörvények használhatatlanságát, amely kétségtelenül a nyelvek alaprétegébe tartozik. A „haben” ugyanis nemcsak a 2. (felnémet) hangeltolódásra fűtül, hanem az elsőre, a germánra is, cáfolva ezzel Feist fent idézett megállapítását az 1. (germán) hangeltolódás egységességéről.

De van ennek a „haben”-„capere” egyeztetésnek egy másik, sokkal fontosabb vetülete is, amire azonban a modern nyelvészet ügyet sem vet. A látszólag „szabályos” hangmegfelelést ugyanis ez esetben is csak azért tudják kimutatni, mert a „capere” kétségtelenül szoros szemantikai összefüggésben van a „habere” szóval, egyúttal pedig ennek árnyalati hangváltozata is. Pontosan úgy, mint ahogy már a „Garten” esetében láttuk:

<i>latin</i>	<i>gót</i>	<i>ófelnémet</i>	<i>német</i>
HAB-eo (haben; bír, neki van)	HAB-an (haben; bír, neki van)	HAB-en (haben; bír, neki van)	HAB-en bír neki van)
CAP-io (ergreifen, bekommen; megfog, kap)	GAB-ei (Reichtum; gazdaság) GIB-an (geben)	GEB-an (geben; ad), de óbajor CEP-an (geben; ad)	GAB-e adomány GEB-en (ad)
CAUP-o (Schenkwirt; kocsmáros)	KAUP-on v. KOUP-on (kaufen; vásárol)	KOUF-o (Händler; kereskedő)	KAUF-en (vásárol)

Mindezen szavak ismét szerves szemantikai egységet alkotnak, hangalakjaik pedig csak árnyalatokban térnek el egymástól. Kétségtelen tehát, hogy szorosan összetartoznak és csak együttesen szabadna őket vizsgálni. A „szabályos hangváltozások” módszerének segítségével azonban ebből az egységből csak egyes részleteket tudunk megragadni, de még ez a néhány kimutatható összefüggés is torz lesz, mert a kiindulópont az a nyilvánvalóan teljesen egyoldalú feltételezés, hogy a hangváltozások kizárólag a nyelvek időbeli fejlődésének a jelci. E szemlélet következtében – jellemző módon – a gót KAUP-on, az ófelnémet KOUF-o és a német KAUF-en szavakat latin jövevényszavaknak tartják, mert a KOUF-o K-ja a hangtörvények alapján megint csak nem egyeztethető az ugyancsak K

kezdőhangot felmutató latin CAUP-o szóval. Az ófelnémet KOUF-o „be- ruht auf früher Entlehnung aus lat. ‚caupo‘ ‚Schenkwirt, Höker‘ das zwar ind den romanischen Sprachen fehlt, aber um 100 nach Chr. am Mittel- und Niederrhein von röm. Soldaten zu Germanen gelangen konnte” (Magyarul: „korai kölcsönzés eredménye a latin ’caupo’, ’Schenkwirt, Höker’; ’kocsmaros, piaci árus’ szóból, amelyik ugyan a román nyelvekből hiányzik, de Kr. u. 100 körül a középső és az alsó Rajna vidékén a római katonáktól eljuthatott a germánokhoz.”) – olvashatjuk Kluge etimológiai szótárában, majd megállapítja: „Aslav. (ószláv) ‚kupiti = ‚kaufen’ stammt aus got. ‚koupon.’” (Magyarul: „ószláv ’kupiti’=’kaufen’=’vásárol’ a gót ’koupon’=’vásárol’ szóból származik.”)

G.Kossinna, a neves régész, őstörténeti-régészeti okokból már századunk elején visszautasította ezt a levezetést, mondván: a régészeti leletek vitathatatlanul bizonyítják, hogy az észak-európai népek már évszázadokkal a rómaiakkal való érintkezéseik előtt kiterjedt kereskedelmet űztek. Erre a nyelvész O.Schrader a következő, igen jellemző választ adta: „Es ist selbstverständlich, dass die Deutschen schon, ehe sie ihr ‚kaufen’ aus lat. ‚caupo’ bildeten, kauften und verkauften. Und doch eröffnet uns gerade diese Entlehnung ein so lebensvolles Bild des römisch-germanischen Handelsverkehrs, wie keine Ausgrabung und kein Bericht eines antiken Schriftstellers.” (Magyarul: „Magától értetődik, hogy a németek, már mielőtt az ő ’kaufen’ szavukat a latin ’caupo’-ból kialakították, vettek és eladtak. És mégis, éppenséggel ez a kölcsönzés egy olyan életteli képet nyújt számunkra a római-germán kereskedelmi forgalomról, amilyent semmiféle ásatás és semmilyen antik író közlése sem adhat.”)

Figyeljük meg jól a tipikus nyelvészeti „bizonyítást”: Kossina őstörténeti tények alapján követelte a nyelvészeti módszerek helyességének felülvizsgálását, Schrader válasza azonban nem egyéb romantikus fuvola- hangokkal fűszerezett mellébeszélésnél.

Pedig a nyelvelmékek egész sorozata tanúskodik a „kaufen” „caupo”-ból való kölcsönzése ellen: gót „kaupon”, óangolszász „ceap” (Kauf, Preis; vétel, ár), angol „cheap” (Kauf, billig; vétel, olcsó), „chap-man” (Kaufmann; kereskedő), „chop” (handeln, ändern, wechseln, tauschen; kereskedik, megváltoztat, átvált, cserél). E szavak arra vallanak, hogy a germánok már szétválásuk előtt – azaz a római időket megelőzően – ismerték ezt a szótövet, mégpedig különböző hangalakú és értelmű változatokban. Különösen az angol „chop” szó „tauschen” (cserél) jelentése mutat igen régi időkre: az ősi cserekereskedelem korszakába. De a szlávoknál is megtalálható ez a szótő: KUP-iti (kaufen; vásárol) és KUP-ec (Kaufmann; kereskedő). Az indogermanisztika számára ez ismét egyszerű kérdés: a szó a németektől vándorolt tovább a szlávokhoz – mondják

(l. a fenti Kluge-idézetet). Igen ám, de a magyar nyelvben is a KUF-ár, KOF-a és KUP-cc szavak mind árust, kereskedőt jelentenek. Ez még könnyebb fajsúlyú ellenvetés – szól közbe most a finnugor-magyar nyelvészet – hiszen már Ahlquist, s nyomában a finnugor nyelvtudomány egyértelműen kimutatta, hogy a magyarok Európába érkezésük idején primitív, halász-vadász műveltségi fokon álltak és e színvonalat meghaladó kultúrszavaikat szinte kivétel nélkül az indogermánoktól vették át. Ennek következtében nyilvánvaló, hogy a KUF-ár és a KOF-a német jövevényszavak, a KUP-ec pedig a szlávból származik.

Mi azonban nem elégedhetünk meg ezzel a magyarázattal. Nem azért, mert eleve lehetetlennek tartanánk a német „koufo” vagy a szláv „kupec” átvételét, hanem azért, mert a magyar nyelvben megtalálható a kérdéses szavak alaptöve: „kap” (bekommen, annehmen, greifen), amely hangalakban és jelentésben feltűnően egyezik a latin „capere” igével. Másrészt pedig azért sem, mert – túllépve az indogermán nyelvek köré a hangtörvények segítségével vont bűvös körön – más nyelvcsaládokban is nyomon követtük a szó előfordulásait. Vizsgálódásaink során a következő, felettebb tanulságos összefüggésekre bukkantunk:

<i>jenyiszeji kott</i>	<i>kínai</i>	<i>koreai</i>	<i>japán</i>
CHYF (Handel; adás-vétel)	KU (Giles 6191) (kaufen, verkaufen; vásárol, elad)	KO (kaufen) vásárol	KAU (kaufen) vásárol

Az egyes kínai nyelvjárásokban még teljesebb hangalakokat is találhatunk: pl. a középkínai K'WAI (Makler; ügynök). Egyéb kínai variánsok: KUEI (G.6467)=„Makler”=„ügynök”; KU (G.6250)= „Handel treiben”, kereskedik; KU (G.6252)= „mieten” = bérel.

(A kínai szavak után zárójelbe tett számok Herbert A. Giles „A chinese-english Dictionary” című szótárának megfelelő számaira vonatkoznak.)

Véleményünk szerint igen sok akadálya van annak, hogy e kelet-ázsiai párhuzamokat is a rajnamenti római légiósok számlájára írassuk. Nem így azonban az indogermán nyelvészet számára. Képviselői ezekre és a hasonló más szóegyezésekre egyszerűen azt mondják, hogy véletlenek. Ugyanígy véletlen természetesen az is, hogy már a 4-5000 éves sumér nyelvemlékekben is előfordul egy GAB, GAB-ri hangalakú szó „empfangen, erhalten, Kaufpreis, Kurs” (megkap, kap, vételár, árfolyam) jelentés-

sel, HAB₂ pedig „Mietc, Mietslohn” (bér, bérletösszeg). Ezekkel a kérdésekkel később még bőven foglalkozunk.*

Most pedig további példákkal szolgálunk annak bizonyítására, hogy az indogermán nyelvészet a nem „szabályos” hangalakú szavakat még akkor is elhallgatja, ha azok jelentésben pontosan meg is egyeznek a hasonlított szóval. A német „Herz” (szív) szó indogermán megfelelőseit Kluge szótára így sorolja fel:

<i>nemet</i>	<i>gót</i>	<i>latin</i>	<i>görög</i>	<i>litván</i>	<i>ószláv</i>	<i>óír</i>	<i>óínd</i>
HERZ (szív)	HAIRT-o (szív)	CORD-is (szív)	KARD-ia (szív)	ŠIRD-is (szív)	SRID-ice (szív)	CRID-e (szív)	ŠRAD-dha (bizalom)

Meglepődve tapasztaljuk, hogy a sor végén az óínd „šrad-dha” („bizalom”) szó áll, amely csak igen távoli szemantikai összefüggésben van a szívvel (szív → szívélyes → jószívű → tisztességes → becsületes → bizalomkeltő). Vajon miért? Ugyanazon okból, mint amiért az előbb „habere” helyett is „capere” állt. A német „Herz” pontos óínd megfelelője ugyanis a „hrd” = „Herz” (szív) szó – kiejtve kb. „hard” –, amelynek H-ja azonban megint csak nem „tolódott el”, sem először, sem másodszor, hanem

* E „hangfejlődési” bakugrások minden vetületének megvilágítására feltétlenül meg kell említenünk még azt is, hogy a német GEB-en (adni), GAB-e (adomány, ajándék) és a gót GIB-an (adni), GAB-ei (gazdagság) szavakat viszont a latin HAB-ere (bír, neki van) igével tartják ősrokonnak: „Zu ihr gehören auch air. (óír) *gaibim* ‚nehme’, *gabal* f. (femininum) ‚das Nehmen’... und lat. (latin) *habere*” (Magyarul: „Hozzá tartoznak még óír ’gaibim’ ’nehme’ (veszek), ’gabal’ (nőnemű) ’das Nehmen’ (a vétel)... és latin ’habere’ (bír, neki van)”— írja Kluge etimológiai szótára a „geben” címszó alatt. (A zárójelbe tett rövidítés-magyarázatok tőlünk származnak.) Tehát a fentebbi táblázatban (113. oldal) bemutatott szavak valóságos szemantikai összefüggéseit egyrészt teljesen összekuszálják, másrészt pedig magát a szócsaládot is önkényesen szétszabdalták, mert a jelentésbelileg sokkal közelebb álló, jóval kézenfekvőbb és ésszerűbb latin HAB-ere → ófelnémet HAB-en, latin CAUP-o → ófelnémet KOUF-o és latin CAP-io → ófelnémet GEB an, óbajor CEP-an egyeztetések a „szabályos hangváltozások” dogmájához való görcsös ragaszkodás következtében „hangtörténetileg lehetetlenek”. Annak ellenére, hogy a HAB-ere és a HAB-en, valamint a CAUP-o és a KOUF-o között az egyezés mind hangalakban, mind jelentésben szinte teljes, a CAP-io és a GEB-an esetében pedig az óbajor CEP-an változat tanúsága szerint a hangalakok eredetileg szintén megegyeztek és csupán a jelentés módosult idővel az „ad-vesz” szoros szemantikai párhuzamán belül. Ez utóbbi jelentésváltozásra vonatkozóan utalunk az előbb említett óír GAIB im „venni, elvenni” szóra, amelyet maga Kluge vet egybe a német GIB-en, GAB-e szavakkal. Mindezekre az ésszerűtlen szócsalád szétszaggatásokra csak azért van szükség, hogy a Grimm-féle hang-körhinta tovább foroghasson az idők végezetéig.

H maradt évezredekön keresztül. El kell sikkasztani tehát, annál is inkább, mert újra egy ősi alapszóval állunk szemben, amit nehéz lenne kölcsönzéssel magyarázni.

Ez az óind „hrd” szó azonban a hangtörvényeknek még egy másik hibáját is megvilágítja, nevezetesen azt, hogy a Grimm által eleve egységesnek vett ún. „indogermán alapfokozat” sem egységes valójában. Mít vegyünk alapul a „Herz” szó esetében? A görög-latin-kelta K hangot, az óind H-t avagy a balti-szláv sziszegő hangokat? Erről sem szoktak beszélni.

Mintegy melleleg még azt is megfigyelhetjük ennél a példánál, hogy az ún. „kentum-satem” felosztás sem általános érvényű, mert éppen a „satem” nyelvek prototípusában, az óindben, „kentum”-alakot találunk.

Ugyanígy elhallgatja Kluge etimológiai szótára a német „Eber” (vadkan) kapcsolatainak felsorolásánál a görög „kapos” szót, amely ugyan szintén „vadkan” jelentésű, de K kezdőhangjával leleplezné az „egységes indogermán alapfokozat” feltételezésének tarthatatlanságát. A görög „kapos” kihagyása árán azonban minden szó szépen összeillik Kluge egybevetésében:

<i>német</i>	<i>óangol</i>	<i>óskandináv</i>	<i>szláv</i>	<i>latin</i>
EBER (vadkan)	EOFOR (vadkan)	JOFUR-r (fejedelem) (átvitt értelem)	VEPR-i (vadkan)	APER (vadkan)

Alkalmazzuk itt is már ismert módszerünket és vessünk egybe néhány szemantikailag és hangalakilag ide tartozó egyéb indogermán szót is:

<i>német</i>	<i>óangol</i>	<i>óskandináv</i>	<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>kelta</i>
HABER (kecskebak)	HAEFER (bak)	HAFR (bak)	KAPR-os (vadkan)	CAPER (kecskebak)	GABR-o (kecske)

Ez utóbbi megfeleléseket a modern nyelvészet elválasztja az „Eber”-sorozattól és különálló hangfejlődésnek tekinti őket. Világosan megállapítható azonban, hogy mindezen szavak szemantikailag szorosan összetartoznak: eredetileg a hím állatot jelentették, a nyáj vagy a szabadon élő állatsorda vezérállatát. Elkülönítésük semmi mással nem magyarázható, csak a hangtörvények önkényével. Valójában ugyanis ismét arról van szó, hogy a nyelvek egy ősi alapszó hangvariációi útján rokon jelentésű új szavakat alkotnak, ez esetben a szókezdő mássalhangzó kivetése, illetve megtartása segítségével: latin „caper” és „aper”; óangol „haefer” és „eofor”; német „Haber” és „Eber”.

Ez az indogermán szócsoporthoz tartozó alkatot szolgáltat arra is, hogy a szemantikai jelenség emelkedő fontosságára nagyobb távlatokban is rámutathassunk. Ugyancsak a szavak ugyanis – messzemenően hasonló jelentésekkel és parhuzamos hangalaki variációkkal – a szemita nyelvekben is megtalálhatók:

<i>akkád</i>	<i>héber</i>	<i>arab</i>
ABR-û (egy állat)	'OPHER (őzbak)	'UFR (vadkan, disznó) GHUFR (kőszáli kecske)

Továbbmenve azt is megállapíthatjuk, hogy e szavak töve mind az indogermán, mind pedig a szemita nyelvekben párhuzamos jelentésváltozáson ment keresztül, s egyúttal a vezetés, irányítás általános fogalmának kifejezésére is szolgál:

<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>óskandináv</i>	<i>német</i>
KYBER-netes (kormányos)	GUBER-nator (kormányos, kormányzó)	JOFUR-r (fejedelem)	FÜHR-er (vezér)

<i>akkád</i>	<i>héber</i>	<i>arab</i>
ABÂR-u (erősnek lenni) GAPR-u (erős) KAPAR-ru (pásztor)	GEGER (helytartó)	KEBIR (helytartó)

Megjegyzendő még, hogy e jelentésátmenetet a német „Stier” (bika) és „Steuer” (kormány) szavak párhuzama is bizonyítja.

A német „Führer” első pillantásra nem látszik párhuzamos hangalaknak. A későbbiekben azonban ismételt megismerkedünk majd hasonló csonka hangalakú – főleg germán – szavakkal, amelyeknél nemcsak a szókezdő mássalhangzó, hanem a következő magánhangzó is eltűnt.

Mindezeket a jelentéstani összefüggéseket a modern nyelvészet figyelemre sem méltatja, mert nem egyeztethetők össze a szabályos hangfejlődés dogmájával. Nézzünk meg még egy-két további példát is arra, milyen „egységes” valójában Grimm „indogermán alapfokozata”.

Kluge a német „Hemd” (ing) szót a következő szavakkal hasonlítja össze:

<i>német</i>	<i>tirol</i>	<i>ófelnémet</i>	<i>óangol</i>	<i>óír</i>	<i>gallo-latin</i>
HEMD (ing)	HEMD (kiskabát)	HEMID-i (ing)	HEMETH-e (ing)	CAIMIS (ing)	CAMIS-ia (vászon átalvető)

Nem említi azonban a görög „himation” szót, amelynek jelentése „öltözék, kabát, ruha, kendő”, de – kezdőhangja H lévén – egyrészt nincs „hangfejlődés”, másrészt pedig a latin-kelta K és a görög H ismét elárulná az „egységes alapfokozat” hiányát.

Az „Affe” (majom) is ezért jövevényszó a németben, amely „ismeretlen kereskedelmi úton jutott el a germánokhoz.” (Kluge.) Sem az ősi indogermán népnek, sem a nyugati ágak nem volt közös szava a majomra írja alább Kluge (az „Affe” címszónál). A „majom” szó hangalakjai ugyanis az egyes indogermán nyelvekben a következők:

<i>német</i>	<i>ófelnémet</i>	<i>óangol</i>	<i>óskandináv</i>	<i>ószláv</i>	<i>görög</i>	<i>óind</i>
AFF-e	AFF-o	AP-i	AP-i	OP-ica	KEP-os	KAP-i

Tehát itt is ugyanaz a helyzet, mint a „kapros”-„apcr” (vadkan) vagy pl. az óind „kam-a”(szerelem) és a latin „am-or” (szerelem) esetében: az indogermán alapfokozat megint csak nem egységes.

Eddigi fejtegetéseinket röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ha az egyes indogermán nyelvek összes szemantikailag szorosan összetartozó, azonos vagy rokon hangalakú szavait tekintetbe vesszük, akkor tömegesen bukkannak fel olyan szavak, amelyeket a modern nyelvészet a hangtörvények segítségével nem tud megmagyarázni, csak elhallgatni. Egyidejűleg pedig egy elsőrendű fontosságúnak látszó szemantikai jelenségre figyelhettünk fel, amelyre támaszkodva a nyelvek valóságos összefüggéseit sokkal nagyobb arányokban szemlélhetjük és jóval komplexebb módon vizsgálhatjuk, mint az eddigi szabályos hangfejlődési módszerrel.

Ezzel rámutattunk egy olyan nyelvi körülményre, amellyel Grimm és követői nem számoltak. Ők csak egyoldalúan az időbeli hangváltozásokra figyeltek és nem vették észre a lényegét: a hangváltozások elsőrangú szerepét a nyelvek szemantikai fejlődésében. Megtévésztette őket az a germán nyelvekben kétségtelenül kimutatható tendencia, amely a zöngés hangok zöngétlenné válása, majd elhalkulása felé irányul és gyakran a szókezdő hang teljes kivetéséhez vezet. Legnagyobb hibájuk az volt, hogy e tendenciában a nyelvek belső lényegéhez tartozó szigorú törvényszerűséget láttak.

A Grimm-féle hangtörvények dogmává emelése és kizárólagos alkalmazása azonban nemhogy megakadályozta volna a tetszőleges, rendszeretlen etimologizálásokat, hanem ellenkezőleg, oda vezetett, hogy a szemantikailag szervesen összetartozó szócsaládokat önkényesen szétszabdalták, egy olyan nyelvi jelenség érdekében, amely a nyelvek fejlődésében minden jel szerint csak egészen alárendelt szerepet játszik.

Így festenek tehát ezek a hangtörvények, amelyek nevében a modern nyelvtudomány ellentmondást nem tűrő hangon kijelenti, hogy nem sza-

bad a szavak hasonlósága alapján nyelvhasonlítást művelni, mert éppen a hangalakbéli egyczés a „leggyanúsabb” két nyelv szavainak összetartozása tekintetében.

Pedig a hangtörvényeket még magukra a germán nyelvekre sem lehet kielégítően alkalmazni. Egy gót szótár rövid átlapozása elég arra, hogy megállapíthassuk: a második (felnémet) hangeltolódás még az elsőnél (germán v. gót) is problematikusabb. Rengeteg német szó ma sem hangzik másként, mint hangzott a gótoknál: Regen – rign (eső), Gras = gras (fű), Blume = bloma (virág), bringen = bringan (hoz), binden = bindan (köt), Gicbel = gibla (tetőgerinc), Hahn = hana (kakas), dröhnen = drunjus (dübörög), Dunst = dauns (pára), trauen = trauan (megbízik valakiben), Knie = kniu (térd) stb.

E felsorolást még hosszan folytathatnánk. Mindezeknél a szavaknál a hangtörvények felmondják a szolgálatot. Rövidlátó fanatikusok azonban inkább az igazi értelemben vett, széles perspektívájú összehasonlító nyelvkutatásról mondanak le, mintsem a Grimm-féle hang-körhintáról, amellyel minden bizonnyal nagyon szépen el lehet játszózni, de mellette a szemantika a nyelvészet szemétdombjára kerül. Legvilágosabban megmutatkozik ez abban az abszurd érvelésben, amely szerint az igazi szórokonság csálthatatlan jele éppen a hangok különbözősége.

Emiatt pl. a német „Floh” (bolha) rokonítása a latin „pulex” szóval – ami ugyan szintén bolhát jelent – „hangtörténetileg lehetetlen”. Nem marad tehát más kiút, mint a germán bolhát teljesen izolálni a többi indogermán bolhától. Az orosz „bloha” (bolha) és a görög (blachen” (bolhafű) ugyan jól illenének a sémába, de a latin „pulex” kitáncol a sorból. A „pulegium” (bolhafű) szó pl. ideális gót alak lenne, de sajnos latin.

Vannak azonban még más hiányosságai is a Grimm-törvényeknek. Nem vesznek ugyanis figyelembe olyan fontos mássalhangzókat, mint az M, N, L, R, S és ennek következtében az ezekkel összefüggő kérdéseket sem. E hangokkal kapcsolatban minduntalan nehézségek támadnak. Értelmetlen hangjelenségekre bukkannak: az SK, SP, ST mássalhangzókombinációk fellépése pl. megmagyarázhatatlan a hangtörvények alapján.

Kézzelfoghatóan megmutatkozik ez a tehetetlenség pl. a német „Nest” (fészek) szó etimológiájánál Kluge szótárában. Mivel az ST hangcsoportra a hangtörvények nem terjednek ki, Kluge feltételezi, hogy az ST végződés a ⁴SED (ülni) indogermán ige korrumpált alakja. A „Nest” szót tehát az óind „nisad” (leülni) igekötős igéből származtatja, holott maga is megemlíti az óind „nida” szót, amely szintén „Nest” jelentésű.

A kutatások elmélyülésével azonban az indogermanista nyelvészek előtt is megmutatkoztak a hangtörvények gyengéi. Ezeken sajnos nem úgy segítettek, hogy netalán alaposabban megvizsgálták volna a hangváltozások okait, vagy igyekeztek volna módszeresen megközelíteni valósá-

gos szerepüket a nyelvfejlődésben. Ehelyett különféle „ad hoc” segéd- és pótszabályokat, speciális „kivétel-törvényeket” posztuláltak az olyan kirívó esetekben, amikor a Grimm-féle hang-körhinta végleg felmondta a szolgálatot és a lóláb túlságosan hosszan kilógott a tudományos talár alól. (Verner-féle törvény stb.) Kitalálták például a „hangfelfokozás” (Lautsteigerung) fogalmát, ami alatt olyasmit értettek, hogy a „fiatal, erőteljes” germán népek „harcias, bátor, energikus szelleme” váltotta volna ki a Grimm-törvényektől eltérő hangalakokat. Mások ismét a „tetterő”, a „fiatalos hányavetiség”, a „túláradó önbizalom” jeleit látták a szabálytalan hangokban, vagy egyenesen „azon nagy történelmi tettek előhírnökeit, amelyek végbevitelére a germán törzsek elhivatottak voltak”. Félreértés ne essék: ezeket a kifejezéseket halálos komolysággal tudományos bizonyító érveknek szánták. Egyesek Grimm felfedezésének jelentőségét Amerika felfedezésével vagy a puskaapor feltalálásával hasonlították össze. Ha rosszmájúak lennénk, hozzátehetnénk: kár, hogy a spanyolviaszról megfeledkeztek. Ami pedig a puskaapor-hasonlatot illeti, ez valóban találó: a hangtörvények ugyanis tényleg szétrobbantották a szavak szemantikai összefüggéseit.

A nyelvészet egyébként is mindent megtett annak érdekében, hogy a hangtörvények érvényességének legalább a látszatát fenn lehessen tartani. Ezért különleges figyelmet fordítottak arra, hogy a legkiáltóbb ellentmondások élet elvegyék. A tömeges kivételek csökkentésére szolgált – többek között – a hangutánzó, hangfestő szavakra való hivatkozás. Mivel szinte az összes indogermán nyelvben rendkívül sok – ráadásul igen jellegzetes, többnyire az alapszókinszhez tartozó – szót találtak, amelyeknek hangjai semmibe sem vették a hangtörvényeket és évezredek alatt sem változtak meg, felállították a hangfestő, hangutánzó szavak posztulátumát. Kijelentették, hogy az ilyen szavakra természetesen nem alkalmazhatjuk a hangtörvényeket, de a tudományos nyelvhasználatban sem használhatjuk fel őket, mert ezek minden nyelvben külön-külön alakultak ki és egyező hangalakjaik csupán azt bizonyítják, hogy pl. a kakukk Kínában is éppúgy kakukkol, mint Rómában. Az efféle, azonos hangalakú szavakkal tehát nem érdemes foglalkozni. Ugyanezt állítják az ún. „gyermeknyelvi” szavakról (Lallworte) is.

E magabiztos megállapítások után azt várhatná az egyszerű halandó, hogy most következik a tudományos bizonyítás. Ilyesmit azonban hiába keresünk. Még azt sem határozták meg kielégítően, miről ismerhető fel egy hangutánzó, hangfestő szó. Ezt a kutatók egyéni belátására bízták. Megalapozott módszert tehát – mint az eddigiekben már sorozatosan megállapíthattuk – itt sem alkalmaztak.

Egy pillanatig sem akarjuk vitatni, hogy hangutánzó, hangfestő szavak valóban szép számmal előfordulnak minden nyelvben. Csupán az

ilyesfajta szavakkal való visszaéléseket vetjük el. Olyasmiket, mint pl. a német „Rabe” (holló) és „Krähe” (vetési varjú) esete a germanisztikában. Mivel ugyanis a latin „corvus” (holló) az ófelnémetben előírászerűen „hraban” (holló) alakban található, e szavak természetesen rokonok. De mivel a latin „cornix” (vetési varjú) németül még ma is „Krähe”, ezek hangutánzó szavak lettek, amelyekre nem vonatkoztathatók a hangtörvények. Pedig a „corvus” éppúgy „károg”, mint a „cornix”, sőt Kluge meg is jegyzi a „Rabe” címszónál, hogy „urverwandt sind lat. 'crepo' = 'knarre, krache'...” (Magyarul: „ősrokon a latin 'crepo' = 'knarre, krache' = 'csikorog, recseg, ropog'...”). Itt tehát a hangutánzó szó csodálatosképpen mégis hasonlítható a hangtörvények alapján, holott a tézis szerint nem szabadna hangváltozásokat felmutatnia.

E példa kitűnően rávilágít a hangutánzó szavak posztulátumának valóságos céljára és rugóira: segítségével nem egy kellemetlen kivételt eliminálni lehetett és ezáltal a hangtörvények általános érvényessége is szilárdabb alapokra került.

Megjegyzendő még, hogy a latin „cornix” szónak hangalakilag pontosan megfelelő német „Kranich” (daru) szintén madarat jelöl, tehát ez esetben is arról van szó, hogy egy ősi – hangutánzó vagy nem hangutánzó, az ebben a viszonylatban lényegtelen – alapfogalom hangalaki variálásával több új madárnév keletkezett a kérdéses nyelvekben. Ez pedig ismét csak alátámasztja abbeli nézetünket, hogy az ún. „szabályos hangváltozások” esetében nem időbeli, hanem szemantikai jelenséggel állunk szemben.

Tanácsos lesz a hangutánzó, hangfestő szavak kérdését kissé közelebbről is megnézni és tárgyilagosan lemérni, mekkora valóságmagva van az előbb említett magyarázatnak. Tekintsük meg először, mennyire alapozható meg az a vélemény, hogy ezen szavakra – mint mondják – „természetesen” nem érvényesek a hangtörvények, mert minden indogermán nyelvben külön keletkeztek. Megengedjük. Tüstént felvetődik azonban a kérdés: mikor? Kétségtelenül már a nyelvek legősibb, legprimitívebb kezdeti szakaszában, amikor az ember még a szó szoros értelmében a természet szerves része volt és beszédhangjainak artikulációját jó részben a természet zörejeitől leste el. Ezek a szavak tehát a nyelvek legősibb alaprétégéhez tartoznak. Az alapszavak elsőrendű fontosságát viszont a nyelvészet mindennemű nyelvhasználat vizsgálatnál nyomatékosan hangsúlyozza és megköveteli, hogy a nyelvrokonításnak az alapszavakból kell kiindulnia. Már most, milyen kritériumok alapján dönthetjük el, hogy egy egy ősi szó összehasonlítható-e vagy mint hangutánzó-hangfestő szó elvetendő? Talán bizony aszerint, hogy követi-e Grimm XIX. sz.-ban kigondolt, de tudományos módszerekkel soha be nem bizonyított sémáját? Az indogermán nyelvtudomány és vele együtt a többi nyelvcsa-

ládok nyelvészei is – hallgatólagosan ezt az egyszerű megoldást választják. Lemondanak a nyelvek legősibb rétegébe tartozó szavak tekintélyes hányadának vizsgálatáról, kizárólag csak azért, mert ezek a szavak nem változtak „szabályosan”. Szórjunk ki inkább mindent, csak a hangtörvények maradjanak?!

Megkérdezhetjük azonban azt is, mit értenek tulajdonképpen azon, hogy ezek az ősi, primitív szavak az egyes nyelvek külön életében keletkeztek? Nem lett volna ezek szerint közös indogermán vagy uráli-finnugor alapnyelv? Minden nyelv a kezdetektől fogva külön fejlődött? Ezekre a kérdésekre nem kapunk választ a modern nyelvészettől.

Következő megfontolásunk: ha a hangutánzó szavak kérdése olyan egyszerű és világos, miért fordul elő – nem is olyan ritkán – még igen közel álló rokon nyelvekben is, hogy egy-egy hangutánzó szó teljesen különböző jelentést vesz fel? A holland pl. a némethez olyan közel áll, hogy a rajnamenti „plattdeutsch” nyelvjárást a hollandok jobban megértik, mint a többi németek. Mégis, a német látogató csodálkozva olvashatja holland ismerőse kapuján a felírást: „bellen” (németül: „ugatni”). Hollandul azonban „bellen” nem „ugatni”, hanem „csengetni” jelentéssel bír. Hasonló esetek többszörösen találhatók az indogermán nyelvekben. Mi az oka ezeknek a feltűnő jelentésváltozásoknak? Nem arra vallanak-e, hogy e szavaknak eredetileg általános, még nem specializált, „zörej általában” jelentésük lehetett és az egyes nyelvek később, külön életükben az ősi, közös „hangutánzó” tövet más-más, de már meghatározott zörejek jelölésére kezdték használni?

A kérdés második vetülete a különböző nyelvcsaládokban előforduló azonos hangalakú és jelentésű, hangutánzónak, hangfestőnek tartott szavakra vonatkozik. Ezeknél is az az általános meggyőződés uralkodik, hogy külön-külön keletkezvén, semmit sem mondanak az egyes nyelvcsaládok esetleges kapcsolatairól. Ez az álláspont sem egyéb mint meghátrálás a probléma előtt, amely valójában sokkal árnyaltabb annál, hogy sem a fenti felületes kijelentéssel elintézhető lenne.

Itt is azonnal megkérdezhetjük ugyanis: hol az a határ, amely az ún. hangutánzó, hangfestő szavakat a szókincs egyéb szavaitól elválasztja? Előbb már említettük, hogy semmiféle tudományosan megalapozott módszerünk nincs a hangutánzó szavak biztos felismerésére, de arra sincs lehetőségünk, hogy egy adott szó hangutánzó eredetét megbízható módon kizárhassuk. Ilyen körülmények között csupán nézőpont és egyéni mérlegelés kérdése, mit tekintünk hangutánzó szónak, mit nem. Ugyanúgy, ahogy pl. egy absztrakt képen legtöbbször csak néhány színfoltot látnak, a kritikusok pedig a fél világegyetemet belemagyarázzák. E két szélsőséges álláspont között az átmenet folyamatos. Ennek következtében a hangutánzó, hangfestő szavak megítélése terén a nyelvészetben kétségbeejtő

zurzavar uralkodik. Egyrészt az egyes ku atók szabadon dönthetik el, melyik szót s armaztatják hangutanzo tőből és melyiket nem, másrészt pedig számos esetben előzőleg már hangutanzónak nyilvánított szavakat is felhasználnak nyelvhasonlításra, ha ez beleillik elképzeléseikbe (l. a lat. „corvus” esetet). Sőt meg sokkal furcsább dolgok is előfordulnak. A Benkő-féle legújabb magyar történeti-etimológiai szótárban pl. sorozatosan találhatunk olyan „szláv jovevenyszavaknak” nyilvánított magyar szavakat, amelyeknek töve mind a szlavban, mint a magyarban hangutanzó szó. Elengedhetetlenül szükséges tehát a hangutanzó, hangfestő szavak területén – legalább viszonylagos – rendet teremteni. Ez másképp aligha képzelhető el, mint hogy az előbb már felvetett gondolatot a hangutanzó szavak eredetéről ésszerűen továbbfűzzük. A kutatók túlnyomó többsége megegyezik abban, hogy ezek a szavak a nyelvek legalsó, kezdetleges rétegehez tartoznak és a primitív ember a természet zörejeit utánzóva alkotta őket. Minden arra vall tehát, hogy alapszavaink túlnyomó többsége így keletkezett, csak az esetek nagy részében eredeti hangutanzó jellegük ma már nem ismerhető fel. Ebből következően két út áll előttünk: vagy feladunk mindennemű nyelvhasonlító kutatást, hisz szavaink legnagyobb része végső fokon hangutanzó eredetű és mint ilyen, alkalmatlan nyelvrokonítási és nyelvtörténeti vizsgálatokra, vagy pedig a többi, még ma is felismerhetően hangutanzó szót sem zárjuk ki eleve az esetleges nyelvi kapcsolatok kutatásából.

További eredményeket csak a második úton érhetünk el. Természetesen elsősorban megfelelő módszerre van szükség. Ennek kidolgozását a rokon nyelvekben található szemantikai összefüggések, elágazások, esetleges jelentésváltozások lelkiismeretes összevetése útján megvalósíthatónak véljük.

Akár elfogadjuk e gondolatmenetet, akár nem, annyi bizonyos, hogy valamiféle módszerre égető szükség van, mert a jelenlegi állapot tarthatatlan.

Hasonló a helyzet az ún. „gyermeknyelvi szavak” (Lallworte) kérdésénél is. A nyelvészet véleménye szerint a szülők a csecsemő első gügyögéit lelkesen felhasználják a legkülönbözőbb szavak képzésére. Miután pedig a csecsemők az egész világon egyféleképpen gügyögnek, ismét csak „természetesen” az ilyen szavakra sem érvényesek a hangtörvények, tehát nem is használhatóak fel nyelvrokonítási vizsgálatokra – állítják.

Ez eddig elvileg rendben is lenne. A baj azonban ott kezdődik, hogy a csecsemők hangképzése nagyon is korlátolt és a megfigyelések szerint alig haladja meg a 12-15 szót. W.Preyer „Die Seele des Kindes” című gyermeklélektani művében mindössze 13 csecsemő-szót regisztrál. Ezek a következők: „nja”, „njan”, „dada”, „atta”, „attai”, „mama”, „papai”, „na na-na”, „hatta”, „meene-meene-meene”, „momm”, „momma”, „ao-u”.

A különféle etimológiai szótárakban pedig, ezzel szöges ellentétben, jóval százon felül van a gyermeknyelvi eredetűnek nyilvánított szavak száma. Nagyon úgy látszik tehát, hogy a gyermeknyelvi szavakra való hivatkozás is elsősorban ott kerül elő, ahol a hangtörvények alóli kivételek számát kell csökkenteni.

E kitérő után boncolgassuk tovább a hangtörvényeket. Röviden említettük már a latin „corvus”, az ófelnémet „hraban” és a német „Rabe” szavak „szabályos” hangmegfelelését. Ez esetben sem clégedhetünk meg e három szó felsorolásával, mert az összehasonlító nyelvészet csúcspontja számunkra nem az, hogy a hangtörvények igazolására összeszedett részletpárhuzamok önelégült, köldöknéző szemléleténél megálljunk, hanem tovább kutatva, egyéb szemantikai összefüggéseket is igyekezzünk feltárni. Most sem veszett kárba fáradozásunk, mert a következő – „hangtörténetileg” ugyan nem „szabályos”, de szemantikailag annál érdekesebb – összefüggésekre bukkantunk:

<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>ófelnémet</i>	<i>német</i>
KORAB-os (holló)	CORV-us (holló)	HRAB-an (holló)	RAB-e (holló)
ORPH-naios (sötét)	CREP-usculum (sötétség)	ERPF-er (borús)	RAPP-e (fekete ló)

(A németben ismét azt a jelenséget látjuk, amit már a „Führer” szónál megfigyeltünk: nemcsak a szókezdő mássalhangzó, de a következő magánhangzó is eltűnt.)

Az első, amit megállapíthatunk, a „fekete holló” és a sötétség szemantikai párhuzama, ami tulajdonképpen nem is meglepő, mert kétségtelenül ésszerű összefüggés. Az azonban már nem ilyen természetes – legalább is a hangtörvényekkel dolgozó nyelvészet számára nem az –, hogy a két jelentést hordozó szavak fonetikailag is szorosan összefüggenek mindegyik nyelvben. Azt mutatják ugyanis, hogy a nyelvek kialakulásánál, az új szavak képzésénél tudatos és logikus emberi tevékenységgel állunk szemben. És pontosan ez az a körülmény, amivel a hangtörvényes nyelvészet nem számol. Számára a hangváltozások valamiféle tudat alatti vagy a tudat alsó határán mozgó, ösztönszerű „nyelvfejlődési tendenciák” eredményei. (Róna-Tas, A.: A nyelvrokonság.)

Ezen alapvető, elvi megállapítás után menjünk tovább és nézzük meg azt is, vajon az ilyesféle szemantikai-fonetikai párhuzamok csupán az indogermán nyelvek sajátosságai-e, avagy más nyelvcsaládokban is megtalálhatjuk őket:

<i>akkád</i>	<i>héber</i>	<i>arab</i>
ERIB-u (holló)	'OREB (holló)	GH-R-B (holló)
EREB-u (naplemente)	'EREB (sötétség)	GH-R-B (lemeretel)

Tehát a szemita nyelvekben is egyezik a két fogalom, mind képzettársítási (asszociatív), mind pedig hangtani viszonylatban. Ennél sokkal fontosabb azonban az, hogy az indogermán és a szemita szavak mindkét jelentésben hangalakilag is szoros párhuzamokat mutatnak. Mivel magyarázható ez a kettős jelentésbeli egyezés, valamint a kétségtelen fonetikai rokonság? Ezen eminens jelentőségű kérdés tárgyalását későbbre halasztva, most csak a hangtörvényekre vonatkozó tanulságokat vonjuk le.

A szemita nyelvekben a jelentést hordozó mássalhangzók, de a szókezdő hangok is, mindkét jelentésben nyelvenként azonosak. Ezzel szemben az indogermán nyelvekben a két jelentés mássalhangzói minden nyelv esetében különböznek, a szókezdő hang pedig csak a latinban és a mai németben azonos, a másik két nyelvben nem. Ezek a változások a hangtörvények szemüvegén át nézve teljesen szabálytalanok. Mi tudjuk már, miért: mert nem a nyelvek időbeli fejlődésének jelei, hanem szemantikai megkülönböztetésekre szolgálnak. Ha azonban a modern nyelvészet alapelveihez szigorúan ragaszkodva értékeljük ezeket a hangváltozásokat, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a „hangfejlődés” szabálytalansága következtében az indogermán nyelvek nem alkalmasak arra, hogy a Grimm-féle hangtörvényekben lefektetett hangeltolódások kiinduló pontjai és mércéi legyenek.

De még más tanulságot is leszűrhetünk a „Rabe”-sorozatból:

<i>görög</i>	<i>ófel német</i>	<i>német</i>	<i>akkád</i>	<i>héber</i>	<i>arab</i>
K	H	Ø	Ø	'(H)	GH

Mint látható, a „hangfejlődés” az indogermánban éppen fordítottja a szemitának. A legrégebbi szemita nyelv, az akkád, mutatja a „legfejlettebb” indogermán hangalakot, míg a fiatal arab megfelel az indogermán alapfokozat legősibbnek vélt hangalakjának.

Ez a jelenség sem magyarázható meg a Grimm-féle hangtörvényekkel, hacsak nem akarjuk feltételezni, hogy a nyelvekben ható okkult hang-kobold, játékos kedvében, a szemita nyelvekben fordítva pergette le a „hangfejlődés” filmjét, gondolván: ha a szemiták fordított irányban írnak, miért ne lehetnének fordított hangtörvényeik is?

A nyelvkutatásnak azonban nincs is szüksége ilyen mechanikus törvényekre. Minden nagyhangú kijelentés ellenére ugyanis egyre világosabban kirajzolódik előttünk a valóságos helyzet: ezek a „hangtörvények” nemcsak az igazi értelemben vett nyelvkutatást, a szemantikát, fojtották el csírájában, de még a tetszőleges, rendszertelen szóhasználatokat sem tudták megakadályozni, hanem ellenkezőleg, egyenesen tápot adtak a fantasztikusabbnál fantasztikusabb egyeztetéseknek, mert a mindent uráló „szabályos hangmegfelelések” mellett a szavak jelentése csak alárendelt szerepet játszott (l. „haben” = „capio”, „Herz” = „šrad-dha”).

Ezért díszelgehetnek még a legrepresentatívabb művekben is olyan elképesztő etimológiák, mint pl. a német „Schraube” (csavar) szó levezetése a latin „sus scrofa” (anyadisznó) kifejezésből, mondván: a disznó farka is úgy kunkorodik, mint a csavarmenet. (Kluge etim. szótárában.) Ha csak szikrányi érzékük is lett volna a szemantikához, nem kellett volna ilyen hajmeresztő zöldségeket összekotyvasztaniok, hiszen a keresett latin párhuzam szinte magától kínálkozik: „serpens” (kígyó) és az ebből származó „szerpentin” nemzetközi európai szó.

A latin „sus scrofa” szószerint „dagadt” „duzzadt” disznót jelent, lévén „scrofus”, „scrofulus” = „daganat, csomó, göb, gümő”. Ebből származik az orvostudomány szakkifejezése a bőrgümőkórra: „scrofulosis”. De a németben is megtaláljuk ezt a szót, persze nem „csavar”, hanem „golyva”, azaz szintén „daganat”, „göb, csomó” jelentésben: „Kropf”.

A „Schraube” – „scrofa” etimológiával kapcsolatban nem hagyhatjuk említés nélkül azt az igen jellemző tényt sem, hogy az indogermanisztika eme bölcs megállapítása napjainkban már magára a latin nyelvre is visszahatott. Az újabb latin szótárak ugyanis a „scrofa” szó jelentését egyszerűen „anyadisznó”-nak adják meg, pedig a „scrofa” csak a „sus”, azaz „disznó” szóval *együtt* jelent „anyadisznó”-t, önmagában azonban soha. Ugyanekkor a „scrofus”, „scrofulus” szavak „göb”, „csomó”, „daganat” jelentései hiányoznak az „újabb” latin szókincsből, többek között pl. Györkösy Alajos 1978-ban megjelent „Latin-magyar szótár”-ából is. Egyelőre nem kívánunk ebből semmiféle következtetést levonni, de magát a tényt szükségesnek tartjuk leszögezni.

A „Schraube” szó elképzelhetetlenül primitív etimológiája is kizárólag a hangtörvények egyenes következménye. Igézetük alatt a modern nyelvészet a fáktól nem látja az erdőt. E kifejezést itt a szó szoros értelmében kell vennünk. Ugyanis valóban erdővel állunk szemben, a szemantika erdejével, amelyet néhány példánkban röviden, pillanatképszerűen már eddigi fejtegetéseink során is érintettünk. A modern nyelvészet azonban, „szabályos” hangmegfeleléseket kutató módszerével, csak azokat a fákat látja meg ebből az erdőből, amelyek előregyártott sémájának megfelelnek. Mint a favágó, aki végigjárva az erdőt, mindenütt csak a ki-

vágásra szánt görbe fákra ügyel, melyeket azután krétájával megjelöl. Ezek között lehetnek tölgyek, bükkfák, cserfák vagy egyebek, ez számára lényegtelen, mert ő csak egy szempont szerint válogat: a görbeség alapján.

De nézzünk meg egy konkrét példát:

latin:	GLOR-ia (hírnév, ragyogás)	KLAR-us (világos, fényes)	HILAR-is (tisztá, derűs)
német:	GLAN-z (fény, ragyogás)	KLAR (világos, tiszta)	HELL (világos, fényes)

Nos, milyen „hangtörvény” szerint csoportosítsuk e szavakat? Szabad a választás. A jelentések kétségtelenül közel állanak egymáshoz, tehát tetszőlegesen párosítható mindhárom szó, mégpedig aszerint, hogy milyen előregyártott „hangtörvénnyel” a zsebünkben közeledünk hozzájuk. (A „Glanz” N-je az R – L – N átmenettel könnyen megmagyarázható.)

A következő táblázatban – amely azonban közel sem teljes – szemléltető módon nyomon követhetjük, hogy a szabályos hangfejlődés módszertani alapján álló nyelvészet a szemantikailag szorosban egybetartozó szavaknak csak egy jelentéktelen hányadát tudja megragadni.

	G	K	H (CH)
görög	GYR-o* (fordít, sodor, teker, csavar) GORYT-os (tegez)	KYRT-e (fonadék) KYRT-ia (kosár) KART-alos (kosár)	CHORT-os (kerített, védett hely) CHORD-os (zsinór, kötél)
latin	GYR-us* (tekerés, csavarás, gyűrű) GORYT-us (tegez)	CRAT-is (fonadék)	HORT-us (kert) CHORD-a (zsinór, kötél)
ófelnémet	GART (város) GURT-il (öv) GART-o (kert)	KRATT-o (kosár)	HURD (fonadék) CHREZZ-o (kocsikas, szekérkas)
német	GÜRT-el (öv) GART-en (kert)	KRATT-e (kosár) KRÄTZ-e (háti-kosár)	HÜRD-e (karám) HORT (mentsvár, menedék)

* A táblázat összes szavainak alaptöve a görög-latin „gyr-”, amely viszont a szumer GUR (wenden, drehen; ein Massgefäss; fordít, forgat, egy fajta mértékegység) és GAR (rings umschliessen, Einfassung; körülzár, keret, kerítés) szavak származéka.

Ide tartoznak még az óind K-R-T (spinnen; fon) és Č-R-T (verknüpfen; összefűz) szavak is. Az indogermanisztika szerint e szócsaládból csak a négy bekeretezett szó áll ősrokonági kapcsolatban, míg a többit külön-külön etimologizálják, más-más őstöveket véve alapul.

A nyelveknek ez a szemantikai gazdagsága lehetővé teszi tehát, hogy a rokon artikulációjú mássalhangzók változásait akár többféle tetszőleges rendszerbe is foglaljuk és különböző, ún. „hangtörvényeket” állíthassunk fel.

Van azonban ennek a hangtörvény-kérdésnek egy kifejezetten komikus oldala is, amely tulajdonképpen már egyedül elegendő lenne a Grimm-féle törvények megalapozatlanságának bizonyítására.

Mint láttuk, az ún. 2. hangeltolódás a felnémetben játszódott volna le – állítják. Nos, a felnémet az elképzelhetően legalkalmatlanabb nyelv ilyesfajta „törvények” felállítására. Nyelvemlékeiből ugyanis – mint már érintettük – kétségtelenül megállapítható, hogy a B-P, D-T, valamint a G-K között egyáltalán nem tettek különbséget. Néhány ilyen ingadozást már bemutatunk, toldjuk meg ezeket még egy-két példával: BALG és PALG (bőr), DRIGIL és TRIGIL (küldönc) vagy GRIOZ és CRIOZ (dara) a nyelvemlékekben szabadon váltakoznak. Nos, ez az állapot a felnémetben egészen a XIX. sz.-ig tartott – még hivatalosan is! O.Jespersen, a neves dán nyelvész „Phonetik” (1897-99) című könyvében említi, hogy a délnémet hivatalokban, még a XIX. sz.-ban is, a névlistákban csak egy-egy közös rovat volt a B és P, valamint a D és T kezdőbetűk számára. Manapság – a helyesírás központi egységesítése következtében – ilyesmi hivatalosan ugyan már nem fordul elő, de a gyakorlatban még mindig ugyanez a helyzet. Ha valakinek pl. a „Pichler” nevet tollbamondjuk, rögtön megkérdezi: kemény vagy lágy P-vel (sic!) írjam?

Magyarok számára ez hihetetlennek tűnhet, mert mi a kiejtésből azonnal meg tudjuk állapítani, B-t vagy P-t mondott-e valaki. A felnémeteknél azonban nemcsak arról van szó, hogy az artikuláció hanyag, elmosódott. Nekik egyszerűen nincs fülük a zöngés és zöngétlen kiejtés közötti különbség regisztrálására. Akármilyen „zöngésen” mondunk is egy B-t, mégis megkérdik: kemény vagy lágy? A helyzet a D és a T esetében hajszálpontosan ugyanez, a G-K-nál is hasonló, bár nem ennyire kirívó és nem 100 %-os. Az iskolában a gyerekek mind a mai napig úgy tanulják, hogy a B az „weiches P”, a P pedig „hartes P”; és így tovább, a D-T és a G-K hangoknál is.

Itt tehát nem kivételekről, hanem általános jelenségről van szó: a zöngés mássalhangzókat nem tudják megkülönböztetni a zöngétlenektől.

A Grimm-törvények pedig éppen ezen mássalhangzók változásaira épülnek. $B \rightarrow P \rightarrow PH \rightarrow F$, $D \rightarrow T \rightarrow TH \rightarrow S$ és $G \rightarrow K \rightarrow CH \rightarrow H$. Azt is láttuk, hogy a német nyelvjáráskutatás eredményeiből nőttek ki, német

tudósok dolgozták ki őket (Grimm, Kuhn stb.) és eredetileg elsősorban a felnémet, másodsorban a germán hangsajátságok magyarázására szolgáltak. Általános érvényű „törvényekké” csak a fentebb már említett szemantikai jelenség – no meg a szinte teljes kritikátlanság – következtében válhattak.

Olyan emberek állították fel ezeket a „törvényeket”, akik éppen azokat a hangokat nem tudták megkülönböztetni, amelyekre szabályaikat alapozták. Ráadásul pedig olyan nyelvemlékek szolgáltak nekik kiinduló pontként, amelyeket saját őseik – ugyanazzal a botfüllel megáldva – találmomra, jól-rosszul leírtak.

E tények ismeretében csak egy konzekvencia vonható le: a világ összes népei között éppen a németek beszélhetnek a legkevesebb joggal a B, D, G és rokonhangjaik törvényszerű, szabályos változásairól a nyelvtörténetben. És ők a legkevésbé hivatottak arra, hogy ilyen időbeli törvényszerűségeket – még ha lennének is – megfogalmazzanak.

Röviden összefoglaljuk most kritikánkat.

1. *A hangtörvények hiányosak, mert csak a hangok egy részét veszik figyelembe, más, gyakori és fontos fonetikai jelenségeket nem.*
2. *Nincs szilárd alapjuk, mert az ún. „egységes indogermán alapfokozat” a valóságban nem létezik, hanem többnyire maga is ugyanazokat a hangeltolódásokat mutatja, mint a germán szavak.*
3. *Tévesek, mert a hangváltozásokban egyenletes folyamatot látnak, pedig azok a valóságban igen gyakran egyenlőtlenül következnek be.*
4. *Egyoldalúak, mert a hangváltozásokban csak időbeli jelenséget látnak, míg a valóságban ezek térbeli jelenségek is, de legfőképpen és elsősorban a szóképzés eszközei a nyelvekben.*
5. *Tendenciák csak, nem törvények, mert a kivételek száma rendkívül nagy, sőt igen gyakran ugyanazon nyelven belül egyidejűleg is előfordulnak különböző hangfokozatú szavak.*
6. *Érvényességük csak látszólagos, mert a nyelvekben a legtöbb esetben számos párhuzamos hangalakú és azonos vagy igen hasonló jelentésű szó található, amelyek között válogathatunk aszerint, hogy melyik hangalak felel meg a hangtörvényeknek.*
7. *Használhatatlanok a nyelvrokonság valóságos körülményeinek megállapítására, mert rengeteg valójában rokon szót véletlennek, kölcsönszónak, ismeretlen eredetű- vagy hangutánzó szónak nyilvánítanak, ha ezek nem illenek bele a sémába; ezáltal tetemes szóanyagot kizárnak az összehasonlításból.*
8. *Alkalmatlanok arra, hogy az általános nyelvészet alapjául szolgáljanak, mert nem az általános nyelvvizsgálatok hangváltozási megállapításaiból leszűrt felismerések, hanem csak a germán és a többi indo-*

germán nyelv viszonyát tükrözik, de ezt is csak igen durva megközelítésben.

9. *Még magukban a germán nyelvekben sem alkalmazhatók kielégítően, mert itt is számos stabil szótő található, amelyek megegyeznek mind az I. (indogermán), mind pedig a II. (germán v. gót) fokozat szavainak hangalakjaival.*
10. *Kifejezetten káros hatásúak, mert megakadályozzák az összehasonlító nyelvészet legfontosabb területének, a szemantikának kibontakozását.*
11. *Zsákutcába vitték a nyelvkutatást, mert szükségszerűen arra az abszurd és paradox meggyőződésre vezettek, hogy azonos hangzású szavak szinte sohasem lehetnek rokonok.*
12. *Érthetetlen egyoldalúság volt a hangváltozásokat csupán mint időbeli folyamatot szemlélni, mert a rokon artikulációjú mássalhangzók metamorfózisának többféle oka is lehet:*

***Elsősorban** és legfőképpen már a legősibb idők óta a szóképzés egyik eszköze, tudatosan alkalmazva jelentésbeli árnyalatok megkülönböztetésére; azaz szemantikai jelenség.*

***Másodszor** különféle, pl. civilizációs hatásokra bekövetkező hanglecsiszolódás, lekopás, a könnyebb, gyorsabb avagy éppen pongyola kiejtés irányában, mint pl. korunk reklám- vagy távirati stílusa.*

***Harmadszor** bizonyos beszédhibák következménye: raccsolás, pösze-ség stb., amelyek egész nyelvekre is kiterjedhetnek, pl. az R- és L-nyelvek eseteiben, vagy az S- és Sz-nyelvjárásoknál (v.ö. a Bibliából ismert ún. šiboleth-jelenséggel, magyar viszonylatban a csángó nyelvjárással.).*

***Negyedszer** hallószervi elégtelenség is okozhat hangváltozásokat, mint előbb a felnémetek esetében láttuk.*

***Ötödször** veleszületett, örökölt mikroanomáliák a gégefő, orr- és szájüreg anatómiai felépítésében (endémikusan fellépő orrpolipok, a farkastorok különböző enyhe fokozatai stb.)*

***Hatodszor** mássalhangzóasszimilációk a kiejtés megkönnyítésére.*

Fejezzük be a hangtörvények tárgyalását Goethe egy ideillő epigrammájával:

„Anatomieren magst du die Sprache, doch nur ihr Kadaver Geist und Leben entschlüpfte flüchtig dem groben Skalpell.”

(Magyarul: „Felboncolhatod ugyan a nyelvet, de csak a hulláját Szellem és élet sebtében kisiklik a durva kés alól.”)

Felhasznált irodalom

- Benkő, L. (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I-III. 1967-1976.
- Feist, S.: Die deutsche Sprache.
- Giles, H. A.: A chinese english Dictionary.
- Grimm, J.: Geschichte der deutschen Sprache, I-II., 1848.
- Györkösy, A. (szerk.): Latin-magyar szótár, 1978.
- Jespersen, O.: Phonetik, I-II., 1897-99.
- Kluge, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21. Auflage, 1975., bearbeitet von Mitzke, W.
- Preyer, W.: Die Seele des Kindes.
- Róna-Tas, A.: A nyelvrokonság, 1978.
- Schuchardt, H.: Das Baskische und die Sprachwissenschaft, 1925.
- Solta, G.: Gedanken zum Indogermanenproblem, 1952.
- Wadler, A.: Der Turm von Babel, 1935.
- Wadler, A.: Das Rätsel der Indogermanen, 1937.

4. fejezet

A HANGVÁLTOZÁSOK JELENTÉSTANI (SZEMANTIKAI) SZEREPE A NYELVEKBEN

A beszédhangok magánhangzókra (vokálisok) és mássalhangzókra (konzonánsok) való általánosan elfogadott beosztását követve, e két hangzócsoporthoz változásait külön-külön mutatjuk be.

I. Vokalizáció

A magánhangzók változásainak a flektáló nyelvekben (indogermán, szemiták) elsősorban nyelvtani szerepük van. Az igeidők, –módok, a többes-szám megkülönböztetésére és a belső szóképzésre (ige, főnév, melléknév, igenevek) szolgálnak. E variációk gyakran az egész magánhangzóskálát igénybe veszik.

Pl.

német: brechen, bricht, bräche, brach, gebrochen, Bruch, brüchig; (törni, tör, törne, tört, eltörött, törés, törékeny); bergen, birgt, barg, geborgen, Burg, Bürger; (megmenteni, megment, megmentett, megmentve, vár, városi lakos); trinken, drank, getrunken, Trank, Tränke, Tränkchen; (inni, ivott, megivott, ital, itató, italocska). (V.ö. a műveltető ige képzését, szintén Ablauttal (tőmagánhangzóváltatással): tranken = itatni;

görög: phero (elvisz); phor (tolvaj);

latin: tego (takar), toga (takaró), tug-urium (hajlék, tető);

arab: katab (schreiben), aktub (ich schreibe), kutiba (wurde geschrieben), kataba (schrieb), katib (Schreiber), ma-ktub (geschrieben).

Ha az indogermán nyelvemlékeket közelebből szemügyre vesszük, világosan megkülönböztethetünk egy régebbi, gazdagabb vokalizált és egy újabb, magánhangzóban jóval szegényebb réteget.

Görög: régi: kalypto (elrejt) újabb: klepto (elrejt, lop)		thorybos (zavarodottság) tyrbe (zavarodottság)	
Latin: régi: cūlumen (csúcs) újabb: culmen (csúcs)		sidera (csillagok) astra (csillagok)	stolidus (balga, dőre) stultus (balga, dőre)
Orosz: régi: gorod (város) újabb: grad (város)	zoloto (arany) zlato (arany)	moloko (tej) mleko (tej)	soloma (szalma) sloma (szalma)
Ófelnémet: mannisco Német: Mensch (ember)	magad Magd (szolgálólány)	manod Mond (hold)	felisa Fels (szikla)
		kiricha Kirche (templom)	sciulf Schilf (nád)
			obaz Obst (gyümölcs)

Ezek a magánhangzókiesések valóban időbelileg következtek be. Magyarázatukat azonban nem valamiféle okkult nyelvfejlődési törvényben, hanem egyszerűen a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok magánhangzóinak különböző erősségű artikulációjában találjuk meg: a hangsúlytalan magánhangzó idővel elhalkult, majd teljesen kiesett. E folyamatot bizonyítja pl. az is, hogy a németek hangsúlytalan magánhangzót nem tudnak hosszan kiejteni. Egyszótagú töveknél, mint pl. „leb-en” (élni), az infinitivusz E-je alig hallható a kiejtésben. Mivel pedig az indogermán nyelvek két- vagy többszótagú szavainak nagyobb részében az első szótag hangsúlytalan, többnyire az első magánhangzó esett ki. Így keletkeztek az indogermán nyelvekre olyannyira jellemző mássalhangzótorlódások, főleg a szavak elején, de szóközben vagy a végződésekben is, annak megfelelően, hogy melyik szótag volt hangsúlytalan. Ezt – mint láttuk – Trubetzkoy olyan lényegesnek tartotta, hogy az indogermán nyelveket meghatározó hat kritérium közé is bevette (l. a 2. fejezetben).

Ezek a magánhangzókiesések az egyes indogermán nyelvek rokon szavaiban gyakran látszólag annyira különböző hangalakokhoz vezetnek, hogy a nyelvtudomány sok esetben metatézist, hangátvetést tételez fel.

Pl.:

<i>görög</i> THORYB-os (felzavarodott)	<i>latin</i> TURB-a (zavar)	<i>német</i> TRÜB (zavaros)
<i>görög</i> DOLICH-os (hosszú)	<i>nyugati szláv</i> DLUG-o (hosszú)	<i>orosz</i> DOLG-o (hosszú)
<i>latin</i> CURT-us (megrövidített)	<i>nyugati szláv</i> KRAT-kij (rövid)	<i>orosz</i> KOROT-ki (rövid)
<i>ófeltnémet</i> DURUHH (át, keresztül)	<i>német</i> DURCH (át, keresztül)	<i>angol</i> THROUGH (át, keresztül)
<i>ófeltnémet</i> MANAG-i (tömeg)	<i>német</i> MENG-e (tömeg)	<i>orosz</i> MNOG-o (sok)
<i>ófeltnémet</i> GART (város)	<i>nyugati szláv</i> GRAD(város)	<i>orosz</i> GOROD (város)
<i>ófeltnémet</i> HROS (paripa)	<i>angol</i> HORS-e (paripa, ló)	

A bemutatott példákból világosan megállapítható, hogy ezeknél a különféleképpen vokalizált szóalakoknál nem magánhangzó-metatézisről, hanem egyszerűen a hangsúlytalan magánhangzó kieséséről van szó. Cse-

kély fáradsággal ugyanis szinte minden hasonló esetben megtalálhatjuk a teljes vokalizációjú szóalakot, elsősorban a régebbi nyelvemlékekben.

A metatézisek feltételezésének tulajdonképpeni oka az, hogy a hipotétikus indogermán ősnyelv alapszavait bizonyos meghatározott vokalizációval képzelik el és minden, ettől a kikövetkeztetett ősalaktól eltérő vokalizációjú hangalakban abnormális hangfejlődést látnak.

Az ősendogermán alapnyelv fix vokalizációjának téziséét azonban a nyelvi tények nem igazolják. Még akkor sem, ha abból indulunk ki, hogy ez a feltételezett alapnyelv tényleg létezett volna. Az egyes indogermán nyelvek összevetésénél ugyanis szinte mindenütt a magánhangzók tarka egyvelegét találjuk. Nem is lehet ez másként, hiszen e nyelvek a magánhangzókat az igeragozásban és a belső szóképzésben széles skálában variálják. Így sokszor még egy nyelven belül sem állapítható meg biztosan, melyik magánhangzót tekintjük kiindulópontnak, azaz melyik az „alapmagánhangzó”. Az összes indogermán nyelv egybevetésénél pedig egyenesen lehetetlen az ősi alaphang meghatározása.

Pl.: „Feuer” (tűz):	AGN-i (óind)	IGN-is (latin)	OGN-i (ószláv)	UGN-is (litván)
„Ich liebe” (szeretek):		LOV-e (angol)	LJUB-ju (orosz)	LIEB-e (német)

„hocken, sich

niederkauern” (guggol): A különböző szláv nyelvekben e szó töve a következő variációkban található: ČAP-, ČEP-, ČIP-, ČOP-, ČUP-. (E.Berneker: Slavisches etymologisches Wörterbuch A-M.)

J.Grimm és nyomában az indogermanisztika az igéknél a jelen idő magánhangzóját tekintette – és tekinti ma is – alaphangnak. Ez azonban éppen olyan önkényes eljárás, mintha pl. a „lieben” szó esetében, az angol és az orosz alakokat elmellőzve, eleve a németet vennénk irányadónak. Sőt, a jelen idő magánhangzója sok esetben még egy nyelven belül sem egységes, így pl. az ún. „erős” német igéknél: „ich breche” (török), „du brichst” (törsz). Tehát ismét megállapíthatjuk az alapos mérlegelés teljes hiányát, hiszen éppen Grimm saját anyanyelvében nem egységes a jelen idő vokalizációja. Ennek ellenére a nyelvészet a jelen idő magánhangzóját úgyszólván magától értetődően alaphangként kezeli. Ilyen ingatag alapokra pedig nem tanácsos egész nyelvtörténeti rendszereket építeni, mint ahogy ez az indogermanisztika esetében történt. Az ilyesfajta felépítmények – lehetnek bár önmagukban véve jól átgondolt, logikus, összefüggő, komplett rendszerek – a hamis kiindulópont következtében csak arra vezethetnek, hogy eltorzíják a nyelvek valóságos összefüggé-

seit és teljesen hibás nyelvelméleti elgondolások, nyelvtörténeti, nyelvfejlődési tézisek forrásává válnak. Ezért mi nem is a modern nyelvészet különféle felépítményeit kritizáljuk, nem azt, hogy – mondjuk – az egyes rokon nyelveket, bizonyos szabályok segítségével pontról pontra visszavezetik pl. a „finnugor alapnyelvre”. Ezek a levezetések, nyelv- és hangtörténeti rendszerek kétségtelenül ésszerűek, logikusak lennének, de csakis akkor, ha a feltételezett finnugor alapnyelv valóságos létezését minden kétséget kizáró módon bizonyítani tudnák. Mindaddig azonban, míg ez az alapnyelv nem egyéb pusztá hipotézisnél, az egész ráépített rendszer is a levegőben lóg és semmi esetre sem tekinthető szilárd nyelvészeti felismerésnek. Ilyen körülmények között tehát senki sem állíthatja azt, hogy csakis az ő hipotézise „tudományos”, minden más feltételezés pedig eleve tudománytalan. Ellenkezőleg, több munkahipotézis egyidejű felállítása, mérlegelése, összehasonlítása csak elősegítheti a nyelvek valóságos összefüggéseinek jobb megközelítését, megismerését.

De térjünk vissza a magánhangzóváltozásokhoz. A szemita nyelvekben a nyelvtan szinte teljesen a magánhangzók variálására épül, olyannyira, hogy e nyelvek írásrendszerei úgyszólván alig jelölik meg a vokalizációt, mert náluk a mássalhangzózáz leírása elegendő az egyes szavak jelentésének szabatos meghatározására. Ezeket a nyelvtanban fellépő variációkat a szemitológia szimbolikus magánhangzóváltozásoknak nevezi. Tulajdonképpen ugyanazt a feladatot látják el, mint az indogermán nyelvekben az „Ablaut”.

Ennek következtében a szemita nyelvek magánhangzóváltozásainak esetleges szemantikai vetületét igen nehéz vizsgálni, mert a már nem beszélt régi szemita nyelvek és nyelvjárások vokalizációját az írásos emlékek alapján nem tudjuk megállapítani. Így a szemita vokalizáció kutatásánál a mai szemita nyelvekre, a hamito-szemita koptra és az akkád-asz-szír-babilóniai nyelvemlékekre – mely utóbbiak a magánhangzókat is jelző szumer szótagírást vették át – kell szorítkoznunk.

Hogy azonban a szemita nyelveknél is számolnunk kell a magánhangzók jelentéstani szerepével, az a következő néhány példából világosan megállapítható:

Héber: RAB (lövész), ROB (tömeg), RIB (veszekedés)
 ŠAD (mell), ŠED (démon)
 ĶAROB (közel), ĶEREB (test)
 'EREB (este), 'OREB (holló)

De az indogermán nyelvekben is előfordulnak olyan különféleképpen vokalizált szóalakok, amelyeknél tudatos szóképzésről, egy alapfogalom specializálásáról vagy variálásáról van szó.

Görög: KRAT-eros (erős), KART-eros (kemény)
 ALEIPH-o (kenőcs), ALPH-i (zsír)

Latin: CLAM-or (hír, hírnév), CALUM-nia (rosz hír, hírhedség)
VALID-us (erős), VALD-e (nagyon, erősen)

Német: WEND-en (fordít), WIND-en (csavar)
SCHROFF (érdes), SCHARF (éles)
LIEB-en (szeret), LOB-en (dicsér)
BITT-en (kér), BETT-el (koldul, könyörög)

E példák egyértelműen a szemantikai jellegű magánhangzóváltozások körébe tartoznak.

Mivel az indogermán és a szemita nyelvek a magánhangzók megváltoztatásával elsősorban különböző nyelvtani alakokat képeznek, természetesen alarendelt szerepet játszik bennük a magánhangzók variálása segítségével történő valódi szóképzés. A fent bemutatott szavakból azonban felismerhetjük, hogy e nyelvek is igénybe veszik a magánhangzók különböző hangalakjait új, rokon fogalmakat kifejező szavak alkotására.

A ragozó nyelveknél alapvetően más a helyzet. Ezek ugyanis – mivel a nyelvtani viszonyokat ragokkal, képzőkkel, jelekkel fejezik ki – szabadon felhasználhatják az egész magánhangzó-skálát szemantikailag összetartozó szavak árnyalati megkülönböztetésére.

P. magyar: HAL, HÁL, HULL; LAK, LIK, LUK, LÉK; ESZ-ik, ISZ-ik.

Már a ragozó szumér nyelv is alkalmazta a magánhangzóvariációkat egyrészt szinonimák, másrészt szemantikailag közel álló jelentésárnyalatok kifejezésére.

Szumér: BAR (szétválaszt), BUR₂ (széttép)
GAR (körülzár), GUR (körülvesz)
GUR₄ (rohan), GIR₈ (fut).

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a magánhangzóknak a nyelvhasználati vizsgálatoknál csak alarendelt szerepet tulajdoníthatunk. A flektáló nyelvekben főleg az igeragozásnál és a belső szóképzésnél használatosak, itt viszont átfuthatják az egész hangskálát. A ragozó nyelvekben pedig változásaik elsősorban egy-egy alapfogalom variálására, specializálására, szemantikailag összefüggő szóalakok képzésére szolgálnak, azaz e nyelvekben sem határozzák meg a szavak tulajdonképpeni alapjelentését. E szerepük végeredményben összevethető a flektáló nyelvekben betöltött funkciójukkal, de azzal a különbséggel, hogy itt valamivel tágabb jelentésbeli összefüggéseket jelölnek, mint a belső szóképzéssel keletkezett „Ablautos” indogermán és szemita szavak.

Kétségtelenül logikusnak és jogosultnak mondható tehát a szemita írásrendszer, amely csak a mássalhangzókat jelöli, mint a szavak egyedül lényeges, meghatározó hangjait.

A mondottakból következik, hogy a mássalhangzóvázak összehasonlításának módszerét – természetesen megfelelő óvatossággal – az indo-

germán nyelveknél minden további nélkül alkalmazhatjuk a nyelvrokonsági vizsgálatoknál. De még a ragozó nyelvek esetében is felhasználható ez a módszer, itt azonban még több körültekintéssel és kizárólag csak a pusztá tövekre vonatkoztatva, mindenféle rag, képző, jel leválasztása után.

II. A mássalhangzók változásai

A gyakorlatilag kötetlen magánhangzóvariációkkal ellentétben a mássalhangzók változásainak korlátai vannak. Általánosságban kimondhatjuk, hogy többnyire csak a hangképző szervek azonos helyein artikulált mássalhangzók mennek át egymásba. E leggyakoribb mássalhangzóváltozásokon kívül jelentős szerepet játszik a nyelvekben az R-L átmenet, az ún. satem-kentum variáció, a nazalizáció és a szókezdő mássalhangzók ún. „lekopása” is. Nézzük meg először az utóbbiakat.

R-L átmenet

Viszonylag sok nyelvből vagy az R- vagy az L-hang hiányzik. Az ó-egyiptomi nyelvben, a zendben, a livben, a koreaiiban, a japánban pl. nincs L; a kínai, az eszkimó, több indián és óceániai nyelv viszont nem ismeri az R-hangot. De közismert a raccsolás meglehetősen elterjedt beszédhibája, valamint az is, hogy a beszélni tanuló gyerekek gyakran hosszú ideig nem tudják kimondani az R-hangot és L-t vagy J-t ejtenek helyette.

Itt tehát – főleg az L-nyelvek esetében – artikulációs nehézségekről van szó.

Olyan nyelvekben is, ahol mindkét hang megtalálható, gyakran bekövetkezik ezek egymásba való átmenete. A párizsi nép pl. az általános francia „corridor” (folyosó) szó helyett „colidor”-t mond.

Felettébb érdekes ezzel kapcsolatban a német „schlürfen” (hörböl) szó esete, amelynél jól megfigyelhető, hogy a nyelvekben a „hangfejlődés” nem a modern nyelvészet által feltételezett módon megy végbe, hanem tudatos jelentésselkülönítés következménye. A szó indogermán rokonsága a következő:

latin	litván	ószláv	középfelnémet	német	svéd
SORB-eo	SREB ti	SRUB-ati	SÜRPF-el, SÜRF-el	SCHLÜRF-en	SÖRP-la

Ha a mássalhangzóvázakat hasonlítjuk össze, azonnal észrevesszük, hogy a „schlürfen” szónál az R és az L hangok vetélkedéséről van szó:

latin: S-R-B
litván: S-R-B

ószláv:	S-R-B
svéd:	S-R-P
kflném.:	S-R-F
német:	S-L-R-F

Kluge ezt az L bővítést a „schlucken” (nyel) szó analógiájával magyarázza, mi azonban megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy inkább a „schürfen” (horzsol, karcot) szótól való megkülönböztetés végett került bele az L-hang a „schlürfen” szóba, – éspedig éppen azért, mert közelí rokona az R-nek.

Egy nyelven belül az R-L variáció szinte kivétel nélkül szemantikai szerepet tölt be: vagy szinonimák, vagy pedig jelentésbeli árnyalatok képzésére szolgál.

Pl. szinonimák: görög KRIB-anos és KLIB-anos (kemence)
ARD-o és ALD-o (meglocsol)
KRAD-e és KLAD-e (ág, elágazódás)

jelentésárnyalatok: görög GRAPH-o (ír, karcot), GLYPH-o (vés)
latin SCRIB-o (ír), SCULP-o (vés)
német KRAM (lim-lom) és KLAM-otte (hulladék, kacat)
KRAMP-e (kapocs) és KLAMP-e (fogó, kampó, kapocs)

Különböző nyelvek rokonszávaiban is elég gyakori az R-L átmenet. Szláv SEREB-ro (ezüst), német SILB-er (ezüst); görög CHRYS-os (arany) és német GOLD (arany); afgán VRAŽ (bolha) és orosz BLOCH-a (bolha); görög LEIR-ion (liliom) és latin LIL-ium (liliom); görög PHRAG-ellon (ostor) és latin FLAG-ellum (ostor); görög CHELID-on (fecske) és latin HIRUND-o (fecske); latin PEREGRIN-us (idegen, vándor) és olasz PEL-LEGRIN-o (idegen, vándor).

Satem-kentum variációk:

E kérdéssel bizonyos mértékben összefügg a Bibliából ismert (Bírák, 12,6) már említett „šibolet”-jelenség, valamint az ún. „S-elővetés” is.

A „šibolet” nem más, mint pöszeség, selypítés. Az Š-hang hiánya egész népekre, népcsoportokra kiterjedhet. A görögben, latinban pl. nem volt Š, a Biblia tanúsága szerint egyes héber nyelvjárásokban sem. Magyar viszonylatban a csángók nyelvjárása tartozik ide, akik Š helyett többnyire S (magyar „sz”) hangot ejtenek.

De fordított esetek is előfordulnak: az alemann dialektusok (Vorarlberg, Tirol) az általános német S helyett igen sok esetben Š-t (sch) használnak.

Ugyancsak a németben találhatjuk meg az S-Š átmenetnek azt a vetületét is, amely e hangvariációkat a satem-kentum változatokkal összekapcsolja. A német Š (sch) hang ugyanis – a régi nyelvemlékek tanúsága szerint – az SK hangcsoport összevonása útján keletkezett. A gót és az ófelnémet szövegekben a mai német „sch”, azaz Š helyett rendszeresen SC-t (kiejtve „szk”) találunk. De erre vallanak a német nyelv görög és latin jövevényszavai is, amelyek SK (SC) hangjaiból a németben mindig Š (sch) lett. Nézzük meg a görög „schole” (iskola) származékait néhány európai indogermán nyelvben (zárójelben a magyar kiejtés):

<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>angol</i>	<i>orosz</i>	<i>francia</i>	<i>német</i>
SCHOL-e (szkóle)	SCOL-a (szkóla)	SCHOOL (szkúl)	ŠKOL-a (skóla)	ECOL-e (ekól)	SCHUL-e (súle)

E példában jól megfigyelhetjük az SK hangcsoport kettéágazását Š-re és K-ra, de egyúttal a sziszegő hangok labilitását is.

Az „S-elővetés” jelensége is ebbe az irányba mutat. Igen gyakran találjuk ugyanis K és CH előtt vagy G helyett SK alakban:

görög:	SKYT-os (bőr)	GRAPH-o (ír)	GLYPH-o (vés)
latin:	CUT-is (bőr)	SCRIB-o (ír)	SCULP-o (vés)
német:	HAUT (bőr)	SCHREIB-en (ír)	SCHLEIF-en (köszörül, dörzsöl)

E hangváltozások egyenesen átvezetnek bennünket a satem-kentum variációk kérdéséhez, amelyek tehát a fentiek szerint tulajdonképpen nem mások, mint Š, S, valamint G, K, H közötti hangátmenetek.

Ha az előbbi görög és latin szavak néhány további német megfelelését is tekintetbe vesszük, nagyon érdekes jelenségekre bukkanunk:

HAUT (bőr)	SCHREIB-en (ír, t.k. „karcól”)	SCHLEIF-en (köszörül)
SCHUTZ (védelem)	SCHRUBB-en (sikál, dörzsöl)	SCHLAPP-e (Schlag) (ütés)
SCHÜTZ-en (óvni)	SCHRAMM-e (horzsolás)	KLOPF-en (verni, ütögetni)
HUT (védelem)	KERB-en (hornyol, ró, bevág)	KLEMP-ner (bádogos, t.k. „ütögető”, „kalapáló”)
HÜT-en (óvni)	GRAB-en (ás)	KLAP-s (ütés, pofon)

Azaz a satem és a kentum alakok szoros szemantikai összefüggésben álló szavakban egy nyelven belül, egyidejűleg is megtalálhatók. Az S-elővetést felmutató variációk pedig szintén nem „szabályos” közbülső átmenetek G-ből vagy K-ból S-be vagy Š -be, hanem olyasféle jelenségek, amilyenekből egyet a „schlürfen” esetében már láttunk.

Az indogermán nyelveken kívülre tekintve még tanulságosabb összefüggéseket fedezhetünk fel.

Héber:	H-R-T (bevág) H-R-B (kés) H-R-M (hasít)	Š-R-T (csorba, horzsolás); vö. ném (Scharte); (csorba) Š-R-F (éles); vö. ném. (scharf); (éles) Š-R-M (karcolás); vö. német Schramme (karcolás)
Akkád:	HARÂM-u (levág) KARÂT-u (levés) ĤARÂP-u (arat)	ŠARÂM-u (levág, megnyes) ŠURT-u (kés) SIRAP-u (olló)
Szumér:	ĤAR (bekarcol, rajzol) GUR ₅ (szétvág) GUR ₁₀ (arat) GIR ₂ (ragyog)	SAR (ír) ŠAR ₇ (levág) ŠIR ₂ (levág) ŠUR (ragyog)

Tehát a szemita nyelvekben, sőt a szumérban is megtaláljuk a „kentum” és a „satem” hangalakú változatokat – mégpedig ugyanazon nyelveken belül – szoros szemantikai összefüggésben álló szavak fonetikai megkülönböztetésére vagy szinonimák képzésére. Még ennél is feltűnőbb azonban, hogy a bemutatott indogermán, szemita és szumér szavak kétségtől egy-egy között is szoros jelentésbeli és hangalaki összefüggéseket mutatnak. E kérdéssel a következő fejezetben bővebben foglalkozunk.

A szumér nyelvről most csak annyit jegyzünk meg, hogy bár a modern nyelvészet véleménye szerint a szumér szavak átírása nagyon bizonytalan, A.Deimel szumér szótára pedig – amelyből a fenti szavak származnak – állítólag már teljesen elavult, mi mégsem csatlakozhatunk ezen állásponthoz. Az előbb megismert néhány szumér szó tagadhatatlan szemita és indogermán párhuzamaiból már észrevehető, miért elfogadhatatlanok számunkra ezek az ellenvetések. A továbbiakban alkalmunk lesz számos olyan mélyreható szumér-szemita-indogermán összefüggést megismerni, amelyek nemcsak a szavak tömegének hangalaki és jelentésbeli egyezéseire vagy messzemenő hasonlóságára terjednek ki, hanem az egyes többjelentésű (poliszemantikus) szumér főszavak többrendbeli megfeleléseit, valamint a szinonimák és a homonimák párhuzamos egye-

zéseit is magukba foglalják. Mindezen egyezéseket pedig, a bizonytalan átírású szumér szavak és indogermán-szemita társaik között, az állítólag elavult Deimel-féle szótárból gyűjtöttük össze.

Visszatérve a satem-kentum változásokra, már az eddig megismert indogermán példákból is megállapítható, hogy itt sem beszélhetünk szabályos hangváltozásokról, még kevésbé satem vagy kentum „nyelvekről”, hanem a legjobb esetben is legfeljebb csak tendenciákról: egyes nyelvekben több az S (Š) alak, másokban viszont a G (K,H). Minden indogermán nyelvben váltakozva találhatunk satem és kentum jellegű szóalakokat:

<i>óind</i> D-R-Š (néz)	<i>latin</i> GRAD-us (lépés)
<i>görög</i> DERK-omai (néz)	<i>német</i> SCHRITT (lépés)

Görög: HYPER	HYP-o	HAG-ios	HEKYR-os	HEL-ios	HEX	HEPT-a	HERP-es
Latin: SUPER	SUB	SAC-er	SOCER	SOL	SEX	SEPT-em	SERP-ens
(felett)	(alatt)	(szent)	(após)	(nap)	(hat)	(hét)	(kígyó)

De egy nyelven belül is gyakran előfordulnak satem-kentum változatok, részben tájnyelvi szinonimákként, részben pedig ismét csak árnyalati jelentésváltozások fonetikai megkülönböztetésére.

Szinonimák:

írod.francia ECREV-isse (rák)	Dep.Basses Pyrénées SKREB-is	D.Aude ESCARAB-ise	D.Charente ECREB-is	D.Herault KARAB-iso
írod.francia CHARB-on (szén) (ejtsd:sarbó)	D.Basses Alpes KARB-u (ejtsd: karbu)			

Jelentésváltozások:

német:	SCHNURR-en (dorombol)	SCHNARR-en (csikorog, recseg)	SCHALL-en (hangzik)
	KNURR en (morog)	KNARR-en (csikorog, recseg)	HALL-en (hangzik)

(V.ö. az előbb említett német szavakkal is (140. oldal): Haut,, schreiben, schleifen stb.)

héber:	H-L-M (álom) S-L-M (szendergés)	H-L-PH (éles, nád) S-L-F (nád)	H-R-B (kés) S-R-F (éles)
--------	------------------------------------	-----------------------------------	-----------------------------

(Figyeljük meg a mellesleg jelentkező héber-német szóegyezéseket is!)

magyar:	KÁK-a SÁS	KAR-ám CSER-ény	KUK-ac ZSIZS-ik	KAR-om SZAR-v
---------	--------------	--------------------	--------------------	------------------

A bemutatott példák egyértelműen igazolják, hogy a „satem-kentum” hangátmenetet a nyelvek jelentéstanilag alkalmazzák, tehát ezek sem időbeli „hangfejlődés” jelei.

Nazalizáció

Igen gyakori jelenség. Egy nyelven belül éppúgy előfordul, mint különböző nyelvek rokon szavaiban.

Nyelvek közöttt:	<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>német</i>
	BRACH-ion (kar) AGGEL-os (angyal)	BRACCH-ium (kar) ANGEL-us (angyal)	PRANK-e (mancs) ENGEL (angyal)

E példák arra vallanak, hogy a nazalizáció nehezen kiejthető mássalhangzóképzések feloldásában is szerepet játszik. Ugyanerre mutatnak az olyan nyelvek is, amelyekben a beszédben MB-t, NG-t vagy ND-t hallhatunk, de az írásban helyettük mindig BB, GG és DD áll; ilyen nyelv pl. a szuahéli.

A Fidzsi-szigetek lakói viszont az egyedül álló, nem kettőzött B, G, D-t is MB-, NG- és ND-ként ejtik ki. Több neves szumerológus ugyanezt tételezi fel a sumér nyelvben is, a szó közepén vagy végén előforduló B, G, D hangok esetében. Megjegyezendő még, hogy a finnugor nyelvekre is jellemző ez a hangképzési sajátosság.

Az egy nyelven belüli, nazalizált és nem nazalizált párhuzamos hangalakú szavak a legtöbb esetben – az eddig megismert hangváltozásokhoz hasonlóan – szintén az egy alapfogalomból képzett, rokon jelentésű szavak fonetikai megkülönböztetésére, szóbokrok kialakítására szolgálnak.

Pl. német:

BLICK-en (pillanat) BLINK-en (hunyorgat)		SCHLEICH-e (sikló) SCHLANG-e (kígyó)	STAK-en (peckesen jár) STANG-e (rúd, pózna)
SCHRAG-en (állvány) SCHRANK-en (sorompó)		ACKER (szántóföld) ANGER (rét, pázsit)	MATT-e (gyékény) MANT-el (kabát)
SOCK-en (zokni) SENK-el (fűző)	SACK-en (süllyed) SINK-en (süllyed)	SAG-en (mond) SING-en (énekel)	STAPF-en (toppant) STAMPF-en (toppant)

Az indogermán nyelvekben nyelvtani szerepük is van. Egyrészt az igeragozásban:

görög: MANTH-ano (tanul) és e-MATH-on (tanult)
 latin: RUMP-o (dob) és RUP-i (dobott); FRANG-o (tör) és FRAG-i (tört)
 német: DENK-en (gondol) és DACH-te (gondolt); BRING-en (hoz) és BRACH-te (hozott).

Másrészt a belső szóképzésben:

görög: LENTH-ano (elfelejt), LETH-e (a feledés)
 latin: TANG-o (érint), TAC-tus (ütés)
 német: PRANG-en (pompázik), PRACH-t (pompa).

A nazalizációhoz tartozik a gyakori és fontos B-M, pontosabban mondva B-,P-,V-,F- M átmenet is.

pl.

görög:	BYRM-ex (hangya),	MYRM-ex (hangya, féregnyüzsgés)		
latin:	TURB-a (tömeg, csapat, raj),	TURM-a (lovasszáhad, csapat),		
	GLOB-us (golyó),	GLOM-us (gombolyag)		
német:	SCHLAF-en (alszik)	KRAMPF-en (görcsöl) KLAMPF-en (kapcsol)		
	SCHLUMM-ern (szendereg)	KRÜMM-en (görbül) KLAMM-ern(kapcsol)		
héber:	NABH-a (kihirdet)	na-ŠAP (fúj)	Z-R-P (folyik)	
	NAM-a (mond)	na-ŠAM (lélegzik)	Z-R-M (áramlik, özönlik)	
	H-R-B (éles)	Z-B-N (idő)	Z-‘-P (harag)	‘-L-P (betakar)
	H-R-M (hasít)	Z-M-N (idő)	Z-‘-M (harag)	‘-L-M (betakar)
magyar:	BÜKK	PART	PISZ-ok	POCS-olya
	MAKK	MART	MOCS-ok	MOCS-ár

Tehát a B-M átmenet esetében is többnyire szemantikai változatok felléptét állapíthatjuk meg, kisebb mértékben azonban szinonimák képzését is.

Mássalhangzólekopás

Igen jellegzetes hangváltozásnak tartják az indogermán nyelvekben – ezeken belül különösen a germánoknál – a szavak első mássalhangzójának lekopását. Hasonlóan az első szótag magánhangzójának kieséséhez, ez a hanglekopás is felléphet a hangsúly hátrahelyezése következtében is. De nem csak ekkor. Valódi értelemben vett lekopásoknál először többnyire a magánhangzó esik ki, majd a szókezdő mássalhangzó zöngésből zöngétlenbe megy át, illetve mindinkább elhalkul, leheletszerűvé válik és végül teljesen eltűnik:

<i>latin</i> CORV-us (holló)	<i>ófelnémet</i> HRAB-an (holló)	<i>német</i> RAB-e (holló)
------------------------------------	--	----------------------------------

Előfordulnak olyan esetek is, amikor a magánhangzó megmarad:

<i>német</i> WURM (féreg) WOLF (farkas)	<i>angol</i> WORM (féreg; ejtsd: uorm) WOLF (farkas; ejtsd: uolf)	<i>svéd</i> ORM-r (féreg) ULF-r (farkas)
---	---	--

Ezek a példák első pillantásra ismét fényesen igazolni látszanak a hangtörvényekben lefektetett „szabályos hangfejlődés” tézisé. Ha azonban itt is alkalmazzuk komplex szemantikai módszerünket, és néhány további – jelentésben és hangalakban szorosan összefüggő – indogermán szót is tekintetbe veszünk, akkor bizony egészen más kép bontakozik ki szemeink előtt:

<i>görög</i> ALOP-ex (róka)	<i>latin</i> LUP-us (farkas) VULP-es (róka)	<i>német</i> WOLF (farkas) WELP (kutyakölyök)	<i>angol</i> WOLF (farkas)	<i>svéd</i> ULF-r (farkas)
-----------------------------------	---	---	----------------------------------	----------------------------------

Hová lett az előbbi gyönyörű „hangfejlődési” sor? Hogyan lehetséges az, hogy az „indogermán alapfokozat” mutatja fel a „leglelepkopottabb” hangalakot: LUP-us? A választ ezekre a kérdésekre a görög ALOP-ex és

a latin VULP-es szavak adják meg. E szavak nyilvánvalóvá teszik, hogy a teljes és a többé-kevésbé „lekopott” hangalakú szavak egyaránt szemantikai szerepet töltenek be: az ember szemléletében rokon állatokat különböztetik meg. Ezt bizonyítja a német WELP szó is, amely viszont az F-P átmenet segítségével variálja az alapfogalmat. A CORV-us szóval kapcsolatban pedig már a hangtörvényekkel foglalkozó fejezetben láttuk, hogy a párhuzamos szemita alakok éppen fordított „hangfejlődést” bizonyítanak, ha ilyesmi abban a merev formában, ahogy a nyelvtudomány elképzei, egyáltalán létezne. (A német WURM párhuzamait lásd alább.) A latin VULP-es és LUP-us hangalaki változatok ismeretében most már jobban megérthetjük a következő szemantikai összefüggést is:

német WORT (szó)		angol WORD (szó; ejtsd: uord)		svéd ORD (szó)	német RED-e (beszéd)
v. ö.:	latin VULP-es (róka)	angol WOLF (farkas; ejtsd: uolf)		svéd ULF-r (farkas)	latin LUP-us (farkas)

Ahol csak megkaparjuk a „szabályos hangfejlődések” szilárdnak tűnő tudományos épületének fényesre csiszolt felületét, alóla mindenütt azonnal a felszínre tör az egyoldalú hangtörvények által betemetett szemantikai összefüggések tömege:

Óind: SRP (csúszik-mászik), KRM-i (féreg)
 Zend: RAP (csúszik-mászik)
 Óír: CRUIM (féreg)
 Litván: KIRM-ele (féreg)
 Görög: HERP-o (csúszik-mászik), HERP-es (kígyó, féreg), RHOM-os (szú), KARAB-os (bogár, rák), SKORP-ios (skorpió)?, SKARAB-aio (szkarabeusz)
 Latin: REP-o (csúszik-mászik), REP-tilium (csúszó-mászó), CRAB-ro (lódarázs), SERP-o (csúszik-mászik), SERP-ens (kígyó)
 Német: RAUP-e (hernyó), KREB-s (rák), KRABB-e (rövid farkú ollótlan rák), KRABB-el (kúszik, mászik), ROBB-en (kúszik, mászik)
 Francia: ECREV-isse, SKREB-is, ESCARAB-iso, EKREB-is, KARAB-iso (mind „rák”).

Összeállításunk közel sem teljes, ahhoz azonban bőven elég, hogy megállapíthassuk: a „lekopott” és teljes szóalakok – de a „kentum” és a „satem” változatok is – olyan tarka keveredésben fordulnak elő az egyes nyelvekben, hogy ezeket teljes egészükben semmiféle merev hangtör-

vénybe nem lehet belekényszeríteni. Ha tehát a szabályos hangfejlődés módszerével vizsgáljuk meg e szócsoporthot, az eredmény csak az lehet, hogy szerves egységüket több részre kell szabdalnunk, két-három rövid szósor érdekében, amelyekben kimutathatók lesznek a Grimm-féle hangváltozások, a szavak tekintélyes részét pedig félre kell dobnunk, mert nem illenek bele a sémába.

Ami pedig a „hanglekopás” kifejezést illeti, véleményünk szerint sokkal szabatosabb lenne ilyen körülmények között hangkivetésről beszélni, amely – mint láttuk – elsősorban szemantikai szerepet játszik, időbelileg azonban csak tendenciaként észlelhető.

A „B”, „G”, „D” mássalhangzók változásai

Vizsgáljuk meg ezekután a messzemenően legfontosabb, leggyakrabban előforduló mássalhangzóváltozásokat, a B, D, G hangok átmeneteit a megfelelő, rokon artikulációjú hangokba. Tanulságos lesz, ha e kérdés tárgyalásánál az indiai grammatikusok hangbeosztásából indulunk ki:

labiálisok: B, BH, P, PH, M

dentálisok: D, DH, T, TH, N

velárisok: G, GH, K, KH, N (Ng)

Tehát az indek minden csoporthoz besoroltak egy-egy nazálist is. Figyelembe véve, hogy a BH-ból V és U, a PH-ból F, a GH-ból H és J, a KH-ból az általában CH-val jelölt kemény Ĥ keletkezhet, a DH, TH pedig Z-be, S-be mehet át, a teljes hangsorozatok a következők:

labiális: B, BH, V, P, PH, F, M, U

dentális: D, DH, T, TH, Z, S, N

veláris: G, GH, K, KH, CH/Ĥ) H, N, J (Ng)

A velárisoknál két leágazás figyelhető meg. Egyrészt átmenet a labio-veláris Qu, Gu hangokba, másrészt pedig J-sítés útján a palatalizált velárisok keletkezése, amelyek átvezetnek a Č, ĎŽ és Š, SK hangokhoz. Ez utóbbi hangváltozások magyarázzák meg végső fokon a kentum-satem átmeneteket is.

Az egész rokon hangskálán végigfutó hangváltozások, egészen a kérdéses mássalhangzó eltűnéséig, jól megfigyelhetők a német „Wurm” (féreg) szó indogermán rokonságában:

<i>görög</i>	<i>breton</i>	<i>latin</i>	<i>orosz</i>	<i>német</i>	<i>angol</i>	<i>svéd</i>
BYRM-ex (hangya)	PREMF (féreg)	FORM-ica (hangya)	MURAV-jej (hangya)	WURM (féreg)	WORM (féreg)	ORM-r (féreg)

Felületesen szemlélve e szavakat, itt is „szabályos” hangváltozásokra gondolhatnánk, alaposabb tanulmányozással azonban ez esetben is megtalálhatjuk az egyes nyelvekben azokat az eltérő hangalakú változatokat, amelyek a fent ismertetett „krabbeln” összefüggéseihez hasonlóan szintén az egyes féregfajták, bogarak, csúszó-mászó állatok megkülönböztetésére szolgálnak.

Pl. görög: BYRM-ex (hangya), MYRM-ex (hangya, féregnyüzsgés)
latin: FORM-ica (hangya), VERM-is (féreg), PARV-us (görbe, megcsavarodott)
német: WURM (féreg), BREM-se (bögöly)
orosz: MURAV-jej (hangya), VERM-ije (rovarok).

Ugyanilyen, szemantikailag alkalmazott hangváltozásokat mutatnak fel a következő szavak is, amelyek közül néhányat már a hangtörvények tárgyalásánál megismertünk:

görög: ARK-ys (háló), ARACH-ne (pók), ERG-on (sző, fon)
latin: BULL-io (pezseg, forró, hullámszik), BAL-neo (fürdik),
PAL-us (mocsár, tó), PL-uo (esik az eső), FL-uo (folyik)
ófelnémet: GURT-il (öv), KRATT-o (kosár), CHREZZ-o (szekérkas),
HURD (karám, fonadék)
német: BLITZ-en (villámlik), PLÖTZ-lich (hirtelen), FLITZ-en (suhán);
BLATT (levél), PLATT (lapos), FLAD-en (lepény);
GELL-en (sivit), KEHL-e (gége), HALL-en (hangzik);
FLIEG-en (repül), FLIEH-en (menekül),
FLACK-ern (lobog, villog)

E példákban sem találjuk még a nyomait sem valamiféle időbelileg bekövetkező szabályos hangváltozásoknak.

Szintén jól megfigyelhető a mássalhangzóváltozások szemantikai vetülete a német HAU-en (csapni, ütni), HIEB (ütés, csapás), HUF (pata) szavakban is, amelyekhez azonos jelentésekkel és párhuzamos hangalakokkal a következő szavak társulnak:

szláv: KOP-iti (csap, üt) és KOP-ito (pata),
görög: KOP-to (csap, üt) és HOP-le (pata).

Ezen indogermán szavakkal azonban még korántsem merítettük ki a HAU-en, HUF összes megfeleléseit. Tovább kutatva ugyanis ismét csak arra a néhányszor már eddig is észlelt feltűnő jelenségre bukkanunk, hogy indogermán „östövek” szoros fonetikai párhuzamait más nyelvcsaládok azonos jelentésű szavaiban is megtaláljuk:

héber: AKAP (nyom) és 'AKAB (pata)
 akkád: HAP-u (lök, döf) és IKB-u (sarok, pata)
 szumér: HAB₂ (leüt, lever) és KUB₂ (üt, ver, kopogtat).

Ha a nyelvek mélyebb összefüggéseit meg akarjuk ismerni, nem elégedhetünk meg néhány nyelv egy-egy – szemantikai családjából kiragadott – szavának összehasonlításával, hanem minden számbavehető nyelvben az összes hangalakilag és jelentésbelileg egyező vagy messzemenően hasonló szóvariációt párhuzamba kell állítanunk. Ezután következhet az esetleges homonimák, szinonimák vagy véletlen egyezések elkülönítése, majd végül az egybetartozó szóbokrok kidolgozása. Ez a kombinált, szemantikai-fonetikai módszer sokkal alaposabb és átfogóbb, mint az ún. „szabályos hangváltozások” izolált vizsgálata. Segítségével messzemenően világosabb képet nyerhetünk a nyelvek valóságos összefüggéseiről. Nézzünk meg egy példát.

Az indogermán nyelvészet a görög „molybdos” (ólom) szót izoláltnak véli, amely egy ismeretlen, nem indogermán nyelvből került a görögbe. A latin „plumbum” (ólom) görög jövevényszó lenne, a német „Blei” (ólom) pedig állítólag nem függ össze a görög-latin szavakkal, hanem a „blau” (kék) szó származéka. „Wie die bleiernen Kugeln ‚blaue Bohnen’ heissen, so ist Blei ‚das blaue Metall’”, – írja Kluge etimológiai szótára. (Magyarul: Amint az ólomgolyókat ’kék babok’-nak hívják, éppúgy az ólom ’a kék fém’)

Az „ólom” szó indogermán megfelelései így festenek:

<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>ógermán</i>	<i>középfelnémet</i>	<i>német</i>	<i>szláv</i>
MOLYB-dos	PLUMB-um	⁺ BLIW-a	BLI,genit.BLIW-es	BLEI	OLOV-o

Vagyis e nyilvánvalóan összetartozó szavakat szétszaggatják, mert nem mutathatók ki bennük a hangtörvényekben lefektetett szabályos hangváltozások. Ugyanilyen megfontolások alapján a görög „morphē” (alak, forma) és a latin „forma” (u.az) összefüggését is nagyon kétségesnek tartják, legfeljebb metatézisre gyanakodnak – ami ez esetben a szó teljes megfordulását jelentené –, mert itt sem alkalmazkodnak a hangkülönbségek a Grimm-törvények követelményeihez.

De így van ez több más, hasonló hangalakú görög és latin szó esetében is.

görög: MORPH-e (forma);	latin: FORM-a (forma)
MOLYB-dos (ólom)	PLUMB-um (ólom)
MYRM-idon (ijedtség)	FORM-ido (ijedtség)
MYRM-ex (féregnyüzsgés)	VERM-is (féreg)
BYRM-ex (hangya)	FORM-ica (hangya)

A görög M-nek egyszer F, máskor P, avagy éppen V felel meg a latinban. Semmiféle merev hangfejlődési törvényszerűséget sem észlelhetünk tehát, hanem csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a latinban a szőkezdő labiális hangok, a göröghöz viszonyítva, minden bemutatott szóban elmosódottabb, zöngétlenebb hangalakokat vettek fel. Azaz a nyelvi tények csakis azt engedik meg, hogy a latinban a labiális hangok esetében a gyengébb artikuláció irányába mutató tendenciáról beszélhessünk.

Itt egy kis kitérőt kell tenünk. Felettébb érdekesek ugyanis a „molybdos”, „plumbum” és a „morphe”, „forma” szavak távolabbi összefüggései is. Minden jel arra mutat, hogy végső soron a szumér „alam” (faragott oszlop, alak, forma, szobor) szóra vezethetők vissza, amely „ba’alam” alakban is előfordul. Ennek egyeztetését a magyar „bálvány” szóval, amelynek „kapu-bálvány” jelentése is van, a katedra-nyelvészet is elfogadhatónak tartja – természetesen csak jövevény-, illetve vándorszóként. Az R hangot felmutató görög-latin alakok pedig a szumér „bar” (épít, alkot, képez, tesz, alakít, formál) és „amar₂” (alak, forma) szavak tanúsága szerint szintén ide tartoznak és nem egyebek, mint közel szinonim L-R variációk.

A „molybdos”, „plumbum”, „Blei”, „olovo” szavak esetében közvetlen úton nem mutatható ki az „alam”, „ba’alam”-mal való összefüggés, mert a szumér szó „ólom” jelentéssel nem dokumentálható. Hogy ennek ellenére mégis párhuzamba állítjuk e szavakat, arra több nyomos okunk van.

Először: A magyar ÓLOM, vogul WÖLÉM (ólom), osztják OLN3 (ólom), cseremisiz BULN-ə (ólom) szavak, amelyeket – annak ellenére, hogy a Benkő-féle történeti-etimológiai szótár a szláv OLOV-o (ólom) szótól független, önálló fejlődés eredményeinek tartja őket – véleményünk szerint nem választhatjuk el az indogermán „Blei” (ólom) szavaktól. Ez kissé sok volna a véletlenekből, már csak az alább ismertetendő további összefüggések miatt is. Ezek a párhuzamos hangalakú indogermán-finnugor nevek egyértelműen arra vallanak, hogy mindkét nyelvcsalád egy közös ősi forrásból merítette „ólom” jelentésű szavait.

Másodszor: Az „ólom” Deimel által megadott szumér neve, ANNA (v. NAGGA, NIGGI), bizonyíthatóan hibás értelmezés. Alapja ugyanis egy újasszír szöszedet, ahol szumér ANNA = asszír ANAKU (ólom) áll. Az asszír szó Kr.e.-i I. évezredbeli „ólom” jelentése azonban nem vetíthető vissza minden további nélkül a 3. évezredbe, mert egyrészt közzismert, hogy sok nyelv nem különbözteti meg az ónt és az ólmot, másrészt pedig Kr.e. 2100 körüli, a III. Ur-i dinasztia korából származó eredeti szumér szövegek szerint a bronz előállítására rézen kívül az AN-NA és a SU/G/ -GAN (antimon?) nevű fémeket használták. Egy GIBIL tűzistenhez szóló kétnyelvű himnuszban, ahol kifejezetten a bronz előállításáról van szó, szintén ez áll:

szumér szöveg: „urudu anna” – „keversz össze”
akkád szöveg: „sa eri u anaki” – „keversz össze”.

Márpedig az ólmot sohasem használták bronzkészítésre, de az ónt igen. A szumér „anna” tehát nem „ólom”, hanem „Zinn”, azaz „ón”. Az ólom eredeti szumér jelentését ezek szerint nem ismerjük.

Harmadszor: Egész Elő-Ázsiában – már a kőrézkor idején is – igen elterjedt volt az ólomból öntött kis emberalakú idolk használata. Számtalan ilyen kis figurát találtak, amelyeket a sírleletek tanúsága szerint nyakba akasztva viseltek. (Gentner, Gropengiesser, Wagner: Blei und Silber in ägäischen Raum.) A könnyen és gyorsan önthető ólomból készültek tehát az első, mondhatnánk már tömegcikként gyártott fémtárgyak, az emberalakú kis bálványok, amulettek. Az anyag neve pedig igen gyakran átmegegy a belőle készült jellegzetes tárgyra, különösen akkor, ha a tárgy újdonság. De még manapság is, több évezredes fémművészeti tradíciók birtokában, egyszerűen aranyat, ezüstöt emlegetünk aranypénz és ezüstpénz helyett, rezesbandának nevezzük a rézből készült hangszereket használó fúvószenekart, acélnak hívjuk az acélból előállított késköszörülő eszközt, „vasaljuk” a ruhát, de a lovat is, sőt – pontosan a kérdéses „ólom” = „bálvány” analógiájára – bronzokról beszélünk, ha kisebb szobrocskákról van szó. Ide tartozik azonban maga a „szobor” szavunk is, amely nem valamiféle „kerítés, lécz, állvány” jelentésű délszláv szó átvétele – mint nyelvészeink tanítják –, hanem egyenesen „bronz”-ot jelent: szumér ZABAR = „Bronze” (bronz). Ebbeli véleményünkben megerősít bennünket az is, hogy az „anyag” = „jellegzetes készítmény” szemantikai analógiája már a szumér nyelvemlékekben kimutatható, többek között éppen a ZABAR szó esetében is, amelynek „Spiegel” (tükör) és „Keule” (buzogány) jelentései is vannak, mert ezek a tárgyak a szuméroknál általában bronzból készültek. Ugyancsak ezt az analógiát tükrözi a nemzetközi PÁNCÉL szó: szumér BAR-ZIL, akkád PARZILL-u = „Eisen”, azaz „vas”. (V.ö. a magyar „vasas” = „páncélos katona” kifejezéssel is.) E nyelvi összefüggések ismeretében csak mosolyogni lehet Kluge erőlködésén, aki a német „Panzer” szót a latin „pantex”-ből vezeti le, melynek jelentése „Wanst, Bauch”, azaz „has”. Azzal érvel, hogy a páncél a hasat, illetve átvitt értelemben a „testet” védi. E valószínűtlen egyeztetés hátterében megint csak az a törekvés bújkodik meg, hogy a hangtörvények értelmében a német Z hangnál mindenáron „indogermán alapfokozatú” T-t igyekeznek kimutatni.

Negyedszer: A nemzetközi AMUL-ett szó, amelynek végső forrása ismeretlen, szintén visszavezethető a szumér ALAM, BA'ALAM hangalakokra, jelentésben pedig messzemenően megegyezik e szumér szavakkal.

Ötödször: A párhuzamos hangalakú szumér ALUM szó, amelynek jelen-

tése „Ofen zum Brennen von Ziegeln und zum Schmelzen von Metall” (Magyarul: „téglaégetésre és fémolvasztásra szolgáló kemence”) Ez a szumér szó „olvad” szavunknak az „ólom”-mal való összefüggésére mutat, nevezetesen arra, hogy az „ólom” eredetileg „olvadt”, „olvasztott” jelentést hordozhatott. Ezzel kapcsolatban utalunk arra a feltűnő párhuzamra is, amely viszont az „ón” indogermán megnevezései és egy másik, szintén „Ofen” (kályha, kemence) jelentésű szumér szó között jelentkezik:

<i>latin</i>	<i>óangol</i>	<i>óskandináv</i>	<i>ófelnémet</i>	<i>német</i>	<i>szumér</i>
STANN-um (ón)	TIN (ón)	TIN (ón)	ZIN (ón)	ZINN (ón)	TIN-ur, DIN-ig (kályha, kemence)

E kérdés további vizsgálatokat igényel.

A fenti megfontolások alapján a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel kimondhatjuk, hogy az indogermán és a magyar-finn nyelvek „ólom” jelentésű szavai a szumér nyelvre vezethetők vissza.

Együttal – reméljük – azt is sikerült röviden, vázaltszerűen bemutatnunk, hogyan alkalmazható a komplex szemantikai-fonetikai módszer a nyelvhasználati vizsgálatoknál.

Hangkereszteződés, polarizáció

Az egyik artikulációs csoportból a szomszédos helyen képzett mássalhangzóba való átmenetet nevezzük hangkereszteződésnek. Pl. velárisból dentálisba: G-D vagy K-T. Efféle hangváltozások az óceániai nyelvekben közönségesek, de Európából sem hiányoznak. Az angolban pl. CL gyakran TL-nek, GL pedig DL-nek hangzik: CLEAR (tisza) helyett TLEAR-t, GLORY (dicsőség) helyett DLORY-t ejtenek. Dentálisokból labiálisokba való átmeneteket pedig az oroszban találunk, ahol az idegen szavakban előforduló szókezdő TH rendszeresen F hanggá válik: THOMAS (TÁ-MÁS)-FOMA (Tamás), THYMIAN-FIMIÁN (kakukfű). Magának a görög THETA betűnek az orosz neve is FITA.

Polarizációról akkor beszélünk, ha a szájüregben legelől képzett labiálisok a leghátul keletkezett veláris hangokkal váltakoznak.

Az indogermanisztika a nyelvhasználati vizsgálatoknál számol is a kereszteződés és a polarizáció jelenségeivel. Minden további nélkül összevetik pl. az óind GHARM-a, (meleg) a görög THERM-os (meleg) és a német WARM (meleg) szavakat, amelyekben a G, TH, W váltakozását szabályos hangátmeneteknek tekintik. Nem akarjuk vitatni, hogy néha ilyen extrém hangváltozások is előfordulnak. A legtöbb hasonló esetben azonban bizonyíthatóan ősi szinonimákról és nem hangátmenetekről van szó. Igen gyakran találkozunk egy-egy alapfogalom megnevezésénél

olyan párhuzamos jelentésű szavakkal, amelyek hangalakjai csak kezdő mássalhangzóikban térnek el egymástól, míg a többi hangok messzemenően megegyeznek. Ezek a kezdő hangok pedig két, sőt nem ritkán három különböző artikulációs körbe tartoznak. Egy ilyen példát az indogermán féregneveknél már láttunk, ahol az egyik szócsalád a „k-r-m” (k-r-b), a másik pedig a „b-r-m” (f-r-m, w-r-m) mássalhangzózázra épült. Pl.: latin VERM-is (féreg) és CRAB-ro (lódarázs). Ezekhez most hozzátehetjük a latin TERM-is (szű) szót, mint a harmadik artikulációs kör képviselőjét. Ugyanígy a féregnevek alapszavai „görbülés, tekeredés, nyüzsgés, forgolódás” jelentéssel szintén mindhárom artikulációs körből kimutathatók: latin PRAV-us (görbe, megcsavarodott), FERV-eo (nyüzsgő, pezseg, forr), CURV-o (görbít, hajlít, hajlik), TURB-o (forog, forgat). Azonos típusú szinonimákat találhatunk a szemita nyelvekben is:

Akkád:

BARAM-u (forgat), BURB-ilati (sáskarajok)
 ȚAR-û (ás, forgat), ȚARB-u (fordítóeke), ȚARUB-u (egy fajta rovar)
 ŠÊR-u (hajlít), ŠÊR-u (kígyó), ZÂR-u (görbít), ZIRB-abu (hangya),
 TÂR-u (fordul), TUR-zu, TARM-ažu (egy nagy pillangó)

Mindezen indogermán és szemita szavak végső fokon a következő szumér szavakra vezethetők vissza:

BAR (meghajol), BARUN (hangya)
 BURU₃ (görbület), BUR₅-ĥu (egy fajta sáska)
 MAR (egy fajta féreg), MARUN (hangya), MER (skorpió)
 (v.ö. szumér: BARUN és MARUN; görög: BYRM-ex és MYRM-ex)
 GAR (meghajol), GUR (forgat), GIR₂ (skorpió)
 HAR (görbül, tekeredik), ȚARUB (egy fajta rovar)
 ŠUR (hajlít, hajlik), ŠURIN (tücsök), ŠURIN₂ (egy hangya fajta)
 DAR (forgat, görget, fordulat), TAR (hajlik, tüske)

Az ilyen összefüggések miatt nem tanácsos azonos vagy igen közelálló jelentésű szavak különböző artikulációjú mássalhangzókkal kezdődő, de egyébként párhuzamos hangalakú variációit összekeverni, mert ezzel a legtöbb esetben csak zűrzavart idézünk elő. Sokkal célravezetőbb, ha az ilyesfajta változatokat külön-külön, az egyes artikulációs körök szerint csoportosítva vizsgáljuk meg. Így az előbb említett indogermán egyeztetés (GHARM-a, THERM-os, WARM; magyarul: „meleg” esetében is minden valószínűség szerint szinonimákkal állunk szemben:

szumér BAR (a tűz égése) – (v.ö. magyar PAR-ázs)
 BIL (ég, meleg lesz) – (v.ö. magyar FŐL, FŰL-ik)
 MEL (ég, meleg lesz), MELAM (fény, ragyogás) – (v.ö. magyar MEL-eg, VILLAM)

GAR (fény, tűz), GIR₄ (kályha), GIRIM (tüzesen fénylő) – (v.ö. magyar GYER-tya)
 GIL₃ (meggyújt) – (v.ö. magyar GYÚL-ik)
 DAL (láng, forróság, parázsban gazdag), DILIM₂ (kályha, kemence) – (v.ö. magyar DÉL)

Metatézis, a szótagok megfordulása

A vokalizáció és a mássalhangzóváltozások jelentéstani szerepének áttekintésekor már röviden rámutattunk arra, hogy a nyelvészet több esetben olyankor is hangátvetést tételez fel, amikor valójában csupán magánhangzókiesésről vagy szemantikai jellegű mássalhangzó-átmenetről van szó.

Véleményünk szerint magánhangzó-átvetésekről aligha beszélhetünk, mert a DURCH – THROUGH-féle (át, keresztül) változatok minden esetben nem hang-, hanem hangsúlyáthelyezés következményei.

A mássalhangzók metatézise azonban elég gyakran előfordul a nyelvekben. Eltekintve tisztán fonetikai okoktól, mint pl. nyelvbotlások – a német WESPE (darázs) és WEPSE (darázs) – vagy hibás artikuláció, valódi metatéziseknek csak azokat az eseteket tarthatjuk, amikor a szótövek megfordításáról van szó.

Pl.	<i>görög</i> SKEP-os (néz)	<i>ófelnémet</i> SCOUW-on (néz)	<i>német</i> SCHAU-en (néz)	<i>héber</i> Š-K-P (néz)
latin:	SPEC-o (néz)	SPEH-a (fürkész)	SPÄH-en (fürkész)	S-P-H (fürkész)

(Az „S-elővetés” nem tartozik a tőhöz, hanem bővítés eredménye.)

Nem igazi metatézisek azonban a következő szópárok:

<i>görög</i> SKIRT-ao (ugrik)	<i>latin</i> GRAD-us (lépés)	<i>orosz</i> GRJAD-u (lép)	<i>német</i> SCHREIT-en (lép)	<i>héber</i> J-R-D (lemegy)
TRECH-o (megy)	TRAC-tus (vonulás)	DOROG-a (út)	STRECK-e (útszakasz)	DEREG (út)

E látszólagos metatézisek – amelyek ez esetben a szavak teljes tükörfordításait jelentenék – azzal az előbb már említett jelenséggel függenek össze, hogy a nyelvekben sokszor a három fő artikulációs körnek (B, D, G) megfelelő szinonimákat találunk.

A fenti szavaknál a szumér GIR_3 (láb, lépés, út, megy) és DIR, DIRIG (megy, vonul, út, hajt, űz, áthalad) szinonim jelentéseivel van dolgunk. A metatézis látszatát az kelti, hogy a GRAD-us és társai esetében a GIR_3 alaptő DU_3 (tesz, csinál) segédigével képzett bővített alakjával állunk szemben: GIR_3-DU_3 = „lépést tenni”. Ugyanígy a TRAC-tus-féle változatok őse a DIR tőszó AG (tesz, csinál) segédigével bővített alakja, DIR-AG, amely a szumér magánhangzó-harmóniának megfelelő magashangú változtatásban már magában a szumér nyelvben is előfordul: DIRIG = „utat tenni, utat járni”. E kérdéssel a következő fejezetben bővebben foglalkozunk.

Valódi metatézisek tehát csak egyszótagú tőszavak megfordítása útján keletkeznek.

- Pl. latin: PEC-us (juh, aprómarha) és CAP-ella (kecske)
VACC-a (tehén) és CAB-allus (ló)
FUG-o (elűz) és CAP-io (megfog)
német: BOCK és HAB-er (kecskebak)
PACK-en (megragad) és KAP-ern (elkoboz, kalózkodik)
SCHIFF (hajó) és FISCH (hal)
magyar: KAP és FOG
MAG és GUM-ó
BOG és GÖB
szumér: BAG (megragad) és GAB (kap, megkap)
BAD (nyit) és DAB (bezár)
 GUM_2 (széttép) és MUG (széttép).

Mint e példákból látható, a metatézisek is elsősorban szemantikai jellegűek: részben szinonimák, részben pedig új, néha hasonló, néha azonban éppen ellentétes jelentésű szavak képzésére szolgálnak.

A nyelvek kialakulásának, fejlődésének jobb megértése szempontjából különösen a legutóbb említett esetek fontosak, amikor a szó megfordulásával annak jelentése is az ellentétesbe csap át. Arra vallanak ugyanis, hogy az ember már a legősibb időkben is tudatosan és ésszerű módon alakította ki, formálta nyelvét. A különféle hangváltozások eddig megismert, túlnyomórészt szemantikai szerepet játszó esetei egyébként ugyanezt bizonyítják: a rokon artikulációjú hangokat nem a „nyelvek”, de nem is valamiféle „nyelvszellem”, hanem maguk a nyelveket kialakító és továbbfejlesztő emberek alkalmazták – logikus módon – a rokon fogalmak

jelölésére, illetve megkülönböztetésére. Ez az egyszerű és ésszerű magyarázata a hangváltozásoknak, semmi más.

Végül röviden meg kell említenünk egy írástörténeti körülményt, amely nagy valószínűséggel szintén szerepet játszott bizonyos, metatéziszekhez hasonló jelenségek létrejöttében. Ismeretes, hogy a szumér és az akkád ékírás balról jobbra haladt, a Kr.e.-i 2. évezredben kialakult nyugati-szemita betűírások pedig jobbról balra, illetve pontosabban mondva kezdetben soronként váltakozó irányban, „ökörszántásszerűen” (bustrophaedon). Ékírásos szövegek másolásánál, átírásánál ennek következtében gyakran előfordulhattak szótagsorrendbeli tévedések, elírások; annál inkább, mert ismeretes, hogy a szumér szövegekben is gyakran találkozunk ilyen szótagcserékkal. A LU₂-GAL (király) szót pl. igen sokszor GAL-LU₂ sorrendben írták. Ilyen szótagfelcserélési hibák eredményei lehetnek esetleg az S-elővetések bizonyos formái is, nevezetesen olyan szóalakoknál, mint pl. a német SPUR (nyom), de PIRSCH-en (nyomoz) vagy FERS-e (sarok), de SPOR-en (sarkantyú). E kérdéseket érdemes lenne alaposan megvizsgálni.

Összefoglalás

A legfontosabb hangváltozások e rövid áttekintése egyértelműen azt bizonyítja, hogy a nyelvfejlődésben sem a magánhangzók, sem pedig a rokonképzésű mássalhangzók változásai nem értelmezhetők időbeli folyamatként, hanem azokat egyrészt nyelvtani célokat szolgáló, másrészt pedig párhuzamos, rokonjelentésű szavakat kialakító, tudatos ésszerűséggel alkalmazott szemantikai jelenségekként kell értékelnünk. *E felismerésből elkerülhetetlenül következik, hogy az összehasonlító nyelvészetben eddig alkalmazott, kizárólag az ún. „szabályos” hangváltozásokon alapuló etimológiai módszer nem elégséges a nyelvek valóságos kapcsolatainak átfogó vizsgálatára. A szemantikailag szorosan összetartozó szócsaládokat ugyanis ez a módszer részekre bontja, s csak egy-egy szűk vetületüket tudja megragadni és párhuzamba hozni egymással. Új, minden tekintetben komplex nyelv kutatási módszerre van tehát szükség, amely nemcsak az időbeliségre ügyel, hanem elsősorban azt keresi, hogy az azonos vagy nagyon hasonló hangalakú szavak jelentései mennyiben felelnek meg egymásnak az egyes nyelvekben. Ilyen kombinált, szemantikai-fonetikai módszer segítségével lehetővé válik a jelentéseikben szorosan egybetartozó szócsoportok behatóbb vizsgálata, de a hangalakban megegyező vagy igen hasonló homonímiák, homeofóniák jobb elkülönítése is.*

Valóban komplex etimológiai vizsgálatokat azonban, mai történelmi, kultúrtörténeti és nyelvtörténeti ismereteink birtokában csak úgy folytathatunk, ha nem maradunk meg a XIX. sz.-ban megállapított nyelvcsalá-

dok határain belül, hanem az első fejezetben ismertetett régészeti leletek nyelvi vetületeit is megkíséreljük feltárni. Ezért vonjuk bele vizsgálatainkba a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládokon – az indogermán, szemita, magyar-finn nyelveken – kívül az egyetlen kielégítően ismert ősi elő-ázsiai nyelvet, a szumért is. Tudatában vagyunk annak, hogy az ezirányú kutatásoknak még csak a legelején állunk. Azt sem hisszük, hogy tévedhetetlenek vagyunk. Az előbb vázolt kombinált szemantikai-fonetikai módszer alkalmazásával azonban már eddig is olyan meglepő és váratlan tömegű egyezésekre bukkantunk a szumér nyelv és a fent említett három nyugat-eurázsiai nyelvcsalád nyelvei között, amelyek semmi esetre sem lehetnek véletlenek. Ezek a tömeges párhuzamok meggyőztek bennünket arról, hogy helyes úton járunk.

A következő fejezetben előzetes ismertetést adunk a szemita, indogermán és a szumér nyelvek között található, gyakran a legkisebb részletekbe menő egyezésekről.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Atlas linguistique de la France.

Benkő, L. (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III. 1967-1976.

Berneker, E.: Slavisches etymologisches Wörterbuch, A-M. 1908-14.

Deimel, A.: Šumerisches Lexikon, II. Teil, Vollständige Ideogramm-Sammlung 1-4. Band, 1928-1933.

Deimel, A.: Šumerisches Lexikon, III. Teil, 1. Band, Šumerisch-akkadisches Glossar, 1934.

Deimel, A.: Šumerisches Lexikon, III. Teil, 2. Band, Akkadisch-šumerisches Glossar, 1937.

Gentner, W., Gropengiesser, H., Wagner, G.A.: Blei und Silber im ägäischen Raum (Mannheimer Forum, 1979/80, 143-215. old.)

Kluge, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21. Auflage, 1975.

Schrader, O.: Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1883.

Trubetzkoy, N.S.: Gedanken über das Indogermanenproblem. (Acta linguistica I., 1939.)

AZ INDOGERMÁN ÉS A SZEMITA NYELVEK SZUMÉR PÁRHUZAMAI

Az indogermán, a szemita és a szumér nyelvek esetleges kapcsolatainak gondolata akkor merült fel bennünk, amikor a régészet újabb elő-ázsiai, európai és nyugat-ázsiai eredményeinek láttán (l. az 1. fejezetben) kibontakozott előttünk az újkőkori, kőrézkori és korai bronzkori elő-ázsiai műveltségek meghatározó szerepe egész Nyugat-Eurázsia kultúrájának, civilizációjának fejlődésében. A régészetileg szinte mindenütt kimutatható elő-ázsiai hatások, kisugárzások, sőt számos helyen tömeges gyarmatosítások ismeretében nem tudtuk elfogadni a nyelvészet ama megállapítását, amely szerint a szumér nyelv jelentéktelen szigetnyelv lett volna, és a nép maga, a történészek véleménye alapján, már az óbabiloni korban teljesen felszívódott volna a beáramló szemita hullámokba.

Nem meggyőző ez a kényelmes álláspont már csak azért sem, mert a szumér nép Kr.e. 2000 körül egyszerűen nem lehetett elhanyagolható mennyiség. A szumérok – a legóvatosabb időrendi számítások, az ún. rövid kronológia szerint is – kb. Kr.e. 3600-tól 2000-ig éltek és uralkodtak Mezopotámiában. Számuk már eredetileg sem lehetett elenyésző, mert néhány száz, de még néhány ezer ember sem lett volna képes azokat a gigantikus folyószabályozási és csatornázási munkálatokat elvégezni, amelyeknek megléte már a Kr.e.-i 4. évezred közepén régészetileg dokumentálható. Gondoljuk meg ezzel kapcsolatban azt is, hogy a Tigris és az Eufrátesz a Duna nagyságrendjébe tartozó folyók! Véleményünk szerint ez nem olyan kicsiség, amely felett felületes kézlegyintéssel napirendre lehetne térni, mint ahogy a történettudomány és a nyelvészet teszi.

Ha – igen-igen óvatosan – a 3600 körül bevándorolt szumérok számát csak 20.000-re tesszük is, akkor e népesség Kr.e. 2000-ben – átlagban 200 évenkénti megkettőződést véve alapul – több mint 5.000.000-nyi embermennyiséget jelentett (l. az 1. fejezet 45-46. oldalát is). Ekkora tömeg pedig nem szívódhat fel rövid 2-300 év alatt. Hangsúlyozzuk, számítási példánk a lehető legalacsonyabb feltehető létszámból indul ki, mert pl. egyedül Urukban már Kr.e 3400-3300 körül olyan monumentális építkezéseket mutatott ki a régészet, amelyeket csupán néhány ezer ember, a földművelés és a folyamatos, létkérdést jelentő, állandóan ismétlődő gátjavítási, –karbantartási munkálatok mellett megmaradó csekély szabad idejében, semmi esetre sem tudott volna megvalósítani. Ráadásul az ásatási rétegek azt is megmutatták, hogy a templomok, paloták, házak tekintélyes részét általában 40-50 évenként újjá kellett építeni, mert az égetetlen, csupán a napon szárított agyagtéglák idővel szétporladtak. Láthatjuk, előző számítási pél-

dánkban bizonyos nem túloztunk, hanem ellenkezőleg, jóval alacsonyabb számú bevándorló szumért tételeztünk fel, mint amennyien azok – minden számbavehető adat szerint – valójában voltak. Ezek a meggondolások nem éppen arra engednek következtetni, hogy a szumér nép elhanyagolható, csekély mennyiségű népecske lett volna.

A szumér nyelvet jelentéktelen szigetnyelvként könnyedén félretoló nyelvészek pedig nem veszik figyelembe azt az eminens fontosságú – és sokezerszeresen dokumentálható – tényt, hogy ez a nyelv több mint 1500 éven keresztül egyeduralkodó szerepet játszott egész Elő-Ázsiában, éspe- dig mind a művelődés, a tudományok, a vallási kultuszok, az irodalom, a kereskedelmi érintkezések terén, mind pedig a különböző szervezett ál- lamalakulatok központi, birodalmi nyelveként. A Közel-Kelet minden feltárt ősi városában – Kis-Ázsiától Perzsiáig – a helyi nyelvek emlékein kí- vül tömegesen kerülnek elő a szumér nyelvű agyagtáblák is. Láttuk már, hogy még Erdélyből, Tatárlakáról is ismerünk ilyeneket. Sőt még a szu- mérok politikai hegemoniájának végleges megszűnte után is, további jó másfél évezreden keresztül, egészen a Kr.e.-i 1. évezred közepéig, a val- lási kultusz és a tudomány nyelve a szumér maradt; pontosan ugyanúgy, mint a középkori Európában a latin. E ténnyel kapcsolatban feltétlenül emlékeztetnünk kell azokra az igen jelentős nyelvi hatásokra, amelyeket a latin a mai európai nyelvekre gyakorolt. Miért lett volna ez másképpen a szumér nyelv esetében? Különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a szumér kultúra és a környező barbár területek művelődési állapo- ta között jóval nagyobb volt a különbség, mint a Római Birodalom és az akkori Európa egyéb régiói között, valamint, hogy a latin nyelvi hatások csak mintegy 500 éven át befolyásoltak nagyobb területeket, a szumér nyelv pedig 1700 évig folyamatosan hatott.

E meggondolások alapján csak egy következtetésre juthatunk: ilyen körülmények között a szumérról mint jelentéktelen szigetnyelvről beszél- ni, az egykorú írásos és egyéb régészeti, kultúrtörténeti emlékekkel bizo- nyítható történelmi tények igen nagyfokú semmibe vételét jelenti.

Az elmondottakból következően helyezkedünk arra az elvi álláspontra, hogy széleskörű, alapos, az egyes nyelvcsaládok közötti kapcsolatokra is ki- terjedő nyelvhasználati vizsgálatokat – mai művelődéstörténeti ismereteink mellett – csakis az ősi elő-ázsiai nyelvek, ezeken belül pedig elsősorban az elég jól ismert szumér nyelv bekapcsolásával lehet eredményesen folytatni. Szilárd meggyőződésünk, hogy egy ilyen kísérlet még akkor sem lenne tel- jesen hiábavaló, ha semmi pozitív eredményre sem vezetne. Ez esetben leg- alább annyit nyerhetnénk, hogy határozottan kimondhatnánk: ez az út jár- hatatlan és a paleolingvisztikai kutatásokat más irányban kell folytatnunk.

Az eddigi nyelvészeti ellenvetések ugyanis korántsem objektív, min- den részletre kiterjedő, lelkiismeretes kutatások eredményeiből származ-

nak, hanem kivétel nélkül minden esetben a hangtörvények és a szabályos hangváltozások semmivel sem bizonyított merev, időbeli felfogásából erednek és – úgyszólván minden közelebbi vizsgálat nélkül – apriorisztikusan tagadnak mindennemű kapcsolatot a szumér és a ma beszélt nyugat-eurázsiai nyelvek között; mindössze néhány ún. „nemzetközi vándorszó” szumér eredetét hajlandók elismerni. Ilyesféle steril tagadást azonban távolról sem tekinthetünk bizonyítéknak, már csak azért sem, mert a tapasztalat megtanított bennünket arra, hogy semmilyen „megállapítást” ne fogadjunk el mindaddig, míg a gyakorlatban nem ellenőriztük valóságos fajsúlyát.

Mi tehát – az ellenvetések megalapozatlanságának feltárása után – a gyakorlatban vizsgáljuk meg: találhatók-e kapcsolatok a szumér, az indogermán, a szemita és a magyar-finn nyelvek között.

Kutatásainkban A.Deimel „Šumerisches Lexikon” című művét használtuk. Az előző fejezetben már érintettük a szumér szavak átírásának bizonytalanságára és Deimel művének elavultságára vonatkozó megfontolásokat. Mégis Deimelre támaszkodtunk, mert egyrészt azt valljuk, hogy ezekre a vitás kérdésekre is a tapasztalatnak kell megadni a választ, másrészt pedig Deimel művénél jobb munka máig sem áll rendelkezésünkre. Az olvasóra bízunk, hogy e fejezet tanulmányozása után eldöntse, milyen bizonytalanok a szumér szóátírások és mennyiben elavult Deimel szumér lexikonja.

Vizsgálataink eredetileg elsősorban a szumér és a magyar nyelv esetleges párhuzamainak felderítésére irányultak. Az indogermán nyelvekkel csak másodlagosan, a magyar nyelv számtalan szláv, német, latin, görög stb. jövevényszavának kérdésén keresztül kerültünk közelebbi kapcsolatba.

Feltűnt ugyanis, hogy ezeknek a jövevényszavaknak szinte minden esetben szumér párhuzamai vannak, míg indogermán viszonylatban igen gyakran csak abban az indogermán nyelvben – legfeljebb nyelvcsoportban – fordulnak elő, amelyből a magyar állítólag átvette őket. Legfőképpen vonatkozik ez a megfigyelés szláv jövevényszavainkra, de a bajor-osztrák tájnyelvből származtatott magyar szavaknál is igen gyakran megállapítható.

Ilyen körülmények között szükségszerűen ki kellett terjesztenünk vizsgálatainkat az indogermán nyelvekre is. Elsősorban arra igyekeztünk feleletet kapni, hogyan alakult ki az indogermán nyelvcsalád, és hogy milyen alátámasztása, bizonyítékai vannak a Grimm-féle hangtörvényeknek, valamint az ezekből levezetett szabályos hangváltozások nyelvészeti axiómájának. E „szabályos hangváltozások” érvényességét ugyanis már eleve, alapvető logikai megfontolásokból következően, egyszerűen nem tudtuk elfogadni. A különböző nyelvek különféle hangfejlődési törvényeinek tézise ti. – ha ezt a feltételezést ésszerűen, az utolsó konzekvenciáig

végiggondoljuk — csak egy következtetésre vezethet: arra, hogy minden ősi törzsnek meg kellett lennie a maga külön „nyelvi” istenének vagy ha tetszik, demiurgoszának, akik — számunkra kifürkészhetetlen okokból — előre meghatározott, törzsenként azonban mégis különböző szabályok szerint, évezredekken keresztül irányították — sőt irányítják ma is — az egyes nyelvek hangtani fejlődését. Mi az ilyen démonokat az okkultizmus körébe utaljuk, mert meggyőződésünk szerint semmi keresnivalójuk sincs a tudományos nyelvészetben.

Ezen elvi meggondolásokon kívül azonban a 3. fejezetben megismerhettünk számos igen nyomós konkrét, gyakorlati-nyelvészeti ellenvetést is a Grimm-törvények és a szabályos hangfejlődés nyelvészeti dogmáját illetően.

Mint a 2. fejezetben láthattuk, az önálló, közös származású indogermán nyelvcsalád XIX. sz.-i elmélete nem bizonyítható, és manapság már maga az indogermanisztika — pontosabban mondva mérvadó reprezentánsainak tekintélyes hányada — sem vallja. A legtöbben az indogermán nyelveket csupán nyelvtani és nyelvstruktúrabeli közösségként értékelik. Kialakulásukban a szemita, a finnugor és bizonyos kaukázusi nyelveknek tulajdonítanak elsőrangú szerepet. A legelterjedtebb felfogás szerint e nyelvcsaládok érintkezési zónáiban komplikált nép- és nyelvkeveredési folyamatok útján alakultak ki az indogermán nyelvek. Tehát az indogermán nyelvek esetében tulajdonképpen csak areális nyelvszövetségekről lenne szó. Már előljáróban utalunk arra, hogy saját vizsgálataink is ebbe az irányba mutatnak.

A szemita nyelvekkel kapcsolatban nem szükséges külön bizonyítanunk, hogy ezek igen mélyreható elő-ázsiai — elsősorban szumér — hatásoknak voltak kitéve, már kialakulásuk kezdetei óta. Ez közismert tény. A szumér és a szemita nyelvek szókinsének tömeges egyezései napnál világosabban jelentkeznek minden szumér, akkád vagy asszír-babiloni nyelvemlékben. Mást nem is várhatunk, hiszen a szemita nyelveken beszélő népek már az ősidők óta Mezopotámia közelében éltek és későbbi műveltségüket teljes egészében a szuméroktól vették át, sőt igen nagymérvű ismételt szumér-szemita népkeveredések is végbementek Mezopotámia térségében. Másrészt pedig az utóbbi évtizedek nyelvészeti kutatásai kimutatták, hogy a szemita nyelvek az indogermán nyelvcsalád kialakulásában igen jelentős mértékben résztvettek. Az indogermanisztika megállapítása szerint a fent említett nyelvcsaládok közül a szemitákkal mutathatók ki a legmélyrehatóbb és legszerveesebb kapcsolatok,

✱ Mindezen nyelvészeti, történelmi és kultúrtörténeti felismerésekből szinte önkéntelenül következik az a meggondolás, hogy a szumér, a szemita, az indogermán, a finnugor és a kaukázusi nyelveknek eredetileg egymás között is valamiféleképpen kapcsolatban kellett állniok. Elsősor-

ban ezért tartottuk szükségesnek megvizsgálni, hogy ilyen globális nyelvi összefüggések valóban kimutathatók-e, és ha igen, milyen mértékben.

Ezirányú megfigyeléseink eddigi eredményeinek részletes ismertetése e tanulmány keretében nincs lehetőségünk, ezért csak az indogermán és a szemita nyelvekben található legjellegzetesebb és legfeltűnőbb szumér párhuzamok rövid, vázaltszerű tárgyalására szorítkozunk, a kaukázusi nyelvek bevonásától pedig ezúttal eltekintünk. A magyar és az egyéb finnugor-szumér összefüggéseket a következő fejezetekben külön mutatjuk be.

Elöljáróban ismerjünk meg nyelvenként néhány tucatnyi egyszerű, lexikális megfelelést, először az indogermán-szemita, majd az indogermán-szumér nyelvek között, végül pedig hármas párhuzamokat mutatunk be a szemita, indogermán és a szumér nyelvek közös szavaiból.

Görög-héber szópárhuzamok

<i>görög</i>	<i>héber</i>
1. BOM-os (oltár)	BAM-a (oltár)
2. HEDON-e (öröm)	'EDEN (öröm)
3. OTHON-e (vászon)	ETHUN (vászon)
4. OIN-os (bor)	JAJIN (bor)
5. AGEIR-o (összegyűjt)	AGAR (gyűjt)
6. AGOR-azo (vásárol)	AGAR (vásárol, bérel)
7. AUL-e (lakás, udvar)	OHEL (lakás, sátor)
8. HARP-e (sarló, kard)	HEREB (kard)
9. ARACH-ne (pók)	ARAG (sző)
10. KYBER-nao (irányít, kormányoz)	KEBIR (kormányzó)
11. AGAP-ao (szeret)	'AGAB (szeret)
12. SKEN-e (sátor, lakás)	ŠAKAN (lakik)
13. GE, GAIA (föld, talaj)	GE, GAIA (völgyfenék, terület)
14. MISG-o (kever)	MESEK (kever)
15. MAZ-a (árpakenyér)	MAŠ-a, MAZ-a (kovásztalan kenyér)
16. MYZ-o (szopik)	MUZ, MIZ (szopik)
17. PYRT-anis (főember)	PERAZ-on (vezér)
18. PLEK-o (fon, forgat)	PALAK (orsó, kör)
19. PLAT-ys (lapos, sík)	PALAS (elsímít, egyenget)
20. TYP to (üt)	TAP-ap (üt)
21. TYMP-anon (kézi dob)	TOP (kézi dob)
22. KOLAP-to (üt)	KALAP (fejsze, üt)
23. GLYPH-o (bevág)	GALAB (vág)
24. CHALYP s (acél)	CHALIP (kés)
25. STRAP to (villámlík)	SEREP-a (tűz, ég)
26. SPHAG ion (véres áldozat)	ZEB/H/ACH (véres áldozat)
27. OR-os (hegy)	HOR (hegy)

28. SAKK-os (zsák)
 29. KLOB-os (ketrec)
 30. ŐZ-os (ág)
 31. AITH-o (ég)
 32. PYR (tűz)
 33. KAI-o (ég)
 34. PATASS-o (üt)
 35. KEL-eos (lángoló)
 36. KEL-os (a rohanó)
 37. KEL-is (szégyenfolt)
 38. KEL-on (lövedék)
 39. KAL-ais (vitorla)
 40. KYLIX (serleg)
 41. GENN-ao (teremt, gyárt)
 42. KAN-on (mérőléc, bot)
 43. PHALANX (szakasz, osztag)
 44. PELAG-os (tenger)
 45. PLAX (mezőség)
 46. PLEG-e (ütés, seb)
 47. PHYK-os (arcfesték)
 48. THERM-os (meleg)
 49. SKORP-ios (skorpió)
 50. KARP-oo (szed, tép)
 51. EREB-os (sötétség)
 52. SKEPT-ron (pálca, jogar)
 53. SKERIP-to (támaszkodik)
 54. SKOP-eo (kinéz)
 55. SKAPH-os (teknő, hajó)
 56. KYPELL-on (serleg)
 57. SKYL-on (zsákmány)
 58. SKOL-ios (görbe)
 59. SKOP-elos (szikla, szírt)
 60. XYPH-os (kard)
 61. SKOLOP-os (hegyes karó)
 62. SMYCH-o (eléget)
 63. MACHAIRA (kés, kard)
 64. MACH-ia (csata, ütközet)
 65. LAMPAD (fáklya)
 66. GAM-eo (házasodik)
 67. AIET-os (sas)
 68. ORN-is (madár)
 69. TAUR-os (bika)

70. SYRIGG-a (pásztorfurulya)
 71. SCHOL-e (iskola, tanítás)

ŠAKK (zsák)
 KELUB (ketrec)
 'EZ (ág, fa)
 UD, AUD (tűzifa)
 BE'ER-a (tűz, égés)
 KAU-a, KI (ég)
 PATAŠ (üt)
 KAL-a' (ég, pirít)
 KAL (gyors)
 KAL-ah (szid)
 KAL-a' (parittyakő)
 KAL-e' (vitorla, függöny)
 KALACH-at (üst, fazék)
 KAN-a (teremt, gyárt)
 KAN-a (nád, mérőléc)
 PHELAGG-a (szakasz, osztag)
 PELEG (patak, folyam)
 PALACH (szánt)
 PALAG (szétver)
 PHUK (szemfesték)
 DEROM (dél)
 'AKREB (skorpió)
 CHARAP (szed, tép)
 'EREB (este)
 SCHEBET (pálca, jogar)
 SCHARB-it (bot, ág)
 ŠAKAP (kinéz)
 SAP (csésze, serleg)
 SEPEL (csésze)
 SCHAL-al (zsákmány, kifoszt)
 'AĶAL (görbít)
 ŠAKAP (sziklazátany)
 SEPH-a (kard) (újhéber)
 SCHALAP (kés)
 ŠAMAK (elszárad, elalszik)
 MECHEIRA (fegyver)
 MACH-a (üt)
 LAPID (fáklya)
 CHAM (após)
 'AIṬ (ragadozó madár)
 ERN-u (sas) (asszír)
 ŠOR, árámí: TAUR (bika, szarvasmarha)
 ŠERIĶ-a (furulyajáték)
 ŠACHAL (kioktat)

72. HOD-os (út)	'AD-a (lép, lépked)
73. NOS-os (betegség)	NASAS (beteg)
74. HETAIR-os (társ)	KATAR (társaság, szövetkezet)
75. KYKL-os (kör)	'AGAL (köröz)
76. ARRAB-on (zálog)	'ARAB-on (zálog)
77. PHLOG-eos (ragyogó)	BALAG (ragyog)
78. OPII-is (kígyó)	APH-a'a (vipera)
79. BOTYR-ys (szőlő, szőlőfürt)	BATZAR (szőlőt szed, szüretel)
80. ORPH-anos (kirabolt, megfosztott)	'ERV-a (felfed, meztelenség, megfoszt)
81. PHYL-e (törzs)	PALA' (hasít, elválaszt)
82. PHAG-o (eszik, rág)	PAG (állkapocs)
83. PALLAK-is (ágyas)	PILLEG-eš (ágyas)
84. AGR-os (szántóföld)	IKKER (röldműves)
85. KORAB-os (holló)	'OREB (holló)
86. KOR-euo (kiált, ordít)	ḲAR-a (kiált)
87. KILL-o (bugyog, buzog)	GALAL (bugyog, buzog)
88. CHRYS-os (arany)	CHARUS (arany)
89. CHITON (tunika)	CHITON-et (tunika)
90. ALEIP-a (zsír, olaj)	CHELEB (zsír)
91. HERP-es (kígyó)	'AROB (féreg, rovar)
92. BOKAR-os (tavasz)	BOKER (korai idő, reggel)
93. KARPAS-os (szövet, vászon)	KARPAS (szövet, vászon)
94. BLAX (ernyed, petyhüdt)	BAIAH (ernyed, petyhüdt)
95. PHRAG-ma (fal)	PHEROCH-et (függöny)
96. BYSS-os (vászon, gyolcs)	BUṢ (vászon, szövet)
97. KAD-os (korsó)	KAD (korsó)
98. DEP-as (csésze)	TAP-i (kanna)
99. KORYMB-os (hajtincs)	'OREP (sörény, nyak)
100. SIPHAR-os (vitorla)	ṢEPHAR-a (fonat, fonadék)

Szumér-görög szópárhuzamok

<i>szumér</i>	<i>görög</i>
1. ZI (él)	ZA-ó (élek)
2. NU (nemz, gyárt)	NE-os (fiatal)
3. INIM (szó)	ONOM-a (szó)
4. GU ₃ (beszél, tiltakozik)	GO-aó (panaszkodik, vádol)
5. GARSU (parancs, parancsolat)	KERYSS-o (parancsol)
6. ALAM (szobor, arckép)	ag-ALM-a (szoborkép)
7. TAL (messze, távol)	TEL-on (messze, távol)
8. TIL (vég)	TEL-os (vég)
9. GAM (bepólyáz, beköt, összeköt)	GAM-os (házasság)
10. GIN (rabnő, nőszemély)	GYN-é (nőszemély)
11. DIN (úr)	DYN-ustes (uralkodó)
12. KURUGI (király)	KYRI-os (uralkodó)

13. KUR (ország)
 14. KUR (hegy)
 15. GU₂ (föld, ország)
 16. DUG₄ (épít)
 17. TAG (talál)
 18. BAR (ég, tűz)
 19. BAR (ragyog, világít)
 20. UDUN (kályha, tűzhely)
 21. RA, RAĦ (előnt, eláraszt)
 22. ID (folyó)
 23. AMARA (előnt, eláraszt)
 24. ĦE (kiönt)
 25. GIN (megy)
 26. GIR₂ (tör, kés)
 27. KIRĠUDA (lyuk, földhasadék)
 28. RAĦ (üt, összezúz, összetör)
 29. BAL (balta)
 30. DUB (földet feltölt)
 31. DUB₂ (szétver)
 32. DUB₂-BA (dob)
 33. GAR (bekerít, kerítés)
 34. GUR (forgat)
 35. TUĦ (hasít)
 36. LUB (róka)
 37. ANSU (számár)
 38. ZIZ (moly)
 39. PAG (fog, bezár)
 40. GUB (vezet, irányít)
- ebből: GUBUR (segéd)

- CHOR-a (ország)
 OR-os (hegy)
 GE (ország, föld)
 TEK-taino (épít)
 TYG-chano (talál)
 PYR-os (tűz)
 PIAR-os (világítótorony)
 AIṬHN-izo (ég)
 RHE-o (áramlik, özönlik)
 IIYD-or (víz)
 OMBR-os (záporosó)
 CHE-o (öntök)
 KIN-eo (mozdít, mozgat)
 KEIR-o (levág)
 CHARAD-ra (hasadék, rés)
 RHEG-nymi (tör, összetör)
 PEL-ekys (balta, harcibárd)
 TYMB-os (sírdomb)
 TYṬ-os (ütés, verés)
 TYMPA-non (dob)
 CHOR-tos (kerített-, védett hely)
 GYR-o (forgat)
 TYK-os (balta, kalapács)
 ALOP-ex (róka)
 ON-os (számár)
 SES (moly)
 PAG-e (hurok, tör, háló, csapda)
 KYBER-nao (irányít, kormányoz)

Szumér-latin szópárhuzamok

<i>szumér</i>	<i>latin</i>
1. LAĦ (ragyog, világít)	LUX (fény, világosság)
2. TAB (ég)	TEP-or (melegség)
3. BAR (meggyújt)	com-BUR-o (eléget)
4. PAR (világos)	PAR-eo (megvilágít)
5. BAL (eláraszt)	BULL-io (hullámszik, forr, pezseg)
6. AB (apa)	AV-us (előd)
7. IBILA (fiú)	FILI-us (fiú)
8. AR, ARA (világít, hírnév)	AUR-a (fény ragyogása)
9. GAN (szül)	GEN-us (származás, születés)
10. SUN (öreg)	SEN-ex (öreg)
11. IGI, IDE (szem, lát)	VID eo (lát)
12. DUG ₄ (beszél)	DIC-o (mond)
13. ELALU (üvölt, vonít)	ULUL-o (üvölt, vonít)

14. IMRI (vihar)	IMBER (eső)
15. KUKU (sötétség)	CAEC-us (sötét)
16. AGAR (szántóföld, mező, róna)	AGER (szántóföld)
17. GIRIM (gyümölcs)	GERM-en (sarj, magzat, ivadék)
18. NAM (sors, lényeg)	NUM-en (jóslat, isteni lényeg)
19. NAM (nem)	NON (nem)
20. NU (ne!)	NE (ne!)
21. NAM (kihirdet)	NOM-en (név, hírnév)
22. HAZ (istálló, ketrec, bezár)	CAS-a (kunyhó)
23. MURU (fal)	MUR-us (fal)
24. MURGU (körülzárás, betekintés)	MARG-o (keret, szegély)
25. DA-RI ₂ (időtartam)	DUR-o (tart valameddig)
26. TAG (út)	TAC-tum (megütött, megütve)
27. TUG (ruha)	TOG-a (ruha)
28. GUR (hord)	GER-O (hord)
29. KID (hasít)	SCID-i (felhasít)
30. GAL ₂ (felemel)	COLL-is (domb)
31. MAH (hatalmas, nagy)	MAG-nus (nagy)
32. LI, IA ₃ (olaj)	OL-eum (olaj)
33. GAR (csinál, elkészít)	CRE-o (alkot, készít)
34. ZABAR (bronz)	CUPR-um (réz)
35. SIR (fon)	SER-o (köt, fűz)
36. DUB (tábla)	TAB-ula (tábla)
37. DAM (férj, férfi)	DOM-inus (úr, háziúr)
38. GUR ₄ (fut)	CURR-o (fut)
39. BAL (kiönt, eláraszt)	FLU-o (folyik)
40. BULUG (körülhatárolás)	PLAG-a (kerület, járás)
41. AG (tesz, csinál)	AG-o (tesz, csinál)
42. A'A (víz)	AQUA (víz)
43. BAD (nyit)	PAT-eo (nyit)
44. UDU (juh)	HAED-us (bak)
45. ZAG (szentély, templom)	SAC-rum (szentély, templom)
46. SANGU (vezeklő pap)	SANC-tus (szent)
47. LABAR (szolga, rabszolga)	LABOR-o (dolgozik)
48. LAB (elmegy mellette, elmúlik)	LAB-i (siklik, suhan)
49. RIG ₇ (uralkodik)	REG-no (uralkodik)
50. MAŠKUM (bőr)	MASCA (álarc)

Szumér-germán szópárhuzamok

<i>szumér</i>	<i>germán</i>
1. DAG (világos, fénylő)	gót: DAG-s, ném. TAG (ógerm. DAG = ég, világít)
2. PIRIG (világos, fénylő)	ang: BRIGH-t (világos)
3. IL ₂ , GIL ₃ (meggyújt)	ófln.: HEL, ném. HELL (világos)
4. IGI (szem)	angsz.: EAGE, ném. AUGE (szem)

5. IZI (tűz)	ófln.: HIZZA, ném. HITZE (forróság)
6. GIR ₄ (kályha, tűzhely)	ném.: GÄR en (erjed, forr)
7. KU (eszik)	ném.: KAU-en (rág)
8. GUB (elfogad, vásárol)	ófln.: KOUF-on, ném. KAUF-en (vesz, vásárol)
9. DU ₃ (tesz, csinál)	ang.: DO, ném. TU-n (tesz, csinál)
10. KUD (vág)	ang.: CUT (vág)
11. LAḤ (üt, ver)	gót.: SLAH-an (üt, ver)
12. SIG ₃ (üt, kivág, dönt)	gót.: SIG-is, ném. SIEG (győzelem)
13. MAN (testvér, társ)	gót.: MANN-a, ném. MANN, MEN-sch (férfi, ember)
14. AD, ADDA (atya)	gót.: ATTA (atya)
15. AMA (anya)	óskand.: AMMA (nagymama) ném. AMME (dajka)
16. BAR (sarj, magzat, ivadék)	gót.: BAR-u (gyermek)
17. BAR (ivadék, fajzat)	ném.: BRU-t (ivadék, fajzat)
18. BAR (társ)	ném.: BRU-der (testvér)
19. KID (hasít)	gót.: SKAID-an (vág)
20. GU ₂ (ország)	gót.: GAW-i, ném. GAU (kerület, országrész)
21. DUG ₃ (jó, szép)	óskand.: DUG-a (ügyesnek, jónak lenni)
22. MEN (korona, diadém)	óskand.: MEN (nyakék, nyaklánc)
23. METṬU (fegyver)	ang.: MATT-ock (balta, fejsze, kapa)
24. SA ₄ (nevez)	ang.: SAY , ném. SA-gen (mond)
25. SIG (gyenge)	gót.: SIUK-s, ném. SIECH (beteg, kórságos)
26. SIG (kiszáradt)	kfln.: SIH-t, ném. SEICH-t (sekély)
27. LAḤ (tesz, rak, helyez)	gót.: LAG-jan, ném. LEG-en (tesz, rak, helyez)
28. LUḤ (mos)	ófeln.: LUHH-an, ném. LAUG-en (lúgoz, kilúgoz)
29. LUGA (dac, akaratosság, nyakasság)	ófeln.: LUGI, ném. LÜGE (hazugság)
30. LIDU (énekel)	ófeln.: LIOD, ném. LIED (ének, dal)
31. MAŠ (tisztít)	ném.: WASCH-en (mos)
32. ḤAL (kiürít, nyit)	ófeln.: HOL, ném. HOHL (üreges)
33. ḤAL (buzog, folyik)	ófeln.: QUELL-an, ném. QUELL-en (bugyog, buzog)
34. BULUH (siet)	ófeln.: FLUH-t, ném. FLIEH-en, FLUCII t (menekül, menekülés)
35. TIR (erdő)	gót.: TRI-u (fa)
36. GAR (csinál, gyárt)	svéd. GÖR-a (csinál)
37. BUR ₃ , BURU ₃ (fúr)	ném.: BOHR-en (fúr)
38. BURU ₃ (füllyük)	ném.: OHIR (fül)

39. DAL ₂ (szélesnek, kiterjedtnék lenni)	ném.: TAL (völgy)
40. A'A (víz)	ófel.: AHA (víz)
41. GAG (cövek, karó)	ófel.: HACK-o, ném. HACK-en (aprít)
42. BULUG (határkő, határcövek)	ném.: PFLOCK (cövek karó) és PLANK-e (palánk)
43. GAD (vászonöltözék)	ném.: KOTZ-e (szövet)
44. HUL, HALAM (megsemmisít, tönkretesz)	óang.: CHWAL-u (erőszakos halál) v.ö. ném. QUAL, QUÄL-en (kín, kínoz)
45. GUZZA (szék, trónszék)	ófln.: CHUSSI, ném. KISS-en (ülőpárna)
46. AŠ (kíván, kér, óhajt)	ófln.: (H)EISH-an, ném. (H)EISCH-e (kíván, megkövetel, elvár)
47. SUR, ŠUR (esik az eső)	ófln.: SKUR (záporosó)
48. SUD (kiönt)	ófln.: SKUT-en, ném. SCHÜTT-en (önt)
49. PEL (bepiszkít)	kfln.: PHUOL, ném. PFUHL (pocsolya, mocsár)
50. ŠEN (fényes, világos)	kfln.: SCHIN (fény), német SCHEIN (világosság)
51. SIL (út, utca)	kfln.: ZIL-e (sor, utca) ném. ZEIL-e (pl. Woll-zeile)
52. SIBIR (bot, fegyver)	ófln.: SPER, ném. SPEER (lándzsa, dárda)
53. NIN (úrnő, papnő)	ófln.: NUNN-a, ném. NONN-e (apáca)
54. BARAG (lakás)	ném.: BURG, BARACK-e (vár; bódé, barakk)
55. SIG ₂ (gyapjú, szőr, szőrme)	ófln.: ZIUG, ném. ZEUG (szövet, durva kelme)
56. SIGGA (kecskebak)	ófln.: ZIGA, ném. ZIEGE (kecske)
57. SAH ₂ (disznó)	óang.: SUG-u, holl. ZEUG („SÖG”) skand. SUGG-a (disznó)
58. HARUB (rovar, féreg)	ném.: KREB-s, KRABB-e (rák, ollótlan rák)
59. GU ₄ GUD (bika, szarvasmarha)	ófln.: CHUO, ném. KUH (tehén)
60. ITIMA (isten-szoba)	ófln.: GADUM (szoba, helyiség)

Szumér-szláv szópárhuzamok

<i>szumér</i>	<i>szláv</i>
1. TUR (udvar)	orosz: DVOR (udvar)
2. DIRIG (megy, lépked)	orosz: DOROG-a (út)
3. DAL (eltávolít)	orosz: DALJ (távolság)
4. MEŠ (férfi, hős)	orosz: MUŽ (férfi)
5. ZU (fog)	orosz: ZU-b (fog)
6. MUH ₂ (koponya)	orosz: MOZG (agyvelő)
7. KUR (hegy)	orosz: GOR-a (hegy)
8. GAR (körülzár, körülkerít)	orosz: GOR-od, GRA-d (város)
9. URUD (réz)	orosz: RUD-a (érc)
10. HUL (rossz, gonosz)	orosz: ZOL (rossz, gonosz)

Szumér-indogermán-szemita szópárhuzamok

<i>szumér</i>	<i>indogermán</i>	<i>szemita</i>
1. DIRIG (lépked)	szl. DOROG-a (út)	héb. DEREK (út)
2. PRIG ₂ (fényes)	ném. PRACH-t (pompa, dísz, fény)	héb. BARAK (villám)
3. BARAG (lakás)	ném. BARACK-e (bódé, barak)	assz. PARAK-u (kerítés, sövény, fal)
4. BULUG ₂ (hasít)	ném. BLOCK-en (tőke, tuskó hasáb)	héb. B-L-K (hasít)
5. BULUG (elhatárolás, határcövek)	ném. PFLOCK (cövek, karó)	héb. P-L-G (elválasztás)
6. BULUH (siet)	ném. FLIEH-en (menekül)	héb. P-L-G (áradat, folyás)
7. BAL (balta)	ném. BEIL (balta)	assz. PIL-akku (balta)
8. HALAM (megsemmisít)	gör. HOLM-os (mozsár)	héb. H-L-M (szétver, szétzúz)
9. HARUB (rovar, féreg)	gör. HERP-es (féreg)	assz. HARUB-u (egy fajta rovar)
10. KUR (hegy)	gör. OR-os, or. GOR-a (hegy)	héb. HOR (hegy)
11. GAR (körülzár, körülzárás)	gör. CHOR-tos (védett, kerített hely) or. GOR-od (város)	héb. CH-R-m (körülzár, bekerít)
12. DUN (úr)	gör. DYN-astes (uralkodó)	héb. DUN (uralkodik)
13. DUB (pecsétel)	gör. TYP-os (bélyeg, jegy, veret)	héb. TABA' (pecsétel)
14. TAG (út, ver)	gör. TYK-os (kalapács)	héb. TOK (ütések)
15. UDUN (tűzhely)	gör. AITN-izo (ég)	arám ATUN (tűzhely)
16. GU ₄ , GUD (szarvasmarha bika)	óind. GAU (szarvasmarha), ném. KUH (tehén)	héb. GA'A (tehenbögés)
17. GU ₂ (ország, föld)	ném. GAU (kerület), gör. GE-os (föld)	héb. GAIA, GU (alap, talaj)
18. NAM (kihirdet)	lat. NOM-en, ném. NAM-e (név)	héb. NAM (mond)
19. DAG (világos, fényes)	óind. DAH (fénylik, világít) ógerm. DAG (nappal) ném. TAG (nap)	héb. TZACH (vakító)
20. GAD (kender, lenruha)	gör. CHIT-on (lenruha)	assz. KIT u (lenruha)
21. PAR (világos, fényes)	lat. PAR-eo (ékesít, díszít)	héb. PAR (ékesít, díszít)

22. ŠIBIR (bot, jogar, fegyver)	ófln. SPER (lándzsa)	assz. ŠIBIRR-u (bot, fegyver)
23. GIR ₂ (tőr, kés)	gör. KEIR-o (vág)	héb. CH-RR (vág)
24. SIL ₃ (sértetlennek lenni)	lat. SAL-vus (sértetlen, ép)	héb. Š-L-v (nyugalom)
25. SILIM (béke, üdvösség)	lat. SILEN-tium (nyugalom)	héb. Š-L-M (béke, üdvösség)
26. ZAG (szentély)	lat. SAC-rum (szentély)	héb. ZAK (tisztá, tisztított)
27. BAD (nyit)	lat. PAT-eo (nyit)	assz. PIT-u (nyit)
28. BAD (eltávolít, távol)	ném. WEIT-e (távolság)	héb. BA'AD (eltávolít)
29. KUD (vág)	ang. CUT (vág)	héb. K-TT (vág)
30. KIRRUUD (lyuk, földhasadék)	gör. CHARAD-ra (hasadék)	héb. CH-R-T (vág)
31. PAD (szétdarabol)	lat. FID-i (FIND-o) (hasít)	héb. PAD-a' (hasít)
32. DUB (tábla)	lat. TAB-ula (tábla)	héb. DAP, assz. TUPP-u (tábla)
33. TAB (ég)	lat. TEP-eo (melegnek lenni)	héb. TOP-et (tűzhely)
34. DURAHJ (kőszáli kecske)	gör. TRAG-os (bak)	assz. TURAH-u (kőszáli kecske)
35. AGAR (szántóföld, dülő)	gör. AGR-os, lat. AGER, ném. ACKER (szántóföld)	assz. UGAR-u (szántóföld, dülő)
36. KUD (egy fajta edény)	gör. KAD-os (korsó)	assz. KUDD-u (egy fajta edény)
37. GUR (egy gabonaürmérték)	gör. KOR-os (véka)	héb. KAD (korsó)
38. MANA (súly- és pénzegység időmérték is)	gör. MNA ((mina) - finomsúlyegység)) lat. MINU-tum (perc)	assz. KURR-u (egy gabonaürmérték)
39. TAR (csúcs, tüske, óv, bezár)	gör. TYR-sis, lat. TURR-is (torony)	assz. MANU (mina és egy időmérték)
40. SAB, ŠAB (levág)	kelta DUR-um (vár)	héb. MANE (mina)
41. SAG (burok, háló)	gör. XYPH-os (kard)	assz. DUR-u (erődítmény)
42. GAN (nádállvány, kanna) (terhes, szül)	gör. SAKK-os, ném. SACK (zsák)	héb. TZUR (szikla, menedékhely)
	ném. KANN-e (kanna)	héb. SAIPH (kard)
	gör. KANN-a (nádcsál)	assz. ŠAKK-u (zsák, vezeklő ruha)
	lat. GEN-us (származás, születés)	héb. ŠAK (zsák)
		assz. KAN-u (nádcsál) KANN-u (kanna)
		héb. KAN-e (nádcsál)

43. GUB (vezet, irányít) GUBUR (segéd)	gör. KYBER-nao (kormányoz) lat. GUBER-nator (kormányzó)	heb. GEBER (kormányzó) arab. KEBIR (kormányzó)
44. BARBAR (égő, vörösen fénylő), (fény, napkelte)	gör. PORPHYR-a (bíborvörös) lat. PURPUR-a (bíborvörös)	assz. BARAR-u (fénylik, ragyog) heb. Še-PARP R-a (hajnalpír)
45. BIZ, BIS (fehér, tiszta világos)	gör. BYSS-os (lenvászon)	assz. BIŠ-u (fehér, tiszta, világos) heb. BUŠ (lenvászon)
46. ŠAB (tál, medence, fazék)	gör. SKAPH-is (tál) SKAPH-os (kád, vályú) ném. SCHAFF, SCHEFF-el (dézsa, véka), SCHOPP-en (icce) ném. PFLÜG-en (szánt) ném. DRE-schen (csépel) lat. de-CID-o (dönt) gör. GYR-o (forgat, csavar) ném. KREI-s (kör) ném. SCHER-e (olló) gör. HEL-ko (vonul, húz, von)	assz. ŠABB-u (tál, medence, fazék) heb. SAPH (medence)
47. BULUG ₂ (hasít)	ném. PFLÜG-en (szánt)	heb. PALAH (szánt)
48. DAR (elpusztít, szétdarabol)	ném. DRE-schen (csépel)	heb. DAR-aš (csépel)
49. KUD (dönt, íté, bíró)	lat. de-CID-o (dönt)	arab. KAD-i (bíró)
50. KUR ₂ -KUR ₂ (görbít, hajlít GUR ₂ (hajlít, görbít)	gör. GYR-o (forgat, csavar) ném. KREI-s (kör)	assz. GAGGAR-u (korong) heb. KIKAR (korong)
51. SER, SIR ₂ (levág)	ném. SCHER-e (olló)	heb. Š'-R (hasít)
52. ĦAL (gyorsan folyik) ĦALAM (elme, menekül)	gör. HEL-ko (vonul, húz, von)	assz. ĦAL-âku (elme) heb. HAL-ak (megy)
53. GUB (magaslik, túl nagy)	gót GIB-la (orom, oromzat) ném. GIPF-el (csúcs), GIEB-el (oromzat) gör. BYRM-ex (hangya) gör. KOP-to (út, ver) orosz KOP-iti (vagdal), ném. HAU-en (vagdal), HIEB (ütés)	assz. GAB'-u (hegymagaslat) arab. GEB-el (hegy) assz. ARIB-u (sáska) assz. HAP-u (szúr, döf, lök) heb. AKAP (nyom)
54. BARUN (hangya)		
55. HAB ₂ , KUB ₂ (út, ver, vagdal)		

56.	TAR, DAR (hasít, elpusztít, szétdarabol)	gör. TRY phos (darab) orosz DRO bi (törmelék) ném. TRÜ mmer (töredék), TRU mm (rom)	assz. TAR âku (széttör) héb. TER ep (törmelék)
57.	KUŠ (bőr)	lat. CUT-is (bőr)	assz. KUŠ u (bőr)
58.	HAZ (istálló, ketrec) HAZA (bezár) (KUD ₂ = ül, lakik)	gör. KEUTH-os (istálló, lakás) lat. CASA (kunyhó) zend KATA (ház) ném. HAUS (ház) gör. PYR-os (tűz) BRY-o (sarjad) ném. BRE-nnen (ég), FEUER (tűz) MOR-gen (reggel) ang. TEAR (szakad) lat. HAED-us (bak) lat. FIGUR-o (formál, alakít) svájci KCHILLE (község, közösség) lat. OCU-lus (szem) szláv OKO (szem) ném. AUGÉ (szem) gör. PHLO-x (tűz, láng) lat. FUL-gur (villám) gör. TAUR-os (bika) ném. FÜR-chten (fél), FUR-cht (félelem) ném. PRŰ-gel (bot, dorong) ném. PRŰ-fen (vizsgál) ném. BREI-t (széles)	assz. AHAZU (bezár) héb. HASA (elbújik, menedéket keres)
59.	BAR, PAR (ég, tűz; kinyílik, sarjad)		assz. BAR aru (fénylik) PAR ahu (felkel, kinyílik) héb. B R k (villám) PII R-j (sarjad) héb. TZOR (kőkés) héb. GED i (bakocska) assz. PAHAR u (fazekas) héb. K-H L (község, közösség) héb. AJJI n (szem)
60.	TAR (szétszakít, hasít)		assz. B-L-g (fénylik)
61.	UDU (juh)		assz. ŠUR-u (bika)
62.	BAHAR (fazekas)		assz. PIR-ittu (félelem)
63.	KILL ₂ (tömeg, összesség)		assz. PUR-uššu (bot, pálca)
64.	IGI (szem, lát)		assz. BAR-û (lát, néz), PÂR-u (keres)
65.	BIL (ég, tűz, láng)		assz. PAR-âšu (kiterjeszt)
66.	ŠUR (bika)		
67.	BAR (fél, félelem)		
68.	BAR (bot, pálca)		
69.	BAR (vizsgál, néz, keres)		
70.	BAR (kiterjeszt, széles)		

A felsorolt szavak majd 100 %-ánál első pillantásra felismerhető, hogy mind szemantikailag, mind pedig fonetikailag szorosan összetartoznak. Azt is szükséges hangsúlyoznunk, hogy a bemutatott szavak csupán szemelvények: az összes kimutatható hasonló megfelelések ezek többszörösére rúgnak.

Ilyen egyszerű szótári egyezésekkel azonban nem elégedhetünk meg, mert a szabályos hangváltozásokkal dolgozó nyelvészeti iskola egyedülálló lexikális párhuzamokat akkor sem ismer el, ha azok százsámra fordulnak is elő. A szóegyezéseknek önmagukban a modern nyelvtudomány szemében nincs bizonyító erejük két vagy több nyelv rokonságának eldöntésénél. A leggyakoribb ellenvetések a következők:

1. Véletlen egyezések
2. Hangutánzó, hangfestő szavak
3. Gyermeeknyelvi szavak
4. Kölcsönszavak
5. Nemzetközi vándorszavak.

Ezekkel az ellenvetésekkel már korábban foglalkoztunk (1. a 2. és 3. fejezetet). Megmutattuk, hogy nem éppen szilárd alapokon állanak. Ennek ellenére azonban kétségtelen, hogy mindazok számára, akik a hangtörvények érvényességét vallják, a fenti megfontolások jól megalapozott, nyomós ellenérveknek számítanak, hiszen az ilyen szóegyezések a szabályos hangváltozások axiómájába semmiképpen sem illeszthetők be. Ezért nem is akarunk vitába szállni a hangtörvények híveivel, egyelőre akceptáljuk ebbeli meggyőződésüket, ennek következtében a fenti szószedeteket sem bizonyítéknak szántuk, hanem csak a szókincs minden terére kiterjedő párhuzamok érzékeltetésére.

Meddő polemizálások helyett inkább másféle, sokkal nagyobb fajsúlyú megfelelések tárgyalására térünk át.

Kombinált, szemantikai-fonetikai módszerünk megköveteli, hogy különös gondot fordítsunk egyrészt a szinonimákra, másrészt a homonimákra. Szinonimák alatt az azonos, valamint a messzemenően hasonló jelentésű szavakat értjük, a homonimák fogalmát pedig a szótövekre viszonyítva használjuk, méghozzá úgy, hogy néha akkor is annak nevezünk egy-egy szópárt, ha azok tövei csak igen szoros hangtani párhuzamban állnak, de nem egyeznek meg betűről-betűre (pl. K-H, B-P, D-T eltérést mutatnak fel), azaz az egyszerűség kedvéért az ún. homoefóniákat is homonimáknak nevezzük.

Induljunk ki egy ilyen – tágabb értelemben vett – ógörög homonímiából:

KARN-on (szarv)	KAREN-on (csúcs)	KRAN-ion (koponya)	KARAN-os (fejedelem)	KERAUN-os (villámsugár)
--------------------	---------------------	-----------------------	-------------------------	----------------------------

Az indogermán megfelelésekből most csak a német párhuzamokat mutatjuk be:

német:	HORN (állatszarv)	HORN (csúcs)	HIRN (agy)	HERJANN (Odin mellékneve, jelentése „uralkodó”)	HARN (húgy)
--------	----------------------	-----------------	---------------	---	----------------

A HARN (húgy, vizelet) szó idetartozására v.ö. a „napsugár–vízsugár” közötti párhuzamot, de a magyar „húgy” szó kettős jelentését: „csillag” és „vizelet” valamint a magyar „hegy” szó „Berg” és „Spitze” jelentéseit is.

E görög és német szavak megfelelőit azonban a szemita nyelvekben is megtalálhatjuk:

akkád-asszír: KARN-u (szarv)	KARN-u (oromzat)	KARN-u (csúcs)	KARN-u (erő)	KIRR-U (égés, kályha)
héber: KĀREN (szarv)	KĀREN (csúcs)	arab: KARN (a fej csúcsa)	KĀREN (fejedelem)	KĀREN (villám)

Ez a nyelvcsaládi határokon messze túlmutató ötszörös egyezés arra vall, hogy igen ősi szavakkal van dolgunk. Első módszertani kérdésünk ilyen esetekben: mivel magyarázható – szemantikailag értve – az öt különböző jelentésű közös szemita–indogermán szó hangalaki egyezése?

A szemantikai összefüggés egyrészt a „szarv” és a „hegycsúcs”, másrészt pedig a „fő” és a „főnök” jelentések között nyilvánvaló, de szinte ugyanilyen plauzibilis a „valaminek a csúcsa” és a „valaminek a feje” jelentéstani rokonsága is. A „villámsugár” jelentés viszont egyelőre véletlen egyezésnek tűnik, ha nem akarunk olyasféle nyakatekert magyarázatokkal, mint pl. hogy az „Isten nyila” is olyan hegyes, mint a szarv vagy a hegycsúcs, a „Schraube” = „sus scrofa”-féle szóegyeztetések módjára etimologizálni (l. 3. fejezet). Hasonló éleseszű ötletek helyett célravezetőbbnek tartjuk, ha konkrét kultúrtörténeti és nyelvi adatok segítségével igyekszünk eldönteni a „villám” jelentés különállását vagy esetleges szemantikai összefüggését a többi azonos hangalakú indogermán és szemita szavakkal.

Ha ilyen nézőpontból kiindulva közeledünk a kérdéshez, rögtön több ősi, elő-ázsiai-szumér párhuzamra bukkanunk. Ismeretes, hogy a szumérok – de az elámiak és később a babiloni-asszír szemiták is – isteneiket szarvakkal, illetve szarvas koronákkal ábrázolták, rangjuk szerint 1–4 szarvpárral fejükön. A szarv tehát az isteni hatalom jelképe volt. Ennek magyarázata kétségekívül az egész Elő-Ázsiában, de a Mediterráneumban, valamint Dél- és Közép-Európában is általánosan elterjedt újkőkori-kőbronzkori és korai bronzkori bikakultuszban kereshető, amelynek nyelvi emlékeit a német GOTT (Isten) és a szumér GUD (bika, erős, hős), valamint az ősgermán THOR istennév és a szumér TUR, ŠUR (bika, szúr, fénylik) szavak közötti kétségtelen összefüggések még ma is őrzik. Az óind BAGH-a (Isten), a szláv BOG (Isten), és a német BOCK, magyar BAK, BIK-a, BÖK, ótörök BUG-a (bika), latin PUNG-o (perfektum: pu-PUG-i)= „szúr” szavak ugyanezen szemantikai, jobban mondva valóstörténeti összefüggések kései tanújelei.

Másrészt azt is tudjuk, hogy a szumér mitológia az istenek lakóhelyét a hegyeken képzelte el, éppúgy, mint később a nyugat-eurázsiai népek mítoszai is. A királyság pedig a szumér kozmológia szerint „az égből szállott alá”, az istenek különleges ajándéka volt az emberiség számára, a király az istenek helytartója, aki az égi rendet volt hivatva megvalósítani az emberek világában – pontosabban mondva annak tükörképét (v.ö. a régészet megállapításait a honfoglaló magyarok túlvilági elképzeléseiről, amelyekben ez a „tükörképkozmológia” még csorbíthatatlanul jelentkezik). A „Miatyánk” szövegét olvasva senkisésem sejti már, hogy a „miképpen a mennyben, azonképpen itt a földön is” kifejezésben ezen ősi szumér kozmológiai képzetek élnek mind a mai napig.

Végül maga a szumér DINGIR vagy DIGIR (Isten) szó jelentése is szorosan összefügg a villámmal: GIR_2 = „villám, kard”. A. Deimel e szót a $DI+GIR_2$ = „bírói kard”, „ítélő villám” vagy a $DIN+GIR_2$ = „villámló kard”, „fénylő villám” szóösszetételből értelmezi. (Šum.-akkad.Glossar, DINGIR címszó alatt.)

Az elő-ázsiai-szumér mitológiai és kozmogóniai képzetek tehát arra mutatnak, hogy a kérdéses indogermán-szemita szavak hangalaki egyezéseinek forrását az ősi elő-ázsiai kultúrákban kell keresnünk. Csakugyan, a szumér nyelvben meg is találjuk az azonos, illetve majdnem egyező hangalakok magyarázatát: KUR_2 = „görbít, hajlít” KUR = „hegy”, KUR_4 = „erősnek, hatalmasnak lenni” KAR = „meggyújt, felragyog” és $KURUGI$ = „király” (szó szerint: $KURU + IGI$ = „az ország szeme”).

Tehát a fenti – tágabb értelemben vett – homonímiáknál négy különböző jelentésű, de hangalakban úgyszólván megegyező szumér szó szár-
mazékaival állunk szemben, amelyek az indogermán és a szemita nyelvekben egyaránt „-N” bővívéseken estek át és így továbbra is szoros fonetikai rokonságban maradtak. A szemantikai összefüggések pontos

meghatározása a szumérban külön beható vizsgálatokat igényel, amelyeket ezúttal nem áll módunkban elvégezni. Így fenti jelentéstani mérlegeléseinket korántsem tekintjük végleges megoldásnak, hanem csupán irányadó kísérletnek.

Említettük előbb a német GOTT (Isten) és a szumér GUD (bika), valamint az ősgermán THOR (német STIER /bika/ és a szumér ŠUR (bika, szúr), TAR (tüske, hegy, csúcs, szúr) szavak szembetűnő párhuzamait. Tovább menve ezen a nyomon, amely az ősi bikakultuszhoz vezetett el bennünket, nézzük meg egy-két háziállat indogermán és szemita neveit.

Köztudomású, hogy az indogermán nyelvészet a háziállatok neveit a „megfog, bezár, megfékez” jelentésű igékből vezeti le. A legtöbb mai háziállat megszeli (domesztikációja) viszont – mai ismereteink szerint – az elő-ázsiai neolitikumban következett be legelőször. Kézenfekvőnek látszott tehát, hogy a szumér nyelvben is utánanézzünk a hasonló jelentésű szavaknak, és megvizsgáljuk: összevethetőek-e a megfelelő indogermán igékkel és állatnevekkel. Eredményeinket érdemesnek tartjuk arra, hogy még e rövid áttekintés keretében is legalább ízelítőt adjunk belőlük.

Állat-név:	<i>német</i> BOCK (bak) VIEH (háziállat)	<i>görög</i>	<i>szanszkrit</i> PAÇ-u (háziállat) VAÇ-a (tehén)	<i>latin</i> PEC-us (háziállat) VACC-a (tehén)	<i>asszír</i> PUḪ-adu (bárány)	<i>egyiptomi</i>	<i>szumér</i>
„Fog, bezár” jelentésű szó	PACK-en (megragad) FANG-en (elfog)	PAG-e (hurok)	PAÇ (megfog)	PAC-o (leigáz)	PAḪ-u (zár)	PACH-o (madártör)	PAG, BAK (fog, bezár) BAKIRU (háló)

(V. ö. e szavakat a magyar FOG, FÉK-ez, BÉK-ó, BOG-oz, és a BAK, BIK-a szavakkal.)

Állat-név:	<i>német</i> KUH (ófelném.) CHUO (tehén)	<i>szanszkrit</i> GO (szarvasmarha)	<i>zend</i> GAO (szarvasmarha)	<i>görög</i> HAED-us (bak)	<i>ósláv</i> GOVED-o (szarvasmarha)	<i>asszír</i> GAD-u (bakocska)
		<i>egyiptomi</i> KA (bika)	<i>szumér</i> GU, GUD (bika, szarvasmarha)			
„Fog, fékez” jelentésű szó	<i>német</i> KETT-e (lánc, kötelék)	<i>szumér</i> KU, KUD (köt)				<i>asszír</i> GAD-álu (kötelék)

(V.ö. a magyar GID-a, GÖD-ölye, KUTY-a és KÖT szavakkal.)

Állat-név:	<i>német</i> FÄR-se (egy éves üsző) FER-kel (malac) PFER-d (ló)	<i>latin</i> POR-cus (disznó) PARaVER-edus (postaló)	<i>asszír</i> BURU (borjú, állat- kölyök)	<i>szumér</i> BURU (háziállat, állatkölyök)	<i>magyar</i> BORJÚ BAR om BIR ka BÚR gc
„Fog, be- zár, fékez jelentésű szó:	PFER-ch (szorító, zárka)	FRE-no (fékez, megzaboláz)	BA'UR-u (vadászat, zsákmány)	BAR (köt)	PÓR-áz

Állat-név:	<i>német</i> HAB-er (kecskebak)	<i>latin</i> CAPP-ella (kecske) CAP-er (bak)	<i>görög</i> KAP-ros (vadkan) HIPP-os (ló)	<i>héber</i> 'OPH-er (őzbak)	<i>arab</i> GHUF-r (kőszáli)	<i>asszír</i> KAB-ru (bárány)	<i>szumér</i>
„Fog, fé- kez, bezár jelentésű szó:	HAPP-en (megragad) HAF-t (fogság) KOPP-el (szorító, box)	CAP-io (megfog)				KAP-alu (megkötöz) KAB-u (istálló, karám)	GU (köt) GUB (hurkol, összehúz)

(V.ö. a magyar GÖB-öly, KOP-ó és GÖB-öz, GUB-ózik, el-KAP, KEP-e szavakkal.)

E sorozatos megfelelések igen szoros nyelvi összefüggésekre engednek következtetni. A véletlen lehetőségét ugyanis a különböző hangalakú, de párhuzamos jelentésű szósorok négyszeres egyezése ráadásul egyszerre 3-4 nyelvcsalád nyelveiben – matematikailag kizárja.

Az ilyen homonímiák gyakran az óegyiptomi nyelvre is kiterjednek:

<i>óegyiptomi</i> MAN (valaki)	<i>szumér</i> MAN (kettő társ)	<i>akkád-asszír</i> MIN (valaki)	<i>indogermán</i> ném. MAN je-MAN-d (az ember és valaki)	<i>magyar</i> MONN-no (kettő)
MAN-i (nyaklánc)	MEN (diadém, koro- na, ékszer)	MÊN-u (fejkötő)	lat. MON-ile (nyakpereg)	MENY-asszony (a „felékesített")
MAN-MAN (mozog)	MEN ₃ (megy)	MÛN-abtu (menekült)	lat. MAN-o (elmenekül)	MEN-ni
MAN-u (a napkelte helye)	MEN ₇ (ég, nap)	MUN-attu (hajnali de- rengés)	lat. MAN-e (reggel)	MENNY
MAN (tart vala- meddig)	MAN-a (egy idő- mérték)	MAN-u, MIN-u (egy idő- mérték)	lat. MAN-eo és MIN-utum (tart valameddig és perc)	MEN-ten (rögtön, azonnal)
	MAN (szám)	MAN-u (számol)	lat. NUM-ero (?) (számol), de: MON-eta (pénz)	MENNY-i MIN-d
MAN-u (kő)	MAN-a (egy súly- mérték)	MAN-u (egy súly- mérték)	lat. MIN-a (mina - súly- mérték)	NYOM-ni, de vö. MON-csol (nyomkod)

(A latin NUM-ero és a magyar NYOM-ni szavak valószínűleg a MAN metatézisei.)

Vizsgáljunk meg ezekután egy-két szinonimát is.

1. „Üt, ver, széttép, szétszakít”:

<i>német</i> HAU-en (üt) HIEB-en (csap) HUF (pata)	<i>latin</i>	<i>görög</i> KOP-to (üt) HOP-le (pata)	<i>héber</i> 'AKAP (nyom) 'AKAB (pata, rúgás)	<i>asszír</i> HAP-u (lök, döf, szúr) IKB-u (lábsarok)	<i>szumér</i> KUB ₂ , ĤAB ₂ (ver, leüt)	<i>magyar</i> KOP-og KAP-ál KOV-ács
FÁLL-en (dönt, kivág) sPAL ten (hasít) BEIL (balta)	PELL-o (lök, üt) FLA-gellum (ostor)	PLE-ge (ütés) PEL-ekys (balta)	P-L-G (hasít) arab: BAL-t (balta)	PIL-aķķu (üt, ha- sít, balta)	BAL (balta, üt, szétválaszt) BAL-ag (hasít)	BAL-ta PALL-os FEJ-sze BAL-aska VÁL-aszt

<i>német</i> KLO-pfen (ütöget)	<i>latin</i> CAL-co (letapos)	<i>görög</i> KOL-apto (üt)	<i>héber</i> K-L-p (üt, ver)	<i>asszír</i> KAL-u (leüt, lever)	<i>szumér</i> GAL ₁ (lelapít)	<i>magyar</i> KAL-apál
KOL-ben (bunkó, buzogány)	CAEL-um (véső) SCUL-po (vés)	GLY-pho (vés)	K-L-p (fejsze)	KAL-abu (fejsze)	GUL (széttör, szétver)	KÓL-int
TIPP-en (gyengén ráüt) DÜB-eln (üt, csapoz)		TYP-to (üt) TYMP-anon (üstdob)	T-PP (üt) TOP (üstdob)	DUB-ulu (lök, döf)	DUB ₂ (szétver, széttép szétszakít, ledob; és: üstdob)	DOB-ál TÉP TEP-er TAP-os DOB
DRE-schen (csépel) zers-TÖR-en (elpusztít) zer-TRÜ- mmern (széztúz)	TER-o (csépel, szétdör- zsöl)		<i>arab:</i> D-R-b (üt)	TAR-âku (széttör, szétver, leüt)	DAR, TAR (széttör, szétver, szétdarabol)	DAR-ab DAR-abol DAR-ál TÖR TAR-ol
s-TECH-en (szúr) s-TAK-en (döfköd) s-TOCK (bot, pálca, „verő”)	TANG-o, ólatin: TAG-o (üt)	TYCH-os (csatabárd) TYK-os (véső)	DUK (lök, döf)	DÂK-u megsemmi- sít, megöl, üt) DAG-ašu (hasít)	TAG (üt, lök, döf, dönt) DAG (szétrom- bol)	TAG-ló DÂK-os DAG-aszt DÖG-önyöz DÖG-lik
WER-fen (hajít) BRE-chen (tör) PRÜ-geln (elver, megbotoz)	VERBER-o (üt, dob, hajít) PAR-io (elválaszt)	PHRA-gma (fal, vá- laszfal)		PAR-âru (széttör, szétszakít)	BAR (üt, elvá- laszt, szét- tép, dob hajít)	VER BÂR-d FÜR-észel PAR-ittyá

Tehát hét különböző hangalakú, „üt, ver, széttép, szétszakít” jelentésű szó teljesen egyöntetű párhuzamokat mutat a szumér, a magyar, az indogermán és a szemita nyelvekben. De ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk akkor is, ha pl. a „széttép, szétszakít, szétver” ellentétes fogalmának szinonimáit hasonlítjuk össze a fenti nyelvekben.

2. „Összeköt, összefűz, sző, fon, varr”:

<i>német</i> HEF-ten (összefűz)	<i>latin</i> CAP-istro (felszer- szamor)	<i>görög</i> HYPH-aino (sző)	<i>héber</i> 'AKAB-iš (pók)	<i>asszír</i> KAP-âsu (hurkol)	<i>szumér</i> GUB (köt, hurkol)	<i>magyar</i> GÖB-öz GUB-ózik
FLE-chten (fon)	PLE-cto (fon)	PLE-ko (fon)	PEL-ck (orsó)	PIL-akku (orsó)	BAL (forgat, orsó, forduló)	BIL-inck
FEL-ge (abroncs)	VOL-vo (forgat)					
GÜR-tel (öv) GAR-ten (kert) KOR-b (kosár) HÜR-de (karám) GAR-n (fonál)	CRA-tes (fonadék) HOR-tus (kert)	GYR-o (forgat) KYR-tia (kosár) CHOR-tos (kerített, védett hely)	'ER-eb (szövet) 'AR-os (fonadék) <i>etióp:</i> KAR-abo (kosár)	ĤAR-u (háló, hurok)	GAR (bekerít, körülzár, sző) ĤAR (gyűrű, háló, hurok)	GYÁR-t GAR-abó KER-ít KER-t KÖR HUR-ok HOR-og
PACK-en (megragad) FANG-en (megfog)	PAG-o (fog, leigáz)	PAG-e (hurok)	PACH (háló)	PAḪ-atu (háló)	PAG, BAK (megfog, bezár) BAKIRU (háló)	FOG FÉK-ez BOG-oz BOKOR (háló)
KIS-te (láda) KAS-ten (szekrény)	CIS-ta (láda) CASS-is (háló, pókháló)	KYS-tos (láda)		KAS-u KAS-âru (köt) KUŠAR-u (sásfonadék)	GUZ, KEŠ ₂ -da (köt) ^{gi} KA-ŠAR (sásfonadék)	GUZS GUZS-aly KAŠ KOSÁR
SCHIRR-en (felszer- számoz) SCHÜR-zen (hurkol, csomóz)	SER-o (össze- csomóz)	<i>óind:</i> ČR-t (össze- csomóz) <i>ind:</i> ŠAR-i (öltözék)	SER-id (fonadék)	ŠIR-du ŠIR-du (kötél, kantárszár, gyeplő)	ŠER (köt) SUR (fon)	SER-it SZER-el SZÜR (ruha)
BINS-e (káka) BAS t (háncs) BAS teln (barkácsol)	BYSS-us (finom lenszövet)	BYSS-os (finom lenszövet) <i>óind:</i> VAS ana (lenszövet)	BUŠ (lensző- vet)	BUŠ-u (lensző- vet)	BUZ (köt)	FŰZ VÁSZ-on VESSZ-ő

<i>német</i> WIR-ken (sző) WIR-tel (motolla)	<i>latin</i> VER-to (forgat) VIR-ga (fűzfá- vessző)	<i>görög</i>	<i>héber</i> PER-ochet (függöny, szövet)	<i>asszír</i> PAR-áku (csavaro- dik, hem- pereg)	<i>szumér</i> BAR (köt)	<i>magyar</i> VARR (össze)- BOR-onál
TAK-eln (felszerel, felvitorláz) TUCH (szövet, posztó)	TEX-o (sző) TOG-a (öltözék)			TUG-áru (fon) TAH-patu (egy faj- ta öltözék)	TAG (sző) TUG ₂ (ruha) TUK-u (forgat, ráz)	TÁK-ol TEK-er TAK-ar TAK-ács

Ismét ugyanaz a kép: ezúttal kilenc különböző hangalakú szó párhuzamos, szabályszerű egyezései a szumér, a magyar, az indogermán és a szemita nyelvekben.

Láthatjuk, minél több oldalról közeledünk szemantikai-fonetikai módszerünkkel a legfontosabb nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok szavaihoz, annál számosabb egymás közötti párhuzamra bukkanunk, de annál masszívabban jelentkeznek az ősi elő-ázsiai-szumér egyezések is. A fent bemutatott két alapfogalom hét, illetve kilenc különböző hangalakú szinonim megnevezésének négy nyelvcsaládon keresztül töretlenül kimutatható megfelelései evidenssé teszik e nyelvcsaládok közös ősi gyökereit. Pedig az előbbi két táblázat korántsem teljes; az összes kimutatható párhuzamoknak csak egy részét ölelik fel.

Olyan fontos egyezéseket, mint pl. a szumér GADA (lenruha), akkád KITU (lenruha), föníciai KTn (lenruha), görög CHIT-on (lenruha), német KATT-un, (vászonkarton) magyar GATYA stb., vagy pl. a szumér KAD₂ (köt), német KETT-e (lánc) magyar KÖT stb. ezúttal nem is vetünk figyelembe.

Szemantikai-fonetikai nyelvhasználati módszerünkben fontos helyet foglalnak el az egyes szavak párhuzamos jelentésváltozásai, átvitt értelmű jelentéseik nyelvenkénti, nyelvcsaládokkénti szabályos egyezései is. Amennyiben ugyanis a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládokban, valamint a szumérban nagyobb számban találhatók egymásnak teljesen megfelelő jelentésátvittelek, akkor újabb, igen nyomós érvet sorolhatunk az előbbiekhöz, e nyelvek közös gyökereit valló tételünk alátámasztására.

E téren is még a kutatás kezdetén állunk, de már eddigi vizsgálataink során is számos párhuzamos jelentésátvitelre bukkantunk a szumér, a szemita, az indogermán és a magyar- finn nyelvekben. Ilyen pl. a „szem” és a „tűz, fény, világosság” közötti szemantikai kapcsolat, ami a magyar „szeme világa” kifejezésben is megmutatkozik.

Induljunk ki a német „Auge” (szem) szóból:

<i>német</i> AUGE (szem) ACH-ten (figyel)	<i>orosz</i> OKO (szem)	<i>latin</i> OCU-lus (szem)	<i>görög</i> AUGÉ (fény, ra- gyogás, pillan- tás, szem)	<i>óind</i> AK-ši (szem)
	OGO-nj (tűz)	IG-nis (tűz)		
<i>héber</i> 'AJI-n (szem)	<i>asszír</i> AK-lu (felügyelő)	<i>óegyiptomi</i> ACH-et („a nap szeme”: királyi fejdísz)	<i>szumér</i> IGI (szem, lát) UGU-la (felügyelő)	
ACH (szénmedence, parázs)	AKU-ku (tüzes csóva)	IACH-u (ragyogás, ragyogó)	UG, GUG (ragyogó, fénylő, fény) U ₂ -GUG (ég, tűz)	

(V.ö. a következő magyar szavakkal: IGÉ-z – „szemmel ver” –, ÜGYEL – „szemmel tart” –, „ÜGY-et sem vet rá”, Ég – „brennen” és „Himmel”-, KÉK – az ég színe).

Nézzük meg ezek után a német „blicken” (pillant) összefüggéseit:

<i>német</i> BLI-cken (pillant) BLI-tzen (villámlik) BLI-nken (csillog- villog) FLA-mme (láng) BLA nk (fénylő, ragyogó)	<i>orosz</i> BLE-sk (fény, csillo- gás)	<i>latin</i> VUL-canus (tűzisten) FUL-gur és FUL-men (villám) PUL-cher (szép, ragyo- gó tiszta)	<i>etruszk</i> VEL-chanos (tűzisten)	<i>görög</i> PHL-ox (tűz)	<i>héber</i> B-L-g (ragyog) <i>arab:</i> WAL-acha (meggyújt)	<i>szumér</i> BIL (meg- gyújt, ég, tűz láng, forrósul) MEL (a BILL foneti- kai vari- ánsa)	<i>magyar</i> VILL-og VILL-ám VIL-ágos VIL-ágít PILL-ant PILL-og FŐL FŰL-ik MEL-eg
---	---	---	--	---------------------------------	---	---	---

Ugyanilyen jelentésátmenet állapítható meg a „tűz”, a „süt, főz”, a „növekedik, virul” és a „napfelkelte, virradat” fogalmakat jelölő szavak között is:

<i>német</i>	<i>latin</i>	<i>görög</i>	<i>héber</i>	<i>asszír</i>	<i>óegyipt</i>	<i>szumér</i>	<i>magyar</i>
BRE-nnen (ég)	PAR-eo (díszít, ragyog, fénylik)	PYR-os (tűz)	B-R-k (villám)	BAR-âru (ragyog)	PAR-ach (kinyílik)	BAR (ragyog, ég, vörö- sen fény- lő, tűzvö- rös, sűrű- re befőz, világos- ság, fény, világoso- dik, kinyí- lik, sarjad, a csillagok felkelte, napfel- kelte)	PAR-ázs PÖR-köl PER-zsel PIR-os VÖR-ös BAR-na PÁR-ol FORR-al VIR-ít VIR-ul VIRR-ad PIR-kan PÁR-a PÁR-ol PÁR-olog VIR-ág PIR-ít
BRA-ten (süt)		PHAR-os (világító torony)		PURR-uhu (befőz)			
BRA-uen (főz - sört)							
BRA-un (barna)		PURPUR-a (tűzvörös, bíborvö- rös)					
FEUER (tűz)							
PRA-cht (pompa)							
s-PRIE-ssen (sarjad)	FRU-o (fejlődik)	BRY-o (sarjad)	PH-R-j (sarjad)	PAR-âhu (sarjad, kinyílik)			
FRU-cht (gyümölcs)	FRU-x és FRU-ctus (gyümölcs)						
MOR-gen (reggel)							
FRÜH-ling (tavasz)							

A jelentésátviteleknél is olyan tömeges egyezések találhatók tehát, amelyeknek már pusztá jelentése is meggondolásokra készíthetné a nyelvkutatást, ha nem lenne a „szabályos hangváltozások” egyedül üdvöztető dogmájának rabja.

Bizonyos szempontból ide tartoznak azok a mitológiai, kultúrtörténeti és folklorisztikai egyezések is, amelyek a mítoszok, mondák, regék, népmesék, népszokások terén szinte egész Euráziát átszövik és egybe-kapcsolják. A mesékben, mondákban, szólásmondásokban előforduló ún. „állandó jelzők”, sztereotip fordulatok túlnyomó része ugyanis visszave-zethető az elő-ázsiai kultúrkörbe: az írásban fennmaradt szumér míto-szokban, mesékben, közmondásokban nagyrészt megtaláljuk őket. Ezút-tal meg kell elégednünk egy-két futólagos utalással, mert e téma részletes kidolgozása önmagában is vastkos köteteket igényelne.

A „fekete holló” indogermán és szemita párhuzamait már megismertük (3. fejezet). Most kiegészíthetjük ezeket a szumér-magyar megfelelésekkel:

szumér BUR₄ vagy BUR₅-HU (holló) és BUR₃ (lyuk, mélység, lemenet, sötét)

magyar VAR-JÚ és BOR-ú, BOR-ul (beborul, leborul)

Ebből azt is láthatjuk, hogy a 3. fejezetben megismert indogermán és szemita szavak (RAB-e [holló] és RAPP-e [fekete ló] stb.) a jelek szerint a szumér-magyar hangalakok metatézisei. Számos hasonló esetet figyelhetünk meg. Kettőt már a szumér-egyiptomi-indogermán-szemita-magyar MAN-homonímiák bemutatásánál észrevehettünk: a latin NUM-erus (szám) és a magyar NYOM-ni szavak is feltehetőleg metatézisek voltak. Ezért jegyeztük meg annak idején – a 4. fejezetben –, hogy az ékíráshoz viszonyítva fordított irányban haladó szemita és más ősi betűírások bizonyos mértékben összefügghetnek az ilyesféle metatézisekkel. Ismeretes, hogy az etruszkok, de kezdetben a görögök, latinok is jobbról balra írtak.

A kisbabákat hozó gólya meséjének igen egyszerű magyarázatát találjuk meg a szumér nyelvben.

Szumér: GAM₄ = „viselő, szülő nő”; GEM (GEME, GIM) = „nőszemély, szolgálólány” és: GAM₃-HU = „egy fajta hosszúlábú madár” (V.ö. a magyar GIM [„nőstény”] és a GÉM [„hosszulábú madár”] szavakkal. A GÉM szóban lappangó „hosszúság”, „hosszú láb” jelentésre nézve 1. kút-GÉM szavunkat.) A gólya-mesénél tehát eredetileg a szülést és a gázlómadarakat – melyeknek családjába a gém és a gólya is tartozik – jelölő szumér szavak fonetikai összezsugorításáról volt szó.

A „szorgalmas” hangya szumér neve ŠURIN vagy BARUN, ŠUR₈ pedig „laufen, rennen”, (fut, rohan) azaz ŠÜR-gő – FOR-gó, SZOR-gos, SZOR-galmas, SERÉNY.

A „hetedhét országon keresztül mennek, mendégélnek” mesei frázis már a Kr.e. 3. évezred 1. feléből származó szumér eposzokban ugyanígy előfordul. Az „Enmerkár és Aratta ura” című ősi eposzban az uruki követek „hét hegyen és hét völgyön keresztül mennek és ismét mennek”, mire Aratta városát elérik.

„Hol volt, hol nem volt”, „ki volt, ki nem volt”: Gudea templomépítési himnuszában (Kr.e. 2200 körül) a következő fordulatot olvashatjuk: „ki volt az, ki nem volt az”.

„Ultima Thule”: szumér DAL, TALA = „messze, távol, TÚL”. A kifejezés tehát tulajdonképpen pleonazmus, kétszer egymásután „távol-távol” jelentéssel, amely pontosan megfelel a magyar „messze-messze” vagy „túl-on-túl” kifejezéseknek.

A „Ludas Matyi”-történet őse a nippuri Gimil-Ninurta tréfája, aki háromszor verte el a nippuri városbírót, mert ez elvette egyetlen kecskéjét

és kidobatta palotájából. Először dúsgazdag emberként, másodszor tudós orvosként férközött be a városbíróhoz, harmadszorra pedig egy felbérelt gyorslábú fiúval csalatta el az őrséget. – A párhuzamok tehát egészen a részletekbe mennek. Szükséges lenne alaposan megvizsgálni, honan vette Fazekas a „Ludas Matyi” alaptémáját.

Térjünk azonban vissza a nyelvi összefüggésekhez. Eddigi példánk csak mintegy pillanatképszerűen világítottak bele a nyugat-eurázsiai nyelvek és a szumér szerves kapcsolatainak szinte felmérhetetlen mélységeibe. A valóságos helyzet jobb megértésére bemutatunk most egy részletesebben kidolgozott – bár még közel sem teljesnek mondható – hat homonímiára (ill. homeofóniára) kiterjedő táblázatot.

Ógörög:	KEL-os (rohanó)	KEL-eos (lángoló)	KYL-ix (kehely)	KEL-is (szégyen- folt)	KOL-apto (üt, ver)	GLY-pho (bevág)
Latin:	CEL-er (gyors)	CAL-or (forró- ság, tűz)	CAL-ix (kehely)	CAL-umnia (szégyen, gyalázat CUL-pa (bűn)	CLA-va (buzogány, dorong, fűtykös)	CAEL-o (farag) s-CUL-po (bevág) GLA-dius (kard)
Német:	GAL-opp (vágta)	GLU-t (parázs)	KEL-ch (kehely) KELL-e (vakoló- kanál, csanak)	HAL-unke (gazember)	KEUL-e (buzogány) KLO-pfen (ver, ütö- get)	KLIE-ben (hasogat) KLI-nge (penge)
Asszír: (Akkád)	ḪUL-apu'u (fut)	ḪAL-u (ég) ḪIL-utu (tűzvész)	ḪALL-u (egy nagy edény)	ḪUL-u (gúny, szidás) ḪULL-ultu (gasztett, bűn)	ḪAL-abu (törőszer- szám)	ḪAL-pu balta ḪAL-apu (meghamoz)
Héber:	ḲAL (gyors)	ḲAL-a (ég)	ḲAL-achat (fazék, üst)	ḲAL-ah (szid)	KAL-ap (üt)	GAL ah (vág)
Szumér:	GIL ₂ (fut)	GIL ₃ (meggyújt)	GAL (egy nagy korsó)	GIL (romlás pusztulás) HUL (gonosz, megvet, lenez)	GUL (üt ver szét ör)	GUL (vág)
Magyar:	GYAL-ogol	GYÚL-ik	KUL-acs	GYAL-az GYÚL-ól	KAL apál KÓL-int	GYAL-ul

E hat homonima (homeofónia) szabályszerű egyezései már önmagukban véve is igen súlyos érvet szolgáltatnak a kérdéses nyelvcsaládok közelebbi kapcsolatainak bizonyítására.

A sorozatot azonban kiterjeszthetjük a fenti szótövek R-variációjú hangalakjaira is, amelyek ugyanígy egyeznek mind a négy nyelvcsaládban:

Görög	s KIR-tao (ugrik)	KER-aunos (villám- sugár)	KRA-teros (üst)	HAR-pya (kínzó- szellem)	CHAR-adra (rés, hasa- dék, áttörés)	KRI-nein (vág)
Latin:	CURR o (fut)	CRE-mo (eléget)	COR-tina (üst) CRA-ter (korsó)	CAR-po (kicsúfol) CRI-men (bűn, büntett)	CRI-brum (szűrő, átütés)	CUR-tus (levágott)
Német:	HUR-tig (fürgén)	KER-ze (gyertya)	KRU-g (korsó) KAR-affe (palack)	GRA-m (harag) GRI-mm (düh) GRO-ll (neheztelés)	KAR (szakadé- kos, szét- szaggatott hegyvidék) KRA-mpe (csákány)	KER-ben (ró, hornyol) KRA-tzen (karcol)
Asszír: (Akkád)	ḪAR-âbu (siet)	ḪIR-ru (kályha, tűz, hőség)	KAR-ru (hordó) KAR-patu (egy edény)	ḪAR-šu (rágalmazás) ḪIR-bu (bűn)	KAR-âtu (leválaszt, levág, lefarag)	KÂR-ru (levág) ḪIR-šu (levágott darab: pl. kenyér)
Szumér:	GIR (fut)	GIR ₇ (villámlík, villám)	GUR ₉ (egy mérő edény) GUR ₇ (hordó, gabona- raktár) ḪARA ₂ (sörös- hordó)	ḪARA (gonosz- tevő) KUR ₇ -dugga (szidalom, gyalázás)	GUR ₁₀ (széttör) KUR-um (áttör) KIR-ruda (földhasa- dék)	GUR ₅ (vág) GUR ₁₀ (arat) KUR-um (vág) u-GUR (kard) ḪAR (karcol, be- vág, szétharap)
Magyar.	GYOR s	GYER-tya	KOR-só GÓR é HOR-dó	HAR-ag GOR-omba GAR-ázda HAR-amia	HOR-hos HOR-zsol GYÚR	KAR-d KAR-col KAR-mol HOR-nyol GYÚR-ke HAR-ap

A bemutatott példákban félreismérhetetlenül jelntkezik az a nyelvi sajátság, amit a hangváltozások tárgyalásánál már megállapítottunk: a „szabályos hangváltozások” nem időbeli, hanem szemantikai jelenségek; a finom megkülönböztetésekre, az alapjelentés variálására szolgálnak.

Azt hihetnénk, hogy az előbb látottaknál szervezettebb és kiterjedtebb összefüggések már alig-alig lennének elképzelhetők négy nyelvcsalád szavai között. Pedig ha így vélekedünk, akkor nagyot tévedünk. A fenti hat-hat G/K,H/-L, illetve G/K,H/-R hangalakú tőnek ugyanis szintén hat-hat sziszegő kezdőhangú változatát is megtaláljuk mind a négy nyelvcsaládban, szinonim vagy igen közelálló jelentésekkel. Azaz a hat-hat „kentum”-variánsnak ugyancsak hat-hat „satem”-hangalak felel meg.

Latin: (S-L)	SAL-io (ugrik)	SOL (nap)	SOL-ium (kád, koporsó-)	SCEL-us (büntett, bűn, gazfickó)	SIL-ex (kavics, kovakődarab)	SUL-co (bevág, rovátkol) SCAL-po (karcol, vakar)
(S-R)	SUR-go (útra kel, elvonul, elköltözik)	óind: SUR-ia (nap)	SER-ia (hordó)	SOR-deo megvetettnek lenni) SOR-dicus (szégyenteljes)	SAR-culum (kapa, csákány, balta, fejsze)	SERR-a (fűrész) SCRI-bo (karcol, horzsol, ír)
Német: (S-L)	SCHLEU-nig (gyorsan, hamarosan, azonnal)	SCHILL-ern (csillog, ragyog) SIL-ber (ezüst; „a csillogó”)	SCHAL-e (tál) SIL-o (siló)	SCHEL-ten (szid) SCHEL-m (kópé) SCHLI-mm (rossz) SCHLE-cht (rossz, silány)	SCHLA-gen (üt) SCHLA-cke (salak)	SCHÄl-en (hámoz) SCHLI-tzen (felhasít)
(S-R)	SCHREI-ten (lépked) SCHER-en (eltakarodik)	SCHÜR-en (tüzet szít) szláv: SER-ebro (ezüst)	Ge-SCHIRR (edény) SAR-g (koporsó)	SCHUR-ke (gazfickó) SCHER-ge (porosz-ló)	SCHER-be (tört edény, cserép) SCHRO-ten (széttör-del, darál)	SCHER-en (nyír, levág) SCHER zel (gyürke)
Asszír: (akkád) (S-L)	SUL-u (út, utca)	SAL-âku (fénylik)	SIL a (egy ürmérték)	SILL-âtu (szemtelen-ség, gazság)	SAL-âtu (széztűz, izzéporrá zuz)	ŠAL âtu (szétvág)

Asszír. (akkád) (S R)	SAR abu (siet) ŠĀR-u (ugrál, táncol)	ŠAR âru (felvil- lan, fel- ragyog) SAR-pu (tisztí- tott)	ŠAR-šaru (egy edény)	ŠER-tu (bűn) SAR-âru (hamis- nak, ha- zugnak lenni)	ŠAR-âru (áthat, keresz- tül hat)	SAR-ahu (levág, kö- rülmetél) SIR-apu (olló)
Szumér: (S-L)	SULU (út, utca)	ZAL, ZAL-ag (fénylik, ég)	SILA ₂ (egy mé- rőedény)	SIL-ig ₃ (bűn)	SILA ₂ (szét- törtnek lenni)	SIL (levág)
(S-R)	ŠUR ₈ (fut, rohan)	SUR (fénylik) ŠIR ₃ (fáklya)	ŠUR (egy edény)	SER ₂ (megát- kozás, átok)	ZUR (széttör, áthatol)	ŠAR ₇ (levág)
Magyar: (S-L)	SZAL-ad	CSILL-og	SZIL-ke CSAJ-ka	CSAL CSEL SÉR-t	SZIL-ánk	SZEL
(S-R)	SUR-ran SÜR-ög SÜR-gős	SÁR (arany) SÁR-ga	SER-penyő	CSER-fel	ZSUR-mol CSER-ép	SAR-abol SAR-ló

Az ilyen tömeges, többrendbeli és szabályszerű egyezések kétségtelenné, természettudományos szóhasználattal élve, evidenssé teszik a három legfontosabb nyugat-eurázsiai nyelvcsalád és a sumér nyelv szerves összetartozását, közös ősi gyökereit, amelyek a suméron keresztül az elő-ázsiai neolitikus és kőrézkori műveltségig nyúlnak vissza.

Nem kevesebbről, mint $4 \times 4 \times 6 = 96$ -szoros párhuzamokról van itt szó: négy nyelvcsalád négyféle hangalakú szavainak hatszoros jelentésbeli megfeleléséről.

Már korábbi példáinkban is megfigyelhettük, hogy az indogermán nyelvekben a szavak elején gyakran megjelenik az ún. „S-elővetés”, mintegy az alapszó kibővítéseként. A satem-kentum átmenetek tárgyalásánál említettük azt is, hogy ezek az S-K hangváltozások szorosan összefüggnek az S-elővetés kérdésével. Ugyanott néhány példával röviden arra is rámutattunk, hogy az S-elővetést tartalmazó indogermán szavaknak a sumérban többnyire Š/S,Z) és G/K,H) hangokkal kezdődő szinonim vagy nagyon hasonló jelentésű szavak felelnek meg. A fenti összeállításból most már végérvényesen megállapíthatjuk, hogy ezek az S-elővetések nem mások, mint fonetikai pleonazmusok, vagyis ősnyelvi S és K szinonimák esetében egy harmadik összevont, SK kezdőhangú szó is megjelenik, mintegy „satem+kentum” hangalakkal. Szemantikailag azonban e variánsok nem nevezhetők egyszerűen pleonazmusoknak, mert szintén a fenti táblázatok tanúsága szerint az S-elővetés gyakran a jelentés módosításával is jár. Ilyenkor az SK kezdőhangokat felmutató szavak ugyan rokon jelentésűek

az egyes indogermán nyelvek megfelelő S és K kezdetű variánsaival, de nem teljes szinonimái ezeknek. Sok esetben azonban egyszerűen fonetikai torzulásokról van szó: a felváltva hallott S és K kezdőhangzójú szumér szinonimák összekeveréséről, hiányos megértéséről. Hasonló szótorzításokat ma is gyakran hallhatunk, pl. ha feltűnni vágyó sznobok idegen „kultúr-szavakkal” igyekeznek kérkedni. Ez a megfigyelés arra enged következtetni, hogy az indogermán nyelvek egykor a pidginizáció jelenségéhez hasonló módon alakultak ki. A pidgin nyelvek egyik legfontosabb és legszembe-tűnőbb jellegzetessége ugyanis éppen az, hogy a keletkezésüknél szereplő kultúrnyelv szavait eltorzítva veszik át.

Ugyancsak a pidginizációhoz vezetnek el bennünket az indogermán nyelvekben igen gyakran található szóeleji hangkivetések is. Eddig bemutatott összehasonlító táblázatainkban is jól megfigyelhető, hogy az indogermán szavak első szótagjainak magánhangzói – a magyar, a szumér és a szemita nyelvekhez viszonyítva – az esetek túlnyomó többségében kiestek. Ez, mint már említettük, egyrészt a hátrahelyezett hangsúly, másrészt pedig a vele párhuzamos pongyola artikuláció következménye. De mást is elárul ez a jelenség. Azt, hogy az indogermán nyelvekben legtöbbször éppen a szavak legfontosabb, a tulajdonképpeni alapjelentést hordozó első szótagjai korcsosodtak el, – mondhatnánk szabályszerűen.

A 4. fejezetben már láttunk néhány olyan esetet is, amikor az első szótagból csak a végmássalhangzó maradt meg: WORT és RED-e; KORAB-os, HRAB-an és RAB-e; VULP-es és LUP-us.

Vessünk egybe most egy-két további hasonló hangkiesést.

<i>szumér</i> GUB (irányít, vezet)	<i>görög</i>	<i>latin</i>	<i>német</i>
GUBUR (segéd, helyettes)	KYBER-netos (kormányos, vezető)	GUBER-nator (kormányzó)	FÜHR-en (vezér)
ĤAR (összetekeredik)	HERP-o (csúszik-mászik)	REP-o (csúszik-mászik)	ROBB-en (kuszik)
HARUB (egy fajta rovar, féreg) GIR ₃ (fut, lépés)	HERP-es (kígyó)	REP-tilium (csúszó-mászó)	RAUP-e (hernyó)
SUR ₈ (fut) DIR = út, irány			SCHREI ten (lep, lépked); és: REI-ten (lovagol)
DIRIG = magasnak lenni = erősnek lenni			s-TRECK-e és RICH-tung (útszakasz) (irány) s-TRECK en és RECK en (kinyújt) (nyújt) s-TAR k és RECK o (erős) (dalia, hős)

Tehát az eredetileg ragok-, képzők-, jelekként szolgáló szóvégi bővítések vették át az ősi tövek szemantikai szerepét. Ezek a torzulások, amelyeknél a szó eredeti alapjelentésére gyakran már csak egy hang emlékeztet, ismét megerősítik azt a gyanúunkat, hogy az indogermán nyelvek esetében pidgin nyelvekkel állunk szemben. Arra vallanak ugyanis, hogy a jól-rosszul megértett és valószínűleg már eleve többővítésekkel átvett szumér szavak eredeti alapjelentéseit, illetve alaptöveit nem tudták a ragoktól, képzőktől elkülöníteni.

Példáink azonban egyúttal azt is ismét igazolják, hogy az ún. hanglekopások eseteiben is – időbelileg lejátszódó nyelvi folyamat helyett – legtöbbször szemantikai változatok tudatos kialakításáról van szó: a teljes és hiányos hangalakú szavak egy nyelven belül, egy időben is megtalálhatók. Ezért nem is beszélünk hanglekopásról, hanem hangkivetésről (l. a 4. fejezet vonatkozó részét).

A nyelvészet megállapítása, de a 4-5000 éves szumér nyelvemlékek tanúsága szerint is, a nyelvek legősibb tőszavai egyszótagúak voltak. Igen fontos tehát közelebbről is megvizsgálni, milyen eszközökkel képezték a nyelvek később kialakult két- és többszótagú szavaikat.

Két szótagból – pontosabban három mássalhangzóból („triszonancia”) – álló alapszavak elsősorban a flektáló nyelvekre, az indogermánra és a szemitára jellemzőek. Ezen alapszavak azonban nem eredeti tőszavak, hanem úgy alakultak ki, hogy mivel a flektáló nyelvek a magánhangzók változatait úgyszólván teljes egészükben a nyelvtanban alkalmazzák, a szemantikai összefüggések jelölésére, a rokon fogalmak árnyalati megkülönböztetésére többnyire többővítésekhez kellett folyamodniuk. Idővel ezek a triszonanciák – vagy trikonszonanciák – annyira összeforrottak, hogy összetett voltuk ma már első pillantásra alig ismerhető fel. De ha közelebbről megvizsgáljuk őket, akkor a legtöbb esetben kimutatható egy-egy ősi alaptő, általános jelentésű alapfogalom, amely a különböző hangalakú többővítések segítségével egyúttal jelentésében is differenciáltabbá vált. Jól megfigyelhető ez a nyelvfejlődési folyamat a „gyors mozgás” alapjelentésű F-L tőmotívum különböző német származékainál:

FAL-L-en = esni, FÜL-L-en = önteni, tölteni;

FL-IEG-en = repülni, FL-IEH-en = menekülni;

FL-UT-en = ömlesztteni, dagasztani (vizet),

FL-ITZ-en = suhanni, iramodni, FL-IESS-en = folyni,

FL-ATT-ern = csapkodni (szárnyat).

Láthatjuk, a német a legtöbb esetben többővítésekkel specializálja az alapjelentést. Más képet kapunk, ha a megfelelő latin szavakat nézzük meg:

FL-uo = folyik, PL-uo = esik (eső), BULL-io = ömlik, dagad (víz),

VOL-o = repül, PAL-us = mocsár, tó; BAL-N-eo = fürdik.

A latin nyelv tehát → a jelck szerint archaikusabb jellege, korábbi kialakulása következtében → jóval kevesebb többszóval alakot mutat, hanem inkább → legalábbis ebben az esetben – a szókezdő tömássalhangzó variálásával specializálja az általános jelentésű alapfogalmat.

Mindezen indogermán szavaknál azonban a legmeglepőbb az, hogy közvetlenül visszavezethetők a többjelentésű (poliszemantikus) szumer BAL töszóra, melynek három főjelentése van: a) „sich entfernen, ausgießen, überschwemmen” (eltávolodik, kiönt, eláraszt); b) „drehen, Turnus, Spindel, flechten” (forgat, forduló, orsó, fon); c) „Beil, schlagen, spalten” (balta, üt, ver, hasít). A fenti német és latin szavak – mint láthattuk – pontosan megegyeznek a BAL első alapjelentésével. De a másik két alapjelentés származékait is megtaláljuk, nemcsak az indogermán, hanem a szemita nyelvekben is.

Német: FL-ECH-ten = fon; FAL-T-en = hajtogat; FL-ICK-en = foltoz;
FEL-G-e = kerékagy (ami forog!); FL-EG-el = ostor;
FL-ETSCH-en = vicsorít, fogát csattogtatja.

Latin: PLE-C-to (fon); VOL-V-o (forgat); FLI-G-o (üt, ver);
FLA-G-ellum (ostor); PELL-o (lök, döf, üt).

Görög: PEL-EK-ys (csatabárd); PLE-K-so (üt, ver);
PEL-AG-os (tenger); PLE-K-o (fon).

Akkád-asszír: PIL-AKḪ-u (balta); PIL-AKḪ-u (orsó); PAL-u (forduló);
PAL-gu (csatorna).

Héber: PH-L-G (folyam); P-L-H (orsó); B-L-Ḳ (üt, ver);
PH-L-G (hasít).

Magyar: FOLY-ik; BALL-ag; FAL; BIL-inck;
VÁL-aszt; (el-)VÁL-ik; FEL, FEL-ez (=ketté választ, hasít);
BAL-ta, BAL-aska; FEJ-sze (v.ö. FEL-ez!).

A germán tendencia a zöngés hangok zöngétlenné válására, „megkeményedésére” szintén jól felismerhető az eddig látott német szavakban. Itt sem beszélhetünk azonban törvényszerű hangváltozásokról, mert a BAL mindhárom alapjelentésének egyéb német származékai igen sok esetben megőrizték az eredeti B hangot is: BAL-G-en (verekedni); BEIL (balta); BOL-Z-en (nagy erővel ütni); BALL-ern (ismételten ütni, döngetni); BAL-K-en (gerenda, hasáb, azaz „hasított); BALL (labda); BALL-en (göngyöleg, göngyölít); BAL-Z-en (a fajdkakas párzási tánca, azaz „forog”).

Ezekon kívül számos P, PF, W hangalakú német változat is található, amelyek bemutatására azonban itt nincs helyünk.

A bővítések felé irányuló nyelvi folyamat már magában a szumérben megkezdődött, amint ezt a nyelvemlékekkel dokumentálható DIR (megy, vonul, út, űz, hajt, áthalad) és DIRIG („utat tesz”) (lásd a 4. fejezetet), BAL (balta, üt, hasít; forgat, fordul, orsó, fon; eltávolodik, kiönt, eláraszt) és BALAG („ütést tesz”) -féle azonos vagy közel azonos jelentésű változatok bizonyítják. E bővítésekre a szumér nyelv a „tesz, csinál; van, létezik; bír, neki van” jelentésű ősi primér alapigéket használta fel, mintegy segédigékként alkalmazva őket.

Az ilyesféle bővítések nyelvi szerepe legjobban az angol nyelv példáján keresztül érthető meg, ahol általánosan használják cselekvések körülírására a „do” (tenni), „be” (lenni) és a „make” (csinálni) segédigéket. Pl.: „I do not help you” = „én teszek nem segítek neked”, azaz „nem segítek neked”. „I am going” = „menő vagyok”, azaz „megyek”. „I make a trip” = „utazást csinálok”, azaz „utazom”.

De a német köznyelvben is nagyon elterjedt ez a beszédmód: „ich helfe dir” (segítek neked) helyett „ich tue dir helfen” (segíteni teszek neked); vagy: „wir spielen” (játszunk) helyett „wir machen ein Spiel” (csinálunk egy játékot).

A „tenni, csinálni, lenni” jelentésű alapigék a szumér nyelvben a más-salhangzók mindhárom fő artikulációs körében megtalálhatók, mégpedig számos hangalaki variációban.

1. „Tenni, csinálni”.

Labiális hangok (B, P, F, V, M): BA, BA₁₁, BE₄, BI₆, AB₂, BA₁₄
-AG-A, BAR, PA₂, MA, ME₆.

Dentális hangok (D, T, Z, S): DU₃, DE, DI, DUG₃, DUG₄, DIM, TE,
TU, TUD, TIG, U₃-TU, SA₂, SA₇, ŠA₅, ŠIG₃.

Veláris hangok (G, K, H): AG, GI, GE, UGU₄, GAR, KI₃, KU₅, AKA,
KUD, KIM.

Egyéb hangalakok: NA₃, RU₂, LE₂.

2. „Lenni”.

Labiális hangok: BAR, ME.

Dentális hangok: TI, ZI, ŠI.

Veláris hangok: GA₂, GA₂-GA₂, GAL₂, GAR.

A magánhangzóvariációk a szumér vokálharmónia következményei, a rokon artikulációjú mássalhangzók váltakozása pedig az ingadozó akkád asszír átírással, nyelvjárásbeli különbségekkel vagy mássalhangzó-asszimilációval (l. alább) magyarázható.

A. Deimel „Šumerische Grammatik” című könyvében ezen alapigék szerepéről így ír: „An Verbalstämmen werden oft andere Verbalstämme pleonastisch angehängt, welche den Sinn des Hauptstammes nicht ändern.”

Diese Anhängsel sind: ag = tun; gal = sein; auch dug₄ (seltener dug₃) ... Nach Delitzsch S.Gl. 146 stände dieses dug₄ für du₃ = tun, machen". (Magyarul: „Az ígetővekhez gyakran szószaporítóan más ígetővek csatlakoznak, amelyek az eredeti fő jelentését nem változtatják meg. Ezek a függelékek a következők: ag = tesz, csinál; gal = van, létezik; dug₄ is (ritkábban dug₃) ... Delitzsch Šumerisches Glossar 146. old. szerint ez a dug₄ du₃ = tesz, csinál, helyett, állna.”)

Deimel szemmeláthatóan nem ismeri fel sem e bővítések valódi szerepét, sem pedig eminens jelentőségüket a szóképzés terén. „Šumerisch-Akkadisches Glossar” című szótárában jelentésbelileg nem tesz különbséget pl. a BAL és a BULUG₂ szavak között; számára a jelentés az AG (UGU₄) bővítés után is „spalten” (hasítani) marad: BAL = spalten, BULUG₂ = „spalten (Holz)” = „hasít (fát)” – írja.

Ha azonban a magyar nyelv – mint szintén agglutináló nyelv – ismeretében szemléljük ezeket a „pleonazmusokat”, akkor egészen mást veszünk észre. „Hasít és „has-OG-at” bizony nem egészen ugyanazt jelent, és az „-og-” bővítés nem mondható egyszerűen pleonazmusnak. Ugyanez a helyzet a Deimel által említett többi „pleonazmus” esetében is.

„AG”: párol – párol-OG
pattint – patt-OG-at
mos – mos-OG-at
ball-AG

„DU”: ful – full-AD
teng – teng-ŐD-ik
teker – teker-ED-ik
rág – rág-ŐD-ik

„DUG”: ful – ful-DOK-lik
hal – hal-DOK-lik
megy – men-DEG-él
áll – áll-DOG-ál

„GAL”: szalad – szalad-GÁL
szúr – szúr-KÁL
túr – tur-KÁL
jár – jár-KÁL

(V.ö. a magyarban is fellépő magán- és mássalhangzóvariációkat a fent mondottakkal.)

Deimelnek tehát annyiban igaza van, hogy ezek a bővítmények az eredeti ige általános alapjelentését tényleg nem változtatják meg, hanem csak a cselekvés mikéntjét variálják, módosítják; a finom megkülönböztetéseket jelölik. Indogermán nyelvérzékével azonban ezeket az árnyalati jelentéskülönbségeket természetesen nem tudta regisztrálni, mert ilyesmire az ő anyanyelvében nincs párhuzam. Ilyen jellegű jelentéskülönbségeket a német nyelv vagy körülírással, külön segédigékkel, vagy pedig a főmagánhangzó megváltoztatásával, „Ablaut”-tal fejez ki: „trinken” (inni), „tränken” (itatni); „dringen” (sürögni, sietni), „drängen” (sürgetni, siettetni); „borgen” (kölcsonözni), „bürgen” (a kölcsönért jótállni).

A flektáló nyelvekben ezeknek a cselekvést, létezést jelentő szumér alapigéknek más szerep jutott. Segítségükkel képezték e nyelvek három mássalhangzót tartalmazó alapszavaikat. Amit a szumér és a többi agglutináló nyelvrendszer elsősorban az alaptő vokalizációjának megváltoztatásával, másodsorban az egyik (többnyire a szókezdő) tőmássalhangzó rokon artikulációjú változatainak alkalmazásával fejeztek ki, azt ők a bővíítésre felhasznált szumér eredetű segédigék variálásával érték el: az alapfogalommal szoros szemantikai összefüggésben álló új szavak alkotását. Másrészt pedig, amire a szumér és az agglutináló nyelvek a „tenni, csinálni, lenni” jelentésű alapigéket felhasználták, arra a flektáló nyelvek a magánhangzók variációit alkalmazták: a cselekvés idejének, módjának, különböző aspektusainak kifejezésére.

Ez a két ellentétes párhuzam jellemzi legelsősorban az agglutináló és a flektáló nyelvek felfogása – vagy ha tetszik, „nyelvszelleme” – közötti különbséget. Az agglutináló nyelvrendszer új, rokon szó képzésénél megváltoztatja az alaptő magánhangzóját vagy esetleg egyik mássalhangzóját, a cselekvés idejének, módjainak kifejezésére vagy a belső szóképzésre pedig bővíítéseket: ragokat, jeleket, képzőket alkalmaz. A flektáló nyelvek gondolkozása fordított. Ha új, rokon jelentésű szót akarnak képezni, kibővítik az alaptövet, a cselekvés idejének, módjainak variálására és a belső szóképzésre pedig a tőmagánhangzó megváltoztatásához, Ablauthoz folyamodnak.

Most pedig nézzük meg, milyen gyakorlati tapasztalatokra alapoztuk előbbi megállapításunkat, hogy ugyanis a flektáló nyelvek a cselekvést, létezést jelentő szumér alapigéket használták fel három mássalhangzót tartalmazó alapszavaik képzésére. A metatézisek tárgyalásánál (l. a 4. fejezetet) a szumér DIR (megy, vonul, út, úz, hajt, áthalad), DIRIG („utat tesz” = DIR+IG szóval kapcsolatban már röviden érintettük ezt a jelenséget. A következő táblázatban bemutatjuk e többjelentésű szumér tőszó teljes szemantikájának indogermán megfeleléseit, egyelőre csak a német nyelvet véve összehasonlítási alapul. Azért választottuk ki a németet, mert e nyelv egyike a Mezopotámiától földrajzilag legmesszebbre eső indogermán nyelveknek, történelmileg tekintve pedig nyelvemlékei csak jó 2000 évvel a szumér beszélt nyelvként való létezésének megszűnte után jelentkeznek. E körülmények következtében tehát természetesen itt a legkisebb az esetleges szókölcsonzések valószínűsége. A többi indogermán nyelv párhuzamos megfeleléseinek bemutatására jelenleg nincs módunk, de nem is tartjuk feltétlenül szükségesnek, mert az érdeklődők bármely indogermán etimológiai szótárban könnyen megtalálhatják a vonatkozó szavakat.

A táblázatban csak a három fő artikulációs kör szumér alapigéinek – BA, DU₃ és AG – illetve ezek hangalaki variációinak származékait is-

mertetjük, míg a kevésbé jelentős R, L, N bővítésektől ezúttal eltekintünk.

szumér jelentések

ALAPTÓ:

- DIR = zerstören (elpusztít)
 DIR+BA = trauern (gyászol)
 (+PA₂) = verdunkelt, betrübt werden
 (sötétnek, szomorúnak lenni)
 = zerstört, zerstören
 (elpusztít, elpusztított)
 = tränen, trübsüchtig sein
 (könnyez, könnyes szeműnek lenni)
 = treiben (űz, hajt, hányódik
 (vetődik, sodródik)
 = gehen, Weg
 (megy, út)
 = umherlaufen (ide-oda futkos)
 = stark machen (erőssé tesz)
 = überragend sein, hoch sein
 (kiemelkedőnek, magasnak lenni)
 = viel sein (soknak lenni)
 = eine Gelenkskrankheit
 (egy fajta ízületi betegség)

német jelentések

- (zer-) STÖR-en (elpusztít)
 TRAU-ern (gyászol)
 TRÜB-en (homályosodik,
 szomorodik)
 (zer-) TRÜMM-ern, TRÜMM-er
 (rombadönt) (rom, töredék)
 TRIEF-eln, TRÄUF-eln, TROPF en
 (csepeg) (csepegtet) (csepeg)
 TREIB-en, DRIF-t
 (űz, hajt) (áramlat)
 TRAMP-eln
 (esetlenül jár)
 TRAB-en (üget)
 TRIMM-en (edzeni)
 TRUM, TRUMPF
 (nagy darab) (ütőkártya)
 TRUPP-e (csapat)
 TRIPP-er
 (kankó)

(Megjegyzés: a kankó régen, nem kezelt, idült esetekben térdízületi gyulladást okozott. Innen származik görög neve is, amely mindmáig használatos az orvostudományban: „gonorrhoe” = „térdízületi folyás, gyulladás”).

- DIR+DU₃ = gehen (megy)
 (+TU) = Weg (út)

- = betrübt, verdunkelt werden
 (szomorúnak, sötétnek lenni)
 = ziehen (ein Schiff)
 (húz; - hajót)
 = stark, überragend, viel sein
 (erősnek, kimagaslónak, soknak lenni)
 = einstürzen (beomlik)
 = umherlaufen (ide-oda futkos)
 = stossen
 (lök, döf, szúr)
 = helfen (segít)

- DIR+IG
 (+AG) = gehen (megy)
 = Weg (út)
 = ziehen, hoch sein
 (húz, magasnak lenni)
 = ziehen, schleppen (húz, vontat)
 = stark sein, überragend sein
 (erősnek, kiemelkedőnek lenni)

- TRET-en (lépni)
 TRASS-e, s-TRASS-e
 (irányvonal) (út, utca)
 TRIS-t
 (szomorú, sivár)
 TREID-eln, TROSS-e
 (vontat; - hajót) (hajókötel)
 s-TROTZ-en
 (duzzad)
 s-TÜRZ-en (omlik, dől, zuhan)
 TROTT-en (ődöng, üget, lohol)
 (Fuss) TRITT, TRET-en
 (rúgás) (rúg)
 TRÖS-ten (vigasztal)
 TRECK-en (vontat)
 s-TRECK-e (útszakasz)
 s-TRECK-en
 (nyújt)
 TRAG-en (hord, visz)
 s-TARK
 (erős)

= stossen (lök, dőf, szúr)	DRÜCK-en (nyom)
= trauern, betrübt sein (gyászol, bánatosnak lenni)	(be-) DRÜCK-t (szomorú, szorongó)
= voll sein, füllen (tele lenni, tölt)	TRICH-tern, TRICH-ter (tölt) (tölcsér)
= passieren lassen (átenged)	DURCH(-lassen) (át-, keresztül-enged)
= verdunkelt sein (elsötétítettnek lenni)	DUNK-el(n) (elsötétít) (v.ö.angol: DARK (sötét))

Ellenpróbaként nézzük meg a 4. fejezetben már szintén említett és a DIR, DIRIG szóval részben szinonim jelentéseket felmutató szumér GIR₃ = „fut, futár” (fonetikai variánsa: GIL₂) néhány német párhuzamát is, ugyancsak a BA, DU₃ és az AG alapigékkel képzett bővítések tükrében. Annakidején, a metatézisek ismertetésénél (4. fejezet 154. old.) azt állítottuk, hogy a latin „GRAD-us” (lépés) és „TRAC-tus” (vonulás, húzás) – féle változatok csak látszólagos metatézisek, mert valójában a szumér GIR₃, és DIR főszavaknak a megfelelő, szintén szumér alapigékkel való bővítései útján keletkeztek. Most alkalmunk lesz ezen állításunk megokolására.

Alaptő: GIR ₃ = laufen, Eilbote (fut, futár)	KUR-ier (futár); a latin CURR-o (fut) szóból
GIR ₃ +BA = Kraft (erő)	KRAF-t (erő)
= laufen (fut)	óflném. HLAUP-an (fut) v.ö. a GIL ₂ variánssal
- = eilen (siet)	KRAU-en (rohan)
GIR ₃ +DU ₃ = Schritt (lépés)	SCHRITT (lépés)
= gehen (megy)	SCHREIT-en (lép, lépked)
= eilen (siet)	HURT-ig (gyorsan, szaporán)
= stark, Kraft (erős, erő)	GROSS, (nagy) KRASS (otromba)
= vorüberziehen (elvonul vlmi. mellett)	GRASS-ieren (lép, lépked)
= Weg, Pfad (út, ösvény)	GLEIT-en (siklik); v.ö. GIL ₂
= Fuss (láb)	GERAD-e (egyenes)
	GLEIS (sín, vágány); v.ö. GIL ₂
	GLIED (tag, végtag); v.ö. GIL ₂
GIR ₃ +AG = Eilbote (futár)	óflném. s-CALK (küldönc szolgál)
= gehen (megy)	ném. SCHALK (kópé, bohóc); v.ö. GIL ₂
= stark, Kraft (erős, erő)	KRIECH-en (csúszik-mászik)
= Fuss (láb)	KRAK-eeler (izgága, kötekedő)
	KRÜCK-e (mankó; népies: láb, lábszár)
= gehen, ziehen, Weg, Pfad (megy, vonul, út, ösvény)	KRIEG (háború); v.ö. „Feld-zug” = „táborba vonulás” = „háború,” valamint „er befindet sich auf „Kriegs-pfad” = háborúzik; szószerint: „hádiösvényen tartózkodik”; v.ö. még szumér GIR ₂ = csata, harc.

A GIR₃ egyik bővítetéses alakja egyébként már a szumér nyelvemlékekben előfordul: GIRIM = „laufen” (fut).

Végül – a teljesség kedvéért – a táblázatokban előforduló, S-elővetést felmutató német szavak szumér nyelvű „satcm” megfeleléseit is bemutatjuk; ezzel is további bizonyítékot szolgáltatva az S-elővetés tulajdonképpen szerepéről tett korábbi megállapításainkhoz (l. e fejezet 187-188. old.).

német: (Zer-)STÖR-en (elpusztít)	szumér: ZUR = szétver, összezúz
STRASS-e (út, utca)	ŠAR ₇ = eltávolodik;
	SIL, SULU = út, ösvény, utca
STROTZ-en (duzzad)	ŠAR = duzzaszt, soknak lenni
STÜRZ-en (zuhan, elesik)	SUR ₃ = lóg, lebeg,
	ŠUR = esik (az eső), esik, hullik
STRECK-e (útszakasz)	SIR ₂ = eltávolodik
STARK (erős)	SAR ₃ = vastag, kövér, erős
SCHREIT-en (lép, lépked)	SUR ₈ = fut, rohan, eltűnik
	ŠAR ₇ = eltávolodik, eltávolít, elküld
SCHALK, ófeln. SCALK	ŠAR ₂ = növeszt, tágasodik, sokasodik
(kópé, bohóc) (küldönc, szolga)	

E sorozatos megfelelések láttán nem sok kétség férhet ahhoz a megállapításunkhoz, hogy az indogermán alapszavak trikonszonanciáinak kialakulásában a szumér nyelvnek igen lényeges szerepe volt.

A szemita nyelveknél hasonló jelenségeket észlelhetünk. Ezek is szumér tőszavak s a már ismert alapigék összevonásával képezték jellegzetes, három mássalhangzót tartalmazó alapszavaik tekintélyes részét. A többjelentésű BAL, BAR (és BIL) szumér tőszavak szemita párhuzamain keresztül jól megfigyelhető ez a nyelvi folyamat. Következő összeállításunkban – egyelőre a teljesség minden igénye nélkül – egyúttal három indogermán nyelv megfeleléseit is figyelembe vettük.

szumér BAL+AG = kiönt, eláraszt	akkád PALG-u (csatorna)	héber PH-L-G (folyam)	görög PELAG-os (tenger)	latin BULL-io (hullámszik, forr, pezseg)	német WALL-en (hullámszik, forr, pezseg)
= balta	PILAḲḲ-u (balta)	PELEK (fejsze)	PELEK-ys (csatabárd)	FALX (sarló)	BEIL (balta)
= üt, ver	PILAḲḲ-u (üt, ver)	B-L-K (üt, ver)	PLEG-e (ütés)	FLIG-o (üt, ver)	FLEG-el (cséphadaró, csatacsillag)
= hasít	PILAḲḲ-u (hasít)	PH-L-G (hasít)	PLEX-o (hasít)	VUL-va (szeméremrés)	s-PAL-ten (hasít)

= ás		PH-L-CH (barázdál)		PAL-a (ásó)	PFLÜG-en (szánt)
= elnyom, leigáz, hulladék		s-PH-L (süllyed, elmerül)	s-PHALL-o (elbuktat)	FALL-o (elbuktat)	FALL-en (esik)
= orsó, forgat	PILAḪḪ-u (orsó)	PELEK (orsó)	PLEK-o (fon)	PLEC-to (fon)	FLECH-ten (fon)
= ellenséggé válík, ellen- ségesség	na-BALK-utu (ellensé- gesség)			BELL-um (háború)	BALG-en (verekedik, dulakodik)
= gyorsan megy	e-BER-u (siet)	B-R-CH (menekül)	s-PERCH-o (siet)	VOL-o (repül, menekül)	FLIEH-en (menekül)

A közönséges R-L átmenetek a BAR és a BIL szavak részleges szinonim jelentései által már a szumér nyelvben bizonyíthatók: (BAR=„tűz”, BIL=„tűz” stb., l. alább). De már eddig is láttuk, hogy az R-L variációk szemantikailag szinte mindig összefüggenek.

<i>szumér</i> BAR+AG = fénylik, világít	<i>akkád</i> BAR-aru (fénylik)	<i>héber</i> B-L-G (fénylik)	<i>görög</i> PYR-os (tűz)	<i>latin</i> FER-veo (izzik, ég)	<i>német</i> s-PRÜH-en (szikrázik, sziporkázik)
= ég, tűz befőz	PURRUḪ-u (befőz)	B-R-K (villám)	PHRYK-tos (tűz, égés)	FRIG-o (pirít)	FEUER (tűz) BRÜH-en (forrás)
= elválaszt, tör	PAR-âru (széttör)	PH-R-K (tör)	PHRAG-ma (fal, leválasztás)	FRANG-o (tör) FRAC-tus (eltörött)	BRECH-en (tör)
= körülzár körfal	PARAK-u (bezár)	PH-R-K (védtett, ke- rített hely)	PYRG-os, PHYRK-os (védőbástya, fal, vár)	BURG-os (vár)	BURG (vár) BERG-en (megment)
= sarjad, kinyílik	PARÂḪ-u (sarjad, kinyílik)	PH-R-J (sarjad)	BRY-o (sarjad)	VIRG-a (sarj, ág)	s-PRIE-ssen (sarjad)
= könyörög, ima		B-R-K (áld)		PREC-or (imádkozik)	FLEH-en (könyörög)
BIL+AG = ég, tűz meggyújt meleg	<i>arab:</i> WALACH-a (meggyújt)	B-L-G (fénylik)	PHLOG-eos (fényes) PHLOX (tűz)	FULG-ur (villám)	FLACK-ern (lobog, villan)

Láthatjuk, a BIL csupán a poliszemantikus BAR tőszó egyik alapjelentésének fonetikai variánsa.

Táblázatunkban a BAL és a BAR (BIL) tőszavaknak csak az AG alapigével képzett szemita párhuzamait mutattuk bc. Ha a másik két fő artikulációs kör szumér alapigéivel bővített szemita szavakat is megvizsgáljuk, ugyanilyen eredményre jutunk. A további szóegyezések részletes kidolgozását későbbre halasztjuk, mert az eddig megismert szerves összefüggések, a részletekbe menő többszörös, szabályszerű megfelelések, a homonimák, a homeofóniák és a szinonimák tömeges párhuzamos egyezései már bőven elégségesek ahhoz, hogy a kérdés eminens fontossága még a hangtörvények hívei előtt is nyilvánvalóvá váljék. Többre e tanulmány keretében nem vállalkozhattunk.

Két más, nem kevésbé fontos tanulságot is levonhatunk azonban ezekből a tömeges szóegyezésekből, amelyek a kutatások ezirányú kibontakozását lényegesen előbbre vihetik. Éspedig megállapíthatjuk, hogy a nyelvészet tartózkodó álláspontját, a szumér szavak átírásának bizonytalanságára vonatkozólag, a tapasztalat nem igazolja. Másodszor pedig az az általánosnak mondható vélemény, hogy A.Deimel „Šumerisches Lexikon” című műve már elavult és nem használható fel nyelvhasonlítási célokra, a gyakorlatban szintén nem állja meg a helyét. Nem állítjuk, hogy Deimel művében nincsenek hibák, tévedések vagy elírások. Ezt nagyon jól tudjuk, mert több esetben magunk is tapasztaltunk pontatlanságokat. Állítjuk azonban, hogy ezek a hibák nem olyan lényegesek, hogy kellő elővigyázattal, megfelelő ellenőrzéssel, utánanézéssel ne lennének kiküszöbölhetők (l. pl. a 193. oldalon a „pleonasztikus” bővítésekről mondottakat).

Mindaddig tehát, amíg új, jobb munka nem áll a kutatás rendelkezésére, továbbra is Deimel lexikonjára támaszkodva folytatjuk vizsgálatainkat a szumér és a nyugat-eurázsiai nyelvek összefüggéseinek feltárására. Ezzel kapcsolatban érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy F.Kluge „Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache” című műve sokkal elavultabb Deimel szumér lexikonjánál, de még a közelmúltban is – 1975-ben – szinte változatlan formában újra kiadták, mert jobb, átfogóbb munka még ma sincs. Sőt a Benkő-féle legújabb magyar etimológiai szótár is lépten-nyomon hivatkozik rá.

Rövid áttekintésünkben annyit mindenesetre sikerült megmutatnunk, hogy a szumér, az indogermán és a szemita nyelvek szavainak, valamint a szóképzés módjának ilyen tömeges, szinte a legkisebb részletekbe menő egyezései a véletlen lehetőségét az evidencia minden kritériuma szerint egyszerűen kizárják. Ilyen körülmények között csakis szerves, igen mélyreható nyelvi összefüggésekről beszélhetünk. E nyelvi kapcsolatok mikéntjét, egykori fennállásuk történelmi körülményeit legkézenfekvőbben mond

hatnánk, szinte magától értetődően – az 1. fejezetben ismertetett régészeti leletkomplexumokból megállapítható őstörténeti felismerésekkel magyarázhatjuk. Ezek a harmónikusan összeillő, egymást ésszerűen kiegészítő és minden erőltetett magyarázat nélkül szerves, egységes összképbe kapcsolható nyelvi, művelődéstörténeti és régészeti tények vezettek bennünket ahhoz a – meggyőződésünk szerint az egykori történelmi és kultúrtörténeti helyzetnek messzemenően megfelelő és a bizonyosságot nagy mértékben megközelítő – jól megalapozott tézishoz, hogy az újkőkor, kőrézkor és a korai bronzkor idején Elő-Ázsiában a kulturális koinéval párhuzamosan, annak nyelvi vetületeként, egy nyelvi koiné is létezett, amelynek masszív hatásai Eurázsia nyugati felének nyelveiben, a szumér nyelv segítségével még ma is kimutathatóak. E nyelvi hatások a jelek szerint elválaszthatatlanul hozzátartoznak az 1. fejezetben tárgyalt elő-ázsiai művelődési és etnikai kiszármazásokhoz, azoknak mintegy nyelvi lecsapódásait alkotják.

Figyelembe véve azt a hatalmas mértékű kultúrkülönbséget, amely már Elő-Ázsia kőrézkori, de méginkább korai bronzkori műveltségeinek népesége, valamint a környező nyugat-eurázsiai területek őslakossága között fennállt, csakis arra a következtetésre juthatunk, hogy ezeknek az elő-ázsiai nyelvi hatásoknak kivétel nélkül a pidginizáció jelenségéhez igen hasonló módon kellett érvényesülniük és végbemenniük. Ugyanúgy, mint ahogy a XVII.–XIX. sz.-i európai gyarmatosítás is számos pidgin-nyelv kialakulásához vezetett az elmaradott területeken – alig 2-300 év alatt.

Az elő-ázsiai kultúrzóna peremterületein élő különböző primitív népcsoportok egyrészt saját művelődési fokuktól, nyelvük többé-kevésbé fejlett állapotától, másrészt pedig a kultúrhatások intenzivitásától és időtartamától függően, kisebb-nagyobb mértékben átvették és a továbbiakban pidginizálták az elő-ázsiai kultúrnyelvet, illetve annak egyik, velük legszorosabb kapcsolatban álló, vagy hozzájuk földrajzilag legközelebb eső nyelvjárását. Így a közvetlen peremterületeken a jelek szerint már igen korai időkben bizonyos „lingua-franca”-féle keveréknyelvek alakultak ki, a kereskedelmi és egyéb kapcsolatok megkönnyítésére. Ilyesféle segédnyelveknek tekinthetjük az elámi, a hurri, a hattí, a kasszú és a guti nyelveket. Definitív nyelvhasználatokra azonban e nyelvek fennmaradt emlékei még nem elégségesek.

Ezekhez a hatásokhoz mindazon területeken, ahol elő-ázsiai földművelő telepések jelentősebb számú bevándorlása kimutatható, e gyarmatosítók közvetlen nyelvi befolyásai is hozzájárultak, amelyeknek már csak azért is elsőrendű fontosságot kell tulajdonítanunk, mert tudvalevő, hogy nagyobb lélekszámú lakosság, összefüggő, zárt népességet alkotó népsűrűség csak akkor és ott alakulhat ki, amikor valahol a földművelő, állattenyésztő gazdasági forma meghonosodik. A kérdéses területek halász-vadász, gyűjtögető életmódot folytató gyér őslakossága tehát a gyorsan,

erőteljesen szaporodó elő-ázsiai földműves telepésekkel szemben hamarosan végzetes kisebbségbe kellett hogy kerüljön, – még akkor is, ha a bevándorlók eredetileg nem tömegesen érkeztek. De másrészt a déli gyarmatosok megjelenésével nagyjából egyidejűleg számos területen az őslakosság északabbra húzódása is megfigyelhető. A nagyobb létszámú elő-ázsiai telepés rajok által megszállt területekhez tartozik elsősorban a Mediterráneum térsége, a Balkán-félsziget, Közép-Európa déli része a Kárpát-medencével. Dél-Ukrajna, a Fekete-tenger északi partvidéke, a Kaukázus északi előtere, a Káspi tó déli régiója, Nyugat-Irán és Turkmenisztán. Kisebb mértékű elő-ázsiai bevándorlások, vagy az előbb említett területekről kiinduló másodlagos gyarmatosítások kétségtelen régészeti nyomait Ausztria térségében, a Cseh-Morva medencében, a Don-Volga-Oka-Urál régiójában, Kelet-Iránban, Afganisztánban, Beludzsisztánban, az Amu-Darja vidékén, az Altáj előterében, sőt még a Minuszinszk-i medencében is megtaláljuk (l. az 1. fejezetet).

E paleolingvisztikai kérdéseket nagyjából ugyanígy értékeli Kemény Ferenc is „Das Sprechenlernen der Völker” című könyvében. Álláspontját e tekintetben nyugodtan elfogadhatjuk. További következtetéseinek kiinduló pontja azonban – ti. hogy kizárólag a magyar nyelv alapján vizsgálja az eurázsiai nyelvi összefüggéseket – megítélésünk szerint túlságosan egyoldalú, szövegeztetései pedig igen erőltetettek. Ebben semmi esetre sem követhetjük Keményt, mert szemléletét éppoly elhibázottnak, szűk látókörűnek tartjuk, mint a szabályos hangváltozások alapján álló nyelvészeti iskola módszerét, amelynek meddőségét, tarthatatlanságát egyébként Kemény igen élesen, súlyos érvekkel bírálja, majd teljes egészében elveti.

Mi nem megyünk ilyen messzire a kritikában. Nem tartjuk hiábavalónak másfél évszázad nyelvészeti kutatásait, már csak azért sem, mert nélkülük magunk sem tudtunk volna a megkezdett úton tovább haladni. A szabályos hangfejlődések tanában mi csak a merev, időbeli szemléletet és a jelentéstanilag egybetartozó szócsaládok – e felfogásból elkerülhetetlenül következő – önkényes szétszaggatását kifogásoljuk. Egyébként azonban készségesen elismerjük a modern nyelvészet hatalmas teljesítményét a nyelvcsaládok belső összefüggéseinek kidolgozása terén. Nem teszünk tehát egyebet, mint hogy az eddigi eredményekre építve megkíséreljük a nyelvészeti látókört kitágítani és az egyes nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok egymás közötti összefüggéseit, valamint ezeknek Földünk legősibb, elő-ázsiai műveltségeihez fűződő – a jelek szerint igen szoros – nyelvi kapcsolatait feltárni. E feladat megoldásához, ilyen globális nyelvhasználati vizsgálatokhoz azonban a szabályos hangváltozások merev, dogmatikus rendszere nem elégséges, bármilyen jól bevált is ez a

módszer a közelebbi rokonságban álló nyelvek összefüggéseinek kutatásánál és az egyes nyelvcsaládok egymástól való elhatárolásánál.

A már vázolt kombinált, szemantikai-fonetikai módszer segítségével lehetővé válik a jelentéstanilag egybetartozó szócsoporthoz tartozó szócsoportok összességének minden egyes hangvariációra kiterjedő együttes, komplex vizsgálata. Az ilyen széleskörű szemantikai kutatásokat a hangtörvények kategorikus imperativusza mindaddig megakadályozta.

Módszerünk – bár még a vizsgálatok legelején állunk – már eddig is meglepő eredményekre vezetett. Kitűnt pl., hogy a hangalakokban megegyező – vagy csak árnyalatilag eltérő –, de jelentésükben különböző homonímiák, homeofóniák, amelyeket a nyelvészet általában véletlen összehasonlításoknak tart és az emberi hangképzés korlátozottságával magyaráz, igen gyakran nem igazi értelemben vett homonímiák, mert jelentéseik csak látszólag különbözőek, a valóságban azonban egy-egy alapfogalom ősi képzettársítások útján kialakult, átvitt értelmű szemantikai variációi, amelyek mai gondolkodásunk számára jelentésbelileg vagy egyáltalán nem, vagy pedig már csak igen lazán függenek össze.

A legfontosabb felismerés azonban kétségtelenül a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok és a szumér nyelv tömeges, szoros párhuzamainak váratlan felbukkanása, amelyekből néhány szemelvényt az előbbieken megismerhettünk. Ezek a sorozatos, többrendbeli egyezések – mind a szinonimák, mind a homonimák, mind pedig a poliszemantikus szumér főszavak terén – megerősítenek bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy helyes úton járunk. Nyelvhasználati vizsgálatainkban tehát továbbra is e kombinált szemantikai-fonetikai módszert alkalmazzuk. *Tézi-ünk szerint az indogermán, a szemita és az egyéb nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok nyelvei az újkőkori-kőbronzkori-korai bronzkori elő-ázsiai nyelvi koiné több-kevesebb mértékben pidginizált származékai. Mivel pedig ezen ősi közel-keleti nyelvi közösség legjelentősebb nyelvjárása az Elő-Ázsiában több mint 1500 éven keresztül domináns szerepet játszó szumér nyelv volt, tételünkből logikusan, sőt szükségszerűen következik, hogy a nyugat-eurázsiai nyelvek, nyelvcsaládok összefüggéseinek vizsgálatánál a szumér nyelvnek kulcshelyzetet, döntő jelentőséget tulajdonítunk.*

Csupán ebben különbözik nézőpontunk a Szovjetunióban az utóbbi időben egyre inkább teret hódító ún. „nosztratikus” elmélettől (Iljics-Szvitics, Dolgopolszkij), amely szintén a nyugat-eurázsiai nyelvek közös származását vallja, de a szumér nyelv meglehetősen nagyfokú háttérbe szorításával. Mi azonban úgy véljük, hogy semmiféle átfogó nyelvhasználati teória sem rekesztheti ki a szumért nyelvtörténeti vizsgálataiból. Sőt, még az sem elég, ha a szumér nyelvet csak mint egyet a többi közül tekintjük, mert az összes ma ismeretes őstörténelmi, nyelv- és művelődés-

történeti adat egyértelműen arra vall, hogy a szumér a Kr.e.-i 4.,3., de részben még a 2. évezredben is kiemelkedő helyet foglalt el, valósággal dominált az akkori művelt világ nyelvei között. E nyelv mellőzésével tehát a „nosztratikus” elmélet megítélésünk szerint kihúzza maga alól a reális történelmi és nyelvtörténeti alapokat.

Az e fejezetben tárgyalt általános nyelvi, szóképzésbeli, szemantikai megfelelésekből, a bemutatott tömeges lexikális egyezésekből, valamint ez utóbbiak sorozatosan előforduló többrendbeli homonim és szinonim párhuzamaiból a következő összefoglaló konkluziókat vonhatjuk le:

1. *Az indogermán nyelvek nem állnak izoláltan, hanem szókincsük az összes többi nyugat-eurázsiai nyelvcsaláddal – a régiekkel éppúgy, mint az újabbakkal – nyelvstruktúrájuk pedig a szemita nyelvekkel a legbensőségebb összefüggéseket mutatja fel.*
2. *A nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok a neolitikus –korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koinének nevezhető ősnyelv elágazásai, illetve különböző fokú pidginizációja útján alakultak ki.*
3. *Ezen elő-ázsiai ősnyelv alapszavait a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok mindegyikében még ma is igen nagy számban megtalálhatjuk.*
4. *Az ősnyelvi összefüggéseket a szumér nyelvemlékek segítségével kell feltárnunk, mert:*
 - a) *a szumér az elő-ázsiai ősnyelv legfontosabb, több mint 1500 éven keresztül uralkodó nyelvjárása volt, és*
 - b) *a nyelvemlékek tanúsága szerint másfél évezredes virágzása alatt úgyszólván alig változott, ami a teljesen kiforrott, beláthatatlan ősiségre visszamutató nyelvszerkezet kétségtelen bizonyítéka.*
5. *Az ősidőkben kialakult pidgin-szerű nyelvek egy részének ún. „indogermanizálódása” viszonylag késői folyamat volt: legkorábbi kezdetei a Kr.e.-i 3/2. évezred fordulója utánra tehetők. Ez az elkülönülés nem annyira a szókincsben, hanem elősorban a jellegzetes nyelvszerkezetben és a nyelvtanban jelentkezik.*
6. *A pidgin nyelvek kialakulása óta minden ilyen nyelv önállóan fejlődött tovább, az egyes csoportok egymás közötti közelebbi párhuzamai pedig nem eleve a közös származás vagy közös ősnyelv következményei, hanem leggyakrabban az egymás mellett élés, történelmi és egyéb kapcsolatok eredményei, a Trubetzkoy-féle areális nyelvek, nyelvi szövetségek értelmében. Ezért nem tudunk kimutatni az egyes nyelvcsaládoknál sem közös ősnyelvet, sem egységes ősnépet. Az eddigi ezirányú kísérletek mind a mai napig nem vezettek megbízható eredményekre és lényegileg sikerteleneknek tekinthetők. Mint a 2. fejezetben láthattuk, az indogermanisztika az ilyen kutatások kudarcát, sőt mi több, alapvető elvi elhibázottságát már maga is beismer-te, a finn-ugor nyelvészet azonban még ma is a közös ősnyelv – sőt*

több, időbelileg elkülöníthetni vélt ősnyelvi fokozat – XIX. sz.-i tézisének alapján áll.

- 7. Rokon és nem rokon nyelvekről Eurázsia nyugati felében nem beszélhetünk. Azon nyelvek között, amelyeket a nyelvtudomány rokon, illetve nem rokon nyelvekként tart számon, a valóságban csak annyi a különbség, hogy közelebbi, illetve távolabbi rokonságban állnak egymással.*
- 8. A modern nyelvtudomány csak a szavak hangalaki változásait vizsgálja, de még ezeket sem teljességükben, hanem kizárólag a „szabályos hangfejlődés” időbelileg elképzelt axiómája által megkövetelt szűk keresztmetszetben, míg a sokkalta jelentősebb szemantikai összefüggéseket nemcsak teljesen a háttérbe szorítja, hanem a nyilvánvalóan összetartozó szemantikai egységeket, szócsaládokat a szabályos hangmegfelelések érdekében még szét is szabdalja.*
- 9. A szabályos hangfejlődések módszere ennek következtében globális, nyelvcsaládok közötti összefüggések vizsgálatára nem alkalmazható. Csupán olyan nyelvek összehasonlítására elégséges – de ott is csak lényeges megszorításokkal –, amelyek közeli rokonsága amúgy is nyilvánvaló.*
- 10. A hangváltozások elsődleges szemantikai szerepének felismerése, új, komplex szemantikai-fonetikai nyelvhasználati módszer kidolgozása nélkül a nyelvtudomány nem tud túllépni a XIX. sz.-ban megállapított klasszikus nyelvcsaládok határain.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Deimel, A.: Šumerisches Lexikon, II. Teil, Vollständige Ideogramm-Sammlung, 1–4. Band, 1928–1933.
- Deimel, A.: Šum. Lex. III. Teil, 1. Band, Šumerisch-akkadisches Glossar, 1934.
- Deimel, A.: Šum. Lex. III. Teil, 2. Band, Akkadisch-šumerisches Glossar, 1937.
- Deimel, A.: Šumerische Grammatik, 1939. 2. Auflage
- Kemény, F.: Das Sprechenlernen der Völker, 1975.
- Kluge, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21. kiadás, 1975.
- Wadler, A.: Der Turm von Babel, 1935.
- Wedler, A.: Das Rätsel der Indogermanen, 1937.

Kézirat lezárva: 1980. április

II. KÖNYV

KETTŐS MÉRTÉKKEL

A magyar őstörténetkutatás módszereiről és eredményeiről

1. fejezet

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

E keretben természetesen nem adhatunk minden részletre kiterjedő ismeretést, hanem csak röviden, vázlagszerűen tudunk foglalkozni a magyar történelmi kutatások fejlődésének főbb állomásaival.

Az 1848 előtti magyar történetkutatás

A mai szemmel nézve modernnek, módszeresnek nevezhető történetkutatás Magyarországon már a 18. században megindult. Megkezdődött a széles körű anyaggyűjtés, a források felkutatása, rendszerezése. Egyidejűleg történettudósaink érdeklődése a honfoglalás előtti időkre is kiterjedt. Saját krónikáink és az egykorú vagy közel egykorú külföldi – elsősorban antik, görög-latin – kútfők segítségével igyekeztek az ősidők homályába betekinteni.

Pray György 1761-ben kiadott „Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum ab anno a. n. Chr. 210 ad annum Chr. 997” című munkája nemcsak kora tudományos színvonalát messze meghaladó mű volt, hanem még 1954-ben is megállapította róla A. Kollautz (Die Awaren. – Die Schichtung einer Nomadenherrschaft), hogy Pray a 18. században olyan magas nivójú avar történelmet írt, amelyhez a kutatás a mai napig alig tudott valamit hozzátenni. Bizony, ezt nem sok 18. századi történelmi műről mondhatjuk el, de még a 19. századiakról is aligha.

Nem sokkal ezután Katona István is megkezdte életműve, a „Historia critica regum Hungariae, 42 tomuli in 44 partibus” (1779–1817) kiadását, amely jóval megelőzte például a hasonló jellegű Pertz-féle német „Monumenta Germaniae historica” (1826–1844) című művet. Katona ezen alapvető munkája anyaggazdagsága miatt ma is nélkülözhetetlen a magyar történettudományban.

A Pray és Katona által kitűzött irányban, az ő magas színvonalú történeti-kritikai szellemükben dolgoztak tovább tanítványaik is, a következő generáció történettudósai. Fejér György, Kállay Ferenc, Jernyei János – hogy csak néhány nevet említsünk közülük – mindannyian a Kaukázus, a Káspi-tenger, illetve Transzkaukázia és Perzsia térségében keresték a magyarság eredetét, őshazáját, s őseinket az ókorban e területeken élt népekkel, nevezetesen a médekkel, pártusokkal, kusánokkal, eftalitákkal, valamint – az akkori általános nemzetközi tudományos véleménnyel teljes összhangban – a szkítákkal, szarmatákkal, illetve a Kr. u. 1. évezredben a hunokkal, avarokkal, szabiروkkal, onogurokkal, kazárokkal hozták közelebbi történelmi és etnikai kapcsolatba.

Mai modern történettudományunkban úgyszólván a szakma íratlan szabályai közé tartozik, e kutatókon jóízűen élcelődni, vagy legjobb esetben a megértő, elnéző sajnálkozás hangján említeni tudománytalan, zavaros, badar nézeteiket, amelyeket a tudomány fejlődése állítólag már több mint száz éve meghaladott. Ez a vélemény, a korábbi magyar történelmi kutatások teljes módszertelenségéről, menthetetlen elavultságáról, a 19. század második felében alakult ki történettudományunkban, s azóta is változatlanul fennáll.

Különösen a polihisztor Horvát Istvánt szokták – elrettentő példaként – előszeretettel idézgetni, nevezetesen „Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből” (1825) című művét, amelyben – megengedjük – kétségtelenül igen gyakran messze elvetette a súlykot szóegyeztetéseinél. A Révai Lexikon például így ír erről a könyvről: „... nemcsak a paradicsomban, hanem Perzsiában, Görögországban, Itáliában, minden régi népnél a magyarok őseire talál, természetesen csak a nevek hasonlósága után indulva.” Szekfü Gyula pedig „bizarr eltévelyedés”-nek nevezi Horvát e munkáját, hozzáfűzve: „... ábrándos szómagyarázataiban a magyarokkal, mint szittyákkal azonosította Európa, Ázsia és Afrika minden valamirevaló népét.” (Hóman–Szekfü: Magyar Történet, VII. k. 124. old.)

Figyeljük meg jól, hol kereste Horvát István szavaink párhuzamait: a „paradicsomban” (Mezopotámia), Perzsiában, Görögországban és Itáliában. Azaz pontosan azokon a területeken, ahol masszív szumér nyelvhatások észlelhetők.

E meggondolás után úgy véljük, hogy Horvát István alapgondolata nem is volt olyan fantasztikus és bizarr, mint amilyennek a fenti jellemzések olvasásakor első pillantásra gondolhatnánk. „Bizarr eltévelyedése” csakis úgy érthető és magyarázható, hogy észre kellett valamit vennie azokból a szoros nyelvi összefüggésekből, amelyek Nyugat-Eurázsia nyelvcsaládjait egybekapcsolják. Éspedig már akkor, amikor az elő-ázsiai ásatások még meg sem kezdődtek.

Horvát István ugyanis nem volt fantazista. Ez számos egyéb, a tudományosság minden követelményét kielégítő, magas színvonalú művéből – amelyeket azonban a „Rajzolatok” buzgó idézgetői nem szoktak emlegetni – egyértelműen és kétségtelenül megállapítható. Ha tehát a „Rajzolatok”-at mégis kiadta, erre csak az indíthatta, hogy szilárdan meg volt győződve az általa összehasonlított nyelvek és a magyar szoros kapcsolatairól. A nyelvészeti kötetben alkalmunk lesz megmutatni, hogy ebben nem is tévedett. Nem volt ugyan megalapozott, szilárd módszere, de mielőtt pálcát törnénk felette, figyelembe kell vennünk azt is, hogy neki nem álltak rendelkezésére azok a nyelvemlékek és művelődéstörténeti adatok, amelyeket az elő-ázsiai régészeti felfedezésekből ma már ismerünk. Ennek ellenére mégis meglátta nyelvünk mélyreható összefüggéseit

a többi nyugat-eurázsiai nyelvvel. Ez pedig nem kis teljesítmény volt, még akkor sem, ha jócskán túllőtt is a célon.

Összehasonlításképp megemlíthetjük Budenz esztét, aki annak idején kb. 2000 magyar szó finnugor rokonságát állította. E 2000 egyeztetésből a későbbi kritika mindössze 450–500-at talált helyesnek. (B. Collinder, idézve László: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai, 37. old.) De még ha a magyar nyelvészet kb. 1000 finnugornak tartott szavát fogadjuk is el összehasonlítási alapként, Budenz etimológiáinak jó 50%-a ebben az esetben is „Horvát István-féle fantáziaszülemény”-nek lenne nevezhető. Kinek jutna eszébe, Budenzet emiatt elítélni, sőt, mi több, gúnyolódni rajta? Ellenkezőleg, mindenki hangsúlyozza, milyen helyes volt Budenz alapgondolata nyelvünk finnugor rokonságáról.

De gondoljuk meg azt is, hogy ehhez az őstörténeti szemlélethez – amelyet az „északi” finnugor irányzattal szemben „déli”-nek is nevezhetnénk –, számos ókori és koraközépkori forrás mellett az akkori nyelvku-tatók által kimutatott magyar–héber, magyar–perzsa stb. nyelvi párhuzamok, egyezések is a tudomány azidőbeli színvonalának teljesen megfelelő alapot szolgáltattak. E körülményeken kívül azonban a középkori magyar krónikák és a nemzeti hagyományok is egyértelműen ebbe az irányba mutattak. Ráadásul a 18. században ismeretessé váló kínai források feltárták a hunok (hiung-nu) addig nem is sejtett elsőrangú szerepét az eurázsiai steppe történelmében, Mandzsúriától Magyarorszáig (J. de Guignes), azaz tulajdonképpen krónikáink hitelét igen nagy mértékben igazolták. Nagyobb történelmi távlatokban gondolkozó kutatók számára ugyanis ezek után nem lehetett kétséges, hogy a magyar krónikák hunhagyományainak vitathatatlanul konkrét történelmi tényeken, folyamatokon kellett alapulniuk, mert bárhol laktak is az ősmagyarok a hun kor-szakban, mindenképpen bele kellett tartozniuk a hun birodalomba.

Semmiképpen sem oszthatjuk tehát mai történettudományunk abbeli nézetét, hogy a 19. sz. első felének magyar őstörténeti kutatásai csupán mint tudománytörténeti kuriózumok érdekelhetnek bennünket. Sokkal inkább azon kell csodálkoznunk, hogy mai ismereteink birtokában e vélemény még mindig fennállhat, sőt uralkodhat. Az utóbbi évtizedek régészeti, művelődéstörténeti és embertani felfedezései ugyanis mind nagyobb és nagyobb mértékben arra vallanak, hogy 1848 előtti történettudósaink nem voltak minden valóságtól elrugaszkodott romantikus álmodozók, hanem megállapításaikat jórészt eredeti, alapos és kritikus forrástanulmányokra építették. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a humánus előképzettségű kutatók a görög, latin, héber, szír nyelveket többnyire ismerték, tehát az eredeti kútfőkből meríthettek, amit sajnos későbbi történészeinkről már csak igen kevés esetben lehet elmondani.

Meggyőződésünk szerint nem lenne haszontalan időtöltés, ha egy-két kutatónk rászánná magát e korai idők magyar történelmi irodalmának feldolgozására, különös tekintettel akkori történettudósaink nézeteinek, szemléletének összevetésére az újabb régészeti és művelődéstörténeti felismerésekkel. Ugy tűnik azonban, hogy senki sem vesz magának fáradságot arra, hogy eredetiben utánanézzon, miket is állítottak ezek a „Horvát Istvánok”, hanem eleve elfogadva az utóbbi száz évben kialakult véleményyt, továbbra is szorgalmasan idézgetik apáik, nagyapáik megsemmisítő kritikáját. Pedig nem ártana, ha néha felütnének egy-egy ilyen ásatag, „copfos” vagy „biedermeier” fóliánst, mert nem egyben igen elgondolkoztató dolgokat találhatnának.

Így például felfedezhetnék, hogy Kiss Bálint „Magyar régiségek” (1839) című könyve tanúsága szerint – történészeink e munkát is a „Rajzolatok...” kategóriájába sorolják – „Horvát Istvánék” már 1839-ben megállapították, hogy az avarok nem a zsuan-zsuan nevű kelet-ázsiai nép származékai voltak – amint ezt az európai történettudomány a közelmúltig tanította –, hanem az északkelet-iráni eftalita-hun birodalom területéről vándoroltak 550 után nyugatra. És mit tesz Isten: századunk 50-es éveiben a német történetkutatás is „felfedezte” ezt. H.W. Haussig (Theophylakt's Exkurs über die skytischen Völker), F. Altheim (Geschichte der Hunnen), K. Jettmar és szerzőtársai (Geschichte Mittelasiens) mind elvetik a korábban általánosan vallott zsuan-zsuan azonosítást. Mégpedig – és számunkra ez a legfontosabb vetülete a kérdésnek – elsősorban Haussig eredeti forrástanulmányaira támaszkodva.

Időközben azonban nálunk annyira meggyökeresedett az avarok száz évig hirdetett zsuan-zsuan származtatása, hogy Czeglédi Károly még 1969-ben is lándzsát tört mellette. (Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig.) Bár nem halad már teljesen a régi vágányon és megengedi, hogy az avarok az eftalita- vagy fehér-hunokkal igen szoros történelmi és etnikai kapcsolatban állhattak, de a zsuan-zsuan tézistről mégsem mond le.

Ehhez szükséges tudnunk azt is, hogy a magyarság kizárólagos finn-ugor eredetének tézisébe semmiképpen sem illeszthető bele sem a hun-magyar, sem az avar-magyar rokonítás, és ebből következően természetesen a hunok és az avarok egymás közötti történelmi, etnikai összefüggései sem. Különösen azóta nem, mióta a griffes-indás, ún. késő-avarok tömegeinek továbbélése a honfoglalás után bebizonyosodott (Lipták). A jelek szerint ezért kapta fel történettudományunk az avaroknak a valószínűleg tunguz-mongol etnikumú zsuan-zsuanokkal való azonosításának ötletét

amely azonban semmiféle frott emlékkal nem bizonyítható, és hallgatta el fehér-hun kapcsolataikat, annak ellenére, hogy ezekre vonatkozólag viszont több egykorú forrásadatot ismerünk, sőt, mint előbb láthattuk,

ismertek már 1839-ben is. Hozzájárulhatott ehhez az is, hogy az avar (abar, apar) név gyanúsan összecseng a pártusok valódi „aparnoi” nevével a görög–latin forrásokban, s emiatt az utóbbi időben egyes külföldi kutatók a két népet – legalábbis részben – etnikailag azonosnak tartják. E kérdéseket később részletesebben megtárgyaljuk.

Most csak annyit jegyezzünk meg – előljáróban –, hogy úgy látszik, elsietett dolog volt annyit élcélődni „Horvát Istvánék” rovására, mert mostanában lassan-lassan kezd kiderülni, hogy a pártusoknak bizony volt közülük a hunokhoz és az avarokhoz. És éppen ezt állították – többek között – a mi romantikus álmodozóink.

Más, ugyancsak érdekes és felettébb „modern” megállapításokat is találhatunk azonban Kiss könyvében. Például Zarathustra korát, gondos forráselemzés alapján, Kr. e. 500 körülre határozta meg. És ismét „mit tesz Isten”: e felismerés is csak jó 130 évvel később jelenik meg a nemzetközi történettudományos irodalomban. (Altheim–Stiehl: *Geschichte Mittelasiens im Altertum*, 1970.)

Ne higgyük, hogy ez számunkra lényegtelen körülmény. Korántsem az. Nem csak azért, mert az ősmagyarok vallását kétségtelenül igen szoros szálak fűzték Zarathustra tanaihoz.* Az újabb vizsgálatok ugyanis egyértelműen arra vallanak, hogy Zarathustra vallása Északkelet-Iránból, Szogdia vagy Baktria vidékéről indult ki, ahol pedig – szintén újabb kutatási eredmények szerint – a Kr. e. 1. évezred derekán, azaz Zarathustra korában, nem számolhatunk iráni alapnépességgel. (Bővebben l. később.)

Jelen gondolatmenetünk szempontjából azonban e kérdésnek van egy másik, igen fontos tudománytörténeti oldala is. Nevezetesen annak oka, hogy az indogermán történettudomány csak századunk második felében jutott el odáig, hogy Zarathustra korát, a közel egykorú antik források figyelembevételével, azok gondos elemzésével (l. Altheim–Stiehl említett művét) helyesen meg tudja határozni. Azelőtt ugyanis e forrásokat félresöpörték, a már jól ismert módszerekkel „forráskritikát” alkalmaztak velük szemben, amint ezt egyébként is minden olyan kútfővel megtették, amelyek nem illettek bele az indogermán kultúrprioritás elméletébe. Zarathustra esetében ez a forráskritika ún. „nyelvtörténeti meggondolások” alapján történt meg. Az indogermán nyelvtudomány ugyanis annak idején a Grimm-féle „hangfejlődési törvények” segítségével megállapította, hogy a Zarathustra-vallás szent könyvei, az Aveszta legősibb „gathá”-i, az iráni nyelvek Kr. e. 1000 körüli nyelvi állapotának felelnek meg. Ennek következtében „természetesen” Zarathustra sem élhetett a

* E kapcsolatok részletes elemzésével ezúttal nem foglalkozhatunk, ezért most csak arra mutatunk rá, hogy ebben a vallástörténeti kérdésben még nagyon fontos feladatok várnak a magyar kutatásra.

2/1 évezred fordulója után. Mindazon antik források tehát, amelyek Zathustráról a Kr. e. 6. századi első óperzsa uralkodókkal kapcsolatban beszéltek, a „nyelvtörténetileg” megállapított „tényekkel” ellenkezvén, csakis tévesek lehettek – mármint ezen egyoldalú szemlélet tükrében.

Nos, hasonlóan az 1. kötet 2. fejezetében már megismert óind védákhoz, ezek az avesztai gathák – és velük együtt természetesen maga az Aveszta is – az utóbbi évtizedekben, a tárgyilagosabb szemléletű indogermanisztikai kutatások megindulása után, szintén tetemesen megfiatalodtak.

E felismerések – a védák és az Aveszta alaposan elhibázott, „nyelvtörténeti”, „hangfejlődési” alapon történt 19. századi kormeghatározásai – nem kis mértékben közrejátszottak abban, hogy a józan, modern indogermán nyelvtudomány a közös indogermán ősnyelv kikövetkeztethetőségét, sőt annak létezését is elvi, módszertani okokból elvetette, de a Grimm-féle hangtörvények érvényességét is nyomatékosan megkérdőjelezte.

Már e két kiragadott szemelvényből is megállapíthatjuk, hogy az 1848 előtti magyar történettudósok kutatásait nem intézhetjük el egyszerű tudománytörténeti hivatkozásokkal. Ellenkezőleg, igen sok, újabban megismert körülmény határozottan abba az irányba mutat, hogy több szempontból messze felülmúlták a korukbeli indogermán szemléletű történetírás tudományos színvonalát és módszereit, amely irányzat a múlt század 30-as, 40-es éveiben uralomra jutva, az addig megismert őstörténeti összefüggéseket a maga egyoldalú indogermán kultúrprioritás-elméletének érdekében számtalan esetben önkényesen, többnyire megalapozatlanul és módszertelenül elvetette vagy oly mértékben összekuszálta, hogy egy évszázadnak kellett eltelnie, míg a modern kutatás napjainkban lassan-lassan újra „felfedezi” ezeket a már 150 évvel ezelőtt világosan kirajzolódó történelmi kapcsolatokat.

Finnugor származásunk iskolája

Az indogermanisztika rohamos térhódítása az európai tudományosságban hamarosan nálunk is érezte hatásait. Az 1850-es évek után a 48 előtti magyar kutatók történelmi irányzata és szemlélete mindinkább háttérbe szorult, párhuzamosan a magyarok kizárólagos finnugor eredetét hirdető német és osztrák iskola – Schlözer, majd követői: Zeuss, Büdinger, Rössler, Dümmler stb. – nézeteinek fokozatos térhódításával. Ez a radikálisan indogermán szemléletű kutatócsoport mindennemű másirányú nyelvi, etnikai és történelmi kapcsolatunknak még a lehetőségét is kategorikusan tagadva azt állította, hogy a magyarok őstörténetét, népünk és nyelvünk származását csakis a finnugoroknak elnevezett népek által lakott területeken, azaz a Felső-Volga, Oka, Káma folyók, az Urál hegység

és Nyugat-Szibéria térségében, az eurázsiai erdőövben szabad kutatni, nagyjából az 50–55. szélességi foktól északra.

Ez az elmélet nem volt más, mint az akkori indogermanisztika globális, kontinentális méretű őstörténeti szemléletének szerves része. Miután Elő-Ázsiát, Iránt, Közép-Ázsiát és az eurázsiai steppét – a Kárpát-medencétől Mongóliáig és Kínáig – mindenütt indogermánokkal népesítették be, a magyarok számára, akikről „megállapították”, hogy Európába a barbárság legalsó fokán állva érkeztek, egyszerűen nem maradt szabad terület a délebbi, kulturáltabb „indogermán” térségben. Nyelvünk kétségtelen finnugor rokonsága volt e nézet legfontosabb, de ugyanakkor egyetlen alátámasztása is.

Nincs most hely arra, hogy ennek az érthetetlenül egyoldalú, sablonos szemléletnek minden vetületét részletesen megvizsgáljuk. Tudományos és tudományon kívüli okainak, gyökereinek elemzésére sem térhetünk ki ezúttal. E kérdések külön tudománytörténeti monográfiát igényelnek.

Ezért csak arra mutatunk rá, hogy azokkal az eléggé elterjedt nézetekkel, amelyek szerint e tudományos irányzat elősorban és legfőképpen az 1849–67 közötti Habsburg abszolutizmus tudatos kultúrpolitikájának következménye lett volna nálunk, és szinte kizárólag ennek a politikának köszönhette általános elterjedését, csak részben érthetünk egyet. Kétségtelen ugyan, hogy bizonyos párhuzam figyelhető meg a finnugor eredet hipotézisének izmosodása, majd egyeduralma, valamint az abszolutizmus időszakának osztrák kormányzatai által hathatósan támogatott német és egyéb idegen származású történész- és nyelvészgárda feltűnő térhódítása között a magyar tudományos életben, de ez a jelenség a kérdésnek csak másodlagos, lényegtelenebb oldala.

Ennél sokkal fontosabbnak, mondhatnánk meghatározónak tarthatjuk azt a körülményt, hogy az indogermán összehasonlító nyelvészet és az erre alapozott nemzetközi történettudomány látszólag impozáns eredményeinek szuggesztív hatása alól kutatóink sem vonhatták ki magukat. Annál kevésbé, mert az indogermanisztika nyelv- és történettudományi épülete abban az időben még sziklaszilárdnak tűnt, általánosan elfogadott volt, magyarán mindenben megfelelt a módszeres tudományosság akkori követelményeinek. Nem vethetünk tehát követ azon tudósainkra, akik csatlakoztak az indogermanisztika által kitűzött irányvonalhoz és nem ítélték el őket csupán azért, mert nem vették észre az indogermán kultúrprioritás-szemlélet monolitikus blokkjának felületén az akkor még alig-alig jelentkező hajszálrepedéseket.

A Bach-korszak osztrák kultúrpolitikájának kétségtelenül „kapóra jött” ugyan a finnugor teória (l. László Gy.: „Hol volt, hol nem volt” c. cikkét az Élet és Irodalom 1974. febr. 23-i számában), amelyet alkalomadtán a rebellis, „szittya-hun” ősökkel hiyalkodó magyarok orra alá le-

hetett dörgölni, de a magyar nyelv- és történelemtudomány további irányát nem ez döntötte el, hanem a nemzetközi tudományos világ általánosan elfogadott nézetei.

A tárgyilagosság kedvéért azonban meg kell emlékeznünk azokról az élesszemű magyar kutatókról is, akik az indogermanisztika minden, látszólag lehengető eredménye ellenére is felismerték annak – akkor még rejtett – belső ellentmondásait, s bátorságot vettek maguknak ahhoz, hogy – tudományos nevüket tudatosan kockáztatva – ismételten kifejezést adjanak kételyeiknek és nyomatékosan kétségbe vonjanak nem egy, akkoriban általánosan elfogadott véleményt. Ilyen, koruk tudományos szemléletét messze megelőző tudósok voltak Nagy Géza, Fiók Károly, Rohonyi Gyula, Vámbéry Ármin, Thúry József, Almásy György, Fischer Károly Antal és még sokan mások. E kutatók felfogását, ésszerű következtetéseiket az idő feltűnően sok esetben igazolta. A továbbiakban ismételten alkalmunk lesz rámutatni, hogy megállapításaik igen gyakran egyeznek a legújabb kutatások eredményeivel.

Az adott helyzetből következően azonban szavuk annak idején nem találhatott visszhangra. Tudósaink zöme fenntartások nélkül a tévedhetetlennek tartott indogermanisztika szemléletéhez szegődött, ennek minden előnyével és hátrányával együtt.

Említettük már: magában e tényben még nem láthatunk semmi rendkívülit vagy kivetni valót. Sőt, kimondottan pozitívan kell értékelnünk, hisz abban a korban az indogermanisztika módszerei jelentették a tudományosság legmagasabb fokát. A baj csak ott kezdődött, hogy forrásellenőrzés, józan mérlegelés és tárgyilagos kritika nélkül lelkesen felkapták s továbbvariálták azokat azt ötleteket is, amelyeket a szerintük csalhatatlan tudományos módszerekkel dolgozó indogermán nyelv- és történettudomány – többnyire nyelvünk és történelmi forrásaink kellő ismerete nélkül – a magyarok eredetével, őstörténetével kapcsolatban felvetett. Vagyis lemondtak úgyszólván minden önálló, eredeti forráskutatásról és munkásságuk legfőképpen abban merült ki, hogy a külföldi – elsősorban a német – történelemkutatásban éppen divatos feltevésekhez magyar vonatkozású bizonyító anyagot igyekeztek szállítani, sajnos igen sokszor forrásaink erőszakos félremagyarázása árán is.

Ebben kétségtelenül szerepe volt a magyar társadalomban az idő tájt mindinkább tért hódító kultúrsznobizmusnak, Nyugatimádatnak is, amely nálunk azóta is penetránsan jelentkezik, nem csak a kimondottan tudományos munkákban, hanem szinte minden szépirodalmi termékben is. E kérdés azonban ismét túlhaladja ezúttal kitűzött témánkat, ezért a számtalan ilyenféle jelenség közül csak egy-kettőre mutathatunk rá.

Itt van például az a már közhelynek számító meggyőződés, hogy a 19. sz. első felében alkotmányi-politikai téren évszázadokkal a „haladó”, „li-

berális”, „demokratikus” Nyugat-Európa mögött kullogtunk értve ezalatt a „feudális”, „reakciós”, „középkori” magyar rendi alkotmányt.

Nos, a „liberális” haladás klasszikus hazájában, Angliában, 1828-ban került sor a nem anglikán hitvallást követő egyéb protestáns felekezetek egyenjogúsítására, majd néhány év múlva a katolikusokat „politikailag nem létezőknek” deklaráló reformációkori törvény hatályon kívül helyezésére. Hogy azonban ez szinte napjainkig csak írott malaszt maradt, arra a mai észak-írországi helyzet a legvilágosabb bizonyíték. De a „demokratikus” választójogokkal sem állt jobban a helyzet. Az 1832-es választójogi reform előtt kb. 16 milliós összlakosság mellett 400.000 választópolgár volt, azaz 2,5%, a reform után, 1848-ban pedig 20 millió lakosból 680.000-nek volt választójoga (3,4%). Figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy 1832-ig több, mint száz képviselői mandátum eleve a nemesség egyes tagjainak privilégiumát képezte, vagyis a képviselők mintegy negyede nem volt választható.

Franciaországban a Bourbon-restauráció idején, 1830-ig, a 30 millió francia közül 50.000 választhatott (0,166%), a „polgárkirály”, Lajos Fülöp alatt pedig kb. 32 millióból 190.000 (0,6%).

Fenti adataink a Propyläen Weltgeschichte 1976-os kiadásából származnak.

Ugyanakkor Magyarország lakossága 1842-ben 12.800.000 főt tett ki. (Hóman–Szekfű: Magyar Történet, VII. kötet 63. old.) Három évvel előbb, 1839-ben, ebből nemes volt 680.000 személy, 136.000 családfővel (id. m. 64. old.), ami a nem családos nagykorú nemesek tekintetbe vételével 1,1% választót jelent.

Semmiképpen sem látjuk be tehát, miben állt a mi „évszázados elmaradottságunk” – különösen akkor nem, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a többi nyugat-európai országban az arány még sokkalta rosszabb volt az angliainál és a franciaországinál, sőt nem egyben még a választójog fogalma is ismeretlen volt: a képviselőket a király vagy a kormány nevezte ki, mint pl. Ausztriában egészen 1867-ig.

Azt sem igen értjük ezek után, mit is akar mondani Szekfű azzal, hogy az 1830-as francia forradalom „elűzte X. Károly választójogokat megszorító kormányzatát”? (id. m. VII. kötet 127. old.) Talán bizony olyasmit, hogy azután már nem volt megszorítva a választójog? (l.fent: 0,6%!)

Mielőtt tehát ilyen közhelyeket galacsinhajtó bogár módjára továbbhengergetünk, tanulságos lenne kissé betekintenünk a hangzatos kulisszaszólások mögöttes területeire is.

Vagy vegyük 19. századi civilizációbeli elmaradottságunk – amelynek többrendbeli okait most nem elemezhetjük – kritikátlan visszavetítését a középkorba, történettudományunk állandó hivatkozásait arra, hogy

szinte minden civilizációs, kulturális vívmány Nyugat-Európából jutott el hozzánk. Csodálkozva olvashatjuk azonban K. Frischler „Das Abenteuer der Kreuzzüge” című művében, hogy Magyarországon már a 11. sz. végén, az első keresztes hadjárat idején, szervezett rendőrség volt a városokban. Amiens-i (remete) Péter keresztes hadjáratáról szólva, az ismert zimonyi vásárrablással kapcsolatban így ír: „...der Franzose erschlug den Ungarn, und als die Polizei (Ungarn und Oströmer unterhielten Polizeitruppen in den Städten) eingreifen wollte, entbrannte ein wilder Aufstand.” (id. m. 55. old.) Magyarul: „... a francia agyonütötte a magyart és amikor a rendőrség (a magyarok és a kelet-rómaiak rendőrcsapatokat tartottak fenn a városokban) be akart avatkozni, véres verekedés tört ki.” Hogy pedig az akkori Nyugat-Európa kulturális képéről is fogalmat alkothassunk magunknak, nézzünk meg néhány felettébb jellemző sort Frischler könyvének 52-53. oldaláról.

„Péter szedett-vedett gyülevész népségének első találkozását a perfekt, modernnek nevezhető kelet-római hivatalnokállam gépezetével, szinte nem is lehet elég groteszk módon elképzelni:

Az egyik oldalon a francia és német zarándokok tömege, tudatlan, babonás, türelmetlen és minden pillanatban borzalmas szörnyűségek elkövetésére képes; olyan civilizációval, amelyik a Kelet-római Birodalomtól épp annyira különbözött, mint egy belső-afrikai néger életmódja egy frankfurti családétól. A másik oldalon a nagy keresztény császárság..., amelynek szervezete (csak az utóbbi száz évben kezdjük ezt helyesen értékelni) a sokkal de sokkal nehezkesebb nyugati feudális rendszert évszázadokkal előzte meg.

... A nyugatiak érezték, hogy barbároknak tartották őket (valóban azok is voltak – nem csak a kelet-rómaiak szemében), s a szellemileg alacsonyabb fokon állók gyűlölete az okosabbak ellen, ez az örök emberi jellegzetesség, az első pillanattól kezdve megmérgezte a kapcsolatokat a két, egymástól olyannyira különböző embercsoport között.”

Azt mondhatná valaki, ez csak a rablóbandaszerű előhadakra érvényes, amilyen Remete Péter serege is volt. Lapozgassunk tehát tovább a könyvben. A 76. oldalon Bouillon Gottfried lovaghadának bizánci bemutatójáról olvashatjuk a következőket: „Drei Soldaten verrichteten mitten auf einer Hauptstrasse, genau wie sie es daheim in Frankreich gewohnt waren, ihre Notdurft.” Azaz odarondítottak egyik konstantinápolyi főutca kellős közepére, mint ahogy ezt otthon Franciaországban megszokták. Ez önmagában véve még nem is lenne valami különlegesebb dolog, hisz közkatonákról volt szó. Felettébb jellegzetes azonban az, hogy miután a bizánci rendőrség a három közbotrányozó katonát természetesen lecsukta, ebben a keresztesek vezérei nem láttak mást, mint kihívást maguk ellen, a bizánciak ellenséges érzületét a keresztesekkel szemben.

Hosszantartó diplomáciai bonyodalmak keletkeztek ez ügyből kifolyólag. Egyszerűen nem hitték el a bizánciaknak, hogy ilyesmi ott nem szokásos. Majd a 78. oldalon Bouillon Gottfried és vezérkara császári audienciáját írja le Frischler: „Die fränkischen Ritter wurden, einer psychologisch wohldurchdachten Sitte gemäss, durch immer prunkvollere Säle geführt. Ein oströmischer Beobachter vermerkt, dass sie während dieses Ganges zum Kaiser im Blachernenpalast kleine Figuren aus Gold, Alabaster und Porzellan einsteckten – Souvenirs an eine grosse Stunde.” (A frank lovagokat – jól átgondolt lélektani fogással – egyre fényesebben berendezett termekben keresztül vezették. Egy kelet-római szemtanú feljegyezte, hogy a vonulásuk alatt a Blachernesz-palotában kisebb arany-, alabástrom- és porcelántárgyakat zsebredugtak – a nagy pillanat emlékére.) Ezek a vezérek voltak, a hercegek és a grófok.

Emlékezve a honfoglaló magyarság sebészeti ismereteire, beleértve a sikerrel végzett koponyalékelési műtéteket is, tanulságos itt is az összehasonlítás a keresztes had kétszáz évvel későbbi sebészeivel, felcsereivel: „Es waren ahnungslose Männer, ... die nicht einmal imstande waren, eine Verwundung aus der Schlacht zu behandeln. Tausende starben an relativ harmlosen Verletzungen, weil sie unsachgemäss, ohne die vielen – im Orient längst bekannten – Wundsalben behandelt wurden” (id. m. 97. old.) Magyarul: – „Teljesen tudatlan emberek voltak, ... akik még egy harctéri sebesülés kezelésére is képtelenek voltak. Ezrek haltak meg viszonylag jelentéktelen sebesülések következtében, mert helytelenül, a sok – keleten már rég ismert – sebkenőcs nélkül kezelték őket.”

Hosszasan folytathatnánk a hasonló összevetéseket, amelyekre azonban csak akkor bukkanunk rá, ha újabb külföldi munkákban böngészgetünk, mert a magyar történetírás ilyesmikkel nem igen szokott foglalkozni. Ellenkezőleg, a honfoglaló magyarokat primitív, az „ősközösségi” állapotokból röviddel azelőtt éppen hogy csak kiemelkedett barbár hordáknak állítja be, akiknek műveltsége az összes környező nép akkori kulturális, civilizációs színvonalánál sokkal alacsonyabb fokon állott.

A fent idézett adatokon kívül számos egyéb külföldi történettudományi műre is hivatkozhatunk, amikor nyomatékkal kijelentjük, hogy a honfoglaló magyarság illetően leértékelése – és az ún. „nyugati kultúra” párhuzamos feldicsérése – semmi esetre sem fedti a valóságot. Elégedjünk meg azonban egyelőre Illyés Gyula mindenben azonos véleményének idézésével, amelyet 1980-ban, a televízió számára adott nyilatkozatában így fogalmazott meg:

„Nemrégiben olvastam egy olvasónak a levelét, egy újsághoz küldte. Végigsorolta benne, hogy már a múltunkat hogy ábrázolja a tudomány! sokszor szinte csak a fogyatékossgot mondja el, például azt, hogy a magyarok, akik bejöttek ide, a honfoglalás korában, minden kultúrát szinte

az itt levő népektől kaptak. Ezt vezetik le sokan pusztán a szavakból. Mert hogy ez és ez a szó szláv vagy német eredetű. Ez hamis következtetés, mert tudjuk, hogy a szavak cserélődnek. Egész sereg dolgot mondhatnék, aminek a fogalma nyilván megvolt már az őskorban, de a szó, amit megnevezésükre ma is használunk, csak kétszáz éves. Éppígy hamis szemlélet rovásunkra a fogyatékos, csak a rosszat mondani el a történelemből. Mivel ugyanakkor, a körülöttünk levő nacionalizmusok folyton betolakodottnak ábrázolják a magyarságot, ez a 'szemlélet' végzetesen romboló. A magyar szellemi élet nem adott tárgyilagos képet a magyarságról. Az idejött magyarság volt olyan művelt, mint akik itt voltak." („Alföld”. Debrecen, 1980. május 3-i szám.)

Nézzünk meg egy konkrét példát is történetírásunk ezen szemléletére.

Nálunk – egészen a legutóbbi évekig – azt illetet hirdetni, hogy a 955-ös augsburgi csata után a Lajtáig, egyesek szerint a Fischáig, szaladtunk vissza a németek elől. Aki nem szánta rá magát Szalay László 1861-ben megjelent „Magyarország története” című könyvének elolvasására, az későbbi történelemkönyveinkből sem tudhatta meg, hogy a magyarok hátrávára a nyugati végeken még húsz évvel az augsburgi csata után, 975-ben is, a Béctől jó 85 km-re nyugatra fekvő Melk volt. Pedig ez az adat az osztrák történelemben közismert, sőt, Melkben, az egykori vár helyén, még ma is olvasható egy emléktáblán. Végre 1977-ben Györffy György nálunk is tudomásul vette a valóságos helyzetet. (István király és műve).

Vélhetően sok magyar turista felfedezte már addigra a táblát, nemigen lehetett őseinket továbbra is a Lajtáig szalasztani.

Egyébként Szalay is azok közé tartozott, akik nem fogadtak el kritikátlanul minden külföldi véleményt a magyarokról. Említett művében ismételten visszautasítja a különféle, indogermán szellemben fogant elgondolásokat. Az ún. „Nagy Moráviá”-ról például így ír: „V.ö.Dudik B. Mährens allgemeine Geschichte, Brünn, 1860. 102.s kk. 11. A cseh történelemnyomozók teremő phantasiája czifra dolgokat írt a könyv több lapjaira.” (id. m. I. köt. 8. old. 2. sz. jegyzet.)

Ezzel kapcsolatban tudnunk kell azt is, hogy alig két-három évtized múltán ezeket a „czifra dolgokat” már maga a magyar történetírás kürtölte világgá. Pauler Gyula például „A magyar nemzet története Szent Istvánig” című könyvében kijelenti, hogy Szvatopluk országa a Szerémségig terjedt.(id. m. 44. old.)

Valóban, az igazi „Moravia magna”, amelyről Bíborbanszületett Konstantin is azt írja, hogy a magyarok országától délre feküdt, tényleg „a Szerémségig terjedt” – csak nem a mai Morvaországtól, hanem a Duna balkáni mellékfolyójától, a Moravától számítva. Az újabb kutatások lassan-lassan napfényre derítik, hogy Szalay joggal beszélhetett a „cseh történelemnyomozók teremő phantasiájá”-ról, akik Konstantin császár ada-

tát egyszerűen tévedésnek minősítették, s „Nagy Moráviát” a Kárpát-medence egész nyugati felére, a Tiszántúlig terjesztették ki. Pedig Konstantin császár nem csak hogy délre, a Balkánra helyezte „Nagy Moráviát”, de azt is feljegyezte, hogy a magyarok támadása után a morvák a bolgárokhoz és a horvátokhoz menekültek. Ez az adat egyértelműen bizonyítja, hogy a császár nem tévedett az égtájakban.

Ugyancsak balkáni-szerémségi területre vall Szt. Metód szirmiumi érseksége is. (Bővebben I.: Boba I.: Moravia's History reconsidered, 1971.)

Megtudjuk Szalaytól azt is, kitől származik eredetileg krónikáink hazug mesékké nyilvánítása: „Schlözer és a hasonlók, kik Béla király névtelen jegyzőjét, mint valamely fenevadat szeretnék a német tudományosság kisé bozotos 'kritikai erdőségeiben' üldözgetni...” (id. m. I. köt. 11. old. 1. sz. jegyzet.) Később majd megmutatjuk, hogy Szalay itt sem túlzott.

Jellemző az 1. kötet 63–64. oldala is, ahol Szalay a honfoglaló magyaroktól a kézművesség elemi ismereteit is elvitatni akaró német és osztrák történészekkel vitatkozik: „Hogy őseink mind ismerték, mind gyakorolták azon kézi mesterségeket, amelyeknek tudása nélkül olyan korban, midőn a munkának felosztása még teljesen ismeretlen, a legparányibb háztartás sem gondolható: hogy sajátnemű szekereiket, melyeken nejeik és gyermekeik a költözködőket követték, magok gyártották; hogy a hadszerető nép a vasnak koholásához értett: azt a német föld azon írói sem fogják kétségbe vonhatni, kik valamint freisingeni Otto szemeivel nézik még ma is a magyart, úgy freisingeni Ottó bölcsességével is nyilatkoznak iránta.”

Itt szinte kézzelfoghatóan tapinthatjuk ki a Schlözer-féle szélsőséges történelemszemlélet alaptézisét, amely szerint a honfoglaló magyarok a barbárság legalacsonyabb fokán álltak, amikor a Kárpát-medencébe beköltöztek. Egyúttal azonban Szalay józan, megfontolt, az egykori művelődéstörténeti és gazdasági viszonyokat is tekintetbe vevő logikus érvelése egyértelműen megmutatja a német iskola egyoldalú nézeteinek fonák-ságát és történelmietlenségét.

Mindennek ellenére Hunfalvy Pál és követői ehhez a schlözeri irányzathoz csatlakoztak, amelynek „tudományos” és „tárgyilagos” megnyilatkozásaira, igen gyakran nem is titkolt, nyílt magyargyűlöletére a későbbiekben alkalmunk lesz néhány jellemző idézetet megismerni.

Nem akarjuk ezúttal firtatni, milyen mélylélektani vagy esetleg egyéb okai lehettek annak, hogy Hunfalvy kifejezetten ezt a – még az indogermán tudományosságon belül is szélsőséges nézeteket valló – szemléletet tette magáévá, olyannyira, hogy számos esetben – például a magyar krónikákat fenntartások nélkül elítélő megnyilatkozásaiban – világosan felismerhető nála Rössler, Büdinger stb. habzó szájú vagy gúnyos hangvétele is. Legyen most elég annak megemlézése, hogy a Hunfalvy-iskola kritikátlan,

egyoldalú, teljes egészében negatív, elutasító állásfoglalásával szemben egy osztrák tudósnak, R.F. Kaindlnek kellett a századforduló táján megvédenie és legalább részben helyreállítania a magyar krónikák hitelét. Ő mutatta ki többek között – alapos és részletes szövegelemzés útján –, hogy már a 11. században kétségtelenül létezett legalább egy – esetleg két – magyar „ősgeszta”, amelyből – illetve amelyekből – a későbbi krónikák merítettek. (Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, VII., VIII.)

E kérdések Hunfalvyék számára nem tűntek fontosnak, ők inkább krónikáink hitelének lerombolására fordították idejük és energiájuk legnagyobb részét.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Hunfalvy irányzatának követői a századforduló óta már azt sem mondhatták el álláspontjuk védelmére, hogy az lett volna a tudomány akkoriban általánosan elfogadott véleménye.

A Hunfalvy-iskola azonban, mindennek ellenére, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét történelemtudományunkra. A 19. század 70-es éveitől kezdve – rövid megszakítással századunk húszas, harmincas éveiben – Hunfalvyék szemlélete maradt a magyar történetkutatás különféle feltevéseinek, következtetéseinek úgyszólván egyedüli kiindulási alapja. Néhány kivételtől eltekintve még napjainkban is a Hunfalvy-iskola nézetei jellemzik hangadó történelmi irodalmunkat, amint ez az előbb idézett Illyés-nyilatkozatból is egyértelműen kiviláglik.

De egyéb területeken is odáig mentek a mindenkori indogermán történetírás éppen divatos hipotéziseinek megfontolatlan, mohó átvételében, hogy szinte évezredről évezredre nyomon követhetjük a különféle indogermán történelemtudományi áramlatok, irányzatok visszatükröződését őstörténeti irodalmunkban.

Elég, ha csak az indogermán és a finnugor „őshazák” párhuzamos „vándorlásaira” utalunk; az indogermán őshaza először Közép-Ázsiából Skandináviába, a finnugor pedig egyidejűleg az Altáj vidékéről az Oka–Káma–Bjelája környékére került át, majd – miután az indogermanisztika a skandináviai tézist feladta és Dél-Oroszországba helyezte az őshazát – finnugorjaink is sietve megkezdték a visszavándorlást az Urál mögé, az északnyugat-szibériai térségbe. (V.ö. Hajdú Péter újabb hipotéziseivel az Ob torkolata körüli „uráli” őshazáról; bár ezen ötlet keletkezésénél a jelek szerint más körülmények is szerepet játszottak.)

A 19. század végéig azonban, a kritika szinte teljes hiányán és a szélsőséges, kifejezetten magyarellenes irányzathoz való csatlakozáson kívül még nem láthatunk más rendkívülit történettudományunk fejlődésében. Amint már említettük, abban a korban az indogermanisztika mind nyelvészeti, mind pedig történetkutatási téren egyeduralkodó helyzetet foglalt el, az egyetlen valóban módszeres tudományos elméletnek látszott. Kézenfekvő, sőt szükségszerű is volt tehát, hogy a magyar történelem- és

nyelvkutatás a nemzetközileg általánosan elfogadott szemlélethez csatlakozott.

Alapvetően megváltozott azonban a helyzet a 20. század eleje óta: az elő-ázsiai ásatások szélesebbkörű kibontakozásával, a Közel-Kelet ősi, nem-indogermán népeinek, azok magas művelődési fokának felfedezésével, valamint ezen népek és kultúrák egyre világosabban megmutatkozó hatalmas méretű, szinte egész Nyugat-Euráziára kiterjedő művelődési és etnikai hatásainak felismerésével megdőlték az indogermán kultúrprioritás elméletének legfontosabb alappillérei.

Az addig szokásos hivatkozások az indogermán nyelvemlékek és a történelmileg ismert indogermán műveltségek ősiségére, egyszeriben elvesztették jogosultságukat. Nem lehetett már azzal érvelni, hogy az indogermán nyelveken beszélő népek megjelenése előtt – a szemitákon kívül – csak műveletlen, barbár hordák népesítették be a Földet. Elvárhatnánk ezek után, hogy a nemzetközi történelem- és nyelvtudomány levonta a szükségeszerű következtetéseket. Ez azonban sajnos, a mai napig sem történt meg.

Egyelőre nem foglalkozhatunk e meglepő jelenség okainak részletes elemzésével. Ez messze meghaladná ezúttal kitűzött feladatunkat. Ezért most csak arra mutathatunk rá, hogy mindezen eminens fontosságú őstörténeti, művelődés- és nyelvtörténeti felfedezések a magyar történelemtudományban – de a finnugor nyelvészetben is – szintén kiaknáztatlanul maradtak. Annak ellenére, hogy az indogermanisztika a legutóbbi három évtizedben – bár még távolról sem kielégítően és következetesen, de legalább több igen lényeges részletkérdésben – már megkezdte a maga 19. századi egyoldalú nézeteinek revízióját. Az ősi elő-ázsiai műveltségek nyelvi hatásairól ugyan még hallgatnak, de az egységes őcindogermán nép, az őshaza és a közös ősnyelv téziseit a szaktudósok tekintélyes hányada már nem tekinti elfogadhatónak.

Annál érthetlenebb, hogy nálunk mind a történelmi, mind pedig a nyelvkutatók változatlanul a 19. századi medrekben folynak tovább. Még mindig a hipotétikus „urali” (ahogy újabban írják: „uráli”), sőt – ezt alcsoportokra osztva – a „finnugor” és az „ugor” ősnyelvekre igyekeznek felépíteni – nemcsak a magyar nyelvfejlődést, de őstörténetünket is. Ezzel olyasmit feltételeznek, amit maga az indogermanisztika már a 19. század végén, mint bizonyíthatatlant és a legnagyobb fokban valószínűtlent, elvetett. Emlekezzünk arra, hogy az őcindogermán nyelv alcsoportokra való feloszthatóságát – időbelileg értve – a mérvadó szaktudósok már 1883-ban nem vallották. (O. Schrader: Sprachvergleichung und Urgeschichte.)

Amíg tehát történettudományunk, nyelvészetünk a 19. század végéig az akkori nemzetközi tudományosság színvonalán állottak, addig ez a 20. században már nem mondható el róluk fennartások nélkül. Századunk

elejétől kezdve a magyar kutatás fokozatosan visszaesik, elprovinciálizálódik és mindinkább elmarad a nemzetközi standardtól.

E folyamatot csak a két világháború közötti időszak nagyobb mértékben kibontakozó turkológiai kutatásai tartóztatták fel rövid időre. Akkoriban úgy látszott, hogy történelemtudományunk végre ki tud törni a „kizárólagos finnugor származás” bűvös köréből. Nyelvészetünk „vogul-gyökei” kívül kezdték figyelembe venni az egykorú történelmi forrásokat, a régészet és az embertani kutatások eredményeit is.

E szélesebb látókörű vizsgálatok fényénél egyre inkább megmutatkoznak a Hunfalvy-iskola szemléletének ellentmondásai. Kiderült például, hogy a honfoglaló magyarok műveltségi színvonala semmiben sem maradt el a többi akkori kelet- és közép-európai nép kulturális fejlettségétől. Zichy István, Fejér Géza, Németh Gyula, Ligeti Lajos és mások igen jelentős eredményeket értek el e téren. Az ifjú László Gyula is jelentkezett alapvető művével. (A honfoglaló magyarok élete, 1944.)

A finnugor nyelvészet nyomasztó kötelékein azonban mindezen kísérletek sem tudtak lazítani. Hozzájárult ehhez az is, hogy a turkológiai kutatások eredményeit csakhamar az ún. „turánizmus” és szélsőjobboldali politikai irányzatok igyekeztek felhasználni a maguk elképzeléseinek alátámasztására. Az akkoriban végletekig felkorbácsolt politikai szenvedélyek ismeretében nem is nagyon csodálkozhatunk azon, hogy ezáltal a turkológia maga is a szélsőjobboldalíság gyanújába keveredett. Sajnos nem tettek különbséget a valóban tudományos kutatás és az ezt saját céljaira felhasználó politikai frazeológia között. Így 1945 után a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötték, történettudományunk újra belezökkent a régi kerékvágásba. Ennek szemléltető jele Györffy György 1948-ban megjelent „Krónikáink és a magyar őstörténet” című könyve, amely minden ízében, egész szemléletében ismét a Hunfalvy-iskola nyomdokain halad, az előző évtizedek eredményeit szinte figyelembe sem véve.

Pedig a pusztán nyelvészeti hipotézisekre épített, egyoldalú magyar őstörténeti szemlélet visszásságait nem csak hazánkban vették észre a harmincas években, hanem külföldön is. Méghozzá éppen olyan tudósok, akikhez a jobboldalíságnak még a gyanúja sem férhet. Zakharov és Arendt szovjet kutatók „Studia levedica” (Arch. Hung. XVI. 1934.) című cikkükben például leszögezik, hogy – bár a finnugor elmélet kritikájával érdemben és részletesen nem akarnak foglalkozni – annyit azonban szükségesnek tartanak megjegyezni, hogy a török elem és kultúra minden kétséget kizáróan dominált a honfoglaló magyaroknál, és hogy ezek a szilárd tények a finnugor elmélet híveit a legkülönbözőbb, legbonyolultabb hipotézisek felállítására kényszerítették.

Történettudományunknak e sajnálatos egyoldalúságát a következőkben szemléltető módon, konkrét példák segítségével igyekszünk megmu-

tatni: a legutóbbi időszak két reprezentatív magyar történelmi munkájának részletes ismertetése útján. Így esetről esetre megfigyelhetjük a kizárólagos finnugor eredet tanának ellentmondásait, e hipotézis minden áron való erőszakolásának elkerülhetetlen következményeit; azt, hogy a magyar őstörténeti kutatás valóban a legnyakatekterebb, ésszerűtlen, mondvacsinált, sőt néha már a nevetségesség határán mozgó feltevésekre kényszerül „finnugor eredetünk” fikciójának további látszatfenntarthatósága érdekében. Egyidejűleg azonban alkalmunk adódik arra is, hogy a felvetődő kérdésekkel szoros párhuzamban azokra az adatokra és jelentős eredményekkel kecsegtető más irányú kutatási lehetőségekre is rámutathassunk, amelyekről történettudományunk finnugor iskolája előszeretettel meg szokott „feledkezni”, vagy – ha már a megemlítés sehogyan sem kerülhető el – lehetőleg bagetellizálni igyekszik azokat.

A két mű:

1. Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. (1968 és 1973)
2. Fodor István: Verecke híres útján... (1975)

Bartha Antal a mai magyar őstörténetkutatás élvonalához tartozó szerző. Olyannyira, hogy őt bízták meg a készülő, tíz kötetre tervezett új magyar történelmi szintézis őstörténeti fejezeteinek megszerkesztésével. Ismertető műve e történelmi szintézis egyik jelentős előtanulmányának számít.

Fodor István könyvét pedig azért választottuk ki, mert nem kisebb személyiség, mint Róna-Tas András, a „Szegedi Őstörténeti Munkaközösség” elnöke állapította meg e munkáról, hogy „a magyar őstörténet-kutatás utóbbi korszakának egyik legkiemelkedőbb műve.” (Róna-Tas A.: A nyelvrokonság, 1978. 422. old.)

MEGJEGYZÉSEK BARTHA ANTAL A „IX-X. SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALOM” CÍMŰ MŰVÉHEZ

A nomadizálásról

A könyv bevezető oldalain Bartha a nomádok földművelésre való áttérésének körülményeit tárgyalja, a legnagyobb elismerést megérdemlő részletességgel és szabadsággal.

Itt csupán egy dolgot hiányolunk, ami azonban, általános történelemszemléleti és művelődéstörténeti összefüggésben nézve, nagyon is fontos. Igaz ugyan, hogy Bartha már a címben időbelileg elhatárolta feladatát, mégis feltétlenül szükséges lett volna – legalább egy lábjegyzet erejéig – arra is utalnia, hogy egyrészt Dél-Oroszországban már a Kr.e. 3. évezred óta volt földművelés, például a Tripolje- vagy a Kubán–Majkop-i műveltség területein, alig néhány évszázaddal később azonban már jóval északabbra is, másrészt pedig maguk a nomádok sem voltak az idők kezdeteitől fogva csupán állattenyésztők, hanem a nomadizmus – a füves puszták természeti adottságainak jobban megfelelő, azok gazdasági kihasználását magasabb határfokon megvalósító művelődési állapotként – az egész eurázsiai steppén a neolitikus, majd korai bronzkori földművelő kultúrákból alakult ki, nagyjából a Kr.e. 2/1. évezred fordulóján.

De azt is tudjuk ma már, hogy a nagyállattartó nomád törzsek sohasem hagytak fel teljesen a földműveléssel, hanem csupán a legszükségesebb termékek háztáji megtermelésére szűkítették le azt. E felismerés megemlítése azért nagyon lényeges, mert később meglátjuk, hogy szöges ellentétben áll Bartha történelmi szemléletével. Ő ugyanis a Kr.u. 1. évezred 2. felében ismerteti majd meg a magyarokat a földműveléssel (könyve 89. oldalán; – bővebben 1. később.) Mindezekről a dolgokról semmit sem ír Bartha, pedig legnagyobbbrészt szovjet tudósok kutatásaiból ismerjük őket (l. pl. M. Grjasnow: Südsibirien), nem feltételezhetjük tehát szerzőnkről, hogy ne tudna róluk.

Bizony, a honfoglaláskori „vadbarbár” magyarok finnugor sugalmazású képzete már a bevezetőben jelentkezik. A nagyobb történelmi távlatok ismertetése előtt Barthának ki kell térnie, mert ha ezeket megemlítené, bajosan beszélhetne „ősközösségi állapotok”-ról a Kr.u. 1. évezred második felében szereplő lovasnomád törzsszervezetek közvetlen előzményeként, amint ezt a bevezető oldalakon ismételtén teszi.

A régészet azonban a steppeövezet egész kiterjedésében, a Kárpátoktól az Altájig, több jól körülhatárolható földművelő kultúrát mutatott ki a

Kr.e, 2. évezred elejéről – nyugaton valamivel előbb, keleten kissé később –, sőt az évezred közepén már majdnem mindenütt fejlett bronzkort találunk, nem egy helyen (andronovói műveltség, balanovói, gerendavázas kultúrák stb.) bronzexporttal és messzeágazó kereskedelmi összeköttetésekkel, szintén Kelet-Európától az Altájig. Nos, ha ezeket a tényeket tekintetbe vesszük, vajon mikor beszélhetünk „ősközösségi állapotok”-ról e térben? A Kr.u. 1. évezredben semmi esetre sem.

Bartha tehát szemmel láthatóan még mindig a 19. századi „fekete-fehér” klisében gondolkodik: itt a művelt indogermánok, ott a barbár nomádok, akiknél még „ősközösségi állapotok” vannak. Fura történelemszemlélet ez, s meglehetősen vegyes érzelmeket kelt bennünk, különösen ha arra gondolunk, hogy képviselője állítja majd össze a tervbe vett nagy magyar történelmi szintézis őstörténeti fejezeteit.

A „sabartoi asphaloi” névről

Következő megjegyzésünk – helyesebben asszociációnk – a 32. oldal 220. sz. jegyzetéhez kapcsolódik. Ott ugyanis Bartha Theophanes Chronographiájának „ziebel” szavát minden további nélkül „jebel”-nek írja át, a török „jabgu” méltóságnév jelentésében. Eszünkbe jut ezt látva, hogy történészeink a közép-bizánci „bétá”-t mindig „v”-nek olvassák, nevezetesen akkor, ha Bíborbanszületett Konstantin híres „sabartoi” szaváról, a magyarok régi nevééről van szó. Ezt kivétel nélkül minden esetben „szavárd”-nak írják át, sőt többnyire példákkal is bizonygatják, hogy a közép-bizánci „bétá”-t csak „v”-nek szabad olvasni. A „jabgu” = „ziebel” azonban világosan megmutatja, hogy a bizánciak a „b”-t is „bétá”-val írták, e betű kiejtése tehát váltakozott: a „b” és „v” hangok jelölésére egyaránt alkalmazták.

Vajon miért e nagy igyekezet? Mi okból kell „szavárd”-ot olvasni és miért nem lehet „szabir”-t?

Később majd meglátjuk, hogy a magyarok régi „szabir” neve egyértelműen Transzkaukáziába vezet el bennünket. Ott laktak ugyanis eredetileg a szabirok, már a hun vándorlás előtt is, a Kr. u. 4. században (Ammianus Marcellinus stb. – bővebben 1. később, nem pedig az Ob–Irtis vidékén Nyugat-Szibériában, ahova a magyar történettudomány helyezi őket. Oda csak később, az évezred második felében kerültek el egyes csoportjaik.

Ezek az összefüggések azonban szöveg ellentétben állnak kizárólagos finnugor eredetünk tanával. Ennek megfelelően Konstantin „sabartoi” szavát az örmény forrásokban elforduló „szevordik” („fekete fiúk”) névvel igyekeztek egyeztetni, akik jele nélkül neptoredeként éltek Örményország néhány falvában. Így ugyanis jól megmagyarázható volt a

magyarok egy részének „Perzsia felé költözése” is, amit Konstantin a „sabartoi” névvel kapcsolatban említ, másrészt pedig sikerült a „šabartoi” szót a szabirok nevétől elválasztani. Bár napjainkban már többnyire elfogadják a „sabartoi”= „szabir” egyeztetést, a „szavárd” átírást még ma is általánosan használják. Bagtell dolog ez, de igen jól megvilágítja a már rég elavult és megcáfolt szakirodalmi adatok még ma is elevenen ható tömegtehetetlenségi erejét.

A „grivna” – kérdéshez

A 36. oldalon, a „grivna” nevű szláv finomsúlyegységgel kapcsolatban Bartha megjegyzi, hogy biztosan nem bizánci átvétel – bár a bizánci „litra” felének pontosan megfelel –, mert a bizánci pénzek csak a 9. század után kezdtek megjelenni a keleti szláv területeken, míg a grivna-rendszer a keleti szlávoknál már a 8. században annyira meggyökeresedett, általánossá vált, hogy az arab dirhemeket is a grivna súlyrendszere szerint osztályozták. Másrészt a grivna a nyugati és a déli szlávoknál is megtalálható, tehát okvetlenül régebbi a 9. századnál. A grivna-kérdés egyébként még nem tekinthető lezártnak – teszi hozzá végül.

Ez mind igaz. Az érvek is helytállóak. Megint hiányzik azonban a történelmi perspektíva. Mint magyar kutató, talán-talán gondolhatott volna Bartha arra az igen kézenfekvő lehetőségre is, hogy esetleg az avarok közvetíthették a bizánci litrát a szlávokhoz. Ez lenne ugyanis mind térbelileg, mind pedig történelmileg a legvalószínűbb magyarázat. Köztudomású, hogy az avarok nagy tételekben verték a bizánci pénzek utánzatait, még a solidust is (László Gy.: A népvándorlaskor művészete Magyarországon). Másrészt az is közismert tény, hogy a nyugati és a déli szlávok legnagyobb részét ők telepítették le Közép-Európában és a Balkánon, nyugati és déli határaikra, a frankok és Bizánc elleni gyepűnépeként. (Kollautz: Die Awaren; Mitscha-Märheim: Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren; uő.: Die Herkunft der Baiern; Zakynthinos: Byzantinische Geschichte; Randa: Handbuch der Weltgeschichte; Zöllner: Geschichte Österreichs; Haussig: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker; stb.). Ugyanazen szerzők egybehangzóan megállapítják, hogy a szlávok amorf tömegeit a steppei népek – először a hunok, majd az avarok, később pedig a bolgárok – szervezték meg és ők ismertették meg velük mind a hadviselés, mind az államvezetés, mind pedig a műveltség alapvető elemeit is. Többen azt is leszögezik (pl. Haussig), hogy a szláv nyelvek – különösen az orosz – tele vannak a steppei törökös népektől átvett szavakkal.

Az avar telepítések hatalmas méreteinek tanújelei a többszörösen kimutatható, párhuzamos – északi és déli – szláv törzsnevek:

1. északon, Krakkó környékén a „*fehér*” horvátok, Dalmáciában a „*vörös*” horvátok;
2. az Odera–Elba vidékén a *szorbok*, a Balkánon a *szerbek*;
3. a mai Morvaországban a *morvák*, a balkáni Morava folyó mentén Bíborbanszületett Konstantin császár „nagy Moráviá”-jának *morvái*;
4. az északnyugati Kárpátokban a *szlovákok*, akiknek magyar neve *tót*, a Dráva–Száva közén a *szlavónok* – magyarul szintén *tótok* (v.ö. Szlavónia középkori „*Tótország*” nevével) –, nyugatabbra, Karantánia-Krajna-Isztria vidékén pedig a *szlovének* (v.ö. Szlovákia „*Slovensko*” nevével);
5. az Odera–Elba környékén élő *vendek* (szorbok egyik törzscsoportja) és a Dráva menti *vendek*.

Ezek szerint tehát az avarok tudatos, jól átgondolt katonapolitikai szempontok szerint végezték a szlávok széttelepítését. A népesebb, erősebb törzseket, akiknek esetleges lázadásai komolyabb bonyodalmakat okozhattak volna, egyszerűen kettévágták: egyik részüket meghagyták északi telephelyeiken, a törzs másik fele pedig lekerült délre, a balkáni avar gyepűre.

E történelmi és művelődéstörténeti tények ismeretében elengedhetetlenül szükséges lenne az eddig szláv eredetűnek tartott sokszáz magyar szó alapos felülvizsgálása is, mert igen valószínű, hogy túlnyomórészt fordított kölcsönzésekről van szó.

Láthatjuk, az avar közvetítés lehetőségeinek felvetése igen kényes dolog lett volna Bartha számára, mert ezáltal olyan felettébb kellemetlen további összefüggések is napvilágra kerültek volna, amelyek a finnugor nyelvészet „kétségtelen” megállapításainak valóságos tudományos értékét kíméletlenül leleplezik.

Megjegyzendő még, hogy az orosz grivna nemcsak a bizánci litrával függ össze, hanem megegyezik az ókori babiloni aranymértékkel is, amely viszont végső fokon a szuméroktól származik. Lehmann-Haupt szerint (Armenien Einst und Jetzt) urartui–szkita közvetítéssel már a Kr.e 1. évezredben elkerült a mai Oroszország területére, több más urartui–transzkaukáziai jellegzetességgel együtt, mint például a niellótechnika (Tula-ezüst) vagy az ún. „deszkaszövés” (Brettchenweberei).

A magunk részéről kiegészíthetjük ezt az adatot azzal, hogy Európa nyugatabbi vidékein is a szkita periódussal egyidejű Hallstatt-korból mutatható ki a deszkaszövés első előfordulása (l. Brockhaus Enzyklopädie „Brettchenweberei” címszó alatt), a Hallstatt-műveltségnek viszont igen szoros kapcsolatai voltak a szkita kultúrával. (Talbot-Rice: Die Skythen)

Teljes mértékben egyetérthetünk tehát Barthával abban, hogy a grivna-kérdés még korántsem tekinthető lezártnak.

Könyvének 37–38. oldalán Bartha a Ladoga-tó déli partján fekvő Sztaraja Ladoga nevű települést írja le, lényegileg a következőképpen: az ott talált borona-eké vasfoga ... „a legkorábbi ismert ekevas a keleti szláv területen.” (a 37. old. 273. sz. jegyzete) „Az ékszerek többsége a Dnyeper vidéki szláv készítményekkel azonos jellegű.” (38. old.) Az épületek „meglepő mesterségbeli jártasságra vallanak.” (38. old.) Majd ismertetését így fejezi be: „A Sztaraja Ladogában feltárt nagy közösségi házak ... a keleti szláv területeken ismeretlenek, ellenben hasonlókat Skandináviában és általában az egykori normann településeken találunk. Skandináv eredetű készítmények, sőt runákkal (rovásjelekkel) borított pálca is került elő... Az északi orosz területek korabeli lakosságának antropológiai jellegében is felismerhető a nordikus vonás... jelentős finn népességgel is számolnunk kell.” (38. old.)

Magyarán mondvá, a település normann–finn volt. Ezt nemcsak mi állítjuk, hanem a viking-kutatás egyik legnevesebb szakembere, E. Oxenstierna is normann telepként közli viking leletterképén „Old Ladogá”-t. (The Vikings)

Bartha azonban ezt egy szóval sem említi, hanem ismételten „szláv területen” talált vasekéről, „szláv jellegű” ékszerekről és hasonlókról beszél. Pedig közismert tény, hogy a Ladoga-tó déli partján a 8–9. században még nem voltak szlávok. Ott akkoriban finnugor törzsek éltek, amit végül kényszeredetten maga is megemlít, de csak amolyan „futottak még” módon: „... jelentős finn népességgel is számolnunk kell.” Ezekre telepedtek rá a normann gyarmatosok, magukkal hozva a talált vasekét is, amelyet Germániában és Skandináviában már a római idők óta ismertek.

E tapasztalatok után mindenestre már eleve fenntartásokkal kell fogadnunk a Dnyeper-vidéki ékszerek „szláv jellegét” is. Gyanúnkban nem is csalatkozunk. A 40–41. oldalon ugyanis – ezekről a déli, Dnyeper-vidéki szláv területekről szólva – Bartha részletesen ismertet egy települést:

„Az egyik kis település az egykori szeverján törzs területén, a mai Novotroickoje falu közelében, Kievtől keletre, a ... Pszjol folyó partján feküdt, a Lebegyin nevű falu és tó közelében. A település a VIII–IX. század fordulója körül keletkezett, s az e korban sűrűn lakott vidék többi településéhez hasonlóan a IX–X. sz. fordulóján elpusztult, és nem is épült többé újjá.”

Majd elmondja, hogy a telepnek kovácsműhelye volt, sőt több vaskohó is előkerült. Jelentős volt a nemesfémipar is, két ötvösműhelyt találtak. Az ezüstékszerek valószínűleg dirhemekből készültek; az ékszerek súlya ugyanis csaknem pontos szorzata a dirhemek súlyának. Azt is megtudjuk, hogy a település lakói fejlett földművelést űztek: nemcsak csú-

szótalpas ekék, hanem kapák, kaszák, sarlók is előkerültek. „Ezek az ekék lehetővé tették a települést környező kötött talajú steppei földek művelésbe fogását” – írja. Lágys és kemény búzát, rozsot, árpát és kölest termeltek. A kapák a kerti gazdálkodás meglétét bizonyítják. Az ígás állatok között első helyen állt a szarvasmarha és a ló, de jelentős volt a juh és a sertés tenyésztés is. Majd megjegyzi: „A település lakosai kapcsolatban voltak a szaltovo-majácki kultúra, azaz a Kazár Kaganátus népeivel, erről a szaltovó-majácki típusú leletek beszélnek. Skandináviai készítményekkel viszont nem találkozunk.” Végül így ír: „A déli övezet szláv településeinek pusztulásával egyidőben a Kazár Kaganátus területén a Don és a Donyec folyók partjai mentén fekvő települések is tragikus hirtelenséggel elnéptelenedtek.”

Ez a leírás ismét klasszikus példája történetkutatásunk egyoldalú szemléletének. A kérdéses település ugyanis a bizonyosságot elérő valószínűséggel a lebediai magyarok egyik falva volt.

Nézzük meg részletesen, pontról pontra, miért:

1. A steppén feküdt /„kötött talajú steppei földek” környezték/, pontosan abban a térségben, ahol az egykorú arab források a magyarok lakhelyeit leírják.
2. Mellette még ma is Lebegyin nevű falu és tó található.
3. 800 körül, a magyarok Lebediába költözésének ideje táján építették.
4. 900 körül, azaz pontosan a honfoglalással egyidőben elpusztult, illetve elnéptelenedett és többé nem is épült újjá.
5. A IX. században sűrűn lakott vidék egyéb települései is a magyarok nyugatra költözésével egyidőben néptelenedtek el.
6. Szoros kapcsolatok a szaltovo-majácki kultúrával, azaz erős kazár orientáció. Ugyanakkor viking típusú leletek hiánya, tehát semmiféle normann hatás. Az előbbi kétségtelenül magyarokra vall, az utóbbi viszont a varég uralom alatt álló szlávokat zárja ki.
7. Igen fejlett vas-, főleg pedig nemesfémipar mutatható ki, túlnyomórészt ezüstékszerekkel, éppúgy mint a honfoglaló magyaroknál.
8. A földművelés fejlettségi foka, jellege mindenben megegyezik az egykorú steppei kazár és bolgár-török gazdálkodással, amely viszont semmiben sem különbözött a honfoglaló magyarok mezőgazdaságától.
9. A háziállatok arányszáma, a szarvasmarha – és kisebb fokban a ló – vezető szerepe az állattenyésztésben megfelel a félig már letelepedett, nagyállattartó honfoglaló magyarság állattenyésztési típusának.
10. László Gyula felgyőző ásatásai bizonyítják, hogy a honfoglaló magyarságnak állandó települései is voltak.

Bartha mindennek ellenére még lehetőségként sem említi, hogy a település esetleg magyar is lehetett, sőt arra sem találunk könyvében utalást, hogy talán a magyarokkal – legalább közvetve – valamiféleképpen mégis csak kapcsolatba hozható lenne ez a leletegyüttes.

Mielőtt e kérdést tovább elemeznénk, nézzük meg a 44. oldal 338. sz. jegyzetét is, mert ez szorosan összefügg a Lebegyin melletti – „szláv” teleppel, de ugyanakkor Bartha jellegzetes, egyenirányított történelem-szemléletével is: „Megjegyzendő, hogy a nem kazár kagán korai IX. sz.-i előfordulása nem választható el a 'Rus' és a szláv azonosság, ill. különbözőség problémájától.” Bartha e megjegyzése arra vonatkozik, hogy a kievi fejedelmek „kagán” címéről már a IX. századból adataink vannak.

Nos, hogy a korai kievi „kagán” cím hogyan függ össze a rusz-szláv problémával, az kétségtelenül igen lényeges kérdés lehet az orosz történelemkutatás számára. Minket azonban sokkal inkább az érdekelne, hogyan függ össze a IX. századi kievi fejedelmek kagán címe a honfoglalást közvetlenül megelőző lebediai és etelközi magyar fejedelemség kérdésével. Erről már sokan írtak, például a később Bartha által is megemlíttet G. Vernadsky, „Lebedia” című értekezésében. Vernadsky összeállította azokat a Dél-Oroszországban még ma is létező földrajzi neveket, amelyek szerinte egyértelműen lokalizálják a magyarok akkori lakóhelyeit. Elsőrangú fontosságuk miatt bemutatjuk ezeket a neveket.

1. Lebedin: helység a kievi tartományban, Kievtől keletre.
2. Lebedin: helység Podóliában.
3. Lebedian: helység a tambovi kormányzóságban, a Felső-Don mellett.
4. Lybed: folyó Kiev mellett.
5. Lybed: folyó Csernigov mellett.
6. Lybed: folyó Rjazan mellett.
7. Ugra: folyó; a Felső-Oka egyik mellékfolyója.
8. Ugrin: folyó Harkovnál; a Donyec mellékfolyója.
9. Ugorskoje: terület Kiev közvetlen közelében.
10. Kut-Suezs kov: falu a harkovi tartományban.
11. Krasny-Kut: helység a harkovi tartományban.

E nevekből Vernadsky két nagyobb magyar központ egykori létezésére következtet:

1. a Don-Donyec medencéje;
2. a Dnyeper középső és alsó folyásának vidéke.

Tehát nagy terület – írja –, Podóliától a Felső-Don, Donyec környékéig és az Okáig terjedt. Különösen kiemeli, hogy Kiev közvetlen közelében több mint valószínű volt egy magyar település.

Számunkra nem érdektelen az a közlése sem, hogy a „voevoda” szó, „herceg” jelentéssel, már a kazároknál kimutatható.

Legjelentősebb megállapítása azonban az, hogy a 840-es vagy a 850-es évektől kezdve Kievben Álmos uralkodott, 856 körül Askold és Dyr tündek fel Kievben, s ott uralkodtak ugyan, de nem önállóan. Minden jel arra mutat – írja Vernadsky –, hogy Álmos ispánjai voltak. Mikor ugyanis 882 körül Oleg megölte Askoldot és Dyr, ezek holttestét a Kievi Krónika szerint „Olma palotájába vitték, arra a dombra, amelynek most Ugorskoje a neve”. „Olma” pedig nem más, mint Álmos. Erre vall palotája helyének „Ugorskoje” neve is.

Ezek után nem sok kétségünk lehet az iránt, hogy miért nevezték a kievi fejedelmet a 9. században „kagán”-nak.

Vernadsky művéből azonban – mintegy ráadásként – azt is láthatjuk, hogy a földrajzi- és helynevek tanúsága is pontosan ugyanazokra a területekre lokalizálja a magyarok 9. századi lakhelyeit, amelyek – mint Bartha írja – „a IX–X. század fordulója körül tragikus hirtelenséggel elnéptelenedtek”, de amelyeket ő, gondos megszövegezéssel, „déli Dnyeper-vidéki szláv települések”-nek, illetve „a Kazár Kaganátus területén a Don és a Donyec folyók partjai mentén fekvő települések”-nek nevez. Pedig Vernadsky 1957-ben még nem is tudhatott azokról az ásatásokról, amelyek következtetéseit szemmel láthatóan fényesen beigazolták: az általa a magyarok lebediai lakóhelyeinek meghatározott területek települései a honfoglalással egyidejűleg „tragikus hirtelenséggel elnéptelenedtek”.

De az utolsó i-pontocskát sem hallgathatjuk el: Vernadsky „Lebedin” helységneve a kievi kormányzóságban akkurátosan ugyanaz a „Lebegyin”, amely mellett kiásták az előbb ismertetett – Bartha szerint szláv – települést.

Meg kell említenünk ezzel kapcsolatban Fettich Nándor megállapításait is, „A honfoglaló magyarság fémművessége” című művéből. Fettich leszögezi, hogy az egykori kievi normann–oroszl állam területén igen sok magyar lovassírt találtak. De a honfoglaláskori tarsolylemezek és egyéb jellegzetesen magyar típusú leletek közül is sok a kievi állam területéről került elő. Ez arra vall, hogy a kievi állam területén is laktak magyarok. A fémművesség fejlődéséből azt lehet kiolvasni, hogy a magyarok 9. századi megjelenésével párhuzamosan egészen Kievig tért hódított a délkeleti eredetű, perzsa–szaracén orientációjú arany- és ezüstművesség. Mivel pedig a 9. században semmilyen más lovasnomád népnek nem volt olyan pompás, gazdag – főleg ezüsből készült – felszerelése mint a magyaroknak, ezt a fémművességet csak a magyarok hozhatták magukkal, mégpedig a Kaukázus irányából. A honfoglaláskori tarsolylemezek csak Magyarországon – itt tömegesen – és a középső Dnyeper vidékén – ott szóróványosan – fordulnak elő. E fémművesség keletkezési helye tehát Levédia és a kievi állam területe. A magyarok minden jel szerint békés viszonyban éltek a normannokkal, sőt keveredtek is velük. Erre vall,

hogy számos varég velük jött a Kárpát-medencébe, ezt a hencidai honfoglaláskori temető koponyáinak erős északi-germán beütése egyértelműen bizonyítja. *E körülmények mind arra mutatnak – írja Fettich –, hogy a kievi állam a 9. században magyar fennhatóság alatt állt, sőt keletebbre, Szaltovó környékén is a magyarok uralkodtak.*

Ugyanerre a következtetésre jutottak említett értekezésükben Zakharov és Arendt szovjet régészek is. (Studia Levedica, 1934.) Az akkoriban felfedezett szaltovói műveltséget határozottan a lebediai magyarok hagyatékának nevezik. Megállapítják, hogy a szaltovói és az észak-kaukázusi, Kobán vidéki kardok a honfoglalás kori magyar fegyverekhez állnak a legközelebb. A szaltovói műveltség a 8. század végén jelent meg és a 9. század végén eltűnt – írják. Semmi esetre sem kazár kultúra, mert éppen a Kazár Birodalom centrumából hiányzik. Óriási félkörben veszi körül az alsó-volgai kazár központot: a középső Volgától a Don, Donyec felső folyásán és a Kubán vidékén át egészen a Kaukázus keleti feléig, a Kuma folyóig. A Volga–Káma vidéki lovasnomád leleteket is a magyarok egyik csoportjával hozzák kapcsolatba, akik szerintük az ottani finn-ugorokat leigázták és adószedő telepeket létesítettek közöttük. A magyarok egy másik csoportja a Kubán–Kaukázus vidékén lakott. Nagyon fontos e szempontból Rubruquis közlése – írják –, aki még a 13. században is magyarokat talált a Kuma menti „Magyari” városban. *Végül megállapítják, hogy a magyarok a 9. században a Dnyeper alsó és középső folyásánál is a helyzet urai voltak.*

Igen tanulságos Zakharov–Arendt ésszerű, világos, főleg pedig az akkori történelmi helyzettel teljesen összhangban levő megállapításait a mai magyar történetkutatás bizonytalan, ködös elképzeléseivel egybevetni. „Sajnos a magyar törzsek számára a régészeti térképeken még nem akadt hely” – írja pl. Erdélyi István „Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában” című cikkében. (Magyar őstört. tanulm.) Az előbbiek ismeretében mi inkább úgy mondanánk, hogy „már nem akadt hely”.

A szaltovó-majácki műveltséget ugyanis időközben felosztották bolgár-török, alán, kazár és „ismeretlen steppei” változatokra. (Fodor: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet; in: Magy. őstört. tanulm.) Ezek közül az alán és az „ismeretlen steppei” csoport teljes egészében, a bolgár-török részleg pedig jórészt pontosan azokra a területekre esik, amelyek a 9. század végén „tragikus hirtelenséggel elnéptelenedtek”, míg a kazár változat azon Kuma menti „Magyari” város körzetében található, ahol Rubruk szerint még a 13. században is magyarok laktak, akik az alánokkal együtt, szabadcsapatokba verődve, éjjelenként öldösték a mongolokat. (Bendefy: A magyarság kaukázusi őshazája.)

Nagyon jól tudjuk, hogy egyedül régészeti leletekből nem lehet biztosan meghatározni, milyen etnikum hagyatékai azok. De itt nem is erről

van szó, hanem arról, hogy a magyarok a 9. században kétségkívül Dél-Oroszországban laktak, tehát emlékeiknek is kell ott lenniük. A szaltovó-majácki műveltség pedig az egyetlen olyan régészeti kultúra Dél-Oroszországban, amelyről kimutatható, hogy területének mintegy felén a 9. század végével, vagyis pontosan a honfoglalással egyidejűleg, megszűnt az élet.

Mindezen tanácstalanságok hátterében – kimondatlanul is – ismét csak finnugor eredetünk tana áll. Régészeink, történészeink ugyanis ma is nagyon jól tudják, hogy a magyarság hagyatékát a szaltovó-majácki műveltség körében kell keresnünk. Ez minden idevágó cikkből, tanulmányból kétségtelenül kiviláglik a sorok közül. De tilalomfaként állnak előttünk a finnugrisztika nyelvtörténeti hipotézisei, amelyeket nyelvészeink szilárd, megdönthetetlen tényekként állítanak be. Jelen esetben honfoglalás előttinek tartott állítólagos bolgár-török, osszét (alán) és keleti-szláv jövevényszavaink. E népeknek – nyelvészetük előírása szerint – okvetlenül helyet kell szorítani, közvetlenül a magyarok mellett, hogy e jövevényszavaink átvétele magyarázható lehessen. Így addig-addig osztogatták a szaltovó-majácki műveltség területeit alánnak, bolgár-töröknek, szlávnak, míg végül a magyarok számára nem maradt hely. Most már azt is láthatjuk, miért kellett Barthának a Lebegyin melletti fejlett földművelést, állattenyésztést bizonyító steppei települést szlávnak neveznie: így kitűnően megmagyarázható „kasza”, „kapa”, sőt „zabla” és egyéb lótenyésztéssel kapcsolatos szavaink állítólagos szláv eredete is.

Ami pedig a hangtörvényekkel és szabályos hangváltozásokkal dolgozó finnugor nyelvészet „kétségbevonhatatlan” nyelvtörténeti megállapításait illeti, most csak a Rigvéda és az Aveszta korának szintén ugyanezekkel a „kétségbevonhatatlan” módszerekkel eszközölt nyelvtörténeti meghatározására emlékeztetünk, amelyeket bizony a tények időközben csúfosan meghazudtoltak.

E nyelvi kérdéseket érdemben III. kötetünkben tárgyaljuk, de az összefüggések jobb megvilágítása érdekében már e kötetben is ismételten ki kell térnünk rájuk.

A szabir, kazár, magyar népnevek összefüggéseiről

Könyvének 82–84. oldalán Bartha a magyarok és a kazárok történelmi kapcsolatait tárgyalja. Ismerteti a különféle történelemtudományi nézeteket erről a kérdésről. Röviden utal arra is, hogy a magyar törzsek egy töredéke Perzsia irányába vonult, de a magyarok régebbi „szabir” nevét meg sem említi. Ugyanígy a kazárokkal kapcsolatban is mélyen hallgat arról, hogy Maszudi szerint a kazárok eredeti, valóságos neve „szabir” volt, a „kazár” pedig csak perzsa ragadványnév, amelyet maguk a kazárok sohasem használtak.

Bartha számára e három népnév egykorú történelmi forrásokkal igazolható egyezése nyilvánvalóan olyan lényegtelen mellékkörülmény, amelyre még a jegyzetekben sem érdemes utalni. Miért? Ismét csak „nyelvtörténeti megfontolások” alapján: a magyarok az erdőövből származnak, a szabir név pedig vitathatatlanul délre, a Kaukázus mögötti területekre mutat, mint már említettük is. Ilyen esetekben a finnugor elmélet torz logikája szerint az egykorú vagy közel egykorú források elhanyagolhatók, értsd: elhallgathatók.

Pedig a szabir kérdés minden valószínűség szerint őstörténetünk egyik legfontosabb kulcskérdése. Ezt bizonyítják például Németh Gyula kutatásainak eredményei is, amelyeket „A honfoglaló magyarság kialakulása” című munkájában fektetett le. Közli, hogy Maszudi nem tévedett, mert a „kazár” szó perzsa jelentése – „eltévedett, bolyongó” – tényleg egyezik a „szabir” szóval, amely törökül szintén „eltévedt, bolyongó” jelentésű. Kiemeli, hogy Kr. u. 558 után a „szabir” népnév eltűnik a forrásokból, s 580 körül, ugyanazon a területen, megjelenik a „kazár”. Megállapítja, hogy a kazárok tulajdonképpen „szabir” nevéből elkerülhetetlenül következik, hogy legalább 300, valószínűleg azonban inkább 400 éves igen szoros szabir-magyar kapcsolattal, sőt együttéléssel kell számolnunk, és a magyarság etnogenezisének további kutatásánál ebből kell kiindulnunk. Kétségtelen ugyanis, hogy a magyarok beletartoztak az egykori szabir törzsszövetségbe – ezt Konstantin császár „sabartoi” neve világosan bizonyítja –, később pedig a Kazár Birodalom kereteibe is.

„Attila és hunjai” című könyvében Németh Gyula egy további, igen fontos forrásadatot közöl a magyarok ősi „szabir” nevével kapcsolatban: Victoris krónikája a szabirokat „ugni”-nak nevezi (Kr. u. 515-ből). Ez az „ugni” – egyedülállóan fordulván elő – csakis az egyébként „ugri”-nak írt népnévvel lehet azonos.

Már az eddig mondottakból is látható, hogy a szabir-magyar kapcsolatok, jobban mondva a legalább is részleges etnikai azonosság kérdéseit semmi esetre sem hagyhatjuk figyelmen kívül őstörténeti kutatásainknál.

Bolgár-török jövevényszavainkról

A 9. századi magyar törzsek gazdálkodásának tárgyalását Bartha török, osztét (alán) és egyéb iráni jövevényszavaink alapján kezdi meg, és a továbbiakban e szavakra építi fel 9. századi gazdasági életünk egész rendszerét. „Az azonban kétségtelen” – írja –, „hogy a török és az iráni szóátvétel zömmel a VI. század második fele és a IX. század vége között történt.” (84.old.) E kijelentése alátámasztására a 27. sz. jegyzetben Gombocz Z.: „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” (1912) című dolgozatára hivatkozik, mellesleg megjegyezve, a jel-

zőket csupa nagybetűkkel írva, így: „Die Bulgarisch-Türkischen...” De ez nem is lényeges, lehet sajtóhiba is. Lényeges azonban ama nyelvészeti tilalomfa kategorikus imperativuszként való jelentkezése, amelyre éppen előbb utaltunk: „Az azonban kétségtelen...”

Nos, ehhez nagyon is sok kétség fér.

A neves német turkológus, J. Benzing, „Die angeblichen bolgar-türkischen Lehnwörter im Ungarischen” című cikkében kereken tagadja a jövevényszavaknak tartott magyar szavak bolgár-török eredetét.

Kasgári Mahmud mohamedán-török tudós 1073-ban írt nyelvészeti tárgyú művében (Divan lugat at-Turk) még nem tud a $Z \rightarrow R$ és az $A \rightarrow Y$ (I) hangátmenetekről a török nyelvekben – állapítja meg Benzing. Cikkének rövid összefoglalása:

„Mivel a fenti adatok alapján minden jogunk megvan annak kimondására, hogy a $Z \rightarrow R$ és az $A \rightarrow Y$ (I) hangváltozás a bolgárban a XI. sz. előtt nem következett be, a magyarok az eddig bolgárnak tartott jövevényszavakat semmi esetre sem vehették át a bolgároktól, mert ebben az időben már semmilyen kapcsolatuk sem volt a bolgárokkal.”

Bizony, ezek igen nyomós érvek. Olyan nyelvből, amelyik a kérdéses R és Y(I) hangokat csak a 11. század vége felé kezdi használni a korábbi Z és A helyett, nemigen lehet már a 6. és a 9. század között R és Y(I) hangalakú szavakat kölcsönözni.

Nem tudunk arról, hogy a magyar nyelvészet megcáfolta volna Benzing fenti bizonyítását. Csak annyi állapítható meg kétségtelenül, hogy e kérdésben még a legutóbbi években is csupán Gombocz 1912-es cikkére hivatkoznak. (Pl. Fodor is, már említett cikkében, a Magy. őst. tanulm.-ban.) Eszerint tehát feltehetőleg nem ismerik Benzing cikkét. Mindenesetre igen nehéz elképzelni, hogyan lehetne Benzing érvelését és forrásbizonyítékát – ami ráadásul egykorú nyelvészeti munka – érdemben cáfolni.

Egyet azonban nyugodt lelkiismerettel megállapíthatunk ezek után, éspedig azt, hogy ún. bolgár-török jövevényszavaink 6–9. század közötti átvétele éppenséggel nem „kétségtelen” tény. Következésképpen tehát mindennemű, erre a bizonyítatlan nyelvészeti feltevésre alapozott következtetés, akár 9. századi gazdasági viszonyainkat, akár bármi mást illetően, csakis légüres térben mozgó hipotézis-láncolat lehet, semmi más.

Megjegyezzük még, hogy nyelvészetünk maga is meglehetősen bizonytalan töröknek tartott szavaink kérdésében. Nem tudják ugyanis megnyugtatóan megmagyarázni azt a különös tényt, hogy e szavak egyik csoportja nyugati-, néhány szó keleti-török sajtáságokat mutat, legnagyobbik részük azonban sem a keleti, sem a nyugati török nyelvek hangrendszerébe nem illeszthető bele. (Ligeti: a magyarság őstörténete)

Ezek az adatok, összevetve Benzing fenti megállapításával, még az akadémikus nyelvészet keretei között maradva is igen meggondolandóvá teszik azt a lehetőséget, hogy un. török jövevényszavaink nem a magyarban, hanem esetleg a török nyelvekben jövevényszavak. Erre egyébként már a századfordulón rámutatott néhány kiváló kutatónk, például Fiók Károly. (l. később.)

A steppei népek „iráni” eredete

Hasonló nyelvészeti kérdésekkel kapcsolatos Bartha következő kijelentése is: „A ,tehén’ szavunk lehetséges iráni eredete bele illik abba a környezetbe, amelyben igen jelentős szerep jutott a különböző iráni eredetű népeknek.” (84-85. old.)

Először is, a méd kérdés margójára – mint ad absurdum vitele – szerintem magától ide kívánczik M. Mayrhofer „Die Rekonstruktion des Medischen” (1968) című cikkének megemlézése, amelyben a szerző ezt a gyakorlatilag teljesen ismeretlen nyelvet különböző iráni nyelvjárásokból igyekszik „rekonstruálni” – mint a cím is mondja.

A szkiták irániságának kérdésével kapcsolatban meg kell említenünk Nagy Géza „Egy pár szó a szkitákról” című cikkének néhány megállapítását. Nagy leszögezi, hogy a fennmaradt szkita szavak vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak nyelvészeti akrobatikával vezethetők le az árja nyelvekből. A személyneveknek csupán egynegyede magyarázható az iráni nyelvekből, de ennek a negyednek is csak egy része kétségtelenül iráni. A klasszikus források sohasem nevezik a szkitákat a perzsák rokonainak. Sőt, maguk a perzsák írják a későbbi törökökről, hogy ezek szaka, azaz szkita fajú népek.

Nem részletezhetjük most tovább Nagy érveit, de ebben a dolgozatában, majd „A szkithákról” című nagyobb értekezésében (akadémiai székfoglalója volt ez) a bizonyítékok sorozatát hozza fel a szkiták iránisága ellen.

Maravcsik Gyula „Byzantinoturcica” című monográfiájának I. kötetében kiemeli, hogy Herodotos, Hippokrates, majd később Plinius közlései a szkitákról turáni népekre mutatnak, nem irániakra. Plinius szerint a szarmaták egyik törzsének neve „tyrcae” volt. – Jellemző, hogyan „értékelte” ezt az adatot az indogermán szemléletű történetírás. Marquart egyszerűen kijelentette, hogy „semmi esetre sem törökök” (Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge). Ezzel a „megállapítással” az akkori indogermanisztika módszereinek értelmében a kérdés elintéződött.

F. Altheim „Das Alte Iran” című értekezésében írja, hogy az Aveszta legősibb szövegeit, a „gathá”-kat még ma sem értik meg, mert „igen sajátos, tómor, szintaktikus” nyelven vannak írva. R. Stiehl-lel közösen írt

„Geschichte Mittelasiens im Altertum” című könyvéből pedig az is egyértelműen kitűnik, hogy az avesztai íráni nyelv szinte kibogozhatatlanul össze van szövődve az őstörökkel.

Jogosan felvethetjük ezek után a kérdést: milyen tudományos bizonyító erejük van eszerint a túlnyomórészt avesztai nevekből levezetett különféle „íráni” nép- és személyneveknek, mondjuk a szkitáknál, a szarmatáknál, a szakáknál vagy a pártusoknál, amely nevek pedig e népek íráni voltának úgyszólván egyedüli alátámasztásai?

De nézzünk meg közelebbről is néhány ilyen „íráni” etimológiát, Altheim-Stiehl említett könyvéből.

„*Massageta*”=„Leute des Turmes”, „zum Turm Gehörige”, azaz a „torony emberei” „a toronyhoz tartozók” (id. m. 129. old.).

Az etimológia háttere: a Tolszov-expedíció Chorezmben a Kr. e. 1. évezredből származó erődítményeket tárt fel, amelyek sarkain tornyok voltak. (Tolstow: Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur) Kézenfekvő tehát – legalábbis indogermán szemüvegen keresztül nézve –, hogy a Kr. e. 1. évezredben szintén az Aral-tó környékén élő masszagéták csakis a „torony emberei” lehettek.

E „módszerrel” akár a magyarok „hungri” nevét is megmagyarázhatnánk: „hungriffes”. (V. ö. a késő-avar, korai magyar „griffes” bronzveretekkel). Érthetetlen, hogy kutatóink erre a „kézenfekvő” megoldásra még nem gondoltak. –Vagy ilyesmi talán csak az indogermanisztikában megengedett?

„*Aspasiak*”=+aspa-syā-ka= „die an den Rossen sich erfreuen”, tehát „akik a paripáknak örülnek” (id. m. 453. old. 10. sz. jegyzet).

Amennyiben pedig bárki is kifogásolná ezt az etimológiát, tudnak ők egyébbel is szolgálni. Mivel bizánci Stephanos „apasiakas”-nak írja ezt a népnevet, a második lehetőség „+apa-syaka”= „die am Wasser sich freuen” (akik a víznek örülnek), amely értelmezésnél Altheimék nagylelkűen szabad választást engednek az Oxus folyó (Amu Darja) vagy az Aral-tó vize között (l. id. m. 453. old. 10. sz. jegyzet).

Ezekhez a már önmagukban véve is hajmeresztő badarságokhoz szükséges még azt is tudnunk, hogy az „aspasiak” népnév az Aral-tó környékén Kr. e. 230 körül tűnik fel először. Majd kb. száz évvel később, ugyancsak az Aral-tó vidékéről törnek délre az „asi” és a „pasiani” vagy „pasiak” nevű népek (Strabon), kiknek neveit az „aspasiak” szó – száz évvel előbb – nyilvánvalóan összevonva adja meg: „as” + „pasian”, illetve „as” + „pasiak” = „aspasiak”. Feltehetőleg törzsszövetséget alkotottak annak idején. Ez az egyértelmű történelmi adat azonban nem gátolta meg Altheiméket abban, hogy az „aspasiak” nevet „aspa”, „sya” és „ka” szótagokra szabdalva etimologizálják, még akkor sem, ha az eredmény abszurd is lett. Fő az, hogy „íráni” etimológiát sikerült találniuk. – Lát-

hatjuk ebből azt is, hogy Zeuss, Pictet és Müllenhoff óta nem sokat változtak az indogermanisztika szólevezetési módszerei. Emlékezzünk, hogyan vélekedett O. Schrader, már 1883-ban az ilyen etimológiákról (I. köt. 2. fej.).

Ugyanezen könyvükben közlik a szerzők a Kelet-Íránba vándorolt szakák hónapneveinek iráni etimológiáit is. E hónapnevek Biruni chorezmi-arab szerző feljegyzésében maradtak ránk. Elég lesz, ha ezeket a szómagyarázatokat csak magyar fordításban soroljuk fel, mert önmagukért beszélnek:

1. „Kavád király hava”
2. „A 'Rah' folyó hava” (ezalatt a Volgát értik – az afganisztáni szakáknál! –, mondván, hogy ennek mordvin neve „Ravo”, amit viszont a mordvinok „bizonyára” az irániaktól vettek át stb. stb.)
3. „Forrásban gazdag hónap”
4. „Tirának, Kayán király istenének hava”
5. „Egyesített paripákkal bíró hónap”
6. „Nagyobb paripákkal bíró hónap”
7. „Turar város hava”
8. „Aria tartomány hava”
9. „Egy paripával felérő (egyenlő) hónap”
10. „Főpap hava”
11. „Karasanay fejedelem hava”
12. „Saurva démon hava”

Bővebb kommentár – úgy véljük – felesleges. Ezért csupán a kézzelfoghatóan jelentkező „lovassági neurózis”-ra mutatunk rá, amely az indogermán történetírásban általános jelenség. Minden valószínűség szerint a gyalogos indogermánok lovasoktól való atavisztikus félelmének kései túlkompenzálása ez. Erőnek erejével igyekeznek ugyanis szinte minden ókori indogermán – vagy annak gondolt – népet „meglovasítani”, sőt a ló megszelídítését, kocsiba fogását és a lovaglást is egészen a közelmúltig indogermán találmányoknak tartották. Minden lehető és lehetetlen alkalommal bő lére eresztve hivatkoztak e vélt indogermán kultúrteljesítményekkel. Az indogermán „harckocsizó lovagok” („Streitwagenritter”) évtizedeken keresztül szilárd alapjait képezték a különféle ősendogermán népvándorlási teóriáknak, sőt akadtak olyan történészek is, akik ezzel kapcsolatban egyenesen „Streitwagengesinnung”-ot emlegettek, ami annyit tesz, mint „harckocsizó életszemlélet” vagy „harckocsizó világnézet”. (Pl. E. Wahle „Die Indogermanisierung Mitteleuropas” 1954.). Míg nem F. Hančar bebizonyította, hogy sem a ló megszelídítése, sem a harckocsi alkalmazása, sem pedig a lovaglás nem mutatható ki az ősi indogermán népeknél (Hančar: Das Pferd... etc. 1956.)

Az előbb említett atavisztikus félelem mitológiai lecsapódásait is megtalálhatjuk egyébként a Görögországtól Indiáig elterjedt kentaurmészekben. Erre már Nagy Géza ismételten rámutatott „Egy pár szó a szkithákról” és „A szkithákról” című műveiben. De erre vall az is, hogy – amint Altheim-Stiehl etimológiáiból is észrevehettük – sohasem beszélnek egyszerűen lovakról (Pferd), hanem mindig paripákról (Ross).

K. Jettmar „Die frühen Steppenvölker” című könyvében olvashatjuk, hogy a szkíták irániságának bizonyítéka csupán néhány „iráni hangzású” (sic!) név. A szarmatákat pedig azért tartják (!) irániaknak, mert Herodotos szerint nyelvük hasonlított a szkita nyelvhez.

Jellemző azonban, hogy ugyanakkor a Herodotos által közölt szkita közszavakat tévedésnek minősítik, mert nem egyeztethetők semmilyen iráni nyelvjárás megfelelő jelentésű szavaival.

Ugyanezt írja M. Ebert is, „Südrussland im Altertum” című művében.

F. Altheim-től (Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter) azt is megtudjuk, hogy a pártusok is hasonló módon kerültek bele az iráni lovasnépek nagy családjába: nyelvüket ugyan nem ismerjük, de mivel Apollodoros azt írja, hogy a pártus nyelv a szkita és a méd között állt, csakis irániak lehettek. Ebből egyúttal azt is észrevehetjük, miért kellett a médeket is „irániásítani”.

H. W. Haussig „Theophylakt’s Exkurs über die skythischen Völker” című értekezésében megállapítja, hogy az általában iráni népességűnek tartott Kusán Birodalom lakossága nagyon kevert volt, igen sok altáji elemet tartalmazott.

Tudnivaló, hogy a Kusán Birodalmat az északi steppékről Baktriába, a mai Afganisztán területére bevándorolt szaka és egyéb lovasnépek alkották. Erre a kérdésre még visszatérünk.

Nos, így festenek a valóságban azok a „steppei iráni népek”, akiknek létezésével a magyar történettudomány mint vitathatatlan, minden kétséget kizáróan bizonyított ténnyel számol, és a tőlük állítólag átvett szavakra építi fel a finnugor, majd az ún. ugor-magyar népek fejlődésének művelődéstörténeti koncepcióját.

Semmiképpen sem fogadhatjuk el tehát történettudományunknak és nyelvészetünknek a „különböző iráni eredetű” steppei népek a priori feltételezéséből kiinduló hipotézis-láncolatait; sem a magyar, sem pedig a többi finnugor nyelvet beszélő nép őstörténeti, nyelvtörténeti viszonyait illetően. Éspedig mindaddig nem, amíg e steppei népek iráni eredete és iráni nyelvei – a szkítáktól az alánokig – legalább a valószínűség elérhető legmagasabb fokán bizonyítva nincsenek. Már az eddig bemutatott adatokból is nyilvánvaló, hogy e kérdésnél bizonyítékokról egyáltalán nem beszélhetünk, hanem csupán a 19. századi indogermanisztika alapatlan hipotéziseivel állunk szemben. Márpedig amilyen az alap, olyan a fel-

építmény is. Pontosabban: amilyen erős az alap leggyengébb téglája, annyit bírnak el a falak.

Tovább menve azonban, számos adat egyenesen oda mutat, hogy e népek többségében – mind a Kr. előtti, mind a Kr. utáni időkben – sokkal inkább altáji jellegű népeket kell látnunk, semmint irániakat.

O. Franke már 1904-ben – amikor a „steppei indoirániak” még konkurrencia nélkül uralkodtak az indogermán történelemtudományban –, a kínai források adatai alapján megállapította, hogy a török népek őshazája Közép-Ázsiában, közelebbről Turkmenisztánban volt és a Káspi-tengerig terjedt. Rámutatott arra is, hogy az állítólagos belső-ázsiai indogermánok mind Klapproth „felfedezései”, s ezeket azóta is – minden bizonyíték nélkül – kritikátlanul továbbhengergeti a szakirodalom. (I. a következő kötet 2. fejezetének idevágó részét is.) Az Észak-Indiába a Kr. e. I. évszázadban behatoló szakák nevei és címei túlnyomórészt törökök, maguk a hindu források is „turuská”-nak nevezik őket. Úgyszintén a „jücsi” nép baktriai utódai, a kusánok is török méltóságneveket viseltek – írja. (Franke: Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens.)

Már most megjegyezzük, hogy szinte minden újabb adat, ami e téren 1904 óta előkerült, Franke nézeteit igazolja.

Liu Mau-Tsai „Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken” (1958) című könyvében közli, hogy a kínai források szerint a türkök a hunok egy külön ágát képezték. Eredeti népnevük „a-si-na” volt.

Ezzel az adattal kapcsolatban szükséges rámutatnunk arra, hogy ez a népnév feltűnően szoros hangalaki párhuzamban áll az előbb már említett, Kr. e. 130 körül Baktriába vándorló „asi” („asiani”) nép nevével. E népet viszont az európai történettudomány eleve iráninak tartja és mint később meglátjuk, főleg ez a név szolgál alapul az „ász”-ok, alánok iráni voltának feltételezésére is. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy ez az „asi”, „asiani” nevű nép a régebben Turkmenisztánban lakó „a-si-na”, azaz türk néppel azonos. Annál inkább, mert Liu Mau-Tsai arra is rámutat, hogy az ősi türk hagyomány az őshazát „a nyugati tengeren túlra” helyezte, amely tenger alatt a Káspi- vagy inkább az Aral-tó értendő.

Ezt a valószínűséget igen nagy mértékben alátámasztja az is, hogy törökös népek jelenlétére Turkmenisztánban már Nagy Sándor idejéből írásos adatunk van: a Jaxartesztől (Szír-Darja) északra lakó „szkiták”, azaz szakák akkori királyának testvére a „Carthasis” = „Kara-Tas” nevet viselte. (A. Gutschmid: Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander bis zum Untergang der Arsaciden.)

W. Eberhard „Die Kultur der alten zentral- und westasiatischen Völker nach chinesischen Quellen” (1941) című értekezésében szintén azt írja, hogy a török (altáji) őshaza „a bizonyosság határát elérő valószínű-

nűséggel” Turkmenisztán területén volt. Ugyanakkor nyomatékosan rámutat arra is, hogy Turkmenisztánban az újkőkor óta töretlenül kimutatható egy ősi kultúra, amely szoros összeköttetésben állt az egykorú elő-ázsiai műveltségekkel. Anau, Merv, Chorezm nevei jelzik a fejlődést; de Elő-Ázsia korai történetének sok ténye is csak úgy magyarázható, ha a legősibb idők óta altáji hatásokkal számolunk. Az indogermánok állítólagos közép-ázsiai, steppei jelenlétének kérdéséről megállapítja, hogy ez egyike a legbonyolultabb őstörténeti problémáknak. A különböző ókori turkmenisztáni, kelet-iráni (baktriai, szogdiai stb.) népekről csak annyi bizonyos, hogy életmódjukban, szokásaikban, de jórészt embertani jellegükben sem különböznek a hun, majd a későbbi török népektől. De egyébként is, a hun hatások Kr. e. 200-tól Kr. u. 150-ig domináltak az egész steppén, Mongóliától a Pártus Birodalomig.

Nem hagyhatjuk említés nélkül *G. Hüsing* nevét sem, aki „Die Urbewölkerung Irans” című cikkében egyenesen hamisítással vádolja az indogermán szemléletű történetírást. Odáig mennek – írja –, hogy tiszta árja népeiségről beszélnek Iránban az óperzsa korban, holott egykorú forrásokkal bizonyítható, hogy a lakosság igen kevert volt. Az árja bevándorlás előtt Iránnak sűrű és kulturált nem-indogermán népeisége volt.

Hüsing nézeteit – egyéb vonatkozásokban is (1. következő kötet, 2. fejezet) – a régészet és a történetírás azóta teljes mértékben igazolta. Jelenlegi kérdésfeltevésünk szempontjából pedig azt a tanulságot vonhatjuk le ebből, hogy a Kr. előtti időkben, a szkita-szarmata korban, nemhogy a steppén, de még magában Iránban sem beszélhetünk tiszta iráni népeiségről.

Hüsing éleslátását csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha véleményét összehasonlítjuk a modern kutatás eredményeivel. *Altheim* „Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter” című művében olvashatjuk, hogy a Kr. e. 1. évezred kelet-iráni (Baktria, Szogdia) városias kultúrája nem volt indogermán. Baktra és a legtöbb városnév nem vezethető le az indoiráni nyelvekből. Az indogermánok előtti őslakosság tette ki a tartomány népeiségének oroszánrészét. Ugyanígy Nyugat-Iránban Lurisztán népeisége sem volt iráni az achemenida korban. A lurisztáni bronzoknak semmi közük az irániakhoz, mert kétségtelenül ezek megjelenése előtti időkből származnak, a perzsák feltűnésével egyidejűleg pedig eltűnnek. A Tepe Sialk B-nekropoliszának lovassírhajai, amelyeket általános meggyőződés szerint a lovasnomád irániak megjelenésével hoznak kapcsolatba, szintén az indogermánok előtti népeiség hagyatécai.

Szükséges itt rámutatnunk arra, hogy ezek az Altheim által indogermánok előttiinek meghatározott leletegyüttesek, de Baktria maga is, a régebbi indogermán történettudományban eleve „iráni” leletekként és törzsterületként szerepeltek, s nem kis mértékben alapul szolgáltak a ma-

gas iráni műveltség felvázolásához. Egyes ortodox indogermán történetírók, kultúrtörténészek még ma is ezt vallják. Például R. Ghirshman (Iran I.) a lurisztáni bronzokat iráni készítményeknek tartja, s hosszú oldalakon keresztül értekezik a belőlük általa kiolvasott „iráni” eszmevilágról. De végül be kell vallania, hogy a kutatók túlnyomó többsége szerint azok a kasszúk hagyatécai. (l. az I. kötet 2. fejezetét is.)

E kérdések tárgyalásánál nem szabad megfeledkeznünk *Almásy Györgyről* sem, aki már 1902-ben – azaz Franke és Hüsing munkáival egyidejűleg – világosan felismerte a steppei hun-török népek szoros etnikai és történelmi összefüggéseit, de épp így az árja vándorlások túl magas datálásának valószínűtlenségét is. „Centralasien, die Urheimat der Türkvölker” című dolgozatában leszögezi, hogy az indek vándorlását nem tehetjük korábbra Kr. e. 1000-nél. Ez idő tájt jelentek meg az árjak Indiában, valamivel később pedig az irániak Örményország és Perzsia területén. Nem lehet véletlen – írja –, hogy szinte pontosan ugyanebben az időben kezdődnek meg a „hiung-nu” nép – azaz a hunok – támadásai Kína ellen. E két esemény kétségtelenül összefügg.

Emlékeztetünk itt Németh Gy. „Attila és hunjai” c. könyvének vonatkozó oldalaira is. – Bár Németh szerint a kínai forrásokban a Kr. e. 11-9. században szereplő „kui”, „kun”, „hun”, ill. „hun-jü”, „hien-jü”, „hien-jün” népnevek egyeztetése a későbbi (Han kori) „hun” ill. „hiung-nu” nevekkal – amint írja – „nyelvészetiileg elfogadhatatlan”, mi mégis úgy vélekedünk, hogy az ilyesféle hangfejlődési hipotéziseknek a történelmi források tanúságával szemben csak igen-igen alárendelt szerepet szabad tulajdonítanunk.

Az árja vándorlás keletre nyomta ezen őstöröknek vagy ősaltájának mondható etnikumok egy részét – folytatja Almásy. Az altáji (turk) népnek őshazáját minden valószínűség szerint Közép-Ázsiában kell keresnünk. Erre vall az is, hogy az irániség egész történelme folyamán az altáji-turk népek ellen harcolt (Irán és Turán ellentéte). A Volgától keletre lakó szkita vagy szaka népeket tehát már a Kr. e. 1. évezredben is altáji-turk etnikumoknak tekinthetjük – legalábbis nagyobb részükben. Sőt, a nyelvi megfelelések alapján a sumérok is a ma altájinak nevezett ősnép egyik ágát alkották.

Almásy tárgyilagos, az egykorú forrásokat tekintetbe vevő, azokból kiinduló következtetéseiről is csak ugyanazt mondhatjuk, amit már fentebb Hüsinggel kapcsolatban megállapítottunk: alapos elemzések útján elért eredményeit, amelyeket a századfordulón egyhangúlag dorongolt le az egész nemzetközi tudományosság, a későbbi kutatások feltűnően sok esetben hathatósan alátámasztották.

A szkita kérdéssel kapcsolatban külön kell foglalkoznunk *Mészáros Gyula* alapvető fontosságú felismeréseivel (Kelet-Európa néptörténete II.

– Chattiak és skythák), mert ezek is osztoztak a többi, nem kizárólagosan finnugor szemléletű kutatási eredmény közös sorsában: finnugor eredetünk irányzatának jóvoltából a süllyesztőbe kerültek, s a mai napig szisztematikusan ignorálják őket.

Mészáros alapos forrásvizsgálatokkal, névhasznításokkal és elmélyedt művészeti motívumelemzésekkel olyan eminens jelentőségű elő-ázsiai–szkita összefüggéseket tárt fel – már a 30-as évek végén –, amelyeket a régészeti kutatások azóta legnagyobbbrészt messzemenően megerősítettek.

Kimutatta, hogy Kr. e. 1300-tól kezdődően délről északra irányuló vándorlások indultak meg Kis-Ázsiából és Észak-Mezopotámiából a Kaukázuson át a Kubán-Terek- Kobán vidékére. A csontvázmaradványok ebből az időből mind a Kobánnál, mind a Kur-Araxes mellett, mind pedig Kappadókiában ugyanazon hosszúfejű és rövidfejű népcsoport szoros együttélését és keveredését bizonyítják. E vándorlások a Kr. e. 7–6. században érték el tetőpontjukat. Hatalmas elő-ázsiai tömegek özönlöttek el a Kubán-Don környékét és a Fekete-tenger északi partvidékét. Kultúrájuk szervesen összetartozik, főeleme a vas általános használata. Egykorú források egyértelműen bizonyítják, hogy e népek a szkíták voltak. A szkíták tehát a Kr. e. 7. századot megelőző időkben a Kaukázustól délre laktak – állapítja meg Mészáros.

A fennmaradt szkita helynevek sok esetben azonos hangalakban megtalálhatók Kis-Ázsiában és Transzkaukáziában is, néha az ékírásos hettita időkg visszamenőleg. Ugyancsak szemléltető dokumentumokat találunk a szkita vándorlás kiindulópontjának meghatározására a szkita személynevek kis-ázsiai párhuzamaiban. Azonos szójelentéssel bíró azonos személynevek tűnnek fel mindkét területen, amelyek Kis-Ázsiában túlnyomórészt a jellegzetes, hettiták előtti hatti ősnyelvi rétegből erednek. Többek között az első ismert szkita királyok nevei, „Partatua” és „Madyas”, vitathatatlanul ősi kis-ázsiai nevek. (V. ö. König: Die älteste Geschichte der Meder und Perser; – ismertetve következő kötet, 2. fejezet)

Majd nyomatékosan rámutat arra, hogy az antik forrásokban említett négy szkita társadalmi réteg pontosan megfelel a babiloni, asszír és a hatti társadalmak tagozódásának. Megállapítja, hogy a hettita hely-, folyó-, hegy- és tartománynevek legnagyobbbrészt a hatti őslakosság nyelvéből származnak. Ugyanígy a legtöbb személynév is, még a hettita királyok nevei is. A hettita udvari ceremónia nyelvében, a méltóságnevek között, a vallási kultusz szövegeiben, szintén nagyon sok hatti szó található, sőt a legtöbb istennév is hatti eredetű. Mindezek egyértelműen bizonyítják, hogy a hettita birodalom döntő etnikai tényezője az őslakos hatti nép volt.

Az 1200 körüli katasztrófa, az ún. „tengeri népek” inváziója után Kappadókiában, Észak-Szíriában még 500 évig több „késő-hettita”, azaz

hatti állam létezett. Ezen országok onomasztikonja (névanyaga) szintén túlnyomórészt hatti nyelvű. II. Sargon (helyesen Sarru-Kenu) asszír király Kr. e. 717-ben foglalta el utolsó támaszpontjukat, Karkemis városát. Nem sokkal ezután az Urmia-tó környékén új nép jelenik meg, az „asguzai” vagy „iskuzai”, azaz a szkiták. Az európai történetírás ezt a szkita betörést egy Belső-Ázsiából kiinduló népvándorlás részeként értelmezi. Erre azonban semmi bizonyíték nincs. Ellenkezőleg, a szkiták nemzeti neve és személyneveik elemeikben és szerkezetükben a hatti nyelv kétségtelen maradványait őrzik. De a görög források tanúsága szerint is a szkiták Kis-Ázsiából, Transzkaukáziából vándoroltak be Dél-Oroszországba. Eleinte az Araxes körül laktak (Herodotosz, Diodoros Siculus). Plinius Szíriába helyezi legrégebbi hazájukat. A görögök szerint a szkiták találták fel a vas megmunkálásának fortélyait, sőt a kovácsfűjtatót, a rézöntést, a horgonyt és a fazekaskorongot is (Euphoros, Kr. e. 4. sz.). Azóta tudjuk, hogy a vasat először valóban a hettiták használták. Az antik hagyomány tehát – igen helyesen – átvitte az ősi kis-ázsiai kultúrnép tetteit annak etnikai utódaira, a szkitákra. Emiatt írja például Justinus, hogy a szkiták az egyiptomiak mellett a világ egyik legrégebbi népe, s 1500 évig uralkodtak egész Ázsia felett. Uralmuknak az asszírok vetettek véget. Mészáros nyomatékosan kiemeli, hogy ez a hagyomány szinte teljesen megegyezik az utóbbi évtizedekben megismert ősi elő-ázsiai történelemmel, nem lehet tehát véletlen, még kevésbé mese.

Bizonyítható például, hogy a koravaskori Kobán-kultúra Kis-Ázsiából, a hettita kultúrkörből származik. A szkita szimbolika is a részletekbe menően megegyezik a korábbi kis-ázsiaival. A szkita művészet vezérmotívuma, a szarvas, amely eredetileg napjelpép volt, megtalálható a Kr. e. 2. évezredben Kappadókiában, Szíriában, a 3. évezredben pedig Mezopotámiában. A kiterjesztett szárnyú sas is igen gyakori a szkitáknál. Ez is napszimbólum. Előfordul már a 4. évezredbeli Susa-kerámián, a 3. évezred 1. felében a szuméroknál (Imdugud-relief – a szarvasokkal együtt!), a 2. évezred közepén és végén pedig Kappadókiában. A Kr.e. 1000 körüli Kobán-műveltségben jelenik meg először a Kaukázustól északra. A horogkereszt már a samarrai, susai kerámia kora óta (5–4. évezred) gyakori Elő-Ázsiában. A Kaukázustól északra e motívum is a korai vaskorban tűnik fel először, majd a szkitáknál általánosan elterjed. Ugyanígy a kőszáli kecske, az oroszlánfejű és a madárfejű griff, valamint a kardkultusz is bizonyíthatóan elő-ázsiai örökség a szkitáknál.

A szkitákat az európai tudomány Zeuss és Müllenhoff óta iráni fajúnak, nyelvüket iráni nyelvjárásnak tartja. Midőn azonban 1928-ban megjelent az Ebert-féle „Reallexikon der Vorgeschichte”, mindössze hat olyan szóalakot tudott felmutatni, amelyek iráni eredete bizonyítottnak látszott. E hat szó közül azonban csak három kétségtelenül iráni – jegyzi

meg Mészáros -, s ezek közül is kettő egyugyanazon személynév két része: „Ariapeithes”. A szkita nyelvmaradványok legnagyobb és legbecsebb részével, a bilinguis és quasi-bilinguis emlékekkel viszont semmit sem tudtak kezdeni. Csodálatosképpen mégsem jut eszébe senkinek, hogy az iráni teóriát talán revideálni is lehetne.

Mészáros szerint az ősi hatti nyelv emlékei a kaukázusi „päkhy” nyelvvel mutatják a legtöbb párhuzamot, de közel állnak a cserkeszhez és az abházhoz is. A szkiták maradványai valószínűleg a cserkeszek, abházok között kereshetők.

Végül az ananjinói műveltség szkita jellegére hívja fel a figyelmet, ahol Kr.e. 600 körül megjelent a vas, a tipikus szkita török, nyílhegyek, a kiterjesztett szárnyú sas és a madárfejű griff kíséretében. Ugyanakkor terjedt el a lótenyésztés és a földvárépítés ismerete is a kérdéses területen. Az ananjinói kultúra kialakítói és hordozói tehát a Kaukázus–Kubán vidékéről az Urál térségébe felvándorolt szkita törzsek voltak – állapítja meg. Ezek művelték ki a „praefinnugorokat”, akiknek mongoloid-uráli embertani jellegét igen találóan jellemzi Herodotos: messze északon, a hegyek tövében (Urál) pisze, kopasz, nagyállú emberek élnek szkiták társaságában, akiktől ruházatukat átvették. Nevük „argippaiói”. Leszögezi, hogy az ősi ugorok állítólagos lótenyésztése csupán bizonyítatlan nyelvészeti feltevés. Ezzel szemben azonban tény, hogy a primitív obi-ugorok még a középkorban sem tenyésztettek lovat, s csupán áldozati állatként vettek néha egyet-egyed déli szomszédaiktól. „Ló” és „nyereg” szavaink sem ugor eredetűek – mint nyelvészeink állítják –, hanem bizonyíthatóan a kaukázusi nyelvekből származnak.

Mészáros széles látókörű történelmi és kultúrtörténeti szemlélete egyértelműen bizonyítja, hogy az elfogulatlan, tárgyilagos kutatás számára már a 30-as években világosan felismerhető volt az ősi elő-ázsiai műveltségek elsőrangú szerepe Kelet-Európa, s ebből következően természetesen a ma finnugornak nevezett népek kulturális fejlődésében is. Mészáros kétségkívül a magyar történelemtudomány egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt az utóbbi 30-40 évben. Alapvetően új, igen jelentős eredményeket ígérő utakat nyitott meg őstörténetkutatásunk és nyelvészetünk számára.

A szkiták elő-ázsiai őshazájának kérdése az utóbbi időben mind erősebben merül fel a nemzetközi őstörténetkutatásban. Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban T. Talbot-Rice, E. Porada, R. Ghirsman és egyéb neves kutatók már említett megállapításaira. (1. következő kötet, 2. fejezet.) De erre mutatnak Lehmann-Haupt megfigyelései is, amelyeket a „grivna”-kérdéssel kapcsolatban ismertünk meg.

Kizárólagos finnugor származásunk irányzata azonban – több hasonló lehetőséggel egyetemben – ezt az alkalmat is kihasználatlanul hagyta.

és Mészáros kétségtelenül nagyon meggondolandó kutatási eredményeire – szokásához híven, minden érdemleges tudományos cáfolat nélkül – egyszerűen a feledés fátylát borította.

*A korábbi indogermanocentrikus kutatások
revíziójának szükségessége*

A most közölt adatokból, valamint az idevágó irodalomból nyilvánvalóan megállapítható, hogy igen szükséges lenne az 1945 előtti külföldi – különösen a német – tudományos munkák alapos felülvizsgálása és ártékelése mind történelmi, mind nyelvészeti téren. Itt pedig nemcsak kimondottan a hitleri időszak tudományos termelésére gondolunk, hanem jó messzire, a 19. század közepére vissza kell mennünk ennél a revízió-nál. Abban ugyanis – reméljük – mindenki egyetért velünk, hogy az ún. „Harmadik Birodalom” ideológiai alátámasztása, az indogermán „Übermensch” elmélete, nem Hitlerék találmánya volt, hanem e meggyőződés mélyen gyökerezik a 19. századi indogermán szemléletű történelem- és nyelvtudományban.

Különös, hogy e túlzó, tudományosnak éppenséggel nem nevezhető, a „Deutschland, Deutschland über alles” ideológiájából kinőtt történeti és nyelvészeti művek kritikája Magyarországon – a jelek szerint – még mindig nem kezdődött meg, annak ellenére sem, hogy magában Németországban – mindkét felében – ma már nagyon sokat tettek a kutatók ezen a téren.

A magyar történelemtudomány – még inkább a nyelvészet – túlnyomórészt ma is az indogermanisztikától annak idején átvett 19. századi történelemszemlélet – és nyelvtörténeti elképzelések – alapján áll, a 19. századi indogermanisztika módszereivel dolgozik, de különös módon alig veszi figyelembe egykori példaképének, az indogermán nyelv- és történelemkutatásnak újabb módszereit, felismeréseit és eredményeit. Ellenkezőleg, a mai indogermanisztika egy obskurus, groteszk, napjainkban már teljesen izolált és történelmietlenné vált irányzatához csatlakozott, amely iskola menthetetlenül halálra van ítélve. Adandó alkalommal a következőkben is esetenként rámutatunk e szemlélet aggasztó térhódítására történelemkutatásunkban. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy kizárólagos finnugor származásunk egyoldalú tézise annak idején a 19. századi indogermanocentrikus történelemszemléletből nőtt ki, annak szerves része volt; kézenfekvő tehát, hogy csakis az indogermán kultúr-prioritási képzetekhez való ragaszkodással, a 19. századi módszerek továbbí alkalmazásával lehet azt úgy-ahogy fenntartani. Abban a pillanatban ugyanis, amelyikben a merev nyelvcsalád-elméletet, a közös ősnyelv és ősnép elavult téziseit – a modern indogermanisztikához hasonlóan –

feladják, összeomlik az egész, főleg a „vogul gyökökre” épített nyelv történeti és művelődéstörténeti hipotézis-gúla is, és a kutatást úgyszólván előről kell kezdeni. Elismerjük, ehhez igen nagy kritikai érzék, főleg pedig lelkierő szükséges, de ugyanakkor szilárd meggyőződésünk szerint e konzekvenciák levonása előbb-utóbb elengedhetetlenül szükségessé válik. Mindenesetre jobb lenne előbb, mint utóbb.

Az indogermán szakirodalom átértékelése ezen új szemlélet kialakításának első, legfontosabb előfeltétele. Már ez maga hatalmas munkabefektetést igényelne, mert a 19. század közepe óta pontról pontra követnünk kellene az egyes hipotézisek eredetét, bizonyítékait – amennyiben ilyenek egyáltalán vannak –, izmosodásukat és végül axiómaszerű behelyezésüket történelmi és nyelvfejlődési világképünkbe. E folyamat legkisebb részletekbe menő kritikáját kellene kidolgoznunk, minden olyan kérdésben, amelyek a magyar őstörténettel bármiképpen is összefüggésben állhatnak. Mégpedig – véleményünk szerint – a régészet egyre bővülő adathalmaza segítségével.

Nem véletlen ugyanis az a feltűnő jelenség, hogy nálunk manapság szinte kizárólag a régészek között találunk olyanokat, akik egyre-másra kétségbe vonják az őstörténeti kutatás – elsősorban nyelvészeti elképzelésekre, ún. „nyelvtörténeti tények”-re alapozott – eddig szilárdnak hitt eredményeit.

Gyakran előfordul ilyenkor, hogy a régész nemcsak az őstörténészekkel, hanem közvetlenül a nyelvészekkel is ellentétbe kerül.

De ez természetes is, különösen akkor, ha az indogermanisztika kétségtelenül megállapítható múltbeli túlzásait, a pángermán sovinizmus ideológiáját kiszorgáló számtalan, főleg a tekintély elve alapján elfogadott történelmi és nyelvészeti téveszméjét is belevonjuk mérlegelésünkbe. Valamikor a régészet eredményei, leletei csak arra szolgáltak, hogy az indogermán kultúrprioritás-elmélet előre megfogalmazott tételeihez – megfelelő egyoldalú interpretáció segítségével – alátámasztást adjanak. Időközben azonban a régészet meglehetősen önállósult, módszerei kifinomodtak, a leletek szinte elképzelhetetlen mértékben felszaporodtak, úgy hogy ma már fordított a helyzet: a régész sokkal nagyobb valószínűséggel tudja megközelíteni az ősi korok valóságát, a történelemelőtti népek életkörülményeit, egykori vándorlásait, kapcsolataikat, mint a történelemkutató vagy a nyelvész.

Ennek ellenére a nyelvészet még mindig önmagát tartja döntő tényezőnek ezen ősi, írásos emlékek nélküli korok történelmi viszonyainak felderítésénél. Pedig a nyelvtudomány e meggyőződése csupán a Grimm-féle hangtörvények és az ezekből levezetett „szabályos hangfejlődés” mindezideig bizonyítatlan 19. századi dogmájára támaszkodik. Elismerjük, ezek a hangtörvények annak idején úgy-ahogy megfelelték az

egymással közelebbi rokonságban levő nyelvek összefüggéseinek vizsgálatánál – bár szélesebb látókörű, átfogó, az egyes „klasszikus” nyelvcsaládok határain túlmutató nyelvhasználatokra sohasem voltak használhatóak. Napjainkban azonban, a 4-5000 éves elő-ázsiai nyelvemlékek ismeretében, amelyek megmutatták, hogy a ma beszélt nyugat-eurázsiai nyelveket ezer meg ezer eltéphetetlen szál fűzi ezekhez az ősi nyelvekhez, s a szavak hangalakjai az évezredek során túlnyomórészt egyáltalán nem „szabályosan” fejlődtek, rá kell döbbernünk, hogy a hangtörvényekkel és a „szabályos hangváltozások”-kal a nyelvek valóságos összefüggéseinek, fejlődésüknek csak egy meglehetősen szűk keresztmetszetét tudjuk megragadni és feltárni.

E meggondolások vezettek bennünket arra a meggyőződésre, hogy a magyar nyelvfejlődési és őstörténeti kutatásnak ki kell lábalnia a 19. század szemléletének iszapjából. Mivel pedig nyelvészetünk és történelemtudományunk végeredményben az indogermanisztika függvénye, illetve azzal a nemzetközi tudományosság nyelvészeti és történelmi világszemlélete keretében a 19. század közepe óta szervesen összefügg, módszertanilag nem látunk más lehetőséget, mint éppen ennek az indogermanisztikának a kezdetekig visszamenő, teljesen tárgyilagos kritikáját. Csak ennek elvégzése után remélhetjük, hogy új utakon indulva világosabb képet kaphatunk a magyar őstörténet és nyelvtörténet számos homályos kérdéséről. Jelen kötetünk egyik legfontosabb célkitűzése e kritika elengedhetetlen szükségességének minden kétséget kizáró módon való megmutatása.

A homokra épített ház nagyon ingatag. Márpedig minden jel arra vall, hogy sem az indogermanisztikának, sem pedig a mi kizárólagosan finnugor szemléletű nyelv- és történelemtudományunknak nincsenek szilárdan megrakott alapfalai.

Néhány szó a jég alatti halászatról

Visszatérve Bartha könyvéhez, a 88. oldalon tett következő kijelentése arról árulkodik, hogy bizony nem valami nagy együttműködés lehet őstörténészeink és nyelvészeink között: „A téli jég alatti halászat technikája szláv hatásokra vezethető vissza.”

A gyanútlan olvasó eddig úgy tudta, hogy éppen „hal” szavunk a magyar nyelvészet leggyakrabban idézett, úgyszólván „parádés” finnugor egyeztetése. No meg igen nehéz elképzelni, hogy a vogulok, osztjákok elődei ne ismerték volna a jég alatti halászatot – már jóval a 9. század előtt –, hiszen ennek ismerete nélkül bajosan élték volna túl a 7-8 hónapos teleket. De a jég alatti halászat legfontosabb nyelvi jele, „lék” szavunk sem szláv, hanem a Benkő-féle legújabb etimológiai szótár szerint

vitatott eredetű: vagy ősi örökség a finnugor korból vagy török származású; a finnugor eredet azonban valószínűbb.

Bartha tehát ismét hamis, negatív képet igyekszik festeni a 9. századi magyarokról, amikor el akarja hitetni, hogy a jég alatti halászatot valamilyenkor a 9. század táján ismerték csak meg. Már a mezolitikus kultúrák is ismerték a jég alatti halászatot. Bartha véleménye tehát művelődéstörténeti abszurdum.

A szakirodalmi hivatkozások kérdéséhez

A vassfeldolgozás tárgyalásánál – a 89. oldal 56. sz. jegyzetében – meg tudjuk Barthától, hogy Bakay Kornél egy 1965-ben megjelent cikkének számításai szerint 20 000 harcos minimális vasszükséglete 20 000 kg felett van.

Ebben nem is lenne semmi kivetnivaló, ha Padányi Viktor ezeket a számításokat már 1963-ban el nem végezte volna. (Dentumagyaria.) Őt azonban nem említi meg Bartha. Itt most nem arról van szó, hogy Padányi könyvével a részletekbe menően egyetértünk-e vagy sem, de az kétségtelen, hogy sok igen meggondolkoztató, újszerű felismerést találhatunk benne. Ez abból is lemérhető, hogy történészeink szerint már nem egyszer felhasználták Padányi egyes megállapításait munkáikban, anélkül persze, hogy forrásukat megneveznék. Egyedül László Gyula mondja ki őszintén, hogy amit Padányi a honfoglalás körülményeiről ír, azt mindenképpen nyugodtan elfogadhatja. (A honfoglalókról).

Ezt a kollektív elhallgatást nevezetesen azért tartjuk a közönséges plágium-eseteknél súlyosabban megítélendőnek, mert tudnunk kell, hogy Padányi Ausztráliában, szinte minden tudományos segédeszköztől elvágva, kenyérkereső munkája utáni szabad óráiban írta könyvét, nem pedig egy szakszerűen berendezett tudományos intézet minden könnyítésével rendelkezve, a történelemkutatást főfoglalkozásként űzve, sőt ezért még fizetést is húzva, amely előnyöket kiaknázói – a hivatkozás gondos „elfelejtése” mellett – mind élvezik. Mindannyian ismerjük a közmondást: könnyű jóllakva nagyot böffíteni.

Példaként megemlíthetjük Szádeczky-Kardoss Samu „Adalékok a szavárd magyarság problematikájához” (1977) című cikkét, ahol a szerző igen gazdag könyvészetében Padányi nevét hiába keressük. Pedig Padányi a „Dentumagyariá”-ban nyomatékosan rámutatott ugyanarra a Theophylaktosz által említett „Matzaron” nevű erődre – annak szabir kapcsolataival együtt – amelyeket Szádeczky-Kardoss is tárgyal: megállapította, hogy az erőd neve a transzkaukáziai szabir-magyarok emlékét őrzi. Ugyanerre a következtetésre jut Szádeczky-Kardoss is, érezhetően Padányi hatása alatt. De nevét nem említi.

Ha Padányi történelemszemléletével nem is értenek egyet, a tudományos nyíltság megkövetelné, hogy legalább az általa felvetett, helyesnek talált gondolatok forrását megnevezzék. Így tett László Gyula is, pedig a „Dentumagytaria” nagy részét ő is elveti.

A finnugorok és a magyarok földműveléséről

A magyarok 9. századi gazdálkodását tárgyaló alfejezetet Bartha – mintegy végső következtetésként – így fejezi be: „A mondottakból következően a magyarok a ligetes steppétől délre fekvő területen ismerték meg a földművelést”. (89. old.)

Az említett öt és fél oldalnyi terjedelmű alfejezet ismételt és igen figyelmes elolvasása után ezzel szemben azt kellett megállapítanunk, hogy az ott „mondottakból” csupán az „következik”, hogy a magyarok „a ligetes steppétől délre fekvő területen” – ottlétük alatt, a Kr. u. 8–9. században – földművelést űztek. Hogy azonban hol és mikor „ismerték meg a földművelést”, az viszont egészen más kérdés. Bartha fenti kijelentése ugyanolyan szimpla félrevezetés, mintha például valaki azt állítaná, hogy az amerikai farmerek a 19. században Oklahomában ismerték meg a földművelést.

Csak egészen mellékesen utalunk arra a már említett régészeti megállapításra, amelyet egyik neves őstörténészünk így fogalmazott meg: „Az Urál mindkét oldalán, az Ob, Irtis, Ufa, Volga, Oka és más folyók mentén az i. e. II. évezred elejétől az évezred közepe tájáig egymást követő hullámokban, délről bevándorló népesség érkezett ... A déli bevándorlók hatására a finnugor csoportok zsákmányoló gazdálkodásuk mellé átvették az állattenyésztést, földművelést, kialakították színvonalas bronziparukat.” (Bartha A.: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben).

E neves őstörténészünk szerint tehát a magyarok, illetve finnugor elődeik – ami azonban e tekintetben egyre megy – a Kr.e. 2. évezred első felében „ismerték meg a földművelést”. Vajon milyen elvi-módszertani megfontolások készíthették Barthát arra, hogy a Kr. e. 8–9. század magyarjait újra megismertesse a már 2500 év óta ismert földműveléssel?

Bizony, kizárólagos finnugor származásunknak gyakran igen kanyargós ösvényei vannak. A fő cél ugyanis az, hogy „legközelebbi nyelvrokonaink”, a vogulok és osztjákok 19. századi kőkorszakbeli művelődési állapotát a honfoglaló magyarság 8–9. századi közvetlen elődeinek hasonló kulturális nivóra süllyesztése útján megmagyarázhatóvá tegyék. Ez azonban – amint láthatjuk – még a legelképesztőbb ellentmondások árán sem sikerül.

Megemlítsük-e ezek után, hogy az ananjinói kor finnugorjai szintén ismerték a földművelést? Felesleges, mert Bartha fenti kijelentése amúgy

is önmagát cáfolja, de egyúttal olyan fokú történelemszemléleti és kultúr-történeti konfúzióról is tanúságot tesz, amely párját ritkítja.

Egyrészt a Kr. e. 2. évezred „finnugorjainak” földműveléséről, sőt színvonalas bronziparáról beszél, másrészt pedig el akarja vitatni a Kr.u. 8. századot közvetlenül megelőző kor magyarjaitól a földművelés ismeretét. Mi más ez, ha nem a 19. századi indogermanisztika „vadbarbár” magyarságának zavaros visszatükröződése Bartha fejében, aki azonban csodálatos módon nem veszi észre, hogy e kijelentésével a Kr. e. 2. évezred finnugorjainak földművelését is agyonüti. Nevezhetnénk ezt akár történelemszemléleti bumerágnak is. Ide jutnak – elkerülhetetlenül és szükségszerűen – azok az őstörténészek, akik az újabb történelmi és régészeti felismerések ellenére még mindig a 19. századi nyelvtudomány szilárdnak hitt téziseiből igyekeznek őstörténelmet összetákolni.

A nyelvészeti paleontológiáról

A 92. és a 93. oldalon ugyanezt a „nyelvészeti őstörténet”-et műveli tovább Bartha, amikor „úr”, „bő”, „ín”, „tömény” szavainkat tárgyalja, főleg Györffy György értelmezésében, és e szavakat használja fel a 9. századi magyar társadalom képének felvázolására.

Az illetékes nyelvészek – például Bárczy Géza – szerint azonban „úr” „bő”, „ín” szavaink bizonytalan eredetűek. Nem tartjuk a legszerencsésebb ötletnek, hogy éppen bizonytalan eredetű szavakból vezessen le valaki társadalomtörténeti következtetéseket, ráadásul egy adott korhoz kötve. Úgy véljük, hogy ennek a módszeres tudományossághoz nem sok köze van.

Sokkal szilárdabb talajon mozoghatott volna Bartha, ha például a fentebb ismertetett Lebegyin melletti település régészeti leleteiből következtet az abban a térségben élő 9. századi magyarság társadalmi viszonyaira. Ezt még abban az esetben is több joggal tehetné volna, ha a telepet egyébként szlávnak is tartja. Ennek azonban bizonyára súlyos módszertani akadályai vannak: nem lehet a primitív magyarok társadalmi viszonyait a fejlett szláv telepekével összehasonlítani. Inkább bizonytalan eredetű szavakat vesz elő. Ennek nincsenek módszertani akadályai, Annak ellenére sem, hogy az utóbbi évtizedekben számos neves indogermán nyelvész és őstörténész egyértelműen kimutatta, hogy ez az ún. „nyelvészeti paleontológia”, amelyeket Bartha alkalmaz, elvi, módszertani megfontolásokból következően alapjaiban hibás felfogás volt. (1. következő kötet, 2. fejezet.)

Ugyanígy semmiféle módszertani meggondolás sem akadályozza meg Barthát abban, hogy a 93. oldalon Györffy György Kurszán-hipotézisét egyszerűen ténynek állítsa be: „Kuszán – Kurszán... az újabb kutatások szerint a magyarok főfejedelmével azonos.”

Györffy Kurszán-elmélete azonban még meglehetősen távol áll a tudományos bizonyítottságtól. Elég, ha emlékeztetünk arra, hogy az az Aventinusz nevű 16. századi reneszánsz bajor krónikás, akire Györffy Kurszán hipotézisét elsősorban alapozza – bőven kifejtván, hogy Aventinusznak, mint távolálló, tárgyilagos krónikásnak sokkal inkább kell hinnedünk, mint az elfogult, az Árpád-ház javára hamisító magyar krónikának –, nos ez az Aventinusz annyira „tárgyilagos” és szavahihető, hogy krónikájában pl. azt is állítja, hogy Nürnberget Heraklész alapította. (Dümmerth D.: Álmos fejedelem mítosza és valósága.) De Czeglédy Károly is megállapította, hogy Györffy elmélete nemcsak a magyar, hanem a bizánci forrásokkal is ellentétben áll. (Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern.)

Ha már Györffy Kurszán-elméleténél tartunk, rá kell mutatnunk arra a sajátos logikára is, amellyel Györffy a fehérló-mondát is igyekszik felhasználni krónikáink hazudozásainak bizonyítására, mondván: Kündü fia Kusid (Kusán) egyszerűen Árpád követévé degradáltatott.

Megkérdezzük: vajon a bajor táborban fegyverszüneti tárgyalások közben megölt Kusán (vagy Kuszál) mi más volt, ha nem Árpád követe? Az ellenséges táborba már a neandervölgyiek óta általában követek szoktak eljárni, nem szakrális főkirályok.

Egyébként a valóban egykorú források egyszer „rex eorum Chussol”-t (Annales Sangallenses majores), másszor pedig „Chussal dux eorum”-ot írnak (Annales Einsiedlenses) az említett eseménnyel kapcsolatban. Mivel azonban a külföldön hadakozó magyarok vezéreit más nyugati források is „dux” (vezér) helyett ismételten „rex”-nek (király) nevezik, ebből a kifejezésből márcsak ezért sem lehet főfejedelemre következtetni.

Röviden tehát: amíg Györffy hipotézise nincs minden kétséget kizáróan bebizonyítva, addig Barthának csorbíthatatlanul megvan az egyéni joga ahhoz, hogy e feltevést elfogadja. Azzal azonban már semmiképpen sem érthetünk egyet, hogy Györffy valószínűtlen hipotézisét egy alapvetőnek szánt tudományos munkában tényként közölje.

Ezen elvi megállapításunkhoz szeretnénk mérvadó tollból származó hivatkozást is csatolni: „A bizonyíték nehéz fajsúlyú fogalom, az őstörténetben inkább vendég, mint a természetben a fehér holló ... Az irracionálisizmus, a délibábkergetés, nehezen kezelhető tünet. E kóros tünetre nézve László Gyula szemléletes példákat említ. Óvása ellenére, hogy a 'ket-

tős honfoglalás' feltevés, akadtak, akik a "magyarság ellenségének" nevezték az ellene érvelőket." (Bartha A.: Ami az értelem ellen való, az rút.)

Úgy gondoljuk, ez a szakvélemény még Bartha Antalra is vonatkozik. Mielőtt tehát másokkal kapcsolatban, akik hipotéziseket tényként igyekeznek beállítani, „kóros tünetek”-ről beszél, szükséges lenne a saját küszöbe elől eltakarítania a szemetet. Különösen is megszívlelendőnek tartjuk ezt számára a tervezett magyar történelmi szintézis őstörténeti fejezeteinek megszerkesztésénél.

Hangsúlyozzuk: itt alapvető elvi követelményről van szó, amelynek szigorú alkalmazását szaktudósoktól sokkal fokozottabb mértékben megkövetelhetjük, mint bárki mástól.

Az „Álmos” személynév és nyelvészetünk etimológiai módszerei

Könyve 100. oldalának 133. sz. jegyzetében Bartha kijelenti, hogy mivel Ibn Fadlan szerint 921/22-ben a volgai bolgár király fiának neve „feltehetően Álmos volt, a magyarban tehát bolgár-török eredetű személynév.” (Az eredeti arab szövegben „*l.m.š.*” áll.)

Ez az elképesztő következtetés minden kívülről jövő bírálatnál ékebben bizonyítja a kizárólagos finnugor szemlélet hihetetlen fokú kritikálanságát és egyoldalúságát. Megmutatja, hogy a történelmi, nyelvi forrásokat, adatokat kiforgatják, elferdítik, a finnugor származás téziséhez idomítják. Nevezetesen pedig megismerhetjük belőle azokat a „módszereket” is, amelyekkel a finnugrisztika a magyar szavak ezreit a priori jövevényszavakká nyilvánította.

Figyeljük meg jól a lehengető logikát: az Álmos név a volgai bolgároknál 921/22-ben „feltehetően” előfordult, „tehát” a majd száz évvel előbből adatolható magyar Álmos név – amelynek ráadásul a magyar nyelvben mind a mai napig közszoji jelentése is van, sőt ez a jelentés az ősi turul-mítoszon keresztül szervesen kapcsolódik Álmos nevéhez is – Bartha számára, magától értetődően csakis „bolgár-török eredetű személynév” lehet.

Amennyiben Bartha ezt a logikát módszeresnek és tudományosnak tartja, igen kíváncsiak lennénk arra, hogy mi lehet az ő szemében „irracionális” vagy „déliábkergetés”?

Mellesleg megjegyezve, ugyanezt a ferde logikát találjuk számos esetben a Benkő-féle legújabb történeti-etimológiai szótárban (a továbbiakban TESz) is, amikor például nem adatolható, csupán kikövetkeztetett „ősszláv” szavakban jelöli meg egyes magyar szavak eredetét. Avagy „szablya” szavunknál, ahol az eredet már „bizonytalan” (vándorszó), de

igen valószínű a szerb-horvát közvetítés, annak ellenére, hogy a legrégebbi délszláv adat 24 évvel későbbi (1417), mint a szó első magyar előfordulása (1393). De még ez a „kompromisszum” is csak annak köszönhető, hogy László Gyula ismételten rámutatott a „szablya” szláv származtatásának régészeti és művelődéstörténeti lehetetlenségére. A régebbi magyar etimológiai szótárakban ugyanis a „szablya” még szláv jövevényszóként szerepel.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk még azt is, hogy a TESz szerint a „szablya” etimológiája tisztázatlan. A hangtörvényes nyelvészet szörszálhasogatásaiban járatlan laikus meghökkenve áll e megállapítás előtt, mert önkéntelenül is eszébe jut „szab” alapigénk, amelynek a „szablya” nyilvánvalóan csupán továbbképzett származéka. Ez a kézenfekvő, ésszerű és szinte kiáltóan szembeszökő magyarázat azonban „többrendbeli nehézségekbe ütközik” – írja a TESz, mert „nincs régi *szabol származék, amelynek igeneve lehetne; a szab kimondottan ’vág’ jelentése csak viszonylag késői időből adatható; stb.

Ha azonban a laikust nem győzi meg ez a mondvacsinált érvelés – például már csak azért sem, mert ugyanezen tudós nyelvbúvárok nem haboznak számos szavunkat „csillagos”, tehát nem adatható, csupán kikövetkeztetett szláv szavakból származtatni – és felüti például a Kluge-féle német etimológiai szótár legújabb kiadását (1975), ott a „Säbel” címszó alatt a következőket olvashatja: „... weist W. Kurrelmeyer ... seit 1428 nach ... Die nächstfolgenden Belege stammen von der poln. Grenze ... Das weist auf eine erste Entlehnung aus poln. *szabla*. In den Türkenkriegen des 16. Jh. hat dann auch dessen Quellenwort magy. *szablya* (zu *szabni* ’schneiden’) unmittelbar eingewirkt. Von da ist das Wort auch in andere slaw. und in einen Teil der roman. Sprachen gedrungen.” (Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21. Aufl. 1975. 617–618.)

Magyarul: „W. Kurrelmeyer 1428 óta mutatja ki ... A közvetlenül ez után következő adatok a lengyel határról származnak... Ez a lengyel *szabla* elsődleges átvételére mutat. A 16. századi török háborúk folyamán azután a lengyel szó forrása, a magyar *szablya* (a *szabni*=’vágni’ igéből) is közvetlenül hatott. Innen hatolt be a szó más szláv nyelvekbe és a román nyelvek egy részébe is”.

Azaz a német nyelv reprezentatív etimológiai szótára semmiféle „nehézséget” sem lát abban, hogy a „szablya”-t az azonos hangalakú és jelentésű „szab” igéből és ennek következtében végső fokon a magyar nyelvből származtassa. Meg kell mondanunk: mi sem. (V.ö. még sumér „sab”= „schneiden, abschneiden, zerschneiden”).

A kievi magyar uralom kérdése és történetkutatásunk tárgyilagossága

A 102. oldalon Bartha röviden megemlíti a Vernadsky által feltételezett kievi magyar uralmat. Azt írja, hogy erre nézve „a biztos adatok hiányoznak, bár az ekkor kialakult erőviszonyok ismeretében ez a feltételezés nem is cáfolható”.

Meglepő, hogy ennél a kérdésnél egyszerre milyen jól tudja alkalmazni a módszeresség és a tárgyilagosság elveit. Szinte rá sem ismerünk az eddigi Barthára. Mint a poraiból új életre kelt főnix, úgy sugározza magából a pártatlan objektivitás legmagasztosabb követelményeit. E dicsőséges újjászületés feletti örömünket csak az zavarja meg kissé, hogy e salamoni bölcsesség éppen akkor – és kizárólag akkor – jelentkezik, amikor lehetőség nyílna egy magyar szempontból igen lényeges kérdésben olyan álláspontra helyezkednie, amely a honfoglaláskori magyarság politikai jelentőségét a 9. századi Kelet-Európában ugyanarra a szintre emelné, amelyet népünk néhány évvel később, közvetlenül a honfoglalás után – immár egykorú forrásokkal is bizonyíthatóan – Közép-Európában kétségtelenül és vitathatlanul betöltött. Ez az erő nem nőhetett ki márról holnapra a semmiből. A történelmi logika tehát azt követelné meg, hogy a magyarokkal közvetlenül a honfoglalás előtt is mint jelentős politikai tényezőkkel számoljunk.

Barthában azonban pontosan ebben a pillanatban feltámadt a tudományos szuper-lelkiismeret, és ez még egy olyan feltételezés elfogadását sem engedi meg neki, amelyről maga írja, hogy „a feltételezés nem is cáfolható”. Kíváncsiak lennénk, hol volt ez a hiperkritikai szellem például az előbb tárgyalt „Álmos” név esetében, vagy mondjuk Györffy sokkal de sokkal ingatagabb alapokon álló Kurszán-elmélete kérdésénél?

Ezek után már a Lebegyin melletti település kétségtelen magyar vonatkozásainak elhallgatását is megértjük: ott is Bartha tudományos lelkiismerete győzedelmeskedett. Mivel egyik kiásott lebegyini házban sem találták meg Álmos névjegyét, de még egy monogramos patkószegét sem, kétségtelen hogy „a biztos adatok hiányoznak”. Ezen az alapon az egész történettudományt ad abszurdum vihetjük vagy akár sutba is dobhatjuk, mert e régi korokból az efféle „biztos adatok” úgyszólván mindenütt „hiányoznak”.

A „besenyő-futás”

A III. fejezet első mondata így kezdődik: „896-ban két rendkívül súlyos csapás: a bizánci-bolgár, valamint a besenyő hadaktól elszenvedett vereség következményeként...” (119. old.)

Azaz Bartha szerint a bizánci-bolgár haderő közösen verte volna meg Levente hadseregét. Ez annyira meglepő és új felismerés, hogy nagyon szívesen vettük volna, ha Bartha adatolja is. De félre a tréfával: nem akarjuk feltételezni, hogy Bartha nem ismeri a valóságos történelmi körülményeket; fenti mondata inkább arról árulkodik, hogy a szabatos fogalmazással vannak nehézségei.

Lényegileg tekintve a fenti kijelentést, nem értjük, miért helyezi a bolgár háború, a besenyő támadás és a honfoglalás eseményeit mindenféle hivatkozás nélkül 896-ba? Történészeink többségének véleménye szerint mindezek 895-ben történtek. Bartha e nézetének alátámasztására semmilyen bizonyítékot sem hoz fel. Meglehetősen szokatlan eljárás ez, különösen olyankor, ha valaki a közfelfogástól eltérő dolgokat állít. Talán „Roma locuta, causa finita”? Nem tudhatjuk.

Az előbbi idézet utáni sorokból az is kiderül, hogy Bartha szerint a bolgár és a besenyő vereség váltotta ki a honfoglalást. E vereségek után kelt útra a szállásföldek népe – írja.

Vagyis változatlanul azt a történettudományunkban – szintén 19. századi örökségként – sokáig uralkodó nézetet vallja, amit Padányi már 1963-ban igen alapos elemzéssel megcáfolt (*Dentumagyarica*). Ezt a cáfolatot – mint előbb láttuk – László Gyula fenntartások nélkül elfogadta. De már jóval korábban ugyannerre az álláspontra helyezkedett Ferdinándy Mihály is „Mi magyarok” (1941) című művében. Megállapította, hogy a honfoglalás jól átgondolt stratégiai terven alapult. Átkaroló hadművelet volt – írja –, egyidejűleg Verecke és a Vaskapu irányából.

Ezzel ismét csak azt akarjuk kiemelni, hogy a kérdés ilyenén állásánál megengedhetetlen az az eljárás, amit Bartha választott: egyszerűen kijelentés formájában, mindennemű hivatkozás nélkül állást foglal egy 19. századi eredetű, történelmietlen, a jelek szerint minden ízében elavult hipotézis mellett.

A főnix „módszeres” szárnyalásának tehát nagyon hamar vége szakadt és – csodálatos módon – megint egy olyan témánál, ahol a tudományos érvek és a történelmi körülmények pro- és kontrájának gondos, lelkiismeretes egybevetése, mérlegelése kétségkívül a honfoglaló magyarság történelmi-politikai jelentőségének előnyösebb megítélését eredményezte volna.

A Kárpát-medence honfoglalás előtti lakossága

„A magyar etnikum megtelepedése ezen az akkor igen ritka ... népességű területen” – írja Bartha, könyve 122. oldalán, a Kárpát-medencéről.

E megállapításhoz ismét csak nincs irodalmi adatolás. Pedig rajtunk kívül bizonyára sokan mások is kíváncsiak lennének azokra a tudomá-

nyos kutatásokra, amelyek Bartha véleményét kialakították. Ezeket a forrásokat azonban Bartha jobbnak látja titokban tartani. Az ez irányú ismert adatok ti. szinte kivétel nélkül éppen az ellenkezőjét bizonyítják annak, amit Bartha állít. Az ilyesféle elhallgatások is szervesen hozzátartoznak kizárólagos finnugor eredetünk iskolájának bizonyító módszereihez. Ami nem finnugor irányba mutat, arról jobb nem beszélni – vélik. Ez esetben nevezetesen az avar-magyar etnikai kapcsolatokról, László Gyula „kettős honfoglalás”-tézisének igen nehezen cáfolható bizonyítékairól.

Röviden szólva, mind az egykorú írásos források, mind az embertani vizsgálatok, mind pedig a régészet eredményei egyértelműen azt vallják, hogy az avarok nem tűntek el Nagy Károly hadjáratai után, hanem nagy és népes tömbökben megérték a magyar honfoglalást, s összeolvadtak a honfoglalókkal. Egyedül az ún. késő-avar korból 35-40 000 hiteles sírleletünk van. (László Gy.: A „kettős honfoglalás”; ugyanott a vonatkozó irodalom is megtalálható.)

Lipták Pál vizsgálatai szerint a kora Árpád-kori magyarság embertani képlete lényegében azonos jegyeket mutat a késő avar kori temetők koponyáival. Ő is arra az eredményre jut, hogy igen nagy mennyiségű késő avar népesség keveredett a honfoglaló magyarokkal. (*Lipták*: A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája.)

Bizony ezek a tények nemigen egyeztethetők össze kizárólagos finnugor eredetünk 19. századi vesszőparipájával. Ezért Bartha nem is adatol, hanem régi, jól bevált szokás szerint csupán „megállapít”, gondolván, hogy saját tudományos neve a jóhiszemű olvasó számára – akinek nem áll módjában minden adatot külön ellenőrizni – elegendő bizonyíték.

De egyébként is, az ilyen részrehajló, a magyarság javára tudatosan ferdítő „hazai krónikások” véleményére amúgy sem szabad adni, ahogy ezt Bartha atyamesterénél jól megtanulhatta. Sokkal inkább hitelt érdemlő tehát az a tárgyilagos, pártatlan külföldi krónikás, aki annak idején egyszer az „avarok pusztaságai”-ról írt (Eginhard) vagy természetesen a Kievi Krónika közlése, hogy „úgy elpusztultak mint az avarok, még emlékük sem maradt”.

Idézhetnénk ugyanis más „objektív külföldi krónikásokat” is – egykorúakat és maiakat –, akik szerint az avar birodalom felbomlása után a nép nagy tömegei a Kárpát-medencében maradtak (pl. Altheim: Geschichte der Hunnen), de az előbb bemutatott régészeti és embertani tények után ez nem is lényeges, s csupán a teljesség kedvéért említjük meg.

Ismét megállapíthatjuk tehát, hogy Bartha fenti kijelentése megint csak nem tudományos módszerességgel kikövetkeztetett történelmi tény – vagy valószínűség –, hanem egyszerűen Bartha magánvéleménye, pontosabban a kizárólagos finnugor irányzat őstörténeti iskolájának megalapozatlan feltevése – a tudományos megállapítás látszatát keltő csomagolásban.

A 125.-től a 130. oldalig Bartha a szaszanida, illetve a késő-szaszanida művészetet és ennek kelet-európai, nyugat-ázsiai hatásait tárgyalja.

Mivel ez a stílus a honfoglaló magyarság művészetében, formakincsében központi helyet foglalt el, sőt hatásai népművészetünkben még a közelmúltban is fontos szerepet játszottak, szeretnénk vele, Bartha távlatán kívül is, kissé bővebben foglalkozni. Bartha ugyanis csak a szaszanida és a késő-szaszanida művészet adott tényeiből kiindulva követi e stílus steppei és erdőövi kisugárzásának, hatásainak nyomait, időbelileg korlátolt határok között, nagyjából a Kr. u. 6–9. század vetületében. E feladatát minden dicséretet megérdemlő módon végezte el. Igen részletes, emellett elejétől végéig jól áttekinthető összefoglalást ad a szaszanida, illetve a késő-szaszanida stílusú tárgyak előfordulásairól a Kr. u. 1. évezred második feléből. Láthatjuk ebből, tud ő módszeresen dolgozni – ha akar.

Hosszadalmasan, majd két oldalon keresztül értekezik a jellegzetes motívumegyüttes eredetéről, sőt még a „szaszanida” szakkifejezés jogosultságának kérdését is felveti. Ezeknél a szélesebb perspektívájú, részben az általános kultúrtörténeti szemlélet terére is átvezető mérlegeléseknél azonban már nem tapasztalhatjuk ugyanazt a kimerítő, minden részletre kiterjedő módszerességet, amelyet előbb méltányoltunk.

A szaszanida stílus eredetének tárgyalásánál ugyanis csupán olyasféle, az 50-60 évvel ezelőtti indogermán szellemű történetírás kelléktárából származó elcsépelet, sablonos kifejezésekkel találkozhatunk, mint például „baktriai-görög” vagy „hellenisztikus-iráni” hatások – már ami a szaszanida stílus gyökereit illeti –, de a legutóbbi évtizedek kutatásainak eredményeiről, a szaszanida művészet motívumainak pártus eredetéről, közvetve pedig masszív szkita, illetve ezen keresztül urartui-hurri és lurisztáni hagyományairól – amelyek a vonatkozó tudományos szakirodalomban manapság már közhelynek számítanak – Barthától bizony semmit sem tudunk meg.

De ez finnugor szemléletű őstörténeznél természetes is. A szaszanida művészet pártus, sőt szkita és urartui-hurri gyökerei ugyanis igen kellemetlen kérdéseket vethetnének fel a honfoglaláskori magyar művészet végső eredetével kapcsolatban is, tanácsosabb ezért ezeket az összefüggéseket már eleve elhallgatni, s inkább nagy általánosságban „baktriai-görög” vagy „hellenisztikus-iráni” előzményekről beszélni. Ezek az utalások azonban a kérdésnek csak igen igen szűk metszetei, sőt azt is mondhatjuk, hogy egyenesen a probléma elködösítését szolgálják.

A modern kutatás egyértelműen megállapította, hogy az ún. „szaszanida” stílus teljes egészében a pártus művészet egyik stílusirányzatának folytatása (Ghirsman: Iran II. – Parther und Sasaniden; Porada: Alt-Iran; Altheim: Das Alte Iran; Lukonin: Persien II; stb.).

Másrészt utaltunk arra, hogy a megmerevedett, steril óperzsa udvari művészetbe a pártusok vittek új életet. Felújították és továbbfejlesztették az ősi szkíta-urartui-lurisztáni művészeti hagyományokat. A korai pártus kor erős hellenisztikus hatásai később teljesen elhalványodtak, és egy erőteljes, gazdag, minden tekintetben önálló pártus művészet alakult ki, számos stílusváltozattal.

Ugyanakkor azonban azt is láttuk, hogy az újabb vizsgálatok a Pártus Birodalom szoros és messzeágazó steppei kapcsolatait is feltárták. Ezek a kapcsolatok egészen a Kr.e. 2–1. században virágzó kelet-ázsiai hun (hiung-nu) birodalomig terjedtek. Ghirsman például több Noin-Ula-i leletet pártus eredetűnek határozott meg. De Altheim is nyomatékosan rámutat a pártus állatstílus és az Ordos vidéki bronzok meglepő párhuzamaira. (Altheim-Stiehl: Geschichte Mittelasiens im Altertum.)

Ezek az újabban megismert pártus-hun és egyéb steppei kapcsolatok lehetővé teszik számunkra, hogy több igen lényeges kérdésben az eddig általánosan elfogadott nézeteket új és egyúttal szilárdabb alapokra helyezhessük. Például a Szeged-Nagyszéksóson talált hun égetéses sír üveg- vagy drágakőberakásos csészéjének eredetét sem kell ezek után okvetlenül a több mint száz évvel későbbi, ún. „Chosrau-csésze” motívumaiban keresnünk, amint ez eddig történt.

A nagyszéksósi csésze elégetésének „terminus ante quem”-jét nem tehetjük későbbre 453-nál (Attila halála), de ez előállításának időpontjáról természetesen még semmit sem mond; készülhetett az akár több évtizeddel, sőt egy-két évszázaddal előbb is: az ilyen drága edények családi kincs számba mentek, generációkon keresztül öröklődtek. A Chosrau-csésze elkészítésének „terminus post quem”-je viszont Kr.u. 531: I. Chosrau trónralépése. Ennek ellenére a nagyszéksósi csészét perzsa átvételnek nyilvánították, azzal a megokolással, hogy a szaszanida művészet sokkal fejlettebb volt mint a hun.

Nos, miután a szaszanida és a hun művészet közös pártus előzményeire fény derült, semmi akadály sincs annak, hogy a két csészét legalábbis önálló, párhuzamos fejlődésként értékeljük. „Legalábbis önálló, párhuzamos fejlődés”-t írtunk, mert alapos okok szólnak amellett, hogy a Chosrau-csésze egyenesen hun átvétel is lehet. Gondolunk pedig elsősorban az eftalita vagy fehér-hunok iráni hegemoniájára az I. Chosrau trónraléptét közvetlenül megelőző fél évszázad alatt (l. később).

A pártus kérdésről

A pártus kérdés a modern közel-keleti és közép-ázsiai történetkutatásban mindinkább elsőrangú kulcskérdéssé növi ki magát. Igen tanulságos lesz, ha a pártusok valóságos történelmi, kultúrtörténeti szerepét és a pártus

művészetet, amelyeket az indogermán szemléletű történetírás egészen a közelmúltig meglehetősen mostohán kezelt, az újabb kutatások tanulságai alapján kissé közelebbről is megtekintjük.

Előljáróban le kell szögeznünk azt az igen sokat sejtető és nagyon fontos körülményt, hogy a valóban iráni perzsák a pártusokat sohasem tekintették maguk közül valóknak. A Sáh-Náme is feltűnően hallgat róluk (Czeglédy: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig). *Altheim* is megállapítja (Reich gegen Mitternacht), hogy a perzsák a pártus uralmat mindig idegen uralomnak tekintették. „Das Alte Iran” című értekezésében pedig azt írja, hogy a pártusok szokásaikban, jellemvonásaikban a perzsák teljes ellentétei voltak. Ugyanott említi, hogy a pártusok műveltségalkotó és -közvetítő szerepe szinte felmérhetetlen.

A. v. *Gutschmid* közli, hogy a Kr. u. I. században az Azóvi-tengertől az Indusig terjedő óriási térségben mindenhol a pártus Arszakida-ház tagjai uralkodtak. Öt pártus részkirályságról tudunk. Arszakida mellékágakkal a trónon, a nagykirály – legalábbis névleges – fennhatósága alatt: Pártia, Média, Örményország, Szkitia (a Kaukázustól északra) és Baktria az Indus vidékével. (Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander bis zum Untergang der Arsaciden.)

Figyelemre méltó az is, hogy a Baktria-Indus vidéki pártus részkirályságból fejlődött ki a Kr.u. 2–3. évszázadban a Kusán Birodalom. Szintén igen fontos, hogy a szkítiai, azaz a Pontusz-Kaukázus-Káspi vidéki korábbi pártus hűbéres királyság trónján – *Faustus Byzantinus* örmény író tanúsága szerint – a 4. század elején még Arszakida király ült: Sanesan, a „maszkitok és hunok” királya, aki az örmény király – szintén Arszakida – rokona volt. Erre a közlésre *Nagy Géza* már 1897-ben rámutatott (A magyarság őskora), hozzáfűzve, hogy a kelet-európai steppei népek vezető elemei a hunok elhatalmasodása előtt a pártus uralkodó rétegből kerültek ki. Ezekből az adatokból kétségtelenül megállapítható, hogy még száz évvel a Pártus Birodalom bukása után is, annak egykori peremterületein az Arszakida-ház leszármazottai uralkodtak.

De a legfontosabb adat ezzel kapcsolatban az, hogy több kora-középkori örmény forrás az Arszakidákat egyenesen az ázsiai hun dinasztiából származtatja. Ennek pedig kellett történelmi alapjának lennie, mert az örmény trónon több mint 300 évig Arszakidák ültek, az örmény írók tehát saját dinasztiájuk eredetét, hagyományait bizonyára jól ismerték. Felhívjuk itt a figyelmet arra is, hogy a hunok két főága pontosan az egykori Pártus Birodalom két hűbéres királyságának területein alakította ki birodalmait: az esztalita-hunok a Baktria-Indus vidéki volt Arszakida királyságot szállták meg, az európai hunok pedig a szkítiai, Pontusz-Kaukázus vidéki pártus utódállam térségében tűntek fel, és itt a Sanesan-féle Arszakida dinasztia alatt erősödtek meg.

Szintén szoros pártus-hun kapcsolatokra mutat Altheim közlése is „Geschichte der Hunnen” című műve II. kötetében: Artabán pártus király seregével együtt köszönti a felkelő napot, éppúgy, mint a kínai források szerint a kelet-ázsiai hunok királya is tette – jegyzi meg Altheim.

Ugyanezen műve IV. kötetében pedig egy művelődéstörténeti szempontból elsőrangú fontosságú lehetőséget vet fel Altheim. Elmondja, hogy a Pártus Birodalomban használt írás mindezideig ellenállt minden megfejtési kísérletnek. A szavakat hol így, hol úgy írták, s semmiféle rendszert nem sikerült találni értelmezésükre. Ebből és más jelekből is következtetve arra is kell gondolnunk – írja Altheim –, hogy a pártusok a szumér-akkád ideogramokat használták tőszavaik lejegyzésére és az arámi ábécé betűivel írt megfelelő végződésekkel látták el őket. E kérdés véleményünk szerint alapos, részletes vizsgálatokat igényelne.

„Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter” című könyvében Altheim a pártus nyelv kérdésére is kitér. Megállapítja, hogy az ún. „északnyugati arszakida nyelvjárás”, amelyet általában a pártusok nyelvének tartanak, nem az eredeti pártus nyelv, hanem perzsa tájnyelv volt. A pártusok nyelvét tehát nem ismerjük – szögezi le Altheim. Ugyanezen műben leírja a pártusok szokásait, harcmódorukat, amelyek pontról pontra egyeznek a későbbi altáji népek analóg szokásaival. A csatát dobokkal vezették be, mint később a törökök is. Háborúban vezéreik, békében bíráik voltak: „duces in bello, in pace rectores” – írja róluk Plinius, Apollodoros nyomán.

Figyelemre méltó itt a mi Kézaink teljesen azonos közlése a hunokról. Pliniustól vette volna? – nehéz ilyesmit feltételezni, jó száz évvel a humanizmus kezdetei előtt.

Megtudjuk továbbá Altheimtől, hogy a Pártus Birodalomhoz tartozó szakák, akiket I. Mitridates pártus király Kr.e. 140 körül legyőzött és a kelet-iráni, később emiatt Szakasztánnak (Sistan) elnevezett tartományban telepített le, Kr.e. 60 táján elfoglalták az Indus völgyének nagy részét, s egy ideig ott függetleníteni tudták magukat a pártusoktól. – Mellesleg megjegyezve ezek azok a szakák, akiket az indek „turuská”-nak hívtak és méltóságneveik legnagyobbbrészt törökök voltak (l. fentebb, 240. old.). – Csakhamar azonban ismét pártus főhatalom alá kerültek, Arszakida mellékággal a trónon, majd a Kr.u. I. század közepe után ez az uralkodóház egyre jobban függetlenítette magát a pártus nagykirálytól. Ezen Arszakida dinasztia alatt, Kr.u. 150 körül, jelenik meg először a szanszkrit nyelv világi szövegekben, mégpedig a pártus királyok kezdeményezésére: ezek a szaka-ind hűbéres királyok írták az első profán szanszkrit szövegeket. A szanszkrit egyébként sohasem volt élő nyelv – állapítja meg Altheim –, hanem csupán szabályokkal formált műnyelv.

Láthatjuk tehát, hogy a sokat emlegetett szanszkrit, amelyre az indogermanisztika annak idején világméretű nyelvfejlődési és történelmi

szemléletet épített, normatív műnyelvként — mintegy eszperantóként — alakult ki, és pedig olyan környezetben, ahol az indeken kívül évszázadokon keresztül a pártus uralkodó réteg és a szaka tömegek is igen jelentős szerepet játszottak.

Meg kell említenünk még, hogy Altheim e művében foglalkozik a pártus művészettel és annak távolabbi kapcsolataival is. Kifejti, hogy a pártusoknak önálló állatstílusuk volt, amelynek legfőbb motívumát — éppúgy mint a szkítáknál — a szarvas képezte. Ez a pártus állatstílus azonban meglepően hasonlít az Ordos-bronzokhoz, sőt a későbbi avar stílushoz is — írja Altheim.

Ugyanezt állapítja meg *Ghirshman* is, már idézett művében (Iran II. — Parther und Sasaniden).

Ez utóbbi körülményt nagyon fontosnak kell tartanunk annak az eddig megoldatlan motívumtörténeti kérdésnek mérlegelésénél, hogy milyen gyökerekből táplálkoztak a hunokkal, avarokkal, majd a magyarokkal Kelet-Európában újra megjelenő erős szkita stíluspárhuzamok. (l. László Gyula, Fettich Nándor és mások erre vonatkozó megállapításait.)

A pártus kérdéssel foglalkozó, igen gazdag újabb irodalomból kiragadott néhány fenti szemelvény is már egyértelműen arra vall, hogy a Kr. e. 3. század közepétől a Kr. u. 4. század elejéig, azaz nagyjából a hunok kelet-európai megerősödéséig, a Pártus Birodalomnak és utódállamainak meghatározó szerepet kell tulajdonítanunk Elő- és Közép-Ázsia, valamint Kelet-Európa történelmi eseményeiben és kulturális fejlődésében. A tárgyilagosnak nevezhető, már nem a kizárólagos indogermán kultúrprioritás jegyében álló kutatások alig 3–4 évtizede indultak csak meg, de már eddig is olyan meglepő eredményekre vezettek, amelyek a 19. századi történelemszemléletet alapjaiban hibásnak mutatták meg. Meggyőződésünk szerint e felismerésekről előbb-utóbb a magyar történetkutatásnak is tudomást kell vennie, ha nem akar teljesen elszakadni a nemzetközi tudományosságtól.

Ami pedig eredeti, szűkebb kérdésfeltevésünket illeti, az eddig megismert összefüggések alapján kimondhatjuk, hogy a „szaszanida-iráni” stílusirányzat körülbelül olyan jogon nevezhető „szaszanidá”-nak, mintha például az egész európai reneszánszt „Medici-stílusnak keresztelnék el.

A lomovátovói műveltség jelentősége őstörténetkutatásunk számára

E kitérő után üssük fel újból Bartha könyvét. A 137. oldalon a Bjelaja, Csuszovaja, Káma vidéki ún. *lomovátovói* műveltséget, annak két időrendi csoportját, a 4. század végétől az 5. század második feléig terjedő *harinai* és a 6. századtól a 8.-ig tartó *nyevolinói* változatot ismerteti,

„A kutatás egy új, délről északra vonuló etnikum megjelenésével hozza kapcsolatba a lomovátovói kultúra kialakulását, etnikai háttérében pedig ugor törzseket lát. Ebben a konkrét etnikai kérdésben a rendelkezésre álló adatok alapján nehéz állást foglalnunk ... Megjelenésükkel egyidőben következett be az iráni ezüstkészítmények zömének megjelenése, mégpedig a lomovátovói kultúra elterjedésével megegyező, Kungur és Cserding közötti területen (közigazgatásilag Pjeri Terület). A lomovátovói törzsek szinte rendszeresnek mondható kapcsolatokat tartottak fenn a déli területekkel, uralmuk idején a híres iráni ezüstök akadálytalanul áramlottak északi irányba” – írja.

Őstörténetünk szempontjából elsőrendű fontosságúnak látszik ez a régészeti műveltség. A szovjet régészek által feltételezett „ugor” etnikum kérdésében teljes mértékben egyetértünk Barthával, hisz ez olyasmit jelentene, hogy a Káma-Bjelaja vidékén csak a Kr.u. 4. század végén jelentek volna meg az „ugorok” – mármint a mai tudományos szóhasználatnál „ugor”-nak nevezett vogulok és osztjások. Ez azonban minden egyéb rendelkezésünkre álló adat szerint aligha képzelhető el. A finnugrisztika által a 19. században – teljesen önkényesen – „ugor”-nak elkeresztelt vogulok, osztjások ősetnikuma minden bizonnyal már a Kr. előtti évezredekben is nagyjából ezeken a területeken élt.

Viszont nagyon is valószínűnek tarthatjuk, hogy az egykorú kora-középkori források valódi „ugor” – azaz „ogur”, „ugur”, „onogur” vagy „hunugur” – etnikuma, pontosabban annak egyes csoportjai, tényleg ebben az időszakban vándoroltak a mai Baskíria és Perm területére és ott gyarmati telepeket alkotva megszervezték a prémkereskedést.

Gondoljunk csak Jordanes közlésére, hogy a „hunugurok” – akiket egyébként a szabiروkkal együtt, mintegy ezek másik nevéként emleget – szállítják a drága északi prémeket a déli, bizánci és perzsa piacokra. Ezzel egyúttal azt is megmagyarázhatnánk, miért áramlottak a „híres iráni ezüstök” e törzsek uralma alatt északi irányba: a prémekért – legalább is részben – ezekkel az ezüstökkel fizettek. Sőt még a vogulok, osztjások szabir hagyományaira is fény derülhetne, ha figyelembe vesszük, hogy Jordanes a „szabir” és a „hunugur” neveket – amint láttuk – tulajdonképpen azonosnak veszi.

A hunok történelmi szerepe

Másrészt a lomovátovói etnikum esetében – ha kissé kitágítjuk látókörünket, a megszabadulva a finnugor szemlélet köldöknézésétől, tekintetünket nem csupán mereven a Káma-Bjelaja vidékére függesztjük, hanem az az időbeli steppei történelmi eseményeket is megfigyeljük – azonnal feltűnik, hogy a délről jövő etnikum első hulláma, a harinai csoport, pontosan

akkor jelenik meg a Káma-Bjelaja környékén, amikor az európai hunok Dél-Oroszországban és a Kárpát-medencében, a keleti, ún. eftalita- vagy fehér-hunok pedig Dél-Turkmenisztánban, Szogdiában és Baktriában kialakítják nagy kiterjedésű birodalmaikat. Ezeknek a történelmileg kétségtelenül bizonyítható kontinentális méretű eseményeknek, amelyeket a hunok történelmi aktivitása váltott ki, minden józan meggondolás szerint szervesen össze kell függeniük a harinaiak északra vándorlásával is.

Manapság ugyanis már nem tartható fenn az a nálunk mélyen beidegződött európacentrikus történelmi szemlélet, amelyik a hun kérdést csak annak germán-római vetületében vizsgálta. A külföldi kutatóknak már régebben feltűnt, hogy a hunok szinte ugyanabban az időpontban, majd-hogynem tervszerűen kezdték el akcióikat egyrészt Kelet-Írán és Dél-Turkmenisztán, másrészt pedig Európa ellen. Ammianus Marcellinus Kr. u. 357-re teszi a „chioniták”, azaz a fehér hunok megjelenését Szogdiában és Baktriában. Ugyanúgy egy 440 körüli kínai feljegyzés szerint a hiungnu nép három generációval azelőtt, tehát 350–360 táján foglalta el Szogdiát. A hunok európai előretörése pedig a 370-es évek elején indult meg, de ez az időpont csak a gótok leigázására vonatkozik: az alánokat már előbb meghódították.

Altheim megállapítja ((Geschichte der Hunnen, I. kötet), hogy a hunok 4-6. századi központja Nyugat-Turkmenisztán – Kelet-Írán volt. Onnan kapták az utánpótlást, még jóval első európai betörésük után is: a hun-fajta bolgárok, avarok, kazárok mind a fehér-hun birodalom területéről származtak. Nevezetesen az avarok magvát az eftalita birodalom „var” és „hun” nevű törzsei alkották, akikhez később jelentős onogur és bolgár csoportok is csatlakoztak. Az avarok 550 után Perzsia északi határai mentén, *a Káspi-tavat délről megkerülve*, a Kaukázuson keresztül vonultak Európába – írja.

Ugyancsak az eftalita birodalom területéről tört nyugatra 585-ben az a három „török” nép is, akikről Mihály szír pátriárka tudósít. Ezek is Északkelet-Íránból indultak el és *a Káspi-tó déli partvidéke mentén*, majd a Kaukázuson át érkeztek Dél-Oroszországba. Ezt bizonyítja az a forrásadat is, amely Merv környékén 651-ben még ott visszamaradt kazárokról tudósít. E három népet három testvér vezette. Egyikük – Bulgar – a Fekete-tenger északi partján az Aldunáig nyomult előre, a másik két testvér pedig keletebbre telepedett le, a Káspi és a Don közötti térségben. Ezek egyikének neve „Kazari” volt. Altheim határozottan állítja, hogy a név szerint nem említett harmadik testvérrel csakis a magyarok jöhettek Európába. Ezzel megnyugtatóan megoldható lenne – több más nyílt kérdés mellett pl. Konstantin császár sokat vitatott mondata is, hogy a magyarok „három évig a kazárokkal éltek”. A görögben ugyanis 3 és 303 között paleográfiaiailag olyan kicsi a különbség – „treis” (3), illetve „t'treis” (303)

–, hogy a másolók igen könnyen elírhatták. Ha a magyarok Etelközbe költözését 888-ra tesszük – ami igen valószínű –, akkor 303 év levonásával az 585-ös évet kapjuk. A magyarok tehát 585-től 888-ig éltek együtt a kazárokkal – fejezi be gondolatmenetét Altheim.

Altheim logikus következtetéseiből világosan lemérhetjük, mennyivel előbbre jutottunk volna már őstörténetünk számtalan megoldatlan kérdésének kibogozásánál, ha kizárólagos finnugor származásunk dogmája nem szűkítené le kutatóink látókörét az északi szélesség 50–55. fokának tájaira. De azt is észrevehetjük, hogy nem szörszálhasogatás vagy kákán-csomót-keresés miatt tettük szóvá annak idején azt az akkor és ott talán jelentéktelennek tűnő körülményt, hogy Bartha a magyarok régi „szabir” nevét meg sem említette, és a kazárok tulajdonképpen „szabir” nevéől is mélységesen hallgatott.

Az onogur-szabir-avar vándorlás útvonala

Altheim azonban nem áll egyedül fenti nézeteivel,

Haussig már 1953-ban, „Theophylakt’s Exkurs über die skythischen Völker” című értekezésében, hatalmas tudományos apparátussal, jórészt eredeti forráskutatásokkal bizonyította, hogy az *onogurok, szabiok, majd az avarok a Káspi-tó déli partja mentén vonulva vándoroltak Európába*. Megállapította, hogy a szabiok és az avarok korábbi transzkaukáziai lakhelyei Zakhariás rétor szíriai néplistájában, valamint perzsa, örmény, görög, latin (pl. Ammianus Marcellinus) és később arab forrásokban is adatolva vannak. Egyes perzsa kútfők még az avarok Kaukázuson keresztüli vándorlásáról is tudnak.

Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban *Moór Elemér* „A magyar őstörténet főproblémái” című cikkére, amelyben éppen a szabir és az avar vándorlásról szólva, igen alapos földrajzi-klimatológiai érveket sorol fel arra vonatkozólag, hogy az Urál hegység és a Káspi-tó közötti terület alkalmatlan nomád népek vándorlására. Az egyedüli lehetséges útirány a Káspi-tó déli partja és a Kaukázus lenne – írja –, de a szabiok, avarok esetében ezt a lehetőséget elveti, mert ez szerinte akkoriban a perzsák miatt nem jöhetett számításba.

Azóta azonban a kutatás egyet-mást lefaragott a szaszanida dicsőségből. Ma már tudjuk, hogy az eftalita-hunok nyugat-turkmenisztáni, kelet-iráni térhódítása óta úgyszólván semmi sem történt Iránban akaratuk ellenére (l. Altheim: *Das Alte Iran* stb.) Ezt szó szerint kell értenünk, mert például kiderült, hogy a szaszanida nagykirályok évtizedeken keresztül rendszeresen adót fizettek az eftalitáknak. De arról is vannak adataink, hogy ismételen az eftalita király döntötte el, melyik trónkövetelő kerüljön a perzsa trónra. Az újabb kutatások megmutatták, hogy a szaszanida

Perzsia csak egyes kiemelkedő uralkodók alatt terjedt ki a mai Irán északbái és keletebbi területeire is, többnyire azonban csupán Délnyugat-Perzsiára (Fars, Susiana), Médiára és Mezopotámiára támaszkodott, mint állandó törzsterületre. Choraszan és Merv vidéke pl. már vitás terület volt, hol perzsa, hol eflatita uralom alatt állt.

Mindezen adatokból pedig az következik, hogy történettudományunk különféle nézetei, amelyek mind az onogurok, szabirok, majd az avarok északi, Nyugat-Szibériából az Urál folyón és a Volgán keresztül vezető vándorlási útjának a priori feltételezéséből indulnak ki, egytől egyig hamisak és elvetendők. E feltevések egyedüli célja amúgy is csak az volt, hogy a „finnugor eredetű” ősmagyarokat a Kr. u. 5. században levontassák az Urál hegység vidékéről az Azóvi-tenger mellékére, ahol a történelmi forrásokban először megjelennek.

Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül azt sem, hogy ennek az Urálból vagy Nyugat-Szibériából kiinduló onogur-szabir vándorlási hipotézisnek már kiagyalása idejében sem volt semmi tárgyi vagy történelmi alapja. Ellenkezőleg, a már akkor is jól ismert örmény források félreérthetetlenül leírják, hogy az ogurok, bolgárok jóval a nagy hun vándorlás előtt is az örmények közvetlen szomszédságában, a Kaukázusban és annak északi előterében éltek. Chorenei Mózes 5. századi örmény történetíró például a pártus kor eseményeinek leírásánál ismételten említi az ogurokat és a bolgárokat, akik részben Örményországban is letelepedtek. De a 6. században író bizánci Agathias is arról tudósít, hogy az ő idejében Transzkaukáziában volt egy régi erőd, amelyet „Onoguris”-nak hívtak, mégpedig azért, mert ott hajdanában az onogurokat megverték. Ammianus Marcellinus szerint pedig a szabirok már a 4. század közepén Dagesztánban laktak.

Kiválaszthatjuk tehát amelyik nevet csak akarjuk: „ogur”, „onogur”, „szabir” vagy „bolgár”; – mindegyik népnév egykorú forrásadatokkal bizonyíthatóan már a hun idők előtt a Kaukázus környékén tűnik fel, nem pedig Nyugat-Szibériában vagy az Urálban. Vagyis ezek az örmény, római és bizánci adatok még külön is igen erősen alátámasztják Haussig és Altheim más forrásokból nyert bizonyítékait az onogur-szabir-avar vándorlás déli útvonaláról.

De az is felettébb jellemző, hogy Chorenei Mózes az indogermán történettudomány – és nyomában természetesen a magyar történelemkutatás is – évtizedeken keresztül késői, 8. vagy 9. századi kompilátornak tartotta, aki csak visszahazudta magát az 5. századba, és úgy írt, mintha akkor élt volna. Fenti régi, pártuskori adatait az ogurokról, bolgárokról, nem tudták ugyanis beilleszteni a hunok előtti Kaukázus-vidék – szerintük tiszta „iráni”, alán és egyéb – népei közé. Chorenei tehát csaló lett, ugyanazon okból, mint számtalan más régi krónikás is, akik olyanokat

mertek írni, amik ellenkeztek a 19. századi indogermán történetkutatók előre megfogalmazott nézeteivel.

A modern, tárgyilagos kritika azonban teljes mértékben rehabilitálta Chorenei Mózeszt. Megállapították, hogy eredeti műve csak 440-ig tárgyalta az örmény történelmet, ami pedig a fennmaradt kéziratban későbbi eseményekről található, az kétségtelenül utólagos interpoláció. (Brockhaus Encyklopädie, 1971; „Movses Chorenatzi” címszó alatt.)

E felismerések újabban már a magyar történettudományban is éreztetik hatásaikat. Nem közvetlenül ugyan – Haussig cikkéről tüntetőleg hallgatnak nálunk –, hanem csak amúgy „szőrmentében”. Feltűnően megsaporodtak ugyanis azok a hipotézisek, amelyek szerint a magyarok a 8. század végéig vagy a 9. század elejéig Baskíria környékén laktak, s onnan vándoroltak – nem sokkal a honfoglalás előtt – Lebédiába. Jellemző az is, hogy e cél érdekében már a „mesemondó” Anonymus részleges rehabilitációját is megkezdték – éppen az az iskola, amelyikből eddigi legvérmesebb ledorongolói kikerültek – és szorgalmasan hivatkoznak arra, hogy lám, Anonymus szerint is Szuzdálon keresztül vezetett a honfoglalók útja.

H. W. Haussig vizsgálatainak egyéb magyar őstörténeti vonatkozásai

Vizsgáljuk azonban tovább Haussig említett dolgozatát, mert még sok más, igen érdekes dolgot is találhatunk benne, amelyek őstörténeti kutatásainkban semmi esetre sem mellőzhetők.

Az avarokról, onogurokról, szabirokról

Először is azt, hogy az „igazi” ázsiai avarok, a korábbi általánosan elterjedt véleménnyel ellentétben nem azonosíthatók a zsuan-zsuan néppel, hanem Nyugat-Turkmenisztánban laktak, s a kínaiaknál „a-pa”, a perzsáknál pedig „abar” volt a nevük. Kr. u. 310 körül a „hun” vagy „qun” nép egyik ága elfoglalta Nyugat-Turkmenisztánt és magába olvasztotta az eddig ott élő „var” („abar”) nevű népet. Az európai avarok két vezető törzsének neve viszont „var” és „chunni” volt, amiben nyilvánvalóan ez a turkmenisztáni keveredés mutatkozik meg. Az oguz, onogur és szabir törzsek ezeket mind Ázsiában, mind pedig Európában „avar”-nak vagy „apar”-nak nevezték, a perzsa források pedig az avarokat egyenesen eftalitáknak írják. Ennek következtében tehát Theophylaktos állítása, hogy az európai avarok csak felvették az „avar” nevet, csupán annyiban igaz, hogy nem voltak tiszta „aparok” (v. „abarok”), hanem a „hun” (v. „qun”) törzsszel erősen keveredtek. Ez az „abar”, „apar” népnév pedig

több mint valószínű ugyanaz, mint az ógörögök „áparnoi” népe, azaz a pártusok. – Eddig Haussig.

Ha ezeket az összefüggéseket magyar őstörténeti szempontból vizsgáljuk, ismét rá kell jönnünk arra, hogy „Horváth Istvánék” az antik források elmélyedt tanulmányozása útján sok olyan körülményt világosan felismertek, amelyeket a modern magyar történettudomány még ma sem vett észre. Tekintetbe véve, hogy a pártusok az összes egykorú forrás egybehangzó értesítése szerint a szkitákból – közelebbről a szkita-fajú „daha” törzsekből – váltak ki, s összevetve ezt Haussig fenti eredményeivel, minden erőltetés és „délibábkergetés” nélkül, önkéntelenül is kibontakozik szemeink előtt a „mesemondó” magyar krónikák és 1848 előtti történettudósaink történelmi képe: a szkitáktól a pártusokon, hunokon, avarokon, szabirokon át töretlen, s ha természetesen nem is teljes, de kétségtelenül igen lényeges és figyelemreméltó részleges történelmi és etnikai kontinuitás vezet a magyarokig. Hangsúlyozzuk, ezt a már 150 évvel ezelőtt számos magyar kutató által képviselt történelmi szemléletet napjainkban az 1945 óta lelkiismeretesen, tárgyilagos eszközökkel dolgozó indogermán történettudósok kezdik mind nagyobb arányokban igazolni.

Ne csodálkozzunk tehát azon sem, hogy az utóbbi évtizedekben elsősorban külföldön élő magyar kutatók indították meg a kizárólagos finnugor származás tételén alapuló egyoldalú történelemszemlélet kritikáját. Itt nem „emigrációs betegségről” van szó, amely jelszóval – legtöbbször tudományos cáfolatok helyett – a finnugor irányzat képviselői ezt a kritikát félre igyekeztek tolni, hanem egyszerűen arról, hogy a külföldi magyar történészek, de az érdeklődő autodidakta „dilettánsok” is, egyre inkább felismerik az indogermán történelemkutatás 1945 előtti fonákjait. Szinte napról napra tanúi lehetnek, hogy egy-egy új tudományos munka megjelenésével száz év óta meggyökeresedett álhiedelmek sorozatosan dőlnek meg.

Mit gondolhat egy külföldi magyar, ha pl. a „Reallexikon der Assyriologie” V. kötetében azt olvassa, hogy a Kr. e. „2. évezredben Mezopotámiában semmiféle „indoirániak” sem mutathatók ki, a mitanni hurrik korábban feltételezett „árja uralkodó rétege” tehát mese, majd kezébe kerül a „Magyar őstörténeti tanulmányok” kötete, s ott viszont Harmatta nemcsak a mitanni árja „Herrenschicht”-et (uralkodó réteget) állítja változatlanul, hanem már a Kr.e. 3. évezred végén is indoirániakkal „számol” Mezopotámiában? Az ilyesféle példákat felesleges tovább részleteznünk. Garmadával találhatók.

Visszatérve Haussig értekezéséhez, a továbbiakban hangsúlyozza, hogy Ptolemaios a Kr. u. 2. század közepén az Ural folyót már török néven „Djajz”-nak (Jajk) nevezi és a Kaukázustól északra a „hun” vagy „kun” népet is említi. Ebben az időben tehát már bizonyítható altáji népek jelenléte Kelet-Európában. Sőt, még ennél jóval távolabbi időkbe is

visszatekint: a Herodotosz által közölt szkita-ös, „Targitaos”, neve szerint frappánsan egyezik a későbbi altáji „targit” → „targyt” → „targyn” → „tarkan” → „tarchan” méltóságnévvel.

Majd leírja, hogy Attila birodalmában az „onogur” vagy „hun-ogur” törzsek az Azóvi tengertől nyugatra, valamint Dáciában, Moesiában és Thrákiában laktak, s a hun birodalom összeomlása után ismét keletebbre húzódtak (Jordanes közlése).

Jordanes ezen adatát már Nagy Géza felhasználta arra, hogy vele krónikáink „a hunok második bejövetele Pannóniába” kifejezését megmagyarázza (Honfoglaló őseink). Mi is úgy vélekedünk, hogy ezt a kérdést még alaposan meg kellene vizsgálni, nem csak a „második”, de az újabb kutatásokból mindinkább kibontakozó „harmadik bejövetel” szempontjából is.

Igen lényegesek Haussig azon vizsgálati eredményei is, amelyeket az előbb már vázolt, 460 körüli onogur-szabir-avar vándorlás közelebbi körülményeinek bővebb kifejtése során közöl. A szabirok Dagesztánból a Kaukázuson keresztüli előnyomulásának irányából ugyanis magától értetődően következik, hogy az onoguroktól akkor északra, a Kubán vidékén lakó „szaragurok” és „urogok” (v. „urugok”) az „akacirok”-kal együtt fokozatosan mind északabbra szorultak.

Nyomatékosan rámutatunk ezzel kapcsolatban a fentebb megismert lomovátovói műveltség nyevolinói csoportjának megjelenésére a Káma-Bjelaja vidékén az 5–6. század fordulóján, alig két-három évtizeddel a szabir-onogur-szaragur-urog-akacir vándorlások után. Nyilvánvaló, hogy a nyevolinóiak feltűnése nem választható el ezektől a kaukázusi-steppei népmozgalmaktól, hanem csakis azokkal szoros összefüggésben szemlélhető. Azaz a nyevolinói etnikummal is – hasonlóan az előbb tárgyalt harinaihoz – minden valószínűség szerint a valódi, történelmi értelemben vett „ugorok”: a szaragurok, urogok, onogurok vagy a hunugurok északra vonult csoportjai jelentek meg a Káma vidékén.

Mindezen összefüggéseket azonban Bartha gondosan elhallgatja. Számára ezek a történelmi adatok elhanyagolhatók. Mit is kezdhette finn-ugor származásunk tana ezekkel a Kaukázusból és az Azóvi-tenger vidékéről északra vándorolt ugorokkal, mikor az „ugor” népnév alatt – Hunfalvyék e névvel elkövetett agyafúrt misztifikációja óta – kutatóink csak a vogulok, osztjákok elődeit értik, akik közé a magyarok őseit is besorolják. Erre az „ugor” kérdésre később még visszatérünk.

Kövessük azonban tovább Haussig fejtegetéseit. A szabirok Ammianus Marcellinus és egyéb források tanúsága szerint már a hun vándorlás előtt Dagesztánban laktak – írja. Ebből az adatból arra következtet, hogy a szabirok nem lehettek altájiak. – Rá kell mutatnunk itt arra is, hogy Altheim szerint sem biztosan törökök, de nem is irániak (Geschichte der Hunnen).

Ez a kérdés beható, részletes vizsgálatokat és elemzést kíván, mert több mint valószínű összefügg a magyar nyelv eredetének kérdéseivel. Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban arra is, hogy az arab szerzők a kazárok nyelvét – akik viszont Maszudi szerint tulajdonképpen szabirok voltak – egészen különálló nyelvként írják le, amely nem hasonlít sem a többi „török”, sem az iráni nyelvekre. E nyelvészeti kérdésekkel később részletesen foglalkozunk.

*A „sakauraka”, „asi”, „pasiani”, „tochar”
és „sabarol” népekről*

De Haussig még sokkal régebbi eseményekkel is foglalkozik értekezésében. Nevezetesen a Kr. u. 2–3. században virágzott kelet-iráni, Baktria-Indus vidéki Kusán Birodalom etnikai összetételét vizsgálja meg, mivel e birodalom különböző népcsoportjai kétségtelenül igen fontos szerepet játszottak a később ugyanezekben a területeken kialakult eflatita-hun birodalomban is, amelynek népeiből viszont – mint fentebb láthattuk – az európai avarok, a „var” és „chunni” törzsek származtak. E vizsgálatok eredményei több szempontból is nagyon fontosak számunkra, mert ismételten igen figyelemreméltó összefüggésekre mutatnak rá a magunk őstörténeti kérdéseivel.

Vegyük először Strabon közlését, amely Haussig vizsgálatainak is kiinduló pontja. Strabon szerint a Kr. e. 2. század második felében – a modern kutatás 130 körülre teszi ezeket az eseményeket – a „sakauraka” nép északról, az Aral-tó környékéről jöve elfoglalta Szogdiát és Baktriát. Strabon a népnév jelentését is megadja: „saka-uraka” = „szakák királyai”. Ezek kíséretében tűntek fel az „asi”, „pasiani” (v. „asiani”, ill. „paskin”), „tochar” és „sabarol” népek, akik kezdetben a szakauraktól északra telepedtek le, de később, Kr. e. 30 körül legyőzték az utóbbiakat, s elfoglalták országukat. Mindezeket a népeket a nyugatra törő ázsiai hunok, a kínai források „hiung-nu”-jai szorították ki előző lakhelyeikről és űzték maguk előtt nyugat-délnyugati irányban.

E közlésben a „szakaurak” = „szakák királyai”, azaz „szakák urai” vagy „szaka-urak” kifejezést – ha egyedülállóan fordulna elő – kétségtelenül minden joggal a véletlen játékaként intézhetnénk el. A meglepő azonban az, hogy nem izoláltan áll, hanem a többi négy, vele együtt említett népnév közül három igen közeli hangalaki párhuzamokat mutat, olyan később feltűnő népek neveivel, amelyek a rendelkezésünkre álló források, de az újabb dél-oroszországi régészeti kutatások eredményei szerint is igen szoros kapcsolatban álltak a honfoglalás előtti korok magyar őstörténetével.

Az „asi” név majdnem teljesen megegyezik az „úz” népnévvel, a „pasioni” vagy „paskin” a besenyők nevével (v. ö. a „pacinak” alakot is), s végül – de nem utolsósorban – a „sabarol” a magyarok régi „szabir” nevével. Ez utóbbi egyezésre maga Haussig is nyomatékosan rámutat. Felmerül azonban – mindezekkel szoros összefüggésben – a szkiták asszír ékiratokban fennmaradt neve; „as-guz-ai”, valamint a már említett, Kr.e. 230 körül az Aral-tó környékén adatolt „aspasiak” népnév is (l. 237. old.).

Mit gondoljunk ezekről a szembeszökő név-párhuzamokról? Mind-egyik véletlen lenne? Ezt semmiképpen sem fogadhatjuk el. Az öt említett népnév közül az egyikben a magyar „urak” közszó tökéletes hangalaki és jelentésbeli egyezését tapasztalhatjuk (még a többesszám képzése is azonos!), a második hangalakjában majdnem teljesen megegyezik a magyarok régi „szabir” nevével, míg további kettő a magyar őstörténettel szoros összefüggésben jelentkező úz és besenyő népnevekkel. – Megjegyzendő még, hogy a „sakauraka” népnév „szakák királyai” jelentése a kínai forrásokból adatolható, amelyekben ugyanezen nép neve „saiwang”, azaz ugyancsak „szakák királyai”. (Franke: Beiträge aus chinesischen Quellen...)

Ilyen körülmények között igen felületes eljárás lenne, ha az egész kérdés-komplexumot – a véletlenre hivatkozva – egyszerűen a sutba dobnánk.

De másrészt Haussig további közléseiből a fenti meggondolásoktól függetlenül is több támpontot kapunk abban az irányban, hogy itt nyilvánvalóan sokkal többről van szó mint pusztán véletlenségről. Haussig elmondja, hogy nagyjából ugyanabban az időben, a Kr.e. 1. század elején jelennek meg a Káspi-tó keleti és északi partvidékén, valamint a Kaukázustól északra az „as”-ok és az alánok, mindig szorosan egymás mellett említve. Az „as” nép kétségtelenül az előbbi „asi” nép egyik csoportja – írja. E két nép nyugatra költözése éppúgy a hunok nyugati terjeszkedésével függ össze, mint az előbb tárgyalt turkmenisztáni népek délre vonulása is – állapítja meg.

Íme, itt vannak az alánok és az ászok, akiknek mai neve „osset” (osszét), azaz „os” (as) + török többesszámképző: „t”. Különös módon ezzel a néppel is szoros kapcsolatban álltak a honfoglalás előtti magyarok: v.ö. osszét „jövevényszavaink”-kal, melyekről később még szeretnénk egyet-mást mondani.

Haussig e megállapítását teljes mértékben alátámasztják Tolstov ásatásainak eredményei a Szír-Darja torkolatvidékén, ahol Kesken-Kujuk-Kalá-ban, de több más telepen is – mint Tolstov írja – „legkésőbb Kr. sz. körül” megjelennek a nyugatra vándorló hunok (Tolstow: Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur).

De ezt bizonyítják az egykorú kínai források is, amelyek szerint a Kr.e. 1. évszázadban, Csitki hun király idejében maga a Pártus Birodalom

is adót fizetett a nyugati hunoknak. Ugyanebből az időből a kínai évkönyvek többször is arról panaszkodnak, hogy a nyugat-ázsiai országokban a hun követségeket sokkal előzékenyebben fogadják, mint a kínaiakat (de Groot: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens).

Ezekből az adatokból egyértelműen kiviláglik, hogy a Kr. e. 1. évszázadtól kezdődően a hunok mind nyugatabbra helyezték át hatalmi súlypontjukat. Nem beszélhetünk tehát esetükben holmi fergeteges „nomád” vándorlásról, hanem sokkal inkább fokozatos, szívós, tudatos térhódításról.

A kusánokról

Magára a Kusán Birodalomra térve Haussig kimutatja, hogy ezen állam a steppei lovas birodalmak mintájára – nevét vezető törzsektől kapta. E vezértörzs neve a kínaiaknál „kü-si”-nek vagy „kui-shang”-nak hangzott, a törzs maga pedig a „var” vagy „hua” néphez tartozott. A Kusán Birodalom népességét rajtuk kívül a fentebb említett négy nép: az asi, pasiani, tochar és sabarol népek alkották. A lakosság Haussig vizsgálatai szerint altáji és iráni etnikumok keverékéből tevődött össze.

Ezután pedig részletesen tárgyalja a Kusán Birodalom és a honfoglalás előtti magyarság – véleménye szerint vitathatatlan – összefüggéseit. Kiemeli, hogy a magyaroknak igen sok közük volt a kusánokhoz, de az eftalitákhoz is. Erre vall két méltóságnevük, a „kusán” és a „gyula” egyezése is. A „gyula” cím többször előfordul kusán feliratokban, „jáula” alakban, majd később eftalita pénzekben is. Ezenkívül közös vonás a hét törzs szövetsége is, amit a „jüe-csi” népnél, akiktől a kusánok származtak, Nyugat-Turkmenisztánban éppúgy megtalálunk, mint később a magyaroknál. A magyarok régi „sabartoi asphaloi” neve pedig a Kusán Birodalmat alkotó népek egyikének nevével, a „sabarol” törzsével azonos.

Végül Haussig összefoglalja kutatásainak eredményeit, amelyek szerint Kr. e. 127 és Kr. u. 558 között öt nagyobb méretű vándorlás állapítható meg a nyugat-eurázsiai steppén:

1. Kr. e. 127 körül a „nagy jüe-csi” nép vándorlása Nyugat-Turkmenisztánba, Szogdiába és Baktriába, az „arsi”, „wu-sun”(„kun”), „kü-si”(„kusán”), „hua”(„var”), „sabar”, „asi”, „alan”, „paskin”(„pasi-an”) és „tochar” népek vagy törzsek részvételével.
2. A Kr. e. 1. század elején „as” és „alán” vándorlás a Jajk (Urál), Volga, Kubán térségébe.
3. Kr. u. 310 és 453 között a nagy hun vándorlás Nyugat-Turkmenisztánba, Baktriába (eftaliták) és Európába (Attila hunjai).
4. Kr. u. 440 és 470 között az első ún. „álavar” vándorlás Nyugat-Turkmenisztánból a Kaukázus déli régiójába, Dagesztán környékére.

5. Kr. u. 558 és 568 között, a köktürkök nyomására, a második „ál-avar” vándorlás Északnyugat-Iránból (Dagesztán környékéről) a Kaukázuson keresztül először a Kubán vidékére, majd Dél-Oroszországon át Pannóniába.

Az utolsó kivételével mindezen népmozgalmakat az ázsiai hunok terjeszkedése, illetve fokozatos nyugati irányú előretörései váltották ki.

Nem hihető ezek után, hogy teljesen szükségtelen és felesleges lenne számunkra, ha ezeket a kérdéseket és a velük kapcsolatban önkéntelenül felmerülő számos magyar vonatkozású összefüggést alaposan megvizsgálánk.

Kizárólagos finnugor származásunk tézisére épített történetkutatásunk azonban ezekkel a déli adatokkal mit sem tud kezdeni, mert homlokegyenest ellenkezik a magyarok északi, vogul-osztják eredetének dogmájával. Így inkább figyelembe sem vesszük az ilyesmit. Magunk is megállapíthattuk, hogy Haussig 1953-ban megjelent értekezését Magyarországon azóta is következetesen elhallgatják. Szükségesnek tartjuk ezért az érem másik oldalát, Haussig megállapításain túlmenően, bővebben is megmutatni. Áttekintésünket magyar kutatókkal kezdjük.

Eftalita-hunok, avarok, magyarok

A magyaroknak az eftalitákkal való kapcsolatba hozását Pray Györgyig visszakövethetjük, aki már több mint 200 évvel ezelőtt a „sabartoi asphaloi” kifejezést a szabirok és az eftaliták összetett, elgörögösített nevéként értelmezte. Itt most nem arról van szó, hogy az értelmezés maga helyes volt-e vagy sem, hanem arról, hogy Pray következtetése a hun-avar-magyar folytonosságból kiindulva – amit krónikáink is tanítottak, de számos egykorú antik forrásból is nyilvánvalóan kiviláglott – teljesen ésszerű és megalapozott volt, hiszen Kiss Bálint művéből láthattuk, hogy az avarok eftalita eredete, valamint az eftaliták hun volta már a 18. század óta egykorú forrásokkal bizonyítható, közismert történelmi tényeknek számítottak. Így tudták ezt a történészek mindaddig, amíg a szanszkrit nyelvhasználatoktól, az indogermán nyelvcsalád felfedezésétől valóssággal megrészegetett európai történetkutatás a 19. század harmincas-negyvenes éveitől kezdve, Klapproth nyomán el nem „árjásította” az egész eurázsiai steppét: a nyelvészet különféle feltevéseiből kiindulva mindenütt az indogermán őshazát keresve (O. Schrader: Sprachvergleichung und Urgeschichte).

Ez időkben nevezték ki – többek között – az eftalitákat irániaknak, az avarokat pedig zsuan-zsuanoknak, több mint száz évre kiható érvénnyel, reménytelenül összezavarva ezzel az azelőtt már világosan kirajzolódó történelmi képet. Az ősendogermánok, illetve későbbi időkre vonatkoztat-

va az ősindoirániak vagy ősárják vélt közép-ázsiai lakhelyei területén ugyanis e történelemszemlélet szerint egyszerűen nem lehettek másfajta népek, akármit beszéltek is az egykorú kútfők. Ezeket legfeljebb „forráskritiká”-nak vetették alá, a már ismertetett módon (1. pl. Zeuss, Müllenhoff, Tomaschek Herodotos-kritikáját a következő kötet 2. fejezetében).

Nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy az efféle „forráskritikák” keretében vált általánossá az a módszer is, hogy számos olyan kútfőadatot, amely nem illett bele a pánindogermán szemléletbe, „toposz”-nak nyilvánítottak. Vonatkozik pedig ez elsősorban az egykorú értesítések szkita-hun, hun-avar, avar-magyar és pártus-hun azonosításaira, amelyek szöges ellentétben álltak a steppét előzőnlő indoiráni képzetekkel. Ez a „toposz”-kérdés másik oldala, amit az újabb ismeretek fényénél szintén nem szabad elhanyagolnunk. Itt is szükséges az alapos revízió, annak tárgyilagos, előítéletek nélküli eldöntése, mit tarthatunk továbbra is toposznak és mit nem. A 19. századi és 20. század eleji indogermán szemléletű forráskritikák ugyanis legnagyobbbrészt mindennek nevezhetők, csak tárgyilagossnak nem. Ezt bizonyítják azok az újabb felismerések is, amelyek már sok esetben igazolták az 1848 előtti magyar történelemkutatók „fantasztikus” nézeteit, akik e később félredobott forrásokkal dolgoztak.

Így például *R. Rolle*, „Die Welt der Skythen” című könyvében leszögezi, hogy az újabb régészeti leletek már igen sokszor vezettek a korábban (19. század!) szavahihetetlennek tartott különböző antik források, többek között Herodotos rehabilitálásához (id. m. 139. old.).

Az indoniráni lovasnépek 19. századi steppei „honfoglalásával” párhuzamosan – logikus módon – megkezdődött a hadjárat a középkori magyar krónikák ellen is, mert ezek szkita-hun-magyar azonosításai éppúgy ellenkeztek az indoirániak steppei dominanciájának tézisével, mint a többi antik forrás – sorra toposzá nyilvánított – hasonló közlései is. A 19. századi indogermán történetírás szemszögéből nézve ebben semmi különöset sem találhatunk, hiszen egy szentül hitt tételből kiindulva – amelyet a nyelvhasználati vizsgálatok akkori eredményei hathatósan alátámasztani látszottak – a magyar krónikákat nem is tarthatták másnak mint meséknek. Elvégre, ha még magának Herodotosnak is takarodnia kellett az útból, nem várhatjuk el, hogy a mi krónikánkat megkímélték volna.

Nem egészen ilyen egyszerű azonban a kérdés magyar vetülete. Nálunk – mint láttuk – 1848 előtt már igen tekintélyes adathalmazt gyűjtött össze, Pray és Katona óta, történészeink két nemzedéke. Ezek az adatok mind arra vallottak, hogy őstörténetünket a délorosz steppén, a Kaukázus környékén, Transzkaukáziában, Délnyugat- és Közép-Ázsiában kell tovább kutatnunk, azokon a területeken, ahol a szkíták, majd a pártusok, hunok, és az avarok története lezajlott. Ezért indult Kőrösi Csoma Sándor is Perzsia és Turkmenisztán felé a magyar őshaza felkutatására.

Hunfalvy Pál és iskolája mindezeket a nem lebecsülendő korábbi eredményeket sutba dobta és fenntartások nélkül csatlakozott az indogermán történetírás szemléletéhez. Pedig nekik, magyar tudósoknak tekintélyes helyzeti előnyük volt külföldi kollégáikkal szemben, mert magyar elődeik kutató munkájára támaszkodva sokkal inkább észrevehették volna, hogy az indogermán történelemtudomány többrendbelileg is kiáltó ellentétben állt az egykorú írott forrásokkal. Itt elsősorban nem is a magyar krónikákra gondolunk, hanem arra a számtalan görög, latin, perzsa, szír, arab és kínai kútfőre, amelyek tekintélyes részét az 1848 előtti magyar kutatók már összegyűjtötték, s több-kevesebb sikerrel – de mindenesetre a tudomány akkori színvonalának megfelelően – fel is használták történelmi műveikben.

Ettől eltekintve azonban a legfeltűnőbb az, hogy Hunfalvyék magán az indogermanisztikán belül is annak legszélsőségesebb, nyíltan magyar-ellenes, Schlözer-féle német-osztrák irányzatát tekintették mérvadónak, s a józanabb, tárgyilagosabb nyugat-európai kutatókat – mert ilyenek is voltak, pl. A. Thierry – figyelembe sem vették.

Nem kívánunk ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozni, de okvetlenül szükségesnek tartottuk magának a ténynek rögzítését.

A Hunfalvy-iskola egyre rohamosabban tért hódított, nem utolsó sorban hála annak a lélektanilag mindig igen hatásos érvelésnek, hogy lám, mi a tudomány mai álláspontját képviseljük, nézeteink úgyszólván egész Európa tudósainak véleményével megegyeznek. Aki pedig mást állít, az menthetetlenül elmaradt a módszeres tudományosság követelményeitől, tehát tudománytalan, dilettáns elképzeléseket követ. Igen ritkák az olyan független szellemek, akik ilyen körülmények között is kitartanak saját meggyőződésük mellett, ha ezáltal elkerülhetetlenül a tudománytalanság ódiumát zúdítják magukra.

A Hunfalvy-iskola ellenzéke a századforduló táján

Magyarországon azonban az elmúlt száz év alatt számos ilyen független szellem akadt. Nem lesz érdektelen, ha közülük néhányat megismerkedünk. Annál inkább, mert az uralkodó katedrai történet- és nyelvtudomány következetesen ignorálja mindazon kutatóink munkásságát, akik nem a magyarok kizárólagosan finnugor eredetének téziséét vallották.

Fiók Károly élesen szembefordult Hunfalvyval, s alapos ellenérvekkel pontról pontra cáfolta Hunfalvy argumentációját, amellyel ez utóbbi krónikáink hitelét támadta (*Őstörténet és kritika*). Többek között megállapította, hogy „Eviláth földje” sehol sem található meg a Bibliában. Hogy bibliai kifejezés lenne, azt Hunfalvy egyszerűen kitalálta, hogy ezzel is bizonygathassa: lám, Kézai a Bibliából kompilálta össze a magyarok őstörténetét.

Magunk is utánanéztünk ennek, és saját tapasztalatból is kijelenthetjük, bizony a Bibliában valóban nem található semmiféle „Eviláth földje”. Az egyetlen „Eviláth”-tal összezsengő név „Havila”, de ez sem konkrét evilági terület, hanem egyrészt az Éden-kert táján elterülő mitológus vidék (Genesis 2.11.), másrészt pedig Kus egyik fiának (Genesis 10.7. és Krónikák 1. 1.9.), valamint Szem egyik ükunokájának (Gen. 10.29. és Krónikák 1. 1.23.) neve.

Hunfalvy tehát nyilvánvalóan ezt az Éden-kert környéki mitológiai „Havilá”-t azonosította – teljesen önkényesen – Kézai „Eviláth”-jával.

Fiók egyébként – igen helyesen – rámutat arra, hogy „Eviláth” Kézainál az eftaliták nevét őrzi. Kézai állítólagos „bibliai” forrásainak kérdésére még visszatérünk.

Igen figyelemreméltó, hogy Fiók az ún. „ugor-magyar” nyelveket külön kategóriaként értelmezi, mintegy az altáji, a finn és az árja nyelvek között álló ősnyelvi csoportnak tartja őket. Véleménye szerint erre vallanak a magyar nyelv ún. árja és török jövevényszavai, amelyek jó része nem tekinthető közönséges jövevényszónak, illetve a kölcsönzés iránya nem állapítható meg egyértelműen. Török jövevényszavaink több mint valószínű fordított kölcsönzés eredményei: a törökök Kr. u. 6. századi terjeszkedésük során vették át ezeket az „ugor” nyelvekből, amikor több ugor-magyar népet meghódítottak.

Fiók gondolatmenete körülbelül az, hogy a manapság „nyugati-török”-nek, „bolgár-török”-nek vagy „csuvas-jellegű”-nek nevezett kihalt nyelvek alkották volna az „ugor-magyar” nyelvcsoporthoz, amelybe a Kr. e. 1. évezred szkita népeinek nyelveit is belesorolja. Ezen „ugor” nyelvek (figyeljük meg az éles különbséget Fiók „ugor” népei és az „ugor” elnevezés mai etnikai tartalma között!) központi helyzetük következtében keletre a törökökhöz, északra a finn népekhez és délre, délkeletre az árijákhoz könnyen közvetíthették nyelvi hatásukat. Ezt azzal támasztja alá, hogy minél régebbi ind forrásokat veszünk elő, annál több bennük az „ugor” egyezés, annál erősebb az „ugor” nyelvhatás. Ezeket az óindre gyakorolt „ugor” nyelvi hatásokat időbelileg a Kr. e. 2. évezredre, legkésőbb Kr. e. 1500–1000 körülre határozza meg.

Ma már más szemmel nézzük Fiók érvelését mint kortársai. Azóta tudjuk, hogy az indogermán nyelvek kialakulása minden valószínűség szerint valóban a Kr. e. 3/2 évezred fordulója után kezdődött, tehát szinte pontosan abban az időszakban, amikorra Fiók az óind nyelvekre gyakorolt masszív „ugor” nyelvhatásokat kikövetkeztette. Sőt, azt is megállapította az indogermanisztika, hogy az indogermán nyelvek kialakulására a ma „finnugor”-nak nevezett nyelvek igen nagy mértékben hatottak.

Elégedjünk meg egyelőre ezen újabb felismerések rögzítésével, amelyek egyértelműen megmutatják, milyen világosan felismerte Fiók már a századfordulón, a nyelvcsaládok fejlődésének valóságos összefüggéseit.

Thúry József „A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai” című cikkében súlyos módszertani hibákat vet a Hunfalvy-iskola szemére. Megállapítja, hogy úgyszólván sohasem vizsgálják át egészen az egyes forrásokat, melyekből érveiket merítik. Történelmi kritikájuk ésszerűtlen, mert a források hallgatását egyszerűen bizonyítéknak veszik (*argumentatio ex silentio*), ha az a történelmi elképzeléseikbe beleillik, ugyanakkor azonban, azokat az egykorú kútfőket, amelyek szemléletükkel ellenkeznek, nem veszik figyelembe. Hunfalvy például kategorikusan kijelenti, hogy Bölcs Leó és Bíborbanszületett Konstantin azért írták a magyarokat törköknek, mert nem ismerték valóságos származásukat. A 13. századi Rubruk és a 16. századi Herberstein viszont, akik „hallottak” arról, hogy a magyarok egykor Baskíriából vagy „Jugriá”-ból vándoroltak ki, elsőrangú bizonyítékok Hunfalvy számára. Ez egyedülálló okoskodás – jegyzi meg Thúry. Módszertelenségüket még megtetőzik azzal is, hogy a forrásokat teljesen önkényesen értelmezik, illetve szükség esetén egyenesen félremagyarázzák. Végül, de nem utolsósorban, az „ugor” („ugur”) vagy „ogur” („ogor”) népnevet jogtalanul és minden alap nélkül összekeverik a „Jögra”, „Jogra” vagy „Jugra” névvel. Az „ugor” népnév és változatai a Kr. u. 5., 6. és 7. századi egykorú forrásokban kivétel nélkül mindig egyértelműen törökös népeket jelölnek, mégpedig az Azóvi-tenger és a Kaszpi-tenger közötti térségben. A „Jugra” név viszont legelőször a 12. század elején, a Nesztor-krónikában tűnik fel, s nemcsak hogy mindig északi területekre vonatkozik, hanem már első előfordulásánál mindjárt élesen el is különül a Nesztornál ugyancsak megtalálható „ugri” népnévtől, amelyhez semmi köze sincs: az „ugri” név a Nesztor-krónikában is egy a Kaukázus előterében a 7. század elején feltűnő népe („fehér-ugri”), majd pedig a 9. század végén a magyarokat („fekete-ugri”) jelöli.

Néhány szó az „ugor” népnév színelváltozásáról

Bizony, ennek az „ugor” névnek külön története van. Minden jel arra vall, hogy a vogulok, osztjákok azért kapták az „ugor” nevet, amely az egykorú forrásokban valóban minden kétséget kizáróan mindig dél-oroszországi hun-bolgár, onogur-bolgár vagy bolgár-török népek megnevezésére szolgált, hogy így könnyebben be lehessen csempészni a köztudatba kizárólagos finnugor eredetük tézisé. Hangsúlyozzuk, ez nem egyszerű gyanú, hanem Hunfalvy és iskolája tudományos publikációiban pontról pontra nyomon követhető megállapítás.

Hunfalvyék lépésről lépésre lopták bele az „ugor” nevet a finn nyelvcsaládba. Eleinte úgy érveltek, hogy ezek az „ugorok” – akik alatt akkor még elsősorban a törökös kapcsolatú onogur-hunugur, ogur-ugor magyarokat értették (v.ö. a magyarok „Ungar”, „hungar” és „ugri” neveivel!) –

mintegy nyelvi összekötő kapcsot képeznek a finn vagy uráli és a török vagy altáji nyelvek között, az urál-altáji nyelvcsalád nagyobb keretein belül. Ebben az időben még kifejezetten az „ugorok” közé számították Jordanes „hun-ugur”-jait és Theophylaktos európai „álavar”-jait is, akiknek igazi neve Theophylaktos szerint – „ogor” vagy „ugor” volt. (Hunfalvy Magyarország ethnographiája, 41. par.) Ez az álláspont természetesen azok számára is teljes mértékben elfogadható volt, akik nem kizárólag az uráli népek között keresték a magyarság eredetét, valamint nyelvünk rokonságát, mert mint előbb Fiók Károlynál is láthattuk, a magyar nyelv szoros finn vagy uráli kapcsolatait a komoly kutatók közül senki sem tagadta, hanem éppen ebben az „ugor-magyar” nyelvcsoporthoz látták az altáji-török és az uráli-finn nyelvek közötti összekötő láncszemet.

A következő fokozatban az „ugor” nyelvek mindinkább az uráli-finn nyelvcsalád felé tolódtak el, főleg „legközelebbi nyelvrokonaink”, a vogulok és osztjákok nyelvei alapján. Ugyanakkor a valódi „ugor”, azaz a hunugor, onogur, ogur népek lassanként kimaradoztak az „ugor nyelvek” fogalmából és e kifejezéssel már csak a vogult, osztjákot és a magyart kezdték jelölni.

Végül – miután ez utóbbi nyelvekre az „ugor” megnevezés már általánossá és megszokottá vált – megkezdődött az altáji nyelvek fokozatos „eltávolodása” az uráli nyelvektől, míg nem eljutottunk a finnugrisztika mai álláspontjáig: az uráli és az altáji nyelvek rokonsága ugyan állítólag „nem bizonyítható”, de az uráli nyelvek egyik ágát máig is minden kétséget kizáróan hunugur-onogur-bolgár-török népeket jelölő „ugor” néven nevezik.

Az „ugor” név valóságos történelmi jelentésére vonatkozólag utalunk Munkácsi Bernát „Az 'ugor' népnevezet eredete” című értekezésére, ahol az összes eltérő forrásadatot összegyűjtötte. Ő is arra a következtetésre jutott, hogy az „ugor” vagy „ogur” népnév és változatai az egykorú forrásokban minden esetben altáji, törökös népeket jelölnek.

Az „ugor” kérdésnek azonban van egy másik oldala is.

Thúry cikkének ismertetésekor már érintettük ezt a témát, amely egyúttal kitűnő példája a kizárólagos finnugor szemlélet jellegzetes bizonyítási módszereinek is.

A Nesztor-krónikában, majd más orosz évkönyvekben többször előfordul a „Jógra”, „Jugra”, „Jugria” kifejezés, egy a magas északon, valahol a Fehér-tenger és az Ob alsó folyása közötti térségben fekvő terület elnevezéseként. Majd a 16. század első felében Herberstein báró, I. Ferdinánd moszkvai követe, „hallotta” Moszkvában, hogy a magyarok „Jugriá”-ból vándoroltak Pannóniába. Ezt az adatot használta fel annak idején Schlözer a magyarok északi, finn-vogul származásának kimondására. Azt állította, hogy a „Jugra” név azonos a magyarok külföldön elterjedt „hungar”, „Ungar”, „ungri”, „vengre” nevével. Később követői, Ze-

uss, Büdinger, Rössler és Dümmler is szorgalmasan érveltek ezzel az egyeztetéssel. Tőlük került át Hunfalvy kelléktárába és idővel egyik legkedvesebb vesszőparipájává vált. Nem is csodálkozhatunk ezen, mert amennyiben bizonyítható lett volna, ez lenne az egyetlen, legalább a középkorig visszavezethető forrásadat a magyarok északi származására. Amint azonban már Thúry egyértelműen kimutatta, a két kifejezésnek semmi köze sincs egymáshoz (1. fent). Ez azonban nem gátolta meg a finnugor szemléletű magyar történelem- és nyelvkutatást abban, hogy Zsirain keresztül egészen napjainkig (Hajdú Péter) újra elő ne ráncigálja ezt a Schlözer-féle ötletet.

Felettébb tanulságos ezt a görcsös igyekezetet és energiapazarlást, amelyet a teljesen valószínűtlen „ugor”–„Jugra” egyeztetésre fordítottak – és fordítanak –, az olyasféle könnyed kézlegyintésekkel összehasonlítani, amelyekkel történettudományunk például a Thúry által összegyűjtött harminchét 6. és 13. század közötti forrást félresöpri, melyek mind hunoknak nevezik az avarokat (A székelyek eredete). Annak ellenére, hogy az újabb külföldi kutatások idestova már 30 éve megállapították, hogy az avarok az eftalita-hun birodalomból származtak, tehát nagyon is sok közülük volt a hunokhoz – nem is beszélve egyik törzsük „chunni”, azaz „hun” nevéről.

Végezetül ismét hangsúlyozzuk: a vogulok, osztjákok „ugor” elnevezése teljesen önkényes, félrevezető, sőt egyenesen hamisnak mondható terminológia.

Nagy Géza sem fogadta el a szkiták, szármataik és egyéb steppei népek irániságának tézisé, de sok egyebet sem a korabeli indogermanisztika, illetve a Hunfalvy-iskola feltevéseiből. Több dolgozatában például László Gyula „kettős honfoglalás” tételének pontos előképét találjuk, természetesen László Gyula régészeti alátámasztásai nélkül, amelyekről Nagy annak idején még nem tudhatott (A magyarság őskora; A honfoglalók). Maga László Gyula is elismeréssel adózik Nagy éleslátásának: ismételtelen kiemeli, hogy Nagy Géza vetette fel először ezt a gondolatot.

Egyértelműen állást foglal Nagy a hunok, avarok és a magyarok szoros történelmi és etnikai kapcsolatai mellett is. „Honfoglaló őseink” című cikkében rámutat arra, hogy a Stephanus Byzantinus által a 4. század végén feljegyzett hun szó, „vatni”, amely „pusztaság”-ot jelent, megegyezik a magyar vadon szóval. Ugyanígy Jordanes „Hunnivar” szava nem a Dnyeper hun neve, mint többen állítják, hanem a szövegből világosan kivehetően a hunok egyik erősített helyét jelenti, tehát azonosítható a magyar „vár” szóval.

Igen fontos Nagy Géza Jordanes-elemzése is, a hunok utódainak Attila utáni neveiről. Jordanes szerint a hunok két részre szakadtak: a „kutziagir” vagy „ultziagir” és a „szabir” népre. A szabirot azután töb-

bé nem említi, hanem helyettük a „hunugur” népről kezd beszélni. Ebből nyilvánvaló, hogy a „szabir” és a „hunugur” ugyanezt a népet jelölő szinoním nevek, éppúgy, mint az előbbi „kutziagir” és „ultziagir” megnevezések is azok – állapítja meg Nagy. Jordanes szerint ezek a „hunugurok” szállították az északi vidék becses prémjeit a bizánciaknak. (V.ö. a 264. oldalon mondottakkal).

Ehhez a „hunugur” népnévhez magunknak is lenne megjegyezni valónk. A „hunugur” név ugyanis a későbbi forrásokban főleg „onogur” vagy „unugur” alakban jelentkezik. „Nyelvtudományunk megállapítása szerint viszont külföldön használatos „hungar”, „Ungar” nevünk az „onogur” népnévből származik, s – ezt mindig hangsúlyozottan hozzáteszik –, „az égvilágon semmi köze sincs a hunok nevéhez”.

Nos, tekintve az „onogur”, „unugur” és „hunugur” nevek ugyanazon Pontusz–Kaukázus-vidéki népcsoportra alkalmazott váltakozó előfordulásait az egykorú forrásokban, valamint azt a körülményt, hogy Jordanesen kívül a bizánci írók is mind az onogurokat, mind a szabirokat ismételten kifejezetten hunoknak nevezik (pl. így: „onogur-hunok” vagy „szabir-hunok”), másrészt pedig a hunokat gyakran „unni” vagy „ounnoi” névvel illetik (azaz „h” nélkül!), bizony édeskevés tárgyi alapot látunk erre a kategorikus megkülönböztetésre. Annál kevésbé, mert Bíborbanszületett Konstantin ráadásul a magyarokat egyenesen szabiroknak nevezi.

Ennek a hajszálhasogatáson is túlmenő leheletfinomságú akribiának azonban annál otrombább célja van: a magyarok őstörténetét mindenáron el kell választani a hunok, szabirok történelmétől, mert – ugyebár – kizárólagos finnugor eredetünk ilyen kapcsolatokkal nem egyeztethető össze.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy Nagy Géza ugyanebben a dolgozatában nyomatékosan figyelmezteti a magyar történetkutatókat a finnugor származtatás szemléletének egyoldalúságára is. Nem szabad felednünk – írja –, hogy „nyelvrokonaink nagyobb része nem tekinthető egyúttal vérrokonunknak is, hanem olyan részint árja (szláv és iráni), részint sarkvidéki eredetű törzsekből alakultak, amelyek a közjük nyomult ugarság nyelvét átvették.” (V.ö. Fiók Károly véleményével; l. 276. old.)

Rohonyi Gyula „A honfoglalás története” című könyvében részletesen foglalkozik krónikáink hitelességének kérdésével, munkájának célkitűzéséből következően főleg Anonymusszal. Higgadt, józan hangon, alapos érveléssel utasítja vissza Hunfalvy krónikáinkról vallott nézeteit. Előljáróban megemlíti Anonymus külföldi támadóit, akik ellen szerintem már eleve gyanúperrel kell élnünk, mert „többnyire olyan szenvedélyesen írnak ellene, hogy előadásuk a faji gyűlöletet, első pillanatra, elárulja”. Rössler pl. így ír a magyar krónikákról: „tűzbe kell őket vetni”. Majd megállapítja, hogy Hunfalvy teljes mértékben csatlakozott Rössler véle-

ményéhez, s krónikáinkat mint meséket elveti. Nevezetesen Anonymust általában két okból nem tartja megbízható kútfőnek:

1. mert sokról nem tud, amiről a bizánci írók tudnak;

2. mert olyanokról is ír, amikről az egykorú (bizánci és frank) krónikások nem tudnak.

Érdemes elolvasni Rohonyi megfontolt, jól megalapozott ellenvetését, amelyekkel könyve 108–109. oldalán semmivé teszi Hunfalvy érvelését. Végkövetkeztetésként leszögezi, hogy Anonymus éppoly hiteles vagy sem, mint a többi korabeli külföldi krónikás. Egy mértékkel kell mérni mindegyiküket, nem pedig Anonymust a modern történész szemével nézve bírálni, a többi hasonszórúról viszont hallgatni.

Úgy véljük, Rohonyi világos, tárgyilagos mondataihoz nincs különösebb hozzáfűzni való, ha csak annyi nem, hogy bizonynal nem vált volna kárára még Györffy Györgynek sem, ha például Aventinus krónikájához is az „egyenlő mérték” elve alapján nyúlt volna hozzá.

Fischer Károly Antal sem fogadta el a szkiták, szarmaták, dahák, szakák iránti származtatását. „Erklärung der skythisch-sarmatischen Namen und Wörter aus der ungarischen Sprache” című könyvében, Nagy Gézához hasonlóan, alapos érvekkel cáfolja Zeuss, Müllenhoff, Tomaschek iránti téziseit. Kifejti, hogy az antik írók adatait a szkitáknak, szarmatáknak, szakáknak a hunokkal, majd a törökökkel való azonosításáról nem lehet egyszerűen toposzként elintézni, mert számos forrás világosan megmondja azt is, hogy utóbbiak a szkiták rokonai voltak. Ugyanígy az egykorú kútfők hun-avar és avar-magyar azonosításai sem mesék, mert e népeknek történelmi ismereteink tanúsága szerint igen sok közülük volt egymáshoz.

A finnugor elméletről megállapítja, hogy csakis nyelvi rokonságról beszélhetünk, fajiról azonban nem. A nyelvhasználat igen nagy segítséget nyújthat a történésznek, de csak akkor, ha módszeresen, a történelmi adatokból, forrásokból indul ki, s ezeket sohasem hagyja figyelmen kívül nyelvtörténeti következtetéseinél. Pontosan ez a módszeresség hiányzik azonban a finnugor szemléletű magyar nyelvészetből és történelemtudományból. Ez odáig vezetett, hogy nyelvészeink szerint a magyaroknak nem is olyan sok idővel a honfoglalás előtt úgyszólván nem volt nyelvük, mert szinte minden szavukat azóta kölcsönözték különféle idegen népektől. Különös jelenség nálunk az is – írja –, hogy tudósaink kézzel-lábbal kapálóznak az ellen a többszörösen kimutatható történelmi adat ellen, hogy legalábbis részben – a hunoktól, illetve ezeken keresztül a szkitáktól származunk. Még különösebb azonban az az igyekezetük, hogy minden magyar sajátosságáról – legyen az akár művészeti teljesítmény, ipari tárgy, szellemi fogalom vagy magasabb műveltségre mutató szó – bebizonyítsák: mindazokat más népektől, nyelvekből kölcsönözték.

Nagyon jól tudjuk, hogy Fischert dilettánsnak vagy fantasztának szokás nevezni. Már korábban is annak tartották Hunfalvyék köreiben. Volt – többek között – egy „bolondériája”, amelyen különösen jókat lehetett derülni: a forrásokban található „fekete-” és „fehér-magyar” nevek jelentését a ruházat – nevezetesen a szűr – színével magyarázta. Kiderítette, hogy míg Magyarország középső területein a fehér színű szűr messzemenően egyeduralkodó, addig Erdélyben, valamint a Dunántúl nyugati sávján, Göcsejben és az Őrségben, csaknem kizárólag fekete szűr viselnek. Ezek lettek volna szerinte a „fekete-magyarok”, azaz a csatlakozott, avar-székel eredetű határőrség. Ennek alátámasztására rámutat arra is, hogy a magyar nyelv két fő nyelvjárásának területei is pontosan megegyeznek a fekete és a fehér szűrök elterjedési zónáival.

Tovább menve ezen a nyomon azt állította, hogy a két főszínen belül a szűrszegélyek és a díszítések színei a hét törzset jelzik: fekete, cinóber-vörös, skarlátvörös, acélzöld, vízzöld, sötétkék és égszínkék. Ez annyira pontosan követhető – írja –, hogy például tudjuk, a székelyeknek csak hat törzse, illetve nemzetsége volt és lám: a szegélyek színei közül Erdélyben hiányzik az acélzöld.

Miután gondolatmenetében és vizsgálataiban eddig eljutott, megkérte az illetékes minisztériumot, hogy a legközelebb esedékes hivatalos körirathoz mellékletként egy kérdőívet csatolhasson, amelyben az ország összes magyar lakosságú községét meg akarta kérdezni a szűrök és egyéb népviseleti ruhadarabok díszítéséről, mintáik pontos színösszetételéről. A minisztérium erre véleményt kért a M. Tud. Akadémiától. Az Akadémia válasza teljesen tudománytalannak, sőt nevetségesnek nevezte ezt a kísérletet, mire a minisztérium természetesen elutasította Fischer kérelmét.

Álljunk meg itt egy pillanatra. Nincs most lehetőségünk arra, hogy részletekbe menően megvizsgáljuk és eldöntsük, vajon nevetséges volt-e Fischer elmélete, vagy sem. De egyelőre nem is erről van szó, hanem arról, hogy valóban olyan nevetséges és tudománytalan dolog lett volna, ha gyakorlatilag ingyen és minden fáradság nélkül teljes összképet szerzünk a magyar népviseletekről, azok motívumairól, színösszeállításukról? Még csak kutatói munkaidőt sem kellett volna rá áldozni, mert a „fantasztá” Fischer a megszállottak energiájával vetette volna rá magát a beérkezett anyag feldolgozására.

Később, a 20. században, ugyanezeket a népviseleti gyűjtéseket néprajzosaink összehasonlíthatatlanul nagyobb fáradsággal és költségekkel végezték el, nem is beszélve arról, hogy az anyag közel sem teljes, mert időközben a városiasodás és a polgári divat térhódítása következtében számos helyen már örökre elvesztek a népviseleti tárgyak, adatok, sőt

még emlékük is. Ezen pedig mi sajnos nem tudunk derülni. Ellenkezőleg, meg kell mondanunk, hogy a gyerekkorában még németül beszélő „fantasztá” Fischerben bizonynál több szeretet és megbecsülés lakozott választott hazája népe iránt, mint akkori tudományos életünk „illetékes” képviselőiben együttvéve. A kérdésnek azonban van még egy másik, igen meglepő vetülete is. A „fantasztá” ugyanis tovább gombolyította képzeletének végeláthatatlan fonalát és kisütötte, hogy az Erdélyből hiányzó acélzöld, valamint a Magyarország központi vidékein csak szórványosan előforduló világoszöld szűrszegélyszín megtalálható külföldön, mégpedig például Dalmáciában, Ragusa vecchia (ma Dubrovnik) környékén, pontosan azon a vidéken, ahová Baján avar kagán a források szerint 10 000 kutrigur harcost telepített le, akik Bíborbanszületett Kostantin tanúsága szerint ott is maradtak. Ezen a tájon – írja Fischer – a magyaros díszítésmódok, a szűk magyar nadrág, különféle magyar szokások, mint pl. a halotti tor, a halottörzés, még ma is megtalálhatók, sok magyarosan hangzó helységnév kíséretében.

Igen figyelemre méltónak tartja Fischer továbbá azt is, hogy Bajorországban, valamint a felső- és alsó-ausztriai népviseletben is nagyon gyakori a zöld ruhaszegélyszín, sötétszürke vagy fekete alapon. Ezek a vidékek is az avar birodalom részei voltak egykor, tehát itt is számolhatunk a szétszóródott avarok maradványaival – írja. Sőt, „Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale” című könyvében egyenesen azt állítja, hogy a bajoroknál és az osztrákoknál erős avar keveredés mutatható ki.

Ez utóbbi „délibábok” vélhetőleg nem csupán egyszerű derűtséget, de egyenesen harsány hahotát váltottak ki annak idején az „illetékes” tudományos körökben.

Mi nem hahotázunk, de még csak nem is vitatkozunk. Mint említettük, nem áll módunkban Fischer szűrszín-elméletének kérdésébe részletesen belemerülni. Ezért csak röviden utalunk László Gyula újabb vizsgálataira az avarok, majd az onogur-bolgárok – a „griffes-indások” – dalmáciai és észak-balkáni igen jelentős szerepéről a 7. és 8. században. (Bővebben 1. László Gyula: Kovrat kagán fiainak történetéhez.) Ezután pedig bemutatjuk néhány 20. századi német és osztrák kutató idevágó véleményét.

E. Klebel „Langobarden, Bajuwaren, Slaven” című cikkében megállapítja, hogy a bajorok származását mindmáig (1939) nem sikerült kideríteni. Annyi azonban bizonyos, hogy sok kis népvándorláskori törzscsoportból ötvöződtek össze. Elmondja, hogy az ún. „Rabenschlacht” mondában Attila fiainak gyámja a bajor Elsan. A gyámfiakat a longobárd Wittich megöli, mire – ezt megbosszulandó – bajor-longobárd háború tör ki.

Igen érdekesek Klebel fejtegetései a Chiemsee és a Chiemgau nevééről. A „chiem” szó a német nyelvből nem etimologizálható – írja. Erede-

tileg „kim”-nek vagy „gim”-nek, esetleg „kém”-nek vagy „gém”-nek hangozhatott. Tekintettel a Chiemsee mocsaras környékére, Klebel valamilyen vízi- vagy mocsári állat nevét sejtí benne.

Mi pedig felvetjük a kérdést : vajon nem a magyar „gém” (Reiher) mocsári gázlómadárnév lappang-e a bajorországi Chiemsee nevében?

F. Ertl „Topographia norici” című könyvében írja, hogy a bajor nagyon kevert nép, a germán mellett jelentős avar és szláv összetevőkkel. Kimutatja, hogy Alsó- és Felső-Ausztriában több „Oberndorf” nevű helység nem „oberes Dorf”-nak (felső falu), hanem „Oborendorf”-nak, azaz „Awarendorf”-nak (Avarfalu) értelmezendő. Ez pl. a felsőausztriai Krems folyó melletti, Linztől délre fekvő Oberndorf esetében a mellette talált avar temetővel egyértelműen bizonyítható. Rámutat arra is, hogy az ausztriai szlávok még az egészen késői időkben, a Karoling korban is avar vezető réteg uralma alatt álltak.

Ezt bizonyítják *Primus Lessiak* szlovén helynévkutató vizsgálatainak eredményei is a karintiai „Edling”-ek eredetéről. Az „Edling”-ek Karintiában egészen a középkor végéig külön rendet alkottak. E későbbi korokban már csupán szabadparasztok voltak, de nevük (Edling = „nemesi ivadék”) és a karintiai hercegség rendi alkotmányában betöltött fontos szerepük – például az új herceg beiktatásánál – nyilvánvalóvá teszik, hogy a régebbi időkben valamiféle népvezéri, kenézi funkciót láttak el és a nemességhez tartoztak.

Nos, Lessiak kimutatta, hogy szlovén nevük, „kazaze”, nem etimológizálható a szláv nyelvekből, viszont az altáji török nyelvekben világos értelme van: „kazak” vagy „qazaq” szabad, független embert jelent („ein freier”, „unabhängiger Mensch”). Valószínűleg ide tartozik a kozákok neve is – jegyzi meg Lessiak. Majd megállapítja, hogy a szó csakis a török nyelvekből kerülhetett a szlovénbe, mégpedig a közöttük élő avarok útján, akik a kora-középkorban a nyugati szlávok uralkodó rétegét alkották. A karintiai „Edling”-eket tehát minden valószínűség szerint az avarok leszármazottjainak kell tartanunk. (Lessiak, P.: Edling-Kazaze.)

F. Altheim „Geschichte der Hunnen” című műve V. kötetében leszögezi, hogy Bajorországban és Felső-Ausztriában sok avar helység- és személynév található. Több kutató szerint a bajorok erősen keveredtek az avarokkal – írja. Ugyanezen munkája IV. kötetében pedig kimutatja, hogy Edekon, Attila főembere nem szkír-germán volt, mint a magyar kutatók állítják (Harmatta), hanem Priszkosz világos szavai szerint hun: „anér Skythés” és „tou Ounnou génous” – írja Priszkosz Edekonról. Ugyanígy hunok voltak Eslas, Berichos, Onegesios és Skottas is, akiket Harmatta szintén gótoknak tart – írja (id. m. IV. köt. 283–284. old.)

No, idáig is eljutottunk abbeli görcsös igyekezetünkben, hogy a 19. századi indogermanisztika követelményeinek mindenben megfelelően a

hunokat minél jobban leértékeljük, vezetőiket → magától értetődően a gótoknak tartjuk, mert ugyebár „vezetni” csak indogermán tudhat (v. ö. a „Herrenschicht”-teóriával).

Itt ismét kézzelfoghatóan jelentkezik történelemtudományunk elparlagiasodása. Úgy tűnik, nálunk még mindig nem vették észre, hogy századunk eleje óta nagyot fordult a világtörténelem kereke, és vele az indogermán nyelv- és történelemtudomány szemlélete is. Ennek következtében vegyes érzelmekkel állapíthatjuk meg, hogy német tudós oktatja ki kutatóinkat afelől, hogy ne keressenek ott is „indogermánokat”, ahol azok nincsenek.

De még cifrább dolgokat is megtudunk Altheimtől. Szintén a „Hunok történeté”-ben (I. kötet) olvashatjuk, hogy az Olympiodoros által a hunoknál említett „reges” szó bizony egészen egyszerűen csak a latin „rex” többes száma, jelentése tehát „királyok”, nem pedig gót „reiks” („gazdag”), mint Harmatta minden alap nélkül állítja (A hun birodalom felbomlása). „Man ist erstaunt zu sehen, dass dergleichen erwogen werden konnte” – írja Altheim (id. m. I. köt. 364. old.), ami magyarul értelemszerűen azt jelenti, hogy „az embernek megáll az esze, látván, hogy ilyesmi-re egyáltalán gondolni lehetett”.

Pedig Harmatta nem tett mást, csupán a 19. századi indogermanisztika azon alapvető módszertani szabályából kiindulva, amely szerint hunoknál, avaroknál, és egyéb hasonló vadbarbár nomádoknál királyokat még csak feltételezni sem lehet – egyszerűen „szövegkritikát” alkalmazott Olympiodorosnál. Így lett a korabizánci görög szöveg beszúrt latin „reges” szavából – szintén szigorúan a régebbi „indogermán” logika értelmében – gót „reiks”.

Mellesleg megjegyezzük, hogy Olympiodoros korában, a Kr. u. 5. század elején, Bizáncban az államnyelv még latin volt, a latin „rex” szó beszúrása tehát teljesen kézenfekvő. Annál inkább, mert az eredetileg „király” jelentésű görög „basileos” szó akkoriban már a császár címe volt, nem lehetett tehát holmi barbár királyok megjelölésére alkalmazni.

Nagyon ideje lenne már, az ilyen 19. századi indogermán „módszereket” kiostálni a történelem- és nyelvkutatásunkból. Ennek a revízióknak azonban súlyos akadályai vannak. Minden jel arra mutat ugyanis, hogy – amint már említettük – kizárólagos finnugor eredetünk tanát csak ezekkel az egyoldalú módszerekkel lehet továbbra is fenntartani, mint ahogy e tézis annak idején a 19. században is ezeknek a módszereknek köszönhető térhódítását és uralomra jutását.

H. Mitscha-Märheim „Die Herkunft der Baiern” című értekezése fényt derít a kora-középkor történetének több igen lényeges kérdésére. Sok számkra is fontos adatot közöl, ezért kissé részletesebben ismertetjük.

Megtudjuk, hogy az általában germánnak tartott „skir” törzs feltűnően szoros kapcsolatban állt a hunokkal, sokkal inkább, mint a többi hódoltatott germán nép. Míg ez utóbbiak Attila halála után mind a hunok ellen fordultak, a szkirek („angiszskirek”) mindvégig kitartottak Dengizik mellett. Dengizik gót hadjáratában is részt vettek és a háború után a gótok beleegyezésével a Sárvíz és a Duna-Tisza közének táján telepedtek le (Jordanes közlése), a már Attila ideje óta a Duna és Balaton között, Pilis, Fejér, Veszprém megyék területén lakó „sadag” nevű hun törzs szomszédságában.

Közbevetőleg megjegyezzük: úgy látszik, ugyancsak alaposan megverhették a gótok Dengiziket – mint ahogy ezt szintén Jordanes írja –, ha a hadjárat után a győztes gótok kénytelenek voltak szállásföldjeik egy részét Dengizik szövetségeseinek, az angiszskireknek átengedni. Lám, ebben az esetben nem volt szükség „forráskritikára”, amely Jordanes e szembeszökő ellentmondását feltárta volna.

A szkirek fejedelme, Edekon (vagy Edeka), valószínűleg hun volt – írja Mitscha-Märheim, Prizkoszra hivatkozva (v. ö. a fentiekkel: 284. old.). Fiai, Odoaker és Hunwulf, kiemelkedő szerepet játszottak az 5. század utolsó évtizedeinek történelmében. Odoaker 470 után *turciling* és *herul* csapatok kíséretében Itáliába vonult. 471-ben a gótok is elköltöztek Pannóniából. Helyüket a szkirek, szadagok és szarmaták foglalták el. A vezetést a szkirek vették át. Az öreg Edekon és másik fia, Hunwulf, voltak akkoriban az egyedüli jelentős személyiségek Pannónia térségében. Hunwulfot apja Bizáncba küldte, ahol 475-ben Illíria katonai parancsnokává (magister militum) nevezték ki. Ehhez tartozott akkor Pannónia is, azaz Hunwulf saját területe. Ezzel a kinevezéssel tehát Kelet-Róma gyakorlatilag elismerte Hunwulf pannóniai uralmát.

488 táján Teodorik keleti gót király Itália elleni felvonulása elvágta a közvetlen összeköttetést Hunwulf Pannóniája és Odoaker Itáliája között, sőt az Itáliából Norikumba vezető utakat is fenyegette. Erre Odoaker a norikumi romanizált lakosságot az Alpokon át Itáliába vitte, Hunwulf pedig népeit – a szkireket, szadagokat, szarmatákat, svéb és herul töredékeket – a Duna mentén nyugatra vezette. E törzsek az Enns, Isar és a Lech folyók környékén telepedtek le. Ők alkották a későbbi bajorok magvát.

Összefoglalva: a bajorok keveréknép, számottevő mennyiségű altáji etnikummal. A művészettörténész Oettinger ezt a történelmi faktort a késő-középkori bajor művészetnek a környező német és osztrák vidékek stílusától teljesen elütő voltából és keleti jellegzetességeiből, intuitív érzéssel már régebben gyanította. Vizsgálataink – írja Mitscha-Märheim – ezt a gyanút történelmileg is igaznak találták. A bajorok valóban az Attila halála utáni Pannónia népötvozetéből kerültek nyugatra, s igen jelentős hun-török elemet foglalnak magukba.

Már jóval Altheim és Mitscha-Märheim előtt hasonló gondolatokat fogalmaztak meg *R. L. Reynolds* és *R. S. Lopez* amerikai kutatók „*Odoacer: German or Hun?*” című értekezésükben. Kimutatták, hogy a germanocentrikus történetírás, de főleg a filológia, igen sokszor olyan népvándorláskori neveket is gót vagy egyéb germán neveknek könyvel el, amelyekről a rendelkezésünkre álló adatokból, körülményekből józan ésszel világosan megállapítható, hogy csakis hun nevek lehettek, Edekon, valamint fiai: Odoaker és Hunwulf például bizonyíthatóan hunok voltak, sőt Edekon egyenesen a hun királyi család tagja volt, Attila unokaöccse. Apja vagy nagyapja a forrásokban „*Rua*”, „*Rova*” vagy „*Ruga*”, „*Roga*” hangalakban szereplő hun király volt, Attila nagybátyja: „*de genere Roga, (v. Rova)*” – írja Priszkosz Edekonról. Ezt az adatot értelmezte a germanisztika úgy, hogy Edekon a „*rugi*” nevű germán törzsből származott volna.

Magunk még kiegészíthetjük ezt azzal, hogy Priszkosz a „*de genere Roga*” kifejezésen kívül azt is megírta Edekonról, hogy „*Ounnou genous*”, azaz hun nemzetiségű volt. E második Priszkosz-adat felett azonban a 19. századi indogermán történelemtudomány, a nem indogermán irányba mutató források esetében nála megszokott nagyvonalúsággal, fölényesen elsiklott.

Másrészt a „*rugi*” származás azt is jelentené, hogy ez esetben Odoaker 488-ban a saját népét irtotta volna ki, amikor a norikumi romanizált lakosság védelmére hadat vezetett a rugiak ellen és a források szerint (*Vita Sancti Severini*) borzalmas vérfürdőt rendezett közöttük.

A fentiekhez csak annyit jegyzünk meg, hogy talán gyümölcsözőbb foglalatosság lenne a magyar történelemtudomány számára, ha Attila főembereinek „gótosítása” és a hunok hűbéres királyainak „gazdagítása” helyett inkább hasonló kutatásokra fordítaná idejét.

„*Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren*” című könyvében ismét a népvándorlás korszakának kérdéseivel foglalkozik *Mitscha-Märheim*. Több szempontból kiegészíti előbb ismertetett értekezésének eredményeit. Vizsgálatai alapján Odoaker „*turci-ling*”-jei minden valószínűség szerint altájaiak voltak, nem pedig germánok, mint a korábbi kutatás vélte. Nevük, „*turki-ling*, egyértelműen törökre vall. A „*sadag*” törzs is kétségtelenül hun, mivel ezekből került ki annak idején Attila testőrsége.

Megtudjuk továbbá, hogy Attila udvarában állandó kancellária működött. Hun írással és hun nyelven rendszeresen feljegyezték minden eseményt. Attila maga is ismerte a hun írást. A hunok hadászata toronymagasan állt az akkori európai hadviselés felett. Az állítólagos római győzelem Katalaunumnál minden valószínűség szerint hazugság. Veszett háború után nem állhatott volna Attila a következő év tavaszán Itáliában, a birodalom szívében. De van közvetlen bizonyíték is erre: a csataleírás

szöveganalízise megmutatta, hogy Jordanes majdnem szószerint Herodotost másolta le, mégpedig a salamisi csata leírását (Altheim).

Tehát századunk 60-as éveiben eljutott a történetkutatás – nem a magyar, hanem a német! – ahhoz a magától értetődő következtetéshez, amelyet Gárdonyi Géza a „Láthatatlan ember”-hez fűzött megjegyzéseiben már a századfordulón határozottan állított. A legszomorítóbb azonban az a végletekig primitív kicsinyesség, amivel nálunk az „illetékesek” ezekre a külföldi felismerésekre reagáltak: a „Láthatatlan ember” 1971-es kiadásából a kérdéses megjegyzéseket mondvacsinált érvekre hivatkozva eltüntették. – Mint a struccmadár...

Egyedül ebből az önmagában véve mellékes jelenségből is világosan látható, mennyire elmaradt történelemtudományunk a nemzetközi színvonaltól. Már szegény Gárdonyitól is rettegni kell, mert a könyvet olvasó ifjúság észrevehetné a kiáltó ellentétet Gárdonyi logikus gondolatmenete és azon beállítás között, amelyet az iskolában tanulnia kell. Sőt, azt is megkérdezhetné valaki, miért kellett a 60-as években a németeknek újra „felfedezniük” azt, amit egy autodidakta magyar regényíró már jó fél évszázaddal azelőtt módszeres érveléssel egyértelműen kimutatott.

De folytassuk megkezdett ismertetésünket. Az avarok hozták Közép-Európába és a Balkánra a szlávokat – írja a továbbiakban Mitscha-Märheim – és gyepűnépekként letelepítették őket a frankok és Bizánc felé eső nyugati és déli határaikra. 670 körül, átmeneti belső zavarok után – amelyek során a nyugati gyepű szlávjai a frank Samo alatt rövid időre függetleníteni tudták magukat az avaroktól –, új néphullám jelent meg keletről, új motívumokkal. Ez az ún. „griffes-indás” stílus. Hordozói a Kaukázus előteréből érkeztek Pannóniába. Erre vallanak művészetük szoros iráni kapcsolatai is. 680 után ezek a griffes-indás késő-avar települések messze nyugatra kiterjeszkedtek. Az egész alpesi előteret szilárdan megülték, a Samo-féle szláv országot ismét bekebelezték, sőt a cseh medencét is meghódították. Ebben az időszakban a Bécsi erdő közepéig zárt avar településterület volt. De nyomatékosan rámutat arra is, hogy Samot és országát egyedül Fredegar krónikája említi, „birodalma” pedig régészetileg megfoghatatlan.

631-ben az avarok 7000 hun-bolgár harcost űztek ki birodalmukból, akik családotól a bajorokhoz menekültek. Ezeket állítólag – Fredegar szerint – Dagobert frank király legyilkoltatta. Az öldöklésből megmenekült bolgárok Karantániában, Walluk hercegnél telepedtek meg (l. Lessiak előbb ismertetett megállapításait). Több régészeti lelet, valamint néhány bajor helységnév tanúsága szerint azonban ezeket a bolgárokat valószínűleg nem ölték meg.

E kérdéssel kapcsolatban utalunk E. Schwarz „Die Orstnamen des östlichen Oberösterreich” című dolgozatára, amelyben a felső-ausztriai „Pulgari” helynevet ezen menekült bolgárok nevéből származtatja. Két, ma „Oberndorf” nevű helységről pedig azt írja, hogy 888-ban, illetve 889-ben „Obrinindorf” alakban adathatók, ami nem illik az ónémet „obaro” („felső”) szó hangalakjához. (V. ö. Ertl megállapításaival, 130–131. old.)

Mitscha-Märheim arra is rámutat, hogy az onogurokat, bolgárokat szinte alig lehet elválasztani a hunoktól. Az egykorú források sorozatosan a hunok leszármazottjaiként említik őket. Már a hunok nyugati térhódítása idején, a 4–5. században is együtt vándoroltak velük az onogurok vagy „protobulgárok”. Ugyanígy az avarok között is nagy onogur-bolgár kontingensekről tudósítanak az egykorú kútfők.

Ezekhez az adatokhoz a magunk részéről még hozzáfűzhetjük azt is, hogy a fentebb ismertetett források szerint maguk az avarok is nehezen választhatók el a hunoktól: az eftalita-hun birodalomból jöttek Európába, törzsnevük „var-chunni” volt és 37 egykorú vagy közel egykorú kútfő nevezi őket hunoknak (l. Thúry: A székelyek eredete).

Eddig eljutva, nyugodtan az olvasóra bízunk annak eldöntését, vajon mennyiben volt fantasztá Fischer Károly.

Sőt, a fent bemutatott újabb külföldi kutatások ismeretében talán még az sem lenne egészen haszontalan időtöltés, ha néprajzosaink is újból alaposan átgondolnák abbeli véleményüket, hogy Fischer feltevése téves, nem felel meg a subadísztések színvilágának (l. László Gy.: A „kettős honfoglalás”, 147. old.).

*A dél- és kelet-káspi tér népnév-anyaga
a korai pártus korban és a szabir-magyar kérdés*

Szükségesnek tartottuk ezt a bővebb kitérőt, mert csak a fentiek ismeretében mérhetjük fel teljes perspektívájukban és fontosságukban egyrészt az onogur (hunugur)-szabir-avar vándorlások Haussig és Altheim által kimutatott déli útvonalának eminens jelentőségét őstörténetkutatásunk számára, másrészt pedig — ezt kiegészítően — Bíborbanszületett Konstantin közlését a magyarok régi szabir nevééről. Az előbbiekből ugyanis kétségtelenül kiviláglik, hogy ezek a szabirok az egykorú források szerint a hun népek közé tartoztak, s nevüket több egykorú forrás „hunugur”, „unugur” és „onogur” alakban is ismeri. Ősi lakóhelyeiket Transzkaukáziában Dagesztán környékén, valamint a Kelet felé csatlakozó szomszédos területeken, Észak-Írán és Dél-Turkmenisztán vidékén kell keresnünk. E térségből vonultak Kr. u. 460 táján nyugatra, az avaroktól szorongatva, akik viszont nem mások, mint az eftalita-hun birodalom egyik jelentős

törzscsoportja, sőt nevük a jelek szerint megegyezik a pártusok ógörög nevével is (l. Haussig). E „hun” népek között kell tehát keresnünk a magyarság szabir nevű elődeit, nem pedig az Urálban vagy az Ob környékén. Oda csak később vonultak fel egyes csoportjaik.

A szabirokat kétségtelenül az eflatita birodalom pontosan az időben bekövetkező nagyméretű terjeszkedése, azaz valóban az „avarok” nyomták nyugatra. Ugyanakkor hódították meg az eflatiták az Indus vidékét, s tették adófizetőjükké a szaszanida Perzsiát is.

Ezek, a jelek szerint „altáji jellegű” népek – jobb híján használjuk a kifejezést, mert alatta nem kizárólag törökös-mongolos etnikumok értendők – már a pártus korban is Turkmenisztán–Északnyugat-Irán térségében éltek, s évszázadokon keresztül igen szoros politikai és etnikai kapcsolatokban álltak a Pártus Birodalom egyéb népeivel. Láttuk, hogy az avarok neve több mint valószínű egyezik a pártusok eredeti „aparnoi” nevével. Ezen felül a „szabir” név is szorosan kapcsolódik a pártusokhoz.

Ennek alátámasztására vissza kell mennünk a szeleukida időkbe.

A Kr. e. 3. század eseményeiről szólva, a közel egykorú kútfők – Strabon, Justinus (mindkettő a Kr. e. 2/1. század fordulója után író, hellén-pártus származású artemitai Apollodoros nyomán) – Choraszántól északra, a Káspi-tó keleti partja és az Aral-tó között a szkita „dahá”-kat, ezekkel szoros összefüggésben az „aparnoi” vagy „parnoi” törzscsoportot, majd az utóbbiak mellett a „sparnoi” népet említik (Altheim–Stiehl: id. m.). Az „aparnoi” törzsek a dahák közül váltak ki, ezek a tulajdonképeni pártusok. Az Aral-tótól keletre pedig az ugyancsak szkita „szaka” törzsek laktak. – Megjegyzendő, hogy a szkiták valódi neve „szaka” volt, s a „skythes” hangalak csak ennek görög torzítása. V. ö. „szaka” + „-t” („altáji” többesszám-jel) = „szkit”; éppúgy mint „asi” + „-t” = „osset” (l. Altheim: Geschichte der Hunnen, I. köt.).

Mikor Kr. e. 230 körül I. vagy Nagy Arszaak II. Seleukos támadása elől meghátrálni kényszerült, északra, az Aral-tó környékén lakó „aspasiak” néphez vonult vissza, s később ezek segítségével foglalta vissza az elveszett területeket.

A Kr. e. 2. század közepétől kezdődően Irán térségében mindinkább érezhetővé vált a kelet-ázsiai hun birodalom nyomása. Kr. e. 140 körül a szakák egyes törzsei törtek be a Pártus Birodalomba, I. Mitridates pártus király azonban legyőzte őket és – mint már említettük – a későbbi Szakasztánban adott nekik letelepedési helyet. Majd Kr. e. 130 táján az asi, pasiani, tochar és sakauraka népek nyomultak be Szogdiába és Baktriába. Velük együtt említi Strabon a sabarol népet is. E nomád hullám nyomása rendkívül erős volt. Öt éven belül két pártus nagykirály esett el az ellenük vívott harcokban: II. Phraates 129-ben és II. Artaban 124-ben (Altheim: Weltgeschichte Asiens, I. etc.).

Már utaltunk arra, hogy a népnevek igen közeli hangtani párhuzamban állnak az „úz” – illetve az „as” („osset”) –, a „besenyő” és a „szabir” nevekkel. Vegyük most ide a mintegy száz évvel korábban említett „sparnoi” és „aspasiak” törzsek neveit is, amelyek ismét csak a „szabir” és az „úz-besenyő” („as-pasiak” – „úz-pacinak”) nevek torzulásainak tűnnek.

Itt kapcsolódnak bele ebbe a feltűnően szoros etno-onomasztikai együttesbe azok a meglepő óperzsa- és újasszír kori, sőt még előbbi transzkaukáziai-délkáspi népnév-párhuzamok is, amelyeket következő kötetünkben ismertetünk. Kimutatjuk ott, hogy Transzkaukáziában és Északnyugat-Iránban a Kr.e. 2. évezred derekától kezdve folyamatosan adathozható a „mita”, „mata”, „mada”, „matieni”, „machar”, „makron” valamint a „subar”, „subir”, „sapir”, „sapardai”, „saspeir” népnevek párhuzamos előfordulása, egészen a most tárgyalt pártus időkig, de még tovább is. Ezeket a sorozatosan jelentkező népnévi összefüggéseket semmi esetre sem tekinthetjük a véletlen játéknak. A jelek szerint itt sokkal többről, bizonyos mértékű történelmi-etnikai folyamatosságról van szó. – E kérdések mindenesetre további, igen alapos vizsgálatokat igényelnek.

Visszatérve fenti gondolatmenetünkhöz, a „sparnoi” és „aspasiak” népnevek mellett a Kr.e. 3. században megjelenik a pártusok eredeti neve, az „aparnoi” vagy „parnoi” is, amely viszont nehezen választható el a későbbi „apar”, „abar”, „avar” vagy „var” népnévtől. Erre a névegyezésre vall – igen nagy mértékben – Theophylaktos közlése is arról, hogy az onogurok, szabirok igen megijedtek, mikor hallották, hogy az „avarok” közelednek feléjük, akik egész Ázsiában győzhetetlen harcosok hírében állottak. Ez kimondatlanul is csak az egykori pártusokat jelentheti, akiknek fél évezredes elő- és közép-ázsiai uralma akkoriban még kétségkívül élénken élt a közel-keleti, délkelet-európai – Kubán-Kaukázus vidéki – népek emlékezetében.

Tovább menve, a kutatás egybehangzó véleménye szerint a Kr.e. 130–128 körül Baktriát elfoglaló népek alkották később, a Kr.u. 2–3. században, amikor a pártus főhatalom már meggyengült, a Kusán Birodalmat, amelynek nyilvánvaló magyar összefüggéseire Haussig mutatott rá ismertetett értekezésében. Igen fontos megemlítenünk itt Markwart közlését is, hogy a perzsák a kusánokat törököknek nevezték (Wehrot und Arang).

A besenyők (úzok) előbb említett népnévi nyomain kívül azonban a Kr.e. 1. századból is van egy igen figyelemre méltó idevágó adatunk. Altheim-Stiehl „Geschichte Mittelasiens im Altertum” című könyvükben közlik, hogy Crassus legyőzője, a pártus „Suren”, Szakasztán kormányzója volt. Nos, a besenyőknek („pasiani”, „pasiak”?) is volt egy „sur” nevű törzsük (Bíborbanszületett Konstantin szerint), másrészt pedig a ké-

sőbbi Kusán Birodalom magva – amelynek népei közé tartoztak a „pasiani” törzsek is – éppen Baktria-Szakasztán vidékén volt. Az a sokat vitatott kérdés, hogy a pártus „Suren” vagy „Surena” személynév vagy méltóságnév volt-e, jelen összefüggésben nem mérvadó. Tény azonban, hogy a Suren nemzetség a Pártus Birodalom egész fennállása alatt a leg-hatalmasabb oligarchák közé tartozott – a Crassust legyőző Suren például 10 000 lovast állított ki –, sőt még az Arszakidák bukását is túlélte, s a szaszanida Perzsiában is a vezető arisztokráciához tartozott (Altheim-Stiehl: id. m.).

De szorosan ide tartozik a kínai forrásokban többször említett, Turkmenisztán környéki „Kang-kü” birodalom neve is, amely az eddig ismert párhuzamok világánál igen könnyen összefügghet a besenyők vezető törzscsoportjának régi „kangar” nevével. Ez a „Kang-kü” a Kr. e. 2/1. században a későbbi Kusán Birodalom északi határán terült el, nagyjából Bochara, Szamarkand és Taskent környékén (de Groot: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens). Azaz pontosan abban a térségben, amelyben az asi, pasiani, tochar és sabarol népek Kr. e. 30 körülig laktak (Altheim szerint kb. Kr. e. 70-ig; l. Altheim–Stiehl: id. m.), amikor is a sakaurakat legyőzve délre vonultak.

Ezek a turkmenisztáni, kelet-iráni népek a kínai források tanúsága szerint legnagyobb részt hun jellegű törzsek voltak. A kínaiak ismételtlen megállapítják róluk, hogy öltözetük, szokásaik, életmódjuk, kinézésük olyan mint a hunoké, de nyelveik is igen közel állnak egymáshoz. Csang-Kien külön kiemeli, hogy kölcsönösen megértik egymás nyelvjárásait (de Groot: id. m.; v. ö. Eberhard id. m.).

Megemlítendő még, hogy ugyancsak a Kr. e. 1. századból pénzérmékről ismerünk két királynevet az indiai „szakaurak” dinasztiájából. Ezek:

1. TURANNOUNTOS 'ERAQY; hátlap: SAKA KOGGANQY

(egyes érméken: SAKA KOYYANOY)

2. 'YRKODOY MAKAROY; hátlap: SK'WR (azaz „szakaur”)

Igen fontos itt a „kagán” cím korai előfordulása, de éppoly figyelemreméltónak tarthatjuk a „makar” szót is, különösen azért, mert a „szakaur” hangalakkal, azaz a „szakaurak” egyes számú változatával együtt szerepel: *míg a törzs neve – hasonlóan a „királyi szkiták” elnevezéshez – „szakaurak”-nak hangzott (többesszám!), addig egy bizonyos király címe „szakaur” volt (egyesszám!).*

A hunok nyugatra vonulásával ezek vették át a steppei és az északkelet-iráni „altáji jellegű” népek vezetését, miután a Pártus Birodalmat a perzsa Szaszanidák Kr.u. 226-ban megdöntötték. Ezek a perzsa uralkodók azonban csak átmenetileg tudták hatalmukat Irán északi és keleti peremterületeire is kiterjeszteni, mert Kr. u. 310-ben már a hunok uralkodtak Turkmenisztánban, 350 körül pedig Baktriát és a többi kelet-iráni–afga-

nisztáni tartományt is elfoglalták, s ettől az időtől kezdve egészen Kr. u. 550-ig – mint már említettük – semmi sem történhetett Iránban akaratuk ellenére (Altheim: Das Alte Iran).

A nyevolinói műveltség etnikumának kérdése és a késő-avar „griffes-indás” stílus Volga-vidéki párhuzamai

Térjünk most vissza kiindulási pontunkhoz, a lomovátovói műveltség kérdéséhez. A lomovátovói etnikum (vagy etnikumok) harinai csoportjának északra vándorlását tehát – az előbbieken megismert történelmi körülményekből következően – csakis az akkortájban kiteljesedő kelet-európai steppei hun szupremácia keretében vizsgálhatjuk, s népi összetételükben nem a mai, hamis értelemben vett ugorokat, hanem a hun birodalmat alkotó etnikumok egyikét, esetleg éppen az egykorú források valódi ugorjait, az onogurokat vagy a hunugurokat kell keresnünk. Annál inkább, mert Bartha maga állapítja meg, hogy „megjelenésükkel egyidőben következett be az iráni ezüstkészítmények zömének megjelenése”, s ezek a lomovátovói törzsek „szinte rendszeresnek mondható kapcsolatokat tartottak fenn a déli területekkel”. Nyugodtan fogalmazhatunk tehát úgy is, hogy „rendszeresnek mondható kapcsolatokat tartottak fenn” – *a hun birodalommal*. Ez ugyanis Bartha „déli területekkel” kifejezésének helyes magyar fordítása. Ő azonban gondosan elkerüli a „hun” szónak még az említését is. Azaz tudatosan ködösít, szétszaggatja az akkori nyilvánvaló történelmi összefüggéseket.

De arról is hallgat, hogy a lomovátovói műveltség nyevolinói temetőjében találták meg a késő-avar kori „griffes-indás” stílus legközelebbi párhuzamait, amiből László Gyula a 670 körüli „griffes-indás” honfoglalók egyik csoportjának kámai-közép-volgai eredetére, s ebből finnugor etnikumára következtet.

Felvetjük ezzel kapcsolatban azt az igen meggondolandó lehetőséget, hogy a nyevolinói temető és a Volga-könyök vidékének késő-avar, griffes-indás párhuzamai nem az ottani autochton népek hagyatékai, hanem oda csak a Kr. u. 6. században, az ekkor megjelenő nyevolinói művelődési horizont déli, Kaukázus-környéki etnikai csoportjaival (onogurok? hunugurok? szaragurok? szabiok? magyarok?) jutottak el. A stílus eredetére vonatkozóan pedig emlékeztetünk a pártus állatstílusra, amelyről Altheim azt írja, hogy egyes darabjai megtévesztésig hasonlítanak a későbbi avar stílushoz (Altheim–Stiehl: id. m. V. ö. a pártusok *aparnoi* és az avarok *apar* nevével is).

Ez a kérdés megérné, hogy részletesen megvizsgáljuk, mert esetleg sikerülne egy-két támpontot találnunk annak a szinte áthidalhatatlannak látszó ellentétnek feloldására, ami az „ugor” népek – legközelebbi nyelv-

rokonaink – és a honfoglaló magyarság társadalmi, művelődési és ember-tani képe között tátong, s melyet történettudományunk egy egész évszázad megfeszített munkájával mindmáig nem tudott kielégítően megmagyarázni.

Nevezetesen: valódi értelemben vett „ugor” (onogur, hunugur), illetve szabir (magyar) népcsoportok jelenléte a középső Volga és a Káma vidékén a Kr. u. I. évezred derekán – amennyiben ez bizonyítható, vagy legalábbis nagy mértékben valószínűsíthető lenne – kézenfekvő és ésszerű magyarázatát adhatná, nemcsak a szoros magyar-vogul-osztják nyelvpárhuzamoknak, de a vogulok, osztjákok népi emlékezetében élő mindazon regei, mondai, mitológiai képzeteknek is, amelyeknek magyar megfelelő-seik vannak.

Őstörténetkutatásunk nyelvészeti tilalomfái

Bartha, könyvének 142. oldalán, a bolgár-török és a honfoglaláskori magyar régészeti leletek között észlelhető nagyfokú különbségeket tárgyalva megállapítja: „Abból a tényből, hogy a nyelvészet és a régészet tényei az adott esetben nem fedik egymást, arra kell következtetnünk, hogy nyelvünk bolgár-török jövevényszavai és honfoglaláskori műveltségünknek régészeti leletekből kibontható összetevői a magyarságot ért hatások különböző aspektusaira vetnek fényt”.

Ezt a kérdést állítólagos bolgár-török jövevényszavainkkal kapcsolatban már érdemben tárgyaltuk. Ezért most csupán arra szeretnénk még rámutatni, hogy lám, megbosszulja magát a történelemtudományban, ha bizonyítatlan nyelvészeti hipotéziseket tényekként kezelnek. Ilyenkor nem marad más hátra, mint rezignáltan megállapítani, hogy bizony „a nyelvészet és a régészet tényei az adott esetben nem fedik egymást...”

Eddig még nem is lenne baj a tudományos módszerességgel, mert ettől a megállapítástól már csak igen rövid út vezet annak felismeréséig, hogy következésképpen a két „tény” körül valami nincs rendben. Mivel pedig a régészet leletei a szó legszorosabb értelmében tárgyi, kézzel megfogható tények, csakis azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezek szerint a nyelvészet ún. „tényei” valójában aligha nevezhetők tényeknek. Idáig – szerény véleményünk szerint – még Benzing előbb idézett cikkének ismerete nélkül is eljuthatna egy tudományos módszerességgel gondolkodó történész, egyszerű dedukció útján.

Nem tételezhetjük fel Bartháról, hogy a fenti ésszerű következtetés levonása meghaladná szellemi képességeit. Ez esetben is egyszerűen csak arról van tehát szó, hogy a finnugor nyelvészet 19. századi dogmáinak kétségbevonása a jelek szerint szentségtörésnek számít történettudományunkban. Még akkor is, ha a régészet tárgyi leletei homlokegyenest el-

lenkeznek is ezekkel a nyelvészeti tézisekkel. Ezért kénytelen Bartha az előbb idézett mondat második felében egy banális frázishoz folyamodni, amely az égvilágon semmit sem magyaráz meg.

A legkülönösebb jelenségnek azonban azt tartjuk, hogy éppen ezek, a régészet konkrét tényei ellen anatómákat dörgő finnugor nyelvészek emlegetik legtöbbször a „tudományosság” és a „módszeresség” fogalmait. Bár végeredményben a maguk szempontjából igazuk is van: a leghatásosabb védekezés a támadás.

*Még egyszer a „szaszanida-iráni” stílusról,
annak kaukázusi vetületében*

„A kazárok VII. sz-i szakadatlan hadjárataik során a Kaukázus területén olyan ízlésvilággal találkoztak, amelyik a szaszanida-iráni formákból nőtt ki” – írja Bartha a 143. oldalon.

Az ún. szaszanida művészet kérdéseivel, előzményeivel is bővebben foglalkoztunk már a megfelelő helyen.*

Nem hallgathatunk el azonban Bartha fenti kijelentésének szűkebb vetületével kapcsolatban két igen lényeges ellenvetést.

Először: Haussig ismertetett tanulmányából, de ezenkívül több más adatból is láthattuk (pl. Altheim: Geschichte der Hunnen I. köt.), hogy a kazárok pontosan a Bartha által „szaszanida-iráni”-nak nevezett „ízlésvilágból” költöztek a Káspi-Volga vidékére, következésképp semmi de semmi szükségük sem volt arra, hogy ezt az „ízlésvilágot” kaukázusi hadjárataik alkalmával, a 7. században újra megismerjék. Bartha e kijelentésével ismét ugyanazzal a „kultúrtörténeti bumeráanggal” veri fejbe magát, amelyik a magyarok földművelési ismereteinek tárgyalásánál egyszer már alaposan eltalálta.

Második ellenvetésünk pedig a „szaszanida-iráni” kifejezés felületes használatára vonatkozik, olyan összefüggésben, amikor kimondottan kaukázusi vidékekről van szó. Mint fentebb láttuk, a „szaszanida-iráni” szak kifejezés valójában még általános értelemben véve sem szabatos terminológia – ezt maga Bartha is említi a szaszanida stílus tárgyalásánál –, annál kevésbé használható tehát kifejezetten a Kaukázus régiójára vonatkoztatva, hiszen éppen a Kaukázus vidéke volt – mai régészeti ismereteink szerint – annak a fémművészeti motívumegyüttesnek egyik legősibb góca, amelynek Kr. u. 3–9. századi késői fejleményeit „szaszanida-iráni”-nak, illetve „késő-szaszanidá”-nak nevezte el – hozzátehetjük: igen elhamarkodva, a régebbi és távolabbi összefüggéseket még nem ismerve – a 19. századi művészettörténeti kutatás. Ezek a fémművészeti tradíciók

* Lásd 86-89. és 258-259. old.

a Kaukázusban régészeti évezredek óta kimutathatók és folyamatosan nyomon követhetők; olyan ősi időkben is, amikor „Irán”-nak még hírehamva sem volt.

Ezzel eljutottunk a 144. oldal 86. sz. jegyzetéhez, amelyben Bartha maga írja, hogy „a dagesztáni Kubacsi-aul fémművesmesterei szinte a legutóbbi időig alkalmazták a szaszanida-kaukázusi díszítő elemeket.” Tehát Barthára is hivatkozhatunk, amikor ősi és szívós fémműves tradíciók meglétét állítjuk a Kaukázus vidékén. Csupán annyit szeretnénk még a fenti idézethez hozzáfűzni, hogy azok a „szaszanida-kaukázusi díszítőelemek”, amelyeket a Kubacsi-aul fémműves mesterei még nemrégiben is alkalmaztak, jórészt már a Kr. e. 9–8. században, az urartui ásatások leleteiben megtalálhatók ezeken a kaukázusi-transzkaukázusi területeken.

Szükségesnek tartottuk a valóságos tényállást röviden bemutatni, nehogy Bartha „szaszanida-kaukázusi” terminológiája hamis művelődés- és művészettörténeti képzeteket támasszon a gyanútlan olvasóban.

A grúz egyházi ékszerekről

Ugyanebben a 86. sz. jegyzetben Bartha egy számunkra különösen jelentős körülményre hívja fel a figyelmet: „A korai grúz egyházi ékszerek (996–1010 között) motívumkincsében jelentős helyet foglalnak el a palmettadíszek. Feltűnő, hogy a grúz egyházi ékszerek palmettadíszai több rokonságot mutatnak a steppei művészeti hagyományokkal és főként a magyarral, mint a – területileg elvárható – kaukázusi formakincessel.”

Ezt a valóban igen feltűnő tényt Bartha a 143. oldalon így értékeli: „A X–XI. sz. fordulóján készült grúz keresztény egyházi kegytárgyaknak a honfoglaláskori fémművességünk díszítőelemeivel való meglepő hasonlatossága is azt bizonyítja, hogy honfoglaláskori művészetünk közvetítés nélkül, közvetlen kaukázusi-iráni forrásból kapta indítékait.”

E két idézett mondat minden, amit Bartha erről az eminens fontosságú kérdéstről ír.

Bartha fenti kijelentései, burkolt formában ugyan – mondhatnánk: tudományos tolvajnyelven –, de pontosan ugyanabba az irányba mutatnak, amelyre eddigi megjegyzéseinkben – kevésbé tudományos, de reméljük, közérthetőbb nyelven – magunk is igyekeztünk felhívni a figyelmet. Nem is akarjuk tehát ezúttal Bartha véleményét kifogásolni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy ha könyvének majd tíz oldalát szentelte a legkülönbözőbb Volga–Káma–Urál–Perm vidéki régészeti leletek részletekbe menő ismertetésére (132–141. old.), azok összes lehetséges vagy feltehető kapcsolatainak megtárgyalására, hogy azután végkövetkeztetésként kijelentse: ezeken a területeken a honfoglaló magyarság művészetéhez kapcsolható lelet sehol sem található; – akkor talán nem lett volna haszontalan

időtöltés, ha a grúz egyházi ékszerek feltűnő és meglepő magyar párhuzamainak taglalására, ezek esetleges további kapcsolatainak felkutatására és bemutatására is valamivel több helyet és energiát fordít, mint az előbb idézett néhány sornyi felületes utalást.

Távol álljon tőlünk, hogy a részletes Volga–Urál vidéki régészeti exkurzió ellen bármit is szóljunk. Nagyon jól tudjuk, hogy a finnugor koncepció szempontjából igen fontos az említett területek alapos átvizsgálása. Nyugodtan állíthatjuk azonban azt is, hogy az általunk felvetett kérdések szemszögéből nézve sem kevésbé tanulságos, mert megtudhatjuk belőle, hogy ezen északi régiókban bizony aligha van olyan ösvény, amelyen végigmenve a 8–9. századi magyar őstörténet megoldatlan kérdéseinek forrásaihoz eljuthatnánk. Tehát nem a Volga–Urál térségével foglalkozó 9–10 oldal terjedelmét kifogásoljuk, hanem azt, hogy ahol kétségtelen összefüggések és párhuzamok jelentkeznek, ott Bartha egyszerre fel-tűnően szűkszavúvá válik, mindenféle közelebbi tárgyalástól óvakodik.

Sajnos Grúzia jóval délebbre fekszik az északi szélesség 50. fokánál, a 19. századi indogermanisztika által a magyar őstörténeti kutatások számára megállapított demarkációs vonalnál, s így Bartha is alig-alig meri bedugni lábát a tilosba. Pedig ha mást nem is, de legalább kora Árpád-kori templomaink tagadhatatlan örmény–grúz párhuzamait megemlíthet-te volna –, ha már úgyis a keresztény egyházi ékszerekről beszélt.

Annyit mindenesetre megállapíthatunk ebből a grúz epizódból, hogy nem a mi szemléletünknek kell félnie bármely irányú részletes, komplex őstörténeti vizsgálatról, hanem éppen a kizárólagos finnugor származás tézisének hívei fordulnak el minden olyan adattól és kutatási területtől, amely előregyártott, 19. századi dogmáikkal nem egyeztethető össze. Mi nyugodtan elfogadjuk a magyar-finnugor nyelvrokonság tényét, sőt minden újabb Urál-vidéki ásatási eredményre különösen is érdeklődéssel várunk, a finnugor irányzat képviselőinek pedig már egy-két grúz búcsújárókeresztől is libabőrös lesz a háta.

Felvethetnénk a kérdést: melyik magatartás felel meg inkább a módszeres tudományosság követelményeinek és melyik az irracionálisnak, a délibábkergetésnek?

Ismét a „besenyő-futás”-ról

A 160–161. oldalon Bartha kijelenti: „Hivatkozhatunk a hatalmas besenyő törzsövetségre... az ennél katonailag jóval gyengébb magyar társadalom viszont...”

Lassan már unalmassá válik, mégis újra fel kell tennünk Barthának a sztereotíp kérdést: e kijelentését mivel bizonyítja? Az a körülmény

ugyanis, hogy e vélemény a közelmúlt magyar történetírásában hosszú ideig uralkodott, önmagában még korántsem bizonyíték.

Rámutattunk már, hogy újabban többen, igen nyomós érvek alapján erősen megkérdőjelezték ezt a feltevést. Barthát azonban mindez szemmel láthatóan a legkevésbé sem zavarja: ő egyszerűen „megállapít”. Véltőleg elég neves történettudósnak tartja magát ahhoz, hogy bizonyítatlan dolgokat kijelentő módon, hivatkozás nélkül állíthasson.

Ez a szokás történelemtudományunkban – sajnos – szinte kiirthatatlanul elburjánzott. Akadémiai tagság vagy egyetemi katedra bőségesen elégendő legitimáció arra, hogy valaki tudományos munkában adatolatlan kategorikus kijelentéseket tehessen. Sőt az ilyen megalapozatlan kinyilatkoztatások – a tanítványok buzgó idézgetéseinek taposómalmát megjárva – néhány év múltán sok esetben már vitathatatlan őstörténeti tények képekben jelentkeznek, amelyekre további hasonszórú hipotézisek építhetők.

E kérdéssel ismét eljutottunk a 19. századi indogermanisztika már jól megismert módszereihez. Ez a csupán tekintélyi alapon álló, egyébként azonban többnyire alig alátámasztott, tudományosnak éppen nem nevezhető eljárás ugyanis szintén az indogermanisztika berkeiből szabadult be hozzánk, több hasonló jelenséggel együtt. Az eddigiekben már számtalanszor megállapíthattuk, hogy a 19. századi indogermán szemléletű történetírás konklúziói jórészt ilyesfajta „bizonyítékokra” épültek.

Reméljük, ezzel is sikerült kissé közelebbről megvilágítanunk, miért tartjuk az indogermán történetírás részletes kritikáját alapvetően fontosnak és elengedhetetlennek.

Barthának a „hatalmas besenyő törzsszövetségre és az ennél katonailag jóval gyengébb magyar társadalomra” való hivatkozásához pedig még csak annyit fűzünk hozzá, hogy maga Bartha teszi a honfoglaló magyarok létszámát 400-450 000-re (149. old.). Az ezeknél jóval erősebb besenyőknek tehát legalább 600-650 000 főt kellett volna számlálniuk. Ez a mennyiség a 9. század végének kb. 10 milliós Európájában az összlakosság 6-6,5 %-át jelentette volna, ami mai viszonylatban egy kb. 38-41 milliónyi népnek felel meg. Elképzelhető-e, hogy ez az embertömeg néhány generáció múltán egyszerűen eltűnik? Nem hinnénk. Sokkal valószínűbbnek tarthatjuk tehát, hogy a helyzet fordított volt; éppen a besenyők lehettek jóval kevesebben a magyaroknál.

Egyébként is, a történelem száraz tényei kíméletlenül leleplezik Bartha nézeteinek fonákságát és történelmietlenségét: „a hatalmas besenyő törzsszövetség” egy évszázad múltán nyomtalanul szétporladt, a „katonailag jóval gyengébb magyar társadalom” pedig több mint 600 éven át elsőrangú nagyhatalom volt Közép-Európában. Mire jó ez a mohó igyekezet, amely a magyarok történelmi szerepét és jelentőségét a nyilvánvaló tényekkel szöges ellentétben mindenáron le akarja értékelni? Miféle történelemszemlélet ez?

A 162–168. oldalon Bartha röviden összefoglalja a 19–20. századi magyar történetírás fejlődését, főbb irányzatait.

Nem hagyhatjuk szó nélkül azt az állítását, hogy a dualizmus korában „korai történelmünknek szorgalmas és tiszteletreméltó gyűjtőmunkára épült polgári pozitivista felfogása nem szorult ki ugyan a tudományos életből, de az ezeréves nemzet koncepciójának bírálata, sőt még kísérlet is könnyörtelenül elfojtotta az elvakultság.” (164. oldalon)

Mi akar ez lenni? Talán még abban sem hisz Bartha, hogy Magyarország és a magyar nemzet idestova 1100 éven keresztül fennállott a Kárpát-medencében? Avagy ismét gyenge oldala mutatkozik meg, melyet már előbb is észrevehettünk: nem tud szabatosan fogalmazni. Ez az utóbbi eshetőség foroghat fenn, mert az elsőt mégsem akarjuk feltételezni róla.

Ami pedig az idézett mondat másik vetületét illeti, megvalljuk, nekünk egyszerűen érthetetlen. Vizsgáljuk meg közelebbről, mit is akar velünk elhitetni Bartha. Nyilván valami olyasmit, mintha az általa „polgári pozitivistá”-nak nevezett magyar őstörténelmi és nyelvészeti irányzat képviselőit, azaz Hunfalvy Pált, Budenz Józsefet és iskolájukat, ezek megnyilatkozásait, cikkeiket, könyveiket, tehát általában véve tudományos munkásságukat az akkori kormányzat vagy az uralkodó réteg vagy más valaki „könnyörtelenül elfojtotta” volna.

Ilyen irányú adataink azonban nemcsak hogy nincsenek, hanem éppen ellenkezőleg, szinte minden akkori tudományos folyóiratból, publikációból, de az egyetemi tanárok és az akadémiai tagok névsoraiból is egyértelműen az állapítható meg, hogy pontosan ez az iskola volt az, amelyik tudományos életünket a történelem- és nyelvkutatás terén dominálta, mégpedig olyan fokon, hogy másféle tudományos vélemények képviselőinek alig-alig volt közlési lehetőségük. Amit pedig mégis közölni tudtak, azt vagy egyszerűen agyonhallgatta ez a „polgári pozitivista” iskola, vagy a tudományos folyóiratok szerkesztőségeiben elfoglalt uralkodó helyzete következtében gondoskodott arról, hogy a megfelelő ledorongoló kritikák lehetőleg már ugyanabban a számban megjelenhessenek, amelyben a kérdéses tanulmány napvilágot látott. Ez a „módszer” régebbi tudományos folyóirataink átlapozásánál lépten-nyomon megmutatkozik.

E cáfolhatatlan adatok ismeretében nem tudjuk mire vélni Bartha igyekezetét, hogy ezt a jórészt öntelt, magamagát szinte tévedhetetlennek tartó gárdát – a valóságos helyzet visszájára fordításával – az üldözött mártír szentek szerepében tüntesse fel.

Amennyiben a magyar történelemkutatásban még ma is ez a szemlélet uralkodik, akkor bizony sohasem jutnak el odáig, hogy a 19. századi indogermanisztika kritikájának szükségességét belássák. Éppen ennek a

„polgári pozitívista” történelmi iskolának magyarországi képviselői – akiket Bartha szemmel láthatóan szentnek és sérthetetlennek tart – voltak ugyanis azok, akik a korukbeli indogermanisztika előtt a szó szoros értelmében kétrét görnyedve, annak minden – az eddigiekben már eléggé megismert „módszerek” segítségével elért – ún. „tudományos eredményét” kritikátlanul elfogadták, s saját történelmi és nyelvészeti kutatásaikat, önálló vélemény nyilvánítása nélkül, az indogermán tudományos szemlélethez idomították.

Ily módon váltak Hunfalvynál a székely-magyar hunhagyományok egyszerűen a Nibelung-ének átvételévé (először leírva 1200 körül, és pedig az egykori avar birodalomhoz tartozó, tehát avar hagyományokkal rendelkező osztrák térségben!), de így vált nyelvünk több ezer szava is, minden alaposabb vizsgálat nélkül, szinte a priori szláv, német, török és egyéb jövevényszóvá. Így keletkezett a „besenyőktől tönkrevert magyarság sunyi legendája” (Padányi: Dentumagytaria) és így váltak a honfoglaló magyarok primitív ázsiai hordákká. De így terjeszkedett pl. Szvatopluk országa is a Szerémségig.

Még igen hosszan folytathatnánk ezt a felsorolást, a „könyörtelenül elnyomott” polgári pozitívista történelemtudomány – amint láthatjuk, valóban felettébb „szorgalmas és tiszteletreméltó gyűjtőmunkájára épült” – hasonszórú „eredményeiről”, melyeknek képtelenségeit a legtöbb esetben napjainkban kell fáradságos munkával helyreigazítanunk. Erre azonban e keretben nincs helyünk. A „polgári pozitívista” iskola részletes kritikája nem intézhető el néhány sorban.

Igy most csak arra van lehetőségünk, hogy utaljunk az eddigekben már kimutatott számos tévedésre, ellentmondásra, amelyek mind, mind e polgári pozitívista történelemszemlélet „szorgalmas és tiszteletreméltó gyűjtőmunkájára” vezethetők vissza, aminél egyoldalúbbat keresve sem találhatnánk.

Arra nézve pedig, hogy annak idején ki fojtotta el „könyörtelenül” kinek a véleményét, üssük fel például a „Századok” 1907-es évfolyamát és olvassuk el, milyen minősíthetetlen kifejezéseket használ ott Bleyer Jakab Fiók Károllyal szemben, mert ez utóbbi elkövette azt a határtalan merészséget, hogy Bleyer „A magyar hun-monda germán elemei” című munkájával több helyen nem értett egyet. Különösen pedig figyeljük meg jól, milyen magasfokú „polgári pozitívista” tudományos képzettségről tesz tanúságot Bleyer, amikor Fiók kritikája és világos bizonyítása ellenére továbbra is kardoskodik amellett, hogy a magyar nyelvben nem lehetséges „a” ↔ „e” hangátmenet. Minden általános iskolás gyereknek illik tudnia, hogy pl. a „magyar” népnévnek régebben „megyer” sőt „mogyer” változata is volt, de az a Bleyer, aki még ezzel sincs tisztában, egyszerű-

en ledilettánsozza Fiókot, pontosan amiatt, mert Fiók kritikájában azt állította – s módszeresen bizonyította is! –, hogy a magyarban igen is van „a” ↔ „e” átmenet.

Tehát ilyen kézzelfogható badarságok leközlésére is volt hely a „Századok”-ban, ha ezek „polgári pozitivista” berkekből érkeztek be a szerkesztőséghez. Sőt, még Bleyer pimasz hangvételnél sem akadtak fenn a szerkesztői szakbizottság lektorai, annak ellenére sem, hogy Bleyer minden kétséget kizáróan alaposan melléfogott, amikor az „a” ↔ „e” hangátmenet lehetetlenségét állította a magyar nyelvben.

A teljesség kedvéért az is meg kell jegyeznünk, hogy Bleyer kérdéses művében a Hunfalvy-iskola fentebb említett nézeteit igyekezett bizonyítani a magyar hun-monda nibelungi eredetéről. Csak így lesznek ugyanis tisztán felismerhetőek a mélyebb összefüggések: ezért kellett a „Századok” hasábjain Bleyer szubkortikális érvelésének helyet kapnia.

Összefoglalás

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Bartha könyvének szinte egyetlen haszna a rengeteg újabb szovjet régészeti adat közlésében áll. Ez kétségtelenül elsőrendű fontosságú, különösen olyanok számára, akik nem tudnak oroszul.

Ami azonban a címben megadott témát, a IX–X. századi magyar társadalom felvázolását illeti, itt Bartha úgyszólván semmi újat sem mond, legnagyobbbrészt régóta közismert dolgokat tárgyal, s csak ott válik valóban informatívvá, ahol imponáló régészeti ismereteivel hazakodhat elő.

Ezzel be is fejezhetnénk rövid áttekintésünket, ha nem tartanánk elengedhetetlenül szükségesnek, hogy Bartha történelemszemléletéről is szövjünk néhány szót. Ez a szemlélet vörös fonálként húzódik végig az egész könyvön, szinte mindenütt egyértelműen megnyilatkozik, de sajnos nem nevezhető tárgyilagosnak. Az elfogulatlan olvasónak is bizonyára feltűnt, hogy minduntalan fel kell tennünk Barthának a kérdést: ezt és ezt a kijelentését vagy megállapítását mire alapozza, mivel bizonyítja?

Csodálatosképpen az ilyen kérdéseknél minden esetben azon kaptuk rajta szerzőnket, hogy a honfoglaláskori magyarságot, annak művelődési vagy társadalmi fejlettségi fokát, avagy történelmi szerepét, bizonytalan feltevések tényszerű közlése által lehetőleg kedvezőtlen színben igyekezett feltüntetni. Másrészt pedig mindazon esetekben, ahol a régészeti leletek vagy egyéb körülmények akár szinte egyértelműen is arra vallottak, hogy a magyarságnak a 9–10. századi Kelet- és Közép-Európában kulturális és történelmi viszonylatban jóval jelentősebb szerepet kellene tulajdonítanunk, mint amilyent az akadémikus magyar történettudomány ed-

dig feltételezett, nos, ilyen esetekben Bartha vagy egyszerűen lemondott a kézenfekvő következtetések levonásáról, vagy pedig semmitmondó frázisokkal tért ki a véleménynyilvánítás elől.

Ezzel a konzekvensen alkalmazott, magyar szempontból kimondottan negatív tendenciával ellentétben azonban Bartha minden alkalmat megragadott, ahol idegen népeket ilyen vagy olyan módon kiemelhetett, azok jelentőségét felértékelhette – igen gyakran még a rendelkezésünkre álló történelmi adatok, források, régészeti leletek nyilvánvalóan erőszakolt félremagyarázása útján is. Gondoljunk csak a Lebegyin melletti „szláv” településre, vagy a „hatalmas besenyő törzsszövetség”-re.

Meggyőződésünk szerint az Akadémia történelemtudományi osztálya nem éppen a legszerencsésebb választást eszközölte, amikor ilyen történelemszemlélettel rendelkező történettudósra bízta a készülő magyar történelmi szintézis őstörténeti fejezeteinek megszerkesztését.

3. fejezet

TUDOMÁNYOSSÁG ÉS TUDOMÁNYTALANSÁG ŐSTÖRTÉNETKUTATÁSUNKBAN

Fodor István

„Verecke híres útján...” című könyve tükrében

Műve 33. és 34. oldalán Fodor szükségesnek tartja alaposan elverni a port a Zsirai által annak idején sommásan „őstörténeti csodabogarak”-nak elnevezett különféle, nem a kizárólagos finnugor származás tétele alapján álló magyar őstörténeti szemléletek képviselőin, köztük a magyar nyelv szumér rokonságát valló irányzat hívein is.

Mindezen nézeteket – Zsiraival teljes egyetértésben egy kalap alá véve őket – „torzszülött elméletek”-nek nevezi. A szumér-magyar nyelvi összefüggések kutatóiról külön is megállapítja, hogy „elgondolásaik éppoly zavarosak és tudománytalanok, mint elődeiké, meghökkentő »felfedezéseik« jóízű derültségnél egyebet aligha válthatnak ki.” (34. old.)

Megvalljuk, e magabiztos sorok elolvasása után felcsigázott érdeklődéssel tanulmányoztuk át a könyvet, gondolván, hogy valóban tudományos módszerességgel megírt szakmunka került kezünkbe, amelyben „torzszülött elméleteket”, vagy „zavaros és tudománytalan elgondolásokat” bizonynyal nem találunk, hanem csakis kristálytiszta logikában, bizonyított tényekben, vagy legalábbis alaposan, minden oldalról alátámasztott, magas fokon valószínűsített következtetésekből gyönyörködhetünk.

Ebbéli véleményünkben nemcsak Róna-Tas András már említett elismerő szavai erősítettek meg bennünket, hanem maga Fodor is, aki már előzőleg, a bevezető oldalakon biztosította olvasóit arról, hogy a „nehézségeket sehol sem igyekszünk elhallgatni, vagy pedig több-kevesebb valószínűséggel ajánlott feltevéseinket a végleges megoldások köntösébe öltöztetni.” (28. old.)

E módszertanilag valóban nagyon megszívlelendő kijelentések után nézzük meg kissé közelebbről, mennyiben és milyen fokon alkalmazza Fodor ezeket a saját maga által leszögezett módszertani elveket.

Nyelvészetünk 19. századi dogmái és a tudományos módszeresség

Mindjárt a bevezetésben, a 14. oldalon ezt olvashatjuk „...nyelvünk a ... finnugor népek nyelvével tartozik közös családba.” Majd a következő oldalon, e nyelvrokonság konklúziójaként így ír: „Ezeknek a népeknek és a magyarságnak a távoli ősei *tehát* (kiemelés tőlünk) valaha közös nyelvet beszéltek.” (15. old.)

E következtetés módszertanilag megengedhetetlen. Még hozzá nem csak egy, hanem két okból is.

Először: a 19. századi merev nyelvcsalád-elméletet – közös ősi alanyelvvel – a modern nemzetközi nyelvtudomány már jó ötven éve, Trubetzkoy és mások vizsgálata óta, nem fogadja el tényként. Elég csak az arealis nyelvek, nyelvi szövetségek („Sprachbund”-ok) egyértelműen kimutatott létezésére utalnunk, hogy Fodor kijelentésének valóságos, tudományos fajsúlyát lemérhessük.

Támasszuk alá azonban e nézetünket még egy-két mérvadó magyar szakember idevágó véleményével is: „Nincs kizárva, sőt, erősen valószínű, hogy a nyelvcsaládok klasszikus elmélete bizonyos történelmi-földrajzi térségekben nem alkalmas a nyelvek egymás közötti kapcsolatainak valósághű leírására... Meg kell említenem, hogy más eurázsiai térségek nyelvei kapcsán sokban hasonló gondolatokat fogalmazott meg már Hajdú Péter, Róna-Tas András és legutóbb, nagy nyomatékkal, Harmatta János is” (Komoróczy Géza: Sumer és magyar?; 71. és 72. old.)

Másodszor: még ha a nyelvcsalád-elmélet eredeti, 19. századi értelmezését el is fogadnánk – ami azonban, mint láttuk, manapság már anakronizmus-számba megy –, akkor sem lehet, nemhogy bizonyítani, de még csak valószínűsíteni sem azt az állítást, hogy a magyarság és a finnugor népek távoli ősei valaha közös nyelvet beszéltek. Mégpedig sem történelmileg, sem kultúrtörténetileg, sem embertanilag, sőt nyelvtörténetileg sem. – Elégedjünk meg egyelőre ennek előzetes leszögezésével, a részletes tárgyalást későbbre, munkánk nyelvészeti fejezeteire halasztva.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Fodor már a bevezetésben logikátlanul és módszertelenül érvel: két vagy több nyelv rokonságának tényéből még távolról sem következik automatikusan az, hogy azon népek ősei „tehát” valaha közös nyelvet beszéltek.

Finnugor „eredetű” szavaink

Ugyancsak a 15. oldalon jelenti ki Fodor: „Nyelvészeink számításai szerint mintegy ezer finnugor eredetű tőszavunk van...”

Ebben a fél mondatban – szinte utolérhetetlen klasszikus tömörséggel egyszerre két bizonyítatlan dolgot közöl tényként. Egyiket éppen most tárgyaltuk ugyan, de mivel nagyon jellemző a finnugor nyelvészet módszereire, szükségesnek tartjuk még egyszer, ezúttal nyomatékosan hangsúlyozni: nyelvünk és a finnugor nyelvek rokonságának pusztán tényéből következően logikailag és módszertanilag megengedhetetlen egyszerűen finnugor „eredetű” magyar szavakról beszélni. A nagybácsi is rokona például

dául unokaöccsének, de ebből még korántsem következik, hogy unokaöccsétől származna. Márpedig a jelek arra mutatnak, hogy a magyar és a finnugor nyelvek között éppenséggel valami ilyesféle rokonság áll fenn.

Második ellenvetésünk pedig – ezúttal szigorúan a finnugrisztika keretei között maradva – a magyarral egyeztethető finnugor szavak számára vonatkozik. Igaz ugyan, hogy a magyar nyelvészek szerint kb. 1000 finnugorral rokonítható szavunk van, de Fodor sajnos elfelejtette megemlíteni azt az igen lényeges körülményt, hogy nyelvészeink ebbeli véleményükkel meglehetősen egyedül állnak a nagyvilágban. Sem a finn nyelv-tudósok, sem a nemzetközi finnugrisztika nem fogad el ugyanis 1000 magyar-finnugor szóegyezést. Björn Collinder nemzetközileg elismert finnugor etimológiai szótára például csak mintegy 450 magyar szót tekint a finnugor nyelvekkel rokoníthatónak (l. László Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai, 37. old.). Hogy a magyar nyelvészek Collindert emiatt kritizálják, az a dolog lényegéből következően természetes, de a legkevésbé sem érinti előbbi megállapításunk helytállóságát.

A hun–magyar rokonság kérdéséhez

Megjegyzéseink mottójául a tudományosság és a tudománytalanság kérdését választottuk. Nem mehetünk el tehát szótlánul Fodor következő kijelentése mellett sem: „A hun–magyar rokonság vagy azonosság tehát nyugati krónikás hagyományokon és egyszerű ’történetírói’ kitaláláson alapul.” (30. old.)

Emlékezzünk, hogyan fogadkozott Fodor a 28. oldalon. Félreértések elkerülése végett újra idézzük: „A nehézségeket sehol sem igyekszünk elhallgatni, vagy pedig több-kevesebb valószínűséggel ajánlott feltevéseinket a végleges megoldások köntösébe öltöztetni.” Ez világos beszéd volt. Annál érthetlenebb, hogy alig két oldallal később a hun kérdést a fenti módon véli elintézhetni, azaz a nehézségeket tudatosan elhallgatja és saját, pontosabban mondva egy bizonyos történelemszemléleti irányzat feltevéseit kifejezetten „a végleges megoldások köntösébe öltözteti.”

Az eddigiekben már számos olyan adatot megismerhettünk, amelyek mind nagy valószínűséggel a hunok, avarok, magyarok szoros történelmi és etnikai kapcsolataira vallanak. Több magyar kutató meggyőződésén kívül néhány külföldi tudós ezirányú vizsgálatainak újabb eredményeire is rámutattunk (Altheim, Haussig, Mitscha-Märheim stb.) E hivatkozásokat most továbbiakkal egészítjük ki.

A századforduló már említett magyar kutatói (Nagy, Fiók, Thury, Rohonyi stb.) mindannyian a hun–avar–magyar rokonság, illetve részleges azonosság alapján állva kritizálták a Hunfalvy-iskola kizárólagosan finnugor irányzatát.

De 20. századi történettudósaink közül is többen nyomatékosan rámutattak a hunok, avarok, magyarok között jelentkező történelmi és etnikai összefüggésekre.

Zichy István gróf „A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig” című tanulmányában a magyar népet hun-bolgár-finnugor keverék-etnikumnak határozta meg.

Németh Gyula „A honfoglaló magyarság kialakulása” című könyvében kimutatta, hogy a magyarokat kétségtelenül igen szoros kapcsolatok fűzték a szabir néphez. A szabirot viszont a bizánci, de egyes nyugat-európai források is ismételten egyértelműen hunoknak nevezik (Prokopios, Agathias, Theophylaktos, Theophanes, Jordanes). Sőt, mivel a kazárok valódi neve szabir volt (Maszudi), legalább 300–400 éves szabir-magyar együttéléssel és intenzív keveredéssel kell számolnunk a magyar etnogenézis kutatásánál – írja. Leszögezi azt is, hogy Hunfalvy tagadó álláspontja a hun-magyar kapcsolatok kérdésében az újabb kutatások fényénél képtelenségnek tűnik.

Ferdinándy Mihály „Álmos” című értekezésében hangsúlyozza, hogy a hun-avar-magyar történelmi kontinuitás mind a hagyományokban, mind pedig az újabb régészeti leletekben egyértelműen megtalálható.

Moravcsik Gyula „Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen” (Byzantinoturcica II.) című monográfiájában végkövetkeztetésként nyomatékosan kiemeli, hogy az újabb kutatás előtt mindinkább nyilvánvalóvá válik a forrásokban hun, avar, türk, kazár, magyar, onogur, kuturgur és bolgár neveken előforduló népek szoros politikai és etnikai összetartozása.

A külföldi kutatók közül elsősorban a neves orientológust és sinológust, *Hirth Frigyes*t kell megemlítenünk, aki „Attila családfája” (Die Ahnentafel Attilas) című értekezésében (Keleti Szemle, 1900) nagymértékben valószínűsítette, hogy a Thuróczy-krónikában szereplő Attila-családfa – azaz az Árpádok leszármazása – semmi esetre sem tekinthető pusztán krónikási kompilációnak, hanem igen konkrét ősi forrásokon vagy hagyományokon kellett alapulnia.

Hirth összehasonlította a Thuróczy-krónika Attila-nemzedékrendjének neveit az egykorú kínai forrásokból ismert nyolc Kr. e. 3–1. évszázadbéli hiung-nu uralkodó neveivel és megállapította, hogy három, egymásnak hangalakban – de nemzedéki időrendben is – szinte teljesen megfelelő név található a kínaiaknál és a magyar krónikában, egy további névnél pedig az egyeztetés igen valószínű. Éspedig:

kínai források
MAO-TUN vagy BAKTUR
(Kr. e. 175)

Thuróczy
BEZTER vagy BEZTUR
(Kr. e. 173)

LAU-SCHANG vagy MINGI

(Kr. e. 160)

HU-LU-KU

(Kr. e. 85)

HÜ-LÜ-KÜAN-KÜ

(Kr. e. 60)

MIKE

(Kr. c. 140)

KULCHE vagy KULKE

(Kr. c. 41)

LEUNTE vagy ELEUNTE

(Kr. c. 8)

Sohasem szabad tehát egy krónikást csupán azért eleve elítélni, mert családfáit – középkori szokás szerint – Noéig vezeti vissza – jegyzi meg Hirth. Noé természetesen mese, de kérdés: hol kezdődik az önkényes családfa-megtoldás, s hol végződnek a valódi forrásokon alapuló nevek.

Az Árpád család Attila-hagyományainak valódiságára mutatnak *Omeljan Pritsak* vizsgálatainak eredményei is (Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren). Pritsak az óbolgár fejedelmi névsort elemezve igen meggyőző érveléssel kimutatta, hogy a bolgár-törökök „Doulo” (Dulo) nevű dinasztiája a hun uralkodócsaládból származott. Az ázsiai hunok királyi törzsének neve a kínai forrásokban „T’uko” volt. E szó archaikus kiejtése „*d’o-klak”, az ókínaiiban pedig később „*d’uo-klo”, azaz „Duolo”, „Dulo” volt. A család ősapja, Mao-tun neve (ókínai kiejtés: „*bektuen”, azaz „*bektun”, „*biktun”) szintén megegyezik az óbolgár fejedelmi névsor „Vixtun” vagy „Bixtun” nevével.

A magunk részéről mindezekhez még hozzáfűzhetjük, hogy a hun uralkodó törzs „T’u-ko” nevének és a későbbi törökök T’u-kiu” nevének feltűnő fonetikai hasonlósága a kínai forrásokban igen megerősíti azoknak a kínai feljegyzéseknek hitelét is, amelyek szerint a törökök a hiung-nu néptől származtak, annak egyik külön ágát alkották.

Sem helyünk, sem jelenlegi célkitűzésünk nem engedi meg, hogy a hun-magyar kapcsolatok kérdéseit ezúttal teljes részletességgel kifejtjük. E problémának bárki könnyen utánanézhet történelmi irodalmunkban és megállapíthatja, hogy még igen sok megoldatlan kérdés van ezen a téren, s az utolsó szó kimondásának lehetőségétől bizony nagyon is messze állunk. Utalunk *Sebestyén László* „Kézai Simon védelmében” című vitairatára, ahol a vonatkozó irodalom jelentős részének összefoglalása is megtalálható.

Ismét leszögezhetjük tehát, hogy Fodor a tudományos módszerességgel összeegyeztethetetlen eszközökkel dolgozik, amennyiben a saját véleményével ellenkező felfogásokat, megfontolásokat, sőt a megfelelő történelmi forrásadatokat is egyszerűen elhallgatja és az általa képviselt kizárólagos finnugor irányzat bizonyítatlan feltevéseit végleges megoldásként igyekszik beállítani.

Vizsgáljuk tovább Fodor könyvét. A 37. oldalon ismét kijelenti: „A finnugor, illetve uráli nyelvek rokonsága *kétségtelenné teszi* (kiemelés tőlünk), hogy valaha volt egy többé-kevésbé egységes uráli, illetve finnugor ősnyelv...”

Íme, a 37. oldalon már harmadszor találkozzunk ugyanazzal a fejtetőre állított logikával, melyet a 15. oldalon kétszer is észlelhettünk. Nyilvánvaló, hogy Fodor ezt a bizonyítatlan finnugor alaptézist mindenáron bele akarja sulykolni olvasói fejébe; azért ismétli ilyen gyakran. Nos, kövessük őt mi is ebben a módszerében, s jelentsük ki, immáron harmadszor, de annál félreérthetlenebbül: két vagy több nyelv rokonságának pusztán ténye semmiképpen sem „teszi kétségtelenné” azt, hogy a kérdéses nyelvek egy közös ősnyelvből származnak. Száz évvel ezelőtt ugyan még ez volt az indogermán nyelvtudomány alaptézise, de azóta maguk az indogermanisták cáfolták meg ezt a tételt.* Felettébb sajnálatos, hogy Fodor erről, úgy látszik, még nem szerzett tudomást.

Az „uráli” őshaza és a paleobotanikai kutatások

De menjünk tovább. A 39. oldalon találjuk a következő sorokat:

„Főként Hajdú Péter kutatásaiból tudjuk, hogy a régi uráli és finnugor alapnyelvben kivétel nélkül megtaláljuk a tajga fáinak neveit. (A legfontosabbak ezek közül a »lucfenyő«, a »cirbolyafenyő«, a »jegenyefenyő« és a »vörösfenyő«.) A közép-európai vegyes lomboserdő fái közül viszont mindössze egynek, a »szil«-nek van finnugor neve. Az uráli népek ősei tehát a szétválásukat közvetlenül megelőző időben a szibériai tajgának azon a nyugati peremterületén éltek, ahová az európai lomboserdő legkeletibb nyúlványa elért, azaz a kétfajta erdőség érintkezési pontján. A pollenvizsgálatok eredményei szerint ez a találkozási pont az Urál hegység északi részére, nagyjából a Pecsora folyó forrásvidékére tehető, a két erdőségi övezet az i. e. 6. évezred körül találkozott ebben a térségben. Így tehát az élet-földrajzi adatokból kiindulva, teljesen indokolt Hajdú Péternek az a következtetése, hogy az uráli népek őshazája az i. e. 6–4. évezredben Nyugat-Szibériában volt, megközelítőleg az Ob alsó folyása és az Urál hegység közötti területen.”

Saját megjegyzéseinket későbbre halasztva, hasonlítsuk össze előljáróban Fodor érvelését László Gyula ugyanezen kérdéssel foglalkozó vizsgálataival (Őstörténetünk legkorábbi szakaszai, 1961 és 1971).

* (Lásd részletesebben a következő könyvben.)

Fodor: „...a régi uráli és finnugor alapnyelvben kivétel nélkül megtaláljuk a tajga fáiak neveit. (A legfontosabbak ezek közül a »lucfenyő«, a »cibolyafenyő«, a »jegenyefenyő« és a »vörösfenyő«.)”

László (id. m. 66-67. old.): „A tajga erdő fái és nevei az obi-ugor – szamojéd csoportban.

Larix (vörösfenyő): manysi, hanti, komi.

Pinus cembra (cibolyafenyő): manysi, hanti, szamojéd.

Abies pichta (jegenyefenyő): udm., komi, manysi, hanti, szamojéd és a mordvinban erdő jelentésben.

A tajga erdő fáiak nevei tehát a finnben, lappban és a volgaiaknál vagy egyáltalán nincsenek meg, vagy csak jelentésváltozással (erdő), a magyarból teljesen hiányoznak a tajgafák nevei.”

Fodor: „A közép-európai vegyes lomboserdő fái közül viszont mindössze egynek, a »szil«-nek van finnugor neve.”

László (id. m. 66. old.): „A közép-európai vegyes erdők fa-fajtái és finn-volgai-permi-magyar neveik.

Ulmus (szil) fajták: f., mordv., mari, udm. és magyarban.

E fanevek közül az *Alnus* (nyír) kivételével egyetlen egy sem ismeretes még származékaiban sem az obi-ugor – szamojéd nyelvekben, és a lappban is csak egyetlen egy (*Pinus silvestris*)”.

Fodor: „Az uráli népek ősei tehát a szétválásukat közvetlenül megelőző időben a szibériai tajgának azon a nyugati peremterületén éltek, ahová az európai lomboserdő legkeletibb nyúlványa elért, azaz a kétfajta erdőség érintkezési pontján. A pollenvizsgálatok eredményei szerint ez a találkozási pont az Urál hegység északi részére, nagyjából a Pecsora folyó forrásvidékére tehető, a két erdőségi övezet az i.e. 6. évezred körül találkozott ebben a térségben.”

László (id. m. 64–65. old.): Szerencsére a moszkvai Növénytani Intézet két olyan térképben is összegezte félezernyi pollenvizsgálatát, amely két korszakra bontja fel a pollenövezeteket: az óholocénra és a közép- és újholocénra... E két térképet (11.–12. kép) az alábbiakban növényfajonként, a két korszaknak megfelelő tagolásban tárgyaljuk...

Abies pichta. Az óholocénban Európában ismeretlen, a középholocénban éppencsak eléri a Uralt kelet felől...

Larix. Az óholocénban az Uralon keresztül a Káma könyökig terjed, a középholocénban a Tobol mentére húzódik vissza (amint a gorbunovoi 6. szelvény pollenjeinél láttuk, 1700 táján ismét megjelenik az Uralban, nyugatibb elterjedése tehát ennél sokkal későbbi kell legyen)...

Pinus cembra v. *sibirica*. Az óholocénban Európában ismeretlen, amint a gorbunovoi tőzegnél láttuk, az i. e. 1000. év táján éri el az Uralt, és északon eléri az Ob vonalát...

Quercus-Ulmus-Tilia (QUT). Az óholocénban még nem jelenik meg, a középholocénban csak a Kámától nyugatra található. Jellegzetes európai erdőség. Láttuk, hogy átmenetileg (2000–1000 között) az Uralban is megjelent kis százalékban.”

László Gyula felsorolásából csak a Fodornál is megnevezett fákat idéztük, mert összevetésünk szempontjából most csak ezeknek van jelentőségük.

László Gy. ezután elmondja, hogy nyelvészeink szerint azért hiányoznak a tajga-fák nevei a nyugati finnugoroknál, illetve a lomboserdő fájának nevei az obi-ugoroknál és a szamojédoknál, mert az egyes népcsoportok vándorlásaik közben az új lakóhelyeken nem található fák neveit elfelejtették. Ebből a feltételezésből kiindulva keresték az őshazát is azokon a területeken, ahol a két erdő-féleség érintkezett.

De adjuk át a szót ismét László Gyulának (id. m. 65. old.):

„...Quercus-Ulmus-Tilia erdők a régebbi időben egyetlen ponton sem érintkeztek a Pinus cembra-Larix és Abies tajgával, sőt sok ezer kilométer választotta el ezeket egymástól, s így nem is lehettek meg ezeknek a fajtáknak közös nevei a feltételezett ősnyelvben, sem akkor, ha keleten éltek volna az uraliak, sem pedig akkor, ha nyugaton.”

Fodor: „Így tehát az életföldrajzi adatokból kiindulva teljesen indokolt Hajdú Péternek az a következtetése, hogy az uráli népek őshazája az i. e. 6–4. évezredben Nyugat-Szibériában volt, megközelítőleg az Ob alsó folyása és az Urál hegység közötti területen.”

László (id. m. 65–66. old.; az előző idézet közvetlen folytatása): „Amint említettük, nincsen olyan terület, ahol a feltételezett ősnyelv korában ez a két erdőfajta érintkezett volna egymással. Úgy látszik tehát, hogy a szó kiveszésének, elfelejtésének érvelését, legalábbis ezen a fokon még nem használhatjuk. Bár a szavak kiveszésére bőven van példa, de van az ellenkezőjére is, arra ugyanis, hogy a meglévő szó nem vész ki, csak jelentése módosul a környezet megváltozásával, vagy esetleg művelődéstörténeti okokból az előbbi jelentés valamelyik árnyalatára szűkül, de megmarad (pl. valamelyik fa neve mint erdő vagy vessző, vagy kéreg, vagy cserje marad meg más nyelvekben, ilyen példát bőven ismerünk a finnugor nyelvekből is). Ha a tajga erdő fáinak legalább egyetlen ilyen jelentésváltozása lenne a nyugati finnugor nyelvekben, vagy a közép-európai lombos erdők fáinak legalább egyetlen hasonló maradványa a keletiekben, akkor még valószínűsíthetnők az elfelejtést, a nevek többségének kiveszését. Ám ilyen maradvány sem egyik, sem másik csoportban nem található (az Abies nevének a mordvinig való átmosódását nem számítva). Ezek alapján az a feltételezésünk, hogy e szavak már a nyelvek külön életében keletkeztek, sokkal indokoltabbnak látszik, mint az, hogy kivesztek volna. Ennek a lehetőségnek felvetése s az alábbiakban vázla-

tosan történő részletezése igen jelentős további gondolatmenetemre, mert lappangva benne foglaltatnak az alábbiak: az uraliak nem jelenlegi egykor jéggel takart – területükön alakultak ki, de még nem is e terület egyik-másik foltján (pl. Káma vidék), tehát nem is innen vándoroltak szét (legalábbis nagy egységeikben), hanem mai területükre igen régi korban (urali kor) telepedtek máshonnan, de mindenesetre fenyves területekről.”

Pontról pontra, részletről részletre haladva megállapíthatjuk tehát, hogy Fodor – jobban mondva Hajdú Péter – és László Gyula nézetei homlokegyenest ellenkezőek, sőt egymást egyenesen kizárják.

Nem változtat ezen a tényálláson az sem, ha Hajdú Péter és László Gyula ezzel kapcsolatos vitáját (Archaeol. Ért. 1964) is figyelembe vesszük. Hajdú azt kifogásolta, hogy László Gy. megfeledkezett arról, hogy a lomboserdő egy keskeny sávban Kr. e. 5000 körül északon elérte az Uralt.

László Gy. válaszában (Az uráli őshaza kutatásáról) leszögezi, hogy az őskőkorban és az átmeneti kőkorban – tehát az uráli nyelvegység feltételezett korában – a Volga nyugat-keleti irányú folyása vonalától északra a szovjet régészet egyértelmű megállapítása szerint sem Kelet-Európában, sem pedig Nyugat-Ázsiában nem éltek emberek. Az említett lomboserdő nyúlvány viszont e vonaltól jóval északabbra nyúlt át egy helyen az Urálig. Ahol pedig nincs ember, ott őshaza sem lehet – jegyzi meg László Gyula. Még akkor sem, ha ezekben az északi régiókban a lomboserdők részben el is nyúltak az Urálig. László Gyula szavaival: „Sajnos azon a területen, amit Hajdú Péter kijelöl, semmi nyoma az általa mondott korban az emberi életnek. Régészetiileg tehát megint holtvágányra futott a nyelvészeti következtetés! Itt nem is tudnám folytatni a vitát, mert ami nincsen, arról nehéz lenne vitázni.”

Magunk annyit szeretnénk mindehhez hozzáfűzni, hogy biológiai szempontból nézve gyakorlatilag lehetetlen, hogy a lomboserdő északon előbb elérte volna az Uralt, mint délen. Ezek szerint tehát majdnem bizonyosra vehető, hogy a kérdéses pollenvizsgálatoknál valamilyen hiba csúszott be a módszerbe.

Első gondolatunk, ha Fodorral szemben – fentebb már ismételtén tapasztalt egyoldalú szemlélete miatt – nem kellene eleve gyanúperrel elnünk, az lehetne, hogy a László Gyula által elemzett paleobotanikai képtől lényegesen eltérő, sőt azt egyenesen meghazudtoló újabb szovjet pollenvizsgálati eredmények készítették Fodort az északnyugat-sziberiai uráli őshaza Hajdú-féle feltételezésének elfogadására. Alaposabban megtekintve azonban a kérdést, csakhamar feltűnik, hogy míg László Gyula pontosan megadja forrását, a moszkvai Növénytan Intezet pollenvizsgálatainak M. J. Neustadt által 1957-ben összesített eredményeit, addig Fodor csupán néhány szovjet szerző nevét sorolja fel könyveszetében – munká-

ik címei nélkül – és ezek közül Neustadt neve hiányzik. Mivel adott helyzetünkben nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a megnevezett szovjet kutatók között esetleg egy újabb pollenvizsgálati mű szerzője is lapanghat, tartózkodunk a végérvényes véleménynyilvánítástól, de az ellenőrzés jogát fenntartjuk magunknak.

Most csak annyit mondhatunk, hogy felettébb gyanúsnak találjuk Hajdú Péter 1962-ben megjelent művének (Finnugor népek és nyelvek) Fodor által való ismételt emlegetését, mert ezek szerint ebből a munkából meríti érveit, nem pedig valamilyen új szovjet paleobotanikai publikációból. De az is lényeges e kérdéssel kapcsolatban, hogy bár mi László Gy. idézett könyvének 1971-es 2. kiadását használtuk, abban semmiféle utalást nem találtunk arra nézve, hogy az előbbieken bemutatott pollenvizsgálati eredmények időközben túlhaladottakká váltak volna.

Ami pedig – mindettől függetlenül – az Ob alsó folyása és az Urál hegység közötti „uráli” őshazát illeti a Kr. e. 6. évezredben, miközben, ugyancsak Fodor megállapítása szerint (könyve 40. oldalán), a sokkal délebbre fekvő Káma vidéke csak a 3. évezredben népesült be, engedje meg Fodor, hogy igen erős kételkedésünknek adjunk kifejezést. Egyelőre még nem is tudományos hivatkozással (erre majd később kerítünk sort), csupán a józan ész nevében csak annyit kérdeznénk meg Fodortól, valóban komolyan gondolja-e, hogy abban az időben – Kr. e. 6000-ről van szó! – amikor még a földkerekségen szinte mindenütt bőven volt lakatlan hely, egy népcsoport akkurátusan az északi sarkkör régiójában, a szó szoros értelmében a jégen telepedik meg, s csak évezredek múltával vonul délebbi, kedvezőbb és kellemesebb éghajlatú vidékekre (Káma)?

Ne időzzünk azonban most tovább ilyesféle mérlegeléseknél, ahol pusztán nyelvi és történelmi viszonylatban amúgy sem lehet végleges ítéletet mondani, hanem vizsgálatainkat ki kellene terjesztenünk a geológia és paleoklimatológia területeire is. A későbbiek folyamán egyébként is lesz még alkalmunk e kérdéstről egyet-mást mondani.

A fent ismertetett Hajdú (Fodor)–László ellentéttel kapcsolatosan emlékeztetnünk kell még az indogermán nyelvészet és őstörténetkutatás azon újabb felismeréseire is, amelyek szerint az ún. „nyelvészeti paleontológia” alapjaiban elhibázott módszer.* E megállapítás helytállóságát ugyanis Hajdú (Fodor) és László Gyula előbb bemutatott, egymásnak minden tekintetben ellentmondó következtetései napnál világosabban demonstrálják.

A két kutató munkamódszere között azonban van egy igen lényeges különbség. Míg ugyanis Hajdú Péter – s az ő nyomain Fodor – a finnugor (uráli) nyelvészet 19. századi ősnyelvi hipotézisét, a feltételezett finnugor

* (Lásd részletesebben a következő könyvben.)

(uráli) alapnyelv kikövetkeztetett fantom-szavait adott tényekként kezeli, s a régészeti kutatásokat teljesen ignorálva, a paleobotanikai vizsgálatok konkrét eredményeit erőszakkal, mondvacsinált érveléssel ezekhez a nyelvészeti képzetekhez idomítja (pl. a fanevek „elfelejtés”-nek feltételezése), addig László Gy. a pollenvizsgálatok adatait és a régészet újabb eredményeit használja fel arra, hogy a finnugrisztika pusztán nyelvészeti feltételezéseit a paleobotanika és a régészet felismeréseinek segítségével helyesbítse, az egykori valóságos helyzetnek jobban megfelelő alapokra helyezze.

Nem sok kétségünk lehet aziránt, melyik munkamenet nevezhető módszeresebbnek és komplexebbnek.

Az „uráli” ősnép hipotézise és az antropológia

Tovább vizsgálva Fodor könyvét, a 40. oldalon ismét egy felettebb jellegzetes, „kizárólagos finnugor”-zamatú apodiktikus kijelentésre bukkanunk: „Abban *mindenki egyetért* (kiemelés tőlünk), hogy az Urál vidéki újkőkori (i. e. 4–3. évezredi) régészeti műveltséget az uráli népek hagyatékának kell tartanunk.”

Készségesen megengedjük ugyan, hogy azon történelemszemléleti iskola köreiben, amelyet Fodor képvisel, ebben „mindenki egyetért”, de ez még távolról sem jogosítja fel Fodort arra, hogy általánosítson. A fent ismertetett paleobotanikai kérdések tárgyalásánál láthattuk, hogy például László Gyula egészen más nézeteket vall.

Elképzelhető azonban az is, hogy „a magyar őstörténet-kutatás utóbbi korszakának egyik legkiemelkedőbb műve” írója számára (Róna-Tas megállapítása Fodor jelen könyvéről) László Gyula vizsgálatai nem mérvadók és így elsiklik felettük.

Ebben az esetben melegen ajánlhatjuk Fodornak, üsse fel a „Handbuch der Orientalistik” 1966-ban megjelent idevágó kötetét (Jettmar et alii: Geschichte Mittelasiens), ahol megtalálhatja a nemzetközi őstörténetkutatás röviden összefoglalt véleményét erről a kérdésről. És csodák csodája, ez a tudományos vélemény nem egyezik Fodor elképzeléseivel, sőt azokkal szöges ellentétben áll. Ott ugyanis azt olvashatjuk, hogy az uráli emberfajta minden valószínűség szerint csak a Kr. e. 2. évezred második felében alakult ki, mongoloid, paleoszibírid és paleoeuropid etnikumok keveredése útján.

Ebből viszont arra merészelünk következtetni, hogy a Kr. e. 2. évezredben még csak kialakulófélben leledző uráli népeknek a 4. vagy a 3. évezredben bizony még nem igen lehettek régészetiileg megfogható hagyatékaik.

De hivatkozhatunk ezzel kapcsolatban Lipták Pál embertani vizsgálatainak eredményeire is, amelyek szerint az uráli fajta embertanilag legkorábban az ananjinói korban, azaz a Kr. e. 1. évezred derekán jelent meg. Nyomatékosan rámutat azonban Lipták arra is, hogy a korábban a finnugoroknak tulajdonított fésűs-gödrös kerámiát a lappid rassz túlsúlya jellemzi. A lappok paleoeuropidok, s a lappid rassz fajtabélyegei a lengyelek és az ukránok egyes csoportjainál még ma is dominánsan átütnek (Lipták: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján).

Mi tehát ebben a Fodor által Kr. e. 4–3. évezredbelinek meghatározott őskőkori-ámeneti kőkori Urál vidéki régészeti műveltségben azon szórványos paleoeuropid és paleoszibirid népcsoportok emlékeit látjuk, amelyek a Kr. e. 3. évezredben az erdőövbe behatoló szvidéri etnikumok nyomása elől északi, illetve északnyugati és északkeleti irányban kitértek: nyugaton a lappok, keletebbre a vogulok, az osztjákok és a szamojédok elődeiét. Az ún. finnugor (uráli) nyelvek a jelek szerint e népcsoportok, valamint a szvidérik és a Kr. e. 2. évezred első felében a Volga-Urál térségében megjelenő déli, kaukázusi-transzkaukázusi eredetű gyarmatos hullámok nyelveinek komplikált egymásrahatásaiból alakultak ki a Kr. e. 3/2. évezred fordulója utáni időkben. E paleolingvisztikai folyamatban azonban meghatározó, domináns szerepet kell tulajdonítanunk a nagy számban érkező, magas földművelő-állattenyésztő és bronzkultúrával rendelkező déli etnikumnak vagy etnikumoknak.

Már most rámutatunk arra is, hogy a kérdéses Urál vidéki régészeti műveltség 4–3. évezredbeli datálását minden valószínűség szerint drasztikusan lejjebb kell szállítanunk. (Részletesen 1. később, a kelteminári műveltség időrendjének kérdésénél.)

Fodor régészeti terminológiája

Második megjegyzésünk Fodor régészeti terminológiájára vonatkozik. Erről az általa következetesen „újkőkori”-nak nevezett Urál vidéki műveltségről ugyanis a 42. oldalon így ír: „...ebben az időben a lakosság az élelmét kizárólag halászat és vadászat útján biztosította...” Majd a 47. oldalon: „A legtöbb ránk maradt tárgy kőből készült... Az eszközöket patintással állították elő.”

Ezzel szemben a nemzetközi régészet és őstörténettudomány már jó harminc éve – főleg Gordon Childe alapvető felismerései óta – kizárólag élelemtermelő műveltségek megjelölésére alkalmazza az „újkőkori” (neolitikum) szakkifejezést, halász-vadász kultúrákra azonban soha.

Gyengébbek kedvéért – e kifejezést korántsem olvasóinkra értve – még azt is meg kell jegyeznünk, hogy az újkőkori régebbi, G. Childe előt-

ti neve „csiszolt kőkor” volt, ellentétben a pattintott kőeszközöket előállító „őskőkor”-ral vagy paleolitikummal, amelyet éppen a kőeszközök megmunkálási módja miatt annak idején „pattintott kőkor”-nak is neveztek. E két korszak között helyezkedik el az „átmeneti kőkor” (mezolitikum), amelyet a pattintott kőeszközök rendkívül finom, aprólékos megmunkálása, valamint az eszközök feltűnően kis méretei jellemeznek, ami miatt a kort néha „mikrolitikum”-nak is nevezik.

Szükségesnek tartottuk e rövid kitérőt, mert Fodornak szemmel láthatóan meglehetősen kiforratlan nézetei vannak a kőkorszak egyes periódusait jelölő régészeti szakkifejezésekről.

Ilyen körülmények között meglepő az a gyermeki ártatlanság, amellyel szerzőnk oly „jóízűen” tud „derülni” bizonyos „zavaros és tudománytalan” elgondolásokon (1. idézetünket Fodor könyvének 34. oldaláról).

Az „uráli” őshaza és a régészet

A következőkben Fodor, az általa a hipotétikus „uráli” ősnépnek tulajdonított régészeti leletek tárgyalásánál, közép-ázsiai párhuzamokra hívja fel a figyelmet – különösen a kőeszközöknél és az agyagedényeknél –, majd az 54. oldalon így ír: „Az eszközkészítés és az edényművesség ismerveinek áttekintésekor azt is láttuk, hogy e népesség a jelenleg kitapintható legkorábbi kezdetektől szoros kapcsolatokat tartott fenn a fejlett közép-ázsiai kelteminári műveltséggel, s gazdasági, valamint általános műveltségbeli előrehaladásának nem egy indítékát onnan kapta. (Nem lehet kétséges például, hogy az edénykészítést is déli szomszédaiktól tanulták.)”

Sajnos ismét nem érthetünk egyet Fodorral.

Mivel ugyanis ezen Urál vidéki régészeti műveltség „jelenleg kitapintható legkorábbi kezdeteit” Kr. e. 4000 körülre teszi, a kelteminári műveltség legkorábbi emlékei pedig – Dzsambaszkala 4. sz. települése – legfeljebb a Kr. e. 3. évezred első feléből származnak, igen súlyos időrendi akadályai vannak Fodor feltevésének, hogy ugyanis a kelteminári műveltség Kr. e. 4000 körül kultúrát sugárzott volna ki az Urálba és az Ob alsó folyásának mellékére. E fogas kérdés megoldását nyugodtan szerzőnkre bízhatjuk.

A kelteminári műveltség korával kapcsolatban egyébként a Kr. e. 4. évezredről soha még szó sem esett (kivéve Csernyecovot; 1. később). A legmagasabb datálás az ásató Tolsztovtól származik, aki a Dzsambaszkala 4. rétegét eredetileg Kr. e. 3000 körülre becsülte (Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur). Azóta azonban kitűnt, hogy a település legalább 2-300 évvel fiatalabb (László Gy.: Őstört. legkor. szakaszai, 105. old. a vonatkozó irodalommal; és ; Propyläen Kunstgeschichte XIII. B. „Turkestan” c. fej.).

Ezek lennének tehát az időrendi tények. Miután azonban ebben az Urál vidéki paleolitikus-mezolitikus műveltségben kétségkívül számos kelteminári párhuzam található, valamint a délről északra irányuló kisu-gárázások is egyértelműen kimutathatók (l. Tolsztoz id. m. és Prop. Kunstg. XIII. B. „Turkestan” fej.), bizonyára jobban megfelelne a valóságnak, ha ezeket az „uráliakat” jó 1500 évvel későbbre, nagyjából a Kr. e. 3. évezred második felébe helyeznénk.

Ennek azonban – úgy tűnik – nyelvtörténeti akadályai vannak, amelyek mellett a régészet tényei természetesen eltörpülnek – legalábbis kizárólagos finnugor származásunk szemléletének jellegzetes észjárása szerint.

Másrészt az utóbbi évtizedek turkmenisztáni és közép-ázsiai ásatásainak leleteiből nyilvánvalóvá vált az is, hogy a kelteminári műveltség a környező területekhez viszonyítva messze elmaradott volt, primitív mezolitikus-neolitikus fokon állt még olyan késői időkben is, amikor szomszédainál már a réz, sőt részben a bronz is elterjedt.

Eddigi tapasztalataink után azonban nem akarjuk túl magasra állítani a mércét, s ezért nem is ezekre az újabb régészeti eredményekre hivatkozunk, amikor megállapítjuk, hogy semmi esetre sem beszélhetünk „fejlett közép-ázsiai kelteminári műveltség”-ről, mint Fodor teszi. Csupán László Gyulát idézzük, aki előbb említett műve 105–106. oldalán már 1961-ben így írt: „...a Dzsambasz-kala 4. település lakói, nemhogy egy műveltség gócát képviselnék, hanem éppen ellenkezőleg, elmaradtak a velük egykorú, a steppei területeket széles sávban benépesítő többi törzsektől, amelyek már nagyrészt ismerték és használták a rezet, sőt például a kazak földön az állattenyésztés kezdetei is megfigyelhetők náluk.”

Pedig 1961-ben még jórészt meg sem kezdődtek azok a turkmenisztáni ásatások, amelyek az ottani korai műveltségek megismeréséhez vezettek, s melyek László Gyula – szórványleletek gondos elemzése útján kikövetkeztetett – fenti véleményét teljes mértékben beigazolták. Akkoriban Turkmenisztán őskorából egyedül Anau telepe volt ismeretes, amelynek időrendi besorolása felett azonban késhegyig menő viták ellenére sem tudtak megegyezni a kutatók.

Mai tudásunk szerint ezen a területen már a Kr. e. 6/5. évezred fordulója táján megkezdődött az újkőkor (ellentétben Fodorral mi mindig élelemtermelő műveltségekre alkalmazzuk e szakkifejezést). Az első kimutatható neolitikus műveltséget, az ún. „Chagalli”-kultúrát, főleg festett kerámia jellemzi, míg a rákövetkező „Mondjukli”-periódus már kőrézkori jellegű, s szoros kapcsolatokban áll Elő-Ázsia egykorú műveltségeivel. Lényegileg az északkeletre hatoló mezopotámiai Hassuna-, valamint a nyugat-iráni Sialk I. műveltséget látszik reprezentálni.

Jelen kérdésfeltevésünk szempontjából e turkmenisztáni ásatások eredményeinek legfontosabb tanulsága az, hogy a 3. évezredbeli kelteminári,

és az ezzel legfeljebb egykorú, de inkább valamivel későbbi Urál vidéki telepek leleteit a legnagyobb valószínűséggel az elő-ázsiai földműves gyarmatosok turkmenisztáni megjelenésével és térhódításával hozhatjuk kapcsolatba. Éspedig úgy, hogy ezeket a régészeti leletegyütteseket egyrészt az Amu-Darja torkolatvidékének járhatatlan mocsaraiba szorult, másrészt pedig északabbi területekre húzódó, eredetileg paleolitikus kultúrfokon álló turkmenisztáni–nyugat-ázsiai őslakos népcsoportok hagyatékának kell tulajdonítanunk, akik az elő-ázsiai telcpesektől időközben egyet-mást eltanultak (pl. az edénykészítés mesterségét).

Fodor mindeme megfontolásokat nem gondolta át, de még László Gyula alapvető munkáját sem vette figyelembe, holott könyvészetében említi. Ehelyett a „fejlett” kelteminári műveltség hatásairól beszél az Urálban, több mint ezer évvel a kelteminári kultúra legkorábbi leleteinek megjelenése előtt.

Nem tételezhetjük fel, hogy itt előképzettségi hiányosságokról lenne szó, bármennyire ilyennek tűnnek is első pillantásra Fodor hajmeresztő következtetései.

Ismét azzal a minden újabb őstörténeti felismerést vagy régészeti leletet félresöpörő igyekezettel állunk szemben, amely kizárólagos finnugor származásunk egyoldalú és elavult tanát erőnek erejével fenn akarja tartani. Ezt a hipotézist azonban manapság már csak úgy lehet – legalább látszólag – alátámasztani, ha minden olyan őstörténeti, régészeti, kultúrtörténeti, vagy bármiféle egyéb adatot, amely feltevéseikkel ellenkezik, egyszerűen ignorálnak, és mereven ragaszkodva a 19. századi indogermanisztika ősnyelvi és ősnépi téziséhez, egyedül a „hangtörvények” alapján kikövetkeztetett hipotétikus közös ősnyelv fantomját igyekeznek bizonygatni, annak vélt összefüggéseit, változatait variálgatják unos-unaltan, tekintet nélkül úgyszólván minden egyéb körülményre. De még az időközben megismert több ezer éves elő-ázsiai nyelvemlékeket sem veszik figyelembe, azaz magán a legszűkebb értelemben vett nyelvtudományon belül sem dolgoznak körültekintő, komplex módszerekkel.

Nos, hogy az ilyen eljárásnak a módszeres tudományossághoz mennyi köze van, azt nem szükséges bővebben részleteznünk. Ezzel függ össze az is, hogy minden, saját nézeteiktől eltérő véleményt, kutatási irányt, ahelyett, hogy módszeresen, tárgyilagos érvekkel cáfolnák őket, egyszerűen zavarosnak, tudománytalannak, történelmi csodabogárnak, torzszülött elméletnek és egyebeknek bélyegeznek.

Korántsem akarunk a különböző, gomba módjára szaporodó őstörténeti elképzelések mellett válogatás nélkül lándzsát törni. Magunk is tudjuk, hogy e kísérletezések nagy része nem vehető komolyan. Csupán azt nem tartjuk megengedhetőnek, hogy éppen azok dobálózzanak a legna-

gyobb kövekkel, akik – amint az eddigiekben már ismételtén láthattuk – maguk is üvegházban ülnek.

Összehasonlításképpen hivatkozunk László Gyula módszerére, akinek nem is volt szüksége arra, hogy az újabb ásatások eredményeit teljes egészében ismerje, amikor már 1961-ben, egyedül az addig felbukkant szórványleletekből ki tudta következtetni, hogy a kelteminári műveltség nem volt egyéb, mint az Aral-tó és az Amu-Darja mocsaraiban megrekedt primitív, mezolitikus-koraneolitikus kultúrfok, olyan időkben, amikor a többi szomszédos népek köröskörül már rég rézkorban éltek.

E felismeréshez azonban csak úgy sikerült eljutnia, hogy minden számbavehető adatra gondosan ügyelt, s összességükben mérlegelte őket, nem aszerint, melyik illeszthető bele egy előre gyártott hipotézisbe.

Mi László Gyula széles látókörű kutatási módszerét mindenesetre messze tudományosabbnak tartjuk, mint a Fodor által képviselt irányzat pattintott és halász-vadász „újkőkörát” vagy „fejlett” kelteminári műveltségét, amely ráadásul – a kedvenc hipotézis érdekében – még arra is rákényszerül, hogy jó ezredévvvel keletkezése előtt már kultúrát sugározzon a Jeges-tengerig.

Munkahipotézisek kétségtelenül szükségesek, de – engedelmet kérünk – mindennek van határa.

Az „uráli” őshaza és a paleoklimatológia

Ugyancsak az 54. oldalon írja Fodor – zárójelben – a következőket: „Ne feledjük, hogy ez a vidék ebben a korban – a mainál jóval melegebb éghajlat következtében – mentes volt a tundrától.”

Szerzőnk e sorokat az általa Hajdú nyomán feltételezett „uráli” őshazára, azaz a Jeges-tengerhez meglehetősen közel eső északnyugat-szibériai térségre érti, a Kr. e. 5/4. évezredben.

Félretéve most minden klimatológiai vagy geológiai hipotézist, amelyek egyébként is igen sok esetben egymással homlokegyenest ellenkeznek, s még nagyon távol állnak a bizonyosságtól, csak egy kérdést intézünk Fodorhoz: miként történhetett meg, hogy azok a jéggefagyott mamuthullák, amelyeket Észak-Szibériában még napjainkban is sorozatosan találnak, nem enyésztek el a tundra felolvadásával együtt a Kr. e. 5/4. évezredben?

Úgy tűnik, hogy a hipotétikus uráli ősn nyelv rejtett energiái egy szuperatomreaktor hőerejével felérnek, s arra is képesek, hogy az Alsó-Ob menti tundrát szelektíven felolvasszák, természetesen csak azért, hogy a nyelvész által a Kr. e. 5/4. évezredre kikövetkeztetett „uráli ősnép” számára a jégmező közepette lakható őshazát teremtsenek.

A következő oldalakon Fodor leírja a feltételezett „uráli” és „finnugor” vándorlásokat, azaz a szamojédok állítólagos kiválását (kb. Kr. e. 4000), majd a „finnugor egység” felbomlását, a finn népek és az „ugorok” Kr. e. 2000 körülre tett elszakadását. Ebben az egész, kb. 2000 évesnek gondolt időszakban az „ugorok”, illetve elődeik, mindig az Uráltól keletre, Északnyugat-Szibériában laktak – jegyzi meg. Gondolatmenetében mindenütt – világosan felismerhetően – Csernyecovnak a finnugor népek kialakulásáról, szétvándorlásáról vallott nézeteit követi (Csernyecov elgondolásainak rövid összefoglalását l. László Gy.: id. m. 1961., 110 old.).

E rész elolvasása után végre megértjük Fodor „fejlett” kelteminári műveltségét is, amely Kr. e. 4000 körül már kultúrát sugároz északra. Az sem volt tehát más, mint Csernyecov egykori időrendi elképzeléseinek felmelegítése. Csernyecov ugyanis – mentségére legyen mondván: az újabb turkmenisztáni ásatások előtt – úgy vélekedett, hogy a kelteminári műveltség Kr. e. 4000-ből, vagy esetleg még korábban származik. Ezért helyezte az általa felfedezett Urál vidéki telepeket is a 4–3. évezredbe, éppen az előbb említett kelteminári párhuzamok alapján.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy akkoriban a Turkmenisztánból egyedül ismert neolitikus település – Anau – korát még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Számos mérvadó kutató azt tartotta, hogy Anau a Kr. e. 6., 7., esetleg a 8. évezredből származik, sőt nem kevesen azt is állították, hogy Turkmenisztánban volt az élelemtermelő műveltségek legelső góca, és a neolitikus kultúrák onnan terjedtek volna át Elő-Ázsiába (l. Rehork: Lübbes Enzyklopädie der Archäologie „Anau” címszó alatt). Ezen elgondolásokból indult ki Csernyecov, amikor a kelteminári műveltség korát Kr. e. 4000 előttre tette. Kétségtelenül megállapítható volt ugyanis, hogy a kelteminári leletekben igen erős anauai párhuzamok találhatók (l. Tolstow; id. m.). Kelteminár tehát nem lehetett sokkal későbbi, mint az anauai műveltség.

Másrészt azt is megértjük ezek után, hogy a kelteminári műveltség annak idején – egyéb kultúrák ismeretének hiányában a kérdéses területen – valóban „fejlett”-nek volt nevezhető.

Csernyecov feltételezett időrendjét azonban – mint fentebb láthattuk – az újabb kutatások nem igazolták. Dzsambasz-kala 4. településének korát a Kr. e. 3. évezred első felére határozták meg, Anau pedig a 4. évezredből származik, Namazga I. és II. periódusával egyidejű. Ezzel a datálással illuzórikussá vált a kelteminári műveltség 4. évezredbeli Urál vidéki kisu-gárzásainak lehetősége is.

Csernyecov elévülhetetlen érdeme azonban az, hogy nyomatékosan rámutatott a kelteminári és az általa feltárt Urál vidéki mezolitikus mű-

veltségek szoros összefüggéseire: arra, hogy az első kultúrhatások kétségtelenül délről, az Aral-tó környékeről érkeztek egykor az Urál keleti lejtőinek tájaira. Csupán abban tévedett, hogy e művelődési impulzusokat a Kr. e. 3. évezred második fele helyett a 4. évezred elejére tette. Egyéb összevethető leletek hiányában azonban e tévedést nem róhatjuk fel neki.

Mindezekről az időközben bekövetkezett időrendi helyreigazításokról Fodortól semmit sem tudunk meg. Ő még 1975-ben is úgy állítja be Csernyecov egykori időmeghatározásait, mintha azok még mindig érvényesek lennének a nemzetközi régészetben. Jó oka van erre. Csernyecov elmélete ugyanis – de csakis eredeti, elavult időrendjével szoros összefüggésben – az utóbbi évtizedek azon felettébb csekély számú, külföldi eredetű régészeti-őstörténeti koncepcióihoz tartozik, amelyeket üggyelbajjal ugyan, de mégis bele lehet illeszteni „finnugor eredetünk”, illetve az „egyseges uráli ősnép” hipotézisébe. Csernyecov Kr. e. 4000 körülre tett kelet-uráli leletei kitűnően illenek a finnugor nyelvészet által kikövetkeztetett közös „uráli ősnelv” felbomlásának szintén kb. 4000-re gondolt kezdeteihez. Ezért vette át Fodor olyan lelkesen Csernyecov időrendjét, ezért hallgat mélységesen a datálások drasztikus leszállításáról, s ezért olvadnak fel az Alsó-Ob menti tundrák is – vélhetőleg Fodor lelkesedésének hevétől – a Kr. e. 5/4. évezredben.

*A Fodor-féle andronovói „ugorok”-ról
és azok fémművességéről*

Könyve 94. oldalán Fodor az andronovói műveltség (kb. Kr. e. 1700–1300) északi területeire nyugaton az ugorokat, keletebbre, Tomszk vidékére pedig a szamojédokat helyezi.

M. Grjasnow, az „Archaeologia mundi”-sorozat „Südsibirien” című kötetében ezzel szemben ezt írja az andronovói műveltség népeességéről: „Die gesamte Bevölkerung war europid” (94. old.). Magyarul: „Az egész lakosság europid volt.” De K. Jettmar is „plump europid”-nak jellemzi az andronovói népeességet (Geschichte Mittelasiens).

Az embertan meghatározása szerint a vogulok, osztjákok, szamojédok az ún. uráli típusba tartoznak, amely mongoloid, paleoszibirid és őseuropid csoportok keveredéséből alakult ki, de a mongoloid-paleoszibirid elemek dominanciájával, azaz sokkal közelebb áll a mongoloidokhoz mint az europidokhoz. A mongoloidok viszont csak Kr. e. 1000 táján jelennek meg legelőször Szibéria nyugati területein, a Jenyiszej–Altáj vidéki Karasuk műveltség idejében, tehát jóval az andronovói kultúra után (Grjasnow: id. m.).

Vagyis igen nehéz elképzelnünk, hogyan alkothatták a kizárólag europid népeességű andronovói műveltség északi területeinek lakosságát a

túlnyomórészt mongoloid-palcoszibirid vogulok, osztjakok és szamojédok – ha csak az eddigi tapasztalatok után nem tételezzük fel, hogy bizonyára ezt is az egyedül üdvöztető „Elmélet” követeli meg.

A „Fémművesség” című fejezetben, az andronovói bronzipar tárgyalásánál, egy bronzkés markolatdíszét így írja le Fodor (107. old.):

„A rosztovkai kés markolatának végén pedig egy művészien megszerkesztett szoborkompozíciót látunk: a ló egy síelő férfit vontat. Különösen a síelő lendületes alakja nyűgözi le művészi szépségével a mai szemlélőt. Az aprólékosan megformált arc félreérthetetlen mongoloid vonásokat tükröz. A ló alakja más megfogalmazásban került ki az öntőmintából: álló, nyugodt testtartása nincs összhangban a síelő férfi gyors mozgásban levő figurájával. A kompozíció, belső ellentmondása ellenére is elragadó látványt nyújt. (Igen érdekes, hogy az ábrázolás megoldásának a kulcsát a ma is Nyugat-Szibériában élő osztjakok egyik népmeséje adja a kezünkbe. Ebben arról van szó, hogy egy vadász télen lóval vontatott sítalpakon ment el vadászni, majd visszafelé a zsákmányt kötötte a sítalpakra, és így vontatta haza a lóval. A rosztovkai késen tehát e népmese majd három és fél ezer éves megelevenítését látjuk.)”

Csak dicsérni lehetne szerzőnket e kimerítő és magasröptű művészeti szakvéleményért, ha nem követte volna el azt a szarvashibát, hogy a 106. oldalon a kérdéses kés képét is közölte, a markolatvég külön kinagyításával. Az ábrázolást szemlélve ugyanis bárki könnyen megállapíthatja, hogy abból bizony Fodoron kívül édeskevesen tudnának lendületes, gyors mozgásban levő síelő férfit kiolvasni.

A ló mögötti férfialak ülő (vagy kuporgó) helyzetben, kissé félretartott fejjel és felsőtesttel nyújtja előre mindkét karját, s kezeivel a ló farka alá, annak hátsó lábai közé nyúl. Ezzel a rövid leírással már mindent meg is mondtunk a kompozícióról: a férfi nem síel, hanem egészen egyszerűen szkita szokás szerint hátulról feji a lovat. E fejési mód ábrázolására a szkita leletek között több példa található.

A ló „álló, nyugodt testtartása” tehát nagyon is összhangban van a fejő férfi alakjával, és a kompozíciónak semmiféle „belső ellentmondása” nincs. Csupán Fodor fantáziája „nincs összhangban” azzal a tárggyal, amit leír, s az ő erőszakolt értelmezésének van „belső ellentmondása”.

De igen jellemző az is, ahogy ezt a csak saját fantáziájában felködlő síelő férfit rögtön az obi-ugorokkal hozza kapcsolatba, egy jelenkori osztják népmese banális, jellegtelen, bármire vonatkoztatható elbeszéléseinek mondvacsínált analógiájára hivatkozva.

Nos, a síelő férfit – reméljük – egyszer s mindenkorra sikerült leszálítanunk hótalpairól, de mégis megmarad bennünk valami kellemetlen utóíz: vajon nem azért kellett-e a lovát fejő férfialaknak síre kapnia, hogy

azon a bizonyos osztják mesén keresztül az északi andronovói területek „ugor” népességének feltételezéshez alátámasztásul szolgálhasson? Avagy talán, a lovát hátulról fejő andronovói férfi alakját szemlélve, Fodornak kellemetlen asszociációi támadtak bizonyos azonos jellegű mezopotámiai ábrázolásokkal? Nem tudhatjuk.

Annyit azonban tudunk, hogy ez a fejési mód legelőször a szuméroknál adatolható, a Kr. e. 3. évezred első feléből, mégpedig úgy, hogy egyidejűleg nádcsövet dugtak az állat végbelébe. E folyamat pontos ábrázolása számos pecséthengeren, de több domborművön is megtalálható. Említettük már, hogy a Kr. e. I. évezredbeli szkita emlékeken is megjelenik, sőt Herodotos részletesen le is írja, s László Gyula szerint még a századfordulón is előfordul az alföldi magyar pásztoroknál a szintén szkita módszer szerinti állatheréléssel együtt (l. A honfoglaló magyar nép élete; 298., ill. 328. old.).

Tehát a 3. évezredbeli analóg szumér ábrázolások és a Kr. e. 1. évezred azonos szkita leletei között éppen a rosztovkai kés markolatdíszé bizonyítja e fejési mód hagyományának folyamatos továbbélését a 2. évezredben is.

Nagyon jól tudjuk, hogy nekünk ilyesféle következtetésekre Fodorék szerint semmi jogunk sincs, s véleményünk csakis délibáb lehet – bárha e „délibáb” régészeti leletekbe jegecesedett is. Fodor síelő férfialakja viszont akkor is szigorúan tudományos interpretáció marad, ha a férfi lovat fej is.

Eddig minden rendben is lenne a játékszabályok körül. A baj csak ott kezdődik, hogy nem egyedül állunk az efféle nézetekkel.* Az afanasjevói és az andronovói műveltségek kialakulását az újabb kutatás a fejlett, már városiasodó, mezopotámiai-szumér típusú Kr. e. 3. évezredbeli turkmenisztáni kultúrákkal hozza igen közeli kapcsolatba. Azt is láttuk, hogy a turkmenisztáni műveltségek települései Kr. e. 2500–1500 között elnéptelenedtek. Dél-Turkmenisztán elnéptelenedését, s az afanasjevói, majd az andronovói műveltségek közel egyidejű megjelenését annak idején azzal magyaráztuk, hogy a népesség északra, az eurázsiai steppére vándorolt és ott kialakította az említett kultúrákat.

Időközben kezünkbe került *B. Stawiski* „Mittelasien – Kunst der Kuschana” (1979) című munkája, amelyben a fentiekkel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. wurde diese Entwicklung unterbrochen: Bisher noch nicht geklärte Ereignisse führten allen Anschein nach zu umfangreichen Wanderungen von Stämmen, die sich in den weiten Steppen Eurasiens, der Südukraine, des Wolgagebietes

* (Lásd részletesbben a következő könyvben)

und des südlichen Uralgebietes bis hin zu den Nordbezirken Mittelasiens, Ostkasachstans, Südsibiriens und möglicherweise auch der Mongolei angesiedelt hatten" (19. oldal.)

Magyarul: „Az i. e. 2. évezred közepén ez a fejlődés megszakadt. Eddig még nem tisztázott események minden jel szerint nagyméretű népvándorlásokhoz vezettek. A vándorló törzsek Eurázsia hatalmas steppéin telepedtek meg, Dél-Ukrajnában, a Volga vidékén, a Dél-Urál térségében, egészen Közép-Ázsia északi területeiig: Kelet-Kazahsztánig, Dél-Szibériáig, sőt esetleg Mongóliáig is.”

Nem ezek voltak azonban az első vándorlások. Az oázisok korlátozott nagyságú szántóföldjei, legelőterületei már korábban is állandóan új és új telepes rajok kibocsátására kényszerítették a dél-turkmenisztáni földművelő-állattenyésztő műveltségek gyorsan szaporodó népességét – írja Stawiski néhány sorral fentebb, ugyancsak a 19. oldalon.

Ez a megállapítás – mérvadó tudóstól – nemcsak fenti véleményünket igazolja teljes mértékben, hanem igen erősen alátámasztja azon meggyőződésünket is, hogy a földművelő-állattenyésztő kultúrák, a halász-vadász-gyűjtögető életformához viszonyítva, összehasonlíthatatlanul magasabb létszámú, kompakt népességek kialakulásához vezettek. Ezek a neolitikus, majd kőrézkori és korai bronzkori közel-keleti etnikumok a túlnépesedés következtében özönlöttek el kezdetben a dél-ázsiai (turkmenisztáni, indiai) és a dél-európai (égei, balkáni, kárpát-medencei) területeket, majd – miután a lakosság ott is túlszaporodott – Eurázsia északabbi vidékeit is; egymást szakadatlanul követő hullámokban, menekülve az éhínség elől, s mindig újabb és újabb termőföldek után kutatva.

Stawiski vizsgálatai azonban azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy akár laktak a ma ugoroknak nevezett néptörzsek távoli elődei a tulajdonképpen andronovói műveltség északi területein, akár pedig csak e kultúra északi határain túl éltek, mindenképpen mezopotámiai-szumér eredetű műveltséggel kerültek érintkezésbe az andronovóiak közvetítésén keresztül.

Mindebből pedig az következik, hogy a mai ismereteink alapján felvázolható kultúrtörténeti képbe a lovát hátulról fejő andronovói „pre-szkita” messzemenően jobban beleillik, mint a síelő „preosztják”.

Sőt még azt a véleményt is nyugodt lelkiismerettel megkockáztathatjuk, hogy az „ábrázolás megoldásának a kulcsát” sokkal inkább az e fejési mód hagyományát egészen a közelmúltig megőrző alföldi pásztoroknál kereshetjük, mintsem a Fodor-féle osztják mesében.

A 108. és a 109. oldalon Fodor azt fejtegeti, hogy nagyon komoly okaink vannak feltételezni, hogy a művészi kivitelezésű andronovói bronzok legalábbis egy részét „ugor” bronzművesek kezemunkájának kell tekintenünk. Ugyanitt azt is állítja, hogy ezek az „ugorok” az andro-

novói korban – tehát a Kr. e. 2. évezred derekán – már fejlett lótenyésztéssel rendelkeztek, aminek bizonyítékai szerint a szejma-turbinói bronzöntő minták lóábrázolásai, de az előbb tárgyalt rosztovkai kés markolatdísze is, rajta a síelő férfit vontató lóval.

Ezek a „bizonyítékok” – mint láthattuk – pusztán azon a minden alátámasztás nélküli a priori feltevésen alapulnak, hogy az andronovói műveltség északabbi területeinek lakosságát a mai értelemben vett „ugorok” és a szamojédok elődei alkották volna. Emlékeztetünk Grjasnow megállapítására ezzel kapcsolatban: „Die gesamte Bevölkerung war europäisch.”

Ettől eltekintve azonban arra vonatkozólag is igen világos adataink vannak, hogy a mai „ugorok” még a Kr. u. 18. században sem ismerték a fémművességet. Nagy Péter cár például külön ukázban utasította uráli tartománya kormányzóját, hogy tiltsa meg a fémtárgyakkal való kereskedést a vogulok, osztjások felé, mert akkor ezek fémfegyverek hiányában – mivel ilyeneket maguk nem tudtak készíteni – nem lázadoznak.

Zichy István gr. „A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig” című művében nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a vogulok és az osztjások még a 19. században is kőkorszaki művelődési fokon álltak. Nemhogy valamiféle saját kultúra kifejlesztésére képesek lettek volna, de a szomszédos népek műveltségét sem tudták, még úgy-ahogy sem elsajátítani. A tatár kor előtt még a szövést sem ismerték (Sirieliusz közlése). Az ananjinói leletek is azt mutatják, hogy a kőkorszakbeli őslakosságra egy délről érkezett, bronz-, majd később vaskultúrával rendelkező hódító vagy gyarmati telepeket létesítő nép telepedett rá. Ezeken a gyarmati, kereskedelmi támaszpontokon a marha-, juh-, ló- és disznótenyésztést is meghonosították, de csak saját használatra – írja. Zichy szerint tehát az ananjinói állattenyésztés régészeti emlékei gazdasági érdekű gyarmatosításra vallanak.

Tudjuk, Zichy elmélete a finnugor berkekben elavultnak számít. Mégis felettebb jellemző, hogy már 1923-ban egyértelmű, s az újabb régészeti adatok tanúsága szerint a valóságos helyzetet messzemenően megközelítő magyarázatot adott az ananjinói műveltség több olyan jelenségére, amelyeket őstörténettudományunk a mai napig sem tudott megnyugtató módon tisztázni.

Nézzük meg például Matolcsi János „A Közép-Volga-vidéki finnugor népek állattartása a vaskorban” című cikkét (Magyar őstört. tanulm. 1977). Matolcsi szerint az állatcsontok egyenlőtlen eloszlása az egyes telepeken nagyon komplikálja a képet és igen megnehezíti az ananjinói állattartás jellegének valósághű értelmezését. Többnyire ugyanis telepenként egy-egy állatfajta dominál: pl. 59,3% szarvasmarha vagy 67,8% ló vagy 50% sertés. Ebből a tényből, amely számára – a cikk hangvételéből világosan kivehetően – végeredményben érthetetlen, különféle tétova kö-

vetkeztetéseket igyekszik levonni az ananjinóiak „átmeneti jellegű” állattenyésztése, vagy a különböző törzscsoportoknak az egyes állatfajtákkal szemben megmutatkozó „különleges előszeretete” irányában. A szvinogori település 50%-nyi disznaját például egyenesen „népünk sertéshez való ragaszkodásának hagyományaival” hozza kapcsolatba. Hogy azonban a közvetlenül Szvinogor mellett fekvő Kirjucskij Gorodokban saját szavai szerint „viszont egyedül csak lovat tenyésztettek” – az cseppet sem zavarja.* Annak ellenére nem, hogy néhány oldallal előbb, alapos csonttani elemzés és mérések alapján ő maga mutatta ki, hogy az ananjinói műveltség területén tenyésztett szarvasmarhafajta az egykorú déli, steppei szarvasmarhákhoz állt legközelebb és jóval nagyobb testű volt még az ezer évvel későbbi erdőövi marhafajtáknál is. Sőt, az ananjinói lovak a Kr. u. 1. évezredbeli magyarországi avar lovakhoz állnak legközelebb, azokkal úgyszólván azonos fajtabélyegeket mutatnak fel – írja.

Mindezen adatok – egybevetve a kérdéses kelet-európai térség Kr. e. 1. évezredbeli általános kultúrtörténeti és történelmi képével – csak arra engednek következtetni, hogy az ananjinói műveltség állattartása, az állatfajták jellegzetes, telepenként váltakozó arányszáma, egy-egy állatfajta messzemenő dominanciája az egyes lelőhelyeken nem volt más, mint a szkita-szarmata műveltség északi gyarmati telepein űzött, kifejezetten a munkamegosztás irányába mutató, állatfarm-szerű, jól átgondolt, szervezett állattenyésztés. Ezt bizonyítja a ló- és szarvasmarhafajták steppei eredete is, ellentétben az erdőöv egyéb területeinek másfajta állatállományával.

Elérkeztünk volna tehát ismét Zichy 1923-ban megfogalmazott vizsgálati eredményeihez, ha finnugor eredetünk tana, valamint ezzel szoros összefüggésben az ananjinói műveltség összességében finnugor etnikumának a priori feltételezése nem zárná el kutatóink elől a tágabb történelmi perspektívákat, s nem szűkítené le látókörüket csupán az északi szélesség 50. fokának már említett demarkációs vonalától északra elterülő régiókra.

Térjünk vissza most Fodor andronovói „ugor” bronzműveseihez. Előbb már láttuk, hogy a „Handbuch der Orientalistik” vonatkozó kötete a Kr. e. 2. évezred második felére teszi az uráli(!) népek kialakulásának kezdeteit. Fodor szerint pedig ugyanezen évezred derekán ezek az uráliak már réges-régen szétszakadtak, nemcsak finnugorokra és szamojédok-

* Pedig ha előbbi ötletét konzekvensen végiggondolja, akár arra is rájöhetett volna, hogy itt viszont „népünk közismert lószertete” mutatkozik meg; és így tovább: minden ananjinói település egy-egy jellegzetes magyar jellemvonást konzervált, hasonlóan a régebbi múzeumok kuriózum-kabinetjeiben spiritusz alatt őrzött kétfejű borjakhoz és egyéb csodabogarakhoz.

ra, hanem már finnekre és ugorokra is. Ezzel csak arra akartunk újra rámutatni, mennyire elmaradt történettudományunk a nemzetközi standardtól, s hogy a finnugor irányzat valóban nem vesz figyelembe semmi olyan újabb felismerést, amely 19. századi nyelvészeti hiedelmeivel ellenkezik.

Lám, Fodor egyenirányított tekintete is, a kobra által elbűvölt nyúl módjára, kizárólag azokra a „vogul-gyökökre” irányul, amelyeket a magyar finnugrisztika Budenz és Hunfalvy nyomán, ún. „nyelvtörténeti tények” alapján kikövetkeztetett. S e „nyelvtörténeti tények” ellentmondást nem tűrő módon azt parancsolják Fodornak, hogy szinte egész Nyugat-Ázsia ókori fejlődését csupán aszerint szemlélje és értékelje, mennyiben egyeztethető az össze a vogul-gyökökkel. Mivel pedig nyelvészeink szerint a Kr. e. 2. évezred derekán – azaz az andronovói műveltség korában – már „kétségtelenül” külön „ugor” ősnyelvvel, s ennek következtében természetesen külön „ugor” őnéppel is számonunk kell, Fodornak nem marad más lehetősége, mint hogy e 2. évezredbeli nyelvészeti fantom-ugorokhoz „odaigazítsa” az andronovói műveltség régészeti emlékeit. Korántsem elégszik meg azonban azzal, hogy – mondjuk – csupán andronovói-ősugor kapcsolatokról, andronovói művelődési hatásokról beszélne ugorjainál, ami – bár igen erős fenntartásokkal – még úgy-ahogy elfogadható lenne. Nem, ő meglepő huszárvágással, „neki egyenesen a sűrűjének” jelszóval, ugorjainak élén beleront az andronovói műveltség kellős közepébe és a valóban művészi kivitelezésű andronovói bronzok „legalábbis egy részét” ezen hipotétikus nép készítményeiként tárgyalja.

Ennek a már eredetileg is csupán ingatag, egyoldalú, kizárólag „nyelvtörténeti” feltevésekre alapozott másodlagos feltételezésnek ezek szerint a történettudományunkban elfogadott normák értelmében semmiféle elvi-módszertani akadálya nincs. A kikövetkeztetett vogul-gyökök bőségesen elégségesek tudományos alátámasztására. Különben nem írhatta volna Róna-Tas Fodor jelen könyvéről, hogy ez újabb őstörténetkutatásunk „egyik legkiemelkedőbb műve”.

Adalékok egy-két elvi-módszertani kérdéshez.

Gondolkozzunk el kissé ezen a tudományos módszeren, de vessünk egy pillantást az érem másik oldalára is.

Szinte önkéntelenül eszünkbe jut, mi mindent olvastunk már arról, hogy a honfoglaláskori magyarok kétségkívül kiemelkedően magas színvonalú és művészi kivitelezésű fémtárgyait vajon alán, kaukázusi, chorezmi, bolgár-török, Minuszinszk környéki kirgiz, tatár, vagy mit tudhatni milyen nemzetiségű ötvösök készítették-e. Tisztelet a kivételeknek, de meg kell állapítanunk, hogy történettudósaink túlnyomó többsége

szemmelláthatóan eleve feltételezhetetlennek tartotta – és tartja jórészt ma is –, hogy azok az ezüstök, bronzveretek esetleg talán magyar fémművesek munkái is lehetnének. E feltevésnek – úgy tűnik – elvi-módszertani akadályai vannak.

Amint azonban Fodor fenti gondolatmenetéből és következtetéseiből egyértelműen kiviláglik, ezek a tudományos gátlások abban a pillanatban feloldódnak, amikor nem kifejezetten magyarokról van szó, még abban az esetben is, ha ezek „legközelebbi nyelvrokonaink”, az ugorok, akikről pedig kétségtelenül kimutatható, hogy még a közelmúltban sem ismerték a fémművességet.

Mi pedig – együgyű paraszteszünkkel – éppen ebben a szemléletben látunk elvi-módszertani hibát. Nevezetesen abban, hogy ha nincs akadálya annak, hogy *hipotétikus obi-ugorok* és szamojédok Kr. e. 1500 körül kiváló minőségű és kivitelezésű bronzokat gyártsanak, miért kell kézzel-lábbal kapálózni ama gondolat ellen, hogy Kr. u. 900 körül, az azidőben *valóban létező honfoglaló magyarságnak* saját ötvösei is lehettek?

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy itt most csak általánosságban, elvi-módszertani síkon tesszük fel ezt a kérdést és tudatosan nem térünk ki a részletekérdésekre, a honfoglaló magyarok fémművességi stílusának vándorlásaira, eredetére stb.

Ilyen alapvető elvi kérdésekkel függ össze következő meggondolásunk is, amelyre Fodor könyvének 125–126. oldalán tett megjegyzései késztetnek bennünket. Ott ugyanis az obi-ugorok Kr. e. 1000 körülre feltételezett állítólagos északi vándorlásáról szólva kifejti, hogy bár a magas északra kerülve, a zord klímában újra halászok és vadászok lettek, de népköltészetükben, népszokásaikban szinte napjainkig megőrizték egykori állattartó-földművelő gazdálkodásuk és lovaséletük emlékeit.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy ez az érvelési mód hajszálpontosan megegyezik azzal a 19. századi indogermán „bizonyító” eljárással, amely szerint az északi indogermánok is a „zord klíma” miatt „vesztették el” a korábban már ismert borotvát. Sőt, még a gondolatmenet kiindulópontja is ugyanaz: mindkét esetben a nyelvészeti által kikövetkeztetett, állítólagos közös ősnyelvi szavak. Mégpedig az indogermánok esetében a borotva megnevezésének több indogermán nyelvben megtalálható párhuzamos hangalakjai, s a voguloknál a magyarral rokonítható, lótarásra vonatkozó szavak. A különbség csupán az, hogy míg az indogermanisztika időközben revideálta ezt a 19. századi argumentációt és kimutatta, hogy a borotva névének rokon hangzása néhány indogermán nyelvben még távolról sem bizonyítja, hogy e fogalomnak az ősendogermánoknál okvetlenül meg kellett volna lennie, hanem sokkal inkább magyarázható későbbi szókölcsonzással; addig a finnugrisztika még ma is apodiktikusan állítja, hogy a lótarás szavainak magyar-vogul párhuzamai csakis a kö-

zős ősnyelvből származhatnak. Erről az egyoldalú szemléletmódról írta Padányi Viktor – igen jellemzően –, hogy nyelvészeink a magyar nyelvet „odanyomorítják a vogul-gyökökhöz”. Nos, fentebb láthattuk, manapság már odáig is eljutottunk, hogy nemcsak nyelvünket, hanem a fél Nyugat-Ázsiára kiterjedő andronovói műveltséget is igyekeznek – „legalábbis részben”, mint Fodor írja – odanyomorítani az obi-ugorokhoz.

Visszatérve a történelemtudomány elvi-módszertani kérdéseire, megállapíthatjuk, hogy Fodor előbbi érveléséből következően annak sincs semmiféle akadálya, hogy történettudományunk a voguloknál, osztjákoknál 3000 éves szakadatlan népi emlékezetet, szájhagyományokat minden további nélkül feltételezhessen.

Ha azonban ebben az esetben is megnézzük az érem másik oldalát, ismét csak azt kell látnunk, hogy ugyanazon történészeink, akik az obi-ugorok három évezredre visszanyúló népi emlékezetét úgyszólván tényként kezelik, a magyaroktól viszont a szájhagyományok fennmaradásának lehetőségét még 600, sőt 300 éves távlatban is elvitatják. Gondolunk itt elsősorban középkori krónikáink légiónyi tudományos cikkben, könyvben megtalálható megsemmisítő kritikájára, ahol az egyik főérv szinte mindig az, hogy a magyarok a 13. századig már rég elfelejtettek mindent, nemcsak a hun-avar időkből, de még a honfoglalás korából is.

Konkrét példával élve: Attila halálától a Salamon anyja által Nordheimi Ottó bajor hercegnek ajándékozott ún. „Attila-kard” említéséig kerekén csak 600 év telt el, de a magyarok – történészeink szerint – már úgy elfelejtették a világverő Attilát, akinek birodalmába pedig minden történelmi adat szerint bele kellett tartozniuk, akárhol volt is az 5. században szállásterületük, hogy a német krónikások magyarázták meg nekik: ti a hunok rokonai vagytok, királyaitok pedig Attila leszármazottjai (v. ö. Györffy György „Krónikáink és a magyar őstörténet” című könyvében az „Attila-kard” hagyományának német eredetéről vallott nézeteivel).

Újra feltesszük a kérdést: milyen elvi-módszertani akadályok gátolják meg történetkutatóinkat abban, hogy ugyanakkor, amikor a voguloknál 3000 éves népi emlékezetet természetesnek vesznek, a magyarok esetében 600 vagy 300 évre vonatkoztatva sem ismerik el a szájhagyományok fennmaradásának még a lehetőségét sem? Vajon tárgyilagosságnak nevezhető-e az ilyen, két különböző mértékkel mérő történelemszemlélet?

Szükségesnek tartjuk, hogy e kérdéssel kapcsolatban nyomatékosan rámutassunk arra is, hogy *Sirelius* kutatásai szerint a vogulok, osztjákok hőseinek, népi emlékezetük alig terjed tovább a tatár befolyás koránál, azaz a 13–15. századnál (Zichy I. közlése említett művében).

De *Németh Gyula* is megállapította, hogy legrégebbi megfogható hagyományaik a szabirokról vannak, akikről nagy tisztelettel és alázattal szólnak, mint magasabbrendű fajról (A honfoglaló magyarság kialakulása).

Az ez irányú ismeretes adatokat kiegészíthetjük még *Patkanov* vizsgálatainak eredményeivel is, amelyek szerint a Tobol vidéki vogulok, osztjákok felsőbbrendű fajnak tartják a szabirokekat és azzal dicsekednek, hogy azoktól származnak (A szabirokek nemzetisége). Mivel azonban *Patkanov*-tól azt is megtudjuk, hogy a tobolszki terület tatár lakosai is minden régi emléket, amelyeket ásatásoknál vagy véletlenül találnak, a „szibir” nép hagyatékának tulajdonítanak, nagyon is kétséges, milyen mértékben beszélhetünk eredeti, hamisítatlan szabir hagyományokról a voguloknál és az osztjákoknál.

Amennyiben azonban valóban eredeti hagyományokról van szó, úgy itt is kereshetjük a vogulok magyarral rokonítható, lótenyésztésre vonatkozó szavainak eredetét, nemcsak a hipotétikus „ősugor” nyelvben. E meggondolás jogosultságának közelebbi megvilágítása érdekében néhány igen figyelemre méltó körülményre szeretnénk rámutatni.

Először is közismert tény, hogy a magyarok régebbi neve „sabartoi”, azaz „szabir” volt. Ebből következően nem vethetjük el eleve azt a lehetőséget, hogy az obi-ugorok emlékezetében szereplő, őket annak idején minden valószínűség szerint uraló szabirokekban olyan magyarok lappanghatnak, akik Árpád magyarjaitól már korábbi időkben elszakadva, megőrizték régi „szabir” nevüket.

Másrészt hivatkozhatunk arra, hogy a többi finnugor nyelvből a közös magyar-vogul lótartási szavak hiányoznak (Mészöly: Mióta lovas nép a magyar?). Ezt a finnugor nyelvészet természetesen a külön „ugor” ősnyelvvvel magyarázza, de sokkal nagyobb valószínűséggel kerülhettek azok a vogulba közvetlenül a magyar nyelvből is, valamikor a Kr. u. 8. és 13. század között; mégpedig a Juliánusz által megtalált Volga-menti „Magna Hungaria” magyarjaitól, akik több mint valószínű a 7. század végén, Kóvrát onogur-bolgár birodalmának felbomlása után, a volgai bolgárokkal együtt vándoroltak a középső Volga és a mai Baskíria térségébe.

Harmadszor pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy éppen „legközelebbi nyelvrokonaink”, az obi-ugorok állnak embertanilag legtávolabb mind a magyarságtól, mind pedig a többi finnugor néptől. Emiatt, de nyelvészeti meggondolásokból kiindulva is, több finnugor nyelvtudós erősen kételkedik abban, hogy a vogulok és az osztjákok eredetileg finnugorok lettek volna. Paleoszibírid népségnek tartják őket, akik csak meg lehetőszen késői időkben, a finnugor népek szomszédsága és masszív nyelvi hatásai következtében vették át ezektől mai finnugor nyelvüket.

Ezekkel a lehetőségekkel nyelvtudományunk és történetkutatásunk mindaddig nem sokat törődött, pedig a kérdés fontossága kétségtávol alapos és körültekintő vizsgálatokat követelne meg.

Visszatérve a vogulok 3000 éves népi emlékezetének kérdéséhez, utalnunk kell még a finnugor nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb

képviselőjére, *Szinnyei Józsefre*, aki maga is kénytelen volt bevallani, hogy az „ugor” népek – a vogulok, osztjákok – még a közelmúltban sem jutottak el a természeti jelenségek istenek formájában való megszemélyesítésének művelődési fokáig (*Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur*).

Ugyancsak felettébb szívós hagyományok bizonyítéka az is, amit *Kandra Kabos* közöl „Magyar Mythologia” című könyvében. Nevezetesen azt az „ősi” vogul teremtésmondát, amelyre Kandra úgyszólván összes további fejtegetéseit alapozza, először Reguly jegyezte fel 1843-ban. Munkácsi Bernát azonban – alig 45 évvel Reguly után – ezt a mondát már egészen másképpen hallotta a voguloktól (l. Kandra említett könyvének 30. oldalán).

Ez a vogul teremtésmonda tehát a jelek szerint valóban olyan „ősi”, hogy jobbat keresve sem találhatnánk ahhoz, hogy belőle kiindulva igyekezzünk az elveszett magyar mitológiát rekonstruálni, amint Kandra is – jobb ügühöz méltó buzgalommal – teszi. Így azután pl. a magyar hagyományok mennyországa, a csillagos ég is megkapja a maga vogul párhuzamát: a vogul paradicsomot, melyet a Jeges-tenger egyik szigetén képzelnek el, az északi fény magasbalövellő sugarai kötik össze a csillagos éggel – írja Kandra. Ehhez hasonló mondvacsinált, gyakran már kínosan primitív összevetéseket garmadával találhatunk a vonatkozó szakirodalomban.

Már e néhány szemelvényből is nyilvánvalóan kiviláglik, hogy sokkal célravezetőbb lenne, ha kutatóink nem holmi 3000 éves vogul hagyományokból indulnának ki, hanem kézenfekvőbb, történelmileg jobban megfogható módon igyekeznének megközelíteni és megmagyarázni az obi-ugoroknál található, lótartással kapcsolatos szavakat és hagyományokat. Minden számbavehető adat arra mutat ugyanis, hogy az obi-ugoroknak sohasem volt saját önálló lótartásuk, hanem egyszerűen a steppei lovasnépek lovas terminológiájának egyes szavait és ezek lókultuszát vették át valamikor, de semmi esetre sem 3000 évvel ezelőtt, hanem – éppen a szabirokkal kapcsolatos hagyományaik tanúsága szerint – igen nagy valószínűséggel feltehetőleg a Kr. u. 6–13. század között, mégpedig vagy a szabiroktól (magyaroktól?) vagy esetleg attól a valódi értelemben vett „ugor”, azaz ogur (onogur, hunugur) etnikumtól, amelyik a Kr. u. 6. század elején jelentkezik a középső Volga és a Káma, Bjelaja, Csuszovaja térségében, a lomovátovói műveltség nyevolinói csoportjának leleteiben.

Ezek a kérdések még igen sok, mindenféle finnugor előítéllettől mentes kutatást igényelnek. De az ősi vogul hagyományokat olyan nagyra értékelő finnugor irányzat hívei azon is elgondolkozhatnak, hogy a vogulok szerint ők származnak a szabiroktól és nem a szabirok tőlük.

Az obi-ugorok hajdani magas kultúrszínvonalának feltételezése és minden áron való bizonygatása is a 19. századi finnnugrisztika nyelvtörténeti elképzeléseinek következménye. Mivel nemcsak a magyar nyelvet, hanem a magyar etnikumot is ezektől a még 19. században is kőkorszakbeli állapotokban élő obi-ugoroktól származtatták, valahogyan át kellett hidalni azt az óriási kultúrkülönbséget, amely a 19. századi ugorok és a honfoglaló magyarság között tátongott. Schlözer, Rössler, Büdinger, Hunfalvy és társaik minden igyekeazete ellenére ugyanis lassanként mégis csak nyilvánvalóvá vált, hogy a honfoglaló magyarok művelődési és társadalmi fejlettsége – már 1000 évvel korábban – toronymagasan a 19. századi obi-ugorok színvonala felett állt. Ezért kellett különféle mondvascsinált hipotéziseket felállítani az „ősi ugorok” egykori magas műveltségéről, amit ezek a „zord tájakon való vándorlásaik alatt elfelejtettek” – hasonlóan az indogermán borotvához.

Az „uráli”, „finnugor” és „ugor” vándorlásokról

Térjünk vissza Fodor könyvéhez. Az előbb említett állítólagos obi-ugor vándorlással kapcsolatban a 126. oldalon a következőket írja: „A fenti adatok minden kétséget kizáróan igazolják, hogy az obi-ugorság egyik ága a délről, az ugor őshazából északabbra vándorolt közösségek voltak. A másik ág pedig a helyi uráli alapnépesség továbbélő népcsoportjai voltak.” Majd alább: „Az obi-ugorság egészen a legutóbbi időkig magán hordta kettős gyökerű származásának jegyeit. Nyelvük fejlődését a délről jött ugorok nyelve határozta meg, az őslakók lassanként beolvadtak. Embertani alkatukban viszont az őslakosságra jellemző, mongoloid jellegű uráli típus kerekedett felül.” (126–127). old.).

Ezzel teljessé vált a zűrzavar Fodor őstörténeti koncepciójában. Addig szötte, szövögette feltevéseinek tarka mintáit, amíg a fonalakat sikerült úgy össszekuszálnia, hogy már maga sem ismerte ki magát közöttük. De ember is legyen a talpán, aki e nyelvcserélgető, fajtacserélgető, inga módjára hol délre, hol északra vándoroltatott néptöredékek között eligazodna.

A mongoloid ősuráliakból kiszakadt „preugorok” először délre vándorolnak, ott fajtát cserélnek, vélhetőleg „plump europid” andronovóiakká válnak – ezt Fodor annak idején elfelejtette kifejtetni – majd újra északra vándorolva ismét „inget váltanak”, felveszik eredeti ősuráli mongoloid rassz-jegyeiket.

Ez eddig rendben is lenne; már amennyire rendben lehet az a felettébb valószínűtlen elképzelés, hogy a népek embertani alkatukat, fajtabélyegeiket rövid egy évezred alatt, fehéreneműhöz hasonlóan ismételten változtatják – amint ez Fodor gondolatmenetéből egyértelműen következik

(Kr. e. 2000 körül délre vándorlás, 1000 körül ismét északra vonulás). Az érvelés azonban – önmagában véve – legalább még ésszerű.

A baj ott kezdődik, hogy Fodor saját magával is ellentmondásba keveredik. Úgy látszik, utólagosan őt is zavarta az a már említett régészeti-embertani megállapítás, hogy az andronovóiak európaiak voltak, míg ő annak idején e műveltség északi területeit az obi-ugoroknak és a szamojédoknak utalta ki, akik tudvalevően az erősen mongoloid uráli fajtához tartoznak. Megkísérli tehát most bizonyos mértékben „megmagyarázni a bizonyítványát”, s ha a szamojédokról mélyen hallgat is, legalább az obi-ugorokat igyekszik a későbbi korokban elmongolosítani. Hogy a síelő andronovói „ugor” férfi arca „félreérthetetlen mongoloid vonásokat tükröz”, amely körülményt a maga andronovói „ugor”-jainak bizonygatására a 107. oldalon nyomatékosan kiemelte, nos, ezt a szegény síelő mongoloid „ugort” Fodor már teljesen elfelejtette. Ebben igazi magyarnak mutatkozik, sőt lényegesen túltesz őseinken is, akiknek még 2-300 évre volt szükségük ahhoz, hogy valamit elfelejtsenek. Fodornak rövid 20 oldal is elég.

Adódnak azonban itt még más, jóval nagyobb horderejű ellentmondások is. Fodor fent idézett gondolatmenetéből ugyanis egyértelműen következik, hogy az „ősuráliak” mongoloidok voltak. Eltekintve attól a valójában lényegtelen kérdéstől, hogy a Fodor által az andronovói műveltség területére helyezett fantom-ugorok idővel eleurópaiasodtak-e vagy sem – erre Fodortól nem kapunk választ, mert mint láttuk, egyszer így, másszor úgy érvel –, magyarázatlanul marad az az embertani tény is, hogy az obi-ugorokon és a szamojédokon kívül az összes többi finnugor nép europid. Ez pedig a számok nyelvén szólva azt jelenti, hogy a mongoloid „ősuráli” nép származékainak 99,75%-a az idők folyamán europiddá vált. Mi ilyen csodákban nem hiszünk.

De ugyanígy elképzelhetetlen az is, hogy mindezen europid finnugorok közös ősi alapnyelve a mongoloid ősuráliak nyelve lett volna. Vagyis az állítólagos ősuráli egység felbomlása után szétvándorló népcsoportok ugyan egytől-egyig olyan túlnyomó többségű europid környezetbe kerültek, hogy mindannyian elvesztették eredeti mongoloid fajtabélyegeiket, ennek ellenére azonban csodával határos módon mindegyik megőrizte uráli, finnugor nyelvét. Márpedig ilyesmi csak két esetben következhetett volna be. Egyrészt akkor, ha a kérdéses, túlnyomó többségben levő europidok maguk is az uráli alapnyelvvel közeli rokon nyelveken beszéltek volna – ami bizony aligha képzelhető el –, másrészt viszont abban az esetben, ha az ősuráliak az említett europidoknál tetemesen magasabb művelődési szinten álltak volna, s ennek következtében ez utóbbiak átvették volna az uráli-finnugor „kultúrnyelvet”. E második lehetőséget azonban a régészeti leletek egyértelműen kizárják.

Összefoglalva az eddigieket, ismét megállapíthatjuk, hogy az „egységes uráli”, majd a „finnugor”, sőt „ugor” ősnyelvek és a hozzájuk tartozó megfelelő ősnépek 19. századi teóriájához való görcsös ragaszkodás a legésszerűtlenebb és -nyakatekertebb feltételezések kiagyalására kényszeríti őstörténészeinket.

*A finnugor népek kialakulásának régészeti nyomai
Kelet-Európában*

Az ilyen régi korokban lejátszódott paleoetnogenetikai folyamatokat természetesen valószínűleg sohasem tudjuk hiánytalanul, a részletekbe menő pontossággal megismerni. Ez a dolog lényegéből következik. Arra azonban már ma is elég adatunk van, hogy a Kr. e. 3. és 2. évezred kelet-európai népmozgalmait, legalább nagy körvonalaikban, felvázolhassuk. László Gyula részben el is végezte ezt a feladatot „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című alapvető művében. A könyv megjelenése óta eltelt két évtized régészeti kutatásai igen sok esetben nyomatékosan alátámasztották László Gyula koncepcióját. Ennek következtében mindaddig, amíg esetleges újabb régészeti, őstörténeti felismerések nem teszik meghaladottá László Gyula őstörténeti képét, nyugodtan követhetjük az ő nyomdokait Kelet-Európa mezolitikus, neolitikus és korai fémkori fejlődésének kutatásában.

Nincs szükségünk sem Alsó-Ob melléki „uráli” őshazák feltételezésére, sem kelteminári kultúrhatások keresgélésére Kr. e. 4000 körül a Jeges-tenger partjain, de arra sem, hogy embertani fajtajellegeiket fehérneműként váltogató „ugorok”-at vándoroltassuk ide-oda Nyugat-Szibériában.

Az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai egyértelműen megmutatták, hogy a nyugat-eurázsiai művelődés Elő-Ázsiából származik, onnan terjedt szét lépésről lépésre a környező északabbi területekre, nyomon követve az időjárás fokozatos enyhülésével egyre északabbra hatoló növény- és állatvilágot.

A Kr. e. 3. évezredben a kaukázusi, kubáni, pontuszi műveltségek és a Tripolje-kultúra földművelő zónájának északi peremterületein élő, felső-paleolitikus vagy mezolitikus művelődési fokon álló népcsoportok az említett földművelő és részben már fémműves kultúrák terjeszkedése következtében lassanként mind északabbra szorultak.

A 3/2. évezred fordulója táján ezek a földművelő-állattenyésztő – eredetileg jórészt etnikai összetételükben is Elő-Ázsiából származó – műveltségek elérték az erdőöv déli határait. Eközben a steppei és a ligetes steppei területek alapnépessége (a szvidérik) részben asszimilálódott, részben pedig behatolt az erdőövébe. Amint László Gyula írja, ott elkeveredtek a korábbi lakosokkal, a kundai és a sigiri paleolitikus vadászokkal, s ezekkel közösen kialakították annak az etnikumnak legkorábbi magvát,

amelyet ma finnugornak nevezünk. A kundaiak és a sigiriek egyes csoportjai azonban északnyugat, észak és északkelet felé kitértek a szvidérik elől. Ezekben kell látnunk minden valószínűség szerint a mai lappok, vogulok, osztjákok, szamojédok közvetlen elődeit (László Gy.: id. m. 1961, 193–194. old.).

A kérdéses térségben e korokban sehol sem adatolhatók nagyobb méretű délre vezető vándorlások, hanem mindig északi, illetve keleti vagy nyugati irányú terjeszkedés nyomaira bukkan a régészet. Ez a globális folyamat szinte napjainkig tart. A Kr. u. 1. ezredforduló óta például kétségtelenül kimutatható az orosz-szláv etnikum lassú, de szívós és állandó térhódítása észak és kelet felé. A legutóbbi ezer év alatt mind több finnugor nép, törzs tűnt el, olvadt bele az orosz népességbe. A régészet tanúsága szerint nem volt ez másképpen a történelem előtti időkben sem. De ez tulajdonképpen kézenfekvő és természetes is. Ne feledjük, hogy a régi embereknek is volt legalább annyi józan eszük, hogy mindaddig nem mentek „jégre”, amíg barátságosabb, enyhébb éghajlatú, jégmenetes területeken is akadt számukra hely.

Igen nagy valószínűséggel feltehetjük tehát, hogy azok a különféle etnikai csoportok, amelyekből a Kr. e. 2. évezred folyamán a későbbi, ún. finnugor népek zöme összeötvöződött, a Visztula-Baltikum, valamint a középső Volga-Káma és az Urál hegység által határolt térségben feltárt Kr. e. 6–3. évezredbeli paleolitikus-mezolitikus telepek lakosaival azonosíthatók, akik a déli földművelő kultúrák terjeszkedése következtében mind északabbra szorultak, de ezzel egyidejűleg – korábbi mérhetetlen kiterjedésű vadászterületeik tetemesen megcsappanván – egymással mind szorosabb érintkezésbe is kényszerültek. Minél kisebb lett a terület, kapcsolataiknak természetesen annál intenzívebbekké kellett válniuk. Abban az időszakban, amikor ezek az érintkezések jelentősebb mértékű etnikai keveredésig fokozódtak, beszélhetünk először nagyobb területeket átfo-gó, többé-kevésbé egységesnek mondható érintkezési nyelv – vagy nyelvek – kialakulásáról ebben a térségben, mintegy „lingua franca” módjára.

A jelek tehát arra mutatnak, hogy a finnugor nyelvek esetében nem valamiféle eredeti, egységes ősnelv szétágazódásáról van szó, hanem ellenkezőleg, sok kis törzscsoport eredetileg eltérő nyelveinek fokozatos ki-egyenlítődé-séről, bizonyos mértékű egységesedéséről. De ezek a kérdések már a nyelvészethez tartoznak, amellyel később foglalkozunk részletesen.

*Kézai Simon, a Biblia, Nimród
és a magyar szkita-hagyomány*

Térjünk vissza ismét Fodor könyvéhez. „A Dél-Urál vidékén” című fejezetben (139–157. old.) a Kr. e. 500 körüli előmagyarság feltehető gazda-

sági, társadalmi és művelődési viszonyait tárgyalja. Megállapítja, hogy az ősmagyarok ebben az időben a szkita-szarmata műveltség területén éltek és életformájuk bizonyára nem sokban különbözött emezekétől. Sokat megőriztek a szkita-szarmata világ szellemi kincseiből is – írja – és például a csodaszarvas-monda vagy a sasábrázolások gyakorisága a honfoglaláskori magyar művészetben szkita hagyományok, amelyeket a magyarság több mint egy évezreden át megőrzött. Ezzel kapcsolatban idézi a csodaszarvas-monda Kézai-féle változatát, majd megjegyzi: „Kézai mester a Biblia szövegét is felhasználta, hiszen a magyarok ősapjának Ménrót óriást, Jáfet ivadékát tette meg.” (154. old.)

Szeretnénk itt megragadni az alkalmat, hogy ezt a történelmi irodalmunkban immáron jó száz év óta kísértő, egyik szerzőtől a másikig kritikátlanul továbbgörgetett valótlanságot helyreigazítsuk. Röviden szólva: Kézai nem a Biblia szövegét használta fel „dicső ősök keresésére” – ahogy ezt szakirodalmunk Hunfalvy óta a legtöbb esetben előszeretettel hangsúlyozni szokta. Nézzük meg magukat a kérdéses szövegeket.

Genesis, 10. fejj. 2., 3., 4. vers: „Jáfet fiai: Gómer, Magóg, Madai, Javan, Tubal, Mesek és Tirasz. Gómer fiai: Askenász, Rifát és Togorma. Javan fiai: Elisa és Tarsis, a kittimek és dananimok.”

Genesis, 10. fejj. 6. vers: „Kám fiai: Kus, Micrajim, Put és Kánaán.”

Genesis, 10. fejj. 9. vers: „Kus nemzette Nimródót. Ez volt az első uralkodó a földön. Nagy vadász volt az Úr előtt. Innen a szólás: »nagy vadász az Úr előtt, mint Nimród«.”

Genesis, 11. fejj. 4. vers: „Azután így szóltak: »Rajta, építsünk várost és tornyot, amelynek teteje az égig ér. Szerezzünk nevet magunknak és ne szóródjunk szét a földön«.”

Kézai: „A vízözön után a kétszázegyedik évben, az óriás Ménrót, a Jáfet véreből származó Thana fia, okulva a múlt veszedelmén, egész rokonságával együtt egy torony építésébe kezdett, hogy ha esetleg a vízözön megismétlődne, a toronyba menekülve elkerülhessék a bosszuló ítéletet.”

„...Ménrót, az óriás, a nyelvek összezavarodásának kezdete után Eviláth földjére költözött, amely vidéket az idő tájt Perzsiának neveztek...”

Mit láthatunk az idézetekből? Azt, hogy szó sem lehet arról, amennyiben Kézai a Biblia vonatkozó részét másolta volna ki, hanem egyenesen ujjat merészelt húzni a Bibliával, amikor több olyan körülményt közölt, amelyek vagy nem találhatók meg a Bibliában, vagy pedig egyenesen ellenkeznek annak állításaival.

Lényeges ellentét először is Ménrót (vagy: „Menproth” vagy „Nemproth” – a szöveg korrupt) származtatása: a Bibliában Kám leszármazott-

ja, Kézainál Jáfeté. Apja a Bibliában Kus, Kézainál Thana – akinek neve a Bibliában elő sem fordul.

Ellenkezik Kézai a Bibliával abban is, hogy míg szerinte a bábeli toronyt azért építették, hogy ha a vízőzön megismétlődne, arra menekülhessenek, addig a Biblia az emberek hírnévre, dicsőségre vágyódásával magyarázza a toronyépítést.

Nem található meg a Bibliában a bábeli torony építésének időpontja, de az sem, hogy azt Nimród építtette volna.

Nem említi a Biblia azt sem, hogy Nimród később „Eviláth földjére” költözött, sőt mi több, ez a kifejezés sehol sem található meg – más összefüggésben sem – a Bibliában.

Megemlítendő még az is, hogy Kézai következetesen „óriás”-nak („gygas”) nevezi Ménrótot, a Biblia pedig – éppoly következetesen – „nagy vadász”-nak Nimródot. Ez az eltérés a legősibb hagyományok, a hősmondák, a mitológia terére vezet el bennünket, mert arra vall, hogy Kézai egy önálló, nem bibliai megfogalmazású Nimród-hősmondakör hagyományait örökölte ránk. A mondabeli hősök vagy a mitológiai alakok állandó „díszítő jelzői”-nek (epitheton ornans) egyezéseiből, illetve különbözőségeiből ugyanis igen nagy valószínűséggel következtethetünk a kérdéses mondák közös, illetve egymástól eltérő forrásaira.

Ugyancsak önálló, de egyúttal a Bibliánál ősbibb forrásra mutat a bábeli torony építésének megokolása is. A mezopotámiai síkságon ugyanis a szumér toronytemplomok annak idején valóban menedékül is szolgáltak a Tigris, Eufrát gyakori áradásai idején. E zikkurátok romjai még ma is szigetekként emelkednek ki a víztengerből a tavaszi áradások alatt. Ezzel szemben a Biblia szerkesztői szemmel láthatóan már nem ismerték ezeket az ősi hagyományokat, hanem tudálékos magyarázatot kerestek.

Ezek lennének tehát a tények.

Mármost mit gondoljunk egy olyan történelemtudományról, amelyik ezeket a világos, szembeszökő szövegeltéréseket, sőt ellentéteket száz év múltán sem veszi észre? Ilyesmi egyszerűen elképzelhetetlen. Ezért más okokra kell gondolnunk.

Minden jel arra mutat, hogy itt dogmával állunk szemben, amely szent és sérthetetlen. Felettébb erős a gyanúnk, hogy e hittételt Hunfalvy Pál pápa uralkodása alatt fogadta el történészeink zsinata. Miután pedig Hunfalvyt és követőit időközben kanonizálták és a „polgári pozitivista” történettudomány mártírjaként tisztelik őket (emlékezzünk Bartha kegyeletteljes szavaira), a dogma esetleges revíziójáról természetesen szó sem lehet.

Hunfalvy azonban – bizonyíthatóan – főleg a Walhalla különböző indogermán istenségeinek (Schlözer, Zeuss, Büdinger stb.) kinyilatkoztatásait adta csak tovább magyar híveinek, így e dogma gyökereit kétségkí-

vül a 19. századi német történettudományban kereshetjük. Ugyanott tehát, ahol a magyar nyelv és etnikum kizárólagosan finnugor származtatásának tétele is megszületett.

Nem akarunk most belebonyolódni ezekbe a tudománytörténeti kérdésekbe, mert még futó áttekintésük is vaskos kötetet igényelne.

Nézzük meg inkább, milyen eminens fontosságú összefüggésekre mutatott rá már 1898-ban, Krausz Sámuel „Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai” című értekezésében, Kézai állítólagos Biblia-kiollózásaival kapcsolatban.

Krausz kimutatta, hogy Kézai nem a Bibliából, hanem babilóni pogány mítoszokból merített. A Biblia szerint Nimród nem Jáfet származéka, a pogány hagyományban azonban igenis az. Sem a Bibliában, sem Hieronymus egyházatyánál nincs meg az a részlet, hogy a bábeli toronyépítést Nimród kezdte volna meg, de a pogány forrásokban ez hitelesen fellelhető. Berossos babilóni káld történetíró (Kr. e. 270 körül) például ezt annyira Kézaihoz hasonlóan adja elő, hogy az összefüggés teljesen nyilvánvaló. Csupán a toronyépítés időpontjában tér el Kézaitól, 131évet írván a vízözön után, amely azonban Kézai 201 évével szemben nem jelent lényeges különbséget. A főszűly itt egyébként is magán az időpont közlésén van, amely csak e két szerzőnél található meg. Berossos Nimróddal kapcsolatban sokat beszél a szkítákról is, sőt a Tanais folyót is megemlíti (v. ö. Ménrót apjának, Thanának nevével Kézainál). Epiphanius egyházatyja szerint „a hellének azt a Nemrotot tartják Zoroaszternek, aki tovább költözvén a keleti területek felé, Baktriának alapítója lőn”. Ugyanezt írja Isidorus Hispalensis is. Eviláthról tudnunk kell, hogy az ókorban volt kis- és nagy-Eviláth. Később ezt az országot Hunniának nevezték. Kosmas Indikopleustes Kr. u. 510 táján beutazta Dél-Arábiát, Abesszíniát és Indiát, s „Keresztény topográfia” című művében egy helyütt így ír: „India és Hunnia, vagyis Eviláth.” (Közbevetőleg emlékeztünk arra, hogy Fiók Károly már 1895-ben kimutatta: Eviláth neve Kézainál az eftalita-hunok nevét őrzi.) A pogány források tanúsága tehát az – fejezi be fejtegetéseit Krausz –, hogy Nimród volt a szkita vallás megalapítója, s ő a szkita vidékek első királya is, éppúgy mint Asszíriáé. Az Ószövetséggel kapcsolatban pedig tudnivaló, hogy sok elemet tartalmaz a babilóni őskor nézetvilágából. Ily módon a Nimród-monda már eredetileg sem pusztán bibliai hagyományokat tükröz. – Eddig Krausz.

Magunk pedig megjegyezzük azt is, hogy az Ószövetség őstörténeti, teológiai, morális fejezeteiről, zsoltáiról, himnuszairól, jelképes hasonlatairól, egyszóval mindazon részeiről, amelyek nem kifejezetten a Kr. e. 1. évezred palesztinai héber államainak (Juda és Izrael) történetével foglalkoznak, egyre-másra mutatja ki a kutatás, hogy szinte kivétel nélkül ősi szumér regék, mítoszok, kozmogóniai képzetek, vallási elképzelések,

imák, példabeszédek egyszerű átvételei, amelyek azonban csak másodlagosan, a babilóniak és a kánaáni őslakosság szumér tradícióinak közvetítése útján jutottak el a héberekhez (Kramer: *The Sumerians*; u. a.: *Die Wiege der Kultur*; u. a.: *Geschichte beginnt in Sumer*; Schmökel: *Das Land Sumer*).

Különösen is ki kell emelnünk S. N. *Kramernek*, a jeruzsálemi egyetem szumerológusának e téren végzett alapvető munkásságát, aki napjainkban az ősi szumér irodalom legelismertebb szakértője. Ő mutatta ki például – számos egyéb párhuzam mellett – azt is, hogyan került bele a Bibliába az, hogy Isten Évát Ádám egyik bordájából alkotta meg. Ez nem egyéb – írja Kramer –, mint egy szójátékszerű összececsengés hibás fordítása a szumér nyelvből. A szumérban ugyanis a „ti” („til”) hangalakú ék-jelnek egyrészt „borda, szilánk, nyílhegy”, másrészt pedig „lenni, létezni, élni, élet, foganni, életet adni, életre kelteni” jelentései vannak (*The Sumerians*).

Kramer érvelését bővebben megtalálhatjuk *Zakar András* „A szumér hitvilág és a Biblia” című alapvető művében (48–49. old.), amelyben a szerző kitűnő és részletes összefoglalást ad az egész kérdéskomplexumról.

Nimróddal kapcsolatban megemlítjük még, hogy a Biblia-kutatás újabb felismerései szerint a Biblia szemléletében a héberek összes ellenségei Noé „rossz fia” – Kám – leszármazottjai közé kerültek, így Nimród is, aki ugyanis nem más, mint a szemiták legnagyobb ősellensége: Ninurta (vagy Nimurta, ill. Nimruda) a szumér hadisten (l. Deimel: *Akk. – sum. Glossar*). H. *Schmökel* „Das Land Sumer” című könyvében ismerteti a „König, böses Wetter, dessen Glanz gewaltig ist...” (a király, a gonosz idő, amelynek fényessége roppant nagy) kezdetű 16 agyagtáblányi tankölteményt, amelyben Enlil fia, Ninurta, a szumér kultúrhérosz vezeti a sumérok állandó harcát a környező sivatagi és hegyvidéki barbár népek ellen (id. m. 150. old.)

Ezen adatok ismeretében bizony már egészen más szemmel kell néznünk Kézait, aki – kiigazítva a Bibliát! – világosan megmondja, hogy Nimród (nála Ménrót vagy Nemproth) nem Kám leszármazottja volt. Igen jó forrásokra (l. Krausz véleményét Berossos és Kézai egyezéseiről), vagy nagyon közismert, makacs és szívós eredethagyományokra kellett ugyanis támaszkodnia ahhoz, hogy a keresztény középkor kellős közepén helyesbíteni merészelje a Bibliát, mert különben bajosan úszta volna meg ép bőrrel ezt az eretnekséget.

„Látjátok feleim szemetekkel”: itt van a kutya eltemetve. Nem is kell túlságosan élnék fantázia annak elképzelésére, milyen osztatlan lelkese-dést válthattak ki az ilyesféle perspektívák a száz év előtti, jórészt az eleve feltételezett indogermán kultúrprioritás szilárd módszertani alapján álló német történelemtudományban. E szemlélet tükrében már maga a gon-

dolat is tűrhetetlen volt, hogy a rablóhordáknak kinevezett magyaroknak még a 13. században is a babiloni időkre visszanyúló eredethagyományaik lehettek. Sőt, ezek a hagyományok a jelek szerint olyan erősek voltak, hogy magával a Bibliával is konkurálni tudtak. Nem hisszük, hogy nagyot tévedünk, ha azt gyanítjuk, hogy hasonló meggondolások is közrejátszhattak középkori krónikáink leértékelésében.

Szkita kapcsolatainkról

Taglaljuk most tovább Fodor könyvének „A Dél-Urál vidékén” című fejezetét, amelyben – mint láttuk – a magyarok egykori szkita kapcsolatait tárgyalja, s igen jelentős szkita-magyar párhuzamokat sorol fel mind a szellemi, mind pedig az anyagi élet területéről. Annál meglepőbb befejező megállapítása a 157. oldalon, amikor apodiktikusan kijelenti: „A két népesség közötti származási kapcsolatnak azonban – amelyből ’szittyá származásunk’ elmélete kerekedett ki a középkorban – semmiféle tudományos alapja nincsen.”

Fodor helyében óvakodnánk az ilyen ellentmondást nem tűrő hangú kinyilatkoztatásoktól. E véleményünk alátámasztására a következő meggondolásokat hozhatjuk fel.

Fodor maga írja, hogy:

1. az ősmagyarság szkita-szarmata kori emlékanyagát nem lehet elválasztani a szkiták (szarmaták) hagyatékától;
2. területileg is a szkita-szarmata térségben kell keresnünk az ősmagyarok akkori lakóhelyeit;
3. nemcsak tárgyi, művészeti, életmódbeli egyezéseket, hanem a szkita-szarmata világ szellemi kincsei egy részének másfél évezredes tradícióját is megtaláljuk a honfoglaló magyarságnál.

Fodor ezen saját megállapításaiból pedig szinte önkéntelenül következik, hogy:

4. a szkita-kori ősmagyarok több évszázados együtt-, illetve legalábbis szoros egymás mellett élését a szkitákkal, szarmatákkal, a bizonyosság határain mozgó valószínűséggel feltehetjük;
5. e hosszas együttélés következtében éppily magas fokú valószínűséggel azt is kimondhatjuk, hogy a szkiták és az ősmagyarok között etnikai kapcsolatoknak is kellett lenniük, bizonyos fokú népkeveredésnek is be kellett következnie a kérdéses, évszázadokra rugó időszak alatt.

Ezzel korántsem akarjuk állítani, hogy a magyarság etnikailag zömeben a szkitáktól származna, hanem csupán Fodor nagyhangú állításának nyilvánvaló módszertani megalapozatlanságára mutatunk rá.

Végül pedig tudnivaló, hogy:

6. a szkiták, szarmaták nyelvének és fajtájának állítólagos iráni volta pusztán a 19. századi indogermanisztika – ezen belül is első sorban a német nyelv- és történettudomány – azon megalapozatlan feltevései közé tartozik, amelyeknek módszeres bizonyításával mindmáig adósok maradtak az illetékes szakemberek.

E tétellel kapcsolatban utalunk az e kötetben már ismételten említett ellentmondó adatokra.

Hivatkozhatunk azonban *Hippokrates*nek, az orvostudomány atyjának bizonyására is, aki a szkitákat minden kétséget kizáróan altáji-mongolo-id embertani alkatúaknak jellemzi (*Corpus Hippocraticum: De aere, aquis, locis*). Hippokratestől talán még Fodor sem tagadja meg, hogy konyíthatott valamit az emberi testhez, s annak jellegzetes vonásait valósághűen le is tudta írni.

E néhány észrevétellel annyit mindenesetre sikerült megmutatnunk, hogy nem olyan véglegesen és egyértelműen eldöntött kérdés a szkiták és az ősmagyarok egykori viszonya, mint ahogy azt Fodor a gyanútlan olvasóival el szeretné hitetni.

Ismételten leszűrhetjük tehát a tanulságot, hogy Fodornak esze ágában sincs magát a 28. oldalon tett kijelentéséhez tartania („A nehézségeket sehol sem igyekszünk elhallgatni...stb.”). Ellenkezőleg, ez a fogadkozás minden jel szerint csak arra szolgált neki, hogy olvasóiban még a gyanú árnyéka se merüljön fel a könyv különféle „megállapításainak” tudományos megalapozottságát illetően. Ezért tartottuk elengedhetetlenül szükségesnek, hogy a finnugor szemléletben lépten-nyomon alkalmazott ilyesfajta „tudományos eredmények” siralmas egyoldalúságát megmutassuk.

Gondolatok a „Magna Hungaria”-kérdésről és Juliánusz Volga-menti magyarjairól

Fodor könyvének következő fejezete a „Magna Hungaria” címet viseli (158–171. old.) E részben jelentős teret szentel a Káma vidékén, Baskíriában, az Ob környékén és a honfoglalás kori magyar sírokban előforduló szem- és szájfedő fémlapocskák tárgyalásának. Végkövetkeztetése az, hogy ezek a fémlemezkek lényeges bizonyítékai annak, hogy az ősmagyarok a Kr. u. 1. évezred 700-as éveinek elejét megelőző időkben huzamosan, több évszázadon keresztül a mai Baskíria vidékén laktak, s – mint írja – „700 előtt semmiképp sem hagyták el őseink Magna Hungariát.” (170. old.)

A fejezet megmaradó oldalait pedig annak mérlegelésére áldozza, hogy vajon a Kr. e. 400-as, 300-as és a Kr. u. 600-as évek közötti időszak me-

lyik századában költözhattak a magyarok Baskíriába, azaz Magna Hungaria vidékére. Véglegesen nem tud dönteni, de – hosszas tépelődések után – legelfogadhatóbb időpontként a Kr. u. 550 körüli éveket jelöli meg.

Kellemes meglepődéssel mélyedtünk bele a fent vázolt gondolatmenetek tanulmányozásába, mert eleinte úgy látszott, hogy Fodor végre valóban módszeresen, a számbavehető pro- és kontra-adatok, körülmények beható vizsgálatával tárgyal egy nyitott történelmi kérdést. Sajnos, örömnünk nem sokáig tartott. Csakhamar kitűnt, hogy a két előbb említett téma részletes, bő lére eresztett taglalásával szerzőnk csupán a tudományos módszeresség és lelkiismeretesség látszatát igyekszik kelteni.

Azzal ugyanis, hogy az egész „Magna Hungaria” fejezetet e két kérdés latolgatásával tölti meg, azt a hiedelmet kelti a nem szakavatott olvasóban, mintha őstörténetünk Magna Hungaria-problémája kizárólag csak e kérdések körül forogna, ezek annak mintegy archimédeszi pontjai lennének. A tulajdonképpeni lényegről azonban, azaz arról, hogy őseink zömének Baskíria vidéki tartózkodása a Kr. u. 1. évezred derekán, maga is csak egy igen sokat vitatott feltevés, valamint arról, hogy történészeink többsége a magyarok szálláshelyeit a kérdéses időszakban nem Baskíriában keresi, hanem másutt, Fodor az egész fejezetben egy árva szót sem szól.

Ebbeli véleményünket a magyar őstörténelmi szakirodalom utóbbi 60 évének akár csak futó áttekintése is bőségesen igazolja, ezért bővebb alátámasztását e helyütt nem tartjuk szükségesnek.

Fodor tehát – ügyes mesterkedéssel – két másodlagos, az alapvető kérdésfeltevés szempontjából nézve lényegtelen körülmény bőbeszédű kitergetésével ismét csak félrevezeti a magyar őstörténet iránt érdeklődő jóhiszemű olvasót.

Az esetleges Baskíria-környéki őshaza, a „Magna Hungaria” kérdését természetesen nem választhatjuk el a Juliánusz által megtalált keleti magyarok problémájától, hiszen azon történészeink, akik a mai Baskíria térségében keresik a magyarok 9. század előtti lakhelyeit, mindannyian a Juliánusz-féle tudósításból indulnak ki, arra alapozzák érvelésüket.

Juliánusz értesítése kétségtelenül arra vall, hogy valahol a középső Volga vidékén minden bizonnyal számolnunk kell magyarok jelenlétével, nemcsak közvetlenül Juliánusz korában, a 13. században, hanem az azt megelőző időkben is. Ezt egy pillanatig sem akarjuk vitatni.

Felvetődik azonban ezzel kapcsolatban néhány kérdés.

Először: mióta laktak Juliánusz magyarjai a középső Volgánál? Erre – amint Fodor ez irányú fejtegetéseiből világosan kitűnik – óvatos tapogatózásokon kívül semmiféle megfogható támpontot nem tud adni a finnugor szemléletű történetkutatás.

Másodszor: honnan költöztek ezek a magyarok a Volga-könyök vidékére? Kizárólagos finnugor származásunk tana e kérdésre is csak tétova hipotézisekkel tud válaszolni. Egyesek azt tartják, hogy már az ősidők óta ezeken a tájakon éltek „ugor” elődeink, eredetileg valamivel északabbra, a Káma vidékén, s lassan délre húzódva, a Kr. u. 1. évezred második felére elérték a középső Volga és Baskíria térségét. Mások, mint például Fodor is, Nyugat-Szibériából, az Ob, Irtis, Tobol környékéről vándoroltatják őseinket – szintén a Kr. u. 1. évezred derekán – a Volga és az Urál folyók között fekvő baskíriai területekre. Mindeme feltevések egyedüli alapja nyelvünk uráli-finnugor, közelebbről „ősugor” – azaz vogul-osztják – rokonsága, amelyből azt a megdöbbentően egyoldalú kategorikus következtetést vonják le, hogy a magyar etnikum ősei csakis a finnugorok által lakott erdőövi területekről származhatnak. E 19. századi, kizárólag nyelvészeti – ún. „nyelvfejlődési” – hiedelmek egyéb irányú alátámasztására azonban semmiféle egykorú történelmi kútfőadatot, vagy az ősmagyarokkal egyértelműen kapcsolatba hozható régészeti leletet mind a mai napig sem sikerült találniuk.

A harmadik kérdés pedig az, hogy mennyiben tarthatjuk bizonyítéknak ezen elszakadt magyar csoport középvolgai – vagy akár valóban baskíriai – tartózkodását arra nézve, hogy a magyarság zöme is Baskíria környékén lakott volna a 9. századot megelőző időkben?

Az egykorú forrásadatok szerint ugyanis a 9. századi magyarok kétségtelenül a délorosz steppén, közelebbről az Azóvi-tenger mellékén, a Kubán-Kaukázus vidékén és Dél-Ukrajnában tűnnek fel először a történelemben. Sőt, igen komoly közvetett kútfőbizonyosságaink vannak arra vonatkozólag is, hogy már legalább a Kr. u. 5. század óta ebben a déli, steppei térségben kell keresnünk a honfoglaló magyarság zömének elődeit, mégpedig a hun-bolgárnak, hunugur-unugur-onogurnak vagy ogur-ugornak nevezett népek, törzsszövetségek között, ezekkel igen szoros történelmi, politikai, művelődési és etnikai kapcsolatokban élve – csupán még nem későbbi individuális népnévük, a „magyar” név alatt, hanem főleg hunugur-onogur vagy ogur-ugor néven. Erre vall, igen nagy valószínűséggel, külföldön még ma is általánosan használt nevünk is, amelynek „hungar”, „Ungar”, „ongri”, „vengri”, „ugri” változatai vannak.

Másrészt ugyanezekre a területekre mutat Bíborbanszületett Konstantin császár által szerencsére megőrzött régi nevünk, a „sabartoi asphaloi”, azaz a „szabír” népnév is, amely – mint már említettük – minden jel szerint kulcskérdésnek tekinthető a magyar őstörténetkutatásban. Elsőrangú fontossággal bír ezzel kapcsolatban Maszudi tanúsága is a kazárok valószínű „szabír” nevéről. A „szabír” népnév útmutatása segítségével még a Kr. u. 5. századnál sokkalta korábbi időkben is nyomon követhetjük a

több csoportból összeötvöződött honfoglaló magyarság e legfontosabb, egykor névadó etnikumának történetét, vándorlásait, lakóhelyeit, történelmi, politikai, művelődési és etnikai kapcsolatait (1. a Bartha könyvének ismertetése során felmerült számos ez irányú adatot).

Egyszóval, a Juliánusz-féle magyarok baskíriai jelenlétéből még távolról sem következik egyértelműen, hogy a 9. század előtti magyar őshaza is ott lett volna. Mindazok, akik azt állítják, hogy a magyarok zöme a 9. századot megelőző időkben Baskíria környékén lakott, igen nagyfokú ellentmondásba kerülnek az egykorú forrásokkal. Ha azonban csak egy elszakadt, északra költözött magyar csoportból indulunk ki mérlegezéseinknél, úgy ezek az ellentmondások önmaguktól feloldódnak.

Számos egykorú értesítés szól ugyanis arról, hogy Kr. u. 4. évszázad végével kezdődően több hullámban, ismételten hatoltak észak felé a különböző dél-oroszországi, Kaukázus-Kubán vidéki, Meóthisz környéki steppei népcsoportok. Sőt, ezeket a vándorlásokat nem egy esetben régészeti is ki tudjuk mutatni. Emlékezzünk a lomovátovói műveltség harinai, majd nyevolínói „ugor” csoportjaira, akik a Kr. u. 4. század végén, illetve az 5/6. század fordulóján jelentek meg a Káma, Bjelaja, Csuszovaja vidékén, Perm környékén. Később pedig, a 7. század második felében, Kovrát onogur-bolgár birodalmának felbomlása után, a volgai bolgárok, s velük együtt a szabirok (magyarok) egyes törzsei költöztek északra, nagyjából az Oka, Káma és a középső Volga térségébe.

Meggyőződésünk szerint a Juliánusz-féle magyarok északra húzódását is a legnagyobb valószínűséggel ez utóbbi népmozgalmak idejére kell tennünk, ezekkel szoros összefüggésben kell szemlélnünk. Nyitott marad egyelőre a kérdés, vajon ezek a magyarok magukat már „magyar”-nak nevezték-e, avagy esetleg a volgai bolgárokkal együtt vándorló szabirok neve alatt lappanganak.

Utalunk ezzel a lehetőséggel kapcsolatban a sokat emlegetett „kangár” támadásra, amelyet Czeglédy Károly meggyőző érveléssel a 7. század tájára helyez, és amellyel szoros összefüggésben említi Konstantin császár a magyarok törzseinek szétszakadását, de régi „sabartoi” nevüket is. László Gyula is úgy véli, hogy a Volga jobb partján hosszú sávban települt (akkor még szabir nevű) ősmagyarokat valahol szállásterületeik közepe táján érthette a kangár támadás, s míg a délebbre lakó törzsek a Kaukázus irányába tértek ki, addig az északi szárny helyben maradhatott, esetleg csak valamivel északabbra húzódott. László Gyula ugyan ebben az északi szárnyban látja a későbbi honfoglaló magyarok elődjait, de ezt nem tartjuk feloldhatatlan ellentétnek, mert egyrészt igen valószínű, hogy a 880-as évek végén, a nagy meginduláskor, a középső Volga mentén élő magyarok közül is csatlakozhattak egyes csoportok Álmos törzse-

ihéz, másrészt pedig a lényegét tekintve László Gyula sem mond mást, mint amit magunk is vitatunk: a magyarok zöme a 9. századot megelőző időkben nem Baskíria környékén élt, hanem annál jóval délebbre.

Igen figyelemreméltó az is, amit László Gyula e rejtélyes „kangár” támadással kapcsolatosan a továbbiakban kifejt. Szerinte a Volga-menti szállásterületek központi törzsei, akiket közvetlenül ért a támadás, nyugatra vonultak, s ezek lennének a hazánkban 670 körül megjelenő „griffes-indás” későavarok vagy koramagyarok. Önkéntelenül is felvetődik itt a kérdés, hogy vajon mi a különbség ezen ominózus „kangár” támadás és a Kovrát-féle onogur-bolgár birodalom felbomlásához vezető, végeredményben szintén ismeretlen események között? Nem vethetjük el eleve azt a meggondolandó lehetőséget, hogy ez a kangár támadás szorosan összefügg az onogur-bolgár birodalom bukásával, népeinek szétszóródásával. Ebben az esetben viszont Konstantin császár közlése tulajdonképpen Kovrát fiainak tragédiáját, népeik szétvándorlását beszélné el, csupán nem onogur-bolgár, hanem „sabartoi asphaloi” megnevezés alatt. Nincs most lehetőségünk e gondolat bővebb kifejtésére, de annyi bizonyosnak látszik, hogy az eddigiekben bemutatott számos hun-bolgár, hunugur-onogur-szabir és egyéb idevágó összefüggés ismeretében szervesen beleilleszkedik a Kr. u. 7. század délkelet-európai történelmi körülményeinek általános képébe.

Ami pedig Juliánusz Volga-menti, Baskíria környéki magyarjait illeti, ezek természetesen igen kapóra jöttek kizárólagos finnugor eredetünk híveinek. Nem csoda, hiszen földrajzilag meglehetősen közel estek az obi-ugorokhoz, s így könnyen lehetett azzal érvelni, hogy íme, onnan származunk, amint ezt nyelvünk „ugor eredete” is bizonyítja. Azt a nagyon is elképzelhető lehetőséget viszont, hogy a vogulok, osztjákok nyelvének az általános finnugor párhuzamoknál közelebbi magyar megfelelései esetleg éppen ezektől a Baskíriába szakadt magyaroktól is származhatnak – amely feltevés az akkori kultúrtörténeti viszonyok ismeretében sokkalta valószínűbb, mint egy nebulózus „közös ősugor nyelv” posztulálása –, nos, ezt a kézenfekvő eshetőséget nemhogy mérlegelték volna, de még fel sem vetették.

Ezért vándoroltatja Fodor is az „ugor” előmagyarokat a maga „különbejártú” ugor őshazájából, amelyet az Ob-Irtis-Tobol mellékén képzel el, Kr. u. 550 körül Baskíriába.

*A honfoglalás kori sírok szem- és
szájfedő fémlemezkéinek eredetéről*

Az egyoldalú szemlélet azonban legtöbbször ellentmondásokra vezet a történelem-kutatásban. Ez esett meg Fodorral is, amikor még a saját ma-

ga által gondosan kiválasztott, vélhetőleg a legnyomósabb bizonyítéknak szánt részletkérdésben sem tud meggyőzően érvelni. A szem- és szájfedő fémlamezkékre gondolunk, amelyeknek előfordulási helyeiből és körülményeiből arra vél következtethetni, hogy „700 előtt semmiképp sem hagyták el őseink Magna Hungariát”.

Abból a tényből ugyanis, hogy a 900 körüli honfoglalás kori sírokban található szem- és szájfedő ezüstlapocskák másai a Káma, Baskíria és az Ob vidékén is feltűnnek, mégpedig – amint Fodor maga is írja – „megközelítőleg 700–800 között”, mi – sajnos – csakis azt a következtetést tudjuk levonni, hogy 700–800 *után* – és nem *előtt* – lakhattak magyarok Baskíria környékén.

Mellesleg megjegyezve: lám, milyen kitűnően illik ez az adat is előbb kifejtett gondolatmenetünkbe, hogy ugyanis a Juliánusz-féle magyarok minden valószínűség szerint az onógur-bolgár birodalom felbomlása után, a 600-as évek végén költöztek a középső Volga-Káma vidékére.

Itt azonban elsősorban megint csak nem arról van szó, hogy Fodor ne tudna logikusan gondolkozni, hanem arról a már jól ismert „finnugor” bizonyítási gyakorlatról, amikor kényelmetlen adatokat egyszerűen elhallgatnak. Fodor ezúttal kitűnő alkalmat szolgáltat számunkra, hogy ezt a „módszert” konkrét példa segítségével részletesen bemutassuk.

Nevezetesen a kérdéses szem- és szájfedő fémlamezkékről, illetve a fémből készült teljes halotti maszkokról, pontosabban ezek eredetéről szeretnénk egyet-mást mondani.

Ezekkel Fodor nemcsak jelen könyvében, hanem a „Magyar őstörténeti tanulmányok” kötetében megjelent cikkében (Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet) is bővebben foglalkozik. Leírja, hogy e lemezkék sima, egyszerű formában az obi-ugoroknál, Baskíriában és Magyarországon fordulnak elő; nagyobbakat, a szemek és a száj helyének kivágásával, Baskíriában, a Káma mentén és Magyarországon találtak; végül teljes halotti maszkok, szintén szem- és szájkivágásokkal, csak a volgai bolgároknál és a Káma mentén kerültek elő. A leletek kora a Kr. u. 700–1000 közötti időszak. E leletkörülményekből Fodor nem csupán az előbb ismertett ésszerűtlen következtetést vonja le, hanem említett cikkében azt is állítja, hogy az obi párhuzamok a magyarok és az obi-ugorok közötti „népi rokonságra” mutatnak.

Először is, ha ezek a lemezkék „népi rokonságra” mutatnak, akkor miért csak az Obnál és miért nem a Kámánál is? Természetesen – kimondatlanul is – speciális „ugor” származásunk miatt. A Káma vidéki nyugati finnugoroknál, akik mint ismeretes, csak távolabbi rokonaink, már nem „mutogatnak” e lemezkék „népi rokonságra”, bár ezek náluk is ugyanolyan formában fordulnak elő mint Baskíriában vagy Magyarországon (nagyobbak, kivágásokkal; 1. előbb).

Másodszor: mivel Magyarországon az egyszerű lemezkék és a kivágásos maszkok egyaránt előfordulnak, Fodor következtetése – itt is nyugodtan mondhatjuk: „természetesen” – az, hogy ez „kétségtelenül azt jelenti, hogy amikor körükben kialakult ez a szokás, akkor ők mindkét népességgel kapcsolatban álltak.” Tehát míg az obi-ugor párhuzam „népi rokonság” jele, addig a kámai és volgai-bolgár megfelelések csupán kölcsönöztek nálunk. Azaz Fodor utólagosan ismét megmagyarázza a bizonyítványát – amint az andronovói „ugorok” embertani alkatánál is tette –, mert később nyilván maga is észrevette, milyen ingatag alapokon áll fenti kijelentése, egyedül csak az obi-ugor – magyar lemezkék „népi” rokonságáról, ha ugyanakkor a többi megfelelésekről hallgat.

Mindent előkotort tehát Fodor a finnugor szemlélet kelléktárából: „ugor” népi rokonságot, magyar kölcsönzést volgai bolgároktól, kámai finnugoroktól egyaránt, csak arra nem gondolt, hogy esetleg éppen tőlünk kerülhetett ide is, oda is, elsősorban kámai finnugorhoz, obi-ugorhoz ez a temetkezési szokás – ami jóval valószínűbb, mint Fodor nézetei. Márcsak azért is, mert maga Fodor közli fent említett cikkében, hogy amikor a volgai bolgárok 700 körül északra húzódtak, velük együtt szabir és magyar csoportok is megjelentek a Volga-könyöknél.

Már az eddigiekből is világosan látható (magából Fodor cikkéből is!), hogy a kérdéses, a Volga-Káma-Urál-Ob tájain a 8–9. sz.-ban megjelenő lemezkéket minden valószínűség szerint a volgai onogur-bolgárok és a velük együtt érkező szabirok, magyarok honosították meg ezeken a területeken. Ezek valóban „mindkét népességgel kapcsolatban álltak”, a kámaiakkal is és az obiakkal is, amint ezt több egykorú forrás igazolja, kiterjedt prémkereskedésükről tudósítva, amelyet egyébként – mint jellemző foglalatosságot – már a 6. századi Jordanes is említ, csodálatosképpen pontosan az általa hol „hunugur”-nak (onogur!), hol „szabir”-nak nevezett hun-utód nép ismertetésénél. Bizony, felettébb érdekesek az ilyen történelmi „véletlenek”, különösen akkor, ha sorozatosan fordulnak elő.

De ugyanezt bizonyítják az obi-ugorok szabir hagyományai is. Az északra költözött volgai bolgárok és a velük érkező szabirok (magyarok) csakhamar kezükbe vették a prémkereskedelem irányítását; a jelek szerint a bolgárok a nyugati, európai részeken, a szabirok pedig az északnyugat-szibériai területeken, azaz az obi-ugorok szálláshelyeinek térségében. Erre vallanak a szabirokkal kapcsolatos vogul-osztják hagyományokon kívül a Tomszk-vidéki tatárok „szibir” legendái, de magának a kérdéses területnek máig használatos „Szibéria” neve is (l. Patkanov id. m.).

E körülményeket azonban Fodor még lehetőségként sem említi. Ismét csak jó oka van a hallgatásra. Ha ugyanis ezekről a kérdésekről beszélne, annak is utána kellene néznie, honnan származik végső soron ez a temet-

kezési szokás és milyen úton-módon kerülhetett el az északra költöző onogur-bolgárokhoz és szabi-rokhoz. Az ilyen szélesebb látókörű vizsgálatok előtt azonban jobb eleve kitérni, mert könnyen igen kínos meglepetésekkel szolgálhatnának finnugor származásunk tundrákra idomított szemléletű kutatói számára. Miként ez a kérdéses szem- és szájfedő fémlamezkék és a halotti maszkok esetében sincs másképpen.

E kizárólag „ugor” – magyar „népi rokonságra” mutató lemezkék és maszkok ősi hazája ugyanis a Pártus Birodalom (Dura-Europos) és Szíria (Emesa, Baalbek, Tortosa), ahol a Kr. sz. körüli időkben tűnnek fel, és pedig mindkét formában (lemezkék és maszkok). Innen terjedtek át nem sokkal később a kimmérai Boszporusz – a mai Kercs – vidékére. Egyik kercsi (az antik Pantikapaion) királysírban a Kr. u. 3. századból származó teljes halotti maszkot, más boszporuszi városok, valamint az egykori Chersonesos és a krími szkita állam fővárosa, Neapolis Skythica nekropoliszaiban pedig több sírban szem- és szájfedő aranylemezkéket találtak a Kr. u. 2–4. századból (Gajdukevic: Das Bosporanische Reich; 443. old. 215. sz. jegyzet a vonatkozó irodalommal).

Sőt, a pontuszi szkita kultúrkörben még korábbi időig is visszavezethető e temetkezési szokás: Olbia környékén egy mongoloid típusú arany halotti maszk került elő a Kr. e. 4. századból (G. Charrière: Die Kunst der Skythen; 80. ábra, képmagyarázat a 233. oldalon).

Megkérdezhetnénk Fodort, vajon ezek a pártus és szkita lemezkék is „népi rokonságra” engednek-e következtetni? Avagy az 50. szélességi foktól délre már nem érvényesek a játékszabályok?

E dilemmájában talán segítségére lehetünk szerzőnknek. Azt ajánlanánk, nyugodtan vegye csak bele legközelebbi művébe a pártus és szkita lemezkéket, maszkokat is, s magyarázza azokat vogul kultúrkisugárzásként. Ehhez nem kell több, csupán egy-két ilyen fémlamezkés obi-ugor temetőt csekély 800–1000 évvel korábbra tenni. Ilyesmiben már van gyakorlata: emlékezzünk csak az általa – vélhetőleg „nyelvtörténeti megfontolások” alapján – Kr. e. 4000 körülre datált „ősuráli” telepekre, s az azokon észlelt kelteminári művelődési hatásokra. Tovább fűzve e gondolatmenetet, esetleg még a Kr. e. 2. évezred közepéről származó mykénei aranymaszkokat is bele lehetne vonni ebbe az együttesbe, azok egykorú vagy valamivel korábbi kaukázusi és Kubán-pontuszi párhuzamaival egyetemben. Könnyen lehetnének mindezek akár a „kiváló minőségű és művészi kivitelű” bronzokat gyártó Fodor-féle andronovói „ugorok” kultúrhatásának jelei is – amivel nagyjából bizonyítva lenne a vogulok kontinentális méretű, világtörténelmi jelentőségű kultúrateremtő szerepe a Kr. e. 2. évezred óta.

E sorokat korántsem gúnyolódási célzattal vetettük papírra. Csupán azt a szemléletmódot akartuk bemutatni – nem tagadjuk, kissé túlozva –

ami Fodor egész könyvében, elejétől végéig, penetránsan jelentkezik: mindenütt „uráliakat”, „ugorokat” vél felfedezni, történelmet igyekszik konstruálni olyan jelentéktelen néptörödékeknek, akiknek sohasem volt népi, etnikai értelemben vett történetük, ráadásul mindezt oly régi időkben, amikor az uráli emberfajta antropológiailag még ki sem alakult. E háttér előtt szemlélve fenti eszmefuttatásunkat, úgy véljük, lényegét tekintve nem is olyan sokban különbözik az a finnugor szemléletű történetírás észjárásától.

Gondoljunk csak Fodor andronovói „ugor”-jaira, akik – ha nem is ők készítették az összes andronovói bronzot (ezt Fodor a 109. oldalon kegyesen „megengedi”) –, de „abban viszont, hogy e készítmények több ezer kilométeres vándorút után a messzi kelet-európai finnugor lakossághoz eljutottak, kizárólag az ugorság játszhatott komoly szerepet. Az ő kereskedőik vitték ezeket a már ősidők óta kitaposott, az Urálon keresztül vivő kereskedelmi úton...” (109. oldal.). Sőt, Ju. A. Krasznov szovjet kutató feltevése szerint – jegyzi meg Fodor – „ezen az úton az ugorok nemcsak a fejlett fémművesség termékeit közvetítették kelet-európai rokonaikhoz, hanem a földművelés és állattartás első csírait is az i. e. 2000 tájkán, amit az itt elterjedt búza- és árpafajta, valamint egyes állatfajták ázsiai eredete bizonyít.” (109. old.)

Nos, mondhatja-e valaki ezek után, hogy az imént csupán felelőtlenül élcelődtünk?

Visszatérve a lemezkék és halotti maszkok kérdéséhez, joggal ki mondhatjuk, hogy a pártuskori mezopotámiai és szíriai leletek, valamint az 1-2 évszázaddal későbbi krími és pontuszi szem- és szájfedő lemezkék, halotti maszkok, majd ezek Kr. u. 700 körüli felbukkanása a Volga-Káma-Ob vidékén, egyértelműen arra vallanak, hogy ez a szokás a pontuszi-kaukázusi térségből 700 körül északra vándorolt onogur-bolgárokkal, szabirokkal és magyarokkal jelent meg ezeken az északi tájakon. A bolgárok és a szabírok viszont az újabb kutatások szerint kétségtelenül az egykori Pártus Birodalom területéről, illetve a későbbi eftalita-hun birodalomból vándoroltak Észak-Iránon, Dagesztánon és a Kaukázuson keresztül, először a Don-Volga-Pontusz vidékére, majd 700 körül a középső Volga, a Káma és a mai Baskíria térségébe.

A magyarokról ugyan – „magyar” néven nevezve őket – nincs közvetlen adatunk arra, hogy e népmozgalmakban részt vettek volna, több körülmény azonban a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel mellett szól, hogy a magyarok elődeit a Kr. u. 400-as évektől kezdődően az onogur-bolgárokkal és a szabirokkal szoros összefüggésben, e népek között kell keresnünk. Erre vall – mint már említettük – külföldi „hungar”, „Ungar” nevünk, Konstantin császár híradása régi „sabartoi-asphaloi” nevünkről, de éppígy Altheim igen meggondolandó, ésszerű következtetése

is arról, hogy a Mihály szír pátriárka által említett három „törökös” nép egyike, akik 585 körül a szabirok, avarok nyomában, Transzkaukáziából a Volga-Don-Kubán-Pontusz vidékére érkeztek, a magyarokkal (mi inkább úgy mondanánk: a későbbi magyar törzsszövetség egyik csoportjával) azonosítható.

Nincs tehát semmi különösebb probléma, az adatok meglehetősen világosak – sőt jóval konkrétabbak, mint e homályos korszakból elvárhatnánk –, az elterjedés útja igen nagy valószínűséggel felvázolható. Ilyen körülmények között azonban vajmi kevés joggal beszélhetünk arról, hogy a szem- és szájfedő lemezekéi obi-ugor és honfoglalás kori magyar előfordulásai – egyéb összefüggéseikből önkényesen kiragadottan – éppen csak e két esetben mutatnának „népi rokonságra”.

Annál kevésbé, mert az egyszerű és igényesebb kivitelezésű fémlemezekéi csupán arra engednek következtetni, hogy gazdáik a szegényebb, illetve a tehetősebb népréteghez tartoztak. Evidens tehát, hogy a primitív, szegény obi-ugoroknál csak a legolcsóbb változatot találjuk meg.

A szaltovói műveltség és az alánok

Nézzük meg most a következő, „Levédia” című fejezetet (172–195. old.). A 178. oldalon megtudjuk Fodortól, hogy a szaltovói (vagy szaltovó-majácki) műveltség északi, hosszúfejű-europid etnikai csoportját a Kaukázusból a 730-as évek arab támadásai elől északra, a Don-Donyec környékére menekült alánoknak tartják a kutatók. Főleg ezek fejlett mezőgazdaságát, ötvösművészetét vették át a Magna Hungariából – azaz Baszkíria környékéről – 750 körül szintén erre a vidékre költözött magyarok – írja. Majd pedig fejlett mezőgazdaságra utaló, bolgár-török jövevényszavaknak tartott szavainkat úgy igyekszik az előbbi feltevessel összhangba hozni, hogy kijelenti: az alánok a Don-Donyec melléki bolgár környezetben bizonyára elbolgárosodtak, s ennek következtében a magyarok már nem alán, hanem bolgár szavakat vettek át tőlük.

Érdemes ismét megfigyelni Fodor lenyűgöző logikáját. A 730-as években a Donhoz menekült alánok a magyarok megérkezéséig, 750-ig, alig húsz év alatt már átvették a bolgárok nyelvét – vélhetőleg gyorsan tanulmányozták a nyelvüket –, természetesen csakis a célból, hogy így ún. „bolgár-török jövevényszavaink” összeegyeztethetők váljanak a Fodor-féle alán kultúrhatásokkal.

Ennek a csűrésnek-csavarásnak azonban igen mély, elvi és történelmszemléleti okai is vannak. Emlékezzünk csak arra, amikor Fodor a Kr. e. 2. évezred közepén az ugorokkal „kiváló minőségű és művészi kivitelű” bronzokat gyártat, valahol Tomszk és Omszk vidékén (könyve 108–109. oldalán). Nos, most szaván foghatjuk szerzőnket: mi szüksége

van arra, hogy ugyanezen ugorok utódainál – akikről maga írja, hogy később is állandóan olyan műveltségek hatókörében éltek, amelyek fejlett fémművességgel rendelkeztek (szkita, szarmata térség) –, egyszerre ilyen lázasan, még logikátlanságok árán is keressen, kutasson valamilyen idegen nép után, amelyiktől ezek a késői ugor-fiak újra megtanulhatják ugyanazt a fémművességet, amelyet őseik már több mint két évezreddel azelőtt oly magas fokon műveltek?

Itt ismét kézzelfoghatóan kitapinthatjuk a finnugor iskola azon torz történelem-szemléletének otromba jelentkezését, amelyről annak idején, Fodor andronovói ugor bronzműveseihez fűzött megjegyzéseinkben már szóltunk.

Egyúttal azonban köszönettel is tartozunk Fodornak, hogy ilyen csatánós bizonyítékot adott kezünkbe. Többet valóban nem várhattunk volna kritikánk jogosultságának igazolására, mint azt, hogy ugyanazon szerző, ugyanabban a művében vitatja el a Kr. u. 8. század magyarjaitól a saját fémművesség meglétének még a lehetőségét is, aki 75 oldallal előbb a Kr. e. 2. évezred közepének „ugor”-jainál – akiknek még pusztá léte is bizonyíthatatlan azokban az időkben – minden további nélkül, magától értetődően, magas technikai és művészi színvonalú, fejlett bronzművességgel számolt.

Ez a szemlélet történettudományunkban sajnos szinte kiirthatatlanul elburjánzott. Lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy azon esetekben, amikor olyan forrásadatra vagy bármely egyéb körülményre bukkanak, amely népünk története szempontjából pozitív, előnyös lenne, azonnal jelentkezik a „forráskritika”, megkezdődik a csűrés-csavarás, félremagyarázás és mindaddig tart, amíg a kérdéses adatot mondvacsinált szőrszálhasogatások segítségével ízeire szét nem szedték. Nem akarunk általánosítani, de annyit nyugodt lelkiismerettel kimondhatunk, hogy történelemkutatásunk hangadó köreiben ez a szemlélet uralkodik.

Ehhez a fejezethez lenne még néhány, az alánokkal kapcsolatos megjegyzésünk. Mint láttuk, Fodor elsősorban ezeknek az alánoknak tulajdonítja, az ő kultúrhatásaikkal magyarázza a szaltovó-majácki műveltség magas fejlettségi fokon álló földművelését, fémművességét.

Mi azonban ebben az esetben is szeretnénk az „egyenlő mérték” elvét alkalmazni. Mégpedig szigorúan ugyanazon módszertani és forráskritikai alapokból kiindulva, ahogyan például történetírásunk az összes olyan egykorú vagy időben közel álló forrást válogatás nélkül elveti, amelyek a honfoglaló magyarokat avaroknak, hunoknak, avagy éppenséggel pártusoknak, szkítáknak nevezik. Tudósaink ezekre az elnevezésekre azt mondják, hogy semmit sem bizonyítanak, mert mindegyikük ún. „toposz”, azaz régi, bizonyos földrajzi térségben egykor történelmi szerepet

vitt népek nevének tudákos átvitele a később ugyanazon területeken feltűnő népekre.

Nos, ha ez a meghatározás a szkiták, hunok, avarok esetében érvényes, miért ne lenne ugyanígy alkalmazható az alán-ász törzsszövetségre is, amely Kelet-Európában, közelebbről a Káspi-Kaukázus-Don térségében, a hunok megjelenése előtt évszázadokig szerepel az egykorú forrásokban.

E gondolatmenet értelmében igen alaposan meg kellene vizsgálnunk minden olyan forrást, amelyik a hun idők után továbbra is alánokról beszél. Köztudomású ugyanis, hogy a hunok szétrobbantották az alán-ász törzsszövetséget, s megszállták országukat. Maga az alán-ász nép pedig legalább három, de lehet, hogy több részre is szakadt. Egy jelentéktelen töredékük felhúzódott a Kaukázus védettebb völgyeibe, a másik két csoport azonban – a nép zöme – elvonult korábbi lakhelyeiről. Egyik a hunokhoz csatlakozott, s velük elkeveredve nyugatabbra költözött, a másik pedig a nyugati gótok, vandálok társaságában elmenekült a hunok elől. Ez utóbbiak elkerültek egészen Galliáig, Hispániáig, sőt egyik részlegük a vandálokkal együtt átkelt Afrikába is.

E történelmi adatok ismeretében nyilvánvaló, hogy az előbb vázolt események lezajlása után minden valószínűség szerint csak jelentéktelen alán maradékokkal számolhatunk Kelet-Európában. Mindenesetre jóval kevesebbel, mint amennyi hun megmaradt Attila halála után.

Történettudósaink természetesnek veszik, hogy a hunok, birodalmuk felbomlása után rövid idő alatt felmorzsolódtak, beleolvadtak a környező, illetve az újonnan érkezett népekbe; úgyannyira, hogy nevük 100-200 évvel később már csak toposzként élt tovább. Annál meglepőbb viszont, hogy ugyanezek a tudósok éppoly természetesnek tartják, hogy a maroknyi alán töredékek pedig minden vérzivart, népvándorlást, birodalmak keletkezését, bukását frissen és töretlenül átvészelték, sőt több évszázadon keresztül még erjesztő kovászként is hatottak a bolgárok, kazárok, magyarok műveltségének kialakításánál.

Nem akarjuk vitatni alán népelemek jelenlétét Kelet-Európában – elsősorban a Kaukázus vidékén – a Kr. u. I. évezred második felében. Csúpn olyan jelentéktelen tényezőknek tartjuk őket, hogy elutasítjuk annak lehetőségét, amennyiben ezek a töredékek bármiképpen is figyelemreméltóbb, megfogható történelmi vagy kulturális szerepet játszottak volna a kérdéses térségben. E véleményünk alátámasztására elég arra hivatkoznunk, hogy az alánok utódainak tartott osszétok a múlt század második felében alig 200 000 lelket számoltak, míg például a cserkeszek – az oroszokkal vívott folyamatos háborúik ellenére – ugyanakkor majd fel milliónyian voltak (Révai Lexikon). A több mint kétszeres számbeli fölénnyben levő cserkeszekről azonban édeskeveset olvashatunk az egykori for-

rásokban; csupán egyszer-kétszer említik őket a bizánciak, de akkor is csak jelentéktelen, lokális eseményekkel kapcsolatban. Azaz jelentősebb történelmi szerepet jóval nagyobb számuk ellenére még ők sem játszottak annak idején. Pedig műveltségi színvonaluk sem volt alacsonyabb az osszétokénál – sem a közelmúltban, sem a régebbi időkben.

E körülmények mérlegelése után arra a következtetésre jutottunk, hogy a hun korszak után is alánokat emlegető források jelentős hányadában az alán nevet – a többi efféléhez hasonlóan – szintén csak toposznak tarthatjuk, a régi, hun idők előtti Káspi-Kaukázus környéki alán-ász törzsszövetség emlékének.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy az osszétokat – s velük együtt az ezek őseinek tartott alánokat – ugyancsak a 19. századi indogermanisztika fújta fel történelmi egerekből elefántokká. Egyidőben ugyanis bennük látták a „tisztá őcindogermánok” utolsó, hamisítatlan képviselőit (l. Révai Lexikon; „osszét” címszó alatt). Ehhez a megtisztelő szerephez pedig természetesen illő nagyszabású, fényes történelmi múlt is tartozott, megfelelő indogermán kultúrkisugárzásokkal fűszerezve.

A jelek arra mutatnak, hogy az alánok ismételt előrángatása a magyar őstörténetben és nyelvtudományban még mindig e hajdani indogermán dicsőség megkövesedett emléke.

Eme fosszilis maradványok igen szép, múzeumba illő példányait szemlélhetjük – az alábbiakból következően – ún. osszét jövevényszavainkban is. Ezeket először Munkácsi Bernát tisztította meg az évszázadok porától.

Tanulságos lesz, ha egy pillantást vetünk Munkácsi tudományos módszerére, eredeti cikke nyomán (Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze; Keleti Szemle, V/3. 1904). E dolgozatában Munkácsi mintegy harminc magyar szót származtat az osszétból, azaz végső fokon az alán nyelvből. Ezek közül kilencről megjegyzi, hogy az osszéton kívül semmilyen más iráni nyelvben sincs megfelelésük.

Azt várhatánk ezek után – természetesen csak a magunk pallérozatlan észjárásával –, hogy legalább e kilenc szónál kételyei támadnak Munkácsinak a kölcsönzés irányát illetően. Dehogysis támadnak! Mind a kilencet, mindennemű megjegyzés nélkül, osszét-alán jövevényszóként könyveli el a magyarban.

Aki azonban nem restelli a fáradságot, s a Keleti Szemle 1904-es évfolyamát elejétől a végéig átlapozza, annak rá kell jönnie, hogy nem csak a mi kis tyúkeszünkben fordult meg az a gondolat, hogy hiszen ha a fenti kilenc szó az osszéton kívül egyetlen más iráni nyelvben sem található meg, akkor azok talán-talán magyar jövevényszavak is lehetnének az osszétban. Megelégedéssel olvastuk ugyanis a Keleti Szemle ugyanezen, 1904-es évfolyamának szakirodalmi ismertetéseket, recenziókat közlő rovatában, hogy egyik neves nyelvtudósunk is így vélekedett. *Holger*

Pedersen dán nyelvészprofesszor „Armenier und die Nachbarsprachen” című cikkét – amelyben Pedersen örmény jövevényszavakat igyekezett kimutatni a törökben – e nyelvbúvárunk azzal az érveléssel kritizálja, hogy mivel sok, Pedersen által örmény jövevényszónak tartott török szó csak az örményben fordul elő, más indogermán nyelvekben azonban nem, a kölcsönzés csakis fordított irányban történhetett.

E kiváló magyar nyelvtudóst Munkácsi Bernátnak hívták.

Lám, nem kárbaveszett fáradság, ha néha ilyen régi fóliánsokban böngészgetünk. Igen gyakran figyelemmel kísérhetjük ugyanis ezekben nyelvészetünk (és történettudományunk) nem egy hasonszórú „szilárd eredménye” megszületését, amelyek azután a későbbi szakirodalomban már csak ilyesféleképpen szoktak előfordulni: „Nyelvtudományunk kétségtelenül megállapította...” – mondjuk –, hogy nyelvünk az „uráli” ősnyelv származéka. Az ilyen „biztos eredmények”-re épülnek jobbra nyelv- és történettudományunk különféle hipotézis-láncolatai, jelen esetben az alán kultúrhatások.

Adódnak azonban az alánokkal kapcsolatban más tisztázatlan kérdések is. Láttuk, Fodor egészen természetesen, magától értetődően irániaknak nevezi őket. Mentségére legyen mondvá, e véleményével nem áll egyedül. Ahogy mondani szokás, „a tudomány mai állása mellett” ez az általánosan elfogadott nézet.

Ennek ellenére bátorságot veszünk magunknak ahhoz, hogy megkérdőjelezzük ezt az állítást. Nem olyan egyértelmű ugyanis az alánok iráni származása, ahogy a nemzetközi kutatás egybehangzó véleménye láttán gondolhatnánk.

E kérdés közelebbi megvilágításához emlékeztetnünk kell a Haussig ismertetett dolgozatával kapcsolatban említett Strabon-féle közlésre arról, hogy a Kr. e 2. század vége felé – 130–128 körül – az Aral-tó vidékéről az „asi” (vagy „asiani”), „pasiani” stb. népek nyomultak be Baktriába. Már ott utaltunk e népnevek feltűnő összecsengésére a később megjelenő úzok és besenyők neveivel. Megemlítettük, hogy a kínai forrásokban a törökök a hunok egyik ágaként szerepelnek, s népnevüket a kínaiak „a-si-na” hangalakban adják meg (Liu Mau-Tsai: id. m.). Azt is láthattuk, hogy az „asi” nép egy másik csoportja nem sokkal később a Káspi-tó környékén és a Kaukázus előterében tűnt fel, alánok társaságában (Haussig: id. m.). Az „as” és az „alán” népet mindig együtt említik az egykorú források, ezért Haussig úgy véli, hogy a két nép törzsszövetséget alkotott. Sőt megmutattuk, hogy maga az „osszét” népnév sem más, mint az „as” szónak az altáji „-t” plurális szuffixummal képzett többesszámú alakja, azaz „ászok”.

Abbeli gyanúnkat, hogy az „asi” és a „pasiani” nevek az „úz” és a „besenyő” („pacinak”) népneveket rejthetik magukban, igen figyelemre

méltóan megerősíti Biruni 10. századi perzsa-arab szerző közlése is arról, hogy az ő idejében a besenyők Chovarezm közvetlen szomszédságában laktak, mégpedig alánok társaságában, akiket azonban „as” néven nevez meg (Altheim–Stiehl: Geschichte Mittelasien im Altertum). E forrás-adathoz megjegyezzük, hogy ezek az „as”-ok nem lehettek mások mint az úzok (oguzok), akikhez tulajdonképpen a besenyők is tartoztak. Már csak azért sem lehettek alánok – mert a 10. században már csupán jelentéktelen alán töredékek voltak életben, ezek is a Kaukázus bércei közé húzódva.

Szorosan ide tartozik a kínai források által a Kr. e. 2. században említett Turkmenisztán környéki „u-sun” vagy „wu-sun” nép is. Ezek a „Kang-kü” birodalom közvetlen szomszédságában laktak és fejedelmük neve – jobban mondva címe – a kínaiak szerint „kun-bok” volt („kun bég”).

Tehát a későbbi – tágabb értelemben vett – „úz”, vagyis az „oguz-török” népek mindhárom fő törzscsoportjának jelenlétét Turkmenisztán környékén már a Kr. e. 2. századból adatolni tudjuk: az „asi” nép minden valószínűség szerint azonos a későbbi úzokkal, a „pasiani” a besenyőkkel (akiknek régi „kangar” nevét viszont a „Kang-kü” birodalom neve dokumentálja), a kínaiak „wusun” népe pedig – a „kun-bok” fejedelemnév tanúsága szerint a kunokkal. Ugyanekkor a későbbi törökök régi „a-si-na” neve a kínai forrásokban csakis az egyidejű nyugati, görög-római kútfők „asiani” népének felelhet meg. Annál inkább, mert – amint már említettük – az ún. altáji népek őshazája több mint valószínű Turkmenisztánban volt.

Ezek az adatok véleményünk szerint nem engedik meg, hogy az alánokról (as-okról) egyszerűen mint irániakról beszélhessünk, másrészt pedig nagyon ingataggá teszik Fodor feltételezéseit a masszív alán kultúrhatásokról a 8. században kialakult szaltovó-majácki műveltség területén.

Megemlítendő még, hogy Fodor nemcsak a szaltovó-majácki műveltség északi területein beszél ismételten alán kultúrhatásokról, hanem magát a bolgár műveltséget is teljes egészében az alánoktól származtatja (jelen könyvében és a Magy. őstört. tanulmányokban megjelent cikkében).

E sorokban ismét megmutattuk, mennyire szükséges lenne az indogermanisztika különféle, 19. századi eredetű hiedelmeit alaposan felülvizsgálni, mielőtt őstörténet-kutatásunkban következtetéseket építünk rájuk.

A honfoglalás eseményei és a finnugor szemléletű történetírás

Lapozzunk azonban tovább Fodor könyvében. Elérkeztünk a honfoglaláshoz: „Az új haza birtokbavételé”-hez (231–236. old.) Igen jellemzőek e fejezet oldalai is. Napnál fényesebben megvilágítják ugyanis azt a zűrzavart, amelybe történelemtudományunk belemánőverezte magát. Még a honfoglalás időpontjában sem tudtak megegyezni, nem is beszélve annak

mikéntjéről, okairól, közelebbi körülményeiről. E kérdésekről, ahány történetész, szinte ugyanannyi különböző vélemény is alakult ki.

Hóman (Magyar Történet): A bolgár háború 895-ben volt, ugyancsak év őszén pedig a honfoglalás.

Bartha (A IX–X. századi magyar társadalom): A bolgár háború és a honfoglalás 896-ban volt.

Györffy (Honfoglalás, megtelepedés, kalandozások): A bolgár háború 894-ben volt, Árpád 895 tavaszán jött be Vereckénél.

Fodor jelen művében úgyszólván teljes mértékben csatlakozik Györffy véleményéhez.

Hóman nézeteit Padányi, „*Dentumagytaria*” című könyvében, részletesen és alaposan megbíráta (l. ott). Meg kell azonban állapítanunk, hogy Hóman időrendje felel meg legjobban az egykorú forrásokból kiolvasható valóságos helyzetnek. – Bartha állításaival már volt alkalmunk foglalkozni, ezekre tehát most nem szükséges újra kitérnünk. Nézzük meg azonban Györffy és Fodor elképzeléseit a honfoglalásról.

E két kutatóknak a honfoglalásról alkotott képét általánosságban szemlélve, legfeltűnőbb az az alig palástolt igyekezetük, hogy a honfoglaló magyaroktól mindennemű ésszerű tervezés lehetőségét elvitassák. Padányi alapos elemzései, s ezek eredményeinek László Gyula általi kihangsúlyozott elfogadása ellenére még mindig el akarják választani a bolgár háborút a honfoglalástól és ennek érdekében Levente hadjáratát 894-re teszik. Nincs sok értelme, hogy most Padányi bizonyítékait felsoroljuk, hisz ezeknek bárki könnyen utánanézhethet. Másrészt pedig Fodorék szemében Padányi amúgy is „fantasztikus”; – bár felvetődik itt a kérdés: ezek szerint László Gyula is „fantasztikus” lenne? – Forduljunk ezért inkább „objektív, távolálló, nem részrehajló” külföldi krónikáshoz, és ismerjük meg a legilletékesebb kutató, A. D. Zakyntinosz görög történész „*Byzantinische Geschichte*” című művének leírását a 894–96-os bizánci-bolgár háborúról. Ő majd egyúttal arra is választ ad nekünk, ki képvisel „fantasztikus” nézeteket ebben a kérdésben.

Zakyntinosz szerint Simeon 894-ben üzent a hadat Bizáncnak. A háború első fázisában beütött Thrákiába, s ott megverte a bizánci sereget. Erre Bölcs Leó a magyaroktól kért segítséget, visszahívatta a déli itáliai frontról a híres hadvezért, Nikephoros Phokast, kinevezte a balkáni front főparancsnokává és új hadsereg szervezésére adott neki utasítást. Az előkészületek befejezése után a magyarokkal együtt koncentrikus támadást intéztek Simeon ellen. A magyarok szétverték Simeon seregét, mire ő békétárgyalásokat indítványozott. A tárgyalásokat mindaddig tudatosan halogatta, amíg sikerült szövetségre bírnia a besenyőket. Ezután ezekkel közösen megtámadta és megverte a magyarokat. A győzelem után már sokkal követelőzőbb lett a békétárgyalásokon, sőt nemsokára

még is szakította azokat és újra támadva, 896-ban Bulgarophygonnál fényes győzelmet aratott a bizánci csapatok felett (id. m. 145–146. old.).

Ugyanígy írja le a 894–96-os bolgár-bizánci háború eseményeit a másik nemzetközi hírű Bizánc-szakértő, *G. Ostrogorsky* is, „Geschichte des byzantinischen Staates” című műve 208–209. oldalán, csupán azzal a különbséggel, hogy megemlíti a magyarok két egymás után következő csatában kivívott ismételt győzelmét is Simeon seregei felett.

Az utóbbi idők két legmértékesebb bizánci történeti munkájából tehát egyértelműen megállapítható, hogy a bolgár-görög háború három fázisból állt. Az elsőben – 894-ben – Simeon megverte a görögöket és jelentős területi nyereségeket ért el Thrákiában. A másodikban – 895-ben – zajlott le a kombinált magyar-görög ellentámadás, mégpedig a fenti adatok szerint a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel 895 tavaszán. Télen még a török időkben is szünetelt a háború, nemhogy a 9. században. De a magyar szövetség megkötése, Phokas visszahívása és az új sereg megszervezése sem történhetett meg máról holnapra. Ilyesmí hosszú hónapokat igényel.

Ezt követte Simeon békekérése, majd besenyő szövetsége, végül győzelme Levente hadserege felett. Ez a csata nem lehetett korábban 895 nyárutó–őszelő idejénél. A szövetségkötés és a hadak megindítása ez esetben is feltétlenül tetemes időt vett igénybe, hisz egyrészt a besenyők Bolgáriától számítva nem éppen a „kertek alatt” laktak, másrészt pedig az egykorú források világosan megírják, hogy a magyarok ismételten teljesen tönkrementek a bolgár sereget, s maga Simeon is csak ügyel-bajjal tudott előlük Silistra várába menekülni. Simeonnak tehát úgyszólván a semmiből kellett új hadat kiállítania, a szétfutott maradékokat az ország egész területéről lassanként összeszedgetnie. Mindez ismét csak nem hetek kérdése. Zakynthinos ki is emeli, hogy Simeon mindaddig húzta, halasztotta a béketárgyalásokat, amíg a besenyőkkel sikerült egységre lépnie.

895 nyárutóján pedig – még Fodor (azaz Györffy) véleménye szerint is – a magyar törzseknek már rég útban kellett lenniük a Kárpát-medence felé, mert egyébként nem foglalhatták volna el az év őszén új szállásaikat.

Minden adat arra vall tehát, hogy az etelközi szállások népe már 895 tavaszán, Árpád derékhada nyomában megindult az új haza felé, azaz a honfoglalás előre megtervezett vállalkozás volt: Árpád főserege Levente bolgár hadjáratával egyidejűleg támadta meg az erdélyi és a tiszántúli bolgár tartományokat.

Az is sokra enged következtetni, hogy a Bizánc elleni háború harmadik fázisát Simeon csak 896-ban merte megnyitni, amikor már – a jelek szerint békekötés útján – biztosította hátát a magyarokkal szemben. E békekötésről ugyan nincs forrásadatunk, de annál inkább mellette szólnak a

történelmi tények. A következményekből ugyanis világosan megállapítható, hogy a béke árát Simeon fizette meg: lemondott az erdélyi és tíszántúli bolgár tartományokról. Annak ellenére, hogy besenyő szövetség jelentős erőgyarapodást eredményezett számára.

A legnagyobb jóakarattal sem tudjuk megérteni, mi szükség van arra, hogy erőnek erejével elvitassák a honfoglaló magyaroktól és Árpádtól a legelemibb katonai ismereteket és hadvezetési képességeket is, amikor a honfoglalás mesterien megtervezett és fölényes biztonsággal végrehajtott vállalkozása, de az utána következő nyugati hadjáratok egykorú forrásadatok tömegével igazolható sorozatos győzelmei is kétségtelenül bizonyítják, hogy a honfoglaló magyarok haditaktikában és hadászatban messze a nyugat-európai népek felett álltak.

Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban a Hóman-Szekfü-féle „Magyar Történet” 2. kötetében található tatárjárás-térképre, amelyet szemlélve, Batu (illetve Szubutáj) kontinentális méretű átkaroló hadmozdulatából, a Lengyelországtól a Vaskapuig terjedő felvonulás óraműszerű pontosságú, precíz, koordinált végrehajtásából – figyeljük meg az egyes városok bevétele, valamint a mohi és a liegnitzi csaták időpontjait! – talán még Fodorék is észrevehetnék, hogy ezek a steppei „vadbarbárok”, ha mást nem is, de legalább a stratégiát ismerték, mégpedig olyan magas fokon, amelyet a „művelt Nyugat” legelőször Napóleon idejében ért el. Az is megállapítható azonban erről a térképről, hogy – Orda északi szárnyát leszámítva – pontosan felismerhetjük rajta Árpád átkaroló hadmozdulatának tervét a Kárpát-medence elfoglalására. Sőt, még az is kézenfekvő, hogy Árpádnak azért nem volt szüksége északi szárnyra, mert a főellen-ség, Bolgária, délnyugati irányban feküdt – Etelközből nézve –, s nem terjedt tovább a Duna-Tisza közénél. Levente aldunai és Árpád vereckei felvonulása tehát tökéletes harapófogóba vette Simeon birodalmát, közelebbről annak kárpát-medencei tartományait, s mintegy levágta ez utóbbiakat az anyaország testéről.

Mindezt, jóval Padányi és László Gyula előtt, Ferdinándy Mihály már 1941-ben nyomatékosan kiemelte (Mi magyarok).

Feleslegesnek tartjuk ezután azokat az egyéb bizonyítékokat részletesen taglalni, amelyek mind a honfoglaló magyarok fölényes, szuverén hadvezetési képességeit igazolják: a többszöri átteleléseket Nyugat-Európa szívében, az ellenséges országok kellős közepén, alapos földrajzi ismereteiket a tervezett felvonulási és hadműveleti térségekről stb., mert ilyesmikkel a Fodor-féle szögletes gondolkodású történetkutatóknál amúgy sem lehet eredményt elérni. Egy-két jelentéktelen, kényszeredett korrekciótól eltekintve, amiket mai tudásunk mellett már sehogy sem lehet elhallgatni, ők lényegileg még ma is „rabló csordáknak” képzelik a honfoglaló magyarokat, „amelyek az országra rohannak, s az ellenállásra

erőtlén számtalan népség legyilkolá a után a véráztatta földet megszállották” amint ezt Rössler jó száz é vel ezelőtt oly szépen és plasztikusan kifejtette. Elmondhatjuk: valóban jól megtanulták nálunk annak idején a 19 századi indogermanisztika által feladott leckét, még száz év múltán is fűjják.

Nem árt, ha ma e kérdésnél tartunk, kissé közelebből is megnézzük Schlözer, Rössler és tarsiak „szent dühét”, amellyel a magyar krónikák rávetettek magukat. *Schlözer* például így ír Anonymusról: „egy ostoba barát örült fecsegése” (Sebestyén L.: Kézai Simon védelmében).

Avagy Rössler a magyar krónikákról általában: „tűzbe kell őket vetni” (Rohonyi Gy.: A honfoglalás története).

Miért ez az ádáz, gyűlölködő hang? Tovább böngészve hamarosan kiderül. Schlözer: „Erdély Szent István előtt nem a magyar állam része, a szászok beköltözéséig kétes birtokú föld.” Majd a székelyekről így ír: „...a kunok ivadékai 1089 után, de *mindenesetre az erdélyi szászok beköltözése után*” (kiemelés tőlünk).

Rössler Anonymusról: „...koholt és erőszakosan ferdített, ahol a magyarokat dicsőséghez segíthette... A történetnyomozók kezéből száműzendő... Neki elviselhetetlennek látszhatott őseit a német krónikák leírása után rabló csordáknak képzelni, amelyek az országra rohannak... stb. (l. fentebb) ...Nem, utálva azon képzeletet, hogy *valaha önkény és jogtalanság által jutottak birtokukba* (kiemelés tőlünk), átvitte jogfogalmait őseinek idejére, s az elkövetett jogtalanságot legalább sok nemzedékkel hátrább, egészen ismeretlen ősapáikra, a hunokra igyekezett hárítani. Most már a magyarok azon hivatásban tűnnek fel, hogy jogukat keresik: ők nem hódítanak, hanem csak visszafoglalják elvesztett sajátjukat.”

A fenti idézeteket Sebestyén László „Kézai Simon védelmében” című vitairatából vettük át.

Bizony, ezek mind igen tudományos, főleg pedig felettébb tárgyilagos vélemények, amelyekben elfogultságnak, avagy netalán a pángermán sovinizmus hazánkra vásó fogának, a németek Magyarország területére támasztott „történelmi jogai” bizonygatási igyekezetének – ugyebár – még a leghalványabb nyomait sem fedezhetjük fel, amiért is kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy a magyar történelemkutatásban ma is burjánzó, mély gyökereket verjenek (l. Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet).

Schlözerben legalább volt még annyi nyíltság, hogy köntörfalazás nélkül kimondta: Erdély a szászoké, mert ők voltak ott az első foglalk. Rössler már sokkal körmönfontabb. A szólásmondásbeli tolvajhoz hasonlóan, aki az őt üldöző sokaságba vegyülve a lehangosabban kiáltja: „fogjátok meg”, Anonymust használja fel arra, hogy a németek vélt jogait Pannóniára, amelyeket Nagy Károly hódításaiból eredeztettek, s az

egész középkor folyamán, de még a 19., sőt a 20. században is változatlanul hangoztattak – emlékezzünk csak a hitleri időkre! –, azzal igazolja, hogy a magyaroknak semmi közük a hunokhoz, avarokhoz, a Nagy Károly-féle jogigény tehát régebbi mint a magyaroké, akik csak „önként és jogtalanság által jutottak birtokukba”.

Erre ment ugyanis a játék a 19. századi pángermán körökben, nem másra. Ezért kellett a hun-avar-magyar kapcsolatokat minden áron tagadni, krónikáinkat és az egyéb számos egykorú forrásművet, amelyek a magyarokat avaroknak vagy hunoknak nevezték, egytől egyig tudákos krónikás kitalálásnak nyilvánítani. Láttuk, Hunfalvy még attól sem riadt vissza ennek érdekében, hogy Kézai „Eviláth” szavát bibliai kölcsönzésnek kiáltsa ki, csak hogy a valódi összefüggések, az „Eviláth” névben megmutatkozó eftalita-hun és avar hagyományok – az avarok is „Eviláth földjéről”, az eftalita-hun birodalomból jöttek Európába – ki ne derüljenek.

Visszatérve a honfoglalás mikéntjének kérdéséhez, megemlíjtük még, hogy például a 892. évi szövetségekötés Arnulf német királlyal Svatopluk ellen, szintén egyértelműen arra vall, hogy Árpádék hosszú éveken át gondosan tervezték és – mint ma mondanánk – diplomáciailag is előkészítették a honfoglalást.

Mindezen világos adatokkal szöges ellentétben, Fodor – jobban mondva Györffy – azt akarja velünk elhitetni, hogy Árpád 895 tavaszán Vereckénél bevonult a Kárpát-medencébe és megkezdte a honfoglalást, míg a nép nyugodtan ülve maradt etelközi szállásain. Simeon pedig – tudomást szerezve Árpád és a fősereg távollétéről – tüneményes gyorsasággal szövetséget kötött a besenyőkkel, s haladék nélkül közösen megtámadták az otthon maradt védtelen népet.

Valóban nem tudjuk, mit gondoljunk erről a beállításról. Régebben az ilyesmit íróasztal mellett kiagyalt szobatudós-elméletnek szokták nevezni. Fodorékra azonban ez a hasonlat nem egészen illik. Világosan észrevehető például náluk – az íróasztal helyett – a televízió esti világhíreinek szuggesztív hatása. Ahogy manapság a bemondótól még aznap megtudjuk, hogy – mondjuk – Honoluluban szökőár volt, ugyanúgy képzelik ők el Simeonról, hogy tüstént értesült, nemcsak Árpád vereckei bevonulásáról, de arról is, hogy 893-ban Közép-Ázsiában az arabok megverték a karlukokat, ezek az úzokra rontottak, akik viszont a besenyőket kergették nyugatra, minek következtében ez utóbbiak megjelenésével a Dnyeper keleti partjain nap mint nap számolni lehet. Gyorsan elküldte tehát követeit, hogy kössenek szövetséget a hamarosan beérkező besenyőkkel.

Másképpen ugyanis Fodor és társai elképzelései a honfoglalásról önmagukba omlanak össze. Egészen egyszerűen időrendi okokból,

Ha Simeon csak azután küldött követeket a besenyőkhöz, miután Árpád kárpát-medencei hadjáratáról az akkori hírközlési viszonyok mellett

a legkorábban tudomást szerezhették, akkor a közös bolgár-besenyő támadás csak jóval később, legfeljebb 895 késő nyarán vagy kora őszén következhetett csak be, amikor pedig – még Fodor és Györffy szerint is – a magyar törzsek népe már a Kárpát-medencében volt, illetve vonulását már majdnem befejezte. Ezzel azonban közvetve maguk is beismerik, hogy a nép nem maradt Etelközben, hanem bizonyos távolságban követte Árpád honfoglaló seregét. Ukrajnából nem lehet néhány hét alatt ökrösszekereken a Kárpát-medencébe menekülni.

Tehát még a Fodor-Györffy-féle nézetekből kiindulva, azok gondos és ésszerű időrendbe szedésével is eljutottunk volna ugyanahhoz az időponthoz, amelyet már a görög-bolgár háború lefolyásának adataiból is egyértelműen meghatároztunk: a besenyő-bolgár támadás egyszerűen nem történhetett meg előbb 895 nyárutójánál, kora őszénél.

Bár nem sok reményünk lehet arra, hogy ésszerű következtetések a Fodor-féle történelemszemlélet képviselőinél meghallgatásra találjanak, mégis megkíséreljük véleményünket részletesen megokolni.

Induljunk ki Fodor előadásából.

1. A besenyő támadás kiváltó oka szerinte a 893-as turkmenisztáni arab győzelem volt az úzok felett. (Pontosabban az úzok egyik rokon törzscsoportja, a karlukok felett; 1. Hóman-Szekfű: Magyar Történet, I. kötet)

Padányi nyomán (Dentumagyarica) megkérdezzük: elképzelhető-e, hogy egy turkmenisztáni esemény nem egészen két év alatt a Kárpátokig gyűrűzzön? – Bizonyára nem.

2. Árpád 895 tavaszán a fősereggel benyomult a Kárpát-medencébe. Simeon erről tudomást szerzett, szövetkezett a Dnyepernél éppen megjelenő besenyőkkel, s velük együtt megtámadta az Etelközben maradt nép szállásait. Erre a nép Árpád után a Kárpát-medencébe menekült. A veszteségek azonban nem voltak túl súlyosak, mert a szállásokat őrző csapatoknak sikerült részben fedezniük a menekülést (Fodor: *ism. m.* 233–234. old.)

Nézzük meg, szépen sorjában, az egyes mozzanatokát. 895 tavaszán Árpád bevonul a Kárpát-medencébe. Ezt Simeon megtudja, mégpedig nyilvánvalóan az esemény után és nem előtte. (Vagy kémei lettek volna a magyarok főhadiszállásán? – Elsősorban Kurszánra gyanakodhatunk, aki bizonyára már akkor sejtette, hogy Árpád később kitúrja az ő családját a hatalomból.) Ugyancsak megtudja – de legyünk elnézőek Fodorral szemben, s tegyük fel: már tudta is –, hogy a besenyők megjelentek a Dnyepernél. Erre követséget küld a besenyőkhöz, azzal az ajánlattal, hogy közösen támadják meg a magyarokat, mert ezek főserege távol van. A besenyők ezt vagy elhiszik vagy nem. Sokkal kézenfekvőbb, hogy nem hiszik el, hanem először maguk is igyekeznek a hír valódiságáról meggyőződni,

azaz felderítőket, kémeket küldenek ki. De legyünk ismét megértőek és higgyük el Fodornak, hogy a besenyők egy vadidegen, azelőtt soha nem is hallott nép követeinek minden szavát azonnal készpénznek veszik. Ez esetben – jól bevált ősi szokás szerint – késhegyre menő alkudozás kezdődik a zsákmány elosztásáról és még több dologról. E tárgyalásokhoz azonban csak akkor kezdhetnek, ha a laza szövetségben élő nyolc besenyő törzs autonóm, majdnem független törzsvezéreit előzőleg összehívták. Ehhez is kell valamicske idő. Végre megegyeznek. De miben egyezhetnek meg egy ilyen első követjárás alkalmával? Csakis abban, hogy hajlandók – ilyen és ilyen feltételek mellett – egy adott időszakban, például egy bizonyos hónap folyamán, a bolgárokkal közösen megtámadni a magyarokat. Erre a bolgár követség hazasiét, közli Simeonnal az előzetes megállapodást. Ha Simeonnak a besenyők által megadott hónap megfelel, akkor visszaküldi követeit a végleges szerződéssel. Közben összegyűjti seregét és vár a követség újbóli visszatérésére a pontos támadási dátummal.

Csak e procedura után indulhatnak meg a támadó seregek.

Ezek azonban kezdeti sikerek után egyre erősödő védelemmel találják szemben magukat és a keletebbi etelközi területek lerohanása után – tegyük fel, a Dnyeszterig – már csak a szó szoros értelmében lépésről lépésre tudnak előnyomulni. Ennek az előnyomulásnak egészen pontosan meg is tudjuk határozni az ütemét: semmi esetre sem lehetett ugyanis gyorsabb, mint a menekülő nép ökrösszekereinek tempója (l. Padányi: id. m.). Különben nem tudtak volna a magyarok családjai, barmaik legnagyobb részével együtt, bejutni a Kárpát-medencébe. Márpedig bejutottak.

A Dnyesztertől a Kárpátokon keresztül Magyarország keleti felébe az út – ökrösszekerekkel, közben legeltetve is – jó 2-3 hónapig tart, sőt, ha a gyakori folyóátkeléseket is figyelembe vesszük, még sokkal tovább.

Mi marad tehát e meggondolások után a Fodor (Györffy)-féle honfoglalási képzetekből? Hogyan lehet mindezen eseményeket 895 tavasza és nyara közé besűríteni? Meggyőződésünk szerint sehogy. De azt se felejtjük el megemlíteni, hogy e fényes bolgár-besenyő diadalok egyetlen, történelmileg kétségtelenül bizonyítható eredménye – Fodor saját szavai szerint – az lett, hogy: „A bolgárok elveszítették erdélyi és Tisza-vidéki területeiket...”. Azaz gazdaságilag legértékesebb tartományait, a só és ércbányászat központjait.

A honfoglalás fejezetének margójára szükséges még megemlítenünk, hogy Fodor e fejezetet a következő szavakkal vezeti be: „Történészeink véleménye... még máig sem egyezik abban, hogy tervszerű, előre kigondolt foglalás volt-e ez, vagy pedig a gyászos kimenetelű bolgár-besenyő támadás előli fejvesztett menekülés. Az események mind pontosabb megismerése egyre bizonyosabbá teszi az előbbi álláspont híveinek az igazát.”

S ezen bevezető sorok után következik az a konfúzió, amelyet fentebb ismertettünk. Ékesen bizonyítja ez ismét: valóban nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy történettudományunk máig sem tudott megszabadulni az elavult 19. századi szakirodalom kölönceitől.

*Még egyszer a Kárpát-medence
honfoglalás előtti lakosságáról*

Könyvének 237. oldalán Fodor a Kárpát-medence honfoglalás előtti lakosságát legfeljebb 200 000-re becsüli, a magyarság létszámát viszont, egy az arab forrásokban említett adat alapján – „királyuk 20 000 lovassal vonul ki” –, 400–500 000-re teszi.

Újra jelentkezik tehát az a semmivel sem bizonyítható, csupán a finnugor nyelvészet ún. nyelvtörténeti megállapításainak alátámasztására szolgáló feltevés, amelyet Bartha művének ismertetésekor már láthatunk. A finnugor szemléletnek elengedhetetlenül szüksége van erre a hipotézisre, mert nélküle nem tudnák megmagyarázni, miért maradt meg a „finnugor” magyar nyelv a Kárpát-medencében a mai napig, s miért nem szlávósodott el, a bolgárhoz hasonlóan, rövid idő alatt. Ez a tény ugyanis csakis úgy érthető, ha a finnugor nyelven beszélő honfoglalókat, a másnyelvű helyi lakossághoz viszonyítva, legalább 70-80 %-os többségnek tekintik. Különböznék nem őrizhette volna meg nyelvünk sértetlenül a környező népek nyelveitől alapvetően eltérő struktúráját. Helyzetüket csak súlyosbítja az a történelmi adat, hogy a honfoglaló magyarokkal tekintélyes mennyiségű, biztosan nem magyarul beszélő csoportok érkeztek hazánkba: a kabarok és a különböző egyéb csatlakozott törzsek; – emlékezzünk, törzsneveink közül több bizonyíthatóan a török nyelvekből származik.

Már ismertettük a bizonyítékokat az avarok tömeges továbbélésére a honfoglalás után (László Gyula, Lipták Pál, F. Altheim stb.). Most két további megfontolással egészítjük ki akkori érvelésünket.

Először: a természettől megáldott, termékeny Kárpát-medence összlakossága a 9. század végén nem lehetett csupán 200 000 fő, amikor ugyanabban az időben Európa többi, jórészt sokkal kedvezőtlenebb éghajlatú, kopárabb vidékein a kutatás megállapítása szerint már legalább 8-10 millió ember élt; mégpedig csak Közép- és Nyugat-Európában, a mai orosz területeket nem számítva. Ez az adat – kerekén 4,5 millió km²-t véve alapul – minimálisan 1,8 főt jelent km²-enként. Ugyanakkor a Kárpát-medencében – Fodor szerint – a népsűrűség jóval 1,0 alatt lett volna, azaz az európai átlagnak még a felét sem érte volna el. – Sokkal reálisabbnak tekinthetjük tehát, ha az átlagos európai népsűrűségből indulunk ki, és a Kárpát-medence honfoglalás előtti lakosságát – igen óvatosan – 300 350 000 re becsüljük.

Másodszor: nagyon tulzottnak tartjuk, a kiállított húszezer lovas számból 400–500 000 nyi honfoglaló magyarságra következtetni. Igen valószínűlen ugyanis, hogy a jórészt állattenyésztő, s ha nem is teljes mértékben, de megközelítőleg a többi, ún. lovasnomád nép struktúrájával, társadalmi szervezetével összevethető magyarság esetében csak minden 20–25. ember lett volna fegyveres. A közép-ázsiai lovasnomád törzsek között végzett 19–20. századi vizsgálatok megmutatták, hogy ezeknél jurtánként, azaz kiscsaládonként, átlagosan 5 főt számíthatunk, s az esetek túlnyomó többségében minden jurta kiállított egy fegyverest. Csak egészen szegény családoknál fordult elő, hogy két kiscsalád közösen szerelt fel egy harcost. Még ha ez utóbbi körülményt vesszük is alapul, akkor sem jutunk többre – 20 000 harcos esetében – mint kb. 200 000 főnyi össznépessegre. Tekintetbe véve azonban a honfoglaló magyarság részben megtelepedett, földművelő életmódját is – ami ma már aligha vitatható – a honfoglalók összlétszámát maximálisan 300–350 000-re becsülhetjük.

Ezen megfontolásokból kiindulva tehát két, nagyjából hasonló létszámú népeséggel számolhatnánk a honfoglaló magyarok és a kárpát-medencei lakosság viszonylatában.

Amennyiben ez az arány helytállónak bizonyulna, úgy a honfoglalás kora és az azt közvetlenül követő időszak több homályos történelmi kérdésére is élesebb fény derülhetne.

Megoldódna például az az eddig érthetetlen ellentmondás, amely a magyar-besenyő viszonyt a honfoglalás előtti és utáni időkben jellemzi. Míg ugyanis a források szerint a honfoglalás előtt a besenyők ismételten támadólag léptek fel – ha nem is olyan ellenállhatatlan erővel, mint történetírásunk véli –, addig a honfoglalás után átmenet nélkül, úgyszólván egy csapásra megszűntek a besenyő zaklatások, sőt ezután már csak arról olvashatunk a kútfőkben, hogy egyik besenyő csoport a másik után veti alá magát a magyar fejedelmeknek, s kér letelepedési engedélyt Magyarországon, még a kétségkívül igen terhes, nagy véráldozatokkal járó határőrszolgálat elvállalása árán is. – Egyedül a Kárpátok védőfalával nem magyarázható meg ez a jelenség, mert például az úzokat, kunokat sem adadályozták meg a hegyek abban, hogy sorozatosan be ne csapjanak hazánkba.

Könnyen érthetővé válna továbbá az a megállapítása, hogy a magyarság etnogenezisében az itt talált avar tömegek oly nagy szerepet játszottak, hogy az Árpád-kori koponyák embertanilag úgyszólván a késői avar korszak törés nélküli folytatásának tűnnek (Liptak)

E demográfiai megfontolást – főleg mint a kettős honfoglalás tetelelnek lényeges alátámasztását – szeretnénk vitára bocsátani.

*A kizárólagos finnugor irányzat és
a „kettős honfoglalás”*

Mivel már a kettős honfoglalásnál tartunk, nézzük meg, milyen érveket hoz fel Fodor e feltevés ellen. Eddigi megnyilatkozásaiban megmutatkozó történelemszemlélete ismeretében ugyanis csak természetesnek tarthatjuk, hogy nem fogadhatja el László Gyula elméletét. Legfőbb „nehézségeit” öt pontba sűríti össze (239. old.):

„1. A 670 táján hazánk területére érkezett avarság kialakulása semmiképpen sem azokon a területeken ment végbe, ahol – mai ismereteink szerint – valaha is finnugor népek éltek, következésképp, aligha lehettek finnugor, azaz magyar nyelvűek. 2. Az sem valószínű, hogy az Ázsiából nyugat felé nyomuló avarokhoz valahol Kelet-Európában jelentős számú magyar népcsoport csatlakozott, mivel az európai steppén való átvonulásuk idején a magyarok – mint fentebb láttuk – még a »steppe országút«-tól északabbra, Magna Hungáriában laktak. 3. Régészeti leleteink határozottan ellene szólnak annak a feltevésnek, hogy az avarok jelentős tömegekben érték volna meg a magyar honfoglalást. A gyér lélekszámú avar lakosság olvadt be igen rövid idő alatt a magyarságba, nem pedig fordítva. A régészeti és embertani vizsgálatok egyértelműen igazolják, hogy 895-ben nagyszámú új népesség érkezett a Kárpátok medencéjébe, akiknek a hitvilágban gyökeredző temetkezési szokásaik, sajátos mintakincsű művészetük és embertani alkatuk is különbözött az avarokétól. A magyarság későbbi népi fejlődésének alapját ez a 895-ben beköltözött népesség alkotta. 4. Ez utóbbi körülményből s még számos más adatból is azt szűrhetjük le, hogy Árpád honfoglalóinak túlnyomó többsége magyar nyelvű volt, jelentős török nyelvű csoportot csupán a csatlakozott kabarság alkotott. 5. Végezetül pedig egyetlen egykorú írott forrás sem szól arról, hogy a (?) hazánkban 895 előtt magyarok laktak volna, s a korábbi helynevekben sem tűnik fel a »magyar« népnév.” (Az „a” névelő hibás használata utáni kérdőjel tőlünk származik.)

Ezek az érvek ismét csak Fodor és a finnugor iskola történelmi szemléletének, tudományos módszereinek kiáltó egyoldalúságát, reménytelen ésszerűtlenségét leplezik le, anélkül, hogy valamit is érdemben cáfolni tudnának a kettős honfoglalást alátámasztó adatokból. Mind az öt pontról kimutatható ugyanis, hogy vagy egyszerűen nem felelnek meg a tényeknek vagy nem tartoznak a tárgyhoz, vagy pedig nyitott kapukat döngetnek: olyan dolgokat cáfolnak, amelyeket László Gyula nem állít.

Fodor tehát egyszerre három különféle, de a tudományos módszeresség elemi követelményeivel egyaránt ellenkező, azaz tudománytalan érveléssel lép fel a neki nem tetsző tézis ellen:

1. valótlanságok állításával,
2. mellébeszéléssel,
3. a cáfolandó tétel kiforgatásával.

De nézzük meg közelebbről Fodor „legfőbb nehézségeit”. Az első pontban a kizárólagos finnugor származás alapján álló történelmi szemlélet ama soha nem bizonyított hipotézisével érvel, amelyet éppen a kettős honfoglalás feltevését alátámasztó számos adat tesz még annál is valószínűtlenebbé és ingatagabbá, mint amilyen az már annak előtte is volt. Itt tehát nézet áll szemben nézettel, mégpedig egy kizárólag bizonyíthatatlan, 19. századi nyelvészeti következtetésekre épített elképzelés, egy konkrét, újabb régészeti leletekre és történelmi adatokra alapozott komplex szemléletű felfogással. Ilyen eseben érdemben cáfolni csak úgy lehetne, ha a finnugor tézis bizonyítására Fodor alapos, nyomós érveket hozna fel, tetemesen meggyőzőbbeket, mint László Gyula a kettős honfoglalásra. Ilyesmikről azonban nem ír semmit. Számára a finnugor nyelvcsalád elméletének pusztá léte elegendő más elképzelések elvetésére. Ez az eljárás pedig mindennek nevezhető, csak tudományosnak nem. Semmiféle hipotézis sem cáfol önmagában egy másik feltevést.

A második pont szintén hipotézisből kiindulva utasítja el a kettős honfoglalás lehetőségét. Lényeges különbség azonban, hogy e feltevés (t.i. hogy a magyarok 670 körül Baskíriában laktak) még az előbbinél is jóval labilisabb; magán a finnugor irányzaton belül sem tekinthető általánosan elfogadott véleménynek (l. a „Magna Hungaria” fejezethez fűzött megjegyzéseinket). Fodor tehát azzal, hogy a maga meglehetősen izolált álláspontját tényként kezeli, a mellébeszélés fogalmát messze meghaladva, ez esetben már a valószínűtlenségek állításának süppedékes talajára téved.

A harmadik pontban mindhárom fent említett „módszeres módszertelenség” fesztelenül keveredik. Mellébeszélés az, hogy „895-ben nagyszámú új népesség érkezett a Kárpátok medencéjébe”, mert ez László Gyula tételének lényegét a legkevésbe sem érinti. A kettős honfoglalás elméletének kiforgatását jelenti az a kijelentés, hogy a honfoglalók régészeti hagyatéka és embertani alkata különbözött az avarokétól. László Gyula sohasem állított ezzel ellenkező dolgokat, sőt éppen a két régészeti leletcsoport illetve a koponyaalkat különbözőségéből következtetett az itt talált avar-magyarok nagy tömegeire, amennyiben a késő-avar telephelyeket a honfoglalók nem szállták meg, másrészt viszont a késő avar koponyajellegek váltak később dominánsakká a korai Árpád-kor már kétségtelenül magyar népességénél. Azaz László Gyula téziseinek kiforgatásán kívül ez az ellenérv a valótlanságok állításának határait is erősen megközelíti.

A negyedik pontban Fodor ismét csak László Gyula félremagyarázásával igyekszik cáfolni: „Árpád honfoglalóinak túlnyomó többsége ma-

gyar nyelvű volt. ” – írja. László sohasem állította azt, hogy a 895-ös honfoglalók többsége nem lett volna magyar nyelvű.

Az ötödik pontban azonban Fodor minden kétséget kizáróan valótlanságot állít: „...egyetlen egykorú írott forrás sem szól arról, hogy a (?) hazánkban 895 előtt magyarok laktak volna...” Nem csak egyetlen egyet, de több egykorú forrást is ismerünk ugyanis, amelyek 895 előtt az „ungar”, „hungar”, „ugor” népneveket említik a pannóniai terségben. Sőt, egy magyar nyelven jól érthető, s ráadásul még ma is létező dunántúli helységnev is előfordul a 895 előtti kútfőkben. Íme, egy csupán hevenyészett, mintegy „ad hoc” összeállítás:

1. a „*Conversio Baguariorum et Carantanorum* (Monumenta Germaniae Historica, XI. Band, 12.) már Nagy Károly és közvetlen utódai idejében „Hungarus” nevű püspököt és comest említ, egy 888-as oklevél alapján.
2. Német Lajos egy 860-as oklevele „*marcha uengeriorum*” nevű hegyet említ és az avarokat „uenger”-nek nevezi (László Gyula: A „kettős honfoglalás”).
3. A Szlavónián, Friaulon át Lombardiába vezető hadiút „*strada ungarorum*” nevét egy 888-as oklevél úgy említi, mint amely név a népnél már régen közismert (Sasinek: Felelet Márki Sándor válaszára; Századok, 1905).
4. 762–770-es oklevélben a sexti kolostor (Friaul) birtoka „*et sicut via Ungarorum cernitur*” (Sasinek: id. m.).
5. Az „ugor”-ok 590-ben elpusztítják Aemonia városát Friaulban (Monum. Germ. Hist. S.S.R.R. Longob. et Ital. Hannover, 1878).
6. Nagy Károly 791-ben „Sarwar”-on keresztül tért haza avarországi hadjáratából.
7. Ugyanez a „Sarwar” 805-ben is előfordul: Theodor avar kán „Sarwar” és „Heimburg” között kér új letelepülési helyet Nagy Károlytól. (A 6. és a 7. sz. adatot 1. Dr. J. F. Böhmér: *Regesta cronologico-diplomatica Karolum*, Frankfurt am Main, 1833; 17. és 24. old.).

Miért e nyilvánvaló idegesség és cáfolni igyekvés, még ilyen primitív eszközökkel is, mint amilyenek Fodor érvei? Azért, mert a kettős honfoglalás tétele akkor sem illeszthető bele kizárólagos finnugor eredetünk elméletébe, ha László Gyula meg is kísérli azzal összeegyeztetni. Ezt azok tudják legjobban, akik maguk is teljesen tisztában vannak azzal, hogy finnugor származásunk 19. századi dogmája a legkisebb korrekciót sem véselné át anélkül, hogy dugába ne dőlné az egész ráépített magyar „őstörténet”. Ezért térnek ki a kettős honfoglalás tételének józan, alapos, tárgyilagos, valóban tudományos megvitatása elől, s helyezkednek a steril

tagadás álláspontjára, csupán 19. századi elavult nyelvészeti frázisokat puffogatva ellenérvekként.

Fodor velejéig módszertelen érveléséből azonban egyúttal az is nyilvánvalóan kiviláglik, hogy bizonynal igaza lesz Szili Istvánnak, amikor „A finnugor őstörténet hiányosságairól” című dolgozatában (63. old.) megjegyzi: „Úgy tűnik, hogy ezen elmélet (t.i. a kettős honfoglalás) létjogosultságához bármennyi bizonyíték is gyűlik össze még, egyes kutatóknak sohasem lesz elég. Az ellenkezőjét természetesen senki sem tartja szükségesnek bizonyítani.”

*Az életfa-motívum „iráni” eredetéről és
történettudományunk pánindogermán szemléletéről*

Meg kell állnunk a 256. oldalnál is, ahol Fodor a következőképpen oktat ki bennünket a bashalmi honfoglaláskori díszkorongok motívumainak eredetéről: „Az ábrázolásban nem nehéz felismernünk a növényi elemekből szerkesztett ló hátából kinövő életfát. Ezt a megjelenítési módot végső soron egy ősrégi iráni előképre vezethetjük vissza: az életfa előtt álló állat (oroszlán stb.) ábrázolására.”

Sajnos ismét alaposan melléfogott Fodor. Ezt a „megjelenítési módot” ugyanis „végső soron” egy ősrégi *szumér* előképre vezeti vissza a nemzetközi régészet és művészettörténet. A szuméroknál ez a motívum már a Kr. e. 4. évezred végétől kezdve tömegesen és folyamatosan jelentkezik. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ez volt az ószumér gliptika és reliefművészet egyik vezérmotívuma. Minden Mezopotámiával foglalkozó régészeti vagy művészettörténeti műben sorozatosan találhatjuk az életfánál álló, vagy arra felágaskodó állat, illetve állatok szumér ábrázolásait. Az iráni perzsák ezt a motívumot Mezopotámiából vették át, többszörös áttétellel: hurri-urartui-méd közvetítéssel. Éspedig jó két és fél évezreddel annak első megjelenése után, a Kr. e. 6. században.

Megkérdezhetjük: milyen elvi-módszertani meggondolások készítetik Fodort arra, hogy egy bármely „dilettáns” által játszi könnyedséggel ellenőrizhető kérdésben a tényekkel nyilvánvalóan ellenkező dolgot állítson? Milyen történelemszemléleti alapja van annak, hogy mindent perzsára, vagy tágabb értelemben „iráni”-ra, esetleg „indoiráni”-ra kelljen visszavezetni, még kézzelfogható valótlanságok árán is? Miért kell hallgatni arról az idestova már száz éve közismert tényről, hogy bizony nem az „indoirániak” voltak az elsők, akik „leszálltak a fáról”, hanem előttük már 2500 évvel magas műveltségeket találunk Elő-Ázsiában? Nem is beszélve arról, hogy maga az illetékes indogermanisztika mutatta ki időköz-

ben: az „indogermán” megjelölés pusztán nyelvszerkezeti, grammatikai fogalom, amelynek semmiféle etnikai tartalma nincsen.*

A legnyomatékosabban rá kell mutatnunk arra, hogy ez a történelem-szemlélet már majd egy évszázada elavult; homlokegyenest ellenkezik az azóta megismert összes régészeti és történelmi ténnyel. Aki tehát 1975-ben úgy ír meg egy őstörténeti munkát, hogy sem az indogermán nyelvek újabban vallott időrendjét, sem ezeket az elő-ázsiai műveltségeket nem veszi figyelembe, annak a szerzőnek régészeti vagy őstörténeti következtetéseit, feltevéseit egyszerűen nem vehetjük komolyan. Az ilyen kutató ugyanis vagy reménytelenül elmaradt a tudomány fejlődésétől, vagy pedig a végletekig egyoldalú. Mivel azonban nem tételezhetjük fel Fodor-ról, hogy ismeretei még egy átlagos középiskolai tanuló színvonalát sem érik el, marad a második lehetőség.

Itt viszont önkéntelenül is felvetődik a kérdés: miért ilyen egyoldalú? Miért ferdít vagy hallgat el általánosan ismert dolgokat, még a nevetségesség kockázatát is vállalva? A válasz imét csak ugyanaz, mint hasonló esetekben az eddigiekben is kivétel nélkül megállapíthattuk: kizárólagos finnugor származásunk tézise megköveteli, hogy már a Kr. e. 4–3. évezredben irániakkal számoljanak, mert a finnugrisztika ún. „nyelvtörténeti tények” alapján „kétségtelenül megállapította” – mint mondják –, hogy „ősiráni” jövevényszavaknak tartott szavaink a Kr. e. 4–3. évezredben kerültek bele a „finnugor alapnyelvbe”.

Emiatt a 19. századi nyelvészeti elképzelés miatt kell Harmattának is „már az i. e. III. évezred végén” indekkel számolnia Mezopotámiában, s „már a III. évezredben s ezt megelőzően” indoirániakkal Közép-Ázsiában (1. cikkét a Magy. őstört. tanulmányokban; 169. old.). Ugyanott közli minden kommentár nélkül, egyszerűen tényként, hogy: „Az indoiráni törzsek elkülönülése az indoeurópaiak többi csoportjaitól a földművelés ki-fejlődése előtt, hozzávetőleg i. e. 5000 körül történt” (id. m. 169. old.).

Láthattuk, hogy az ilyesféle feltevéseket az indogermanisztika az utóbbi 50 évben elvetette, kivéve azt az izolált, történelmietlen irányzatot, amelyik már az ajnukat is „indogermanizálta”, szigorúan a „hangtörvények” alapján. – Ez utóbbi körülmény egyébként melleleg azt is megmutatja, milyen „kétségtelenek” a valóságban a szabályos hangváltozásokkal dolgozó nyelvészeti iskola nyelvtörténeti és nyelvrokonsági megállapításai.

Gondolkozzunk el kissé azon, vajon megéri-e „finnugor eredetünk” fikciójának továbbvonszolása mindezen történelmietlen, rég megcáfolt, 19. századi elképzelések kritikátlan hangoztatását – bizonyítékok nélkül, csupán az időközben felgyülemlett szakirodalom tömegére hivatkozva.

* (Lásd részletesebben a következő könyvben.)

Mi úgy véljük, hogy a magyar történettudomány lejárata talán mégis csak túl nagy ár lesz egy elavult hipotézishez erőnek erejével való ragaszkodásért. Más vége ugyanis aligha lehet ennek a szemléletnek. Hisz már rég ott tartunk, hogy pl. Altheim egyugyanazon munkájában kétszer is majd hogy nem gyengeelméjűnek nevezi Harmatta professzort, de más magyar kutatókat is, akik – mint írja – Attila főembereit gótoknak „nevezték ki” és a „reges” latin szót is gót „reiks”-nek magyarázzák.

Bizony, az ilyesmi már meglehetősen megközelíti a „torzszülött elméletek” vagy a „zavaros elgondolások” fogalmát, amelyek Fodor szerint „jóízű derültségnél egyebet aligha válhatnak ki”. Mint láthattuk, Altheim sem vélekedik másképpen.

Bennünk azonban az ilyesmi nem kelt „jóízű derültséget”. Sőt, még csak kárörömet sem érzünk afelett, hogy íme, a bumeráng visszaütött, s éppen azokat találta el, akik a lehangosabban szónokolnak „torzszülött elméletek”-ről és a tudománytalanságról. Igen elszomorítónak találjuk ugyanis, hogy történettudományunk akadémiailag szentesített irányzata mindinkább elszakad a nemzetközi történelmi kutatás korunkbeli színvonalától. A fentiekhez hasonló indogermanocentrikus ömlengések legnagyobbbrészt már rég eltűntek a külföldi tudományos irodalomból és csak a szenzációhajhászó zszurnalisztikában élnek még itt-ott fakó másodvirágzásukat, az ún. történelmi „bestsellerek” terén. Avagy a televízió gyermekadásainak rajzfilmjeiben: „Asterix”, a gall-kelta hős és „Wicki”, a fortélyos viking gyerek történeteiben.

Adalékok a csónakba temetkezés „ősi ugor” szokásához

A 258–259. oldalon Fodor részletesen fejtegeti, hogy a Tisza felső folyásának vidékén található csónakalakú fejfák „az ősi ugor csónakba temetkezés szokását őrzik”. Ezt azzal támasztja alá, hogy a szabadkígyósi honfoglaláskori temetőben is megfigyeltek egy csónakalakú sírgödröt (Pálóczi-Horváth András).

Tudnivaló azonban, hogy a vikingek vagy varégek, akikkel a magyarok a honfoglalás előtt legalább egy évszázadon keresztül igen szoros kapcsolatokban álltak, szintén csónakba temetkeztek a Kr. u. I. évezred második felében, sőt már jóval előbb is. Ez a temetkezési szokás általános volt az 1. évezred pogány északi germán világában, amint ezt a számos idevágó lelet egyértelműen bizonyítja. A gazdagabbak, a fejedelmek, főemberek egész hajókat kaptak túlvilági útravalóként: Sutton Hoo Angliában, Oseberg Norvégiában, Vendel, Valsgärde Svédországban stb. (Propyläen Kunstgeschichte; Supplementband IV. Kunst der Völkerwanderungszeit, 1979).

Ismét megengedhetetlen egyoldalúságban kell tehát elmarasztalnunk Fodort, amikor erről az igen lényeges körülményről mélységesen hallgatva, azt igyekszik elhíttetni olvasóival, mintha a kérdéses korszakban az ugorokon kívül másutt nem is lett volna csónakba temetkezés.

E Felső-Tisza vidéki csónakalakú fejfákkal kapcsolatban emlékeztünk Fettich Nándor már említett közlésére is arról, hogy a hencidai honfoglaláskori temető koponyáin észlelhető erős északi germán beütés tanúsága szerint a honfoglaló magyarokkal viking keveredésű csoportok is érkeztek hazánkba. A Berettyó menti Hencida pedig nem is fekszik nagyon messze a Felső-Tiszától.

Ez az embertanilag egyértelműen kimutatható tény nyilvánvalóan arra vall, hogy a kérdéses csónakalakú fejfák sokkal nagyobb valószínűséggel a vikingek csónakba temetkezésének hagyományát őrzik, mintsem az ugorokét.

Avagy talán az egész északi germánság is a voguloktól vette volna át e szokást? Ilyesmi csak azok számára lenne hihető, akik Fodorhoz hasonlóan mindent „ugor” szemüvegen keresztül vizsgálnak. De ha még így is lett volna, akkor is csak azt bizonyítaná, hogy a viking keveredésű magyarokkal jutott el a Kárpát-medencébe ez a temetkezési rítus.

E körülmények ismeretében már nem csodálkozhatunk azon, miért siklik el olyan tapintatosan Fodor a vikingek csónakba temetkezésének ténye felett. Ennek megemlítése után ugyanis már bajosan állíthatná – mintegy magától értetődően –, hogy a Felső-Tisza vidéki fejfák „az ősi ugor csónakba temetkezés szokását őrzik”.

Fodor e kijelentése tehát megint csak nem más, mint az olvasó tudatos félrevezetése, a nagyközönség gondolkodásának kizárólagosan finnugor irányba terelése. Emlékezzünk szerzőnk fogadkozására: „A nehézségeket sehol sem igyekszünk elhallgatni, vagy pedig több-kevesebb valószínűséggel ajánlott feltevéseinket a végső megoldások köntösébe öltöztetni (Fodor: ism.m. 28.old.) Nos, a viking csónakba temetkezés tényének tudatos meg nem említése árán levont fenti megállapítása talán bizony nem a nehézségek elhallgatása és többé-kevésbé valószínű feltevések végső megoldások köntösébe öltöztetése?

Összefoglalás

Ezzel végére is értünk ismertetésünknek. Fodor könyvének elemzése számos esetben kétségtelenül megmutatta, hogy a munka a tudományos módszeresség követelményeinek nemcsak hogy egyáltalán nem felel meg, hanem ezen túlmenően még arról is tanúskodik, hogy szerzője az általános műveltséggel rendelkező magyar olvasóközönséget – akiknek számára a könyvet szánta – történelmi téren annyira tájékozatlannak tart-

ja, hogy több esetben még egészen otromba ferdítésektől sem riad vissza, gondolván: úgysem tudják, miről van szó.

Ezt a lkezelő arroganciát nyomatékosan visszautasítjuk. Népünk jelentős tömegeit nagyon is érdeklik származásunk kérdései, s igen sokan konyítanak már annyit őstörténeti problémáinkhoz, hogy a Fodor könyvéhez hasonló történelmi műveket megfelelőképpen értékelni tudják. Felvilágosodott, kritikus olvasóközönségünknek már rég nem lehet akármit, csupán tekintélyi alapon bemagyarázni. Hogy valamit elhiggyen, ahhoz a számbavehető történelmi források, régészeti leletek gondos mérlegelése, ésszerű következtetések, logikus érvek is szükségesek, nemcsak korábbi szerzőkre való monoton hivatkozások, illetve a rendelkezésünkre álló, vonatkozó ismeretanyag tekintélyes részének az érdeklődő „dilettáns” által is ellenőrizhető naiv elhallgatása, előre megfogalmazott, 19. századi eredetű fosszilis feltevések érdekében.

A kizárólagos finnugor nyelv- és történettudományi szemlélet ezen nyilvánvaló módszertelenségét több esetben még az egyes kutatók előképzettségének megdöbbenő hiányosságai is megtétezik, mint például Fodor „pattintott” és „halász-vadász” ujkőkora és hasonló fajsúlyú egyéb kijelentései.

Elsősorban e körülményekben kereshetjük annak a széles körökben jelentkező hiányérzetnek mélyebb okait, amelyből azután – megfelelő előképzettséggel nem rendelkező autodidaktáknál – sok esetben tényleg „történelmi csodabogarak” is születnek. A kérdés azonban korántsem intézhető el azzal a felületesen odavetett megjegyzéssel, hogy e „csodabogarak” lélektani háttere csupán túlburjánzó nemzeti büszkeség vagy tudálékosság lenne – bár néha kétségtelenül ilyen motívumok is előfordulnak. De legtöbbször egyszerűen arról van szó, hogy kizárólagos finnugor származásunk iskolájának nyelvtörténeti és történelmi elképzelései – igen gyakran még nem szakmabeliek számára is világosan felismerhetően – valószínűtlenek és logikátlanok, legfőképpen pedig mélységesen egyoldalúak. Igen hasznos lenne tehát, ha azt a fontos szempontot is mérlegelnénk, hogy miután a magyar történelem iránt érdeklődő, megfelelő általános műveltséggel rendelkező olvasó ezt észrevette, természetesen más, ésszerűbb magyarázatot keres – és talál is. Speciális ismeretei, kutatási lehetőségei azonban többé-kevésbé korlátozottak lévén, nem csodálkozhatunk azon, hogy ezek a magyarázatok sokszor nem megfelelőek. Legalábbis egészükben nem – ami azonban távolról sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az egyes részletkérdésekben gyakran nagyon is meggondolandó összefüggéseket lássanak meg. Többnyire ugyanis ez a helyzet a különféle, nem kizárólagosan finnugor irányban haladó őstörténeti elképzelések esetében.

Hogy pedig néha egészen fantasztikus nézetek is napvilágot látnak, az csak logikus következménye annak a kézenfekvő analógiának, hogy ha

„nekik” – azaz a szakembereknek – szabad bizonyítatlan, sőt sokszor a józan ésszel is ellenkező feltevésekkel érvelniük, akkor ő – a laikus – is gondolhat ki őstörténeti teóriákat. Vice versa.

Az egész jelenség kulcsát, legfontosabb lélektani indítékát tehát mi abban látjuk, hogy a kizárólagosan finnugor szemléletű kutatás több mint száz év megfeszített munkássága ellenére még ma sem tud egy akár csak valamennyire is logikus, összefüggő, kiáltó ellentmondások nélküli nyelvtörténeti és őstörténeti koncepciót felvázolni.

Nagyon jól tudjuk, hogy ez bizonyos fokig természetes is, hiszen e téren – igen régi korokról lévén szó – ismereteink nem lehetnek kimerítőek. De pontosan itt esik bele a finnugor iskola ugyanabba a hibába, amelyet másoknál olyannyira elítél: hiányos adatokból, ellenőrizhetetlen feltevésekből, az ismert források egyoldalú felhasználásával, ugyanakkor azonban más, ugyancsak ismeretes, de az előre megfogalmazott hipotézisnek ellentmondó kútfők vagy egyéb körülmények figyelmen kívül hagyásával, kategorikus, ellentmondást nem tűrő hangon igyekszik a maga elavult, 19. századi tudományos ismereteinkre alapozott elképzeléseit, az időközben bekövetkezett hatalmas méretű régészeti és történelmi felfedezések egészen más perspektívákat feltáró adatai ellenére, szinte változatlanul fenntartani. Hogy ez mennyire így van, annak éppen Fodor könyve az egyik legékeesebb bizonyítéka. Ilyen szemszögből tekintve Fodor munkáját, kétségtelenül igazat kell adnunk Róna-Tas Andrásnak: a „Verecke híres útján” valóban a kizárólagosan finnugor szemléletű magyar őstörténet-kutatás utóbbi korszakának egyik legkiemelkedőbb műve” – már ami megdöbbentő egyoldalúságát és módszertelenségét illeti, amelyekkel kétségtelenül felülmúlja a finnugor iskola legtöbb hasonló tárgyú publikációját.

MEGJEGYZÉSEK ŐSTÖRTÉNETKUTATÁSUNK MÓDSZERTANI GYAKORLATÁHOZ

Őstörténeti hipotézisek elbírálásának elvi követelményei

Az előző fejezetekben, Bartha és Fodor műveinck ismertetésekor sorozatosan meg kellett állapítanunk, hogy történetkutatásunk finnugor irányzata nem alkalmaz vizsgálataiban sem komplex, mindenre kiterjedő, sem pedig megalapozott és tárgyilagos módszereket. Láthattuk, hogy szinte kizárólag a 19. század nyelvészeti, nyelvtörténeti elképzeléseiből indulnak ki őstörténetünk kutatásánál, míg a tömeges újabb régészeti adatokat vagy az ellentmondó történelmi forrásokat úgyszólván figyelembe sem veszik.

Ilyen körülmények között elsősorban elengedhetetlenül szükséges lenne az elvi alapok tisztázása. Miután még jóformán sehol sem látunk bele világosan a magyar őstörténet mélységeibe, egyelőre őrizkednünk kellene mindenféle, csupán feltevésekre épített apodiktikus kijelentéstől, például olyasmiktől, hogy „nyelvtudományunk kétségtelenül megállapította” stb. *Józanul be kell végre látnunk, hogy a nyelvtudomány az égvilágon semmit sem állapított meg „kétségtelenül” ezekből a régi időkbelől. Mindaz, ami e téren közszájon forog, csupán bizonyítatlan feltevés, a szintén bizonyítatlan „hangtörvények”-ből és „szabályos hangváltozások”-ból kikövetkeztetve, amelyeket ráadásul már szülőanyjuk, az indogermanisztika sem vall egyértelműen.*

Ezzel szoros összefüggésben határt kellene szabnunk a beláthatatlanul elburjánzott hipotézis-láncolatoknak is, amelyek kiinduló pontja legtöbbször maga is csak feltevés. Kétségtelenül szükség van munkahipotézisekre, de az ezekből levont vagy levonható következtetések túlságosan messzire vezető továbbfűzésénél sokkal jobban fékeznünk kellene fantáziánkat, mint eddig tettük. Ez az elvi követelmény természetesen ugyanúgy vonatkozik a finnugor irányzat híveire is, mint a más elgondolásokat képviselő kutatókra. Elvi-módszertani okokból alapjában helytelen és elvetendő az a gyakorlat, amely a jelenleg általában elfogadott finnugor hipotézis képviselői között eluralkodott: náluk még a legképtelenebb következtetés is megengedett és „tudományos”, az ellentáborból pedig ugyanakkor megkövetelik, hogy csakis minden kétséget kizáró módon bizonyítható tényekkel dolgozzon. Mint említettük, az őstörténetkutatásban ilyen bizonyítható tényekkel gyakorlatilag szinte sohasem kerülünk szembe. Legtöbbször csak arról lehet szó, melyik feltevés ésszerűbb, melyik felel meg nagyobb valószínűséggel az egykori körülményeknek. El-

engedhetetlenül szükséges tehát az „egyenlő mérték” bevezetése a különféle őstörténeti vagy nyelvfejlődési elméletek elbírálásánál.

Itt kapcsolódik bele ezekbe a módszertani és elvi kérdésekbe az utóbbi évtizedekben feltűnően megszorodott, nem kizárólagosan finnugor szemléletű őstörténeti elképzelések problémája is. Ezek között – nem vitatjuk – bizony sok a selejt, de szép számmal akadnak olyan feltevések is, amelyek az újabb régészeti és őstörténeti felismerésekkel sokkal jobban összeegyeztethetőknek tűnnek, mint a magyar nyelv és nép kizárólagosan finnugor származtatásának tézise. Ez utóbbiak alatt azon szakemberek – vagy akár autodidakta „dilettánsok” – munkáit értjük, akik feltevéseiket, elméleteiket tárgyi (régészeti) vagy konkrét nyelvi (írásos) emlékek, kútfők alapjain állva módszeresen dolgozzák ki. Az ilyen koncepciókat még akkor sem szabadna egyszerűen „délibábos”-nak bélyegezni, ha csupán egy-két meggondolandó adatot találunk is bennük. Nem vagyunk ugyanis abban a szerencsés helyzetben, hogy akár csak egy nyom követéséről is eleve lemondhatnánk. Az ilyen nyomokat lelkiismeretesen meg kellene vizsgálnunk, nem rejlik-e bennük esetleg egy szemernyi valóság-mag.

A nem kizárólagosan finnugor szemléletű őstörténeti vagy nyelvészeti elgondolásokat a finnugor iskola mindeddig eleve tudománytalannak bélyegezte, minden közelebbi vizsgálat nélkül apriorisztikusan elvetette, legtöbbször egyszerűen azzal az érveléssel, hogy azok „finnugor eredetünkkel ellenkeznek”. Nyelvünk finnugor rokonságon túlmutató kapcsolatainak vizsgálatát pedig azzal szokták – szintén eleve – visszautasítani, hogy ilyesmi „nyelvtörténetileg lehetetlen”. A magyar nyelv finnugor eredete azonban – hangsúlyozzuk: *eredete*, nem rokonsága! –, de éppígy erre felépített nyelvtörténetünk, valamint őstörténetünk maguk is csupán hipotézisek, nem tények. Ez az alapvető különbség az eddigiekből nyilvánvalóan és cáfolhatatlanul kiviláglik. Márpedig semmilyen feltevést sem lehet csupán azzal a megokolással kétségbe vonni, hogy az valamilyen más hipotézissel ellenkezik.

A ma uralkodó finnugor elmélettel nem egyeztethető újabb tézisek felmerülése eseteiben tehát – ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni – csak minden számbavehető körülmény alapos mérlegelése, megvitatása után szabadna állást foglalnunk, de még akkor sem megfellebbezhetetlen kijelentések formájában, hanem csakis a kérdéses feltevések valószínűségi fokának rögzítésével.

Arra se hivatkozzon senki, hogy történelemkutatással vagy nyelvészettel csak azok foglalkozhatnak, akiknek erre tanintézeti képesítésük van. Ez az érvelés ugyanis szintén a finnugor iskola egyik leggyakoribb ellenvetései közé tartozik. Úgy igyekeznek beállítani a kérdést, mintha csak a diploma tenne valakit képessé a kutatásra. Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban arra, hogy éppen a finnugor elmélet bölcsőjénél találhatjuk

a legtöbb nem szakavatott nyelvészt, történészt. Sajnovics például csillagász volt, Hunfalvy és Reguly jogászok. De egyébként is, szinte minden tudományszak történetében igen előkelő, sőt néha egyenesen meghatározó szerep jutott az ún. dilettánsoknak. Korántsem az egyetemi képesítés dönti el tehát valamely feltevés tudományosságát vagy tudománytalanságát, hanem egyedül csak annak bizonyítékai, régészeti, forrásbeli vagy egyéb alátámaszthatósága. Gondoljunk csak pl. a régészetben Schliemann esetére. Mielőtt Tróját megtalálta, mindenki kinevette.

Ha valaki korunkban a tudományosság igényével akar őstörténeti vagy nyelvtörténeti vizsgálatokat folytatni, kikerülhetetlenül szembe kell találnia – előbb vagy utóbb – az utóbbi évszázad elő-ázsiai régészeti felfedezéseivel. Ezek kikapcsolásával manapság egyszerűen nem lehet e téren tovább jutni. Alapvető elvi követelményként, mondhatnánk mintegy a módszeres tudományosság választóvizeként, parancsoló szükségszerűséggel jelentkezik tehát az egyetlen lehetséges kiút: mindennemű jövődóbeli kutatásnak ezekből a felmérhetetlen horderejű felismerésekből kellene kiindulnia, egyidejűleg pedig eddigi feltevéseinket, történelmi és nyelvfejlődési elképzeléseinket alaposan felül kellene vizsgálnunk, s belőlük csak azokat megtartani, amelyek az ősi elő-ázsiai műveltségek tanulságaival összeegyeztethetőknek bizonyulnak.

Ilyen munkamenetet neveznénk mi módszeresnek és tudományosnak.

A magyar őstörténetkutatás és a közel-keleti régészeti felfedezések

Olyan szemléletmód mellett azonban, amilyen például Bartha Antal „Ami nem az értelem szerint való, az rút” című cikkében (Tört. Szemle, 1978.1.) megnyilvánul, semmi esetre sem remélhetjük nyelv- és történelemtudományunk immár száz év óta űzött egyoldalúságának belátható időn belüli felszámolását.

A cikk előzménye László Gyula egy, a Tört. Szemle 1976, 1–2. füzetében megjelent írása, amelyben rámutat arra, hogy a szumér származás elmélete közvéleményünk jelentős tömegeiben teret hódít. Nyílt vitát javasol e teóriáról, s azt ajánlja, hogy nem ártana, ha a készülő tíz kötetes magyar történelmi szintézis is érdemben foglalkozna e széles körben elterjedt tanokkal, ahelyett, hogy szinte tudomást sem vesz róluk.

E jóindulatú tanácsok, amelyek – igen helyesen – azzal számolnak, hogy a finnugor irányzattól eltérő nézetek (nemcsak a szumér teória!) jó részben az érdemben való cáfolatok, a becsületes megvitatás eddigi hiánya következtében terjedtek el a nagyközönségben, közvetlenül Barthának, az említett történelmi szintézis őstörténeti fejezetei szerkesztőjének szóltak. Majd két évi vajúdás után megszületett Bartha válasza.

A meglehetősen hosszú hallgatás után azt várhatnánk, hogy Bartha időközben utánanézett a kérdésnek, legalább itt-ott belepillantott a vonatkozó szakirodalomba, s lehetőségeihez mérten igyekezett tájékozódni a közel-keleti kutatások jelenlegi eredményeiről, hogy azután válaszában tudományos érveléssel bizonyíthassa a szumér teória tarthatatlanságát.

Ehelyett azonban csak azt tapasztaljuk, hogy Bartha ismeretei az elő-ázsiai régészeti és őstörténeti felfedezésekről megdöbbenően hiányosak, főleg pedig felettébb zavarosak. „Az *utóbbi időkben* (kiemelés tőlünk) a képzeletet megragadó őstörténeti felfedezések hírei érkeznek, kiváltképpen a Közel-Keletről” – írja. Nos, ez az „utóbbi idő” már jó 120–130 éve tart. Majd így folytatja: „E felfedezések feldolgozása és a valamennyire is szilárd eredmények elérése sok szakágazatnak évekre, sőt évtizedekre ad elfoglaltságot”. Azaz Bartha szerint ma még távolról sem vagyunk abban a helyzetben, hogy akár valamennyire is biztos következtetéseket vonhatnánk le e kutatások leleteiből. „Ha pedig az előzetes népszerűsítésben nem eléggé hangsúlyos az óvatosságra intés” – jegyzi meg –, „szárnyakat kap a dilettantizmus és a magyar őstörténet délibábját kergeti a Közel-Keleten. Holott az ottani országok őstörténetének semmi közvetlen kapcsolata a magyar őstörténettel nincs.” Vocatum est.

Csak arra lennénk kíváncsiak, ezt vajon honnan tudja egyszerre ilyen biztosan éppen az a Bartha, aki három sorral fentebb azt állította, hogy a „valamennyire is szilárd eredmények”-re még évtizedekig kell várunk? Ezt a cáfolási módszert ő bizonyára igen tudományosnak véli. Mi azonban sokkal inkább úgy véljük, hogy az ilyesféle érvelések sem „az értelem szerint” valók.

Ezután kifejti, hogy a szumér eredet fikciójának életre keltésében ezek „az új őstörténeti felfedezések, kétségen kívül, közrejátszottak. A valóban új mozzanata, hogy reakciós magyar körök galvanizálták életre.”

Ezzel úgy igyekszik beállítani a kérdést, mintha a fent említett „új” elő-ázsiai felfedezéseket használták volna fel a reakciós emigránsok a maguk elképzeléseinek alátámasztására, tehát csupán aktuál-politikai, ideológiai nézetekről lenne szó, amelyekbe másodlagosan őstörténeti problémák is belekeveredtek. Ebből azt is észrevehetjük, miért kellett Barthának „újabb” őstörténeti felfedezésekről beszélnie: csak így tudta ugyanis a kérdést a 45 utáni emigrációval összekapcsolni, ideológiai síkra terelni, gondolván, hogy ezáltal egyúttal annak tudományos vetületét is sikerül diszkreditálnia.

Nem szükséges e témánál tovább időznünk, mert egyrészt közismert, hogy e közel-keleti ásatások – mint említettük – már több mint száz éve szakadatlanul folynak, s a szumérokat sem 1945 után ismertük meg. Bartha tehát tudatosan elferdíti a valóságos helyzetet, amikor azt állítja, hogy ma még semmiféle szilárd következtetés sem vonható le az elő-

ázsiai őstörténeti felfedezésekből. Ellenkezőleg, ezekből a konkrét tárgyi-régészeti és írásos nyelvemlékbeli felfedezésekből sokkal, de sokkal biztosabb őstörténeti és nyelvfejlődési összképet nyerhetünk, mint a hipotetikus „uráli” ősnyelvből.

Bartha másik fő-érve, a szumér teória tarthatatlanságának bizonyítására, Komoróczy Géza „nagyszerű könyve” (Sumer és magyar?) és a „Valóság” 1976/10. számában megjelent cikke (A sumer nyelv rejtélye mint őstörténeti probléma), amelyekben – Bartha szerint – Komoróczy kimutatta a szumér elmélet alaptalanságát.

Komoróczy munkáival a nyelvészeti kötetben szándékozunk majd részletesebben foglalkozni. Már itt megjegyezzük azonban, hogy Komoróczy „nagyszerű könyvében és cikkében”, amelyekre Bartha hivatkozik, nem mutat ki semmit, hanem csupán folyamatosan mellébeszél. Így például „feltételezi”, hogy a szumér nyelv szigetnyelv lett volna, „úgy gondolja”, hogy nincs kapcsolata az uráli és az altáji nyelvekkel, megjegyzi, hogy a rokonítási törekvések kudarca „úgy látszik” szimptomatikus stb. Különösen a „Valóság”-ban megjelent cikke szinte egyetlen óriási kérdőjel.

Amennyiben Bartha Komoróczy e két munkájából azt véli kiolvashatni, hogy ezek a szumér elmélet alaptalanságát kimutatták volna, úgy ez csak Bartha tudományos gondolkodásának elképesztő módszertelenségét bizonyítja, semmi mást.

Azon például, hogy a rokonítási törekvések kudarca „úgy látszik” szimptomatikus, cseppet sem csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy mindeddig csupán a hangtörvények és a szabályos hangváltozások módszerével vizsgálták a szumér nyelv esetleges kapcsolatait, igyekeztek más nyelvcsaládok nyelveivel összehasonlítani annak szavait. E hangfejlődési dogmák értelmében pedig a tömeges hangalakai egyezések vagy nagyfokú hasonlóságok 4-5000 év távlatában nem egyeztethetők, mert nincs „szabályos hangváltozás”. Pl. a szumér BAL (balta) rokonítása a német BEIL (balta); a magyar BAL-ta, PALL-os; a török BAL-ta (balta); az akkád PIL-akku (balta); a görög PEI-ekys (csatabárd) stb. szavakkal „hangtörténetileg lehetetlen”.

Ami pedig a szumér nyelv rokonalanságának, szigetnyelv voltának jelenleg dívó tézisének illeti, az eddigiekben már többször rámutattunk e nézet megalapozatlanságára, művelődés és nyelvtörténeti abszurditására.*

Az indogermán kultúrprioritás ideológiája

Ha azonban Bartha az őstörténet-kutatásban és a nyelvészetben mindenáron aktuál-politikai és ideológiai indítékokat keres, úgy az 1945 utáni

* (Lásd részletesebben a következő könyvben.)

magyar emigráció nézeteivel való bajlódás helyett sokkal jelentősebb eredményekkel kecsegtető kutatási területet ajánlhatnánk neki. Nevezetesen, ha esetleg a szumer nyelv bagatellizálására, izolálására irányuló igyekezetek valóságos, tudományon kívüli mélylélektani rugóit is meghajtaná ismerni, lapozzon csak vissza két-három oldalt a „Valóság” 1976/10. számában – az általa említett Komoróczy-cikktől számítva –, ahol Hary Györgyné „Kiegészítések egy nyelvviita történetéhez” című dolgozatában, több más vonatkozású figyelemreméltó meggondoláson kívül, elolvashatja a szumerológia egyik úttörő nemzetközi szaktekintélye, A. H. Sayce, világosan, félreérthetetlenül megfogalmazott véleményét erről a kérdésről. Fontossága miatt idézzük Sayce kijelentését (Hary Györgyné fordításában).

„Az európai tudósok régtől fogva abban a kényelmes hitben ringatták magukat, hogy elsősorban a fehér faj, s másodsorban pedig az európaiak ténylegesen fölötte állnak az emberiség többi részének, s hogy a civilizáció fejlődése és eredete jogosan nekik tulajdonítható. Az indoeurópai nyelvek közös rokonságának a felfedezése csak erősítette ezt a hitet. Kialakult az a szemlélet, hogy a szanszkritban megtalálták, ha nem is az elsődleges nyelvet, de valami hozzá közelállót, és idilli képet festettek arról az árja közösségről, amely ázsiai otthonában már birtokában volt későbbi kultúrája elemeinek. Rajtuk kívül álltak a barbárok, a rövid homlokú, ferde szemű, sárga, barna és fekete fajok, akiknek intelligenciája nem sokkal haladta meg az állatokét. S ha egyáltalán volt valami kultúrájuk, akkor ezt a fehér fajtól kapták, s átvétel közben elrontották. Egyszerűen paradoxonnak tekintették azt az elképzelést, hogy a fehér fajon kívül is keletkezhetett kultúra.

Az asszír ékírások megfejtői szembetalálták magukat ezzel a paradoxonnal. És még valamivel: A Tigris és az Eufrátesz melléki civilizáció egy olyan nép körében keletkezett, amely agglutináló nyelvet beszélt, tehát sem árja, sem semita nem volt. Következésképp a semita babiloniak és asszírok ebből a régebbi civilizációból merítették kultúrájukat, ékírással rendszerű írásbeliségükkel együtt. Lehetetlennek látszott, hogy ez a forradalmi tan igaz lehessen, s így a semita filológusok természetesen tagadták. Hiszen a közvélemény immár évszázadokon keresztül azt tartotta, hogy a Paradicsom nyelve a héber volt, s így a XIX. század semita tudósait öntudatlanul befolyásolta az a régi elképzelés, hogy a semita Ádám volt az első civilizált ember a Földön. Nehéz volt félretenni az ifjúkorban kapott oktatásokat és előítéleteket, továbbá közrejátszott az is, hogy az átlagos nyelvész számára rejtélyt képezett a csak néhány szaktudós által megfejtett ékírás. A maroknyi kutatócsoport új és veszélyes elvekkel zavarta meg a kihalt semita nyelvek tanulmányozóit.” (Sayce: *The Sumerians*; 1908).

Nagyon figyelmebe ajánljuk mindenkinek e közérthető sorokat, különösen azért, mert az eddigiekben is ugyanennek a pökhendi európacentrikus történelemszemléletnek penetráns jelenlétét követtük nyomon és mutattuk ki pontról pontra, mégpedig nemcsak az indogermán tudományosságban, annak kezdetei óta, hanem a mi speciális magyar őstörténeti és nyelvfejlődési kutatásainkban is, mióta Hunfalvyék az indogermanocentrikus szemlélethez csatlakoztak.

Sayce véleményének igazolására megemlíthetjük még J. Halévy vita-indító cikkének provokatív kérdését is a „Journal Asiatique” 1874-es évfolyamából, amellyel a szumér nyelv és nép létének tagadására folytatott több mint negyven éves fáradhatatlan harcát bevezette: „Megengedhető-e egy turáni nép jelenléte Babilon talaján?” (Varga Zsigmond közlése „Ötezer év távlatából” című könyvében).

Szintén egészen világosan és félreérthetetlenül – sőt már valósággal a politikai demegógia hangnemében – nyilatkozik meg e szemlélet E. Babelon egyik cikkében (Annales de philosophie chrétienne, 1882), ahol azzal az érveléssel ad igazat Halévynek, hogy az Eufrát és a Tigris között már csak azért sem létezhetett egykor turáni birodalom, mert a turáni népek mindig barbárok voltak, s Isten ostoraként azért jöttek, hogy más népfajok művét szétrombolják (Varga Zs. közlése id. művében).

E mesterkedéseket azonban a régészet tényei halomra döntötték. A múlt század 80-as, 90-es éveiben az ásatások elérték a mezopotámiai városok Kr. e. 3. évezredbeli rétegeit, ahol az akkád-szemita szövegek egy csapásra eltűntek, s csupán szumér nyelven írt agyagtáblák kerültek elő. Kétségtelenül bebizonyosodott tehát, hogy a szumér nyelv valósággal létezett, mégpedig a szemiták megjelenése előtt. Azaz az emberiség legelső, valódi értelemben vett kultúráját a szumér nép alkotta meg.

A szumér nyelv izolálására irányuló törekvések háttere

Nem véletlen, hogy pontosan ebben az időszakban, a századforduló táján, amikor a Halévy-féle steril tagadás álláspontja már egyértelműen abszurdá vált, született meg a szumér nyelv rokontalanságának, szigetnyelv voltának elmélete. Vagyis magyarul mondva, ha már a közvetlen kultúrprioritás tézise nem is volt fenntartható, legalább a veszett fejsze nyelét igyekeztek megmenteni, amennyiben kijelentették: a szumérok hatalmas kultúrtejesítménye ugyan kizárólag az ő érdemük, de e műveltség fennmaradása viszont közvetve csakis az akkádoknak, babiloniaknak, majd később az indogermán hettitáknak és irániaknak köszönhető, akik átvették és megőrizték azt az utókor számára. E nyakatekert érvelés alátámasztására természetesen elengedhetetlenül szükséges volt a szumér nyelv és nép utódok nélküli kihalasztása, jelentéktelen szigetnyelvvé és népecskévé nyilvánítása.

Ezekben a történelemszemléleti és ideológiai előítéletekben kereshetjük annak az egyébként érthetetlen jelenségnek valóságos gyökereit, hogy mind az indogermanisztika mind pedig a finnugrisztika máig is úgy fél a szumér nyelvhez hozzányúlni, mint ahogy az ördög irtózik a szenteltvíztől. A következő könyv 5. fejezetében majd rövid tájékoztatást adunk arról, milyen beláthatatlan következményekkel járna az immár majd másfél évszázada beidegződött nyelvfejlődési elképzelésekre, ha a szumér nyelvet valóban alaposan, tárgyilagosan, minden hangtörvényes előítélet nélkül összehasonlítanánk a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok nyelveivel. Kimutatjuk ott, hogy nem csupán százakra menő, sorozatos szótári egyezésekkel állunk szemben, hanem a szóképzés, a szinonimák, homonimiák és a nyelvi képzettársítások, átvitt értelmű jelentések terén is tömeges, szerves párhuzamok találhatók a szumér, a szemita és az indogermán nyelvek között. Ezek a szoros összefüggések matematikailag kizárják a véletlen lehetőségét.

Nagyon kíváncsiak lennénk arra, vajon Bartha „értelem szerint való”-nak tartja-e, hogy az indogermán és a finnugor filológia mindezen tények ellenére még ma sem veszi figyelembe a szumér nyelvet nyelvtörténeti vizsgálatainál, hanem továbbra is kitart a „szabályos hangfejlődés” semmivel sem bizonyítható dogmája mellett, amelyet éppen a 4-5000 éves szumér nyelvemlékeknek a mai nyelvek szavaival való tömeges hangalak-egyezései cáfolnak meg a legkézenfekvőbben. Mi mindenesetre azt valljuk, hogy az ilyen magatartás „nem az értelem szerint való”, tehát rút.

A pánindogermán szemlélet őstörténeti vadhajtasai

De nem csak a szumér kérdéssel kapcsolatosan találkozunk ezekkel a prepotens kultúrprioritási nézetekkel. Nézzünk bele például *J. Marquart* hírhedt könyvébe (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*), amelyet magyar történelemkutatói körökben évtizedekig bibliaként forgattak, ott is tiszta tényészetben jelentkeznek e ferde szemlélet lápvirágai.

Mindjárt az előszóban bús elkeseredettséggel kárhoztatja Nagy Ottót, hogy az augsburgi csata után nem irtotta ki olyan gyökeresen a magyarokat – az európai kultúra nevében! – mint Nagy Károly tette azt az avarokkal. Majd megtudjuk, hogy az Elba-Odera menti szláv törzsek halomra gyilkolása éppen ilyen dicséretes európai-germán kultúrmisszió volt. Bár, teljesen logikátlanul, ugyanakkor krokodilkönnyekkel siratja a szlovákokat, akik már „900 év óta magyar iga alatt nyögnek”. Elfelejtjük azonban megjegyezni, hogy ezek a „szegény” szlovákok nemcsak hogy élnek, de ezer év alatt jócskán el is szaporodtak, ellentétben az Elba-Odera vidék szlávjaival, akiket a gyökeres germán „kultúrmisszió” következtében csak hírből ismerünk. No de ez csak természetes, hiszen Marquart véle-

ménye szerint a germán „Herrenvolk”-nak minden megengedett, a vadbarbár magyarok pedig örüljenek, hogy élnek – hála Nagy Ottó érthetetlen teszetoszaságának –, nemhogy még szlovákokat nyomjanak el, szemtelenül kivonva őket ezáltal az áldásos germán kultúrmisszió hatásköréből.

Az is felettébb jellemző, milyen felháborodottan utasítja el Marquart az egykorú szemtanú, Ibrahim ibn Jaqub közlését arról, hogy a besenyő, kazár és rusz népek erősen keveredtek a szlávokkal. Megokolása: a felsőbbrendű, kulturált szlávok nem keveredhettek olyan barbár hordákkal, amilyenek a besenyők, vagy a kazárok voltak. A fenti Elba-Odera menti germán kultúrmissziót úgy látszik már elfelejtette, avagy a germánok még sokkal felsőbbrendűbbek és kulturáltabbak voltak mint a szlávok.

E felsőbbrendűsége vall egyébként például Harun ben Jahja értesítése, amikor azt írja, hogy a longobárdok még az ő idejében is – 890 körül – sátrakban és deszkákból összeeszkábált rozoga kunyhókban éltek, s fővárosukon, Pávián kívül – ahol viszont a lakosság római-olasz volt – egyetlen városuk, de még falvaik sem voltak. Mondanunk sem kell, hogy Marquart ezen egykorú szemtanú tudósítását egyszerűen tévedésnek minősíti, bár be kell vallania, hogy Jahja a lombard tájat és Páviát igen találóan írja le, tehát okvetlenül járnia kellett ott.

Ebből az epizódból egyúttal a sokat emlegetett nagy nyugati kultúra fokát is lemérhetjük a honfoglalás korában, ahonnan mi állítólag szinte mindent átvettünk. Különösen pedig akkor kapunk plasztikus képet a valóságos helyzetről, ha Harun ben Jahja adatát összevetjük az akkori magyar viszonyokkal. A longobárdok Itália szívében, több mint háromszáz éves ott-tartózkodásuk alatt egyetlen várost vagy falut sem építettek, nálunk pedig Szent István idejében, száz évvel a honfoglalás után már több városról tudunk, nem is beszélve a László Gyula által feltárt felgyői honfoglaláskori falu kő- és téглаépítményeiről.

De emlékeztetünk ezzel kapcsolatban azokra az állítólagos „lombard mesterek”-re is, akik a magyar művészettörténészek szerint román stílusú templomaink építésénél olyan kiemelkedő szerepet játszottak, hogy a Képzőművészeti Főiskolán a szigorló menthetetlenül megbukik, ha nem vezeti vissza egy-egy román oszlopfőnk szinte minden vésőnyomát valamilyen lombard, vagy francia mesterre.

Ha már a felgyői ásatásoknál tartunk, meg kell említenünk azt is, hogy míg e honfoglaláskori falu feltárására – amelynek eminens jelentőségét a magyar történelemkutatásban nem kell külön hangsúlyoznunk – évi 20 000 forint áll rendelkezésre, addig egy-egy nagyobb római-kori ásatás évi költségvetése a félmillió forintot is eléri, vagy még többet is (László Gyula közlése „Régészprofesszor levelei” című írásában; História, 1979. 3. szám).

Ebben a megdöbbenően aránytalan anyagi támogatásban ismét zelfoghatóan megmutatkozik történelemtudományunk mérvadó köreinek az a görcsös igyekezete, hogy az általuk már száz éve hirdetett, sátorozó „barbár magyarság” fikcióját továbbra is fenn lehessen tartani. Nagyon jól tudják ugyanis, hogy amint a honfoglaló magyarok magas kultúrfoka régészeti leletekkel alátámasztva minden kétséget kizáró módon bebizonyosodik, nekik is alaposan revideálniuk kell a maguk indogermán kultúrfölényre épített egyoldalú nézeteit, többek között ezerszámra jövevényszavaknak kikiáltott szavaink valóságos eredetéről. Ezért ér meg nálunk az egymilliomodik provinciális római oszlop kiásása – mily korszakalkotó felfedezés! – majd ugyanannyi forintot, a finnugor szemlélet primitív magyarságának képzeiteit cáfoló felgyői honfoglaláskori falu pedig még annak egyhuszadát sem.

Mindenesetre ez is igen jellemző „tudományos” módszer: bizonyos hipotézisekkel ellenkező eredményeket ígérő, a kérdéses irányzat köreit zavaró kutatásokat adminisztratív eszközökkel, az anyagi támogatás megvonása útján megfojtani, vagy legalábbis tetemesen megnehezíteni és késleltetni. Hogy az ilyesmi mennyire „értelem szerint való”, ahhoz nem sok kétség férhet. Remélhetjük-e, hogy Bartha sem tartja annak?

Nem lenne-e „értelem szerint valóbb” és célravezetőbb, ha Bartha a történelemtudomány ideologizálása és „patologikus” történelmi szemléletek elleni hadjáratát a fent vázolt jelenségekre is kiterjesztené? Annál inkább, mert magán az indogermán történelemkutatáson és nyelvtudományon belül is már rég – 1945 óta – megkezdődött e túlhajtott kultúrrioritási elméletek revíziója.

Így olvashatjuk például Altheim–Stiehl már említett közös művében (*Geschichte Mittelasiens in Altertum*), hogy a görögség és a hellenizmus csak múló epizód volt a Közel-Kelet és Közép-Ázsia történelmében, s az eddigi egyoldalú, grekocentrikus beállítást alaposan revideálni kell. Közép-Ázsia önálló fejlődése és kultúrája sokkal nagyobb szabású, mint a korábbi elferdített történelemszemlélet tanította – írják.

Barthának sem vált volna kárára, ha belelapoz ebbe a könyvbe, mert például azt is megtanulhatta volna, hogy a szaszanida stílus gyökereit ne csupán „hellenisztikus-iráni” és „baktriai-görög” hatásokban keresse (Bartha: *A IX–X. századi magyar társadalom*; 126. old.).

Íráni kapcsolatainkat és szópárhuzamainkat vizsgáló kutatóinknak pedig különösen is figyelmebe ajánljuk Altheim–Stiehl azon megállapítását, hogy a „vardana” szó ugyan az óiráni nyelvben kerített helyet jelent („umwallte Siedlung”), ezzel szemben azonban sem az Avesztában, sem a Rigvédában városokról szó sincs. Ezek szerint tehát újra alaposan meg kellene vizsgálnunk, valóban iráni jövevényszavak e „vár”, „várad”,

„várda” szavaink (v. ö. szumér „bar” = „rings umschlicssen, Ringmauer, Schutz”; körülkerít, körfal, védelem).

Lám, maga az indogermán tudományosság is nyesegeti már saját, 19. századi kultúrprioritás-szemléletének vadhajtásait. Mi szükség van arra, hogy ilyen körülmények között éppen mi, magyarok törjünk lándzsát ezen elavult nézetek mellett? Nyesegezzük mi is, s akkor egyhamar maguktól múlnak el azok a „patológikus jelenségek” is a „reakciós” emigrációban, amelyeket Bartha olyannyira nehezményez. Ezek a jelenségek valóban „reakciós nézetek” csak nem olyan értelemben, mint Bartha véli: az efféle megnyilatkozások ugyanis egyszerűen „reakciók” az indogermán kultúrprioritás elméletére, annak nyilvánvaló történelemferdítéseiére, sőt nem egyszer hamisításaira. Nem tesznek egyebet, mint jól-rosszul visszapörölnék, s a különféle indogermán „Herrenschicht” (uralkodó réteg)-teóriákkal „turáni” vagy éppen magyar „Herrenschicht”-eket állítanak szembe. Ha az elsődleges, az indogermán „Herrenschicht” végre leszáll magas lováról, akkor a többi másodlagos, „csakazértis-Herrenschicht” is nyomtalanul szétpukkad, mint a szappanbuborék.

Mi úgy véljük, hogy bizonynal tanulságos lett volna Bartha számára, ha a külföldi magyarság egyes csoportjaiban jelentkező hasonló nézetek elleni keresztes hadjáratának meghirdetése előtt kissé elgondolkodott volna például azon – Sayce fentebb idézett szavaira emlékezve –, hogy vajon miféle eszmei, történelemszemléleti alapokból indult ki ő maga is, akkor, amikor „Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben” című dolgozatában a Kr. e. 2. évezred elején a Volga-Urál térségébe délről bevándorló, fejlett bronzkultúrával rendelkező gyarmatosokban „ősirániakat” vélt látni. Ha a következő kötetünkben bemutatandó régészeti összefüggéseket, valamint a modern indogermanisztika mai álláspontját az indogermán nyelvek kialakulásáról alaposan és tárgyilagosan mérlegelte volna, nem hinnénk, hogy továbbra is kedve lenne délibábkergetők-ről beszélni a Közel-Keleten, mert rá kellene döbbernienie, hogy a jelek szerint mások kergetnek délibábokat, jobban mondva „ősirániakat” – nem ugyan a Közel-Keleten, hanem az eurázsiai steppén. Az elsősorban illetékes indogermán nyelv- és történettudomány ugyanis már jó 30-40 éve kimutatta, hogy az „indogermán” megnevezés még csak nem is nyelvi kategóriát jelöl, hanem pusztán nyelvszerkezeti és grammatikai fogalom, etnikai tartalmat pedig egyáltalán nem kereshetünk benne.

Nem győzzük eléggé hangsúlyozni: elfogulatlan, tárgyilagos, minden részletre kiterjedő újraértékelésre van szükség, úgyszólván az egész történelem- és nyelvtudomány terén, ha nem akarunk továbbra is a 19. század elavult nézeteinek nyűgében egy helyben topogni.

A régészet közel-keleti felfedezései egyértelműen megmutatták – nemcsak az „utóbbi időben”, hanem már legalább 70-80 éve –, hogy a korábbi őstörténelmi és nyelvfejlődési elméletek alapjaikban elhibázottak voltak. Nem kerülhetjük el tehát, hogy előbb-utóbb levonjuk a szükségszerű konzekvenciákat. A revízió igénye a régészeti leletek szaporodásával egyenes arányban egyre parancsolóbb módon jelentkezik, idestova már 60-70 év óta.

Módszertanilag egyszerűen tűrhetetlen állapot, hogy a magát tudományosnak nevező történelem- és nyelv kutatás az emberiség legősibb kultúráinak tárgyi, szellemi és nyelvi emlékeit több mint fél évszázad múltán sem veszi figyelembe, hanem e műveltségeket mondvacsinált és ésszerűtlen szörszálhasogatások segítségével izolálni igyekszik, s bár azok széles körű, masszív művelődési hatásait, kontinentális méretű etnikai térhódításait elvben elismeri, ennek ellenére mégis kézzel-lábbal kapálózik e kultúrák nyelveinek a későbbi nyugat-eurázsiai nyelvcsaládokkal való mindennemű összefüggésének még a lehetősége ellen is, eltekintve néhány kénytelen-kelletlen „megengedett” ún. nemzetközi vándorszótól, de még ezeknél is többnyire elhallgatva a végső szumér forrást.

E magatartás egyetlen lehetséges magyarázat Sayce előbb idézett sorában kereshetjük. Még mindig hatnak az évszázados reflexiók, a beidegződött hiedelem az európai emberfajta felsőbbrendűségéről, kultúrtörténeti elsőbbségéről.

Ugyancsak ennek, az elő-ázsiai műveltségeket izolálni igyekvő szemléletnek szerves tartozéka az is, hogy nemcsak a szumért, hanem az ásatásokból megismert egyéb ősi nyelveket, az elámit, a hattit, a lullut, a gutit, a hurrit és az urartuit is – amelyek csodálatosképpen mind a ragozó nyelvek típusába tartoznak – tüneményes gyorsasággal egytől-egyig rokontalan, izolált szigetnyelvekké nyilvánították, mégpedig abban a pillanatban, amint kiderült róluk, hogy sem az indogermán, sem pedig a szemita nyelvekkel nem hozhatók kapcsolatba.

Senkinek sem tűnik fel, milyen groteszk ez az álláspont. *Földünk első művelődési góciának nyelveit, de elsősorban a majd két évezreden keresztül az egész elő-ázsiai térségben domináló, azután további másfél évezreden át kultikus, tudományos és irodalmi nyelvként tovább használt szumér nyelvet szigetnyelvnek kikiáltani, egyszerűen kultúrtörténeti abszurdum.* Még annál is hajmeresztőbb logikátlanság, mintha azt állítaná valaki, hogy a görög vagy a latin annak idején szigetnyelvek voltak. Míg ugyanis a görög római időkben a hellének és a latinok által meghódított vagy kulturálisan erősen befolyásolt népeknek már maguknak is viszony-

lag fejlett műveltségeik és rég kialakult nyelveik voltak, addig a Kr. e. 4–3. évezredben, a szumér nyelv elő-ázsiai dominanciája idején, a környező népcsoportok mind kulturálisan, mind pedig nyelvileg még a fejlődés kezdetein álltak, köztük és a szumérok között tehát a művelődésbeli szintkülönbség, az ún. kultúrlépcső jóval magasabb volt, mint az antik korban a görögök, rómaiak, illetve az ún. „barbárok” között.

E művelődéstörténeti háttér ismeretében a legnagyobb jóakarattal sem fogadhatjuk el a szumér nyelv szigetnyelv voltáról vallott ésszerűtlen nézeteket, amelyek a legutóbbi száz év összes régészeti felfedezésével homlokegyenest ellenkeznek.

*Az uráli őshaza „elvándorlása” az elő-ázsiai
műveltségek hatósugarából*

Bizonyos jelek egyébként arra mutatnak, hogy a kizárólagos finnugor irányzat fellegvárában a valóságban távolról sincsenek olyan szilárdul meggyőződve a szumér nyelv szigetnyelv voltáról, amint magabiztos megnyilatkozásaikból gondolhatnánk. Ebbeli gyanúnkat azonban korántsem akarjuk állítani, mert tudatában vagyunk annak, hogy ilyesmit tudományosan soha sem lehet bizonyítani.

Mindenesetre igen feltűnő, hogy az Oka, Káma, Bjelaja vidékén hosszú évtizedekre megállapodott finnugor, illetve uráli őshaza a hatvanas évek elején ismét mozgásba lendült, s meg sem állt az északi Urál–Alsó-Ob közéig (l. Fodor: Verecke híres útján..., illetve Hajdú P.: Finnugor népek és nyelvek, 1962) Azaz a finnugor (uráli) népek kialakulásának feltételezett területét az északi szélesség 55. fokától a 60–65. fok közé, az északi sarkkör régiójába helyezték. Fodor könyvének ismertetése alkalmával már foglalkoztunk ez újabb őshaza-hipotézissel, s kimutattuk, hogy állítólagos régészeti bizonyítékai sokkal későbbi időkből származnak, mint az ún. „uráli” vagy akár a „finnugor” ősn nyelv feltételezett kialakulása. Azt is láttuk, hogy a másik fő alátámasztás, az ún. életföldrajzi adatok sem állják meg a helyüket, hanem a pollenvizsgálatok eredményeinek teljesen kiforgatott és elferdített értelmezése útján, másrészt pedig az egyes finnugor nyelvekből sorozatosan hiányzó szavak (fanevek) állítólagos „elfelejtésének” feltételezése árán toldozták-foldozták össze őket (l. fentebb).

Az elfogulatlan szemlélőnek önkéntelenül is meg kell kérdeznie, mi szükség volt erre a semmi konkrét adattal nem bizonyítható, kimondottan ésszerűtlen hipotézisre, amikor az Oka-Káma környéki finnugor őshaza mellett sokkal jobban valószínűsíthető körülmények szólnak – ha már mindenáron egységes „ősfinnugor” vagy „ősuráli” népet akarnak posztulálni. Nem tudunk szabadulni attól az alapos gyanútól, hogy finnugorja-

inkban azért támadt – éppen a hatvanas évek elején – oly ellenállhatatlan vágy a tundrák és az Északi Jeges-tenger megismerésére, mert századunk 50-es éveiben – főleg Gordon Childe korszakalkotó munkássága, meggyőző érveléssel alátámasztott komplex bizonyító eljárása nyomán, amellyel az addig megismert régészeti leletkomplexumokat kontinentális méretű, szervesen összefüggő egységes őstörténeti képbe foglalta (G. Childe: *Vorgeschichte der europäischen Kultur*; és *Stufen der Kultur*) – a nemzetközi régészet és őstörténetkutatás felismerte az ősi elő-ázsiai műveltségek meghatározó szerepét Nyugat-Eurázsia kulturális fejlődésében (l. például Schachermeyr: *Die vorderasiatische Kulturtrift*). Sőt, az is nyilvánvalóvá vált, hogy a masszív művelődési hatásokon kívül különböző elő-ázsiai etnikumok tömeges gyarmatosító tevékenységével is számolnunk kell e térségekben, elsősorban a délebbi régiókban.

E felismerések előtt nyugodtan megmaradhattunk, a többi finnugorral együtt, a Káma vidékén, mert kényelmesen és eléggé meggyőzően lehetett hivatkozni az e területeket Mezopotámiától elválasztó 3-4000 kilométeres távolságra, ha valaki a magyar nyelv feltűnő szumér párhuzamával hozakodott elő; amint hogy századunk 60-as éveig a földrajzi távolság csakugyan az egyik fő érv volt esetleges ősi szumér-magyar (-finnugor) kapcsolatok elutasítására. Miután azonban a régészeti kutatások az Aral-tótól a Dél-Urál és a Közép-Volga tájain keresztül Dél-Oroszországig egyöntetűen és kétségbevonhatatlanul kimutatták a közvetlen elő-ázsiai hatásokat, egyszerre igen kényelmetlenné vált finnugor eleink számára Oka-Káma környéki őshazájuk, ahol ráadásul több hullámban, tömegesen bevándorolt kaukázusi-transzkaukázusi gyarmatos telepések jelenlétét is bizonyították az ásatások.

S lám, csodálatos módon éppen ezekben, a finnugor kapcát ugyancsak szorongatni kezdő években – 1962-ben – fedezte fel Hajdú Péter a fentebb említett valószínűtlen nyelvföldrajzi következtetések alapján, hogy az uráli őshaza nem is annyira a Kámánál volt, hanem inkább az Ob alsó folyásánál, a nyugat-szibériai tundrákon.

S ismét csak lám: az ortodox finnugor törzsgárda egyik élvonalbeli reprezentánsa, (Fodor István), 1975-ben lelkesen felkapja és tovább hengergeti maga előtt Hajdú Péter 1962-es bizonyíthatatlan ötletét, szorgalmasan támogatva és az egekig feldicsérve ezirányú fáradozásaiért a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség elnöke, Róna-Tas András által (Róna-Tas: *A nyelvrokonság*; 422. old.). Annak idején kimutattuk, hogy Fodor, e Hajdú-féle hipotézist bizonyítgató igyekezetében, attól sem riadt vissza, hogy a kelteminári műveltséget annak valóságos koránál több mint 1000 évvel régebbre helyezze, és a Kr. e. 4. évezred elején kelteminári művelődési hatásokról beszéljen az Ob és az Urál hegység közötti területen.

Úgy tűnik, hogy ez a finnugor „Drang nach Norden” volt az egyetlen konzekvencia, amelyet finnugor szemléletű történettudományunk az elő-ázsiai régészeti és őstörténeti felfedezésekből mind ez ideig levont.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almásy, G.v.: Centralasien, die Urheimat der Türkvölker. (Keleti Szemle, 1902.)
- Altheim, F.: Reich gegen Mitternacht.
- Altheim, F.: Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter I-II. 1947–1948.
- Altheim, F.: Geschichte der Hunnen I-V. 1959–1962.
- Altheim, F.: Das Alte Iran (Propyläen Weltgeschichte, II. B. 1976.)
- Altheim, F. – Stiehl, R.: Geschichte Mittelasiens im Altertum, 1970.
- Bartha, A.: A IX–X. századi magyar társadalom, 1968 és 1973.
- Bartha, A.: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben. (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977)
- Bartha, A.: Ami nem az értelem szerint való, az rút. (Történelmi Szemle, 1978. I.)
- Bendefy, L.: A magyarság kaukázusi őshazája, 1942.
- Benkő, L. (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.–III., 1967–1976.
- Benzing, J.: Die angeblichen bolgar-türkischen Lehnwörter im Ungarischen. (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 98. 1944.).
- Boba, I.: Moravia's History reconsidered, 1971.
- Böhmer, J. F.: Regesta cronologico-diplomatica Karolum, 1833.
- Brockhaus Enzyklopädie, 1971.
- Charrière, G.: Die Kunst der Skythen, 1974.
- Childe, G.: Vorgeschichte der europäischen Kultur, 1949.
- Childe, G.: Stufen der Kultur, 1952.
- Corpus Hippocraticum: De aere, aquis, locis.
- Czeglédy, K.: Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern. (Numen, 1966.).
- Czeglédy, K.: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig, 1969.
- Deimel, A.: Sumerisch-akkadisches Glossar. (Sumerisches Lexikon, III. Teil, I. Band, 1934).
- Deimel, A.: Akkadisch-sumerisches Glossar. (Sumer. Lex. III. T. 2. B. 1937.)
- Dümmerth, D.: Álmos fejedelem mítosza és valósága. (Filológiai Közlöny, 1971.)
- Dümmerth, D.: A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága. (Egyetemi könyvtár évkönyve, 1972.)
- Eberhard, W.: Die Kultur der alten zentral- und westasiatischen Völker nach chinesischen Quellen. (Zeitschrift für Ethnologie, 1941. 1–3.)
- Eberhard, W.: Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas, 1942.
- Ebert, M.: Südrussland im Altertum, 1921.

- Ecsedy, I.: Nomádok és kereskedők Kína határain, 1979.
- Erdélyi, I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. (Magyar őstört. tanulm. 1977.)
- Ertl, F.: Topographia Norici I.–II.
- Ferdinándy, M.: Mi magyarok, 1941.
- Ferdinándy, M.: Álmos. (Südosteuropäische Arbeiten, 47. 1957.)
- Fettich, N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. (Arch. Hung. XXI. 1935–1937.)
- Fiók, K.: Őstörténet és kritika (Századok, 1895.)
- Fischer, K. A.: Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale, 1896.
- Fischer, K. A.: Erklärung der skythisch-sarmatischen Namen und Wörter aus der ungarischen Sprache, 1917.
- Fodor, I.: Verecke híres útján..., 1975.
- Fodor, I.: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. (Magyar őstört. tanulm. 1977.)
- Franke, O.: Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens. (Abhandlungen der königl. preussischen Akad. der Wissenschaften, 1904.)
- Frischler, K.: Das Abenteuer der Kreuzzüge, 1973. és 1979.
- Gajdukevic, V. F.: Das Bosporanische Reich, 1971.
- Ghirsmann, R.: Iran I. – Protoiranier, Meder und Achämeniden, 1964.
- Ghirsmann, R.: Iran II. – Parther und Sasaniden, 1962.
- Grjasnow, M.: Südsibirien (Archaeologia mundi, 1970.)
- de Groot, J. J. M.: Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I.–II., 1921–1926.
- Gutschmid, A. v.: Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander bis zum Untergang der Arsaciden, 1887.
- Györffy, Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet, 1948.
- Györffy, Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről, 1959.
- Györffy, Gy.: István király és műve, 1977.
- Györffy, Gy.: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. (Magyar őstört. tanulm. 1977.)
- Györffy, Gy.: (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, 2. kiadás 1975.
- Hajdú, P.: Finnugor népek és nyelvek, 1962.
- Hajdú, P.: Hol volt az uráli őshaza? (Nyelvt. Érték. 40.)
- Hančar, F.: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, 1956.
- Harmatta, J.: A hun birodalom felbomlása. (Acta arch. Hung. 2. 1952.)
- Harmatta, J.: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok. (Magyar őstört. tanulm. 1977.)
- Hary, Gy.-né: Kiegészítések egy nyelvviita történetéhez. (Valóság, 1976. 10.)
- Haussig, H. W.: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker. (Byzantion, 1953.)
- Herodotos: Historien. (H. W. Haussig magyarázataival) 1955.
- Hirth, F.: Attila családfája. (Keleti Szemle, 1900.)
- Ilóman Szekfü: Magyar Történet I.–VIII. (1928–1934.)
- Hunfalvy, P.: Magyarország ethnographiája, 1876.

- Hüsing, G.: Die Urbevölkerung Irans. (Keleti Szemle, 1901.)
- Jettmar, K.: Die frühen Steppenvölker, 1964.
- Jettmar, K. – Haussig, H. W. – Spuler, B. – Petech, L.: Geschichte Mittelasiens. (Handbuch der Orientalistik, 1966.)
- Kaindl, R. F.: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen VII.—VIII. (Archiv für österr. Geschichte LXXXV. 1896. és LXXXVIII. 1899.)
- Kandra, K.: Magyar Mythologia, 1897.
- Kiss, B.: Magyar régiségek, 1839.
- Klebel, E.: Langobarden, Bajuwaren, Slawen, (Mitteil. d. Anthropol. Gesellsch. in Wien, LXIX. 1939.)
- Kluge, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21. Aufl. 1975. bearbeitet von Mitzke, W.
- Kodolányi, J. (szerk.): A finnugor őshaza nyomában, 1973.
- Kollautz, A.: Die Awaren. Die Schichtung einer Nomadenherrschaft. (Saeculum, 1954)
- Komoróczy, G.: Sumer és magyar?, 1976.
- Komoróczy, G.: A sumer nyelv rejtélye mint őstörténeti probléma. (Valóság, 1976. 10.)
- König, F. W.: Die älteste Geschichte der Meder und Perser (Der Alte Orient, XXXIII. 1934.)
- Kramer, S. N.: Geschichte beginnt in Sumer, 1959.
- Kramer, S. N.: The Sumerians, 1963.
- Kramer, S. N.: Die Wiege der Kultur, 4. kiadás 1978.
- László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete, 1944.
- László Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai, 1961. és 1971.
- László Gy.: Az uráli őshaza kutatásáról (Arch. Értesítő, 1964.)
- László Gy.: Hunor és Magyar nyomában, 1967.
- László Gy.: A honfoglalókról, 1973.
- László Gy.: Steppenvölker und Germanen, 1974. (A népvándorlaskor művésze Magyarországon.)
- László Gy.: Vértesszőlőstől Pusztaszerig, 1974.
- László Gy.: Hol volt, hol nem volt (Élet és Irodalom, 1974. febr. 23.)
- László Gy.: Régészeti tanulmányok, 1977.
- László Gy.: Kovrát kagán fiainak történetéhez. (Magyar őstört. tanulm. 1977.)
- László Gy.: A „kettős honfoglalás”, 1978.
- László Gy.: Emlékezzünk régiekről, 1979.
- László Gy.: Régészprofesszor levelei. (História, 1979. 3.)
- Lehmann-Haupt, C. F.: Armenien Einst und Jetzt I.–II/1.–II/2., 1910–1931.
- Lessiak, P.: Edling-Kazaze. (Carinthia, 1913.)
- Ligeti, L. (szerk.): A magyarság őstörténete, 1943.
- Lipták, P.: A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája, 1967. Kézirat. (Idézve: László Gy.: A „kettős honfoglalás”.)
- Lipták, P.: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján. (Magyar őstört. tanulm. 1977.)

- Liu Mau Tsai: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken I.–II. 1958.
- Lukonin, W. G.: Persien II. (Arch. mundi, 1967.)
- Markwart, J.: Wehrot und Arang, 1938.
- Marquart, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1903.
- Mayrhofer, M.: Die Rekonstruktion des Medischen. (Anzeiger d. phil.-hist. Klasse d. Öst. Akad. d. Wissenschaften, 1968.)
- Mészáros, Gy.: Keleteurópa néptörténete II. – Chattiak és skythák. (Acta litt. ac scient. reg. univ. hung. Francisco-Joseph. Sectio geogr.-histor. Tom. V. Fasc. 1-2. Szeged, 1938)
- Mészöly, G.: Mióta lovas nép a magyar? (Népünk és nyelvünk, 1929.)
- Mitscha-Märheim, H.: Die Herkunft der Bayern. (Mitteil. d. Antrop. Ges. in Wien, LXXX. 1950.)
- Mitscha-Märheim, H.: Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren, 1963.
- Monumenta Germaniae historica (Pertz), 1826–1844.
- Moór, E.: A magyar őstörténet fő problémái. (Szegedi Múzeumi Kiadványok, I/1943.)
- Moravcsik, Gy.: Byzantinoturcica I.–II. 1958. (I.: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II.: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen)
- Munkácsi, B.: Az „ugor” népnevezet eredete. (Ethnographia, VI. 1895.)
- Munkácsi, B.: Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze. (Keleti Szemle V. 1904.)
- Nagy, G.: Ethnológia és nyelvészet. (Ethnographia I. 1890.)
- Nagy, G.: Egy pár szó a szkithákról. (Ethnographia V. 1894.)
- Nagy, G.: Honfoglaló őseink. (Ethnographia V. 1894.)
- Nagy, G.: A magyarság őskora. (Századok, 1897.)
- Nagy, G.: A honfoglalók. (Ethnographia XVIII. 1907.)
- Nagy, G.: A szkithákról. (Akadémia Tört. Értekezések 1909.)
- Németh, Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930.
- Nagy, G. (szerk.): Attila és hunjai, 1940.
- Ostrogorsky, G.: Geschichte des byzantinischen Staates, 1940. (Sonderausgabe 1975.)
- Oxenstierna, E.: The Vikings, 1967.
- Padányi, V.: Dentumagytaria, 1963.
- Patkanov, S.: A szabirok nemzetisége. (Ethnographia XI. 1900.)
- Pauler, Gy.: A magyar nemzet története Szt. Istvánig, 1900.
- Pjotrowski, B.: Urartu. (Arch. mundi, 1969.)
- Porada, E.: Alt-Iran, 1962.
- Pritsak, O.: Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren I.–II. Teil. (Ural-Altaische Jahrbücher XXVI. 1954.)
- Propyläen Kunstgeschichte: XIII. B. – Frühe Stufen der Kunst, 1973.
- Propyläen Kunstgeschichte: Supplementband IV. – Kunst der Völkerwanderungszeit, 1979.
- Propyläen Weltgeschichte, 1976.

- Randa, A. (szerk.): Handbuch der Weltgeschichte, 1954.
 Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, V. Band, 1 2.
 Lieferung, 1976.
- Rehork, J. (Herausgeber): Lübkes Enzyklopädie der Archäologie, 1980.
- Révai Lexikon, 1911–1927
- Reynolds, R. L. – Lopez, R. S.: Odoacer: German or Hun? (Speculum, 1946.)
- Rohonyi, Gy.: A honfoglalás története, 1896.
- Rolle, R.: Die Welt der Skythen, 1980.
- Róna-Tas, A.: A nyelvrokonság, 1978.
- Sasinek, F. V.: Felelet Márki Sándor válaszára. (Századok, 1905.)
- Schachermeyr, F.: Die vorderasiatische Kulturtrift. (Saeculum, 1954.)
- Schmökel, H.: Das Land Sumer, 1959. és 1974.
- Schrader, O.: Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1883.
- Schwarz, E.: Die Orstnamen des östlichen Oberösterreich (Prager Deutsche Studien 42. 1926.)
- Sebestyén, L.: Kézai Simon védelmében, 1975.
- Stawiski, B.: Mittelasien. – Kunst der Kuschan, 1979.
- Szalay, L.: Magyarország története, 1861.
- Szádeczky-Kardoss, S.: Adalékok a szavárd-magyarság problematikájához.
 (Magyar őstört. tanulm. 1977.)
- Szili, I.: A finnugor őstörténet hiányosságairól, 1977.
- Szinnyi, J.: Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur, 2. Auflage
 1923. (A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége,
 1910.)
- Talbot-Rice, T.: Die Skythen, 1957.
- Thúry, J.: A székelyek eredete. (Erdélyi Múzeum, 1898.)
- Thúry, J.: A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. (Századok, 1896.)
- Tolstow, S. P.: Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur, 1953.
- Varga, Zs.: Ötezer év távolából, 1942.
- Vernadsky, G.: Lebedia. ((Südosteuropäische Arbeiten 47. 1957.)
- Wahle, E.: Die Indogermanisierung Mitteleuropas, 1954.
- Zakar, A.: A sumér hitvilág és a Biblia, 2. kiadás 1973.
- Zakharov, A. – Arendt, W.: Studia Levedica. (Arch. Hung. XVI. 1934.)
- Zakynthinos, A. D.: Byzantinische Geshichte I. 1979.
- Zichy, I. gr.: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.
 (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, 1923.)
- Zöllner, E.: Geschichte Österreichs, 4. Auflage 1974.

Kézirat lezárva: 1980. december

III. KÖNYV

„BONCOLD CSAK NYELVÉSZ!”

A finnugor nyelvtudomány módszerei és eredményei

Mottó: Üsd, nem anyád!

Közmondás.

*Boncold csak nyelvész! hát baj, hogy az áldozat elvész?
Tartozik ez tereád?... Egy bizonyos: n e m a n y á d !
(Arany János: Az orthológusokra II.)*

BEVEZETÉS HELYETT

Jelen kötetünk anyagának összeállítása és kéziratos megfogalmazása után ismertük meg László Gyula „Őstörténetünk” (1981) című korszakalkotó jelentőségű munkáját, amelyben – első pillantásra talán meglepő módon – ennek ellenére mégis az e kötetben kifejtett gondolatainkkal igen közeli párhuzamban álló nyelvkialakulási és paleoetnogenetikai szemléletmódot találhat az olvasó.

Közelebbről megtekintve azonban e feltűnő hasonlóságokat – sőt néha egyezéseket – László Gyula fejtegetései és a magunk elgondolásai között, szövegünk olvasásakor bárki könnyen felismerheti, hogy László professzor korábbi útmutatása, elsősorban „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című alapvető munkájának beható tanulmányozása nélkül, az abban felvetett számos új, termékeny gondolat továbbfűzése, az ott közölt régészeti és nyelvi nyomok követése nélkül bizonyára sohasem jutottunk volna el az előző kötetben felvázolt őstörténeti, és az alábbiakban következő paleolingvisztikai szemlélet kidolgozásáig.

Éppen ezért már itt szeretnénk felhívni tisztelt olvasóink figyelmét arra a nem lényegtelen körülményre, hogy – az e kötetben található gondolatmenetek tanúsága szerint – a jelenleg rendelkezésünkre álló történelmi, kultúrtörténeti, embertani, demográfiai, nyelvi és egyéb adatok többoldalú vizsgálata és egybevetése útján levont következtetéseink igen nagy mértékben megegyeznek László Gyula újabb kutatási eredményeivel, holt ezekről csak utólagosan szereztünk tudomást.

Ezekből a megegyezésekből arra merészelünk következtetni, hogy legalábbis bizonyos fokig – már amennyire korlátozott lehetőségeink megengedték – sikerült eleget tennünk a modern kutatás alapvető módszertani elvének, amely a vitás kérdések több oldalról való komplex megközelítését, minden ismert vonatkozó adat figyelembevételét, az egyes hipotézisek tárgyilagos egybevetését, valóságértékük gondos mérlegelését követeli meg.

Úgy bocsátjuk útjára ezt a kötetet, hogy tudatosan semmit sem változtattunk az eredeti kézirat szövegén, sehol sem hivatkozunk László Gyula említett új művére pedig számos esetben megtehettük volna, mert László Gyula megállapításai sorozatosan hathatósan alátámasztják nézeteinket, s felhasználásukkal tetemesen kikerekíthettük volna elméletünket. Azért mondtunk le az egybevetésekről, mert így sokkal világosabban megmutatkozik az a módszertani szempontból igen jelentőségteljes tény, hogy a tárgyilagos, komplex kutatás minden ismert adat felhasználásával, a logikus gondolkodás alapvető elveinek figyelembevételével egymástól füg-

getlenül is messzemenően hasonló eredményekre jut őstörténetünk és nyelvünk származásának kérdéseiben. Arra kérjük tehát olvasóinkat, hogy lehetőleg László Gyula „Őstörténetünk” című legújabb könyvével együtt vegyék kezükbe e munkánkat, s mindenütt fokozottan figyeljenek a megegyezésekre, az azonos vagy igen hasonló következtetésekre és eredményekre.

1. fejezet

A MAGYAR NYELV ÉS ETNIKUM FINNUGOR SZÁRMAZÁSÁNAK ELMÉLETE A MODERN NEMZETKÖZI NYELV- ÉS ŐSTÖRTÉNETKUTATÁS TÜKRÉBEN

A uráli-finnugor nyelvcsalád időrendje

A magyarban és a különböző, a 19. században urálinak (finnugornak) elnevezett nyelvekben nagy számban található szótári egyezések, párhuzamok, valamint a nyelvtan, a szóképzés közös elemei kétségtelenül arra vallanak, hogy a magyar és az említett nyelvek egykor igen szoros kapcsolatban álltak egymással. Az sem vitatható, hogy világosan felismerhető nyelvrokonság mutatható ki közöttük. Magát a nyelvi rokonság tényét – ezt mindjárt előljáróban, félreértések elkerülése végett nyomatékosan kiemeljük – a legcsekélyebb mértékben sem akarjuk kétségbe vonni.

Semmiképpen sem érthetünk azonban egyet azzal a nyelvtudományunkban általánosan uralkodó hallgatólagos felfogással, amely a magyar nyelv finnugor rokonsága és származása közé szinte automatikusan egyenlőségjelet tesz; éspedig oly módon, hogy nevezetesen a magyar nyelvet és etnikumot az ún. „uráli”, majd a „finnugor”, végül az „ugor” alapnyelvekből és ősnépektől származtatják, amely népek az évezredek folyamán egymástól elválva és nyelvileg is mindinkább elkülönülve alakították volna ki a ma beszélt finnugor nyelveket.

Ez az első pillantásra valóban tetszetős séma azonban semmivel sem bizonyítható. Egyszerűen hinni kell benne, mint az egyházak dogmaiban. Az alábbiakban kimutatjuk, hogy semmiféle olyan szilárd megalapozása sincs, amely a módszeres tudományos kritikát kiállaná.

E hipotézist a 18. század végén *Schlözer* állította fel, majd a 19. század közepén, az akkori indogermán nyelvtudomány mindenben hasonló nyelvcsaládfa-elméletéhez teljes mértékben illeszkedve, külföldön az ún. *göttingai iskola* (*Schlözer* követői), nálunk pedig főleg *Hunfalvy Pál* és – a szintén Göttingából érkezett – *Budenz József* öntötték végleges, tudományos axiómaszerű formába. A finnugor nyelvhasználat munkamódszere ennek következtében hajszálpontosan ugyanazon a két „alapvető tétel”-en nyugszik, amelyekről – az indogermanisztika vonatkozásában – már az I. könyvben szoltunk. Ezen alaptételek *O. Schrader* megfogalmazásában így festenek:

1. Az indogermán nyelvek rokonsága csakis (!) egy közös ősnyelv feltételezésével magyarázható.

2. Ezen indogermán ősnyelv feltételezése szükségszerűen bizonyítja (!) egy indogermán ősnép létezését (l. I. könyv 66. old., ill. O. Schrader: Sprachvergleichung und Urgeschichte, 155. old.).

Annakidején nyomatékosan rámutattunk arra, hogy amilyen „alapvetők” ezek a tételek, éppoly alapvetően hibásak is:

1. Két vagy több nyelv rokonsága nem „csakis” egy közös ősnyelv feltételezésével magyarázható.
2. Semmiféle feltevés sem bizonyíthat – még mindközönségesen sem, nemhogy „szükségszerűen” – semmit.

Az alábbiakban meglátjuk, hogy a modern indogermanisztika nem is vallja már ezen „alaptételeket”.

Nézzük meg most közelebbről, hogyan alakult ki a magyar nyelvről ez az elképzelés.

Amikor Hunfalvy és Budenz megkezdtek a magyar és a finn-vogul nyelvek széleskörű, részletes, rendszeres összehasonlítását, csakhamar kitűnt, hogy a magyar egyezések, illetve párhuzamok száma az egyes finn, valamint a vogul-osztják nyelvekben nagyon különböző. De hasonló volt a helyzet a finn nyelvek egymás közötti egyezéseinél is. Ebből a jelenségből arra következtettek, hogy az egyes *finn-vogul* népek, népcsoportok (ez lenne a helyes megnevezés, mivel az „ugor” népnév belekeverése a finn nyelvek közé teljesen indokolatlan és önkényes terminológia, amelynek semmi tudományos létjogosultsága nincs; l. II. könyv 270-272. old.) szakaszonként váltak ki egy egységesnek vélt ősnépből, illetve nyelveik fokozatosan különültek el valamiféle közös ősnyelvtől.

Így született meg, ismét csak szorosan a korabeli indogermanisztika nyelvcsaládjának sémájához kapcsolódva – amelynek egyes nyelvei között az egyezések tekintetében mindenben a fent vázolthoz nagyon hasonló állapotok uralkodtak – az egységes „uráli” ősnép hipotézise, közös „uráli” alapnyelvvel.

Ezek az „ősuráliak” azután – a feltételezés szerint – szétváltak volna, először a szűkebb értelemben vett „finnugorok”-ra és a szamojédokra. Ezt az elszakadást általában Kr. e. 4000 körülre teszik, de inkább valamivel korábbra, az 5. évezred második felébe. A szamojédok különválása után azzal számolnak, hogy az ún. „finnugor” ősnép még jó ideig együtt, illetve szorosan egymás mellett élt, s az egyes csoportok nyelvjárásai is többé-kevésbé azonosak voltak. Ezt a hipotétikus nyelvi állapotot nevezik „finnugor” alapnyelvnek.

A „finnugor” egység, a nyelvészet véleménye szerint, az idők folyamán egyes törzsek terjeszkedése, kisebb-nagyobb vándorlások következtében egyre lazábbá vált és kb. Kr.e. 2000 körül befejeződött a keleti törzsek, az ún. „ugorok” teljes elkülönülése a „finn-permi” csoporttól, amely

utóbbi a későbbi időkben maga is „balti-finn”, „volgai-finn” és „permi” alcsoportokra oszlott.

A kivált „ugor” ősnép pedig – a séma szerint – ismét jó ideig, kb. 1000 évig, az ún. „ugor” egységet alkotta volna, megint csak közös „ugor” anyanyelvvel. Ezen „ugor” egység felbomlását nyelvészetünk Kr. e. 1000 re, esetleg valamivel későbbre, a Kr. e. I. évezred első felébe teszi, amikor is az ún. „előmagyarok” elszakadtak volna a többi „ugor”-tól, azaz a voguloktól és az osztjákoktól, akiket közös néven „obi-ugorok”-nak neveznek.

Ezek bizony meglehetősen imponáló, de egyben igen meghökkentő időrendi számok is, különösen akkor, ha összehasonlításukkal emlékeztetünkbe idézünk egy-két párhuzamba állítható, konkrét és cáfolhatatlan nyelvtörténeti adatot. A germán nyelvek elkülönülésének idejét a germanisztika a Kr. u. 4. évszázadra teszi, a neolatin nyelvek pedig a romanisztika szerint a Kr. u. 4-8. század között önállósultak. Elismerjük, a magyar és a vogul párhuzamos szavai, nyelvszerkezete között nagyobb a különbség, mint mondjuk a német és az angol szómegfelelések, nyelvtani elemek között, de mégsem annyira, hogy ez megengedhetővé tenné elválásuk idejének megkétszerezését, azaz az eltérő irányú nyelvi fejlődés időtartamának 1500-ról 3000 évre való megnyújtását. Helyesen jegyzi meg ezzel kapcsolatban Szabédi László „A magyar nyelv őstörténete” című könyvében: „Miért akarják a finnugristák elhitélni, hogy a magyar és a vogul már harmadfélezer vagy éppen háromezer évvel ezelőtt elkülönült egymástól? Az egyező szavak hangtani arculata nem nagyon támasztja alá ezt a feltevést. A magyar *név, hús, jég, víz, hím* és a vogul *näm, chus, jank, vit, chum* közt nem nagyobb a hangtani eltérés, mint a francia *nom, vingt, glace, onde, on* és az olasz *nome, venti, ghiaccio, onda, uomo* közt. Ha a VIII. és IX. század fordulóján a francia és az olasz még jószerével egy nyelvnek számított, nem egészen érthető, hogy miért nem számíthatott volna ugyanakkor egy nyelvnek vagy egyazon nyelv két nyelvjárásának a magyar és a vogul.” (id. m. 31. old.)

Szabédi e feltevésével most nem foglalkozhatunk bővebben. De egyébként is, ezúttal nem az a kérdés lényege, hogy vajon a magyar és a vogul csak a Kr. u. 1. évezred második felében különült-e el egymástól vagy előbb – ha ugyan valaha is egy közös ősnyelvet alkottak, ami azonban igen valószínűtlen. A fő hangsúly jelenleg azon van, hogyan is jutott ezekhez a fantasztikus időrendi feltevésekhez a finnugrisztika, egy olyan nyelvcsalád esetében, amelynek legrégebbi nyelvemlékei alig ezer évesek?

Nos, ennek megvan a maga alapos oka. Ismeretes, hogy a finnugor és az indogermán nyelvekben egy sor olyan azonos jelentésű és párhuzamos hangalakú szó található, amelyek majdnem minden finnugor nyelvben, s ugyanakkor az indogermán nyelvek nagy részében is előfordulnak. E szavakról a klasszikus indogermanisztika még a 19. század derekán megál-

lapította, hogy az indogermán nyelvek alaprétegébe tartoznak, s hangalakjaik alapján csakis az ún. ősendogermán nyelvközösség idején kerülhettek át a finnugorokhoz, mégpedig – általános elterjedtségük következtében ez utóbbi nyelvekben – a kölcsönzésnek a közös finnugor alapnyelv korában kellett bekövetkeznie.

Így tehát arra a következtetésre jutottak, hogy a finnugor alapnyelv nagyjából egykorú volt a közös indogermán ősnnyelvvvel, s kettéosztódását sem tehetjük sokkal későbbre az indogermán alapnyelv felbomlásának idejénél. Azaz a finnugrisztikának az uráli-finnugor nyelvcsalád szétágazódásáról s a finnugor nyelvek időbelileg szemlélt „szabályos” hangváltozásairól vallott időrendi elképzelései – történelmi adatok és nyelvemlékek teljes hiányában – kizárólag az indogermán nyelvekből a finnugor alapnyelvbe állítólag átvett ezen jövevényszavak ún. „hangtaná”-ra épülnek, pontosabban mondva azokra a hipotétikus indogermán alapnyelvi hangalakokra, amelyeket a 19. századi indogermán nyelvtudomány azokkal a „módszerek”-kel következtetett ki, amelyeket I. könyvünk 2. és 3. fejezetében részletesen bemutatunk.

Magyarán mondva ez azt jelenti – s erre a körülményre, különösen nem-szaknyelvész olvasóink tájékoztatása érdekében igen nagy nyomatékkal rá kell mutatnunk –, hogy a finnugor nyelvek időrendjének, hangfejlődésének, történeti kapcsolatainak tisztázása – éppen az ortodox finnugrisztika módszereinek értelmében – lehetetlen az indogermán nyelvek kialakulásának, kronológiájának, hangtörténetének és történelmi összefüggéseinek alapos vizsgálata és megvilágítása nélkül. Hiszen a finnugor nyelvek egykori egységének, majd szétválásának magyarázatára felállított egész időrendi konstrukció hitele – beleértve ebbe a finnugor nyelvekben feltételezett szabályos hangfejlődések időbeli egymásutánjáról vallott kronológiai nézeteket is, amelyek mindettől elválaszthatatlannak – végeredményben azon múlik, volt-e valaha egyáltalán közös indogermán ősnnyelv, s ha volt, mikor létezett ez az alapnyelv. Röviden szólva tehát, *a fentemlített indogermán alapnyelvi szavak kikövetkeztetett hangalakjainak valóságértékével, illetve a 19. századi indogermanisztika családfa-elméletének helytállóságával vagy megdőltével, valamint a közös indogermán ősnnyelv létevel vagy nemlétével áll és bukik az uráli-finnugor nyelvcsalád időrendje, sőt maguk az „uráli”, „finnugor” és „ugor” alapnyelvek is. Vagyis a finnugor nyelvtudományt éppen saját módszertani alaptézisei kötik eltéphetetlen szálakkal az indogermanisztika mindenkor állásához.*

Mindebből pedig az következik, hogy a finnugrisztika számára parancsoló módszertani szükségszerűséget jelent, hogy az indogermán nyelv- és őstörténetkutatásban bekövetkezett mindennemű változásra, az esetleges újabb felismerésekre vagy alaposabban kidolgozott módszertani

írányelvekre a legérzékenyebben reagáljon: velük a maga hagyományos nyelvfejlődési, őstörténeti elképzeléseit haladéktalanul összevesse, a belőlük adódó megfelelő konzekvenciákat levonja, s a szükséges korrekciókat saját szakterületén belül elvégezze.

A továbbiakban majd meglátjuk, mit tart a modern indogermán nyelv- és őstörténetkutatás a hagyományos, 19. századi közös ősnyelvi és nyelvcsaládfa-elméletről, az indogermán nyelvek kialakulásának mikéntjéről és kronológiájáról, valamint az ősnyelvi alapszavak kikövetkeztethetőségéről. De ugyanakkor azt is megmutatjuk, mennyiben tartja magát az újabb finnugrisztika a saját maga által lefektetett módszertani alapelvekhez, és milyen mértékben veszi figyelembe az indogermanisztikában az utóbbi évtizedekben bekövetkezett korszakalkotó jelentőségű változásokat.

Néhány módszertani meggondolás

A nyelvcsaládi alaptézis felállítása után a következő lépés az volt, hogy a magyar nyelv vogul és osztják párhuzamaiból kikövetkeztették a már eleve feltételezett „ugor” ősnyelvet, mégpedig úgy, hogy a szavakban található hangeltéréseket oly módon rendszerezték, hogy azok megfeleljenek a még korábbi időkre feltételezett „finnugor” alapnyelvnek. Áttekintve és összevetve a különböző finn-vogul nyelvek megfelelő hangalakjait, *azt a hangot tették meg ősnyelvi alaphangnak, amelyik a legtöbb idiómában – nyelvenként számítva őket – előfordult.*

Vagyis már itt, a kezdet kezdetén elkövettek egy alapvető módszertani hibát. Olyan módszerrel ugyanis, amelynek alapja az „egy nyelvecske = egy szavazat” föderalisztikus elve volt, nem is juthattak más eredményre, mint arra, hogy a magyar ezen állítólagos „ugor”, illetve „finnugor” és, „uráli” alapnyelvek származéka.

A tartományi szavazatok egyenlő súlyának államszövetségi elve azonban bármilyen jól beválik is a társadalmi szervezetekben – a nyelvészetben nem alkalmazható. Módszertanilag megengedhetetlen ugyanis az, hogy mivel például a *fej* (Kopf) szó a magyaron kívül az összes ún. finnugor nyelvben „p” hanggal kezdődik, eleve ezt a „p”-t tekintsük ősnyelvi alaphangnak. Éspedig még akkor is megengedhetetlen lenne, ha a magyar és a különféle egyéb finnugor nyelvekről csak annyit tudnánk, hogy szó-készletük egy része és számos nyelvtani elemük rokon, de nyelvemlékeikről, valamint az e nyelveken beszélő népek történelmi és művelődési körülményeiről semmi közelebbi adatunk nem volna. Hogy miért? – Egyszerűen azért, mert már *maga az a tény, hogy a magyarság az összes ún. finnugor nép 2/3-os többségét alkotja, semmiképpen sem engedi meg azt a következtetést, hogy ezen kb. 15 milliós etnikum nyelve, amely ráadásul – Európában szinte egyedülálló módon – gyakorlatilag nyelvjárások nél-*

küli egységes tömböt képez, a kb. 8 milliót kitevő, 16 önálló nyelvre és ezeken belül több mint 50 – legnagyobbbrészt igen erős eltéréseket mutató – nyelvjárásra oszló *egyéb finnugor népecske állítólagos „alapnyelv”-ből származna*. Ilyen etnikai és nyelvi körülmények között – ha már mindenáron közös „alapnyelv”-et akarunk keresni, ezt csakis a számbeli leg domináns és nyelvileg is egyöntetű magyar nyelvből kiindulva kutat-hatjuk. Vagyis a módszertani konfúzió, illetve magyarán mondva a tudatos ködösítés már a terminológiánál megkezdődik, amikor „finnugor” nyelvcsaládról beszélnek, holott az egyedül helyes szakkifejezés „magyar-finn” lenne.

Ezen kívül vannak azonban – szép számmal – még más, ugyancsak igen nyomós érvek is a magyar nyelv „finnugor” származtatása ellen.

Nyelvünk finnugor eredetének hangoztatása mellett nem szoktak például arról sem beszélni, hogy a magyar nyelvemlékek időben messze megelőzik az összes többi finnugor nyelv legrégibb emlékeit. Nyelvünk első szórványszavai már a 10. század 40-es éveiben feltűnnek (Bíborbanszületett Konstantin törzsnevei, személynevei és az „Etelköz” szó), míg a finn nyelv emlékei csak a 16. században jelentkeznek, az egyéb kisebb finnugor nyelvekről pedig jórészt csak a 18-19. század óta vannak adataink.

A nyelvemlékek ilyenén megoszlása mellett valóban meglepő az a magabiztosság, amellyel a finnugor nyelvészet kijelenti, hogy – az előbbi példánál maradva – a már majd ezer éve „f” kezdőhanggal adatolt magyar „fej” szó ősei azok a „p” kezdőhangú finnugor szóalakok, amelyeket csak a 16-18. századból tudunk kimutatni. Mi bizonyítja azt, hogy feltétlenül a magyarban kellett „p” → „f” hangátmenetnek lennie – amint állítják – és mi zárja ki azt, hogy éppen fordítva, az egyéb finnugor nyelvekben következett be „f” → „p” hangváltozás, illetve hangbehelyettesítés?

Ez az ellenvetés még a hangtörvények és a szabályos hangváltozások tanának keretein belül maradva is teljesen jogosult és megalapozott: minden módszeresen dolgozó „hangtörvényes” nyelvészkedés a nyelvemlékek korából kiindulva állapítja meg az időbelinek vélt „szabályos” hangváltozásokat, s a legrégibb előfordulás hangalakját tekinti alaphangnak. Hangsúlyozzuk: *ez az eljárás az időbeli folyamatként szemlélt szabályos hangváltozások tanának lényegéből szükségszerűen következő alapvető módszertani követelmény*. Úgy tűnik azonban, hogy a sors kifürkészhetetlen akaratából éppen a magyar nyelv esetében nem érvényes ez az egyébként általánosan elfogadott és alkalmazott módszertani alapelv – mert a jelek szerint csak ennek kikapcsolásával lehet a magyart egy „ugor” avagy „finnugor” alapnyelvből származtatni.

Ezért – amint mondják – „fel kell tételeznünk”, hogy a vogulok, oszt-jákok és egyéb primitív finnugor népecskék, éppen kezdetleges életmódjuk, fejletlen társadalmi viszonyaik következtében, sokkal hívebben meg-

őrizték az ősi hangokat, mint a sok idegen hatásnak kitétt, a történelem viharaiban többszörösen meghányt-vetett magyarok.

Ezen állítólagos nyelvi konzervativizmus tézisének margójára egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy az 1883–89-ben a voguloknál tartózkodó *Munkácsi Bernát* már nem sokat tudott kezdeni *Reguly 45* évvel azelőttől származó szójegyzékével, mert a vogulok nyelve időközben az érthetlenségig megváltozott (l. *Munkácsi úti beszámolóját az „Ethnographia” 1890-es I. évfolyamában*).

Ha a történelmi és művelődéstörténeti adatokat vesszük szemügyre, mindenben az előzőhöz hasonló képet nyerünk. *A magyarság történelmi szerepét és kulturális fokát áthidalhatatlan szakadék választja el a legtöbb finnugor nép társadalmi fejlettségétől és művelődési színvonalától*; még akkor is, ha a 19. századi vogul-osztják állapotokat akár az 1000 évvel azelőtti honfoglaló magyarok államalkotó képességével, társadalmi viszonyaival, kultúrájával hasonlítjuk is össze.

Még a többi finnugor népecske közül művelődésbelileg és számbelileg messze kiemelkedő finnek sem tudtak – egészen a közelmúltig – önálló államot alkotni. Legközelebbi nyelvrokonaink pedig, az obi-ugorok, nemcsak hogy még 150 éve is kőkorszakbeli viszonyok között éltek, de – a sors iróniájaként – embertanilag is teljesen elütnek a magyar etnikumtól.

Ezt a kiküszöbölhetetlen ellentétet, finnugor eredetünk tézise és a történelmi valóság, a tárgyi tények között, nyelvtudományunk és őstörténetkutatásunk azzal igyekszik megmagyarázni, hogy – *Deér József* szavaival élve (Pogány magyarság, keresztény magyarság) – egyszerűen kijelentik: „kénytelenek vagyunk feltételezni” (sic!), hogy korábban az obi-ugorságnak sokkal magasabb kultúrája volt, mint a 18-19. században. Az antropológiai különbségről viszont – ami pedig a közös „ugor” származás leg súlyosabb kizáró oka – inkább nem beszélnek.

Mi pedig „kénytelenek vagyunk” leszögezni, hogy ilyesfajta érveléseknek a módszeres tudományos bizonyításhoz vajmi kevés közük van.

Az eddig említett tények nyelvünk finnugor származásának magabiztos emlegetésénél nem szoktak szerepelni. Illik felettük tapintatosan elsiklani. Pedig még külön-külön szemlélve is igen lényegesek lennének a finnugor nyelvek származásának, egymás közötti kapcsolatainak valóban tudományos, tárgyilagos és elfogulatlan vizsgálatánál. Együttvéve azonban, józanul, ésszerűen mérlegelve őket, nem kevesebbet jelentenek, mint azt, hogy *a finnugor nyelvek kialakulása, fejlődése semmiképpen sem mehetett végbe azokban a keretekben, ahogyan a finnugrisztika tanítja*.

Az előbbieken vázolt demográfiai, nyelvemlékbeli, történelmi, kultúrtörténeti és embertani tények alapján kétségtelenül megállapítható, hogy nyelvtudományunk végzetesen tévedett, alapvető, elvi-módszertani hibát követett el akkor, amikor nem a minden vonatkozásban messze do-

mináló magyar nyelvből, hanem elsősorban a különféle primitív finnugor töredéknépecskék nyelveiből igyekezett a hipotétikus ősnylvet – illetve ősnylvi fokozatokat – rekonstruálni.

A magyar nyelv és etnikum 2/3-os túlnyomó számbeli többségét, nyelvemlékeink fél évezredes prioritását és népünk egyedülállóan kimagasló művelődési színvonalát tekintetbe véve, egy magát tudományosnak, módszeresnek tartó, sőt a csalhatatlanság igényével fellépő nyelvhasználatnak semmi esetre sem szabadott volna a magyar nyelvet oly mértékben mellőznie, mint ahogy ez történt. Az adott helyzetben csakis a magyar nyelvből kiindulva lehet valóban módszeres nyelvhasználatot művelni, a feltett ősnylvet megközelíteni. Éppúgy, amint például az indogermanisztika sem a mai cigányra és az afgánra építette fel nyelvfejlődési elméletét, hanem a legrégebbi nyelvemlékekkel, ősi kultúrákkal rendelkező és nagy számú népességek által beszélt óind, óperzsa, ógörög és latin nyelvekre.

A finnugrisztika viszont elsősorban a kulturálisan legalacsonyabb fokon álló, de számarányukat tekintve is csupán elenyésző mennyiségeket képviselő töredéknépecskék nyelveire alapozta hipotétikus nyelvcsaládfáját. Olyan nyelvekre, amelyeknek legrégebbi emlékei jórészt alig 2-300 évesek. Ráadásul ezek a népszilánkok a 19. század második felében, a rendszeres nyelvhasználat vizsgálatok és az anyaggyűjtés nagyobb mérvű megindulásakor, már az eloroszosodás többé-kevésbé előrehaladott állapotában leledzettek (l. Pápai Károly: A vogulok és osztyákoknál).

Ezek a nyelvek tehát semmiképpen sem szolgálhattak volna alapul a hipotétikus ősnylvek kikövetkeztetésére – még kevésbé messzemenő őstörténeti és etnogenetikai következtetések levonására. Nyomatékosan emlékeztetünk Munkácsi Bernát, a finnugor nyelvészeti és őstörténeti iskola egyik legkiválóbb képviselője tanúságára, aki – amint fentebb már említettük – 1888–89-es nyugat-szibériai kutatóútja alkalmával semmire sem ment Reguly vogul szójegyzékével, mert alig 45 év múltán a szavak kiejtése már egészen más volt. Milyen bizonyító erejük van ilyen körülmények között a vogul szavak száz évvel ezelőtti hangalakjainak a 3000 évesnek vélt „ugor” alapnyelv fonetikájának kikövetkeztetésénél?

Szintén e nyelvecskék és népecskék teljes dezoláltságát mutatja meg az is, hogy a 6000-nyi vogul négy egymástól annyira eltérő dialektust használ, hogy alig-alig értik meg egymást. A 20.000 ember által beszélt osztják pedig 7-8 nyelvjárásra oszlik, amelyek szintén az érthetetlenségig elütnek egymástól.

Ugyanerre vall *Kandra Kabos* közlése is (Magyar Mythológia) arról, hogy a vogul világteremtési mondát Munkácsi 1888-ban már egészen másként hallotta elbeszélni, mint 45 évvel azelőtt Reguly (I. II. könyv 330. old.).

De ismét hangsúlyoznunk kell azt az elsőrangú fontosságú tény is, hogy az obi-ugorok embertanilag paleoszibírid-mongoloid-őseuropid keveréknek, a magyarsághoz, valamint a tulajdonképpen finn népekhez tehát antropológiailag semmi közük sincs (Lipták 1977). Erre Nagy Géza már a 19. század végén nyomatékosan rámutatott (Honfoglaló őseink, 1894). Ez a kétségtelen tény már önmagában véve is bőségesen elegendő arra, hogy legalábbis az „ugor” ősnyelv tézisének minden joggal elutasítsuk: ilyen körülmények között *biológiailag abszurd* olyan „ugor” ősnépről és alapnyelvről beszélni, amelybe a magyarság elődei is beletartoztak volna. Ez az embertani megállapítás kényszerítően arra vall, hogy azoknak a finnugor nyelvészeknek kell hinnünk, akik már régen azt állítják, hogy a vogulok és az osztjákok – hasonlóan a lappokhoz – eredetileg nem finnugor nyelven beszéltek, hanem csak meglehetősen késői időkben vették át finnugor szomszédaiktól mai nyelvüket (l. pl. E. Setälä: A finnugor népek őstörténete; G. Ränk: Völker und Kulturen Nordeurasiens).

Az eddig felsorolt, részben igen meggondolkoztató, részben pedig egyenesen kizáró adatok ellenére nyelvtudományunk mérvadó képviselői ellentmondást nem tűrő hangon állítják, hogy a magyar nyelv a „finnugor”, közelebbről pedig az „ugor” alapnyelvből *származik*. Sőt, mindazokat, akik nyelvünk finnugor, illetve „ugor” eredetét (hangsúlyozzuk: nem rokonságát, hanem *eredetét!*) kétségbevonják s nem fogadják el tudományos axiómának, úgyszólván futóbolondnak bélyegzik. Ezzel az állásponttal szemben azonban, az eddigiekből következően joggal feltehetjük azt a kérdést, amit *Bálint Gábor* már több mint 80 éve így fogalmazott meg: „...mit lehetne arról tartani, aki a görög nyelvet az albánból, s a szanszkritot az afghán nyelvből akarná kifejteni és tudós alapra fektetni, minthogy rokonok, s a számnevekben még jobban, mint a magyar az éjszaki nyelvecskékre nézve?” (idézte Kandra: *Magy. Mythol.* 467. old.).

Valóban, mit szólna vajon az indogermán nyelvtudomány azon állításhoz, hogy a többszáz millió ember által beszélt indogermán nyelvek az albánból, az afgánból vagy a cigányból *származnak*, mert a szanszkrit, óperzsa, ógörög és egyéb ősi nyelvemlékek ugyan jóval régebbiek, s e népek kultúrái is – már 2000 évvel ezelőtt – magasan a 19. századi cigányok, afgánok művelődési szintje felett álltak, de ez utóbbiak – éppen elmaradottságuk és csekély számuk következtében – a legősi szóalakokat őrizték meg mindmáig.

Nos, pontosan ilyesmit állít a finnugrisztika a vogul és az osztjáki nyelvekről, népecskékről – a magyarhoz viszonyítva. Emlékeztetünk: *olyan nyelvekről, amelyekről konkrétan tudjuk, hogy a 19. században nem egészen 50 év alatt az érthetetlenségig megváltoztak.*

Magunk ezt az ésszerűtlen érvelést sem követni, sem pedig elfogadni nem tudjuk. De ugyanilyen tanácstalanul állunk ama magabiztos meg-

győződés előtt is, amely szerint mindenki, aki e velejéig ésszerűtlen gondolatmenetet elveti, dilettáns vagy fantaszta lenne. Ellenkezőleg, újra rá kell mutatnunk, hogy a magyar és a finnugor nyelvek közötti rokoni kapcsolatok valóságos etnikai, paleolingvisztikai, történelmi és kultúrtörténeti mibenlétét, az egykori ősnyelvi viszonyokat, a nyelvkialakulási és művelődésbeli folyamatokat – a fentebb bemutatott súlyos érvek alapján – elsősorban a magyarból, mint a legfejlettebb, legrégebb műveltséggel rendelkező és a legtöbb ember által beszélt nyelvből kiindulva lehetne a legnagyobb siker reményében vizsgálni.

Foglaljuk össze röviden eddigi ellenvetéseinket.

1. *A finnugor nyelvtudomány elsiklik azon eminens fontosságú tény felett, hogy a magyarul beszélők száma a finnugor népek 2/3-át teszi ki, s a feltételezett ősnyelvek alapszavainak kikövetkeztetésénél a messzemenően domináló magyar nyelvet szinte figyelembe sem veszi: a 6000 vogul négy erősen eltérő dialektusra oszló nyelve sokkal többet nyom a latban, mint a 15 millió magyaré.*
2. *Nyelvészetünk ignorálja az időbelileg szemlélt szabályos hangfejlődések alapján álló nyelvvizsgálati módszer azon alapvető, általános elfogadott módszertani követelményét, hogy mindig a legkorábban adatolható nyelvemlékek hangalakjaiból kiindulva kell a feltételezett közös ősnyelvi állapot hangalakjait rekonstruálni, s ennek ellenére a magyar nyelvemlékeknél jó fél-háromnegyed évezreddel később jelentkező finnugor nyelvek szavainak hangalakjait tekinti mérvadónak az ún. „ugor” és „finnugor” alapnyelvi szavak fonetikájának meghatározásánál.*
3. *Nem veszik figyelembe a magyarság és a legtöbb finnugor népecske közötti hatalmas kultúrkülönbséget sem, hanem eleve feltételezik, hogy gyakorlatilag mindazok a magyar szavak, amelyek a többi finnugor nyelvben nem találhatók meg, kölcsönszavak. Ennek következtében teljesen hamis képet festenek a honfoglalás előtti magyarok művelődési viszonyairól, nyelvéről, mivel mindezeket elsősorban a 19. századi vogulok, osztjások szókincséhez mérik. Annak ellenére, hogy a régészet számos kétségtelen bizonyítékot tud felmutatni a honfoglaló magyarság fejlett társadalmi viszonyainak és kultúrájának igazolására; arra, hogy a honfoglaló magyarok művelődési állapotát össze sem lehet hasonlítani a 19. századi obi-ugorokéval.*
4. *Végül pedig, módszertanilag teljesen érthetetlen, sőt megengedhetetlen módon, semmiféle konzekvenciát nem vonnak le abból az embertani tényből, hogy éppen „legközelebbi nyelvrokonaink”, az obi ugorok tartoznak egy a magyarságtól teljesen elütő embertani fajtához, tehát esetükben sem népi ősrakonságról, sem genetikai nyelvrokonságról nem beszélhetünk.*

A nemzetközi nyelvtudomány és őstörténetkutatás fejlődése az utóbbi évtizedekben

Eddigi meggondolásainkat – tudatosan – a 19. század második felének nyelvészeti és őstörténeti szemléletébe, az akkori ezirányú ismeretanyagba igyekeztünk beleilleszteni, mert meg akartuk mutatni, hogy a finnugrisztika alaptétele a magyar nyelv finnugor származásáról abban formában, ahogy tanították és tanítják még ma is – már a nyelv- és őstörténetkutatás 19. századi színvonalához, módszertani követelményeihez mérten is elavultnak, tarthatatlannak, sőt egyenesen tudománytalanak nevezhető.

A 20. század eleje óta azonban az ortodox finnugrisztika helyzete folyamatosan még kilátástalanabbá vált. A közel-keleti ásatásoknál mind nagyobb számban előkerülő, ma már több mint fél milliónyira rúgó ősi ékírásos nyelvemlék egyre parancsolóbb módon követelte meg az európai nyelvtudomány korábbi nyelvcsaládi elméleteinek és nyelvfejlődési elképzeléseinek alapos felülvizsgálását és újraértékelését.

Az előző kötetekben már ismételten utaltunk arra, hogy az indogermanisztika, húzódozva és vontatottan ugyan, de már megkezdte ezt az elkerülhetetlen revíziót. Belátták, hogy az indogermán kultúrprioritás elmélete nem tartható fenn tovább. Sőt, a mérvadó indogermán nyelvtudósok és őstörténészek jelentős hányada elvetette a közös indogermán alapnyelv és az egységes ősnép tételét is. Az előázsiai nyelvemlékek világánál meglátták, hogy az indogermán nyelvek viszonylag későn alakultak ki: valamikor a Kr. e. 2. évezred folyamán, s konszolidálódásuk részben egészen a Kr. u. 1. évezred derekáig tartott. Itália indogermanizálódása például csak a Kr. e. 1. században fejeződött be, de akkor is csupán „hivatalosan”, a Római Birodalom latin közigazgatási nyelve keretében; a nép tekintélyes része még sokáig nem indogermán nyelveken (ligur, etruszk, raeti stb.) beszélt (l. F. Altheim: *Geschichte der lateinischen Sprache*; M. Pallotino: *Die Etrusker*). Megmutatkozik ez még ma is az olasz nyelvjárásokban: a toszkánai vagy a liguriai alig érti meg a nápolyit vagy a szicíliait.

De még azok a kutatók is, akik nem vetik el egy többé-kevésbé egységes indogermán alapnyelv egykori létezésének lehetőségét, annak korát csupán a Kr. e. 3. évezred derekára, legfeljebb első felébe teszik (l. *Reallexikon der Assyriologie V. Band „Indogermanen”* címszó alatt).

Nyilvánvalóvá vált az is, hogy az indogermán nyelvek esetében nem beszélhetünk genetikusan nyelvrokonságról, nyelvi családfáról, hanem minden valószínűség szerint csupán igen komplikált, többrendbeli etnogenetikai és nyelvkiegyenlítődési folyamatokról, az arcális nyelvek, nyelvi szövetségek értelmében (l. I. könyv 94-101. old.).

Mivel e kérdések nyelvtudományunk további fejlődése szempontjából elsőrangú fontossággal bírnak, s minthogy az utóbbi évtizedek magyar nyelvészeti és őstörténelmi irodalmában az indogermanisztika ezirányú felismeréseiről édeskeveset olvashatunk – már láttuk, hogy a magyar kutatás a jelek szerint zömmel az indogermanisztika ún. „ahisztorikus” iskolájához csatlakozott (I. I. könyv 77-81. old.) –, nem kerülhetjük el, hogy nem-szaknyelvész olvasóink számára, akiket a finnugor nyelvtudomány e téren teljes tájékoztatlanságban hagy, kissé részletesebb ismertetést adjunk a nemzetközi indogermán nyelv- és őstörténetkutatás azon irányzatáról is, amelyik már régóta nem kizárólag azzal foglalkozik, hogy például a Grimm-féle hangtörvények segítségével a japáni ajnukat „indogermanizálja” (I. I. könyv 81. old.), vagy iráni nyelvekké „rekonstruáljon” nyelvemlékek nélküli, gyakorlatilag ismeretlen nyelveket (I. M. Mayrhofer: Die Rekonstruktion des Medischen; vö. II. könyv 236. old.), illetve indogermán „Herrenschicht”-eket keresgéljen egész Euráziában.

Ezért az I. könyvünk 2. fejezetében már bemutatott rövid utalásokat most további irodalmi adatokkal bővítjük ki.

N. S. Trubetzkoy már 1936-ban elvetette a közös ősnyelv, ősnép és őshaza téziseit (*Gedanken zum Indogermanenproblem*) s leszögezte, hogy az „indogermán” megnevezés semmit sem mond etnológiai kérdésekről, hanem csupán nyelvi fogalom, illetve még ennél is kevesebb, mert csak nyelvtani, nyelvszerkezeti sajátosságokat jelöl, de a szókinszre már nem terjeszthető ki, mivel az egyes indogermán nyelvek szókészletei oly nagy mértékben elütnek egymástól, hogy úgyszólván alig ismerünk olyan alapszavakat, amelyek az összes indogermán nyelvben előfordulnak.

F. Altheim (*Geschichte der lateinischen Sprache*) hasonlóképpen megállapítja: „Indogermanentum ist nach Ursprung und Wesen ein sprachwissenschaftlicher Begriff.” (id. m. 1. old.) Magyarul: „Az indogermán-ság, eredetét és lényegét tekintve, csupán nyelvtudományi fogalom.”

Majd így ír: „Überhaupt steht am geschichtlichen Beginn allenthalben die sprachliche und mundartliche Verschiedenheit. Erst bestimmte geschichtliche Ereignisse haben einzelnen sprachlichen oder mundartlichen Gruppen zu einer Vorrangstellung verholfen, die sie jene Verschiedenheit zugunsten einer Einheitlichkeit überwinden liess... So sind das Attische oder die Koiné in der griechischen Welt, das Lateinische als Sprache des Imperium Romanum zu der Herrschaft aufgestiegen, die sie über Jahrhunderte hinweg ausgeübt haben. Rein sprachwissenschaftliche Konstruktionen wie die angeblichen Einheiten des Urgriechischen und Uritalischen haben sich nicht als haltbar erwiesen.

Nur eine Konstruktion hat sich mit Zähigkeit behauptet: die einer indogermanischen Ursprache... Die Analogien zeigen, dass die Annahme einer solchen Ursprache keine Unmöglichkeit bedeutet. Aber Wissen-

schaft hat es nicht mit Möglichkeiten, sondern mit Beweisbarem zu tun. Voraussetzung für die beiden angeführten Erscheinungen war eine Verwaltung- und Literatursprache, die neben der Vulgärsprache herging, sie korrigierte, sie nährte und trug, bis diese ganz oder teilweise an die Stelle trat; – waren Ereignisse von säkularer Bedeutung : Alexander der Grosse und der Hellenismus, das Imperium Romanum mit seiner einheitlichen Staatsform und Kultur. Ein ähnliches Ereignis für das Werden einer indogermanischen Ursprache annehmen heisst voraussetzen, was man beweisen zu haben wünscht.” (id. m. 2. o.)

Magyarul: „Egyáltalán, a történelmi kezdeteknél mindenhol nyelvi és nyelvjárásbeli sokrétűséget találunk. Csak bizonyos történelmi események során váltak egyes nyelvi vagy nyelvjárási csoportok dominánssá, s sikerült a sokrétűséget az egységesség javára megszüntetni... Így emelkedett az attikai nyelv vagy a koiné a görög világban, a latin, mint a Római Birodalom nyelve, arra az uralomra, amelyet azután évszázadokig gyakoroltak. Pusztán nyelvtudományi konstrukciók, mint az ősgörög és az ősitáliei nyelvek állítólagos egységessége, nem bizonyultak fenntarthatóknak.

Csak egy ilyen konstrukció tartja magát szívósan: az indogermán ősnyelvé... Az analógiák arra mutatnak, hogy egy ilyen ősnyelv feltételezése nem jelent eleve lehetetlenséget. *A tudománynak azonban nem lehetőségekkel, hanem bizonyítható dolgokkal kell foglalkoznia* (kiemelés tőlünk). A két említett jelenség előfeltétele egy állami és irodalmi nyelv volt, amelyik a vulgáris nyelvvel párhuzamosan fennállt, azt korrigálta, táplálta és hordozta, amíg az egészen vagy részben amannak helyébe nem lépett; – ezek világméretű jelentőségű események voltak: Nagy Sándor és a hellenizmus, a Római Birodalom a maga egységes államformájával és kultúrájával. Az indogermán ősnyelv kialakulásánál ezekhez hasonló történést feltételezni annyit jelent, mint eleve abból indulni ki, amit be akarunk bizonyítani.”

Megkérdezzük: vajon milyen világtörténelmi jelentőségű eseményeket tud kimutatni a finnugrisztika – Kr. e. 6000 táján! – a Káma, Urál vidékén, sőt, mi több: a Hajdú-féle Alsó-Ob menti tundrán, amelyek következményeként az egységes „uráli” ősnyelv kialakult volna? Nemhogy történelmi eseményeket, de még az ember jelenlétét sem sikerült ott eddig a régészetnek megtalálnia ezekből az ősi időkből; éspedig még a Káma-Urál körül sem, nem is beszélve az észak-szibériai tundrákról.

A sigiri paleolitikus műveltséget (a középső Urálban) ugyan régebben egyesek Kr. e. 6000-5000 tájára helyezték, de ez az időmeghatározás csupán találgatásokon alapult, s tulajdonképpen csak a finnugrisztika 6000 körülre feltételezett „uráli” ősnépének régészeti lecsapódása volt, mert biztos datálási lehetőségek nem állnak fenn (l. László Gyula: Őstör-

ténetünk legkorábbi szakaszai). Az újabb szovjet régészeti kutatás egybehangzó véleménye szerint az Urál vidéke 4000 előtt lakatlan volt (L. László Gy.: Az uráli őshaza kutatásáról).

Altheim így folytatja fenti gondolatmenetét:

„Eine Nötigung zur Annahme einer einheitlichen indogermanischen Ursprache besteht also nicht. Damit entfällt auch jede Veranlassung, eine gemeinsame Heimat, eine gemeinsame Rasse und Kultur anzuerkennen... Als einziges, das sich erweisen lässt, bleibt, dass eine Anzahl von Sprachen, die sich ursprünglich nicht einmal weitgehend gleichen mussten, in wechselseitiger, aber keineswegs gleichmässiger Berührung sprachliche Gemeinsamkeiten geschaffen haben.” (id. m. 4. old.)

Magyarul: „Az egységes indogermán ősnylv feltételezésének kényszere tehát nem áll fenn. Ezzel annak szükségessége is megszűnik, hogy közös őshazát, egységes embertani fajtát és kultúrát kelljen posztulálnunk... Egyedül annyi marad bizonyítható, hogy bizonyos számú nyelv, amelyeknek eredetileg még messzemenően hasonlóknak sem kellett lenniük, kölcsönös, de semmi esetre sem egyenletes érintkezések során közös nyelvi jelenségeket alakított ki.”

Ebből pedig kényszerítő módon következik, hogy a Schrader-féle „alapvető tézisek” sem tarthatók fenn tovább:

a.) az indogermán nyelvek rokonsága nem „csakis” egy közös ősnylv feltételezésével magyarázható ; b.) nem szükségszerű tehát az egységes ősnép hipotézise sem.

Ezután Altheim felteszi az alapvető kérdést:

„Mit welchem Recht darf man das Hethitische als indogermanische Sprache bezeichnen? Jeder weiss, dass mit der Entdeckung Hroznýs den Anhängern einer Ursprache ein stachliges Kränzlein gewunden worden ist. Indogermanische Erscheinungen sind zweifellos vorhanden. Aber in Flexion und besonders im Wortschatz erscheinen Bestandteile, die keine Kunst als indogermanisch zu deuten vermag. Mehr noch: das Hethitische hätte als älteste uns überlieferte indogermanische Sprache zu gelten. Nach der üblichen Anschauung müsste man annehmen, dass sie nicht nur zeitlich, sondern nach ihrem Aussehen, zumindestens aufs Ganze hin gesehen, der erschlossenen Ursprache besonders nahe stünde. Nichts davon trifft zu. Im Gegenteil: man muss feststellen, dass das Hethitische zu den Sprachen gehört, die am wenigsten von ihr behalten haben. Man hat hier die protoindogermanische Theorie bemüht... Statt einfach festzustellen, dass das Hethitische eine Sprache war, die vergleichsweise in geringem Mass indogermanisiert worden ist.” (id. m. 5. old.)

Magyarul: „Milyen jogon nevezhetjük a hetitát indogermán nyelvnek? Mindenki tudja, hogy Hrozný felfedezése az ősnylv hívei számára egy igen tövisek koszorúcskát font. Indogermán jellegzetességek kétségtelenül

nül találhatók. De a flexióban és a szókincsben olyan jelenségek tűnnek fel, amelyeket semmiféle műfogással sem lehet indogermán sajátosságokként magyarázni. Még több: a hetita lenne a legrégebbi ránk hagyományozott indogermán nyelv. Az általános felfogás értelmében el kellene várnunk, hogy nemcsak időbelileg, hanem alakilag is – legalábbis általában szemlélve – a kikövetkeztetett ősnyelvhez különösen közel álljon. Ebből azonban semmi sem igaz. Ellenkezőleg: azt kell megállapítanunk, hogy a hetita azokhoz a nyelvekhez tartozik, amelyek a legkevesebbet őrizték meg abból (ti. a kikövetkeztetett ősnyelvből; – megjegyzés tőlünk). Előrángatták itt a protoindogermán teóriát... Ahelyett, hogy egyszerűen kimondták volna: a hetita olyan nyelv volt, amelyik viszonylag csak kis mértékben indogermanizálódott.”

Végezetül még egy nagyon fontos megállapítást idézünk Altheimtől, amely a modern nemzetközi nyelvkutatás egyik alappilléreinek tekinthető, s amelyet a magyar-finnugor nyelvtörténeti vizsgálatoknál különösen is meg kellene szívlelni, állandóan szem előtt tartani, mivel a finnugrisztika az indogermanisztikához viszonyítva tudvalevőleg csak igen kevés nyelvmlékkel rendelkezik, s ezek is jó 1500-2000 évvel későbbi időkből származnak, mint a különböző indogermán nyelvek legrégebbi emlékei.

„Die sprachliche Entwicklung gliedert sich demnach, wie alles Geschichtliche, in Epochen. Sie zu scheiden, ist die erste Aufgabe einer Sprachgeschichte. Das besagt, dass die sprachlichen Erscheinungen und ihre Veränderung zeitlich mit möglicher Genauigkeit anzusetzen sind. Es muss damit auf geräumt werden, dass mit zeitlich nicht festgelegten Erscheinungen operiert wird. Sonst kommt es erneut zu dem bisher geübten Verfahren, das Gemeinsamkeiten zwischen zwei oder mehreren indogermanischen Sprachen, wenn sich eine geschichtliche Festlegung nicht erreichen liess, unbesehen der sprachlichen Urzeit zuwies.” (id. m. 9. old.)

Magyarul: „A nyelvfejlődés eszerint, mint minden a történelemben, korszakokra oszlik. A nyelvtörténet kutatásának elsődleges feladata a korszakok egymástól való elkülönítése. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi jelenségeket és azok változásait időbelileg a lehető legnagyobb pontossággal meg kell határoznunk. *Fel kell számolnunk azt az ejarást, hogy időbelileg meghatározatlan nyelvi jelenségekkel dolgozunk* (kiemelés tőlünk). Különben ismét az eddig szokásos módszernél kötünk ki, amely szerint mindazon két vagy több indogermán nyelv közötti egyezéseket, amelyeket nem lehetett időhöz kötni, gondolkodás nélkül a nyelvi őskorba utalták.”

Altheim ezen 1951-ben megjelent munkáját különösen részletesen idéztük, hogy olvasóink világos képet alkothassanak maguknak arról a szemléletmódról és módszerességről, amely az indogermanisztika józan kutatóinál 1945 óta mindinkább tért hódít. Ha ugyanis magyar nyelvésze-

ti, őstörténeti munkákat olvasunk, azokból bizony az indogermanisztika ezen újabb felismeréseiről, módszereiről úgyszólván semmit sem tudunk meg – még a legújabb kiadványokból sem. Nálunk még ma is a 19. századi nyelvcsaládfa járja, a maga akkurátusan beskatulyázott „uráli” „finnugor” és „ugor” alapnyelveivel, az azonos vagy párhuzamos hangalakú szavakat szépen berakosgatva a megfelelőnek gondolt, előre elkészített fiókokba, természetesen anélkül, hogy az illető szavak valóságos koráról, esetleges jelentésváltozásairól vagy belső (nyelvcsaládon belüli) jövevényszó voltukról – megfelelő ősi nyelvmlékek hiányában – a leg-halványabb fogalmunk is lehetne.

Láthattuk, hogy még a számos, viszonylag régi nyelvmlékkel rendelkező indogermán nyelvek esetében is milyen nehéz, gyakran megoldhatatlan feladatot jelent az egyes szavak időbeli meghatározása. Mennyivel óvatosabban kellene eljárnia tehát a finnugor összehasonlító nyelvtudománynak, ha valóban módszeres tudományosságra törekedne! Ilyen óvatosságnak, körültekintésnek azonban nyelvészetünkben csak igen kevés nyomát találhatjuk, s ezek is többnyire kívülálló, nem szaknyelvész körökből származnak: a régészekről, akik például nem értik, hogyan lehetne „szablya” szavunk szláv jövevényszó, amikor a szláv leletekben e kardforma sohasem fordul elő, a honfoglaláskori magyar sírokban viszont tömegesen találják a gyengén hajlított egyélű kardokat, azaz a „szablyá”-kat. Nos, ezek a leletek, valamint a 14. század derekán készült Képes Krónika szablyaábrázolása jóval nyomósabb bizonyítékok a „szablya” szó magyar eredetére, mint az a körülmény, hogy – az 1391-es kérdéses előfordulást nem számítva – a szó csak a 15. századból adatható. Nyelvkatatóink számára azonban, akik pedig például a magyar-vogul lóttartási szavakat gondolkodás nélkül a Kr. e. 2. évezred állítólagos „ugor” ősnyelvébe utalják, a „szablya” esetében csakis az írott nyelvmlékek kora dönti el a szó származásának kérdését (l. TESZ „szablya” címszó alatt). Megkérdezzük: hol van az az „ugor” alapnyelvi nyelvmlék, amelynek alapján a lóttartásra vonatkozó vogul szavakat a Kr. e. 2. évezredbe lehet datálni? Mérjünk egyenlő mértékkel!

Leegyszerűsítve úgy is mondhatnánk, hogy a magyar nyelvészeti és őstörténeti kutatás vezérelve, módszertani alapgondolata általában az, hogy ami szamojéd, vogul, osztják, komi, mari vagy mordvin, az biztosan mind ősi – legyen ez a valami szó, nyelvtani elem, népi hiedelem, monda, mítosz vagy néprajzi tárgy. Éspedig minél elmaradottabb az illető finnugor népecske, annál ősibbnek vélik nyelvi formáit és hagyományait is.

E megdöbbenően egyoldalú „módszertani” tézis azután szabadjára enged mindenféle, képtelenebbnél képtelenebb módszertelenséget: gátlás nélkül lehet zsonglórkodni a különböző vogul, osztják, mordvin stb. szá-

vakkal, olyan idősnek nyilvánítva őket, amilyent az előregyártott finn ugor „hangfejlődés” éppen megkövetel. Így módon azután minden szóalak szépen az őt megillető helyre és időszakba vándorol, s a nyelvemlékek nélküli semmiből kikerekedik a 3-4000 éves „ugor”, a 4-6000 éves „finnugor” és a 6-8000 éves „uráli” alapnyelv. Szöges ellentétben azzal az alapvető elvi-módszertani követelménnyel, amelyet fentebb idéztünk: „...Fel kell számolnunk azt az eljárást, hogy időbelileg meghatározatlan nyelvi jelenségekkel dolgozunk.”

Térjünk vissza a nemzetközi nyelv- és őstörténetkutatás újabb felismeréseinek ismertetéséhez.

G. Solta „Gedanken zum Indogermanenproblem” című dolgozatában, amelyet már említettünk (l. I. könyv 97-98. old.), még Altheimnél is tovább megy. Nemcsak kereken tagadja az indogermán ősnyelv és ősnép fikcióját, hanem alapos módszertani elemzéssel azt is kimutatja, hogy az ún. indogermán alapnyelv rekonstrukciója a rendelkezésünkre álló nyelvemlékek segítségével még akkor is *elvileg lehetetlen*, ha ilyen nyelv valóban létezett volna.

R. Pittioni, a neves bécsi régész-őstörténész, a Propyläen Weltgeschichte legutóbbi kiadásának (1976) I. kötetében (Der urgeschichtliche Horizont der historischen Zeit) szintén leszögezi, hogy semmiféle régészeti bizonyítékunk nincs egy egységes indogermán ősnép egykori létezésére, minek következtében a közös ősnyelv tézise is csupán a levegőben lógó feltevés. Az európai bronzkor elején, a Kr. e. 2. évezred derekán ugyan már beszélhetünk bizonyos mértékben kikristályosodni kezdő etnikai tömbökről, de a lingvisztika nyelvi visszavetítése minden konkrét alapot nélkülöznek. Ha valamit egyáltalán mondhatunk, az csak annyi, hogy valószínűleg a Kr. e. 3. évezredbe tartozó ún. tölcséres edények műveltsége (Trichterbecherkultur) képezhette a későbbi európai indogermánok faji alapjait. De ez is csupán óvatos hipotézis, s még megközelítőleg sem bizonyítható – emeli ki Pittioni.

Maga J. Pokorny, a Walde-Pokorny-féle „Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen” című standard mű társszerkesztője is eljutott végül annak felismeréséig, hogy sem indogermán ősnépről, sem pedig közös ősnyelvről nem beszélhetünk.

„Die Träger der Kultur der Jungsteinzeit und die Indogermanenfrage” (1949) című tanulmányában végkövetkeztetésként leszögezi: „A jelek tehát arra mutatnak, hogy az indogermánosság a legkülönbébb elemek egybeötvozódásából keletkezett. Erre vallanak az összehasonlító etnológia eredményei is.” (l. Pokorny: id. m. Scherer: Die Urheimat der Indogermanen, 311. old. – a továbbiakban: „Scherer-kötet”)

„Die indogermanische Spracheinheit” (1954) című értekezésében pedig így ír: „Indogermanisch ist also ein rein sprachlicher Begriff. Dessen

Träger nennen wir Indogermanen, was an und für sich die Frage nach ihrer Kultur und Rasse noch offen lässt, da ja die Sprache leicht übertragen werden kann." (l. id. m. Scherer-kötet, 375. old.)

Magyarul: „Az indogermán megjelölés tehát pusztán nyelvi fogalom. Az ilyen nyelven beszélőket nevezzük indogermánoknak, ami azonban önmagában véve még nyitva hagyja műveltségük és embertani alkatuk kérdését, hiszen a nyelv könnyen átvehető.”

A legnagyobb elismeréssel kell adóznunk Pokornynak e soraiért, mert azt mutatják, hogy igazi tudóshoz méltóan, még előrehaladott korában is volt lelkiereje ahhoz, hogy miután szinte egész élete megfeszített munkásságát éppen az indogermán ősnelv rekonstruálására fordította, nyíltan és emelkedett szellemmel kimondja: fáradozásai, egész életműve végeredményben hiábavaló volt, mert bizonyíthatatlan fantomokat kergetett. Fenti két kijelentése ugyanis tulajdonképpen nem más, mint annak becsületes bevallása, hogy fő tudományos műve, a Walde-vel közösen szerkesztett indogermán etimológiai szótár bizony meglehetősen homokra épített munka volt, s nincsenek szolid módszertani, régészeti és embertani alapjai.

Az ilyen veretű tudósok azonban ritkábbak a fehér hollónál s ezért, ha tárgyilagosan gondolkozunk, be kell látnunk, hogy az idősebb generációtól jószérrel nem is várhatjuk el eddigi munkásságuk eredményeinek, egész tudományos életük értelmének feladását. A legtöbb korosabb kutatónál az ilyesmi lélektani összeroppanással járna. A fiatalabb korosztályoktól, a tudományos utánpótlástól azonban joggal megkövetelhetjük, hogy ne csak tanítómestereik hipotéziseit variálgassák tovább, hanem a nemzetközi tudományosságban jelentkező újabb felismerésekre is ügyeljenek, ezeket is vegyék tekintetbe nyelvi és őstörténeti szemléletük kialakításánál.

A. Nehring véleményét (Die Problematik der Indogermanenforschung, 1954) ezekről a kérdésekről már szintén érintettük (l. I. könyv 100. old.). Felfogásának lényege röviden az, hogy az indogermán nyelvek és népek kialakulásánál minden valószínűség szerint egy „uráli” vagy belső-ázsiai és egy kaukázusi vagy mediterrán népesség nyelveinek összeötvöződéséről van szó, amely keveredés *legkorábban az európai neolitikum végén, azaz a Kr. e. 3/2. évezred fordulója táján következhetett be*, valahol a Káspi-tó környékén (l. Scherer-kötet, 399. o.). Ez jól megmagyarázza az indogermán nyelvek számos finnugor és kaukázusi párhuzamát. Viszont a szintén igen jelentős szemita-indogermán megfelelések esetében Nehring szerint nem beszélhetünk közvetlen földrajzi érintkezésekről, s ezért valószínűleg *egy harmadik, ismeretlen nyelvben kell keresnünk az indogermánt a szemitával összekötő nyelvi párhuzamok forrását – de oly módon, hogy e kérdés-komplexumból a finnugor-indogermán egyezéseket sem szabad eleve előzetes, alapos vizsgálat nélkül kizárnunk; könnyen lehetséges, hogy ezek is*

ugyanabból az ismeretlen nyelvből – vagy nyelvekből származnak (l. Scherer-kötet, 403. old.)

Azaz e „harmadik, ismeretlen nyelv” nemcsak a szemita indogermán párhuzamok közös forrása lehetett, hanem a jelek szerint ugyanígy a finnugor-indogermán nyelvi egyezések végső eredetét is ebben az ismeretlen ősi nyelvben kereshetjük.

Nehring ezen felismerésével kapcsolatban utalunk I. könyvünk 5. fejezetére, ahol kimutattuk, hogy ez a „harmadik, ismeretlen nyelv” a jelenleg rendelkezésünkre álló összes ősi nyelvemlék tanúsága szerint a sumér nyelv volt, illetve annak egyik igen közeli rokon nyelvjárása, a korai fém kori elő-ázsiai nyelvi koiné kereteiben.

Nehring végül kimutatja, hogy az indogermán szavak etimológiáinál elvi-módszertani okokból nem elégedhetünk meg azzal, ha az illető szavak az indogermán nyelvekből értelmezhetők. Számos görög és latin szóról bebizonyosodott ugyanis, hogy bár világos indogermán jelentéssel bírnak, mégis ősi jövevényszavak (l. Scherer-kötet, 408. old.).

Nehring tehát – amint látjuk – ugyanazt mondja, amit magunk is állítunk: az indogermán nyelvek kialakulásánál az ún. „finnugor”, a kaukázusi és a szemita nyelveken kívül egy „ismeretlen” nyelv is igen lényeges szerepet játszott, amely ismeretlen nyelv viszont a maga részéről nemcsak az indogermánra, hanem valószínűleg a finnugor és a szemita nyelvekre is hatást gyakorolt. A különbség Nehring nyelvfejlődési szemlélete és a magunk tézise között csupán annyi, hogy mi nem valamiféle „ismeretlen nyelv”-ről beszélünk, hanem az adott korszak, vagyis a Kr. e. 3/2. évezred fordulója körüli idők – amikorra az újabb kutatások (Nehring is) az indogermán nyelvek kialakulásának kezdeteit teszik – művelődéstörténeti és nyelvi állapotát a kérdéses földrajzi régióban, azaz a Káspi-Kaukázus térségében, valamint e terület közvetlen déli szomszédságában figyelembe véve, a valószínűség igen magas fokán posztuláljuk, hogy ez a nyelv minden jel szerint csakis az ősi elő-ázsiai nyelvi koiné egyik (esetleg több) nyelvjárása lehetett, amelynek (vagy amelyeknek) azonban az I. könyv 5. fejezetében bemutatott tömeges és szerves sumér-szemita-indogermán nyelvi egyezések, szabályos megfelelések tanúsága szerint mindenesetre igen közel kellett állnia a szumerhoz, ha nem egyenesen azonos volt azzal.

A később kimutatandó, ugyancsak sok százra menő sumér-magyar (finnugor) szóegyezés, valamint a nyelvtani, nyelvszerkezeti megfelelések ugyanerre vallanak.

Nehring módszertanilag nem tartja megengedhetőnek azt a korábban általánosan követett eljárást, amikor pusztán egy adott szó indogermánból való értelmezhetősége alapján az illető szó indogermán eredetere következtek. E módszertelenségre azonban számos példát találunk az indogermán nyelvészetben, még Nehring nyomatékos figyelmeztetése után is.

Így például *H. Krahe* „Indogermanisch und Alteuropäisch” (1957) című értekezésében az európai víznevek állítólagos indogermán eredetére nézve csupán azt a bizonyítást alkalmazza, hogy e víz-szavak mind jól értelmezhetők az indogermán nyelvekből. Egyébként azonban ő is megállapítja: „*A nyelvcsalád-fa-elmélet, mindennemű belőle adódó következtéssel együtt, már rég a múlté...*” (I. Scherer-kötet, 429. old.).

Nézzünk meg néhány ilyen „ősiindogermán” víznevet Krahe dolgozatából.

1. Az ún. „*ā*”-divat jelenségének kézenfekvő okát az európai vízneveknél már az I. könyvben I. 99. old.) kimutattuk: „*a*”, „*a-a*”, „*a'a*” szumer nyelven „Wasser, Dunst”, azaz „víz, pára”.
2. *Albiz* = „Fluss” (folyó); vö. szumer „*al₅*” = „glänzen” (csillog) és „*biz*” = „tropfen” (csöpög); de vö. a magyar „víz” szóval is.
3. *Arga* = „weiss” (görög *argos*, latin *argentum*); vö. szumer „*ar, ara*” = „glänzen, leuchten, bleichen” (csillog, fénylik, fehérít) és „*ga*” = „Milch” (tej).
4. *Vara* (óind *vari*) = „Wasser” (víz); vö. szumer „*buru₃*” = „Feldbrunnen, Bach” (mezei kút, patak); vö. magyar *biri, бүрү* (vizes-árok).
5. *Sara* (óind *sará*) = „Fluss, Bach” (folyó, patak); vö. szumer „*sur*” = „regnen” (esik az eső) és „*sur₈*” = „laufen, rennen” (szalad, rohan); de vö. még magyar *csurog, csörgeteg, csermely, sürög, surran*.

A szumer megfelelések kétségtelenek, de ugyanakkor azt is megfigyelhettük, hogy ezen „ősiindogermán” víznevek a magyarban is megfelelő párhuzamokat mutatnak.

Tehát nyilvánvalóan mégis azok a kutatók járnak helyes úton, akik a fenti víznevek töveit ligur, tirrén, etruszk vagy egyéb, indogermánok előtti ősi mediterrán nyelvek szavainak tartják, s akikkel szemben Krahe a maga feltételezése alátámasztására csak azzal tud érvelni, hogy „...Miért ne lehetne például az 'Alba' nevet az eredeti 'fehér' jelentésből indogermánként magyarázni, amely az óészaki *el_{fr}* ← **albiz* 'folyó' (= *Albis* 'Elbe') szóhoz tartozna?” (I. Scherer-kötet, 445-446. old.) Amint azonban láttuk, az **albiz* szó a szumérból is egyértelműen etimologizálható, „helles Wasser, glänzendes Wasser” azaz „világos víz, csillogó víz” jelentéssel.

Nem lenne sokkal fontosabb ilyen körülmények között inkább azt megvizsgálni, milyen úton-módon jutottak el a szumer „*al₅*” és „*biz*” szavak, egyrészt víznevek formájában Európába, másrészt pedig „*albus*” alakban „wasserklar”, azaz „víztiszta, világos, fehér” jelentéssel az indogermán nyelvekbe? Ahelyett, hogy csökönyösen ismételtetik: „Miért ne lehetne indogermán?” – Ma természetesen mindkettő indogermán, de vajon azok voltak-e 4000 évvel ezelőtt is? Ez itt a kérdés magva.

De ezek a párhuzamok egyúttal arra is rávilágítanak, hogy a különféle indogermánok előtti őseurópai nyelveket, amelyeket a görögök, rómaiak *peláznak*, *lelegnek*, *ligurnak*, *ibérnek*, *tirrénnek* stb. neveztek el, s eredeti, valóságos neveik ismeretlenek, nem vizsgálhatjuk önmagukban szemlélve, minden egyéb művelődéstörténeti és régészeti adattól elvonatkoztatva, hanem csak az Európába irányuló tömeges újkőkori, korai fémkori elő-ázsiai migrációval, s ennek következtében az ősi elő-ázsiai nyelvi koinéval, elsősorban ennek ismert képviselőjével, a szumér nyelvvel szoros összefüggésben. A fenti meglepő szumér megfelelések ugyanis kétségtelenül arra vallanak, hogy az európai neolitikum és korai fémkor nyelvei igen erős kapcsolatokban álltak az elő-ázsiai nyelvi koinéval, ami egyáltalán nem meglepő, sőt egyenesen el is várható, ha meggondoljuk, hogy az újkőkori európai földművelő kultúrák nemcsak fejlődési impulzusait kapták Elő-Ázsiából, hanem etnikailag is jórészt – legalábbis a délebbi területeken – elő-ázsiai gyarmatosok alakították ki őket (l. I. könyv. 1. fej.).

A szoros nyelvi összefüggések tehát minden erőltetés nélkül, simán és mondhatni szükségszerűen illeszkednek bele a régészet által feltárt és megismert egykori művelődéstörténeti és paleoetnológiai képbe.

Az újabb nyelv- és őstörténeti kutatások azonban még további jelentős eredményekre is vezettek. Lassanként egyre világosabbá válik, hogy a 19. század nyelvészeti, őstörténeti alaptézisei szinte egytől egyig bizonyíthatatlanok, valószínűtlenek, sőt gyakran egyenesen hamis módszertani elvekre épültek, tehát tarthatatlanok.

A nyelvészeti paleontológia

E levitézlett módszerek közé tartozik az ún. „nyelvészeti őstörténetkutatás” (nyelvészeti paleontológia) is, amely azonban nyelv- és őstörténettudományunkban mindmáig elsőrendű, uralkodó szerepet játszik, olyannyira, hogy a kutatásnak még ma is úgyszólván alfáját és omegáját képezi. Minden nyelvtörténeti, művelődéstörténeti és őshazakutatási vizsgálatnál ebből a tévedhetetlennek vélt módszerből indulnak ki.

Századunk közepéig nem volt ez másképpen a nemzetközi nyelv- és őstörténettudományban sem. A módszer csálhatatlanságába vetett szilárd meggyőződéssel alkalmazták a nyelvészeti paleontológiát, ami abban áll, hogy a hangtörvények segítségével kikövetkeztetett különféle hipotétikus ősnelvek alapszavainak egybevetéséből megismerhető az illető nyelvcsaládok többé-kevésbé homogénnek gondolt ősnépeinek egykori művelődési állapota és őshazája.

Pedig a zseniális *P. Kretschmer* már 1896-ban hevesen kikelt a nyelvészeti paleontológia ellen (*Einleitung in die Geschichte der griechischen*

Sprache). Kimutatta, hogy „ősrokon” szavak és jövevényszavak között csupán annyi a különbség, hogy a jövevényszavaknál ismerjük a kölcsönzés irányát, az „ősrokon” szavaknál pedig nem. Az egyes nyelvekbe azok történeti hangváltozásai előtt belekerült jövevényszavakat nem tudjuk felismerni, mert már résztvettek az átvevő nyelvre jellemző hangváltozásokban, s így genuin, őseredeti szavaknak tűnnek. – Mellesleg megjegyezve, Kretschmer az indogermán ősnyelv tézisének is igen szkeptikusan ítélte meg, bár annak nyílt elvetéséig még nem jutott el. Figyeljük meg további gondolatmenetét.

A közös indogermán szavak tehát csak annyit bizonyítanak – írja –, hogy az ősi indogermán népek között kulturális kapcsolatok voltak. Kretschmer ebből ugyan csak azt a következtetést vonta le, hogy a nyelvészeti paleontológia módszertelen eszközökkel dolgozik, de gondolatainak végső konzekvenciája kétségtelenül arra is irányul, hogy a közös ősnyelv posztulátuma szintén meglehetősen ingatag alapokon áll.

Kretschmer bizonyítékait – régi, jól bevált szokás szerint – majd fél évszázadon keresztül ignorálták. Az utóbbi 3-4 évtizedben azonban számos igen figyelemreméltó, alapos érveléssel, beható nyelvtörténeti, kultúrtörténeti és régészeti vizsgálatokkal alátámasztott kritikus állásfoglalás látott napvilágot a nemzetközi szakirodalomban, amelyek elvi-módszertani okokból elvetik a nyelvészeti paleontológia módszerének alkalmazhatóságát az ősi kultúrák és a feltételezett nyelvcsaládi őshazák kutatásánál.

E kérdésben is *Trubetzkoy* törte meg a jeget. Említett értekezésében, miután megállapította, hogy az indogermán megnevezés pusztán nyelvi fogalom, mindjárt le is vonta a szükségszerűen adódó következtetést: mivel az indogermánok alatt semmiképpen sem érthetünk népileg, etnikailag azonos származású alakulatokat, ezért a feltételezett ősnép lakhelyeinek, kultúrájának nyelvészeti eszközökkel való keresgélése sem vezethet soha eredményre.

Solta (1952), *Pokorny* (1954), *Nehring* (1954) és *Pittioni* (1976) szintén ebbe az irányba mutató megállapításait már említettük (l. fentebb és 101. old.). A közös ősnyelv és az egységes ősnép tézisének elutasításával szoros összefüggésben mindannyian erős kételkedésüknek adnak kifejezést a nyelvészeti paleontológia módszerének helyességét illetően is.

Ugyanígy elvetik, sőt egyenesen tudománytalannak nyilvánítják a nyelvészeti paleontológiát – szintén az indogermán ősnép és a közös alapnyelv kategorikus tagadása mellett – többek között a következő neves kutatók is: *E. Pulgram* (1958), *H. Kronasser* (1961) és *P. Bosch-Gimpera* (1961). Nézzük meg közelebbről érveiket.

E. Pulgram (Indoeuropäisch und „Indoeuropäer”) lenyűgöző logikával pontról pontra kimutatja, hogy az ún. indogermán ősnyelvet semmi

esetre sem tekinthetjük reális valóságnak és nem állíthatjuk annak egységességét. Aki ilyesmit vall, annak fel kell tételeznie, hogy „...az őszindoeurópai nyelv valamiféle eredeti teremtmény, előtörténet és előzetes fejlődés nélkül, s mintegy a földből pattant ki, vagy egy misztikus népi lelketben fogamzott, avagy Isten teremtette. Magam ilyesmiben nem tudok hinni.” (id. m. Scherer-kötet, 459. old.)

Megjegyezhetjük, hogy a finnugrisztika nagyon is hisz ilyesmikben. Gondoljunk csak a határozottan állított és kínos pontossággal elkülönített „uráli”, „finnugor” és „ugor” alapnyelvekre, az ugyanilyen, reális valóságként elképzelt megfelelő ősnépekre és az ezekhez tartozó, földrajzilag körülhatárolt, konkrét területekként szemlélt őshazákra, amelyeket azonban – sajnos – eddig még nem sikerült megtalálni. – Erősen gyanítjuk, hogy a nyelvészeti paleontológia eszközeivel ezután sem sikerül.

Pulgram a továbbiakban leszögezi: senki sem állíthatja, hogy a kikövetkeztetett ősnyelv szavai valamikor valóban léteztek vagy, hogy úgy hangzottak, ahogyan a nyelvészet rögzíti őket. Sok ilyen ősnyelvi formula egyenesen kimondhatatlan, zagyva betűhalmaz. Ehhez járul az is, hogy ha egy-egy szó három vagy akár öt indogermán nyelvben is előfordul, még akkor sem biztos, hogy az illető szavak az ősnyelvben léteztek, mert mind a három vagy mind az öt nyelvben éppúgy lehetnek korai jövevényszavak is. Sőt, az ősi kölcsönzés lehetősége még akkor sem zárható ki, ha a kérdéses szó párhuzamai minden ismert indogermán nyelvben megtalálhatók. Mellesleg megjegyezzük: ilyen általánosan előforduló szavak alig-alig találhatók; l. Trubetzkoy ism. m. I. könyvünk 94. old. és e könyv 408. old.)

Ugyanez áll a kisebb indogermán nyelvcsoportokra is. Nem egy, a román nyelvekben általánosan előforduló szó kelta vagy egyéb eredetű és nincs meg a latinban. Ha tehát nem lennének latin nyelvemlékeink, s ilyen közös román szavakból hipotétikus latin szóalakokat rekonstruálnánk, azok teljesen elhibázottak lennének.

Ezekből a megfontolásokból azonban az is következik, hogy a különféle korú nyelvekből kikövetkeztetett „csillagos” őszindogermán alapnyelvi szavak nem csupán teljes mértékben hipotétikusak, hanem ráadásul még különböző időkben is származnak.” Daher muss der Versuch, etwas auf Urindoeuropäisch zu schreiben – und er ist tatsächlich gemacht worden – zu einem Durcheinander von Sprachformen führen, die sich im Grad ihrer Echtheit und ihrer Entstehungszeit beträchtlich voneinander unterscheiden...Es ist ein Grundfehler, gemeinindoeuropäische Wörter mit urindoeuropäischen Wörtern gleichzusetzen und Schlussfolgerungen über das Urvolk oder die Urheimat der Urindoeuropäer darauf aufzubauen. Aber genau das hat man getan, ja es scheint die bevorzugte Forschungsmethode zu sein.”. (Scherer-kötet, 462-463. old.)

Magyarul: „Emiatt az olyasféle kísérleteknek, hogy valamilyen szöveget őszindoeurópai nyelven leírjanak – s valóban, meg is próbálták ezt – szükségszerűen a nyelvi formák olyan összevisszaságaihoz kell vezetniük, amelyek valóságértékük fokában és keletkezésük korában egymástól lényegesen különböznek... Alapvető hibát követünk el, ha közös indoeurópai szavakat egyszerűen őszindoeurópaiaknak tekintünk, és ezekből az ősnépre vagy az őszindoeurópaiak őshazájára vonatkozó következtetéseket vonunk le. Éppen ezt teszik azonban, sőt úgy tűnik, hogy ez a leginkább előnyben részesített kutatási módszer.”

Pulgram ezután kifejti, hogy az ún. *nyelvészeti paleontológia*, a fenti okok következtében, *alapjaiban elhibázott módszer*. Még az őshazát sem lehet megtalálni segítségével, nemhogy etnikai, szociális, kulturális körülményeket kikövetkeztetni általa. Ennek ellenére az utóbbi évtizedekben a publikációk tömege jelent meg, amelyek mind a nyelvészeti paleontológia módszerének alkalmazásával festették le az „őszindoeurópaiakat”, életüket, szokásaikat, műveltségüket.” Und wenn es nicht erstaunlich genug ist, dass solche Werke überhaupt verfasst werden, so muss man sich doch jedenfalls wundern über die unkritische und bewundernde Gläubigkeit, mit der sie von vielen Forschern aufgenommen werden.” (Scherer-kötet, 466. old.) Magyarul: „S ha már nem elég meghökkentő, hogy ilyen műveket egyáltalán megírnak, azon mindenesetre csak csodálkozni lehet, milyen kritikátlan és álméltkodó hiszékenységgel fogadja sok kutató az efféléket.”

Majd a különböző indogermán faji és vándorlási teóriákat veszi sorra Pulgram. Kimutatja, hogy mindezek bizonyíthatatlan és igen nagy mértékben valószínűtlen agyizzadmányok, amelyek gyakran a nevetségesséig primitívek (l. Scherer-kötet, 466-468. old.). Megállapítja, hogy az őszindogermánokat nem lehet egy bizonyos régészeti műveltséghez kötni (u. ott, 469. old.). „Ugyanígy naiv és helytelen az a nézet is, hogy a nyelvek egy közös törzsből kiindulva szervesen fejlődnek és elágaznak, mint egy fa hajtásai. A nyelvek nem élő szervezetek, nem kelhetnek ki egy magból, nem születhetnek, de nem is öregedhetnek meg vagy halhatnak el.” (u. ott, 473. old.)

H. Kronasser (Vorgeschichte und Indogermanistik) is határozottan elutasítja a nyelvészeti paleontológia módszereit. Kiemeli, hogy Kretschmer klasszikus tétele (l. 417-418. old.) továbbra is változatlanul érvényes, s az ősi jövevényszavakat még ma sem tudjuk megbízhatóan elkülöníteni az ősrokon szavaktól. De legtöbbször azt sem lehet megállapítani, mi volt az egyes indogermán nyelvekben közösen előforduló szavak tárgyi jelentése az őskorban. Ezenkívül teljes sötétségben tapogatózunk azon a téren is, hogy milyen idősök ezek a közös szavak. A germán nyelvekben például igen jó párhuzamaink vannak a „Fuss” (láb), „Hand” (kéz), „Fin-

ger" (ujj), „Zehe" (lábujj), „See" (tó, tenger), „Mauer" (fal), „boxen" (boksolni), „Telegramm", „Direktor" stb. szavaknál, de ezek meghonosodásának ideje az őszindorgermán kortól (Fuss) szinte napjainkig (Telegramm, Direktor) terjed. Ezeket persze – olyan jól ismert nyelvekről lévén szó, mint a germán nyelvek – időbelileg világosan el tudjuk különíteni. „Wie will man aber das um unbekannte Zeiträume verschiedene Alter von Gleichungen erkennen, die tief in schriftlose und vorgeschichtliche Zeit reichen?" (id. m. Scherer-kötet, 491. old.) Magyarul: „Hogyan tudnánk azonban olyan párhuzamos szavak valóságos korát felismerni, amelyeket ismeretlen időközök választanak el egymástól, s amelyek mélyen az írás és történelemelőtti időbe nyúlnak vissza?"

Az ún. nyelvészeti paleontológia hívei mindezen módszertani megfontolásokat félrelökték – folytatja Kronasser. Az eredmény természetesen az lett, amit ezekután el is kell várnunk: „... a nyelvészeti paleontológia a mai napig sem tudott semmi megbízható eredményt felmutatni." (u. ott, 494. old.). Sőt, ahány kutató, szinte annyiféle – egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó – „eredmény" született: „Mit der vollkommenen Ablehnung Kretschmers stehen in bestätigender Übereinstimmung die ganz verschiedenen Ergebnisse der linguistischen Paleontologie (im einzelnen und im allgemeinen)." (u. ott, 494. old.) Magyarul: „Kretschmer kerekén elutasító álláspontját teljes mértékben igazolják a nyelvészeti paleontológia egymástól egészen eltérő eredményei (egyenként és összességükben is)."

Igen tanulságosak Kronasser összefoglaló végkövetkeztetései is a nyelvészeti paleontológiáról: „So komme ich leider zu dem Schluss, dass die gepriesene Zusammenarbeit zwischen Linguistik und Vorgeschichte im Rahmen der linguistischen Paleontologie bisher nur eine Anzahl zwar sehr schöner, aber auch sehr verschiedener Seifenblasen gezeitigt hat, unter denen man nach Geschmack wählen kann. Wer der bisherigen Methode zustimmt, lässt sich meines Erachtens blenden..." (u. ott, 496. old.)

Magyarul: *„Így sajnos arra a végkövetkeztetésre jutok, hogy az olyannyira feldicsért együttműködés a nyelvészet és az őstörténetkutatás között a nyelvészeti paleontológia keretében, mindezideig csupán bizonyos számú, bár nagyon tetszetős, de ugyanakkor egymástól éppoly nagy mértékben különböző szappanbuborékot eredményezett, amelyek között ki-ki saját ízlése szerint válogathat. Aki az eddig alkalmazott módszert elfogadja, véleményem szerint el hagyja magát vakítani."*

„Da die linguistische Paleontologie seit weit über 100 Jahren immer wieder mit angeblich verfeinerten Methoden und neuen Ergebnissen auf den Plan tritt, hielt ich es für notwendig, ausführlich ihre Brüchigkeit und den Mangel eines auch nur einigermaßen sicheren Fundamentes zu erörtern." (u. ott, 487. old.)

Magyarul: „Mivel a nyelvészeti paleontológia immár jóval több mint 100 év óta újra és újra, állítólag mind kifinomultabb módszerekkel és új eredményekkel hozakodik elő, szükségesnek tartottam törekénységét és akár csak valamennyire is biztos megalapozottságának hiányát kimerítően megtárgyalni.”

P. Bosch-Gimpera is kereken tagadja az egységes indogermán alapnyelv egykori létezését és elutasítja a nyelvészeti paleontológia módszereit. „Die Indoeuropäer” (Les indo-européens) című könyve befejező részében (Schlussfolgerungen) a további kutatás alapvető módszertani előfeltételeként leszögezi, hogy az indogermán népek kialakulásának vizsgálatánál *meg kell szabadulnunk olyan elavult régi nézetektől, mint például az egységes ősnép, az őshaza, a közös ősnyelv tézisei, vagy az indogermán nyelvek állítólagos szétágazódása útján keletkezett különféle nyelvi alcsoportok teóriái*, amelyek a nyelvcsaládfelelmélet elképzelése szerint időbelileg egymás után, szakaszonként váltak volna ki az ősi közös törzsből. Meg kell elégednünk egy meglehetősen tág keret felvázolásával, amelyben igen hosszú időn keresztül csupán komplex népi formációkat, különböző etnikai elemek tarka keveredését, majd a következő fokozatban már bizonyos mértékig konkrétabb kristályosodási gócokat tudunk csak észlelni, amelyekből – újabb átmeneti periódusok után – végülis kialakultak azok a népek, amelyeket már történelmileg is megfoghatunk (id. m. Scherer-kötet, 510. old.).

Csak annyi látszik a valószínűség bizonyos fokán feltételezhetőnek, hogy már az újkőkorból megkezdődött valamiféle laza előnép-képződés, de ez is csak az előázsiai, a hamita, a szemita, a mediterrán, az urálaltáji, illetve ezen belül a finnugor csoportok elődeire vonatkoztatható. Ezek közül néhánynál, mégpedig *az elő-ázsiaiaknál, a hamitáknál és a szemitáknál, a jelek szerint gyorsabb volt a fejlődés. Az európai neolitikus csoportok lassabban fejlődtek, különösen azokon a területeken, ahol később az indogermánok megjelentek. Indogermán nyelvekről és népekről csak a Kr. e. 3/2. évezred fordulója utáni időkben beszélhetünk.* (u. ott, 511-512. old.).

Különösen is figyelemreméltó számunkra Bosch-Gimpera végkonklúziója a paleolingvisztikai, ősnyelvkialakulási kérdésekben:

„Man hat anscheinend von der Bildung eines Sprachkomplexes auszugehen, dessen Beziehungen in verschiedene Richtungen gingen und dessen Weiterentwicklung zu neuen Sprachkomplexen führen sollte. Die Sprachen des Mesolithikums stellten demnach ein grosses allgemeines Substrat dar, aus dem sich bestimmte Elemente in den späteren Sprachkomplexen erhalten haben, und zwar sowohl in den indoeuropäischen als auch in den anderen. Nachdem sich die indoeuropäische Sprache herausgeschält hat, hält sich als deren Nachbar in Europa das Finnisch-Ugrische,

das zugleich die Grundschrift bildete, aus der nach einer gewissen Zeit die rätische Sprache hervorgehen sollte; im Westen überleben andere Substrate, unter denen sich später die baskische Sprache heraushebt." (u. ott, 512. old.).

Magyarul: „Nyilvánvalóan egy olyan nyelvi komplexum képződéséből kell kiindulnunk, amely különböző irányú kapcsolatokkal rendelkezett, s amelynek továbbfejlődése új nyelvi közösségek kialakulása felé vezetett. A mezolitikum nyelvei ezek szerint egy nagy általános szubsztrátumot képeztek, amelynek bizonyos elemei a későbbi nyelvi komplexumokban megmaradtak, mégpedig mind az indoeurópaiban mind a többi nyelvközösségben. Miután az indoeurópai nyelv kibontakozott, ennek szomszédjaként Európában a finnugor tartja magát, amely egyúttal azt az alapréteget is képezte, amelyből bizonyos idő múltán a raeti nyelv alakult ki. Nyugaton más nyelvi alaprétegek maradtak fenn, amelyekből később a baszk nyelv emelkedik ki.”

Amint látjuk, Bosch-Gimpera paleolingvisztikai szemlélete messze-menően megközelíti a mi – régészeti leletekből leszűrte – álláspontunkat, amely szerint legkorábban az elő-ázsiai etnikai és nyelvi komplexum alakult ki a minket érdeklő nyugat-eurázsiai térségben; mégpedig az európai mezolitikum végén, az itteni újkőkor hajnalán, amely időszak azonban Elő-Ázsiában már a későneolitikus periódusnak, az ottani kőrézkor kezdetének felel meg, azaz szinte pontosan a Hassuna, Samarra, Tell Halaf kultúráknak és az Eridu-Ubaid műveltség I-II. szakaszának, nagyjából a Kr. e. 6-5. évezrednek.

Az I. könyv 1. fejezetében megmutattuk, hogy ezek a kőrézkori elő-ázsiai régészeti műveltségek már *messze vidékekre terjedő kapcsolatokkal rendelkeztek*, Kis-Ázsiától és Délkelet-Európától Nyugat-Iránig és Turkmenisztánig. Ennek következtében ez az Elő-Ázsiában kialakult primér ősnyelvi komplexum, amelyet mi *újkőkori-korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koinénak* nevezünk, valóban „*különböző irányú kapcsolatokkal rendelkezett*” – amint Bosch-Gimpera is írja. De az is pontosan beleillik az akkori művelődéstörténeti képbe, hogy ezen ősnyelvi komplexum „*továbbfejlődése új nyelvi közösségek kialakulása felé vezetett*”; nem sokkal e korszak után, az elő-ázsiai neolitikus-kőrézkori primér kultúrterület közvetlen szomszédságában feltűnnek a hamita, szemita és a mediterrán nyelvcsoporthoz első kristályosodási magvai: a predinasztikus egyiptomi kulturgócok – leleteikben számos elő-ázsiai párhuzammal –, valamint a Földközi-tenger keleti felének partvidékein és a csatlakozó területeken a krétai-égei, balkáni, kárpát-medencei neolitikus műveltségek, szintén masszív elő-ázsiai kultúrhatásokkal és több hullámban tömegesen bevándorló elő-ázsiai földműves telepésekkel. Ugyanebben az időszakban kell keresnünk – keletebbre, a Káspi-tó régiójában, a Kaukázus és Turkmenisztán környékén az

uráltatási nyelvek kialakulását megelőző paleolingvisztikai folyamatokat is, azaz az elő-ázsiai nyelvi koiné azon nyelvjárásait, amelyeknek majdan domináns szerepük lesz a későbbi magyar-finn és altáji nyelvek legelső gócainak keletkezésében. E – minket igen közlelről érintő – kérdésekre még ismételten visszatérünk.

Most azonban vizsgáljuk meg közelebbről Bosch-Gimpera azon – első pillantásra meghökkentő – megállapításának távolabbi összefüggéseit és paleolingvisztikai hátterét, hogy az ún. *raeti* nyelv egy európai „finnugor” alaprétegből alakult ki. Bosch-Gimpera „finnugor” megnevezése alatt természetesen nem szabad a mai értelemben vett finnugor nyelvcsaládra gondolnunk, tehát valami olyasmire, hogy az északi finnugor népek szállásterületei egykor Svájcig és Friaulig terjedtek volna. Ha így fog-nánk fel ezt az utalást, ugyanoda jutnánk, mint a finnugor nyelvészet hipotéziseiből kiinduló magyar őstörténetkutatás; azaz, ahogy például Fodor István az andronovói műveltség etnikumában vogulokat talált (I. II. könyv 315-321. old.), nekünk is ilyen „pánvogul” nyelvi hatásokat kellen-e keresgelnünk a Raetikumban. Ilyesmi – mondanunk sem kell – abszurdum lenne, de nincs is semmi szükség rá, mert a kérdés sokkal egyszerűbb, úgyszólván kézenfekvő kulcsát egészen más irányban találjuk meg.

Tudnivaló, hogy a Raetia nevű római provincia lakói beszéltek egykor azon a nyelven, amelyet ma raetinek nevezünk. Maga az eredeti nyelv jóformán ismeretlen. Csak annyi biztos, hogy a keltákat megelőzte, s hogy később erős kelta befolyás alá került. Majd a római hódítás után, a latin nyelv domináns hatásai következtében lassanként egy keveréknyelv alakult ki, amelyet *ma raetorománnak* vagy *ladinnak* nevezünk. Az eredeti raeti nyelv gyér maradványaiból megállapították, hogy kezdetben az ún. *raeto-tirrén*i nyelvcsoporthoz tartozott, amely több ősi keletmediterrán nyelv mellett az *etruszkot* is magába foglalta. Ez az ún. Ribezzo-féle „tirrén nyelvegység”, amely megnevezés alatt Kis-Ázsia, Görögország, Itália praehellén és praelatin, azaz indogermánok előtti nyelveit értjük, s amelyben Kretschmer szerint a *pelázig* nyelv is beletartozik (I. M. Pallotino: Die Etrusker).

E nagyobb ősnyelvi keretbe helyezve a kérdést, egy lépéssel már tovább jutottunk. Közismert ugyanis, hogy az etruszk nyelv ősi kapcsolatai egyértelműen Kis-Ázsiába vezetnek, elsősorban a *hurri* nyelvhez, amelynek a latinban található feltűnő párhuzamait J. Friedrich (Einführung ins Urartäische) egyenesen a latinra gyakorolt erős etruszk hatásokkal magyarázza (I. I. könyv 92. old.). Másrészt pedig az I. könyv I. fejezetében arra is rámutattunk, hogy a Volga-Urál-Ob térségében a Kr. e. 2. évezred első felében tömegesen megjelenő, déli irányból érkező, fejlett bronzkultúrával rendelkező telepések a Kaukázus és Transzkaukázia vi-

dékéről, azaz a hurri népek legősbibb fészkeiből származtak. Ezekben a Kaukázuson túli eredetű gyarmatosokban kell látnunk azt az elő-ázsiai etnikumot (vagy etnikumokat), amelynek nyelve (vagy rokon nyelvjei) minden jel szerint az akkortáiban éppen kialakulófélben levő előfinnugor csoportok nyelveinek konszolidálódásában döntő szerepet játszott.

Így tehát a Bosch-Gimpera által említett racti-”finnugor” nyelvi összefüggések is világossá válnak: *alapjuk ugyanaz az elő-ázsiai eredetű, hurri-féle nyelvi felülrétegződés, amely a raeti nyelvbe az etruszkon, a finnugor nyelvekbe pedig a transzkaukáziai eredetű Volga-Urál-Ob vidéki gyarmatosok nyelvén keresztül került bele.*

Ebbe a paleolingvisztikai képbe beleilleszkedik az altáji nyelvek kialakulása is, amennyiben e nyelvek első kristályosodási gócait viszont a Turkmenisztánból – szintén a Kr. e. 3/2. évezred fordulója táján és után – északra és északkeletre áramló elő-ázsiai eredetű népekkel szoros összefüggésben szemlélhetjük, amelyeknek első hulláma döntő szerepet játszott az Altáj-Jeniszej vidéki afanasjevói műveltség kialakításában, később kirajzó csoportjaik pedig – együttesen az időközben keletre terjeszkedő Volga-Urál-Ob közötti transzkaukáziai származású gyarmatosokkal – a nyugat-ázsiai térségben létrehozták a hatalmas területeket magába foglaló, egységes kulturális és embertani arculatú andronovói műveltséget.

Ez, az elő-ázsiai primér kultúrkör peremterületeinek két régiójából – Transzkaukáziából és Dél-Turkmenisztánból – egyidejűleg kiinduló, fél évezreden keresztül több hullámban megismétlődő tömeges migráció elő-ázsiai eredetű, rokon nyelvű etnikumok egész sorát vitte az eurázsiai steppe és ligetes steppe övezetébe, s meggyőződésünk szerint e déli tömegek nyelve, illetve nyelvei, nyelvjei domináns szerepet játszottak a ma finnugornak és altájinak nevezett nyelvcsaládok eredetileg különböző nyelveinek egységesedésében.

Néhány szót kell szólnunk még Bosch-Gimpera fentebb ismertetett paleolingvisztikai szemléletéről. Láttuk, ő az urálaltáji, közelebből az uráli-finnugor nyelvcsalád kialakulását az indogermán nyelvek kibontakozása elé helyezi. E pontban korrigálnunk kell Bosch-Gimpera nézeteit. Hangsúlyozzuk azonban, hogy e kérdésben nem a saját szakterületén – az indogermanisztikában – mozog, hanem kénytelen átvenni az illetékes finnugor nyelvtudomány véleményét, amely tudvalevően a mezolitikumba teszi az uráli nyelvcsalád kialakulásának kezdetét.

Hajdú Péter szerint például „...kb. 8000 év az az időméltség, amelyig vissza tudunk pillantani, ahol homályosan és tökéletlenül bár, de kirajzolódnak az uráli alapnyelv körvonalai.” (Hajdú: Preuráli nyelvi kapcsolatok; Magy. őstört. tan. 157. old.) Mondja pedig ezt egy olyan nyelvcsaládról, amelynek legrégibb nyelvemlékei alig ezer évesek, de ezek is csak a magyarban találhatók, amelynek finnugor vagy uráli *eredete* több mint

kétséges. De ez még nem is annyira lényeges. Sokkal fontosabb az, hogy továbbra is minden változtatás nélkül vallja azt a 19. századi uráli-finnugor nyelvcsaládi időrendet, amelyet annakidején kizárólag az indogermán nyelvekből állítólag a finnugor alapnyelvbe átvett jövevényszavak hangalakjai alapján határoztak meg, azaz a feltételezett ősi indogermán és indoiráni vagy iráni alapnyelvek kikövetkeztetett szavainak hangalakjaiból. Nos, ezekről az ősi alapnyelvekről időközben kiderült, hogy nem is olyan ősiek, hanem legfeljebb csak a Kr. e. 2. évezredből származnak, sőt a modern indogermanisztika azt is megállapította, hogy az indogermán nyelvek nem valamiféle közös alapnyelvből alakultak ki, hanem komplex nyelvkiegyenlítődési folyamatok útján. Nem is beszélve arról, hogy az újabb kutatások szerint az ősnyelvi szavak hangalakjainak rekonstruálása módszertanilag lehetetlen. Mindezeket az új felismeréseket az előző oldalakon bő idézetekkel bemutattuk.

Úgy tűnik, Hajdú professzor a maga paleolingvisztikai teleszkópját sajnos csak az északi sarkkörre irányozza, s Földünk egyéb területeit még homályosan sem látja. Nemhogy 8000, de még 4000 éves távlatban sem. Sőt, a jelek szerint még az utóbbi 3-4 évtized vonatkozó külföldi szakirodalma is kívül marad e 8000 évre visszapillantó műszer látómezején.

Magyarán mondva, Bosch-Gimpera csupán azért helyezi az uráli-finnugor nyelvek kialakulását az indogermánok elé, mert gyanútlanul átveszi a finnugrisztika „megállapításait”, s – nem lévén szakterülete – nem tudja, de nem is tartja szükségesnek ellenőrizni ezek tényleges valóságértékét. Nem tudhatja, hogy a finnugor nyelvtudomány száz év óta lényegében véve úgyszólván semmit sem fejlődött, s nyelvészeink még ma is az általa kategorikusan elvetett nyelvcsaládfa-elméletet vallják, de az időközben ugyancsak módszertelennek, tudománytalannak felismert nyelvészeti paleontológia is még mindig a tudományosság netovábbját jelenti nálunk, ráadásul legmegcsontosodottabb formájában. Jóhiszeműen azt véli, hogy a nemzetközi indogermanisztikával párhuzamosan a finnugor nyelvtudomány is átvette az újonnan kidolgozott, a korábbiaknál jóval megalapozottabb nyelvfejlődés-vizsgálati és őstörténetkutatási módszereket, s ezek körütekintő, tárgyilagos alkalmazásával jutott arra a véleményre, hogy 8000 év távlatában már „kirajzolódnak az uráli alapnyelv körvonalai”. Nem tételezheti fel, hogy mindezeket az újabb módszertani alapelveket a finnugrisztika fölényes gesztussal félresöpri, nemcsak uráli vagy finnugor, de még indogermán vonatkozásban is, s hogy nyelvtudományunk a mai indogermanisztika azon „ahisztórikus” iskolájának téziseit fogadja el, amelyik már az ajnukat is „indogermanizálta”, s amelynek kutatási módszereit és „eredményeit” a józan külföldi tudósok ma már úgyszólván figyelembe sem veszik, amint ez az előbbi idézetekből is egyértelműen kiviláglik.

Hajdú azonban még ma is csak azt variálgatja, amit 35-40 évvel ezelőtt megtanult: néhány fanév vélt egyezései alapján keresi az „uráli” őshazát (vö. az indogermanisztikában jó 40-50 évvel ezelőtt divatozó „bükffa”-teóriákkal).

E történelmietlen szemlélet szükségszerű következményeként nyelv- és őstörténetkutatásunkban a jobb kéz nem tudja, mit csinál a bal. Igen jó példa erre *Harmatta János* értekezése a „Magyar őstörténeti tanulmányok” kötetében (Irániak és finnugorok, irániak és magyarok), ahol a „finnugristá”-vá vedlett Harmatta a 169. oldalon már elfelejtette, mit mondott az iranológus Harmatta a 168. oldalon.

168. old.: „Az indoeurópai nyelvtudományban a nyelvcsaládfelelmélet fejlődési modellje ma már egyre inkább használhatatlannak bizonyul. A korábban feltett nyelvi ágak közül ma már csak a balti-szláv és az indo-iráni létezése körül folynak viták. Nyilvánvaló azonban, hogy ezekben az esetekben is a nyelvi egység fogalma legfeljebb mint időben visszafelé haladó nyelvészeti elvonás állhatja meg bizonyos mértékben a helyét, de ha etnikai, történeti és nyelvföldrajzi kategóriákban gondolkodunk, a családfelelméletet ezekben az esetekben is helytelennek kell tartanunk.”

Józan, megfontolt sorok ezek: láthatjuk, mindenben megfelelnek annak az újabb nyelvtudományi képnek, amit fentebb magunk is ismertettünk. Megdöbbenő ezek után az a teljes következetlenség és módszertelenség, amellyel Harmatta a következő (169.) oldalon apodiktikusan kijelenti: „Az indoiráni törzsek elkülönülése az indoeurópaiak többi csoportjaitól... hozzávetőleg i.e. 5000 körül történt.”

Itt csak két eset lehetséges: Harmatta vagy nem értett meg semmit az elolvasott újabb nemzetközi szakirodalomból – amit azonban semmi esetre sem tehetünk fel róla – vagy pedig tudatosan elmulasztja levonni a szükségszerű következtetéseket az indogermanisztika újabb felismeréseiből, mert a Kr. e. 2000 után kikristályosodni kezdő indogermán nyelvekből, amelyeknek ráadásul aligha volt közös alapnyelvük, még kevésbé nyelvcsaládfájuk, meglehetősen nehezen lehetne a Kr. e. 4-3. évezredben például „ősiráni” szavakat átkölcsönöztetni a hipotétikus finnugor alapnyelvbe, amely állítólagos kölcsönzések taglalása és képzeletbeli időrendi csoportokra való osztása képezi Harmatta kérdéses cikkének témáját. Magyarán: mivel a finnugor nyelvészet a finnugor alapnyelv korát a 19. századi indogermanisztika nyelvcsaládi időrendjéből kiindulva még ma is kb. Kr. e. 4000 és 2000 közé teszi, Harmatta szemszögéből nézve az indoirániaknak is kötelességük már Kr. e. 5000 körül elválni az indogermánoktól. Még akkor is, ha maga az indogermán nyelvtudomány már rég nem ezt tanítja is, amit – hogy teljes legyen a mérték – Harmatta saját maga fejtett ki egy oldallal előbb.

Pedig szerény véleményünk szerint éppen Harmatta professzor feladata lenne – mint neves iranológusnak, neki van erre a legnagyobb illetékessége és a legtöbb lehetősége –, hogy az indogermanisztikában az utóbbi évtizedekben bekövetkezett hatalmas mértékű szemléleti változásokra, az indogermán nyelvek időrendjének drasztikus redukciójára a finnugor nyelvtudomány figyelmét nyomatékosan felhívja, s rámutasson arra, hogy a megváltozott körülmények között az uráli-finnugor nyelvcsalád hagyományos időrendje sem tartható fenn tovább.

A jelek szerint azonban Harmatta – sajnos – az indogermanisztika „ahisztorikus” irányzatához csatlakozott: legalábbis erre vall – fenti érhetetlen következetlenségén kívül – az is, hogy az ajnuk indogermanizálásához mindenben hasonló módszerekkel újabban már „indogermán” jövevényszavakat igyekszik kimutatni az ószumer nyelvben (l. Harmatta: Megjegyzések Közép- és Kelet-Európa házi emlékeinek fejlődéstörténetéhez, 1971).

Visszatérve az előbb tárgyalt paleolingvisztikai kérdésekhez, mi arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az urálinak, finnugornak nevezett nyelvközösség sem alakult ki előbb, mint az indogermán nyelvcsoporthoz, hanem *mindkét nyelvcsalád eredetileg különféle nyelvei tetemes idővel a hamito-szemita és a mediterrán nyelvek konszolidálódása után az elő-ázsiai nyelvi koiné egyik vagy másik nyelvjárásának felülrétegződése útján egyenlítődték ki, egyenes arányban a primér elő-ázsiai ősnyelvi góctól való nagyobb távolságukkal, azaz szoros párhuzamban azzal a régészetileg egyértelműen kimutatható ténnyel, hogy az elő-ázsiai művelődési és etnikai terjeszkedés hullámszerűen, periódikusan hatolt mind északabbra és északabbra, illetve északkeleti és északnyugati irányba.* Vagyis először a hamito-szemiták és a mediterrániak területeit érte el, s onnan gyűrűzött tovább az indogermánok, finnugorok, altájaiak elődeihez.

Ebbe, az Elő-Ázsiától függően szemlélt globális nyelvfejlődési képbe igen jól beleillik az a közismert nyelvészeti és őstörténeti tény is, hogy az indogermán nyelvek és népek közül azok kristályosodtak ki legelőször – a Kr. e. 2. évezredben –, amelyek elő-etnikumai legközelebb estek az elő-ázsiai művelődési és ősnyelvi góchoz: a nesi (hetita), luvi, palai csoport Kis-Ázsiában, az ógörögök az elő-ázsiai-kisázsiai eredetű krétai-égei-hellászi kultúrkör peremvidékein, az irániak és indek pedig a szintén Elő-Ázsiából származó nyugat-iráni-turkmenisztáni műveltség csatlakozó területein valahol a Káspi-tó és Afganisztán között (közelebbi meghatározás mai ismereteink mellett egyelőre nem lehetséges). Megjegyzendő még, hogy az említett indogermán nyelvek legrégebbi nyelvemlékeinek megjelenési sorrendje közvetve szintén nyomatékosan alátámasztja e szemléletünket.

Nem akarunk beleesni a kizárólagosan finnugor szemléletű nyelv- és őstörténetkutatás eredendő hibájába, az egyoldalúságba. Ismerjük meg tehát az ellentábor néhány mérvadó képviselőjének nézeteit is ezekről a paleolingvisztikai és őstörténeti kérdésekről. Nézzük meg azon iskola érvelését, amelyet a „Reallexikon der Assyriologie” ahisztórikus irányzatnak nevez („Indogermanen” címszó alatt; V. köt.). Ide tartoznak a már említett szerzők is: *E. Meyer* (I. I. könyv 96. old.) és részben *H. Krahe* (I. I. könyv 99. old.) és jelen könyv 416-417. old.).

W. Brandenstein (*Die Indogermanenfrage*, 1962.) azzal igyekszik Trubetzkoy-nak és követőinek a közös indogermán ősnyelvet elvető álláspontját és nyelvszövetségi elméletét cáfolni, hogy az indogermán szógyökök igen sok esetben rokonságot mutatnak: gondoljunk csak Pokorny „vaskos” indogermán etimológiai szótárára. „Gyököket pedig alig kölcsönöznek (a nyelvek)” – jegyzi meg (I. id. m. Scherer-kötet, 527. old.).

Azaz egyszerűen bizonyítás nélküli kijelentésekkel érvel, amelyek valószínűségértékét az előbbieken már megismertük. Kretschmer, Trubetzkoy, Altheim, Solta, Pulgram, Kronasser, Bosch-Gimpera nem levegőben lógó kijelentésekkel, hanem alapos módszertani elemzés útján kényszerítően bizonyították, hogy az ősi jövevényszavak elkülönítése az öröklött szavaktól módszertanilag lehetetlen. Az pedig már szinte a nevetségesség határán mozog, hogy éppen annak a Pokornynak „vaskos” etimológiai szótárára hivatkozik, aki már 13 évvel (1949) Brandenstein jelen tanulmányának megjelenése (1962) előtt felismerte: „...az indogermánosság a legkülönbözőbb elemek egybeötvöződéséből keletkezett.” (I. 413. old.)

Az ahisztórikus iskola képviselői számára azonban mindezek az újabb vizsgálatok nem mérvadóak, ők egyszerűen „megállapítják”, hogy „gyököket alig kölcsönöznek” a nyelvek, a „vaskos” indogermán etimológiai szótárakban korábban összehordott fantom-szavak tehát mind genuin, őseredeti indogermán szavak. Nos, ezek az eredendő ősendogermán gyökök – *Brandenstein saját példáit véve!* – így festenek a valóságban:

„⁺*sei*”; az árja nyelvekben „werfen, schleudern” (dob, hajít), a többi indogermán nyelvben pedig „säen” (vet; ti. gabonát).

Vö. szumér „*si*” = „werfen” (dob, hajít); „*su*” = „ausschütten” (kiszór, kiönt); „*sur*” = „ausschütten” (ékjele azonos a „*su*” ékjelével); de vö. még a magyar „szór” (zerschmeissen, ausschütten) igével is.

„⁺*aidh*”; „brennen” (ég).

Vö. szumér „*ud, ed*” = „Sonne, Licht” (Nap, fény); „*id*” = „hell, glänzend” (világos, fényes). Megjegyzendő

még, hogy ez a kikövetkeztetett ⁺*aidh* gyök csak a görögben fordul elő „brennen” jelentéssel, s a latinban is már csupán átvitt értelemben található meg: „aedes” (Tempel), a többi indogermán nyelvből pedig hiányzik. A valóban általánosan elterjedt indogermán „Feuer, brennen”-szavak, ⁺*egnis* és ⁺*pur*, viszont szintén szumér párhuzamokkal rendelkeznek: „ug” = „Licht” (fény) ; „bar” = „brennen, Feuer” (ég, tűz).

Brandenstein ezután hosszasan fejtegeti, hogy bár Trubetzkoy téziséhez, amely szerint az indogermán nyelvsvözettség a kaukázusi és a finnugor nyelvek közötti térségben alakult volna ki, igen jól illenek a finnugor és indogermán nyelvek közötti párhuzamok, amelyeket Collinder olyan lényegeseznek tart, hogy történelmi rokonságot tételez fel, ellene szól azonban Hančar azon megállapítása, hogy a lovat először a Tripolje-műveltség területén szelídítették meg. E kultúra közelében kellett tehát lakniuk a még egységes ősendogermánoknak – írja –, mert az ⁺*ekuos* (ló) szó tanúsága szerint a lovat még a nyelvegység korában ismerték meg.

Az érvelés azonban alapjában elhibázott. Semmiképpen sem érthető, miért kellene Hančar fenti megállapításának Trubetzkoy tétele ellen szólnia. Hiszen Trubetzkoy is éppen azt állítja, hogy az indogermán nyelvek valahol a Káspi-tó és az Északi-tenger közötti térségben alakultak ki, széles sávban érintkezve északon a finnugor, délen a kaukázusi és a mediterrán nyelvterülettel (l. Trubetzkoy id. m. Scherer-kötet, 220-221. old.).

Ezekután úgy tűnik, hogy Brandenstein még a Tripolje-műveltség földrajzi elhelyezkedését sem ismeri, különben nem érvelhetne a fenti módon. A Tripolje-műveltség ugyanis tudvalévően a mai Románia északi-keleti részéről kezdődően kelet, északkelet és észak felé elnyúlott egészen a Dnyeperen túli területekig, Kiev környékéig, Podóliáig és Galíciáig. Népeisége pedig éppen az a Balkánról felvándorolt mediterrán eredetű csoport volt, amelyik – a kaukázusiakkal együtt – Trubetzkoy elképzelése szerint déli irányból működött közre az indogermán nyelvek kialakulásánál. Északon találjuk viszont a finnugorok elődeit, akár a hagyományos felfogás szerint az Oka-Káma-Bjelaja vidékét tekintjük őshazájuknak, akár pedig László Gyula (1961) sokkal alaposabban alátámasztott elméletét fogadjuk el az előfinnugorok jóval délebbi ősi lakhelyeiről.

Hol van tehát itt az ellentmondás? Szemmelláthatóan csak Brandenstein érvelésében. Nem is beszélve arról, hogy a közös indogermán ⁺*ekuos* szó egyrészt Kretschmer ma is érvényes tétele szerint (l. fentebb, 417-418. old.) lehet ősi jövevényszó is, másrészt pedig mióta bizonyítja egy közösen előforduló állatnév azt, hogy az indogermánok az illető állatot csakis szelídített formában ismerhették? Számos régészeti adatunk van arról, hogy az őskorban az eurázsiai vadlovakra vadásztak és hússal éltek.

Sőt, mindezen ellenvetéseken kívül azt is meg kell mondanunk, hogy nagyon kétséges, vajon a ló megszclídítése valóban a Tripolje-műveltségben következett-e be először. Nyomatékosan ez ellen szól például a kb. Kr. e. 2800-ból származó csontra karcolt lovasábrázolás Susából, amelyet Hančar kérdéses művében (*Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*) maga is megemlíti, a lelet elsőrendű fontosságát azonban sajnos nem ismeri fel.

Másrészt a Kr. e. 3. évezred első feléből származó szumér harckocsi-ábrázolásokat és kocsileleteket, amelyeket a kutatók általános nézete szerint vadszamarak (onager) vontattak, *M.v. Oppenheim* – aki nemzetközileg elismert neves lószakértő (hippológus) is volt – határozottan lovaskocsiknak tartja. Nyomatékosan rámutat arra, hogy már az általa felfedezett Tell Halaf Kr. e. 5-4. évezredből származó kerámiáján is találunk lóábrázolásokat, sőt küllős kocsik rajzait is, amelyeket szerinte szintén lovak vontattak (l. Oppenheim: *Der Tell Halaf*; vö. még Müller-Karpe: *Handbuch der Vorgeschichte II. B. Jungsteinzeit*, 59. old.). Kiemeli még Oppenheim azt is, hogy szeretné látni azt a katonát, aki a csatában életét csökönyös, kiszámíthatatlanul reagáló szamarakra bízta. Szamarakat nem lehet harckocsi vontatására alkalmazni – szögezi le (l. Oppenheim: *Der Tell Halaf*).

Oppenheim ezen véleményét nemcsak az időközben előkerült 2800 körüli susai lovasábrázolás támasztja alá igen nagy nyomatékkal, hanem az is, hogy a paleozoológusok – a ránkmaradt csontleletek korhadtt állapota következtében – több esetben mindmáig nem tudták még eldönteni, vajon az elő-ázsiai kocsileleteknél talált equida-csontok onagerektől vagy lovaktól származnak-e (l. Müller-Karpe: *id. m. III. B. Kupferzeit*, 697. old.). Ennek megfelelően a vonatkozó kézikönyvek is óvatos megfogalmazással többnyire csak „equida-csontok”-ról beszélnek.

A 19. századi indogermán nyelvészet és őstörténetkutatás szellemében dolgozik *Marija Gimbutas* is, aki az egységes indogermán ősnép és a közös ősnyelv téziseinek, valamint az állítólag ezen ősnépből kiszakadt, minden irányban messze elvándorolt különféle indogermán „uralkodó rétegek” („*Herrenschicht*”-ek) kontinentális méretű, szinte egész Euráziára kiterjedő kultúráteremtő szerepének egyik legkiemelkedőbb hirdetője az utóbbi évtizedekben. „Pánkurgán” elméletével ő igyekszik újra szelet fogni a hagyományos indogermán kultúrprioritási képzetek – századunk második felében már meglehetősen elpetyhüdt – vitorláiba.

Gimbutas a régészet oldaláról kísérli meg kimutatni az indogermán ősnépet. „*Die Indoeuropäer: Archäologische Probleme*” (1963) című értekezésében azt állítja, hogy a Kr. e. 3. évezredbeli kelet-európai *okkersíros* (gödörsíros vagy kurgán) kultúra leletei lennének a többé-kevésbé egységes indogermán ősnép hagyatékai. – Mindjárt előljáróban le kell

azonban szögeznünk, hogy Gimbutas e 3. évezredbeli régészeti műveltséget visszavetíti a 4. évezredbe is, sőt Nyugat-Ázsiára is kiterjeszti, holott ilyesmire semmiféle konkrét régészeti adatunk nincs. – Majd e kultúra 2. évezredbeli utódaiban – Kelet-Európában a *katakombasíros* (Kammergrab) és a *gerendavázás* (Balkengräber) műveltség, Nyugat-Ázsiában pedig *Andronovó* (kb. Kr. e. 1700-1200) és *Tazabagjab* – véli felfedezni a már több különálló tömbre szakadt őszindogermán nép egyes etnikai és nyelvi csoportjait (indo-irániak, greko-latinok, balto-szlávok, kelto-germánok).

Mellesleg megjegyezve ebből is láthatjuk, mennyire elmaradt a magyar finnugrisztika és uszályában a hazai iranológia is a nemzetközi tudományos standardtól: még az ortodox indogermanista Gimbutas is csak a Kr. e. 2. évezredben számol különálló indo-iráni népekkel és nyelvekkel, míg Harmatta már Kr. e. 5000 táján önálló indo-iráni ágról, nem sokkal később pedig már egyenesen „ősi-iráni” nyelvről beszél (I. e. könyv 427. old. és alább 552. old.).

Már ebből a rövid vázlatból is észreveheti mindenki, aki nem teljesen járatlan a késő-újkőkori és korai fémkori régészeti kultúrák terén, hogy Gimbutas – nyilvánvalóan tézise érdekében – tudatosan meghamisítja a kelet-európai és nyugat-ázsiai késői újkőkori és korai bronzkori régészeti időrendjének adatait.

Először: a Kr. e. 4. évezredben semmiféle „kurgán-kultúra” sem volt Kelet-Európában, hanem primitív mezolitikum vagy szubneolitikum, helyenként éppen hogy csak megkezdődő állattenyésztéssel (I. Jettmar et alii: Geschichte Mittelasiens; Müller-Karpe: Handb. d. Vorgesch. II, B. Jungsteinzeit; Narr: Handbuch der Urgeschichte II. B. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit).

Másodszor: a nyugat-ázsiai steppéken a 4. évezredben – de jórészt még a 3.-ban is – csupán mezolitikus, praekelteminárszerű gyér halász-vadász csoportok nomadizáltak (I. Hančar: id. m. 1956; Jettmar et alii: id. m.; Propyläen Kunstgeschichte XIII. B. Frühe Stufen der Kunst).

Harmadszor: az okkersíros kultúra legalsó horizontjának, a 3. évezredbeli gödörsíros műveltségnek (Altgräberkultur) hosszúfejű paleoeuropid népeisége volt, hátracsapott homlokkal és erős szemöldökkiugrással, vagyis enyhe neandertaloid beütéssel. Csak a 3. évezred vége felé jelenik meg délről egy rövidebb fejű „plump europid” etnikum, egyidejűleg az afanasjevói műveltség – ugyancsak délről érkezett – azonos embertani jellegű népeiségeivel. Ebben az időben azonban még több ezer km-es távolság választja el egymástól a délkelet-európai késői gödörsíros kultúra és az Altáj-Jeniszej vidéki afanasjevói műveltség embertanilag egybetartozó etnikumait (I. Grjasnow: Südsibirien, valamint I. könyvünk 30., 49-50. old.). Csak a 2. évezred első felében, a délről szakadatlanul folytatódó tömeges

bevándorlások következtében alakul ki e területeken az embertani egységesség, az andronovói műveltség egyöntetűen „plump europid” népességének dominanciájával (l. Hančar: id. m. 1956; Jettmar et alii: id. m.; Grjasnow: Südsibirien). Ugyanakkor az okkersíros műveltség 2. évezredbeli horizontjának, az ún. *katakombasíros* kultúrának népessége is már többségében rövidfejű (l. László Gy.: id. m. 1961).

Embertanilag sincs meg tehát az a globális homogenitás – még a 3. évezredben sem – amelyet Gimbutas teóriája – már a 4. évezredre vonatkoztatva is – megkövetelne. Ráadásul még az etnikai kontinuitás is hiányzik, mert amint láttuk, a 3. évezred eleje és a 2. évezred közepe közötti időszakban gyakorlatilag az egész népesség kicserélődött.

E területeken tehát, ha már mindenáron előindogermánokat akarunk keresni, ilyeneket a Kr. e. 3. évezredben legfeljebb a korai gödörsíros műveltség hosszúfejű paleoeuropidjaiban és a Nyugat-Ázsiában nomadizáló, mezolitikus kultúrfokon élő kelteminár-szerű halász-vadász csoportok között találhatnánk; a 2. évezredben pedig esetleg az andronovói kultúrkör déli peremén elhelyezkedő Tazabagjab csoportban, amely minden valószínűség szerint a 3. évezredbeli kelteminári kultúra továbbfejlődött utóda volt.

Ezen általános érvényű ellenvetések után vizsgáljuk meg részletesebben Gimbutas elképzeléseit.

A tanulmány bevezető oldalain Bosch-Gimpera „Les indoeuropéens” című könyvének indogermán nép- és nyelvkialakulási elgondolásaival száll vitába Gimbutas, azokkal a feltevésekkel, amelyeknek végkövetkeztetéseit fentebb már ismertettük (l. 422-423. old.) Gimbutas ugyanis jelen tanulmányát eredetileg Bosch-Gimpera könyve recenziójának szánta, de azután tetemesen kibővítette, belevonva a maga „kurgán”-elméletét is. Tanulságos lesz tehát, ha a két kutató érvelési módját, bizonyító apparátusát egybevetjük.

Gimbutas elsősorban kifejti, hogy Bosch-Gimpera szemlélete már csak azért sem felelhet meg a valóságnak, mert szerinte szinte az összes újkőkori európai régészeti műveltségben – kivéve a délebbi területeket – fellelhetők az indogermánok különböző előzetes gócai.

Nos, ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi két évezredben Európában túlnyomórészt indogermán nyelvű népek éltek és élnek ma is, akkor nyilvánvaló, hogy ezek elődeit is jórészt Európában gyaníthatjuk. Semmi valószínűtlenség sincs tehát Bosch-Gimpera azon nézetében, hogy az Európát 2000 év óta benépesítő, zömmel indogermán nyelveken beszélő tömegek kezdeti gócait is Európában keresi. Mindent vándorlásokkal magyarázni nem éppen meggyőző érvelés. Különösen azért nem, mert e feltételezett „indogermán” vándorlásoknak semmiféle régészeti nyoma sem található. Ezen felül azonban Bosch-Gimpera feltevését azért is logikusnak és kézenfekvőnek kell tekintenünk, mert ha az utóbbi évtizedek

nyelv- és őstörténeti kutatásainak eredményeit – ellentétben Gimbutaszal – figyelembe vesszük, akkor szintén azt kell elvárnunk, hogy a neolitikum végével kezdődően, az európai bronzkor idején különféle etnikai csoportok között, különböző földrajzi térségekben és különböző időszakokban bizonyos nyelvkiegyenlítődési folyamatok eredményeként egyes flektáló nyelvi gócok alakultak ki, amelyek azután további érintkezések, kisebb-nagyobb – de természetesen nem kontinentális méretű – vándorlások útján appozicionálisan növekedtek, nagyobb területekre is kiterjedtek. Hozzávéve ehhez a mediterrán Európában és Elő-Ázsia nyugati felében először az attikai, később a hellenisztikus koiné, majd a Római Birodalom együttvéve jó 8-9 évszázadon keresztül érvényesülő masszív flektáló nyelvi hatásait, Délnyugat-Ázsiában pedig az óperzsa és a középperzsa birodalom szintén flektáló uralkodó nyelvének mindenben hasonló szerepét, nagyjából körvonalazhatjuk az indogermánnak nevezett nyelvek végleges konszolidálódásának folyamatát, amelyek – hangsúlyozzuk – az újabb kutatások szerint egyáltalán nem szükségképpen egy gócból, valamiféle „őshazá”-ból terjedtek szét népvándorlások útján.

Ezután következő ellenvetéseinél készségesen egyetértünk Gimbutas kritikájával. Nevezetesen abban, hogy Bosch-Gimpera nyilvánvalóan alaposan tévedett, amikor az indoirániak elődeit a Kaukázusban keresi és a tochárok a Tripolje-műveltség területéről vándoroltatja a Hoang-Ho mellékére. Ezek azonban részletkérdések, amelyek nem kibővítik Bosch-Gimpera szemléletének globális jelentőségét, az általános érvényű paleolingvisztikai kérdésekben elfoglalt helyes álláspontját. De egyébként is, ezek a melléfogások kétségkívül csupán az idevágó szakirodalom tömegének reflexiói, amelynek nyomasztó súlyától gyakran valóban igen nehéz megszabadulni. A két említett kérdéssel foglalkozó publikációk túlnyomó többsége ugyanis hosszú évtizedek óta szinte változatlanul ugyanazt ismételgeti: az indoirániakat majdnem minden kutató a Kaukázus-Káspi környékéről származtatja, s a tochárok tripoljei eredete is már jó ideje a legkedveltebb hipotézisek közé tartozik (l. pl. E. Meyer: *Die Indogermanenfrage*; ismertetve I. könyvünk 96-97. old.)

Az indoirániak kaukázusi eredetét azonban a régészet megcáfolta. Sem ottlétüknek, sem állítólagos Kaukázuson keresztüli vándorlásuknak nyomát sem találták (l. Hančar: *Urgeschichte Kaukasiens*; Burney-Lang: *Die Bergvölker Vorderasiens*).

A tochárok tripoljei származtatásával kapcsolatban pedig emlékeztetünk az I. könyv 29-30. és 96-97. oldalán mondottakra: a tripoljei és a távolkeleti Yang-Shao műveltség párhuzamos kultúrjelenségeinek közös forrását az elő-ázsiai kőrézkor műveltségeiben, elsősorban az Eridu-Ubaid kultúrában találhatjuk meg (l. még Kussmaul: *Frühe Nomadenkulturen in Innerasien*).

Gimbutas azonban tanulmánya további oldalain maga is ugyanabba a hibába esik, amit Bosch-Gimperanál élesen kritizál. Sőt még sokkal inkább, mert amíg Bosch-Gimpera ismételten nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az a kép, amit megkísérel felvázolni, semmiképpen sem tekinthető még csak tézisnek sem, hanem csupán ködös lehetőségnek, addig Gimbutas mindvégig kijelentő módban, mintegy vitathatatlan, bizonyított tényekként közli a maga sokkalta ködösebb, megalapozatlanabb, sőt gyakran az ismert régészeti adatokkal homlokegyenest ellenkező elképzeléseit.

Akit ezek a kérdések közelebbről érdekelnek, könnyen összehasonlíthatja a két cikket Scherer gyűjteményes kötetében (Die Urheimat der Indogermanen) és saját szemével győződhet meg arról, milyen óvatosan és körültekintően fogalmaz Bosch-Gimpera, s milyen magabiztos, néha szinte már fölényeskedő hangot üt meg Gimbutas.

Így például amikor apodiktikusan kijelenti: „Hogy a katakombasíros – Andronovó-Tazabagjab blokk az indoiráni nyelven beszélő népekhez tartozott, azt a kultúra későbbi fejlődése bizonyossá teszi.” (l. id. m. Scherer, 542. old)

Mi is ismertettük már, milyen etnikai és kulturális kapcsolatokat tudunk a 3. évezredben a gödörsíros és az afanasjevói, majd a 2.-ban a katakombasíros, az andronovói-Tazabagjab és a Volga-Urál vidéki (Balanovó stb.) korabronzkori kultúrák között régészetiileg igazolni. S az ide vonatkoztatható leletek között ugyan számtalan elő-ázsiai, transzkaukáziai, kubán-majkopi és dél-turkmenisztáni párhuzamot találtunk, de csodálatosképpen semmi olyast, ami akár csak esetleg is indoirániakra mutatna, nemhogy bármi is ilyen népeket bizonyítana. Láttuk, hogy mindezen műveltségek népességeinek zömét déli, végső fokon elő-ázsiai eredetű földművelő telepések alkották. Ugyanígy a kérdéses műveltségek további fejlődése sem „bizonyít” semmiféle indoirániakat, mert az irániak csak a Kr. e. 9. század végén tűnnek fel először Nyugat-Iránban, az indek pedig kb. ugyanabban az időben az Indus folyó környékén. Nem is beszélve arról, hogy számos kutató el sem fogadja az egységes indoiráni ősnép hipotézisét, hanem az indeket és az irániakat külön-külön fejlődött etnolingvisztikai képződményeknek tartja (l. M. Semper: Rassen und Religionen im alten Vorderasien; Trubetzkoy: id. m.; Solta: id. m.; j. valamint Harmatta fentebb idézett sorait is).

Nézzük meg most közelebbről Gimbutas régészeti alaptézisét, amelyre összes további következtetését felépíti. Az 1. számú térképen (Scherer-kötet, 545. old.) az eurázsiai steppe és a Kaukázus vidék Kr. e. 3. évezredbeli régészeti műveltségeit mutatja be. A térkép szerint a Dnyepertől a Donig, helyenként a középső Volgáig terjed az *észak-pontuszi vagy Mariupul kultúra* (okkersíros vagy gödörsíros műveltség), a Don és a Volga alsó folyásától délre eső kubáni, kaukázusi és transzkaukáziai terü-

leteken, a Van-tóig bezárólag találjuk a *transzkaukáziai rézkori kultúrát* (korai transzkaukáziai műveltség, ill. a szovjet szakirodalomban Kura-Araxes kultúra), s végül a Volgától keletre, Nyugat-Szibériában, Turkmenisztán északi felében, Kazahsztánban az Altáj vidékéig – belevéve az afanasjevói műveltség területét is – a *kurgán kultúrát*.

Ez a 3. évezredbeli nyugat-ázsiai „kurgán kultúra” csupán Gimbutas fantáziájában létezett, de nem a valóságban. E területek északkeleti peremén csak a 3. évezred utolsó negyedében jelenik meg a fejlettebb, már rézet is használó és részben földművelő afanasjevói műveltség, mégpedig a rendelkezésünkre álló adatok szerint az elő-ázsiai eredetű dél-turkmenisztáni kultúrák (Anau, Namazga Tepe, Altin Tepe stb.) területéről a túlnépesedés következtében kibocsájtott gyarmatos rajok alkotásaként (l. Hančar: Das Pferd...; Grjasnow: Südsibirien; Stawiski: Mittelasien - Kunst der Kuschan; valamint I. könyvünk 30-31. old.) A Volga-Urál és az Altáj közötti hatalmas terület pedig még jó félezer évig megmarad a mezolitikus-szubneolitikus halász-vadász fokon (l. Jettmar et alii: id. m.; Propyläen Kunstgeschichte XIII. B.; Wiesner et alii: Die Kultur der eurasischen Völker – Handbuch der Kulturgeschichte), s csak a Kr. e. 18-17. század táján, az andronovói műveltség kialakulása idején kapcsolódik bele a fejlődésbe, miután a kubáni-katakombasíros műveltség (ez a valószínű kurgán kultúra) és a kaukázusi eredetű Volga-Urál vidéki korai bronzkori kultúrák (Balanovó stb.) keleti terjeszkedése, az afanasjevói műveltség nyugati irányú térhódítása, valamint a Dél-Turkmenisztánból tovább folytatódó északi irányú migráció a nyugat-ázsiai steppe és ligetes steppe ezen területeit is déli eredetű népességgel töltötte fel.

Gimbutas tehát – éppúgy, ahogy előbb a 3. évezredbeli okkersíros kultúrát a 4. évezredbe helyezte – az andronovói idők régészeti, etnikai és kulturális viszonyait is szemrebbenés nélkül visszavetítette a Kr. e. 3. évezredbe, más szóval az andronovói műveltség időrendjét jó ezer évvel „megfejelte”.

E szemléletben világosan felismerhető ugyanaz a túlhaladott, az újabb turkmenisztáni, dél-szibériai ásatások következtében már rég elavult álláspont, amelyet Csernyecov nyomán Fodor is képvisel „Verecke híres útján...” című könyvében (l. II. könyvünk 310-315. old.). Gimbutasnak azonban – Fodorral ellentétben – javára kell írunk, hogy értekezését 1963-ban írta Amerikában, amikor az utóbbi idő turkmenisztáni, nyugat-ázsiai ásatásainak eredményei még nem voltak közismertek, különösen a nyugati féltekén nem. Ezért indul ki Gimbutas is – vélhetőleg szintén Csernyecov nyomán – a fejlettnek gondolt kelteminári műveltségből, majd ennek 2. évezredbeli utódából, a Tazabagjab kultúrából, amelyről azonban időközben kiderült, hogy az andronovói művelődési kör déli peremterületén, az Aral-tó mocsaras partvidékén alakult ki, s a leletekből ítélve alacsonyabb

kultúrfokon állt, mint az egyidejű, vett tulajdonképpen andronovói műveltség (l. A. Belenickij: Zentralasien, 46. old.).

Ennek következtében Gimbutas elavult alapokra épített régészeti-és-történeti konstrukciója csak tudománytörténeti kuriózumként tarthat igényt figyelmünkre. Igen jó példája annak, hogy az indogermán kultúrprioritás hívei már néhány elszórt, még alig-alig értékelhető régészeti adatot is kritikátlanul és egyoldalúan tüstént arra használnak fel, hogy kontinentális méretű indogermán légvárakat és „Herrenschicht” vándorlási teóriákat építsenek rájuk. E véleményünk alátámasztására röviden bemutatjuk Gimbutas néhány átlagon felüli módon fantasztikus „megállapítását”.

Az észak-anatóliai Alaça Hüyükön és Horoztepen feltárt Kr. e. 3. évezredbeli fejedelmi sírokról például azt írja, hogy azok „egészen világosan indoeurópaiak” („ganz klar indoeuropäisch”). A 3. évezredben azonban Anatóliában indogermánoknak nyomait sem lehet találni. Ennek megfelelően Gimbutas ezen légbőlkapott állításával kapcsolatban Burney és Lang, akik mindketten az anatóliai-transzkaukáziai régészeti kutatások vezető szaktekintélyei közé tartoznak, nyomatékosan kijelentik: „Diese These muss jedoch als völlig unbegründet zurückgewiesen werden.” (Die Bergvölker Vorderasiens, 101. old.) Magyarul: „E tézist azonban, mint teljesen alaptalant, vissza kell utasítanunk.”

Ezek a „kurgánosok” (Kurganleute) – ahogy Gimbutas a maga adatolhatatlan 3. évezredbeli eurázsiai kurgán-kultúrájának imaginárius népességét nevezi – szerinte a Kr. e. 2. évezred elején előzőnlőtték egész Anatóliát (hetiták), Mezopotámiát (mitanni-hurrik, kasszuk), valamint Európát a Rajnáig, Dániáig és Görögorszáig. E szemléletben Gimbutas a már ősidők óta a Zagrosz hegységben kimutatható, majd a 2. évezredben Babilóniában élő kassukat, úgyszintén a 3. évezred közepe óta Észak-Mezopotámiában adatolható, agglutináló nyelvű hurrikat minden magyarázat vagy bizonyítás nélkül egyszerűen indogermán „kurgánosok”-nak veszi, holott például a kasszokról maga is megjegyzi, hogy elámi feljegyzések már a 3. évezredben a Zagrosz hegységben, a mai Lurisztánban említik őket (l. id. m. Scherer-kötet, 551. old.), s ugyanakkor „kurgánosai” még saját tézise szerint is csak a 3/2. évezred fordulója után nyomultak be Elő-Ázsiába. Sőt, még a hetitákról sem beszélhetünk egyszerűen mint összességükben indogermán népről, mert a hetita birodalomból adatolható 6-7 nyelv közül csak a nesi, a luvi és a palai mutatnak indogermán sajátosságokat, de még ezek sem mondhatók kifejlődött indogermán nyelveknek, hanem csupán az indogermanizálódás felé haladó fejlődés korai fokozatainak (l. I. könyv: 97. old. jelen könyv 410-411. old. A modern kutatás általános meggyőződése szerint a hetita birodalom lakosságának csak egy elenyésző hányada nevezhető – de ezek is csupán bizonyos mértékig – indogermánoknak.

K. Bittel (Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens) szerint a hetiták esetében semmi esetre sem beszélhetünk kompakt indogermán népről.

A. Moortgat (Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus) megállapítja, hogy a hetitáknál egyetlen indogermán istennév sem fordul elő. Isteneik hurri és hatti eredetűek. A híres hetita sziklaszentélyben, Yazilikában is csupa hurri istenséget és hurri nyelvű feliratokat találunk.

M. Semper (Rassen und Religionen im alten Vorderasien) leszögezi, hogy a hetita (nesi) nyelv erősen kevert. Szókincse legnagyobb részben ősi kis-ázsiai (hatti) eredetű. Csak egyes szavak és nyelvtani sajátságok árulják el az indogermán beütést. A palai, luvi nyelvek esetében ugyanez a helyzet. De a hetiták isten- és személynevei is mind kis-ázsiaiak. Ezek szerint tehát csak igen csekély számú indogermán bevándorlóval számolhatunk.

W. v. Soden (Sumer, Babylon und Hethiter bis zur Mitte des II. Jahrtausends v. Chr.) is kiemeli, hogy a hetitáknál csak egy egészen vékony réteg lehetett indogermán. Isteneik, királyaik, de még főuraik nevei is legnagyobbbrészt ősi kis-ázsiai nevek.

Nyomatékosan kiemelendő még, hogy Mészáros Gyula „Keleteurópa néptörténete II. – Chattiak és skythák” című értekezésében már 1938-ban ugyanezt állította (I. II. könyv 242-246. old.).

Szükségesnek tartottuk ezt a rövid kitérőt, mert a vonatkozó magyar szakirodalomban a hetitákról csak mint telivér indogermánokról olvashatunk.

Gimbutas számára azonban a fent említett egykorú írásos emlékek és egyéb egyértelmű adatok messze eltörpülnek egy másik, tetemesen nagyobb fajsúlyú, döntő jelentőségű „bizonyíték” mellett. Ez pedig – feletébb jellemző módon – A. Meillet azon 1908-ból származó hipotézise, hogy „...az indoeurópaiak felett egy hatalmas arisztokráciának kellett uralkodnia, amely képes volt arra, hogy ugyanazt a nyelvet és ugyanazt a szociális szervezetet Európa és Ázsia széles területeire rákényszerítse.” (I. id. m. Scherer-kötet, 555. old.) Ezután így folytatja Gimbutas: „A régészeti leletek e felfogás mellett szólnak. De a Kr. e. 2. évezred írásos tudósításai is ezt bizonyítják, amennyiben Anatóliában és Mezopotámiában a hetiták, kassziták és mitanniak, Palesztínában és Egyiptomban pedig a hikszoszok katonai bátorságáról és politikai jelentőségéről beszélnek.” (I. id. m. Scherer-kötet, 555. és 560. old.) Ez minden, amit Gimbutas a maga Elő-Ázsiát előzőnlő „kurgános” indogermánjainak „bizonyítására” felhoz.

Gimbutas tehát szemelláthatóan egy 1908-ban napvilágot látott „nyelvészeti paleontológiai” feltételezéshez csüri-csavarja hozzá a Kr. e. 3-2. évezred összes kelet-európai és elő-ázsiai régészeti leletkomplexu-

mát. Nem is csoda, hiszen Meillet „indogermán arisztokráciá”-ja kitűnően illik az ő egész Európát, Elő-Ázsiát, sőt még Egyiptomot is előzőnlő és kiművelő „kurgános” indogermán „Herrenchicht”-jeire. A hősiesség és a politikai szervezőképesség pedig nyilván olyan őseredetű indogermán jellegzetességek, s oly félreérthetetlen bizonyítékai indogermán uralkodó rétegek jelenlétének a kérdéses területeken, hogy egyéb alátámasztó adatok → mondanunk sem kell → feleslegesek. Ennek következtében ilyesmikre Gimbutas a továbbiakban nem is fecsérli idejét. Hogy azonban a felsorolt népek közül még a hetitákat sem tekinthetjük valójában indogermán népnek (l. fentebb) – nem is beszélve a többiekről, akiknek nyelvei bizonyíthatóan agglutináló típusúak voltak, s a nemzetközi nyelvtudomány egybehangzó véleménye szerint az indogermán nyelvekhez semmi közük sem volt –, az cseppet sem zavarja.

Ezeket az általános indogermán kérdéseket azért kell ilyen részletesen bemutatnunk, mert csak a mai indogermanisztika problémáinak, áramlatainak, az egyes irányzatok érvelési módozatainak, a különböző argumentációk valóságos tudományos fajsúlyának, módszerességének vagy módszertelenségének több oldalról megvilágított ismertetése után mérhetjük fel teljes egészében a hazai finnugor nyelvtudomány egyoldalúságát, megcsontosodott ókonzervatív szemléletét, minden újabb felismeréstől való merev elzárkózását. De másrészt azért is elengedhetetlenül szükségesek ezek az előismeretek, mert nyelvészeti és őstörténeti szakirodalmunk következetesen elhallgatja a nemzetközi tudományosság mindazon újabb módszertani, nyelvkialakulási és nyelvfejlődési felismeréseit és téziseit, amelyek a 19. századi alapokon álló finnugor nyelvcsalád-elmélettel ellenkeznek.

A magyar nyelvtudomány mai szemlélete

Ismételten utaltunk már arra, hogy a magyar nyelv kutatás mérvadó képviselőinek zöme az indogermán nyelvészet ún. ahisztorikus, a hangtörvényeket abszolutizáló iskolájához csatlakozott (pl. Hajdú Péter, Harmatta János stb.). Nézzünk meg erre is egy-két további példát.

Antal-Csongor-Fodor „A világ nyelvei” című könyvét ebben a vonatkozásban már említettük (l. I. könyv 79-80. old.). Kiegészítésül az ott közöltekhez, most még megemlítjük azt a sajátságos módszert is, ahogyan szerzők a szabályos hangváltozások törvényszerűségét, s ezzel szoros összefüggésben a jövevényszavak elkülönítésének kérdését tárgyalják. Példaként a latin *pellicium* (állati bőr, szőrme) és a német *Pelz* (bunda, szőrme) viszonyát választották – amint alább megmutatjuk, meglehetősen szerencsétlen kézzel. Kijelentik, hogy a hangváltozás szabályainak értelmében „~~hiszen~~ a németben a szókezdő latin 'p' -nek egy 'f' kellene, hogy

megfeleljen, így: *Felz.*” (id. m. 12. old.) Ezután következik a jellegzetes „hangtörvényes” logika: „Mivel a német szóban nem 'f', hanem 'p' van, biztosak lehetünk benne, hogy a *pelicium* és *Pelz* történeti viszonya nem azonos a szabályos *piscis* – *Fisch* viszonytal. S valóban, a *Pelz* nem egy ősi indogermán szónak a szabályos germán nyelvi továbbfejlődése, hanem latinból átkölcsönzött jövevényszó.” (id. m. 12. old.)

Azaz pontosan azzal „bizonyítanak”, amit először be kellene bizonyítani. A *Pelz* szót ugyanis éppen azért nyilvánították annakidején latin jövevényszóvá a németben, mert nem követte Grimm játékszabályait. Éppúgy, mint a latin *habeo* ~ német *haben* (bír, neki van) vagy az óind *hṛd* ~ német *Herz* (szív) sem (l. I. könyv 113. és 116. old.). Tehát „idem per idem”; a hangtörvényes *circulus vitiosus* tipikus példája.

De vannak még más problémák is a *Pelz* körül. Először is, a Kluge-szótár szerint középfelnémet alakja *bel(li)z* volt, s a kezdőhangot csak az újkori grammatikusok alakították vissza – tudatosan – „p”-vé, éppen a latin *pellis*, *pellicium* (és nem *pelicium*, ahogy szerzőink írják) analógiájára.

Másrészt azonban, ha már valaki ellentmondást nem tűrő hangú kijelentéseket tesz egy adott – szemantikai környezetéből önkényesen kiragadott – német szó etimológiájáról, illene, hogy megmagyarázza a következő német szavak eredetét és összefüggését is a *Pelz* (közflném. *belz*, *belliz*) = „bunda, szőrme” szóval:

Vlies = állati szőrme, gyapjú;

Filz = állati szőrméből sajtolt szövet, nemez;

Flaus = szőrös, juhbor;

Plüsch (francia *peluche*) = gyapjúbársony;

Balg (közflném. *balc*) = szőrös állati bőrből készült tömlő, lenyúzott állati bőr, irha;

Bulge = bőrsák, víztartó tömlő; vö. lat. *bulga*, *follis* = ua.;

Polster = (eredeti jelentés) lószőrrel tömött bőrpárna.

Továbbá kétségtelenül ugyanehhez az alaptőhöz tartoznak még az alábbi – bővízés nélküli – szavak is:

Fell = szőrös állati bőr, bunda;

Wolle = állati szőr, gyapjú;

Pelle = vékony, finom bőr.

A bemutatott kötetlen hangváltozásokat – egyugyanazon nyelven belül, mégpedig szoros jelentésbeli összefüggésben álló szavaknál; amelyek az ajakhangok egész skálájára kiterjednek (b, p, f, v, w), semmiféle merev „szabályos hangfejlődés”-sel sem lehet megmagyarázni. Ha pedig ilyesmire nincs „hangtörvény”; akkor vajon miféle nyelvekből szedegette össze egyenként a német ezeket a szavakat, s miért állnak hangalakjaik és jelentéseik ennek ellenére mégis csodálatosképpen szoros párhuzamban? Olyan kérdések ezek, amelyek előtt a hangtörvényekkel, szabályos hang-

változásokkal dolgozó nyelvészet tanácstalanul áll. Ezért a szócsaládból egyszerűen kiemelik az egyetlen „Pelz” szót és teljesen egyoldalúan latin jövevényszóvá nyilvánítják.

Ha azonban nem engedjük magunkat az időbeli folyamatként szemlélt „szabályos” hangeltolódások dogmájától elvakítani, úgy itt is – mint minden szócsalád esetében – azonnal felismerhetjük a hangváltozások valóságos szerepét és értelmét a nyelvekben: egy-egy ősi, gyűjtőfogalmat jelölő, még nem differenciálódott, általános jelentésű elsődleges szótöbblől a kezdőhangok mássalhangzóinak rokon artikulációjú variánsai segítségével szemantikailag közeli rokonságban álló, árnyalati jelentéskülönbségeket kifejező új szavak, egész szóbokrok keletkeztek. Ezzel az egykori nyelvfejlesztők egyúttal azt is elérték, hogy a jelentéstanilag összetartozó szavak fonetikailag is szoros párhuzamban maradtak, s így mintegy utaltak a közös ősi gyökből való eredetükre (vö. I. könyv3., 4. fej.).

A 75. oldalon is egy meghökkentő kijelentéssel találkozunk: „A sémi nyelvek közül egyet igen régi időkből ismerünk. Ez a nyelv az akkád... E nyelv legrégebbi szövegei az i. e. harmadik évezred elejéről származnak.”

Ez bizony nem így van. Az első akkád nyelvemlékek a 3. évezred második felében jelennek meg, ami tetemes, fél évezrednyi időbeli különbség.

Szoros összefüggésben áll ezzel az időrendi melléfogással szerzők azon megjegyzése is, hogy az óbabiloni (akkád) nyelv korszaka kb. Kr. e. 3000-től 2000-ig tartott, s Hammurabi törvénykönyve Kr. e. 2000 táján keletkezett (id. m. 84. old.).

Nos, még az ún. hosszú mezopotámiai időrend szerint is, az akkád korszak csak Kr. e. 2478 körül kezdődött (a közepes kronológia szerint 2340 táján), Hammurabi pedig 1930 körül lépett trónra /közepes időrend: 1792/ s több évtizedes uralkodásának csak a vége felé hódította meg egész Mezopotámiát. Ezekből az utolsó évekből származik törvényoszlopa is, amelynek bevezető soraiban egész Szumér és Akkád feletti uralmára hivatkozik (l. Müller-Karpe: Handbuch der Vorgeschichte III. B. Kupferzeit, 68. old.). A törvényoszlop tehát még a hosszú kronológia szerint sem keletkezhetett előbb az 1880-as éveknél.

Felettébb kívánatos lenne, ha magukat tudományos szakembereknek tartó szerzők, lottószámokkal való felelőtlen dobálózás helyett legalább annyi fáradságot vennének maguknak, hogy előbb utánanézzenek a helyes évszámoknak a megfelelő kézikönyvekben.

Róna-Tas András „A nyelvrokonság” című könyve sem sokban különbözik az eddig megismert, hangtörvényes alapokon álló művektől. Eltekintve attól, hogy elég részletes és jól áttekinthető összefoglalást ad az európai nyelvtudomány fejlődéséről az utóbbi 150 évben – no persze csak a hangtörvényes nyelvészet nézeteit, teóriáit ismerteti kimerítően, az ettől eltérő irányzatok kutatásairól, felismeréseiről pedig vagy hallgat,

vagy néhány soros közhelyekkel tapintatosan elsiklik felettük –, egyéb vonatkozásban könyve csak olyan értelemben tekinthető tanulságosnak, hogy néhány esetben akaratlanul is leleplezi a nemzetközi nyelvtudomány elvi megállapításai, módszertani követelményei és a magyar finnugrisztika gyakorlata között tátongó mély szakadékot.

Igy például csodálkozva olvashatjuk (19. és 139. old.), hogy a hangutánzó-hangfestő szavak csak ritka kivételek a nyelvek szókinccseiben, azoknak csupán egy igen kis csoportját képezik: „Ilyen azonban sok tízezer szó között csak néhány van” – írja a hangutánzó szavakról.

Ezekután viszont joggal megkérdezhetjük: miért van akkor tele még a legújabb Benkő-féle történeti-etimológiai szótár is (TESZ) hangutánzó, hangfestő eredetűnek magyarázott szavakkal? *Hary Györgyné* statisztikai összeállítása szerint a szótár I. és II. kötetének 1600 előttről adatolható 2516 szavából 206 szó, azaz valamivel több mint 8,1 % hangfestő, gyermeknyelvi és indulatszó (l. *Hary Gy.-né: Kiegészítések egy nyelvvi történetéhez*).

De az sem erősítheti a magyar nyelv kutatás módszertani megalapozottságába vetett bizalmunkat, hogy a szótár főszerkesztője, *Benkő Loránd*, Haryné eredeti cikkére (l. *Magyar Nemzet*, 1971. nov. 14.) adott válaszában (l. *Magyar Nemzet*, 1971. nov. 21.) elsősorban éppen azt kifogásolja, hogy Haryné összeállításából kimaradtak a hangutánzó szavak, pedig „ezek minden nyelv szókinccsében fontos szerepet játszanak. A magyar szókinccsben is nagyobb a szerepük, mint a hangfestőké.”

No már most, kinek kell hinnünk? Benkőnek-e vagy Róna-Tasnak? – Véleményünk szerint egyiknek sem és mindkettőnek: a hangutánzó, hangfestő szavak megítélésében, elkülönítésében ugyanis semmiféle megalapozott módszert sem találunk a hagyományos hangtörvényes nyelvtudományban. Ennek következtében ki-ki saját szubjektív megítélése, főleg pedig azon szempont szerint nyilvánítja az egyes szavakat hangutánzóknak, hangfestőknek, hogy rokonnyelvi hangalakjaik mutatnak-e „szabályos” hangváltozásokat vagy nem. E kérdéssel tanulmánysorozatunk I. könyvében (l. 116-121. old.) már bővebben foglalkoztunk.

Benkő, Haryné cikkét kritizáló, idézett soraival kapcsolatban megemlítendő még, hogy Haryné ugyan valóban csak hangfestő, gyermeknyelvi és indulatszavakat említ a kérdéses 206 szónál, de Benkőnek adott viszontválaszában (*Magyar Nemzet* 1971. nov. 21.) közli, hogy a hangutánzó szavakat természetesen a hangfestők közé számította.

Feltétlenül igazat kell adnunk Harynének abban, hogy a hangutánzó és a hangfestő szavakat egy csoportba osztotta s nem választotta el őket egymástól. A hétköznapi valóság ti. az, hogy gyakorlatilag végeredményben semmiféle megfogható különbség sincs a hangutánzónak és hangfestőnek nevezett szavak között. Éppen ezért például a Brockhaus Enzyklo-

pádie legújabb kiadása (1970) is közös címszó alatt, mindenféle megkülönböztetés nélkül tárgyalja a hangutánzó és a hangfestő szavakat (l. „Lautmalerei, Lautnachahmung” címszó alatt).

Benkő mondvacsínált ellenvetése tehát csupán a hangtörvényes nyelvészet azon igyekezetét tükrözi, amellyel – ha már a fő kérdésben, ti. hogy milyen tárgyilagossági kritériumok szerint különíthetők el a hangutánzó, hangfestő szavak a szókincs egyéb elemeitől, teljesen a sötétségben tapogatóznak is – legalább a hangutánzó és a hangfestő szavak szórszálhasogató éles megkülönböztetése útján igyekeznek valamennyire tudományosabb színezetet adni etimológiai pepecselgetéseiknek. Hogy azonban ez a látszólagos akribia a valóságban hová vezet, azt a Benkő főszerkesztése alatt készült TESZ-ben lépten-nyomon tapasztalhatjuk: a szótár hemzseg az olyasféle „hangutánzó eredetű” szavaktól, amelyekről kötve hisszük, hogy a szótár cikkíróin kívül valaki is meg tudná mondani, vajon milyen állati vagy más természeti hangokat „utánóznak” (pl. *kap, kapaszkodik, kapatos, kapcsol* stb.). A hangfestő szavaknál ugyanez a helyzet: a TESZ sorozatosan „hangfestő eredetű”-nek nyilvánít olyan szavakat, amelyeket semmilyen kapcsolatba sem lehet hozni valamiféle hangokkal (pl. *göb, gömb, gömbölyű, gömb, gombolyag, gubó* stb.). Milyen hangot „fest le” mondjuk *a gubó* vagy *a göb*? Talán a hangtörvényes nyelvészet egyoldalú begubózásánál fellépő zörejeket? Nem tudhatjuk.

Megtudjuk viszont Róna-Tastól, hogy a nyelvtan, a nyelvszerkezet nem határozhatja meg a genetikus nyelvrokonságot, hiszen például az angolnak semmiféle nyelvtani hasonlósága nincs az őszindogermánnal (id. m. 160. old.). Másrészt, ha a szókészlet döntő részének folyamatosága kimutatható, akkor igen valószínű a nyelvtani rendszer folyamatosága is (id. m. 374. old.).

Ismét megkérdezhetjük: akkor miért állítja a finnugrisztika, hogy a nyelvtani egyezéseknek, párhuzamoknak messzemenően elsőrangú jelentőségük van a genetikus nyelvrokonság megállapításában, s miért veti el kategorikusan például a kb. 1000-re rúgó világos szumér-magyar szópárhuzamot, mint lényegtelen? Mellesleg megjegyezve, nyelvtani párhuzamaink is bőven vannak a szumérral, de jelen speciális kérdésfeltevésünkbe ezeket most nem akarjuk belekeverni.

Az ősi nyelvcsaládi alapnyelvek tézisééről szólva Róna-Tas kijelenti, hogy homogén nyelv sohasem volt. Minél alacsonyabb a társadalom fejlettségi foka, annál kevésbé homogén a nyelv (id. m. 367. old.). De már a következő oldalon agyoncsapja ezt a megállapítását, mert ott viszont arról beszél, hogy az újkőkorbán, a nagy nyelvcsaládok alapnyelveinek korában, ugyan feltehetőleg nagymértékű sokféleség uralkodott, de ez csak nyelvjárársbeli sokrétűség volt, s az eltérések csupán másodlagos szerepet játszottak, az egységes nyelvcsaládi elemeknek voltak alárendelve.

Újra meg kell kérdeznünk: ha a neolitikum nyelvjárásai már „egységes nyelvcsaládi elemeknek” voltak alávetve, akkor hogyan alakultak ki a paleolitikumban vagy a mezolitikumban ezek a nagyjából egységes nyelvcsaládi alapnyelvek? Hiszen Róna-Tas maga szögezi le: minél alacsonyabb a társadalom fejlettségi foka, annál kevésbé homogén a nyelv. Márpedig a paleolitikumban és a mezolitikumban a társadalom fejlettsége összehasonlíthatatlanul alacsonyabb volt, mint az újkőkorbán. Akkoriban tehát – Róna-Tas saját megállapítása szerint – sokkal nagyobbaknak kellett lenniök a nyelvi eltéréseknek – még egy viszonylag kis népcsoporton belül is, nemhogy a feltételezett közös indogermán vagy uráli alapnyelvet beszélő, fél kontinensnyi területen szétszórt gyér paleolitikus-mezolitikus hordák között, akik alig-alig érintkeztek egymással, s ami kapcsolat volt közöttük, az is többnyire csak egymás agyonverésében mutatkozott meg. Nyomatékosan emlékeztetünk ezzel kapcsolatban Altheim fentebb idézett megállapítására is, amely szerint „. . . Csak bizonyos történelmi események során váltak egyes nyelvi vagy nyelvjárási csoportok dominánssá...” (l. e. könyv 408-409. old.).

„Két vagy több nyelv akkor rokon, ha közöttük és a közös alapnyelv között a leggyakoribb részrendszerek folyamatos mozgása kimutatható” – olvassuk Róna-Tas könyvének 374. oldalán.

E meghatározást készségesen elfogadjuk. Csak az a bökkenő, hogy hol, mikor és kicsoda mutatta ki – tárgyilagos tudományos módszerességgel! – például a magyar és az „uráli”, a „finnugor” vagy akár csak az „ugor” alapnyelv között is a leggyakoribb részrendszerek folyamatos mozgását? Tudomásunk szerint a vogul-osztják nyelvemlékek a Kr. u. 18. században tűnnek fel, a magyar nyelv emlékei mintegy ezer éve, az „ugor” alapnyelvet pedig Kr. e. 2000 és 1000 közé helyezi a finnugrisztika. Hol és hogyan lehet itt „folyamatos mozgást” kimutatni, amikor majd 3000 éves űr tátong az obi-ugor nyelvemlékek és a feltételezett „alapnyelv” kora között, s ráadásul ez az állítólagos alapnyelv is teljesen ismeretlen?

Vigyázzunk a fogalmakkal, s ügyeljünk az ésszerű gondolkozás legelemibb alaptörvényeire is: miféle módszeresség az, ha ezt a „folyamatos mozgást” úgy akarjuk kimutatni, hogy először a mai obi-ugor nyelvekből és a magyarból egy előre megfogalmazott tétel szerint – például a „szabályos hangváltozások” segítségével – kikövetkeztetünk egy hipotétikus „alapnyelvet”, majd ezután ugyanezzel a módszerrel, azaz ugyanazon létra fokain lépkedve, csak ezúttal visszafelé, e műalapnyelv „leggyakoribb részrendszereinek folyamatos mozgását” újra visszavezetjük a mai vogulig és magyarig? Ez esetben nem tettünk mást, mint önmagunkat csaptuk be. Az ilyen módszer csupán szemfényvesztés, circulus vitiosus, azaz egy helyben topogás, de semmiképpen sem tudományos bizonyítás.

Pontosan ugyanolyan eljárás ez, mint amit a régészek az asszuáni gát építésekor az ottani óegyiptomi műemlékeknél alkalmaztak: kőtömbönként szétszedték őket, gondosan megszámozták az egyes darabokat, s később a feljegyzések alapján újra összerakták az épületeket. Azaz „leggyakoribb részrendszereiket” meghatározott szabályok szerint szétszedték, majd ugyanezen szabályok szerint „folyamatos mozgásban” ismét felépítették. S csodák csodája: a templomok pontosan ugyanolyanoknak sikerültek, mint azelőtt voltak.

Nos, ugyanezt teszi a finnugor nyelvészet is, amikor az obi-ugor nyelvek mai és a magyar alig egy évezredig követhető elemeiből előre meghatározott kritériumok szerint visszakövetkeztet egy 3–4000 évesnek vélt ugor alapnyelvre, majd ugyanezen kritériumok alapján ugyanazokat az elemeket „folyamatos mozgásban” fokozatosan visszautalja a mai vogulba és magyarba. *Még egyszerűbben szólva: semmiben sem különbözik ez a munkamenet attól a „módszertől”, amellyel Münchhausen báró saját copfjánál fogva húzta ki magát és lovát a mocsárból – ahol a ló a finnugor nyelveket, a báró pedig a magyart példázza.*

E kérdésben azonban az a leglehangolóbb, hogy ezeket a magától értetődő dolgokat, a logikus gondolkozás legegyszerűbb elemeit ilyen részletesen kell magyarázgatnunk, mert több mint száz év óta szemmel láthatóan egy szaknyelvésznek sem jutott eszébe, hogy az ésszerű gondolkozásmód ezen alapvető elveit figyelembe vegye. Ha már „folyamatos mozgás”-ról beszélünk, akkor a legelemibb módszertani követelmény az, hogy e „folyamatos mozgás” kiinduló pontját, tehát a 3–4000 év előtti nyelvi állapot hangalakjait konkrét, egykorú nyelvemlékekből ismerjük. Ilyenek viszont nincsenek, s ezért a hagyományos finnugrisztika nyelvtörténeti visszakövetkeztetéseit, alapnyelvi rekonstrukciós kísérleteit sem tekinthetjük másoknak, mint – Kronasser szavaival élve – csupán igen tetszetős szappanbuborékoknak, amelyek között ki-ki saját ízlése szerint válogathat.

Mi tehát más utat választottunk e paleolingvisztikai kérdések vizsgálatára, amely ugyan ma még járatlan és fáradságos, de máris sokkal több konkrét eredménnyel kecsegtet, mint amennyit a nyelvkutatás az eddigi módszerekkel 150 év alatt elért. Meggyőződésünk szerint a régészet felfedezéseiből kibontakozó hatalmas méretű elő-ázsiai, a minket érdeklő időszakban (Kr. e. 3-2. évezred) már kimondottan mezopotámiai-szumér művelődési és etnikai hatások Eurázsia nyugati felében egyenesen megkövetelik a sumér nyelvemlékek bekapcsolását nyelvfejlődési és őstörténeti kutatásainkba. Az ősi írásos emlékekkel rendelkező sumér nyelv esetében nem kényszerülünk arra, hogy meddő, bizonyíthatatlan elméleteket kelljen kiagyalnunk, hanem egy ősi nyelv konkrét szavaival hasonlíthatjuk össze nyelvünket, a többi rokon finnugor nyelvet, sőt még az

egyéb nyugat-eurázsiai nyelvcsoporthoz is, amelyek mindegyikét eltéphetetlen szálak fűzik a szumérhez (I. I. könyv 5. fej.).

Ezzel ugyan már egy lépéssel tovább jutottunk, de még távolról sem értünk el a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok ún. alapnyelvének küszöbéig, amelyet a ma rendelkezésünkre álló ismeretanyag mellett véleményünk szerint még megközelíteni sem tudunk, legfeljebb csak megsejteni. Ez a legrégebbi „alapnyelv” ugyanis elvész a praeszumér Elő-Ázsia újkőkori és kőrézkori kultúráinak, etnikumainak komplex egymásrahatásaiban, belső és külső migrációiban, keveredéseiben. A legkorábbi megfogható nyelvi állapot a Kr. e. 4. évezred második felében meginduló szumér agyagtáblák nyelve, amelyet azonban Elő-Ázsiában már több évezredes konvergens nyelvi fejlődés előzött meg. Ennek következtében tudásunk mai fókán egyelőre a szumért kell tekintenünk „ősnyelvnek” (de természetesen csakis viszonylagosan!), a szumér nyelvemlékekből kell kiindulnunk, s elsősorban azt kell kutatnunk, milyen „részszerkezetek” mutathatók ki ebből az ősnyelvi fokozatból az egyéb nyugat-eurázsiai nyelvcsoporthoz viszonyított nyelvemlékeiben, illetve a mai nyelvekben. „Folyamatos mozgás”-ról sajnos nem beszélhetünk, mert ezt a konkrét írásos emlékek nem engedik meg. Így csak pillanatképszerű, „ad hoc” nyelvallapotokat tudunk rögzíteni, többnyire nagy időbeli megszakításokkal.

E vizsgálatoknál azonban felbecsülhetetlen segítséget jelent az a felismerés, hogy a hangváltozások elsődleges és legfontosabb szerepe a nyelvek fejlődésében szemantikai jellegű, s túlnyomórészt nem időbelileg szabályosan bekövetkező „hangfejlődést”, hanem jelentésbeli változásokat fejeznek ki, a nyelvek *szemantikai fejlődését*, szókincsük gazdagodását jelzik. Ez az egyetlen használható módszer a szélesebb körű paleolingvisztikai kutatásoknál, mert I. könyvünk 5. fejezetében láthattuk, hogy a nyelvek – szerencsére – sokkal konzervatívabbak, szavaik hangalakjai – bizonyos határokon belül – tetemesen időtállóbbak, mint ahogy ezt a kizárólag időbelileg szemlélt szabályos hangváltozásokban hívő nyelvtudomány véli.

Éppen e kérdésekkel függenek össze a nem rokon nyelvekben tömegesen található, ún. „véletlen” egyezések is, amelyeket Róna-Tas a megszokott módon tárgyal. Megemlíti például az angol *cut* (vágni; ejtsd *kat*) és az arab *kat* (vágni) hangtani és jelentésbeli egyezését és kijelenti, hogy „...a két szónak a világon semmi köze sincs egymáshoz.” (id. m. 393. old.)

Mi óvatosabbak lennénk: vö. szumér „*kud*” – „*schneiden, abschneiden, durchschneiden, scheiden, spalten, entzweien*” (vág, levág, átvág, elválaszt, hasít, kettévág); magyar „*kotú*” (levágott nádtorzs), „*kutyol*” (szőlőt metsz).

Jó lenne tehát, ha nyelvészeink kissé alaposabban körülnéznének más nyelvekben is, mielőtt oly magabiztosan két nyelv közötti véletlen egyezésekről beszélnek,

Ezek a „véletlen” egyezések igen előkelő helyet foglalnak el a hangtörvényes nyelvészkedés kelléktárában. Általában a véletlenre hivatkoznak, amikor a különböző, nem rokon nyelvcsaládok szavainak hangalaki és jelentésbeli egyezéseit vagy szoros párhuzamait – ezeket a gyakran előforduló, számukra érthetetlen és köreiket meglehetősen zavaró tényeket – igyekeznek megmagyarázni, jobban mondva félresöpörni, kiiktatni a nyelvhasználatból.

A nemzetközi nyelvtudományban általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy az emberi hangképzés korlátozottsága következtében a lehetséges szóalakok száma is meglehetősen alacsony, s ezért: „Bármely két nyelv szótárát elővesszük, abban számos olyan szót találunk, amelyek hasonlítanak egymáshoz vagy éppen azonosnak látszanak... Az ilyen véletlen egyezéseket százszámra sorolhatnánk.” (Róna-Tas; id. m. 392-393. old.)

A valószínűségszámítás matematikai törvényei szerint azonban a véletlen egyezések már két nyelv szavai között is meglehetősen ritkák, három vagy több nyelv szavai között pedig gyakorlatilag elő sem fordulhatnak. A nagy számokkal dolgozó statisztika nem ismeri a véletlent. Ezen alapszik a biztosítás is: a biztosító intézet pontosan ki tudja számítani, hogy például évente ezer ház közül hány ég le, ezer ember közül hányat ér baleset vagy ezer hektárból mennyit ver el a jég.

E törvényszerűség a nyelvek szavaira vonatkoztatva – leegyszerűsítve, nagy vonalakban – így fest: ha csak 30 beszédhanggal számolunk – pedig jóval több van –, akkor egy három hangból álló tőszó variációs képlete $30^3 = 27.000$. Azaz ennyi három hangból álló különféle szó lehetséges. De figyelembe kell vennünk a kimondhatóság kritériumát is, vagyis hogy a mással- és magánhangzók váltakoznak a szavakban, s pusztán mássalhangzókból vagy magánhangzókból álló szavak általában igen ritkák a nyelvekben – bár néha ilyenek is előfordulnak (vö. pl. délszláv „smrt” = „halál”; francia „eau” = „víz”).

Így, ha minden szóban egy vagy két magánhangzóval számolunk, a lehetséges szavak száma 18.000-re csökken. Ezek között is vannak azonban még olyasféle szavak, mint pl. „aab”, „baa”, „abb” vagy „bba”, amelyek szintén nem gyakoriak – legalábbis a magyarban nem. E négy típus szavainak száma 12.000. Marad tehát 6000 teljesen egyértelműen, könnyen és tisztán artikulálható szó (az „aba” és a „bab”-féle sorozatok), amelyekhez azonban jó egynéhány szót hozzá kell számítanunk a fenti négy típusból is – még a mássalhangzótorlódásokat lehetőleg kerülő magyar nyelv tanúsága szerint is: vö. pl. *ért, int, írt, önt, ángy, ing, ölyv, örv* stb. Végeredményben tehát legalább 9000 normálisan kiejthető lehetőséggel kell számolnunk a három hangból álló szavaknál. Ez pedig azt jelenti, hogy egy három hangból álló tőszó hangalaki és jelentésbeli egyezésének valószínűsége két nyelvben $1/9000$.

Négy vagy több hangú szavak esetében pedig a véletlen egyezések valószínűsége a hangok számával hatványozott arányban csökken. Négy hang esetében pl. a tisztán artikulálható szavak száma – ismét csak a magyar véve alapul – 120.000 („abab”, „baba” és „abba”-típusok), de a „babb”-féle sorozatot is ide számítva (vö. *kert, most, part, hajt, sujt* stb.) 200.000 lehetőségre jutunk. Pedig a „baab” és a „bbab” típusok is a legtöbb nyelvben közönségesek (pl. német *Haus, Baum; Stock, Flug* stb.), s ezek ismét 80.000-80.000 lehetőséget foglalnak magukba. Azaz négy hangú szavaknál a véletlen egyezések valószínűsége már csak 1/200.000 és 1/360.000 között mozog.

Róna-Tas példájánál maradva tehát ahhoz, hogy az arabban és az angolban – de csakis e két nyelvben – a „kat” és a „cut” egyezéséhez hasonló „véletlenek” százszámra fordulhassanak elő, mindkét nyelvnek sokmillió szókinccsel kellene rendelkeznie. Figyelembe véve azonban azt is, hogy a kérdéses szópár nemcsak az arabban és az angolban egyezik, hanem igen szoros hangalaki párhuzamban áll a szumér és a magyar nyelv megfelelő jelentésű szavaival is, a véletlen lehetősége gyakorlatilag nulla.

Mindebből pedig az következik, hogy a véletlenre való hivatkozás, különösen akkor, amikor „százszámra sorolható” véletlen egyezésekről beszélnek két nem rokon nyelv esetében, nem nevezhető tudományos érvelésnek, hanem csak a „hangtörvények” előítéletén alapuló balhiedelemnek.

Előljáróban már most megjegyezzük, hogy a szumér-magyar szóegyezések, párhuzamok terén ez a véletlenre való hivatkozás még abszurdabbá válik. Számos olyan többjelentésű (poliszemantikus) szumér tőszót ismerünk ugyanis, amelynek 5-10, sőt néha még ennél is több jelentése vagy pontosan megegyezik a megfelelő magyar szótövek hangalakjaival, vagy pedig csak a magánhangzó variál a magyarban. Például (a szumér tőszó német jelentései Deimel szerint) :

„tar”	= „zerstört, verwüstet”	tar
	= „verwüsten, abpflücken”	tar-ol
	= „Stachel”	tar-aj
	= „abgeschnitten, verwüstet”	tar-ló
	= „bewahren”	tar-t
	= „hüten”	tár-ol
	= „Leiste, Gestell	tar-gonca
	= „hemmen, bändigen”	tar-tóztat
	= „spalten, einschneiden, öffnen”	tár
	= „jäten, graben”	túr
	= „unterwürfig sein”	tűr
	= „beugen, sich beugen”	tűr

= „zerbrechen”	tör
= „Spitze”	tőr
= „aufheben”	tör-öl
= „verhören, entscheiden”	tör-vény
= „bestimmen, Geschick	tör-ténik
= „binden, bannen, zur Rechenschaft ziehen	tor-ol
= „absperren”	tor-laszt
= „abschneiden von Kraut”	tor-zsa

Íme, kilenc jelentés mindhárom hangban megegyezik a megfelelő magyar szavak töveivel, tizenegynél pedig csak a tőmagánhangzó változik meg a magyarban. Ilyen tömeges egyezések és párhuzamok esetében a valószínűségszámítás matematikai törvényei szerint a véletlen egyezés lehetősége gyakorlatilag éppúgy nulla, mint három vagy több nyelv egyes szavainak egyezésénél.

A hangtörvényes ősnyelvi rekonstrukciók iskolapéldája a finnugor „k” hang állítólagos szabályos fejlődése a magyarban „h”-vá. Mivel a magyar „h”-nak a finnugor nyelvek „túlnyomó többségében” bizonyos hangtani helyzetben „k” felel meg, „nagyon valószínű, hogy itt *a többség* (kiemelés tőlünk) őrzi az ősi állapotot” – írja Róna-Tas (id. m. 395. old.).

Mit ért itt a finnugrisztika „túlnyomó többség”-en, amely állítólag az „ősi állapotot” őrzi? Az együttesen 8 milliónyi, de 50 – egymás között jobbra érthetetlen – nyelvjárásra szétforgácsolódó, jórészt primitív finnugor töredéknépecskéket a 15 milliós, egységes, majdnem homogén nyelven beszélő, már több mint ezer év óta összehasonlíthatatlanul magasabb művelődési fokon álló monolitikus magyar nyelvi tömbbel szemben. Másrészt: ezek szerint csak a magyarban lett volna „hangfejlődés”, a többi finnugor nyelvben pedig nem? Ott évezredek óta „k” maradt a „k”?

De hogyan állunk azzal a sokkalta valószínűbb lehetőséggel, hogy a valóságos „túlnyomó többség”-et képviselő, s kulturálisan is magasan domináló magyar nyelv „h” hangját vették át egykoron az apró, elmaradott finnugor csoportok, s változtatták át bizonyos esetekben – saját ősi nyelvi alaprégük hangtanának hatására „k”-vá? Azaz a hangbehelyettesítés jól ismert jelenségét alkalmazták, s ezért ejtenek még ma is „k”-t, mint évezredekkel ezelőtt. Vajon elhanyagolhatók-e mindezen körülmények egy hipotétikus ősnyelv rekonstruálási kísérleténél? Nem hinnénk. A finnugor nyelvtudomány viszont ilyen gondolatokat még csak halvány eshetőségként sem vet fel.

Nézzük meg ezután, hogyan vélekedik Róna-Tas a szumér-magyar nyelvhasználatról. A szumér-magyar nyelvrokonság kérdése mögött tudományon kívüli szempontok húzódnak meg: presztíziskérdés – írja (id. m. 437. old.). Majd elmondja, hogy a 19. században, a szumér nyelv felfedezése után, az első nyelvhasználati kísérletek között „...voltak olya-

nok is, amelyek a sumért az uráli és altaji (akkor még egynek gondolt) nyelvcsaláddal próbálták rokonítani.” (id. m. 439. old.).

Már itt, a szumér kérdés tárgyalásának kezdetén nem harcol nyílt sissakkal Róna-Tas, mert az, hogy eleve kijelenti: az egész csak presztízskérdés; bár lehet az ő saját meggyőződése, de mindenesetre nem tudományos érv, hanem csupán professzori tekintélyére alapozott a priori hangulatkeltés. A második idézetben még tovább megy ebben a megtévesztő irányban: az a kijelentése, hogy a 19. századi első szumér nyelvhasználati kísérletek között „voltak olyanok is”, amelyek a sumért az urálaltájjal rokonították, egyenesen tudatos félrevezetés. Ezek az első nyelvhasználati kísérletek ugyanis *szinte kivétel nélkül* az urálaltáji nyelvekkel rokonították a sumért (l. Varga Zs. : Ötezer év távolából). Ez pedig, a „voltak olyanok is” kitételhez viszonyítva meglehetősen különbség.

Kétségtelenül misztifikál azonban Róna-Tas ott is, ahol az „akkor még egynek gondolt” urálaltáji nyelvcsaládról beszél, tehát úgy tünteti fel az uráli és az altáji nyelvek rokonságának kérdését, mintha az csak egy elavult, 19. századi feltevés lenne, amelyet az újabb kutatások már rég megcáfoltak. Ez a kérdés is szorosan hozzátartozik a finnugrisztika egyoldalúságaihoz. A sorozatos lexikális és nyelvtani egyezések ellenére kereken tagadják a finnugor és az altáji nyelvek rokonságát, mert ehhez esetben kiderülne, hogy „finnugor” vagy „uráli” eredetűnek állított alapszavaik tekintélyes hányada az altáji nyelvekben is megvan, s az önálló finnugor (uráli) nyelvcsalád tézise a jelek szerint csupán nyelvészeti fikció. Ennek következtében a finnugor berkekben az a suttogó propaganda járja, hogy a nemzetközi nyelvtudomány már rég elvetette az uráli és az altáji nyelvek rokonságának lehetőségét. Nem merülhetünk bele most e kérdés tárgyalásába, ezért csak két magyar kutató és egy nemzetközi szaktekintély idevágó véleményét idézzük.

Pusztay János szerint (Az „ugor-török háború” után, 140-141. old.) az uráli-török rokonság elmélete „...ma már több, mint egyszerű hipotézis. Ramstedt, az altáji összehasonlító nyelvtudomány megalapítója és... Collinder 69 uráli-altáji közös etimológiát mutatott ki, s ezek az ún. alapszókinsz körébe tartoznak... A 69 etimológia közül 8 az altáji nyelvcsalád valamennyi ágában megtalálható, 38 csak a törökségiben, 38 a mongolban, 37 a tunguzban. A szavak egyharmada mind a szamojédban, mind a finnugorban megtalálható.”

„Az urál-altáji rokonság elméletét...a felmerülés óta eltelt másfél évszázadnak nem sikerült végérvényesen bebizonyítania, de cáfolnia sem.” (*Juhász Péter*: Bevezetés a „Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből” című kötethez 15. old.).

„Az utóbbi időben lábra kapott egy olyan vélemény, amely szerint a szakemberek mostanában kételkedni kezdenek az urál-altáji nyelvrokons-

ság létezésében. Nem tudom, kik ezek a szakemberek. Azok a tudósok ugyanis, akik az utóbbi 50 év kiadványaiban az uráli és az altáji nyelvekről írtak, mindannyian támogatták a nyelvrokonság gondolatát.” (B. Collinder: Vannak-e rokonai az uráli nyelvcsaládnak? Gulya J. szerk.: A vízimadarak népe, 80. old.)

Ezekhez az egyértelmű sorokhoz csak annyit jegyzünk meg, hogy ha már mindenáron tudományon kívüli szempontok után akarunk kutatni, sokkal inkább megtalálhatjuk ezeket a fent említett suttogó propagandában, amelynek nyilvánvaló célja a kizárólagos finnugor elmélet presztízsének fenntartása tudományon kívüli eszközökkel, sőt egyenesen valótlanságok állításával. S lám, e valótlanság terjesztésében maga Róna-Tas is tevékenyen részt vesz: az „akkor még egynek gondolt” uráli és altáji nyelvcsaládról beszél. Ilyen körülmények között nem tartjuk a legildomosabb dolognak, hogy éppen Róna-Tas emleget másokkal kapcsolatban tudományon kívüli szempontokat.

Szerzőnk ezután kijelenti, hogy a szumér nyelvről már a 19. század végén kiderült, hogy rokontalan szigetnyelv volt, s „a világon jelenleg élő nyelvek közül egyik sem rokonítható a sumerrel.” (id. m. 439. old.)

Különös módon itt nem gyanít semmiféle „tudományon kívüli szempontot”, vagy „presztízskérdést”, pedig van elég bizonyíték ilyesmire. Emlékezzünk például Sayce ezzel kapcsolatos megállapítására (I. II. könyv 378-379. old.). Halévy vitaindító cikkének provokatív kérdésére („Megengedhető-e egy turáni nép jelenléte Babilon talaján?”; I. II. könyv 379. old.) vagy Babelon demagóg kijelentésére a „turáni” népekről (I. II. könyv 379. old.).

De nem lesz érdektelen, ha Róna-Tas konkrét érvelését is kissé közelebbről megvilágítjuk, amikor a szumér nyelv rokontalan szigetnyelv voltának feltételezését igyekszik példákkal alátámasztani:

„Nincs ebben semmi csodálnivaló. Sok olyan nyelvet ismerünk, ...amelynek minden rokona kihalt. Ilyen nyelvek vannak Szibériában is, például a jenyiszeji osztjáknak is nevezett két nyelv... Ezeket az Észak-Ázsiában élő és rokontalan kis nyelvcsoportokat összefoglaló néven paleoszibériai nyelveknek hívják. Vannak ilyen rokontalan nyelvek a Kaukázusban, a Pamírban is, és minden valószínűség szerint ilyen nyelv a baszk is.” (id. m. 439. old.)

Nos, mi ebben az összevetésben nagyon is sok „csodálnivalót” találunk. Nevezetesen, ha e sorok mögött nem „tudományon kívüli szempontok húzódnak meg”, akkor vajon mivel magyarázhatjuk azt a – Róna-Tas képzettségével rendelkező egyetemi tanárnál egyébként teljességgel értelmetlen – megdöbbenő kultúrtörténeti ignoranciát, amely az idézetben megnyilatkozik? A világ legelső kultúrnyelvét, amely jó másfél évezreden keresztül az egész elő-ázsiai művelődési kör általánosan használt vi-

lágnyelve volt, majd – amint Rona-Tas maga is írja! – az akkádok „tudományos és vallási nyelvként sokáig használtak – ahogy mi a latint” (l. id. m. 437–438. old.), holmi paleoszibériai töredéknépecskék nyelveivel, ezek izoláltságával hasonlítja össze, olyan népcsoportok nyelveivel, amelyek egészen a 19. századig távol álltak az emberiség fejlődési folyamatától, s meg a közelmúltban is kőkorszakbeli szinten éltek.

Itt tapinthatók ki valójában a „tudományon kívüli szempontok” gyökerei, nem pedig azoknál, akik az ősi szumér kultúrnyelv eminens jelentőséget felismerték, s annak – szinte tévedhetetlen bizonyossággal elvárható – hatásait vizsgálják a később kialakult és konszolidálódott nyugat-eurázsiai nyelvekben, többek között a magyarban is.

Nem vitatjuk, hogy e kísérletek tekintélyes része nem kielégítően megalapozott módszerekkel, vagy néha egyenesen tudománytalan eszközökkel igyekszik megközelíteni a kérdést. Gondoljuk meg azonban, hogy mást nem is várhatunk el, ha azok, akik nyelvészeti és őstörténeti előképzettségük alapján hivatva lennének a probléma szakszerű kutatására, eleve mereven elzárkóznak mindennemű ezirányú vizsgálat elől – sőt még csak arra sem hajlandók, hogy legalább nagyobb vonalakban, az általános kultúrtörténeti összefüggések fókán tájékozódjanak a közel-keleti ősműveltségek nyugat-eurázsiai hatásainak kérdés-komplexumáról.

Ennek az ignoranciának egyik legmeghökkenőbb megnyilatkozása a szumér nyelv szigetnyelv voltának hangoztatása is. *Az eddig megismert kultúrtörténeti és paleoetnológiai képbe ágyazva ezt a kérdést, egy pillanatilag sem lehet kétséges, hogy a ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok világánál a szumér nem tekinthető szigetnyelvnek.*

Avagy tudományosnak tartana-e bárki is egy olyan feltevést, hogy például a latin annakidején szigetnyelv lett volna? Bizonyosan nem. Pedig a latin nyelv története sokkalta inkább megengedné ezt a hipotézist. Eredetileg valóban jelentéktelen szigetnyelvecske volt, még csak nem is egész Latiumban, hanem csak két faluban, az ősi Rómában és Alba Longában, valamint ezek közvetlen környékén beszélték (l. Kronasser: id. m. Scherer-kötet, 484. old.). Csak lépésről lépésre, a római hódításokkal párhuzamosan vált először Latium, majd Közép-Itália, s később az egész félsziget uralkodó nyelvévé; végül pedig a Római Birodalom közigazgatási és kultúrnyelveként terjedt el az egész mediterrán térségben. S ráadásul nem is 1600 éven át volt domináns kultúrnyelv – mint a szumér –, hanem legfeljebb 4-500 évig.

Összefoglalás:

Az eddig megismert adatokat röviden összesűrítve egyértelműen megállapítható, hogy a magyar finnugrisztika módszertanilag messze elmaradt a nemzetközi nyelvtudomány fejlődése mögött,

1. A sematikus nyelvcsaládfa-elméletet, amelyet a nemzetközi tudományosság már évtizedek óta szinte általánosan elvet, még mindig axiómaként kezel.
2. A hipotétikus ősnelvek nyelvészeti eszközök, „hangtörvények” segítségével való kikövetkeztethetőségét, amelyről még az össze-hasonlíthatatlanul több és régebbi nyelvemlékkel rendelkező indogermanisztika is már rég egyértelműen kimutatta, hogy elvismódszertani okokból következően hiábavaló fáradozás, változatlanul vallja, sőt nyelvtörténeti és őstörténeti vizsgálatai alappilléreinek tekinti.
3. A „nyelvészeti paleontológia” módszerét, amely a nemzetközi nyelv- és őstörténetkutatásban szintén már rég elvesztette minden hitelét, továbbra is csalhatalan eszköznek tartja a feltételezett ősnépek művelődési állapotának, társadalmi viszonyainak felderítésére és a hipotétikus őshazák földrajzi meghatározására.
4. Az utóbbi 60-70 év közel-keleti régészeti kutatásainak őstörténeti, kultúrtörténeti és nyelvemlékbeli felfedezéseit, eredményeit figyelemre sem méltatja, s az ezekből szükségszerűen adódó következtetések levonása elől mereven elzárkózik.
5. Ugyanígy nem hajlandó semmiféle tanulságot levonni a népvándorláskori régészet újabb eredményeiből sem, amelyek egyértelműen bebizonyították, hogy a honfoglaló magyar nép semmiben sem volt műveletlenebb vagy fejletlenebb az akkori Közép- és Kelet-Európa egyéb népeinél. Többek között mindennek ellenére változatlanul állítja több ezer szavunk idegen eredetét, holott ezek tekintélyes részét annak idején, a 19. században, elsősorban és legfőképpen a „barbár” magyarság alacsony kultúrfokára való hivatkozással, és az egyidejű szomszédos népek állítólagos magas műveltségének hangoztatásával nyilvánították jövevényszavakká.
6. Az indogermán nyelvtudomány és őstörténetkutatás számos mérvadó, nemzetközi tekintéllyel rendelkező reprezentánsának arra az újabb megállapítására, hogy az indogermán nyelvek minden valószínűség szerint csak a Kr. e. 3/2 évezred fordulójával kezdődően alakultak ki, ügyet sem vet, s továbbra is eleve indogermán, indoiráni és ősiráni alapnyelvi hatásokkal, jövevényszavakkal számol a maga „finnugor” alapnyelvében, a Kr. e. 4-3. évezredben.
7. A nemzetközi nyelvtudományban egyedül azon ortodox, az egykori újgrammatikus iskola alapelveit ismét felújító irányzatot tekint mérvadónak, amelyik a hangtörvények abszolutizálását már odáig vitte, hogy segítségükkel még a japáni ajnuk nyelvét is

„indogermanizálta”; s amelyet a modern őstörténetkutatás egyik legrepresentatívabb kézikönyve, a „Reallexikon der Assyriologie” teljesen történelmietlen, „ahisztorikus” irányzatnak jellemez.

8. Mindezen módszertelenségek kimondatlan alapja az a fatális felismerés, hogy abban a pillanatban, amint a modern nemzetközi nyelvtudomány azon két alapvető tételét elfogadnák, amelyek szerint a hipotétikus ősnyelvek rekonstruálása elvi-módszertani lehetetlenség, és hogy az indogermán nyelvek csak a Kr. e. 2. évezred folyamán kezdtek kialakulni, menthetetlenül összeomlana az uráli, illetve a finnugor nyelvcsalád szétágazásának feltételezett időrendje is, amelyet annak idején egyedül a 19. századi klasszikus indogermán nyelvcsaládfára támaszkodva, annak biztosra vett nyelvcsaládi kronológiájához szorosan igazodva dolgoztak ki, mégpedig oly módon, hogy a finnugor és az indogermán nyelvekben található szópárhuzamokat eleve vagy a még osztatatlannak vélt indogermán alapnyelvből, vagy pedig az indoirániból, illetve az ősirániból átvett ősi kölcsönözéseknek tekintették. Miután azonban az újabb indogermán nyelvtörténeti vizsgálatok ráadásul azt is kimutatták, hogy az indogermán nyelvek kialakulásánál az ún. uráli vagy finnugor nyelvek igen jelentős szerepet játszottak, ezen ősi egyezések, párhuzamok esetében meglehetősen kétségesse vált még az is, hogy ki kölcsönzött kitől. Hangsúlyozzuk: még akkor is, ha elfogadnánk az ortodox finnugrisztika közös ősnyelvi elképzeléseit.

Nem akarjuk azonban elhallgatni azt sem, hogy az utóbbi időben hazánkban is többen feszegetni kezdik kizárólagos finnugor eredetünk elméletének megmerevedett nyelvészeti és őstörténeti dogmáit. Az új, többoldalú szemlélet elterjesztésének érdeme elsősorban kiváló, nemzetközi hírű tudósunk, László Gyula nevéhez fűződik. Az ő kutatási módszere, „termékeny bizonytalanság”-nak nevezett „töprengései” kezdtek felrázni nyelv- és (főleg) őstörténetkutatásunkat azelőtti nyugalmas ön-elégültségéből.

Az első „meghökkenést” László professzor „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című alapvető jelentőségű könyve váltotta ki, amelyben már 1961-ben nyomatékosan rámutatott arra, hogy a régészeti leletekből kibontható egykori etnikai viszonyok igen nagy mértékben arra vallanak, hogy az ún. uráli-finnugor nyelvcsaládot nem tekinthetjük többnek mint nyelvláncnak, s aligha beszélhetünk közös uráli-finnugor etnikai és nyelvi alapokról. Ugyanakkor meggyőző érveléssel azt is kimutatta, hogy a finnugor nyelvtudomány őshazaelképzelései nem egyeztethetők össze sem a régészeti leletekkel, sem pedig a pollenvizsgálatok újabb eredmé-

nyeivel, s a mai uráli-finnugor népek elődeinek legrégibb lakhelyeit az Oka-Káma-Bjelaja vidékénél jóval délebbre kell keresnünk (bővebben I. II. könyvünk 310-318. old.).

E könyv első visszhangja ugyan csak az volt, hogy *Hajdú Péter* (Finnugor népek és nyelvek, 1962) már egy évvel később, mintegy „csakazért-is”, felhelyezte az uráliakat az Urál hegység északi része és az Ob alsó folyása közötti nyugat-szibériai tundrák jegére – már ismételtén rámutatunk, milyen módszerekkel (I. II. könyv 385-387. old.) –, de ennél a képtelenségnél sokkal lényegesebb az hogy az uráli-finnugor nyelvek kialakulásának és az „uráliak” őshazájának kérdései azóta sem kerültek le a napirendről, s még napjainkban is parázs viták folynak László Gyula déli elmélete körül. Azaz az őshaza száz éve vallott, s már-már eldöntöttnek vélt kérdése ismét problematikusává vált, s így reményünk lehet arra, hogy lassan-lassan talán a magyar őstörténetkutatás is felfigyel a régészeti leletekből mindinkább kibontakozó elő-ázsiai művelődési és etnikai hatásokra a kelet-európai steppe és ligetes steppe területén.

Igen jellemző például, hogy 1966-ban megjelent „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című művében már maga Hajdú Péter is egészen más hűrokat penget (holott 1962-ben még tudománytalannak nevezett minden nem kizárólag finnugor irányú nyelvhasználást): „...Az uráli őshazaként megjelölt terület elődeinknek, közvetlenül a szétválás előtti lakóhelyük volt... elődeink nyelve több régi eurázsiai nyelv és nyelvcsalád kialakulási centrumának közelében fejlődött ki...valószínű azonban az a feltevés, hogy a régészetieken kívül a nyelvészeti nyomok is a preuráliak délebbi kapcsolataira utalnak.” (id. m. 1966, 9-10. old.) E sorokból nyilvánvaló, hogy Hajdú – a régészeti és egyéb bizonyítékok kényszerítő súlya alatt – kénytelen volt 1962-es mereven tagadó álláspontját feladni. Más kérdés – s ugyancsak igen jellemző a kizárólagosan finnugor iskola módszertelenségére –, hogy Hajdú későbbi ezirányú megnyilatkozásaiban ügyet sem vet saját fenti, alapvető elvi jelentőségű megállapításaira, hanem továbbra is körömszakadtáig védi azt a régi, elavult, csupán északra tekintő kutatási irányzatot, amelyet a fenti idézet egyértelmű tanúsága szerint elvben – de, mint láthatjuk, *csakis elvben* – maga sem tekint kielégítőnek, s a gyakorlatban mégis eleve elzárkózik minden konkrét, déli irányú nyelvhasználási vizsgálat elől (vö. pl. Hajdú: A sumér mítosz és a valóság; és: Sumer kapcsolatainkról). Annak ellenére, hogy említett művében (1966) a már idézett sorokon kívül még a következőket is leszögezi: „Az összehasonlító nyelvtudomány módszerei nem elégségesek a problémák megoldásához. A paleolingviztikának a jövőben új eljárásokkal kell ennek a nagyon távoli kornak nyelvi eseményeit megközelítenie. Említésre és figyelemre méltó e tekintetben a valószínűségszámítás alkalmazása a különböző nyelvcsaládok ősi rokonságszerű kapcsolatainak eldöntésénél... kiindulási támpontja

(ennek az új módszernek) az a jól ismert tétel, hogy két morféma véletlen egyezéseinek lehetősége két nyelv összehasonlítása esetén nagyobb, mint sok nyelv összehasonlítása esetén. A kutatók eddig külön-külön tárgyalták az urál-altáji, továbbá az indogermán-sémíta, indogermán-sumer stb. nyelvcsaládok egyezéseit. Megbízhatóbb eredmény várható azonban akkor, ha valamennyi *eurázsiai* nyelvcsalád nyelvét együttesen hasonlítjuk össze.” (Hajdú: id. m. 1966, 91. old.) És: „Nagy valószínűséggel állítható az indogermán, szemíta, hamíta, urál-altáji, csukcs és kartvel nyelvcsaládok igen régi genetikai kapcsolata.” (Hajdú: id. m. 1966, 92. old.)

Hajdúnál tehát ismét tiszta tényészetben jelentkezik az a – kizárólagosan finnugor szemléletű nyelv- és őstörténetkutatásunkra mindenkor és mindenütt jellegzetes – tudathasadás, az elvi megállapítások és a mindennapi gyakorlat közötti áthidalhatatlan szakadék, amelyet az eddigiekben már számtalanszor kimutattunk.

Ugyanakkor László Gyula nyelvlánc-elképzelése egyelőre még nem talált követőkre, de nyelvtudományi téren is vannak már biztató jelek. Ilyennek tarthatjuk az olyasféle, korábban szinte elképzelhetetlen „eretnekségeket”, hogy például a „Vendégségben őseinknél” című gyűjteményes kötetben a szerkesztők (Boros János és Rapcsányi László) idézik egy-két nemzetközileg elismert külföldi finnugor kutató homlokegyenest eltérő véleményét is a nálunk szentül hitt és tényként beállított finnugor nyelvcsaládfáról.

Vilkuna Kustaa nyilatkozata: „... a népek kapcsolatáról, útjáról nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy közös nyelvet beszéltek, aztán az egyik erre ment, a másik arra (id. m. 58. old.).

K. F. W. Meinander nyilatkozata: „...Szerintem semmiféle közös ősnépről, finnugor népek családfájáról nem lehet beszélni.” (id. m. 123. old.)

Bizony, ezek egészen más hangok, mint amelyeneket a magyar olvasóközönség finnugor eredetünk hazai nyelvészeti fellelővárából mindezt ideig isteni kinyilatkoztatásként hallott. S ezek a hangok – felettébb csodálatos módon – pontról pontra megegyeznek a nemzetközi nyelv- és őstörténetkutatás azon újabb eredményeivel amelyeket jelen kötetünkben részletesen ismertettünk (l. 407-408. old.), amelyekről azonban a magyar finnugrisztika mind a mai napig nem akar tudomást venni.

Ugyancsak László Gyula indította meg a második megújulást is, a kettős honfoglalás tézisével. Ez a régészeti és embertanilag a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel alátámasztott elmélet valóságos forradalmat idézett elő. A Hunfalvy iskola szinte minden elavult elképzelését – amelyeket őstörténettudományunkban napjainkig hallgatólagosan bizonyított tényekként kezeltek – halomra döntötte. Ennek következtében a kettős honfoglalás tézisének felvetése óta úgyszólván megmozdult a föld. Senki sem térhetett ki az állásfoglalás elől: akár mellette, akár ellene, de valamilyen módon mindenkinek színt kellett vallania e kérdésben,

– ami a legfontosabb – tudományos érvekkel meg is kellett okolnia álláspontját. A régészeti és embertani adatok nyomasztó súlya alatt nem lehetett a szokásos módon – kézlegyintéssel vagy pusztán szakirodalmi hivatkozásokkal – napirendre térni a dolog felett, bár többen ilyesmivel is megpróbálkoztak. Emlékezzünk például Fodor „legfőbb nehézségei”-re, amelyekről azonban első pillantásra megállapíthattuk, hogy igen messze állnak a módszeres tudományos érvelés alapvető elvi követelményeitől (I. II. könyv 362-367. old.)

A viták során számos olyan adat, történelmi összefüggés merült fel ismét a tudománytörténet süllyesztőjéből, amelyeket a Hunfalvy-iskola annak idején többnyire teljesen egyoldalúan, érdemben való cáfolás nélkül általában azzal a megokolással dobott a szemétkosárba, hogy azok „finnugor eredetünkkel ellenkeznek”.

Így például manapság aligha állíthatja már valaki olyan magától értendő természetességgel, mint korábban szokásos volt, hogy az ősmagyar-ságnak semmi köze sem volt az avarokhoz, hunokhoz, avagy netalán a szkitákhoz, szarmatákhoz. Ennek következtében a lelkiismeretes kutatók újabban már igen óvatosan fogalmazzák meg véleményüket ezekről a kérdésekről.

Bakay Kornél például így ír: „Krónikáink félreérthetetlenül a szkiták leszármazottainak mondanak minket, s oly terjedelmes leírásokban számolnak be az ősi szkitákról, hogy a rokon kapcsolat nem is tűnik alaptalannak.” (Bakay: *Rokonaink-e a szkiták?* I. Szombathy Viktor: *Évezredek hétköznapijai*, 64. old.) Ezután hangsúlyozza, hogy a szkiták irániságát csupán néhány személynév összezsengése alapján mondták ki, majd így folytatja: „Vajon megítélhető-e valamely nép egyes főembereinek nevei alapján? Hiszen ilyen alapon Attila sem lenne hun, vagy László király sem lehetne magyar...mai ismereteink a korábbi álláspontok revíziójára kényszerítenek bennünket.” (id. m. 70. old.).

Végkövetkeztetésében azonban ő sem tudja magát függetleníteni a „finnugor eredetű” magyarság 19. századi fogantatású tanától – aminek pedig éppen a szkiták irániságának ingatag feltételezése volt annak idején egyik legerősebb alátámasztása: „Az avarokat követő honfoglaló magyarságnak rokona volt-e hát a szittyának nevezett szkita nép? Genetikai értelemben aligha mondhatnánk igent, annak ellenére, hogy az újabb kutatások alapján egyre határozottabban kétségbe merjük vonni a szkita népek iráni jellegét, kulturális és művészi örökségük azonban vitathatatlanul továbbélt és része lett a magyarság műveltségének.” (id. m. 93. old.).

Bakay szerint tehát „genetikai értelemben aligha” rokonaink azok a szkiták, illetve szarmaták, akiknek csontleletei között találta meg *Tóth Tibor* antropológus – több neves szovjet kutatóval egyetértésben – a honfoglaló magyarság embertani alkatának legközelebbi – majdnem az azonosságig menő – párhuzamait: „A honfoglaló magyarság csonthagyatéka

a szarmata leletek között van, távol a Káma-medence csoportjaitól. A legújabban végzett, még szélesebb körű összehasonlításokból megállapítható, hogy a honfoglaló magyarság leletanyaga igen megegyezik az alsó Volga vidékéről feltárt, a honfoglalás előtt másfélezer évvel eltemetett csontvázak anyagával. (Tóth Tibor nyilatkozata, Boros-Rapcsányi: Vendégségben őseinknél, 152. old.)

Ugyanakkor azonban Bakay nyilvánvalóan semmiféle „nehézséget” sem lát abban a már 80-90 év óta ismeretes – szintén embertanilag kimutatott – kétségtelen tényben, hogy az obi-ugorok viszont, akiktől nyelvünket és etnikumunkat a finnugor iskola származtatja, antropológiailag teljesen elütnek – nemcsak a magyarságtól, de még a többi „finnugor”-nak nevezett néptől is. Erre Nagy Géza már 1890-ben, majd később is ismételten felhívta a figyelmet (l. pl. Ethnologia és nyelvészet 1890.; Honfoglaló őseink, 1894.).

E kérdésekkel kapcsolatban emlékeztetünk tanulmánysorozatunk II. könyvének idevágó oldalaira, amelyeken a szkiták és az egyéb ókori steppei népek irániságának 19. századi tézisének magunk is nyomatékka kétségbe vontuk, s egyúttal számos olyan adatra is rámutattunk, amelyek igen nagy valószínűséggel ezen népek „altáji jellegé”-re vallanak (l. II. könyv 224-236. old.). Ugyanott szkita kapcsolatainkkal is foglalkoztunk (l. II. könyv 334-336. old.), s kimutattuk, hogy még a kizárólagosan finnugor szemléletű irányzat hagyományos elképzeléseiből kiindulva is igen jelentős mértékű népkeveredésekkel kell számolnunk a szkiták, szarmaták és a szkitakori ősmagyarság között, hiszen maguk a finnugor beállítottaságú kutatók – például Fodor István – helyezik az ősmagyarok Kr. e. 1. évezredbeli szállásterületeit a szkita-szarmata térségbe, illetve annak közvetlen közelébe.

Végül – de nem utolsó sorban – ismét rá szeretnénk mutatni a „sabarol” (szabir) népnév feltűnésére az Aral-tó környékén a Kr. e. 2. században, valamint a szintén e korban és ezen a vidéken említett „saka-uraka” nép nevének meglepő magyar nyelvi párhuzamaira II. könyv 262-264. és 270. old.):

1. „saka-uraka” = „Könige der Saken, azaz „szakák urai” vagyis „szaka urak”;
2. „saka-ur” = „szakák ura” vagyis „szaka úr” (egy bizonyos szaka király címe).

Az „úr” szó még az Árpádok korában is kifejezetten a király címe volt.

Nos, Tóth Tibor embertani vizsgálatainak ismeretében már nem is olyan meglepőek ezek az adatok. Ha ugyanis a magyarság ősei a szkita-szarmata korban a Káspi-Aral térségében laktak, akkor már semmi esetre sem tarthatjuk véletlennek ezeket a magyar nyelvi nyomokat, de azt sem, hogy éppen e korban és e területen tűnik fel a „sabarol” (szabir) népnév is, amely tudvalevően a magyarok régi neve volt.

A NYELVÉSZETI DARWINIZMUS

Az utóbbi évtizedekben a nemzetközi nyelvtudományban egyre erőteljesebben jelentkezik egy teljesen újszerűnek tűnő, a közelmúltig általánosan domináló nyelvszemlélettel ellentétes előjelű nyelvfilozófiai irányzat, amely a 19. század közepe táján uralomra jutott pozitívista nyelvészet nyelvfejlődési elméletének gyökereit, alapvető téziseit kezdi ki, azok jogosultságát, illetve helyességét vonja kétségbe. Az előbbieken ismertetett külföldi tudományos publikációkban majdnem kivétel nélkül megfigyelhetjük ezen új – valójában azonban nagyon is régi – nyelvszemlélet kibontakozását.

Végeredményben ugyanis arról van szó, hogy rendkívül óvatosan és fokozatosan ugyan, de tulajdonképpen lépésről lépésre visszakanyarodnak a klasszikus indogermanisztika módszereinek és nyelvfelfogásának általános elterjedése előtti lingvisztikai nézetekhez, amelyek – már most megjegyezzük – tetemesen komplexebbek, átfogóbbak és ésszerűbbek voltak az indogermanisztika által meghonosított egyoldalú „nyelvészeti mikroszkopizálás”-nál, ahogy ezt a – kizárólag a hangok állítólagos időbeli „fejlődése”-re redukált – nyelvészeti vizsgálati módszert *Max Müller* annak idején találóan elnevezte. Ez a módszer élesen elkülönítette egymástól az egyes nyelvcsaládokat, s feltételezett ősnyelveiket szinte minden egyébtől elvonatkoztatva, mintegy önmagukban való dolgokként szemlélve, külön-külön igyekezett rekonstruálni, egyedül az időbelileg törvényszerűen bekövetkezőnek vélt „szabályos hangváltozások” segítségével. Így alakult ki azután az a fura állapot, hogy az egyes nyelvcsaládok etimológiai szótáraiban tömegesen találhatunk olyan alapszavakat – esetenként indogermán, uráli-finnugor, altáji vagy szemita eredetűeknek nyilvánítva őket –, amelyek azonos vagy igen hasonló hangalakokkal és jelentéssel a többi nyelvcsaládban is kölcsönösen előfordulnak. – Mellesleg mondva, ezen közös szavak – szintén azonos jelentésekkel és párhuzamos hangalakokkal – zömmel a szumér nyelvben is megtalálhatók.

Az egymástól mereven elkülönített nyelvcsaládok tézisének elvetése, a hipotétikus alapnyelvek kikövetkeztethetőségének tagadása, a „nyelvészeti paleontológia” abszurditásának módszeres bizonyítása; mindezek kézzelfoghatóan ezen új nyelvszemlélet megnyilatkozásai. Félreismerhetetlen határozottsággal sorra megkérdőjelezzik az egész pozitívista nyelvészeti felfogást, annak szinte minden alaptézisét.

Ezekben az óvatos kezdeményezésekben, a 19-20. századi európai nyelvtudomány alapvető elvi és módszertani kérdéseinek feszegetésében, ezen elvi és módszertani alapok objektív tisztázására és meghatározására

írányuló törekvésekben a jelek szerint jórészt az ősi elő-ázsiai nyelvemlékek tanúságainak kétségtelenül megnyilatkozó lecsapódásait kell látunk. Még akkor is, ha a kritikusok ezeket egyelőre nem is említik ki-mondottan. Minden józanul gondolkozó, megfelelő logikai képességekkel rendelkező szaknyelvésznek előbb-utóbb rá kell döbbernien arra, hogy a szumér főszavak tömeges hangalak- és jelentésbeli egyezései, illetve szoros párhuzamai a mai nyelvek szavaival, amelyek poliszemantikus szavaknál többszörösen is jelentkeznek, nem lehetnek véletlenek, s hogy ennek következtében a „szabályos hangváltozások” tana körül valami nincs rendben. E tézis értelmében ugyanis egyenesen lehetetlen, hogy 4-5000 év távlatában a szavak hangjai igen sok esetben egyáltalán nem, vagy alig változtak volna meg. Márpedig pontosan ez a helyzet a szumér nyelvemlékeknél.

E felismerés viszont szükségszerűen megköveteli az eddigi nyelvészeti tézisek, a hagyományos nyelvkutatási módszerek megbízhatóságának alapos, minden részletre kiterjedő tárgyilagos felülvizsgálását és újraértékelését. Ehhez azonban elsősorban azt szükséges tudnunk, mit is akarunk revideálni: az utóbbi 100-120 év nyelvszemléletét, amit a címben „nyelvészeti darwinizmus”-nak neveztünk.

Kezdjük tehát a legelemibb módszertani követelménnyel, a fogalom szabatos meghatározásával. Mit értünk tulajdonképpen a „nyelvészeti darwinizmus” kifejezésen?

Először is leszögezhetjük, hogy a nyelvészeti darwinizmus nem azonosítható egyszerűen az indogermanisztikával, de még a hangtörvények, szabályos hangváltozások tézisével sem, bár mindkettőhöz igen szoros szálakkal, szinte elválaszthatatlanul kötődik, s e jellegzetesen 19. századi ízű pozitivistá nyelvudományi nézetek nagyon jelentős mértékben előkészítették a talajt az evolucionista-darwinista szemlélet térhódítására, majd eluralkodására a nyelvkutatásban. A nyelvészeti darwinizmus azonban mindezeknél lényegesen többet jelent.

Tekintetbe kell vennünk ugyanis azt, hogy a darwinizmus fellépte előtt még számos széles látókörű, kellő kritikai érzékkel és józan logikával rendelkező kutató működött a nyelvudományban, akik a főleg *J. Grimm* és *F. Boppe* által hathatósan szorgalmazott, s elsősorban Grimm korábbi – kétségtelenül korszakalkotó jelentőségű – munkásságából eredő hatalmas tekintélyére támaszkodó „nyelvészeti mikroszkopizálás”-t, amelynek alkalmazói a szépen csengő „nyelvtörténeti-kritikai összehasonlító módszer” nevet adták, hathatósan ellensúlyozni tudták volna, szüntelenül rámutatva annak megdöbbentő egyoldalúságára, nyelvfilozófiai, elvi megalapozatlanságára. Amint hogy ilyen hangok szép számmal hallhatók is voltak a nyelvudományban, egészen addig, amíg Darwin eredetileg csupán biológiai fejlődéstani elmélete világnézet-

té nem vált. A 19. század derekának nyelvészeti vitáiból világosan megállapítható, hogy a pándarwinista globális fejlődésszemlélet nélkül a nyelvtudomány továbbra is megmaradt volna a számára egyértelműen megvont határok között, vagyis valóban csak a nyelv jelenségeinek vizsgálatára szorítkozott volna, s nem lépett volna fel azzal az igényel, hogy majdnem kizárólag egyedül a nyelvészet jogosult a legkülönbözőbb östörténeti, kutúrtörténeti kérdések eldöntésére is – az egyedül üdvözítő „nyelvfejlődés” dogmája alapján.

Ez a hibrid csak úgy magyarázható, hogy a darwinista világszemlélet ideológiává, sőt fétissé, bálvánnyá tette, és az égvilágon mindenre kiterjesztette a fokozatos, szabályos „fejlődés” fogalmát. Nos, ezt a „szabályos fejlődést” vélték megfoghatni a Grimm-féle „szabályos hangfejlődés” tézisében.

Darwin korszakalkotó műveinek megjelenése után, főleg „Az ember eredete” (1871) című könyve hatására, amelyben az emberi nyelv keletkezését is tárgyalta, a nyelvtudományban is végérvényesen elhatalmasodtak a tőle átvett, és csakhamar szorgalmasan tovább variált nézetek.

Különösen az akkori indogermanisztika egyik legkiemelkedőbb egyénisége, *August Schleicher* lelkesedett korlátlanul az új tanokért. Már 1863-ban kiadta „Die Darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft” című művét, amelyben az egekig dicsérte és a nyelvkutatásban kitűnően alkalmazhatónak találta Darwin első ezirányú könyvének, az 1859-ben megjelent „A fajok keletkezése” című munkának szinte minden téziséét. Elsősorban a létért való küzdelem darwini felfogása ragadta meg Schleicher indogermán kultúrprioritási képzetekkel telített fantáziáját, s ennek megfelelően említett munkájában jóleső elégteliséggel jegyzi meg: „In der gegenwärtigen Lebensperiode der Menschheit sind vor allem die Sprachen indogermanischen Stammes die Sieger im Kampfe ums Dasein.” Magyarul: „Az emberiség életének jelenlegi szakaszában a létért való küzdelem győztesei mindenekelőtt az indogermán törzsek nyelvei.”

E ponton következett be a végzetes eltévelyedés: amikor az élőlények szervezetének fejlődését magyarázó darwini tanokat kritikátlanul átvitték a nyelvek történetének szakaszaira is, s a nyelveket valamiféle természeti jelenségnek, az emberi tudattól független, vagy azzal csak lazán, másodlagosan összefüggő, önmagukban létező, önálló organizmusoknak értelmezték, amelyek saját belső objektív törvényeik – nevezetesen a „hangtörvények” – szerint élnek és fejlődnek. Ezen nézetek elterjedése óta beszélhetünk tehát „nyelvészeti darwinizmus”-ról, attól kezdve, amikor Grimm hangtörvényeihez, szabályos hangfejlődési téziséhez már a pándarwinista világnézet szolgáltatva az ideológiai – hogy ne mondjuk: a dogmatikai – alapokat.

E tanok hatása alatt állította fel Schleicher az indogermán nyelvcsalád elméletét, s dolgozták ki a finnugor nyelvészek is az „uráli”, „finn-

ugor"és „ugor” alapnyelvek „fejlődési” fokozatait. Ahogy például *Alt-heim* is megállapítja: „Die sprachliche Stammbaumtheorie, die der bisherigen Anschauung zugrunde liegt, ist nicht zufällig der biologischen Deszendenztheorie gleichzeitig. Darwin und Schleicher entsprachen sich durchaus in ihren Grundansichten.” (Geschichte der lateinischen Sprache, 7. old.) Magyarul: „A nyelvek családfa-elmélete, amely az eddigi szemlélet alapja, nem véletlenül egyidejű a biológiai leszármazástan teóriájával. Darwin és Schleicher alapvető nézeteikben tökéletesen megfeleltek egymásnak.” Szinte szóról-szóra ugyanígy vélekedik *G. Solta is* „Gedanken zum Indogermanenproblem” című értekezésében.

Ugyancsak a darwinizmus – és a pozitivista szemléletmód – következménye volt az a szívós igyekezet is, hogy a nyelvi jelenségekre mindenáron a matematika, fizika képleteihez hasonló kaptafákat gyártsanak, s ezáltal a nyelvészet számára – vélekedésük szerint – „természettudományos” alapokat teremtsenek, hogy – amint Schleicher meghirdette – a nyelvkutatást az egzakt természettudományok magaslatára emeljék.

E törekvés következtében váltak véglegesen általános érvényű dogmákká Grimm hangtörvényei és szabályos hangváltozásai, amelyeket kiválóan alkalmasnak véltek arra, hogy – legalábbis látszólag – a nyelvészetnek szilárd, szinte matematikai pontosságú alaptörvényeiül szolgáljanak. Emiatt úgyszólván kizárólag az ún. nyelvtörténeti-kritikai összehasonlító módszer művelték, azt a „nyelvészeti mikroszkopizálás”-t, amely csak a hangok feltételezett időbeli szabályos változásait, ún. fejlődését vizsgálta, s minden egyéb körülményt gyakorlatilag figyelmen kívül hagyott.

Hatalmas monográfiákban, lexikális művekben összegyűjtötték az egyes nyelvek, nyelvjárások szókincseit, s szinte minden dialektusnak kidolgozták a maga külön speciális hangtörvényeit, a tömegesen jelentkező kivételekre is alkalmazhatónak vélt „pót-hangtörvények”-kel együtt. Ezáltal olyan óriási mennyiségű irodalmi anyag gyűlt össze, hogy mind kevesebb kutató tudott a saját szűk szakterületén kívül eső nyelvészeti kérdésekben eligazodni, azokról magának legalábbis bizonyos mértékig átfogó képet alkotni. Így tehát lassan, de biztosan egyre magasabb falak emelkedtek az egyes nyelvészeti szakcsoportok között, még magán az indogermanisztikán belül is, ahol a romanisztika, germanisztika, iranológia stb. képviselői saját szűkebb kutatási területeiken külön-külön elefántcsonttoronyokba zárkóztak, s kevés kivétellel alig-alig ismerték ki magukat a szomszédos szakcsoport tematikájában. Mindinkább előtérbe került a puszta filológia, a hangváltozásokon való steril rágódás, s a nyelvkutatók lassanként elvesztették minden érzéküket a nagyobb, átfogóbb, általánosabb érvényű nyelvi kérdések iránt.

Egy dologban azonban nem voltak következetesek Schleicherék. Amíg ugyanis Darwin a mai emberfajtákat egy őspárból eredeztette, azaz

az emberiség biológiai fejlődését monogenetikusan értelmezte – s ebben a paleoantropológia lényegileg még ma is egyetért Darwinnal –, addig a nyelvészeti darwinizmus hívei eleve tagadták és tagadják ma is az emberi nyelvek monogenetikus eredetének még a lehetőségét is.

Nem akarunk a monogenézis és a poligenézis évezredes vitájába belebonyolódni, még kevésbé e rendkívül komplikált kérdésben állást foglalni. Feltétlenül rá kell mutatnunk azonban arra a felületes és velejéig tudománytalan eljárásra, amellyel annakidején, főleg *Schleicher* és *A. F. Pott*, még a részleges, areális nyelvi összefüggések lehetőségét is elvetették, s a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok esetleges közös ősi eredetét feszegető kutatókat ledorongolták. Nézzünk meg egy-két jellemző példát.

Az erlangeni egyetem nyelvésztanárának, *G. Ph. Chr. Kaiser* professzornak, egy 1840-ben megjelent könyvét (*Über die Ursprache oder über einer Behauptung Mosis, dass alle Sprachen der Welt von einer einzigen, der noachistischen abstammen*) Pott megsemmisítően kritizálta. Hogyan lehet, méghozzá „az Úr 1840. évében” – írja – ilyesmit merészelni? Hiszen a nagy francia enciklopédisták már a 18. században megállapították, hogy az emberiség közös ősnyelve csupán „*plaisante chimère*”, azaz nevetséges fantom.

Közbevetőleg megkérdezhetjük: milyen ősnyelvi vizsgálatokra, adatokra támaszkodva fogalmazták meg a „nagy francia enciklopédisták” ezt az ellentmondást nem tűrő kinyilatkoztatásukat? Mi legalábbis semmiféle ilyen irányú tudományos kutatásról sem tudunk a 18. századból, amikor még az indogermán nyelvek rokonsága is ismeretlen volt.

S e valóban felettébb tudományos „cáfolat” után még azt sem restelli Pott nyíltan bevallani, hogy Kaiser kérdéses könyvét „*kenne ich indessen nicht aus eigener Anschauung*” – tehát el sem olvasta azt a munkát, amit ledorongolt. Bővebb kommentár felesleges.

Nem járt jobban R. v. *Raumer* sem, aki az 1860-as évek elején sorozatosan mutatott ki szóegyezéseket az indogermán és a szemita nyelvek között. Pott és Schleicher itt sem maradtak adósok a „tudományos” cáfolattal.

Pott bő lére eresztve kifejtette – figyeljünk jól a „lehengerlő” logikára! –, hogy mivel a nyelvek poligenetikus eredete „elvileg nem abszurdum”, következésképpen mindenféle „*Jagd nach einer Ursprache*” a körnégyesítésének vagy a perpetuum mobile keresésének tudománytalan színvonalán mozog. – Ehhez a valóban minden ízében „módszeres” érveléshez ismét csak szükségtelen bármit is hozzáfűzni. Önmagáért beszél.

Schleicher pedig azt vetette *Raumer* szemére, hogy fogalma sincs a „modern nyelvtudomány”-ról – ami alatt természetesen a Grimm-féle hangtörvényes játékszabályok értendők, amelyeket, mint szentül hitt dogmákat, még konkrét nyelvi tények sem ingathattak meg. Mivel *Raumer* „h” kezdőhangú szemita szavakat ugyancsak „h”-val kezdődő germán tö-

vekkal hasonlított össze, Schleicher szemében ez eleve tudománytalan volt, mert Grimm szerint a germán „h” állítólag indogermán „k”-ra, esetleg „kh”-ra vagy „gh”-ra megy vissza, és különben is „kein ursprünglicher Laut” – jegyzi meg –, azaz „nem eredeti hang”.

E kérdéssel kapcsolatban emlékeztetünk I. könyvünk 3. fejezetére, amelyben kimutattuk, hogy az indogermanisztika ezt a „nem eredeti hang”-nak tartott germán „h”-t mindazon esetekben félremagyarázza vagy elhallgatja, amikor az ún. indogermán alapfokozat megfelelő szavában is „h” hangot találunk, mint például a német „haben” (bír, neki van) és a latin „habeo” (ua.) vagy a német „Herz” (szív) és az óind „hr̥d” (ua.) esetében (l. I. könyv 116-123. old.).

Raumer válaszában (Schleicher und die Urverwandtschaft der semitischen und indogermanischen Sprachen) higgadtan csak ennyit jegyez meg: „Herr Schleicher behandelt die Verwandtschaft, die ich zwischen den semitischen und indoeuropäischen Personal-Pronominibus nachwies, mit wegwerfenden Hohn. Ich überlasse es aber mit aller Ruhe der Zukunft, auf wessen Haupt der Hohn zurückfallen wird.” Magyarul: „Schleicher úr a szemita és az indoeurópai személyes névmások közötti rokonságot, amelyet kimutattam, gúnyosan elutasítja. Magam azonban nyugodtan a jövőre bízom annak eldöntését, kinek a fejére száll majd vissza egykor ez a gúny.”

Már tanulmánysorozatunk eddigi eredményeiből is nyilvánvaló, hogy ezek próféta szavak voltak. Időközben ugyanis bebizonyosodott, hogy a kérdéses személyes névmások nemcsak a szemita és az indogermán nyelvekben párhuzamosak, hanem ugyanez a helyzet az uráli-finnugor és az altáji nyelvekben is, s a szoros megfelelések közös forrása a szumér nyelv volt:

<i>indog.</i>	<i>uráli</i>	<i>altáji</i>	<i>szumér</i>
⁺ me-	⁺ mi	⁺ mi-, ⁺ män-	me; men ₂ (én)
⁺ te-	⁺ ti	⁺ ti(n)-	za; za-e (te)

Pott és Schleicher tehát nyilvánvalóan téves nyelvfejlődési feltételezésekből indultak ki, s e hibás szemlélet erőszakolásával lényegesen közre játszottak abban, hogy a nyelvtudomány belekerült abba a zsákutcába, amelyből máig sem tudott kilábolni. Elsősorban őket tekinthetjük a nyelvészeti darwinizmus bábáinak, amely a Grimm-féle hangtörvények és a pándarwinizmus vak fejlődéshitének nászából a 19. sz. második felében megszületvén, a korábbi globális nyelvszemléletet teljesen kiszorította a nyelvkutatásból, s a fent bemutatott féloldalas, ésszerűtlen érvelések alapján tudománytalanak, „metafizikai nyelvészkedés”-nek bélyegezte.

Ez a magát öntudatosan „pozitivistá” irányzatnak nevező iskola – amely elnevezés értelemszerűen azt is magába foglalja, hogy minden más

kutatási módszer „negativista”, azaz tudománytalan – a régebbi nyelvfilozófiai koncepciókat, de magát a nyelvfilozófiát is elvetette, sőt még a nyelv logikai vonatkozásait is száműzte a nyelvtudományból. A pándarwinista „fejlődés”-dogma hatása alatt a nyelvészkedésben egyedül az egyoldalú, ún. nyelvtörténeti vizsgálatokat tartotta tudományosnak, azaz főleg egészen jelentéktelen nyelvi részjelenségek aprólékos latolgatásával, filológiai pepecselgetésekkel foglalkozott, nem utolsósorban az, hogyan lehet a különböző nyelvmlékek egymástól igen gyakran eltérő hangalakokkal ránk hagyományozott azonos szavait „forráskritika” segítségével a Grimm-féle hangváltozások értelmében „helyesbíteni”. A „helyes” hangalak azután természetesen mindig az lett, amelyet be lehetett sorolni a hangtörvények megfelelő rovataiba, míg a többit írónoki vagy másolói hibának nyilvánították, avagy egyszerűen elhallgatták: emlékezzünk például az ófelnémet nyelvmlékekben teljesen rendszertelenül keveredő *b/p*, *d/t* és *g/k* hangokra (l. I. könyv 109-110. és 129. old.).

A „pozitivist” nyelvészkedés a magyar kutatók túlnyomó többségét is úgy magával ragadta, hogy minden korábbi törekvést, így például Czuczor és Fogarasi igen jelentős, sokat ígérő kezdeményezéseit is mindenestől elvetették, rájuk a teljes elmaradottság, elavultság bélyegét ütötték, s a továbbiakban egyedül finnugor irányú hangtörvényes nyelvtörténeti tanulmányokkal foglalkoztak. A nyelvfilozófia máig is megcáfolatlan alapigazságai, amilyenek például a nyelv és a logika valamiféle szerves összefonódottsága, vagy a forma és a funkció ugyancsak elválaszthatatlan kapcsolatai, fel sem merültek többé a nyelvtudományi vizsgálatok célkitűzései között. Ennek következtében még ma sem tudják a nyelv lényegi mibenlétét kellő biztonsággal meghatározni, sem pedig annak egyetemes értékű esztétikai, gondolatszülő s a fejlődést szabályozó normáit egyértelműen megvilágítani. Vagyis éppen a legsajátlagosabb, legalapvetőbb nyelvi kérdések terén úgyszólván teljes sötétségben tapogatóznak. Másfelől viszont – talán éppen saját portájuk e siralmas állapotának túlkompenzálásaként – ellentmondást nem tűrő hangon beleavatkoznak az égvilágon mindenféle őstörténeti és kultúrtörténeti kérdésbe.

A több mint száz év óta folytatott, kizárólagosan „pozitivist” irányú lingvisztika napjainkra már odáig vezetett, hogy a „metafizikai”-nak diszkriminált filozófiai nyelvszemlélet alapelveiről manapság alig bír valaki is megbízható ismeretekkel. Olyan elsődleges fontosságú kérdéseket, mint például, hogy az évezredek folyamán szétburjánzó nyelveknek volt-e valaha valamiféle közös szubsztrátuma, s ha igen, ez vajon félállati makogás volt-e, avagy magas értelmi képességekkel rendelkező nyelvalkotó (vagy nyelvalkotók) műve, többnyire fel sem mernek vetni. Ha pedig nagyrájkán mégis érintik ezeket a paleolingvisztikai problémákat, általá-

ban sommásan azzal intézik el őket, hogy bármiféle ősi nyelvegységet, amely a 19. században kidolgozott nyelvcsaládok kereteit meghaladná, eleve elutasítanak, ilyesminek még a lehetőségét is kategorikusan tagadják. Az a priori vitathatatlannak tartott poligenetikus nyelvi kezdeteket pedig általában azzal az „elvi belátás”-sal támasztják alá, hogy az ún. „kollektív tudat” minden ősi törzsnél másként, az illető etnikai csoport „belső normái”-nak megfelelően szabta ki a különböző hangcsoportok – azaz a szavak – jelentését.

Ilyesmi valószínűségét nem is akarjuk vitatni. A meglepő csak az, hogy abban a pillanatban, amint „ősendogermán”, „ősfinnugor” vagy „ős-uráli” alapnyelvről kezdenek beszélni, egyszeriben megfélemedeznek ezekről az „elvi belátások”-ról, az egyes hordák más-más „kollektív törzsi tudatai”-ról, „belső normái”-ról, s – ez esetekben homlokegyenest ellenkező előjelű „elvi belátás”-sal – minden további nélkül magától értetődőnek találják, hogy hatalmas területeken szétszórta élő, számos hordából, nemzetségből, törzsből álló, egymástól embertanilag is különböző etnikai képletek „kollektív tudatai” és „belső normái”, a sors kifürkészhetetlen akaratából pontosan a későbbi „uráliak”, „finnugorok” vagy „indogermánok” esetében – de csakis ezeknél – azonosak voltak, s ennek következtében összavaik hangalakjai és jelentései is megegyeztek, vagy legalábbis messzemenően hasonlítottak egymáshoz.

Az eddigiekben, különösen I. könyvünk 5. fejezetében már láthattuk, hogy ezen ősi szavak valóban meglepő egyezései, párhuzamai többnyire nem illeszthetők bele a klasszikus nyelvcsaládok kereteibe, hanem – legalábbis Nyugat-Euráziában – az ősi elő-ázsiai nyelvi koinéra, közelebbről annak évezredekken át domináló nyelvi állapotára, s szumérre vezethetők vissza.

A „nyelvészeti darwinizmus” kérdésének taglalását nem fejezhetjük be anélkül, hogy ne utalnánk – legalább néhány sorban – a 19. század derekának általános tudományos ismeretelméleti elképzeléseire. Az akkori nyelvutatóknak az egzakt természettudományok, a matematika, fizika, kémia törvényei iránti határtalan tisztelete és csodálata a 19. század tudományosságának abból a szilárd meggyőződéséből fakadt, hogy a klasszikus fizika törvényszerűségei általános érvényűek az egész világmindenségben, s segítségükkel minden földi és égi jelenség, a kozmikus világrend keletkezése, története, fejlődése maradék nélkül megismerhető és értelmezhető. Ezt a meggyőződést a 19. század természettudományos kutatásainak szédületesnek tűnő eredményei csak megerősítették, s a tudományos axiómák – sőt, mondhatnánk a vallási dogmák – régióiba emelték.

Nos, ebben a tágabb keretben kell szemlélnünk a 19. századi nyelvutatók görcsös ragaszkodását is a „hangtörvények”-hez, amely ilyen légkörben teljes mértékben érthető, sőt még következetesnek is mondható.

Amint fentebb már említettük, Schleicherék igyekezete is legfőképpen arra irányult, hogy a nyelvészetnek szilárd, természettudományos megalapozást adjanak, s a nyelvkutatást az egzakt természettudományok módszertani alapelveihez hasonlóan műveljék.

Manapság azonban a természettudományos kutatás, elsősorban a modern fizika – ezen belül főleg az atomfizika és az asztrofizika – már rég túljutott a 19. század tudományos ismeretelméleti hiedelmein. A 19. században mindenki abszurdnak tartotta volna azt a gondolatot, hogy a fizika által felfedezett és kidolgozott törvények érvényességének határai vannak. Az atomfizika azonban megmutatta, hogy a klasszikus fizika axiómái még a fizikai valóság keretein belül maradvák sem érvényesek minden jelenségre: a határterületeken teljes mértékben felmondják a szolgálatot. Így például az atomok, elektronok és egyéb elemi részecskék nagyságrendjében – az ún. mikrokozmoszban –, de ugyanígy alkalmazhatatlannak a makrokozmosz méreteiben is, azaz a világmindenség, a csillagok, csillagrendszerek (galaxiák) jelenségeinek magyarázatára.

A klasszikus fizika axiómáinak érvényességi területe ma már ismert. Az atomfizika törvényeinek határai – legalábbis részben – már szintén felvázolhatók. A modern természettudomány természetesen tovább folytatja kutatásait mindaddig, amíg ezeket a határokat is pontosan meg tudja vonni. Az új tudományos célkitűzés azonban lényegesen különbözik a régitől. Míg a klasszikus fizika biztos volt abban, hogy a világmindenség jelenségeit a maga módszereivel és eszközeivel egykor majd teljes mértékben meg tudja magyarázni, addig a modern természettudomány a bizonyosság határain mozgó valószínűséggel feltételezi, hogy ez az igyekezet – minden haladás ellenére – eleve kudarcra van ítélve. *Husserl* felismerése szerint, amely a modern fenomenológia egyik leglényegesebb alapelve, sem a klasszikus fizika, sem pedig az atomfizika valóságszférája – azaz a segítségükkel megismerhető részletrealitások – nem azonosíthatók magával a teljességében szemlélt abszolút valósággal. Ugyanezt mondja ki *Heisenberg* ún. bizonytalansági tétele (*Unsicherheitslehre*), amely szerint a fizikális tudományos kísérletekkel tulajdonképpen nem tudjuk a puszta természeti jelenségeket a maguk valóságában megismerni, hanem azoknak csak a kísérleti eszközökkel már lényegesen befolyásolt, mintegy denaturált állapotát vizsgálhatjuk, azokat a jelenségeket, amelyekre a vizsgált anyagot a kísérleti apparátus segítségével maga a kísérletező tudós kényszeríti.

Mindezekről a modern természettudományos és ismeretelméleti felfedezésekről azonban a hangtörvényes nyelvészet nem vesz tudomást. A nyelvkutatás megmaradt a 19. századi klasszikus fizika ismeretelméleti szintjén és ma is szilárdan hisz abban, hogy egy a klasszikus fizika axiómáival elvileg mindenben egyező törvényszerűség, nevezetesen a „hang-

törvények” és a „szabályos hangváltozások” tana a nyelvek minden jelenségére korlátlanul alkalmazható, érvényességének nincsenek határai, s segítségével az emberi nyelvek fejlődése, az egyes nyelvek, nyelvcsaládok egymás közötti kapcsolatainak mibenléte, időbeli lefolyása stb. stb. maradéktalanul megismerhető és teljes mértékben megmagyarázható. Hangsúlyozzuk: ez a felfogás a modern természettudományos felfedezések világánál már magukra az egzakt tudományágakra vonatkoztatva is minden ízében elavult és tudománytalan – nemhogy egy olyan szakterületen, amelyre az egzakt természettudományok törvényszerűségei még azok 19. századi klasszikus fizikai értelmezésében sem alkalmazhatók. A nyelv ugyanis nem valamiféle természeti jelenség – ahogy a nyelvészeti darwinizmus szemlélete elképzelte –, hanem emberek által, az egymás közötti érintkezés, a gondolatok, tapasztalatok cseréjének megkönnyítésére *tudatosan kialakított és szakadatlanul továbbfejlesztett akusztikai közlekedő rendszer*, amely ezek szerint *minden jelenségében az emberi értelem és tudat függvénye*, nem pedig valamiféle tudatunktól független természettudományos törvényszerűségé. Ennek következtében tehát alapvető elvi követelményként kimondhatjuk, hogy a nyelv-kutatásban semmiféle, a fizikális jelenségek vizsgálatában alkalmazott axiómák analógiájára bevezetett, az egzakt természettudományok módszereiből kölcsönzött törvény sem használható sikeresen, mert *a nyelvek esetében nem objektív tárgyi, anyagi jelenségeket vizsgálunk, hanem az emberi tudat egyik jellegzetes megnyilvánulási formáját*. Mivel tehát a nyelvek vitathatatlanul az emberi agyvelő működésének jellegzetes megnyilatkozásai, módszeres kutatásuk csakis a humánpszichológia, az emberi lélektan törvényszerűségeinek oldaláról közelítve lehetséges, mégpedig elsősorban *az emberi értelem funkcióinak, agyunk asszociációs képességeinek, képzettársítási folyamatainak nézőponjából, azaz általában véve legfőképpen a nyelvek szavainak jelentéstani (szemantikai) vetületében, illetve szerkezeti felépítésük logikai vonásainak feltárása és vizsgálata segítségével*.

Mindezen elvi megfontolások tehát ismeretelméleti oldalról is alátámasztják abbeli meggyőződésünket, amelyet I. könyvünk 3., 4. és 5. fejezetében – egészen más oldalról közeledve a kérdéshez – már részletesen kifejtettünk: az általunk az eddigiekben alkalmazott *kombinált szemantikai-fonetikai nyelvvizsgálati módszer segítségével nemcsak sokkal átfogóbban és eredményesebben kutathatjuk a nyelvek, nyelvcsaládok fejlődését, egymás közötti kapcsolataikat*, mint az eddig szokásos egyoldalú, csupán a szabályosnak vélt „hangfejlődések”-re ügyelő „hangtörvényes” nyelvészkedés módszereivel, hanem ezen felül az a vitathatatlan tény, hogy a nyelv fejlődése az emberi tudat, az agyvelő képzettársítási folyamatainak függvénye, *egyenesen megköveteli e módszer alkalmazását*.

Vagyis a hangtörvényes nyelvészet azon hiedelme, amely szerint a nyelvek úgyszólván tudatunktól független, önálló organizmusok, amelyek saját imaginárius belső törvényeik szerint „fejlődnek”, a beszélők tudata alatt, vagy legfeljebb a tudat alsó küszöbén, *teljesen megalapozatlan, velejéig tudománytalan álláspont.*

A finnugrisztika azonban ma is ezt vallja, amint például Róna-Tas írja: „... a nyelv egy dinamikus, objektíven létező, a tudattól viszonylagosan független társadalmi jelenség...” (A nyelvrokonság, 343. old.)

Éppen itt van az alapvető logikai melléfogás. Nem a „nyelv” független viszonylagosan a tudattól, hanem annak alkalmazott formája, a mindennapi *közbeszéd*. Ez pedig igen lényeges különbség. Róna-Tas a gyakorlott autóvezető szinte automatikus reakcióit hozza fel hasonlatként fent idézett tétele bizonyítására, aki az autó mechanizmusát alig ismerve, tudatalatti módon használja fel azt célja elérésére. A hasonlat azonban velejéig elhibázott. Valóban, a vezető tudatától viszonylag függetlenül alkalmazza a begyakorlott mozdulatokat, amelyekkel az autót működteti, de reméljük, Róna-Tas sem hisz abban, hogy a gépészmérnök is tudata küszöbén, mintegy holdkóros állapotban tervezte meg azt az autót. Ugyanígy a Pythagoras-tételt bemagoló diák és Pythagoras között is van egy kis különbség.

Nem tudjuk, hogyan alakultak ki a nyelvek az ősidők hajnalán. Az azonban kétségtelen, hogy többé-kevésbé logikus gondolatközlési rendszereket alkotnak – már amennyire kialakítóik, csiszolóik szellemi képességei terjedtek. A nyelvek logikai rendszerét tehát állandóan és tudatosan fejleszteni, ápolni kellene, megtisztítani a pontatlanságoktól, az ésszerűtlenségektől. Aki ezt tagadja, s a közbeszéd pongyolaságait szabadjára engedi, azzal a jelszóval, hogy az ilyesmi „nyelvfejlődés” és vele szemben amúgyis tehetetlenek vagyunk, nem tesz jó szolgálatot az emberiség fejlődésének.

A nyelv ugyanis vitathatatlanul a művelődés egyik igen fontos alappillére. Elszegényesedésével nehezkesebbé válik a gondolatközlés, a társadalmi érintkezések elsekélyesednek, a szellemi fejlődés, az „eszmeccsere” – a szó szoros jelentésében, az eszmék cseréjeként értve – elakad, s idővel visszafejlődés következik be. Ez manapság – nemcsak Magyarországon, hanem szinte az egész világon – már kézzelfoghatóan megmutatkozik, kétségkívül a „nyelvfejlődést” hirdető hangtörvényes nyelvtudomány több mint száz éves uralma következtében: az anyanyelvet oktató tanítók, tanárok már az iskolában szabadjára engedik a nyelvi pongyolaságokat, mert annak idején maguk is csak azt tanulták, hogy a nyelvek tudatunktól függetlenül „fejlődnek”.

Mindezen kérdéseket igen alaposan és részletesen tárgyalja *Kemény Ferenc* „Das Sprechlernen der Völker” című művében, egyértelmű pél-

dák sorozatával bizonyítva a hangtörvényes nyelvészet kultúrpolitikájának következtében egyre nagyobb méreteket öltő nyelvromlást (I. Kemény: id.m. 25-27., 38-40. és 117-118. old.)

Itt szeretnénk megemlékezni arról, hogy Kemény Ferenc felismerései, tézisei igen nagy mértékben alátámasztják és megerősítik a magunk paleolingvisztikai elméletét, és ezen alapvető jelentőségű munkája hathatós segítséget nyújtott eddigiekben felvázolt nyelvkialakulási, nyelvfejlődési szemléletünk kidolgozásánál.

3. fejezet

A MAGYAR NYELV URÁLI-FINNUGOR EREDETŰ SZAVAI

Módszertani irányelvek

Az 1. fejezetben megismerkedtünk az indogermán nyelv- és őstörténetudomány újabb kutatásaival, amelyeknek legfontosabb eredménye az, hogy az indogermán nyelvek esetében nem beszélhetünk közös etnikai és nyelvi alapokról, genetikus rokonságról vagy nyelvcsaládfáról, hanem azok minden valószínűség szerint igen komplikált etnogenetikai és több fokozatban bekövetkezett nyelvkiegyenlítődési folyamatok eredményeként, nagyjából az areális nyelvek, nyelvszövetségek értelmében alakultak ki; méghozzá viszonylag késői időkben, a Kr. e. 3/2. évezred fordulója után.

Az I. könyv 5. fejezetében viszont arra is rámutattunk, hogy az indogermán és a szemita nyelvcsoporthoz első gócai a jelek szerint az újkőkori-korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koiné ősnyelvének – illetve nyelvjárásainak – több-kevesebb mértékű eltorzított átvétele, azaz pidginizációszerű folyamatok útján keletkeztek, majd a továbbiakban önálló belső nyelvfejlődés és a szomszédos, hasonló jellegű pidginszerű nyelvek kölcsönös egymásrahatásai következtében nagyobb földrajzi régiókban külön-külön nyelvcsoporthozként konszolidálódtak. Ezeket a – legősibb alaprétegeikben egymástól eltérő, önálló, de másodlagosan areálisan kiegyenlítődött – nyelvi tömböket, amelyekben azonban a sajátlagos, ősi, egyedi nyelvi anyagon és a nyelvszövetségszerű egységesedési folyamat következtében kialakult, csoportonként jellegzetes egyezéseken, párhuzamokon kívül – az egykori pidginizáció tanúságaként – az elő-ázsiai ősnyelv többé-kevésbé eltorzított alapszavainak százait is megtalálhatjuk, nevezzük manapság nyelvcsaládoknak.

Paleolingvisztikai szemléletünket – a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládokra vonatkoztatva – ezek szerint röviden és vázlatosan a következőképpen foglalhatjuk össze.

1. *Fokozat: a felső-paleolitikus, korai mezolitikus Nyugat-Euráziában eredetileg számtalan, egymástól eltérő szókincsű, nyelvszerkezetű kisebb-nagyobb – de semmi esetre sem ezer km-ekre ható – nyelvi közösséget találunk, amelyek az egyes halász-vadász, gyűjtögető nemzetségek, törzsek „saját belső normái”, „kollektív törzsi tudatai” szerint egymástól függetlenül alakították ki a különféle hangcsoportok – azaz a szavak – jelentéseit.*
2. *Fokozat: az elő-ázsiai élelemtermelő gazdasági forma megszilárdulásával e területeken ugrásszerűen megnőtt a népesség száma, egyidejűleg pedig a kulturális és nyelvi kapcsolatok is egyre erő-*

sebbé váltak, ami végül – nagyjából a Kr. e. 6-5. évezredben – egy többé-kevésbé egységes művelődési és nyelvi koiné kialakulásához vezetett. A népsűrűség robbanásszerű megnövekedése ugyanettől az időszaktól kezdve tömeges elvándorlásokat kényszerített ki, s ezáltal a közelebbi és távolabbi területek primitív népcsoportjainak nyelvei fokozatosan mindinkább a fejlett kultúrával rendelkező, nagy számban érkező elő-ázsiai telepések nyelvjárásainak masszív hatása alá kerültek, s eredeti, különálló nyelveikbe az elő-ázsiai nyelvi koiné szavainak tömegét építették be, többnyire pidginszerű torzításokkal. Ugyanakkor nyelvtanuk, nyelvszerkezetük is több-kevesebb változást szenvedett – bár feltehetőleg nem oly nagy mértékben, mint a szókincs.

3. Fokozat: az elő-ázsiai kultúrzóna peremterületein így kialakult elsődleges pidginszerű közlekedő nyelvek („lingua franca”-k) a továbbiakban önálló belső nyelvi fejlődés, valamint kedvező földrajzi tényezők, közelebbi kulturális kapcsolatok, kisebb vándorlások következtében bizonyos régiókban areálisan kiegyenlítődtek, közöttük másodlagosan szorosabb nyelvi kapcsolatok alakultak ki: ezeket a nagyobb területeken kölcsönös egymásrahatások útján képződött areális nyelvszövetségeket nevezi az európai nyelv-tudomány nyelvcsaládi alapnyelveknek.
4. Fokozat: az utóbb említett paleolingvisztikai folyamatokat nagyjából a Kr. e. 4-3. évezredre tehetjük, azaz pontosan az elő-ázsiai szumér kulturális és nyelvi hegemonia korára, s mivel a túlnépesedés által kiváltott tömeges elvándorlások ebben az időszakban is szakadatlanul tovább folytak, különösen a 3. évezred második és a 2. évezred első felében, a szemiták mezopotámiai térhódítása következményeként, igen nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy a fenti ún. „nyelvcsaládi alapnyelvek” – valójában azonban csak areális nyelvszövetségek – végső kialakulásában és konszolidációjában az akkoriban igen fejlett, városias, szervezett birodalmi kultúrával rendelkező szumérság nagy területeken domináló nyelvének és elvándorolt tömegeinek elsőrangú szerepet kell tulajdonítanunk.

Most elérkeztünk odáig, hogy e felismerések általános nyelvfejlődési tanulságait kiterjeszthetjük az uráli-finnugor nyelvekre is, amelyeknek legfontosabb, domináns képviselője – amint fentebb megmutattuk (I. 401-406. old.) – a magyar.

Minden hagyományos finnugor nyelvi és őstörténeti elképzelés megegyezik abban, hogy – feltételezve a közös ősnyelvet, ősnépet és őshazát – a magyarok elei valahol az uráli, illetve finnugor tömb legdélibb sávjában foglaltak helyet. Feltéve – de meg nem engedve –, hogy az ősmagya-

rok egykor valóban ehhez az uráli nép-, illetve nyelvcsoporthoz tartoztak, még ebben az esetben is nemcsak megengedhető, hanem módszertanilag egyenesen alapvető követelmény a magyar és az ősi déli nyelvek kapcsolatainak vizsgálata, mert igen nagy valószínűséggel elvárható, hogy a délről érkezett művelődési és nyelvi hatások a magyarok legdélebbre lakó elődeinek közvetítésével jutottak el az északabbi finnugor törzsekhez.

Vagyis, *még ha a finnugor iskolával összhangban elvben el is fogadjuk valamiféle laza ősi egység esetleges egykori létezését, akkor sem zárkozhatunk el eleve az elő-ázsiai primér kultúrák ésszerű módon, minden joggal feltehető művelődési és nyelvi hatásainak kutatásától; éspedig elsősorban éppen a legdélebbre helyezett előmagyar etnikum és ősnyelv esetében nem.*

Ne feledjük, hogy a Kr. e. 3. évezred derekán az elő-ázsiai-szumér kultúra masszív hatásai elérték a Kubán (Majkop), a Pontusz és Ukrajna (Tripolje) vidékét (I. I. könyv 25. és 39-40. old.). Másrészt pedig *László Gyula* igen nyomós régészeti és nyelvtörténeti érveléssel kimutatta (Őstörténetünk legkorábbi szakaszai), hogy az uráli vagy a finnugor őshaza – már amennyire ilyesmiről egyáltalán beszélhetünk – az Oka-Káma-Bjelaja környékétől jóval délebbre keresendő. Igen meggondolandók ezzel kapcsolatban *László Gyula* említett művének szótári statisztikái is, amelyek szintén arra vallanak, hogy a magyar nyelv sajátlagosan különálló helyet foglal el az uráli-finnugor nyelvek között (részletesen I. alább, a vonatkozó alfejezetben).

Szükséges még megemlítenünk a néha ugyan meglehetősen eretnek nézeteket valló, de kétségtelenül igen éles kritikai érzékkel rendelkező *Moór Elemér* néhány nagyon figyelemreméltó felismerését is. Bár *Moór* vitathatatlanul a finnugor szemlélet alapján áll, ennek ellenére azonban már több esetben nyomatékosan rámutatott arra, hogy a finnugor iskola hagyományos elképzeléseit gyakran semmiképpen sem lehet összeegyeztetni a nyelvi és történelmi adatokkal. Többek között ún. ótörök jövevényszavainkat jóval régebbieknek tartja, mint *Gombocz* nyomán a magyar nyelv- és őstörténetkutatás – s ebben bizonyára nem is téved (I. II. könyvünk 235-236. old.). Alapos érvelésére, a szabirok, onogurok állítólag Nyugat-Szibériából, illetve az Urálból kiinduló Kr. u. 5. századi vándorlásának tézise ellen, már szintén rámutattunk (I. II. könyv 265. old.). Láttuk, hogy e kérdésben is fején találta a szöveget, mert *a szabirok és az avarok a Káspi-tó déli partja mentén és a Kaukázuson át vonultak a Kubán vidékére, nem Nyugat-Szibériából s az Urálból, mint a magyar őstörténetkutatás tanítja.*

Jelenlegi kérdésfeltevésünk szempontjából azonban legfontosabb az a felismerése, hogy a magyarokat egy délről érkezett nép tanította meg a lötenyésztésre és a földművelésre. Szerinte ez a nép kaukázusi volt, de erő-

teljes kis-ázsiai kapcsolatokkal. Ha látjuk, mennyi ismeretlen eredetű magyar szó van, meg kell állapítanunk, hogy a magyar nyelv – és vele együtt az obi-ugor – rengeteg szót vett át ebből a déli, valószínűleg kaukázusi-szkita féle nyelvből – írja „A magyar őstörténet főproblémái” című értekezésében. Ha ez a tétel helyes – folytatja Moór –, akkor ebből a nyelvből kell származtatnunk összes olyan szavunkat és képzőnket (pl. a lokatívusz „-t” ragját), amelyek csak az obi-ugoroknál vannak meg, de a többi finnugor nyelvből hiányoznak. (A lokatívusz szumér ragja „-ta”, „-da”; vö. „ott”, „oda” és az ősi magyar „-d” helységnévképzővel.)

László Gyulához hasonlóan Moór Elemér is a magyarság többágú etnogenézisét vallja. Törzsneveinkről megállapítja, hogy az általában elfogadott török és finnugor etimológiák egyáltalán nem bizonyítottak. A finnugornak tartott „Nyék”-nek például egyetlen finnugor nyelvben sincs megfelelése. Ugyanígy a többi törzsnév török levezetései is nagyon ingatag alapokon állnak. A hét törzs heterogén összetételű volt, de nagy vonalakban mégis hosszú időn keresztül szorosan egymás mellett élő rokon etnikumról van szó (Moór: Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes).

Láthatjuk tehát, hogy még a kizárólagosan finnugor szemléletű etnogenetikai és nyelvfejlődési elmélet alapján állva sem vethetjük el eleve a déli, Elő-Ázsiából kiterjeszkedő neolitikus és korai fémkori kultúrák kapcsolatainak, érintkezéseinek valószínűségét a feltételezett ősuráliakkal vagy ősfinnugorokkal. Sőt, az utóbbi évtizedek régészeti felfedezéseiből egyértelműen kiviláglik, hogy az ősi elő-ázsiai műveltségek keleten Turkmenisztánig, a Pamírig és az Altájig, nyugaton Dél- és Közép-Európáig, északon pedig a Dél-Urál, Oka, Közép-Volga vidékéig terjesztették ki masszív kultúrhatásaikat. De nem csak ezeket: tömeges vándorlások is kimutathatók, egyrészt Turkmenisztánból a nyugat-ázsiai steppére, egészen az Altáj és a Jeniszej környékéig, másrészt pedig Transzkaukázia és a Kubán régiójából az Urálig és a középső Volgáig.

Ezért tartjuk alapvető módszertani mulasztásnak, hogy kizárólagosan finnugor szemléletű nyelv- és őstörténettudományunk nem akar tudomást venni az elő-ázsiai ősműveltségek távolabbi hatásainak kutatásában az utóbbi 50-60 évben elért eredményekről. A finnugrisztika, s uszályában a magyar őstörténetkutatás még mindig görcsösen ragaszkodik a 19. században felállított, pánindogermán szellemben fogant hipotézisekhez, amelyek szerint egykor az egész eurázsiai steppét indogermánok, illetve indoírániaiak népesítették volna be. Ennek következtében csupán bizonyos kódos „indogermán”, vagy ezen belül nem sokkal konkrétabb „indoírániai”, illetve „ősírániai” hatásokkal számolnak az ősfinnugoroknál, minden egyéb lehetőséget eleve kizárva. Pedig az ősi elő-ázsiai kultúrnépek nyelveiről – élükön a szumérral –, amelyeknek nyelvemlékei évezredekkel

előzik meg a legkorábbi indogermán nyelvű forrásokat, már több évtized óta azt is tudjuk, hogy szinte kivétel nélkül ragozó nyelvek voltak, azaz nyelvtípusuk megegyezett a magyar-finn és az altáji nyelvekkel.

Az említett régészeti adatok tanúsága szerint tehát sokkal valószínűbb, hogy ezek az ősi ragozó nyelvek már jóval korábban hatottak az északabbi területek nyelveinek fejlődésére, mint a tetemesen később jelentkező indogermán vagy indoiráni nyelvek. E globálisan szemlélt nyelvi kapcsolatoknak tudható be a jelek szerint az a tény is, hogy az elő-ázsiai primér művelődési kör kisugárzásainak északi-északkeleti peremterületein mindenütt ragozó (agglutináló) nyelveket találunk, a Volgától Mongóliáig.

Félreértések elkerülése végett nyomatékosan hangsúlyozzuk: ezzel most csupán az elő-ázsiai ősnyelvi koiné általános nyelvi befolyásaira utalunk ezeken a területeken, egyelőre minden közelebbi genetikus nyelvrokonsági kérdés felvetése nélkül.

A finnugor nyelvtudomány azonban még az ilyen globálisan tekintett nyelvi hatások lehetőségét is elveti. Századunk elején kialakult az az álláspont, hogy a Mezopotámiát az Urál vidékétől elválasztó több ezer km-es távolság bármiféle nyelvi összefüggést eleve illuzórikussá tesz. Ez az érvelés, amellyel a magyar, illetve a finnugor nyelvek és a szumér közötti esetleges kapcsolatok vizsgálatát a priori elutasítják, alapjában véve azóta sem igen változott. Az említett régészeti felfedezések ellenére sem. Nyelvészeinket, őstörténészeinket még az sem gondolkoztatta el, hogy a Kr. e. 2. évezred első felében éppen a középső Volga, az Oka és a Dél-Urál vidékén, azaz pontosan a hagyományosan feltételezett uráli-finnugor őshaza térségében, különösen masszív kubáni-transzkaukáziai, végső fokon kimondottan szumér jellegű művelődési hatások jelentek meg, délről érkező, földművelő-állattenyésztő, fejlett bronzkultúrával rendelkező telepések majd fél évezreden keresztül tartó tömeges beáramlásával párhuzamosan (I. I. könyv 46-51. old.)

Már láttuk, hogy a magyar kutatás (pl. Bartha A.) e gyarmatosokban „elképzeltető”-leg ősirániakat vél felfedezni (I. I. könyv 47. old.). Magunk azonban elvi-módszertani okokból mindaddig visszautasítunk mindenféle ősiráni „elképzeltést”, amíg alaposan, lelkiismeretesen meg nem vizsgáltuk azokat a nyelveket, amelyekről nem csupán elképzeléseink, hanem konkrét, egykorú – azaz a Kr. e. 3/2 évezred fordulójáról származó – nyelvemlékeink vannak, mégpedig éppen ezen Volga-Urál vidéki gyarmatosok eredeti lakhelyeinek, a kaukázusi-transzkaukázusi területeknek közvetlenül csatlakozó déli szomszédságából.

Ilyen nyelvek elsősorban a szumér – annakidején Elő-Ázsia uralkodó kultúrnyelve –, valamint az Észak-Mezopotámiában, Transzkaukáziában a kérdéses időszakban általánosan elterjedt népnyelv, a hurri. Ha tehát

módszeresen akarunk eljárni, akkor elsősorban ezeket az ősi nyelveket kell részletesen és tárgyilagosan egybevetnünk a magyarral, finnugorral, s ha ennél az összehasonlításnál netalán semmilyen lényeges egyezést, párhuzamot nem találunk, csak ezután gondolhatunk olyan nyelvekre is, amelyek a Kr. e. 2. évezredben még ismeretlenek voltak, mint például az iráni is. Meggyőződésünk szerint csakis ez a munkamenet nevezhető módszeresnek és tudományosnak.

Annál inkább, mert ráadásul konkrét régészeti és történelmi adataink is vannak ebből az időszakból a Transzkaukáziából kiinduló hurri vándorlásokról, valamint a szumér bronzművesség formakincsének és mesterségbeli fortélyainak hirtelen, átmenet nélküli megjelenéséről az észak-kelet-anatóliai Alaça Hüyük, Horoztepe fejedelmi sírjaiban (2500-2200) és a Kubán folyó mentén, a majkopi kurgánokban (2400-2300); majd 2-3 évszázad múlva ugyanez a bronzművesség az említett déli gyarmatosok kíséretében feltűnik a Volga-Dél-Urál térségében is (l. I. könyv 39-51. old. – ott irodalom is).

Megjegyzendő még, hogy ugyanabból a korból, a III. uri dinasztia idejéből tudomásunk van egy anatóliai szumér kereskedelmi-gyarmati településről is a kappadókiai Kaneš-ben (Kültepe), amely a III. uri dinasztia bukása után az óasszírok kezébe került, s még jó 200 évig virágzott (l. Schmökel: *Das Land Sumer*, 88. old.). Ezzel szemben nem tudunk arról, hogy a finnugor nyelvészet és őstörténetkutatás bármiféle ilyen irányú vizsgálatot végzett volna, mielőtt ősiráni képzeteit kialakította.

A 2. évezred eleji déli bevándorlások kérdésénél igen figyelemremélőnek és meggondolandónak kell tartanunk a finnugor nyelvészet azon megállapítását is, hogy az ún. „finnugor egység” felbomlását, azaz az egyes finnugor nyelvcsoportok elkülönülésének, kikristályosodásának kezdeteit kb. Kr. e. 2000-re tehetjük. Magyarán mondva, a finnugrisztika a finnugor nyelvi alcsoportok kialakulásának időszakát a 2. évezred első felébe helyezi, pontosan a déli gyarmatosok megjelenésével egy időbe. Ez a feltűnő időrendi megegyezés arra vall, hogy a nagy tömegben érkező, fejlett kultúrával rendelkező déli telepések nyelve (vagy nyelvjárásai) az ott talált, mezolitikus-szubneolitikus művelődési fokon álló gyér őslakos csoportok nyelveire döntő hatást gyakorolt, azok későbbi fejlődését igen erősen befolyásolta, mondhatnánk meghatározta. Vagyis az a folyamat, amit a finnugrisztika a finnugor egység felbomlásaként értelmez, a jelek szerint időbelileg éppen e nyelvek kiegyenlítődének, az areális finnugor nyelvszövetség kialakulásának felel meg, amely a domináns déli kultúrnyelv egységesítő hatására feltehetőleg nagyjából a Kr. e. 2. évezred második felében, az andronovói időkben konszolidálódott.

Emellett természetesen nem zárható ki, sőt igen valószínű, hogy már a déli gyarmatosok megjelenése előtt is voltak valamiféle, többé-kevésbé

kiegyenlítődjött érintkezési nyelvek, areális „lingua francá”-k a halász- vadász őslakosság nyelveinek egyes kisebb csoportjai között (vö. II. könyv 333-334. old.). Ezeket azonban még nem nevezhetjük sem „uráli”, sem „finnugor” alapnyelvnek, legfeljebb részleges előuráli vagy előfinnugor nyelvszövetségeknek. Nyomaikat – amennyiben még fellelhetők – az egyes mai finnugor nyelvek, de legfőképpen az obi-ugor, a szamojéd és a lapp nyelvjárások paleoszibírid, paleoeuropid és arktikus alaprégeiben kereshetjük. Nem számolhatunk azonban azzal, hogy ezeket a feltehető előuráli „lingua francá”-kat valaha is sikerül közelebbről felderíteni, mivel igen régi korokról és a nyelvemlékek teljes hiányáról van szó. Mindössze annyi látszik valószínűnek, hogy a későbbi lapp, a szamojéd és az ún. obi-ugor csoportok eredetileg két-három ilyen regionális, kisebb területekre korlátozódó arktikus nyelvszövetségbe tartozhattak (bővebben l. alább).

A kizárólagosan finnugor szemléletű magyar nyelv- és őstörténetkutatás azonban e kérdésben is hű marad beidegződött egyoldalú módszereihez. Annak ellenére, hogy a régészeti leletek egyértelmű tanúsága szerint ezek a déli gyarmatosok több hullámban, tömegesen érkeztek és magas műveltséggel rendelkeztek, a helyi őslakosság régészeti emlékei pedig csak gyér, elszórt, egy-két halász-vadász családból álló, igen kezdetleges kultúrájú paleolitikus-mezolitikus telepek formájában jelentkeznek, nyelvészeink és őstörténészeink úgy vélekednek, hogy a déli gyarmatosok csakhamar „beolvadtak” a helyi őslakosságba, azaz a finnugorokba (l. Bartha A. : Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben). Nem szükséges bővebben bizonygatnunk, hogy ez a feltevés a rendelkezésünkre álló régészeti adatok világánál egyenesen abszurdnak nevezhető.

Az említett régészeti és kultúrtörténeti adatok ismeretében tehát elsődleges módszertani következménynek kell tekintenünk a transzkaukáziai hurri és a mezopotámiai szumér nyelv emlékeinek összehasonlítását a magyarral és a finnugor nyelvekkel. A hurrit azonban még nem ismerjük eléggé ahhoz, hogy nyelvhasználatukra felhasználhatnánk. Ragozó típusán kívül csupán annyit tudunk róla, hogy szerkezeti elemeiben és szókészletében sok szumér vonást tartalmaz, valamint, hogy a későbbi urartui nyelv közeli rokona volt (l. J. Friedrich: Einführung ins Urartäische; uő: Kleine Beiträge zur hurritischen Grammatik; I. M. Diakonoff: Hurriter und Urartäer).

A szumér viszont kielégítően ismert nyelv, több ezernyi írásos emlékekkel, hosszabb-rövidebb szövegekkel és akkád-szumér szójegyzékekkel, amelyekből mintegy 6-7000 szumér szó pontos jelentését is meghatározták. Ehhez járul a szumér nyelv és kultúra eminens művelődéstörténeti jelentősége: mai tudásunk szerint kétségtelennek látszik, hogy az emberiség legrégibb kultúrnyelve volt, a szumér műveltség pedig Földünk első,

a szó valódi értelmében vett kultúrája, amelynek európai és nyugat-ázsiai hatásaival már megismerkedtünk (I. I. könyv 1. fejj.). Az is közzismert tény, hogy a szumérból szavak százai kerültek át a későbbi szemita és indogermán nyelvekbe (I. H. Schmökel: Die ersten Arier im alten Orient; W. v. Soden: Der Nahe Osten im Altertum; de vö. I. könyvünk 5. fejj. is).

E megfontolások alapján kétségtelennek tűnik, hogy az uráli-finnugor nyelvek nyelvcsaládszerű kialakulásának, fejlődésének komplex kutatásánál az ősi szumér nyelvemlékek bevonásáról sem mondhatunk le.

Legegyszerűbbnek és legcélravezetőbbnek véljük, ha a finnugrisztika eddigi eredményeiből kiindulva, lépésről lépésre haladva igyekszünk bevonni a magyar nyelv kutatásba – az altáji és az indogermán nyelveken kívül – a szumért is. Ezzel a módszerrel tetemesen kibővíthetjük látókörünket, nyelvünk vizsgálata komplexebbé válik, főleg pedig egy olyan ragozó nyelv tanulságait hasznosíthatjuk a magyar és a finnugor nyelvfejlődés jobb megközelítése érdekében, amelynek a kérdéses időszakkal – a Kr. e. 3-2. évezreddel – egyidejű nyelvemlékei vannak.

Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy párhuzamok, egyezések esetében következtetéseink sokkal szilárdabb alapot nyernek, mint a finnugrisztika által eddig tekintetbe vett altáji és indogermán összefüggéseknél. Sem a finnugor, sem az altáji, de még az indogermán nyelveknek sincsenek ugyanis ilyen ősi korokra visszanyúló nyelvemlékei, s így a párhuzamokból, egyezésekből levont következtetések is természetesen minden esetben igen bizonytalanok, hipotétikus jellegűek maradnak, hiszen nem konkrét nyelvemlékekkel, hanem csak visszakövetkeztetett – matematikailag szólva: extrapolált –, feltételezett altáji és indogermán ősnyelvi szóalakokkal kell összevetnünk a szintén csupán kikövetkeztetett – azaz megint csak extrapolált – finnugor vagy uráli alapnyelv ugyancsak hipotétikus szavait. Ugyanakkor azonban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy régi nyelvemlékek és történelmi adatok hiányában az említett nyelveknek, illetve nyelvcsaládoknak még maga a pusztta létezése is csupán bizonyíthatatlan hipotézis a kérdéses, nyelvileg és történelmileg néma őskorokban.

Mindezideig tehát a feltételezett szabályos hangváltozások, hangtörvények módszerével rekonstruált hipotétikus finnugor ősnyelvi szavakat hasonlították össze az éppoly hipotétikus indogermán vagy altáji ősnyelvi szavakkal, ráadásul azt is eleve feltételezve, hogy mindezen alapnyelvek a Kr. e. 5., 4., 3. évezredben ténylegesen léteztek – amire viszont egyik említett nyelvcsalád esetében sincsenek konkrét adataink. Magyarán mondva, *ez a módszer négyyszeresen egymásra épített feltevésekből áll, amelyek alapja – a „szabályos hangfejlődés” – maga is csupán hipotézis.*

Ezt a nyelvhasználati módszert már Budenz meghonosította a finnugrisztikában, s azóta is a finnugor nyelvhasználat egyik módszertani alapté-

tele maradt. Alkalmazásának háttérében a hangtörvények érvényességébe, és a szabályos hangváltozások alapján visszakövetkeztetett ősnyelvi hangalaki rekonstrukciók csálthatatlan biztosságába vetett szilárd, majd hogy nem vallásos hit bújik meg. E vak hiedelem nyelvtudományunkban még ma is uralkodik, annak ellenére, hogy maga az indogermanisztika, amely ezt a módszert elsőnek dolgozta ki és alkalmazta, a hetita nyelv indogermánságának felfedezése után alaposan felsült vele: kiderült, hogy éppen ez a legrégebb indogermán nyelv mutatta a legkevesebb közösséget, nemcsak a „szabályos hangváltozások” segítségével kikövetkeztetett alapnyelvi szóalakokkal, de éppúgy a szintén rekonstruált ősendogermán nyelvtani rendszerrel is (l. 76-77. és 410-411. old.). Elsősorban ezek a tények vezették a modern indogermanisztikát arra a felismerésre, hogy *a feltételezett nyelvcsaládi alapnyelvek hangtörvényes alapon megkísérelt rekonstruálása elvi lehetetlenség* (l. 407-424. old.).

Térjünk vissza most újra gondolatmenetünk kiinduló pontjához: maga a finnugor nyelv- és őstörténetkutatás is a feltételezett ősuráli-ősfinnugor településterület déli határvidékére helyezi a magyarság elődeit. Már csak emiatt is elengedhetetlen tehát, hogy a Kr. e. 2000-1500 között délről érkezett gyarmatosok nyelvi (és művelődési) hatásait elsősorban és legfőképpen a magyar nyelvben (és ősműveltségben) keressük. Ha ugyanis munkahipotézisünk helyes, akkor nyelvünkben (és népi kultúránkban) kell találnunk a legtöbb elő-ázsiai párhuzamot. Végül pedig, amennyiben ilyeneket nagyobb számban sikerül kimutatnunk, akkor ebből az is kényszerítően következik, hogy a finnugor nyelvek (és népek) felé a magyar közvetítette a déli nyelvi (és kulturális) hatásokat, azaz a magyar nyelvnek (és etnikumnak) ez esetben valóban kulcshelyzete van az uráli-finnugor nyelvek (és népi hagyományok) kialakulásában és fejlődésében.

Ezzel bezárulna az a logikai kör, amelynek kezdetén abból indultunk ki, hogy nyelvünk fejlettsége, szinte nyelvjárások nélküli homogenitása, nyelvmélekeink legelső jelentkezése, a magyar etnikumnak a finnugor népek közötti számbeli dominanciája és kulturális elsőbbsége kényszerítően arra vallanak, hogy nyelvünknek és az előmagyar ősetnikumnak meghatározó szerepe volt a ma urálinak, finnugornak nevezett nyelvek keletkezési folyamatában, konszolidációjában, de ugyanígy az uráli-finnugor népek kulturális fejlődésében is.

Végezetül megjegyezzük még, hogy jelen kötetünk célja elsősorban a hangtörvényekkel és szabályos hangváltozásokkal dolgozó finnugor nyelvészeti módszereinek, egyoldalú szószármaztatásainak, szómagyarázatainak kritikája, akár finnugor eredetűnek tartott alapszókinszünket, akár ún. jövevényszavainkat nézzük. Ezért e kötetben egyelőre csak olyan mértékben kerül sor a szumér-magyar nyelvi egyezések, párhuzamok ismertetésére, amennyire ezt a finnugrisztika által uráli, finnugor,

ugor eredetűnek állított, illetve különféle származású jövevényszavaknak tartott szavaink szélesebb látókörű ősnyelvi összefüggéseinek bemutatása szükségessé teszi. A következő fejezetekben található szumér-magyar megfelelések tehát távolról sem ölelik fel az összes kimutatható nyelvi párhuzamot, hanem a teljesség minden igénye nélkül csupán néhány, érvelésünk alátámasztására „ad hoc” kiragadott példát képviselnek. A szumér-magyar nyelvi párhuzamok módszeres vizsgálatával, részletes ismertetésével külön kötetben szeretnénk foglalkozni.

A 19. századi finnugrisztika nyelvhasználati módszerei

A magyar nyelv finnugor eredetének tézisének vizsgálva feltétlenül meg kell emlékeznünk az 1858-ban – Hunfalvy hívására – Göttingából Magyarországra került Budenz József munkásságáról, aki a magyar-finnugor nyelvhasználatban elsőként alkalmazta következetesen az indogermánisztikában akkortájt egyeduralkodóvá vált hangtörvényes, szabályos hangfejlődésekkel dolgozó nyelvvizsgálati módszert. Ő fektette le – máig ható érvényességgel – a magyar-finnugor nyelvhasználat alapvető módszertani elveit, s Hunfalvy mellett ő állította először kategorikusan nyelvünk finnugor származását. Elengedhetetlen tehát, hogy röviden áttekintsük azokat a módszereket, amelyeket Budenz annak idején alkalmazott és a magyar nyelvészetben kizárólagos érvényességgel meghonosított, mert nyelvtudományunk saját megállapítása szerint még napjainkban is ezekre épül a magyar finnugrisztika módszertana, s nyelvészetünk Budenzet ma is a valóban tudományos, módszeres magyar-finnugor nyelvhasználat megalapítójának, legkiemelkedőbb mesterének nevezi.

Budenz legnagyobb munkája az 1878-81 között megjelent „Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár” volt, amelyben 996 szavunkat származtatta a finnugor nyelvekből. Ez a szám a jelek szerint kánonná merevedett nyelvtudományunkban: nyelvészeink még ma is kb. ezer finnugor eredetű magyar szóval számolnak; annak ellenére, hogy a nemzetközi finnugrisztika mindössze 450 – legfeljebb 500 – magyar-finnugor szóegyeztetést tart elfogadhatónak (pl. Collinder; I. II. könyvünk 305. old.), sőt időközben maguk a magyar nyelvészek is számtalan Budenz-féle etimológiát elvetettek – amint az alábbiakban megmutatjuk.

Mindjárt előjáróban le kell szögeznünk azt is, hogy Budenz finnugorból származtatott 996 magyar szavának párhuzamai – de éppúgy a mai nyelvészetünk által finnugor eredetűnek mondott szavaink megfelelései is – *teljesen rendszertelenül jelentkeznek az egyes finnugor népecskék nyelveiben: hol itt, hol ott bukkannak fel, Észak-Norvégiától egészen a Jeniszejig.* Ez a tény Budenz alább bemutatandó szóegyeztetéseiből minden kétséget kizáró módon megállapítható. Mi több, *ugyanaz a helyzet*

nyelvünk nyelvtani, nyelvszerkezeti elemeinek finnugor párhuzamainál is: ezek is egyszer a finnben vagy a lappban, másszor a mordvinban vagy a zürjénben, harmadszor a voguloknál vagy az osztjákoknál tűnnek fel, s egy-egy finnugor nyelvben, nyelvcsoporthban esetenként mindig csak néhány, a magyarral párhuzamos sajátosságot találunk, míg e nyelvek egymás között jóval közelebbi és szervezesebb összefüggéseket mutatnak.

A magyar-finnugor szótári, valamint nyelvtani, nyelvszerkezeti megfeleléseket tehát – amelyek összességükben szemlélve valóban imponáló mennyiséget tesznek ki, s a finnugrisztika is mindig így együttvéve sorakoztatja fel őket nyelvünk finnugor eredetének bizonyítására – nyelvtudományunk innen-onnan, nyelvenként szedegette össze, mintegy mazsolaszemekként csipegette ki a finnugor kalácsból. Ezt az eminens fontosságú tényt azonban a finnugrisztika következtessen elhallgatja, mert a nyelvi párhuzamok illetén megoszlása mellett az egyedüli logikus következtetés vitathatatlanul csakis az lehetne, hogy a magyar egykor döntő szerepet játszott az egyes finnugor népecskék nyelveinek areális egységesedési folyamatában, s így kerültek a magyar nyelv egyes elemei – szavai vagy nyelvtani sajátosságai – majd ebbe, majd abba a finnugor nyelvbe, illetve nyelvi alcsoportba. E véleményünket nem csupán az említett nyelvi tényekre alapozzuk, hanem igen nagy súllyal emellett szól úgyszólván valamennyi ismert antropológiai, demográfiai, művelődéstörténeti, történelmi, régészeti adat is (vö. e könyv 401-407. old.).

A finnugrisztika azonban mindennek ellenére azt állítja, hogy nyelvünk a finnugor nyelvekből származik. Ezt a velejéig egyoldalú és ésszerűtlen eljárást nyelvtudományunk azzal igyekszik alátámasztani, hogy egyrészt feltételezi az egyes finnugor nyelvekből sorozatosan hiányzó magyar párhuzamok „elfelejtését”, másrészt úgy érvel, hogy a nem egyeztethető szótári, nyelvtani, nyelvszerkezeti elemek sokasága „bizonyára” már az egyes önálló finnugor nyelvek „külön életében”, azaz a feltételezett alapnyelv felbomlása utáni időkben alakult ki. Ugyanakkor azonban még csak futólag sem mérlegeli azt a jóval kézenfekvőbb lehetőséget, hogy ezek a nem egyeztethető nyelvi sajátosságok az egyes finnugor nyelvekben igen nagy valószínűséggel az illető nyelvek saját ősi alaprétegeihez is tartozhatnak, amelyekből többet-kevesebbet minden nyelv megőrzött – az egykor bekövetkezett nyelvcsaládszerű egységesedési folyamat alatt és után is.

Emellett Budenz említett alapvető jelentőségű művéből megismerhetjük azt is, hogyan igyekezett a magyar finnugrisztika atyja – igen gyakran hajmeresztő jelentésbeli egybevetések vagy nyaktörő hangváltozási konstrukciók segítségével nyelvünk szavait „odaigazítani” a finnugor nyelvekhez.

E véleményünk alátámasztására az alábbiakban bemutatunk néhány szemelvényt Budenz etimológiai szótárából. A szavak összeállításánál Vámbéry „A magyarok eredete” című művének szócsoportosításából indultunk ki; annak ellenére, hogy a finnugrisztika által elterjesztett vélemény szerint Budenzék „valósággal lehengerelték” Vámbéryt, s annak ellenére, hogy magunk sem fogadjuk el Vámbéry alapgondolatát nyelvünk török, illetve pontosabban török-finnugor keveréknyelvi eredetéről. A következőkből ugyanis annyi mindenesetre teljesen nyilvánvalóvá válik, miben is állt tulajdonképpen ez a „lehengerlés”, de az is, hogy Vámbéry joggal vonta kétségbe Budenzék azon állítását, hogy a magyar nyelv finnugor *eredetű*, s kétségtelenül kimutatta a kizárólagosan finnugor irányú magyar nyelvhasználat módszereinek megalapozatlanságát. Más kérdés, hogy az ő elmélete is téves volt.

Budenz 996 magyar-finnugor szóegyeztetéséből Vámbéry 663 szót megvizsgált. Azt találta, hogy e szavak négy csoportba oszthatók.

1. Olyanok, amelyeknek mind a finnugor mind a török nyelvekben egyaránt kézenfekvő párhuzamai vannak (217 szó).
2. Olyan szavak, amelyek a török nyelvekben vagy nem találhatók meg, vagy ha igen, a finnugor megfelelések közelebbiek és pregnánsabbak (210 szó).
3. Olyanok, amelyek hangtanilag és fogalmilag csak nehézkesen, sőt néha teljesen helytelenül egyeztethetők finnugor szavakkal, ellenben a törökben sokkal jobb párhuzamaik vannak (208 szó).
4. Olyan szóegyeztetések, amelyek sem a Budenz által felsorolt finnugor példákban, sem pedig a török nyelvekben nem igazolhatók, s amelyeket „...csak fölhevült etymológiai phantasia productumaiul... kell tekintenünk.” (28 szó)

Nézzük át először a 2. számú szócsoportot, amelyben a finnugor rokonság még Vámbéry szerint is erősebben jelentkezik mint a török (l. Vámbéry: id. m. 559-582. old.). Ezek között – csupán futólagos áttekintéssel – ilyen szavakat találunk (először Budenz etimológiáit közöljük, majd röviden a TESZ véleményét).

1. *Arc*: zür. *ord*, cser. *örtöž* „oldal”; mor. *irdes* „borda”; lapp *ertek* „bordák”.

TESZ: az *orr* és a *száj* összetétele; esetleg már a finnugor vagy az ugor korban kialakult. Az egységes szóként való finnugor egyeztetés téves.

2. *Feled*, *felejt*: finn *pelasta* „old, szabadít”.

TESZ: bizonytalan eredetű; finnugor származtatása téves.

3. *Fenyít*: vog. *piment* „parancsol, tilt”; oszt. *pamiji* „tanácsol”.

TESZ: alapszava vitatott: a) a *fen* ige (ez finnugor eredetű); b) a *fedd* ige (ismeretlen eredetű).

4. *Forr*. fi. *porise* „hullámszik, dagad”; észt *purise* „pczseg, forrong”.
TESZ: valószínűleg ősi hangutánzó-hangfestő szó a finnugor, esetleg az uráli korból; azonos a *forog*, *fordít* stb. szócsalád *for* tövével; ettől függetlenül finnugor egyeztetése kevésbé valószínű.
5. *Genny*: fi. *kina* „nyúlós nyálka, tajték, nyál”.
TESZ: bizonytalan eredetű (talán szláv); finnugor egyeztetése téves.
6. *Görbe*: la. *jorba* „kerek”, *jorbak* „csonka”, *jorbad* „kerek”.
TESZ: déli szláv eredetű; finnugor egyeztetése téves.
7. *Gőz*: fi. *kaasu* „köd”; vot. *kvaz* „levegő”; la. *kasad* „köd”.
TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése téves.
8. *Harap*: cser. *kar* „eszik”; zür. *kurtsi* „harap”.
TESZ: valószínűleg finnugor; vö. zür. *kurtcál*-, vot. *kurtči*- „harap”.
9. *Harmat*: vot. *zor* „eső”.
TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése téves.
10. *Hasad*: fi. *katkee* „tör, széttör”; la. *kaikane* „széttép, széthasít”; vog. *kašl* „széttép”; cser. *kušked* „széttép”.
TESZ: *has*- alapszava ősi örökség az ugor korból; vö.vog. *künkašl*- „reped, szakad, hasad”. Az alapszó másféle finnugor egyeztetése nem fogadható el.
11. *Hegy*: fi. *kärke* „fullánk, valaminek a hegye, csúcs, tető, orom”; la. *garga* „láng”.
TESZ: valószínűleg finnugor, esetleg uráli eredetű, a megfelelések azonban vitatottak; vö. fi. *kasa* „valami kiemelkedő, sarok”. Más finnugor egyeztetése téves.
12. *Hideg, hűs, hűvös*: fi. *hyy* „zuzmara, dér”, *siity* „hűvösödik, hideg lesz”.
TESZ: ismeretlen eredetű szócsalád; finnugor egyeztetése téves.
13. *Hord*: fi. *kuorma* „hordozni való rakomány”; zür. *karnau* „teherhordásra szolgáló vállsúly, hám”.
TESZ: valószínűleg ősi örökség az ugor korból; vö. vog. *kart*- stb. „húz”. Az egyeztetés csak akkor fogadható el, ha a vogul szavak „t”-je képző. Más finnugor szavakkal való egyeztetése téves.
14. *Horny, hornyol*: cser. *korno* „út”, barázda”; zür. *kirla* „barázda”; oszt. *xur* „út, ösvény”.
TESZ: bizonytalan eredetű szócsalád. A *hornyol* ige talán származékszó; *horny*-alapszava ősi örökség lehet a finnugor korból; vö. cser. *korno* „barázda, út, csík”. Az egyeztetésnek azonban jelentéstani gyengéi és hangtani nehézségei vannak.
15. *Hüvely*: vog. *sipel* „hüvely”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán származékszó; finnugor egyeztetései hangtani okokból nem fogadhatók el.

16. *Jelen*: oszt. *jilip*, vog. *jälpel* „új”; oszt. *jidep*, *jedep*, cser. *jäl* „fiatal”.
TESZ: a *jel* főnév származéka, amely finnugor eredetű; ettől független finnugor egyeztetése téves.
17. *Kész*: la. *kiššok*, *kiššes* „kész”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán finnugor kori örökség; vö. la. *kisjuk* „kész, készséges, hajlandó”. Az egyeztetés csak akkor fogadható el, ha a lapp szóbelseji „sj” finnugor „⁺c”-re vezethető vissza. Igen bizonytalanná teszi az egybevetést az is, hogy a szónak csupán egyetlen távoli rokon nyelvből (azaz a lappból) mutatható ki megfelelője.
18. *Késztet*: finnugor *käs* „harag”; gaž, *kas* „öröm”.
TESZ: a *kész* ige származéka, amely valószínűleg azonos a *kész* melléknévvel; másféle származtatása téves.
19. *Le*: oszt. *lel* „alacsony”; vog. *lājł* „láb”; cser. *lүväl* „valaminek az alja”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán finnugor kori örökség; vö. cser. *ləβäl* „alsó rész, alsó”. Az egybevetésnek több nehézsége van. Más finnugor egyeztetése téves.
20. *Lebeg*, *lebben*: zür. *leb* „felbukkan, felmerül”; vot. *lobal* „repül”; vog. *läp* „felemelkedik” stb.
TESZ: hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád; hasonló hangalakú, rokon jelentésű szavak más finnugor nyelvekben is vannak. Ezeknek közös eredete és a magyar szavaknak velük való rokonsága lehetséges, de nem bizonyítható.
21. *Légy*: fi. *lentä* „repülő készség”; la. *lije* „repül”.
TESZ: finnugor eredetű; vö. zür. *led'ž* „bögöly, lódarázs”, vot *luž* „dongólégy, bögöly”. Más finnugor egyeztetése téves.
22. *Lejt*: fi. *loittava* „lassan leereszkedő”.
TESZ: valószínűleg a *le* határozószóból keletkezhetett. Finnugor egyeztetése elfogadhatatlan.
23. *Liba*: fi. *lapse* „gyerek”; mord. *lefks* „állat- és madárivadék”.
TESZ: az állathívogató *li*, *lib*-féle szavakból keletkezett; finnugor egyeztetése téves.
24. *Liszt*: fi. *lese* „ráz”, szitál”, *listime* „finomliszt”; cser. *ložaš* „liszt”; mord. *lokstem* „szita”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán származékszó, s feltehető *lisz*-alapszava ősi örökség a finnugor korból; vö. fi. *lestä* „szitál, rostál, finomra őröl”; észt *lese* „az árpa héja”. Más finnugor egyeztetése nem fogadható el.
25. *Lucsok*: fi. *losko* „kásás hólé”; cser. *nočko*, mord. *načka* „vize-nyős, nyirkos”.
TESZ: hangutánzó eredetű; finnugor egyeztetései nem igazolhatók.

26. *Mászik*: fi. *mata, mati* „csúszik, mászik”; észt *madu* „féreg”; la. *mode* „csúszik, mászik”.
TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése nem meggyőző.
27. *Messze*: la. *meče* „eltávolított”, *mečen* „hosszan” (időhatározó).
TESZ: alapszava, a *messz-* valószínűleg finnugor kori örökség; vö. fi. *metsä* „erdő”; észt *mets* „bokor, erdő, legelő; elveszett; kinn, ki”; la. *met't'silā* „messze el, messze kifelé, távoli; a parthoz közelebb; közel az erdőhöz”.
Megjegyzés: úgy véljük, e levezetés nem szorul külön cáfolatra.
28. *Mocsok*: fi. *musta*, észt *must* „fekete”; la. *nueske* „fekete, piszkos, szennyes”.
TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése téves.
29. *Morzsol*: fi. *murska* „teljesen szét tört, összezúzott valami”; vog. *morče* „kevés valamiből”.
TESZ: vitatott eredetű: vagy a *mar* igéből keletkezett - amely hangutánzó jellegű, de valószínűleg uráli kori örökség - vagy hangutánzó-hangfestő eredetű.
Megjegyzés: azaz így is, úgy is hangutánzó.
30. *Mozog*: fi. *matka* „utazás, út”, *matkaa* „utat tenni”; cser. *mod* „játszik”.
TESZ: bizonytalan eredetű; feltehető *moz-* alapszava talán ősi hangutánzó-hangfestő szó az uráli korból; vö. szam. *mantsoerā* „inog, mozog, dolgozik”, *mozorado* „mozdul”. Az alapszó másféle finnugor egyeztetése téves.
31. *Muszol* (összezúz, szétnyom): fi. *muserta* „darabokra tör”; zür. *masti* „szétzúz”; la. *mutke* „darabokra tör”.
TESZ: bajor-osztrák eredetű.
32. *Nap*: oszt. *novi* „fény, fényes, fehér”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán származékszó, s feltehető *na-* alapszava ősi örökség lehet az ugor korból; vö. vog. *nāi* „tűz, nap”; oszt. *nāi* „nap”. E származtatásnak a magyar szó szempontjából súlyos hangtani és alaktani nehézségei vannak. Másféle finnugor egyeztetései tévesek.
33. *Nász*: fi. *nai* „szeretkezésbe kezd, feleséget vesz”; észt *naeze* „nő, feleség”; la. *naitte* „házasít”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán német jövevényszó; finnugor egyeztetése kevésbé valószínű.
34. *Nedv*: fi. *neite, neitehe* „nedvesség, nyirkosság”; vot. *ned* „sár, bélsár”.
TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése nem fogadható el.
35. *Név*: fi. *nime*, vog. *nām*, oszt. *nem* stb. „név”.
TESZ: ősi örökség az uráli korból. Az uráli szó esetleges indoeurópai, jukagir és csukcs kapcsolatai további vizsgálatot igényelnek.

Megjegyzés: e szót nyilvánvalóan nem lehet az „uráli” nyelvcsalád számára kisajátítani, mert szinte egész Euráziában megtalálható.

36. *Part:* vot. *bord* „fal”; zür. *berdin* „-on, -en, -ön, -nál, -nél”; cser. *pürdüz* „fal, választófal”.

TESZ: olasz eredetű; vö. *porto, port* „kikötő, rév”; finnugor egyeztetése, éppígy a *mart* alakváltozataként való magyarázata is téves.

Megjegyzés: a *part* elkülönítése a *mart*-tól - amely ismeretlen eredetű - semmivel sem bizonyítható, csupán azzal, hogy egy olasz szónak hasonló hangalakja és a szemantika megerősokolásával odacsúrítható-csavarható jelentése van.

37. *Pici, piciny:* észt *pizurt* „kevés”; vot. *pici* „kicsi”; fi. *pisku* „kicsi”.

TESZ: hangfestő eredetű szócsalád; finnugor egyeztetése téves.

38. *Pofa:* fi. *pove* „ököl, öböl”; észt *pou*, mord. *pov* stb. „kebel”.

TESZ: hangutánzó-hangfestő eredetű; ugor származtatása nem valószínű.

39. *Pödör:* cser. *vüdel* „rágöngyölít, beburkol”; zür. *bidmal* „körül-fon”; fi. *vääntä* „csavar, teker”.

TESZ: valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű; finnugor egyeztetése nem valószínű.

40. *Ragad:* fi. *ruohtu* „függ, akad, odatapad”; oszt. *ragilt* „megérint”; vog. *raulaxt* „közeledik”.

TESZ: bizonytalan eredetű; a *rag-* alapszó talán ugor kori örökség; vö. oszt. *röykintä* „odatapad, odaragad”. Másféle finnugor egyeztetése nem fogadható el.

41. *Redves:* oszt. *radax* „laza, törékeny”; cser. *erdä* „a fa veleje, gesztje”.

TESZ: valószínűleg magyar fejlemény: a *reves* szóból, amely ismeretlen eredetű.

42. *Rest:* vog. *rač* „késlekedik, időz.”

TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése téves.

Tájékozódásra ennyi is elegendő: Budenz „módszere” már így is világosan felismerhető. E csoport 210 szavából tehát már futó áttekintéssel, mintegy „menet közben” kiselejtezhethetünk minimálisan 42 szót (20 % !), holott éppen ezek azok a szavak, amelyekbe Vámbéry bele sem kötött. Ma ugyanis e szavak származtatása összefoglalva így alakul:

uráli, finnugor, ugor; a) mint Budenz

1

b) másként

3

valószínűleg finnugor

3

vitatott, de esetleg finnugor

3

bizonytalan; a) talán finnugor	7
b) nem finnugor	5
hangutánzó, hangfestő, állathívgató	9
szláv	1
olasz	1
német	1
ismeretlen	8

Azaz Budenz e 42 „legbiztosabb” etimológiájából – ismételjük, ezeket még Vámbéry sem kifogásolta! – napjainkra helyesnek bizonyult *egy* szó (nem egészen 2,4 %!) – de láthattuk, hogy ennél is csak igen-igen nagy megszorításokkal állítható a „finnugor eredet”, mert a *név* – minden joggal kimondhatjuk – eurázsiai „vándorszó”, s semmi esetre sem sajátítható ki az állítólagos uráli nyelvcsalád számára.

Ezekután – igen megértően fogalmazva – leszögezhetjük, hogy Budenz etimológiáinál nem beszélhetünk módszeres, tudományos nyelvhasználatról, hanem csupán a Göttingában megtanult Grimm-féle indogermán „hangtörvények” kaptafájának mechanikusan megkísérelt – de alapjaiban elhibázott – alkalmazásáról a finnugor nyelvek és a magyar összehasonlításánál, amelynél azonban – a szabályos hangfejlődéses módszer lényegéből következően – Budenz a jelentésbeli összefüggéseket igen felületes módon, csupán másodlagosan vette figyelembe. Sőt, az alábbiakban megmutatjuk, hogy még a módszer alapelve, a „szabályos” hangváltozások is meglehetősen „szabálytalanokká” váltak Budenz kezében.

A TESZ előbb megismert etimológiáival most nem foglalkozhatunk részletesen, s ezért a fenti néhány megjegyzésen kívül csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a bemutatott 42 szó közül ma csupán négy biztosan finnugor (9,5 %), 13 esetben (31%) nem tud egyértelműen dönteni a TESZ, míg a fennmaradó 25 szó (59,5%) biztosan nem finnugor eredetű.

Remélhetjük-e, hogy ez az elbizonytalanodás talán annak jele, hogy a szerkesztőség nyitva akarta hagyni az ajtót esetleges jövődöbéli, alaposabb, konkrétabb eredményekre vezető etimológiai vizsgálatok számára? Ha így lenne, ez bizony igen lényeges haladást jelentene.

Vegyük most sorra Vámbéry harmadik szókategóriájának 208 szavát, amelyeknek szerinte sokkal jobb párhuzamai vannak a török nyelvekben, mint a finnugoroknál. Ezúttal azonban nem szemelvényeket mutatunk be, hanem reprezentatív keresztmetszetként egy tömbben kiemeljük e csoportból ábécé sorrendben az első 31 szót, a 208 szó 15%-át (l. Vámbéry: id. m. 582-592. old.). Először Budenz finnugor egyeztetéseit közöljük, majd Vámbéry (V.) török párhuzamait, végül pedig a mai származtatásokat.

1. Ág; fi. *onke*; la. *vuogg*, *ogg*; zür. *vugir*; cser. *angir* „halászhorog”. V.: csag. *agaž* „ág, vessző”; oszm. *agač* „fa”.

TESZ: vitatott eredetű; a) ugor; vö. *vog*. *tağ*, *tar* „ág” stb.;

- b) finnugor; vö. fi. *hanka* „kampo”. Más finnugor egyeztetése téves.
2. Agg: fi. *ankara* „egészséges, erős, hatalmas, befolyásos”; cser. *ungor* „záfog”; oszt. *ogor* „magas”.
V.: tör.-tat. *ag*, *ak* „fehér, ősz, tiszteletreméltó”; *aga*, *aka* „idősb, elöljáró, úr”.
TESZ: finnugor eredetű vö. cser. *so-ηgl* „öreg”. A szó más finnugor egyeztetése téves.
3. Agy: oszt. *oñit*, vog. *añt* „szarv”.
V.: csag *oj* „gondolat, ész”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán ősi örökség a finnugor korból; vö. mord. *uj* „velő”; fi. *aivo* „halánték, agy”. Más finnugor származtatása téves.
4. Ágy: vog. *alax* „fészek, tábor, fekhely”; zür. *vol'*, *vol'es* „ágy”; fi. *vuotehe*, „fekvőhely, ágy”.
V.: tör.-tat. *jat* „fekszik”, *jatak* „ágy, fekhely, fészek”.
TESZ: finnugor eredetű; vö. vog. *al'at* „ágy”; zür *vol'* „nemez, rénszarvasbőr (ágy)”, *vol'es* „alátét” stb.
5. Aj (völgy, nyílás, bevágás), *ajtó*: fi. *aukea* „nyílás”; mord. *anksima* „lék”; cser. *omasá* „ajtó”; vog. *ojt* „kifog (a hámból)”; oszt. *uñ* „torkolat, szájadék”; zür. *vom* „száj”.
V.: csag. *oj* „völgy, mélyedés”; tör.-tat. *aja* „nyitott kéz”.
TESZ: az *aj* szó ősi örökség az uráli korból – ugyanúgy mint Budenznél; az *ajtó* alapszava vitatott: a) finnugor kori; vö. vog. *ānk* „levet (ruhát)”; fi. *avata* „nyit, kiterjeszt, tágít” stb. b) uráli kori, alapszava az *aj* (mint Budenz).
6. Akar: vog. *angurmät* „pillant”; oszt. *ankirma* „odanéz”.
V.: ujj. *bakar* „kíván, akar”; jak. *bagar* „akar, vágyik”.
TESZ: bizonytalan eredetű; talán ősi örökség az ugor korból – mint Budenz.
Megjegyzés: az *akar~pillant*, *néz* egyeztetése szemantikai képtelenség.
7. Áld: vog. *jolent* „kér, rábeszél”; *jolt* „alkot, terem, elkészít”; *jalt* „vádol”; zür. *jol'* „szid”; cser. *ult* „kér, könyörög, imádkozik”.
V.: csag. *alga*, *alka*, „áld, magasztal, dicsér”; *alkiš* „áldás, dicsőítés”; *olča*, *olža* „áld”; oszm. *and* „eskü, áldás”.
TESZ: *ál-* alapszava valószínűleg ősi örökség a finnugor korból; vö. oszt. állitá „(el)átkoz”; cser. *ultém* „imádkozik” stb.
Megjegyzés: a vog. *jolt* „elkészít” nyilvánvalóan a magyar *gyárt*, a *jalt* „vádol” és a zür. *jol'* „szid” pedig a *gyaláz* igével függ össze.
8. Alku: vog. *alt* „megerősít”; oszt. *olt* „összekovácsol”.
V.: csag. *alku* „vétél”; *alku-bergi* „kereskedés, adás-vétel”.
TESZ: az alkalmazkodást kifejező *alk-* fő származéka; ugyanez a

- * *tő* van meg az *alkalom*, *alkonyodik*, *alkot* szavakban is. Az *alk-*, ill. talán az *al-* *tő* bizonytalan eredetű, talán ősi örökség az ugor korból; vö. vog. *öltilaxti* „összenő”; *ālti* „egyesít, összeköt, told, gyarapít” stb.

Megjegyzés: az *alkonyodik* nyilvánvalóan az *al*, *alsó* családjába tartozik, a *konyul* igével összetéve; a vogul *ālti* „egyesít” pedig a magyar *olt* (növényt) megfelelése.

9. *Áll:* vog. *jomlit* „tapos, lép”; *jomes* „lép”.
V.: oszm. *ol* „lenni, létezni, valahol lenni”.
TESZ: finnugor eredetű; vö. zür. *sulavni* „áll, kerül valamibe”; vot. *sil-* „áll, megáll, megnyugszik, kerül valamibe, érvényes”. A szó más finnugor eredeztetése téves.
10. *Apa:* vog. *aberäš* „az apa nagyapja”.
V.: csag. *aba* „atyai részről való nagyapa”.
TESZ: vitatott eredetű; **ap-* alapszava vagy ugor kori örökség, vagy magyar gyermeknyelvi szó. Hasonló hangalakú és jelentésű szavak világszerte találhatók, ezért az ugor egyeztetés bizonytalan.
11. *Apró, aprít:* oszt. *nambir* „hulladék, szemét”; vog. *nampri* „kicsi”.
V.: csag. *opurak* „apró, kicsi”; *opra* „aprít”.
TESZ: bizonytalan, talán ótörök eredetű; vö. ujj. *opruk* „feldarabolt”; csag. *opra* „aprít” stb. Ugor vagy finnugor származtatása elfogadhatatlan.
12. *Ár, árad:* vog. *järve*, la. *jaure*, mord. *erke* „tó”.
V.: oszm. *art* „növekedik, szaporodik”; csag. *art* „árad”.
TESZ: ugor eredetű; vö. vog. *tür, tor* „tó”; oszt. *lar, iar* „árterület”. A szó finnugor egyeztetése téves.
13. *Arány (irány):* oszt. *ur* „vonal, vonás”.
V.: tör.-tat. *oran* „mérték, arány, irány”; kirk. *oral* „irány, mód, modor”; csag. *uram, oram* „utca, házsor”.
TESZ: a szócsalád feltehető **ar-* **ir-* alapszava bizonytalan eredetű; talán ősi örökség az ugor korból; vö. vog. *jár, jér* „hely”; oszt. *jir* „széle, éle valaminek”. Török származtatása elfogadhatatlan.
- Megjegyzés:* a hangtanilag és szemantikailag kifogástalan török megfelelések steril tagadása még korántsem bizonyítás.
14. *Arat:* Budenz a *tör* igéhez sorolja, s az ugor *togr* stb. „metsz, tör” szóval egyezteti.
V.: oszm. *ora* „arat”.
TESZ: vitatott eredetű; a) a finnugor *irt* ige elkülönült változata; vö. oszt. *lörta, iörta* „nyír, vág (haját)”; zür. *širni* „nyír, vág”; vot. *šir* „vág, levág”; b) ótörök eredetű; vö. csag *or-* „vág”; oszm. *ora-* „vág, sarlóval levág”; tat. *ur-* „arat” stb. Az első magyarázat

valószínűbb. Az *irt*-tól független finnugor egyeztetése elfogadhatatlan.

Megjegyzés: a török párhuzamok ismét sokkal kézenfekvőbbek, a finnugor eredet azonban a TESZ szerint mégis valószínűbb.

15. Árnyék: vog. *tarom* „ég, lég, időjárás”; oszt. *tōrim* „ég, lég”.
V.: tör.-tat. *aran* „fészker, istálló, előudvar”; *eren* „védelmébe ajánlani magát”.

TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése nem fogadható el.

16. Árt: vog. *ur* „lesoványodik”; oszt. *ōrim* „sovány”; zür. *or* „elgyengül”.

V.: ujjg. *arta* „árt”; *artak* „ártalom, kár”.

TESZ: alapszava ősi örökség a finnugor korból; vö. vog. *ärt* „elfárad”; oszt. *àrita* „eltörik”; zür. *orni* „szakad”. A finnugor alapszó esetleges török kapcsolatainak kérdése tisztázatlan. Török származtatása téves.

Megjegyzés: itt nem csak a finnugor szavak teljesen eltérő jelentéseire kell rámutatnunk, hanem arra is, hogy bár az esetleges török kapcsolatok kérdése még a TESZ szerint is tisztázatlan, mégis kereken állítják, hogy a török származtatás téves. Ezt az eljárást nevezi a finnugrisztika tárgyilagos módszerességgnek; pedig Vámbéry ideje óta már az ótörökben is ismeretessé vált az *arta* = „verderben”, azaz „megront, elront, tönkretesz” jelentésű szó (vö. A.v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, szójegyzék).

17. Ás, ásít: vog. *uosint*, vot. *vusil*, cser. *ušt* „ásít”; mord. *ankse* „lék”.
V.: tör.-tat. *eš* „piszkál, kapar, felkarcol”; *ešgek* „lapát”; *ač* „nyit”.

TESZ: az *ás* bizonytalan eredetű; az *ásít* hangfestő, amely esetleg már a finnugor korban kialakult. A két szó között nincs kapcsolat.

18. Aszó: fi. *laakso* „völgy, mélyedés, üreg”.

V.: kirg. *asak* „alatt, lent”; csag. *ašak* „alant”.

TESZ: alapszava vitatott; a) egy feltehető ⁺*asz* „rét, pataktól átszelt rét” szóból alakult; ez esetben finnugor kori örökség; b) az *aszik* ige változata; ez esetben alapszava ugor kori.

19. Ászok: oszt. *ōms*, *ūms* „ül, leül”.

V.: tör.-tat. *ast* „alant”; *astik* „alj, aljázat”; *as*, *áš* „lenn, al, alant”.

TESZ: ismeretlen eredetű; ugor és török eredeztetése téves.

20. Asszony: zür. *öksf* „úr”; vot. *öksej* „úr, fejedelem”.

V.: *oksun*, *aksin* a törökségben „fehérség, fehér szín”; vö. „fehér személy” (nő).

TESZ: alán eredetű; finnugor egyeztetése téves.

21. Átkoz, átok: Budenz szerint azonos töből származik az *áld* szóval

(l. fent): mindkettőben a mondás, parancsolás, „erős mondás” fogalma rejlik.

V.: török *aituk* „mondás, beszéd”; *kara-aituk* „szidó, átkozó szó”, szószerint „fekete beszéd”.

TESZ: az *áld* igéből keletkezett, amely valószínűleg finnugor kori örökség. Az ellentétes jelentés magyarázata „... az lehet, hogy a szellemnek felajánlott egyén 'tabu' helyzete kedvezőtlen volt, tehát akit áldozatul ajánlottak, azt voltaképpen elátkozták.”

Megjegyzés: ilyen módon mindent be lehet „bizonyítani”, még azt is, hogy miért fehér tulajdonképpen a fekete.

22. Az.: Budenz a finnugor *tuo, tu, to* „az, amaz, az ott” szavakkal egyezteteti, amelyekből szóeleji lekopással, majd szóvégi bővüléssel „fejlődött” volna a magyar *az*.

V.: kirg. *os, os-bu* „az”; *is-bu* „ez”; *annan* „onnan”; csag. *oš-bu* „az”; *iš-bu* „ez”; *ondan* „onnan” (a *-bu* csak erősítő szótag).

TESZ: uráli eredetű; yö. zür. *a-*: *ata* „ime itt”, *ati* „ime ott”, *asi* „ime (ott)”; vot. *o-*: *oti* „arrafelé” stb. Más finnugor egyeztetése téves.

23. *Beteg*: zür *vis* „beteg”, *vis* „betegség”; vot. *vis* „beteg”, *vika* „testi hiba”.

V.: csag. *bütük* „elfogyó, vége felé járó”.

TESZ: ismeretlen eredetű; finnugor egyeztetése téves.

24. *Bizik*: mord. *maksi* „ad”; fi. *maksa*, észt *maksa*, la. *makse* „fizet, megfizet”.

V.: ujj. *büt* „hisz, bízik, bizalommal van”; alt. *püt* „hisz”.

TESZ: bizonytalan eredetű; talán ősi örökség a finnugor korból; yö. vot. *baz-* „reménykedik, bizakodik, bizalommal van, merészkedik”. E votják szó nyilván összefügg a tatár *baz-* „mer, elhatározza magát” szóval, amelynek az altáji nyelvekben nincs megfelelője: így nem dönthető el, melyik a másiknak az átvétele. Más finnugor egyeztetése téves.

25. *Bog*: zür. *bugıl* „kiugró rész, púp, dudor”; észt *pung* „kiálló rész, kerek”; fi. *puka* „göb”; cser. *pongo*, mord. *panga* „gomba”.

V.: tör-tat. *bogun* „bog, bütyök”; csag. *bag* „köt, kötél”; kaz. *bogol* „boglya”.

TESZ: hangfestő szó; vagy finnugor kori örökség (mint Budenz), vagy a magyar nyelv külön életében keletkezett. Hasonló hangfestő szavak altáji és indogermán nyelvekben is találhatók.

26. *Bogyó*: fi. *marja*, la. *muorje* „bogyó”; cser. *mör* „szamóca”; „ca”; mord. *mar* „alma”; vot. *muli* „bogyó”.

V.: kirg. *mug, bug* „bogyó”.

TESZ: valószínűleg hangfestő szó; vagy ősi örökség a finnugor

korból; vö. zür. *pul*, fi. *puola* „vörös áfonya” stb.; vagy a magyar nyelv külön életében keletkezett. Régebbi egyeztetése „m” kezdetű finnugor szavakkal tarthatatlan.

27. *Bolyong*: ész. *molku* „mozog”; cser. *mul'ukt* „ráz”; vog. *mol'eml* „siet”.

V.: csag. *bulga* „fölkever, megkavar, háborgat”; kaz. *bolga* „ráz, fölkever, forgat”.

TESZ: valószínűleg hangfestő eredetű; ugor, ill. finnugor egyeztetése téves.

28. *Borít (borul)*: zür. *pör* „esik, eldől”; vot. *pogral*; vog. *pūrmāt* „esik”.

V.: tör.-tat. *bor*, *bör* „borít, rátesz, beborít, elhomályosít”.

TESZ: valószínűleg ótörök eredetű szócsalád; vö. oszm. *bur-*, *buru-*, *bür-*, *bürü* „beburkol, befed, elsötétít” stb. Finnugor egyeztetése téves.

29. *Borzad (borzas)*: fi. *pörhö*, *pörrö* „duzzadt, merev állapot”.

V.: kirg. *borsan*, *borsanda* „borzad, fölretten”.

TESZ: hangfestő eredetű szócsalád; finnugor egyeztetése téves.

30. *Bosszú*: la. *puoše*, *puošak* „rosszindulatú, morcos, haragos, harapós, csípős”.

V.: ujj. *boši* „harag, gyűlölet”; *boš* „haragszik”; csag. *boš*, *bošuk* „haragba jön”; kaz. *bosan* „haragszik”.

TESZ: valószínűleg ótörök eredetű.

31. *Bölcs*: fi. *miele* „ész, értelem”; mord. *mel'* „értelem”; la. *miälä* „értelem, eszesség”.

V.: tör.-tat. *biliži* „bölc”; *biliš* „bölcesség, tudás”.

TESZ: ótörök eredetű; vö. oszm. *büyücü* „varázsló, boszorkány” stb.

A ma elfogadott etimológiák szerint tehát:

uráli, finnugor, ugor; a) mint Budenz	2
b) másként	7
valószínűleg finnugor; mint Budenz	2
vitatott, de esetleg finnugor	2
bizonytalan; a) talán finnugor	5
b) nem finnugor	2
hangutánzó, hangfestő	4
török	3
alán	1
ismeretlen	3

Ez esetben még az előbbi szócsoporthoz is világosabban jelentkezik Budenz „módszeressége”, mert most válogatás nélkül, sorban vetettük össze a szavakat mai származtatásaikkal, s az eredmény: 31 szó közül két

helyes (6,4%) és két valószínűleg helyes (szintén 6,4%) egyeztetéssel 27 biztosan téves (87,1%) etimológia áll szemben.

E 31 szó közelebbi megtekintésénél azonban egyúttal azt is megfigyelhetjük, hogyan igyekezett a későbbi finnugrisztika Vámbéryt minden áron cáfolni, legalább a veszett fejsze nyelét megmenteni – éppen e csoport szavainál, amelyeket Vámbéry török eredetűeknek tartott.

Először: négy szó – a nyilvánvalóan mondvacsínált szemantikai összefüggések és a nagyfokú hangeltérések ellenére – még ma is ugyanazon az alapon „finnugor eredetű” (kettő biztosan, kettő valószínűleg), mint Budenznél.

Másodszor: hét szóhoz Budenz hajmeresztő etimológiáinál kézenfekvőbb finnugor párhuzamokat találtak, de ezek közül négy szónál igen kérdéses a megfelelés, különösen a jóval közelebbi török párhuzamok világánál.

Harmadszor: hét szó bizonytalan eredetűvé vált – szintén az egyértelmű török megfelelések figyelmen kívül hagyásával, vagy egyenesen tagadásával, s ugyanakkor ezek közül öt „talán finnugor eredetű”.

Negyedszer: a négy hangfestő szó közül kettő „valószínűleg finnugor örökség”.

Ötödször: még a három elismert török párhuzam közül is kettő csak „valószínűleg” török eredetű, míg olyan nyilvánvaló török megfelelések, mint pl. *arat*, vitatottakká válnak, ahol a finnugor eredet valószínűbb.

Mindenesetre elgondolkodtató, hogy még ilyen mesterkedések ellenére sem tudtak Budenz ezen etimológiáiból négynél többet igazolni, de ennyit is csak úgy, hogy a hangtörvényes nyelvészet szokása szerint a szemantikát a szemétdombra dobták (vö. pl. *az áld és az átkoz* azonos tőből való származtatásával). Sőt, ugyanakkor a párhuzamos török szavak jóval közelebbi jelentéstani és hangalakbeli megfeleléseit sok esetben minden megokolás nélkül ignorálják, holott egyidejűleg tetemesen eltérőbb hangalakú finnugor szavakat sorozatosan a megfelelő magyar szavak őseivé tesznek meg (vö. pl. *ág~tag; agg~ so~ηγλ; áll~ sulavni*), s még hangfestő szavak esetében is „finnugor kori örökség”-ről beszélnek) vö. pl. *bogyó~pol*), kétségkívül azért, hogy ezáltal is gyarapítsák a „finnugor eredetű” szavak számát.

Végeredményben tehát abban vitathatatlanul igazat kell adnunk Vámbérynak, hogy az akkori, Budenz- és Hunfalvy-féle finnugor-magyar etimológiák semmi esetre sem bizonyították be nyelvünk „finnugor eredetét”. Sőt, mi több, amint az előbbiekből láthattuk, e téren ma sem sokkal jobb a helyzet. Hozzájárul ehhez még az is, hogy a TESZ-ben sorozatosan találunk olyan „finnugor eredetű”-nek állított szavakat, amelyek „altáji kapcsolatait további vizsgálatot igényelnek”. Értsd: a török nyelvekben ezen szavainknak legalább olyan jó – ha nem közelebbi – páru-

zamai vannak mint a finnugoroknál, de ha a közös eredetet nyíltan beval-
lanák, még kevesebbre zsugorodna a kizárólagosan finnugor eredetűnek
nyilvánítható magyar szavak száma.

Végezetül – Budenz valóságos nyelvtudományi kapacitásának jobb
megvilágítására – bemutatunk még egy csokorra való olyan szóegybeve-
tést is a „Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár” Vámbéry által megvizs-
gált 663 szavából, amelyek semmiben sem különböznek a korábban már
megismert Pictet-féle etimológiáktól (I. I. könyv 57. old.), de még „Hor-
vát Istvánék” szómagyarázati módszereitől sem. Ezekről nem igen esik
szó Budenz elévülhetetlen érdemeinek szüntelen emlegetésénél... 1. bo-
ka~fagöcsört; 2. bő~nagy magányosság; 3. bújik~csúszik~mászik; 4.
csuk~bedug; 5. dorgál~kovácsol; 6. köldök~nyelv (megokolás: mindket-
tő „fityegő vékony test”); 7. nyak~mozgat, fut; 8. burok~belép; 9.
csík~út; 10. derű~ismert; 11. díj~nászajándék; 12. gyors~erő; 13.
hárs~fakéreg; 14. haszon~növekedés; 15. kísér~csíp; 16. kor~magas; 17.
maga~test; 18. nagy~sok; 19. kíván~”észreveszi ami hiányzik”; 20.
mer~mond, sürgetve kíván (megokolás: *a merészelni* szóban a „saját erő
öntudatát, a szilárd akaratot” kell látnunk, „amely mondásban, parancso-
lásban nyer kifejezést”); 21. kéj~űz, hajt; 22. tilt~bezár; 23. szél
(Rand)~mell; 24. lebukik~szökik; 25. finom~szegény; 26. szárny~evező;
27. parancsol~köszön; 28. tojás~kutyakölyök; 29. kéreg~égés, hő; 30. fa-
lu~kívül; 31. fű~, „hótól mentes hely”; 32. gyomor~kerek és tojás; 33.
nyáj~hús; 34. áttall (nem akar)~támogat, nekifeszül; 35. bűn~ad, elad; 36.
büszke~férfi, fickó, kos; 37. fal~fél, oldal; 38. fene~kutya; 39. furcsa~jó;
40. fűrész~gerenda, deszka, dúc; 41. gond, gondol~eszköz, szerszám; 42.
mered, merev~szűk, szoros, zsúfolt; 43. mutat~talál; 44. mű,
művel~megtapint, megérint, megfog; 45. reggel~köd, sötétség; 46. ré-
szeg~hőség, pára; 47. rossz~, „elvetendő, használhatatlan dolog”; 48.
vad~erdő és hegy; 49. tüdő~harag és lép (Milz); 50. domb~göröngy és
sziget; 51. dőlni~születni; 52. erdő~sok, sokaság, tömeg; 53. seb~puha,
finom; 54. talál~jön, megjön; 55. fekszik~ül; 56. nyír(fa)~vessző, ág; 57.
kosz~, „vastag kéreg”; 58. szín~látszik; 59. csípő (Hüfte)~nyak és mar;
60. ember~, „a lég gyermeke”; stb. stb.

Ime, ismét több mint 9 %-nyi szemenszedett zagyaság Budenz finn-
ugor-magyar szótárának 663 szavából, ami az előbb bemutatott 68 (41 +
27), még a TESZ szerint is biztosan téves etimológiával együtt már e fu-
tó áttekintésnél is a nagy tudós 128 velejéig elhibázott szóegyeztetését
leplezi le (a 663 szó 19,3 %-a!). Ha azonban a Vámbéry-féle 3. szócsop-
port első 31 szavából nyert tanulságot (2 biztosan helyes, ugyanennyi va-
lószerűleg helyes etimológia, azaz középértéket véve 3 helyesnek mond-
ható egybevetés) kiterjesztjük a csoport 208 szavára, akkor végered-
ményben e csoportban csak mintegy 20 hibátlan etimológiával számolha-

tunk, azaz kb. 188 szóegyeztetést igen nagy valószínűséggel szintén helytelennek tekinthetünk. Ez pedig már eddig is összesen 289 téves etimológiát jelent (majd 43,6%) – s Vámbéry 1. számú szócsoportját még meg sem vizsgáltuk!

Mindezek ismeretében igen tanulságos lesz, ha összevetjük a fenti tényeket azzal a „nagyvonalúsággal”, amellyel nyelvtudományunk mai reprezentánsai az általuk „ugor-török háború”-nak elnevezett tudományos viták lefolyását és eredményeit az érdeklődő magyar olvasóközönségnek – de a nem-nyelvész szakembereknek is – beállítják.

Pusztay János például nyomatékosan kiemeli, hogy Vámbéry nem vette figyelembe a szabályos hangmegfelelések elvét, mert például „Magyar és török-tatár szóegyeztetések” című tanulmányában (1869) Budenz tudományos módszerességgel elvégzett alapos bírálata ilyen hangalaki egyeztetéseket mutatott ki: b~s; h~b; f~k; f~s; p~d; b~t; t~p; (l. Pusztay: Az „ugor-török háború” után, 95-96. old.)

Szerzőnk azonban elfelejt itt megemlíteni két igen lényeges körülményt. Egyik az, hogy Vámbéry ezirányú főművében, „A magyarok eredete” című könyvben (1882) ilyen hangmegfeleléseket már mutatóba is alig találunk, azaz Vámbéry elfogadta a helyes kritikát. De meglehetősen fokú ellenérvelési „nehézségekre” enged következtetni az is, hogy Vámbéry egy 1869-es munkájára kell hivatkoznia Pusztaynak holott az „ugor-török háború” tulajdonképpen csak 1882-ben kezdődött, éppen „A magyarok eredete” megjelenésével. A másik dolog pedig, amiről Pusztay szintén „megfeledkezik”, az, hogy a Vámbéryt szerinte „tudományos módszerességgel” bíráló Budenz etimológiai szótárában viszont – csupán a fent bemutatott szópéldákat véve alapul – így festenek a „szabályos” hangváltozások:

magyar	b~	finnugor	b, v, m, psz, fksz;
"	c	"	d, t, z, sz;
"	d	"	t, szt;
"	f	"	p, v;
"	g	"	g, k, j, kv, ng, nk;
"	gy	"	j, l, r, ng, nt, ny, rg, rk, rj;
"	h	"	k, g, z, sz;
"	ny	"	m, n, l;
"	p	"	p, v, b;
"	sz	"	sz, s, zs, cs, t, d, ksz, msz;
"	v	"	p, m;
"	z	"	t, d, ksz.

Ezekután úgy tűnik, Budenzre bizonyára nem vonatkoztak a nyelvtudomány azon alapvető szabályai, amelyeknek hiányát Vámbérynél oly „módszeresen” kritizálta. Neki szabad volt tücsköt-bogarat „szabályos” hanggváltozássá nyilvánítania.

Pusztay ezután elmondja, hogy akkoriban még nem állt a nyelvtudomány olyan magas fokon, mint ma, s ezért „... Előfordul tehát, hogy például a finnugristák *némely érveit* (kiemelés tőlünk) mai ismereteinkkel nem fogadhatjuk el. (id. m. 98. old.) – A finnugristák eme „némely” tévedését vö. Budenz fent bemutatott, legalább 43,6%-nyi téves etimológiájával!

Majd így ír: „Hunfalvy Pál... rámutat Vámbéry módszertani hibájára, hogy az egy magyar nyelvet vetette össze a török-tatársággal.” (Pusztay: id. m.103. old.)

Pusztay itt ismét csak azt a vitathatatlan tényt „felejtette el” megemlíteni, hogy a finnugrisztika pontosan ugyanezt tette – sőt teszi még ma is – az egész finnugorsággal. (l. 480-481. old.) Pedig erre már Vámbéry is nyomatékosan rámutatott. „... a finn-ugor nyelvtudósok, a finn-ugor nyelvek egységes voltának abszolút hiánya miatt, a bizonyító anyagot az említett nyelvterület széltében-hosszában gyűjtötték össze, vagyis: egyik formához az osztjásoknál, voguloknál és mordvinoknál, – másikhöz a finnekél és zürjénekél, – harmadikhoz ismét a lappoknál találtak analógiákat.” (Vámbéry: id. m. 256. old.)

Nos, a finnugor nyelvek valóban igen távol állnak egymástól, közöttük kölcsönös érthetőségről még a szűkebb értelemben vett kisebb nyelvcsoporthoz nyelveinél, sőt, igen sokszor az egyes nyelvek nyelvjárásai esetében sem beszélhetünk (vö. pl. az osztjások 6-7, egymás között érthetetlen nyelvjárásával; l. Antal-Csongor-Fodor: A világ nyelvei, 120. old.). A török nyelvek viszont – az egy csuvas kivételével – még ma is alig különböznek egymástól, úgyszólván minden török meg tudja értetni magát a többivel.

Ki követte el tehát e téren a tetemesen nagyobb módszertani hibát: Vámbéry-e, avagy a finnugrisztika? Főleg pedig: milyen joggal beszélt Hunfalvy éppen e kérdésben módszertani hibáról – másokkal kapcsolatban? Tehát megint jelentkezik az a jellegzetes finnugor logikátlanság, ami józanul gondolkozó felnőtt emberek számára érthetetlen: természetesnek veszik, hogy nekik minden megengedett, de ha más valaki akarja, alkalmazni az ő módszereiket, akkor egyszerre tudománytalanságot emlegetnek. Óvodában, rakoncátlan gyerekek között még csak megjárja az ilyesmi, de a tudományos kutatásban aligha.

Thúry József egyenesen azt állította – jegyzi meg Pusztay –, „... hogy Budenz József finnugor rokonsági teóriája a priori született, s a Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárban ehhez az elmélethez próbálta összeszedni a bizonyítékokat. Hogy mennyire eredménytelenül, annak bizonyítására - sok tévedése mellett – néhány valóban nem helytálló etimológiát is kipepézt: *blzni...*; *beteg...*; *idő*.” (id. m. 106. old.)

Ehhez az idézethez feltétlenül megjegyzendő, hogy minden jel arra mutat, Budenzék elmélete a magyar nyelv finnugor származásáról (nem

rokonságáról, mint Pusztay megtévesztő célzattal írja) valóban a priori fogant, mert bizonyítható – akkor is és ma is – csak a *rokonság ténye* volt, de nem nyelvünk finnugor *eredete*. Ezt az igen lényeges körülményt azonban Pusztay ismét csak jobbnak látja elhallgatni. Arról sem beszél, hogy a valóban komoly kutatók ellenállását éppen ez a bizonyíthatatlan, s a legnagyobb mértékben valószínűtlen a priori *finnugor származtatási elmélet* váltotta ki, nem pedig nyelvünk finnugor rokonságának állítása. Ugyanakkor szerzőnk, amint már előbb is tette, a fenti idézetben ismét azon ügyeskedik, hogy úgy tüntesse fel a dolgot, mintha Budenz etimológiai közül csupán „néhány” lett volna „nem helytálló”. Alább még megtoldja ezt azzal, hogy megjegyzi: „Budenz bemutatta, hogyan kell az összehasonlító nyelvtudományt művelni.” (id.m.107. old.)

Magunk pedig újra hangsúlyozzuk: fentebb láttuk, hogy már részleges áttekintés útján is egyértelműen megállapítható, hogy Budenz etimológiáiból legalább 43,6% alapján elhibázott, sőt igen sokszor egyenesen etimológiai képtelenség volt (e képtelenségekhez egyébként Pusztay egy újabb adalékkal szolgál: *idő~öv*; l. id.m. 106. old.). Ennek következtében tehát minden joggal megállapíthatjuk – Pusztayval szöges ellentétben –, hogy Budenz etimológiai szótára éppenséggel azt mutatta meg, *hogyan nem szabad nyelvhasználást művelni*. Éppen ezért választottuk e kötetünk mottójául Arany János Budenzre írt epigrammáját:

„Boncold csak nyelvész! hát baj, hogy az áldozat elvész?
Tartozik ez tereád?... Egy bizonyos: n e m a n y á d ! ”

A fentiekből kétségtelenül kiviláglik, hogy Arany János Budenz munkásságának megítélésében mákszemnyit sem tévedett.

Korántsem célunk Vámbéry idealizálása, még kevésbé akarunk elmélete mellett lándzsát törni. Ő is sokszor és nagyokat tévedett, s nyelvünk török-finnugor keveréknyelvi eredetét valló tézise sem volt más, mint az akkori indogermanocentrikus lingvisztikai és őstörténeti szemlélet egyik változata. Csupán azt mutattuk meg – reméljük, meggyőző módon –, hogy a finnugrista tábor érvelésének, tudományos módszereinek megalapozottsága sem állt magasabb fokon Vámbéry tudományánál, s – minden ezirányú hírverés ellenére – semmi esetre sem lehet arról beszélni, hogy Budenzék „lehengerelték” volna ellenfeleiket, még kevésbé azt állítani, hogy tudományos módszerességgel bebizonyították volna a magyar nyelv finnugor eredetét. A finnugor *származás* tagadása volt Vámbéry sarkalatos tétele, s ebben nem is tévedett. Hibája éppen ott kezdődött, amikor a finnugristák módszerét átvéve maga is „származtatni” akarta nyelvünket, csak nem a finnugorból, hanem a törökből. E téren – de csakis itt – a finnugristák valóban megcáfolták Vámbéryt, s e sikerüket „értékelték át” úgy, mintha ezáltal egyúttal a magyar nyelv finnugor származása is igazolva lett volna.

Az „ugor-török háború” legkárosabb következményét mi abban látjuk, hogy a finnugrisztika még sokkal inkább önmagába zárkózott, mint azelőtt, minden józan ellenvetéssel szemben a megközelíthetetlen steril tagadásba menekült, sőt meg sem hallgatott többé olyan érveket, amelyek nyelvünk másirányú kapcsolatait feszegették. Míg például korábban a finnugor irányzat is elismerte a számtalan uráli-altáji nyelvi párhuzam tényét, amelyek egyértelműen e nyelvcsaládok egykori szoros kapcsolataira vallanak, addig a továbbiakban a finnugor nyelvészet mindinkább elzárkózott az uráli és az altáji nyelvek összefüggéseinek vizsgálatától, s etimológiai, nyelvfejlődési kutatásaiban alig-alig vette figyelembe a török megfeleléseket. Minden jel arra mutat, hogy az „ugor-török háború” vitái közben maguk a finnugristák is észrevették azon szerves kapcsolatok tömegét, amelyek a két nyelvcsaládot összefűzik, de azt is, hogy aligha beszélhetünk különálló uráli vagy finnugor nyelvcsaládról, ősnépről vagy ősnyelvről, s hogy ez annál inkább világossá válik, minél behatóbban foglalkoznak a török-finnugor nyelvi párhuzamokkal.

Nyelvstatistikai megfontolások.

Térjünk át most korunk finnugor nyelv- és őstörténetkutatási kérdéseire. Elöljáróban néhány táblázatos összeállítást mutatunk be az uráli-finnugor nyelvek egymás közötti egyezéseiből, *László Gyula* „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című könyve nyomán (l. id. m. 36-39. old.).

1. Szamojéd egyezések a többi uráli nyelvben:

lapp		211
balti-finn		248
volgai-finn	a) cseremisiz (mari)	161
	b) mordvin	143
permi	a) zürjén (komi)	177
	b) votják (udmurt)	140
obi-ugor	a) osztják (hanti)	217
	b) vogul (manysi)	178
magyar		124

2. Lapp egyezések a többi uráli nyelvben:

szamojéd		142
balti-finn		109
volgai-finn	a) cseremisiz	75
	b) mordvin	75
permi	a) zürjén	67
	b) votják	62
obi-ugor	a) osztják	81
	b) vogul	77
magyar		38

3. Altáji egyezések az uráli nyelvekben (az első szám a régebbi, a második az újabb réteget jelöli):

szamojéd (nyelvjárások szerint)	a) jurák	37+1
	b) tavgi	28+0
	c) jensiszeji	34+0
	d) szölkup	33+0
	e) kamassz	31+0
lapp		39+9
balti-finn		43+12
volgai-finn	a) cseremisz	32+7
	b) mordvin	36+8
permi	a) zürjén	34+7
	b) votják	31+8
obi-ugor	a) osztják	35+9
	b) vogul	34+11
magyar		24+10

4. Indogermán egyezések az uráli nyelvekben:

szamojéd		3?
lapp		16
balti-finn		50
volgai-finn	a) cseremisz	19
	b) mordvin	37
permi	a) zürjén	31
	b) votják	26
obi-ugor	a) osztják	12
	b) vogul	18
magyar		21

Ad 1. A szamojéd egyezések megoszlásából nyilvánvalóan kitűnik, hogy a ma is északabbra élő finnugor népeknél (lapp, balti-finn, osztják) sokkal több egyezést találunk (248-211 között), mint a délebbiekénél (cseremisz, zürjén, vogul: 178-161 között), míg a legdélebbre lakóknál (mordvin, votják) ismét szignifikánsan csökken az egyezések száma (143-140 között), a magyarban viszont még ennél is jóval kevesebb (124).

Szemléltetően összefoglalva (a legtöbb egyezést 100 %-nak véve):

északi sáv	248-211		100-85,1 %
közbülső sáv	178-161		71,8-64,9 %
déli sáv	143-140		57,6-56,4 %
magyar	124		50 %

László Gyula ebből arra következtet, hogy az ősidőkben is bizonyára a maihoz hasonló lehetett az egyes uráli népek földrajzi elhelyezkedése, egymáshoz való térbeli viszonya, csupán nem olyan tág széttagoltságban, ahogy ma találjuk őket.

Ad 2. A lappal közös szókincs megoszlása ugyanezt a képet mutatja: legnagyobb a szamojédokban (142) és a balti-finnben (109), a volgaiaknál és az obi-ugoroknál nagyjából egyenletes (81-75), a permieknél valamivel kisebb (67-62), a magyaroknál pedig – a többihez viszonyítva – úgyszólván jelentéktelen (38).

Szemléltetően:

a szamojédoknál	142	100 %
a lappok közvetlen szomszédainál	109	76,8 %
a távolabbiaknál	81-62	57-43,7 %
a magyaroknál	38	26,7 %

Ez a megoszlás igen nagy mértékben megerősíti László Gyula fenti következtetésének helyességét: a lappal közös nyelvi anyag is, éppúgy mint a szamojéd egyezések száma, a földrajzi távolsággal egyenes arányban szabályosan csökken.

Ad 3. A régebbi altáji szóréteg az összes finnugor nyelvben feltűnően egyenletesen oszlik meg (43-31), kivéve a magyart, ahol az ősi egyezések száma meglehetősen alacsony (24): még a szamojéd-altáji megfeleléseknél (37-28) is szignifikánsan kevesebb.

Szemléltetően:

a finnugoroknál	43-31	100-72 %
a szamojédoknál	37-28	86-65,1 %
a magyaroknál	24	55,8 %

Ez az egyenletesség mindenesetre arra vall, hogy – amint László Gyula megállapítja – „... az altáji nyelvek e korai hatása idején még területileg igen közel élhettek az uráli népek egymáshoz.” (id.m. 38. old.) Arra is rámutat, hogy ezek szerint az altájiak ősi szállásterületeit is esetleg inkább nyugatabbra, mint keletebbre kellene tennünk.

Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy számos neves külföldi kutató is Nyugat-Turkmenisztánba, nagyjából az Aral-tó környékére teszi az altáji népek őshazáját; pl. O. Franke, Liu Mau-Tsai, W. Eberhard stb. (I. II. könyv 240-241. old.)

László Gyula azonban nem tér ki bővebben a magyar nyelv ősi altáji szóegyezéseinek feltűnően alacsony számára, amelyek a többi finnugor nyelvben található ősi altáji szórétegnek csak alig valamivel többre, mint felére rúgnak. Pedig ez szöges ellentétben áll az előbb ismertetett szamojéd és lapp egyezésekből levonható egyértelmű tanulságokkal, mert ezek szerint éppen a legdélebbre lakó előmagyarságnál kellene elvárunk a legerősebb ősaltáji nyelvi hatást.

Ez az ellentmondás nyilvánvalóan arra vall, hogy valami nincs rendben ún. ótörök jövevényszavaink körül – még akkor sem, ha a finnugrisztika nézőpontjából szemléljük is a kérdést és jövevényszó vol-

tukat egyelőre feltételesen el is fogadjuk, s a jelek szerint ezeknek legalábbis egy része nem a „magyar nyelv külön életé”-nek korszakából származik – ahogy nyelvészeink állítják –, hanem az ún. uráli-finnugor időkből, és a többi finnugor nyelvben azért nincsenek meg ezek a szavak, mert csak a legdélebbre élő előmagyarokig jutottak el annakidején. Másként ugyanis aligha oldható fel az a kiáltó ellentmondás, hogy még a szamojéd nyelvjárásokban is tetemesen több közös ősi altáji elem található, mint a feltételezett uráli-finnugor szállásterületek legdélibb sávjában elhelyezkedő előmagyaroknál.

Nem hinnénk, hogy nagyot tévedünk, ha a magyar-ősaltáji szóegyeztések meglepően alacsony számát a hírhedt „ugor-török” háború melléktermékeként értékeljük, amikor is Budenzék legfőbb törekvése az volt, hogy – Vámbéryt cáfolandó – minél több ősi altáji-magyar szóegyeztést későbbi jövevényszóvá nyilvánítsanak (vö. Moór E. véleményével, l. fentebb 473-474. old, valamint a II. könyv 234-235. old. és e könyv 492-493. old. mondottakkal). E kérdések mindenesetre olyan eminens fontosságúak, hogy feltétlenül további beható, tárgyilagos vizsgálatokat igényelnek. Ún. török jövevényszavaink tárgyalásánál mindezekre még visszatérünk. Ad 4. Az indogermán-uráli szóegyeztések ismét csak megerősítik a fentebb már konkrétan kirajzolódó őstörténeti és nyelvtörténeti kép körvonalait: a legtöbb egyezés a ma is nyugatabbra és délebbre lakó finnugor népek nyelveiben – a baltiaknál és a mordvinoknál – található (50-37), s számuk észak és kelet felé folyamatosan csökken; a lappoknál 16, az obi-ugoroknál 18-12, a szamojédokban pedig már csupán három egyezés van, de még ezek is kérdésesek.

Szemléltetően:

nyugati csoportok (baltiak)	50 100 %
közbülső csoport (volgaiak, permiek, magyarok, vogulok)	37-18 74-36 %
északiak, keletiek (lappok, osztjások)	16-12 32-24 %
szamojédok	3-0 6-0 %

Ez a megoszlás is arra vall – jegyzi meg László Gyula –, hogy az ősi indogermán nyelvhatás idején, amely minden valószínűség szerint délnyugatról érte a finnugor népeket, az osztjások, lappok elődei már igen messze éltek a többiektől, a szamojédokhoz pedig már alig jutott el ez a hatás (id. m. 37. old.).

A bemutatott ősi szóegyeztések megoszlásából László Gyula így vonja le végkövetkeztetését: „... az elmondottakból arra következtethetünk, hogy az uráli korban sem képzelhetünk el teljes nyelvi és területi egységet, hanem eléggé lényeges – nagyjából a későbbi elkülönülésnek megfelelő – területi megosztottságban élhettek a finnugor nemzetségek, nemze-

tiségi csoportok. Teljesen egységes szókincsű uráli alapnyelvről tehát úgy látszik – csak elméletben s akkor is a legelemibb kifejezések körében beszélhetünk. Az általunk még elérhető időkben már inkább egymáshoz közelálló nemzetiségi testvérnyelvekről lehet szó, amelyeknek azonban már, ha csak csekélyebb mértékben is, külön-külön szóállománya is volt. A nyelvészeti felfogások közül ehhez az elképzeléshez a nyelvlánc elmélet áll a legközelebb.” (id. m. 38. old.)

A fentiekhez csak annyit szeretnénk hozzáfűzni, hogy az ősi „indogermán” nyelvhatások korát az indogermanisztika újabb felismeréseinek világánál semmi esetre sem tehetjük korábbra a Kr. e. 3/2. évezred fordulója tájánál, s másrészt a „nemzetiségi testvér-nyelvek” külön-külön szóállományát legalább éppoly ésszerűen értelmezhetjük az egyes előuráli (előfinnugor) nyelvjárások sajátlagos, genuin, legősibb alaprétegi nyelvanyagaiként is, amelyekre azután a Kr. e. 2. évezredben a déli eredetű Volga-Urál vidéki gyarmatosok kultúrnyelve dominánsan felülrétegeződött, s ezáltal előidézte közöttük a nyelvi kiegyenlítődést (bővebben l. később).

Ugyancsak igen meggondolandó kérdéseket vet fel László Gyula következő táblázata is. (id.m. 39. old.).

A magyar nyelv uráli szókincsének megoszlása Collinder szótára szerint:

	fi.	la.	mord.	cser.	vot.	zür.	vog.	oszt.	szamoj.
biztos	62	61 ^{x)}	54	60	51	58	71	74	95
bizonytalan	9	8	7	10	11	10	5	9	29
összesen	71	67	61	70	62	68	76	83	124

x)sajtóhiba (?) 59 helyett.

Ha e táblázatot összevetjük az *Eeva Kangasmaa-Minn* (K.-M.) és *Alo Raun* (R.) által összeállított, százalékokban kifejezett finnugor rokonsági sorozatokkal (l. László: id.m. 34. old.), láthatjuk, hogy kölcsönösen kiegészítik és megerősítik egymást, s csupán a volgai és a permi csoportnál mutatnak bizonyos lényegtelen eltéréseket.

A magyar %-os rokonsága a többi finnugor nyelvvel:

	fi.	la.	mord.	cser.	vot.	zür.	vog.	oszt.	jurák-szam.
K.-M.:	21	20	26,5	26	25	22	34	27	—
R.:	27	—	25	30	—	26	—	—	13

Mindhárom összeállítás tehát azt mutatja, hogy a magyar nyelv uráli egyezései, illetve %-ban kifejezett rokonsági fokának értékei igen nagy mértékben egyenletesen oszlanak meg az egyes uráli-finnugor nyelvek között. Erre az elsőrendű fontosságú kérdésre még ismételten visszatérünk. Egyelőre csak azt emeljük ki, hogy a magyar-uráli egyezések éppoly konstans számokat mutatnak, mint az uráli nyelvekben található ősi altáji szókészlet. Azaz, ha mindkét esetben ugyanazt a logikát követjük, s azonos mértéket alkalmazunk, csakis arra a következtetésre juthatunk,

hogy a magyar e tekintetben elvileg ugyanolyan viszonyban áll az uráliakkal, mint az ősaltáji nyelv, csupán azzal a különbséggel, hogy ez a homogén magyar nyelvhatás sokkal erőteljesebben jelentkezik náluk, mint az ősaltáji.

Collinder táblázatával kapcsolatban László Gyula felveti a kérdést: „Mi lehet annak a magyarázata, hogy az összes finnugor nyelvek közül a magyarnak a szamojéddal van a legtöbb uráli közössége, ezzel szemben a szamojédnak a finnel és a lappal van a legtöbb közös eredetű szava, s a többi finnugor nyelvvel is sokkal több közössége van, mint a magyarral?” (id. m. 39. old.) Arra gondol, hogy a nagyobb lélekszámú csoportok jobban megőrizhették a hagyományozott szókészletet, mint a csekélyebb létszámúak. „Talán ez lehetne az oka a két, ma is legnagyobb finnugor népnél, a magyarnál és a finnél megtalálható sok ősi archaikus elemnek?” (id. m. 39. old.)

A kép azonban – ha nem ragaszkodunk a finnugor nyelvészet merev nyelvcsaládfa-elméletéhez – másként, s egyúttal jóval nagyobb valószínűséggel is megmagyarázható. Nagyon sok jel arra vall – s számos finnugor nyelvész is állítja –, hogy a vogulok, osztjákok, szamojédok – a lap-pokhoz hasonlóan – eredetileg nem voltak finnugor, illetve uráli nyelvű népek, hanem valamilyen paleoszibírid, arktikus nyelvjárásokon beszéltek, s csak viszonylag késői időkben váltottak nyelvet: átvették a közelükben és részben közöttük is élő finnugorok nyelvét. Ha ezt a tételt – amelyet igen nyomós embertani és nyelvi adatok a közös „uráli” ősnelv hipotézisének sokkalta valószínűbbé tesznek – elfogadjuk kiinduló alapként, akkor igen kézenfekvően értelmezhetjük a szóegyezések megszólásának feltűnő ingadozásait is az egyes uráli-finnugor nyelvek között.

Elsősorban világossá válik a nagyszámú lapp-szamojéd egyezés, ahová az osztjákot is hozzászámíthatjuk. E három nyelv közös szavainak jelentős hányadát, nevezetesen mindazon szóegyezéseket, amelyek a többi uráli nyelvben nem találhatók meg, ez esetben egy arktikus, paleoszibírid alaprétég számlájára kell írunk. Második fokozatként nyilván ezekhez sorolhatjuk a balti-finn csoportot is, a maga 248 szamojéd és 109 lapp szóegyezésével, valamint a vogulokat, minthogy egyrészt az arktikus alaprétég nyelvi hatásai ezeknél is erőteljesen jelentkezik – 178 vogul-szamojéd és 77 vogul-lapp egyezés –, másrészt pedig mivel az obi-ugor nyelvek szoros összetartozása vitathatatlan.

E megfontolások azt eredményezik, hogy a klasszikus értelemben vett uráli, azaz finnugor-szamojéd nyelvcsaládot minden joggal egy északi és egy déli csoportra oszthatjuk, amelyek azonban eredetileg maguk között is csak laza kapcsolatokban állhattak, s csupán hosszantartó érintkezések, rátelepedések útján alakult ki közöttük idővel valamiféle areális nyelvkiegyenlítődség.

Ezt a kérdést sem mi vetjük fel először. Teljesen azonos nézeteket képvisel például *László Gyula* (id.m. 1961, 68. old. 49. sz. jegyzet), valamint *G. Ränk* (Völker und Kulturen Nordeurasiens, 5-6. old.; l. Wiesner et alii: Die Kulturen der eurasischen Völker). Mindkét helyen a vonatkozó irodalom is megtalálható. Ugyanígy *Ravila, Nielsen, Lagercrantz* stb. szerint a lappok és az obi-ugorok nemcsak antropológiailag ütnek el a többi finnugor néptől, hanem nyelvükben is vannak olyan közös vonások, amelyek a többi finnugor nyelvből hiányoznak, ellenben megvannak a szamojédban (l. Juhász P.: Bevezetés a „Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből” c. kötethez, 9. old.).

Mindez tehát pontosan megfelel, nemcsak *László Gyula* gondolatmenetének, amelyet már II. könyvünkben (333-334. old.) említettünk, hanem számos más neves kutató meggyőződésének is. Ezek szerint a Baltikum és a Volga felső folyásának vidékén feltárt paleolitikus-mezolitikus *kundai* műveltség népességében kereshetjük a lapp csoport elődeit, az Urál vidéki *sigiri* kultúra etnikumában pedig, amely feltehetőleg többé-kevésbé rokona volt a *kundai*aknak – gondoljunk a nagyszámú lapp-szamojéd szóegyeztetésre – a szamojédok őseit (*László*: id.m. 193. old.). Ugyanekkor viszont a szűkebb értelemben vett ősuráliakat *László Gyula* a Közép-Lengyelországtól az Okáig terjeszkedő *késői szvidéri* régészeti műveltség etnikumában keresi. Ezek a szvidérik a Kr. e. 3. évezred derekán északra, északkeletre hatoltak (e vándorlásoknak konkrét régészeti bizonyítékai vannak!), s nyugati nemzetségeik – a későbbi finn csoportok elődei – a protolappid *kundai*akkal, a keletiek pedig – az obi-ugorság ősei – a protoszamojéd *sigiriekkel* keveredtek el. „Úgy látom, ez meg is felelne a nyelvészeti tényeknek, s talán magyarázattal szolgálhatna a magyar nyelvben megőrzött feltűnően erős szamojéd kapcsolatokra is” – fejezi be gondolatmenetét *László Gyula* (id. m. 194-195. old.).

E valóban igen meggyőző érvelést magunk még kiegészítenénk azzal, hogy a szvidériekben aligha láthatunk olyan értelemben vett ősuráliakat, ahogy ezt az etnikumot – és nyelvüket – a finnugor nyelvtudomány meghatározza.

A *sigiri* etnikumokhoz ugyanis – az embertani kutatások egyértelmű, semmilyen kifogással sem mellőzhető eredményeit figyelembe véve – az előszamojédokon kívül vitathatatlanul oda kell számítanunk az obi-ugorok távoli elődeit is: a vogulok, osztjákok embertani jellege semmilyen közösséget sem mutat a finnek csoportjaival, hanem azok a szamojédokkal állnak közeli antropológiai rokonságban, s nyelveikben is sokkal több a paleoszibírid-arktikus, csupán a szamojédban található elem, mint a tulajdonképpeni finn nyelvekben.

Ha tehát a szvidérik között nem voltak ott a szamojédok és az obi-ugorok elődei – s ezt a fentiekből következően a bizonyossággal határos

valószínűséggel kimondhatjuk –, akkor „uráli” vagy „finnugor” elő-etnikumokról sem beszélhetünk esetükben, legfeljebb *előfinnekről*. Tovább menve, ebből következően a szvidérik nyelvét (vagy sokkal inkább nyelveit) sem nevezhetjük „uráli” vagy „finnugor” alapnyelvnek, hanem csupán *előfinn nyelvláncnak*, mivel a Visztulától az Okáig terjedő hatalmas térségben paleolitikus-mezolitikus viszonyok között, a halász- vadász-gyűjtögető gazdasági formából szükségszerűen következő igen alacsony népsűrűség mellett – amelyet a vonatkozó régészeti leletek (a települések kicsisége és egymástól való nagy távolsága) is minden kétséget kizáró módon igazolnak – egyenesen abszurd valamiféle, akár csak viszonylagosan is egységes nyelvcsaládi alapnyelv kialakulásának feltételezése.

Fenti fejtegetésünket folytatva, az előlapp, elő-„ugor” és előszamojéd csoportoktól, azaz a kunda-sigiriektől délre elhelyezkedő szvidéri etnikumok északra és északkeletre hatolásával a kunda-sigiri arktikus törzsek és a szvidéri előfinn csoportok nyelvjárásai között a földrajzi közelség következtében mind intenzívebbekké váltak a kölcsönös egymásra hatások, megkezdődött a nyelvkiegyenlítődések folyamata (vö. II. könyv 333-334. old.). E vándorlásokat, s velük együtt az elsődleges előuráli vagy előfinnugor areális nyelvlánc kialakulásának legkorábbi kezdeteit régészeti- leg egyértelműen időzíteni is tudjuk: nyilvánvalóan egyidejűnek vehetjük mindezeket a fésűs-gödrös kerámia baltikumi, okai (majd uráli) megjelenésével, tehát a Kr. e. 3. évezred közepe tájával. Ez az időpont azonban – hangsúlyozzuk – a mai „uráli” nyelvek nyelvkiegyenlítődései folyamatainak csak legeslegelső szakaszára vonatkoztatható, mert a paleoantropológiai kutatások azt is kimutatták, hogy a *fésűs-gödrös kerámia korai északi leleteinek embertani anyagában a lappid rassz dominál* (Lipták: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján), *ezek tehát nem a későbbi finnugorok emlékei, hanem a szvidériekkel még nem, vagy csak igen kis mértékben keveredett kundai előlappoktól származnak*, akik ezek szerint már az érintkezések kezdetén megtanulták a szvidériektől az edénykészítés mesterségét.

Megjegyezzük itt, hogy bizonyos lazább nyelvi kapcsolatok megléte a kunda-sigirik és a szvidérik között már ez utóbbiak északi terjeszkedése előtt is elképzelhető, de meggyőződésünk szerint csak a 3. évezred derekán meginduló szvidéri vándorlások következtében kialakulni kezdő szorosabb nyelvközösség létrejötte után – amely néhány száz év múlva, nagyjából a 3/2. évezred fordulója után szilárdulhatott meg – beszélhetünk valamiféle, tágabb értelemben vett „előuráli” nyelvláncról, amelyet azonban semmi esetre sem értelmezhetünk egységes alapnyelvként, hanem csak areális nyelvszövetségként, mintegy „lingua franca”-szerű összekötő nyelvként.

• E mérlegeléseknél azonban a déli szomszédságot is figyelembe kell vennünk: nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szvidérieket a 3. évezred derekától kezdve az elő-ázsiai eredetű földművelő-állattenyésztő, részben már fejlett fémművességgel is rendelkező délkelet-európai kultúrák (Tripólje, Kubán-Majkop, észak-pontuszi műveltség) északi irányú térhódítása szorította ki előző lakhelyeikről, s hogy e déli kultúrák a 3/2. évezred fordulójára elérték az erdőövet is, ami még szűkebb területekre kényszerítette az északabbi halász-vadász törzseket. Ennek a terjeszkedésnek legészakibb utórezgéseként kell szemlélnünk nyugaton a lappok elődeinek, északkeleten pedig a későbbi szamojédok és obi-ugorok őseinek északi, illetve északkeleti irányú vándorlásait is a 3. évezred vége felé (vö. László: id. m. 193-194. old.).

Mivel tehát a szvidériek korábbi lakhelyeiken már évszázadok óta az említett déli földművelő műveltségek közvetlen szomszédságában éltek, nyelveikben, nyelvjárásaikban feltétlenül számolnunk kell e fejlett, népes kultúrák nyelvének vagy nyelveinek jelentős hatásaival is. Azaz a Kr. e. 2500-2200 körül északra költöző szvidériek már eredetileg is vittek magukkal déli, végső fokon az újkőkori-korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koiné területéről származó nyelvi elemeket.

Tovább menve, a szvidériek legészakabbi nemzetségeiben – amelyek a kunda-sigiri előlappokhoz, előszamojédokhoz, előobi-ugorokhoz legközelebb élvén, elsőnek hatoltak be ezek területeire, s leginkább elkeveredtek a helyben maradt kunda-sigiri csoportokkal – kell látnunk a későbbi finnugorok azon etnikai és nyelvi egységeit, amelyeknél a legtöbb előlapp, illetve előszamojéd alaprégi szóegyeztetés található. Ezek lennének tehát a fentebb említett északi sávot alkotó finnugor nyelvek, elsősorban a balti-finn csoport, keletebbre pedig a volgaiak s a permiek északi szárnya, a cseremisiz és a zürjén, a maguk 248 (balti), illetve 161 (csere-misz) és 177 (zürijén) szamojéd, valamint 109 (balti), illetve 75 (csere-misz) és 67 (zürijén) lapp szóegyeztetésével. Még az is megállapítható, hogy a finnekénél a protolapp keveredés mélyebbre hatott mint a szamojéd, mert a volgai és permii csoportok délebbi népeinél, a mordvinoknál és a votjákoknál is majdnem azonos a lapp egyezések száma (75, ill. 62), míg a szamojéd réteg ezeknél a délieknél lényegesen kevesebb (143 a mordvinban és 140 a votjában). Ez a különbség pontosan meg is felel a régészeti leletek tanúságának: a kundai (előlapp) műveltség jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint a sigiri (előszamojéd).

Hátra lenne még a többi finnugor nyelv magyar egyezéseihez mértén feltűnően nagy számú magyar-szamojéd szómegfelelés kérdésének magyarázata. Ehhez azonban egy kis kitérőt kell tennünk.

Összehasonlítóképpen nézzünk meg először egy teljesen más jellegű szóösszeállítást. Róna-Tas András „A nyelvrokonság” című könyve 448.

oldalán táblázatban közli az ábécé-sorrendben első húsz „f” kezdetű, uráli-finnugor eredetűnek mondott magyar szó egyezéseit a többi uráli nyelvben:

		nyelvenként	csoportonként	
lapp		3		
balti-finn	a) finn	11	] 11]	12
	b) észt	9		
volgai-finn	a) cseremisiz	3	] 7]	15
	b) mordvin	5		
permi	a) zürjén	9	] 9]	12
	b) votják	7		
obi-ugor	a) osztják	11	] 18	
	b) vogul	13		
szamojéd (északi)	a) jurák	2	] 3]	4
	b) jensiszeji	1		
	c) tavgi	2		
szamojéd (déli)	a) szölkup	3	] 3]	
	b) szajáni	1		

Tehát a különböző uráli nyelvcsoporthoz *egyes nyelveiben* előforduló egyezéseket *összeszámlálva* az obi-ugoroknál 18, a baltiaknál 11, a volgaiaknál 7, a permieknél 9, illetve az egész finnségnél 15 szó egyezik a húszból, míg a szamojéd csoportnál mindössze négy. Róna-Tas ebből a megoszlásból azt a következtetést vonja le, hogy a magyar az obi-ugor nyelvekhez jóval közelebb áll, mint a többi uráli csoporthoz.

Ha azonban az *egyes uráli nyelvcsoporthoz* nyelveinek mindegyikében *közösen előforduló* magyar szómegfeleléseket nézzük meg (azaz, hogy hány magyar szó van meg *együttesen* pl. a vogulban *is* és az osztjákban *is*), nem pedig a *vagylagosan* megtalálható párhuzamokat számláljuk össze – ahogy Róna-Tas teszi –, akkor már egészen más kép bontakozik ki az összehasonlításból:

lapp	3	] 1]	0
balti (finn + észt)	9		
volgai (cseremisiz + mordvin)	1	] 0]	
permi (zürjén + votják)	7		
obi-ugor (vogul + osztják)	6	] 1]	
szamojéd (északi + déli)	2		

Ebből viszont az derül ki – természetesen szigorú megszorításokkal, hiszen csak húsz „f” kezdetű szót vettünk figyelembe –, hogy a magyarság elődei nemcsak az obi-ugor csoporttal álltak egykor különösen szoros kapcsolatban, hanem a permiekhez és a balti-finnekhez legalábbis éppen

annyi – ha nem még több – nyelvi összefüggés kötötte őket. Másként megfogalmazva: ha a finnugor nyelvcsalád elmélete helyes, akkor ez a szómegoszlás – amely egyébként a magyar nyelv százalékban kifejezett finnugor rokonsági fokával is feltűnően megegyezik (l. fentebb) – csak úgy lenne értelmezhető, hogy az előmagyarok, valamiféle „spiritus rector”-ként, a finnugor népek centrumában elhelyezkedve, ugyanolyan szoros kapcsolatban álltak a balti-finn és a permi csoporttal is, mint az obi-ugorokkal.

Ebből viszont két fontos következtetést vonhatunk le. Egyrészt a kör ismét bezárul: a magyar-finnugor szómegfelelések éppoly egyenletesen oszlanak meg az egyes finnugor alcsoportok között – kivéve a volgaiakat, ami azonban a húsz szó szűk keresztmetszete következtében kétségkívül csak véletlen –, mint az ősi altáji egyezések, azaz megint csak ki-domborodik a magyar különleges helyzete a finnugor nyelvek között. Másrészt pedig a finnugorság szétvándorlása, illetőleg nyelveinek különválása ezek szerint nyilvánvalóan egészen másként ment végbe, mint ahogy azt a finnugrisztika feltételezi. Miként őrizhettek meg például a balti-finn csoport egyes nyelvei közösen jóval több magyar megfelelést (9) mint az obi-ugor nyelvek (6), ha az előmagyarok – a nyelvcsalád elmélet szerint – még jó ezer évig együtt éltek volna ez utóbbiakkal, miután a nyugati finnek már rég kiváltak a nyelvközösségből?

Nem inkább arra vallanak-e ezek az egyezések, hogy valamikor az ősi időkben, amikor a ma már különálló nyelvekre szakadt finnugor nyelvi alcsoportok még együtt éltek, mindannyian egy nagyjából egyenletes, homogén ősmagyar-szerű nyelvi hatáson mentek át – ennek az elsődleges kapcsolatnak emlékei lennének a csoportnyelvek mindegyikében egymás mellett párhuzamosan megtalálható magyar szavak –, majd később, amikor a finnugor alcsoportokból már kialakultak a különálló nyelvek, ezek közül egyesek ismét szorosabb kapcsolatokba kerültek az ősmagyarral, s ebből a második érintkezésből származnának az egyes különálló finnugor nyelvekben található olyan további magyar szóegyezések, amelyeknek az illető alcsoport egyéb egyedi nyelveiben nincs megfelelésük, s amelyek száma e szemlélet értelmében aszerint változna, milyen közeli volt ez a másodlagos kapcsolat a már elkülönült, önálló finnugor nyelvek és a magyar között?

Nevezetesen ez magyarázná azt, hogy az obi-ugor nyelvek nem azért állnak legközelebb a magyarhoz, mert nyelvünk az ún. ugor alapnyelvből származik, hanem azért, mert az ősmagyar egy elsődleges, az összes finnugor nyelvre kiterjedő általános nyelvi ráhatás után a későbbi időkben ismét közelebbi kapcsolatba került az obi-ugorokkal, s újra befolyásolta azok nyelveit.

E feltevés az ismert történelmi, kultúrtörténeti és embertani adatok világánál mindenestre jóval valószínűbbnek tűnik, mint az az elképzelés,

hogy a magyar nyelv és etnikum az antropológiailag teljesen elűtő, egészen más embertani fajtához tartozó, sőt, eredetileg aligha finnugor nyelvű obi-ugorokkal egy töről fakadt volna.

Ezeket a következtetéseket természetesen – mivel csak húsz kiragadott szón alapulnak – önmagukban véve még nem tekinthetjük bizonyítéknak. Sokkal jelentősebb azonban Róna-Tas táblázatának egy másik vetülete. Kiderül ugyanis belőle, hogy a húsz kérdéses magyar szó közül mindössze négy található meg *valamelyik* szamojéd nyelvjárásban, de távolról sem mindegyikben. Sőt, még e négy közül is egynek (*farag*) a vogulon kívül más finnugor nyelvben nincs párhuzama. Hasonló képet kapunk, ha a táblázat három bizonytalan szamojéd megfelelését is tekintetbe vesszük: kettőnek (*far* és *fázik*) szintén csak az obi-ugoroknál van párhuzama.

Ezek az összefüggések ismét csak arra vallanak, hogy a magyar különleges helyzetet foglal el az uráli nyelvek között: a négy biztos és a három bizonytalan magyar-szamojéd szópárhuzam közül három – azaz 43 % – csak az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben található meg, s mindhárom finn csoportból hiányzik.

Már e szűk keresztmetszetből is nyilvánvalóan megmutatkozik, hogy a közös uráli ősn nyelv feltételezése igen valószínűtlen, s a szamojédok minden jel szerint csupán erős „finnugor” – nevezzük egyelőre így – nyelvhatáson mentek keresztül, amelyet jórészt az obi-ugorok közvetítettek hozzájuk, s eközben számos szótári és nyelvtani, nyelvszerkezeti elemet átvettek. Vagyis újra egy nyomatékos alátámasztást nyertünk arra vonatkozólag, hogy amennyiben „uráli” nyelvközösségről egyáltalán beszélhetünk, az nem elsődleges, közös etnikai és nyelvi alapokból fejlődött képződménynek, hanem csak komplikált nép- és nyelvkeveredési folyamatok útján kialakult másodlagos nyelvkiegyenlítőds eredményének tekinthetjük.

De menjünk tovább. Most, a Róna-Tas féle táblázat tanulságainak levonása után már jóval szilárdabb talajon állunk László Gyula fenti kérdésének megválaszolására is: miért van a magyarnak az összes rokon nyelvek közül a szamojéddal a legtöbb uráli közössége, míg maga a szamojéd sokkal közelebb áll a többi finnugor nyelvhez mint a magyarhoz?

Róna-Tas táblázatából ugyanis láthattuk, hogy ezeket a megfeleléseket a finnugrisztika az összes szamojéd nyelvjárásból egyenként szedte össze, s az így nyert szómennyiség végösszegével méri a magyar-szamojéd nyelvrokonság fokát. Megmutattuk azonban azt is, hogy ha ezeket a párhuzamokat az északi és a déli szamojéd nyelvjárásokra redukálva szemléljük, számuk már akkor is legalább a felére csökken: Róna-Tas összeállításának 4 magyar-szamojéd egyezéséből csak 2 található meg együttesen legalább egy északi és egy déli szamojéd nyelvjárásban.

Nyelvjárásonként tekintve pedig egyetlen olyan egyezést sem találunk, amelyik minden szamojéd dialektusban előfordulna. Vagyis ez a megoszlás ugyanarra enged következtetni, amit magyar-obi-ugor vonatkozásban fentebb már említettünk: az együttesen számlált egyezések nagy száma ismételt areális nyelvi ráhatásokkal sokkal kézenfekvőbb módon megmagyarázható, mint genetikai nyelvrokonság feltevésével.

De a táblázatból, valamint abból, ahogy Róna-Tas a kérdéses szóegyezéseket értékeli, azt is észrevehettük, hogy a finnugor nyelvtudomány valóban minden egyes magyar-finnugor szópárhuzamot együttesen szemlél, és sorakoztat fel nyelvünk „finnugor eredete” bizonyítására, holott ezek a megfelelések teljesen rendszertelenül találhatók meg az egyes finnugor nyelvekben, hol itt, hol ott bukkannak fel (vö. 480-481. old.).

Elméletünk szerint a mai értelemben vett uráli nyelvcsalád végső formájában azáltal konszolidálódott, hogy egy tetemesen magasabb kulturális fokon álló, agglutináló nyelvű népesség egykor igen erős hatásokat gyakorolt a kialakulófélben lévő előfinnugor és előszamojéd – vagy ha tetszik „előuráli” – nyelvlánc kezdetleges viszonyok között élő etnikai csoportjaira, mégpedig a nyelvszövetség végleges konszolidációja előtt, tehát hozzávetőlegesen a Kr. e. 3/2. évezred fordulóját közvetlenül követő időkben. E masszív nyelvi hatásoknak a László Gyula által felvázolt „ősuráli nyelvlánc” (l. id. m. 38. old.) keleti szárnyán kellett először elérniük az előfinn, előobi, előszamojéd csoportokat, zömmel a Volga és az Urál közötti térségben, de áttérjedve az Urál keleti lejtőire is. Igen valószínű ugyanis, hogy a későbbi finnek nyugati csoportjai – a lappok elődei kivételével – a kérdéses időszakban még nem érték el a Balti-tenger partjait, s szállásterületeik akkortájt csak a Volga felső folyásának vidékéig terjedtek. A finnek például csak a Kr. u. I. században jelentek meg a mai Finnország területén (l. R. Dencker: Die Kultur Finnlands, Wiesner et alii: Die Kulturen der eurasischen Völker című kötetben). Ugyanígy a szamojédok sem lehettek még messze eredeti közép-uráli-kelet-uráli lakhelyeiktől (Sigir): maga a finnugor nyelvészet is azt tanítja, hogy a szamojédok Kr. e. 500 táján az Irtis vidékén még együtt éltek, s az egység csak időszámításunk kezdetén bomlott fel (l. Juhász P.: id. m. 15. old.). – Mellesleg megjegyezve ez a késői szétvándorlás is igen nagy valószínűséggel arra vall, hogy az uráli nyelvcsalád sokkal fiatalabb képződmény, mint az ortodox finnugrisztika véli.

A magasabb kultúrával rendelkező nép nyelvi hatásai tehát – munkahipotézisünk szerint – az Urál hegység mindkét oldalán és a középső Volga vidékén kezdetben közvetlenül érték a finnek és az obi-ugorok elődeit, valamint ezek keleti szomszédait, a protoszamojédokat.

Ezt a korszakot – azaz a Kr. e. 2. évezred első századait – követően az egyre nyugatabbra húzódó finn csoportokkal mind lazábbá váltak az

érintkezések, míg az obi-ugorok és a szamojédok elődei továbbra is év századokon keresztül szoros kapcsolatban maradtak a déli gyarmatosokkal: a Volga-Urál vidéki korabronzkori műveltségek ugyanis nem nyugat, hanem elsősorban kelet felé terjeszkedtek, és igen lényeges szerepet játszottak a Kr. e. 18-17. század táján feltűnő andronovói műveltség kialakításában, amelynek északi és északnyugati határain éltek a szamojédok és az obi-ugorok elő-etnikumai. Ezzel megoldódik a különösen számos magyar-szamojéd és magyar- obi-ugor szómegfelelés kérdése is: a hosszabb ideig tartó érintkezések több szóátvételt eredményeztek. Ezen felül azonban még későbbi ismételt kapcsolatok is igazolhatók ezen déli eredetű steppei, ligetes steppei etnikumok, valamint az obi-ugorok és a szamojédok között: gondoljunk csak a Kr. e. I. évezred ananjinói műveltségére a Dél-Urál vidékén, amely végeredményben szkita-szarmata gyarmati kultúra volt a ligetes steppe övezetében (vö. II. könyv 331-332. old.), vagy a lomovatovói műveltség déli „ugor” etnikumaira, amelyek a Kr. u. I. évezred első felében jelentek meg az Urál, a középső Volga és a Káma környékén, Perm vidékén (I. II. könyv 262-263. old.).

A bemutatott feltevés a nemzetközi nyelvtudomány újabb nyelvfejlődési vizsgálatainak és felismeréseinek tükrében (I. e. könyv 407-428. old.) még a lingvisztika oldaláról szemlélve is tetemesen valószínűbb és korszerűbb, mint a finnugrisztika hagyományos nyelvcsaládja-elmélete. Ezen felül azonban őstörténeti szempontból is megvan az a felbecsülhetetlen előnye, hogy míg az eddigi elképzeléseket a régészet újabb eredményei egyértelműen megcáfolták, kimutatva, hogy a finnugor nyelvészeti és őstörténeti iskola által feltételezett korban (a Kr. e. 6-4. évezred) és térségben (az Oka-Káma-Urál vidéke, ill. Nyugat-Szibéria északi területei) még az emberi élet nyomai sem találhatók meg (l. László Gy.: Az uráli őshaza kutatásáról), nemhogy olyan kompakt népsűrűség, amely egy többé-kevésbé egységes nyelvcsaládi alapnyelv kialakulásához elengedhetetlenül szükséges; addig fent vázolt paleolingvisztikai-őstörténeti szemléletünk régészetileg is hathatósan alátámasztható.

Tudjuk már, hogy a Kr. e. 2. évezred első felében tömegesen, több hullámban érkeztek fejlett földműveléssel, állattenyésztéssel és magas színvonalú bronzkultúrával rendelkező telepések a Kaukázus irányából a középső Volga, az Oka, a Káma, a Bjelaja és a Dél-Urál vidékére, sőt még az Ob és az Irtis környékére is. Ezek a magas műveltségű gyarmatosok a helyi őslakosság egy részére nyilván rátelepedtek, leigázták őket, s mindenben hasonló módon a 16. századi közép- és dél-amerikai spanyol hódítókhoz, rabszolgasorba vetették őket, velük végeztették a legnehezebb munkákat, elsősorban az uráli ércbányák művelését. Más őslakos törzsek a jelek szerint kitértek előlük, északra, északkeletre vagy északnyugatra húzódtak: régészetileg igazolható például, hogy a volgai-kámai törzsek

– vagyis az előfinn csoportok – Kr. e. 2000 körül és után a Volga folyó völgyében nyugatra vándoroltak (l. Juhász P.: id. m. 13. old.), a szamojédok és az obi-ugorok elődei pedig – szintén a Kr. e. 3/2. évezred fordulóján – az Urál hegység térségében északra és északkeletre vonultak (l. László Gy.: id. m. 1961, 193-194. old.). Ezekhez az elvándorolt csoportokhoz csatlakoztak a későbbiekben azok a menekültek is, akik megeléglően a szolgálatot, a nehéz és szokatlan robotot, kétségkívül folyamatosan csapatostól szökdöstek el déli uraiktól – magukkal víve azonban az időközben ezektől eltanult műveltségi elemeket és nem utolsósorban a déli kultúrnyelv pidginizálva átvett, s saját eredeti nyelvükkel kevert, annak hangrendszerébe beleépített változatát, amely nyelv azután a környék összes északi törzsének közlekedési nyelvév, „lingua francá”-jává vált.

Feltétlenül figyelembe kell vennünk azt az igen fontos körülményt is – ezért hangsúlyozzuk ismét –, hogy a régészeti leletek tanúsága szerint *a déli gyarmatosok több hullámban tömegesen érkeztek*, ellentétben az őslakosság gyér, elszórt, telepenként csak néhány halász- vagy vadászta-nyából álló régészeti nyomaival. A tetemesen magasabb kultúrfokhoz tehát hatalmas számbeli fölény is járult, s e két faktor együttesen kétségte-lenül meghatározta a közöttük és körülöttük élő előuráliakra gyakorolt nyelvi hatásokat.

*Minden valószínűség szerint ezek a magas műveltségű és tömegesen érkező déli gyarmatosok képezték azon valódi értelemben vett „ugor” nép magvát, amelyik – amióta feltűnt a történelem színpadán – művelő-
dési, társadalmi és politikai téren, de számbelileg is egyaránt toronyma-
gasan kiemelkedett az összes többi, ma finnugornak nevezett nép közül. Az eddig megismert nyelvi, művelődéstörténeti és etnográfiai adatok ta-
núsága szerint pedig nem sok kétségünk lehet aziránt, hogy ez a fejlet-
tebb, az előuráli nyelvjárásokra egykor dominánsan felülrétegződött
nyelv – amelynek egységesítő hatására alakult ki végső fokon a tulajdon-
képpen uráli nyelvcsalád – vagy egyenesen az előmagyar volt, vagy leg-
alábbis annak igen közeli rokona.*

A fenti feltevéssel azonban egyúttal még azt is megmagyarázhatnánk, miért van állítólag olyan kevés „ősaltáji” elem a magyar nyelvben, sok-
kal kevesebb, mint akármelyik egyéb uráli nyelvben, ugyanakkor azon-
ban ún. ótörök jövevényszavaink száma sokszorosán felülmúlja a többi
uráli nyelv későbbi török egyezéseit. Említettük már, hogy nagyon szük-
séges lenne ezeket az ótörök eredetűnek nyilvánított magyar szavakat ab-
ból a szempontból alaposan felülvizsgálni, mennyi közülük valóban ké-
sőbbi jövevényszó és mennyi ősi egyezés (l. fentebb az 500. oldalon
mondottakat is). Ezeket az ótörök jövevényszavakat nyelvészetünk
amúgy sem tudja megnyugtató módon megmagyarázni, mert hangalakja-

ik a mongoltól kezdve az ótörökön és a mai köztörökön át egészen a csuvasig variálnak (I. II. könyv 234-236. old.).

E kételyünk jogosultságának közelebbi megvilágítására ismét a régészet újabb eredményeire támaszkodunk. Mivel – amint már mondtuk – ezek a déli eredetű Urál-Volga-Ob vidéki bronzműves telepések jelentős szerepet játszottak a Kr. e. 2. évezred derekán virágzott andronovói műveltség kialakításában is, amely kultúrkör a Volgától az Altájig és délen Turkmenisztánig terjedt, igen meggondolandó az a lehetőség, hogy e gyarmatosok nyelve – együttesen a velük embertanilag teljesen egyező és kulturális téren is számos párhuzamot mutató afanasjevói műveltség népességének nyelvével (I. I. könyv 31-33. és 49-50. old.) – a később kialakuló altáji nyelvekre is erőteljesen hatott, s ebből a déli kultúrnyelvből – vagy több egymáshoz közel álló nyelvjárásból – került át ún. ótörök jövevényszavaink tetemes hányada az altáji-török nyelvekbe, mégpedig valamikor az andronovói időkben (bővebben I. később).

Nézzünk meg ezekután e paleolingvisztikai szemlélet konkrét nyelvi bizonyítékaiból is néhányat.

*Szemelvények Lakó-Rédei „A Magyar szókészlet finnugor elemei”
című etimológiai szótárából.*

Az alábbiakban nyelvünk uráli, finnugor vagy ugor eredetűnek meghatározott szókincsét vesszük szemügyre, s megvizsgáljuk e szavaink távolabbi ősnyelvi (szumér) összefüggéseit. Mivel e munka keretében nem foglalkozhatunk a nyelvészetünk által kb. 1000-re tett „finnugor eredetű” szó mindegyikével, csupán szemelvényeket mutatunk be. Összeállításhoz azonban nem önkényesen, egyoldalúan, ötletszerűen vagy netán „célszerűen” kiválogatott példákról van szó, hanem valóban reprezentatív keresztmetszetről. Munkamódszerünk azt volt, hogy a Lakó-Rédei szerkesztésében megjelent magyar-finnugor etimológiai szótár II. kötetének (H-M) találmra felütött 298. oldalával kezdődően (*hón* címszó) soravettük az ott közölt, biztosan vagy valószínűleg uráli, finnugor vagy ugor eredetű szavakat, mindaddig, amíg ötven, úgyszólván első pillantásra felismerhető, kézenfekvő szumér párhuzamot nem találtunk.*

1. *hón* (*hón*-alj) „Achsel, Achselhöhle”,
Finnugor (uráli?) alapalak: ⁺*kon*, vagy ⁺*kana*,
Szumér: „kun” = „Schulter” (váll); vö. „*hón*-alj” = „unter der Schulter”
(a váll alatti rész).

* Köszönettel tartozunk Csőke Sándornak, aki a szumér megfelelések összeállításánál értékes segítséget nyújtott.

2. *hord* „tragen”; *hordó* „Fass”; *hurcol* „schleppen, herumtragen”.
 Uráli alapalak: +*kur*₃ -.
 Szumér: „*gur*₃, *guru*₃” = „tragen” (*hord*);
 „*gur*₇, *guru*₇” = „Tonne, Getreidemagazin, ein Hohlmass”
 (*hordó*, gabonaraktár, egy fajta űrmérték); összetételben: „*e*₂-*gur*₇” =
 „Speicherhaus” (raktárház); vö. még *góré*;
 „*hara*₂” = „Bierfass” (söröshordó).
3. *horhó*, *horhos* „tiefer Gebirgsweg, Hohlweg, in einem zerklüfteten
 Bergabhang (vom Wasser) ausgegrabener steiler Weg, eng
 eingeschnittener Weg zwischen zwei Bergabhängen”.
 Finnugor alapalak: +*kur*₃.
 Szumér: „*har*” = „Bachtal, Schlucht” (patak völgy, szűk hegyszoros,
 szakadék);
 „*har-ra-an*” = „Weg” (út).
4. *hornyol* „kerben, falzen, nuten, kannelieren, riefen, rillen, rippen”;
horny, *horony* „Nut, Kerbe, Einschnitt”.
 Finnugor alapalak: +*kurná*.
 Szumér: „*har*” = „einritzen, kerben” (bekarcol, *hornyol*);
 „*kur*, *kuru*, *kurum*” = „schneiden, einschneiden” (vág, bevág).
5. *horol*, *hurul* „reiben, wetzen, kratzen”.
 Finnugor alapalak: +*kor*₃- vagy +*korwa*-.
 Szumér: „*har*” = „ritzen, kratzen, zerreiben, zerkauen” (*karc*ol, *hor*-
zsol, *szétmorzsol*, *szétrág*); vö. még *harap* (beissen), amelynek finn-
 ugor alapalakja szintén +*kor*₃- (vagy +*kar*₃-).
6. *hosszú* „lang”.
 Uráli alapalak: +*końć*₃ vagy *koć*₃.
 Szumér: „*uš*” = „Längsseite, lang, lang sein” (hosszanti oldal, *hosszú*);
 „*kuš*₃” = „ein Längenmass, Elle” (egy fajta hosszmérték,
 könyök, rőf).
7. *-hoz*, *-hez*, *-höz* „zu, dazu, hinzu”.
 Ugor alapalak: +*kuć*₃.
 Szumér: „*-aš*, *-eš*₂, *-uš*” = „Nominalsuffix: ’zu, für, hin’”
 (főnévrag: *-hoz*, *-hez*, *-höz*, *-ért*, *hozzá*).
8. *hölgy* „Dame, Hermelin”; eredeti jelentése „Weibchen, weiblich”.
 Finnugor alapalak: +*kaδ’wa* vagy +*kaδ’w*₃.
 Szumér: „*gal*₂, *gala*₂, *kala*₂” = „vulva, begatten, begattat”
 (női szeméremtest, közösül, megtermékenyített nő, ill. nőtény).
9. *hős* „Held, heldenmütig, junger Mann”.
 Uráli alapalak: +*kaća*.
 Szumér: „*giš*, *giš*₃, *geš*₃” = „Mann, Mensch, Herr, Held” (ember, férfi,
 úr, *hős*).

10. *húgy* „Stern”.

Uráli alapalak: **kuńć*, vagy **kuć*,

Szumér: „*hūd*” = „glänzen, leuchten” (csillog, ragyog, fénylik);
összetételben: „*hūd-hūd*” = „das Leuchten (Flimmern) der
Sterne” (a csillagok ragyogása).

11. *húgy* „Harn, Urin”.

Uráli alapalak: **kuńće* vagy **kuće*.

Szumér: „*hūd₂*” = „erstrahlen lassen” (kisugároztat, kilövell);

„*kaš₃*” = „Harn, Urin” (húgy, vizelet).

12. *hull* „fallen, fliessen, eingehen, krepieren”.

Ugor (finnugor) alapalak: **kul₃*,-.

Szumér: „*hal*” = „rasch fliessen, kacken, fallen lassen”
(gyorsan folyik, székel, elhullat);

„*hal₂*” = „quellen, fliessen” (buzog, folyik);

„*hul*” = „verderben, zu Grunde gehen” (tönkremegy,
elpusztul).

13. *húny* „Augen schliessen, blinzeln, zwinkern, entschlafen”.

Uráli alapalak: **kuńa*,-.

Szumér: „*hun*” = „das Auge erheben, ruhen” (szemet emel,
nyugszik).

14. *hupolyag* „Schwellung, Wulst, Auswuchs”.

Vitatott eredetű; a) talán a *hólyag* finnugor megfelelőivel egyeztethe-
tő; b) talán a hangutánzó eredetű *hop*-, *hup*- tő származéka.

Szumér: „*gub₃*, *kub₃*, *kab*” = „Dicke, Mächtigkeit” (vastagság,
kövérség); vö. *kövér*, *göboly* (hizlalt marha);

„*gab*, *gaba*” = „Brust, Buckel” (mell, púp); vö. *kebel*, *göb*,
gubó, *kápa* (kidudorodás a nyergen);

„*gug*” = „Geschwür, Pustel” (fekély, kelés, gennyes hólyag);
vö. az *eme-sal* nyelvjárásban „*g*”~„*b*”, pl. „*dug₃*”
(szép) = „*ze-eb*, *si-ib*” (uaz).

15. *húsz* „zwanzig”.

Előzménye az „ember, férfi” jelentésű uráli **koje* alapszó lehetett,
amelyhez a **ć* mutatónévmási elem társult: „az ember (azaz: az em-
ber kéz- és lábujjaival együtt)”.

Finnugor alapalak: **koj/e/ć* vagy **kuś₃*.

Szumér: „*giš*, *geš₃*” = „Mann, Mensch, Zweig, Hand, Gliedmassen”
(ember, férfi, elágazódás, kéz, végtagok); vö.
még *kacs*, *kacsó*, *kéz*;

„*uš₉*, *giš₃*” = „sechzig” (hatvan); vö. a 60-as szám a szumér
hatos-tízes kombinált számrendszer első
nagyobb egysége: a *teljességet* jelenti.

16. *húz* „ziehen, reißen, zerren”.

Ugor alapalak: **kut₃-*

Szumér: „uš” = „ziehen” (*húz*);

„guz” = „zerreißen” (széttép, szétszakít).

17. *ideg* „Nerv, Sehne, Strick”; eredeti jelentése „in; Sehne” volt.

Uráli alapalak: **jänte*.

Szumér: „šita” = „Band, Sehne, Seil” (szalag, ín, kötél).

18. *ifjú* „jung, Jüngling”; eredeti jelentése „fiatal v. kis fiú” lehetett.

Ugor és finnugor elemekből keletkezett előmagyar vagy ősmagyar-kori elhomályosult összetétel.

Szumér: „ibila, ibilu” = „Sohn, Erbsohn” (fiú, öröklésre jogosult fiú-gyermek).

19. *igen* „ja, sehr”; eredeti jelentése „gut, wohl” lehetett.

Vitatott eredetű; a) talán finnugor kori örökség; b) esetleg az *e-*, *i-* mutató névmástő *igyen* származékából keletkezett.

Szumér: „gin, gi-in, gi-en, gi-na” = „feststellen, feststehen, fest sein, bestehen” (megállapít, megerősít, bizonyos, úgy van, biztos, fennáll); összetételben: „ag₂-gi-na” = „Wahrheit, Recht” (valóság, igazság).

20. *imád* „anbeten, vergöttern, beten”.

Bizonytalan eredetű; talán egyeztethető a zürjén *vomid’ž* „durch den bösen Blick angezauberte Beschädigung, Krankheit” (szemmelverés által okozott károsodás, betegség) szóval.

Szumér: „me” = „beten, huldigen, preisen” (imádkozik, hódol, dicsér);

„mu₂-mu₂” = „beten, verehren” (imádkozik, tisztel);

„im, imi” = „Himmel” (menny, ég); összetételben:

„im-dul, imi-dul” = „Kult” (istentisztelet, kultusz); a jelentésátvitelre vö. német „anhimmeln” (imád, rajongásig szeret, hódol) – szószerint: „az égbe emel, az egekig dicsér”.

21. *ín* „Sehne, Flechse, Leine, Strick”.

Uráli alapalak: **sōne* vagy **sēne*.

Szumér: „gan, gana” = „Band, Sehne, Leine, Seil, Tau” (szalag, ín, zsineg, kötél);

„in, ini” = „Flachs” (kender, len); a jelentésátvitelre vö. német „Flachs” (kender, len) és „Flechse” (ín, inas hús, mócsing), valamint „Lein” (len) és „Leine” (zsineg).

22. *indul* „sich in Bewegung setzen, aufbrechen, abgehen”;

ing, inog „schwanken, wackeln”.

Uráli alapalak: **„jom₃-*

Szumér: „in” = „wanken, schwanken” (ing, inog);
 „in-di” = „Gang, Lauf” (menet, futás);
 „in-di-di” = „hinaufgehen, aufsteigen” (felmegy, felemelkedik).

23. *ipa* „Schwiegervater”.

Finnugor alapalak: **appe*.

Szumér: „ab, abba, ap, appa” = „Vater, Grossvater, alter Mann, Greis” (apa, nagyapa, öreg férfi, aggastyán); vö. az *ipa* nyilvánvalóan csupán az *apa* vegyes hangrendű szemantikai variációja.

24. *ír* „schreiben, zeichnen, malen”.

Vitatott eredetű; a) talán egyeztethető az osztják *jèritä* „zeichnen, einen Strich ziehen” (rajzol, vonalat húz) szóval; b) valószínűbb azonban, hogy bolgár-török jövevényszó; vö. csuvas *sír-* „schreiben” stb.

Szumér: „sar (šer₂, šir₃)” = „schreiben” (ír);
 „ir₅, ur₅ (ru)” = „ritzen, kratzen, zeichnen” (karcol, rajzol);
 vö. még *ró*.

25. *iramodik* „rennen, schnell laufen”.

Bizonytalan eredetű; a) talán finnugor származású; vö. zürjén *yrmašny* „eilen, sich beeilen” (siet) stb.; b) valószínűbb, hogy hangfestő jellegű.

Szumér: „ir₉” = „eilig gehen” (gyorsan megy).

26. *iránt* „gegen, gegenüber, in der Richtung; irányoz „richten, visieren, scharf zielen”; arányoz (aránt) „ebenmässig, proportional einteilen”.

Ugor alapalak: **ar*₃ vagy **ur*₃.

Szumér: „ir, ar, ur₂” = „zu, auf, für, gegen” (-hoz, -ra, -ért, felé); a szócsalád tehát *irányhatározó* jellegű; vö. még szumér „aš, eš₂, uš, iš” = „zu, auf” és magy. -hoz, -hez, -höz; szumér „de₃, da” = „zu, auf” és magy. *ide, oda*; szumér „ra” = „zu, auf” és magy. -ra, -re.

27. *irgalom, irgalmaz* „Barmherzigkeit, Erbarmen, sich erbarmen”; 1192-95 (Halotti Beszéd): „iorgossun w neki” (irgalmazzon őneki), azaz arch. *iorgos* vagy *iorgoz*.

Vitatott eredetű; a) talán uráli kori; vö. pl. votják *jiromi-* „eltévedni”, szamojéd (szölkup) *yrgak* „eltévedni” stb.; b) talán a *jár* igével van kapcsolatban.

Szumér: „ar-ḫuš” = „Erbarmen, Mitleid; sich erbarmen, Mitleid haben” (irgalom, könyörület; irgalmaz, megkönyörül);

„ir₂” = „weinen, Wehklage” (sír, siránkozás, jajveszékelés); összetételben: „ir₂-ga₂-ga₂” = „flehen, das Flehen” (könyörög, esedezik; könyörgés, esdeklés); a jelentésátvitelre vö. *könyörög~könyörül*.

28. *irt* (*orot*, *rit*) „ausrotten, vertilgen, roden”; *arat* „ernten”.

Uráli alapalak: $^*šur_3$.

Szumér: „ ur_3 , uru_{12} ” = „auslöschen, austilgen, abschleifen, das Feld eggen” (kiolt, megsemmisít, kiírt, letarol, szántóföldet boronál); vö. *irt*, *orot*; összetételben: „ $su-ur_3-ra$ ” = „austilgen, auslöschen” (kiírt, kitöröl); vö. a kikövetkeztetett uráli alapalakokkal;

„ ri ” = „ausreissen, entfernen, tilgen” (kitép, eltávolít, írt); vö. *rit*;

„ ur_4 ” = „ernten” (*arat*).

29. *is* „auch”.

Vitatott eredetű; a) talán a kikövetkeztethető finnugor $^*iće$ vagy $^*iše$ származéka, s eredeti jelentése „árnyék; Schatten” lehetett (??!!);

b) talán az -s nomen possessoris képzőből keletkezett.

Szumér: „ $eš$ ($iš_3$), $eš_2$ ” = „gleichwie, anstatt, wie” (mint, úgymint, valamint, helyett, miként); tehát nem „árnyék”, hanem *kötőszó*; vö. még *és*.

30. *isz*, *isz*, *iz* „Brand, Wundbrand, Krebsgeschwür, ein böser Geist”; eredeti jelentése „árnyék” lehetett.

Finnugor alapalak: $^*iće$ vagy $^*iše$.

Szumér: „ izi ” = „Feuer, Brand, Hitze, Fieberhitze, heiss” (tűz, égés, hőség, lázas forróság, forró); vö. *izzik*, *izzad*; tehát a „gonosz szellem” jelentés nyilvánvalóan a tűz pusztító, ártó szellemével áll szemantikai kapcsolatban, amely a gyulladásos betegségek, a sebláz képében jelentkezik.

31. *iszik* „trinken, saufen”; *ital* „Getränk”; *itat* „tränken”; *ivás* „Trunk, Trinken”. A jelen idejű töváltózat „sz”-e eredetileg gyakorító képző volt.

Finnugor alapalak: $^*juke$ - vagy $^*juče$ -.

Szumér: „ a , e ” = „Wasser” (víz); vö. a magyar szó töve *i*-; vö. még szumér „ i_7 , id_2 ” = „fliessendes Wasser, Fluss, Kanal” (folyó víz, folyó, csatorna) és magy. *ügy* (patak, folyó).

32. *íz* „Geschmack, Marmelade, Mus”; *édes* (arch. *ézes*) „süss, lieb”.

Uráli alapalak: $^*ipse$.

Szumér: „ esi_3 ” = „gut, schön, süss, vortrefflich” (jó, szép, édes, kitűnő).

33. *íz* „Glieder, -mal, Verwandtschaftsgrad, Teil, Abschnitt, Gelenk”; *íziben* „geschwind, auf der Stelle, sofort”.

Vitatott eredetű; a) ugor kori örökség; ugor alapalak: $^*jət_3$; b) esetleg finnugor; alapalak: $^*jäse$ vagy $^*jäsne$.

Szumér: „ iz , is ” = „Knochen, Zweig, Baum, Holz” (csont, elágazódás, faág, fa);

„ $giš$ ” = „Knochen, Zweig, Anordnung, Gliedmassen, Hand”

(csont, elágazódás, elrendezés, végtag, tag, kéz); vö. még *kacs*, *kacsó*, *kéz*; összetételben: „*giš-giš*” = „*ins Quadrat erheben*” (négyzetre emel); vö. az *íz* „-mal” (-szor) jelentésével;

„*izi*” = „*eilen*” (siet); vö. *íziben* (l. a 34. pont alatt).

34. *izzad* „*schwitzen, sehr hitzig sein, sehr warm sein*”; *izzó* „*glühend*”. Bizonytalan eredetű; talán finnugor kori örökség; vö. pl. votják *ást-fűteni, befűteni*” stb.

Szumér: „*izi*” = „*Feuer, heiss, erhitzen, kochen, flackern, erregt sein vom Herzen, glühen, eilen*” (tűz, forró, hevít, főz, lobog a tűz, felizgul, gerjed, izzik, siet); vö. még *isz*, *iz* (Brand, Wundbrand), *izeg* (-mozog), *izgul*, *íziben*; az „*íziben*” tehát nyilván ide tartozik, nem pedig az *íz* (Glied) szóhoz.

35. *jár* „*gehen, herumgehen, hin- und hergehen*”.

Vitatott eredetű; a) talán a „*csavar, teker*” jelentésből fejlődött, ez esetben a finnugor alapalak $^+jork_3$ -; b) a „*gurul, gördül*” származéka, ez esetben a finnugor alapalak $^+jor_3$ -.

Szumér: „*gur*” = „*wenden, umwenden, drehen, sich wenden, sich umwenden, zuruckkehren*” (fordít, megfordít, csavar, teker, fordul, megfordul, visszatér); vö. *gurul*, *gördül*, *gyűr*, *kergül*, *kering*;

„*gur₄*, *gir₈*” = „*laufen, rennen*” (fut, rohan); vö. *gyors*.

36. *játszik* „*spielen*”; eredeti jelentése „*sprechen, erzählen; besél, mesél*” lehetett.

Finnugor alapalak: ^+jukta -.

Szumér: „*gudu*” = „*sprechen, nennen*” (beszél, mond, megnevez);

„*gudda*” = „*tänzelnd, hüpfend, springend*” (táncoló, ugráló, szökellő).

37. *jég* „*Eis*”.

Finnugor alapalak: ^+jäpe .

Szumér: „*šeg₈*” = „*Eis*” (jég); vö. még szumér „*sid*” = „*Frost, Kälte; sich beruhigen*” (fagy, hidegség, megnyugszik) és magy. *hideg*, *csitul*.

38. *jel* „*Zeichen, Signal, Merkmal*”; *jegy* „*Zeichen, Kennzeichen, Merkmal*”; az eredeti jelentés „*nyom, folt, vonal; Spur, Fleck, Strich*” lehetett.

Finnugor alapalak: ^+jälke .

Szumér: „*gir₃*” = „*Fuss, Schritt, Weg, Pfad, Tritt, Spur*” (láb, lépés, út, csapás, nyom);

„*gug*” = „*Siegel*” (pecsét, tulajdonjegy).

39. *jó* „gut, ziemlich, das Gute, fett, dick”; *jobb* „die Rechte”; 1192-95:
iov, 1448: *yog*; népnyelvi: *gyaó*, *gyó*.
 Ugor alapalak: $^+jom_3$ vagy $^+jam_3$.
 Szumér: „*dug₃*” = „gut, schön, freundlich, Güte, Wohlwollen” (*jó*,
 szép, barátságos, jóság, jóakarát);
 „*gub₃*, *kab*” = „die Linke, fett, dick” (*bal*, zsíros, kövér); vö. még
kövér; a régiségben (pl. még a honfoglaló magyarok-
 nál is) a *bal* oldal volt az előkelő, a kedvező, a „*job-
 bik*” oldal; a szuméroknál ugyanez adatolható: „*gub₃*
kab” = „die Linke, Gehilfe, Stellvertreter” (*a bal*, se-
 géd, helyettes) – azaz valakinek a „*balkeze*” és nem
 „*jobbkeze*”, ahogy ma mondjuk.
40. *jön*, *jő* „kommen”; népnyelvi: *gyön*, *gyün*, *jün*.
 Ugor (finnugor?) alapalak: $^+j\ddot{o}n_3$ -.
 Szumér: „*gi*, *gin*, *gen*” = „gehen, schicken, wenden, zurückkehren”
 (megy, küld, fordul, visszajön).
41. *jut* „kommen, gelangen, geraten, zuteil werden”; népnyelvi: *gyut*.
 Ugor alapalak: $^+jukt_3$ -.
 Szumér: „*gid₂*” = „hinkommen, anlangen, ankommen, nahe kom-
 men” (odaér, célhoz ér, megérkezik, közelébe ér);
 összetételben „*šu-gid₂*” = „Abgabe” (kiszolgáltatás,
 kézhezjuttatás); vö. „*šu*” = „Hand” (kéz).
42. *kéd*:- *ekkédig* „ez ideig; bisher”; eredeti jelentése „kör, karika; Kreis,
 Ring, Reif” lehetett, s valószínűleg összefügg az azonos jelentésű
kégy szóval (l. ott).
 Szumér: „*gid₂*” = „festhalten, abgrenzen, abschliessen” (megszab, el-
 határol, lezár, befejez); tehát: „lezártáig, határáig”
 (helyben és időben).
43. *kegyelet* „Regenbogen”; *kégy* „stadium, circus, curriculum, meta”
 (hosszmérték, kör, versenypálya, szaladás, versenyfutás, fordulópont,
 határ, végpont); az eredeti jelentés „kör, karika” lehetett.
 Vitatott eredetű; a feltehető finnugor alapalak $^+keć_3$
 Szumér: „*gid₂*” = „lang sein, messen, festhalten, abgrenzen, abschli-
 essen” (hosszú, mér, megállapít, elhatárol, befejez);
 „*gig₃*” = „zurückwenden, drehen, sich zusammenringeln”
 (visszafordít, forgat, forog, körben jár, csavar, össze-
 tekeredik, csavarodik, gyűrűzik).
44. *kéj* „Lust, Wollust, Wonne”; *kény* „Willkür, Lust”; eredeti jelentése
 „dűrög, dürgés; balzen, Balz” lehetett.
 Finnugor alapalak: $^+keje(-)$.
 Szumér: „*ki-ag₂*” = „lieben, Liebe, Lust, Gunst” (szeret, szerelem,
 kéj, kegy); vö. még *kegy*, *kegyes*;

„gig” = „Raserei, Besinnungslosigkeit” (őrjóngés, önkívület);

„gin” = „willig sein, gehorchen” (szolgálatkésznek lenni, engedelmessé válni); vö. még „gin₃” = „Sklavin” (rabszolga).

45. *kel* „aufstehen, sich erheben, keimen, spriessen, wachsen, aufgehen (Teig), entstehen, anfangen, Abgang finden (Ware), anschwellen, reifen (Geschwür), gehen, kommen”; *kelet* „Datum”; *költ* „dichten, (Geld) ausgeben”; *költözik* „ziehen, fortziehen”.

Ugor (finnugor?) alapalak: **kälä-*.

Szumér: „gal₂” = „heben, erheben, hochbringen, hochkommen, aufziehen, voll sein, füllen, festsetzen, werfen” (emel, felemel, felemelkedik, felhúz, felkel, felnevel, tele, tölt, meghatároz, dobál, szór); vö. *költekezik*: „er wirft mit dem Geld herum” (szórja a pénzt);

„kel, kil, gil₂” = „laufen, spriessen, Spross, stark werden, reifen, vollreife Frucht, (Brot) backen” (szalad, sarjad, sarjú, erősödik, érik, érett gyümölcs, kenyéret süt).

46. *kemény* „hart, fest”.

Finnugor (uráli?) alapalak: **kämä-*.

Szumér: „kim₂” = „festfűgyen” (szilárdan összerak);

„gin₆” = „fest sein” (kemény, szilárd).

47. *kengyel* „Steigbügel, Bügel, Hosensteg; Schlaufe oder in einer Schlaufe endender Strick; Riemen am hölzernen Dolch, der beim Maischälen am Zeigefinger befestigt wird; Band aus Leinen oder Leder, mit dem die Pelzweste hinten zusammengebunden wird; Henkel eines Topfes, Kruges oder Korbes”.

Bizonytalan eredetű; talán a „Kreis, Ring, Reifen” jelentésű *kégy* (l. ott) származéka; a honfoglaló magyarok kengyele hurok alakú volt, a néprvelvi jelentések is mind nagyjából hurok formájú tárgyat jelölnek; történelmi okokból nem tartozhatik az ugor korba: a kengyel alkalmazásának kezdete a Kr. u. első századokra tehető.

Szumér: „gan, kan” = „Gestell, Band, Binde” (állvány, szalag, zsineg, kötelék);

„gen, gin” = „feststellen, festmachen, gehen, treten” (rögzít, szorosra húz, megy, lép, tapos); összetételben: „giš gir₃-gin” = „Trittbrett, Schemel” (lépcső, zsámoly) – szószerint „(fából készűlt) lábtámasztó”; a „giš” ún. determinatívum, amelyet nem kell olvasni, csupán a tárgy anyagát határozza meg, itt: „fából készűlt, fából való”; „gir₃” =Fuss” (láb);

„gil” = „wickeln, verwickeln” (teker, összeteker); kikövetkeztethető tehát: „gin-gil” = „támasztó tekerék, rögzítő hurok”; vö. *ken-gyel*.

48. *kéreg* „Rinde, Borke, Kruste”.

Finnugor alapalak: *+kere*.

Szumér: „gar” = „Überzug, überziehen, rings umschliessen” burok, burkolat, beburkol, körülvesz, körülzár);

„kar₂, kara₂” = „Einschliessung, Umschliessung”(körülzárás, körülkerítés); vö. még *karám, kerítés, keret, kert*.

49. *kérődzik* „wiederkäuen, an etwas herumgrübeln, herumnagen”.

Vitatott eredetű; a) talán finnugor kori örökség; finnugor alapalak: *+ker₃-*; b) lehetséges, hogy török jövevényszó; vö. ótörök *+kevír-* „kérődzik”; oszmán *gevir-* „rág, majszol”.

Szumér: „gar, ħar, ħir₂” = „zerreiben, zermahlen, zerkauen”

(összezúz, megőröl, megrág); vö. még *harap*;

„kir₃, gir₈” = „nagen, benagen, beissen” (rág, megrág, harap).

50. *kerül* „umgehen, meiden, kommen, gelangen, geraten”; *kerek* „rund, kreisrund”; *kerék* „Rad”; *kereng, kering* „kreisen, umlaufen, sich im Kreise drehen, zirkulieren”; *kerget* „jagen, verfolgen, treiben”; *kerít* „einfassen, umzäunen, umgeben”; *kert* „Garten, Zaun, Umzäunung”. Hangfestő jellegű szócsalád, az eredeti jelentés „kerek, forgó; rund, rollend”, illetve „forog, forgat, fordít; sich drehen, drehen, wenden” lehetett.

Finnugor alapalak: *+kerä(-)* vagy *+kērä(-)*.

Szumér: „gar, kar₂” = „einfassen, Einfassung, rings umschliessen” (bekerít, keret, körülkerít, körülzár);

„gur” = „sich wenden, zuwenden, wiederkehren, umgeben, einschliessen” (fordul, odafordul, visszakerül, körülvesz, körülkerít, körülzár);

„kur₂-kur₂” = „krümmen, biegen, Krümmung, Kreis” (görbít, hajlít, görbület, kör).

51. *kés* „Messer”.

Finnugor alapalak: *+keč₃*.

Szumér: „giš₃” („giš ħaš”) = „Sichel, Krummschwert” (sarló, görbe kard);

„ħaš, kaz” = „abschneiden, zerschneiden” (levág, szétvág); vö. még *hasít, kasza* (ez utóbbi nyelvészetünk szerint szláv jövevényszó).

Kitűzött célunkat tehát hamarosan elértük. Csupán a szótár 61 egymás után következő címszavát kellett átnéznünk, s ezek között 51 kézenfekvő szumér megfelelést találtunk. *Ez annyit jelent, hogy a biztosan vagy valószínűleg finnugor örökségnek meghatározott magyar szókincs e reprezen-*

tatív keresztmetszetében a szavak 83,6 %-ának első pillantásra felismerhető, igen szoros hangalaki és jelentésbeli párhuzama van a szumérban, sőt a jelentések az esetek túlnyomó többségében egyenesen megegyeznek.

Megjegyzés: a tervezett 50 szót azért egészítettük ki 51-re, mert a kengyel kultúrtörténeti okok miatt nyilván nem lehet finnugor eredetű – amint ezt a Lakó-Rédei szótár is megállapítja. A pontos arány tehát 60 szócikk közül 50 szumér megfelelés, azaz 83,3 %.

Elöljáróban ennyi elegendő annak bizonyítására, hogy az ősi elő-ázsiai nyelveket – s ezeken belül elsősorban a szumért – semmi esetre sem mellőzhetjük a magyar és a vele rokon uráli-finnugor nyelvek kialakulásának és fejlődésének vizsgálatánál.

Ugyanakkor elkerülhetetlenül felmerül az az alapvető elvi kérdés is, hogy ilyen körülmények között mennyiben „finnugor eredetűek” nyelvünk azon szavai, amelyeknek egyes finnugor nyelvekben – de távolról sem mindegyikben! – többé-kevésbé elfogadható megfelelései vannak.

Erre az igen fontos körülményre, amelyet fentebb magunk is említettünk (l. e. könyv 480-481. old.), Vámbéry már száz évvel ezelőtt nyomatékosan rámutatott, amikor megállapította, hogy „... a finn-ugor nyelvtudósok, a finn-ugor nyelvek egységes voltának abszolút hiánya miatt, a bizonyító anyagot az említett nyelvterület széltejében-hosszában gyűjtötték össze...” (l. fentebb, 496. old.). Vámbéry akkor így folytatta e gondolatmenetét: „... Ilyen módon tehát a magyar nyelvet, úgyszólván, az egész finn-ugor csoport törzs- és anya-nyelvének kellene tartanunk, – ez pedig olyan körülmény, melyet... lehetetlennek találunk...” (l. Vámbéry: A magyarok eredete, 256-257. old.)

Nos, annak ellenére, hogy Vámbéry saját elmélete érdekében természetesen elvetette ezt az egyébként teljesen logikus következtetést (tudjuk, ő a törökből származtatta a magyart, illetve pontosabban török-finnugor keveréknyelvnek tartotta nyelvünket, ilyesmit tehát a priori „lehetetlen”-nek kellett találnia, ha nem akarta saját elméletét önmaga megcáfolni), az eddig megismert újabb adatok világánál nagyon úgy tűnik, hogy alighanem mégis a magyar és a finnugor nyelvek közötti kapcsolatok lényegére tapintott rá idézett mondatában. Annál inkább, mert a fenti szópéldáknál azt is láthattuk, hogy a szumér párhuzamok mind hangalakban mind jelentésben túlnyomórészt sokkal közelebb állnak a magyarhoz, mint a finnugrisztika által felsorolt finnugor megfelelések.

A finnugor nyelvészet elmélete és gyakorlata

A fent bemutatott összefüggések ismeretében módszertanilag nyilvánvalóan megengedhetetlen, hogy a magyar nyelvtudomány valójában csak a finnugor nyelvek mai nyelvanyagát – mert nyelvemlékeik gyakorlatilag nincsenek – veszi figyelembe a magyar nyelv eredetének és történetének

kutatásánál, de még ezt is olyan egyoldalúan, hogy magának a magyar nyelvnek belső fejlődésére alig ügyel. Erre az egyoldalúságra az utóbbi időben már néhány neves finnugor nyelvtudósunk is felfigyelt.

Benkő Loránd például, „Magyar nyelvtörténet –magyar őstörténet” című dolgozatában, világosan megmondja: „A kiterjedt turkológiai és finnugrisztikai kiindulású vizsgálatok mellett és mögött nem bontakozott ki eléggé, sőt – mondhatni – nagyon lemaradt az a kutatási kör, amelyben őstörténetünk kérdései a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány oldaláról is megvilágíthatók. A magyar nyelvtörténet e vonatkozásban való gyengeségei ugyanakkor kihatottak a másik két terület eredményeinek a megbízhatóságára is, mivel tételeik szembesítése, ellenőrzése a 'célnyelv' oldaláról nem volt eléggé lehetséges.” (Id. m. Magyar őstörténeti tanulmányok, 46. old.)

Ez pedig, a tudományos nyelvezet tetszetős csomagolásában ugyan, de magyarul végeredményben azt jelenti, hogy a magyar őstörténetet és nyelvfejlődést mindezideig elsősorban a finnugor s kisebb mértékben a török nyelvek alapján kutatták, magát a magyar nyelvet jóformán figyelembe sem véve. S éppen ez az, amit magunk is legfőképpen kifogásolunk a kizárólagosan finnugor szemléletű magyar nyelv- és őstörténetkutatásban. Engedjük azonban magunk helyett ismét Benkő professzort beszélni, aki alább már nyíltabban fogalmaz: „A kétségbevonhatatlan fejlődés ellenére ma is fennáll és hat még nyelvészeti alapvetésű őstörténeti kutatásunk két fundamentális gyengéje: a) a nyelvtudomány mai állása szerint már elavult vagy legalábbis vitatható tételeknek, részleteknek 'közismereti' tényként való továbbhurcolása, és főként a társadalomtudományokban való felhasználása; b) a speciális magyar nyelvtudomány ősmagyar irányú vizsgálatainak hézagai miatt a nyelvészen belüli komplexitás nem teljes, nem kielégítő volta. A két hiányosság között egyébként bizonyos mértékű összefüggés is van: a féloldalas megközelítésekben a tévedések vagy legalábbis vitatható eredmények veszélyei már a priori adóttak, s ha a szükséges többoldalú nyelvészeti vizsgálatból *éppen annak a nyelvnek a saját problematikája hiányzik* jelentősebb mértékben, amelynek az elemeit magyarazzák, a nyelvi magyarázatokból levont következtetések megbízhatósága, az eredmények tartóssága még inkább felébredhet bizonyos kétségeket.” (id. m. 49. old. kiemelés Benkőtől)

Majd így folytatja: „A magyar nép és a magyar nyelv a rokonaitól való teljes elszakadás állapotában jó másfél-kétezer évet élt a honfoglalásig. Ez egy nyelv életében igen tetemes idő, mely nagymértékben új minőségű nyelvi rendszer és óriási számú új, saját nyelvi elem kifejlődésére ad lehetőséget. Elég itt utalni arra, hogy jóval kevesebb idő alatt megannyi új nyelv keletkezett Európában egyes alapnyelvek differenciálódása, illetőleg rokon nyelvek elszakadása folytán. A rokon nyelvektől való teljes

leválás után az önállóan, saját belső törvényei szerint fejlődött magyar nyelv hatalmas arányokban túlnőtte a finnugor-ugor alapnyelvi állapotokat, s külön, sajátos, csak rá jellemző nyelvrendszerre alakult. A sajátos, magyar nyelvrendszerbeli elemek sokaságának fokozatos kifejlődése a nyelvészeti magyarázatok terén is *új helyzetet* teremt: őstörténetünk önálló idejének, főként későbbi szakaszainak nyelvészeti megközelítésére az uráli-finnugor összehasonlító nyelvészet eszközei, tényanyaga, módszere már egyre kevésbé elegendőek, ott – időben előre haladva – mindinkább a magyar nyelvtörténet szerepe erősödik meg, domborodik ki.” (Id.m. 49. old. kiemelések Benkőtől)

Kétségtelennek látszik, hogy Benkő e mondataiban benne rejlik a magyar nyelv- és őstörténetkutatás valóban komplex módszerének egyik legfontosabb kulcsa. Különösen kiemelendő az az utalása, hogy „... jóval kevesebb idő alatt megannyi új nyelv keletkezett Európában”. Nos, ezek történelmileg is bizonyítható kétségtelen tények – gondoljunk csak a germán, az újlatin vagy a szláv nyelveknek szinte szemeink előtt, a történelem teljes világosságában bekövetkezett kialakulására az utóbbi 1000-1500 év alatt –, amelyek egyúttal az indogermán nyelvtudomány és őstörténetkutatás azon újabb felismerését is hathatósan alátámasztják, amely szerint nem volt 6-8000 éves közös indogermán alapnyelv, hanem az indogermán nyelvek a Kr. e. 3/2. évezred fordulója utáni időkben alakultak ki – némelyek korábban, némelyek viszonylag elég későn, a Kr. e. 1. évezred folyamán – areális nyelvszövetségek módjára.

Ilyen körülmények között tehát nem beszélhetünk 6-8000 éves „uráli” vagy 4-6000 éves „finnugor” alapnyelvről sem, mivel ezek az időrendi feltevések csak a 19. századi indogermanisztika hipotétikus indogermán alapnyelvével és annak ősiségével szoros összefüggésben értékelhetők, azzal állnak vagy buknak (vö. a 400. oldalon mondottakkal). Ennek következtében pedig alaposan revideálnunk kell azt a feltevést is, hogy „a magyar nyelv a rokonaitól való teljes elszakadás állapotában jó másfél-kétezer évet élt a honfoglalásig.” Azaz nagyon is kétségesse válik, vajon azon nyelvszerkezeti sajátosságaink, lexikális és nyelvtani elemeink, ragjaink, képzőink, jeleink, amelyek az obi-ugorok nyelveiben nem találhatók meg, valóban a magyar nyelv „külön életében” alakultak-e ki, s nem magyarázhatók-e sokkal inkább úgy, hogy ezeket a sajátosságokat, szavakat, elemeket az obi-ugorok elődei annakidején, amikor az előmagyar nyelv hatása alatt álltak, egyszerűen nem vették át, bár azok az előmagyarban már megvoltak? Mégpedig nyilvánvalóan azért nem, mert eredeti ősi nyelvük szókincsének és szerkezetének legsajátosabb elemeit továbbra is megőrizték – amint ezt az obi-ugor nyelvek paleoszibirid alaprétege egyértelműen bizonyítja is.

E kérdés legmeglepőbb vetülete azonban az, hogy az indogermanisztika új nyelvkialakulási időrendje – uráli-finnugor viszonylatban – időbe-

lileg feltűnően megegyezik azzal a Kaukázus irányából érkező tömeges bevándorlással és gyarmatosítással, amely a középső Volga és a Dél-Urál vidékét a Kr. e. 2. évezred első felében kubán-majkopi és transzkaukáziai eredetű földművelő-állattenyésztő s fejlett bronzkultúrával rendelkező telepésekkel töltötte fel.

A régészeti kutatások újabb eredményei egyértelműen arra vallanak, hogy a Kr. e. 2. évezred a fémkultúrák nagymértékű, széleskörű elterjedésének ideje volt, s ez a körülmény kielégítően és ésszerűen megmagyarázza az ún. indogermán, az uráli-finnugor, sőt még az altáji nyelvek kialakulását is – mégpedig az elő-ázsiai kulturális és nyelvi koiné akkori nagymértékű nyugat-eurázsiai térhódítása tükrében, areális közlekedő nyelvek, „lingua francá”-k módjára.

Emlékeztetünk itt az *A. Randa* szerkesztésében kiadott „Handbuch der Weltgeschichte” megállapítására, amely szerint Kr. e. 2500-1600 között az egész eurázsiai steppén kimutatható egy magasabbrendű kultúrát hozó idegen elem megjelenése déli és nyugati irányból. Ezek a jövevények ismertették meg a cromagnoid típusú őslakosságot az állattenyésztéssel, a földműveléssel, a fémek megmunkálásának titkaival (l. 31. old.).

G. Childe vizsgálatai ugyanerre az eredményre vezettek. „Stufen der Kultur” című művében leszögezi: a régészeti kutatások megmutatták, hogy a mezopotámiai-szumér műveltség a Kr. e. 2. évezredben áthatja az északi barbár térségeket, mind Európában mind Nyugat-Ázsiában.

De ismerjük már *B. Stawiski* megállapításait is arról, hogy a mezopotámiai eredetű turkmenisztáni kultúrák népessége Kr. e. 2000 és 1500 között elárasztotta az eurázsiai steppe hatalmas térségeit, Dél-Oroszországtól az Altájig (idézve II. könyvünk 322-323. old.).

Semmiképpen sem hihető, hogy mindezen hatalmas méretű, dél-északi irányú etnikai mozgalmaknak ne lettek volna nyelvi következményei is.

Mi ezekkel a megfontolásokkal egészítenénk ki Benkő fent idézett alapvető elvi-módszertani megállapításait, s e régészeti tények miatt tartjuk elengedhetetlennek, hogy nyelvkutatásunk e déli, végső fokon elő-ázsiai eredetű etnikumok nyelvét – vagy nyelveit – is figyelembe vegye a magyar nyelv kialakulásának, fejlődésének, kapcsolatainak vizsgálatánál. Kezdetként legalább rengeteg ismeretlen eredetűnek nyilvánított szavunkat kellené feltétlenül összehasonlítani az ismert ősi elő-ázsiai nyelvekkel, de legelső sorban a Kr. e. 2. évezred elejéig domináló szumérral. Ez még akkor is minimális elvi-módszertani követelmény lenne, ha egyébként nem is fogadják el álláspontunkat. Márcsak azért is, mert maga a finnugrisztika vallja: „... Minél fiatalabb egy szó, annál kevésbé valószínű, hogy származása teljes homályban maradjon, ezért ismeretlen eredetű szavaink jelentős hányadát ősi szókincsünkhöz számíthatjuk.” (Bárczi: Szófejtő Szótár, XII. old.).

Az a tény azonban, hogy mindezideig még ezeket az ismeretlen eredetű magyar szavakat sem vetették össze a szumérrel – bár az előbb vázolt régészeti eredmények már jó két-három évtizede közismertek –, egyértelműen és cáfolhatatlanul megmutatja, hogy a kizárólagosan finnugor szemléletű magyar nyelvtudomány nem körültekintő módszerességgel dolgozik, nem a valóban tudományosan alátámasztható tényeket kutatja, hanem elsősorban csak egy elavult a priori hipotézis megmerevedett dogmáit védelmezi, elzárkózva minden más irányba mutató újabb régészeti, őstörténeti és nyelvelmlékbeli felfedezés figyelembevételétől.

Nézzük meg ezután, hogyan nyilvánul meg ez az egyoldalú szemlélet Benkő e kérdésekkel kapcsolatos elméleti végkövetkeztetéseiben, pontosabban az ezekből elkerülhetetlenül adódó konzekvenciák gyakorlati, nyelvvizsgálati alkalmazásában, amely – amint majd meglátjuk – homlokegyenest ellenkezik az ésszerűség legalapvetőbb követelményeivel.

Először elvi alapon leszögezi: „Azokban a magyarázatokban tehát, amelyek az őstörténeti forrásoknak a magyarsághoz köthető nyelvi anyagához fűződnek, magától értetődő követelményként kell tekinteni a következő kettős tételt: 1. A magyar nyelv bármely elemére vonatkozó, bármilyen más nyelv felől is közelítő magyarázatnak összhangban kell lennie a magyar nyelvtörténet tényeivel. 2. Amennyiben a magyar nyelvi elemek magyarázatára magából a magyarból is kifogástalan lehetőségek vannak, nincs kétségtelen hitelük azoknak a nézeteknek, amelyek e nyelvi elemeket más oldalakról közelítik meg.” (id.m. 50. old.)

Benkő ezután kifejti, hogy az uráli-finnugor nyelvtudomány fényes eredményei ellenére nyilvánvaló, „... hogy az ősmagyar nyelvre vonatkozó nyelvészeti rekonstrukciók nemcsak finnugor-ugor oldalról, tehát időben előre mutatóan végezhetők el, hanem a későbbi magyar nyelvi anyag alapján időben visszamutatóan is, sőt ez utóbbiak a saját nyelviség ténye meg a nyelvelmlékes megtámaszthatóság miatt *jóval biztosabbak.*” (id.m.50. old.; kiemelés Benkőtől)

Ezeket a világos, egyértelmű megállapításokat azzal egészíthetjük ki, hogy az ismert, konkrét szumér nyelvi anyag szerves és tömeges magyar megfelelései az elméleti rekonstrukció szükségességét a legtöbb esetben feleslegessé teszik: itt valóban megvan a „nyelvelmlékes megtámaszthatóság”, mégpedig 4-5000 évre visszamenően.

Másrészt pedig, ha Benkő gondolatmenetét figyelmesen követjük, észre kell vennünk, hogy burkoltan ugyan, de végeredményben mégis csak ugyanazt mondja, amit e könyv I. fejezetében magunk is megállapítottunk: a viszonylag régi nyelvelmlékekkel, fejlett, gazdag szókinccsel és kiforrott nyelvszerkezettel rendelkező magyar nyelv lexikális és egyéb elemeit jóval biztosabban meg lehet magyarázni magából a magyarból

küldülva, mint a gyakorlatilag nyelvemlékek nélküli finnugor népcsoportok mai nyelvi állapotából.

Sajnos ezzel a belátással a finnugrisztika jó száz évvel elkésett. Időközben kialakult és annyira megszilárdult „finnugor eredetünk” dogmája, hogy – amint alább meglátjuk – Benkő maga sem tud mást kezdeni e felismerésével, mint hogy még olyan magyar szavakat is „finnugor örökség”-nek igyekszik magyarázni, amelyeknek nincs finnugor párhuzamuk.

Hasonló a helyzet ún. jövevényszavainknál is, amelyekkel a következő fejezetekben foglalkozunk részletesebben. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Benkő fenti kettős tételét természetesen ezek vizsgálatában is alkalmaznunk kell. Azaz mindazon, a 19. században ilyen vagy olyan átvételnek kikiáltott szavainkat, amelyeknek kézenfekvő magyar etimológiái vagy kiterjedt szócsaládjai vannak nyelvünkben, alaposan újra meg kell vizsgálnunk, vajon valóban jövevényszavak-e.

Benkő egyébként erre a kérdésre is nyomatékosan rámutat: „... Östörténetünk kutatóinak körében fölösleges bizonygatni, hogy a magyarság ősműveltségének rekonstruálásában a *szókincs* vallomásának milyen kiemelkedő jelentősége van. E vonatkozásban azonban csak a magyar szókincsnek uráli-finnugor, valamint ótörök és igen kis hányadú és jórészt bizonytalan etimonú iráni rétegére szokás figyelni. Ez viszont így nagyon szűk keresztmetszet, amelyben nemcsak az a lényeg, hogy az idetartozó etimológiák egy nem jelentéktelen hányadának magyar nyelvészeti szempontból még ma is többé-kevésbé véres a torka annyira, hogy rájuk a nyelvi eredeten és az ebbe ágyazott kronológián alapuló ősműveltségi következtetéseket nem mindig szabad építeni.” (id.m. 51. old.; kiemelés Benkőtől)

Bizony, ezeknek az etimológiáknak többnyire valóban igen „véres a torka”. Emlékeztetünk például „vár” szavunk állítólagos iráni eredetére s ezzel kapcsolatban arra, hogy a „vardana” szónak az óiráni nyelvben ugyan „umwallte Siedlung” (körülkerített település) jelentése van, ezzel szemben azonban sem az Avesztában, sem a Rigvédában városoknak nyoma sincs (I. Altheim-Stiehl: *Geschichte Mittelasiens im Altertum*; és II. könyvünk 382. old.). A sumér „bar” szó jelentése viszont „umschliessen, Ringmauer” (körülkerít, falgyűrű), és a suméroknak – ellentétben az ósírániaiakkal – bizony voltak városaik. Nem is kevés. Sőt, az ő városaik voltak az első városok a Földön. Tehát nyilvánvaló, hogy a magyar „vár” végső forrása a sumér „bar”, amellyel hangalakilag és jelentésben messzemenően megegyezik, míg az iráni „vardana” már hosszú fejlődésen, bővítésen esett át, azaz jóval későbbi szóképzés eredménye.

A fenti Benkő-idézet azonban azt is leleplezi, hogy a magyar nyelvészet és őstörténetkutatás még ma is a „nyelvészeti paleontológia” módszereivel dolgozik, azt tekinti a tudományosság netovábbjának: „... fölösleges bizonygatni, hogy a magyarság ősműveltségének rekonstru-

álásában a *szókincs* vallomásának milyen kiemelkedő jelentősége van.” Az a tény, hogy a nyelvészeti paleontológiát még az összehasonlíthatatlanul több és főleg jóval régebbi nyelvemlékekkel rendelkező indogermanisztika is már rég tudománytalannak bélyegezte, s elvi-módszertani alapon elvetette (l. 417-423. old.), cseppet sem zavarja nyelvtudósainkat és őstörténészeinket. Ők továbbra is rendületlenül kitartanak mellette, hiszen olyan szép szappanbuborékokat lehet vele eregetni... (Vö. Kronasser véleményével a nyelvészeti paleontológiáról: l. 420-422. old.).

A finnugor szemléletű tudományosság sava-borsa azonban csak ezután következik, amikor Benkő konkrét példán keresztül mutatja be az előzőekben saját maga által megállapított elvi-módszertani követelmények gyakorlati alkalmazását. Véleménye szerint „... a szavak struktúrális, funkcionális és nyelvrendszeren belüli pozicionális sajátosságai többrendbeli fogódzót adnak a kezünkbe egyrészt a finnugor-magyar típusú, másrészt a jövevény típusú szóelemek megkülönböztetésére, függetlenül ezek konkrét etimonjától, azonkívül hozzásegítenek keletkezésük vagy legalábbis hozzávetőleges életkoruk kronologizálásához is, lényegében konkrét nyelvi származásukra és első időbeli adatolhatóságukra való tekintet nélkül. Például egyébként ismeretlen etimonú *csel* 'fortély, az ellenség becsapása stb.' szavunk magyar nyelvtörténeti elemzése alapján erősen valószínűsíthető, hogy szókincsünknek ez a tartozéka – a rokon nyelvi egyeztetés hiánya ellenére is – nyelvünk finnugor-magyar fejleményei közé sorolható...” (id. m. 52. old.)

Magyarán Benkő – előbb egyértelműen lefektetett módszertani alaptételeivel szöges ellentétben – a gyakorlatban úgy véli alkalmazhatni fentebb idézett elvi követelményeit, hogy minden valóságtól teljesen elrugaszkodva, légüres térben mozgó steril nyelvészeti játszadozást űz: *konkrét etimonoktól függetlenül, tekintet nélkül konkrét nyelvi származásra vagy nyelvemlékbeli adatolhatóságra, sőt rokon nyelvi egyeztetés hiánya ellenére is* szerinte „nyelvtörténeti elemzés alapján erősen valószínűsíthető”, hogy pl. „*csel*” szavunk a magyar nyelv finnugor fejleményei közé tartozik. A tárgyilagos szemlélő azonban sokkal inkább arra lenne kíváncsi, miféle „nyelvtörténeti elemzés” az, amelynél *sem konkrét etimon, sem konkrét nyelvi származás, sem nyelvemlékbeli adatolhatóság, sem pedig rokon nyelvi párhuzam* nem áll az „elemző” rendelkezésére? Mit „elemez” ilyenkor a finnugor nyelvtudomány? Nyilvánvalóan a nagy „Semmi”-t. Az egész „módszer” tehát nem más, mint tudományos frazeológiába bújtatott szemfényvesztés.

S éppen ez a tátongó szakadék – amely kizárólagosan finnugor szemléletű nyelvészetünk fennen hangoztatott tudományos elvei és hétköznapi gyakorlata között minduntalan megmutatkozik – vezet sokakat arra,

hogy új módszerekkel, más utakon kutassák a magyar nyelv eredetének kérdéseit. Nevezetesen a „csele” (és párja, a „csal”) esetében például az alább következő, valóban konkrét, ősi szumér nyelvemlékekben található „fogódzókat” vehetnénk figyelembe. Annál inkább, mert a „csele” ismeretlen eredetű szó, s mint ilyen még a finnugor nyelvészet módszertani kritériumai értelmében is minden joggal ősinek tekinthető (vö. Bárczi megállapításával az ismeretlen eredetű szavakról, idézve 526. old.). Látuk, Benkő is ezen az alapon „elemzi” finnugorra. A szó ősiségére vall azonban még az is, hogy a) mély hangrendű párjával, a „csal”-al gyakorlatilag ikerszót alkot és b) nomen-verbum jellegű.

A TESZ szerint „... a régiségben leggyakrabban a *cselel* hány, *cselel* vet szókapcsolatokban szerepelt, tehát főként vadászati és katonai kifejezés volt.” Van olyan magyarázat is, hogy eredetibb jelentése „hurok, háló” volt, ez azonban „... nem eléggé megokolt.”

Nézzünk meg ezután néhány szumér szót.

„zal” = „überziehen, überzogen, geheim” (befed, beburkol, beburkolt, titkos); vö. még „zal, zalag” = „glänzen, leuchten” (ragyog, fénylik) és magy. *csillog*.

„šal₃” = „verdunkeln” (elhomályosít).

A szemantikai összefüggés kézenfekvő: a „csele” *titkos* valami, nem kötik fűnek-fának az orrára; de egyúttal olyan dolog is, amit lepleznek, takarnak, *befednek*, *beburkolnak*, *homályossá tesznek*, azaz álcáznak, hogy így az ellenséget vagy az elejteni szándékozott vadat félrevezethessék, *megcsalhassák*.

„gil” = „wickeln, verwickeln” (csavar, összeteker, összekuszál).

Itt is szoros a jelentéstani párhuzam: a „csele” megzavarja, *összekeveri*, *összekuszálja* az ellenséget, éppúgy, amint a *hurok rátekeredik* az állatra; vö. „cselel vet” és „tört, hurkot vet”. Íme, itt lenne az a nyilvánvaló ősnyelvi összefüggés, amelyet a TESZ nem tart eléggé megokoltnak.

„zil₂” = „hell, licht sein” (világos, fénylik); vö. *csillog*; tehát a magas és mély magánhangzók váltakozása már a szumérban kimutatható (l. fent „zal, zalag” = *csillog*); = „gut, rein, fromm, freundlich” (jó, tiszta, szelíd, barátságos); vö. *szelíd*.

E szó ékjele azonban „tag” hangértékkel is olvasható, amelynek idevágó jelentései a következők:

„tag” = „jagen” (vadászik); vö. *tegez* (nyilat kilő, célra irányít) és *céloz*; tehát a „tag” és „zil₂” hangalakoknak a magyarban is megvannak a megfelelő párhuzamos szinonim változatai. (A „cél” nyelvészetünk szerint ugyan német jövevényszó, a germánon kívül viszont egyetlen más indogermán nyelvben sem található meg; l. Kluge: Etymol. Wörterbuch der deutschen Sprache, „Ziel, zielen” címszó alatt. Ez a körülmény mindenesetre legalábbis vitathatóvá teszi a szó német származtatását.)

= „fällen vom Baum, niederschlagen, niederwerfen” (fát dönt, lever, leüt); vö. *taglóz*.

= „drehen, weben” (sodor, sző); vö. *teker, takács* (ez utóbbi nyelvészetünk szerint szláv jövevényszó).

A legősbibb csapda a növényi rostokból font, *tekert* hurok és háló volt: ismét jelentkezik tehát a TESZ szerint „nem eléggé megokolt” szemantikai összefüggés.

Ennyit a „csel” alapfogalmára vonatkoztatható szumér „fogódzók”-ról. Hangsúlyozzuk, a szót nem mi választottuk ki: csak Benkő fenti eszmefuttatásának elolvasása után néztünk utána az esetleges szumér párhuzamoknak a Deimel-féle „Šumerisches Lexikon”-ban. A bemutatott szumér szavakkal tehát, egyelőre minden konkrét etimológiai levezetés vagy származtatás igénye nélkül, mintegy „ad hoc” csupán arra akartunk rámutatni, milyen lehetőségeket nyújtana a szumér nyelv közelebbi vizsgálata a magyar nyelvtörténeti kutatás számára, ha vele alaposan foglalkoznának.

Ez a rövid összeállítás ugyanis egyidejűleg azt is szemléltetően megmutatta, hogy bárhol tekintünk bele a szumér szótárba – egy adott magyar szó esetleges összefüggéseit keresve – lépten-nyomon más szumér-magyar hangalaki és jelentésbeli párhuzamok, sőt nem ritkán teljes egyezések is felbukkannak. Pedig itt csak szemelvényeket mutattunk be a „csel” szó esetleges szumér megfeleléseinek keresése közben jelentkező egyéb párhuzamokból (csillog, szelíd, tegez, céloz, taglóz, teker, takács). Így is észrevehettük azonban annak a felmérhetetlen nyelvi kincsnek egy szűk keresztmetszetét, amely számunkra a szumér nyelvben rejlik. Annak bizonyítására, hogy a fenti példák valóban nem merítik ki az öt kérdéses szumér szó minden felvetődő magyar nyelvi párhuzamát, bemutatjuk az egyetlen „tag” szó további magyar összefüggéseit:

„tag” = „zurücklassen” (visszahagy, elhagy, otthagyt); vö. *teg*-nap; „az otthagyt, elhagyott, visszahagyott nap”; = „entlassen, Scheidung” (elbocsát, elválás); vö. *ki-tagad, meg-tagad*;

= „schmücken” (díszít, cicomáz); vö. „ein schmuckes Mädchen” = „*takaros* lány”;

= „aufgehen, wachsen” (megkel, nő); vö. *dagad*;

= „Hand” (kéz); vö. *vég-tag*;

= „pflanzen” (ültet, ti. növényt); vö. *dug*;

= „errichten, zusammenbauen” (elkészít, összeállít); vö. *tákol*;

= „schlagen, stossen” (üt, ver, lök, döf, szúr); vö. *dákos*.

Íme, 12 magyar szó szoros hangalaki és jelentésbeli párhuzamban áll a többjelentésű szumér „tag” szóval. Emiatt igen tanulságos lesz, ha a TESZ származtatásait is bemutatjuk:

ugor, finnugor	2 (dug, tegez)
magyar belső származék	1 (teg-nap)
szláv	1 (takács)
bizonytalan	3 (dagad, dákos, teker)
ismeretlen	5 (tag, tagad, tagló, takaros, tákol)

Tehát 8 szó ismeretlen és bizonytalan eredetű (66,7%), 2 ugor-finnugor (16,7%), 1-1 pedig magyar belső fejlődés eredménye, illetve szláv jövevényszó (szavanként 8,3%).

Miután azonban láttuk, hogy a felsorolt szavak nyilvánvalóan kivétel nélkül a szumér „tag” szemantikájához tartoznak, vagyis szerves egységet alkotnak, felmerül a kérdés: mivel még a finnugor nyelvtudomány meghatározása szerint is 66,7 %-uk ismeretlen és bizonytalan eredetű, azaz minden joggal a kérdéses szumér szóból származtatható, mi teszi a fennmaradó 33,3 %-ot részben finnugorra, részben szlávra vagy belső keletkezésű szóvá? A konkrét szumér nyelvemlékek tanúsága – de éppúgy az ésszerűség is – ilyen körülmények között megköveteli, hogy e szavakat csakis összességükben szemléljük, nem pedig rendszertelenül szétszaggatva.

Néhány szó a magyar nyelv hangfejlődéséről és korai nyelvemlékeinkről

Az európai nyelvtudományban több mint 100 éve uralkodó „nyelvészeti darwinizmus” általános nyelvfejlődési elmélete keretében nyelvészetünk is eleve a magyar nyelv szabályos, időbelileg szemlélt hangváltozásaiából, nyelvszerkezeti, nyelvtani fejlődéséből indul ki nyelvtörténeti vizsgálatainál. E nyelvfejlődés alátámasztására azonban kizárólag egy-két korai nyelvemlékünkre, elsősorban a tihanyi apátság alapítólevelének (1055) magyar szórványaira és a Halotti Beszédre (1200 táján) tudnak hivatkozni, mert ezek fonetikája, szófüzései első pillantásra valóban meglehetősen messze állnak a mai magyar beszédétől, míg egyéb nyelvemlékeinkben már nagyjából a mai magyar nyelvnek messzemenően megfelelő hangalakú szavakat, nyelvtani szerkezeteket találunk.

E két nyelvemléknek kétségkívül elsőrangú fontossága van a magyar nyelv fejlődésének megítélésében. Szükséges tehát kissé közelebbről is megtekinteni őket, s kideríteni, vajon valóban egyértelműen a magyar nyelvfejlődés egy olyan korábbi állapotát tükrözik-e, amilyent nyelvtudományunk kiolvas belőlük.

Tanulságos lesz, ha nem csupán önmagukban szemlélve vizsgáljuk meg e nyelvemlékeinket, hanem a finnugor nyelvtudomány értelmezésével és ezekből levont következtetéseivel szoros összefüggésben. E tekintetben *Bárczi Géza* „A magyar nyelv életrajza” című könyvének megállapításaiából indulunk ki.

Mindenekelőtt nyomatékosan rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy nyelvészeink tudatosan eltorzítják ezen nyelvemlékek ránk hagyományozott szavait, nyilvánvalóan azért, hogy az általuk feltételezett hangfejlődésekhez, főleg pedig a mai magyarból hiányzó vogul-osztják és egyéb finnugor hangokhoz odaidomíthassák az ómagyar nyelv hangállományát. Bárczi például a Tihanyi Alapítólevél „ohut kuta rea” kifejezését – minden magyarázat nélkül, teljesen önkényesen – „oghut kutá reá” hangalak-
kal írja át, a „nogu azah fehe rea”-t pedig „nogyu aszagh feghé reá”-ként, kétségkívül azért, hogy ezzel az ősmagyarban feltételezett „gh” hangot „bizonyítsa”. Mivel azonban a Tihanyi Alapítólevél szórványaiban ez az állítólagos „gh” egyszer sem fordul elő, Bárczi ezekkel az olvasatokkal csak annyit „bizonyít”, hogy a finnugor szemléletű nyelvkutatás módszer-
szertelen és megengedhetetlen eszközökkel dolgozik: egy előre megfogalmazott hipotézis érdekében meghamisítja a konkrét nyelvi tényeket.

A Halotti Beszéd esetében, amelyet a magyar nyelvfejlődés bizonyítására szintén ismételten idéz, Bárczi éppily tudatosan ferdít, s például az *eredeti szövegben egybeírt* „vilagbele” és „nugulmabeli” szavakat „vilag bele” és „nugulma beli” formában, tehát *külön írva idézi*, hogy ezzel a mai ragok egykori névutó voltát bizonyíthassa. Feltétlenül megemlítendő azonban, hogy a még ma is különálló „miatt” névutót viszont a Halotti Beszéd szerkesztője szintén egybeírja az előtte álló főnévvel, a „-tt” végződést pedig elhagyja: „vimadsagucmia” (imádságuk miatt). Ez meggyőződésünk szerint egyértelmű jele annak, hogy az írnok nem tudott különbséget tenni a magyar ragok és névutók között, egyúttal azonban annak is, hogy annyit viszont tudott: amit a latin vagy a német prepozícióval fejez ki, azt a magyarban a névszóval egybe kell írni.

Ezenkívül azonban a „bele” és „beli” szócskák teljesen értelmetlen keverése is arra vall, hogy a Halotti Beszéd szerzője nem volt magyar anyanyelvű: „belemegy” nem ugyanaz, mint a „falubeli”. Az írnok nyilvánvalóan ismerhette az ilyesféle szóösszetételeket, de nem tudta őket pontosan elkülöníteni egymástól. Erre – és nem a ragok névutókként való használatára – vall egyébként az is, hogy amint már említettük, a „miatt” névutót viszont összeírja a hozzátartozó főnévvel. Sőt, a „milostben” és a „paradisumben” szavak szintén egyértelműen azt bizonyítják, hogy a ragok már a Halotti Beszéd megszerkesztése idején is ragok s nem névutók voltak. Az utóbbi esetben ugyanis csakis „milost benne” és „paradisum benne” alakokat várhatnánk el. Ugyanez az írásmód végigvonul az egész Halotti Beszéden: „gimilsben” (és nem „gimils benne”); „gimilsnec” („gimils neki” helyett) stb. Szó sem lehet tehát arról, hogy a Halotti Beszéd keletkezése idején a mai ragok még névutók lettek volna.

Megemlítendő még, hogy mindjárt a második mondatból hiányzik az alany: „Menyi milostben terumteve eleve miv isemucut adamut...” Ki te-

remtette eleve őszünket Ádámot?! Ilyen kardinális értelmi hibát magyar anyanyelvű írók aligha követhetett el.

De a harmadik mondat szerkezete és igevonzata is tipikusan idegen (német vagy latin): „... gimilcuctul munda neki elnie”)... gyümölcsöktől monda neki *élnie*). Vö. „von Obst sagte ihm *zu leben*”. A magyar viszont gyümölccsel és nem gyümölcstől él, az „élnie” pedig a német „zu leben” illetve a latin „accusativus cum infinitivo” szolgál fordítása.

Alább: „Horogúvec isten es *veteve* wt ez muncas vilagbele”. Vö. „Es zürnte Gott und *warf* ihn in diese mühsame Welt *hinein*” (*hineinwerfen* = *belevet*; „hinein” elváló igekötő a németben).

Könyve 70. oldalán Bárczi ismét a Halotti Beszéddel igyekszik bizonyítani a magyar nyelvfejlődést. Így ír: „Az alanynak és az állítmánynak kötelező számbeli egyezése ... az ősmagyar kor végére sem rögződött még minden egyes esetben (például a Halotti Beszédben ilyen mondatot is találunk: *mend ozhuz iarov vogmuc* szó szerint mai nyelvre áttéve: mind ahhoz járó vagyunk...)”.

Mi pedig ismét a mondat nyilvánvalóan szembeszökő germanizmusára mutatunk rá: „Wir sind alle *satt*” (minden *jóllakott* vagyunk); „wir sind alle *wütend*” (minden *dühös* vagyunk); – és nem „*satte*” (jóllakottak) vagy „*wütende*” (dühösek), mert a német ilyen esetekben a melléknevet vagy a melléknévi igenevet *nem teszi többesszámba*! Újra hangsúlyoznunk kell tehát: a Halotti Beszéd – kellő, alapos kritikai felülvizsgálás nélkül – nem alkalmas magyar nyelvfejlődési következtetések levonására, mert igen nyomós okok szólnak amellett, hogy szerkesztője nem magyar anyanyelvű volt.

De felettébb jellemző az a következtetés is, amelyet Bárczi a Halotti Beszéd előbb idézett mondatából levon. Az alany és az állítmány számbeli egyezése szerinte akkoriban még azért nem alakult ki véglegesen, mert annakidején a „tudattartalom tágulása”, a „gondolkozás fejlődése” még nem érte el azt a fokot, amelyen „... A szűk terjedelmű tudatban felvillanó kevés számú fogalmaknak... laza egymásutánját lassan bővülő... tudattartalom váltotta föl, amelyben a nagyobb számú fogalmak szoros logikai viszonyba tömörülnek...” (id.m. 70. old.).

Kár, hogy Bárczi könyvét nem fordították le németre. A németek bizonyára hálásan megköszönnék neki ezt a jellemzést, mert – az ő nyelvük még ma sem érte el azt a fokot, amelyen „a szűk terjedelmű tudatban felvillanó kevés számú fogalmak... szoros logikai viszonyba tömörülnek”.

Mi azonban ilyen zagyaságokat sem a mai németeknél, sem a 12/13. századi magyarságnál nem fogadhatunk el, mert Bárczi *e kijelentése biológiai abszurdum*. Homlokegyenest ellenkezik az antropológiai, ontogenetikai és filogenetikai kutatások általánosan elfogadott eredményeivel, amelyek szerint az emberi agyvelő kapacitása, tudattartamának mélysége,

absztraháló és logikai képessége az utóbbi 5-6000 év leforgása alatt gyakorlatilag semmit sem változott. Az agyfunkció olyan mértékű fejlődéséhez, amelyet Bárczi 7-800 év távlatában feltételez, a fejlődéstan megállapítása szerint legalább 100.000 évre – ha nem többre – van szükség.

Magyarán mondvá mindez azt jelenti, hogy Bárczi Géza szemléletében a magyarok a Kr. u. 12. században (a németek pedig még ma is!) a neandervölgyiek cerebrális fejlettségi fokán álltak. Idáig juttatja nyelvészeinket az a velejéig ésszerűtlen igyekezet, hogy a magyar nyelv jelenségeit a vogulból kiindulva vizsgálják és értékeljék.

A tanulság pedig ebből az, hogy ismét kétségtelenül megmutatkozik a kizárólagosan finnugor szemléletű nyelvészkedés minden valóságtól való elrugaskodottsága, művelőinek siralmas egyoldalúsága, akik nyelvünk finnugor származásának dogmája érdekében a logika legalapvetőbb követelményeit is félrelökik. Sőt, nem egyszer szuverén szakvéleményt nyilvánítanak olyan kérdésekben is, amelyekről – Bárczi saját szavaival élve – szemmel láthatóan még „szűk terjedelmű tudatukban felvillanó kevés számú fogalmaik” sincsenek. Ezt nemcsak Bárczi fenti „biológiai” érvelése bizonyítja egyértelműen, hanem ugyanez a megdöbbentő felületesség mutatkozik meg pl. Róna-Tasnál is, amikor „egypetéjű, különmű ikrek”-ről beszél (l. Róna-Tas: A nyelvrokonság, 405. old.). Az egypetéjű ikrek ugyanis sohasem lehetnek különműűek! Ez a tény a biológia elsődleges alaptörvényei közé tartozik, és már a középiskolában illet volna valamit hallani róla.

Ilyen tapasztalatok után nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a finnugorelles publikációk hangneme sem felel meg mindenben a tudományos vitákban általánosan szokásos színvonalnak. Ha egy nyelvészeti iskola a maga téziseinek bizonygatására ilyen szemenszedett badarságokat ráncigál elő, akkor valóban nem tételezhető fel más, mint az, hogy itt nem a tudományos igazság tárgyilagos kereséséről van szó, hanem csupán egy elavult 19. századi a priori feltételezés minden áron való csökönyös védelmezéséről. Bárczi fent idézett felfogása ugyanis pontosan megegyezik a 19. századi indogermanisztika „vadbarbár” honfoglaló magyarságának képzetével. A dolog különleges pikantériája azonban az, hogy Bárczi – ezt a tipikusan indogermanocentrikus alaptételt bizonyítani óhajtó mohó igyekezetében – teljesen elfeledkezett arról, hogy fenti érvelésével egyúttal az indogermán német nyelvet is belerántotta ebbe a „vadbarbár” szemléletbe.

Nézzük meg most Bárczi néhány további, a magyar hangfejlődést bizonygató érvét. Könyve 130. oldalán kereken azt állítja, hogy a jellegzetes mély, ajakkerekítéses magyar „a” hang csak a 11-12. században alakult ki nyelvünkben, s a honfoglalás korában csupán a nyílt indogermán „ā”-t ismertük.

Ez a kijelentő módban, mintegy tényként közölt *feltevés* azonban az égvilágon semmivel sem bizonyítható, mivel régi szövegeink az ékezeteket nem ismerik. De ezen felül homlokegyenest ellenkezik azzal a vitathatatlan ténnyel is, hogy az összes környező nép csak ezt a nyílt „á” hangot ismeri, a mély magyar „a”-t pedig szomszédaink túlnyomórészt még ki sem tudják mondani, legtöbbször „o”-nak ejtik. Következésképpen, ha a honfoglalás korában magunknak is csak ez a nyílt „á” hangunk lett volna meg, ebből a tisztán indogermán környezetben nyilvánvalóan sohasem alakulhatott volna ki a jellegzetes magyar „a”. A finnugor származás hívei azonban ilyen meggondolásokat fel sem vetnek. Számukra csak az a fontos, hogy az ómagyar hangrendet valamiféleképpen odaigazítsák a vogulhoz. Mivel pedig az obi-ugoroknál ez a nyílt „ä” hang előfordul, „kénytelenek vagyunk feltételezni” – mondják –, hogy a honfoglaló magyaroknál is megvolt. Ez a „kénytelenek vagyunk feltételezni”-féle érvelés azután a szakirodalomban hallgatólagosan fogas-körmös valósággá válik, amint Bárczinál is látjuk. Ilyen circulus vitiosusokra épül fel a magyar nyelv finnugor származtatásának egész bizonyító apparátusa.

Ugyanígy a mássalhangzóknál is jogos kételkedéssel kell fogadnunk azt a feltételezést, hogy a honfoglalás idején a „c”, „zs”, „ty”, „v” hangok még nem lettek volna meg a magyarban, olyan tipikusan indogermán hangok viszont, mint például az angol „w” félvokális, a „ch”, „gh”, sőt a „chj” is, állítólag szerepeltek nyelvünkben (l. Bárczi: id.m. 136-139. old.).

Már Bárczi első példája – amellyel a „c” hang hiányát igyekszik bizonyítani – igen erősen sántít. Mivel a szláv „nemici” szót „német” hangalakban vettük át – írja –, ez arra vall, hogy a magyarban nem volt „c” hang.

A szláv „nemici” szó állítólagos átvételének kérdéséhez a következő adalékokkal szolgálhatunk:

1. Már a római hódítás előtti Noricumban (kb. a mai Ausztria területe) kelta pénzfeliratokon a Kr. e. 1. századból adatolható egy *NEMET* nevű kelta törzs (l. Koch-Jungwirth: 2000 Jahre Geld in Österreich).
2. Plinius a Kr. u. 1. században említ egy „*Nemetis*” nevű germán törzset.
3. A római hadsereg egyik germán csapattestének neve „*Nemetis*” volt (l. Altheim: Geschichte der Hunnen IV. köt. 106. old.).
4. A római korban a mai Speyer városát „*Nemetis*”-nek hívták. Ez a város volt a „*Nemetis*” törzs székhelye (l. Altheim: id.m.uo.).

Mindezen forrásadatokból pedig az következik, hogy a magyar nyelv „német” szava nyilvánvalóan nem szláv jövevényszó, hanem hun-avar vagy pannóniai-bolgár közvetítéssel jutott bele nyelvünkbe, s mind a mai napig sokkal hívebben megőrizte az eredeti *NEMET* hangalakot, mint az

eltorzított szláv „nemici”, azaz semmi esetre sem szolgálhat bizonyítéku arra, hogy a honfoglaláskori magyar nyelvben nem volt „c” hang.

Ami pedig az indogermán típusú kettős, sőt hármas mássalhangzókat illeti, a „gh” esetében fentebb már megmutattuk, hogy Bárczi bizonyíthatóan hamisít, amikor az eredeti szövegekben szereplő egyszerű „h” betűket következetesen „gh”-nak írja át. Így, a már említett példákon kívül a Tihanyi Alapítólevél „meneh” szavát is „meneg^h”-nek „olvassa”.

Hasonló a helyzet a többi állítólagos kettős mássalhangzónál is. Ezeknél vagy helyesírási ingadozásokról – nyelvünkben, hasonlóan más nyelvekhez, egészen a 19. századig nem volt általánosan elfogadott helyesírási konvenció – vagy pedig fonetikus írásmódról van szó, ahogy például a Bárczi által a „chj” hang meglétére bizonyítéku említett „szoboducchja” (szabadítsa) alak szemmel láthatóan nem más, mint a szó kiejtésénél hallható „ccs” hang fonetikusan megkísérelt visszaadása: „szabadíccsa”. Mellesleg megjegyezve, ezen „chj” hang feltételezésére – amelyet a magyar ki sem tud ejteni – ismét azért van égető szükség, mert a finnugor nyelvekben ilyesféle hangok gyakran előfordulnak: az infinitívusz képzője például a vogulban „-chv”.

A „cs”-ből gyakran „s” lett – írja Bárczi a 139. oldalon. Bizonyítékai Bíborbanszületett Konstantin császár általa „Almucsi”, „Termacsu” alakban „olvasott” nevei, amelyekből szerinte csak később lett Álmos és Tormás. Nos, Bárczi itt is manipulál: a görögben nem volt „s” (ς) hang, tehát valahogyan körül kellett írni. Konstantin császár ezt a „zéta” betűvel kísérelte meg, amelynek kiejtése „z” vagy „dz” volt – s nem „cs”, mint Bárczi írja. Azaz Konstantin „dz”-je vagy „z”-je semmiképpen sem bizonyíthat „cs” → „s” hangátmenetet a magyarban, de még „dz” → „s”-t sem; éppúgy, ahogy például az osztrák tájnyelvbe átkerült „Gatte-hose” (gatyá) sem lehet bizonyíték arra, hogy nyelvünkben a „gatyá” régen „gatte”-nek hangzott volna. A magyar hangrendtől idegen fonetikával leírt szavak ezek, ne keresgéljünk tehát ilyenekben magyar „hangfejlődést”. Ebbeli véleményünkben csak megerősít bennünket az, hogy Konstantin császár művének ránk maradt szövege igen nagy mértékben romlott. Ugyanazon szó, ugyanazon az oldalon nem egyszer kétféle hangalakban is előfordul. Például a besenyő törzsek ismételt említésénél több törzs nevét két változatban találjuk: *Ertem* és *Ertim*, *Csopon* és *Csoszpon*, *Kalpeé* és *Koulpeé* stb. Teljesen nyilvánvaló, hogy ilyen korrupt szövegre semmiképpen sem építhetünk magyar „nyelvrejlődési” teóriákat.

Bárczi könyvét e szempontból végig tanulmányozva egyértelműen megállapítható, hogy a finnugor szemléletű magyar nyelvtudomány magyar hangfejlődési tana jórészt arra a múlt századi apriorisztikus feltevésre épül, hogy a 19. századi vogulok, osztjások nyelveiben található magyar szópárhuzamok analógiájára – mivel szerintük nyelvünk a finnugor,

közelebből az „ugor” alapnyelv származéka – közvetlenül a honfoglalás előtt és idején még teljesen fejletlen, kezdetleges, primitív magyar nyelvet posztulálnak, és úgy igyekeznek beállítani a dolgot, mintha a magyar nyelv csak a honfoglalás utáni évszázadokban – a németek, szlávok és egyéb „művelt európai népek” fejlett nyelveinek hatására – érte volna el azt a fejlődési fokot, amelyen a 15-16. században már vitathatatlanul állt.

Emellett azonban elfeledkeznek arról, hogy ezzel a feltevással saját maguk teszik igen valószínűtlenné egyéb állításaikat, legelsősorban azt, hogy a 895-ös honfoglalók nyelve asszimilálta az itt talált népek nyelveit. Egy olyan mértékben kezdetleges, még úgyszólván cseppfolyós állapotban leledző, kialakulófélben levő nyelv ugyanis, amilyennek a honfoglaláskori magyart lefestik, a teljesen elűtő nyelvi környezetben, valamint az új haza elfoglalása után bekövetkezett nagymértékű és folyamatos idegen vérkeveredések következtében vagy elhalásra lett volna ítélve, vagy legalábbis elvesztette volna sajátlagos agglutináló típusát és a szomszédos népek nyelveitől alapvetően különböző jellegzetes nyelv- és hangrendszerét. Ezzel szemben azonban 1100 év alatt a mai napig úgyszólván egyetlen ragot, képzőt vagy egyéb nyelvtani, nyelvszerkezeti elemet sem vettünk át a környező népektől, ami vitathatatlanul azt bizonyítja, hogy nyelvünknek már a honfoglalás korában is a maihoz hasonló kiforrott, megállapodott, fejlett szókincse és nyelvrendszere volt. Erre vall az is, hogy nyelvünk viszont bizonyos mértékben hatott a magyar nyelvterülettel közvetlenül szomszédos népek nyelveire: kimutatható egy ún. dunai, kárpát-medencei areális nyelvszövetség-szerű képződmény, amely elsősorban a hangtanra, de ezenkívül néhány nyelvszerkezeti elemre is kiterjed, többek között például éppen arra a jellegzetesen magyar mély „a” hangra, amelyről nyelvészeink azt állítják, hogy csak a 11-12. században keletkezett.

Márcsak ezért sem fogadhatók el tehát a finnugor nyelvtudománynak a „kezdetleges” honfoglaláskori magyar nyelvről vallott nézetei. De azért sem, mert az állítólag primitív nyelvhez tartozó, szintén teljesen kulturálatlannak vélt honfoglaló magyarságról időközben kétségtelenül bebizonyosodott, hogy műveltségi foka, társadalmi fejlettsége semmivel sem állt alacsonyabban a környező közép- és kelet-európai népek akkori kulturális színvonalánál. Ez már évtizedek óta régészetileg és történelmileg igazolt közismert tény, csak egyedül a finnugor nyelvészet nem óhajt róla tudomást venni. Amivel viszont ismét kitűnő bizonyítékát adja tárgyilagosságnak.

Általában véve igen feltűnő és jellemző az is, hogy régi szövegeink legtöbb hangbeli, rag- vagy képzőbeli, igevonzati és egyéb eltérése a későbbi magyar nyelvtől, szinte kivétel nélkül szembeszökő germanizmusokra vagy latinizmusokra vezethető vissza.

Az eddig említetteken kívül például a tárgyeset ragjának szórványossága éppoly kézenfekvő módon magyarázható nem magyar anyanyelvű, illetve gyermekkoruk óta az egyházi intézmények latin nyelvét használó írások hibájaként is, nem szolgálhat tehát bizonyítéku arra a feltevésre, hogy a tárgyrag csak később fejlődött volna ki. Köztudomású, hogy a magyarul tanuló német igen sokáig nem használja a tárgyesetet, mert nyelvérzéke ezt nem követeli meg. A németben ugyanis csak „szimbolikus” tárgyeset van, ez is csupán a hímnemű szavak egyesszámában, a névelő megváltoztatásával kifejezve (*den*), míg a főnév változatlan marad. De a latinban is csökevényes a tárgyeset, különösen a semlegesnemű szavaknál, a többesszámból pedig teljesen hiányzik.

Ugyanígy a határozott névelő gyakori elhagyása nyelvemlékeinkben szintén minden további nélkül érthető, ha tudjuk, hogy a latin nem ismeri a határozott névelőt, valamint, hogy kódexeinkben – amint Bárczi is írja (l. id. m. 149. old.) – számos esetben kétségtelenül megállapítható az eredeti latin szöveg szolgál, szó szerinti lefordítása, és például ennek következménye a határozói igenévtől függő tárgy ragtalan használata középkori írásbeliségünkben.

Bárczi azonban e kérdésben sem mond teljesen igazat. A 150. oldalon ugyanis kereken azt állítja, hogy a Halotti Beszéd még nem ismeri a határozott névelőt. Ezzel szemben a Halotti Beszédben többször is előfordul a határozott névelő, természetesen nem mai „a” alakjában, hanem az egészen a 19. századig egyedül használatos „az” formában. Például: „ki nopun emdul oz gimilstvvl” (amely napon eszel az gyümölcsből); „es evec oz tiluvt gimilstvvl es oz gimilsben halalt evec” (és evett az tiltott gyümölcsből és az gyümölcsben halált evett); „Es oz gimilsnec vvl keseruv uola vize” (És az gyümölcsnek oly keserű volt vize). Mindezen esetekben nyelvészeink úgy magyarázzák az „oz” szót, hogy „az a bizonyos” gyümölcs, „azon” gyümölcs értendő, az „oz” tehát mutatónévmás lenne. Ez az értelmezés azonban egyáltalán nem szükségszerű, mert amint láttuk, a mondatok határozott névelővel magyarázva sokkal értelmesebbek, mint mutatónévmással. De másrészt, mivel a magyar határozott névelő végeredményben még ma sem más, mint az „a”, „az” mutatónévmás átvitt értelmű változata, e szórszálhasogató megkülönböztetést minden joggal visszautasíthatjuk!

Mindazon érveink megalapozottságát, amelyeket az eddigiekben a korai magyar nyelvemlékek nyelvtörténeti értékelésénél feltétlenül szükséges nagyfokú óvatosság megokolására felsoroltunk, maga Bárczi is igen erősen alátámasztja, amikor a középkori kódexirodalmunkban hemzsegő latinizmusokról szól (id. m. 168-170. old.). Sőt, azt is bevallja, hogy a latin nyelvszellemben fogalmazott kódexek nyelvével szemben mai nyelvünk sokkal jobban őrzi az ősi hagyományokat. Végül pedig leszögezi, hogy a középkori frott magyar nyelv „szinte kizárólag fordítási nyelv

volt” és „annyi latinizmus hatolt bele, sőt vált benne szabállyá..., hogy az írás nyelve ily módon elszakadt az élő magyar nyelvtől.” (id. m. 189. old.) Pedig ezt későközépkori kódexirodalmunkra vonatkoztatja, amikor már a szerkesztők, fordítók magyarok voltak, s lám, a latin nyelvű iskolázás hatására még ezek is elszakadtak a beszélt magyar nyelvtől. Ez magyarán azt jelenti, hogy még ezek a latinizmusokkal telített késői magyar kódexek sem szolgálhatnak – megfelelő alapos kritika nélkül – szilárd alapul semmiféle magyar „nyelvfejlődési” vagy „hangfejlődési” teóriához. Ha pedig ez még későbbi kódexeinknél is így van, mennyivel nagyobb óvatosságra van szükség a legkorábbi nyelvemlékek esetében, amelyekről ráadásul igen nagy valószínűséggel az is feltehető, hogy nem minden esetben magyar anyanyelvű írnokok munkái. Márpedig nyelvtudományunk kizárólag ezekre az ingadozó helyesírással írt, idegen mondatszerkesztésekkel és igevonzatokkal átítatott nyelvemlékekre építi nyelv- és hangfejlődési feltételezéseit.

Ezenkívül a betűk váltakozásai is önkényesek ezekben a korai írásokban, nélkülöznek minden szabályt. Különösen a Halotti Beszédben mutatkozik meg ez a legnyilvánvalóbban: a „bele”, „beli”, „-ben” névutók, illetve ragok vagy német módra hátravetett igekötők – ki tudná ezt pontosan elkülöníteni – teljesen rendszertelen összekeverésében; az „u”, „v”, „w”; az „a”, „o”; a „c”, „s”; és az „u”, „e”, „i” betűk nem kevésbé szabálytalan használatában (pl. egy mondaton belül egyszer „vogmuc”, másszor „uogmuc”; egyszer „gimilc”, majd „gimils” stb.). Ugyanígy a „z” betű egyszer „z”, máskor „sz” hangot jelöl stb. stb. Mindennek kézenfekvő magyarázata az, hogy a latin ábécének sok magyar hangra nincs betűjele, s így az írnokoknak hangbehelyettesítéshez kellett folyamodniuk.

Ha ezeket a fonetikai, hangbehelyettesítési és helyesírási ingadozásokat kellő kritikával szemléljük, s egyúttal a szembeszökően idegen szellemű igevonzatokat, mondatszerkesztéseket, valamint a magánhangzó-harmónia által megkövetelt ragilleszkedés nyilvánvalóan teljesen tétova, mintegy találomra eszközölt alkalmazását és összekuszálását is figyelembe vesszük, s mindezekkel együtt az egyéb fellelhető germanizmusokat, latinizmusokat is kizárjuk, akkor az így megrostált szövegből világosan megállapítható, hogy *a Halotti Beszéd korának nyelvezete úgyszólván alig különbözött a közelmúlt magyar népnyelvtől.* Gondoljunk például a „miatt” névutó „mia” alakban való használatára, amely a népnyelvben még ma is ugyanúgy hangzik: „mia”.

Nyelvünk változása, ún. „fejlődése” tehát az utóbbi 800 évben távolról sem érte el azt a fokot, amely például a mai németet az ófelnémettel szemben jellemzi (még tanult, intelligens németek sem értenek meg egy ófelnémet szöveget!), s amelyet nyelvészetünk – a német nyelv analógiájára – a Halotti Beszédből erőnek erejével kiolvashatni vél.

INDOGERMÁN NYELVEKBŐL SZÁRMAZTATOTT JÖVEVÉNYSZAVAINK

Általános módszertani megjegyzések

Róna-Tas András „A nyelvrokonság” című könyvében olvashatjuk, hogy a magyar nyelv tőszavainak mintegy 68 %-a jövevényszó (id. m. 234. old.).

Megdöbbenve állunk e hatalmas tömegű kölcsönszó-réteg előtt, s önkéntelenül is fel kell tennünk a kérdést: ha ez valóban igaz lenne, mennyiben beszélhetünk egyáltalán önálló magyar nyelvről? De éppily nyomatékkal felvetődik az a kérdés is, hogyan lehetséges ilyen körülmények között az, hogy bár nyelvünk tőszavainak több mint kétharmad részét idegenektől kölcsönöztük, mégis hiánytalanul, egy tömbben meg tudtuk őrizni – 1100 éve teljesen elütő szerkezetű nyelvi környezetben élve – nyelvünk sajátosságos, Európában szinte egyedülálló nyelvtani, nyelvszerkezeti és hangtani jellegét, semmilyen szomszédos nyelvhez nem mérhető különlegességeit: csodálatraméltó tömörségét, hajlékonyságát, feltűnően kifejtett belső nyelvi logikáját. S végül – de nem utolsó sorban –mivel magyarázható az a meglepő, egész Európában úgyszólván példátlan jelenség, hogy a magyar nyelv a nyelvterület viszonylag nagy kiterjedése (az Őrség és a Székelyföld között 1000 km-es távolság van!), évszázados történelmi izoláció (a török hódoltság 150 évre valósággal három részre vágta a magyar nyelvterületet) és idegen nyelvű etnikai elemek évszázadokon keresztül szakadatlanul folyó tömeges beáramlása ellenére bámulatosan egységes tudott maradni, minden jelentősebb nyelvjárási eltérés nélkül?

A magyar nyelvjárásokat ugyanis korántsem hasonlíthatjuk össze más nyelvek dialektusaival, amelyek igen sok esetben az érthetlenségig különböznek egymástól, s gyakran szinte már maguk is kisebb külön nyelveknek tekinthetők. Így van ez, nemcsak az indogermán nyelveknél, ahol például a vorarlbergi alpesi paraszt nem érti meg már a salzburgit sem és viszont, avagy a barcelónai katalán a kasztíliait, hanem még a magyarral azonos nyelvtípushoz tartozó rokon finnugor nyelvek esetében is, ahol például a 20.000-nyi osztják – több kisebb mellett – három annyira eltérő fő nyelvjárást használ, hogy a szovjet hivatalos közegek minden fáradozása ellenére a mai napig sem sikerült olyan egységes irodalmi nyelvet kialakítani, amelyet minden osztják megértene (l. Antal-Csongor-Fodor: A világ nyelvei, 120. old.).

Ezek szerint nyelvünk tipológiai szerkezete, agglutináló volta önmagában véve még távolról sem magyarázza meg azt a monolitikus egyöntetűséget, amellyel a magyar Európa egyéb nyelvei közül messze kima-

gaslik. Más ok után kell tehát kutatnunk. Ha nyelvünk tömörségét, hajlékonyságát, a tiszta, pontos hangartikulációt s a szógyökök rövidségét, hangállományuk egyszerűségét is figyelembe vesszük, akkor meg kell állapítanunk, hogy mindezek rég kiforrott, igen ősi nyelvi alapokra vallanak. Ugyanezt bizonyítja az is, hogy a magyar már a honfoglalás korában is messzemenően megközelítette a mai nyelvi állapotot s 1100 év óta alig változott – vagy amint nyelvészeink mondják; „fejlődött” –, holt alig valamivel több idő alatt „megannyi új nyelv keletkezett Európában egyes alapnyelvek differenciálódása, illetőleg rokon nyelvek elszakadása folytán” (l. Benkő L. idézett sorait, 524-525. old.), s ugyanakkor kárpát-medencei hazánkban, ahol 1100 éve mindenünnen teljesen elütő szerkezeti felépítésű és belső logikájú nyelvek vesznek körül bennünket, úgyszólván egyetlen idegen képzőt vagy nyelvtani elemet sem vettünk át szomszédainktól, emezek viszont jónéhányat tőlünk. Márpedig a nemzetközi nyelvtudomány újabb felismerése szerint a nyelvek nemcsak szavakat kölcsönöznek – ahogy régebben gondolták –, hanem nyelvtani, nyelvszerkezeti elemeket, ragokat, képzőket is. Amint ezt éppen a szomszédos népek nyelveiben található magyar nyelvszerkezeti sajátságok is egyértelműen bizonyítják.

Mindezen körülmények vitathatatlanul arra mutatnak, hogy igen nagy kételkedéssel kell fogadnunk nyelvtudományunk ama vélekedését, amely szerint tőszavaink 68 %-a jövevényszó lenne. Vizsgáljuk meg ezért közelebbről, hogyan alakult ki ez a nézet – de kezdetben maradjunk meg ennél a fejtegetésnél a finnugrisztika által előírt keretekben, feltéve egyelőre, hogy nyelvünk a finnugor alapnyelvből származik. Így ugyanis annál jobban kidomborodik nyelvtudományunk egyoldalúsága, annál világosabban megmutatkozik, hogy *nyelvészetünk még a saját maga által megállapított módszertani követelményeket sem alkalmazza jövevényszavaink vizsgálatánál.*

A 19. század második felében az indogermán kultúrprioritás elmélete virágkorát élte. Az I. könyvben már megmutattuk, hogy minden olyan tőszót, amelyet legalább 2-3 indogermán nyelvben megtaláltak, eleve ősi, indogermán eredetű szóvá nyilvánítottak. Jövevényszavakról pedig – mármint, hogy esetleg az indogermánok is kölcsönözhetek egyet-mást egyéb nyelvekből – jobbára szó sem eshetett. Annak idején láthattuk, hogy még O. Schrader is – aki pedig a józanabb kutatók közé tartozott – csupán egy-két tucat szemita jövevényszót ismert el az indogermán nyelvekben (l. I. könyv 64. old.). Az általánosan elterjedt vélemény az volt, hogy a magas műveltséggel rendelkező régi indogermánoknak nem volt szükségük kölcsönszavakra.

Ilyen tudományos „módszertani” légkörben került sor a magyar nyelv szavainak rendszeres etimológiai vizsgálatára is, mindenben hasonlóan

Ahlquist eljárásához, aki – amint már I. könyvünkben (63. old.) említettük – a nyugati finn nyelvek mindazon szavait, melyeknek párhuzamait a germán vagy a balti-szláv nyelvekben is megtalálta, a priori indogermán jövevényszavakká nyilvánította. Sőt, az ezután fennmaradó nyugati finn szókincset sem tekintette ősi örökségnek, hanem ebből még azokat a szavakat is kiselejtezte, amelyeknek az elmaradottabb keleti finnugor nyelvekben – elsősorban a vogulban és az osztjákban – nem voltak megfelelőik. Vagyis pontosan ugyanolyan módszerrel dolgozott, mintha például az indogermán nyelvtudósok csakis azokat a szavakat vennék be az indogermán nyelvek eredeti, ősi szóállományába, amelyek mondjuk a mai afgánban vagy az albánban is megtalálhatók.

Figyeljünk jól erre az elsőrendű fontosságú körülményre: *nemcsak a magyart, de a nyugati finn nyelveket is elsősorban a vogulhoz, osztjákhoz mérten vizsgálták, azaz a nyelvcsalád két legfejlettebb, legműveltebb népének nyelveit, amelyek ráadásul együttesen az összes uráli nép több mint 80 %-át teszik ki, végeredményben a kőkorszakbeli állapotokban élő 26.000-nyi obi-ugor nyelveinek kaptafájára húzták.*

Ez a nyelvvizsgálati „módszer” egyrészt nyilvánvalóan az eleve feltételezett indogermán kultúrprioritáson, s másrészt azon a velejéig elhibázott feltevésen alapult, hogy a finnugor alapnyelvet beszélő nép műveltségének nyelvi emlékeit megbízhatóbban őrzi a primitív töredéknépek által beszélt vogul és osztják, mint a finn vagy a magyar.

Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban *Bálint Gábor* fentebb idézett soraira: „... mit lehetne arról tartani, aki a görög nyelvet az albánból, s a sanskritot az afghán nyelvből akarná kifejteni és tudós alapra fektetni, minthogy rokonok...” (l. 405. old.)

Ugyancsak alapos érveléssel, konkrét nyelvi párhuzamokra hivatkozva, módszeresen cáfolja e téves hiedelmet *Szabédi László* is: „...nyilvánvaló, hogy az ugor vagy a finnugor alapnyelvet beszélő nép műveltségére éppúgy nem lehet a vogul vagy az osztják és más töredék népek nyelvében megőrzött eredeti szókincs alapján következtetni, mint ahogy mondjuk a megleno-román nyelvben megőrzött eredeti szókincs alapján sem lehet a latin alapnyelvet beszélő római nép műveltségére... következtetni.” (Szabédi: *A magyar nyelv őstörténete*, 520. old.)

Ilyen meggondolásokra azonban a magyar-finnugor nyelvhasználat nagyjai sem annakidején, sem később nem fecsérelték idejüket. Budenz felállította a magyar nyelvtörténeti kutatás lényegében véve ma is érvényes alaptételét, amely szerint mindazon magyar szavak, amelyeknek a finnugor nyelvekben – különös tekintettel a vogulra és az osztjákra – nincsenek megfelelőik, csakis jövevényszavak lehetnek.

Budenz azonban e magabiztos tétele megfogalmazásánál az előbb említett kizáró okokon kívül még másról is megfedkezett. Nem gondolta

meg azt sem, hogy „... akárhány olyan finnugor szavunk lehet, amelyet a rokon nyelvek közül egyik sem őrzött meg.” (l. Bárczi G.: Szófejtő Szótár XII. – idézve Szabédi: id. m. 519. old.) Pedig ez nem pusztá feltevés, hanem konkrét nyelvi adatokkal sokszorosán bizonyítható tény: „Az ugor nyelvegység megszűntét a finnugristák kb. 3000 évvel ezelőttre teszik... A francia és a román nyelv közössége csak mintegy másfélezer évvel ezelőtt szűnt meg, és mégis rendkívül nagy azoknak a latin eredetű francia szavaknak a száma, amelyek megfelelői a román nyelvből hiányzanak.” (Szabédi: id. m. 519-520. old.)

Ismét hangsúlyozzuk: mindezek kétségbevonhatatlan, konkrét nyelvi tények. Ennek ellenére a kizárólagosan finnugor szemléletű magyar nyelvtudomány nemcsak annak idején, a 19. században, hanem gyakorlatilag mind a mai napig azt a feltevést tekinti nyelvhasználati és nyelvtörténeti vizsgálatai alappilléreinek, hogy „ősi örökség”-nek eleve csak azokat a szavainkat nevezhetjük, amelyeknek párhuzamait a finnugor nyelvekben is megtaláljuk. Az egyedüli „fejlődés” e téren csupán annyiban áll, hogy újabban már – rabulisztikus álérvelések útján – ismeretlen eredetű szavainkat is a finnugorból igyekeznek „kielemezni” és levezetni, amint ezt fentebb Benkő Lorándnál láttuk (l. 529-530. old.).

Visszatérve a magyar nyelv jövevényszavainak kérdéséhez, az előbb ismertetett hamis alaptételből kiindulva a további logikai következtetések már szinte önként adódtak: egy elsősorban a vogul-osztjákhhoz mért primitív közösség magától értetődően nem lehetett sem műveltebb, sem nyelve fejlettebb, mint a 19. századi obi-ugorok kultúrája és nyelve volt. Így alakult ki a kőkorszakbeli művelődési színvonalon álló, halász-vadász, „vadbarbár” honfoglaló magyarok képze, akiket valamilyen török nép kevéssel azelőtt éppen hogy a lovaglásra és egy kis állattenyésztésre megtanított, s természetesen az a meggyőződés is, hogy az efféle primitív népségnek minden magasabb műveltségre vonatkozó szót idegen népektől, elsősorban – mondanunk sem kell – az indogermánoktól kellett átvennie. Amint ezt O. Schrader is „megállapította” (l. I. könyv 63. old.). Arra viszont, hogy a kérdéses, magasabb műveltségre utaló szavak a 19. századi obi-ugorok nyelveiből nyilvánvalóan azért hiányoztak, mert ezeknek a kőkorszakbeli viszonyok között élő, valóban messze elmara-dott néptörzseknek ilyenekre egyszerűen nem volt szükségük, senki sem gondolt.

Nos, a fent bemutatott, a priori indogermanocentrikus alaptézis logikus következményeként nyilvánították annakidején tőszavaink ezreit idegen jövevényszavakká – többnyire anélkül, hogy az egyes szavak jelentésbeli elágazódásait, szócsaládjaikat vagy a művelődéstörténeti és a történelmi hátteret akár csak a legkisebb mértékben is figyelembe vették volna. Egy-egy félig-meddig hasonló jelentésű és párhuzamos hangalakú

szó valamelyik körülöttünk levő indogermán nyelvben gyakorlatilag már elégséges volt ahhoz, hogy a kérdéses magyar szavak a jövevényszavak közé kerüljenek. Hiszen maguk a magyar nyelvtudomány hangadó képviselői ütötték dobra mindazon szavainkat, amelyeknek „finnugor eredetét” nem tudták kimutatni; a szomszédos népek nyelvészei tehát szabadon válogathattak az ilyen gazdátlan magyar szavak között. Nem is hagyták kihasználatlanul az alkalmat: Miklosich például vagy ezer szavunkról „mutatta ki”, hogy szláv jövevényszavak – alább majd meglátjuk, milyen „módszer”-rel.

E véleményünkkel nem állunk egyedül. Többeknek, például még a vitathatatlanul finnugor szemléletű *Moór Elemér*nek is feltűnt, hogy jövevényszavainkat teljesen egyoldalúan vizsgálták. Senkinek sem jutott eszébe – írja –, hogy a magyarból is kerülhettek át kölcsönszavak idegen nyelvekbe (l. A magyar őstörténet fő problémái).

Ez a szemlélet – lényegét tekintve – máig sem változott. Jó példa erre „szablya” szavunk, amelyet a régészet és a történelmi források minden bizonyítéka ellenére, s tekintet nélkül „szab” alapigénkre, még mindig csökönyösen szerb-horvát közvetítéssel átvett „vándorszó”-nak jelöl meg a TESZ; ügyet sem vetve arra, hogy e származtatást a régészeti kutatások tényei egyértelműen megcáfolják; sőt, még az időközben már sokkal jobban működő módszerekkel dolgozó indogermanisztikát is ignorálva, amely a német „Säbel” (szablya) szót, de a többi európai nyelv párhuzamos szavait is – a szláv nyelveket is beleértve! – a magyar „szablya”, végső fokon pedig a „szab” (schneiden, zerschneiden) igéből származtatja (l. II. könyv 254. old., ill. Kluge: Etymol. Wörterbuch d. deutschen Sprache, 617-618. old. „Säbel” címszó alatt).

Pedig az alapos revízió szükségessége, mint számos egyéb téren, úgy jövevényszavaink kérdésében is már évtizedek óta egyre parancsolóbb módon jelentkezik. Nemcsak azért, mert a „vadbarbár” honfoglaló magyarság 19. századi legendájával a régészet és a modern történelemkutatás már jó ideje gyökeresen leszámolt, s ezáltal mindenféle kultúrfelsőbbségre való hivatkozás, vagyis az idegen eredetűeknek kikiáltott magyar szavak más népek magasabb műveltségével magyarázott tömeges átvételének a priori feltételezése alól véglegesen kihúzta a talajt; de nem utolsósorban azért is mert – amint már tudjuk – az újabb indogermán nyelv- és őstörténetkutatás időközben felismerte, hogy az *indogermán nyelvek* meglehetősen későn, a *Kr. e. 2. és 1. évezred folyamán alakultak ki*, mégpedig nem egységes etnikai és nyelvi alapokból, hanem *komplikált népkeveredési és nyelvkiegyenlítődési folyamatok útján, areális nyelvek, nyelvi szövetségek módjára*. Ezt a – már önmagában véve is alapvető fontosságú – felismerést azonban, jelenlegi kérdésfeltevésünk szempontjából, azaz a különféle indogermán nyelvekből származtatott állítólagos

magyar jövevényszavak vetületében, jelentőségében még tetemesen felülmúlja a nemzetközi nyelvtudomány számos mérvadó reprezentánsának azon megállapítása, hogy *az indogermán nyelvek kialakulásánál az ún. „finnugor” nyelvek meghatározó szerepet játszottak* (I. I. könyv 95-101. és e könyv 422-427. old.). A kérdés eminens fontossága megköveteli, hogy részletesebben is bemutassuk néhány neves külföldi kutató erre vonatkozó fejtegetéseit.

J. Pokorny „Substrattheorie und die Urheimat der Indogermanen” című értekezésében kimutatta, hogy főleg az orosz, de a többi szláv nyelv is a flexióban, szóképzésben és a belső nyelvi formák terén igen sok urálaltáji, elsősorban finnugor vonást mutat: ragok halmozása, élénk igeképzés, az igeek gazdag továbbképzése stb. Moszkvától északra és keletre ez az alapréteg bizonyíthatóan finnugor – írja Pokorny. De ugyanez a finnugor hatás észlelhető a balti nyelvekben is. Sőt – hangsúlyozza –, F. N. Finck már 1899-ben rámutatott (Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung), hogy a szlávon kívül az *ind*, *iráni*, *osszét* (kiemelés tőlünk), a kurd és az örmény nyelvben is olyan különlegességek keletkeztek, amelyeket csak nyelvkeveredéssel magyarázhatunk. Ezeknél is valószínűleg finnugor hatásokkal kell számolnunk – jegyzi meg Pokorny.

Az *ind*, *iráni*, *osszét* nyelvekben észlelhető, erős „finnugor” (mi inkább elő- vagy ősmagyarának neveznénk) nyelvkeveredésre valló sajátosságokkal kapcsolatban emlékeztetünk *Fiók Károly* tézisére, az általa „ugor-magyar” nyelveknek nevezett ősnyelvi csoport masszív hatásainak jeleiről a finnugor, az altáji és az indogermán – ezeken belül elsősorban az indoiráni – nyelvekben. Ugyanezt vallotta annakidején, a századforduló táján, *Nagy Géza*, *Rohonyi Gyula* és több más kutatónk is (bővebben I. II. könyv 279-280. old., valamint alább, e könyv 5. fejj.).

N. S. Trubetzkoy szerint (Gedanken über das Indogermanenproblem) a legősibb indogermán nyelvjárások az urálaltáji – közelebbről a finnugor –, a kaukázusi és a szemita nyelvcsaládok érintkezési zónáiban, illetve az e nyelvcsaládokhoz tartozó népek szállásterületei közé eső, nyelvileg még kiforratlan állapotban levő térségekben fokozatosan alakultak ki, nyelvi kiegyenlítődés útján. Az indogermán nyelvek keletkezése tehát nem tekinthető egyszeri, időbelileg szűk keretek között meghatározható eseménynek, hanem kialakulásuk állandó folyamat. Egy bizonyos nyelv Trubetzkoy kritériumai értelmében adott körülmények között bármikor „indogermánná” válhat, de ellenkező előjelű hatásokra el is vesztheti indogermán jellegét. Leszögezi, hogy az indogermán nyelvek hangképzése minden esetben attól függ, milyen másnyelvű környezetben éltek eredetileg az illető, később indogermán nyelvűvé vált népek. Az *osszét*, *örmény*, *kurd* és az *ind* például zárhangjaikat három-, illetve négyféle módon képezik, mert környezetükben is háromféle artikuláció van. A többi

indogermán nyelv ugyanezen hangokat csak kétféleképpen ejti, mivel a szomszédságukban található uráaltáji nyelvekben is csak kétféle zárhangképzés fordul elő. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a gutturális hangoknál, valamint több más esetben is (Trubetzkoy egyéb megállapításait l. I. könyv 94-96. és e könyv 408., 418. old.).

Tévedések elkerülése végett ismét hangsúlyozzuk, hogy *miután a modern indogermanisztika a korábban legalább 6-8000 évesnek gondolt közös indogermán ősn nyelv tézisé t elvetette, ezzel természetesen a finnugrisztika alapnyelvi időrendje is elvesztette minden hitelét és drasztikus redukcióra szorul.* Az újabb felismerések világánál tehát az ún. „uráli” vagy a „finnugor” alapnyelv kialakulását – már amennyire ilyesmiről egyáltalán beszélhetünk – sem tehetjük korábbra a Kr. e. 2. évezrednél. *Ami pedig a külföldi indogermán nyelv kutatók által az indogermán nyelvek kialakulásával kapcsolatban emlegetett „finnugor” ősn nyelv hatásokat illeti, ezeket – amint fentebb már említettük – úgy kell értelmeznünk, hogy e tudósok – nem lévén szakterületük – nem ismerik a finnugrisztika kebelében még ma is uralkodó 19. századi módszereket, s az uráli-finnugor alapnyelvek fantasztikus időrendjét jóhiszeműen, beható ellenőrzés nélkül átveszik (vö. az l. fejezetben mondottakkal; l. 425-427. old.). Vagyis az indogermán nyelvekre gyakorolt „finnugor” nyelvi hatások esetében kétségkívül ugyanazon ősn nyelv masszív hatásairól van szó, amely a Kr. e. 2. évezred első felében a kunda-sigiri és szvidéri keveréknépességek nyelveire is felülrétegeződött, s ezek nyelvi kiegyenlítődé si folyamatait is dominánsan befolyásolta, mondhatnánk „finnugor”-ra tette e nyelveket. Erre vall Nehring már ismertetett meggyőződése is (l. 414-415]. old.), amely szerint az indogermánt a szemita nyelvekkel összekötő párhuzamok eredetét ugyanabban az ismeretlen ősi nyelvben kereshetjük, amely egyúttal a finnugor-indogermán nyelvi megfelelések forrása is volt. Ez az ősi nyelv pedig – mai ismereteink mellett – csak a szumér lehetett, amelynek a szemita és az indogermán nyelvekben, valamint a magyarban még ma is fellelhető szerves párhuzamaiból I. könyvünk 5. fejezetében néhányal már megismertkedtünk. A szumér-magyar-finnugor megfelelések tömegéből pedig e könyv 3. fejezetében (l. 513-522. old.) mutattunk be szemelvényeket.*

Mindezekén felül azonban azzal is komolyan számolnunk kell, hogy már a Kr. e. 2. évezred előtti időkben is lehetett bizonyos areális nyelvi kapcsolat egyrészt a szvidérik és kundaiak nyugatabbi csoportjai, másrészt pedig az ezek nyugati szomszédságában élő későgravetti utódok, valamint a maglemosiak (Dánia, Pomeránia, Dél-Skandinávia) között, akikben minden valószínűség szerint a későbbi germánok, baltiak és részben a szlávok elődeit kell látnunk. Ez a feltevés összhangban áll azon kutatók véleményével, akik – mint például B. Collinder – az indogermán és a

finnugor nyelvek ősrökonságát állítják. Alapvető módszertani követelmény azonban, hogy mielőtt ilyesmiről beszélnénk, el kell különítenünk a mindkét nyelvcsaládban megtalálható elő-ázsiai-szumér nyelvi összefüggéseket, s csak az ezután fennmaradó közös nyelvi elemeket tekinthetjük valamiféle ősi areális nyelvrokonság jeleinek. Ilyen irányú paleolingvisztikai vizsgálatokat – tudomásunk szerint – eddig még senki sem végzett.

J. Pokorny későbbi munkáiban (pl.: *Die Träger der Kultur der Jungsteinzeit und die Indogermanenfrage*, 1949) már biztosan állítja, hogy az indogermán nyelvek legalább két, teljesen különböző nyelv keveredéséből alakultak ki és a keletkezésüknél szerepet játszó egyik komponens bizonyíthatóan a finnugor volt (vö. az előbb mondottakkal). Finnugor hatásra bomlott fel a germánoknál és a szlávoknál az indogermán igeidő rendszer – szögezi le. Az ún. „satem”-nyelvek kialakulása is a finnugor nyelvek hangrendszeréből magyarázható, amelyekre a sziszegő hangok jellemzőek, míg ezek az ősi protoindogermán nyelvekből eredetileg hiányoztak. A jelek arra mutatnak – fejezi be e gondolatmenetét –, hogy az indogermánság a legkülönfélébb elemek egybeötvöződéséből keletkezett. Erre vallanak az összehasonlító etnológia eredményei is (l. fentebb, e könyv 413. old.).

W. Schmidt (*Die Herkunft der Indogermanen und ihr erstes Auftreten in Europa*) is megállapítja, hogy az ún. ősendogermán nyelv két komponensből keletkezett:

1. „A-komplexus”, amely közel állt az uráli és az altáji nyelvekhez;
2. „B-komplexus”, amely a kaukázusi nyelvekkel hozható kapcsolatba.

Ugyanezt vallja C. C. Uhlenbeck is – jegyzi meg Schmidt. Ugyanígy – E. Forrerrel teljes egyetértésben (l. I. könyvünk 97. old.) – a Kr. e. 2. évezred közepén Kisázsiaiban feltűnő nesi (hetita), palai és luvi nyelveket Schmidt is az indogermanizálódás felé haladó nyelvi fejlődés korai fokozataiként értelmezi, s a finnugor nyelvekben szintén ilyen korai – de még ősbibb – preindogermán (pontosabban mondva „periindogermán”, azaz „indogermán körüli”) nyelvi állapotot vél látni (a „finnugor” megjelöléssel kapcsolatban l. a 551-552. oldalon mondottakat). Ez annyit jelent, hogy ezek a kutatók is egyértelműen a Kr. e. 2. évezredre teszik az indogermán nyelvek kialakulásának kezdetét.

Miután megismerkedtünk az indogermanisztika újabb nyelvfejlődési, nyelvtörténeti nézeteivel, vegyük sorra legfontosabb indogermán jövevényszavainkat, az átadónak tartott nyelvek szerint csoportosítva őket.

Iráni jövevényszavaink

Nézzük meg először Harmatta János „Írániak és finnugorok, irániak és magyarok” című tanulmánya alapján –, milyen módszertani elveket al-

kalmaz nyelvtudományunk a magyar nyelvben található, iráni párhuzamokkal rendelkező szavak iráni jövevényszavakká való nyilvánításánál. De figyeljük meg azt is, mivel magyarázzák a finnugor nyelvekben is kimutatható iráni szómegfelelések eredetét.

Harmatta e cikkét már ismételten érintettük (I. I. könyv 80-82., II. könyv 368. és jelen könyv 427-428. old.). Megmutattuk, hogy a szerző az indogermanisztika ún. ahisztorikus irányzatának anakronisztikus nézeteit képviseli, amely iskola – minden újabb régészeti, őstörténeti felfedezés ellenére – még ma is változatlanul a 19. századi alapokon áll, a közös indogermán ősnnyelvből, ősnépből és őshazából indul ki vizsgálatainál, mindezeket az elavult hipotéziseket olyan magától értetődő adott tényeknek tekintve, amelyeknek bizonyítása felesleges.

E hipotézisek alapján Harmatta az ún. ősendogermán egység felbomlását Kr. e. 5000 körülre teszi – *miután egy oldallal előbb maga állapította meg, hogy a modern indogermanisztika már rég nem vallja a közös ősnnyelv és a nyelvcsalád tézisé*t (I. 427-428. old.) –, s szerinte nem sokkal ezután már az indoiráni egység is felbomlott volna; ha egyáltalán valaha is létezett – teszi hozzá. Tovább menve, az indektől elkülönült „ősiráni” nyelvi állapotot – amely kb. Kr. e. 5000-től 800-ig tartott volna, tehát Harmatta szerint jó 4000 éves időszakot képviselne – hét korszakra bontja, a fonémarendszer állítólagos „fejlődése” alapján.

Ezekkel az eszmefuttatásokkal nem szükséges bővebben foglalkoznunk, mert bárki első pillantásra megállapíthatja, hogy itt – mint annyi más esetben is – szintén csupán légüres térben űzött hangtörvényes nyelvészeti akrobatikáról van szó, amely semmiféle nyelvemlékbeli adattal nem támasztható alá, mivel az óiráni nyelv legelső emlékei a Kr. e. 6. század végéről származnak (I. Dárius behisztuni feliratának óperzsa szövege, kb. Kr. e. 520-ból).

Sokkal tanulságosabb lesz tehát, ha ilyen „hangfejlődéses” filológiai játszadozások részletes taglalása helyett konkrétan megnézzük, milyen „ősiráni” jövevényszavakat talál Harmatta a magyarban, illetve az ún. finnugor alapnyelvben. Felsorolásában 53 szó szerepel. Ezek közül az alább következők első pillantásra felismerhető, nyilvánvaló szumér párhuzamokkal rendelkeznek, amelyeknek a nem adatolható, csupán rekonstruált „ősiráni” szavakkal szemben mindenesetre megvan az a vitathatatlan előnyük, hogy 4-5000 éves ősi írásos emlékekből ismerjük őket.*

1. Ósiráni (ősir.) *+ag-a-*; finnugor (fgr.) *+aja* „űz, hajt”.

Szumér (szum.) „ag” = „treiben, führen, machen, tun” (űz, hajt, tesz, csinál).

* E szöszedet esetében is köszönettel emlékezünk meg Csőke Sándor baráti segítségéről.

2. Ósir. **arbhas*; fgr. **orpas*, **orwas* vagy **orpa*, **orwa* „árva”.
Szum. „ur, ur-ra” = „eins, einzeln, einzig” (egy, egyenként, külön, egyedül, egyetlen, egyedülálló, magányos).
3. Ósir. **dharvas*; fgr. **tarwas* „sarló”.
Szum. „dar, tar” = „abschneiden” (levág); „šar₇” = „abschneiden” (levág).
4. Ósir. **mr̥tas*; fgr. **martas* „halott”.
Szum. „bar” = „Leiche, Leichnam” (holttest, hulla), „mar” = „morden, vernichten, zerstören” (öl, megsemmisít, elpusztít).
5. Ósir. **parćas*; fgr. **porćas* „malac”.
Szum. „buru₃” = „Tierjunges, Kleinvieh” (állatkölyök, aprómarha).
6. Ósir. **daivas*; fgr. **taiwas* „ég” (Himmel).
Szum. „tab” = „flammen, brennen, leuchten, blitzen” (lángol, ég, ragyog, villámlik).
7. Ósir. **ac̥trā*; fgr. **oćtara* „ostor”.
Szum. „uš” = „treiben” (űz, hajt); vö. még talán „tar” = „schlagen” (üt, ver); összetételben tehát: „uš”+ „tar” = Treibschläger” („hajtó-verő”); -a -tar, -tor végződés azonban képzőbokr is lehet.
8. Ósir. **anćah*; fgr. **ońća* „rész”.
Szum. „an-šu₃” = „Teil” (rész); összetételben: „gu₂-an-šu₃” = „summa summarum” (a részek összessége); vö. „gu₂” = „Gesamtheit” (összesség).
9. Ósir. **ćāgā*; fgr. **ćaka* „kecske”.
Szum. „šeg₈, sikka” = „Ziegenbock” (kecskebak).
10. Ósir. **manuṣaḥ*; fgr. **mańća* „ember”.
Szum. „man” = „Bruder, Genosse” (testvér, társ).
11. Ósir. **argʷhaḥ*; fgr. **arwa* „vendégbaráti ajándék”.
Szum. „a-ru” = „schenken, bescheren, geben, weihen” (ajándékoz, ad, áldoz, felajánl).
12. Ósir. **dhe^xinuḥ*; fgr. **tājine* „tehén”.
Szum. „dig” = „ausfliessen, Fettigkeit” (kifolyik, zsírosság); l.még a 13. pontot is.
13. Ósir. **dedhi*; fgr. **tāḍe* „tej”.
Szum. „de₂” = „tropfen, ausfliessen” (csöpög, kifolyik); „dig” = „ausfliessen, Fettigkeit” (kifolyik, zsírosság); vö. a „dig” ékjelével: , amelynek piktográfus előzménye Deimel szerint „Zitze des Ziegen- oder Kuh-Euters” (a kecske- vagy a tehéntőgy csecsbimbója); a *tehén* tehát a *tej* származéka, eredeti jelentése: „tejelő”.
14. Ósir. **pe^xy*; fgr. **peḍ* „fej” (melken).
Szum. „bal” = „ausgiessen, entleeren” (kiönt, kiürít) és „graben” (ás); vö. *folyik, fej, fejt* (követ és bort), *váj*.

15. Ósir. *+svasār*; fgr. *+sasar* „fiatalabb leánytestvér”.
Szum. „šcš” = „Bruder, Schwester, Geschwister” (fiútestvér, leánytestvér, testvérek).
16. Ósir. *+syumē*; fgr. *+šum-* „szíj”.
Szum. „ḫum” = „Seil, Tau” (kötél).
17. Ósir. *+ršyah*; fgr. *+erše* „him”, férfi”.
Szum. „ur, uru₁₀” = „Mann” (férfi).
18. Ósir. *+deša*; fgr. *+teše* „tíz”.
Szum. „deš, diš” = „eins, Einheit” (egy, egység), de 60 is; vö. „šar₂-diš” = „3600x60” (hatvan „sár”); amint tehát a szumér hatos-tizes kombinált számrendszer első nagyobb egysége a 60 (diš), úgy a tisztán tizes rendszerben az ennek megfelelő legelső kerek szám a 10 (diš).
19. Ósir. *+šata*; fgr. *+šata* „száz”.
Szum. „šiti” = „zählen, Zählung, Zahl” (számol, számlálás, szám);
„šid” = „Zahl, Summe” (szám, összeg);
„šad₂, šat” = „Gesamtheit” (összesség).
20. Ósir. *+snēvē-*; fgr. *+sone* „in”.
Szum. „gan, gana, kan” = „Band, Seil, Tau, Sehne” (szalag, kötél, ín);
„in, ini” = „Flachs” (kender, len); l. e. könyv 516. old.
21. Ósir. *+kataḫ*; fgr. *+kota* „ház”.
Szum. „kud” = „Rohrwand, Zweigwerk, Käfig” (nádfal, gallyfona-dék, ketrec);
„ku, kud₃” = „sitzen, sich niederlassen, wohnen” (ül, letelepedik, lakik); vö. még *kutyul*, *kotlik*.
22. Ósir. *+mekšī*; fgr. *+mekše* „méh”.
Szum. „muš₄” = „Holzwespe” (fadarázs).
23. Ósir. *+kar-*; fgr. *+kar-* „ás, szánt”.
Szum. „gar₇” = „hacken, zerstossen, Hacke” (kapál, összezúz, porrá-tör, kapa); összetételben: „en-gar₇” = „Bauer” (paraszt); szószerint „a kapálás embere, a kapáló”; a szó tehát kultúrtörténetileg az eke feltalálása előtti kapás földművelés idejébe mutat vissza.
24. Ósir. *+yevaḫ*; fgr. *+jewä* „gabona”.
Szum. „gig, gig-ba” = „Weizen” (búza);
„gab, gaba” = „Kleie” (korpa); összetételben: „gabni” = „ein Nahrungsmittel, Grütze, Treber” (egy fajta élelmiszer, dara, kása); „gab-na” (= „šehi”) = „Menge von Gerste, Getreide” (az árpa, gabona sokasága); vö. „na” = „Menge, Masse” (sokaság, tömeg); „ḫi, ḫe, ḫa₂” = „uaz”.
25. Ósir. *+asuraḫ*; fgr. *+asura* „úr”.
Szum. „aš” = „Mensch, Mann” (ember, férfi);

„ur, uru₁₀” = „Mensch, Mann” (ember, férfi); *+asuraḥ* (*+asura*)
tehát nyilvánvalóan pleonazmus („aš + uru₁₀”), s mint ilyen a
pidginizáció jele.

26. Ósir. *+raupah*, *+raupāsaḥ*; fgr. *+repa*, *+repeše*, *+ropa*, *+ropaša* „róka”.

Szum. „lub-a” = „Fuchs” (róka); vö. az ékjellel: , amelynek
piktográfikus ősképe „Kopf und Hals eines Vierfüßlers”
(egy négylábú állat feje és nyaka), Deimel szerint
valószínűleg a *sakálé*.

27. Ósir. *+sarah*; fgr. *+sara* „vízár”.

Szum. „a-ri” = „mit Wasser wegreißen, überschwemmen” (vízzel
elmosat, eláraszt);

„uru₂, uru₅” = „Flut, Sturmflut” (áradat, viharáradat,
szökőár); vö. *ár*, *árad*.

28. Ósir. *+sariḥ*; fgr. *+säre* „vérér”.

Szum. „sur₃” = „Wassergraben, Kanal, Furche, Rinne” (vizesárok,
csatorna, barázda, vízér).

29. Ósir. *+surā*; fgr. *+sura* „sör, bor”.

Szum. „šur” = „auspressen, keltern, Wein mischen” (kisajtol, szőlőt
tapos, bort kever); vö. még *szűr*.

30. Ósir. *+saituḥ*; fgr. *+sejte* „híd”

Szum. „kad₄, kid₅” = „binden, verbinden” (köt, összeköt); vö. még *köt*;
„sidug” = „Bach, Wassergraben, grosser Bogen, Band, Kette”
(patak, vizesárok, nagy ív, kötelék, lánc).

31. Ósir. *+žhasra*; fgr. *+šasra* „ezer”.

Szum. „šuššar” (šuš-šar₂) = „60 x 3600” (másként „šar₂-diš” vagy
„diš-šar₂”; l. fentebb).

Megjegyzés; vö. a szumér, a magyar és a finnugor számneveket:

<i>szumér</i>	<i>magyar</i>	<i>finnugor</i>
„diš” = 1 és 60	<i>tíz</i>	<i>+teše</i> (10)
„šuš” = 60 és 600	<i>száz</i>	—
„šar ₂ ” = 360 és 3600	<i>ezer</i>	—
„šuššar”, „diš-šar ₂ ” = 60 x 3600	<i>tízezer</i>	<i>+šasra</i> (1000)

A finnugor 100-as szám más töből származik; vö. szum. „šat”
(összeesség) és fgr. *+šata* (100), az 1000 fogalmára pedig a szumér 60 x
3600 megnevezését vették át. Ezzel szemben a magyarban végig kimutat-
ható az eredeti szumér hatos-tízes számrendszer egységeinek logikus át-
értékelése, a később kialakult és elterjedt tízes rendszer megfelelő na-
gyobb egységeire való ésszerű és szabályos vonatkoztatása.

32. Ósir. **šankuh*; fgr. **šepke* „faék”.
 Szum. „sag₂, sig₃” = „schlagen, einschlagen” (üt, ver, bever); vö. *szeg*; vö. még szum. „igi” = „Auge, Vorderseite, Spitze” (szem, elülső oldal, csúcsa, hegye valaminek) és magyar *ék*.
33. Ósir. **šukah*; fgr. **šuka* „gabona szakáll”.
 Szum. „sig₂, siki” = „Wolle, Haar, Haarfell” (gyapjú, haj, szőrzet).
34. Ósir. **vas-*; fgr. **wos-* „vásárol”.
 Szum. „aš₂” = „verlangen, begehren, wünschen, bedürfen, nehmen, sich bemächtigen, Zoll erheben” (követel, kíván, óhajt, akar, szüksége van valamire, vesz, hatalmába kerít, vámot szed); vö. *vesz*; „a₂-aš₂” = „verlangen, Begehren, Bedarf” (követel, kívánság, szükséglet).
35. Ósir. **važrah*; fgr. **wašara* „fejsze, kalapács”.
 Szum. „ba-su” = „eine Art Axt, Beil” (egy fajta fejsze, balta).
36. Ósir. **kšarah*; fgr. **šäre* „vízér”.
 Szum. „sur₃” = „Wassergraben, Kanal, Furche, Rinne” (vizesárok, csatorna, barázda, vízér);
 „sur, šur” = „regnen, tropfen, fliessen” (esik az eső, csöpög, folyik); vö. még *csurog, csörgeteg, csermely*.
37. Ósir. **ārā*; fgr. **ora* „ár”.
 Szum. „ar, ar₂” = „Preis, Ruhm, preisen, lobpreisen” (ár, hírnév, dicsér, magasztal).
38. Ósir. **ankah*; fgr. **onke* „horog”.
 Szum. „aka” = „gebogen sein” (hajlott, görbe, horgas); vö. *akad, akaszt*.
39. Ósir. **šarḏah*; fgr. **šere* „nemzetség, nemzetségi rend, szokás”.
 Szum. „šar₂” = „viel sein, Gesamtheit, Unmasse” (sok, sokaság, tömeg); vö. *sor*;
 „šer₂” = „binden, Band, Bann” (köt, kötelék, parancsoló, tiltó hatalom); vö. *szer*.

Az 53 ósiráni eredetűnek tartott finnugor (-magyar) jövevényszó közül tehát 39, azaz 73,6 % minden behatóbb vizsgálat nélkül, már egyszerű szótári egybevetés útján is nyilvánvalóan szumér alaptövekre vezethető vissza.

Hangsúlyozzuk: *e szumér szavak nem „csillagosak”,* vagyis nem évezredekkel későbbi nyelvek szavaiból nyelvészetileg, csupán „hangtörvényes” alapon visszakövetkeztetett, egyébként azonban sehol sem adatolható fantomszavak, *hanem konkrét, 4-5000 éves írásos emlékekben olvashatók* – ha nem is 100 %-os fonetikai biztonsággal, de az eredeti hangalakokat messzemenően megközelítő hangértékekkel. Hogy ez valóban így van, s megbízhatunk az átírásokban, azt nem csak az előbb felsorolt, Harmatta 53 szavának 73,6 %-át kitevő 39 iráni-finnugor-magyar

szópárhuzam szembeszökő szumer megfelelései bizonyítják, hanem azok a még masszívabb szumer ősnyelvi összefüggések is, amelyeket a magyar nyelv finnugor eredetűnek tartott szókincse vizsgálatánál fentebb ismertünk meg: a Lakó-Rédei féle magyar-finnugor etimológiai szótár 60 egymás után következő szavából 50-nél, azaz 83,3 %-nál szintén kézenfekvő szumer párhuzamokat találtunk, s e megfelelések ott is megmutatták, hogy az illető – azonos vagy messzemenően közelálló jelentésű – szumer szavaknak a szumerológia (esetünkben az egyesek szerint állítólag elavult Deimel-féle „Šumerisches Lexikon”) által meghatározott hangértékei gyakorlatilag alig tértek el a megfelelő jelentésű magyar (és finnugor) szavak hangalakjaitól (l. e. könyv 513-522. old.).

Feltűnő és igen fontos még az is, hogy a fenti szöszedet tanúsága szerint a magyar (és finnugor) szavak hangalakjai többnyire közelebb állnak a megfelelő szumer szavak fonetikájához, mint a kikövetkeztetett ősiráni szavak hangértékei.

No már most, ezekután két eset lehetséges.

1. Vagy valóban olyan időssek a kérdéses alapnyelvek, amilyen korúaknak őket az esetenként illetékes nyelvészek állítják, s így a finnugor alapnyelv – a finnugrisztika szerint – a Kr. e. 4-3. évezredbe tartozna, az ősiráni pedig – szöges ellentétben Harmatta vélekedésével – az indogermanisztika újabb kutatásai szerint a Kr. e. 2. évezredben alakult volna ki. Elfogadva tehát a nyelvcsaládonként mérvadó finnugor és indogermán nyelvtudomány mai álláspontjait, elkerülhetetlenül felvetődik a logikus kérdés: *ki kölcsönzött, kitől?* A válasz a ma érvényes nyelvcsaládi időrendek alapján csakis az lehetne, hogy a kérdéses szavakat „finnugor” eredetű jövevényszavaknak kellene tartanunk a jóval később kialakult ősiráni nyelvben. De még ezt is csak akkor tehetnénk fel, ha az ún. finnugor alapnyelv felbomlásának idejét Kr. 2000-ről legalább 1500-ra redukálnánk. Ilyesmit azonban nem akarunk állítani, mert ez ellenkezne minden ismert nyelvemlékbeli és őstörténeti adattal. Marad tehát az alábbi lehetőség.
2. *Sokkal ésszerűbb, kézenfekvőbb és valószínűbb az a következtetés, hogy az ún. finnugor nyelvek sem idősebbek az irániaknál, hanem mindkét nyelvcsoporthat valamikor a Kr. e. 2. évezred folyamán alakult ki, ugyanazon ősi, fejlett kultúrnyelv egységesítő hatására, annak domináns felülrétegződése útján, vagy pedig „lingua franca”-szerű elterjedése következtében: egyrészt az Oka, Volga, Délurál, Ob vidékén a finnugor „alapnyelv”, másrészt pedig egy jelenleg közelebből még meghatározhatatlan területen, valahol Nyugat-Ázsiában, a Káspi-tó és a Pamír között az indoíráni, illetve őszind és ősiráni „alapnyelv”.*

Amint I. könyvünk I. fejezetében láthattuk, az újabb régészeti vizsgálatok mindkét térségben igen masszív elő-ázsiai – közelebből a kérdéses

időszakban már kimondottan mezopotámiai-szumér művelődési hatásokat és Előázsiából bevándorolt gyarmatosító telepeseket mutattak ki: Turkménisztán környékén az egész Kr. e. 3. évezred folyamán, az Urál vidékén pedig a 3/2. évezred fordulója körül és után (I. I. könyv 27. és 46-49. old.). *A fent bemutatott szumér-magyar-ősiráni-finnugor szópárhuzamokat tehát régészetileg világosan kitapintható kultúrtörténeti és paleoetno-genetikai adatok is alátámasztják, illetve magyarázzák.*

Feltétlenül megemlítenő még, hogy Harmatta szerint az óiráni korban – tehát nagyjából a Kr. e. 1. évezred derekán, az ananjinói műveltség idején – a finnugor nyelvek fonémarendszere még nem különbözött lényegesen egymástól. Az egyes finnugor nyelvekbe átkerült óiráni jövevényszavakban ugyanis – írja – még nem észlelhetünk lényeges fonetikai különbségeket.

Ez a nyelvi tény viszont véleményünk szerint a legkézenfekvőbben úgy magyarázható, hogy a Kr. e. 1. évezredben a finnugor nyelvek még meglehetősen fiatalok voltak, s az előbb vázolt – a 2. évezredre tehető – areális nyelvi kiegyenlítődés, a domináns kultúrnyelv egységesítő hatása még akkor is erősen érvényesült, a később önállóvá váló finnugor nyelvek még alig-alig különültek el egymástól. Vagyis a finnugrisztika időrendjét, a „finnugor” alapnyelv 4-6000 évesnek vélt korát maguk a hangtörvényes nyelvészet által kikövetkeztetett nyelvi formák is egyértelműen megcáfolják.

Ugyanakkor azonban a finnugor nyelveknek a szumérral megegyező agglutináló nyelvtípusa, nyelvszerkezete arról tanúskodik, hogy a finnugorok elődeit sokkal intenzívebb elő-ázsiai-szumér nyelvhatások érték, mint a flektáló nyelvű iráni csoportok őseit. Ezt az eltérő nyelvfejlődést legkézenfekvőbben a középső Volga és az Urál vidékén több hullámban megjelenő, kaukázusi-transzkaukáziai eredetű gyarmatosító népesség igen nagy számával, s ebből következően különösen erős nyelvi hatásai-val magyarázhatjuk, de az is lehetséges, hogy az indo-iráni illetve az ősiráni nyelvközösség csak később, a flektáló szemita nyelvek előázsiai dominanciája idején, ezek szomszédságában alakult ki, illetve konszolidálódott, s ezek hatása alatt fejlesztette ki flektáló nyelvrendszerét. Ebben az esetben a szumér-iráni szómegfelelések – legalábbis részben – az akkád-babiloni nyelv közvetítésével is belekerülhettek az ősiráni szókinszbe: tudvalévő ugyanis, hogy az akkád-babiloni hemzseg a szumér jövevényszavaktól, s minden valószínűség szerint maga a szemita nyelvcsalád is az elő-ázsiai nyelvi koiné hatásaira egységesedett, csak tetemesen korábbi időkben.

Igen tanulságos az is, amit Harmatta az óiráni kor – kb. Kr. e. 800 és 300/200 között – jövevényszavairól ír. Megállapítja, hogy míg a volgai- és a permi-finn nyelvekben 33 (a zürjénben), 25 (a votjákban), 19 (a

mordvinban) és 12 (a cseremiszen) óiráni jövevényszó mutatható ki, s még a vogulban is 9, addig a magyarban csupán 6.

Márpedig abban még a finnugor szemléletű nyelv- és őstörténetszakértők is megegyeznek, hogy a finnugor népláncban a magyarok elődei foglalták el a legdélibb helyet, mégpedig a feltételezett területsáv keleti oldalán, nagyjából a Volga-Urál vidékén. Az ésszerűség tehát azt követelné meg, hogy éppen a magyarban kellene a legtöbb óiráni jövevényszót találnunk, mivel az óiráni nyelvi hatások kétségtelenül délről, illetve délkeletről érték a finnugorokat.

Nem segít itt az sem, ha Harmatta – érezve az általa óiráninak tartott jövevényszavak megoszlásában mutatkozó kiáltó ellentmondást – arra kényszerül, hogy az ősmagyarok szállásterületeit a Kr. e. I. évezredben a permiektől északra vagy messze keletre helyezze. Nem gondolja meg ugyanis azt, hogy ezzel a tipikusan „finnugor módszerű”, egyedül egy kodós „hangtörvényes” nyelvészeti elképzelésből kiinduló, pontosabban éppen e nyelvészeti feltevést bizonygatni igyekvő, egyébként azonban teljesen megalapozatlan, légbőlkapott „ad hoc” ötletével csupán csöbörből vödörbe jut: *feloldhatatlan ellentmondásba kerül azzal a másikkal, nem hipotétikus, hanem valóban vitathatatlan nyelvi ténnyel, hogy a lapp és a szamojéd egyezések száma a finnugorság átlagában a magyar nyelvben a legkevesebb, de a százalékos arányban kifejezett lapp és szamojéd nyelvi rokonság is jóval nagyobb a többi finnugor nyelvben, mint a magyarban* (I. jelen könyv 498-502. old.). Nos, a permiektől északra vagy keletre fekvő ősmagyar szállásterületek esetében – egészen a Kr. e. I. évezred végéig! – mindezen összefüggéseknek éppen fordítottnak kellene jelentkezniük a nyelvi anyagban: a legtöbb lapp és szamojéd egyezést a magyarban kellene találnunk és a nyelvrokonság százalékos fokának is a lapp és szamojéd, valamint a magyar között kellene a legmagasabbnak lennie.

Másrészt pedig az ősmagyaroknak a Pecsora mellé vagy Szibéria északnyugati részébe helyezésével – a Kr. e. I. évezredben – az a számos, tagadhatatlan szkíta-szarmata párhuzam sem magyarázható meg, amelyeket éppen a honfoglaló magyarság életmódjában, művészetében, kulturális képében és szellemi kincseiben, mondai hagyományaiban találhatunk (I. II. könyv 331. és 334-337. old.), s amelyek a többi finnugor népnél hiányoznak. Ekkora mennyiségű, több mint 1000 éven át zárt egységben megőrzött tárgyi és szellemi tradíció vitathatatlanul azt bizonyítja, hogy a honfoglaló magyarok ősei a Kr. e. I. évezredben feltétlenül a szkíta-szarmata térségben, de legalábbis annak közvetlen szomszédságában laktak, nem pedig a magas északon, még a volgai- és a permi-finneknél is északabbra.

Végül – de nem utolsó sorban – emlékeztetünk Tóth Tibor embertani vizsgálatainak eredményeire, amelyek szerint a honfoglaló magyarság

csonthagyatéka a szarmata leletek között van, az alsó Volga vidékén feltárt szarmatakori sírokban (l. e. könyv 457-458. old.).

Mai ismereteink mellett tehát egyenesen abszurdnak mondható az az elképzelés, hogy a magyarság ősei az óiráni korszakban – azaz pontosan a szkita-szarmata időkben – a permiektől északra vagy keletre éltek volna. Annál inkább, mert Tóth Tibor ezen eredményei már jó néhány évvel Harmatta jelen cikkének megjelenése (1977) előtt közismertek voltak.

Ilyen kicsiségek azonban nyilván nem zavarják a finnugor nyelvészet hangtörvényes játszadozásaiban. Más nem is várhatunk el: elvégre mit tesz ez a néhány év ahhoz képest, hogy *nyelvtudományunk éppígy ignorálja azt a másik, immáron majd egy évszázada közismert embertani tényt is, hogy az obi-ugoroknak antropológiailag semmi közük sincs a magyarsághoz, s ennek ellenére a mai napig kategorikusan állítja, hogy nyelvünk és etnikumunk az obi-ugorokkal közös „ugor alapnyelv”, illetve „ugor ősnép” származéka.*

Az említett ellentmondások tehát napnál világosabban megmutatják, hogy Harmattának minden magabiztossága ellenére sem sikerült időbelileg elválasztania a finnugor nyelvek iráni jövevényszavait. Azaz a „hangtörvényes” nyelvészkedés ezúttal is alaposan melléfogott, kilátástalan zsákutcába került, mint oly sok más esetben is. Akár elismerjük ugyanis Harmatta iránnak tartott jövevényszavait iráni eredetűeknek, akár nem, mindenképpen úgy áll a dolog, hogy az ősmagyaroknak, akiket kétségtelenül valahová a tulajdonképpen finnugor és az iráni nyelvterület közé kell helyeznünk, kulcsszerepük volt az iráni-finnugor szópárhuzamok kérdésében.

A középiráni korszakban (Kr. e. 2. – Kr. u. 9. század) – folytatja Harmatta – már egészen más a finnugor nyelvek iráni jövevényszavainak megoszlása. A magyar 45 szóval egyértelműen vezet, követve a zürjéntől (39 szó), a votjáktól (31) és a mordvintól (28), amelyektől a vogul (24) és az osztják (17) sem nagyon marad el. Azaz a volgaiaknál és a permieknél a helyzet kb. azonos az óiráni szakasszal, de a magyar az utolsó helyről az élre tört, bizonyos mértékben követve az obi-ugoroktól.

Már fentebb leszögeztük, hogy ezek a semmivel sem magyarázható kilengések az egyes finnugor nyelvek iráni jövevényszavainál világosan megmutatják: a hangtörvényekkel dolgozó nyelvészet módszerei körül valami nincs rendben, különösképpen abban a kérdésben, ami a magyar és a többi finnugor nyelv kapcsolatait illeti. Harmatta fejtegetéseiből ugyanis, kimondatlanul bár, de az is következik, hogy az ananjinói korban szerinte még távol északon élő magyarok, vogulok és osztjakok Kr. sz. táján áttörtek volna a permiek és a volgaiak szállásterületein és messze délre, egészen a steppe határára költöztek volna. Ilyen nagyarányú népmozgalmaknak azonban a régészeti leletekben semmi nyoma sem található, s ennek következtében az ilyesféle, pusztán nyelvészeti, egye-

dül „hangtörténeti” elképzelésekre épített feltevéseket oda kell utalnunk, ahonnan származnak: a 19. századi nyelvtudomány valószínűtlen és bizonyíthatatlan ötletei közé.

Még képtelenebbé teszi Harmatta ezen hipotézisét az, hogy az ősiráni korról szólva ő maga állapítja meg: a legtöbb ősiráni művelődési hatás azt a finnugor törzset érte, amelyben a magyarok elődeit láthatjuk, s ez például a nagyállattartás átvételében is megmutatkozik. „Kétségtelen, hogy a legfejlettebb állattartás (több hasznú nagyállattartás) a magyarba átvett ősiráni terminológiában tükröződik” – jegyzi meg (id. m. 175. old.).

Az ősiráni korban tehát a magyarok elődeit Harmatta szerint is a finnugorok legdélibb sávjában kell keresnünk, hiszen a délről érkező ősiráni kultúrhatások legerőteljesebben náluk jelentkeznek.

Ha most a Harmatta cikkében itt-ott, elszórtan és rendszertelenül jelentkező őstörténeti elképzeléseket logikus sorrendbe szedjük, akkor kényszerítő módon fel kellene tennünk, hogy a magyarok ősei eredetileg a finnugor területek legdélibb peremén éltek, azután az ősiráni kor vége felé, a Kr. e. 2/1. évezred fordulója után felköltöztek valahová a Pecsora vagy az Ob alsó folyásának vidékére, az Urál hegység északi nyúlványainak tájaira, még a voguloknál, osztjákoknál is északabbra (hiszen a magyarban szerinte jóval kevesebb óiráni jövevényszó van mint a vogulban), majd 8-900 év múlva, a Kr. sz. körüli időkben, a középiráni korszak elején ismét visszavándoroltak eredeti lakhelyeikre, a kelet-európai vagy a nyugat-ázsiai steppe peremterületeire. Mindezt pedig csakis azért tették, hogy ezzel igazolják Harmatta hangfejlődési alapon eszközölt iráni jövevényszó-időrendi feltételezéseit.

Harmatta ezen – nyelvészeti paleontológiai módszerekkel kikövetkeztetett – őstörténeti bakugrásai kísértetiesen emlékeztetnek a Fodor által feltételezett obi-ugor „ingajarat”-ra az Ob torkolata és az andronovói műveltség területe között (l. II. könyv 327-330. old.). Magyarán mondva: mindezek a gyámoltalan kísérletezések egyértelműen arra vallanak, hogy a magyar nyelvet még a finnugrisztika által pontosan erre a célra kidolgozott nyelvfejlődési és szabályos hangváltozási módszerek segítségével sem sikerül a finnugor nyelv- és népcsalád sémájába belehelyezni. Nyelvünk valamilyen módon mindig kirúg a hámból, s kizárólagosan finnugor eredetünk iskolájának leggondosabb számításait is minduntalan keresztülhúzza.

Így vagyunk például középiráni jövevényszavaink perzsa rétegével is. Harmatta szerint „... e kölcsönzéseknek úgyszólván egyike sem származik a tulajdonképpeni perzsából. Hangalakjuk alapján következtetve ezek csakis északnyugat-iráni ('méd' és 'párthus') jövevényszók lehetnek, azaz Iránnak arról a területéről származnak, amely a Kaukázus vidékével határos.” (id. m. 181-182. old.)

Ezzel szemben Szemerényi Oszvald, F. Altheim „Geschichte der lateinischen Sprache” című művébe írt exkurziójában (id. m. 66-84. old.) le-
szögezi, hogy számos középiráni eredetű magyar szó csakis a délnyugat-
iráni, tulajdonképpen perzsa nyelv hangrendszeréből vezethető le. Mivel
azonban közvetlen érintkezéseket az ősmagyarok és Délnyugat-Írán kö-
zött – a finnugor dogmák ígéretében – ő sem tud elképzelni, különböző
ködös, ingatag feltevéseken kívül konkrétan nem is tudja megmagyaráz-
ni ezt a feltűnő körülményt. Végül egy sehol sem adathozható, imaginárius
északiráni dialektust kénytelen feltételezni, amelynek azonban szinte tel-
jesen egyeznie kellett volna a tulajdonképpen középperzsa nyelvjárással,
s ebből származtatja a középperzsával megegyező hangalakú magyar sza-
vakat.

Szemerényi exkurzióját taglalva, említett művében Altheim arra gon-
dol, hogy esetleg a régi chovarezmi nyelv lehetett az a perzsához igen
közel álló észak-iráni nyelvjárás, amelyből a magyarok perzsa hangalakú
szavaikat átvették. Erre Bērūnī 11. századi chovarezmi-arab történetíró
azon megjegyzéséből következtet, hogy „... a chovarezmiiek a perzsa fa
hajtásai”. Hozzáteszi azonban, hogy ez nem bizonyítható, mert a
chovarezmi nyelv emlékei, amelyek a Kr. u. 13-14. századból ismerete-
sek, „... keine Verwandtschaft mit der südwestiranischen Sprache der
Persis aufweisen” (id.m. 85. old.). Magyarul: „... semmilyen rokonságot
sem mutatnak a Persis délnyugat-iráni nyelvével.”

Sokkal figyelemreméltóbbak azonban azok a következtetések, ame-
lyeket Altheim e nyelvi jelenségek alapján levon: kétségtelennek tartja,
hogy a magyarság őseinek még az összetérítések előtt – amelyeket a
kutatás Kr. u. 600-800 tájára tesz – feltétlenül közeli kapcsolatban kellett
állniuk egy szorosabb értelemben vett középperzsa nyelvjárást használó
észak- vagy északkelet-iráni néppel, legnagyobb valószínűséggel a
chovarezmiakkal (id. m. 186. old.). Ez a megállapítás pedig szöges ellen-
tétben áll mindazokkal a feltevésekkel, amelyeket finnugor szemléletű
őstörténetkutatásunk az utóbbi 100 év folyamán az ősmagarság Kr. u.
600 előtti lakhelyeit illetően kiagyalt, s ugyanakkor igazat látszik adni a
Kézai által megőrzött chovarezmi hagyományoknak.

Már ennyiből is látható, hogy iráni jövevényszavaink ügye nem olyan
egyszerű és világos dolog, amilyen egyértelműnek és problémamentes-
nek e kérdéskomplexumot nyelvészetünk általában – s Harmatta is jelen
dolgozatában – feltüntetni igyekszik.

Tovább mérlegelve azonban e kérdéseket, feltétlenül figyelembe kell
vennünk még azt az igen fontos szempontot is, hogy a különböző északi
és keleti „iráni” dialektusok (chovarezmi, baktriai, szogdiai, kotáni-szaka
stb.) iráni voltának tézise maga is igen gyenge lábakon áll (l. Jettmar et
alii: Geschichte Mittelasiens; valamint I. könyv 83-84. old. is). De

még W. B. Henning és Altheim is – akik pedig e nyelvek iráni jellegében nem kételkednek – leszögezik, hogy a szogd, a chovarezmi és az egyéb északkelet-iráni dialektusok oly messze állnak a valóban iráni perzsa nyelvtől, hogy azzal csak „a ködös ősidőkben” („im grauen Altertum”) rokoníthatók (l. W. B. Henning: *Mitteliranisch, Handbuch der Orientalistik* 4. 1958. 109. és 113. old.; Altheim: *Geschichte der Hunnen* I. köt. 427. old.)

Megjegyzendő még, hogy Harmatta egyetlen példája, amelyet annak bizonyítására felhoz, hogy középiráni kori, perzsa hangalakú jövevényszavaink nem a tulajdonképpeni középperzsa nyelvből származnak, nyelvészetileg igen erősen sántít: előbb láttuk (vö. 557. old.), hogy a finnugor „vásárol” (magyar *vesz*) szót Harmatta az ősiráni ⁺*vas-* tőből származtatta, most pedig egyszerre, meglepő fordulattal egy szintén „csillagos” – azaz megint csak nem adatolható, csupán kikövetkeztetett – állítólagos óiráni ⁺*vahāčāra-* (piac, vásár) szót említ, ami szerinte a középperzsában „vāzār”-rá, az északnyugati dialektusokban pedig „vāčār”-rá és „vāšār”-rá „fejlődött” volna, s ez utóbbi hangalak lenne a magyar „vásár” szó iráni forrása.

Mivel azonban előbb maga Harmatta állapította meg, hogy a „vásárol” (helyesebben „vesz”, nyelvjárási „vösz”) szó igei gyöke az ősirániiban „⁺vas-”, az adatolható közép-iráni fejlemények pedig („vásár” jelentéssel) „vāzār”, „vāčār” és „vāšār”, minden joggal megkérdezhetjük: milyen alapon tételezi fel most egyszerre, hogy a kérdéses közép-iráni szavak egy „⁺vahāčāra-” féle óiráni fantom-szóalakból származtak volna? Mi szükség van a „-hā-” szótag betoldására? Vélhetőleg csupán az, hogy legyen „hangfejlődés”. Ha az ősiráni igei alapgyök valóban „⁺vas-”-nak hangzott, aminek valószínűségét az ismert szabályos közép-iráni továbbképzéseken (*vāzār*, *vāčār* és *vāšār*) kívül a sumér ősnyelvi párhuzamok („*aš₂*, *a₂-aš₂*” = „verlangen, begehren, wünschen, bedürfen, nehmen, sich bemächtigen, Zoll erheben; verlangen, Bedarf”) is kézenfekvő módon alátámasztják, akkor ilyen körülmények között az égvilágon semmi létjogosultsága sincs holmi „csillagos”, „⁺vahāčāra-”-szerű szóalaknak az óiráni nyelvben.

A leglényegesebb azonban az egész kérdésben az, hogy mivel a magyar „vesz” alapige magas hangrendű változatban még ma is híven őrizi az egykori „ősiráni alapnyelv” kikövetkeztetett „⁺vas-” tőszavának hangalakját, „vásár” szavunkat semmiesetre sem lehet ettől függetlenül szemlélni, és egyszerűen közép-iráni jövevényszóvá nyilvánítani.

Végezetül feltétlenül rá kell mutatnunk még arra is, milyen harmonikus egyetértés uralkodik a magyar nyelvtudományban az ősi alapnyelvi szavak hangalakjainak kikövetkeztetése terén. Igen jó példa erre éppen „vesz” szavunk, amelynek „alapalakjai” csupán három év reprezentatív nyelvtudományi kiadványainak vetületében így festenek:

1. a TESZ szerint (III.köt. 1976): a „vesz” és párja, a „visz” közös finnugor alapalakja *βike- „lehctett”;
2. Harmatta idézett cikkében (1977): a „vesz” (vásárol) finnugor alapalakja *wos-;
3. a Lakó-Rédei féle etimológiai szótárban (III. köt. 1978): a „vesz” ugor eredetű, alapalakja *weγɜ –;
a „visz” finnugor kori örökség, alapalakja *wīke-.

Azaz a szópár egyik tagja az „ugor”, a másik a „finnugor” alapnyelvbe tartozna, ami ugyan – éppen a finnugor nyelvtudomány szemléletében – jóval több mint 1000 éves különbséget jelent, de finnugristáinkat a jelek szerint ilyen „kicsiségek” nem tántoríthatják el attól, hogy továbbra is csupán az időbelileg szabályosan, mintegy felsőbb parancsra bekövetkezőnek gondolt hangváltozások vélt „törvényszerűségei”-nek keresgélésével foglalkozzanak, tekintet nélkül minden egyéb nyelvi körülményre. Ennek az egyoldalú hangtörvényes szemléletnek szükségszerű következménye lesz azután az az összevisszaság, amelyet előbb „vesz” szavunk kikövetkeztetett ősnyelvi alapalakjainál megfigyelhettünk. Ebből is látható a hangtörvényes nyelvészkedés alapvető módszertani tévedése: *ha a „hangtörvények” valóban törvényszerűek lennének, nem eredményezhetnének szinte minden kutatónál más-más alapnyelvi hangalakot.*

Nem tudunk egyetérteni Harmattával abban sem, amikor ún. „chovarezmi-alán” jövevénytiszavaink sajátságos hangváltozásait („ä” → „i”, „ā” → „é”) – amelyekről maga írja, hogy *az ismert alán nyelvemlékekben sehol sem mutathatók ki!* – azzal magyarázza, hogy Bērūnī tudósítása szerint még az ő idejében is (tehát a Kr. u. 10-11. században) vándoroltak alánok és *āšok* Chovarezmből a Kazár-tenger (Káspi-tó) partjaira, s ezek nyelve „xvārizmiből és besenyőből” volt „keverve”. Minthogy pedig „... a xvārizmi egyik jellemző sajátossága éppen az *a* → *i* hangváltozás, kézenfekvő arra gondolni, hogy ebben az erős xvārizmi hatás alatt álló alán nyelvjárásban ugyanez a hangfejlődési tendencia érvényesült, s így benne a többi alán nyelvjárás *ä*-jének *i* felelt meg” – jegyzi meg Harmatta (id. m. 182. old.).

Íme, az előbb említett módszertelenség iskolapéldája: *a kérdéses hangváltozások ugyan egyetlen alán nyelvemlékben sem mutathatók ki, az illető magyar szavak ennek ellenére mégis a priori „chovarezmi-alán” jövevénytiszavakká válnak.*

Ez lenne előzetes, elvi-módszertani ellenvetésünk a fenti idézethez.

Következő fokozatként fogadjuk el egyelőre feltételesen Harmatta érvelését, és nézzük meg először közelebbről az egykorú történelmi adatokat. Ezek világánál csakhamar kiderül, hogy Harmatta okfejtésébe alapvető hiba csúszott: Bērūnī *āš* népe ugyanis, amelyet ő a besenyők társaságában az Amu-Darja mentén említ, sőt nyelvüket is a besenyővel ke-

vertnek mondja, Bērūnī korában, azaz a Kr. u. 10-11. században, aligha lehetett a név korábbi értelmében vett alán vagy āṣ, hanem akkoriban nyilvánvalóan csakis az *úzokat*, az oguz-törökök egyik törzscsoportját jelenthette, akikhez a besenyők is tartoztak. Köztudomású, hogy a 9-11. század táján először a besenyők, majd nyomukban az úzok vonultak az Aral-tó mellékéről először a Káspi-tó környékére, azután pedig a mai Dél-Oroszország területére. Sőt, mivel Bērūnītól azt is megtudjuk, hogy ezen āṣok nyelve erősen keveredett a chovarezmiek és a besenyők nyelvével, ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy valamiféle nyelvsvözettség alakult ki a három nép között, a kérdéses hangváltozások vizsgálatánál még azt is figyelembe kell vennünk, hogy ún. ótörök jövevényszavaink egyik jellemző ismertetőjegye is éppen ez az „a”→„i” (y) hangátmenet.

Harmatta érvelése tehát még abban az esetben sem lenne meggyőző, ha jóhiszeműen elhinnénk neki mindazt, amit – Bērūnīra hivatkozva – állít.

A kérdés azonban közelebbről megtekintve egészen másképpen alakul. Mivel már tapasztalatból tudjuk, hogy semmiféle finnugor fogantatású forrásadatot sem szabad ellenőrzés nélkül elfogadnunk, lehetőségeinkhez mérten ez esetben is utánanéztünk Harmatta hivatkozásának. Ezúttal sem veszett kárba fáradságunk, mert a kérdéses szövegből kiderül, hogy *Bērūnī nem két népet, hanem csak egyet: alánokat vagy āṣokat* említ; – legalábbis így közli *Zeki Validi*, aki a szöveget feldolgozta. Ez pedig igen lényeges különbség.

De még mást is megtudunk Bērūnītól. Íme, Bērūnī tudósítása Zeki Validi tolmácsolásában:

„In der Einleitung zu seinem 'taḥdīd nihāyāt al-amākin' berichtet er von den Alanen oder Āṣ, dass sie im Altertum zusammen mit den Petschenegen den unteren Lauf des Amudarya (das Özboy) bewohnt hatten und dann, infolge der Änderung des Flussbettes zu den Küsten des Meeres der Chazaren eingewandert wären. Er führt aus, dass die Sprache dieser Alanen sich aus dem Chwarezmischen und dem Türkisch-Petschenegischen zusammensetzte.” (l. Zeki Validi: Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier; Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 90. 1936, Anhang 28. old.)

Magyarul: „Taḥdīd nihāyāt al-amākin című műve bevezetésében az alánokról vagy āṣokról elbeszéli, hogy ezek valamikor régen a besenyőkkel együtt az Amu-Darja alsó folyásánál (az Özbojnál) laktak és azután, a folyó medrének megváltozása következtében a Kazár-tenger partjai mellé vándoroltak. Elmondja, hogy ezen alánok nyelve a chovarezminek és a besenyők török nyelvének keverékéből állt.”

Ugyanígy ír *Altheim* is Bērūnī ezen tudósításáról: „Er spricht vom Dialekt der Āṣ oder Alanen...” (l. Altheim-Stiehl: Geschichte Mittelasi-

ens im Altertum, 178-179. old.) Magyarul: „Az āşok vagy alánok dialektusáról beszél...”

Kiegészítésképpen megemlíjtük még, hogy az Amu-Darja medrének megváltozása ugyan pontosan nem időzíthető, annyi azonban bizonyos, hogy nem a Kr. u. 10. században történt, hanem sok évszázaddal azelőtt. Ahogy Bērūnī is írja: „im Altertum”.

Harmatta tehát teljesen önkényesen kétszer is megváltoztatja Bērūnī eredeti tudósításának szövegét, hogy így azt tézise alátámasztására felhasználhassa:

1. alánokról és āşokról ír, holott Bērūnī alánokat vagy āşokat említ;
2. 10-11. századi alán-āş vándorlásokat állít, pedig Bērūnī kifejezetten és egyértelműen a régmúltba utalja ezeket a népmozgalmakat: „valamikor régen”, az Amu-Darja medrének megváltozásakor – írja róluk.

Lám, ismét jelentkezik a finnugor szemléletű tudományosság már jól ismert „tárgyilagossága” és jellegzetes „forráskritikája”.

Ha már eddig eljutottunk, egy lépéssel még tovább is mehetünk. Éppen, mert Bērūnī a besenyők, āşok régi Aral-tó vidéki lakhelyeiről tudósít, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az Aral-tó, Chovarezm és Szogdia környékén már a Kr. e. 2. századból kimutattuk az oguz-törökség valamennyi később feltűnő jelentősebb törzscsoportja neveinek igen közeli hangalaki párhuzamait a kínai évkönyvekben és a klasszikus görög-római szerzők munkáiban közölt északkelet-iráni népnevek között: *asi~úz; pasiani~besenyő; Kang-kü~kangar; kun-bok* (az *u-sun* vagy *wu-sun* nép fejedelmének neve, ill. címe)~ *kun-bég* vagy *kun-beke* (I. II. könyv 270., 289-292., és 353-354. old.).

Mindezeket az általunk feltételezett népnévi megfeleléseket Bērūnī tudósítása igen nagy mértékben alátámasztja és valószínűsíti: kifejezetten azt állítja, hogy az alánok vagy āşok nyelve chovarezmi-besenyő keveréknelv volt.

Mivel azonban ezeknek a Strabonnál, Justinusnál és más antik szerzőknél előforduló turkmenisztáni-északkelet iráni népeknek irániságához – eltekintve a fenti névpárhuzamok helyességétől vagy helytelenségétől – egyébként is sok kétség fér (I. I. könyv 83-84. old. és jelen könyv 564. old.), függőben marad az egész középíráni eredetűnek állított magyar jövevényszó-komplexum kérdése is. Annál inkább, mert a II. könyvben arra is rámutattunk, hogy az újabb forráskutatások eredményei szerint az avarok, szabirok, bolgárok, kazárok (s velük együtt valószínűleg a későbbi magyar törzsszövetség elődeinek jelentős csoportjai is) Chovarezm, Szogdia, Baktria és Dél-Turkmenisztán térségéből, az eftalita-hun birodalom területéről vándoroltak a Kr. u. I. évezred derekán Dagesztánon és a Kaukázuson keresztül a Kubán-Pontusz mellékére (I. 265-267. old.; ill.

Altheim: Geschichte der Hunnen I. köt.; Haussig: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker).

Végül – de nem utolsó sorban – iráni eredetűnek tartott jövevényszavaink tárgyilagos elbírálásához szorosan hozzátartozik az Aveszta-kérdés is. Már említettük, hogy az Aveszta legősibb gatháit az iranológusok még ma sem értik meg (I. II. könyv 236. old.). Altheim szavaival: „Satzbau und Ausdrucksweise, Wortstellung und Wortwahl, eine hohe Altertümlichkeit der Sprache und des Denkens setzen dem Verständnis Schranken.” (Altheim-Stiehl: id. m. 63. old.) Magyarul: „A mondatszerkesztés és a kifejezés mód, a szórend és a szavak megválasztása, a nyelv és a gondolkodás nagyfokú régiessége korlátokat fektetnek a megértés elé.” Azaz: szépen körülírva ugyan, de végeredményben „ignoramus”.

Nos, mindenekelőtt éppen ez az Aveszta szolgál – többnyire egyenesen kínosan primitívnek nevezhető nyelvészeti szofizmák segítségével – nemcsak a Perzsia körüli peremterületek (Chovarezm, Szogdia, Baktria, Fergana, Kotan stb.) különféle ókori nyelveinek irániasítására, hanem éppúgy a szkiták, szarmaták iráni voltának alátámasztására is. S ha még megemlíjtük, hogy elsősorban a középíráni nyelv, de részben az Aveszta is szinte kibogozhatatlan nyelvi szövevényt képez az őstörökkel, akkor a maga teljességében előttünk áll az iranológia valóságos helyzete, minden ellenkező előjelű hírveréssel szemben.

A tömegesen jelentkező iráni-avesztai és őstörök párhuzamokat – szinte mondanunk sem kell – eddig természetesen sommásan azzal intézték el, hogy szigorúan alkalmazkodva a 19. századi indogermán kultúrprioritás-elmélet jövevényszóvizsgáló „módszeré”-hez, egyszerűen úgyszólván minden, az iráni nyelvekben is megtalálható török szómegfelelést iráni eredetű jövevényszóvá nyilvánítottak a törökben – mindenben hasonlóan a magyar nyelv jövevényszavainak meghatározásánál annak idején alkalmazott eljáráshoz.

Kissé módosult azonban a helyzet, miután az utóbbi két évtized nagyszabású, tervszerű közép-ázsiai szovjet ásatásainál Alma-Atától keletre, az Isszik-Kul mellett előkerült egy Kr. e. 5. századi szaka fejedelmi vagy előkelő harcos nemesfémtárgyakkal telített sírja. Az ezüstlemezekkel szinte elborított váz mellett fekvő ezüstcsészék egyikén az orchon-jeniszeji őtörök rovásíráshoz igen hasonló írásjeleket találtak. A pompázó díszben eltemetett harcos teteme a feltárt kurgán egyik melléksírjában feküdt. A főtemetkezésből sajnos semmi sem maradt meg, mivel „régí jó szokás szerint” már az ókorban kirabolták.

A szovjet kutatók a sírt a kínai források „sai-wang”, az antik szerzők „saka-uraka” népevel, azaz a szakák királyi törzsével hozzák kapcsolatba, mivel a kínai évkönyvek e népcsoportot közvetlenül az Isszik-Kul környékén említik (I. B. Brentjes: Mittelasien, 45. old.). Brentjes nyoma-

tékosan kiemeli még azt is – nyilvánvaló oldalvágással az eddigi kutatásban szokásos „pániráni” kultúrkisugárzási képzetek felé –, hogy ezek a kincsek, éppúgy mint az Ermitázs híres „szibériai aranyai”, a szaka népek gazdagságáról és fémművességük magas színvonaláról tanúskodnak, „... denn die Werke sind keine 'persischen' Exporte, sondern lokale Produktionen.” (id.m. 45. old.) Magyarul: „...mert a tárgyak nem 'perzsa' exportárúk, hanem helyi készítmények.”

Amint ebből az idézetből is kiolvasható – Brentjes éles különbséget tesz szakák és perzsák között! –, a szakákat az újabb kutatások világánál aligha tekinthetjük irániaknak. Itt emlékeztetünk a szkiták, szakák irániságát cáfoló adatokra (l. 57-59.; 236-246. és 270-271. old.), különösen arra, hogy a Jaxartestől északra lakó „szkiták” – azaz szakák – királyának testvére már Nagy Sándor idejében altáji nevet viselt: „Charthasis” (Kara-Tas), magyarul „Fekete Kő” (l. 240. old.).

Ezek a Kr. e. 5. századból származó közép-ázsiai szaka írásjelek azonban egyértelműen megcáfolják a betűírás elterjedéséről eddig vallott kultúrtörténeti nézeteket is. Mindezideig ugyanis az volt az általánosan elfogadott elképzelés, hogy a főníciai eredetű, ún. nyugati szemita betűírás az achemenida óperzsa birodalomban használt arámi közigazgatási nyelv („Reichsaramäisch”) kíséretében terjedt el keleten, először az óperzsa birodalomban, majd kb. a Kr. e. 3. század óta Indiában, ahol az arámi ábécéből az ún. *kharošthi* írás fejlődött ki. Az Isszik-Kul mentén talált írásjegyek jellege azonban arra vall, hogy a betűírás más úton jutott el Közép-Ázsiába, s alapja sem az arámi ábécé volt, hanem az ún. nyugati szemita, szíriai-főníciai írás egyik, az aráminál jóval régebbi változata. Igen nagy valószínűséggel feltehető tehát, hogy az elő-ázsiai eredetű betűírást már az újasszír korban átvették egyes olyan északi, északkeleti népcsoportok, amelyek különösen erős kapcsolatokban álltak az előázsiai műveltségekkel. Ilyeneként elsősorban a szkiták és a médek jönnek számításba, akik a Kr. e. 7-6. században bizonyíthatóan kiemelkedő szerepet játszottak az asszír-babilóniai-szíriai történelemben. A szkiták pedig tulajdonképpen azonosak a szakákkal, akiknek hagyatéka az Isszik-Kul menti íráslelet.

Feltétlenül meg kell említenünk még, hogy a betűírás „nyugati szemita” eredetének általánosan elfogadott tézisével szemben már a 30-as évek *ugariti* (Ras Shamra) írásleletei alapos kételyeket támasztottak. Az ott Kr. e. 1500 körül használt ékírásos ábécét számos kutató nem-szemita eredetűnek határozta meg (l. pl. H. Bauer: *Die alphabetischen Keilschrifttexte von Ras Shamra*). De ezenfelül még egy másik, a későbbi főníciai ábécé jeleihez hasonló írás is előkerült Ugaritban a Kr. e. 2. évezred közepéről, amelyet azonban nemcsak nyugati szemita, hanem éppúgy hurri nyelvű szövegek feljegyzésére is alkalmaztak.

Az írástörténeti kép teljes megváltozása azonban *Anton Moortgat* nevéhez fűződik. A Chabur folyó környéki *Tell Chuera* rommezején, a szubartui-hurri népek egykori hazájának területén hosszú éveken keresztül végzett ásatásainál először 1974-ben került elő egy *Mesilim* kori (kb. Kr. e. 2700) edénytöredék, amelyen öt – a későbbi főníciai írás jegyeihez igen hasonló – betűjel volt látható. W. Röllig professzor, a leletet véleményező szemitológus írásszakértő elismerte a jegyek „főníciai” jellegét, de egyik ismert nyugati szemita ábécével sem tudta őket közelebbi kapcsolatba hozni. Ugyanakkor teljességgel lehetetlennek tartotta, hogy a jelek a 3. évezredből származhatnának. Moortgat mindehhez megjegyzi, hogy az ásatásoknál ugyan gyakran előfordulnak érthetetlen és megmagyarázhatatlan jelenségek, de hangsúlyozza, hogy a kérdéses edénytöredék 3. évezredbeli korához a pontos ásatási rétegmegfigyelés következtében nem férhet kétség (l. Moortgat: *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die siebente Grabungskampagne 1974.* 30-33. old.).

Moortgat ezen véleményét az 1976-ban folytatott ásatások fényesen igazolták. Kétségtelenül a korai szumér dinasztiák idejébe (Kr. e. 3000-2500) tartozó bolygatatlan rétegben, „in situ” megfigyelve, közvetlenül az 1974-ben talált írásjegyes edénytöredék lelőhelyének környékén, csak valamivel mélyebben, újra előkerült több cserépdarab, bekarcolt számjegyekkel és egyiken „szemita” betűjelekkel. Moortgat megállapítja, hogy ezen újabb lelet után „... egy szemita ábécé-írás létezése a 3. évezredben, a *Mesilim* korban, immár aligha vonható kétségbe.” (l. Moortgat: *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorl. Bericht über die achte Grabungskampagne 1976.* 39. old.)

Megjegyzendő azonban, hogy a korai szumér dinasztiák idején a Chabur folyó környékén, azaz Észak-Mezopotámiában csak szubartui-hurri népességről vannak adataink (a *Tell Chuera*tól alig 60 km-nyire fekvő *Tell Brak* akkádkori rétegéből kerültek elő például az első szubartui-hurri személynevek Észak-Mezopotámia területén), szemitáknak viszont e korai időkből nyomait sem találjuk. Abból tehát, hogy a *Tell Chuera*-ban talált írásjegyek hasonlítanak a másfél évezreddel később jelentkező nyugati szemita betűírás jeleihez, Moortgattal ellentétben sokkal inkább arra következtethetünk, hogy a szemiták később a hurriktól vették át a betűírást. Erre vallanak egyébként a *Ras Shamra*-ban talált hurri nyelvű betűírásos szövegek is: mind a „főníciai” jellegűek mind pedig az ékírásos ábécével írottak, amely utóbbi írást – amint fentebb láttuk nem szemita eredetűnek tartja a kutatás.

Roviden meg kell emlékeznünk összet jövevényszavainkról is, amelyekkel Munkácsy Bernát eredeti cikkével kapcsolatban (*Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze*) már megismerkedtünk (l. II. könyv 352-353. old.). Kiegészítésképpen az ott mondottakhoz meg-

említjük még, hogy az osszét nyelvben több olyan jellegzetesen magyar sajátosságú nyelvtani elem található, amelyek a többi iráni nyelvjárásból hiányoznak. Így például a jelen idő többes 3. személyének ragja „-ncá” (vö. magyar „-nak, -nek”); az óhajtó mód többes 3. személyragja „-joncá” (vö. magyar „-janak, -jenek”); a középíráni nyelvek közül egyedül az osszétban van határozott névelő: „i” (i és ü között; vö. ő, az). Ezek az iráni nyelvekben egyedülálló sajátosságok egyértelműen arra vallanak, hogy a magyar egykor erősen befolyásolta az osszét nyelv fejlődését.

Hozzájárul ehhez az osszétok elődeinek, az *āšok*nak (ill. az alánoknak) tisztázatlan etnikai és nyelvi hovatartozása is. Említettük már, hogy a kutatás az *āšok*at (és az alánokat) a Strabon és egyéb antik szerzők által *asi*, *asiani* neveken említett turkmenisztáni törzsekből származtatja. Az *asi* népnév viszont feltűnően egybecseng az *úžok* nevével, s az *úž* (*oguz*) népcsoport egyéb népeinek névpárhuzamai is megjelennek ugyanazon antik forrásokban, amelyek az *asi*, *asiani* neveket említik (l. e. könyv 567. old.). Fentebb láttuk, hogy Bērūnī tudósítása is igen nagy valószínűséggel alátámasztja e népnévi párhuzamok tanúságát: az ősi időkben („im Altertum”) besenyők társaságában élő *āšok*ról vagy alánokról értesít az Aral-tó környékén, Chovarezm közvetlen szomszédságában, akiknek nyelve erősen keveredett a besenyők nyelvével (l. e. könyv 566. old.). Ugyanakkor pedig az *asiani* népnév még a kínai forrásokban „a-ši-na” néven említett nép nevével is igen feltűnően egyezik, amely néptől a kínaiak szerint a türkök származtak (l. Liu Mau-Tsai: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken).

Ide tartoznak *Bendefy László* kutatási eredményei is, amelyek szerint a keleten maradt magyaroknak a Kaukázus előterében, a Kuma folyó mentén élő csoportjai Timur Lenk pusztításai elől 1380 után nagyrészt a Kaukázus védettebb völgyeibe menekültek, s ott elkeveredtek az osszétokkal, abházokkal, cserkeszekkel és a kabardokkal (*Bendefy: Kunmagyaria*). E keveredést bizonyítja az is, hogy a 19. század végén a Zichy-féle kaukázusi etnográfiai expedíció e népeknél még erős magyar eredet-, illetve rokonsághagyományokra bukkant. Az osszét-magyar nyelvi párhuzamok vizsgálatánál tehát ezeket az igen fontos adatokat sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Akkor sem, ha akadémikus történetkutatásunk e nyomokat azzal a felületes utalással söpri is félre, hogy azok „bizonyára” a tatárok által elhurcolt magyaroktól származnak.

Összegezve az elmondottakat láthatjuk, hogy az irániakkal kapcsolatos legfontosabb történelmi és nyelvi kérdések jobbra még tisztázatlanok, a kutatás valójában még cseppfolyós állapotban leledzik, s tulajdonképpen csak annyi bizonyos, hogy a Kr. e. 9. század végén Nyugat-Íránban feltűnt egy – az asszírok által „parsuá”-nak nevezett – nép, amely három évszázad múltán megalkotta az óperzsa birodalmat. Ezek nyelve

volt az óiráni, amelynek legelső nyelvemlékei Kr. e. 520 körül jelentkeznek. Úgyszólván minden egyéb, az iráni népek ősi kultúrájáról, ősnyelvéről, származásáról stb. közszájon forgó elképzelés csupán bizonyítatlan feltevés, s a nagy biztonság látszatát csak az a körülmény kelti – a kívülállók, de nem a szakemberek számára! –, hogy a legtöbb kézikönyv vagy összefoglaló történelmi munka az indogermanisztika 19. századi szemléletét, a különféle bizonyítatlan, a priori alaptézisekből kinőtt pánindogermán – ez esetben pánindoiráni – feltevéseket, történelmi és kultúrtörténeti elképzeléseket még ma is túlnyomórészt eldöntött tényekként és történelmi valóságként közli. Ha azonban valaki a hangzatos kulissza-szólamok mögé is betekint, csakhamar észreveszi, hogy az iranisztikai kutatás a legtöbb alapvető kérdésben még napjainkban is meglehetősen bizonytalanságban tapogatózik.

A dolog ugyanis e területen is úgy áll, hogy az óiráni nyelv (de az óind és a szanszkrit is) tele van szumér (és akkád) szótövekkel, amelyeket természetesen márcsak kényelmességből sem vesznek tekintetbe, mert menthetetlenül darabokra szaggatnák a hangtörvényekre, szabályos hangváltozásokra felépített nyelvfejlődési hipotézisláncolatokat. Nem lehetne továbbra is olyan szépen eldominózni *először szótagjaikra bontott, majd – más sorrendben – ismét ízenként összerakosgatott* avesztai szavak magasröptű etimologizálásával, mint például „a sivatag lovainak birtokosa” (az arimaszp nép „iráni” neve) vagy „egyesített paripákkal bíró hónap” stb. stb. (I. I. könyv 58-59. és II. könyv 238. old.). De ugyanígy le kellene szállni a Grimm-féle hangkörhinta 130 év óta fényesre csutakolt vesszőparipáiról is, amelyeknek különleges vonzóereje abban áll, hogy segítségükkel szinte minden hangról „ki lehet mutatni”, hogy kölcsönösen átmehetnek egymásba.

Amennyiben e tekintetben bárkinek is kételyei támadnának, javasoljuk, tanulmányozza át alaposan például Altheim-Stiehl „Geschichte Mittelasiens im Altertum” című könyvét, amelyben a fent vázolt „módszer” alkalmazásával kiagyalt képtelenebbnél-képtelenebb etimológiák és hipotétikus hangváltozások tömegét találhatja. Pedig Altheim kétségkívül a józanabb, alaposabb kutatók közé tartozik, s nem egy valóban igen fontos, jelentőségteljes felismerést köszönhetünk neki. A hangtörvények bilincseit azonban sajnos ő sem tudta lerázni. Egyértelműen kitűnik ebből a műből, mennyire agyaglabakon áll az iranológiai kutatás a valóságban.

Már e futó áttekintésből is megállapíthatjuk, hogy *iráni eredetűnek tartott jövevényszavaink kérdésében még csak a valóban alapos, körütekintő kutatások kezdeteinél állunk*. A jövőben elvégzendő ezirányú vizsgálatok azonban csakis a 19. századi indogermán kultúrprioritási képzetek kölönceitől megszabadulva vezethetnek megbízható, tárgyilagos eredményekre.

A honfoglalás óta eltelt majd 1100 év alatt, a történelmi viszonyok logikája szerint, természetesen számos német – főleg bajor-osztrák – szó került bele nyelvünkbe. Ezt nem is akarjuk vitatni. Csupán nyelvtudományunk egyoldalú módszereire kell itt is rámutatnunk, amelyek értelmében szinte minden, a némettel közös, azonos vagy hasonló hangalakú és jelentésű szavunk német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó lenne.

Vizsgáljuk meg először, milyen nyomait találhatjuk meg a több mint ezer éves egymás mellett élésnek a bajor-osztrák tájnyelvben.

A *szókincs terén* több magyar szó átvétele állapítható meg. Lássunk néhány példát ezek közül:

1. „Törek-Ware” = „rossz minőségű áru”; Alsó-Ausztriában széltében használatos tájnyelvi szó.
2. „Gatte-Hose” = „alsónadrág”; egész Ausztriában elterjedt népnyelvi szó.
3. „Maschik-Seite” = „másik oldal”; Kelet-Ausztriában általánosan ismert kifejezés.
4. „Pussta” = „puszta, steppe”; az egész német nyelvterületen használatos.
5. „Tschikosch” = „csikós”; szintén az egész német nyelvterületen elterjedt.
6. „Gulasch, Golasch” = „gulyás/-leves/, gulyás/-hús/”; egész Európában ismert vándorszó.
7. „Säbel” (sváb-alemann „Sabel”) = „szablya”; majdnem egész Európában elterjedt vándorszó. A Kluge-féle etimológiai szótár szerint magyar eredetű (I. bővebben II. könyv 254-255. old. és jelen könyv 549. old.).

A szóátvételeken kívül azonban néhány *nyelvtani, nyelvszerkezeti és hangtani* párhuzamot is találunk a bajor-osztrák nyelvjárásban, amely közvetlenül szomszédos a magyar nyelvterülettel.

Ilyen például elsősorban a mély magyar „a” hang használata a bajor-osztrák köznyelvben, amely széles körben, Kelet-Ausztriától Bajorországig megfigyelhető. Ez a hang az indogermán nyelvekben egyébként ismeretlen, tehát csakis a magyar nyelv areális hatásaként értékelhetjük a bajor-osztrákban.

Ugyanilyen feltűnő jelenség a birtokviszony magyar mintára való képzése is. Az osztrák köznyelv nem az általános német szórendet használja, hanem a magyart, s ugyanakkor – szintén a magyarral megegyezően – a birtokos névmás a birtoknál is megjelenik. Például „die Schwester meines Vaters” helyett így mondják: „mein Vater seine Schwester”; azaz „apám leánya” és nem „leány apámnak”.

Ide kapcsolódnak a prepozíciók esetvonzatainak használatában mutató bizonytalanságok is. Bécsben pl., a nyári szabadságidőben szélteben láthatók az üzletek ajtaján a „szabadság miatt zárva” feliratok, sok esetben eképpen: „wegen Urlaub geschlossen”. A helyes írásmód „wegen Urlaubs geschlossen” lenne, mivel a „wegen” genitivusszal járó prepozíció. Ez a hiba arra vall, hogy az osztrák nyelvérzék a „wegen” (miatt) szócskát nem prepozíciónak, hanem a magyarhoz hasonlóan valamiféle névutószerszégnek érzékeli, amelynek nincs esetvonzata. Ugyanez a helyzet a „während” (alatt, folyamán) prepozíciónál is: a közbeszédben igen gyakran a nyelvtanilag helyes „während des Krieges” (a háború alatt) helyett „während der Krieg”-et hallhatunk.

Felmerül itt egy – az egykorú forrásokban többszörösen adatolható – késői hun, avar, korai magyar nyelvi alaprégteg kérdése is a mai bajor-osztrák térségben. Erre vallanak a már említett „Oberndorf” („Felsőfalu”) nevű helységek, amelyek mellett igen sok esetben nem találunk „Unterdorf” („Alsófalu”) megfeleléseket, néha azonban avar temetőket, azaz több mint valószínű „Oborendorf”-nak („Avar-falu”) értelmezendők (l. Ertl: Topographia Norici); a karintiai-stájerországi „Edling/Kazaze” nevű települések, amelyek a karintiai „Edling”-ek avar eredetére mutatnak (l. Lessiak: Edling – Kazaze); a bajorországi „Chiemsee” névének feltehető összefüggése a magyar „gém” madárnévvel (l. Klebel: Lango-barden, Bajuwaren, Slawen); valamint számos magyar eredetű, illetve egykori magyar (avar?) lakosságra valló helységnév Ausztriában (l. Győri Vilmos: Die magyarischen Ortsnamen auf dem Boden Österreichs, 1962; doktori disszertáció). Mindezeket a kérdéseket II. kötetünkben már bővebben tárgyaltuk (l. II. könyv 283-284. old.)

A fenti adatok ismeretében feltétlenül szükséges lenne bajor-osztrák jövevényszavaknak tartott szavaink újbóli alapos felülvizsgálása, esetleges távolabbi összefüggéseik komplex feltárása.

Nézzünk meg ezzel a több oldalról közelítő módszerrel egy konkrét példát. A TESZ „karcol” szavunkat német eredetűnek tartja. A szó jelentései a TESZ szerint: 1. „éles, hegyes eszközzel, körömmel stb. vonalszerű nyomot hagy; ritzen, kratzen”; 2. „rajzol, firkál; zeichnen, kritzeln”; 3. „kapar (torkot), éles fájdalomérzetet kelt (gyomorban stb.); kratzen im Hals, Magen, usw.” A *karcol* származéka a *karcos* = „harcias, veszekedő; kampflustig, streitsüchtig”.

Ezután a TESZ a következőket írja: „A szócsalád alapja, a *karcol* ige német eredetű; vö. ném. *kratzen* ‘karmol, karcol (harccal, ellenségeskedéssel kapcsolatban is, ötvösműszóként is); kapar (rossz toll is), firkál, csúnyán ír’. A magyarban az eredetibb *krácol* *kracol* alak számos régi adattal igazolható. Ebből hangátvetéssel lett a *karcol*, amelyhez talán a *harcol*, *karmol*, *kapar* léle igeik alakja hatása is hozzájárulhatott... Nem

valószínű, hogy a *karc*ol a *karm*ol vagy a *kor*hol rokonságába tartoznék, vagy magyar hangutánzó eredetű volna.”

Figyeljünk itt arra, hogy a *karc*ol esetében, amely egészen nyilvánvalóan hangutánzó szó (a németben is), a TESZ nem alkalmazza a hangtörvényes nyelvészet azon alapvető módszertani szabályát, hogy hangutánzó szavak nem rokoníthatók, illetve jövevényszó voltak is igen valószínűtlen, mivel az ilyen szavak minden nyelvben külön-külön alakultak ki; hanem egyszerűen minden bizonyíték nélkül kijelenti, hogy a hangutánzó eredet „nem valószínű”.

De menjünk tovább. *Karm*ol szavunk viszont a TESZ szerint is beletartozik annak a hangutánzó *kar*- igetőnek a családjába, amelyhez *karis*tol (karmol, karc)ol, s talán a *kor*hol is tartozik. A kikövetkeztethető *kar*tő viszonya a *harc*ol, *harizs*ál, *horz*sol stb. szavak *har*- *hor*- tövével további vizsgálatokat kíván – állapítja meg a TESZ (*karm*ol címszó alatt).

A *harc*ol címszónál ezt találjuk: „A szócsalád alapja, a *harc*ol ige a *harz*sol, *hor*hol, *horz*sol rokonságába tartozó származékszó. Esetleg a *hars*an családjával is származásbeli kapcsolatban lehet.”

Ugyanakkor a *hor*h, *hor*hos (vízmosta árok, mélyút; Hohlweg) alakulásmódja a TESZ szerint nincs kellőképpen tisztázva, s csak annyi bizonyos, hogy a *horz*sol, *harz*sol, *harc*ol, *hor*hol stb. igék családjába tartozik.

A *horz*sol, *hor*ol, *hor*hol szavakról viszont így ír a TESZ: „A szócsalád *hor*- töve ősi hangutánzó szó a finnugor korból...”

A *hars*an, *hars*og, *hars*ány stb. szócsalád is hangutánzó, a *her*seg, *her*sen, *her*sent családjának mélyhangú változata – jegyzi meg a TESZ.

Egyszóval világosan megállapítható, hogy a TESZ mindezen szavaknál, azaz a hasonló jelentésű *har*-, *hor*- (*her*-); *kar*-, *kor*- tövek és származékaik összefüggéseinek kérdésében meglehetősen a sötétben tapogatózik, s nem tud egyértelműen állást foglalni e szavaink eredetét illetően. Ahol valamilyen finnugor párhuzam található, ott két kézzel kapnak rajta, s egyes szavak, környezetükből erőszakkal kiszakítva egyszerre finnugor eredetűvé válnak (pl. a *hor*- tő), ahol pedig ilyen nincs, ott megmaradnak közönséges hangutánzó szavaknak, amelyek között azonban a vitathatatlanul hangutánzó jelleg ellenére még német jövevényszó is található (*karc*ol).

De még tovább is mehetünk a rokon jelentésű „h-r-” tövű magyar szavak vizsgálatában. Ezúttal is először a TESZ szómagyarázatait mutatjuk be.

Harag (Zorn): származékszó; *har*- alapszava ősi örökség a finnugor korból... A *horz*sol, *harz*sol, *harc*ol igék *hor*- *har*- tövéből való magyarázata kevésbé valószínű.

Hergel (ingerel, bosszant, haragít): hangutánzó eredetű, a *her*reg (morog) és a *hörög* igékkel van rokonságban. (Megjegyzés: bár minden magyar anyanyelvű olvasó rögtön arra gondol, hogy a *hergel* valószínűleg

csupán a *harag*, *haragít* magashangú változata, ezt a lehetőséget a TESZ meg sem említi.)

Harap (beissen): valószínűleg ősi örökség a finnugor korból.

Harap (avar, lehullott gallyak törmeléke, száraz fű, *haraszt*): valószínűleg származékszó, föltehető *har-* alapszava azonban vitatott eredetű: vagy ősi örökség a finnugor korból vagy alapszava azonos a *harap* (beissen) igc alapszavával.

Haraszt (lehullott száraz lomb, avar; avarfüves legelő; zöld lomb): szláv eredetű. (Megjegyzés: vö. *harap* = „uaz”!)

Hortyog, *horkol*, *horkan*, *horcog* stb.: hangutánzó eredetű szócsalád..., a hangutánzás síkján rokon a *hurít*, *hurrog*, *hörög* stb. családjával is.

Hornyol (vés; kerben), *horony* (rovás; Kerbe): bizonytalan eredetű szócsalád.

Horog (kampó, hegyek, dombok közötti mélyút, szoros; Engpass): ismeretlen eredetű. A *horh* szóval való esetleges kapcsolata további vizsgálatot igényel.

Hurok: török eredetű. (Megjegyzés: a *horog* szóval való szembeszökő szemantikai összefüggést a TESZ nem is említi.)

Végül még egy vándorszót is megemlítünk, alább meglátjuk, miért.

Haramia: szerb-horvát eredetű... A szerb-horvátban az oszmán *harami* „útonálló, rabló” (← arab „*harāmī*” = „ua.” ← arab „*harām*” = „az ami tilos”) átvétele. Etimológiailag összefügg a *hárem* szó eredetijével. (Megjegyzés: rövidesen kiderül, hogy ez a származtatás alapjában elhibázott.)

Tehát ez utóbb felsorolt párhuzamos jelentésű „*h-r-*” tövű szavaink között is finnugor örökségtől kezdve hangutánzó, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavakon keresztül szláv és török jövevényszavakig, valamint szerb-horvát közvetítéssel átvett arab eredetű vándorszóig úgyszólván minden változatot megtalálunk.

Nézzük meg ezekután a többjelentésű (poliszemantikus) szumér „*har*” alapszó egyes jelentéseit, amelynek ékjele néha „*hur*”, „*hir*”, „*ur*” és „*ir*” hangalakokkal is olvasható. „*har*, *hur*, *hir*, *ur*, *ir*”

= „*einritzen*, *kerben*” (bekarcol, *hornyol*); vö. *kar-col*, *kar-mol*, *kar-istol*, *hor-nyol*, *ír* (schreiben; vö. az „*ir*” hangalakokkal);

= „*zeichnen*” (rajzol); vö. *ir* (zeichnen; vö. „*ir*”);

= „*Krümmung*, *Ring*” (görbület, gyűrű); vö. *hor-og* (kampó);

= „*schreien*, *brüllen*, *dröhnen*, *Lärm*, *Geklirr*, *Getöse*” (ordít, lármázik, cseng-bong, láрма, csörömpölés, zenebona); vö. *har-sog*, *har san*, *hur-it*, *hurr-ant*, *her-seg*, *kur-jant*;

„*zerreiben*, *zermahlen*, *zerkauen*” (szétdörzsöl, megőröl, szétrág); vö. *hor zsol*, *hor ol*, *hor hol*, *har-ap* (beissen), *őr-öl* (vö. az „*ur*” hangalakokkal);

- = „Futter” (takarmány); vö. *har-ap* (avar, száraz fű), *har-aszt* (uaz);
- = „Schlinge, Netz” (hurok, háló); vö. *hur-ok* (és talán hál-ó? „s” → „l”?)
- = „Berg” (hegy); vö. *hór-i-(hor-gas)*, *or-om* (vö. „ur”);
- = „Bachtal, Schlucht” (patak völgy, szűk hegyszoros, szakadék); vö. *hor-h*, *hor-hos*, *hor-og* (mélyút, hegyszoros);
- = „ersehen” (meglát, észrevesz, kiszemel); vö. *gór-é*.

Összetételben: „*har-ra-an*” = „Weg, Strasse, Zug, Reisc, Karawane”
(út, utca, vonal, vonulás, menet, utazás, karaván).

Továbbá szumér „*hara*” = „Bösewicht” (gazfickó, gazember); vö. *har-ag*, *gar-ázda*, *gor-omba*; de nyilvánvalóan ide tartozik a *hara-mia* szó töve is, amelynél minden valószínűség szerint a „*hara*” (gazember) és a „*har-ra-an*” (út, utazás, karaván) szavak jelentéseinek egybeemosódásáról van szó: *haramia* = „útonálló gazember, karavánrabló”. A „hárem” szóhoz tehát aligha lehet sok köze, márcsak azért sem, mert a „hárem” eredeti ószemita jelentése nem „tilos”, hanem az akkád „*harāmu*” (absondern; elkülönít), „*harēmu*, *harmu*” (Geliebter, Gemahl; szerető, házastárs), „*harimtu*” (Hure, Buhlerin, Hierodule; szajha, ágyas, templomi prostituált) szavak egyértelmű tanúsága szerint az ágyasok, feleségek elkülönített, elzárt, körülkerített tartózkodási helyét jelentette. Vö. még szumér „*gar*” = „rings umschliessen, umzäunen, Umzäunung” (körülzár, körülkerít, kerítés) és „*kar₂*” = „Einschliessung” (körülzárás, elkülönítés); magyar *kerít*, *kerítés*, *karám*. Ez utóbbi szavunk tehát a „hárem” rokona, nem pedig a „haramia”.

Nem foglalkozhatunk most kimerítően e szumér szavak további magyar párhuzamaival, mert ez túl messze vezetne ezúttal kitűzött témánktól. Egy példán keresztül azonban szeretnénk megmutatni, milyen szoros összefüggések találhatók a szumér és a magyar nyelv között.

Láttuk, a „*har*” ékjelének egyik olvasata „*ir₅*”, s ez pontosan megfelel a magyar *ír* szó mindkét jelentésének: „einritzen; karcol” (tollal *ír*) és „zeichnen; rajzol” (tojást *ír*). Nos, ezen szumér szó teljes szemantikája így fest:

- „*ir₅*” = „einritzen, zeichnen” (bekarcol, rajzol); vö. magy. *ír*
(„schreiben” és „zeichnen”);
- = „nahe, sich nähern, herbeikommen” (közel, közelít, idejön); vö. magy. *el-ér*, *ér-kezik*, *ide-ér*;
- = „antasten” (megtapint); vö. magy. *ér-int*;
- = „Verstand, Gemüt, Gesinnung” (értelem, érzület); vö. magy. *ér-t*, *ér-ez*;
- = „Konto, Vermögen, Guthaben” (számla, vagyon, követelés); vö. magy. *valamit ér*; *ér-ték*.

Feltétlenül meg kell említenünk még, hogy szinte alig változik meg ez a kép, ha az ógörög nyelvet is belevonjuk vizsgálatainkba. A fenti megle-

pő hangalaki és jelentésbeli párhuzamok jó részét ugyanis ott is megtalálhatjuk. Nézzük meg például az ógörög „air” („haire-”) ige jelentéseit:

air = „ertappen” (rajtakap) rajta ér;
= „gewinnen” (elnyer) el-ér;
= „hochschätzen” (többre becsül) többet ér, ér-tékel;
= „überkommen, überraschen” (megszáll, meglep) baj ér;
= „einholen” (utólér) utól-ér;
= „ergreifen” (megfog) ér-int;
= „sich anschliessen, dazugesellen” (csatlakozik, hozzá áll) oda-ér, ér-intkezik;
= „sich überzeugen” (meggyőződik) ér-t;
= „geistig aufnehmen” (szellemileg felfog) ésszel fel-ér;

Milyen „véletlenekkel” magyarázhatók e szerves hangalakbeli és szemantikai párhuzamok a szumér, az ógörög és a magyar között?

E szemelvényekből egyértelműen kiviláglik, hogy az *eddig alkalmazott hangtörvényes nyelvészeti módszerek nem alkalmasak a valóságos ősnyelvi, nyelvtörténeti és jelentéstani összefüggések felismerésére, hanem ellenkezőleg, a szemantikailag szervesen egybetartozó szótövek és szócsaládok rendszertelen szétszabdolására vezetnek*. Lapozzunk vissza néhány oldalt, és figyeljük meg például a TESZ vonatkozó etimológiáit a jelentésstanilag vitathatatlanul a szumér „har” alaptőhöz tartozó különböző „h-r-” tövű magyar szavaknál.

Bajor-osztráknak mondott jövevényszavaink közül befejezésül még *kanna*, *kanta* szavaink távolabbi összefüggéseit vizsgáljuk meg, mert általános nyelvtörténeti szempontból ezek is igen sok tanulsággal szolgálnak.

Nézzük meg először ismét, mit tud a TESZ e szavainkról. *Kanna* (1621: *kán*) „Häferl, Töpfchen, Eimer, Kanne, Hohlmasseinheit, Trinkbecher”: német eredetű, többszörös átvétellel. Végső forrása a szumérakkád *gin* „nád”. Ez utóbbi a babilóniai-asszír *qanu* „nád”, a görög *channa* „nád, nádszár, nádfonadék, gyékény” közvetítésével eljutott a latinba; vö. lat. *canna* „nád, káka, nádszár”. E latin szó ősi vándorszóként, „nádszár” → „cső” jelentésváltozással átkerült a germánba, s a „kifolyó csővel ellátott edény” jelentés révén különféle folyadéktartó edények megnevezéseként folytatódott az egyes germán nyelvekben.

Kanta (*kanna*, korsó, űrmérték, női szeméremtest): bajor-osztrák eredetű; vö. bajor-osztrák *Kante* „kanna, kanta”. Végső forrása a latin *canna*, éppúgy, mint a *kanná*-nál. Átvételének körülményei tisztázatlanok, különösen azzal kapcsolatban, hogy eleinte inkább keleti nyelvjárási szóként mutatkozik; „női szeméremtest” jelentése magyar fejlemény.

A TESZ ez utóbbi véleményével kapcsolatban emlékeztetünk a már elavulóban levő *kantair* (orvosság, bájkenőcs, varázsszer) szavunkra,

amely kétségkívül valamiféle szerelmi bájszer, varázskendő volt; ez viszont arra vall, hogy a *kanta* szó „női szeméremtest” jelentését semmi esetre sem lehet késői magyar fejleménynek tekinteni.

E jelentéstani párhuzamból kiindulva vegyük ide még a hangalakjában feltűnően hasonló *kanca* szót, amelynek jelentése is szoros összefüggést mutat: „nőstény, nőstény állat”. *Kanca* (Stute, weibliches Tier, Weib – szexuálisan tekintve) és *kancás* (buja): szláv eredetű; vö. cseh *konice* „kanca”. Feltűnő, hogy más szláv nyelvből nem mutatható ki megfelelő képzés, noha az alapszó, az ősszláv ⁺*konj* „ló” folytatása mindenütt megvan – írja e szóról a TESZ.

Ugyanekkor a szintén nyilvánvalóan a *kanna*, *kanta* szavakhoz tartozó *kancsó* (Krug, Kanne) a TESZ szemléletében ismeretlen eredetű, s a *kanna*, valamint a *kán* (kanna) származékszavaként való magyarázata nem valószínű.

Ha a megfelelő német szavakat (Kanne, Kante, Kandel stb.) a Kluge-féle etimológiai szótárban megnézzük, akkor egyúttal megtaláljuk a TESZ tudományának forrását is. Nyelvészetünk – immár egy évszázada meggyökeresedett szokása szerint – ezúttal is kritikátlanul átvette a csalahatatlannak tartott indogermanisztika bölcs megállapításait; anélkül, hogy azok megbízhatóságát a szumér-akkád nyelvemlékek segítségével eredetiben ellenőrizte volna.

Szumér nyelven ugyanis „nád” nem „gin”, hanem „gi” = akkád „kanu” (qanu). A szumér „gin” (gen, gi-in, gi-en) jelentése viszont egyrészt „gehen” (vö. magy. *jön* és – horribile dictu – német *gehen*, ejtve *géen*), másrészt pedig „fest sein” (kemény, szilárd), ami akkádul „kanu”, vagyis pont nélküli „k”, azaz nem „q”, hanem közönséges „k” (l. Deimel: ŠAG és AŠG, valamint Soden: Akkadisches Handwörterbuch). Nyilvánvaló tehát, hogy Kluge és szótárának későbbi átdolgozói a két akkád szót összekeverték, nem figyeltek a pontra a „k” alatt, s a „kanu” helyett a „kanu” szumér hangértékét, a „gin” szót értelmezték „nád”-nak. Magyar másolóik természetesen szintén ugyanebbe a hibába estek.

Az alábbiakban bemutatjuk a *kanna*, *kanta* (úgy is, mint „női szeméremtest”) *kanca* és *kancsó* valóságos hangalaki és jelentésbeli megfeleléseit a szumér, az akkád és még néhány ősi nyelvben.

Szumér „gan”, „kan” és „kunin” = „Kanne” (kanna); ebből: akkád „gannu” és „kannu” = „Kanne” (kanna).

Szumér „gannum” = „eine Art Krug” (egyfajta korsó, kancsó); ebből: akkád „kankannu” = „eine Art Krug” (egyfajta korsó, kancsó).

Amint láthatjuk, az előbb bemutatott melléfogást nem is számítva, nincs szükség semmiféle „nádszálakra” és jelentésátvitelekre, mert a fenti szavak már a szumérban és az akkádban is egyértelműen *kanná*-t, *kancsó*-t jelentettek.

De még tovább is mehetünk: egyiptomi „hanu” = „ein Gefäß” (egy edény); arámi „kan-kan-ta” = „Krug” (korsó, kancsó); ugariti „k.n.k.n” = „Krug” (korsó, kancsó); héber „kan-kan” = „Krug” (korsó, kancsó).

Mindezek a szavak azonban a „hangtörvényes” nyelvészkedés szemléletében természetesen szóba sem jöhetnek kérdéses szavaink származtatásánál, mert hiszen nincs „hangfejlődés”: a *kanna*, *kanta*, *kancsó* ma is majdnem úgy hangzik, mint 3-4-5000 éve. A „gin” esetében viszont van hangfejlődés is, jelentésfejlődés is, ez tehát sokkal „tudományosabb” levezetés. Egyetlen szépséghibája csupán az, hogy szöges ellentétben áll a nyelvi tényekkel, a konkrét ősi nyelvelmékekkel. A hangtörvényes nyelvészkedés számára azonban ilyesmi nem jelenthet akadályt: ha a nyelvi tények ellentmondanak a teóriának, nos, akkor „annál rosszabb a tényeknek”.

A dolog különleges zamatát azonban az adja meg, hogy a TESZ szerkesztői még a Kluge-szótárban sem néztek utána lelkiismeretesen a *Kanne* szó eredetének. A kérdéses jelentésátvitel (nádszár → cső) ugyanis a Kluge-szótár szerint már a latinban megtörtént, s nem csak a germánban következett be, mint a TESZ írja; a *canna* szó „Kanne” jelentése már a Kr. u. 3-4. századból kimutatható a latinban (l. Kluge: id. m. 21. kiadás „Kanne” címszó alatt). A fenti ősi szavak ismeretében erősen gyanítjuk, hogy már sokkal régebben is volt ilyen jelentése a latinban.

A szumér „gan” (*gana*, *kan*) szó egyéb jelentései azonban nem kevésbé érdekesek számunkra. Alapjelentése ugyanis egyrészt „Gestell, Rohrgerät zum Einstellen von Spitzkrügen”, azaz „állvány, nádból készített szerkezet hegyesaljú korsók behelyezésére” (innen származik az átvitt értelmű „kanna, kancsó, korsó” jelentés), továbbá „Band, Binde, Seil” (szíj, zsinag, kötél), másrészt pedig „trächtig, gebärend” (terhes, viselő, szülő nő vagy nőtény).

Így tehát megállapíthatjuk, hogy a szumér „gan” egyik elsődleges jelentését a magyar *kanta* szó „női szeméremtest” jelentése (amelyet a TESZ jellemző módon késői fejleménynek tart), a *kanta*-ir (bájoló, bűvös kenőcs – nyilván a fogamzás, a terhesség vagy a szülés megkönnyítésére), valamint a *kanca* (nőtény; szexuális értelemben) szavak mind a mai napig híven megőrizték. A másik alapjelentést pedig minden valószínűség szerint *kantár* szavunk hordozza: „szíjból, zsinagból készített háló, amelyben tárgyakat visznek” (vö. „gan, kan” = „Band, Binde, Seil”, azaz „szíj, zsinag” és „Rohrgerät zum Einstellen von Spitzkrügen”). Ez utóbbi alapjelentésből keletkeztek másodlagosan – de még a szumérban – a *kanna*, *kanta*, *kancsó*-féle jelentések, mivel a növényi rostokból bogozott hálót, illetve a nádból, sásból font állványt elsősorban edények felfüggesztésére, megtámasztására használták az őskorban.

Ennek pontosan megfelelően a szumér szó egyik alapjelentésének szabályos ógörög párhuzama is *channa* (nádfonadék, gyékény), illetve át-

vitt értelemben *kantharos* (füles korsó), a másiké pedig *gyne* (nő, nős tény) és *genne-* (szülni, születni); vö. „porphyrogennetos” = „bíborban született”.

A szumér „gan” (kan) és fonetikai változata, a „gam₄” további származékaiból, ill. átvételeiből röviden megemlíjtük még a következőket: lat. *genus* „Sippe, Geburt, Geschlecht” (nemzetség, születés, nem); ógörög *gamos* „geschlechtliche Vereinigung”) nemi egyesülés, közösülés); óind *kama* „Liebe” (szerelem – szexuális értelemben); magyar *kamatyol* és *gim* (nőstény szarvas, nőstény állat).

Ezek szerint nem sok kétség férhet ahhoz, hogy *kancsó*, *kanta* (*kan-na*), *kantair*, *kanca* (*kancás*), *kantár*, valamint *kamatyol* és *gim* szavaink szemantikailag egy családba tartoznak. Ugyanakkor a TESZ így osztja szét ezeket a magyar szavakat:

kanna, *kanta*: azonos eredetű német jövevényszavak;

kantair: bizonytalan eredetű;

kancsó: ismeretlen eredetű;

kanca (*kancás*): szláv jövevényszó;

kantár: valószínűleg török jövevényszó;

kamatyol: valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű;

gim: ismeretlen eredetű.

Szemléltetően összefoglalva (szócsaládonként):

német	1
szláv	1
török (?)	1
hangutánzó-hangfestő	1
bizonytalan	1
ismeretlen	2

A kép nem sokban különbözik attól, amelyet a szumér „tag” tőszóval kapcsolatban már megismertünk (l. e. könyv 531. old.). E szavak többsége is meghatározatlan eredetű: 57,1 %-uk ismeretlen, bizonytalan és hangutánzó; a fennmaradó három szó pedig egyenlő arányban oszlik meg a német, szláv és török nyelvek között (14,3 – 14,3 %), ahol azonban a török megfelelés csak valószínű, tehát a *kantár* végeredményben szintén homályos eredetű. Vagyis a nem teljesen egyértelműen tisztázott származású szavak aránya tulajdonképpen 71,4 %-ra rúg.

Ilyen körülmények között a kérdést a következőképpen kell megfogalmaznunk: amennyiben a nyelvészet a németben, szlávban vagy a törökben a nyelvenkénti 1-1 szó mellé ki tudná mutatni a többi hat magyar szó szumér megfeleléseit is – mégpedig a magyarhoz mérhető szoros hangalaki és jelentésbeli párhuzamokkal! – akkor elvitatkozhatnánk arról, ki vette át először ezeket a szavakat a szumérból, ki adta tovább a többinek és honnan kerültek bele a magyarba. Amíg azonban ilyesmi

nincs igazolva, addig csakis abból indulhatunk ki, hogy egyedül a magyarban találunk mind a hét szóra kiterjedő szoros ősnyelvi párhuzamokat, azaz *nyelvünk a szumér „gan” (kan) teljes szemantikáját a mai napig egy tömbben megőrizte*. E tényből pedig kényszerítő módon következik, hogy a valószínűség igen magas fokán kimondhatjuk: a kérdéses egyedülálló szavak abból a nyelvből jutottak el a németbe, szlávba, törökbe, amelyben az ősnyelvi alapszó minden egyes jelentésváltozata kimutatható. – És nem megfordítva.

Szláv jövevényszavaink

Említettük már (l. fentebb, 546-549. old.), hogy a 19. századi indogermán nyelv- és történelemtudomány a honfoglaló magyarokban – legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok, osztjákok mintájára – az ősközösségi állapotokból röviddel azelőtt éppen hogy csak kikerült halász-vadász népséget látott, amely a törököktől valamelyes állattenyésztést eltanulva, kóborló cigányok módjára cél- és értelem nélkül ide-oda barangolt az eurázsiai steppén. Ennek az eleve feltételezett alacsony kulturális színvonalnak megfelelően azt is kézenfekvőnek tartották, hogy egy ilyen barbár nomád horda nyelve is éppen olyan fejletlen volt, mint műveltsége. Erről az elvi kiinduló pontról kezdődött meg jövevényszavaink kutatása is, miután jóelőre megegyeztek abban, hogy a fejletlen honfoglaláskori magyarság minden olyan szavát, amely a halász-vadász életmódnál magasabb műveltségi fokra vall, a környező, jóval fejlettebb és kulturáltabb indogermán népektől vette át (l. I. könyv 63. és e könyv 548. old.). E „módszer” értelmében tehát a legtöbb esetben gyakorlatilag elég volt egy-egy magyar szó párhuzamát valamelyik szomszédos indogermán nép nyelvében megtalálni, hogy az illető szavakat jövevényszavakká nyilvánítsák.

Igen jó példa erre *F. Miklosich* „Die slavischen Elemente im Magyarischen” című munkája, amelyben a szerző majd ezer magyar szó szláv eredetét állítja. Miklosich e műve – Vámbéry módszeresen bizonyított alapvető cáfolata (l. alább), majd századunk derekán Kniezsa józan kritikája és számos esetben igen szkeptikus állásfoglalása ellenére – jórészt még ma is szláv jövevényszavaink Bibliája. A legújabb TESZ például lépten-nyomon hivatkozik rá, s ugyanakkor Miklosich 956 szláv eredetű magyar szavának képzete is változatlanul uralkodik még nyelvtudományunkban: nyelvészeink egyhangúlag a magyar nyelv „csaknem ezer” szláv jövevényszaváról beszélnek.

Miklosich mélyen szántó tudományossággal megírt könyvében több esetben nyelvújítási szavakat vezet le „hangtörténetileg” az ősszlávból, valamint olyan magyar szavakat, amelyek nyelvünkben kiterjedt szócsa-

ládokkal rendelkeznek, egy-egy alaptőből képzett számos származékszóval, a szláv nyelvekben viszont csak egy-két kiragadott származékszónak van megfelelése, míg maga az alapjelentés hiányzik, sorozatosan szláv jövevényszavakká nyilvánít. Mindezt nem mi mondjuk, hanem a finnugrisztika által is elismert neves magyar nyelvtudós, *Balassa József* (l. Balassa: *Die slavischen Elemente in Magyarischen*; – Miklosich könyvének recenziója az *Ungarische Revue* 1885. évfolyamában).

Ez utóbbiak közé tartozik például a *lapát*, a *lapocka* és a *lapu*(-levél), amelyek még ma is vitathatatlan szláv jövevényszavaknak számítanak (l. TESZ), holott a szláv nyelvekben a *lopata* (lapát), *loparka* (lapocka) és *lopuch* (lapu) szavakon kívül semmilyen hasonló hangalakú és jelentésanalóg ezekkel összefüggésbe hozható alapszót nem találunk, a magyarban pedig a *lap* alaptőnek jól értelmezhető elsődleges jelentése és számos származékszáva van: *lap*, *lapos*, *lapul*, *lapít*, *lappad*, *lappan*, *lappang*, *lapogat*, *lapály*, *lapótya* (lepény), *laponya* (lapály) és – ezek mellett – *lapu*, *lapát*, *lapocka* is.

Ilyesmì azonban nem zavarja nyelvtudományunkat: egyszerűen kijelentik, hogy a fent felsorolt szavaknak semmi közük sincs a „lapát”-hoz, „lapocká”-hoz és a „lapu”-hoz, mert a *lap* alapszó más szócsaládba tartozik. Mit számít az, hogy a *lapát* nem más, mint „lapos szerszám”, a *lapocka* „lapos csont”, a *lapu* pedig éppígy „lapos levél”; mindezeket a tagadhatatlan szemantikai összefüggéseket félrelökik, nyilvánvalóan csakis azért, mert még ma is lényegében a Miklosich-féle módszereket alkalmazzák.

Pedig Miklosich édeskeveset konyított ahhoz a nyelvhez, amelynek 956 szavát – minden jel szerint csupán egy magyar-német szótár segítségével – szláv jövevényszóvá nyilvánította. Könyvében ugyanis ismételtelen önmaga leplezi le magyar nyelvismereteinek siralmasságát. Valóban alapos magyar nyelvtudásról tesznek tanúságot például következő szómagyarázatai:

kosz = „Haar” (haj, szőr);

tilos = „ein geschlossener Platz, wo das Vieh weidet” (zárt hely, ahol a barmok legelnek).

E fordításokból nyilvánvaló, hogy Miklosichnak fogalma sem volt azon magyar szavak valóságos jelentéseiről, amelyeket a szláv nyelvekből származtatott. A *kosz* alapjelentése tudvalevőleg „piszok”, de varasodó bőrbetegségek (ótvár; „Grind, Krätze”) megnevezésére is használatos, amelyek gyakran – de távolról sem mindig! – a hajas fejbőrön is előfordulnak. E fejbőrön jelentkező forma német neve „Kopfgrind, Kopfkrätze” (fejkosz, fejótvár). Pontosan végigkövethetjük tehát Miklosich etimologizáló bölcsességét, amelyet nyilvánvalóan pusztán egy magyar-német

szótárból merített. Mivel a *kosz* egyik jelentéseként felfedezte a német „Grind” szót, s minthogy e bőrbaj gyakran a fejen fordul elő – „Kopfgrind” –, rögtön lecsapott rá, mert a szlávban is van egy hasonló hangalakú szó: *kosa* (haj) és ennek származéka, a *kosmaty* (struppig, haarig, behaart; borzas, szőrös). E felfedezése után – legalábbis Miklosich számára – már gyerekjáték volt a hiányzó szemantikai összefüggés „rekonstruálása”: *kosz* = „Grind”, ez pedig gyakran „Kopfgrind”, a fejen viszont *haj* van; miért ne lehetne tehát a *kosz* tulajdonképpeni jelentése *haj*? Annál inkább, mivel így oly szépen egyeztethető a szláv *kosa* szóval. Hogy azonban a magyar *kosz* sohasem jelenthet „fej”-et, még kevésbé „haj”-at, hanem csakis *ótvart* (Grind, Krätze, Schmutzflechte), addig már nem terjedt Miklosich tudománya. Feletőbb jellemző ezzel kapcsolatban a TESZ vonatkozó cikke is (I. *kosz* címszó alatt), amely a szó szláv származtatását ugyan már elveti, de – félreismerhetetlenül Miklosich és hasonszórú követői szuggesztív hatása alatt – a *kosz* német jelentését még mindig „Kopfgrind”-nek adja meg, holott a pontos fordítás egyszerűen csak „Grind”. A TESZ cikkírója tehát még arra sem vett fáradságot magának, hogy a szó pontos jelentésének egy magyar-német szótárban utánanézzon; egyszerűen kiírta a Miklosich nyomán haladó korábbi szakirodalom hibás fordítását.

Magyarán ismét egy olyasféle esettel állunk szemben, amilyennel a német „Schraube” (csavar) szónak a latin „sus scrofa” (anyadisznó) kifejezésből való „hangtörténeti” levezetésénél egyszer már találkoztunk (I. I. könyv 127-128. old.). Miként ott láthattuk, hogy ez a képtelen etimológia már az „újabb” latin szókincsre is visszahatott, amennyiben az utóbbi időkben megjelent latin szótárakban a „scrofa” szó jelentését egyszerűen „anyadisznó”-ként találjuk, s ugyanakkor a tulajdonképpeni alapjelentés – „daganat, csomó, göb” – meg sincs említve; nos, ugyanígy Miklosich „kosz” = „haj” etimológiája – legalábbis a TESZ szemléletében – a magyar nyelv „kosz” szavának pontos jelentését is „fejkosz”-ra (Kopfgrind) változtatja, annak ellenére, hogy Miklosich ezen értelmezését maga a TESZ is elhibázottnak minősíti.

Csak melleleg jegyezzük meg, hogy a „kosz” egyik magyar jelentése a TESZ szerint „fonalgomba okozta bőrbetegség”. Nos, kötve hisszük, hogy népünk minden esetben mikroszkóppal diagnosztizálta volna a fonalgombát, mielőtt egy varosodó bőrbajt, „kosz”-nak nevezett. A fonalgombát ugyanis csak mikroszkóppal lehet kimutatni, szabad szemmel még a szakember sem tudja biztosan felismerni. De egyébként is, a Dunántúlon például a *rüh*et is többnyire *kosznak* nevezik, nincs tehát olyan éles megkülönböztetés, ahogy a TESZ véli.

A második esetben még kirívóbban jelentkezik Miklosich megdöbentő tájékozatlansága a magyar nyelv területén. Nemcsak, hogy a „tilos”

melléknév alapjelentését nem ismeri, de ráadásul még a „tilos hely” jelzős főnévből elvont, főnévként is használható átvitt értelmű jelentését is éppen fordított értelemben magyarázza. Itt ismét szemmel láthatóan megmutatkozik „forrásanyaga” és „munkamódszere”: a magyar német szótárban látta, hogy a „tilos” egyik jelentése „Gehege”, amely szó a németben elsősorban vadaskertet, de körülkerített alpesi marhalegelőt is jelöl. Azt azonban már nem tudta, hogy a „Gehege” fordítás csak igen durva megközelítésben adja meg a „tilos” szó átvitt értelmű jelentését, s nyelvünkben csak abban az értelemben használható a „tilos”-ra, hogy „tiltott, védett terület”, „verbotenes, geschütztes Gebiet”. Az alpesi „Gehege” valóban marhalegelő, de nálunk nem az a „tilos” hely, ahol a barmok legelnek, hanem éppen az, ahová nem szabad az állatokat beterelni, mert legázolnák és lelegelnék a vetést, a kaszálásra szánt rétet, a frissen elültetett facsemetéket vagy egyebet.

Miklosich lelki szemei előtt vélhetően a szláv „tlok” (Gedränge; zsúfoltság, nyüzsgés) szó lebeghetett, s ezért akarta a „tilos”-t mindenáron a „zárt hely” fogalmával összekapcsolni, ahol természetesen „nyüzsgés, zsúfoltság” uralkodik.

E példák egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar nyelv jövevényszavainak vizsgálatánál valóban pontosan olyan módszerek uralkodtak, amelyeket fentebb ismertettünk: egy-egy hangtanilag összezsengő szláv szó már elegendő volt arra, hogy – akár a legnyakatekertebb és leghajmeresztőbb módon is – a megfelelő hangalakú magyar szavak jelentéseit „odaigazítsák” azokhoz. Az is nyilvánvaló, hogy olyasmi, amit Miklosich művelt, már a 19. századi nyelvtudomány módszertani színvonalához mérten sem felelt meg a tudományosság elemi követelményeinek sem. A legkevesebb, amit egy jövevényszavakat vizsgáló nyelvésztől elvárhatunk, hogy legalább az általa összehasonlított nyelvek szótárainak helyes használatával tisztában legyen, és a szavak egyes jelentéseit el tudja különíteni egymástól. Aki azonban a „kosz”-t „haj”-nak, a „tilos”-t pedig „marhalegelő”-nek fordítja, az szemmel láthatóan még ennek az elsődleges követelménynek sem képes eleget tenni.

Megjegyzendő még, hogy szinte mindenben hasonló módon vélekedett Vámbéry Ármin is, aki már 1882-ben nyomatékosan rámutatott arra, hogy Miklosich műve „... alapgondolatában hibás felfogáson alapszik és másrészt a kidolgozásban oly tévedéseket és hibákat árul el, melyek abból erednek, hogy a szerző a források anyagát nem vette kellő tekintetbe.” (l. Vámbéry: A magyarok eredete, 401. old.)

Az alapgondolat hibás felfogásán Vámbéry azt érti – amint alább meglátjuk: minden joggal –, hogy Miklosich nem tett különbséget valószínűségi értelemben vett jövevényszavak és idegen szavak között, s ez utóbbiakat is beleszámította a jövevényszavak közé: „... idegen szóknak pél-

dául a következőket nézem: abanajcz, angor, beláka, bervény, bobujicska, ekebabala, gornyik, harák, izlot, izgáncz stb., melyeket talán némely a szláv nyelvterület közvetlen közelében levő magyar vidéken kivételesen megértenek, *de melyek a magyar nemzet nagyobb részének teljesen idegeneknek mutatkoznak, ... mi miatt aztán a jegyzékében felsorolt szók egyharmadát, ha ugyan nem a felét, el kell hagyni, azaz olyannak tartani, amely a magyarban részint mint idegen szó fordul elő, részint pedig ma már egészen ismeretlen* – szögezi le Vámbéry (id. m. 402. old. – kiemelés Vámbérytól).

Nos, a Vámbéry által említett fenti szavak közül – vélhetőleg éppen ezen kritikájának hallgatólagos következményeként (nyíltan a világért sem ismernék el, hogy Vámbérynak valamiben is igaza lehetett, hisz' a „hivatalos” tézis úgy hangzik, hogy Budenzék „valósággal lehengerelték” Vámbéryt) – a legújabb TESZ-ben az *angor, beláka, bobujicska, ekebabala, izlot* és az *izgáncz* már nem található meg, megvannak viszont még mindig az *abanajcz* vagy *abajdok* (kevert, kotyvalék, szemetes gabona), a *bervény* vagy *bervéng* (télizöld; – növénynév; – „valószínűleg német eredetű”-nek mondvá), a *gornyik* (erdőkerülő, községi szolga) és a *harák* (hangutánzónak átértékelve). Ugyanakkor azonban a TESZ szép számmal említ olyan „szláv jövevényszavakat” is, amelyek Vámbéry fenti felsorolásából ugyan hiányoznak, de a magyar nyelv egyes szűk területeire korlátozódó marginális, tájnyelvi jellegük teljesen nyilvánvaló. Ilyenek például – csupán néhány „a” és „b” kezdetű szót ragadva ki – a következők: *abronica* (fazékhordó háló, vízhordó rúd), *azsag* (tűzpiszkáló rúd, mutatoujj, zsarátnok), *badár* (szép, pajkos), *bagazia* (festett vászon, szoknya), *bobajka* (élesztős tésztából készült karácsonyi sütemény), *bobolnyik* vagy *bolonyik* (békakorsó; – növénynév), *bojnyik* (zsi-vány, útonálló) stb. stb.

Már e néhány szópéldából is kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy Vámbéry ellenvetése valóban megalapozott volt, sőt azt is, hogy nyelvtudományunk még manapság is olyan szavak sorozatával tölti fel szláv jövevényszavaink számát „csaknem ezer”-re (a józanabb kritika ugyanis, főleg Knieszta István hatására időközben már jónéhányat kirostált Miklosich eredeti 956 szavából), amelyek a magyar nyelvterület legnagyobb részén teljesen ismeretlenek, s csak a magyar–szláv településterület érintkezési zónájában érti meg őket népünk jelentéktelen hányada. Sőt, nem egy ilyen szó csupán egyes régebbi iratokban fordul elő, s – amint Vámbéry is megjegyzi – a 19. században már sehol sem volt használatban.

Mindchhez szervesen hozzátartozik még az is, hogy a TESZ szerkesztősege az I. kötet bevezető részében egyértelműen leszögezi: a munka jellegéből következően a köznévi anyag „... csak erős válogatással kerülhe-

tett bele” a szótárba, nevezetesen a *tájsszavak közül csak a legfontosabbak* (I. I. köt. 8-9. old.). A TESZ címszavainak tanúsága szerint azonban ennek a célkitűzésnek csupán a sajátlagosan magyar szavak esetében tett eleget a szerkesztőség, amennyiben a magyar tájnyelvi szavak jórészt valóban hiányoznak, de ugyanakkor nemcsak a fentiekhez hasonló, vitathatatlanul tájnyelvi jellegű szláv szavak tömegét találjuk meg a szótárban, hanem a legtöbb olyan német eredetű tájszót is, amelyek csak a sváb településterületek közvetlen szomszédságában használatosak, sőt még a kimondottan tudományos szakkifejezés jellegű görög, latin és egyéb eredetű modern nemzetközi műveltségyszavakat is, amelyeknek pedig nyilvánvalóan semmi keresnivalójuk sincs egy olyan tudományos munkában, amely „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (kiemelés tőlünk) címet viseli, mivel ezek a szavak csak az utóbbi egy-két évtizedben váltak többé-kevésbé ismertté népünk szélesebb rétegei előtt, a magyar nyelvben tehát semmiféle „történetük” sincs.

Ami pedig a források anyagának elégtelen tekintetbe vételét illeti, Vámbéry ezalatt Miklosich azon szláv jövevényszavait érti, amelyek a török nyelvekben is megtalálhatók, nem tekinthetők tehát egyszerűen szláv eredetűeknek, hanem ezeket vagy „... a magyar nyelv ősi tulajdonának kell tartanunk, vagy pedig melyek mint később kölcsönvett török eredetű szók akár közvetlenül a törökből, akár közvetve a déli szlávból a magyarba származtak. Egyelőre ötvennél több ilyen tévesen szlávnak vagy szláv révén hozzánk jutottnak tartott török-magyar műveltségi szót választottunk ki a Miklosich-féle jegyzékből; ezeket a szókat az V. mellékletben felsoroljuk.” (Vámbéry: id. m. 402. old.)

Vámbéry végül így foglalja össze kritikáját: „... a Miklosich... említette 956 példának majdnem fele nem is magyar, 50-nél többet a török és talán ugyanannyit a finn-ugor szókincsbe lehet sorozni, úgy, hogy az említett 956 szónak legfőljebb EGY HARMADÁRA lehet mondani, hogy a szlávból kölcsönzött magyar szó,” (id. m. 405. old. – kiemelések Vámbérytól)

Miklosich egyéb fantasztikus szómagyarázataira igen jó példákat közöl Vámbéry (I. id. m. 403-405. és 656-661. old.). Például: *kender~kadr* (forog, kering); *bojtár ~ bajta* (ház, kunyhó); *szín* (kocsiszín)~*sjen* (árnyék) stb.

Röviden utalunk még arra, hogy Miklosich tudományos szereplésének kellő megvilágításba helyezésénél az előbbieken kívül azt is figyelembe kell vennünk, hogy ő is azok közé tartozott, akiket 1849 után Bachék Pestre küldtek a magyar nyelvtudományi és történelmi kutatások „gleichschaltolásá”-ra, kizárólagosan „indogermán” irányba terelésére, Miklosich munkásságának ez a vetülete azonban kimondottan kultúrpolitikai kérdés, s e kötet keretében nem foglalkozhatunk vele bővebben,

Nézzük meg inkább, hogyan dolgozik nyelvtudományunk manapság ezen a téren. Fentebb, a *lapát*, *lapocka*, *lapu* szavakkal kapcsolatban már utaltunk arra, hogy Miklosich előbb bemutatott „módszerei” még ma is elevenen hatnak. Nyelvészetünk számos esetben még mindig kritikátlanul ragaszkodik Miklosich hajdani teljesen egyoldalú szószármaztatásaihoz, s ennek következtében szlávnak tartott jövevényszavainkat azóta is többnyire szinte változatlanul az általa alkalmazott „módszerek”-kel vizsgálják. Igen jó példa erre *német* szavunk. A TESZ így ír róla: „... Szláv eredetű; vö... szln. (szlovén) *Némec*; szlk. (szlovák) *Nemec* ... a szó vagy a *němā* 'beszélni nem tudó' melléknév származéka, vagy pedig esetleg egy kelta törzsnév átvétele.”

Nos, amint már említettük, ez a kelta törzsnév *NEMET*-nek hangzott – ezt azonban a TESZ gondos „célszerűséggel” elhallgatja –, de ugyanígy „*Nemetis*” volt a neve a) egy római kori germán törzsnek; b) a mai Speyer városának a rómaiak alatt; és c) a római hadsereg egyik germán csapattestének is (l. e. könyv 536-537. old.). Mindezen dolgokról a TESZ cikkírója nyilvánvalóan még nem hallott, pedig a „*Nemetis*” törzsnév Pliniusnál is megtalálható – Miklosichnál persze sajnos nem...

Egyszóval: ezek az adatok egyértelműen arra vallanak, hogy a *német* népnévnek nagyon is konkrét etno-onomasztikai alapja van, s aligha származhat – még *maguknál a szlávoknál sem!* – a „néma” szóból. Az eredetileg norikumi kelta, később a forrásadatok tanúsága szerint elgermánosodott *NEMET* törzs többszörösen adatolható történelmi valóság, és a név egykori hangalakja – csodálatos módon – nem a szláv *nyemec*, hanem a magyar *német* szóval egyezik meg betűről-betűre. Minden bizonnyal a hunok és az avarok révén jutott el keletre a szlávokhoz is, akik *nyemec*-cé torzítva vették át (itt talán népi etimológiaként hatott a *němā* „néma” szó hasonló fonetikája is), míg nálunk megmaradt eredeti hangalakja. Erre vall az is, hogy az erős avar-magyar hatásoknak kitett szlovén és szlovák nyelvben ma is „némec”-nek „nemec”-nek hangzik, a többi szláv nyelvben pedig „nyemec”-nek, „nyemci”-nek.

Ezzel kapcsolatban azonban feltétlenül rá kell mutatnunk arra is, hogy az eredeti hangalakot változatlanul őrző *német* szavunk egyúttal jelentős bizonyíték a kettős honfoglalás tézisének alátámasztására is. Igen valószínűvé teszi ugyanis azt, hogy a szó a magyarba közvetlenül került bele. Ez pedig csakis az avar kori népesség magyarul beszélő csoportjai útján történhetett; e népek jelentős tömegci ezek szerint valóban megérték a honfoglalást, s töretlenül adták tovább a honfoglalóknak a helyes *német* hangalakot.

Az előbbihez mindenben hasonló felületességet tapasztalhatunk *néma* szavunk szláv származtatása esetében is. A TESZ határozottan állítja, hogy szláv jövevényszó (vö. óc. szl. *němā* ; szb.-hv. *nem*, *néma*, *němo*;

stb. „beszélni nem tudó, néma”), holott ugyanakkor megjegyzi: „A szláv szó eredete bizonytalan... A szláv melléknév nőnemű alakban került át a magyarba. Közvetlen forrása azonban nem állapítható meg.”

Magyarán:a) egy *bizonytalan etimológiájú* szláv szóból; b) annak is *nőnemű alakjából* származtatják a *nyelvtani nemeket nem ismerő magyar nyelv* „néma” melléknévét; c) s ráadásul még *a szó közvetlen forrását sem tudják meghatározni*. Teszik pedig mindezt annak ellenére, hogy a kiváló *Kniesz István* ismételten nyomatékosan hangsúlyozta: *amíg egy-egy szláv szó etimológiája nem tisztázott, addig a megfelelő hangalakú és jelentésű magyar szavakról sem állíthatjuk biztosan azok szláv eredetét*.

Magunk ehhez azt is hozzáfűzhetjük, hogy a szumér nyelvben „nu” = „Negation” (tagadás); „nu₈, ne₆” = „nicht” (nem); „me, ma₆” = „sprechen, Sprache, Stimme” (beszél, beszéd, beszédhang); összetételben tehát: „nu₈-me” vagy „ne₆-ma₆” = „nem beszél”.

Állítólagos szláv jövevényszavaink kérdésében azonban a legfontosabb körülmény az, hogy a 19. században általánosan elfogadott történelmi és kultúrtörténeti elképzelések az újabb régészeti és forráskutatások tükrében alapvetően megváltoztak. Mégpedig nemcsak abban az irányban, hogy a honfoglaló magyarokról kétségtelenül bebizonyosodott: műveltségük semmiben sem állt a környező népek kulturális fejlettsége alatt; hanem ugyanakkor a kérdés másik oldala, az ősszlávok történelmi és kulturális viszonyai is merőben más megvilágításba kerültek.

Elsősorban is, a szlávisztika 19. századi nyelvészeti és történetkutatósi módszereit az utóbbi 50-60 év nemzetközi tudományosságában számosan igen élesen bírálták. Miklosich minősíthetetlen módszereit előbb már magunk bemutattuk, s „Nagy Morávia” legendájáról is megemlékeztünk II. kötetünk I. fejezetében (I. II. könyv 218-219. old.) Nézzük meg most néhány 20. századi külföldi kutató véleményét is ezekről a kérdésekről.

E. Schwarz „Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle” című értekezésében leszögezi, hogy a szláv nyelvek hangváltozásait és rokonsági összefüggéseit annakidején, a 19. században, igen felületesen vizsgálták meg, s számos esetben erősen vitatható, nagyon elhamarkodott „megállapítások”-ra jutottak. Így például a feltételezett ősszláv nyelv több állítólagos hangváltozását minden bizonyíték nélkül, sőt ilyenek ellenére, hallgatólagosan tényként kezelték, mert csak így lehetett a hipotetikus közös ősi alapnyelvet a hangtörvényekkel összhangba hozni.

A.D. Zakynthinos „Byzantinische Geschichte” című művében ismételten cáfol több, korábban általánosan elfogadott, s a régebbi szakirodalomban úgyszólván közhelyként emlegetett hamis meggyőződést a szlávok korai történelmével kapcsolatban. Így például – írja – egészen a közelmúltig az hitték a történészek, hogy Justinus (518-527) és unokaöccse, Justinianus (527-565) bizánci császárok szláv származásúak voltak. A

modern kutatás azonban – elsősorban J. Bryce – kétségtelenül bebizonyította, hogy azok a források, amelyekre Justinianus szláv származását alapozták, „... a 16. és 17. századból származó hamisított szövegek, amelyek a raguzai dalmát intellektuellek pánszláv iskolájából kerültek ki.” (Zakynthinos: id. m. 36. old.)

Később leszögezi, hogy „... amikor a déli szlávok Bizánccal érintkezésbe kerültek, szociális szervezetük és kultúrájuk még kezdetleges fokon állt.” (id. m. 54. old.) Nagyobb méretű szláv betörésekre és inváziókra csak az avarok feltűnése után került sor, akiknek kíséretében és irányítása alatt, azok segédnépeiként támadtak először szervezeten a bizánci birodalomra: „Unter der Führung dieses asiatischen Volkes griffen die slavischen Stämme als Vollstrecker der Kriegspläne der Avaren mehrmals byzantinische Gebiete an und verursachten grosse Zerstörungen.” (id. m. 54-55. old.) Magyarul: „Az avarok haditerveinek végrehajtóiként, ezen ázsiai nép vezetése alatt támadtak a szláv törzsek ismételten a bizánci területekre és nagy pusztításokat vittek végbe.”

Ezután kifejti, hogy a szlávok a Kr. u. 6. században tűntek fel a Balkánon, de nagyobb méretű bevándorlásokra csak Heraklios császár idejéből, a 7. század elejéről vannak adataink (id. m. 73. old.).

Majd a szlávok állítólagos tömeges görögországi beözönlésének elképzelését cáfolja Zakynthinos. E tézist Ph. Fallmerayer „Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters” című könyve terjesztette el, amelyben Fallmerayer azt állította, hogy a mai Görögország lakosai szláv származásúak, s „... egy csepp igazi, keveretlen hellén vér sem folyik ereikben”. Az újabb forráskutatások, valamint a modern embertani, etnográfiai, nyelvtudományi és folklorisztikai vizsgálatok azonban „... Fallmerayer és követői tévedéseit – ha nem hamisításait – nyilvánvalóvá tették” – jegyzi meg (id. m. 74. old.).

A 7/8. század fordulója után –folytatja Zakynthinos – „... a Balkánon a bolgárok terjesztették ki mindinkább befolyásukat a vezetés nélküli szláv világra, átvéve ezzel a hanyatló Avar Birodalom örökségét.” (id. m. 88. old.)

Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy ugyanebben az időben magában az Avar Birodalomban is igen jelentős szerephez jutottak az onogur-bolgárok. 670-680 táján megjelentek a Kárpát-medencében a „griffes indások”, akik Kovrát onogur-bolgár birodalmának felbomlása után az egyik Kovrát fiú, feltehetőleg Kuber vezetése alatt érkeztek „Pannóniá” ba, nagyjából egyidejűleg a másik Kovrát-fi, Asparuch aldunai bolgárjaival és a „ravennai exarchátus” területén letelepedett harmadik, ismeretlen nevű Kovrát fiú törzsével. Emlékeztetünk *László Gyula* „Kovrát kagán fiainak történetéhez” című tanulmányára, amelyben az avarok és később az onogur bolgárok északnyugat balkáni jelenlétének és ottani

fontos szerepének régészeti, onomasztikai és forrásbeli bizonyítékait is megtalálhatjuk, az újabb vonatkozó szakirodalommal együtt. Különösen fontos az a közlése, hogy annakidején Illiria és Dalmácia is a ravennai exarchátushoz tartozott, s jóval nagyobb valószínűséggel feltehető, hogy a kérdéses onogur törzs a Nyugat-Balkánon telepedett le, mintsem Itáliában.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy Baján avar kagán már a 6. század második felében 10.000 kutrigur harcost telepített le Dalmáciában, főleg Salona vidékén, akik Bíborbanszületett Konstantin császár szerint (*De administrando imperio*, 31. fej.) ott is maradtak, s a horvát nép egyik jelentős etnikai komponensét alkották. Amint László Gyula is leszögezi említett cikkében, mai ismereteink mellett bizonyosnak látszik, hogy „... a VII. század utolsó negyedében valóságos onogur települési sáv választotta el egymástól Bizáncot és Avarországot az Adriától a Fekete-tengerig.” (l. László Gy.: *id. m. Magyar őstörténeti tanulmányok*, 229. old.)

E forrásadatok mérlegelése útján jutott *H. Gregoire* arra a nagyon meggondolandó következtetésre, hogy a horvátok neve (kroat, chrovat) *Kovrat* (Kobratos) onogur-bolgár kagán nevéből származik (*L' origine et le nom des Croates et des Serbes; Byzantion* 17. 1944-45.). *Gregoire* ezen feltételezését ugyan újabban többen is elvetik, de jobb etimológiát a horvát népnévre e kutatóknak sem sikerült találniuk; mindegyikük más-más értelmezést javasol – jegyzi meg *Zakynthinos* (*id. m.* 73. old.).

Meggyőződésünk szerint ezekben a kútfőadatokban foghatók meg legjobban a későbbi déli szláv népek kialakulásának legfontosabb etnogenetikai és történelmi összetevői. Különösen akkor, ha azt is figyelembe vesszük, hogy *J. Mikkola*, a neves finn szlávista nyelvész, a délre költözött horvátok vezéreinek Bíborbanszületett Konstantin által megőrzött neveit a török nyelvből magyarázza (l. *Mikkola: Avarica; Archiv für slavische Philologie*, 41. 1927.).

A 19. századi szlávisztikai kutatás azonban azt sem vette figyelembe, hogy a szlávok a hunok kelet-európai térhódításának kezdetei, azaz kb. Kr. u. 375 óta majd 600 éven keresztül szakadatlanul steppei, „altáji jellegű” (de nem kizárólag altáji nyelvű – l. később, török jövevényszavaink tárgyalásánál) népek uralma alatt álltak, s ezek szervezték meg őket társadalmilag, katonailag és politikailag is (l. fentebb *Zakynthinos* megállapításait). Ennek következtében nyelveik tele vannak hun, avar, onogur-bolgár eredetű jövevényszavakkal. Méltóságneveik például legnagyobb-részt ilyen „altáji jellegű” átvételek: *bán, pán, zsupán, bojár* stb. (l. *Randa: Handbuch der Weltgeschichte; Jettmar et alii: Geschichte Mittelasiens; valamint II. könyvünk 227-228. old.*). *Theophylaktos Simokatta* közlése szerint még az avarok dalait, énekeit is átvették (l. *Haussig: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker*). Ezzel az adattal kap-

csolatban megemlíjtük, hogy a TESZ „igric” szavunkat természetesen szláv eredetűnek mondja, holott a megfelelő ősszláv szó ez esetben is csak „csillagos”, nem adatolható nyelvészeti rekonstrukció, s az átadó szláv nyelvet sem lehet közelebbről meghatározni.

Különösen az oroszban találunk feltűnően sok altáji eredetű jövevényt. De ez természetes is, mert egyrészt a besenyők, úzok, kunok dél-oroszországi uralma, majd a több mint két évszázados mongol-tatár hegemónia következtében az oroszoknál kb. 500 évvel tovább fennállottak a steppei-altáji nyelvi hatások, mint a többi szláv népnél, s az 1. évezredben bekövetkezett elsődleges átvételeket – azokra mintegy felülrétegződve – tetemesen megerősítették és kibővítették.

E tény egyeseket arra is indított, hogy komoly tudományos igényvel megkíséreljék az orosz nyelvet a török-mongollal rokonítani. *P. Lukaszewitsch* (Lukasevics) például „Die angebliche indogermanische Welt” (1873) című könyvében jóval ezersen felüli szóegyezeit mutatott ki az orosz és a török-mongol nyelvek között, s azt állította, hogy az orosz sokkal közelebb áll az altáji nyelvekhez, mint az indogermánokhoz. Ez ilyen kategorikus formában persze túlzás volt, de maga az a tény, hogy ilyesmire egyáltalán gondolni lehetett, igen jól rávilágít az oroszban található altáji szavak tömegére. A könyvet annak idején természetesen tudománytalannak tartották és figyelembe sem vették, de 80 év múltán maga a nemzetközi indogermanisztika adott részben igazat Lukasevicsnek, amikor a szláv nyelvekben – elsősorban az oroszban – található számos urálaltáji jellegzetességre nyomatékosan rámutatott s megállapította, hogy az indogermán nyelvek kialakulásánál az urálaltáji nyelvek igen jelentős szerepet játszottak (l. fentebb, 550-552. old.)

Mindezek ellenére azonban a szláv nyelvek esetleges jövevénytiszta-inak kérdésével a szláviztika általában nem foglalkozik. E tekintetben még mindig a 19. századi indogermán nyelvtudomány azon alaptételéből indulnak ki, hogy a fejlett indogermán nyelveknek nem volt szükségük kölcsönszavakra. Világosan megmutatkozik ez a helyzet *Kniezsa István* óvatos fogalmazásában is, amikor – a jövevénytiszta-kutatás fontosságáról szólva a magyar nyelvtörténeti vizsgálatoknál – megállapítja, hogy „... a magyar nyelvtudományi irodalomban összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik a jövevénytiszta-kutatás, mint bármely indoeurópai nyelvben. Különösen feltűnő ez a különbség pl. a magyar és a szláv nyelvek közt. Itt az egyedüli germán elemek kivételével (amelyet azonban nem szláv kutatók végeztek) a jövevénytiszta-kutatás kérdése szinte teljesen ismeretlen.” (A magyar nyelv szláv jövevénytiszta-ai, 3. old.) Kniezsa ezt a különbséget azzal magyarázza, hogy nálunk – régi nyelvemlékek hiányában – az ősi magyar nyelv hangrendszerének kikövetkeztetésénél csak a jövevénytiszta-kutatás vizsgálatából indulhat ki a kutatás. Ez az értelmezés azonban

a kérdésnek csak egyik, s nem is a leglényegesebb oldalát világítja meg: megmagyarázza ugyan, hogy miért fontos a magyar nyelv-tudományban a jövevényszavak beható vizsgálata – ezt nem is akarjuk vitatni, csak az „egyenlő mérték” elvének alkalmazását követeljük meg, de egy szóval sem utal arra, hogy milyen módszerekkel határozták meg annak idején „jövevényszavaink”-at, és *mi a módszertani megokolása annak, hogy a szlávvisztika viszont nem foglalkozik a szláv nyelvek jövevényszavainak kérdésével?*

Szorosan ide tartoznak, s ezért feltétlenül meg kell említenünk még a hírhedt *königinhofi* (Kralova Dvur) és *grünbergi* (Zelena Hora) kéziratokat is, amelyekről már a 19. század 80-as éveiben kétségtelenül bebizonyosodott, hogy V. Hanka, a prágai központi könyvtár egyik alkalmazottja hamisította őket a 19. század elején. *T. G. Masaryk*, a későbbi csehszlovák köztársasági elnök és *J. Gebauer* mutatták ki végérvényesen hamisítvány voltukat (1886 és 1888). Hanka „... hamisítványaival egész iskolát teremtett, s az általa elterjesztett téves fölfogást a szláv népek múltjáról s régi kulturális életéről ma sem sikerült teljesen eloszlatni” – írja a Révai Lexikon („Hanka” címszó alatt) 1913-ban, azaz 25 évvel a hamisítványok végleges leleplezése után.

Tény például, hogy Palacky, a cseh történetírás atyja, s máig is elismert legnagyobb szaktekintélye, kiadósan felhasználta Hanka hamisítványait műveiben, s nem utolsó sorban ezekkel támasztotta alá – többek között – a Szvatopluk-féle ún. „Nagymorva Birodalom” (ez az elnevezés már önmagában is elárulja königinhofi eredetét) állítólagos kiterjedését is majdnem az egész Kárpát-medencére; amit azután a magyar történetkutatás is kritikátlanul átvett – *paradox módon azonban csak a 19. század végén, amikor a kérdéses szövegek hamisítvány voltához már kétség sem férhetett*. Emlékeztetünk arra, hogy Szalay László 1861-ben még kereken elutasította ezeket a „cifra dolgokat”, amelyek szerint csupán „a cseh történetnyomozók teremthő phantasiájá”-nak termékei; a század végén azonban Pauler Gyula már határozottan állította, hogy Szvatopluk országa a Szerémségig terjedt (l. 218. old.). Sőt, történészeink jelentős hányada még azután is hosszú évtizedeken keresztül hirdette ezt a nézetet.

De ugyanígy, a szlávvisztika kül- és belföldi nyelvkatatóinak fő érvei is ezek a hamisítványok voltak, az ezekben olvasható magas ősi szláv műveltségre hivatkoztak, amikor a legkülönbözőbb magyar kultúrszavak jövevényszó voltát és szláv eredetét állították. Csakis ilyen légkörben érthető, hogyan válhattak a Miklosich-féle módszerekkel dolgozó kutatók szaktekintélyekké. Sőt, amint az előbbi Kniezsa idézetből láthattuk, a szláv nyelv-tudomány még 1955-ben is eleve feltételezte – nyilvánvalóan Hanka hamisítványainak még mindig elevenen ható lélektani reminiscenciái következtében –, hogy a magas műveltséggel, fejlett irodalmi

nyelvvel rendelkező ősi szlávok nem kölcsönöztek szavakat idegen nyelvekből, s ezért nem is tartotta szükségesnek a szláv nyelvek esetleges jövevényszavainak vizsgálatát. A helyzet e téren lényegében azóta sem változott.

Mindenesetre igen tanulságos lenne, ha a fent vázolt tudománytörténeti paradoxonon kissé elgondolkoznánk: adva van egy nacionálromantikus légkörben született, kimondottan sovíniszta szemléletű őś- és kultúrtörténeti hamisítvány, amely a környező népeket ignorálja, s a Kr. u. 9-10. század Közép-Európáját úgy állítja be, mintha ott akkoriban szlávokon kívül más népek nem is léteztek volna; bizonyos idő múltán azonban a tárgyilagos kutatás leleplezi a hamisítványt – mégpedig éppen annak a népnek egyik kiváló tudósa, amelynek heroizálására az készült –, egyik szomszédos nép kutatói viszont még évtizedekkel a leleplezés után is e hamisítvány szemléletére alapozzák saját népük őstörténetének és egykori nyelvi körülményeinek vizsgálatát...

A fenti, általános érvényű ellenvetések után nézzünk meg egy konkrét példát is szláv eredetűnek tartott szavaink szélesebb körű összefüggéseiből. Ismeretes, hogy „gát” szavunkat nyelvészetünk szláv eredetű jövevényszónak magyarázza. Így a legújabb TESZ is. Ismét igen jellemző azonban a TESZ azon megjegyzése, hogy „... az ősszláv ⁺gatj etimológiája nincs kielégítően tisztázva”. Magyarán mondva, ez a ⁺gatj szó megint csak nem adatolható, csupán kikövetkeztetett „csillagos” fantom-szóalak, s ráadásul még értelme sincs a szláv nyelvekben. Ilyen körülmények között – minden egyébtől eltekintve is – meglehetősen módszertelen eljárásnak tartjuk, hogy „gát” szavunk esetében egyszerűen „szláv eredetű jövevényszó”-ról beszélnek (vö. Kniezsa módszertani megállapításával; 1. 588. old.).

Ezen elvi megfontoláson kívül azonban még sokkal súlyosabb okok is amellett tanúskodnak, hogy a „gát” semmi esetre sem lehet szláv eredetű jövevényszó a magyarban. Ha ugyanis a szumér nyelv emlékeit is belevonjuk etimológiai vizsgálatainkba, felettébb meglepő és nem kevésbé tanulságos őśnyelvi összefüggésekre bukkanunk. Említettük már, hogy számos szumér ékjelnek két vagy több hangértéke van. Így például a „kud” és a „tar” többjelentésű (poliszemantikus) tőszavak ékjele is ugyanaz: . Az ékjel képirásos előzménye Deimel szerint „der Scheideweg” (válaszút, útelágazódás); e képből adódnak az alapjelentések: „Weg, scheiden, richten, spalten, öffnen, zerschlagen, schneiden usw.” (út, elválík, ítel, dönt, hasít, nyit, szétver, vág stb.).

E szavak számos szemantikailag rokon jelentése közül most csak a teljes, illetve majdnem teljes szinonimák érdekesek számunkra.

1. „kud” = „das Wasser hemmen, bändigen, absperren” (vizet megakaszt, megtékezt, elzár); vö. gát;

- „tar” = „das Wasser hemmen, bändigen, absperren” (vizet megakaszt, megfékez, elzár); vö. *tor*-lik, *tor* lad, *tor* laszt, *tor*-lódik.
2. „kud” = „durchbrechen von Wasser” (kitör a víz); vö. *kút*;
 „tar” = „durchbrechen von Wasser” (kitör a víz); vö. *tor*-l, *tor* ol (hány, okádik).
3. „kud” = „abschneiden” (levág); vö. *kuty*-ol (szőlőt metsz; balatonvidéki tájszó);
 „tar” = „abschneiden, abbrechen, abpflücken” (levág, letör, leszed, letép, megkopaszt); vö. *tör*, *tar*-ol, *tar*;
4. „kud” = „Abschnitt, Schar, Stamm” (részleg, csapat, törzs); vö. *had* (csapat, nemzetség);
 „tar” = „Abschnitt” (részleg); vö. *tör*-zs.
5. „kud” = „abschneiden von Holz/Kraut; Bündel von Riedgras” (fát, füvet, kerti veteményt levág; sáscsomó); vö. *kot*-ú (levágott nádtorzsa), *csut*-a, *csut*-ak, *csut*-ka, *csád*-é;
 „tar” = „abschneiden von Holz/Kraut” (fát, füvet, kerti veteményt levág); vö. *tor*-zsol, *tor*-zsa, *tor*-zs, *tar*-ló (learatott gabonaföld).
6. „kud” = „graben, baggern” (ás, kotor); vö. *kot*-or, *kuty*-ul (vájkal), *göd*-ör, *kot*-ú (gödör), *káty*-ú;
 „tar” = „graben” (ás); vö. *túr*.
7. „kud” = „ein Behälter aus Holz/Leder” (fa- vagy bőrtartály); vö. *kád*;
 „tar” = „bewahren, hüten, halten, ein Behälter” (megőriz, óv, tart, tartály); vö. *tar*-t, *tár*-ol, *tár*.
8. „kud” = „Lattentür, Rohrwand” (lécajtó, nád-, gyékényfal); vö. *kot*-éc, *kat*-roc, *ket*-rec (egyik jelentése „Lattentür”);
 „tar” = „Leiste, Gestell, Tragbaum” (léc, léckeret, állvány, váz, oldalfa); vö. *tar*-gonca, *tar*-ginca (léctaliga), saroglya a szekéren).
9. „kud” = „binden, bannen” (köt, igéz, szellemnek parancsol, ártó hatalmat „megköt”, fogva tart, rontó erőt „semlegesít”); vö. *köt*;
 „tar” = „binden, bannen” (köt, igéz, szellemnek parancsol, ártó hatalmat „megköt”, fogva tart, rontó erőt semlegesít, hatását kiküszöböli); vö. *tor*, *tor*-ol (eredeti jelentése: „a halott szellemének hozott engesztelő áldozat”).
10. „kud” = „suchen, nachforschen, richten, Richter” (keres, fürkész, ítélt, bíró); vö. *kut*-at, *kat*-at, *kot*-onoz; de vö. még *Kád*-ár (Kézainál a hunok, magyarok főbírája);
 „tar” = „verhören, gerichtlich entscheiden, zur Rechenschaft ziehen, ein Urteil fällen” (vallat, kihallgat, megítél, felelősségre von, számonkér, ítéletet hoz); vö. *tör* (megbüntet), *tör*-vény, pálcát *tör* („elítél”); de vö. még *Tur*-da, *Tor*-da (Kézainál *Kádár* a *Turda* nemzetségből származik).

Nyilvánvaló, hogy mindezek az azonos vagy messzemenően párhuzamos jelentésű *k-d-* (*k-t-*) és *t-r-* tövű magyar szavak nem választhatók el sem egymástól, sem pedig szumér megfelelőseiktől. Vagyis *e* szócsalád az ősidőkben szerves egységet alkotott, s később a tőmagánhangzó megváltoztatása, képzők, bővítések segítségével bokrosodott szét a részben szinonim jelentésű szumér *kud* és *tar* alapgyökekből; mégpedig olyan nagy mértékben, hogy a szócsalád összetartozása ma már nem is lenne felismerhető, ha nem állnának rendelkezésünkre a szumér nyelv ősi emlékei. Ennek megfelelően a TESZ szerint az említett szavak etimológiai is teljesen rendszertelenül oszlanak meg.

1. *gát*: szláv jövevényszó.
2. *kút*: ismeretlen eredetű.
3. *kutyol*(szőlőt metsz): *e* tájszó nem szerepel a TESZ-ben.
4. *had* (csapat, nemzetség): finnugor eredetű; feltehető alapelak **kunta*.
5. *kotú* (nádtorzs): vitatott eredetű; vagy a *kotyog* (*e* szó hangutánzó) vagy a *kunkorodik* (valószínűleg hangfestő) családjába tartozik. A *csuta* családjába való sorolása nem valószínű.

Megjegyzés: azaz így is, úgy is hangutánzó-hangfestő.

6. *csuta*, *csutak*, *csutka*: ismeretlen eredetű szócsalád.
7. *csádé*, *csáté* (sás, giz-gaz, levágott fa ágboga): ismeretlen eredetű.
8. *kotor*: valószínűleg hangutánzó eredetű. Legközelebbbről a *kotonoz* és a *kutat* igékkel függ össze.
9. *kutyul* (kotorász, vájkál): hangutánzó eredetű; összefügghet a *kutat* családjával.
10. *gödör*: ismeretlen eredetű.
11. *kotú* (gödör): a TESZ egynek veszi a „nádtorzs” jelentésű *kotú* szóval, amely hangutánzó vagy hangfestő eredetű (l. fent), s megjegyzi, hogy feltételezett rokonsága a *kút* szóval nem valószínű.
12. *kátyú*: bizonytalan eredetű; lehet, hogy a *kotú* változata, de az összefüggés mikéntje tisztázatlan.
13. *kád*: szláv eredetű; végső forrása a héber *kad* „faveder”, amelyet a szláv nyelvekbe a görög közvetített; vö. görög *kadion* „kis edény, veder, korsó” és *kados* „edény, veder, korsó”.
Megjegyzés: itt már a TESZ is közelebb jut a valóságos végső forrásához, a szumér „*kud*”-hoz (fa- vagy bőredény), amelyet az akkád-babiloni „*ḫuddu*” (*quddu*) hangalakban vett át (azonos jelentéssel), s onnan került tovább a héberbe. – De még ha valóban a héberből származna, akkor is sokkal valószínűbb lenne, hogy a magyarok a Kazáriában nagy számban élő zsidóságtól közvetlenül vették át, mintsem a szlávoktól.
14. *kotéc*: román átvétel; a románban délszláv jövevényszó.
15. *ketrec*, *katroc*: szlovák átvétel; a szlovákban bajor-osztrák jövevényszó.

Megjegyzés: a *kotéc* és a *katroc*, *ketrec* nyilvánvaló szemantikai és hangalaki összefüggését a TESZ nem veszi figyelembe.

16. *köt*: finnugor eredetű; feltehető alapalak **kitke-* vagy **klütke-*.
17. *kutat*, *kotonoz*: hangutánzó eredetű szócsalád; szorosan összetartozik a *katat* és *kotor* igékkel.
18. *Kádár*: mondai név; a hunokkal semmiféle kapcsolatban nem álló személynév etimológiája nincs tisztázva.
Megjegyzés: milyen módszertani kritériumok alapján lehet egy ismeretlen etimológiájú szóról *a priori* eldönteni, hogy „semmiféle kapcsolatban nem áll” a hunokkal?
19. *torlik*, *torlad* stb.: a szócsalád tagjai származékszavak, alapszavuk azonban vitatott: vagy a *tol* ige (ez ismeretlen eredetű) vagy a *torol*, *torl* „hány, okádik” ige (bizonytalan eredetű; l. alább); ez utóbbi jóval kevésbé valószínű.
Megjegyzés: azaz valószínűleg ismeretlen, esetleg bizonytalan eredetű.
20. *torol*, *torl* (hány, okádik): bizonytalan eredetű szócsalád; valószínűleg a *torok tor-* alapszavának származékai, amely ősi örökség az ugor korból.
21. *tör*: ismeretlen eredetű.
22. *tarol*, *tar*: csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. ujjur *taz* „kopasz” stb.
23. *törzs*: bizonytalan eredetű; talán a *torzs* magashangú változata.
24. *torzs*, *torzsa*: olasz eredetű szócsalád.
25. *tarló*: ótörök eredetű; vö. tatár *tarlaŭ* „szántóföld”.
Megjegyzés: a „*letarolt*”, „*tar*” *tarló* tehát a TESZ szemléletében egy egészen más jelentésű török szóból származik, mint a *tarol*, *tar*.
26. *túr*: bizonytalan eredetű; talán finnugor kori örökség.
27. *tart*: bizonytalan eredetű; talán ősi örökség a finnugor korból. A szóról jelentéskörének, használatának gazdagsága alapján mindenképpen feltehető, hogy szókinszünknek igen régi eleme.
28. *tár*, *tárol* (tárház): a *tár*-ral összetett szavak előtagja vándorszó; e szavak a török nyelvekből terjedtek el.
29. *targonca*, *targinca*: ismeretlen eredetűek.
30. *torol* (rächen, vergelten, für die Seele eines Toten der Kirche Ablassdienste leisten; megbosszul, megfizet neki, egy halott lelki nyugalmaért az Egyháznak szolgáltatásokat tesz): származékszó; valószínűleg a *tor* (Mahl, Leichenschmaus) főnévből jött létre, amely bizonytalan eredetű; talán azonos a *torok tor-* alapszavával.
Megjegyzés: a halotti *tor* és a középkori *torlók* kötelező egyházi szolgáltatásai bizonyíthatóan az ősvallás engesztelő halotti áldozatának „megkeresztelt” utódai, amellyel a halott „visszajárását” akarták megakadályozni, azaz a halottat varázserővel „megkötni” megigézni.

31. *törvény*: bizonytalan eredetű; valamilyen módon összefügghet a török *törü, töre* stb. „törvény, jog, szokás” szavakkal.

32. *Turda, Torda*: nem szerepel a TESZ-ben.

Tehát ezúttal is ugyanazt tapasztaljuk, mint bármely eddigi példánál: ezeket a szavakat, amelyek a szumér „*kud*” és „*tar*” alaptövek szinonim jelentéseivel és hangalakjaival *tízszeresen jelentkező és mindkét hangalakra kiterjedő egyezéseket, illetve igen szoros párhuzamokat mutatnak*, azaz kétségtelenül szerves szemantikai összefüggésben állnak egymással, a TESZ szerkesztői teljesen rendszertelen módon széttagolják, összetartozásukat nem is sejtik, s vagy ismeretlen, bizonytalan, hangfestő-hangutánzó eredetűnek, vagy pedig a legkülönbözőbb idegen nyelvekből származó jövevényszavaknak határozzák meg őket. Sőt, még a legkiáltóbb jelentéstani egyezéseket sem veszik észre: vö. pl. a *ketrec* (katroc) és a *kotéc*, valamint a *tarol* és a *tarló* szavak egymástól független származtatásával.

A TESZ etimológiáit szemléltetően összefoglalva az említett 32 szó (pontosabban szócsalád) származtatásai a következőképpen alakulnak:

uráli, finnugor, ugor	2 (had, köt)
török	3 (tarló, tarol, tárol)
szláv	2 (gát, kotéc)
német	1 (ketrec)
olasz	1 (torzs)
héber	1 (kád)
hangfestő-hangutánzó	5 (kotor, 2 x kotú, kutyul, kutat)
bizonytalan	7 (kátyú, törzs, túr, tart, torol, torl, törvény)
ismeretlen	8 (csádé, csuta, gödör, kút, Kádár, torlik, tör, targonca)

nem szerepel a TESZ-ben 2 (kutyol, Turda)

A TESZ-ben megtalálható 30 szó (szócsalád) közül 20 ismeretlen, bizonytalan vagy hangutánzó-hangfestő, azaz végeredményben meghatározatlan, homályos eredetű (66,7%), 3 szó török (10%), 2-2 finnugor és szláv (6,7-6,7%), 1-1 pedig olasz, német és héber származású (egyenként 3,3%).

Ismét felvetődik tehát az az alapvető módszertani kérdés, amellyel a szumér „*tag*” és „*gan, kan*” tőszavak sorozatos magyar párhuzamainak bemutatásakor már megismerkedtünk (l. 531. és 581. old.): mivel a kérdéses szavak 66,7%-ának eredetét a finnugor nyelvtudomány nem tudja egyértelműen meghatározni, a szumér nyelvelmékek tanúsága szerint viszont mindezen magyar szavak a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel a szumér „*kud*” és „*tar*” tövek származékai, s szemantikailag is nyilvánvalóan szorosan együvé tartoznak; milyen módszertani kritériumok alapján lehet e szavak 10%-át török, 6,7-6,7%-át finnugor és szláv, 3,3 3,3%-át pedig héber, olasz és német eredetűvé nyilvánítani?

A *kud* és a *tar* szavak számos jelentése közül ezúttal csak a szinonimákat emeltük ki. A *tar* tő húsz magyar egyczésével már fentebb megismerkedtünk (l. 448. old.). E két szumér szó teljes szemantikáját, esetenként több mint 20-20 azonos vagy messzemenően párhuzamos hangalakú és jelentésű magyar szómegfeleléssel, következő kötetünkben mutatjuk be.

Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy szláv jövevény szavainkat a 19. század második felében igen felületes módszerekkel vizsgálták és határozták meg:

1. az akkoriban uralkodó indogermán kultúrprioritási elképzelések jegyében;
2. az a priori feltételezett kultúrálatlan, „vadbarbár” honfoglaló magyarság szemléletéből kiindulva;
3. nem utolsó sorban a königinhofi és grünbergi „összláv” szövegek ígézete alatt;
4. ráadásul a Kr. u. I. évezred második felében Kelet- és Közép-Európában lejátszódott történelmi események és etnikai viszonyok, migrációk akkoriban még igen hiányos ismeretében.

Azóta azonban bebizonyosodott, hogy:

1. az indogermán kultúrprioritás tézise nem tartható fenn tovább;
2. a honfoglaló magyarok művelődési állapota semmiben sem maradt el a környező népek kulturális fejlettségétől;
3. a königinhofi és grünbergi szövegek hamisítványok;
4. az avarok, bolgárok és általában a steppei népek történelmi, politikai, művelődési és nyelvi hatásai – különösen az etnogenetika és a kulturális fejlődés terén – sokkal jelentősebbek voltak a szlávoknál, amint ezeket a dolgokat a 19. században elgondolták.

Ma már tudjuk, hogy a szlávok több mint fél évezreden át szakadatlanul hun, avar és bolgár fennhatóság alatt, ezek segédnépeiként éltek, s etnikailag, nyelvileg, társadalmilag, politikai és kulturális téren ebben az időszakban konszolidálódtak. Időközben kiderült az is, hogy az első, népileg és nyelvileg már valóban szlávnak nevezhető politikai képletek északon és nyugaton csak az avarok birodalmának bukása (9. sz. eleje), délen, a Balkánon pedig a dunai bolgár hatalom hanyatlása (10. sz. közepe) után jelentek meg a történelem színpadán, de többnyire még akkor sem teljesen önállóan, hanem nyugaton a Karoling Birodalom kereteiben, annak határtartományaiként, jórészt avar eredetű vezetőrétegek irányítása alatt, délen bizánci függésben, északon és keleten pedig hódító normann-varég uralkodó osztályok vezetésével; Novgorodban és később – a magyarok elvonulása után – Kievben a Rurikok, Lengyelországban a Piasztok (szintén valószínűleg normann eredetű) családjainak és ezek normann katonai kíséretének uralma alatt.

Ezek az újabban megismert kultúrtörténeti és történelmi tények tehát egyenesen megkövetelik szlávnak tartott jövevényszavaink alapos felülvizsgálását, különös tekintettel a szláv nyelvekre gyakorolt erős avar- és bolgár hatások részletes felderítésére.

E revízió szükségességét még különösen is alátámasztja négy további igen fontos körülmény.

1. *A modern indogermanisztika megállapította, hogy az indogermán nyelvek kialakulásánál az ún. finnugor nyelvek igen jelentős szerepet játszottak, s ezen ősi nyelvi hatások éppen a szláv nyelvek szókincsében, szerkezeti elemeiben és nyelvtani felépítésében jelentkeznek a legerősebben és legnyilvánvalóbban (l. fentebb, 550-552. old.). E szóréteg elkülönítése tehát alapvető módszertani követelmény lenne.*
2. *Szláv eredetű jövevényszavaknak tartott szavaink tekintélyes hányada a szláv nyelveken kívül egyetlen más indogermán nyelvben sem található meg, s ez igen nagy valószínűséggel arra vall, hogy e szavak esetében jórészt fordított irányú kölcsönzésekről van szó.*
3. *Számos szláv eredetűnek mondott magyar szónak kézenfekvő párhuzamai vannak a török nyelvekben, sőt sokszor a mongolban is, azaz a szláv eredet e szavaknál sem egyértelmű.*
4. *Ún. szláv jövevényszavaink gyakran nem értelmezhetők a szláv nyelvekből, s megfelelő alapszó nélkül egyedülállóan fordulnak elő azokban, a magyarban viszont kifogástalan etimológiákkal és kiterjedt szócsaládokkal rendelkeznek, amelyeknek ezenfelül az ősi szumér nyelv 4-5000 éves emlékeiben is sok esetben a részletekbe menő többszörös megfelelései vannak (l. fenti kiragadott példáinkat: szablya, haraszt, takács, kanca, néma, gát, kád, kotéc).*

ALTÁJI (TÖRÖK) JÖVEVÉNYSZAVAINK

Tudománytörténeti és módszertani áttekintés

Török jövevényszavaink kérdését már ismételten érintettük (l. 234-236., 276-277. és 500., 512-513. old.). Megmutattuk, hogy nyelvészetünkben meglehetősen bizonytalanság uralkodik e szavak pontos származtatása terén, mert különféle török nyelvek hangsajátosságait mutatják. Foglalkoztunk J. Benzing felismerésével is arról, hogy *Kasgári Mahmud* szerint a „z” → „r” és az „a” → „i” hangváltozás csak a 11. század második felében következett be egyes nyugatra eső török nyelvekben, például a csuvasban (l. Benzing: Die angeblichen bolgar-türkischen Lehnwörter im Ungarischen). Benzing e cikkéről azonban a magyar nyelvtudomány mind a mai napig nem vett tudomást.

E bizonytalanság logikus következménye az is, hogy nem tudnak megegyezni honfoglalás előttinek tartott török jövevényszavaink átvételének idejében és helyében sem. Időben a Kr. e. 10. századtól a Kr. u. 10. századig, térben pedig Mongóliától a Kárpát-medencéig terjednek az egyes kutatók hipotézisei. Megkísérlik ugyan, hogy „hangfejlődési” kritériumok alapján időbelileg elválasszák őket, de – megfelelő nyelvemlékek teljes hiányában – ezek a találgatások minden konkrét alapot nélkülöznek.

Igen találóan jellemzi a valóságos helyzetet *Sinor Dénes* „Történelmi hipotézisek és a nyelvtudomány” című írásában: „A finnugor nyelvészeti és az ezzel – véleményem szerint igen szorosan – összefüggő finnugor őstörténeti kutatások terén sajnos gyakran nem kielégítő a történelmi és nyelvi hipotézisek koordinációja... A *borjú*, *ökör* és *bika* szavak egyaránt – vagy talán még inkább – származtathatók mind a mongol mind a török nyelvből. A tudósokat, kik ezzel a kérdéssel foglalkoznak, tudatosan vagy tudat alatt befolyásolja az a történelmi – és nem nyelvi – hipotézis, hogy a magyarok együtt éltek a törökökkel; következésképpen a magyar kölcsönszavakat a török nyelvből kell levezetni. Ha most egy lépéssel tovább megyünk és feltesszük a kérdést, honnan tudjuk azt, hogy a magyarok a törökökkel együtt éltek, válaszként azt a fő érvet halljuk, hogy a magyar nyelvben sok török kölcsönszó található, mint pl. *borjú*, *ökör*, *bika*... Íme, a *circulus vitiosus* szép iskolapéldája.” (l. id. m., Gulya J.: A vízimadarak népe, 329. old.)

Ennyi ingadozás, habozás, sőt, mint *Sinor* nyíltan kimondja, egyenesen körben forgás, „idem per idem”-érvelés, az ok és az okozat sorrendjének ésszerűtlen felcserélgetése láttán önkéntelenül is felvetődik a kér-

dés: nem lenne már legfőbb ideje, kitörni ebből a – nyilvánvalóan sehová sem vezető – zsákutcából, azaz nyomatékosan, elvi-módszertani élel felvetni a terméketlen *circulus vitiosus* kiváltó alaptézis valóságértékének kérdését, és végre azt a lehetőséget is alaposan megvizsgálni, vajon nem a magyarból mentek-e át esetleg a kérdéses szavak – mind a különböző török nyelvekbe mind pedig a mongolba? Vagy – sokkal inkább – nem valamilyen közös ősi forrásból jutottak-e el mindegyikbe, a magyarral együtt? Talán a hunok, avarok egyes csoportjainak nyelvéből? Avagy még korábban, a szkita-szarmata nyelvjárásokból? Nctalán az andronovói műveltség praeskita népességének nyelvéből – illetve pontosabban azon kaukázusi-transzkaukáziai, kubáni-majkopi eredetű telepes csoportok idiómáiból, amelyek a Kr. e. 2. évezred első felében érkeztek a Volga-Oka-Urál-Ob-Irtis térségébe, nem sokkal a velük embertanilag teljesen megegyező, de kulturális téren is igen sokban hasonló és szintén délről (Dél-Turkmenisztánból) jött afanasjevói népesség feltűnése után az Altáj-Jeniszej vidékén, majd később ez utóbbiakkal együtt kialakították az andronovói műveltséget?

Az újabb régészeti kutatások eredményei mindenesetre hathatósan alátámasztják, sőt mondhatnánk módszertanilag egyenesen megkövetelik e gondolatmenetek figyelembevételét és alapos, körültekintő megvizsgálását az uráli-finnugor és az altái nyelvek, népek kialakulásának, fejlődésének, kapcsolatainak kutatásánál.

Úttörő jelentőségűek voltak e tekintetben *Mészáros Gyula* vizsgálatai, amelyeket azonban nyelv- és őstörténetkutatásunk finnugor irányzata mindezideig teljesen mellőzött. „Keleteurópa néptörténete II. – Chattiak és szkíthák” című alapvető munkájában 1938-ban széleskörű, mindenre kiterjedő őstörténeti szintézisbe foglalta az addig feltárt elő-ázsiai, kisázsiai és kelet-európai régészeti leletkomplexumokat. Kimutatta, hogy kb. Kr. e. 1300-tól kezdődően jelentős méretű vándorlások indultak meg Kisázsiából és Észak-Mezopotámiából a Kaukázuson át a Kubán-Káspi-Pontusz térségébe. A következő évszázadokban ez a migráció tovább tartott és a 7-6. században érte el tetőpontját. Ebben az időszakban hatalmas előázsiai tömegek özönlöttek a Kubán-Don környékére és a Fekete-tenger északi partvidékére. Egykorú források egyértelműen bizonyítják, hogy e népek a szkíták voltak, amiből viszont az következik, hogy a s/kiták a Kr. e. 7. századot megelőző időkben a Kaukázustól délre, Elő-Ázsiában laktak. Kiemeli, hogy az ananjinói műveltséget is ezek a déli népek alakították ki (mindezeket bővebben l. 242-245. old.). Mészároست annakidején a magyar őstörténetkutatás kizárólagosan finnugor szemléletű hangadó képviselői fantasztának bélyegezték e könyve miatt. Ez a vélemény azóta sem változott meg. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Mészáros kutatási eredményeit a műve megjelenése óta

eltelt négy évtized régészeti felfedezései legnagyobbrészt messzemenően megerősítették.

Sőt, az újabb ásatások még azt is bebizonyították, hogy nemcsak Kr. e. 1300 óta, hanem már a Kr. e 3/2. évezred fordulójával kezdődően, a 2. évezred első felében is hatalmas méretű, délről északra irányuló vándorlások zajlottak le a minket érdeklő térségben. *A Kubán-Kaukázus, Transzkaukázia, Északnyugat-Irán és Dél-Turkmenisztán fejlett földművelő, állattenyésztő, fémműves kultúráinak túlszaporodott népessége a Kr. e. 2. évezred első felében valósággal elárasztotta az eurázsiai steppe és ligetes steppe mindazon vidékeit, amelyek földművelésre vagy állattenyésztésre alkalmasak voltak*, és ezeken a hatalmas területeken széles körben elterjesztette a földművelés, állattenyésztés és a bronzművesség ismeretét (l. 29-31., 47-51., 323-324., 425., 435-437., 511-512., 526. old.; valamint G. Childe, F. Hančar, A. Randa, K. Jettmar et alii, Burney-Lang, B. Stawiski id. műveit).

Mindezekről, a későbbi steppei és északi népek etnogenezisében, nyelveik kialakulásában, valamint a nagyobb nyelvcsoportok konszolidációjában kétségtelenül elsőrangú szerepet játszó, több mint egy teljes évezredig tartó globális méretű népmozgalmakról, amelyek pedig régészetileg meglehetősen pontossággal nyomon követhetők, a kizárólagosan finnugor szemléletű magyar őstörténetkutatás újabb publikációiban édeskeveset olvashatunk – legfeljebb olyasmit, hogy „... E felfedezések feldolgozása és a valamennyire is szilárd eredmények elérése sok szakágazatnak még évekre, sőt évtizedekre ad elfoglaltságot.” (l. Bartha A.: Ami nem az értelem szerint való, az rút; részben ismertetve 380. old.) Ugyanakkor azonban – bizonyára különleges látnoki képességeik következtében – finnugor szemléletű őstörténetészeink azt már most pontosan tudják, hogy a közeli országok őstörténetének „semmi közvetlen kapcsolata a magyar őstörténettel nincs.” (l. Bartha: uo.) Meglehetősen kényelmes álláspont ez, de a tudományos módszerességgel megítélésünk szerint „semmi közvetlen kapcsolata... nincs”.

A szűkebb értelemben vett tulajdonképpeni finnugor nyelvészeti szakirodalomban pedig mindezek a paleoetnogenetikai és paleolingvisztikai kérdések az előbb vázolt szemléletmód következtében még csak fel sem merülnek. Sem az általános finnugor nyelvfejlődés tekintetében, sem az egyes részletproblémák terén. Így a török nyelvekből származtatott szavaink dolgában is még mindig a Sinor által kitűnően jellemzett *circulus vitiosus* uralkodik: továbbra is eleve feltételezik, hogy a kérdéses szavak csakis török jövevényszavak lehetnek a magyarban, amelyeket zömmel valamikor a Kr. u. I. évezred második felében vettünk át.

Mindezen egyoldalúságok szervesen összefüggenek a finnugrisztika legkorábbi kezdeteitől fogva alkalmazott kutatási módszerekkel, amelyek

meghonosítása elsősorban Budenz nevéhez fűződik. Ő fektette le a magyar finnugor nyelvhasználat alapvető elméleti munkamódszerét, ő vezette be és tette uralkodóvá az ún. „szűkített” nyelvvizsgálati módszert, valamint az ezzel szervesen összefüggő „másodfokú” nyelvhasználatot, amelyek még ma is a magyar finnugrisztika nyelvhasználati kutatásainak gerincét képezik. E módszerek értelmében először egyedül a finnugor nyelveket kell egybevetni, az egybevetés alapján a finnugor alapnyelvet kikövetkeztetni, s majd csak azután szabad összehasonlítani ezt a rekonstruált alapnyelvet a távolabbi rokon – pl. áltáji – nyelvek előzőleg szintén rekonstruálható alapnyelvével („másodfokú” nyelvhasználat). Ami pedig a finnugor nyelvek egybevetését illeti, azt ezen alaptézis értelmében a távolabbi rokon nyelvekre való minden tekintet nélkül kell elvégezni („szűkített” módszer).

Ez az alapvető elvi álláspont, amely a finnugrisztikát kezdeteitől fogva, mintegy tudományos axiómaként, kategorikus kizárólagossági igényrel mindmáig végigkíséri, mindenféle másirányú nyelvhasználatot eleve tudománytalannak bélyegzett, s ezáltal lehetetlenné tett és tesz még ma is. Ezért nyilvánít nyelvészetünk minden olyan magyar szót, amelynek a finnugor nyelvekben nincs párhuzama, szinte a priori idegen jövevényszóvá anélkül, hogy egyéb körülményekre tekintettel lenne.

Pedig e módszerek elméleti megalapozottságához nagyon is sok kétség fér. Különösen olyan nyelvek esetében, amelyeknek gyakorlatilag nincsenek régebbi nyelvemlékei – mint ahogy a finnugor nyelveknek sincsenek. A „másodfokú” és a „szűkített” nyelvhasználati módszer kritikájánál az alábbiakban elsősorban Szabédi László érvelésére támaszkodunk.

Szabédi élesen rámutat e módszerek tarthatatlanságára. Megállapítja, hogy a másodfokú nyelvhasználat nem más, mint nyilvánvalóan a romanisztika félreértett gyakorlatának tökéletesen elhibázott általánosítása. „Mivel a neolatin nyelvek alapnyelve (a latin) a kutatónak remekművekben és együgyű feliratok ezreiben bőségesen rendelkezésére áll, a romanista távolabbi rokon nyelvhez – például göröghöz vagy germánhoz – sohasem hasonlít neolatin nyelvet. De nem azért nem hasonlít, mintha a hasonlítás találgatás volna, nem találgatás, csak fölösleges, hiszen a görög nyelvvel való egybevetés céljára bármelyik ma beszélt neolatin nyelvvel sokkal alkalmasabb a jóval korábbi nyelvállapotot őrző latin. Már ha a latin nem maradt volna fenn – mint ahogyan például a finnugor alapnyelv nem maradt fenn –, bezzeg a román szótörténész csak a görög *ovis* „juh” angol *ewe* „anyajuh” tanúskodásával bizonyíthatná *ovis* „juh” latin eredetét, mivel ezt a szót a többi neolatin nyelv nem őrizte meg.” (Szabédi: A magyar nyelv őstörténete, 52. old.)

Leszögezi azt is, hogy ... A szűkített összehasonlító módszer elméleti alapját az a hibás feltételezés alkotja, hogy a távolabbi rokon nyelvek

adatainak figyelembevétele semmivel sem járulhat hozzá a közelebbi rokon nyelvek kapcsolatainak tisztázásához, sőt inkább zavarja ezt a tisztázó munkát. Ez persze tévedés.” (Szabédi: id.m. 20. old.)

Ezenfelül azonban a szűkített összehasonlító módszernek még legalább két igen káros következménye van – hangsúlyozza Szabédi: „1. fékezi a nyelvtudományi kutatást, mert ’egyclőre’ összeszűkíti a nyelvhasználat területét; 2. azzal, hogy az összehasonlításból ’egyclőre’ kizárja a távolabbi rokonokat, a vizsgált nyelvet viszonylag nem-rokon nyelveként állítja szembe a távolabbi rokon nyelvekkel, és ez a viszonylagos nem-rokonság hamarosan tételes nem-rokonsággá fajulhat.” (Szabédi: id. m. 20-21. old.)

Szabédi éleslátását a magyar finnugraszтика és altajisztika tudománytörténete mindenben igazolja. Nyelvkutatásunk e ferde „szűkített” szemlélet következtében napjainkra már odáig jutott, hogy a mérvadó szakemberek tekintélyes hányada valóban tételesen tagadja az uráli és az altáji nyelvek rokonságát, amint például Róna-Tas ismertetett művében is láthattuk (l. 449-451. old.). Igaz ugyan, hogy ezzel a tagadással meglehetősen egyedül állnak a nemzetközi tudományosságban: emlékezzünk Collinder idézett nyilatkozatára, amelyben a hazai nyelvkutatásban „az utóbbi időben lábra kapott” ezirányú hírverés hamisságát egyértelműen leleplezi (l. u. ott).

Pedig már a századfordulón igen meggondolandó érveket sorakoztatott fel több kutatónk – így pl. Nagy Géza, Fiók Károly, Rohonyi Gyula és mások – arra vonatkozólag, hogy a ma általános tudományos szóhasználatnál „bolgár-török”-nek, „csuvasos jellegű”-nek vagy „nyugati (ogur) török”-nek nevezett, de valójában tisztázatlan hovatarozású –mert gyakorlatilag ismeretlen – nyelvek tekinthetők tulajdonképpen az összekötő kapocsnak, egyrészt a később kialakult „köztörök” (keleti- vagy oguz-török), másrészt pedig a finnugor nyelvek között, amelyek mindegyikére az ősidőkben igen erőteljesen hatottak.

E kutatóink ebbe a nyelvcsoporthoz sorolták az onogur-bolgárokat, magyarokat, szabírokat, részben az avarokat, hunokat, valamint bizonyos megszorításokkal a Kr. e. 1. évezred szkita-szarmata népeinek nyelvét (vagy nyelveit) is – ami az általuk képviselt széles látókörű, globális őstörténeti és nyelvtörténeti szemlélet keretében és az egykorú források szkita-hun-avar-magyar azonosításainak fényénél valóban ésszerű és igen kézenfekvő következtetés volt. Ezeket a nyelveket – megkülönböztetésül a valódi, altáji nyelven beszélő keleti törökségtől – nem töröknek, hanem a szóvalóságos etnikai értelmében vett „ugor” vagy „ugor-magyar” nyelvcsoporthoz nevezték el, s ugyanakkor jóval régebbi keletűeknek tartották a köztörök és a finnugor nyelveknél, mintegy ezek közös ősnyelvi alaprétegeként értelmezték: a finnugor és az altáji nyelvek párhuzamait, az urálat-

táji nyelvek közös nyelvi elemeit ennek az ősnyelvi csoportnak északi és keleti irányban kifejtett erőteljes nyelvhatásaival magyarázták. Szerintük ebből az „ugor magyar” nyelvcsoporthoz kerültek bele a török nyelvekbe és a mongolba a magyarral közös nyelvtani, nyelvszerkezeti sajátosságok, valamint azok a szavak is, amelyeket nyelvtudományunk török jövevényszavaknak tart a magyarban (l. 276-277. old.). Vagyis a modern nyelvtudomány szavaival élve tulajdonképpen a finnugor, a török és a mongol nyelvek közös vonasait ezen „ugor-magyar” nyelvcsoporthoz areális nyelvki-egyenlítődést előidéző hatásaiként szemlélték – *Trubeckojt és a modern indogermanisztikát több mint négy évtizeddel megelőzve.*

A finnugor nyelvészet és őstörténetkutatás akkori hangadó képviselői ezt a messzektintő, a századforduló tudományos színvonalát tetemesen megelőző koncepciót minden közelebbi vizsgálat nélkül eleve elutasítottak és dilettánsnak bélyegezték, mert ellentétben állt kizárólagosan finnugor eredetünk dogmájával.

E kritikánál a finnugristák egyik fő érve az volt, amit az eddigiekből már magunk is jól ismerünk: a magyar nyelv mai szókincsében minden olyan szó, kifejezés, fogalom, amely az obi-ugoroknál és az egyéb finnugor nepeknél nem található meg, nem lehet „ősi örökség”, hanem csakis jövevényszó. Amint fentebb láttuk, ez a szemlélet a Budenz-féle „szűkített” nyelvhasználati módszer lényegéből szükségszerűen következő álláspont volt. A másik legfontosabb ellenvetés pedig arra hivatkozott, hogy a szkiták, szarmaták az indogermán nyelvtudomány megállapítása szerint iráni nyelven beszéltek.

Elismerjük, ezek az érvek annak idején, a századforduló táján megalapozottnak látszottak, hiszen mindkettő a nemzetközi nyelv- és őstörténetkutatás akkoriban szinte ellentmondás nélkül vallott meggyőződésein alapult. Ezért Fiók, Nagy és társaik ezirányú gondolataira a feledés több évtizedes fátyla borult.

Ha azonban figyelmesen átgondoljuk a modern indogermán nyelvészet és őstörténettudomány azon újabb felismeréseit, amelyeket jelen kötetünk 1. fejezetében ismertettünk (l. 407-428. old.), akkor bizony ma már egyáltalán nem mondható fantasztikusnak vagy dilettánsnak Nagy Gézáék elmélete. Sőt! A 19. századi nyelvcsaládfa elképzelések határozott elvetése, az indogermán nyelvek kialakulásának idejéről (Kr. e. 2. évezred), módjáról (areális nyelvcsaládok, erős „finnugor”, kaukázusi és szemita hatásokkal) és helyéről (Kelet-Európa, Káspai környék) vallott újabb nézetek, valamint a szkiták iránságának egyre erőteljesebben jelentkező kétségbevonása ugyanis pontról-pontra megfelelnek Nagy Géza, Fiók és társaik őstörténeti és nyelvfejlődési koncepciójának (vö. Fiók: *Őstörténet és kritika*; Rohonyi: *A honfoglalás története*; Nagy: *Ethnológia és nyelvészet*; *A magyarság őskora*; *A szkitákról*; stb.).

Szemléletük értelmében az „ugor-magyar” ősnyelvi tömb a Kr. e 2. évezredben Kelet-Európa délebbi területein és Nyugat-Ázsia csatlakozó sávjában helyezkedett el, észak déli irányban nagyjából a Dél Urál és a Kaukázus, nyugatról keletre pedig Kelet Ukrajna és az Aral tó között. Nos, ez a térség pontosan megfelel az azóta régészeti kimutatott kelet európai és nyugat-ázsiai korabronzkori régészeti műveltségek területének (Kubán-Majkop, katakombasíros műveltség, Balanovó, Abasevó stb. Európában; Andronovó Nyugat-Ázsiában), amelyeknek etnikumai zömmel a Kaukázus vidékéről, Transzkaukáziából és Dél-Turkmenisztánból vándoroltak fel az eurázsiai steppére a Kr. e. 3/2. évezred fordulóját követő időkben.

Másrészt Nagy Gézáék szerint az „ugor-magyar” ősnyelv igen erős hatásokat gyakorolt a vele szomszédos népcsoportok nyelveire: északon a finnugorokra, keleten az altájiakra, délkeleten pedig az indekre és az irániakra. Ez a tézis is teljes összhangban áll mai ismereteinkkel. Napjainkban az indogermanisztika mérvadó képviselőinek jelentős hányada azt vallja, hogy a Kr. e. 2. évezredben kialakulni kezdő indogermán nyelvekre a „finnugor” nyelvek igen jelentős mértékben hatottak.

A fentebb említett dél- észak-i irányú vándorlások azonban már Kr. e. 2200 körül elérték az Altáj-Jeniszej vidékét is (afanasjevói műveltség), s az ottani népesség embertani alkata meggyegyzett az egyidejű kelet-európai kubán-majkopi, illetve késői gödörsíros műveltség hordozóinak fajtabélyegeivel. Mindkét csoport az elő-ázsiai kultúrák területéről érkezett: az afanasjevóiak Dél-Turkmenisztánból, a kubáni-gödörsírosok pedig Transzkaukáziából. A Kr. e. 2. évezred elején zömmel ezek a „plump europid” etnikumok vándoroltak tovább a középső Volga, a Dél-Urál és az Ob-Irtis vidékére, valamint az egész nyugat-eurázsiai steppe és ligetes steppe térségébe, kialakítva az egységes embertani és kulturális arculatú andronovói műveltséget.

Szemléltető összehasonlításként röviden megemlíjtük még, hogy az egykorú régészeti leletek tanúságán kívül ezen vándorlásoknak, amelyek kb. 1000-1200 év alatt végül is az eurázsiai steppe benépesítéséhez és kultiválásához vezettek, mindenben megfelelő analógiáját ráadásul a közelmúltból is ismerjük. Pontosan ilyen módon, szinte a történelem teljes fényében zajlott le kb. 200-250 év leforgása alatt az észak-amerikai kontinens hatalmas területeinek európai gyarmatosítása is. A gyorsabb ütem a fejlettebb technikának és a nagyobb embertömegeknek tudható be.

A 17. században még csak egészen kis góciókban találunk európai telepéseket a keleti partokon, a 18. században ezek a góciók már összefüggő parti sávvá nővik ki magukat. Először a vándorkereskedők és a prémvadászok hatolnak be a belső területekre, csakhamar követik őket az állattenyésztők is, ezeket pedig a földművelő telepések, s a 19. század vé-

gére fokozatosan, lépésről lépésre meghódítják az egész kontinenst, miközben a civilizációban és technikában elmaradott őslakosságot vagy kiirtják vagy pedig rezervátumokba kényszerítik.

Kézenfekvő dolog, hogy ugyanígy folyt le annak idején az eurázsiai steppe benépesítése is, az őslakoságnál összehasonlíthatatlanul magasabb kultúrával rendelkező déli gyarmatosok által: lépésről lépésre birtokba vették a gazdaságilag értékesíthető területeket, eleinte főleg az érclelőhelyeket és a földművelésre alkalmas folyóvölgyeket, ligetes steppei vidékeket, majd az extenzív állattenyésztés elterjedésével a füves pusztákat is, miközben ezen területek gyér halász-vadász alapnépességét részben kiirtották, részben leigázták, illetve mind északabbra szorították. Ezt a folyamatot különösen is jól nyomon követhetjük az embertani vizsgálatok eredményeinek világánál. Bár még igen sok tennivaló van ezen a téren, de annyi már ma is bizonyosra vehető, hogy a Kr. e. 3. évezred végétől kezdődően az egész eurázsiai steppén és ligetes steppén – Kelet-Európától az Altájig – egyre jobban elterjed s végül dominánssá válik a déli eredetű „széles homlokú és inkább rövidfejű plump europid” fajtajelleg, miközben ezzel párhuzamosan a korábbi paleoeuropid (cro-magnoid) és paleoszibirid népesség fokozatosan eltűnik (l. Jettmar et alii, Childe, Hančar, Grjasnow id. munkáit, László Gyula id. m. 1961.).

E könyv 1. és 3. fejezetében már ismételten megmutattuk, hogy ezeket a hatalmas méretű korabronzkori kultúrexpanziós és migrációs folyamatokat nem választhatjuk el a finnugor nyelvcsalád kialakulásának kérdésétől. Most viszont azt láthatjuk, hogy az altáji nyelvek egységesedésének körülményeit sem vizsgálhatjuk anélkül, hogy ezeket a paleoetnogenetikai adatokat fokozottan figyelembe ne vennénk. Magyarán ez azt jelenti, hogy az újabb régészeti kutatások eredményeinek világánál e déli eredetű gyarmatosok nyelveinek elsőrangú fontosságot kell tulajdonítanunk mind az uráli-finnugor, mind pedig az altáji-török nyelvek nyelvcsaládszerű kiegyenlítődéseinél. Sőt, igen nagy valószínűséggel tekintetbe kell vennünk ebben a vonatkozásban az indogermán nyelvek keleti csoportjainak, elsősorban a szláv és az iráni nyelveknek erős „finnugor” és altáji párhuzamait is, mivel ez utóbbi nyelvek – különösen a „finnugor” – a modern indogermán nyelvészet szerint elsőrangú szerepet játszottak az egyes indogermán nyelvközösségek szókincsének és nyelvtani, nyelv szerkezeti sajátosságainak kialakításában (l. 549-552. old.).

A kérdés eminens fontossága miatt ismételten hangsúlyozzuk, hogy „finnugor” megnevezés alatt ebben az összefüggésben nem a mai értelemben vett finnugor alapnyelv értendő, hanem az a déli ősnyelvi közösség minden jel szerint éppen Nagy Gézáék „ugor-magyar” nyelvcsoportha –, amelyik az indogermán nyelvek kialakulásánál vitt jelentős szerepe mellett a mai finnugor nyelvcsalád areális kiegyenlítődéjét is kاتا-

lizálta, e nyelvek nyelvcsaládszerű konszolidálódását is előidézte (l. 425-428. és 550-551. old.).

Mindebből pedig az következik, hogy a nemzetközi tudományosságban a századforduló óta bekövetkezett alapvető jelentőségű változások, az újabban kialakult és egyre inkább általánossá váló őstörténeti és nyelvtörténeti szemléletmód igen aktuálissá teszi Nagy Gézáék elméletét, s szinte megköveteli, hogy téziseiket újra elővegyük, valóságértéküket a megváltozott tudományos légkörben, az új régészeti és őstörténeti felfedezések világánál behatóan megvizsgáljuk, s végül mai ismeretanyagunkba beágyazzuk.

Ugyanakkor azonban mindezen megfontolások hathatósan alátámasztják abbeli meggyőződésünket is, hogy ezekből az újonnan elvégzendő paleolingvisztikai vizsgálatokból török eredetű jövevényszavaként számontartott szavaink sem maradhatnak ki: ezek valóságos származásának kérdése is alapos és tárgyilagos felülvizsgálatra szorul. Különösen pedig még azért is, mert török jövevényszavaink meghatározásánál szintén a honfoglaláskori „vadbarbár” magyarság képzete szolgáltatta egykor a „módszertani” alapot arra, hogy gyakorlatilag minden magyar-török szómegfelelést a priori török jövevényszóvá nyilvánítsanak.

Nézzük meg tehát – lehetőségeinkhez mérten –, találunk-e az előbbi általános érvényű megfontolásokon kívül olyan konkrét nyelvi, történelmi, régészeti vagy egyéb adatokat is, amelyek Nagy Géza és társai paleolingvisztikai szemléletét alátámasztják.

*Megjegyzések az ún. „csuvasos kritériumok”
nyelvi, történelmi és etnikai háttéréhez*

Induljunk ki abból a kilátástalan helyzetből, azon nyelvészeti és történelmi circulus vitiosusból, amelyet Sinor találó megfogalmazásában már megismertünk (l. 601-602]. old.), s előljáróban vizsgáljuk meg részletesebben, milyen feloldhatatlan ellentmondásokba keveredik a hangtörvényes nyelvészet török eredetűnek tartott jövevényszavaink „csuvasos” rétegének közelebbi származtatása kérdésében. Következő áttekintésünkben Bárczi Géza „A magyar nyelv bolgár- és köztörök jövevényszavai” című tanulmányának érvelését vesszük szemügyre.

Az említett circulus vitiosus már a dolgozat bevezető soraiban jelentkezik: Bárczi egyszerűen ténynek veszi azt a jó ötven évvel ezelőtti, de már keletkezése korában is igen ingatag Hóman – Moravcsik-féle hipotézist, amely szerint az ősmagyarok Kr. u. 460 táján a szabirok és az avarok nyomására az onogurok társaságában az Urál hegység vidékéről vándoroltak volna le a Kubán-Meótiisz környékére (l. Bárczi: id. m. Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből, 31-32. old.).

Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban *Haussig* és *Altheim* kutatási eredményeire, akik számos egykorú kútfőadattal egyértelműen bizonyították, hogy *a szabirok és az avarok a Káspi-tó déli partja mentén, Dagesztánon és a Kaukázuson át vonultak a Kubán térségébe* (l. 265-270. old.). Ugyanott azt is kimutattuk, hogy az *onugor, ogur, szabir* és *bolgár* népek már a *hun korszak előtti időkben* adatolhatók a *Kaukázus térségében*.

Bárczi tehát már a történelmi háttér felvázolásánál egyoldalú és módszertelen eszközökkel dolgozik, amennyiben egy már eredetileg is feltettebb valószínűtlen, sőt, az utóbbi évtizedek kutatásainak fényénél egyenesen hamisnak bizonyult hipotézissel akarja magyarázni török jövevényszavaink átvételének történelmi körülményeit.

Ezután elmondja, hogy az átadó nyelv meghatározása rendkívül nehéz, mert a) *a köztörök nyelvek még ma is egészen közel állnak egymáshoz*; b) *a csuvasos nyelveknél pedig az is vitatott, vajon több ilyen nyelv volt-e – ma ugyanis csak egy van: a csuvas* (l. id. m. 40. old.). Jegyezzük meg magunknak Bárczi e két megállapítását, mert ismételten hivatkoznunk kell majd rájuk – szöges ellentétben Bárczival, aki tanulmánya további oldalain e tényeket következetesen ignorálja, s futószalagon posztulálja a különféle hipotétikus „őscsuvas” nyelvváltozatokat.

Török jövevényszavaink tárgyilagosabb megítélése szempontjából legfontosabb Bárczi dolgozatának az ún. csuvasos kritériumokat tárgyaló része. „Csuvasos kritériumok” alatt nyelvészetünk török jövevényszavaink azon hangsajátosságait érti, amelyek eltérnek a köztöröktől, s a csuvas nyelv hangrendjéhez állnak közel. Ebből arra következtetnek, hogy az illető szavak „csuvasos jellegű” török nyelvből (nyelvekből) származnak.

A magánhangzók terén – írja Bárczi – a köztörök „a”-nak a csuvasban egyes esetekben „i” felel meg. E hang, úgy látszik, sok esetben az őstörök „ā”-nak felel meg. Ez azonban nem minden esetben igazolható. „Lehet arra gondolni”, hogy az „a” → „i” régi változás a csuvasban, éppen mert a magyarban ilyenkor „i”-t találunk – jegyzi meg (l. id. m. 41. old.).

Vö. ezt Benzing ismertetett cikkével (l. 235-238. old.): Kasgári Mahmud tanúsága szerint az „i” („y”) hangot („a” helyett) csak az ő idejében, tehát a 11. század második felében kezdték használni egyes nyugatra lakó törökök. Ezek szerint tehát *nem lehet arra gondolni*, amit Bárczi feltesz. Maga is érzi ezt, mert így folytatja: „Ámde ez a magyar 'i' török 'a' helyett előfordul olyan török jövevényszavakban is, amelyekben a csuvas sem ismer 'i'-t, pl. 'gyertya~gyirtya~gyortya' stb.~ csuvas 'surDa', altaji 'jarta'.” (l. id. m. 41. old.)

Vö. szumér „*gir₂*” – „leuchten, blitzen, Blitz” (világít, villan, villám); akkád asszír „*kīr ru*” – „Olen, Brand, Hitze, Feuer” (tűzhely, égés, forró-

ság, tűz); ógörög „ker-aunos” = „blitzstrahlend” (villámként fénylő); latin „cre-mo” = „verbrennen” (eléget); német „Ker-ze” (gyertya). Úgy véljük, hogy a több ezer éves szumér és akkád „i”, valamint az ógörög és latin „e” hangok tanúsága szerint *a szótő magas hangrendű változatai mindenesetre tetemesen ősibbek, mint a mélyhangú török szóalakok*; amelyek ezek szerint a legnagyobb valószínűséggel éppen a magyarból – ahol a szótő magas, vegyes és mély hangrendű variációi egyaránt megtalálhatók – kerülhettek át a török nyelvekbe. – Éspedig még abban az esetben is, ha – amint a fentiekből látható – szigorúan alkalmazkodunk a hangtörvényes nyelvészet időbelileg szemlélt „szabályos hangváltozásai”-nak módszertani követelményéhez.

Ezután a feltételezett csuvas-köztörök mássalhangzóváltozásokat tárgyalja Bárczi, amelyeknél azonban természetesen *minden esetben csakis hipotétikus, „csillagos” őstörök hangalakokkal kell dolgoznia*, mert olyan ősi török nyelvemlékek, amelyekben a kérdéses hangváltozásokat adatolni tudnánk, egyszerűen nincsenek.

Jellemző például, ahogyan a csuvas „r” hang eredetiségét akarja „bizonyítani” a köztörök „z”-vel szemben: mivel a csuvas „r”-nek a mongol megfeleléseken kívül az Urál vidéki őshaza korában átvett, tehát igen ősi nyelvváltozatra valló jövevényszavainkban is „r” felel meg, ez azt mutatja, hogy az „r” az eredetibb török hang – írja.

Azaz: a) nemcsak, hogy tényként kezeli azt a bizonyíthatatlan, a priori feltevést, hogy a kérdéses magyar-török párhuzamok esetében csakis magyar átvételekről lehet szó, hanem b) eleve biztosra veszi még azt is, hogy az a két-három szó, amelyeket nyelvészetünk ősi átvételeknek tart, valóban a Kr. e. 1. évezredben került át az őstörökből az ősmagyarba – ami viszont szintén csak minden konkrét bizonyíték nélküli feltevés.

Magyarán: éppen két olyan hipotézissel „bizonyítja” az „r” hang ősiségét a törökben, amelyek maguk is már eredetileg arra az a priori feltevésre épültek, hogy az „r” eredeti hang az őstörökben. – Ismét jelentkezik tehát a Sinor-féle circulus vitiosus...

Ezen egyoldalú szemlélet módszertelenségét megtetőzi az a körülmény, hogy maga a turkológia sem biztos abban, vajon a köztörök „z” előzménye az őstörökben valóban „r” volt-e. Róna-Tas András „A magyar – bolgár-török érintkezés jellege” című cikkében így ír erről a kérdésről: „Egyes nézetek szerint (Ramstedt, Poppe, Räsänen) a csuvas és a mongol egyaránt megőrizték az ősi altaji ’r’-t és ’l’-t. Az újabb és egyre általánosabbá váló nézet szerint a kérdéses mongol szavak ősi bolgár-török jövevényszavak.” (l. Róna-Tas: id. m. Magyar őstört. tanulmányok, 271. old. 14. sz. jegyzet)

Vagyis ez az „r” hang nem ősaltaji vagy őstörök, hanem „bolgár-török” jellegzetesség, amely azonban – szöges ellentétben Róna-Tas fogal-

mazásával – Kasgári Mahmud tanúsága szerint semmi esetre sem nevezhető ősinek (l. 601. old.). Sem a csuvasoknál, sem a „bolgár-törökök”-nél. Elégedjünk meg egyelőre ennek leszögezésével, az ún. „bolgár-török” nyelvekre és etnikumokra vonatkozó egyéb meggondolásainkat későbbre halasztva.

„Bonyolultabb”-nak látja Bárczi a helyzetet az őstörök szókezdő „j” esetében. Ebben bizony nagyon igaza van. Nézzük meg tehát közelebbről az itt felmerülő „bonyodalmakat”.

Bárczi szerint a szókezdő őstörök „+j”-nek a csuvasban „ś” és „s”, a köztörökben pedig „j” felel meg. Majd megjegyzi, hogy e megfelelés kritériumértékét Ramstedt kétségbe vonta, azon az alapon, hogy a csuvas „ś” ← „j” a 13. századnál nem régibb.

Közbevetőleg megjegyezzük: lám, Benzing nem tévedett, amikor Kasgári Mahmud művében felfedezte, hogy az „a” → „i” (y) és a „z” → „x” változás sem régi a csuvasban, illetve az ún. „bolgár-török” nyelvekben. Ezekhez sorakozik most a „j” → „ś” hangváltozás szintén késői bekövetkezése a csuvasban, *s mindezek valósággal fejtetőre állítják nyelvtudományunk Gombocz óta vallott bolgár-török – magyar hangmegfelelési teóriáját.*

Bárczi azonban kereken visszautasítja Ramstedt kritikáját, mondván: ez az ellenvetés nem állja meg a helyét, mert ilyenkor a jakutban is „ś” van, ami régi változásra mutat.

Most figyeljünk jól, mert itt kezdődik az a zsákutca, amelybe a priori török kölcsönzéseknek tartott szavaink hangalakjai a hangtörvényes nyelvészetet valósággal belekényszerítik. Bárczi ugyanis így elmélkedik tovább: „A magyar nyelv csuvasos jövevényszavai nem mehetnek egyetlen csuvasos nyelvre vissza; volt olyan csuvasos nyelv, ahol a ’j’ → ’ś’ változás valóban későn jelentkezik, de volt olyan is, ahol igen régi.” (id. m. 43. old.)

Magyarán Bárczi számára a *kelet-szibériai jakutok* nyelve – amely azonban ráadásul nem is „csuvasos”, hanem köztörök nyelvjárás! – „bizonyítja” azt, hogy régen *legalább két csuvasos nyelv volt – a Volga mentén.* Másutt ugyanis aligha lehetett, mert három oldallal előbb maga Bárczi állapította meg, hogy *az ősmagyarok az Urál és a Don között érintkeztek a törökökkel,* s ugyanott azt is leszögezte, hogy ebből következően a jakut nyelv „... földrajzi helyzeténél fogva nem jöhet számításba a magyar nyelv török jövevényszavai szempontjából.” (id. m. 40. old.) Tehát még ha elfogadnánk is egy ilyen ősi csuvasos nyelv egykori létezését, azt csakis a jakutok közelében, valahol Kelet-Szibériában kereshetnénk, hiszen egyedül a jakut őrizte meg annak egyik hangsajátosságát, nevezetesen a „j” → „ś” hangváltozást. *Ilyen távoli „őscsuvas” nyelvből viszont éppen Bárczi saját módszertani meghatározása szerint semmi*

esetre sem magyarázhatnánk török jövevényszavaink szókezdő „sz” hangját.

Ez azonban még csak a kezdet. A vastagabbja ezután következik:

„Ámde vannak olyan kétségtelenül csuvasos jellegű szavaink, amelyekben a szókezdő 'j'-nek a magyarban nem 'sz', hanem 'Ø' felel meg... Kénytelenek vagyunk feltenni, hogy e szavak más csuvasos nyelvből vagy nyelvjárásból kerültek át, mint az 'sz' kezdetűek.” (id. m. 43. old.)

Számoljunk figyelmesen: ez már a *harmadik* feltételezett – de Bárczi által gyakorlatilag tényként kezelt – csuvasos nyelv vagy nyelvjárás, holott csupán egyről tudunk, a mai csuvasról, amelyben viszont a legjellegzetesebbnek tartott „csuvasos” hangsajátosságokról bizonyítani tudjuk, hogy csak a 11-13. századtól kezdve következtek be; mi több: Bárczi előbb maga is beismerte, hogy „... az is vitatott, vajon több ilyen nyelv volt-e”.

De kövessük tovább Bárczi gyámoltalan vergődését: „A köztörök szókezdő 'j'-nek azonban egy harmadik: 'gy' magyar megfelelője a leggyakoribb, s ez előfordul olyan szavakban, amelyek kétségtelen csuvasos kritériumot mutatnak” – folytatja. „... Kérdés, mi lehetett a 'gy' török előzménye...” (id. m. 43. old.) Megoldása természetesen ezúttal is az, „... hogy e szavaink olyan nyelvből (nyelvváltozatból) jöttek át, melyben a szókezdő 'j' 'd' - vagy 'j' -féle hanggá fejlődött. Minthogy e szavak között több csuvasos típusú van, fel kell tehát tennünk, hogy a magyar nyelvvel nemcsak egy 's' -ező meg egy 'j' -ző vagy 'j' -jét elvesztő, hanem egy harmadik típusú 'j' -ző nyelv vagy nyelvjárás is érintkezett.” (id. m. 44. old.)

Láthatjuk, Bárczi eltévesztette a számolást, mert ez már a *negyedik* csuvasos nyelv, amit „fel kell tennie”, hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink eltérő hangalakjait jól-rosszul megmagyarázhassa (az első ugyanis maga a csuvas). Nyilván már nem ismeri ki magát saját hipotézisláncolatában sem, vagy pedig esetleg maga is érzi, hogy talán már kisé sok lesz e csuvasos fantom-nyelvekből...

Pedig tulajdonképpen még egy *ötödik* ilyen fantom-csuvasnak is „kellett léteznie”, mert olyan szavaink is vannak, amelyekben a török szókezdő „j”-nek „ny” felel meg (pl. *nyak* és *nyár*). Nos, ezt Bárczi fentebb természetesen szintén azzal magyarázta, hogy „... Föl kell tennünk, hogy volt olyan ősi török nyelvváltozat, melyben a 'j'-nek 'ń' felelt meg.” (id. m. 36. old.)

Ezzel eljutottunk volna legalább négy – de inkább öt – „csuvasos” nyelvhez vagy nyelvjáráshoz, holott csak egyetlen egyet ismerünk. De ami még ennél is sokkal fontosabb: *a köztörök nyelvek hangtanilag még ma is sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint álltak volna ezek a hipotétikus „csuvasos” nyelvváltozatok nyelvészetünk feltételezése szerint*

1500, sőt egyes esetekben (Urál vidéki ősi átvételek) 3000 évvel ezelőtt. Láthattuk: magától értetődőnek tartják, hogy e „csuvasos” nyelvekben az őstörök „j”-nek „sz”, „gy”, „Ø” vagy „ny” felelt volna meg. Ezek pedig igen tekintélyes eltérések – s ráadásul csupán egyetlen hangnál! Ide jut tehát a hangtörvényes nyelvészet az egymás között még ma is gyakorlatilag közérthető török nyelvek őskorára vonatkozó elképzeléseiben. S mindezen ésszerűtlenségek kimondatlan alapja az a kényszerképzet, hogy törökkel párhuzamos szavaink csakis a törökből átvett jövevényszavak lehetnek a magyarban.

Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a Bárczi-féle négyszeres-ötszörös „fel-kell-tennünk” útján semmi esetre sem juthatunk előbbre „csuvasos jellegű török jövevényszavaink” valóságghű értelmezésében. Ezzel a „módszer”-rel az égvilágon mindent lehet „bizonyítani”, csupán elegendő számú adatolhatatlan fantom-nyelvet „kell feltenni”. Vizsgáljuk meg tehát, vajon nem magyarázhatók-e kérdéses szavaink ún. „csuvasos kritériumai” másképpen, nagyobb valószínűséggel, főleg pedig Bárczi – illetve a finnugor nyelvtudomány – ésszerűtlen érvelésénél jóval kézenfekvőbben is.

Azzal kell kezdenünk, hogy a csuvas az egyetlen olyan török nyelv, amelyik a többitől nagyobb mértékben elüt. Míg a köztörökök szükség esetén viszonylag könnyen megértik egymást – a nyelvi eltérések csekélyebbek náluk mint pl. a szláv nyelvek között –, addig a csuvas teljesen különálló, a többi török számára érthetetlen nyelv. Ez kétségtelenül arra vall, hogy *kialakulásánál egy nem-török nyelvi komponens igen jelentős szerepet játszott*. Ezt a nyelvi hatást kell tehát meghatároznunk ahhoz, hogy a csuvas és a többi török nyelv közötti hangtani eltéréseket megmagyarázhassuk.

Amint ismeretes, a középső Volga mentén élő csuvasokat pontosan abban a térségben találjuk, ahol a 8-13. században a volgai bolgárok országa elterült. Ennek megfelelően a kutatás általánosnak mondható meggyőződése szerint a volgai bolgárok utódait kell látnunk bennük. Ezek az egykori bolgárok viszont minden jel szerint Kovrát pontuszi onogur-bolgár birodalma felbomlása után, a 7. század végén vándoroltak a középső Volga vidékére, s kíséretükben jelentős szabir és magyar csoportok is voltak. Ez utóbbiakat találta meg Juliánusz a 13. század első felében a középső Volgánál, a volgai bolgárok közvetlen szomszédságában, az egyik nagy bolgár várostól alig két napi járóföldre.

E keleten maradt magyarok utódai az orosz krónikák tanúsága szerint még a 16. században is a középső Volga környékén éltek, *možar*, *madžar*, *močar*, *mačarin*, illetve *meščer*, *mišär*, *mižär* neveken említve. Legutóbb *Vásáry István* alapos tanulmányban foglalkozott e magyar maradványokkal. (A Volga vidéki magyar töredékek a mongol kor után). Az

alábbiakban az ő legfontosabb megállapításai alapján tárgyaljuk a kérdést, esetenként hozzáfűzve azokhoz saját következtetéseinket.

Az orosz krónikák *možar* (*madžar*, *mačarin*) népe eredetileg tekintélyes mennyiségű etnikumot alkotott. „... Hatalmas területen szétszórva találjuk a *možar*-elemet tartalmazó helyneveket: *Možary*, *Možarovo*, *Možarovka*, *Možarovskaja*, *Možarki* stb. Az egykori Orosz Birodalom rjazanyi, tambovi, penzai, nyizsnyij novgorodi, szimbirszki, kazányi, ufai, vjatkaai kormányzóságaiban fordulnak elő ezek a nevek. Ha a *možar*-elemű helyneveket térképre vetítjük, világosan két nagyobb településgóc rajzolódik ki több szétszórt helységet leszámítva: az egyik a Volga nagy kanyarjában a jobb parton helyezkedik el, *főleg a mai csuvas területen* (kiemelés tőlünk), a másik pedig a rjazanyi terület középső és a tambovi terület északi részén.” (Vásáry: id. m. Magyar őstörténeti tanulmányok, 286. old.)

Előzetesen leszögezhetjük tehát, hogy a helynevek egyértelmű tanúsága szerint a volgai magyarok *možar* nevű utódai *jórészt a csuvasok között, ezekkel elvegyülve laktak a 16. századig, majd később a csuvasokba olvadtak be.*

Ezekhez a *možar*-okhoz szorosan kapcsolódik a *mescser* (*meščer*, *mižär*, *mišär*) népnév, nemcsak fonetikailag (vö. magyar-megyer), de területileg is. Vásáry így ír róluk: „Két etnikailag elkülönülő csoportjuk ismert. A mescserjakok kisebb nyugati csoportját a múlt századi orosz irodalom oroszoknak írja le, de világosan kitűnik a leírásokból, hogy egy idők folyamán eloroszosodott valamilyen népcsoportról van szó. Főleg a rjazanyi terület északi járásaiban éltek, a középső Oka folyásától északra elterülő területet ma is *Meščerskaja storona*-nak hívják. Az egykori tambovi, penzai és szaratovi kormányzóságok területén éltek még mescserjakok, legtöbb helyen oroszokkal, mordvinokkal, tatárokkal vegyesen.

Egyrészt a fentebb említett helyeken, másrészt ezektől keletebbre, az egykori nyizsnyij novgorodi, szimbirszki, kazányi, ufai, orenburgi kormányzóságokban él az orosz mescserjakoknál egy lélekszámban jóval nagyobb etnikai csoport, melyet az oroszok éppúgy mescserjaknak neveznek, de nyelvük egy a kazányi tatárhoz közelálló nyelvjárás. Magukat és nyelvüket egyszerűen tatárnak nevezik, de a kazányi tatárok megkülönböztetik maguktól, *mišär*-nek hívják őket...” (id. m. 287. old.)

Amint Vásáry földrajzi leírásából észrevehettük, *a mescserek településterületei majdnem mindenütt szorosan csatlakoznak a mozsar szálláshelyekhez, egyes vidékeken pedig ez utóbiakkal mozaikszerűen keverednek.* Márcsak emiatt is igen valószínűtlennek tűnik Vásáry munkahipotézise, aki – az eddigi idevágó magyar szakirodalom egészével ellentétben – a nyugati mescsereket eloroszosodott volgai-finnugor népnek véli, a

keletieket pedig túlnyomórészt tatároknak tartja, akik közé szerinte esetleg a volgai-finnugor nyugati mescserek s talán a mozsarok egy-egy kisebb csoportja is beolvadhatott. E feltevés fő alátámasztása az, hogy míg Vásáry szerint a mozsar-magyar egyeztetésnél nincsenek problémák, addig a *meščer*, *mišer* szóalakot (a *mižär* formáról itt nem beszél!) „hangtani nehézségek miatt” nem lehet összekapcsolni sem a *možar*, sem pedig a *magvar*, *megyer* nevekkel (id. m. 289-290. old.).

Az ilyenféle finnugoros hangtani „nehézségeket” azonban már eléggé ismerjük ahhoz, hogy ne tulajdonítsunk nekik valami nagy jelentőséget. Emlékeztetünk például a TESZ „többrendbeli nehézségei”-re *szablya* szavunknak a *szab* igéből való származtatása kérdésénél (l. 254-255. old.). De még ettől eltekintve is, a mescserek neve nemcsak *meščer* és *mišer* alakban fordul elő, hanem *mižär* formában is, ami pedig igen jól kapcsolható a *možar* névhez. Még hangtörvényes alapon is!

Éppen ezért Vásáry fenti érvelésénél nem tartja „célszerűnek” megemlíteni ezt a *mižär* változatot. „Megelégszik” a *meščer* és a *mišer* alakokkal. Ismét jelentkezik tehát az a módszertelen, egyoldalúan szelektáló „forrásértékelés”, amely kizárólagosan finnugor eredetünk irányzatát a kezdetektől fogva jellemzi.

Ellene szól azonban Vásáry feltevésének az is, hogy a kazáni tatárok megkülönböztetik maguktól a keleti mescsereket, *mišär*nek hívják őket. Ha tehát már eredetileg is tatárok lettek volna, akkor miért e megkülönböztetés?

Másképp, még ha elfogadnánk is e hangtani kifogást, akkor is összevethető marad a *meščer* népnév az ómagyar *mecsér* (kardverő, kardkóvács) szóval (l. Heckenast G. – Nováki Gy.: Kora Árpád-kori szolgálonépek) – amit azonban Vásáry ismét csak nem említ. Pedig a honfoglaló magyarság kiemelkedő minőségű fémművészete ismeretében nem utasíthatjuk el azt a meggondolandó lehetőséget sem, hogy a *mescserek* (mecsérek?) esetleg a keleten maradt magyarság kovácstörzsét alkothatták; éppúgy, ahogy az altáji *tarkan*, *tarhan* (tarján, tárkány) törzsnevek jelentése is „kovács”.

Erre vall a mozsar és *meščer* településterületek előbb már említett mozaikszerű egybeékelődése, valamint az is, amit a keleti mescserek *tyemnyikovi* és *szergacsi* csoportjairól szólva Vásáry maga is feltűnőnek tart: „Érdekes módon e két csoport elhelyezkedése nagyjából egyezik a *možar* elemet tartalmazó helynevek két nagyobb góciával.” (id. m. 289. old.)

Ugyancsak ebbe az irányba mutat – igen nagy súllyal – az orosz évkönyvek közlése az 1551-es kazáni hadjáratról: „És a cár és a vajdák igazsághoz vonták a hegyi embereket (a Volga dombos jobb partján levőket), hercegeket és murzákat, százados és tizedes hercegeket és a csuvasokat és a cseremiszeket és mordvinokat és mozsarokat és tarhanokat...”

(Vásáry: id. m. 285. old.) Nos, ezek a közvetlenül a mozsarak mellett említett *tarhanok* (azaz „kovácsok”) igen nagy valószínűséggel a mozsarak mellett és között élő *mescserek* (azaz mecsérek, vagyis szintén „kovácsok”-at) takarják, akik azonban akkorra már nyilván eltatárosodtak, s ezért nevezi őket az orosz forrás áltáji néven *tarhanoknak*.

Ezzel az adattal kapcsolatban emlékeztetünk még arra, hogy a magyar nyelv finnugor rokonságának %-ban kifejezett foka – az obi-ugorokat nem számítva – éppen azoknak a cseremiszeknek (26 ill. 30%) és mordvinoknak (26,5 ill. 25%) nyelveiben a legmagasabb, akiket a fenti 1551-es orosz évkönyvi adat közvetlenül a mozsarak mellett említ (l. Eeva Kangasmaa-Minn és Alo Raun finnugor rokonsági táblázatait László Gy.: Östörténetünk legkorábbi szakaszai, 34. old. és e könyv 502. old.).

Magyarán mondva: *a magyar nyelvi rokonság abban a finn nyelvi alcsoportban a legnagyobb, amely a történelmi adatok szerint még a 16. században is a keleten maradt magyarok (mozsarak, mescserek) egyik nagyobb csoportjának közvetlen szomszédságában élt, s amelybe e magyarok minden valószínűség szerint később részben beolvadtak.* Ezzel egyúttal jelentős alátámasztást nyertünk abbeli feltevésünkhöz is, hogy az egyes finnugor nyelvek eltérő fokú magyar nyelvi rokonsága sokkal nagyobb valószínűséggel magyarázható ismételt és különböző intenzitású areális nyelvi ráhatásokkal, mint a manapság már minden joggal elavultnak tekinthető finnugor nyelvcsaládfa-elmélettel (l. 508-509. old.).

A második igen figyelemreméltó körülményt pedig abban kell látnunk, hogy *a mozsarak egy másik kompakt góca viszont éppen a mai csuvas területen volt és a későbbiekben ezekkel keveredett, ezekbe olvadt be.* Azaz „csuvasos kritériumok”-kal rendelkező török jövevényszavaink „csuvasos jellege” alighanem éppen azzal magyarázható, hogy ezeket a hangtani sajátosságokat a török csuvasok – sőt, részben már elődek, a volgai bolgárok – a korábban évszázadokon keresztül közvetlenül mellettük élő, s a 13. századot követően fokozatosan beléjük olvadó magyar tömegektől vették át, mégpedig – Kasgári Mahmud tanúsága szerint – már a 11. századdal kezdődően (l. Benzing: id. m. II. könyvünk 235-236. old.). Erre vall az is – szintén igen nagy nyomatékkal –, hogy a köztörök „j” csak a 13. században vált a csuvas nyelvben „ś”-sé (Ramstedt).

Ezek az utóbb említett adatok viszont általánosságban is szorosan összefüggenek töröknek mondott jövevényszavaink kérdésével, mivel nyelvészetünk megállapította, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink oroszlánrésze igen nagy valószínűséggel ilyen „csuvasos jellegű” török nyelvből (illetve nyelvészeink szerint nyelvekből) származik: „Ha összevetjük a kritériumos szavak közül a csuvasosak számát a köztörök jellegűekével, úgy találjuk, hogy az arány körülbelül 3 az 1-hez a csuvasosak javára. Valószínű, hogy kritériumtalan szavainkban ugyanez az

arány, azaz a honfoglalás előtti csuvasos hatást általában legalább háromszor olyan erősnak tekinthetjük, mint a köztörököt, sőt talán még nagyobbak, mert a köztörök típusú szavak egy része talán a kun-besenyő hatás számlájára írható.” (Bárczi: id. m. Tanulm. a bolgár-magyar kapcs. köréből, 47. old.) Ezek szerint tehát nyilvánvaló, hogy „csuvasos jellegű” szavaink származásának több oldalról közelítő kutatása, pontosabb meghatározása kulcskérdésnek nevezhető török eredetűnek tartott szavaink vizsgálatánál. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy egyszerűen a priori feltesszük: minden egyes ilyen „csuvasos kritérium”-ot mutató szavunk csakis a törökből kerülhetett át hozzánk, mégpedig nem is egy, hanem legalább négyféle hipotétikus „csuvasos” nyelvváltozatból, amelyek közül azonban a mai csuvason kívül egyetlen egy sem adatolható, sőt mi több, még pusztán létezésük is a legnagyobb mértékben valószínűtlen, mivel a török nyelvjárások még ma is olyan közel állnak egymáshoz, hogy semmi esetre sem számolhatunk 1500, még kevésbé 2-3000 évvel ezelőtt többféle, egymástól már akkoriban hangtanilag olyan élesen elkülönült török nyelvváltozattal, amilyeneket nyelvészetünk feltesz. A mai török nyelvek nagyfokú hasonlósága egyértelműen amellett szól, hogy *az őstörök nyelvközösség felbomlása, az egyes nyelvváltozatok elkülönülése sem mehet vissza régebbi időkre, mint a különböző szláv vagy neolatin nyelvek önállósulása, amely folyamat mindkét esetben nagyjából a Kr. u. 1. évezred második felében következett be.*

Ilyesféle megfontolásokkal, kérdésekkel, vagy netalán ilyen irányú vizsgálatokkal azonban nyelv- és őstörténetkutatásunk nem foglalkozik, mert kizárólagosan finnugor eredetünk dogmájának igézete alatt szinte minden magyar nyelvi jelenséget, népi hagyományt stb. az obi-ugor párhuzamokból kiindulva igyekszik magyarázni. Ez a „szűkített” szemlélet immár több mint egy évszázada megakadályozza a magyar nyelv valóságos eredetének, kialakulásának, fejlődésének alapos, körültekintő kutatását, népi műveltségünk gyökereinek és kapcsolatainak tárgyilagos, előítéletektől mentes vizsgálatát, s az ősmagyarságnak az egykori kelet-európai történelmi és kultúrtörténeti képbe való valóságghú belehelyezését. Röviden szólva, kizárólagos finnugor eredetünk elméletéből egyszerűen hiányzik a történelmi perspektíva, illetve ami ilyen van benne, az a 19. századi indogermán kultúrprioritási képzetek elavult, rég megcáfolt alapjain áll. Nyelv- és kultúrtörténeti abszurdum, hogy a magyarság nyelvének fejlődését és egykori kelet-európai történelmi szerepét gyakorlatilag a vogulok 19. századi viszonyaira redukálva vizsgálják.

Ebből az egyoldalú szemléletből következik az is, hogy szinte minden olyan magyar szót, amelynek párhuzama valamelyik török nyelvben megtalálható, eleve török jövevényszónak tekintenek. Pedig ez az a priori feltételezés igen sok, ma is megoldatlan kérdést vet fel, s e téren még ki-

zárólagos finnugor eredetünket valló kutatóink között is összeegyeztethetetlenül megoszlanak a vélemények: „Míg az egyik nézet szerint az ugarságból kivált magyarság fokozatosan, belső fejlődés és komplex külső hatások következtében a maga erejéből érte el a magasán fejlett félnomád életformát, azt a szintet, ahogy a honfoglaláskor előttünk áll, a másik vélet szerint a törökség egy primitív, lovas halász-vadász népet szervezett meg, s adott neki magas kultúrát... A vita középpontjában török eredetű jövevényszavaink állnak. Egyfelől hivatkoznak arra, hogy jövevényszavaink világosan tükrözik a török hatás jellegét, másfelől viszont felhozzák, hogy e szavak bizonyító ereje igen csekély.” (Róna-Tas A.: A magyar – bolgár-török érintkezés jellege, Magyar őstörténeti tanulmányok, 267. old.) Megtudjuk Róna-Tas-tól továbbá azt is, hogy „... a régészet és a történelemtudomány legújabb adatainak fényében tarthatatlan a 'primitív halász-vadász ugarság nagy ugrásának' elmélete.” (id. m. 268. old.)

Ez a siralmas helyzet elvi-módszertani síkon magyarán azt jelenti, hogy a kérdés megközelítésére eddig alkalmazott módszerek semmi esetre sem állhatnak szilárd tudományos alapokon, mert különben nem láthatnának napvilágot egymásnak homlokegyenest ellentmondó következtetések, holott ezek mindegyike szakképzett kutatóktól származik, tehát a módszeres tudományosság igényével lép fel. Mint annyi más esetben, itt is *László Gyula* fogalmazza meg legvilágosabban a kérdést, rámutatva egyúttal annak lényegére is: „Nem volt szükségünk tehát semmiféle török 'hatásra', hogy áttérjünk a földművelő-állattenyésztő életre. Természetesen török szórétegünk ettől még megmarad, de megjelenésének magyarázatát más feltevésben kell keresnünk.” (*László Gyula: A honfoglalókról*, 17. old.) Bár Róna-Tas kiemeli *László Gyula* „éles problémalátását”, de nem látja világosan, hogy a kettős honfoglalás elmélete hogyan magyarázza meg török szórétegünket (Róna-Tas: id. m. Magy. őstört. tanulm. 268. old. 5. sz. jegyzet).

Kizárólagos finnugor szemlélettel természetesen nem is láthatja, mert *László Gyula* éleslátása e kérdésben elsősorban éppen abban mutatkozik meg, hogy nem fogadja el tényként a magyarság összességében finnugor, illetve „ugor” származásának bizonyíthatatlan – és tegyük hozzá: ember-tanilag egyenesen abszurd – dogmáját, hanem eredetünket több ágon kutatja, amelyek közül szerinte csak az egyik – s nem is a leglényegesebb – volt finnugor. Ez a szemlélet harmonikus összhangban van az ismert egykorú történelmi forrásokkal, adatokkal, de nem utolsó sorban a régészet újabban feltárt tényeivel is. Ezért követeli *László Gyula* *a vitathatatlanul több ágból összeötvöződött magyarság minden felismerhető etnikai összetevőjének külön-külön, több oldalról közelítő (komplex) vizsgálatát, s a nem finnugor ágak történetének, eredetének alapos kutatását is.*

A kizárólagosan finnugor szemlélet kutatási lehetőségei szemmel láthatóan már rég kimerültek, s az utóbbi fél évszázadban gyakorlatilag már csak meddő ismételtetésekben, a gyér nyelvi anyag mindig újabb és újabb csoportosításában, valamint az ezekre a hiányos nyelvi adatokra épített különféle bizonyíthatatlan „nyelvészeti paleontológiai” és őstörténeti hipotézisláncolatok kidolgozásában nyilvánul meg ezen iskola tevékenysége. Magyarán mondva: kizárólagos finnugor vonalon holtvágányra futott a kutatás.

Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar nép és nyelv kialakulásának felderítésére folytatandó vizsgálatainkat a jövőben a László Gyula által kitűzött irányban kell kiteljesítenünk, s csak az ő komplex módszerességével érhetünk el e téren az eddigieknél biztosabb eredményeket. Így török jövevényszavaink kérdésében is.

Néhány szó a „bolgár-török” nyelvekről

Fentebb láttuk, hogy nyelvtudományunk kiemelkedő jelentőséget tulajdonít – s ebben készségesen egyetértünk vele – „csuvasos jellegű” török szópárhuzamainknak. Arra is rámutattunk, hogy a ma egyedül ismert „csuvasos” török nyelv – azaz maga a csuvas – viszonylag későn, főleg pedig olyan környezetben alakult ki, ahol a keleten maradt magyarság utódai igen jelentős szerepet játszottak, sőt az is bizonyítható, hogy e magyarok egyik kompakt csoportja éppen a csuvasokba olvadt be. Másfelől viszont nyelvészeink több „csuvasos jellegű” török nyelvváltozattal számolnak, s ezeket a nyugati törökség, az ún. bolgár-törökök, onogur-bolgárok, ogur-törökök között keresik a Kr. u. 1. évezredben. Tekintsünk el egyelőre attól, hogy – amint már előbb említettük – a török nyelvek még manapság is igen nagyfokú hasonlósága felettébb valószínűtlenné teszi a már 1500 évvel ezelőtt több egymástól lényegesen eltérő nyelvváltozatra oszló „csuvasos” török nyelvek elképzelését, s nézzük meg először közelebbről azokat az adatokat, amelyeket ezekről a „bolgár”, „hun-bolgár” vagy „onogur-bolgár” népekről ismerünk.

Előjáróban igen nagy nyomatékkel ki kell emelnünk, hogy e népek nyelvei gyakorlatilag ismeretlenek, s állítólagos „csuvasos jellegük” maga is csupán nyelvészeti – és nem történelmi – hipotézis, amelyet nem utolsó sorban éppen a „csuvasos-török” eredetűnek tartott magyar szavak fentebb tárgyalt hangeltéréseinek magyarozatára állított fel a finnugor szemléletű magyar nyelvtudomány és őstörténetkutatás. E tézis megszületésénél tehát ismét ugyanaz a circulus vitiosus bábáskodott, amelyet Sinor Dénes oly találóan jellemez (l. 601-602. old.).

Második igen fontos szempontként arra mutatunk rá, hogy a „bolgár” megnevezés a nemzetközi tudományosság általánosnak mondható meg-

620

győződése szerint „keverék”-et jelent, tehát olyan népcgyvelegeket, amelyek két- vagy többféle etnikai csoportból tevődtek össze, s az egységesség látszatát csupán az kelti, hogy a különféle steppei lovasnomád birodalmak kereteiben ezek a népcsoportosulások a kívülálló megfigyelők számára egy népként tűntek fel, mivel azonos politikai szervezetbe tartoztak.

Ennek a kevertségnek kétségtelen jele, hogy az Attila halálát követő évszázadokban Kelet-Európa ugyanazon területein a különböző népelnevezések tucatjaival találkozunk az egykorú kútfőkben, igen sokszor még olyan esetekben is, ahol egészen nyilvánvalóan ugyanazokról a népcsoportosulásokról van szó: hunugur (hun-ogur), onogur, onogur-hun, onogur-bolgár, hun-bolgár; szabir, szabir-hun, hunugur-szabir; ogur, ugor, ugni, ugri; stb. stb. Csak bonyolítja a képet, hogy ezzel párhuzamosan gyakran az egyre változó kisebb törzsi szövetezések mindenkori nevein is emlegetik e népeket a források: on-ogur (tíz ogur), bes-gur (öt ogur), utur-gur (harminc ogur), alti-ogur (hat ogur), ücs-ogur (három ogur), kutur-gur (tk. tukur-ogur = kilenc ogur), sar-agur (fehér ogur) stb. E népnevekről kimerítő összefoglalást találhatunk Nagy Géza és Sebestyén Gyula hivatkozott munkáiban.

Ugyanakkor azonban azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a magyarság elődei az összes számbavehető adat szerint ezek között a „bolgár”, „onogur-bolgár”, „ogur-ugor” és „hun-bolgár-szabir” csoportosulások között keresendők: honfoglaló őseinket túlnyomórészt szintén *hungar*, *ungar* (hunugur, onogur), *ugri*, *ougroi* (ugor, ogur), *szabir* neveken említik az egykorú források.

Mindez arra vall, hogy e kevert népcsoportok túlnyomóan török nyelvén és etnikumának elképzelése – amelyet a magyar nyelv- és őstörténetkutatás hallgatólagosan feltesz – nemcsak hogy nem igazolható, de egyenesen valószínűtlen is. Ha ugyanis mindeme népek döntő többségükben valóban törökök lettek volna, akkor – mint alább részletesen kimutatjuk – mi ma törökül beszélnénk és nem magyarul. Hol vannak e „nyugati törökök” utódai? Hová lettek – annak ellenére, hogy a 10-13. században keletről tömeges utánpótlást és feltöltődést kaptak a besenyő, úz, kun és kipcsaki-tatár vándorlásokkal? Nyomaikat csupán a dunai-bolgárok török nyelven értelmezhető felirataiban találjuk meg, de ezek sem lehettek valami sokan, különben nem szlávósodtak volna el egy-két évszázad alatt. Másik maradékuk talán a csuvas etnikum, bár ezeknél nagyon kétséges, vajon eredetileg törökök voltak-e, s nem csak a 10-13. században törökösödtek-e el – éppen a beözönlő baskírok, kipcsakok és egyéb keleti törökök hatására. Emlékeztetünk arra, hogy F. Hančar vizsgálatai szerint a mai csuvasok nyelve, mondáik, népi szokásaik tele vannak kaukázusi egyezésekkel, s embertani alkatukban is legköze-

lebb állnak az arméniai, valamint a kelet-földközítengeri ősfajtához (I. I. könyv 48. old.). Ezt az újabb szovjet antropológiai kutatások is megerősítették. Szmirnov professzor megállapítása szerint „... a volgai bolgárság egyik alapvető faktora a volgai szarmata időszak számos, minden bizonnyal déli, keleti mediterrán eredetű csoportja volt.” (I. Tóth Tibor Nyilatkozata; Boros-Rapcsányi: Vendégségben őseinknél, 203. old.)

Már az eddigiekből is meglehetősen valószínűséggel következtethetünk tehát arra, hogy ezek a „bolgár”, „hun-bolgár”, „onogur-bolgár” vagy „ogur”, „ugor” népcsoportosulások etnikailag és nyelviileg csak kisebb mértékben álltak törökös, azaz altáji jellegű elemekből. Vannak azonban még egyéb ilyen irányú adatok is.

A *szabirok* például több neves kutató szerint nem voltak altájiak (F. Altheim, H. W. Haussig stb. I. II. könyvünk 267. old.). Igen fontos ez, mert *Bíborbanszületett Konstantin* viszont egyenesen azt írja, hogy a magyarok neve régen *szabir* volt. Joggal feltehető tehát, hogy a *szabir* törzsszövetség törzsei közül több magyarul beszélt. Ezt a valószínűséget szinte bizonyossággá erősíti *Theophanes* jól ismert közlése arról, hogy a *szaber* nevű *unn* nép egyik nyugati törzsének feje – Gordas – Bizáncban megkeresztelkedett, népe azonban fellázadt ellene és testvérét, *Muagerist* választotta fejedelemmé.

Így tehát két, jellegében teljesen különböző és egymástól független adatokra támaszkodó forrás kölcsönösen alátámasztja egymást: Konstantin császár a nála járt magyar vezérektől hallott a magyarok régi *szabir* nevéről, *Theophanes* pedig történelmi művek alapján említi a *szabiroknál* a *Muager* (-is) személynevet, amelynek összefüggését a *magyar* népnévvel történetkutatóink többsége is elismeri. Sőt, ugyanakkor külföldön használatos *ungar*, *hungar*, *ugri* nevünk is szorosan kapcsolódik a *szabirokhoz*: tudjuk, hogy *Jordanes* a *szabir* és a *hunugur* (*onogur*) népneveket szinonimaként használja, *Victoris* krónikája pedig a *szabirokat* „*ugni*”-nak, azaz *ugornak* nevezi (I. Németh Gy.: Attila és hunjai).

Hasonló a helyzet a *kazárok* nyelve esetében is. A különböző arab források hol török, hol teljesen idegenszerű, a töröktől egészen eltérő, de az iránihoz sem hasonlítható *kazár* nyelvről beszélnek. Mivel a *kazárok* több nép felett uralkodtak, ebben nincs is ellentmondás, de számunkra azért nagyon jelentős, mert a *Kazár Birodalomhoz tartozó kérdéses népcsoport se nem török, se nem iráni nyelve abban a korban és azon térségben aligha lehetett más, mint éppen a magyar*. Igen súlyosan esik latba e tekintetben *Maszudi* közlése arról, hogy a *kazárok tulajdonképpen* neve *szabir* volt.

Nem akarjuk vitatni, hogy a *Kazár Birodalom lakosságának* tekintélyes hányada töröktől beszélt, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy közöttük minden joggal igen számottevő mennyiségű magyar nyelvű cso-

portokkal számolhatunk. Nagy nyomatékkal erre vall Konstantin császár azon közlése is, amely szerint a kazároktól elszakadt kabarok hamarosan megtanulták a magyarok nyelvét, de a magyarokat is megtanították saját nyelvükre. Nos, ez a kölcsönös és viszonylag gyors (kevesebb, mint 55 év alatti) nyelvtanulás magyarán azt jelenti, hogy a két nyelv nemigen állhatott valami távol egymástól. Megjegyzendő még az is, hogy a császár sem teljesen különálló nyelvekről, hanem kifejezetten a kabarok és a magyarok *dialektusairól*, azaz *nyelvjárásairól* beszél: „kai mechri tou nun tén autén *dialekton* echousin” (De admin. imper. 39. fej.).

De a többi, kimondottan „bolgár”-nak nevezett keveréknép etnikumai között is jelentős számú magyar nyelvű tömegekkel kell számolnunk. Igen alapos érveléssel bizonyítja ezt *Simonyi Dezső* „A pannóniai bolgárok és a magyarság kialakulása” című tanulmányában. Egykorú forrásadatok segítségével mutatja ki az *onogurok* (azaz valójában *Jordanes* előbb említett *hunugur-szabirjai*) jelenlétét a Kárpát-medencében már a 470-es évek óta. Sőt, még korábban is: *Jordanes* szerint ezek a „hunugur/szabirok” már a hun birodalom idején Thrákiában, Moesiában és *Dáciában* – azaz *Erdélyben és a Tiszántúlon* – laktak, s Attila halála után visszahúzódtak a Pontusz vidékére.

Jordanes ezen adatával kapcsolatban feltétlenül rá kell mutatnunk arra az igen kézenfekvő lehetőségre, hogy a székelyek esetleg e szabirok (vagy hunugorok) visszamaradt töredékeinek utódai. E feltevés valószínűségét nagy mértékben megerősítik az osztrák *Mitscha-Märheim* professzor vizsgálatainak eredményei, amelyek szerint Attila halála után is több hun törzscsoport élt a Kárpát-medencében: a *sadagok*, *turkilingek* biztosan, Edekon és Hunwulf *szkírjei* pedig – legalábbis részben – valószínűleg a hunok közé számíthatók (mindezeket bővebben l. 286-287. old.).

A továbbiakban *Simonyi* egykorú forrásadatok alapján tételesen bizonyítja steppei „bolgár” – azaz „keverék” – népek többszörösen megismétlődő behatolását a Kárpát-medencébe az 5-7. század folyamán.

1. 475 körül a „pannóniai” bolgárok bejövetele.

Megjegyzés: esetleg Edekon vagy fia, Hunwulf hívására? – Tudjuk, hogy ezidőtájt vonultak a keleti gótok a Balkánra, Pannónia tehát részben megüresedett, s ugyanakkor Hunwulf Illiria és Pannónia Bizánc által kinevezett „magister militum”-a, vagyis katonai kormányzója volt (l. *Mitscha-Märheim*: *Die Herkunft der Baiern*; – ismertetve II. könyv 287-288. old.).

2. 568-ban az avarokkal bolgárok is érkeztek; ezeken kívül akkoriban 10.000 kutrigur-bolgár települt Dalmáciába.
3. 597-ben újabb „varchoniták” jönnek a Kárpát-medencébe: a *tarniák*, *kok*, a *kotzagerek* és a *zabenderek* (ez utóbbi megnevezés alatt nyilvánosan a *szabir* népnév lappang; – megjegyzés tőlünk).

Ezekhez számíthatjuk – negyedik hullámként – a 670 táján a Kárpát-medencébe érkezett griffes-indás onogur-bolgárokat, László Gyula „korai magyar”-jait, akiknek beköltözését ugyan Simonyi nem bizonyított, a régészeti leletek azonban egyértelmű nyelven beszélnek egy új, keletről jött nép tömeges megjelenéséről a 7. század végén (l. László Gy.: A „kettős honfoglalás”; Mitscha-Märheim: id. m. 1963).

Igen fontos Simonyi azon adata is, hogy 663-ban az avarok elfoglalták Friault. Így ugyanis kézenfekvő módon megmagyarázhatók az „ugor”, „ungar”, „hungar” népnevek előfordulásai Friaul területén több 895 előtti forrásban (l. II. könyvünk 366-367. old.). Ott felsorolt kútfőadatainkat Simonyi egy továbbival egészíti ki: a 9. század második felében a *Bajor Geográfus* a Duna-Tisza vidékén *Vulgares, Ungare* stb. népeket említ (l. Simonyi: id. m. Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből, 84. old.).

Ezek a történelmi kérdések azonban most csak másodlagosan érdekelnek bennünket, lévén a fő hangsúly ezúttal török jövevényszavainkon. Térjünk át tehát Simonyi vizsgálatainak nyelvtörténeti, nyelvfejlődési tanulságaira, amelyeket dolgozata utolsó oldalain részletesen tárgyal (l. id. m. 84-88. old.).

Elöljáróban nyomatékosan kiemeli: „... finnugor nyelvű népünk kialakulásának problémáit homály fedi... a nem éppen kielégítő hipotézisek helyett új nyomokat kell keresni... Először is revideálnunk kell két eddigi feltevést. Az egyik az általánosan elfogadott hipotézis, amely szerint a magyarok hét törzse 896-ban oly nagyszámú finnugor tömeggel érkezett hazánkba, amely számbelileg felülmúlja az itt talált lakosságot, és ez volna az oka annak, hogy nyelvünk máig is megmaradhatott. Mindebből csak a honfoglalás és az államalapítás ténye fogadható el, míg a többi állítás nem igazolható, sőt mint meglátjuk, sok ellentmondást tartalmaz.” (id. m. 84. old.)

Ezzel az egyértelmű kritikával kapcsolatban emlékeztetünk a magunk mindenben azonos jellegű ellenvetéseire, amelyeket II. könyvünkben ismételtén bemutattunk (l. 257. és 362-363. old.). Annak idején megállapítottuk, hogy kizárólagosan finnugor szemléletű történetírásunk megalapozatlanul felduzzasztja a honfoglalók számát, s egyidejűleg erőnek erejével arra törekszik, hogy elbagatellizálja a Kárpát-medence 895 előtti lakosságának meghatározó szerepét a magyar nép etnikai összetételében, amelyet pedig az embertani vizsgálatok már *Bartucz Lajos* ezirányú kutatásaival kezdődően egyre nagyobb mértékben és minden kétséget kizáró módon igazoltak. Arra is rámutattunk, hogy a kizárólagos finnugor iskolának azért van elengedhetetlenül szüksége erre a manipulációra, mert egyébként megmagyarázhatatlan lenne, hogy népünk még ma is magyarul beszél. Ilazánk korábbi lakosságának másnyelvű tömegében

ugyanis Árpád honfoglalóinak – akiknek jelentős hányada ráadásul bizonyíthatóan nem magyar nyelven beszélt, mert csatlakozott törökös nyelvű etnikumokból állt (vö. török törzsneveinkkel!) – menthetetlenül el kellett volna vesztetniük magyar nyelvüket, de legalábbis akkora mérvű nyelvi elidegenedésnek kellett volna bekövetkeznie, amelynek eredményeképpen egy olyasféle keveréknyelv alakult volna ki, amely szerkezetében és szókincsében valahol a török, a szláv és a mai magyar nyelv között félúton, ezek metszéspontjában állna.

Simonyi ezután kifejti, hogy a másik feltevés – Nagy Géza és többek elmélete –, amely szerint finnugor nyelven beszélő törzsek már jóval a honfoglalás előtt megjelentek a Kárpát-medencében – *ezt a tézist eddig mellőzték, de nem cáfolták meg* –, ugyan szintén nem bizonyítható, „... de ennek ellenére mégis valószínűbbnek mondható a mai elfogadott elméletnél, mert kevesebb benne az ellentmondás, és sok mindent érthetővé tesz. Ha Nagy G. feltevésével néhány részletben nem is érthetnek egyet, meg kell állapítanom, hogy állításai megközelítik az általam levont következtetéseket.” (id. m. 84. old.)

A továbbiakban leszögezi, hogy a ma uralkodó feltevés „... kizárja finnugor nyelvű népünk fokozatos kialakulásának szükségszerű voltát, és így vét a transzformizmus törvénye ellen. Legelőször semmiképpen sem hihető, hogy népünk és nyelvünk asszimilációs folyamatához alig egy század elegendő lett volna, valamint az sem fogadható el, hogy a feltételezett társadalmi átalakulás és új települések létrehozása a X. század folyamán megtörténhetett volna. Mindezekhez ugyanis legalább két évszázadra lenne szükség, arról nem is szólva, hogy e hipotézis fenntartásával nem is lehet arra gondolni, hogy az említett átalakulások hét-nyolc évtized alatt létrejöhetek volna a kalandozások korát (899-970) követő idő után, persze még kevésbé alatta... Másrészt a XI. század elejétől való forrásaink szintén olyan állapotokat tükröznek (társadalmi rétegek, földművelés és egyéb foglalkozási ágak, falvak, földrajzi nevek stb.), amelyeknek a kifejlődéséhez hosszabb ideig tartó előzményekre kell gondolni. Régebbi erre vonatkozó értelmezések az alábbi tények figyelembe vétele nélkül számításba sem vehetők.” (id. m. 85. old.)

Ezek a tények Simonyi szerint a következők:

1. A többszáz síros avarkori temetők leletanyaga már jóval a honfoglalás előtt osztálytagozódásra enged következtetni.
2. Újabban a IX. századból is mind több ún. későavar kori temető válik ismeretessé.
3. A VIII-IX. századi temetők egykori telepesei alkották az akkori *köznépet*, a telepek nevei tehát ezektől származnak.
4. A leletekből az is kiderül, hogy a köznép főfoglalkozása a földművelés körébe vágott, de vannak iparost, halászt, pásztort jelző leletek is.

Ha ezeket a tárgyi tényeket tekintetbe vesszük – folytatja –, a XI. század frott emlékei mind érthetőbbé válnak. „Volt itt tehát szegény sorsú dolgozó elég nagy számban, azaz a *köznép*, akiket Árpád és vezérei már itt találtak, nem kellett nekik gondoskodniok 'nagyszámú' szolgahadról a 'gyér számú népesség' gyarapítása végett.” (id. m. 86. old. – kiemelés Simonyitól)

Ezután Simonyi nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az avarkori köznép továbbélését a történeti embertan eredményei igazolták. Bartucz már 1934-ben megállapította, hogy az avarok típusai nem haltak ki, hanem az *Árpád-kori magyarságban továbbéltek* s hazánk különböző vidékein a mai napig megmaradtak, tehát az avarok a *magyar nemzettest felépítésében* elsőrangú antropológiai és etnikai szerepet játszottak, és szerinte az avar elemek megmaradása tömegesen igazolható.

Ezek az embertani megállapítások természetesen nem a vékony vezetőrétegre értendők, hanem az avarkori köznépre: „.... Az uralkodó réteg valóban megszűnt, talán ki is pusztult,... de a nép megmaradt, és véleményünk szerint ez a legyőzött nép volt az, amely több századon át bolgár néven szerepelt forrásainkban. Láthatjuk, hogy a történeti embertannak mennyire fontos megállapítása, hogy az *avar kori temetők embertani típusai csak alig térnek el az Árpád-kori nagyobb temetők csontmaradványainak típusaitól*. Ezzel igazolást nyert, hogy az avar kor lakosságának továbbélése nemcsak a IX. századig tartott, hanem még a X. XI. századok folyamán is. Továbbá beigazolódott az is, hogy nagyobb 'avar kori' temetőinkben *különféle embertani típusok vegyesen* fordulnak elő, tehát nemcsak európaiak, hanem keletiek is (mongolid, mongoloid, turáni, pamiri és mások), ami kétségtelen bizonyossága e népek kevert voltának. Megállapítható továbbá az is, hogy az etnikumok (törzsi elemek) már ekkor sem függnék a társadalmi rétegektől, minden fajtából van gazdag és szegény.” (id. m. 86. old. – kiemelések Simonyitól.)

Végül e honfoglalás előtti köznép nyelvének kérdését veti fel Simonyi. E téren ugyan nincsenek konkrét adataink, „.... de annyi bizonyos, hogy a nyelvileg sem egységes (bolgárnak nevezett) népcsoportok az idők folyamán asszimilálták egymást. Valamelyik ezek közül bizonyosan asszimilálta a velük együtt megtelepült több urál-altaji törzsi csoportot, köztük a vezető réteget is, úgyhogy a folyamatnak minden valószínűség szerint két-három század leforgása alatt be kellett következnie, minthogy az V-VI. századok fordulójától kezdve voltak itt különféle urál-altaji népelemek...” (id. m. 86-87. old.)

Hogy milyen nyelv volt az asszimiláló, amelyik a többit magába olvasztotta, azt Kniczsa István XI. századi településtérképe egyértelműen megmutatja – szögezi le Simonyi. „Kétségtelen, hogy ez az állapot a X. századra is érvényes képet tükröz, ami pedig a nyelvi eloszlás olyan tény-

állásaira mutat, amelynek kialakulásához több évszázadra volt szüksége. Finnugor nyelvünk ilyen mértékű térfoglalása alig hét-nyolc évtized alatt bizony, nagyon csodálatos jelenségnek volna tekintendő. A Kniezsa-térképen két domináló nép elterjedését, sőt szimbiózisát láthatjuk, és még néhány török 'szigetet' is. A VII-VIII. századi forrásokból szintén két domináns nép szerepel: a hun-bolgárok és a szlávok... Kniezsa térképén ez a lakosság mindenütt magyar nyelvű nagy területeken... Magyar helyneveink a már finnugor nyelvközösségben élő köznéptől származnak, akiknek a hangrendszeréhez idomultak a többi urál-altaji nyelvek. Még csak annyit jegyzünk meg, hogy ha sikerül Nagy Géza (†1915) meglátását igazolni, könnyebb lesz megérteni a hun hagyomány fennmaradását, bolgár-török jövevényszavaink átvételét és még sok más őstörténei fogas kérdést." (id. m. 87-88. old.)

Ha Simonyi ezen komplex analízisét figyelmesen végigkövetjük, akkor kényszerítően arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az Attila halála után a Kárpát-medencébe áramló „bolgár”, azaz „keverék” népcsoportok *mindegyikében* igen tekintélyes számú magyarul beszélő etnikumokkal kell számolnunk, mert különben nem maradhatott volna fenn nyelvünk a másnyelvű népek tömegében. Ez pedig magyarán azt jelenti, hogy a „bolgár”-nak, „onogur”-nak vagy „bolgár-török”-nek nevezett népek többsége magyar nyelven beszélt.

Elsőrangú bizonyítékot szolgáltat mindehhez a Blaskovics József prágai turkológus professzor fordításában kiadás előtt álló töröknyelvű magyar krónika, a „Tárh-i Üngürüş”, amelyet Mahmud Terdzsüman, II. Szulejmán tolmácsa szerkesztett össze az általa Székesfehérvár 1543-i elfoglalásánál megmentett magyar kódexekből.

Blaskovics professzor előzetes tájékoztatása szerint a krónika soha sem beszél magyarokról, avarokról, hunokról, hanem mindig csak Hunor népét, az „üngürüşök”-et emlegeti. Leírja, hogy ezek az üngürüşök már Attila előtt elfoglalták Pannóniát, egy Katar nevű vezér alatt. Később – a krónikából nem derül ki, mennyi idő múltán – az üngürüşök újabb hulláma érkezett Pannóniába, és az ott talált emberek az ő nyelvükön – tehát magyarul – beszéltek. Majd ismét fehér folt következik, azután újra megjelenik Hunor népének egy Szkitiában lakó ága: Álmóséknak a krónika szerint a Pannóniában élő rokonok üzenték meg, hogy jöjjenek utánuk.

Blaskovics professzor ezután nyomatékkal kijelenti: „A krónika a ketős honfoglalást teljes egészében bizonyítja, a hármast pedig valószínűsíti. De más török források is megemlékeznek a Kárpát-medence népeiről, s azok szerint is három magyar hullámot lehet megkülönböztetni.” (Blaskovics József professzor Horváth Tamás újságírónak adott nyilatkozata; megjelent az „Új Tükör” 1981. 31. számában „Az üngürüşök története” címmel).

Feltétlenül megjegyzendő még, hogy a „Tárh-i Üngürüs”-t Vámbéry már több mint 120 évvel ezelőtt felfedezte Konstantinápolyban, s a töröknyelvű kézirat 1860 óta porosodik az Akadémia könyvtárában. Budenz ugyanis annak idején kijelentette róla, hogy „még a silánynál is silányabb”, s a hű tanítványok serege – a történettudományunkban rákfene-ként burjazzó tekintélyi elv szilárd „módszertani” alapján állván – ügyet sem vetett rá, hanem láthatlanban is elfogadta a nagy mester megsemmisítő ítéletét.

Nos, a fenti rövid ismertetésből láthatjuk, miért dobta a szemétkosárba Budenz a „Tárh-i Üngürüs”-t: *a krónika a hármas honfoglalás, valamint a hunok, avarok magyar nyelvűségének állításával egyértelműen cáfolta Budenzék, Hunfalvyék elméletét a magyarság kizárólagosan finnugor eredetéről, a magyar hun-monda nibelungi átvételéről és egyebekről.* Magyarán: a „Tárh-i Üngürüs” elsüllyesztése ismét csak napnál világosabban megmutatja, hogy Budenzék nem tárgyilagos eszközökkel kutattak, nem a valódi értelemben vett tudományt szolgálták, hanem *előre megfogalmazott elképzeléseik érdekében már a kezdetektől fogva szisztematikusan elhallgattak, eltűntettek minden olyan adatot, forrást, amely a magyarság kizárólagosan finnugor származtatása ellen szólt.* Azaz tudatosan manipulálták az ismert történelmi adatokat. Ezt a „jó szokást” a finnugor nyelvtudomány járszalagján dolgozó magyar őstörténetkutatás a mai napig híven megőrizte – amint ezt jelen tanulmány sorozatunkban már számtalan esetben megmutattuk.

Mindezen körülmények: a „Tárh-i Üngürüs” tanúsága, valamint az egykorú írott források, a régészeti leletek, az embertani vizsgálatok eredményei és a helynevek tanulságai, amelyek több oldalról közelítő, széleskörű összevetése útján Simonyi az előbb vázolt történelmi, etnikai és lingvisztikai képet kidolgozta, meggyőződésünk szerint nemcsak azt bizonyítják, hogy Nagy Gézának és követőinek igazuk volt abban, hogy „finnugor” nyelvű törzsek már jóval Árpád népének honfoglalása előtt megjelentek a Kárpát-medencében, hanem e tudósaink elméletének azt a másik szerves tartozékát is igen nagy fokban valószínűsítik, hogy a „hun-bolgár”, „hunugur-onogur”, „szabir-hun”, „ugor-ogur” és „bolgár-török” neveken emlegetett kelet-európai népek minden jel szerint valóban egy olyasféle különálló etnikai és nyelvi közösséget alkottak, amilyent Nagy Gézáék az „ugor-magyar” népek és nyelvek fogalma alatt értettek.

Leszögezhetjük tehát, hogy *a csuvasokon kívül azok a többi „törökös” népek is, amelyek között nyelvészeink „csuvasos kritériumú”, ún. „bolgár-török” jövevényszavaink eredetét, e magyar szavak hangtani sajátosságainak magyarázatát keresik, túlnyomórészt alig választhatók el a Kr. u. 1. évezred második felében Kelet-Európában tartózkodó ősmagyarságtól, s minden számvehető adat szerint tekintélyes mennyiségű*

valószínűleg azonban inkább domináló többségű magyarul beszélő etnikumokat foglaltak magukba. Erre vallanak egyébként azok a különféle elnevezések is, amelyeken az egykorú források honfoglaló őseinket emlegetik: madzsar, türk, hun, avar, ugr, ungar, hungar, szabir stb.

E felismerések világánál talán nem volt elhibázott *Sebestyén Gyula* értelmezése sem, aki az „ut-urgur” és a „kut-urgur” népn neveket magyarul „öt-ugor”-nak és „hat-ugor”-nak, a valamivel később ugyanabban a térségben feltűnő „bes-gur” és „alti-ogur” elnevezéseket pedig ugyanazon népek török neveiként (törökül bes = öt; alti = hat) magyarázta (*Sebestyén Gy.: A honfoglalók; Kodolányi: A finnugor őshaza nyomában*). Könnyen lehetséges, hogy e keveréknépeknek párhuzamos magyar és altái-török neveik voltak, amelyeket a törzsszövetség etnikumai nyelvi hovatartozásuk szerint váltakozva használtak.

Pillantsunk most vissza a hun korszak előtti időkbe, s figyeljük meg, hogy már az antik szerzők történelmi és földrajzi adataiban szorosan egymás mellett jelentkeznek a nyugati törökség és Nagy Gézáék „ugor-magyar” népeinek nyomai a kelet-európai–nyugat-ázsiai térségben.

Strabon a királyi szarmaták közelében „urg” (ourgoi) népet említ, s azt is közli róluk, hogy „állítólag az Ister mindkét partján is laknak”. (*Strabonis Geogr. libri XVII. C. III.*) Ezt az adatot azért tarthatjuk igen jelentősnek, mert véleményünk szerint kézenfekvően megmagyarázhatja azt a „csatakiáltást”, amellyel a súlyos adó miatt lázongó pannonok vezetője az őket az adó megfizetésére rábírn i igyekvő Konstancius császárhoz vágta csizmáját, mondván: „marha, marha!” (*Ammianus Marcellinus: Rerum gestarum XIX. 11. 10.*) Ez az esemény Kr. u. 359-ben Szirmium környékén, a Szerémségben játszódott le, tehát még a nagy hun vándorlás előtt, s arra vall, hogy a „jazig”-nak nevezett szarmata törzsek között is tekintélyes számú magyar nyelvű tömegekkel kell számolnunk.

Plinius a Tanais folyó (Don) és a Ripheus hegység (Urál) között említi a „turcae” népet. *Pomponius Mela* szintén „turcae” népről beszél ugyanebben a térségben.

Ptolemaeus a királyi szarmaták mellett „materi” nevű népről tudósít. Adatai alapján e *materi* nép a Volga középső folyásának bal partján élt.

Keletebbre, az Aral-tó környékén, Turkmenisztán térségében már megismerkedtünk azokkal a korai pártuskori adatokkal, amelyek szabir-magyar és törökös népek szoros egymás mellett élésére vallanak: a „saka-uraka” népnév második fele feltehetőleg a magyar „úr” közszó többesszámú alakját őrzi, az egyesszámú változatot pedig egy indiai „sakauraka” király pénzfeliratáról ismerjük, amelyen a király „sakaur”-nak címezi magát. Ugyanakkor és ugyanott feltűnik a szabirok neve is „sabarol” alakban, valamint az avar (apar, aparnoi) népnév is. A törökök jelenlétére vall viszont a „wusun”-ok „kunbok” fejedelem-címe, a „pasiani” (paskin) név, amely

igen emlékeztet a besenyők nevére, az „asi” népnév, amely nagy valószínűséggel az úzokat jelenti (erre vall Bērūnī fentebb említett tudósítása is arról, hogy az „āš”-ok az ősi időkben a besenyők társaságában az Aral-tó mellékén éltek, s nyelvük erősen keveredett a besenyők és a chovarezmiék nyelvével), s végül a kínai forrásokban említett „Kang-kü” birodalom neve a besenyők „kangar” törzscsoportjával hozható kapcsolatba (l. 270-271., 289-293., 567. és 571.old.).

Nos, Tóth Tibor már említett embertani vizsgálatainak ismeretében, amelyek szerint a honfoglaló magyarság antropológiai hasonmásait a szarmata leletek között, a Káspi-tó és az Aral-tó közötti térség szarmata-kori sírjaiban találjuk meg, igen nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy mindezek az adatok nem lehetnek véletlenek, s a magyar etnikum szarmata- és pártuskori elődeit minden bizonnyal a Káspi-Aral vidéki *daha és szaka* (sabarol, sparnoi, aparnoi, sakauraka) törzsek között kell keresnünk, amelyek etnikailag a fentiek szerint már ekkor keverték voltak, jelentős mennyiségű török elemet is magukba foglaltak, mégpedig minél keletebbre tekintünk, annál több altáji-törökkel kell számolnunk közöttük. Mindebből pedig az következik, hogy a nyugati- vagy „bolgár”-törökség már a szarmata idők óta szoros kapcsolatokban állt az ősmagyarokkal.

Nyilvánvaló tehát, hogy a „csuvasos jellegű” magyar-török szópárhuzamok az előbbieken felsorolt történelmi, népnévi, embertani és egyéb adatok ismeretében egyáltalán nem szükségképpen török jövevényszavak a magyarban, hanem *ellenkezőleg: sokkalta kézenfekvőbben magyarázhatók török átvételekként is a magyarból*, illetve pontosabban azon ősnyelvi csoport valamelyik nyelvjárásából, amelyet Nagy Gézáék „ugor-magyar” nyelvközösségnek neveztek.

Török jövevényszavaink és a szumér nyelvemlékek

Nézzük meg ezekután, találunk-e olyan nyelvi nyomokat is, amelyek ezt a történelmi és egyéb adatokból nagy valószínűséggel kikövetkeztethető szemléletet a lingvisztika oldaláról is alátámasztják. Induljunk ki abból, hogy amennyiben e tézisünkkel (amely tulajdonképpen Nagy Géza, Fiók Károly és társaik elméletének az újabb régészeti, őstörténeti és nyelvfejlődési felismerések felhasználásával kibővített és mai ismeretanyagunkba beágyazott korszerű továbbfejlesztése) helyes úton járunk, akkor el is kell várnunk, hogy egyfelől ún. török jövevényszavaink „csuvasos” kritériumú rétegében *a köztöröktől eltérő hangalakokat valamilyen ősi nyelvben a magyarral azonos formában találjuk meg*, másfelől pedig azt, hogy *a kritérium nélküli, illetve a köztörökből származtatott magyar szavak szoros párhuzamai szintén fellelhetők ugyanabban az ősi nyelvben.*

Vessünk tehát egy pillantást ismét a szumér nyelvemlékekre, amelyekben már ősi uráli-finnugor örökségnek mondott és iráni eredetű jövevényszavaknak tartott szavaink szoros párhuzamait is tömegesen megtaláltuk. Az alábbiakban először huszonegy ún. „csuvasos jellegű” török jövevényszavunk szumér megfelelőseit mutatjuk be. Az egyes szavaknál először mindig a TESZ etimológiáit közöljük.

1. *borjú* (Kalb, Jungtier): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *pâru* oszm. *buzayi* „borjú”; megvan a mongolban is; vö. mong. *birayu*; burj. *burū* „uaz”. A török-mongol szó iráni eredeteztetése vitatott.
Szumér „*buru₃*” = „Vieh, Kleinvieh” (háziállat, aprómarha); vö. még *barom*, *birka*, *bürge*, *bárány*.
2. *dél* (Mittag, Süden): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. kirg. *tüš* „dél mint napszak és mint világtáj”; vö. még mong. *düli* „uaz”. A mai csuvasban nincs meg.
Szumér „*dal*” = „Flamme, Hitze, überreich an Glut” (láng, hőség, rekkenő forróság); összetételben: „*dal-ba-na*” = „Mitte” (közép).
3. *dől*, *dül* (sich erstrecken, liegen, in schiefe Lage kommen, sinken, einstürzen, strömen, sich entscheiden): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. ujj. *tüš-* „esik, összeomlik”; mai csuvas megfelelője hiányzik.
Szumér „*dul*” = „überschwemmen” (eláraszt); vö. *döl* a víz; = „niederwerfen” (ledönt, levet, ledob); vö. *le-döl*; összetételben:
„*dul-lu*” = „Trümmerhügel” (törmelékdomb); vö. *düledék*.
4. *gyalu*, *gyalul* (Hobel, Planierbagger, hobeln): vitatott eredetű; a) csuvasos jellegű ótörök jövevényszó – de közvetlen előzménye nem mutatható ki, csak annak esetleges igei alapszava és más képzős származékai; vö. köztörök *yiš-*, *yiši-* „gyalul”; a csuvasból hiányzik; b) ősi örökség az ugor korból; vö. *jar*, *jarra* „szinlővas”.
Szumér „*gal₂*” = „plätten” (lapít, simít, vasal); = „ein Teil des Pfluges” (az eke egy alkatrésze), akkádul: „*le’u*” = „Tafel” (tábla, lap, lemez); azaz nyilván a ma „ekevas”-nak (Pflugschar) nevezett fémlemez, amelyik a földet vízszintes irányban vágja, *gyalul*ja.
5. *gyom* (Unkraut): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *šum* „burján, gyom”; alt. *yöŋ* „a szántásnál felvetett fűcsomó”.
Szumér „*gum*” (*hum*) = „zerschlagen, zermalmen” (szétver, összezúz, tönkretesz); vö. még „*gaz*” = „zerschlagen, zerbrechen, beschädigen, erschlagen, töten” (szétver, összetör, megrongál, agyonver, öl) és *gaz* (a *gyom*

vagy a *gaz* megrongálja, tönkreteszi, megöli a kultúrnövényt), gázol, gazember.

6. *gyűrű* (Ring, Reif): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. (*šārə*) oszm. *yüzük* „gyűrű”. Alapszava a török *yüz* „íz, tag, ujjzúlet”.

Szumér „gur” = „drehen, siegeln” (csavar, teker, pecsétel); vö. a *gyűrű* az újra csavart, tekert karikaalakú tárgy, amelyet pecsételésre is használnak, sőt régen – különösen férfiaknál – ez volt az elsődleges rendeltetése;

„gur₂, kur₂” = „sich beugen, krümmen, biegen, Krümmung, Kreis” (*görbül, görbít, görbe, görbület, kör*);

„har, hur” = „Ring, Krümmung, Schlinge” (*gyűrű, horog, hurok*).

7. *harang* (Glocke): török eredetű; vö. csuv. *xuran*; oszm. *qazan* „üst”. A mongol *qarangxa* „érckorong, gong” tibeti jövevényszó s nem tartozik ide.

Szumér „har” (*hur*) = „schreien, brüllen, dröhnen, Geklirr, Getöse” (ordít, lármázik, cseng-bong, csörömpölés, zenebona); vö. *harsog, hurrog, kurjant, horkol* stb. De vö. még a „har, hur”; „gur₂, kur₂” előbb említett jelentéseivel is (krümmen, biegen, Krümmung, Kreis), s akkor éppen az ősnyelvi összefüggésben szemlélve igen valószínűnek tűnik, hogy a fenti tibeti-mongol szó mégis csak „ide tartozik”.

Sőt, még azt is meg merjük kérdőjelezni, hogy *korong* szavunk valóban szláv jövevényszó-e – amint a TESZ állítja. Ugyanis igen erős kételkedéssel kell fogadnunk a TESZ azon megállapítását is, hogy a *kör* szó elvonás útján „jött létre” a *körül, körös-körül* stb. szavakból. Éspedig azért, mert maga a TESZ a *körül* szót viszont a *kör-* töből származtatja, amely „ősi örökség a finnugor korból” és jelentése a különböző finnugor nyelvekben „abroncs, gyűrű, kis kerék, korong, karika, szekérkerék, hurok, fűzőkarika stb.” Itt ismét kézzelfoghatóan jelentkezik Bárczi Géza azon már említett korszakalkotó biológiai-fejlődéstani „felfedezése”, amely szerint a 800-1000 évvel ezelőtti magyaroknál a „tudattartalom tárgulása” még nem érte el azt a fokot, amelyen „a szűk terjedelmű tudatban felvillanó kevés számú fogalmaknak laza egymásutánját lassan bővülő tudattartalom váltotta föl, amelyben a nagyobb számú fogalmak szoros logikai viszonyba tömörülnek.” (l. 534-535. old.) Azaz a *kör* szó esetében a TESZ sem tételezi fel a régi magyarokról, hogy ezt a mértani fogalmat „szűk terjedelmű tudatuk” érzékelni tudta volna.

8. *idő* (Zeit, Jahr, Zeitpunkt, Zeitalter, Wetter, Gewitter, Sturm): vitatott eredetű. a) Csuvasos jellegű ótörök jövevényszó. A magyar szónak

megfelelő török előzmény nincs kimutatva, csak a feltehető kép/ett szó alapszava; vö. türk *öd* „idő”. Vö. még mong. *üde* „este, dél”. A csuvasból hiányzik. Bizonyos hangtani problémát jelent, hogy a szó magyar nyelvi története alapján ősmagyar **ideγ* előzmény teendő fol. b) Megszilárdult ragos alakulat, az *ide* határozószó szóhasadásos változata.

Szumér „ud” = „Tag, Zeit, Monat, Wetter, Sturm” (nap, idő, hónap, időjárás, vihar); vö. az *idő* különböző jelentéseivel!
 „id₈” = „Monat” (hónap).

Ezek szerint tehát a fenti „hangtani probléma” megoldását nyugodtan átengedhetjük a hangtörvényes finnugor nyelvtudománynak, mert egyrészt a szumér „ud” (id₈) szemantikája teljesen megegyezik a magyar *idő* (tájnyelvi „üdő”) jelentéseivel, másrészt pedig ezt a mondvacsínált „problémát” amúgy is csak a finnugrisztika konstruálta magának: „a szó magyar nyelvi története alapján” ugyanis semmilyen **ideγ*-féle hangalak sem tételezhető fel az ősmagyarban, tekintve, hogy a TESZ által idézett nyelvelméki példák egyikében sem fordul elő „g” vagy egyéb más-salhangzós végződés.

9. *ír* (malen, schreiben): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *šir*-, oszm. *yaz*- „ír”. Vö. még mong. *ǰiru*- „vonalat húz, fest, ír”.

Szumér „ir₅” = „einritzen, zeichnen” (bekarcol, rajzol); „ḫar, ḫur, ur₅, ri₁₁” = „uaz”; vö. még *karcol*, *karmol*, *hornyol*, *ró*.

10. *író* (Buttermilch): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó.

Megfelelője csak egy baskír szóösszetétel második tagjában van kimutatva; vö. bask. *may yaḏū* „vaj”. Az igei alapszó bask. *yaḏ*-, *yaz* „köpül”.

Szumér „ir” (akkád *izutu*) = „Schweiss, schwitzen” (izzadság, izzad); vö.: „írós vaj” ~ „savót izzadó vaj” (?)

Megjegyzés: e párhuzam csak a jelentésátvitel más oldalról is eszközölt alátámasztása után tekinthető kifogástalannak.

11. *karó* (Pfahl, Zaun): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó.

Megfelelője nincs meg a mai csuvasban, de általánosan elterjedt a többi török nyelvben; vö. oszm. *kazik* „karó”. A mongolban is megtalálható.

Szumér „gar” = „rings umschliessen, Umschliessung, Einfassung” (körülkerít, körülzár, kerítés, keret); „kar₂”, *kara₂*” = „Einschliessung” (bezárás, körülzárás); vö. *karám* (a TESZ szerint talán török jövevényszó, de lehet szláv is).

12. *sárga*, *sár* (hell, blass, gelb): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó-család; vö. csuv. *šurǰ* „fehér”; türk *sariγ* „sárga, sápadt”. Megtalálható a mongolban is; vö. mong. *šara*, *šira* „sárga”.

Szumér „šar” = „gelb, fahl, blass, grün” (sárga, fakó, sápadt, zöld).

13. *sárkány* (Drache, eine Art Schlange): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. oszm. *sazağan* „sárkány, nagy kígyó”; a csuvasból hiányzik.

Szumér „šur₂, sur₂” = „schrecklich, grimmig” (rettenetes, borzasztó, bösz, ádáz); vö. *szörnyű, szörnyeteg*; és:

„kun” = „Schwanz” (farok); összetételben tehát: „šur₂” + „kun” = „farkas szörny”.

14. *sarló* (Sichel): valószínűleg csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *šurla* „sarló”. A szó más török nyelvből nincs kimutatva, eredete tisztázatlan. A csuvasból több finnugor nyelvbe is bekerült, a magyartól független átvételként.

Szumér „šar₇” = „schneiden, abschneiden” (vág, levág); vö. még *sarabol* (a TESZ szerint a bajor-osztrák „schrabben” = „kapar, vakar” átvétele).

Megjegyzés: mivel a *sarló* a csuvason kívül egyetlen más török nyelvben sem fordul elő, a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel kimondhatjuk, hogy aligha lehet „csuvasos jellegű ótörök jövevényszó” a magyarban, hanem nyilvánvalóan magyar jövevényszó a csuvasban, s éppígy a finnugor párhuzamok sem a magyartól független átvételek a csuvasból. Ennek lehetőségét azonban a TESZ – jellemző módon – még fel sem veti: elvégre a finnugor dogma értelmében a „csuvasos” nyelvű bolgár-törököktől tanultuk volna a földművelést...

15. *seper* (fegen, kehren): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. (*šĉBĉr*) „seprű”; ujj. *sipir-* „seper”. Vö. még mong. *sigür-*, *ši'ür-* „seper”. Eredetileg a mezőgazdasági élettel összefüggő kifejezés volt; a gabonaszemek összegyűjtését, összesesprését jelölte.

Szumér „šub” = „fegen, reinfegen, reinigen” (*seper, kiséper, tisztít*); „sub₅, su-ub” = „abwischen, abstreifen” (*letöröl, letisztít, lehánt, foszt*); megkettőzve: „sub₅-sub₅” = „ernten” (*arat*); e szó tehát a legősibb korai neolitikus időkbe mutat vissza, amikor az aratás még abból állt, hogy a kalászból kézzel kihántották a szemet. Későbbi szóképzés eredménye lehet a sumér „sibir₂” = „Ernte” (*aratás*).

16. *szérű* (Tenne; ringförmiger Platz, Gegenstand): valószínűleg csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. (*šĉrĉ*) oszm. *yüzük* „gyűrű” stb. Mindezek a török szavak *gyűrű* szavunk előzményei is.

Szumér „sur, šur” = „begrenzen, abgrenzen, Umschliessung, Gemach” (*elhatárol, körülhatárol, körülzárt hely, helyiség*); vö. még *fél-szer, csűr, cserény* (ez utóbbi szóval vö. még sumér „šuru, šurun” = „Stall,

Pferch; ól, istálló, karám”);

= „spinnen, drehen, biegen, beugen, wickeln, schlingen”
(fon, sző, forgat, görbít, görbül, csavar, hurkol); vö.
serit (sodor), *csűr* (-csavar), *csörlő*.

A fenti jelentésekből egyértelműen megállapítható, hogy a „sur, žur” csupán a „gur₂, kur₂” sziszegő hangú, mondhatnánk „satem” hangalakú szinonim variációja (l. I. könyv 140-142. és 187-188. old. is).

Nem lesz érdektelen, ha összehasonlítóképpen közbevetőleg röviden áttekintjük a fenti magyar szavak származtatását a TESZ szerint.

félszer, fészer (Schuppen): a *fél* (halb) és a *szer* „sor, oldal” összetétele;
csűr (Scheune, Tenne): bajor-osztrák vagy középnémet jövevényszó (annak ellenére, hogy második jelentése „Tenné”, azaz *szérű*!).

cserény (Hürde, Flechtwerk): valószínűleg származékszó; egy feltehetőleg a *sző* ige családjába tartozó ⁺*ser* ~ ⁺*sir* ~ ⁺*sür* igéből jöhetett létre;
serit (spinnen, drehen) és *serül* (sich wenden, sich drehen): hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád;

csűr (drehen, spinnen): a *csűr*-*csavar* ikerszó önállósított eleme, ez viszont a *csavar* igéből származik, amely vitatott eredetű; a) magyar fejlemény, a *kavar* ige párja; b) török jövevényszó; vö. csag. *čavur* „fordít, forgat, csavar”;

csörlő (Spulrad, Hebewinde, Spill): a *cső* (Rohr) főnév származéka, amely viszont szláv jövevényszó.

17. *szűcs* (Kürschner): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. (*šavāža*) „szabó”; alt. *yikči* „varró, az aki varr”. Ezek a csuv. (*šavā*) illetőleg a köztörök *yigi*, *yig*, *yik* „varrás, varrat” származékai. A szó a mongolban is megvan.

Szumér „sig₂, siki” = „Wolle, Haar, Haarfell, Fellkleid” (gyapjú, szőr, szőrbunda, szőrméből készült öltözet).

18. *szűr* (seihen, filtern, Wein ausheben): csuvasos típusú ótörök jövevényszó; vö. csuv. *sār-*, *sör* „szűr”; ujj. *süz* „tisztít”.

Szumér „sur, šur” = „auspressen, keltern, durchdringen, Wein mischen” (kisajtol, szőlőt tapos, áthatol, átnyom, bort kever).

19. *tar* (kahl, verstümmelt), *tarol* (kahl machen, verwüsten, zerstören): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. ujj. *taz* „kopasz”. Vö. még kalmük (mong.) *tar* „csupasz, kopasz”. A csuvasban nem mutatható ki.

Szumér „tar” = „abschneiden, zerstören, verwüsten, abpflücken, verwüsten, zerstört” (levág, elpusztít, leszakít, elpusztított, pusztá).

20. *térd* (Knie): valószínűleg származékszó. Alapszava az önállóan ki nem mutatható ⁺*tér*- csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv.

čar) ujj. *tiz* „tér”. Vö. még mong. *türei* „csizmaszár”.

Szumér „dir” = „Spalt, Gelenk” (rés, ízület).

21. *tür* (erdulden, geduldig sein): csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *tüs-* (tatár jövevényszó); tat. *tüz* „elvisel”, *eltür*, *elszenved*”. Vö. még mong. *türe-* „szenved (éhségtől)”.

Szumér „tar” = „unterwürfig sein” (alázatosnak lenni, alávetni magát valaminek).

Tehát e 21 „csuvasos jellegű” magyar szónak (az egyetlen kérdéses „iró”~ „izzadságcsepp” megfelelésen kívül) igen szoros és egyértelmű párhuzamai vannak a szumérban, mégpedig *minden esetben a „csuvasos kritériumú” magyar hangalakkal megegyező formában*. Vagyis az ún. „csuvasos” hangkritériumok ezek szerint valóban ősiek – csak nem a török nyelvekben, hanem a szumérban, ahonnan a magyarba átkerültek. De ezenkívül is lenne még egy-két megjegyzésünk.

Először: a felsorolt 21 „csuvasos jellegű” szó közül 8 nincs meg a csuvasban, egynek nincs megfelelése a köztörök nyelvekben (*sýrla* „sarló”), egy pedig köztörök (tatár) jövevényszó a csuvasban (*tüs-* „eltür”). Azaz „csuvasos jellegű” jövevényszavaknak mondott szavaink e reprezentatív keresztmetszetében a szavak 38%-a a csuvasból hiányzik (8 szó), majd 10%-uk pedig (2 szó) jövevényszó a csuvasban. Joggal megkérdezhetjük ezután: ilyen körülmények között miért éppen „csuvasos jellegűek” ezek a magyar szavak, s mi bizonyítja jövevényszó voltukat? A *sarló* például a fentiek alapján kétségtől magyar jövevényszó a csuvasban és nem megfordítva. Magyarán ez a statisztikai egybevetés is igen nagy súllyal amellett szól, hogy – amint már a történelmi adatok is megmutatták (l. 614-618]. old.) – a csuvas nyelv mai formája a volgai bolgárrokba olvadt Juliánusz-féle keleti magyar tömegek nyelvének masszív hangrendi hatására alakította ki jellegzetes hangváltozásait, amelyek megkülönböztetik az összes többi török nyelvtől. Vagyis *a nyelvészetünk által „csuvasos kritériumok”-nak mondott, a köztöröktől eltérő hangsajátosságokat minden jel szerint sokkal inkább „magyar kritériumok”-nak kellene neveznünk a csuvasban*.

Másodszor: ugyanakkor a fenti 21 „csuvasos jellegű” magyar szó közül 12-nek, azaz 57%-nak kifogástalan mongol párhuzama van, mégpedig minden esetben a magyar szavakkal megegyező – és a köztöröktől eltérő – „csuvasos jellegű” hangalakokkal. Ezzel nem mondunk újat, mert már régóta közismert, hogy a magyar-török-mongol szóegyeztetések magjába éppen a „csuvasos kritériumú” szavak tartoznak (l. pl. Róna-Tas A.: *id. m. Magyar őstört. tanulm.* 271. old.). Ezeket a „csuvasos” mongol hangsajátosságokat a modern kutatás – mint fentebb láttuk (611. old.) – azzal magyarázza, hogy a kérdéses szavak bolgár-török jövevényszavak a mongolban. Az előzőekben viszont megmutattuk, hogy a „bolgár-tö-

rökök” esetében szintén olyan népcokról van szó, amelyek között minden valószínűség szerint igen tekintélyes mennyiségű magyarul beszélő tömegekkel kell számolnunk (l. 620-630. old.).

Mindezen tényeket – a 21 „csuvasos jellegű” magyar szó 20 egyértelmű, ugyancsak „csuvasos jellegű” szumér párhuzamát (több mint 95%); a 12, szintén „csuvasos jellegű” mongol megfelelést (57%); végül pedig a 8 „csuvasos jellegű” szó hiányát magából a csuvasból, valamint 2 további szó nyilvánvalóan nem-csuvas eredetét (együttesen közel 48%) – magunk úgy magyarázzuk, hogy az ún. „csuvasos kritériumok” az ősmagyar nyelv sajátosságai, s abból kerültek át a bolgár-törökség altáji nyelvű csoportjainak nyelveibe, a mongolba, de magába a csuvasba is, amely utóbbi nyelv éppen azért vált „csuvasos jellegű”-vé, mert a csuvasokba – illetve elődeikbe, a volgai bolgárokba – olvadt be a keleten maradt magyarság egyik nagyszámú, kompakt csoportja.

Tovább menve azonban az is nyilvánvalónak tűnik, hogy az ősmagyar nyelvbe viszont az ősi elő-ázsiai nyelvi koiné egyik nyelvjárásából kerültek bele ezek a szavak, mégpedig – a 95 %-nyi kifogástalan szumér megfelelés tanúsága szerint – valószínűleg magából a szumér nyelvből.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ezek az adatok ismét nagy mértékben alátámasztják Fiók Károly, Nagy Géza és társaik elméletét az „ugor-magyar” ősnyelvi csoportról, amely központi földrajzi helyzete következtében (Kelet-Európa–Nyugat-Ázsia) erős hatásokat fejtett ki a keleti szomszédságában konszolidálódó altáji nyelvekre.

Vegyük szemügyre ezekután ún. köztörök jövevényszavainkat is, amelyekben nem mutathatók ki „csuvasos kritériumok”, s nézzük meg néhány ilyen magyar-török szópárhuzam ősnyelvi összefüggéseit a szumérban. A szócikkek elején ismét a TESZ származtatásait közöljük.

1. *arat* (ernten): vitatott eredetű; a) ősi örökség a finnugor, esetleg az uráli korból: az *irt* szóhasadással elkülönült változata; b) ótörök eredetű; vö. oszm. *ora*- „vág, sarlóval levág” stb. Az első magyarázat valószínűbb.

Szumér „ur₄” = „ernten” (*arat*); „ur₃, uru₁₂” = „auslöschen, austilgen, wegschleifen, wegfegen, wegschleppen” (kitöröl, kipusztít, lerombol, elsöpör, elhurcol); vö. *irt*, tájnyelvi *orot*.

Megjegyzés: tehát akár a „finnugor”, akár a „török” eredetet vesszük, végső fokon mindkét szó a szumérból származik.

2. *balta* (Beil, Streitaxt): török eredetű; vö. oszm. *balta* „balta” stb. A törökség minden ágában megvan.

Szumér „bal” = „Beil, schlagen, spalten, trennen” (*balta*, üt, hasít, elválaszt); vö. *balta*, *pall* (üt, ver; schlagen), *pallos*, *fejt* (varrást), *fejt* (követ), *fejsze*, *válik*, *választ*. De vö.

még akkád *pilaḫḫu* (Beil); magy. *balaska*; ógörög (homéroszi) *pelekys* (Schlachtbeil, Streitaxt; csatabárd); latin *falx* (sarló, kés, csákány); német *Beil* (balta), *ballern* (ismételten üt), *spalten* (hasít; – a szó kezdő „s” hang ún. „s-elővetés”), *falzen* (mai jelentése „nuten; hornyol”, de az ófelnémetben „schlagen; üt, ver” volt), *vählen* (választ).

Megjegyzés: mind a magyarban mind a németben szépen megfigyelhető a szemantikai jellegű – és nem időbeli! – „b” → „p” → „f” → „v” hangátmenet. A TESZ szerint viszont a *balta* török, a *balaska* szlovák jövevényszó, a *pall* ige hangutánzó eredetű, a *pallos* vándorszó (végső forrása tisztázatlan, de „nem lehetetlen”, hogy a magyarból terjedt el), a *válik*, *választ* ősi örökség a finnugor korból, a *fejt a feslik* ige származéka, amely ugor vagy finnugor eredetű, a *fejsze* bizonytalan eredetű, talán a *fejt* ige származéka.

Ez utóbbi magyarázattal vö. a poliszemantikus szumér „bal” alaptő következő további jelentéseit: „ausgiessen, entleeren, graben” (kiönt, kiürít, ás); vö. magyar *fej* (melken), *fejt* (azaz „lefejt” a tejet, ahogy a bort is „lefejtik” a nagyobb hordóból a kisebbbe), követ *fejt*, *fejsze*, *váj*.

3. *barom* (Vieh, Rind): ótörök eredetű; vö. csag. *barim* „vagyon” stb. Szumér „buru₃” = „Vieh, Kleinvieh” (háziállat, aprómarha); vö. még *borjú*, *bárány*, *birka*, *bürge*.

Megjegyzés: e szavaink közül a TESZ szerint a *borjú* csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, a *bárány* egy közelebbről meg nem határozott szláv nyelvből származik, a *birka* és a *bürge* pedig cseh jövevényszavak.

4. *bélyeg*; arch. *billog* (Brandmarke, Einbrennstempel, Kennzeichen): ótörök eredetű; vö. türk *bilig* „tudás”, ujj. *bilik* „jel” stb. A *bélyeg* eredeti jelentése „az állat testére süttöt tulajdonjegy”.

Szumér „bil” = „brennen, Brand, Feuer, heiss” (ég, égés, tűz, forró); „lah” = „drücken, aufdrücken, schlagen” (nyom, rányom, üt). Összetételben tehát: „bil” + „lah” = „Brandaufdruck” (tüzes rányomat).

5. *bér* (Lohn, Miete): bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó. A megfelelő török főnév nem mutatható ki, csak annak igei előzménye; vö. türk *bér-*; csuv. *par-* „ad” stb.

Szumér „bar” = „Halbpacht, Mietspreis” (félbér, bér).

6. *csákány* (Pickhacke, Streitaxt): vitatott eredetű (török vagy szláv), de a török eredet valószínűbb, mivel a szláv párhuzamok maguk is a törökből származnak; vö. ujj. *čaqan* „csatabárd” stb.

Szumér „sag₂” = „schlagen, spalten” (üt, hasít); vö. *szakít* (pl. fejet *beszakít*), *szekerce*; vö. még szkita *sagaris* „csatabárd”.

Megjegyzés: a TESZ szerint a *szakít* alapszava, a *szak* (Abschnitt, Teil) valószínűleg ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból, a *szekérce* pedig délszláv jövevényt szavaz.

7. *csök* (nagyobb állatok hímveszője; ebből készült korbács): török eredetű; vö. oszm. *çök* „hímvesző” stb.
Szumér „sig₇” = „schaffen, erzeugen, zeugen” (teremt, alkot, nemz).
8. *csökik, csökken* (abnehmen, im Wachstum zurückbleiben, sich vermindern): a szócsalád alapja, a *csök(ik)* török eredetű; vö. ujj. *čök-* „leereszkedik, lehanyatlik, süllyed, összeomlik” stb.
Szumér „sig” = „vertrocknet, dürr, schwach, zart, klein werden, wenig werden, sich vergeringern” (elszáradt, kiaszott, gyenge, vékony, sovány, megkisebbedik, megkevesbedik, csekélyebbé válik, összehúzza magát); vö. még *csekély, sekély, csík, szik, szikkad, szikár, szűk, szűkül*.
9. *dara* (Griess, Schrott): ótörök eredetű; vö. oszm. *dari* „köles” stb.
Szumér „dar, tar” = „spalten, zersprengen, zerstückeln” (hasít, szét-tördel, szétdarabol); vö. még *tör, tördel*. Összetételben: „dar-a” = „ein Stück” (egy darab); vö. *darab, darabol* (ezek viszont szláv jövevényt szavaz).
10. *ér* (berühren, ankommen, reichen, langen): vitatott eredetű; a) ótörök jövevényt szavaz; vö. oszm. *er-* „elér” stb.; b) ősi örökség a finnugor korból; vö. vog. *sartit-, sartitax* „érint, megérint”.
Szumér „ir₅” = „nahe, sich nähern, antasten, herbeikommen” (közel, közeledik, megtapint, idejön); vö. *elér, érkezik, érint, ideér*; de vö. még a szumér „ir₅” teljes szemantikájával (l. 577-578. old.), valamint az ógörög „air” (haire) ige jelentéseivel is (l. 578. old.).
11. *gyaláz* (schmähen, schimpfen): vitatott eredetű; a) az ótörökből átvett, de ki nem mutatott **gyala* „rágalom” főnév származéka; b) a *gyalog* alapszava, a „láb” jelentésű finnugor **jal* származéka. Egyik magyarázat sem meggyőző.
Szumér „gul” = „zerstören, schlecht machen” (szétrombol, elront, „rosszá tesz”) „hul” = „böse, verderben, verachten” (gonosz, megront, megvet); vö. még *gyűlöl*.
12. *gyalom* (Zugnetz): ótörök eredetű; vö. türkm. *yīlīm* „halfogó háló” stb. A török szó valószínűleg a *yīl-* „kötöz” ige származéka.
Szumér „gil” = „wickeln, verwickeln, Riegel” (gombolyít, csavar, öszebogoz, összekuszál, retesz); vö. még *háló* (TESZ: uráli eredetű), *kallantyú, kilincs* (TESZ: egy csavaró, forgó mozgást jelentő alapige származékai), *kulcs* (TESZ: szláv jövevényt szavaz).

13. *gyapjú* (Wolle): ótörök eredetű; vö. oszm. *yapaği* „birkagyapjú” stb. Ez valószínűleg a török *yap-* „befed, betakar” ige származéka. Szumér „gub, gib” = „wickeln, schlingen” (teker, csavar, hurkol); vö. még *gombolyít, gubóz, gubanc* (vö. „gyapjas szőr” ~ „gubancos szőr”).
14. *gyárt* (verfertigen, machen, schaffen): ótörök eredetű; vö. oszm. *yarat* „teremt” stb. A török szó a *yara-* „illik, megfelel” ige származéka. Szumér „gar” = „machen, tun, schaffen, fertigmachen” (tesz, csinál, alkot, elkészít).
15. *gyász* (Trauer): ótörök eredetű; vö. Kasgári Mahm. *yās* „kár, halál” stb. Szumér „gaz” = „beschädigen, zerstoßen, zerstampfen, erschlagen, töten” (megrongál, szétzúz, széttapos, agyonüt, megöl); vö. még *gázol*.
16. *gyékény* (Rohrkolben, Rohrmatte, Binsenkorb): ótörök eredetű; vö. tat. *yikän* „gyékény”. A szó eredeti jelentése „Rohrkolben” (nádszár). Szumér „gi” = „Rohr” (nád); „kim₂” = „festfügen” (szilárdan összeilleszt); „gam” = „wickeln, schlingen” (teker, csavar, hurkol). Összetételben tehát: „gi” + „kim₂” = „festgéfűgtes Rohr” (szorosan összeillesztett nád) vagy „gi” + „gam” = „Rohrgeflecht” (nádfonadék).
Megjegyzés: e megfeleléseket nem tekintjük kifogástalanoknak, mivel az összetételek nem adatolhatók a szumérban.
17. *gyeplő* (Strick, Seil, Band, Zügel): ótörök eredetű; vö. türkm. *yüplük* „fonál, cérna” stb. A szó eredeti jelentése „kötél, kötelék” lehetett. Szumér „gub, gib” = „wickeln, schlingen” (teker, kötöz, hurkol); = „führen, leiten” (vezet, irányít).
18. *gyertya* (Kerze): ótörök eredetű; vö. alt. *yarta* „a halászatnál használt fáklya” stb. Alapszava a török *yar-, yaru-* „fénylik”. Szumér „gir₂” = „leuchten, glänzen, blitzen, Blitz” (fénylik, csillog, villog, villám); vö. még a szemita és indogermán nyelvi megfelelésekkel is (l. 610. old.).
19. *gyomor* (Magen): ótörök eredetű; vö. oszm. *yumur* „a kérődzők egyik gyomra” stb. Alapszava a török *yum-* „összenyom”. Szumér „gum, ĩum” = „zerstampfen, zermalmen” (összetapos, összenyomkod, összezúz); a szemantikai összefüggésre vö. *zúza* „szárnyasgyomor”.
20. *gyúr* (kneten, durcheinanderdrücken): ótörök eredetű; vö. oszm. *yoğur-* „gyúr”. Szumér „gur” = „umwenden, drehen, umstürzen, biegen, beugen” (forgat, teker, megforgat, hajlít, hajlik); vö. még *gúrít, görget, görbít, görbül, gyűr*.

21. *gyűlik, gyűjt* (sich versammeln, sich ansammeln, sammeln, ansammeln): valószínűleg ótörök eredetű szócsalád; vö. oszm. *yiğ* „összegyűjt”; oszm. *yiğil* „összegyűlik” stb.
Szumér „gul” = „übertoll, überreich, hinreichend vorhanden sein” (telített, gazdag, bőségesen van valamiből). Összetételben: „gul-la” = „Gesamtheit” (összesség).
22. *gyűr* (zerknittern, zerknüllen): bizonytalan eredetű. Talán a *gyúr* ige magas hangrendű változata.
Szumér „gur” = l. fent a *gyúr* szónál.
23. *gyűszű* (Fingerhut): ótörök eredetű; vö. oszm. *yüksük* „gyűszű” stb. Alapszava a török *yük* „varrás, varrat” (a **yü-* „varr” szóból).
Szumér „giš” (íz, is) = „Baum, Zweig, Hand, Glied” (fa, ág, elágazás, kéz, tag); vö. még *kacs*, *kocsány*, *kéz*, *kacsó*, *íz* (ízület), valamint török *yüz* (íz, tag, ujjízület), *yüzük* (gyűrű).

Megjegyzés: ezek az ősnyelvi megfelelések arra vallanak, hogy a TESZ összekeveri a *gyűszű* és a *gyűrű* alapszavait. Ennek oka pedig a jelek szerint az, hogy a másodlagosan, pidginszerűen kialakult török nyelvek – az ősnyelvtől eltérően – a *yüz* (← szumér „giš, íz” = „íz, tag”) szóból képezték „gyűrű” jelentésű szavukat (*yüzük* „ujjra való”), míg a magyar megőrizte az eredeti ősnyelvi szemantikai és hangalaki összefüggést; vö. szumér „gur” (drehen, siegeln), „gur₂, kur₂” (krümmen, biegen, Krümmung, Kreis), „ḫar, ḫur” (Krümmung, Ring); magyar *gyűrű*.

24. *homok* (Sand): török eredetű, a török-magyar érintkezések legkorábbi korszakából; vö. alt. *qumaq* „homok” stb. A legtöbb török nyelvben a *qum* alapszó található meg; vö. ujj. *qum* „homok” stb. A magyarba még az uráli őshazában kerülhetett át. A szókezdő török „q” ~ magy. „h” megfelelés legmeggyőzőbb magyarázata az, amely szerint szavunk szókezdő „k”-ja a finnugor eredetű „k”-val együtt részt vett a magy. „k” → „X” → „h” változásban.
Szumér „ḫum, ḫumu, ḫum” = „zermalmen, zerstossen” (összezúz, porrátor). Összetételben: „ukum” = „Staubwolke” (porfelhő).

Megjegyzés: ezek szerint nem sokat kellett a *homok* szókezdő „h” hangjának változnia, mert már a szumérban is kimutatható a szókezdő „h” (kemény „h”): „ḫum” – jellemző módon a „ḫum” (qum) hangalakokkal párhuzamosan, azonos jelentéssel. Tehát itt sem időbelileg bekövetkező „szabályos” hangfejlődésről van szó, hanem csupán hangárnyalatokról – feltehetőleg nyelvjárási szinten.

25. *hurok* (Schlinge): török eredetű; vö. alt. *uruq* „hurokkal ellátott bot vagy szíj a ló megfogására”.

Szumér „ḫar, ḫur” = „Krumm ng, Schlinge” (görbület, hurok); vö. még *horog*. Osszetetelben: „ḫar-mušenna” = „Vogelschlinge” (madarfogó hurok)

- 26 *kantar* (Zaun, Tragnetz, das meistens aus Riemen oder Bindfaden angefertigt wird): valószínűleg ótörök eredetű; vö. csag. *qantar* „rovídy gyepelő” stb.

Szumér „gan, kan” = „ein Rohrgerät zum Einstellen von Spitzkrügen, Gestell, Band, Binde, Riemen, Seil” (nádfonadék hegyesaljú korsók behelyezésére, állvány, szíj, zsineg, kötelék, kötél); vö. még a „gan” egyéb jelentéseivel (l. fentebb, 579-581. old.).

27. *kapu* (Tor): ótörök eredetű; vö. ujj. *qapuy* „kapu” stb. Alapszava a török *qap*- „bezár” ige.

Szumer „ḫab” = „verriegeln” (bezár, elreteszel); vö. még *kapcsol*. Osszetetelben: „saḫab” = „Riegel” (retesz); vö. *kapocs*.

Megjegyzés: de vö. még német „*heften*” (*kapcsol*) és „*Haft*” (fogság, bezárás). Bizonyára e német szavak töve is „ótörök eredetű”. Avagy a latin „*capio*” (*elkap*, megfog), s a belőle képzett „*captus*, *captivus*” (fogoly, „elkapott”) is. Láthatjuk, jó messzire eljutott ez az „ótörök eredetű” *qap*- ige!

28. *karám* (Hütte, Hürde): vitatott eredetű; a) szlovák jövevényszó; vö. szlk. *krám*, *kram* „favágók, szénégetők alkalmi lakása, szálláshely; szatócsbolt, lim-lom”; ez a német *Kram* „kacat, holmi, (zug)bolt” átvétele; b) török eredetű; vö. baraba-tat. *qoram* „udvar; udvar, amelyben állatokat tartanak”. A tatár főnév igei alapszava számos török nyelvben képviselve van; vö. Kasgári Mahm. *qori* „körülvesz, őriz” stb.

Szumér „gar, kar₂” = „rings umschliessen, einfassen, Einfassung, Einschliessung” (körülzár, körülvesz, keret, kerítés).

29. *kazán* (Kessel): oszmán-török eredetű; vö. oszm. *kazan* „üst”. Etimológiailag végső fokon azonos vele a jóval korábban nyelvünkbe került *harang* török előzménye.

Szumér „gaz” = „zerstampfen, zerstoßen, Mörser” (összetapos, összezúz, mozsár); vö. még *gázol*.

Megjegyzendő még, hogy a „kazán” szó első nyelvemlékbeli előfordulásánál (1632-ben) a kérdéses szövegben salétromról és *kazányról* van szó, a salétromot viszont éppen *mozsárban* szokták összezúzni a puskaporgyártásnál, nem pedig üstben főzni. Másrészt – szintén feltehetően érdekes módon – a német „Kessel” (kazán) szó is „véletlenül” igen szoros hangalaki párhuzamban áll a szumer „gaz” (mozsár) szóval

- 30 *kor* (Zeit, Zeitalter, Zeitabschnitt, Lebensalter): ótörök eredetű; vö. oszm *kur* „egykorú személy, dolog; osztály, fok, mérték”.

Szumér „gur, kur₃” = „Mass, Getreidemass, abschneiden, Abschnitt” (mérték, gabonamérték, levág, szakasz); vö. *korsó* (mértékegység is); vö. még szumér „gur₇” = „Tonne, Getreidemagazin, ein Hohlmaß” (hordó, gabonarakar, egy fajta ür mérték) és magy. *hordó* (ürmérték is), *góré*.

Megjegyzés: ezt az egyeztetést sem tartjuk egyelőre kifogástalannak, mivel az „ürmérték” ~ „időmérték” közötti szemantikai összefüggés még más oldalról is bizonyításra szorul.

31. *oroz* (stehlen), *orv* (Dieb): valószínűleg ótörök eredetű; vö. kirg. *ūru*; üzb. *ugri* „tolvaj”; megfelelői a törökség minden ágában.
Szumér „ur₃” = „wegnehmen, wegtragen, wegschleppen” (elvesz, elvisz, elhurcol); összetételben: „tug-ur₃” = „stehlen” (lop).
32. *örök* (dauernd, ewig): valószínűleg ótörök eredetű; vö. ujj. *ürük* „hosszan tartó, állandó”.
Szumér „uru₁₂” = „dauernd, ewig” (örök).
33. *ör, öröl* (mahlen): a szócsalád alapja, az *öröl* ige származékszó. Alapszava, az *ör-* igei tő ótörök eredetű; vö. ujj. *ävir-* „fogat”. Ugyanez igei tő magyar származéka *örvény* szavunk, valamint feltehetően az *öriz* ige, s az igei tő török származékaként ide kapcsolódik az *örül* is.
Szumér „ur₅” = „zermahlen, Feinmehl herstellen” (öröl, finomlisztet készít).
34. *ör, öriz* (Wächter, wachen, hüten): ótörök eredetű; l. az „öröl” címszó alatt.
Szumér „uru₃” = „hüten, schützen, wachen, bewachen” (véd, óv, öriz).
35. *örül* (wahnsinnig werden, verwirrt werden): ótörök eredetű; l. az „öröl” alatt.
Szumér „ur₃” = „zerrissen” (tépett, zilált, meghasonlott). Összetételben: „al-ur₃-ra” = „Verwirrung” (ziláltság, zavarodottság).
36. *örvény* (Wirbel, Strudel): ótörök eredetű; l. az „öröl” címszó alatt.
Szumér „uru₂, uru₅” = „Flut, Sturmflut” (áradat, viharáradat, szökőár); vö. még *árad, ár*.
37. *szór* (werfen, besprengen, ausschütten, zerschmeissen, schleudern, zerstreuen): ótörök eredetű; vö. oszm. *savur-* „szór, hint, dob” stb.
Szumér „sur” = „ausgiessen, ausschütten, ausstreuen” (kiönt, szét-hint, szétszór).
38. *tarló* (Ackerfeld, Getreidestoppel, Stoppelfeld): ótörök eredetű; vö. oszm. *tarla* „szántóföld” stb. Alapszava valószínűleg azonos a magyar *dara* török előzményének alapszavával (*dari* stb. „köles”).

Szumér „tar” = „abschneiden von Holz oder Kraut, zerbrechen, zerstören, verwüsten, verwüstet sein” (fát vagy növényt levág, széttör, szétrombol, elpusztít, pusztá);
vö. *torzsol, torzsa, törzs, tör, tarol, tar*.

Megjegyzés: nagyon úgy látszik tehát, hogy *tarol* és *tar* szavaink – amelyeket a TESZ egy másik török szóból (*taz* „kopasz”) származtat – szervesen ide tartoznak, s a *tarló* sem a „szántóföld” jelentésű török *tarla* stb. szó külön átvétele, mint a TESZ állítja, hanem mindegyikük a szumér „tar” gyökszó származéka. E szavaink jelentéstani összefüggése ugyanis már önmagában véve is vitathatatlan: a *tarló* a magyarban – ellentétben a törökkel – nem „szántóföld általában”, hanem a szántóföld aratás utáni *letarolt, letorzolt, tar* állapotát, illetve a gabonaszárak *torzsait* jelöli. A szumér „tar” imént bemutatott jelentései azonban ezt az egyébként is kézenfekvő szemantikai összefüggést a bizonyosság fokára emelik, sőt egyenesen arra vallanak, hogy éppen a török nyelvek voltak egykor az átvevők: a *tarló* szó mélyebb szemantikai összefüggéseiről mit sem tudtak, s csupán annyit értettek meg belőle, hogy valamiféle „szántóföld”-et jelent. Más kérdés, hogy a *tarló* végső fokon valóban összefügghet a „szántóföld általában” jelentéssel, mégpedig szintén a szumér „tar” tőszó szemantikáján keresztül: e szó egyik további jelentése ugyanis „graben, die Erde aufwühlen”, azaz „*túr*, földet *túr*”. Ez a jelentés azonban már a neolitikus idők legkorábbi szakaszába vezet vissza bennünket, amikor még hegyes botokkal lazították fel a földet, tehát valóban *túrták*.

39. *törvény* (Gesetz, Gerichtsverfahren): bizonytalan eredetű. Valamilyen módon összefügghet a következő török szavakkal; ez esetben nyelvünkben honfoglalás előtti török jövevényszó; vö. türk *törü* „törvény, kormányzat, szokás”; csag. *töre* „törvény, jog, szokás, kormányzat” stb.

Szumér „tar” = „verhören, entscheiden, zur Rechenschaft ziehen”
(kihallgat, eldönt, ítélt, felelősségre von, megbüntet).

Megjegyzés: azaz a *törvény* világosan összefügg a *tör* ige „felelősségre von, megbüntet” jelentésével, s ez a szemantikai kapcsolat is a szumér nyelvre vezethető vissza. Vö. még „kenyértörés” (az örökösök régi szokásjog szerinti osztozkodása); „pálcát *tör* felette” (elítéli).

40. *túr* (zusammenfallen, zusammenrollen, einstülpen, aufkrepeln): ótörök eredetű; vö. csag. *túr* „hajtogat, teker, felhalmoz” stb.

Szumér „tar” = „sich beugen, drehen, rollen” (görbül, csavar, teker, göngyöl).

E 40 köztörök jövevényszónak tartott magyar szó közül tehát 38-nak ismét kifogástalan szumér párhuzama van (a *gyékény* és a *kor* vitatható

megfeleléseit nem számítva). Vagyis a biztosra vehető egyezések arány száma itt is 95 % körül mozog, éppúgy, mint a „csuvasosak” nál.

Együttvéve megvizsgáltunk összesen 61 török eredetűnek mondott magyar szót, azaz török jövevényszavaink mintegy 20 %-át, s ezek között 58 esetben első pillantásra felismerhető, igen közeli szumér párhuza mokat találtunk. Ez a magas arányszám kétségtelenül arra vall, hogy e szavakat nem tekinthetjük egyszerűen török eredetű kölcsönszavaknak a magyarban, hanem a magyarba és a törökbe, de nyilván a mongolba is az elő-ázsiai nyelvi koiné szumérnak nevezett nyelvi állapotából kerültek bele.

Nyomatékosan emlékeztetünk arra, hogy gyakorlatilag ugyanezt a képet találtuk akkor is, amikor finnugor eredetűnek vélt szavaink mintegy 10-12%-nyi reprezentatív keresztmetszetében a megvizsgált 60 szó közül 50 kifogástalan szumér megfelelést sikerült kimutatnunk, ami 83,3%-nak felel meg (l. 516-526. old.). Valamivel gyengébben, de szintén dominánsan jelentkeznek a szumér nyelvi hatások ősiráninak tartott jövevényszavaink esetében is, amelyeket összességükben vizsgáltunk meg (l. 553-557. old.), s a Harmatta által ősiráni eredetűnek meghatározott 53 magyar-finnugor szó között 39 teljesen egyértelmű szumér egyezést találtunk (73,6%). Sőt, a német és szláv jövevényszavakként számontartott magyar szavak közül kiragadott néhány példában megmutatkozó, poliszemantikus szumér tőszavakkal való többrendbeli szerves egyezések (l. 574-581. ill. 594-598. old.) arra engednek következtetni, hogy sok esetben német és szláv „jövevényszavaink” mögött is szumér nyelvi anyag bújik meg, azaz ezeknél sem beszélhetünk egyszerűen német vagy szláv eredetű szavakról, hanem – hasonlóan a többihez – itt is komolyan számolnunk kell a közvetlen szumér–magyar átvételek lehetőségével.

Mindezen egyértelmű adatok az elfogulatlan szemlélő számára nyilvánvalóvá teszik, hogy a magyar nyelv eredetének, legősibb kapcsolatainak kutatásánál nem lehet lemondanunk a szumér–magyar nyelvi párhuzamok alapos vizsgálatáról.

Az uráli és az altáji nyelvek kapcsolatainak areális szemlélete

Ugyanakkor azonban ezek a szumér–magyar nyelvi összefüggések kényszerítő erővel arra vallanak, hogy Fiók Károly, Nagy Géza és társaik „ugor–magyar” ősnyelvi elmélete nemcsak régészetileg, hanem a nyelvészet oldaláról is igen nagy nyomatékkal alátámasztható, és Kelet-Európa, Nyugat-Ázsia paleolingvisztikai fejlődésének ma felvázolható körvonalai egyre határozottabban abba az irányba mutatnak, amelyet e csodálatosan messzetekintő kutatóink már 80-90 évvel ezelőtt világosan felismertek: az eddig megismert nyelvi tények, valamint az újabb régészeti leletek és történelmi összefüggések valóban azt igazolják, hogy Kelet-Európában,

Nyugat-Ázsiában a valószínűség igen magas fokán számolnunk kell az ő „ugor–magyar” ősnyelvi közösségükkel, amely északon az uráli–finn–ugor, keleten az altáji–török nyelvek nyelvcsaládszerű kiegyenlítődési folyamataiban dominans szerepet játszott, de ugyanakkor a keleti indogermán nyelvcsoporthoz, elsősorban az indo-iráni és balto-szláv nyelvek konszolidációjában, egysegedésében is igen erősen közrejátszott. Minden szambavehető adat arra vall, hogy ez volt az az ún. „A-komplexus”, amelyről a modern indogermanisztika megállapította, hogy közel állt az uráli–altáji nyelvekhez és a kétségtelenül több – legalább két – nyelvi komponensből kialakult ősiindogerman nyelvsvözettség Kr. e. 2. évezredbeli konszolidálódásánál az egyik igen lényeges összetevőt alkotta (l. 550-552. old.).

Itt kell újra megemlékeznünk töröknek mondott jövevényszavaink kérdésének egy másik, elsőrangú fontosságú vetületéről is, amelyet „Nyelvstatisztikai megfontolások” című alfejezetünkben már érintettünk. Utaltunk arra, hogy szembeszökő ellentmondás jelentkezik az uráli–finnugor nyelvek és a magyar ún. ősi altáji szórétegeinek számbeli megoszlásánál: míg az egyéb finnugor nyelvekben az ősi altáji szóegyezések 43 és 31 között mozognak, addig nyelvészetünk a magyarban mindössze 24 ilyen ősi egyezést tart számon, holott abban minden finnugor szemléletű kutató megegyezik, hogy a magyarság elődei egykor a finnugor településterület legdélebbi sávjában éltek, tehát éppen náluk kellene elvárunk a legerősebb ősaltáji nyelvi hatásokat, mert ők estek legközelebb az altájiak ősi lakhelyeihez. Arra is rámutattunk, hogy ezeket a hiányzó ősaltáji egyezéseket minden valószínűség szerint ún. „ótörök” jövevényszavaink között kell keresnünk, ahová nyilván az „ugor–török háború” idején kerülhettek át, mert Budenzéknek, Hunfalvyéknek Vámbéry elleni érvelésük során életbevágó érdekük volt minél több magyar–török szóegyezést a későbbi korokba utalni, és közönséges török jövevényszóvá nyilvánítani (l. 499-500. old.). Ezirányú alapos gyanúkat szeretnénk most megokolni és lehetőleg több oldalról alátámasztani.

Kezdjük talán azzal, hogy Budenz annak idején – még az „ugor–török háború” elmérgesedése előtt – eredetileg maga is 122 magyar–török szópárhuzamot ősi urál–altáji egyezésnek határozott meg. Ezekből napjainkra mindössze 24 maradt, s jó 4/5-ük a későbbi török jövevényszavak közé vándorolt, avagy – tekintet nélkül a kifogástalan altáji nyelvi megfelelésekre – „finnugor eredetű”-vé vált. Nehezen hihető az ilyesmi, különösen akkor, amikor az északi finnugoroknál majdnem kétszerennyi ősi török egyezést tartanak nyilván nyelvészeink. Sőt, egyenesen ésszerűtlenné válik ez az állítás, ha megfontoljuk, hogy e késői, zömmel a Kr. u. 1. évezred második feléből származó jövevényszavaknak mondott török–magyar szópárhuzamok között több képzőtlen, primér alapige is található,

amelyeknek ilyen késői kölcsönzése csak azok számára nem abszurdum, akik Bárczi Gézához hasonlóan a honfoglalást közvetlenül megelőző kor magyarjait a neandervölgyiek cerebrális fokán álló paleolitikus vadaknak képzelik el, s eleve feltételezik róluk, hogy még a legelemibb cselekvések kifejezésére sem voltak szavaik.

Nézzünk meg néhány ilyen példát Vámbéry „A magyarok eredete” című könyvéből (I. id. m. 265. old.):

<i>magyar</i>	<i>török</i>	<i>magyar</i>	<i>török</i>
ás	aş, eş	fúl	boul, buul
áz(ik)	az, ez	gyúr	jaur, juur
csap	čap	gyűl(ik)	jiil
em(ik)	em (szopik)	hagy	koj (letesz)
ér	er (értékes, tiszta)	hál	kal (marad)
	buol	ír	sir
foly(ik)		jut	jit (elérkezik)

A felsorolt igék ma így oszlanak meg (TESZ):

ér, gyúr, gyűlik, ír:

ótörök jövevényszavak;

csap, emik, fúl, hagy: finnugor, ill. uráli eredetűek, de „esetleges altáji kapcsolataik további vizsgálatokat igényelnek”; e megjegyzésnél azonban a TESZ – gondos „célszerűséggel” – elhallgatja a fenti táblázat tanúsága szerint egyértelmű török megfeleléseket, mivel ezek mind hangalakban, mind pedig jelentésben jóval közelebb állnak a kérdéses magyar szavakhoz, mint a szótárban párhuzamba állított finnugor szavak (pl. *csap*~zürijén *t'sapkinj* = „dob”; *fúl* ~ osztj. *piŋnamia* = „megsavanyodik” stb.);

ás, ázik, folyik, hál, jut: e szavak a TESZ szerint részben bizonytalan eredetűek (*ás, folyik*), részben ősi örökségek a finnugor (*ázik, hál*) vagy az ugor (*jut*) korból (vö. pl. *ázik* ~ vog. *tat'* = „nedves lesz”); külön kiemelve, hogy „török származtatásuk téves” – de ismét csak „megfeledkezve” a nyilvánvaló és jóval közelebbi török párhuzamok bemutatásáról.

Az efféle szemfényvesztések szervesen hozzátartoznak a finnugor nyelvészet alapvető módszereihez – pontosabban mondva mindennapi gyakorlatához.

Ugor, finnugor vagy uráli „eredetű”-nek állított szavainknak ugyanis sorozatosan kifogástalan török nyelvi megfelelései vannak, amelyek – a fenti példákhoz hasonlóan → ráadásul sok esetben jóval kézenfekvőbbek, mint a hangtörvényes rekonstrukciók segítségével összeszedett finnugor párhuzamok.

E kölcsönös magyar-finnugor-török szómegfelelések mennyiségéről jó áttekintést ad Vámbéry már említett összeállítása, aki Budenz Ugor–

Magyar Összehasonlító Szótárának 996 szavából 663 szót összevetett a török nyelvekkel (l. Vámbéry: id. m. 241-253. és 502-648. old. ill. e könyv 482-483. old.).

217 szónál Budenz finnugor egyeztetéseivel teljesen egyenértékű török párhuzamokat talált, 208 esetben a finnugor megfeleléseknél sokkal kézenfekvőbb török egyezéseket, s csupán 210 szó mutat szerinte közelebbi, egyértelmű finnugor párhuzamokat, míg 28 szó etimológiája nyilvánvalóan velejéig elhibázott.

Végeredményben tehát a Vámbéry által megvizsgált 635 Budenz-féle finnugor eredetűnek vélt magyar szóból – a 28 nyilvánvalóan helytelen etimológiát nem számítjuk ide – csupán 210 (33,1%) tekinthető egyértelműen a „szűkített” magyar–finnugor nyelvrokonság bizonyítékának, 217 szó (34,2 %) arra vall, hogy a magyarság egykor a finnugorokkal és a törökökkel egyaránt szoros nyelvi kapcsolatokban állt, 208 szó pedig (32,7%) egyenesen annak jele, hogy nyelvünk valamilyen módon a finnugoroktól függetlenül különlegesen is összefügg a török nyelvekkel.

Felvethetné valaki – amint a finnugraszтика meg is tette –, hogy Vámbéry „megszépítette” eredményeit, s azért vizsgált meg csak 663 szót Budenz 996 egyeztetéséből, mert a többi 333 szó finnugor voltát nem tudta volna kétségbevonni. Ebben az esetben a statisztika így módosulna (a 28 téves etimológiát itt sem számítva):

968 szóból finnugor	210 + 333	=	543 (56 %);
török			208 (21,5 %);
közös			217 (22,5 %).

Azaz még ebben az esetben is igen tekintélyes maradna a török réteg.

Nem így áll azonban a dolog! A modern nemzetközi finnugrisztika manapság csupán 450-500 magyar–finnugor szóegyezést tart elfogadhatónak (pl. B. Collinder nagy finnugor etimológiai szótára), ami egyértelműen igazat ad Vámbérynek, s azt bizonyítja, hogy Vámbéry nem „cél-szerűen” válogatta ki a kérdéses 663 szót Budenz 996 egyeztetéséből, hanem az általa megállapított szóstatisztikai arányszámok valóban általánosan érvényesek mind a 996, illetve – a 28 hibás egyeztetést ismét leszámítva – 968 Budenz-féle szóra. Nézzük meg, miért.

Vámbéry 33,1%-nyi egyértelműen finnugor párhuzama 968 szóra vonatkoztatva 320 finnugor rokonságú szónak felel meg, a 34,2%-nyi kétirányú (török és finnugor) megfelelés pedig kb. 330 szónak, s ha – kézenfekvő módon – ezek felét inkább finnugornak, felét töröknek számítjuk, további 165 finnugor jellegű megfelelést kapunk, ami összesen 485 szolid magyar–finnugor egyezést jelent, tehát szinte pontosan annyit, ahányat Collinder szótára nyilvántart. Sőt, a 32,7%-os egyértelműen török párhuzam a fenti átszámítás szerint 316 szónak felel meg, ami viszont frappánsan egyezik nyelvészetünk „300 feletti”-nek meghatározott

török jövevényszavával. Ebből világosan megállapítható, hogy a magyar nyelvészek csak ezeket a vitathatatlanul török megfeleléseket számítják a török „jövevényszavak” közé, míg a kb. 330 kölcsönös magyar török–finnugor egyezést szinte kivétel nélkül a „finnugor eredetű” szavakhoz sorolják (vö. a fent bemutatott primér alapigék jórészt finnugor származtatásával). Így azután kiindulási alapként összejön mintegy 650 szónyi „ősi örökség”.

Most már lassacskán az is világosabbá válik előttünk, hogyan jut a magyar finnugrisztika a maga „kb. 1000 finnugor eredetű” magyar szavának feltevésére. A következő lépés nyilvánvalóan az az előbb már említett ellenvetés, hogy Vámbéry „megfésülte” Budenz eredményeit, tehát az általa mellőzött 333 egyeztetés „bizonyára” mind finnugor. E „módszer” alkalmazásával „finnugor eredetű” szavainkat szépen ki lehet egészíteni kb. 760-ra (Vámbéry I. kategóriájának 217 szava + a 2. csoport 210 szava + a 333 „bizonyára” finnugor szó, amelyek megvizsgálásától Vámbéry „örizkedett”). Ezután már csupán a nyelvészet újabb, kifinomultabb módszereire való hivatkozásra, no meg egy kis nagyvonalúságra van szükség, hogy e 760 szót bőkezűen felkerekítsék „kb. 1000”-re. – Például nyilvánvalóan hangutánzó, hangfestő jellegű szavak sorozatosan „ősi örökség”-gé való nyilvánításával (amely szavak rokoníthatóságát pedig éppen a hangtörvényes nyelvészet tagadja), avagy sokkal kézenfekvőbb török párhuzamok elhallgatásával, illetve azzal a megjegyzéssel, hogy „... a finnugor szó esetleges altáji kapcsolatainak kérdése további vizsgálatot igényel” (l. fentebb az alapigéknél).

Visszatérve Vámbéry szóstatistikájának konkrét tanulságaihoz, azokhoz a meglepően konstans arányszámokhoz, amelyeket nyelvünk csak finnugor, csak török, illetve török és finnugor szópárhuzamai mutatnak (33,1%, 32,7%, ill. 34,2%), megállapíthatjuk, hogy ismét eljutottunk Nagy Gézáék „ugor-magyar” ősnyelvi csoportjához: mindezek a nyelvi tények a legkézenfekvőbben úgy magyarázhatók, hogy az általuk feltételezett ősi nyelvi közösség egykori létezésével mint reális valósággal kell számolnunk, s ez a nyelvcsoporthoz minden valószínűség szerint valóban közbülső helyet foglalt el a finnugor és a török nyelvek között (mind nyelvi, mind pedig földrajzi vonatkozásban).

Ezzel kapcsolatban röviden meg kell emlékeznünk arról is, hogy az *ortodox finnugor nyelvtudomány nemcsak az uráli és az altáji nyelvek között tömegesen jelentkező szómegfeleléseket hallgatja el következetesen, hanem a szintén sorozatosan kimutatható nyelvtani, nyelvszerkezeti egyezéseket is éppoly szisztematikusan ignorálja*, holott ezek az összefüggések nagyjából ugyanolyan arányban oszlanak meg a magyar, valamint a finnugor és a török nyelvek között, mint az előbb ismertetett szótári egyezések. E kérdések részletes taglalása túl messze vezetne, ezért most

csak Cs³ke Sandor ezirányú munkáira utalunk, aki tömegesen mutatott ki uráli-altáji nyelvtani, nyelvszerkezeti megfeleléseket (l. pl. Csőke: Sumér–finn–mongol–török összehasonlító nyelvtan).

Végeredményben tehát az eddig megismert történelmi, régészeti embertani és nyelvi adatok világánál azt az elméletet tarthatjuk legvalószínűbbnek, hogy Nagy Gézáék „ugor-magyar” ősnyelvi csoportjának nyelvéből kb. 330-330 szó mind a finnugor mind a török nyelvekbe egyaránt átkerult, s ezenkívül a finnugor és az altáji-török nyelvek még külön-külön 320 körüli szómennyiséget vettek át ebből az ősi nyelvből. Vagyis a jelek szerint mindkét nyelvcsalád nyelveiben legalább 650-re rúg az „ugor-magyar” eredetű szavak száma, s ugyanakkor mindegyikben számos „ugor-magyar” nyelvtani elemet, nyelvszerkezeti sajátosságot is találunk.

Ezekután kézenfekvő az a következtetés, hogy sem az uráli-finnugor, sem pedig az altáji-török nyelvek nem valamiféle ősi nyelvi és etnikai közösségek családfaszerű elágazódásai, azaz nem áll fenn közöttük valódi értelemben vett genetikusan nyelvrokonság, hanem későbbi korokban, valamikor a Kr. e. 2–1. évezred táján alakultak ki, areális nyelvkiegyenlítődés útján, nyelvszövetségek módjára. Minden jel arra vall, hogy ezt a nyelvkiegyenlítődési folyamatot mindkét „nyelvcsalád” esetében valamilyen délebbi, ősi nyelvközösség katalizálta – amelynek azonban mindenesetre igen közel kellett állnia az ősmagyarhoz –, s ennek az ősnyelvi csoportnak domináns hatásaként kell szemlélnünk mind a közös magyar–török–finnugor, mind pedig a külön-külön jelentkező magyar–finnugor és magyar–török szótári, nyelvtani, nyelvszerkezeti párhuzamokat is.

Egyelőre nem állapítható meg kielégítő pontossággal, melyik régészeti műveltséggel (vagy műveltségekkel) hozhatjuk közelebbi kapcsolatba ezt az „ugor-magyar” ősnyelvi csoportot. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy – a Kr. e. 3. évezredre vonatkoztatva – mindenesetre igen sok köze volt a transzakaukáziai eredetű kubán-majkopi kultúrához, a szintén Elő-Ázsiából származó dél-turkmenisztáni műveltségekhez és ezek Altáj vidéki származékához, az afanasjevói kultúrához; a 2. évezredben a Dél-Urál vidéki korai bronzkori műveltségekhez (Balanovó, Abasevó stb.), majd az andronovóiakhoz; s végül a Kr. e. 1. évezred steppei szkita-szarmata kultúrájához.

Az őstörténeti és nyelvi kapcsolatok mai ismereteink mellett a legnagyobb valószínűséggel a következőképpen vázolhatók fel.

Első fokozathán, a Kr. e. 3/2. évezred fordulójával kezdődően, keleten az afanasjevói műveltség turkmenisztáni–elő-ázsiai telepeseinek nyelve hatott a későbbi törökök, mongolok elődeire, nyugaton pedig a kubáni-transzakaukáziai eredetű Urál vidéki korai bronzkori gyarmatosok nyelve rétegeződött felül, mintegy „lingua franca” módjára, az előfinn, előbi és

előszamojéd csoportok nyelvére. *Magyarán: nagyjából ez lenne az a közös nyelvi réteg, amelyet a finnugrisztika „uráli finnugor örökség”ként tart számon.*

Második fokozatként a két említett kultúrkör kölcsönös egymásra hatásaiból keletkezett, egységes embertani és kulturális arculatú andronovói műveltség zömmel szintén déli származású etnikumának, illetve rokon etnikai csoportjainak nagymértékű, több évszázadon keresztül érvényesülő, a nyelvkiegyenlítődé irányába ható domináns szerepét kell tekintetbe vennünk a Kr. e. 2. évezred második és harmadik negyedében: nyilvánvalóan ezeknek – az Altájtól a Volgáig terjedő – konvergens nyelvi hatásoknak tudható be a számos közös magyar–finnugor–altáji nyelvi párhuzam. Ezidőtájt ugyanis az andronovói műveltség mind a finnugor, mind pedig a török területekkel közvetlenül szomszédos volt, a kérdéses térség kimagaslóan fejlett, vezető kulturális elemét és döntő etnikai többségét képezte, s ennek következtében kétségtelenül elsőrangú szerepet játszott a két nyelvcsalád közös elemeinek kialakulásában. Vagyis jórészt ezen andronovói idők emlékei lennének azok a megfelelések, amelyek az „urál-altáji” ősrakosság jeleként szerepelnek a nyelvészeti köztudatban.

A harmadik fokozatot, a Kr. e. 1. évezred szkita-szarmata kultúráit pedig nyelvi vonatkozásban úgy kell szemlélnünk, hogy e korszak legelején, a 2/1. évezred fordulója táján, kezdetben a steppei népek bizonyos fokú elkülönülése figyelhető meg az északabbi területektől: az Urál vidéki fejlett kora-bronzkori kultúrák utódai jelentéktelenné válnak, a korábbi gazdag leletek úgyszólván eltűnnek, azaz a népesség nyilvánvalóan délebbre húzódott. Ennek okát már meglehetősen jól ismerjük. A régészeti leletek egyértelműen azt mutatják, hogy nagyjából a Kr. e. 2/1. évezred fordulóján alakult ki az eurázsiai steppeövezetben a lovasnomád gazdasági forma (pontosabban: ebben az időszakban érte el azt a fejlődési fokot, amikor már a régészeti leletekben is kétségtelenül megmutatkozik), amely az addig kihasználatlanul heverő – mert földművelésre az akkori kezdetleges eszközökkel még nem alkalmas – óriási kiterjedésű, kötött talajú füves pusztákat is gazdaságilag értékesítette és az ember számára lakhatóvá tette.

A lazább talajú folyó völgyekben és a ligetes steppe eke alá vonható területein a Kr. e. 2. évezred eleje óta földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó déli eredetű telepéseknek – a 2/1. évezred fordulójára tetemesen megszorodván (6-700 év alatt a népesség 6-8-szoros növekedésével kell számolnunk) – előbb-utóbb szükségszerűen újabb megélhetési módok után kellett nézniök, ha nem akartak éhezni. Kétségtelenül nekik tulajdonítható a steppei lovasnomád gazdasági rendszer és életforma kialakítása: csakis e gyarmatosok utódainak volt ugyanis – korábbi vegyes földművelő-állattenyésztő gazdaságuk és a fémművesség magas színvo-

nalú ismerete következtében – megfelelő gazdasági és technikai felkészültségük (viszonylag nagy állatállomány, járművek, szekerek, fémeszközök, fegyverek stb.) ahhoz, hogy lassan és folyamatosan áttérhessenek a lovasnomád életformára. Ezzel magyarázható az északabbi területek műveltségeinek eljelentéktelenedése és a steppei kultúrák egyidejű virágba szökkenése a Kr. e. 2/1. évezred fordulója táján.

Ezután néhány évszázadig a steppén még bőven volt szabad terület a lovasnomádok népszaporulatának levezetésére, a jelek szerint azonban már a Kr. e. 1. évezred derekán szűkülni kezdett a hely: ebben az időben ugyanis – kelet-nyugati irányú vándorlásokon kívül (kimméri, szkita és szarmata mozgalmak) – ismét északi irányú terjeszkedést figyelhetünk meg, például a kétségtelenül steppei gyarmati kultúra jellegű ananjinói műveltség kialakulásában a délorosz steppék északi peremvidékein, amelynek területén a szkita-szarmata steppei népek állatfarmszerű szervezett állattenyésztést és földművelést űztek, leigázva és dolgoztatva az ott talált finnugor őslakosságot (I. II. könyv 324-326. old.).

Ezeket az újabb keletű, közelebbi érintkezéseket a steppeiek és a finnugorok között, nyelvi szempontból másodlagos hatásokként kell értékelnünk, s nyilvánvalóan ezen későbbi kapcsolatok számlájára írhatjuk azoknak az egyezéseknek, párhuzamoknak tekintélyes részét, amelyeket a magyar, valamint az egyes, akkortájt már feltehetőleg különálló finnugor nyelvi alcsoportok (obi-ugorok, permiek, volgai-, balti-finnek) között külön-külön észlelhetünk, de amelyek a többi finnugor nyelvből hiányoznak.

Amennyiben azonban igényt tartunk arra, hogy elméletünk kerek egészet alkosson, s minden nyelvi jelenséget a magyar és az egyes finnugor nyelvek között lehetőség szerint megmagyarázzon, akkor számolnunk kell még a magyar nyelvi hatások egy harmadlagos, a Kr. e. 1. évezrednél jóval későbbi rétegével is, amely elsősorban az obi-ugorok, s kisebb mértékben a volgai-finnek (főleg a cseremiszek) nyelveiben mutatkozik meg; e nyelvekben jóval több magyar egyezést, párhuzamot találunk, mint az egyéb finnugoroknál, s a magyarhoz mért, százalékban kifejezett rokonsági fokuk is szignifikánsan nagyobb arányszámokat mutat, mint a többi finnugor nyelv (I. e. könyv 502. old.).

Nos, ilyen késői kapcsolatoknak az ősmagyarság és az említett finnugor csoportok között nem egy kézenfekvő történelmi bizonyítéka van: a Kr. u. 5-7. században egykorú forrásadatok beszélnek déli, Pontusz–Kaukázus–Kubán vidéki steppei népek északi irányú vándorlásairól a Délurál és a középső Volga térségébe. Az első ilyen adat *Priszkosztól* származik, aki 460 táján arról értesít, hogy az avarok kimozdították helyükből a szabirokat, ezek pedig az onogurokat, szaragurokat, urogoakat, akacirokat szorították ki előző szállásterületeikről. Mivel századunk 50-es éveitől óta bizonyítottan tekinthető, hogy a szabirok – majd az avarok is

— Transzkaukáziából törtek be a Kubán–Pontusz vidékére (Altheim, Haussig; I. II. könyvünk 265-267. old.), nyilvánvaló, hogy az említett népek északra tértek ki előlük. Ezt bizonyítja *Jordanes* közlése is a 6. századból, amelyből megtudjuk, hogy a *hunugurok* (onogurok vagy szabirok) ellenőrzik az északi vidékek prémkereskedelmét, s ők szállítják a drága északi prémeket a bizánci piacokra.

A 7. század második felében újabb északi vándorlásokról tudósítanak az egykorú kútfők: Kovrát Kubán–Don vidéki onogur–bolgár birodalmának felbomlása után a középső Volgánál feltűntek a volgai bolgárok – szabirok és magyarok kíséretében – s kezükbe vették az északi prémkereskedelem irányítását.

Mindezen forrásadatok helyességét az újabb régészeti kutatások egyértelműen igazolták: a középső Volga és a Káma vidékén a Kr. u. 4. század végén megjelent a déli eredetű *lomátovói* műveltség első, ún. *harinai* csoportja. Ezt követte az 5/6. század fordulója táján a *nyevolinói* csoport, amelyben kétséggkívül *Jordanes* prémkereskedő *hunugurjait* vagy *szabirjait* kell látnunk, s végül a 7/8. század fordulója körül a volgai bolgárság leletei jelentkeznek a középső Volga vidékén; ezek között kereshetjük a Juliánusz-féle volgai magyarok hagyatékát is.

Miután külföldön használatos népnévünk, az *Ungar, hungarus, ungri, ugri* kétségtelenül az *onogur* (hunugur) névből származik, e név pedig szorosan összefügg a *szabirok* nevével (*Jordanes*), amely népnévet viszont Konstantin császár a magyarok régi neveként említi, az 5–8. században a középső Volgánál megjelenő *hunugurok, onogur-bolgárok* és *szabirok* között minden joggal számolnunk kell jelentős mennyiségű magyarul beszélő csoportokkal is, s ezek jelenléte kézenfekvő módon megmagyarázza az obi-ugorok és a volgai-finnek nyelveiben található, különösen erős kapcsolatokra valló magyar párhuzamokat, amelyek a többi finnugor nyelvből hiányoznak. A későbbi időkből egyébként is biztos adatunk van magyarok jelenlétére a középső Volgánál: Juliánusz ott talált rá a keleten maradt magyarok egyik nagyobb csoportjára.

Összefoglalva az eddigeket, kétségtelenül megállapítható, hogy ún. török jövevényszavaink kérdésében még meglehetősen messze állunk az utolsó szó kimondása és a végérvényes ítélethozatal lehetőségétől.

1. *E szavak török eredetének módszeres alátámasztására valódi, egyértelmű bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre, s török származtatásuk valójában csupán a magyarság kizárólagosan finnugor eredetének alapján álló magyar nyelvtudomány a priori feltevése, amely azonban igen sokszor még magán az ortodox finnugrisztikán belül is feloldhatatlan ellentmondásokhoz vezet: egyértelműen finnugor szemléletű tudományos publikációkban is gyakran egymást kölcsönösen kizáró elméletek látnak napvilágot.*

2. Török jövevényszavaknak mondott szavaink hangalakjai olyan kérdéseket vetnek fel, amelyeket a hangtörvényes nyelvészet nem tud megmagyarázni, s ennek következtében a legképtelenebb hipotézisek felállítására kényszerül (vö. pl. Bárczi négy-öt „csuvasos nyelv”-vel, holott csak egyetlen egyet ismerünk).
3. Az ún. „csuvasos kritériumok” legfontosabbjairól egykorú forrásokkal adathozható, hogy csak a 11. ill. a 13. században kezdtek elterjedni egyes nyugatabbi török nyelvekben (Benzing, Ramstedt); tehát minden jel arra mutat, hogy ezek a köztöröktől eltérő hangalakok a keleten maradt volgai magyarok nyelvének hatásaira alakultak ki a csuvasoknál: e magyarok jelentős tömegei a csuvasokba olvadtak be.
4. Ugyanez mondható el a bolgár-törökség gyakorlatilag ismeretlen nyelveiről is, amelyekből a csuvast levezetik: e keverék-etnikumok között a Kr. u. 1. évezred második felében szintén tömeges magyar nyelvű népességekkel kell számolnunk, mégpedig nemcsak Kelet-Európában, hanem a Kárpát-medencében 475 óta kimutatható és ismételten újabb bevándorló hullámokkal kiegészülő „bolgár” (azaz keverék) etnikumoknál is.
5. Ezen felül a magyarok és a nyugati törökök elődeinek szoros együttélése a kelet-európai, nyugat-ázsiai steppén egykorú forrásadatokkal és az újabb embertani vizsgálatok segítségével egészen a szkita-szarmata időkig visszakövethető, s igen magas fokon valószínűsíthető.
6. Ún. török jövevényszavainknak – mind a csuvasos jellegűeknek mind a köztörök nyelvekből származtatottaknak – sorozatosan kifogástalan megfelelései vannak a szumérban, s ami a legfontosabb: ezen ősnyelvi párhuzamok minden egyes megvizsgált „csuvasos jellegű” magyar szó esetében szintén „csuvasos” hangtani kritériumokat mutatnak, de köztörök eredetűnek tartott jövevényszavainknál is többnyire közelebb állnak a magyar szavak fonetikájához és jelentéséhez, mint a megfelelő török szavakéhoz.
7. Finnugor eredetűnek állított szavaink között viszont tömegesen találunk egyértelmű török párhuzamokat, amelyeket azonban a finnugor szemléletű nyelvtudomány következetesen elhallgat, holott jelentésben és hangalakban gyakran jóval közelebb állnak az illető magyar szavakhoz, mint a párhuzamba állított finnugor megfelelések.
8. A magyar–finnugor–török, a magyar–finnugor és a magyar–török szóegyezések olyan konstans arányszámokat mutatnak (34,2 %; 33,1%; 32,7%), amelyek kétségtelenül arra vallanak, hogy a magyar a finnugor és a török nyelvek között helyezkedik el; ezt a következtetést igen nagy súllyal alátámasztja a nyelvtani, nyelvszerkezeti egyezéseknek, párhuzamoknak a szótári megfelelésekkel teljesen azonos arányú megoszlása az említett nyelvek és a magyar között.

9. Az újabban megismert régészeti, embertani tények, a történelmi és egyéb forrásadatok, valamint a modern indogermanisztika nyelvfejlődési felismeréseinek világánál igen magas fokon valószínűsíthető, hogy a 19. század végén Fiók Károly, Nagy Géza és több más neves magyar kutató által képviselt elmélet az ún. „ugor magyar” ősnyelvi csoportról – amely e tudósaink szerint az uráli–finnugor és az altáji török nyelvek nyelvcsaládszerű egységesedési folyamatában nagyon jelentős szerepet játszott – nem tekinthető továbbra is egyszerűen tudománytörténeti kuriózumnak, hanem a jelek szerint valóban létezett a kelet-európai–nyugat-ázsiai térségben, legalábbis az andronovói idők kezdetei (kb. Kr. e. 1700) óta.
10. Mindezeket az újabban feltárt antropológiai, régészeti és történelmi adatokat, nyelvi tényeket azonban a hagyományos finnugor nyelvtudomány és az erre alapozott magyar őstörténetkutatás következetesen elhallgatja, mert kíméletlenül és egyértelműen megmutatják, hogy az uralkodó akadémikus iskola paleolingvisztikai és őstörténeti szemlélete, módszertani alapvetése teljes mértékben elhibázott, mind részleteiben mind összességében túlnyomórészt már rég elavult és gyökeres revízióra szorul – így például ún. török jövevényszavaink kérdésében is.

Felhasznált irodalom.

- Altheim, F.: Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter I–II. 1947–48.
 Altheim, F.: Geschichte der lateinischen Sprache, 1951.
 Altheim, F.: Geschichte der Hunnen I–V. 1959–62.
 Altheim, F.: Das Alte Iran (Propyläen Weltgeschichte, II. Band, 1976).
 Altheim, F. – Stiehl, R.: Geschichte Mittelasiens im Altertum, 1970.
 Antal, L., Csongor, B., Fodor, I.: A világ nyelvei, 1970.
 Bakay, K.: Rokonaink-e a szkiták? (Szombathy, V.: Évezredek hétköznapijai, 1973)
 Balassa, J.: Die slavischen Elemente im Magyarischen (Miklosich könyvének recenziója: Ungarische Revue, 1885)
 Bárczi, G.: Magyar Szófejtő Szótár, 1941.
 Bárczi, G.: A magyar nyelv életrajza, 1963.
 Bárczi, G.: A magyar nyelv bolgár és köztörök jövevényszavai (Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből)
 Bartha, A.: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977).
 Bartha, A.: Ami nem az értelem szerint való, az rút (Történelmi Szemle, 1978. I.)
 Bartha, A., Czeglédy K., Róna-Tas, A. (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977,
 Bauer, H.: Die alphabetischen Keilschrifttexte von Ras Schamra.

- Belenickij, A.: Zentralasien (Archaeologia mundi, 1968)
- Bendefy, L.: Kunmagyaria, 1941.
- Benkő, L. (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. 1967–76
(a szövegben rövidítve TESZ)
- Benkő, L.: A szótárszerkesztő észrevételei (Magyar Nemzet, 1971. nov. 21.)
- Benkő, L.: Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977)
- Benzing, J.: Die angeblichen bolgar-türkischen Lehnwörter im Ungarischen
(Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 98. 1944)
- Bittel, K.: Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, 1950 (2. kiadás)
- Blaskovics, J.: Nyilatkozata Horváth Tamás újságírónak (Új Tükör 1981. 31. szám)
- Boros, J. – Rapcsányi, L.: Vendégségben őseinknél, 1975.
- Bosch-Gimpera, P.: Die Indoeuropäer. – Schlussfolgerungen, 1961.
(Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, 1968)
- Brandenstein, W.: Die Indogermanenfrage, 1962 (Scherer-kötet, 1968)
- Brentjes, B.: Mittelasien, 1977.
- Brockhaus Enzyklopädie, 11. Band, 1970.
- Burney, C. – Lang, D. M.: Die Bergvölker Vorderasiens, 1975.
- Childe, G.: Vorgeschichte der europäischen Kultur, 1949.
- Childe, G.: Stufen der Kultur, 1952.
- Collinder, B.: Vannak-e rokonai az uráli nyelvcsaládnak?
(Gulya J.: A vízimadarak népe, 1975)
- Csőke, S.: Sumér–finnugor–mongol–török összehasonlító nyelvtan I–II. 1974–76.
- Deér, J.: Pogány magyarság, keresztény magyarság, 1938.
- Deimel, A.: Šumerisches Lexikon II. Teil, Band 1–4. Vollständige Ideogramm-Sammlung, 1928–33.
- Deimel, A.: Šumer. Lex. III. Teil, B. 1. Šumerisch-akkadisches Glossar, 1934 (a szövegben rövidítve ŠAG)
- Deimel, A.: Šumer. Lex. III. Teil, B. 2. Akkadisch-šumerisches Glossar, 1937
(rövidítve AŠG)
- Dencker, R.: Die Kultur Finnlands (Wiesner et alii: Die Kulturen der eurasischen Völker, 1968)
- Diakonoff, S. M.: Hurriter und Urartäer, 1971.
- Dobrev, Cs., Juhász, P., Mijatev, P. (szerk.): Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből, 1981.
- Ertl, F.: Topographia Norici I–II.
- Fiók, K.: Őstörténet és kritika (Századok, 1895)
- Fodor, I.: Verecke híres útján..., 1975.
- Friedrich, J.: Einführung ins Urartäische, 1933.
- Friedrich, J.: Kleine Beiträge zur hurritischen Grammatik, 1939.
- Gabain, A. v.: Alttürkische Grammatik, 2. Auflage, 1950.
- Ghirshman, R.: Iran I. Protoiranier, Meder und Achämeniden, 1964.
- Gimbutas, M.: Die Indoeuropäer: Archäologische Probleme, 1963. (Scherer-kötet)
- Grjasnow, M.: Südsibirien (Archaeologia mundi, 1970)
- Gulya, J. (szerk.) A vízimadarak népe, 1975.

- Györi, V.: Die magyarischen Ortsnamen auf dem Boden Österreichs (ausgenommen das Burgenland), 1962. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien.
- Hajdú, P.: Finnugor népek és nyelvek, 1962.
- Hajdú, P.: Bevezetés az uráli nyelvtudományba, 1966 és 1973.
- Hajdú, P.: A sumér mítosz és a valóság (Tiszatáj, 1972. 26. szám)
- Hajdú, P.: Preuráli nyelvi kapcsolatok (Magyar őstört. tanulmányok, 1977)
- Hajdú, P.: Sumer kapcsolatainkról (Édes anyanyelvünk, 1981. 2. szám)
- Hančar, F.: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, 1956.
- Hančar, F.: Urgeschichte Kaukasiens, 1937.
- Harmatta, J.: Megjegyzések Közép- és Kelet-Európa házi emlősfajáinak fejlődéstörténetéhez (Agrártörténeti Szemle, 13. 1971)
- Harmatta, J.: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok (Magy. őstört. tanulm. 1977)
- Hary Gy.-né: Régi magyar szókincs (Magyar Nemzet, 1971. nov. 14.)
- Hary Gy.-né: Válasz Benkő Lóránd észrevételeire (Magyar Nemzet, 1971. nov. 21.)
- Hary Gy.-né: Kiegészítések egy nyelvviita történetéhez (Valóság, 1976. 10.)
- Haussig, H. W.: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker (Byzantion, 1953)
- Heckenast, G. – Nováki, Gy.: Kora Árpád-kori szolgálónépek, 1968. (Arch. Ért. 96. 1969)
- Henning, W. B.: Mitteliranisch (Handbuch der Orientalistik, 4. 1958)
- Herodotos: Historien (H. W. Haussig magyarázataival), 1955.
- Horváth, T.: Az üngüröszök története (Blaskovics J. nyilatkozata; Új Tükör, 1981. 31. szám)
- Jettmar, K., Haussig, H. W., Spuler, B., Petech, L.: Geschichte Mittelasiens (Handbuch der Orientalistik, 1966)
- Juhász, P.: Bevezetés (Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből, 1981)
- Kandra, K.: Magyar Mythologia, 1897.
- Kemény, F.: Das Sprechenlernen der Völker, 1975.
- Klebel, E.: Langobarden, Bajuwaren, Slawen (Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, LXIX. 1939)
- Kluge, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21. Auflage, 1975. Bearbeitet von Mitzke, W.
- Kniezsa, I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955.
- Koch, B. – Jungwirth, H.: 2000 Jahre Geld in Österreich (évszám nélkül).
- Kodolányi, J. (szerk.): A finnugor őshaza nyomában, 1973.
- Krahe, H.: Indogermanisch und Alteuropäisch, 1957 (Scherer-kötet)
- Kretschmer, P.: Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1896.
- Kronasser, H.: Vorgeschichte und Indogermanistik, 1961 (Scherer-kötet)
- Kusmaul, F.: Frühe Nomadenkulturen in Innerasien (Tribus, 1952–53)
- Kustaa, V.: Nyilatkozata (Boros-Rapcsányi: Vendégségben őseinknél, 1975)
- Lakó, Gy. – Rédei, K. (szerk.): A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. 1967–78.
- László, Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai, 1961 és 71.

- László, Gy.: Az uráli őshaza kutatásáról (Arch. Ért. 1964)
- László, Gy.: A népvándorlaskor művészete Magyarországon, 1970.
- László, Gy.: A honfoglalókról, 1973.
- László, Gy.: A nagyszentmiklósi kincs, 1977.
- László, Gy.: Kovrát kagán fiainak történetéhez (Magy. őstört. tanulm. 1977)
- Lessiak, P.: Edling – Kazaze (Carinthia, 1913)
- Lipták, P.: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján (Magyar őstört. tanulm. 1977)
- Lukaschewitsch, P.: Die angebliche indogermanische Welt, 1873 (ismertetve Wadler, A: Das Rätsel der Indogermanen)
- Meinander, K. F. W.: Nyilatkozata (Boros-Rapcsányi: id. m. 1975)
- Mészáros, Gy.: Keleteurópa néptörténete II. – Chattiak és skythák (Acta litt. ac. scient. reg. univ. hung. Francisco-Joseph. Sect. geogr.-histor. Tom. V. Fasc. 1–2. Szeged, 1938)
- Meyer, E.: Die Indogermanenfrage, 1946 (Scherer-kötet)
- Mikkola, J.: Avarica (Arch. f. slavische Philologie, 41. 1927)
- Miklosich, F.: Die slavischen Elemente im Magyarischen, 1871 és 1884.
- Mitscha-Märheim, H.: Die Herkunft der Baiern (Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, LXXX. 1950)
- Mitscha-Märheim, H.: Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren, 1963.
- Moór, E.: A magyar őstörténet főproblémái (Szegedi Múzeumi Kiadványok, I. 12. 1943)
- Moór, E.: Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes (Acta Ethnographica, 1951, Tom. II.)
- Moortgat, A.: Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus, 1962.
- A.Moortgat-Correns, M.: Tell Chuëra in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die siebente Grabungskampagne 1974 (megjelent 1976)
- Moortgat, A. Correns, M.: Tell Chuëra in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die achte Grabungskampagne 1976 (megjelent 1978)
- Munkácsi, B.: Beszámolója vogul kutatóútjáról (Ethnographia I. 1890)
- Müller-Karpe, H.: Handbuch der Vorgeschichte, II. Band. – Jungsteinzeit, 1968; III. Band. – Kupferzeit, 1974.
- Nagy, G.: Ethnologia és nyelvészet (Ethnographia I. 1890)
- Nagy, G.: Honfoglaló őseink (Ethnographia V. 1894)
- Nagy, G.: A magyarság őskora (Századok, 1897)
- Nagy, G.: A honfoglalók (Ethnographia XVIII. 1907)
- Nagy, G.: A szkithákról (Akadémiai Történeti Értekezések, 1909)
- Narr, K. J.: Handbuch der Urgeschichte, II. Band. – Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit, 1975.
- Nehring, A.: Die Problematik der Indogermanenforschung, 1954 (Scherer-kötet)
- Németh, Gy. (szerk.): Attila és hunjai, 1940.
- Oppenheim, M.v.: Der Tell Halaf, 1931.
- Pallotino, M.: Die Etrusker, 1965.
- Pápai, K.: A vogulok és osztyákoknál (Ethnographia I. 1890)

- Pittioni, R.: Der urgeschichtliche Horizont der historischen Zeit (Propyläen Weltgeschichte, I. Band, 1976)
- Pokorny, J.: Substrattheorie und die Urheimat der Indogermanen, 1936 (Scherer kötet)
- Pokorny, J.: Die Träger der Kultur der Jungsteinzeit und die Indogermanenfrage, 1949. (Scherer-kötet)
- Pokorny, J.: Die indogermanische Spracheinheit, 1954 (Scherer-kötet)
- Porada, E.: Alt-Iran, 1962.
- Propyläen Kunstgeschichte, XIII. Band. – Frühe Stufen der Kunst, 1974.
- Propyläen Weltgeschichte, I–XI. Band, 1976.
- Pulgram, E.: Indoeuropäisch und „Indoeuropäer“, 1958 (Scherer-kötet)
- Pusztay, J.: Az „ugor–török háború” után, 1977.
- Randa, A. (szerk.): Handbuch der Weltgeschichte, 1954.
- Raumer, R. v.: Gesammelte sprachwissenschaftliche Schriften, 1863.
- Raumer, R. v.: Schleicher und die Urverwandtschaft der semitischen und indogermanischen Sprachen, 1864.
- Ränk, G.: Völker und Kulturen Nordeurasiums (Wiesner et alii: Die Kulturen der eurasischen Völker, 1968)
- Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie I–V. (A–K), 1932–1980.
- Révai Lexikon IX. kötet, 1913.
- Rohonyi, Gy.: A honfoglalás története, 1896.
- Róna-Tas, A.: A magyar – bolgár–török érintkezés jellege (Magy. őstört. tanulm. 1977)
- Róna-Tas, A.: A nyelvrokonság, 1978.
- Scherer, A. (szerk.): Die Urheimat der Indogermanen, 1968 (a szövegben: Scherer-kötet)
- Schleicher, A.: Die Darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft, 1863.
- Schmidt, W.: Die Herkunft der Indogermanen und ihr erstes Auftreten in Europa, 1949 (Scherer-kötet)
- Schmökel, H.: Die ersten Arier im alten Orient, 1938.
- Schmökel, H.: Das Land Sumer, 1955.
- Schmökel, H.: Funde im Zweistromland, 1963.
- Schrader, O.: Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1883.
- Schwarz, E.: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle (Prager deutsche Studien 42, 1926)
- Sebestyén, Gy.: A honfoglalók (részlet „A honfoglalás mondái”, 1904. c. munkából; I. Kodolányi: A finnugor őshaza nyomában)
- Semper, M.: Rassen und Religionen im alten Vorderasien.
- Setälä, E.: A finnugor népek őstörténete (Dr. Trócsányi Zoltán könyvismertetése; Ethnographia XXVII. 1916)
- Simonyi, D.: A pannóniai bolgárok és a magyarság kialakulása (Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből)
- Sinor, D.: Történelmi hipotézisek és a nyelvtudomány (Gulya, J.: A vízimadarak népe)

- Soden, W. v.: Sumer, Babylon und Hethiter bis zur Mitte des zweiten Jahrtausends v. Chr. (Propyläen Weltgeschichte I. Band, 1976)
- Soden, W. v.: Der Nahe Osten im Altertum (Propyläen Weltgeschichte II. Band, 1976)
- Soden, W. v.: Akkadisches Handwörterbuch I–II. und Ergänzungen, 1959–77.
- Solta, G.: Gedanken zum Indogermanenproblem, 1952 (Scherer-kötet)
- Stawiski, B.: Mittelasien. – Kunst der Kuschan, 1979.
- Strommenger, E.: Fünf Jahrtausende Mesopotamien, 1962.
- Szabédi, L.: A magyar nyelv őstörténete, 1974.
- Szombathy, V. (szerk.): Évezredek hétköznapijai, 1973.
- Talbot-Rice, T.: Die Skythen, 1957.
- Tóth, T.: Nyilatkozata (Boros–Rapcsányi: Vendégségben őseinknél, 1975)
- Trubetzkoy, N. S.: Gedanken über das Indogermanenproblem (Acta linguistica I. 1939)
- Varga, Zs.: Ötezer év távolából, 1942.
- Vásáry, I.: A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után (Magyar őstört. tanulm. 1977)
- Wadler, A.: Der Turm von Babel, 1935.
- Wadler, A.: Das Rätsel der Indogermanen, 1937.
- Wiesner, J.: Die Kulturen der frühen Reitervölker (Wiesner et alii: Die Kulturen der eurasischen Völker, 1968)
- Wiesner, J., Farkas, J., Bogyay, Th., Dencker, R., Ränk, G.: Die Kulturen der eurasischen Völker, 1968 (Handbuch der Kulturgeschichte)
- Zakynthinos, A. D.: Byzantinische Geschichte I. 1979.
- Zeki Validi Togan, A.: Über die Sprache und Kultur der alten Chwarezmier (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 90. 1936)

IV. KÖNYV

A SZUMÉR KÉRDÉS

**Régészeti, etnogenetikai, nyelvfejlődési
és kutatástörténeti elemzés**

1. fejezet

AZ ÚJKŐKORI, KORAI FÉMKORI ELŐ-ÁZSIAI MŰVELTSÉGEK FEJLŐDÉSE ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI

Előzetes megjegyzések

Midőn a múlt század utolsó évtizedeiben, majd századunk első harmadában egyre inkább fény derült a Kr. e. 3. évezred mezopotámiai szumér műveltségére, még meglehetősen keveset tudunk e magaskultúra kialakulásának körülményeiről, kezdeteiről, s úgyszólván semmi sem volt ismeretes annak előzményeiről – nem is beszélve a 3. évezredet megelőző korok elő-ázsiai művelődésbeli fejlődésének Mezopotámia szűkebb határain túlmutató szélesebb körű összefüggéseiről.

Csak lassanként, az ásatások nagyobb méretű kibontakozásával, s több ősi mezopotámiai város területén végzett mélyszondázások segítségével kezdett a homály oszladozni. *Ur, al-Ubaid* (el-'Obēd), *Uruk* és egyéb törmelékdombok archaikus rétegeit néhol 20-30 m-es vastagságban sikerült visszakövetni az 5. évezredig, sőt *Eriduban* egészen a 6. évezred második feléig. Kiderült, hogy Mezopotámia déli felében, az alluviális síkságon az ún. *Eridu-Ubaid* műveltséggel kb. 5400 táján kezdődött meg az újkőkori kultúrfejlődés. Mivel az első magaskultúra kétségkívül Dél-Mezopotámiában alakult ki, ezen évezredes előzmények láttán sokáig az a vélemény uralkodott, hogy a magasabb fokú emberi művelődés kezdeteit, a földművelő életforma kialakulását is a nagy mezopotámiai folyók termékeny alföldi területein kell keresni.

Csakhamar azonban alapvetően megváltozott a régészeti kép: Észak-Mezopotámiában, Szíriában egyre-másra tártak fel olyan ősi földművelő településeket, melyeknek kezdetei tetemesen megelőzték a délieket. Az északabbi területek ősi műveltségeinek megismerésében mérföldkövet jelentettek *M.v.Oppenheim* ásatásai *Tell Halaf* rommezején, majd *Samarra, Has-suna* 6. évezredbeli kultúráinak és *Ninive* archaikus rétegeinek feltárása.

Az említett telepek pontos rétegmegfigyeléseiből bebizonyosodott az a többek által már régóta hangoztatott kézenfekvő meggondolás, hogy a kielégítő mennyiségű természetes csapadékkal rendelkező északabbi területeken sokkal korábban megkezdődött a földművelés mint a déli síkságon, ahol az esőzések hiánya következtében csak komplikált öntözőrendszerek, folyamszabályozások, víztároló építkezések segítségével és azok folyamatos karbantartásával lehetett számottevő termés hozamot elérni, ill. rendszeres földművelést űzni.

Az öntözéses mezőgazdaság ezen általános, mindenütt érvényes előfeltételeihez azonban Mezopotámiában még az is hozzájárult, hogy a Tigris és az Eufrátesz szabályozása, Dél-Mezopotámia csatornázása az

ilyen irányú munkálatok átlagos nehézségeihez mérten különlegesen is bonyolult feladatot jelent. Mindkét folyó ágya – a hordalék folyamatos lerakódása következtében – a síkság szintje felett van, s így az árvízveszély rendkívül nagy. Ezenfelül az Eufrátesz Hit mellett (az alföld északi peremén) 9 m-rel magasabban folyik mint a Tigris megfelelő szakasza, a csatornahálózat kiépítésénél tehát erre a szintkülönbségre is fokozottan ügyelni kellett, közbeiktatott zsilipeket kellett alkalmazni. Ehhez járul még, hogy az évenkénti áradások is csak a Mezopotámiában már áprilisban kezdődő aratás után, április vége és június eleje között következnek be, vagyis vizük nem használható fel közvetlenül a földek öntözésére, hanem hatalmas méretű mesterséges víztároló medencéket is kellett létesíteni. Ráadásul a csatornák rendkívül gyorsan eliszaposodnak, évről évre nagy munkabefektetéssel mélyíteni kell őket, s a kikotort hordalék csakhamar falként tornyosodik a partokon, úgy, hogy nem sok idő múltán a régivel párhuzamosan új csatornákat kell ásni (mindezeket részletesen l. Lloyd 1981, 16–18. old.).

Nyilvánvaló tehát, hogy a dél-mezopotámiai síkság számottevő benépesedése csak akkor történhetett meg, amikor az északabbi primér élelemtermelő műveltségek technikai és társadalmi fejlődése elérte azt a fokot, amelyen az előbb vázolt hatalmas méretű vízszabályozó munkálatok technikailag és szervezetileg is kivihetőkké váltak.

A Közel-Kelet ősi műveltségeinek megismerésében a következő mér-földkövet *R.J.Braidwood* ún. „Irak-Jarmo” tervezete jelentette, a 40-es évek végével kezdődően. Braidwood alaposan átgondolt és körültekintően előkészített kutatási programjának célja az elő-ázsiai újkőkori kultúrák gyökereinek, a földművelés, állattenyésztés kezdeteinek feltárása és tanulmányozása volt, s célkitűzését jórészt el is érte. Még fontosabb azonban, hogy munkássága nyomán rendkívül megélénkült a közel-keleti átmeneti kőkor (mezolitikum) és korai újkőkor kutatása iránti érdeklődés, s így ma már elég világos képünk van az élelemtermelő gazdasági forma kialakulásáról és elterjedéséről – nemcsak Elő-Ázsiában, hanem a csatlakozó területeken is.

Braidwood alapkoncepciója az volt, hogy elsősorban az ún. „termékeny félhold” északnyugati-északi-északkeleti peremterületein, azaz a Palesztínától Észak-Írán és Délkelet-Anatólián keresztül a Zagrosz hegység vonulatáig húzódó, nagyjából félkör alakú hegyes-dombos vidéken kell keresnünk az élelemtermelő közösségek legkorábbi gócait, mert ebben a régióban adva voltak a földművelésre, állattenyésztésre való áttérés legfontosabb előfeltételei: kielégítő mennyiségű csapadék, a termelhető gabonafélék, hüvelyes növények stb. és a megszelídíthető állatfajták vad állapotban való előfordulása. A további kutatás azonban módosította Braidwood eredeti elképzelését, amennyiben az említett térségen kívül is

nevezetesen Nyugat- és Közép-Anatólia déli felében – igen korai neolitikus góccokat sikerült kimutatni.

Az alábbiakban elsősorban öt újabb keletű standard-munka (Müller Karpe, Narr, Hrouda, Amiet, Lloyd könyvészetünkben megadott művei) alapján ismertetjük a közel-keleti régészeti kutatások mai állását, fokozottan figyelembe véve azonban az „Archacologia mundi” sorozat vonatkozó köteteit (l. az irodalomban főleg Margueron, Alkim, Perrot, Huot műveit), valamint a „Propyläen Kunstgeschichte” legújabb kiadásának XIII. és XIV. kötetét. Tekintettel az elkerülhetetlenül szükséges rengeteg szakirodalmi hivatkozásra, a szövegek közti utalásokat jórészt csupán a szerző vezetéknévére, műve megjelenési évére és a hivatkozott oldal-számra szűkítettük le.

Mindenekelőtt azonban feltétlenül tisztáznunk kell egy alapvető fontosságú terminológiai kérdést, nevezetesen az egyes ősrégészeti korszakok szabatos megnevezésének problémáját. E téren ugyanis elég gyakran meg lehetős pongyolaság tapasztalható, ami sokszor reménytelenül összezavarja a régészeti időrendet – különösen nem-szakrégész kutatók számára.

Leggyakrabban két ilyen jelenséggel találkozunk. Egyik az *újkőkor* (neolitikum) fogalmának pontatlan alkalmazása. A modern régészetben az újkőkor elsődleges és elengedhetetlen kritériuma – már jó 30-40 éve – az *élelemtermelés*, azaz a *földművelés és (vagy) az állattenyésztés*. E szakkifejezés tehát manapság *kizárólagosan gazdasági fokot* jelöl. Korábban szokásos volt a csiszolt kőeszközök vagy a kerámia jelenlétével öszszekapcsolni az újkőkor fogalmát. Azóta azonban ismételten bizonyosodott, hogy egyik sem tekinthető meghatározó jellegzetességnek: ahol nincs megfelelő – könnyen megmunkálható – kőfajta, ott bizony nem egyszer még fejlett élelemtermelő műveltségekben, azaz újkőkori fokon is találunk csiszolatlan – pattintott vagy a mezolitikumra jellemző mikrolitikus – kőeszközöket; másfelől pedig pl. Elő-Ázsiában – de másutt is – több helyen már évezredek óta keresztül földművelés, állattenyésztés, vagyis újkőkor volt, amikor a fazekasság megjelent. Ezt az agyagedényművesség nélküli újkőkort *kerámia nélküli* vagy *kerámia előtti* (akerámikus v. prekerámikus) neolitikumnak nevezik. Ugyanakkor viszont elmaradottabb területeken igen sokszor találunk ugyan kerámiát – amelyet az ottani népek fejlettebb szomszédjaiktól vettek át –, földművelésnek, állattenyésztésnek azonban nyomai sincsenek, a lakosság bizonyíthatóan halász-vadász-gyűjtögető gazdasági fokon állt, azaz késő-őskőkori (felső-paleolitikus) vagy átmeneti kőkori (mezolitikus) szinten. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben a modern régészeti terminológia értelmében semmi esetre sem beszélhetünk „újkőkori” műveltségekről.

Nos, pontosan egy ilyen régészeti kultúrát – a Csernyecov által feltárt kelet-uráli paleolitikus-mezolitikus halász-vadász telepek műveltséget,

ahol részben már déli, kelteminári eredetű kerámia is előfordult – nevez pl. *Fodor István* következetesen „újkőkori”-nak (l. Fodor 1975, 40–47. old. vö. II. könyvünk 309–310. old. is).

Fodor ezen halász-vadász „újkőkora” törés nélkül átvezet bennünket a második terminológiai pongyolaságba, amely azonban talán még az elsőnél is nagyobb zavart kelt, főleg egymástól távolabb eső területek kulturális fejlődésének megítélése, időbeli összehasonlítása szempontjából. E szintén elég gyakran észlelhető, megengedhetetlen és módszertelen gyakorlat abban áll, hogy egy bizonyos – de teljesen önkényesen (avagy nagyon is tudatosan?) kiválasztott – terület művelődésbeli fejlődésének időbeli metszetét abszolutizálják, s vetítik ki azután Földünk egyéb térségei régészeti kultúráinak jellemzésére, ill. megnevezésére. Ez a minden dolgok abszolút mértékeként tekintett térség természetesen – talán mondanunk sem kell – Közép-Európa északi fele, az ún. szalagdíszes, majd a zsinórdíszes kerámia övezete, az indogermánok egyik leggyakrabban feltételezett őshazája, ahol az újkőkori – mint ismeretes – nagyjából Kr.e. 4000-től 2000-ig tartott.

E „módszer” alkalmazói bármely más területen is „újkőkori” műveltségekről beszélnek mindazon esetekben, amikor egy-egy 4000 és 2000 közé tartozó kultúráról van szó – hozzátehetjük persze: főleg akkor, ha ez szemléletükbe ilyen vagy olyan módon beleillik. Amint Fodor is tette, szemlátomást azon igyekezetében, hogy az általa a kelet-uráli régészeti műveltség területére helyezett hipotétikus uráli ősnép számára viszonylag magasabb kulturális fokot bizonygathasson.

Ezen gyakorlat abszurdításának érzékeltetésére csupán arra mutatunk rá, hogy – amennyiben következetesek akarunk maradni – e terminológia értelmében az egész 3. évezred szumér és akkád magaskultúráját is mindenestől „újkőkori”-nak kellene neveznünk, egyedül azon az alapon, hogy akkoriban valahol Európában – de ott sem mindenütt! – még újkőkori volt. E kérdéseket részletesen tárgyalja *Narr* hivatkozott kézikönyvének II. kötete (l. ott 9–14. old.).

Teljesen nyilvánvaló, hogy e mesterkedések háttérében ismét az indogermán kultúrprioritás rögeszméje bújik meg: a kultúrfejlődés időrendjének abszolút mértéke ezen szemlélet értelmében a német–lengyel térség, a hipotétikus ősendogermánok vélt őshazájának területe, s ahhoz viszonyítanak minden egyebet.

Elő-Ázsia az újkőkori

Az újkőkori Elő-Ázsia különböző, a természet által előnyben részesített régiókban (kielégítő mennyiségű csapadék, természetű növények, könnyen megszelídíthető állatok vad fajtáinak előfordulása) különféle idő-

ben, de nagyjából a Kr.e. 10–9. évezred folyamán kisebb-nagyobb gócokban kezdődött, s a 7. évezred elejére már összefüggő láncolatban Nyugat-Anatóliától Szírián, Palesztínán, Kelet-Anatólián, Észak-Mezopotámián keresztül Nyugat-Iránig szinte mindenütt kimutatható. Eddig négy jól körülhatárolható neolitikus gócot ismerünk: Palesztína-Szíria, Dél-Anatólia nyugati és középső régiója, Kelet-Anatólia-Észak-Mezopotámia és végül Nyugat-Iránban a Zagrosz vidéke. Tájékozódás céljából elegendő, ha csak a legfontosabb lelőhelyeket említjük meg (l. az 1. sz. táblázatot és az 1. sz. térképet is).

I. Palesztína-Szíria

Palesztínában kb. 10.000-től kezdődően a *Natufium* kultúrkörének letelepedett életmódot folytató csoportjaival indul meg a mezolitikumból az újkőkor felé vezető átmeneti korszak. A *Natufium* telepei képviselik a ma ismert legkorábbi állandó lakhelyeket.

Jerikó legalsó rétege (C¹⁴: 8350 körül) is ilyen átmeneti jellegű település, amelynek lakói már a környéken vadon termő gabonafajták rendszeres gyűjtögetésével foglalkoztak, de még nem vetettek. A földművelés csak bizonytalan időtartamú hiátusz után, 7000 körül jelentkezik az alulról számított második rétegben. E korszakban *Jerikó* lakossága kb. 2000 lelket számlált, a telep masszív toronnyal ellátott védőfallal rendelkezett, azaz bizonyos mértékig már városiasnak nevezhető.

Délebbre *Beidha* 7000 körül már szintén újkőkori település, a földművelés egyértelmű jeleivel.

A 7. évezred végén azonban Palesztínában elnéptelenednek a korai újkőkori telepek, feltehetőleg éghajlati változások (kiszáradás) következtében. A 6. és az 5. évezredből Palesztínában egyetlen neolitikus telepet sem ismerünk, a benépesedés csak az 5. évezred legvégén kezdődik meg újra északról, Szíria irányából.

Szíriában a legrégebbi koraneolitikus település *Mureybet* (Aleppótól délkeletre), amely a 9–8. évezredbe tartozik (kb. 8500–7500 közé). Itt azonban a *Natufium*ra jellemző eszközkészlet mellett a kezdődő földművelés biztos jeleit is megtalálták, sőt már a kerámia is megjelent. Máig ez az egyedülállóan legkorábbi kerámialeletünk, kb. Kr.e. 8000 tájáról.

A szíriai tengerparton *Ras Šamra* (az ősi *Ugarit*) akerámikus koraújkőkori rétegei a 8. évezred végéig nyúlnak vissza, a kerámia 6436 ± 100 táján (C¹⁴ adat) tűnik fel, gyakran a cardiumkagyló héjával bekarcolt, ill. benyomkodott díszítéssel (cardium v. impresszó kerámia).

Az *Amuq síkságon* (az antik Antiochia környéke) több lelőhelyen az újkőkor a 7. évezred végén, az ún. *Amuq A* horizonttal jelentkezik, de megjegyzendő, hogy a legrégebbi kultúrrétegeket a talajvíz miatt sehol sem sikerült elérni.

Byblos legalsó neolitikus rétege a 7/6. évezred fordulójára tartozik, szintén ún. cardium kerámiával.

II. Anatólia

Anatóliában az Antalya melletti *Beldibi*, *Belbasi* és *Karain* barlangokban 10.000 óta mezolitikus rétegek váltogatják egymást, melyeknek leletei igen közeli rokonságban vannak a szíriai-palesztínai Natufiummal. *Karain* két felső rétegében azonban már a földművelés jelei is feltűnnek, feketés egyszínű kerámia társaságában, amely *Mersin* és *Tarsus* legkorábbi kerámiájával (a 7. évezred végéről) mutat igen közeli, majdnem az azonosságig menő párhuzamokat. *Beldibi* B rétegében pedig *Çatal Hüyük* X–XI. rétegének (kb. 6500–6600) kerámiájával azonos árut találtak.

U.B.Alkim e barlangtelepeket a 7. évezred elejétől kezdve a neolitikumhoz sorolja (a fentieket l. *Alkim* 1968, 48. és 251. old).

A kelet-anatóliai *Çayönü* telepének (Diyarbakir mellett) kb. 7600–6500 közé tartozó rétegeiben pontosan megfigyelhető a már teljesen kifejldött állattenyésztés (juh, kecske, sertés), földművelés (búza, borsó, lencse). Az építkezés is meglepően fejlett. Szabályos téglalap alakú házakat találtak, kőalapozással és fényesre csiszolt terazzószerű kőpadlókkal. Sőt, 7000 táján hidegen kalapált rézeszközök is megjelennek. Az alsó rétegek C¹⁴ kora két mérés szerint Kr.e. 7570 és 7520 (l. Burney-Lang 1975, 528. old.) Mindez legalább 9. évezredbeli kezdetekre vall.

Hacilar (Nyugat-Anatólia) akerámikus újkőkori rétegei (VII–I.) a 8. évezred végéig nyúlnak vissza. A.V. rétegben kétféle búzafajta, árpa, lencse, bükköny termesztése adatolt. Már az alsó rétegekben agyagtéglákból épített házakat találtak, vörösre és fehérre festett falakkal, néha festett mértani mintákkal is. Valamikor a 7. évezred derekán feladták a települést és csak 5900 körül alapították újra.

Çatal Hüyük (Konya síkság) keleti településdombjának legalsó rétegeit, amelyek az ásató *J.Mellaart* szerint igen mélyre nyúlnak, még nem tárták fel. Egy 1965-ben megejtett próbaszondázásnál a felülről számolt XIII. rétegben, melynek kora kb. Kr.e. 6800, már kerámiára bukkantak. E lelet kétségkívül 8. évezredbeli kezdetekre mutat. Az alaposabban megvizsgált X–I. réteg idején, 6500–5700 között a település már kimondottan városias jellegű volt (13 hektár), kultikus helyiségekkel, faliképekkel, ember- és állatalakú plasztikával, *antropomorf istenségek*, többnyire szülő anyaistennők ábrázolásaival a szentélyekben, szövessel, s kb. 6400 óta (IX. réteg) a réz és az ólom feldolgozásával, immáron olvasztással és öntéssel. A haszonnövények egész sorát termesztették (14 fajtát), s kezdődő öntözésre valló jeleket is megfigyeltek. A kőmegmunkálás rendkívül magas fejlettségét az átfúrt obszidiángyöngyök apró lyukai bizonyítják, amelyeken gyakran a legvékonyabb modern acéltűt sem lehet átdugni (l. 668

Burney-Lang 1975, 46. old.). Çatal Hüyükön derült fény az agyagtégla-
ból épített házak tartósságának sokat vitatott kérdésére is: egy-egy réteg
házainak falain nem egyszer 100-120 meszelési réteget találtak, ami egy-
értelműen arra vall, hogy e házak legalább 50-60, de inkább 100-120
évig álltak (évenként kétszeri, ill. egyszeri meszelést számítva).

Suberde (Konya síkság) legalsó rétegében (C⁴ mérés: Kr.e. kb. 6750)
a kerámia még nem volt ismeretes, előkerült azonban egy olvasztott rézrög.

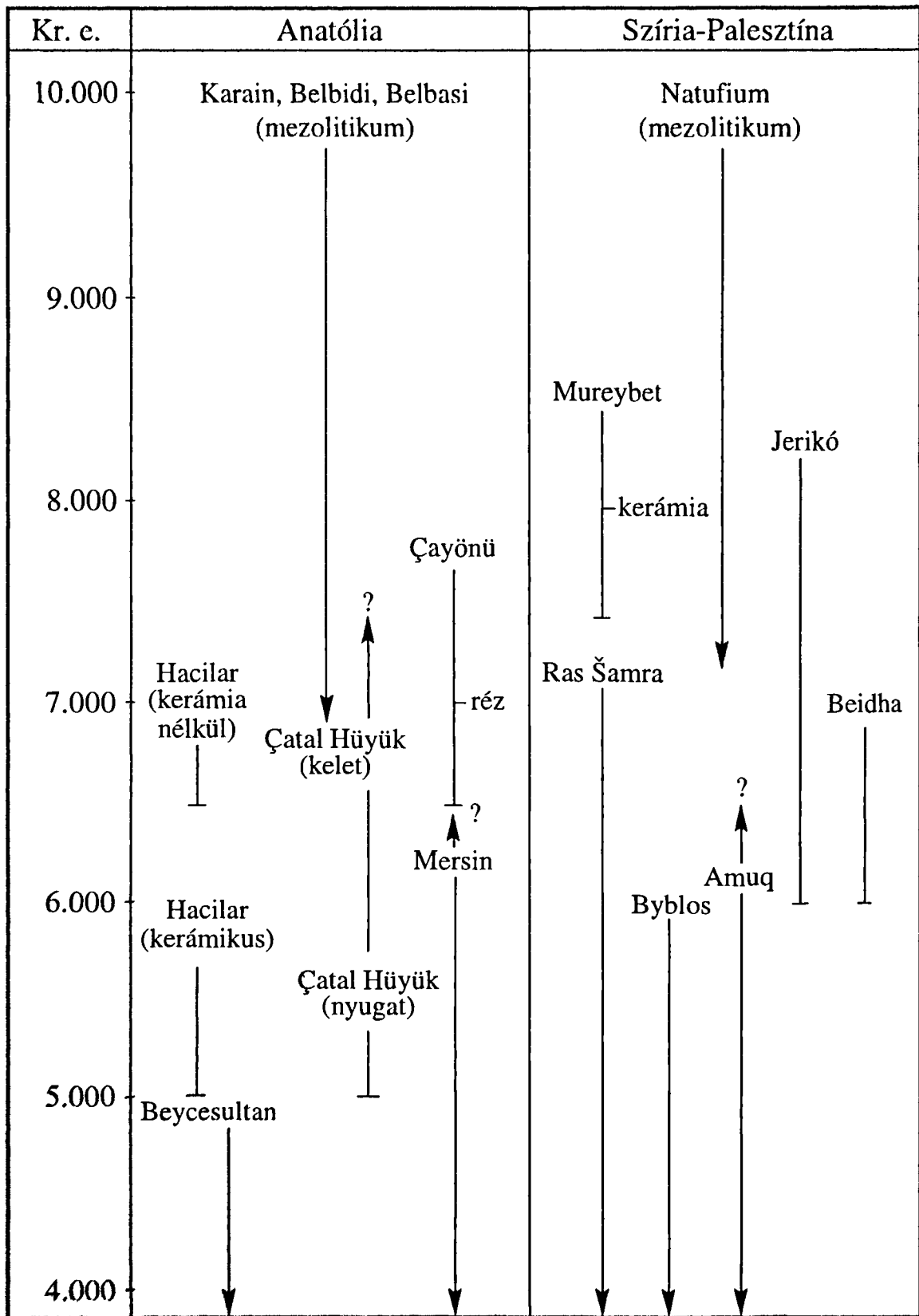
Mindezek a korai anatóliai rézleletek kétségtelenné teszik, hogy a
fémművesség kezdeteit Anatóliában kell keresnünk, ami tulajdonképpen
nem is meglepő, hiszen az ottani hegyek ércgazdagsága közismert, a
fémfeldolgozás viszont nyilván csakis olyan régióban alakulhatott ki,
ahol a közelben érclelőhelyek voltak.

Mersin (Kilikia) alsó rétegei (XXXIII–XXVII.) kb. 6300–5900 közé
tartoznak, már kerámiával. Az ún. cardium és impresszó (vagy körömben-
nyomatos) kerámia itt is előfordul. Megjegyzendő azonban, hogy a szűz-
talajt a talajvíz miatt sehol sem érték el az ásatók.

Tarsusban (Mersintől keletre) a mersini neolitikumnak mindenben
megfelelő, azzal azonos kultúrához tartozó újkőkori települést találtak,
amelynek legalsó megvizsgált rétegei szintén a 7. évezred végéig követ-
hetők vissza, de a talajvíz – Mersinhez hasonlóan – itt is megakadályoz-
ta a korábbi rétegek feltárását.

A következő újkőkori fokozatot – kb. 5900–5000 között – Anatóliá-
ban többek között Mersin XXVI–XXI. rétege, Hacilar újabb településé-
nek 9 rétege (kb. 5900–5000), *Can Hasan* (kb. 5500–4800), *Sakceğözü*,
Çatal Hüyük nyugati településdombja (kb. 5500–5000) képviseli. E lelő-
helyeken mindenütt számos fémtárgyat találtak, ezért a kutatás a 6. évez-
red derekától kezdve már kőrézkorról beszél. Igen fontos adat még, hogy
e telepek egyszínű kerámiájának igen szoros párhuzamai a 6. évezred ele-
jén egész Elő-Ázsiában, Anatóliától Iránig kimutathatók, sőt még az égei
térsgben is, pl. *Skyros* szigetén (l. Narr 1975, 133. old.). Ez kétségkívül
messze vidékekre ható kölcsönös és rendszeres érintkezésekre vall, már
ebben a korai időszakban. Sőt ilyen kiterjedt kapcsolatokat már a 8–7.
évezredben ki lehet mutatni: a Natufium eszközkészlete pl. Szíriától,
Palesztínától az előbb említett nyugat-anatóliai barlangtelepekig messze-
menően hasonló: a jerikói akerámikus rétegek obszidiánleletei Közép-
Anatóliából és az örmény hegyekből származnak: az először Jerikóban
megismert koponyakultusz jellegzetes – koponyacsontokra agyagból
mintázott – emberfejplasztikáit (7000 körül) Hacilar szintén 7000 tájáról
származó akerámikus rétegeiben azonos formában megtaláljuk.

Az 5. évezred első századaiban azután Anatólia központi területeinek
szinte minden településén megszűnt az élet, csupán Kilikiában (Mersin,
Tarsus) és nyugaton, *Beycesultan* telepén követhető nyomon a kőrézkori

1. táblázat: újkőkori műveltségek Elő-Ázsiában

folytonosság – legalábbis mai ismereteink szerint (l. Burney-Lang 1975, 61–63. old.). Közép-Anatóliát majd csak a 4. évezred utolsó századaiban népesítik be újra keletről érkezett gyarmatos csoportok. Az elnéptelenedés okát igen nagy valószínűséggel ökológiai változásokban kereshetjük (bővebben l. később).

III. Észak-Mezopotámia

Karim Šaher (Kirkuk környéke) alsó rétegei kb. 12.000-rel kezdődően a mezolitikumot képviselik. A felsőbb rétegekben 7000 táján megfigyelhetők a kezdetleges földművelés és állattenyésztés nyomai (őrülkövek, sarlók; juh-, kecske-, disznótartás). Lócsontokat is találtak itt (vö. Saggs 1975, 17. old.), ami azért igen fontos, mert a korábbi kutatás azt tartotta, hogy Elő-Ázsiában a ló nem volt honos.

Šanidar a 10. évezredbe tartozik, ugyancsak mezolitikus leletekkel, a mellette fekvő *Zavi Chemi* telepén azonban 8900 körül (C^{14} mérés) már kecske- és juhtenyésztés adatolt.

Qalat Garmo (v. *Jarmo*), a Braidwood által először feltárt koraneolitikus település 16 rétegét általában a 7. évezredre keltezik, a számos, egymástól tetemesen eltérő C^{14} mérés eredményeinek középértékét, 6750-et számítva. A kezdeteket kb. 7000-re, esetleg kissé korábbra teszik. Már a legalsó rétegben gabonamagvakat (két búzafajta, árpa), lencsét, valamint őrlőköveket, hombárokot találtak, azaz fejlett földművelést. Az állattenyésztést a házikecske csontjai bizonyítják. A szintén gyakori juh-, disznó- és szarvasmarhacsontok még nem biztosan házasított fajtáktól származnak. Jarmóban is kerültek elő lócsontok (l. Saggs 1975, 18. old.). Az öt felső rétegben (V–I.), amelyek a 7. évezred második felébe tartoznak, a kerámia is megjelenik – különös módon azonban eleinte fejlettebb formákkal, jobb minőségben, mint a legutolsó szakaszban. E feltűnő jelenségből a kutatás általában arra következtet, hogy Jarmo lakói valamilyen közeli fejlettebb gócból (nyilván Nyugat-Iránból – l. alább) vették át az agyagművességet, amely azután náluk lassanként degenerálódott.

Mlaffa'āt koraneolitikus telepe a jelek szerint valamivel korábbi Jarmonál, kb. a 8. évezred második felébe tartozik, de már itt is teljesen kifejlett falusias települést találunk.

Tell Bugras (az Eufrátesz középső folyása mentén) hét rétege nagyjából egyidejű Jarmonal (7. évezred), mivel azonban a kerámia – itt az ún. *ómonokróm* áru – csak a legfelső rétegben jelenik meg, a települést többben Jarmo elé helyezik.

IV. Nyugat Irán

A Zagrosz vidékén eddigi ismereteink szerint három jól körülhatárolható koraneolitikus gócot különböztethetünk meg: 1.) Lurisztán vidéke

(Kermansahtól délre és délkeletre); 2.) Khuzisztán (Susiana) északi hegyes-dombos területe; 3.) az Urmia-tó környéke (Asszerbeidzsán).

Ad 1. Tepe Asiab időszakosan lakott telepének leletei kb. 10.000-rel kezdődően átmenetet jelentenek a mezolitikumból az élelemtermelés felé.

Ganğ Dareh Tepe legalsó rétegében (C^{14} mérések szerint Kr.e. 8450 $\pm$ 150) a földművelés ugyan közvetlen módon még nem bizonyítható, de igen valószínű (több kőpenge horzsolási nyomai aratásnál való használatra vallanak). A következő rétegekben azonban már adatolható a búzatermesztés és a kecsketenyésztés, sőt 7500 táján égetetlen agyagedények is megjelennek, állat- és emberalakú agyagfigurák társaságában. A legfelső réteg C^{14} kora Kr.e. 6960 $\pm$ 170.

Tepe Guran telepén 12 réteget tártak fel, kb. 6900-zal kezdődően, de a kultúrrétegek alját még nem érték el. Az alulról számított második rétegben már földművelés adatolható, a negyedikben pedig – a legújabb keltezés szerint 6700 körül – megjelenik a kerámia is.

Tepe Sarab alsó rétegei szintén a 7. évezredbe tartoznak. Az itt talált kerámia gyakorlatilag azonos Jarmo korai agyagedényművességével, vagyis kb. 6500 körülre tehető. Az állattenyésztés (kecske) is adatolt ebben a korszakban, valamint ember- és állatalakú agyagfigurák: pl. az ún. „sarabi Vénusz” kb. 6250 tájáról, amely már a később egész Elő-Ázsiában széles körben elterjedt steatopyg női idolk minden jellegzetes vonásával rendelkezik, s így ezek közvetlen prototípusának tekinthető.

Ad 2. Susiana északi hegyvidéki tájain is jóval 7000 előtt kezdődött a földművelés és az állattenyésztés (kecske).

Ali Koš 33 rétege több mint tíz C^{14} mérés szerint kb. Kr.e. 7950–5750 közé tartozik. A 7. évezred első felében megjelenik a kalapált réz, 6500 táján a kerámia is.

Bus Mordeh nagyjából egyidejű *Ali Koš* telepével, *Djaffar* (Dzsaffar) kezdetei kb. 6500–6400-ra tehetők.

Ad 3. *Hasanlu* három alsó rétege (X–VIII.), a vele kb. egykorú *Hağgi Firuz* (legmélyebb réteg C^{14} : Kr.e. 5537 $\pm$ 89) valamint *Dalma Tepe*, *Pisdeli Tepe*, *Janik Tepe* (legalsó réteg C^{14} : Kr. e. 5297 $\pm$ 71) lelőhelyei igen fejlett későneolitikus, szinte már kőrézkori jellegű művelődési állapotot tükröznek: kerámiájuk félreismerhetetlen Hassuna és *Tepe Sarab* (l. fentebb) párhuzamokat mutat.

E területek koraneolitikumát tehát vagy jóval korábbra kell tennünk – ha eddig nem is ismerünk ilyen régebbi településeket –, vagy pedig arról érkezett földművelők újonnan alapított gyarmati telepeinek kell tekintenünk a fenti lelőhelyeket.

A kérdéses északnyugat-iráni térség újkőkoriának tetemesen korábbi kezdeteire vallanak azonban a Káspi-tó déli partja közelében felfedezett *Ghar-i Kamarband* (Belt-barlang) leletei, ahol a mezolitikumból a neoli-

tikumba való átmenet törés nélkül megfigyelhető, éppúgy, mint az előbb említett dél-anatóliai barlangokban. A Kr.e. 10–8. évezredbe tartozó mezolitikus rétegek felett a 7. évezredre keltezett tíz felső rétegben megfigyelhetők a juh- és kecsketenyésztés kezdetei (a fiatal állatoknak a vadon élő nyájnál szignifikánsan magasabb arányszáma), s primitív kerámia is megjelenik.

Ugyanezt a fejlődést látjuk a szomszédos *Hotu-barlang* rétegeiben is, csupán valamivel későbbi időből.

A dél-káspi térség ezen barlangletei tehát azt mutatják, hogy e vidéken a Zagrosz hegység északabbi tájairól érkezett hatások váltották ki az élelemtermelésre való áttérést (vö.: a kerámia már a juh- és kecsketenyésztés legkorábbi kezdeteivel egyidejűleg megjelenik, ami elsődleges koraneolitikus gócnál egyébként sehol sem észlelhető).

Megemlítendő még itt a közép-iráni *Tepe Sialk* (Teherántól délre), ahol a 6. évezred második felében kezdődött a neolitikus település (egyek szerint már 5500 körül, mások 5400–5300 tájára teszik a legalsó réteget), azonnal fejlett földműveléssel, állattenyésztéssel és kerámiával, sőt nem sokkal később már kalapált réztárgyak is megjelennek. Azaz itt sem önálló kezdeményezéssel állunk szemben, hanem gyarmati teleppel – feltehetőleg éppen a helyi rézlelőhelyek kiaknázására. Erre vallanak a legrégebbi periódus (*Sialk I*) kerámiájának erős Hassuna-párhuzamai is. Ezenkívül tudjuk, hogy a Hassuna-Samarra kultúrkör lelőhelyeiről számos réztárgy került elő, ott tehát már a 6. évezred derekán ismerték a fémművességet (l. alább).

Észak-Mezopotámia a későneolitikumban és a kőrézkor első felében

A fentiekből látható, hogy Kr.e. 6000 táján egész Elő-Ázsiában már legalább 1000 éves múltra visszatekintő, összefüggő, hatalmas területekre kiterjedő fejlett újkőkort találunk (l. 1. sz. térkép), s számos telepen hosszú évszázadok óta a réz és az ólom megmunkálása is ismeretes volt. Ezért a közel-keleti régészet a 6. évezred első felét későneolitikumnak nevezi, az évezred derekától kezdve pedig már kőrézkorról (*khalkolitikum* – a szovjet régészetben *aeneolitikum*) beszél. E periódust a mezopotámiai szumér bronzkor kezdetéig, kb. Kr.e. 3200-ig számítják.

A kőrézkorban mindinkább Mezopotámia és annak közvetlen környéke veszi át a vezető szerepet a közel-keleti művelődésben: eleinte az északi területek, a mai Észak-Irak, Észak-Szíria és Nyugat-Irán (a szumérok által később „Szubir-ki” –ként emlegetett vidék), majd az 5. évezred második fele óta Dél-Mezopotámia. Emiatt a kőrézkor közel-keleti időrendje e térséghez igazodik. A következőkben súlyponttal a kro-

nológiaiailag fontosabb lelőhelyeket mutatjuk be (1. a 2.sz. táblázatot és a 2. sz. térképet is).

A *Hassuna fokozat* (kb. 6000–5600) ugyan még a későneolitikumhoz tartozik, de az összefüggések jobb áttekinthetősége végett célszerűnek tűnik vele kezdeni a kőrézkor ismertetését.

Ninivében, AsszírIA egykori fővárosában egy mélyszondázás legalsó rétegéből már a 30-as években festetlen, karcolt és hornyolt kerámia került elő (Ninive I áru), amelyet akkoriban nem tudtak időrendileg besorolni, de később azonosnak bizonyult a korszaknak nevet adó *Hassuna* kerámiával (Ninive IIb rétegében *Samarra*, a IIc-ben *Tell Halaf*, a III.-ban ún. „északi *Ubaid*”, a IV.-ben *Uruk* kerámiát találtak; mindezeket 1. alább). Ez volt az egyik első olyan rétegmegfigyelés, amely konkrét támpontokat szolgáltatott a szumér magaskultúra előtti mezopotámiai kerámiatípusok időbeli egymásutánjának meghatározására.

Hassunában (Mossultól délnyugatra) a 7. évezred végével kezdődő települést tártak fel. A legalsó rétegben (Ia) kezdetleges, egyszínű szürkés-fekete agyagedényeket találtak, amelyek közeli párhuzamokat mutatnak az Amuq síkság (Amuq A, B) és Kilikia (Mersin, Tarsus) legrégebbi, ún. *ómonokróm* árujával. Az Ib rétegtől felfelé a IX. rétegig a tipikus *Hassuna* kerámia jelentkezett (a korábbi Ninive I áru), de már a III. rétegben feltűnt az ún. *Samarra* kerámia is (1. alább) s tartott a VIII. rétegig. Sőt, a VI. réteggel kezdődően a *Tell Halaf* áru is megjelent, s egészen a XIII. rétegig kimutatható. Ugyanakkor azonban a XI. rétegtől felfelé az ún. *északi Ubaid* kerámia is megtalálható. Később mindezen kerámiatípusokat tüzetesebben megismerjük.

A *Hassunában* eszközölt rétegmegfigyelésekből tehát világossá vált, hogy az említett különböző agyagedényfajták egymásra rétegeződtek, de mindig úgy, hogy a régebbi stílusformák még jó ideig tovább éltek. Azaz az átmenet folyamatos volt, az új divat csak lassanként szorította ki a régít.

Hassuna feltárt rétegei kb. 6100 és 4200 közé tartoznak. Időközben több mint 40 *Hassuna* kori telepet találtak (pl. *Jarim Tepe*, *Umm Dabaghijah* stb.).

A *Samarra fokozat* (kb. 5600–5000) már kimondottan kőrézkori jellegű. A *Herzfeld* által még 1912–14 között felfedezett *Samarra* kerámia végleges időrendi besorolása csak a 60-as években, *Tell es-Sauwan* (*Samarra* közvetlen közelében Bagdadtól északra), feltárásával sikerült. Itt az alulról számított I–IV. rétegben *Hassuna* kerámiát találtak, de már a II.-ban megjelent a tipikus *Samarra* áru (5500 körül), s a III–V. rétegben uralkodóvá vált. Az V. rétegben azonban már a *Halaf* kerámia is képviselve volt. A folyamatos átmenet tehát itt is megfigyelhető.

Sauwan rétegei kb. 5600-zal kezdődnek. Már a legalsó rétegből is réztárgyak kerültek elő. 5400 körül, a III. réteg idején, a települést árokkal

Kr. e.	korszak	Hassuna	Ninive	Samarra-Sauwan	Tšoga Mami
6.500					
6.000	Hassuna kor	omonokróm áru Hassuna áru	Ninive I. áru (Hassuna)		
5.500		Samarra áru	Ninive IIb. áru (Samarra)	Hassuna áru Samarra áru csatornák	Hassuna és Samarra áru Eridu áru csatorna-rendszer
5.000	Halaf kor	Halaf áru	Ninive IIc. áru (Halaf)	Halaf áru	Halaf áru Hağgi Mo-hamed áru
4.500	északi Ubaid kor	északi Ubaid áru	Ninive III. áru (észak Ubaid)		északi Ubaid áru
4.000					
3.500	Uruk-Gaura kor		Ninive IV. áru (Uruk)		Uruk áru
3.000					

2. táblázat: Észak-Mezopotámia a kőrézkorban

Tell Halaf	Arpačijeh	Šagir Bazar	Tell Brak	Tepe Gaura	Kr e
					6.500
					6.000
			?	?	
Halaf áru	állatalakos áru		Halaf áru	Samarra és Halaf áru (A-körzet)	5.500
	Samarra és Halaf áru	Samarra és Halaf áru		?	5.000
	északi Ubaid áru		északi Ubaid áru	Halaf áru (XX. réteg)	4.500
				északi Ubaid áru (Ubaid 3) templomok kezdete	
				északi Ubaid áru (Ubaid 4) templomok	4.000
		Uruk áru	Uruk áru	Uruk áru templomok	3.500
		Jemdet Nasr áru	Jemdet Nasr áru	Jemdet Nasr áru	3.000

2. táblázat (folytatás)

megerősített fallal vették körül. Ugyanebben az időben az öntözéses földművelés kezdeteinek nyomai is kimutathatók, néhány kisebb-nagyobb csatorna formájában.

Megfelelő telepeket találtak az irak-iráni határtól, Mandeli környékétől (*Tšoga Mami*, *Serik Kebir* stb.) az Eufráteszig (*Baghuz*). *Tšoga Mami* lelőhelye két okból is igen fontos. Egyrészt innen ismerjük a legelső, már jól átgondolt tervek szerint készült csatornarendszert a 6. évezred második feléből (!), amely a Gangir folyó vizét osztotta el a környező termőföldekre (l. Amiet, 1977, 517. old.). Másfelől pedig az alsó rétegekben itt is keverten előforduló Hassuna és Samarra kerámiához a felfelé csatlakozó rétegekben a dél-mezopotámiai *Eridu áru* társul (ún. Eridu-Ubaid 1. periódus; l. később), sőt még az Eridu-Ubaid kultúrfokozat második periódusának tipikus kerámiája, az ún. *Hağgi Mohamed áru* is együttesen jelentkezik a Hassuna és a Samarra kerámiával. A szomszédos *Serik Kebir*-ben ugyanez a leletkép található. Mindez pedig arra vall, hogy *Dél-Mezopotámia első telepesei*, az Eridu-Ubaid műveltség hordozói *nem valamilyen távoli vidékről érkeztek* – amint korábban általánosan feltételezték –, *hanem a közvetlen szomszédságból, a Samarra kultúra területéről*.

A Samarra műveltség telepeinek leletegyüttese az előző Hassuna fokozat szerves folytatásai. Ezért, valamint mivel a két kultúra területileg is egybeesik, számos kutató *Hassuna-Samarra* műveltségről beszél.

A *Tell Halaf* fokozat legkorábban ismert névadó lelőhelyét (Észak-Szíriában, a Habur folyó felső szakaszán) *M. von Oppenheim* tárta fel. Ásatásait még az I. világháború előtt kezdte meg, majd a 20-as évek végén fejezte be. A többszínű, pompás Halaf kerámia időrendi besorolása azonban – hasonlóan a Samarra áruéhoz – szintén csak egy másik település, *Tell Arpačijeh* (Mossultól keletre) feltárása után vált lehetővé. E helyen az öt alsó rétegben (XV–XI) állatalakokkal díszített cseréptöredékeket találtak, amelyeket általában a Samarra kerámia előfutárainak tartanak. A X–VI. rétegben a *Tell Halaf áru* dominált, mellette azonban a VII. rétegig Samarra kerámia is előfordult. Az V. rétegben itt is megjelent az *északi Ubaid áru* (Eridu-Ubaid 3. és 4. periódus; l. alább), s tartott a legfelső rétegig. A település tíz felső rétege kb. Kr. e. 5000–3500 közé tartozik, az állatalakos kerámia a 6. évezredbe.

Arpačijeh nevezetes Halaf kori kupolás építményeiről is, amelyekhez téglalap alakú előterek csatlakoztak, s meglepően hasonlítanak az évezredekkel későbbi mykénei kupolasírokhoz. Ilyen épületeket több elő-ázsiai lelőhelyről ismerünk (pl. Tepe Gaura, Karkemiš stb.), s fokozatos elterjedésüket is nyomon lehet követni nyugat felé: a 3. évezred második felében már Krétán is feltűnnek.

Megemlítendő még, hogy a Halaf kultúra településein több helyütt kővel burkolt utcákat találtak, s hordozói ismerték már a négykerekű szekeret is (küllős kerekekkel).

A Halaf kerámia a többszínű (polikróm) agyagedényművesség csúcspontját képviseli. Hassunában, Arpačijehben 5000 körül jelenik meg. A 6/5. évezred fordulóját követően messze vidékekre elterjedt. *Ras Šamrában* (IV C–IV A réteg), az *Amuq* síkságon (Amuq D fázis), *Mersinben* (XIX–XVI. réteg), *Diyarbakir*, *Malatya*, *Elazig* környékén (Kelet-Anatólia), *Tilki Tepén* (a Van tó mellett), *Gird Banahilk*-ben (az Urmia-tótól délnyugatra), valamint szórványosan Nyugat-Iránban Kermanšah környékén is megtalálható. Délen Bagdad magasságáig mutatható ki.

A Samarra és Halaf kerámia kezdeteit nagyjából egyidejűnek vehetjük (kb. 5500). A Hassunában 5000 táján megjelenő Halaf áru ugyanis már a fejlettebb, későbbi típusokhoz tartozik, kezdetei tehát jóval korábbra tehetők (l. Hrouda 1971, 54. old.). A két műveltség eleinte párhuzamosan, térben és időben is egymás mellett fejlődött, majd 5000 körül a Halaf kultúra felülrétegeződött a samarrai telepekre is, s kb. 4500-ig a Földközi tengertől a Zagroszig uralkodóvá vált.

Az északi területek további fejlődését (4500 után) az *északi Ubaid*, majd az *Uruk-Gaura* kultúra határozta meg. Mivel mindkét műveltség dél-mezopotámiai eredetű, ezért legegyszerűbb lesz, ha ezeket Dél-Mezopotámiával együttesen tárgyaljuk.

Dél-Mezopotámia és Elám a kőrézkorban

A modern dél-mezopotámiai és elámi (Susiana) időrend szinte teljes mértékben az *Urukban* és *Eriduban* eszközölt mélyszondázások rétegmegfigyelésein alapul. E két helyre tehát különös figyelmet kell fordítanunk. Szükséges azonban néhány korábbi ásatás eredményeit is röviden áttekintenünk, hogy a ma használatos időrendi terminológia kialakulását megérthessük (l. a 3. sz. táblázatot és a 2. sz. térképet is).

A ma *Eridu-Ubaid* (v. röviden *Ubaid*) korszaknak nevezett kultúrfokozat névadó lelőhelye az *Ur* városa melletti *Tell al-Ubaid* (az angol irodalomban *Tell el-'Obēd*), ahol a 20-as években a jellegzetes „Ubaid-kerámia” legelőször előkerült. Csak jóval később derült ki, hogy ez az áru a mai értelemben vett Ubaid korszak legfiatalabb periódusába tartozik. Az „Ubaid” megnevezés azonban időközben annyira gyökeret vert, hogy a modern kutatás is megtartotta.

Nem sokkal később, a 30-as évek elején *L. Woolley* *Ur* városában mélyszondázás útján szintén ilyen Ubaid kerámiát talált, de csak a kutatóakna felsőbb rétegeiben. Mélyebbre hatolva azonban észrevehetően megváltozott a kerámia jellege: nagyon hasonlított ugyan az Ubaid árura, de lényeges eltérésekkel. Így az eredeti „Ubaid” korszakot időben visszafelé ki kellett bővíteni, s két világosan elkülöníthető fokozatra lehetett

Kr. e.	korszak	Eridu	Uruk	Ubaid	Ur
5.500	Eridu- Ubaid 1 periódus	Eridu áru		?	
5.000		templomok kezdete			
	Eridu- Ubaid 2 periódus	Haġġi Mo- ammed áru	Haġġi Moham- med cserepek	Eridu és Haġġi Moham- med cserepek	Haġġi Moham- med cserepek
4.500		Eridu- Uba- id 3 áru		Eridu- Ubaid 3 áru (temető)	Eridu- Ubaid 3 áru (Ubaid I)
	Eridu- Ubaid 3 periódus				
4.000	Eridu- Ubaid 4 periódus	Eridu- Uba- id 4 áru	Eridu- Ubaid 4 áru templomok	Eridu- Ubaid 4 áru (Ubaid II)	Eridu- Ubaid 4 áru (Ubaid II)
	korai Uruk kor	Uruk áru	Uruk áru templomok		Uruk áru (korai)
3.500	késői Uruk kor		templomok		Uruk áru (késői)
	Jemdet Nasr kor		képfírás Jemdet Nasr áru képfírás		Jemdet Nasr áru (temető)
3.000					

3. táblázat: Dél-Mezopotámia és Elám a kőrézkorban

Haġġi Mohammed	Ras el-Amija	Girsu	'Uger	Elám	Kr. e
				Susiana a áru (Eridu Ub. 1.)	5.500
					5.000
Haġġi Mo- hammed áru	Haġġi Mo- hammed áru			Susiana b áru (Eridbu-Ub. 2.)	
	Eridu- Ubaid 3 áru	?	?	Susiana c-d áru (Eridbu-Ub. 3.)	4.500
		Eridu- Ubaid 3 cserepek	Eridu- Ubaid 3 település		
Jemdet Nasr		Eridu- Ubaid 4 áru	Eridu- Ubaid 4 áru	Susiana e v. Susa A áru (Eridu Ub. 4)	4.000
	Kiš	Uruk áru	Uruk áru templomok	Susa B áru (korai Uruk)	
?	?			Susa C áru (késői Uruk)	3.500
több mint 3 m-nyi kul- túrréteg	1,5 m-es kul- túrréteg	Jemdet Nasr pecsét- hengerek	festett templom	Susa D áru (Jemdet Nasr)	
Jemdet Nasr áru	Jemdet Nasr áru		Jemdet Nasr áru		3.000

3. táblázat (folytatás)

osztani: az Urban legmélyebben talált kerámiát „Ubaid I”-nek (figyeljünk a római számra!), a fiatalabbat, amelyik teljesen megegyezett a Tell al-Ubaidban előfordulóval, „Ubaid II”-nek nevezték el.

Ezután következtek a mélyszondázások Urukban, amelyek során az ún. *Uruk korszak* (l. alább) rétegei alatt ismét rábukkantak az „Ubaid II” kerámiára. Majd 1937–39 között az Urukban ásató német régészek megvizsgálták az Uruk közelében fekvő *Haġġi Mohammed* törmelékdombját, amelyből egy addig nem ismert kerámiatípus került elő, amely azonban szerves párhuzamokat mutatott az Urban talált „Ubaid I” áruval. Egyelőre tehát – pontos rétegmegfigyelések hiányában – óvatosan az Ubaid korszak elejére keltezték.

Időközben több más dél-mezopotámiai lelőhelyen is elérték az ásások az archaikus rétegeket. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a legtöbb telepen csak igen-igen felületesen vizsgálták meg a 4. évezredbe tartozó mélyrétegeket, az ásások szinte minden esetben a 3. évezred első felére koncentráálódtak. Így természetesen a publikációikban is a fő hangsúlyt a 3. évezredre helyezték, s a csak kutya-futtában megásott mélyrétegek az ásási közleményekben mintegy elsikkadtak, az összefoglaló jellegű kézikönyvekből pedig jobbra teljesen hiányoznak. Ennek következménye lett azután, hogy a közvetett szakirodalomban napjainkig tartani tudták magukat olyan korábbi elképzelések, amely szerint a szumérok csak valamikor a 4. évezred vége felé jelentek meg Mezopotámiában.

Emiatt feltétlenül szükséges, hogy röviden áttekintsük a nevezetesebb dél-mezopotámiai lelőhelyeken itt-ott elvégzett mélyszondázások kevésbé közismert eredményeit is.

Kišben a Mesilim kori (kb. Kr. e. 2800) temető alatt még 3 méternyi kultúrréteget találtak, amelynek közepéről, kb. 1,5 m-es mélységből, tipikus *Jemdet Nasr* kori (3200–3000 között) kerámia került elő (l. Schmökel 1974, 37. old.). Ez azt jelenti, hogy a város alapítása tetemesen a 4. évezred második felébe nyúlik vissza: amint előbb láttuk, 1,5 m-nyi törmelékréteg kb. 250 évnek felel meg.

A *Jemdet Nasr* nevű településen, a fent említett korszak névadó lelőhelyén (Babilontól északkeletre) a jellegzetes *Jemdet Nasr* kerámia alatt 3 m-es mélységig végzett szondázás még nem érte el a kultúrrétegek kezdetét (l. Schmökel 1974, 38. old.). Azaz a település alapítása itt is minálisan a 4. évezred első felébe tehető.

Girsuban (ma Tellő), Lagaš városállam későbbi fővárosában a kultúrrétegeket a késői Ubaid korig, kb. 4000-ig sikerült visszakövetni. Az eddig megvizsgált legalsó rétegben Eridu-Ubaid 4 kerámiát találtak, tipikus késői Ubaid agyagfigurák, az ún. „madárfejű” terrakották társaságában. Sőt, az ásatók egyes cserepeket a késői Ubaid korszak elé kelteznek. A

település folytonossága az egész Uruk és Jemdet Nasr korszakon át törés nélkül nyomon követhető, Uruk kerámia, Uruk kori pecsétnyomók, agyagfigurák, számos Jemdet Nasr pecsétlengere stb. formájában (vö. mindezt RLA III. köt. „Girsu” címszó, 385–401. old.; – főleg 396. és 400–401. old.).

A Tigris egyik keleti mellékfolyója, a *Diyala* vidékének lelőhelyeit a 30-as években tárták fel. *Tell Asmar* (az ősi Ešnunna) rommezején a Jemdet Nasr kori Abba-templom alatt egy hevenyészve elvégzett mélyszondázás során még 3,5 m-es vastagságú kultúrréteget találtak (l. Schmökel 1974, 39. old.). Ez is több évszázados előzményekre vall a Jemdet Nasr kortól visszafelé számítva, vagyis a település kezdeteit nyilván a 4. évezred első felébe kell tennünk.

Nagyjából ugyanez az időrendi kép a másik jelentős Diyala vidéki lelőhelyen, *Chafadjiban* is, de azzal a különbséggel, hogy a holdisten (szumér *Nanna*; akkád *Sin*) templomának legrégibb rétege a késői Uruk korig visszakövethető, s körzetében Uruk kori sírokra bukkantak, tipikus Uruk kerámiával (l. Lloyd 1981, 47. old.). További mélyszondázások a talajvíz szintjéig még nem érték el a kultúrrétegek alját (l. Schmökel 1974, 40. old.).

Jelentős mértékben tágitották a régészeti látókört a közép-babilóniai *Tell ‘Uqēr* törmelékdombjain végzett ásatások (F. Safar és S. Lloyd 1940–41). E helyen is tipikus „Ubaid II” kori (ma: *Eridu-Ubaid* 4; kb. 4000–3800 között) települést tártak fel s mellette teraszra épített késői Uruk kori templomot, amelynek alaprajza megegyezett az uruki ún. „fehér templom”-éval (3200 körül; l. alább). Figyelemre méltóak a templom falfestményei (mértani mintás frízek, leopárdok, egyéb állat- és emberalakok), amelyek a legkorábbi ilyen jellegű leletek Mezopotámiából. Szisztematikus mélyszondázást sajnos ‘Uqērben sem végeztek, de a templomterasz szórványleleteiből az ásató Lloyd arra következtetett, hogy e „festett templom”-nak a korai Uruk korszakban (kb. 3800–3500 között) több előzménye is volt és alapítása az *Eridu-Ubaid* 4 kori település idejére, vagyis az 5/4 évezred fordulójára tehető (l. Lloyd 1981, 41. old. időrendi táblázat).

Ez volt a régészeti helyzet, amikor a 40-es évek végén megkezdték *Eridu* archaikus rétegeinek feltárását (S. Lloyd és F. Safar). Ez az ásatás szolgáltatta a rég várt pontos stratigráfiai adatokat az Ubaid kerámia addig megismert különböző típusainak végleges időrendi besorolásához. Tizenkilenc réteget sikerült megfigyelni. Kiderült, hogy Eriduban a 6. évezred második felében, kb. 5400 körül kezdődött a település (XIX. réteg). Így ma az eridui mélyrétegek egymást követő kerámiatípusain alapul az ún. *Eridu-Ubaid* korszak periodikus időrendi beosztása.

A XIX–XV. réteg tipikus kerámiáját „Eridu áru”-nak nevezik, s kb. 5400–4800 közé keltezik. Ez az ún. „Eridu-Ubaid I” periódus.

A XIV–XII. rétegben, időbelileg kb. 4800–4500 között a *Haġġi Mohammed* kerámia (l. fent) pontos megfelelőseit találták meg. E periódus az „Eridu-Ubaid 2” nevet kapta.

A XI–VIII. rétegben fordult elő a régebben „Ubaid I”-nek nevezett kerámia, kb. 4500–4000 között. Az új megnevezés „Eridu-Ubaid 3” periódus.

A VII–VI. rétegből a korábbi „Ubaid II” kerámia került elő. Ezen időszakot ma „Eridu-Ubaid 4” periódusnak nevezik; kora kb. 4000–3800.

Az V–III. réteg kerámiája megfelelt a *korai Uruk* periódusnak, *Uruk* XIV–VIII. archaikus rétegének (kb. 3800–3500), s végül a II–I. réteg a *késői Uruk* periódussal, *Uruk* VII–IV. rétegével párhuzamos (időben kb. 3500–3200 között).

Fontos körülmény, hogy az egyes kerámiatípusok – de az adott periódusra jellemző egyéb leletek is – esetenként fedik egymást, a régebbi formákból az újabbakba való átmenet mindig fokozatos, s a korábbi periódus kerámiája és más leletei 2–3 rétegen keresztül még az új típussal együttesen előfordulnak, csupán egyre fogynak. Ez a jelenség a művelődés kontinuitásának egyértelmű jele, s egyúttal igen nagy valószínűséggel a népesség zömének továbbélésére is vall.

A fenti periodikus beosztás mindig az új kerámiatípus első megjelenésén alapul.

Megjegyzendő, hogy gyakran az egész korszakot röviden „Ubaid kor”-nak nevezik, s *Ubaid 1, 2, 3, 4*, periódusról beszélnek, arab számokkal jelölve az egyes fokozatokat – megkülönböztetésül a korábban használt római számjegyeiktől (*Ubaid I és II*).

Eriduban sikerült a mezopotámiai templomépítészet fejlődését is szinte rétegről-rétegre megfigyelni. Az első, még meglehetősen kezdetleges kultikus építmények a XVII. és a XVI. rétegből kerültek elő, azaz kb. 5000–4900-ból származnak. 3x3, ill. 4x4 m-es kunyhók, középen oltár-emelvénnel és egyik oldalon bemélyített fali fülkével. A XV. réteg szentélye (4800 körül) 6x8 m-es nagyságú, s a XI–IX. rétegben (kb. 4500–4100 között) már valódi templomokat találtak (9,5x15 m), oldalszárnyakkal és támpillérekkel. Mivel a szentélyeket rétegről rétegre mindig ugyanarra a helyre egymás fölé építették, miután a régebbi épületek agyagtégláinak törmelékét elegyengették, a XI. réteg idején, 4500 táján már tekintélyes magasságú teraszon állt a templom. E rétegtől kezdődően már egyértelműen a későbbi, *Uruk* kori szumér templomtípus közvetlen előzményeiről kell beszélnünk (l. Hrouda 1971, 63. és 65. old.).

A VIII–VI. réteg templomai (kb. 4100–3800 között) még nagyobbak (21x12, 18,5x13 és 23x12 m), stabilabbak s megjelenik már a mezopotámiai kultúrára a későbbiekben mindvégig jellemző faltagolás is, szabályos térközbökből előre- és visszaugró pillérekkel és fülkével. Ugyanak-

kor a templomok alaprajza és belső beosztása is már szinte teljesen meg-
egyezik a kalsszikus késői Uruk kori szumér templomokéval (l. Hrouda
1971, 65. old.).

Az Uruk korszak folyamán (V–I. eridui réteg) továbbbi öt templom
egyre nagyobbá és magasabbá kiépített teraszmaradványait mutatták ki;
végül az Uruk kor vége felé, 3200 táján az I. réteg pompás temploma zár-
ja a sort (rekonstrukcióját l. Lloyd 1981, 46. old.)

Az Eridu-Ubaid szakaszra következő *Uruk korszak* időrendje az uruki
Inanna-templom körzetében végzett mélyszondázás rétegmegfigyelésein
alapul, kiegészítve Eridu, 'Uqēr (l. fent) és Nippur archaikus rétegének
párhuzamos jelenségeivel. Uruk tizenhét rétegének beosztása a következő.

A XVIII–XV. réteg az Eridu-Ubaid 4 periódusnak felel meg, korban
kb. 4000–3800-nak. A XIV–XII. réteg törés nélküli fokozatos átmenetet
mutat az ún. *Uruk korszak*ba: az Eridu-Ubaid 4 áru egyre fogy, a XIV.
rétegben megjelent „Uruk áru” mind dominánsabbá válik.

Feltétlenül megjegyzendő itt, hogy a kutatók túlnyomó többsége a
XIV. rétegtől, az Uruk kerámia megjelenésétől kezdve (kb. 3800) számít-
ja az Uruk korszakot, egyesek azonban – pl. *Mallovan* – csak az Eridu-
Ubaid 4 áru eltűnése után, tehát a XI. réteggel kezdődően (kb. 3650) be-
szélnék Uruk korról. Ebből adódnak azután a néha egymásnak ellent-
mondó időrendi adatok az egyes publikációkban.

Módszeresebbnek és sokkal egyértelműbbnek tűnik azonban, ha
minden esetben az egyes korszakok vezérmotívumainak feltűntetésétől
kezdődően számítjuk a régészeti periódusokat, mert a régebbi formák
még igen sokáig tovább élhetnek: amint pl. fentebb láttuk, a Hassuna
kerámia eltűnését Hassunában csupán egy réteg választja el az „északi
Ubaid áru” feltűnésétől, ami a Hassuna kerámia majd egy évezredes utó-
életét bizonyítja (vö. a 675. oldalon mondottakkal). Ugyanigy a Samarra
és a Halaf kerámia típusai is több lelőhelyen (pl. Tšoga Mamiban) meg-
érték az Uruk áru feltűnését, vagyis 4500-tól 3700 tájáig az északi Ubaid
kerámiával párhuzamosan futottak.

Teljesen ésszerűtlen tehát az egyébként általánosan használatos kor-
határjelzést, azaz a mindenkori vezérmotívum feltűnését, egyedül az
Uruk korszak kezdetének meghatározásánál elhagyni és más kritériumot
alkalmazni. A későbbiekben meglátjuk, milyen megfontolásokból fakad
e következetlenség egyes kutatóknál.

Az Uruk korszakot általában két periódusra osztják: a XIV–VIII.
uruki réteg ideje a *korai Uruk szakasz*, kb. 3800–3500 között, a VII–IV.
rétegé a *késői Uruk szakasz*, kb. 3500-tól 3200-ig.

A késői Uruk periódust és a rákövetkező *Jemdet Nasr* korszakot (kb.
3200–3000) újabban „korai történelmi időszak”-nak nevezik. Az uruki
IVa rétegben talált – eddig legkorábbi, kb. 3300–3250 tájáról származó –

képfirásos táblák írásának viszonylag fejlett rendszeréből ítélve ugyanis számos kutató arra a következtetésre jutott, hogy ezek a táblák nem származhatnak az írás feltatálásának idejéből, hanem annál jóval későbbiek. Vagyis minden joggal számolhatunk azzal, hogy az V. vagy a VI., esetleg a VII. uruki rétegből is előkerülnek még korábbi írásfokozatok, azaz legkésőbb Uruk VI. rétegétől kezdve már „történelmi” időkről kell beszélnünk (vö. pl. Lloyd 1981, 69. old.; Hrouda 1971, 77. old.; Narr 1975, 148. old.).

A jellegzetes Uruk kerámia vörös vagy sötétszürkés-feketés egyszínű fényezett áru. Legnagyobbrészt fazekaskorongon készült. A lassan forgó korong, az ún. „tournette” már az Eridu-Ubaid 3 periódusban, az 5. évezred második felében megjelent, a gyorsan forgó korong maradványai legelőször Uruk VII. rétegében mutathatók ki egyértelműen, de kétségkívül már korábban is használták, amint ezt egyes régebbi agyagedényeken megfigyelték. Az Uruk korszak idején egész Mezopotámiában általánosan elterjedt, északon is.

Az edényfestés viszonylag gyors eltűnéséből az Uruk korszak elején korábban sokan arra következtettek, hogy 3800 táján új népesség jelent meg Dél-Mezopotámiában. Manapság azonban egyértelműen bebizonyosodott, hogy az edényfestés megszűntének okát nem kereshetjük etnikai változásokban: az Uruk kor műveltsége szinte minden téren tovább viszi az Eridu-Ubaid korszak hagyományait, s az Eridu-Ubaid 4 kerámia is csak fokozatosan tűnik el az első három Uruk kori réteg (Uruk XIV–XII.) folyamán (l. fent.).

Ugyancsak az etnikai kontinuitás döntő súlyú bizonyítékai a vallásos kultuszok és az építészet töretlenül megőrzött Eridu-Ubaid tradíciói az egész Uruk korszak idején. Eriduban a XVII–XVI. réteg, azaz kb. 5000–4900 óta egyértelműen adatolható a templom megszentelt helyének szakadatlan áthagyományozása: a későbbi templomokat egészen az Uruk kor végéig mindig a régi romjaira építették. Sőt, a XI. réteg óta (kb. 4500) bizonyítható az építészet tradícióinak megőrzése is; amint fentebb megmutattuk, az eridui XI–IX. réteg templomaiban már a késői Uruk korszak (Uruk VI–IV. réteg) monumentális szakrális épületeinek prototípusait szemlélhetjük: teraszra épültek, sarkaikon toronyszerű előreugró részekkel és a fal függőleges pilléres-fülkés tagolásával. Eridu VIII. rétegétől kezdve (kb. 4100–4000 között) pedig már a templomok alaprajza és belső elrendezése is gyakorlatilag ugyanaz, mint a késői Uruk kor sumér templomaiban (l. Lloyd 1981, 49–50. old.), holott a VIII. eridui réteg még Uruk alapításánál is korábbi: a legalsó uruki réteg Eridu VII. rétegével egyidejű.

Tehát a szakrális építkezés kontinuitása, egy tömbben megőrzött tradíciói már legalább Uruk XVIII. rétege, azaz az Eridu Ubaid 4 periódus

dus kezdetei (kb. 4000) óta kétségtelenül kimutathatók. Ezért teszi az újabb kutatás a sumérok megjelenését Dél-Mezopotámiában *legkésőbb* Kr. e. 4000 tájára (vö. pl. Kramer 1978, 276. old.; Strommenger 1978, 68. old.).

Feltétlenül megemlítendő még ezzel kapcsolatban, hogy az utóbbi időben – ugyancsak az uruki Inanna-templom körzetében – egy másik mélyszondázásból számos Haġgi Mohammed cserép került elő, ami egyértelmű jele annak, hogy Uruk már az Eridu-Ubaid 2 periódus idején, az 5. évezred első felében lakott volt (l. Müller- Karpe 1968, 424. old.). Így tehát a sumér templomtípus kialakulásának vizsgálatánál még korábbi időkbe is vissza kell mennünk, s feltétlenül figyelembe kell vennünk a XI. eridui réteg (kb. 4500) templomának már említett párhuzamait is a késői Uruk kor sumér templomaival, amelyek arra vallanak, hogy az etnikai kontinuitással – magyarul a sumérok jelenlétével már – legalább az Eridu-Ubaid 3 periódus kezdete óta, azaz kb. 4500-tól kezdődően számolnunk kell. Emiatt – s egyéb nyomós okok következtében – számos kutató az Eridu-Ubaid műveltséget teljes egészében sumérnak tekinti (bővebben később).

Igen fontos e tekintetben, hogy Uruk másik központjában, az *An-zikkurát* körzetében a késői Uruk kori ún. „fehér templom” alatt az újabb vizsgálatok két egymás után következő templom maradványait mutatták ki az Eridu-Ubaid 4 periódus idejéből, azaz a 4. évezred legelejéről, amelyek alaprajza, beosztása és egyéb jellegzetességei (pl. a pilléres-fülkés faltagolás) messzemenően megfelelnek a késői Uruk kori sumér templomoknak (l. Amiet 1977, 544. old.). Ezeken kívül a „fehér templom” alatt még több Uruk kori templommaradványt és a hozzájuk tartozó teraszépítményeket is sikerült elkülöníteni, ami azt jelenti, hogy Urukban is – Eriduhoz hasonlóan – legalább 4000 óta mindig ugyanazon a helyen felépített templomok álltak.

Mindezen összefüggések nyilvánvalóvá teszik, hogy az edényfestés megszűntét az Uruk kor kezdetén nem magyarázhatjuk etnikai változásokkal. Sokkal kézenfekvőbb az az újabb megfigyelés, hogy a jellegzetes egyszínű fényezett, kimondottan fémedényekre emlékeztető (formáiban is!) Uruk kerámia megjelenése Urukban és számos más lelőhelyen (l. alább) párhuzamos a nagyobb méretű s már technikailag is fejlett fémművesség feltűnésével, azaz sokkal inkább a fémművesség hatását kell benne látnunk, mintsem népességbeli eltolódásokat, netalán a lakosság zömének kicserélődését. Nyilván arról van tehát szó, hogy az Uruk kor-szakban, amely a fémművesség, fémöntés első virágzásának ideje (vö. Narr 1975, 154. old.), a fazekasok – Schachermeyr „fém-sokk” tézise értelmében (vö. I. könyvünk 24. old.) – utánozni kezdték a „modern” fémedényeket. Más kérdés viszont a Mezopotámiát közvetlenül környező te-

rületeken gyors egymásutánban feltűnő egyszínű fényezett, messzemenően az Uruk kerámiával párhuzamos áru problémája (erről később bővebben szó lesz).

Jemdet Nasr (Ĝemdet Nasr) periódusnak nevezi a kutatás a mezopotámiai kultúrfejlődés következő szakaszát, amely Uruk IIIc, IIIb és IIIa rétegének felel meg (kb. 3200–3000). A korszak tipikus festett kerámiájának első lelőhelye Jemdet Nasr archaikus telepe – innen az elnevezés. A művelődés fejlődésében azonban – a más fajta kerámián kívül – semmiféle törés sem mutatkozik a késői Uruk és a Jemdet Nasr kor között. Így a korábban többek által képviselt hipotézis a szumérok e korszak elején történt bevándorlásáról ma már nem tartható fenn: Uruk III szerves folytatása Uruk IV-nek, s a többi dél-mezopotámiai lelőhely megfelelő rétegei sem mutatnak semmiféle lényeges változást. E korban már – az uruki IIIb réteg képírásos leletei szumér nyelvének definitív kimutatásával – egyértelműen bizonyítható a szumérok jelenléte Mezopotámiában. Ezzel viszont a kb. 150 évvel korábbi uruki IVa réteg képírása is szumérnak bizonyult. E korból származnak legkorábbi ónbronzeleleteink is, így a Jemdet Nasr periódus már a korai bronzkorhoz tartozik.

Elámban (Délnyugat-Irán, a mai Khuzisztán) a kőrézkori kultúrfejlődés messzemenően párhuzamos Dél-Mezopotámiával, emennek mintegy provinciális változatát képviseli. Az egymásra következő kerámiatípusok beosztása így alakul:

Susiana a áru – megfelel az Eridu kerámiának (Eridu-Ubaid 1);

Susiana b áru – megfelel a Haĝgi Mohammed kerámiának (Eridu-Ubaid 2);

Susiana c és d áru – megfelel az Eridu-Ubaid 3 kerámiának;

Susiana e vagy *Susa A* áru – megfelel az Eridu-Ubaid 4 kerámiának;

Susa B áru – megfelel a korai Uruk kerámiának;

Susa C áru – megfelel a késői Uruk kerámiának;

Susa D áru – megfelel a Jemdet Nasr kerámiának.

Mindezen elámi kerámiatípusok – kivéve a magas művészi fokon álló pompás *Susa A* árut, amely minőségileg sokkal felülmúlja az egyidejű Eridu-Ubaid 4 kerámiát – díszítésükben és formáikban is szervesen összetartoznak a megfelelő mezopotámiai edénytípusokkal, olyannyira, hogy a cserepeket gyakran alig lehet megkülönböztetni az egykorú Ubaid vagy Uruk árutól. Ugyanakkor az egyéb elámi leletek is igen közeli párhuzamban állnak a kőrézkori mezopotámiai formákkal; vagyis a két terület kulturális fejlődése nem válsztható el egymástól. Elám bizonyos fokú elkülönülése csak az Uruk–Jemdet Nasr kor végével kezdődik, de akkor is csupán átmenetileg, néhány évszázadnyi időtartamig tud függetlenedni Mezopotámiától: a 3. évezred derekán, az akkád kor elején már ismét teljesen mezopotámiai befolyás alatt áll. Ezen viszonylagos kulturá-

lis önállóság idejére (a 3. évezred első fele) esik az elámi írás kifejlődése is, amely ugyan egyértelműen a szumér képirás hatására keletkezett, de bizonyos mértékben eltér attól.

*Észak-Mezopotámia és a csatlakozó területek
az Eridu-Ubaid, Uruk és Jemdet Nasr korban*

Kövessük most tovább az észak-mezopotámiai–szíriai fejlődést a Samarra–Halaf periódus későbbi szakaszaiban, valamint a déli Eridu-Ubaid, Uruk és Jemdet Nasr kornak megfelelő időkben (l. a 2. sz. táblázatot is).

„Északi Ubaid” időszak

Az Eridu-Ubaid kultúra, 1. és 2. periódusában teljesen kifejlődvén, csakhamar dominánsan jelentkezett északon is, s végül mindenütt felülrétegeződött a Samarra–Halaf kultúrkör leleteire. Ez a folyamat szörványosan már az Eridu-Ubaid műveltség 1. és 2. periódusában kimutatható – pl. Tšoga Mamiban és néhány vele szomszédos telepen, ahol az „Eridu” és a „Hağgi Mohammed” áru Hassuna, Samarra és Halaf kerámiával keverten fordul elő (l. fentebb, 678. old.) –, nagyobb mértékben azonban csak 4500 táján, az Eridu-Ubaid 3 periódus kezdetén figyelhető meg. Már láttuk, hogy pl. Arpačijehben az V–IV. rétegtől kezdve (kb. 4500) az „északi Ubaid” kerámia dominált, ugyanígy Ninive III. és Hassuna XI. rétegében is megjelent, mindkét helyen szintén 4500 körül. Mindenben hasonló képet találunk a többi kőrézkori északi telepen is.

Ebből az következik, hogy a Samarra kerámia idejének (kb. 5500–5000) délen nagyjából az „Eridu áru” felel meg (Eridu–Ubaid 1), a Halaf kerámia északi virágzásával pedig (kb. 5000–4500) délen a „Hağgi Mohammed áru” párhuzamos (Eridu–Ubaid 2), amint ezt nem csak e négy fajta edénytípus keveredése igazolja több lelőhelyen (Tšoga Mami, Serik Kebir stb.), hanem az „Eridu áru” egészen erős samarrai, valamint a Hağgi Mohammed kerámia szintén egyértelmű Halaf párhuzamai is elárulják (l. Amiet 1977, 522. old.).

Az egykori kapcsolatokat tehát úgy kell szemlélnünk, hogy Dél-Mezopotámia gyarmatosítása 5400 táján elsősorban a Samarra műveltség térségéből kezdődött meg. Erre vall – az Eridu-Ubaid 1 kerámia éppen említett feltűnően közeli Samarra párhuzamain kívül – a Samarra műveltség földrajzi közelsége a dél-mezopotámiai síkság északi peremén, de ezt támasztja alá igen nagy valószínűséggel az is, hogy az öntözéses földművelés kezdetei, a legelső csatornarendszerek szintén a Samarra kultúra területén adathatók a 6. évezred második feléből (Tell es-Sauwan, Tšoga Mami környékén; – vö. fentebb, 678. old.). Tehát a földművelés itt érte el

először azt a technikai fokot, amely az esőben szegény déli síkság nagyobb arányú betelepítéséhez elengedhetetlenül szükséges volt.

Itt kell megemlítenünk, hogy Mezopotámiával egyidejűleg kezdődött meg Elám (Susiana) sík vidékeinek gyarmatosítása is, szintén a szomszédos északabbi területekről (Ali Koš, Djaffar stb.): 5000 táján már Susianában is öntözéses földművelés adatolható. Igen fontos adat, hogy ugyanakkor Elám legrégibb kerámiája, az ún. *Susiana a* áru olyan közeli és szerves párhuzamokat mutat az Eridu-Ubaid 1 kerámiával, a következő fokozat, a *Susiana b* áru pedig ugyanígy az Eridu-Ubaid 2 kerámiával, hogy a két terület kulturális egységéről beszélhetünk (l. Hrouda 1971, 69. old.; de vö. fentebb, 688. old. is).

Majd a következő időszakban – 5000 táján – a Halaf kultúra kiterjeszkedett a Samarra műveltség törzsterületeire (5000 után a Samarra és a Halaf áru a legtöbb lelőhelyen keverten fordul elő), s 4800 körül már masszív hatásokat fejtett ki az eredetileg samarrai területekről származó Eridu-Ubaid műveltségre is, ennek 2. periódusában (vö. a Hağgi Mohammed áru kifejezett Halaf párhuzamaival!).

Nem sokkal ezután azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A következő kultúrfokozatban a déli Eridu-Ubaid 3 periódus jellegzetes kerámiája számos egyéb tipikus Eridu-Ubaid 3 kori lelet társaságában már északon is megjelenik, s 4500-at követően felülrétegeződik az egész korábbi Samarra–Halaf kultúrkörre. Nyugat felé csakhamar eléri Szíriát (Tell Brak), a Földközi-tenger partjait (Ras Šamra IIIB rétege; az Amuq síkságon az ún. Amuq E fokozat), Kilikiát (Mersin XV–XII. rétege), észak felé Kelet-Anatóliát (Malatya, Elazig vidéke) és az Urmia-tó környékét (Dalma Tepe, Pisdeli Tepe, Gird Hasan Ali stb.), keleten pedig a Zagrosz vidékére, Susianába (*Susiana c, d* áru), Közép-Iránba (Tepe Sialk III5 rétege), sőt Kelet-Iránba (Tell-i Iblis) is eljut (l. Hrouda 1971, 64., 69–70. és 72. old.; Narr 1975, 141–142. old.). Ez az első, hatalmas területekre kiterjeszkedő „koiné-kerámia” a Közel-Keleten – jegyzi meg pl. Hrouda (1971, 64. old.). Ugyanígy Amiet is leszögezi, hogy az Eridu-Ubaid 3 és 4 periódus jellegzetes kerámiatípusainak nagyméretű és egyöntetű elterjedése egy átfogó kulturális koiné létezésére vall (l. Amiet 1977, 49. old.). Ezért a kutatás a 4500–3700 közé eső időszakot ezeken az északi területeken *északi Ubaid* kultúrkörnek, ill. periódusnak nevezi – elhagyva itt az „Eridu-” kiegészítést, mivel ezen időszak pontosan megfelel az eredeti „Ubaid kor”-nak (Ubaid I-II; ma Eridu-Ubaid 3-4).

Mindez igen nagy valószínűséggel arra vall, hogy a későneolitikum utolsó szakaszában és a kőrézkor első felében, vagyis nagyjából a Kr. e. 6–5. évezredben a távolabbi területekre irányuló tömeges kivándorlásokkal párhuzamosan (ezeket 1. később) egyidejűleg a közel-keleti kultúrfejlődés központi régiójában, Szíria, Mezopotámia, Nyugat-Irán térségében is nagy-

méretű belső migrációk és etnikai keveredések zajlottak le, amelyek során egy-egy dinamikus kulturális (ill. etnikai) csoport csetenként dominánsan befolyásolta a szomszédos műveltségeket, sőt egyenesen felülrétegződött azokra (vö. Hassuna ↔ Samarra; Samarra ↔ Halaf; Halaf → északi Ubaid), miközben az így újonnan előállott kultúrközösségek mind nagyobb és nagyobb területekre terjeszkedtek ki: a Samarra műveltség 5600–5000 között még csak Észak-Mezopotámiát foglalta magába, a Halaf kultúra 5000 táján már egész Szíriát, Kilikiát, Délkelet-Anatólia szomszédos részeit és Nyugat-Írán csatlakozó sávját; az északi Ubaid korszak kulturális koinéja pedig 4500-zal kezdődően már messze behatolt Irán középső és keleti vidékeire is. Magyarán kb. 5500-at követően mind nagyobb és nagyobb méretű kulturális (és vele párhuzamosan nyilván nyelvi) kiegyenlítődésről beszélhetünk Elő-Ázsia központi területein (részletesebben I. később).

E következtetés valóságértékét a bizonyosság határára emeli az a már említett vitathatatlan tény, hogy Dél-Mezopotámiában csakis a művelődésbeli, technikai és társadalmi fejlődés meglehetősen magas fokán alakulhatott ki egyáltalán bármiféle földművelő kultúra: a fentebb bemutatott földrajzi, vízrajzi és éghajlati viszonyok mellett (vö. könyv 663-664. old.), központilag alaposan megszervezett és irányított, ellentmondás nélküli parancsteljesítésre szorított egységes társadalom-hiányában semmi esetre sem lehetett volna a felettebb komplikált és óriási, szünet nélküli munkabefektetést igénylő folyószabályozási és esatornázási rendszert megteremteni és folyamatosan karbantartani (vö. pl. Narr 1975, 142–143. old.: „A száraz Kétfolyamközben – de hasonlóan a többi elő-ázsiai alluviális hordaléksíkságon is – jól működő öntözéses gazdálkodásra volt szükség. Ennek előfeltétele azonban minden esetben a *kielégítően szigorú szervezés és a munkaerők irányított bevetése* a gátak és a csatornahálózat építésére.” – Kiemelés Narrtól).

Más kérdés persze, hogy ezt a központi hatalmat „istenség”-nek, főpapnak, az „istenség földi helytartójá”-nak, királynak vagy egyébnek nevezték-e annakidején; avagy esetleg valamiféle központi tanács, az öregek gyülekezete, a papi rend vagy akár mindkettő együttesen gyakorolta-e (az öregek tanácsának fontos szerepére az ősidőkben a Gilgameš eposzban világos utalásokat találunk!). Mindez mit sem változtat a dolog lényegén, azon a tényen, hogy Dél-Mezopotámiában már legalább a 6/5, évezred fordulója óta, vagyis az öntözéses mezőgazdaságon alapuló Eridu-Ubaid kultúra megszilárdulásával kezdődően kétségkívül tekintélyes mennyiségű embertömegeket megszervező, központilag egységesen irányító, nagyobb területeken az árszabályozási és csatornázási közmunkálatokat koordináló, kimondottan államszerű képződményekkel kell számolnunk; kielégítően rendezett közösségi viszonyokkal, kiterjedt hatáskörű központi vezetéssel, amely hatalmi szervezet érvényt is tudott sze-

rezni akarátának, keresztül tudta vinni elgondolásait. Vagyis gyakorlatilag biztosra vehető, hogy az első államok Dél-Mezopotámiában már a 5. évezredben kialakultak (vö. Soden, Propyl. Weltgesch. I. köt. 532. old. is).

Ez a röviden felvázolt társadalmi helyzet azonban – amelynek egykori létezéséhez az adott földrajzi körülmények kategorikus imperatívusza következtében egy pillanatig sem férhet kétség – egyúttal kényszerítő módon feltételezi a közérthetőséget is; azaz Dél-Mezopotámiában legkésőbb az 5. évezred elejére ki kellett fejlődnie egy többé-kevésbé egységes közlekedő nyelvnek, amelyen a gigantikus közösségi munkákra mozgósított, állandó és szoros érintkezésben élő és dolgozó embertömegek egymás között beszéltek.

E nyelv nyilvánvalóan az északabbi vidékekről, a Samarra, majd a Halaf kultúrkör területéről származó gyarmatosok nyelvjárásainak egybe-ötvöződése, tehát areális nyelvkiegyenlítődésként úján keletkezett. Ezen kívül azonban még azt is figyelembe kell vennünk, hogy e közlekedő nyelv – az Eridu-Ubaid kultúrkör későbbi messze terjedő masszív hatásaiból és más műveltségekre való domináns felülretegeződéseiből ítélve – 4500 után Dél-Mezopotámia szűkebb határain túlra is eljutott, legalábbis a korábbi Samarra-Halaf kultúra törzsterületeire, amelyeken – amint már tudjuk – az Eridu-Ubaid műveltség jellegzetes megnyilvánulásai 4500 óta mindenütt tömegesen és egységes tömbben jelentkeznek a leletegyüttesekben. Megkönnyítette ezt a nyelvi kiegyenlítődésként az északi területeken még az is, hogy – miként éppen láttuk – a Eridu-Ubaid kultúra közlekedő nyelve nyilván már eredetileg maga is a Samarra műveltség területéről származó telepések nyelvjárásaiból ötvöződött egybe.

Másfelől azonban az Eridu-Ubaid kultúra hatalmas területekre kiterjedő dominanciája még egy további, igen fontos körülményre is felhívja a figyelmet. Ez a feltűnő jelenség ugyanis csak úgy érthető, hogy a dél-mezopotámiai síkság földrajzi és éghajlati adottságainak kényszerítő hatása alatt az ottani népességnek – akarva, akaratlan – szükségszerűen újra és újra, folyamatosan szinte emberfeletti teljesítményeket kellett elérnie, ha nem akart éhenhalni, vagy az első nagyobb tavaszi áradáskor mindenestől elpusztulni. – Kétségtelennek tűnik, hogy ezen az atavisztikus árvíz-rettegésen alapulnak a szumér vízözön-mítoszok is.

A természeti környezet tehát állandó kihívást jelentett az emberi találékonyság számára, szüntelenül maximális teljesítményekre kényszerítette az intellektust. Ezáltal Dél-Mezopotámiában nem tudott elhatalmasodni a gondolkozásbéli tunyaság, amely a természettől jobban előnyben részesített területeken általános emberi tulajdonság. A Tigris és az Eufrátesz közötti síkságon azonban létkérdés volt a szellemi mozgékonyság, az agyvelő tartós „stressz” alatt állt.

Ezen állandó ösztönzés eredményeit csakhamar kézzelfoghatóan észlelhetjük a régészeti leletekben is: az Eridu-Ubaid kultúra kétségkívül átlagon felüli szellemi képességekkel rendelkező lakosságának robbanásszerű művelődésbeli fejlődésében és nem utolsósorban e kulturálisan rendkívül aktív népesség hatalmas méretű expanziójában a környező területekre. Elsősorban nyilván ezzel a körülménnyel, valamint az öntözéses mezőgazdaság korábban elérhetetlen terméshozamai által kiváltott túlszaporodással magyarázható a dél-mezopotámiai műveltségek – először az Eridu-Ubaid, majd az Uruk és a Jemdet Nasr kultúra – Kr. e. 4500-tól kezdve egyre dominánsabb szerepe szinte egész Elő-Ázsia, s csakhamar még sokkal nagyobb térségek kulturális fejlődésében.

Tekintsük át most a Mezopotámiát környező északabbi területeket az *Uruk korszakban*.

Az erőteljes dél-mezopotámiai hatások nem szűntek meg az Eridu-Ubaid kor végével, hanem az egész Uruk periódus folyamán sokszorosán kimutathatók az északi telepek leleteiben. Így az Uruk kor elején Észak-Mezopotámiából és Szíriából is eltűnik mind az északi Ubaid periódus festett kerámiája, mind pedig a Samarra-Halaf típusú színes áru itt-ott még szórványosan megtalálható maradványai, s megjelennek a jellegzetes Uruk kerámiához igen hasonló festetlen agyagedények (pl. Ninive IV. rétegében, Telul et-Talatban, Nuziban, Tšoga Mami felső rétegeiben stb.), amelyek gyakran formáikban is megegyeznek az egyidejű Uruk kerámiával (pl. az ún. *harangalakú fazék* – „Glockentopf” – vagy az ún. *virágcserep* – „Blumentopf” – stb.). A kerámián kívül azonban az Uruk kultúrára jellemző egyéb lelettípusok is szinte mindenütt feltűnnek az északi telepeken.

A *Gaura* (v. *Uruk-Gaura*) periódus nagyjából egyidejű a dél-mezopotámiai Uruk korszakkal. Nevét a Mossultól északkeletre fekvő *Tepe Gaura* telepéről kapta, mert e lelőhelyen igen jól megfigyelhetők voltak – nemcsak az északi Ubaid szakasz kultúrfejlődésének jelenségei Észak-Mezopotámiában, hanem ugyanúgy a folyamatos, törés nélküli átmenet az Uruk korszakba, valamint az e korban változatlanul fennálló sokrétű déli kapcsolatok is. Emiatt gyakran *Uruk-Gaura periódusról* beszél a mezopotámiai régészeti szakirodalom, jelezve ezzel Gaura középső rétegei és az Uruk korszak egyidejűségét, valamint szerves összefüggéseit.

Tepe Gaura településdombjának eddig feltárt legalsó (XX.) rétegéből kb. 4750-nel kezdődően Halaf kerámia került elő. A domb észak-keleti lábánál azonban hat rétegben Samarra és Halaf árut találtak. Ezek e rétegek (az ún. „Area A”, azaz „A-körzet”) korábbiak a domb XX. rétegénél, s így XXVI–XXI. rétegeként tarthatók számon. Megjegyzendő, hogy az ásatások még sehol sem érték el a kultúrrétegek alját (sem a dombon, sem az „A-körzet”-ben), ami ebben a régióban nem is meglepő, hiszen

Hassuna, Ninive, Arpačijeh stb. ősi, a 6. évezred elejéig visszakövethető településeinek közvetlen szomszédságáról van szó, s maga Zavi Chemi (Šanidar) is alig 100 km-nyire fekszik, ahol – amint láttuk – már a 9. évezred elején juhtenyésztés adatolt (l. fentebb, 670. old.).

A gaurai törmelékdomb XIX. rétegében azután – éppúgy 4500 táján, mint a már említett többi északi lelőhelyen – szintén feltűnik az északi Ubaid áru, számos egyéb jellegzetes ubaidi kultúrjelenséggel társulva, s tart egészen a XII. rétegig kb. 3700-ig. A XIX–XVII. rétegben Eridu-Ubaid 3, a XVI–XIII.-ban Eridu-Ubaid 4 kerámiát találtak. Ezzel párhuzamosan azonban a Halaf korszak helyi edényformái és díszítő motívumai is még jó ideig továbbéltek, ami a déli műveltség békés, fokozatos térhódításának egyértelmű bizonyítéka.

Szintén Gaura XIX. rétegében, tehát 4500 körül tűnik fel az első, már minden joggal templomnak nevezhető építmény is Észak-Mezopotámiában. Az északi Ubaid kultúra Gaurában a XIII. réteg idején kulminál, kb. 3800–3700 között. E rétegben három egyidejű templomot találtak, amelyek sokban megegyeznek Eridu XI–IX. (4500–4100), ill. VIII–VI. rétegei (4100–3800) templomaival.

A XII. rétegben, 3700 táján – párhuzamosan a többi északi lelőhellyel – Gaurában is eltűnik az északi Ubaid áru, s egyszínű, fényezett kerámia jelenik meg. Ugyanakkor itt is jellemző a festetlen fényezett agyagedények feltűnésével egyidejűleg hirtelen jelentkező nagyméretű és magas technikai fokon álló fémművesség (vö. Lloyd 1981, 102. old.).

A Gaurában felárt kb. 80 – agyagtéglával vagy kővel falazott – Uruk kori sírkamrában (XI–IX. réteg kb. 3600–3200 között) hatalmas mennyiségű mellékletet találtak. Egyik sírban pl. a halott testét 25.000, különféle anyagból készült gyöngyszemmel szórták tele (türkiz, karneol, jadeit, hematit, márvány, kvarc, mészkő, obszidián, lazúrkő, diorit, kagylóhéj, elefántcsont stb.). Ez a pazar pompa csakis messze terjedő, szervezett távolsági kereskedelemmel magyarázható: a legközelebbi lazúrkőlelőhely pl. Afganisztánban található, a tengeri kagylók pedig a Perzsa-öbölben.

Még meglepőbbek voltak azonban a rendkívül gazdag fém-, főleg aranyékszermellékletek: gyűrűk, gombok, melltűk, aranylemezből készült félholdacskák, rozetták, diadémok, egy több darabból nagy ügyességgel összeforrasztott elektron (arany-ezüst ötvözet) farkasfej stb., amelyek mind e korai idők feltűnően magas színvonalú, technikai fejlettségű fémművés-ségének tanújelei.

Gaura korábbi, északi Ubaid rétegeiben is találtak ugyan vagy fél tucatnyi tiszta rézből készült tárgyat (a legelsőt a XVII. rétegben), de a fémek általános használata csak az Uruk korról egyidejű rétegekben kezdődik. Az ásató régészek szerint egyes helyeken „... az egész talaj zöldre színeződött a szétmállott réztől vagy fénylett az aranytól” (l. Lloyd 1981,

104. old.). Az Uruk–Gaura korszak végén, a VIII. réteg idején (kb. 3200–3100 között) már valódi ónbronzt állítottak elő (l. Lloyd 1981, 104. old.; Amiet 1977, 509. old.).

E leletkép láttán önkéntelenül felvetődik az egyik legősibb szumér hősköltemény, az „Enmerkar és Aratta ura” c. eposz elbeszélésének meghökentően pontos párhuzama, amely ezek szerint a 4. évezred második felének egykori valóságos eseményeit, kulturális és etnikai összefüggéseit hagyományozta át az utókorra. Az eposz szerint ugyanis az Uruktól „hét hegyen és hét völgyön túl” északra fekvő Aratta városállam királya – ahol ugyanúgy mint Urukban, szintén *Inanna* istennő volt a főistenség, tehát a kultusz egyezése is igen mélyreható kapcsolatokra, sőt valószínűleg legalábbis részleges etnikai azonosságra vall – az Urukból érkezett gabonaszállítmányok ellenértékeként fémeket és fémfeldolgozó mesterembereket küld Urukba.

E kérdéssel kapcsolatban feltétlenül megemlítendő hogy az Urmia-tó körüli kőrézkori kultúrkör (Haġgi Firuz, Dalma Tepe, Janik Tepe stb.) jellegzetes vörös fényezett kerámiája, amely nagyon hasonló a tipikus Uruk áru vörös változatához, már az 5. évezred végén, 4200 körül – tehát több évszázaddal az Uruk korszak, s vele az Uruk kerámia kezdetei előtt – feltűnik az Urmia-tó környékén, s a kőrézkor végéig, kb. 3200-ig teljes évezreden át úgyszólván azonos formában megtalálható – Janik Tepén pl. kilenc rétegen keresztül 9 m-es vastagságban (l. Burney-Lang 1975, 79. old.).

Ebből többen azt a következtetést vonják le, hogy esetleg az Urmia-tó vidékén kell keresnünk a szumérok őshazáját – már amennyiben a szumérok valóban az Uruk kor elején vándoroltak volna be Mezopotámiába, amely feltevés azonban az utóbbi idők régészeti kutatásainak fényénél egyre valószínűtlenebbé válik (bővebben l. alább). Sokkal inkább arról lehet tehát szó, hogy ezekről az északi tájakról indult ki a fémfeldolgozás nagyobb méretű művelése, még az 5. évezred második felében, s ezért jelentkezik itt legkorábban az agyagedénművességben a „fém-sokk” hatása. E lehetőséget mindenesetre igen megfontolandóvá teszik a szintén ezen a transzkaukáziai–kelet-anatóliai területen fekvő *Çayönü* telepén talált, kb. 7000 tájáról származó hidegen kalapált rézeszközök, amelyek mindeddig a legkorábbi fémleletek, valamint a környező hegységek ércgazdagsága: a fémművesség nyilván csak olyan térségben alakulhatott ki, ahol könnyen hozzáférhető érclelőhelyek voltak.

Gaurához hasonló masszív Uruk kori dél-mezopotámiai kultúrhatások számos egyéb észak-mezopotámiai lelőhelyen is megjelennek. Így pl. *Ninive* IV. rétegében a tipikus egyszínű fényezett uruki „virágcserepek”, füles korsók tanúsítják a szumér kultúra kiterjeszkedését.

Ugyanígy *Nuzi* (Kerkuk mellett) IX–VII.- rétegében is (kb. 3500–3000) feltűnnek a „virágcserepek”, valamint Uruk és Jemdet Nasr kori szumér pecséthengerek (l. Amiet 1977, 514. old.).

Tell Qalning Aga településén (Erbil mellett, Ninivétől keletre) az Uruk korszakot tizenhat réteg képviseli. A IV. rétegben hatalmas teraszépítményt tártak fel, több mint 60 m hosszú homlokzattal, amelyen egykor kétségkívül legalább egy, esetleg két templom állt. A teraszon levő épületeket azonban nem sikerült közelebbről megvizsgálni. Mindenesetre e kb. 3300 ra keltezhető teraszépítmény a legkorábbi ilyen jellegű építészeti emlék Észak-Mezopotámiában. (l. Amiet 1977, 516. old.)

Nyugatabbra, Észak-Szíria területén kb. 3500-at követően figyelhetők meg a sumér Uruk műveltség közvetlen terjeszkedésének jelei, jellegzetes sumér típusú leletek formájában (l. pl. Amiet 1977, 74–75. old.).

Šagir Bazarban (a Habur folyó vidékén) a Samarra–Halaf kori települést (XV–VI. réteg) 2 m-es vastagságú steril üledékréteg választja el a 4. évezred derekán bekövetkezett újraalapítástól, amelynek legalsó (V.) rétegében itt-ott még felismerhetők a Halaf kerámia utórezgései, túlnyomórészt azonban az Uruk áruhoz igen hasonló, korongon készült egyszínű fényezett kerámia található, számos fémtárgy társaságában. – Vagyis az egyszínű, Uruk jellegű kerámia itt is párhuzamosan jelentkezik a fémművesség nagyobb mértékű elterjedésével.

Tell Brakban (Šagir Bazartól délre) a Halaf, majd az északi Ubaid kerámiára szintén kb. 3500 táján következik az Uruk kerámia vörös változata, s csakhamar a tipikus sumér Uruk-templomok is megjelennek: három egymás után következő, az Uruk és Jemdet Nasr kori dél-mezopotámiai templomoknak mind építészetileg mind belső díszítésükben teljesen megfelelő templomot sikerült kimutatni, amelyek a késői Uruk korból átnyúlnak a Jemdet Nasr periódus idejébe (az ún. „vörös” és szürke” templom az Uruk korból, a „szem”-templom a Jemdet Nasr időkből származik). A templomok törmelékrétegéből a jellegzetes „szem”-idolok mellett (innen a „szem”-templom elnevezés) számos kislelet került elő, amelyek gyakorlatilag azonosak az Uruk és a Jemdet Nasr kor tipikus dél-mezopotámiai leletkomplexumaival (terrakottából és csontból készített állatfigurák, rozetták, Uruk és Jemdet Nasr kori sumér pecséthengerek, votív buzogányok stb. stb.). *Tell Brak* tehát kétségkívül szervesen beletartozott az Uruk – Jemdet Nasr kori korai sumér kultúrába (l. Strommenger 1982, 33–34. old.).

Habuba Kabirában és *Tell Qaunasban* a középső Eufrátesz nyugati partján (Aleppótól keletre) nagy kiterjedésű, tornyokkal megerősített falal körülvett tipikus késői Uruk kori, 3500–3300 közé tartozó várost tártak fel nemrégiben. Az Uruk típussal teljesen azonos templomokat (az alaprajzok és a fülkés-pilléres faltagolás is egyezik) és a nagyobb magánházakat az Uruk korra jellegzetes ún. agyagszegmozaikkal díszítették. Számos igen ősi, késői Uruk kori sumér pecséthenger és pecséthengerlel nyomat került elő, valamint gazdasági számadásokat tartalmazó, a sumér

képfírás számjegyeivel teleírt agyagtáblák – nemcsak a templomok körzetéből, hanem magánházakból is, ami az írásos könyvelés széleskörű használatát bizonyítja már az Uruk idők végén, mégpedig nem csupán Dél-Mezopotámiában, hanem szinte egész Elő-Ázsiában (magánszemélyeknél is). A város nagyságáról fogalmat alkothatunk magunknak, ha tekintetbe vesszük, hogy a védőfalak csupán a nyugati oldalon több mint 600 m-es hosszúságban kimutathatók (l. Amiet 1977, 75. old.). E leletek Habuba Kabirát a korai szumér kultúra teljesszögű képviselői közé sorolják. A város kétségkívül szumér kereskedelmi gyarmat volt (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 55. és XIV. köt. 111. old.; Strommenger 1978, 18. és 1982, 30-32. old.).

Lényegében ugyanezen közvetlen Uruk és Jemdet Nasr kisugárzások jelentkeznek a 4. évezred második felében Karkemišben is, Habuba Kabirától kb. 100 km-nyire északra. Itt – Šagir Bazarhoz hasonlóan – a Halaf kor végén feladott telepet az Uruk korszakban ismét felépítették. E kor rétegeiből tipikus Uruk kerámia került elő („virágcserepek” stb.).

A szíriai tengerparton a késői Uruk korszak hatásai 3400 körül jelentkeznek, eleinte csak a kerámia kétségtelen Uruk párhuzamaiban, majd Byblos IV. rétegében 3300 táján már Uruk V. kori szumér pecsétek is feltűnnek. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a fémművesség gyors fellendülése is megfigyelhető. A következő periódusban, 3200–3100 között Jemdet Nasr kori mezopotámiai pecséthengerek jelennek meg Byblosban. Ilyeneket alig valamivel későbből, kb. 3100–3000 tájáról az Amuq síkság több lelőhelyén is találtak az ún. Amuq G fokozat rétegeiben (vö. Narr 1975, 153. old.). Byblos ebben az időben már nyilván fontos szerepet játszott a szumér Jemdet Nasr műveltség távolabbi kisugárzásainak közvetítésében, amelyek a jelek szerint főleg tengeri úton bonyolódtak le Egyiptom és más területek felé (vö. Narr 1975, 159–160. old.).

A szíriai tengerpart ezen fontos közvetítő szerepét – s ebből következően szumér kereskedelmi és fémműves csoportok nagy valószínűséggel feltehető jelenlétét a levantei partokon – igen nagy mértékben alátámasztják a *Tell el-Djudaideh* (Amuq síkság) XIV. rétegéből (Amuq G fázis, megfelel a Jemdet Nasr kornak) előkerült, szintén 3100–3000 tájáról származó, valódi ónbronzból öntött szobrocskák, amelyeket korongon készült egyszínű fényezett Uruk jellegű kerámia és Jemdet Nasr kori szumér pecséthengerek társaságában találtak (vö. Müller-Karpe 1968, 441. old.). Azaz ezek a szobrocskák pontosan ugyanabból az időből származnak, amelyben a Jemdet Nasr kultúra közvetlen hatásai pecséthengerek formájában is megjelennek az Amuq síkságon, ami viszont szumér kereskedők jelenlétére vall: a szumérok által a késői Uruk korban feltalált pecséthengereket tulajdonjegyként használták – eleinte, a 4. évezred végén még kizárólag csak a szumérok –, s mintegy a tulajdonos aláírását helyettesítették.

Még nem tudjuk pontosan felvázolni, meddig terjedtek el Nyugat-Szíriában és Anatóliában ezek az Uruk – Jemdet Nasr kori közvetlen mezopotámiai kisugárzások; annyi azonban már világosan megmutatkozik, hogy e korai történelmi idők mezopotámiai szumér kulturája egész Észak-Szíriát magába foglalta, s Karkemišig, Aleppóig, valamint a nyugatabbi szomszédos régiókra is kiterjeszkedett (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 55. old.).

*A szumérok mezopotámiai bevándorlásának,
elődeinek és őshazájának kérdése*

E ponton adódik alkalom arra, hogy részletesebben megvizsgáljuk a Közel-Kelet őstörténetének legfontosabb és egyben vitatott kulcskérdéseit: mióta laktak a szumérok Dél-Mezopotámiában, s honnan kerültek oda?

A látszólag parázs vita, az első pillantásra szinte megoldhatatlannak tűnő probléma azonban – ha közelebbről és főleg tárgyilagosan, a régészeti tényeihez tartva magunkat igyekszünk megismerni a kérdést – csakhamar tetemesen egyszerűbbé és világosabbá válik.

Elsőnek – mintegy tájékozódásként – tekintsünk meg tüzetesebben e témakörből egy bár mellékes, de annál jellemzőbb részlet- „problémát”, amely azonkívül, hogy az ezirányú viták jellegére nézve sok tanulsággal szolgál, egyúttal éles fényt vet az e téren általában alkalmazott kérdésfeltevések tudományos módszertani megalapozottságára is.

Az eddig ismeretes legkorábbi képirásos agyagtáblákat – amint már említettük – Uruk IVa rétegében találták, s kb. 3300–3250 közé tartoznak. E táblák nyelve azonban – tiszta képirásról lévén szó – pro forma természetesen nem határozható meg egyértelmű, minden kétséget kizáró definitív pontossággal, hiszen pl. pusztán egy emberi fej rajzából – minden egyéb körülményt figyelmen kívül hagyva, nevezetesen azt is, milyen kulturális és etnikai környezetbe tartozik – csakis „elvi alapon” szemlélve nem állapítható meg, mely nyelven kell azt olvasni.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy ezen Uruk IVa kori táblák egész leletkörnyezete egyértelműen és vitathatatlanul arra vall, hogy szumér nyelven íródtak: egyfelől az ugyancsak Urukban, a IIIB rétegben (kb. 3100) talált, csupán mintegy 150 évvel későbbi, *azonos jelrendszerű* képirásos táblák már *bizonyíthatóan* szumér nyelvű szövegeket tartalmaznak, s ugyanakkor másfelől a legmértvadóbb régész szakemberek egész sorának egyhangú megállapítása szerint a IV. és III. uruki réteg között semminemű, etnikai változásra utaló jelenség nem észlelhető.

A valóságos helyzet tehát – a fenti példánál maradva – a következő: ha az említett emberi fej rajzát egyértelműen magyar környezetben, mondjuk egy budapesti újság képregényei között találjuk, minden józa-

nul gondolkodó ember számára világos, hogy magyarul olvasandó, ill. fejtendő meg. Pusztán „elvi alapon” persze az is elképzelhető, hogy az illető rejtvényt „talán” a lap franciául is tudó olvasóinak szánták, avagy – ismét csak „elvileg” – esetleg azért kell franciául olvasni, hogy nehezebben lehessen kitalálni. Az ilyesféle „elvi megfontolások” azután annak rendje és módja szerint, a rabulisztika „módszereivel” tetszés szerint variálhatók a legkülönbözőbb irányokban.

Nos, ezt a helyzetet, amely – ismételjük – a képírás lényegéből szükségszerűen következik, használták fel (és használják fel még ma is) egyesek arra, hogy az Uruk IVa kori képírásos táblák sumér nyelvét „elvi alapon” kétségbevonják.

A fentiek ismeretében tulajdonképpen nem is kellene külön bizonygatnunk, hogy ez a szörszálhasogató érvelés aligha nevezhető tárgyilagosságnak, még kevésbé tudományosnak. Mivel azonban e valójában másodrendű téma a sumér „probléma” körül bonyolódó viták valóságos tudományos színvonalára általában is igen jellemző, idézzük a sumér kérdésben vitathatatlanul a legilletékesebbek közé tartozó tapasztalt közelkeleti régész, *S. Lloyd* erre vonatkozó sorait.

„Da sich jedoch einige Wissenschaftler zu dem Schluss verleiten liesen, dass es in Sumer vor der (hypothetischen) Einwanderung der echten Sumerer eine 'ethische Substruktur' teilweise semitischer Herkunft gegeben haben könnte, behaupteten sie nun auch, bei den auf Uruk IVa datierten Texten könne es sich um eine andere, nicht um die sumerische Sprache handeln. Spekulationen dieser Art sind Teil der noch anhaltenden Debatte über die Herkunft der Sumerer.” (*Lloyd 1981, 69. old.*).

Magyarul: „Mivel azonban néhány kutató arra a következtetésre engedte magát vezetetni (szó szerint „félrevezettetni” = *verleiten lassen* (megjegyzés tőlünk), hogy Szumérban a valódi sumérok (hipotétikus) bevándorlása előtt esetleg egy részben szemita eredetű 'etnikai alaprég' létezhetett, ezek tehát ez esetben is azon erősködtek, hogy az Uruk IVa rétegre keltezett szövegeknél valamilyen más, nem-sumér nyelvről is szó lehet. Részben ilyesfajta spekulációk képezik a sumérok eredetéről még ma is folyó vita anyagát.”

Lloyd sorai félreérthetetlenek: a nemzetközi hírű elő-ázsiai régész évtizedes ásatási tapasztalatainak birtokában (*Lloyd* több mint harminc évet töltött a Közel-Keleten, számos igen fontos feltárást maga vezetett, s ezen felül az iraki kormány régészeti főtanácsadójaként 1945 után szinte minden iraki ásatásnál megfigyelőként jelen volt), a régészeti tények homlokegyenest ellenkező irányú adathalmazának alapos ismeretével fölényes biztonsággal kerekén visszautasítja egyes „magukat félrevezettetni engedő” kutatók minden konkrét alapot nélkülöző „spekulációit”.

Láthatjuk az idézetből: már a szumérok állítólagos késői bevándorlása maga is pusztán *hipotézis*, s e feltevésből következtetnek arra, hogy „esetleg” a szumérok előtti Mezopotámiában létezhetett egy „talán” részben szemita eredetű etnikai alaprég is. Majd erre a háromszoros hipotézisre alapozzák azután negyedíziglen azt a további „lehetőséget”, hogy az Uruk IVa kori képirásról az is „elképzélhető”, hogy nem szumér nyelvű volt.

E rövid, de tanulságos bevezetés után térjünk át a kérdés lényegére, s kíséreljük meg elhatárolni a szumérok mezopotámiai megjelenésének régészeti leginkább valószínűsíthető időszakát.

Elsőnek vegyük sorra néhány mérvadó szakember erre vonatkozó megnyilatkozásait. Ezekből ugyanis jól megfigyelhetjük, hogy az utóbbi évtizedekben egyre szaporodnak az adatok abban az irányban, hogy a szumérok már az Eridu-Ubaid korszakban Mezopotámiában laktak, s az Uruk kor elején – ha egyáltalán – csak egy második hullámuk érkezett a Folyamközbe.

Ezen szakirodalmi tallózásnál azonban arra is fokozott figyelmet kell fordítanunk, mikorra teszik az egyes szaktudósok a szemiták megjelenését Mezopotámiában. Erre azért van feltétlenül szükség, mert így egyúttal sokkal szélesebb körben fény derül arra is, milyen fokú valóságértéket kell tulajdonítanunk az olyan irányú hipotéziseknek, amelyeket az előbbi idézetben Lloyd a leghatározottabban visszautasított; – hogy ugyanis az ősszemiták, az ún. „proakkádok” esetleg megelőzték volna a szumérokat Mezopotámiában.

F. Hrozný már 1940-ben (*Die älteste Geschichte Vorderasiens*) a szumérok egyik csoportjának korai, Ubaid kori bevándorlása mellett foglalt állást. Az akkoriban ismeretes leletek gondos egybevetése útján arra a következtetésre jutott, hogy a szumérok Transzkaukázia térségéből származtak, s etnikailag – ha nem is teljes mértékben, de jórészt – a szubar/szubir népek közé tartoztak. Minden jel arra vall – írja –, hogy két nagyobb szumér bevándorló hullámmal kell számolnunk Mezopotámiában: az első szumér csoport alakította ki az Ubaid kultúrát (mai szóhasználatnál az Eridu-Ubaid műveltséget), a második az Uruk kultúrát. A két legfontosabb szumér nyelvjárás, az ún. *eme-ku* és az *eme-sal* viszonylag jelentős eltéréseit e két, egymástól hosszú évszázadokra elszakadt, különböző időben bevándorolt hullám külön-külön nyelvfejlődésével magyarázza. Azaz Hrozný már 1940-ben észrevette, hogy a szumérok az elő-ázsiai primér élelemtermelő kultúrák törzsterületéről, a „termékeny félhold” hegyes peremvidékeiről költöztek le a déli síkságra.

S. P. Tolstov szerint (*Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur*) Elő-Ázsia őslakói a szumérok, szubarok és hurrik voltak. Ezek a népek, amelyek túlnyomórészt a kelet-mediterráni és az elő-ázsiai-kaukázoid csoportba tartoztak, teremtték meg a legősibb mezopotámiai és kis-

ázsiai kultúrákat. A szemiták csak évezredekkel e népek után jelentek meg Szíriában, Mezopotámiában, Palesztínában.

A. Moortgat, a szumér műveltség egyik legismertebb szakértője, „Grundlagen und Entfaltung der sumerisch akkadischen Kultur” c. tanulmányában a szumérok bevándorlásáról szólva hangsúlyozza, hogy bár az Ubaid műveltség szumér volta definitív módon, tételesen nem bizonyítható, de ugyanakkor éppúgy nem állíthatjuk azt sem, hogy nem volt szumér. Mindenesetre – jegyzi meg – az Ubaid műveltség törés nélkül ment át az Uruk kultúrába, s ez utóbbi már vitathatatlanul a szumérok alkotása. Az Uruk korszakot követő Jemdet Nasr periódusban több változás észlelhető – folytatja –, s ezek talán a szemiták első feltűnésének jelei, de jelenlétüket ebben a korszakban (3200–3000-ról van szó!) konkrétan még semmivel sem lehet bizonyítani.

H. Schmökel több munkájában (vö. pl. Schmökel 1957, 1962) ismételtén leszögezi, hogy a későbbi Asszíria területén a 3. évezred derekán még nem laktak szemiták, a népesség szubar-hurri volt.

Ugyanezt olvashatjuk W.v.Soden a „Propyläen Weltgeschichte” II. kötete számára írt tanulmányában (Der Nahe Osten im Altertum).

H.W.S. Saggs „Mesopotamien” c. könyvében megállapítja, hogy az Uruk kultúra hordozói már biztosan a szumérok voltak, az Eridu-Ubaid műveltség esetében azonban a kutatás még nem tudott véglegesen dönteni abban a kérdésben, hogy népessége szumér volt-e, bár bizonyos jelek – pl. a templomépítészet és a kultusz azonossága az Eridu-Ubaid és az Uruk korszakban stb. – arra vallanak, hogy az Uruk kor elején nem volt etnikai változás Mezopotámiában. A szemiták bevándorlása – folytatja Saggs – a Jemdet Nasr korszakban kezdődik, de hosszú időn keresztül csak jelentéktelen méretekben: az újonnan érkezettek csakhamar beleolvadtak az őslakosságba. Tömegesebben csak 2600 körül tűntek fel, de még akkor sem beszélhetünk akkád invázióról, csupán egyre nagyobb arányú beszivárgásról.

A. Falkenstein a „Fischer Weltgeschichte” számára írt összefoglaló értekezésében (Die Ur- und Frühgeschichte des alten Vorderasiens) arra az eredményre jut, hogy a szumérok *legkésőbb* (!) az Eridu-Ubaid és az Uruk kor átmeneti időszakában (kb. 3800 táján) érkeztek Mezopotámiába, de igen valószínű, hogy már a legkorábbi Eridu-Ubaid kori telepések egy részét is ők alkották. E valószínűséget nagy mértékben alátámasztja az a régészeti tény, hogy az említett kultúrák fejlődésében semmiféle törés sem észlelhető. Az Eridu-Ubaid korszak elején Dél-Mezopotámiában megjelent telepések minden számbavehető adat szerint eszakra és észak-keletről, a Samarra–Halaf kultúrkör területéről és a Zagrosz hegység vidékéről az ottani túlnépesedés következtében vándoroltak le a déli síkságra.

J.C. Margueron „Mesopotamien” c. könyvében a szumér bevándorlás kérdésében rendkívül óvatos álláspontra helyezkedik, s csupán azt tartja bizonyíthatónak, hogy a késői Uruk korszakban kialakult mezopotámiai magaskultúra megteremtésében a szumérok döntő szerepet játszottak, azaz e korban (vagyis kb. 3500 óta) már nagy számban Mezopotámiában kellett tartózkodniuk, bevándorlásukkal tehát a megelőző korai Uruk periódusban számolhatunk. Ezután azonban hangsúlyozza, hogy a régészeti adatolható kulturális és kultikus kontinuitás, valamint a szumérok mitológiai hagyományai, amelyek a földművelés kezdetéig visszanyúlnak s arról beszélnek, hogy a kultúra a hegyekből ereszkedett le a síkságra, mégpedig legelőször Eriduba (ezt az eridui ásatások frappánsan igazolták!) mind arra vallanak, hogy a szumérok már a dél-mezopotámiai síkság legkorábbi gyarmatosításában részt vettek (vö. Margueron 1970, 176. old.).

F.R. Kraus (Sumerer und Akkader, ein Problem der altmesopotamischen Geschichte) a nyelvészet oldaláról közelíti meg a kérdést, s határozottan kétségbevonja a szumérok korábban feltételezett késői bevándorlásának legfőbb (és hozzátehetjük: egyetlen) lingvisztikai érvét, amely szerint néhány mezopotámiai városnév és több szumér község nem szumér eredetű lenne, hanem az Eridu-Ubaid kori, ún. *protoeufráteszi* nyelvből származna. Kraus hangsúlyozza, hogy az újabb kutatások eredményei szerint ezek a szavak igen nagy valószínűséggel levezethetők és értelmezhetők a szumér nyelvből. Ebből logikusan következően – írja – újabban több kutató az Eridu-Ubaid műveltség nyelvét szumérnak tartja.

P. Amiet „Die Kunst des Alten Orient” c. művében az 56. oldalon foglalkozik a szumér bevándorlás kérdésével. A dél-mezopotámiai városias magaskultúra kialakulását az Uruk kor második felében néhány kutató a szumérok akkorra gondolt bevándorlásával magyarázza – írja –, akik szerintük asszimilálták volna az őslakosságot, miközben emezek nyelvéből számos szót átvettek. A rendelkezésünkre álló nyelvi adatokból azonban csak igen nehezen lehet biztos következtetéseket levonni. Így arra az álláspontra helyezkedünk – folytatja Amiet –, hogy ez a teljesítmény (vagyis a szumér magaskultúra megteremtése) lényegében az őslakosság, az Eridu-Ubaid telepések közvetlen leszármazottjainak műve volt. Később pedig nyomatékosan rámutat arra, hogy Eriduban a késői Ubaidból az Uruk korba való átmenet folyamatos: „Az építészeti szokások szakadatlan folytatóságából az a következtetés vonható le, hogy továbbra is egy és ugyanazon népesség élt Eriduban, s hogy az szumér volt” (l. Amiet 1977, 522. old.).

S. Lloyd, a közel-keleti régészet mai neszтора, Hassuna, Eridu, 'Uqēr stb. stb. feltárója (hogy csak legfontosabb ásatásait említsük), aki számos egyéb lelőhelyen is tevékeny munkatársként dolgozott (ő fedezte fel pl. a

világhíró imádkozó figurákat a Diyala menti Tell Asmarban), s – amint már említettük – több évtizedes közvetlen elő-ázsiai régészeti tapasztalattal rendelkezik, „Die Archäologie Mesopotamiens” c. munkájában igen tanulságos módon, nyíltan és kertelés nélkül foglalja össze és értékeli a szumérok állítólagos késői – Uruk kori – bevándorlásának kérdését. E minden tekintetben a legmértékesebbek közé tartozó közel-keleti régész ezirányú állásfoglalását, az említett könyv „Vorgänger der Sumerer” (A szumérok elődei) c. alfejezetét a szerző szakértői súlya, s régészeti tényekkel sokszorososan alátámasztott definitív megállapításainak eminens fontossága miatt teljes egészében idézzük, hogy olvasóink minden összefüggésben megismerkedhessenek ezen – amint majd meglátjuk csupán egyes nyelvészek elképzeléseiben gyökerező, s kizárólag általuk mestersegesen „problémá”-vá felduzzasztott – paleoetnológiai és főleg paleolingvisztikai kérdés valóságos állásával. A Mezopotámia őstörténetével és a szumér műveltséggel foglalkozó összefoglaló munkák túlnyomó többségében ugyanis alig olvashatunk valamit ezekről a kérdésekről. Úgyszólván minden ezirányú mű megelégszik annak pusztá közlésével, hogy a szumérok jelenlétét Mezopotámiában „általában” az Uruk korszaktól kezdve számítják – néha még megemlítve, hogy esetleg már az Eridu-Ubaid korban „protoakkádok” laktak Mezopotámiában.

Lássuk tehát Lloyd szövegét.

„Térjünk vissza végül a szumérok eredetének kérdéséhez, amely a tudományak a múltban oly sok fejtörést okozott. A nyelvészek meggyónásai itt szembeszökő ellentétben álltak a régészek következtetéseivel. Röviden szólva a probléma abból a bizonytalanságból eredt, hogy a szumér dinasztiák előtti periódusok folyamán mikortól kezdve nevezhetjük ‘szumérok’-nak Dél-Mezopotámia lakosait. Némelyek úgy gondolták, hogy az ún. ‘korai történeti időszak’ (az Uruk kor második fele; – megjegyzés tőlünk) újításai voltak azok, amelyeknek a mezopotámiai műveltség a maga jellegzetességeit köszönhet, melyeket azután egész hosszú története során megőrzött. Ezt annakidején erős érvnek értékelték azon tézis javára, amely szerint a szumérok az említett periódus elején vándoroltak volna be Dél-Mezopotámiába. A nyelvészek ellentétes álláspontja ebben az összefüggésben messzemenően csupán egyetlen egy előfeltételezésre támaszkodott: hogy néhány, a történelmi szövegekben említett, a ‘korai történeti időszak’ előtt alapított mezopotámiai város neve állítólag nem szumér eredetű lenne. Ez szolgált azután igazolásként a spekulációk egész szövevényéhez, korábbi, elképzelhetően szemita népek hipotétikus vándorlásairól keresztül-kasul a Közel-Keleten. A régészek ellenben rámutattak ezen előfeltételezés bizonytalanságára, valamint az arra vonatkozó bizonyítékok hiányára, hogy ezeket a városokat egykor az írás feltalálása előtt valóban úgy hívták volna. De a régészek nem utol-

só sorban azon lenyugózó mennyiségű bizonyító anyag hatása alatt is állnak, amely az 'Obēd és az Uruk kor kulturális kontinuitását tanúsítja.

Már egyedül a vallási, hitbeli nézetek és gyakorlatok kontinuitására vonatkozó bizonyítékok maradéktalanul meggyőzőek a régész számára: a már említett lelőhelyek közül három (itt nyilván sajtóhibáról van szó, mert Lloyd alább négy települést sorol fel; – megjegyzés tőlünk) igen nyomós adatokkal szolgál ezirányban. Mind el-'Obēdben, Urukban, 'Uqērben, mind pedig Eriduban az időrendi rétegek sora a szokásos 'Obēd kori megtelepedéssel kezdődik, és mint Eriduban, a többiekénél is abból indulhatunk ki, hogy a két (azaz három; – megjegyzés tőlünk) első telepen egy-egy 'Obēd kori, mindig ugyanazon a helyen újra felépített templom létezett. Amikor az 'Obēd kor véget ért, a lakosság mindkét helyen elhagyta a települést (ti. Ubaīdban és 'Uqērben; Urukban ugyanis nincs hiátusz – megjegyzés tőlünk).

Nem úgy a templomot: a 'korai történeti időszak' folyamán, éppúgy mint Eriduban, ismételten újjáépítették és kibővítették. Sőt, el-'Obēdben még a korai szumér dinasztiák idején is még egyszer felépítették és Eriduban a romok a III. uri dinasztia királyai által építtetett zikkurát alapjait szolgálták. S mindezek felül mind 'Obēdben mind 'Uqērben a régi 'Obēd kori településdombot a dinasztikus korszak szumérjai temetőként használták.

Ha ezt a szituációt tekintetbe vesszük, úgy meglehetősen valószínűlenné válik az a hipotézis, amely szerint a bennszülött lakosságot idegen néptörzsek kiszorították volna.

Egy utolsó kérdés maradt még, amely Dél-Mezopotámia első telepeseinek eredeti származására vonatkozik. Időközben kisebb fajta szenzációt keltett egy virágzó 'Obēd kori településcsoport felfedezése délen, a Perzsa-öböl arábiai partján, amely Bahrain szigetének magasságában kissé nyugatabbra, a szárazföld belseje felé is kiterjeszkedett. A szumérok első megjelenését ezen a vidéken ma az 'Obēd korszak középső szakaszára keltezik. Nemrégiben azonban a neutronbombázásos módszer segítségével sikerült kimutatni, hogy ezek a telepések az általuk használt fazekasárut valójában Szumérből importálták. Ennek következtében a településcsoport lakossága nyilván szumér gyarmatosokból vagy kereskedőkből állt. Úgy tűnik, hogy e felfedezéssel az 'Obēd kori kultúra valamilyen 'korábbi hazájára' vonatkozó mindenféle spekuláció most már véglegesen alaptalanná válik." (I. Lloyd 1981, 78–79. old.)

Ajánlatos lesz, ha Lloyd fenti soraiból néhány fontosabb tudománytörténeti és régészeti tényt pontokba szedünk és alaposan megjegyzünk magunknak.

1. A szumérok viszonylag késői bevándorlásának feltételezése már eleve csupán nyelvészeti hipotézis volt, amely a konkrét leletanyaggal

dolgozó régészek tudományos módszerességgel megalapozott következtetéseivel szinte az ásatások kezdetei óta szembeszökő ellentétben állott.

2. E pusztán nyelvészeti hipotézis még *maga a lingvisztika szemszövegéből nézve is messzemenően ingatag volt*, mert egyedül arra a bizonyíthatatlan, a priori előfeltételezésre támaszkodott, hogy néhány ősi mezopotámiai városnév nem szumér lenne.

3. Ezen felettébb valószínűtlen *nyelvészeti* hipotézisből azután rögtön messzemenő őstörténeti következtetéseket vontak le, mégpedig elsősorban abban az irányban, hogy „tehát” Mezopotámiában már a szumérok előtt „elképzelhetően szemita eredetű” népek „feltehetőleg” ide-oda vándoroltak, holott azt még maguk a nyelvészek sem állították – mert józan ésszel nem is állíthatták –, hogy a kérdéses, állítólag nem szumér városnevek „esetleg” szemita nevek lennének. Ilyesmire ugyanis semmiféle nyelvi párhuzam nem szolgáltatott alapot.

4. Tették pedig mindezt annak ellenére, hogy a régészeknek „lenyűgöző mennyiségű bizonyító anyag” állt rendelkezésére, s ez az adattömeg mind az Eridu-Ubaid és az Uruk kor kulturális és kultikus kontinuitását tanúsította.

5. Ezzel szemben viszont szemiták jelenléte még a Jemdet Nasr időkben (3200–3000 között) sem bizonyítható, csupán bizonyos fokú valószínűséggel feltételezhető (l. fentebb Moortgat, Schmökel, Soden, Saggs megállapításait.).

Ezekután magunk is levonhatjuk következtetéseinket. Láttuk, hogy a felsorolt, kivétel nélkül nemzetközi vonatkozásban is elismert, mérvadó orientológus, őstörténész és egyéb szakemberek (azaz nemcsak a Mezopotámiában ásató régészek, akik – amint Lloyd soraiból világosan kitűnik – amúgy is már több évtizede egyértelműen elutasították a csupán egyes hangadó nyelvészek által mondvacsínált „elvi meggondolások” alapján erőszakolt késői szumér bevándorlás hipotézisét) az időközben egyre szaporodó régészeti anyag bizonyító erejének súlya alatt mindinkább arra a meggyőződésre jutnak, hogy a szumérok megjelenése Mezopotámiában gyakorlatilag a legelső, Eridu-Ubaid 1 kori telepések feltűnésével egyidejű, azaz a 6. évezred második felébe tehető

Természetesen nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a későbbi időkben is történhettek kisebb-nagyobb bevándorlások Dél-Mezopotámiába (nagyon valószínű pl. egy nagyobb csoport megjelenése a Halaf kultúrkör területéről 4800 táján: emlékezzünk a Hağgi Mohammed áru erős Halaf párhuzamaira), ezek azonban a régészeti leletekben megmutatózó folyamatos, töretlen kulturális fejlődés tanúsága szerint nem okoztak lényeges etnikai eltolódásokat nyilván azért nem, mert etnikumaik ugyanabból a Samarra-Halaf térségből érkeztek, mint maguk az első telepések is, emezekkel tehát közelebbi-távolabbi rokonságban állhattak.

Másrészt pedig minden joggal számolnunk kell az Eridu-Ubaid korszak folyamán állandó lassú beszivárgással is, mivel a Samarra-Halaf területek népszaporulatának tévezetésere Dél-Mezopotámiában adódott a legközelebbi lehetőség: ott ugyanis a csatornarendszer további kiépítésével, bővítésével a megművelhető terület is növelhető volt, s az újonnan érkezettek – legalábbis eleinte – megélhetéshez juthattak. A nagyobb méretű bevándorlások azonban az Eridu-Ubaid 3. periódus elejével a jelek szerint megszűntek: ekkor már megfordult a vándorlások iránya, ami az északi Ubaid kultúra gyors terjeszkedésében mutatkozik meg.

A szumér nép etnogenezise tehát a rendelkezésünkre álló adatok szerint az Eridu-Ubaid korszak első két periódusában játszódott le, s az északi Ubaid kor elején már rég befejeződött a korábban bevándorolt különböző Samarra-Halaf csoportok fokozatos népi egybeötvöződésének folyamata, kialakult a környező népektől elütő sajátlagos szumér etnikum, a maga jellegzetes kultúrájával, civilizációjával, önálló kozmológiai, vallási és mitológiai elképzeléseivel.

Ez az újabb régészeti helyzetkép azonban magyaráz azt jelenti, hogy eddigi ezirányú fejtegetéseinket, amelyek során korábbi köteteinkben – a közvéleményben általánosan elterjedt nézetekkel tudatosan számolva – egyelőre csak az Uruk kor kezdete (kb. 3800) óta beszéltünk szumérokról Mezopotámiában, a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján tetemesen revideálnunk kell. A szumér nép és nyelv dominanciájával, kultúrateremtő és -fejlesztő szerepével Dél-Mezopotámiában már legalább a 6/5. évezred fordulója óta, a környező területekre kifejtett masszív hatásaival pedig az 5. évezred derekától kezdve (északi Ubaid kultúrkör) a valószínűség igen magas fokán számolnunk kell.

Azaz a szumér művelődési és nyelvi hegemonia magában Dél-Mezopotámiában teljes három évezreden keresztül, kb. 5000-től 2000-ig szakadatlanul fennállt, 4500-zal kezdődően pedig Elő-Ázsia központi területein Kilikiától Szírián, Délkelet-Anatólián át Nyugat- és Közép-Iránig, vagyis az északi Ubaid műveltség kulturális koinéja térségében mélyreható művelődésbeli és nyelvi hatásokat fejtett ki. Amint láttuk, ezek a masszív hatások az Uruk – Jemdet Nasr korszak idején sem szűntek meg, minek következtében a továbbiakban abból kell kiindulnunk, hogy a szumér műveltség és nyelv megszakítás nélküli domináns kisugárzásai szinte egész Elő-Ázsiában mintegy 2500 éven keresztül (4500-tól 2000-ig) folyamatosan döntő szerepet játszottak az ottani kultúrák és nyelvek fejlődésében.

A „protoakkád” teória

Itt kell megemlékeznünk az asszirológia azon kutatási irányzatáról is, amelynek elképzeléseivel a fentiekben már többszörösen találkoztunk. E

téma tulajdonképpen a kutatástörténeti fejezetbe (1. később, 6. fej.) tartozna, de mivel elválaszthatatlanul összefügg az előbb tárgyalt szumér „problémá”-val, azaz a szumérok állítólagos késői mezopotámiai megjelenésének feltételezésével, amelyet – az alábbiakból logikusan következő módon – legelső sorban éppen ezen iskola képviselői vetettek fel és hangsúlyoztak, szükségesnek tűnik, hogy már most, közvetlenül a szumér kérdés bemutatása után megismerkedjünk vele.

A „protoakkád” teória tudománytörténeti gyökerei a 19. század 70-es éveigiig nyúlnak vissza, s *J. Halévy* párizsi szemitológus nevével fémjelvezhetők. Halévy – nyíltan és bevallottan a Bibliában lefektetett és a szumér kultúra felfedezéséig általánosan elfogadott szemléletre hivatkozva, amely szerint az emberi művelődés kezdetei a szemita nép- és nyelvcsaládhoz kapcsolódtak – 1874-től kezdődően évtizedeken át kategorikusan tagadta a szumér nép és nyelv egykori létezését, s a szumér ékírásos szövegeket az asszír-babiloni papok titkos nyelveként, allográfikus írásmódjaként értelmezte (bővebben l. a kutatástörténeti fejezetben, ahol Halévy időszakos sikerének egyéb vetületeivel is foglalkozunk). Az ásatások azonban már az 1880-as évek elején vitathatatlanul bebizonyították, hogy a szumérok valósággal léteztek, sőt tetemesen megelőzték a szemita akkádot Mezopotámiában. Így tehát Halévy tanai alaptalanoknak bizonyultak, s egyelőre le is kerültek a tudományos vitaporondról.

Századunk 30-as éveitől azonban egyes asszirológusoknál ismét megfigyelhető Halévy egykori szemléletének egyre erőteljesebben jelentkező „reneszánsza”. A szumér nép és nyelv egykori létezését természetesen századunkban már nem lehetett Halévy módjára kereken tagadni, ezért a módszerek is megváltoztak, de a cél – amint a későbbiekben meg látjuk – ugyanaz maradt: nevezetesen az akkád kultúrprioritás minden áron való bizonygatása Mezopotámiában.

Az adott helyzetnek (ti. a szumér kultúra tényének) megfelelően tehát a „protoakkád” teória hívei két szervesen összefüggő, egymást mintegy kölcsönösen kiegészítő hipotézis posztulálására kényszerültek. Egyfelől azt állították, hogy a szumérok nem voltak őslakosok Mezopotámiában, hanem viszonylag későn, egyesek szerint az Uruk korban, sőt mások szerint csak a Jemdet Nasr periódus elején vándoroltak volna be oda. E feltevés alátámasztására – amint Lloyd fentebb idézett soraiból már tudjuk – egyedül arra tudtak hivatkozni, hogy néhány mezopotámiai városnév egyes nyelvészek szerint nem szumér eredetű lenne. Megjegyezendő, hogy ezek a nyelvészek természetesen éppen a kérdéses irányzat képviselői közül kerültek ki, s érvelésük egyáltalán nem volt meggyőző (vö. Kraus előbb ismertetett véleményével, l. könyv 702. old.). Másfelől pedig feltételezték, hogy „elképzeltetően” már az Ubaid korban – tehát a szumérok szintén ezen iskola által az Uruk vagy a Jemdet Nasr korba he-

lyezett állítólagos bevándorlása előtt – „lehettek” összemíták, ún. „protoakkádok” Mezopotámiában vagy annak közvetlen környékén, s ezek nyelvi hatásaiként kellene értékelnünk az akkád nyelvben található sorozatos szumér párhuzamokat; vagyis más szóval a szumér–akkád szótári egyezések, megfelelések tömege túlnyomórészt összemita eredetű jövevényszó lenne a szumérban. Ezt azután a hangtörvények alapján, a már jól ismert „nyelvtörténeti elemzések” segítségével igyekeznek kimutatni. Ezek a nézetek századunk 50-es, 60-as éveitől kezdve jelentkeznek nagyobb mértékben, immár iskolát alkotva – bár már korábban is észlelhetők ilyen törekvések, pl. V. Christian 1932-es hivatkozott tanulmányában (I. később, könyv 883. old.). A „protoakkád” ötletet – amennyire módunkban állt utánanézni – nagyobb nyilvánosság előtt S. N. Kramer vetette fel először „Geschichte beginnt mit Sumer” c. művében (1959). Lehetséges – írja –, hogy már a szumérok megjelenése előtt nomadizálhattak szemita hordák Mezopotámia környékén s időszakosan, nyájaikat terelgetve Mezopotámián is át-átvonulhattak.

A kérdés eminens fontossága miatt azonban ismét nyomatékosan rá kell mutatnunk arra is, hogy ezek az elképzelések korántsem a nemzetközi kutatás általános véleményét, de még csak nem is a többségét képviselik. Ellenkezőleg, csupán egy elenyésző kisebbség vallja őket. Az előzőekben már részletesen foglalkoztunk a mezopotámiai régészeti kutatások ezirányú újabb eredményeivel, s megmutattuk, hogy a szemiták jelenléte Mezopotámiában még a 3. évezred elején sem adatolható definitív módon, míg a szumérok már legalább a 4. évezred első fele óta bizonyíthatóan Mezopotámiában laktak. Ugyanott azt is láttuk, hogy a szumérokat esetleg megelőző összemiták hipotézisét csupán egyes nyelvészek vetették fel, míg a legmértavódabb régész szakemberek már a kezdetektől fogva kereken visszautasították és tételesen megcáfolták ezeket a nézeteket (I. fentebb, 698-706. old.).

Vagyis ez a leginkább talán „újhalévizmus”-nak nevezhető iskola – hangtörvényes „bizonyító” eljárásával és a régészeti tényeket ignoráló érvelési módszereivel együtt – semmiben sem különbözik az indogermanisztika már jól ismert „ahisztikus” irányzatától, amely szintén csupán a maga eleve megfogalmazott kultúrprioritási tézise és a hangtörvények alapján állva, ugyanilyen módszerekkel indogermanizál bizonyítottan nem-indogermán nyelveket, sőt még gyakorlatilag ismeretlen idiómákat is, az újabb régészeti, nyelvemlékbeli felfedezéseket figyelembe sem véve.

Az elő-ázsiai kulturális és nyelvi koiné

Egybevetve az eddig megismert régészeti és művelődéstörténeti adatokat, tekintsük át most röviden a közel-keleti kultúrfejlődés tudásunk mai fo-

kán felvázolható horizontját, az egyre szaporodó kutatási eredmények világánál mind határozottabban kirajzolódó körvonalait.

Láttuk, hogy a számos különálló gócban kialakult újkőkori műveltségek megszilárdulása és a neolitikus zóna nagy, összefüggő területekre való kiterjeszkedése után, nagyjából a 6. évezred kezdetét követően a további kulturális fejlődést mindvégig meghatározó impulzusok lassan, fokozatosan, de egyre egyértelműbb módon mindinkább Elő-Ázsia központi területeire koncentráltak: Mezopotámiára, Szíriára és Irán nyugati sávjára.

E térségben alakult ki a legelső, nagyobb területeken viszonylag egységesnek mutakozó műveltség a 6. évezred végén: a (Samarra-) Tell Halaf kultúrkör, amely a samarra-i és a halafi csoportok kölcsönös egymáshatásai, majd végül a Halaf műveltségnek a korábbi Samarra területekre való domináns kiterjeszkedése útján keletkezett. Vagyis e művelődési komplexum konszolidációjától, azaz kb. a 6/5 évezred fordulójától kezdve az említett régióban már minden joggal tetemes kulturális egyöntetűségről beszélhetünk.

E művelődésbeli homogenitás, valamint a viszonylag magas fejlettségű kulturális állapotokról tanúskodó leletkomplexumok: több helyütt a réz, ólom, arany, ezüst jelentős mértékű feldolgozása, a már kimondottan városias jellegű települések (tekintélyes védőfalak, sáncok, templomépítkezések), a kerámiakészítés és díszítés nagyszerű teljesítményei, a rendkívül fejlett textilgyártás, a pecsétnyomók tömeges használata stb. láttán számos kutató arra a következtetésre jutott, hogy a Halaf kultúra virágzásának idején (kb. 5000–4500 között) már minden bizonnyal számottevő jelentőségű államképződményeknek kellett létezniük Észak-Mezopotámiában és Szíriában (vö. Schachermeyr 1979, 14–15. old.)

Ilyen körülmények között azonban a valószínűség igen magas fokán számolnunk kell azzal is, hogy e művelődésbeli homogenizálódás és a szintén nagy valószínűséggel feltehető államszerű képződmények nyelvi vetületeként a Halaf kultúrkör területén tetemes fokú nyelvi kiegyenlítődéssnek is be kellett következnie a törzsek, kisebb törzscsoportok eredetileg nyilván különböző idiómái között; vagyis egy többé-kevésbé közérthető közlekedő nyelv – lingua franca – is kialakult, amely viszont kétségkívül a kultúrkör két legaktívabb csoportja, elsősorban a halafi, másodsorban a samarra-i etnikum nyelvjárásain alapult, főleg ezek keveredéséből állott, de bizonyos fokú halafi dominanciával – tekintve, hogy végül is a Halaf kultúra terjedt el a korábbi Samarra területeken is.

E nyelvi állapotot a régészeti nomenklatura analógiájára legcélszerűbben (*Samarra-*) *Halaf kori nyelvi fokozat*nak nevezhetjük, s általános használatának időszakát kb. Kr. e. 5500/5000–4500 közé tehetjük. Kiterjedésének határait a Halaf kultúrkör törzsterületei képezik, azaz nyugaton a Földközi-tenger szíriai partvidéke és Kilikia, északon Diyarbakir kör-

nyéke és a Van-tó, keleten a Zagrosz hegység és Kermanšah vidéke, délen pedig Bagdad magassága, az Eufrátesz középső szakasza a folyó nagy kanyarulatáig (Aleppótól keletre), majd innen vissza a szíriai tengerpartig.

Ezzel párhuzamosan azonban Dél-Mezopotámiában is számolnunk kell az ottani Eridu-Ubaid 1-2 telepések viszonylag egységes külön közlekedő nyelvével, sőt ott még sokkal fejlettebb fokon mint északon, hiszen már tudjuk, hogy az öntözéses mezőgazdaság megteremtése és folyamatos fenntartása el sem képzelhető hatékony központi irányítás és közérthetőség nélkül. E déli nyelvi kiegyenlítődés bázisai viszont nyilvánvalóan Eridu-Ubaid 1 kori első telepések samarrai nyelvjárásai voltak, amelyek azután az Eridu-Ubaid 2 periódusban tekintélyes mennyiségű halafi elemmel bővültek (vö. a korai Eridu-Ubaid műveltség eleinte főleg samarrai, majd halafi összefüggéseivel; l. fentebb, 689. old.). Tehát már akkoriban, amikor a dél-mezopotámiai korai Eridu-Ubaid kori nyelvi közösség az egyidejű halafihoz képest még viszonylag jelentéktelen volt, sokkal kisebb területre korlátozódott, kétségkívül számos közös vonást kellett mindegyiküknek tartalmaznia, tekintettel arra, hogy végeredményben mindkettő samarrai és halafi csoportok kisebb törzsi nyelveinek kölcsönös kiegyenlítődése útján keletkezett; – csupán az északi nyelvközösség inkább halafi, a déli pedig elsősorban samarrai nyelvjárásokon alapulhatott.

Az 5. évezred derekától kezdődően nagyjából ugyanezek a korábbi Samarra-Halaf területeken, de már Dél-Mezopotámiát is magába foglalva, valamint Irán egész nyugati felére és Délkelet-Anatólia egy további sávjára (Malatyáig) is kiterjesztve, az Eridu-Ubaid 3-4 kulturális koinét találjuk, az északabbi térségben északi Ubaid kultúrkör néven, amelyben azonban már egyértelműen Dél-Mezopotámia viszi a vezető szerepet. E művelődési kör leletkomplexumai ugyanakkor már sokkal nagyobb mértékű kulturális kiegyenlítődésről tanúskodnak, mint amilyen az előző Halaf korszakban kimutatható. Vagyis e műveltség esetében a kulturálisan rendkívül aktív Eridu-Ubaid 3-4 kori dél-mezopotámiai népesség – amelyről fentebb láttuk, hogy minden számbavehető régészeti adat szerint már rég szumér volt – messze vidékekre kiterjeszkedő művelődésbeli dominanciájáról van szó: e kultúra mindenütt felülrétegeződött a különféle kisebb-nagyobb helyi műveltségekre, sőt még a tekintélyes nagyságú Halaf kultúrkörre is, és egységesítette az említett hatalmas térség művelődési képét. Később, az Eridu-Ubaid kultúra távolabbi kisugárzásainak ismertetésekor majd meglátjuk, hogy ez a szinte hihetetlen fokú dinamika legelsősorban a dél-mezopotámiai síkság fejlett öntözéses mezőgazdasága következtében előállott hatalmas méretű népszaporodás demográfiai nyomásával, valamint a nyersanyagokban szegény Dél-Mezopotámia

egyre differenciáltabbá váló kulturájának állandó és mindinkább növekvő nyersanyagigényével (fémek, fa, drágakövek stb.) magyarázható: pontról pontra kimutatható, hogy a jellegzetes kő-ubaidi, majd Uruk kori leletkomplexumok (kerámia, pecsétnyomók, agyagfigurák stb.) Kelet-Irántól az égei térségig, sőt egészen Erdélyig szinte minden esetben a fémművés-ség egyidejű megjelenésével és fellendülésével párhuzamosak (l. alább, a következő fejezetben).

Ismételten rámutattunk viszont már arra is, hogy az Eridu-Ubaid műveltség kialakulása s egész Dél-Mezopotámiára való kiterjeszkedése csakis hatékony központi irányítás, nagyobb területeket egybefogó államszerű hatalmi szervezet kereteiben képzelhető el, amely egyúttal közérthető nyelvet is feltételez. Nos, ez a műveltség terjedt el 4500 után szinte egész Elő-Ázsiában, s vele együtt az Eridu-Ubaid kultúra hordozóinak nyelve is kétségkívül uralkodó „lingua francá”-vá vált az előbb említett hatalmas területen.

Ez a nyelvi állapot jelenti az elő-ázsiai nyelvi koiné késői Eridu-Ubaid kori nyelvi fokozatát, s nagyjából Kr. e. 4500–3700/3600 közé keltezhető. Figyelembe véve azonban, hogy az Eridu-Ubaid műveltséget kialakító és hordozó népesség már igen nagy valószínűséggel *összumér* vagy *előszumér* volt (az „előmagyarok” megnevezés értelmében), helyesebbnek tűnik, ha inkább *késői Eridu-Ubaid kori összsumér (előszumér) nyelvi fokozatról* beszélünk.

Ezután kb. 3700/3600-zal kezdődően a már bizonyíthatóan szumér Uruk kultúra terjeszkedése mutatható ki a régészeti leletekből, amely az előbbivel mindenben azonos módon folyt le, s masszív dominanciájának egyértelmű jelei szintén a Földközi-tenger északkeleti partvidékétől Nyugat-Iránig jelenkeznek (Uruk–Gaura kultúra). E művelődési koiné közlekedő nyelve már minden kétséget kizáróan szumér volt, s a szumér nyelv ezután egészen Kr. e. 2000-ig Elő-Ázsia domináns „lingua francá”-ja, „nemzetközi” kulturális, kultikus és kereskedelmi nyelve maradt. E nyelvi állapot megnevezése tehát az eddig alkalmazott terminológia szerint *Uruk–Gaura kori összsumér nyelvi fokozat* lenne, kb. Kr. e. 3700/3600-zal kezdődően, azaz nagyjából a képirás legkorábbi kezdetei óta, amelynek feltalálását a modern kutatás a 4. évezred derekára teszi (vö. fentebb, 685. old.).

E paleolingvisztikai kérdéseknél azonban feltétlenül fokozott figyelmet kell fordítanunk még egy igen fontos körülményre is, amelyet előbb már érintettünk. Nevezetesen arra, hogy az Eridu-Ubaid korszak elején Dél-Mezopotámiában megjelent gyarmatosok minden számbavehető régészeti és kultúrtörténeti adat szerint a Samarra–Halaf kultúrkör területéről származtak, az ottani túlnépesedés következtében vándoroltak délre (vö. fentebb, 675. old.). Emlékezzünk arra, hogy a Samarra műveltség telepein figyelték meg a legkorábbi csatornarendszereket (Tell es-Sauwan,

Tšoga Mami; l. 675-676. old.), vagyis e kultúra népessége érte el legelőször azt a technikai fokot, amellyel már a száraz dél-mezopotámiai síkság mezőgazdasági kihasználását is megkezdhatték. Feltűnő, hogy a Tšoga Mamitól nem messze keletre fekvő dél-lurisztáni térségből, Tepe Guran, Ali Koš vidékéről kb. ugyanabban az időszakban kezdődött meg az elámi síkság (Susiana) betelepítése és az öntözéses földművelés ottani elterjedése is. Igen szoros összefüggésekre vallanak pl. a legkorábbi elámi kerámia (Susiana a és b áru) már említett szoros párhuzamai az Eridu-Ubaid 1 és 2 periódus kerámiájával (vö. pl. Narr 1975, 153. old. és Hrouda 1971, 69–70. old.).

Mindezen adatok tehát nyilvánvalóvá teszik, hogy a déli korai Eridu-Ubaid korszak nyelvi közösségéből egyenes továbbfejlődés útján kialakult késői Eridu-Ubaid kori előszumér nyelvi fokozat közlekedő nyelve már eredetileg is igen sok közös elemet tartalmazott az északi (Samarra-) Halaf korszak „lingua francá”-jával. Így a kérdés lényegesen módosul, mert ezáltal már eleve nagyon valószínűvé válik, hogy a (Samarra-) Halaf és a késői Eridu-Ubaid korszak közlekedő nyelvei között igen számottevő nyelvi összefüggésekkel, ill. átmosódásokkal, azaz bizonyos mértékű – legalábbis részleges – paleolingvisztikai kontinuitással kell számolnunk.

Ugyanez a helyzet az Uruk kori – már biztosan sumér – „lingua franca” és a késői Eridu-Ubaid kori nyelvi fokozat viszonylatában – még abban az esetben is, ha feltételeesen elfogadnánk, hogy a késői Eridu-Ubaid korszak dél-mezopotámiai népessége nem sumér nyelven beszélt volna. Ha ugyanis a sumérok esetleg valóban csak az Uruk kor kezdete táján vándoroltak volna be Mezopotámiába, előző hazájukat akkor sem kereshetnénk másutt, mint valahol a közvetlenül szomszédos északi vagy északkeleti hegyvidéken: Észak-Mezopotámiában, az örmény felföldön vagy a Zagrosz vidékén; tehát végeredményben megint csak a régebbi Samarra-Halaf, majd északi Ubaid területeken.

Itt jegyezzük meg, hogy azok a korábbi elképzelések, amelyek a sumérokat többnyire távoli vidékekről (pl. Közép-Ázsiából vagy Indiából stb.) vándoroltatták be Mezopotámiába, az alább részletesen ismertetendő demográfiai megfontolások és kultúrtörténeti tények következtében manapság már minden hitelüket elvesztették. Időközben világossá vált, hogy a sumérok – bármikor vándoroltak is be Mezopotámiába – csakis a közvetlen szomszédságból érkezhettek, mert távolabb akkoriban még sehol sem volt olyan fejlett kultúra, amellyel e nép Mezopotámiában a kezdetektől fogva bizonyíthatóan rendelkezett

Így tehát – feléve a sumérok Korai Uruk kori bevándorlását – a sumér nyelvnek ebben az esetben is már eredetileg számos elemet kellett tartalmaznia mind a Halaf kor, mind pedig a késői Eridu-Ubaid korszak közlekedő nyelvéből. Azaz minden jel arra vall, hogy mindhárom

nyelvi fokozat (Halaf, késői Eridu-Ubaid, Uruk) – akárhogyan tekintjük is a kérdést – igen lényeges fokú paleolingvisztikai összefüggésben állt egymással.

Amint azonban megmutattuk, a régészeti leletanyag egyértelmű tanúsága alapján gyakorlatilag biztosra vehető – már amennyire ilyen régi korokban egyáltalán bármiféle bizonyosságról beszélhetünk –, hogy már az Eridu-Ubaid műveltség hordozói szumérok (előszumérok) voltak.

Mindebből pedig az következik, hogy Elő-Ázsia központi területein, a kőrézkori, majd a korabronzkori kultúrfejlődés gyújtópontjában, nagyjából a Földközi-tenger és a Zagrosz hegység közötti térségben már a Kr. e. 6. évezred végével kezdődően három, időben egymás után következő, de egymással ugyanakkor többé-kevésbé összefüggő, jórészt közös nyelvi elemeket tartalmazó, széles körben használatos közérthető „lingua franca”-szerű közlekedő nyelv – ill. nyelvi fokozat – egykori létezése minden valószínűség szerint sokkal több mint pusztán hipotézis.

AZ ÚJKŐKORI ÉS KORAI FÉMKORI ELŐ-ÁZSIAI MŰVELTSÉGEK ETNO-KULTURÁLIS KISUGÁRZÁSAI NYUGAT-EURÁZSIÁBAN

A következő oldalakon részletesebben tárgyaljuk azokat az Elő-Ázsiából induló művelődési hatásokat és vándorlásokat, amelyekről már I. könyvünk 1. fejezetében rövid összefoglalást adtunk. Jelen fejezet témaköre tehát olvasóink számára nem jelent újdonságot. Hogy mégis újra visszatérünk ezekhez a kérdésekhez, annak oka elősorban abban keresendő, hogy ezen vándorlásoknak eminens jelentőségük van egész Nyugat-Eurázsia kulturális, etnikai és nyelvi fejlődésében, mégpedig olyannyira, hogy felismerésükkel egyszeriben tarthatatlanná válnak mindazon őstörténeti és paleolingvisztikai elképzelések, amelyeket az európai tudományosság a 19. és 20. század folyamán mindaddig képviselt. *E tömeges vándorlások ténye ugyanis alepvetően új helyzetet teremt az őstörténetkutatás és a nyelvtörténeti vizsgálatok terén, mert azt bizonyítja, hogy szinte egész nyugat-eurázsia fejlődése – nemcsak kulturális viszonylatban, de etnikai és nyelvi vonalon is – messzemenően Elő-Ázsia függvénye.* Másodsorban azért szükséges ismét elővenni és bővebben bemutatni e vándorlásokat, mert így mindazok, aki figyelmesen végigkövették eddigi tanulmányaink fejtegetéseit, azok ismeretében most már sokkal könnyebben eligazodnak a felvetődő bonyolult összefüggések között, s így mintegy közösen vághatunk neki az útnak, együttesen deríthetjük fel Nyugat-Eurázsia egykori kulturális, etnikai és paleolingvisztikai kapcsolatainak legfontosabb vezérfonalait.

Az anatóliai újkőkori műveltségek és a Hassuna-Samarra-Halaf kultúrkör kisugárzásai

Amint az előbbieken láttuk, a Közel-Keleten nagyjából a Kr. e. 9–8. évezred folyamán kialakult élelemtermelő műveltségek a 7. évezred idején már nagy területeken, Nyugat-Anatóliától a Zagrosz hegységig összefüggő kultúrzónát alkottak, gyakorlatilag egész Elő-Ázsia öntözés nélkül művelés alá fogható vidékeire kirerjeszkedtek. Ugyancsak a 7. évezred folyamán – szórványos 8. évezredbeli kezdetek után (Mureybet, Ganğ Dareh Tepe) – már a kerámia is számos helyen megjelent: Nyugat-Anatóliában az Antalya melletti barlangokban, a közép-anatóliai Konya síkság környékén (Çatal Hüyük), Kilikiában (Mersin, Tarsus), az Amuq síkságon, Szíriában (Ras Šamra), Palesztínában (Jerikó, Beidha), valamint a Zagrosz hegység iraki (Tell Bugras, Jarmo) és nyugat-iráni részein (Tepe

Guran, Tepe Sarab, Ali Koš stb.), sőt még a Káspi-tó délkeleti partvidékén is (Ghar-i Kamarband, Hotu-barlang).

Ezt a legkorábbi, még igen nyers kidolgozású, durva-szemcsés kerámiát egyenlőtlen feketés-vöröses foltos elszíneződéséről általában *ómonokróm* (Altmonochrom) árunak nevezik (szinonim megnevezései az angol nyelvű irodalomban: *archaic burnished*, *neolithic burnished*, *archaic coarse*, *dark-faced burnished*). A 7. évezred vége felé már az edényfestés kezdetei is megfigyelhetők, hevenyészett zegzugos vonalak formájában.

E legősbibb kerámia összefüggései még nem egyértelműen tisztázottak. Annyi azonban bizonyos, hogy egyrészt a nyugatabbi lelőhelyek (Karain, Beldibi, Belbasi, Çatal Hüyük, Mersin, Amuq A, Ras Šamra) festett ómonokróm áruja, másrészt a Zagrosz vidékének (Jarmo, Tepe Guran, Tepe Sarab, Ali Koš) legrégebbi festett kerámiája egy-egy szervesen összetartozó csoportot alkot, amelyek azonban bizonyos mértékben egymás között is összefüggenek (vö. pl. Hrouda 1971, 45–47. old.). A közbeeső észak-mezopotámiai területeken valamivel később, a 7. évezred végén tűnik fel a kerámia. Ezen időbeli eltolódásnak pontosan megfelelően a Hassuna Ia rétegében talált, kb. 6100-ra keltezett ómonokróm áru formái az anatóliai és kilikiai edények fiatalabb fejlődési fokozataival mutatnak párhuzamokat (Hrouda 1971, 44. old.).

Ugyanebben az időszakban, a 7. évezred második felével kezdődően, a kerámia általános elterjedésével, minőségének javulásával, díszítésének gazdagodásával párhuzamosan szinte minden lelőhelyen rohamos kulturális fejlődés észlelhető. A korábbi, meglehetősen nyomorúságos egyszobás kunyhók helyett már valódi, szolidan épített, gyakran több helyiségből álló házakat találunk (l. pl. a Hassuna IV. rétegeből, kb. 5600-ból származó udvarház alaprajzát és rekonstrukcióját Hrouda id. m. 46. old.). Megjelennek az amulettek – többek között már a később általánosan elterjedt kettősbalta- és bikafejalakúak is –, a pecsétnyomók, a főleg női alakokat mintázó jellegzetes festett terrakottafigurák – amelyek szintén az egész elő-ázsiai térségben megtalálhatók –, a többszínű falfestmények és fali reliefek (Çatal Hüyük, Can Hasan). Ugyanígy a fémművesség kezdetei is már a 7. évezredben megfigyelhetők az egész kérdéses térségben: 7000 táján hidegen kalapált rézeszközök Çayönüben, 6750 körül olvasztott rézrög Suberdében, a 7. évezred közepén rézgyöngyök Ali Košban, öntött réz- és ólomgyöngyök Çatal Hüyükön stb.

Szintén a 7/6. évezred fordulójával kezdődően mutatkozik meg – eleinte lassan, majd mind gyorsabb ütemben – Elő-Ázsia központi vidékeinek (Észak-Mezopotámia és a közvetlenül csatlakozó területek) fokozatos kulturális kiegyenlítődése, egyes – kezdetben még jól elkülöníthető – regionális régészeti műveltségek jellegzetes leletegyütteseinek nagyobb területeken való elterjedése. E folyamat során az első fokozatban, a 6. év-

ezred első felében a már festett Hassuna kerámia (Hassuna Ib rétegétől felfelé) szinte az egész mai Észak-Irakban egyöntetűvé vált. Területe majdnem pontosan fedi az időben közvetlenül csatlakozó Samarra műveltség (kb. 5600–5000) kerámiájának és egyéb tipikus leleteinek elterjedési zónáját, s a Samarra áru maga is a Hassuna formák organikus továbbfejlődéseként jelentkezik, minek következtében számos kutató *Hassuna-Samarra kulturáról*, ill. periódusról beszél. Említettük már, hogy a Samarra műveltséggel nagyjából egyidejűleg, 5500 körül kissé nyugatabbra, Szíria északi, Kelet-Anatólia déli és Irak legnyugatibb vidékein a Tell Halaf kultúra alakult ki, amely azután 5000 táján az egész említett térség műveltségeire kiterjeszkedett, amennyiben a Halaf formák mindegyik uralkodóvá váltak, felülrétegeződtek a környező kultúrák (Samarra, Nyugat-Szíria, Amuq síkság, Kilikia) telepeinek mélyebb rétegeire.

Az előbbieken felvázolt nagyméretű kulturális fellendülésnek megfelelően a 7/6. évezred fordulója óta régészetiileg egyértelműen kimutatható a legelső, Elő-Ázsia szűkebb határait átlépő gyarmatosítási hullám: a neolitikus fejlődésben mai ismereteink szerint annak idején élenjáró anatóliai Hacilar – Çatal Hüyük – Can Hasan művelődési kör nyugati irányú terjeszkedése az égei–dél-balkáni térség felé.

A legkorábbi európai neolitikus telepeket Thesszáliában találjuk a 6. évezred elején (Nea Nikomedia, *proto-Sesklo*). Kerámiájuk minden változata a megtévesztésig hasonló a korai Hacilar áruhoz (5900 körül). A valamivel későbbi *Magolica* fokozatban egyfelől vörös, fényezett kerámiát találunk, amely viszont Hacilar középső rétegeinek árujával párhuzamos, de megjelenik az ún. *benyomatos (impresszó) kerámia* is, amelynél a díszítő mintákat általában a *cardium*-kagyló (szívkagyló) héjával nyomkodták be az edények falába (*cardium kerámia*), néha pedig egyszerűen csak körömmel (*körömbenyomatos kerámia*). E díszítési mód legkorábbi előfordulásait (6000 körülről) a szíriai tengerpartról és Kilikiából ismerjük (Ras Šamra, Byblos, Mersin, Tarsus), nyilván onnan került el tehát a 6. évezred derekán Görögországba, sőt nem sokkal később lépésről lépésre szinte az egész mediterrán térség parti régióiba: az Adria dalmát és olasz partjaira, Szicíliába, Dél-Franciaországba, végül Spanyolországba is, a *cardium kerámia* kultúrkörének csoportjaival (vö. pl. Müller Karpe 1968, 271. old.).

A következő periódusban, a 6. évezred végén (Görögországban a *klasszikus Sesklo* fokozat) a kerámia vörös festése megmarad, s az anatóliai hatások, párhuzamok elősorban Hacilar felső rétegeivel – továbbra is uralkodnak (vö. pl. Schachermeyr 1976, 47–48. old.).

Cyprus szigetén is 6000 körül jelentek meg az első neolitikus gyarmatosok. A lakosság Észak Szíriából vagy Kilikiából érkezett (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 57. old.).

✱ *Krétára szintén Elő-Ázsiából terjedt át a neolitikus kultúra, ugyancsak a 6. évezred legelején. A legtöbb párhuzam a telepések kilikiai eredetére vall (l. pl. Schachermeyr 1979, 51. old.; Platon 1968, 137. old.)*

Krétá neolitikus gyarmatosítása ugyanakkor a mélytengeri hajózás meglepően korai kezdeteit bizonyítja. De ugyanezt támasztja alá az is, hogy a krétai újkőkori telepeken talált nagyszámú obszidiáneszköz nyersanyaga az ásványtani vizsgálatok szerint már a kezdetek óta kétségtelenül Melosz szigetéről származik. Sőt, már a peloponézosi *Franchti-barlang* 8–7. évezredbeli mezolitikus leletei között is számos meloszi obszidiántárgyat találtak (mindkét adatot l. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 60. old.; Narr 1975, 60. old.).

A 6. évezred második felével kezdődően újabb, ezúttal tetemesen nagyobb tömegeket megmozgató vándorlások indultak ki Elő-Ázsia nyugati feléből, amelyekben ismét főleg anatóliai, kisebb részben azonban már észak-szíriai telepések is részt vettek. E gyarmatosok a Boszporuszon és (vagy) a Dardanellákon keresztül vették útjukat, s a 6. évezred végén valósággal előzönlöttek a Balkán keletebbi és északabbi tájait, de a Kárpát-medence alföldi és erdélyi területeire is eljutottak. Ők alakították ki Bulgáriában a *Karanovo* vagy *Kremikovci* kultúrát, a mai Jugoszlávia, Dél-Magyarország és Erdély térségében pedig a *Starčevo-Körös* műveltséget (l. a 3. sz. térképet). E kultúrkörök nem vezethetők le a korábbi thesszáliai korai neolitikumból, hanem Thrákián keresztül érkezett közvetlen anatóliai (Çatal Hüyük „nyugat”, Hacilar, Can Hasan) hatások és bevándorlások következményei (vö. pl. Müller-Karpe 1968, 90–91. old.; Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 96–99. old.; Condurachi-Daicoviciu 1972, 28–31. old.).

E tömeges népmozgalmak tükrében szemlélve kézenfekvő magyarázatot kap az az önmagában véve meglepő jelenség, hogy a 6/5. évezred fordulója táján a legtöbb közép- és nyugat-anatóliai kőrézkori település elnéptelenedik. Így Hacilar, Çatal Hüyük, Can Hasan virágzó, népes telepein is megszűnt az élet, s mindezen magas fejlettségű 7–6. évezredbeli anatóliai műveltségek területein néhány lelőhelytől eltekintve – mint pl. Mersin, Tarsus Kilikiában vagy Beycesultan Nyugat-Anatóliában (amely utóbbi telepet azonban a jelek szerint valószínűleg a Hacilart, ill. a hacilari kultúrkört elhagyó lakosság egy része alapította az 5. évezred elején) – az 5. évezred legnagyobb részében és a 4. évezred első felében hiányzik a kulturális folytonosság, a fejlődés pang, a népesség minden valószínűség szerint igen ritka: csupán egy-két jelentéktelen, elszórt, néhány házból álló, kezdetleges műveltségű földművelő telepet tártak fel ezideig ebből a másfél évezredes időszakból Anatólia centrális területein. Csak a 4. évezred második felében kezdődik meg ismét e térség művelődésbeli fejlődése, lakosságának feltöltődése, ekkor azonban már kimutathatóan

keletről érkezett, végső fokon mezopotámiai-szumér eredetű kultúrhatások és bevándorlások következtében (részletesebben l. később).

Másfelől pedig Anatólia nagy területeinek elnéptelenedésével párhuzamosan az 5. évezred elejétől kezdve a Balkán és a Kárpát-medence népességének feltűnően gyors növekedését figyelhetjük meg; egyre-másra keletkeznek a földművelő-állattenyésztő telepek, ami nagyméretű, Elő-Ázsiából kiinduló bevándorlásokat bizonyít – szögezi le pl. Randa már 1954-ben (Handbuch der Weltgeschichte), hozzáfűzve még, hogy az Égeisz térsége, a Balkán és Közép-Európa délebbi területei az 5-4. évezredben Anatóliából és a Halaf kultúrkör térségéből származó földművelő gyarmatosokkal töltődtek fel. Randa ezen következtetései azóta teljes mértékben beigazolódtak, csupán ma e folyamatot kb. fél évezreddel korábbra keltezik.

A Starčevo-Körös műveltség kialakulásához vezető népmozgalmak tehát már nem csak Anatóliára korlátozódtak, hanem az akkortájt konszolidálódó és terjeszkedni kezdő Halaf kultúrkör területét is jelentős mértékben érintették. Vagyis a migrációk kiváltó okát ezúttal nem egyedül Anatóliában kell keresnünk, hanem azokban nyilvánvalóan lényeges szerepet játszott az akkorra magas fejlettségi fokot elért Samarra-Halaf régió népességének túlszaporodása is, amely a 6. évezred második felében minden jel szerint valóságos demográfiai robbanáshoz vezetett. Ennek következményei voltak az előbb említett nyugati irányú vándorlások az évezred végén, miután az Anatólia felé való lassú terjeszkedés már ugyanezen évezred elején, a Hassuna periódusban megkezdődött, egyes anatóliai telepeken felbukkanó Hassuna párhuzamok képében. Majd a 6. évezred második felében egyértelmű Samarra-Halaf hatások jelennek meg Anatóliában (pl. Can Hasanban), amelyek 5000 táján egészen a nyugat-anatóliai Hacilarig eljutottak: Hacilar II. rétegének kerámiájában (kb. 5000) több Samarra-Halaf jellegzetesség észlelhető (vö. pl. Hrouda 1971, 60. old.; Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 38. old.). Sőt, még a Starčevo-Körös kultúra leleteiben is igen erős Halaf párhuzamok jelentkeznek: a női agyagfigurák, a pecsénnyomók a Halaf kultúrkör megfelelő leleteinek szinte azonos változatai (vö. pl. Moortgat 1945.; Childe 1949; Heine-Geldern 1950), s a jellegzetes Halaf kerámia közeli párhuzamai is megtalálhatók az Al-Duna mentén és Erdélyben (l. Oppenheim 1931).

Ugyanezen időszakban azonban dél, kelet és északkelet felé is a Hassuna-Samarra-Halaf műveltség messze vidékekre ható terjeszkedéséről árulkodnak a leletek. Tudjuk már, hogy a dél-mezopotámiai síkságot is e kultúrkör térségéből érkezett telepések gyarmatosították; eleinte – a 6. évezred utolsó századaiban – főleg a Samarra műveltség, az 5. évezred első felében, a Hağgi Mohammed fokozatban pedig a Halaf kultúra közvetlen hatásait észlelhettük (l. 689. old.).

Kelet felé már a Hassuna kerámia régebbi változatainak egyes párhuzamai megjelennek a középi-ráni *Tepe Sialk* I. periódusának (kb. 5500–4600 – mások szerint 5300–4500) legkorábbi rétegeiben, majd nem sokkal ezután, még szintén az I. periódusban, a Samarra, főleg pedig a Halaf kerámia hatásai mutathatók ki, amelyek Sialk II-ben (kb. 4600–4000) egyre erőteljesebbekké válnak (l. pl. Hrouda 1971, 56. old.).

Sialk II halafi párhuzamokkal vegyített kerámiája azonban csakhamar jóval északabbra, Teherán környékén is feltűnik (*Ismailabad, Kára Tepe, Chesm-i Ali* stb.), teljesen azonos formákkal (l. Amiet 1977, 572. old.). Sőt, a legelső dél-turkmenisztáni neolitikus telepek az 5. évezredben (*Dzseitun* vagy *Chagalli* kultúra, *Mondjukli* periódus) szintén jórészt a Hassuna és a Sialk I műveltség északi változataiként értékelhetők (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 168. old.).

Úgy látszik, hogy a Samarra kultúrkör kialakulásával, 5600/5500-zal kezdődően egyes Hassuna csoportok keletebbre és északabbra húzódtak, majd amikor 5000 körül a Halaf műveltség kiterjeszkedett a samarrai területekre, ez utóbbi kultúra népességének egy része is kimozdult korábbi lakhelyeiről és keletebbre, északabbra telepedett meg, az előzőleg odakerült hassunaiakat így módon még távolabbra szorítva; így egyes hassunai csoportok az 5. évezred elején elérték Dél-Turkmenisztánt.

Az összefüggések jobb áttekinthetősége végett már most előzetesen megjegyezzük, hogy az Eridu-Ubaid műveltség északi térhódításával párhuzamosan azután (északi Ubaid kultúrkör), kb. 4500 óta a jelek szerint maga a halafi törzslakosság is részben északabbra és keletebbre kényszerült. Ismeretes, hogy a Halaf kultúra eredetileg (5000–4500 között) közvetlenül csupán a Van-tó vidékéig (*Tilki Tepe*) és *Rovanduz* környékéig (*Gird Banahilk*) terjeszkedett ki, azaz éppen hogy elérte az *Urmia-tó* körüli kultúracsoporthoz (*Hağgi Firuz, Hasanlu, Dalma Tepe* stb.) déli határait. Nos, az 5. évezred második felében, az északi Ubaid műveltség megjelenése után a halafi területeken, a Halaf kerámia *Tegutban* (*Esmiadzin* mellett), a *Nahicseván* melletti *Kültepén* és Északnyugat-Asszerbeidzsánban másutt is feltűnik (l. Burney-Lang 1975, 77. old.), keleten pedig – amint éppen láttuk – ugyanezen időszakban *Tepe Sialk* II. periódusának kerámiája mutat igen erős Halaf párhuzamokat.

A 4. évezred elején viszont az *Urmia-tó* környéki kultúrkör tipikus kerámiája, a *Dalma áru* közeli megfelelői jelennek meg az észak-asszerbeidzsáni *Ilani Tepén* (l. Burney-Lang 1975, 80–81. old.), sőt, a dél-turkmenisztáni *Namazga Tepe* I. periódusában (kb. 3800–3500), valamint *Anau* azonos korú alsó rétegeiben is (l. Hrouda 1971, 57–58. old.), miután valamivel előbb, az 5/4. évezred fordulója táján az *Urmia-tó* körüli műveltség törzsterületein egyre fokozottabban jelentkeztek az északi Ubaid kultúra hatásai (vö. Burney-Lang 1975, 81. old.).

Mindez ismét csak arra vall, hogy a Halaf körre 4500 óta egyre erőteljesebben felülrétegeződő északi Ubaid kultúra terjeszkedése ezúttal is láncreakciót váltott ki: északabbra és keletebbre nyomta a Halaf műveltség egyes csoportjait. Emezek viszont az Urmia-tó környéki és Sialk vidéki, részben hassunai-samarrai eredetű népességet szorították még távolabbra (Asszerbeidzsán, Teherán környéke, Dél-Turkmenisztán). Később azután 4000 táján már maguk az ubaidiak is megjelentek az északabbi területeken, pl. az Urmia-tó mellékén.

Itt megszakítjuk ismertetésünket, és röviden utalunk arra a számunkra nem jelentéktelen tényre, hogy az ún. *fésűs-gödrös kerámia* legkorábbi leletei a 4. évezred elejére keltezett észak-asszerbeidzsáni *Ilani Tepe*-ről származnak (l. Burney-Lang 1975, 81. old. de vö. I. könyvünk 33. old. is), a 3. évezredbeli *kelteminári* fésűs-gödrös áru pedig Anau és Namazga I kerámiájára vezethető vissza (vö. Tolstow 1953). Most viszont láttuk, hogy mind Ilani Tepe, mind pedig Anau I és Namazga I kerámiája végső fokon az Urmia-tó környéki kőrézkori kultúrkör tipikus kerámiájából ered, annak későbbi provinciális változatának tekinthető. Igen nagy valószínűséggel feltehető tehát, hogy ezen műveltség területéről két fő kisugárzási iránnyal kell számolnunk: egyik a 4. évezred elején Transzkaukázia északi vidékeire (Ilani Tepe) vezetett, ahonnan a fésűs-gödrös kerámia nemsokára a Pontusz-Dnyeper térségbe is eljutott (Igren, Sulajev stb. mezolitikus telepei fésűs-gödrös kerámiával; bővebben l. később), majd a 3. évezred derekán már a transzkaukáziai népesség is tömegesen megjelent Dél-Oroszországban (ún. „késői gödörsíros kultúra”), és a korábbi népesség – részben északabbra húzódva – magával vitte a fésűs-gödrös kerámiát az erdőövbe. A másik útvonal pedig Dél-Turkmenisztán felé irányult, szintén a 4. évezred elején (Anau I, Namazga I), s az ottani földművelő kultúráktól vették át azután a 3. évezred első felében a *kelteminári* fésűs-gödrös kerámiájukat, amelyet a maguk részéről északra, az Urál hegység keleti vidékeire továbbközvetítettek. Ugyanezen dél-turkmenisztáni műveltségek terjeszkedtek ki a 3. évezred második felében az Altáj-Jenyiszej vidékére is (Afanasjevói kultúra).

Ezzel kézenfekvő módon megmagyarázhatjuk az afanasjevói és a késői gödörsíros műveltség számos feltűnő leletpárhuzamát – amelyek mindkét kultúra esetében elő-ázsiai eredetre vallanak –, de legfőképpen azt az egyébként érthetetlen embertani tényt is, hogy az afanasjevói és a késői gödörsíros műveltség népességénél több ezer km-es távolság ellenére gyakorlatilag azonos fajtajelleget találunk (vö. könyvünk 29-30. és 41-42. old.).

Az imént bemutatott adatokból azonban egyidejűleg megismerkedhetünk a mindenkori gyarmati műveltségek egyik igen jellegzetes, mintegy időtől független vonásaival is: a szűzföldekre elvándorolt telepések álta-

lában mindenütt és mindenkor még évszázadokig – sőt néha teljes évezredig – megőrzi eredeti hazájuk akkori kulturális állapotát, amikor a kivándorlás megtörtént, s a központi területek további művelődésbeli vívmányai csak tetemes fáziskéséssel jutnak el hozzájuk, többnyire egy-egy újabb telepés raj beérkeztével.

Ily módon az elő-ázsiai-mezopotámiai mag körül az idők folyamán koncentrikus művelődési körök alakultak ki, amelyek fejlettségi foka a központtól való távolságukkal egyenes arányban fokozatosan mind alacsonyabb kulturális nívón állt, mind régebbi szellemi és tárgyi-technikai hagyományokat őrzött. Amidőn pl. az 5/4. évezred fordulója táján Mezopotámia, Szíria területein már a fejlett késő-kőrézkori Eridu-Ubaid 3-4 kultúra virágzott, a műveltség a városiasodás kezdeteinek küszöbét már elérte, nagymértékű fémfeldolgozással, öntözéses mezőgazdasággal, a társadalom előrehaladott tagozódásával, nagyobb, kimondottan államszerű szervezett közösségek kialakulásával stb. stb. – addig a közvetlenül csatlakozó területeken még a Halaf korszak korai kőrézkori hagyományai és formái uralkodtak (Sialk II, Transzkaukázia, Kelet-Anatólia stb.), a távolabbi peremvidékeken pedig (Észak-Írán, Dél-Turkmenisztán, ill. Égeisz, Balkán, Kárpát-medence stb.) Hassuna ill. Hacilár – Çatal Hüyük későneolitikus fokozatát találjuk. E helyzet lényegében a következő korszakokban sem változott, csupán a kisugárzások, kereskedelmi kapcsolatok és az egymást követő gyarmatosítások terjedtek egyre távolabbi vidékekre, s ezáltal a központ és a legmesszebb fekvő peremterületek közötti kulturális „lépcsőfokok” szaporodtak, egyre nagyobbá vált a művelődésbeli különbség.

E „szabály” alól csak akkor észleljünk kivételt, ha a gyarmatosok fontos nyersanyagok (ércek, drágakövek, nemes fafajták, keresett fűszerek vagy egyéb luxuscikkek) lelőhelyein telepedtek meg. Ilyen esetekben az anyaországgal a kezdetektől fogva állandó szoros kapcsolatok álltak fenn, a „kultúrlépcső” tetemesen alacsonyabb volt; – amint ezt nem egy esetben bizonyítani is tudjuk: pl. az afganisztáni lazúrkőlelőhelyek körzetében (Mundigak – l. később), avagy az iráni Sialk és Tell-i Iblis környékén, ahol jelentős rézérctelepek találhatók, sőt még az erdélyi és észak-balkáni érclelőhelyek területén is (l. alább).

Különösen szemléltetően nyomon követhetjük ezt a fokozatos kulturális visszamaradást és konzervativizmust olyan esetekben, amikor nem Elő-Ázsiából elszármazott gyarmatosok műveltségeiről, hanem az északabbi területek őslakossága által a velük szomszédos elő-ázsiai eredetű telepeseiktől átvett kultúrjavakról, azaz másodlagosan keletkezett, „indukált” művelődési körökről van szó. Így éppen a különböző finnugor csoportok fésűs-gödrös kerámiájának fentebb már említett példáján keresztül értékes kultúrtörténeti támpontokat nyerhetünk az ősi művelődési viszonyok jellegére, mikéntjére nézve.

A későneolitikus, korai kőrézkori fejlődési fokozatnak megfelelő, annak igényeit minden tekintetben kielégítő 5. évezredbeli Dalma kerámiából a 4. évezred elején kifejlődött az akkortájt azonos kultúrfokon álló Ilani Tepe, valamint Anau I és Namazga I kerámiája, amelyet Európában még ugyanazon évezred derekán átvettek az észak-pontuszi mezolitikus csoportok (Igren stb.), majd 3000 körül a szubneolitikus Dnyeper-Donyec műveltség (vö. Müller-Karpe 1968, 165–166. old.), Ázsiában pedig a 3. évezred első felében az ugyancsak szubneolitikus keltemináriak. E kultúráktól azután a 3. évezred második felében elkerült egyrészt az európai finnugorok egykori elődeihez (de nemcsak ezekhez, hanem a Baltikumba és Skandináviába is!), másrészt az Ob-Urál vidéki halász-vadászokhoz, akik viszont részben még évezredekig tovább használták: nevezetesen mindaddig, amíg művelődésbeli fejlődésük a szubneolitikus-neolitikus állapotokat – amelyeknek e kerámiatípus minden tekintetben megfelelt – tetemesen meg nem haladta.

Ezek lennének tehát a fésűs-gödrös kerámia valóságos, régészetileg kimutatható kultúrtörténeti összefüggései, azon agyagedényművességé, amelyre őstörténetkutatásunk a finnugor nép- és nyelvcsalád tézisének legfőképpen alapozza (vö. pl. Fodor 1975, ill. e könyv ismertetésével II. könyvünk 3. fejezetében). Nyilvánvaló, hogy e kerámia – a fentiek ismeretében – sem nép –, sem nyelvcsaládot nem jellemezhet, hanem csupán kezdetleges, nagyjából azonos fokon álló kulturális állapotokat. Használták a skandinávok és a lappok elődei, a baltiak, a későbbi szlávok, több paleoszibériai népcsoport is – ezekkel együtt – természetesen a mai finnugorok ősei is. Hangsúlyozzuk azonban, hogy *a kérdéses időkben (a 3. évezred második felében) még semminemű kapcsolat sem mutatható ki az európai és az északnyugat-ázsiai későbbi „finnugor” csoportok között.* Az olyannyira jellegzetesnek állított fésűs-gödrös kerámia agyagját pl. Európában kagylóporral, Ázsiában zsírkővel vagy néha murvával soványították, s e kétféle készítési mód sohasem keveredik: az Uráltól nyugatra egyetlen zsírkővel vagy murvával kevert kerámialelet sem ismeretes (vö. László 1961, 183–184. old.)

A kagylóporral való soványítás szokása a *Dnyeper-Donyec műveltségből* és a késői *Tripolje kultúrából* került el az északabbi népekhez (vö. Müller-Karpe 1974, 349–350. old.).

Tekintsük át most az európai területek újkőkori műveltségeinek további fejlődését az 5. évezred végén és a 4. évezred első felében. Az 5. évezred a Starčevo-Körös és a vele párhuzamos bulgáriai Karanovo (Kremikovci) műveltségek konszolidálódásának és lassú terjeszkedésének időszaka. E kultúrák – amint láttuk – nem vezethetők le közvetlenül a thesszáliai korai újkőkorból, hanem Thrákián keresztül érkezett anatóliai (késői Hacılar, Can Hasan stb.) és részben észak-szíriai (Samarra-Halaf) gyarmatosok alkotásai voltak (t. 717. old.).

Kr. e. 4000 táján a Balkántól, Kárpát-medencétől északabbra és keletre is megjelenik a neolitikum, a Hollandiától Kelet-Európáig terjedő szalagdíszes vagy vonaldíszes kerámia (Bandkeramik vagy Linearbandkeramik) kultúrkörének képében, amelynek keletkezését a modern kutatás elsősorban a Körös műveltség és az egyidejű észak-balkáni Starčevo-facies végső fokon elő-ázsiai eredetű földművelő telepescinek alkotásaként szemléli, másrészt – kisebb mértékben – újabb elő-ázsiai gyarmatos csoportok megjelenésével magyarázza. Ezt bizonyítják a szalagdíszes műveltség leleteinek masszív déli párhuzamai (vö. pl. Müller-Karpe 1968, 272. old. ; Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 99–100. old.).

A szalagdíszes kerámia kultúrkörének autochton európai eredetére – amint ezt egyesek állítják (vö. pl. Pittioni: Der urgeschichtliche Horizont der historischen Zeit; Propyl. Weltgesch. I. köt.) – semmiféle bizonyíték nincs. Ellenkezőleg, a tardenoisiai típusú felső paleolitikus – mezolitikus őslakosság továbbélése (halász-vadász fokon!) a szalagdíszes neolitikus népesség mellett és nagyobb foltokban között is (olyan területeken, amelyek földművelésre nem voltak alkalmasak) több helyütt még hosszú időn keresztül kimutatható. Emellett a kétféle lakosság teljesen izolált maradt egymástól (vö. Narr. 1975, 327. old.). A szalagdíszes kerámia kultúrája tehát bizonyíthatóan a Starčevo-Körös műveltség egyenes kisugárzása (l. Narr 1975, 330. old.). Ezzel a ténnyel viszont egyértelműen bebizonyosodott az is, hogy a Starčevo-Körös kultúrkör elő-ázsiai eredetű földművelő telepesei Közép-Európa északabbi vidékeire is tekintélyes számban eljutottak, amint ezt G. Childe már több évtizeddel ezelőtt felismerte (vö. I. könyvünk 24-25. old.).

Keleten is ugyanezt a helyzetet találjuk. Így pl. Nyugat-Ukrajnában a neolitikum kezdetei legelőször az ún. *déli Bug kultúrában* foghatók meg, s ennek alsó rétegeiben a Körös műveltség női agyagfiguráinak, kerámiájának és egyéb leleteinek közeli párhuzamai találhatók (l. Müller-Karpe 1968, 164. old.).

Ezekből a kezdetekből fejlődött ki a 4. évezred derekán és második felében a romániai-ukrajnai *Cucuteni-Tripolje műveltség*, amely szintén kárpát-medencei és észak-balkáni földművelő telepések alkotása volt. Lépésről lépésre terjeszkedett délnyugatról kelet és északkelet felé, amint ez a telephelyek rétegeiből egyértelműen megállapítható (vö. Müller-Karpe 1968, 167. old.). A kultuszban, a szokásokban, a művészetben igen jelentős számban találunk anatóliai eredetű vonásokat, de az ember-tani vizsgálatok is a népesség déli, végső fokon elő-ázsiai eredetét bizonyítják: a tripoljeiek részben mediterránoid-európidok, részben pedig rövidfejű armenoidok voltak (l. Narr 1975, 222. és 225. old.).

Ezzel azonban már jóval túljutottunk pillanatnyi célkitűzésünkön, mert jelenleg csak a Samarra-Halaf kori elő-ázsiai kisugárzásokat, gyar-

matosításokat akartuk bemutatni. Didaktikai szempontból viszont előnyösnek tűnik, ha az egyes periódusok kulturális képének tárgyalásakor esetenként röviden előzetesen utalunk a következő korszak elő-ázsiai összefüggéseire is, amint ezt fentebb is megtettük, amikor az északi Ubaid kultúra aszzerbeidzsáni és dél-turkmenisztáni hatásait érintettük. Így ugyanis sokkal jobban kidomborodik az egyes területek kulturális fejlődésében észlelhető masszív elő-ázsiai hatások töretlen folytonossága az egymást követő régészeti periódusokban, s ismertetésünk áttekinthetőbbé válik, nem szakadozik szét az egyes korszakok külön-külön szemlélt összefüggéseire. Ezért e rövid előremutatásokat esetenként a következőkben is alkalmazzuk, tudatosan számolva azzal, hogy ezáltal többször ismétlésekre kényszerülünk.

A késői Eridu-Ubaid műveltség kisugárzásai

Vegyük most sorra az északi Ubaid kultúrkör kialakulása (kb. 4500) utáni idők mezopotámiai összefüggéseit a távolabbi területeken. A késői Eridu-Ubaid műveltségekről már tudjuk, hogy ez volt Elő-Ázsia első, hatalmas területekre közvetlenül kiterjeszkedő, valódi értelemben vett kulturális koinéja, amelynek direkt és masszív egységesítő hatásai Kilikiától (Mersin) Kelet-Iránig (Tell-i Iblis) észlelhetők (l. 690. old.) E kultúrkör távolabbi kisugárzásainak beható vizsgálata elsőrendű fontossággal bír, mivel fentebb láttuk, hogy a régészeti kutatások újabb eredményeinek tükrében az Eridu-Ubaid műveltség hordozói a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel már szumérok (előszumérok) voltak (vö. 699-706. old.).

Utaltunk már arra, hogy az északra kiterjeszkedő Eridu-Ubaid 3 műveltség 4500-zal kezdődően északabbra és keletebbre szorította a Halaf kultúrkör egyes csoportjait. Megismerkedtünk – S. Lloyd nyomán – a Pezsa-öböl arabiai partjain virágzó Eridu-Ubaid 3 kori szumér gyarmati telepekkel is.

Valamivel később, az 5. évezred végétől kezdve azonban az északi Ubaid műveltség távolabbi terjeszkedése már közvetlenül is jelentkezik, pl. *Tepe Sialk* III. periódusa három alsó rétegének (kb. 4000-3500) egészen erős Eridu-Ubaid 4 és Susa A (másként Susa I) párhuzamaiban, s ezek a jellegzetes ubaidi-elámi vonások ugyancsak a 4. évezred elején – már Észak-Iránban, a Káspi-tó délkeleti partvidékén *Tepe Hissar* I. periódusában (kb. 4000-tól) is megjelennek. Fontos adat, hogy Hissar I. periódusának sírjaiban a férfitemek egyértelműen dominálnak: az IA rétegben öt nőt és tizenkét férfit, az IB rétegben két nőt és öt férfit, az IC rétegben pedig tizenkét nőt és negyvenöt férfit találtak (l. Müller-Karpe 1968, 540. old. és Amiet 1977, 555. old.). Ez a leletmegoszlás igen nagy mértékben alátámasztja azt a következtetést, hogy Hissar I. periódusában

az ottani életnek tipikus gyarmati jellege volt: közismert, hogy újonnan gyarmatosított területeken nagy a nőhiány, túlnyomórészt férfiakat találunk. Így volt ez pl. Észak-Amerikában is, egészen a 19. század végéig, Ausztráliában és Új-Zélandon pedig szinte napjainkig ez a helyzet. Tepe Hissar telepét tehát nyilvánvalóan déli gyarmatosok alapították a 4. évezred legelején.

Ugyanebben az időszakban a dél-turkmenisztáni műveltségekben is megjelennek az egyértelmű északi Ubaid párhuzamok. Meggyőző bizonyítékaink vannak *Anau I*, *Namazga I*, *Karatepe* (mindegyik kb. 3800–3500 között) közvetlen mezopotámiai kapcsolataira: számos női agyagfigura pl. szinte teljesen megegyezik az Eridu-Ubaid 4 korszak Mezopotámiában talált szobrocskáival (l. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 168. old.). Ezen egyezések és több egyéb egyértelmű mezopotámiai párhuzam következtében a modern kutatás az említett dél-turkmenisztáni kőrézkori kultúrákat Mezopotámiából Észak-Iránra keresztül érkezett gyarmatosítás alkotásaiként tartja számon.

Fentebb azonban láttuk, hogy emellett az Urmia-tó környéki kőrézkori művelődési körből is érkeztek telepések Dél-Turkmenisztánba, ami főleg *Anau I* és *Namazga I* kerámiájának a Dalma Tepén talált áruval való párhuzamaiban mutatkozik meg. Sőt, ezenfelül e 4. évezredbeli telepések Turkmenisztánban már korábbi hassunai, samarrai és sialki csoportokat is találtak (l. 718–719. old.), s ezekkel nyilván elkeveredtek. Kiténik ebből, hogy ezeknél az Elő-Ázsiából kiinduló gyarmatosításoknál gyakran igen bonyolult, többrendbelileg egymásra rétegződő etnikai és kulturális folyamatokkal állunk szemben, amelyek rendszeres felkutatása még a kezdet kezdetén áll.

Az első mezopotámiai telepés csoportok az újabb vizsgálatok szerint a 4. évezred első felében érték el Turkmenisztánt. Ezeket követte 3000 táján egy második, ezúttal oly nagyméretű gyarmatosító hullám, hogy ennek már az embertani leletekben is konkrétan igazolható lecsapódásai találhatók: a 3. évezred dél-turkmenisztáni népességének embertani alkata igen közel áll az egykorú mezopotámiai csontanyaghoz (vö. pl. Jettmar et alii 1966, I. rész utószó). Ezen utóbbi összefüggésekre az Uruk-Jemdet Nasr korszak kisugárzásainak tárgyalásakor még visszatérünk.

Ugyancsak a 4. évezred első felében jelenik meg a földművelés Afganisztánban is (*Mundigak I*). A leletek idegenből bevándorolt népre vallanak, amely magával vitte a réz és a lassan forgó fazekaskorong ismeretét. A kerámia formái és díszítő motívumai turkmenisztáni telepésekre mutatnak, a lassan forgó fazekaskorong feltűnése azonban azt bizonyítja, hogy nemcsak Turkmenisztánból érkeztek gyarmatosok Afganisztánba: Turkmenisztánban ugyanis még jóval később sem használták a fazekaskorongot. Ez a körülmény tehát nyilvánvalóan mezopotámiai eredetű.

tű csoportok jelenlétére utal Afganisztánban (az Eridu-Ubaid műveltség már az 5. évezredben ismerte a lassan forgó fazekaskorongot!), s feltűnésüket kétségkívül az ottani gazdag lazúrkőlelőhelyekkel kell kapcsolatba hoznunk, amely féldrágakőnek a szumér Mezopotámiában (de még sokkal később is) igen fontos kultikus szerepe volt: mélykék színével az „égóceán”, a transcendentális hatalmak, az istenség jelképeként szolgált (Herodotostól tudjuk, hogy a zikkurátok legfelső emeletén lévő szentélyek még a Kr. e. 1. évezred derekán is mélykék színben pompáztak).

Már említettük, hogy az 5/4 évezred fordulóján az Urmia-tó melléki művelődési kör telepein is erőteljes északi Ubaid hatások jelentek meg: *Pisdeli Tepe*, *Geoy Tepe* azidőbeli kerámiájában – elámi párhuzamok mellett – egyre jobban elterjedtek az Eridu-Ubaid 4 tradíciók (vö. Burney-Lang 1975, 81. old.). A mezopotámiai-elámi hatások útját az Urmia-tó felé a nyugat-iráni *Tepe Giyan* egykorú leleteiben figyelhetjük meg. Az ottani – az Eridu-Ubaid 3-4 árunak megfelelő – kerámia szoros párhuzamait az Urmia-tónál különösen *Dalma Tepén*, *Pisdeli Tepén*, *Hasanlu IX.* és *VIII.* rétegében, valamint *Gird Hasan Ali* telepén találjuk meg (vö. Hrouda 1971, 72. old.).

Mindezen összefüggések, valamint a Halaf kultúrkör fentebb bemutatott Urmia-tó környéki és észak-asszerbeidzsáni kisugárzásai az 5. évezred második felében (l. 719. old.) arra vallanak, hogy már az 5. évezred utolsó századai óta folyamatosan szoros kapcsolatok álltak fenn azon transzkaukáziai vidékekkel, amelyeken azután a 4. évezred utolsó negyedében – mintegy a valamivel előbb felvirágzott szumér városias magaskultúra szerényebb északi megfelelőiként – kialakult a nagy területeken egységes arculatú *korai transzkaukáziai műveltség* (Kura-Araxes kultúra), amelynek leletegyütteseiben a későbbi időkben is masszív mezopotámiai-szumér párhuzamokat találunk.

Az északi Ubaid műveltség kisugárzásait kelet felé a kelet-iráni *Tell-i Iblisig* követhetjük nyomon. Ezen a kb. 4500 körül alapított településen csakhamar Eridu-Ubaid 3 és 4 kerámia jelenik meg, jellegzetes ubaidi állafigurák kíséretében (l. Hrouda 1971, 37. old.). A szintén kelet-iráni *Tepe Jahja V/B* rétegének (kb. 3700–3400) kerámiája is igen hasonlít a valamivel korábbi Susa A és Eridu-Ubaid 4 áruhoz (l. Amiet 1977, 573. old.).

A késői Eridu-Ubaid kultúrkör masszív hatásai azonban északnyugati és nyugati irányban is messze vidékekre eljutottak.

Amint már a Halaf műveltség kisugárzásainak tárgyalásakor említettük, e kultúra Kelet-Anatóliára és Kilikiára is kiterjeszkedett, sőt a közép-anatóliai Can Hasan és a nyugat-anatóliai Hacilar felső rétegeiben is egyértelmű Halaf hatásokat észlelhetünk a 6/5. évezred fordulóján. Láttuk azt is, hogy mindezen párhuzamok hatalmas méretű vándorlások részjelenségei voltak, amelyeket kétségkívül a Hassuna-Samarra-Halaf terüle-

tek túlnépesedése váltott ki a 6. évezred második felében és végén. E migrációk során az észak-mezopotámiai-szíriai telepések legelőször Dél-Mezopotámiát gyarmatosították, majd végső fokon Dél-Turkmenisztánig (Dzseitun), az Égeiszig (Sesklo), a Balkánig (Starčevo) és a Kárpát-medencéig (Körös) eljutottak.

Nos, az északi Ubaid periódusban, kb. 4500–3700 mindenben hasonló jellegű terjeszkedést figyelhetünk meg nyugati irányban. 4500-at követően az északi Ubaid műveltség mindenütt felváltja a Halaf kultúrát, nemcsak emennek törzsterületein, hanem távolabb is. Kr. e. 4500 és 3700/3600 között az Eridu-Ubaid kerámia túlnyomó elterjedését látjuk Anatóliában is, mind nagyobb területeken (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 38. old.). Anatólia központi régiójában – az akkori lelethiány következtében – ugyan nem tudjuk közvetlenül kimutatni az északi Ubaid műveltség kisugárzásait, de Délkelet- és Dél-Európában, az Égeisz térségében és a Balkánon e korszakban is egyértelműen jelentkeznek a szoros elő-ázsiai párhuzamok, amelyek ismételt bevándorlásokra vallanak. A jellegzetes elő-ázsiai anyaistennőkultusz és bikakultusz, a kerámia, az agyagfigurák és egyéb leletek nyilvánvaló elő-ázsiai párhuzamai az 5–4. évezred folyamán is általánosan elterjedettek voltak egész Délkelet-Európában (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 96–99. old.).

Ezenkívül az 5/4 évezred fordulója táján Thesszáliában és az égei szigeteken tipikus Halaf, majd nem sokkal ezután, a 4. évezred első felében késői Ubaid kerámia jelenik meg, mégpedig azonnal igen fejlett formákkal, ami bevándorlásra vall – írja pl. *F. Matz* (Kreta, Mykene, Troja). Ezután leszögezi, hogy a 4. évezredben az égei szigeteken, Krétán és a görög szárazföldön azonos embertani jellegű, elő-ázsiai eredetű népesség élt, amely nem volt indogermán.

A késői Eridu-Ubaid műveltség hatalmas területeken észlelhető domináns hatásait, kiterjeszkedését a modern kutatás azzal magyarázza, hogy a fejlett öntözéses mezőgazdaság megszilárdulása és általánossá válása Dél-Mezopotámiában az 5. évezred derekától kezdődően ismét a népesség tetemes megnövekedéséhez vezetett, hasonlóan a neolitikum kialakulását követő évezredekben lejátszódott hatalmas méretű népszaporodáshoz, amelynek eredményeként a 6. évezred második felében a már ismertett demográfiai robbanás bekövetkezett.

A rendszeresen öntözött földeken ugyanis Mezopotámiában évente kétszer, sőt néha háromszor is arattak. Így az 5. évezred második felére a népsűrűség ismét ugrásszerűen megemelkedett s ezáltal, valamint az egyidejűleg megfigyelhető törés nélküli folytonos és viszonylag gyors ütemű művelődésbeli, technikai fejlődés következtében adva voltak a nagyobb területeket egybefogó gazdasági, kulturális, sőt politikai kiegyenlítés alapvető előfeltételei is.

Egyidejűleg az egyes társadalmi rétegek elkülönülése, a munkamegosztás, a különféle specializált foglalkozási ágak – ipar, kereskedelem stb. – kifejlődése is megtörtént, ami a következő Uruk periódusban a városias magaskultúra kialakulásához vezetett a törzsterületeken: Dél-Mezopotámiában és Elámban (vö. Amiet 1977, 50–51. old.).

A fenti demográfiai körülménnyel és az egyidejű rohamos kulturális-társadalmi fejlődéssel magyarázható tehát – teljesen kézenfekvő módon – az Eridu-Ubaid 3-4 műveltség nagyfokú dinamikája, meglepően gyors kiterjeszkedése az említett hatalmas területekre.

Az Uruk–Jemdet Nasr korszak szumér kultúrájának távolabbi kisugárzásai

Kr. e. 3800 körül kezdődött az Uruk periódus, amely a dél-mezopotámiai Eridu-Ubaid műveltség utolsó szakaszának töretlen folytatásaként jelentkezik a régészeti leletekben. Mindkét alaposabban megvizsgált lelőhely rétegmetszeteiben – Eriduban és Urukban – jól megfigyelhető a fokozatos átmenet a két periódus között.

Ismét hangsúlyozzuk – mivel a szumérok etnogenezisének kérdésében elsőrangú fontosságú adat –, hogy pl. Uruk XIV. rétegében az addigi Eridu-Ubaid 4 kerámia mellett feltűnik a jellegzetes Uruk áru, s három rétegen keresztül lassanként válik uralkodóvá, míg a késői Ubaid kerámia vele együttesen fordul elő, rétegről rétegre egyre fogy, de csak a XI. rétegben tűnik el teljesen (vö. pl. Lloyd 1981, 44. old.; Amiet 1977, 538. old.). Ugyanígy Eriduban is egy ideig közösen fordul elő az Eridu-Ubaid 4 és az Uruk áru. – A templomépítészeti és a kultuszok töretlen tradíciótól – amelyek szintén etnikai kontinuitásra vallanak – fentebb már részletesen szó volt (vö. 685-687. és 701-704. old.).

Az Uruk korszakban alakult ki a jellegzetes szumér magaskultúra Dél-Mezopotámiában. E művelődési központból már a korszak elejétől kezdve erőteljes impulzusok áradnak szét a szomszédos területekre, sőt a szumér kultúra szinte egész Elő-Ázsia műveltségeinek példaképévé válik, amellyel semmilyen más kultúra sem veheti fel a versenyt. Ez az erős centralizáció szükségszerűen a távolabbi területek eljelentéktelenedéséhez vezetett. Nem sok idő múltán azonban a technikai fejlődés, különösen a közlekedés meggyorsulása (szekér, lovaglás) áthidalta a nagyobb távolságokat is, s az elő-ázsiai műveltségek egymáshoz idomultak, de oly módon, hogy a mezopotámiai központot mint hajtóerőt mindvégig akceptálták (vö. Hrouda 1971, 76–77. old.).

A korai szumér műveltség erejét és messze területekre eljutott domináns hatásait bizonyítják – többek között – a Jemdet Nasr kori pecsétlen-gerek iráni, szíriai, egyiptomi, anatóliai, égei, sőt erdélyi előfordulásai. A

szumérok gazdasági kapcsolatai – nyersanyagbeszerzés egész Elő-Ázsiát behálózták (vö. Müller-Karpe 1968, 277. old.). A sumér képfírás hatására alakult ki az elámi frásrendszer, valamint az egyiptomi hieroglifa frás is. Ezt manapság, mióta a mezopotámiaival egyező képfírást találtak olyan távoli vidékeken, mint egyfelől Románia (Tatárlaka), másfelől Beludzsisztán (Tepe Jahja), már aligha lehet kétségbevonni (vö. Lloyd 1981, 77. old.).

Az Uruk kultúra jellegzetes leletegyütteseinek elterjedését a megelőző északi Ubaid műveltség törzsterületeire már ismertettük (l. 693-698. old.). Ezenfelül azonban az Uruk kultúra erőteljes kisugárzásai távolabbi területeken is sokszorosan kimutathatók, természetesen – ahogy már a korábbi idők műveltségeinek terjeszkedéseinél is szinte szabályszerűen tapasztalhattuk – ismét megfelelő fáziskéséssel. Az Uruk korszak legelején tehát ezúttal is csupán északi Ubaid formák felbukkanása utal – közvetve – arra, hogy az Uruk kultúra terjeszkedő népessége először az északi Ubaid műveltség egyes csoportjait szorította ki előző lakhelyeikről. Ilyen közvetett hatásokként kell szemlélnünk pl. az előbb említett késői Ubaid párhuzamokat Dél-Turkmenisztánban (Anau I, Namazga I), Afganisztánban (Mundigak I) és az égei térségben – ezen helyeken a 4. évezred második negyedében, azaz tulajdonképpen már az Uruk kor elején.

Tehát megint csak a már jól ismert, többszörösen ismétlődő folyamat játszódtott le: egy-egy, Elő-Ázsia központi területein újonnan kialakult, fejlett, nagy kulturális aktivitással rendelkező domináns művelődési közösség fokozatos terjeszkedése a környező területekre eleinte részben kiszorítja e közelebbi térségek korábbi lakosait a perifériára, a még ritkábban lakott vidékekre, majd a későbbiekben maga is megjelenik a távolabbi területeken.

Így pl. *Iránban* a 4. évezred első felének késői Ubaid párhuzamait az évezred derekától kezdődően sorra felváltják az Uruk kultúra közvetlen kisugárzásainak egyértelmű jelei.

Tepe Sialk III/ 1-3-as rétegében – amint láttuk – még messzemenően az Eridu-Ubaid 4 formák domináltak, a III/4-es rétegben azonban 3500 körül szinte átmenet nélkül korszakalkotó változások történnek: megkezdődik a nagyban űzött fémöntés, a mezopotámiai eredetű pecsétnyomók használata általánossá válik s feltűnik – meglepően korán – a gyorsan forgó fazekeskorong is, amelyről már tudjuk, hogy első maradványait Uruk VII. rétegében találták meg, 3600–3500 tájáról. Mindez ugrásszerű technikai-gazdasági fejlődés jele (vö. Hrouda 1971, 72. old.; Amiet 1977, 572. old.) Nem sokkal ezután, a III/6-os rétegben (kb. 3400–3300 között) a tipikus Uruk kerámia is megjelenik, majd a IV. periódusban (3300-tól kezdve) mind gyakoribbá válnak az Uruk áru jellegzetes edényformái („virágcserepek”, ferde kiöntőcsövű kannák stb.), s csakhamar mezopotá-

miai pecséthengerek, valamint 3000 táján elámi-szumér jellegű képirásos agyagtáblák is feltűnnek (vö. pl. Amiet 1977, 572. old.).

A nyugat-iráni *Godin Tepe* V. rétegében szintén ugyanebből a korból (kb. 3200–3000) származó elámi-szumér képirásos táblákat találtak (gazdasági számadásokat), tipikus szürkésfekete Uruk edények társaságában, amelyeket mezopotámiai vagy nyugat-elámi eredetű gyarmatos népesség vitt magával (vö. Amiet 1977, 552. old.). A régészeti kutatások eredményei szerint *Godin Tepe* ebben az időben fallal körülvett szumér-elámi kereskedelmi gyarmati központ volt (vö. Strommenger 1978, 18. old.).

A kelet-iráni *Tepe Jahja* V/A rétegében (kb. 3400–3200) is megjelenik az Uruk kerámia („virágcserepek”) s vele együtt a nagyobb méretű rézfeldolgozás, sőt már az arzénbronz is. A rákövetkező IV/C rétegben (kb. 3200–2900) elámi csoportok bevándorlása adatolható: elámi jellegű képirásos táblák és pecséthengerek tűnnek fel, de tipikus mezopotámiai Jemdet Nasr kerámia kíséretében (vö. Amiet 1977, 573–574. old.). Megjegyzendő, hogy a jellegzetes Jemdet Nasr áru egyidejű megjelenése nagy valószínűséggel arra vall, hogy az elámiakon kívül szumér gyarmatosokkal is számolnunk kell. Igen erősen alátámasztja ezt az a körülmény, hogy a *Tepe Jahja* IV/C rétegével egyidejűleg alapított, még jóval keletebbre fekvő *Sahr-i Sokhta* településének legalsó rétegéből szintén több Jemdet Nasr kori szumér pecséthenger került elő, s a kerámia is nagyon hasonló *Tepe Jahja* IV/C rétegének mezopotámiai jellegű árujához (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 49. old.). De egyébként is: az Uruk és a Jemdet Nasr korszak elámi kultúrája teljes mértékben az egyidejű szumér műveltség függvénye – olyannyira, hogy igen gyakran el sem lehet döntení a leletekről, vajon Mezopotámiában vagy Elámban készültek e.

E távoli kelet-iráni telepek a lazúrkőkereskedelem déli útvonalának közbeeső támaszpontjai voltak (vö. könyvünk 27-28. old. is), nyilván ezért jelentek meg mindkét helyen elámi és szumér csoportok. *Tepe Jahja* azonban ezenfelül még az ott bányászott zsírkőszerű *klorit* miatt is fontos nyersanyagtermelő hely volt: a könnyen megmunkálható, tetszetős kloritból készült tárgyak (domborművű vésetekkel díszített edények, dobozok, amulettek, pecsétnyomók stb.) mind Mezopotámiában és Elámban, mind pedig a később kialakult *Indus kultúrában* nagy közkedveltségnek örvendtek.

A harmadik jelentős kelet-iráni lelőhelyen, *Tell-i Iblisben* az előzőekkel mindenben azonos helyzetet találunk. Míg a 3800–3400 közé tartozó 2. és 3. rétegben késői Ubaid kerámia fordult elő (Eridu-Ubaid 3-4), addig a következő 4. rétegben, kb. 3300 táján az Uruk áruhoz igen hasonló egyszínű fényezett kerámia jelenik meg – csakúgy, mint az eddig ismert telepeken, itt is a fémművesség széleskörű elterjedésével párhuzamosan: a 4. réteg úgyszólván tele volt fémöntő tégelyek maradványaival

(vö. Hrouda 1971, 37. old.). E leletanyag arra vall, hogy Tell-i Iblis a korai fémfeldolgozás egyik igen jelentős központja volt Iránban (l. Hrouda 1971, 73. old.). Ez a korai, már kifejezetten fémiparnak nevezhető nagyméretű fémművesség viszont, amely hirtelen, átmenet nélkül egyszerre igen fejlett formákkal és olyan széles körben jelentkezett, amely messze felülmúlta a telep lakosságának fémszükségletét, nyilvánvalóan nem Tell-i Iblisben gyökerezett, ahol a megelőző rétegekben semmiféle előzménye sem található, hanem kétségkívül azokkal a gyarmatosokkal került el oda, akik az Uruk kerámia közeli párhuzamait is magukkal vitték. E csoportok a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel mezopotámiai-szumér érckutató és fémfeldolgozó telepesei voltak, akik a környék érclelőhelyeit kiaknázták, a kibányászott ércet azonnal helyben kiolvasztották és részben fel is dolgozták, majd a félkész árut Mezopotámiába szállították (vö. Rehork 1980, 324. old.). Mivel a messzemenően legtöbb fémtárgyat – már a megelőző Eridu-Ubaid korszakkal kezdődően – Mezopotámia térségében (északon és délen) találták, sőt az Uruk kor idején Urukban nagyméretű fémfeldolgozó, fémöntő ipar adatolható (vö. pl. Hrouda 1971, 79. old.), a modern kutatás a fémművesség rendszeres, foglalkozásszerű művelésének kezdetét a késői Eridu-Ubaid, majd az Uruk kultúra területére helyezi, s Tell-i Iblis fémművességében is mezopotámiai szükségletre dolgozó ércolvasztó gyarmati telepet lát.

Az észak-iráni *Tepe Hissar* I. periódusa (kb. 4000–3000) kerámiájának Sialk III és ezen keresztül részben késői Ubaid, valamint Susa A párhuzamaira már rámutattunk. Említettük azt is, hogy e periódus elejének sírjaiban jóval több a férficsontváz mint a női, ami a gyarmatosítás egyértelmű jele (vö. 725. old.). Ezenfelül Hissar alapítása óta előfordulnak a pecsétnyomók és az öntött réz (vö. Amiet 1977, 555. old.). Mindez déli eredetű, Sialk és végső fokon Mezopotámia-Elám irányából érkezett telepésekre vall.

Ezen előzmények után Hissar II. periódusának kezdetén, kb. 3000–2900 között minden átmenet nélkül hirtelen egyszínű fényezett sötétszürke kerámia jelenik meg, amely feltűnően hasonlít az Uruk áru szürke változatához (vö. Hrouda 1971, 79. old.). Ugyanebben az időben egész Észak-Iránban széles körben elterjedt ez a kerámiafajta (*Sah Tepe, Turang Tepe, Jarim Tepe* stb. – vö. pl. Hrouda 1971, 99. old.). E kerámia eredetére nézve még nem tudott megegyezni a kutatás. Egyesek északkeletről bevándorló etnikai csoportok feltételezett megjelenésével hozzák kapcsolatba, amelyekben az első indoirániak feltűnését vélik megfoghatni. A számbavehető régészeti leletösszefüggések azonban egészen más valamit mutatnak: nevezetesen e kerámiatípus déli, végső fokon uruki eredetét. Így pl. Hrouda is leszögezi – a fenti elképzelésekkel vitába szállva –, hogy mivel Godin Tepén ezen észak-iráni áru megjelenése előtt

tipikus Uruk kerámiát találunk (az V. rétegben, 3200–3000 között; – I. előbb), amelynek egyik változatát szintén szürkésfekete fényezett edények alkotják, igen valószínűnek tűnik, hogy a 4. évezred mezopotámiai Uruk kerámiája és a 3. évezredbeli egyszínű fényezett sötétszürke iráni áru valamilyen módon összefügg (vö. Hrouda 1971, 99. old.).

A Hrouda által egyedül említett Godin Tepén kívül azonban Tepe Sialkban is mindenben azonos lelethelyzetet ismertünk meg fentebb: ott már 3400–3300 körül megjelenik néhány tipikus Uruk edényforma, 3200-zal kezdődően pedig tömegesen található Uruk kerámia, Jemdet Nasr kori mezopotámiai pecséthengerek és elámi-szumér képirásos táblák társaságában. Teljesen nyilvánvaló – s a nemzetközi kutatás is erre az álláspontra helyezkedik –, hogy ezek a jelenségek a késői Uruk és Jemdet Nasr kori szumér magaskultúra terjeszkedésének tanúbizonyságai, nem pedig valamiféle obskurus indoiráni törzsek emlékei, amelyek – mellesleg megjegyezve – csak több mint 2000 évvel később mutathatók ki legelőször Iránban.

De a turkmenisztáni leletek is éppen fordított irányú népmozgalmakról tanúskodnak. Az orttani *Namazga II periódus* idején, kb. 3500–3000 között a földművelő települések már Turkmenisztántól Afganisztánon át Indiáig általánosan elterjedtek. A művelődésbeli fejlődés délnyugat és nyugat felől, Észak-Irán és Dél-Turkmenisztán irányából fokozatosan haladt az említett területek felé (északi lazúrkő út; vö. könyvünk 27. old.). A kerámia, az amulettek, a pecsétnyomók legjellemzőbb motívuma az egész térségben a lépcsőzetes piramis (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 169. old.). Turkmenisztánban 3000 táján a népesség jelentősen megnövekedik, s a következő periódusban (*Namazga III* – kb. 3000–2600) már a szumér városi kultúra közvetlen hatásai is jelentkeznek: a korszak végén városias jellegű települések keletkeznek, csakhamar citadellákat és monumentális épületeket találunk (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 170. old.). Ugyanakkor – a 3. évezred elején – egymás után jelennek meg a dél-turkmenisztáni kultúrák gyarmati telepei a szomszédos északabbi és keletebbi vidékeken, az Aral-tótól kezdve az Amu Darja mentén egészen Fergánáig (vö. pl. Jettmar et alii 1966.).

Mindezen jelenségek az előbb már említett, 3000 körül bekövetkezett Mezopotámiából kiinduló tömeges bevándorlások következményei voltak. Magyarán, ha a most vázolt turkmenisztáni lelethelyzetet is figyelembe vesszük, akkor gyakorlatilag bizonyítottnak tekinthető, hogy a Sialkban már 3400 óta, Godin Tepén két évszázaddal később észlelhető masszív Uruk párhuzamokat szintén a Mezopotámiából kiinduló gyarmatosítás részjelenségeiként kell szemlélnünk. Kézenfekvő az is, hogy a telepese csoportoknak már az Uruk kor végén, a színes Jemdet Nasr kerámia divatbajjotta előtt el kellett hagyniuk Mezopotámiát, különben már

nem az Uruk kori szürke fényezett árut vitték volna magukkal. Tepe Sialkot a jelek szerint már 3400 táján elérték, a Káspi-tó délkeleti partvidékére (Hissar és az előbb említett telepek) és Dél-Turkmenisztánba pedig 3000 körül jutottak el.

Láthatjuk tehát, hogy a régészeti leletek 3000 táján a kérdéses térségben egyértelműen *délnyugatról északkelet felé* irányuló vándorlásokat bizonyítanak, nem pedig megfordítva, ahogy egyes ortodox indogermanisták minden tárgyi alap nélkül feltételezik.

Észak és északnyugat felé az Uruk kultúra legkorábbi terjeszkedése a volt északi Ubaid területeken mutatható ki, ahol – amint már megmutattuk – 3700–3500 között az Uruk kerámia szinte mindenhol felváltotta az észak Ubaid árut. 3500 körül kezdődően tipikus szumér gyarmati városokat ismertünk meg Szíriában a Habur folyó vidékén és a középső Eufratesz mentén. Ugyanakkor a levantei partokig terjedő erőteljes Uruk kisu-gárvázásokra is rámutattunk (vö. 693-698. old.).

Tovább északnyugat felé, Anatólia és Délkelet-Európa irányában szintén már a korai Uruk korban, 3700–3600 táján észlelhetők az Uruk műveltség szíriai, délkelet-anatóliai terjeszkedésének hatásai, e távolabbi területeken azonban eleinte csak közvetett módon: késői Eridu-Ubaid párhuzamok felbukkanásában az égei szigeteken és Thesszáliában – azonnal fejlett formák tűnnek fel, ami Anatóliából történt bevándorlásra vall (vö. 727. old.).

A 4. évezred derekán az elő-ázsiai telepések ezen újabb hulláma már az *Észak-Balkánt* és a *Kárpát-medencét* is elérte. A kutatók túlnyomó többsége a 3500 táján kialakult *Vinča-Tordos kultúra* keletkezését elő-ázsiaiak tömeges bevándorlása eredményének tulajdonítja, mivel e művelődési kör leletanyagában ismét számos egykorú elő-ázsiai párhuzam, igen erőteljes közel-keleti kultúrhatások észlelhetők (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 99. old.). A Vinča-Tordos műveltség nagyjából a korábbi Starčevo -Körös területeken jelentkezik, de nem vezethető le e kultúrkörből: Anatólia felől érkezett gyarmatosok hozták létre – állapítja meg K. J. Narr hivatkozott kézikönyve is. A bevándorlás útja ugyan nem mutatható ki közvetlen módon, de igen nagy nyomatékkal erre vall az, hogy a legszorosabb anatóliai párhuzamok éppen a legrégebbi periódusban (Vinča A), s ráadásul a műveltségnek a Közel-Kelettől legmesszebb eső vidékén, Erdélyben mutathatók ki. A Balkán délebbi részein csak a későbbi időkben, a 4/3. évezred fordulója után tűnnek fel a Vinča-Tordos kultúra leletformái, de ez már másodlagos jelenség, s csupán annak következménye, hogy e műveltség későbbi szakaszaiban igen erősen befolyásolta a balkáni térséget, egészen Thesszáliáig (vö. Narr 1975, 175–179. old.). Ugyanezt mutatta ki F. Schachermeyr is, kiegészítve még azal, hogy a korai Vinča kultúra kizárólag egyszínű, fekete, sötétszürke

vagy vörösesbarna fényezett kerámiája igen nagy valószínűséggel arra vall, hogy az Észak-Balkán és Erdély térségében már a 4. évezred második felében jelentős fémműves központnak kellett léteznie, s e következtetését – amelyet már az 50-es években publikált – a Belgrád környékén nemrégiben felfedezett 4. évezredbeli rézbányák messzemenően igazolták (vö. Schachermeyr 1976, 66–67. old.). – Így a nemzetközi régészeti kutatás a 4. évezred második felében az Észak-Balkán és a Kárpát-medence térségében teljesen kifejlett fémművességgel számol (vö. pl. Whitehouse 1976, 157. old. – l. a 4. sz. térképet is).

Ismét együtt találjuk tehát az Uruk árura erősen emlékeztető szürkésfekete vagy vörösés egyszínű fényezett kerámiát a fémművesség nagyobb mértékű kibontakozásával. E feltűnő jelenség – ilyen korai időkből, ekkora távolságra Mezopotámiától és annyi egyéb elő-ázsiai párhuzammal együtt a Vinča-Tordos műveltség leleteiben – kézenfekvő módon arra enged következtetni, hogy a 4. évezred derekán valóban elő-ázsiai gyarmatosok érkeztek az Észak-Balkánra és Erdélybe, s csakhamar kiaknázták az ottani érclelőhelyeket, kialakították a helyi fémművességet. A bevándorlás a jelek szerint főleg vízi úton történt – legalábbis erre vall a kapcsolható leletek feltűnő hiánya a Dél-Balkán térségében, amint erre Narr is külön felhívja a figyelmet (vö. Narr 1975, 178. old.). A *Tisza műveltség* a Vinča B fokozat töretlen folytatásaként jelentkezik (valamivel 3000 előtt), szintén feltűnő anatóliai párhuzamokkal, amelyek ismételt elő-ázsiai terjeszkedésre vallanak, ezúttal a 4/3. évezred fordulója táján (vö. Narr 1975, 181–182. old.). Ugyanezt mutatja ki igen meggyőző módon *Kalicz Nándor* (Agyag istenek, 36–43. old.). Ezek a Tisza műveltségben megnyilvánuló erős anatóliai hatások ugyanebben az időszakban a Dobrudzsában és a Vaskaputól keletre is jelentkeznek (vö. Narr 1975, 185. old.). – Ez utóbbi adatok viszont ismét csak annak jelei, hogy ezek a bevándorlók is vízi úton – a Fekete-tengeren, a Dunán és mellékfolyóin át – érkeztek.

Narr kiemeli még, hogy az újkőkor középső szakaszában a koraneolitikus ősbalkáni csoportokat messzemenően új, elő-ázsiai eredetű etnikumok váltották fel, s ezek az Anatólia felől érkezett telepések számos helyen a későneolitikum idején a 3. évezredben is a népesség zömét alkották, így pl. a *Vinča C-D*, a *Gumelnița*, *Salkuța*, *Tiszapolgár*, *Butmir* műveltségek területén (Narr 1975, 190. old.).

G. Childe már több évtizede világosan felismerte ezeket a szoros előázsiai-európai összefüggéseket. A Vinča-Tordos kultúráról és a Tisza műveltségről meggyőző érveléssel kimutatta, hogy újabb elő-ázsiai bevándorló hullámok alkotásai voltak, amelyek lényegesen továbbfejlesztették a régebbi – annak idején szintén elő-ázsiai telepések által létrehozott – koraneolitikus műveltségeket. A Vinča-Tordos és a Tisza fokozatot

Childe összefoglaló néven *Duna II kultúra*nak nevezi (a korábbi szlagdíszes művelődési kör nála *Duna I kultúra*), s nyomatékosan rámutat arra, hogy a régészeti leletek tanúsága szerint az északabbi és nyugatabbi európai területek a Duna II korszakban is megmaradtak az előző Duna I műveltség koraneolitikus fokán, lényegesen lemaradtak a balkáni kárpát-medencei térség kulturális színvonalától, ami a Vinča Tordos területekre délkelet felől újonnan érkezett domináns művelődési hatások és bevándorlások egyértelmű bizonyítéka. Észrevette azt is, hogy a Duna II kultúra térségében a 4. évezred végén jelentős mértékben megnőtt a népesség száma, s hogy bizonyos jelek a Duna vidéke és Elő-Ázsia közötti rendszeres árucserére engednek következtetni (az említetteket l. Childe 1949.).

Még a 4. évezred derekán alakult ki Moldvában és valamivel később Nyugat-Ukrajnában a *Cucuteni-Tripolje műveltség* – folytatja Childe –, főleg a Vinča-Tordos kultúra területéről és az északkeleti balkáni vidékekről érkezett telepések alkotásaként, s fokozatosan kiterjeszkedett az ukrainai ligetes steppe magasságáig. A tripoljei telepek kulturális arculata teljes mértékben megegyezik a Duna II kultúra és a korábbi kelet-balkáni műveltségek (pl. Boian kultúra) jellegzetes leleteivel (l. Childe 1949.).

Az újabb kutatások Childe ezen felismeréseit is igazolták. Bebizonyosodott, hogy a Tripolje műveltség valóban délnyugatról terjeszkedett északkelet felé (a moldvai telepek alsó rétegei idősebbek az ukrainaiaknál), s leletanyaga igen közeli párhuzamban áll a valamivel előbbi kárpát-medencei és észak-balkáni műveltségekkel; valamint, hogy ezek a megfelelések végső fokon elő-ázsiai eredetűek. De az embertani vizsgálatok is mediterránoid-európidokat és armenoidokat mutattak ki (vö. 723. old.).

Mindez magyarul azt jelenti, hogy ismét a már jól ismert gyarmatosítási jelenséggel állunk szemben: a 3500 körül az északi Balkánon és Erdélyben feltűnt elő-ázsiai telepések eleinte részben északra, északkeletre szorították a korábbi erdélyi-észak-balkáni csoportokat (korai Cucuteni-Tripolje), később pedig – nyilván a 3000 táján beérkezett második elő-ázsiai hullám nyomására – maguk is megjelentek a moldvai-ukrainai térségben (érett Cucuteni-Tripolje).

Ezekbe az egyértelmű elő-ázsiai összefüggésekbe szervesen beleilleszkednek a Vinča-Tordos műveltség területéről már jó ideje ismert piktográfikus jelek, valamint a tatárlaki kőírási táblák is, amelyeket az előbbiekből következően semmi esetre sem lehet izolált jelenségekként szemlélni,

Így a „Propyläen Kunstgeschichte” is csupán a nemzetközi kutatás általános véleményét tolmácsolja, amikor hangsúlyozza, hogy a tatárlaki táblák egyértelmű bizonyítékai elő-ázsiai földművelő telepések hullámszerűen ismétlődő délkelet-európai bevándorlásainak, jelen esetben a 4/3.

évezred fordulója táján. Sőt ilyen bevándorlásokkal kell számolnunk a 3. évezred első felében a *Lengyel kultúra*, majd néhány évszázaddal később a *badeni-péceli műveltség* kialakulásának idején is (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 99. old.).

Az Elő-Ázsiából kiinduló művelődési hatások és vándorlások útját a 4. évezred utolsó századaiban a közbeeső kis-ázsiai, égei, dél-balkáni területeken csak egyes támpontszerű telepekre korlátozódó szórványleletek alapján tudjuk felvázolni. A 4. évezred második felének (késői Uruk és Jemdet Nasr korszak) mezopotámiai jellegű leletei ugyanis közvetlenül csak a szíriai tengerpartig, az Amuq síkságig és az Eufrátesz középső folyásáig követhetők nyomon (Uruk kerámia, szumér pecséthengerek, képfirásos táblák stb. – l. 696-698. old.), s Anatólia belső területein megszakad a leletfolytonosság (bár a demográfiai adatok – a népesség hirtelen megnövekedése a 4. évezred végével kezdődően –, valamint a szürkésfekete vagy vörös egyszínű kerámia megjelenése egész Anatóliában közvetve Mezopotámia-Szíria irányból történt tömeges bevándorlásokra vallanak; bővebben l. később). Mindössze a közép-anatóliai *Alisar* 8M nevezetű rétegből (M=mountes; domb) ismeretes egy Jemdet Nasr kori szumér pecsét-henger. De mivel a 8M réteg jóval 3000 utánra, a 3. évezred első felébe tartozik, e lelet a 4. évezred végére vonatkoztatva nem egyértelmű (vö. pl. Goetze 1957, 38. old.).

Nyugatabbra tekintve azonban – első pillantásra meglepő módon – az Égei-tenger szigetein és Kis-Ázsia nyugati partjain ismét feltűnnek a késői Uruk és a Jemdet Nasr periódus szumér kultúrájának terjeszkedésére valló tipikus leletek. Nem is kevés (az alábbiakhoz l. az 5. sz. térképet).

A kis-ázsiai parttól nem messze fekvő *Amorgos* szigetén (keleti Kykládok) kb. 3000-re keltezett sírból Jemdet Nasr kori szumér pecsét-henger került elő (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 64. old.). A pecsét-henger az ún. *brokát stílushoz* tartozik, amely csak a Jemdet Nasr kor vége felé tűnt fel, s a korai szumér dinasztiák idején vált általánossá a 3. évezred legelején. Emiatt egyesek az amorgosi hengert valamivel későbbre keltezik (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 155. old.).

Ugyancsak igen fontos útmutatásokat nyerhetünk az Észak-Balkán és Erdély térségében 3000 körül megjelent elő-ázsiai bevándorlók közbeeső tartózkodására vonatkozólag a Márvány-tenger keleti partján, a Boszporusz-tól közvetlenül délre fekvő *Fikirtepe*, a Trója melletti, szintén partmenti *Kumtepe* és a lesbosi *Thermi* legrégibb rétegeinek leleteiből. Az alsó rétegek mindhárom telephelyen Trója alapítása (kb. 3000) előttről valók (vö. pl. Goetze 1957, 22-24. old.; Alkim 1968, 80-81. old.), azaz a 4. évezred utolsó századaiba, pontosan a Jemdet Nasr korszak idejébe tartoznak, s ezenfelül mindegyik település a kereskedelmileg – de stratégiaileg is – elsőrangú fontosságú Dardanellák – Márványtenger – Boszporusz átjárót őrzi és uralja.

*Thermi*ben közvetlenül a szűztalaj feletti legalsó kultúrrétegben, tehát a 4. évezred utolsó századainak szintjén több fémolvasztótégelyt és öntőmintát találtak (vö. Müller-Karpe 1974, 427. old.), ami a helybeli fémfeldolgozás egyértelmű bizonyítéka, de egyúttal arról is tanúskodik, hogy ilyen leletkörülmények között semmi esetre sem beszélhetünk a fémöntés helyi előzményeiről: a telepet alapító gyarmatosok kétségkívül a fémöntés ismeretével érkeztek előző hazájukból, s megtelepedésük után azonnal megkezdték a fémfeldolgozást. Fejlett fémművességről viszont – nevezetesen iparszerűen űzött fémöntésről – a 4. évezred idején egyedül Elő-Ázsából vannak adataink, közelebbről az Uruk kultúra törzsterületeiről, ill. az e műveltség által erőteljesen befolyásolt környező vidékekről (vö. az előzőekben mondottakkal, különösen 729-731. old.).

Csak megerősíthet bennünket ebbeli véleményünkben az a további fontos összefüggés, hogy *Thermi* telepének legrégebb kerámiája sötétszürke vagy feketés, néha vöröses egyszínű fényezett áru, amely *Trója* alapításától, vagyis kb. 3000-től kezdődően *Trója* I. periódusában is kimutatható (vö. Goetze 1957, 23–24. old.). Magyarán e kerámia lényeges párhuzamokat mutat az ugyancsak sötétszürke vagy vörös egyszínű fényezett Uruk áruval.

Ugyanakkor *Fikirtepe* és *Kumtepe* legrégebbi, még a 4. évezred végére tartozó kerámiája is hasonló a *Thermi*ben talált áruhoz, de ami még fontosabb, szoros párhuzamai megtalálhatók *Chios* szigetén (*Emporio*), a *Kykládokon*, *Thrákiában*, sőt még a *Duna* mentén, a *Vinča-Tordos* műveltség területén is, amint ezt pl. *U.B. Alkim* ismételten hangsúlyozottan kiemeli (vö. Alkim 1968, 81. és – újra – 82. old.).

Jelen vizsgálódásaink szempontjából szintén igen fontos adat, hogy *Lemnos* szigetén (megint csak a *Dardanellák* bejárata előtt!) *Poliochni* telepén, amely a 3. évezred első felében fallal körülvett valóságos város volt (vö. Narr 1975, 508. old.), már 3000 körül bronzot öntöttek, s ott is előkerült egy brokát stílusú mezopotámiai pecséthenger (vö. Müller-Karpe 1974, 874. ill. 155. old.). Ezenkívül az előbb említett *Thermi* legalsó rétegében is találtak – az öntőminták és olvasztótégelyek mellett – egy 3000 előttről származó, 13.1 % ónt tartalmazó valódi bronztűt, valamint egy tiszta ónból készült gyűrűt (vö. Müller-Karpe 1974, 116. és 427. old.). Ugyanígy a kelet-makedóniai *Néstos* folyó közelében fekvő *Sitagroi* V. rétegében, amely *Thermi* legalsó rétegével egyidejű, szintén ónbronzt adathozható (l. Müller-Karpe 1974, 427. old.). Valamivel későbbi időből, de még jóval a 3. évezred közepe előttről *Amorgos* szigetéről is ismerünk valódi ónbronzt tárgyakat: tűket és egy karkötőt, több mint 13% óntartalommal (vö. Müller-Karpe 1974, 153. old.).

Mivel az ónbronzt abban az időben egyedül a szumérok ismerték (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 425–426. old.), ezek az égei térségben mind-

eddig egyedülállóan korai – a 4. évezredbeli – valódi bronzleletek (az ónbronza a trójai-égei-krétai kultúrkörben egyébként csak jó fél évezreddel később, a 3. évezred derekán tűnik fel), igen nagy valószínűséggel – ha nem egyenesen a bizonyosság fokán – arra vallanak, hogy a 4. évezred végén és a 3. évezred legelején a Dardanellák előterében több égei szigeten és a kis-ázsiai partokon szumér kereskedelmi és fémfeldolgozó gyarmati településekkel kell számolnunk. Ezt tanúsítja a szintiszta ónból készített gyűrű is Thermiből: ilyesmit akkoriban még a gazdagok is csak féskereskedelmi központban engedhettek meg maguknak.

Az eddig felsorolt leletösszefüggések tehát kivétel nélkül arra engednek következtetni, hogy a Jemdet Nasr kori szumér-képirás íráskarakterével, vonalvezetésével gyakorlatilag megegyező tatárlaki piktográfikus táblákat nyilvánvalóan tengeri úton érkezett mezopotámiai-szumér érckutató és fémfeldolgozó csoportokkal kell kapcsolatba hoznunk. A párhuzamba állítható leletek földrajzi megoszlásának, ill. a Dardanellák térségében való feltűnő tömörülésének tanúsága szerint a fémek (vagy ércek) elszállítását is főleg vízi úton bonyolították le, s a hajók közbeeső támaszpontjai – de nyilván legalábbis részben az ércolvasztó műhelyek is (vö. a Thermiben talált olvasztótégelyekkel, öntőmintákkal és Poliochni bronzöntészetével) – a Dardanellák égei-tengeri bejárata előtti szigeteiken (Lemnos, Lesbos), a trójai partokon (Kumtepe, majd 3000 óta Trója I.), a Márvány-tenger Boszporusz melletti partszakaszán (Fikirtepe), valamint délebbre a Kykládok egyes keleti szigetein (Amorgos) voltak. A fémszállító hajók hazai kikötőit viszont minden valószínűség szerint a Földközi-tenger keleti partjain kell keresnünk: az Amuq síkságon, Ugarit, Byblos környékén; – azokon a levantei vidékeken, ameddig a késői Uruk és Jemdet Nasr kori szumér kultúra a 4. évezred utolsó századaiban közvetlenül kiterjeszkedett. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy számos kutató már a késői Uruk és a Jemdet Nasr korban a Földközi-tengerig terjedő szumér birodalom létezésével számol (l. később).

Ezen egyértelmű régészeti adatokhoz a tatárlaki táblákon kívül szervesen kapcsolódnak az Erdélyben és a Bánságban talált egyéb szumér típusú leletek is, amelyek száma egyre nő, s mind nagyobb bizonyossággal arra mutatnak, hogy a 4/3. évezred fordulója idején a Vinča-Tordos kultúra területén is tekintélyes számú mezopotámiai-szumér érckutató, fémfeldolgozó, a fémtermékek elszállítását lebonyolító, valamint a bányászatot, ércolvasztást és a kereskedelmi utakat katonailag biztosító csoportok tartózkodtak.

A tatárlaki táblák ugyanis korántsem egyedülálló, mintegy véletlenül odakerült leletek. Már a 19. század 80-as éveitől, *Torma Zsófia* ásatásai óta közzismert, hogy a későneolitikus korai rézkori *Tordos műveltség* erdélyi telepjeiről számos főleg agyagedényekre karcolt – piktográfikus jel

került elő, amelyeket ma kb. Kr. e. 3200–2800 közé kelteznek. A 20. század első felében azután a Belgrád környéki Vinča archaikus telepén végzett ásatásoknál ismét ilyen piktográfikus jeleket találtak, s az is kiderült, hogy a Tordos műveltség nem más, mint a *Vinča kultúra* erdélyi változata. Így e művelődési kört összefoglaló néven *Vinča-Tordos kultúrának* nevezték el. Ugyanakkor a többszörösen megismételt és kibővített vinčai ásatások rétegmegfigyeléseiből lehetővé vált a műveltség időbeli rögzítése is: megállapították, hogy a Vinča-Tordos kultúra valamivel a 4. évezred közepe előtt kezdődött, kb. 3500 és 2500 között virágzott, s négy periódusra oszlott (Vinča A, B, C és D).

Majd századunk derekán, az egyre szaporodó régészeti leletek világánál mind valószínűbbé vált, hogy a Vinča-Tordos műveltség kialakításánál elő-ázsiai telepések elsőrangú szerepet játszottak. Így fentebb láttuk, hogy *G. Childe* az akkoriban ismert leletösszefüggésekből már 1949-ben igen nagy valószínűséggel ki tudta mutatni, hogy a 4. évezred derekától kezdve ismételt bevándorló hullámok érkeztek Elő-Ázsiából a Balkán északi tájaira, Erdélybe (Vinča-Tordos kultúra) és a Tisza mentére (Tisza műveltség). Sőt arra is nyomatékosan rámutatott – jóval a tatárlaki táblák felfedezése előtt! –, hogy a 4/3. évezred fordulója idején a jelek szerint rendszeres árucseré volt Elő-Ázsia és a Duna vidéke között.

Ugyanígy *R. Heine-Geldern* is már 1950-ben megállapította, hogy a Tordos kultúra írásjelei egyértelműen szumér eredetűek, s feltűnésüket egy Észak-Mezopotámiából vagy Kelet-Anatóliából a 4. évezred második felében kiinduló nagyméretű vándorlással magyarázta, amely szerinte a szumérok azidőbeli – Uruk kori – térhódításával is szoros kapcsolatban állott (vö. Heine-Geldern 1950.).

Az 50-es években tovább szaporodtak az ezirányú leletek, s 1955-ben *F. Schachermeyrnek* már tudományos módszerességgel sikerült kimutatnia, hogy a 4. évezred második felében az észak-balkáni-erdélyi térségben, a Vinča-Tordos műveltség területén tömegesen megjelennek az egyszínű fényezett agyagedények, amelyek az ún. „fémsokk” jelei, vagyis azt bizonyítják, hogy a környéken valahol már a 4. évezred második felében jelentős fémfeldolgozó központ létezett, s a fazekasok egyre nagyobb mértékben kezdték utánozni a fémedényeket (vö. Schachermeyr 1955.).

Az egyszínű fényezett kerámiával kapcsolatban ismét emlékeztetünk a szintén egyszínű fényezett Uruk árura, amelyhez hasonló kerámia a 4. évezred második felében az előbb említett égeiszi és nyugat-kisázsiai partmenti telepeken is feltűnt, éppen a szumér érckutató gyarmati telepések nagy valószínűséggel feltehető útvonalán az északi Balkán és a Kárpát-medence felé. S főleg: ez a jellegzetes kerámia mindezen lelőhelyeken a fejlett fémművességnek a kérdéses területen meglepően korai konkrét bizonyítékaival együttesen jelentkezett.

Nagyjából ez volt a régészeti helyzet, amikor *N. Vlassa* kolozsvári régész a tatárlaki táblákat megtalálta (1961). Vagyis az említett korábbi munkákból – amelyek sorát teljesen hasonló jellegű megállapításokkal még tetemesen meghosszabbíthatnánk – világosan látható, hogy a tatárlaki leleteket semmi esetre sem tekinthetjük izolált, önmagukban való dolgoknak, amelyek minden egyéb régészeti adattól elvonatkoztatva, előzmények és összefüggések nélkül, mintegy váratlanul és megmagyarázhatatlanul bukkantak volna fel Erdélyben. Ellenkezőleg: fentebb megmutattuk, hogy már felfedezésük előtt számos igen konkrét bizonyíték állt a kutatók rendelkezésére arra vonatkozólag, hogy a balkáni és kárpát-medencei újkőkori műveltségek általában is, már a kezdetek óta (*Sesklo*, *Starčevo*, *Körös*, *Kremikovci*) végső fokon Elő-Ázsiából származtak, közel-keleti földművelő telepések több hullámban megismétlődött tömeges bevándorlásai útján keletkeztek, s hogy közelebbről a *Vinča-Tordos* műveltség kialakulását is kétségtől egyik ilyen elő-ázsiai gyarmatos hullám számlájára kell írunk.

A tatárlaki táblák tehát – bármilyen nagy szenzációként hatottak is az őstörténeti kérdések iránt érdeklődő közvéleményben – a balkáni-erdélyi térség régészetével foglalkozó szakemberek számára egyáltalán nem jelentettek meglepetést. Sőt, a már addig megismert és rendszerezett lelet-összefüggések alapján egyenesen el lehetett várni, hogy valami hasonló, egyértelműen és vitathatatlanul *Mezopotámiára* valló lelet előbb-utóbb előkerül majd a *Vinča-Tordos* műveltség területéről. Így a tatárlaki szumer képírási jelek felbukkanása csupán az utolsó mozaikkövecske volt a már korábban meglehetősen biztonsággal felvázolható művelődéstörténeti képhez. Amint pl. *Hrouda* is megállapítja: a tatárlaki táblák csak a végső, egyértelmű bizonyítékot szolgáltatták arra vonatkozólag, hogy 3000 körül a szumerok kereskedelmi kapcsolatai Erdélyig terjedtek (vö. *Hrouda* 1971, 103. old.). Avagy ahogy a „*Propyläen Kunstgeschichte*” éppúgy leszögezi, hogy a tatárlaki táblák igazolják azt a már korábban is nagy valószínűséggel alátámasztható feltevést, amely szerint a *Vinča-Tordos* műveltség is elő-ázsiai gyarmatosok alkotása volt (vö. *Propyl. Kunstgesch.* XIII. köt. 99. old.).

Ennek a helyzetnek megfelelően a táblák felfedezésével kezdődően természetesen megélénkültek a *Vinča-Tordos* műveltség elő-ázsiai összefüggéseivel foglalkozó vizsgálatok. Nem mindennapi dolog ugyanis az őstörténetkutatásban, hogy ily korai időkből olyan egyértelmű bizonyítékok állnak a tudósok rendelkezésére, mint a tatárlaki írásjelek.

Így a táblák felfedezője, *N. Vlassa* is számos, már korábban kiásott, de nem publikált, ill. figyelembe nem vett leletet gyűjtött össze és vizsgált meg alaposabban. Felkutatta és kiértékelte a Kolozsvárott és más erdélyi múzeumokban gyakran évtizedek óta porosodó, rég elfelejtett vo-

natkozó leleteket", elsősorban Torma Zsófia gyűjteményének több mint 10.000 darabját. Egyidejűleg fokozott figyelemmel kísérte a Vinča-Tordos műveltség erdélyi és bánsági telepeinek feltárását is, amely ásatásoknál azóta ismételten újabb fontos leletek kerültek napvilágra. Ezirányú kutatásainak részleteredményeit több tudományos dolgozatban publikálta (l. pl. Vlassa 1970.). Ezek egyenkénti ismertetésétől most eltekinthetünk, mert végkövetkeztetéseit összefoglalóan és igen világosan, áttekinthetően lefektette a bukaresti „Magazin” c. folyóirat munkatársának, S. Saveanunak adott nyilatkozatában. Emiatt, valamint mivel e cikk magyarul is hozzáférhető, olvasóink számára Vlassa ezen nyilatkozata alapján ismertetjük a kérdést, többnyire szószerint ragaszkodva a magyar fordítás szövegéhez (vö. Vlassa-Saveanu: Meglátogattak-e bennünket a sumérok? – Magyar őskutatás, Buenos Aires 1977, II. évf. 6. sz.; románul: Magazin, 1970. dec. 19. Bukarest).

Vlassa rögtön nyilatkozata bevezetésében a kérdés vizsgálatának alapvető követelményeként ugyanazt emeli ki, amit fentebb már mi is hangsúlyoztunk, hogy ti. a tatárlaki táblák feliratai nem tekinthetők elszigetelt jelenségnek. „A már régóta ismertes *tordosi* leletek egyik-másik edénye alján található számos írásjelre gondolok” – jegyzi meg ezzel kapcsolatban, majd így folytatja: „Hazánkban a tordosi neolitikus kultúra edényei rokonítva vannak a jugoszláviai híres Vinča kultúrából származókkal... A kolozsvári Történelmi Múzeum gyűjteményében szereplő néhány régebbi lelet újraértékelése és most legújabbán egy gazdag sorozat felfedezése nem is sejtett fényt vet a Tordos-típusú neolitikus kultúrához kapcsolódó népek és a Közel-Kelet lakosságának mély és jelentős kultúrközösségére.”

De újabb leletek is ebbe az irányba mutatnak. Nemrégiben – közli Vlassa – Kolozsvár főterén transzformátorház alapjainak kiemelése során archaikus kerámiára bukkantak. A leletmentő ásatásnál kiderült, hogy az edények a Tordos kultúra korából származnak. Egyik ilyen Tordos típusú cseréptöredéken kykládi típusú evezős-vitorlás hajó meglepően pontos bekarcolt vázlatrajza látható. A középpárbóc háromszögű vitorlájával és az evezősök helyei világosan megkülönböztethetők a képen. A lelet kora kb. 2800-ra tehető. – E hajórajz egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a 4/3. évezred fordulója idején élénk kapcsolatoknak kellett fennállniuk az égei térség és Erdély között – amint ezt az alábbiakban Vlassa is nyomatékosan hangsúlyozza.

Vlassa már a tatárlaki táblákkal foglalkozó első tudományos munkáiban hangoztatta, hogy a tordosi műveltség népessége valószínűleg ismerte a kezdetleges képírást. Rámutatott arra, hogy ez a feltevés megoldaná azt a rég vitatott kérdést is, *honnan érkeztek* Erdélybe ezek a népek. Hangsúlyozta, hogy nagyban hozzájárulhat a kérdés tisztázásához a Tordos

típusu tclepeken talált tárgyak töredékein lévő, valamint a kolozsvári múzeumban őrzött leletekre karcolt írásjelek alapos vizsgálata, amelyek időközben már *több mint 300 jelre szaporodtak* (!).

A további kutatások igazolták Vlassa ezen feltevésének helyes voltát. Évtizedek óta ismeretes, hogy a kolozsvári múzeum régi gyűjteményében található egy agyagkorong, két oldalán 26 furcsa, bevésett jellel. Mostanáig nem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget. Később azután kiderült, hogy sok ezekből a jelekből a tordosi agyagkorongról hasonló a londoni British Múzeumban őrzött híres, ún. *Blau-táblák* jeleihez, amelyek Mezopotámia korai dinasztiáinak idejéből valók – jegyzi meg Vlassa.

Feltétlenül rá kell mutatnunk itt arra, hogy a *Blau-táblák* keltezésében Vlassa téved, mert azok sokkal régebbiek az ún. *korai szumér dinasztiák* idejénél (kb. 3000–2450) : íráskarakterük, a jelek vonalvezetése Uruk IV. és III. rétegének piktográfikus jelei közötti átmeneti állapotot tükrözi, azaz a táblák az Uruk korszak és a Jemdet Nasr periódus határmezsgyéjére tartoznak (l. Reallexikon der Assyriologie II. köt. „Blau'sche Tafel” címszó alatt), ami időben kb. Kr. e. 3200-nak felel meg. De vö. még *Hrouda 1971*, 95. old. is, aki szintén a Jemdet Nasr periódusba keltezi a Blau-táblákat.

„Ebben az értelemben a legérdekesebb darab – folytatja beszámliját Vlassa – amely kimozdítja a vitát a feltevések szintjéről a bizonyosságába, egy Tordoson talált cseréptöredék, amely ma múzeumunkban van, közel egy évszázados nyilvántartásban. A cseréptöredék rendkívüli jelentősége elkerülte a tudósok figyelmét. Az agyaglap magán viseli a presumér metszetű hengerek jeleinek benyomott sorozatát ... Ugyancsak e töredék magán viseli egy állatalakos címer nyomait, valamint egy ősi mezopotámiai templom díszkapujának részleteit. Egyenesen meglepő tény: a töredék legtökéletesebb analógiái ismét – mint a tatárlaki táblácskák esetében is – Uruk VI–III. rétegeinek időtávlatába vezetnek, valamint az iraki *Chafadje* település felé, tehát ismételten az i.e. 2800-as évek felé”.

Újra meg kell jegyeznünk, hogy Vlassa ismét téved, méghozzá ezúttal kétszeresen is. *Először*: fentebb már láttuk, hogy Uruk VI–III. rétege, valamint Chafadje késői Uruk és Jemdet Nasr kori alsó rétegei nem Kr. e. 2800 felé, hanem mélyen a 4. évezred második felébe mutatnak. Uruk VI III rétege kb. 3400 3000-nek felel meg.

Másodszor: a késői Uruk kor pecséthengerei nem „presumér”, hanem *korai szumér* leletek, mivel a nemzetközi kutatás az egész Uruk korszakot mindenestől szumérnak határozta meg, már a XIV. uruki rétegtől, azaz kb. 3800 tól kezdődően, sőt számos neves szakember még ennél is sokkal korábbra megy vissza a szumér kultúra eredetének keltezésében (l 699 705 old) Másrészt a kérdéses pecséthengerek már csak azért sem

nevezhetők „presumér mészeti hengerek” nek, mert a pecsétlő feltalálását kivétel nélkül minden kutató egyértelműen a szuméroknak tulajdonítja. Vagyis *szumérok előtti* („presumér”) pecsétlőhengerekről beszélni önmagában való ellentmondás.

„Váratlan felfedezés történt Temesvár egyik negyedében, Ronacon folytatja Vlassa. – Tordos-vinčai típusú településen felszínre került egy agyagedény, s rajta ráillesztve egy fantasztikus lény domborműve: az oroszlánfejű sas, a pre-sumér Imdugud istenség (újabb olvasata „Anzu”) egyik távoli másodpéldánya” (ez sem „pre-sumér”, hanem *korai szumér*: előfordulása Uruk III. rétegéből, azaz a Jemdet Nasr korból adatolható először; „vö. pl. Hrouda 1971, 93. old. – megjegyzés tőlünk). Vlassa külön kiemeli: „Aláhúzom, hogy a sas oroszlánfejjel a Temesvároton talált töredéken furcsán kihangsúlyozott mély szemgödört mutat, s ez a körülmény nagyon közel viszi ezt az ábrázolást keleti ősforrásához.”

Arra a feltevésre vonatkozólag, hogy Erdély területére a Kr. e. 4/3. évezred fordulóján szumér típusú ősi nép érkezett, avagy hogy Mezopotámia őstörzsei kimozdultak eredeti lakhelyeikről, Vlassa a következőket jegyzi meg. „Rég ismeretes, hogy egyes neolitikus műveltségek országunk területén, valamint a balkáni övezetben is, szoros rokonságot mutatnak az égei-tengeri, anatóliai és kis-ázsiai neolitikus világ kultúrájával. Az új felfedezések megerősíteni látszanak azonban azt, hogy ezek a rokonsági kapcsolatok *meghaladják az egyszerű kulturális befolyást* (kiemelés Vlassától) és megengedik a feltevést, hogy bizonyos ázsiai csoportok előzőleg már megtelepedtek a Balkánon, sőt éppen országunk területén. Elsősorban is a délkeleti rokonságú kultúra két tiszta képviselőjére, a régebbi *körösi* településekre, majd az azt követő *tordos-vinčai* kultúrára érvényes ez. A mi modern szemléletünkben közbeiktatódik egy sor gátló tényező. Ma nehezen képzelünk el néha nem is nagyon távoli eseményeket. E körbe tartozik pl. az a történelmi tény, amelyet ma már kevesen ismernek, az ti., hogy csupán 150 év telt el azóta, amikor még az erdélyi mokányok a juhok legeltetésével Adrianopolig (Edirne) jutottak el. Másfelől viszont tudjuk, hogy az elő-sumér népeknek (ismét hibás szóhasználat; – megjegyzés tőlünk) vitorlás hajóik is voltak és így az Égei-tenger szigeteivel vagy a Boszporusz vidékével való kapcsolatuk mellett nem jelenthetett számukra megoldhatatlan akadályt, hogy hazánkig eljussanak.”

Ez lenne tehát a nemzetközi régészeti-őstörténeti kutatás mai álláspontja a tatárlaki leletek kérdésében. Láthattuk, hogy a fentebb említett kézikönyvek, tudósok – s velük együtt maga az asató régész, Vlassa is – széleskörű, komplex vizsgálatokra, a vonatkozó mezopotámiai, kis-ázsiai, égei és balkáni leletek gondos egybevetésére alapoznak következtetéseiket, s így jutnak el arra a jól megfontolt eredményre, hogy a Vinča-

Tordos műveltség területén a Kr. e. 4/3. évezred fordulója idején a valószínűség igen magas fokán számolnunk kell mezopotámiai-szumér etnikai csoportok jelenlétével. Megjegyezzük még, hogy a mezopotámiai gyarmatosok vízi úton való érkezésének valószínűségét a már előbb részletesen bemutatott, kivétel nélkül egyértelműen maritim környezetben, tengerparti településekről előkerült égei–nyugat-kis-ázsiai leleteken (Lemnos, Lesbos, Amorgos, Kumtepe, Fikirtepe) s ezek aldunai párhuzamain kívül természetesen igen nagy mértékben alátámasztja a Vlassa által Kolozsvárott talált kykládi típusú vitorlás-evezős hajó rajza, valamint az Anatólia belső területeiről és a Balkán délebbi vidékeiről mindezideig hiányzó összekötő láncszemek is, azaz a kapcsolható leletek feltűnő hiánya ezen közbeeső szárazföldi térségből. Gyakorlatilag ugyanerre az eredményre jutott *Makkay J.* is, bár ő igen óvatosan csak egyes Erdélybe elkerült szumér kereskedőkkel számol (l. Makkay 1970.).

Feltétlenül utalnunk kell ismét arra az eminens fontosságú tényre, hogy az utóbbi időben Belgrád környékén a Kr. e. 4. évezred második felében már művelés alatt állt rézbányákat találtak, amelyek frappánsan és vitathatatlanul igazolták F. Schachermeyr már korábban megfogalmazott „fém-sokk” tézisé: azt, hogy a 4. évezred második felében az észak-balkáni-erdélyi térségben valóban már rézbányászat és fémművesség volt. Ebből pedig egyértelműen következik, hogy a világosan és félreérthetetlenül szumér jellegű leletek (Uruk kori pecséthengerlenyomat, Jemdet Nasr kori képírástos táblák, Imdugud relief stb.) feltűnő tömörülése éppen a rézbányászat legelső európai központjának vidékén, a Belgrád környéki és erdélyi rézlelőhelyek közvetlen közelében a legkézenfekvőbb módon csakis jelentős számú mezopotámiai-szumér érckutató és fémműves csoportok jelenlétével magyarázható.

Tekintsük át ezután az anatóliai-transzkaukáziai területek kulturális állapotát a késői Uruk és Jemdet Nasr korban.

Említettük már, hogy Anatólia belső, szárazföldi területein a 4. évezred utolsó negyedében a mezopotámiai szumér műveltség közvetlen hatásai még nem mutathatók ki – értve ezalatt, hogy egyértelműen Mezopotámiából származó leletek e korban még hiányoznak, kivéve az egyetlen Jemdet Nasr kori pecséthengert, amelyet Alisarban a 4. évezred végénél sokkal későbbi környezetben találtak. Közvetett módon azonban nagy mértékben valószínűsíthető, hogy már az Uruk és a Jemdet Nasr periódus idején erőteljes mezopotámiai kultúrhatásokkal, sőt kisebb mezopotámiai csoportok anatóliai megtelepedésével is számolnunk kell.

E kisugárzásokat legvilágosabban a kerámia típusainak és a fémművesség nagyobb méretű elterjedésének együttes vizsgálata útján követhetjük nyomon. Nevezetesen a jellegzetes sötétszürke, feketés vagy vöröses egyszínű fényezett kerámiakészítmények, amelyek gyakran az edények

alaki kiképzésében is szoros párhuzamokat mutatnak a valamivel korábbi Uruk áruval, kb. 3200–3000 között az egész észak-elfőzsi térségben, Nyugat-Anatóliától Észak-Íránig szinte azonos formában jelentkeznek, s ugyanakkor mindenütt megfigyelhető a fémművesség egyidejű fellendülése is. Hrouda külön kiemeli, hogy az Uruk kerámia és ezen északi területek vele egybevetett agyagedényeinek egyszínű fényezett felülete, de a kerámia formái is az egykorú mezopotámiai fémedényeknek felelnek meg (vö. Hrouda 1971, 79. old.).

Kelet-Anatóliában a kerámia feltűnése óta (a 7. évezred végén) Mersintől a Van-tóig nagyjából egységes volt a kultúra, amelynek első szakaszát (kb. 6200–5500 között) az ún. ómonokróm, a másodikat (kb. 5500–4500 között) a Halaf kerámia jellemezte, majd 4500 után az északi Ubaid áru és ennek helyi utánzatai domináltak (l. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 55. old.). Ez kb. ugyanaz a térség, amely a 3. évezredbeli szumér forrásokban *szubir-ki* vagy *szubar-ki* (szubir v. szubar föld) néven, a 2. évezredben pedig *hurri* területként, ill. akkádul *Szubartu* elnevezéssel szerepel (vö. könyvünk 34–38. old.).

E területek agyagedényművességét a 4/3. évezred fordulója táján, kb. 3200 óta szintén az egyszínű fényezett, sötétbarnás-vöröses vagy fekete kerámia jellemzi. Ezen áru, amelynek központja az Urmia-tó környékén, *Janik Tepe* körül keresendő, nyilvánvalóan összefügg a keletebbi észak-iráni sötétszürke egyszínű kerámiával, amely ott – amint már láttuk – valamivel később, 3000 körül jelenik meg (vö. Hrouda 1971, 100. old. 1. sz. jegyzet). Eredetileg – 3000 táján – nyugat felé az Eufrátesz felső folyásáig található, majd a 3. évezred első felében – minden jel szerint népmozgalmak következtében – fokozatosan elterjed Közép- és Dél-Anatóliáig, Szíriáig, sőt még Palesztínáig is. Az Amuq síkságon már 2700 körül megjelenik (vö. pl. Alkim 1968, 113. old.) az egyszínű vörös vagy fekete kerámia, fényezett felülettel, gyakran reliefszítéssel. Palesztínai első lelőhelyéről leginkább *Kirbet-Kerak* áru néven ismeretes a szakirodalomban (vö. pl. Hrouda 1971, 102–103. old.).

Ez az Urmia-tó környéki és kelet-anatóliai edényművesség viszont nem más, mint az ún. *korai transzkaukáziai kultúra* (Kura-Araxes műveltség) tipikus kerámiája, amely áru a 4. évezred végétől a 3. évezred utolsó századaiig a Malatya és a Kaukázus, valamint az Ercingan és az Urmia-tó közötti hatalmas területen meglepően egységes képet mutat (vö. Burney-Lang 1975, 95–96. old.). Ezenfelül e művelődési kör már 3250 körüli kezdetei óta, sőt a kérdéses terület korábban is igen szoros és intenzív kulturális kapcsolatokban állt a délen szomszédos mezopotámiai-szumér műveltséggel (vö. pl. Narr 1975, 515. old.), s az ott talált fémleletek készítési módja, formái gyakorlatilag megegyeznek az egykorú mezopotámiai fémtárgyakkal. Ugyanakkor e műveltség jellegzetes kerámiá-

ja későbbi elterjedésének útvonalai szinte pontosan megfelelnek a 3. évezred első felében meginduló szubir-hurri terjeszkedés főbb irányainak (vö. Burney-Lang 1975, 101–104. old.; 1. könyvünk 33–35. old. is.).

Közép-Anatóliában másfél évezredes kulturális pangás után (kb. 4800 és 3300 között csupán egyes elszórt, kis létszámú, kezdetleges neolitikus fokon álló telepeket ismerünk; vö. fentebb, 672. és 717–718. old.) a 4. évezred második felében kezdődik a magasabb – városias – műveltség. A 4. évezred utolsó századaiban alapított mindhárom fontosabb ismert közép-anatóliai település – *Alisar*, *Alaca Hüyük* és *Kültepe* – 3300 és 3000 közötti rétegeire (Alisar, 19M–12M réteg, Alaca Hüyük IV. periódus, Kültepe 14–13. réteg) ismét a már jól ismert szürke vagy fekete egyszínű fényezett kerámia jellemző. A már említett, 3000 körül jelentkező igen hasonló észak-iráni áruval való összefüggések még tisztázatlanok, Asszerbeidzsán és az Urmia-tó környékének előbb tárgyalt, szintén egyszínű fényezett korabeli kerámiájához azonban – amely viszont a maga részéről nyilvánvalóan kapcsolatban áll az észak-iráni szürke áruval (l. fent, 745. old.) – minden valószínűség szerint sok köze van ennek a közép-anatóliai kerámiának (vö. pl. Hrouda 1971, 99–100. old.).

Ezek szerint tehát a 4/3. évezred fordulója idején széleskörű kulturális – sőt feltehetőleg bizonyos fokú etnikai – kapcsolatokat találunk Észak-Írántól Közép-Anatóliáig a késői Uruk – Jemdet Nasr kori szumér művelődési kör északkeleti, északi és északnyugati peremterületein: a sötétszürke, egyszínű fényezett Uruk jellegű kerámia 3400–3200 között Nyugat- és Közép-Íránban (Godin Tepe, Tepe Sialk), Transzkaukáziában és Közép-Anatóliában általánosan elterjedt, 3000 táján pedig már Észak-Íránban is megjelent.

De még tovább is mehetünk. Nyugat-Anatóliában is ebben az időszakban észlelhetjük az urbanizáció kezdeteit. A 3000 körül jelentkező északnyugat-anatóliai kultúrkör, a *Trója-Jortan csoport* legkorábbi kerámiája is sötétszürke, feketés vagy néha vörösbarna egyszínű fényezett áru (vö. Hrouda 1971, 102. old.), amely a jelek szerint a Dardanellák égei-tengeri bejárata előtti – már részletesen ismertetett (l. 735–738. old.) – a 4. évezred végi mezopotámiai-szumér jellegű gyarmati telepekről származott el a kis-ázsiai szárazföldre. Teljesen azonos előfutárai a lesbosi *Thermi* telepének legalsó, kb. 3200–3000 közé tartozó rétegeiből kerültek elő (vö. pl. Goetze 1957, 23–24. old.), de a közvetlenül Trója közelében, a tengerparton fekvő *Kumtepe*, valamint a Boszporusz déli bejárata mellett *Fikirtepe* 4. évezred végi kerámiája is nagyon hasonló a trójaihoz. Úgy tűnik tehát, hogy Trója I alapítása szorosan összefügg ezekkel a parti és partközeli szigeteken fekvő – minden jel szerint végső fokon mezopotámiai szumér eredetű telepekkel, elsősorban a Kumtepe-körrel, s ez utóbbinak szerves továbbfejlődését jelenti (vö. pl. Narr 1975, 508. old.):

idővel nyilván szükségessé vált egy megerősített városi központ létrehozása, amely ugyan kétségtelenül maritim jellegű (mint a többi környező telep is kivétel nélkül), de nem közvetlenül a tengerparton fekszik, hanem néhány km-re beljebb, kétségkívül amiatt, hogy váratlan tengeri támadások ellen biztosítva legyen. Ezt a jellegzetes védekezési módot a későbbi időkben az egész mediterrán térségben egységesen megtaláljuk (bővebben l. alább).

A fenti rövid áttekintésből ismét megállapítható, hogy miként már a Halaf és az Eridu-Ubaid kerámia távolabbi kisugárzásainál is megfigyelhettük – az Uruk áru párhuzamai a messzebb fekvő területeken szintén csak tetemes „fáziskéséssel” jelentkeznek, többnyire a 4/3. évezred fordulója körül, amikor magában Mezopotámiában az Uruk korszak már rég befejeződött.

Ezeket a jelenségeket a legésszerűbb módon ismét csak szumér érckutató és fémfeldolgozó gyarmatosok jelenlétével magyarázhatjuk a kérdéses térségben. Közismert ugyanis, hogy a szumér műveltség törzsterületein sehol sem találhatók ércek, de egyéb, a szumérok számára igen fontos nyersanyagok sem. A magas fejlettségű, akkoriban már tömegtermelésre berendezkedett szumér fémművesség tehát – számos más iparág is – teljes egészében nyersanyagbehozatalra szorult, a fém- és egyéb nyersanyagszükségletet folyamatosan biztosítani kellett, mert egyébként összeomlott volna az egész társadalmi-gazdasági szervezet. Ebből a tényből pedig szükségszerűen következik az is, hogy a távoli érclelőhelyeken a bányászat és a kohászat megszervezésének és a munkálatok rendszeres folytonosságának feladatát is valamiféleképpen megnyugtató módon meg kellett oldani. Ezt a célt az akkori viszonyok között nyilván csakis nagyobb tömegű gyarmatosító csoportok, katonailag kielégítően biztosított érckutató és fémfeldolgozó rajok kibocsátása útján lehetett elérni.

A mezopotámiai síkság nyersanyagszegénységével ellentétben viszont Anatólia, Transzkaukázia, Irán érclelőhelyei már az elő-ázsiai kőrézkor kezdetei óta ismeretesek voltak, ezekből fedezte már a korai Uruk kultúra, sőt az azt megelőző Eridu-Ubaid műveltség is a maga fémszükségletét. Emlékeztetünk pl. az iráni Tepe Sialk Ubaid és főleg Uruk kori fémleleteire, Tell-i Iblis szintén Uruk kori fejlett fémművességére, amely kétségkívül exportra termelt és e telepck egyidejű sokrétű kulturális összefüggéseire Mezopotámiával; Észak-Irakban Tepe Gaura fengazdagságára és éppoly masszív Uruk párhuzamaira; Anatóliában az északi Ubaid kerámia feltűnése Malatya és Ercingan vidéken, közvetlenül az ercekben gazdag keleti Taurusz hegység környékén; stb. Sőt azt is láttuk, hogy a Vinča-Tordos műveltség balkáni és erdélyi érclelőhelyeit is a valószínűség igen magas fokán bizonyíthatóan mezopotámiai szumer érckutatók tárták fel és aknázták ki.

Az előbbieken felsorolt, messzi területekre kiterjeszkedő, több esetben tudatos gyarmatosításra valló (nyersanyagbiztosítás) Uruk és Jemdet Nasr kori szumér kulturális párhuzamok egyértelműen megmutatják, hogy a szumér magaskultúra és vele együtt az államok, birodalmak kialakulásának kezdeteiről eddig általában elfogadott nézeteket alapjaikban revideálnunk kell. Így egészen a közelmúltig azt tartotta a kutatás, hogy a szumér királyság a Jemdet Nasr periódus utáni időkben, a 3. évezred elején alakult ki. Ezért nevezik még ma is a Jemdet Nasr fokozatot követő időszakot kb. 3000–2450 között a korai szumér dinasztiák korszakának. Az utóbbi időben azonban többen nyomatékosan rámutattak e megnevezés megtévesztő voltára, mivel az újabb ásatások eredményeinek vizsgálatánál kétségtelennek tűnik, hogy már az Uruk korban királyok (szakrális fejedelmek) uralkodtak a szumér városállamokban, sőt a 4. évezred második felében, a késői Uruk és Jemdet Nasr periódus idején nagyobb kiterjedésű szervezett birodalmak létezése is igen magas fokon valószínűsíthető.

P. Amiet pl. leszögezi, hogy a szumér királyság – ellentétben a kutatók eddigi véleményével – nyilvánvalóan már sokkal az ún. „korai dinasztiák” korszaka előtt kialakult, s a fennmaradt szumér királyjegyzékekben az Uruk korig visszanyúló hagyományok keveredtek a későbbi történelmi adatokkal (vö. *Amiet* 1977, 78. old.).

H. Schmökel és szerzőtársai (*Kulturgeschichte des Alten Orients*) szerint is igen sok jel arra mutat, hogy már az Uruk és a Jemdet Nasr periódusban fennállt egy nagy területeket magában foglaló szumér birodalom Uruk székhellyel.

L. Woolley szintén nyomatékosan rámutat arra, hogy az I. uruki dinasztia királyai (a hosszú időrend szerint kb. 3000 táján) *történelmi jogon* (!) igényt tartottak az Elám feletti hűbéruraságra. Az Uruk és a Jemdet Nasr kor folyamán a szumér hatalom észak és északnyugat felé egyre távolabbi területekre terjeszkedett ki – írja –, s Szumér csak az ún. korai szumér dinasztiák elején, 3000 után esett szét számos városállamra (l. *Woolley* 1961, 15. old.).

E. Strommenger még tovább megy ebben az irányban. Ő már 1962-ben „ősdinasztikus kor”-nak nevezte a Jemdet Nasr korszakot (l. *Strommenger* 1962), újabban pedig kimutatta, hogy már a 4. évezred közepe előtt, azaz a szűkebb értelemben vett szumér magaskultúra kialakulását megelőzően is feltétlenül számolnunk kell hatékony központi vezetéssel, mivel ilyesmi nélkül semmi esetre sem jöhettek volna létre azok az óriási méretű öntözőrendszerek, templomépítmények és védelmi berendezések, amelyeket már Dél-Mezopotámia legkorábbi gyarmatosításának idejéből ismerünk (vö. *Strommenger* 1978, 14. old.). A 4. évezred második felében azonban már minden kétséget kizáróan nagykiterjedésű, kimon-

dottan birodalomszerű állami szervezetek léteire vallanak a korai szumér periódus (késői Uruk és Jemdet Nasr korszak) hatalmas területeken egyöntetűen kimutatható masszív kulturális hatásai – folytatja Strommenger. A közvetlen kisugárzások keleten mélyen az iráni hegyvidék szívéig, Godin Tepéig értek, ahol egy fallal körülvett szumér-elámi kereskedelmi gyarmati települést ástak ki, északon Ninivéig, északnyugaton Karke-mišig és Habuba Kabiráig terjedtek – az utóbbi helyen szintén nagykitérjedésű, fallal megerősített szumér gyarmatvárossal –, de erőteljes szumér kultúrhatások találhatók a szíriai tengerparton is. Délen a Perzsa-öböl partjain és Bahrain szigetén feltárt újabb leletek éppúgy a korai szumér műveltség domináns kisugárzásairól tanúskodnak, amelyek végső fokon Egyiptomot is elérték, s az ottani magaskultúra kialakulásában jelentős szerepet játszottak. „Még nem eldöntött az a kérdés, milyen úton-módon alakulhatott ki ezeken a hatalmas területeken a korábbi történelemelőtti idők lokális jellegű, különféle kulturális csoportosulásaiból ilyen nagy mértékű egységesedés. Mindenesetre számolnunk kell azonban már bizonyos imperialisztikus törekvésekkel, amelyek messze túllépték az egyes városállamok határait” – fejezi be Strommenger fent vázolt fejtegetéseit (vö. Strommenger 1978, 18. old.).

Időzzünk el kissé a Strommenger által éppen említett *szumér eredetű egyiptomi leleteknél*, amelyeket több szakember olyan lényegeseknek tart, hogy még kisebb szumér csoportok Egyiptomba való bevándorlását is bizonyíthatónak látja, mintegy kultúrateremtő, ill. Észak- és Dél-Egyiptom politikai egyesítését megvalósító vezető rétegeként (vö. pl. Müller-Karpe 1968, 279. old.). E leletek ugyanis a szumér művelődési hatások jellegének megvilágításán kívül elsőrendű fontosságú időrendi tanulságokkal is szolgálnak, mivel az egyiptomi abszolút kronológia esetében jóval biztosabb talajon állunk, mint Mezopotámiában. A kielégítő pontossággal keltezhető egyiptomi lelőhelyeken talált késői Uruk és Jemdet Nasr kori mezopotámiai eredetű leletek tehát lehetővé teszik, hogy a késői Uruk és a Jemdet Nasr korszak abszolút idejét is gyakorlatilag ugyanolyan biztonsággal meghatározhassuk.

A *Ĝebel el-'Araq* környékén talált faragott késmarkolaton a késői Uruk kori mezopotámiai fejedelem jellegzetes, félreismerhetetlen ábrázolása látható, valamint a mezopotámiai leletekből jól ismert korai szumér hajók mindkét típusa (alacsony, ill. magasra húzott orral és tattal), félholdas hadijelvényekkel. A magas orral és tattal ellátott hajók tipikusak a korai szuméroknál, s a félholdas hadijelvény (az alacsonyabb hajókon) szintén karakterisztikus a késői Uruk korra: gyakran előfordul az akkori pecsét-hengereken. Azt viszont, hogy már az Uruk korban tengeri hadjáratokat vezettek, egy nemrégiben *Tšoga Mišben* talált Uruk kori pecsét-hengerleNyomat bizonyítja (mindezt l. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 234–235.

old.). A Mezopotámiából Egyiptomba vezető tengeri útvonal a Perzsa-öbölön át és Arábia déli partjai mentén haladt a Vörös-tenger felé. Ennek szép bizonyítékai az *Omanban* és *Abu-Dhabiban* talált Jemdet Nasr kori mezopotámiai agyagedények (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 49. old.).

A fenti késmarkolatnál azonban – amelyet nem hiteles ásatásnál találtak – időrendileg sokkal fontosabb, hogy az ún. *Naqada II periódus* (más néven *Gerzéen korszak*) sírjaiból, amelyeket általánosan 3400–3200 közé keltez a kutatás, több mezopotámiai pecséthengerutánczat került elő (l. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 240. old. 16a-e ábra). Ezek közül néhány – pl. a 16c és a 16d ábrán láthatók – világosan felismerhetően az ún. *brokát stílushoz* tartozik, amelyről viszont már tudjuk (l. 736. old.), hogy csak a *Jemdet Nasr periódus végén tűnt fel először Mezopotámiában*, s általánossá a rákövetkező korai dinasztiák korszakának elején vált (vö. pl. Hrouda 1971, 96. old.; Lloyd 1981, 77. old; Propyl. Kunstgesch. XIV. köt. 216. old.).

Ezek az újabb felismerések vezettek arra, hogy a korábban általánosan használt ún. „rövid” és „közepes” mezopotámiai időrendet – különösen e korai időkre vonatkoztatva – újabban a legtöbb kutató elveti. Régebben ugyanis abból indultak ki, hogy az Egyiptomban talált késői Uruk és Jemdet Nasr kori mezopotámiai leletek az I/II. egyiptomi dinasztia váltásának idejéből, kb. 2800–2700 tájáról származnak (vö. Margueron 1970, 180. old.). Az újabb vizsgálatok azonban két fokozatban is helyesbítették ezt a párhuzamosítást. Egyfelől kitűnt, hogy nem a II., hanem a III. egyiptomi dinasztia kezdetét (Djoser fáraót) tehetjük – meglehetősen biztonsággal – 2780 körülre, az I. dinasztia pedig *minimálisan* 3000 táján, de inkább még előbb kezdődött (vö. Montet 1975, 4. és 12–13. old.), másfelől viszont bebizonyosodott, hogy a kérdéses, Uruk és Jemdet Nasr kori mezopotámiai párhuzamokat mutató egyiptomi leletek vitathatatlanul az I. dinasztia megalakulása előtről származnak, nevezetesen a predinasztikus Naqada II. periódusból, vagyis 3400–3200 tájáról. Ennek következtében tehát Uruk IV. és III. rétegét, azaz az Uruk kor végét és a Jemdet Nasr fokozatot 3300 és 3000 közé kell helyeznünk (vö. Propyl. Kunstgesch. XIV. köt. 19. old.). A legkorábbi Egyiptomban talált pecséthenger ugyanis a Naqada IIc fokozat elejéről származik, stílusa alapján pedig az Uruk kor legvégére tartozik (Uruk IV). Mivel azonban Naqada IIc kezdete kb. 3300-ra tehető, így az uruki IV. réteget kb. 3350–3250 közé, a Jemdet Nasr kor kezdetét pedig az eddig általában elfogadott 3100 helyett („közepes” időrend) 3250–3200 közé kell kelteznünk (vö. Propyl. Kunstgesch. XIV. köt. 216. old.).

Ezekből az igen nagy mértékben biztos egyiptomi időrendi párhuzamokból tehát egyértelműen kiviláglik, hogy csakis az ún. „hosszú” mezopotámiai időrend vehető komolyan számításba, amely szerint az Uruk

korszak 3250/3200 körül végződött, a Jemdet Nasr periódus pedig kb. 3250-3200-tól 3000-ig tartott vö. pl. Strommenger 1978, 68. old.; Kramer 1978, 276. old.).

Megjegyzések a mezopotámiai időrend kérdéséhez

E helyütt adódik alkalom arra, hogy foglalkozzunk a mezopotámiai abszolút időrend még ma sem véglegesen tisztázott kérdéseivel. A szakirodalomban ugyanis napjainkig tart a vita a Kr. e. 3. és 2. évezred előázsiai időrendjéről, s a nem szakavatott olvasó többnyire értetlenül áll a Mezopotámia őstörténetével vagy művészetével foglalkozó szakmunkákban található, egymásnak gyakran ellentmondó időmeghatározások előtt. Ennek fő oka az, hogy *Hammurabi* uralkodásának abszolút idejét még nem tudták kellő pontossággal meghatározni. Csak annyi bizonyos, hogy trónraléptét semmi esetre sem tehetjük Kr. e. 1728 utánra, ill. kb. 1951 előttre (vö. pl. Hrouda 1971, 23. old.; Müller-Karpe 1974, 68. old.).

E bizonytalanság eredményeként háromféle időrend alakult ki a szakirodalomban (több alváltozattal, amelyek taglalásától azonban e rövid összefoglalásban eltekinthetünk). Az ún. *rövid időrend* Hammurabi trónraléptét 1728-ra teszi, a *közepes időrend* 1792-re, a *hosszú időrend* pedig 1930-ra.

Ezen keltezéseknek konkrét csillagászati okai vannak, s végső fokon a Vénusz bolygó 64 éves ciklusaival függenek össze. Részletezésükre e helyütt nincs lehetőségünk. Csupán egyetlen csillagászati adatot kell megemlítenünk, amely minden tekintetben a legfontosabb, mivel végeredményben mindhárom említett időrend ezen alapul.

Hammurabi 4. utóda, *Ammisaduqa* uralkodásának 6. évéből egykorú szövegek maradtak fenn, amelyek a Vénusz napközeli (heliákus) felkelésének és az újhold idejének egymáshoz való viszonyát rögzítik azon év december havának elejéről. E feljegyzésekből modern csillagászati módszerekkel kiszámítható, hogy a szövegekben közölt Vénusz-újhold konstellációk december elején csak kb. Kr. e. 1577-ben, vagy pedig Kr. e. 1800 körül állhattak fenn, a közbeeső időben azonban sohasem (vö. pl. Hrouda 1971, 23. old.). Mivel ismeretes, hogy Hammurabi trónraléptétől Ammisaduqa 6. évéig 151 év telt el, ez tehát azt jelenti, hogy Hammurabi legkésőbb 1728 körül, legkorábban pedig 1951 táján léphetett trónra.

Ezek szerint a közepes időrend (Hammurabi 1792; l. fent) minden joggal kizárható lenne, mivel 151 évvel 1792 után, azaz 1641 körül az említett csillagászati jelenségek nem állhattak fenn (vö. pl. Hrouda 1971, 23. old.). Ennek ellenére számos szakember egészen a közelmúltig ezt az időrendet alkalmazta, ami azzal magyarázható, hogy egyfelől a rövid időrend – amint alább megmutatjuk – gyakorlatilag minden egykorú vagy

időben közellálló forrásadattal szöges ellentétben áll, másfelől pedig a hosszú időrend sok kutató szerint túlságosan megnyújtja a Kr. e. 2. évezred derekának ún. „sötét” korszakát, amelyből igen kevés egykorú kútfő maradt fenn. Így tehát a közepes időrend tulajdonképpen kompromisszum, valamiféle átlagos provizórium a tájékozódás megkönnyítésére, amelynek azonban csak addig van létjogosultsága, amíg a 2. évezred közepéről nem állnak rendelkezésünkre pontosabb adatok.

Sőt, bizonyos mértékig kompromisszumnak nevezhető maga a hosszú időrend is, hiszen előbb láttuk, hogy Hammurabi trónraléptét 1930-ra teszi, holott az említett csillagászati számítások szerint Hammurabit kb. 1951-re kellene helyeznünk. Ez a redukció viszont abból adódik, hogy a hosszú időrend képviselői az egykorú babiloni és asszír feliratok és az időben közellálló királyjegyzékek áthagyományozott adataira alapozzák számításaikat, s e források igen nagy valószínűséggel arra vallanak, hogy Hammurabi 1930 táján lépett trónra.

Előbb már láttuk, hogy a mezopotámiai történelmi idők kezdeteire vonatkoztatva az újabb vizsgálatok egyértelműen a hosszú időrend keltezéseit igazolták, amennyiben az Egyiptomban talált késői Uruk és Jemdet Nasr kori mezopotámiai eredetű leletek alapján az Uruk kor végét kb. 3250/3200-ra, a Jemdet Nasr periódust pedig 3250/3200 és 3000 közé kell kelteznünk (l. 750-751. old.). Nos, a hosszú időrend követői már évtizedek óta pontosan ezekbe az évszázadokba helyezték a Jemdet Nasr szakaszt, míg a közepes időrend 3100/3000 és 2900/2800 közé, a rövid pedig 2900–2700 közé (vö. pl. Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 584. old. ill. Hrouda 1971, 23. és 24. old.).

Nézzük meg tehát, melyik időrendi sémába illeszthetők bele a legnagyobb valószínűséggel a Kr. e. 2. évezred eseményeiről fennmaradt egykorú és időben közellálló források.

Időben visszafelé haladva Kr. e. 747-ig csillagászatilag évre pontosan kiszámított adatok állnak rendelkezésünkre (l. pl. Hrouda 1971, 22. old.). Kr. e. 909-ig az asszír *eponim*-jegyzékekből (az „eponimok” a császárkori római konzulokkal egybevethető, évenként váltakozó hivatalnokok voltak Asszíriában) maximálisan 10 éves (± 5) hibahatárral megállapítható az abszolút időrend, majd kb. 1450-ig visszamenőleg az asszír és a babilóniai királyjegyzékek alapján szintén meglehetősen biztonsággal kikövetkeztethetők a történelmi események időpontjai (vö. pl. Hrouda 1971, 22–23. old.).

Nagy segítséget jelent az egyiptomi *Amarna* mellett talált ékírástos táblagyűjtemény, amely a 18. dinasztia utolsó fáraóinak a különböző elő-ázsiai államok királyaival akkád-babiloni nyelven folytatott diplomáciai levelezését tartalmazza, elsősorban III. Amenhotep (1413–1375) és IV. Amenhotep (1375–1358) idejéből, de többszörös utalásokkal korábbi

diplomáciai és dinasztikus házassági kapcsolatokra is. Mivel az egyiptomi abszolút időrend csillagászati számításokkal bizonyítható módon Kr. e. 1991-ig alig 3-4 éves hibahatárral pontosan megállapítható (az ún. *Sziriusz-periódusok* segítségével; vö. Müller-Karpe 1974, 17–18. old.), az amarnai táblákon szereplő babilóniai (az időben *kasszú*), mitanní-hurri és asszír királyok abszolút idejét is viszonyítani tudjuk a 18. egyiptomi dinasztia velük együtt említett fáraóinak pontosan ismert uralkodási éve-
ihez. Így pl. egyik amarnai levélben említés történik arról, hogy *Karain-daš* kasszú-babilóni király III. Thutmose fáraó 33. évében követeket küldött Egyiptomba. Mivel III. Thutmose (1502–1448) 33. éve 1470-re esik, ezáltal e kasszú király trónraléptének lehető legkésőbbi keltezése 1471-re kerül.

Maradjunk most egyelőre a kasszú dinasztiánál, amelynek 36 királya a babilóni királyjegyzékek szerint összesen 576 évig uralkodott. E dinasztia végét meglehetősen pontosan ismerjük: bukása legkorábban 1171-ben, legkésőbbben 1155-ben, azaz átlagosan 1163 ± 8 körül következett be. Vagyis a kasszúk babilóni uralmának kezdeteit – a királyjegyzékek alapján – 1739 ± 8 tájára kell tennünk. A kasszúk viszont Hammurabi dinasztiáját váltották fel, amely – ugyancsak a királyjegyzékek szerint – 11 királlyal összesen 304 évig uralkodott. E dinasztia 6. királya volt Hammurabi.

Nos, a Hammurabi-dinasztia egyes királyainak uralkodási éveit a királyjegyzékektől teljesen függetlenül, egykorú feljegyzésekből is ismerjük: összesen 300 év adatolható a forrásokból. ami azt jelenti, hogy a királyjegyzékek csupán 4 évet tévednek – ha egyáltalán tévednek, mivel a 300 adatolható év a Hammurabi-dinasztia királyainak *eddig megtalált* évelnevezésein alapul, s távolról sem jelenti azt, hogy nem kerül még elő néhány további évnév. Ha tehát a királyjegyzékek az évszázadokkal korábbi Hammurabi-dinasztia összidejeként gyakorlatilag szinte évre pontos számadatot közölnek, minden joggal biztosra vehetjük, hogy a jóval későbbi, a jegyzékek összeállításának idejéhez tetemesen közelebb eső kasszú periódus időtartamánál sem tévednek.

Mit jelent azonban mindez abszolút évszámokban? Pontos adatolható, hogy Hammurabi trónraléptétől számítva dinasztiája még 198 évig uralkodott. Azaz, ha a kasszúk – amint a királyjegyzékek írják – valóban évnvi pontossággal következtek a Hammurabi-dinasztia után, akkor Hammurabi trónraléptének időpontja maximálisan kb. 1945 tájára, minimálisan 1929 körülre tehető (1171, ill. 1155 a kasszú dinasztia vége, 576 év a kasszúkra és még 198 év Hammurabiig). Néhány évnvi interregnumot számítva azonban a két dinasztia között – ami igen valószínű – Hammurabi uralkodásának kezdete kb. 1950–1934 közé kerül, vagyis valóban megközelítő pontossággal az előbb említett, csillagászatilag kiszá-

mtott dátum, 1951 tájára. Ne bonyolítsuk azonban még jobban a már amúgy is szinte áttekinthetetlen időrendi zűrzavart, s maradjunk meg Hammurabi trónraléptének a mai hosszú időrendben általánosan elfogadott keltezésénél, 1930-nál. Feltétlenül megemlítendő azonban, hogy a 30-as években a nemzetközi orientológiai kutatás – egyes szakemberek magasabb keltezéseitől eltekintve – még szinte egyértelműen 1955-re vagy 1947-re tette Hammurabi trónraléptét (vö. Reallexikon der Assyriologie – a továbbiakban RLA – I. köt. 241. old. és 371. old., ill. II. köt. 134–135. old.). Manapság azonban a hosszú időrend követői azzal számolnak, hogy az első kasszú király (*Gandaš*) eleinte – mielőtt egész Babilóniát elfoglalta volna – néhány évig párhuzamosan uralkodott a Hammurabi-dinasztia utolsó királyával, *Samsuditanával*, s így jutnak Hammurabi trónraléptének 1930-as dátumához. – Láthatjuk tehát, hogy a Hammurabi- és a kasszú dinasztiának a királyjegyzékekben ránk hagyományozott összidejét szinte évnyi pontossággal beilleszthetjük a hosszú időrend kereteibe.

Hogyan állunk azonban a közepes és főleg a rövid időrenddel? Ez utóbbiban a Hammurabi-dinasztia vége 1531-re kerül. Nos, fentebb már említettük, hogy Karaindaš, aki a jegyzékek szerint a kasszú dinasztia 15. királya volt, 1470-ben már uralkodott, tehát *a lehető legalacsonyabb keltezés szerint* 1471-ben lépett trónra. Előde, *III. Agum* viszont kb. 20 évig uralkodott; a 13. kasszú király nevét és éveit nem ismerjük pontosan, de többek szerint *Ulamburiaš*nak hívták, s kb. 5. évig uralkodott, a 12. király, *III. Kastiliaš* pedig kb. 30 évig (vö. Soden: Propyl. Weltgesch. II. köt. 69. old.). Mindez azt jelenti, hogy a 12. kasszú király trónralépte minimálisan (!) 1526 tájára kerül. Vagyis a rövid időrend szerint a 11. vagy esetleg a 10. kasszú király hódította volna meg Babilóniát 1531 körül. Ezzel szemben már a 8. kasszú királytól, *II. Agum*tól későbbi másolatban fennmaradt egy felirat, amelyben magát „Kassi és Akkadi”, valamint Babilónia királyának nevezi, továbbá arról tudósít, hogy Marduk isten Esagila nevű babiloni templomát újjáépíttette (I. RLA I. köt. 43. old.). Magyarán ez az adat a rövid időrendet egyértelműen kizárja, s végső fokon ez az oka annak is, hogy a legtöbb kutató a közepes időrendet fogadja el, amely Hammurabi trónraléptét egy Vénusz-ciklussal (64 évvel) korábban, 1792-re helyezi, dinasztiája végét pedig ebből következően 1595-re.

Okulva a rövid időrend ezen kudarcán, ami arra vezethető vissza, hogy e séma követői teljesen figyelmen kívül hagyják a királyjegyzékek adatait, a közepes időrend elvben elfogadja a kasszú dinasztia áthagyományozott 576 éves időszakát, de úgy érvel, hogy ezt az 576 évet attól kezdve kell számítanunk, mióta a kasszúk első ízben megjelentek Babilónia határain, s egyes keleti területeken feltehetőleg meg is vetették lábukat. Mivel a kasszúkra vonatkozó legkorábbi forrásadat Hammurabi fia,

Samsuiluna 9. évéből származik, amikor e király egy kasszú támadásról tudósít, Samsuiluna 9. éve viszont a közepes időrendben 1741-re esik, így első pillantásra e gondolatmenet kétségtávolan igen kézenfekvőnek tűnik, hiszen fentebb láttuk, hogy a kasszú dinasztia kezdetei – 576 évvel számolva – valóban 1739±8 tájára kerülnek. Megerősíti ezen érvelés hitelét az a többszörösen kimutatható körülmény, hogy a királyjegyzékek nem egy esetben egymás utáninak tüntetnek fel olyan dinasztákat, amelyek egykorú forrásokkal adatolhatóan valójában részben párhuzamosan uralkodtak Mezopotámia egyes területein. A közepes időrend szerint tehát a kasszúk csak az előbb említett II. Agummal, a 8. királlyal kezdődően uralkodtak volna egész Babilóniában, miután a Hammurabi-dinasztiát a hetiták betörése 1595 körül megdöntötte. II. Agum uralkodásának 1595 körüli keletkezése ugyanakkor teljes mértékben beleillik a kasszú királyok uralkodási sorrendjébe is, hiszen láttuk, hogy II. Agum negyedik utóda, a 12. kasszú király minimálisan kb. 1526 táján lépett trónra.

Közelebbi vizsgálatnál azonban a közepes időrend híveinek ezen gondolatmenete sem tartható fenn – hasonló okból, amilyent előbb a rövid időrenddel kapcsolatban is megismertünk. Adatolható ugyanis, hogy a királyjegyzékek első kasszú királya, a már említett Gandaš, Babilon városában Enlil isten tiszteletére templomot építtetett, amelynek alapító oklevele későbbi másolatban fennmaradt (l. RLA III. köt. 138. old.). A Reallexikon cikkírója ugyan úgy magyarázza ezt az adatot, hogy a kérdéses templom „bizonyára Babilon városán kívül” feküdt, ez azonban nyilvánvalóan csupán a közepes időrend követőinek modern interpretációja (az RLA a közepes időrenddel dolgozik), mivel Gandaš az okiratban egyértelműen „a négy világtáj urá”-nak, „Szumér és Akkád, valamint Babilon királyá”-nak címezi magát (l. RLA III. köt. uott.).

A Hammurabi- és a kasszú dinasztia részben egyidejű uralkodásának érve tehát csak olyan értelemben fogadható el, ahogy azt a hosszú időrendben találjuk: Gandaš első uralkodási évei nyilván párhuzamosan futottak a Hammurabi-dinasztia 11. királyának (Samsuditana) utolsó éveivel.

Ugyancsak a hosszú időrendet igazolja az ún. *tengerföldi dinasztia* számára a királyjegyzékekben megadott 368 éves összidő. E dinasztia kezdete ismert: a „Tengerföld” (Dél-Babilónia, az egykori szumér törzsterület) Hammurabi fia, az előbb említett Samsuiluna 28. évében vált véglegesen függetlenné, s azt is tudjuk, hogy a tengerföldi dinasztiának a 12. kasszú király testvére, Ulamburiaš vetett véget, feltehetőleg még bátyja életében, akit azután később valószínűleg követett a kasszú trónon (vö. pl. Saggs 1975, 126. old.). A 12. kasszú király, III. Kastiliaš uralkodási idejét viszont – amint előbb már láttuk – minimálisan kb. 1526–1496 közé tehetjük. Ebben az időszakban következett be tehát a tengerföldi dinasztia bukása is. A hosszú időrendben Samsuiluna 28. éve 1860-ra esik,

így a Tengerföld elfoglalása a jegyzékek 368 évével számolva 1492 tájára kerül, azaz már III. Kastiliaš utóda uralkodására. Másfelől viszont nagy mértékben valószínűsíthető az is, hogy a tengerföldi dinasztia első királya, *Ilima* esetleg nem 1860-tól számította uralkodási éveit, hanem 13-18 évvel korábban, Samsuiluna 10-15. évétől, amely időszakban Samsuiluna saját feliratai szerint egész Babilónia lángban állt, s csak nagy fáradtsággal sikerült a felkeléseket levernie vagy legalábbis lokalizálnia. E lehetőség szerint a tengerföldi dinasztia bukása is 13-18 évvel korábbra kerülne, kb. 1510–1505 közé, vagyis valóban III. Kastiliaš idejébe.

A fentiek viszont a közepes időrendben azt jelentik, hogy – Samsuiluna 28. éve e sémában 1722-re esvén – a tengerföldi dinasztia áthagyományozott 368 évéből több mint egy harmadot, kb. 138 évet el kellene vitatni, s a dinasztia összideje csupán mintegy 230 évre zsugorodna (1722-től kb. 1492-ig). Mivel azonban a közepes időrend hívei is jól tudják, hogy ilyen fokú redukció felettébb valószínűtlen, mert ekkora diszkrepanciát egyetlen más dinasztia esetében sem találunk az adatolható évek és a jegyzékek között, úgy érvelnek, hogy egyfelől a dinasztia kezdetét az előbb általunk is említett módon kb. 18. évvel korábbra kell tenni, másfelől pedig végét a 15. század második negyedébe, 1475 és 1450 közé. Így pl. *H.W.S. Saggs* „1450 előtt”-ről beszél (vö. *Saggs* 1975, 126. old.), *W. von Soden* pedig egyenesen kerekén 1474-et ír (vö. *Propyl. Weltgesch.* II. köt. 69. old). Vagyis megkísérlik a 138 éves különbséget – kutatónként váltakozva – kb. fél évszázaddal csökkenteni.

E korrekció azonban másrészt azért is elengedhetetlenül szükséges, mert a 6. tengerföldi királytól, *Gulkišartól* az észak-babilóniai *Derből* ismerünk egy földbirtokadományozó okiratot (1. RLA I. köt. 371. old.). Kétségtelen viszont, hogy a tengerföldi dinasztia csakis a Hammurabi-dinasztia bukását közvetlenül követő zavaros években terjeszthette ki hatalmi körzetét (átmenetileg, a kasszú uralom konszolidációjáig) a messze északon fekvő Derig. No már most, Gulkišar a királyjegyzékek szerint 120 évvel a tengerföldi dinasztia bukása előtt halt meg, azaz – 1492-vel, ill. 1510-zel számolva a dinasztia végét – kb. 1612 vagy 1630 táján, míg a közepes időrend a Hammurabi-dinasztia bukását 1595-re teszi. Láthatjuk, Soden igen pontosan számolt: 1474 a lehető legkorábbi dátum ahhoz, hogy Gulkišar uralkodása legutolsó évében, egy évvel a Hammurabi-dinasztia bukása után, 1594-ben még birtokot adományozhasson Derben.

Vajon miért számol a kiváló szakember, W. v. Soden a legkorábbi, még lehetséges 1474-gyel? Azért, mert a tengerföldi dinasztia bukása időbeli lezárításának Gulkišar adománylevele által kiváltott szükségesszerűsége a másik oldalon abba a kényszerhelyzetbe hozza a közepes időrend követőit, hogy Karaindaš, a 15. kasszú király trónraléptének az

amarnai táblákkal vitathatatlanul adatolható 1471-es minimális dátumát ingorálniok kell, s emiatt a közepes időrendben Karaindaš uralkodásának kezdete minden megokolás nélkül egyszerűen 1445 tájára kerül (vö. Soden: Propyl. Weltgesch. II. köt. 69. old.). Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a tengerföldi dinasztia bukását – amely adatolhatóan a 12., legfeljebb a 13. kasszú király idejében következett be – 1474-re teszik, akkor a 15. király sem uralkodhatott már 1471 óta – legalábbis e fejtetőre állított logika értelmében, amely szerint egykorú írásos adatok ingorálhatók, ha el-
lentétben állnak egyes modern kutatók elképzeléseivel.

Még nagyobb dilemmába kerülnek e tekintetben természetesen a rövid időrend követői: mivel e rendszerben Samsuiluna 28. éve 1658-ra esik, a tengerföldi dinasztiára – 1474-ig számolva – mindössze 184 év marad, pontosan a jegyzékek 368 évének fele.

Nézzük meg végül azt is, melyik időrenddel hozhatjuk leginkább összhangba az eddig még nem említett másik fő forráscsoportot, nevezetesen az *asszír királyjegyzéket*, az ún. *asszír-babiloni egyidejűségi krónikát* és az *asszír-babiloni egyidejűségi királylistát*.

Az asszír királyjegyzékek szerinti 39. király, I. Šamšiadad uralkodási idejét a jegyzékektől teljesen független egyidejű források segítségével szinte évnvi pontossággal viszonyítani tudjuk Hammurabi éveihez. Megállapítható, hogy Hammurabi előtt 21 évvel lépett trónra, s egy Hammurabi 12. évével keltezett szöveg említi utoljára AsszírIA királyaként. Ezzel egyúttal az is beigazolódik, hogy az asszír királyjegyzékekben I. Šamšiadad számára megadott 33 uralkodási év teljesen megfelel a valóságnak, azaz e jegyzékek olyan konkrét adatokon alapulnak, amelyek legalább Hammurabi idejéig visszanyúlnak. Vagyis már előjáróban kereken vissza kell utasítanunk az olyan irányú modern „forráskritiká”-kat, amelyek az asszír királyjegyzékek adatait közönséges kompilációnak vagy fiktív uralkodók felsorolásának minősítik – amint ezt főleg a rövid időrend követőinél nem egy esetben tapasztalhatjuk, azonnal meglátjuk, miért.

A királyjegyzékek különböző változatai az említett I. Šamšiadad trónraléptétől a 109. királyként besorolt V. Salmanasar (Šulman-Ašared) haláláig, azaz Kr. e. 722-ig (e dátum még a csillagászatilag évre pontosan kiszámítható időszakba tartozik; vö. fentebb, 752. old.) minimálisan 1021, maximálisan 1044 uralkodási évet közölnek (egy-két király uralkodási ideje a különböző fennmaradt példányokban néhány évvel variál), de a 66-67. és a 84-85. király évei olvashatatlanok (l. RLA VI. köt. 102–115. old.). Vagyis a négy ismeretlen ideig uralkodott király nélkül I. Šamšiadad trónralépte már ebben az első durva megközelítésben is legkésőbb Kr. e. 1743–1766 közé kerülne. Mivel azonban az asszír-babiloni egyidejűségi krónikákból tudjuk, hogy Aššurbelnišešu, a 69. asszír király határszerződést kötött a már említett Karaindaš kasszú-babiloni királlyal,

aki minimálisan 1471–1430 között uralkodott, így *Aššurbelnišešu* 9 éves uralkodási ideje – szintén minimálisan számolva – legkésőbb kb. 1433–1424 közé esik (vö. pl. Soden: *Propyl. Weltgesch.* II. köt. 69. old.). Ebből viszont megállapítható, hogy a 84. és a 85. asszír király – ismét minimálisan – összesen legalább 15 évig uralkodott: e két király nélkül ugyanis, csupán a jegyzékek olvasható éveit véve, *Aššurbelnišešu* 15 évvel későbbre kerülne. Vagyis I. Šamšiadad trónraléptével így már minimálisan 1758–1781 közé jutunk.

Hátra lenne még a 65. és a 66. asszír király uralkodási idejének meghatározása. Itt is az egyidejűségi krónika ad felvilágosítást: közli, hogy a 61. asszír király, *III. Puzuraššur* szintén határtárgyalásokat folytatott egyik kasszú királlyal, *I. Burnaburiašsal*, aki a kasszú királyok sorában a 10. helyen áll. Fentebb már láttuk, hogy a 12. kasszú király, *III. Kastiliaš* trónralépte – ez esetben is minimálisan számoltunk – nem tehető 1526 utánra (l. 755. old.). A 11. kasszú királyra (neve és ideje ismeretlen) csupán néhány évet számolva ez azt jelenti, hogy *I. Burnaburiaš* legkésőbb 1530 körül halt meg, azaz *III. Puzuraššur* sem léphetett trónra kb. 1533 után. – Ismét hangsúlyozzuk, minden egyes eddig felmerült párhuzamosítási esetben – mind az asszír mind a kasszú királyoknál – a lehető legalacsonyabb keltezésekből indultunk ki mérlegeléseinknél.

Ezután két variáció lehetséges. *III. Puzuraššur* ugyanis egyike azon néhány uralkodónak, akiknél a királyjegyzékek adatai ingadoznak; számára 14 vagy 24 évet adnak meg. Ha 14 évig uralkodott, tehát kb. 1533–1519 között, akkor a 65. és 66. király hiányzó ideje 48 évre rúg, mivel a jegyzékek az *Aššurbelnišešu* trónralépte (1433) és *III. Puzuraššur* halála közötti időszakra, amely ez esetben 86 év lenne, csak 38 évet adnak meg. Ha viszont *III. Puzuraššur* 24 évig uralkodott, vagyis kb. 1509-ig, akkor a két kérdéses királyra kb. 38 év marad.

Így a jegyzékek 23 éves ingadozása, amellyel eddig *I. Šamšiadad* trónraléptének minimális keltezésénél számoltunk, 13 évre csökken, mert visszafelé tekintve csak *III. Puzuraššur* trónraléptének kb. 1533-ra keltezhető időpontja számít, nem pedig az, hogy 14 avagy 24 évig uralkodott-e. Az előbb megadott 1758-as minimális dátum tehát 48 évvel 1806-ra emelkedik, az 1781-es maximális keltezés azonban csak 38 évvel bővül, mivel ez esetben *III. Puzuraššurra* már eredetileg 24 évet számoltunk. Vagyis *I. Šamšiadad* trónralépte a négy ismeretlen ideig uralkodott király éveinek magas fokon valószínűsíthető fenti meghatározása után kb. 1806–1819 közé kerül.

Mivel a rövid időrend *Hammurabi* uralkodásának kezdetét 1728-ra teszi, sémája szerint *I. Šamšiadad* trónralépte sem kerülhet 1749 elé, hiszen tudjuk, hogy 21 évvel *Hammurabi* első éve előtt foglalta el Asszíria trónját. Ezzel azonban a rövid időrendet minden joggal véglegesen kirekeszt-

hetjük további vizsgálatainkból, miután mind a kasszú mind a tengerföldi dinasztia összidejének, mind pedig az asszír királyjegyzékek adatainak fényénél teljesen irreálisnak bizonyult.

A közepes időrendbe viszont, amelyben I. Šamšiada trónralépte 1813-ra kerül (Hammurabi 1792), első pillantásra ismét kielégítően beleillennek a fenti évszámok, olyanformán, ahogy már a kasszú dinasztiára vonatkoztatva is láttuk. De megint csak látszólag. Közelebbről megtekintve ugyanis a kérdést, csakhamar feltűnik, hogy az asszír királyjegyzékek távolról sem teljesek, a közepes időrend követői azonban – bár e tény korántsem ismeretlen számukra (l. alább Soden megállapításait) – következetesen csak a jegyzékek pusztá évszámait veszik tekintetbe időrendi mérlegeléseiknél.

A már jól ismert I. Šamšiada fia, I. Išmedagan után pl. a legtöbb jegyzékváltozatban *Aššurdugul* következik, holott egykorú szövegekkel adathozható, hogy néhány évig I. Išmedagan fia, *Asinum* uralkodott, majd egy *Puzursin* nevű király, aki Asinumot letaszította a trónról. E Puzursintól eredeti feliratot is ismerünk, a jegyzékek mégis hallgatnak róla (vö. pl. Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 597. old.). Ehelyett az említett *Aššurdugullal* együtt hat másik királyt sorolnak fel, akik mindannyian „senkiháziai” voltak (szó szerint „mar la mamana” = „senkifia”, azaz „apja ismeretlen”), s állítólag 6 éven keresztül vetekedtek egymással a trónért. E hét király között utolsóként *Adaši* szerepel, aki ismét dinasztiát alapított, s a jegyzékek szemléletében tőle származtak a későbbi asszír királyok. – Egy jegyzéktöredékben ugyanakkor I. Išmedagan után bizonyos „... *ašša*” (vagy „...*aškur*”) nevű uralkodó, majd *Rimuš* (v. *Remuš*) következik (vö. RLA I. köt. 246. old.).

E bizonytalanságok következtében hangsúlyozza pl. W.v. Soden, hogy a királyjegyzékbe nyilvánvalóan csak néhány név került bele azok közül, akik a Hammurabi halála utáni zavaros évszázadokban igényt tartottak Asszír trónjára. Ebben az időszakban – egészen a 14. század elejéig – az asszír királyok eleinte a hurrik, később Mitanni vazallusai voltak, s a királyjegyzékekben felsorolt nevek közé jónéhány esetben kétségkívül az idegen urak által kinevezett helytartókat kell beiktatnunk, akiket azonban a jegyzékek tudatosan elhallgatnak, mivel egyrészt Asszír ezen dicstelen korszakát lehetőleg rövidíteni igyekeznek, másrészt pedig kézenfekvő dinasztikus érdekekből azon az alapon készültek, hogy Asszíriában az óbabilóni idők óta, az említett *Adašival* kezdődően – néhány törvénytelen trónbitorlótól eltekintve – egészen a Kr. e. 1. évezredig egyugyanazon dinasztia uralkodott (vö. Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 597. old.).

Nos, ezeket a tudatos kihagyásokat konkrétan bizonyítani is tudjuk, sőt egyúttal azt is, hogy a Kr. e. 1. évezred asszír királyai sokkal pontos-

sabb – nyilván csak belső udvari használatra szánt – értesülésekkel rendelkeztek 2. évezredbeli elődeik valóságos uralkodási éveiről, mint ahogy ezeket a dinasztia kontinuitását bizonyítani hivatott nyilvános királyjegyzékekből kiolvashatjuk.

Igy pl. *Ašarhaddon* egyik feliratában megemlíti, hogy *II. Šamšiadam* (a jegyzékek 57. királya) őelőtte 586 + 434, azaz 1020 évvel lépett trónra (vö. RLA I. köt. 246. old.). Mivel *Ašarhaddon* Kr. e. 680–669 között uralkodott, *II. Šamšiadam* trónralépte 1700-ra kerül. A királyjegyzékek pedig ugyanakkor *II. Šamšiadam* uralkodásának kezdetétől a már ismert *III. Puzuraššur* trónraléptéig, azaz kb. 1533-ig mindössze 79 vagy 83 évet adnak meg (az 59. király ideje 15 és 19 év között variál), amivel csupán 1612–1616 közé jutunk. Láthatjuk tehát, hogy itt a jegyzékekben több mint 80 év elsikkadt, mégpedig pontosan abból az időszakból, amikor Asszíria minden önállóságát elvesztette, s közönséges hurri tartomány volt. Igen jellemző ezzel kapcsolatban az is, hogy a fentebb említett *Puzursin* óta – akiről a jegyzékek szintén hallgatnak – egészen kb. 1550-ig egyetlen asszír királytól sem ismerünk feliratot. *III. Puzuraššur* elődével, *I. Aššurnerarival* (kb. 1559–1533) jelentkeznek ismét a királyi feliratok (vö. RLA I. köt. 247. old.; Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 597. old.). Nyilvánvaló tehát, hogy 1550 táján, amikor az addig többé-kevésbé egységes hurri birodalom Mitanni önállósulásával véglegesen több részre szakadt, Asszíria is bizonyos fokú autonómiára, viszonylagos függetlenségre tett szert, legalábbis olyan mértékben, hogy többé nem idegen helytartók kormányozták, hanem bennszülött előkelők kerültek a trónra – bár kétségkívül továbbra is hurri-mitanni függésben.

Számoljunk most *II. Šamšiadam*tól időben visszafelé, *Ašarhaddon* 1700-as adatát alapul véve, egyelőre csak a már ismert *Adaši* fia, *Belbani* trónraléptéig. A királyjegyzékekben erre az időszakra 124 évet találunk, azaz már *Belbanival* 1824-re jutunk, 11 évvel korábban, mint a közepes időrendben *I. Šamšiadam* uralkodásának kezdete. Holott – csupán a jegyzékek adatait tekintve – *Belbani* előtt *Adaši* és hat társa 6 évig harcolt a trónért, ezek előtt *I. Išmedagan* 40 évig uralkodott, ennek apja, *I. Šamšiadam* pedig 33 évig. Ez összesen 79 év, *I. Šamšiadam* trónralépte tehát így módon 1903 tájára kerül, kerek 90 évvel a közepes időrend keltezése elé. Ha azonban még *Asinum* és *Puzursin* ismeretlen, de adatolható uralkodási idejét – amely két királyra maga W.v. Soden, a közepes időrend egyik legnevesebb képviselője számít 12 évet (vö. Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 584. old.) – is figyelembe vesszük, úgy *I. Šamšiadam* trónraléptével 1915 tájára jutunk. S e számításnál még nem vettük tekintetbe azt, hogy megint csak Soden szerint a jegyzékek állítólag 6 éven keresztül vetélkedő hét királyának időszakát tetemesen meg kell hosszabbítanunk, s e hét király közül hatra *Adaši*t nem véve közéjük – maga is kb. 30 évet

számít (vö. Soden. Propyl. Weltgesch. I. köt. 584. old.). Ha tehát Soden ezen meg gondolását fenti számításunkra alkalmazzuk, s az előbb említett 1915-ös dátumhoz a hat kérdéses király számára 30 évet hozzáadunk, akkor I. Šamšiadad trónralépte 1945 tájára kerül, azaz szinte évnvi pontossággal eljutottunk a hosszú időrend kelezéséhez, amely szerint Hammurabi 1930-ban, I. Šamšiadad pedig 1951-ben kezdett uralkodni.

Sőt, még ha nem is fogadjuk el Ašarhaddon adatát – mint ahogy a közepes időrend hívei is tévedésnek minősítik –, hanem megmaradunk II. Šamšiadad trónraléptének a királyjegyzékekből kiszámítható 1612–1616-os dátumánál, I. Šamšiadad uralkodásának kezdete így is csupán 84–88 évvel kerül 1945 utánra, azaz még mindig majd fél évszázaddal a közepes időrend kelezése előtt marad – mégpedig éppenséggel a közepes időrenddel dolgozó Soden fenti meg gondolásai alapján.

Végül feltétlenül megemlítendő még, hogy az asszír-babiloni egyidejűségi királyjegyzék (nem a krónika!) azon adata, amely szerint II. Šamšiadad a kasszú dinasztia 2. királyának, I. Agumnak kortársa volt, csakis abban az esetben lehet helytálló, ha hitelt adunk Ašarhaddonnak, s II. Šamšiadot 1700–1694 közé helyezzük (6 évig uralkodott). I. Agum uralkodása ugyanis – akár a hosszú időrendet vesszük, akár a középezt – mindenképpen kb. 1713–1691 (± 8) tájára kerül (már láttuk, hogy az első kasszú király, Gandaš kb. 1739 ± 8 körül lépett trónra; 26 éves uralkodása után következett I. Agum 22 évvel), csupán azzal a különbséggel, hogy a hosszú időrend szerint már egész Babilónia felett uralkodott, a közepes szerint pedig csak az északkeleti területeken (vö. fentebb, 754. old. is). Ha viszont II. Šamšiadad a királyjegyzékekből kiszámítható uralkodási idejét vesszük, azaz kb. 1616–1610-et vagy 1612–1606-ot, úgy egyetlen időrendben sem kerül I. Agumnak még a közelébe sem.

Végeredményben tehát az asszír királyjegyzékek és egyéb források tüzetesebb vizsgálatával szintén ugyanarra az eredményre jutottunk, ami már a kasszú és a tengerföldi dinasztiára vonatkozó adatok áttekintése után is egyértelműen megmutatkozott: mindezek az időben közellálló források megnyugtató módon egyedül a hosszú időrend kereteibe illeszthetők bele.

Ezekután áttérhetünk – időben visszafelé haladva – a Hammurabit megelőző *Isin-Larsa korszak*, a *III. uri dinasztia*, a *guti uralom* és az *akkád kor* időrendjének meghatározására, immár csak az egyedül reálisnak tekinthető hosszú időrend kelezéseivel számolva.

E több mint fél évezredes időszak abszolút időrendjének megállapítása sokkal kevesebb nehézségbe ütközik, mint a 2. évezred dereka, az ún. „sötét korszak” eseményeinek időbeli rögzítése. Ennek oka az, hogy különös módon ezekből a sokkal régebbi időkből jóval több egyidejűségi adat áll rendelkezésünkre, mint a kasszú, a tengerföldi és az asszír dinasztia eseté-

ben a 2. évezred derekáról. E feltűnő aránytalanság legfőképpen kétségtelven azzal magyarázható, hogy a 19. század második felében mindenféle régtegmegfigyelés nélkül elvégzett kezdetleges, rendszer- és módszertelen ásatások, melyeknek célja elsősorban a szó szoros értelmében kincskeresés volt, azaz minél több tetszetős vagy exotikus múzeumi darab összeharcsolása, számos mezopotámiai lelőhelyen ma már jóvátehetetlenül feldőlték a 2. évezred derekáig terjedő felsőbb rétegeket, s így a 20. század tudományos szempontból már kielégítő feltárásai jobbára csak a régebbi rétegeket találták bolygatatlanul – ráadásul éppen a legfontosabb lelőhelyeken, a legnagyobb városokban, mert a 19. század kincskeresői természetesen a legjelentősebb törmelékdombokba akasztották bele csákányaikat, mivel ezektől várták el a legkiadósabb „zsákmányt”.

Egyszerűen az akkád periódustól az Isin-Larsa kor végéig terjedő időszak belső időrendje csupán néhány éves hibahatárral egyértelműen meghatározható. Így pl. tudjuk, hogy az isini dinasztia első királya, *Išbierra*, Hammurabi előtt kb. 224 évvel lépett trónra (2-3 éves hibahatárral), *Naplanum*, a larsai dinasztia megalapítója pedig 9 évvel *Išbierra* előtt. Másrészt viszont ismeretes, hogy *Išbierra* már a III. uri dinasztia utolsó királya (*Ibbisin*) 11. évében királynak nevezte magát. Mivel *Ibbisin* 24 évig uralkodott, ebből egyszerűen kiszámítható, hogy a III. uri dinasztia kb. 211 évvel Hammurabi tónralépte előtt bukott meg, vagyis a hosszú időrend szerint kb. 2141 táján.

A III. uri dinasztia összidejénél a királyjegyzékek különböző változataiban 16 évnyi ingadozást találunk (105 és 121 év között). Mivel azonban egykorú forrásokkal csak 108–109 év adatolható, a kutatás szinte általánosan 108 évet számít erre a dinasztiaira. Így az első király, *Urnammu* trónraléptét kb. 2249-re tehetjük. Előtte *Utuhegal*, az V. uruki dinasztia egyetlen királya uralkodott 7 évig, miután a gutikat kiverte Mezopotámiából. A guti uralom vége tehát kb. 2256-ra kerül.

A guti dinasztia összideje – sőt a királyok száma is – szintén variál a jegyzékekben. Egyik változat szerint 21 király összesen 125 vagy 124 évig uralkodott, más szövegekben 23 király 99 évig. Ha azonban a 21 királyt említő jegyzékcsoporthoz olvasható neveit és uralkodási éveit egyenként összeszámoljuk, akkor nem 124-125 évet kapunk, hanem 20 királyra (egy király neve és ideje olvashatatlan) 91-93 évet (két király ideje egy-egy évvel variál). Kérdéses marad tehát, hogy 21 vagy 23 király volt-e a guti dinasztia. A 20 király 91/93 éves összidejéből következően 4-5 év esik egy-egy királyra, vagyis 21 királyra kb. 96/98, 23-ra pedig kb. 105/107 év jutna. Így a kutatás általában kerek egy évszázadra teszi a guti dinasztia időtartamát (vö. pl. RLA III. köt. 713. old.), a királyokban pedig nem valódi uralkodókat, hanem 3-4-5 évenként újra választott seregvezéreket lát. Így a guti dinasztia kezdete 2356 tájára kerül.

Más kérdés azonban, megegyezik-e a guti dinasztia első királyának uralkodási ideje a gutik mezopotámiai hegemoniájának kezdeteivel, hiszen már tudjuk, hogy a királyjegyzékek több esetben egymás utáninak tüntetnek fel részben egyidejűleg uralkodó dinasztiákat. Különösen gyakori ez a 3. évezred viszonylatában, s ez a helyzet a guti és az akkád dinasztia esetében is.

Ennek megvilágítása előtt azonban röviden vázolnunk kell a *szumér királyjegyzékek* idevágó adatait is. Az akkád dinasztiába a jegyzékek tízenegy királyt sorolnak be: 1. *Šarrukin* (Sargon) 56 év, 2. *Rimuš* 9 év, 3. *Maništusu* 15 év, 4. *Naramsin* 37 év, 5. *Šarkališarri* 25 év, 6–9. *Elulu*, *Igigi*, *Imi*, *Nanum*, akik 3 évig egyidejűleg vetekedtek a hatalomért („ki volt király, ki nem volt király?” – kérdik a jegyzékek), 10. *Dudu* 21 év, 11. *Sudurul* 15 év (összesen 181 év). Ezután – a jegyzékek szavaival élve – „Akkád fegyverrel megveretett, a királyság Urukra szállott”. Majd öt uruki király következik, összesen 30 évvel (a IV. uruki dinasztia), s ismét a séma: „Uruk fegyverrel megveretett, a királyság a gutikra szállott”.

Ezzel szemben azonban egykorú és időben közellálló forrásaink vannak arról, hogy a gutik – és északon a hurrik – már Naramsin, a 4. akkád király utolsó éveiben ismételten támadólag léptek fel, s Naramsin csak ügyel-bajjal tudott ellenük védekezni. Vagyis az akkád birodalom felbomlása már akkortájt megkezdődött (vö. pl. Hrouda 1971, 130. old.). A nem sokkal az akkád kor után keletkezett Naramsin-monda szerint pl. e király egymás után három hadsereget (180.000, 120.000 és végül 60.000 harcost) küldött egy ellenséges szövetség ellen, s mindhárom sereg teljesen megsemmisült. Ugyanígy a jóslati előjelszövegek – amelyek ilyen tekintetben igen megbízhatóak, hiszen az akkori szemléletben rajtuk alapult az elkövetkezendő események lehetőleg pontos megjövendölése – szintén a szerencsétlen uralkodók közé sorolják Naramsint (vö. Soden: *Propyl. Wetgesch.* I. köt. 550. old.).

Mindez igen nagy valószínűséggel arra vall, hogy a gutik már Naramsin utolsó éveiben megvetették lábukat az akkád birodalom északi-keleti területein, s ezzel nagyjából egyidejűleg, de legkésőbb Naramsin halálakor Uruknak is sikerült kivívnia függetlenségét (a jegyzékek IV. uruki dinasztiája).

Tetemesen megerősítik ezeket az adatokat az újabb kutatások eredményei, amelyek szerint a gutik már Naramsin fia, Šarkališarri uralkodása idején lerohanták az akkád birodalmat, s ekkor pusztították el a fővárost, Agadét is (vö. Lloyd 1981, 177. old.).

Ez a támadás ugyan az akkád birodalom széthullását, az akkádok Mezopotámia feletti hegemoniájának megszűntét eredményezte, nem jelentette azonban egyúttal az akkád dinasztia végét is. Šarkališarri – nyilván az egykori birodalom északnyugati területeire húzódva – még hosszú éve-

ken keresztül fenntartotta magát, hasonlóan az utolsó asszír királyokhoz, akik Asszur és Ninive bevétele után (Kr. e. 614 és 612) még 6-8 évig uralkodtak a szíriai térségben, Harran székhellyel. Pontosán ilyesmire utal ugyanis Šarkališarri egyik uralkodási évének fennmaradt elnevezése: „év, amelyben Šarkališarri a nyugati országokat Basarban legyőzte”. Ugyanakkor Uruk, sőt egész Dél-Mezopotámia függetlenségére vall Šarkališarri két további évneve: „év, amelyben Uruk és Naksu ellen harcolt” – figyeljünk: „harcolt” és nem „legyőzte őket”! –, valamint: „év, amelyben Šarkališarri Szumér ellen vonult” (ismét csak „vonult”!). Az évneveket l. RLA II. köt. 133. old.

Időrendi szempontból azonban mindezeknél sokkal fontosabb az az adat, amelyet szintén Šarkališarri egyik évnevéből ismerünk, s az akkád és a guti dinasztia részbeni egyidejűségét tanúsítja: „év, amelyben Šarkališarri Šarlagot, Gutium királyát megfékezte” (l. RLA II. köt. 133. old.). Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a *Šarlag* a jegyzékek 3. guti királyával, *Jarlagabával* (variációk: *Zarlagaba* és *Šarlagaba*), avagy esetleg a 4. királlyal, *Jarlagašsal* azonos. Ezzel tehát bizonyítható, hogy a guti dinasztia első királyai Šarkališarral egyidejűleg uralkodtak.

De tovább is mehetünk. Említettük, hogy a királyjegyzékek szerint Šarkališarri halála után négy „akkád” király 3 éven keresztül vetekedett a trónért. Nos, ezek egyikének neve *Elulu*, s e király viszont minden valószínűség szerint azonos a guti dinasztia 6. királyával, *Elulu-meš*-sel (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 44. old.).

Az első négy guti király a jegyzékek szerint 21 vagy 22 évig uralkodott. Az ötödik nevét és idejét ugyan nem ismerjük (olvashatatlan), de mivel a húsz ismert guti király közül csak egy uralkodott 7 évnél tovább, s a dinasztia összideje is kb. 4-5 éves uralkodási átlagra utal, minden joggal 4-5 évet számíthatunk az ötödik királyra is. Azaz Elulumeš trónraléptéig a guti dinasztia összidejéből már kb. 25–27 év eltelt. Maga Elulumeš 6 (vagy 7) évig uralkodott, s ha csak 3 évig volt „akkád” király (a jegyzékek szerint), ez kétségkívül azt jelenti, hogy már 3-4 évvel Šarkališarri halála előtt Gutium király volt, s utolsó 3 évében, Šarkališarri halála után akivel Sargon dinasztiája kihalt – akkád trónkövetelőként is fellépett.

Ez a megfontolás azt eredményezi, hogy a guti dinasztia kezdetét kb. 28-31 évvel Šarkališarri halála előttre kell tennünk (25-27 év az első öt guti királyra és Elulumeš 3-4 éve Šarkališarri haláláig), azaz Naramsin utolsó 3-6 évébe. Ez a keltezés viszont időbelileg szinte évnnyi pontossággal egyezik a Naramsin monda már ismert adatával arról, hogy Naramsin uralkodása utolsó éveiben három ízben csatát vesztett – nyilván a gutik és ezek szövetségesei ellen. Ezekben az években tehát a gutik kétségkívül elfoglalták az akkád birodalom egyes keleti-északkeleti részeit, s ezért számítják a jegyzékek ettől kezdve a guti dinasztiát.

Vagyis a guti hegemonia időtartamát nem szabad egynek vennünk a dinasztia összidejével, hanem ebből 28-31 évet le kell számítanunk. Ennyi ideig vetélkedtek ugyanis az akkádokkal a Mezopotámia feletti főhatalomért, mégpedig Naramsin utolsó éveiben és Šarkališarri 25 éves uralkodása idején. Szinte évnyi pontossággal ugyanerre az időszakra esik a IV. uruki dinasztia 30 éves függetlensége is, ami fenti meggondolásunk helyességét igen nagy mértékben igazolja.

Mindebből viszont másfelől az is következik, hogy a jegyzékek Naramsin után következő hét akkád királyának összidejét (64 évet), valamint Naramsin utolsó 3-6 évét éppúgy az akkád hegemonia időtartamából is le kell vonnunk, mert ebben a 67-70 éves időszakban már semmi esetre sem beszélhetünk akkád uralomról egész Mezopotámiában.

Időrendileg pedig a fent mondottak azt eredményezik, hogy a királyjegyzékek akkád dinasztiájának utolsó 67-70 éve párhuzamosan futott a guti dinasztia összidejének első 2/3-ával (vö. RLA VI. köt. 81. old. is). Vagyis az akkád dinasztia azon korszakára, amikor az akkád királyok még vetélytársak nélkül valóban egész Mezopotámiában uralkodtak, a jegyzékek szerinti 181 évből csak mintegy 111-114 évet számolhatunk – az alább következő megszorítással.

Íly módon Sargon trónralépte kb. 2467-2470 közé kerül (kb. 2356 – a guti dinasztia kezdete – mínusz 111-114 év). Ez az időpont azonban még nem jelenti egyúttal a mezopotámiai akkád hegemonia kezdetét, mert közismert, hogy Sargon eleinte hosszú időn keresztül csak Kiš városának királya volt, s háborúk sorozatát kellett megvívnia, amíg – a Sargon-monda szavai szerint „34 csatában” – legyőzte az akkori főkirályt, *Lugalzagezít* és a neki alávetett városállamok királyait (vö. pl. Hrouda 1971, 129. old.).

Ezek szerint a mezopotámiai őstörténelem periodikus beosztása a hosszú időrend alapján a következőképpen alakul.

Uruk kor vége kb.	3250/3200
Jemdet Nasr kor kb.	3250/3200–3000
Korai szumér dinasztiák kb.	3000–2455
Sargon trónralépte Kisben kb.	2470
Akkád hegemonia kb.	2455–2356
Átmeneti időszak (akkád-guti harc a főhatalomért, IV. uruki dinasztia) kb.	2356–2326
Guti hegemonia kb.	2326–2256
V. uruki dinasztia kb.	2256–2249
III. uri dinasztia kb.	2249–2141
Isin-Larsa korszak kb.	2141–1900
Hammurabi trónralépte Babilon városában kb.	1930
Hammurabi dinasztiájának hegemoniája (óbabiloni kor) kb.	1900–1733

Tengerföldi dinasztia Del-Mezopotámiában kb. 1860–1492
Kasszú kor kb. 1733–1163

*Szumér művelődési és etnikai kisugárzások az ún.
„korai szumér dinasztiák” idején (kb. 3000–2455)*

Fentebb láttuk, hogy az ércekben és egyéb nyersanyagokban szegény Mezopotámia már az Eridu-Ubaid korszakban s még inkább az Uruk-Jemdet Nasr periódus idején nagymértékű érc-, ill. fémbehozatalra szorult. Nos, az ércszükséglet a kultúra szakadatlan gyors fejlődésével, a népesség növekedésével és a fémek, nevezetesen a bronz mind szélesebb körű használatával a mindennapi életben, a 4/3. évezred fordulója idején és után egyre nagyobb arányokat öltött, s a folyamatos, zökkenőmentes nyersanyagellátás a szumér városállamok és birodalmak számára létkérdéssé vált – olyanformán, mint manapság az olaj. Ezt bizonyítják – közvetve ugyan, de igen nagy valószínűséggel – a legősibb szumér eposzok is, az *Enmerkar*, *Lugalbanda*, *Gilgameš* uruki királyok alakjai köré fonódott hősmondák, amelyek szinte kivétel nélkül a különféle nyersanyagok beszerzésére indított expedíciók, karavánok viszontagságait részletezik, epikus keretbe foglalva ezeket a messze vidékekre irányuló kalandos és veszélyekkel teli vállalkozásokat (vö. pl. az „Enmerkar és Aratta ura” c. ószumér eposz cselekményével; l. fentebb, 695-696. old.). E kulturális és gazdasági háttér ismeretében kell tehát szemlélnünk a 4/3. évezred fordulója körüli és utáni századok régészeti leleteit a Mezopotámiát környékező közelebbi és távolabbi területeken.

Említettük már, hogy az *iráni* Tepe Sialk IV. periódusának és Godin Tepe V. rétegének 3400–3200 körül jelentkező Uruk kerámiája és mezopotámiai pecséthengerei után 3100–3000 között mindkét helyen szumér-elámi képirásos táblák is feltűntek, s hogy Godin Tepén ebben az időben szumér-elámi gyarmatosok jelenléte adatolható (l. 729. old.), majd kb. 3000-rel kezdődően egész Észak-Iránban, Godin Tepétől Turkmenisztánig uralkodóvá vált a korábbi Uruk áruhoz erősen hasonló egyszínű fényezett szürke kerámia, amelynek formái és díszítő motívumai fémedényutánzatokként hatnak (l. 731. old. és Hrouda 1971, 127. old. 4. sz. jegyzet). Azt is láttuk, hogy ezzel egyidejűleg ezeken aziráni területeken a fémművésesség és általában a kultúra is nagyfokú fellendülést mutatott (vö. pl. Hrouda 1971, 127. old.). Észak-Iránban, de még olyan távoli vidékeken is, mint Turkmenisztán vagy Afganisztán, nem sokkal később több helyütt kimondottan városias jellegű települések keletkeztek (pl. Tepe Hissar, Turang Tepe Észak Iránban; Altin Tepe, Namazga Tepe Turkmenisztánban; Mundigak Afganisztánban), a réz és a pecsétnyomók használata általánosan elterjedt. A kutatás mindezen jelenségeket egyértelműen

a szumér kultúra terjeszkedésének számlájára írja, s részben a lazúrkőke-rekedelem útvonalainak megszilárdulásával magyarázza (vö. könyvünk 27-28. old. is.).

Nem hagyható azonban figyelmen kívül ebben az összefüggésben az sem, hogy Mezopotámia közvetlen környékéről nem ismerünk őnlelőhelyeket. A legközelebbi ónbányák Khorasszában, Mešed környékén (Északkelet-Irán) találhatók, s a kutatás általában innen származtatja a korai szumér bronzművesség ezen elengedhetetlen nyersanyagát (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 126. old.). Így a lazúrkőhöz a csakhamar még sokkal fontosabbá váló ón is társult. Mešed a turkmenisztáni határ közelében fekszik, az Afganisztán felé vezető északi lazúrkő útvonal mentén, nem messze Namazga Tepétől és Altin Tepétől.

Kétségkívül e fontos kerskedelmi utakkal hozható kapcsolatba a *Turkmenisztánban* 3000 táján végbement nagymértékű mezopotámiai gyarmatosítás, valamint az is, hogy ezt követően sem szakadtak meg a szoros kapcsolatok Mezopotámiával, s a mezopotámiai telepések lassú, de folyamatos beszivárgása Turkmenisztánba az egész 3. évezred folyamán tovább tartott (vö. pl. Jettmar et alii 1966). Ezek az állandó kulturális és etnikai kapcsolatok végül is oda vezettek, hogy a 3. évezred második felében Észak-Iránban és Dél-Turkmenisztánban maguk a jellegzetes szumér lépcsőzetes toronytemplomok is megjelentek, pl. Turang Tepén és Altin Tepén (vö. könyvünk 28. old.). Ezek a toronytemplomok kétségkívül a szumér zikkurátok mintájára épültek, ami a kulturális kapcsolatok mély intenzitásának egyértelmű bizonyítéka (vö. pl. Amiet 1977, 137. old.). E jelenségek azonban már a következő korszakba tartoznak, ezért részletesebben később foglalkozunk velük.

Keletebbre, *Afganisztánban* a 3. évezred első felében mindenben az észak-iráni és dél-turkmenisztáni helyzethez igen hasonló jelenségeket figyelhetünk meg. *Mundigak* IV. periódusa időben megfelel Tepe Hissar II/B-III/A rétegének és Namazga III-IV. periódusának, tehát kb. 2700–2350 közé tartozik. E periódusban alapvetően megváltozik a korábbi rétegek kulturális képe: Mezopotámiától ekkora távolságra első ízben találkozunk valódi városi településsel, amelyet tornyokkal és bástyákkal megerősített fal vett körül. Számos tágas lakóház mellett egy valóban monumentálisnak nevezhető palotát (kb. 40x40m) és egy szintén igen tekintélyes nagyságú templomot (kb. 30x30 m) tártak fel (vö. Müller-Karpe 1974, Tafelband, 707. tábla). A beépített terület hatalmas mértékben megnövekedett e korszakban: a korábbi települések egymásra épített rétegei által keletkezett törmelékdombot majdnem teljes egészében egyedül az említett palota foglalja el (vö. Müller-Karpe 1974, 368. és 1039–1040. old.). Mindezek a jelenségek kétségkívül csakis a mezopotámiai–szumér magaskultúra közvetlen kisugárzásaival magyarázhatók meg – hangsúlyozza Müller-Karpe (1974, 491. old.).

Vagyis Mundigakban, ahol már az Eridu-Ubaid korszak vége óta erőteljes mezopotámiai hatásokat figyelhettünk meg (l. 725. old.), amelyek nyilván az afganisztáni lazúrkőlelőhelyek kiaknázásával és a szállítás megszervezésével függenek össze, a korai szumér dinasztiák idején átmenet nélkül egyszerre valóságos magaskultúra alakult ki, a korábbi szerény település nagykiterjedésű, fallal körülvett várossá nőtt. Kétségtelen, hogy ezt a meglepően gyors kulturális fejlődést Mezopotámiából érkezett szumér csoportok megjelenésével kell kapcsolatba hoznunk – amint ezt Müller-Karpe is világosan leszögezi. (l. fent).

Röviden utaltunk már arra is, hogy a kutatás az *Indus műveltség* (Harappa kultúra, kb. 2500–1500 között) keletkezésében igen jelentős szerepet tulajdonít a két irányból is érkezett és Afganisztán, Beludzsisztán térségében találkozó mezopotámiai impulzusoknak (északi és déli lazúrkő útvonal; vö. könyvünk 27-28. old.). Nem is ok nélkül.

Már az Indus műveltség elsőnek felfedezett telepe, *Mohenjo Daro* (Mohendzso Daro) feltárója, *M. Wheeler* nyomatékosan rámutatott arra, hogy az Indus kultúra városai minden jel szerint tervszerűen keletkeztek, mintegy gyarmati telepekként. Mohenjo Daro nyílegyenes, egymást derékszögben metsző utcái egyenesen a hellenisztikus időkben alapított görög gyarmatvárosokra emlékeztetnek. *R. Heine-Geldern* ezzel kapcsolatban már 1955-ben kimutatta, hogy ilyen városi kultúra a 3. évezred közepén csakis Mezopotámiából származhatott. A nyugatról érkező kultúr-áramlat két irányból érte el az Indus vidékét. Egyik út Dél-Iránon keresztül és az Indiai-óceán partjai mentén vezetett, a másik pedig Észak-Mezopotámiából és Kelet-Anatóliából Irán északi peremén, Dél-Turkmenisztánon és Afganisztánon át jutott el Indiába. – Mindezt pedig még jóval az előbb említett lazúrkő útvonalak felfedezése előtt ismerte fel Heine-Geldern. Sőt, azt is észrevette, hogy az akkori kulturális és kereskedelmi kapcsolatok szinte elképzelhetetlen méreteket öltöttek. Így pl. kétségtelen krétai, *korai minoszi* (kb. 2600–2000) párhuzamok mutathatók ki az Indus kultúra leleteiben – állapítja meg (a fentieket l. Heine-Geldern 1955.)

Alább majd meglátjuk, hogy ezek az Indus menti és krétai párhuzamok arra vezethetők vissza, hogy a szumér műveltség mindkét területtel szoros kulturális és kereskedelmi kapcsolatokban állt, sőt – az Indus műveltséghez hasonlóan – a krétai kultúrában is számos olyan vonás található, amelyek a műveltség *korai minoszi* periódusnak nevezett kezdeti szakaszának Mezopotámiától való bizonyos mértékű gyarmati függésére mutatnak.

Jellemző epizódként megemlíjtük még, hogy a fentebb említett, eddig legkorábban az Indus műveltség telepein észlelt tervszerű városépítést még ma is, több mint 50 évvel Mohenjo Daro felfedezése után „Hip-

podamos-féle várostervvezés”-nek nevezi az európacentrikus kultúrtörténetírás (a Kr. e. 5. században élt miletoszi Hippodamos után), annak ellenére, hogy nem csak az Indus kultúra felfedezése óta ismerünk ilyen, az 5. századnál régebbi tervszerű városalaprajzokat, hanem már több antik római szerzőnél arról olvashatunk, hogy a legrégebbi etruszk városok is pontosan ilyen alaprajz szerint épültek, mégpedig jó 2-3 évszázaddal Hippodamos születése előtt.

Nyugatabbra tekintve, az *Urmia-tó környékén* és Anatóliában a 3. évezred elején az előzőekhez mindenben hasonló összefüggéseket találunk. A sumér kultúra terjeszkedését ezeken a területeken is az Uruk áruhoz igen hasonló, jellegzetes szürke vagy fekete, néha vöröses egyszínű fényezett kerámialeletek útmutatása mellett követhetjük nyomon.

Előbb azonban néhány szót kell szólnunk az anatóliai „korai bronzkor” fogalmáról. Kis-Ázsiára vonatkoztatva ugyanis a mezopotámiai korszakbeosztás analógiájára – ahol már a Jemdet Nasr periódus kezdete óta joggal *bronzkorról* beszélhetünk – a régészetben régóta meggyökeresedett a „korai bronzkor” megnevezés, amelyet szintén a Jemdet Nasr korszak kezdeteitől számítanak – azaz 3200, 3100/3000 vagy 2900-zal kezdődően, aszerint, hogy az illető kutató a hosszú, a közepes vagy a rövid mezopotámiai időrendet fogadja-e el. Fentebb azonban megmutattuk, hogy a késői Uruk és a Jemdet Nasr korszak egyiptomi párhuzamainak beható elemzése az utóbbi időben arra az eredményre vezetett, hogy csakis a hosszú időrend érdemel hitelt (l. 750-751. old.). Ezek szerint tehát az anatóliai „korai bronzkor” időrendje a következőképpen alakul.

I. szakasz – megfelel a Jemdet Nasr periódusnak – kb. 3200–3000;

II. szakasz – megfelel a korai sumér dinasztiák idejének – kb. 3000–2450;

III. szakasz – megfelel az akkád és az Ur III. kornak – kb. 2450–2150.

Más kérdés, hogy az anatóliai „korai bronzkor” indítása a Jemdet Nasr periódussal egyidejűleg nem nevezhető pontos terminológiának, mert a bronz Anatóliában – egy-két ritka kivételtől eltekintve, mint pl. *Alisar*, ahol a 4/3. évezred fordulójáról váltakozó mennyiségű ónnal kevert rézből öntött fémtárgyakat találtak (vö. Müller-Karpe 1974, 427. old.) – általánosan csak a 3. évezred derekán terjedt el. Emiatt többen – következetes módon – csak a III. szakaszt nevezik korai bronzkornak, 3200–2450 között pedig anatóliai *rézkorról* beszélnek (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 111–112. old.). Kétségtávol ez lenne a szabatos terminológia.

Tudnunk kell még, hogy a legtöbb elérhető összefoglaló szakmunkában az anatóliai korai bronzkor végét – a régebben használatos rövid mezopotámiai időrend hatása alatt – még mindig kb. Kr. e. 1900 tájára helyezik, s ebből következően természetesen a korábbi szakaszok keletkezései is jó 2-3 évszázaddal alacsonyabbak. Megjegyzendő azonban, hogy

egyes élesebb szemű kutatók már a rövid időrend szinte általános uralma idején észrevették, hogy az anatóliai korai bronzkor jóval a 3/2. évezred fordulója előtt végződött. Így pl. A. Goetze már 1957-ben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az anatóliai korai bronzkor végét kb. 2200 körülre kell tennünk. Mivel Trója III–V. periódusa még a korai bronzkorba tartozik, s legalább 300 éves időszakot képvisel (összesen 12-13 réteg!), Trója II végét semmi esetre sem tehetjük – K. Bittel és F. Matz nyomán – 2200-ra, de még 2300-ra sem – mint pl. S. Weinberger –, hanem tetemesen korábbra kell kelteznünk – állapítja meg (l. Goetze 1957, 35. old.). Trója I. periódusa tehát 3000 körül kezdődött – amint Trója ásatója, C. Blegen is vallja –, Trója II kb. 2750-ben, Trója III 2450 táján – fejezi be időrendi fejtegetéseit Goetze (l. Goetze 1957, 36. old.). –Láthatjuk, Goetze keltezései pontosan illenek az újabban használatos hosszú időrendhez.

Trója I, Alisar, Alaca Hüyük, Kültepe fentebb már említett legrégebbi kerámiáját (l. 746. old.) még kézzel szabadon formálták. Nem sokkal később azonban, a 3. évezred első felében megjelent délkeletről a gyorsan forgó fazekaskorong (vö. Hrouda 1971, 102. old.). Ugyanebben az időszakban mélyreható változások történtek az anatóliai fémművességben is. A 3. évezred derekáról származó anatóliai fémtárgyak kiváló minősége (pl. Trója II, Dorak, Alaca Hüyük, Horoztepe stb.) a fémművésesség meglepően magas színvonaláról tanúskodik. Szintén erre vallanak a kerámia fémedényeket utánzó formái és díszítő elemei is, amelyeket különösen jól megfigyelhetünk a nyugat-anatóliai *Beycesultanban* és a közép-anatóliai *Karahüyükön* (Konya mellett) – állapítja meg Hrouda (l. Hrouda 1971, 102. old.). Anatólia fémgazdagsága igen nagy vonzerőt gyakorolt a környező népekre. Elsősorban a kulturálisan magasabban álló Mezopotámia aknáztá ki a nyersanyagokat. Ilyen mezopotámiai kapcsolatoknak köszönheti keletkezését, ill. jelentőségét számos 3. évezredbeli korai bronzkori anatóliai város, mint pl. *Tarsus* Kilikiában vagy *Gedikli és Tilmen Hüyük* Islahiye környékén stb. (vö. Hrouda 1971, 102. old.). Ebben az összefüggésben igen sokatmondó az a már említett körülmény, hogy Alisarban már a 3. évezred legelején szórványosan megjelenik a valódi bronz, váltakozó, néha 10%-ot elérő óntartalommal (vö. Müller-Karpe 1974, 427. old.; l. fentebb, 769. old. is).

Már jó ideje általánosan elfogadott álláspont a vonatkozó szakirodalomban, hogy a 3. évezredben egész Anatólia, Transzkaukázia, de még a Kubán vidéke is mind a szumér műveltségtől kapták impulzusaikat saját fejlődésükhöz. Sőt, Kelet Anatóliában már a 4. évezred második felétől kezdve bizonyítottan vehetők a mezopotámiai szumér központ erőteljes kisugárzásai – szögezi le K. Bittel, már 1950-ben (l. Bittel 1950).

Azóta ezeket a domináns mezopotámiai-szumér hatásokat az újabb ásatások fényénél már sokkal árnyaltabban látjuk. Ami a legfontosabb:

kétségtelenül bebizonyosodott, hogy Anatólia népessége a 4/3. évezred fordulójával kezdődően gyakorlatilag teljesen kicserélődött. Míg az újkőkör és a kőrézkor idején túlnyomórészt a hosszúfejű eurafrikai és mediterrán fajtajelleg dominált, a 3. évezredben, a korai bronzkor folyamán egyre jobban elterjedt a rövidfejű elő-ázsiai típus. Ez az embertani leletkép egyértelműen arra vall, hogy a 3. évezredben nagy számban rövidfejű bevándorlók érkeztek Anatóliába – állapítja meg Alkim (vö. Alkim 1968, 82. old.). De ezt bizonyítja az is, hogy a korábbi lelethiánnyal ellentétben a 4/3. évezred fordulója táján és után alapított települések tucatjait tárták fel Anatóliában, s a népesség a korai bronzkorban igen megnövekedett (l. Alkim 1968, 122–123. és kk. old. a 147. old.-ig).

Ugyanakkor ezen új települések leleteinek párhuzamai is egyértelműen keletről érkezett gyarmatosokra vallanak. Számos, korábban nyugati eredetűnek vélt (többnyire az indogermán „Herrenschicht”-vándorlások rögeszméje kísértett e leletmeghatározásoknál), vagy legalábbis autochton anatóliai fejlődés eredményeként értékelt lelettípusról kiderült, hogy a korai bronzkor folyamán keletről került el Anatóliába. Így van ez még a legnyugatibb lelőhelyek esetében is. A trójai műveltség pl. egészen hirtelenül keletkezett, s leleteiben igen sok keleti mezopotámiai eredetű mintát találunk (vö. pl. Matz 1958). Avagy a Trója II. periódusában, kb. 2600 körül jelentkező jellegzetes arcós edények meglepően pontos megfelelései Hassunában és Sauwanban már a 6. évezredben feltűnnek, 5000 körül Hacilar VI–I. rétegében, majd a korai bronzkorban a 3. évezred első felében a Konya síkság több lelőhelyén (pl. Karahüyükön) is megtalálhatók (vö. Alkim 1968, 116. old.). Az arcós edények elsődleges központját ezek szerint nyilván Észak-Mezopotámia-Észak-Szíria térségében kell keresnünk (vö. RLA III. köt. 299. old.).

Ugyanígy a Trója II. periódusában 2500–2400 között (IIc réteg) feltűnő ún. „depas amphikypellon” (kétfülű csésze), amelyet eddig általában nyugatról származtattak, szintén délkeletről jutott el Trójába. Trója II.-vel egyidejűleg előfordul az észak-szíriai tengerparton az Amuq I periódusban, Tarsusban, Mersinben, Alaca Hüyükön, Alisarban, Kültepen, Beycesultanban stb. stb., de ami a leglényegesebb: Islahije környékén, a szíriai határ közelében a legújabb ásatások eredményei szerint a kétfülű csészék régebbiek Trója II. periódusánál (vö. Alkim 1968, 116–117. old.)

Sőt, a korábban egyértelműen nyugati eredetűnek tartott trójai „megaron” építmények legkorábbi előzményeit is keleten találjuk meg. Thesszáliában ugyan már a 4. évezredben megjelennek (Dimini kultúra), s Nyugat-Anatóliában is már Trója alapítása előtt, a 4. évezred második felében megtalálhatók (pl. Beycesultan XXIV. rétegében), de kelet felé folyamatosan követhetők *Karatas-Semayük* és *Kültepe* korai bronzkori rétegeiben egészen az észak-szíriai *Tell Chueráig* (vö. Hrouda 1971, 100–101. old.)

Ugyanígy a már ismert *Tepe Gaura* Uruk kori templomai (3600 táján) szintén vitathatatlanul „megaron” építmények (vö. Hrouda 1971, 82. old.), sőt Kilikiában a megaron már *Mersin* XX. rétegében, 5000 táján feltűnik (vö. Hrouda 1971, 37. old.).

Mindezen adatokból ismét világosan megmutatkozik, hogy a korai szumér műveltség számos jellegzetes vonásának távoli területeken való elterjesztésében igen fontos szerepet játszott a távolsági kereskedelem, az anyaország szükségleteit folyamatosan biztosító, alaposan megszervezett tervszerű nyersanyagbeszerzés. Az utóbbi évtizedek leletei minden kétséget kizáróan bebizonyították, hogy a közel-keleti kultúrák, s ezeken belül főleg a szumér műveltség viszonylag szűkkörű kapcsolatairól, sőt egyenesen elszigeteltségéről korábban vallott hagyományos nézeteket teljes mértékben el kell vetnünk (vö. pl. Schmökel 1963, 105. old.).

Ezzel szemben – szintén minden kétséget kizáró módon – bizonyítható, hogy a sumérok a 3. évezredben hatalmas méretű távolsági kereskedelmi hálózatot működtettek. Rendszeres kereskedelmi kapcsolataik voltak Dél-Arábiával, Abesszíniával, Egyiptommal, Indiával, Anatóliával, a Kaukázus környékével és nem utolsó sorban a nagy-ázsiai belfölddel, főleg a Káspi- és az Aral-tó vidékével, valamint Afganisztánnal (l. Schmökel 1963, 105. old. térkép). Ugyanígy Hrouda is leszögezi, hogy a tatárlaki leletek tanúsága szerint a sumérok kereskedelmi kapcsolatai már 3000 körül Erdélyig értek (vö. Hrouda 1971, 103. old.).

Végül rámutattunk arra is, hogy az akkori viszonyok között olyan hatalmas méretű nyersanyagszükségletet – elsősorban fémeket –, amelyet a mezopotámiai szumér magaskultúra folyamatosan igényelt, több mint egy évezreden keresztül szakadatlanul, fennakadások nélkül biztosítani csakis úgy lehetett, ha tekintélyes számú gyarmati telepest küldtek ki az érclelőhelyekre, akik a bányászatot, az ércolvasztást és a fémek elszállításának zavartalan menetét biztosítani tudták (l. 747-748. old. is). Ugyanígy a kereskedelmi utak fontosabb szakaszain – hágók, folyami átkelőhelyek, tengerszorosok, átrakodó kikötők stb. – is támaszpontokra volt szükség, valamint – nem utolsó sorban – feltétlenül jó és tartós kapcsolatokat kellett kiépíteni az érclelőhelyek körül és az útvonalak mentén élő bennszülött népcsoportokkal, hogy a szállítmányok valóban eljussanak Mezopotámiába. – Ezeket a kézenfekvő dolgokat a kutatás eddig nem érdemesítette kellő figyelemre. Holott kétségtelen, hogy minden egyes felsorolt láncszem elengedhetetlen előfeltétele volt annak, hogy a kérdéses ősi időkben valamiféle kereskedelem egyáltalán kialakulhasson, s akár csak egyik ilyen láncszem hiányában a szervezett távolsági kereskedelem akkoriban egyszerűen elképzelhetetlen lett volna.

Ezen megfontolások jegyében kell tehát szemlélnünk a 3. évezredbeli szumér távolsági kereskedelmet, valamint azokat az alább ismertetendő

feltűnő jelenségeket is, amelyeket a 3. évezred második harmadától, kb. a Kr. e. 27. századtól kezdődően elsősorban Anatóliában, de az égei térségben, szinte az egész Mediterráneumban, sőt még az Atlanti-óceán partjain is észlelhetünk a régészeti leletekben. Mivel az iparszerűen űzött fémfeldolgozás és a bronzöntés a szuméroknál mutatható ki legelőször (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 425–426. old.), s mert a szumér műveltség messzemenően legfontosabb létkérdése az egyre növekvő fémszükséglet folyamatos biztosítása volt, figyelmünket természetesen főleg a fémművességre és annak mezopotámiai-szumér párhuzamaira, valamint a bronzleletekre irányítjuk a megvizsgálandó területeken.

Tekintsük át először az anatóliai leletképet a 3. évezred derekán (l. a 6. sz. térképet is). Említettük már, hogy az évezred közepe táján meglepő és hihetetlenül gyors ugrásszerű fejlődés mutatkozik az anatóliai fémművességben (l. 770. old.). Sőt, ha a még nem véglegesen publikált sírleletek *Dorak* környékéről (Trójától keletre) autentikusnak bizonyulnak, akkor már 2600 előtt teljesen kifejlett fémművességről kell beszélnünk. A doraki sírokból az előzetes jelentés szerint elektronból (arany-ezüst ötvözet), ezüstből és ónbronzból készült szobrocskák, művészi kivitelezésű cizellált díszfegyverek (pl. kykládi típusú hajók véseteivel díszített ezüstkard) és fémedények kerültek elő, s egyik sírban az 5. egyiptomi dinasztia második fáraójának (Sahu-re) keretbe foglalt „névjegyét” (*kartusát*) is megtalálták (vö. Hrouda 1971, 128. old.). *Sahu-re* a rövid időrend szerint 2450 körül uralkodott (l. Müller-Karpe 1974, 774. old.), ami az újabban egyre általánosabbá váló hosszú időrendben kb. 2650-nek felel meg. Megjegyzendő azonban, hogy Hrouda, aki szintén a rövid időrenddel számol, *Sahu-re* uralkodását kb. 2500-ra keltezi (vö. Hrouda 1971, 128. old.). Ezek szerint a doraki leletek 2700–2600 közé tartoznak.

Az anatóliai fémművesség legpompásabb darabjait *Alaca Hüyük* fejedelmi sírjaiban találták. Eddig 13 sírt ismerünk, amelyekből gazdag arany, ezüst, elektron, réz és bronzmellékletek tömege került elő. A sírok keltezése sokáig nehézségekbe ütközött, ma azonban már biztosra vehető, hogy *minimálisan* a Kr. e. 27–24. század közé tartoznak, de inkább még korábbiak. A sírok feletti – tehát fiatalabb – réteg kora ugyanis két C^{14} mérés szerint Kr. e. 2590 ± 56 és 2250 ± 58 (l. Narr 1975, 511. old.). Éppígy a korai keltezést bizonyítja a sírokból talált *Kirbet-Kerak* áru is, amelyről már tudjuk, hogy a 3. évezred első felében terjedt el Anatóliában, Szíriában és az Amuq síkságon, ahol az *Amuq H* fokozatban (kb. 3000–2500) fordul elő, kb. 2700 óta (l. 105. old. – de vö. Goetze 1957, 40. old. is.).

Alaca Hüyük fejedelmi sírjai kővel falazott és gerendákkal fedett aknasírok. A leletek pompája felülmúlja még a híres trójai kincsleletekét is. A fémtárgyak mesterségbelileg, de jórészt formáikban is félreismerhe-

tetlennül szorosan összefüggenek a korai szumér dinasztiák korszakának mezopotámiai fémművességével, mindenekelőtt a Kišben és Ur városában feltárt királysírok fémmellékleteivel, míg egyes jellegzetességek inkább helyi formákat tükröznek (vö. Müller-Karpe 1974, 123. old.). Ilyen helyi formák pl. az általában hadijelvényként értelmezett, póznára tűzhető állatalakos díszítmények és áttört bronzkorongok, amelyek azonban éppúgy baldachintartó oszlopokat is koronázhattak, avagy díszkocsik tartozékai is lehettek (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 698. old.).

Ezek a szoros párhuzamok Kiš és Ur királysírajainak kb. 2800–2600 közé tartozó leleteivel valóban igen feltűnőek. Kiterjednek számos edényformára (kannák, csészek, serlegek, poharak), díszítési motívumra (pl. hornyolás; „kannclure”), fémek öszetételére (ónbronz, elektron), az eszközkészletre (edények, figurák, török, balták, fejszék, lándzsahegyek), néha az azonosságig menő alaki egyezésekre (pl. a töröknél; vö. Narr 1975, 512. old. 163. ábra), a fémművéség mesterségbéli fogásaira (pl. granuláció, filigrántechnika, berakásos technika; vö. Narr 1975, 511. old.). Két arany-markolatú *vastőr* is előkerült Alaca Hüyükön, melyeknek pontos másait – egyet szintén vaspengével – éppúgy megtaláljuk az uri királysírokban (l. Narr 1975, 512. old. 163. ábra).

Az egyéb leletek is – pl. elefántcsont, türkiz, lazúrkő, borostyánkő – messzeágazó kereskedelmi kapcsolatokat bizonyítanak. E nyersanyagok legközelebbi lelőhelyei Egyiptomban (elefántcsont), a Sínai félszigeten vagy Iránban (türkiz) és Afganisztánban (lazúrkő) találhatók, a borostyánkő pedig a Keleti-tenger mellékén (vö. Narr 1975, 511. old.). Ez a leletkép nyilvánvalóan arra vall, hogy Alaca Hüyük – de Trója II. is, ahol nagyon hasonló darabokat találtak a kincsleletekben – szervesen bekapcsolódott a 3. évezredbeli szumér távolsági kereskedelembe. Mindkét település kétségkívül e kereskedelmi hálózat egy-egy közbeeső állomása, támaszpontja volt. A borostyánkő viszont nyilván a Tripolje műveltség közvetítésével jutott el Anatóliába, azaz a kereskedelem e korban már Európa távoli területeire is kiterjedt – amit a tatárlaki és egyéb erdélyi bányászati leletek már 3000 táján bizonyítanak.

Végül feltétlenül megemlítenéd még – mint számunkra nem érdektelen körülmény –, hogy Alaca Hüyük fejedelmi sírjaiban találták az eddig ismert legkorábbi részleges állattemetkezéseket is. Magukban a sírkamrákban ismételten nagyobb üres tereket figyeltek meg a lehelyezett mellékletek között, ami igen valószínűvé teszi, hogy ott korhadó anyag volt, amely nyomtalanul elporladt – esetleg szekerek. Megerősíti e feltevést, hogy a sírok tetejére, a kamrát fedő gerendákra több esetben szarvasmarhakoponyákat (kettő és tíz között) és lábszárcsontokat helyeztek el – valószínűleg az állatok bőrével együtt (vö. pl. Narr 1975, 512. old.; Müller-Karpe 1974, 697–698. old.) Ez a temetkezési rítus is Alaca Hüyük

szerves mezopotámiai kapcsolatait bizonyítja. A legelső szekeres, írásálatos temetkezéseket Ur és Kiš 2800–2600 közé tartozó gazdag sírjaiból ismerjük.

Alaca Hüyük nemesfémleleteihez mind időben mind formáikban szervesen kapcsolódnak a Trója II. periódusából származó kincsleletek, amelyeket egyesek 2750–2450 közé (vö. pl. Goetze 1957, 36. old.), mások 2500–2300 közé (vö. Alkim 1968, 251. old. időrendi táblázat) kelteznek. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e gazdag anatóliai kincs- és sírleletek kezdeteit még a 3. évezred közepe előttre kell tennünk (l. pl. Narr 1975, 509. old. – de vö. az előbb említett doraki leletek korával is).

A Trója II.-vel kimutatható szoros párhuzamokon kívül azonban ésszakelet és kelet felé is megtaláljuk Alaca Hüyük jellegzetes fémleleteinek igen közeli megfeleléseit. A Fekete-tenger déli partvidékén *Mahmatlar*, *Horoztepe*, *Kayapinar*, *Dündartepe* és *Giresun* gazdag sírjaiból lényegében ugyanazok a leletegyüttesek kerültek elő, mint Alaca Hüyükön. E leletek kora megfelel Alaca későbbi sírjai idejének, kb. a 24. századnak (l. pl. Narr 1975, 514. old.; Alkim 1968, 146. old.), s világosan megmutatják azt az útvonalat, amelyen a közép-anatóliai kultúrkisugárzások 2400–2300 között elérték a Kubán vidékére, ahol a *majkopi* fejedelmi kurgánokban sokban hasonló mellékleteket és ugyanazt a pompát találjuk, mint Alaca Hüyük sírjaiban (bővebben l. később).

Keletebbre, a *korai transzkaukázia műveltség* területén e kultúra I. periódusában (kb. 3250–2700) még csak réztárgyakat találunk, a II. periódusban (kb. 2700–2300) azonban, a 3. évezred közepe előtt itt is megjelenik a bronz, eleinte arzénbronz formájában, 5–6%-ig menő arzéntartalommal (l. Narr 1975, 518. old.).

A Nahicsevan melletti *Kültepe* II. periódusának felső rétegszelvényében öntőmintákat, olvasztótégelyt és arzénbronztárgyakat találtak (l. Burney-Lang 1975, 143. old.; Narr 1975, 518. old.). Kültepe II. periódusa egy C¹⁴ mérés alapján kb. 3200 és 2500 közé keltezhető: a periódus 8 m-nyi vastagságú, 14 rétegének közepéről vett minta Kr. e. 2920±90-es dátumot eredményezett (vö. Burney-Lang 1975, 115. old.).

Ugyanígy a grúziai *Kvazchelebi* B rétegéből is számos arzénbronzeszköz kerül elő (l. Narr 1975, 518. old.), amelyek szintén még a 3. évezred közepe előttre tartoznak: a B réteget közvetlenül megelőző C_{1,3} rétegszelvény C¹⁴ kora Kr. e. 2800±90 (l. Burney-Lang 1975, 94. old.).

A szorosabb párhuzamok Anatóliával e területeken csak 2400–2300 táján, a korai transzkaukáziai műveltség III. periódusának kezdetével jelentkeznek, tehát pontosan ugyanabban az időben, amikor Horoztepén és az említett többi északkelet-anatóliai telepen, sőt Majkopban is feltűntek az anatóliai korai bronzkori művelődési kör erőteljes kisugárzásai. E korszakkal később foglalkozunk részletesebben.

Nézzük meg ezután a nyugati területek, az *égei térség és Európa* kultúráinak fejlődését a 3. évezred első felében és derekán, a korai szumér dinasztiák idején.

Anatólia északnyugati vidékein ebben az időszakban – amint már tudjuk – a Trója-Jortan műveltséget találjuk, amely Trója II. periódusában, kb. 2700/2600 és 2400/2300 között érte el virágzása tetőpontját. E kultúrkör leletei sokban egyeznek, ill. közeli párhuzamban állnak az egyidejű közép- és dél-anatóliai műveltségekkel. Mindenütt fallal körülvett városias településeket találunk, a temetkezési szokások a legtöbb helyen egyeznek (ún. „pithos”-sírok; azaz nagyobb agyagedényekbe tették a halottakat), az építkezésben a megaron típus széles körben elterjedt, a kerámia terén több edényforma szinte egész Anatóliában azonos (pl. a kétfülű csészék, a ferdén vágott szájú kannák stb.). Ugyanígy a fémművesség ug-rásszerű fejlődése éppúgy megfigyelhető nyugaton is, mint fentebb keletbre láttuk. Említettük már, hogy a Trója II. periódusából származó kincseletek darabjai többrendbeli szerves párhuzamokat mutatnak Alaca Hüyük fémléleteivel. Ezek a megfelelések azonban ugyanakkor kiterjednek az egykorú mezopotámiai és szíriai fémművesség készítményeire is, főleg az uri királysírok fémtárgyaira és az észak-szíriai *Tell Brak* akkád-kori fémeszközeire. Egyidejűleg az ónbronze is megjelenik Trója II. periódusában. Fentebb arra is rámutattunk, hogy ez a rohamos művelődésbeli fejlődés végső fokon mezopotámiai-szumér kultúrkisugárzások, rendszeres kereskedelmi kapcsolatok, sőt gyarmatosítások eredménye volt és elsősorban a szumér műveltség folyamatos, egyre növekvő fémszükségletére vezethető vissza (l. 747-748. és 772-773. old.).

Nos, ezen mezopotámiai-szumér hatások, amelyek következményeként a 4/3. évezred fordulója táján és után Közép- és Nyugat-Anatóliában kialakultak a városias műveltségek, nem sokkal később az égei térségben is egyre erőteljesebben jelentkeznek. Még a 3. évezred első felében, kb. 2800–2600 között kezdődött a Kykládokon az ún. *korai kykládi kultúra* (Frühkykladikum), a görög szárazföldön az ún. *korai hellászi műveltség* (Frühhelladikum), s kb. 2600 körül figyelhetjük meg Krétán is az ún. *minoszi kultúra* kezdetét (korai minoszi periódus; „Frühminoikum”).

A szinte hihetetlen fokú éleslátással és szintetikai érzékeléssel rendelkező *G. Childe* ezen kultúrák esetében is már évtizedekkel ezelőtt, a régészeti kutatások még meglehetősen kezdetleges fokán felismerte a szoros mezopotámiai-szumér összefüggéseket és biztos kézzel rámutatott arra, hogy mindhárom művelődési kör világosan megállapíthatóan főleg az egyidejű mezopotámiai és anatóliai kultúrák, valamint – kisebb mértékben – az egyiptomi óbirodalom műveltségének hatásaira keletkezett, elsősorban a közel-keleti kultúrák nyersanyagpiacaként. Jellegzetes ezekre az égei kultúrkörökre, hogy *nincsenek templomaik, nincs jele a társadalom na-*

gyobb mértékű szociális tagozódásának, s hogy egyöntetlően erősen meritim jellegűek, azaz tipikus gyarmati műveltségek (vö. Childe 1949). Különösen jól megfigyelhető ez Krétán, ahol szinte az egész kultúra, valamint a társadalmi és a gazdasági berendezkedés teljesen szumér mintára épült fel. Ugyanezek a mezopotámiai hatások terjedtek tovább Kréta közvetítésével Szicíliaba, Dél-Itáliába, sőt egészen az Ibér félszigetig (vö. Childe 1952). Alább meglátjuk, hogy az újabb régészeti feltárások azóta sokszorosan igazolták Childe felismeréseit.

Childe-on kívül az égei kultúrák egyik legnevesebb szakértője, *F. Matz* is már az 50-es években nyomatékosan hangsúlyozta, hogy mind a korai hellászi mind a korai minoszi műveltségben tömegesen találhatók keleti, végső fokon mezopotámiai – szumér eredetű párhuzamok, amelyek Kis-Ázsián keresztül érték el az Égeisz térségét (vö. Matz 1958.).

Ugyanezeket a masszív mezopotámiai és kis-ázsiai hatásokat alapos, a legkisebb részletekig menő leletelemzések és összehasonlítások útján a másik vezető égei szaktekintély, *F. Schachermeyr* is kimutatta, szintén már az 50-es években (vö. Schachermeyr 1955).

Ezen rövid kutatástörténeti visszapillantás és általános jellegű megállapítások után nézzük meg egyenként az említett égei műveltségek legjellegzetesebb keleti párhuzamait.

A *korai kykládi kultúra* kialakulásánál kétségkívül különösen fontos jelentősége volt a térség előnyös földrajzi helyzetének, amely az égei szigeteket a Földközi-tenger keleti medencéjének kereskedelmében már eleve ideális támaszpontokká, átrakodó helyekké predesztinálta. Úgyszintén néhány fontos nyersanyag is nagyban közrejátszott a kulturális fejlődésnél, mint pl. a rézlelőhelyek Paros és Siphnos szigetén, vagy a márványbányák Naxoson és Paroson (vö. Narr 1975, 522. old.). A Kykládok és egyéb égei szigetek már akkoriban jelentős közvetítő szerepet játszottak a kelet-nyugati tengeri kereskedelemben, amikor Krétán és a görög szárazföldön még neolitikum volt. Erre vall pl. a már említett Jemdet Nasr kori pecséthenger Amorgosról, de éppúgy egy parosi márványból készült edény is Egyiptomban egyik korai dinasztikus sírban (l. Narr 1975, 522–523. old.), valamint a Dardanellák égei tengeri bejárata közelében fekvő – szintén már bemutatott – korai, 4. évezred végi telepek, amelyek nyilvánvalóan az Európa felé vezető tengeri utak közbeeső támaszpontjai voltak (l. fentebb, 737–738. old.). Később azután, a korai hellászi és a korai minoszi kultúra felvirágzásával párhuzamosan a Kykládok fokozatosan elveszítették eleinte kiemelkedő szerepüket, s a kereskedelem súlypontjai mindinkább Krétára és – sokkal kisebb mértékben – a görög szárazföldre tevődtek át (vö. pl. Narr 1975, 527. old.).

A korai kykládi kultúra legkorábbi fokozatának (korai kykládikum I) kerámiája egyszínű, karcollással díszített áru, amely szorosan összefügg

egyrészt Kumtepe alsó rétege és Trója I kerámiájával, másrészt pedig a görög szárazföldön a korai hellászi kultúra I. fokozatának agyagedény-művességével (l. Müller-Karpe 1974, 151–152. old.). Syros szigetén *Chalandrianiban* a 3. évezred derekára tartozó jelentős települést tártak fel a korai kykládi kultúra II. szakaszából. A házak falai ugyanolyan technikával épültek, mint Trója I és II-ben. A telepet előreugró tornyokkal (vagy bástyákkal) ellátott erődítmény védte (ehhez hasonló erődöt Siphnos szigetéről is ismerünk). Chalandrianiban számos jellegzetes anatóliai kétfülű csésze került elő, valamint fémöntőminták, rézsalak, egy anatóliai típusú ezüstedény és valódi ónbronztárgyak 4,3–6,2 % óntartalommal (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 881. old.). A telep temetőjében is találtak fémeszközöket, réztűket és csipeszeket (l. Narr 1975, 523–525. old.). E korban az arzénbronz már igen gyakori az Égeisz térségében, sőt az említett syrosi darabokon kívül más helyekről is ismerünk több valódi ónbronzból készült tárgyat, pl. Amorgosról töröket és egy karkötőt több mint 13% óntartalommal (vö. Müller-Karpe 1974, 153. old.).

A keleti kapcsolatok és kultúrhatások egyéb lelőhelyeken is megfigyelhetők. pl. ciprusi, szíriai és kis-ázsiai eredetű lándzsa vagy dárdahegyek Amorgos szigetének sírjaiban (l. Narr 1975, 525. old.). Ugyanígy Paros szigetén rézsalak és öntőminták bizonyítják a rézbányászatot és a fémöntést a korai kykládi korszakban (l. Müller-Karpe 1974, 128. old.).

A keleti formák – nyilván jórészt kykládi közvetítés útján – csakhamar a görög szárazföldön is megjelennek. A *korai hellászi kultúra* legrégebbi periódusának (korai helládikum I) kerámiájára – a 3. évezred első felének anatóliai árujához hasonlóan – szintén a tükörsimára csiszolt egy színű, feketés vagy élénkpiros fényezett agyagedények jellemzőek. A böötiai *Eutresis* legalsó rétegeinek (korai helládikum I) kerámiája nagyon hasonló a legrégebbi lesbosi (Thermi) és lemnosi (Poliochni) áruhoz, valamint Trója I agyagedényeiéhez. A korai hellászi kultúra I. periódusához tartozó település kora Eutresisben két C^{14} mérés szerint Kr. e. 2670 $\pm$ 59 és 2673 $\pm$ 72, a rákövetkező II. periódus alsó rétegéé pedig 2431 $\pm$ 58 (l. Narr 1975, 530 old.).

Ez utóbbi korszakba tartoznak az *Euboea* szigetén talált arany- és ezüstedények is, amelyek valószínűleg a Kykládokról vagy Kis-Ázsiából kerültek oda. Erre vallanak az ugyancsak Euboeán, a *Manika-fok* közelében feltárt erődített település kykládi és anatóliai típusú agyagedényei is (vö. Narr 1975, 526. old.) Szintén a II. periódusba tartoznak még – többek között – az attikai *Agios Kosmas*, egy tekintélyes erődített városias település *Aigina* szigetén, valamint az Argostól délre fekvő *Lerna* III. rétegének kettős fallal körülvett, előreugró tornyokkal megerősített telepe is. Az említett lelőhelyek mind kifejezetten kykládi-anatóliai jellegűek (vö. pl. Narr 1975, 530–531. old.).

Krétán a *korai minoszi periódus* I. szakaszában (kb. 2600–2400 között) az agyagedényművesség szintén erős kis-ázsiai párhuzamokat mutat (l. Narr 1975, 527. old.). A magaskultúra ott is egyszínű, fekete vagy vörös fényezett kerámiával jelentkezik (vö. Propyl. Kunstgesch. XIII kót. 63–64. old.), s csak a 3. évezred végén a korai minoszi periódus III. szakaszában (kb. 2200–2000 között) tűnik fel az egyedi, jellegzetes krétai áru.

A korai minoszi periódus II. szakaszában, kb. 2400 és 2200 között észrevehetően meggyorsul a fejlődés. A kerámia jórészt továbbra is anatóliai típusú, Dél-Krétán a *Mesara* síkságon nagyobb méretű tholos-szerű álkupolás sírok jelennek meg, a réz gyakorivá válik, s feltűnnek az Anatóliában (pl. Trója I-ben) már korábban kimutatható kettősbalta, kultikus szarvpárok, valamint a szintén anatóliai eredetű tobbosztatú agyagedények („kernoi”) és csőrös kannák. *Mochlosban* (Kelet-Kréta) gazdag sírokból rendkívül finoman megmunkált aranyékszerek kerültek elő, amelyek – főleg az arany virágszirmok, levelek – félreismerhetetlenül Ur királysírjainak igen hasonló darabjaira vezethetők vissza (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 150. old.; Schachermeyr 1979, 52–53. old.). Sőt, ezen virágszirmok és levelek rendeltetése is ugyanaz: Urban és Mochlosban egyaránt a női fejdíszekhez tartoztak.

Ebben a korszakban valószínűleg számottévő bevándorlások is történtek Krétára Anatólia irányából (l. pl. Schachermeyr 1979, 54. old.). Erre vall – az eddig említett megfeleléseken kívül – az is, hogy a nyugat-anatóliai *Beycesultan* korai bronzkori szentélyeiben már a 3. évezred derekán többszörösen kimutatható oszlop vagy fakultusz és a kultikus szarvpárok ugyanolyan formában és szerepben nem sokkal később Krétán is megjelentek. Ezek a kultikus egyezések kétségtelen bizonyítékai Anatólia domináns hatásainak a krétai magaskultúra kialakulásánál (vö. pl. Alkim 1968, 119–120. old.).

A modern kutatás szinte általánosan elfogadott nézete szerint a 3. évezredbeli égei kultúrák keletkezésénél jelentős szerepet játszottak a fejlődésben messze vezető elő-ázsiai műveltségek gazdasági érdekei, mindenekelőtt az érclelőhelyek felkutatása és kiaknázása, s hogy ezekkel a mozgalmakkal szoros összefüggésben elő-ázsiai eredetű gyarmatos csoportok is számos helyen megjelentek az Égeisz térségében. Ezek a gyarmatosok ugyan nem alkottak nagyobb kiterjedésű birodalmakat, de esetenként kisebb-nagyobb területeken a helyi lakosság bevonásával gyarmati jellegű politikai és gazdasági uralmi szervezeteket létesítettek (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 482. old.).

Az Égeisznél sokkal távolabbi vidékeken is kimutathatók azonban ilyen elő-ázsiai gyarmatosítások. A 3. évezredbeli del-italiai, szardíniai, ibériai stb. *megalitikus csoportok*, amelyeknél szinte mindenutt adatolható a femművesség ismerete, minden valószínűség szerint szinten elo-

ázsiai gyarmatosok voltak, akik először támaszpontszerű kisebb parti régiókban berendezkedve a későbbiekben fokozatosan bővítették az uralmuk alá tartozó területeket, alávetve vagy megnyerve és megszervezve a helyi neolitikus lakosságot. Ezek a gyarmatosok idővel az Atlanti-óceán partjai mentén a brit szigetekre, sőt Skandináviába is eljutottak (l. a 7. sz. térképet). A gyarmatosítás célja a jelek szerint az érclelőhelyek felkutatása és birtokbavétele volt (mindezt l. Müller-Karpe 1974, 482–483. old.)

Narr hivatkozott kézikönyve (1975) szerint is a 3. évezredbeli ibériai neolitikumban számos település leletei egyértelműen elő-ázsiai gyarmatosokra vallanak, akik megerősített városokban laktak, s nem keveredtek a helyi népcsséggel. Teljes bizonyossággal megállapítható, hogy ezek a gyarmati telepek a rézbányászat és a rézkereskedelem központjai voltak s lakosaik mintegy uralkodó réteget alkottak a bennszülött lakosság között. A krétai tholos-sírokhoz igen hasonló kupolasírokba temetkeztek. Városaik Spanyolország déli partjai mentén és Portugáliában találhatóak, legnagyobbbrészt a tenger közelében fekszenek, de nem közvetlenül a parton. Ki lehet látni belőlük a tengerre, a tengerről viszont nem láthatók (l. Narr 1975, 545–546. old.). – Megjegyezzük, hogy pontosan ugyanez a helyzet a legtöbb krétai városnál és a korai hellászi görögországi telepeknél – a későbbi mykénei centrumok elődeinél –, de Trója esetében is.

Az erődítések tervezése, kivitelezése – folytatja Narr kézikönyve – olyan haditaktikai és technikai ismeretekről árulkodik, amilyenekkel a környező neolitikus őslakosságnál semmi esetre sem számolhatunk. Feltűnő, hogy pl. a korai kykládi korba tartozó Chalandriani vagy az egyidejű korai hellászi Lerna erődjei ugyanígy épültek, úgyszintén Trója I-II is. Már egyedül ezek az egyezések is azt tanúsítják, hogy a gyarmatosok keletről érkeztek az Ibér félszigetre. De ugyanerre vall a nemrégiben *Orce* telepén (granadai tartomány) kimutatott öntözőrendszer is (l. Narr 1975, 547. old.).

Minden ilyen gyarmati telepen réz található, nemcsak kész eszközként, hanem cseppek és salak alakjában is. A szintén kimutatható olvasztótégely maradványokkal együtt mindez kétségtelenül bizonyítja, hogy a fémfeldolgozás teljes munkamenete a telepeken folyt le, az ércről a kész áruig. A török, balták teljesen megfelelnek a korai minoszi krétai formáknak. Ezzel szemben rézékszerek nem találhatóak. Ez azért feltűnő, mert Krétán és az Égeisz vidékén viszont számos rézékszer fordul elő. Kréta, a Kykládok és a görög szárazföld tehát – ahová az egyéb párhuzamok mutatni látszanak – csak átmenő állomások voltak, nem pedig az ibériai és egyéb megalitikus gyarmatosok anyaországa. Eredeti hazájukat ezek szerint Elő-Ázsiában és Egyiptomban kell keresnünk (vö. Narr 1975, 550–551., old.).

Az említett megalitikus gyarmati telepek kb. 2600–1900 közé keltezhetők (vö. Narr 1975, 553. old.), azaz jórészt már az akkád és az Ur III

korba tartoznak, de mivel kezdeteik a korai szumér dinasztiák idejébe nyúlnak vissza, nem akartuk az összefüggéseket szétszaggatni és együttesen mutattuk be őket. Utalnunk kell azonban arra, hogy ezek a gyarmatosok főként már az akkád korszakban, sőt egyes esetekben a III. urí dinasztia bukása utáni időkben vándoroltak el Elő-Ázsiából, ill. Mezopotámiából, nyilvánvalóan nem utolsó sorban az akkori zűrzavaros állapotok, a tömeges amorita beözönlés és az általános létbizonytalanság következtében (bővebben l. később).

A korai égei kultúrák és a megalitikus csoportok kialakulásához vezető, keletről érkezett művelődési hatásokat és vándorlásokat Európa parti régióin kívül a kontinens belső területein, Délkelet-Európa és a Kárpát-medence térségében is nyomon tudjuk követni. A Trója-Jortan kultúrkör csakhamar, még a 3. évezred legelején kiterjeszkedett a szomszédos balkáni területekre, elsősorban Thrákiára és Macedónia keleti részeire (vö. Narr 1975, 508. old.), sőt e migrációk szerves részeként kell tekintenünk a jelek szerint a *Lengyel kultúra* jelentkezését is a Dunántúlon és a közvetlenül csatlakozó területeken a 4/3. évezred fordulója táján (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 99. old.). *Kalicz Nándor* is déli népelemek bevándorlásával magyarázza a Lengyel kultúra keletkezését (vö. Kalicz 1974, 48. old.).

A déliek beáramlása azonban a 3. évezred derekán is tovább tartott. Az alföldi Tisza kultúrából törés nélkül fejlődött ki még az évezred első felében a *tiszapolgári*, majd nem sokkal ezután az évezred közepén a *bodrogkeresztúri* műveltség. A tiszapolgári népesség protoeuropid és protomediterrán keverék jellege a bodrogkeresztúri korban észrevehetően eltolódik a mediterrán típus felé. Ugyanakkor égei edényformák is megjelennek. E két adat kétségtávol jelentős déli eredetű tömegek bevándorlására vall (vö. pl. Narr 1975, 183–185. old.).

Néhány időrendi megjegyzés

Az előbb említett kultúrákkal kapcsolatban feltétlenül rá kell mutatnunk arra, hogy – amint tájékozott olvasóink bizonyára már észrevették – a magyar ősrégészettel ellentétben a nemzetközi kutatás tetemesen korábbra keltezi a 3. évezred Kárpát-medencei műveltségeit. Így pl. míg *Kalicz* 2800-ra teszi a Tisza és a Lengyel kultúra kezdeteit (l. Kalicz 1974, 68. old.), addig *Müller-Karpe* hivatkozott kézikönyve a Tisza műveltséget 3100 körül, a Lengyel kultúrát 3000 táján indítja (vö. Müller-Karpe 1968, Tafelband, 4. sz. időrendi táblázat). Ugyanígy a tiszapolgári műveltség Kalicznál kb. 2450-ben, a bodrogkeresztúri 2250 körül, a *baden-péceli* kultúra pedig 2100 táján jelentezik (l. Kalicz 1974, 68. old.), Müller-Karpe szerint viszont Tiszapolgár és Bodrogkeresztúr kb. 2700–2400 kö-

zé, a Kr. e. 27–25. századba tartozik, Baden-Pécel pedig a 24–22. századba, esetleg már 25. századi kezdetekkel (vö. Müller-Karpe 1974, 209. és 265. old.).

Különösen is érthetetlenek ezek az időrendi adatok, ha meggondoljuk, hogy Müller-Karpe még a kézikönyve megírása idején leginkább használatos közepes időrendet követi, hangsúlyozva azonban, hogy e séma egyáltalán nem tekinthető bizonyítottnak (l. Müller-Karpe 1974, 39. old.). No már most, ha Müller-Karpe fenti adatait a nemzetközi régészetben előforduló legalacsonyabb keltezésekre, a rövid időrendre redukáljuk, vagyis kb. 50–100 évvel későbbre tesszük, akkor is meglepetéssel kell konstatálnunk, hogy Kalicz még a rövid időrendnél is kb. 150–250 évvel későbbre keltez.

A korábbi neolitikus idők Kárpát-medencei műveltségeinek hazai és külföldi keltezéseit szemügyre véve a fent vázoltakhoz mindenben hasonló eltéréseket állapíthatunk meg, csupán azzal a különbséggel, hogy e kultúrákat a magyar régészet még a 3. évezredbelieknél is jobban megfiatalítja. Így a Körös műveltség kezdeteit Kalicz 4000 körülre teszi, a bükki kultúráét kb. 3000-re (l. Kalicz 1974, 68. old.), holott a nemzetközi régészet már jó ideje szinte egyértelműen kb. 5000-re keltezi a Körös műveltség kialakulását, a bükki kultúráét pedig 3800 tájára (vö. pl. Narr 1975, 208. old.; Müller-Karpe 1968, Tafelband, 4. sz. időrendi táblázat; Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 365. old.; Whitehouse 1976, 137. old.).

Mindezek az időrendi eltérések abból adódnak, hogy ősrégészetünk szemmel láthatóan még mindig az egykori indogermanisztika európacentrikus szemléletének hatása alatt áll, s a külföldi szakemberek közül nyilvánvalóan csak ezen korábbi elképzelések képviselőit tekinti mérvadóknak. Az éppen említett példa, a Körös műveltség drasztikusan leszálított időrendje háttérben ugyanis – bizonyítható módon – végső fokon szintén ez a hagyományos szemlélet, az indogermán vagy az európai kultúrprioritás képzete húzódik meg.

Tudjuk már, hogy Közép-Európa északabbi területeinek legelső neolitikus műveltségét, az ún. *szalagdíszes kerámia* kultúráját („Bandkeramik” vagy „Linearbandkeramik”) kb. Kr. e. 4000 táján indítja a kutatás, s a szakemberek túlnyomó többsége egyetért abban, hogy e műveltség a Starčevo-Körös kultúrkör erőteljes kisugárzásai, sőt gyarmatosításai útján keletkezett. Láttuk azt is, hogy a halász-vadász őslakosság izolált továbbélése a szalagdíszes földművelő népesség mellett és között több helyütt még hosszú időn keresztül kimutatható (mindezeket l. fentebb, 721. old. ott irodalom is).

Nem így az indogermanisztika „ahisztorikus” irányzatának (e kifejezés magyarázatát l. könyvünk 77. old.) képviselői. Ők minden délre vezető régészeti bizonyítékot ignorálnak, s szerintük a „Bandkeramik” (vagy Duna-kultúra) teljessen önállóan keletkezett, minden elő-ázsiai vagy bal-

káni hatás nélkül, azaz „autochton európai” kultúra (vö. pl. Pittioni: *Der urgeschichtliche Horizont der historischen Zeit*, Propyl. Weltgesch. I. köt. 244. old.). Erre vonatkozó bizonyítékok ugyan nincsenek, de „úgy gondolják” hogy Európa Elő-Ázsiától függetlenül fejlődött (vö. Pittioni uott, 233. old.). Mi több, egyenesen azt állítják, hogy a „Bandkeramik”, ill. a „Duna-kultúra” területein alakult ki a legelső európai neolitikus műveltség, már a 6. évezred második felében (!), akkoriban azonban még kerámia nélkül: „So wird daher schon für das vorgeschrittene sechste Jahrtausend mit einem Bodenbau in diesem Bereich zu rechnen sein ...” (l. Pittioni uott, 244. old.). Magyarul: „Így tehát e területeken már az előhaladott hatodik évezredben a földműveléssel számolhatunk ..” Ennek következtében magától értetődő dolog – már mint ezen „ahisztórikus” logika szerint –, hogy a Körös műveltség sem lehet idősebb a szalagdíszes edények kultúrájánál, hanem legfeljebb egykorú vele, de sokkal inkább fiatalabb. Emiatt kell tehát a Körös műveltség kezdeteit 4000 tájára tenni, nehogy az autochton európai neolitikum tézise kárt valljon.

Már a fenti rövid leletáttekintés is egyértelműen mutatja, hogy a 3. évezred első felében, a korai szumér dinasztiák korszakában, amely időkből már történelmi – egykorú írásos – forrásadataink vannak több egymás után következő nagykiterjedésű szumér birodalomról (Uruk, Kiš, Akšak, Mari stb. dinasztiáinak hegemoniája egész Mezopotámiában), melyek közül egyesek „az alsó tengertől a felső tenger-ig” azaz a Perzsa-öböltől a Földközi-tengerig – terjedtek (pl. *Lugalzagezi* birodalma kb. 2480–2455 között), ezen jelentős, kulturálisan messze vezető államképződményekkel egyidejűleg számtalan kisebb-nagyobb elő-ázsiai – jórészt kétségkívül mezopotámiai-szumér – gyarmatos csoport megjelenése adatolható egyfelől Anatóliában és szinte az egész mediterrán régióban, sőt még az Atlanti-óceán partjain is, másfelől pedig Nyugat-Iránban, Dél-Turkmenisztánban, Afganisztánban és valószínűleg az Indus kultúra területén is.

Azt is láttuk, hogy ezek az elő-ázsiai gyarmatosok úgyszólván kivétel nélkül az ércek és egyéb fontos nyersanyagok lelőhelyeit szállták meg, ill. az ezekhez vezető vízi és szárazföldi kereskedelmi utak csomópontjaiban, stratégiaileg fontos szakaszain tűntek fel.

Ezek a jelenségek kétségkívül egyedül a szumér műveltség egyre fokozottabb nyersanyagszükségletével – elsősorban fémigényével –, s ennek következtében a központilag szervezett mezopotámiai-szumér távol-sági kereskedelmi hálózat végleges kialakulásával és megszilárdulásával hozhatók közvetlen kapcsolatba. Ebből viszont egyértelműen következik, hogy ezen elő-ázsiai gyarmatosok között – anatóliai, szíriai, levantei, észak-mezopotámiai (szubir-hurri) és nyugat-iráni (elámi) etnikumok mellett – nyilvánvalóan igen tekintélyes számú szumér etnikai csoportok-

kal is számolnunk kell, hiszen az egész szervezet motorja, a nyersanyagok legfőbb igénylője és felvevő piacaként az akkori időkben egyedül a szumér magaskultúra jöhet számításba.

Így ezek a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel feltehető, s régészetileg is meggyőző módon alátámasztható elő-ázsiai, részben mezopotámiai-szumér gyarmati gócok Nyugat-Európától Turkmenisztánig és az Indusig, valamint e telepések domináns kulturális és nyelvi hatásai a környező területek sokkal elmaradottabb őslakosságára, kézenfekvő módon és ésszerűen megmagyarázzák azokat a tömegesen jelentkező szoros szumér néprajzi – mesei, mondai, mitológiai – és nyelvi megfeleléseket a szemita, az indogermán, az uráli és az altáji népek hitvilágában, szokásaiban és – nem utolsó sorban – nyelveiben, amelyekből néhány szemelvényt már I. könyvünk 5. fejezetében bemutatunk.

Még sokkal jobban megérthetjük e jelenségeket, ha visszaemlékezünk arra, hogy a késői Eridu-Ubaid kulturális koiné idején, azaz kb. 4500–3700 között is e művelődési kör területéről kiinduló nagyméretű vándorlások és gyarmatosítások adatolhatók az Elő-Ázsiát környező közelebbi és távolabbi nyugat-eurázsiai térségben (l. 724-728. old.), valamint arra, hogy a késői Ubaid kulturális koiné közlekedő nyelve szinte minden számbavehető régészeti adat tanúsága szerint igen nagy valószínűséggel már szumér – pontosabban előszumér – volt (vö. 670-706. old.).

*Szumér művelődési kisugárzások és vándorlások nyomai
az akkád, guti, Ur III és Isin-Larsa korszakban*

Ebben az időszakaszban döntő jelentőségű politikai és etnikai változások következtek be Mezopotámiában. Az arab sivatag és a szíriai steppe irányából a jelek szerint már a 3. évezred eleje óta egyre nagyobb számban szivárogtak be Mezopotámiába a szemita nyelven beszélő akkádok. Eleinte ugyan gyorsan beolvadtak az őslakosság tömegébe, de az állandóan tartó bevándorlások útján a 3. évezred derekára annyira megerősödtek, hogy 2450 körül magukhoz ragadták a politikai hatalmat, Šarrukin (Sargon) megteremtette az akkád birodalmat, amely egész Mezopotámiát, Szíriát, sőt rövid időre Elámot is magába foglalta, s Lugalzagezi előbbi birodalmához hasonlóan „az alsó tengertől a felső tengerig” terjedt.

Ettől az időtől kezdve az akkád, majd csakhamar az amorita-szemita elem mind jobban tért hódított Mezopotámiában. Sargon és utódai megszüntették a szumér városállamok autonómiáját, amely korábban a hegemon szumér dinasztiák uralma alatt is fennállt, a politikai és vallási hierarchia vezető pozícióba mindenütt akkádokat ültettek, az akkád harcosoknak nagykiterjedésű hűbértörzsként területeket juttattak katonai kötelezettség fejében.

Ezek a rendelkezések természetesen nagyfokú elkeseredettséget és ellenállást váltottak ki a szumér őslakosság széles rétegei körében. Ennek kétségtelen bizonyítéka, hogy már Sargon utolsó éveiben megkezdődtek az akkádellenes szabadságharcok (vö. pl. Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 549. old.), közvetlenül halála után pedig az egész birodalomban hatalmas méretű véres felkelések robbantak ki, amelyek arányairól – és egyúttal az akkád megtorlás méreteiről – plasztikus képet alkothatunk magunknak néhány fennmaradt írásos adat alapján. Délen pl., csupán *Urban* és *Ummában* 8040 halottról tudósítanak a források, északon pedig egyedül *Kazalluban* – ahol már akkor szubir-hurri népesség lakott – 12.650 halottról tudunk (vö. pl. Schmökel 1962).

Az ilyen általános jellegű felkelések minden egyes akkád király halálakor rendszeresen megismétlődtek, s minden új királynak valósággal újra meg kellett hódítania előde birodalmát (vö. pl. Moortgat 1950; Bottéro 1965; Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 549. old.). Ugyanígy az akkád birodalom végét okozó guti támadás is a szumér városállamok tömeges felkelésével időbelileg koordináltan következett be (vö. Lloyd 1981, 177. old.).

Mindez egyértelmű jele az akkád birodalom felettébb labilis voltának. De a tömeges felkelések ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy a hódoltatott mezopotámiai területek legnagyobb részében az akkádok akkoriban még nem voltak többségben, s a túlnyomóan nemszemita népesség az akkád uralmat idegen hódításnak tekintette. Erre vall pl. az is, hogy az akkád korszak építészetéből úgyszólván csak erődítményeket ismerünk, mégpedig nem a birodalom határvidékeiről, hanem jobbra a belső területekről (pl. Tell Brak Szíriában), amelyeket nyilván a helyi lakosság fékentartására építettek Mezopotámia számos helyén.

Meglepő régészeti bizonyítékaink is vannak azonban az őslakosság szervezett akkádellenes magatartására. A Woolley által feltárt uri temető fémtárgyainak metallurgiai elemzése során kiderült, hogy míg a 3. évezred első felének szumér sírjaiban talált fémeszközök közül számos darab valódi ónbronzból készült, addig a temető akkádkori sírjaiból előkerült fémtárgyakat kivétel nélkül tiszta rézből öntötték (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 426. old.). Ez a feltűnő jelenség arra vall, hogy vagy a hazai szumér fémművesmesterek alkalmaztak passzív rezisztenciát az akkád hódítókkal szemben, s nem árulták el nekik a bronzkészítés titkát, vagy pedig másfelől azzal is számolhatunk, hogy az otthoni ellenállással egyetértésben a távoli érclelőhelyeket már évszázadok óta kiaknázó szumér érckutató és fémfeldolgozó gyarmati telepek helyi vezetői tudatosan leállították az akkád Mezopotámiába irányuló fémszállítványokat (rezet az akkádok a birodalmukkal közvetlenül határos örmény és nyugat-iráni lelőhelyekről akár erőszakkal is beszerezhettek, de ön – amint már említettük – Mezopotámia

közelében nem fordul elő: a legközelebbi ónbányák Északkelet-Íránban találhatók; vö. fentebb, 766. old.). Ennek pedig elsőrangú haditaktikai jelentősége volt, s nyilván nem kis mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szumér városállamok viszonylag rövid idő múltán le tudták rázni az akkád igát: a bronzból készült fegyverek a harcban jóval hatékonyabbak voltak az akkádok rézfegyvereinél, amelyek a keményebb bronzcsatabárdok és kardok csapásaitól csakhamar használhatatlanokká váltak.

A szuméroknak azonban arra is volt lehetőségük, hogy kivonják magukat az akkád uralom alól. Az elvándorlás útjai ugyanis Elámon keresztül és a Zagrosz hegység mentén északkelet és észak felé az akkád hegemónia idején jobbra szabadok voltak. Elám csak Sargon alatt tartozott az akkád birodalomhoz, az északabbra fekvő guti területeket pedig sohasem tudták meghódítani az akkádok. Majd a Sargon utolsó éveivel kezdődően rendszeresen megismétlődő felkelések sorozata a menekülés útja it esetenként rövidebb-hosszabb időre minden irányban megnyitotta. Sargon halála után ugyanis az akkádok a legtöbb Mezopotámián kívül eső meghódított területet elvesztették, s csak Naramsin tudta mintegy 30 év múlva részben helyreállítani Sargon birodalmát, de több tartományt – pl. Elámot – neki sem sikerült visszafoglalnia: tudjuk, hogy az elámi királlyal mint egyenrangú féllel kényszerült szerződést kötni (e megállapodás szövege fennmaradt). Igen nagy valószínűséggel feltehető tehát, hogy az állandóan ismétlődő felkeléseket véresen megtorló akkádok elől (vö. fentebb a halottak számával) tömegesen menekültek el a szumérok és a birodalom más leigázott népei – pl. a hurrik Kazallu környékéről és az egyéb észak-mezopotámiai területekről.

Az elvándorló csoportok magvát kétségkívül a felkelésekben aktívan résztvevő s az akkádok bosszújától joggal tartó, kulturálisan és etnikailag öntudatosabb rétegek alkották: az ilyen emberek viselték el legnehezebben a kulturálatlanabb, más szokásoknak, törvényeknek hódoló és ráadásul idegen nyelvű akkádok csupán fegyvereken nyugvó nyers katonai erőszakszervezetét. Ezekhez csatlakoztak azonban nyilván azon egyszerű földművesek is, akiket az akkád királyok kiűldöztek termőföldjeikről, kertjeikből és datolyapálmaligeteikből, hogy saját katonaságuknak megélhetést biztosítsanak (l. fent).

A fennmaradt egykorú és időben közelálló források egyértelműen tanúsítják, hogy ezek a telepítési rendelkezések igen tekintélyes mennyiségű tömegeket érintettek. A mozgósított akkád hadsereg létszámáról fogalmat alkothatunk magunknak a Naramsin-monda azon már említett elbeszéléséből, hogy e király rövid néhány éven belül 180.000, 120.000 és 60.000 embert állított fegyverbe. Ezek a kerek számok ugyan nyilvánvalóan túlzottak, fantasztikusnak azonban egyáltalán nem nevezhetők, különösen akkor nem, ha összevetjük velük azt a másik fennmaradt szöve-

get, amelyben Sargon önmaga mondja, hogy „naponta 5400 harcos evett asztalomnál” (vö. pl. Soden: Propyl. Weltgesch. I. köt. 548. old.) Vagyis egyedül a fővárosban 5400 katona volt állandóan fegyverben. E számhoz kell tehát viszonyítanunk a mozgósítható akkád hadsereg nagyságát, amely ezen 5400 emberen kívül a többi város és erődítmény helyőrségeiből, valamint a vidéki földekre letelepített, csak háború esztén fegyveres szolgálatra kötelezett katonákból tevődött össze.

A telepes katonaság számát ezek szerint – rendkívül óvatosan számolva – minimálisan 50-60.000-re kell tennünk, ami legalább ugyanennyi, de sokkal inkább kétszer-háromszor annyi szumér család földjeinek kisa-játítását jelentette, mivel az akkád királyok nyilván nem fukarkodhattak hatalmuk egyedüli bázisa, az akkád katonaság igényei kielégítésénél, s kétségkívül sokkal nagyobb parcellákat juttattak nekik, mint amekkora általában egy-egy szumér földműves család birtokában vagy bérletében volt. Ez viszont azt jelenti, hogy már Sargon első telepítései idején legalább 150.000–180.000 szumér család – azaz kb. 600–700.000 ember – részben földönfutóvá, részben saját korábbi birtokán rabszolgává vált.

Ez a számítás azonban csak Sargon korára vonatkozik. Utána következő két fiáról, Rimušról és Maništušuról is tudjuk – egykorú, írásba foglalt felsorolásokból –, hogy mindketten nagy tételekben „vásárolták” a földeket. Számos kutatónak is szemet szűrt ez. Úgy tűnik – írja pl. W.v.Soden –, mintha az akkád királyok fáradozásai csak hódításokban és birtokszerzésben merültek volna ki (l. Propyl. Weltgesch. I. köt. 550. old.).

Felettébb kérdéses marad azonban e birtok-”vásárlások”-nál, hogy mennyit fizettek a földekért, megadták-e a szokásos méltányos árat és végül mennyit vettek el egyszerűen hatalmi szóval, ilyen-olyan ürüggyel, fizetség nélkül. A legtöbb birtokot kétségkívül az utóbbi módon szerezték. Ez a dolog lényegéből szinte automatikusan következik.

E módszeresen űzött földvásárlásoknál – történtek legyen azok bármilyen módon – mindenesetre szembetűnően megmutatkozik az őslakosság anyagi bázisának minél nagyobb csökkentésére irányuló céltudatos törekvés – még akkor is, ha a korábbi tulajdonos kapott is valami csekély kielégítést elvett földjéért. Mert, hogy ezek a tömeges királyi „birtokvásárlások” nem a vevő és az eladó egyenlő esélyei alapján játszódtak le, hanem az őslakos tulajdonost többé-kevésbé kényszerítették az eladásra, ahhoz – józan ésszel szemlélve a kérdést – egy pillanatig sem férhet kétség.

Ilyesmire céloz Soden is, amikor megjegyzi: „A belső békét nem mozdították elő ezek a birtokvásárlások. Későbbi előjelszövegek elmondják, hogy mindkét uralkodót szolgálók gyilkolták meg; Rimuš pecséthengerköteggel ütötték agyon.” (l. Propyl. Weltgesch. I. köt. 549. old.) – Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a pecséthengerekkel való agyonverés motívumával arra utalnak az előjelszövegek, hogy Rimuš saját pecsétle-

nyomataival hitelesített adás-vételi szerződéseit nem feleltek meg a valóságnak, ill. az igazságosság és a méltányosság követelményeinek, vagyis az akkoriban általánosan elterjedt analógiás hiedelmeknek megfelelően „amivel vétkezett, azzal bűnhődött”.

Sargon fiainak „birtokvásárlásai” tehát nyilvánvalóan ismét a szumér őslakosság százazreit juttatták koldusbotra, vagy kényszerítették elvándorlásra. Majd Maništušu halála után, amikor újra birodalomszerte fellángolt a felkelések tüze, s Naramsin első éveit ezek elfojtása töltötte ki, szintén jelentős újabb elvándorlási hullámmal kell számolnunk.

Az akkád birodalom megdöntésénél – amint már említettük – a szumér városállamok minden jel szerint a gutikkal szövetségbe támadtak az akkádokra. Ez a következményekben is megmutatkozik: egykorú forrásokkal bizonyítható, hogy a guti hegemonia időszakában a déli szumér területeken sokkal kevésbé volt érezhető a gutik nyomása, mint az északabbi, jobbra akkád vidékeken, s a szumér városok gyakorlatilag függetlenek maradtak (vö. Moortgat 1950; Schmökel 1962). Így pl. *Lagaš* városállama *Urningirsu* és *Gudea* uralkodása alatt már kb. 40 évvel a gutik kiverése előtt teljes függetlenséget élvezett, holott az összes szumér városállam között a legészakkeletebbre feküdt, vagyis legközelebb esett a gutik törzsterületeihez. Egykorú feljegyzésekből tudjuk, hogy *Lagaš* ebben az időszakban virágzó állam volt, kb. 1.600 km²-nyi területtel és 216.000 lakossal; 17 nagyobb és 8 kisebb város tartozott hozzá, számos faluval, amelyek közül 40-et név szerint is ismerünk (vö. Müller-Karpe 1974, 45. old.).

Ezekből az egykorú adatokból következtethetünk a szumér területek akkori (kb. Kr. e. 2290–2250 körüli) össznépességének nyilván több millióra rúgó számára is, hiszen *Lagaš* csak olyan jelentéktelen városállamnak számított, hogy uralkodóit a szumér királyjegyzékek nem tartották érdemesnek megemlíteni; sem *Gudea* idejében – aki pedig önálló hadjáratot vezetett Elámba –, sem az akkád kor előtt, amikor egyes lagaši királyok bizonyíthatóan Mezopotámia jelentős területeit uralták, pl. *Eannatum* és *Entemena*.

A guti uralom után következő III. uri dinasztia ismét helyreállította Mezopotámia politikai egységét, újra szumér vezetés alatt, sőt ez az ún. *újszumér birodalom* nagyságban vetekedett Sargon egykori birodalmával. Tudjuk, hogy az uri királyok Asszíriát, Elámot és a nyugatabbi guti törzsterületeket is meghódították (vö. pl. Hrouda 1971, 142. old.), sőt adathozható, hogy az utóbbi évtizedekben feltárt nyugatszíriai *Ebla* (v. *Ibla*), valamint a levantei tengerparton fekvő *Byblos* is a III. uri dinasztia hűbéresei közé tartozott (vö. pl. Amiet 1977, 139. és 486. old.; Kempinsky – Aví Yonah 1978, 42. old.). A közép-anatóliai *Kültepe*n pedig a III. uri dinasztia idején virágzó kereskedelmi gyarmat volt, amelyet később, a di-

nasztiá bukása után az óasszírok vették át (vö. pl. Goetze 1957, 66. old., Hrouda 1971, 171. old.; Schmökel 1974, 88. old.) – E kültepei kereskedelmi gyarmat Ur III. kori szumér előzményeit azért támasztottuk alá többszörös hivatkozásokkal, mert a legtöbb közkézen forgó összefoglaló szakmunkában – s így természetesen a köztudatban is – e telep csak óasszír gyarmatként szerepel.

A III. uri dinasztia utolsó évtizedeiben mind többet hallunk az *amurru*-nomádok (amoriták) Szíria térségéből Mezopotámia felé irányuló, egyre növekvő nyomásáról. Ezek a szemita nyelvű amoriták már az utolsó uri király, *Ibbisin* 24 éves uralkodása kezdetén megvetették lábukat az Eufrátesz középső szakaszán, *Mari* városa környékén, ami az északnyugat felé vezető kereskedelmi utak megszakítását eredményezte, valamint azt, hogy – kétségkívül a létfontosságú csatornahálózat egyidejű megrogálódása vagy folyamatos karbantartásának akadályozottsága következtében – a birodalom központjában, a déli szumér törzsterületeken tartós éhínség ütött ki. Ez *Ibbisin* fennmaradt levelezéséből és egyéb egykorú forrásokból egyértelműen adatható. Így pl. tudjuk, hogy *Ibbisin* 7. és 8. évében az élelmiszerárak a normális 50–60-szorosára emelkedtek. Mindenütt lázongások törtek ki, a legtöbb tartományi helytartó nem ismerte el többé a III. uri dinasztia fennhatóságát, s *Ibbisin* hatalmi körzete gyakorlatilag az egykori uri városállam területére zsugorodott össze. Nem sokkal ezután az elámiak is megkezdtek támadásaikat, s *Ibbisin* 24. évében, 2141 körül véglegesen megdöntötték a III. uri dinasztia: elpusztították *Urt* és *Ibbisint* a lakosság tekintélyes részével együtt elhurcolták.

Ur bukása után a valószínűleg amorita származású *Išbierra*, az isini dinasztia megalapítója – aki eleinte *Ibbisin* tartományi helytartója volt, majd frontot változtatott és tevékenyen részt vett a III. uri dinasztia megdöntésében – igyekezett a birodalom roncsait újra összekovácsolni, de csak részleges és átmeneti sikerrel, mert a következő évtizedekben Mezopotámia ismét apró városállamok mozaikjára esett szét, amelyekben a vezetést előbb-utóbb szinte mindenütt a továbbra is nagy tömegekben beözönlő amoriták vették kezükbe. Ezáltal általános anarchia lett úrrá Mezopotámiában, a szomszédos városállamok közötti közönséges rablóhadjáratok napirenden voltak, a jog-, vagyon- és életbiztonság megszűnt (vö. pl. Edzard: Fischer Weltgesch. II. köt. 4. fej.).

Ilyen körülmények között kézenfekvő, hogy már *Ibbisin* uralkodása alatt feltétlenül számolnunk kell az éhező dél-mezopotamiai szumér lakosság tömeges elvándorlásával. De később, a III. uri dinasztia bukása utáni zavaros időkben sem volt alkalom a termelés országos méretű újjaszervezésére, a csatornahálózat kijavítására, azaz az éhínség és ezzel együtt az elvándorlások kétségkívül tovább tartottak.

Megerősítik ezt a fennmaradt közel egykorú szövegek is, így *Ibbisin sirató éneke* és *Ur sirató éneke*, amelyek nem sokkal Ur elpusztítása utánról, az isini dinasztia első évtizedeiből származnak. Ezen történelmi forrásértékű költeményekben arról olvashatunk, hogy Ur és általában Dél-Mezopotámia népességének tekintélyes hányada a szélrózsa minden irányába elszéledt, számos város romokban hevert, s a lakossággal együtt a szumér istenek is eltávoztak városaikból. Jelen tanulmánysorozatunk I. könyvében már rámutattunk arra, hogy ez a fogalmazás az akkori vallási képzetek nyelvén, az ősi közel-keleti gondolatvilágba beágyazva annyit jelent, hogy az elvándorolt népesség magával vitte helyi isteneit (vö. könyvünk 44-45. old.).

Vizsgáljuk meg tehát a környező területeket, először az akkád korszak idején, majd a III. uri dinasztia bukása utáni időkben, abból a szempontból, hogy találunk-e valahol olyan nyomokat, jelenségeket, amelyek meggyőző módon mezopotámiai-szumér csoportok feltűnésével hozhatók közvetlen kapcsolatba. Figyelmünket elsősorban Irán Elámtól északabbra fekvő részeire kell irányítanunk, mivel már láttuk, hogy az akkád korban Irán felé vezettek az elvándorlás legegyszerűbb útjai, s ezek a kérdéses korszak nagy részében nyitva is álltak a menekülők előtt.

Lurisztánban, Elám északi határain túl már a korai szumér dinasztiák idején megtalálhatók az ún. *lurisztáni bronzok* igen hasonló előfutárai. Ezt csak az utóbbi 15 év rendszeres ásatásai hozták napvilágra. Számos helyen a 3. évezred első feléből származó nagy temetőket találtak, kővel falazott és kőlapokkal laposan vagy nyeregtetőszerűen fedett tekintélyes méretű nagycsaládi-nemzetségi kriptákkal, amelyekből gazdag mellékletek kerültek elő. A kerámialeletek megfelelnek a korai szumér dinasztiák későbbi harmadával párhuzamos elámi árunak, de számos mezopotámiai pecsét-hengert is találtak. Legérdekesebbek azonban a fémmellékletek, amelyek megmutatják, hogy Lurisztánban már a 3. évezred első felében magas technikai fejlettségű fémipar volt, művészi kivitelezésű réz- és bronztárgyakat öntöttek. A bronzeszközöket majdnem kivétel nélkül arzénbronzból készítették. A fegyverek, szerszámok alakilag és technikailag megegyeznek az egykorú szumér és elámi fémművesség gyártmányaival. Bizonyos helyi jellegzetességek azonban, amelyek azután a jóval későbbi „lurisztáni bronzok”-nál is éppoly karakterisztikusak maradnak, már ebben az időben felűnnek: a díszfegyvereken pl. megjelennek az állat- vagy emberalakú rátét-díszítmények. Különösen szoros mezopotámiai kapcsolatokat bizonyít egyik helyi készítésű buzogány nyelének szumér nyelvű felirata, ami annak tanújele, hogy a lurisztániak között szumérook is éltek (mindezt l. Amiet 1977, 113. és 558. old. de vö. Hrouda 1971, 127. old. is).

Ezen előzmények után az akkád korszak elejétől kezdve az őslakosság mellett (a nagy közös sírboltokat egészen a 3. évezred végéig hasz-

náltak) több helyen, pl. *Qaläye Nesar* és *Daryand* vidékén új népesség jelent meg, eltérő temetkezési szokásokkal: halottaikat külön, egyes sírokba temették. Ezzel egyidejűleg a korábbi erős mezopotámiai kapcsolatok megszűnnek, s mind szorosabbá válnak az összefüggések Elámmal. Az ásató *L. Vanden Berghe* e jövevényekben a gutikat véli látni, akik szerint az akkád korban nemcsak nyugat felé, hanem bizonyára Lurisztánra is kiterjesztették hatalmukat (vö. Amiet 1977, 558. old.).

Legalább éppen ilyen – ha nem sokkal nagyobb – valószínűséggel feltehető azonban az is, hogy az akkád korszak elejétől kezdődően Lurisztánban megjelent új etnikai elem többségében olyan szumér földműves telepesekből tevődött össze, akiket az akkád királyok földönfutóvá tettek. Mindenesetre erre vall, hogy *Vanden Berghe* saját megfigyelése szerint ettől az időtől kezdve nem az akkád Mezopotámiával, hanem az akkádoktól független Elámmal erősödnek meg a kapcsolatok. Éppígy a valószínűség magas fokán ebbe az irányba mutat az a szintén csak újabban megismert adat is, hogy Lurisztánban a következő évszázadokban számos virágzó földművelő település keletkezett (korábban ilyeneket nem ismerünk!) és a jólét igen megnövekedett (vö. Amiet 1977, 558. old.).

Úgy tűnik tehát, hogy *Lurisztánban nagy valószínűséggel rátaláltunk az akkád korban elvándorolt szumérok jelentős csoportjaira*. Ennek viszont elsőrangú jelentősége lenne Mezopotámia későbbi története szempontjából is: Lurisztánból törtek be Babilóniába a 2. évezred első felében a kasszúk, akik a Hammurabi-dinasztia helyébe léptek és több mint fél évezreden keresztül uralkodtak Mezopotámiában. A fentiek ismeretében ugyanis nem vethető el az a meggondolás, hogy a kasszú etnikum számottevő szumér elemet tartalmazott. Megerősíti e lehetőséget az a feltűnő tény is, hogy a kasszú királyok legtöbb felirata szumér nyelvű, s általában is minden téren a 3. évezredbeli szumér hagyományok felújítására törekedtek (vö. pl. Schmökel 1957).

Észak-Iránban, a Káspi-tó délkeleti körzetében – amint már tudjuk – 3000 körül egyöntetűen sötétszürke egyszínű fényezett kerámia jelent meg, amelynek edényformái és díszítő motívumai fémedényeket utánoznak. Ezzel egyidejűleg a fémművesség is nagyfokú fellendülést mutatott (vö. Hrouda 1971, 127. old.). E területeken át vezetett a Turkmenisztánban 3000 körül tömegesen megjelent mezopotámiai eredetű gyarmatosok útja (l. fentebb, 725. és 732-733. old.).

Az akkád korszakban az ismert észak-iráni telepeken még mindig ez a szürke kerámia található, így a legfontosabb lelőhelyen, *Tepe Hissaron* is, ahol a 3. évezred második felét a III. periódus képviseli három réteggel (A, B, C), időben kb. 2500–1900 között. A III/A réteg viszonyait a feltárásnál nem sikerült kielégítően tisztázni, a III/B réteget azonban, amely az akkád kor végével és a III. uri dinasztia idejével egykorú (Kb. 2350–2150), elég jól ismerjük.

Feltűnő, hogy a település a III/B réteg kezdetén hirtelen tetemesen kiterjeszkedett, városiassá vált, a lakosság száma jelentékenyen megnövekedett. Tekintélyes nagyságú lakóházak mellett egy 27 x 13 m-es reprezentatív épületet is feltártak, amelyben nyilvánvalóan a helyi uralkodó székel. A palota sarkai a főégtájak felé mutattak, amint ez a szumér Mezopotámiában az Uruk kor óta minden középületnél (templomok, zikkurátok, paloták) megfigyelhető. A kaput két torony vette közre, a falakat bástyaszerű kiugrások erősítették. A tágas előcsarnokból két lépcsősor vezetett az emeletre, ahol nyilván a lakószobák voltak, mert a földszintet az előcsarnokon kívül csak egy hatalmas terem (kb. 13 x 11 m) – amelynek tetőzetét középen két oszlop tartotta – és két raktárhelyiség foglalta el. A palota romjai között számos díszfegyvert, fémtárgyat, közöttük egy aranyedényt találtak (vö. Amiet 1977, 556. old.).

Hissar III/B rétegből még számos pecséthenger is előkerült, továbbá réz-, bronz-, ezüst- és aranyedények, többek között egy díszes réztál, rajta művészien kialakított domborművű, részben teljes plaszticitású állatharcjelenettel (oroszlán bikát üt le); végül rézből és bronzból készült, felső végükön ember- és állatalakokkal koronázott díszbotok, melyeknek figurális rátétdíszítései igen hasonlóak az Alaca Hüyükön talált „hadijelvények” egyes darabjaihoz, amelyeket szintén póznára tűzve használtak (l. fentebb, 773. old.). A leletekből egyértelműen megállapítható, hogy Tepe Hissart ebben az időben sokrétű kapcsolatok fűzték össze az akkád és Ur III. kori Mezopotámiával, úgyszintén az anatóliai műveltségekkel (Alaca Hüyük, Horoztepe stb.) és a Kubán kultúrával (vö. Müller-Karpe 1974, 367. old.).

Mindezek ismeretében komoly figyelmet érdemel az a meggondolás, hogy a Hissar III/B rétegében jelentkező, feltűnően gyorsütemű kulturális fejlődés és a népesség hirtelen megnövekedése az akkád korszak idején elvándorolt mezopotámiai-szumér csoportok megjelenésével magyarázható. Igen nagy nyomatókkal alátámasztja ezt az a meglepő jelenség is, hogy az előbb ismertetett palota alaprajza és beosztása sokban hasonló Asszur városa 6. archaikus rétegének Ištar-templomához, amely 2500–2400 közé tartozik. Ez viszont arra vall, hogy az Asszíriában a korai szumér dinasztiák idején adatolható szumér gyarmati telepek lakossága az akkád terjeszkedés elől északkelet felé elmenekült, s részben valószínűleg éppen Tepe Hissaron telepedett meg.

Még erőteljesebben jelentkeznek a mezopotámiai összefüggések Hissar III/C rétegének (kb. 2150–1900) gazdag sírjaiban. Ugyanakkor a mellékletek ismét messzemenő párhuzamokat mutatnak a III/B rétegnél már említett anatóliai és kubáni fejedelmi sírok leleteivel is (vö. Müller-Karpe 1974, 355. old.). Vagyis a III/B réteg kultúrájának kontinuitása teljes egészében tovább fennállott: a III/C réteg népessége pontosan ugyan-

azokkal a messze fekvő központokkal tartott szoros kapcsolatokat, amelyekkel már az előző korszakban kialakultak az összeköttetések. Jelenlegi vizsgálódásaink szempontjából különösen fontos, hogy a III/C réteg szinte pontosan egybeesik a III. ur-dinasztia bukásával és az Isin-Larsa-korral.

Feltétlenül megemlíten-dő még, hogy Hissar III/C rétegből nagy mennyiségű borostyánkő került elő, ami vitathatatlanul bizonyítja, hogy Hissar már a III/C réteg idején bekapcsolódott a borostyánkőkereskedelembé. Nos, mivel a borostyánkő a délebbi területeken egyébként csak jóval később tűnt fel – az Égeisz térségében pl. a 2. évezred közepén kezd megjelenni –, ebből *P. Amiet* azt a következtetést vonja le, hogy Hissar III/C rétege nyilván a 2. évezred derekáig nyúlt (l. *Amiet 1977, 556. old.*). – *Amiet* azonban e következtetésénél nemcsak azt hagyta figyelmen kívül, hogy Hissar III/C rétegének legutolsó szakasza C¹⁴ mérések szerint legkésőbb 1800 tájára tehető (vö. *RLA IV. köt. 429. old.*), hanem arról az igen fontos körülményről is megfeledkezett, hogy a borostyánkő a Közel-Keleten már a 3. évezredben adatolható. Egyrészt Asszur városának archaikus rétegeiben (kb. 2600–2200 között) találtak borostyánkőgyöngyöket (l. *RLA II. köt. 1. old.*), másrészt már tudjuk, hogy Alaca Hüyük fejedelmi sírjaiból is előkerültek borostyánkőből készült ékszerek (l. 774. old., de vö. még *Müller-Karpe 1974, 124. és 853. old.*).

Világosan kitapintható tehát, hogy ezek a legkorábbi elő-ázsiai borostyánkőleletek a 3. évezredbeli szumér távolsági kereskedelem azon fontos útvonala mentén jelentkeznek, amely a Tigris folyását követve vezetett Anatóliába. Asszur a korai szumér dinasztiák idején szumér gyarmati-kereskedelmi központ volt, s arra is rámutattunk, hogy Alaca Hüyük minden jel szerint szintén a szumér kereskedelmi hálózat jelentősebb közbeeső támaszpontjai közé tartozott. Mindehhez járul, hogy a kutatás egyértelmű megállapítása szerint Tepe Hissar III. periódusának települését igen szoros szálak fűzték mind Mezopotámiához, mind pedig Alaca Hüyükhöz; sőt azt is láttuk, hogy a III/B rétegben feltárt palota az asszuri Istar-templom alaprajzának és beosztásának mintájára épült.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a Hissar III/C rétegben talált nagy mennyiségű borostyánkő egyáltalán nem arra vall, hogy ezt az egyetlen réteget több mint 600 évre meg kellene nyújtatnunk – ilyesmi egyébként régészetileg is aligha képzelhető el –, hanem egyértelműen azt mutatja, hogy Hissar lakosai a 3/2. évezred fordulója táján aktívan bekapcsolódtak abba a távolsági kereskedelmi hálózatba, amelyet a szumerok már legalább a 4. évezred vége óta rendszeresen fenntartottak, s melybe Alaca Hüyük és Asszur is beletartozott. Így a III/C réteg idején ismét szumer bevándorlással kell számolnunk Hissarban, megpedig olyan csoportokkal, amelyek a III. ur-dinasztia bukása körüli időben hagytak el Mezopotámiát

Mellesleg megjegyezve Hissar sokrétű mezopotámiai összefüggései, valamint több egyéb észak-iráni és dél-turkmenisztáni lelőhely hasonló jellegű leletegyütteseinek vezették a kutatást arra a felismerésre, hogy a már említett 3000 körüli nagy gyarmatosító hullám után (l. 725. és 732. old.) a 3. évezred folyamán is állandóan tartott kisebb-nagyobb mezopotámiai csoportok bevándorlása Észak-Írán és Dél-Turkmenisztán vidékére (vö. pl. Jettmar et alii 1966, I. rész, utószó).

Így Hissartól északra, nem messze a Káspi-tó délkeleti sarkától *Turang Tepén* és *Šah Tepén* szintén a már ismert sötétszürke egyszínű fényezett kerámia dominál a 3. évezred eleje óta, s az évezred második felében jórészt ugyanazon kultúrjelenségeket találjuk, mint Tepe Hissar III. periódusában, amelynek időbelileg Šah Tepe II. és Turang Tepe III. szakasza felel meg.

Turang Tepén a 3. évezred második felében – éppúgy, mint Hissar III-ban – meglepően gyors kulturális fejlődés észlelhető. A település itt is kiterjeszkedik, városias méreteket ér el, a jólét szemmel láthatóan tetemesen megnövekedik, a fémművesség hirtelen fellendülést mutat. Ezek a jelenségek kétségtávol a mezopotámiai magaskultúrával való közvetlen és rendszeres kapcsolatok eredményeiként értékelhetők, amelyek e térségben már a korai szumér dinasztiák idején is fennállottak – szögezi le pl. Amiet (vö. Amiet 1977, 137. old.).

E kapcsolatok intenzitása azonban a 3. évezred második felében még bensőségesebbé vált, s végülis odáig vezetett, hogy a szumér kultúra és a vallási kultuszok legjellegzetesebb megnyilvánulásai is feltűntek *Turang Tepén*. A több törmelékdombból álló nagykiterjedésű település legmagasabb dombjából a 70-es évek derekán hatalmas méretű szumér típusú lépcsőzetes toronytemplomot ástak ki. Részletes leírását még nem publikálták, így az előzetes értesítésből egyelőre csak annyit tudunk, hogy tetemesen nagyobb a dél-turkmenisztáni *Altin Tepe* már korábban felfedezett zikkuratjánál (vö. Amiet 1977, 548. old.), amely pedig szintén tekintélyes nagyságot ért el (homlokzatának hossza 55 m, magassága minimálisan 12 m volt; – bővebben l. alább).

Ez a monumentális lépcsőzetes toronytemplom annak tanújele, hogy *az akkád és az Ur III korszak idején Turang Tepén már nem csupán rendszeres mezopotámiai kereskedelmi vagy egyéb kapcsolatokkal állunk szemben, hanem nagyszámú újonnan érkezett mezopotámiai-szumér telepessel, akik között – a hatalmas méretű zikkurat megtervezésének, az építkezés megszervezésének és sikeres kivitelezésének tanúsága szerint – nyilvánvalóan az egykori vezető elemek (papok, írástudók, építőmesterek, magas beosztású állami hivatalnokok) és a szakképzett kézműves középrétegek (kőművesek, fémművesek stb.) is jelentős számban képviselve voltak. Vagyis e jelenségből minden joggal következtethetünk arra,*

hogy az akkád uralom idején tekintélyes nagyságú közösségek – nyilván egész városok – egy tömbben vándoroltak el Mezopotámiából.

Kétségtelenül ugyanilyen nagyobb, szervezett csoportok megjelenésével kell számolnunk *Dél-Turkmenisztánban* is a 3. évezred második felében, az ottani *Namazga IV.* periódus idején, amelyet a szovjet régészek általában kb. 2500–2000 közé kelteznek, de sok jel arra vall, hogy egy-két évszázaddal korábbi, kb. 2600–2200, esetleg 2500–2100 közé tartozik (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 171. old.; Amiet 1977, 548. old.). E periódus elejétől kezdődően a dél-turkmenisztáni telepeken is feltűnően meggyorsul a kulturális fejlődés üteme. A megelőző III. periódus vége felé már észlelhető, a városiasodás kezdeteire mutató jelenségek a 3. évezred második felében valóságos városok kialakulásához vezettek, pl. *Namazga Tepén* és *Altin Tepén*.

Altin Tepén a *Namazga IV* periódus idején szintén a település gyors növekedését figyelhetjük meg, a beépített terület legalább 80 hektárra terjeszkedett ki. Az ásató szovjet régészek szerint *Altin Tepe* e korszakban fallal körülvett tekintélyes város volt. A legjelentősebb építmény a már említett lépcsőzetes toronytemplom, amelynek első változatát a *Namazga IV* periódus második felében, 2300 táján építették. Eredeti formájában alapterülete 27 x 10,5 m-es nagyságot ért el, négy – lépcsőzetesen kisebbedő – emelettel, amelyek összmagassága legalább 8–10 m-re rúgott. Falait a reprezentatív mezopotámiai épületekre jellegzetes szögletesen előreugró függőleges pillérekkel és visszaugró fülkékkel tagolták (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 175. old.; Amiet 1977, 548. old.).

E zikkurát tehát a részletekbe menően megegyezik a 3. évezred szumér toronytemplomaival és keletkezését – a település egyidejűleg megfigyelhető gyors növekedése, fallal való megerősítése tekintetbe vételével – igen nagy valószínűséggel mezopotámiai-szumér csoportok 2400–2300 közötti megjelenésével hozhatjuk közvetlen kapcsolatba. Erre vall az is, hogy *Altin Tepén* – de *Dél-Turkmenisztánban* egyebütt is – szinte pontosan egyidejűleg tűnt fel az ónbronze, amelyet már helyben állítottak elő (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 171. old.).

A következő periódusban – *Namazga V* –, amelyet a szovjet kutatók kb. 2000–1700 közé kelteznek, de (hasonlóan a IV. periódushoz) e szakasz is valószínűleg korábbra, inkább 2200/2100 és 1900/1800 tájára tehető (vö. fent a *Namazga IV.* periódus keltezéséről mondottakkal; ott irodalom is), *Altin Tepe* zikkurátját többször átépítették s tetemesen kibővítették. Végző formájában homlokzatát 55 m-re hosszabbították, a második lépcsőt több mint 3 m-rel megemelték. A felsőbb emeletek méreteit nem sikerült pontosan megállapítani, de az épület legkevesebb 12 m-es magasságot ért el: az első és a második lépcső romjai 6,5 m magasságig még ma is állnak (l. Amiet 1977, 548. old. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt.

175. old.). Igen lényeges mellékkörülmény – és egyben szintén közvetlen mezopotámiai-szumér tradíciók bizonyítéka – az is, hogy a toronytemplom tövében nagykiterjedésű altemplomot is feltártak, éppúgy, amint a sumér zikkurátok mellett is minden esetben altemplomokat találunk (l. Brentjes 1977, 17. old.).

Altin Tepe zikkurátjának többszöri átépítése és kibővítése a Namazga V periódus idején azt tanúsítja, hogy ebben a korszakban is nagyszámú mezopotámiai-szumér gyarmatos tartózkodott Dél-Turkmenisztánban, akik a hazai kultuszokat tovább ápolták. *A toronytemplom tetemes kibővítése a 3. évezred legvégén ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a III. uri dinasztia bukása után ismét újabb sumér csoportok jelentek meg a dél-turkmenisztáni térségben.*

A dél-turkmenisztáni kultúrák azonban – s velük együtt az előbb tárgyalt észak-iráni lelőhelyek is – kb. 2000-től kezdődően rohamos hanyatlás képét mutatják, amely szinte ugyanolyan gyorsasággal következett be, mint amilyen hirtelen a 3. évezred derekától kezdve kulturális fellendülésüket megfigyelhettük. A legtöbb telep elnéptelenedik, a már viszonylag fejlett csatornarendszerek karbantartás hiányában rövidesen használhatatlannokká válnak. Ezzel a folyamattal párhuzamosan viszont az ázsiai füves puszták mezőgazdaságilag értékesíthető területein földművelő kultúrák alakulnak ki: kb. 2200-zal kezdődően az Altáj-Jeniszej vidékén az *afanasjevói műveltség*, 1700 táján pedig az Altájtól az Urálig és Dél-Kazahsztántól az erdőöv déli határáig az *andronovói kultúra*. Már ismételtelen említettük, hogy az újabb kutatások eredményei szerint mindkét művelődési kör a Dél-Turkmenisztánból – és részben a Kaukázus vidékéről – a 3/2. évezred fordulója körül elvándorolt, végső fokon zömmel elő-ázsiai és mezopotámiai eredetű földművelő gyarmatosok alkotása volt. Ezt bizonyítják az embertani vizsgálatok is, valamint az afanasjevói és az andronovói műveltség leleteiben található sokrétű turkmenisztáni, ill. ezen keresztül mezopotámiai párhuzamok (l. pl. 29-30. és 525-526. old.). Így tehát *kisebb-nagyobb* sumér csoportok jelenlétével e kultúrák területein is feltétlenül számolnunk kell.

Transzkaukáziában, Északnyugat-Iránban (az Urmia-tó környékén és Asszerbejdzsánban), valamint Kelet-Anatóliában kb. 2400–2300 körül kezdődött a részben már ismertetett *korai transzkaukáziai műveltség* régészetileg egyértelműen elkülöníthető III. periódusa (vö. Burney-Lang 1975, 127. old.). E korszakban a legfeltűnőbb és legfontosabb jelenség a fémtechnika rohamos fejlődése, amelyet a szakemberek túlnyomó többsége közvetlen és erőteljes mezopotámiai hatásokra vezet vissza. A kutatásban már régóta közismert, hogy Szumér és Transzkaukázia között a *seggyer- és szerszámtípusok* formái, valamint előállításuk technikai *meszterfogásai* terén igen lényeges megfelelések találhatók, méghozzá olyan

mértékben, hogy korábban számos kutató a szumér lémművesség kezdőit is Transzkaukáziában kereste. Ez ugyan az újabb ásatások fényénél nem látszik bizonyíthatónak, annyi azonban minden kétséget kizáró módon kimutatható, hogy a 3. évezred utolsó századaiban a Transzkaukázia és Mezopotámia közötti kereskedelmi és egyéb kapcsolatok, érintkezések igen nagy méreteket öltöttek. A kereskedelmi utak valószínűleg Nyugat-Iránon keresztül vezettek az Urmia-tó környékére és onnan tovább az Araxes völgyébe. Erre vall, hogy a korai transzkaukáziai műveltség nyugatabbi területein – Kelet-Anatóliában – alig észlelhetők ezek a mezopotámiai hatások (vö. Burney-Lang 1975, 127–128. old.), keleten, pl. Grúziában azonban 2300 körül hirtelen igen fejlett fémművességi technika tűnik fel (l. Burney-Lang 1975, 130. old.). Ugyanígy Örményországban *Metšamor* telepe (Jereván mellett) már a 3. évezred második felében fémipari központnak nevezhető, s legkésőbb 2000 táján már nagy mennyiségben öntötték ott a valódi ónbronzot (l. Burney-Lang 1975, 137–138. old.).

Meglepő viszont, hogy bár a Kaukázusban jóval 400-on felüli rézlelőhelyet ismerünk, a bakui múzeumban őrzött korai – 3. évezredbeli – asszerbeidzsáni fémleleteken végzett beható sorozatelemzések azonban egyértelműen megmutatták, hogy e réztárgyakban a kaukázusi rézércek szokásos szennyeződései (arzén, antimon, ólom, bizmut, kobalt) nem találhatóak meg, ezzel szemben minden egyes darab ezüstöt tartalmaz, ami pedig a kaukázusi rézércekben igen ritkán fordul elő (l. Burney-Lang 1975, 139–140. old.).

Magyarán ezeket a rézeszközöket nem helyben készítették, hanem máshonnan – azaz kétségkívül Mezopotámiából – kerültek Asszerbeidzsánba. Így Burney-Lang hivatkozott munkája is leszögezi, hogy a szumérok már igen korán exportáltak fémtárgyakat Transzkaukáziába (vö. Burney-Lang 1975, 139. old.), valamint azt, hogy a transzkaukáziai fémművesség vitathatatlanul elő-ázsiai, végső fokon szumér hatásokra keletkezett és csak a 3/2. évezred fordulóján érte el azt a fokot, hogy immár külső befolyásoktól függetlenül önállóan tovább fejlődhetett (vö. Burney-Lang 1975, 147. old.).

Az említett transzkaukáziai leletösszefüggések tehát kivétel nélkül mind arra vallanak, hogy ezeken az északi vidékeken az akkád korszakban, kb. 2400–2300 között, több helyütt kisebb-nagyobb csoportokban szumér eredetű telepések jelentek meg, akik magukkal vitték a fejlett szumér fémművesség és a bronzöntés ismeretét. E csoportokat a helyi szubir-hurri törzsfőnökök kétségkívül szívesen fogadták – ha nem egyenesen hívásukra érkeztek. Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban arra, hogy a hurrik Sargon halála idején már az észak-babilóniai Kazalluig terjeszkedtek, s együtt harcoltak a szumérokkal az akkád uralom ellen (l. fentebb, 785. old.). Ugyanígy igen erősen alátámasztják a Transzkaukáziába irá-

nyuló akkádkori szumér kivándorlások valószínűségét azok a feltűnő megegyezések is, amelyek a 3. évezredbeli ószumér művészet, szimbólika, mondai és mitológiai képzetek, valamint a 2. évezred hurri műveltségének azonos jelenségei között mutatkoznak (bővebben l. később).

A kivándorlók a jelek szerint főleg Nyugat-Iránon keresztül érkeztek és jórészt Transzkaukázia keleti felében telepedtek meg: a mezopotámiai-szumér hatások – amint láttuk – a nyugatabbi területeken alig észlelhetők.

A szumér műveltség közvetlen kisugárzásai azonban – és az alábbiakból következően nyilván egyes gyarmatos csoportok is – még jóval északra is eljutottak. A *Kubán műveltség*hez tartozó gazdag pompájú *majkopi* fejedelmi sírban, amelyet a modern kutatás általánosan 2400–2300 tájára keltez, hirtelen és előzmények nélkül rendkívül erőteljesen jelentkeznek a szumér párhuzamok (vö. pl. Burney-Lang 1975, 539. old. 89. sz. jegyzet). Ugyanakkor Majkop Alaca Hüyük részben valamivel korábbi, részben egyidejű fejedelmi sírjaihoz is igen szoros szálakkal kapcsolódik; emezek viszont szintén számos megfelelést mutatnak a kb. 2800–2600 közötti uri királysírokkal és egyéb mezopotámiai temetkezésekkel (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 355. old.; de l. 695–696. old. is).

Majkop feltűnő szumér megfeleléseiről már korábban is szó volt (l. könyvünk 39. old.), feltétlenül szükséges azonban, hogy újra foglalkozunk velük és általában az egész Kubán műveltséggel, mivel e kultúrkörnek minden jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti adat szerint kiemelkedően elsőrangú szerepe volt az északabbi kelet-európai területek művelődésbeli fejlődésében, az ottani földművelő és fémműves kultúrák – főleg az ún. *késői gödörsíros és a katakombasíros műveltség* – kialakulásánál és elterjedésénél (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 355. old.).

G.Childe ebben az esetben is már évtizedekkel ezelőtt felismerte, hogy a Kubán műveltség gazdag arany, ezüst, réz, bronz és egyéb leletei egyenesvonalú mezopotámiai gyökerekre vallanak. A szekeres, igásállatos temetkezések pl. az uri királysírok temetkezési rendjét tükrözik – alapítja meg. Az arany-, ezüst-, elektron-, réz- és bronztárgyak kiváló minőségű fémművességet bizonyítanak, amely Mezopotámián, Szírián kívül abban a korban csak az anatóliai leletekből ismeretes (Alaca Hüyük, Trója stb.), ez utóbbi helyeken viszont szintén szerves mezopotámiai összefüggésekkel. Hamarosan saját bányászat és helyi fémipar alakult ki, amelynek technikája, motívumai és eszközformái egyértelműen mezopotámiai eredetűek. Feltűnő az is, hogy a Kubán műveltséggel egyidejűleg a 3. évezred második felében a Kaukázus előterében, majd valamivel később Dél-Oroszországban is délről érkezett rövidfejű népesség jelent meg és kiszorította a korábbi hosszúfejű protoeuropid fajtát, éppúgy, ahogyan ez a folyamat a keleti mediterrán térségben is megfigyelhető a 3. évezred derekán, az ottani bronzkor kezdetén (vö. Childe 1949).

Hozzátehetjük, hogy valamivel előbb, a 3. évezred első felében ugyanez az embertani változás játszódott le Anatóliában is: a korábbi, túlnyomórészt hosszúfejű eurafikai és protomediterrán népességet kelet felől érkezett rövidfejűek szorították ki (l. 770-771. old.).

M. Rostovcev és F. Hančar szintén már igen korán, a 30-as években felismerték, hogy a szumér műveltség szerepe vitathatatlan a Kubán kultúra kialakításában (vö. Müller-Karpe 1974, 355. old. is). Müller-Karpe fél oldalon keresztül sorolja fel a majkopi leletek pontos szumér és anatóliai megfeleléseit, amely utóbbiak azonban végső fokon jórészt ismét csak mezopotámiai eredetűek (l. Müller-Karpe 1974, 355. old.).

Majkopban pl. két fajta tokosbalta a részletekbe menően megegyezik a valamivel korábbi és egyidejű szumér formákkal, de számos egyéb mezopotámiai párhuzam is található. A türkiz- és lazúrkőgyöngyök egyértelmű jelei Majkop Iránig és Afganisztánig terjedő kapcsolatainak (vö. pl. Burney-Lang 1975, 168. old.). Az Alaca Hüyükön előkerült, általában hadijelvényekként értelmezett póznára tűzhető fémfigurák és áttört fémlemezek is megtalálhatók Majkopban, de itt egyértelműen a halotti ágy feletti hordozható díszmennyezet rúdjaikat koronázták.

Vagyis ezek a leletek azt bizonyítják, hogy a Kubán műveltség kulturálisan aktív népessége a 3. évezred második felében ugyanahhoz a szumér távolsági kereskedelmi hálózathoz tartozott, amelynek az eddig megismert telepek (Alaca Hüyük, Trója, Horoztepe, Tepe Hissar, Turang Tepe, Altin Tepe, Mundigak stb.) is fontos közbeeső állomásai voltak.

A tömegesen jelentkező szoros mezopotámiai párhuzamok, sőt gyakran a részletekbe menő egyezések a 3. évezred második felének kubáni fejedelmi sírjaiban azonban azt is *igen nagy mértékben valószínűvé teszi, hogy az akkád korszak idején a Kubán mentén is mezopotámiai-szumér gyarmatos csoportok jelentek meg*. Kimondottan erre vall az I. kötetben már ismertetett térképszerű véset is az egyik majkopi ezüstedényen, amely a Kaukázustól a Perzsa-öbölíig terjedő térséget ábrázolja, fent hegyekkel, alább a Tigris és az Eufrátesz folyásával, valamint az északi és délebbi vidékekre jellegzetes növény- és állatvilág jelzésével (l. könyvünk 39. old.).

A már korábban érintett ún. „kurgán kultúra” (l. 431-439. old.) valószínűsítő transzkaukáziai összefüggéseinek jobb megvilágítása végett szükséges még megemlíteni, hogy a korai transzkaukáziai műveltség területén már annak II. periódusában, a 3. évezred első felében feltűnik a „kurgános”, azaz halomsíros temetkezési forma. Az asszerbeidzsáni *Milsteppén* fekvő *Učtepe* hatalmas méretű kurgánjának kora két C¹⁴ mérés szerint Kr.e. 2539±120 és 2867±230 (vö. Burney-Lang 1975, 191. old. és 544. old. 21. sz. jegyzet). Ez azt jelenti, hogy a sírt feltétlenül a 3. évezred első felébe kell kelteznünk, ha nem még korábbra: Narr hivatkozott

kézikönyve szerint pl. a 4. évezred végére tartozik (l. Narr 1975, 470. old.). E halomsírnál igen fontos az, hogy *mindenképpen tetemesen régebbi, mint bármely dél-oroszországi kurgán* (bővebben l. később), így tehát nem szolgálhat alapul arra, hogy valamiféle északi – indogermán – „kurgán kultúra” transzkaukáziai kiterjeszkedéseként értelmezzük, amint pl. *M. Gimbutas* teszi (vö. pl. Narr 1974, 470. old.). Ellenkezőleg, minden jel sokkal inkább arra vall, hogy a korai transzkaukáziai műveltség fokozatos terjeszkedése és hatásai már a 3. évezred első felében elérték a Pontusz vidékét és a Káspi-tó északnyugati partjait.

Így e kultúra III. periódusának északkeleti irányú kiterjeszkedését *Lugovoje, Velikent, Kajakent és Mamaikutan* leletei jelzik, amely telepek azonban már a II. periódusban is fennálltak (vö. Burney-Lang 1975, 131. old.). Vagyis a korai transzkaukáziai műveltség északkeleten már a 3. évezred első felében nagyjából elérte a Terek folyó vonalát: Kajakent Bakutól mintegy 400 km-re északra fekszik. Nyilván ezen az úton érkeztek a déli telepések a Kubán vidékére is.

A korai transzkaukáziai műveltség III. periódusában azután több helyütt feltűntek a halomsíros temetkezések. Legismertebbek a kelet-grúziai *Trialeti* melletti gazdag kurgánok, amelyek legkorábbi csoportját manapság kb. 2300–2000 közé keltezik (vö. Burney-Lang 1975, 192. old.), tehát nagyjából egyidejűek a Kubán kultúra kurgánjaival. Mindez arra mutat, hogy a kurgános temetkezés szokása a korai transzkaukáziai műveltség keleti területeiről terjedt el a Kaukázustól északra.

Bennünket különösen az érdekel, hogy már a *Trialeti* melletti kurgánok legkorábbi csoportjában feltűnik az ökrökkel és szekerekkel való temetkezés (l. Burney-Lang 1975, 191. old.), amely legelőször a 2800–2600 közötti szumér sírokban adatolható (Kiš, Ur királysírsírai), majd 2500 táján Alaca Hüyükön is megjelenik, ott viszont már részleges állattemetkezéssel (l. fentebb, 774–775. old.). A kb. 2200–2100 közé keltezett 5. számú trialeti sírban pl. négykereű szekeret, teljes szarvasmarhacsontvázakat és egy ónbronzból készült tört találtak, amely teljesen megegyezik a Mezopotámiában a III. uri dinasztia idején használt törökkel (l. pl. Burney-Lang 1975, 192. old.; Narr 1975, 519. old.). Egy másik korai sírból szarvasmarhák koponyái és lábszárcsontjai kerültek elő. A bőr együttes eltemetése – éppúgy mint Alaca Hüyükön – itt is valószínű (vö. Narr 1975, 518–519. old.).

Néhány szót kell még szólnunk a *dél-oroszországi* kultúrfejlődésről. Elsősorban azért, mert e terület műveltségeinek elnevezéseiben már évtizedek óta meglehetősen bizonytalanság uralkodik a régészeti szakirodalomban; másodsorban pedig amiatt, mivel újabban *M. Gimbutas* és néhány követője az újkőkori és korai fémkori kelet-európai kultúrák hagyományos időrendi besorolását alaposan felforgatta (vö. 431–439. old. is).

Áttekintésünket a moldvai-nyugat-ukrajnai *Cucuteni Tripolje* műveltséggel kell kezdenünk, amely a nemzetközi régészeti kutatás egybehangzó megállapítása szerint a romániai részeken kb. 3500 körül, Ukrajnában pedig valamivel később, 3300 táján keletkezett (vö. pl. Müller-Karpe 1968, Tafelband, 4. sz. táblázat). Legkorábbi ukrajnai fokozata (*Tripolje A*) csak Ukrajna legnyugatibb sávjában mutatható ki, míg a tetemesen későbbi *Tripolje B és C* fokozat keletebbre is megtalálható (vö. pl. Müller-Karpe, 1968, 167. old.).

A Tripolje műveltség területeitől keletre, a Dnyeper és az Azovi-tenger között több helyütt (*Sulajev, Igren* stb.) még a 4. évezred első felében primitív kerámia jelent meg, csúcsos aljú, fésűs-gödrös díszítésű edényekkel, de még földművelés nélkül, csupán egyes helyeken (pl. *Igren*) a kezdődő állattenyésztés nyomaival, tehát szubneolitikus fokon (vö. Müller-Karpe 1968, 165. old.). Ezen edénydíszítésről már tudjuk, hogy legkorábban az 5. évezredbeli Urmia-tó környéki kőrézkori műveltségek (*Dalma Tepe* stb.) egyik távoli asszerbeidzsáni gyarmati telepén, *Ilani Tepén* mutatható ki a 4. évezred legelején (vö. Burney-Lang 1975, 81. old.). Nyilván onnan jutott el tehát az észak-pontuszi vidékekre is. Megerősíti ezt a kulturális összefüggést még az is, hogy egyik ilyen szubneolitikus dnyeperi telepen (*Sulajev*) feltűnő technikai tudással készített csiszolt kőedényeket is találtak, ami szintén ősi transzkaukáziai tradíciók őrzésére vall, ahol a kőcsiszolás technikáját már az 5. évezredben mesteri fokon művelték (vö. pl. Burney-Lang 1975, 82–83. old.).

Ezekből a kezdetekből fejlődött ki esetleg már a 4. évezred végén, de sokkal inkább csak 3000 táján (l. alább) a *Dnyeper-Donyec műveltség*, amellyel egyúttal az említett terminológiai zűrzavar is megkezdődik. Szinonim elnevezései ugyanis a következők: 1.) *észak-pontuszi kultúra*; 2.) *Mariupul kultúra*; 3.) *korai okkersíros kultúra*; 4.) *korai gödörösíros kultúra*; 5.) *kurgán I. kultúra* (Gimbutas). E műveltség képviseli a neolitikum kezdeteit a Dnyepertől keletre eső térségben, bár a népesség még nagyrészt halászatból és vadászatból élt. Földművelés, állattenyésztés nyomai csak a nyugatabbi, a Dnyeperhez – azaz a Tripolje műveltséghez – közelebb fekvő részeken mutathatók ki. Ugyanígy a kerámia is még igen ritka, ami van, az a korábbi fésűs-gödrös szubneolitikus típus későbbi fejleménye (l. pl. Müller-Karpe 1968, 166. old. és 1974, 358. old.). Jellegetesek a temetkezések: hosszú, árokszerű gödrökben vastag okkerrétegre helyezve, szorosan egymás mellett, részben egymás felett is több tucatnyi csontváz található, okkerrel felülről is bőven meghintve (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 358. old.). Ez a temetkezési szokás szolgált alapul az *okkersíros* vagy *gödörösíros kultúra* elnevezéshez.

A Dnyeper-Donyec műveltség keletkezésének meghatározására konkrét leletek állnak rendelkezésünkre. Bizonyítható, hogy a Tripolje műveltség

B/I fokozatának idején jelentkezett: a Dnyeper-Donyec kultúra több telepén tipikus Tripolje B/I kerámiát találtak s megfordítva, a Tripolje műveltség településein is a B/I fokozatnak megfelelő rétegekben tűnik fel először a fésűs díszítésű Dnyeper-Donyec áru (vö. Müller-Karpe 1968, 169. old.). Mivel pedig Tripolje B/I szakasza kb. 3000–2800 közé tartozik (l. pl. Müller-Karpe 1968, Tafelband, 4. sz. táblázat), a Dnyeper-Donyec műveltség kialakulását legkorábban 3000 tájára tehetjük. Említésre méltó még, hogy e kultúrában és egyes késői tripoljei telepeken tűnik fel legkorábban, még a 3. évezred első felében a kerámia kagylóporral való soványításának szokása (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 349–350. old.), amely azután ugyanazon évezred második felében az északabbí – „finnugor” és egyéb – területekre is eljutott.

A Tripolje műveltség utolsó szakasza (*Tripolje C*, kb. 2600–2400 között) után, nagyjából 2400-zal kezdődően Nyugat-Ukrajnában északon a *Gorodosk*, délen az *Usatovo* csoportot találjuk, amelyeket együttesen *Tripolje C/2* fokozatnak is neveznek. E kultúrákban jelennek meg először ezeken a területeken a kurgánok (vö. Müller-Karpe 1974, 350. old.), miután keletebbre és a Kaukázus előterében már valamivel korábban, az éppen róluk gyakran *kurgán kultúrá*nak is nevezett műveltség kezdetén feltűntek (l. Müller-Karpe 1974, 351. old.).

Ez a művelődési horizont kb. 2500 körül kezdődött (l. Müller-Karpe 1974, 777. old.), s nagyjából a 3. évezred második felét tölti ki. Valójában nem egyéb, mint a Dnyeper-Donyec kultúra utóda (de nem származéka!) a keletebbi ukrainai területeken, kiterjeszkedve azonban már a Volgáig. E korban csakis egyedi temetkezéseket találunk, szöges ellentétben a Dnyeper-Donyec kultúra kollektív sírjaival. Vagyis ezt a műveltséget élesen el kell különítenünk a Dnyeper-Donyec kultúra kb. 3000-rel kezdődő, okkerrel beszórt tömegsírjaitól, amelyek egészen más temetkezési rítusról, alapvetően eltérő túlvilági képzetekről tanúskodnak. Az egyetlen közös vonás az, hogy az okkerrel való behintés szokása a 3. évezred második felében is fennmaradt. Ezért tartja magát az „okkersíros” vagy „gödörsíros” kultúra megnevezés mind a Dnyeper-Donyec műveltségre, mind pedig a kurgán kultúrára vonatkoztatva, e két teljesen elütő jellegű művelődési kört csupán azáltal megkülönböztetve, hogy az előbbi *korai okkersíros* vagy *korai gödörsíros*, az utóbbit pedig *késői okkersíros*, ill. *késői gödörsíros* kultúrának nevezik. E terminológia azonban felettébb megtévesztő, mert önkéntelenül is azt a képzetet kelti, mintha a két kérdéses művelődési horizont szervesen összefüggene, tehát mintegy csak egyugyanazon kultúrkör korai és késői fokozatával állnánk szemben, holott – amint az alábbiakban meglátjuk – a Dnyeper-Donyec műveltség etnikailag nem kapcsolható össze a kurgán kultúrával, Ami pedig az okkerrel való behintés szokását illeti, ez olyan széles körben elterjedt

temetkezési rítus (már a neandervölgyi paleolitikumban feltűnik!), hogy önmagában szemlélve semmiféle kulturális összefüggést sem bizonyíthat.

A fogalmak illetően egybemosódását elkerülendő, újabban több kutató az „okkersíros” vagy „gödörsíros” megnevezést a 3. évezred második felére, azaz a kurgán kultúrára szűkíti le, s az évezred első felében következetesen csak Dnyeper-Donyec műveltségről beszél (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 358. és 777. old.). Mivel e terminológia tetemesen szabatosabb az előbb ismertetettnél, a továbbiakban ehhez tartjuk magunkat.

Ezzel szemben viszont teljességgel megengedhetetlen és módszertelen az a gyakorlat, amelyet *M. Gimbutas* és egyes követői alkalmaznak, „kurgán I kultúra” néven kiterjesztve a kurgán kultúra fogalmát a Dnyeper-Donyec műveltségre is; – mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mivel a 3. évezred első felében Dél-Oroszországban még nem találunk kurgánokat (l. fentebb). Magától értetődő dolog, hogy *kurgán* kultúrától csak kurgánok előfordulása esetén lehet szó.

Ebben a szakaszban, a 3. évezred közepével kezdődik meg déli irányból a rövidfejű elem térhódítása is a népességben, ellentétben a Dnyeper-Donyec kultúra hosszúfejű paleoeuropidjaival. Egyes telepeken az is megfigyelhető, hogy a két különböző embertani alkatú népesség bizonyos ideig egymás mellett élt: a Dnyeper-Donyec kultúra formái és típusai több helyütt egészen 2400 tájáig fenntartották magukat, míg a déli eredetű gödörsíros gyarmatosok már kb. 2500 körül megjelentek (l. pl. Burney-Lang 1975, 163. old.). Tehát etnikai szempontból tekintve is csak zavart okoz, ha a Dnyeper-Donyec műveltséget „korai gödörsíros” kultúrának nevezzük.

A tripoljei területektől eltekintve Kelet-Európában ez a szűkebb értelemben vett gödörsíros, okkersíros vagy kurgán műveltség az első érett neolitikus kultúra (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 358. old.). Ezen újabb megfigyeléseknek és a pontos időrendi beosztásnak megfelelően a modern kutatás a kurgán kultúra góciát a Kubán műveltségben látja. Bizonyítottnak vehetjük – szögezi le pl. Müller-Karpe –, hogy a Kubán műveltség meghatározó szerepet játszott a Káspi-tótól és a Volgától Ukrajnáig terjedő térségben a 3. évezred második felében jelentkező földművelő, fémeket használó rézkori művelődési komplexum, azaz az okkersíros vagy kurgán kultúra kialakításában és elterjesztésében. A műveltség területén található fémtárgyak, fegyverek, díszítő motívumok, ékszerek és edények mind Kubán-Majkop közvetítésével kerültek el Dél-Oroszországba. Ugyanez vonatkozik a csiszolt kőbaltákra is (l. Müller-Karpe 1974, 355–356. old.).

Müller-Karpe utolsó megjegyzése egészen nyilvánvalóan oldalvágás az ún. „csatabárdos” teória hívei felé. Az európai őstörténetkutatásban ugyanis már a múlt század vége óta mindig újra és újra előveszik azt a

hagyományos feltételezést hogy a közép- és kelet-európai csiszolt kőbalták – a „csatabárdok” – lennének az ősi, még egységes indogermán népesség hagyatéka. Nevezik ezeket „csatabárdosok”-nak (Streitaxtleute), de gyakran „zsinórdíszes-kerámiás csatabárdosok”-nak is (schnurkeramische Streitaxtleute), mivel ezek a kőbalták sokszor zsinórdíszes kerámiával együtt fordulnak elő (l. a 8. sz. térképet is). E hipotézist az utóbbi évtizedekben már csupán az ún. „ahisztorikus” irányzat ápolja, a legtöbb neves kutató azonban egyszerűen képtelenségnek minősíti, amint ezt Müller-Karpe később világosan meg is mondja: „... hogy a zsinórdíszes kerámiások indogermánok voltak-e, ez azokhoz a kiagyalt értelmezésekhez tartozik, amelyek a tudományos megismerhetőség határain túl terülnék el ...” (l. Müller-Karpe 1974, 485. old. 4. sz. jegyzet). Magunk is csak azért említjük meg, mert olvasóink így jobban megértik M. Gimbutas kurgános indogermánjainak szellemtörténeti gyökereit (l. Gimbutas 1963 és III. könyvünk 431-439. old.).

Vessünk egy pillantást az északabbi tájakra is. A Tripolje műveltség egykori északkeleti peremterületein, nagyjából Kíev térségében kb. 2200–2100 táján kialakult a *Közép-Dnyeper kultúra*, két regionális változattal: *kíevi csoport* és *Dnyeper-Desna csoport*. Mindkettő félreismerhetetlen összefüggéseket mutat a késői Tripolje műveltség legutolsó szakaszával, a már említett *Gorodok-Usatovo* körrel, valamint a gödörsíros és a *Fatjanovó kultúrával*, de ugyanakkor erős párhuzamok találhatók a nyugatabbi *zsinórdíszes kerámia* kultúrkörével is (l. pl. Müller-Karpe 1974, 359–361. old.).

A nem sokkal későbbi *Fatjanovó műveltség* (a felső Volga mentén, kb. 2000–1900 között) eredete teljesen bizonytalan. Szinte minden kutató máshonnan származtatja: a késői Tripolje, ill. a Közép-Dnyeper kultúra, az okkersíros vagy a zsinórdíszes kerámia műveltsége éppúgy helyet kapott a mérlegelésekben, mint az autochton eredet, a Baltikumból való bevándorlás vagy bizonyos ködös „délnyugati állattenyésztők” elképzelése (vö. Müller-Karpe 1974, 361–362. old.).

Csak mellékesen emlékeztetünk arra, hogy a fentiek világánál megleghe-tősen módszertelennek kell tartanunk őstörténetkutatásunknak a Fatjanovó műveltség hordozóival kapcsolatos nézeteit, amelyek szerint ebben a régészeti kultúrában gyakorlatilag 100 %-os biztonsággal „indogermánok”-at vélnek felfedezni, s ezek nyelvi hatásaival magyarázzák a finnugor nyelvekben található ősi indogermán szövegezéseket. No persze, a fél évszázada besulykolt „schnurkerámiás csatabárdosok” reflexióitól nem egykönnyű megszabadulni (annak idején a Fatjanovó műveltség hordozóit is e „csatabárdosok” hoz sorolták), de talán célravezető lenne az újabb külföldi irodalomba is belepillantani, mielőtt messzemenő őstörténeti és nyelvfejlődési következtetéseket építenek a fatjanovói „indogermánok”-ra.

Az eddig felsorolt régészeti műveltségektől északra és északkeletre, nagyjából a kelet-európai erdőöy területén, Skandináviától Északnyugat-Szibériáig a 3. évezred második és a 2. évezred első felében a *fésűs-gödrös kerámia* különböző kultúrcsoportjait találjuk. Legfontosabbak a skandináviai, balti, volgai-okai és kámai-uráli főcsoportok, amelyek számos alcsoportra oszlanak. A hatalmas térségben viszonylag egységes kerámia a kultúrkör általános jellegével függ össze: hordozói mindenütt nagyjából azonos művelődési szinten álló mezolitikus halász-vadász törzsek, amelyek a kerámiát a délen szomszédos földművelő kultúráktól vették át. Ugyanígy déli, kaukázusi vagy ukrainai eredetűek az itt-ott feltűnő réz, sőt néha bronztárgyak is (vö. Müller-Karpe 1974, 363. old.). Az északi fésűs-gödrös kerámia közvetlen forrásának Európában elsősorban a Dnyeper-Donyec kultúrát tekintjük, de megtalálható ez a díszítési mód a steppeövezet egyéb helyein is, egészen az Aral-tó vidékéig (vö. László 1961, 118–120. old.). Végső eredete viszont az asszerbeidzsáni Ilani Tepéig, ill. ezen keresztül az Urmia-tó körüli Dalma Tepéig vezethető vissza (l. fentebb, 720–723. old.).

Térjünk most vissza Transzkaukáziába, ahol az előbb tárgyalt időszaknál mintegy két évszázaddal később a III. uri dinasztia bukása utáni szumér elvándorlások (amelyekről már tudjuk, hogy közel egykorú írásos emlékekkel is bizonyíthatók; – vö. 790. old.) kézzelfogható régészeti nyomait is megtaláljuk.

A 3/2. évezred fordulója körüli időkben a korai transzkaukáziai műveltség korábbi, több mint egy évezreden át tartó kontinuitása megszakadt. Sok ősi települést feladtak, számos helyen viszont újonnan érkezett bevándorlók tűntek fel, akiknek másnemű régészeti hagyatéka szembe-szökően jelentkezik az egyes lelőhelyeken (vö. Burney-Lang 1975, 174. old.). Az azelőtt csak szórványosan található ónbronze ebben az időben feltűnően gyorsan általánosan elterjed, pl. az Urmia-tó környékén vagy Metšamorban, ahol – amint fentebb említettük – 2000 körül már iparszerűen űzött bronzművességet találunk. Ezzel majdnem egyidejűleg, a 2. évezred legelején Szíriában, Észak-Mezopotámiában és a Zagrosz vidékén meglepő hirtelenséggel egységessé válik a fémművesség technikája és eszközformái (vö. Burney-Lang 1975, 194. old.). E jelenségek globálisan tekintve kétségtávolan főleg azzal a történelmileg is igazolható ténnyel függenek össze, hogy a hurrik kb. az időtájt terjesztették ki hatalmukat az említett területekre. A fémművesség egyöntetűvé válása azonban ilyen hatalmas térségben nem magyarázható meg egyedül a hurri terjeszkedéssel, hanem a jelek szerint arra vezethető vissza, hogy – önként vagy kényszerűségből – valamilyen igen fejlett fémműveségi központból nagy számban fémöntőmesterek és kovácsok érkeztek a kérdéses területekre (l. pl. Burney-Lang 1975, 194–195. old.).

Nos, ez az igen fejlett fémművességi központ a most vizsgált korszakban, a 3/2. évezred fordulója táján kétségkívül csak Mezopotámia lehetett, ahol éppen ezekben az időkben hágott tetőpontjára az Isin-Larsa korszak általános anarchiája, teljes létbizonytalansága (l. fentebb, 789. old.). Nagyon valószínű tehát, hogy ezek a fémműves mesterek Mezopotámiából vándoroltak el a hurri területekre, ahol megbecsült szakemberekként sokkal jobb életlehetőséghez juthattak. Ezt támasztja alá az a feltűnő jelenség is, hogy ugyancsak a 3/2. évezred fordulója idején Örményországban és Grúziában délről, az Urmia-tó medencéjének irányából – vagyis az ősi, Mezopotámiából Transzkaukáziába vezető főútvonal mentén – érkezett igen erőteljes kulturális hatásokat figyelhetünk meg (l. Burney-Lang 1975, 195. old.). Burney nem érti, miért éppen ebben az időszakban jelentkeznek ilyen nagy intenzitással ezek a déli kisugárzások (l. uott), holott később maga is hangsúlyozza, hogy a 2. évezred elején „... az Urmia-tó medencéje valósággal átítatódott mezopotámiai művelődési elemekkel” (l. Burney-Lang 1975, 202. old.).

Kétségtelennek tűnik, hogy mindezek az egyébként megmagyarázhatatlan jelenségek egyedül szumér csoportok bevándorlásával válnak érthetővé. Ugyanakkor azonban szumér csoportok jelenléte a hurri területeken – kisebb mértékben az akkád korszakban, nagyobb számban pedig a III. uri dinasztia bukása utáni időkben – egyben kézenfekvő módon megmagyarázza azt a számos meglepő 3. évezredbeli ószumér párhuzamot is, amelyek a 2. évezred derekán a hurri népek társadalmában, szokásaiban, vallási képzeteiben, mitológiájában, szimbolikájában és művészetében jelentkeznek, s melyek előtt a kutatás értetlenül áll.

Így pl. a 2. évezredbeli hurri pecséthengerek olyan tiszta ószumér motívumokat újítanak fel, amelyek az akkád kor óta eltűntek Mezopotámiából (vö. pl. Moortgat 1950). Sőt, ezt a stílust veszik át azután a többszáz éven át hurri és mitanni fennhatóság alatt állt asszírok is, akik a hurri uralom időszakában (a hosszú időrend szerint kb. 1840–1400 között) etnikailag is igen erősen keveredtek a hurrikkal. Ezzel magyarázható az is, hogy az ősi szumér istenek Asszíriában meglepő módon egészen az 1. évezred elejéig tovább éltek: kifejezett *Enlil* kultusz adatolható, s az asszír királyok sok esetben szumér istenneveket vettek fel trónnévként (vö. pl. Schmökel 1957). A közép-asszír kor pompás pecséthengerei a 3. évezred, sőt a Jemdet Nasr periódus naturalizmusát újítják fel, s ez a stílus a hurrik útján jutott el az asszírokhoz (vö. Schmökel 1957 és 1962).

A kutatás már régóta egyértelműen megállapította, hogy az asszír és a babiloni műveltség lényegileg a szumér kultúra átvétele és folytatása. Amíg azonban Babilóniában úgyszólván semmi újat sem tettek az egykor átvett formákhoz, hanem csupán sablonszerűen újra és újra ismételtgették azokat, addig Asszírria sokkal közelebb maradt az élettől duzzadó szumér

műveltséghez, sőt alkotó módon tovább is fejlesztette azt! Ez csak úgy magyarázható, hogy valamilyen nép – amelynek a szumérhoz igen közel kellett állnia – a 2. évezredben újabb erőteljes impulzusokat adott át az asszír kultúrának. A történelmi források viszont egyértelműen bizonyítják, hogy a 2. évezred első felében egész Észak-Mezopotámiát – Asszíriával együtt –, Szíriát és Palesztína jelentős részeit a hurri nép szállta meg, s az évezred derekán, kb. 1600–1400 között Észak-Mezopotámiában és Szíriában a leghatalmasabb állam a hurrik *Mitanni* nevű birodalma volt, amelynek művészete szinte minden részletében a 3. évezredbeli szumér műveltségre vezethető vissza. Mivel tehát Asszíria e korszakban maga is évszázadokig hurri fennhatóság alatt állt, a hurri művészet pedig nem más, mint az ószumér tradíciók felújítása, így kétségkívül a hurrik adták a fent említett impulzust a közép-asszír művészetnek (mindezt I. Goetze 1936). Ugyanígy *M.v.Oppenheim* (Der Tell Halaf) és *A.Ungnad* (Subartu) is nyomatékosan rámutatnak arra, hogy a 2. évezredbeli hurri műveltség az 500–1000 évvel azelőtti szubir kultúra egyenes folytatása, amely utóbbi viszont gyakorlatilag alig választható el a 3. évezred ószumér műveltségétől. A hurri művészet motívumkincse, a társadalmi berendezkedés, az eposzok, mítoszok mind visszavezethetők a 3. évezred szumér formáira.

De még a Kr.e. 1. évezred első felében, a mai Örményország területén virágzott hurri utódállamban, *Urartu*ban is világosan felismerhetők az ószumér műveltség jellegzetes vonásai. A társadalmi szervezetben 2000 év múltán még egyszer megvalósult az ősi szumér theokratikus állam eszméje. Ugyanígy az urartui földművelés, kertgazdálkodás magas fejlettsége, a hatalmas méretű csatornázási és mezőgazdasági teraszépítési munkálatok, az építőművészet akkoriban az egész Közel-Keleten egyedülállóan kimagasló perfekciója, a fémművesség messze területekre eljutott kiváló minőségű készítményei mind arra vallanak, hogy az urartui műveltség igen régi és mély gyökerekből táplálkozott, amelyek a 2. évezred hurri kultúráján keresztül kétségkívül az ószumér időkig nyúltak vissza (mindezt I. Schmökel et alii 1961). Néhány kutatónak már századunk elején feltűntek az urartui műveltség ezen sokrétű ószumér összefüggései. *C.F.Lehmann-Haupt* pl., aki az első rendszeres régészeti kutatásokat végezte az egykori Urartu területén, nyomatékosan rámutatott arra, hogy az urartuiak feltűnően sok ősi szumér sajátosságot újítottak fel, s évezredek szünet után a 3. évezred mezopotámiai motívumainak egész sora jelent meg újra náluk (vö. *Lehmann-Haupt: Armenien Einst und Jetzt*).

Egyszóval, mindezek az egyébként megmagyarázhatatlan jelenségek egyszeriben érthetőkké válnak, ha a hurri területeken a 3. évezred második felében Mezopotámiából elvándorolt szumér csoportok megtelepedésével számolunk.

Az akkád birodalom kialakulásával, majd a III. uri dinasztia bukásával járó közel-keleti népmozgalmak hatalmas méreteiről azonban csak akkor alkothatunk magunknak a valóságot megközelítő képet, ha az Elő-Ázsiát körülvevő távolabbi területeket is belefoglaljuk vizsgálatainkba.

Előbb láttuk, hogy a kelet-európai térségben a Dnyepertől a Volgáig terjedő gödörsíros vagy kurgán kultúra kialakulását és konszolidációját jórészt az akkád birodalom nyomása által kiváltott elő-ázsiai migrációk következményeként kell szemlélnünk, s nevezetesen a *Kubán műveltség kulturálisan aktív népességének mezopotámiai-szumér eredete – legalábbis részben – magas fokon valószínűsíthető* (vö. még könyvünk 39-40. old. is).

Megmutattuk azt is, hogy a középső Volga és a Dél-Ural vidékén kb. 2000 és 1500 között tömegesen megjelent déli telepések csakis a 3. évezred utolsó századaiban megindult nagyméretű hurri vándorlásokkal, valamint a Kubán műveltség egyidejű északi terjeszkedésével hozhatók közvetlen kapcsolatba, s így közöttük minden valószínűség szerint szintén számolnunk kell mezopotámiai-szumér eredetű csoportokkal (l. könyvünk 46-51. old.).

Ugyancsak ismételten foglalkoztunk már a mezopotámiai eredetű dél-turkmenisztáni műveltségek területéről a 3/2. évezred fordulója előtti és utáni évszázadokban a nyugat-ázsiai steppére irányuló hatalmas méretű vándorlásokkal is, amelyek először az *afanasjevói*, majd az *andronovói műveltség* kialakulásához vezettek (l. 29-31., 320-322., 432-433., 526. és 602-603. old.). E vándorlások viszont szintén szervesen összefüggenek a most tárgyalt elő-ázsiai történelmi folyamatokkal. Fentebb láttuk, hogy a Káspi-tó délkeleti partvidékén (Tepe Hissar stb.) és Dél-Turkmenisztánban (Altin Tepe stb.) a lakosság száma először az akkád korban, azután a III. uri dinasztia bukása utáni időkben ismételten ugrásszerűen megnövekedett – kétségkívül Mezopotámiából történt újabb bevándorlások következtében –, s az oázisok korlátozott nagyságú termőföldjei a megszáporodott népességet nem tudták eltartani. Ráadásul ugyanabban az időszakban kezdődött meg Dél-Turkmenisztán katasztrofális kiszáradása, s így az ottani földművelő műveltségek elő-ázsiai eredetű néptömegei elvándorlásra kényszerültek (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 170–171. és 175. old.; Staviski 1979, 19. old.), mégpedig a jelek szerint két nagyobb hullámban, amelyek időbeli üteme pontosan megfelel a Turkmenisztánban kimutatható akkád kori, ill. a III. uri dinasztia bukása utáni ismételt tömeges mezopotámiai bevándorlásnak: az afanasjevói kultúra 2200 táján jelentkezik, az andronovói pedig 1800–1700 körül.

Mindezen hatalmas méretű népmozgalmak, amelyeknél – amint láttuk szinte minden esetben a valószínűség igen magas fokán számolnunk kell mezopotámiai szumér etnikai csoportok jelenlétével is, konkrét rége-

szeti adatokkal alátámasztható, kézenfekvő és egyértelmű magyarázatát adják a mai kelet-európai és nyugat-ázsiai (szláv, finnugor, altáji, iráni) nyelvekben található tömeges szumér párhuzamoknak.

Röviden utaltunk arra is, hogy az akkád korszak kezdetén bekövetkezett nagyméretű transzkaukáziai-észak-mezopotámiai népmozgalmak végső hullámveréseit még Közép-Európában is észlelhetjük, sőt a III. uridinasztia bukása utáni időkben újabb elő-ázsiai eredetű gyarmatosok jelentek meg a Kárpát-medencében és a mai Románia területén, akik magukkal vitték a bronzöntés ismeretét (l. 23-25., 43. és 45. old.). Nézzük meg most kissé közelebbről is ezen távoli európai összefüggéseket.

A kutatás szinte általánosnak mondható megállapítása szerint a *péceli* vagy *badeni-péceli műveltség* az elő-ázsiai – dél-keleteurópai kultúrkomplexum legészakibb peremműveltsége volt, s kialakulásában Anatólia irányából érkezett földművelő telepések vezető szerepet játszottak (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 99. old.). E kultúra esetében is *G. Childe* mutatott rá először – már a 30-as években – a sokrétű elő-ázsiai-ékei összefüggésekre. Csakhamar követte őt *V. Milojčić*, a délkelet-európai ősműveltségek egyik legnevesebb szakértője (l. *Milojčić* 1949). A további kutatások azután egyre inkább bővítették a péceli kultúra anatóliai eredetére vonatkozó bizonyítékokat. Manapság már aligha férhet kétség ahhoz, hogy e műveltséget egy Anatólia irányából érkezett tömeges gyarmatosító hullám alakította ki, amely kétségkívül a Trója II. periódusának végén, kb. 2400 körül észlelhető nagyméretű népmozgalmakkal függött össze, melyek során Trója II/g rétegének városa és több egyéb anatóliai-ékei település is elpusztult.

A péceli kultúra számos anatóliai párhuzamát *Kalicz Nándor* állította össze „Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien” c. kitűnő monográfiájában, amelyre a részleteket illetően utalunk. *Kalicz* is külön kiemeli, hogy a feltárt telepek és sírmezők tanúsága szerint a Kárpát-medence lakossága a péceli-badeni időkben jelentékenyen megnövekedett, azaz nagy tömegeknek kellett érkezniük délről (l. *Kalicz* 1963, 82. old.).

Az edények, fémeszközök, ékszerek stb. szoros anatóliai-elő-ázsiai megfelelésein kívül különösen a budakalászi kocsimodell és a szarvasmarhák, szekerekkel való temetkezések (pl. Budakalász, Alsónémedi) árulják el a péceli kultúra közel-keleti eredetét. Ezek legközelebbi megfeleléseit ugyanis csak Közép-Anatóliából (Alaca Hüyük), Transzkaukáziából (Trialeti stb.) és – legkorábban – Mezopotámiából (Ur, Kiš stb.) ismerjük (vö. *Childe* 1949). Sőt, a budakalászi kocsimodell teljesen meg egyezik az uri királysírokban talált szekerek konstrukciójával (vö. pl. *Hančar* 1956).

Mindezen szoros közel-keleti párhuzamok alapján a nemzetközi régészeti kutatás – ellentétben a magyar ősrégészettel – a péceli (badeni) kul

túrát a Kr.e. 24–22. század közé keltezi (l. pl. Müller-Karpe 1974, 209. és 265. old., de vö. 781–782. old. is). A péceli kultúra végével kezdődően – Kalicz szerint 1900 táján, a külföldi régészet időrendjében azonban kb. két évszázaddal korábban, 2100 körül (vö. a fentiekkel) – ismét nagyméretű vándorlások mutathatók ki a régészeti leletekben, amelyek megint csak Anatólia irányából a Kárpát-medence felé vezettek. E gyarmatosok honosították meg az észak-balkáni–kárpát-medencei térségben a bronzművességet (vö. pl. Kalicz 1963, 87–89. old.).

A kutatók többsége mindezen vándorlásokat a hurri terjeszkedés számlájára írja, mivel a kárpát-medencei késői rézkor és korai bronzkor legtöbb eszközformája igen szoros anatóliai és transzkaukáziai párhuzamokat mutat (vö. pl. Hančar 1937 és 1956; Childe 1949).

A valószínűség igen magas fokán számolnunk kell tehát azzal, hogy a kb. 2400 és 2000 között a Kárpát-medencében tömegesen, legalább két nagyobb hullámban megjelent anatóliai-transzkaukáziai eredetű gyarmatosok között kisebb-nagyobb mezopotámiai-szumér csoportok is képviselve voltak. E meggondolást jelentős mértékben alátámasztják azok a fentebb ismertetett, régészetileg bizonyítható adatok, amelyek arra vallanak, hogy a transzkaukáziai hurri területeken már az akkád korszak idején jelentős számú szumér csoportok tartózkodtak (l. 797–798. old.), a III. uri dinasztia bukását követő időkben pedig a kérdéses térségben egyöntetűen elterjedt a szumér bronzművesség és Transzkaukazia kultúrája „valósággal átítatódott mezopotámiai művelődési elemekkel” (l. fentebb, 806. old., ill. Burney-Lang 1975, 202. old.).

Vannak azonban még további konkrét régészeti adataink is elő-ázsiai, s közöttük kétségtől részben mezopotámiai-szumér eredetű etnikai csoportok távoli területeken való feltűnésére a 3. évezred második felében és a 3/2. évezred fordulója táján, mégpedig szinte egész Európából. A korábbi hullámokat, amelyek már a 3. évezred elejével megkezdődtek, s Dél- és Nyugat-Európa parti területein az ún. *megalit műveltségek* kialakulásához vezettek, már fentebb, a korai szumér dinasztiák idején bekövetkezett mezopotámiai-elő-ázsiai kisugárzásokkal és vándorlásokkal együttesen tárgyaltuk. Már ott rámutattunk azonban arra, hogy e gyarmatosítások későbbi hullámai az akkád korszakban hagyták el Elő-Ázsiát (l. 780. old.).

A III. uri dinasztia bukását követő népmozgalmakkal függenek össze viszont a *harangalakú edények műveltségének* etnikai csoportjai, amelyek a 3. évezred végén és a 2. évezred legelején jelentek meg tömegesen Nyugat- és Közép-Európában, Portugáliától egészen Angliáig és Magyarorszáig (l. a 8.sz. térképet). Ma az a legvalószínűbb, hogy e kultúrkört szintén elő-ázsiai gyarmatosok alakították ki, először Portugáliában, s onnan terjedt el kelet felé egészen Közép-Európáig, számos különálló gócot

alkotva. Elképzelhető azonban kis-ázsiaiak egyidejű bevándorlása Délkelet- és Közép-Európába is, s azután e két hullám találkozása valahol Németország térségében. A Közel-Keletről való bevándorlás embertanilag is igen erősen alátámasztható: a harangalakú edényekkel együtt mindenütt új népesség jelenik meg, amelynek kis-ázsiai fajtájához alig fér kétség. Ugyancsak kétségtelen, hogy ezen etnikum túlnyomó többsége újonnan vándorolt be Európába: e típus elődei a korábbi európai populációban sehol sem találhatók meg. A fejlett fémművesség jelei minden egyes csoportban egyértelműen kimutathatók, az embertani adatok zárt etnikumra vallanak, amelyet valószínűleg a fémfeldolgozás ismerete tartott össze (mindezt l. Narr 1975, 503–504. old.).

Vagyis a harangalakú edények műveltségének népességét minden jel szerint azonos etnikumhoz tartozó elő-ázsiai eredetű ércutató és fémfeldolgozó csoportok alkották, amelyek az idegen környezetben is évszázadokon keresztül megőrizték sajátos műveltségüket, temetkezési szokásaikat, vallási kultuszaikat, embertani jellegüket és – ebből szükségszerűen következően – nyilván eredeti elő-ázsiai nyelvüket is. – *Íme, ismét megmutatkozik – régészetileg és embertanilag bizonyítható módon –, hogy az európai nyelvekben található tömeges szumér megfeleléseknek konkrét őstörténeti okai vannak.*

Adalékok a részleges állattemetkezések kérdéséhez

Feltétlenül szólnunk kell néhány szót a szekeres, igásállatos temetkezések hagyományának mai régészeti ismereteink világánál felvázolható eredeti hazájáról és elterjedésének útjáról, mivel e tradícióból töretlenül fejlődött tovább a honfoglaló magyarság temetkezési rendjére is jellemző részleges lovastemetkezés szokása.

Említettük már, hogy a szekeres, igásállatos temetkezések legkorábbi példáit a szumér Mezopotámiából ismerjük. Így Urban, Kišben (de másutt is) több kb. Kr.e. 2800–2600 közé tartozó gazdag sírban (ún. „királysírok”) találtak szekereket és esetenként szarvasmarhák vagy „equidák” – onagerek (vadszamarak), esetleg lovak (vö. 430–431. old.) – csontmaradványait (l. pl. Müller-Karpe 1974, 697. old.). E mezopotámiai sírokban a jelek szerint általában az egész állatot (ill. állatokat) eltemették, bár a csontok rendkívül korhadt állapota következtében nem mindig állapítható meg, vajon teljes csontvázakról van-e szó.

A mezopotámiai leletekhez legközelebb Alaca Hüyük fejedelmi sírja-inak szekeres-igásállatos temetkezései állnak, kb. 2600–2300 között. Amint már említettük, Alaca Hüyükön a sírok tetejére, a sírkamrát fedő gerendákra helyezték a feláldozott igásállatok (szarvasmarhák) maradványait; itt azonban már egyértelműen kimutatható, hogy csak az ökrök ko-

ponyáit, lábszárcsontjait és valószínűleg a bőrt temették el, azaz szabályos részleges állattemetkezésekkel állunk szemben (vö. 774. old. és). Megjegyzendő még, hogy az egyik Kišben feltárt szekeres temetkezésnél is a sír tetején találták az igásállatok csontjait, míg maga a szekér a sírboltból, a halott mellől került elő (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 698. old.), vagyis Alaca Hüyükön a temetkezési rítus a részletekbe menően meg egyezik a valamivel korábbi szumér sírok elrendezésével.

Nem sokkal később, 2300 táján Transzkaukáziában is feltűnnek a szekeres-igásállatos temetkezések. A Trialeti környékén feltárt kurgánok kb. 2300–2000 közé tartozó legkorábbi csoportjának némelyikéből is szekerek maradványai, teljes szarvasmarhacsontvázak, valamint egyik sírból szarvasmarhák koponya- és lábszárcsontjai kerültek elő. A bőr együttes eltemetése itt is valószínűsíthető (vö. pl. Burney-Lang 1975, 191. old.; Narr 1975, 518–519. old.).

Viszonylag korai időkben megtaláljuk azonban ezt a temetkezési szokást olyan távoli területeken is, mint pl. a Kárpát-medence. A péceli kultúrához tartozó *budakalászi* és *alsónémedi* temető két gazdag sírjában szintén már a 3. évezred második felében feltűnnek a halottal együtt eltemetett teljes szarvasmarhacsontvázak, s a sírokban eredetileg kétségkívül a budakalászi modellhez hasonló szekerek is voltak (vö. pl. Narr 1975, 213. old.). A temetkezési rend ezen közeli párhuzamai tehát a számos egyéb szoros anatóliai-elő-ázsiai megfelelésen felül még külön is alátámasztják a péceli műveltség kulturálisan aktív népességének kelet-anatóliai-transzkaukáziai eredetét.

Ugyancsak már a 3. évezred második felében feltűnik a szekeres és igásállatos temetkezés Dél-Oroszországban is, a gödörsíros műveltség egyes sírjaiban, pl. *Storoževaja Mogila* kurgánjában a Dnyeper alsó folyása mentén, vagy a Kubán vidékén, a majkopi fejedelmi sírnál kb. 2–3 évszázaddal későbbi ún. „három testvér” kurgánban, ahol az egyik sírgödörből hat nagyméretű szekérkerék, a sírt fedő földrétegből pedig agyagból készült szekérmodell és szarvasmarhacsontok kerültek elő (vö. pl. Müller-Karpe 1974, 1034. old.). Itt is megfigyelhető tehát az a tradíció, hogy az állatokat a sír fölé helyezik.

A fent vázolt előzmények után a 2. évezredben a részleges állattemetkezések – immár többnyire lovak koponyáival, lábszárcsontjaival és valószínűleg bőrével – széles körben elterjedtek Kelet-Európában a gödörsíros műveltség utóda, az ún. *katakombasíros kultúra* területén: pl. Gerasimovka I (Dél-Urál), Krasnij Perekop IV (Krim), Staroje Gorožino (Nikolajev mellett), Nemšaj (a Dnyeszter mentén), egy katakombasír Asztrachán mellett stb. (vö. Narr 1975, 694. old.). De ezenkívül némely helyen a *szekeres és részleges szarvasmarhatemetkezés* tradíciója is megmaradt, mind a katakombasíros műveltségben (pl. a Kutor Kamenka melletti ka-

takombasírban), mind pedig Transzkaukáziában – pl. Trialeti XVII. századú kurgánjában, amely a 2. évezred legelejére tartozik (vö. Narr 1975, 695., ill. 519. old.). A XVII. sz. síron kívül azonban Trialeti kurgánjainak középső, kb. 2000–1600 közé keltezett csoportjában egyébként is gyakoriak az ökrökkel, szekerekkel való temetkezések (l. Burney-Lang 1975, 191. old.), majd ez a tradíció Transzkaukáziában a 2. évezred második felében is tovább élt: a Sevan-tó partja mellett fekvő *Lišašen* sírjaiból, amelyek kb. 1300–1150 közé tartoznak, számos szekérmaradvány került elő, valamint szarvasmarhák és lovak koponyái, patái és bőre (l. Burney-Lang 1975, 211–215. old.). Sőt, még egyes urartui sírkamrákban is lószerszám- és harcikocsi-mellékleteket találtak az 1. évezred első feléből, pl. *Altintepén* Erzincantól keletre (vö. Burney-Lang 1975, 325. old.).

A Kr.e. 1. évezredben azután, a szkita-szarmata korszakban, a szarvasmarhák teljesen eltűntek a sírokból (a lovaglás általános elterjedtsége következtében a ló nyilván értékesebb és méltóbb áldozati állatnak számított, mint a szarvasmarha), s ezekből az időkből már csak lovas temetkezéseket ismerünk, többnyire szekerek nélkül. Néhol azonban – mint pl. az Altáj vidéki kurgánokban – gyakran ökrösszekereket és lovas-kocsikat is tettek a sírba (vö. Grjasnow 1970, 155. és 195–196. old.).

Kétségtelen tehát, hogy a szekerekkel, igásállatokkal való temetkezés szokása a szuméroktól jutott el először Anatóliába és Transzkaukáziába, majd onnan az eurázsiai steppe távoli területeire, a Kárpát-medencétől az Altájig.

Másfelől azonban már a fenti futólagos leletáttekintésből is egyértelműen megállapítható, hogy a részleges állattemetkezés szokásában aligha láthatunk etnospecifikus jellegzetességet – hiszen még egyugyanazon sírcsoport nagyjából egyidejű sírjaiban is keverten fordulnak elő részleges és teljes állattemetkezések (pl. Trialeti kurgánjainak legkorábbi csoportjában; l. fent). Sokkal inkább arra kell gondolnunk tehát, hogy a teljes és részleges állattemetkezések csak a rangbeli különbségeket vagy a vagyoni helyzetet – esetleg csupán az örökösök bőkezűségét, ill. takarékoságát – tükrözik. A szumér királyok nyilván elég gazdagok voltak ahhoz – avagy méltóságuk követelte meg –, hogy a fogatokat igásállatostól eltemessék velük; Alaca Hüyük fejedelmi családjai viszont megelégedtek a koponya, a lábszárcsontok és a bőr feláldozásával (ill. talán nem „járt” nekik a teljes állat?), míg a húst a halotti toron elköltötték.

Igen erősen alátámasztják ezt az értelmezést a szkita kor lovas temetkezéseinél megfigyelhető jelenségek is: minél nagyobb egy-egy szkita kurgán, annál gazdagabbak a nemesfém és egyéb sírmellékletek, de annál nagyobb az eltemetett lovak száma is, egytől egészen több tucatig. Ugyanez a helyzet az Altáj vidéki kurgánokban (Pazirik stb.), sőt ezeknél még az is pontosan megállapítható, vajon törzsvezér, egy altörzs főnöke

vagy csupán nemzetségfő feküdt-e a sírban: a törzs vezérének ugyanis 10, 14 vagy 16 ló járt (aszerint, hogy a törzs 10, 14 vagy 16 nemzetségből állt-e), az altörzs főnökét 5, 7 vagy 8 lóval temették el (a törzs két altörzsből – „szárny”-ből vagy „frátriá”-ból – tevődött össze), a nemzetségfő pedig csak egy lovat kapott (vö. Grjasnow 1970, 214. old.). Azaz minél előkelőbb, illetve gazdagabb volt a halott, annál több ló „járt” neki túlvilági útravalóként, ill. annál több lovat tudott feláldozni a család.

Másrészt viszont szegényebb szkita sírokban (tehát ismét etnikailag ugyanazon népnél, éppúgy mint Trialeti kurgánjaiban) nem egy esetben találtak részleges lovastemetkezéseket is: „Az egyszerű kurgánokban, amelyek alig egy méternyi magasságot érnek el, a halottak szintén földalatti, de kisebb sírkamrákban fekszenek. Fegyverzetük csupán közönséges vaskardokból, lándzsákból és nyilakból áll. A lovak jelképeként csak zablák és a lóbőr részei találhatók.” (l. Grakow 1978, 30. old.)

E kötet keretében sajnos nem foglalkozhatunk részletesebben e számunkra igen fontos kérdéssel. Reméljük, ennyi is elegendő azonban arra, hogy felkeltse az érdeklődést, s talán valaki rászánja magát a teljes és részleges állattemetkezések monográfiászerű feldolgozására.

AZ ELŐ-ÁZSIAI MŰVELTSÉGEK TERÜLETÉRŐL KIINDULÓ VÁNDORLÁSOK OKAI

I. Túlnépesedés

Amint az előbbiekben láttuk, a Közel-Keleten nagyjából a 9. évezred folyamán kialakult elsődleges élelemtermelő műveltségi gócok a 7. évezred elején már viszonylag nagy térségekben összefüggő láncolatot alkottak, gyakorlatilag egész Elő-Ázsia öntözés nélkül művelés alá fogható területeire kiterjeszkedtek. Majd a 7/6. évezred fordulójával megkezdődtek már azok a hatalmas méretű vándorlások is, amelyek következtében az élelemtermelő gazdasági forma alig egy évezred múltán, 5000 táján az egész Közel-Keleten, a Balkánon, a Kárpát-medence délebbi területein, valamint Irán nyugati felében meghonosodott.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés, mivel magyarázhatók ezek a tömeges elvándorlások Elő-Ázsiából, amelyek – miként megmutattuk – a 6. évezred legelejével kezdődően viszonylag rövid időközökben hullámszerűen megismétlődtek, és elő-ázsiai eredetű földművelő telepések újabb és újabb tömegeit vitték Nyugat-Eurázsia egyre távolabbi vidékeire?

Az elsődleges és legfontosabb okot kétségkívül abban találjuk meg, hogy a 6. évezred elejére az akkor már legalább két évezrede élelemtermelést folytató elő-ázsiai társadalmak népességei a földművelő-állattenyésztő gazdaságnak a halász-vadász fokozathoz viszonyított összehasonlíthatatlanul magasabb termelékenységi színvonala, termékfeleslege következtében robbanásszerűen megsokszorozódtak.

Köztudomású, hogy gyűjtögető-halász-vadász gazdasági fokon egy-egy 4-5 tagú család megélhetéséhez kb. 1 földrajzi négyzetmérföldnyi terület ($7420 \times 7420 \text{ m}^2$) szükséges, azaz valamivel több mint 55 km^2 , ami kb. $0,07\text{--}0,09/\text{km}^2$ -es népsűrűségnek felel meg. A közelmúltban még halász-vadász életmódot folytató elmaradott és izolált népcsoportok között végzett néprajzi vizsgálatok a világ minden részében sokszorosán bebizonyították, hogy *ez a rendkívül alacsony népsűrűség mindenütt kérlelhetetlen törvényszerűséggel fennáll, egyszerűen azért, mert egy adott terület vad- és halállománya, ill. ehető bogyói nagyobb számú ember megélhetésére nem elégségesek*. Magyarán ez azt jelenti, hogy *a népesség száma halász-vadász fokon nagyjából állandó marad, mivel a $0,07\text{--}0,09/\text{km}^2$ feletti szaporulat elvándorlásra, új vadászterületek birtokbavételére kényszerül* (vö. pl. László 1981, 38–39. old.).

Szemléltető példaként megemlítjük, hogy *ilyen népsűrűség mellett a mai Magyarország lakossága csupán mintegy 6500-8400 főt tenne ki*,

amiből egyúttal az is vitathatatlanul kiviláglik, miért nem beszélhetünk halász-vadász fokon nagyobb területek népességeinek etnikai és nyelvi ki-egyenlítődéseről, etnikailag többé-kevésbé egységes alapnépességek és közös „nyelvcsaládi alapnyelvek” kialakulásáról. Bárki lemérheti, mekkora valószínűsége van ilyesmi bekövetkeztének olyan viszonyok között, amikor egy-egy mai megye területén alig 3-400 ember kóborol, 8-10 egyenként 30-40 főt számláló hordába tömörülve, amelyek egymás között állandóan elkeseredett harcokat vívnak a vadászterületek birtoklásáért. Márpedig mind az indogermán, mind pedig az uráli vagy a finnugor „ősnép” és „nyelvcsaládi alapnyelv” tézise azon az a priori feltételezésen alapul, hogy ilyen egységes etnikai-nyelvi képződmények már az átmeneti kőkorban, azaz halász-vadász fokon fennállottak volna. A logikus gondolkodás alapvető követelményeit figyelembe véve viszont evidens, hogy az ilyesféle elképzeléseket a mesék világába kell utalnunk.

Vegyük fel ismét előbbi gondolatmenetünk fonalát s vázoljuk fel, mi történik a továbbiakban a szaporodó halász-vadász hordáknál. A szaporulat elvándorlása mindaddig akadálytalanul tart, amíg egy-egy összefüggő kontinens (vagy kontinenscsoport) területe maradéktalanul be nem népesedett. Mivel ezután a további terjeszkedés már nem lehetséges, természetesen megkezdődnek a véres összecsapások a vadászterületek birtoklásáért, amelyek szükségszerűen a kisebb, gyengébb hordák periodikus szabályszerűséggel bekövetkező kiirtásához, ill. megtizedeléséhez vezetnek, s ezáltal beáll az előbb említett demográfiai stagnáció.

A későbbiekben azután a veszteségteljes és igen bizonytalan kimenetelű összecsapások tanúságaként más módszerek is kialakulnak a népszaporulat levezetésére. Az egyik ilyen módszer a gyenge, beteges, nem életrevalónak tűnő csecsemők kitételében vagy megölésében jelentkezik, amint ezt a szokást pl. az antik Spártában még a Kr.e. 1. évezred derekán is gyakorolták. Hasonlóképpen a népesség korlátlan szaporodásának fékezésére szolgálnak a szinte minden primitív népcsoportnál megtalálható, bonyolult részletességgel kidolgozott és vallási keretbe ágyazott házassági tabuk, amelyek szigorú betartása a közösség minden tagjára rituálisan kötelező. Gyakori a házastársak – ugyancsak rituálisan megokolt – elkülönítése is: a férfiak férfiszövetségekbe tömörülnek, külön „férfiházak”-ban laknak, s csak az év bizonyos „kedvező előjelű” napjain, amelyeket a közösség varázslója vallásos ceremóniák kíséretében határoz meg, közeledhetnek asszonyaikhoz. E szokás továbbfejlesztett formáját is megtaláljuk az archaikus tradíciókat féltékenyen őrző Spártában, csupán a megokolás már nem vallási, hanem katonai-politikai volt: a férfiak különválasztása a harcosok keményebb kiképzését volt hivatva biztosítani. – Ezen állapotok pontos analógiáit az utóbbi évtizedekben a különféle elmaradott etnikai csoportok között kutató etnográfusok Földünk legkülönbözőbb vidékein egyöntetűen megtalálták.

Nézzük meg most, mi történik akkor, ha egy bizonyos földrajzi térség népcsoportjai gyors egymásutánban, viszonylag rövid időn belül áttérnek az élelemtermelő gazdasági módra, amint ez a Közel-Keleten kb. 10.000 évvel ezelőtt bekövetkezett.

Első fokozatban a népesség elcinte szinte korlátlanul szaporodhat. Közismert tény ugyanis, hogy földművelés, állattenyésztés mellett ugyanazon terület *legalább százszorannyi* ember eltartására alkalmas, mint halász-vadász gazdasági fokon – természetesen a kezdetleges újkőkori földművelés viszonylag alacsony termelékenységű szintjét véve alapul. Ez azt jelenti, hogy az élelemtermelés meghonosodása után egy adott terület népsűrűsége $0,07 - 0,09/\text{km}^2$ -ről akadálytalanul kb. $7-9/\text{km}^2$ -re emelkedhet anélkül, hogy a népszaporulatnak el kellene vándorolnia.

Az előbbi példánál maradva, Magyarország területe neolitikus fokon kb. 650–840.000 embert tudna eltartani. *Ekkora népsűrűség mellett viszont már minden joggal számolhatunk állandó érintkezésekkel, tartós kapcsolatokkal és nagyfokú etnikai keveredésekkel, sőt többé-kevésbé közérthető, az érintkezéseknél egységesen használt közlekedő nyelv – lingua franca – kialakulásával is.*

Emberi számítás szerint tehát „ősnépek”-ről vagy „nyelvcsaládi alapnyelvek”-ről csakis neolitikus viszonyok között beszélhetünk, amint erre az elsőrangú fontosságú etnogenetikai és paleolingvisztikai körülményre III. kötetünkben már ismételten nyomatékosan rámutattunk (vö. 408-410., 421-423., 442-444., 471-472. és 504-505. old.).

Tovább menve: amint a népsűrűség az említett $7-9/\text{km}^2$ -es kritikus határt elérte, a további szaporulat megélhetését az akkori földművelés már nem tudta biztosítani, s ez előbb-utóbb éhínségekhez vezetett. Az egyedüli kiút nyilvánvalóan csak a népfelesleg elvándorlása, új termőföldek feltörése lehetett, mégpedig eleinte – mindaddig, amíg az öntözés, csatornázás még ismeretlen volt – csakis olyan területekre mehettek a telepek, amelyeken a természetes csapadék biztosította a termést. Az alábbiakban meglátjuk, hogy a legelső vándorlások valóban kizárólag esőben gazdagabb vidékek felé irányultak.

Ezen megfontolások előrebocsátása után kíséreljük meg modellszámítás segítségével hozzávetőlegesen meghatározni, kb. mennyi időre van szükség ahhoz, hogy egy adott terület földművelő-állattenyésztő életmódra áttért népessége megszázszorozódjék. A számolásnál abból a tapasztalati tényből kell kiindulnunk, hogy Európában középkori viszonyok között nagyjából 200 évenként kettőződött meg a népesség. A még kezdetleges földművelést űző koraneolitikus társadalmakra azonban nyilván csak tetemes korrekcióval alkalmazhatjuk ezt a formulát, s – különösen eleinte – jóval lassúbb ütemmel kell számolnunk. Másrészt viszont – ellenkező előjellel – azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a középkori Eu-

rópa szaporodási átlagát igen nagy mértékben fékezte az a körülmény, hogy a népsűrűség már a korszak kezdetétől fogva viszonylag magas volt, s a népesség csak olyan mértékben tudott növekedni, amilyent a termelékenység fejlődése megengedett. A koraneolitikus Elő-Ázsiában viszont a kiinduló ponton, azaz a földművelésre való áttéréskor csupán a már ismert $0,07 - 0,09/\text{km}^2$ -es népsűrűség állhatott fenn a korábbi halász-vadász hordáknál, vagyis a lakosság korlátlanul megszázsorozódhatott, minden lényegesebb terméshozamnövekedés nélkül. Így tehát gondos mérlegeléssel a népesség mintegy 250-300 évenkénti megkettőződésével számolhatunk a koraneolitikus időkben, ami azt jelenti, hogy egy adott terület lakossága kb. 1700–2000 évvel a földművelés kezdetei után százszorozódott meg.

Ha e modellszámítással nyert eredményt rávetítjük az elő-ázsiai kultúrfejlődés ismert régészeti adataira, meglepően pontos egyezéseket találunk. Tudjuk, hogy az élelemtermelő gazdálkodás Elő-Ázsiában kb. a 10/9. évezred fordulója táján kezdődött – egyelőre csak kisebb gócokban – és a 8. évezred elejére szilárdult meg, ill. terjedt el nagyobb összefüggő területeken, amelyek többé-kevésbé széles sávban Nyugat-Anatóliától Észak-Szírián, Kelet-Anatólián és Észak-Mezopotámián keresztül a Zagrosz hegység vonulatáig húzódtak, tetemes déli irányú kiszögelléssel Palesztína felé (l. az 1. sz. térképet). No már most, ha – a régészeti leletekkel összhangban – az említett elsődleges neolitikus zóna végleges kialakulását s ezzel együtt a nagyméretű népszaporodás kezdeteit kb. Kr.e. 7900–7800 tájára tesszük, akkor e kiterjedt térség népessége 1700–2000 év múltán, azaz kb. 6200–5800 között érte volna el azt a kritikus határt – a $7-9/\text{km}^2$ -es népsűrűséget –, ami után a további népszaporulat már elvándorlásra kényszerült.

Nézzük meg ezután, mit árulnak el a régészeti leletek? Nem mást, mint hogy szinte pontosan a fenti számítással nyert időszakban indul meg és ölt egyre nagyobb méreteket az elsődleges elő-ázsiai földművelő kultúrák kiterjeszkedése a szomszédos területekre: a 7/6. évezred fordulójával kezdődően egymás után jelennek meg az elő-ázsiai földművelő gyarmatosok által alapított neolitikus telepek Görögországban (Nea Nikomédia, Sesklo), Krétán, Ciprus szigetén, Transzkaukáziában egészen a Kura és az Araxes vidékéig, sőt még Dalmácia, Szicília, Olaszország, Dél-Franciaország partjain is (az ún. *cardium kerámia* kultúrköre). Vagyis – amint már említettük – ezek az első gyarmatosítások kivétel nélkül a természetes csapadék segítségével is művelhető területekre irányultak.

Nem sokkal később, 5400 körül az elvándorló elő-ázsiai telepések elérték Közép-Íránt (Tepe Sialk) és gyarmatosították az addig kihasználatlanul heverő esőben szegény dél-mezopotámiai és susianai (elámi) síkságot is, miután valamivel előbb, kb. 5600–5500 között a samarrai művelt-

ség területén kifejlesztették az öntözéses-csatornázásos mezőgazdaság technikáját. A vándorlások azonban a 6. évezred utolsó századaiban is tovább tartottak, s az elő-ázsiai földműves telepések 5000 táján már az egész Balkánt (Starčevo, Karanovo kultúra) és a Kárpát-medence déli területeit is gyarmatosították (Körös műveltség), keleten pedig eljutottak Dél-Turkmenisztánba (Džeitun kultúra).

A régészeti kutatások eredményei tehát valóban arra vallanak, hogy a népszaporodás a Közel-Kelet primér neolitikus zónájában 6000 körül érte el az említett 7-9/km²-es kritikus határt, s egyértelműen bizonyítják, hogy a Kr.e. 6. évezred folyamán Elő-Ázsia földművelő-állattenyésztő kultúráinak területein hatalmas méretű demográfiai robbanás következett be, amelynek során e műveltségek földművelő telepesei valósággal elárasztották a környező vidékeket a Kárpát-medencétől Közép-Íránig és a Kaukázustól, Turkmenisztántól a Perzsa-öbölig. Ez az a folyamat, melyet G. Childe nyomán gyakran *neolitikus forradalomnak* neveznek.

A leletek tanúsága szerint a 6. évezredben bekövetkezett népmozgalomnál három jól elhatárolható csúcspontot különböztethetünk meg. Az első a 7/6. évezred fordulójára esik, nagyjából 6000–5800 közé, azaz arra az időre, amikor a népsűrűség elérte a 7-9/km²-es határt. E hullám Transzkaukázia, a görög szárazföld, a földközi-tengeri szigetek és parti régiók neolitikus gyarmatosításához vezetett. A második vándorlási csúcspont 5400 táján következett be, s Dél-Mezopotámia, Susiana, Közép-Írán bekapcsolódását eredményezte a neolitikus kultúrkörbe. Tehát a demográfiai nyomás kb. 400-500 év múlva megint olyan fokot ért el, hogy jelentős tömegek ismét elvándorlásra kényszerültek. A harmadik nagy hullám a 6. évezred végén zajlott le, vagyis kb. újabb 400 év múltán, s vele a földművelő-állattenyésztő gazdasági forma a Balkánra, a Kárpát-medencébe és Turkmenisztánba is eljutott.

Ezek a 4–500 éves nagyobb méretű vándorlási ciklusok azután a későbbi időkben is meglehetősen szabályszerűséggel kimutathatók, ami kétségtől arra vall, hogy annak idején a népszaporodás kb. fél évezred alatt haladta meg ismét tetemesen azt a határt, amelyet a termelékenység eleinte rendkívül lassú emelkedése megszabott.

Alapvetően megváltozott azonban a demográfiai helyzet az öntözéses mezőgazdaság elterjedésével, a csatornarendszerek nagyméretű kiépítésével a mezopotámiai és elámi síkságon, ami kb. az 5. évezred első felében következett be és a terméshozam ugrásszerű megnövekedését eredményezte. Így a déli síkságon a lakosság is sokkal gyorsabban szaporodhatott mint északon, s az Eridu-Ubaid, valamint a vele Parhuzamos Susiana műveltség népességének demográfiai nyomása 4500 táján az észak-mezopotámiai, szíriai, kelet-anatóliai és irani térségben régészetileg is egyértelműen megmutatkozik: az Eridu-Ubaid kultúra 3. periódusa alig

egy évszázadon belül egyöntetűen felülrétegeződik a korábbi Samarra és Halaf területekre, e műveltségek lakosságának tetemes hányadát elvándorlásra kényszeríti, sőt egészen Kelet-Iránig (Tell-i Iblis) hatol (vö. 689-691. és 724-725. old.).

Mai régészeti ismereteink arra vallanak, hogy a legkorábbi nyugati irányú vándorlások a 6. évezred elején a nyugat- és dél-anatóliai elsődleges neolitikus zóna térségéből (Hacilar, Çatal Hüyük, Suberde, Mersin stb.) indultak ki. E migrációk hozták létre a legelső európai újkőkori kultúrákat a mediterrán parti régiókban és a szigeteken. A későbbi időkben azonban – nevezetesen a legősibb balkáni és kárpát-medencei neolitikus műveltségek (Starčevo, Körös stb.) kialakulásánál – nyugat-anatóliai eredetű csoportok mellett már a kelet-anatóliai, szíriai, észak-mezopotámiai kultúrák (Hassuna-Samarra-Halaf kör) területéről kiinduló nagyméretű vándorlások is kimutathatók. Így a Halaf kerámia igen közeli párhuzamait az Égeistől az Al-Dunáig és Erdélyig megtaláljuk (vö. pl. Oppenheim 1931; Heine-Geldern 1950; Moortgat 1945; Childe 1949).

A Hassuna-Samarra-Halaf kultúrkör területén tehát a jelek szerint csak a 6. évezred derekán következett be a túlszaporodás, kb. fél évezred-del később, mint a nyugat-anatóliai Hacilar – Çatal Hüyük régióban, a demográfiai nyomás viszont tetemesen nagyobb volt és hosszabb ideig tartott, mint Anatóliában a 6. évezred elején. A Samarra-Halaf népesség ugyanis sokkalta nagyobb területekre áradt szét: először a közvetlenül szomszédos dél-mezopotámiai és elámi síkságot telepítették be, majd csakhamar egymást követő hullámokban hatoltak keletre Közép-Iránig és Turkménisztánig, nyugati irányban pedig a Balkánig és a Kárpát-medencéig (vö. pl. Falkenstein: Fischer Weltgesch. II. köt.).

Mindezen összefüggések már évtizedek óta közismertek a nemzetközi régészeti kutatásban. *R. Heine-Geldern* pl. már 1955-ben így írt e kérdésekről: „... a végérvényes bizonyítékot arra nézve, hogy Görögország, a Balkán és a Duna vidékének neolitikus műveltségei a kis-ázsiai-szíriai térségből származnak, két évvel ezelőtt ... Fritz Schachermeyr szolgáltatta, mégpedig igen kiváló és meggyőző módon” (l. Heine-Geldern 1955, 3. old.). Majd így folytatja: „A neolitikus kultúrmozgalmakat – méreteiket tekintve – csak a nyugat-európai műveltség mai kiterjeszkedésével vethetjük össze. Hatásuk roppant nagy volt.” (uott, 4. old.).

Heine-Geldern a kérdés lényegére mutatott rá e hasonlattal. Valóban, a neolitikus és korai fémkori elő-ázsiai művelődési körből kiinduló vándorlásokat és telepítéseket csakis az utóbbi évszázadok európai gyarmatosításával s azok hatásaival, következményeivel vethetjük egybe. Éspe-dig minden téren: mind kulturális és társadalmi-politikai, mind pedig etnikai és nyelvi vonatkozásban. Azzal a két igen lényeges különbséggel azonban, hogy egyfelől ezek az elő-ázsiai gyarmatosítások a legtöbb

esetben olyan formában következtek be, amilyent manapság csak néhány egykori európai gyarmaton látunk, pl. Észak-Amerikában vagy Ausztráliában, azaz *a gyarmatosított területek népessége túlnyomó többségében az anyaországokból származott*, tehát elő-ázsiai volt. Másfelől pedig még azokon a területeken is, ahol az elő-ázsiai telepcek nagyobb mértékben keveredtek az őslakossággal (vö. pl. a mai Közép- és Dél-Amerikával), ez utóbbiak és a gyarmatosok művelődési színvonala és társadalmi fejlettségi foka között tetemesen nagyobb különbség volt, mint az európaiak és a legtöbb gyarmati bennszülött nép között: eltekintve egy-két elmaradott területtől, az európaiak mindenütt már fejlett földművelést űző, társadalmilag is többé-kevésbé előrehaladott fokon álló népeket hódítottak meg – nem is beszélve olyan ősi kultúrrégiókról, mint pl. India, Délkelet-Ázsia, a Közel-Kelet vagy Mexikó és Peru –, míg az elő-ázsiai telepcek kivétel nélkül csupán paleolitikus-mezolitikus halász-vadász hordákat találtak a gyarmatosított területeken.

Ilyen körülmények között tehát egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy *mindazon területeken, amelyeken az elő-ázsiai gyarmatosítók többségben voltak* – s a halász-vadász fokon élő őslakosság már ismert rendkívül alacsony népsűrűsége következtében tulajdonképpen mindenütt ez volt a helyzet –, *eredeti nyelvüket, ill. nyelvjárásaikat is megőrizték; minden olyan régióban pedig, ahol jelentősebb tömegű bennszülött lakossággal éltek együtt* (ami viszont gyakorlatilag csak akkor következhetett be, ha a környező területekről nagyobb számú őslakost munkaerőként magukhoz csalogattak vagy egyszerűen összefogdostak; – ilyesmire számtalan példát találunk az európai gyarmatosítások történetében is!) *az elő-ázsiai kultúrnyelven vagy annak nyelvjárásain alapuló pidginszerű keveréknyelveknek kellett kialakulniuk*. Éppúgy, amint ez a nyelvi folyamat a legtöbb volt európai gyarmaton már rövid 2–300 év után is megfigyelhető, még olyan helyeken is, ahol ugyan a gyarmatosok csak elenyésző számbeli kisebbséget alkottak, az őslakosság azonban alacsony kulturális szinten állt.

Azt a tényt, hogy az egykori elő-ázsiai gyarmatosok hatalmas területeken szinte akadálytalanul szétáramolhattak, a nemzetközi tudományosság is azzal magyarázza, amire magunk már ismételten – legutóbb az előző oldalon – nyomatékkal rámutattunk: hogy ugyanis a kérdéses területek akkoriban még halász-vadász fokon élő őslakossága csak elenyésző mennyiséget képviselhetett. Tanulságos lesz, ha *F. Schachermeyr* e vándorlásokkal kapcsolatos összefoglaló soraival megismerkedünk,

„Úgy tűnik, hogy az Égeisz térsége, továbbá a Balkán, a Duna vidéke egészen Ausztria határáig, az 5. és a 4. évezredben az elő-ázsiai kultúrfejlődés mellékphajtásaiává váltak. E folyamat csakis egy hosszú évszázadokon keresztül tartó kultúráramlat formájában képzelhető el, amelyet rész-

ben felderítők és kereskedők, legfőképpen azonban termőföldeket kereső földművesek vándorlásai váltottak ki. Ezek – eleinte bizonyára Hacilar és Çatal Hüyük környékéről – először Nyugat-Kisázsiaig, majd az Égeiszig jutottak. Felfedezték a termékeny Thesszáliát s végül a Duna és Tisza vidékének löszterületeit is. Itáliát szintén nyilván ezek a földművesek gyarmatosították ... A földműveléssel a nagy termékenységi istennő vallása is eljutott Európába ... Ezzel az elő-ázsiai kultúráramlattal együtt Kelet-Kisázsiaiból és Kilikiából az ott honos etnikum és annak nyelve is elterjedt az Égeisz térségében, a Duna vidékén és Itáliában. Mivel ezen – Örményországtól Carnuntumig (egykori kelta, majd római város az osztrák-magyar határ közelében; – megjegyzés tőlünk) és az Eufrátesztől Szicíliaig terjedő – hatalmas terület központjává az Égeisz vált, e nyelvcsaládot *égeinek* nevezhetjük. Ezeknek az 'égei' földműves telepeknek az említett térségben mindenütt 'égei' helyneveik voltak.

Az elő-ázsiai mellett volt egy második kultúráramlat is, amely Észak-Afrikából, elsősorban Egyiptomból indult ki...

... Mindkét áramlat esetében olyan mozgalmakkal állunk szemben, amelyek mindig csak egy irányban zajlottak le, tehát nem zavarta meg őket semmiféle ellentétes irányú mozgás. Ezért is beszélünk 'áramlat'ról. A szétvándorlások ezen egyoldalúságát – egyirányúságát – a közkeleti kultúrpotenciál hatalmas fölénye magyarázza meg, valamint az a tény, hogy a telepések a szűzföldeken csupán kóborló halász-vadász hordákat találtak. Az újabb időkben e folyamathoz körülbelül az a keleti irányú kultúráramlat hasonlítható, amely Oroszországból kiindulva egész Szibériát a Csendes-óceánig átfogta, vagy az a másik, amelyik Amerikában az újangliai parti államoktól Kaliforniáig terjedt." (I. Schachermeyr 1979, 16–17. old.).

Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, hogy néhány kutató főleg az európai neolitikus fejlődést – sőt a dél-turkmenisztáni és kelet-iráni újkőkorszak kialakulását is – többé-kevésbé autochton folyamatként szemléli. A közvetlen elő-ázsiai eredet ellen általában azzal érvelnek, hogy a kultúrjelenségek egyezései gyakran csak néhány leletcsoportra korlátozódnak.

Ez az ellenvetés első pillantásra valóban kézenfekvőnek tűnik, s együttesen tekintve azon már említett időrendi hipotézissel, amely szerint a Közép-Európa északabbi területein jelentkező legelső újkőkori műveltség, a szalagdíszes kerámia kultúrájának köre idősebb volna a Starčevo-Körös műveltségnél, vagy legalábbis azzal egyidejű lenne, kétségtelenül erős alátámasztásul szolgálhatna az európai újkőkorszak autochton eredetének téziséhez. Amint már megmutattuk, a valóságos helyzet azonban az, hogy a szalagdíszes kerámia kultúrájának kezdetei mintegy 1000 évvel későbbiek a Starčevo-Körös műveltség feltűnésénél a Balkánon és a Kárpát-medencében, sőt a szalagdíszes területeken az újonnan délről be-

vándorolt földművelő telepések mellett és közöttük is még jó ideig kimutathatók a paleolitikus-mezolitikus őslakosság halász-vadász fokon élő csoportjai, mégpedig mindazon régiókban, amelyek földművelésre alkalmatlanok voltak (l. 723. old.).

Az ellenvetés azon oldala pedig, hogy az európai és egyéb távolabbi újkőkori műveltségek régészeti leletei csak részben egyeznek az elő-ázsiaiakkal, általánosságban ugyan találó, módszertanilag azonban szintén nem megalapozott. Egyértelműen megállapítható ugyanis, hogy éppen a leglényegbevágóbb kultúrjelenségek terén találjuk a legközelebbi, szinte az azonosságig menő párhuzamokat. *G. Childe* és több neves kutató már évtizedekkel ezelőtt széleskörű leletegybevetések útján meggyőző módon kimutatta, hogy az európai neolitikumban – de éppúgy Turkmenisztánban, Kelet-Iránban vagy másutt is – az elő-ázsiai termékenységi kultusz, a nagy anyaistennő tisztelete, a bikakultusz, a jellegzetes elő-ázsiai kultikus agyagfigurák szoros párhuzamai megtalálhatók, de ugyanígy a vallási hiedelmek egyéb szimbólumai, valamint a kerámia számos motívuma, edényformái, az építészet és a temetkezés tradíciói is messzemenő egyezéseket mutatnak Elő-Ázsiával (vö. pl. Childe 1949; Schachermeyr 1953). Az előbbieken láthattuk, hogy az újabb ásatások azóta szinte minden téren messzemenően igazolták a kutatók megállapításait.

Azt viszont, hogy két műveltségben minden kultúrjelenség, ill. az egyes leletegyüttesek részletről-részletre megegyezzenek, még egy-ugyanazon kultúrkörön belül sem várhatja el a józan régész, hiszen a tapasztalat azt tanítja, hogy minden egyes, kezdetben egységes művelődési kör előbb-utóbb regionális változatokra bomlik, még viszonylag kis területeken is. Mást el sem várhatunk: az emberi élet ezerszínű folyamát nem lehet néhány sablonba belekényszeríteni. Másrészt pedig – éppen az említett pezsgő élet felől közeledve az egyes kultúrákhoz – azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a régészeti kutatások eleve korlátozott lehetőségei már egyedül elvi alapon is kizárják, hogy az egykori kultúrjelenségeket azok teljes színpompájában megismerhessük. Hazai vonatkozásban pl. legnevesebb és legtapasztaltabb régészünk, *László Gyula* minden alkalmat megragad, hogy írásaiban újra és újra nyomatékosan rámutasson erre a módszertani szempontból igen fontos körülményre. Ugyancsak kellő megvilágításba helyezi a kérdést R. Heine-Geldern is előbb említett értekezésében.

„Ahol nincsenek olyan kedvező talaj- és klímaviszonyok, mint Egyiptomban, ott minden korhadó anyag – fa, szövet, bőr stb. – régen elporladt. Ahol nincsenek írásos emlékek, ott semmit sem tudunk meg a társadalmi és állami berendezkedésről, a vallásról és a mítoszokról, avagy legfeljebb csak bizonytalan, teljesen az általánosságban mozgó következtetéseket tudunk levonni a leletekből. Ha tehát – amint ez valóban

így van – Mezopotámiában olyan agyagedények cserepeit találjuk, amelyek eredeti hazája tulajdonképpen Szíria, avagy megfordítva: Szíriában mezopotámiai típusú kerámia kerül elő; akkor abszurdum lenne feltételezni, hogy a két terület kultúrcseréje csupán agyagedényekkel való kereskedésre vagy a fazekasáru formáinak és díszítésének utánzására korlátozódott. Sokkal inkább azzal kell számolnunk, hogy emellett még igen sok más dolgot átvettek, amelyekből azonban nyomok sem maradtak ránk.” (l. Heine-Geldern 1955, 6. old.)

Majd kifejti, hogy a neolitikus-kőrézkori kultúrfejlődés Elő-Ázsiában végülis fokozatosan, törés nélkül már a 4. évezredben a városias mezopotámiai szumér magaskultúra kialakulásához vezetett, mialatt az eurázsiai kontinens távolabbi vidékein még az egykor Elő-Ázsiából kiindult neolitikus kultúráramlat hullámai gyűrűztek tovább. Mezopotámia közvetlen és közvetett hatásaira azután rövidesen az egész Közel-Keleten elterjedt a városias magaskultúra, először Egyiptomban a 4/3. évezred fordulója táján, majd a 3. évezred derekán már olyan távoli területeken is, mint pl. Trója, Kréta vagy az Indus vidéke (vö. Heine-Geldern 1955, 7–8. old.). Sőt – folytatja Heine-Geldern –, még az amerikai maya és perui magaskultúrák sem függetlenek a primér ázsiai műveltségektől.

Jelen tanulmányunkban ugyan csak az elő-ázsiai kultúrák nyugat-eurázsiai összefüggéseivel foglalkozunk (mivel meggyőződésünk szerint a kutatás mai fokán először ezeket a közelebbi vidékeket kell alapos részletességgel megvizsgálnunk, mielőtt távolabbra tekintenénk), érdemes azonban Heine-Geldern ezirányú sorait is röviden megismerni, mert igen világosan mutatnak rá az európai őstörténetkutatásban szinte kiirthatatlanná vált – jobbra bizonyíthatatlan a priori elképzeléseken alapuló – hagyományos szemléletmód csökönyös továbbhurcolására, ha már egyszer, többnyire még a 19. században, meglehetősen hiányos tárgyi ismeretek birtokában bizonyos témákról kialakult az ún. „iskolai vélemény” (Lehrmeinung).

„Bár Alexander Humboldt már másfél évszázaddal ezelőtt kifejezte azon meggyőződését, hogy Amerika magaskultúrái az ázsiaiakból származnak, később egy uralkodóvá vált tudományos divat (sic!) hatása alatt minden ezirányú gondolatot elutasítottak. Mindig is akadtak ugyan egyes kutatók, akik nem hajoltak meg az uralkodó iskolai vélemény előtt, s újra és újra igyekeztek kimutatni az Ázsia és Amerika közötti régi összefüggéseket, de munkáikat egyszerűen nem vették figyelembe. Az összes indián kultúra független keletkezése egyenesen dogmává emelkedett, és tudományos eretnekségnek számított, óvilági kulturális befolyásoknak még csak a lehetőségéről is beszélni Amerikában. Ez a helyzet csak az utolsó nyolc év alatt változott meg.” (l. Heine-Geldern 1955, 11. old.)

Heine-Geldern a továbbiakban felvázolja az ezirányú újabb kutatások legfontosabb eredményeit, amelyek szerint a perui és közép-amerikai

magaskultúrák kialakulása minden valószínűség szerint Kínából a Csendes-óceánon keresztül érkezett közvetlen művelődési hatások és kereskedelmi expedíciók következménye volt (vö. uott, 12–15. old.).

E témakör aktualizálása jórészt Thor Heyerdahl érdeme, aki 1947-ben minden kétséget kizáró módon bebizonyította, hogy a Csendes-óceánt átszelő hajóutazások már az őskorban kivihetők voltak (vö. Heyerdahl 1949). – Legyen elég egyelőre ennyi e rendkívül izgalmas kutatási témából, amellyel – mint említettük – e munka keretében nem foglalkozhatunk behatóbban.

Feltétlenül megemlítendő azonban Heyerdahl legutóbbi vállalkozása 1977/78 telén és 1978 tavaszán, amikor a késői Uruk és Jemdet Nasr kori (kb. 3400–3000) szumér hajóábrázolások mintájára nádkötegekből épített „Tigris” nevű vitorlásával a Tigris és az Eufrátesz összefolyásától a Satt-el Arabon és a Perzsa-öblön át először Ománig, onnan Pakisztánig, az Indus torkolatáig hajózott, majd visszafelé a Vörös-tengerig jutott el. A nádhajó 5 hónap múltán még minden tekintetben tengerálló volt, amivel egyértelműen bebizonyosodott, hogy *a szumérok már a 4. évezred második felében több ezer km-es mélytengeri utazásokra alkalmas hajókkal rendelkeztek*, s amint az egykorú feljegyzésekben található, de régészeti leletekkel is igazolható, valóban Indiáig és Afrikáig eljutottak (vö. Heyerdahl 1979).

II. Ökológiai változások

Az ősi elő-ázsiai műveltségek területéről történt elvándorlásoknál a túlnépesedésen kívül a természetes környezet biológiai egyensúlyában bekövetkezett változások is igen jelentős szerepet játszottak. A már említett Braidwood-féle „Irak-Jarmo” vállalkozás kutatógárdája, amelyben a régészeken kívül geológusok, klimatológusok, állattani, növényteni, mezőgazdasági és talajtani szakemberek is képviselve voltak, az 50-es években széleskörű ökológiai vizsgálatokat is végzett a Közel-Keleten. E kutatások legfontosabb eredményeként kétségtelenül bebizonyosodott, hogy az ember tevékenysége már az újkőkorral kezdődően egyre nagyobb méretűvé váló, szinte jóvátehetetlen pusztításokat okozott a természetben.

Így pl. kiderült, hogy Elő-Ázsiában a korai újkőkori idején még Palesztínától a Zagrosz hegységig összefüggő, hatalmas szubtrópusi erdőségek voltak, sok helyen kimondottan parkszerű ligetes területekkel tarkítva. (Nyilván ezen idillikus őskori állapotok emlékei maradtak fenn az „aranykor”-ról és a „paradicsomkert”-ről szóló hagyományokban.) Ezek az őserdők biztosították a kielégítő mennyiségű csapadékot, s egyúttal megakadályozták a talaj erózióját is. A népszaporodás és a termőtalaj gyors kimerülése (a földművelést eleinte hosszú ideig mindenféle talajja-

vítás nélkül űzték) következtében szükségessé vált óriási mértékű folyamatos erdőirtások – a koraneolitikus földművesek általában felégették egy-egy erdőrészt és a hamuba vetették el a magokat mindaddig, amíg a talaj termőképessége ki nem merült –, valamint a háziállatok legeltetése azonban teljesen tönkretették a táj ökológiai egyensúlyát. Az erdővel borított területek rohamos megkisebbedésével párhuzamosan a levegő páratartalma is jelentős mértékben megfogyatkozott, a rendszeres esőzések mindinkább szabálytalanokká váltak, el-elmaradoztak, a talaj egyre inkább kiszáradt. Ez a folyamat viszonylag rövid idő múlva oda vezetett, hogy a neolitikum első évezredeiben letarolt hatalmas erdőségek helyén a fák csak a források, patakok közvetlen környékén maradtak meg, de még aljnövényzet sem nőtt, mert a gyökerestől lelegeltetett fű nem kötötte többé a talajt, s az első nagyobb eső elhordta a termőföldet. Mindezt bővebben l. Lloyd 1981, 39–42. old.

Ezek a vizsgálati eredmények jelen kérdésfeltevésünk szempontjából elsőrangú fontossággal bírnak, mivel vitathatatlanul bizonyítják, hogy a termőföldek, legelők fokozatos eróziója és az esőzések csökkenése, a Közel-Kelet viszonylag sűrűn lakott neolitikus területeinek egyre nagyobb méreteket öltő ökológiai pusztulása és kiszáradása egyik igen fontos oka és előidézője volt azoknak az Elő-Ázsiából kiinduló, hullámszerűen ismétlődő tömeges vándorlásoknak, amelyeket a régészet Nyugat-Eurázsia délebbi területein kimutatott.

Éppen korunkban tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi évtizedek gátlástalan erdőirtásai – pl. Afrikában – hatalmas területeken igen gyorsan állandó jellegű katasztrofális méretű szárazsághoz és éhínséghez vezettek.

Az I. könyvben már utaltunk arra, hogy a Kr.e. 3. évezred második felében meginduló, több évszázadon át tartó szubir-hurri vándorlásokat, amelyek Kelet-Európában a Pontusz-Volga-Dél-Urál vidékéig, Anatólián keresztül pedig a Balkánig és a Kárpát-medencéig éreztették hatásaikat, s ugyanakkor Észak-Mezopotámia, Szíria és Palesztína korábbi etnikai viszonyait is gyökeresen felforgatták, bizonyíthatóan ilyen ökológiai pusztítások váltották ki (l. 42-43. old.). *O.M.Dzsaparidze, T.N.Tsubinisvili és B.Pjotrovskij* szovjet kutatók széleskörű állatcsontvizsgálatok segítségével egyértelműen kimutatták, hogy a 3. évezred folyamán a korai transzkaukáziai műveltség (Kura-Araxes kultúra) területén a szarvasmarhatartás folyamatosan egyre csökkent, s mind több és több birkát és kecskét tenyésztettek (vö. Burney-Lang 1975, 151–152. old.). Ez a feltűnő eltolódás kétségkívül arra vall, hogy a földművelő közösségek gyors szaporodása szakadatlan erdőirtásokat tett szükségessé, amelyek lassanként a hegyek magasabb régióira is kiterjedtek, ahol már nem lehetett földművelést űzni, hanem csak állattenyésztést. Az egykori magas fekvésű erdők helyén létesített hegyi legelőkön viszont csak a szarvasmarhánál jó-

val igénytelenebb juh és kecske élt meg. Az erdőirtások azonban az egyre növekvő szükségletekkel párhuzamosan mind nagyobb méreteket öltek, s végül mikroklimatikai változásokhoz vezettek, főleg ahhoz, hogy a csapadék mennyisége tetemesen csökkent. Így a földművelés terméshozama is érezhetően megcsappant, a völgyek, sík területek virágzó földművelő közösségei mindinkább elszegényedtek, s végül a legtöbb telepet fel is adták: a lakosság a hegyes-dombos vidékekre költözött, ahol még valamivel több csapadék esett. Ezt a folyamatot számos helyen – főleg Grúziában – régészetileg is igen jól nyomon tudjuk követni (mindezeket l. Burney-Lang 1975, 152. old.).

Ugyanígy az ősi észak-iráni és főleg a dél-turkmenisztáni földművelő kultúrák területének fokozatos elnéptelenedése, az ottani már kimondottan városiasnak nevezhető – műveltségek derékba törése a 3/2. évezred fordulója táján és után, szintén jórészt a táj ökológiai pusztulásának, az oázisok kiszáradásának következménye volt (vö. pl. Propyl. Kunstgesch. XIII. köt. 170–171. old.; Staviski 1979, 19–20. old. – de l. 29. és 318–319. old. is), bár ez esetben fontos szerepet játszott a térség népességének ugrásszerű megnövekedése is a 3. évezred második felében, amelyet – miként láttuk – délről, Mezopotámia irányából érkezett újabb vándorlási hullámok váltottak ki (l. 791–796. old.). E néptömeget az oázisok korlátozott nagyságú termőföldjei csak átmenetileg tudták eltartani, s hovatovább elkerülhetetlenné vált az elvándorlás.

Az ökológiai pusztulás azonban egyes területeken már sokkal korábbi időkben kimutatható. Így pl. a nyugat- és közép-anatóliai Hacilar – Çatal Hüyük kultúrkör régiójában, amely a legrégebb neolitikus gócek közé tartozik, s ahol már a 8. évezredben teljesen kifejlődött földművelés, állattenyésztés volt. E térségben a 6/5. évezred fordulója után régészetileg egyértelműen megállapítható a kultúrfejlődés addigi folytonosságának megszakadása: a legtöbb belföldi telep az 5. évezred elején gyors egymásutánban elnéptelenedik, s ez a települési hiátusz egészen a 4. évezred utolsó századaiig tart, amikor – nyilván újabb és jobb mezőgazdasági módszerek következtében, valamint a mezopotámiai magaskultúra egyre növekvő fémszükségletének hatására – Anatólia központi területeit keletről érkezett, az őslakosságtól embertanilag teljesen elütő gyarmatosok ismét benépesítik (l. 672., 717–718. és 770–771. old.).

III. A szikesedés

Mindehhez járult – a kivándorlasok harmadik okaként – a csatornarendszereken alapuló folyóvölgyi földművelő kultúrák réme az elszikesedés. A természetes csapadékhöz képest viszonylag szegényes folyóvízzel való állandó öntözés – különösen a forró éghajlatú közel-keleti területeken –

arra vezetett, hogy egyfelől a talaj össz sótartalma lassan, de biztosan egyre nőtt; másfelől pedig a földekre vezetett folyóvíz a tűző napon jórészt elpárologván, sótartalma kicsapódott, s így a termőtalaj legfelső rétege különösen is károsodott. Fokozta a veszélyt, hogy a folyamatos öntözés következtében a talajvíz szintje fokozatosan emelkedett, s ezáltal a mélyebb földrétegek sótartalmának tetemes része is a felszínre mosódott.

Th. Jacobsen vizsgálataiból tudjuk, hogy pl. a dél-mezopotámiai *Lagaš* városállam területén már kb. 2400 táján (közepes időrend) megkezdődött a szikesedés, s lassan nyugatra, az Eufrátesz felé terjedt. Ezer évvel később már Babilon magasságát is elérte. Jacobsen kimutatta, hogy *Lagaš*ban 2400 körül a búza még 16 %-kal szerepelt az összes termesztett növényfajta között, három évszázad múlva aránya 2 %-ra esett, s 2000–1700 között az egykorú feljegyzések már egyáltalán nem említik a búzát. Ugyanakkor a búza csökkenésével párhuzamosan fokozatosan emelkedett a sós talajra kevésbé érzékeny árpa termesztése, de a 2. évezred elejére már ennek termés hozama is erősen megcsappant. Jacobsen szerint nem utolsó sorban Dél-Mezopotámia elszikesedésének következménye volt az is, hogy a gazdasági, s ezáltal természetesen a politikai súlypont is mind északabbra tolódott: először a 2. évezred elején az akkorra már jórészt elszikesedett szumér törzsterületekről Babilon vidékére, majd az évezred végén Asszíriába, miután kb. 1400 táján a szikesedés Babilon környékét is elérte (mindezeket bővebben l. Lloyd 1981, 18–19. old.).

Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban arra, hogy a III. uri dinasztia utolsó évtizedeiben Dél-Mezopotámia már teljesen az északabbi vidékek gabonaszállítmányaira volt utalva, s ezek elmaradása – az amoriták betörései miatt – a legrövidebb időn belül katasztrofális éhínséghez vezetett, ami végeredményben a III. uri dinasztia birodalmának felbomlását is maga után vonta (l. fentebb, 789. old.).

A szikesedés következtében beállott nagymérvű termés hozamcsökkenés tehát szintén igen lényegesen hozzájárult a dél-mezopotámiai szumér népesség elvándorlásához a 3. évezred végén és a 2. elején. *Így az akkád és az amorita beözönlés által kiváltott, már önmagukban véve is jelentős szumér migrációkat a szinte pontosan egyidejűleg bekövetkezett szikesedés kétségtávolú valóságos népvándorlássá fokozta.* Mindez igen kézenfekvő okát adja annak a több kutató által már korábban felismert, de mindezideig kielégítően meg nem magyarázott ténynek, hogy a 3. évezred végével kezdődően a mezopotámiai-szumér kultúra szinte elárasztotta az északabbi kelet-európai és nyugat-ázsiai területeket (vö. pl. Childe 1952; Randa 1954, de l. III. könyvünk 321. old. is.).

MEZOPOTÁMIAI-SZUMÉR EREDETŰ NÉPRAJZI ÖSSZEFÜGGÉSEK NYUGAT-EURÁZSIÁBAN

A 2. fejezetben ismertetett, régészetiileg egyértelműen bizonyítható Elő-Ázsiából kiinduló vándorlások és gyarmatosítások azonban a régészeti leleteken kívül a néprajz terén még a közelmúltban is tömegesen kimutatható mezopotámiai-szumér párhuzamokat, egyezéseket credményeztek Nyugat-Eurázsia szinte minden népcsoportjánál. E munka keretében nem foglalkozhatunk kimerítően ezen rendkívül szerteágazó, valójában kötteket igénylő óriási témakörrel. Így csak szemelvényeket mutathatunk be, elsősorban természetesen a minket közelebből is érdeklő finnugor-magyar folklorisztikai megegyezések vagy hasonlóságok távolabbi mezopotámiai összefüggéseinek teréről.

Közismert, hogy a magyar etnikum finnugor származtatásának elméletében fontos szerep jutott a számos esetben ugyan művileg konstruált (vö. pl. Kandra Kabos vogul „mennyországá”-nak mondvacsínált magyar analógiájával; l. II. könyvünk 330. old., ill. Kandra 1897, 434. old.), gyakran azonban valóban megtalálható magyar-finnugor néprajzi – mesei, mondai, mitológiai, kozmológiai és egyéb hasonló jellegű – párhuzamoknak. Emiatt különlegesen is fontos, hogy olvasóink legalább nagy vonalakban megismerkedjenek a nemzetközi kutatás ezirányú vizsgálatainak jelenlegi eredményeivel, amelyeket a hazai tudományosság – az utóbbi években főleg a folklorisztika terén jelentkező, dícséretre méltó kivételektől eltekintve – jobbára nem vesz figyelembe.

Tudomásunk szerint legelőször *F. Lenormant* mutatott rá nyomatékosan egyfelől a finnugor és az áltáji népek mitológiájának, vallási képzetekinek, babonáinak, varázslási ceremóniáinak nagymértékű egymás közötti egyezéseire, másfelől pedig mindezen elképzeléseknek – s általában az egész észak-ázsiai sámánizmusnak – szoros elő-ázsiai párhuzamaira, mezopotámiai gyökereire, „Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldäer” (1878) c. könyvében. A német kiadás az 1874-ben megjelent eredetileg francia nyelvű mű lényegesen javított és tetemesen kibővített, teljesen új változata („... durch eingehende Revision und erhebliche Erweiterungen zu einer völlig neuen Ausgabe umgestaltet” – írja Lenormant az előszóban). Jelenleg nem lehet feladatunk mindazon tömegesen jelentkező egyezések ismertetése, amelyeket Lenormant 571 oldalon keresztül kimerítően tárgyal és módszeresen bizonyít, ezért csak néhány jellegzetes párhuzam megemlégtetésére szorítkozhatunk, a részleteket illetően utalva a szumerológia ezen – a legnevesebbek közé tartozó – úttörőjének eredeti munkájára.

1.) A Kalevala isten-triásza (Ukkó, Vejnemöjnen, Ilmarinnen) pontosan megfelel a szumér An, Enlil, Enki hármasságnak. Különösen Vejnemöjnen alakja fedi teljesen a szumér Enki tulajdonságait és funkcióit (l. Lenormant 1978, 235–237. old.).

2.) A boldogok országa, a hősök lakhelye, a finn *Kaleva* nyilvánvalóan ugyanaz a szó mint a szumér *kalama* („az erősek földje”, „fejedelmi föld”, „a drága föld”), amely egyúttal a szumérok országának neve is volt, „haza” értelemben (l. Lenormant 1878, 243. old.).

3.) A szumérok a gonosz lelkek, az ártó démonok hazáját a környező pusztaságokba, Arábia homoksivatagjaiba helyezték, a finnek pedig – teljesen analóg módon, északi hazájuk földrajzi adottságainak megfelelően – a Jeges-tenger jégsivatagjainak vidékére. E párhuzamosítás első pillantásra erőszakoltnak tűnhet, közelebbi vizsgálattal azonban egyértelműen megmutatkozik, hogy a teljesen elütő földrajzi környezet ellenére is átmosódik az eredeti szumér elképzelés: a Kalevala egyik éneke részletesen leírja a gonosz lelkek lakhelyeit, ahonnan azok az emberekre törnek, s e részben „a homok országá”-ról is szó van, holott Finnországban és környékén sehol sincs homoksivatag (l. Lenormant 1878, 245–246. old.).

4.) Szintén feltűnő párhuzam mutatkozik a finn *Kipumäki* vagy *Kipuvuori* – a „fájdalmak hegye”, ahol a betegségek démonai tanyáznak – és a szumér „harsag gig-ga” („a nyugat hegye”, de egyúttal „a betegség hegye” is; vö. *gig* = „éj, sötét”, azaz „nyugat”, ugyanakkor azonban „beteg” is) között, ahonnan a varázsszövegek szerint a leghatalmasabb ártó démonok kiindulnak. Sőt, a finnek a „fájdalmak hegyé”-t éppúgy nyugati-északnyugati irányban képzeltek el, mint a szumérok: a Tuonela folyó egyik északnyugati szigetén. E hegy tetején a finn mítosz szerint kilenc lyuk van, amelyekbe a betegségek a varázsigék hatására visszahullanak. E képzet pontosan megfelel egy szumér varázsszövegnek, amelyben arról van szó, hogy a betegséget a föld elnyeli (l. Lenormant 1878, 249. old.).

5.) A finn betegségűző varázsszövegek azonban általánosságban szemlélve is ugyanolyan szellemben és teljesen hasonló módon épülnek fel, mint a megfelelő szumér varázsszövegek: gyakran még a kifejezés-mód is azonos. Ez különösen azért nagyon feltűnő és jellegzetes párhuzam, mert ugyanakkor a szumér Mezopotámiához térben és időben sokkal közelebb eső óegyiptomi betegségűző varázsszövegek szelleme, tartalma és kifejezés módja teljesen elüt a szumérokétól (l. Lenormant 1878, 250. old.). Lenormant a 250–251. oldalon bizonyítékkul idézi a Kalevala 45. énekét, amely valóban meglepő, a részletekbe menő sorozatos egyezéseket tartalmaz az azonos témájú szumér ráolvasásokkal.

Mindezen egyezéseket mai régészeti ismereteink világánál kétségkívül az ősi elő-ázsiai – közelebbiről mezopotámiai – műveltségek nyugat-eurázsiai kisugárzásainak tükrében kell szemlélnünk, ez esetben a *Volga*-

Urál térségben Kr.e. 2000 után megjelenő korabronzkori gyarmatosok hatásaiként. Régészetiileg adatolható, hogy ezek a telepések fél évezreden keresztül több hullámban tömegesen érkeztek, mégpedig délről, a Kaukázus vidékéről, a Kubán műveltség és a korai transzkaukáziai kultúra területeiről, amely régióban viszont több helyütt a valószínűség igen magas fokán Mezopotámiából elvándorolt szumér csoportokkal is számolnunk kell (l. 796-799. és 805-807. old., de vö. 46-52. old. is). A Lenormant által már több mint egy évszázada kimutatott meglepő szumér-finn néprajzi párhuzamok tehát az újabb ásatások tanúsága szerint konkrét őstörténeti tényeken, egykor fennállott közvetlen kapcsolatokon alapulnak, s semmi esetre sem tekinthetők „véletlen egyezések”-nek. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyarság őstörténetét – még abban az esetben is, ha megmaradnánk a hagyományos finnugor keretekben! – manapság már nem vizsgálhatjuk az egykori mezopotámiai-szumér összefüggések, a fél Euráziára kiterjedő elő-ázsiai kultúráramlat és vándorlások fokozott figyelembevételével. Magyarán mindenféle leszűkített, csupán önmagában szemlélt finnugor vagy uráli nép- és nyelvfejlődési teória menthetetlenül elavult, nem felel meg a módszeres tudományos kutatás mai alapfeltevéleinek.

Lenormant után többen is rámutattak azokra a meglepő etnográfiai és mitológiai párhuzamokra, amelyek Nyugat-Eurázsia népeit összekötik. Így pl. F.v.der Velden I. könyvünkben már említett művében (Über Ursprung und Herkunft der indogermanischen Sprachen und anarische Sprachreste in Europa, 1912) hangsúlyozza, hogy a ma indogermán nyelvekben beszélő etnikumok ugyanabból az emberfajtából erednek, amelyből a szemiták, az uráliak és az altájiak is származnak. Ezt nem csak a számos kölcsönös nyelvi átvétel, párhuzam bizonyítja, hanem az is, hogy a mítoszok, mesék, vallási képzetek, babonás szokások szinte mindenütt azonos formában jelentkeznek (vö. 73-74. old.).

Hazánkban újabban László Gyula végzett úttörő jelentőségű kutatásokat ebben az irányban. Több olyan mesei, mondai, kozmológiai motívumról, amelyek a magyaroknál és az uráli, altáji népeknél széles körben elterjedtek, kimutatta azok mezopotámiai eredetét (A népvándorlások művészete Magyarországon). Ilyenek: a ket vadasztestver és az agancsos szarvasűnő, az életfa és a világfa (világhegy), a kozmikus párbaj, az ősi nagy anyaistennő (potnia theron), a nap fia.

E mezopotámiai eredetű steppei motívumok vándorlásának felvázolásánál László Gyula – a korábbi szakirodalommal egyetértésben – általában görög vagy iráni közvetítést tételez fel a szkítákhoz, ill. ezek ázsiai testvéreihez, a szakakhoz. Ilyenekről azonban az újabb kutatások világa nál már nem beszélhetünk egyértelműen. Az eddigiekben ismertetlen megmutattuk, hogy a szkita művészetet nem tekinthetjük egys. eruen

óperzsa vagy görög motívumok átvételének, azaz indogermán kulturális „szálladék”-nak (már egyedül azért sem, mert korban jóval az óperzsa birodalom megalakulása előtt jelentkezik!), hanem annak formakincse közvetlen úton Urartun és Transzkaukázián keresztül jutott el a szkítákhoz (l. pl. zivijei kincslelet), ill. onnan vitték magukkal a szkíták Dél-Oroszországba, Kr.e. 8–7. századi elő-ázsiai tartózkodásuk után (vö. 86–89. és 231–233. old.). Másfelől azonban az akkortájt kialakulófélben lévő görög művészet is legnagyobb részét ugyanabból az elő-ázsiai-transzkaukáziai fémtechnikából és motívumkincsből merítette a fémfeldolgozás fortélyait és a fémtárgyak díszítésmódjának változatait (vö. az ún. „orientalizáló” periódussal a korai görög művészetben!); innen származnak tehát a valóban kimutatható igen közeli párhuzamok a szkita és a görög fémművesség terén. A görög művészet valóságos gyökereinek kérdéseiről igen jó összefoglalást találhatunk pl. W. Helck „Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.” (1979) című könyvében, amelyben 34 oldalon keresztül (vö. id.m. 188–222. old.) sorolja fel a görög motívumkincs urartui, luriisztáni, észak-szíriai (hurri), sőt részben kimmer és korai szkita előzményeit; de számos egyéb újabb idevágó szakmunkában is (l. pl. Pjotrowski 1969, Metzger 1969).

Nézzük meg most egyenként az öt említett mezopotámiai eredetű motívumot, László Gyula levezetéseiből kiindulva, de ezeket ahol lehet kibővítve olyan adatokkal, amelyek azt bizonyítják, hogy a kérdéses szimbolika már a görögök, óperzsák előtti időkben messze Mezopotámia határain túl ismeretes volt.

1.) A két vadásztestvér és az agancsos szarvasünő

Az agancsos szarvasünő motívumának eredetét László Gyula Lurisztánba helyezi, az ún. „lurisztáni bronzok” idejébe (kb. Kr.e. 1100–600), és rámutat arra is, hogy e bronzok stílusa nagy mértékben hatott a későbbi szkita művészetre. Ugyanakkor a lurisztáni bronzokat – szem melláthatóan R. Ghirshman nyomán, akire könyvészetében is hivatkozik (vö. Ghirshman 1964) – iráni készítményeknek tartja.

E kérdéshez általános jellegű kiegészítésként újra meg kell említenünk azt a már ismertetett körülményt (l. 228–229. old.), hogy az újabb kutatás úgyszólván egyértelműnek mondható meggyőződése szerint a lurisztáni bronzok az indogermánok Perzsiában való megjelenése előtti idők művészetét reprezentálják, s több mint valószínű a Kr.e. 1160 körül Mezopotámiából kiszorult kasszúk hagyatéka (l. pl. Porada 1962, 69–82. old., Strommenger 1962; Altheim 1947–1948, I. köt.). Amint fentebb láthattuk, az újabb ásatások azt is kiderítették, hogy e bronzok szerves előzményei, több jellegzetes motívummal együtt már Lurisztán 3. évezredbeli fémművészetében is megtalálhatók (vö. e köt. 790–791. old.).

Közelebbről pedig, nevezetesen a szarvast ábrázoló lurisztáni zablapofadíszítmények esetében szükséges még arra is rámutatnunk, hogy a mezopotámiai dámszarvas a szuméroknál már a 3. évezredben szent állat volt: a dāmūnōket a templomok kultikus ligeteiben tenyésztették, s tejűket pl. Lagašban Ningirsu istennek áldozták (l. Schmökel 1963, 134–135. old.). Ide tartozik még az Ur melletti al-Ubaidban talált, Kr.e. 2600 tájáról származó oroszlánfejű sasrelief is (Imdugud vagy Anzu) a két egymásnak háttal álló szarvassal, valamint a számos, szarvasokat ábrázoló pecséthenger, szintén a 3. évezred első feléből.

Azaz a szarvas kultikus szerepe és a szarvasmotívum felhasználása az akkoriban kizárólag vallásos jellegű művészetben a lurisztáni bronzok koránál sokkalta régebbi időkgig visszakövethető a szumér Mezopotámiában. A 3. évezred derekán és második felében azután a szarvasmotívum Anatóliában is több helyütt megjelent (Alaca Hüyük, Horoztepe stb.), számos egyéb igen közeli szumér párhuzam kíséretében (a fémeszközök, fegyverek, edények alaki egyezései, a fémművesség azonos mesterségbeli fogásai, a temetkezési szokások, a sírok elrendezésének, a sírmelléleteknek szoros megfelelései; vö. fentebb, 773–775. old.). Innen került tovább nem sokkal később a Kaukázus és a Kubán vidékére is (Majkop), majd a 2/1. évezred fordulója táján a Káspi-tó délnyugati partvidékén zárt, egységes stílusjegyeit megkapva (ún. Amlaş kultúra) a szkita művészetbe (vö. I. könyvünk 88. old.).

A szkita, majd a hun-avar-magyar művészet szarvasmotívumának egyenesvonalú mezopotámiai eredetét bizonyítja a művész hagyománytiszteletének azon nem mindennapi példája is, amely a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszóján látható: a lerogyó szarvas az állattani szakértő (*Kádár Zoltán*) meghatározása szerint egyértelműen mezopotámiai dāmuvadatot ábrázol, „... a Dama mesopotamica nagyszerű valóságshűséggel bemutatott példánya” (l. László 1977, 181. old.). De ide kell még vennünk a 7. sz. korszó koronás, szakállas emberfejű griffjét is, amelynek meglepő párhuzamát a zivijei szkita-urartui kincslelet egyik arany mellédíszén (pektorale) találjuk meg (vö. pl. Ghirshman 1964, 105–106. old. 137. sz. táblakép). Ugyanezen mellédísz szárnyas oroszlánjának farán pedig kozmikus csillagjegy látható, aminek szoros párhuzama viszont az elő-ázsiai stílusú esztergomi oroszlánfreskókon jelentkezik.

Ezek az egyezések egyértelműen arra vallanak, hogy egyes steppei népeknél – ez esetben a magyaroknál és a későavaroknál – még a Kr. u. 1. évezred második felében is igen élénk és világos mezopotámiai eredetű mitológiai tradíciók éltek, amelyek a művészet szimbolikájában is a részletekbe menő pontossággal kifejezésre jutottak.

A hasonló jellegű görög ábrázolásokkal kapcsolatban feltétlenül megemlítendő Artemis istennő agancsos gímszarvasa. Tudnivaló ugyanis,

hogy Apolló és testvére Artemis nem eredeti görög istenek voltak, hanem magában a görög mitológiában is idegenből, nevezetesen északról származnak. Apolló minden ősszel elutazott északi hazájába, az ún. *hyperboreusok*hoz s tavasszal visszatért Görögországba; Artemisnek pedig szintén északon, a Krim félsziget vidékén állt legősibb szentélye, ahová pl. Iphigeniát is elragadta.

Ebben az összefüggésben igen fontos *Herodotos* közlése arról, hogy a hyperboreusok még az ő idejében is évente áldozati ajándékokat küldtek Apolló szent szigetére, Delosba; mégpedig a szkíták, thrákok és az ősi, *görögök előtti eredetű* (!) Dodona közvetítésével. Ez az útvonal kétségtelenül arra vall – állapítja meg pl. *J. Wiesner* –, hogy igen régi hagyományról van szó (l. *Wiesner* 1968, 7. old.). De ugyanezt bizonyítja az is, hogy Deloson az ún. „hyperboreus szűzek” sírja *a mykénei korszak előtti* krétai kupolás sírtípushoz tartozik, ami legalább a Kr.e. 2. évezred elejéig visszavezethető tradíció egyértelmű tanújele. A „hyperboreusok” ezek szerint a Kr.e. 3/2. ezredforduló táján még az észak-balkáni-tripoljei térségben éltek, s később keletre, északkeletre költöztek – szögezi le *Wiesner* (l. uott).

Úgy tűnik tehát, hogy ezeket a hyperboreusokat nem választhatjuk el sem a Kr.e. 3. évezred második felében a Kárpát-medencében megjelent, Trója, az Égeisz vagy Transzkaukázia térségéből érkezett telepeseiktől, sem pedig a Tripolje műveltség szintén egyidejű északkeleti irányú terjeszkedésétől. Sőt, valamiféleképpen idetartoznak a transzkaukáziai-kubáni eredetű Volga-Urál vidéki gyarmatosok is a 2. évezred első feléből. Ennek közelebbi megvilágítására emlékeztetünk Alaca Hüyük, Horoztepe stb. valamint Majkop 2500–2300 körüli fejedelmi sírjainak szarvas-szimbolikájára, amely lelőhelyek egyértelműen megmutatják ezen anatóliai kultúráramlat útját a kelet-európai steppe térségébe. Nos, ugyanez a szarvas-motívum nem sokkal később, még a 2. évezred első felében Görögországban is feltűnik: a Kr.e. 16. századra keltezett IV. sz. mykénei aknasírban szoptató agancsos gímszarvasábrázolást találtak (l. *Wiesner* 1968, 8. old. 5. sz. ábra), egy másik hasonló korú sírból pedig szarvast üldöző harci szekér pecsétnyomóra vésett képe került elő (l. *Matz* 1958). Ez viszont arra enged következtetni, hogy a Kr.e. 19. század táján jelentkező mykénei kultúra hordozói is anatóliai-transzkaukáziai hagyományokat őriztek, s görögországi feltűnésük szintén összefügg a Kr.e. 3/2. évezred fordulóján lejátszódott hatalmas méretű szubir-hurri vándorlásokkal.

Mindezek az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy *a mezopotámiai-szumér eredetű szarvas-szimbolika már a Kr.e. 3. évezred második felében, jóval több mint ezer évvel a görögök és az irániak megjelenése előtt eljutott a dél oroszországi steppei területekre, a 2. évezred derekára pedig Mykénébe is.* Ezen, végső fokon elő-ázsiai eredetű szimbolikai és

kultikus hagyományok szinte töretlen továbbélését találta meg a szovjet régészet az utóbbi időben feltárt dél-oroszországi szkítakori települések leletanyagában: az ősi tripoljei tradíciók számos analógiáját sikerült kimutatni (vö. pl. Talbot-Rice 1957; Wicsner 1968; Charrière 1974; Grakow 1978; Rolle 1980).

2.) Az életfa és a világhegy

László Gyula részletes összehasonlító etnográfiai vizsgálatokkal visszaköveti az életfamotívum előfordulásait a Han kori Kínáig és az északi germán Yggdrasill világfáig, azaz nagyjából a Kr. sz. körüli századokig. Ha azonban korábbi időkre is kitejesztjük a motívumtörténeti kutatást, csakhamar kiderül, hogy az életfa is mezopotámiai eredetű: mind önmagában ábrázolva, mind pedig jobbról-balról szembenálló állatalakkal. Már a 4. évezred második felében (késői Uruk kor és Jemdet Nasr periódus) megkezdődnek az életfaábrázolások, és a Közel-Kelet gliptikájában, reliefművészetében, festészetében mindvégig az egyik vezérmotívumot alkotják.

E kérdéshez tartoznak azonban a szumér műveltség talán legjellegzetesebb megnyilvánulásai, a lépcsőzetes toronytemplomok (zikkurátok) is, amelyek a legtöbb szakember véleménye szerint a mítikus „világhegy” (szumérul: „harsag kalama”) kultikus másai, s a maguk hét emeletével a menny hét szféráját szimbolizálják. Ugyanígy az egész Euráziában elterjedt élet- vagy világfának is hét (néha kilenc) ága, ill. szintje van és az al-táji népek világhegyének is hét (néha kilenc) emelete. A mezopotámiai eredet tehát ez esetben is nyilvánvaló. Amint pl. G. Ränk is megjegyzi, hogy a steppei és az arktikus népek „világfa” vagy „világoszlop” képze-te „... kétségtelenül az ősi elő-ázsiai elképzelésekre vezethető vissza” (l. Ränk 1968, 43. old.). Az utóbbi idők dél-turkmenisztáni és észak-iráni ásatásai során felfedezett monumentális szumér típusú zikkurátok a Kr.e. 3. évezred végéről (Altin Tepe, Turang Tepe) pontosan megmutatják azt az utat, amelyen ezek a kozmológiai képzetek az eurázsiai steppére és a még északabbi területekre eljutottak.

3.) A kozmikus párbaj

Szintén László Gyula mutatta ki, hogy középkori templomaink Szt. László freskói valójában egy ősi, keleti eredetű mitológiai történetet elevenítenek meg: a világosság és a sötétség küzdelmét, amelynek hőjét, a fény bajnokát a kereszténység felvétele után Szt. Lászlóval azonosították. Ez a motívum ősi közös mitológiai alapra megy vissza, amelyet először Ahura Mazda és Ariman kozmikus harcában foghatunk meg.

Ezek az adatok is kiegészíthetők azzal, hogy mind a kozmikus párbaj, mind pedig annak szimbolikus megjelenítése, az állatküzdelem, visszave-zethető a Kr.e. 4–3. évezredbeli szumér pecséthengerekig, és ettől az idő-től kezdve később is folyamatosan vezető szerepet játszottak az elő-ázsiai

gliptikában, különösen a hurri-urartui művészetben, amely tudvalévőleg a szkita állatstílus alapjait képezte.

Irodalmi átörökítésben Gilgameš fegyvertelen mérkőzése Enkiduval az első rituális küzdelem, amit ismerünk. Majd Gilgameš és Enkidu harca a démoni Humbabával és az „égi biká”-val az első kozmikus párbajok, amely utóbbinak meghökkentően pontos késői magyar párhuzama a táltosok viaskodása a felhőkön szálló fekete bikával, amikor sokszor maguk is bikaalakot vesznek fel. Ezt a mondai elemet vö. a számos korai szumér pecséthengeren látható állatküzdelmekkel, amelyeken részben állat, részben emberfejű bikák harcolnak egymással.

Ahura Mazda és Ariman előbb említett kozmikus harcával kapcsolatban pedig ismét emlékeztetünk arra az újabb felismerésre, hogy Zaratustra dualisztikus vallása Kelet-Iránban, Szogdia és Baktia vidékén alakult ki, olyan környezetben, ahol a kérdéses időszakban – a Kr.e. I. évezred derekán – a népesség zöme nem volt iráni (l. 211-212. és 236. old.).

A kozmikus párbaj hőseinek sebezhetetlenségére vonatkozólag László Gyula Jasont, Achillest, Siegfriedet, Wielandot, a perzsa Isfandart említi. Mindezek őse- és előképeként ide sorolhatjuk Gilgamešt is, aki azonban egy lényeges dologban különbözik a többitől: Humbaba (vagy Huvava) elleni harcában őt nem valamiféle okkult varázserő vagy bűvös kenőcs tette sebezhetetlenné – mint az említett indogermán hősokeket –, hanem anyjának, az isteni Ninsunnak a napistenhez intézett szűnni nem akaró áldozatai és imái (l. Rákos-Komoróczy 1974, 111. old.).

4.) A nagy anyaistennő

Tabitinek, a szkíták nagy anyaistennőjének előképét – aki a Herodotos és Diodoros Siculus által megőrzött szkita hagyomány szerint a szkíták főistennője s egyúttal a királyi törzs ősanja is volt – László Gyula a görög „Potnia theron” (Magna Mater) alakjában és egyes lurisztáni bronzok antro-po-zoomorf ábrázolásaiban látja, amely utóbbiakat – ezúttal is nyilván Ghirshman hatására – Sraosha és Ashi indoiráni istenségek megjelenítéseként értékeli.

Említettük már, hogy a lurisztáni bronzokat a modern kutatás nem tartja perzsa vagy általában indoiráni készítményeknek (l. 832., old., de vö. 86-88. old. is). Az I. könyvünk idézett helyén felsoroltuk a vonatkozó irodalmat is. Így most csak azzal kell kiegészítenünk az ott mondottakat, hogy a lurisztáni hegyi törzsek az óperzsa birodalom egész fennállása alatt teljes függetlenségben éltek. Például amikor a perzsa király Babilonból Persepolisba utazott, neki és kíséretének szabályos vámot kellett fizetnie a lurisztániaknak, akik a Zagrosz hágóit ellenőrizték. Nagy Sándornak külön hadjáratban kellett őket hódolásra kényszerítenie. – Lurisztánban tehát még a Kr. e. 4. század végén sem számolhatunk iráni-

akkal, nehogy a 2. évezred végén vagy az 1. elején, amikorról a Iurisz táni bronzok származnak.

Másfelől viszont emlékeztetünk az újabb kutatás megállapítására is arról, hogy a szkita „Magna Mater” már a bronzkorban feltűnt Dél-Oroszországban, és ábrázolásai feltűnően hasonlítanak a valamivel korábbi mezopotámiai és elámi istennőszobrokra (vö. Talbot-Rice 1957, ill. I. könyvünk 82. old., de I. Charrière 1974, 83. old. is). Ugyancsak G. Charrière szerint a szkíták nagy istennőjének előképe valószínűleg a szumér Imdugud (Anzu), az oroszlánfejű sas a szarvasokkal (I. Charrière 1974, 85. old.).

Tekintettel arra, hogy az Imdugud-motívum már a Vinča-Tordos műveltség idején, a 4/3. évezred fordulója körül feltűnik a Bánságban (temesvári lelet; I. 743. old.), Charrière fenti motívumlevezetése valóban igen meggyőzőnek tűnik.

5.) A nap fia

A régi uralkodók „nap fia” címe szorosan összefügg a kozmikus párbaj mítoszával, a világosság és a sötétség harcával. Az égből küldött „nap fia” a sötétség ártó hatalmaival száll szembe alattvalói védelmére.

E hit gyökereit is az ősi Közel-Keleten találjuk meg. „A királyság az égből szállott alá” – írják a szumér királyjegyzékek. De Gilgameš, az első adatolható kozmikus párbajok hőse is „kétharmad részben” isteni származású volt, s a napisten különleges oltalma alatt állt. Az egyiptomi fáraó pedig egyenesen földreszállott istenség volt, valóban a nap (Ra isten) fia.

Térjünk vissza ezekután a szűkebb értelemben vett magyar-finnugor néprajzi párhuzamokhoz. A nemzetközi tudományosság összefoglaló véleményét ezekről az etnográfiai, mitológiai kérdésekről jól áttekinthető formában megtalálhatjuk a „Handbuch der Kulturgeschichte” vonatkozó kötetében (Wiesner et alii: Die Kulturen der eurasischen Völker, 1968.).

Nézzük meg először, mit ír Farkas Gy. és Bogyay T. a magyarokról szóló fejezetben (Die Kultur der Ungarn).

Szerzők a finnugor nyelvészet véleményét nyelvünk uráli-finnugor eredetéről ugyan nem vonják kétségbe, de leszögezik, hogy a magyarok az idők folyamán oly sok török vért vettek magukba, hogy a modern embertani kutatás megállapítása szerint a honfoglaláskori magyarság legerősebb összetevője török eredetű volt (I. Farkas-Bogyay 1968, 8. old.). Ezért hiába is keresnénk a honfoglaló magyaroknál a finnugor vallási képzetek, életmód vagy hagyományok párhuzamait – írják tovább –, mert mindaz, amit róluk a források tudatnak vagy az újabb etnográfiai kutatás kiderített, az észak-eurázsiai és közep-ázsiai népek vallási elképzeléseivel egyezik (I. uott, 9. old.).

E két idézetből láthatjuk, hogy a szerzők finnugor származásunk tételének elfogadása ellenére is rendkívül óvatosan fogalmaznak, s nem akar-

nak mindenütt erőnek erejével finnugor párhuzamokat találni, amely igyekezet idevágó hazai szakirodalmunkban lépten-nyomon penetránsan megmutatkozik.

A finnekkel foglalkozó fejezetben (R.Dencker: Die Kultur Finnlands) is több olyan igen tanulságos dolgot olvashatunk, amelyekről a magyar nyelv- és őstörténeti munkákban nemigen esik szó. Például azt, hogy a finnek csak a Kr.u. I. század táján jelentek meg a mai Finnország déli vidékein, s elkeveredtek a fésűs kerámia már évezredek óta ott élő ősnépességével. E fésűs kerámiát használó őslakosság azonban nem azonosítható a lappokkal, mert ez utóbbiak csak a bronzkor végén, Kr.e. 500 körül, alig néhány századdal a finnek előtt tűntek fel Finnország középső és északabbi vidékein, keleti irányból érkezve, s évszázadokig Észak-Finnországban nomadizáltak, míg végül mai finnugor nyelvüket átvették. Másrészt viszont a fésűs kerámiás őslakosságról sem bizonyítható, hogy finnugorok lettek volna (l. Dencker 1968, 6. old.).

Számunkra különösen fontos adat a finnek kései megjelenése mai területükön. Ez a körülmény ugyanis igen erősen alátámasztja abbeli meggyőződésünket, hogy az ún. finnugor nyelvegység nem vihető vissza a Kr.e. 3. évezredig (vö. pl. III. könyvünk 510-513. old.), mert ebben az esetben a finneknek több mint 2000 évre lett volna szükségük ahhoz, hogy a Felső-Volga vidékéről Finnországba eljussanak. Ugyanezt bizonyítják az embertani vizsgálatok eredményei is: a finnugor népek antropológiai konszolidációja jóval a 3/2. évezred fordulója utánra, sőt valószínűleg csak a Kr.e. I. évezredbe, az ananjinói műveltség idejére tehető (vö. pl. Jettmar et alii 1966; Lipták 1977).

Megtudjuk Denckertől azt is, hogy a finn nyelv igen nagy mértékben konzervatív és története folyamán alig változott (id. m. 5. old.). Ez pedig arra mutat – amit egyébként a magyar nyelvemlékek is tanúsítanak –, hogy a hangtörvények, ill. a szabályos hangváltozások a finnugor nyelvek fejlődésében korántsem játszottak olyan nagy szerepet, mint pl. a germánoknál. Ebből viszont az következik, hogy *a hangtörvények kizárólagos alkalmazása a finnugor nyelvhasználatnál nem vezethet megbízható eredményekre; – még akkor sem, ha általánosságban szemlélve feltételeznénk is érvényességüket a nyelvek fejlődésében.*

A finnek a Kr.u. I. évezred folyamán igen erős északi germán hatások alá kerültek – folytatja Dencker. Átvették pl. a vikingektől a hajós temetkezés szokását (l. id. m. 7. old.). – Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk a Felső-Tisza vidéki csónakalakú fejfákra, amelyek a finnugor szemlélet szerint az „ősi ugor” temetkezési szokás hagyományát őrzik (vö. II. könyvünk 369-370. old.). Ezen adatból azonban vitathatatlanul kitűnik, hogy *ez a szokás az északi germánoktól jutott el a finnugorokhoz, mégpedig nem is az „ősi” időkhöz, hanem csak a Kr.u. I. évezred derekán.*

A kötet számunkra legtanulságosabb fejezete *G.Ränk tanulmánya* (Völker und Kulturen Nordeurasien). Mindjárt a bevezető éghajlati és földrajzi áttekintés után Ränk a következő sorokkal kezdi értekezése érdembeli részét.

„Mind a lappok, mind pedig az ugorok ősrokonsága az egyéb Kelet-Európában és Magyarországon élő finnugor népekkel bizonytalan, mindenekelőtt fajtabélyegeikben szembeszökően különböznek az összes többitől. A rokonság egyetlen jele a nyelv, ez azonban nem elégséges a kérdéses népek etnikai történetének kellő mértékű megvilágításához; a nyelvrokonság ez esetben nem szükségképpen a közös származás jele, hanem levezethető e népek hosszas egymás mellett éléséből is. Mind a lappok mind az ugorok nyelveiben sok idegen, nyelvtörténetileg meghatározatlan alaprétegi elem található; így feltehető, hogy ezek a népek a magas északon érintkezésbe kerültek egymással, és az idők folyamán olyan etnikai elemekkel keveredtek, amelyekről ma még semmit sem tudunk.” (l. Ränk 1968, 5. old.).

Majd így folytatja: „Nevezetesen az ugorokat illetően néhány orosz kutató és W.Steinitz rámutatott arra a lehetőségre, hogy e népek két etnikai komponensből keletkeztek: egy paleoszibériai alapnépességből és később a kelet-európai steppéről behatoló nomád elemekből.” (l. id. m. 6. old.) – Minderről a hazai tudományos irodalomban édeskeveset olvashatunk.

Nem kevésbé fontosak azok – a finnugor irányzat által szintén körütekintően elhallgatott – adatok, amelyeket Ränk a szamojédokról és az Altáj-Szaján-Jeniszej vidékén élő, összefoglaló néven „paleoszibírid”-nek nevezett különböző néptörzsekről felsorol. A szamojédokról megállapítja, hogy bár a finnugor nyelvtudomány jelenlegi iskolája (sic!) valószínűnek tartja, hogy ezek egykor Északkelet-Európában, a finnugorok közvetlen szomszédságában éltek, e *hipotézisnek* azonban ellentmond az a *tény*, hogy Nyugat-Szibéria szamojéd népességű területei a múltban sokkal kiterjedtebbek voltak mint ma, s kelet felé a Szaján hegység vidékéig elnyúltak. Castrén a 19. század közepén még egy sor szamojédul is értő népcsoportot talált a Szaján környékén, köznyelvük azonban már török volt (*kamasszok*, *kojbálok*, *motorok* stb.). Továbbá ismeretes, hogy a szamojéd nyelvi alapréteg a Szaján vidéki *karagasszok* (*toflárok*) és *szojotok* nyelvében is megtalálható. Úgy tűnik tehát, hogy itt egy egykori nagyobb szamojéd néptömb utolsó maradványaival állunk szemben, amely a Szaján régiójában volt otthonos (l. Ränk 1968, 6. old.).

Ezen egykori szamojéd csoportot ma a *jeniszejick* (*ketek*) választják el az északi szamojédoktól – folytatja Ränk. Ezeket régebben a paleoázsiaiakhoz sorolták, G.J. Ramstedt és K.Donner finn kutatók azonban kimutatták, hogy a ketek nyelvjárása az indokínai nyelvekhez tartozik. Sőt, a múlt században ezek szomszédságában a Jeniszej felső folyása mentén

még több, a kehez hasonló – azaz indokínai eredetű – nyelven beszélő népcsoport élt (pl. az *arinok*, *asszanok*, *kottok*), ma azonban már teljesen elvesztették nyelvüket. E vidék népessége felettébb heterogén etnikai elemekből tevődik össze: szamojéd, indokínai, paleoszibírid-europid és török-mongol csoportokból (l. Ránk 1968, 6–7. old.).

Az indokínai eredetű etnikai alaprétegi elemek első pillantásra rejtélyesnek tűnő jelenléte érthetővé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy Dél-nyugat-Szibéria már Kr.e. 1200 óta – a *Karasuk műveltség* keskenyarcú mongoloid népességének feltűnésével kezdődően – ismételt kelet- és délkelet-ázsiai inváziók színtere volt. Az újkőkorból és a korai bronzkorból Dél-nyugat-Szibériában élő europid embertípust (az ún. andronovói fajtát; – megjegyzés tőlünk) e sorozatos keleti beözönlések végülis kiszorították Ázsiából (l. Ránk 1968, 7. old.). Ránk később nyomatékosan rámutat arra, hogy ezeket az „europidok”-at azonban nem szabad mai értelemben vett európaiaknak tekintenünk, mert annak idején Szibériától délre és délnyugatra is ez az embertípus dominált (l. id. m. 9. old.).

Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk I. kötetünk I. fejezetében (l. I. könyv 30-31. és 49-50. old.) az afanasjevói, a gödörsíros, majd az andronovói műveltség népességének fajtajellegéről mondottakra, valamint arra, hogy az újabb régészeti feltárások eredményei szerint mindezen kultúrákat a délturkmenisztáni és transzkaukáziai korai bronzkori műveltségek területéről elvándorolt, végső fokon elő-ázsiai eredetű földművelő gyarmatosok alakították ki (vö. II. könyvünk 317. old. és e könyv 801. old. is).

A következőkben Ránk az utóbbi időkben mind világosabban kirajzoló délkelet-ázsiai ősi kultúrcentrum kérdésével foglalkozik. A jelek arra vallanak – írja –, hogy az elő-ázsiai művelődési központon kívül minden valószínűség szerint Délkelet-Ázsiában is számolnunk kell egy második korai kultúrgóccal, amelynek kialakítói és hordozói a mongoloidok voltak. Ez az embertípus már igen korán kirajzott északra, Kelet-Szibéria sarkvidéki régióba és onnan széles ívben, a Jeges-tenger mentén egyrészt az észak-európai térségig (Lappföld), másrészt Amerikáig szétterjedt. Ezt bizonyítja az említett területek legnagyobbbrészt mongoloid lakossága, de az arktikus régió kultúrformáinak messzemenően egységes arculata is, amelyet semmi esetre sem magyarázhatunk csupán a hasonló ökológiai feltételekkel vagy szomszédi érintkezésekkel. E tények vezettek az önálló, sajátlagos *arktikus kultúrkör* felfedezéséhez, amely az egész sarkvidéki régiót, Európa, Ázsia és Amerika jegestengeri partvidékeit magába foglalja (l. Ránk 1968, 10–12. old.).

Ezután ezen arktikus kultúrkör jellegzetes vonásait tárgyalja Ránk. Kiemeli pl., hogy *a medvekultusz az egész sarki régióban általánosan elterjedt*, az obí-ugorokon kívül megtaláljuk az ajnuknál, a giljácoknál, sőt még az amerikai arktikus népeknél is. Nem lehet tehát totemizmussal ma-

gyarázni és egy bizonyos népcsoporthoz kötni (l. id. m. 38–39. old.). Hangsúlyozza azt is, hogy az arktikus népek közül csak néhánynál találhatók valóságos égi istenfogalmak – pl. az obi-ugoroknál és a jurák-szamojédoknál –, de ezeknél is csupán csökevényesen. Ez arra vall, hogy délebbi steppei szomszédaiktól kerültek hozzájuk ezek a képzetek. Az égi istenség fogalma, a jó és a rossz megkülönböztetése az ősi elő-ázsiai kultúrákból került el először a steppére, majd onnan – de már csak töredékesen – a néhány említett arktikus csoporthoz (l. Ränk 1968, 42–43. old.).

A felsorolt nyelvi, etnográfiai és embertani adatok ismét csak mind arra vallanak, hogy *a szamojédok, az obi-ugorok és a lappok etnikailag nem tartoznak a finn népekhez, hanem valamikor nyelvet cseréltek, s így kerültek bele az ún. uráli vagy finnugor nyelvcsaládba* (vö. III. kötetünk 3. fejezetével, különösen az 510–513. oldalon mondottakkal).

Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy a magyar néprajzkutatásban az utóbbi időben mindinkább teret hódítanak a komplex vizsgálati módszerek. Ellentétben a nyelv- és őstörténettudomány kizárólagosan finnugor szemléletével és csupán az északi finnugor területekre leszűkített kutatási horizontjával, a néprajz szaktudósai nem tekintenek már minden halvány lehetőséget vagy mondvacsinált, erőszakolt párhuzamot eleve „finnugor eredetünk” bizonyítékának – holott ez a „módszer” az utóbbi 100 évben egészen a közelmúltig az etnográfiában is általános jelenség volt. Igen jól megmutatkozik ez az újabb, kritikus s egyidejűleg széleskörű eurázsiai párhuzamok figyelembevételével dolgozó komplex néprajzi szemlélet Voigt Vilmos „Folklorisztika és őstörténet” c. dolgozatában (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977.).

Elöljáróban Voigt néhány jellemző példát említ a néprajzkutatásban korábban szokásos elhamarkodott, egyoldalú (természetesen minden esetben „finnugor” irányú) következtetésekre. Majd a honfoglalás előtti magyar folklór kutatásának eddigi eredményeiről így ír: „Metodikai szemlénk végére érve aligha tűnik elhamarkodottnak az a megállapítás, hogy a kérdések igen bonyolultak, a néprajz szaktudománya sem egységes megítélésükben. Nem véletlen tehát, hogy történelmi, irodalomtörténeti, művészettörténeti és zenetörténeti kézikönyvekben olyan sok az ide vonatkozó megállapítások közül a téves, hamis, egyoldalú. Mindenkit csak a legnagyobb óvatosságra kell intenünk a néprajztudományon kívül született összefoglaló munkák bevezető ('őstörténeti', 'ősköltészeti', 'honfoglalás előtti művészeti') fejezeteit illetően. A legjobb esetben itt évtizedek óta meghaladott, csak egykor érvényes 'néprajzi' eredmények olvashatók. Még rosszabb, ha kipróbálatlan, vitatható elméletek kritikátlan átvételét találjuk itt. Óvakodjunk ezektől.” (l. Magy. őstört. tanulm. 310–311. old.)

A néprajzhoz tartozik *zenei hagyományaink párhuzamainak*, kapcsolatainak kérdése is. Elsőrangú fontosságú témakör ez, hiszen a zene, a rit-

mus, az ének mintegy második anyanyelv. Néhány éve *Vikár László* foglalta össze röviden az összehasonlító magyar népzeneckutatás eddigi eredményeit, „A magyar népzene volgai török és finnugor kapcsolatai” c. értekezésében (Magy. őstört. tanulm.).

Vikár helyszíni kutatásaiból nyilvánvalóan megmutatkozik, hogy népzeneink párhuzamait nem a finnugor népek között találjuk meg, hanem a törököknél: „Milyen tanulságokat szűrhetünk le az eddig megismert anyagból? Mindenekelőtt azt, hogy az, ami a volgai török és finnugor népek mai szájhagyományában a magyar népzenevel rokon, az többnyire a török népek zenei kultúrájára jellemző” – állapítja meg Vikár (l. Magy. őstört. tanulm. 249. old.). Majd alább így ír: „Szabolcsi Bence és Vargyas Lajos a kevés kiadott obi-ugor anyagban is talált meggyőző kapcsolatot a magyar siratódallamokkal. Szomjas-Schiffert György a balti finnság melodikájához gyűjtött magyar párhuzamokat. A cseremiszek, mordvinok és votjakok között járva, mi is megkíséreltük a finnugor réteg felderítését, és sikerült is rendkívül archaikus, két-három-négy hangon mozgó típusokat megörökíteni. Ezeknek azonban nem ismerjük a magyar megfelelőit. Felvetődik a kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán finnugor zenéről? Volt-e valamikor egy közös zenei nyelv, amely azután szétszóródott, és a mai finnugor népek valamit megőriztek ebből. Nehezen képzelhető ez el. Sokkal inkább így kell fogalmaznunk: mint ahogyan ma nem létezik egy finnugor alapnyelv, ugyanolyan hiábavaló kísérlet lenne valamiféle rekonstruált egységbe erőltetni a finnugorok mai zenéjét. Finnugor nyelv nincs, csak különböző finnugor nyelvek vannak, s bennük több-kevesebb a rokonság. Kimondottan finnugor zene nincs, de minden finnugor nyelvű népnek van saját zenei hagyománya, s ezek a zenék éppoly sokfélék, egyrészt hasonlóak, másrészt eltérőek, akárcsak a nyelvek.” (l. Magy. őstört. tanulm. 296–297. old.).

E sorokhoz valóban nem sok hozzáfűzni való van. Félreérthetetlenül megmutatják, hogy a közös ősi finnugor alapnyelv tézisének a zenei „második anyanyelv” nagyfokú különbözőségei egyértelműen megcáfolják. És pedig a rendelkezésünkre álló adatok szerint nemcsak magyar-finnugor, hanem még az egyes finnugor népek egymás közötti viszonylatában is. Különösen akkor válik ez világossá, ha Vikár további megállapításait is szemügyre vesszük, amelyekben – kimondatlanul ugyan, de annál meggyőzőbb módon – a Szabolcsi, Vargyas és Szomjas-Schiffert által talált, előbb említett magyar-finnugor zenei párhuzamok valóságos bizonyító értékét boncolgatja:

„A magyar népzene török és finnugor kapcsolatainak vizsgálatakor nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a pentaton hangsor, az ereszkedő dallamszerkezet s ezen belül a kvintváltás egyébként is mind sokkal karakterisztikusabb zenei jelenség, mint az északi finnugor népek kevés

hangból álló, egy motívumot vég nélkül ismételtető zenéje. Sokkal könnyebb meghatározni és megtalálni a török zenei elemeket, mint azt megmondani, hogy mi az igazán tipikus a finnugor zenei hagyományban. Annak, ami kevés adatból tevődik össze, hamarabb találjuk mását máshol is, mint annak, ami jellegzetes s mással össze nem téveszthető. Három-négy-öt egymás melletti hangon mozgó dallammotívumokat a világ sok más részéről is ismerünk, ezek egymástól függetlenül is létrejöhetnek, mert egyszerű és természetes megnyilatkozásai az emberi léleknek. Nem lehet őket kisajátítani egy kultúra vagy nyelvcsalád számára sem.” (1. Magy. őstört. tanulm. 298. old.)

Magyarán mondván az eddig talált obi-ugor és balti finn párhuzamok az égvilágon semmit sem bizonyítanak, s a további kutatás sem igen kecsget eredményekkel, mert az északi finnugorok eredeti ősi zenéje olyan kezdetleges, hogy szinte az egész világon található hozzá párhuzamok a primitív természeti népek körében.

Itt kell megemlítenünk *Bartók Béla* 1936-os délkelet-anatóliai népdalgyűjtésének jellemző sorsát is, amely – nem illvén bele a finnugor teóriába – meglehetősen emlékeztet a finnugor „tudományosság”-nak a Tárihi-Üngürüş körül tapasztalt magatartására (vö. 628-629. old.).

Bartók annak idején a török *A.Saygun* kíséretében több mint 90 ősi török dallamot gyűjtött. Előzetes ismertetése a „Nyugat” 1937. évi 2., 4. és 5. számában jelent meg, „Népdalgyűjtés Törökországban” címmel. E dolgozatában egyelőre húsz dallam magyar megfeleléséről beszél (vö. pl. Kunszabó Ferenc: Töprengés egy idült lépéstévesztésről; Forrás, 1981. nov. 18. old.). – Ezután majd 40 évig mélységes csend övezte Bartók ezen felismeréseit, mígnem 1976-ban az Akadémiai Kiadó Bartók egykori kísérője, Saygun szerzősége alatt megjelentette Bartók végleges kiértékelését gyűjtőútjáról, kiegészítve Saygun saját elemzéseivel és Bartókkal folytatott levelezésével. A kiadás előzménye: Saygun Amerikában átvizsgálta Bartók hátrahagyott iratait, s közöttük megtalálta a törökországi gyűjtőút eredményeiről szóló feljegyzéseket is. Így a kiadás szemmel láthatóan legelső sorban Saygun kezdeményezésére és szorgalmazására vezethető vissza. Erre vall az is, hogy – jellemző módon – a könyv csak angol nyelven jelent meg, és példányai ráadásul Magyarországon nem is kerültek forgalomba. – Mindezen adatok *Dr. Érdy Miklós* „Belső-ázsiai utam az újugorok hazájába, Kina Sinkiang tartományába” c. amerikai rádióelőadás-sorozatából származnak, amelynek szövege a Szerző baráti szíveskedéséből rendelkezésünkre áll.

Dr. Érdy ezután szószerint idézi Bartók megállapításait a török-magyar dallamok párhuzamairól (az előbb említett akadémiai kiadvány angol szövegéből magyarra fordítva). Bartók több csoportba osztotta a gyűjtött dallamokat. Az I. osztályba a négysoros, soronként 8 szótagot

tartalmazó dalokat, a II. osztályba pedig a szintén négysoros, de 11 szótagú dallamokat osztotta be. Az elemzésre alkalmas 87 török népdalnak 20 %-a tartozik az I. osztályba és 23 %-a a II.-ba, összesen 43 %, ill. 37 dal (l. Saygun 1976, V. és IX. old.). Összefoglalójában (a XXXIV. oldalon) Bartók ezt írja e két csoportról: „Az anyag legrégebbinek látszó, legjellegzetesebb és leghomogénebb része, amely annak 43 %-a, izometrikus négysoros dallamokból áll, 8 vagy 11 szótagos sorokkal... Ezen anyagnak az a része, amely 8 szótagos, azonos a régi magyar 8 szótagos anyaggal. A 11 szótagos rész közeli rokonságban van a régi magyar anyaggal.”

Ezek ismeretében mit szóljunk ahhoz az eljáráshoz, amellyel Bereczki Gábor, a budapesti finnugor tanszék vezetője a következőképpen igyekszik cáfolni Kunszabó Ferenc előbb említett hivatkozásának helyességét arról, hogy Bartók annak idején húsz magyar-török dallammegfelelést talált: „... Vikár László barátom szerint ... Bartók csak három dallamról beszél.” (l. Kortárs, 1982. jun. 993. old.) – Igen helyesen jegyzi meg ehhez Dr. Érdy rádióelőadásában: „Félrevezetés ez vagy hazugság? S ha bármelyik is, ki felelős ezért, Vikár vagy Bereczki? – Vikár László fentebb idézett soraira emlékezve úgy tűnik, hogy őt aligha tehetjük felelőssé e misztifikációért.

Összefoglalva az eddig mondottakat, néprajzi vonatkozásban sem találhatunk semmiféle olyan konkrét adatot, amely – akár csak közvetve is – a feltételezett uráli vagy finnugor ősnép és ősnyelv irányába mutatna. Ellenkezőleg, az ezideig elvégzett komplex szemléletű etnográfiai kutatások kivétel nélkül mind arra vallanak, hogy a finnugrisztika „uráli”, „finnugor” és „ugor” ősnépei és alapnyelvei a valóságban sohasem léteztek. Gondoljunk csak a szamojédok, obi-ugorok teljesen elütő ember-tani jellegére, nyelveik bizonyíthatóan nem „uráli” vagy „finnugor” eredetű alaprégeire, valamint műveltségi és kultikus tradícióiknak a többi finn nép hagyományaitól szögesen eltérő voltára, amelyek mind a sarkkörü népekkel kapcsolják össze őket, Norvégiától a Behring szoroson át egészen a kanadai arktikus etnikumokig. Maradnak tehát a szűkebb értelemben vett finnság balti, volgai és permi csoportjai; ezeknél – bizonyos korlátok között – még beszélhetünk valamiféle ősi nyelvközösségről, a többiekénél azonban nem.

Végül pedig nyomatékosan kiemeljük, hogy az éppenséggel az obi-ugoroknál csökevényesen megtalálható magasabbrendű mitológiai-vallási fogalmak (égisten) – egybevetve ezen néptöredék viszonylagosan közelebbi magyar nyelvi rokonságával – ismét csak arra vallanak, amit már III. könyvünkben bővebben felvázoltunk: nevezetesen, hogy az ősmagyar nyelvi és művelődési hatások sokkal erősebbek voltak ezeknél, mint a többi északi népnél, s ismételten újra és újra érintkezések következtek be közöttük és az ősmagyarság között.

AZ ELŐ-ÁZSIAI GYARMATOSÍTÁSOK NYELVI HATÁSAI NYUGAT-EURÁZSIÁBAN

Miután az elő-ázsiai műveltségek területéről egykor kiindult hatalmas méretű vándorlásokkal, azok okaival, valamint kulturális, embertani és néprajzi következményeik főbb vonalaival megismerkedtünk, tekintsük át röviden, szemelvénytyszerűen e gyarmatosítások forrásadatokban, nyelvelmékekben konkrétan megfogható paleolingvisztikai lecsapódásait is Európa és Nyugat-Ázsia régebbi és újabb nyelveiben. A jelenleg rendelkezésünkre álló szűk keretekben természetesen nem nyújthatunk részletes ismertetést e bonyolult kérdésekről, amelyek közelebbi vizsgálata ráadásul tulajdonképpen még meg sem kezdődött: a nemzetközi nyelvtudomány által itt-ott futólagosan már érintett néhány részlet-témakör kutatása maga sem jutott túl a gyermekcipőkön. .

Még leginkább az ún. *anatóliai-égei-tirréni* ősi nyelvközösség alaprétegi nyelvi hatásaival foglalkozott ezideig az európai tudományosság, ezzel is csak azért, mert a görög és a latin indogermánból nem magyarázható nyelvi anyagának vizsgálata során, amely mindkét klasszikus nyelv esetében igen tekintélyes mennyiségre rúg (az ógörög szókincsnek pl. majdnem fele nem értelmezhető az indogermán nyelvekből; vö. A.Meillet megállapításával, ismertetve I. könyvünk 74. old.), kénytelen-kelletlen ráfanyalodott ezen indogermánok előtti nyelvek tekintetbevételére is: bebizonyosodott ugyanis, hogy e nyelvek párhuzamai a csak jóval később fokozatosan indogermanizálódott mediterrán területek nyelveiben még ma is tömegesen megtalálhatók.

Ennek a helyzetnek megfelelően célszerűnek tűnik, hogy magunk is az anatóliai-égei-tirréni ősnyelvi csoport többé-kevésbé kielégítően átkutatott területén kezdjük meg áttekintésünket. Így ti. már meglehetősen ismert ősi, indogermánok előtti nyelvi összefüggésekből indulhatunk ki, s ezekre a nemzetközi nyelvtudomány által is elfogadott adatokra építhetjük fel további, szélesebb körű paleolingvisztikai vizsgálódásainkat. Másfelől pedig e nyelvközösség alaprétegi nyelvi anyaga és a később kialakult dél-európai indogermán nyelvek között jelentkező sokrétű kapcsolatok jellegeinek megfigyelése útján nyert tanulságokból jól megalapozott következtetéseket vonhatunk le egyéb ősi nyelvcsoporthoz között lejátszódtott nyelvkeveredési, nyelvkiegyenlítődési és felülrétegződési folyamatok mikéntjére vonatkozólag is.

Az anatóliai-égei-tirréni nyelvközösséggel foglalkozó kutatások eddigi eredményeiről jól áttekinthető rövid összefoglalást nyújt *F.Schacher-*

meyr, „Die minoische Kultur des alten Kreta” (1979) c. művében. Az alábbiakban főleg e munka alapján ismertetjük a kérdés mai állását.

A görög nyelv és őstörténet kutatóinak már a 19. században feltűnt, hogy az Örményországtól és Kelet-Anatóliától az égei szigeteken, Görögországban és a Balkánon keresztül egészen a középső Duna vidékéig és Dél-Itáliáig terjedő hatalmas térségben tömegesen találhatók olyan helység- és egyéb földrajzi nevek, amelyeknek sem szótövei, sem pedig végződése nem indogermán jellegűek. A leggyakrabban előforduló ilyen indogermánok előtti végzések, ill. bővítmények a következők: -nth-, -nt-, -nd-, -ss-, -s-, -mn-, -r-, -m-, -n-, -l-, valamint -t- (vö.pl. Korinthos, Lakraunda, Halikarnassos, Kephisos, Methymna, Atabyron, Pergamos, Athenai, Kydrellos, Miletos). A kiváló *P.Kretschmer* már 1896-ban felismerte (Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache), hogy itt egy ősi, görögök előtti kis-ázsiai-égei-mediterrán nyelvközösség maradványaival állunk szemben (l. Schachermeyr 1979, 231. old.).

Többen megkísérelték ugyan e végzéseknek néhány általuk feltételezett ősi nyelv között szétosztogatni, e fáradozások azonban nem vezettek eredményre, mert egyértelműen kimutatható, hogy egyfelől az egyes rágok, képzők földrajzi elterjedése lényegileg fedi egymást, másfelől pedig e szótövek és végzések nyelvileg azáltal is szervesen egybekapcsolódnak, hogy egy-egy tőszót esetenként más-más raggal, képzővel ellátva találunk a nevekben. Pl. a *lar-* tő származékai *Laranda*, *Larynthios*, *Larissa*, *Larasa*, *Larymna*, *Larymon*, *Larine*; avagy a *sam-* tőé *Samikon*, *Saminthos*, *Samassis*, *Samylia*. A kérdéses szótövek és végzések tehát oly mértékben egybefonódottan mutatkoznak, hogy szétválasztásuk lehetetlen (l. Schachermeyr 1979, 231–233. old.).

Századunk első felében azután a Mediterráneum nyugati felének indogermánok előtti nyelvi alaprégeit is részletesebben átkutatták (pl. *A.Trombetti*, *F.Ribezzo*, *P.Kretschmer* és mások), s kiderült, hogy Itália és az Ibér félsziget ősi nyelveit is igen szoros kapcsolatok fűzik az égei-kelet-mediterrán nyelvközösséghez. Így pl. *Trombetti* felismerte a baszk nyelv kaukázusi kapcsolatait, *Ribezzo* pedig az általa „tirréni nyelvegyiség”-nek nevezett itáliai alaprégét égei-kis-ázsiai ősnyelvi összefüggéseit tárta fel. Ezek a kutatások tehát kiderítették, hogy a Földközi-tenger nyugati felének ősi nyelvei szintén beletartoztak az indogermánok előtti kis-ázsiai-mediterrán nyelvközösségbe (l. Pallottino 1980, 192–193. old.).

Schachermeyr e névanyag sűrű elterjedettségét már az 50-es években az elő-ázsiai művelődési áramlattal hozta közvetlen kapcsolatba, amelynek során a földművelés és a megtelepedett életmód a Közel-Keletről az Égeisz térségébe, a Balkánra, a Duna vidékére és Dél-Itáliába eljutott. E képbe azonban annak idején még nem illett bele az a tény, hogy az említ-

lett szótövekből és végződésekből képzett földrajzi nevek, bár ritkábban, de tovább nyugat felé, egészen Dél-Franciaországig és Spanyolországig is megtalálhatók. Akkoriban ugyanis az elő-ázsiai kultúráramlat ilyen távoli kisugárzásairól még nem tudtunk. Az utóbbi években azonban kimutatták, hogy pl. a Szíriából, Kilikiából származó ún. „körömbenyomatos kerámia” (a már ismert impresszó kerámia egyik változata; l. 668., 669. és 716. old.) Thesszálián, a Balkánon és Szicílián kívül majdnem egész Itáliában és Dél-Franciaországban is elterjedt. Továbbá az is bebizonyosodott, hogy az újkőkor végén és a korai bronzkorban sokkal erőteljesebb elő-ázsiai és égei hatások érték az Ibér félszigetet, mint ahogy korábban gondolták (l. Schachermeyr 1979, 233–234. old.). – Schachermeyr ezen utóbbi megjegyzése a megalit műveltségek és a harangalakú edények kultúrkörének számos spanyolországi és portugáliai telepére vonatkozik, amelyekről már tudjuk, hogy elő-ázsiai érckutató és fémfeldolgozó gyarmatosok alkotásai voltak (l. 780–781. és 809–810. old.).

Mivel az említett jellegzetes földrajzi nevekre legelőször a görög nyelv kutatása során az Égeisz térségében figyelt fel a nyelvtudomány, ennek következtében a nemzetközi kutatás általában „égei”-nek nevezi ezt az ősnyelvi közösséget. Schachermeyr ugyan megmarad e hagyományos terminológia mellett, de világosan felismerve annak nem szabatos voltát, azzal igyekszik megokolni az „égei” elnevezés viszonylagos jogosultságát, hogy az Égeisz térsége e nevek elterjedési zónájának mintegy földrajzi középpontját képezi. Azonnal hangsúlyozza azonban, hogy e nyelv vagy nyelvcsoporthoz eredetét illetően elsősorban Anatólia középső és keleti területei, valamint Kilikia jöhet számításba, azaz tulajdonképpen *anatóliai* vagy *kelet-anatóliai* nyelvközösségről kellene beszélnünk (l. Schachermeyr 1979, 235. old.). Igen fontosak e tekintetben Schachermeyr térképei is, amelyeken ezen „égei” földrajzi nevek egy részének előfordulásait mutatja be Kelet-Anatóliától Ausztriáig és Itáliáig. Az összehasonlításban csak az *-nt(h)-* és *-s(s)-* végződésű nevek szerepelnek, de számuk még így is több százra rúg. Ugyanakkor azonban a térképek azt is világosan megmutatják, hogy e földrajzi nevek eredetét valóban Anatóliában kell keresnünk: jóval több mint 50 %-uk Kis-Ázsiában tömörül (l. Schachermeyr 1979, 230–234. old. 122–126. sz. ábra).

A továbbiakban Schachermeyr kifejti, hogy ezen „égei” – valójában azonban *anatóliai* – nyelvcsoporthoz keleten a kaukázusi nyelvekkel állt közelebbi rokonságban, sőt ezek a nyelvrokonsági kapcsolatok az ősidőkben a jelek szerint egészen Médiáig és Elámig terjedtek. Északi irányban pedig az indogermán nyelvekkel mutatkoznak összefüggések, ill. egyezések, főleg a szótövek terén (l. Schachermeyr 1979, 235. old.). Sokan egészen a közelmúltig kereken tagadták, hogy ez az ősi nyelvközösség Anatóliából származott volna, mivel nem voltak fejlett anatóliai neolitikumra

és kőrézkorra valló adataink. A Hacilarban, Çatal Hüyükön, Can Hasanban időközben elvégzett ásatások azonban bebizonyították, hogy Anatóliában már az 5. évezredben magas fejlettségű műveltségek voltak, amelyek terjeszkedésével kézenfekvő módon megmagyarázható az „égei” névanyag nagy területeken való jelentkezése is (l. Schachermeyr 1979, 235. old.). – Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy Schachermeyr itt évezredek téved, mert Çatal Hüyükön már a 7. évezredben igen fejlett neolitikumot találunk, Hacilarban és Can Hasanban pedig már a 6. évezredben kőrézkori kultúrát (l. e. könyv 669. old.).

Magában Anatóliában az anatóliai-égei nyelvcsoporthoz első megfogható tagja a 3. évezredből adatolható közép-anatóliai *hatti* nyelvben jelentkezik, amely azután a 2. évezredben a már jelentős indogermán típusú elemeket is tartalmazó *hetita* (nesi), *palai* és *luvi* nyelvek egyik nyelvi alaprétegét képezte (l. Schachermeyr 1979, 236. old.). Ugyanakkor azonban ezen három, részben indogermanizálódott anatóliai nyelvben igen erőteljes hurri és szumér nyelvi hatások is észlelhetők, tömeges szókölcsonzések és számos nyelvtani jellegzetesség formájában. Nyugat-Anatóliában a *lykiai*, *kár* és *lyd* nyelvek képviselik ezen ősi nyelvközösség Kr.e. 1. évezredbeli továbbfejlődött utódait.

Az Égeisz térségében a minoszi kultúra krétai nyelve volt e nyelvcsoporthoz legfontosabb tagja (l. Schachermeyr 1979, 236. old.), de hozzátartozott Herodotos görögök előtti *pelázgjainak* nyelve is. Jórészt e két nyelvi alaprétegre épült fel azután a 2. évezred második felében a mykénei kultúra közlekedő nyelve, majd a 2. évezred végével kezdődően a fokozatosan indogermanizálódott *ógörög* nyelv. – A mykénei műveltség állítólagos ősgörög nyelvről (az ún. *lineáris B* táblák Ventris-féle megfejtése) később szólunk néhány szót.

Nyugatabbra a közép-itáliai *etruszk* nyelv volt az anatóliai-égei-tirréni nyelvközösség legtovább fennmaradt s leginkább ismert képviselője, amellyel a *liguri* és a *raeti* is rokonságban állt (l. Schachermeyr 1979, 236. old.). Még távolabbra az *ibér* nyelv szintén szorosan összefüggött ezzel a nyelvcsoporthoz, sőt itt legnyugatabbra találjuk meg az ősi anatóliai-mediterrán nyelvközösség egyes nyelvei között egykor fennállott nagyfokú nyelvi kiegyenlítődés legvilágosabb bizonyítékát: az ibér nyelv egyik ma is élő utóda, a *baszk* még évezredek múltán is többrendbeli szoros párhuzamokat mutat a kaukázusi nyelvekkel, sőt a szumérrel is (l. Bouda 1938), tehát olyan nyelvekkel, amelyek nem tartoztak bele közvetlenül a tulajdonképpeni anatóliai-égei nyelvcsaládba, csak keleten kapcsolatban álltak vele.

Az anatóliai-égei-tirréni nyelvcsoporthoz vonatkozó paleolingvisztikai kutatások tehát arra az eredményre vezettek, hogy a Kr.e. 5–3. évezredben a Mediterráneumban széles körben elterjedt egy Közép- és Kelet-

Anatóliából származó areális nyelvszövetségszerű közlekedő nyelv „lingua franca” –, amelyet e hatalmas térség túlnyomórészt Elő-Ázsiából elszármazott újkőkori, kőrézkori és bronzkori népessége többé-kevésbé megértett, s az újonnan gyarmatosított területeken településeit és a földrajzi környezet egyéb jellegzetességeit (hegyek, folyók, tavak stb.) e nyelv szavaival nevezte meg. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy ez az ősi nyelvközösség közeli nyelvrokonsági kapcsolatokban állt a keletebbre csatlakozó elő-ázsiai területekkel, főleg a *szubarok* és a *hurrik* észak-mezopotámiai és transzkaukáziai lakhelyeivel, valamint Nyugat-Irán vidékeivel, ahol annakidején a *guti*, *lullubi*, *kasszú* és *elámi* nyelveket találjuk.

E kérdésnél feltétlenül meg kell emlékeznünk a kitűnő szintetikai érzékkel rendelkező *F. Hommel* német szemitológusról, aki „Die sumeroakkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse” c. munkájában már 1884-ben, az akkor még meglehetősen hiányosan ismert nyelvemlékek módszeres összevetése útján világosan felismerte ezeket az ősnyelvi kapcsolatokat. Sőt, még sokkal többet is. Említett könyve végén nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a kaukázusi nyelvek rokonságban állnak az őselámival, a hurrival és az urartui nyelvvel. Úgyszintén a kasszú is egy ilyen kaukázusi-elámi jellegű nyelvnek tűnik. Minden jel arra vall – folytatja –, hogy Mezopotámiától északra és keletre, Kilikiától Elámig ugyanazon ősi népcsoport különböző, de egymással rokon nyelveit találjuk. Ez ez ún. „alaród” (kaukázusi) nép-, ill. nyelvcsoporthoz azonban ugyanakkor rokonságban állt a szumérral is, sőt a baszk, az etruszk és a liguri nyelv is minden valószínűség szerint kaukázusi eredetű. A fentiek alapján – vonja le következtetését Hommel – többé-kevésbé egységes paleolingvisztikai kép bontakozik ki szemeink előtt a Kr.e. 5-4-3-2. évezredben. A jelek szerint ezen elő-ázsiai ősnyelvi közösség különféle nyelvjárásokon beszélő etnikai csoportjai népesítették be a nagy eurázsiai steppét, Mezopotámiát, Iránt, Dél- és Közép-Európát egészen a Pireneusokig.

Előbb láthattuk, hogy az anatóliai-égei nyelvcsoporthoz egykori elterjedésének és keleti összefüggéseinek vizsgálatai nyelvészeti téren igen lényeges pontokban Hommel egykori meglátásaival azonos eredményekre vezettek. Régészeti vonatkozásban pedig az újabb ásatások minden tekintetben igazolták Hommel felismeréseit (vö. e könyv 2. feje.).

A későbbi nyelvkeveredéseket, felülrétegződéseket, az új típusú nyelvek kialakulásának folyamatát viszonylag jól megfigyelhetjük az ógörög nyelv példáján keresztül, mivel ennek szókincsét a történelmi időkből kielégítően ismerjük. Manapság már eldöntött ténynek számít, hogy a görögbe tömegesen kerültek bele az ősi anatóliai-égei nyelvközösség szavai. Schachermeyr hivatkozott művének alig hét szövegoldalra terjedő rövid nyelvészeti összefoglalójában – csupán példaként – több mint 40 görög szót sorol fel, amelyek bizonyítottan krétai-égei eredetűek

(l. Schachermeyr 1979, 236–238. old.). Ha tekintetbe vesszük, hogy az ógörög nyelv sokezer ismert szavának majd 50 %-a nem értelmezhető az indogermán nyelvekből (l. fentebb, 845. old.), akkor világossá válik, hogy az anatóliai-égei ősnyelvből való görög szóátvételeket nem százas, hanem ezres tételekben kell számolnunk. Nem is beszélve arról, hogy ezen közel 50 %-on kívül még rengeteg olyan ógörög szó van, amelyek csak az európai nyelvtudomány krónikusan indogermanocentrikus szemlélete következtében váltak indogermán ősgyökökké, holott párhuzamaik már a Kr.e. 4–3. évezredbeli szumér nyelvemlékekben feltűnnek. Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk A.Nehring alapvető módszertani felismerésére arról, hogy még kifogástalan indogermán etimológiák esetében is többszörösen bizonyítható – mégpedig éppen a görög és a latin viszonylatában! –, hogy az illető szavak valójában ősi kölcsönszavak (l. 414–415. old.). De hivatkozhatunk I. könyvünk 5. fejezetére is, ahol – csupán szemelvényként – magunk is 40 szumér-görög szómegfelelést mutattunk be, amelyek közül nem egy a legegyszerűbb hétköznapi fogalmak, cselekvések megnevezéseire is kiterjed, azaz egyértelműen az alapszókincs körébe tartozik (l. 164–165. old.).

Adjuk át most a szót ismét Schachermeyrnek, mert alább következő soraiból bárki könnyen felismerheti, mi a valóságos oka annak, hogy a nemzetközi nyelvtudomány mind a mai napig úgyszólván semmit sem tudott kezdeni az egyre szaporodó régészeti eredményekkel, s miért nem sikerült az indogermán nyelvek feltűnése előtti idők nyelvi összefüggéseinek terén valóban tárgyilagos, módszeres vizsgálatokat folytatni – a ma már tízezerszáma a kutatás rendelkezésére álló ősi nyelvemlékek ellenére sem.

Ha az illirt, a thrákot, a lydet, a kárt vagy a lykiai nyelvet is olyan jól ismernénk, mint a görögöt – írja Schachermeyr –, akkor ezekben is számos égei kölcsönszót találnánk. A hetitában és a luviban már mai ismereteink mellett is elkülöníthetők lennének az anatóliai-égei eredetű szavak, de az illetékes szakkutatás mindezideig felmondta a szolgálatot: a hetita nyelvet vizsgáló szakemberek rendszerint indogermanisták, akiket persze legfőképpen csak a hetita-indogermán összefüggések érdekelnek (l. Schachermeyr 1979, 237. old. és 8. sz. jegyzet 341. old.)

Pontosan ez az a szemlélet, amelynek egyoldalúságára és módszertelenségére már ismételten rámutattunk: az újabban megismert ősi nyelveket csakis indogermán (és szemita) szemszögből nézve vizsgálják, az egyéb általánosabb, s ebből következően tetemesen jelentősebb nyelvi összefüggéseket pedig figyelembe sem veszik. Így természetesen torz eredményekre jutnak, s ezáltal válnak pl. az ősi elő-ázsiai nyelvek – élükön a szumérrel – tűneményes gyorsasággal és felületességgel sorra rokontalan „szigetnyelvek”-ké, és pedig mindazon esetekben, ha nem siker-

rül bennük indogermán (vagy szemita) rokonságot kimutatni (vö. II. könyvünk 384-385. old. is).

Nyilvánvalóan nem-indogermán nyelvekben indoeurópai elemek keresgélése már eleve önmagában hordozza a meggondolatlan következtetések és a körben forgás, „idem per idem” veszélyét – szögezi le a továbbiakban Schachermeyr. Ha ilyen szemléletű kutatók valamilyen nyelvben pl. *-ia* végződést találnak, ez számukra csakis indoeurópai nőnemű végződés lehet, ugyanígy egy *-ti* végződés sem jelenthet mást, mint az indoeurópai ige egyesszám 3. személyének végződését stb. stb. Nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy ezek a törekvések az utóbbi időben pl. a minoszi krétai nyelv esetében mintegy lopva, nyíltan ugyan ki nem mondva, a gyakorlatban azonban annál erőteljesebben jelentkeznek, ezért erélyesen és egyértelműen rá kell mutatni arra, hogy semmiben sem felelnek meg a történelmi körülményeknek és az ezekből adódó egykori történelmi helyzetnek (l. Schachermeyr 1979, 264. old.).

Később ismét hangsúlyozza, hogy az indogermanisták mindenütt csak indoeurópai szavakat keresnek – és találnak is. Kitűnően jellemzi ezt a „módszer”-t, ezért ezirányú sorait szó szerint idézzük: „Az ilyesféle kísérletek, tekintettel az indoeurópai szógyökök hatalmas tömegére és az ilyen levezetések eszközzésére rendelkezésre álló módszertani segédeszközök széles skálájára, rendszerint pozitív (vagy legalábbis látszólag pozitív) eredménnyel végződnek. Tudomásom szerint eddigelé még egyetlen olyan nem-indoeurópai szó sem akadt, amelyhez valamelyik nyelvhasznító ne talált volna mégis megfelelő levezetést, amennyiben azt komolyan akarta, s az ilyesmihez szükséges türelemmel, valamint ügyességgel is rendelkezett. Az indogermanisztika kis híján saját túltenyésztett rutinja áldozatává vált. Módszereivel úgyszólván mindent bizonyítani lehet.” (l. Schachermeyr 1979, 265–266. old.).

Íme, szinte szóról szóra ugyanaz az értékelés az indogermanisztika hangtörvényes nyelvhasznítási módszereiről, amelyekkel még bizonyítottan nem-indogermán nyelveket – pl. a japáni ainut – is „indogermán”-ná lehet varázsolni, mint amilyent az ún. „ahisztorikus” iskola jellemzésével kapcsolatban a „Reallexikon der Assyriologie” megfogalmazásában korábban már megismertünk (l. I. könyvünk 77. és 81. old.). Ugyanakkor Schachermeyr előbb ismertetett megállapításaiból az is világossá válik, miért nevezi az RLA ezt az iskolát éppen „történelmietlen”-nek: *törekvései semmiben sem felelnek meg a történelmi körülményeknek és az ezekből adódó egykori történelmi helyzetnek* (l. fent).

E kérdésekhez szorosan kapcsolódik a késői mykénei kultúra nyelvemlékeinek *M. Ventris* és *J. Chadwick* általi megfejtése századunk 50-es éveinek elején. A mykénei nyelv ezen emlékei a minoszi Kréta ún. *lineáris A* írásrendszeréből kifejlődött *lineáris B* jelekkel írt táblákon marad-

tak fenn kb. a Kr.e. 14–13. század tájáról, Knossosban és más krétai lelőhelyeken, valamint a Peloponézoszon Pylosban és Mykénében. Ventrisék arra az eredményre jutottak, hogy a mykénei nyelv „... elferdített és megcsonkított görög” (l. Chadwick 1980, 97. old.).

E megfejtésen az indogermanista nyelvészek és őstörténészek túlnyomó többsége – még a józanabbak közül is igen sokan – természetesen két kézzel kapott, mert segítségével a 2. évezred második felének indogermán jellegeket mutató anatóliai (hetita, luvi, palai) nyelvemlékeihez Görögországban is kitűnően kapcsolni lehetett a 14–13. századi lineáris B táblák mykénei „ősgörög” nyelvét, sőt ebből következően – a nyelvre hivatkozva – az egész mykénei műveltséget, annak 19. századi kezdetei óta mindenestől indogermán kultúrteljesítményként lehetett értékelni. S csakugyan: az újabb keletű összefoglaló történelmi munkákban kivétel nélkül, mintegy bizonyított tényként közölve azt olvashatjuk, hogy a mykéneiek ősgörögök voltak.

Ehhez azonban nagyon is sok kétség fér. Kezdjük azon, hogy a valóban tárgyilagos szemléletű kutatók közül többen nem ismerték el, hogy Ventrisék megfejtése konkrétan bizonyítaná a lineáris B táblák nyelvének ősgörög voltát. Így pl. a nemzetközi hírű régész-őstörténész, *G. Childe* már 1949-ben, Ventrisék megfejtési vizsgálatainak kezdeti szakaszában, az addig publikált hasonló jellegű kísérletezések alapján nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ő maga és vele együtt sok szaktudós a régészeti tények és a mykénei kultúra bukása utáni évszázadok kultúrtörténeti képének ismeretében, amelyek mind a mykénei tradíciók szinte teljes mértékű megszakadásáról és a műveltség nagyfokú visszaeséséről, primitivitásáról tanúskodnak, nem fogadhatja el azt a többek által képviselt a priori kiinduló pontot, hogy a lineáris B táblák nyelve archaikus görög volna (vö. *Childe* 1949). Nos, Ventrisék ezen alapvető jellegű módszertani megfontolások ellenére ugyanebből az előfeltételezésből indultak ki vizsgálataiknál. Ugyanígy *N. Platon*, a neves görög régész is igen kritikusan ítélte meg Ventrisék megfejtését. Bírálatának summája: „nincs bebizonyítva”. Ezt maga *Chadwick* is elismeri, hozzáfűzve, hogy *Platon* az utóbbi években megváltoztatta véleményét (l. *Chadwick* 1980, 121. old.). Elutasította a megfejtést többek között még *J. Henle* amerikai kutató és *J. Beattie*, az edinburghi egyetem görög professzora is, aki így írt: „... természetesen nem tudjuk, vajon Ventris *elsősorban* (kiemelés *Beattie*-től) nem arra használta-e ezeket a szavakat, hogy egyik vagy másik jel hangértékét bebizonyítsa” (l. *Chadwick* 1980, 129. old.). *E. Grumbach* berlini professzor pedig elvi-módszertani élességgel feltette a kérdést, hogy a Ventris által megállapított írásszabályok nem pusztán kényelmes eszközök-e, amelyek segítségével idegen szavakat görögökkel azonosíthatunk (l. *Chadwick* 1980, 133. old.).

Az ellentábor tehát – még Chadwick hivatkozott művének tanúsága szerint is – igen nagy. Szerző a 121.-től a 142. oldalig majdnem kizárólag a bírálatokkal foglalkozik, meglehetősen az általánosságokban mozogva, konkrét cáfolatok helyett többnyire kitérő válaszokat adva, sőt nem egyszer egyenesen hamisan érvelve. Ezenfelül magából Chadwick könyvéből is egyértelműen kiviláglik, hogy a józan szakemberek tartózkodó álláspontja nagyon is megalapozott.

Igen nyomatékosan megkérdőjelezi a megfejtés helyességét mindezekelőtt az a felettébb gyanús tény, hogy az értelmezhető jelcsoportok legalább 65, de talán inkább 75 %-a tulajdonnév (l. Chadwick 1980, 139. old.). Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy e „módszer” – ti. a tulajdonnevekkel való érvelés – már az indogermán nyelvhasználatok kezdetei óta a klasszikus kibúvók közé tartozik: ha egy-egy olyan nyelv emlékeiben, amelyet bizonyos kultúrprioritási megfontolások alapján indogermanizálni akarnak, nincsenek közzói indogermán megfelelések, akkor előhozakodnak az avesztai, védai vagy egyéb nevekkel (vö. pl. a szkiták indogermanizálásával; l. I. könyvünk 57-59. old.) – jelen esetben az ógörög mitológia és irodalom számtalan fennmaradt személynevével; mindezeket természetesen eleve autochton görög neveknek posztulálva, holott közöttük a görög nyelv majd 50 %-nyi indogermánból nem értelmezhető *közzsava*(!) tanúsága szerint kétségkívül legalább ugyanannyi – ha nem még sokkalta több – idegen eredetű tulajdonnévvel kell számolnunk.

Szintén erős kételkedéseket keltenek a tárgyilagos szemlélőben Chadwick fejtegetései a lineáris B táblák „helyesírási” szabályairól. A saját maguk által megfejtett szótagjelek magánhangzóinak jó részét ugyanis Ventrisék nem olvasták bele a fordításokba, az egyes jelcsoportokat viszont másfelől sorozatosan olyan mássalhangzókkal egészítették ki, amelyek nem szerepelnek az eredeti szövegekben. Szerintük pl. a táblák az *l*, *m*, *n*, *r*, *s* hangokat a szavak végén nem jelölik, sőt még akkor sem, ha a szó belsejében egy másik mássalhangzó előtt állnak stb. (l. Chadwick 1980, 108–109. old.). Kétség sem férhet ahhoz, hogy Ventriséknek elsősorban ezekkel a saját maguk által a priori megállapított „helyesírási szabályok”-kal sikerült a lineáris B táblák magánhangzódús és mássalhangzószegény nyelvét a mássalhangzóhalmazokkal telített ógöröghöz hozzáidomítaniuk. Fentebb láttuk, hogy Grumbach is ezeket az önkényes szövegváltoztatásokat emelte ki kritikájában.

Ugyancsak igen tanulságos az a sajátos eljárás is, hogy amikor a szövegekben nem vág össze az egyesszám vagy a többesszám használata – már ti. Ventrisék ógörög értelmezésében –, akkor „... az őrök tevédett” (l. Chadwick 1980, 119. old.). Nos, itt az indogermanisztika egy további klasszikus kibúvoja jelentkezik a maga teljes meztelenségében: a

forráskritika azon módszertelen gyakorlata, amely szerint olyan esetekben, amikor valamely egykorú kútfő bizonyos 19–20. századi keletű elképzelésekkel ellenkező dolgokat állít, akkor az illető forrás „nyilván téved”.

Nem kevésbé jellemző a Pylosban talált híres, ún. „háromláb”-tábla értelmezése sem, amelyen – többek között – háromlábú és négyfülű edények rajzai előtt ismételten a „ti-ri-po-de” és „qe-to-ro-we” szavak olvashatók (Ventrisék átírásában). Ez a tábla képezte annak idején a Ventris-Chadwick-féle megfejtés helyességének sarkalatos bizonyítékát. Ha azonban közelebből megnézzük e tábla szavait, akkor csakhamar feltűnik, hogy míg a háromlábú edény „tiripode” neve valóban megegyezik a görög „három” és „láb” szavak töveivel (tri- és pod-), addig a négyfülű edény előtt álló „qetorowe” *qetor*- előtagja viszont a latin „quattuor”-ral (négy) egyeztethető, nem pedig a görög „tetra” (négy) szóval. Ehhez járul, hogy a kérdéses táblafelirat második sorának első szava Ventrisék átírásában „qe-to”, s közvetlenül utána *kétfülű edény* rajza látható. Ezt a megfejtők természetesen nem értik: „nincs görög megfelelője” – jegyzi meg Chadwick.

Most nem is annyira arra a feltűnő egyezésre akarunk rámutatni, ami a kétfülű edény „qeto” neve és a magyar „két, kettő” számnév között mutatkozik, bár ez sem megvetendő párhuzam. Jelenlegi kérdésfeltevésünk szempontjából ugyanis sokkal fontosabb az a tény, hogy e tábla tanúsága szerint a mykéneiek „ősgörög” nyelvében a későbbi görög nyelv *három*, a latin *négy* és egy „harmadik, ismeretlen nyelv” *két, kettő* számnévei kötetlenül keveredtek (hogy ez utóbbi „ismeretlen nyelv” rokonságban áll-e az ősmagyarral, az további beható vizsgálatokat igényel, ebben az összefüggésben azonban nem mérvadó). Ez pedig kétségtelenül arra vall, hogy *a mykénei műveltség nyelve pidginszerű keveréknyelv volt, amelyben az ősi anatóliai-égei nyelvi alaprétég szavai egybevegyültek különféle másnemű nyelvi elemekkel*, s ebből a konglomerátumból kristályosodott ki a következő évszázadok alatt az ógörög nyelv.

E véleményünkkel nem állunk egyedül. S. Levin 1964-ben alapos módszertani elemzéssel megvizsgálta Ventrisék megfejtését, s nagyjából ugyan elfogadta azt, de hangsúlyozta, hogy a jelek hangértékeinek alig fele tekinthető biztosan megfejtettnek. Nyomatékosan rámutatott arra is, hogy mindazon számos esetben, amikor egy-egy szóhoz nincs ógörög párhuzam, egy idegen nyelv jelenlétével kell számolnunk (l. Chadwick 1980, 193–194. old.). Azaz a módszeres kritikai ellenőrzés tulajdonképpen ugyanarra az eredményre jutott, amit előbb említettünk: *a lineáris B táblák nyelvénél nyelvkeveredésről, pidginizációról, egy később indogermanizálódott nyelv kialakulásának kezdeteiről van szó, hasonlóan a hetita, palai, luvi nyelvekhez*. A táblák számos, görög megfelelősekkel nem rendelkező mykénei szavához ugyanis e tekintetben még hozzá

kell számítanunk mindazokat a közös mykénai-görög szavakat is, amelyeknek nincs indogermán etimológiájuk, azaz kétségtelenül jövevényszavak a görögben. Emlékeztetünk arra, hogy az ilyen szavak az ismert görög szókincs majdnem felére rúgnak.

Könyve utolsó oldalain Chadwick a *lineáris A* írás (a *lineáris B* krétai előde) megfejtésének mai állásával foglalkozik. Elmondja, hogy eddig csak egy szó olvasata bizonyos: „ku-ro”, amelynek jelentése nagyjából „összeg” vagy „annyi mint”. E szóról azután így ír: „Ha találhatnánk egy ismert nyelvben valami ilyen szót, a lineáris A problémáját megoldhatnánk; de sajnos eddig egyetlen megfejtés sem vezetett ezen a ponton meggyőző eredményre.” (l. Chadwick 1980, 210. old.) Szerinte a nyelv karakterére nézve csak két nyelvcsalád jöhet számításba: „Az egyik a hatalmas és kiterjedt indoeurópai nyelvcsalád, amelynek i.e. 2000-ben számos oldalága élt Kis-Ázsiában, legismertebb közülük a hetita, de van egy kevésbé ismert nyelve is, a délnyugaton beszélt luvi.” (l. Chadwick 1980, 210–211. old.) Így többen megkísérelték a lineáris A táblák nyelvét – a minoszit – a hetitával és a luvival egybevetni, de minden eredmény nélkül – folytatja Chadwick. *Cyrus Gordon* szemitológus professzor viszont szemitanak fejtette meg a lineáris A írás nyelvét, módszere azonban egyáltalán nem meggyőző. Ezen hasonlítás kísérletek negatív eredményeiből azután azt a következtetést vonja le, hogy a minoszi nyelv nyom nélkül kihalt, s nincs egyetlen ismert rokona sem (a fentieket l. Chadwick 1980, 211–212. old.).

Elérkeztünk tehát ismét az unalomig ismert kintornához, amely már Chadwick jellegzetesen „leszűkített” kérdésfeltevésében penetránsan megmutatkozik: a minoszi nyelv esetleges összefüggéseinek tekintetében szerinte eleve csak két nyelvcsalád, az indogermán és a szemita jöhet számításba, s miután a minoszi ezekkel nem mutat párhuzamokat, csakis rokontalan, nyomtalanul kihalt „szigetnyelv” lehet. Más rokonítási lehetőséget pedig nemhogy megvizsgálna, de még figyelembe sem vesz. Sőt, még csak annyit sem említ meg, hogy a minoszi nyelv esetleg az anatóliai-égek nyelvcsoportba tartozhatott, holott a kutatók túlnyomó többsége éppen a minoszi nyelvet tekinti e nyelvközösség legfontosabb képviselőjének az égek térségben (l. fentebb, 848. old.).

De még tovább is mehetünk. Annak a Chadwick által előbb említett minoszi szónak, amelyet eddig egyedül sikerült a lineáris A táblákról leolvasni, az „összeg” jelentésű „ku-ro”-nak, kézenfekvő párhuzama van a szumérban: „gur₃, guru₃” = „voll sein, voll werden” (tele van, telik); összetételben „ul-gur₃-ra” = „Zahl” (szám); továbbá „kur₄, kuru₄” = „gross, Grösse” (nagy, nagyság). Emlékezzünk, milyen nagy sajnálkozással jelentette ki fentebb Chadwick, hogy ha egy ismert nyelvben találunk a „ku-ro” szóhoz valamilyen hasonló jelentésű és hangalakú megfe-

lelést, akkor megoldhatnánk a minoszi nyelv problémáját, de sajnos. Nos, a látszólag oly lázasan keresett párhuzam már a lineáris A táblák egyetlen biztosan ismert minoszi szavánál jelentkezik, s ráadásul kétségkívül arra vall, hogy az anatóliai-égei nyelvközösség, amelyhez a minoszi is tartozott, nyilvánvalóan szoros nyelvi kapcsolatokban állt a szumérrel, ill. tágabb értelemben az ősi elő-ázsiai nyelvi koinéval. Vajon miért nem szabad tehát ebben a sokat ígérő irányban tovább kutatni, annak ellenére sem, hogy a régészet által az utóbbi évtizedekben feltárt leletanyag minden vonatkozásban szinte parancsoló módon ugyancsak Elő-Ázsia felé mutat? Csakis azért, mert a Chadwick féle szemléletű kutatók – akik sajnos még ma is túlnyomó többségben vannak – eleve mereven elzárkóznak mindennemű, az indogermán és a szemita nyelvcsaládon kívüli, ill. azok előtti nyelvhasználati vizsgálattól. Ehelyett inkább misztifikálnak, ahogy Chadwick is tette, amikor arról beszélt, hogy a „hatalmas és kiterjedt” indogermán nyelvcsaládnak „i.e. 2000-ben számos oldalága élt Kis-Ázsiában”, holott köztudomású, hogy egyrészt a hetita, luvi és palai nyelvek csak a 2. évezred derekáról adatolhatók *legelőször, s azelőttől semmiféle indogermán nyelvmemlék sem ismeretes, másrészt pedig e három nyelv még a 2. évezred második felében is igen távol állt attól, hogy valóban kifejlett indogermán nyelveknek nevezhetnénk őket* (l. III. könyvünk 410-411. és 557. old.). Így tehát Kr.e. 2000-ben szó sem lehet „hatalmas és kiterjedt” indoeurópai nyelvcsaládról.

Ehhez a kérdéshez tartozik az a jellegzetes módszer is, ahogyan Chadwick a krétai nyelvet szinte teljesen ismeretlennek igyekszik feltüntetni, azt sugallva az olvasónak, hogy csak egyetlen egy minoszi szót ismerünk. Ezzel szemben szóval sem említi azt, hogy egyrészt a Krétán talált lineáris B táblákról is számos minoszi szó leolvasható, másfelől pedig *Hesychios* több mint 120 krétai eredetű görög jövevényszót örökített ránk (vö. pl. Glotz 1923), amelyeknek kb. egyharmada a szemita nyelvekben is megtalálható, sőt egy részük a szumérban is kimutatható.

Nézzünk meg néhány ilyen közös görög-égei-szumér-szemita szót: *kanna* – vö. szumér „kunin és gannum” = „kanna, korsó” (szemantikáját, valamint szemita, indogermán és magyar párhuzamait l. III. könyvünk 578-582. old.);

kybernao = „regieren, lenken” – vö. szum. „gub” = „lenken” és „gubur” = „Gehilfe, Stellvertreter”; héber „geber” = „Statthalter”; arab „kebir” = „Statthalter” (l. I. könyv 118. old. is);

kados = „Krug” – vö. szum. „kud” = „ein Behälter aus Holz oder Leder”; *akkád „kuddu”* = u.az; óhéber „kad” = faveder (l. 595-597. old. is);

elata = „Öl” (olaj). – Ez a közös minoszi-görög-szemita „olaj” szó különlegesen is érdekes számunkra, mert esetében nyilvánvalóan tipikus pidginizációs folyamattal állunk szemben. A szumérban, ugyanis három

különböző hangalakú szó volt az „olaj”-ra: „i₁”, „li₁” és „ia₁”; az „elai₁a” szóban tehát szemmel láthatóan az olaj szumér megnevezésének három szinonimája forrott össze egy szóvá, jellegzetes pidgin-pleonazmusként: i₁ + li₁ + ia₁ → „e-la-ia”.

Ugyanígy a következő közös görög-égei-szemita szavaknak is kézen fekvő szumér párhuzamai vannak:

porphyros = „bíbor, bíborvörös” – vö. szum. „bar” = „rotglänzend, glühend rot” (vörösén fénylő, égővörös), megkettőzve „barbar” alakban a különösen élénk vörös fény jelölésére szolgál, pl. „Sonnenaufgang, Morgenröte” (hajnalpír); héber „šeparpera” (Morgenröte);

kamara = „Gewölbe” (bolthajtás) – vö. szum. „gam” = „sich beugen, biegen, Neigung” (hajlik, hajlít, hajlat), akkád „kamasu” (u.az);

pyrgos = „Burg” (vár) – vö. szum. „bar” = „umschliessen, Ringmauer” (körülzár, körfal) és „barag” = „Wohnung, Wohnraum” (lakás, lakóhelyiség); héber „bira” (Burg); arab „burgh” (Burg);

kantharos = „füles korsó” – vö. szum. „gan, kan, kunin, gannum” (l. fent a „kanna” szónál);

skaphos = „Wanne” (kád), minoszi „su-pu” = „egy fajta edény” – vö. szum. „šab” = „Becken, Topf” (medence, tál, fazék), valamint asszír „sapu” és héber „saph”, mindkettő „Becken, Schale” (medence, tál);

koros = „Scheffel” (véka) – vö. szum. „gur” = „Getreidemass” (gabona-űrmérték); akkád „guru” (u.az);

tykos = „Hammer” (kalapács) – vö. szum. „tag” = „schlagen” (üt, ver); héber „tok” (Schläge; ütések).

A szumér és az ógörög között jelentkező lexikális összefüggések mennyiségének érzékeltetésére az I. könyvben bemutatott 40 szumér-görög szómegfelelést (l. I. könyv 162-163. old.) ezúttal az alábbiakkal egészítjük ki. A baloldali oszlopban a szumér szavakat és német jelentéseiket soroljuk fel, a jobboldaliban pedig a párhuzamos ógörög szavakat, szintén német jelentéseikkel.

41. SUR, TUR (Stier, stechen)	TAUR-os (Stier)
42. GAD, GADA (Flachs, Leinengewand)	CHIT-on (Leinengewand)
43. ḪAB ₂ (niederschlagen)	KOP-to (hauen)
44. BARŪN, MARUN (Ameise)	BYRM-ex, MYRM-ex (Ameise)
45. DIR, DIRIG (gehen)	TRECH-o (gehen)
46. KUR (Berg)	KAR-enon (Spitze)
47. KUR ₂ (krümmen, biegen)	KAR-non (Horn)
48. KUR ₄ (stark, mächtig)	KRA-teros (stark), KAR-anos (Fürst)
49. GIR ₂ (blitzen, Blitz)	KER aunos (Blitzstrahl)
50. BAL (schlagen, spalten), BULUG ₂ (schlagen, spalten)	PLEX o (schlagen, spalten), PLEG e (Schlag)

51. BAL (drehen, Spindel)	PLE-ko (flechten)
52. GUL (schneiden)	GLY-pho (meisseln, einschneiden)
53. GUL (zerschlagen)	KOL-apto (schlagen)
54. GUB (binden, schlingen)	HYPH—aino (weben)
55. IGI (Auge, sehen)	AUGÉ (Licht, Glanz, Auge, Blick)
56. BIL (anzünden, brennen, Feuer)	PHL-ox (Feuer)
57. BAR (spriessen)	BRY-o (spriessen)
58. BAR (umschliessen, Ringmauer), BARAG (Wohnung)	PYRG-os (Burg)
59. BARBAR (intensiv rot, Morgenröte)	PORPHYR-os (purpurrot)
60. GIL ₂ (laufen)	KEL-os (Renner)
61. GIL ₃ (anzünden)	KEL-eos (lodernd)
62. GAL (ein grosser Krug)	KYL-ix (Kelch)
63. GUR ₅ (schneiden)	KRI-nein (schneiden)
64. HAR (sich zusammenringeln)	HER-po (kriechen, sich winden)
65. HARUB (ein Insekt)	HERP-es (Wurm, Schlange)
66. GAN, KAN (Rohrgestell)	CHAN-na (Rohrgeflecht)
67. KUNIN, GANNUM (Kanne, Krug)	KAN-tharos (Henkelkrug)
68. I ₃ , LI ₂ és IA ₃ (Öl)	E-LA-IA (Öl)
69. KUD (ein Behälter aus Holz oder Leder)	KAD-os (Krug)
70. GAM (sich beugen, biegen, Neigung)	KAM-ara (Gewölbe)
71. DURAḤ (Steinbock)	TRAG-os (Bock)
72. GUR (ein Hohlmass für Getreide)	KOR-os (Scheffel)
73. SAB (abschneiden)	XYPH-os (Schwert)
74. ŠAB (Becken, Topf)	SKAPH-os (Wanne, Trog)
75. SAG (Überzug, Netz)	SAKK-os (Sack)
76. TAR (Spitze, Stachel)	TYR-sis (Turm)
77. TAR, DAR (spalten, zertrennen, ein Stück)	TRY-phos (Stück)
78. KUD ₃ (sitzen, wohnen)	KEUTH-os (Stall, Wohnung)
79. AGAR (Feld, Flur)	AGR-os (Feld)
80. TAG (schlagen)	TYK-os (Hammer)

Áttekintve az eddig elmondottakat kétségtelennek tűnik, hogy az ősi anatóliai-égei nyelvközösség eredetileg azon Elő-Ázsiából – főleg a közép-anatóliai Hacilar – Çatal Hüyük kultúrkör területéről, kisebb részben a szíriai-kelet-anatóliai-kilikiai Halaf műveltség térségéből – első és második hullámként elvándorolt telepeseik nyelveiből, nyelvjárásaiból ötvöződött össze, akik a legelső görögországi (proto-Sesklo, Magulica), balkáni (Starčevo, Karanovo), kárpát-medencei (Körös) és mediterrán partmenti földművelő kultúrákat (cardium vagy impresszó kerámia művelődési köre) kialakították (vö. fentebb, 716-719. old.). Erre az elsődleges ősanatóliai és szíriai nyelvi alaprétegre rétegeződtek felül azután

azok az előszumér, majd később már kimondottan szumér nyelvi hatások, amelyeket a késői Ubaid, az Uruk és a Jemdet Nasr időkben, valamint a 3. évezredben (korai szumér dinasztiák, akkád kor, III. ur-dinasztia) Mezopotámiából és környékéről elvándorolt további néphullámok vittek magukkal Anatóliába, az Égeisz térségébe, Délkelet-Európába és a nyugati mediterrán vidékekre (l. e. könyv 2. feje.). Így tehát az I. könyvben és most bemutatott szumér-görög szópárhuzamok nyilvánvalóan nem közvetlen úton kerültek bele a csak jóval később kialakult ógörögbe, hanem kétségtelenül az anatóliai-égei nyelvközösség különféle nyelvjárásainak közvetítésével. E tekintetben a minoszit, a pelázgot, a nyugat-anatóliai lydét, kárt és lykiait éppúgy figyelembe kell vennünk, mint a mykénei kultúrkör közlekedő nyelvét, amely utóbbiból végül az aiol, ion és dór felülrétegeződés hatására az ógörög nyelv kialakult.

Láthatjuk, milyen bonyolult nép- és nyelvkeveredések, felülrétegeződések útján konszolidálódtak annak idején az egyes, már konkrétan megfogható nyelvek, nyelvcsoporthoz, s hogy mennyire naív módon képzelte el a 19. századi nyelvtudomány azok keletkezését, mindezen komplikált paleolingvisztikai folyamatokat egyszerűen egyenesvonalú nyelvcsaládi leszármazásra és szabályos hangfejlődésre redukálva.

Nyugatabbra tekintve azonban kissé módosulnak az elő-ázsiai nyelvi hatások összetevői. Így pl. az etruszkban sokkal több szumér párhuzam található, mint az anatóliai-égei nyelvcsoporthoz keletebbi nyelveinek fennmaradt emlékeiben, holott Etrúria emezeknél jóval távolabbra fekszik Elő-Ázsiától. Ez az első pillantásra meglepő körülmény azonban egyszerűen érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy az itáliai területeken – eltekintve a cardium kerámia elszórt parti gócaitól – sokkal később kezdődött meg a földművelés, mint az Égeisz térségében; az Itáliába érkezett elő-ázsiai gyarmatosok zöme tehát már jórészt a késői Ubaid periódus kulturális és nyelvi koinéje idején hagyta el hazáját, s így ezeknek tekintélyes mennyiségű nyelvi elemet kellett magukkal vinniük e korszak immár összsumér, ill. előszumér közlekedő nyelvéből (vö. 709-711. old.). Vagyis az Itáliában kialakult elsődleges nyelvi alaprétég már nem egyedül az ósanatóliai-szíriai neolitikus kultúrák nyelveiből származott, mint az anatóliai-égei nyelvcsoporthoz keletebbi területeinek primér szubsztrátuma, hanem ezenkívül jelentős mértékben a késői Ubaid kori előszumérből is. Majd a később keletről beérkezett csoportok nyilván szintén több-kevesebb szumér elemet vittek magukkal a szumér nyelv fiatalabb fejlődési fokozatainak nyelvi anyagából – még akkor is, ha nem közvetlenül a szumér nyelvterületről származtak, mivel a szumér a 4. évezred derekától kezdve kb. 2000-ig adatolhatóan egész Elő-Ázsia közlekedő nyelve volt.

Az etruszk műveltség, nép és nyelv eredete, keleti összefüggései a leghevesebben vitatott kérdések közé tartoznak. Ennek oka az, hogy az

újabb kutatások fényénél mind bizonyosabbá válik egyfelől az etruszkok kulcsszerepe a római civilizáció és államszervezet kialakulásában, másfelől pedig az, hogy nyelvük igen lényegesen befolyásolta a latin nyelv fejlődését, különösen annak kezdeti, még képlékeny szakaszában. Jelen vizsgálódásaink szempontjából ezek a kérdések különösen is fontosak, mert a római műveltség és a latin nyelv viszont a maga részéről döntő hatásokat gyakorolt egész Nyugat- és Közép-Európa kulturális és nyelvi viszonyaira. Ezért kissé közelebbről meg kell ismerkednünk az etruszkokkal.

Köztudott dolog, hogy az etruszk műveltség évszázadokkal korábbi a római kultúra kezdeteinél. Sokkal kevésbé ismeretes viszont, hogy az etruszk városok kialakulása nagyjából egyidejű volt a görög urbanizációval, sőt egyes helyeken meg is előzte azt. Görögországban a falvak városias központokba tömörülése a Kr.e. 8. században ment végbe, Etruriában pedig már a 9. század végén megkezdődött ez a folyamat, s jórészt szintén a 8. században fejeződött be (l. Grant 1981, 21–22. old.). A régészeti kutatások pl. Tarquinia és Populonia vidékén már a 9. század végén nagyméretű, iparszerűen űzött réz-, ón- és vasbányászatot, valamint kohászatot mutattak ki, ami csakis jelentős tömegeket összefogó, szervezett városállamszerű képződmények egyidejű létezésével együttesen képzelhető el. S valóban: a Tarquinia közelében fekvő *Luni sul Mignone* melletti ásatások az utóbbi években egy városias települést tártak fel a 9. század végéről (l. Grant 1981, 28. old.). Ugyanígy az etruszk törzsterületektől messze északkeletre fekvő Bologna (etruszk neve Felsina) a 8. század elején szintén már város volt (l. Grant 1981, 127. old.).

Így tehát nyilvánvaló, hogy az etruszk városias műveltség kialakulását semmiképpen sem szemlélhetjük a görög kultúra átvételeként, mivel Kr. e. 800–750 táján még magában Görögországban sem beszélhetünk általánosan elterjedt, a szó igazi értelmében vett városias műveltségről, még kevésbé arról, hogy a görögök abban az időben már városias kultúrát közvetíthettek volna az etruszkokhoz. Ennek ellenére a nemzetközi kutatásban még ma is az a vélemény uralkodik, hogy az etruszk műveltség döntő jellegű görög hatásokra alakult ki. Az európai tudományosság ezen kiirthatatlanul beidegződött grekocentrikus beállítottsága és az ebből szükségszerűen következő önellentmondások kitűnően megfigyelhetők még *M. Grant*-nak abban a művében is, amelyre előbb ismételten hivatkoztunk. Holott amint láthattuk, maga szögezte le, hogy a görög és az etruszk urbanizáció a 8. században nagyjából egyidejűleg következett be, sőt Tarquinia környékén a 9. század végéről származó, kimondottan városias telepet ástak ki. Később azonban minden átmenet nélkül arról kezd beszélni, hogy az etruszk városok görög kereskedők kulturális hatásaira alakultak ki, és a görög műveltségtől kapták legerősebb gazdasági, szociális és civilizációs impulzusaikat (l. Grant 1981, 40. old.). Mindezt

pedig azzal magyarázza meg, hogy cubocai görögök Kr.e. 775 táján kereskedelmi telepet létesítettek Ischia szigetén (Capritól északra), majd kb. 750–725 között Cumában is (Nápoly környéke), s a kereskedelmi lerakatok katalizálták volna az egész etruszk kultúra kialakulását (l. Grant 1981, 47–52. old.).

Magyarán Grant szemléletében a 9. század végén már városiasnak nevezhető (Grant saját szavai!) Luni sul Mignone melletti település, avagy Bologna, amely – ugyancsak Grant szerint – a 8. század elején már szintén város volt, egy 775 körül alapított, de még jó ideig nem városias jellegű (ismét csak Grant megállapítása) görög kereskedelmi telep kulturális hatásaira urbanizálódott volna. Ezután már csupán a teljesség kedvéért említjük meg, hogy Luni sul Mignone Ischiától légvonalban több mint 250 km-re fekszik, Bologna pedig majd 500 km-re. Ezen az időbeli el-
lentmondáson és a földrajzi távolságon kívül azonban feltétlenül rá kell mutatnunk még arra is, hogy a kérdéses ischiai, állítólag görög kereskedelmi telep helyén elvégzett ásatások 775–770 körülre keltezhető görög geometrikus kerámia mellett egy *helyben készített föníciai feliratos edényt* is felszínre hoztak, szíriai eredetű pecséthengerek és egyiptomi-föníciai jellegű skarabeusok társaságában (l. Grant 1981, 52. old.). Vagyis nagyon úgy tűnik, hogy ez az ischiai „görög” telep 775 táján még valójában föníciai kereskedelmi támaszpont volt, amely természetesen – számos egyéb áru mellett – az akkoriban divatos geometrikus díszítésű görög edényekkel is kereskedett. Mindenesetre meglehetősen módszertelen eljárás, egyedül a geometrikus cserepek alapján – s ugyanakkor a számos egyéb, vitathatatlanul föníciaiakra valló lelet ignorálásával – tételesen kijelenteni, hogy a telepet görögök alapították. Más kérdés, hogy kb. 60–70 évvel később, a nagyarányú szicíliai-dél-itáliai gyarmatosítások idején Ischia is görög kézre került, s 700 óta már valóban görög gyarmat volt.

Ugyanez a tónus végigvonul az egész könyvön. Egy jellemző példát még bemutatunk. Műve 54. oldalán Grant kifejti, hogy az említett ischiai görög kereskedelmi lerakat készítette az etruszk sírokban talált gyönyörű filigránékszerek nagy részét, azok tehát görög művészek alkotásai. Néhány oldallal később azonban ugyanezen ékszerekről megtudjuk, hogy ezek „... a filigránmunkák azelőtt soha el nem ért finomsággal készültek, s a granuláció technikájával olyan mintákat és sziluetteket alakítottak ki, amelyek Görögországban nem találhatók” (l. Grant 1981, 73. old.). – Kommentár – úgy véljük – felesleges.

Az etruszk műveltségről szólva nem kerülhetjük el, hogy röviden foglalkozzunk Róma alapításával és a római városállam keletkezésével is. Elsőrendű fontosságú kérdések ezek, mert csak a valóságos történelmi helyzet ismeretében mérhetjük fel teljes nagyságában azt a döntő szerepet, amelyet az etruszkok a római műveltség, államszervezet, a vallási

kultuszok és a szociális berendezkedés kialakításánál, valamint a latin nyelv konszolidálódásánál játszottak.

A régészeti és őstörténeti kutatások már évtizedekkel ezelőtt egyértelműen kimutatták, hogy a Romulus-féle hagyomány, amely Róma városának alapítását Kr.e. 753-ra helyezi, nem egyéb mint késői, a Kr.e. 1. század elején tudatosan véghezvitt történelemhamisítás, amellyel egy csapásra két legyet akartak ütni. A legenda egyrészt azt volt hivatva bizonyítani, hogy az akkoriban már világhatalmi szerepet játszó rómaiak a görögökkel egyenrangú ősiséggel és műveltséggel rendelkeztek; másrészt pedig egyúttal arra is kiválóan alkalmasnak mutatkozott, hogy a kb. 620 és 509 között uralkodott etruszk származású római királyok (Tarquinius Priscus, Servius Tullius és Tarquinius Superbus) elsőrangú szerepét Róma kiépítésében és gazdasági, szociális, politikai, katonai szervezetének kialakításában – amely dolgokat letagadni semmiképpen sem lehetett, mert görög történészek is megemlékeztek róluk – úgy tüntethessék fel, mintha mindazok csupán egy már 150–200 éve fennálló és virágzó városállam életének mintegy szükségszerű fejlődési fokozatait tükröznék, amelyek akkor is bekövetkeztek volna, ha a kérdéses három király történetesen nem etruszk lett volna. Ugyanakkor azonban a jó rómaiaknak arra is volt gondjuk, hogy az említett etruszk királyok uralkodása alatt bekövetkezett eminens fontosságú változások, újítások tekintélyes részét arányosan felosszák az ezek elé beiktatott négy fiktív római király között, hogy ezáltal is az évszázados normális és fokozatos fejlődés képzetét keltsék. Így Romulusnak tulajdonították az első állami berendezések létesítését, a szenátus megalapítását, a nép kúriákba való beosztását és a hadsereg megszervezését. Utóda, Numa Pompilius vezette volna be a vallási kultuszokat; a harmadik királyra, Tullus Hostiliusra ruházták Alba Longa lerombolásának dicsőségét, s ezzel Róma latiumi hegemoniájának megalapozását; végül Ancus Martius a tengeri hatalom alapjait rakta volna le Ostia megépítésével (l. Propyläen Weltgeschichte IV. köt. 50. old.). Láthatjuk, az etruszk királyoknak ezekután már nem sok tennivalójuk akadt volna.

Mindezzel szemben azonban a régészeti kutatások bebizonyították, hogy a 8–7. században a későbbi Róma területén városról még egyáltalán nem beszélhetünk: ebből az időből csupán kezdetleges falusias településeket találtak a római hét halom némelyikén, amelyek néhány vesszőfodékból összetakolt, sárral tapasztott, a felszínre alapozás nélkül épített nyomorúságos kunyhóból álltak, a halmok közötti völgyekben pedig lakhatatlan mocsarak terültek el. Majd a 600-as évek végén – azaz Tarquinius Priscus uralkodása kezdetén – egyelőre ugyanilyen primitív épületek jelennek meg a Palatinus és a Capitolinus közti mélyedésben, a későbbi Fórum területén is, vagyis akkor csapolták le a mocsarakat. Valamivel később, kb. 575 táján azután ezek a kunyhók egyszerre eltűntek

a völgyből, s gondosan elegyengetett helyükön tudatos tervszerűséggel döngölt kaviccsal kikövezett tágas szabad teret alakítottak ki: a Fórum elődjét, a már valóban városias Róma központját (l. pl. Bloch 1970, 176. old.). Ugyanebben az időszakban tűnnek fel a már kőalapokra épített, vályogtéglából készült szabályos négyszögalakú házak is. Magyarán a régészeti leletek tanúsága szerint Rómát – mint várost – Tarquinius Priscus etruszk király alapította Kr. e. 575 körül, s ennek következtében ő volt Róma első királya is. Így tehát „...Rómában egyetlen latin király sem uralkodott, hanem azok csupán a késői idők átlátszó kitalálásai” (l. Propyl. Weltgesch. IV. köt. 52. old.).

Róma alapítása kétségkívül azzal függött össze, hogy mellette a Tiberisen gázló volt, s e kényelmes és fontos átkelőhely megerősítése az etruszkok számára szinte önmagától kínálkozott a campaniai gyarmatvárosok felé vezető szárazföldi útvonal biztosítására. De etruszk alapításról árulkodik maga a városnév is: Róma neve etruszk szó, „Ruma” (l. Propyl. Weltgesch. IV. köt. 52. old.).

Mindezen, a szakirodalomban már több évtizede közismert tényekkel szöges ellentétben az iskolakönyvekben, ismeretterjesztő művekben, de még a lexikonokban és az összefoglaló jellegű tudományos munkákban is mind a mai napig világszerte a Romulus-féle városalapítási mondát találjuk, a fiktív 753-as dátummal, sőt többnyire még ezt is egy-két évszázaddal megtoldva, s a fentebb említett nyomorúságos kunyhókat, amelyek pl. a Palatinus dombon a 9. századig visszakövethetők, úgy értelmezve, mintha azok feltűnésével kezdődne Róma városának (!) története (vö. pl. Brockhaus Enzyklopädie 1973, 16. köt. 61. old.) – Türelmes olvasóink számára ilyesmi már nem jelenthet meglepetést, elvégre a rómaiak indogermánok voltak, az etruszkok pedig nem.

E kérdéssel kapcsolatban, s egyúttal az etruszkokra gyakorolt, állítólag döntő jelentőségű görög kultúrhatások vetületében is – amelyeket a fentebb már vázolt módszerek segítségével többnyire definitív módon tételesen állítanak – igen tanulságos, hogy pl. Tarquinius Superbus 520–510 táján olyan monumentális etruszk stílusú templomot építtetett a Capitoliumon, amelyhez mérhető abban a korban Görögországban is alig akadtak. Egyedül az ephesosi Artemis-templom múlta felül a maga 55,1 m-es hosszúságával a capitoliumi templomot, amelynek hosszanti oldala 53,28 m volt. Ha viszont egy viszonylag jelentéktelen, 510 táján csupán 60–70 éves múlttal rendelkező etruszk gyarmatvárosban ilyen hatalmas templom adatható, akkor kétségtelen, hogy az etruszk anyaország évszázadokkal régebbi városaiban már sokkal korábban álltak hasonló méretű templomok. Hogy eddiget nem ismerünk ilyeneket, annak az az egyszerű magyarázata, hogy mindezideig még egyetlen nagy etruszk város területén sem végeztek rendszeres ásatásokat.

Szintén az európai tudományosság grekofil szemléletének szükség-szerű következménye az etruszkok Herodotos és számos más antik szer-ző által ránk hagyományozott kis-ázsiai, közelebbről lydiai vagy pelázg eredetének újabban egyre erőteljesebben jelentkező elutasítása is. Míg ugyanis a korábbi kutatás szinte kivétel nélkül a keleti származtatást fo-gadta el, addig ezek a törekvések éppen abban az időben kezdtek na-gyobb méreteket ölteni, amikor a szaporodó régészeti leletekből mindin-kább megmutatkozott, hogy a „hellászi csoda”-ként emlegetett viszony-lag gyors görög kulturfejlődés legfőképpen a környező korábbi műveltsé-gek (Kréta, Kis-Azsia, Fönícia, Szíria) dominans hatásaira vezethető vissza, azaz pontosan azokra a forrásokra, amelyeken az etruszk kultúra is alapult. Ebben az összefüggésben jellemző adat, hogy a legkorábbi monumentális görög templom, az előbb említett ephesosi Artemision, Kroisos lyd király bőkezű anyagi támogatásával 550 táján épült, amikor a kis-ázsiai görög városok lyd fennhatóság alatt álltak; mégpedig nem előzmények nélkül, hanem a kis-ázsiai Kybele istennő ősidők óta álló szentélye helyén. – Ilyen körülmények között tehát a grekocentrikus szemléletű kutatás számára nem marad más kiút, mint mindenáron ta-gadni az etruszkok kis-ázsiai származását, mivel így legalább azzal lehet érvelni, hogy az etruszk műveltségben tagadhatatlanul domináló keleti elemek nem közvetlenül jutottak el Etrúriába, hanem csak görög kultúr-kisugárzásként, a görögök ún. „orientalizáló” stílusának szimpla átvétele útján.

Ennek következtében korunk egyik legismertebb etruszkológusa, *M. Pallottino* is hivatkozott könyvének nyolc teljes oldalát szenteli a keleti eredet kritikájára (l. Pallottino 1980, 54–62. old.) Ha azonban fejtegetéseit figyelmesen elolvassuk, meg kell állapítanunk, hogy szinte kizáró-lag az etruszkok keleti származását valló korábbi kutatók egyes – a rész-letkérdésekben elkövetett – nyilvánvaló tévedéseit veszi bonckés alá, s csupán ezekről sikerül kimutatnia, hogy nem helytállóak. Így pl. kimerítő akribiával oldalakon keresztül azt a valóban alapjaiban elhibázott (s amint alább meglátjuk, az antik hagyományokkal is gyökeresen ellenke-ző) álláspontot cáfolja, amely szerint az etruszkok csak a 700 körül je-lentkező orientalizáló stílust közvetlenül megelőző időkben, azaz kb. 750–700 között vándoroltak volna be Itáliába. Természetes dolog: ez az elmélet a múlt századba tartozik, az akkori, még igen hiányos régészeti ismeretek alapján áll, s így az újabb ásatások eredményei segítségével könnyűszerrel ki lehet mutatni, hogy az etruszk kultúra kezdetei sokkal régebbiek a 8/7. század fordulójánál, ebben az időben tehát nem számol-hatunk nagyobb bevándorlással. Arról azonban nem beszél, hogy ez az elgondolás manapság már rég elavult, s a keleti bevándorlás mai vitatói kő-zül csak egyesek vallják. Sőt, kimondottan úgy állítja be a kérdést,

mintha ez a késői bevándorlás lenne még ma is a keleti eredet híveinek sarkalatos tétele, mintegy általános meggyőződése.

Mi több, még az antik hagyományokat is felsorakoztatja ezen – úgy-
szólván már senki által sem képviselt – elmélet cáfolására. Bebizonyítja –
ami amúgy is közismert dolog – hogy ti. mind Hellanikos, aki a peláz-
goktól, mind pedig Herodotos és a többiek, akik a lydektől származtatják
az etruszkokat, a 8/7. század fordulójánál sokkal korábbi etruszk vándor-
lásról beszélnek, Herodotos pl. egyenesen a trójai háborút közvetlenül
követő időkről: Tyrrhenos, a Lydiából kivándorló etruszkok vezére
Herodotosnál Atys lyd király fia, utóbbi viszont a trójai háború körüli
időkre tartozó mitikus alak. Vagyis az etruszkok 8. századi bevándorlá-
sának tézise az antik hagyomány felől tekintve is elfogadhatatlan (l.
Pallottino 1980, 60–61. old.).

Ismét elfelejti azonban megemlíteni, hogy éppen a keleti eredet mai
hívei számolnak igen komolyan az antik hagyományokkal, s felismerték
pl. azt is, hogy a trójai háborút követő korszakot, mint az etruszk beván-
dorlás legvalószínűbb időpontját a görög hagyományokon kívül igen erő-
sen alátámasztja a rómaiak Aeneas trójai hőstől levezetett származtatása
is. Erről a mondáról ugyanis az utóbbi időben kiderült, hogy eredetileg
etruszk tradíció volt: Aeneas alakja az etruszk mitológiában már igen ko-
rán jelentős szerepet játszott, s kultusza az etruszkoktól került át Rómába,
ahol azután – sokkal később – a római eredetmítoszban is központi helyet
kapott (l. Grant 1981, 94. old.). Az etruszkok ősi Aeneas hagyományai
viszont a görög szerzőktől függetlenül is igen erősen alátámasztják az et-
ruszkok kis-ázsiai eredetét.

Nézzük meg tehát közelebbről az antik hagyományt és a vele kap-
csolatba hozható egykori történelmi helyzetet. Legelőször is a tárgyila-
gos szemlélő számára kétség sem férhet ahhoz, hogy Herodotos lyd
származtatását nem szabad szó szerint értenünk, hiszen köztudott do-
log, hogy Lydia csak a Kr.e. 7. század óta létezett, s a trójai háború ide-
jén Nyugat-Kis-Ázsiában egészen más jellegű etnikai és politikai alaku-
latok voltak, amelyek azután az ún. „tengeri népek”, majd az aiolok,
ionok és dórok vándorlásai során többszörösen is helyet változtattak,
vagyis a kérdéses terület etnikai képe a lyd birodalom megalakulásáig
ismételten gyökeresen átforgalmódott. Mit látunk azonban az etruszkok
keleti eredetét mindenáron cáfolni igyekvő modern kutatóknál? Pallot-
tino pl. ezekre az eminens fontosságú és közismert történelmi körülmé-
nyekre ügyet sem vetve egyedül Herodotos „lyd” szavába köt bele, s
aprólékosan felsorolva a lyd és az etruszk-nyelv közötti eltéréseket, va-
lamint a régészeti leletek különbözőségeit, végül diadalmasan kimutat-
ja azt, amit már egyedül a fenti néhány sorból bármely, e téren akár tel-
jesen tájékozatlan olvasó is könnyűszerrel felismerhet: hogy ti. a szó

szerint értelmezett lyd származtatás nyilvánvalóan téves (l. Pallottino 1980, 54–55. és 58–60. old.).

A Herodotosnál és egyéb szerzőknél ismételt és makacsul jelentkező antik hagyományok tehát kétségtávol egy jóval a lyd állam keletkezése előtt valószínűleg több hullámban lejátszódott népvándorlás emlékét tükrözik. Maga Pallottino is megemlíti, hogy csupán a késői bevándorlás cáfolatával még nem kapcsolható ki az etruszkok keleti eredetének tézise, mert korábban is megjelenhettek Itáliában. Ezt a lehetőséget azonban kereken kizárja azzal a lapidáris megjegyzéssel, hogy a bronzkorból és a vaskor elejéről a kis-ázsiai-keleti hatás bármiféle régészeti nyomai hiányoznak Etrúriában és Közép-Itáliában (l. Pallottino 1980. 61. old.).

Nem egészen így áll azonban a dolog. Populonia környékén pl. néhány 1100 és 800 közé tartozó korai aknasírból ciprusi és szíriai típusú kardok és melltűk kerültek elő, s 800 körül a krétai-mykénei álkupola is feltűnik (l. Grant 1981, 35. old.). Ugyanígy régészetileg az is megállapítható, hogy az etrúriai partoknak, főleg Populonia és Tarquinia környékének már az 1. évezred első két századában feltűnően sűrű népessége volt (l. Grant 1981, 35. old.), s hogy az etrúriai érctelepek nagyobb méretű kiaknázása a legtöbb lelőhelyen már a 2. évezred végén megkezdődött (l. Grant 1981, 38. old.). Sőt, már a mykénei időkben rendszeres kapcsolatok mutathatók ki az Égeisz térsége és Itália között: Dél-Itália és Szicília számos lelőhelyén a 14–12. századba tartozó mykénei kerámia került elő, s Etrúriában *San Giovenale* mellett is találtak mykénei cserepeket (l. Bloch 1970, 72. old.).

Mindez viszont nem éppen arra vall, amit Pallottino állít, hanem sokkal inkább, sőt igen nagy valószínűséggel arra, hogy a trójai háborút követő mozgalmas évszázadokban – tehát pontosan az antik hagyomány által megadott időszakban – Kis-Ázsiából vagy más keleti területekről érkezett telepések jelentek meg Etrúriában, nyilvánvalóan nem egyetlen kompakt tömegben, hanem több egymást követő kisebb-nagyobb hullámban (vö. pl. Grant 1981, 104–108. old. is). Keleti eredetükről egyértelműen tanúskodnak magas fokú technikai ismereteik, amelyek segítségével a következő évszázadokban hatalmas területeket kultiváltak: lecsapolták a mocsarakat, szabályozták a folyókat, fejlett öntözőrendszereket létesítettek szinte minden település környékén, számos várost építettek, s ezeket úthálózattal kötötték össze. Hangsúlyozzuk, hogy mindezt a rómaiak előtti Itáliában csak az etruszkok által meghódított vagy érdekkörükbe vont területeken találjuk meg, sehol másutt, még a szicíliai és dél-itáliai görög gyarmatokon sem.

Szintén igen nagy fokban alátámasztják az etruszkok keleti származását azok az egyiptomi feliratok is, amelyek a kb. 1230–1170 között ismételt Egyiptomra támadó ún. „tengeri népek” között egy „twrwš.w” nép-

nevet (olvasata *turušu* vagy *tereš*) is emlegetnek, melyet a kutatók túl nyomó többsége az etruszkok „tyrrhen” vagy „tyrsen” nevével azonosít. Pallottino ugyan azt írja erről az egybevetésről, hogy „teljesen bizonytalan”, de azt neki is be kell ismernie, hogy a „tengeri népek”-ként említett egyéb nevek közül soknak történelmi népnevekkel való azonosításához „ma már nem fér kétség” (l. Pallottino 1980, 56. old.). Ilyen körülmények között viszont nyilvánvaló, hogy ezeket a népneveket nem külön-külön, hanem csak együttesen szabad szemlélünk, elsősorban arra ügyelve, hogyan illeszthetők bele az akkori etnikai viszonyokba.

Az egyiptomiak a következő, „az északi vidékek mindenféle országaiból származó” népeket sorolják fel: „lk.w” (lukku = lykíai), „jqjwš.h” (jakjuša → accháj?), „drdnj.w” (dardanu = dardan), „dnn.w” (dannu = dannum; ← akkoriban adatolhatóan Kilikia környékén élő nép), „plšt.w” (pelešet = filiszteus), „sqq.r” (siqqar; – a filiszteusokkal együtt 1200 táján Palesztínában megtelepedett nép), „twrwš.w” (turušu = tyrsen), „šrdn.w” (šerdanu, šardanu vagy širdanu = szardíniai) és „šqlš.w” (šekeles, siculus = szicíliai). Láthatjuk, hogy összességükben tekintve e népneveket csupán az egyetlen „jakjuša” → „accháj” azonosítás tűnik bizonytalannak, míg mindezen népek részben már a kérdéses korszakban, részben alig valamivel későbbi időkben a Földközi-tenger északi partjain és szigetein történelmileg is adatolhatók. Ahhoz sem fér kétség, hogy 1200 táján és után a Földközi-tenger térségében és Kis-Ázsiában óriási méretű migrációk zajlottak le, amelyek többek között a nagy kiterjedésű mykénei kultúrkör és a nem kevésbé hatalmas hetita birodalom teljes pusztulásához vezettek, s alapjaiban felforgatták a kérdéses területek korábbi etnikai viszonyait. Ekkor jelentek meg pl. a frigek és a muski nép Anatóliában, a filiszteusok Palesztínában. Ugyanakkor az is bizonyítható, hogy ez a nyugtalan időszak kb. két évszázadig tartott, s csak 1000 táján, a dórok görögországi bevándorlásával fejeződött be. A dórok viszont végleges megtelepedésüket megelőzően az aiol és ion törzseket tolták maguk előtt délre és keletre, s ezek kb. 1100 és 1000 között fokozatosan birtokukba vették Attikát, az égei szigeteket és Kis-Ázsia nyugati partjait. Ezek a régészetileg is nyomor: követhető, hullámszerűen lezajlott népmozgalmak tehát kézenfekvő módon megmagyarázzák az etruszkok keleti eredetéről szóló antik hagyományt is, azt, hogy kb. 1200 és 900 között az újonnan érkezett tömegek demográfiai nyomása következtében kétségkívül többszörösen is történtek elvándorlások Kis-Ázsiából és a keleti Mediterráneum egyéb területeiről az akkor még ritkábban lakott nyugati vidékekre. Igen nagy súllyal esik latba ebben az összefüggésben a már említett amarnai ékírásos táblák (l. e. könyv 752. old.) egyik közlése, amely szerint a Kr.e. 14. század első felében Byblosban az egyiptomi helyőrségben „šrdn.w” (šardanu) zsoldosok szolgáltak. Ez az adat ugyanis azt

bizonyítja, hogy a későbbi szardíniaiak a nagy vándorlások előtt még keleten laktak, s nyilván csak 1230–1170 közötti sikertelen egyiptomi betöréseik után fordultak nyugatra, új hazát keresve. Nagyon valószínű tehát, hogy az etruszkok (twrwš.w”, de éppúgy a szicíliaiak (šqlš.w) is szintén ezen kudarc következtében kényszerültek nyugatra. Annál inkább, mert II. Ramses (kb. 1304–1238) korabeli források is több nevet említenek a későbbi „tengeri népek” közül, mint az egyiptomiak és a hetiták segédnépeit. Ezek szerint aligha férhet kétség ahhoz, hogy ezek a népcsoportok eredetileg valamennyien a Földközi-tenger keleti vidékein, nagyjából a mykénei kultúrkör területein laktak (vö. pl. Helck, 1979. 138. old. is), s e műveltség bukása után részben elvándoroltak, elsősorban nyilvánvalóan a korábbi kapcsolatok révén már ismert ritkábban lakott vidékekre, Szicíliába, Szardíniába és Közép-Itáliába (vö. a San Giovenale mellett talált mykénei kerámiával; l. fentebb, 866. old.).

Ezzel természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy az itáliai réz- és bronzkori alapnépességnek – amely azonban (s ez igen lényeges tényező) végső fokon szintén túlnyomórészt elő-ázsiai-épei eredetű volt – semmi szerepe sem lett volna az etruszk etnikum és nyelv kialakításában. Ellenkezőleg: népi és nyelvi tekintetben az őslakos alapréteg szerepe kétségkívül igen jelentős volt az etruszkok néppé válásának folyamatában és nyelvük konszolidálódásában. Művelődésbeli szempontból azonban vitathatatlannak tűnik, sőt régészetiileg is kielégítően alátámasztható, hogy a szorosabb értelemben vett tulajdonképpeni etruszk magaskultúrát közvetlenül megelőző *Villanova műveltség* legkorábbi jelentkezésével egyidejűleg, ill. annál valamivel korábban, kb. 1100–1000 között jelentős mértékű bevándorlások történtek Kis-Ázsiából vagy az azzal szomszédos régióból, s legfőképpen e gyarmatosok rakták le annak az etruszk kultúrának, államszervezetnek, civilizációnak és művészetnek alapjait, amelyet már történelmileg is megfoghatunk. Maga Pallottino is leszögezi, hogy képtelenség különválasztani a Villanova műveltség hordozóit az etruszkoktól. Bizonyítható ugyanis, hogy „...meglepő egyezés áll fenn az etruszkoknak a történelem folyamán legnagyobb elterjedési területe (ld. a térképet a 78. lapon) és a Villanova kultúra elterjedési területe között, ahogy az a legutóbbi feltárásokból megmutatkozik (térkép a 31. lapon).” (l. Pallottino 1980, 66. old.)

Az őslakosság és az újonnan érkezett gyarmatosok között végbement etnikai és nyelvi kiegyenlítődés folyamatának jobb megértéséhez azonban szervesen hozzátartozik az a fontos körülmény is, hogy az alapnépesség végeredményben ugyanabból az ősi anatóliai-épei-tirréni népcsaládból származott, amelybe a Kr. e. 2/1. évezred fordulója táján bevándorolt keleti csoportok is tartoztak. Ezt igazolják pl. azok a nyelvi összefüggések, amelyekről az anatóliai-épei-tirréni nyelvközösség fennmaradt

emlékeinek tárgyalásakor fentebb már bővebben szó volt. De ugyanezt bizonyítják – sokkal későbbi időkből és jóval konkrétabban – a Lemnos szigetén talált, a Kr.e. 7–6. századból származó feliratok is, amelyeknek többrendbeli és igen szoros megegyezései az etruszk nyelvvel még a keleti bevándorlást kategorikusan elvető kutatók szerint is „valóban figyelemreméltóak”, s „komolyan nyomnak a latban” a keleti elmélet mellett (l. Pallottino 1980, 61. old.).

Megjegyzendő még, hogy – Pallottino saját bevallása szerint – az etruszk nép és kultúra kialakulásának kérdéseit a fentiekkel gyakorlatilag azonos módon szemlélik az utóbbi időben többek között pl. *F.Schacher meyr*, *G.Säflund*, *J.Bérard*, *G.A.Wainwright*, *H.Hencken* és *J.B.Ward Perkins* (vö. Pallottino 1980. 52–53. old.). De nem csak ők. Az előbbieken említett régészeti, történelmi és nyelvi adatokhoz ugyanis egyéb keleti összefüggések egész sora járul, amelyek részletes bemutatására azúttal nincs lehetőségünk. Röviden csak annyit, hogy ezek a szerves párhuzamok kiterjednek a vallási képzetek, a mítoszok, a kultikus szertartások, a babonás hiedelmek (pl. májjóslás), a társadalmi berendezkedés, a technikai ismeretek (pl. csatornázás, építkezés, fémművesség) terére és még sok egyébre, amely jellegzetességek jórészt a görög kultúrában ismeretlenek voltak, semmi esetre sem származhattak tehát görög közvetítésből. Így nyilván a neves francia etruszkológusnak, *R.Blochnak* kell igazat adnunk, aki szerint „... a keleti elemek bevándorlásának tétele a kutatás jelenlegi állását tekintve igen valószínű” (l. Bloch 1970. 71. old.), s ennek következtében „... A keleti eredet tézise mind több és több védelmezőre talál.” (l. Bloch 1970, 83. old.)

Térjünk vissza ezután ismét a nyelvi kérdésekhez. Az etruszk nyelv ragozó típusú volt, s a kutatás megállapítása szerint nem rokonítható sem az indogermán, sem a szemita nyelvekkel. Így a múlt században és századunk elején az etruszkot több ragozó nyelvvel igyekeztek rokonsági kapcsolatba hozni (pl. a baszkkal, egyes kaukázusi nyelvekkel, a dravidával, a finnugorral stb.), pontosabban mondva az ismeretlen jelentésű etruszk szavakat e nyelvekből értelmezni, ezek a kísérletek azonban mind eredménytelenek maradtak. E nyelvhasználatok kudarcáa következtében került előtérbe az ún. kombinatorikus módszer, amely más nyelvek segítségével hívása nélkül magukból a fennmaradt szövegekből indul ki az etruszk nyelv értelmezésénél (l. Pallottino 1980. 190–191. old.). Miután azonban lehetővé vált, hogy az etruszkot meglehetősen pontossággal besorolják az ősi kis-ázsiai-mediterrán nyelvcsoporthoz körébe (l. fentebb, 846. old.), újra felvetődött az etimológiai összehasonlítások kérdése. Az etruszk nyelv hovatartozásának meghatározásánál az anatóliai-égei-tirréni nyelvegység keretében főleg *A.Trombetti* ért el ragyogó eredményeket, de módszertani alapelveit kizárólag saját, szinte korlátlanul széles nyelv-

vészeti ismereteire szabta, s azok túlságosan szorosan összefüggtek az ő felkészültségével és személyes képességeivel. Így a hivatalos tudomány nem tudta követni Trombetti ebben az irányban és úgy tűnik, mintha az óvatos várakozás álláspontjára helyezkedett volna (l. Pallottino 1980, 193. old.). Ennek következtében a kutatásban mindmáig a kombinatorikus módszer dominál.

Az etruszk feliratok a Kr.e. 7. század elején jelentkeznek. A betűket pontosan tudjuk olvasni, mert az etruszkok a föníciai ábc egyik 26 betűs változatát vették át, valószínűleg görög közvetítés útján – bár ez az utóbbi kérdés még ma is vitatott (l. Pallottino 1980, 209. old.). Igen fontos, hogy a korábbi korszakban (7–5. század) a magánhangzók használata sokkal fejlettebb, mint a késői feliratokban. Magánhangzóilleszkedés van. A késői szövegekben pontosan megfigyelhető a zöngétlen hangok átalakulása hehezetesekké és a hehezeteseké spiránsokká, ami bizonyos szempontból megegyezik a germán nyelvek hangzóeltolódásával. A zöngés zárhangok (b, g, d) hiánya az etruszkban talán ugyanezzel a folyamattal magyarázható, vagyis az őskorban végbement átalakulásukkal zöngétlenekké. A szóhangsúly legjelentősebb és legszembeesőbb jellegzetessége az első szótag erős hangsúlyozása és az ebből következő magánhangzókieés a hangsúlytalan szótagokban. Különösen jellemző ez a késői nyelvi szakaszra, amikor bonyolult mássalhangzócsoportok kialakulását figyelhetjük meg (mindezt l. Pallottino 1980, 212–213. old.).

Ezek a jelenségek nyilvánvalóan az etruszk nyelv lassú, fokozatos indogermanizálódásának jelei, amely folyamat ezek szerint párhuzamosan haladt az etruszkok politikai, gazdasági és kulturális hanyatlásával, ill. a dél-itáliai görögök, majd a rómaiak hatalmának növekedésével, s végül Kr.sz. táján az etruszk nyelv teljes eltűnéséhez vezetett. Ebben az összefüggésben igen figyelemreméltó az is, hogy míg az etruszkok a kutatás megállapítása szerint eredetileg egy 26 betűből álló ábc-t vettek át (l. fent), addig már a korai, 7–5. századi írásos emlékekben is csak 23 betűjel fordul elő, a későbbiekben pedig már csupán 20 (l. Pallottino 1980, 211. old.). Ez viszont igen nagy valószínűséggel arra vall, hogy egyrészt Pallottino helyes úton jár akkor, amikor a b, g, d mássalhangzók meglétét feltételezi az ősi etruszkban, másrészt pedig arra, hogy egy etruszk ábc kialakulása a 7. század elején feltűnő írásos emlékeknél sokkal korábbi időkbe nyúlik vissza, nevezetesen abba a korba, amikor még használták a zöngés zárhangokat. Ezzel viszont az etruszk ábc görög közvetítésének feltételezése is rendkívül valószínűtlenné válik: a görögök maguk is csak a 8. században vették át a föníciai ábc-t.

A szóképzésben különösen érdekes a ragok halmozódásának jelensége, így pl. az ún. kettős sőt hármas – birtokos eset. Az egymásra rakódott ragok különböző természetűek és értékűek lehetnek, mint pl. amikor

helyhatározórag kapcsolódik a birtokos esethez (l. Pallottino 1980, 213 214. old.).

Feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy mindezen jellegzetességeket az előbb említett mássalhangzó elhalkulásokkal és magánhangzó kivetésekkel együtt – a szumér nyelvben is azonos formában megtaláljuk, nevezetesen pl. a zöngés mássalhangzók zöngétlenné válása vagy egyes magánhangzók eltűnése az etruszkkal teljesen analóg módon ott is csak a késői szövegekben figyelhető meg, amikor a szumér már igen erőteljes szemita hatások alatt állt, s élő nyelvként való használata nemsokára meg is szűnt. E nyelvtani és hangtörténeti megegyezések azért különösen fontosak, mert az alább bemutatandó szumér-etruszk szópárhuzamok látszólagos hangtani eltéréseinek jobb megértéséhez lényegesen hozzájárulnak.

A névszóragozás ismert eseteire Pallottino a következő példát hozza (l. id. m. 215. old.):

„spur” = valószínűleg „város”; „spur-al” = „a városnak a”; „spur-e ϑ i” = „a városban”; „spur-eri” = „a városnak (vagy városért)”.

E példánál kitűnően megfigyelhetjük a szumér és az etruszk között jelentkező szoros nyelvi megfeleléseket. Már a főnév maga is nagy valószínűséggel szumér eredetű: vö. szum. „šub” = „fest gründen” (szilárdan megalapít) és „uru” = „Stadt” (város); összetételben tehát „šub” + „uru” = „szilárdan, biztosan alapított város”. A jelző nyilvánvalóan arra a közismert tényre vonatkozik, hogy az etruszkok csak bonyolult rituális előírások pontos betartásával, vagyis „szilárd szabályszerűséggel” alapított városokat tartottak valóságos városoknak. Mivel az összetett „šub-uru” szóban az „uru” volt a lényeges, a valóban várost jelentő alapszó, kétségkívül erre esett a hangsúly is, s így a „šub” előtag *u*-ja, valamint a szóvégi *-u* kiesett, a *b* pedig az etruszk hangrendnek megfelelően *p*-vé zöngétlenedett: *spur*. – Ez a levezetés az előbb vázolt etruszk hangfejlődés ismeretében ugyan igen valószínűnek tűnik, s jelentéstanilag is aligha kifogásolható, megvan azonban az a gyengéje, hogy a kérdéses szóösszetétel a szumérban nem adatolható. Emiatt az értelmezést nem is tartjuk biztosnak.

Minden kétséget kizárnak viszont a következő ragbeli megegyezések: etruszk – *e ϑ i* = „-ban, -ben” és szumér *-da*, *-de*, *-di*₆ = Lokatív-Postposition „in, bei, zur Seite, zu” (-ban, -ben, -nál, -nél, -hoz, -hez);

etruszk *-eri* = „-nak, -ért” és szumér *-ra*, *-ar*, *-ur*₂, *-ir*, *-er* = Dativ-Postposition „zu, auf, für” (-hoz, -ra, -re, -nak, -ért).

Figyelemreméltóak a mellesleg jelentkező magyar párhuzamok is: az etruszk – *e ϑ i* (szumér *-da*, *-de*, *-di*) ragot vö. az ősi magyar *-d*, *-da*, *-de* lokativuszraggal (pl. *oda*, *ide*, *Várad*, *Várda*), az etruszk *-eri* (szumér *-ra*, *-er* stb.) ragot pedig *-ra*, *-re* és *-ért* ragjainkkal.

Ezen előzetes megjegyzések után lássunk most néhány kézenfekvő szumér – etruszk szómegfelelést. Összevetéseinknél Pallottino hivatkozott munkájának szójegyzékére támaszkodtunk (l. Pallottino 1980, 224–233. old.), amelyben kb. 170 többé-kevésbé ismert jelentésű etruszk szót sorol fel. Ezek közül azonban nem vettük figyelembe a rekonstruált („csillagos”) szavakat, a neveket és ezek származékait, valamint azokat a teljesen bizonytalan szavakat, amelyeknél jelentésként csak annyi szerepel, mint pl. „névmás”, ill. „névmás vagy melléknév” stb. Így a jegyzékből 138 nagyjából biztosan vagy megközelítő pontossággal ismert jelentésű szó maradt, amelyekhez hozzávettük az előbb bemutatott két ragot és a –*ur* végződést Pallottino könyvének 214. oldaláról (ezek nem szerepelnek a szójegyzékben), azaz végeredményben 141 etruszk szót hasonlítottunk össze a szumérral. Az etruszkológiában szokásos görög betűket a továbbiakban latin átírásban használjuk: *ϑ* = *th*, *φ* = *ph* és *χ* = *kh*. Megjegyzendő még, hogy ezúttal csak szemléltető példákat kívántunk bemutatni, s ezért a szumér szavak jelentéseit illetően csupán *A.Deimel* „Šumerisch-akkadisches Glossar” c. kötetének adataira szorítkoztunk, amelyben az egyes szavak jelentéseinek alig egyharmada található meg (a teljes szemantikákat Deimel a „Vollständige Ideogramm-Sammlung” négy kötetében sorolja fel).

Szumér–etruszk szópárhuzamok

<i>szumér</i>	<i>etruszk</i>
1. AG (tenni, csinálni)	AC-as (tenni, felajánlani)
2. AŠ, IŠ (egyetlen, egyedüli)	AIS, EIS (istenség)
3. AL-GI (adni)	AL, ALCE, ALQU (adni, ajándékozni)
4. ME (lenni)	AM, AMA, AME (lenni)
5. AB, ABBA (apa, nagypapa)	APA (apa?, ősök)
6. A-RA (menni)	AR, ARA (mozgást jelentő ige)
7. ASILLA, ASILAL (ujjongás, ünnepi öröm)	ASIL (valamilyen szent létesítmény)
8. GAR (tenni, csinálni, elkészíteni)	CAR (csinálni)
9. GALA (papi osztály neve)	CEL, CELU (papi cím)
10. KUŠ ₃ (nyugodni)	CES (helyezni, elhelyezve lenni, feküdni)
11. EŠ, EŠE (három)	CI (három)
12. DA, DE ₃ , DI ₆ (-ban, -nál, ott, oda)	ETHI (-ban, -ben)
13. ER, IR, UR ₂ , AR, RA (-nak, -ért)	ERI (-nak, -ért)
14. BAR (égni, tűz)	VER-s (tűz)
15. ZUR (imádkozni, könyörögni)	ZER-i (szent cselekmény, „szertartás?”)

16. ZAL, ZALAG (fényleni, kitűnni)
17. TAR (ásni), SUR₆ (sír), DAR (hasítani), DAR-DAR (lyuk, hasadék)
18. SUR, ŠUR (bika, szűrni)
19. DU₃, DE₆ (tenni, csinálni)
20. DA (oldal, nála, határos, közel valamihez)
21. TUR (kicsi, ifjú, fiúgyermek)
22. ILU (jajszó, jajkiáltás, panaszszó), ILU-Du₃ (panaszkodni)
23. ITU (hónap)
24. LAGAR (miniszter, főhivatalnok)
25. LAB (elmúlni), LIBIR (öregedni)
26. MAH (nagy, mennyiség, tömeg)
27. MAH (nagy, hatalmas)
28. MAR (beültetni, behelyezni, kinevezni)
29. MUD (földterület határvonala, végződése), MAD (ország, kerület)
30. MAH (nagy, hatalmas)
31. MA₃-E, ME-E, MEN₂ (én), ME, MI (mi)
32. MU-NA₂ (ágy)
33. MUR₄, MURGU (burok, burkolat, tok)
34. PAP (apa)
35. PAR (fényes, sugárzó)
36. PAD₃ (kosár?, valamilyen láda vagy tartály)
37. PU₂ (ciszterna, kút)

- ZIL, ZILAC, ZILATHI
(államivatalnok, méltóság)
- THAUR, THAUR a (sír, sírbolt)
- THEVR u (bika)
- THE z (tenni, csinálni)
- THUI (iii)
- THUR (családi közösséghez tartozást jelölő végződés, „fi”)
- ILU (könnyörgést vagy felajánlást jelentő ige)
- ITU (felosztani?), IDUS (a hónap 13 vagy 15 napja)
- LAUC, LUC-, LUKHUM valószínűleg „király”)
- LUPU (meghalni)
- MAC, MAKH (majdnem bizonyosan „ot”)
- MAC-strev (állami méltóság címe; vö. latin „magister”)
- MAR-u (állami méltóság címe), szószerint tehát „behelyezett, kinevezett”
- METH-lum (állami? területre vagy más intézmény fogalmára vonatkoztatható)
- MEKH (politikai vagy intézményre vonatkozó fogalom; vö. „zilath mekhl rasnal” = „Etrúria praetora”), e kifejezés inkább „Etrúria nagy praetora”ként fordítható.
- MILME, MI NI, ME NE (névmás első személye „én, engem”)
- MUN, MUNI (hely, sirgodór, sir?)
- MUR, MURCE (lenni valahol, tartózkodni?, valószínű származéka MURS „hamveder, szarkofág”)
- PAPA (apa? vagy nagyapa?)
- PAR, PAR khis (társadalmi helyzetre vagy állásra vonatkozó kifejezések)
- PAT -ua (edény neve)
- PU-t (edény neve, „kút”?)

38. KUD (fa- vagy bőrtartály	QUT-un (edény neve)
39. SAR (összeg), ŠAR (sok)	SA, SAR (számnév: „négy” vagy „hat”?)
40. ŠAG ₃ (jó, kegyes, kegy, hódolni)	SAC (vallási cselekményt vagy helyzetet jelentő ige)
41. SANGA (papi osztály neve)	SAN (elhúnyt?), SANTI (pap címe)
42. SEDI, SID (megnyugodni)	SAT, SATH (letenni vagy megállapítani?)
43. SAG (ajándék, hozomány)	SCU (adni, letenni, felajánlani?)
44. ŠUB (szilárdan megalapítani) és URU (város)	SPUR (város)
45. SUKU (kultikus helyiség, kápolna)	SUC (szertartási cselekmény)
46. SUD (eltávozni, elsüllyedni)	SUT, SUTH (valószínűleg „tenni” vagy „lenni valahol”); származéka SUTH-u (hely, lakhely, sír)
47. TU, TE (tenni, csinálni, készíteni)	TE-v (mutatni, látni?)
48. TU, TE (uaz)	TE-n (működni)
49. TU, TE (uaz)	TE-s, TE-z (gondozni?, tenni, csinálni)

Megjegyzés: e három etruszk ige nyilvánvalóan a TE (tesz) szumér alaptő származéka; vö. még magyar *ten-ni*, *tesz*, *tev-ő* és német *tun* (tenni).

50. TIN, DIN (élni, élet), DINGIR istenség)	TIN („nap” és <i>Tin</i> etruszk főisten neve)
51. TEMEN (földhányás, földfeltöltés)	TMIA (szent hely vagy épület: „templom”?)

Megjegyzés: a szumér templomokat rituálisan „megtisztított” földtöltésekre építették; vö. még görög „temenos” (a templom megszentelt környete, többnyire földhányással kiemelve).

52. DUL (körülzár, bekerít)	TUL-ar (határok)
53. DU, DU ₃ (helyezni, lehelyezni, átadni)	TU-r (adni)
54. UD, UTU (nap, napisten), UŠU ₃ (naplemente)	USI-l („nap” és napisten)
55. BAR SI (kötő, kendő, fejkendő)	PHERSU (álarc, álarcos személy)
56. BAL (áldozni, italáldozatot kiönteni)	FLE-r (felajánlás, áldozat)
57. BAR (tűz), AN (menny) és TAG (ütni, leütni); összetételben tehát: BAR-AN TAG = „égi tűz leüt”	FRONTAC (villám)

A felsorolt szómegfelelésekből megállapítható, hogy az etruszkban is igen erős szumér nyelvi hatások jelentkeznek: ez az 57 párhuzam az alapul vett 141 ismert etruszk közszó több mint 40 %-át jelenti. Nagyon fon-

tos az is, hogy a fenti szójegyzék tanúsága szerint gyakorlatilag mind azon esetekben, amikor az egyes etruszk szavak jelentése valóban bizonyosan ismert, a szumér jelentésbeli megegyezések is teljesen kifogástalanok, s a vitatható párhuzamok szinte mindig a bizonytalan jelentésű etruszk szavakra korlátozódnak.

Térjünk át ezután a latin alaprétegi nyelvi anyagának vizsgálatára. A kutatás ma már egyhangúlag vallja, hogy a latin nyelvbe tömegesen kerültek bele etruszk szavak, de egyéb, az anatóliai-égei-tirréni ősnyelvi csoport más nyelvjárásaiból származó nyelvi elemek is. Így tehát nem meglepő, sőt egyenesen kézenfekvő, hogy a latinban is számos szumér szópárhuzam található amelyek, – hasonlóan a már bemutatott szumér-görög megfelelésekhez – kiterjednek a legelemibb kifejezések, az alapi-gék és a természeti jelenségeket jelölő főnevek körére is. Miután I. könyvünkben már felsoroltunk 50 közeli szumér–latin szóegyeztést (I. I. könyv 164-165. old.), azokhoz most további 50 megfelelést csatolunk.

Szumér–latin szópárhuzamok

<i>szumér</i>	<i>latin</i>
51. SIL ₃ (unversehrt sein)	SAL-vus (heil, unversehrt)
52. TAR (Spitze)	TUR-ris (Turm)
53. KUD (abschneiden)	CAED-o (schneiden, abschneiden)
54. KUD (entscheiden)	de-CID-o (entscheiden)
55. GUBUR (Gehilfe, Stellvertreter)	GUBER-nator (Statthalter)
56. SILIM (Friede, Heil)	SILEN-tium (Ruhe)
57. PAD (zerstücken)	FIND-o, perfektum FID-i (spalten)
58. MANA (ein Gewichtsmass und Zeitmass)	MINA (Mine), MANE-o (dauern), MINU-tum (Minute)
59. KUŠ (Haut)	CUT-is (Haut)
60. IGI (Auge)	OCU-lus (Auge)
61. BIL (brennen, Feuer), BIL-AM és GIR ₂ (Blitz, blitzen)	FUL-GUR (Blitz)
62. PAG (fangen, einsperren)	PAG-o (fangen, unterjochen)
63. BURU (Vieh)	POR-cus (Schwein)
64. BAR (binden)	FRE-no (zäumen, bändigen)
65. GAB (empfangen, erhalten)	CAP-io (fangen, empfangen)
66. MEN (Diadem, Schmuck)	MON-ile (Halsband)
67. BAL (schlagen)	PEL-lo (schlagen, stossen), FLI-go (schlagen)
68. GUL (zerschlagen, zerbrechen)	s-CUL-po (meisseln), CAEL-um (Meissel)
69. TAR (zerschlagen, zerstückeln)	TER-o (dreschen, zerreiben)
70. TAG (schlagen)	TANG-o, ólatin TAG-o (schlagen)
71. BAR (schlagen)	VER-BER-o (schlagen)

72. BAR (trennen)	PAR-io (trennen)
73. BAR (spriessen, Spross)	FRU-o (gedeihen), VIR-ga (Spross)
74. BAR (brennen von Feuer)	FER-veo (glühen, brennen)
75. BAR (flehen, Gebet)	PRE-cor (beten)
76. BAR (einbrauen)	FRI-go (rösten)
77. BAL (drehen)	VOL-vo (drehen)
78. BAL (Spindel, spinnen)	PLE-cto (flechten)
79. BAL (graben)	PAL-a (Spaten)
80. BAL (fällen)	FAL-lo (zu Fall bringen)
81. BAL (feind werden, Feindschaft)	BEL-lum (Krieg)
82. GUB (binden, schlingen)	CAP-istro (halftern, anschirren)
83. GAR (umzäunen, rings umschliessen)	HOR-tus (Garten); szószerint „Umgezäumtes”
84. TAG (weben)	TEX-o (weben)
85. BAD (öffnen)	PAT-eo (öffnen)
86. HUL (verderben, verachten)	CUL-pa (Sünde)
87. GIL ₂ (laufen)	CEL-er (schnell)
88. GIL ₃ (anzünden)	CAL-or (Wärme, Glut)
89. GAL (ein grosser Krug)	CAL-ix (Kelch)
90. GUL (schneiden)	CAEL-o (schneiden)
91. GUR ₄ (laufen)	CUR-ro (laufen)
92. GUR ₅ (schneiden)	CUR-to (verkürzen, abschneiden)
93. GUR ₉ (ein Massgefäss)	COR-tina (Kessel)
94. GIR ₂ (blitzen, Blitz)	CRE-mo (verbrennen)
95. ZAL (hell, glänzen, leuchten)	SOL (Sonne)
96. SIL (abschneiden)	SUL-co (einschneiden)
97. SILA ₂ (ein Massgefäss)	SOL-ium (Wanne)
98. SER ₂ (Verfluchung, Bann)	SOR-deo (verachtet sein)
99. ŠAR (abschneiden)	SER-ra (Säge)
100. ŠUR (ein Gefäss)	SER-ia (Tonne, Fass)

A bemutatott egyezések 90 %-ban egyértelműen az alapszókinsz körébe tartoznak: a mindennapi életben neolitikus-korai fémkori foknálkülöztetetlen legegyszerűbb cselekvéseket és tárgyakat nevezik meg. Ez pedig kétségtelenül arra vall, hogy a latin nyelv legmélyebb alaprétégeben szervesen belctartozik az indogermánok előtti újkőkori – korai fémkori kisázsiai-mediterrán nyelvközösségbe, s ezen keresztül az elő-ázsiai-szumér nyelvi koinéval is igen szoros kapcsolatokban áll.

Mindebből viszont az következik, hogy az ősi anatóliai-égei-tirréni nyelvcsoprt nyelvjárásaiban is tömegesen kellett lenniük az elő-ázsiai-mezopotámiai nyelvi koiné szókinszéből származó szavaknak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fenti szumér-latin és a már korábban megismert szumér görög szómegfelelések túlnyomó része nem közvetlenül a szu-

mérből került bele a latinba, ill. a görögbe, hanem egyrészt az etruszkból, a ligurból és más ősi itáliai nyelvekből, másrészt pedig a minoszi krétai nyelvből, a mykénei kultúrkör közlekedő nyelvéből és a prachellén anatóliai nyelvjárásokból. Minden valószínűség szerint ezen többé-kevésbé egységes kisázsiai-mediterrán nyelvi alaprétleg domináns hatásaival magyarázható az is, hogy a nyugati indogermán nyelvcsoporthoz belül a görög és a latin állnak legközelebb egymáshoz.

Tovább nyugat felé tekintve az Ibér félszigeten nyelvi téren már nehezebb helyzetbe kerülünk, mert az ott beszélt egykori nyelvekből alig maradtak fenn emlékek. Mindössze annyi bizonyos, hogy a *baszk* egyik ősi ibér nyelvjárás utóda, s a maga részéről szoros párhuzamokat mutat több kaukázusi nyelvvel, valamint részben a szumérral is (vö. pl. Bouda 1938, de l. e. könyv 846. és 848. old. is). Ez ugyan nem sok, de annyit mégis megenged, hogy az ibér nyelvjárásokat az anatóliai-égei-tirréni nyelvcsoporthoz számítsuk (l. pl. Pallottino 1980, 35. old.), s ezen keresztül kapcsolatba hozhassuk az elő-ázsiai nyelvi koinéval is. Igen nagy mértékben megerősítik ezt a besorolást azok a már ismertetett spanyolországi és portugáliai régészeti leletek, amelyek arról tanúskodnak, hogy a Kr.e 3. évezred folyamán tömegesen és több hullámban elő-ázsiai eredetű érckutató és fémfeldolgozó gyarmatosok jelentek meg az ibériai partokon, s ott számos virágzó várost alapítottak, amelyekhez kisebb-nagyobb hátszörzörök is tartoztak a szárazföld belseje felé (l. 780-781. és 809-810. old.).

S valóban, ha a néhány ismert Kr.e. 4–3. századbéli ibér edényfelirat ezideig egyetlen megfejtett szövegét közelebbről megtekintjük, azonnal szembeszökően jelentkezik a szumér párhuzam. A felirat két szóból áll: „gudua deitzdea”, s a baszk nyelvből világosan értelmezhető „csatakiállítás”-ként. Mivel az edényen tengeri csata ábrázolása látható, a fordítás kézenfekvő módon kapcsolódik a képhez (l. Altheim 1951, 165. old.). Nos, a szumér nyelvben „gu₃-de₂” = „kiált, ordít, hangosan szólít”, s ehhez viszont az ibér „gudua” szó illeszkedik kifogástalanul.

Ezekután kíséreljük meg felvázolni az eddig megismert összefüggésekből kibontható paleolingvisztikai képet. Időben visszafelé tekintve az első, már bizonyos valószínűséggel megfogható, nagyobb területekre kiterjedő, többé-kevésbé közérthető közlekedő nyelvet Elő-Ázsia nyugati felébe, közelebbről a belső-anatóliai (Hacilar, Çatal Hüyük), kilikiai (Mersin, Tarsus) és nyugat-szíriai partmenti (Amuq síkság, Ugarit, Byblos) koraneolitikus kultúrkör területére lokalizálhatjuk. Szélesebb körű elterjedésének kezdetei kb. 6500 tájára tehetők, vagyis az említett műveltségek megszilárdulása, egymás közötti szorosabb kapcsolataik kialakulása idejére. Ezt a keletkezést a kérdéses térség régészeti leletei, amelyek a 7. évezred második felében már messzeterjedő kölcsönös

értintkezéseket és rendszeres kapcsolatokat bizonyítanak, igen magas fokon alátámasztják.

Ilyen régi korban és az akkori viszonylag alacsony művelődési szint mellett természetesen nem számolhatunk az egész hatalmas területen már a 7. évezredben valóban egységes, közérthető közlekedő nyelvvel, hanem kezdetben csupán az érintkezések megkövetelte viszonylag szűk keresztmetszetű közös szókinccsel, amely csak a mindennapi élet legfontosabb kifejezéseit foglalhatta magába. Ezt az ősi nyelvi állapotot, amelynek közös szókinccsében kétségkívül az akkoriban legfejlettebb közép-anatóliai Hacilar – Çatal Hüyük kultúrkör hordozóinak nyelvi elemei domináltak, „ősanatóliai”-nak vagy inkább – az elő-ázsiai nyelvi koiné tárgyalásakor használt terminológiánkhoz igazodva (l. e. könyv 708-713. old.) – *Hacilar – Çatal Hüyük kori nyelvi fokozatnak* nevezhetjük. Elterjedésének határait azonosnak vehetjük az említett koraneolitikus művelődési körök területével, általános használatát pedig ezen kultúrák virágzásának idejére, kb. 6500 és 5000 közé tehetjük. Ebben a 1500 éves időszakban azután a népesség gyors növekedése és a kapcsolatok egyre szorosabbá válása következtében a nyelvi kiegyenlítődés is mind nagyobb méreteket öltött, s így a 6. évezredben már kétségkívül valóságos anatóliai-nyugatszíriai „lingua franca”-ról beszélhetünk, amelynek egykori létezését egyébként már egyedül az Anatóliából származó égei-tirréni nyelvközösség ténye is egyértelműen bizonyítja.

Ehhez az areálisan kiegyenlítődött anatóliai nyelvközösséghez tartoztak Európa déli területeinek legelső újkőkori földművelő gyarmatosai, akik 6000 és 5500 között Krétán, a Dél-Balkánon, Itália, Franciaország és Spanyolország földközi-tengeri partjain, feltűntek (proto-Sesklo, cardium kerámia). Majd 5000 táján – amint már tudjuk – Anatólia központi területein megszakadt a leletfolytonosság (vö. e. könyv 672. old.), a népesség zöme nyugatra és északnyugatra vándorolt, kialakítva többek között a Balkánon és a Kárpát-medencében a Kremikovci és a Starčevo-Körös műveltséget. Az anatóliai gyarmatosok terjeszkedésének határait a már említett anatóliai-égei-tirréni földrajzi nevek segítségével vonhatjuk meg (l. fentebb, 846. old.). Magában Kis-Ázsiában csak a nyugati partmenti sávban (pl. Beycesultan környékén), Kilikiában és a legkeletebbi régióban (Elazig vidéke) maradt számottevő népesség, s a kelet-anatóliai lakosság egy része a jelek szerint megszállt egyes transzkaukáziai területeket is (vö. pl. Burney-Lang 1975, 73. old.).

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az *ős-anatóliai közlekedő nyelv délkeleti tőszomszédságában, Szíriában és Észak-Mezopotámiában kb. 5500-zal kezdődően kialakult a Samarra-Tell Hálat műveltség kulturális és nyelvi koinéja* (l. e. könyv 709-710. old.), s 5000 táján már Kelet Anatóliába és Kilikiába is kiterjeszkedett. Ez viszont azt

Jelenti, hogy a 6. évezred második felében jelentős mértékű kulturális és nyelvi kapcsolatokkal kell számolnunk e két művelődési kör között. Így megmagyarázhatókká válnak az anatóliai-égei tirrénai ősnyelvi közösség fentebb említett összefüggései egyrészt a kelet-anatóliai transzkaukáziai térség és a Zagrosz-hegység vidékének nyelveivel (dél kaukázusi nyelvek, hurri, szubir, lullu, guti, kasszu, elámi), valamint másrészt – a halafi összefüggéseken keresztül – a szumérrel (l. 847-849. old.).

Kb. Kr.e. 5000 és 3300 között azután ez az anatóliai-mediterrán nyelvi alaprétég a Tell Halaf, majd a késői Ubaid műveltség törzsterületeiről kiinduló, többszörösen megismétlődő tömeges elvándorlási hullámok és az ezáltal bekövetkezett etnikai keveredések során (ezeket I. e. könyv 2. fe.) ismételten igen jelentős mennyiségű halafi és késői ubaidi (előszumér) nyelvi anyaggal bővült, azaz elsősorban nyilván szókincse egyre nagyobb mértékben közeledett az elő-ázsiai nyelvi koiné halafi, majd késői ubaidi (előszumér) fokozatának közlekedő nyelvéhez.

Végül kb. 3300-zal kezdődően – a szumér városias kultúra megszilárdulása, valamint a szumérok távolsági kereskedelmi hálózatának szervezett kiépítése óta – a Földközi-tenger térségében, a nyugat-európai partokon és Európa egyes belső területein régészetiileg szintén igen magas fokon valószínűsíthető újabb elő-ázsiai, részben mezopotámiai-szumér ércutató, fémfeldolgozó és kereskedő gyarmatosok letelepedése, akik számos helyen, főleg a parti régiókban és az ércfelőhelyek környékén kisebb-nagyobb városállamszerű hatalmi szervezeteket alakítottak ki, megnyerve vagy alávetve és megszervezve a sokkal alacsonyabb kulturális fokon álló bennszülött lakosságot. Ezek a gyarmatos csoportok, amelyek kb. 3200 és 2000 között szintén több hullámban jelentek meg Európában, mindenképpen már a szumér nyelvet vitték magukkal: vagy mint anyanyelvüket, vagy pedig mint az akkori idők általánosan elterjedt elő-ázsiai kereskedelmi közlekedő nyelvét, amelyet még akkor is kénytelenek voltak használni, ha nem közvetlenül a szumér nyelvterületről származtak. A szumérok által megszervezett és hosszú évszázadokon keresztül folyamatosan fenntartott távolsági kereskedelmi hálózatba ugyanis kétségkívül csak a szumér nyelvvel kapcsolódhattak be.

Így tehát a számbavehető vonatkozó régészeti leleteket figyelembe véve és gondosan mérlegelve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy azok az anatóliai-égei-tirrénai nyelvcsoporthoz tartozó nyelvek, amelyeket a Kr.e. 2/1. évezred fordulója táján és után már többé-kevésbé megfoghatunk (pl. a minoszi, a mykénei, az etruszk, a ligur, az ibér), az őseredeti anatóliai alaprétégen kívül már nagy mértékben telítve voltak az elő-ázsiai nyelvi koiné, halafi, késői ubaidi (előszumér) és szumér fokozatainak többszörösen felülrétegeződött nyelvi elemeivel. Más szóval az elő-

ázsiai kultúráramlat során bekövetkezett, régészetileg sokszorosan bizonyítható vándorlások és etnikai keveredések kifogástalan magyarázatot nyújtanak az ógörögben, az etruszkban és a latinban található tömeges szumér nyelvi megfelelésekre.

Az Elő-Ázsiát keletről és északról körülvevő területek régi és mai nyelveiben azonban éppoly masszív szumér párhuzamokat találunk, amelyeket fentebb Dél-Európában megismertünk. Emlékeztetünk ezzel kapcsolatban a III. könyvünkben szemléltető példaként bemutatott számos szumér-magyar-finnugor, szumér-magyar-iráni és szumér-magyar-altáji szómegfelelésre, valamint az azokból levonható őstörténeti és paleolingvisztikai következtetésekre (vö. 448., 513-517., 529-532., 553-559., 574-575., 594-599. és 630-645. old.).

Kiegészítésül felvázoljuk *a nemzetközi nyelvtudomány néhány eddig elért, módszertanilag kielégítően alátámasztott és szinte általánosan elfogadott eredményét a szumér nyelv távolabbi összefüggéseinek és nagy valószínűséggel feltehető rokonsági kapcsolatainak kutatása terén.* Ezúttal nem térünk ki a szumér, valamint az uráli és az altáji nyelvek közötti párhuzamok korábbi, főleg 19. századi vizsgálatainak kérdéseire, mivel egyfelől az ilyen irányú nyelvhasználatokat a nemzetközi kutatásban jelenleg uralkodó iskolai vélemény többnyire eleve kereken elutasítja, ill. megalapozatlannak tartja, másfelől pedig e témakörrel a későbbiekben amúgy is bővebben foglalkozni szándékozunk. Így most csak azokból a 20. századi keletű nyelvhasználatokból hozunk szemelvényeket, amelyek a szumért egyéb nyelvekkel, nyelvcsoportokkal vetették egybe és a nemzetközi nyelvtudományban is általában megalapozottnak számítanak.

G. Sigwart az etruszkkal hasonlította össze a szumért, s az etruszkot magát a kaukázusi nyelvekből származtatta (Etruskisches und Sumerisches, Glotta VIII. 1916.). Rámutatott a latin nyelv indogermánból nem értelmezhető szavainak sorozatos szumér párhuzamaira, amelyeket – igen kézenfekvő és ésszerű módon – etruszk eredetű jövevényszavakként magyarázott a latinban. Ezenkívül az akkor még csak alig néhány ismert jelentésű etruszk szó közül nem egynek szumér megfelelését is kimutatta, valamint egy-két alaktani és mondattani párhuzamot. Mindez arra vall – írja –, hogy az etruszkok kis-ázsiai őshazájukban kapcsolatban álltak a szumér kultúrával, s abból sokat átvettek. Nyelvi rokonság feltevésére azonban a megfelelések nem elégségesek (l. Varga 1942, 361–362. old.).

Sigwart ezirányú felismeréseit a további kutatás lényegében megerősítette: B. Hrozný (1940) a hetitában, J. Friedrich (1939) pedig a hurri nyelvben talált latin szópárhuzamokat, amelyek nyilván etruszk közvetítéssel kerültek bele a latinba (l. 92. és 424-425. old.). De már fentebb is láttuk, hogy az etruszk az anatóliai-égei-tirréni nyelvközösség útján szoros kapcsolatban állt a kaukázusi nyelvekkel és a hurrival (vö. e. köt. 847-849. old.).

F. Bork (Das Sumerische eine kaukasische Sprache; Orientalische Literaturzeitung, XXVII. 1924.) a kaukázusi nyelvekben talált szumér megfeleléseket, főleg az általános nyelvszerkezet és az igeragozás terén (l. Varga 1942, 367–368. old.). **K. Bouda** szélesebb körben vizsgálta a szumér nyelv összefüggéseit. Rokonsági kapcsolatokra valló egyezéseket talált a nyugat-kaukázusi nyelvek és a baszk között, amelyek részben a szumérban is megvannak, s ugyanakkor a tibetiben is előfordulnak. Összesen 87 szóegyeztetést sorol fel, amelyeknek majdnem fele a szumérban is adatható. Végkövetkeztetésében óvatosan utal arra, hogy a történelmelőtti időkben esetleg számolnunk kell egy hatalmas kiterjedésű ősnyelvszerű képződménnyel, amelybe a szumér is beletartozott (l. Bouda 1938.).

Bouda ezen eredményei azt jelentik, hogy az ősi anatóliai-mediterrán nyelvközösség a szuméron keresztül minden joggal kapcsolatba hozható a Mezopotámiától északra és keletre fekvő területek nyelveivel is, azaz a kutatás számára elsőrangú feladat lenne e térség régi és mai nyelveinek alaprégi anyagát éppoly módszeresen átvizsgálni, mint ahogy ez Anatólia és a Mediterráneum esetében már részben megkezdődött. Annál inkább, mert az újabb régészeti leletek tényszerűen bebizonyították, hogy az elő-ázsiai kultúráramlat során ezeken a területeken is tömegesen jelentek meg elő-ázsiai földművelő telepések, akik nyilvánvalóan magukkal vitték eredeti hazájuk nyelvjárásait is (vö. e. könyv 2. fejt.).

A szumér-indogermán nyelvi kapcsolatok lehetőségével is foglalkozott néhány kutató. **H. Hein** pl. három tanulmányt írt e kérdésről (Sumerisch-Indogermanisch, Altona 1919; Sumerer und Indogermanen, Mannus XI-XII. 1919–20; Die ältesten indogermanischen Sprachreste, Orientalische Literaturzeitung 1921). Hosszú szumér-indogermán szójegyzéket állított össze, s a párhuzamokat az egykori érintkezések, kulturális hatások jeleként értékelte (l. Varga 1942, 368. old.).

C. Autran ennél sokkal határozottabb formában és alaposabb vizsgálatokkal támasztotta alá az indogermán nyelvek indoiráni csoportjának szumér összefüggéseit (Sumérien et Indo-Européen. L'Aspect morphologique de la question, Paris 1925.). Számos szóegyezésen kívül néhány esetrag és névmás egyezését is kimutatta. Ennek megfelelően a szumér nyelv rokonalanságát, izoláltságát hirdető kutatók tartózkodó álláspontjáról így ír: „Ilyesféle magatartás lehet ugyan szakszerű és körültekintő, a tudományosság oldaláról nézve azonban még félig-meddig sem kielégítő.” (l. Varga 1942, 368. old.) Eredményeit végül így foglalja össze: „... a) A nyelv szempontjából: Szumér reprezentálja mindenesetre egyikét azon elemeknek, amelyek nagyon régen hozzájárultak az indo-európai nyelvcsoporthoz; b) kulturális szempontból: a szumér kultúra nagy mértékben a mi kultúránk alapja.” (l. Varga 1942, 369. old.). Ebből következően arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szumért egy ősrégi nyelvi komple-

xum alapanyagának kell tekinteni, amely a távoli múltba nyúlik vissza, s hatásai a későbbi nyelvekben világosan felismerhetők.

Láthatjuk, hogy Autran már a 20-as években biztos kézzel rámutatott az indogermán nyelvek valóságos gyökereire, sőt kimondottan azon ősi nyelvi komplexumok legfontosabbjára, legrégebbi közös alaprétegére, amelyeket a modern indogermanisztika csak jóval később kezdett tekintetbe venni paleolingvisztikai vizsgálatainál. Jellemző azonban, hogy még ma is csupán „finnugor”, „kaukázusi” és „szemita” nyelvi komponensekről beszélnek, ezek kölcsönös keveredésével és fokozatos kiegyenlítődésével magyarázva az indogermán nyelvek kialakulását, valamikor a Kr.e. 2. évezred elejével kezdődően (vö. 407-427. és 549-550. old.), az akkoriban egész Elő-Ázsiában uralkodó, általánosan elterjedt kereskedelmi, kulturális, kultikus és tudományos közlekedő nyelvet, azaz a szumért figyelembe sem véve. Holott maguk is észreveszik, hogy az indogermánt a finnugor és a szemita nyelvekkel összekötő nyelvi párhuzamok közös ősi forrását valószínűleg valamilyen „harmadik, ismeretlen nyelvben” kell keresnünk (vö. 414. old.).

Ezen – módszertanilag teljességgel érthetetlen – fogalomzavar iskola-példája V.Christian „Die sprachliche Stellung des Sumerischen” c. tanulmánya, amelyben lényegében Bouda előbb említett eredményeivel mindenben azonos jellegű felismerésekre jutott, ezekből azonban homlokegyenest ellenkező előjelű következtetéseket vont le. Christian a kaukázusi, a hamito-szemita, az uráli, az altáji, a szudáni és a tibeti-burmai nyelvekben található szumér megfeleléseket gyűjtötte össze, s a valóságos nyelvemlékbeli, kultúrtörténeti és történelmi időrendet visszájára fordítva úgy magyarázta ezeket a nyelvi összefüggéseket, hogy a szumér olyan nyelvvegyülék, amely nyelvtanilag és nyelvszerkezetileg a kaukázusi, szókincsében és szóképzésében a hamito-szemita, hangtanában és nyelvtípusában pedig a tibeti-burmai, az urál-altáji és az afrikai szudáni nyelvek keveredéséből keletkezett volna, valamikor a történelem előtti időkben, jóval a Kr. e. 3. évezredet megelőzően.

Aligha szükséges, hogy e képtelenségeket tételesen cáfoljuk. Elegendő, ha rámutatunk arra, hogy a jelen könyvben bemutatott, régészetileg bizonyítható elő-ázsiai kultúrhatások, migrációk és gyarmatosítások tanúsága szerint a Christian által talált, három kontinensre kiterjedő részleges szumér nyelvi párhuzamok kétségkívül a szumérból származnak és nem megfordítva. Végeredményben tehát Christian a szumér nyelv messze vidékeken még ma is megtalálható összefüggéseinek felkutatásával e dolgozatában akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy a szumér nyelv távolabbi hatásainak vizsgálata egykor tárgyilagos módszerekkel megindulhasson.

Röviden foglalkoznunk kell azonban Christian kérdéses tanulmányának egy másik – szintén velejéig módszertelen – vetületével. Ebben a

dolgozatban jelentkezik ugyanis időben először – immár ténylegesen megfogalmazva és bizonyos fokú rendszerbe foglalva – az a szemlélet, amely „hangtörténeti meggondolások” alapján (ezt a tudálékos frázist olvasóink már jól ismerik) számos ószumér szót a sokkal később feltűnő mezopotámiai szemita nyelvekből, az akkádból és az asszír-ból igyekszik származtatni. Ez az irányzat, amely az indogermanisztika már ismert „ahisztorikus” iskolájának mindenben megfelelő párja a szemitológiában, a későbbiekben azután egész iskolává nőtte ki magát (vö. a „protoakkád” teóriáról mondottakkal; l. 706-708. old.), annak ellenére, hogy a szumér nyelvemlékek az akkád nyelvű feliratoknál teljes évezreddel előbb jelentkeznek, s a kultúrtörténeti és régészeti tények is egyértelműen a szumér műveltség jóval több mint ezer éves abszolút elsőbbségét bizonyítják az akkádokkal szemben. Vagyis a valóságos helyzet éppen fordított volt: tekintve egy kisebb számú késői szemita kölcsönszórétegtől és néhány ún. „akkádizmus”-tól, amelyek a 3. évezred második felében és a 2. évezred elején, a szoros szumér-szemita együttélés és nyelvkeveredés korszakában, az élő szumér nyelv utolsó századaiban kerültek bele a késői szumérba, éppenséggel az akkád-babiloni nyelv hemzseg a szumér jövevényszavaktól, még elemi kifejezések, az ún. alapszókincs terén is – amit a kutatók túlnyomó többsége mindig elismert, s elismer ma is. Ebben az időszakban a szumér szavak ezrei kerültek bele az ószemita akkád-babiloni szókincsbe, többé-kevésbé eltorzított, pidginizált formában, hangalakjukban a szemita nyelvek jellegzetes fonetikájához illeszkedve. Sőt, e folyamat során az akkád maga is jelentős mértékben áthasonult a szumérhoz, különösen a hangtan terén (l. pl. Bottéro: Das erste semitische Grossreich, Fischer Weltgeschichte 2. Band).

„Beiträge zur sumerischen Grammatik” (1957) c. dolgozatában Christian tovább bonyolítja e logikátlan fonalakat. Abból a jól ismert tényből pl., hogy a szumérban hasonló jelentésű szavak általában azonos mássalhangzózávákra épülnek fel, s a magánhangzózváltozások gyakran csak szemantikailag rokon jelentéseket variálnak, azonnal azt a következtetést vonja le, hogy mivel ezek szerint az alapjelentés legfőképpen a mássalhangzókhoz tapad, a szumér nyelv egyik ősi komponensének tehát közel kellett állnia a hamito-szemita nyelvekhez, amelyekben szintén a mássalhangzózav határozza meg a szó jelentését (l. Christian 1957, 12. old.) Állítja pedig ezt annak ellenére, hogy köztudomás szerint a legtöbb nyelv szavainak jelentései a mássalhangzókhoz tapadnak, s ugyanakkor a szemita magánhangzózváltozások (az ún. szimbolikus magánhangzózváltozások) – éppúgy mint az indogermán „Ablaut” – éppen ellenkezőleg, nem rokon jelentésű új szavak képzésére szolgálnak, hanem gyakorlatilag kizárólag nyelvtani és belső szóképzésbeli szerepük van. Ha a dolog úgy állna, amint Christian állítja, akkor a szemiták nem írhatnának csupán

mássalhangzókat, mert a szavak értelme a magánhangzók elhagyásával bizonytalanná válna. Amikor pl. az arab a *k.t.b.* mássalhangzócsoporthoz olvassa, azonnal tudja, hogy az *csakis* az „írni” fogalmát jelöli, nem „valami hasonló” is, és a különféle vokalizáció csupán az „írni” ige különböző nyelvtani alakjait variálja: *KaTab* = „schreiben”, *aKTuB* = „ich schreibe”, *KuTiBa* = „wurde geschrieben”, *KaTaBa* = „schrieb”, *KaTiB* = „Schreiber”, *ma-KTuB* = „geschrieben” (vö. I. könyv 133. old. is). – Ezzel szemben éppenséggel a ragozó típusú nyelvekre – amilyen a szumér is – jellegzetes, hogy a magánhangzováltozásokat az alapszó jelentésétől bizonyos fokig eltérő, de vele szemantikailag rokon szóvariánsok képzésére használják fel (vö. pl. magyar *lik* vagy *luk*, *lék*, *lak*; I. I. könyv 4–5. fejezet). – Vagyis Christian olyasmivel érvel, ami aligha nevezhető egyébként mint tudatos félrevezetésnek. A paleolingvisztikai tények ugyanis a fentiek alapján egyenesen arra vallanak, hogy a helyzet éppen fordított volt: nem az összsumér „állt közel” a hamito-szemita nyelvekhez, hanem ez utóbbiakba került át az ősidőkben egy sor szumér nyelvi jellegzetesség, de csupán csökevényesen, torzított és pidginizált formában.

Igen sokat ígérő kutatási irányzat jelentkezik az utóbbi időben az indiai dravida nyelvek szumér kapcsolatainak behatóbb vizsgálatával. Ez számunkra azért különösen fontos, mert másfelől – amint *M.A. Durbin* amerikai kutató írja – *S.A. Tyler*nek nemrégiben sikerült a dravida és az uráli nyelvek közötti genetikai rokonság tételes bizonyítása 153 szópár szisztematikus egyeztetése útján (Tyler 1968). Durbin viszont Tyler eredményeiből kiindulva a szumér-dravida nyelvi összefüggések már 1913 óta vitatott kérdését is belevonta vizsgálataiba és – amint maga hangsúlyozza – mindjárt kezdetben, csupán két órás kereséssel a szumér és a dravida szótárban, 16 hasonló szópárt talált. Ennek következtében komoly lehetőségnek tartja a szumér, valamint a dravida és az uráli nyelvek rokonságát (a fentieket l. Durbin 1971). E kutatások jelentőségét még az is nagy fokban emeli, hogy az utóbbi években az Indus kultúra hordozóinak nyelvére is kezd fény derülni. Sikerült az Indus kultúrában használt írás 419 szótagjele közül kb. 100-at megfejteni, mégpedig a dravida nyelvekben található homonímiák, azaz azonos vagy igen hasonló hangalakú, de különböző jelentésű szavak segítségével, az ún. „rébusz-elv” alkalmazásával. Ez pedig azt jelenti, hogy az Indus műveltség népessége dravida nyelven beszélt (l. Fairervis 1983). Így tehát a szumér nyelv keleti és északi kapcsolatai is lassanként a nemzetközi tudományosság látókörébe kerülnek, s joggal remélhetjük, hogy hamarosan megkezdődnek a szélesebb körű paleolingvisztikai vizsgálatok a szumér bevonásával.

A szolid, tudományos igényű nyelvhasonlításokhoz az adja meg az elvi és módszertani alapot, hogy a szumér igen sok eurázsiai nyelvvel mutat több-kevesebb – már első pillantásra szembeszökő – egyezést, párhu-

zamot; – főleg a szókincs terén, de többször a nyelvtanban is. Ez a tény állás olvasóink számára tanulmányisorozatunk eddigi eredményei ismeretében nem jelenthet meglepetést, hiszen már tudjuk, hogy az ősi elő-ázsiai primér művelődési körök túlszaporodott etnikumai évezredekön keresztül folyamatosan és nagy számban vándoroltak szét a környező közelebbi és távolabbi vidékekre, s szinte egész Nyugat-Euráziában döntő jellegű kulturális és etnogenetikai hatásokat fejtettek ki a művelődésben messze elmaradott területek gyér alapnépességeire (vö. I. könyv 1. fejj. és jelen könyv 1-2. fejj.).

Ezen újabb őstörténeti felfedezések világánál természetesen nem tekinthető véletlennek az sem, hogy szinte egész Európában és Nyugat-Ázsiában messzemenően dominál ugyanaz az emberfajta, az ún. kaukázusi-európid „nagyrasz”. E kétségtelen tény ugyanis a régészeti bizonyítékokon túlmenően az embertan síkján még korunkban is egyértelműen tanúsítja, hogy e területek antropológiailag általában szemlélve nagyjából viszonylag egységesnek mondható lakossága végső fokon zömmel azonos eredetű, legnagyobbrészt az elő-ázsiai primér neolitikus és korai fémkori műveltségek népességeiből származik, illetve ismételt döntő többségű elő-ázsiai keveredések útján alakult ki mai végső formájában.

Ezekután tehát szükségszerűen elvárható, hogy Nyugat-Eurázsia legkülönbözőbb nyelveiben, a térség szinte bármely pontján a régészetileg és több helyütt embertanilag is megállapítható tömeges elő-ázsiai keveredésekkel szoros párhuzamban többé-kevésbé masszív elő-ázsiai nyelvi hatások, felülrétegződések és keveredések is kimutathatók lesznek.

Mivel pedig a kőrézkori és korai bronzkori Elő-Ázsiában a szumér igen nagy valószínűséggel mintegy 2500 éven át (kb. 4500–2000 között), de még minimálisan számolva is – kétségbevonhatatlanul és bizonyíthatóan – majd két évezreden keresztül (kb. 3800-tól 2000-ig) minden tekintetben domináló élő kultúrnyelv volt, majd további 1500 évig Európa középkori latinjával mindenben azonos szerepet töltött be, a bizonyosságot elérő valószínűséggel feltehető, *hogy e távolabbi nyelvi összefüggések esetében legelsősorban a szumér nyelv hatásaival kell számolnunk.* Ehhez járul az is, hogy a szumérok alakították ki Földünk első valódi értelemben vett magaskultúráját, hosszú évszázadokon keresztül messze vidékekre kiterjedő szervezett távolsági kereskedelmi hálózatot tartottak fenn (l. 772-773. old.), vallási, mitológiai, kozmológiai képzeteik, szimbólumaik, művészeti motívumkincsük, életszemléletük, babonás szokásaik, mondáik, meséik egész Elő-Ázsiában maradék nélkül általánosan elterjedtek, sőt Nyugat-Eurázsia legnagyobb részében még ma is tömegesen kimutathatók (l. e. könyv 4. fejj.). Továbbá ők szervezték meg a legelső államokat, majd kb. Kr.e. 3200-tól kezdődően már egész Mezopotámiát összefogó birodalmakat is (l. 748-750. old.), azaz a szumér a világ-

történelem legelső olyan nyelve, amely nagy területeken egységesen használatos birodalmi, közigazgatási, kereskedelmi, kulturális és nem utolsósorban kultikus nyelv volt.

Más szóval az elő-ázsiai szumér hegemonia korában valósultak meg az emberiség történelmében legelőször azok az alapfeltételek, amelyek az újabb paleolingvisztikai kutatások eredményei szerint elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy nagyobb területekre kiható érvénnyel olyan nagyfokú nyelvi kiegyenlítődség következhesse be, amely egy valóban egységes közigazgatási, kereskedelmi, irodalmi, tudományos és kultikus nyelv kialakulását lehetővé teszi (vö. pl. Altheim 1951. 2. old.; – idézve 408-409. old.).

Ezek a régészeti, etnogenetikai, művelődés- és nyelvtörténeti adatok egyúttal ésszerűen megmagyarázzák azt a – hazai nyelvészeink és őstörténészeink által csak gúnyosan kommentált – tényt is, hogy a szumért „szinte a világ minden nyelvével összehasonlították már”; – amint ezt mérvadó kutatóink zöme elrettentő példaként előszeretettel hangsúlyozza, nem gondolva meg azonban azt, hogy ez a felületes ítélet ismét csak az akadémikus irányzat megdöbbenő egyoldalúságáról tanúskodik: arról, hogy a finnugor iskola az újabb régészeti és őstörténeti felfedezéseket nemhogy megvizsgálná, de figyelembe sem veszi.

E rendkívül jelentőségteljes ősnyelvi összefüggések bemutatása terén ezúttal többre nem vállalkozhattunk, mert az elő-ázsiai nyelvi koiné hatásainak részletes ismertetése mindazon hatalmas területeken, ameddig az elő-ázsiai földművelő telepések és az érckutató gyarmatosok eljutottak, valósággal szétrobbantaná e kötet kereteit. Ennyi is elegendő azonban annak érzékeltetésére, milyen elsőrendű fontosságú módszertani követelmény lenne a paleolingvisztika számára, hogy végre felfigyeljen a régészet által az utóbbi évtizedekben feltárt széleskörű elő-ázsiai összefüggésekre Európa déli felében, de ugyanúgy az Elő-Ázsiát környező egyéb területeken is, s a jövőben ne csupán hipotétikus ősnyelvi formák vissza-következtetésének meddő feladatával bajlódják (e kísérletezések hiábavalóságát egyébként a modern indogermanisztika már felismerte; l. 407-427. old.), hanem elsősorban a ma már tízezerszámra rendelkezésre álló ősi szumér nyelvemlékekből induljon ki nyelvkialakulási és nyelvfejlődési vizsgálatainál. Ezáltal ugyanis tetemesen konkrétabb alapokra kerülne a paleolingvisztika, s a kutatók a felismert párhuzamok nyelvemlékes megtámaszthatósága révén sokkal biztosabb következtetéseket vonhatnak le az egykori nyelvi kapcsolatok mikéntjére, de éppúgy a mai nyelvek kialakulási folyamataira és fejlődésére vonatkozóan is.

Felhasznált irodalom

- Alkim, U.B.: Anatolien I (Archaeologia mundi, 1968).
- Altheim, F.: Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter I II. 1947 1948.
- Altheim, F.: Geschichte der lateinischen Sprache, 1951.
- Amiet, P.: Die Kunst des Alten Orient, 1977.
- Bartha, A. – Czeglédy, K. – Róna-Tas, A.: Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977.
- Bereczki, G.: Hunok Svájcban és egy lépéstévesztés (Kortárs, 1982. jún.).
- Bittel, K.: Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens, 1950.
- Bloch, R.: Die Etrusker (Arch. mundi, 1970.).
- Bottéro, J.: Das erste semitische Grossreich (Fischer Weltgeschichte II. Band, 1965).
- Bouda, K.: Die Beziehungen des Sumerischen zum Baskischen, Westkaukasischen und Tibetischen, 1938.
- Brentjes, B.: Mittelasien, 1977.
- Brockhaus Enzyklopädie XVI. Band, 1973.
- Burney, C. – Lang, D.M.: Die Bergvölker Vorderasiens, 1975.
- Chadwick, J.: A lineáris B megfejtése, 1980.
- Charrière, G.: Die Kunst der Skythen, 1974.
- Childe, G.: Vorgeschichte der europäischen Kultur, 1949.; Stufen der Kultur, 1952.
- Christian, V.: Die sprachliche Stellung des Sumerischen (Babyloniaca 12. 1931–1932; – különlenyomatban is megjelent 1932-ben).
- Christian, V.: Beiträge zur sumerischen Grammatik, 1957.
- Condurachi, E. – Daicoviciu, C.: Rumänien (Arch. mundi, 1972).
- Dencker, R.: Die Kultur Finnlands (Handbuch der Kulturgeschichte, 1968).
- Durbin, M.A.: Hozzászólás Zakar A. „Sumerian-Ural-Altaic Affinities” c. cikkéhez (Current Anthropology 12. 2. 1971. ápr.; angolból fordította Godzsa J.).
- Edzard, D.O.: Die Frühdynastische Zeit, III. Dynastie von Ur, Altbabylonien (Fischer Weltgeschichte II. Band, 1965).
- Érdy, M.: Belső-ázsiai utam az ujugurok hazájába, Kína Sinkiang tartományába (rádióelőadás sorozat kézirata, 1983.).
- Fairservis, W.A. jr.: Die Schrift der Indus-Kultur (Spektrum der Wissenschaft 5. 1983.).
- Falkenstein, A.: Die Ur- und Frühgeschichte des alten Vorderasiens (Fischer Weltgeschichte II. Band, 1965).
- Farkas, Gy.–Bogyay, T.: Die Kultur der Ungarn (Handbuch der Kulturgeschichte, 1968; I. Wiesner, J. et alii).
- Fodor, I.: Verecke híres útján..., 1975
- Friedrich, J.: Kleine Beiträge zur hurritischen Grammatik, 1939.
- Ghirshman, R.: Iran I. – Protoiranier, Meder und Achämeniden, 1964.
- Gimbutas, M.: Die Indoeuropäer: Archäologische Probleme, 1963.
- Glötz, G.: La civilisation égéenne, 1923.
- Goetze, A.: Hethiter, Churriter und Assyrer, 1936.; Die kulturgeschichte Kleinasiens (Handbuch der Altertumswissenschaft, 1957).
- Grakow, B. M.: Die Skythen, 1978.
- Grant, M.: Rätselhafte Etrusker, 1981.

- Grjasnow, M.: Südsibirien (Arch. mundi, 1970).
- Hančar, F.: Urgeschichte Kaukasiens, 1937.; Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, 1956.
- Heine-Geldern, R.v.: China, die ostkaspische Kultur und die Herkunft der Schrift (Paideuma IV. 1950).; Herkunft und Ausbreitung der Hochkulturen (Almanach der Österr. Akad. d. Wissensch. 105. Jhrg. 1955).
- Helck, W.: Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr., 1979.
- Herodotos: Historien (H.W. Haussig magyarázataival, 1955).
- Heyerdahl, Th.: Kon-Tiki, 1949.; Tigris, 1979.
- Hommel, F.: Die sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse, 1884.
- Hrouda, B.: Vorderasien I. (Handbuch der Archäologie, 1971).
- Hrozný, F.: Die älteste Geschichte Vorderasiens, 1940.
- Hout, J.L.: Persien I (Arch. mundi, 1965).
- Jettmar, K.–Haussig, H.W.–Spuler, B.–Petech, L.: Geschichte Mittelasiens (Handbuch der Orientalistik, 1966).
- Kádár, Z.: A nagyszentmiklósi kincs állatábrázolásai (László Gy.: A nagyszentmiklósi kincs, 1977).
- Kalicz, N.: Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien, 1963.; Agyag istenek, 1974.
- Kandra, K.: Magyar Mythologia, 1897.
- Kempinski, A.–Avi-Yonah, M.: Syrien–Palästina II (Arch. mundi, 1978).
- Kramer, S. N.: Geschichte beginnt mit Sumer, 1959.; Die Wiege der Kultur, 4. Auflage 1978.
- Kraus, F. R.: Sumerer und Akkader, ein Problem der altmesopotamischen Geschichte, 1970.
- Kunszabó, F.: Töprengések egy idült lépéstévesztésről (Forrás 1981. nov.).
- László, Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai 1961 és 1971.; Steppenvölker und Germanen, 1974 (magyarul: A népvándorlaskor művészete Magyarországon, 1970).; A nagyszentmiklósi kincs, 1977.; Őstörténetünk, 1981.
- Lehmann – Haupt, C. F.: Armenien Einst und Jetzt I-II/1–II/2, 1910–1931.
- Lenormant, F.: Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldäer, 1878.
- Lipták, P.: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977).
- Lloyd, S.: Die Archäologie Mesopotamiens, 1981.
- Makkay, J.: A tartariai (alsótatárlaki) táblácskák (Magyar Tudomány, Új folyam XV. 1970).
- Margueron, C.J.: Mesopotamien (Arch. mundi, 1970).
- Matz, F.: Kreta, Mykene, Troja, 1958.
- Mellaart, J.: Çatal Hüyük, 1967.
- Metzger, H.: Anatolien II. (Arch. mundi, 1969).
- Milojčić, V.: Chronologie der jüngeren Steinzeit, 1949.
- Montet, P.: Das Alte Ägypten, 1975.

- Moortgat, A.: Die Entstehung der sumerischen Hochkultur, 1943 Geschichte Vorderasiens bis zum Hellenismus, 1950 és 1962., Grundlagen und Entwicklung der sumerisch-akkadischen Kultur (Historia mundi II. Band, 1953)
- Müller-Karpe, H.: Handbuch der Vorgeschichte II. Band Jungsteinzeit, 1968 (1. rész: „Text”; 2. rész: „Tafeln”); Handbuch der Vorgeschichte III Band – Kupferzeit, 1974 (1. rész: „Text”; 2. rész: „Regesten”, 3. rész: „Tafeln”).
- Narr, K.J. (Herausgeber): Handbuch der Urgeschichte II. Band Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit, 1975
- Oppenheim, M.v.: Der Tell Halaf, 1931.
- Pallottino, M.: Az etruszkok, 1980.
- Perrot, J.: Syrien-Palästina I (Arch. mundi, 1978).
- Pittioni, R.: Der urgeschichtliche Horizont der historischen Zeit (Propyläen Weltgeschichte I. Band, 1976.).
- Piotrowski, B.: Urartu (Arch. mundi, 1969.).
- Platon, N.: Kreta (Arch. mundi, 1968.).
- Porada, E.: Alt-Iran, 1962.
- Propyläen Kunstgeschichte XIII. Band – Frühe Stufen der Kunst. 1974.
- Propyläen Kunstgeschichte XIV. Band – Der Alte Orient, 1975.
- Propyläen Weltgeschichte I-XI. Band, 1976.
- Randa, A. (szerk): Handbuch der Weltgeschichte, 1954.
- Ránk, G.: Völker und Kulturen Nordeasiens (I. Wiesner, J. et alii).
- Rákos, S. – Komoróczy, G.: Gilgames – Agyagtáblák üzenete, 1974.
- Realläxikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie I-VI. Band (1932-től kiadás alatt; eddig megjelent: „A”-”Landwirtschaft”).
- Rehork, J. (Herausgeber): Lübkes Enzyklopädie der Archäologie, 1980.
- Rolle, R.: Die Welt der Skythen, 1980.
- Saggs, H.W.S.: Mesopotamien, 1975.
- Schachermeyr, F.: Die vorderasiatische Kulturtrift, 1953.
- Schachermeyr, F.: Die älteste Geschichte Griechenlands. 1955.
- Schachermeyr, F.: Die ägäische Frühzeit I. Band – Die vormykenischen Perioden, 1976.
- Schachermeyr, F.: Die minoische Kultur des alten Kreta, 1979.
- Schmökel, H.: Geschichte des alten Vorderasiens (Handbuch der Orientalistik, 1957).
- Schmökel, H.: Ziegen am Lebensbaum (Archiv für Orientforschung 18. 1957 58
- Schmökel, H.: Ur, Assur und Babylon, 1962.
- Schmökel, H.: Funde im Zweistromland, 1963.
- Schmökel, H.: Das Land Sumer, 1974 (1. kiadás 1955.).
- Schmökel, H. – Otten, H. – Maag, V. – Beran, Th.: Kulturgeschichte des Alten Orients, 1961.
- Soden, W.v.: Sumer, Babylon und Hethiter bis zur Mitte des II. Jahrtausends v. Chr. (Propyl. Weltgesch. I. Band, 1976.).
- Soden, W.v.: Der Nahe Osten im Altertum (Propyl. Weltgesch. II. Band, 1976).
- Stawiski, B.: Mittelasiens – Kunst der Kuschan, 1979.

- Strommenger, E.: Fünf Jahrtausende Mesopotamien, 1962.
 Strommenger, E. (szerk.): Der Garten in Eden, 1978.
 Strommenger, E. (szerk.): Land des Baal, 1982.
 Talbot-Rice, T.: Die Skythen, 1957.
 Tolstow, S.P.: Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur, 1953.
 Torma, Zs.: Szumér nyomok Erdélyben, 1972. (Torma Zs. „Ethnographische Analogien” c. 1894-es munkájának magyar fordítása, kísérő tanulmányokkal Jáki Gábortól).
 Ungnad, A.: Subartu, 1936.
 Varga, Zs.: Ötezer év távolából, 1942.
 Velden, F.v.der: Über Ursprung und Herkunft der indogermanischen Sprachen und anarische Sprachreste in Europa, 1912.
 Vikár, L.: A magyar népzene volgai török és finnugor kapcsolatai (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977.).
 Vlassa, N.: Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorderen Orient (Acta Musei Napocensis 7. 1970.).
 Vlassa, N. – Saveanu, S.: Meglátogattak-e bennünket a sumérok? (Magyar Őskutatás II. 6. 1977. Buenos Aires; románul: Magazin 1970. dec. 19. Bukarest)
 Voigt, V.: Folklorisztika és őstörténet (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977.
 Whitehouse, D. und R.: Lübbes archäologischer Weltatlas, 1976.
 Wiesner, J.: Die Kultur der frühen Reitervölker, 1968 (I. Wiesner, J. et alii).
 Wiesner, J. – Farkas, Gy. – Bogay, T. – Dencker, R. – Ránk, G.: Die Kulturen der eurasischen Völker (Handbuch der Kulturgeschichte II. Abt. Band 13. 1968.).
 Woolley, L.: Mesopotamien und Vorderasien, 1961.

Térképek

A II. kötet végén közölt nyolc térkép *D. und R. Whitehouse* „Lübbes archäologischer Weltatlas” (1976) c. munkájából származik. A könyv eredetileg angol nyelven 1975-ben jelent meg a londoni *Thames and Hudson Ltd.* kiadóvállalatnál, „Archaeological Atlas of the World” címen.

- 1) Legkorábbi földművelők Nyugat-Ázsiában (I. Whitehouse 1976, 62–63. old.)
- 2) Újkőkori és kőrézkori műveltségek Mezopotámiában (I. uott, 67. old.)
- 3) Újkőkori lelőhelyek Kelet-Európában (I. uott, 136–137. old.)
- 4) Korai rézművesség Európában (I. uott, 156–157. old.)
- 5) Nyugat-Anatólia és a Kykládok: az újkőkortól a bronzkorig (I. uott, 91. old.)
- 6) Anatólia újkőkora a bronzkorig (I. uott, 72–73. old.)
- 7) Megalitépítmények Európában (I. uott, 149. old.)
- 8) A harangalakú edények műveltségei és a csatabárdos kultúrák, valamint a gömbamfórák elterjedése (I. uott, 159. old.)

A térképeket a Thames und Hudson Ltd. cég szíves engedelmével közöljük.

V. KÖNYV

AZ URALI-FINNUGOR NYELVEK GENETIKUS NYELVCSALÁDI ELMÉLETÉNEK ELLENTMONDÁSAIRÓL

AZ EURÓPAI ÚJKŐKOR ELŐ-ÁZSIÁVAL SZEMBENI PRIORITÁSÁNAK HIPOTÉZISE

*Néhány szó a radiokarbon módszerrel végzett
kormeghatározásokról*

A hosszú életű kaliforniai tuskés tobozú fenyő évgyűrűinek beható vizsgálata során észrevették, hogy a 14-es atomsúlyú radioaktív szénizotóp sugárzási intenzitásának mérése útján nyert abszolút régészeti kormeghatározások – tehát az ún. C^{14} módszer mérési eredményei – nem egyeztethek össze az illető próbák évgyűrűvizsgálatok segítségével megállapított korával, vagyis az ún. *dendrokronológiai* kormeghatározásokkal.

Kiderült, hogy ezen eltérések oka a levegő C^{14} tartalmának időbeli ingadozásaiban keresendő. Ezzel megdőlt a C^{14} módszer egyik legfontosabb alappillére, amely abban állt, hogy eleve előfeltételezték a levegő C^{14} tartalmának állandóságát és a méréseket is természetesen ezen előfeltételezés alapján végezték.

E felismerést követően *Hans E. Suess* Kr. e. 5000-ig visszamenőleg kidolgozta a C^{14} mérések ezen dendrokronológiai helyesbítésének – ez a művelet az ún. *dendrokronológiai kalibráció* – grafikonját, amelynek értelmében a Kr. e. időre vonatkoztatva minél régebbi valamilyen C^{14} tartalmú anyag, annál több évet kell hozzáadnunk a C^{14} mérés hagyományos úton nyert eredményéhez, hogy az illető próba valóságos korát megkapjuk. Ez az eltérés a Kr. e. 4–5. évezredben meghaladja a 800. évet is.

Krisztus születésétől Kr. e. 5000-ig a következő képlet segítségével számíthatjuk át a hagyományos úton nyert C^{14} mérési eredményeket a dendrokronológiai kalibráció segítségével kapott ún. *valóságos korokra*: T (True age = valóságos kor naptári években) = $1,4 R$ (= radiokarbonkor) – 1100. Tehát: $T = 1,4R - 1100$ (l. Narr 1975, 22. old.)

A C^{14} módszer ezen első általános – szisztematikus – hibaforrásához azonban még továbbiak is társulnak. A legfontosabbak ezek közül a következők:

- 1.) A mérések, vagy a mérőeszközök hibái, illetve pontatlanságai.
- 2.) A megvizsgált próbák szennyezései.
- 3.) Fa, csont, tőzeg stb. a tapasztalatok szerint nem rendelkeznek megfelelő megbízhatósággal a mérési eredményeket illetően; különösen a puhatestű állatok héjaiból nyert kormeghatározásokkal szemben kell igen nagy óvatossággal eljárunk, amelyeknél ráadásul még egyes édesvízi és sósvízi fajták között is különbségek lehetnek.
- 4.) A sugárzó C^{14} atom felezési ideje is bizonytalan. Eleinte 5568 évnyi

felvezési idővel számoltak, újabban többnyire 5830 évvel, ami majd 3%-nyi különbséget jelent. (A fentieket l. Narr 1975, 22. old.).

Ezek a korrekciók főleg az óegyiptomi abszolút időrendnél vezetnek súlyos eltérésekhez az eddigi kormeghatározásokkal szemben, azaz éppenséggel azon kultúra időrendjénél, amely műveltség esetében az ún. *Sziriusz-periódusok* formájában ókori írásos forrásokkal, sőt mi több, csillagászatilag is ellenőrizhető és bizonyítható abszolút időrendi adatokkal rendelkezik az őstörténetkutatás.

Már ebből az egyetlen konkrét példából is félreérthetetlenül megállapítható, hogy egyelőre rendkívül óvatosan kell kezelni az ilyen, legtöbbször extrém magas C^{14} keltezéseket – különös tekintettel az eddigi tapasztalatokra a C^{14} méréseket illetően – szögezi le Narr. (l. Narr 1975, 23. old.).

Ezt a dendrokronológiai kalibrációt alkalmazva a nyugat-európai – főleg a bretagnei megalitikus régészeti kultúrákra, némely kutató úgy vélekedett, hogy egyes megalit sírok nem Kr. e. 3000 körülről vagy még ennél is későbből származnak – amint a régészet ezeket a műveltségeket eddig általánosan keltezte –, hanem Kr. e. 4500 tájáról. Ezek a mérési eredmények egyúttal látszólag annak a hagyományos régészeti-őstörténeti meggyőződésnek is ellene szóltak, amely szerint a megalitikus kultúrkomplexum végső fokon a Közel-Keletről terjedt át Nyugat-Európába; először Málta szigetére, majd az Ibér félszigetre, azután Franciaország nyugati partvidékeire, végül onnan Angliába, Írországba, Észak-Németországba és Skandináviába. A franciaországi – bretagnei – C^{14} mérések eredményei ugyanis régebbieknek mutatkoztak az ibériaiaknál.

Ismét a C^{14} mérésekről

Feltétlenül megemlítené még az a határ, amelyet Renfrew az elő-ázsiai kultúrák véleménye szerinti legtávolabbi nyugati-északnyugati irányú kiterjedéseinek végpontjaiként megjelöl, gyakorlatilag pontról-pontra megegyezik azzal a másik határral, amelynek mentén egy, a C^{14} mérési eredményeknél szignifikánsan jelentkező további igen lényeges hibaforrás, az ún. „ C^{14} törésvonal” húzódik. Ez a „törésvonal” az európai Törökország északi határán, majd Görögország északi tartományain keresztül széles sávban félköralakban halad végig és magyaráz azt, hogy ettől a zónától északra és nyugatra a C^{14} mérések túlnyomó többsége (de távolról sem mindegyik, mert jócskán akadnak „normális” mérési eredmények is) 1000, sőt néha 2000 évvel is korábbi keltezéseket eredményez, mint amilyeneket a régészet a számos konkrét elő-ázsiai – európai stratigráfiai összefüggés és a leletkomplexumok sokszorosán kimutatható egyértelmű stíluspárhuzamai alapján elvárna. Ugyanakkor viszont az

említett sávval keletről közvetlenül határos Nyugat Anatóliában de egész Elő-Ázsiában és Egyiptomban is a C^{14} mérések eredményei úgy ahogy megfelelnek a rétegviszonyoknak, és az ezekre alapozott hagyományos időrendi meghatározásoknak bár tetemes bizonytalanságok a térségekben is előfordulnak (l. alább). E C^{14} törésvonal okát eddig még nem sikerült kielégítő módon megmagyarázni. (A fentitket l. Makkay: Sumér jelek Erdélyből? és Makkay: A whisky-próba.)

Egészen nyilvánvaló tehát, hogy Renfrew feltételezett legtávolabbi elő-ázsiai kultúrkisugárzásainak ezzel az ominózus „ C^{14} törésvonal”-al való frappáns egybeesése nem lehet véletlen, hanem kétségkívül ez a rejtélyes „törésvonal” bábáskodott Renfrew nyugat-európai kultúrprioritási elképzeléseinél is. Továbbmenve azonban ahhoz sem férhet kétség, hogy már egyedül e „ C^{14} törésvonal” pusztá léte feltétlenül egzakt természettudományos magyarázatra szorul, mivel ugyanis a C^{14} módszer a maga részéről szintén a természettudományos egzaktság igényével lép fel. S majd ha ezen „törésvonal” okát természettudományos módon kielégítően meg tudjuk magyarázni, és ez a magyarázat összeegyeztethetőnek bizonyul a C^{14} mérések által sugallt 1000, sőt néha 2000 éves korbeli különbségekkel Európa és Elő-Ázsia egyébként sokszorosán párhuzamosítható, minden egyéb rendelkezésünkre álló adat szerint *egyidejűleg fennállott* régészeti kultúráinak viszonylataiban, csakis azután lehet az európai újkőkori és korai fémkori kultúrfejlődés abszolút időrendjét egyedül a C^{14} mérések eredményeire felépíteni.

Colin Renfrew elmélete az újkőkori autochton európai eredetéről

Ezekből a C^{14} adatokból indult ki Colin Renfrew is az 1960-as évek második felében, aki akkoriban a sheffieldi egyetemen tanított (majd később a világhírű cambridgei egyetem régészeti tanszékének vezetését vette át), és globális hipotézist dolgozott ki arról, hogy a nyugat-európai megalitikus kultúrák autochton helyi fejlemények voltak, sőt jóval korábbiak a Földközi-tenger keleti fele műveltségeinek nagy részénél, így pl. Egyiptom, Ciprus, Kréta, Görögország kultúráinál.

Renfrew ezzel párhuzamosan azt is állította, hogy a Közel-Kelet ősi kultúráinak művelődési hatásai nyugat és északnyugat felé csak Egyiptomig, Görögországig, és a Délkelet-Balkánig terjedtek volna el, s azok a régészeti kultúrák, amelyek ezen a határon túl nyugat és északnyugat felé helyezkednek el mind helyi fejlemények – vagy pedig a nyugat-európai megalitikus kultúrák kisugárzásai lennének kelet felé. (l. pl. Renfrew 1967, 1969, 1970.). Láthatjuk, Renfrew 1967 és 1970 között publikálta ezeket a feltevéseket. Jellemző azonban, hogy 1971 októberében – egy a Scientific American 10/1971-es számában megjelent cikkében – arról pa-

naszkodik, hogy régész és őstörténész kollégái nem veszik tudomásul ezeket az új felfedezéseket, hanem tovább használják a régi abszolút kor-meghatározásokat.

Renfrew ezen hipotézise keletkezési körülményeinek közelebbi megvilágításáért hálás köszönetünket nyilvánítjuk Schwabmünchenben élő kedves barátunknak, *Rajkay Lászlónak*, aki a fenti részleteket szíves volt számunkra összeállítani.

Nos, az erre a kérdésre vonatkozó saját szakirodalmi tájékozódásunk eredményeként magunk is csak ugyanazt mondhatjuk, amit Renfrew maga már 1971-ben észrevett; nevezetesen azt, hogy Renfrew előbb vázolt hipotézisének az újabb régészeti és őstörténeti szakirodalom általunk hozzáférhető publikációiban semmiféle komoly visszhangja sincs. Így például a IV. könyvünk könyvészetében található, 1970 után megjelent szakmunkák legtöbbször tudomásul sem veszik Renfrew feltevését, amelyik szerző pedig megemlíti, azonnal egyértelműen el is utasítja, mégpedig legelsősorban a C¹⁴ módszer eddig még megmagyarázhatatlan objektív hibaforrásai alapján, másrészt pedig azzal a teljesen meggyőző és kézenfekvő érveléssel, hogy a sok ezer megalitikus emlék némelyike alatt vagy mellett talált néhány ősrégi sír még semmiképpen sem tekinthető bizonyítéknak arra nézve, hogy az illető megalitikus építményeket a kérdéses temetkezésekkel egyidejűleg emelték volna. Ezt a felfogást támasztja alá egyébként – mégpedig igen magasfokú valószínűséggel – az a sokszerszeresen megfigyelhető régészeti tény is, hogy a megalitikus dolmenek belsejében feltárt sírok legnagyobbbrészt rézkoriak, sőt részben már a bronzkorba tartoznak. (l. Müller-Karpe 1974, 266–294.old.)

Ennek a módszertani helyzetnek megfelelően a vonatkozó régészeti és őstörténeti szakirodalom legreprezentatívabb, nemzetközileg általánosan elismert munkái – amint fentebb már röviden említettük – többnyire hallgatással térnek napirendre mind Renfrew hipotézise, mind pedig egyes követőinek hasonló jellegű teóriái felett – itt közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy Renfrew ezirányú kezdeményezése bizonyos körökben csakhamar élénk visszhangra talált – vagy pedig határozottan elutasítják az ilyesféle elképzeléseket.

K.J. Narr állásfoglalása Renfrew hipotézisével szemben

Igen jellemző például K.J. Narr „Handbuch der Urgeschichte” című kézikönyvének állásfoglalása ebben a kérdésben, amit az ibériai újkőkor és az ottani megalitikus emlékek tárgyalásának kezdetén, a vonatkozó fejezet előszavában foglal össze röviden (l. Narr: Handbuch der Urgeschichte, II. Band Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit, 505. old.). De a szövegből világosan kivehetően ennyit is csak azért ír le erről a témáról,

hogy megokolja, miért nem foglalkozik kézikönyve a továbbiakban ezek
kel a feltevésekkel.

Narr el s z r megemlíti, hogy újabbán egyesek kétségbe vonják, hogy
az   n. „gyarmatok” ( rtsd: közel-keleti gyarmatok) az Ibér-félszigeten
valóban a Kelet-Mediterr neumb l érkezett kulturális és etnik i k sug r-
zások eredményei lennének. Ezután vázolja a feltevés megalapozatlans -
g t. Hangsúlyozza, hogy m g az a néhány C¹⁴ adat sem egyértelmű, ame-
lyekre az illető hipotézis hívei legfőképpen hivatkoznak, mert a keleti
Mediterr neumb n is akadnak olyan kor i C¹⁴ mérési eredmények, ame-
lyek az ib riaiaknak teljesen megfelelnek. *Csak persze ezeket a keleti
mediterráneumi C¹⁴ keltezéseket is k rrig lnunk (azaz dendrokronol -
giailag kalibrálnunk) kell* – jegyzi meg ezzel kapcsolatban. Narr ezen
utóbbi megjegyzése rendkívül fontos (ezért emelt k ki) – alább majd
megtudjuk, miért. Ennek következtében – mindenféle esetleges tudatos,
vagy tudat alatti f ltre rt st eleve kiküszöbölendő – szószerinti idézetben
is ide iktatjuk az erre vonatkoz  eredeti sz vegr szt: „Die Radiokarbon-
daten, auf die man sich dabei in der Hauptsache beruft erscheinen aller-
dings bislang nicht zwingend: Einige wenige Messungen im Bereich der
Iberischen „Kolonien” (2345±85, 2430±120 und 2210±110 v.Chr.)
(würden zwar nach der Korrektur) (‐Eichung‐: vgl. S. 22 f.) früher sein
als die Daten, die für das östliche Mittelmeer aus Verbindungen mit dem
 gyptisch-vorderasiatischen Raum zu gewinnen sind (vgl. S. 553); indes
würden damit zwei ungleichwertige Datierungsverfahren vergleichen;
und bei der Heranziehung von Radiokarbonaten aus dem östlichen
Mittelmeer ist nicht zu übersehen, dass auch für die mittlere fr hhella-
dische Periode (Fr hhelladisch II) neben jüngerem (z.B. 2262±56,
2120±65 und 2027±59) einige Daten vorliegen (z.B. 2431±58 v. Chr.),
die denen der westlichen „Kolonien” entsprechen (und wie diese zu „kor-
rigieren” sind). Ausserdem, ist noch unklar, ob nicht vergleichbare er-
scheinungen auf den Kykladen früher einsetzen als auf dem griechischen
Festland.” (l. Narr 1975, 505. old.)

Magyarul: „A radiokarbon adatok azonban, amelyekre e kérdésben
legf k ppen hivatkoznak, egyel re nem t nnek meggy z knek. Egy nő-
h ny mérés az ibériai „gyarmatok” térségében (2345±85, 2430±120, és
2210±110 Kr. e.) ugyan a k rrekt ra (hitelesítés; kalibráció: v . 22.  s k.
old.) után korábbi lenne, mint azok a keltezések, amelyek a keleti Föld-
kézi-tenger számára az egyiptomi-el -ázsiai térséggel való  sszek tt t -
sekb l adódnak (v . 553. old.); ámde ezáltal k t egyenlőtlen val s g rt -
k  keltezési m dszert  hasonlítanánk össze; ha viszont a keleti Földközi-
tenger térségéből származó radiokarbon-keletkez seket is tekintetbe
vesszük, akkor azonnal szembetűnik, hogy a kor i hell dikus per odus
középső szakaszából (  n. kor i helládikum II) fiatalabbak mellett (pl.

2262±56, 2120±65 és 2027±59) néhány olyan keltezés is ismerünk (pl. 2431±58 Kr. e.), amelyek a nyugati „gyarmatok” keltezéseinek megfelelnek (és mint ez utóbbiakat „korrigálni” kell ezeket is). Ezenkívül még az sem világos, hogy vajon összevethető jelenségek nem tűnnek-e fel korábban a Kykládokon mint a görög szárazföldön.”

Végül pedig Narr leszögezi: „Eine einfache „Umkehrung der bisherigen Verststellungen bildet noch keine befriedigende Lösung. (Sie setzt unter anderem die – an sich gewiss nicht unmögliche – selbständige Erfindung einer Kupfermetallurgie auf der Iberischen Halbinsel voraus und muss überhaupt vielfältige selbständige Entstehung auch für weitere Elemente annehmen.) Der Nachweis einer autochtonen: Eintstehung „der Kolonien” ist in wichtigen Punkten nicht zu führen, wiewohl ein gemeinsames afrikanisch-südwesteuropäisches Substrat manches zwanglos zu erklären vermag. Der Umkehrung, nach der ein Teil der Übereinstimmenden Züge vom Westen her in das östliche Mittelmeer gelangt sei, wird hier in dem einschlägigen Beitrag (S. 545 ff.) nicht gefolgt; jedoch sei sie immerhin als eine jener neueren Hypothesen erwähnt, – die sich aus einer – teilweise allerdings auswählenden – Annahme der (korrigierten) Radiokarbondaten ergeben.” (I. Narr 1975, 505. old.)

Magyarul: „Az eddigi elképzelések egyszerű megfordítása még nem képez kielégítő megoldást. (Ez a fordított szemlélet többek között előfeltételezi a rézművesség önálló feltalálását az Ibér félszigeten – ami önmagában szemlélve bizonyítvánnyal nem lehetetlen –, de egyáltalán számos további művelődési elem önálló keletkezését is fel kell tennie.) A „gyarmatok” autochton keletkezése több fontos ponton nem igazolható, jöllehet egy közös afrikai – délnyugat-európai alaprétég bizonyos jelenségeket erőltetés nélkül megmagyarázna. A fordított teóriát, amely szerint az egymásnak megfelelő kultúrjelenségek egy része nyugatról jutott volna el a keleti Földközi-tenger térségébe, e munka vonatkozó fejezete (545. és a kk. oldalak) nem tárgyalja, de mégis megemlíjtük, mint azon újabb hipotézisek egyikét, amelyek a (korrigált) radiókarbon keltezések – *részben persze kiválogató* (kiemelés tőlünk) – elfogadásából következnek.”

Ugyanilyen értelemben ír Narr ugyanezen kézikönyve II. kötetének 298. oldalán a kézikönyv társszerzője, a neves francia régész, *Jean Arnal* a bretagnei újkőkor, illetve az ottani megalitikus műveltség autochton eredetének feltevéséről is: „Für die Bretagne spricht *P. R. Giot* von einem „primären bretonischen Neolithikum” und verneint die Existenz des Chasséen in diesem Gebiet. Dem können wir allerdings nicht zustimmen, da die hier vorhandenen Grundformen eher an einer Gruppe oder Nebenerscheinung des Chasséens denken lassen. (Radiokarbondaten liegen in der gleichen Grössenordnung wie die des übrigen Chasséen: z. B. Kercade 3890±300 v. Chr., Barnenez 3800±150 v. Chr.)”

Magyarul: „A Bretagne esetében *P. R. Giot* „primér breton újkőkor”-ról beszél és tagadja a Chasséen létezését ebben a térségben. Ezt azonban nem tudjuk elfogadni, mert az itt előforduló alapformák inkább a Chasséen egyik csoportjára vagy mellékjelenségére vallanak. (A radio karbonkeltezések is ugyanolyan nagyságrendűek, mint a Chasséen egyéb lelőhelyein; pl. Kercado Kr. e. 3890 ± 300 , Barnenez Kr. e. 3800 ± 150)”

Az idézetben emlegetett „Chasséen”, illetve pontosabban a „Chasse-Lagozza-Cortailed kultúrkomplexum” a nyugat-európai újkőkor középső szakasza legelterjedtebb művelődési körének elnevezése, s időben kb. Kr. e. 3800 és 2400/2300 közé tartozik. A korai újkőkort a nyugat-európai térségben a *cardium*-kerámia vagy *impresszó*-kerámia (azaz benyomatos kerámia) csoportjai képviselik a 6–5. évezredből, amelyek azonban csak a mai Franciaország és Spanyolország déli, mediterrán parti régióiban találhatók, míg az északabbi területeken a *cardium*-kerámia korában még mezolitikum volt, s az újkőkor az északabbi térségben csak az előbb említett „Chasséen”-nel kezdődik 3800 táján.

Az Arnal által ebben az összefüggésben egyedül említett *Giot* ezek szerint nyilván az autochton breton újkőkor hipotézisének egyik legnevezebb képviselője. Felettébb jellemző azonban, hogy ugyanez a *P. R. Giot* az általa szerkesztett „Menhire und Dolmen” című tanulmányban, amely a bretagnei idegenforgalom számára tájékoztatásként szolgál, a könyvecske 35. oldalán feltűnően óvatosan fogalmaz saját hipotézisével kapcsolatban. A bretagnei megalitikus építmények prioritásának feltevését meg sem említi, hanem kifejezetten utal arra, hogy ezek „... freilich anderswo Verläufer gehabt haben können, die einige Jahrhunderte älter waren.” Magyarul: „... persze máshol lehettek előzményeik, amelyek néhány évszázaddal idősebbek voltak.” Majd alább ugyanilyen „kesztyűs kézzel” nyúl hozzá a C^{14} mérési eredményekhez is: „... es gibt technische Gründe, um hier nur Daten „vor heute” zu benutzen und den Bezug auf „Christi Geburt” zu vermeiden, was Vergleiche mit historischen Daten einschliessen würde.” Magyarul: „... technikai okokból itt csak „jelenkor előtti” keltezésekről tanácsos beszélni és a „Krisztus születéséhez” való viszonyítást inkább elkerülni, mert ez történelmi dátumokkal való összevetéseket jelentene.”

A figyelmes olvasó maga is észreveheti tehát: az ilyen jellegű teóriák képviselői valóban legfőképpen és elsősorban csak a C^{14} mérésekre hivatkoznak, sőt még ezek közül is csupán a hipotéziseikbe beilleszthető mazsolaszemeket csipegetik ki, amint ezt a rendkívül fontos mozzanatot a fenti Narr-idézetből is láthattuk. Ezenfelül azonban még az is szervesen hozzátartozik „módszerükhöz”, hogy európai viszonylatban kivétel nélkül mindig a dendrokronológiailag felkalibrált – azaz több évszázaddal, néha majd egy teljes évezreddel régebbi – C^{14} keltezéseket közlik és eze-

ket a fantasztikusan magas kormeghatározásokat hallgatólagosan a kalibrálatlan közel-keleti C¹⁴ mérési eredményekkel hasonlítják össze. Ezzel kapcsolatban feltétlenül tudnunk kell ugyanis, hogy a nemzetközi régészeti szakirodalom – éppenséggel a C¹⁴ módszer eddig megmagyarázatlan hibaforrásaira való tekintettel – közmegegyezéssel mindig a kalibrálatlan eredeti, azaz a „hagyományos” C¹⁴ mérési eredményeket közli (vö. pl. Narr 1975, 25. old.). Így azután a nem kielégítően tájékozott, kevésbé szakavatott olvasók észre sem veszik a turpisságot, amikor az európai újkőkor prioritása hipotézisének hívei pl. a korai neolitikus thesszáliai *proto-sesklo* kultúra legalsó, már kerámiát tartalmazó rétegét, amelynek kalibrálatlan C¹⁴ kora Kr. e. 5800, minden erre való utalás nélkül egyszerűen Kr. e. 6600-ra keltezik (ez ugyanis a réteg kalibrált kora) és ezzel vélik „bizonyítani” a thesszáliai kerámia elsőbbségét az anatóliai Hacilar telepének a thesszáliaihoz a megszólalásig hasonló kerámiájával szemben, amelynek legalsó rétege Kr. e. 6000 körülre tartozik – *csak persze kalibrálatlanul*.

Pontosan az efféle manipulációkra utalt Narr is, amikor a fentebb közölt idézetben megjegyezte, hogy ha már abszolút időrendi összehasonlításokat akarunk eszközölni az Ibér félsziget és a keleti Mediterráneum ősi kultúrái között, akkor *a kelet-mediterrán térség C¹⁴ mérési eredményeit is korrigálnunk (azaz kalibrálnunk) kell* a dendrokronológia segítségével, *nem pedig csak a nyugati C¹⁴ mérések adatait*.

Mindezzel kapcsolatban azonban még azt is feltétlenül meg kell említenünk, hogy ez az előbb vázolt „módszer” közvetett módon is igen „eredményesen” alkalmazható az egyes régészeti kultúrák abszolút korának teljes összezavarására, egymáshoz való tényleges viszonyulásaik szinte tetszés szerinti önkényes megváltoztatására. Nem is szükséges olyan nyílt hamisításokhoz folyamodni, mint amilyent előbb Thesszália és Hacilar viszonylatában említettünk. Bőségesen elegendő, ha az érdeklődő laikus vagy autodidakta olvasóközönség fejét teletömik a maguk kivétel nélkül mindig felkalibráltan közölt, tehát extrém magas korúaknak tűnő európai C¹⁴ keltezéseivel. Így ugyanis az olvasók idővel mintegy „részoknak” az európai újkőkori és korai fémkori műveltségek ilyen rendkívül magas keltezéseire, ha időközben kezükbe akad egy-két közel-keleti tárgyú őstörténeti vagy régészeti szakmunka is, akkor az ezekben talált – természetesen kalibrálatlan – C¹⁴ mérési eredményeket (említettük, hogy a nemzetközi régészeti szakirodalom egyöntetűen a kalibrálatlan C¹⁴ mérési eredményeket használja) önkéntelenül is a már jól ismert és „megszokott” extrém magas korú európai C¹⁴ keltezésekhez méri, nem is sejtve, illetve észre sem véve, hogy a közel-keleti keltezéseknél minden esetben kalibrálatlan C¹⁴ mérési eredményről van szó. Ez az optikai csalódás azután a régészeti terén legtöbbször nem kielégítően tájékozott

olvasóközönség túlnyomó többségét arra indítja, hogy elfogadja ezeket az elképzeléseket az európai újkőkor elsőbbségéről Elő-Ázsiával szemben.

Megint csak a C^{14} mérésekről

Ami pedig a C^{14} mérések valóságos bizonyító erejét, jobban mondva egzaktságuk fokát illeti, ebben a metodikai kérdésben magunk is rendelkezünk egyéni tapasztalatokkal. Ezek a tapasztalatok készítettek bennünket arra is, hogy azonnal és minden kétkedés nélkül elfogadtuk az általunk áttanulmányozott szakmunkák egyöntetűen és egyértelműen megnyilvánuló elutasító véleményét az olyan hipotéziseket illetően, amelyek elsősorban és legfőképpen C^{14} kelezésekre épülnek fel. Jól tudjuk ugyanis, milyen megbízhatatlanok az ilyen radioaktív mikrosugárzások mérési eredményei.

Egyetemi tanulmányaim alatt, a biofizikai intézet ún. demonstrátorként az intézetben folyó izomanyagcserevizsgálatok során alkalmunk volt ugyanis megismerkedni a kálium és a nátrium radioaktív izotópjai sugárzási intenzitásának mérési módszerével. A módszer tehát elvileg – de gyakorlatilag is – messzemenően megegyezett a C^{14} mérések módszerével, még abban is, hogy éppúgy mikrometodika volt, mint emez. Nos, a tapasztalat azt mutatta, hogy *először is* a mérési eredmények csak akkor voltak egyáltalán egybevezethetők és kiértékelhetők, ha az egész kísérletso-rozatot egyugyanazon személy készítette elő és bonyolította le. Ez – közelebbi megtekintésnél – természetes is, hiszen mindenki *kissé* más munkameneti gyakorlattal rendelkezik (pl. a pipettázás módja stb.), ami a kísérlet minden egyes mozzanatánál *kissé* befolyásolja az eredményt. Ezek a *kis* pontatlanságok azután a kísérlet során összegeződnek, s végül lényeges eltéréseket eredményezhetnek. Ez azonban egyetlen kísérletező személy esetében csak lényegtelen, mert egyugyanazon személy minden kísérleti mozzanatnál a saját megszokott ún. „standard-hibát” követi el és ez a kísérletek többszöri megismétlése esetében mindig ugyanazt az „összegezett standard eltérést” eredményezi, aminek figyelembe vétele és korrigálása azután a végső kiértékelésnél nem jelent komolyabb problémát. Ha azonban az egyes kísérleteket minden alkalommal más és más személy végzi el, akkor ezen különböző munkatársak mindannyian belevizik a kísérletsorozatba a maguk külön-külön, egymástól eltérő „standard-hibáit”, és ezek a különféle hibák többnyire már igen nehezen kiküszöbölhető lényeges eltéréseket eredményeznek.

Másodszor pedig azt is figyelembe kell venni, hogy maga a többnyire előre megfogalmazott munkahipotézis is erősen befolyásolhatja adott esetben a mérési eredményeket, mégpedig akár öntudatlanul is: közismert lélektani jelenség, hogy kétes esetekben az emberek inkább hajlandók a tudat alatt elvárt eredmény javára értelmezni az egyes adatokat, mintsem

annak ellenére. S az ilyen kétes esetek – ne feledjük: mikrotechnikáról van szó! – bizony elég gyakoriak.

E belső, laboratórium-technikai bizonytalanságok és hibaforrások igen szép konkrét bizonyítékait szemlélhetjük az Északkelet-Irakban, a Zagrosz hegység nyugati előhegyei térségében fekvő *Qal'at Jarmo* (Dzsarmo) nevű lelőhely koraneolitikus településéről nyert minták C^{14} mérési eredményeinek közelebbi megtekintésekor. A lelőhelyet feltáró amerikai kutatócsoport – R. J. Braidwood vezetésével – kielégítő anyagi lehetőségei következtében megengedhette magának azt a „luxust”, hogy számos próbát vizsgáltasson meg a C^{14} módszerrel, mégpedig egyugyanazon rétegből esetenként többet is, amelyeknek korát azután több különböző laboratóriumban határozták meg. K. J. Narr „Handbuch der Urgeschichte” című műve II. kötetének 24. oldalán tizenkét ilyen jarmoi C^{14} mérési eredményt közöl összesítő táblázatban. A táblázat első oszlopának nagybetűs rövidítései és számjegyei azt a laboratóriumot jelzik, ahol az illető próba C^{14} korát meghatározták, valamint a mérés laboratóriumi sorszámát; a második oszlop római számjegyei a rétegszelvényt, az arab számok pedig a rétegszelvényen belül az egyes rétegeket adják meg, amelyekből a kérdéses próba származik, kiegészítve még az „Oben” (fent), „Mitte” (közé-pütt), „Früh” (korai) és „Basal” (alap, bázis) pontosításokkal, amelyek szintén a próbák rétegbeli helyzetére vonatkoznak.

A táblázat a következő képet nyújtja:

1.) C 744	II, 1 Oben	5266±450 v. Chr.
2.) W 607	II, 4 Mitte	9040±250 v. Chr.
3.) W 651		8830±200 v. Chr.
4.) F 44	II, 5 Mitte	6650±170 v. Chr.
5.) C 743		6695±360 v. Chr.
6.) W 665		11200±200 v. Chr.
7.) W 657		11400±300 v. Chr.
8.) H 491	I, 7 Früh	6575±175 v. Chr.
9.) W652		795±200 v. Chr.
10.) C113		6707±320 v. Chr.
11.) C742		6606±330 v. Chr.
12.) F45	I, 8 Basal	6570±165 v. Chr.

A táblázatból *először is* világosan felismerhető, hogy az egyes laboratóriumok által nyert mérési eredmények laboratóriumonként majdnem minden esetben összeegyeztethetetlenül eltérnek egymástól. Különösen a W-vel jelzett laboratóriumban léptek fel nyilvánvalóan igen jelentős „nehézségek” a mérések terén. Tehát valójában az a helyzet, hogy még egyugyanazon lelőhelyről származó minták eseteiben is a különböző laboratóriumok mérési eredményei igen lényeges különbségeket mutatnak fel.

Másodszor azonban azt is észrevehetjük, hogy még ugyanazon laboratórium mérési eredményei sem képeznek egyetlen olyan összefüggő sorozatot, amely a rétegviszonyoknak megfelelő relatív időrendet tükrözné, hanem pl. a C jelzésű laboratóriumban a II. rétegszelvény 5. rétegéből vett próba (a táblázat C 743 számú próbája) meghatározása Kr. e. 6695 ± 360 -as keltezést eredményezett, míg a több réteggel mélyebben fekvő, tehát tetemesen idősebb I. rétegszelvény 7. rétegéből származó két minta meghatározása ugyancsak a C jelzésű laboratóriumban egyszer gyakorlatilag azonos kort adott meg. (Kr. e. 6707 ± 320 ; a C 113 számú próba), másodszor pedig száz évvel későbbi keltezést eredményezett (Kr. e. 6606 ± 330 ; a C 742 számú próba) a II. rétegszelvény 5. rétegénél. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg az F jelzésű laboratórium két mérési eredményénél is: a II. rétegszelvény 5. rétegéből vett minta C^{14} kora az F laboratórium szerint Kr. e. 6650 ± 170 , míg a II. alatt fekvő legidősebb I. rétegszelvény 8. bazális, azaz legalsó rétegéből származó próba meghatározása ugyanazon laboratóriumban Kr. e. 6570 ± 165 -ös keltezést eredményezett. Tehát a több réteggel mélyebben fekvő, vagyis kétség nélkül jóval korábbi időkből származó próba a C^{14} módszer tükrében ismét majdnem száz évvel fiatalabbnak minősült, mint a tetemesen későbbi rétegből vett előző minta.

Ezekből a konkrét jarmoi példákból nyilván minden gondolkodó fő számára világossá válik, miért helyezkedik a nemzetközi régészet és őstörténetkutatás a szkeptikus várakozás álláspontjára mindazokkal az őstörténeti elképzelésekkel szemben, amelyeket képviselőik egyedül vagy legelsősorban C^{14} mérési eredményekre alapoznak. A fentebbi idézetekből megismerkedtünk pl. K.J. Narr és szerzőtársai egyértelműen elutasító véleményével az ilyen jellegű hipotéziseket illetően.

H. Müller-Karpe véleménye az autochton európai neolitikum feltevéséről

Nézzük meg most, hogyan vélekedik a C^{14} mérések megbízhatóságáról a nemzetközi őstörténetkutatás egy másik neves képviselője, H. Müller-Karpe. Müller-Karpe „Handbuch der Vorgeschichte” című monumentális kézikönyve III. kötetének (Kupferzeit 1974.) 13–14. oldalán foglalkozik a C^{14} módszer régészeti jelentőségével. Elöljáróban kifejti, hogy a rézkori kultúrjelenségek történelmi összekapcsolásának előfeltétele a megbízható időrend. Ezirányban a kutatásnak sikerült a regionális lépcsőfokok és interregionális egyidejűségek hálózatát folyamatosan finomítani és megszilárdítani, úgyhogy a lényeges pontokban rendelkezésünkre áll egy biztos alap. Majd szó szerint így folytatja: „Dem widersprechen indes einige C^{14} Bestimmungen. Vor allem sind dies extrem hohe Werte einerseits für die westeuropäische Megalithkultur und andererseits für frühke-

ramische Komplexe Ostasiens, die andeuten würden, dass diese beiden Kulturerscheinungen unabhängig von der vorderasiatischen Kulturentwicklung entstanden sein..." *Magyarul:* „Ennek azonban ellentmond néhány C¹⁴ mérési eredmény. Ezek elsősorban extrém magas keltezésekben nyilatkoznak meg, egyrészt a nyugat-európai megalitikus kultúra, másrészt pedig a kelet-ázsiai korai kerámikus kultúrkomplexumok viszonylatában, amelyek arra vallanak, hogy e két művelődési jelenség az elő-ázsiai kultúrfejlődéstől függetlenül keletkezett volna..." Végül a következőket jegyzi meg Müller-Karpe: „Hier sieht sich der Prähistoriker heute in einem Wissenskonflikt: soll er dieser naturwissenschaftlichen Methode strikt vertrauen, obgleich er sieht, dass immer neue Fehlerquellen dieser Methode gefunden werden und eine Menge Bestimmungen bekannt sind, die irgend etwas, nur nicht das Alter in Sonnenjahren ausdrücken, oder soll er in Hinblick darauf es vorziehen, in facheigener Verantwortung zunächst den historischen Quellen und Methoden zu vertrauen und naturwissenschaftliche Bestimmungen nur insoweit zu verwenden, als die dabei angewandten Methoden hinreichend erprobt sind und ihre Anwendungsart in einem überprüfbaren Verhältnis zu den erzielten Ergebnissen steht? Im augenblicklichen Forschungsstand scheint die letztere Einstellung die berechtigtere zu sein." *Magyarul:* „E ponton az őstörténetkutató ma lelkiismereti konfliktusba kerül: vakon megbízzon-e ebben a természettudományos módszerben, holott látja, hogy e módszernek mindig újabb és újabb hibaforrásait fedezik fel, és egy sereg olyan kormeghatározás ismeretes, amelyek bármit jelenthetnek, csak nem a napévekben számított kort; avagy mindezt látva, szaktudományos felelősségének tudatában először a történelmi forrásoknak és módszereknek higgyen-e és természettudományos meghatározásokat csak akkor használjon fel, ha az azoknál alkalmazott módszerek kielégítően kipróbáltak és alkalmazási módjuk ellenőrizhető viszonylatban áll az elért eredményekkel? A kutatás jelenlegi állapotában az utóbb említett magatartás tűnik helyesebbnek."

Tehát Müller-Karpe is elutasítja az egyedül C¹⁴ mérési eredményeken alapuló abszolút kormeghatározásokat, mégpedig mindaddig, amíg a sorra felmerülő újabb és újabb hibaforrások plauzibilis magyarázatot nem kapnak – ami kétségtávol az egyedül elfogadható logikus álláspont.

Ennek megfelelően – előbb idézett állásfoglalásával teljes összhangban – Müller-Karpe ugyancsak a kézikönyve II. kötetének (Jungsteinzeit, 1968.) 246. oldalán így ír az újkőkor (neolitikum) kezdeteiről: „Dass der Getreideanbau in Europa von demjenigen in Vorderasien abhing und durch Kolonisationsvorgänge verbreitet wurde, darf als sicher gelten." *Magyarul:* „Hogy a gabonatermesztés Európában az elő-ázsiai földműveléstől függött és gyarmatosítási folyamatok útján terjedt el, ma már bizto-

san állítható." Ehhez ugyanazon az oldalon a 4. számú jegyzetben még hozzáfűzi: „Azon korábbi feltevés, hogy esetleg az alakort a Balkánon önállóan kultiválták volna, ma már nem tartható fenn tovább.”

Témánk szempontjából ugyancsak igen fontos még megemlíteni, hogy ugyanezen kötet 277. oldalán Müller-Karpe a szumérok eredetével kapcsolatban leszögezi: „A szumérok eredetéről, esetleges bevándorlásukról Babiloniába és egy hipotétikus bennszülött előnépesség szerepéről a kutatás igen különböző feltevéseket állított fel. Bár a végérvényes döntés még nem lehetséges, annyit azonban mondhatunk, hogy az újabb ásatások eredményei alapján bizonyos – korábban elfogadhatónak tűnő – teóriákat már kizárhatunk; ezek helyett ma már biztosnak mondható az a felfogás, hogy az Uruk kori szumérságnak legalábbis egy lényeges eleme bennszülött volt.”

Ugyanígy H. Quitta: „Die Radiocarbonaten und ihre historische Interpretation” című tanulmányában, amely D. Srejovic „Lepenski Vir” című könyve 1973-as német nyelvű kiadásának függelékeként jelent meg, a könyv 276–278. oldalán kifejti, hogy a levegő C^{14} tartalma nem volt állandó. Kr. e. 600-at megelőzően a levegő C^{14} tartalma fokozatosan emelkedést mutat, s végül eléri a 10 %-ot is. Ez a Kr. e. 3. évezredben kb. 500 éves, a 4–5. évezredben pedig kb. 800 éves keltezési eltérésekhez vezet. Az átszámítások azonban csak hozzávetőlegesek, mivel a levegő C^{14} tartalmának ingadozásai ciklikusak és lefolyásukat nem tudjuk közelebbről meghatározni. Erre a körülményre éppen a tüskés tobozú fenyő évgyűrűi segítségével elvégzett dendrokronológiai kalibrációknál figyeltek fel. Végül Quitta leszögezi, hogy *a C^{14} módszert biztosan csak a relatív időrend meghatározására lehet alkalmazni* (kiemelés tőlünk).

Ugyanezen tanulmányában Quitta (Srejovic említett könyvének 279. oldalán) igen tanulságos összehasonlító grafikon-táblázatot közöl a dél-kelet-európai és az elő-ázsiai korai újkőkor számos lelőhelyének C^{14} módszerrel meghatározott koráról. Ezen a táblázaton kitűnően megfigyelhető egyfelől a Közel-Kelet újkőkorának 2-3000 éves egyértelmű prioritása a legkorábbi európai neolitikummal, az ún. *proto-Sesklo kultúrával* szemben, sőt ezenfelül még gyakorlatilag lépésről lépésre nyomon követhető az újkőkori kultúrfejlődés lépcsőzetes, hullámszerű szétterjeszkedése is Elő-Ázsiából az egyre távolabb fekvő környező területekre.

Majd a 280–281. oldalon Quitta kifejti, hogy Lepenski Vir keletkezésének magyarázata egy helyi szubsztrátumból nem igazolható: a lelőhely 2000 évvel későbbi az elő-ázsiai akerámikus újkőkornál, sőt még a cardium kerámia és proto-Sesklo (Nea Nikomedea) kerámikus csoportjai is idősebbek nála. – Ezek szerint tehát Lepenski Vir is hasonló ökológiai sziget volt, mint amelyeneket nem egyszer találunk a közép-európai szaglásos kerámia (Bandkeramik) kultúrkörének területén (bővebben

l. alább), ahol a mezolitikus halász-vadász őslakosság tetemes ideig izoláltan tovább élt a neolitikus földművelő telepek mellett és között.

*R. Pittioni elmélete a szalagdíszes kerámia
kultúrkörének európai eredetéről*

Mindezekre a C¹⁴ módszert illető bizonytalanságokra és eddig még megmagyarázhatatlan hibaforrásokra azonban az újkőkor európai prioritása teóriájának hívei ügyet sem vetnek, hanem globális, világméretű őstörténeti koncepciókat dolgoznak ki, egyedül a C¹⁴ mérések eredményeire támaszkodva. Amint fentebb már említettük, ezt a hipotézist először Colin Renfrew a 60-as évek végén fejtette ki rendszeresen és dolgozta ki átfogó őstörténeti elméletté, bár egyes ilyen irányú kísérletezéseket már korábban is találunk a szakirodalomban. Ilyen volt pl. a IV. könyvünk 723. oldalán röviden már ismertetett Pittioni-féle teória, amely a közép-európai szalagdíszes kerámia kultúrkörének autochton európai eredetét állította, s ezzel szoros összefüggésben a kultúrkomplexumnak a Körös műveltségnél régebbre való keltezését vitatta. Már az említett helyen megmutattuk azonban, hogy Pittioni egyrészt teljesen egyedül állt ezen elképzelésével, de másrészt – és ez a legfontosabb mozzanat ebben a kérdésben – a régészeti leletekből kétségtelenül megállapítható, hogy a szalagdíszes területeken a tardenoisiai típusú felső-paleolitikus-mezolitikus őslakosság továbbélése – halász-vadász gazdasági fokon – a szalagdíszes kerámiát használó földművelő-állattenyésztő népesség mellett és nagyobb foltokban között is (olyan területeken, amelyek földművelésre alkalmatlanok voltak) több helyütt még hosszú időn keresztül kimutatható, mégpedig anélkül, hogy a két különböző művelődési szinten álló nép egymással keveredett volna.

K. J. Narr így ír erről a kérdésről: „A szalagdíszes kerámia kultúrájának hordozói és a helyi tardenoisium mezolitikus halász-vadász-gyűjtögetői között éles elkülönülés mutatható ki. A különállás annyira nyilvánvaló, hogy bár a tardenoisium és a korai szalagdíszes kultúra között nagy területeken átfedések álltak fenn, ennek ellenére a szalagdíszesek szűkebb települési területein semmilyen mezolitikus szubsztrátum sem ismerhető fel. Semmiféle félig-meddig meggyőző jele sincs annak, hogy a szalagdíszes csoportok a bennszülött vadász-gyűjtögető komplexumokból fejlődtek volna ki, és még azt a – részleges kiútként még elképzelhető gondolatot, hogy ugyanis bizonyos népcsoportok valamilyen más biotópról a lösztalajokra és egyéb, tulajdonságukban és jóságukban a lösszel összevethető talajokra átváltak vagy oda vándoroltak volna, sem támogatja gyakorlatilag semmi a rendelkezésünkre álló leletanyagban. (Sajnos az embertani kiértékelés sem segített bennünket sokkal tovább:

a mezolitikus népesség típusát alig ismerjük, de a kevés számu kiértékelhető lelet erősen eltér a szalagdiszes kerámia kultúrkörének népességétől.)” (L. Narr 1975, 327. old.)

Ezek szerint tehát a szalagdiszes kerámia kultúrköre a Starčevo-Körös műveltség közvetlen kisugárzásai és terjeszkedése útján keletkezett (L. Narr 1975, 330. old. is), vagyis nem autochton európai eredetű, hanem a végső fokon Elő-Ázsiából származó starčevo-korosi földművelő gyarmatosok nyugatabbra és északabbra vándorlásai során alakult ki

Ugyanezen könyve 119. oldalán Narr az európai újkőkori kultúrfejlődés kezdeteinek elő-ázsiai eredetéről értekezik. Kifejti, hogy Délkelet- és Kelet-Európa neolitikus csoportjai lényegileg az ún. „Közel-keleti kultúra áramlat” kiterjeszkedési területeit képezik. Ez a megállapítás különösen Délkelet-Európa festett kerámiájú újkőkori csoportjaira és ezek folytatásaira érvényes. Ez azonban nem jelenti azt – folytatja Narr –, hogy nem lehettek esetleg olyan mozgások is, amelyek a másik irányban zajlottak le.” Azt az elképzelést azonban, hogy a különböző balkáni kultúrcsoportok kis-ázsiai és kelet-mediterráneumi kapcsolatai nem keletről, hanem európai területről indultak volna ki, vagy egyenesen azt a felfogást, hogy a legrégebbi magyarországi és Magyarország környéki rézbányász és rézfeldolgozó csoportok a fémfeldolgozás ősi központjai voltak és a keletebbi magaskultúrákat befolyásolták, nem pedig megfordítva, amint eddig általánosan elfogadott kutatói meggyőződés volt, egyelőre még függőben kell hagynunk.”

Narr ezután elmondja, hogy e ponton jelentkezik legerősebben a hagyományos relatív időrend és a C^{14} méréseken alapuló kronológia közötti diszkrepancia. Az ún. „ C^{14} törésvonal” („Verwerfungslinie”) abban áll, hogy Görögországtól és Krétától keletre a C^{14} mérések eredményei nem térnek el lényegesen a hagyományos időrendtől, míg e sávot északra és nyugatra a hagyományos régészeti stíluspárhuzamosítások és rétegmegfelelések alapján a közel-keleti kultúrrétegekkel egyidejűeknek meghatározott európai rétegek C^{14} mérési eredményei általában kb. egy teljes évezreddel régebbiek az elvárt koroknál. Majd szószerint így ír: „Ezáltal a két térség időrendjének (persze nem mindig korrekt módon bemutatott) relatív összefüggései és ezzel együtt a kultúrák régiségének fokozatai is lényegesen eltolódnának, sőt részben visszajukra is fordulnának! Sem a megfelelő kultúrcsoportok időbeli megnyújtásával (pl. Vinča, vö. 17. old.), sem pedig az eddig vallott kiterjeszkedési irány megfordításával nem lehet a nehézségeket ténylegesen kiküszöbölni. (Meghökkenő az a hézag is, amely az Égeisz késői neolitikuma, valamint a korai helládikus és a minoszi kultúra között tátong, l. 527. és 530. old.)”

Ennyit szükséges volt megismernünk az európai kultúrprioritási elképzelések első szárnypróbálgatásaiból és a valóban higgadt, módszeres régé-

szeti és őstörténeti kutatás ezen elképzelésekre való reakciójából. Renfrew azonban az európai újkőkor elsőbbségét vitató elmélete kidolgozásánál a fő súlyt nem a szalagdíszes kerámia kultúrkörére, nem is a délkelet-európai koraneolitikus műveltségekre helyezte, hanem elsősorban Nyugat-Európára, nevezetesen a megalitikus művelődési kör emlékeire, ezeken belül pedig legfőképpen a bretagnei csoportra, mivel ott voltak azok a sírok, amelyek közül néhányat a dendrokronológiailag felkalibrált C^{14} mérések Kr. e. 4500–5000 körülieknek határoztak meg. Majd nem sok idővel Renfrew hipotézise ismertté válása után több más kutató is csatlakozott ehhez az elgondoláshoz, sőt egyesek megkísérelték azt tovább is fejleszteni, illetve kibővíteni. E kutatók közül a legismertebb talán *J. Dayton* neve, aki „Minerals, Metals, Glazing and Man” című, 1978-ban megjelent, pazar kilállítású többszínű mélynyomásos fényképek tömegével illusztrált méregdrága albumszerű vaskos könyvében nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az újkőkori kultúrfejlődésen kívül a fémművesség ismerete is Európából indult ki, mégpedig közelebbről Csehországból, Sziléziából és a Kárpát-medencéből, s onnan jutott el – indoeurópai fémműves csoportok szétvándorlásai révén – a világ minden más tájára, így Elő-Ázsiába is (bővebben l. alább).

B. Perlov és A. Kifisin őstörténeti szemlélete

Magyarországi érdeklődő körökben ezek az elképzelések tudomásunk szerint legelőször a kecskeméti „Forrás” 1981. novemberi számának „Tatárlaka üzenete” című, oroszból fordított cikke nyomán váltak közismertebbé. A cikk szerzői – *B. Perlov* és *A. Kifisin* – körülbelül ugyanazt fejtegetik, amit Renfrew és Dayton is állítanak, s az ő egyedüli bizonyítékuk is csupán a tatárlakai leletek C^{14} keltezése Kr. e. 4500–4000 tájára, amelyet minden további magyarázat vagy egyéb irányú alátámasztás nélkül mint kétségbevonhatatlan adott tényt közölnek.

Nem lesz érdektelen, ha kissé közelebbről is megvizsgáljuk, miféle következtetéseket vonnak le a szovjet szerzők a tatárlakai leletek 4500–4000 közé való C^{14} keletkezéséből. Ha ugyanis a cikk alaptónusát megismerjük, akkor azonnal világossá válik, milyen tudományon kívüli mozgató rugók bújnak meg amögött az első pillantásra pusztán akadémikus jellegűnek és mindenféle konkrét jelentőség nélkülinek látszó parázs vita mögött, hogy vajon az újkőkori kultúrfejlődés, illetve a fémművesség bevezetése Európában történt-e meg korábban, avagy Elő-Ázsiában.

A cikk bevezető oldalain Perlov eleinte csak azt variálgatja ismételten, hogy a tatárlakai táblák a C^{14} meghatározás szerint több mint ezer évvel idősebbek a mezopotámiai Dzsemdet Naszr korszaknál, amelynek szumér képirásos jeleivel gyakorlatilag teljesen megegyeznek. Ebből

egyelőre csak azt a következtetést vonja le, hogy ezek szerint a balkáni Vinča kultúra létrehozói a Kr. e. 5. évezredben Kis Ázsián keresztül behatoltak Kurdisztánba és Huzisztánba, ahol mintegy elő szumérokként letelepedtek. Tehát az írásbeliség felfedezői nem a sumérok voltak, hanem Erdély lakói – eddig Perlov. Mindchhez Makkay János „A tartariai leletek” című könyvének 120. oldalán a következőket jegyzi meg: „Világosan kiderül, hogy ez a vadvirágos nyelvészkedés és történészkedés, sőt régészkedés nem csak magyar sajátosság. A Vinča-kultúra Balkánról kiinduló korai műveltség- és írásterjesztő hódító útjában nem nehéz felismerni a kiinduló pontot: Renfrew és Gimbutas alapvető tényeket semmibe vevő elméleteit az önálló európai civilizáció kibontakozásáról az i.e. 6. évezredtől.”

A „Forrás” említett cikkének két utolsó oldalán A. Kifisin állítólagos szovjet szumerológus kommentálja Perlov előző fejtegetéseit. Meg kell mondanunk, bizony különös „szumerológus” ez a Kifisin, aki mindjárt előjáróban kerekén azt állítja, hogy Kr. e. 2852-ben (így! – még jó, hogy a hónapot és napot nem közli) a nomád avarok behatoltak Kínába északnyugatról és oda teljesen kialakult írásbeliséget hoztak magukkal. Ez az írásrendszer pedig – folytatja Kifisin – az összes többi írással együtt egy Kr. e. 9–8. évezredi eredetű írásbeliségből származott, ami viszont a maga részéről egy felső-paleolitikus írásrendszerre vezethető vissza. Ezen ősi egységes vallási szimbolika-rendszer felbomlása éppen a tartariai táblák tanúsága szerint jóval az 5. évezred előtt következett be, mégpedig valahol Sumer területén kívül.

E tömény zagyvaságokkal azonban – amelyeknek (s ezt feltétlenül le kell szögeznünk) az égvilágon semmiféle régészeti vagy bármilyen más alátámaszthatósága nincs – még korántsem merül ki a szovjet „szumerológus” őstörténeti mesedélutánjának műsora, holott már ennyi is bőségesen elegendő lenne ahhoz, hogy Perlov és Kifisin ezen elaborátumát besoroljuk az irodalmi kategóriába, ahová illik: nevezetesen a ponyvairadalom rémregényei közé. De ennyi képtelenség szemmelláthatóan még távolról sem elégíti ki Kifisin konfabulációs igényét. A következőkben ugyanis megtudjuk tőle azt is, hogy a Kr. e. 7–6. évezredben Nyugat-Európában (sic! vö. Renfrew hipotézisével) lezajlott a neolitikus forradalom, a gyűjtögetésről a földművelésre való átmenet, s ennek eredményeként demográfiai robbanás következett be: a lakosság száma néhány évszázad alatt 5 millióról 85 millióra növekedett. Ez a lakosságot arra készítette, hogy széleskörűen áttelepüljenek a kevésbé lakott területekre, ahol a neolitikus forradalom még nem ment végbe. A támadás északról a Duna mentén dél felé Kis-Ázsián, a Közel-Keleten, Észak-Afrikán és Hispánián keresztül zajlott le. Kihaszználva hatalmas számbeli fölényüket ezek az ősi szemiták az elő-indoeurópaiakat a messzi északra szorították.

– Most pedig figyeljünk jól, mert mindezen szemenszedett képtelenségek csak mintegy bevezetőül szolgáltak Kifisin számára ahhoz, hogy ezután feltegye a koronát levegőből kapott őstörténeti „szemléleté”-nek elképesztő primitivitásaira. Szó szerint idézzük a kérdéses sorokat a „Forrás” cikkéből: „A népek e harcának szemléletes képei fennmaradtak a kelta mitológiában. A kelta istenek ősi elnevezései arról tanúskodnak, hogy az ellenségeiknek meg nem hódoló ősszlávok intő jelként maradtak meg Franciaország ősi kelta lakosságának szemében, s istenként tekintették őket. A dananc-ősszlávok, akik a Goria-törzsből (azaz „hegyvidékiek”) származtak, alávetették a Garc-ősgörögöket, ezután pedig hosszú harcba kezdtek a dunai kultúrák szemita népeivel. Ez tükröződik az indiai (Manu-Szvarozsics) és a görög mítoszokban.”

Úgy véljük, e sorokhoz mindenféle bővebb kommentár felesleges: önmagukért beszélnek. Ezért csupán annyit jegyzünk meg, hogy Kifisin szerint az *ősszlávokat* az *ősi kelták* már akkor isteneknek tekintették, valamint ugyanezek az *ősszlávok* már akkor leigázták az *ősgörögöket*, és hosszú harcba kezdtek a szemitákkal, amikor – ugyancsak Kifisin saját meghatározása szerint – *még csak elő-indoeurópaiak léteztek*, akiket éppenséggel ezek az ősi szemiták szorítottak fel a messzi északra (l. fentebb az idézetet). No mármost, miután legjobb tudásunk szerint mind a szlávok, mind a kelták, mind pedig a görögök indoeurópaiak – és ezt a tényt nyilván Kifisin sem óhajtja kétségbe vonni –, ha tehát mindezen népek egy adott korban már egymást leigázták, illetve egyik a másikat istennek tekintette, akkor ugyanebben az időszakban bizony aligha létezhetek egyidejűleg még egymástól el nem szakadt, sőt még véglegesen ki sem alakult *elő-indoeurópaiak* is, amint Kifisin állítja.

A szláv sovinizmus ezen émelyítő ömlengései azonban nem csak önmagukban véve érdekelnek bennünket, hanem abból a szempontból is igen tanulságosak számunkra, hogy mind Perlov, mind pedig Kifisin fenti zagyvaságai mögött, mintegy ezek szellemi hátterében Makkay János előbb idézett, felettébb találó fogalmazása szerint „... nem nehéz felismerni a kiindulópontot: Renfrew és Gimbutas alapvető tényeket semmibevevő elméleteit az önálló európai civilizáció kibontakozásáról az i.e. 6. évezredtől.” Vagyis a fentiek – és még sok más efféle régészeti és őstörténeti képtelenség – nem valamiféle megszállottak légüres térben mozgó szellemi vadhajtasai, hanem a háttérben mögöttük áll a világhírnek örvendő cambridgei egyetem régészprofesszorának tekintélye. Valójában ugyanis ez a szellemi környezet teszi Perlov és Kifisin őstörténeti zöldsegeskertjét igazán veszélyessé, mert önmagukban véve elképesztő kijelentéseiket, senki sem foglalkozna velük komolyan. Ilyen körülmények között viszont sokan úgy gondolkodnak, hogy ha a cambridgei egyetem egyik professzora is hasonló jellegű elképzelések híve, sőt egész tudomá-

nyos iskolát alapított az ilyen jellegű hipotézisek minél szélesebb körű propagálására és elterjesztésére, akkor mégis csak lehet valami konkrét őstörténeti oka ennek a hírverésnek. És az ilyen tekintélytisztelő emberek sokkal többen vannak, mint bárki is gondolná.

Ismételten fel kell hívnunk azonban tisztelt olvasóink figyelmét arra, hogy ezeket az elképzeléseket, amelyek egytől egyig kizárólag a sokszor fantasztikusan régi időkre utaló mérési eredményeket szolgáltató európai C^{14} kormeghatározásokon alapulnak, a mérvadó szakemberek túlnyomó többsége figyelemre sem méltatja, és tudomásul sem veszi, aki pedig mintegy kuriózumként – egyáltalán megemlíti, azonnal kereken el is utasítja, mivel a radiokarbon módszernek jelenleg még annyi felderítetlen és megmagyarázatlan hibaforrása van, hogy önmagában véve teljességgel alkalmatlan abszolút kormeghatározásokra. Ezekre a kereken elutasító véleményekre vonatkozóan jellemző példaként fentebb már ismertettük *K.J. Narr* nemzetközileg elismert őstörténeti kézikönyvének (I. Narr: Handbuch der Urgeschichte II. Band 1975, 505. és 298. old.) és *H. Müller-Karpe* szintén alapvető jellegű azonos tárgyú kézikönyvének (I. Müller-Karpe: Handbuch der Vorgeschichte III. Band 1974, 13–14. old.) értékelését Renfrew és társai elképzeléseiről az újkőkori fejlődés európai prioritását illetően.

Különösen jellemző azonban ezen, az európai kultúrprioritást valló elméletek képviselőinek megdöbbenő módszertelenségére, hogy még a C^{14} mérési eredmények között is válogatnak: nevezetesen csak azokat a méréseket veszik figyelembe, amelyek különösen régi időkre mutatnak, a többi radiokarbonkeltezt pedig, amelyek nem illenek bele hipotéziseikbe, egyszerűen ignorálják – amint ezt az eminens fontosságú módszertani (azaz valójában *módszertelenségi*) mozzanatot Narr is leszögezte fentebb idézett véleményében. Úgy gondoljuk, hogy nem szükséges bővebben bizonygatnunk, hogy ez az eljárás mindennek nevezhető, csak tudományosnak nem.

Renfrew pálfordulása

Mindehhez járul, hogy az osztrák televízió 1985. január 4-én este 20.15-kor őstörténeti műsort közvetített az újkőkori kialakulásának kérdéseiről. Az adásban C. Renfrew is ismételten szerepelt. Kezdeti hímezés-hámozás után végül saját maga ismerte be, hogy az általa és követői által a közel-múltig képviselt hipotézis az újkőkori európai prioritásáról időközben túlhaladottá vált, mert a legújabb régészeti kutatások eredményei egyértelműen bebizonyították, hogy az újkőkori fejlődés Elő-Ázsiában kezdődött és onnan terjedt át Európába.

Renfrew tehát a televízió képernyőjén „coram publico”, azaz nyilvánosan visszavonta az újkőkori fejlődés európai eredetét valló elméletét.

Mellesleg meg kell még jegyeznünk, hogy Renfrewnek a „legújabb régészeti kutatások eredményei”-re való hivatkozása egészen nyilvánvalóan csak olcsó kifogásnak értékelhető, amellyel szemmel láthatóan teóriája teljes csődjét igyekezett némileg leplezni, illetve megszépíteni, mivel a vonatkozó régészeti szakirodalom 1970 előtt – vagyis Renfrew hipotézise részletes kidolgozása előtt – megjelent publikációiból bárki megállapíthatja, hogy azok az állítólagos „legújabb” régészeti eredmények, amelyek a Közel-Kelet évezredes elsőbbségét az újkőkori fejlődés terén kétségtelenül igazolták – és amelyekre Renfrew hivatkozik –, már elmélete felállítása előtt is ismeretesek voltak. Elég e tekintetben a IV. könyvünk könyvészetében felsorolt, 1970 előtt megjelent munkákra hivatkoznunk, amelyekben sokszorosán megtalálhatók azok, az elő-ázsiai újkőkori műveltségek vitathatatlanul évezredes prioritását bizonyító ásatási eredmények, amelyekre Renfrew a televízióban 1985-ben mint „legújabbak”-ra hivatkozott.

J. Dayton hipotézise a fémművesség európai eredetéről

Tovább menve, Renfrew egyértelmű kijelentése hipotézise visszavonásáról természetesen igen erősen megrendíti követői, így pl. J. Dayton hasonló jellegű elképzeléseinek hitelét is. De ne hagyatkozzunk csupán erre a közvetett úton való cáfolatra, hanem nézzük meg inkább kissé közelebbről is, miket állít Dayton előbb említett, 1978-ban megjelent könyvében, mire alapozza elképzeléseit és milyen bizonyítékokat tud felsorolni elképzelése alátámasztására?

Amint az előbbiek során röviden már utaltunk rá, Dayton a kárpát-medencei és főleg – a cseh-sziléziai térségbe helyezi az őnnal ötvözött valódi bronz készítésének feltalálását. (Félreismerhetetlen ennél a lokalizációnál a századunk elején az ősindogermánság magas műveltségének bizonygatására előszeretettel minduntalan előráncigált és az egekig feldicsért, akkoriban Európában a legrégebbi bronzművességnek tartott ún. *aunjetitzi bronzkultúra* tudománytörténeti reminiscenciája, vagyis Dayton alig palástolt igyekezete, hogy ezt a már rég levitézlett és régészetileg sokszorosán megcáfolt egykori indogermán kultúrprioritási elméletet újra felmelegítse.) E hipotézisét legfőképpen arra alapozza, hogy szerinte a Közel-Keleten sehol sem található őn (egyedül Egyiptomban van őn – írja -, de ott viszont csak a modern időkben fedezték fel a lelőhelyet.).

Ezzel szemben azonban a valóságos helyzet az, hogy mind Kelet-Anatóliában (a Taurusz hegység keleti vonulatában), mind a Kaukázusban és Asszerbejdzsában már az ókorban kitermelt őnlelőhelyek találhatók (l. R. J. Forbes: *Studies in ancient Technology*, Volume IX., 136. old., térkép). Ugyanígy már az ókorban őnt bányásztak az észak-iráni Mesed

környékén és a kutatás véleménye szerint a korai szumér bronzművesség főleg onnan szerezte be ónszükségletét (l. Müller-Karpe 1974, 126. old.). Dayton fő érve tehát ezek szerint nem egyéb közönséges misztifikációnál.

Kérdésem könyvében Dayton továbbá új abszolút időrendet óhajt bevezetni a Közel-Keleten. Erre viszont azért van feltétlenül szükség, mert véleménye szerint az eddigi közel-keleti időmeghatározások gyakorlatilag egyedül *Manetho*, Kr. e. 3. évszázadban élt egyiptomi pap történeti munkájának adatain és *F. Petrie* egyiptológus ezen *Manetho*-féle adatok alapján századunk elején kidolgozott időrendjén alapulnak. Ezzel kapcsolatban Dayton egyenesen arról beszél, hogy ideje lenne már lerázni „*Manetho* béklyóit”, amelyek következtében pl. *Petrie* az I. egyiptomi dinasztia kezdetét Kr. e. 5546-ra keltezte. Az egyiptomi időrend tehát Dayton szerint teljesen elavult és drasztikus redukcióra szorul, amelynek során pl. az úgynevezett „átmeneti korokat” (az Ó- és a Közép-, valamint a Közép- és az Újbirodalom közötti zavaros és homályos időszakokat) teljes egészükben le kell vonni a hagyományos egyiptomi időrendből.

E kérdésnél sem árt, ha részletesebben megvizsgáljuk Dayton állításait. Először is azonnal szembetűnik, hogy Dayton egészen nyilvánvalóan nyitott kapukat dönget, amikor harsány hangon a „*Manetho* béklyói”-tól való megszabadulást követeli. Ez a folyamat ugyanis már jó néhány évtizede lezajlott az egyiptológiában, s az I. dinasztia kezdetét sem keltezi már senki a 6. évezred közepére, mint Dayton állítja, hanem többnyire 3000 körülre, illetve az utóbbi időkben kb. 3200–3100 tájára, bizonyos mezopotámiai eredetű, az ottani késői Uruk korból, kb. 3300–3200 közöttől származó leletek alapján, amelyeket az úgynevezett *Nagade II* periódus prehisztikus egyiptomi sírjaiban találtak, és amelyek az I. dinasztia kezdetét a 3200–3100 közötti időkre határozzák meg (l. IV-es könyvünk 750-751. old.). Igen jellemző Dayton „módszerességé”-re, hogy ezzel kapcsolatban először azt állítja, hogy *Petrie* 5546-ra keltezte az I. dinasztia kezdetét (l. fentebb), később pedig arról beszél, hogy *Petrie* az I. dinasztia kezdetének 3000-re való keltezését „találta ki”. Szemellátható itt, hogy Dayton maga sem ismeri ki magát hipotézise szövevényében és a szó szoros értelmében önmagát cáfolja meg. Nem kevésbé tanulságos, amikor *Petrie* egyéb keltezéseit cáfolni akarva azzal érvel, hogy Abydosban az egyiptomi Újbirodalom idejéből származó kerámiát találtak, tehát *Petrie* nyilvánvalóan tévedett, amikor az abydosi sírokat a korai dinasztiák idejébe keltezte. – Ezzel szemben a valóságos helyzet Abydosban úgy fest, hogy az egyik ilyen ottani igen régi királysír körül, amelyet később a hagyomány – éppenséggel a sír ősisége következtében – *Osiris* isten sírjának tartott, az Újbirodalom idején valóságos „búcsújáráshely” alakult ki, s az *Osiris* tiszteletére a sírnál évenként megtartott ünnepségek során a hívők az agyagedények tömegét törték össze, emlékez-

tetőül Osiris megölésére és feldarabolására. Ez a szokás a Ptolemaiosok koráig nyomon követhető Abydosban. Ezen az alapon tehát akár azt is állíthatná valaki, hogy az abydosi sírok – azaz valójában a legkorábbi egyiptomi dinasztiák Nagy Sándornál is későbbiek, mert hiszen hellenisztikus kori cserepeket is tömegével találtak Abydosban. Úgy véljük, lassanként a türelmes olvasó előtt is világossá válik, milyen minősíthetetlen manipulációkkal dolgozik Dayton.

Ami pedig az egyiptomi úgynevezett „átmeneti korok”-at illeti, vagyis az Ó-, Közép- és Újbirodalom közötti zavaros és homályos időket, amelyeket Dayton szerint le kellene számítanunk a hagyományos egyiptomi időrendből, nos, czeknél a helyzet az, hogy folyamatosan zsugorodnak, mivel az ásatások során mind több és több keltezhető felirat kerül elő ezekből az átmeneti időkből is, amelyek lassanként kitöltik a korábban hiányzó, azaz nem adatolható éveket – és mellesleg megjegyezve többnyire Manetho király jegyzékének (ha nem is részletekbe menő, de legalábbis globális) helyességét igazolják.

Nézzünk meg egy konkrét példát e zsugorodásra. A Közép- és az Újbirodalom közötti átmeneti korszakra 40-50 évvel ezelőtt még kb. 300-400 évet számítottak, manapság azonban a homályos, adatolatlan időszak még 200 évet sem tesz ki, beleértve a hikszoszok uralmát is. Ebből bárki lemérheti milyen megalapozatlan Dayton azon követelése, hogy az egyiptomi időrendből az átmeneti korokat le kellene vonnunk. Olyasféle dolog ez, mintha valaki pl. azt állítaná, hogy a magyar történelemből le kell számítanunk a honfoglalástól Szt. Istvánig terjedő évszázadot, mert hiszen ebből az időszakból csupán néhány évet tudunk írásos forrásokkal pontosan adatolni.

Mindezen felül azonban Dayton sommásan még azt is követeli, hogy az eddig elfogadott közel-keleti abszolút időrendből kb. 400-500 évet globálisan is le kell számítani, tehát nem csak Egyiptom, hanem egész Elő-Ázsia időrendjét is tetemesen redukálni óhajtja. Ne firtassuk most, milyen alapon jut Dayton erre a következtetésre, azaz melyek azok a konkrét régészeti tények, amelyek egy ilyen meglehetősen nagyfokú és általános időrendi redukciónak követelnének meg az egész Közel-Keleten. Eltekintve ugyanis attól, hogy ilyen tényeket egyszerűen nem ismerünk, feltételezen akár a Dayton által javasolt kb. 500 éves közel-keleti időrendi redukciónak is kiindulhatunk, és még ebben az esetben is egyértelműen megmutatkozik Elő-Ázsia Európával szembeni évezredes elsőbbsége a fémművesség terén.

Nézzünk meg tehát néhány konkrét régészeti lelőhelyet.

- 1.) A kelet-anatóliai *Çayönü*-ben Kr. e. 7000 körülről (kalibrálatlan C¹⁴ kor!) származó hidegen kalapált rézeszközöket találtak.

- 2.) A nyugat-iráni *Ali Kōš*ban 6600 táján megjelent az olvasztott réz
3.) A közép-anatóliai *Çatal Hüyük*ön és a közeli *Suberde* lelőhelyén
6400 körül már rezet és ólmot öntöttek.

És így tovább, tucatnyi elő-ázsiai lelőhelyen. *Hangsúlyozzuk az ímént közölt évszámok kivétel nélkül kalibrálatlan C¹⁴ mérési eredmények.*

Ha most ezeket a hagyományos időrendi adatokat Dayton légből kapott követelése értelmében feltételesen 500 évvel redukáljuk, akkor a következő évszámokat kapjuk: *Çayönü*ben kb. 6500-ban hidegen kalapált réz; *Ali Kōš*ban 6100 táján olvasztott réz; *Çatal Hüyük*ön és *Suberdén* 5900 körül réz és ólomöntés. – Ezzel szemben viszont még maga Dayton is csak azt állítja könyvében, hogy az európai fémművesség a Kr. e. 4. évezred elején, vagyis 4000–3900 táján kezdődött, s a rezet Európában csak a 3. évezred eleje óta, tehát kb. 3000–2900 óta használták nagyobb mértékben. Ezek után számunkra teljességgel érthetetlen, sőt egyenesen rejtélyes dolog, hogyan állíthatja Dayton ilyen régészeti leletviszonyok mellett azt, hogy a fémművesség Európában kezdődött volna. Hiszen a nemzetközi régészet általánosan elfogadott és alkalmazott korszakbeosztása már Kr. e. 5500-tól kezdődően kőrézkorról beszél Elő-Ázsiában, mert az előbb említett 7. évezredbeli kezdetek után 5500 táján a réz használata ott már általánosan elterjedt, Nyugat-Anatóliától a Zagrosz hegységig. Ha a Dayton-féle időrendi redukció értelmében most az elő-ázsiai kőrézkor kezdetének dátumát is feltételesen 500 évvel lefelé korrigáljuk, akkor még mindig Kr. e. 5000 tájára jutunk, s hol vannak ettől az európai fémművesség Dayton által Kr. e. 4000–3900-ra keltezett kezdetei és 3000–2900 körüli nagyobb mértékű elterjedése? Elő-Ázsia még így is – tehát Dayton minden konkrét alap nélkül követelt fél évezredes elő-ázsiai időrendi redukciója feltételes figyelembe vétele esetében is – 2500–3000 évvel vezet, mégpedig mind a réz legkorábbi feldolgozása, mind pedig a rézeszközök nagyobb mértékű elterjedettsége viszonylatában.

Jellegzetes fényt vet Daytonnak az európai fémművesség prioritását a fent bemutatott tények ellenére is csökönyösen bizonyítani ohajtó igyekezete mélyebb gyökereire és szélesebb körű összefüggéseire az is, hogy az elő-ázsiai fémművességnél szerinte régebbi európai femfeldolgozást alig palástolt mohó igyekezettel azonnal az indogermán – újabban, 1945 óta előszeretettel indoeurópainak nevezett (az „indogerman” megnevezés Hitlerék germán „Übermensch”-elmélete óta nem jó hangzású) népekkel hozza közvetlen összefüggésbe. Dayton azonban nem elégszik meg a pusztá utalással arra, hogy véleménye szerint ezek az indoeurópaiak találták volna fel tehát a fémművességet, hanem újra meglovagolja századunk eleje indogermanisztikájának szinte minden egyes – azóta legnagyobbbrészt már rég kivénhedt vesszőparipáját, pl. a világméretű indoger-

mán vándorlási teóriákat (amelyeknek régészeti nyomait azonban – sajnos – mindmáig nem sikerült megtalálni), a hirhedt „Herrenchicht”-elméletet, amely szerint minden valamirevaló ókori néppel különböző, a világ minden égtája felé szétvándorolt indogermán „uralkodó rétegek” („Herrenchicht”-ek) ismertették meg a magasabb civilizációt és kultúrát. Sőt, ebben az indogermán kultúrmissziót hirdető igyekezetében még tetelesen túltesz minden eddigi ilyen irányú kísérletezésen. Dayton számára ugyanis a szuméroktól kezdve az óegyiptomiakon keresztül egészen az Indus kultúra hordozóiig mindenki „indoeurópai”, a szumér kérdés szerint ebből következően „nemlétező hipotézis”, a zikkurátokat és a piramisokat pedig természetesen szintén ez a Dayton-féle indoeurópai „uralkodó faj” (nem tévedés: szószerint így!) építette.

Ilyesmit olvasva önkéntelenül felmerült a kérdés: vajon nem a rossz-
emlékű hitleri idők primitív indogermán faji ideológiájának reneszánszával állunk-e szemben az ilyen ömlengések eseteiben? Ezt természetesen nem akarjuk feltételezni Daytonról, de feltétlenül meg kell mondanunk, hogy mindenesetre meghökkentő a szemléletmód globális párhuzamossága a szovjet A. Kifisin fentebb ismertetett, mindenben teljesen azonos jellegű, az ősszlávokat isteneknek kinevező sovinszta szlavofil zagyvaságaival. Ettől eltekintve azonban annyi mindezen abszurdumokból világosan felismerhető, hogy Dayton azon indogermanisztikai iskola fenntartások nélküli híve, amelyet a „Reallexikon der Assyrologie” *ahisztórikus irányzat*nak nevez. Erről az indogermanisztikai iskoláról I. könyvünk 77. oldalán röviden már megemlékeztünk, de a kérdés eminens fontossága miatt az alábbiakban teljes egészében idézzük a Reallexikon ezirányú szövegét: „Von einer communis opinio der Idg.-istik kann heute nicht mehr die Rede sein. Die seit den zwanziger und dreissiger Jahren über das Hethitische ausgelöste unsicherheit über das Herzstück jeder flektierenden Sprache, über das idg. Verbalsystem, hat inzwischen zu beliebigen Zweifeln an der Rekonstruierbarkeit des Idg. und zu fast beliebigen Rekonstruktionsvarianten geführt. Parallel läuft eine zunehmende Ahistorizität der Idg.-istik (deren Aufgabe sich selbstverständlich nicht nur in der – hier interessierenden – Frage nach der Ursprung erschöpft) bei gleichzeitiger Absolutierung von lautgesetzlichen Beweisgängen.” (I. Reallexikon der Assyrologie und vorderasiatischen Archäologie, V. Band, 1976–1980. 91. old. „Indogermanen” címszó alatt) *Magyarul*: „Manapság már nem beszélhetünk arról, hogy az indogermanisztika közös véleményen lenne. A húszas és a harmincas évek óta a hettita nyelv által előidézett bizonytalanság a minden flektáló nyelv legfontosabb centrális kérdése, az indogermán igerendszer tekintetében, időközben az indogermán alapnyelv rekonstruálhatóságát illető tetszés szerinti kételkedésekhez és majdnem tetszés szerinti rekonstrukciós változatokhoz vezetett.

Ezzel párhuzamosan kialakult (szó szerinti: fut; megjegyzés tőlünk) egy mindinkább ahisztórikussá váló indogermanisztika (amelynek feladata természetesen nem merül ki csupán az eredet kérdésének vizsgálatában, amely minket itt érdekel) a hangtörvényes bizonyítási eljárások egyidejű abszolútizálásával.”

Úgy gondoljuk, az előbb elmondottakból bárki világosan felismerheti, milyen fajsúlyú „bizonyítékok”-at alkalmaz Dayton, amikor a fémművesség európai elsőbbségének hipotézisét igyekszik alátámasztani.

Vannak azonban még egyéb, egyértelműen cáfolható képtelen állítások is Dayton argumentációjában. Így pl. az is megesik vele, hogy éppenséggel saját hipotézisével szoros összefüggésben meghökkentő időrendi ellentmondásokba keveredik. Többek között azt állítja, hogy a badeni-péceli régészeti műveltség kocsimodelljei és kerékleletei a fémművesség bevezetésével egyidejűleg tűntek fel Európában. Baden-Pécelt viszont Dayton – időrendileg helyesen – a Kr. e. 3. évezred második felébe keltezi, míg egyébként éppen azt vitatja, hogy a fémművesség Európában már legalább Kr. e. 3000 óta általánosan elterjedt, bevezetésének kezdetét pedig kb. 4000–3900 tájára keltezi. Mikor kezdődött tehát az európai fémművesség? A 4. évezred legelején-e, avagy a badeni-péceli műveltség idején, 2400–2200 táján? Erre a fogas kérdésre Daytontól nem kapunk feletet, mert amint láthatjuk, egyszer így, másszor amúgy érvel.

Majd, miután saját hipotézise időrendjét ily módon ad abszurdum vitte, előhozakodik a maga badeni-péceli „indoeurópaijaival” akiket azután az egész Közel-Keletre szétvándoroltat, mondván, hogy Elő-Ázsiában mindenütt ezek honosították meg a fémművességet. Rendkívül sajnálatos módon csak azt felejt el mindehhez hozzátenni, hogy míg a badeni-péceli műveltség a Kr. e. 3. évezred második felébe tartozik – Dayton saját keltezése szerint is! (l. fentebb) – addig mindazokon az elő-ázsiai lelőhelyeken, amelyeket ezzel kapcsolatban badeni-péceli kultúrkisugárzásokként felsorol, a fémművesség ismerete már legalább a Kr. e. 4., sőt nem egyszer az 5. évezred óta fémleletek tömegével régészetiileg sokszorosán adatolható. Csak egy példa: Dayton szerint *Tepe Gaurába* (nála angolosan „Tepe Gavrá”-nak írva) is ezek a badeni-péceli „indoeurópaiak” vittek el a fémművesség ismeretét. Ezzel szöges ellentétben azonban a valóságos lelethelyzet úgy fest, hogy Tepe Gaurában már az 5. évezredbe tartozó rétegekben találtak réztárgyakat, 3500 tájáról a fémleletek tömege került elő (arany, ezüst, elektron, réz), 3200 körül pedig már valódi ón-bronzot öntöttek (bővebben könyvünk 695. old., ill. Lloyd 1981, 102. és 104. old.; Amiet 1977, 509. old.). Ezek az évszámok viszont – még Dayton minden alap nélkül követelt 500 éves elő-ázsiai időrendi redukcióját feltételelesen figyelembe véve is – jóval korábbiak, mint a maga Dayton által is csak kb. 2400–2200 közé keltezett badeni-péceli művelt-

ség ideje. Dayton megdöbbenően primitív időrendi konfúziója tehát ismét teljes mértékben megmutatkozik.

Ezek után már azt is kezdjük sejteni, milyen trükköt alkalmazott Dayton hipotézise felállításánál. Nevezetesen minden jel arra vall, hogy az elő-ázsiai kultúrfejlődést hallgatólagosan a városias szumér magaskultúra időszakára redukálta – feltehetőleg azzal számolva, hogy a legtöbb érdeklődő, de nem szakavatott olvasó Elő-Ázsiával kapcsolatban amúgy is csak a szumér magaskultúráról hallott valamit, az ottani korábbi, sok évezredes újkőkori és kőrézkori műveltségeket pedig nem ismeri. Ezért ezeket a műveltségeket Dayton – számtalan fémléletünkkel egyetemben – teljes egészükben figyelmen kívül hagyja, ezzel az ignorálással azt sugalmazva jóhiszemű olvasóinak, mintha Elő-Ázsiában az emberi művelődés csak a szumérok városias magaskultúrájával kezdődött volna, kb. Kr. e. 3500 táján, illetve az általa követelt 500 éves elő-ázsiai időrendi redukciót figyelembe véve csak 3000 körül. – Ebből a szemszögből tekintve a kérdést, most már azt is megértjük, miért olyan fontos Dayton számára az elő-ázsiai abszolút időrend 500 évvel való megrövidítése: egyszerűen azért, mert csakis így tudja azon elképzelését, hogy az európai fémművesség megelőzte volna az elő-ázsiai fémfeldolgozást – legalábbis az ilyen őstörténeti kérdések iránt érdeklődő, általános műveltséggel rendelkező, de távolról sem szakavatott olvasóközönség túlnyomó többségével – elfogadtatni, vagy jobban mondva félig-meddig hihetővé varázsolni. Végső következtetésként minden joggal leszögezhetjük tehát, hogy C. Renfrew és követői – így J. Dayton is – megalapozatlan, sőt egyenesen tudománytalannak nevezhető hipotéziseikkel mintegy 10–15 évig több szempontból is lényegesen hátráltatták a 70-80-as évek őstörténeti kutatásait. Legfőbb ideje volt tehát, hogy végre – a 80-as évek első felében – Renfrew maga ismerje fel, hogy elmélete nem tartható fenn tovább, mert szöges ellentétben áll a régészet legtöbb tárgyi leletével és egyedül a még nagyon bizonytalan hitelű C¹⁴ mérésekre – sőt ezeknek is csak egy „cél-szerűen” kiválogatott hányadára – támaszkodik.

A C¹⁴ mérések hibáinak magyarázata

A C¹⁴ mérésekkel ugyan már fentebb bővebben foglalkoztunk, de most újra elő kell hozakodnunk velük, éspedig még részletesebben, mert ezek képezik mindenféle európai kultúrprioritási elképzelés alfáját és omegáját: már többször utaltunk arra, hogy minden ilyen jellegű hipotézis gyakorlatilag egyedül a C¹⁴ mérések eredményeivel igyekszik alátámasztani az újkőkori vagy a fémművesség európai elsőbbségének teóriáját. A C¹⁴ módszer megbízhatóságának – helyesebben mondva megbízhatatlanságának kérdésköréről és egyúttal a tatárlakai képírással táblák Kr. e.

4500–4000 közé való C^{14} keltezésének igen magas fokú valószínűlensé-
géről nagyon tanulságos áttekintést nyújt Makkay János az „Élet és Tu-
domány” 1980. évi 41. és 42. számában, „Sumer jelek Erdélyből?” és „A
whisky-próba” című tanulmányaiban. Különösen „A whisky-próba” című
cikkből látható világosan, hogy a C^{14} mérések eredményei nem csak a ta-
lárlakai táblák esetében térnek el igen lényegesen – ez esetben több mint
ezer évvel – a hagyományos, történelmi összefüggéseken, pontos réteg
megfigyeléseken és a legapróbb részletekig kidolgozott stíluspárhuzamosí-
tásokon nyugvó régészeti kormeghatározásoktól, hanem szinte minden
esetben fellép ez a diszkrepancia. Makkay nagyon éles problémameglátá-
sal a kérdés legbensőbb lényegére tapint rá akkor, amikor leszögezi, hogy
„... a C^{14} -es keltezések révén egyidejűnek mutakozó művelődési emlé-
kek más valóságos összefüggések – a leletek formai hasonlóságai, a ke-
reskedelmi szálak, a műveltségi hatások stb. – alapján tehát nagyon eltérők.

Olykor olyan leletcsoportok között talál kapcsolatot, egyidejűséget a
 C^{14} , amelyeknek létrehozó műveltsége semmiféle anyagi vagy szellemi
összefüggést, rokonságot nem mutat – valójában egymástól ezer vagy
még több év választja el őket. (l. Makkay: A whisky-próba). Így van ez
sok más eset mellett – a mykénai korra vonatkozó C^{14} elemzésekből szár-
mazó keltezések esetében is, amelyek gyakran fél évezreddel is eltérnek
a jól ismert történeti forrásokból való – az egyiptomi feljegyzések segít-
ségével hitelesíthető – időrendi adatoktól. Például a híres thérai vulkánki-
törést követően a minoszi kultúra pusztulási időpontjának megállapítása
esetében, amelynek a történeti okmányok alapján Kr. e. 1450–1500 ko-
zött kellett bekövetkeznie, míg a C^{14} -es keltezések 700 év ingadozást mu-
tatnak – írja Makkay. Azaz gyakorlatilag ugyanaz a helyzet, mint a fen-
tebb tárgyalt *jarmo*i korancolitikus település C^{14} kormeghatározásainál,
ahol a C^{14} mérési eredmények a szó szoros értelmében fejtetőre állították
a valóságos ásatási rétegviszonyokat.

Ezután Makkay foglalkozik a délkelet európai-écei térségben jelent-
kező ún. „kronológiai törésvonal”-al is, amelynek lényege – amint már
tudjuk – az, hogy egy, Törökország európai, fekete tengeri partjaitól a to-
rök-bulgár határvidéken és Közép-Görögországon át húzódó széles sáv-
tól délre és keletre a C^{14} mérési eredmények többnyire jól rosszul bár, de
mégis összeegyeztethetők a régészeti rétegösszehasonlítások, leletpárh-
uzamosítások hagyományos módszerével meghatározott relatív időrend-
del, valamint az így nyert kronológiai adatoknak az egyiptomi feljegyzé-
sekben megőrzött csillagászati jelenségek modern asztrológiai átszámí-
tása segítségével kapott abszolút időrenddel (az ún. „*Sar*iusz periódu-
sok”-kal) is, ezzel szemben azonban e sávtól északra és nyugatra – tehát
a Balkán félsziget északabbi területein, a Kárpát medencében, valamint
Európa többi részén is – a C^{14} módszerrel nyert keltezések többnyire je-

lentősen idősebbnek mutatkoznak a hagyományos módszerek segítségével meghatározott koroknál, és teljességgel összeegyeztethetetlenek a hagyományos időrenddel. A dendrokronológiai kalibráció azután még egyszer tetemesen megöregbíti ezeket az amúgy is már valószínűtlenül magas korú európai C^{14} keltezéseket. Hogy mi e „törésvonal” oka, arra még nincs egyértelmű magyarázat – jegyzi meg Makkay. Végül pedig így ír: „... a régi és sok vonatkozásban tisztázottabb keltezéseket nem vethetjük el, amíg az új módszerű keltezés nem kétségbevonhatatlan és nem világosan értelmezhető.” (l. Makkay: A whisky-próba)

Nos, ami az előbb tárgyalt dél-balkáni C^{14} „törésvonal”-at illeti, az utóbbi időben egy igen kézenfekvő és teljes mértékben kielégítő természettudományos magyarázat merült fel erre a jelenségre vonatkozóan – sőt nem csak erre, hanem a C^{14} mérési eredmények egyéb, eddig érthetetlen és megmagyarázhatatlan hibaforrásaira is, mint pl. a Makkay által említett 700 éves ingadozásra a thérai vulkánkitörés C^{14} keltezésénél, amely kykládi sziget még az ún. „törésvonal” közel-keleti oldalára esik, tehát arra a területre, amelyről fentebb azt írtuk, hogy az ottani C^{14} mérések eredményei nagyrészt jól-rosszul bár, de még úgy-ahogy beilleszthetők a hagyományos régészeti módszerekkel felállított abszolút időrendbe. A thérai példából viszont láthatjuk, hogy nem egyszer még a „törésvonal” közel-keleti oldalán is teljesen elfogadhatatlan keltezésekkel szolgál a C^{14} módszer. Az előbb említett magyarázat olyan meghökkentően egyszerű és szinte magától értetődő, hogy csak csodálkozni lehet azon, hogy egészen a közelmúltig senki sem gondolt rá. Röviden arról van szó, hogy a C^{14} méréseknél mindeddig figyelmen kívül hagytak egy alapvető, elvi jelentőségű hibaforrást. A C^{14} módszer legfontosabb alapfeltételezése ugyanis a kezdetektől fogva abban állt, és áll még ma is, hogy a vizsgált szerves anyag elhalásakor a benne található szénatomok C^{14} izotópjainak arányát eleve azonosnak vették, illetve veszik ma is a légköri széndioxid C^{14} izotóparányával, azaz ezt az arányszámot ténylegesen ismert konstans kiindulási alapnak tekintették és tekintik. A valóságban azonban ez nem így van. A vizsgálandó mintákba beépült C^{12} -es atomsúlyú, nem sugárzó szénatomok és a C^{14} -es atomsúlyú sugárzó izotóp-atomok aránya ugyanis az élő növényi szervezeteknél tetemesen különböző, attól függően, hogy a beépült szénatomok milyen arányban származnak csakugyan a légkör széndioxidjából (az ún. fotoszintetikus növényi anyagcsere útján, amelynek során a napfény energiájának hatására a levegő széndioxidjának szénatomjai épülnek be a növényekbe, természetesen a levegőben előforduló C^{14} -es sugárzó szénatomokkal együtt, ezek előfordulási arányának megfelelő mértékben), illetve milyen arányban vannak jelen az illető növényi szervezetben más eredetű szénatomok is, vagyis olyanok, amelyek ásványi forrásokból, nevezetesen a minden talajban bőven elő-

forduló karbonát-sókból származnak. A növényekbe ugyanis nem csupán kizárólag a levegő széndioxidjának szénatomjai épülnek be, a maguk meghatározott %-os arányú sugárzó C^{14} -es izotópjaival, hanem a gyökérszeten keresztül bejutnak a növényekbe a talajban lebomló különböző korrú kőzetekből és ásványokból származó karbonátok szénatomjai is. És ebből a tényből következik a C^{14} mérések eddig figyelembe nem vett legfontosabb, alapvető elvi jellegű, szisztematikus hibaforrása. A talajból származó széntartalmú ásványi anyagok ugyanis gyakorlatilag nem tartalmazzak C^{14} -es atomsúlyú sugárzó szénatomokat, mivel a levegő széndioxidjának C^{14} -es atomjai már évmilliókkal, sőt száz- és százmillió évvel ezelőtt belejutottak a kőzetekbe, illetve az ásványokba és így már rég-rég egytől-egyig mind lebomlottak nem sugárzó C^{12} -es szénatomokra, tekintve, hogy a C^{14} -es sugárzó szénatom felezési ideje a geológiai korok időtartamaihoz viszonyítva rendkívül rövid, mindössze 5568 vagy újabb számítások szerint 5730 év. Így tehát ezek az ásványi származású széntartalmú anyagok már akkor sem tartalmaztak gyakorlatilag egyetlen egy sugárzó C^{14} -es szénatomot sem, amikor néhány évezreddel ezelőtt belekerültek azokba a növényi szervezetekbe, amelyekből a C^{14} -es mérésekre szánt minták származnak. (Fentieket l. Hajdú-Kristó-Róna-Tas; Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba, IV. kötet, 25. old.)

Hogy ez az eddig figyelembe nem vett tény milyen hatalmas méretű eltérésekhez vezet a C^{14} -es kormeghatározásoknál, azt talán a legtanulságosabban egy egyszerű modellszámítás segítségével tudjuk érzékeltetni. Vegyünk példának egy növényi eredetű próbát, amely – a számítás egyszerűsége kedvéért – pontosan 1.000.000.000 (egy milliárd) szénatomot tartalmaz. Szintén az egyszerűség kedvéért tegyük fel azt is, hogy ebben a próbában a levegőből származó szénatomoknak pontosan 5 százaléka C^{14} -es sugárzó szénizotóp, azaz a C^{14} módszer eddigi gyakorlatában 50.000.000 atom. Ha ebben az esetben a C^{14} -es kort meghatározzuk, akkor ennek a mintának – ismét az egyszerűség kedvéért feltéve – pl. 5730 év múlva, vagyis a C^{14} -es szénatom sugárzási felezési idejének elteltével a C^{14} módszer eddig alkalmazott előfeltételezése szerint 25 millió sugárzó C^{14} -es szénatomot kellene tartalmaznia. Más szóval, ha a sugárzás intenzitása pontosan a fele volt annak a sugárzási intenzitásnak, amelyet a kérdéses növény elpusztulásakor előfeltételeztek, akkor az eddigi C^{14} módszer értelmében a mérés azt eredményezte, hogy a minta kora pontosan 5730 év, azaz a C^{14} -es szénatom felezési ideje.

Ha viszont az előbbi próbában található szénatomoknak pl. csak 80 %-a származik a levegő 5 %-nyi C^{14} -es sugárzó szénatomot tartalmazó széndioxidjából, 20 %-uk pedig a talaj nulla %-nyi C^{14} -es sugárzó szénatomot tartalmazó karbonátjaiból került bele az illető növény szervezetébe, akkor a próba már eredetileg is – a kérdéses növény elpusztulásának időpontjá-

ban – 50 millió helyett csak 40 millió sugárzó C^{14} -es szénatomot tartalmazott, mivel a 20 %-nyi ásványi eredetű szénatom már az illető növény élete idején sem tartalmazott sugárzó szénatomokat, ami viszont pontosan 10 milliónyi hiányzó C^{14} -es sugárzó szénatomnak felel meg a kérdéses mintában. Ha tehát a C^{14} -es kormeghatározást az eddigi gyakorlat szerint az említett mintával elvégezzük, és a mérés 25 millió sugárzó C^{14} -es szénatomnak megfelelő sugárzási intenzitást eredményez, akkor az eddigi méréseknél arra az eredményre jutottak, hogy a próba pontosan 5730 éves, mivel a sugárzás mennyisége pontosan fele a növény elhalása idejére eleve feltételezett 50 milliónyi C^{14} -es sugárzó szénatom sugárzási intenzitásának. A próba valóságos kora azonban ebben az esetben nem 5730 év, hanem ennél lényegesen – 20 %-kal, azaz 1046 évvel – kevesebb, vagyis 4684 év, mivel a próbában eredetileg nem 50 millió, hanem csak 40 millió C^{14} -es sugárzó szénatom volt, s ebből a mennyiségből a mérés elvégzése idején 25 millió még mindig sugárzott, tehát csak 15 millió sugárzó atom bomlott le a növényi minta elpusztulása óta. Ez pedig 20 %-kal kevesebb idő elteltét jelenti, mint az 5730 éves felezési idő. Az eddigi C^{14} mérési módszer viszont ebben az esetben – amint fentebb említettük – eleve 5730 év elteltével számol az illető növény elpusztulása óta.

Ezen kardinális jelentőségű, elvi jellegű és évezredes eltérésekhez vezető hibaforrás mellett valósággal eltörpülnek – nemcsak az eddig ismertetett egyéb hibaforrások és pontatlanságok, hanem azok a további bizonytalansági tényezők is, amelyeket az előbb említett Hajdú–Kristóf–Róna-Tas-féle publikáció még felsorol. Így pl. az, hogy az ásványi eredetű karbonátok más forrásokon keresztül (pl. az ivóvíz oldott sói alakjában) is belekerülhetnek az állati és a növényi táplálékláncba. Sajnos a beépülési források aránya utólag már ellenőrizhetetlen, hiszen számos rekonstruálhatatlan egykori tényező összegeződéséből integrálódik. Ilyen tényezők pl. a környezet aktuális geológiai, hidrológiai, klimatológiai és bioökológiai viszonyai, a helyi szedimentációban éppen akkor érvényre jutó lepusztulási körzetek, állatoknál a táplálékformák időről-időre lehetséges megváltozásai stb. (Mindezeket l. Hajdú–Kristóf–Róna-Tas; hiv. m. IV. kötet, 25. old.)

Az előbbiekből láthatjuk, hogy ez az eddig teljesen figyelmen kívül hagyott körülmény, amelyet az említett munka kérdéses fejezetének szerzői, Járainé Komlódi Magda, Kardos László és Tardy János szerint *Jakucs László* személyesen közölt a szerkesztőséggel, minden tekintetben ésszerű és kézenfekvő magyarázatot ad a C^{14} módszer eddig megmagyarázhatatlannak tartott hibaforrásaira, illetve a C^{14} keltezések nagy mértékű eltéréseire a hagyományos régészeti módszerekkel nyert időmeghatározásoktól.

Így pl. az az eddig teljesen rejtélyes, megmagyarázhatatlan ún. C „törésvonal”, amely az európai Torokország határán és Észak Görögországon keresztül húzódik széles sávban, eleinte nyugati, majd délnyugati végül pedig déli irányban, Jakucs László felismerése segítségül egészen egyszerűen értelmezhető azzal, hogy az elő-ázsiai terület ken (Mezopotámia, Szíria, Anatólia, Egyiptom) a természetes csapadék hiánya következtében többnyire igen száraz talajokban jóval kevesebb vízben oldott karbonátsó található, mint a sokkal több eső (és hó) által ontózott, tehát tetemesen nedvedsőbb európai talajokban; ennek következtében azután Elő-Ázsiában természetesen legtöbbször csak kevés százaléknyi arányban épülnek bele a növényi szervezetekbe a talaj karbonátai, míg Európában ez a beépülési arány szinte mindenütt jóval magasabb. Minél több viszont egy növényi próbában a talaj karbonát sóiból származó szénatom – és ezzel párhuzamosan – minél kevesebb a levegő széndioxidjából az illető szervezetbe beépült szénatomok száma, látszólag annál magasabbnak fog tűnni a kérdéses minta C^{14} módszerrel meghatározott kora, gyakran 1000, sőt néha még ennél is jóval több évvel.

Ezáltal tehát a fantasztikusan magas kormeghatározásokat eredményező, a hagyományos régészeti módszerekkel nyert keltezéseknél gyakran 1000, sőt nem egyszer még ennél is sokkal több évvel idősebbnek mutató európai C^{14} mérési eredmények eddigi rejtélye is szinte önmagától megoldódik: minél több az illető mintában az ásványi eredetű karbonátokból származó, tehát gyakorlatilag sugárzásmentes – mert C^{14} -es atomokat nem tartalmazó – szénatomok aránya, annál magasabbra sikeredik a kérdéses mintának az eddigi C^{14} módszer alapján meghatározott kora is.

Ezek szerint tehát Jakucs Lászlóé az érdem, hogy egyértelmű és egyúttal globális természettudományos magyarázatot adott a C^{14} módszer minden eddigi hibájára, mégpedig kimerítő és minden ízében logikus, mondhatni magától értetődő módon. Ilyen körülmények között – még egyszer hangsúlyozzuk – csak azon csodálkozhatunk, miképpen történhetett meg, hogy mindeddig senki sem gondolt arra az egyebként közismert tényre, hogy a növények nem csak a levegőből élnek, hanem a talaj ásványi sóiból is, amelyeket gyökereiken keresztül vízben oldott állapotban vesznek fel a talajból és építenek be sejteikbe.

Magyarán mondva tehát, az előzőekből kényszerítő módon következik, hogy a Jakucs László által felismert alapvető, elvi-módszertani jellegű hiba következtében a C^{14} módszer manapság még nem nevezhető objektív, természettudományos eljárásnak, mert az ásványi eredetű szénatomok számarányának kiszámítására semmilyen módszerrel sem rendelkezünk. E tényből viszont ugyancsak teljesen egyértelműen következik az is, hogy mindenféle olyan felteves, amely elsősorban ezekből a teljesen

megbízhatatlan C¹⁴-es mérési eredményekből indul ki, illetve ezekre építi fel elképzeléseit, egyelőre nem képezheti semmiféle, a tudományosság igényével fellépő elmélet alappillérét.

E C¹⁴ exkurzió után Dayton előbb ismertetett könyvével kapcsolatban végkövetkeztetésként leszögezhetjük, hogy mivel egész koncepciójában és alapvetésében a C¹⁴ mérésck eredményeire építi fel következtetéseit és elméletét, ennek következtében nem tekinthető tudományosan megalapozott munkának.

I. Velikovsky „új egyiptomi időrendje”

Ezenkívül azonban – a teljesség kedvéért, valamint annak közelebbi megvilágítására milyen tudományos színvonalat képvisel Dayton műve – feltétlenül meg kell említenünk azt is, hogy az egyiptomi időrend általa követelt drasztikus redukciója szükségességének „bizonyítására” lelkesen hivatkozik Velikovsky „új egyiptomi kronológiájára”, amely szerinte érdekes és érdemes vele foglalkozni. Ez a hivatkozás minden kívülről jövő bírálathoz élesebb fényt vet arra a szellemi környezetre, amelybe Dayton műve tartozik. Az említett Velikovsky ugyanis – teljes nevén *Immanuel Velikovsky* – azzal vált ismertté, illetve pontosabban mondva hírhedtté az őstörténckutatás orientalista ágazatában, hogy a Biblia ószövetségi könyveinek legaprólékosabb részletekbe menő abszolút hitelességét való ultrakonzervatív fundamentalista irányzat alapján állva kidolgozott – vagy jobban mondva kiagyalt – egy globális hipotézist arról, hogy a Kr.e. 15. században a Jupiter bolygó egy óriási üstököst lökött volna ki magából, amely a föld mellett elsuhanva farkával két ízben is súrolta volna a földet. Erre a kozmikus katasztrófára pedig kizárólag csakis azért volt szüksége Velikovskynak, hogy segítségével a Biblia különféle csodáit, elsősorban az izraeliták Egyiptomból való kivonulását megelőző és követő csodálatos eseményeket egytől-egyig megmagyarázhassa, illetve a természettudományosság látszatát keltve a mai olvasóközönség számára is többé-kevésbé hihető módon értelmezni tudja. A katasztrófa keltezése is azért sikeredett éppen a Kr. e. 15. századra, mert így pl. az az egyébként történelmileg egészen nyilvánvalóan képtelen állítás a Bibliában, amely szerint Salamon király jeruzsálemi temploma 480 évvel az Egyiptomból való kivonulás után épült, szintén kitűnően alátámasztható volna, azaz hitelessége valószínűsíthető lenne. Salamon kb. Kr. e. 960–926 között uralkodott, tehát a templom is ebben az időszakban épült. Kr. e. 960–926-ból 480 évet visszaszámolva Kr. e. 1440–1406 közé jutunk, vagyis – mondhatnánk: „csodálatos módon” – pontosan a 15. századba, a Velikovsky által feltételezett katasztrófa idejébe. No, de ez valójában egyáltalán nem csodálatos, mert minden számbavehető adat egyértelműen arra vall, hogy

a Velikovsky-féle katasztrófa pontosan azért került éppenséggel a 15. századba, hogy a Bibliában olvasható 480 éves időtartam Salamon templomának épülése és az Egyiptomból való kivonulás között ezáltal megmagyarázhatóvá váljék. Ez annál nyilvánvalóbb, mert Velikovsky pl. 52 év múlva újra súroltatja hipotéziseiben ezen üstököse farkával a földet, mégpedig akkurátusan ugyanabban a pillanatban, amikor a bibliai Józsuá megparancsolja a napnak, hogy álljon meg. És valóban – írja halálos komolysággal Velikovsky – a nap Józsuá szavára tényleg megállt: az üstökös ugyanis egy időre megállította a föld saját tengelye körüli forgását. Bár az ember ilyesmiket olvasva nem tudja, ébren van-e avagy álmodik, de – kizárólag őstörténetileg tekintve – eddig még nem is igen lenne sok baj Velikovsky hipotézise körül. A valóságos konfúzió ugyanis tulajdonképpen csak akkor kezdődik, amikor Velikovsky a bibliai elbeszélések minden egyes részletét valóságos, megtörtént eseményként értékeli, és ezt minden áron bizonyítani akaró igyekezetében az egész egyiptomi és elő-ázsiai időrendet fenekestül felforgatja, illetve mintegy 600 évvel megkeveri oly módon, hogy Egyiptom régészeti-őstörténeti időrendjében szerinte kb. 600 év kétszeresen szerepel, azaz Velikovsky szemléletében a nemzetközi egyiptológia ugyanezt az eseménysorozatot Egyiptom történelmében 600 év múlva újra letárgyalja, mint új történéseket. Persze, erre az újabb feltevésláncolatra megint csak azáltal kényszerül Velikovsky, mert előzőleg már elkötelezte magát az izraeliták Kr. e. 15. századi Egyiptomból való kivonulása mellett, amely időpont viszont kényszerítő módon megköveteli, hogy az egyiptomi időrendet megkeverje. A 15. században ugyanis – a 18. egyiptomi dinasztia hatalmának tetőpontján – nemcsak egész Palesztína, a Sinai félszigettel egyetemben, hanem Szíria legnagyobb része is egyiptomi gyarmat volt; ebben az időben tehát – üstökös farka ide, üstökös farka oda – hiába menekültek volna az izraeliták a Sinai félszigetre, illetve később Palesztínába, mert itt is, ott is egyiptomi felségterületekre jutottak volna, vagyis még mindig Egyiptom határain belül tartózkodtak volna. Más szóval: az egész kivonulásnak nem lett volna semmi értelme. Ezért Velikovsky számára – ha nem akarta kétségbe vonni a Biblia 480 éves adatát az Egyiptomból való kivonulás és Salamon templomának építése között eltelt időről – nem maradt más hátra, mint hogy a 15. századra keltezze az ún. egyiptomi Középbirodalom összeomlását, amely a valóságban az egyiptológia meghatározása szerint a 18. században következett be. Ezen időrendi manipuláció segítségével ugyanis a Középbirodalom megdőltével járó zavaros időkben szabadon vándoroltathatta az izraelitákat, ahová csak akarta, mert azokban az időkben Egyiptom összes ázsiai gyarmatát elvesztette, azaz valóban meg lett volna a történelmi, illetve a politikai lehetőség az izraeliták kivonulására.

Velikovsky ezen egyiptomi időrendi korrekciója azonban végeláthatatlan következményekkel járt. Ha ugyanis már a Középbirodalom összeomlását a 15. századra, sőt annak is a végére keltezte – fentebb láttuk, hogy a Biblia 480 éves kérdéses adata szerint az Egyiptomból való kivonulás 1440–1406 közé esett volna –, akkor egyúttal kénytelen volt a hikszoszok egyiptomi uralmának is valamikor a 15. század után helyet, illetve időt szorítani Egyiptom történelmében. Mivel pedig a valóságos egyiptomi történelem adatai szerint a hikszoszokat már Kr. e. 1580 körül kiverték Egyiptomból, és 1440–1406 táján az egyiptomi Újbirodalom a XVIII. dinasztia uralma alatt már hatalma tetőpontján állt, Velikovskynak nem maradt más lehetősége, mint hogy a hikszoszok uralmának valóságos idejével együtt az egész egyiptomi Újbirodalom időrendjét is felrúgja. Így tehát Velikovsky „új egyiptomi időrendje” szerint a hikszoszok csak az izraeliták kivonulása után, valamikor a 15/14. század fordulója táján foglalták volna el Egyiptomot, majd ott több mint 400 évig uralkodtak volna (a valóságban a hikszoszok uralma csak mintegy 100-120 évig tartott, kb. Kr. e. 1700 és 1580 között), és csak Saul és Dávid izraeli királyok idejében, tehát Kr. e. 1000 táján verték volna ki őket Egyiptomból a XVIII. dinasztia első fáraói, de korántsem egyedül, saját erejükből, hanem legelsősorban épenséggel Saul és Dávid seregeinek hathatós segítségével, amely szövetséges hadak beavatkozása nélkül az egyiptomiak – legalábbis Velikovsky véleménye szerint – nem tudták volna lerázni a hikszoszok igáját.

Ezen időrendi korrekció eredményeképpen azután a valóságban 1500 körül uralkodott XVIII. dinasztiai Hacssepsut egyiptomi királynő is megkapja a maga szerepkörét Velikovsky „új egyiptomi időrend”-jében: Velikovsky kinevezi őt Sába királynőjévé, aki a Biblia szerint Salamont meglátogatta Jeruzsálemben, mert hiszen – fejti ki „nemes egyszerűséggel” Velikovsky – a Hacssepsut által Puntba küldött tengeri expedíció nyilvánvalóan nem lehet más, mint Sába királynőjének utazása Salamonhoz. S itt Velikovsky már egészen nyíltan, leplezetlenül misztifikál: kerekken azt állítja ugyanis, hogy *Hacssepsut saját maga utazott Puntba*, míg a kérdéses Punt-feliratban világosan és félreérthetetlenül arról van szó, hogy *a királynő expedíciót küldött Puntba*. Az pedig ezután már csak természetes – hiszen a valóban vérbeli hamisítatlan „story”-hoz bizonyos mennyiségű jól adagolt pikantéria is feltétlenül szükségeltetik –, hogy Hacssepsut, Sába királynőjének szerepében, Velikovsky szerint amúgy mellékesen még Salamon alkalmi ágyasává is válik, ezúttal azonban még csak nem is a Biblia alapján – amelyben ilyesmiről szó sincs –, hanem holmi, majd két évezreddel későbbi tudálékos rabbinisztikus Talmud- és Haggada-mesék nyomán, melyekre Velikovsky e kérdésben mint elsőrangú hitelű történelmi forrásokra hivatkozik. Csak mellékesen jegyez-

zük meg, hogy a kérdéses Punt felirat melletti képen Punt lakosaiként né-
gereket ábrázol az egyiptomi művész.

A legnehezebb diót azonban Velikovsky teóriája számára még csak
nem is az eddig felsorolt képtelenségek jelentik – bár ezek is párjukat rit-
kítják – hanem az egyiptomi Tell el Amarna környékén talált akkád-babí-
loni nyelvű ékírásos táblák, amelyek az egyiptomi udvari levéltár diplomá-
ciai levelezését tartalmazzák a XVIII. dinasztia két fáraójának, III. és IV.
Amenophisnek idejéből, kb. Kr. e. 1410–1360 közöttől. Ezekben a leve-
lekben többek között a babiloni-kasszu, az asszír, a mitanni és a ciprusi
független királyoknak, valamint egy sereg palcsztíni és szíriai, Egyiptom-
mal hűbéresi viszonyban álló királyocskának és városi „fejedeleme” az
említett két fáraóval való levelezése maradt fenn az utókorra. Ezek az
amarnai levelek pedig amiatt kerülnek szöges ellentétbe Velikovsky „új
egyiptomi időrendjé”-vel, mert bennük több mitanni, babiloni-kasszu és
asszír király névszerint is feltűnik, és ezek a néven nevezett királyok kivé-
tel nélkül a Kr.e. 15. század vége és a 14. század közepe közötti időszak-
ban uralkodtak, mégpedig nem egyedül az egyiptomi időrend alapján kel-
tezve – aminek érvényességét Velikovsky kétségbe vonja –, hanem ettől
teljesen függetlenül, a ránk maradt asszír és babilonai királyjegyzékek fel-
sorolása szerint is. Magyarán ahhoz, hogy az amarnai levelekben névszerint
előforduló asszír, kasszu-babiloni és mitanni királyok valóban a Kr.e. 15. és
14. század idején uralkodtak, a kétségnek még az árnyéka sem férhet.

Nem lesz tehát érdektelen, ha ennek a valóságos történelmi helyzet-
nek ismeretében közelebbről megvizsgáljuk, milyen logikai szaltó mortá-
lék segítségével igyekszik Velikovsky az amarnai táblákon névszerint
említett elő-ázsiai királyokat az ő „új egyiptomi időrend”-jével össze-
egyeztetni, és a Kr. e. 15–14. századból a 9. századba, pontosabban Kr. e.
870 és 840 közé keltezni, azaz 870 és 840 között uralkodott asszír és ba-
biloni királyokkal azonosítani. A Mitanni birodalom nevét ebben az ösz-
szefüggésben most azért nem említettük, mert tudvalevő, hogy a függet-
len Mitanni csak kb. Kr. e. 1350 tájáig létezett, amikor is Asszír és a
Hettita birodalom felosztották egymás között. Emiatt tehát Velikovsky
meg sem próbálkozik azzal, hogy mitanni királyokat azonosítgasson a
Kr. e. 9. században, hanem ehelyett „nemes nagyvonalúsággal” elsiklik
azon tény felett, hogy az amarnai levelekben több mitanni királynev is
előfordul, és 9. századi azonosítási kísérletezéseinél egyszerűen „megfe-
ledkezik” ezekről a mitanni királynevekről.

A királyneveknek ehhez a több mint 500 évvel való „megfiatalítási”
műveletéhez Velikovsky elsősorban azt a jól ismertényt használja fel,
hogy az ókori Kelet királyai több nevet használtak. Így pl. a fáraóknak ál-
talában öt nevük volt (trónnév, személynév, és három jelzői név, ún.
„epitheton”). Ennek következtében tehát – írja Velikovsky – „... korláto-

zott annak a lehetősége, hogy az Amarna-levelekben Palesztína királyainak neveit abban a formában találjuk meg, ahogyan azokat a Szentírásból ismerjük. (L. Velikovsky: Vom Exodus zu König Echnaton 1962, 254. old.) Ezzel a rabulisztikus fogással azután egyszerűen túlteszi magát mindenféle kötöttségen, főleg pedig azon a tényen, hogy az amarnai levelekben szereplő elő-ázsiai királynevek közül egyetlen egy sem hasonlít – még megközelítőleg sem – 9. századbeli palesztínai, illetve babiloni vagy asszír uralkodók neveihez. Ugyanakkor egyúttal az a törekvése is megmutatkozik, hogy az egész témát legelsősorban a palesztínai tucat-királyocskák neveihez kösse, s ezáltal a figyelmet arról a sokkalta lényegesebb tényről elterelje, hogy az amarnai levelekben névszerint szereplő mitanni, asszír és babiloni-kasszu királyok viszont ugyanazokon a neveken fordulnak elő az asszír és a babiloni királyjegyzékekben is, sőt ismétetlen saját felirataikban is, mint ahogyan az amarnai levelek nevezik őket.

Velikovsky második műfogása a királynevek kérdésében abban áll, hogy a Bibliában olvasható 9. századi sorozatos, szünet nélküli háborúskodásokat Juda, Izrael és a damaszkuszi arámi királyság között erőnek erejével azonosítani igyekszik az amarnai levelekben leírt állandó lokális ellenségeskedésekkel, amelyek főleg az *amurru*i (Szíria) *Abdi Asirta* és a különböző palesztínai városkirályságok között dúltak szünet nélkül. Ezen helyi jellegű konfliktusok háttérében, az amarnai levelek sokszoros tanúságtételével egyértelműen bizonyíthatóan az állt, hogy az észak-szíriai Amurru nevű állam (a név azonos azon szemita amoriták nevével, akik kb. Kr. e. 2100 és 1800 között fokozatosan birtokukba vették egész Mezopotámiát és végül Hammurabi amorita babiloni király uralma alatt egyesítették a régi szumér és akkád területeket) királya, az említett Abdi Asirta, aki egyiptomi vazallus volt, de kitűnő politikai szimattal már III. Amenophis fáraó uralkodása idején megérezte az egyiptomi gyarmati közigazgatás meggyengülését, és függetleníteni igyekezett magát az egyiptomi főhatalomtól. Emellett azonban a vele szomszédos észak-palesztínai egyéb egyiptomi hűbéres királyokat is hol szép szóval, hol pedig erőszakkal igyekezett eltántorítani Egyiptomtól. Ezirányú tevékenységét a többi egyiptomi hűbéres királyocská többnyire „postafordultával” jelentette az egyiptomi udvarnak, s ennek következtében ezek az állandó vádaskodások Abdi Asirta ellen mindig újra és újra visszatérő témáját képezik az amarnai leveleknek. Ebbeli törekvésében Abdi Asirta az akkortájt megerősödő kis-ázsiai hettita birodalomra támaszkodott, amint ezt több Amarnában talált levélben olvashatjuk. Eközben azonban Abdi Asirta arról sem feledkezett meg, hogy Egyiptomba írt, alázatosságtól valósággal csöpögő levelekben, amelyek szintén fennmaradtak az amarnai levéltárban, újra és újra biztosítsa a fáraót rendíthetetlen hűségéről. – Ez a kis kitérő főleg azért volt szükséges, mert látható belőle, milyen részletekbe

menő információkkal szolgálnak az amarnai levelek az akkori közel keleti politikai helyzetről, és milyen jól ismerjük ezáltal a 13–14. századi ottani viszonyokat. Így azt is lemérhetjük, milyen nagy fába vágta fejszéjét Velikovsky, amikor mindezen eseményeket a 9. századba óhajtja keltezni.

Ezek után már nem csodálkozhatunk azon sem, hogy Velikovsky ebben a kényszerhelyzetben attól sem riad vissza, hogy Abdi Asirta függetlenségi törekvéseinek támogatóját, aki az amarnai levelek többszörös tanúsága szerint a hettita nagykirály volt, kinevezze 9. századbeli asszír királynak és *III. Sulman Asaredu*val (Salmanassar) azonosítsa. Teszi pedig ezt annak ellenére, hogy – ismételjük – az amarnai levelekben világosan és minden félreérthetőség nélkül az olvasható, hogy Abdi Asirta titkos szövetségese, hatalmas támasza a hettita nagykirály volt, nem pedig az asszír király, aki – ugyancsak az amarnai levelek tanúsága szerint – akkoriban, a 14. század első felében, éppen hogy csak lerázta Mitanni több évszázadig tartó felsőbbbségét Asszíria felett, és még gondolni sem tudott arra, hogy Assur városa közvetlen környékénél messzebb hadakozhasson, illetve szíriai-palesztínai ügyekbe avatkozhasson.

Hasonlóképpen az amarnai levelekben gyakran szereplő föníciai *Gubla* (Byblos) királyából Velikovsky hipotézisében Izrael királyának „alter ego”-ja lesz, Gublából, azaz az egész ókoron keresztül általánosan ismert híres Byblosból *Jesreel* városa; egy másik, az amarnai levelekben szintén előforduló föníciai városból, *Sumerb*ől pedig *Samaria*. Továbbá az amarnai levelekben többszörösen használt „*sa-gaz-mes*” kifejezés, ami „*rablók*”-at jelent, benne a „*mes*” végződés a többesszám jele, amely kifejezést az amarnai leveleket író palesztínai királyok Abdi Asirta nomadizáló szövetségeseinek megnevezésére használják, Velikovsky értelmezése szerint nem más, mint *Mesa*, a Jordán folyótól keletre lako ammoniták királya, akinek egy feliratos sztéléjét ismerjük a 9. századból, amelynek szövegében Izrael feletti győzelméről számol be. – Mindezeket a zöldsegeket a „*Zeit alter im Chaos*” című Velikovsky-sorozat I. kötetében olvashatjuk, amelynek külön címe: „*Vom Exodus zu König Echnaton*” (A kivonulástól Echnaton királyig).

A sorozat egy másik kötetében („*Ramses II und seine Zeit*” – II. Ramszesz és kora) Velikovsky *II. Ramszeszt* kinevezi *II. Nabu-kudurru-usur* (Nebukadnezár) babiloni király kortársává, azaz a Kr. e. 13. századból a Kr. e. 7–6. századba helyezi át. II. Ramszesznek a hettita nagykirállyal, III. Hattušilissel kötött közismert békeszerződéséből, amelynek mind egyiptomi, mind pedig hettita szövegváltozata fennmaradt az utókorra (a hettita változatot az anatóliai Boghazköyben, a volt hettita fővárosban találták meg), és amelyben mindkét uralkodó összes nevei és címei hiánytalanul fel vannak sorolva, Velikovsky képzeletében újbabiloni-egyipto-

mi szerződés lesz, II. Ramszeszből pedig természetesen Nebukadnezárt kortársa, II. Necho fáraó. Mindezt pedig annak ellenére teszi Velikovsky, hogy az előbb említett egyiptomi-hettita szerződés szövegében II. Ramszesz minden egyes neve fel van sorolva, s e nevek között semmilyen, a „Necho” névvel valamiképpen kapcsolatba hozható név sem fordul elő. Ezek után persze már azon sem lepődünk meg, amikor Velikovskinál II. Ramszesznek a hettiták ellen vívott *kadeši* csatája is átvedlik II. Necho *karkemiši* csatájává, amelyben az egyiptomiak az újbabiloni sereg ellen harcoltak. Ennek következtében „természetesen” a Kr. e. 1290-es években lefolyt *kadeši* csata is átkerül a karkemiši csata évébe, Kr. e. 605-be.

Felettébb jellemzőek Velikovsky úgynevezett „bizonyítékai” is, amelyekkel ezt a minden ízében légből kapott „rekonstrukciót” alá igyekszik támasztani. Ezek a „bizonyítékok” ugyanis egytől egyig olyan átlátszó általános megfelelésekre szorítkoznak, amelyeket a világtörténelem szinte minden egyes háborújánál egyöntetűen megtalálhatunk. Egyik fő érve pl. a két csata azonosítására az, hogy az egyiptomiak mindkét esetben elvesztették a csatát, szerinte ez is arra vall, hogy egyugyanazon eseményről van szó.

A figyelmes olvasó már az eddigiekből is észrevehette, hogy a hettita birodalom léte egyáltalán nem illik bele Velikovsky koncepciójába, hiszen ha annak egykori létezését elismerné, akkor bajosan állíthatná azt, hogy II. Ramszesz azonos lenne II. Nechoval és II. Ramszesz *kadeši* csatája nem más, mint II. Necho *karkemiši* csatája II. Nabu-kudurru-usur ellen Kr. e. 605-ben. Így hipotézise ezen részletét Velikovsky természetesen csakis azon az áron tudja egyáltalán szóba hozni, hogy kereken tagadnia kell a hettita birodalom létezését a Kr. e. 14-13. században és III. Hattušilist, II. Ramszesz szövetségesét – más választása nem lévén II. Nabu-kudurru-usur „alter ego”-jaként kénytelen felleptetni. Vagyis ismét – már hányadszor, ki tudná fejben tartani – ezzel az átlátszó misztifikációval igyekszik áthidalni koncepciójának azt a mindig újra és újra fellépő „nehézség”-ét, hogy a fennmaradt írásos emlékekben az általa egyugyanazon személyekként értelmezett különféle közel-keleti uralkodók nevei kivétel nélkül minden esetben különböznek egymástól. Ilyenkor hozakodik elő az „alter ego” kibúvójával. III. Hattušilis II. Nabu-kudurru-usur-ral való azonosításánál azonban ismét megfélekezett arról a tényről, hogy II. Ramszeszen kívül III. Hattušilis összes nevei is fel vannak sorolva a már említett egyiptomi-hettita békeszerződés szövegében és a nevek között semmiféle, a Nabu-kudurru-usur névvel egybevezethető név sem fordul elő.

Egy további igen jellemző példa Velikovsky rabulisztikus „bizonyítási” eljárásaira a következő. III. Hattušilis hettita nagykirálytól, II. Ramszesz előbb éppen említett szövetségesétől, aki kb. Kr. e. 1286–1260 kö-

zött uralkodott, ismerünk egy levelet, amelyet az akkori babiloni kasszu királynak, II. Kadasmanellilnek (uralkodott kb. 1274-től 1268-ig) írt, aki vel már annak előde, Kadasmanturgu (kb. 1292-1274) uralkodása óta szövetségben álltak a hettiták a feltörekvő Asszíria ellen. E levélben Hattušilis arra akarta rábírni II. Kadasmanellilt, hogy közösen támadják meg Asszíriát, és – az akkori nemzetközi diplomáciai szokás szerint, amelyet pl. az amarnai levelekből is sokszorosan bizonyítani tudunk – a vele egyenrangú, független babiloni királyt természetesen „testvérem”-nek szólította, ahogyan az egyenrangú uralkodók közötti levélváltásoknál az akkori etikettnek megfelelt. Nos, ebből a „testvérem” megszólításból Velikovsky azt a következtetést vonja le, hogy a babiloni király ezek szerint III. Hattušilis vérszerinti rokona, mégpedig Hattušilis bátyja, Muwatallis fia volt, vagyis azonos lenne Urhitesup hettita királlyal, (uralkodott kb. 1293–1286 között), III. Hattušilis elődjével, akit Hattušilis letaszított a trónról és egy szigetre száműzött. Minderről III. Hattušilis egy feliratában saját maga tudósít bennünket. Velikovsky elképzelése szerint a fenti fantazmagóriával bizonyítva lenne az, hogy a hettita birodalom azonos lett volna a babiloni birodalommal. Ebben a misztifikációban még csak nem is egyedül az a megdöbbenő, hogy Velikovsky a Kr. e. 14–13. században virágzása tetőpontján álló anatóliai hettita birodalmat egyszerűen azonosítja a Kr. e. 7–6. században fennállt ún. újbabiloni vagy későbabiloni birodalommal, hanem még sokkal inkább az a nyílt, leplezetlen cinizmus, amellyel Velikovsky természetesen azt az ebben a vonatkozásban perdöntő tényt, hogy III. Hattušilis II. Kadasmanellilnek küldött kérdéses levelét már mint hettita nagykirály írta, tehát abban az időszakban, amikor bátyja fia, Urhitesup sehol sem királykodott, hanem száműzöttként egy szigeten tengette életét. Velikovsky minden „alter ego” erőlködése ellenére tehát nyilvánvaló, hogy ez az Urhitesup nem lehetett egyidejűleg trónjától megfosztott szerencsétlen száműzött egy szigeten, és ugyanakkor II. Kadasmanellil néven a Velikovsky fantáziájában felködlő közös hettita-babiloni birodalom babiloni részének királya.

Szintén szemléletesen megmutatkozik Velikovsky „új egyiptomi időrend”-jének képtelensége, illetőleg feltevéseinek tarthatatlansága abban is, hogy egyáltalán nem veszi figyelembe azt az egykorú egyiptomi feljegyzésekkel vitathatatlanul bizonyított tényt, hogy II. Ramszesz 66 évig uralkodott. Velikovsky Kr. e. 610-ben lépteti trónra II. Ramszeszt. Itt feltétlenül megjegyzendő, hogy előbbre azért nem keltezheti Ramszesz uralkodásának kezdetét, mert előbb már elkötelezte magát a 610-es dátumhoz, amikor a kadeši csatát azonosította a karkemiši csatával, amelyről biztosan tudjuk, hogy Kr. e. 605-ben zajlott le, másfelől pedig egykorú írásos egyiptomi forrásokkal adatolható, hogy Ramszesz a kadeši csatát uralkodása 5. évében vívta meg. Mivel tehát egyrészt kétségtelenül bizo-

nyítható, hogy Ramszesz 5. évében volt a kadeši csata, de másrészt ahhoz sem férhet kétség, hogy a karkemiši csata viszont Kr. e. 605-ben folyt le, Velikovsky csak azon az áron tudta e két évszámot összeegyeztetni, ha II. Ramszesz trónraléptét Kr. e. 610-re keltezte. Tovább menve azt is biztosan tudjuk, hogy a karkemiši csatában a babiloni sereg vezére az akkor még trónörökös Nabu-kudurru-usur volt, és hogy röviddel a csata után kapta meg a hírt apja haláláról, azaz Nabu-kudurru-usur trónralépte 605-ben történt. Ezt Velikovsky nem is vonja kétségbe. E téren azonban a konfúzió ott kezdődik, amikor Velikovsky arról kezd beszélni, hogy Nabu-kudurru-usur örültsége idején, uralkodása utolsó éveiben Mernephtah fáraó, II. Ramszesz utóda betört Föníciába. – Ehhez közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy II. Nabu-kudurru-usur állítólagos örültségéről egyedül a Biblia beszél, semmilyen egykorú forrás nem tud róla. – Ami azonban a jelenlegi kérdésben sokkalta fontosabb, az az a tény, hogy II. Nabu-kudurru-usur 45 évig – egyesek szerint maximálisan 48 évig – uralkodott, ami viszont azt jelenti, hogy – 48 évvel számolva – utolsó éve egyenlő lenne, legalábbis Velikovsky „új egyiptomi időrend”-jében, II. Ramszesz 53 évével. Vagyis II. Ramszesznek minimálisan 13 évvel túl kellett volna élnie Nabu-kudurru-usurt már mint ha valóban Nabu-kudurru-usur idejében uralkodott volna, amint Velikovsky állítja. Így tehát II. Ramszesz utóda, Mernephtah is bajosan üthetett be Föníciába Nabu-kudurru-usur uralkodása utolsó éveiben. Ezt a kapitális ellentmondást a „Ramses II und seine Zeit” című kötet végén (l. 235–240. old.) azaz igyekszik megoldani Velikovsky, hogy *Virchov*-ra, a 19. század neves orvosprofesszorára hivatkozik, aki szerint II. Ramszesz mumiája egy nem nagyon öreg emberre vall. A 66 év tehát bizonyára azt jelenti – elmélkedik Velikovsky –, hogy II. Ramszesz már pöttöm kora óta apja társuralkodója volt, és társuralkodása kezdetétől számolta uralkodása éveit. Ez azonban behatóbb elemzéssel csakhamar csupán olcsó kifogásnak és mellébeszélésnek bizonyul. Az egykorú írásos források ugyanis azon kívül, hogy egybehangzóan II. Ramszesz 66 éves uralkodásáról beszélnek, egyúttal azt is megírják – amint már említettük is –, hogy II. Ramszesz uralkodása 5. évében vívta meg a kadeši csatát, azaz Velikovsky „új egyiptomi időrend”-je szerint a karkemiši csatát, ami Kr. e. 605-ben zajlott le. Ugyanakkor azonban arról is vannak egykorú írásos értesüléseink, hogy II. Ramszesz saját maga személyesen parancsnokolt a kadeši, vagyis Velikovsky szerint a karkemiši csatában, sőt személyes vitézségével lényegesen befolyásolta annak kimenetelét amikor egy harciszekér-roham élére állva áttörte – amint maga írja – a nyomorult hattiak sorait. Így tehát II. Ramszesz uralkodási éveinek számolását minden kétséget kizáróan 5 évvel a kadeši csata előtt kell kezdenünk, amint egyébként maga

Velikovsky is teszi, 610-ben, azaz 5 évvel a karkemiši csata előtt amelyet ő a kadeši csatával vél azonosíthatni – léptetve trónra II. Ramszeszt.

Majd „A tengeri népek” („Die Seevölker”) című kötetében Velikovsky III. Ramszeszt (uralkodott kb. Kr. e. 1198–1166 között) a Kr. e. 4. évszázadba helyezi, abba az időszakba, amikor az egyiptomiak átmenetileg lerázták a perzsák igáját (kb. Kr. e. 390 és 340 között). Ennek megfelelően Velikovskynál az ún. „tengeri népek”, akik kb. 1220 és 1180 között ismételtén Egyiptomra támadtak, perzsa szolgálatban álló görög zsoldosokká válnak, a *peleset* nevű „tengeri nép” pedig (ezek a Bibliából jól ismert *filiszteusok*, akiknek nevéből származik a „Palesztína” ország-név) „perzsá”-vá vedlik, azon az alapon, hogy az egyiptomi írásban nem tettek különbséget az „l” és az „r” hang között, tehát *peleset*=*pereset*, vagyis *perzsa*. – Mellesleg megjegyezve és egyúttal igen tanulságos módon ezúttal nem veszi Velikovsky szószerint a Bibliát, amelyben, amint az általánosan ismert dolog, már Saul és Dávid királyok előtt szerepelnek a filiszteusok, azaz Kr. e. 1000-et megelőzően. Gondoljunk csak Sámson és a filiszteusok legendájára. Világosan kitapintható itt, hogy Velikovsky számára még a Biblia sem mérvadó, ha ellentétben áll saját elképzeléseivel. De mindettől eltekintve, Velikovsky zseniális névmagyarázata láttán az is meglehetősen érthetetlen, hogy a peresetek egykori országának neve nem Paresztína, hanem éppenséggel *Palesztína*.

Ugyancsak a „Die Seevölker” című kötetében (a függelékben) Velikovsky mondvacsinált ürügyekkel kétségbe igyekszik vonni az egyiptomi abszolút időrend alappilléret, az ugynevezett „*Sziriusz-periódusok*”-at is. „Érvelési” módjára jellemző pl., hogy Censorinus és Theon antik szerzők hitelét, akik mindketten feljegyezték, hogy mikor kezdődött Egyiptomban egy új Sziriusz-periódus, azzal akarja kétségbe vonni, hogy szerinte mindkét szerző epigon volt, tehát közléseik nem érdemelnek hitelt. Azon – ebben a vonatkozásban elsőrangú fontosságú – tény felett viszont, hogy a két említett antik szerzőnek a Sziriusz-periódus kezdetére vonatkozó adatközlései évnvi pontossággal megegyeznek (Kr. e. 1321 mindkettejük szerint egy Sziriusz -periódus kezdete volt), „tapintatosan” elsiklik. Ezután részletesen felsorolja, milyen óriási hibaforrásai vannak a C¹⁴ módszernek, már normális körülmények között is, különösen pedig akkor, ha a Velikovsky saját teóriája szerint a Kr. e. 15. és 14. században két alkalommal is bekövetkezett kozmikus katasztrófa által kiváltott ismételt hatalmas méretű ionizációkat is figyelembe vesszük. Mindez önmagában véve helytálló. Az azonban már teljességgel érthetetlen, hogy ezek után közvetlenül minden átmenet, vagy magyarázat nélkül egyszerre mégis arról kezd beszélni, hogy a C¹⁴ mérések segítségével reméli végérvényesen bebizonyíthatni „új egyiptomi időrend”-jét, azaz elképzelését arról, hogy az egyiptomi történelemben az egyes dinasztiák 500-800 évvel fiatalabbak, mint az egyiptológia veli.

Azon mesterkedések „módszertana”, amelyek az európai újkőkor kezdetét régebbre óhajtják keltezni, és lehetőleg függetleníteni igyekeznek a közel-keleti újkőkortól, azaz – legalábbis viszonylagosan – önálló, autochton helybeli fejlődésként szeretnék értékelni Európa legkorábbi újkőkori régészeti műveltségeit, nagyon tanulságos módon mutatkozik meg a nemrég (1989-ben) megjelent „Siedlungen der Steinzeit” című gyűjteményes kötetben (Spektrum der Wissenschaft, Verständliche Forschung-sorozat kiadása), bár meg kell jegyeznünk, hogy minden olyan cikk szerzője, amelyben a fenti kérdés felmerül, elvileg kivétel nélkül és egyértelműen amellet foglal állást, hogy az újkőkori fejlődés, azaz a földművelés, állattenyésztés Elő-Ázsiából terjedt át Európába. Ezen többszörösen félreérthetetlenül leszögezett elvi állásfoglalás ellenére azonban a kötet nem egy cikkében mégis meglehetősen furcsa – és a fenti egyöntetű elvi állásponttól igen lényegesen eltérő – hangokat ütnek meg egyes szerzők.

Így pl. *Jens Lüning* és *Petar Stehli* „Die Bandkeramik in Mitteleuropa: von der Natur- zur Kulturlandschaft” című tanulmányukban arról beszélnek, hogy mivel a szalagdíszes kerámia kultúrkörének egy-két Rajna-vidéki telepén, amelyeknek kezdetei kalibrálatlan C¹⁴ mérések alapján Kr. e. 5300 tájára keltezhetők, nyugat-mediterráni típusú cardium-kerámiát is találtak, ezért tehát a szalagdíszes kerámia művelődési köre nem a délkeleti földművelő kultúrák továbbterjeszkedése útján keletkezett, hanem bizonyos mértékig önálló fejlődés eredménye, mert hiszen a cardium-kerámia a nyugati mediterrán térségből származik. – Hogy azonban a nyugati Mediterráneum cardium-kerámiája viszont a maga részéről szintén elő-ázsiai, közelebbről sziriai és kilikiai eredetű (l. IV. könyvünk 716. old. ill. Müller-Karpe 1968. 271. old), éppúgy mint a szerzők által említett délkelet-európai földművelő kultúrák is – amelyekről Lüning és Stehli oly nagy buzgalommal igyekeznek függetleníteni a szalagdíszes kerámia kultúrkörét – szintén a Közel-Keletről származnak, arról persze inkább nem beszélnek. Itt tehát megint világosan érzékelhető azon meghökkentő logikátlanság egyik vetülete, amelyet kiteljesedett formájában Renfrew és Dayton előbb ismertetett teóriáinál már bemutattunk.

De a C¹⁴ mérések megbízhatatlanságára is igen szép konkrét példákat találhatunk az említett kötetben. Így Pl. *Peter Bagucki* és *Riszard Grygiel* „Die ersten Bauern in Polen” című dolgozatukban az általuk feltárt *Brzesc Kujawski* melletti szalagdíszes-kerámiás telepet kalibrált C¹⁴ mérések alapján Kr. e. 5300 és 4800 közé keltezik, míg Lüning és Stehli előbb említett cikke szerint a szalagdíszes kerámia kultúrájának ideje *kalibrálatlan* – azaz a kalibrált mérési eredményeknél ebben a korszakban jó 800 évvel fiatalabb kort mutató C¹⁴ mérések szerint Kr. e. 5700 és

4900 közé tartozik, amely keltezőst dendrokronológiailag felkalibrálva, amint az előbb mondtuk, kb. 800 évvel korábbi időt kapunk, azaz kb. Kr. e. 6500–5700-at. Itt tehát egészen nyilvánvalóan valami nincs rendben a C^{14} mérések körül.

Ugyanígy John M. Howell „Jungsteinzeitliche Agrarkulturen in Nordwesteuropa” című cikkében is – úgyszintén az előbb említett kötetben napnál világosabban megmutatkozik a C^{14} -es mérési eredmények teljes konfúziója. Howell szerint kb. Kr. e. 5500-zal kezdődően terjeszkedtek szét a szalagdíszes-kerámiás csoportok eredeti kárpát-medencei lakhelyeikről északra és nyugatra, és kb. 4500 táján érték el a párizsi medencét. Howell e cikkében szintén kalibrált C^{14} keltezéseket használ és ezek nyomán 5500 körülre keltezi a szalagdíszes kerámia kultúrkörének legkorábbi kezdeteit, míg – amint előbb láttuk – Lünig és Stehli kalibrálatlan C^{14} mérések alapján 5700-ra keltezi a szalagdíszes művelődési kör kezdeteit, és 5300-ra a Rajna vidéki szalagdíszes kerámiás telepek megjelenését, amely keltezések kalibrálva ebben a korszakban kb. Kr. e. 6500-at, illetve 6100-at eredményeznének.

Úgyszintén a nyugat-európai megalitikus kultúrkör keltezésénél is szembetűnő ellentmondásokat tapasztalhatunk a kötet egyes cikkeinek időrendi adatai között. Glyn Daniel (C. Renfrew előde a cambridgei régészeti katedrán) „Megalithische Monumente” című cikke szerint a legrégebbi megalitikus építmények a máltai megalitikus templomok, amelyek kalibrált C^{14} mérések alapján Kr. e. 4000 és 2000 közé tartoznak. A spanyol, portugál, angol és írországi megalitikus sírokat – szintén kalibrált C^{14} -es kormeghatározások alapján – Kr. e. 3800 és 2000 közé keltezi, Stonehenge-ről pedig azt írja, hogy legrégebbi változatát Kr. e. 2800 körül építették meg. Majd ezekből a keltezésekből Daniel azt a következtetést vonja le, hogy mindezek a megalitikus emlékek helyi eredetűek, mert idősebbek mint az egyiptomi vagy a szumér kultúra. Persze azt a tényt, hogy ilyesmi csak az úgynevezett „ C^{14} törésvonal”-tól nyugatra és északra fekvő európai területek már önmagukban véve is megmagyarázhatatlanul magas C^{14} keltezései, plusz még az európai C^{14} -es mérési eredmények egyoldalú dendrokronológiai felkalibrálásának két fokozatú, velejéig módszertelen manipulációja árán lehet egyáltalán feltételezni, míg az ezekkel összefüggésbe hozott elő-ázsiai C^{14} kormeghatározásokat kalibrálatlanul hasonlítják össze a fenti módon nyert európai keltezésekkel, nos erről a kellemetlen tényről Daniel mélyen hallgat. Ezzel szemben tesz még sokkal meghökkentőbb kijelentéseket is. Néhány menhir emberalakúra van kiformálva – írja. Ezek saját keltezése szerint a Kr. e. 3. évezred végéről származnak (azaz 2200–2000 tájáról) és Daniel szerint: „... es sind die frühesten Rundplastiken in der Geschichte der Menschheit.” Vagyis magyarul: „... ezek az emberiség történetének legkorábbi valódi

szobrászati alkotásai.” Glyn Daniel tehát, a világhírű cambridgei egyetem régészeti professzora ezek szerint nyilván még sohasem hallott pl. Djoser fáraó (Kr. e. 2780 körül) szobráról, nem is beszélve a számos, még ennél is korábbi mezopotámiai szumér szobrászati alkotásról, pl. az Urukban a IV. archaikus rétegből előkerült, vagyis az Uruk kor végéről származó hatalmas istenszobor maradványokról (l. Reallexikon Assyriologie, IV. kötet, 534. old.) amelyek kb. Kr. e. 3200 tájára tartoznak, mégpedig mind a *kalibrálatlan* C¹⁴ mérések szerint, mind pedig a hagyományos rétegösszehasonlításos, stíluspárhuzamosításos keltezési módszer alapján. Tehát ezek az uruki istenszobor-maradványok még kalibrálatlanul is jó ezer évvel idősebbek, mint a Daniel által említett és ráadásul még dendrokronológiailag felkalibrált kormeghatározással Kr. e. 2200–2000 tájára keltezett menhirek.

Ezzel szemben *Colin Renfrew* „Die Megalith-Kulturen” című cikke szerint, amelyben szintén dendrokronológiailag felkalibrált keltezéseket olvashatunk, a legrégebbi megalitikus emlékek a Bretagne-ban találhatók és Kr. e. 4500 tájára tartoznak. Ezek után kinek kell most hinnünk? Danielnek vagy Renfrew-nek? Hol jelentek meg a legkorábbi megalitikus emlékek és mikor? Málta szigetén 4000 körül vagy a Bretagne-ban 4500 táján? De van még egyéb feloldhatatlan ellentmondás is Daniel és Renfrew cikkei között. Előbb már láttuk, hogy Daniel Stonehenge legrégebbi változatát 2800-ra keltezte.

Most pedig Renfrew cikkében először azt olvassuk, hogy Stonehenge legkorábbi építési fázisa kb. Kr. e. 4000-re tehető, egy oldallal később azonban azt írja, hogy az ún. „henge”-emlékek (mint pl. Stone-„henge”) Kr. e. 3000 körül tűnnek fel.

Renfrew ezen tanulmányának mindezen következetlenségei és ellentmondásai azonban nem is olyan lényegesek, ha tekintetbe vesszük azt a sokkalta fontosabb körülményt, hogy Renfrew ebben a cikkében ismét kifejezetten elismeri, hogy a földművelés, állattenyésztés Görögországból, valamint a Földközi-tenger partvidékeiről terjedt át Közép-, Nyugat- és Észak-Európába. Ezzel ugyanis az osztrák televízió képernyőjén 1985. jan. 4-én tett szóbeli kijelentését, amelyben bevallotta, hogy hipotézisét az újkőkor európai prioritásáról Elő-Ázsiával szemben a legújabb ásatási eredmények megcáfolták, írásban is megfogalmazta, mégpedig már minimalisan 1984 januárjában; Renfrew most tárgyalt cikke ugyanis a „Spektrum der Wissenschaft” 1984. januári számában jelent meg először németül. Az ezt megelőző eredeti angol nyelvű változat megjelenési idejét sajnos nem állt módunkban kideríteni. Mindenesetre ezzel a publikációval Renfrew hipotézise az újkőkori fejlődés európai prioritásáról véglegesen elintézettnek tekinthető.

AZ INDOGERMÁN (INDOEURÓPAI) ŐSHIAZ LEGÚJABB „VÁNDORLÁSAI”.

Renfrew új hipotézise

Aki a fentiekben ismertetett teóriákat az újkőkor vagy a fémművesség európai prioritásáról figyelmesen áttanulmányozza, előbb-utóbb kénytelen felismerni, hogy mindezen elképzelések háttérében egészen nyilvánvalóan az indogermán nyelveken beszélő népek kulturális prioritásának a múlt század első fele óta az európai tudományosságban széles körben hirdetett elmélete, illetve pontosabban mondva ezen elképzelés reneszánsza bújik meg, amely tézis a hitleri Németország germán „Übermensch”-ideológiája gyászos következményeinek hatása alatt 1945 után igen sokat veszített korábbi közkedveltségéből.

Az alábbiakban konkrét példák segítségével megmutatjuk, hogy az utóbbi idők bizonyos kutatási irányzatainál valóban ilyesmiről van szó. Egy-két elrettentő példát Perlov és Kifisin „Tatárlaka üzenete” című agyizzadmányából és Dayton fentebb tárgyalt könyvéből már ismernek olvasóink, amikor pl. a két szovjet szerző szerint a kelták az ősszlávokat isteneknek tekintették, avagy amikor Dayton arról beszél, hogy a zikkurátokat és a piramisokat az indoeurópai „uralkodó faj” építette.

De szemléltetően megnyilatkozik ez a mozzanat Colin Renfrew „Der Ursprung der indoeuropäischen Sprachfamilie” (Az indoeurópai nyelvcsalád eredete) című tanulmányában is, amely a „Spektrum der Wissenschaft” 1989. évi decemberi számában jelent meg németül. Ebben a dolgozatában Renfrew, aki nem is olyan régen még az európai (a kifejezés alatt világosan érzékelhetően kimondatlanul is „indo-európai” értendő) újkőkor Elő-Ázsiával szembeni prioritása tézisének megalapozója és leglelkesebb hirdetője volt, most egyszerre valósággal fejtetőre állítva saját korábbi elméletét és mindenféle korlátozás nélkül teljes mértékben elismeri, hogy a földművelés, állattenyésztés ismerete minden kétséget kizáróan Elő-Ázsiából – közelebbről Anatóliából, a Çatal Hüyük kultúrkör térségéből – terjedt át Európába, és ez a kulturális diffúzió anatóliai földművesek nagyméretű gyarmatosításaival is együtt járt. Azaz tulajdonképpen ugyanazt mondja, amit a „Keleten kél a nap” eddig megjelent kötetében magunk is már tíz évvel ezelőtt bemutattunk. Sőt az egyezések odáig mennek, hogy Renfrew is pontosan ugyanazzal az okkal magyarázza a nagyméretű, Elő-Ázsiából kiindult gyarmatosításokat, amint mi is tettük: mégpedig a földművelő-állattenyésztő gazdasági forma elterjedésével szükségszerűen együtt járó demográfiai robbanással, a népsűrűség hatal-

mas mértékű megnövekedésével, ami az elő-ázsiai földművelő kultúrák népfellegét újra és újra megismétlődő periodikus elvándorlásokra kényszerítette.

Mindcddig tehát Renfrew ugyanazt a globális őstörténeti koncepciót vázolja fel ebben a cikkben, amit a „Keleten kél a nap” korábban megjelent kötetének olvasói már jól ismernek. Ezen Elő-Ázsiából kiindult tömeges gyarmatosítások nyelvi hatásainak, illetve következményeinek kiértékelésénél azonban már élesen elválnak útjaink. És ugyanakkor itt mutatkozik meg egyértelműen Renfrew tulajdonképpeni célja, új elméletének belső mozgató rugója is. Renfrew ugyanis az előbb felvázolt régészeti helyzetképből azt a meghökkentő következtetést vonja le, hogy ezek szerint tehát az indogermán népek és nyelvek ősi góca valószínűleg Közép-Anatóliában volt, és ebből a régióból terjeszkedtek át az indogermánok Európába, a földművelő gyarmatosok Anatóliából kiinduló vándorlásai útján. Ennek megfelelően elképzelése szerint a legelső indogermán nyelvet Európában a thesszáliai proto-Seskle műveltség Anatóliából érkezett hordozói beszélték volna, és ez a nyelv Renfrew szerint már az ősgörög közvetlen előde lett volna. Majd a további vándorlások és az ezekkel járó földrajzi elkülönülés révén – folytatja gondolatmenetét Renfrew – folyamatosan új és új nyelvjárások alakultak volna ki, illetve szakadtak volna el a közös indogermán törzsektől, így pl. a Starčevo-Körös-Karanovo kultúrkör ősnyelve, a szalagdíszes kerámia művelődési körének nyelve, a tripoljei kultúra ősnyelve, az itáliai, az ibériai, a franciaországi, az észak-német-skandináv ősnyelvek és az angliai ősnyelv. Ezt a nyelvészétválsi hipotézist Renfrew térképen is bemutatja.

Már ebből a rövid vázlatból is látható, hogy Renfrew nyilvánvalóan észrevette azt az elsőrangú fontosságú körülményt, ami az eddigi indogermán ősnyelvi és őshazaelképzéseknek – de persze ugyanígy a finnugor ősnyelvi és őshazateóriáknak is – legfőbb hibája volt, s amit eddigi munkáinkban magunk is ismételten nyomatékosan hangsúlyoztunk: nevezetesen azt, hogy halász-vadász gazdasági fokon a népsűrűség szükségyszerűen rendkívül alacsony – négyzetkilométerenként kb. 0,01 és 0,09 fő között mozog – és ez az igen ritka népesség gyakorlatilag lehetetlenné teszi azt, hogy valamiféle félig-meddig egységes ősnép, netalán közös ősnyelv halász-vadász viszonyok között kialakulhasson. Egészen nyilvánvalóan ez a felismerés készítette Renfrewet arra, hogy – miután az újkőkori európai prioritásának hipotézise a sorozatosan felbukkanó cáfoló régészeti leletek világánál végérvényesen tarthatatlanná vált – meglepő hűszárvágással, 180 fokos fordulattal most egyszerre az indogermán népek és nyelvek őshazáját Európából Anatóliába helyezze át, vagyis egy olyan régióba, amely egyike volt a legkorábbi újkőkori földművelő gócoknak – szemlátomást azon szólás-mondás értelmében, hogy ha a hegy nem megy

Mohamedhez, akkor Mohamed megy a hegyhez (azaz ha már az újkőkorszak kezdetét semmiféle mesterkedéssel sem lehet az általában eddig feltételezett indoeurópai őshaza térségében, tehát Európában keresni – amint ezt Renfrew több mint tíz éven át minden erejével megkísérelte kimutatni –, akkor logikus módon az indoeurópaiak őshazáját kell az újkőkori fejlődés egyik legkorábbi régiójába áthelyezni. Minden jel arra vall, hogy végső fokon ilyesféle megfontolások állnak Renfrew hirtelen párfordulása mögött.

Nézzük meg azonban közelebbről Renfrew új indogermán őshazaelképzelését. Előljáróban mindjárt szembetűnik, hogy egy anatóliai indogermán őshaza hipotézise – persze csakis önmagában szemlélve és minden egyéb körülménytől elvonatkoztatva – sokkal de sokkal logikusabb lenne, mint az eddigi indogermán, finnugor vagy egyéb nyelvcsaládi őshazaelképzelések, amelyek az előbb említett demografiai tényre ügyet sem vetettek, hanem idestova már majd két évszázadon keresztül minden esetben olyan területeken keresték a feltételezett indogermán és egyéb nyelvcsaládok őshazáit, amelyeken azokban a korokban, amikor az illető őshazákat keltezték, csak gyér halász-vadász hordákat találunk, de semmi nyoma sincs földművelésnek és állattenyésztésnek.

Minden belső logikája mellett azonban Renfrew anatóliai indogermán őshazaelméletének van egy alapvető elvi akadálya, amely az egész hipotézist halomra dönti. Ez az akadály pedig abban áll, hogy az indogermanisztika már a századforduló óta – Kretschmerrel kezdődően – sokszorosan és egyértelműen kimutatta, hogy legfőképpen éppenséggel Anatólia és az égei térség, valamint a Balkán félsziget, a Kárpát-medence, továbbá kisebb mértékben a nyugati Mediterráneum területeinek legrégebb földrajzi és helynevei – amelyek száma több ezerre rúg – semmiféle műfogással sem sorolhatók be az indogermán nyelvek szókinccsbe, hanem azok az úgynevezett *anatóliai-égei-tirreni nyelvközösség*hez tartoznak, amely nyelvcsoporthoz nyelveit az indogermán nyelvek mediterráneumi elterjedése előtt a Földközi-tenger térségében általánosan használták. Ezen ősi, indogermánok előtti anatóliai-égei-tirreni nyelvközösség kérdésével korábban már részletesebben foglalkoztunk (I. IV. könyvünk 845-851. és 858-880. old.). Ezzel kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk, hogy a mediterrán területek indogermanizációja viszonylag késői folyamat volt. Csak a római birodalom kialakulásával fejeződött be Kr. születése táján. Ez tehát olyan fajsúlyú kizáró ok, amelyet semmilyen kifogással sem lehet mellőzni és amely olyan természetű, hogy egyenesen lehetetlenné teszi azt az elképzelést, hogy Anatóliában lett volna az indogermán nyelvek őshazája, de ugyanígy azt a hipotézist is, hogy Thesszáliában, a Balkán félszigeten, a Kárpát-medencében, Itáliában és az Iber félszigeten évezredekkel Kr. születése előtt indogermán nyelveken beszélt volna a

lakosság. Renfrew anatóliai indogermán őshaza elmélete tehát ezen abszolút kizáró ok következtében megítélésünk szerint nem tekinthető tudományosan megalapozottnak és nem vehető komolyan.

Ezzel szemben azonban nagyon is komolyan veendő Renfrew bizonyos egyéb, mondhatnánk „mellék-meglátásai”, amelyeket cikkében tézise alátámasztására felsorol. Ilyen pl. az, hogy kereken elutasítja azt az indogermanisztika által a közelmúltig szinte általánosan vallott elméletet, amely szerint az indogermán népek és nyelvek nomád steppei lovasnépek vagy harci szekeresek hódításai útján terjedtek volna el Európában és Délnyugat-Ázsiában. Külön foglalkozik ezzel a kérdéssel kapcsolatban *Marija Gimbutas* „pánkurgán elméleté”-nek kritikájával, amelyet „Boncold csak nyelvész!” című könyvünkben (1. 431-439. old.) magunk is részletesen ismertettünk és cáfoltunk. Renfrew szintén elfogadhatatlannak ítéli Gimbutas hipotézisét. Különösen is fontos e kérdésnél az, hogy a régész Renfrew is régészeti megfontolások alapján veti el Gimbutas elképzeléseit, tehát ugyanazon okokból, amelyeket mi is legfőképpen kifogásoltunk Gimbutas teóriájában.

Továbbá az is igen meggondolkoztató és tanulságos Renfrew cikkében, amikor a nyelvi változások lehetséges eseteinek tárgyalásakor bőven foglalkozik a pidginizáció, a kreolizáció és az ún. „barbár nyelvek” kérdéseivel, valamint a közlekedő nyelvek – „lingua francá”-k – kialakulásának lehetőségeivel olyan területeken, amelyeken nagyobb méretű kereskedelmi forgalom létezett. Mindezek a témakörök, illetve az ezekkel kapcsolatos nyelvi jelenségek, amelyeket a hagyományos európai összehasonlító nyelvtudomány mindeztideig figyelemre sem méltatott, ismét csak ugyanabba a szemléleti irányba mutatnak, amelyet magunk is képviselünk, csupán azzal a különbséggel, hogy mi bizonyos európai és nyugat-ázsiai paleolitikus-mezolitikus műveltségű, azaz halász-vadász gazdasági fokon álló népcsoportok különféle nyelveiben keressük az indogermán nyelvek előzményeit, amelyek azután az Elő-Ázsiából tömegesen és több hullámban lakóhelyeikre érkezett földművelő gyarmatosok nyelvjárásait részben közlekedő nyelvként átvették, részben pedig pidginizálták. Ezen masszív, többszörösen megismétlődő konvergens elő-ázsiai nyelvi ráhatások eredményeként azután az őslakosok eredetileg különféle nyelvei között úgynevezett izoglosszák alakultak ki; azaz kisebb-nagyobb földrajzi térségekben bizonyos fokú nyelvi kiegyenlítődés következett be, több-kevesebb számú közös nyelvi vonással; szókincsbeli egyezésekkel, vagy párhuzamokkal és nyelvtani megfelelésekkel, Trubetzkoy areális nyelvkiegyenlítődési, nyelvsvövetségi elmélete értelmében.

Ezeket az areálisan kiegyenlítődött nyelvi szövetségeket nevezte el azután a 19. század első felében kibontakozni kezdő modern európai nyelvtudomány *nyelvcsaládoknak*; a szókincsbeli egyezésekből, ponto-

sabban mondva párhuzamokból és a nyelvtani megfelelésekből azt a – ma már világosan láthatóan nagyon elhamarkodott – következtetést vonva le, hogy a kérdéses nyelvek, amelyek egymás között vitathatatlanul valamiféle rokonsági kapcsolatban álltak, bizonyára egy-egy közös ősnép szintén közös ősnyelvének családfaszerű szétágazódásai útján keletkeztek. Így alakultak ki az egymással leszármazásbeli, azaz genetikus rokonságban állónak tartott nyelvek egymáshoz való viszonyainak magyarázatára a különféle „nyelvcsaládok” hipotézisei, nemcsak az indogermán, hanem ugyanúgy az uráli-finnugor, az altáji-török és a hamito-szemita nyelvek egymás közötti hasonlóságainak magyarázatára.

E ponton azonban feltétlenül nyomatékosan rá szeretnénk mutatni arra az igen fontos tényre, hogy annak idején a 19. században, amikor a „nyelvcsaládok” egymással leszármazási rokonságban állóknak értelmezett nyelveinek előbb említett koncepciója megszületett, az őstörténeti és régészeti kutatás gyakorlatilag még semmit sem tudott azokról a hatalmas méretű és évezredekken keresztül többszörösen megismétlődő vándorlásokról, pontosabban mondva gyarmatosításokról, amelyek során az újkőkorkialakulása után elő-ázsiai földműves telepések tömegei özönlöttek el szinte egész Európát és Nyugat-Ázsiát. Úgyszintén ismeretlenek voltak a kutatás számára azok a demográfiai adatok is, amelyek szerint a halász-vadász gazdasági fokozat csak elenyészően alacsony népsűrűség megélhetését tudja biztosítani. Ez a népsűrűség – amint fentebb már említettük – 0,01 – 0,09 fő/km² között mozog, az adott földrajzi térség ökológiai viszonyaitól függően. Más szóval ez annyit jelent, hogy halászat-vadászat mellett 100 km²-en csak mintegy 1–9 ember tud megélni.

Ilyen körülmények között tehát nem róhatjuk fel a 19. századi nyelvtudománynak és őstörténet kutatásnak azt, hogy nyelvcsaládi elképzeléseinek megfogalmazásakor nem vett figyelembe olyan körülményeket, illetve kizáró okokat, amelyek akkoriban még teljességgel ismeretlenek voltak. Korunk nyelvészetének és őstörténet kutatásának azonban igenis fel kell rónunk, hogy a 19. századi eredetű genetikus nyelvcsaládi teóriáit mind a mai napig nem hajlandó alaposan újra átgondolni és revideálni, holott az időközben felgyülemlett régészeti lelettömeg már jó 50 évvel ezelőtt világosan megmutatta, hogy a genetikus nyelvcsaládok elképzelése alapjaiban elhibázott volt és minden ízében felülvizsgálatra szorul. Az utóbbi 50 évben ezek a genetikus nyelvcsaládi elméleteket egyértelműen cáfoló régészeti adatok szinte megszámlálhatatlan lelethalmazzá szaporodtak és az előbb említett demográfiai adatok is közismertekké váltak, de a nyelvészek még mindig nem hajlandók levonni a szükségszerű következtetéseket és továbbra is változatlanul hirdetik a genetikus nyelvcsaládok elképzelését. – Ezen revízió szükségességét minden egyéb vonatkozású éleslátása ellenére Renfrew sem ismeri fel, mert továbbra is az

egymással genetikus rokonságban lévőknek gondolt indogermán nyelvek kategóriájában gondolkodik és Trubetzkoy tézisének az indogermán nyelvek areális nyelvkiegyenlítődésszerű egységesedés útján való keletkezéséről kereken elutasítja, mondván, hogy Trubetzkoy elméletét a legtöbb nyelvész nem fogadja el.

Renfrew ezen vélekedésével szöges ellentétben azonban korábbi munkáinkban az indogermán nyelvtudomány nemzetközileg elismert kapacitásainak egész sorát mutattuk be – beleértve magát *J. Pokornyt*, a máig legelismertebb indogermán etimológiai szótár egyik szerkesztőjét is –, bőven idézve publikációikból, amely idézetekből bárki megállapíthatja, hogy Trubetzkoy areális nyelvkiegyenlítődési elméletét bizony igen sok neves indogermanista nyelvész elfogadta, és egyidejűleg a korábbi nyelvcsalád-elméletet kereken elvetette (l. pl. könyvünk 94-95, 406-407. és 549-559. old.). E kutatók gondos módszertani elemzések útján arra az eredményre jutottak, hogy a korábban feltételezett közös ősendogermán alapnyelv nyelvészeti eszközökkel, nevezetesen a „hangtörvények” és a „szabályos hangváltozások” téziseinek segítségével megkísérelt rekonstruálása elvileg lehetetlen – és pedig még akkor is, ha lett volna valaha ilyen közös ősnyelv. Megállapították azt is, hogy indogermán ősnép sohasem létezett és az „indogermán” megnevezés pusztán nyelvtudományi fogalom, amelynek semmiféle konkrét etnikai jelentése nincs (l. az előbb hivatkozott helyeken.).

Ezen adatok világánál összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Renfrew – bár több részletkérdésben meglepő éleslátásról tesz tanúságot (és itt fontosnak tartjuk arra utalni, hogy azok az esetek, amelyeknél Renfrew éleslátása megmutatkozik szinte mindig szűkebb szakmája, a régészet körébe tartoznak), de a tanulmány mondanivalójának leglényegesebb kérdésénél, nevezetesen az indogermán nyelvek eredetének és valósághű rokonsági viszonyainak tárgyalásánál teljes mértékben ahhoz az indogermanisztikai iskolához csatlakozik, amelyet a *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* *ahisztorikus* irányzatnak nevez (l. fentebbi idézetünket ebben a könyvben). Renfrew szemlátomást nem óhajtja tudomásul venni, hogy ezen a történelmietlen iskolán kívül létezik még egy másik indogermanisztikai irányzat is, amely éppenséggel az általa egy közhelyszerű semmitmondó, sőt egyenesen a valóságnak meg nem felelő kijelentéssel kereken elvetett Trubetzkoy-féle areális nyelvkiegyenlítődési elmélet alapján áll és tagadja az indogermán ősnép, valamint a közös ősnyelv egykori létezését, mégpedig olyan fajsúlyú meggyőző, konkrét régészeti és etnográfiai bizonyítékokra támaszkodva, amilyeneket az „ahisztorikus” indogermanisztikai iskola, illetve a genetikus indogermán nyelvcsaládi teória egész másfél százados fennállása alatt sohasem tudott felmutatni.

Cikke befjező részében azonban ismét nagyon elgondolkodtató megfigyelésekről számol be Renfrew. Elmonja, hogy amint feltevése szerint a közép-anatóliai ősi újkőkori góc (Çatal Hüyük, Haçılar) az indogermán nyelvek kialakulási helye lehetett, ugyanúgy a két további, ma ismeretes legrégebbi földművelő-állattenyésztő régió, nevezetesen Palesztína-Szíria (Jericho, Mureybet) és a Zagrosz hegység vidéke (Ali Koş, Gang Dareh Tepe stb.) feltehetőleg két másik nyelvcsalád szülőhelye volt: Palesztína-Szíria lehetett szerinte a hamito-szemita-berber (vagy más néven afro-ázsiai) nyelvcsalád kialakulási területe, a Zagrosz hegység térsége pedig a dravida nyelveké.

Végül Renfrew hangsúlyozza, hogy a cikkben bemutatott elképzelése csak hipotézis, amely még több oldalról alátámasztásra szorul és a végső eredmény nyilván sokkal komplexebb lesz, mint az általa a tanulmányban felvázolt kép. „Abban azonban bizonyos vagyok – fejezi be cikkét Renfrew – hogy a földművelés Anatóliából Európába való áttérése a jövő kutatói által kidolgozott összkép lényeges részét képezi majd.” – Ezzel az utolsó mondattal teljesen egyetértünk, de természetesen olyan értelemben, hogy az Elő-Ázsiából Európába történt vándorlások igen lényeges részét képezik annak a rendkívül komplikált nyelvfejlődési, nyelvi kiegyenlítődési folyamatnak, amelynek végeredményeként az indogermán nyelvek kialakultak.

Ha most figyelmesen végigkövetjük Renfrew gondolatmenetét arról, hogy a három ma ismert legősibb újkőkori góc három nyugat-eurázsiai úgynevezett „nyelvcsalád” kialakulási területe lehetett, akkor összehasonlításként önkéntelenül is azok a fejtegetések jutnak eszünkbe, amelyeket 708-710. és 858-859. oldalakon taglaltunk. Ott ugyanis arról volt szó, hogy az újkőkori Elő-Ázsiában a ma ismert ősi neolitikus gócok, illetve pontosabban mondva az azokból később fokozatosan kialakult, az idő előrehaladtával szemmel láthatóan mind egységesebbé váló leletanyagokkal rendelkező és ugyanakkor mind nagyobb és nagyobb területekre kiterjeszkedő újkőkori és kőrézkori régészeti kultúrkörök határain belül a népesség hatalmas mértékű felszaporodása és az egyre intenzívebbé váló állandó szoros kapcsolatok következtében előbb-utóbb egymás között többé-kevésbé areálisan kiegyenlítődött közérthető közlekedő nyelveknek – „lingua francák”-nak – kellett kialakulniuk. Az előbb hivatkozott helyeken részletesen felvázoltuk a legnagyobb valószínűséggel feltehető egyes ilyen ősi nyelvi közösségeket. Mégpedig a Çatal-Hüyük-Haçılar művelődési kör területén az ősanatóliai közlekedő nyelvet kb. Kr.e. 6000 és 5500 között (pontosan ez az az *areális nyelvközösség*, amelyet Renfrew a közös ősendogermán *nyelvcsaládi alapnyelv*nek vél), azután a Samarra-Tell Halaf kultúrkör szíriai és észak-mezopotámiai nyelvközösséget kb. Kr.e. 5500–4500 között, továbbá Dél-Mezopotámiában az Eridu-

Ubaid műveltség 1. és 2. periódusának az előbbivel nagyjából egyidejű „lingua francá”-ját, majd kb. 4500–3700 között az Eridu-Ubaid műveltség 3. és 4. periódusának, vagyis az úgynevezett „északi Ubaid” kultúrkörnek egész Mezopotámiában, Szíriában és Nyugat-Iránban beszélt közlekedő nyelvét, amely már minden valószínűség szerint ősszumér (vagy elősszumér) volt, végül pedig kb. 3700-tól kezdve az Uruk kultúra szintén az utóbb említett hatalmas térségben használatos, már biztosan ósszumér „lingua francá”-ját, amely mellett Délnyugat-Iránban még az elámi nyelv is fontos szerepet játszott.

Ezek szerint tehát az ősi Elő-Ázsiában az újkőkori, korai fémkori időkben a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel létezett eleinte két-három areális nyelvkiegyenlítődések útján keletkezett, többé-kevésbé közérthető közlekedő nyelv, amelyek a régészeti leletösszefüggések, illetve az egyes régészeti jól körülhatárolható, egységes leletanyagokkal rendelkező kultúrkörök útmutatása segítségével több, időbelileg egymást követő nyelvi állapotra bonthatók szét, és amelyek az idő múlásával a kultúrkörök régészeti szintén egyértelműen nyomon követhető fokozatos egységesedésével párhuzamosan maguk is mind egységesebbekké váltak, s végül kb. Kr.e. 4500 táján az ún. „északi Ubaid” kultúrkör jelentkezésével, amely a Földközi-tengertől Közép-Iránig, gyakorlatilag egész Elő-Ázsiára kiterjeszkedett, egyetlen hatalmas *nyelvi koiné* – lingua franca – alakult ki az elő-ázsiai térségben, amely minden valószínűség szerint eleinte a szumér nyelv közvetlen elődével, később pedig az ékíratokból ismert szumér nyelvvel volt azonos, és kb. Kr.e. 1800-ig általánosan használt állami, kereskedelmi, kulturális, tudományos és végül, de nem utolsó sorban a vallási szertartások megszentelt kultikus nyelveként domináns szerepet játszott az egész Közel-Keleten.

Ha pedig Renfrew elképzeléseit a három legősibb neolitikus góc ősnyelvi mivoltát illetően az éppen vázolt, régészeti igen nagy mértékben valószínűsíthető elő-ázsiai ősnyelvi képpel összhangba akarjuk hozni, akkor ez a művelet csak bizonyos igen lényeges korrekciók árán válik lehetővé. *Először:* az anatóliai újkőkori góc ősi közlekedő nyelve semmi esetre sem lehetett a közös őssindogermán nyelv, amint Renfrew véli – mégpedig sem nem az indogermán „nyelvcsaládi alapnyelv”, de még csak az indogermán nyelvek areálisan kiegyenlítődtő közlekedő nyelvi előzménye sem az areális szemlélet értelmében –, mert éppenséggel Anatóliában volt azon ún. *anatóliai-égei-tirréni* ősnyelvi közösség központja, amelyet a nemzetközi nyelvtudomány közmegegyezéssel indogermánok előtti nyelvi állapotnak határozott meg, s amelynek nyelvéből származnak azok az ősi, bizonyítottan nem-indogermán földrajzi nevek és helynevek, amelyek leggyakrabban a következő végződéseket, illetve bővítményeket tartalmazták: *-nt-*, *-nth-*, *-nd-*, *-ss-*, *-s-*, *-mn-*, *-r-*, *-m-*

*-n-, -l-, valamint -t-, pl.: Korinthos, Lakraunda, Halikarnassos, Kephisos, Methymna, Atabyron, Pergamos, Athenai, Kydrellos, Miletos (mindezt bővebben 1. könyvünk 845-850. és 858-880. old.)

Másodszor: az Anatóliából frásos emlékekkel konkrétan ismert legrégebbi nyelvnek, a Kr.e. 3. évezredben Anatóliában beszélt úgynevezett *protohatti* nyelvnek semmi köze sincs az indogermán nyelvekhez, lévén ez a protohatti ragozó (agglutináló) nyelv.

Harmadszor: a szíriai- palesztinai újkőkori góc ősi közlekedő nyelve – már ameddig a régészeti leletek segítségével vissza tudunk pillantani az időben – minden bizonnyal a Tell Halaf kultúrkör közlekedő nyelvének közvetlen előzménye volt, e nyelv viszont a rendelkezésünkre álló ezirányú adatok tanúsága szerint semmi esetre sem lehetett flektáló nyelv (mint amilyenek a hamito-szemita nyelvek), mivel jó részben belőle fejlődött ki az „északi Eridu-Ubaid” műveltségi komplexum nyelvi koinéja, amely pedig – lévén a szumér nyelv közvetlen előde, sőt több mint valószínű maga az ősszumér nyelv – kétségtelenül ragozó (agglutináló) nyelv volt, éppúgy, mint utóda, a szumér is.

Negyedszer: a Zagrosz vidéki ősi újkőkori góc ősn nyelvének kérdése korántsem olyan egyszerű és egyértelmű, mint Renfrew bemutatja. Kétségtelennek látszik ugyan, hogy az *elámi* nyelv belőle fejlődött ki, sőt az is helytálló megállapítás, hogy az elámi nyelv viszont a maga részéről rokonsági kapcsolatokban áll a dravida nyelvekkel. A két szempont mellé azonban feltétlenül oda kell még sorolnunk azt is, hogy egyrészt az elámi nyelvet a szumérhoz is legalább olyan erős szálak fűzik, mint a dravida nyelvekhez, de másrészt azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az újabb kutatások szerint maga a szumér nyelv is rokonságban van a dravida nyelvekkel (1. könyvünk 884-885. old.). Sőt ugyanakkor még a Zagrosz hegység északabbi térségében egykor beszélt *guti*, *lullubi*, *kasszu*, *szubar* és *hurri* nyelveket sem hagyhatjuk ki e térség paleolingvisztikai fejlődésének felvázolásából. Rendkívül fontos e tekintetben, hogy a most felsorolt nyelvek kivétel nélkül mind ragozó nyelvek voltak és bizonyos mértékig rokonsági kapcsolatokban álltak a szumérral és az elámi nyelvvel is. A Zagrosz vidéki ősi neolitikus góc feltehető ősn nyelvének esetében tehát a lingvisztikai helyzet meglehetősen bonyolult, mivel viszonylag kis térségbe összezsúfolva több egymástól világosan elkülönülő önálló ősi nyelvet ismerünk – feltehetőleg a térség hegyvidék volta következtében, mivel az egymástól többé-kevésbé elzárt völgyekben már eleve adva vannak a külön-külön nyelvfejlődést eredményező tényezők, mint ezt pl. a Kaukázusban a mai napig fennmaradt nyelvi tarkaság is bizonyítja.

Mindebből pedig azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy ha valaki a Zagrosz hegység vidékének ősn nyelvi viszonyaira vonatkozó következtetéseket akar levonni, akkor meggyőződésünk szerint sokkal inkább olyasféle-

képpen kellene fogalmaznia, hogy a Zagrosz vidéki ősi újkőkori művelődési góc ősnyelve egészen nyilvánvalóan a szumér, az elámi, valamint az előbb felsorolt egyéb Zagrosz vidéki ősi nyelvek előzménye lehetett, de ugyanakkor nagy valószínűséggel egyúttal több később jelentkező ragozó nyelv – mint pl. a dravida – kikristályosodási gócának is tekinthető.

Th. W. Gamkrelidse és W. W. Iwanow új teóriája

Alig néhány hónappal C. Renfrew most tárgyalt, feltűnést keltő tanulmánya megjelenése után, ugyancsak a „Spektrum der Wissenschaft” hasábjain, annak 1990. májusi számában *Thomas W. Gamkrelidse és Wjateszlaw W. Iwanow* „Die Frühgeschichte der indoeuropäischen Sprachen” című dolgozatukban szintén Anatóliába helyezik az indogermán őshazát, bár Renfrewtől eltérően azt nem Közép-Anatóliában, hanem jóval keletebbre, a mai örmény területeken, Észak-Mezopotámiában és Transzkaukáziában vélik felfedezhetni.

Cikkük elején a szerzők hosszasan tárgyalják a Grimm-féle „hangtörvények” és „szabályos hangváltozások” módszerét, amelynek segítségével a nyelvészet a múlt század közepe óta a feltételezett „nyelvcsaládi alapnyelvek” szavainak hangalakbeli rekonstrukcióját elvégzi. Felettébb meglepő azonban ebben a vonatkozásban, hogy e terjedelmes ismertetés során egy szóval sem említik azt az előbb már érintett eminens fontosságú tényt, hogy az utóbbi évtizedekben az indogermán nyelvtudomány legnevesebb képviselőinek egész sora kereken elutasította a közös indogermán ősnép és ősnyelv hipotéziseit, és elmélyedt módszertani elemzések segítségével definitív módon kimutatta, hogy a hagyományos „hangtörvényes”, „szabályos hangváltozások” nyelvhasználati módszer alkalmazásával eleve lehetetlen valamilyen közös ősnyelvet rekonstruálni (1. könyvünk 94-101., 407-427. és 549-552. old.).

Egyszóval: ezekről az elsőprő horderejű újabb indogermanisztikai felismerésekről Gamkrelidse és Iwanow nem vesznek tudomást, számukra a 19. századi indogermanisztika genetikus nyelvcsaládi elképzelése szemlátomást továbbra is egyedüli lehetőségnek, sőt egyenesen bizonyított ténynek tűnik. Ugyanígy az úgynevezett „nyelvészeti őstörténetkutatás”-t (lingvisztikai paleontológia) is változatlanul szilárd módszertani alapnak tekintik a kikövetkeztetett alapnyelvet beszélő ősnép őshazájának földrajzi lokalizálásához, valamint ezen hipotetikus ősnép társadalmi, gazdasági és művelődési viszonyainak meghatározásához. E téren is emlékeztetünk „Az elő-ázsiai ősnyelv felé” és a „Boncold csak nyelvész!” című kötetünk sentebb hivatkozott oldalaira, ahol bő szakirodalmi idézetek segítségével megmutattuk, hogy a modern indogermanisztikai kutatás a korábban feltételezett közös indogermán alapnyelv kikövetkeztethetőségé-

nek elvctésén kívül éppoly kereken tagadja a nyelvészeti palcontológia módszerének alkalmazhatóságát is a hipotétikus indogermán ősnép ősha zájának meghatározására, illetve a kérdéses feltételezett ősnép gazdasági, társadalmi és kulturális állapotának megismerésére.

Majd a cikket olvasva csakhamar meghökkenéssel kell tudomásul vennünk, hogy a cikk szerzőinek szemcstelláthatóan halvány fogalmuk sincs arról, hol is terül el az úgynevezett „termékeny félhold”. Ez a terület – amint még kevésbé tudományos körökben is meglehetősen köztudomású – Egyiptomból Palesztína és Szíria termékeny partmenti sávján keresztül félköralakban (emiatt a „félhold” elnevezés) húzódik Észak-Szírián, Mezopotámián és Nyugat-Iránon át a Perzsa öbölíig. Ezzel szemben Gamkrelidse és Iwanow szerint viszont a „termékeny félhold” a Balkán félszigeten kezdődik és onnan délkeleti, majd keleti irányban Anatólián át a Fekete-tenger déli partvidéke mentén húzódik a Kaukázusig. E megdöbbentő földrajzi járatlanság tudomásul vétele után, amely legfőképpen azért esik különösen is súlyos megítélés alá, mert éppenséggel azzal a területtel szoros összefüggésben jelentkezik, amely a szerzők egész koncepciójának színhelyét képezi, vessünk egy pillantást arra is, hogyan képzelik el a cikk szerzői az általuk feltételezett kelet-anatóliai – észak-mezopotámiai közös indogermán ősnyelv felbomlását. Miután az indogermán őshazát Anatólia legkeletibb területeire, Transzkaukáziába és Észak-Mezopotámiába helyezik, természetesen a hettita, a palai és luvi nyelvekkel kezdik felsorolásukat (mivel ezek a nyelvek már bizonyos fokig indogermán nyelveknek nevezhetők és már a Kr. e. 2. évezred közepe óta írásos emlékekből többé-kevésbé ismeretesek.). A szerzők szerint tehát legelőször a hettiták, palaiak és luviak váltak volna ki a közös indogermán ősnépből és nyugatra vándorolva birtokukba vették Anatólia középső és nyugatabbi részeit. Továbbmenve úgy vélik, hogy a többi indogermán viszont – vagyis az ősnép zöme – a Káspi-tengertől délre fekvő iráni területeken keresztül először keletre vándorolt, ott kibocsátotta magából az iráni és az ind ágakat, valamint a tochárokot, majd a többi indogermán hatalmas félkörben keletről megkerülve a Káspi-tengert az Urál folyón és a Volgán át nyugatnak vette útját és nyugati irányban terjeszkedve fokozatosan benépesítette Európát. E koncepció következtében a dór vándorlást – szöges ellentétben az összes eddigi ezirányú elképzeléssel – Nyugat-Anatóliából indítják ki. Ezek szerint tehát a dórok – és nyilván a nyugat-anatóliai partokon ion és aiol törzsek is, vagyis a görögség egésze – az úgynevezett anatóliai ősendogermán csoportból (hettita, palai, luvi) váltak volna ki, ami azonban kiküszöbölhetetlen ellentétben áll a cikkben látható indogermán nyelvcsalád-ábrázolás nyelvi ágazatainak beosztásával, amelyen a görögök az indo-iráni csoporttal együttesen képezik a közös *indo-irano-görög-örmény* ősnyelvi csoportot, és ez a csoport az

említett ábra szerint csak jóval később vált volna szét görögre és indo-íránira. Vagyis itt kiáltó ellentmondás mutatkozik a cikk szövegében bemutatott ősnyelvi szétágazódási elképzelés és a nyelvcsaládfán ábrázolt nyelvi ágak egymással való összefüggései között.

Nem is beszélve arról a másik kiáltó ellentmondásról, hogy a szerzők által feltételezett indogermán őshaza területén minden egyes ismert történelmi, régészeti és írásos adat tanúsága szerint a Kr.e 3. évezred második felében és a 2. évezredben a ragozó nyelvű hurri nevű népcsoport élt, azelőtt pedig pontosan ez a terület képezte annak a földrajzi térségnek egyik részét, amely már a Kr.e. 3. évezred első fele óta „szubar-ki” vagy „szubir-ki” – azaz „szubar föld” vagy „szubir föld” néven szerepel a szumér írásos emlékekben. Ezek a *szubarok* vagy *szubirok* pedig a rendelkezésünkre álló adatok szerint szintén ragozó nyelven beszéltek, és a kutatók egyik csoportja a hurrikkal közeli rokonsági kapcsolatban álló népcsoportnak tekinti őket (l. pl. Ungnad, 1936.). Sőt, pontosan ugyanabban a térségben terült el ráadásul kb. Kr.e. 3250 és 1750 között az úgynevezett „*korai transzkaukáziai műveltség*” (a szovjet régészetben *Kura Araxes kultúra*), amelynek hordozói mai ismereteink szerint az előbb említett ragozó nyelvű hurrik voltak. (l. Burney-Lang: *Die Bergvölker Vorderasiens*, 100. old.) Majd a Kr.e. 2. évezred derekán ugyancsak ezen – a két szovjet szerző által indogermán őshazának tartott – területen, pontosabban annak déli felében terült el a Mitanni nevű birodalom, amelynek népessége a ragozó típusú hurri nyelven beszélt. Sőt, ezen a területen állt fenn a Kr.e. 1. évezred első felében az asszírok által „Urartu”-nak nevezett hurri utódállam, amelynek lakossága a Kr.e. 3–2. évezredbeli hurri nyelv egy késői változatát, tehát ugyancsak ragozó nyelvet használt. Vagyis a két szovjet szerző által indogermán őshazaként kijelölt területen a Kr.e. 3. évezred elejétől a Kr. e. 1. évezred közepéig terjedő időszakban – egykorú írásos forrásokkal bizonyíthatóan – szakadatlanul ragozó nyelvű népek laktak. Mellesleg megjegyezve, a kérdéses térség jórészt megegyezik a későbbi Örményország területével, ahol – szintén írásos forrásokkal bizonyíthatóan – az indogermán nyelven beszélő örmények csak az urartui birodalom bukása után, Kr.e. 500 körül tűntek fel, azelőtt azonban a környéken nyomuk sem található.

Így fest tehát azon terület – ismételjük: egykorú írásos adatok sokaságával a Kr.e. 3. évezred elejétől Kr.e. 500 tájáig megszakítás nélkül, folyamatosan bizonyítható – valóságos népességi és nyelvi helyzete, ahol Gamkrelidse és Iwanow az indogermánok őshazáját vélik felfedezni. E ponton azonban feltétlenül meg kell említenünk azt a számunkra eminens fontosságú tényt, hogy a szerzők – bár az eddigiekből világosan megállapíthatóan az indogermanisztika azon „ahisztórikus” irányzatának követői, amely iskola továbbra is ragaszkodik a 19. századi indogermán

nyelvcsaládi elmélethez, és az indogermán nyelveket ennek az álláspontnak megfelelően igen régiknek posztulálja (a szerzők pl. 6000 évre becsülik az indogermán alapnyelv korát), ennek ellenére mégis azt írják, hogy az indo-iráni ősnyelvi ágazat csak a Kr.e.-i 3. évezred közepe táján vált el a többi indogermán nyelvtől. Ez a keltezés viszont azért igen fontos számunkra, mert ugyanakkor a magyar iranisztika, Harmatta professzorral az élén, már Kr.e. 5000 körül az indogermán alapnyelvtől elkülönült önálló indo-iráni ősnyelvekről beszél (l. Harmatta, 1968., illetve idézve: könyvünk 427. old.). A magyar nyelvészet tehát indogermanisztikai vonatkozásban ortodoxabb a legortodoxabb indogermanistáknál is – amely legortodoxabb irányzat követői közé kell sorolnunk minden kétséget kizáróan Gamkrelidsét és Iwanowot is, mert amint az előzőekben láthattuk, az újabb indogermanisztikai felismerésekről, az indogermán ősnép és ősnyelv hipotézisének elvetéséről, valamint a korábban feltételezett ősnyelv „hangtörvényes” módszerrel megkísérelt kikövetkeztethetőségének elvi tagadásáról a jelek szerint még semmit sem hallottak, illetve ha hallottak is ezekről a fejleményekről – amit sokkal inkább feltételezhetünk róluk – mindenesetre nem hajlandók tudomásul venni azokat. Ezenfelül azonban még az ortodox „ahisztórikus” indogermanisztikai irányzat eddigi legvérmesebb képviselőin is túltesznek, amint ez az alább idézett sorokból kétségbevonhatatlanul kiviláglik. A német cikk eredeti szövege a következő: „Aus den Keilschrifttafeln von Hattusa geht weiter hervor, dass spätestens in der Mitte des zweiten Jahrtausends aus der indo-iranischen Gruppe die churritische Sprache entstanden war, die im Reich Mitanni an der südöstlichen Grenze Anatoliens gesprochen wurde und sich schon vom Altindischen (häufig Sanskrit genannt) und dem Altiranischen unterschied. Die Sprache kretisch-mykenischer Texte aus derselben Zeit, die in den frühen fünfziger Jahren von den britischen Gelehrten Michael G. F. Ventris und John Chadwick entziffert wurden, entpuppte sich als ein bis dahin unbekannter Dialekt des Griechischen.” Magyarul: „A hattusai ékírásos táblákból következik továbbá, hogy legkésőbb a második évezred közepén az indo-iráni csoportból kialakult a hurrita nyelv, amelyet a Mitanni birodalomban, Anatólia délkeleti határvidékén beszéltek és amely már különbözött az óindtól (melyet gyakran szanszkritnak neveznek) és az óiránitól. Azon, ugyanebből az időből származó, krétai-mykénei szövegek nyelvéről, amelyet az ötvenes évek elején Michael G. Ventris és John Chadwick brit tudósok fejtettek meg, kiderült, hogy egy addig ismeretlen görög nyelvjárás.”

A hurri népek Mitanni nevű, Kr.e. 2. évezredbeli birodalma úgynevezett „árja uralkodó rétegé”-nek teóriáját már részletesen ismertettük olvasóinkkal (l. könyvünk 78-79. és 81-83. old.). Ezeken az éppen hivatkozott oldalakon azt is láthattuk, hogy ez a hipotézis csupán azt állította,

hogy a mitanni hurrik vezető rétegének egy része árja volt, de az még a legelvetemedettebb hitleri időkbeli német indogermanistának sem jutott eszébe, hogy a Mitanni birodalom népességének hurri nyelvéről, amely számos egykorú írásos emlék egyértelmű tanúsága szerint minden kétséget kizáró módon bizonyíthatóan ragozó nyelv volt, azt állítsa, hogy az az indo-iráni nyelvek egyik elágazódása lett volna. A két szovjet szerző ezen kijelentése tehát olyan, szinte már elképzelhetetlen fokú ignoranciáról tanúskodik, amely párját ritkítja.

De szorosan ide tartozik még az is, amit „Az elő-ázsiai ősnyelv felé” című kötet előbb hivatkozott oldalain szintén megmutattunk olvasóinknak, hogy ugyanis magát a Mitanni birodalom „árja uralkodó rétegé”-nek tézisést is csak az 1945 előtti indogermanisztika vallotta többé-kevésbé általánosan, míg az utóbbi négy évtizedben már csak az úgynevezett „ahisztorikus” iskola képviselői vitatták, de még ezek is egyre kevesebb meggyőződéssel. Arra azonban, hogy a hurri nyelvet mintegy „szőröstül-bőröstül” indo-iráni nyelvnek nyilvánítsa, még az „ahisztorikusok” közül sem vetemedett senki sem. A prioritás kétes dicsősége tehát e kérdésben vitathatatlanul Gamkrelidse és Iwanow nevéhez fűződik.

E hajmeresztő melléfogás tükrében szemlélve valósággal eltörpül a szerzőknek ama második misztifikációs kísérlete, amely a fenti idézet utolsó mondatában mutatkozik meg. Láthattuk, hogy a Ventris és Chadwick által megfejtett *lineáris B* táblák nyelvéről egyszerűen mint *krétai-mykénei* szövegekről beszélnek, holott a kérdéses szövegek egyedül a késői mykénei nyelv emlékei és semmi közük sincs a minoszi kultúra korábban Krétán beszélt nyelvéhez. Ez pedig igen lényeges különbség. Nem is beszélve arról, hogy amint korábban már részletesen megtárgyaltuk (1. könyvünk 850-854. old.), a *lineáris B* táblák mykénei nyelve – Ventris és Chadwick megfejtése ellenére – aligha nevezhető a két szovjet szerző módjára nemes egyszerűséggel „görög dialektus”-nak, hiszen például egyugyanazon pylosi tábla szövegében kötetlenül keveredik az ógörög nyelv *három* (tri), a latin *négy* (quattuor) és a magyar nyelv *kettő* számneve. (1. könyvünk 853. old.). Ez a nyelvi állapot sokkal inkább arra enged következtetni, hogy a kb. Kr.e. 1200 tájára tartozó *lineáris B* táblák nyelve távolról sem nevezhető egyszerűen „görög dialektus”-nak, hanem csupán az ógörög nyelv bonyolult kialakulási folyamatának legkorábbi szakaszát képviseli, amikor a mykénei kultúrkörben használatos közlekedő nyelv – *lingua franca* – keretében, annak szókincsében még több később önállóvá váló, majd külön-külön továbbfejlődött – nyelv szavai együttesen fordultak elő. Azaz a késői-mykénei nyelv egészen nyilvánvalóan valamiféle pidginszerű keveréknyelv lehetett, és Kr.e. 1200 körül, a *lineáris B* táblák korában, a mykénei művelődési komplexum krízise és összeomlása idején éppen hogy csak megkezdődött a később az

ógörög nyelv (valamint feltehetőleg a latin nyelv) kialakulásához vezető nyelvfejlődési folyamat.

A cikk további részében a szerzők részletesen tárgyalják az általuk kikövetkeztetett őszindogermán alapnyelvi hangalakokat, amelyek nagyrészt merőben eltérnek az eddigi őszindogermán hangalakú rekonstrukcióktól. E részt böngészgetve az olvasónak önkéntelenül is eszébe kell jussanak a Reallexikon der Assyriologie e kötetben fentebb már idézett igen találó szavai az indogermanisztika konzervatív irányzatában a hettita nyelv indogermán voltának felismerése után bekövetkezett kilátástalan módszertani zűrzavarról: „... A húszas és harmincas évek óta a hettita nyelv által előidéztetett bizonytalanság a minden flektáló nyelv legfontosabb centrális kérdése, az indogermán igerendszer tekintetében, időközben az indogermán alapnyelv rekonstruálhatóságát illető tetszés szerinti kétkedésekhez és majdnem tetszés szerinti rekonstrukciós változatokhoz vezetett...” (1. Reallexikon der Assyriologie, V. Band 1976–1980, 91. old.) Nos, egy ilyen „majdnem tetszés szerinti” rekonstrukciós változatot remélhetünk a két szovjet szerző által bemutatott indogermán alapnyelvi rekonstrukciók esetében is.

Ezután a szerzők sorra előássák az 50-60 év előtti indogermanisztika sülyesztőjében található különféle „nyelvészeti paleontológiai” következtetési „módszerek”-et is. Nem hiányzik a rekonstruált ősnyelvi szavak alapján megkísérelt őshazameghatározási igyekezet, valamint az őszindogermánok gazdasági életének és kulturális állapotának felvázolása sem, természetesen szintén csupán a hangtörvényes módszerrel nyelvészetileg kikövetkeztetett alapnyelvi szavakra támaszkodva. Vagyis „nyelvészeti paleontológia” ez a javából, annak is a legmegcsontosodottabb formájában. Nem maradhat ki persze ebből a – minden ízében századunk 20-as, 30-as éveit indogermanisztikájának ma már rég elavult módszereit tükröző – együttesből a ló indogermánok általi megszelídítésének korábban különösen közkedvelt hipotézise, továbbá az indogermán harci szekerek annak idején évtizedeken át a legkülönbébb formákban újra és újra előráncigált és agyonvariált teóriája sem, amely kulturális vívmányok segítségével az ősi indogermánok állítólagos hatalmas méretű vándorlásait végrehajtották volna, amelyek során végül egész Európát és Nyugat-Ázsiát meghódították.

Majd ismét egy kapitális baklövés következik a cikk szövegeben, ami a szerzőpáros meglehetősen hiányos előismereteiről tanúskodik, megpedig pontosan azon terület régészeti műveltségeinek terén, ahová az indogermán őshazát helyezhetni vélik. Azt írják, hogy a Tell Halaf műveltség edényein olyan díszítő motívumok találhatók, amelyekhez hasonlóak a valamivel fiatalabb, a Kr.e.-i 7. évezredbe tartozó Çatal Hüyük kultúrában

is előfordulnak. Ehhez tudnunk kell, hogy a valóságos régészeti helyzet pontosan a fordítottja annak, amit a szerzők írnak. A Çatal Hüyük kultúra valóban a 7. (és a 6.) évezredbe tartozik, de nem fiatalabb, hanem jó egy évezreddel idősebb a Tell Halaf műveltségénél, amely a maga részéről kb. Kr.e. 5500 és 4500 között állt fenn.

Ez a teljes konfúzió az elő-ázsiai régészeti műveltségek keltezése terén, valamint még a szerzők fentebb már bemutatott egyéb képtelen állításai, mint pl. a „temékeny félhold” területének a Balkán félsziget és a Kaukázus közé helyezése, avagy a definitív módon bizonyítottan ragozó típusú hurri nyelvnek az indo-iráni nyelvek közé sorolása egyértelműen megmutatják, hogy Gamkrelidse és Iwanow olyan masszív előképzettségi hiányosságokkal rendelkeznek az elő-ázsiai régészet, az ottani történeti földrajz, sőt még a kérdéses terület ősi nyelvi viszonyai terén is, hogy teljességgel alkalmatlanoknak tűnnek arra, hogy bármiféle közel-keleti vonatkozású ősnépi vagy ősnyelvi teóriát felállíthassanak, akár az indogermán népek és nyelvek, akár bármely más nép- és nyelvcsoporthoz viszonylatában.

Az ilyen jellegű megdöbbentő melléfogások azonban az eddig ismertettekkel még távolról sem merülnek ki, hanem végig újra és újra felbukkannak a cikkben. Így pl. a szerzők szerint a hattusai ékírástól levéltár egyik kétnyelvű táblájára egy vadász mondát jegyeztek fel „...in der damals schon ausgestorbenen churritischen Sprache zusammen mit einer Übersetzung ins Hethitische.” *Magyarul:* „... az akkor már kihalt hurri nyelven, a hettita fordítással együtt.” Ehhez a következőket szükséges megjegyezni. A hattusai levéltár írásos emlékei Kr.e. 1400 és 1200 közé tartoznak. Semmi esetre sem lehetnek 1200 utániak, mivel 1200 táján az úgynevezett „tengeri népek” inváziója elpusztította Hattusát az egész hettita birodalommal együtt, azaz a levéltár bizonyítottan és vitathatatlanul 1200 előtti. A hurri nyelv viszont az egész Kr.e. 2. évezred folyamán viszonylag széles körben használatos volt Elő-Ázsiában, mégpedig keletnyugati irányban a Zagrosz hegység és a Földközi-tenger közötti, meglehetősen kiterjedt térségben, észak-déli irányban pedig Transzkaukáziától Palesztínáig, amint ezt az említett terület több lelőhelyén talált hurri nyelvű szövegek, vagy pl. szumér-hurri szótár Ugaritban a szíriai tengerparton kétségszövegbevonhatatlanul bizonyítja is. Sőt, a Kr.e. 1. évezred első felében a Van-tó térségében kb. a későbbi Örményország területén fennállott Urartu nevű állam hurri-utód népessége a hurri nyelvet közvetlenül tovább folytató *urartui nyelven* beszélt, még több mint 600 évvel a hattusai levéltár elpusztulása után is. Ilyen körülmények között tehát Gamkrelidse és Iwanow fent idézett vélekedése a hurri nyelv Kr.e. 1200 előtti kihalásáról csupán egyik további fényes bizonyítéka a szerzők hihetetlen fokú tájékozatlanságának az ókori elő-ázsiai nyelvtörténet terén.

Egyenesen groteszknak nevezhető, hogy éppenséggel két ilyen siralmas nyelvtörténeti előképzettséggel rendelkező egyén akar új elméletet felállítani az indogermán alapnépesség őshazájának immár több mint másfél évszázada elkeseredetten vitatott, de még máig sem eldöntött fogas kérdésében. De az sem lényegtelen ebben az összefüggésben, hogy éppen maguk a cikk szerzői állították valamivel előbb ugyanebben a munkájukban azt, hogy: „... legkésőbb a második évezred közepén az indo-iráni csoportból kialakult a hurrita nyelv...” (l. fentebb). Most pedig ezt a szerintük csak Kr.e. 1500 táján vagy valamivel előbb kialakult hurri nyelvet már a hattusai levéltár egyik táblája keletkezésének korában, azaz valamikor 1400 és 1200 között, de mindenesetre feltétlenül még 1200 előtt – vagyis alig 2-3 évszázaddal annak kialakulása után – már ki is halasztják. (Feltehetőleg a szerzők maguk is érezték, hogy valami nincs rendben a hurri nyelvnek az indo-iráni nyelvek közé sorolásánál és emiatt igyekeznek ezt a köreiket rendkívül zavaró hurri nyelvet amilyen hamar csak lehet kihalasztani.)

Úgyszintén meglehetősen éles fényt vet szerzőink nyelvészeti tájékozottságának fokára az a tévedésük is, hogy a Kelet-Turkmenisztánban egykor beszélt indogermán nyelv, a *tochár*, a finnugor nyelvek hatása alatt teljesen megváltoztatta mássalhangzórendszerét. – Akármennyire szerények is szakirodalmi ismereteink ezen a téren, azt mindenesetre kijelenthetjük, hogy eddig még egyetlen olyan adat sem került kezünkbe, amely megengedné, hogy a finnugor nyelvek Kelet-Turkmenisztánban valaha is bármiféle nyelvi hatásokat fejthettek volna ki a tochárra, vagy akármilyen más nyelvre – tekintve, hogy mai tudásunk szerint Kelet-Turkmenisztánban sohasem éltek finnugor nyelven beszélő népek.

Végeredményként tehát nyugodt lelkiismerettel kijelenthetjük, hogy sem C. Renfrew fentebb ismertetett elmélete, sem pedig Gamkrelidse és Iwanow közös cikke az indogermán népek és nyelvek anatóliai őshazájáról nem állja ki a tárgyilagos kritikát. Közelebbi, behatóbb elemzéskor mindkét publikáció már önmagában szemlélve is logikátlannak bizonyult, és ezenfelül mindegyik több olyan, semmiféle kifogással sem mellőzhető igen lényeges elvi-módszertani ellentmondást tartalmaz, amelyek az indogermánok közép-anatóliai (Renfrew) vagy kelet-anatóliai – transzkaukáziai – észak-mezopotámiai (Gamkrelidse és Iwanow) őshazájának elképzelését nem hogy csupán nagyon valószínűtlenné teszik, hanem egyenesen definitív módon kizárják. – Ehhez járul még a második cikk szerzőinek, Gamkrelidsének és Iwanownak többszörösen megmutatózó, szinte már hihetetlen fokú tájékoztatlansága Elő-Ázsia történeti földrajza, régészeti műveltségei, legfőképpen azonban ősnyelvi viszonyai és az ottani nyelvtörténet terén, amely hiányosságok már külön-külön, egyenként is elégségesek lennének ahhoz, hogy a szerzők illetékességét a

cikkükben tárgyalt ősnyelvi és nyelvtörténeti kérdések terén legalábbis igen erőteljesen kétségbe vonjuk; összességükben szemlélve azonban ezeket az előbb felsorolt hajmeresztő előképzettségi hiányosságokat, csakis arra a következtetésre juthatunk, hogy a szovjet szerzőpáros defínitív módon bizonyíthatóan teljességgel illetéktelen arra, hogy az előázsiai térség ősi nyelvi viszonyaival bármilyen vonatkozásban is tudományos igénnyel foglalkozhasson.

Gamkrelidse és Iwanow megítélésének magyarországi visszhangja

Miután a „Spektrum der Wissenschaft”-ban megjelent cikkük nyomán bemutattuk Gamkrelidse és Iwanow feltevését illető saját véleményünket, nem lesz érdektelen, ha az alábbiakban megismerkedünk *Istvánovits Márton* recenziójával is a két szovjet kutató 1984-ben megjelent, ugyanezzel a kelet-anatóliai–észak-mezopotámiai indogermán őshazahipotézissel foglalkozó eredeti két kötetes könyvéről, amelyet Istvánovits a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjában – tehát nem akármilyen fórumon – adott elő, s amelynek kissé rövidített változata az „Ethnographia” 1988. évi 1. számában jelent meg, „Új elmélet az indoeurópai nyelvek és népek eredetéről” címmel.

Az indogermán őshazakutatás néhány ismertebb korábbi őshaza-feltevésének rövid ismertetése után Istvánovits lelkesen kifejti, milyen korszakalkotó felfedezést jelent véleménye szerint Gamkrelidse és Iwanow új transzkaukáziai–kelet-anatóliai–észak-mezopotámiai indogermán őshazahipotézise. Az új elméletre Istvánovits szerint azért volt szükség, mert Hrozny bebizonyította, hogy a mai Törökország területén az i.e. XVIII–XIII. században fennállott hettita királyságban keletkezett ékírásos emlékek „... egy indoeurópai nyelvet beszélő etnikum hagyatéka.” Majd a további kutatás feltárta, hogy „... az egykori hettita főváros, Hattusas archívumai megőriztek olyan ékírásos táblákat is, amelyek a hettitával rokon, de önálló indoeurópai nyelvek emlékei, nevezetesen a luv és palai nyelveké. Ezek a nyelvek voltak tehát elterjedve Kis-Ázsiában az i.e. 3–2. évezred fordulóján” – állapítja meg végül meglehetősen pongyolasággal és „nagyvonalúsággal” Istvánovits. – Ez a szövegezés olyan nagy mértékben torzító, félrevezető, sőt egyenesen már a valótlanságok állításának határmezsgyéjén mozgó ködösítésnek nevezhető, hogy semmi helye sincs egy tudományos recenzióban. Nézzük meg közelebbről, miért?

Először: Istvánovits vélekedésével szöges ellentétben Gamkrelidse és Iwanow új indogermán őshaza-elképzelésére aligha lehetett – 1984-ben, a két szovjet szerző könyvének megjelenésekor – azért szükség, mert Hrozny „bebizonyította” – amint nyelvészeti körökben ez meglehetősen közismert tény, már 1916-ban –, hogy a hettita nyelv indogermán jellegű

(ez ugyanis a helyes kifejezés a hattita nyelv valóságos mibenlétét illetően, amelyről az indogermanisztikában az a vélemény uralkodik, hogy csupán az indogermanizálódás felé haladó fejlődés egy korai fokozatának nyelvi állapotát képviseli, de még korántsem nevezhető egyszerűen „indo-európai nyelv”-nek (l. pl. könyvünk 410-411. és 551. old.) A hattita nyelv éppenséggel a lehető legnagyobb konfúziót okozta az indogermanisztikában, mert bár a legrégebbi nyelvemlékekkel rendelkezett, ugyanakkor azonban szavainak hangalakjaiban és nyelvtanában oly nagy mértékben különbözött a korábban már „hangtörvényes” módszerrel rekonstruált ősiindogermán alapnyelvi szókincs kikövetkeztetett hangállományától és szintén kikövetkeztetett nyelvtani szerkezetétől, hogy éppenséggel ez a körülmény okozta az indogermanisztika addig egységes koncepciójának szétválását két, egymástól diametrálisan különböző irányzatra, amint ezt fentebb a *Reallexikon des Assyriologie* V. kötetének 91. oldaláról vett idézetben már megismertük. Nevezetesen a hattita nyelv indogermán jellegének a már korábban kikövetkeztetett indogermán alapnyelvtől való, előbb említett nagyfokú eltéréseinek felismerése hozta létre azt az „ahisztórikus” indogermanisztikai irányzatot, amelyről szintén a most említett idézetben olvashatunk.

Másodszor: Istvánovits szerint a luvi és a palai nyelvek „a hattitával rokon, de önálló indoeurópai nyelvek” voltak. Nos, amint az előzőekben nyomatékosan rámutattunk arra, hogy már maga a hattita nyelv sem nevezhető egyszerűen „indoeurópai nyelv”-nek, most még kifejezettebben hangsúlyoznunk kell, hogy a luvi és a palai nyelvből olyan kevés nyelvemlék ismeretes, amelyek azonkívül, hogy bizonyos vonások megállapíthatók e két nyelvben, amelyek az indogermán nyelvek sajátosságai közé tartoznak, de egyébként még nem elegendőek arra, hogy a palait és a luvit definitív módon besorolhassuk az indogermán nyelvcsaládba.

Harmadszor: Istvánovits fent idézett sorai végén nemes egyszerűséggel kijelenti, hogy „... ezek a nyelvek voltak tehát elterjedve Kis-Ázsiában az i. e. 3–2. évezred fordulóján.” (kiemelés tőlünk). Miután tehát előzőleg azt írta, hogy a hattita királyság a Kr. e. XVIII–XIII. század között állt fenn és a kérdéses ékírást szövegeket ezen ország fővárosából ismerjük, most egyszerre azt állítja, hogy a hattusai levéltárban talált szövegek nyelvei *tehát* a Kr. e. 3–2. évezred fordulóján lettek volna elterjedve Kis-Ázsiában. Mindenki számára nyilvánvaló – és ehhez még külön nyelvészeti előképzettség sem szükséges –, hogy a „XVIII–XIII. század között” időmeghatározás jelentheti ugyan kissé tágabb értelmezésben a 2. évezred derekát, de *semmi esetre sem vonatkoztatható a 3–2. évezred fordulójára*, amely kifejezés kb. a 2100–1900 közötti időszakot jelenti. Istvánovits azonban ennek ellenére mégis „az i. e. 3–2. évezred fordulóján” fogalmazást választotta, egészen nyilvánvalóan azért, hogy ezáltal is

jó fél évezreddel idősebbnek tűntethesse fel a fent említett nyelveket. Tudnivaló ugyanis, hogy bár a hattita királyság valóban kb. a 18. és a 13. évszázad között állt fenn, de a hattusai ékírásos levéltár legkorábbi szövegei csak kb. 1400 tájáról, az úgynevezett hattita Újbirodalom kezdetéről származnak, mert a korábbi, úgynevezett Óbirodalom idejéből Hattusában nem maradtak fenn írásos emlékek.

Negyedszer: Istvánovits szövegezésével ellentétben – amely azt sugallja az olvasónak, hogy a hattusai levéltárban csak hattita, luvi és palai nyelvű szövegek lettek volna találhatóak, hiszen végkövetkeztetésként azt szögezi le, hogy „ezek a nyelvek voltak tehát elterjedve Kis-Ázsiában az i.e. 3–2. évezred fordulóján” (mármint a hattita, a palai és a luvi) – a valószínűs helyzet úgy fest, hogy a hattusai levéltárban nem kevesebb mint *hét nyelven* írt ékírásos szövegeket találtak, amelyek közül csak az Istvánovits által egyedül felsorolt három (a hattita – vagyis tulajdonképpen az úgynevezett „*nesi*” –, a luvi és a palai) volt bizonyos fokig indogermánnak nevezhető nyelv (pontosabban mondva e három nyelvben található több-kevesebb indogermán nyelvi sajátosság, de mindhárom – különösen a luvi és a palai – még meglehetősen távol áll attól, hogy egyszerűen „indoeurópai nyelv”-nek lenne nevezhető), míg a levéltár többi négy nyelve közül három ragozó nyelv volt (az úgynevezett *hatti* vagy *protohatti*, amely Közép-Anatóliában a Kr.e.-i 3. évezredben volt elterjedve, valamint a *hurri* és a *szumér*), a negyedik pedig a szemita *akkád*. Vagyis Istvánovits egészen nyilvánvalóan misztifikál – tudatosan, vagy nem, ne firtassuk most –, amikor elhallgatja azt az elsőrangú fontosságú körülményt, hogy – fogalmazásával szöges ellentétben – nem csak a hattita, a luvi és a palai nyelv volt elterjedve Kis-Ázsiában a hattita birodalom fennállása idején, hanem a most említett három ragozó nyelv, továbbá még a szemita akkád is – ami viszont igen-igen lényeges különbség. Nem is beszélve arról, hogy ha szaván akarjuk fogni Istvánovitsot, akkor feltétlenül arra is rá kell mutatnunk, hogy a *Kr.e. 3–2. évezred fordulóján* – amely időszakban ő a hattita, luvi és palai nyelv elterjedtségéről beszél Kis-Ázsiában – *e három nyelv ott még teljesen ismeretlen volt*, mivel a nemzetközi régészeti kutatás általánosan vallott álláspontja szerint a hattiták és velük együtt a luviak és a palaiak is csak 2000 után jelentek meg Kis-Ázsiában, s korábbi lakhelyeik ismeretlenek.

A hattita, a luvi és a palai nyelvek „indogermánsági” kérdésének margójára feltétlenül ide kívánczik még *Fritz Schachermeyr* értékelése ezzel kapcsolatban. „Die minoische Kultur des alten Kreta” című alapvető jellegű művének 262. oldalán a luvi nyelvről pl. így ír: „A luvi nyelvben, amelyet a Bogazköyben (Hattusa mai török neve – megjegyzés tőlünk) talált ékírásos szövegekből bizonyos fokig ismerünk, egy indoeurópai komponens is megmutatkozik, különösen a flexióban és a névmások te-

rén, míg az anatóliai szubsztrátum egy igen erős égei (Schachermeyr röviden így nevezi az anatóliai-égei-tirréni nyelvi közösséget megjegyzés tőlünk) komponens alakjában jelentkezik. Ez utóbbihoz tartozott a szó-kincs nagy része és a végragok (szuffixumok megjegyzés tőlünk). Égeiek voltak mindenekelőtt az „ss-”, „nd/t” és „mn” végragok. A luvi nyelv ezen keverékjellegét azonban egyes kutatók egyszerűen ignorálják. Sőt, homogén nyelvnek tekintik, és amiről egyszer valaki azt mondta, hogy a luvi nyelvhez tartozik, az az ő szemükben egyúttal már indoeurópai is.”

De vizsgáljuk tovább Istvánovits recenzióját. Közvetlenül a fentebb idézett sorok után így ír: „Kiderült továbbá, hogy a Mitanni királyságban (az Eufrates forrásvidékén) a hettita birodalom fennállásának idején, az i.e. 2. évezred első felénél nem később – ugyancsak indoeurópai dialektust beszélő népesség lakott.” – Azaz, hasonlóan Gamkrelidséhez és Iwanowhoz, nyilván Istvánovits sem hallott még semmit arról a tényről, hogy a Mitanni birodalom (amely, melleleg mondvá, nem korlátozódott az Eufrates forrásvidékére, ahogy Istvánovits véli, hanem a Zagrosz hegységtől a szíriai tengerpartig terjedt) népessége nem valamiféle „indoeurópai dialektus”-t, hanem a ragozó típusú hurri nyelvet beszélte. Amint fentebb már említettük, egykorú írásos nyelvemlékekkel sokszorosan bizonyítható, hogy a hurri nyelv ragozó nyelv volt és semmi köze sincs az indogermán nyelvekhez. Egyenesen megdöbbenő, hogy a Magyar Tudományos Akadémia egyik fóruma előtt ilyen zagyvaságokat lehessen állítani anélkül, hogy akadna valaki, aki e képtelenségeket helyreigazítaná.

Ezután Istvánovits a szovjet szerzők elméletét különösen módszerük „klasszikus kiegyensúlyozottsága” miatt értékeli igen magasra. Munkájukat „tudománytörténeti jelentőségűnek” tekinti. Magunk azonban sokkal inkább úgy gondolkozunk, hogy az eddigiekben már megismert igen enyhén szólva „klasszikus kiegyensúlyozatlanságok” valami egészen másra vallanak, mintsem „tudománytörténeti jelentőségű” munkára.

De a vastagabbja még csak most következik. Istvánovits ugyanis legelsősorban azért dicséri az egekig a két szovjet szerző módszerét, mivel – Gamkrelidse szavaival élve – „Nem kerestük mi a térképen az indoeurópaiak őshazájának konkrét helyét. Arról voltunk meggyőződve, hogy ez az őshaza magamagától megjelenik előttünk, ha feltárjuk, hogyan éltek, tevékenykedtek és miről beszéltek azok az emberek, akiknek nyelve hatezer esztendővel ezelőtt megszűnt létezni. Ezért hozzákezdünk az alapnyelv rekonstrukciójához.”

Ebben az idézetben világosan megmutatkozik a szovjet szerzők „tudománytörténeti jelentőségű” és „klasszikus kiegyensúlyozottságú” módszere, amelyet Istvánovits szemmeláthatóan nem győz eléggé dicsérni. Gamkrelidse szavaiból ugyanis félreismerhetetlenül kitűnik, hogy a kö-

zös indogermán ősnép és ősnyelv 19. századi hipotéziseit adott tényekként értékelik és eszükbe sem jut, hogy – éppenséggel módszertanilag tekintve – talán-talán arra is kellene gondolniuk, illetve azzal is kellene számolniuk, hogy ezek felett a több mint 150 évvel ezelőtt megfogalmazott elképzelések felett esetleg el is járhatott már az idő, és napjainkban már nem felelnek meg a jelenlegi régészeti, őstörténeti és nyelvtudományi ismeretanyagnak.

Azt is észrevehetjük továbbá az idézetből, hogy Gamkrelidse és Iwanow módszere a már jó 30-40 éve levitézlett „nyelvészeti paleontológia” elvén alapul, tehát azon a feltevésen, hogy egy bizonyos feltételezett nyelvcsaládi ősnép őshazájának földrajzi helyét, az ősnép életviszonyainak mikéntjét, gazdasági, szociális és kulturális állapotát gyakorlatilag maradéktalanul megismerhetjük az illető ősnép nyelvcsaládi alapnyelvének a „hangtörvényes” nyelvészeti módszerrel eszközölt rekonstrukciója útján. Újra emlékeztetünk ezzel kapcsolatban a „Keleten kél a nap” korábbi köteteiben ismételten részletesen bemutatott, és az indogermanisztika számos neves képviselőjétől származó eredeti szakirodalmi idézetekkel bőven alátámasztott, egyértelműen elutasító kritikákra az úgynevezett „nyelvészeti paleontológia” módszerét illetően. Ugyanígy a korábban általánosan feltételezett közös indogermán nyelvcsaládi alapnyelv szavainak „hangtörvényes” alapon megkísérelt rekonstrukciójának elvi lehetlenségét is számos nemzetközileg jól ismert nevű indogermanista nyelvtudós definitív módon bebizonyította. (I. könyvünk 94-101. és 407-428. old.).

Elnézést kérünk tisztelt olvasóinktól, hogy ezeket a – számukra már közhelyeknek számító – dolgokat újra és újra elő kell ráncigálnunk, de sajnos nem tehetünk egyebet, mert ezek az eminens fontosságú újabb nyelvtudományi felismerések szemmel láthatóan még mindig nem kielégítően ismereteseek, hiszen különben nem lehetne a Magyar Tudományos Akadémia előtt ilyen ásatag nézeteket képviselni anélkül, hogy valaki azonnal meg ne fékezne az előadó megbokrosodott fantáziáját. Mivel azonban ez Istvánovits előadása során nem történt meg, nyilvánvaló, hogy mindezekről a módszertani felismerésekről nem csupán a két szovjet szerző nem szerzett mindeddig tudomást, hanem ugyanígy ismeretleneknek tűnnek az utóbbi évtizedek indogermanisztikájának ezirányú fejleményei a Magyar Tudományos Akadémia „illetékesei” előtt is.

Különösen is szembetűnővé válik ez az ignorancia akkor, amikor Gamkrelidse az előbbi idézet folytatásaként a következőket írja: „Hogy miként történik ez” – (mármint az alapnyelv rekonstrukciója) –, „... bemutatok egy egyszerű példát. Valamennyi ismert román nyelv szavainak összehasonlításával „kiszámíthatjuk”, hogyan hangzott egy-egy szó ezek közös ősében a latinban. De mert a latin nyelvet ismerjük, arra is lehe-

tőségünk nyílik, hogy magát e procedúrát, a rekonstrukció mód/sz/crét verifikáljuk. Pontosan így történik valamennyi ismert indoeurópai nyelv fundamentumán közös őstük rekonstrukciója.”

Nos, akkurátusan éppen ez az a módszer, amelyről pl. *Georg Solta* már 1952-ben bebizonyította, hogy alapvetően elhibázott előfeltételezésen alapul (l. Solta, 1952.). Solta e tanulmányában először azt fejté ki hogy az egész indogermanisztikában még a legbiztosabb alapnak látszott eleinte az, hogy a román nyelvek közös őse a latin, illetve pontos abban az úgynevezett *vulgáris latin* volt. Ez ugyan általánosságban szemlélve igaz, de ezzel még nem sokat mondtunk. A latin mindenütt másképpen fejlődött tovább és differenciálódásánál különféle tényezők játszottak szerepet. Így például az adott nyelvi szubsztrátum, a római gyarmatosítás időpontja, a gyarmatosítók szociális rétegződése, az esetleges szuperstrátum stb. Hogy a nyelvi fejlődés nem távolodott el túlságosan messzire a kiinduló ponttól, annak oka elsősorban a latin irodalmi nyelv fékező ereje volt, amely ráadásul a nyugati területeken mint közép-latin egyházi és tudományos nyelv egészen az újkorig hatott a román nyelvekre. Legfőképpen pedig – folytatja Solta – a Római Birodalom kulturális állapota, a maga egyedülállóan központosított szoros katonai és közigazgatási jogi megalapozásával semmiképpen sem hasonlítható össze azokkal az egészen primitív kulturális viszonyokkal, amelyekkel az „ősindogermánok”-nál számolnunk kell. Továbbá még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a modern romanisztika már nem vallja az egységes vulgáris latin nyelv egykori meglétét. Kiderült, hogy a latin mindenütt dialektusokra oszlott és csak az iskolák és a közigazgatás befolyása kelti az írásos emlékekben az egységesség látszatát. Solta ezután így összegzi az előbbiekből levonható következtetéseket: „Wenn wir nur die romanischen Sprachen vor uns hätten, vom Latein aber nichts wüssten, so würden wir auf Grund der Vergleichung der einzelnen romanischen Sprachen niemals das Latein richtig erschliessen können. In dieser Situation befindet sich aber die Indogermanistik, insofern sie das „Indogermanische” rekonstruieren will. Wenn aber diese *Rekonstruktion der Ursprache prinzipiell unmöglich ist* (das gilt auch für die Annahme, dass die idg. Sprachen in dem Sinne eine idg. Komponente enthalten, wie die romanische Sprachen eine lateinische Komponente), so wird man sich fragen, was dann der Gegenstand der vergleichenden Sprachwissenschaft sein soll und man kann nur antworten: die Übereinstimmungen zwischen den einzelnen Sprachen... (Solta, 1952, in Scherer, A.: *Die Urheimat der Indogermanen* 1968, 326. old. – kiemelés Soltától).

Magyarul: „Ha csupán a román nyelvek lennének előttünk, a latinról azonban semmit sem tudnánk, akkor az egyes román nyelvek összehasonlítása alapján sohasem tudnánk a latint helyesen kikövetkeztetni. Eb-

ben a helyzetben van azonban az indogermanisztika, amennyiben az „ős-indogermánt” rekonstruálni akarja. Ha azonban az *ősnyelv rekonstrukciója elvileg lehetetlen* (ez érvényes abban az esetben is, ha feltételezzük, hogy az indogermán nyelvek is tartalmazzak egy olyan értelemben vett indogermán komponenst, mint ahogy a román nyelvekben is van egy latin komponens), akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy minek is kell lennie az összehasonlító nyelvtudomány tárgyának. Erre csak ezt válaszolhatjuk: az egyes nyelvek közötti egyezések...”

Ebben az idézetben tehát pontosan ugyanazon módszer alkalmazhatóságát – nevezetesen a latinnak a román nyelvekből megkísérelt rekonstrukciója mintájára elvégzett ősendogermán alapnyelvi visszakövetkeztetéseket – cáfolja tételesen, pontról-pontra, minden ízében logikus és teljesen plauzibilis módon Solta, amelynek Gamkrelidse és Iwanow általi alkalmazását az ősendogermán alapnyelv rekonstruálásánál Istvánovits „tudománytörténeti jelentőségű”-nek tekinti. – Keresve sem találhatnánk csattanósabb példát azon – a „Keleten kél a nap” eddig megjelent kötetében már ismételten hangoztatott – tény bizonyítására, hogy a hazai magyar nyelvtudomány jelenleg akadémiailag elismert és ezáltal gyakorlatilag „hivatalosított”, kizárólagosan finn-ugor szemléletű irányzata menthetetlenül elszakadt a nemzetközi nyelvtudomány standardjától, az utóbbi évtizedek külföldi lingvisztikai felismeréseit következetesen ingorálja és egyedül az indogermanisztikának a „Reallexikon der Assyriologie” által „ahisztórikus” irányzatnak nevezett kutatási iskolája módszereit tekinti mérvadónak a nyelvösszehasonlítási és nyelvfejlődési vizsgálatoknál. Amint fentebb már megmutattuk, ez a „történelmietlen” iskola a „hangtörvények” abszolút érvényességét hirdeti, kizárólag ezen állítólagos „törvények” segítségével igyekszik globális őstörténeti és nyelvtörténeti világképet konstruálni, és ugyancsak szigorúan a „hangtörvények” alapján már odáig jutott, hogy több bizonyítottan nem-indogermán nyelv indogermánná nyilvánításán kívül még a japáni ainuk nyelvét is indogermánná varázsolta (l. Reallexikon der Assyriologie, V. Band, 95. old.)

Hasonló – szintén menthetetlenül elavult – nyelvhasználati módszereket dicsér az egckig Istvánovits a két szovjet szerző munkájából akkor is, amikor konkrét példák segítségével mutatja be Gamkrelidse és Iwanow indogermán alapnyelvi rekonstrukciójának elvi alapjait. „Valamely szót akkor is az indoeurópai alapnyelvhez tartozónak tekinthetünk, ha jelen van már a legarchaikusabb dialektusokban: pl. óindoeurópai *yuga* „iga”, – hettita *yuga* „ugyanaz” – írja. A *yuga* = „iga” szót Istvánovits nyilván azért választotta ki példaként, mert meggyőződése szerint e szó különösen is alkalmas Gamkrelidse és Iwanow „tudománytörténeti jelentőségű” alapnyelvi rekonstrukciós módszerének illusztrálására. Ne firtassuk most, mit is akar tulajdonképpen mondani Istvánovits (vagy

esetleg a szovjet szerzők – ez ugyanis nem dönthető el a szöveg alapján) a „óindoeurópai” megnevezéssel. Ez a kifejezés ugyanis meglehetősen kétértelmű: jelentheti egyrészt esetleg az indogermán alapnyelvet az esetben azonban az „alapnyelvi” vagy még inkább az „őindoeurópai” szót kellett volna használnia –, de az is elképzelhető, hogy valamilyen közbeeső, tudniillik az „őindoeurópai” és a hettita közé eső nyelvi fokozatot akar vele Istvánovits érzékeltetni – ez esetben azonban azt is meg kellett volna magyaráznia, milyen konkrét későbbi nyelvi állapotot akar jelölni az „óindoeurópai” megnevezéssel. Ezen, valójában lényegtelen, csupán a fogalmazás szabatoságát érintő kérdés latolgatása helyett azonban nézzük meg inkább, mit ír G. Solta fentebb már idézett tanulmányában pontosan a *yuga=„iga”* szóval kapcsolatosan. Solta először elmondja, hogy *Paul Kretschmer* már 1896-ban, „*Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*” (Bevezetés a görög nyelv történetébe) című munkájában kimutatta, hogy az úgynevezett „ősrokon” szavak és a jövevényszavak között csupán az a különbség, hogy a jövevényszavaknál ismerjük a kölcsönzés irányát, az „ősrokon” szavaknál azonban nem. De másrészt az „ősrokon” szavak is kölcsönzés útján vándoroltak szét személytől-személyig és csak ezáltal váltak közös indogermán szavakká. (1. Kretschmer, *hiv. m.* 49. old.): „Zwischen „urverwandten Wörtern” und „Lehnwörtern” besteht also derseble Unterschied wie zwischen der sogenannten Ursprache und der Einzelsprache – kein prinzipieller, sondern ein zeitlicher” – írja Kretschmer (1. Kretschmer, *hiv. m.* 23. old.). *Magyarul*: „Ősrokon szavak” és „jövevényszavak” között tehát ugyanaz a különbség, mint az úgynevezett ősnelv és az egyes különálló nyelvek között – azaz nincs elvi különbség közöttük, csak időbeli.” Eddig Kretschmer e kérdéssel kapcsolatos megállapításait idézte Solta, majd ezután így fejezi be ezirányú fejtegetéseit: „Wenn aber zwischen einem Wort wie „Joch”, das in allen indogermanischen Sprachen belegt ist und das man der indogermanischen Kultur zuschreiben geneigt ist und einem Wort wie „Pfeffer” (aus lat. piper in alle german., kelt. und slaw. Sprachen eingedrungen, das seinerseits auf das altind-pippali über griech. Vermittlung zurückgeht (*kein prinzipieller Unterschied besteht*, dann ist eben die ganze Konzeption einer Ursprache hinfällig geworden. Die gemeinindogermanischen Wörter beweisen, als Lehnwörter betrachtet, nicht mehr als alte Kulturbeziehungen zwischen den indogermanischen Völkern (1. Solta, 1952, in: Scherer, A. 68. 331–332. old. – kiemelés Soltától). *Magyarul*: „Ha azonban egy olyan szó, mint „iga” (Joch), amely minden indogermán nyelvben előfordul és amelyet általában szeretnek az őindogermán kultúra szavaként értelmezni, valamint egy olyan szó, mint „bors” (Pfeffer) között (amely a latin piper szóból belekerült az összes germán, kelta és szláv nyelvbe, a maga részéről viszont az óind

pippeli-re vezethető vissza, görög közvetítéssel) *elvileg semmi* különbség sincs, akkor viszont az ősnyelv egész koncepciója megdőlt. A közös ősi indogermán szavak jövevényszavakként értelmezve nem bizonyítanak többet, mint annyit, hogy az indogermán nyelvek között régi kulturális kapcsolatok voltak.”

Vagyis éppenséggel a Gamkrelidse és Iwanow által (vagy esetleg a recenzor, Istvánovits által – amint fentebb megjegyeztük, a fogalmazásból nem derült ki egyértelműen, kinek a véleményéről van szó ebben az esetben) gondosan kiválasztott, azaz nyilvánvalóan igen csattanós bizonyítéknak szánt *yuga* (iga) szó példáján keresztül mutatja be Solta, milyen óriási tévedésekhez vezethet az indogermanisztika azon korábban általánosan alkalmazott ősnyelvi rekonstrukciós módszere, amely szerint minden olyan szót, amely néhány régebbről adatolt indogermán nyelvemlékben előfordul, eleve az őcindogermán nyelvi közösség szókincséhez tartozónak tekintettek, és – melleleg megjegyezve – az így kikövetkeztetett szavak bizonyosra vett ősnyelvi meglétéből vonták le, a „nyelvészeti paleontológia” módszerének alkalmazásával, az indogermán őshaza földrajzi helyére, valamint a feltételezett indogermán ősnép gazdasági, szociális és kulturális viszonyaira vonatkozó következtetéseiket.

Ezután Istvánovits a két szovjet szerző monográfiájának ismertetése keretében Iwanow munkásságának méltatására tér át. Iwanow szerint: „Az indoeurópai alapnyelvből nem csupán egyes izolált szókat vált lehetővé rekonstruálnunk, hanem egész szövegrészeket is.” – Ez a kijelentés ismét a napnál fényesebben rávilágít a szovjet szerzők nyelvtudományi munkamódszerének siralmas elavultságára. Ebben a kérdésben ugyanis szintén már több mint 30 éve homlokegyenest ellenkező álláspontot képvisel a nemzetközi indogermanisztikai kutatás. Elegendő lesz, ha egyedül *Ernst Pulgram* „Indoeuropäisch und Indoeuropäer” című, 1958-ban publikált tanulmányának vonatkozó sorait idézzük, hogy Iwanow fenti kijelentésének elképesztő módszertelenségét megmutassuk. Pulgram alább következő fejtegetéseit ugyan könyvünk 420-421. oldalán már részben ismertettük, de a kérdés alapvető, elvi-módszertani fontosságára való tekintettel ismét – s ezúttal bővebben idézzük. Pulgram először a „hangtörvényes” módszerrel rekonstruált „csillagos” őcindogermán alapnyelvi szavakra vonatkoztatva leszögezi: „Niemand behauptet oder könnte behaupten, dass die urindoeuropäischen Formen jemals existierten oder so ausgesprochen wurden, wie wir sie schreiben. (Viele unserer Formeln lassen sich in der Tat nicht aussprechen, und dagegen ist nichts einzuwenden.) Dieses besondere Urindoeuropäisch soll ja auch tatsächlich keine Sprache darstellen; es ist nur ein Destillat der wesentlichen Kennzeichen nach Laut und Form.” (L. Pulgram, 1958; in Scherer: *Die Urheimat der Indogermanen*, 1968, 461. old.).

Magyarul: „Senki sem állítja vagy állíthatja, hogy az őszindoeurópai szóalakok valaha is léteztek, illetve, hogy úgy ejtették ki őket, ahogy mi azokat leírjuk. (Szóalakjaink közül sok tényleg kiejthetetlen és ez nem is baj.) Ez a különleges őszindoeurópai ugyanis nem valamilyen konkrét nyelv akar lenni, hanem csupán a lényeges ismertető jegyek hang és forma szerinti desztillátuma.” Ezután Pulgram is behatóan foglalkozik P. Kretschmer előbb már idézett klasszikus kritikájával arra vonatkozólag, hogy semmiféle módszertani eszköz sem áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy esetleges genuin őszindogermán szavakat igen régi jövevényszavaktól megkülönböztethessünk. Szó szerint így ír: „Wenn nun eine Sternchenform auf nur drei oder fünf belegten Formen aus den vielen indoeuropäischen Sprachen beruht, so haben wir nicht die geringste Garantie dafür, dass es eine tatsächlich entsprechende oder ursprüngliche Form in der Sprache gibt, die wir Urindoeuropäisch nenne. Sie kann sehr früh aus einer anderen Sprachfamilie zu nur drei oder fünf indoeuropäischen Sprachen gekommen sein, aber vielleicht ist sie in allen diesen Sprachen so gut indoeuropäisiert worden, dass sie wirklich ererbt zu sein scheint.” (L. Pulgram, 1958; in Scherer 1968, 462. old.) *Magyarul:* „Nomár most, ha egy csillagos szóalak (a csillaggal jelölt, nem adatolható, hanem csupán a „hangtörvényes” módszerrel nyelvészetiileg rekonstruált nyelvcsaládi alapnyelvi szóalakról van szó; megjegyzés tőlünk.) a sok indoeurópai nyelv közül csak három vagy öt nyelv adatolt szóalakjain alapul, akkor a legkisebb garanciánk sem lehet afelől, hogy egy valóban megfelelő vagy eredeti szóalak létezik abban a nyelvben, amelyet őszindoeurópainak nevezünk. A kérdéses szóalak igen korán egy másik nyelvcsaládból is behatolhatott a három vagy öt indoeurópai nyelvbe, de talán mindezen nyelvekben olyan tökéletesen indoeurópaizálódott, hogy valóban örökölt szónak tűnik.” Sőt, folytatja a fejtegetéseit Pulgram: „Auch wenn die Parallelförmn eines Wortes in allen indoeuropäischen Sprachen belegt sind, so ist die Möglichkeit immer noch offen, dass es nicht aus dem Urindoeuropäischen stammt, sondern nur ein Lehnwort ist, das sich aus irgendeinem Grunde über den ganzen indoeuropäischen Bereich verbreitet hat. Ebenso kann ein gemeinromanisches Wort, das überall in der Romania erscheint, nicht-lateinischen Ursprungs sein, und jede ursprüngliche „lateinische” Form, die man nach solchen romanischen Parallelförmn rekonstruieren würde, wäre falsch. Das bedeutet, dass eine beliebige Anzahl von Sternchenformeln nicht nur nicht unbedingt wirkliche urindoeuropäische Formen darstellen, sondern auch dass, selbst wenn dies der Fall ist, die Rekonstruktionen nicht das gleiche Alter haben. Daher muss der Versuch, etwas auf Urindoeuropäisch zu schreiben – und er ist tatsächlich gemacht worden –, zu einem Durcheinander von Sprachformen führen, die sich im Grad ihrer Echtheit und ihrer Entstehungszeit

beträchtlich voneinander unterschieden. Ähnlich sähe das Werk eines Linguisten der Zukunft aus, der ohne die Hilfe überlieferter Aufzeichnungen einen Satz zusammenbrauen würde, bestehend aus, nehmen wir an, Mittellatein, Altfranzösisch und modernem Italienisch, samt einer Anzahl von Formen, die niemals wirklich ausgesprochen wurden, um sein Erzeugnis dann „Urromanisch“ zu nennen.” (I. Pulgram, 1958; in Scherer 1968, 462–463. old.) *Magyarul:* „De még akkor is, ha egy szó párhuzamos alakjai minden egyes indoeurópai nyelvben kimutathatók, ebben az esetben is még mindig nyitott a lehetősége annak, hogy az nem az ősendoeurópai nyelvből származik, hanem csak kölcsönszó, amely valamilyen okból az egész indoeurópai térségben elterjedt. Éppígy lehetséges, hogy egy közös román szó, amely a román nyelvekben mindenütt előfordul, nem-latin eredetű, és minden olyan eredeti „latin” szóalak, amelyet az ilyen román nyelvi párhuzamok alapján rekonstruálnánk, elhibázott lenne. Ez azt jelenti, hogy a csillagos szóalakok egy tetszés szerinti hányada nemcsak hogy nem feltétlenül valóságos ősendoeurópai szóalakokat jelöl, hanem azt is, hogy ráadásul még akkor is, ha ez az előbbi körülmény meg is felelne a valóságnak, a rekonstruált szavak nem azonos korúak. Emiatt olyasféle kísérleteknek, hogy valamilyen szöveget ősendoeurópai nyelven leírjanak – s valóban meg is próbálták ezt –, szükségszerűen a nyelvi formák olyan összevisszaságaihoz kell vezetniük, amelyek valóságértékük fokában és keletkezésük korában egymástól lényegesen különböznek. Hasonlóan festene egy jövődöbeli nyelvész műve, aki a ránk hagyományozott írásos emlékek nélkül összekotyvasztana egy mondatot, mondjuk a középlatinból, az ófranciából és a modern olaszból, amelyhez még egy bizonyos számú formát csapna, amelyeket a beszédben valójában sohasem használtak, és ezt a gyártmányát azután „ősromán nyelvnek nevezné”.

Végül Pulgram így összegezi ezirányú vizsgálatai eredményeit: „Es ist ein Grundfehler, gemeinindoeuropäische Wörter mit urindoeuropäischen Wörtern gleichzusetzen und Schlussfolgerungen über das Urvolk oder die Urheimat der Urindoeuropäer darauf aufzubauen. Aber genau das hat man oft getan, ja es scheint die bevorzugte Forschungsmethode zu sein.” (I. Pulgram 1958; in Scherer 1968, 463. old.) *Magyarul:* „Alapvető hibát követünk el akkor, ha közös indoeurópai szavakat ősendoeurópai szavaknak tekintünk és ezekből az ősnépre vagy az ősendoeurópaiak őshazájára vonatkozó következtetéseket vonunk le. Éppen ezt teszik azonban gyakran, sőt úgy tűnik, hogy ez a leginkább előnyben részesített kutatási módszer.”

A fentiekből vitathatatlanul következik, hogy Pulgram elvi-módszertani síkon, konkrét adatolható és bizonyítható – nyelvi tények mélyreható elemzése segítségével cáfolhatatlanul kimutatja, hogy még a koráb-

ban feltételezett őszindogermán nyelvcsaládi alapnyelv „hangtörvényes” alapon megkísérelt rekonstrukciója is elvileg lehetetlen, nem is beszélve arról, hogy – amint Iwanow véli – ráadásul még őszindogermán alapnyelvi szövegeket is lehetséges volna rekonstruálni, jobban mondvá Pulgram kifejezésével élve, összekotyvasztani.

Ezután Istvánovits a következőket idézi Iwanowtól: „Az ismert nyelvész-filológus, R. Jacobson igazolta, hogy a szláv folklór költészet meghatározott műfajainak (bilinák, siratók) ritmikája közös indoeurópai metrikák egyenesági leszármazottja; olyanokéi, amelyeket az óind Rigvéda himnuszainak és az antik görög legrégebb formáinak (amikből a homeroszi hexameter ered) összehasonlítása alapján rekonstruáltak.”

Ezekhez az elképzelésekhez azonban annak a ténynek megemlítése is feltétlenül hozzátartozik, hogy ami az ógörög metrikus verselés jellemzőjét, a hexametert, valamint ennek párhuzamait illeti pl. a Rigvéda himnuszai, ezek a ritmikus verselési formák a jelenleg rendelkezésünkre álló elő-ázsiai ékírásos emlékek ismeretében egyáltalán nem valamiféle „őszindoeurópai” jellegzetességek, hanem végső fokon szumér eredetűeknek bizonyultak. Igen szépen és teljesen meggyőző módon bizonyította be ezt a tényt Komoróczy Géza „A šumér vers elmélete” című rendkívül értékes tanulmányában (l. Komoróczy: A šumer irodalmi hagyomány, 1979, 637–676. old.) Komoróczy először hangsúlyozza, hogy a szumérakkád verselés, metrika, hangsúlyozás kérdéseinek vizsgálatánál a korábbi magyarázási kísérletek kivétel nélkül mind az indoeurópai nyelvek versmértékeiből indultak ki, s e rendszerek valamelyikét igyekeztek beleolvasni a szumér és az akkád szövegekbe, „... anélkül, hogy a módszer alkalmazhatóságát előzetesen megvizsgálták volna.” (l. Komoróczy 1979, 640. old.) „Így természetesen a magyarázatok sem sikerültek” – teszi hozzá Komoróczy.

Számunkra az ilyen „módszerek” az indogermanisztika berkeiben már nem újdonságok. A „Keleten kél a nap” eddig megjelent kötetében már számtalanszor láthattuk, hogy az indogermanisztikai kutatás egészen a közelmúltig eleve az indogermán nyelveket, az indogermán népek által hordozott műveltségeket, elsősorban és legfőképpen pedig az úgynevezett „hellászi csodá”-t (vagyis az ógörög kultúrát) tekintette minden dolgok abszolút mértékének és egyéb népek, műveltségek csak e „csoda” halvány visszatükröződéseként szerepeltek őstörténeti, kultúrtörténeti szemléletében és hipotéziseiben.

Komoróczy említett tanulmányában a továbbiakban pontról pontra tételesen kimutatja, hogy a szumér verselés versütemeken alapult.

A metrika meglétét először is kétségtelenül bizonyítja a ráolvasások záró formulájában gyakran található utalás arra, hogy a szöveget „számolni” kell. Ezt a szumér *šid* (akkád *manu*) szóval jelölték.

Szeretnénk itt közbevetőleg megjegyezni, hogy a szumér *šid* szó, amely *sit* és *šita* hangalakban is előfordul (l. Borger 1978, 129. old.) és amelynek jelentése „zählen, rezitieren” azaz „számolni, ütemesen olvasni”, igen könnyen összefügghet a „szita, szita péntek...” kezdetű ősi magyar kiolvasó versike „szita” szavával, sőt az ütemesen számolt – *šid*, *sit* –, rontó démonokat „szid”-ó varázsigéken keresztül átvitt értelemben esetleg „szid”, „szitok” szavainkkal is.

Ugyancsak a metrika bizonyítéka az is – folytatja Komoróczy –, hogy az igényesebb táblákon a verseket következetesen sorok szerint tagolták. A verssorok rendszerint egy-egy mondatral azonosak. Ha a mondat hosszabb, a verssorba akkor is önálló, zárt része kerül, s a második sort – esetleg a harmadikat is – a sorszámnál valamivel beljebb kezdték írni. A verssorokon belül pedig az egyes értelem szerint összefüggő mondatrészek között helyet hagytak, azaz a szintagmákat kiemelték. Mivel prózában ilyesmivel nem találkozunk, a versekben viszont ez jóformán általános jelenség, minden joggal feltehetjük, hogy a helykihagyások valamiféle metrikus tagoltság jelei.

Komoróczy ezután elmondja, hogyan ismerte fel „Fénylő ölednek édes örömén” című kötete elkészítésekor, a szumér versek magyarra fordítása közben azt, hogy a szumér verselés lényege az ismétlés, továbbá azt is, hogy ezek az ismétlések láncolatot alkotnak: „... a megismételt tag mellé új tag kerül, majd a további ismétlések során a régi tag mindig elmarad. A versmenet az ismétlések új és elmaradó tagjainak során gördül előre.” (l. Komoróczy 1979, 648. old.)

Majd – miután húsz oldalon keresztül bőséges idézetekkel módszeresen bebizonyította, hogy a szumér verselés lényege vitathatatlanul az ismétlések és elhagyások során fokozatosan előrehaladó téma – megemlíti azt is, hogy ez a sajátosság „... a magyar olvasó előtt nem ismeretlen. Találkozott vele régibb stílusú népdalainkban, találkozott Ady Endre költészetében – s találkozott vele a minden európai olvasó számára jól ismert óhéber irodalomban: a Bibliában” (l. Komoróczy 1979, 668. old.). Sőt, ennél még sokkal többet is megtudunk Komoróczytól. Elmondja, hogy a Bibliában található „paralellismus membrorum” (a verstagok párhuzamossága) jelenségén kívül ez az ismétléses, szumér eredetű verselési forma igen erős hatásokat gyakorolt szinte egész Nyugat-Eurázsia költészetére is: előfordul az óind védákban, az ótörk, a mongol költészetben, sőt a finn-karéliáiknál (Kalevala) és az obi-ugoroknál is (vö. Komoróczy 1979, a 669. old. 69. számú jegyzetével, a 689. oldalon).

A szumér verselésnek ezt a karakterisztikus vonását, vagyis az ismétlések és elhagyások során fokozatosan előrehaladó téma valóságos mi-benlétét a legegyszerűbben Arany János „Bor vitéz” című balladája bevezető versszakainak idézésével érzékeltethetjük olvasóinkkal:

Ködbe vész a nap sugára,
Vak homály ül bérczen-völgyön.
Bor vitéz kap jó lovára:
„Isten hozzád édes hölgyem!”

Vak homály ül bérczen-völgyön,
Hús szél zörrent puszta fákat.
„Isten hozzád édes hölgyem!”
Bor vitéz már messze vágtat.

Hús szél zörrent puszta fákat,
Megy az úton kis pacsirta.
Bor vitéz már messze vágtat,
Szép szemét a lány kisírta.

Megy az úton kis pacsirta:
Hova megyen? hova ballag?
Szép szemét a lány kisírta:
Szólt az apja: férjhez adlak!

s így tovább, tizennégy verszakon keresztül.

Már az eddigiekből is világosan felismerhető, hogy szinte egész Nyugat-Eurázsia metrikus költészete végső fokon a Komoróczy által előbb ismertetett ősi szumér ütemes verselési módra vezethető vissza. Számunkra ez nem jelenthet meglepetést, hiszen régészetileg sokszorosan bizonyítható, hogy szinte egész Nyugat-Euráziában elő-ázsiai – mezopotámiai földművelő telepések többszörösen megismétlődött tömeges gyarmatosításai zajlottak le a Kr.e.-i évezredekben és ezek az elő-ázsiai gyarmatosok honosították meg az egész térségben a földművelést, állattenyésztést, a fémművességet és a magasabb kultúra többi elemeit is. Semmi különös sincs tehát abban, ha az ütemes verselés szumér módja is eljutott ezekkel a telepésekkel az óindektől a törökökön és mongolokon keresztül egészen a finnekig és az obi-ugorokig.

Komoróczy azonban a továbbiakban aprólékos, minden részletre kiterjedő vizsgálatokkal még sokkal részletesebb összefüggéseket is feltár. Rámutat arra, hogy az akkád irodalomban is jól megfigyelhető az a törekvés, hogy szumér típusú verseket írjanak. Ez azonban a szemita akkád nyelv elütő szerkezete miatt nem sikerülhetett teljesen, nevezetesen az ütemet hordozó összefüggő szumér mondatrész az akkádiban szavakra töredezett, s a tagoló funkciót a szóhangsúly vette át. A szumér verselési forma azután az egész ókori Közel-Keleten általánosan elterjedt (l. Komoróczy 1979, 673–675. old.).

Végül Komoróczy az ógörög hexameter eredetének sokat vitatott kérdésével is foglalkozik. Kiemeli, hogy nem kisebb személyiség, mint maga Arisztotelesz is a görög nyelv szellemétől idegen versmértéknek nevezte a hexametert. S. Segert 1958-ban felvetette azt a gondolatot, hogy a hexameter esetleg ugariti eredetű lehet. „... Az elképzelés, mondani is fölösleges, nem talált visszhangra a görög verselmélet-kutatóinál” – jegyzi meg, jól kitapintható gúnnyal Komoróczy, majd így folytatja „... Pedig a gondolat igen vonzó. Mi úgy fogalmaznánk, hogy a görög hexameteres sor nem más, mint a ugariti epikus verssor utánpótlása. A jellegzetes tagolóhangsúlyozó ugariti verssor ritmus-hatását görögül csak más eszközökkel lehetett elérni: az ugariti szóhangsúly szerepét a görög szótaghosszúság vette át, a ritmusképlet kötöttebbé, merevebbé vált, mint eredetileg volt, a ritmus-egységek határa és a szóhatár többé nem esett egybe.” (l. Komoróczy 1979, 675–676. old.).

Ezek szerint tehát a mértékes verselés elterjedését Nyugat-Euráziában nagyjából úgy vázolhatjuk fel, hogy az eredeti szumér metrikus versek világos értelem szerinti tagoltsága, amelyben a versütemek mindig szerves egészet alkottak a szöveggel, szorosan igazodtak az értelmileg is önálló egységeket képező kisebb mondatrészekhez (szintagmákhoz), a többrendbeli átvételek során fokozatosan mind jobban és jobban szétforgácsolódott. A szemita nyelvű akkádok, kánaániak (Ugarit), héberek az ütemességet csak úgy tudták nyelveik sajátosságaival összhangba hozni, hogy az egyes szavakra tördelték szét a szintagmák hangsúlyos tagoltságát, míg a görögök (majd később a rómaiak) – ismét csak eltérő nyelvszerkezetük kényszerítő hatása következtében – még a szavakat is kénytelenek voltak szétszabdalni a hangsúlyos ütemek érdekében: *a görög (és a latin) hexameterben a ritmus független a szóhatároktól.*

Ez viszont magyaráz az azt jelenti, hogy a „klasszikus” görög-latin metrikus verselésben az ütem „spiritus rector”-ként teljesen maga alá gyúri a mondat értelmét, s ezáltal nem csupán az összefüggő mondatrészek, hanem velük együtt az egyes szavak is a ritmus követelményeinek megfelelően szétszakadoznak, a skandált mondat zagyvává, esetenként majd hogy nem értelmetlenné válik. Ez pedig mind filológiaiilag, mind pedig költői, esztétikai szempontból sokkalta kezdetlegesebb fejlődési fokozatot képvisel, mint a több mint két évezreddel korábbi szumér verselés értelem szerinti, szintagmáenkénti ütemes tagoltsága, s egyértelműen arra vall, hogy igaza volt Arisztotelesznek, amikor – mit sem tudva a szumér és az akkád-ugariti előzményekről, mégis pusztán intuíció útján felismerte, hogy a hexameter a görög nyelv szellemétől idegen versforma, tehát nem lehet görög eredetű.

Mindezen közelebbi és távolabbi elő-ázsiai eredetű összefüggések ismeretében semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy R. Jacobson felismeré-

se arról, hogy egyes szláv költői műfajok ritmikája, valamint a Rigvéda himnuszai és az antik görög verselés legrégebb formáinak metrikája között összefüggések találhatók, aligha magyarázható úgy, ahogy Iwanow teszi. Ezek a párhuzamok ugyanis a fent bemutatott elő-ázsiai mezopotámiai írásos emlékek világánál egészen nyilvánvalóan nem valamiféle nebulózus „közös indo-európai metrikák” egyenesági leszármazottjai amint Iwanow véli –, hanem vitathatatlanul az ősi szumér verselésből jutottak el – minden valószínűség szerint szemita közvetítés útján – mind a Rigvédába, mind az ógörögökhöz, mind pedig a szláv folklórba.

Recenziójában Istvánovits ezután Gamkrelidse és Iwanow nyelvészeti-leg rekonstruált, „csillagos” szavakból, szövegekből összeállított indoeurópai alapnyelvi szótárát ismerteti, amelyben „... egymásután három alapvető fogalommezőt tárgyalnak a szerzők: az indoeurópai társadalom természeti környezetét, anyagi és szellemi kultúráját, szociális szervezetét” – írja. Más szóval a két szovjet szerző „nyelvészeti paleontológiá”-t űz a javából, annak jó 40-50 évvel ezelőtt szokásos formájában. Tehát Gamkrelidse és Iwanow azt a nyelvészeti paleontológiát műveli, amely ugyan a 19. században és a 20. század első felében valóban általánosan alkalmazott módszer volt az indogermanisztikában, amelyről azonban 1945 után bebizonyosodott, hogy elvi-módszertani okokból következően alapjaiban elhibázott törekvés volt. Amint ezt már a fentebb közölt Pulgram idézetből is láthattuk: „Alapvető hibát követünk el, ha közös indoeurópai szavakat ősendoeurópai szavaknak tekintünk, és ezekből az ősnépre vagy az ősendoeurópaiak őshazájára vonatkozó következtetéseket vonunk le.” E sorok után Pulgram így folytatja a „nyelvészeti paleontológiá”-ra vonatkozó fejtegetéseit: „Weil z. B. einer Reihe von indoeuropäischen Sprachen verwandte Wörter für „Birke” und „Buche” belegt sind, muss das Urindoeuropäische, so sagte man, in einer Gegend zu Hause gewesen sein, in der Birken und Buchen gediehen. Wenn man also die Grenze des Gebietes, innerhalb dessen diese Baumarten vorkommen, auf eine Karte einträgt, so erhält man, wie man uns sagt, die Grenzen des Urindoeuropäischen. Diese Schlussfolgerung kann linguistisch richtig sein, aber sie muss es nicht, denn wie wir gesehen haben gehören die mit einem Sternchen versehenen Rekonstruktionen der Wörter für Birke und Buche wie alle anderen vielleicht gar nicht zu der besonderen urindoeuropäischen Sprache zu einem gegebenen Zeitpunkt, für die wir eine Heimat suchen. Aber selbst wenn man diesen Einwand wenigstens übergehen könnte, weil die in Frage stehenden Begriffe wirklich urindoeuropäische – wenn auch undatierbare – Wörter sind, so bleiben doch zwei stichhaltige Gründe, um diese Methode der linguistischen Paleontologie, wie man sie genannt hat, fallenzulassen.

Erstens beweist die Existenz verwandter oder gar identischer Wörter in verschiedenen Sprachen und Gegenden nicht, dass sie sich überall auf

die gleichen Dinge bezogen. Z. B. ist das Rotkehlchen (robin) in England keineswegs derselbe Vogel wie das „Rotkehlchen“ in Amerika. Englische Einwanderer, die in der Neuen Welt diesen Vogel, an dem sie gefühlsmässig hingen, nicht finden konnten, übertrugen seinen Namen auf einen Vogel, der dem Rotkehlchen einigermaßen ähnlich sah, weil er zufällig eine rote Brust hatte. So ging der Name von einem kleinen Singvogel auf eine fast doppelt so grosse Drosselart über. Linguistische Paleontologen der Zukunft, die die Heimat des Urenglischen suchen, könnten zu verblüffenden Ergebnissen gelangen, wenn sie das Vorkommen des Wortes und des Dinges „Rotkehlchen“ in eins setzen. Selbst wenn wir also als gegeben annehmen wollen, dass das Urindoeuropäische die Vorformen der Wörter für Birke und Buche enthielt, so wissen wir noch lange nicht, ob diese sich auf die Bäume bezogen, die wir jetzt so nenne.

Zweitens, wenn auch der erste Einwand irgendwie entkräftet werden könnte (was ich mir wegen des Mangels an linguistischen Beweismaterial nicht vorstellen kann), wäre es immer noch unmöglich, sich über die Ausdehnung des Urindoeuropäischen zu einigen, weil wir bis jetzt nicht wissen, wie weit der Testgegenstand während der urindoeuropäischen Periode im Vergleich zur Gegenwart verbreitet war – zumal wir eine solche Periode nicht einmal datieren können. Ja, was wir von den in einem früheren Kapitel skizzierten Veränderungen und Zyklen des Klimas wissen, muss uns zweifellos zu der Überzeugung bringen, dass die Verbreitung aller Bestandteile der prähistorischen Flora vor einigen Jahrtausenden nicht dieselbe war wie heute.

Aber die leidenschaftlichen Verfechter der linguistischen Paleontologie sind noch weiter gegangen. Von der Existenz bestimmter Vokabeln in allen oder der Mehrzahl der bestehenden indoeuropäischen Sprachen schlossen sie – ohne die soeben aufgezeigten Fallen im geringsten zu beachten – sogar auf die soziale Organisation, die Religion, die Sitten und die Rasse der Urindoeuropäer die sie nun „Indoeuropäer“ nannten. Dieser Name kann nur in der Bedeutung „Indoeuropäisch Sprechende“ einen Sinn haben; aber da er meistens, ausdrücklich oder stillschweigend, gebraucht wurde, um eine ethnische oder kulturelle oder rassische Gruppe zu bezeichnen, musste er in Wirklichkeit sinnlos bleiben, obwohl er in den pseudowissenschaftlichen Bemühungen von Idealisten, Propagandisten und Schwärmern seinen Zweck erfüllte. (I. Pulgram 1958, in Scherer, A.; 1968, 463–465. old.)

Magyarul: „Mivel pl. az indoeurópai nyelvek egész sorában rokon szavak találhatók a „nyírfa” és a „bükkfa” megnevezésére, ezért azt állították, hogy az ősendoeurópai nyelvnek olyan környezetben kellett otthonosnak lennie, ahol nyírfák és bükkfák tenyésztek. Ha tehát azon terület

határát, amelyen belül ezek a fafajták előfordulnak, a térképre rajzoljuk, akkor megkapjuk – így mondják – az őszindoeurópai nyelv határait. Ez a következtetés nyelvészetileg ugyan lehet helyes is, nem kell azonban feltétlenül helyesnek lennie, mert – amint láttuk – a csillaggal ellátott szókészítések a nyírfák és a bükkfák elnevezésére – éppúgy, mint az összes többi rekonstruált szavak is – talán nem is tartoznak ahhoz a bizonyos, egy adott időponthoz kötött őszindoeurópai nyelvi fokozathoz, amely számára a hazát keressük. De akkor is, ha ezt az ellenvetést figyelmen kívül hagyhatnánk, mert a kérdéses szavak valóban őszindoeurópai – bár persze keltezhetségtelen – szavak volnának, még ebben az esetben is megmarad két helytálló ok, amelyek miatt ezt a nyelvészeti paleontológiának nevezett módszert el kell ejtenünk.

Először is, rokon vagy akár azonos szavak létezése különböző nyelvekben és vidékeken nem bizonyítja azt, hogy azok mindenütt ugyanarra a dologra vonatkoznak. Például a vörösbegy (angolul robin) Angliában egyáltalán nem ugyanaz a madár, mint a vörösbegy Amerikában. Angol bevándorlók, akik az Újvilágban ezt a madarat, amelyhez különleges érzelmi kapcsolatok fűzték őket, nem találták meg, átvitték nevét egy másik madárra, amely némileg a vörösbegyre hasonlított, mert véletlenül vörös volt a melle. Így egy kis énekesmadár neve átment egy majdnem kétszer akkora rigófajtára. Jövőbeli idők nyelvészeti paleontológusai, akik az őszangol nyelv hazáját keresik, meghökkenő eredményekre jutnának, ha a „vörösbegy” szó és a dolog előfordulása közé egyenlőségjelet tennének. Tehát még ha adott ténynek tekintenénk is azt, hogy az őszindoeurópai nyelvben előfordultak a nyírfák és a bükkfák szavak előzetes formái, még akkor sem tudnánk semmit sem arról, hogy ezek a szavak azokra a nyírfákra vonatkoztak-e amelyeket ma így nevezünk.

Másodszor, még ha az első ellenvetést valamiféleképpen ki is tudnánk küszöbölni (amit azonban magam a nyelvészeti bizonyító anyag hiánya miatt nem tudok elképzelni), még mindig lehetetlen volna, hogy az őszindoeurópai nyelv elterjedtségére vonatkozóan közös nevezőre jussunk, mert mind a mai napig semmit sem tudunk arról, milyen mértékben voltak a kérdéses fafajták a jelenkorhoz viszonyítva az őszindoeurópai periódusban elterjedve – kiváltképpen azért is, mert egy ilyen periódust még csak keltezni sem tudunk (kiemelés tőlünk). Amit viszont az egyik előző fejezetben felvázolt klímaváltozásokról és klímacyklusokról tudunk, kétségtelenül arra a meggyőződésre vezet bennünket, hogy a történelemelőtti növényvilág összes elemeinek elterjedtsége néhány évezreddel ezelőtt nem ugyanaz volt mint manapság.

A nyelvészeti paleontológia szenvedélyes védelmezői azonban még tovább mentek. Bizonyos szavak meglétéből az összes ma létező indoeurópai nyelvben vagy a nyelvek többségében – az éppen bemutatott csap-

dákat a legkisebb figyelemre sem méltatva – következtetéseket vontak le, ráadásul még az őszindoeurópaiak szociális szervezetére, vallására, erkölcsi viszonyaira és fajtájára vonatkozóan is, akiket egyszerűen csak „indoeurópaiak-”nak neveztek. Ennek az elnevezésnek csakis az „indoeurópai nyelvet beszélők” jelentésben lehet értelme, de mivel legtöbbször, kimondottan vagy hallgatólagosan, arra használták, hogy bizonyos etnikai, kulturális vagy embertani fajtájú csoportokat nevezzenek meg vele, valójában értelmetlennek kellett maradnia, bár az idealisták, propagandisták és álmodozók áltudományos törekvései terén célját elérte.”

Ez lenne tehát a nemzetközileg elismert, neves indogermanista, Ernst Pulgram minden oldalról alaposan átlátásmoztott és tétélesen bizonyított véleménye az őszindogermán nyelv „hangtörvényes” úton megkísérelt rekonstrukciójának elvi lehetetlenségéről, valamint az úgynevezett „nyelvészeti paleontológia” módszerének használhatatlanságáról.

Röviden összefoglalva: *az indogermán nyelvcsaládi alapnyelv nyelvészeti, „hangtörvényes” módszerrel megkísérelt kikövetkeztetése legfőképpen azon a tényen bukik meg, hogy semmiféle olyan tudományosan megalapozott módszert sem ismerünk, amelynek segítségével az indogermán nyelvekben közösen előforduló szavak közül kiválogathatnánk a korai jövevényszavakat és az örökölt szavakat.* Ez a nyelvi helyzet egyúttal azt is megakadályozza, hogy az úgynevezett „életföldrajzi módszer”-rel (bizonyos növények, állatok közös nevei segítségével az indogermán nyelvekben) meg tudjuk határozni az őszindogermán nép őshazáját. Ez utóbbi törekvés már az úgynevezett „nyelvészeti paleontológia” terére tartozik, amelyeket a fenti nyelvészeti kizáró okon kívül még két további körülmény is abszurdá tesz. *Először: a szavak jelentésváltozásai az idők folyamán,* amelyeket az esetek túlnyomó többségében – különösen a régebbi időkben – adatok hiányában nem tudunk nyomon követni. *Másodszor: az elmúlt évezredek többszörös klímaváltozásai illetve klímaingadozásai,* amelyeket még csak nagyon hiányosan ismerünk, és amelyek folyamán az egyes növények és állatfajták elterjedési körzetei ismételtten tetemes változásoknak voltak alávetve, Végül – de nem utolsósorban – azt is megtudjuk Pulgramtól, hogy *az indogermanisztikai kutatás még csak keltezni sem tudja azt az időbeli periódust, amelyikben a feltételezett indogermán ősnelv létezett volna.*

Ezután Istvánovits lelkendezve felsorolja, mi minden szót, kifejezést, fogalmat tartalmazott már az őszindoeurópai nyelv – mármint Gamkrelidze és Iwanow nyelvészeti rekonstrukciói szerint. E felsorolás különösen akkor válik teljesen abszurdá, amikor a szovjet szerzők eredeti őszindoeurópai szavakként könyvelik el az *árpa, búza, len, alma, som, eper, szőlő* elnevezéseit, s szerintük pl. a *bor* jelentésű szót az őszindoeurópai alapnyelvből vették át a szemita nyelvek. Úgyszintén az őszindo-

európai nyelv genuin tartozékai a szovjet szerzők véleménye szerint a legtöbb háziállat, így a *ló, a szamár, a bika, a tehén, a juh, a kecske, a kutya, a sertés* stb. nevei is.

Vagyis magyarul mondván arról van szó, hogy Gamkrelidse és Iwanow szemléletében az ősiindoeurópaiak vitték volna végbe Kelet-Anatóliában, Transzkaukáziában és Észak-Mezopotámiában az úgynevezett „újkőkori forradalmat”, azaz ők lettek volna a földművelés és az állattenyésztés feltalálói.

Mindezek a magasröptű eszmefuttatások azonban egészen nyilvánvalóan – *legfőképpen pedig tételesen bizonyíthatóan* – nem mások, mint puszta fantáziaszülemények. Régészeti leletek és írásos források sokasága áll ugyanis rendelkezésünkre mind Kelet-Anatóliából, mind Transzkaukáziából, mind pedig Észak-Mezopotámiából, amelyek mindannyian azt tanúsítják, hogy ezeken a vidékeken a Kr.e. 4. évezred utolsó századai, kb. 3250 óta, vagyis az úgynevezett „korai transzkaukáziai műveltség” kezdetei óta (ez a kultúra a szovjet régészetben Kura-Araxes műveltség néven szerepel) ugyanaz a népesség lakott, amely azután a 3. évezred második felében már saját nyelvén írott ékírásos emlékekkel is megjelenik a történelemben. Ez a népesség pedig a minden kétséget kizáróan ragozó (agglutináló) nyelven beszélő *hurri* nép volt, s a hurri nyelvnek az indogermán nyelvekhez az égvilágon semmi köze sincs. Ebben a kérdésben ellenvélemény nélkül megegyezik az egész nemzetközi nyelvészeti és őstörténeti kutatás.

Most már azt is észrevehetjük, miért kellett a két szovjet szerzőnek a hurri nyelvet minden áron elárjásítania. (Emlékezzünk, azt állították, hogy a hurri nyelv az ősi indo-iráni nyelv egyik elágazódása.) Erre a misztifikációra azért volt elengedhetetlenül szükségük, mert különben túlságosan hosszan kilógott volna a lóláb kelet-anatóliai – transzkaukáziai – észak-mezopotámiai indogermán őshaza-hipotézisük alól: nyilvánvalóan nem helyezhették volna az indogermánok őshazáját egy olyan területre, ahol – amint fentebb megmutattuk – már a Kr.e. 4. évezred óta ragozó nyelvű népesség lakott. Ezért – nyilván „klasszikus kiegyensúlyozottságú” és „tudománytörténeti jelentőségű” módszerük értelmében – egyszerűen „indogermanizálták” a hurrik ragozó nyelvét, hajszálpontosan ugyanúgy, ahogy módszertani példaképeik, az indogermanisztika úgynevezett „ahisztorikus” iskolájának képviselői már a japáni ainuk nyelvét is „indogermanizálták”, ugyancsak szigorúan a „hangtörvényes” nyelvészet ősnyelv-rekonstrukciónak módszerével, amellyel Gamkrelidse és Iwanow is dolgozik.

Az előbb felsorolt, a szovjet szerzők által indoeurópai eredetűnek vindikált szavakkal kapcsolatban emlékeztetünk könyvünk 175-177. oldalaira, ahol többszörös sorozatos megfeleléseket mutattunk ki a szumér nyelv, a szemita és az indogermán nyelvek, valamint a magyar nyelv há-

ziállat-megnevezései között. Ezek a több nyelvcsaládot átfogó szoros ősnyelvi párhuzamok ugyanis azt bizonyítják, hogy az indogermán nyelvek háziállat-nevei nem eredeti indogermán szavak, hanem az elő-ázsiai-újkőkori–korai fémkori nyelvi koiné közlekedő nyelvéből származó jövevényszavak, amelyek azonban nem csak az indogermán nyelvekbe, hanem éppúgy a szemita nyelvekbe és a magyarba is eljutottak. Ezzel viszont megint csak az 1945 utáni indogermanisztika azon, fentebb bőven tárgyalt korszakalkotó jelentőségű felismerését tudjuk teljesen más, az előbbiektől független oldalról alátámasztani és bizonyítani, amely szerint ha egy-egy szó párhuzamai akár valamennyi ismert indogermán nyelvben adatolhatók is, ennek ellenére az illető szó mégis lehet korai jövevényszó. Ugyanez a helyzet természetesen az állítólag indogermán eredetű *bor* szónál is; Gamkrelidse és Iwanow vélekedésével szöges ellentétben a *bor* jelentésű szó nem indogermán eredetű jövevényszó a szemita nyelvekben, hanem éppen megfordítva. Míg ugyanis az ősszemita *bor* szó már az akkád nyelv Kr.e. 2000 előtti írásos emlékeiben előfordul, addig az indogermán *bor* szó legelső adatolt előfordulása a Kr.e. 1. évezred derekáról, azaz jó 1500 évvel későbből származik. Ki vette át tehát a *bor* megnevezését kitől? A nyelvemlékek ilyenén megoszlása mellett gyakorlatilag kétség sem férhet ahhoz, hogy a *bor* jelentésű szó valamelyik szemita nyelvből került át jövevényszóként az indogermán nyelvekbe.

Nem maradhat ki természetesen a szovjet szerzők által rekonstruált ősiindoeurópai alapnyelvi szókincsből a *kocsit*, *szekeret* jelentő szó sem, a szekérralkatrészekre vonatkozó egyéb megnevezésekkel együtt (kerék, tengely, iga, igaállat, szerszám, kocsirúd). Mivel ezeket a szavakat a „hangtörvényes” ősnyelvi rekonstrukciós módszerrel – amelyről fentebb láthattuk, hogy elvi-módszertani okok következtében teljesen megbízhatatlan eljárás – az ősiindogermán nyelv idejére kikövetkeztették, egyenesen arról beszélnek, hogy e szavak ősnyelvi megléte döntő bizonyítékot szolgáltat az indogermán őshaza lokalizálására. Mivel pedig O. Vdzsapáridze, A. Mnacakjan és más szovjet régészek feltárásai alapján – folytatja ismertetését Istvánovits – az angol S. Piggot arra a következtetésre jutott, hogy a *kocsit* a Kr.e. 4. évezredben egy feltűnően szűkre behatárolható területen találták fel, mégpedig a Transzkaukázia, valamint a Van és az Urmia tó között elterülő régióban, ezért a két szovjet szerző szerint napnál világosabb, hogy az indogermán őshazának is ott kellett lennie. Lám, ilyen egyszerű az egész, már százötven éve elkeseredetten vitatott indogermán őshazakérdés megoldása: nem kell egyebet tenni, csupán eleve feltételezni az indogermanisztikának azt a 19. századi elképzelését, amely szerint a lovaglást, a ló szekérbe fogását az „ősiindogermánok” találták fel, s azután az indogermán őshazát oda helyezni, ahová a régészeti kutatások eredményei a szekér feltalálását lokalizálják.

Más szóval, a szovjet szerzőpáros előbbi gondolatmenetéből pontról pontra rekonstruálni tudjuk indogermán őshazahipotézisük keletkezésének közelebbi körülményeit is. A legelső lépésnél – amint az előbbi rövid összefoglalásban már utaltunk is rá – egészen nyilvánvalóan azon, az utóbbi 100 évben a legkedveltebb hipotézisek közé tartozó elképzelés bábáskodott, hogy a ló megszelídítése, székérbe fogása és a lovaglás feltalálása az ősendogermánok kultúrteljesítményei lettek volna. Nos, ezt a közkedvelt feltételezést Gamkrelidse és Iwanow a priori ténynek vette, és ezután már csak „természetes” volt, hogy „célszerű módon” a szekerezéshez szükséges egész szókészletet is „sikerült” rekonstruálniuk az ősendogermánok alapnyelvi szókincsére vonatkoztatva. – A fentebb bemutatott többrendbeli buktatókat persze figyelemre sem méltatva, holott azok akármelyike már egymagában is elégséges arra, hogy minden ilyesfajta rekonstrukció hitelét teljes mértékben semmivé tegye. – Végül azonban a két szovjet szerző a szó szoros értelmében véve „lépéskényszer”-be került, mert miután az ősendogermánokat és azok rekonstruált alapnyelvi szókincsét már elválaszthatatlanul egybekötötték a szekerezés állítólagos ősendogermán eredetével, nem maradt más választásuk, mint hogy az ősendogermánok őshazáját egyszerűen oda kényszerültek helyezni, ahonnan a régészeti kutatások egyértelmű tanúsága szerint a legkorábbi szekérleleteket ismerjük – azaz Transzkaukáziába, a Van- és az Urmia-tó közötti régióba. Miután azonban ebben a térségben csak kb. Kr.e. 1800–1700 táján tűnnek fel a legkorábbi, részben már indogermanizálódni kezdő, de még korántsem teljesen kifejlett indogermán nyelvek, nevezetesen a *hettita* (nesi), a *palai* és a *luvi*, ezért kellett a két szovjet szerzőnek az e területen legkorábbról – a 3. évezred második feléből – már írásos emlékekkel is adatolható, vagyis semmiképpen sem elhallgatható nyelvet, a ragozó hurrit feltétlenül el- „ősendo-irániasítania” – amivel viszont másfelől egész szépen kiagyalt és hitük szerint gondosan kiegyensúlyozott hipotézisüket ad abszurdum vitték.

A továbbiakban Istvánovits kifejti, hogy a szovjet szerzők bizonyítási eljárásának egyik fő tartóoszlopa az a tény, hogy az indoeurópai szekér elkészítéséhez nagyon kemény hegyi fafajtára volt szükség, amit csak bronzbaltával lehetett kitermelni (ezt Sz. Szemjonov igazolta az experimentális archeológia eljárásával); márpedig fejlett bronzkultúrával, bronzművességgel épp az indoeurópaiak rendelkeztek, amit kétségtelenül igazol a megfelelő speciális nyelvi anyag.

Vagyis magyarul mondva az éppen bemutatott gondolatmenet tanúsága szerint a szovjet szerzők az ősendoeurópaiak műveltségi fokának meg-rajzolásánál olyannyira elvetették a sulykot, hogy miután előbb már a földművelés, állattenyésztés, szekerezés feltalálását az ősendoeurópaiaknak utalták ki, most a bronzművesség felfedezésének dicsőségét is az ősendoeurópaiak számára szeretnék vindikálni.

Mindezen fellegjáró hipotézisekkel kapcsolatban azonban feltétlenül szükséges nyomatékosan rámutatni arra a tényre, hogy az ilyesfajta infantilis elképzelések már több mint 100 éve eltűntek a komoly – a tudományosság igényével fellépő – indogermanisztikai kutatásból. „Az elő-ázsiai ősnyelv felé” című kötetünkben megmutattuk, hogy *O. Schrader*, a világhírű indogermanista nyelvész már 1883-ban tételelesen cáfolta és ke-
reken elutasította az olyan korábbi nézeteket, amelyek szerint az ősendogermánok fejlett kultúrával, földműveléssel rendelkeztek volna. (1. Schrader: Sprachvergleichung und Urgeschichte, 1883.) Ugyancsak Schrader mutatta ki ugyanezen művében, hogy – szintén szöges ellentétben a korábbi elképzelésekkel – az ősendogermánok gyakorlatilag nem ismerték a fémeket. Csupán a rezet tudták – de azt is csak kalapálással – durván megmunkálni, fémöntésnek azonban semmi nyomát sem lehet találni náluk – szögezi le Schrader. (1. könyvünk 57. old.) Azon kétes dicsőség tehát, hogy ezeket a komoly tudományos indogermanisztikából már több mint száz éve kiselejtezt, mondhatnánk „gyermekbetegségeket” a 20. század végén újra felmelegítették, kétségtelenül megilleti a két szovjet szerzőt.

E képtelenségek margójára még csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy bizony különös társaság lehetett ott a Kaukázus déli előterében és Észak-Mezopotámiában ez a Gamkrelidse és Iwanow-féle ősendoeurópai alapnépesség. Ha ugyanis a földművelés, állattenyésztés és a megtelepedett életmód, tehát az egész „újkőkori forradalom” tőlük indult volna ki – amint Gamkrelidse és Iwanow állítja –, amely folyamat a szóban forgó területen már a Kr.e. 9–8. évezredben lezajlott, továbbá úgyszintén ők találták volna fel a bronzművességet is, amelyről viszont a legkorábbi adatok (értve alatta a valódi ónbronzt) Kr.e. 3200 tájáról származnak, akkor mindez azt jelentené, hogy az a Gamkrelidse – Iwanow-féle ősendoeurópai alapnépesség a két szerző szemléletében a Kr.e. 9. évezredtől kezdve egészen a 3. évezred elejéig (vö. fentebb: a szerzők szerint az ősendoeurópai alapnyelv egysége mintegy 6000 évvel ezelőtt bomlott volna fel) ugyanazon a viszonylag kis területen – Transzkaukázia, Kelet-Anatólia, Észak-Mezopotámia – lakott volna, eleinte újkőkori, majd kőrézkori, végül pedig bronzkori művelődési és gazdasági viszonyok között, mégpedig anélkül, hogy e 6000 év leforgása alatt jelentősebb mértékű népszaporodás következett volna be körükben és legalábbis egyes népcsoportok elvándorlásra kényszerültek volna. Ez pedig gyakorlatilag lehetetlen, mert már egyedül a kezdetleges újkőkori földművelés bevezetése viszonylag rövid időn belül mintegy 100–150-szeresre emeli a korábbi halász-vadász népesség számát. Ennek ellenére azonban a szovjet szerzők csak a Kr.e. i 3. évezred első felében beszélnek arról, hogy a népszaporodás következtében az ősendoeurópaiak az őshazából való elvándorlásra

kényszerültek. Ezzel az elképzeléssel szöges ellentétben viszont régészeti leletek tömegével tételenen bizonyítható, hogy ugyanebben az időszakban, tehát a 9. és a 3. évezred között az elő-ázsiai területek földművelő, majd később már fémművességet is űző lakossága olyan hatalmas mértékben meggyarapodott, hogy kb. Kr.e. 6000-rel kezdődően ezen elő-ázsiai etnikumok népfelcsapái szinte egész Európát és Nyugat Ázsiát benépesítették. Ezek a hullámszerűen, kb. 500-600 évenként rendszeresen megismétlődő tömeges, Elő-Ázsiából kiinduló gyarmatosítások Európa és Nyugat-Ázsia hatalmas területein, az Atlanti óceántól az Altáj hegységig és Indiáig a régészeti leletegyüttesek szoros összefüggései, egyértelmű párhuzamai segítségével kétségtelenül bizonyíthatók. Elképzelhetetlen, illetve egyenesen lehetetlen tehát, hogy ebből a hatalmas méretű demográfiai robbanásból, ami a földművelő állattenyésztő életforma, majd később a fémműves és a városias kultúra szükségszerű velejárója volt, éppen csak a Gamkrelidse-Iwanow féle Transzkaukáziai-észak-mezopotámiai-kelet-anatóliai ősiindoeurópaiak maradtak volna ki – már amennyire valóban a mondott térségben laktak volna a kérdéses időszakban, amint a szovjet szerzők feltételezik.

Sőt a továbbiakban még kiáltóbb ellentmondásba kerül a két szovjet szerző a jól ismert régészeti és őstörténeti tényekkel. Legalábbis Istvánovits recenziója szerint. Istvánovits ugyanis szó szerint ezt írja: „A szó-kincs tanúsága szerint az indoeurópai társadalom fejlett városi kultúrával bírt, intenzív kereskedelmet „üzemeltetett” és számottevő anyagi gazdagság fölött rendelkezett.” Ezzel szemben azokon a területeken, ahová Gamkrelidse és Iwanow az indoeurópai őshazát helyezi, a legkorábbi városias településekről csupán a Kr.e.-i 3. évezred második fele óta tudunk, amikor pedig – éppenséggel a szovjet szerzők feltevése szerint – az ősiindoeurópai népi és nyelvi egység már felbomlott. Ezek szerint tehát még Gamkrelidse és Iwanow érvelését (persze csak feltételeken) elfogadva, abból kiindulva is – a még egyseges ősiindoeurópai „társadalom” semmi esetre sem rendelkezhetett „fejlett városi kultúrával”. Amely tény viszont ismét csak azt bizonyítja, hogy a „hangtörvényes” ősnyelvi rekonstrukciók fabatkát sem érnek, hiszen a szerzők azon az alapon állítják a „fejlett városi kultúra” egykori meglétét a maguk transzkaukáziai ősiindogermánjainál, mert „fejlett városi kultúra”-ra valló szavakat rekonstruáltak az indogermán alapnyelv korára, míg ezzel szöges ellentétben a régészeti kutatások során a kérdéses területen a szóban forgó korból mindezekig még semmiféle városias települést sem találtak. Mintegy melleleg még arra is rá kell mutatnunk, hogy az előbbi Istvánovits idézet, amelyben Istvánovits az *ősiindoeurópai korszakra vonatkoztatva egy szerűen „indoeurópai társadalomról” beszél*, lényesen igazolja Pulgram fentebb idézett megfigyelését is arról, hogy a „nyelvészeti paleontológia”

levitézlett módszerének hívei már az általuk feltételezett őszindoeurópai korszakban is egyszerűen „indoeurópaiak”-ról beszélnek, és ezen „indoeurópaiak” alatt bizonyos etnikai, kulturális vagy embertani fajtájú csoportokat értenek, holott az „indoeurópai” megnevezésnek csakis akkor van konkrét értelme, ha „indoeurópai nyelven beszélő”-ket értünk alatta, minden egyéb jelentéstartalom beleinterpretálása azonban ebbe a fogalomba valójában értelmetlen marad, bár – amint Pulgram megjegyzi – „az idealisták, propagandisták és álmodozók áltudományos törekvései terén célját elérte.” (l. fentebb.)

Ezek az utóbb felsorolt fantáziaszülemények (a földművelés, állattenyésztés bevezetésének és a bronzművesség felfedezésének az őszindoeurópaiak számára való kisajátítása, valamint „fejlett városi kultúra” állítása az őszindoeurópai táradalomban) mindeddig mondhatni egyedülállóak az indogermanisztika – fantasztikus hipotézisekben bizonynal nem szegény – kutatástörténetében, kivéve a legkorábbi időket a 19. század derekán, amikor még – amint fentebb utaltunk is rá – A. Pictet „módszereivel” igyekeztek az őszindogermán nyelvcsaládi alapnépesség szókinsét rekonstruálni (l. könyvünk, 57. old.). Mellesleg megjegyezve az éppen említett A. Pictet is a „nyelvészeti paleantológia” segítségével kereste az indogermán őshazát, és annak alapján igyekezett az őszindogermánok gazdasági, művelődési és társadalmi viszonyait rekonstruálni.

Gamkrelidse és Iwanow „módszeré”-nek titka tehát szemmel láthatóan abban rejlik, hogy eleve – a priori – „célszerűen” úgy rekonstruálják az őszindoeurópai alapnyelvi szókinsét, hogy az földművelésen, állattenyésztésen kívül még „fejlett városi kultúra”-t és bronzművességet is tükrözzön. Ennél a rekonstrukciónál természetesen csakis az indogermanisztika úgynevezett „ahisztorikus” iskolájában általánosan alkalmazott, kizárólag a „hangtörvények”-et figyelembe vevő munkamenet alapján dolgoznak, vagyis azon módszer szerint, amellyel ennek a történelmietlen irányzatnak már az ainuk nyelvét is sikerült „indogermanizálnia”. Azon sem csodálkozhatunk, hogy ezek a rekonstrukciók, legalábbis formális nyelvészeti síkon, szinte mindig „sikerülnek”, hiszen már ismerjük a „Reallexikon der Assyriologie” azon megállapítását, hogy a hettita nyelvnek az indogermán nyelvek közé való besorolása ... „majdnem tettség szerinti rekonstrukciós változatokhoz vezetett...” (l. Reallexikon der Archeologie, V. Band, 91. old.) Majd e rekonstrukciós művelet befejezése után az így nyert imaginárius őszindoeurópai alapnyelvi szókinséből szerzőink azt a következtetést vonják le, hogy az őszindoeurópaiak őshazája csakis olyan területen lehetett, amelyen az anyagi és szellemi kultúra terén elért azon vívmányok sokasága, amelyek meglétét az őszindoeurópaiaknál a fenti módon rekonstruált alapnyelvi szókins szerintük bizonyítja, már az ősidőkben megtalálható volt. Azaz magyarul mondva a

macska beleharapott a saját farkába: az alapnyelvi szókincset már eleve azzal a hátsó gondolattal rekonstruálták, hogy az a kulturális vívmányok egész sorát tükrözze, majd ezek az így „majdnem tetszés szerint” – rekonstruált alapnyelvi szavak szolgálnak azután „bizonyítékul arra nézve, hogy a kérdéses kulturális vívmányok az őszindoeurópaiaknál valóban megtalálhatók voltak.

E gondolatmenetünk helyességét mi sem bizonyítja ékeesebben, mint az az argumentáció, amellyel a szovjet szerzők a Balkán félszigetet, amelynek területe véleményük szerint számos egyéb meggondolás alapján Transzkaukázia, Kelet-Anatólia és Észak-Mezopotámia térsége mellett még komoly tekintetbe jöhetne az indoeurópai őshaza meghatározásánál – végül mégis kirekesztik az általuk feltételezett őshaza lehetőségek közül. Istvánovits ugyanis ezzel kapcsolatban ezt írja: „Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy az áttekintett szótár minden egyes tematikai csoportjából külön-külön levont következtetés noha egybeesik, mindazonáltal az őshaza lokalizálásában még mindig elég kiterjedt földrajzi régiót céloz meg, amelybe beletartozik a Balkán-félsziget is. Fel kell azonban figyelni arra, hogy a szóban forgó időben a Balkánon nem volt ismeretes még az anyagi kultúra terén elért vívmányok egész sora, amelyek ugyanakkor igencsak fontosak voltak az indoeurópaiak számára. Ennélfogva a Balkánt ki kell rekesztenünk a rögzítendő indoeurópai őshaza területéről. Gamkrelidse–Iwanow tehát így következtetnek: az indoeurópai őshaza csakis Nyugat-Ázsiában (Kis-Ázsia, Észak-Mezopotámia) lehetett.”

Nesze neked tudományos módszeresség. Vajon mi más ez, mint a „circulus vitiosus” tipikus példája. Első fokozatban az újabb indogermánisztikai kutatás által teljesen illuzórikusnak, sőt elvi lehetetlenségnek meghatározott „hangtörvényes” szórekonstruálási „módszer”-rel kikövetkeztetnek egy olyan őszindoeurópai alapnyelvi szókincset, amelybe természetesen eleve beleveszik a „fejlett bronzművesség”-re, a „fejlett városi kultúra”-ra és még sok egyéb kulturális vívmányra valló kifejezések egész sorát, hogy azután a második fokozatban ezekből a teljesen módszertelenül kikövetkeztetett, tehát az égvilágon semmit sem bizonyító rekonstruált fantomszavakból magától értetődően arra következtessenek, hogy az indoeurópai őshaza tehát „csakis” olyan területen lehetett, amelyen a kérdéses ősi időkben az indoeurópai alapnyelv felbomlása előtt (aminek kezdeteit a szovjet szerzők eddigi fejtegetéseik során a Kr.e. 4. évezred végére keltezik) már fejlett bronzművesség és fejlett városi kultúra adatolható, azaz „csakis Nyugat-Ázsiában”. Felettébb jellemző azonban a két szovjet szerző őstörténeti tájékozottságára, hogy egyikük sem látszik tudomással bírni arról, hogy mai tudásunk szerint a 4. évezred végén – amikor ők az indoeurópai alapnyelv felbomlásának kezdeteit kel-

tezik – „fejlett városi kultúra” egyedül csak Dél-Mezopotámia szumérok által lakott területein létezett, míg Transzkaukáziában, Kelet-Anatóliában és Észak-Mezopotámiában, ahol szerintük állítólag az indoeurópai őshaza elterült volna, városias műveltségekről csak a 3. évezred közepéről és végéről vannak adataink. –Tehát megint csak láthatjuk, hogy Gamkrelidse és Iwanow hipotézise esetében tipikus „idem per idem” érvelésről, valódi „circulus vitiosus”-ról van szó. A teljesen megbízhatatlan, helytállóságukban ellenőrizhetetlen, sőt módszertanilag bizonyítottan elhibázott ősnyelvi rekonstrukciók segítségével „bizonyíthatni” vélnek egy felettebb magas fejlettségű és meglehetősen korai ősendoeurópai kultúrát, majd ezt az állítólagos ősendoeurópai műveltséget eleve adott ténynek véve kijelentik, hogy az indoeurópai őshaza tehát „csakis” ott lehetett, ahol a rekonstruált imaginárius ősendoeurópai alapnyelvi szókincs által megkövetelt megfelelően magas műveltséget régészeti kutatások segítségével már az ősidőkben ki tudjuk mutatni.

Ezzel kapcsolatban – amint előbb láthattuk – az sem baj, ha az így kijelölt területen a kérdéses időszakban ragozó nyelvű népeket ismer az őstörténetkutatás (esetünkben elsősorban *hurrikat*, de ugyanazon a területen és a közvetlen szomszédságban ezeken kívül még a szintén ragozó nyelvű *hatti*, *szubar* és *guti* népekről is tudunk a Kr.e. 3. és 2. évezredből). Ilyenkor ugyanis a kérdéses, ragozó nyelvű népről a szovjet szerzők „tudománytörténeti jelentőségű” módszere értelmében elég egyszerűen kinyilatkoztatni, hogy pl. a hurrik egy ősi indo-iráni dialektust beszéltek, és ezzel a kérdés szerintük el van intézve. Szerintük ugyan igen, de a nemzetközi kutatás mai állása szerint *nem*. – Ez tehát a „titka” Gamkrelidse és Iwanow Istvánovits által „tudománytörténeti jelentőségű”-nek aposztrofált hipotézisének.

Miután a recenzió előbbi gondolatmeneteiből egyértelműen azt a következtetést lehetett levonni, hogy Gamkrelidse és Iwanow az indoeurópai alapnépesség egységét a Kr.e. 5. és 4. évezredre keltezik, később azt olvashatjuk, hogy a szovjet szerzők kimutatták a sémi, a kartvel és az indoeurópai alapnyelvek Sprachbund-típusú (nyelvszövetség-típusú) kapcsolatát, „... s így kirajzolódik előttünk Elő-Ázsia etnikai térképe nagyjából az i.e. 3. évezredben” – írja Istvánovits. Ezek szerint tehát Gamkrelidse és Iwanow az indoeurópai alapnyelv felbomlását a 3. évezred utánra helyezik – különben ugyanis nem alkothatott volna *az indoeurópai alapnyelv a 3. évezredben* a sémi és a kartvel alapnyelvvél nyelvszövetséget. Másfelől viszont ez a vélcakedés már egyedül amiatt is képtelenség, mert a sémi alapnyelv – ha egyáltalán létezett valaha egy ilyen közös ősszemita nyelv – a Kr.e. a 3. évezredben már rég egyedi nyelvekre oszlott, amelyek közül az *akkádot* Mezopotámiából és az *eblai* szemita nyelvet Szíriából már 3. évezredbeli frásos emlékekből is ismerjük.

Majd a továbbiakból az is kiderül, hogy az indoeurópai alapnyelv felbomlását az élelemtermelő gazdasági formával szükségszerűen együttjáró demográfiai robbanás váltotta ki, de felettébb csodálatos módon ez a robbanásszerű népszaporodás nemcsak, hogy a Kr.e. 9. évezredtől a 3. évezredig – mintegy „jégretéve” – váratott magára, hanem ráadásul először egyáltalán nem is az indoeurópai őshaza népességét kényszerítette szétvándorlásra, holott a szovjet szerzők szerint az ősendoeurópaiak az élelemtermelő gazdasági forma egyik legősibb góciának térségében éltek, ahol már – pl. Zavi Chemi telepén – kb. Kr.e. 8900 óta adatolható a kecske és a juh háziasítása, valamint már kb. 8000 – 7500 óta – pl. Cayönüben – fejlett földművelést, állattenyésztést és építészetet tártak fel a régészek, vagyis a robbanásszerű népszaporodásnak éppenséggel náluk kellett volna legelőször bekövetkeznie. Nem, a szovjet szerzők szerint ez az újkőkori népszaporodás legelőször a Ciskaukáziában élő hurritáknál lépett volna fel, akik dél felé vették útjukat, az ősendoeurópaiakba ütköztek, s ezeket kimozdították helyükről. „... Mindenesetre tudjuk, hogy így tettek a Mitanni területét egykor megszállt indoeurópai közösséggel – az indoirániakkal” – írja recenziójában ezzel kapcsolatban Istvánovits.

Láthatjuk, egyedülálló őstörténeti koncepció bontakozik ki a jóhiszemű olvasó csodálkozó szemei előtt a fenti sorokban. A szerzők szerint Ciskaukáziában, azaz a Kaukázustól északra, a mai Dél-Oroszországban élő hurriknál, amely területre a földművelő-állattenyésztő gazdasági forma a régészeti leletek egyértelmű tanúsága szerint csak évezredekkel később jutott el (a Kaukázus közvetlen északi előteréből csak a Kr.e. 4/3. évezred fordulójától kezdve vannak adataink földművelésre és állattenyésztésre, sőt később magában Istvánovits recenziójában is azt olvashatjuk, hogy a Ciskaukáziához északról csatlakozó, az Urál, Volga és a Dnyeper által határolt terület legrégibb élelemtermelő régészeti kultúrája a Kr.e. 3–2. évezredbe tartozó úgynevezett gödörsíros vagy kurgán kultúra) mint a szovjet szerzők feltételezése szerint Kelet-Anatóliában és Észak-Mezopotámiában lakó ősendoeurópaiakhoz, akiknek lakóhelyein – amint már tudjuk – már a Kr.e. 9. évezreddel kezdődően megindult a földművelésre, állattenyésztésre való áttérés, ennek ellenére a hurriknál mégis korábban bekövetkezett volna az élelemtermelő gazdasági formával szükségszerűen együttjáró népszaporodás, mint az ősendoeurópaiaknál, s emezek csak a hurrik nyomására kényszerültek kimozdulni állítólagos transzkaukáziai és észak-mezopotámiai őshazájukból.

Azaz a szovjet szerzők nézete szerint az ősendoeurópaiaknál a Kr.e. 9. évezredtől a 3. évezredig tartó, mintegy 6000 éves időszakban, földművelő-állattenyésztő műveltségük, sőt később már a bronzművességük „fejlett városi kultúrájuk” ellenére sem következett volna be semmiféle demográfiai robbanás. E képtelenség magyarázatával adósok maradnak a szerzők.

Ezután azonban még egy további feloldhatatlan ellentmondással találkozunk a két szovjet szerző hipotézisével kapcsolatban. Miután korábban már megrökönyödéssel regisztráltuk, hogy Gamkrelidse és Iwanow a „Spektrum der Wissenschaft” 1990. júniusi számában megjelent tanulmányukban (Die Frühgeschichte der indoeuropäischen Sprachen) a bizonyítottan ragozó hurri nyelvet egyszerűen az indo-iráni nyelvcsoporthoz egyik ágazatának nevezték ki, most a recenzióban Istvánovits (aki, mint írja, részben Roman Jacobson méltatása alapján ismerteti Gamkrelidse és Iwanow felfedezésének mibenlétét, jelentőségét) a következőket írja: „Ugyanakkor az indoeurópai alapnyelvbe (s ebből a térség más nyelveibe) igen nagyszámú kölcsönszó került át a szóban forgó régió egyéb nyelveiből is: a hattiból, sumérból (ezek az i.e. 3. évezred végére már kihaltaknak tekinthetők) élamiból, hurri-urartuiból stb. – amelyek sem sémi, sem kartvél és nem indoeurópai nyelvek voltak.” Azaz itt Istvánovits – pontosabban mondva Roman Jacobson – a két szovjet szerzővel szöges ellentétben világosan és egyértelműen leszögezi, hogy a hurri nyelv – sőt ezenfelül a kérdéses térség összes többi előbb felsorolt nyelve sem tartozott az indoeurópai nyelvek közé. Rendkívül tanulságos és feltétlenül megemlítenő ezzel kapcsolatban, hogy Istvánovits szemmel láthatóan észre sem veszi, hogy e soraival Jacobson idézésével meghazudtolja önmagát, mivel – amint korábban már említettük – először Gamkrelidse és Iwanow nyomán még azt állította, hogy a hurri nyelv „indoeurópai dialektus” volt. (l. fentebb.)

Végezetül még egyszer nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, hogy az előbbieken ismertetett többszörös kiáltó ellentmondások, amelyek a szovjet szerzők transzkaukáziai-kelet-anatóliai-észak-mezopotámiai indoeurópai őshazahipotézise és a kérdéses térség újkőkorból, kőrézkorból és korai bronzkorból származó számos jól ismert régészeti leletkomplexum között mutatkoznak, egyszerűen képtelenséggé minősítik Gamkrelidse és Iwanow ezirányú elképzeléseit. Sőt, a Kr.e. 3. évezredre vonatkozóan már egykorú írásos forrásadatok is rendelkezésünkre állnak, amelyek mind azt tanúsítják, hogy az illető terület – már amennyire az írásos emlékek és az újkőkori-korai fémkori régészeti műveltségek leleteinek segítségével a régmúltba vissza tudunk tekinteni – már a legrégibb idők óta a ragozó nyelvű szubarak, hattik és hurrik lakóterülete volt, és a Kr.e. 2. évezred első feléig –, azaz a hettiták megjelenéséig – indoeurópai nyelven beszélő népességnek ebben a régióban semmiféle nyoma sem található.

E tekintetben azonban a legcsattanósabb bizonyíték Gamkrelidse és Iwanow kelet-anatóliai – transzkaukáziai – észak-mezopotámiai indoeurópai őshazatezise ellen az a tény, hogy bizonyítottan nem-indogermán, úgynevezett *anatóliai égei tirrén*i nyelvközösség éppenséggel Kelet-

Anatóliában hagyta az utókorra egykori létezésének legvilágosabb nyelvi jeleit: a Kelet-Anatóliától az égei térségen át a Kárpát-medencéig, valamint Itáliáig és Ibériáig elterjedt ősi, indogermánok előtti anatóliai-égei-tirréni földrajzi nevek és helynevek pontosan Kelet-Anatóliában fordulnak elő leggyakrabban (l. ezzel kapcsolatban Schachermeyr 1979, 230-234.old., a 122., 123., 124., 125. és 126. ábra térképeit). Az anatóliai-égei-tirréni nyelvközösségre vonatkozó nyelvtudományi és őstörténeti ismereteink részletes ismertetését, valamint ezen ősi nyelvközösség szoros szumér nyelvi kapcsolatainak taglalását olvasóink könyvünk 845-880. oldalain találhatják meg, ezért ezúttal nem is szükséges újra megtárgyalni ezt a kérdéskomplexumot, hanem csupán arra szeretnénk ismét – és igen nagy nyomattal – rámutatni, hogy a nemzetközi nyelvészeti és őstörténeti kutatás jelenleg általánosan elfogadott megállapítása szerint ennek az anatóliai-égei-tirréni nyelvközösségnek az indogermán nyelvekhez semmi köze sem volt. Ez a tény pedig már egyedül önmagában véve, minden egyéb, az előbbieken felsorolt ellentmondó adat figyelembe vétele nélkül is Gamkrelidse és Iwanow elképzeléseinek legvilágosabb egyértelmű cáfolatát jelenti.

3. fejezet

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNETKUTATÁS LEGÚJABB EREDMÉNYEI

1989. május 12-én a Magyar Tudományos Akadémia „Nyelv- és Irodalomtudományok Osztály”-a nyilvános osztályülést tartott „A magyar őstörténetkutatás fél évszázada” címmel. Az ott elhangzott előadások a „Magyar Tudomány” 1990. évi 3. (márciusi) számában jelentek meg.

Erre az áttekintésre főleg azért volt szükség, mert a legutóbbi őstörténeti szimpózium tizenhat évvel korábban, 1973-ban zajlott le (a Kőrösi Csoma Társaság szervezésében), s anyaga „Magyar őstörténeti tanulmányok” cím alatt 1977-ben került kiadásra, Bartha Antal, Czeglédy Károly és Róna-Tas András szerkesztésében. Olvasóink számára ez a tanulmánykötet meglehetősen ismerős kell legyen, mert a „Keleten kél a nap” eddig megjelent köteteiben kiadósan felhasználtuk a „Magyar őstörténeti tanulmányok”-ban megjelent cikkeket, mégpedig több szempontból is: Egyfelől nem egyszer saját szemléletünk alátámasztására, másfelől többszörösen a bennük található őstörténeti elképzelések logikai és egyéb ellentmondásainak bemutatására, valamint nem utolsósorban a *László Gyula* féle „más elképzelés is lehetséges” mottó alapján a kizárólagosan finnugor eredetünket hirdető irányzat által a közelmúltig legtöbbször következetesen elhallgatott régészeti, őstörténeti, nyelvemlékbeli vagy történeti forrásbeli adatok feltárására és bővebb ismertetésére is – már amennyire a kötetben megjelent tanulmányok erre a célra egyáltalán használhatóknak bizonyultak.

E háttér ismeretében kétség sem férhet ahhoz, hogy a magyarországi akadémikus irányzat által „hivatalosított”, kizárólagosan finnugor származtatásunk alapján álló őstörténelmi és nyelvészeti iskola legújabb nézeteit is feltétlenül ismertetnünk kell egy olyan tanulmánysorozatban, amely éppenséggel ennek a kizárólagosan finnugor elkötelezettségű hazai irányzatnak minden részletre kiterjedő kritikáját tekinti egyik legfontosabb célkitűzésének. Ezért az alábbiakban sorra vesszük a fent említett osztályülésen elhangzott előadásokat és megvizsgáljuk, változott-e valamelyest 1973 óta az akadémiailag általánosan elfogadott magyar őstörténelmi szemlélet.

Az első tanulmány *Harmatta Jánostól* származik, címe: „*A magyarság őstörténete*”. Általában szemlélve Harmatta cikkét, már előzetesen leszögezhetjük, hogy a dolgozat egész gondolatmenetében az a fő irányvonal uralkodik, hogy az ősmagyarság, illetve már a finnugor népek is, **egészen az úgynevezett „finnugor alapnyelv” kialakulása korától, azaz a**

finnugor nyelvészet szerint kb. Kr.e. 4000-től kezdve, hosszú évezredek keresztül az összehasonlíthatatlanul magasabb művelődési fokon álló iráni népek kulturális emlíőin nevelkedtek, és gyakorlatilag egész anyagi és szellemi kultúrájukat, gazdasági és társadalmi fejlődésüket az irániaktól kiindult művelődési hatásoknak köszönhették. Az iranológus Harmatta tehát nem tagadja meg önmagát – pontosabban mondva szemléltethetően nem tud megszabadulni saját speciális szakterülete beszűkített szemléletétől, hogy ne mondjuk „csőlátásá”-tól – és hamisítatlan túlszakosodott specialista módjára mindent „iráni” szemüvegen keresztül néz. Ennek a leginkább talán „pániránizmus”-nak nevezhető, felettébb szubjektív őstörténeti és nyelvtörténeti szemléletmódnak legelképesztőbb vadhajtásaként tekinthetjük Harmatta azon véleményét, hogy a *hsiung-nu* nép – vagyis az ázsiai hunok – nyelve szaka típusú kelet-iráni nyelv lett volna (bővebben l. később).

Harmatta tanulmányában a nyelvcsaládok és a nyelvcsaládi alapnyelvek kérdéseivel is foglalkozik. E téren néhány igen meggondolkoztató kijelentést tesz, bár – amint alább megmutatjuk – ismét jelentkezik nála az az érthetetlen ellentmondásosság, amelyet már a „Magyar őstörténeti tanulmányok” kötetében megjelent cikkében (Irániak és finnugorok, irániak és magyarok) is regisztrálhattunk, amikor az egyik oldalon arról írt, hogy a modern indogermanisztika már feladta az indogermán nyelvcsaládfa tézisé, és az „indogermán” megnevezés csupán nyelvészeti fogalom, így tehát pl. indoiráni ősnépről sem beszélhetünk, a következő oldalon pedig kereken kijelentette, hogy az indo-iráni törzsek – azaz *saját előbbi szavai szerint egy nemlétező ősnép* – kb. Kr.e. 5000 táján különültek el a többi indogermán népcsoporttól (l. Harmatta: Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977. 168. illetve 169. old; – bővebben ismertetve könyvünk 426-427. old.).

Jelen tanulmányában Harmatta először áttekinti a második világháború után bekövetkezett szemléletváltozásokat az őstörténeti kutatások és a nyelvtudományok terén. Ismét leszögezi, hogy a nyelvcsaládfa-elmélet és egységes alapnyelv feltevésének ellentmondásai egyre nyilvánvalóbbá váltak. Az új szemlélet alapvető fontosságú kiinduló pontja Harmatta szerint a genetikai nyelvrokonság fogalmának és meghatározó jegyeinek világos meghatározása. Eszerint genetikailag rokonnak csak olyan nyelveket tekinthetünk, amelyekről bizonyítható, hogy valamikor közös nyelvi kommunikációs rendszert alkottak. Ezzel párhuzamosan az alapnyelv kialakulását egyetlen nyelvközösség nyelvének lineáris fejlődéséből magyarázó újgrammatikus elgondolás helyett mindinkább előtérbe kerül a több különböző nyelvközösség folyamatos kapcsolatából fokozatosan létrejövő, de csak a kommunikációs küszöböt elérő integráció szemlélete – írja Harmatta.

Ez azonban magyarán azt jelenti – bár Harmatta szövegezése (nyilván nem véletlenül) az „areális” és a „nyelvkiegyenlítődé” kifejezéseket gondosan elkerüli –, hogy Harmatta – legalábbis elvileg – elismeri, hogy korábban genetikus, azaz egymással leszármazásbeli rokonságban lévő nyelvekből összetevődőknek gondolt nyelvcsaládok úgynevezett „nyelvcsaládi alapnyelvei” az újabb nyelvtudományi szemlélet értelmében csupán areális nyelvkiegyenlítődések eredményeiként kialakult nyelvsvettségyszerű képződmények voltak, azaz több, eredetileg különböző nyelvi csoport hosszas egymás mellett élése és állandó intenzív kapcsolatai révén az idők folyamán azok nyelvei is többé-kevésbé egységesedtek, vagyis több-kevesebb közös nyelvi sajátosság – úgynevezett „izoglossza” – alakult ki közöttük, s ezáltal ez a nyelvi kiegyenlítődé akár a kölcsönös érthetőség küszöbét is elérhette. Majd a kapcsolatok lazábbá válása következtében (pl. kisebb-nagyobb vándorlások miatt) a kérdéses nyelvek a továbbiakban ismét csoportonként külön-külön fejlődtek tovább, az egyes egyedi nyelvek irányában.

Ennél az elvi álláspontonál azonban még sokkalta jelentősebb Harmatta azon megállapítása, amely szerint a magyar uralisztika azt is feltárta, hogy „... a finnugor alapnyelv kialakulása is areális kapcsolatok folyamatában ment végbe, mert a tipológiai jegyek megoszlása világosan négy vagy öt különböző csoportra mutat, s az ellentétes peremterületek nem rendelkeznek megőrzött azonos ősi jegyekkel.”

Tehát az úgynevezett uráli-finnugor nyelvcsalád kialakulásáról a magyar uralisztika által vallott ezen legújabb elmélet hajszálpontosan meg egyezik azzal az areális nyelvkiegyenlítődési szemléletmóddal, amelyet a „Keleten kél a nap” eddig megjelent köteteiben már egy évtizeddel ezelőtt magunk is képviseltünk. (vö. pl. könyvünk 329-333., 498-511. és 650-653. old.)

Ezirányú gondolatmenetünkben annak idején „Boncold csak nyelvész!” című könyvünk jelen kiadásának 498-511. oldalain *László Gyula* „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című alapvető munkájának nyelvstatisztikai táblázataiból (l. László 1961, 36–39. old.) és László Gyula ezekhez fűzött magyarázataiból indultunk ki az uráli-finnugor nyelvek egymás közötti kapcsolatainak a genetikus nyelvcsaládi teóriánál valóságosabb felvázolására. László Gyula ezen táblázataiból ugyanis – amelyekben az egyéb uráli-finnugor nyelvekben található szamojéd és lapp szóegyezéseket mutatta be (továbbá még az uráli-finnugor nyelvek ősi altáji és indogermán szóegyezéseit is, amelyek azonban ebben az összefüggésben most nem fontosak számunkra) – egyértelműen kitűnik, hogy a ma is északabbra a szamojédok közelében lakó finnugor népeknél (lappok, balti-finnek, osztjákok) sokkal több a szamojéd szóegyezés (a lappban 211, a balti finnben 248, az osztjában 217), mint a délebbiekénél

(a cseremiszenben 161, a zürjénben 177, a vogulban 178), míg a legdélibb sávban élőknél ismét szignifikánsan csökken a szóegyeztetések száma (a mordvinban 143, a votjákban 140), a magyarban viszont még ennél is jóval kevesebb (124). A lapp nyelvvel közös finnugor szókincs megoszlása ugyanezt a képet mutatja: legtöbb a ma is a lappok keleti szomszédságában lakó szamojédoknál (142 szó), jóval kevesebb a balti-finneknél (109 szó), ismét tetemesen kevesebb az obi-ugorok, a volgai-finnek és a permiek nyelveiben, osztják 81, vogul 77, cseremiszen 75, mordvin 75, zürjén 67, votják 62 szó), a magyaroknál pedig – a többi nyelvhez viszonyítva – úgyszólván jelentéktelen (38) szó. Tehát a lappokkal közös szavak száma is, éppúgy, mint a szamojéd szóegyeztetéseké, az egyes finnugor népeknek a lappoktól, illetve a szamojédoktól való földrajzi távolságának növekedésével egyenes arányban szabályosan csökken.

László Gyula ezekből a szabályos szóegyeztetési megoszlásokból arra következtet, hogy az ősidőkben is a maihoz hasonló lehetett az egyes uráli népek földrajzi elhelyezkedése, egymáshoz való térbeli viszonya, csupán nem olyan tág széttagoltságban, ahogy ma találjuk őket. Majd így ír: „... az elmondottakból arra következtethetünk, hogy az uráli korban sem képzelhetünk el teljes nyelvi és területi egységet, hanem eléggé lényeges – nagyjából a későbbi elkülönülésnek megfelelő – területi megosztottságban élhettek a finnugor nemzetségek, nemzetségi csoportok. Teljesen egységes szókincsú uráli alapnyelvről tehát – úgy látszik – csak elméletben s akkor is a legelemibb kifejezések körében beszélhetünk. Az általunk még elérhető időkben már inkább egymáshoz közelálló nemzetségi testvérnyelvekről lehet szó, amelyeknek azonban már, ha csak csekélyebb mértékben is, külön-külön szóállománya is volt. A nyelvészeti fel fogások közül ehhez az elképzeléshez a nyelvlánc elmélet áll a legközelebb „ (I. László 1961, 38. old.) – Láthatjuk az idézetből, hogy László Gyula már 1961-ben, bár csak igen-igen óvatosan, de mégis határozottan felvetette azt a megfontolást, hogy az uráli-finnugor nyelvek egymás közötti kapcsolatainak magyarázatára más lehetőség is elképzelhető, nem csupán az akadémiailag „hivatalosított” merev uráli-finnugor nyelvcsaládfa-elmélet.

Ha most a szamojéd és a lapp szóegyeztetések fent megismert megoszlását nem a genetikus nyelvcsaládi elképzelés alapján értelmezzük, hanem az areális nyelvkiegyenlítődések elmélete szemszögéből nézzük, akkor már az első megközelítés során világosan elkülöníthetjük a lapp és a szamojéd népcsoportokat, mint olyanokat, amelyek az ősidőkben az uráli nyelvek későbbi areális nyelvkiegyenlítődési folyamataiban eredetileg két különálló nyelvi komponenst képeztek, s amelyeknek egyes szavai a többi finnugor nyelvbe ezeknek földrajzi közelségétől, azaz a szomszédi érintkezések intenzitása fokától függően több vagy kevesebb szám-

ban kerültek át. – Ez a szemlélet teljes összhangban áll egyfelől azzal a finnugrisztika által is általánosan vallott tézissel, amely szerint a lappok eredetileg nem tartoztak a finnugor nyelvcsaládba, hanem csak viszonylag későn vették át a mai finnugor nyelvüket finn szomszédaitól. Másfelől pedig fenti gondolatmenetünk azzal a már jó ideje több neves finnugrista nyelvész által képviselt elmélettel is megegyezik, hogy nem csak a lappok, hanem a szamojédok, a vogulok és az osztjákok sem voltak eredetileg uráli, illetve finnugor nyelvű népek, hanem valamilyen paleoszibírid vagy arktikus nyelvjárásokat beszéltek, s szintén csak késői időkben vették át a közelükben és részben közöttük is élő finnugor népcsoportok nyelvét. Ebből következően viszont a klasszikus értelemben vett uráli, azaz finnugor-szamojéd nyelveket minden joggal egy északi és egy déli csoportra oszthatjuk. – Ezt a kérdést sem mi vetjük fel először. Teljesen azonos nézeteket képvisel pl. László Gyula (l. László 1961, 68. old., 49. számú jegyzet), valamint G. Ränk (l. Ränk 1968, 5–6. old.). Mindkét hivatkozott helyen a vonatkozó irodalom is megtalálható. Ugyanígy Ravila, Nielsen, Lagercrantz stb. szerint a lappok és az obi-ugorok nemcsak antropológiailag ütnek el a többi finnugor néptől, hanem nyelveikben is vannak olyan közös vonások, amelyek a többi finnugor nyelvből hiányoznak, ellenben megvannak a szamojédokban (l. Juhász 1981, 9. old.). Mindez tehát teljesen megfelel nemcsak László Gyula nyelvlánc elméletének, hanem számos más neves kutató meggyőződésének is. Ezeket az elképzeléseket régészeti síkra vetítve a Baltikum és a Felső-Volga vidékén feltárt paleolitikus-mezolitikus *kundai* régészeti műveltség halász-vadász népcsoportjai között kereshetjük a lappok elődeit, az Urál vidéki, ugyancsak halász-vadász fokon élő *sigiri* kultúra etnikai csoportjai között pedig a szamojédok őseit (l. László 1961, 193. old.). Ugyanakkor azonban a szűkebb értelemben vett ősuráliakat László Gyula a Lengyelországtól az Okáig terjedő *késői szvidéri* régészeti műveltség hordozói között keresi. Ezek a szvidérik, akik szintén paleolitikus-mezolitikus halász-vadászok voltak, a Kr.e. 3. évezred derekán a délebbi földművelő kultúrák (Tripolje kultúra, késői gödörsíros műveltség) északi irányú terjeszkedése következtében északra és északkeletre vándorolva behatoltak a kelet-európai erdőövbe (e vándorlásoknak konkrét régészeti bizonyítékai vannak), s nyugatabbi nemzetségeik – a későbbi finn csoportok elődei – a protolappid kundaiakkal, a keletebbiek pedig – az obi-ugorok ősei – a protoszamojéd sigiriekkel keveredtek el (l. László 1961, 194–195. old.).

E valóban igen meggyőző, és régészeti adatokkal alátámasztott érvelést magunk még kiegészíthetnénk azzal, hogy a szvidérikben aligha látunk olyan értelemben vett ősuráliakat, ahogy ezt az etnikai fogalmat – és ősnelvüket – a finnugor nyelvtudomány meghatározza. Az eredeti,

szvidériekkel még nem keveredett sigiri nemzetségekhez ugyanis – az embertani kutatások egyértelmű, semmilyen kifogással sem mellőzhető eredményeit figyelembe véve – az előszamojédokon kívül vitathatatlanul hozzá kell számítanunk az obi-ugorok távoli elődeit is: a vogulok, osztjákok embertani jellege úgyszólván semmilyen közösséget sem mutat a finnek csoportjaival, hanem a szamojédokkal állnak közeli antropológiai rokonságban, s nyelveikben is sokkal több a paleoszibirid-arktikus, csupán a szamojéd nyelvekben található elem, mint a tulajdonképpen finn nyelvekben. Ha tehát a szvidérik között nem voltak ott sem a szamojédok, sem pedig az obi-ugorok elődei – s ezt a fentiekből következően a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel feltehetjük –, akkor esetükben nem hogy „uráli”, hanem még csak „finnugor” elő-etnikumról sem beszélhetünk, legfeljebb *előfinnekről*. Tovább menve, ilyen körülmények között a szvidérik nyelvét, illetve sokkal inkább *nyelveit* sem tekinthetjük valamilyen „finnugor”, netalán „uráli” alapnyelv-féleségnek, hanem csupán *előfinn nyelvláncnak*. Előbb azért beszéltünk a *szvidérik nyelveiről*, mert a Visztulától az Okáig terjedő hatalmas térségben, ahol a szvidéri műveltség elterült, a paleolitikus-mezolitikus halász-vadász gazdasági fokon élő szvidérieknél – a halász-vadász életformából szükségszerűen következő igen alacsony népsűrűséget figyelembe véve – semmi esetre sem beszélhetünk valamiféle, akár csak viszonylagosan is egységes közérthető „alapnyelv” – pontosabban mondva közlekedő nyelv – kialakulásának lehetőségéről.

Így tehát – előbbi gondolatmenetünket folytatva – az elő-lapp, elő-obi-ugor és elő-szamojéd kunda-sigiri etnikai csoportoktól délre elhelyezkedő szvidéri nemzetségi csoportok északra és északkeletre vándorlásával a kunda-sigiri – eredetileg minden valószínűség szerint arktikus – etnikai csoportok és a szvidéri elő-finn nemzetségek nyelvjárásai között a földrajzi közelség következtében lassanként intenzívebbekké váltak a kölcsönös egymásrahatások, megkezdődött a nyelvkiegyenlítődés hosszadalmas folyamatának legkorábbi szakasza. E vándorlásokat és velük együtt az elő-uráli vagy elő-finnugor areális nyelvlánc kialakulásának legkorábbi kezdeteit régészetileg kielégítően időzíteni is tudjuk: mindezt nyilvánvalóan egyidejűnek vehetjük a fésűs-gödrös kerámia baltikumi, felső-volgai és okai-kámai megjelenésével, tehát a Kr.e. 3. évezred közepe tájával. Ez az időpont azonban – ismét hangsúlyozzuk – a mai uráli-finnugor nyelvek nyelvkiegyenlítődési folyamatainak csak legeslegelső szakaszára vonatkoztatható, mert olyan intenzív egymás közötti areális nyelvi kapcsolatokkal, amelyek az egész kelet-európai erdőöv nemzetségi-törzsi nyelveinek oly mértékű kiegyenlítődéséhez vezettek, hogy egy közérthető közlekedő nyelv kialakulhatott, csakis Kr.e. 2000 után, azaz a földművelő gazdasági forma e területeken való elterjedését és az ezzel

együttjáró hatalmas méretű népességszaporodást követően képzelhetők el, halász-vadász viszonyok között azonban sohasem. – Ennek igen szép bizonyítéka a paleoantropológiai vizsgálatok azon eredménye, amely kimutatta, hogy a fésűs-gödrös kerámia északi leleteinek embertani anyagában a lappid rassz dominál (l. Lipták 1977.). Ezek az északi kerámialeletek tehát – legalábbis a korábbi időkben – még nem a későbbi finnugorok emlékei, hanem az északra húzódó szvidériekkel még nem, vagy csak igen kis mértékben keveredett kundai elő-lappoktól származnak, ami viszont azt bizonyítja, hogy bár a kundaiak az északra vándorolt szvidériektől már igen korán megtanulták az agyagedénykészítés mesterségét, de az egymás közötti kapcsolatok még nem voltak olyan intenzívek, hogy embertani keveredéshez, és ennek következtében nyelvi kiegyenlítődséghez is vezettek volna.

A szvidériek északra vándorlása ugyanakkor a kunda-sigiri halász-vadász nemzetségek egy részét korábbi lakhelyeiknél még északabbra szorította. Ennek a másodlagosan bekövetkezett vándorlásnak következményei a régészeti leletekben is jelentkeznek: a Kr.e. 3. évezred vége felé a leletekben megfigyelhetők nyugaton a lappok elődeinek, keleten pedig a későbbi szamojédok és obi-ugorok őseinek északi, illetve északkeleti irányú vándorlásai (l. László 1961, 193–194. old).

Tovább menve, a szvidériek legészakibb csoportjaiban, amelyek a kunda-sigiri elő-lappokhoz, elő-szamojédokhoz és elő-obi-ugorokhoz legközelebb lakván, az északi irányú megmozduláskor elsőként hatoltak be ezek területeire, az idők folyamán leginkább elkeveredtek a helyben maradt kunda-sigiri nemzetségekkel, szemlélhetjük a későbbi finnugorok etnikai és nyelvi részlegeinek azon elődeit, amelyekből azután azok a népi és nyelvi csoportok alakultak ki, amelyeknél a legtöbb lapp, illetve szamojéd alaprégi szóegyeztetés található. Ezek lennének a fentebb már említett északi sávot alkotó finnugor népek és nyelvek, elsősorban a balti-finn csoport, keletebbre pedig a volgaiak és a permiek északi szárnya, a cseremis, és a zürjén, a maguk 248 (a balti nyelvekben), illetve 161 (a cseremisben) és 177 (a zürjénben) szamojéd szóegyeztetésével, valamint 109 (a balti nyelvekben), illetve 75 (a cseremisben) és 67 (a zürjénben) lapp szóegyeztetésével.

E fejtegetések során tehát a finnugor népeknek és nyelveknek a hagyományos finnugor nyelvcsaládi teória általi kelet-nyugati irányú beosztásával szemben egy kombinált, inkább észak-déli irányú, de egyúttal bizonyos mértékig kelet-nyugati irányú megoszlása is kibontakozik a figyelmes olvasó szemei előtt.

Vegyük most sorra az eddig többé-kevésbé elkülöníthető, eredetileg különállónak tűnő nép- és nyelvcsoportokat, amelyek nyelvei a legújabb uralisztika felismerései értelmében közrejátszottak az uráli-finnugor alap-

nyelv areális nyelvkiegyenlítődési folyamatában. Amint Harmatta tanulmányában fentebb láttuk, az uralisztika négy vagy öt ilyen eredetileg nyelvileg különálló etnikai csoportot tételez fel. Nézzük meg tehát, mennyiben egyeztethető össze ez az új uralisztikai felismerés mindazzal, amit a fentiekben megtárgyaltunk. Magunk – teljesen függetlenül a hazai uralisztika Harmatta által említett új elméletétől – előbbi fejtegetéseink során legfőképpen László Gyula 1961-ben megjelent „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című munkájára, valamint „Keleten kél a nap” című tanulmány sorozatunkra támaszkodtunk, főleg a „Boncold csak nyelvész!” című kötetre, amely már 1982-ben megjelent. Senki sem mondhatja tehát, hogy akár valamit is a Harmatta-féle új uralisztikai teóriából vetünk volna át. – No, de beszéljenek maguk a tények, vagyis azok a megfontolások az uráli-finnugor nyelvek rokonságának areális szemléletét illetően, amelyekről az előbbieken szoltunk.

A következő, eredetileg kétségtelenül különálló népi és nyelvi csoportokat sikerült elkülönítenünk:

- 1./ A *kundai* régészeti műveltség etnikai csoportjait – minden valószínűség szerint a *protolappokat*.
- 2./ A *sigiri* régészeti műveltség hordozóit – több mint valószínű a *proto-szamojédokat* és a *proto-obí-ugorokat*.
- 3./ A *késői szvidéri* régészeti műveltség népességének északra, az erdő-övbe vándorolt csoportjait – minden valószínűség szerint a *proto-finneket*.
 - 3/a. Ezen szvidéri csoportok legészakibb nemzetségeit – nagy valószínűséggel a mai *balti-finnek*, *cseremiszek* és *zürjének távoli elődeit*, akiket a finnek északi szárnyának nevezhetünk.
 - 3/b. Az északra vándorolt szvidérik délebbi részlegeit – nagy valószínűséggel a mai *mordvinok* és *votjakok korai elődeit*, akik a finnek déli szárnyát alkotják.
- 4./ Ezekhez járulnank még a Volga, Dél-Urál, Ob vidékére Kr.e. 2000 és 1500 között délről több hullámban tömegesen érkezett földművelő-állattenyésztő és bronzműves gyarmatosok (ezekről bővebben l. alább), akik az *andronovói*, *abasevói*, *balanovói* régészeti műveltségek népességeit alkották, s akik között minden valószínűség szerint a *protomagyarokat* is keresnünk kell,

Ezután azonban Harmatta arról beszél, hogy a későbbi finnugorok lakta terület korai neolitikus kultúráinak kezdeteit a kalibrált C^{14} adatok alapján a Kr.e. 5. évezredbe vihetjük fel, és ez arra vall, hogy e kultúrák populációinak mindegyike részt vehetett a finnugor alapnyelv areális kialakulásában. Ezzel az elképzeléssel kapcsolatban feltétlenül rá kell mutatnunk két igen fontos tényre, amelyek Harmatta fenti álláspontjának

egyértelműen ellentmondanak. Egyik ilyen tény az, hogy „a későbbi finnugorok lakta terület” neolitikuma, vagyis újkőkora, azaz földművelő-állattenyésztő gazdasági fokon álló régészeti műveltségei a hagyományos régészeti keltezéssel csak Kr.e. 2000-ig, kalibrált C^{14} mérési eredmények alapján pedig legfeljebb csak 2500-ig vihetők fel, nem pedig a Kr.e. 5. évezredig, amint Harmatta írja – nem is beszélve arról, hogy jelen könyvben fentebb már megmutattuk, hogy a C^{14} keltezések jelenlegi formájukban nem tekinthetők természettudományos eljárásnak, mert a talaj szénatomjából a növényekbe került szénatomokat a méréseknél nem veszik figyelembe, és ezáltal gyakran évezredek eltérések mutatkoznak a C^{14} mérésekkel meghatározott korok és a hagyományos régészeti módszerekkel nyert keltezések között, mégpedig minden esetben oly módon, hogy a C^{14} módszer mindig tetemesen idősebbnek tünteti fel az illető régészeti leleteket, azok valóságos koránál. De ettől eltekintve is, Harmatta itt egészen nyilvánvalóan ugyanazt az alapvetően hibás és felettébb félrevezető régészeti terminológiát alkalmazza, amit Fodor István is használt „Verecke híres útján ...” című könyvében és amelynek módszertelenségére a „Keleten kél a nap” eddig megjelent köteteiben már kétszer is nyomatékosan rámutattunk. (1. könyvünk 309-310. és 666. old.)

Röviden arról van itt szó, hogy az egyes ősrégészeti korszakok megnevezése terén több esetben meglehetősen pongyolaság tapasztalható. Egyik ilyen pontatlanság az újkőkorszak (neolitikum) fogalmának megtévesztő, elavult használata. A modern régészet már jó 40 éve kizárólag csak élelemtermelő, azaz földművelő és/vagy állattenyésztő gazdasági fokon álló műveltségeket nevez újkőkorszaknak. Ezzel szemben korábban általában a csiszolt kőeszközök vagy a kerámia előfordulásával kapcsolták össze az újkőkorszak fogalmát. Időközben azonban sokszorosán bebizonyosodott, hogy a kritériumok egyike sem tekinthető meghatározó jellegzetességnek. Egyfelől ugyanis élelemtermelés minden további nélkül társulhat pattintott kőeszközökkel is (pl. olyan területeken, ahol nincs könnyen csiszolható kőfajta), másfelől pedig több lelőhelyen már hosszú idő óta földművelés, állattenyésztés mutatható ki, a kerámia azonban csak évszázadokkal, sőt néha évezredekkel később jelenik meg. Ezt a variációt *kerámia nélküli* vagy *kerámia előtti* (*akerámikus* vagy *prekerámikus*) újkőkorszaknak nevezik. Előfordul azonban ennek fordítottja is: elég gyakran találkozunk olyan, az élelemtermelést még nem ismerő halász-vadász régészeti műveltségekkel, amelyek kerámiát használtak. Az ilyen kultúrák fejlettebb, már az újkőkorszakban élő szomszédaitól tanulták el az agyagkészítés mesterségét. Ezekben az esetekben a modern régészeti terminológia értelmében nyilvánvaló, hogy nem beszélhetünk újkőkorszaki (neolitikus) műveltségekről, mivel az illető régészeti kultúrák nem ismerték az élelemtermelést.

Pontosan ezzel az utóbb említett jelenséggel állunk szemben azon régészeti kultúráknál, amelyeket Harmatta korai neolitikus műveltségeknek nevez és a kalibrált C¹⁴ mérési adatok alapján a Kr.e. 5. évezredbe vél keltezhetni. Mellesleg megjegyezve gyakorlatilag ugyancsakról a leletekről van szó Fodor István „Verecke híres útján ...” című könyvének 40–47. oldalain is, ahol főleg V.I. Csernyecov által feltárt, valójában Kr.e. 2500–2000 közé tartozó Kelet-Urál vidéki halász-vadász régészeti kultúrát, amelynek népessége déli szomszédjaitól már átvette a kerámiát, de földművelést még nem űzött, következésképpen *újkőkori műveltségnek* nevezi és Csernyecov eredeti, mintegy 20 évvel Fodor könyvének megjelenése (1975) előtti, de azóta már menthetetlenül elavult keltezési kísérletei alapján a Kr.e. 4–3. évezredbe keltezi. Most pedig Harmatta ezt a Csernyecov-féle mezolitikus halász-vadász régészeti műveltséget és annak nyugaton csatlakozó Káma vidéki ugyancsak halász-vadász szomszédját minden időközben bekövetkezett időrendi korrekció ellenére a kalibrált C¹⁴ adatok segítségével a 3. évezred második feléből „felviszi” az 5. évezredbe és a kérdéses műveltséget Fodorhoz hasonlóan még 1989-ben is változatlanul *neolitikumnak*, azaz újkőkornak nevezi.

Előbb már láttuk, hogy mivel az illető műveltségben nyomát sem találták az élelemtermelésnek – ezt Fodor a „Verecke híres útján ...”-ban maga is kifejezetten elismeri – ezért e kultúra semmi esetre sem nevezhető neolitikumnak, még akkor sem, ha hordozói ismerték is a kerámiát. Másrészt pedig Fodor „Verecke híres útján ...” című könyvéhez fűzött megjegyzéseink során azt is megmutattuk, hogy a kérdéses Kelet-Urál vidéki régészeti műveltség korát képtelenség a Kr.e. 4. évezred legelejéig felvinni, amint Fodor teszi, mert a leletekben a kezdetektől fogva előforduló egyértelmű, tagadhatatlan sorozatos *kelteminári* párhuzamok evidenssé teszik, hogy ez az Urál vidéki műveltség a kelteminári kultúrával szervesen összefüggött, s minden számbavehető adat szerint a kelteminári műveltség északi irányú terjeszkedése útján jött létre. A kelteminári kultúra legrégebb lelőhelye viszont – Dzsambasz Kala 4. számú településrétege – a Kr.e. 3. évezred első feléből, kb. 2700 tájáról származik. (l. László 1961, 105. old.) Így tehát nyilvánvaló, hogy a kérdéses Kelet-Urál vidéki halász-vadász műveltség, amelyben a keleteminári kultúra kisu-gárzásai, leletpárhuzamai mindenütt megtalálhatók, a maga részéről sem lehet korábbi Dzsambasz Kala 4. településénél. Ezek szerint ezeket az Urál vidéki halász-vadász telepeket legfeljebb Kr.e. 2500–2000 közé keltezhetjük, de semmi esetre sem korábbra.

Mindezt már bővebben ismertettük (l. könyvünk 309–312., 312–315. old.), de a kérdés eminens fontossága miatt, főleg pedig, mivel Harmatta még 1989-ben is változatlanul ugyanazokat a melléfogásokat követi el ezzel kapcsolatban, mint 1975-ben Fodor, feltétlenül szükségesnek tartot-

tuk újra nyomatékosan rámutatni ezen nézetek tarthatatlanságára. – Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy a finnugor elkötelezettségű irányzat azért ragaszkodik görcsösen ezeknek az Urál és Káma vidéki halász-vadász telepeknek neolitikummá való felstilizálásához, és ugyanakkor tetemes megöregbítéséhez, hogy ezáltal a nyelvészet által Kr.e. 4000 tájára, illetőleg 6000 körülre kikövetkeztetett finnugor, illetve uráli alapnyelvek és alapnépességek számára legalább valamilyen régészeti alátámasztást prezentálhasson. Hogy azután ez a régészeti „alátámasztás” olyanra sikerült, amint fentebb bemutatunk, annak oka kizárólag abban keresendő, hogy az uráli-finnugor nyelvcsalád hipotézise elejétől végéig íróasztal mellett kiagyalt képtelenségek halmaza volt egész fennállása alatt.

Ezután azonban Harmatta egy igen lényeges kérdésben ugyanarra az álláspontra helyezkedik, amit magunk is képviselünk. Szó szerint ezt írja: „... igaz ugyan, hogy a cirbolya fenyő (*Pinus Sibirica*) elterjedésének nyugati határa még csak el sem éri a káma-uráli neolitikus kultúra nyugati határát, azonban a fa neve csak a permi, az obi-ugor és a szamojéd nyelvekből, azaz a fa tényleges elterjedési területén mutatható ki és semmi bizonyíték nincs arra, hogy más finnugor nyelvekben meglelt volna.”

Azaz e sorokkal nem valamiféle dilettáns akárki, hanem a szakképzett nyelvtudós Harmatta, kereken elutasítja Hajdú Péter (és Hajdú nyomán Fodor István) feltevését az uráliak Alsó-Ob menti nyugat-szibériai őshazájáról, amely Hajdúnak azon hipotézisén alapult, hogy a cirbolya fenyő neve és még néhány más tajga-fa neve egykor megtalálható lett volna az uráli alapnyelvben, de a nyugatabbi finnugorok az idők folyamán elfelejtették volna e faneveket, s ezért ma már nem találjuk meg náluk a tajga-erdő fáinak neveit.

Nyomatékosan emlékeztetünk itt arra, hogy László Gyula már 1964-ben kereken elutasította Hajdú ezen hipotézisét, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mert azon a területen, amit Hajdú Péter kijelölt, semmi nyoma az általa mondott korban az emberi életnek. Ahol pedig nincs ember, ott őshaza sem lehetett – teszi hozzá végül (l. László, 1964.). Ezenkívül „Kettős mértékkel ... „ című kötetünkben 1981-ben magunk is élesen szembeszálltunk Hajdú ezen teljesen valószínűtlen elképzelésével, amelyet Fodor „Verecke híres útján ...” című könyvében lelkesen hirdetett, sőt tovább is „fejlesztett”, amennyiben a Kr.e. 2700 körül kezdődő kelteminári kultúra hatásait már Kr.e. 4000 táján észlelni vélte a fentebb már említett Csernyecov-féle kelet-uráli halász-vadász telepeken, amelyek lakosságát szerinte a még egységes uráli alapnépesség alkotta volna. Rámutattunk ott arra is, hogy már a fanevek elfelejtésének feltételezése is rendkívül valószínűtlen, az azonban teljesen elképzelhetetlen, hogy az európai lombos erdő és a szibériai tajga-erdő az Urál hegység északi részén előbb találkozhatott volna egymással, mint a Dél-Urálban – amint

ezt László Gyula ellenében Hajdú Péter annak idején állította (míndczt I. könyvünk 305-315. old.).

Ezután Harmatta így ír: „Az i.e. V. évezredben az uráliakkal összefüggő régészeti kultúráktól délre a baltiakkal kapcsolatba hozható Dnyeper-Donyec kultúra és az indoíráni etnikumú gödörsíros kultúra helyezkedett el. Ezek populációi bizonyos szerepet játszhattak az uráli alapnyelv integrációs folyamatában.” – E kijelentéshez feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy bár az említett régészeti kultúrák populációinak fontos szerepét az úgynevezett „uráli alapnyelv” kialakulásának areális nyelvki-egyenlítődesi folyamataiban minden tekintetben készségesen elismerjük, ámde – sajnos – a nemzetközi régészeti kutatás a Dnyeper-Donyec kultúrát Kr.e. 3000-rel, de legfeljebb a 4. évezred végével indítja, a 3000 körüli kezdetek azonban sokkal inkább valószínűsíthetők. Bizonyítható ugyanis, hogy a Dnyeper-Donyec műveltség a Tripolje kultúra B/I. fokozatának idején jelent meg, amely fokozat viszont 3000 és 2800 közé tartozik (l. pl. Müller-Karpe, 1968, 169. old. és Müller-Karpe 1968, „Tafelband”, 4. számú táblázat).

Azt is szükséges tudnunk továbbá, hogy a Dnyeper-Donyec kultúra és a gödörsíros műveltség egymáshoz való viszonya nem olyan egyszerű kérdés, ahogyan Harmatta előbb idézett szövegéből a gyanútlan olvasó gondolhatná. Harmatta gondolatmenetéből ugyanis tulajdonképpen az következne, hogy a Dnyeper-Donyec kultúra és a gödörsíros műveltség két egyidejű és egymással szomszédos régészeti kultúra lett volna a finn-ugorok szállásterületeitől délre eső kelet-európai térségben. A valóságos helyzet azonban úgy fest, hogy a dél-oroszországi újkőkori és korai fémkori kultúrák elnevezései terén már évtizedek óta meglehetősen bizonytalanság uralkodik a régészeti szakirodalomban. Így pl. a Dnyeper-Donyec kultúra elnevezései a következők:

- 1./ Dnyeper-Donyec kultúra;
- 2./ észak-pontuszi kultúra;
- 3./ Mariupul kultúra;
- 4./ korai okkersíros kultúra;
- 5./ korai gödörsíros kultúra;
- 6./ Kurgán I. Kultúra (Gimbutas)

Amint már említettük, e műveltség Kr.e. 3000 táján kezdődött és tartott 2500-ig. Nevéből következően a Dnyeper és a Donyec között terült el. 2500 körül azután a Dnyeper-Donyec kultúra területein, de kelet felé már a Volgáig kiterjeszkedve megjelent az úgynevezett *késői gödörsíros* vagy *késői okkersíros* vagy *kurgán* kultúra (Gimbutas *kurgán II.* kultúrája), amely azonban nem vezethető le a korábbi Dnyeper-Donyec műveltségből, mert 2500 táján a kérdéses terület népessége viszonylag rövid időn belül gyakorlatilag teljesen kicserélődött: dél felől érkezett rövidfe-

jű népesség töltötte fel az egész műveltség területét, míg a Dnyeper-Donyec kultúra lakossága hosszúfejű paleoeuropidokból állott (mindezt bővebben l. könyvünk 801-803. old.).

Ilyen körülmények között tehát elég nehezen képzelhető el, hogy a Dnyeper-Donyec kultúra megnevezés alatt éppen baltiakat kellene értenünk, míg a gödörsíros kultúra részben szinonim elnevezése ugyanakkor indoirániakat takarna. Mivel azonban Harmatta erre vonatkozó előbb idézett soraiból nem derül ki pontosan, mit is ért ő tulajdonképpen egyrészt a Dnyeper-Donyec kultúra, másrészt a gödörsíros kultúra megnevezés alatt, így e dilemma megoldását hagyjuk inkább Harmatta professzorra. Ezért csak annyit szeretnénk megjegyezni ehhez a kérdéskörhöz, hogy ezek a „baltiak” és „indoirániak” alighanem azért váltak éppenséggel baltiakká és indoirániakká Harmatta elképzelésében, mert ezt parancsolóan megköveteli az a 19. századból örökölt nyelvtudományi hipotézis, amely szerint az uráli alapnyelvbe őszindogermán jövevényszavak kerültek bele, a finnugor alapnyelvben pedig egy sor indoiráni vagy ősiráni jövevényszó található. Így azután már nem csodálkozhatunk azon sem, hogy miután Harmatta kifejtette, hogy a Dnyeper-Donyec kultúra és a gödörsíros műveltség szerinte balti, illetőleg indoiráni populációinak szerepük volt az uráli alapnyelv integrációs folyamatában, rögtön lelkesen hozzáfűzi: „A nyelvtudományi kutatás régen felfigyelt már arra, hogy az uráli alapnyelvben indoeurópai, a finnugorban pedig indoiráni vagy ősiráni nyelvi elemek mutathatók ki.” – Nyilván nem gondolta meg alaposan, hogy ezzel az „elszólásával” önmaga leplezte le előbbi feltevésének „cél-szerűségét”, vagyis azt, hogy a Dnyeper-Donyec kultúra népességének egészen nyilvánvalóan azért kellett éppenséggel „balti”-vá (azaz tulajdonképpen „őszindoeurópai”-vá – tudnivaló ugyanis, hogy az indogermanisztika a balti nyelveket rendkívül konzervatívaknak tartja, amelyek még ma is számos őszindogermán sajátosságot őriznek), a gödörsíros műveltség lakosságának pedig „indoiráni”-vá válnia, hogy az a pusztán nyelvészeti spekulációk eredményeként a 19. században megszületett elképzelés, amelyre – amint Harmatta írja, „a nyelvtudományi kutatás régen felfigyelt már” – ilyen módon egy utólagosan kiagyalt régészeti hipotézis segítségével a régészeti alátámaszthatóságnak legalább is a lát-szatával rendelkezzen. – Az ehhez hasonló „circulus vitiosus”-ok egyébként is igen jellemzőek a finnugor szemléletű magyar őstörténetkutatásra. Nem is csoda, hiszen valóban helytálló, konkrét régészeti vagy egyéb adatokkal nem rendelkeznek a feltételezett uráli és finnugor alapnépesség, illetve alapnyelv egykori létezésének bizonyítására.

Ez az eset ismét kitűnő példa arra, milyen „módszerek”-et alkalmaznak az akadémikus magyar tudományosság képviselői, amikor azon fáradoznak, hogy a 19. századi indogermanisztikában egykor divatos és onnan a

finnugrisztikába átvett különféle nyelvészeti hipotézisekhez régészeti „bizonyító” anyagot hordjanak össze. Röviden szólva: teljesen ismeretlen etnikumú régészeti kultúrákat – mint például a Dnyeper-Donyec műveltség egyszerűen olyan etnikumok számára „utalnak ki”, amilyenekre az említett ásatag nyelvészeti elképzelések szerint éppen szükségük van. – És ezt az eljárást nevezik azután tele szájjal „tudományos módszeresség”-nek.

Majd Harmatta kijelenti, hogy a proto-uráli–proto-szumér nyelvi kapcsolatok tudományos igényű vizsgálata jelenleg azért nem valósítható meg, mert „... a šumér hangtörténet rekonstruálására egyelőre csak a III. Ur-i dinasztia koráig van módszertani lehetőségünk.” Ezek a sorok megint csak minden kívülről jövő bírálathoz kékesebben bizonyítják a hivatalosított magyar nyelvtudomány és őstörténetkutatás szinte már hihetetlen fokú logikátlanságát és módszertelenségét. Figyeljünk jól az idézetben megmutatkozó elképesztő módszertani ellentmondásra: Harmatta szerint a tudományos igényű proto-uráli–proto-szumér nyelvhasználatát a világért sem az az általánosan ismert tény teszi módszertanilag megvalósíthatatlanná, hogy az úgynevezett „uráli” nyelvcsaládnak gyakorlatilag nincsenek régebbi nyelvmélei (egyedül a magyar nyelv emlékeit tudjuk Kr. u. 950 tájáig, Bíborbanszületett Konstantin császár „A birodalom kormányzásáról” című művének magyar szórványszavai segítségével visszakövetni, míg a finn nyelv legkorábbi emlékei gyakorlatilag csak a 16. századból, a többi kisebb finnugor nyelv legrégebbi ismert szóalakjai pedig a 18–19. századból származnak). Magyarán mondva tehát szó sem lehet arról, hogy az uráli nyelvek úgynevezett „hangtörténet”-ét tudományos igényű módszerességgel hét teljes évezreddel a legkorábbi nyelvmélek előtti időre vonatkozóan (az uralisztika Kr.e. 6000 körülre keltezi az úgynevezett „uráli alapnyelv” kialakulását) megismerhetnénk. Ennek ellenére azonban ez a hét évezredes tátongó űr az uráli nyelvek nyelvmélei terén Harmatta számára szemmel láthatóan semmiféle módszertani akadályt sem képez az uráli „hangtörténet” rekonstruálásánál. Sokkal inkább megakadályozza viszont szerinte a proto-uráli–proto-szumér nyelvhasználatát az, hogy a sumér nyelv hangtörténetének rekonstrukciójára csak a III. Ur-i dinasztia idejéig, azaz kb. Kr.e. 2100 tájáig „... van módszertani lehetőségünk” – amint Harmatta írja. A sumér nyelv írásos emlékei azonban szórványosan már Kr.e. 3500–3300 között feltűnnek (Habuba Kabirában és Tell Qaunasban: l. könyvünk 697. old., ott irodalom is), majd 3200 óta mind gyakoribbakká válnak és a 3. évezredből már több ezer sumér nyelvméletet ismerünk. Harmatta azonban ezen tények ellenére szemrebbenés nélkül azt állítja, hogy a sumér hangtörténet rekonstruálására csak a III. Ur-i dinasztia koráig, kb. 2100-ig van módszertani lehetőségünk. Nyilván észre sem veszi e kijelentése logikai képtelenségét, amikor egyfelől a Kr.e. 2100-ban már jóval több

mint egy évezredes írásos emlékekkel rendelkező szumér nyelv 2100 előtti hangtörténete rekonstruálásának módszertani lehetetlenségéről beszél, míg másfelől ugyanakkor az uráli alapnyelv rekonstruálásánál semmiféle ilyen módszertani „nehézsége” sincs, holott – amint előbb említettük – az uráli nyelvek legkorábbi nyelvemlékei Kr. u. 950 tájáról, vagyis 7000 évvel a hipotétikus „uráli alapnyelv” Kr.e. 6000 körülre feltételezett kialakulásánál későbből származnak. – És ezt a kétségbeejtően logikátlan érvelési módot az akadémiailag „hivatalosított” magyar nyelvtudomány és őstörténetkutatás éppúgy módszeres tudományosságnak nevezi, mint az előbb ismertetett régészeti misztifikációkat.

Csupán mellékesen említjük meg most Harmatta azon – hasonló kaliberű – ötletét, amely szerint a kelteminári kultúra népességét egy általa **kāšva* – (amely szó csillagos, azaz nem adatolható, hanem csupán nyelvészetileg kikövetkeztetett hangalak) néven nevezett etnikummal lehet azonosítani. Ezt a **kāšva* – népet a Kr.e. 3. évezredben az indoirániak vándorlása Harmatta szerint kettészakította volna, s egyik részük dél felé húzódott, majd a 2. évezred első felében *kaššu* néven Mezopotámiában jelent volna meg, másik részük pedig északkeletre vándorolva később részévé vált a nagy nyugati türk törzsszövetségnek, amelynek *Nu-shih-pi* törzscsoportjában két törzs a kínai forrásokban a *Ko-sha* <archaikus kínai *ka-siwo*> **kāšva* nevet viselte. – Eddig Harmatta.

Bár ez a kérdés magyar őstörténeti szempontból teljesen lényegtelen és legfeljebb a kuriozitás jelentőségével bír, mégis szükségesnek tartottuk megemlíteni, mert megint csak igen jellemző fényt vet azokra a teljesen megalapozatlan módszerekre, amelyekkel Harmatta különféle hipotézisei felállításánál dolgozik, és amelyek közelebbi és távolabbi körülményeit és összefüggéseit ráadásul igen felületesen vizsgálja meg. *Először* is, ami a csillagos **kāšva*-nevű nép egyik részének Harmatta általi azonosítását illeti a Kr.e. 2. évezred első felében Mezopotámiát elfoglaló *kaššu* etnikummal, feltétlenül szükséges rámutatnunk arra a tényre, hogy a *kaššu* név a kérdéses nép akkád-babiloni szemita elnevezése volt, míg a kassuk önmagukat „*gal-zu*” vagy „*gal-du*” néven nevezték (l. Balkan: Kassitenstudien I). vö. pl. a „*Kuri-galzu*” *kaššu* királynév második részével is. Ha azonban népneveket akarunk nyelvészetileg egymással összehasonlítani, akkor evidens, hogy a kassuk esetében a kérdéses **kāšva* – nevet nem az akkád-babiloni *kaššu* szóval, hanem az illető nép saját elnevezésével, vagyis a „*gal-zu*” vagy „*gal-du*” szóval lehet csak egybevetni. A „*gal-zu*” illetve a „*gal-du*” szóalak viszont nem vezethető le a **kāšva*-névből. *Másodszor* pedig, ami a nyugati türk birodalomnak a kínai forrásokban *Ko-sha* néven nevezett törzseit illeti, nos itt módszertanilag nyilvánvaló, hogy elsősorban nem valamiféle, 3000 évvel a türk birodalom keletkezése előtt a turkmenisztáni térségben állítólag élt, de adatolhatat-

lan, csupán nyelvészetiileg kikövetkeztetett **Kašva* nevű hipotétikus népnévvel lehet összehasonlítani a *Ko sha* nevű törzsek elnevezését, hanem legelőször azt kell figyelembe vennünk, hogy a Kr. u. 1–3. évszázadban, tehát alig 300 évvel a költürk birodalom megalakulása előtt fennállott *ku sán* birodalom vezető törzsének neve a kínai forrásokban *Kū shi* nek vagy *Kui-shang*-nak hangzott (l. pl. Haussig, 1953.), ami különösen a *Kū-shi* változat – hangalakjában majdnem teljesen megegyezik a *Ko sha* elnevezéssel. Vagyis a nyugati türköknél szereplő *Ko-sha* törzsnevek kézenfekvő módon sokkal inkább jelölhették az alig 300 évvel korábbi *kusánok* fennmaradt töredékeit, mintsem egy állítólagos (ne felejtjük el: csupán csillagos, tehát nyelvészetiileg kikövetkeztetett, nem valóban létezett népnévről van szó) Kr.e. 3. évezredbeli nép maradványait. Azaz a kérdéses nyugati türk törzseknek a Harmatta által említett **Kāšva*-nevű hipotétikus néppel való azonosítása módszertanilag egészen nyilvánvalóan teljesen abszurd ötlet. Gondoljuk meg: az egész hipotézis-gúla alapja az, hogy Harmatta egy Kr.e. 3. évezredbelinek vélt, de csupán nyelvészetiileg rekonstruált, konkrétan azonban nem adatolható népnevet a Kr. u. 1. évezred közepének, tehát 3000 évvel későbbi időknek egyes türk törzsneveivel vél azonosíthatni, miközben a csupán 300 évvel korábbi, s ráadásul konkrétan létezett *kusán* népnév teljesen kézenfekvő és igen közeli hangalaki párhuzamát viszont teljesen figyelmen kívül hagyja.

Ezután Harmatta az ősirániaknak a finnugorokra gyakorolt erőteljes nyelvi, kulturális, gazdasági és etnikai hatásainak ecsetelésére huszonnyolc ős- és óiráni szót sorol fel, amelyeket a finnugor nyelvek szerinte jövevényszavakként átvettek. Amint már korábban is tettük (l. könyvünk 553–558. old.), ezúttal is összevetjük Harmatta ős- és óiráni, valamint finnugor (és magyar) szópárhuzamait a Kr.e. 3–2. évezredbeli szumér nyelvemlékekből ismert szumér szavakkal. Először a Harmatta által megadott iráni, finnugor (és magyar) szóalakokat és jelentéseiket közöljük, majd új sorban az A. Deimel „Šumerisch-akkadisches Glossar” című szótárában található, azonos, vagy nagyon hasonló hangalakú és jelentésű szumér szavakat soroljuk fel, szintén jelentéseikkel együtt. Íme az eredmény:

- 1./ Ósiráni: **arba*-> finn *orpo* „árva, magyar *árva*”;
szumér: *ur-ba* = „eins, einzeln, einzig” (egy, egyenként, egyetlen, egyedülálló).
Megjegyzés: csupán átvitt értelmű megfelelés.
- 2./ Óiráni: *arya*->**alya*->mordvinE al’a „férfi”;
szumér: *uru*₁₀ = „Mann” (férfi).
- 3./ Óiráni: *aryaman*-> **alyaman*-> mordvin lomań „ember, idegen”;
szumér: *ur* = „Mensch, feindlich” (ember, ellenséges).
Megjegyzés: bizonytalan, részleges megfelelés

- 4./ Ósiráni: *asura*-> mordvinE *azoro* „ur”, vogulE *ōtār* „fejedelem”;
szumér: *aš* = „Mensch, Mann” (ember, férfi)
és: *uru*₁₀ = „Mensch, Mann” (ember, férfi)
Megjegyzés: az ósiráni *asura*- tehát ezek szerint nyilván pleonazmus és mint ilyen, a pidginizáció jele (vö.: *aš uru*₁₀>*asura*-)
- 5./ Ósiráni: *bandu*- vogulE *pānt* „nővér férje”;
szumér: *banda* = „Stütze” (támasz).
Megjegyzés: átvitt értelmű megfelelés.
- 6./ Ósiráni: *jani*-> vogul *šān* „anya”;
szumér: *ama* = „Mutter” (anya)
- 7./ Óiráni: *xšainā*- > votják *kīšno* „asszony”;
szumér: *gašan* = „Herrin, Fürstin, Besitzerin” (úrnő, uralkodónő, birtokosnő).
8. Óiráni: *xšaya*-> votják *eksei*, zürjén *eksj* „fejedelem”;
szumér: nincs megfelelés.
- 9./ Óiráni: **hušavant*-> **xvant*-> osztjákO *Xondi* „osztják ember”;
szumér: nincs megfelelés.
10. Ósiráni: *manuja*-> osztjákÉ *mōš* „a duális rendszer egyik fratriájának neve”, vogulE *mańši* „vogul”, magyar *magy(ar)*;
szumér: *man* = „Bruder, Genosse” (testvér, társ).
- 11./ Óiráni: *marya*-> cseremisiz *marij* „ember, férj, cseremisiz”;
szumér: nincs megfelelés.
- 12./ Óiráni: *martya*-> mordvinE *mīrde* „férfi, férj”, zürjén-votják *mort* „ember, férfi”.
szumér: nincs megfelelés.
- 13./ Ósiráni: *mṛta*-> finn *marras* (tő *marta*) „haldokló, halott”;
szumér: *bar* = „Leiche, Leichnam” (holttest, hulla)
és: *mar* = „morden, zerstören” (gyilkol, elpusztít).
- 14./ Ósiráni: *ṣšya*- > mordvinE *eṛža* „erza-mordvin”;
szumér: *uru*₁₀ = „Mann” (férfi, ember) .
- 15./ Óiráni: *strī*> mordvinM *šīr* „leány”;
szumér: *sal* = „Weib, Frau” (nő, asszony).
- 16./ Óiráni: *sūra* magyar *ur*;
szumér: *ur* = „Mann, Mensch” (férfi, ember).
- 17./ Ósiráni: *svasār* -> mordvinE *sazor* „nőtestvér”;
szumér: *šeš* = „Bruder, Schwester, Geschwister” (fiútestvér, nőtestvér, testvérek).
- 18./ Ósiráni: *sarḏa*- osztjákÉ *sir* „nemzetség”, magyar *szer*;
szumér: *šar*₂ = „viel sein, Gesamtheit” (soknak lenni, sokaság);
és *šer*₂ = „binden, Band, Bann” (köt, kötelék, parancsoló vagy tiltó hatalom; vö. *szer*).

- 19./ Óiráni: *vadu*-> cseremisz *βate* „feleség, asszony”
szumér: nincs megfelelés.
- 20./ Óiráni: *vantā*-> vogulK *βoānt* „feleség”;
szumér: *banda*= „Stütze” (támasz).
Megjegyzés: átvitt értelmű megfelelés.
- 21./ Óiráni: *vantā* (tő *vantr*)> lappK *vīntim* „kérő, vőlegény”;
szumér: *banda* „Stütze” (támasz).
Megjegyzés: átvitt értelmű megfelelés.
- 22./ Óiráni: *varta*-, *vartā*-> mordvinE *vardo* „(rab)szolga, (rab)szolga-
nő”, osztják *òrt* „szolga”;
szumér: *arad*, *arda*= „Sklave” (rabszolga); vö. még akkád:
Wardu= „Sklave” (rabszolga).
- 23./ Óiráni: *varya*-> finn *orja* „rabszolga”, mordvinE *urē* „rabszolga,
béres”;
szumér: *arad*, *arda* = „Sklave” (rabszolga).
- 24./ Óiráni: *vasta*, *vastā*-> mordvinE *vasta* „férj, feleség”;
szumér: *maš* = „Zwilling, Hälfte, der Anderer” (iker, a fele, a
másik).
- 25./ Ósiráni: *vaša*-, *vašā*-> mordvinM *vaše* „feleség”;
szumér: *maš* = „Zwilling, Hälfte, der Anderer” (iker, a fele, a
másik).
- 26./ Óiráni: **vāra* > votják *var* „(rab)szolga”, zürjén *ver* „(rab)szolga”;
szumér: *arad*, *arda*=„Sklave” (rabszolga).
- 27./ Óiráni : **vidavači* -> magyar özvegy;
szumér: nincs megfelelés
- 28./ Óiráni: *zana*-> zürjén *zon* „ifjú, gyermek, fiú”;
szumér: nincs megfelelés.

A Harmatta által felsorolt 28 ósiráni/óiráni – finnugor (magyar) szó-
megfelelés közül, amelyeket Harmatta természetesen kivétel nélkül iráni
eredetű jövevényszavakként könyvel el a finnugor nyelvekben, illetve a
magyarban, 16 szónak, azaz a szavak 57,1 %-ának teljesen szabályszerű
hangalaki és jelentésbeli megfelelése található a szumér nyelvemlékek-
ben, további 5 szónak (17,9 %) vagy csak részleges hangalaki párhuzama
van a szumérban, vagy pedig a jelentésbeli egyezés csak átvitt értelem-
ben mutatható ki, míg a fennmaradó 7 szónak (25%) nincs párhuzama a
ma ismert szumér szókincsben.

Vagyis magyarán mondva Harmatta 28 ósiráni/óiráni –finnugor (ma-
gyar) szópárhuzamának 57,1%-a egészen nyilvánvalóan szumér jöve-
vényszó (nevezhetnénk „vándorszavaknak” is őket) mind az iráni, mind
pedig a finnugor (magyar) nyelvekben, míg a szavak további 17,9 %-a
esetében a szumér eredet ugyan bizonytalan, de a kérdéses földrajzi tér-

ségnek a ma rendelkezésünkre álló régészeti leletösszefüggések alapján felvázolható őstörténeti és az elő-ázsiai írásos emlékek tükrében megmutatkozó nyelvtörténeti viszonyai ismeretében ezen szavak szumér származtatása nagyon valószínű. Tekintetbe kell vennünk itt még azt a fontos körülményt is, hogy a szumér nyelvből csupán 6-7000 szót ismerünk (illetve ismertünk A. Deimel szótárának publikációja idején, amely munkából vettük a fenti szavakhoz a szumér párhuzamokat, mivel azóta nem jelent meg teljesebb szumér szószedet) és ennek ellenére a szabályos és bizonytalan megfelelések 57,1+17,9 %-os, azaz együttesen 75%-os aránya mégis rendkívül magas.

Hasonló megfelelési arányszámokat találtunk már korábban is, amikor Harmatta „Írániak és finnugorok, irániak és magyarok” című tanulmányának 53 ősiráni finnugor (magyar) szópárhuzama közül 39 szónál (73,6%) mutattunk ki nyilvánvaló szumér megfeleléseket. (I. könyvünk 553-558. old.).

Mivel ezek a rendkívül magas százalékos arányszámok az ősiráni (íráni és a finnugor (magyar) nyelvek, valamint a szumér nyelv párhuzamos hangalakú és jelentésű szavai között immár másodízben jelentkeznek, s gyakorlatilag mindkét esetben meglehetősen konstans értékeket mutatnak (73,6 %, illetve 75%), meggyőződésünk szerint ezek a megfelelések semmi esetre sem minősíthetők a magyar finnugrisztika (és iranisztika) módjára egyszerűen iráni jövevényszavaknak a finnugor nyelvekben és a magyarban, hanem feltétlenül valamilyen más ennél sokkal plauzibilisebb történelmi vagy nyelvfejlődési magyarázatot igényelnek. A legvalószínűbbnek az tűnik, ha ezeket a szómegfeleléseket mind az iráni, mind pedig a magyar és a finnugor nyelvekben szumér eredetű szóátvételekként értékeljük, és egy areális nyelvkiegyenlítődesi folyamat, közelebbről egy valamikori nyugat-ázsiai (és kisebb részben kelet-európai) közlekedő nyelv („lingua franca”) nyelvi maradványainak tekintjük mind az iráni, mind pedig a magyar és a finnugor nyelvekben.

E szemléletmód alkalmazhatóságát maga Harmatta is elismeri jelen tanulmányában, amikor arról ír, hogy a második világháború után a nyelvcsaládfa-elmélet és az egységes alapnyelv feltevésének ellentmondásai egyre nyilvánvalóbbá váltak, és mindinkább előtérbe került az areális nyelvkiegyenlítődesek elképzelése a közös leszármazás feltételezése helyett.

Vizsgáljuk meg tehát behatóbban, vajon valószínűsíthető-e egy ilyen egykori, areálisan kiegyenlítődő közlekedő nyelv létezése Nyugat-Ázsiában (és Kelet-Európában) és ha igen, akkor milyen időszakban és közelebbről mely térségben. Ha a fent vázolt ősi nyelvi összefüggésekhez a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti leletpárhuzamokat és embertani adatokat is hozzávesszük, akkor csakhamar észre kell vennünk, hogy

Nyugat-Ázsiában és Európa legkeletibb sávjában egykor valóban létezett egy olyan korszak és földrajzi terület, amikor és ahol egy arcálisan kiegyenlített közlekedő nyelv keletkezésének legfontosabb előfeltételei adva voltak. Ez az időszak és térség pedig minden ma ismert és számbavehető régészeti, őstörténeti és embertani adat tanúsága szerint az *andronovói régészeti műveltség*, valamint a rákövetkező *Karasuk kultúra* kora és területe volt, időben Kr.e. kb. 1800/1700 és 1200 között (Andronovó), illetve 1200 és 700 között (Karasuk), területileg pedig az Altától az Urál hegységig és a Volgáig, illetve az erdőöv déli határától a mai iráni-szovjet határvidékig terjedő földrajzi térség. Az andronovói régészeti kultúra annak idején Nyugat-Ázsia északi felének messze kiemelkedően magas kultúrfokon álló vezető műveltsége volt, földműveléssel, állattenyésztéssel és művészi színvonalú fejlett bronzműveltséggel, amely már exportra is termelt. Ugyanakkor az andronovói műveltség messzeágazó távolsági kereskedelmi összeköttetésekkel is rendelkezett. Sőt, mindezen felül a népesség embertanilag is messzemenően egységes volt: a kultúra egész területén mindenütt ugyanazt az úgynevezett „andronovói embertípus”-t találjuk, amelyet *K. Jettmar* röviden így jellemezett: „széles arcú, alacsony homlokú és inkább rövid fejű plump europid” (l. Jettmar et alii 1966.). Ha most még az andronovói műveltség keletkezésének régészetileg jól nyomon követhető folyamatát is emlékeztünkbe idézzük, amelyet már korábban ismertettünk (l. könyvünk 31-32. és 317-318. old.), akkor teljesen világossá válik, hogy az andronovói kultúra területén volt a Kr.e. 2. évezredben az Elő-Ázsiából kiindult kőrézkori és korai bronzkori nyugat-ázsiai gyarmatosítás sok elsőrangú legfőbb központja. Ebben a térségben találkoztak össze ismét azok a Kr.e. 5. évezred óta több hullámban északra vándorolt elő-ázsiai népcsoportok, amelyek első fokozatban a délturkmenisztáni műveltségeket (Dzseitun, Anau, Namazga Tepe) és a korai transzkaukáziai kultúrát (Kura-Araxes műveltség) hozták létre, majd később még északabbra vándorolva Kelet-Európában a Kubán-Majkop kultúrát, a késői gödörsíros műveltséget és a Dél-Urál vidéki korai bronzkori kultúrákat (Balanovó, Abasevó stb.) alakították ki, Ázsiában pedig az afanasjevói műveltséget. Végül azután a most felsorolt régészeti kultúrák fokozatos terjeszkedése és folyamatos egybenövése útján, valamint a délről, főleg Dél-Turkmenisztánból egyidejűleg továbbra is szakadatlanul érkező gyarmatos hullámok közreműködésével létrejött az andronovói műveltség.

Ezek szerint az andronovói kultúrának a fentiekben vázlatosan bemutatott kialakulási körülményeiből a valószínűség igen magas fokán megállapítható, hogy e művelődési kör területén több évezred egymást követő elő-ázsiai telepes hullámainak egész sora találkozott össze ismét, hosszabb-rövidebb ideig tartó önálló, külön-külön fejlődés után. Ehhez járult

még, hogy az andronovói műveltség területén igen nagy valószínűséggel számolnunk kell hatalmas politikai szervezetek, nagy kiterjedésű törzsszövetségek kialakulásával is, amelyek – hasonlóan az irokézek észak-amerikai, vagy a bantuk afrikai szövetségéhez – óriási területeket, ez esetben talán az egész steppei térséget az Uráltól a Jenyiszejig magukba foglalták – írja pl. *M. Grjasnow* „Südsibirien” című munkája 94. oldalán. Így tehát az andronovói műveltség keretében Nyugat-Ázsia északi felében és Európa legkeletibb részein egy konvergencia, a nyelvi egységesedés irányában ható areális nyelvkiegyenlítődési folyamatnak valóban minden előfeltétele megtalálható volt.

Összefoglalva: szemléletünk értelmében az andronovói régészeti műveltség területein kb. Kr.e. 1800/1700 és 1200 között kialakult egy areális nyelvsvözettségyszerű képződmény, pontosabban mondva egy – az Altájtól a Volgáig terjedő térségben általánosan használt – közérthető közlekedő nyelv. Ez a „lingua franca” az andronovói műveltségre következő Karasuk kultúra első századainak idején is fennállt, mivel a régészeti megfigyelések szerint a Karasuk kultúra (kb. Kr.e. 1200 és 700 között) az andronovói műveltség szerves folytatása volt, nem jelentette sem új népesség megjelenését, sem pedig új kultúra elterjedését. Az új kulturális forma viszonylag gyors elterjedése a steppe nagy területein gazdasági változásokkal és az életmód ezekkel együttjáró megváltozásával magyarázható: ebben az időszakban következett be a letelepedett, kombinált földművelő-állattenyésztő gazdasági formáról a félnomád, periodikus vándorlásokkal összekötött gazdasági rendszerre való áttérés (a fentieket l. Grjasnow: Südsibirien 1970, 104. old.) Ez az egységesség egészen a Kr.e. 1. évezred elejéig tartott. A Kr.e. 2. évezred utolsó századaiban a Karasuk típusú kultúrával rendelkező törzsek településterületei hatalmas távolságokat fognak át, legalább a Jenyiszejtől a Tien Shanig és az Araltóig. Az 1. évezred elején azonban a Kazaksztán és Közép-Ázsia steppéin egy – a Volga és a Don vidékéről érkezett – kultúra terjedt el (mindezt l. Grjasnow: Südsibirien 1970. 132. old.)

A fent említett közlekedő nyelv tehát a régészeti adatok tanúsága szerint egészen a Kr.e. 1. évezred elejéig fennállott, mivel eddig az ideig előbb vázolt előfeltételei is adva voltak. Majd kb. 1000 és 900 között, a Karasuk kultúra egységének felbomlásával kezdődően a kapcsolatok meglazulása és az előbb említett, nyugatról keletre irányuló vándorlások következtében a kérdéses kulturális és nyelvi szövetség egyes csoportjai nyelvileg is újra külön utakra tértek, azaz nyelveik más-más irányokban fejlődtek tovább. Ily módon vehetett részt szemléletünk szerint egyik ilyen korábbi andronovói vagy Karasuk kulturabeli népcsoport később az ind és az iráni nyelvek kialakulási folyamataiban, egy másik részleg minden jel szerint igen fontos szerepet játszott a török nyelvek konszolidáci-

ójában, egy harmadik csoport további nyelvi fejlődése pedig az ósmagyar nyelv kialakulásához és a finnugor nyelvek areális kiegyenlítődéséhez vezetett.

Hangsúlyozni szeretnénk itt, hogy a fenti séma természetesen csak nagyon vázlatos képet nyújt a nyelvkiegyenlítődési folyamatokról és egyelőre nem vesz figyelembe olyan kétségkívül igen igen lényeges körülményeket, mint hogy pl. az ind és az iráni nyelvek kialakulásánál nyilvánvalóan nem egyedül az előbb említett andronovói csoport játszott szerepet, hanem ugyanígy a dravida nyelvek, valamint az elámi nyelv is és végül – de nem utolsó sorban – az asszír-babiloniak, majd az arámiak szemita nyelvjárásai is minden valószínűség szerint igen erősen befolyásolták az ind és az iráni nyelvek végső konszolidációját. Gondoljunk csak arra, hogy pl. az óperzsa birodalom állami közigazgatási nyelve az arámi volt. Természetesen ez a komplexitás, amelyet most az ind és az iráni nyelvek kialakulási folyamatainak rövid felvázolásával éppen hogy csak felvillantottunk, ugyanígy vonatkozik azon egyéb nyelvek konszolidációs folyamataira is, amelyeket előbb az andronovói „lingua franca” utódaiként említettünk.

Ha ezt az areális nyelvkiegyenlítődési elméletet következetesen végiggondoljuk, akkor már sokkal érthetőbbé válnak azok a Kr.e. 2. és 1. évezredből származó feliratok is Kelet-Európában, amelyekről Harmatta azt írja, hogy ósiráni, illetve óiráni nyelven íródtak. E feliratok esetében ugyanis nyilvánvalóan olyan nyelvszövetségszerű keveréknyelvvél (vagy nyelvekkel) állunk szemben, amelyben (vagy amelyekben) *iráni elemek is találhatók*, és amely elemeket az iranológusok – így Harmatta is – az eddigi indogermanisztikai gyakorlatnak teljesen megfelelően természetesen abszolutizálják és nemes egyszerűséggel „iráni” feliratokról beszélnek. Ugyanúgy, mint pl. Gamkrelidse és Iwanow is egyszerűen és következetesen „indoeurópai” nyelvekről beszéltek a hettita, a lúvi és a palai nyelv esetében. Amint azonban már magából Harmatta ezirányú szópéldájából is látható – egy a Kr.e.-i 6. századból származó, Orenburg környékén talált zabra-oldaltag feliratának olvasatát közli, amelyen szerinte a *cyrəzny* szó olvasható –, ezeket az olvasatokat is azzal a 19. századból származó módszerrel fabrikálják össze, amely abban áll, hogy az értelmezendő szót először teljesen önkényesen – illetve pontosabban mondva nagyon is „célszerűen” olyan szótagokra szabdalják szét, amelyeknek az Aveszta szövegében valahol megfelelői találhatóak, majd az így nyert szótagokat az Avesztából vett párhuzamos hangalakú szótagok jelentés-forgácsaival azonosítják. Így keletkeznek azután az olyasféle elképesztő etimológiai monstrumok (mint pl. „egyesített paripákkal bíró hónap”), amilyenekből egy csokorra valót olvasóink már ismernek (pl. könyvünk 225-227. old.).

Esztünkben Harmatta e módszer értelmében az említett cyrøzny feliratot az óiráni *čīθra-zana*-személynév *čīrθa-zana*- „fejleményénck” birtokos esetként magyarázza, „*čīrθa-zanáé*” értelemben. Tehát itt Harmatta a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudott a kérdéses felirat szótagjaihoz avesztai párhuzamokat találni, ezért a másik jól ismert indogermanisztikai kibúvóhoz folyamodott és egyszerűen személynévnek minősítette a feliratot, majd még a *cyrθ* szórészt is *čīθra* hangalakká „helyesbítette” és csupán a manipulációk után „sikert” iráni etimológiát találnia a felirathoz. Láthatjuk, ilyen „módszerek”-kel az égvilágon mindent el lehet „olvasni” irániul, csupán előzőleg megfelelőképpen „helyre kell igazítani”, hogy ne mondjuk „gatyába kell rázni” a kérdéses feliratot.

Ezután arról számol be Harmatta, hogy az utóbbi időben kiderült, hogy a Hsiung-nu Birodalom létrejöttét közel három évszázaddal megelőzte egy hasonló nagyságú és hatalmú Yüeh-chih Birodalom, amely messze nyugatra, az Irtis vidékére is kiterjedt. Az is kiderült – írja –, hogy a yüeh-chih-k nyelve a szakához hasonló kelet-iráni nyelv volt. Sőt, a hsiung-nu-k nyelve is szaka típusú keletiráni nyelvnek bizonyult.

Majd ezen újabb felfedezésekből következően Harmatta a török (és az ugor) lovas terminológia eredetét a yüeh-chih-k nyelvében vagy egy más szaka típusú kelet-iráni nyelvben keresi. E feltevése alátámasztására hét török-iráni-ugor-magyar szópárhuzamot sorol fel. Nagyon jellemző azonban, hogy *e hét szó közül*, amelyek Harmatta elgondolása szerint a török (és ugor-magyar) lovas terminológia kelet-iráni nyelvi eredetét lennének hivatva bizonyítani, *egyetlen egynél sem tud valóban létező, nyelvemlékekben adathozható régi kelet-iráni szómegfelelést bemutatni*, hanem minden esetben csupán „csillagos” – azaz nyelvészetileg rekonstruált, a mai iráni nyelvekből „hangtörvényes” alapon visszakövetkeztetett – szóalakokat sorol fel az iráni eredet „bizonyításá”-ra.

Ez a tény viszont igen nagy valószínűséggel arra vall, hogy valami nincs rendben a yüeh-chih-k – még sokkal inkább azonban a hsiung-nu-k nyelvének szaka típusú kelet-iráni nyelvekként való értelmezése körül. E gyanúkat még különösen is megerősíti az a sokszorosan bizonyítható tény, hogy a különféle steppei és egyéb nyugat-ázsiai népek (szkiták, szarmaták, szakák, médek, pártusok, kusánok stb.) iráni nyelvűségének 19. századi eredetű feltételezését a második világháborút követő évtizedekben egyre több kutató igen nyomatékosan kétségbe vonja. Az ezirányú szakirodalmi adatok egy részét korábbi köteteinkben már bemutattuk olvasóinknak (l. pl. könyvünk. 57-59., 82-85., 224-236. és 262-265. old.).

Különösen is figyelemreméltó e tekintetben K. Jettmar és szerzőtársai állásfoglalása a „Geschichte Mittelasiens” (Handbuch der Orientalistik, 1966.) című alapvető fontosságú kézikönyvben, amely szerint a perzsa peremvidékek állítólagos iráni nyelveinek tézise nagyon ingatag alap-

kon áll. Egyfelől ugyanis a néhány *iráni nyelvűnek értelmezett* (sic! vö. a *tyrēzny* felirat Harmatta általi iráni értelmezésével kapcsolatban fentebb mondottakkal) írásos emlék még éppúgy nem etnikai vagy nyelvi bizonyíték, mint pl. a XII. századi európai krónikák latin nyelve sem az. Másfelől pedig az arab források ismételten török nyelveknek mondják a chorezmi, a szogd, a szaka, a baktriai és a fergánai nyelvet (tehát azt a *szaka* nyelvet is, amelyiknek egyik nyelvjárását beszélték volna Harmatta szerint a *yüeh-chih-k* és a *hsiung-nu-k*).

Ugyanígy a szkiták, szármataik iránisága sem biztos folytatja Jettmar. Szinte az egyetlen „bizonyíték”, amire minduntalan hivatkoznak, a sírleletek europid koponyái. Ez utóbbi megjegyzéssel kapcsolatban azonban feltétlenül le kell szögeznünk, hogy az „europid” embertani kategória egyáltalán nem azonosítható az „indoeurópai” nyelveken beszélő népekkel, mert embertanilag europidok a kaukázusiak, valamint a törökök és a finnugorok legnagyobb része, de az elő-ázsiai és észak-afrikai fajták (szemiták, hamiták) is. Hamis érvelés tehát az „europid” embertani fogalmat hallgatólagosan az indo-„európai” népekkel egynek venni, amint ezt a korábbi indogermanisztikában lépten-nyomon regisztrálhatjuk.

Szintén nagyon fontos ebben az összefüggésben az is, hogy az Aveszta legrégebbi szövegeit, az úgynevezett „gathá”-kat az iranológusok gyakorlatilag még ma sem értik meg, mert *F. Altheim* szavaival élve: „Satzbau und Ausdrucksweise, Wortstellung und Wortwahl, eine hohe Altertümlichkeit der Sprache und des Denkens setzen dem Verständnis Schranken.” Magyarul: „A mondatszerkesztés és a kifejezés mód, a szórend és a szavak megválasztása, a nyelv és a gondolkodásmód nagyfokú régiessége korlátokat fektetnek a megértés elé.” (l. Altheim-Stiehl 1970. 63. old.) Ha ehhez még hozzávesszük azt is – ami Altheim-Stiehl éppen idézett művéből szintén egyértelműen kitűnik –, hogy ugyanis elsősorban a közép-iráni nyelv, de részben maga az Aveszta is szinte kibogozhatatlan nyelvi szövevényt képez az őstörökkel, akkor a maga teljességében előtűnik áll az iranológia siralmas módszertani állapota, minden ellenkező előjelű nagyhangú hírveréssel ellentétben. De ezenkívül azon fentebb említett areális szemléletű elképzelésünk, amely szerint az iráni és a török nyelvek elődei több mint valószínű egykor az andronovói „lingua franca” keretében egyugyanazon areális nyelvszövetséghez tartozhattak, egy teljesen más oldalról származó újabb alátámasztást is nyer.

Ha mindezeket a kísérő körülményeket figyelembe vesszük, akkor egyedül arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy a *yüeh-chih-k* nyelvnek, de még sokkal inkább a *hsiung-nu* nyelvnek iráni voltát a jelek szerint alighanem ugyanazokkal a módszerekkel „állapították meg”, amelyekkel az indogermanisztika úgynevezett „ahisztórikus” iskolájának már a japáni ainuk nyelvét is „sikerült” indogermanizálnia.

E helyzet következtében magunk ebben a kérdésben inkább az óvatos várakozás álláspontjára helyezkedünk mindaddig, amikor biztosabb adatok állnak majd a kutatás rendelkezésére a yüeh-chih-k és a hsiung-nu-k nyelvi hovatartozásának végleges eldöntésére, mint egyes iranológusok azon véleménye, hogy e két nép nyelve esetében kelet-iráni nyelvekről lenne szó. Egyelőre csak annyi látszik valószínűnek, hogy e nyelvek is valamilyen módon összefüggésben állhattak az andronovói és a Karasuk műveltség areálisan kiegyenlítődtől közlekedő nyelvének különféle irányokban továbbfejlődött utód-nyelveivel (l. fent), és ez esetben az is elképzelhető, hogy eredetileg esetleg tényleg valamiféle törökös-iráncias keveréknyelvek lehettek.

A továbbiakban Harmatta azt állítja, hogy török etnikai elemek Európában először a hun népmozgás keretében jelentek meg a Kr.u. 4. évszázad második felében, a következő török etnikai hullám pedig 463 táján a *saragur*, *ogur* és *onogur* vándorlással érte el Európát.

Ezen adatok egyikével sem tudunk azonban egyetérteni, mert nem felelnek meg az egykorú ismert forrásadatoknak. Egyfelől Ptolemaios, a világhírű alexandriai geográfus már a Kr.u. 2. évszázad közepén hunokat említ a Kaukázustól északra, és az Urál folyót is már török néven *Dzajz*-nak (Jajk) nevezi. Ezt az adatot olvasóink már ismerik (l. könyvünk 260. old.). Másfelől *F. Altheim* „Geschichte der Hunnen” című műve I. kötetében közli, hogy a Kr.u. 2. században a Kaukázus hegyei között is éltek már hunok (l. Altheim 1959–1962. I. kötet, 9. old.). Ezek a szaszanida idők elején, még a pártus Arszakida királyi házból származó örmény király, Chosrov (222–238) idejében betörték Perzsiába. E betörésről Agathangelos tudósít (l. Altheim 1958–1962. I. kötet, 12. old.). Egy másik igen korai perzsiai hun betörésről Priszkosztól tudunk, aki azt írja, hogy a hunok hosszú idővel Attila előtt betörték Perzsiába, abban az időben amikor még Róma volt a birodalom fővárosa (l. Altheim 1958–1962. I. kötet, 12–13. old.). Vagyis Priszkosz szerint e betörés még Konstantinápoly alapítása előtt történt, tehát minimálisan 50 évvel korábban a hunok közismert, 375 körüli kelet-európai térhódításánál. Ezenkívül még igen nagy valószínűséggel a hunok 375-nél jóval korábbi európai jelenlétére vall az az adat is, amely szerint 375 táji előretörésükkor a hunok a Donon való átkelésük után a Dontól nyugatra öt közeli rokon, hun származású törzsre bukkantak (l. Altheim 1958–1962. I. kötet, 8–9., old.).

Ami pedig a saragurok, ogurok és onogurok 463 körüli állítólagos bevándorlását illeti Európába, nos ez a már hosszú évtizedek óta a magyar történetkutatásban jobb ügyhöz méltó buzgalommal újra és újra sztereotip módon ismételtgetett hipotézis egy félreértett vagy félremagyarázott – tudatosan-e vagy tudat alatt, ne firtassuk most – Priszkosz-adaton alapul. *Priszkosz* arról tudósít, hogy Kr. u. 463 táján a *saragurokat* az *urok*ok

(valószínűleg ugorok, ogurok) kiűzték lakhelyeikről, az urokokat viszont az *onogurok* szorították, akik mögött a *szabirok* álltak, míg az utóbbiakat az *avarok* támadtak meg, az *avarokat* pedig az óceán vidéken élő népek űzték el korábbi hazájukból. Ebből a Priszkosz értesítésből annak idején – a két világháború között – Hóman Bálint és Moravcsik Gyula azt a következtetést vonták le, hogy az óceán vidéken élő népek alatt nyilván valamilyen mongol-tunguz etnikumok értendők, míg az *avarokat* a kutatás akkori egybehangzó véleménye szerint a belső-ázsiai *zsuan-zsuanokkal* azonosították. Ezek a *zsuan-zsuan avarok* az akkori felfogás értelmében az Altáj vidékén és attól keletre laktak volna. Ebből a meghatározásból kiindulva azután a továbbiakban a *szabirokat* a *zsuan-zsuanoktól* nyugatra, az Ob-Irtis vidékére Nyugat-Szibériába helyezték, míg az *onogurokat*, *urokokat* (*ugorokat*) és *saragurokat* ismét csak valamivel nyugatabbra, nagyjából az Urál hegység és az Urál folyó térségébe lokalizálták. Tehát Hóman és Moravcsik hipotézise szerint az egész vándorlási láncreakció Belső-Ázsiából indult volna ki és Nyugat-Szibérián, valamint az Urál hegység déli részén keresztül vezetett volna el Európába, a Kubán-Kaukázus vidékére. E feltevés háttérében vitathatatlanul a finnugor nyelvészet azon elképzelése áll, hogy a magyarság nemcsak nyelvében, de etnikailag is a finnugor népektől, közelebbről a *voguloktól* és az *osztjákoktól* – az úgynevezett *obi-ugoroktól* – származik, azaz ennek következtében a magyarok őshazája csakis a finnugorok által lakott vidékeken lehetett, valahol az Urál hegység vidékén. Mivel azonban a magyarokat említő, vagy nagy valószínűséggel a magyarokra vonatkoztatható legkorábbi források *őseinket* kivétel nélkül Dél-Oroszországba, a Kubán, Don és a Fekete-tenger vidékére helyezik, történetileg valamilyen módon meg kellett magyarázni a finnugor nyelvészet általánosan elfogadott említett feltételezése és a történelmi források földrajzi adatai között jelentkező éles ellentmondást. Hóman és Moravcsik hipotézise viszont kiválóan alkalmasnak kínálkozott ezen ellentmondás kiküszöbölésére, hiszen Priszkosz közlésének illetően értelmezésével az *onogurok* vagy *ugorok* kíséretében, sőt esetleg egyenesen e két nép egyikének neve alatt lappangva (gondoljuk meg: külföldön használatos népvünk az *ugor* vagy az *onogur* névből származik) 463 táján a magyarok elődeit is kényelmesen, mintegy magától értetődően le lehetett költöztetni a finnugor elmélet által megkövetelt Urál-vidéki őshazájukból a Kubán-Don-Pontusz térségébe, ahol az egykorú írott forrásokban a magyarok legkorábban feltűntek. Mindez eddig rendben is lett volna, ha nem álltak volna rendelkezésünkre már a hipotézis keletkezése idején is olyan egykorú és közel egykorú források, amelyek arról tudósítanak, hogy ez az egész, *Priszkosz által leírt népmozgalom a kelet-iráni térségből, Sogdia-Baktria vidékéről, az ottani eftalita, vagy fehér hun birodalomból indult ki, és a vándorlások során az avarok*

Kelet-Iránból a Káspi-tenger déli partja mentén vonultak nyugatra, kb. a mai Asszerbeidzsán környékére, míg a szabirok, akik több egykorú forrás (pl. Ammianus Marcellinus) tanúsága szerint már a nagy hun vándorlás megindulása előtt – vagyis Kr.u. 375 előtt – Dagesztán környékén laktak, az avarok nyomására a Káspi-tenger nyugati partja mentén északabbra vonultak, maguk előtt tolva az onogurokat, akik végül a Kubán térségében telepedtek meg, tőlük északra, nagyjából a Meótisz és a Don alsó szakasza vidékén pedig az urogok (ogurok) és a saragurok találtak új szállásterületet.

Ezt a most felvázolt, délről északra irányuló szabir-onogur-urog (ogur)-saragur vándorlást számos egykorú forrással tudjuk bizonyítani (l. Haussig: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker, bővebben ismertetve könyvünk 256-259. old.).

Ugyancsak ezt a déli vándorlási útvonalat bizonyítják azok az örmény források is (pl. Chorenei Mózes), amelyek már a pártus korban – tehát Kr. u. 226 előtt – ismételten említik az ogurokat, sőt a bolgárokat is a Kaukázus északi előterében, Örményország szomszédságában. Ammianus Marcellinus is arról tudósít a Kr. u. 4. század közepén – amint előbb már utaltunk rá –, hogy a szabirok már a hunok 375 körül megindult vándorlása előtt Dagesztán környékén laktak. Jordanesz pedig a 6. században leírja, hogy Attila birodalmában az onogurok (vagy hun-ogurok) az Azóvi-tengertől nyugatra, valamint Dáciában, Moesiában és Trákiában laktak (azaz a Balkán félsziget keleti részein; Dácia alatt ebben az időben a „Dacia ripensis” nevű római provincia értendő, amely az Al-Duna déli partján terült el, a mai Bulgária északi részén), s a hun birodalom felbomlása után ismét keletebbre húzódtak.

Vehetjük tehát bármelyik népvét: szabirt, ogurt, vagy onogurt, sőt még a bolgárt is; mindegyikről egykorú forrásokkal bizonyítható, hogy már tetemes idővel 463 előtt Európában laktak.

Mindezen forrásadatokon kívül még igen jelentős felismerés is ellene szól Hóman és Moravcsik hipotézisének. Időközben ugyanis kiderült, hogy az európai avarok nem azonosíthatók a belső-ázsiai zsuan-zsuan néppel – amint a korábbi kutatás vélte –, hanem a kelet-iráni-turkmenisztáni-Baktria-Sogdia vidéki eftalita-hun birodalom var és chun nevű törzsei köré mint vezető törzsek köré csoportosult etnikumokból tevődtek össze. (l. Haussig 1953. ismertetve könyvünk 256-259. old.).

Ezután Harmatta a bizánci Theophanes Asparuch al-dunai bolgár honfoglalásáról szóló tudósításának „Hepta geneai” (hét törzs) kifejezését, amely a szövegösszefüggésből egészen világosan megállapíthatóan a kelet-balkáni szlávok egy hét törzsből álló csoportjára vonatkozik, meglehetősen nyakatekert és mondvacsinált „szövegkritika”, valamint önkényes szövegkiegészítések segítségével a „hétmagyarok” törzsszövetségé-

re vonatkoztatja. A kérdéses szöveg – még maga Harmatta fordításában is – a következő: „...uralmuk alá vetve a körül lakó szláv törzsek közül a Hepta geneai („Hét törzs”) nevűt, a severekeket Bregaba szorosának elejétől a kelet felé eső részekre, a dél és nyugat felé eső (részekre) pedig Abariáig a többi, a Hepta geneai-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban álltak.” – Vagyis – ismételjük – a szövegből egyértelműen kitűnik, hogy szláv törzsekről van szó, nem pedig magyarokról. A következőben azután Harmatta – nyilván a „Hepta geneai” = „hétmagyar” hipotézisének alátámasztására – a szarvasi későavar temetőben talált, kb. 750 tájáról származó tűtartón látható rovásírásos szöveg egy részét magyarul értelmezi eképpen: „Ené tüi szőnyeg szőni. Karvaly apó készítém.” E magyar szövegrész Harmatta szerint a „Hepta geneai” magyarjainak jelenlétét bizonyítaná Szarvas környékén a bolgár-avar végeken a 8. században.

Egyelőre nem áll módunkban eldönteni, vajon a szarvasi tűtartó felirata egy részének Harmatta általi magyar olvasata helyes-e vagy sem. Így csak annyit jegyzünk meg, hogy tudomásunk szerint túlél nemigen szoktak szőnyeget szőni. Vagyis Harmatta megfejtése meglehetősen értelmetlen szöveget eredményezett. Ennél sokkalta fontosabb dolog azonban ebben az összefüggésben az a tény, hogy Harmatta szemmel láthatóan messzemenően közeledik László Gyula „kettős honfoglalás” tézisének elfogadása felé, amíg az akadémikus magyar tudományosság képviselőinek túlnyomó többsége – ezzel szöges ellentétben – az utóbbi években kereken elvetette László Gyula ezen elméletét. Harmatta „Hepta geneai” = „hétmagyar” egyeztetése ugyanis tulajdonképpen nem más, mint a „kettős honfoglalás” elmélete azon legfontosabb, mondhatni döntő mozzanatának elismerése, hogy Asparuch al-dunai bolgár honfoglalásával nagyjából egyidejűleg, kb. 680 táján az úgynevezett „griffes-indás” régészeti csoporttal magyarul beszélő népesség is megtelepedett a Kárpát-medencében.

Nagyon jelentős szemléleti változásról tanúskodnak Harmattának a honfoglalás előzményeit és lefolyását taglaló fejtegetései is. Szerinte a Donyec vidéki bolgárok és alánok, azaz a szaltovó majaki kultúra Donyec környéki népessége lettek volna az úgynevezett „kabarok”, akik 815 körül fellázadtak a kazárok ellen és a magyarokhoz csatlakoztak. Ezzel a magyar törzsszövetség ereje tetemesen megnövekedett, hatalmát északkeleten a Volgáig terjesztette ki, függetlenné vált a dunai bolgároktól (vö. fent a „Hepta geneai” = „hétmagyar” egyeztetéssel) és csakhamar – 862-től – megindította nyugati hadjáratait is. Ezután 880 tájáig a magyar törzsszövetség az arab-perzsa források tanúsága szerint független volt. (Bölcs Leó bizánci császár szerint is, sőt nemcsak 880 tájáig, hanem még 895-ben is – megjegyzés tőlünk), és csak ezen időszak után lépett

politikai kapcsolatba a kazárokkal – valószínűleg a besenyők előnyomulása miatt. 889 körül azonban a besenyők valahol Szaratov magasságában átkeltek a Volgán és beékelődtek a magyar törzsszövetség területébe. Ekkor Harmatta szerint egyes törzsek részei (Magyar, Jenő, Gyarmat) elszakadtak a magyarság zömétől és a Volga mellett maradtak.

Majd Harmatta elmondja, hogy a Kárpát-medence elfoglalásának gondolata a 890-es évek elején érlelődhetett meg a magyar törzsfők körében. Ezután pedig így ír: „A megfelelő pillanat 895-ben következett be, amikor a bolgárok és Bizánc között háború tört ki és a bizánciak katonai segítséget kértek a magyaroktól.

A Kárpát-medence elfoglalására kidolgozott magyar hadműveleti terv a politikai és katonai helyzet és erőviszonyok pontos ismeretén alapult. A magyar haderő legfeljebb 1/5 része – a kabarok csapatai, mintegy 3-4000 lovas harcos – Árpád fiának, Liüntikának parancsnoksága alatt a bizánci flotta segítségével átkelt az Al-Dunán és a bolgár állam központját támadta meg. Ez azonban csak színlelt támadás volt, s csak azt a hadászati célt szolgálta, hogy a bolgárokat megakadályozza a Kárpát-medencében a Dunától keletre fekvő területeik védelmében. Ugyanakkor a magyar főerők – 16–17000 főnyi lovas hadsereg – Árpád fejedelem vezetése alatt a törzsek egész népével és állatállományával a magyar csapatok nyugati hadjáratain már korábban is használt útvonalon a Vereckei szoroson keresztül behatolt a Kárpát-medencébe s azt több hadművelettel elfoglalta.

Liüntika három győztes ütközet után visszavonult a bolgár területről és megkezdte csapataival a behatolást Erdélybe. Ekkor Simeon, a bolgár uralkodó, akinek valamilyen katonai sikerre volt szüksége, hogy a bizánciakkal szemben tárgyalási pozícióját megerősítse, besenyő segítséggel rajtaütött a kabarok még visszamaradt népén és a szállásaikat védő hátvéden, s feldúlta a jórészt már kiürített kabar szállásokat, majd a besenyőkkel együtt sietve visszavonult. Ennek a bolgár-besenyő portyának, amelynek sikerét Simeon a bizánciakkal folytatott tárgyalásokon érthető okokból alaposan felnagyította, semmi hadászati jelentősége sem volt a magyar honfoglalás szempontjából.” – Eddig Harmatta a honfoglalás körülményeiről és lefolyásáról.

Nem kevés csodálkozással kell tudomásul vennünk, hogy Harmatta fent idézett leírása mindenben megfelel annak a honfoglalásról alkotott – a számbavehető egykorú források adatai alapján logikusan kikövetkeztethető képnek, amelyet annak idején, immár tizenegy évvel ezelőtt Fodor István, illetve pontosabban mondva Györffy György nézeteivel vitába szállván magunk is részletesen kifejtettünk (l. könyvünk 352-361. old.). Szinte hihetetlen, de tény, hogy Harmatta végre leszállt a „besenyő-futás” több mint egy évszázada agyonhajszolt vesszőparipájáról, sőt még azt is hajlandó elismerni, hogy a honfoglaló magyarok értettek valamicskét a

hadvezetésekre és nem külön-külön támadták meg Bolgária központi balkáni területeit (Györffyék szerint 894-ben) és kárpát-medencei tartományait (Györffy és Fodor szerint 895-ben), hanem a két hadjárat egyidejűleg, 895-ben zajlott le.

Végül Harmatta a székelyek sokat vitatott, de még máig nem eldöntött eredetének kérdését a szarvasi tűtartó általa részben magyarul ért értelmezett rovásfeliratának tanúságára hivatkozva úgy magyarázza, hogy a részben magyar, részben török nyelvű szöveg bizonyíték arra, hogy Szarvas környékén már valamikor a bolgár honfoglalás (679–681) és a tűtartó kora (kb. 750) között egy magyar és török elemekből álló etnikai csoport telepedett le. A török elemet közöttük Harmatta szerint az *Eskil* (vagy *Esikil*) nevű nyugati türk népcsoportból kiszakadt töredék képviselte. Lényegesen alátámasztja ezt az elképzelést külön még az is, hogy az *Eskil* népnév kínai források tanúsága szerint már Kr. u. 660 táján *Sikil* változatban is előfordult. Ezen török népcsoport nevéből származik a *székely* népnév – írja Harmatta.

Ez a székely eredet-hipotézis szintén igen lényeges haladást jelent azon az utóbbi évtizedekben akadémiailag úgyszólván „szentesített” – véleménnyel szemben, amely szerint a székelyeknek a honfoglalást megelőző kárpát-medencei tartózkodása csak a magyar krónikák mesés tudósítása, amelynek semmiféle történelmi alapja nincsen.

Szj Enikő: „Újra kell-e írni a finn őstörténetet?” című tanulmánya, amely a „Magyar Tudomány” 1990/3. számának következő dolgozatát képezi, a finnugor nyelvtudomány és őstörténetkutatás, pontosabban az uráli-finnugor nép- és nyelvcsaládi hipotézis körüli legújabb, elsőrendű fontosságú finnországi fejleményekről, vitákról ad hírt. Megtudjuk, hogy Finnországban az utóbbi tíz évben alapvetően új őstörténeti és nyelvtörténeti elméletek láttak napvilágot, amelyek szerint a finnek már 9000 éve – némelyek szerint csak mintegy 5200 éve – mai lakhelyeiken éltek. Úgyszintén a finn-germán nyelvi kapcsolatok kutatása is meglepő eredményekhez vezetett. A finn nyelv rengeteg germán eredetű jövevényszava láttán ugyanis óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy: „...a finnek elgermánosodott finnugorok avagy elfinnugorosodott germánok-e” – írja Szj Enikő, majd kifejti, hogy a fenti időrendi problémát csak két úton lehet feloldani: 1./ *A hagyományos nyelvcsaládi időrend 2000 évvel korábbra helyezésével*, ami azonban több oknál fogva is lehetetlennek látszik – jegyzi meg. (Ebben teljes mértékben igazat kell adnunk Szj Enikőnek, hiszen már az eddigi nyelvcsaládi időrend is rendkívül túlfeszített és semmiféle nyelvemlékbeli alapja sincs.) 2./ *Avagy fel kell éleszteni a régi, úgynevezett nagy őshaza elméletét*, ami az Uráltól Skandináviáig terjedt volna. – Ez az ötlet viszont a halász-vadász gazdasági fok rendkí-

vül alacsony népsűrűségének semmilyen kifogással sem mellőzhető tényén bukik meg, amely még a sokkalta kisebb területre lokalizált Oka-Káma-Bjelája környéki uráli-finnugor őshazahipotézist is képtelenséggé teszi, nemhogy egy, az Uráltól Skandináviáig terjedő őshaza elképzelését. – E kizáró okról viszont Szíj Enikő inkább nem beszél.

A figyelmes olvasó tehát maga is levonhatja az egyedül elképzelhető következtetést: ilyen körülmények között csakis a finnugor nyelvek egymás közötti kapcsolatainak areális nyelvkiegyenlítődési elmélete tarthat igényt arra, hogy komolyan számolhassunk vele a finnugor nyelvek közötti nyelvrokonsági viszonyok, összefüggések mikéntjének valósághű magyarázatára.

Ezután Szíj Enikő beszámol arról, hogy jelenleg több különböző finn őstörténeti elmélet forog közkézen, amelyek azonban mind ugyanazokra a régészeti munkákra hivatkoznak. Ennek okát abban látja, hogy: „...az egyes szakterületek művelői *nem fogalmaznak egyértelműen*, szabatosan, más tudomány szakemberei számára is érthetően, félreérthetetlenül.” (Kiemelés Szíj Enikőtől). Ez a magyarázat azonban nyilvánvalóan nem egyéb olcsó kifogásnál. Figyelmes olvasóink bizonyára maguk is fel tudják ismerni a Szíj Enikő által előbb vázolt jelenség valóságos okát. Az ugyanazokra a régészeti eredményekre hivatkozó, illetve támaszkodó több különböző őstörténeti elmélet egyidejű létezése ugyanis aligha magyarázható úgy, mintha a régészek nem tudnának szabatosan fogalmazni, hanem sokkal inkább arra vezethető vissza, hogy a régészet eredményei – amint korábbi köteteinkben már sokszorosan megmutattuk – mind egyenként, mind pedig összességükben egyértelműen az uráli-finnugor nyelvcsalád genetikus, azaz leszármazásbeli rokonságának elképzelése ellen szólnak. Evidens tehát, hogy az ezekből a – kivétel nélkül a genetikus finnugor nyelvrokonságot cáfoló – régészeti adatokból ennek ellenére genetikusán értelmezett finnugor őstörténelmet gyártani óhajtó finnugrista nyelvészek és őstörténészek kénytelenek a kérdéses régészeti leleteket teljesen önkényesen, a saját nyelvfejlődési, illetőleg őstörténeti elképzeléseiknek valamiféleképpen megfelelő módon értelmezni.

Vagyis ki-ki más és más szemszögből nézve szedi össze a genetikus rokonságban lévőnek értelmezett uráli-finnugor nyelvcsalád egykori létezésének alátámasztására véleménye szerint valahogyan felhasználható ásatási megfigyeléseket. Erre a „módszer”-re – azaz jobban mondva módszertelenségre – nem ugyan a finn, hanem a magyar finnugrisztika viszonylatában szintén már több esetben alkalmunk volt rámutatni eddigi tanulmányaink során.

Cikke végén Szíj Enikő ismét nyomatékosan hangsúlyozza, hogy akár 9000, akár 5200 éves önálló finn történelemről legyen is szó, a finnugor

rokonság ebben az esetben csak úgy magyarázható, ha visszatérünk az úgynevezett *nagy őshaza elméletéhez*.

Egyenesen elképesztő ez a csökönyös ragaszkodás a genetikailag rokonnak értelmezett uráli-finnugor nép- és nyelvcsaládfa elméletéhez, ami kor az utóbbi fél évszázad régészeti kutatásainak eredményei egy lezármazásbeli rokonságban álló uráli-finnugor ősnép és ősnelv egykori létezésének még a lehetőségét is egyértelműen megcáfolták.

A fentiek után pedig Szij Enikő befejezéstül újra csak kiemeli immár harmadszor – hogy a jövő kutatás legfőbb célja kell legyen, hogy a legfrissebb ismeretek birtokában felülvizsgálják és újra átgondolják a megoldást kínáló *nagy őshazaelméletet*.

Ezek után az elfogulatlan szemlélőnek úgy tűnik, hogy a finnugor nyelvészet járszalagján dolgozó magyar őstörténetkutatás őstörténelmi horizontja az úgynevezett „csőllátás” látómezejének szűk keresztmetszetére zsugorodott össze és szemlélete olyan mérvé vált, hogy az egykori 19. századi, már rég elavult nyelvészeti hiedelmeken kívül teljességgel képtelen bármilyen újabb régészeti, őstörténeti, nyelvészeti vagy nyelvtörténeti adat, illetőleg elgondolás felhasználására, avagy beépítésére egy újabb, korszerűbb finnugor nyelvtörténeti elméletbe.

A „Magyar Tudomány” 1990/3-as számának következő cikke Benkő Lóránd tollából származik. címe: „Őstörténetünk és a magyar nyelvtudomány”. Mivel Benkő e dolgozatában legfőképpen csupán a „Magyar őstörténeti tanulmányok” kötetében megjelent „Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet” című cikke témáit variálgatja arról, hogy a magyar népnek a honfoglalásig terjedő, mintegy 1500–2000 évre tehető úgynevezett „külön életében” rengeteg önálló, a többi rokon nyelvvel már nem közös nyelvi sajátossága alakult ki, és emiatt e korszak történelmi eseményeit nyelvi szempontból – ha egyáltalán mód nyílik erre – úgy csakis a magyar nyelv felől közeledve szabad megközelíteni, illetve megmagyarázni.

Benkő ezen 1977-es tanulmányával már bővebben foglalkoztunk könyvünk 524-532. oldalain. Kimutattuk ott, hogy bár Benkő nem egy igen meggondolandó módszertani kérdést *elméletben* – de csakis elméletben – helyesen értékel, de ezen saját maga által lefektetett elvi követelmények gyakorlati alkalmazásánál felrúg minden módszerességet, és még olyan magyar szavakat is a finnugor nyelvekből vél etimologizálhatni, amelyeknek egyetlen finnugor nyelvben sincs párhuzamuk. – Emiatt nem is szükséges Benkőnek ezzel az újabb cikkével bővebben foglalkoznunk, és így csupán egy példáját említjük meg, amire azzal kapcsolatban hivatkozik, hogy a társtudományokban nagyon eluralkodott az a megengedhetetlen és módszertelen szokás, hogy a magyar nyelvtudomány már

elavult, többé nem érvényes szó- vagy névszármaztatásait igen gyakran felhasználják történelmi hipotézisek alátámasztására. Szó szerint így ír: „...az *eszege*l népnév nem lehet a magyar *székely* előzménye;” – Nos, éppen néhány oldallal előbb mutattuk be Harmatta János hipotézisét a székelyek eredetéről, amelyben pontosan azt állítja, hogy az *eszege*l, illetőleg *eszkil* vagy *eszikil* névből származik a *székely* népnév, amely etimológia alátámasztására hivatkozik arra, hogy a kínai forrásokban már Kr. u. 660 körül adatolható az *eszkil* népnév *szikil* hangalakú változata. Harmatta professzor azonban nem a „társtudományok” valamelyikének művelője, hanem annak rendje és módja szerint szakszerűen kiképzett nyelvész – bár nem kimondottan finnugrista, hanem iranológus, ámde akinek kompetenciáját finnugor és magyar nyelvi kérdésekben is a hazai akadémikus tudományosság fenntartások nélkül elismeri. Amint ezt ékesen bizonyítja az a körülmény is, hogy az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 1989. május 12-i nyilvános magyar őstörténeti ülésének megszemenően legfontosabb, az egész témakört összefoglaló főelőadását éppenséggel Harmatta János tartotta (l. fentebb.).

Nem kívánunk ebben a speciálisan egyedi nyelvi kérdésben végleges állást foglalni, annyit azonban bátorkodunk megjegyezni, hogy elég nehezen látható be, milyen nyelvi akadály lenne annak, hogy a kínai forrásokban írásosan adatolt *szikil* névalakot a magyar *székely* népnévvel azonosítsuk. Így tehát Benkő ezen nyelvészeti szörszálhasogatása kísértetiesen emlékeztet arra a másik magyar nyelvészeti képtelenségre, amely szerint a magyarok külföldön használatos *Ungar*, *hungar*, *ugri*, *vengri* stb. nevei ugyan nyelvészeink szerint az onogur népnévből származnak, ugyanakkor azonban állítólag semmi közük sem lenne a hunok nevéhez, holott az egykorú források az *onogur* népnevet gyakran *unugur* és *hunugur* hangalakban is használják ugyanazon nép megnevezésére, sőt többször még azt is kifejezetten hozzáteszik, hogy e nép esetében hun-utód etnikumról van szó (minderről bővebben l. könyvünk 273. old.)

Vargyas Lajos: „A magyar népköltészet és népzene honfoglalás előtti rétegei” című előadását tartalmazza a „Magyar Tudomány 1990/3-as számának következő cikke. Felettébb jellemző ez a dolgozat a magyarságtudományok jelenlegi siralmas állapotára. Vargyas ugyanis előadásában kerekén azt állítja, hogy legősibb zenei hagyományaink az obi-ugorokkal közösek; ezek pedig a két, esetleg három-négy hangon mozgó siratódallamok. - Ezzel szöges ellentétben az 1977-ben megjelent „Magyar őstörténeti tanulmányok” című kötetben, amely az 1973 novemberében megtartott őstörténeti szimpóziumon elhangzott előadásokat tartalmazza, Vikár László „A magyar népzene török és finnugor kapcsolatai” című tanulmányában a kérdéses Vargyas-féle obi-ugor-magyar siratódallam-pár-

huzamokkal kapcsolatban tételen kimutatta, hogy ezek nem használhatóak fel semmiféle rokonság bizonyítására. Szó szerint így ír: „Három-négy-öt egymás melletti hangon mozgó dallammotívumokat a világ sok más részéről is ismerünk, ezek egymástól függetlenül is létrejöhetnek, mert egyszerű és természetesen megnyilatkozásai az emberi léleknek. Nem lehet őket kisajátítani egy kultúra vagy nyelvcsalád számára sem.” – Ezek a sorok teljesen egyértelmű és cáfolhatatlan bizonyítékai annak, hogy módszertanilag megengedhetetlen, sőt egyenesen tudománytalan eljárás a nagyon kezdetleges, csupán két-három vagy négy egymás melletti hangon mozgó obi-ugor és magyar siratódallamok párhuzamaiból arra következtetni, hogy ezek a megfelelések az obi-ugorok és a magyarok népi rokonságára, netán közös származására vallanak.

Ami azonban ebben az összefüggésben a legmegdöbbentőbb, azt abban a körülményben láthatjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia illetékesei az 1989-es őstörténeti ülés néprajzi-népzenei tárgyú előadójának – Vikár előbb bemutatott teljesen meggyőző és vitathatatlan cáfolata ellenére – pontosan azt a Vargyas Lajost választották ki, akiről köztudott dolog, hogy már több mint három évtizede házal ezekkel a – szerinte közös eredetet bizonyító – obi-ugor-magyar siratódallam-párhuzamokkal. Vikár László szerepeltetésével az 1973-as őstörténeti szimpóziumon szemmel láthatóan mintegy „hiba csúszott a rendezésbe”, és nyilván ezt utólagosan kiküszöbölendő ráncigálták elő az 1989-es őstörténeti ülés néprajzi-népzenei tárgyú előadásának megtartására Vargyas Lajost, aki azután meg is felelt a várakozásnak: szépen felmondta a leckét a szerinte vogul-magyar népi rokonságot és meg egymást bizonyító siratódallam-párhuzamokról.

Fodor István: „A régészeti kutatások félszázados történetéről” címmel tartott előadást az 1989. május 12-i akadémiai osztályülésen. Fejtetéseire csak azért érdemes röviden kitérni, mert iskolapéldái annak, hogy a finnugor nyelvészet emlőin nevelkedett magyar őstörténészek, régészek szemmel láthatóan egyszerűen képtelenek kitörni a finnugrisztika 19. századi hipotéziseinek bűvös köréből. Előadásában Fodor semmi újat sem mond, hanem megint csak ugyanazokat a felettébb valószínűtlen, sőt nem egy esetben egyenesen képtelen elgondolásokat ismételgeti, amelyeket „Verecke híres útján...” című könyve taglalása alkalmával „Kettős mértékkel...” című könyvünk 3. fejezetében már bővebben ismertettünk. Többszörösen kimutattuk ott, hogy Fodor nézetei jobbra egyáltalán nem egyeztethetők össze a régészeti kutatások valóságos eredményeivel.

Változatlanul vallja pl. Fodor még 1989-ben is a Hajdú Péter-féle Alsó-Ob menti uráli őshazahipotézist, amelynek azonban az égvilágon semmilyen régészeti alátámasztása sincs, hanem csupán Hajdú azon bizonyít-

hatalatlan, pusztán nyelvészeti spekuláció-láncolatán alapul, amely szerint: a/ az uráli alapnyelvben meglettek volna a szibériai tajga-erdő jellegzetes fáinak nevei; b/ ugyancsak meglettek volna az uráli alapnyelvben az európai lombos erdő fanevei is; c/ az idők folyamán a nyugati finnugor népek elfelejtették volna a tajga-erdő fáinak neveit; d/ a keleti finnugoroknál viszont ugyanakkor az európai lombos erdő fáinak nevei mentek volna feledésbe.

Nos, Fodor – nyilván maga is érezve e pusztán légüres térben mozgó (hiszen az uráli-finnugor nyelveknek gyakorlatilag nincsenek nyelvemlékei, tehát a nyelvészet által az uráli alapnyelv korára, azaz kb. 7000–8000 évre megkísérelt nyelvi visszakövetkeztetéseknek semmiféle megfogható, konkrét nyelvemlékbeli alapjuk sincs), „hangtörvényes” nyelvészeti rekonstrukciókra épített hipotézis-gúla igen magas fokú valószínűtlenségét – „Verecke híres útján...” című könyvében megkísérelt régészeti megalapozást is keríteni Hajdú Alsó-Ob menti uráli őshazahipotézise alá. Ebbeli igyekezetében – amint már a „Kettős mértékkel...” 3. fejezetében kifejtettük – attól sem riadt vissza, hogy a Csernyecov által feltárt kelet-uráli paleolitikus-mezolitikus halász-vadász telepek kezdeteit – amelyek leletanyagában erőteljes kelteminári kulturhatások észlelhetők – Kr.e. 4000 tájára keltezzék, holott a nemzetközi régészet időrendi meghatározása szerint a kelteminári kultúra legkorábbi lelőhelye – Dzsambasz Kala 4. számú települése – kb. Kr.e. 2700-ból származik (l. László 1961. 105. old). Vagyis a kelteminári kultúra 1300 évvel későbbben kezdődött mint a Fodor féle 4000 tájára keltezett legkorábbi kelteminári művelődési kisépítések a Kelet-Urál vidékén. Magyarán ezek a kelet-uráli telepek, kelteminári párhuzamaikkal egyetemben nem Kr.e. 4000 táján kezdődtek, hanem kb. 2500–2000 közé tartoznak (e kérdésről bővebben l. könyvünk 310-313. és 314-315. old.).

Ebben az egész Hajdú-Fodor-féle Alsó-Ob melléki tundrai uráli őshazahipotézis-problémakörben azonban az a legjellemzőbb, hogy már maga, a finnugrisztikában is évtizedes kutatási tapasztalatokkal rendelkező iranológus nyelvész szakember Harmatta János is azt írta fentebb ismertetett előadásában, amely ugyanazon az 1989. május 12-i akadémiai őstörténeti osztályülésen hangzott el, mint Fodor most tárgyalt előadása, hogy a cirbolya fenyő neve csak a permi, az obi-ugor és a szamojéd nyelvekből, azaz a fa tényleges elterjedési területén mutatható ki és semmi bizonyíték sincs arra, hogy más finnugor nyelvekben is meglelt volna.

Lipták Pál: „A magyarság őstörténetének embertani problémái”, Balassa Iván: „A magyar őstörténetkutatás néprajzi lehetőségei”, és Paládi Kovács Attila: „Keleti hozadék” – avagy zootechnika az ősmagyar korban” című előadásaiival nem szükséges foglalkoznunk, mert

semmi olyan lényeges újdonság sem található bennük, amit olvasóink eddigi kötetekből még nem ismernének.

Györffy György „*A magyar honfoglalás kérdéseiről*” című tanulmányára azonban, amely a „Magyar Tudomány” 1990/3. számának következő cikkét képezi, feltétlenül ki kell térnünk, mégpedig hasonló okokból, amelyek miatt előbb Fodor István előadásával is foglalkoztunk. Györffy ugyanis – szintén Harmatta János sentebb ismertetett dolgozatának állásfoglalásával szöges ellentétben – változatlanul azt állítja, hogy Levente bolgár hadjárata 894-ben zajlott le és Árpád 895-ös honfoglaló hadjáratától független volt. Ugyanígy továbbra is azt a nézetet vallja, hogy a besenyő támadás katasztrofális méretű volt, és a honfoglalást lényegében a besenyők elől való fejvesztett menekülésként értékeli.

E kérdésről is bőven szoltunk már, ugyancsak „Kettős mértékkel...” című kötetünk 3. fejezetében, ahol Fodor „Verecke híres útján...” című könyvét ismertettük – mégpedig azért ott, mert Fodor e könyvében teljes mértékben magáévá tette Györffy elképzeléseit a honfoglalásról. Így tehát a Fodor-féle honfoglalás-szemlélet kritikája tulajdonképpen egyúttal Györffynek a honfoglalással kapcsolatos teljesen azonos nézeteinek bírálatát is jelenti.

Erdélyi István: *A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékeinek kutatása a Szovjetunióban*” című előadásával zárul a „Magyar Tudomány” 1990/3. számának az Akadémia 1989. május 12-i őstörténeti osztályülését ismertető cikkeinek sora. Erdélyi csupán az úgynevezett „Magna Hungaria”, azaz a Volga-Bjelaja-Ufa folyók vidékének nagy valószínűséggel magyar vonatkozású leleteivel foglalkozik tanulmányában és inkább azon felfogás felé hajlik, amely szerint a „Magna Hungaria” térségének a magyarokkal kapcsolatba hozható régészeti leletei, azaz a Juliánusz barát által a 13. század első felében a Volga mentén megtalált magyarok régészeti hagyatéka, sokkal inkább egy, a Kr.u. 7–8. században a magyarság zömétől elszakadt magyar csoporttól származnak, mintsem egy, az őshazában maradt magyar néprészlegtől. – Erdélyi István ezen nézetével mindenben egyetérthetünk.

Összefoglalva az 1989. május 12-i akadémiai őstörténeti osztályülésen elhangzottakat, megállapíthatjuk, hogy a leglényegesebb, sőt mondhatnánk korszakalkotó jelentőségű újdonságot Szíj Enikő előadása képezte a Finnországban az utóbbi évtizedben a finn nép őstörténetének kutatásában bekövetkezett óriási horderejű szemléleti változásokról, amelyek lényegét a legjellemzőbben talán úgy lehetne röviden összefoglalni, hogy *a finnek kivonultak az uráli-finnugor őshazából.*

Emellett Harmatta János előadása is tartalmazott egy-két igen lényeges új szempontot és felismerést, amelyek közül jelentőségében magasan kiemelkedik az a közlése, amely szerint *az uralisztika az utóbbi időben arra az eredményre jutott, hogy a finnugor alapnyelv kialakulása „...areális kapcsolatok folyamatában ment végbe, mert a tipológiai jegyek megoszlása világosan négy vagy öt különálló csoportra mutat s az ellentétes peremterületek nem rendelkeznek megőrzött azonos ősi jegyekkel.*”

Nem tudhatjuk persze – legalábbis egyelőre nem –, vajon Harmatta professzor ezen sorai nem csupán ugyanolyan „alibi-megnyilatkozást képeznek-e, mint amilyent pl. Hajdú Péter esetében már 1966-ban megjelent „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című könyvében találhattunk, ahol Hajdú egyrészt arról beszélt, hogy az uráli-finnugor nyelv „...több régi eurázsiai nyelv és nyelvcsalád kialakulási centrumának közelében fejlődött ki” és valószínű „...az a feltevés, hogy a régészetieken kívül a nyelvészeti nyomok is a preuráliak délebbi kapcsolataira utalnak.” (l. Hajdú 1966. 9–10. old.) Majd később azt is kijelentette, hogy „...Nagy valószínűséggel állítható az indogermán, szemita, hamita, urál-altaji, csukcs és kartvel nyelvcsaládok igen régi genetikai kapcsolata” (l. Hajdú 1966. 92. old.). – Az 1960 óta eltelt kerek egynegyed évszázad alatt azonban a hazai nyelvészeti kutatások gyakorlatában az égvilágon semmi jele sem található annak, hogy valaki is komolyan foglalkozott volna az uráli-finnugor nyelvek déli eredetének és déli nyelvi kapcsolatainak kérdéseivel. Maga Hajdú Péter sem tett semmit ezen a téren, sőt azóta ismételten hevesen kikelt a finnugor nyelvek bármiféle déli nyelvi kapcsolatának vizsgálata ellen. Így pl. a magyar nyelv esetleges szumér kapcsolatai kérdésének már a pusztá felvetését is „emigrációs pszichózis”-nak, „szenzációhajhászó áltudományos fikció”-nak és hasonlóknak nevezte (l. pl. Hajdú: „Új hazát találtak, őshazát keresnek” 1969; Hajdú: „A sumér mítosz és a valóság 1972; Hajdú: „A sumér kérdés és a valóság, 1977.).

Feltétlenül bővebben foglalkoznunk kell azonban Hajdú Péter „Sumér kapcsolataink” című cikkével (Édes Anyanyelvünk, III. évf. 2. szám, 1981.), mert ebben egy-két nagyon figyelemreméltó gondolatot vet fel. Először is élesen megkülönbözteti magát a szumér-magyar, illetőleg a szumér-uráli nyelvrokonság feltevését annak túlhajtott megnyilvánulásától, pontosabban mondva ideológiai, faji, sőt vallástörténeti térre való kiterjesztésétől. – Mindjárt előljáróban nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, hogy ezzel az elhatárolással magunk is egyetértünk. – A magyar és a szumér, illetve az uráli nyelvek és a szumér nyelv rokonsága, hipotézisének cáfolatára viszont Hajdú csupán ennyit jegyez meg, hogy „...ez a hiedelem a nyelvtudományokban idejét múlta; nem aktuális, tehát hitelüket veszített gondolatokat próbál fenntartani.” Bár ez a hangnem már teteme-

sen józanabb, mint Hajdú előbb említett, 1969-es, 1972-es és 1977-es megnyilatkozásaié, sőt bizonyos mértékben közeledik a tárgyilagosság felé, és bár a szumér-magyar nyelvi kapcsolatok eddigi vitatói szinte kivétel nélkül a szumér és a magyar nyelv genetikai rokonsága mellett szálltak síkra, mégis nyomatékkal rá kell mutatnunk arra, hogy – a magunk areális nyelvkiegyenlítődési szemléletét illetően – egy igen lényeges körülmény elkerülte Hajdú Péter figyelmét. Nevezetesen az, hogy amennyiben valamely „hiedelem” a nyelvtudományokban valóban „idejét múlta; nem aktuális”, akkor az éppenséggel a genetikus, azaz a nyelvcsaládok leszármazásbelileg rokonnak vélt nyelveiben való gondolkodás 19. századi „hiedelme”, s ezzel szoros összefüggésben az uráli-finnugor nyelvek rokonságának szintén genetikus, nyelvcsaládfaszerű elképzelése, egymás után következő egységes ősnépeikkel, őshazáikkal és alapnyelveikkel, azaz az úgynevezett „uráli”, a „finnugor” és az „ugor” ősnépekkel, őshazákkal és alapnyelvi fokozatokkal egyetemben. E nézetek teljes elavultságát a nemzetközi nyelvtudományban, sőt egyenesen módszertani lehetetlenségét könyvünkben (406-428. old.) bő szakirodalmi idézetekkel alátámasztva egyértelműen megmutattuk.

E nyelvtudományi helyzet következtében tehát az esetleges szumér-magyar nyelvi összefüggések terén egyáltalán nem az a probléma, hogy vajon genetikus nyelvrokonság áll-e fenn a szumér és a magyar között – amint Hajdú véli, és amely rokonsági változatot cáfolni igyekszik –, hanem sokkal inkább akörül forog a kérdés, milyen jellegűek és milyen intenzitásúak voltak azok a – minden számbavehető adat tanúsága szerint areális nyelvkiegyenlítődésszerű – nyelvi kapcsolatok, amelyek eredményeként sok száz szumér szónak és számos nyelvtani jellegzetességnek szabályos és kézenfekvő hangalaki és jelentésbeli, illetve grammatikai párhuzama található a magyarban.

Még jellemzőbbek Hajdú további fejtegetései, amelyek során ismét csak azzal utasítja vissza a szumér-magyar nyelvi kapcsolatok lehetőségét, hogy a finnugor nyelvtudománynak sikerült egy olyan *kikövetkeztetett (!), föltételezett (!)* nyelvi rendszert összeállítania, amelyből „...a rokonságba állított nyelvek szókészletének és nyelvtanának nevezetesebb formái egyaránt levezethetők.” Olyan „alapnyelvről” viszont, amelybe az uráli (magyar) és a szumér egyaránt beletartozna, Hajdú szerint nem beszélhetünk.

Szembeszökő Hajdú görcsös igyekezete, amellyel a genetikailag rokonnak vélt „nyelvcsaládok” és „alapnyelvek” 19. századi elképzelésébe kapaszkodik s úgy tünteti fel a kérdést mintha nyelvrokonság – mint olyan – csak genetikai, azaz leszármazási alapon lenne elképzelhető. Ugyanakkor viszont egy árva szóval sem utal arra, hogy pl. az indogermanisztikai kutatás 150 év alatt sokkal, de sokkal meggyőzőbb, lényege-

sen átfogóbb és messzemenően szélesebb körű „kikövetkeztetett, föltételezett nyelvi rendszer”-t dolgozott ki, mint amilyen a finnugrisztikának valaha is sikerülhet (e nyelvcsaládnak gyakorlatilag nem lévén nyelvemlékei), és amely indogermán „nyelvi rendszer”-ből az indogermán nyelvek szókészletének és nyelvtanának összehasonlíthatatlanul „nevezetesebb formái” voltak levezethetők, mint amilyeneket a finnugrisztika produkált, s mindennek ellenére a modern nemzetközi indogermanisztikai nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben tételesen bebizonyította, hogy a korábban feltételezett *közös ősi indogermán alapnyelv nyelvészeti úton megkísérelt kikövetkeztetése még a finnugor nyelvek emlékeit számban sokezerszeresen felülmúló, korban pedig több évezreddel megelőző indogermán nyelvemlékek ismeretében és segítségével is elvileg lehetetlen s az „indogermán” megnevezés nem egyéb, mint csupán nyelvi – sőt pusztán nyelvszerkezeti – fogalom. Egyértelműen kimutatták, hogy az indogermán nyelveknek nem volt közös alapnyelvük, még kevésbé ősnépük, hanem csak viszonylag késői időkben nagyjából a Kr.e. 2. évezred elejével kezdődően alakultak ki, mégpedig fokozatosan és különböző időszakokban, többrendbeli nyelvkeveredések, felülrétegződések – vagyis areális nyelvkiegyenlítődések – útján. (l. könyvünk 407-427. és 549-552. old.)*

Tetemesen súlyosbítja az uráli-finnugor nyelvcsalád genetikus rokonságát valló iskola helyzetét továbbá az az elsőrendű fontosságú tény, hogy az indogermán nyelvek ráadásul sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint az uráli-finnugor nyelvcsaládnak nevezett csoport nyelvei. Ezt a körülményt, vagyis az uráli-finnugor nyelveknek az indogermán nyelveknél sokkal lazább, tetemesen távolabbi egymás közötti összefüggését maguk a finnugor nyelvészek is elismerik. Így pl. Szinnyei József szerint a finnugor nyelvcsalád *tagjai (!)* kb. úgy viszonyulnak egymáshoz, mint az egyes indogermán *nyelvcsoportok (!)*. (l. Szinnyei: „Magyar nyelvhasználat 1927. 4. old.: – idézve Endrey 1982. 49. old., – kiemelések tőlünk).

Bárczi Géza szerint pedig az egyes finnugor nyelvek közötti rokonság *foka meg sem közelíti a latin vagy a germán csoport különböző tagjai közötti hasonlatosságot, s leginkább ahhoz a rokonsághoz hasonlítható, amely az indoeurópai nyelvcsalád különböző nyelvi csoportjai, pl. a germán és a szláv csoport között fennáll.* (l. Bárczi: „The Hungarian language 1943. 272. old. – idézve Endrey 1982. 49. old.; kiemelés tőlünk).

Mindebből pedig az következik, hogy a finnugor – de még sokkal inkább az uráli – nyelvcsalád genetikus, leszármazásbeli rokonságának elképzelése már eredetileg is felettébb ingatag alapokra épült, a nemzetközi nyelvtudományban ma érvényes normák, módszertani irányelvek értelmében azonban semmi esetre sem tartható fenn tovább. *Tehát valójában éppenséggel az uráli-finnugor nyelvcsalád rokonságának genetikus értel-*

mezése az a „hiedelem”, amely Hajdú Péter szavaival élve „a nyelv tudományokban idejét múlta; nem aktuális, tehát hitelüket veszített gondolatokat próbál fenntartani.”

Ehhez járul még – amint az előbbi Szinnyei és Bárczi idézetekből egyértelműen kiviláglik –, hogy az uráli finnugor nyelvészet még a 19. századi nyelvcsaládi szemlélet módszertani követelményeit is tetemesen áthágta – mondhatni megidomította –, amikor olyan távoli nyelveket sorolt együgyűen, genetikusan rokonságban állónak értelmezett nyelvcsaládba, amelyek nyelvi összefüggései meg sem közelítik más nyelvcsaládok, pl. az indogermán nyelvek egymás közötti párhuzamainak intenzitását. Nagyon helyesen állapítja meg pl. Endrey Antal, hogy „...nyelvészeink hamis kategóriával dolgoztak, amikor az egymással csak igen távoli kapcsolatban álló finnugor nyelveket egy közös nyelvcsaládba tömörítették.” (l. Endrey 1982. 50. old. – kiemelés Endreytől.)

Érdemes megfigyelni, milyen alapvető, módszertani jellegű ellentmondáshoz vezet egyfelől a genetikusan uráli-finnugor nyelvcsalád idejét múlta elképzelésének továbbhurcolása, másfelől pedig a magyar nyelv szumér összefüggéseinek kutatásától való pánikszerű félelem magánál Hajdú Péternél is. Említettük már, hogy „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című könyvében Hajdú *elvben* egészen más nézeteket vall az uráli népek eredetéről és ősi nyelvi kapcsolataikról. Leszögezi, hogy a régészeti adatok tanúsága szerint az uráliak nyelve ...több régi eurázsiai nyelv és nyelvcsalád kialakulási centrumának közelében fejlődött ki”, s valószínű, hogy „...a régészetieken kívül a nyelvészeti nyomok is a preuráliak délebbi kapcsolataira utalnak (l. Hajdú 1966. 9–10. old.). Sőt, felismeri azt is, hogy az uráli nyelvek távolabbi kapcsolatainak vizsgálatánál jelentkező problémák megoldására az összehasonlító nyelvtudomány eddigi módszerei nem elégségesek, s a paleolingvisztikának a jövőben új eljárásokkal kell e távoli kor nyelvi eseményeit megközelítenie. E tekintetben a valószínűségszámítás alkalmazásának fontosságára hívja fel a figyelmet a különböző nyelvcsaládok ősi rokonságszerű kapcsolatainak feltárásánál, mivel két szó véletlen egyezéseinek lehetősége két nyelv összehasonlításánál nagyobb mint sok nyelv összehasonlítása esetében. Majd megjegyzi, hogy a kutatók eddig külön-külön tárgyalták az uráli-indogermán, urál-altáji, indogermán-szemita, indogermán-szumér stb. nyelvcsaládok egyezéseit. Megbízhatóbb eredmény várható azonban akkor, ha valamennyi eurázsiai nyelvcsalád nyelvét együttesen hasonlítjuk össze (l. Hajdú 1966, 91. old.). Ezután rámutat arra is, hogy az indogermán, szemita, hamita, urál-altáji, csukcs és kartvel nyelvek igen régi genetikai kapcsolata „...nagy valószínűséggel állítható” (l. Hajdú 1966. 92. old.).

Hajdú Péter tehát már 1966-ban világosan látta a nyugat-eurázsiai nyelvcsaládok közötti ősi összefüggéseket, sőt a jövőendő kutatás egyik

fontos célkitűzéseként jelölte meg ezen ősi kapcsolatok új módszerekkel való komplex vizsgálatát és feltárását. Egyenesen meghökkentő viszont, hogy míg előbb idézett könyve 91. oldalán még kifejezetten utalt az indogermán nyelvek és a szumér között kimutatható egyezésekre (l. fent), addig végső összesítésében, a 92. oldalon már nem említi a szumért, holott a hamita nyelvektől egészen a csukcsig szinte minden eurázsiai, észak- és kelet-afrikai nyelvcsalád genetikus kapcsolatait „nagy valószínűséggel” állítja.

Pedig azok a régészeti nyomok, amelyek szerint is az uráliak déli kapcsolataira utalnak, egyúttal azt is egyértelműen megmutatták – 1966 óta még sokkal konkrétabban, mint amennyire akkoriban felismerhető volt –, hogy éppenséggel az elő-ázsiai–mezopotámiai ősműveltségek voltak azok, amelyek szinte egész Nyugat-Euráziában évezredek át döntő jelentőségű művelődési, nyelvi és etnikai hatásokat fejtettek ki. Vagyis a Hajdú Péter szerint is „nagy valószínűséggel” állítható genetikai kapcsolat a nyugat-eurázsiai és északkelet-afrikai nyelvcsaládok között – amelyet azonban magunk nem genetikus nyelvrokonságként, hanem sokkal inkább egy újkőkori és korai fémkori nyugat-eurázsiai areális nyelvi kiegyenlítődési folyamat eredményeként értékelünk, és amelyet leginkább talán „nyugat-eurázsiai ősnyelvi közösség”-nek nevezhetnénk – a régészeti leletek tömegének tanúsága szerint vitathatatlanul az Elő-Ázsiából kiinduló és több mint négy teljes évezreden át, kb. Kr.e. 6000 és 2000 között többszörösen hullámszerűen megismétlődő hatalmas méretű vándorlások és gyarmatosítások hatásaira alakult ki. Mivel pedig a szumér nyelv e Nyugat-Euráziában szétrajzott földművelő, később már fémművességgel is rendelkező telepések eredeti hazájában, Elő-Ázsiában, mintegy 2500–3000 éven keresztül bizonyíthatóan minden tekintetben domináló kereskedelmi, állami, irodalmi, kultikus és tudományos kulturnyelv volt, egyenesen abszurdnak nevezhető az az álláspont, hogy amíg pl. a csukcs nyelvet Hajdú szerint be kell ugyan vonnunk – éppenséggel a szumért kellene kihagynunk a szélesebb körű, az egyes nyelvcsaládok ősi kapcsolatait vizsgáló paleolingvisztikai kutatásokból, amint Hajdú Péter előbb említett felsorolása sugalmazza. Ellenkezőleg, Hajdú fenti, alapvető elvi jelentőségű paleolingvisztikai megállapításai egyenesen megkövetelik, hogy a szumér nyelvet nemcsak hogy bevonjuk a nyelvcsaládi határokon túl mutató nyelvhasználati vizsgálatokba, hanem ezenfelül legelsősorban éppen a szumér nyelvemlékekből kell kiindulnunk az ilyesféle kutatásoknál. Ez a munkamenet a rendelkezésünkre álló régészeti leletanyag egyértelmű tanúsága szerint parancsoló módszertani követelmény, amelyet semmiféle kifogással sem lehet mellőzni. Teljességgel érthetetlen, sőt módszertanilag kimondottan képtelenségnek nevezhető tehát Hajdú azon eljárása, hogy – szöges ellentétben az összes is-

mert régészeti adattal, de ezenkívül még saját elvi megállapításával is a gyakorlatban eleve kereken elutasítja a szumér bevonását az uráli nyelvek távolabbi kapcsolatainak kutatásába, amely kapcsolatoknak, összefüggéseknek – s ezt igen nyomatékosan újra hangsúlyoznunk kell *minden rendelkezésünkre álló idevágó adat tanúsága szerint nem genetikai, azaz leszármazásbeli jellegük volt, hanem az uráli, az altáji és nagy valószínűséggel más nyelvek areális nyelvszövetségszerű kiegyenlítődésének irányában hatottak.*

E ponton alkalom adódna arra is, hogy a magyar nép és nyelv kizárólagos uráli-finnugor származtatását valló „hivatalosított” akadémiai iskola és az ezen merev elméletet bizonyíthatatlannak, valószínűtlennek és elavultnak értékelő népünk és nyelvünk kialakulásának előzményeit és korai kapcsolatait jóval délebbi területeken kereső irányzat homlokegyenest ellentétesnek látszó álláspontjait bizonyos mértékig egybehangolhassuk. Csupán abban kellene előzetesen megegyeznünk, hogy egyelőre ne olyan – véleményünk szerint másodlagos – problémákon vitatkozzunk, mint pl. az a kérdés, hogy finnugor eredetű vagy finnugor rokonságú nyelv-e a magyar, hanem először tekintsük globálisan a paleolingvisztikai kérdéseket és vizsgáljuk meg inkább alaposan, minden „genetikus nyelvcsaládi” előítélet nélkül az uráli-finnugor és egyéb nyugat-eurázsiai nyelvcsoporthoz távolabbi ősi kapcsolatait, mégpedig éppen Hajdú Péter előbb ismertetett elvi-módszertani megállapításai alapján, azaz több eurázsiai úgynevezett „nyelvcsalád” nyelveinek együttes összehasonlítása segítségével. Ebbe a széleskörű ősnyelvi egybevetésbe azonban természetesen a szumért is bele kell vonnunk, sőt egyenesen a szumérből kell kiindulnunk ezeknél a paleolingvisztikai vizsgálatoknál, mivel egyfelől a szumér volt földünk legelső és legkorábbról írásosan adatolható kulturnyelve, amely magában Elő-Ázsiában kb. 2500–3000 éven át minden tekintetben domináló kulturnyelv volt, másfelől pedig a régészeti leletek egyértelmű tanúsága szerint az Elő-Ázsiából egykor kiindult hatalmas méretű földművelő és fémműves gyarmatosítások útján Európa és Nyugat-Ázsia délebbi területein, egészen az északi erdőövekig terjedően elsőrangú fontosságu nyelvi hatásokat fejtett ki az említett terségek primitív, gyér számu halász-vadász őslakosainak nyelveire. Azaz a szumer nyelv fokozott figyelembe vétele mindennemű globális paleolingvisztikai egybevetés elengedhetetlen elsődleges módszertani követelménye.

Itt kapcsolódhatna bele – meggyőződésünk szerint – ezekbe a széleskörű, komplex nyelvvizsgálatokba Harmatta János fentebb ismertetett előadásának azon megállapítása, amely szerint az uralisztika kimutatta, hogy az uráli-finnugor alapnyelv kialakulása areális kapcsolatok folyamatában ment végbe, mert a tipológiai jegyek megoszlása világosan négy vagy öt különálló csoportra mutat.

Megítélésünk szerint nagyon gyümölcsöző lenne, ha ezt a gondolatmenetet a magyarországi finnugor nyelvészet szakemberei komolyan mérlegelnék. Senki sem vitatja el ugyanis – legkevésbé magunk –, hogy igen alapos formális nyelvészeti felkészültséggel rendelkeznek, s így legelső sorban ők lennének hivatottak e rendkívül bonyolult, sokrétű paleolingvisztikai folyamatok mibenléténck feltárására. Amiben nem értünk egyet, az tulajdonképpen arra az egyetlen szemléleti eltérésre redukálható, hogy képzett finnugrista nyelvészeink minden tudásukat egyedül az uráli-finnugor nyelvek genetikus rokonsága 19. századi dogmájának alátámasztására összpontosítják, az egyéb ősi nyelvi összefüggéseket pedig – Hajdú Péter fenti elvi állásfoglalása ellenére – a gyakorlatban figyelembe sem veszik. Egy pillanatig nem kételkedünk abban, hogy amennyiben a magyar nyelvészek nem ragaszkodnának görcsösen a 19. század genetikus nyelvcsaládi szemléletéhez, hanem ugyanolyan alapossággal s intenzitással megvizsgálnák a magyar nyelvnek az uráli-finnugor nyelveken túlmutató egyéb összefüggéseit is, mint amilyen energiával, kitartással és akribiával eddig az uráli-finnugor nyelvek és a magyar egymás közötti kapcsolatait kutatták, akkor belátható időn belül meg tudnák oldani azokat az eminens fontosságú, globális paleolingvisztikai kérdéseket is, amelyeket az elmúlt 100 év elő-ázsiai régészeti kutatásai felvetettek, s amelyek – ezt ismét nyomatékosan hangsúlyozzuk – a nemzetközi nyelvtudomány legmértvadóbb tudósainak egész soránál már néhány évtizede az indogermán ősnép és alapnyelv hipotézisének elvetéséhez vezettek.

AZ ÚJKŐKORI-KORAI FÉMKORI ELŐ-ÁZSIAI NYELVI KOINÉ

„Keleten kél a nap” című tanulmány sorozatunkban már ismételtén rámutattunk arra, hogy a régészeti kutatások mai eredményei igen nagy valószínűséggel arra vallanak, hogy az újkőkori, kőrézkori és korai bronzkori Elő-Ázsiában egy általunk „*újkőkori-korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koiné*”-nak nevezett, nagy területeken használatos közérthető közlekedő nyelv (úgynevezett „lingua franca”) létezett, amelynek minden jel szerint több, időbelileg egymást követő nyelvi fokozata volt. Hangsúlyozzuk, ezt az elő-ázsiai közlekedő nyelvet semmi esetre sem szabad valamiféle „közös ősnelv”-nek vagy netalán 19. századi értelemben vett „nyelvcsaládi alapnyelv”-nek értelmezni, hanem csupán az elő-ázsiai újkőkori, kőrézkori és korai bronzkor hosszú évezredei alatt végbement többrendbeli komplikált nyelvkeveredési és areális nyelvkiegyenlítődési folyamatok eredményeként értékelhetjük. Ezt a felfogást támasztják alá – igen súlyos érvekkel – a számos, régészetileg jól elkülöníthető elő-ázsiai neolitikus és kőrézkori műveltségnek a leletekből kibontható komplex egymásrahatásai, terjeszkedései, keveredései, felülrétegződései. E rendkívül komplikált kulturális összefüggések, egységesedési folyamatok keretében, ezek párhuzamos eredményeként, mintegy az elő-ázsiai kulturális koiné nyelvi vetületeként kell tehát szemlélnünk az areális nyelvkiegyenlítődési folyamatokat is, vagyis az elő-ázsiai nyelvi koiné kialakulását, amelynek az egymást követő, s az idők folyamán egyre nagyobb és nagyobb területekre kiterjeszkedő és mindinkább egységesebbé váló kultúrkörök régészeti leletösszefüggéseinek tanúsága szerint – amint előbb már említettük – magának is több, időben egymás után következő nyelvi fokozata volt (bővebben l. könyvünk 707-712. és 878-880. old.). A kérdés eminens fontossága miatt az alábbiakban röviden ismét összefoglaljuk az ott mondotakat.

„A szumér kérdés” című könyvünk 1. fejezetében részletesen bemutattuk, hogy az elő-ázsiai művelődési fejlődést meghatározó impulzusok kb. a Kr.e. 6. évezred kezdete óta mindinkább Elő-Ázsia központi területeire – Mezopotámiára, Szíriára és Irán legnyugatibb sávjára – koncentráálódtak. E térségben alakult ki a legkorábbi, már viszonylag egységesnek mutakozó művelődési kör, a 6000 táján jelentkező észak-mezopotámiai Hassuna kultúra, majd ennek szerves folytatásaként 5600 körül megjelent – ugyancsak Észak-Mezopotámiában – a Samarra műveltség, amely azonban már tetemesen nagyobb területekre terjedt ki, mint a megelőző Hassuna kultúra. A Samarra műveltséggel nagyjából egyidejűleg, szintén

a 6. évezred derekán, kissé nyugatabbra, Szíria térségében viszont a Tell Halaf kultúra alakult ki, úgyszintén jól elkülöníthető, nagy mértékben egységesnek mutakozó leletanyaggal. Majd a samarrai és a halafi művelődési körök kölcsönös egymásrahatásai, végül pedig a Tell Halaf kultúrának a samarrai területekre való domináns kiterjeszkedése útján keletkezett 5000 körül az egységes Samarra-Halaf művelődési komplexum, amely már a Földközi-tengertől a Zagrosz hegységig terjedt. Azaz e művelődési kör konszolidációjával kezdődően, kb. a 6/5. évezred fordulója óta már minden joggal tetemes kulturális egyöntetűségről beszélhetünk Szíria és Észak-Mezopotámia térségében.

Ez a művelődésbeli homogenitás, valamint a viszonylag fejlett kulturális állapotokról tanúskodó leletkomplexumok: számos lelőhelyen a réz, ólom, arany, ezüst jelentős mértékű feldolgozása, a már kimondottan városias jellegű települések (tekintélyes védőfalak, sáncok, templomépítkezések stb.), a kerámiakészítés és -díszítés nagyszerű teljesítményei, a rendkívül fejlett textilgyártás, a pecsétnyomók általános használata, több helyütt öntözőrendszerek megjelenése stb. láttán számos kutató arra a következtetésre jutott, hogy a Halaf kultúra virágzásának idején, kb. 5000 és 4500 között már minden bizonnyal számottevő jelentőségű államképződményeknek kellett létezniük Észak-Mezopotámiában és Szíriában (l. Shachermeyr 1979, 14–15. old.).

Ilyen körülmények között azonban a valószínűség igen magas fokán számolnunk kell azzal is, hogy e művelődésbeli homogenizálódás és a szintén nagy valószínűséggel feltételezhető államképződmények nyelvi vetületeként a Halaf kultúrkör területén tetemes fokú nyelvi kiegyenlítődésként is be kellett következnie a lakosság különböző származású csoportjainak eredetileg nyilván különféle idiómái között, azaz egy közérthető közlekedő nyelvnek – „lingua francá”-nak – is ki kellett alakulnia. Ez a közlekedő nyelv viszont kétségkívül a Halaf művelődési kör két, kulturálisan legaktívabb csoportja, azaz elsősorban a halafi, másodsorban pedig a samarrai etnikum (vagy etnikumok) nyelvjárásain alapult, főleg ezek keveredése és kiegyenlítődése útján keletkezett, de bizonyos fokú halafi dominanciával, tekintettel arra, hogy végül is a halafi kultúra terjeszkedett ki a samarrai területekre és nem megfordítva.

Ezt a nyelvi állapotot a térség régészeti nomenklatúrájához alkalmazkodva legcélszerűbben az elő-ázsiai nyelvi koiné (*Samarra-*) *Halaf kori közlekedő nyelvi fokozatának* nevezhetjük, a zárójelbe tett „Samarra” megjelöléssel utalva arra is, hogy e közlekedő nyelvi fokozatnak igen nagy valószínűséggel két, többé-kevésbé közérthető előzménye volt már a Samarra és a Tell Halaf kultúrkörök külön életében is, kb. 5500–5000 között, tudniillik egy külön *samarrai* és egy külön *halafi közlekedő nyelvi fokozat*. E véleményünk alátámasztására elég csupán arra utalnunk,

hogy a samarrai kultúrkörben már 5400 táján két helyen is (*Tell es Sauwan*-ban és *Tšoga Mami*-ban) többosztatú öntözőrendszerek maradványait tárták fel a régészek. Márpedig öntözőrendszerek megépítéshez és folyamatos karbantartásához elengedhetetlen egy nagyobb népcsoportok által beszélt közérthető nyelv megléte. Ez utóbbi meggondolás alapján tehát a külön samarrai és külön halafi közlekedő nyelvi fokozat időszakát kb. Kr.e. 5500 és 5000 közé kell kelteznünk. Erre a nyelvi állapotról következett azután kb. 5000–4500 között az egyesült (Samarrai-) Halaf kori közlekedő nyelvi fokozat. E „lingua franca” már tekintélyes nagyságú területre terjeszkedett ki. Használatának határait a Halaf kultúrkör törzsterületeinek határai képezik, azaz nyugaton a Földközi-tenger libanoni-szíriai partvidéke és Kilikia, északon Diyarbakir környéke és a Van-tó, keleten a Zagrosz hegység és Kermanšah vidéke, délen pedig Bagdad magassága, az Eufrátesz középső szakasza a folyó nagy kanyarulatáig (Aleppótól keletre), majd vissza a szíriai tengerpartig.

Ezzel párhuzamosan azonban Dél-Mezopotámiában is feltétlenül számolnunk kell az ottani Eridu-Ubaid műveltség 1. és 2. periódusa (kb. Kr.e. 5400–4500 között) telepeseinek külön közérthető közlekedő nyelvvel, sőt ott még sokkal fejlettebb fokon, mint északon, hiszen Dél-Mezopotámiában a földművelés üzéséhez elengedhetetlenül szükséges öntözőrendszerek megteremtése és folyamatos üzemeltetése – olyan hatalmas folyók esetében, mint a Tigris és az Eufrátesz – el sem képzelhető hatékony központi irányítás és nagy területek lakossága közötti közérthetőség nélkül.

Ennek a déli nyelvi kiegyenlítődének bázisai nyilvánvalóan az Eridu-Ubaid kultúra 1. periódusa legkorábbi telepeseinek samarrai nyelvjárásai voltak, amelyek azután az Eridu-Ubaid 2. periódus idején tekintélyes mennyiségű halafi nyelvi elemmel bővültek ki (vö.: az Eridu-Ubaid műveltség 1. periódusában főleg samarrai, a 2. periódusban pedig elsősorban halafi párhuzamok mutathatók ki a régészeti leletekben; – l. pl. Amiet 1977, 522. old.). Tehát már akkoriban, amikor ez a dél-mezopotámiai, *Eridu-Ubaid 1–2. kori közlekedő nyelvi fokozatnak* nevezhető nyelvközösség (kb. 5400–4500 között) az egyidejű (Samarrai-) halafihoz képest még viszonylag jelentéktelen volt, ez utóbbinál sokkal kisebb területre korlátozódott, mindegyiküknek kétségtávol számuk közös nyelvi elemet kellett tartalmaznia, tekintettel arra, hogy végeredményben mindkettő samarrai és halafi népcsoportok kisebb nemzetségi-törzsi nyelveinek kölcsönös areális kiegyenlítődése útján keletkezett – csupán az északi nyelvközösség inkább a halafi (vö. a halafi kultúra felülrétegződésével a samarrai műveltségre), a déli pedig elsősorban a samarrai (vö. az első dél-mezopotámiai telepések a rendelkezésünkre álló adatok szerint a samarrai műveltség területéről érkeztek) nyelvjárásokon alapulhatott.

Ezután Kr.e. 4500-zal kezdődően, nagyjából a korábbi Samarra-Halaf területeken, de már Dél-Mezopotámiát is magába foglalva, valamint Irán nyugati felére és Délkelet-Anatólia egy további sávjára (Malatyáig) is kiterjeszkedve az Eridu-Ubaid műveltség 3. és 4. periódusának kulturális koinéját találjuk, az északabbi térségben *északi Ubaid kultúrkör* néven, amelyben azonban már egyértelműen Dél-Mezopotámia vitte a vezető szerepet. E művelődési kör leletkomplexumai ugyanakkor a tetemesen nagyobb kiterjedésen felül még sokkal nagyobb mértékű kulturális ki-egyenlítődéstről is tanúskodnak, mint amilyen a megelőző Halaf korszakban kimutatható volt. Vagyis e művelődési komplexum esetében a kulturálisan rendkívül aktív dél-mezopotámiai népesség – amely minden számbavehető régészeti adat tanúsága szerint ebben a korszakban már rég szumér volt (l. könyvünk 698-706. old.) – messze vidékekre kiterjeszkedő elő-ázsiai művelődési dominanciájáról van szó: e kultúra mindenütt felülrétegződött a különféle kisebb-nagyobb helyi jellegű műveltségekre, sőt még a tekintélyes nagyságú Halaf kultúrkörre is és egységesítette az említett hatalmas területek művelődési arculatát.

Ez a szinte hihetetlen fokú dinamika legelső sorban kétségtelenül a dél-mezopotámiai síkság fejlett öntözéses mezőgazdaságának hatalmas mennyiségű termékfeleslege következtében előállott és az újkőkori kezdeti után bekövetkezett első népsűrűség-növekedéssel vetekedő újabb óriási méretű népszaporodás demográfiai nyomásával, valamint a nyersanyagokban szegény Dél-Mezopotámia egyre differenciáltabbá váló műveltségének folyamatos és mind gyorsabb ütemben növekedő nyersanyagigényével (fémek, fa, kő, drágakövek stb.) magyarázható.

Nyilvánvaló azonban az is – fentebb már utaltunk is rá –, hogy az öntözéses mezőgazdasággal rendelkező Eridu-Ubaid műveltség kialakulása és egész Dél-Mezopotámiára való kiterjeszkedése csakis hatékony központi irányítás, tekintélyes nagyságú területeket egybefogó, kimondottan állam-jellegű hatalmi szervezet kereteiben képzelhető el, amely viszont egyúttal közérthető nyelvet is feltételez. Mivel pedig Kr.e. 4500 után az Eridu-Ubaid műveltség szinte egész Elő-Ázsiára kiterjeszkedett, ezzel a kulturális térhódítással együtt e kultúra hordozóinak eredetileg csak Dél-Mezopotámiában beszélt nyelve is kétségtelenül uralkodó „lingua francá”-vá vált Elő-Ázsia tetemes részében. Ez a nyelvi állapot jelenti az elő-ázsiai nyelvi koiné *Eridu-Ubaid 3-4 kori* vagy *északi Ubaid kori közlekedő nyelvi fokozatát* és elterjedtségének időszaka az Eridu-Ubaid kultúra 3. és 4. periódusának időtartamára, kb. 4500 és 3800/3700 közé keltezhető. Figyelembe véve azonban azt is, hogy az Eridu-Ubaid műveltséget kialakító és hordozó népesség már igen nagy valószínűséggel *összsumér* vagy *előszumér* volt (az „előmagyarok” nyelvészeti megnevezés értelmében), helyesebbnek tűnik, ha inkább *Eridu-*

Ubaid 3-4 kori ősszumér (vagy elősszumér) közlekedő nyelvi fokozatról beszélünk.

Ezután kb. Kr.e. 3800-zal kezdődően a szintén dél-mezopotámiai eredetű, már minden kétséget kizáró módon bizonyíthatóan *szumér etnikumú Uruk kultúra* rohamos terjeszkedése figyelhető meg a régészeti leletekben, amely műveltség a megelőző északi Ubaid kultúrkör egykori kiterjeszkedésével mindenben azonos módon folyt le, s masszív dominanciájának egyértelmű régészeti bizonyítékai ugyancsak a Földközi-tenger keleti partvidékétől Közép-Irányig jelentkeznek (*Uruk-Gaura kultúra*, kb. 3700–3200 között). E művelődési koiné közlekedő nyelve már bizonyíthatóan szumér volt, s a szumér nyelv ezután egészen Kr.e. 2000/1900 tájáig Elő-Ázsia minden tekintetben domináló „lingua francá”-ja, nemzetközi kulturális, kultikus, kereskedelmi és állami nyelve maradt. E nyelvi állapot megnevezése tehát az eddig alkalmazott terminológia szerint *Uruk-Gaura kori ősszumér közlekedő nyelvi fokozat* lenne, kb. Kr.e. 3700-zal kezdődően, azaz nagyjából a képirás feltehetően legkorábbi kezdetei óta, amelynek jelenleg ismert legrégebbi emlékei 3500 tájáról származnak (Habuba Kabira, Tell Quanas; l. könyvünk 697. old., ott irodalom is.).

Feltétlenül figyelembe veendő azonban, hogy a most felvázolt, egymást követő elő-ázsiai közlekedő nyelvi fokozatokat a mondottak alapján magukat is igen lényeges egymás közötti nyelvi kapcsolatok fűzték össze. 1./ A samarrai és a halafi népcsoportok nyelvi kiegyenlítődése hozta létre a (Samarra-) Halaf kori közlekedő nyelvi fokozatot. 2./ Ugyancsak samarrai és halafi nemzetségek, törzsek nyelvi elemeinek keveredése útján keletkezett a dél-mezopotámiai Eridu-Ubaid 1-2 kori közlekedő nyelvi fokozat nyelve. 3./ Ez az Eridu-Ubaid 1-2 kori közlekedő nyelvi fokozat azután ismételt keveredett samarrai és halafi nyelvi elemekkel, ezúttal a már kiegyenlített (Samarra-) Halaf kori közlekedő nyelvi fokozat nyelvével, s 4500 után így alakult ki az Eridu-Ubaid 3-4 kori vagy északi Ubaid kori közlekedő nyelvi fokozat. 4./ Végül egy újabb nyelvi kiegyenlítődésként az Eridu-Ubaid 3-4 kori és a kialakulófélben lévő Uruk-Gaura kori közlekedő nyelvi fokozat között, amely a már írásos emlékekből ismert és szinte egész Elő-Ázsiában széles körben elterjedt ősszumér nyelv végső konszolidálódását eredményezte.

Igy tehát nyilvánvaló, hogy a szumér nyelvnek már eredetileg is nagyon számos nyelvi elemet kellett tartalmaznia mind a (Samarra-) Halaf kor, mind pedig az Eridu-Ubaid 1-2. periódus, illetőleg az Eridu-Ubaid 3-4. periódus közlekedő nyelvi fokozatainak nyelvi állapotaiból. Azaz minden jel arra vall, hogy már a (Samarra-) Halaf kor és az Eridu-Ubaid 1-2. periódus közlekedő nyelvi fokozatait is minden joggal igen erősen *szumeroid jellegű* nyelveknek tekinthetjük.

Az Elő-Ázsiai nyelvi koiné ezen Mezopotámia-Szíria vidéki nyelvi fokozatain kívül azonban Elő-Ázsia nyugati felében, közelebbről a belső-anatóliai (Haçilar, Çatal Hüyük), kilikiai (Mersin, Tarsus) és levantei partmenti (Amuq-síkság, Ugarit, Byblos) koraneolitikus kultúrkörök térségében is számolnunk kell egy ezekre a nagy területekre kiterjeszkedő, többé-kevésbé közérthető közlekedő nyelvvel. E nyelvi kiegyenlítődés szélesebb körű elterjedésének legkorábbi kezdeteit kb. Kr.e. 6000–5500 közé tehetjük, vagyis az említett műveltségek konszolidációja, egymás közötti kapcsolataik megszilárdulása idejére. Ilyen régi időkben és az akkori, viszonylag még alacsony művelődési szint mellett azonban ebben az esetben nem valószínű, hogy az egész említett területen már a 7/6. évezred fordulója táján valóban egységes, közérthető közlekedő nyelv alakult volna ki, hanem kezdetben csupán néhány regionális, csak kisebb területeken használatos közlekedő nyelvi góccal számolhatunk, esetenként az érintkezések megkövetelte viszonylag szűk keresztmetszetű közös szókészletekkel, amelyek nyilván csak a mindennapi élet legfontosabb kifejezéseit foglalhatták magukba. Ezt az ősi nyelvi állapotot, amelynek nyelvileg legkorábban kiegyenlítődött kisebb gócaiban kétségkívül a térség akkoriban legfejlettebb kultúrköre hordozóinak, a Haçilar-Çatal Hüyük művelődési komplexum népcsoportjainak nyelvi elemei domináltak *ős-anatóliai* vagy inkább – előbbi terminológiánkhoz igazodva – *korai Haçilar-Çatal Hüyük kori részleges nyelvkiegyenlítődésnek* nevezhetjük.

A 6. évezredben azután, a népesség gyors növekedése és az egymás közötti kapcsolatok egyre szorosabbá válása következtében a nyelvi kiegyenlítődés is mind nagyobb méreteket öltött, s így a 6. évezred derekán már kétségkívül valószínűs az anatóliai közlekedő nyelvről beszélhetünk, amelynek egykori létezését egyébként sokezerszeresen tanúsítják az ősi, indogermánok előtti, úgynevezett *anatóliai-égei-tirréni* nyelvközösség mai napig fennmaradt jellegzetes földrajzi nevei és helynevei Kelet-Anatóliától a Kárpát-medencéig, Itáliáig és az Ibér félszigetig. (Erről az ősi anatóliai-égei-tirréni nyelvközösségről bővebben I. könyvünk 845-876. old.). Ezt a 6. évezredbeli anatóliai-levantei közlekedő nyelvet már minden joggal nevezhetjük *késői Haçilar-Çatal Hüyük kori közlekedő nyelvi fokozatnak*, használatát pedig kb. 5500 és 5000 közé keltezhetjük. Ennek az anatóliai-levantei nyelvközösségnek eleinte valószínűleg csak igen kevés közös eleme lehetett a fentebb tárgyalt mezopotámiai-szíriai közlekedő nyelvekkel, mivel minden jel szerint ez utóbbiaktól többé-kevésbé függetlenül alakult ki. Nem szabad azonban megelégednünk arról, hogy ennek az anatóliai-levantei nyelvközösségnek délkeleti tözsomszéd-ságában, Szíriában és Észak-Mezopotámiában, már kb. 5500-zal kezdődően megindult a Tell Halaf és Samarra kori kulturális és nyelvi koiné kialakulása, s ez a kultúrkör, valamint annak közlekedő nyelve Kr.e. 5000

táján, a tulajdonképpeni Halaf kor kezdetén már a levantei vidékekre, sőt Kelet-Anatóliába és Kilikiába is kiterjeszkedett. Ez pedig azt jelenti, hogy a 6. évezred második felétől kezdve igen jelentős mértékű és egyre intenzívebbé váló kulturális és nyelvi kapcsolatokkal kell számolnunk a szíriai-mezopotámiai és az anatóliai kultúrkörök között, amelyek azután az Eridu-Ubaid 3–4. periódus idején és az Uruk-Gaura korszakban érték el tetőpontjukat. Ezek a régészetileg sokszorosán bizonyítható többrendbeli kulturális összefüggések kézenfekvő módon megmagyarázzák azt az első pillantásra meglepő tényt is, hogy az anatóliai-égei-tírrén ősi nyelv-közösség egyértelműen kimutatható nyelvi összefüggésekkel rendelkezik egyrészt a kelet-anatóliai-transzkaukáziai térség és a Zagrosz hegység vidékének ősi nyelveivel (dél-kaukázusi nyelvek, szubar, hurri, urartui, lullubu, guti, kasszu, elámi), valamint másrészt – főleg a halafi kapcsolatokon keresztül – a szumérral is (l. könyvünk 847-849. old., de vö. Schachermeyr 1979. 235. old. is.).

Ezekkel az elő-ázsiai ősnyelvi kérdésekkel azért kellett ilyen részletesen foglalkoznunk, mert ennek az ősi elő-ázsiai nyelvi koinénak úgyszólván fel sem mérhető hatalmas jelentősége van a nyugat-eurázsiai térség szinte minden egyes nyelvének kialakulási folyamataiban. Mégpedig a következő okokból.

Olvasóink számára már nem újdonság, hogy a paleolitikus, mezolitikus idők halász-vadász-gyűjtögető gazdasági fokán a népsűrűség csak olyan alacsony szintet érhetett el, amely mellett egységes „ősnépek”, netalán valamiféle „alapnyelvek” létrejöttéről semmi esetre sem lehet beszélni. Más szóval: halász-vadász gazdasági viszonyok között semmiféle „nyelvcsaládi alapnyelv” sem alakulhatott ki, mert egyszerűen nem volt meg hozzá az ilyesmihez feltétlenül szükséges kompakt népsűrűség. Egy szemléltető példa: a mai Magyarország kb. 93.000 km²-es területe halász-vadász gazdasági forma mellett átlagosan számítva csak mintegy 4650 embert tudna eltartani (a népsűrűség halász-vadász fokon 0,01-0,09 fő/km² között ingadozik, az adott terület ökológiai adottságaitól függően; előbbi példánkban a középértékkel, azaz 0,05 fő/km²-es népsűrűséggel számoltunk.)

Olyan számottevő népsűrűségekre tehát, amely megengedné azt, hogy rendszeres érintkezések, kölcsönös állandó és szoros kapcsolatok útján nagyobb területen valamilyen közérthető közlekedő nyelv – vagyis a 19. század nyelvtudományának szemléletében és terminológiája szerint egy úgynevezett „nyelvcsaládi alapnyelv” – kialakulhasson, halász-vadász gazdasági viszonyok között még gondolni sem lehet. Ennek következtében azonban *minden egyes olyan hipotézis, amely halász-vadász gazdasági fokon élő népcsoportok esetében „egységes ősnépek” és közös „nyelvcsaládi alapnyelvek” kialakulását feltételezi, mai ismereteink világánál teljesen elavultnak sőt egyenesen abszurdnak nevezhető.* Márpedig

mind az uráli, mind a finnugor ősnép és alapnyelv kb. Kr.e. 6000-re, illetőleg kb. 4000-re keltezett és az eurázsiai erdőöv különböző régióiba lokalizált kialakulása (Hajdú Péter Alsó-Ob melléki tundrai őshazaelképzeléséről nem is beszélve), mind az altáji nyelvek alapnyelvének szintén messze a Kr.e.-i évezredekbe feltételezett és valahová Belső-Ázsiába helyezett keletkezése, mind pedig az indogermán ősnép és alapnyelv korábban Kr.e. 6000 tájára vagy még régebbre keltezett létrejötte és az indogermánoknak Skandináviától a Pamírig keresett őshazája a most felsorolt – a nyelvészek által feltételezett – időkben kivétel nélkül mind halászok és vadászok által lakott területek voltak, a földművelés és állattenyésztés minden nyoma nélkül.

Ezzel szemben azonban a földművelés és az állattenyésztés terméshozama – már a meglehetősen kezdetleges korai újkőkori termelési technika mellett is – minimálisan a népsűrűség megszázszorozódását teszi lehetővé. Ez a körülmény magyarázza meg az előbb bemutatott újkőkori és korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koiné óriási jelentőségét Nyugat-Eurázsia legnagyobb része nyelveinek fejlődése tekintetében. Mivel ugyanis az újkőkor, vagyis az élelemtermelő gazdálkodás – földművelés, állattenyésztés – mai ismereteink szerint Elő-Ázsiában már Kr. e 9000 táján megkezdődött, azaz mintegy 3000–7000 évvel megelőzte a többi nyugat-eurázsiai térség neolitikumának kezdetét (egyes, Elő-Ázsiához közel fekvő területeken – mint pl. Thesszáliában – Kréta szigetén – már 6000 körül megkezdődött az élelemtermelés, míg az ázsiai füves pusztákon csak kb. Kr.e. 1800/1700 óta, az andronovói műveltség jelentkezése után beszélhetünk újkőkorról – amely kultúra azonban ebben a speciális esetben egyúttal már bronzkort is jelentett, a steppei területek tehát mintegy átugrották a kőrézkort), emiatt ezen több ezer éves prioritás következtében természetesen Elő-Ázsiában az élelemtermelő gazdasági formával szükségszerűen együtt járó nagyméretű népszaporodás is több ezer évvel korábban megkezdődött, mint Nyugat-Eurázsia egyéb területein.

Ez az újkőkori demográfiai robbanás azután Elő-Ázsiában – a jelek szerint mintegy 3000 év alatt – túlszaporodáshoz vezetett, s így kb. Kr.e. 6000 táján megkezdődtek azok az Elő-Ázsiából kiinduló tömeges elvándorlások, amelyek végső fokon szinte egész Nyugat-Eurázsia gyarmatosításához vezettek és Európa, valamint Nyugat-Ázsia hatalmas területeit elő-ázsiai földművelő, állattenyésztő, később már fémművességgel is rendelkező telepésekkel töltötték fel.

Ezek a több mint négy teljes évezredekben keresztül (kb. Kr.e. 6000 és 1800/1700) között sorozatosan megismétlődő hullámokban és nagy létszámban kirajzó elő-ázsiai gyarmatosok eljutottak egész Dél-, Közép- és Nyugat-Európába, valamint északon Dániáig és Dél-Skandináviáig, keleten az erdőöv déli sávjáig és az Urál hegységig; Ázsiában pedig az Altáj-

Jenyiszej vidékéig és Indiáig (részletesebben 1. „Az elő-ázsiai ősnyelv felé” 1. fejezet, különösen pedig „A szumér kérdés”, 2. fejezet). Ezek a gyarmatosítások a régészeti leletek közeli párhuzamai, szerves összefüggései segítségével pontról-pontra nyomon követhetők, sőt még az is egyértelműen kimutatható, hogy kb. 500–600 évenként egy-egy különösen nagy tömegeket megmozgató gyarmatosítási hullám következett be, és ezek a nagyobb hullámok esetenként több száz vagy ezer km-rel tolták messzebbre az élelemtermelő gazdasági forma elterjedtségének határait.

Magyarán mondva e hatalmas méretű gyarmatosítások során az ősi elő-ázsiai kulturális és nyelvi koiné közlekedő nyelvének különböző időszakokban használatos, de egymáshoz minden jel szerint igen közel álló (l. fentebb) areálisan kiegyenlítődőtt nyelvi fokozatai Eurázsia nyugati felében a számtalan, halász-vadász gazdasági fokon álló kis őslakos népcsoport helyi jellegű nemzetiségi-törzsi nyelveire kétségkívül dominánsan felülrétegeződtek, s az elő-ázsiai gyarmatosok művelődésbeli, civilizációs, gazdasági és technikai színvonalától messze elmaradott, akkoriban még kivétel nélkül primitív felső-paleolitikus-mezolitikus viszonyok között élő bennszülött etnikai csoportok ezen elő-ázsiai kultúrnyelv szó-tári és nyelvtani elemeinek tekintélyes részét többé-kevésbé eltorzított – pidginizált – formában átvették, beleépítették saját nyelveik szókincsébe és szerkezetébe, hozzáidomították nyelveik sajátlagos hangrendjéhez.

Ezeket a több fokozatban lejátszódott és rendkívül bonyolult paleolingvisztikai folyamatokat természetesen ma már aligha tudjuk valaha is a maguk teljességében feltárni és minden vetületükre kiterjedően pontról pontra megismerni. A régészeti leletekből ugyanis világosan megállapítható, hogy egy-egy újonnan gyarmatosított területre gyakran Elő-Ázsia két-három különböző kultúrprovinciájából is érkeztek telepesek, akik tehát nyilván az elő-ázsiai közlekedő nyelv megfelelő időbeli fokozatának bizonyos fokig eltérő, helyi jellegű nyelvjárásait beszélték. Másrészt pedig az is többször előfordul, hogy egyugyanazon térségben egymás után több elő-ázsiai gyarmatos hullám is letelepedett, 500, 1000 vagy akár 1500 éves időközökben, akik viszont az elő-ázsiai nyelvi koiné különböző időbeli nyelvi fokozatait vitték magukkal. Egészen nyilvánvaló tehát, hogy mindezek a körülmények rendkívül komplikálttá teszik az ilyen többszörös nyelvi egymásrarétegződések, egybemosódások, kiegyenlítődések, pidgin-szerű nyelvkeveredések évezredekkel későbbi, utólagos kibogozását. Ez a dolog lényegéből kényszerítő módon következik.

Globálisan tekintve azonban a kérdést, szerencsére van egy olyan fogódzónk, amelynek útmutatása mellett mégis több oldalról is bepillant-hatunk ezen paleolingvisztikai folyamatok lezajlásának titkaiba. Ez a fogódzó pedig nem más, mint az európai gyarmatokon az utóbbi 200–300 évben szinte szemeink előtt, a történelem teljes fényében bekövetkezett,

úgyszólván minden részletükben teljesen hasonló körülmények között le-
játszódott, mindenben azonos jellegű nyelvkeveredési, pidginizációs,
kreolizációs folyamatok párhuzamba állítása, pontos megfigyelése és a
legkisebb részletekbe menő módszeres elemzése. Ezzel az eljárással igen
sokszor konkrét és általános érvényű következtetéseket vonhatunk le
ezen történelem előtti idők nyelvi viszonyainak alakulására, az akkoriban
bekövetkezett nyelvkeveredések, nyelvi felülrétegeződések, és az elő-
ázsiai nyelvi koiné kultúrnyelvből kialakult pidginszerű másodlagos
közlekedő nyelvek további önálló fejlődésére vonatkozóan is.

Ezekben a régészetileg bizonyítható hatalmas méretű elő-ázsiai gyar-
matosításokban, s a belőlük szükségszerűen következő sokrétű nyelvi ha-
tásokban (nyelvi felülrétegeződések, nyelvkeveredések, pidginizációs fo-
lyamatok, areális nyelvkiegyenlítődések, másodlagos pidginszerű közle-
kedő nyelvek kialakulása, majd ezek ismételt szétágazódása stb.) találjuk
meg tehát annak ésszerű okát, kézenfekvő őstörténeti magyarázatát, hogy
a szumér nyelvet már Eurázsia legkülönbözőbb nyelveivel megkísérelték
rokonítani. A dolog ugyanis úgy áll, hogy a szumér nyelv ismert szavai-
nak igen közeli hangalaki és jelentésbeli párhuzamai szinte minden nyu-
gat-eurázsiai nyelvben százszámra megtalálhatók, s így nem is nagyon
csodálkozhatunk azon, hogy ilyen sok megfelelés láttán újra és újra akad-
tak olyan kutatók, akik a szumért valamelyik eurázsiai nyelvvel rokoni
kapcsolatba igyekeztek hozni. A modern európai nyelvtudományban im-
már jó másfél évszázada általánosan vallott genetikus nyelvcsaládi szem-
lélet igézete alatt azonban mindezen nyelvhasználókat genetikus, azaz le-
származásbeli rokonságot kerestek a szumér és a vele esetenként össze-
vetett másik nyelv között, vagyis a szumér nyelvet bele akarták illeszte-
ni valamelyik, már korábban felállított nyelvcsaládi hipotézis kereteibe. –
Amint ezt az igyekezetet e kötetben fentebb Harmatta János, majd ugyan-
így Hajdú Péter ezirányú megnyilatkozásaiban is nagyon jól megfigyel-
hettük, akik mindketten csakis úgy tudnák elképzelni a szumér és a ma-
gyar nyelv esetleges rokonsági kapcsolatainak vizsgálatát, hogy egy
olyan nyelvi rendszer rekonstruálását követelik, amelyik mind a pre-urá-
li, mind pedig a pre-szumér nyelvet egy közös nyelvcsaládba volna képes
egybefogni.

Mivel azonban előbb megmutattuk, hogy a 19. században genetikus
rokonságban lévő nyelvcsaládokként értelmezett indogermán, uráli-finn-
ugor, altáji és egyéb nyelvek feltételezett ősnépei és alapnyelvei a halász-
vadász gazdasági fokozat rendkívül alacsony népsűrűsége következtében
sohasem léteztek, és miután ezen korábban feltételezett genetikus nyelv-
családok iskolapéldájáról, az annak idején legszámosabb és legrégebb
nyelvemlékekkel rendelkező indogermán nyelvcsaládról – amelynek
egyes nyelvei között az úgynevezett „szabályos hangváltozások”-at a

rengeteg régi nyelvemlék világánál sokkal részletesebben és meggyőzőbben ki lehetett dolgozni, mint a többi említett nyelvcsalád esetében – maga az illetékes indogermán nyelvtudomány bizonyította be időközben, hogy a „hangtörvényes” alapon eszközölt ősnyelvi rekonstrukciók alapjaiban elhibázottak voltak, sőt elvi-módszertani okokból egyenesen lehetetlenek, valamint még azt is, hogy indogermán ősnép és alapnyelv sohasem létezett, hanem az egyes indogermán nyelvek egymás közötti egyezései, párhuzamai areális nyelvkiegyenlítődések útján jöttek létre, éspedig jó néhány évezreddel később, mint amilyen időszakba az indogermán alapnyelvet korábban keltezték. Nevezetesen az indogermán nyelvek kialakulásának kezdeteit a legnagyobb valószínűséggel a Kr.e. 3/2. évezred fordulója utáni időkre lehet helyezni. Kétség sem férhet ahhoz, hogy a most említett két korszakalkotó jelentőségű felismerés – egyfelől a halász-vadász gazdasági fokozat rendkívül alacsony népsűrűségének ténye, másfelől a nyelvcsaládi alapnyelvek rekonstruálásának elvi lehetetlensége következtében a 19. századi fogantatású genetikusan nyelvcsaládok fogalmát minden joggal a tudománytörténet kuriózum-kabinetjébe helyezhetjük.

Maradna tehát a jövőendő nyelvhasználati kutatások számára – amint Harmatta János igen helyesen leszögezte az 1989-es akadémiai őstörténeti osztály ülésén – az areális nyelvkiegyenlítődések során a közérthetőséget vagy a közérthetőség küszöbét elérő nyelvi állapotok beható vizsgálata, majd a nyelvi kapcsolatok különböző okok következtében – pl. kisebb-nagyobb vándorlások – bekövetkezett meglazulásának vagy megszakadásának és a továbbiakban az önálló egyedi nyelvek elkülönülésének részletes tanulmányozása; mindig és mindenütt lehetőség szerint legelsősorban a vonatkoztatható régészeti leletek fokozott figyelembe vétele segítségével.

Az areális nyelvkiegyenlítődések szemlélete alapján folytatandó nyelvhasználati kutatásoknál azonban feltétlenül ki kell emelnünk még egy további igen fontos szempontot. Éspedig azt, hogy az úgynevezett „Grimm féle hangtörvények” minden valószínűség szerint nem tekinthetők a nyelvek belső lényegéhez tartozó törvényszerűségeknek, hanem legfeljebb tendenciáknak, a zöngés mássalhangzók zöngétlenné válása, majd a következő fokozatban elhalkulása – „hehezetté”, sziszegő hanggá, illetve félmagánhangzóvá válása – irányában. Ugyanígy az úgynevezett „szabályos hangváltozások” vagy „hangeltolódások” (Lautverschiebung), amelyek a nyelvészet meggyőződése szerint a Grimm féle hangtörvények következményei lennének, szintén nem a nyelvek időbeli fejlődésének jelei, amelyek az idők folyamán törvényszerű kérlelhetetlenséggel lépnének fel és nyelvészeti eszközök segítségével objektív módon meghatározhatóan és kiszámíthatóan irányítanak a nyelvek időbeli változásait, hanem min-

den jel szerint legfőképpen jelentéstani – szemantikai – szerepet töltenek be: a nyelvek szókincsének gazdagodását, a hasonló jelentésű szócsaládok elágazódásait, szétbokrosodását jelzik és ilyen szempontból tekintve a kérdést, bizonyos (de csak meglehetősen korlátozott) fokig amúgy mellékesen egyúttal közvetett módon a nyelvek időbeli fejlődésében is szerepet játszanak azáltal, hogy a nyelvek szemantikai gazdagodása is végeredményben az idő függvénye. A hangtörvényekkel és a szabályos hangváltozásokkal kapcsolatban utalunk „Az elő-ázsiai ősnyelv felé” című könyvünk 3., 4. és 5. fejezeteire, ahol bővebben tárgyaltuk ezeket a kérdéseket.

Az előbb bemutatottakból viszont az következik, hogy az összehasonlító nyelvtudományban eddig kizárólagos igénnyel alkalmazott „hangtörvényes”, és „szabályos hangváltozások” etimológiai módszer hagyományos formájában nem elégséges, de nem is használható a nyelvek valóságos kapcsolatainak beható vizsgálatára. A szemantikailag szervesen összetartozó szócsaládokat ugyanis a hangtörvényes módszer szétszaggatja, s esetenként csak egy-egy szűk vetületüket tudja megragadni és egymással leszármazási párhuzamba állítani. Új, minden tekintetben átfogó, komplex nyelvhasználati módszerre van tehát szükség, amely nemcsak az úgynevezett „szabályos hangváltozások”-ra ügyel, hanem legelső sorban azt vizsgálja, hogy az egyes, azonos vagy nagyon hasonló hangalakú szóbokrok párhuzamos jelentései milyen mértékben felelnek meg egymásnak az összehasonlított nyelvekben. Ilyen kombinált, *szemantikai-fonetikai módszer* segítségével lehetővé válik a jelentéseikben egymással szerves összefüggésben álló hasonló hangalakú szócsaládok sokkal behatóbb vizsgálata, mint az eddigi „szabályos hangváltozások” módszerével valaha is lehetséges volt. Ezenkívül azonban ez az új módszer még a csak hangalakjaikban megegyező vagy igen hasonló *homonímiák* és *homeofóniák* jobb elkülönítésére is kiválóan alkalmazható.

Valóban komplex etimológiai és nyelvhasználati vizsgálatokat azonban mai történelmi, kultúrtörténeti, nyelvtörténeti és főleg régészeti ismereteink birtokában csak úgy folytathatunk, ha nem maradunk meg a 19. században egykor megállapított úgynevezett „nyelvcsaládok” határain belül, hanem a fentebb említett, „Az elő-ázsiai ősnyelv felé” című könyvünk 1. fejezetében, még sokkal részletesebben pedig „A szumér kérdés” című könyv 2. fejezetében ismertetett, Elő-Ázsiából kiindult hatalmas méretű nyugat-eurázsiai gyarmatosítások nyelvi vetületeit is igyekszünk feltárni – mégpedig függetlenül mindenféle „genetikus nyelvcsaládi”, illetve „szabályos hangváltozási” reminiscenciától.

Az alábbiakban példaképpen megkíséreljük egy gondos mérlegelések után kiválasztott földrajzi térségben lehetőleg minden jelenleg régészeti-leg dokumentálható kulturális összefüggést, leletpárhuzamot, valamint az

Elő-Ázsiából több hullámban, különböző időkben kiindult és az illető terület különféle régióiban bekövetkezett gyarmatosítások ismert adatait összegyűjteni – már amennyire módunkban áll –, és a mindezekből levonható nyelvi tanulságokat felvázolni. A kérdéses terület a magyar nép etnogenézise és nyelvünk kialakulása, kapcsolatai szempontjából az egyik legfontosabbnak – illetve talán egyáltalán a legfontosabbnak tekinthető és a legelsősorban számbavehető nyugat-ázsiai és kelet-európai térség, keletről nyugatra nagyjából az Altáj hegység és a Dnyeper folyó között, illetőleg észak-déli irányban az erdőövtől Iránig, a Káspi-tengerig, Transzkaukáziáig és a Fekete-tengerig terjedő régió, vagy más szóval körülbelül az eurázsiai steppeövezet területe.

AZ EURÁZSIAI STEPPEÖVEZET KULTURÁLIS, ETNOGENETIKAI ÉS PALEOLINGVISZTIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI ELŐ-ÁZSIÁVAL

Nyugat-Ázsia

A Kr.e. 6000 táján kialakult észak-mezopotámiai *Hassuna műveltség* tipikus kerámiája és eszközformái már 5300 körül feltűnnek a közép-iráni *Tepe Sialk* I. periódusa (kb. Kr.e. 5300–4600) legalsó rétegének leleteiben, majd a 6/5. évezred fordulója táján már Dél-Turkmenisztánban is, a *Dzseitun* vagy *Chagalli kultúra* és a valamivel későbbi, úgynevezett *Mondjukli periódus* lelőhelyein, földműveléssel, állattenyésztéssel, falusias településekkel és kerámiával (l. Propyläen Kunstgeschichte, XIII. Band 1974. 168. old.). Később azután, de még az I. periódusban, az észak-mezopotámiai *Samarra* (kb. 5600–5000 között), majd a szíriai-mezopotámiai *Tell Halaf kultúra* (kb. 5500–4500 között) kerámiájának hatásai jelennek meg Tepe Sialkban, amelyek a II. periódusban (kb. 4600–4000 között) egyre erőteljesebbekké válnak (l. Hrouda 1971. 56. old.). Tepe Sialk II. periódusának halafi párhuzamokkal vegyített kerámiája azonban csakhamar már jóval északabbra, Teherán környékén is felbukkan (Is-mailabad, Kara Tepe, Chesm-i Ali stb.), teljesen azonos formákkal (l. Amiet 1977. 572. old.)

Úgy tűnik tehát, hogy már a Samarra kultúra megszilárdulásával, kb. 5500-zal kezdődően egyes Hassuna csoportok keletebbre és északabbra húzódtak, majd amikor 5000 körül a Halaf műveltség kiterjeszkedett a samarra-i területekre, a samarra-i népesség egy része is kimozdult addigi lakhelyeiről és keletebbre, északabbra telepedett meg, az előzőleg odakerült hassunaiakat így módon még távolabbra szorítva. Így egyes hassunai csoportok a 6/5. évezred fordulója táján elérték Dél-Turkmenisztánt.

Az összefüggések jobb áttekinthetősége miatt már most, előzetesen megjegyezzük, hogy a Halaf kultúrára következő Eridu-Ubaid műveltség északi térhódításával párhuzamosan azután (északi Ubaid kultúrkör, kb. 4500–3800 között) 4500 után a jelek szerint maga a halafi törzslakosság is részben északabbra és keletebbre kényszerült költözni. Ismeretes, hogy a Halaf kultúra eredetileg (kb. 5000–4500 között) közvetlenül csupán a Van-tó vidékéig (Tilki Tepe) és Rovanduz környékéig (Gird Banahilk) terjeszkedett ki, azaz éppen hogy elérte az Urmia-tó körüli kultúracsoporthoz (Hağgi Firuz, Hasanlu, Dalma Tepe stb.) délnyugati határait. Az 5. évezred második felében azonban, az északi Ubaid műveltség megjelenése és uralkodóvá válása után a korábbi halafi területeken, a Halaf kerámia

Tegutban (Esmiadzin mellett), a Nahicseván környéki *Kültepen és Északnyugat-Asszerbeidzsánban* másutt is feltűnik (l. Burney-Lang 1975. 77. old.), keleten pedig – amint éppen láttuk – ugyanebben az időszakaszban Tepe Sialk II. periódusának (kb. 4600–4000 között) kerámiája mutat igen erős Halaf párhuzamokat.

Nem sokkal azután, a 4. évezred legelején viszont az Urmia-tó környéki kultúrkör tipikus kerámiája, az úgynevezett *Dalma áru* közeli megfelelői jelennek meg az észak-asszerbeidzsáni *Ilanli Tepén* (l. Burney-Lang 1975. 80–81. old.), sőt valamivel később a dél-turkmenisztáni *Namazga Tepe* I. periódusában (kb. 3800–3500 között), valamint az ugyancsak dél-turkmenisztáni *Anau* azonos korú alsó rétegeiben is (l. Hrouda 1971. 57–58. old.), miután röviddel azelőtt, az 5/4. évezred fordulója táján az Urmia-tó környéki művelődési kör törzsterületein egyre masszívabban jelentkeztek az északi Ubaid kultúra hatásai (l. Burney-Lang 1975. 81. old.).

Mindez ismét csak arra vall, hogy a Halaf körre 4500 óta egyre erőteljesebben felülrétegeződő északi Ubaid műveltség terjeszkedése ezúttal is láncreakciót váltott ki, északabbra és keletebbre nyomta a Halaf kultúra egyes csoportjait. Emezek viszont az Urmia-tó környéki és Tepe Sialk vidéki – részben hassunai és samarraai eredetű – népségek egy részét szorították még távolabbra: Asszerbeidzsánba, Teherán környékére és Dél-Turkmenisztánba. Később azután, kb. 4000 körül már maguk az északi Ubaidiak is megjelentek a távolabbi területeken, pl. az Urmia-tó vidékén és Tepe Sialkban.

Az egyes egymás után következő kultúrkörök népcsoportjainak ezek a fokozatos részbeni továbbvándorlásai, illetve részleges helyben maradása, miközben a „szűzföldek”-re vándorolt csoportok az ottani halász-vadász őslakosokkal, a helyben maradottak pedig a magasabb fejlettségű mezopotámiai-szíriai művelődési körök területéről újonnan érkezett bevándorlókkal kerültek kulturális, interetnikai és nyelvi kapcsolatokba, szinte mindenütt kimutathatók a régészeti leletekben. Mivel pedig Elő-Ázsia kulturálisan fejlettebb központi területeiről kb. 500–600 évenként megismétlődően kiindult egy-egy nagyobb méretű tömeges elvándorlási hullám, ezen többszörösen megismétlődött migrációk hatására mindezek az előbb említett népegyvelegek esetenként ismét néhány száz km-rel északabbra, keletebbre vagy nyugatabbra tolódtak, aszerint, hogy milyen irányban laktak Elő-Ázsia központi területeiről nézve. Végül pedig a többszörös keveredéseket és felülrétegeződéseket követően, miután az elő-ázsiai vándorlások, gyarmatosítások lassanként abbamaradtak, ezek a tarkán kevert népcsoportok is egy-egy földrajzi régióban hosszabb időre megállapodtak, s a rendszeres, hosszan tartó szomszédi kapcsolatok révén nyelveik is többé-kevésbé areálisan kiegyenlítődték. Ezáltal másod-

lagos közlekedő nyelvek alakultak ki, amelyek azonban alapjaikban kétségtelenül az elő-ázsiai nyelvi koiné egyes időbeli nyelvi fokozatainak különféle mértékű pidginizációi, keveredései és egymásra rétegződései útján keletkeztek, vagyis mindegyikük nyilván tekintélyes számú nyelvi elemet tartalmazott az egykori elő-ázsiai nyelvi koiné szumeroid nyelvi fokozataiból. A továbbiakban azután ezek a közlekedő nyelvek különböző okokból, mint pl. kisebb-nagyobb vándorlások következtében egyedi nyelvekké ágaztak szét, miközben hordozóik is külön-külön etnikai egységekké konszolidálódtak. Elméletünk szerint ezek az areálisan kiegyenlítődtött másodlagos közlekedő nyelvek voltak azok, amelyeket a 19. századi nyelvtudomány genetikus nyelvcsaládi alapnyelvekként értelmezett, és amelyek szókincsének hangalakjait az utód-nyelvek későbbi szavainak hangtörvényes módszerrel megkísérelt visszakövetkeztetési segítségével rekonstruálni igyekezett.

Térjünk vissza most az Elő-Ázsiából Nyugat-Ázsiába irányuló gyarmatosításokhoz. A Samarra és Halaf párhuzamok 5. évezredbeli iráni feltűnése után, az 5. évezred végével kezdődően már az északi Ubaid műveltség távolabbi kiterjeszkedése is jelentkezik, pl. Tepe Sialk III. periódusa három alsó rétegének (kb. 4000–3500 között) egészen erős Eridu-Ubaid 4. és *Susa A* (másként *Susa I.* – Elámban egyidejű az Eridu-Ubaid 4. periódussal) párhuzamaiban, s ezek a jellegzetes ubaidi- elámi vonások a 4. évezred legelején már Észak-Iránban, a Káspi-tenger délkeleti partvidékén *Tepe Hissar I.* periódusában (kb. 4000-rel kezdődően) is megjelennek.

Valamivel később azután, 3800–3700 táján, a dél-turkmenisztáni műveltségekben is feltűnnek az egyértelmű északi Ubaid párhuzamok. Meggyőző bizonyítékaink vannak Namazga Tepe I., Anau I. és Karatepe (mind-egyik 3800–3500 között) közvetlen mezopotámiai kapcsolataira: számos női agyagfigura pl. szinte teljesen megegyezik az Eridu-Ubaid 4. periódus (4000–3800 között) Mezopotámiában talált szobrocskáival (l. pl. *Propyläen Kunstgeschichte XIII. Band 1974. 168. old.*). Ezek az egyezések és több egyéb vitathatatlanul mezopotámiai megfelelés következtében a modern kutatás az előbb említett dél-turkmenisztáni kőrézkori kultúrákat egy Mezopotámiából Észak-Iránban át Turkmenisztánba irányuló tömeges bevándorlás és gyarmatosítás alkotásaiként tartja számon (l. Jettmar et alii 1966.).

Fentebb azonban láttuk, hogy ugyanebben az időszakban ezeken a mezopotámiai eredetű gyarmatosításon kívül az Urmia-tó vidéki kőrézkori művelődési körből is érkeztek telepések Dél-Turkmenisztánba, ami főleg Anau I. és Namazga I. kerámiájának az Urmia-tó környéki Dalma Tepén talált áruval való szoros párhuzamaiban mutatkozik meg. Sőt, ezenfelül ezek a 4. évezred első felében Dél-Turkmenisztánba érkezett mezopotámiai és Urmia-tó környéki telepések már korábbi hassunai, samarraí és

Tepe Sialk vidékéről származó népcsoportokat is találtak Dél-Türkmenisztánban (l. fentebb). Ez kitűnő példa arra vonatkozólag, amit előbb a nyelvkeveredések és nyelvkiegyenlítődések rendkívül komplikált voltaival, sokrétűségével kapcsolatban elmondottunk: most konkrétan láthatjuk, hogy ezeknél az Elő-Ázsiából kiindult gyarmatosításoknál gyakran valóban igen bonyolult, többrendbelileg egymásra rétegződő akkulturáció, etnogenetikai és nyelvfejlődési folyamatokkal állunk szemben, amelyek rendszeres felkutatása tulajdonképpen még meg sem kezdődött.

Itt szeretnénk őstörténészeink, régészeink és nyelvészeink fiatalabb korosztályainak, a tudományos „utánpótlásnak” figyelmét felhívni arra, hogy ezen a téren szinte kimeríthetetlen kutatási lehetőségek állnak még előttünk, amelyek során nem csupán a minden joggal meglehetősen pejoratív mellékízzel sokat emlegetett, úgynevezett „docensi dolgozatok” többnyire teljesen jelentéktelen, az illető tudományszak további fejlődése szempontjából úgyszólván számításba sem jövő témái között válogathatnak tetszés szerint, hanem valóban lényeges, teljesen új felismerések, hogy ne mondjuk: valóságos felfedezések – komoly lehetőségei állnak előttünk, mégpedig viszonylag mérsékelt energiabefektetést igényelve, tekintettel arra, hogy ez a kutatási terület úgyszólván „szűzföld” még mind az őstörténészek, mind a régészek, mind pedig a nyelvészek számára.

Amint már láttuk, az első számottevő mezopotámiai telepes csoportok az újabb vizsgálatok szerint a 4. évezred első felében érték el Dél-Türkmenisztánt. Röviden azt is említettük már, hogy az 5/4. évezred fordulóján az Urmia-tó melléki művelődési kör telepein is erőteljes mezopotámiai hatások jelentek meg, észak Ubaid párhuzamok formájában. Így pl. *Pisdeli Tepe*, *Geoy Tepe* az időbeli kerámiájában – elámi megfelelések mellett – egyre jobban elterjedtek az Eridu-Ubaid 4. periódus tradíciói (l. Burney-Lang 1975. 81. old.). A mezopotámi-elámi hatások útját az Urmia-tó felé igen jól megfigyelhetjük a nyugat-iráni *Tepe Giyan* egykori leleteiben. Az ottani – az Eridu-Ubaid 3–4 árunak megfelelő – kerámia szoros párhuzamait az Urmia-tónál különösen Dalma Tepén, Pisdeli Tepén, Hasanlu IX. és VIII. rétegében, valamint Gird Hasan Al telepén találjuk meg (l. Hrouda 1971. 72. old.).

Mindezen összefüggések, valamint a Halaf kultúrkör Urmia-tó környéki és észak-asszerbeidzsáni kisugárzásai az 5. évezred második felében arra vallanak, hogy már az 5. évezred utolsó századai óta folyamatosan igen szoros mezopotámiai kapcsolatok álltak fenn azokkal a transzkaukáziai vidékekkel, amelyek azután a 4. évezred utolsó negyedének kezdetén, kb. Kr.e. 325 körül mintegy a 2–3 évszázaddal korábban felvirágzott szumér városias magaskultúra sokkalta szerényebb északi visszatükröződéseként – kialakult a nagy területeken teljesen egységes arculatú *korai transzkaukáziai műveltség* (más néven *Kura Araxes kultúra*),

amelynek leletegyütteseiben mindvégig, egészen a Kr.e. 2. évezred első századáig masszív mezopotámiai-szumér párhuzamok találhatók.

Mezopotámiában magában kb. Kr.e. 3800 táján kezdődött az *Uruk korszak*, amely az Eridu-Ubaid műveltség utolsó, 4. periódusának töretlen folytatásaként jelentkezik a régészeti leletekben. Az Uruk korszakban alakult ki a jellegzetes szumér városi magaskultúra, eleinte csak Dél-Mezopotámiában, de ebből a vezető művelődési központból már a korszak elejétől kezdve igen erőteljes kulturális impulzusok áradtak szét a szomszédos területekre, sőt, az Uruk kultúra egész Elő-Ázsia műveltségeinek példaképévé válik, s vele semmilyen más kultúra sem veheti fel a versenyt. Ez az erős centralizáció eleinte szükségszerűen a távolabbi területek eljelentéktelenedéséhez vezetett. Nem sok idő múltán azonban a technikai fejlődés, különösen a közlekedés meggyorsulása (szekér, lovaglás) áthidalva a nagyobb távolságokat is, s az elő-ázsiai műveltségek egymáshoz idomultak, de oly módon, hogy a mezopotámiai központot mint hajtóerőt mindvégig akceptálták (l. Hrouda 1971. 76–77. old.).

Ennek a művelődésbeli helyzetnek megfelelően az Uruk kultúra erőteljes kisugárzásai távolabbi területeken is sokszorosan kimutathatók, de természetesen – ahogy már a korábbi idők mezopotámiai műveltségeinek terjeszkedéseinél is szinte szabályszerűen tapasztalhattuk – ismét csak bizonyos „fáziskéséssel”. Az Uruk korszak legelején tehát ezúttal is csupán északi Ubaid formák felbukkanása utal – közvetve – arra, hogy az Uruk kultúra terjeszkedő népessége már elérte az északi Ubaid művelődési kör törzsterületeit és egyes északi Ubaid népcsoportokat szorított ki előző lakhelyeikről. Ilyen közvetett hatásként kell szemlélnünk pl. az előbb említett késői Ubaid párhuzamokat Dél-Turkmenisztánban (Anau I., Namazga I.) a 4. évezred első felében, kb. 3800–3700 táján, azaz tulajdonképpen már az Uruk korszak legelején.

Tehát megint csak a már jól ismert, többszörösen megismétlődő folyamat játszódott le: egy-egy, Elő-Ázsia központi, kulturálisan vezető mezopotámiai térségében újonnan kialakult, fejlett, nagy kulturális aktivitással és dinamikával rendelkező domináns művelődési kör fokozatos kiterjeszkedése a környező területekre eleinte részben kiszorítja e közelebbi térségek korábbi lakosait a perifériákra, a még ritkábban lakott vidékekre, majd a későbbi időkben maga is megjelenik a távolabbi területeken. Így pl. Iránban a 4. évezred első felének késői Ubaid megfelelőseit az évezred derekától kezdődően sorra felváltják az Uruk kultúra közvetlen kisugárzásainak egyértelmű jelei.

Tepe Sialk III/1-3-as rétegeiben (kb. 4000–3500 között) még messzeemenően az Eridu-Ubaid 4. periódus formái domináltak, 3500 körül azonban a III/4-es rétegben szinte átmenet nélkül korszakalkotó változások történnek: megkezdődik a nagyban űzött fémöntés, a mezopotámiai ere-

detű pecsétnyomók használata általánossá válik, s feltűnik meglepően korán – a gyorsan forgó fazekaskorong is, amelynek legkorábbi maradványait Uruk VII. archaikus rétegében találták meg, kb. 3600/3500 tájáról. Mindez ugrásszerű technikai-gazdasági fejlődés jele (l. Hrouda 1971. 72. old., Amiet 1977. 572. old.) Nem sokkal azután Tepe Sialk III/6-os rétegében, kb. 3400–3300 között a tipikus Uruk kerámia is megjelenik, majd Sialk IV. periódusában (3300-tól kezdve) mind gyakoribbá válnak az Uruk áru jellegzetes edényformái (úgynevezett „virágcserepek”, ferde kiöntőcsövű kannák stb.), s csakhamar mezopotámiai-szumér pecséthengerek, valamint 3000 táján elámi-szumér jellegű képírással agyagtáblák is feltűnnek (l. Amiet 1977. 572. old.)

A nyugat-iráni *Godin Tepe* V. rétegében szintén ugyanebből a korból (kb. 3200–3000 közöttől) származó elámi-szumér képírással táblákat találtak, tipikus szürkésfekete Uruk edények társaságában, amelyeket mezopotámiai vagy nyugat-elámi eredetű gyarmatos népesség vitt magával (l. Amiet 1977. 552. old.). A régészeti kutatások eredményei szerint *Godin Tepe* 3000 táján fallal körülvett szumér-elámi gyarmati központ volt (l. Strommenger 1978. 18. old.).

Az ezidőtájt már magas fejlettségi mezopotámiai szumér műveltség tehát már igen korán kiterjesztette kulturális befolyását a nyugat- és közép-iráni területekre, sőt telepes rajokat is küldött oda.

Dél-Turkmenisztánban egyidejűleg teljesen párhuzamos kulturális fejlődés figyelhető meg. A *Namazga* II. periódusban (kb. 3500–3000 között) megkezdődik a pecsétnyomók használata, a réz általánosan elterjed. Ezek a mezopotámiai hatások még tovább is, Afganisztánon át Beludzsisztánig egységesen nyomon követhetők. Az észak-iráni *Tepe Hissar* I. periódusában is (kb. 4000–3000 között) már a kezdetek – azaz 4000 tája – óta előfordulnak a pecsétnyomók és az öntött réz (l. Amiet 1977. 555. old.). Mindez déli eredetű, *Tepe Sialk* és végső fokon Mezopotámia-Elám térségéből érkezett telepésekre vall.

Dél-Turkmenisztánban 3000 körül a népesség számának jelentős megnövekedése észlelhető, s az egyidejű dél-turkmenisztáni művelődési fokozatban, *Namazga Tepe* III. periódusában (kb. 3000–2600 között) már a szumér városi kultúra közvetlen hatásai is jelentkeznek: a korszak végén városias jellegű települések keletkeznek, s csakhamar citadellákat és monumentális épületeket találunk (l. Propyläen Kunstgeschichte XIII. Band 1974. 170. old.). Egyidejűleg – kétségkívül a 3000 körüli nagyméretű népszaporodás következményeként – maguk a dél-turkmenisztáni kultúrák is egyre távolabbi vidékekre terjesztik ki településeiket: a 3. évezred elején egymás után jelennek meg a dél-turkmenisztáni műveltségek földművelő gyarmati telepei a szomszédos északabbi és keletebbi területeken, az Aral-tótól kezdve és az Amu-Darja mentén egészen Fergánáig.

a Dél-Turkmenisztánhoz a megtévesztésig hasonló kerámiával (l. Jettmar et alii 1966.).

Mindezek a jelenségek egy 3000 körül bekövetkezett, Mezopotámiából kiinduló tömeges dél-turkmenisztáni bevándorlási hullám következményei voltak, amely gyarmatosítás olyan nagy méretű volt, hogy már az embertani leletekben is konkrétan igazolható lecsapódásai találhatók: a Kr.e. 3. évezred dél-turkmenisztáni népességének embertani alkata igen közel áll az egykorú mezopotámiai csontanyaghoz (l. Jettmar et alii 1966. I. rész, utószó.).

Ezeket a rendkívül gyors ütemű és több ezer km-es távolságokra ható mezopotámiai-szumér kultúrkisugárzásokat Irán, Dél-Turkmenisztán, Afganisztán, Beludzsisztán irányába a legtöbb kutató a lazurkőkereskedelem útvonalainak kialakulásával magyarázza. A szuméroknál ugyanis igen nagy becsben állt az Afganisztánban bőven található lazurkő (lapis lazuli). Fontos volt tehát a folyamatos behozatal megszervezése és biztosítása. Nem tudjuk egyelőre még eldönteni, hogyan oldották meg a szumérok ezt a feladatot: gyarmati települések vagy katonai támaszpontok láncolata által-e, avagy másképpen. Annyi azonban bizonyos, hogy a lazurkő a 4. évezred második felétől kezdve szakadatlanul és nagy mennyiségben áramlott a szumér Mezopotámiába, ami viszont nemcsak a kereskedelmi utak szilárd ellenőrzését, hanem az afganisztáni bányászat megszervezését és nagymértékű kifejlesztését is feltételezi. Nem hisszük, hogy messze járunk a valóságtól, ha a városias települések rohamos kiépülését a 4/3. évezred fordulója után – éppenséggel az északi lazurkőútvonal mentén, amely Nyugat-Iránon és Dél-Turkmenisztánon keresztül, a belső-iráni sivatag megkerülésével vezetett el Afganisztánba (Tepe Sialk IV. periódus, Tepe Hissar II. periódus, Turang Tepe Iránban; Altin Tepe, Namazge Tepe III. periódus Dél-Turkmenisztánban; Mundigak Afganisztánban) – tudatos szumér gyarmatosító tevékenység számlájára írjuk. – Annál inkább, mert ebben az összefüggésben feltétlenül nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a szumér kultúra számára egy, a lazurkőnél még sokkal de sokkal fontosabb nyersanyag, nevezetesen az ón egyik Mezopotámiához legközelebb eső lelőhelye szintén ugyanebben az irányban található: Északkelet-Iránon, Mešed környékén. A kutatás általánosan vallott nézete szerint, miután a szumérok Kr.e. 3200 táján a valódi ónbronze előállításának titkát felfedezték, a Mešed környéki lelőhelyekről szerezték be a bronzgyártáshoz elengedhetetlenül szükséges ónt (l. Müller-Karpe 1974. 126. old.). Mešed a perzsa-turkmenisztáni határ közelében fekszik, az Afganisztán felé vezető északi lazurkőútvonal mentén, nem messze Namazga Tepétől és Altin Tepétől.

Kétségtől e fontos kereskedelmi útvonalakkal hozható közvetlen kapcsolatba nemcsak a Dél-Turkmenisztánban 3000 táján bekövetkezett

nagyméretű mezopotámiai gyarmatosítás, hanem az a régészeti megfigyelés is, hogy ezt követően sem szakadtak meg Dél-Turkmenisztán szoros kapcsolatai Mezopotámiával, s a mezopotámiai telepések lassú, de folyamatos beáramlása Dél-Turkmenisztánba az egész 3. évezred folyamán tovább tartott (l. Jettmar et alii 1966.).

A régészetileg – és több esetben embertanilag is – kimutatható szumér kirajzások, gyarmatosítások egyúttal azt is tanúsítják, hogy a fejlett öntözéses mezőgazdálkodást űző, szervezett állami keretekben élő, igen magas kulturális fokon álló szumér népesség rendkívül gyors szaporodása szabályos – és nem is túl nagy – időközökben szükségessé tette a népfelesleg levezetését, amit a fent bemutatott tények tanúsága szerint gyarmatos-telepes rajok kibocsájtásának útján oldottak meg. Az előbbiekben láthattuk, hogy ez a folyamat már az újkőkori idején megindult, a kőrézkori folyamán egyre intenzívebbé vált, s Irán, Dél-Turkmenisztán, Afganisztán, valamint Dél-, Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa addig csupán halász-vadászok által gyéren lakott területeit elő-ázsiai földművelő telepések többszörösen megismétlődő hullámaival töltötte fel.

Észak-Iránban, Dél-Turkmenisztánban és Afganisztánban a következő időszakban kb. Kr.e. 2500-tól 2100/2000-ig, ami a Namazga IV. periódusnak felel meg, eleinte töretlen a kulturális fejlődés. Turang Tepe, Namazga Tepe, Altin Tepe és Mundigak valódi városokká nőnek. Így pl. Altin Tepe az ásató szovjet régészek szerint fallal volt körülvéve. Ugyanott egy 27,5x10,5 m-es alapterületű, 8-10 cm magas szumér típusú lépcsőzetes toronytemplom (zikkurát) épült, amelyet a későbbi időkben többször átépítettek és jelentősen kibővítettek. Végso formájában homlokzatának hossza 55 m, magassága pedig legalább 12 m volt. Turang Tepén, a Káspi-tenger délkeleti sarkában a 70-es évek közepén egy még monumentálisabb szumér típusú toronytemplomot találtak. – Ezek a zikkurátok a 3. évezredbeli szumér műveltség Turkmenisztánig terjedő elő-ázsiai hegemoniájának kétségtelen bizonyítékai – írja pl. Amiet (l. Amiet 1977. 137. old.).

A 3. évezred végével azonban – a szovjet kutatók szerint valamivel később – a művelődésbeli fejlődés megakad, majd rövidesen elnéptelenednek a dél-turkmenisztáni városok, ugyanígy az afganisztáni Mundigak is. Erre a feltűnő jelenségre eddig még nem találtak végleges magyarázatot. Legtöbbször ökológiai változásokban (az oázisok kiszáradásában) keresik az okát. Arra a kérdésre, hogy hová tűntek el 2000 körül ezek az elő-ázsiai-mezopotámiai eredetű és bár csak provinciális jellegű, de végso fokon mégis mezopotámiai típusú műveltséggel rendelkező népek, amelyek akkoriban már majd két évezredes kultúrtradíciókra tekinthettek vissza, a választ csak Ázsia csatlakozó területeinek régészeti átvizsgálása adhatja meg.

Amint fentebb már említettük, a 3000 körüli második nagyméretű mezopotámiai szumér gyarmatos hullám megtelepedése után ugrásszerűen megnövekedett népességű, és a városiasodás útjára lépő dél-turkmenisztáni műveltségek már a 3. évezred elején az Aral-tóig és az Amu Darja mentén egészen Fergánáig terjesztették ki telepeiket. E terjeszkedések keretében, ilyen dél-turkmenisztáni művelődési kisugárzások következményeként jelent meg kb. 2700 táján nagyjából az Aral-tó mentén és attól északra, valamint egészen az Ob-Irtis vidékéig követhető kapcsolatokkal a *kelteminári műveltség* is, a maga jellegzetes fésűs benyomatú kerámiájával, több helyütt az éppen megkezdődő földművelés jeleivel, de a vadászat, halászat egyértelmű túlsúlyával, azaz még meglehetősen kezdetleges koraneolitikus-szubneolitikus gazdasági szinten, a fémek ismerete nélkül. A fésűs kerámia eredetének és elterjedésének kérdésére még visszatérünk, így most csak annyit szükséges megjegyeznünk – az összefüggések jobb áttekinthetősége végett –, hogy ez a kerámiatípus az Urmia-tó környéki kőrézkori művelődési kör tipikus kerámiája, az úgynevezett „*Dalma Tepe áru*” provinciális változataként legkorábban a Kr.e. 4. évezred legelején tűnt fel az észak-asszerbeidzsáni *Ilanli Tepén*, majd – szintén az Urmia-tó melléki kultúrkör egyéb leletpárhuzamainak társaságában – 3800–3700 körül a dél-turkmenisztáni Anau I. és Namazga I. periódus rétegeiben is megjelent. Nyilván innen került át tehát később a kelteminári telepekre. A kelteminári műveltségnek az Ob-Irtis vidékéig terjedő kapcsolatai révén viszont a fésűs kerámia a 3. évezred második felében feljutott a nyugat-ázsiai erdőövedbe is, az úgynevezett „uráli-finnugor” népek Uráltól keletre lakó csoportjainak elődeihez. A fésűs kerámia megjelenése a nyugat-ázsiai erdőövedben minden valószínűség szerint kelteminári népcsoportok északra húzódásával magyarázható. Erre vallanak pl. – igen nagy nyomatékkal – a Csernyecov által feltárt kelet-uráli halász-vadász telepeken a fésűs kerámián kívül észlelhető egyéb feltűnő kelteminári párhuzamok is.

Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban már most szükséges megjegyeznünk, hogy a 19. századi nyelv- és őstörténetkutatás által „uráli-finnugor” név alatt közös eredetű nép- és nyelvcsaládként értelmezett erdőövi etnikumok keleti – Urálon túli – és nyugati – európai csoportjai között az itt tárgyalt korokban régészetiileg semmiféle kapcsolat sem mutatható ki, holott a Kr.e. 2500–2000 körüli időkben – amely periódussal jelenleg foglalkozunk – az uráli-finnugor nyelvcsaládnak a finnugor nyelvészet időrendi hipotézise szerint már 3500–4000 éve fenn kellett volna állnia, hiszen az „uráli” alapnyelv kialakulását Kr.e. 6000 tájára keltezik, így pl. a kelet-európai erdőöv „finnugor” népcsoportjai között is széles körben elterjedt fésűs kerámia agyagját Európában kivétel nélkül mindig kagylóporral soványították, az Urál hegységtől keletre lakó erdőövi etnikumok

pedig zsírkővel, vagy néha murvával, s e kétféle készítési mód sohasem keveredik: az Uráltól nyugatra egyetlen zsírkővel vagy murvával soványított kerámialelet sem ismeretes (l. László 1961. 183–184. old.). Előzetesen megjegyezzük még, hogy a fésűs kerámia maga, valamint a kagylóporral való soványítás szokása is főleg a Pontusz vidéki Dnyeper-Donyec műveltségéből és részben a késői Tripolje kultúrából került fel a kelet-európai erdőöv népcsoportjaihoz (l. Müller-Karpe 1974. 349–350. old.), vagyis közvetlen származásában teljesen független volt a nyugat-ázsiai erdőövi csoportok kelteminári eredetű fésűs kerámiájától.

Az Altáj, Szaján hegységek és a Jenyiszej folyó vidékén, Minuszinszk környékén Kr.e. 2200 körül kialakult az *afanasjevói műveltség*, e területek legelső élelemtermelő és egyúttal már részfeldolgozó kultúrája, amelynek leletanyagában számos közeli mezopotámiai párhuzam található – nyugat-iráni és dél-turkmenisztáni közvetítésen keresztül –, főleg a szerszámok alakja és a kerámiamotívumok terén (l. Hančar, 1956.). Ugyancsak igen szoros összefüggések mutathatók ki a dél-oroszországi *késői gödörsíros műveltséggel* (kb. 2500 és 2000 között) és a Tripolje kultúrával is.

A tárgyi emlékek megfelelősein kívül azonban a legmeglepőbb – és egyúttal a messzemenően legfontosabb – összefüggés az, hogy *az afanasjevói kultúra és a késői gödörsíros műveltség népességeinek embertani képe is megegyezik*. Mindkét területen ugyanazt a szélesarcú, alacsony homlokú és inkább rövidfejű „plump-europid” embertani típust találjuk, amely a későbbi időkben, egészen a mongoloidok megjelenéséig az eurázsiai steppék uralkodó embertani típusát alkotja majd (l. Childe, 1960; Hančar, 1956; Jettmar et alii, 1966.). Igen lényeges ebben az összefüggésben az a körülmény, hogy ez az emberfajta a 3. évezred második felében először csak az Altáj-Jenyiszej vidékén, valamint Dél-Oroszországban tűnik fel, egymástól mintegy 3000 km-es távolságban, míg a közöttük elterülő hatalmas térségben embertanilag még nincs meg a kapcsolat a két, egymástól nagyon messze lakó, de antropológiailag azonos népesség között.

Ezekből az előzményekből alakult ki kb. Kr.e. 1800/1700 táján az Altajtól és a Jenyiszejtől az Urál hegységig és a Volgáig, valamint észak-déli irányban az erdőövtől Dél-Turkmenisztánig terjedő hatalmas területen a teljesen egységes arculatú *andronovói műveltség*, amelynek lakosságát – most már megszakítás nélkül Kelet-Európától az Altájig – ugyanaz a „plump-europid” embertani típus képezte, mint amilyenek az afanasjevói és a késői gödörsíros kultúra népességei voltak a 3. évezred második felében. A rendkívül nagy kiterjedésű andronovói műveltség kialakulását az afanasjevói, a dél-turkmenisztáni és a késői gödörsíros kultúrák, valamint a középső Volga és a Dél-Urál térségében Kr.e. 2000 óta

jelentkező korabronzkori műveltségek (ezeket 1. alább) lassú, folyamatos kulturális és etnikai egybenövésével magyarázza a kutatás (l. pld. Hančar 1956.), miközben azonban a 2. évezred első századaiban a Dél-Turkmenisztán térségéből északra irányuló vándorlások is szakadatlanul tovább tartottak. Ebben a korszakban a földművelés általánossá válik a nyugat-ázsiai steppe és ligetes steppe övezetében, s szinte átmenet nélkül jelentkezik egy – mind formakincsében, mind pedig mesterségbeli tudásban – igen magas színvonalon álló bronzművesség, amely már exportra is termel (l. Jettmar et alii 1966.).

A fent felsorolt adatok egyértelműen azt tanúsítják, hogy a dél-turkmenisztáni kultúrák 3. évezred végi és 2. évezred eleji elnéptelenedése és az afanasjevói, majd az andronovói műveltség kialakulása között igen jelentős művelődéstörténeti, de még ennél is sokkal fontosabb etnogenetikai összefüggések állnak fenn. Kr.e. 2500 és 1600 között az egész eurázsiai steppén kétségtelenül kimutatható egy magasabbrendű műveltséget hozó új etnikai elem megjelenése nyugati és déli irányból. Ez az új népesség vezette be a földművelést és az állattenyésztést, ők hozták a fémek, a bronz előállításának és megmunkálásának ismeretét is a cromagnoid típusú őslakosságnak (l. Randa, 1954.). B. Stawiski pedig a dél-turkmenisztáni kultúrák 2000 körüli és utáni elnéptelenedésével kapcsolatban a következőket írja: „...Az i.e. 2. évezred közepén ez a fejlődés megszakadt. Eddig még nem tisztázódott események minden jel szerint nagyméretű népvándorlásokhoz vezettek. A vándorló törzsek Eurázsia hatalmas steppéin telepedtek meg, Dél-Ukrajnában, a Volga vidékén, a Dél-Urál térségében egészen Közép-Ázsia északi területeiig: Kelet-Kazaksztánig, Dél-Szibériáig, sőt esetleg Mongóliáig is.” (l. Stawiski 1979. 19. old.).

Az andronovói műveltség kialakulásának, a Volga és az Altáj közötti hatalmas terület viszonylag gyors benépesülésének okát tehát legelsősorban ezekben a Dél-Turkmenisztán (és Észak-Írán) térségéből kiinduló nagyméretű vándorlásokban kereshetjük. Kérdés azonban, miképpen volt lehetséges, hogy a dél-turkmenisztáni oázisok meglehetősen korlátozott nagyságú termőföldjei akkora néptömegeket élelmezni tudtak, amelyek azután alig néhány száz év alatt a Volgától az Altájig terjedő óriási térség benépesítésére elégségesek voltak. Ez a jól megalapozott, teljesen kézenfekvő ellenvetés csak azáltal oldható fel, ha ki lehet mutatni, hogy a Kr.e. 3. évezred második felében és a 2. évezred első századaiban magába a dél-turkmenisztáni kultúrkörökbe is nagy számban és ismételten bevándorlások történtek.

Valóban, ilyen ismételt bevándorlások a dél-turkmenisztáni (és az észak-iráni) térségbe a kérdéses időszakban régészetiileg csakugyan jól dokumentálhatók.

Így pl. az észak-iráni *Tepe Hissar* fentebb más vonatkozásban már említett lelőhelyén a település a III. periódus B. jelölésű rétege (kb. 2350 és 2150 között) elején hirtelen tetemesen kiterjeszkedett, városiassá vált, a lakosság száma jelentékenyen megnövekedett.

Tekintélyes nagyságú lakóházak mellett egy 27x13 m-es alapterületű reprezentatív emeletes épületet is feltártak, amelyben nyilvánvalóan a helyi uralkodó székelte. A gazdag leletekből egyértelműen megállapítható, hogy *Tepe Hissar*t ebben az időben sokrétű kapcsolatok fűzték össze az akkád és Ur III kori Mezopotámiával, valamint az egykorú anatóliai művelődési góccal (Alaça Hüyük, Horoztepe stb.) és a Kubán-Majkop kultúrával (l. Müller-Karpe 1974. 367. old.).

Mindez arra vall, hogy a III/B réteg kezdetén nagyszámú bevándorló érkezett *Tepe Hissar*ba, akik az említett kulturális fellendülést és népeszsaporodást előidézték. Tekintettel a fent vázolt jelenségek hirtelen fellépésének időpontjára – kb. 2350 körül (l. fent) – ezek a vándorlások igen nagy valószínűséggel úgy magyarázhatók, hogy *Tepe Hissar*ban a szinte pontosan ugyanabban az időben – 2400 táján – kialakult akkád birodalom nyomása elől elmenekült mezopotámiai népcsoportok telepedtek le. – Annál inkább, mert az előbb említett *Tepe Hissar*-i palota alaprajza és beosztása sokban hasonló Aššur városa 6. archaikus rétegének Ištar templomához, amely 2500 és 2400 között épült. Ez viszont arra vall, hogy a későbbi Asszíriában az akkád uralom előtt adatolható szumér gyarmati telepek lakosságának egy része az akkád terjeszkedés elől valószínűleg északkelet felé elmenekült, és feltehetőleg *Tepe Hissar*ban telepedett meg.

Még erőteljesebben jelentkeznek a mezopotámiai összefüggések *Tepe Hissar* III/C rétegének (kb. 2150 és 1900 között) gazdag sírjaiban. Ugyanakkor a mellékletek ismét messzemenő párhuzamokat mutatnak a III/B rétegnél már említett anatóliai és kubáni fejedelmi sírok leleteivel is (l. Müller-Karpe 1974. 355. old.). Azaz a III/B réteg kultúrájának kontinuitása továbbra is fennállott, a III/C réteg népessége pontosan ugyanazokkal a messze fekvő központokkal tartott fenn szoros kapcsolatokat, amelyekkel már az előző réteg idején kialakultak az összeköttetések. Feltehetően megemlítendő még, hogy *Tepe Hissar* III/C rétegéből nagy mennyiségű borostyánkő került elő, ami vitathatatlanul azt bizonyítja, hogy *Tepe Hissar* már a III/C réteg idején, azaz a 3. évezred végén bekapcsolódott a borostyánkő távolsági kereskedelmébe. Ebben az összefüggésben arra is feltétlenül rá kell mutatnunk, hogy a borostyánkő a délebbi területeken csak jóval később, kb. a Kr.e. 2. évezred közepén tűnt fel, s Elő-Ázsiából – *Tepe Hissar* III/C rétegén kívül – csupán Aššurból (l. Reallexikon der Assyriologie II. Band. 1. old.) és Alaça Hüyükből (l. Müller-Karpe 1974. 124. és 853. old.) ismerünk korai, a 3. évezredből

származó borostyánkő leleteket. Magyarán mondva, ilyen leletösszefüggések mellett nyilvánvaló, hogy a nagy mennyiségű borostyánkő egyértelműen azt mutatja, hogy Tepe Hissar lakosai a 3/2. évezred fordulója táján aktívan belekapcsolódtak abba a távolsági kereskedelmi hálózatba, amelyet a szumérok már legalább a 4. évezred második fele óta rendszeresen fenntartottak, s amelybe Aššur és Alaça Hüyük már korábban beletartozott. Így a III/C réteg idején ismét szumér bevándorlással kell számolnunk Tepe Hissarban, mégpedig a réteg 2150 és 1900 közé való keltezéséből logikusan következően olyan csoportokkal, amelyek a III. Ur-dinasztia bukása körüli, vagy utáni, rendkívül zavaros időkben hagyták el Mezopotámiát, amikor ott az amorita bevándorlások következtében teljes anarchia uralkodott.

Turang Tepén (a Káspi-tenger délkeleti sarkában) a Kr.e. 3. évezred második felében – éppúgy, mint Tepe Hissar III. periódusában – szintén meglepően gyors kulturális fejlődés észlelhető. A település ebben az időszakban itt is tetemesen kiterjeszkedik, városias méreteket ér el, a jólét szemmel láthatóan lényegesen megnövekedik, a fémművesség hirtelen fellendülést mutat. Ezek a jelenségek kétségtávol a mezopotámiai magas-kulturával való közvetlen és rendszeres kapcsolatok eredményeként értékelhetők, amelyek a térségben már a korai szumér dinasztiák idején, a 3. évezred első felében is fennálltak – szögezi le pl. Amiet (l. Amiet 1977. 137. old.). Ezek a kapcsolatok azonban a 3. évezred második felében még sokkal intenzívebbekké és bensőségebbekké váltak, ami végül is odáig vezetett, hogy a szumér kultúra és a vallási kultuszok legjellegzetesebb megnyilvánulása is megjelent Turang Tepén: a nagy kiterjedésű település legmagasabb dombjából a 70-es években egy hatalmas méretű szumér típusú lépcsőzetes toronytemplomot (zikkurát) ástak ki a régészek. Ez a zikkurát annak tanújele, hogy az akkád és az Ur III korszak idején Turang Tepén már nem csupán rendszeres mezopotámiai kereskedelmi és egyéb kapcsolatokkal állunk szemben, hanem nagyszámú, újonnan érkezett szumér gyarmatosokkal, akik között – a hatalmas méretű zikkurát megtervezésének, az építkezés megszervezésének és sikeres kivitelezésének tanúsága szerint – nyilvánvalóan a vezető elemek (papok, írástudók, építőmesterek, magasképzettségű tapasztalt állami hivatalnokok) és a szakképzett kézműves középrétegek (kőművesek, fémművesek stb.) is jelentős számban képviselve voltak. Tehát ebből a jelenségből minden joggal következtethetünk arra, hogy az akkád uralom idején tekintélyes nagyságú közösségek – feltehetőleg egész kisebb városok – egy tömbben vándoroltak el Mezopotámiából.

Kétségtávol ugyanilyen nagyobb, szervezett mezopotámiai-szumér csoportok megjelenésével kell számolnunk Dél-Turkmenisztánban is a 3. évezred második felében, az ottani Namazga IV. periódus idején, kb.

2500 és 2100/2000 között. E periódussal kezdődően a dél-turkmenisztáni településeken is feltűnően meggyorsul a kulturális fejlődés üteme, s a 3. évezred második felének folyamán valóságos városok alakulnak ki, mint pl. Altin Tepe és Namazga Tepe.

Így *Altin Tepén* a Namazga IV. periódus idején szintén a település gyors növekedése figyelhető meg, a beépített terület legalább 80 hektár-ra terjeszkedett ki. Altin Tepe ebben a korban fallal körülvett tekintélyes város volt. A legjelentősebb építmény a fentebb már említett zikkurát volt, amelynek első változatát 2300 táján építették. Eredeti formájában alapterülete 27,5x10,5 m-es nagyságot ért el, négy – lépcsőzetesen kibővülő – emelettel, amelyek összmagassága legalább 8-10 m-re rúgott. Falait a reprezentatív mezopotámiai épületekre jellegzetes szögletesen előreugró függőleges pillérekkel és visszaugró fülkékkel tagolták (l. Propyläen Kuntsgeschichte XIII Band 1974. 175. old.; Amiet 1977. 548. old.).

Ez a zikkurát tehát a részletekbe menően megegyezik a Kr.e. 3. évezred mezopotámiai szumér lépcsőzetes toronytemplomaival és keletkezését – a település egyidejűleg megfigyelhető gyors növekedése, fallal való megerősítése tekintetbe vételével – igen nagy valószínűséggel mezopotámiai-szumér gyarmatos csoportok 2400–2300 körüli megjelenésével hozhatjuk közvetlen kapcsolatba. Erre vall az is, hogy Altin Tepén – de Dél-Turkmenisztánban egyebütt is – szinte pontosan ezzel egyidejűleg kezdődött meg az ónbronze helybeli előállítás (l. Propyläen Kunstgeschichte XIII. Band 1974. 171. old.), ami azelőtt szumér monopólium volt (l. Burney-Lang 1975. 138. old.)

A következő Namazga V. periódusban, kb. 2100/2000 és 1900/1800 között, Altin Tepe zikkurátját többször átépítették és eközben tetemesen kibővítették. Fentebb már említettük, hogy végső formájában homlokzatának hossza 55 m, magassága pedig legkevesebb 12 m volt. Igen lényeges további mezopotámiai megegyezés még – és egyben szintén közvetlen, egyenesvonalú mezopotámiai szumér tradíciók bizonyítéka – az is, hogy Altin Tepe toronytemplomának tövében egy nagykiterjedésű altemplomot is feltártak, éppúgy, ahogy a mezopotámiai szumér zikkurátok mellett is minden esetben altemplomok találhatók (l. Brentjes 1977. 17. old.).

Altin Tepe zikkurátjának többszöri átépítése a Namazga V. periódus idején azt tanúsítja, hogy ebben a korszakban is nagyszámú mezopotámiai-szumér telepes tartózkodott Dél-Turkmenisztánban, akik a hazai vallásos kultuszokat tovább ápolták. A toronytemplom nagyarányú kibővítése a 3. évezred legvégén és (vagy) a 2. évezred legelején viszont arra enged következtetni, hogy a III. Ur-i dinasztia bukása után ismét újabb mezopotámiai-szumér csoportok jelentek meg a dél-turkmenisztáni térségben.

Ha most az előbbieken bemutatott, Észak-Irán és Dél-Turkmenisztán területén a 3. évezred végén és a 2. évezred legelején a régészeti lelet-

összefüggések segítségével többszörösen kimutatható és ismételten megjelenő mezopotámiai-szumér bevándorló hullámokat tekintetbe vesszük és esszerű összefüggésbe hozzuk azzal a fent már említett ellentmondással, hogy ugyanis miképpen képzelhető el az, hogy a meglehetősen korlátolt nagyságú termőterületekkel rendelkező dél-turkmenisztáni és észak-iráni oázis-műveltségek népességei viszonylag rövid idő alatt be tudták népesíteni a Volgától az Altájig terjedő hatalmas steppei területeket, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a 3. évezred második felében és a 2. évezred legelején az észak-iráni és a dél-turkmenisztáni településeken legalább két hullámban kimutatható mezopotámiai-szumér gyarmatosok nyilvánvalóan csak átmenetileg tartózkodtak az említett térségben és rövidebb-hosszabb idő múltán kétségtelenül továbbvándoroltak a nyugat-ázsiai steppére, miután előbb-utóbb észre kellett venniük, hogy az észak-iráni és a dél-turkmenisztáni oázis-műveltségek mezőgazdaságának terméshozama nagyobb tömegek élelmezésére nem elégséges. Így tehát Észak-Írán és Dél-Turkmenisztán nyilván csupán átmeneti állomások voltak a Mezopotámiából időnként oda érkezett telepes csoportok számára: miután rövidesen felismerték, hogy tartós megélhetésük ott nem biztosított, csakhamar még északabbra vándoroltak. Ez a jelenség, amelyre vonatkozólag fentebb számos konkrét régészeti bizonyítékot is felsoroltunk, meggyőződésünk szerint az előbb említett demográfiai ellentmondás legkézenfekvőbb magyarázata.

Kelet-Európa

Ha a kelet-európai, Pontusz-Dnyeper-Don-Volga és Dél-Urál vidéki területek újkőkori és korai fémkori régészeti műveltségeinek közelebbi és távolabbi összefüggéseit minden részletükben és a legkorábbi kezdetek óta fel akarjuk deríteni, akkor vissza kell mennünk a transzkaukáziai újkőkori és kőrézkori kultúrákig, mert a kelet-európai művelődési fejlődést – mindenben hasonlóan a nyugat-ázsiai kulturális helyzethez – szintén az elő-ázsiai primér földművelő-állattenyésztő műveltségekből kiindult kulturális hatások és gyarmatosítások határozták meg. Jelen esetben természetesen a Kelet-Európa-hoz legközelebb eső elő-ázsiai terület, azaz Transzkaukázia befolyásai érvényesültek a legerősebben.

Transzkaukáziában és az Urmia-tó környékén az újkőkori és a kőréz-kor elején kb. Kr.e. 6000 és 4500 között, önálló műveltségeket találunk. 4500 után azonban az azidőtájt aktívan terjeszkedni kezdő nagy délebbi kultúrkörök egyre erőteljesebben befolyásolják a helyi műveltségeket. Eleinte a szíriai-észak-mezopotámiai Tell Halaf kultúrkomplexum hatásai jelentkeznek, az 5/4. évezred fordulója táján azonban már a dél-mezopotámiai eredetű Eridu-Ubaid művelődési kör úgynevezett „északi

Ubaid" szakaszának (Eridu-Ubaid 3–4. periódus (kb. 4500–3800 között) közvetlen terjeszkedése is elérte az Urmia-tó vidékét.

Ezzel párhuzamosan maguk az Urmia-tó körüli műveltségek is észak felé terjeszkednek. Így pl. az Urmia-tó környéki *Dalma Tepe* 5. évezred beli kerámiájának igen közeli párhuzamai kerültek elő az észak-asszerebeidsáni *Ilanli Tepén* a 4. évezred elejéről. Ugyancsak *Ilanli Tepén* és szintén a 4. évezred legelején jelenik meg, mai régészeti ismereteink szerint a legkorábban, az agyagedényeken a fésűs-benyomatos díszítési mód (l. Burney-Lang 1975. 80–81. old.). Tehát ennek a – később Kelet Európa és Nyugat-Ázsia nagy területein (Dnyeper-Donyec kultúra, Tripolje műveltség, kelteminári kultúra), valamint az eurázsiai erdőövben is széles körben tömegesen előforduló – díszítőmotívumnak szülőhazája Transzkaukázia volt. Fentebb már említettük, hogy a kelteminári műveltségbe is Transzkaukáziából jutott el a fésűs kerámia: *Anau I.* és *Namazga Tepe I.* periódusában már 3800–3700 táján feltűntek a *Dalma Tepe* áru közeli párhuzamai (l. Hroudá 1971. 57–58. old.).

Az Urmia-tó környéki és egyéb transzkaukáziai területekre az egész 4. évezred folyamán egyre erősebb kulturális hatások érkeztek déli irányból: eleinte az északi Ubaid művelődési körből, majd 3800 után az Uruk-Gaura kulturális komplexumból. Ezeket fentebb már ismertettük.

Ilyen előzmények után a 4. évezred utolsó negyedének legelején, kb. 3250 táján a Kaukázus, a Felső-Eufrátesz és az Urmia-tó körzetében kialakult az egységes arculatú *korai transzkaukáziai műveltség* (a szovjet régészet *Kura-Araxes kultúrája*), amely Transzkaukáziát, Kelet-Anatóliát és Északnyugat-Iránt foglalta magába. A hatalmas területeken teljesen azonos leletkomplexumokkal jelentkező korai transzkaukáziai művelődési kör feltűnő egységessége nem magyarázható meg a korábbi, mozaik-szerűen tagolt lokális kultúrgócok egyszerű továbbfejlődésével. Közös etnikai bázis feltételezése látszik az egyedül elfogadható megoldásnak. Minden jel arra vall, hogy a művelődési kör kezdetén, Kr.e. 3250 körül új népesség jelent meg és gyors ütemben birtokba vette az egész kérdéses területet. (l. Burney-Lang 1975. 100. old.)

Ennek az új népességnek kilétét vizsgálva csak két népet vehetünk komolyan számításba. Egyik a 3. évezred első felének szumér írásos emlékeiben gyakran előforduló *szubar*, *szubur* vagy *szubir* nép, amelynek lakhelyeit az illető források *szubar-ki*, *szubur-ki* vagy *szubir-ki* (magyarul szubar-föld) néven nevezik és Észak-Mezopotámiában, valamint attól északra lokalizálják. A másik nép pedig a 3. évezred második felétől kezdődően a mezopotámiai írásos emlékekben egyre gyakrabban szereplő, ugyanezekben a területeken emlegetett *hurri* nevű nép. Forrásadataink szerint ezek a hurrik az akkád korban, kb. 2450–2300 között már egyre nagyobb számban tűnnek fel Mezopotámia középső, főleg akkádok által la-

kott területein, a III. Ur-i dinasztia idején pedig, kb. 2200–2100 táján már Dél-Mezopotámiában is mind több és több hurri személynév jelenik meg az írásos emlékekben. Ezek az adatok feltétlenül arra vallanak, hogy a 3. évezred második felében jelentős mértékű déli irányú hurri népmozgalommal kell számolnunk, amelyek kétségkívül a régebben *szubar-földnek* nevezett térségből indultak ki. Az is nagyon valószínűnek tűnik továbbá, hogy ezek a hurrik valamilyen módon szorosan kapcsolódtak a korábban szintén Mezopotámiától északra emlegetett *szubar* népekhez, bár a jelek szerint a két népcsoport azonosságáról nem beszélhetünk. Ugyanígy a régészeti leletek, nevezetesen a szubarok és a hurrik lakta területeken található korai transzkaukáziai kultúra feltűnően egységes leletkomplexumai is a szubarok és a hurrik szoros összetartozására vallanak, valamint még az is, hogy a kérdéses szubar-hurri terület már a 4. évezred közepe óta a mezopotámiai szumér műveltség tartozéka volt, éppúgy, mint ahogyan a 3–2. évezredbeli hurrik lakta területek is szervesen a szumér kultúrához tartoztak.

Kr.e. 2300 körül kezdődött a korai transzkaukáziai műveltség harmadik szakasza. Feltűnő ebben a periódusban egyrészt a korábbi kulturális egység fellazulása, másrészt pedig a fémipar ugrásszerű fellendülése. A fegyverzet és az egyéb fémeszközök típusai teljesen megegyeznek az egykorú szumér készítményekkel. Ez a jelenség egy újabb, az eddigiekénél is erőteljesebb közvetlen mezopotámiai hatás következménye volt, amely direkt impulzus ebben az időszakban a Kaukázustól északra, a Kubán vidéki *majkopi* és egyéb kurgános temetkezésekben is ugyanilyen erősen jelentkezik. A 2400–2300 közé tartozó majkopi fejedelmi temetkezésben pl. minden átmenet nélkül egészen hirtelenül lép fel a magas fejlettségű mezopotámiai szumér fémkultúra, párosulva az anatóliai Alaça Hüyük gazdag sírjaiban talált bronz- és nemesfém-leletek típusaival, amelyek viszont a maguk részéről végső fokon szintén mezopotámiai-szumér eredetűek. A kubáni-majkopi műveltség ebben a korban a messzemenően legfejlettebb művelődési góc a Kaukázustól északra. Magasan felülmúlja a környező területek kulturális fejlettségét. Ennek a kiemelkedő művelődési színvonalnak megfelelően hamarosan megkezdődik a Kubán-Majkop műveltség régészetileg is jól kitapintható terjeszkedése észak és északkelet felé, amelynek egyik következményeként magyarázza a kutatás az uráli ércbányászat megindulását már a Kr.e. 3. évezred végén (I. Childe, 1960; Hančar, 1956.).

Mielőtt azonban tovább mennénk, fel kell vázolnunk a kelet-európai kulturális fejlődés korábbi, 4. és 3. évezredbeli szakaszait is, hogy az összképet azután tisztábban felismerhessük.

A Kr.e. 4. évezred elején a mai Ukrajna keleti felében és Dél-Oroszország csatlakozó területén a felső-paleolitikus *késő-gravetti* régészeti

műveltség keleti ágának paleolitikus-mezolitikus halász-vadász kultúrfo-
kon élő utódait találjuk. Majd a 4. évezred közepén a Dnyeper-zúgóok tá-
ján, az Igren félszigeten, valamint a Szurszkij és Sulajev szigeten, Meli-
topolnál és Zsitomir mellett kezdetleges fésűs-gödrös díszítésű kerámia
jelenik meg, jellegzetes csúcsos aljú edényekkel és kagylóporral soványí-
tott agyaggal (l. László 1961. 118–119. old.).

Már tudjuk, hogy ez az edénydíszítési mód legkorábban a 4. évezred
elején az észak-asszerbeidzsáni Ilanli Tepén tűnt fel, az Urmia-tó körüli
ősi helyi művelődési kör (Dalma Tepe, Yanik Tepe stb.) kerámiájának
provinciális változataként (l. Burney-Lang 1975. 81. old.). Nyilvánvaló
tehát, hogy onnan terjedt át az észak-pontuszi területekre. Számunkra ez
a fésűs-gödrös kerámia különösen is fontos és érdekes, mert a későbbi
időkben lassanként a kelet-európai erdőöv egész területére felhatolt, ahol
mind a fésűs-gödrös díszítési mód, mind pedig az agyag kagylóporral va-
ló soványításának szokása még évezredekig megmaradt a kulturálisan ke-
vésbé fejlett északi vidékeken (l. László 1961, 121. old.).

Az előbb említett, fésűs-gödrös díszítésű kerámiát használó Észak-
pontuszi vidéki telepek lakosai még nem ismerték a földművelést, csupán
egyes helyeken (pl. Igren) lehet az éppen hogy megkezdődő állattenyésztés
nyomait megtalálni. Ez a műveltség tehát még szubneolitikus fokon
állt (l. Müller-Karpe 1968, 165. old.).

Ezekből a kezdetekből fejlődött ki Kr.e. 3000 táján a *Dnyeper-Donyec
műveltség*, amelynek több szinonim megnevezése is használatos a szak-
irodalomban, ami gyakran igen lényeges félreértésekhez vezethet, amint
pl. fentebb Harmatta János esetében láthattuk, aki a Dnyeper-Donyec
kultúrát és a gödörsíros műveltséget minden közelebbi magyarázat nélkül
egyszerűen két teljesen különálló egyidejű régészeti komplexumként ér-
telmezte, holott a két elnevezés területileg részben fedi egymást, időben
pedig egymás után következik. A Dnyeper-Donyec műveltség egyéb el-
nevezéseit tehát félreértések elkerülése végett ismét felsoroljuk:

2. észak-pontuszi kultúra; 3. Mariupul kultúra; 4. korai okkersíros
kultúra; 5. korai gödörsíros kultúra; 6. kurgán I kultúra (Gimbutas). – Ez
a műveltség képviseli a neolitikum legkorábbi kezdeteit a Dnyepertől ke-
letre fekvő térségben, bár a népesség még nagyrészt halászatból és vadá-
szatból élt. Földművelés, állattenyésztés nyomai csak a nyugatabbi, a
Dnyeperhez – azaz a nyugat-ukrajnai Tripolje kultúrához – közelebb eső
részekben mutathatók ki. Ugyanígy a kerámia is még igen ritka, s ami van,
az a korábbi fésűs-gödrös szubneolitikus típus későbbi fejleménye (l.
Müller-Karpe 1968, 166. old. és Müller-Karpe 1974. 358. old.). Jellege-
zesek a temetkezések: hosszú, árokszerű gödrökben, vastag okkerrétegre
helyezve, szorosan egymás mellé és részben egymás fölé is fektetve göd-
rönként több tucatnyi csontváz található, okkerrel felülről is bőven meg-

hintve (l. Müller-Karpe 1974. 358. old.). Ez a temetkezési szokás szolgált alapul az *okkersíros* és *gödörsíros* kultúra elnevezésekhez. A Dnyeper-Donyec kultúra népcssége a hosszúfejű cro-magnoid paleoeuropid embertani típushoz tartozott.

Majd Kr.e. 2500 körül, szintén a keletebbi ukrainai vidékeken, de kelet felé már a Volgáig is kiterjeszkedve, kialakult a *késői gödörsíros kultúra* (szinonim elnevezései: *késői okkersíros kultúra*, *kurgán kultúra*, illetőleg M. Gimbutas külön terminológiájában *kurgán II. kultúra*), amely azonban a földrajzi terület részbeni megegyezése ellenére sem tekinthető a Dnyeper-Donyec műveltség továbbfejlődésének. Az embertani adatok ugyanis azt bizonyítják, hogy a késői gödörsíros kultúra kialakulása 2500 táján dél felől érkezett új rövidfejű népesség megjelenésének következménye volt. A jövevények részben rövid idő alatt teljesen asszimilálták, részben pedig északabbra szorították az ott talált hosszúfejű paleoeuropidokat. Ennek megfelelően gyökeresen megváltozott a temetkezési rítus is: a Dnyeper-Donyec műveltség tömegsírjaival szemben kizárólag egyedi temetkezések találhatók. Ugyanígy a kerámia is alapvetően eltér a korábbitól: a szomszédos földművelő kultúrák edénytípusai és díszítő motívumai jelennek meg (l. Childe, 1960; Hančar, 1956.).

Ha most közelebbről megtekintjük ezeket az éppen említett szomszédos földművelő kultúrákat, akkor a késői gödörsíros műveltség déli szomszédságában találjuk a korai transzkaukáziai kultúrát, amelynek északi, észak-keleti irányú kiterjeszkedését a 3. évezred derekán *Lugovoje*, *Velikent*, *Kajakent* és *Mamaikutan* leletei jelzik a Káspi-tenger nyugati partvidékén, ami viszont azt jelenti, hogy a korai transzkaukáziai kultúra 2500 körül északon már nagyjából elérte a Terek folyó vonalát. A nyugati szomszéd pedig a balkáni és a kárpát-medencei késő-újkőkori műveltségek közvetlen keleti és észak-keleti irányú terjeszkedése útján a 4. évezred vége felé kialakult Cucuteni-Tripolje kultúra volt Moldvában és Nyugat-Ukrajnában.

Ennek a földrajzi helyzetnek megfelelően a késői gödörsíros műveltség kialakulásában és etnikai összetételében is legelsősorban a korai transzkaukáziai kultúra játszott a főszerepet, bizonyos balkáni-tripoljei hatásokkal kiegészülve. – A tripoljei területektől keletre a késői gödörsíros műveltség volt az első érett neolitikus kultúra Kelet-Európában (l. Müller-Karpe 1974. 358. old.). Ezeknek az újabb megfigyeléseknek és a pontosabb időrendi besorolásnak megfelelően a modern kutatás a késői gödörsíros vagy kurgán kultúra góciát a Kubán-Majkop műveltségben látja. Bizonyítottnak vehetjük – szögezi le pl. Müller-Karpe –, hogy a Kubán műveltség a Káspi-tengertől és a Volgától Ukrajnáig terjedő térségben a 3. évezred második felében jelentkező földművelő, fémeket használó rézkori művelődési komplexum, azaz a késői gödörsíros vagy

kurgán kultúra kialakításában és elterjesztésében meghatározó kulturális szerepet játszott. A műveltség területén található fémtárgyak, fegyverek, díszítő motívumok, ékszerek és edények mind Kubán-Majkop közvetítésével kerültek el Dél-Oroszországba. Ugyanez vonatkozik a csiszolt kőbaltákra is (mindez l. Müller-Karpe 1974. 355–356. old.).

Müller-Karpe utolsó megjegyzése a csiszolt kőbaltákról egészen nyilvánvalóan oldalvágás az úgynevezett „csatabárdos” teória hívei felé. Az indogermanocentrikus szemléletű őstörténetkutatásban ugyanis már a múlt század vége óta mindig újra és újra előrángatják azt a közkedvelt hagyományos elképzelést, amely szerint a kelet-európai csiszolt kőbalták – a „csatabárdok” – lennének az ősi, még egységes indogermán alapnépesség régészeti hagyatékai. Nevezik ezeket „csatabárdosok”-nak (Streitaxtleute), de gyakran „zsinórdíszes kerámiás csatabárdosok”-nak is (schnurrkeramische Streitaxtleute), mivel ezek a kőbalták sokszor zsinórdíszes kerámia társaságában fordulnak elő. Ezt a hipotézist az utóbbi évtizedekben már csupán az úgynevezett „ahisztorikus” indogermanisztikai irányzat melengeti, a legtöbb neves kutató azonban kereken képtelenségnek minősíti, amint ezt Müller-Karpe világosan meg is mondja: „...hogya a zsinórdíszes kerámiások indogermánok voltak-e, az azokhoz a kiagyalt értelmezésekhez tartozik, amelyek a tudományos megismerhetőség határain túl terülnek el...” (l. Müller-Karpe 1974. 485. old.).

A Dnyeper-Donyec kultúra hosszúfejű paleoeurópid, szubneolitikus művelődési fokon álló népességének egy része – amint már előbb említettük – 2500 után a délről érkezett rövidfejű gyarmatosok elől északra vándorolt és az erdőövben rátelepedve a kundai és a sigiri paleolitikus régészeti műveltségek halász-vadász népcsoportjaira, minden valószínűség szerint igen fontos szerepet játszott a későbbi uráli-finnugor népek etnogenezisében (l. László 1961. 193–195. old.). Ezek lennének tehát László Gyula késő-szvidéri csoportjai, akik a Kr.e.-i 3. évezred közepén északra vonultak és ott elkeveredtek a kundai, valamint a sigiri régészeti műveltségek protolapp, illetőleg proto-szamojéd és proto-obi-ugor etnikai csoportjaival. Ezeknek az északi irányú vándorlásoknak régészeti jeleit láthatjuk a fésűs-gödrös kerámia megjelenésében a baltikumi, felső-volgai és kámai-uráli erdőövi területeken a 3. évezred közepével kezdődően.

Az eddig megismert régészeti műveltségektől északra, nagyjából a kelet-európai erdőöv területén, 2500-at megelőzően az éppen előbb említett kundai és sigiri halász-vadász kultúrák helyezkedtek el: nyugatabbra, a Baltikum és a Felső-Volga térségében a kundaiak, keleten, a Káma-Urál vidékén a sigiriek. Majd a 3. évezred második felében és a 2. évezred első felében az erdőöv egész területén, Skandináviától Nyugat-Szibériáig a fésűs-gödrös kerámia különféle kultúrcsoportjait találjuk. Európában a

legfontosabbak a *skandináviai*, a *baltikumi*, a *volga-okai* és a *kámai-uráli* főcsoportok, amelyek számos alcsoportra oszlanak. A hatalmas térségben viszonylag egységes kerámia azonban nem valamiféle etnikai rokonság vagy netalán azonosság jele – amint ezt a finnugrisztika egészen a közelmúltig kategorikusan állította, és amely jelenséget az uráli-finnugor nép- és nyelvcsalád hipotézisének legfontosabb régészeti bizonyítékeként értékelte –, hanem egészen nyilvánvalóan a kérdéses kultúrkör általános jellegével függ össze: a fésűs-gödrös kerámia művelődési körének hordozói mindenütt messzemenően azonos kulturális szinten álló mezolitikus halász-vadász csoportok voltak, amelyek a kerámiát a délen szomszédos földművelő műveltségektől vették át (l. Müller-Karpe 1974. 363. old.). Az erdőövi fésűs-gödrös kerámia közvetlen forrásának Európában elsősorban a Dnyeper-Donyec műveltséget tekinthetjük (l. fentebb), de megtalálható ez a díszítési mód a steppe-övezet egyéb helyein is (l. László 1961. 118–120. old.). A nyugat-ázsiai erdővöbe pedig a– amint már tudjuk – a kelteminári kultúrkörből került fel a fésűs-gödrös kerámia. Ugyanígy déli – kaukázusi vagy néha pontuszi – eredetűek az erdőövben itt-ott feltűnő réz, sőt néha bronzleletek is (l. Müller-Karpe 1974. 363. old.).

Az erdőövi halász-vadász őslakosság népsűrűsége – kezdetleges gazdálkodásmódjuk következtében – rendkívül alacsony volt. A szórványosan található, egymástól többnyire több tucat km-nyi távolságra fekvő apró telephelyeken – pontosabban mondva; vadásztanyákon – csak egy-két család élt, de ezek is állandóan változtatták lakhelyüket. Összefüggő, kompakt népességről tehát ezeken a területeken a földművelés elterjedése előtti időkben, azaz kb. Kr.e. 2000-et megelőzően (l. alább) nem beszélhetünk. *Ennek a régészetileg is és etnográfiailag is azaz kétszerezsen egyértelműen bizonyítható ténynek alapvető, elvi jelentősége viszont az, hogy ilyen körülmények között természetesen a közös finnugor, még inkább azonban az uráli alapnépesség és nyelvcsaládi alapnyelv 19. századi hipotézisei – megfelelő számottevő lakosság hiányában – a szó szoros értelmében a semmibe foszlanak szét.*

Ezekre az elmaradott területekre hatoltak be a 3. évezred végén a kubáni-majkopi műveltség érckutatói. Az uráli réz- és aranybányák felfedezését – amint már említettük – nekik tulajdonítja a kutatás. Ekkor jelennek meg ugyanis a Dél-Urál vidékén az első fémeszközök – egyelőre csak szórványleletekként – és ezek a fémtárgyak vitathatatlanul kubáni-kaukázusi típusúak.

Majd a 3/2. évezred fordulója táján és után – feltehetőleg az Urál érceinek vonzó hatására is, legfőképpen azonban kétségkívül a délebbi földművelő kultúrák gyors népszaporodása következtében – az Urál folyó mindkét oldalán az Ob, Irtis, Ufa, Volga, Oka és más kisebb folyók mentén mind több és több déli telepes vonul a Dél-Urál, a Volga és az Ob

vidékére. A bevándorlás több hullámban történt és a 2. évezred közepéig szakadatlanul tartott. A jövevények nagy lélekszámban érkeztek. A középső Volga, az alsó Káma és az Urál nyugati vidékein kialakították a *balanovói*, *abasevói*, *fatjanovói*, a *gerendaváz* és az *andronovói* műveltségeket. Jelentős hatásokat gyakoroltak a finnugor népek, köztük az ugor-magyarok paleoetnográfijára és műveltségére. Nyelvükről és népi alkatukról még nem tudunk határozott véleményt nyilvánítani. Elképzelhető azonban, hogy eredetükben ősirániak voltak. – Így írja le Bartha Antal „Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben” című cikkében (Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977) ezt a tömeges déli gyarmatosítást a finnugrisztika által uráli-finnugor őshazaként szemlélte uráli-kámai térségben. Majd később még azt is hozzáfűzi, hogy a „finnugorok” – akik alatt az őslakos halász-vadászokat érti – rövid időn belül szinte teljesen asszimilálták ezeket a déli telepeseket.

Barthának e déli gyarmatosítás tényéből és körülményeiből levont következtetései oly mértékben ésszerűtlenek, sőt egyenesen fantasztikusnak nevezhetők, hogy tanulságos lesz utánanézni, vajon mi készíthette Barthát a fenti szemenszedett képtelenségek összehordására. E kérdés felett azonban szerencsére nem kell sokáig töprenkednünk, mert csakhamar észrevehetjük a hosszan kilógó lólábat: pontról pontra nyomon követhető és demonstrálható, hogy a finnugor nyelvészet 19. századi elavult genetikus nyelvcsaládi elmélete és ebből az alapfeltételezésből szükségszerűen következő egyéb hasonszórú hipotézisei írták elő kényszerítő módon Bartha számára, hogy mit szabad állítania és mit nem. A jobb áttekinthetőség végett szedjük pontokba ezt a – Bartha finnugor nyelvészeti járszalagon mozgó őstörténeti gondolkodásmódja szemszögéből nézve parancsoló módon megkövetelt – többszörösen egymásra épített és szinte már elképzelhetetlenül logikátlan hipotézis-láncolatot.

1/ *Ősirániakat kell feltételeznie* a déli gyarmatosok esetében, hogy a finnugor nyelvészet által „ősiráni jövevénytiszavak”-nak tartott iráni-finnugor, illetve iráni-magyar szómegfelelések ne csak nyelvészetileg, hanem történelmileg is megmagyarázhatókká váljanak.

2/ *Csupán diffúz, ködös „hatások”-ról szabad beszélnie* a finnugorok és a déli telepések kapcsolatairól, hiszen a nyelvészet csak néhány tucat – Harmatta pl. 53 (l. Harmatta 1977) – ilyen ősiráni eredetű jövevénytiszavak mondott iráni-finnugor (-magyar) szópárhuzamot tart nyilván, ami viszont kétségtelenül igen kevés ahhoz, hogy komolyabb – pl. interetnikai – kapcsolatokról lehessen beszélni.

3/ *A gyér számú, primitív halász-vadász őslakosoknak* – akiket Bartha (csak amúgy mellékesen megjegyezve) már Kr.e. 2000 táján nemes egyszerűséggel „finnugoroknak”-nak nevez, holott „finnugorok” léte Kr.e. 2000 körül szintén csupán a finnugrisztika pusztán nyelvészeti visszako-

vetkeztetések segítségével felállított hipotézise, aminek azonban az égvilágon semmiféle konkrét bizonyítéka nincs – természetesen *asszimilálniuk kell a fél évezreden át több hullámban tömegesen érkező, sőt ráadásul kulturálisan is toronymagasan a bennszülött halász-vadászok művelődési szintje felett álló déli gyarmatosokat*, hiszen fordított esetben – ami pedig az előbb bemutatott adott körülmények között az egyedül elképzelhető lehetőség – ezeknek a Bartha-féle „finnugorok”-nak a déli telepések nyelvén, azaz Bartha szerint irániul kellene beszélniük.

Ez lenne tehát Bartha finnugor nyelvészeti sugalmazású őstörténeti hipotézis-gulájának elképesztő belső „logiká”-ja. Mindezzel szemben azonban a Kr.e. 3/2. évezred fordulója táján ősirániakról beszélni mai ismereteink birtokában aligha lehet, mert *a modern indogermanisztika újabb felismerései értelmében az indogermán nyelvek nem képeznek genetikus, egy töről fakadó nyelvcsaládot, hanem csak a Kr.e. 3/2. évezred fordulója utáni időkben kezdtek* – több különböző szomszédos népcsoport egymástól eltérő nyelveinek areális kiegyenlítődése útján, azaz mintegy areális nyelvsvöetséggént – *kialakulni*.

De ettől eltekintve még különlegesen is képtelenség, éppenséggel ezen, a Kr.e. 2. évezred első felében délről a Volga-Urál-Ob térségébe érkezett gyarmatosok esetében ősirániakat gyanítani. A nemzetközi őstörténetkutatás ugyanis már több mint 30 évvel ezelőtt kimutatta, hogy pl. a balanovói műveltséget igen szoros összefüggések fűzik a Kaukázushoz, sőt Mezopotámiához is. *G. Childe, F. Hančar* és más neves kutatók már az 50-es években megállapították, hogy pl. a balanovói szekérmodellek nyersanyagukban és szerkezetükben tökéletesen megfelelnek a mezopotámiai Ur és Kiš városokban a 3. évezred első felében használt szekereknek, de ugyanígy a 2400–1300 körüli kubáni-majkopi és a 2 évezred elejéről származó transzkaukáziai szekereknek is. Ezenkívül a balanovói balták, szekercék formája, a lándzsahegyek, a nyílhegyek, ékszerek, bizonyos kerámiatípusok, sőt folklorisztikus vonások is mezopotámiai eredetre mutatnak. A mai csuvasok nyelve, mondáik, népi szokásaik is tele vannak kaukázusi egyezésekkel. De embertanilag is a legközelebbi rokonságot az örményországi, továbbá a kelet-földközi-tengeri ősfajtákban találjuk meg. Ezek a sorozatos közeli összefüggések igen erős transzkaukáziai és elő-ázsiai-mezopotámiai kapcsolatokra, valamint ezekről az utóbb említett területekről való bevándorlásra vallanak a Kr.e.-i 2. évezred elején (mindezt *l. Childe, 1960; Childe, 1955; Hančar, 1956*).

Kiemeljük, hogy az őstörténet-kutatás ezen szaktekintélyei a fentieket – elmélyedt motívumtörténeti elemzések, embertani és etnográfiai adatok segítségével, valamint a stíluspárhuzamok beható vizsgálata útján – már az 50-es években kimutatták, holott akkoriban az előbb ismertett tömeges és teljes fél évezredekben át több hullámban megismétlődő déli bevándor-

lások régészeti nyomai legnagyobbbrészt még feltáratlanok voltak (a fentiekre vonatkozólag l. még Randa, 1954. is). Különösen is fontosnak értékelhető ebben az összefüggésben, hogy F. Hančar egyedül a balanovói kultúra kaukázusi és mezopotámiai párhuzamainak jellegéből már 1956-ban pontosan előre meg tudta mondani, hogy a balanovói népességnek a Kr.e. 2. évezred elején kellett megjelennie a Volga-Urál vidékén (l. Hančar, 1956.).

Annál érthetlenebb tehát, hogy Bartha ezeket a sorozatos kaukázusi és mezopotámiai összefüggéseket még csak meg sem említi, pedig napjainkban már az előbb említetteknel is sokkal konkrétabb adatokat ismerünk a Volga-Urál-Ob vidéki déli telepések korábbi lakhelyeit és népességüket illetően. Fentebb láttuk pl., hogy már Kr.e. 2500 körül megindult a rövidfejű transzkaukáziai népesség északra vándorlása a Kubán-Majkop kultúra és az ezzel szorosan összefüggő késői gödörsíros műveltség területére. Azt is tudjuk már, hogy a transzkaukáziai térségben a 3/2. évezred fordulója táján és után nagy területek elnéptelenedtek. Ez a folyamat régészetileg jól nyomon követhető (l. Burney-Lang 1975. 174. old.). Ez az adat kétségtelenné teszi, hogy a transzkaukáziából északra irányuló vándorlások a 2. évezred elején is tovább tartottak. Nagyon fontosnak tűnik továbbá az a meglepő régészeti megfigyelés, hogy a kb. 2400–2300 között hirtelenül, előzmények nélkül keletkezett kubáni-majkopi műveltség – amely, amint láttuk, közvetlen masszív mezopotámiai-szumér kisugárzásokra vezethető vissza – alig 300 éves virágzás után Kr.e. 2000 táján éppoly hirtelen, mint ahogy keletkezett, ismét lehanyatlak a szürke középszerűségbe (l. Hančar, 1937.). Ezt a jelenséget legkézenfekvőbben a kultúrát hozó és fenntartó népességi csoport továbbvándorlásával magyarázhatjuk. A kubáni-majkopi műveltség ércutatói tárták fel először az Urál hegység bányáit, még a 3. évezred végén (l. fentebb), azaz szoros kapcsolataik voltak az északabbi vidékekkel. Bennük kereshetjük tehát a Volga-Urál vidéki déli gyarmatosok első hullámát a 2. évezred legelején.

Szorosan ehhez az etnogenetikai kérdéshez kapcsolódik a késői gödörsíros és az afanasjevói műveltség népességeinek embertani azonossága is, amelyről fentebb már szó volt. Láttuk, hogy ez a „plump-europid” embertani típus a 3. évezred második felében még csak Dél-Oroszországban (késői gödörsíros kultúra) és az Altáj vidékén (afanasjevói műveltség) tűnt fel, de később az andronovói műveltség Kr.e. 1800/1700 körüli kialakulása óta az egész eurázsiai steppeövezet uralkodó embertani típusát alkotta. Az antropológia ezt az emberfajtát *andronovói típus*-nak nevezi. Rendkívül figyelemre méltó, hogy ez az andronovói embertípus lényeges szerepet játszott a honfoglaló magyarság embertani összetételében, sőt még a mai magyar népesség között is viszonylag gyakran előfordul. Ennél még sokkalta fontosabb azonban az a körülmény, hogy az

andronovói embertípus a turanid emberfajta alaptípusát alkotja (l. Henkey, 1986./, amely utóbbi emberfajta viszont a magyarság messzemenően leggyakrabban előforduló embertani típusa.

Ha most ezekhez az embertani adatokhoz még azt is hozzávesszük, hogy mind az afanasjevói, mind a késői gödörsíros, mind pedig az andronovói műveltség leletanyagában igen nagy számban találhatók mezopotámiai-szumér megfelelések, akkor nem sok kétségünk maradhat e kultúrák népességeinek végső eredetét illetően: minden jel arra vall, hogy ez a jellegzetes andronovói embertípus az eurázsiai steppékre felvándorolt előázsiai gyarmatosoktól származik (l. Randa 1954; Childe, 1960; Hančar, 1956. is). De ugyanezt tanúsítják az andronovói műveltség kialakulásához vezető, már kielégítően ismert és régészetileg jól nyomon követhető migrációs folyamatok is. Tudjuk – fentebb már volt is szó róla –, hogy az andronovói műveltség az afanasjevói, a késői gödörsíros és az előbb vázolt Volga-Dél-Urál vidéki korabronzkori kultúrák (balanovói, abasevói, fatjanovói, gerendavázás műveltség) fokozatos összenövése útján keletkezett, miközben egyidejűleg a 2. évezred első századaiban a dél-turkmenisztáni és észak-iráni földművelő-fémműves kultúrkör területéről is szakadatlanul tovább tartott a népesség északra áramlása, amely utóbbi népcsoportokról már fentebb megmutattuk, hogy közöttük minden idevágó ismert adat tanúsága szerint egyfelől az akkád korban, másfelől pedig a III. Ur-i dinasztia bukását követő anarchia idején Mezopotámiából először Észak-Iránba és Dél-Turkmenisztánba vándorolt, majd onnan az ottani túlnépesedés következtében akarva, akaratlanul rövid idő múlva a steppére továbbvándorolni kényszerült szumér etnikai csoportok is igen jelentős szerepet játszottak.

De ugyanígy a Transzkaukáziából, a Kubán-Majkop műveltség és a késői gödörsíros kultúra területéről az Urál folyó európai oldalán és a Volga, Oka mentén északra vándorolt déli gyarmatosok között is feltétlenül számolnunk kell kisebb-nagyobb szumér etnikai csoportokkal. Így pl. legelsősorban a kubáni-majkopi műveltség népességének kulturálisan aktív, vezető etnikai csoportja a majkopi leletek sorozatos igen közeli szumér megfelelései, sőt nem egyszer azonosságai tanúsága szerint minden valószínűség szerint jórészt etnikailag is szumér származású volt. Minden jel arra vall, hogy ez a kulturálisan aktív vezető szumér etnikai csoport vándorolt azután tovább Majkop környékéről a Volga-Dél-Urál vidékére Kr.e. 2000 táján, amikor a kubáni-majkopi műveltség 300 éves virágzás után egészen hirtelenül ismét teljesen eljelentéktelenedett.

Mindezen felül meg kell említenünk még azt is, hogy a korai transzkaukáziai műveltség területén a 3/2. évezred fordulója körüli időben számos helyen újonnan érkezett bevándorlók tűntek fel, akik magukkal hozták és általánosan elterjesztették az ónbronze készítésének titkát,

ami eddig szumér monopólium volt (l. Burney-Lang 1975, 138. old.). Ezzel majdnem egyidejűleg, a 2. évezred legelején Szíriában, Észak Mezopotámiában és a Zagrosz hegység északabbi vidékein meglepő hirtelenséggel egységessé válik a fémművesség technikája és eszközformái (l. Burney-Lang 1975, 174. és 194. old.). Ez a jelek szerint arra vezethető vissza, hogy valamilyen igen fejlett fémművességi központból önként vagy kényszerűségből – nagy számban fémöntő mesterek és kovácsok érkeztek az említett területekre (l. Burney-Lang 1975, 194–195. old.).

Ez az igen fejlett fémművességi központ viszont a most vizsgált korszakban a Kr.e. 3/2. évezred fordulója táján, vitán felül csakis Mezopotámia lehetett, ahol éppen ezekben az időkben hágott tetőfokára az Isin-Larsza korszak általános anarchiája, teljes létbizonytalansága (bővebben l. könyvünk 789. old.). Gyakorlatilag biztosra vehető tehát, hogy ezek a fémműves mesterek és kovácsok Mezopotámiából vándoroltak el ezekre az északi, ebben a korszakban a déli irányú hurri vándorlások következtében már a hurrik által lakott területekre, ahol mint megbecsült szakemberek nyilván kielégítő életlehetőséghez jutottak. Ezt a következtetést támasztja alá az a feltűnő jelenség is, hogy ugyancsak a 3/2. évezred fordulója idején Örményországban és Grúziában is délről, az Urmia-tó medencéjének irányából (vagyis az ősi, Mezopotámiából Transzkaukáziába vezető főútvonal mentén) érkezett igen erőteljes művelődési hatásokat figyelhetünk meg (l. Burney-Lang 1975. 195. old.). A szerzők nem értik, miért éppen ebben az időszakban jelentkeznek ilyen nagy intenzitással ezek a déli kulturális kisugárzások (l. Burney-Lang, 1975, 195. old.), holott valamivel később maguk is hangsúlyozzák, hogy a 2. évezred elején „... az Urmia-tó medencéje valósággal átítatódott mezopotámiai művelődési elemekkel.” (l. Burney-Lang 1975. 202. old.).

Kétségtelennek tűnik, hogy mindezek az egyébként megmagyarázhatatlan jelenségek egyedül szumér csoportok bevándorlásának feltevésével válnak érthetőkké. A továbbiakban azután ezeknek a szumér csoportoknak egyes részei is valószínűleg résztvettek a dél-oroszországi és Volga-Urál vidéki területek benépesítésében.

Végző következtetésként megállapíthatjuk tehát, hogy már mai, egyelőre még meglehetősen hiányos régészeti ismereteink birtokában is mind nyilvánvalóbbá válik az elő-ázsiai, közelebbről a mezopotámiai szumér és a transzkaukáziai szubar-hurri kultúrkör, valamint a végső fokon szintén mezopotámiai eredetű kubáni-majkopi, dél-turkmenisztáni és észak-iráni földművelő-fémműves műveltségek meghatározó kulturális szerepe, nemcsak a Volga-Urál térség, hanem az egész eurázsiai steppe újkőkori és korai fémkori művelődésbeli fejlődésében.

Ennél még sokkal fontosabb azonban az a tény, hogy manapság már nem csupán közvetett és közvetlen elő-ázsiai kulturális kisugárzásokat is-

merünk a steppén, hanem Transzkaukáziából, Dél-Turkmenisztánból és Észak-Iránból kiindult ismételten bekövetkezett tömeges gyarmatosításokról is tudunk, amelyeknek etnikumai között az előbb bemutatott régészeti jelenségek tanúsága szerint tekintélyes számú mezopotámiai-szumér, avagy – óvatosabban fogalmazva – „szumeroid” etnikai csoportok jelenlétével is a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel számolnunk kell.

Mindezen hatalmas méretű népmozgalmak, amelyek kb. 500 év leforgása alatt a Donyectől az Altájig terjedő óriási térséget elő-ázsiai eredetű etnikumokkal töltötték fel, és amelyek között – amint éppen láthattuk – több esetben igen nagy valószínűséggel feltételezhető kisebb-nagyobb sumér nyelven beszélő mezopotámiai etnikai csoportok jelenléte is, egyben konkrét régészeti adatok tömegével alátámaszthatóan kézenfekvő módon és egyértelműen megmagyarázzák azt a meglepő tényt is, hogy a kelet-európai és nyugat-ázsiai nyelvekben (szláv, uráli-finnugor, altáji, iráni stb), még ma is tömegesen található igen közeli sumér hangalaki és jelentésbeli szópárhuzamok (vö. könyvünk 512-522; 553-558; 631-638 és 639-645. old.).

Ezeket a – mellesleg megjegyezve szinte minden nyugat-eurázsiai nyelvben százszámra felbukkanó - sumér szómegfeleléseket (l. „Az elő-ázsiai ősnyelv felé”, 5. fejezet) a „hangtörvények” és a „szabályos hangeltolódások” módszertani alapján dolgozó nyelvtudományi kutatás mind-ezideig „véletlen egyezések”-nek minősítette. Magunk azonban ezzel a nézettel szöges ellentétben azt valljuk, hogy olyan nagy számú, olyan sok nyelvben megtalálható és olyan közeli nyelvi párhuzamok, mint amilyenek a sumér és a mai nyugat-eurázsiai nyelvek között jelentkeznek, feltétlenül konkrét történelmi magyarázatot igényelnek, nem pedig csak egy amúgy mellékesen odavetett felületes utalást holmi „véletlen egyezések”-re. – Mi több, nem csupán valljuk ezt, hanem éppen az imént egy minden tekintetben kielégítő, régészeti leletekkel sokezerszeresen bizonyítható történelmi magyarázattal szolgáltunk ezen valóban meglepő tömeges sumér nyelvi párhuzamok valóságú őstörténelmi értelmezésére.

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban azonban feltétlenül utalnunk kell arra is, hogy ezeket az éppen említett, a legtöbb nyugat-eurázsiai nyelvben százszámra található, s a sumér nyelv megfelelő jelentésű szavaival igen közeli hangalaki párhuzamban álló szavakat a „hangtörvényes” nyelvtudomány éppenséggel azért nyilvánítja „véletlen egyezések”-nek, mert a 4000–5000 évvel ezelőtti írásos emlékekben megőrzött sumér szavak hangalakjai az esetek túlnyomó többségében még ma is megegyeznek a mai nyelvek velük azonos jelentésű szavainak hangalakjaival, illetve nagyon közel állnak azokhoz. Ilyesmi pedig a „hangtörvények” és a „szabályos hangeltolódások” nyelvészeti dogmájának értelmében egyenesen

lehetetlen, mivel ezen állítólagos „hangtörvények” következtében a mai nyelvészeti köztudatban a szavak az idők folyamán kérlelhetetlenül alá vannak vetve a mássalhangzók „eltolódásá”-nak, ami alatt azt értik, hogy pl. egy „b” ajakhangnak bizonyos idő múltán törvényszerűen „p”-vé kell változnia, azaz „eltolódnia”, majd ennek a „p”-nek ismét bizonyos idő után „f”-lé kell válnia, stb. Vagyis ez a nyelvészeti hiedelem egyenesen megköveteli, hogy azonos jelentésű 4000–5000 éves és mai szavak, ha egymással rokonságban állnak, nem lehetnek azonos hangalakúak.

Mivel azonban „Az előázsiai ősnyelv felé” című könyvünk 3., 4. és 5. fejezetében részletesen megmutattuk, hogy ezek a „hangtörvények” és „szabályos hangeltolódások” nem tartoznak a nyelvek belső lényegéhez, azaz nem, tekinthetők „törvények”-nek, hanem minden jel szerint legelsősorban jelentéstani (szemantikai) szerepük van, nevezetesen a szócsaládok gazdagodásának, szétbokrozódásának jelei, vagyis ebből következően a „hangtörvényes” módszerrel nyilvánvalóan semmi esetre sem tudjuk a sumér és a mai nyelvek közötti feltűnő egyezéseket, párhuzamokat megmagyarázni, így a nyelvek egymás közötti kapcsolatainak más, új szemléletével kell közelednünk ehhez a kérdéshez.

Az uráli-finnugor nyelvek rokonságának areális nyelvkiegyenlítődési elmélete

Előbb Bartha Antal elképzeléseivel kapcsolatos három pontban bemutatuk azt a kilátástalan konfúziót, amelybe a finnugrisztika 19. századi elavult hipotéziseihez való görcsös ragaszkodás minduntalan belekényszeríti a magyar őstörténetkutatókat. Az ott feltárt hatványozott ésszerűtlenségekből meggyőződésünk szerint csak egy út vezet kifelé. Mégpedig az, amit László Gyula „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című alapvető jelentőségű művében már 1961-ben – egyelőre igen óvatosan, csak mintegy lehetőségként – felvetett; hogy ugyanis az uráli-finnugor nyelvek egymás közötti rokonsági kapcsolatait – ha a vonatkoztatható régészeti leleteket is figyelembe vesszük, s nem csupán a nyelvészek elképzelésénél maradunk – a legvalószínűbb módon egy úgynevezett „uráli-finnugor nyelvlánc” elméletével lehet magyarázni (l. fentebb). Ez a nyelvláncként értelmezett nyelvrokonsági elképzelés, amely – mellesleg megjegyezve – gyakorlatilag megegyezik a zseniális orosz indogermanista nyelvtudós, N.Sz. Trubetzkoy herceg által az indogermán nyelvek egymás közötti rokonsága mikéntjének magyarázatára kidolgozott és „areális nyelvkiegyenlítődé”-nek nevezett elmélettel, amely tudásunk mai fokán messzemenően a legjobban összhangban áll az ismert nyelvemlékbeli, nyelvtörténeti, őstörténeti adatokkal és végül, de nem utolsósorban a ré-

gészet konkrét tényeivel (l. Trubetzkoy, 1939.). Kiválóan alkalmas a Kr.e. 2. évezred első felében a Volga-Urál vidékére és a nyugat-ázsiai steppére érkezett déli gyarmatosok és az ottani őslakosság nyelvi kapcsolatainak magyarázatára is. Mégpedig anélkül, hogy a genetikailag rokonnak vélt uráli-finnugor nyelvcsalád feltevését valló finnugrisztika járszajlagján dolgozó és gondolkodó Bartha Antal előbb ismertetett, ésszerűtlen hipotézisláncolata közül akár csak egyre is szükség lenne.

Ha abból indulunk ki, ami az adott körülmények között a Kr.e. 2. évezred első felében a Volga-Urál-Ob-Irtis vidékén egyedül elvárható volt, hogy ugyanis az igen gyér számú halász-vadász őslakos csoportok a közük és közvetlen közelükbe telepedett, s velük többrendbeli rendszeres kapcsolatokban álló összehasonlíthatatlanul magasabb műveltséggel rendelkező, tömegesen és több hullámban érkezett földművelő-állattenyésztő és fémműves déli gyarmatosok nyelvének bizonyos elemeit óvatosan számolva mintegy félezer szót (kb. ennyi biztosan igazolható magyar-finnugor szópárhuzamot ismerünk) és a legfontosabb nyelvtani sajátosságokat átvették – természetesen nem változtatlanul, hanem többé-kevésbé eltorzítva, pidginizálva, saját nyelveik hangrendjéhez idomítva – és ez a pidginszerű nyelv azután a mindennapi érintkezések során széleskörben használt és általánosan megértett közlekedő nyelvvé, úgynevezett „lingua francá”-vá vált a halász-vadász őslakosok között, akkor nem kell a kérdéses gyarmatosokban „ősirániak”-at gyanítanunk, nem kell csupán az őslakosokra gyakorolt kódös „hatásaik”-ról beszélnünk, de arra sincs szükség, hogy olyan szemenszedett képtelenséget kelljen – mintegy „szükségyszerűen” – feltételezni, hogy a gyér számú és igen kezdetleges kulturális fokon álló halász-vadász őslakosok rövid időn belül szinte teljesen asszimiláltak volna a fél évezreden keresztül tömegesen és több hullámban érkezett, s ráadásul még sokkalta magasabb műveltséggel is rendelkező déli gyarmatosokat. – Gondoljuk csak meg jól: olyasmi ez, mintha valaki halálos komolysággal azt próbálná bizonygatni, hogy a 18. és 19. századi európai gyarmatosítókat Észak-Amerikában az ottani őslakos indiánok rövid időn belül szinte teljesen asszimiláltak volna.

László Gyula azután 1981-ben megjelent „Őstörténetünk” című könyvében lényegesen továbbfejlesztette 1961-es „nyelvlánc” elméletét. Újabb elképzelését így fogalmazta meg: „... Önkéntelenül felvetődik más gondolat is. Nevezetesen az, hogy a sokfajta külön nyelvre, elszigetelt népességre rátelepszik egy nagyszámú csoport, amely széthúzódva nagy területen beszélné a maga egységes nyelvét, s ennek a nyelvnek alapvető elemeit vennék át külön-külön az őslakók, akik amellet meg tartanák nyelvük hangrendszerének sajátosságait (hozzá alkalmazzák az átvett életfontosságú elemeket), megtartanák szókincsük jelentős részét (ezek lennének „a nyelvek külön életében” keletkezettnek vélt szavak). Magam ezt a

megoldást látom valószínűnek, de még hozzá is venném, hogy ez a nyelv feltehetően a ma is a legnagyobb számú néptől - a magyartól - származhatnék." (l. László 1981. 43. old.)

Észrevehetjük – s számos olvasónknak az idézet olvasásakor bizonyára azonnal fel is tűnt –, hogy a fenti idézetben megmutatkozó nyelvrokonsági szemléletet minden egyes kis részletében, változtatás nélkül, szószerint átvihetjük és alkalmazhatjuk a Volga-Urál-Ob-Irtis térségében a Kr.e. 2. évezred első felében kialakult paleolingvisztikai helyzetre: "... a sokfajta külön nyelvre, elszigetelt népességre rátelepszik egy nagyszámú csoport... stb." (l. fent).

Magyarán mondvá tehát a Kr.e. 2. évezred első felében a ligetes steppe és az északi erdőöv vidékén Kelet-Európában és Nyugat-Ázsiában egymástól többé-kevésbé elszigetelten élő, külön-külön nyelveket beszélő gyér számú halász-vadász nemzetségi csoportra a tömeges és hosszan tartó déli gyarmatosítások során rátelepedett – nem is csak egy, hanem több egymás utáni hullámokban érkezett – nagyszámú csoport, amelyek valóban „széthúzódva nagy területen” beszéltek a maguk többé-kevésbé egységes, végső fokon az elő-ázsiai nyelvi koiné szumér nyelvi fokozatából származó közlekedő nyelvét, mivel ezek a déli gyarmatosok az Oka-Volga vidékétől egészen az Ob-Irtis mellékéig terjedő széles sávban érkeztek és telepedtek meg. Ami pedig e déli gyarmatosok nyelvét közelebbről illeti, ez a nyelv minden rendelkezésünkre álló adat szerint az egységes arculatú fejlett, kiváló bronzműveltséggel, bronzexporttal és távolsági kereskedelemmel rendelkező andronovói műveltség areálisan kiegyenlítődtől közlekedő nyelve volt, amelyet a műveltség egész területén, az Altájtól a Volgáig használtak.

A paleolingvisztikai helyzet tehát ezek szerint pontosítva úgy alakul, hogy nyilvánvalóan az andronovói műveltség közlekedő nyelvéből átvett elemek szolgáltak alapul a kultúrkör északi határai mentén élő erdőövi halász-vadász csoportok nyelveinek kölcsönös kiegyenlítődéhez, egy erdőövi „lingua franca” kialakulásához. Ebben a szemléletben – teljesen László Gyula felfogásának szellemében – a magyar nyelv, pontosabban mondvá az előmagyarok vagy protomagyarok nyelve természetesen nem sorolható be az erdőövi csoportok nyelvei, vagyis a későbbi uráli-finnugor nyelvek közé, hanem nyelvünk közvetlen előzményei kétségkívül az andronovói műveltség egykori közlekedő nyelvének körzetében keresendők.

Az ugor-magyar nyelvközösség elmélete

Az uráli-finnugor nyelvek rokonsági kapcsolatainak ezen areális nyelvkiegyenlítőési elmélete azonban még sokkal globálisabb méretekben is nyilvánvalóan alkalmas az eurázsiai steppeóvezetben és annak környékén beszélt

különbéle nyelvek egymás közötti kapcsolatai jellegének magyarázatára. Ha emlékezetünkbe idézzük, amit a fentiekben az andronovói műveltség kialakulásának körülményeiről, és az ebben a formálódási folyamatban szerepet játszott korábbi kultúrkörökről, illetőleg ezek közelebbi és távolabbi összefüggéseiről, származásukról és etnikai összetételükről elmondtunk, akkor óhatatlanul arra a következtetésre jutunk, hogy az utóbbi évtizedek ásatásainak eredményei gyakorlatilag a legkisebb részletekbe menően fényesen igazolták az elmúlt századforduló néhány kitűnő és bámulatosan messzetelelő magyar kutatójának (Nagy Géza, Fiók Károly és mások) úgynevezett „*ugor-magyar nyelvközösségi elmélet*”-ét, amelyet a magyar nép és nyelv kizárólagosan finnugor eredetét hirdető Hunfalvy- és Budenz-féle iskola annak idején minden közelebbi vizsgálattól nélkül elvetett, és a „hivatalosított” finnugor irányzatú magyar tudományosság azóta is következetesen elhallgat, mert szöges ellentétben áll „finnugor eredetünk” feltevésével.

Nagy Gézáék ebbe az „ugor-magyar” nyelvközösségi csoportba sorolták a magyarok kívül az ogurok vagy ugorok, az onogur-bolgárok, szabirok és részben az avarok, hunok gyakorlatilag ismeretlen vagy tisztázatlan hovatartozású nyelveit, valamint bizonyos megszorításokkal a Kr.e. 1. évezred szkíta-szarmata-szaka népeinek nyelveit is, ami az általuk képviselt széles látókörű, globális őstörténeti és nyelvtörténeti szemlélet keretében (l. alább) valamint az egykorú forrásokban olvasható, s a kizárólagos finnugor eredetünket hirdető Hunfalvy-iskola „célszerű” és a végletekig egyoldalú úgynevezett „forráskritikái” által akkoriban még nem teljesen „kiküszöbölt” sorozatos szkíta-hun-avar-magyar azonosítások fényénél teljesen kézenfekvő és ésszerű következtetés volt. Ezeket a nyelveket megkülönböztetésül a valódi, altáji nyelven beszélő keleti törökségtől nem törökök, hanem a szó valóságos etnikai értelmében vett *ugor* (vö. az „ugor” név színeváltozásáról mondottakkal könyvünk 270-272. old.) vagy ugor-magyar nyelvcsoporthoz nevezték el és ugyanakkor a finnugor és a köztörök nyelveknél jóval régebbi keletűeknek határozták meg, mintegy ez utóbbi nyelvek ősi nyelvi alaprégeként értelmezték: a finnugor és az altáji nyelvek magyar párhuzamait, de ugyanígy a finnugor és az altáji nyelvek egymás közötti megfeleléseit is, vagyis az úgynevezett „urál-altáji” nyelvek közös elemeit, ennek az ősi ugor-magyar nyelvcsoporthoz északi és keleti irányban kifejtett erőteljes nyelvi hatásaival magyarázták. Szerintük ebből az ugor-magyar nyelvközösségből kerültek bele az uráli-finnugor nyelvekbe a magyarral közös szavak és nyelvtani, nyelvszerkezeti sajátosságok. De ugyanígy a török (és mongol) nyelvekben található magyar nyelvtani, nyelvszerkezeti egyezések, párhuzamok, – mert ilyenek is vannak bőven, csak a finnugor nyelvészet nem szeret ezekről beszélni, mivel már pusztán létük is igen erősen meg-

kérdőjelezi az önmagában szemlélt, önálló „uráli-finnugor” nyelvcsalád hipotézisének jogosultságát (e kérdésről l. könyvünk 649. old.) –, valamint azok a szavak is, amelyeket a finnugor nyelvészet török eredetű jövevényszavakként tart számon a magyarban, Nagy Gézáék elmélete szerint valójában az egykori ugor-magyar nyelvi közösség nyelvéből jutottak bele a török (és mongol) nyelvekbe.

Vagyis a mai nyelvtudomány szavaival élve *Nagy Gézáék tulajdonképpen a magyar, az uráli finnugor és a török mongol (altáji) nyelvek közös vonásait ezen ugor-magyar nyelvközösség areális nyelvkiegyenlítődéseket előidéző nyelvi hatásaiként magyarázták - Trubetzkoyt és a modern indogermanisztikai kutatást ezzel több mint négy évtizeddel megelőzve.*

Sőt, még ennél is tovább mentek: a magyarban és a finnugor nyelvekben található iráni (annak idején a szanszkritnak valóságos „ősnyelv”-ként való felfogása következtében még óind eredetűeknek értelmezett) szópárhuzamokat, amelyeket a finnugor nyelvészet természetesen szintén iráni (illetőleg a mult században még inkább oind; – l. előbb) eredetű jövevényszavakként értekel a magyarban és a finnugor nyelvekben (hűen a magyar finnugrisztika azon alapvető módszertani irányelvehez, amely szerint csakis a magyar kölcsönözhetett más nyelvekből, de magyar kölcsönszavakat eleve nem szabad keresni más nyelvekben), ugyancsak úgy értelmezték, hogy ezek a szavak is az ugor-magyar nyelvközösség nyelvéből kerültek át egykor az iráni (vagy ind) nyelvekbe (mindezt l. pl. Nagy: Ethnológia és nyelvészet; Nagy: A magyarság őskora; Nagy: A szkithákról; Fiók: Óstörténet és kritika; Rohonyi: A honfoglalás története.).

Ezen elmélet értelmében az ugor-magyar nyelvközösség a Kr.e. 2. évezredben Kelet-Európa délebbi területein és Nyugat-Ázsia csatlakozó térségében helyezkedett el, nyugatról keletre kb. Kelet-Ukrajna és az Aral-tó, észak-déli irányban pedig nagyjából az erdőöv és a Kaukázus, valamint Dél-Turkmenisztán között. Ez a térség viszont szinte pontosan megfelel az azóta régészetileg kimutatott, egymással mind kulturálisan, mind pedig embertanilag szorosan összefüggő Kr.e. 2. évezredbeli kelet-európai és nyugat-ázsiai korabronzkori regeszeti műveltségek kiterjedésének (balanovói, abasevói kultúra, gerendavázás műveltség Kelet-Európában; andronovói műveltség Nyugat-Ázsiában), amelyeknek etnikumai zömmel Transzkaukáziából, Dél-Turkmenisztánból és Észak-Iranból vándoroltak fel az eurázsiai steppere a Kr.e. 3 2 évezred fordulóját közvetlenül megelőző és követő évszázadokban. Más szóval: Nagy Géza és társai ugor-magyar nyelvközösségi elméletének mind a lokalizációja, mind pedig a keletzése hajszálpontosan megegyezik a csak sokkal később ismertté váló valóságos régészeti szituációval Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia térségében a Kr.e. 2. évezredben.

Nagy Géza, Fiók Károly és követőik ugor-magyar nyelvközségi elmélete azonban nem csak régészetiileg, hanem a modern nyelvtudomány oldaláról is igen nagy nyomatékka alátámasztható. Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia paleolingvisztikai viszonyainak ma felvázolható körvonalai egyre határozottabban abba az irányba mutatnak, amelyet e csodálatosan éleslátású kutatóink már majd egy évszázaddal ezelőtt világosan felismertek. A nemzetközi nyelvtudományban az utóbbi évtizedekben mindinkább tért hódító areális nyelvkiegyenlítődesi elmélet, de a történelmi összefüggéseknek a régészeti kutatások segítségével egyre pontosabbá váló megismerése is azt igazolja, hogy Kelet-Európában és Nyugat-Ázsiában valóban komolyan számolnunk kell Nagy Gézáék ugor-magyar nyelvközségével, amely északon az uráli-finnugor, keleten az altáji-török nyelvek rokonságszerű areális nyelvkiegyenlítődesi folyamataiban dominánsan meghatározó szerepet játszott, de a jelek szerint ugyanígy a keletebbi indogermán nyelvcsoporthok, elsősorban az iráni, az ind, a szláv és a balti nyelvek konszolidációjában, areális egységesedésében is igen erősen képviselve volt. Minden számbavehető adat arra vall ugyanis, hogy ez az ugor-magyar nyelvközségi csoport volt az az úgynevezett „A-komplexus”, amelyről a modern areális szemléletű indogermanisztika megállapította, hogy közel állt az uráli-finnugor és az altáji nyelvekhez, s a kétségtelenül több – legalább két-három - különböző nyelvi komponens areális egységesedése útján kialakult ősi indogermán nyelvközség Kr.e. 2. évezredbeli konszolidálódásánál az egyik igen lényeges nyelvi összetevőt alkotta.

Ami tehát az andronovói műveltség (és a vele szervesen összefüggő kelet-európai korabronzkori kultúrák: Balanovó, Abasevó, gerendavázás műveltség) közlekedő nyelvének a keletebbi indogermán nyelvek (iráni, ind, szláv, balti) kialakulásánál játszott szerepét illeti, e kérdéskör jobb megérthetősége végett kissé bővebben foglalkoznunk kell a már említett – Trubetzkoy herceg által kidolgozott, és őt követően számos nemzetközi nevű indogermanista nyelvtudós által továbbfejlesztett – areális nyelvkiegyenlítődesi elmélettel, amely szerint a legősibb indogermán nyelvek az urál-altáji – közelebbről elsősorban a finnugor –, a kaukázusi és a szemita nyelvek érintkezési zónáiban, illetőleg az e nyelveken beszélő népek lakóhelyei közé eső, nyelvileg még kiforratlan állapotban lévő térségekben (nagyjából az Ukrajna és az Északi-tenger közötti területeken) fokozatosan alakultak ki, mégpedig egymással hosszú ideig szoros szomszédsági kapcsolatokban álló, eredetileg különféle nyelvű népcsoportok nyelveinek kölcsönös kiegyenlítődesése útján.

Ebből az elméletből azután igen messzemenő további következmények adódnak. Így pl. az, hogy Trubetzkoy tézise értelmében az indogermán nyelvek keletkezése nem tekinthető egyszeri, időbelileg szűk kere-

tek között lejátszódott eseményeknek, hanem kialakulásuk állandó folyamatot képez. Egy bizonyos nyelv Trubetzkoy kritériumai szerint adott körülmények között bármikor „indogermán”-ná válhat, de ellenkező előjelű hatásokra el is vesztheti „indogermán” jellegét. Észrevette Trubetzkoy továbbá azt is, hogy az indogermán nyelvek hangképzése minden esetben attól függ, milyen másnyelvű környezetben éltek egykor eredetileg az illető, később indogermán nyelvűvé vált népek. Az összet, az őrmény, a kurd és az ind, pl. zárhangjaikat háromféleképpen képezik – írja Trubetzkoy –, mert a környezetükben lévő nyelvekben is háromféle zárhangartikuláció található. A többi indogermán nyelv viszont ezeket a hangokat csak kétféleképpen képezi, mivel a közeliükben beszélt urál-altaji nyelvekben is csak kétféle zárhangképzés fordul elő. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a gutturális hangoknál, valamint több más esetben is (l. Trubetzkoy 1939; – Trubetzkoy további megállapításait már könyvünk 94-96. és 408-418. old. is ismertettük.).

A Trubetzkoy nyomdokain tovább haladó indogermán nyelvtudomány azután azt is kimutatta, hogy az az areális nyelvkiegyelődési folyamat, amely a legkorábbi indogermán nyelvek kialakulásához vezetett, viszonylag elég későn, csak a Kr.e. 2. évezred elejével kezdődően játszódott le (l. pl. Nehring: *Die Problematik der Indogermanenforschung* 1954; in Scherer: *Die Urheimat der Indogermanen* 1968, 399. old.; P. Bosch-Gimpera: *Die Indoeuropäer* 1961; in Scherer: *Die Urheimat der Indogermanen* 1968, 511–512. old.).

E ponton feltétlenül kiemelkedő, hogy amint fentebb láttuk, Nagy Gézáék is ugyanebbe az időszakba, a Kr.e. 2. évezredbe keltezték az ugor-magyar nyelvközösséget, azaz a modern indogermanisztikai felismerések és az ugor-magyar nyelvközösségi elmélet közötti megegyezések valóban igen frappánsak.

Jelenlegi kérdésfeltevésünk szempontjából azonban a legfontosabb mozzanatnak kétségtelenül az újabb indogermán nyelvtudománynak azt a megállapítását tekintjük, hogy az indogermán nyelvek areális nyelvkiegyenlítődési folyamatok útján történt kialakulásánál az úgynevezett „finnugor” nyelvek meghatározó szerepet játszottak, amely körülményre – amint előbb láttuk – Trubetzkoy már 1939-es vitaindító tanulmányában nyomatékkal rámutatott. Később azután ezt a kérdéskomplexumot is részletesebben kidolgozták. Így pl. A. Nehring szerint az indogermán nyelvek és népek kialakulásánál minden valószínűség szerint egy „uráli” vagy belső-ázsiai és egy kaukázusi vagy mediterrán népesség nyelveinek és részben etnikumainak keveredésével állunk szemben, amely paleolingvisztikai és etnogenetikai folyamat legkorábban a Kr.e. 3/2. évezred fordulója táján következhetett be, mégpedig valahol a Káspi-tenger környékén (l. Nehring 1954; in Scherer 1968, 399. old.). Ez az elmélet jól meg-

magyarazza az indogermán nyelvek számos finnugor és kaukázusi párhuzamát – folytatja Nehring. A szintén igen jelentős szemita-indogermán nyelvi megfelelések esetében viszont Nehring szerint nem beszélhetünk közvetlenül földrajzi szomszédságról és érintkezésekről, s ezért az indogermán nyelveket a szemita nyelvekkel összekötő párhuzamok forrását valószínűleg egy harmadik, ismeretlen nyelvben kell keresnünk, de oly módon, hogy ebből a kérdéskomplexumból a finnugor-indogermán egyezéseket sem szabad eleve, előzetes alapos vizsgálat nélkül kizárnunk; könnyen lehetséges, hogy ezek is ugyanabból az ismeretlen nyelvből – vagy nyelvekből – származnak (l. Nehring 1954; in Scherer 1968, 403. old.).

Nehring szerint tehát e „harmadik, ismeretlen nyelv” nem csak a szemita-indogermán nyelvi párhuzamok forrása volt, hanem a finnugor-indogermán nyelvi megfelelések végső eredetét is valószínűleg ugyanebben az ismeretlen ősi nyelvben kereshetjük, amelyik a Kr.e. 3/2. évezred fordulója táján és után a Káspi-tenger környékén játszott lényeges szerepet az indogermán nyelvek areális nyelvkiegyenlítődési folyamataiban. Vagyis Nehring ezirányú vizsgálatai arra az eredményre vezettek, hogy a Káspi-tenger környékének térségében a Kr.e. 3/2. évezred fordulója körüli időkben egy olyan ősi nyelvi közösségnek kellett léteznie, amely a maga részéről egyfelől a finnugor nyelvekkel, másfelől azonban a szemita nyelvekkel is areális nyelvi kapcsolatokban állt, s ennek következtében mindazon nyelvi elemeket tartalmazta és az idők folyamán a kialakulófélben lévő pre-indogermán nyelveknek átadta, amelyek azután a konszolidálódott indogermán nyelvekben számunkra mai szemmel nézve mint finnugor-indogermán, illetve szemita-indogermán megfelelések tűnnek fel.

Azaz magyarul mondva Nehring ezen „harmadik, ismeretlen nyelv”-e egészen nyilvánvalóan nem lehet más, mint pontosan ugyanaz az ősi nyelvi állapot, amelyet Nagy Géza és követői „ugor-magyar nyelvközösség”-nek neveztek, magunk pedig a fentiekben a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel az andronovói művelődési körnek az elő-ázsiai nyelvi koiné szumér nyelvi fokozatán alapuló, másodlagosan areálisan kiegyenlítődő közlekedő nyelvével azonosítottunk, amely viszont a maga részéről egyrészt intenzív areális nyelvi kapcsolatokban állt mind az északi erdőöv apró halász-vadász népcsoportjainak helyi jellegű nyelvével, mind pedig a keleten szomszédos altáji nyelvekkel és domináns módon befolyásolta mindezen említett etnikumok nyelvi egységesülését, előidézte egy erdőövi „lingua franca” létrejöttét (amelyet azután a 19. század nyelvésze „finnugor nyelvcsaládi alapnyelv”-nek értelmezett), valamint ugyanígy egy altáji közlekedő nyelv konszolidálódását is, másrészt pedig – mivel az andronovói művelődési kör népességének orosz-lánrésze elő-ázsiai, sőt nem kis hányadában egyenesen mezopotámiai

eredetű telepesekből tevődött össze – a szuméron kívül kétségtelenül igen erős akkád-szemita nyelvi komponensket is tartalmaznia kellett, hiszen azok a kérdéses gyarmatosok, akiknek a steppére érkezett csoportjainak nyelvjárásaiból az andronovói közlekedő nyelv összeötvöződött, a fentebb már bővebben bemutatott régészeti leletek tanúsága szerint zömmel már az akkád, a guti és az Isin-Larsza időkben hagyták el Mezopotámiát, tehát olyan korokban, amikor a szumér nyelv már valóságos szimbiózisban állt az akkádok szemita nyelvével.

Maga J. Pokorny, a Walde-Pokorny-féle „Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen” című, máig is a legjobb hírű indogermán etimológiai szótár társszerkesztője is már 1936-ban „Substrattheorie und die Urheimat der Indogermanen” című értekezésében, az indogermán nyelvek másnyelvű alaprégeit vizsgálva kimutatta, hogy főleg az orosz, de a többi szláv nyelv is a flexióban, a szóképzésben és a belső nyelvi formák terén igen sok urál-altáji, elsősorban azonban finnugor vonást tartalmaz: élénk igeképzés, a ragok halmozása, az igék gazdag továbbképzése, stb. Moszkvától északra és keletre ez az alaprég bizonyíthatóan finnugor – írja Pokorny. Ugyanez a finnugor nyelvi hatás észlelhető a balti nyelvekben is. Sőt – hangsúlyozza Pokorny – F.N. Finck már 1899-ben rámutatott arra (Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung), hogy a szláv nyelveken kívül az ind, az iráni, az osszét, a kurd és az örmény nyelvekben is olyan különlegességek keletkeztek, amelyek félreismerhetetlenül az urál-altáji nyelvek hatásaira mutatnak.

Figyeljünk jól: ezek a tények ismét egyedül csak Nagy Gézáék ugor-magyar nyelvközösségének az éppen felsorolt keletebbi indogermán nyelvekre gyakorolt hatásaival magyarázhatók, hiszen egy futó pillantás a térképre azonnal elárulja, hogy minden egyes említett indogermán nyelv a Nagy Géza és követői által posztulált ugor-magyar nyelvközösség – azaz mai tudásunk szerint az andronovói művelődési kör közlekedő nyelvének közvetlen nyugati, délnyugati, déli és délkeleti szomszédságában helyezkedik el. Az is igen fontos még ebben az összefüggésben, hogy a „hivatalosított” finnugor nyelvcsaládi elmélettel viszont a nagy földrajzi távolság következtében semmiképpen sem magyarázhatók meg az ind, az iráni, az osszét, a kurd és az örmény nyelvekben található urál-finnugor nyelvi jellegzetességek.

Idáig elérkezve feltétlenül bővebben foglalkoznunk kell a külföldi nyelvtudósok által emlegetett - az indogermán nyelvek areális kiegyenlítődési folyamataiban fontos szerepet játszott - „finnugor” vagy „urál-altáji” nyelvi hatások valóságos mivoltával, mivel ezt a szóhasználatot a magyar olvasók igen könnyen úgy érthetik, mintha a „finnugor” vagy az „uráli” és az „altáji” nyelvcsaládok úgynevezett „nyelvcsaládi alapnyelvei” már akkor léteztek volna, amikor az indogermán nyelvek - a modern

areális nyelvkiegyenlítődesi elmélet értelmében - még csak kialakulófélben voltak. Hiszen mindig „finnugor” vagy „uráli”, illetve „altáji” nyelvi hatásokról van ilyenkor szó. - Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban utalunk könyvünk 425-426. oldalaira, ahol részletesen megmutattuk, hogy ilyenről természetesen szó sem lehet, hanem a külföldi indogermanista nyelvtudósok egészen egyszerűen azért beszélnek az indogermán nyelvek areális nyelvkiegyenlítődesszerű kialakulásával kapcsolatban „finnugor”, „uráli” vagy „altáji” ősnyelvi hatásokról, mert – nem lévén szakterületük – nem ismerik kimerítően, minden részletükben a finnugrisztika berkeiben még ma is uralkodó 19. századi módszereket. Így azt sem tudhatják – és a finnugristák éberen ügyelnek arra, hogy meg se tudhassák –, hogy az uráli és a finnugor „alapnyelvek” 8000, illetve 6000 éves korát, amely keltezéseket egykor éppenséggel az indogermanisztika 19. századi – akkoriban még régebbinek, kb. 8-10.000 évesnek vélt – nyelvcsaládi időrendjére a szó szoros értelmében „ráakasztották”, mert egyébként az égvilágon semmiféle támpont sem kínálkozott az a priori feltételezett „uráli-finnugor nyelvcsalád” keltezésére vonatkozóan, a finnugrisztika még ma is változatlanul hirdeti.

Ez a siralmas helyzet abból adódik, hogy az uráli-finnugor nyelveknek – az egyetlen magyaron kívül, amelynek legkorábbi írásos emlékei még legalább az egy évezredet elérik – gyakorlatilag nincsenek valódi értelemben vett nyelvemlékei. Így tehát az uráli-finnugor nyelvcsaládi hipotézis felállításánál a finnugrisztikának egyszerűen semmiféle belső „fogódzó” sem állt rendelkezésére, amelyhez a feltételezett „uráli” és „finnugor” alapnyelvi fokozatok korát viszonyíthatták volna. Ebben a kényszerhelyzetben nem maradt más hátra, mint hogy a finnugrista nyelvészeknek azokhoz, a finnugor nyelvekben eléggé általánosan elterjedt szavakhoz kellett odaidomítaniuk az uráli-finnugor nyelvcsalád időrendjét, amelyeknek egyúttal sok indogermán nyelvben is párhuzamaik voltak, és amelyek az indogermanisztika 19. századi ősnyelvi rekonstrukcióinak eredményei szerint részben a még osztatlan indogermán alapnyelvbe, részben pedig a már elkülönült indoiráni vagy ősiráni nyelvi fokozat közös szókincséhez tartoztak volna és jövevényszavakként kerültek volna bele a még egységes uráli, illetve a finnugor alapnyelvbe (bővebben l. könyvünk 399-400. old.).

Vagyis az egész uráli-finnugor nyelvcsaládi időrend szőröstől-bőröstől a mindenkori indogermán nyelvcsaládi időrend függvénye. Ez pedig azt jelenti, hogy ha a modern indogermanisztika az indogermán nyelvek kialakulásának kezdeteit már nem 8-10.000 évvel ezelőttre, hanem csak a Kr.e. 2. évezred legelejére keltezi, akkor evidens az is, hogy ennél a nyelvkiegyenlítődesi folyamatnál semmiféle ősi „finnugor” vagy „uráli” alapnyelvi hatásokról sem beszélhetünk, mivel az uráli és a finnugor

nyelvcsaládi alapnyelvek időrendje az éppen érvényes indogermán időrenddel áll vagy bukik. Magyarán mondvá: ha a finnugrisztika elképzelését egyelőre feltételesen el is fogadnánk, és megmaradnánk az uráli-finnugor nyelvek genetikus nyelvcsaládi hipotézisének, akkor – mivel az indogermanisztika új areális nyelvkiegyenlítődési elmélete értelmében csak a Kr.e. 2. évezred elején beszélhetünk valamiféle közös indogermán areális nyelvszövetségről (ami nagyjából megfelel a régi genetikus nyelvcsaládi teóriák „nyelvcsaládi alapnyelv”-ének), majd ennek felbomlása után, azaz a Kr.e. 2. évezred derekánál semmiesetre sem előbb, az önálló egyedi csoportnyelvek (mint pl. az indo-iráni, majd az ősíráni) kialakulásának kezdeteiről. Ezzel az új indogermanisztikai időrenddel szoros párhuzamban azonban az úgynevezett „finnugor alapnyelv” korát is szükségszerűen le kell szállítanunk minimálisan a Kr.e.-i 2. évezred derekára, de sokkal inkább még ennél is későbbre, hiszen fentebb láthattuk, hogy az uráli-finnugor nyelvcsaládi időrend egyedül azon a feltevésen alapul, hogy egy sor ősíráni szó akkor került volna át jövevénytárolóként a finnugor népek nyelveibe, amikor ez utóbbiak az úgynevezett „finnugor alapnyelv” korában állítólag még együtt éltek.

A külföldi indogermanista nyelvkatatók tehát azért beszélnek „finnugor” vagy „uráli” alapnyelvi hatásokról az indogermán nyelvek areális nyelvkiegyenlítődési folyamatainak, mert az „uráli” és a „finnugor” nyelvcsaládi alapnyelvek 19. századi eredetű fantasztikus időrendjét, amelyet a finnugrisztika az éppen bemutatott korszakalkotó jelentőségű indogermanisztikai felismerésekre és szemléleti változásokra ügyet sem vetve még ma is változtatlanul hirdet, jóhiszeműen, beható ellenőrzés nélkül átveszik.

Más szóval: az indogermán nyelvek kialakulására a Kr.e. 2. évezredben gyakorolt „uráli” vagy „finnugor” nyelvi hatások esetében nem a finnugrisztika „uráli” illetve „finnugor alapnyelv”-ének hatásairól van szó, hanem ugyanazon ősi steppei nyelvközösség masszív nyelvi kisugárzásairól, amely annak idején a kelet-európai és a nyugat-ázsiai erdőöv halász-vadász népcsoportjainak különféle nyelveire is felülrétegződött, s ezek nyelvkiegyenlítődési folyamatait is dominánsan befolyásolta, mondhatnánk „uráli”-vá, illetőleg „finnugor”-ra tette ezeket az északi nyelveket. Ez az ősi steppei nyelvközösség pedig csakis Nagy Gézáék ugor-magyar nyelvcsoportha lehetett, amelyről az előbbieken már megmutattuk, hogy minden jelenleg rendelkezésünkre álló vonatkoztatható adat tanúsága szerint az andronovói művelődési kör „lingua francá”-jával volt azonos.

Igen nagy valószínűséggel erre vall A. Nehring előbb már említett elméletének gondolatmenete is, amely szerint az indogermán nyelveket a szemita nyelvekkel összekapcsoló párhuzamok eredetét alighanem ugyanabban az ősi nyelvben kereshetjük, amelyik egyúttal az indoger-

mán-finnugor nyelvi megfelelések forrása is volt. Nagyon fontos ebben az összefüggésben, hogy az andronovói műveltség közlekedő nyelve ennek a kritériumnak is messzemenően megfelel, mivel ez a „lingua franca” egyfelől minden jel szerint az Elő-Ázsiából, sőt jórészt egyenesen Mezopotámiából főleg az akkád, a guti és az Isin-Larsza korszakban (kb. Kr.e. 2400–1900 között) több hullámban először Észak-Iránba és Dél-Turkmenisztánba költözött, majd onnan a steppére továbbvándorolt gyarmatosok elő-ázsiai nyelvjárásainak kölcsönös kiegyenlítődése útján alakult ki, és ezen telepések között, különösen a guti uralom idején és az Isin-Larsza korszakban elvándorolt csoportok esetében, igen nagy valószínűséggel szemita nyelven beszélő akkád etnikai elemek is képviselve voltak. De egyébként is, maga az akkád nyelv is tele van szumér jövevényszavakkal és egyéb szumér nyelvi elemekkel, sőt a mezopotámiai szumér-szemita együttélés idején, a Kr.e. 3/2. évezred fordulója táján és után, a két nyelv valósággal keveredett egymással, tehát ilyen módon a steppei gyarmatosok elsősorban kétségkívül szumeroid jellegű közlekedő nyelve is közvetíthetett jelentős mértékű akkád-szemita nyelvi hatásokat az andronovói területek szomszédságában élő népekhez.

J. Pokorny későbbi munkáiban (l.pl. *Die Träger der Kultur der Jungsteinzeit und die Indogermanenfrage*, 1949.) már határozottan állítja, hogy az indogermán nyelvek legalább két, teljesen különböző szerkezeti felépítésű nyelv keveredéséből alakultak ki, és a keletkezésüknél szerepet játszó egyik komponens bizonyíthatóan a finnugor volt. Így pl. finnugor hatásra bomlott fel a germánoknál és a szlávoknál az indogermán igeidőrendszer – szögezi le. Az úgynevezett „satem”-nyelvek kialakulása is a finnugor nyelvek hangrendszeréből magyarázható, amelyre a sziszegő hangok jellemzőek, míg ezek a hangok az ősi indogermán jellegű nyelvekből eredetileg hiányoztak. „A jelek tehát arra mutatnak” – fejezi be ezirányú fejtegetéseit Pokorny – „hogy az indogermánság a legkülönbözőbb elemek egybeötvöződéséből keletkezett. Erre vallanak az összehasonlító etnológia eredményei is.” (l. Pokorny 1949; in Scherer: *Die Urheimat der Indogermanen* 1968, 311. old.).

W. Schmidt „Die Herkunft der Indogermanen und ihr erstes Auftreten in Europa” (Kosmos 45, 1949) című tanulmányában beszámol az indogermanisztikában jelentkező újabb nyelvtudományi irányzatokról is. Helyeslően ismerteti pl. *C.C. Uhlenbeck* elméletét, amely szerint az ősi indogermán nyelv két komponensből keletkezett:

- 1./ „A-Komplexus”, amely közel állt az uráli és az altáji nyelvekhez.
- 2./ „B-Komplexus”, amely a kaukázusi nyelvekkel hozható kapcsolatba.

Hasonló jellegű vizsgálatokat végez *E. Forrer* – folytatja Schmidt ezirányú fejtegetéseit –, aki bchatóan foglalkozik az ősi kis-ázsiai nyelvek kutatásával. Ő arra az eredményre jutott, hogy a *hettita* (tulajdonképpen

kanesi vagy még pontosabban *nesi*), a *luvi* és a *taballi* (*palai*) nyelvek még nem tekinthetők valóságos, teljesen kifejlett indogermán nyelveknek, hanem csupán az indogermanizálódás felé haladó nyelvfejlődési folyamat korai fokozataiként értékelhetők. Forrer a finnugor nyelvekben is egy ilyen korai – de még régebbi – „pre-indogermán” vagy „peri-indogermán” („indogermán előtti” vagy „indogermán körüli”) nyelvi állapotot vél látni, amely szintén szerepet játszott az indogermán nyelvek kialakulásánál. Schmidt mindehhez megjegyzi, hogy bár egyes pontokban nem ért egyet Uhlenbeck és Forrer téziseivel, ennek ellenére azonban mégis hangsúlyozza, hogy mindkét elmélet igen sokat ígérő új kutatási irányt képvisel.

E kissé hosszabbra sikeredett, de feltétlenül szükséges kitérő után térjünk vissza ismét az ugor-magyar nyelvközösség elméletével közeli kapcsolatban felmerülő egyéb kérdések vizsgálatához. Először is még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy közelebbi megtekintéskor csakhamar világossá válik az a rendkívül jelentőségteljes tény, hogy az ugor-magyar nyelvközösségi elmélet szinte a legkisebb részletekbe menően pontosan beleilleszkedik abba az őstörténeti és népmozgalmi képbe, amelyet az utóbbi évtizedek ásatási eredményei alapján a fentiekben bemutatunk. Az ugor-magyar nyelvközösség Nagy Gézáék által meghatározott területe (gondoljuk meg: a 19. század végén, az ugor-magyar nyelvközösségi tézis felállítása idején még az égvilágon semmi sem volt ismeretes a Kr.e. 2. évezred kelet-európai és nyugat-ázsiai régészeti kultúráinak leleteiből, s csupán az antik, görög-római források egyes elszórt utalásaiból, valamint egy-két, már akkoriban ismert ékirásos emlék szövegéből lehetett következtetni az ottani őstörténeti helyzetre, de ennyit is csak a Kr.e. 1. évezred első feléig visszamenőleg) és általuk posztulált masszív nyelvi hatásai a környezetében található nyelvi csoportokra, amint már említettük is, csaknem 100 %-ban megegyeznek az időközben megismert andronovói, balanovói, abasevói és gerendavázas művelődési komplexum kiterjedésével és kulturális, valamint igen nagy valószínűséggel feltehető, s az areális nyelvkiegyenlítődés irányába ható nyelvtörténeti szerepével. Pontosán ugyanúgy, ahogy pl. *Fiók Károly* „Őstörténet és kritika” című tanulmányában kifejtette, hogy ugyanis az ugor-magyar nyelvközösség Kelet-Európa és az Aral-tó között elfoglalt központi helyzetéből következően igen könnyen továbbíthatta nyelvi hatásait minden irányban: mind a közvetlen északi szomszédságában élő finnugor népek felé, mind pedig a keleten csatlakozó törökség felé, de ugyanúgy a nem messze délre, délkeletre lakó irániak (és indek) felé is.

Vagyis mai régészeti ismereteink nyelvén megfogalmazva: az eurázsiai steppei területeken a Kr.e. 2. évezredben, az akkoriban egyedülállóan kimagasló kulturális szinten álló, mind művelődésbelileg, mind pedig

embertanilag teljesen egységes arculatú andronovói műveltség és a vele szervesen egybetartozó előbb említett kelet-európai regionális kultúrák szintén „plump-europid” andronovói típusú népességei által használt közlekedő nyelv (amelynek egykori létezését az andronovói kulturkomplexum magas fejlettsége, már exportra is termelő művészi színvonalú bronzművészete, jól kiépített távolsági kereskedelmi hálózata és végül, de nem utolsósorban az igen nagy valószínűséggel feltehető, hatalmas területekre kiterjeszkedő államszerű törzsszövetségi képződmények egykori létezése evidenssé teszi, mivel mindezek a felsorolt jelenségek közérthető nyelv meglétét feltételezik), amelyet az Altáj hegységtől Kelet-Európaig beszéltek, illetve legalább is megértettek, és amely végső fokon – természetesen bonyolult áttételek és ismételt nyelvkeveredési, nyelvki-egyenlítődési folyamatok útján - kétségkívül az újkőkori-korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koiné közlekedő nyelvéből, azaz a kérdéses időszakban egészen nyilvánvalóan annak szumér – vagy legalábbis igen erősen szumeroid típusú – nyelvi fokozatából származott, hiszen mind a „plump-europid” típusú andronovói és kelet-európai népességet, mind pedig a műveltség elemeinek oroszánrészét egyaránt elő-ázsiai, sőt jórészt egyenesen mezopotámiai-szumér származékokként ismertük meg. Tehát ez az andronovói közlekedő nyelv minden számbavehető ismert adat tanúsága szerint döntő hatásokat gyakorolt a körülötte elterülő térségek kezdetleges gazdasági és kulturális fokon álló népcsoportjainak nemcsak művelődésbeli fejlődésére, hanem éppúgy nyelveire is. Azaz ilyen körülmények között teljesen ésszerű és kézenfekvő dolog, hogy mind a finnugor nyelvekben található magyar szóbeli és nyelvtani megfelelések, mind a magyar nyelv úgynevezett „török jövevényszavai”, mind pedig az iráni eredetű jövevényszavakként elkönyvelt iráni-magyar (-finnugor) szópárhuzamok igen megnyugtató módon és minden erőltetés nélkül értelmezhetők az egykori andronovói közlekedő nyelvből származó nyelvi elemeként az említett népek nyelveiben.

Idáig elérkezve, esetleges félreértések vagy utólagos félremagyarázások elkerülése végett feltétlenül hangsúlyozni kívánjuk, hogy – bár a későbbi magyar nyelv valamilyen korai elő-formája ebben a globális nyugat-ázsiai–kelet-európai areális nyelvkiegyenlítődési folyamatban minden rendelkezésünkre álló adat szerint igen lényeges szerepet játszott, ennek ellenére természetesen mégsem tekinthetjük nyelvünket valamiféle „spiritus rector”-nak, amelyik az előbb vázolt konvergencia, a nyelvki-egyenlítődési irányában ható paleolingvisztikai fejlődést mintegy meghatározta vagy irányította volna. Még kevésbé lehet olyasmit állítani, hogy az andronovói közlekedő nyelv netalán azonos lett volna a magyarral, illetőleg pontosabban mondva a magyar nyelv Kr.e. 2. évezredbeli közvet-

len elődével, vagyis, hogy az előbb tárgyalt magyar-finnugor, magyar-török és magyar-iráni szópárhuzamok „magyar eredetű” jövevényszavak lennének az említett nyelvekben. Nem, egyelőre csupán annyi vehető bizonyosnak, hogy a magyar nyelv andronovói kori közvetlen előde nem tartozott sem a finnugor, sem a török, sem pedig az iráni nyelvek közé, hanem kétségtávol az andronovói közlekedő nyelvvel állt szoros kapcsolatban, valószínűleg annak egyik nyelvjárásbeli, mondhatnánk provinciális változatát képviselhette. Erre vall az is, hogy – amint már említettük – az andronovói embertípus még ma is viszonylag gyakran előfordul a magyarság között, valamint, hogy a turanid emberfajta, amely a meszesemenően leggyakoribb magyar embertani típus, a maga részéről az andronovói embertípusból fejlődött ki.

Visszatérve az andronovói korszakban minden jel szerint lejátszódott nyugat-ázsiai és kelet-európai areális nyelvkiegyenlítődési folyamatok kérdéséhez, ez az elmélet különösen is meggyőzővé válik, ha azt is figyelembe vesszük, hogy mind a finnugrisztika által finnugor eredetűnek mondott magyar szavak, mind pedig úgynevezett „török” és „iráni” jövevényszavaink esetében is ezen szómegfeleléseknek rendkívül magas arányszámban igen közeli hangalak és jelentésbeli párhuzamai találhatók a szumér nyelvben, azaz pontosan abban a nyelvben, amelyből minden jelenleg rendelkezésünkre álló idevágó régészeti és őstörténeti adat tanúsága szerint végső fokon az andronovói műveltség közlekedő nyelve is származott. A magyar-finnugor szómegfelelések szumér párhuzamaival könyvünk 513-523. oldalain foglalkoztunk, ahol egy reprezentatív keresztmetszetben, a Lakó-Rédei féle magyar-finnugor etimológiai szótár második kötetének találomra kiválasztott 61. ábécé sorrendben egymás után következő, uráli, finnugor vagy ugor eredetűnek meghatározott magyar szavából (a „hón” címszótól a „kés”-ig/ 51-nek, vagyis 83.3 %-nak igen közeli hangalaki és jelentésbeli szumér megfelelést találtuk meg. Feltétlenül megemlítendő még, hogy ennél az összehasonlításnál azt is észrevehettük, hogy a párhuzamos szumér szavak hangalakjai és jelentései az esetek túlnyomó többségében közelebb állnak a megfelelő mai magyar szavak hangalakjaihoz és jelentéseihez, mint a párhuzamos finnugor szavakéhoz. Ez a körülmény viszont vitán felül arra vall, hogy a kérdéses szumér szavak először a magyarba, illetőleg a magyar megfelelő korú elő-formájába kerültek át, és csak ezt követően a magyarból a finnugor nyelvekbe. Ez pedig ismét csak azt a tézist támasztja alá, hogy a magyar nyelv Kr.e. 2. évezredbeli elő-formáját nem a finnugor nyelvek között, hanem azoktól délre, vagyis nyilvánvalóan az andronovói művelődési körön belül kell keresnünk.

A Harmatta professzor által „Irániak és finnugorok, irániak és magyarok” (I. Magyar őstörténeti tanulmányok, 1977.) című dolgozatában fel-

sorolt 53, ősiráni eredetű jövevényszónak meghatározott iráni-magyar (-finnugor) szómegfelelés közül pedig 39 szó esetében mutattunk ki kézenfekvő közeli szumér párhuzamokat, ami az 53 szó 73,6 %-át jelenti (l. könyvünk 553-558. old.).

Majd jelen könyvünkben fentebb Harmatta egy más összetételű, 28 ő- és őiráni szóból álló összeállítását vizsgáltuk meg ebből a szempontból, amely szavakat Harmatta szintén a finnugor nyelvekbe és a magyarba átkerült ő- és őiráni eredetű jövevényszavakként tárgyalja. Ebben az esetben az eredmény az volt, hogy a 28 szó közül 16-nak, azaz a szavak 57,1 %-ának igen közeli szabályos hangalaki és jelentésbeli megfelelése található a szumér nyelvben, további 5 szónak (17,9 %) vagy bizonytalan hangalaki párhuzama van a szumérban, vagy pedig a jelentésbeli egyezés csak átvitt értelemben mutatható ki, míg a fennmaradó 7 szónak (25 %) nincs megfelelése a ma ismert szumér szókincsben. A biztos és a valószínű szumér párhuzamok tehát összesen ebben az esetben is 75 %-ot tesznek ki. Feltétlenül utalnunk kell itt arra is, hogy a már jól ismert paleolingvisztikai helyzet következtében, amelyik a Kr.e. 2. évezred idején az eurázsiai steppén kialakult, igen nagy valószínűséggel a 17,9 %-nyi bizonytalan, illetve részleges szumér megfelelést is minden joggal a kézenfekvő párhuzamok közé sorolhatjuk.

Végül pedig a magyar nyelvészet által török eredetű jövevényszavakként értelmezett 300 és egynéhány magyar szó közül két csoportban először 21 úgynevezett „csuvasos jellegű”, majd 40 úgynevezett „köztörök hangalakú” szót vetettünk egybe a szumér nyelvemlékekből ismert szavakkal, és mindkét csoportban egyenként 95-95 %-nyi igen közeli hangalaki és jelentésbeli szumér párhuzamot találtunk (l. könyvünk 631-636. és 637-644. old.).

A bemutatott areális nyelvkiegyenlítődési elmélet tehát szemmel láthatóan sokkal ésszerűbb magyarázatot ad a finnugor nyelvek rokonsági viszonyainak értelmezésére, mint a már ide s tova másfél évszázada makacsul erőszakolt genetikai finnugor nyelvcsaládi hipotézis, és ráadásul még a török és iráni eredetű jövevényszavaknak tartott magyar szavak valószínűs származására vonatkozóan is sokkal kézenfekvőbb, nyelvtörténetileg tetemesen meggyőzőbb és globálisabb értelmezéssel szolgál. Sőt, mindezen felül még azzal a felbecsülhetetlen előnnyel is rendelkezik, hogy a legkisebb részletekbe menően és minden erőltetés nélkül kitűnően beleilleszkedik a ma ismert régészeti összfüggések komplex hálózataiba.

Az őstörténeti és nyelvi kapcsolatok alakulása, formálódása, továbbfejlődése a nyugat-ázsiai és kelet-európai füves puszták térségében, nagyjából a Kr.e. 3. évezred utolsó századaitól a Kr.e. 1. évezred közepéig, illetőleg a finnugor nyelvek vonatkozásában a Kr.u. 1. évezred 700-as

éveig jelenlegi ismeretünk mellett a legnagyobb valószínűséggel a következőképpen vázolható fel.

Első fokozat

A Kr.e. 3. évezred utolsó évszázadaiban Nagy Gézáék ugor-magyar nyelvközösségének még csak a legkorábbi kezdeteit tapinthatjuk ki, mégpedig Kelet-Európában a transzkaukáziai eredetű kubáni-majkopí és késői gödörsíros kultúrában, Ázsiában pedig a szintén elő-ázsiai, jórészt közvetlenül mezopotámiai eredetű dél-turkmenisztáni műveltségekben és ezek Altáj vidéki származékában, az afanasjevói kultúrában, amely művelődési komplexumok népességei – amint már tudjuk – embertanilag egységesek voltak („plump-eurapidok”). A most említett régészeti kultúrák mindegyikében feltehetőleg különböző közlekedő nyelvek voltak használatban, amelyeknek azonban nyilvánvalóan meglehetősen közel kellett állniuk egymáshoz, hiszen a kérdéses műveltségek népességeinek túlnyomó többsége elő-ázsiai eredetű gyarmatosokból tevődött össze, akik kétségkívül magukkal vitték az ősi elő-ázsiai nyelvi koiné azidőbeli nyelvi fokozatának közlekedő nyelvét, amely Elő-Ázsiából való elvándorlásuk idején használatos volt. Az itt tekintetbe jövő elő-ázsiai gyarmatosok pedig – amint fentebb megmutattuk – kivétel nélkül mindannyian a szumér magaskultúra korszakában, a szumérok elő-ázsiai kulturális, etnikai és nyelvi hegemoniája idején hagyták el Elő-Ázsiát, sőt – legalábbis a 3. évezredben több hullámban Dél-Turkmenisztánban megjelent gyarmatosok – jórészt minden jel szerint közvetlenül Mezopotámiából származtak. Ennek következtében tehát a körükben használatos közlekedő nyelveknek vitán felül az elő-ázsiai nyelvi koiné szumér nyelvi fokozatán kellett alapulniuk.

Második fokozat

A Kr.e. 2. évezred első felében azután, egyfelől a Volga-Urál vidéki korai bronzkori kultúrák (Balanovó, Abasevó stb.), legfőképpen pedig az embertanilag és kulturálisan is teljesen egységes andronovói műveltség kialakulásával 1800/1700 táján, már konkrétan megfoghatóvá válik az ugor-magyar nyelvi közösség: gyakorlatilag tekintve aligha férhet kétség ahhoz, hogy a hatalmas területeken teljesen egységes arculatú andronovói művelődési körnek, amelynek – ismét hangsúlyozzuk, mert elsőrendű fontosságú körülmény – a régészeti leletek tanúsága szerint jól kiépített távolsági kereskedelmi hálózata volt, és amely művészi színvonalú, már exportra is termelő bronzművességgel rendelkezett, sőt fennállása idején, minden valószínűség szerint hatalmas kiterjedésű, az Altajtól a Volgáig terjeszkedő államszerű törzsszövetségi szervezetekkel is számolnunk kell, feltétlenül közérthető közlekedő nyelve kellett legyen, amelyet a művelt-

ség egész területén használtak. Ez az andronovói „lingua franca” viszont minden jel szerint azonos volt Nagy Gézáék ugor-magyar nyelvi közösségével. Ebben a közlekedő nyelvben kölcsönösen kiegyenlítődték a transzkaukáziai, a kubáni-majkopi, a késői gödörsíros, a Volga-Urál vidéki, a dél-turkmenisztáni és az afanesjevói műveltségek előbb már említett különböző, de végső fokon egyaránt az elő-ázsiai nyelvi koiné későbbi – 4. és főleg 3. évezredbeli, azaz már vitathatatlanul szumér dominanciájú – nyelvi fokozataiból származó, tehát egymással meglehetősen közeli rokonságban álló kisebb regionális „lingua francá”-i.

Így az andronovói közlekedő nyelvnek nyilvánvalóan az elő-ázsiai nyelvi koiné Uruk-Gaura kori, azaz már egyértelműen szumér nyelvi fokozatához kellett a legközelebb állnia, hiszen az andronovói műveltségben Kr.e. 1800/1700 után ismét összetetalálkozott és nyelvileg, valamint etnikailag is kiegyenlítődtött (vö. a steppén egységesen uralkodó „plump-europid” andronovói embertani típussal) elő-ázsiai gyarmatosok – amint előbb már említettük is – túlnyomórészt már az Uruk korszak kezdete után hagyták el Elő-Ázsiát, illetve Mezopotámiát.

Nyilvánvalóan ezen – az Altajtól Kelet-Európáig használatos – közlekedő nyelv konvergens nyelvi hatásainak tudható be a számos magyar-finnugor és magyar-török (mongol) nyelvi párhuzam. Az andronovói műveltség ugyanis mind a későbbi finnugorok, mind pedig a törökök (mongolok) elődeinek lakóhelyeivel közvetlenül szomszédos volt, a steppe-övezet kimagaslóan fejlett vezető kulturális elemét alkotta, és földművelő, állattenyésztő, sőt bronzműves gazdasági formája következményeképpen a kérdéses terület népességének túlnyomó etnikai többségét is jelentette. Mindezen tények arra vallanak, hogy az andronovói műveltség közlekedő nyelve vitathatatlanul elsőrangú szerepet játszott az említett szomszédos nyelvek közös elemeinek kialakulásában.

Vagyis jórészt ezen andronovói idők – kb. Kr.e. 1800/1700 és 1200 között – valamint az időben csatlakozó Karasuk kultúra első felének (kb. 1200 és 1000 között – vö. a Karasuk kultúra első felében – semmiféle kulturális vagy népességbeli változás nem észlelhető a régészeti leletekben, s csupán Kr.e. 1000 után jelentkezik egy új etnikai csoport nyugati irányból; l. Grjasnow, 1970, 104. old.) emlékei lennének azok a magyar nyelvi megfelelések, amelyeket a finnugor nyelvészet egyrészt „uráli-finnugor örökségként, másrészt pedig „török eredetű jövevényszavak”-ként tart számon a magyarban (no és természetesen azok a nyelvtani nyelvszerkezeti párhuzamok is a magyar és a török nyelvek között, amelyeket előbb már említettünk, de amelyekről a finnugrisztika nem szokott beszélni, mert igen nagy mértékben kétségesse teszik egy külön „uráli-finnugor” nyelvcsalád feltevésének jogosultságát, tekintettel arra, hogy számos olyan nyelvtani, nyelvszerkezeti sajátosság, amely a finnugrista

nyelvészek szerint genuin „uráli-finnugor” nyelvi jellegzetesség lenne, ugyanúgy megtalálható a török nyelvekben is).

Ugyanúgy szintén – nyilván az andronovói – korai Karasuk korszakból származnak azok a közös magyar-finnugor-török nyelvi párhuzamok (szótári és nyelvtani megfelelések) is amelyeket a finnugrisztika sem hallgat el, és az úgynevezett „urál-altáji nyelvcsalád” ősrökonságának jeleként szerepelnek a nyelvészeti köztudatban.

Egyidejűleg az andronovói művelődési kör közlekedő nyelvének déli, délkeleti, valamint nyugati szomszédságában élő népcsoportok nyelveibe is belekerültek bizonyos andronovói nyelvi jellegzetességek, amelyeket egyfelől a magyar és a finnugor nyelvek több tucatnyi szavának igen közeli iráni (és ind) párhuzamában figyelhetünk meg a legközvetlenebbül, másfelől pedig kétségkívül ugyancsak ilyen andronovói nyelvi hatásoknak tudhatók be az indogermanisztika előbb tárgyalt újabb areális nyelvi kiegyenlítődési elmélete követőinek azon megfigyelései, amelyek szerint pl. az iráni, az ind, a szláv és a balti nyelvek úgynevezett „satem” jellege – vagyis a sziszegő hangok előtérbe kerülése ezekben a nyelvekben, míg ezek a hangok az indogermán nyelvek nyugatabbi, úgynevezett „kentum” csoportjában sokkal ritkábban fordulnak elő – a legkézenfekvőbb módon a „finnugor” nyelveknek az indogermán nyelvek areális kiegyenlítődési folyamataiban játszott jelentős szerepével magyarázhatók, mivel a finnugor nyelvek hangrendszere is bőven tartalmaz sziszegő hangokat (l. Pokorny, 1949; in Scherer, 1968, 311. old.). Ugyanígy a szláv nyelvekben található, s a többi indogermán nyelvre egyébként nem jellemző élénk igeképzést, a ragok és a képző halmozását, az igék gazdag továbbképzését szintén a „finnugor” nyelvek hatásaival magyarázza J. Pokorny, amint fentebb láthattuk. A ragok halmozására Pokorny szemléltető példaként a szerb *dôm* (ház) szót említi. Ennek továbbképzései a következők: *domâci* (a házhoz tartozó), ebből *domâcin* (háziúr), ebből tovább *domâcinstvo* (háziuraság), ebből ismét tovább *domâcinstvovati* (háziuraskodni). Pokorny külön megjegyzi, hogy az efféle suffixumhalmozások a német nyelvérzék számára rendkívül nehezen érthetőek (l. Pokorny, 1936; in Scherer, 1968, 181. old.).

Mindezekről, a nyugatabbi indogermánok nyelvérzéke számára általában nehezen érthető nyelvi jelenségekről már megmutattuk, hogy nem a „finnugor” nyelvekből kerültek bele a keletebbi indogermán nyelvekbe – amint az indogermanista nyelv kutatók vélik –, hanem valójában az andronovói közlekedő nyelvből jutottak át az iráni, az ind, a szláv és a balti nyelvekbe, éppúgy, mint ahogyan ugyanezeket a nyelvi sajátosságokat maguk a „finnugor” nyelvek is az andronovói közlekedő nyelvből vették át.

Ha a steppei vidékek Kr.e. 1. évezredbeli kimméri-szkita-szarmata kultúráit nyelvi vonatkozásban meg akarjuk vizsgálni – természetesen ezúttal is a régészeti kutatások konkrét leletösszefüggéseinek útmutatása segítségével –, akkor abból kell kiindulnunk, hogy e korszak legelején, a 2/1. évezred fordulója táján döntő jelentőségű gazdasági és társadalmi változások következtek be az eurázsiai steppék térségében, amelyek természetesen igen messzemenő etnogenetikai és paleolingvisztikai következményeket is maguk után vontak. Ezek a változások régészetileg legkorábban kb. Kr.e. 1000 körül foghatók meg a leletgyűtesekben, s kezdetben a nyílt steppe népeinek az északabbi területektől (a ligetes step-pétől és az erdőöv legdélebbi sávjától) való jól kitapintható elkülönülésében nyilvánulnak meg. Így pl. a középső Volga és a Dél-Urál vidéki virágzó, fejlett korabronzkori műveltségek (Balanovó, Abasevó) utódai teljesen jelentéktelenné válnak, a korábbi gazdag leletek úgyszólván eltűnnek, s ugyanakkor a délebbi területeken erőteljes kulturális fellendülés jelei észlelhetők, tehát a Kr.e. 2. évezredbeli északabbi műveltségek népességeinek kulturálisan aktív, illetőleg gazdaságilag tehetősebb és a társadalmi összetételben vezető szerepet játszó részlegei nyilvánvalóan délebbre húzódtak. E migrációk okát már meglehetősen jól ismerjük: a régészeti leletek egyértelműen arra mutatnak, hogy nagyjából a Kr.e. 2/1. évezred fordulója idején alakult ki az eurázsiai steppeövezetben a lovasnomád gazdasági forma (pontosabban mondva: ebben az időszakban érte el azt a fejlődési fokot, amikor már a régészeti leletekben is kétségtelenül megmutatkozik), amely az addig kihasználatlanul heverő – mert földművelésre az akkori kezdetleges eszközökkel még nem alkalmas – óriási kiterjedésű kötött talajú füves pusztákat is gazdaságilag értékesíteni tudta és így az ember számára lakhatóvá tette.

Megjegyzendő ehhez, hogy a Kr.e. 2. évezred folyamán az andronovói műveltség és a Volga-Dél-Urál vidéki kultúrák területein földművelés csak az északabbi, ligetes steppei vidékeken és a folyóvölgyekben volt lehetséges, ahol a lazább talajok már az akkori technikai felkészültséggel is lehetővé tették a megművelést.

Ennek következtében tehát a lazább talajú folyóvölgyekben, de legfőképpen a ligetes steppe irtásos-égetéses módszerrel eke alá vonható területein már a 2. évezred eleje óta földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó déli eredetű gyarmatosoknak – a 2/1. évezred fordulójáig tetemesen megszorodván (7–800 év alatt minimálisan a népesség számának 6-8-szoros megnövekedésével számolhatunk) – előbb-utóbb szükségszerűen újabb megélhetési módok után kellett nézniük, ha nem akartak éhezni. Így kétségkívül nekik tulajdonítható a steppei lovasnomád gazdasági

rendszer és életforma megteremtése mégpedig legfőképpen a következők miatt: csakis e földművelő-állattenyésztő gyarmatosok utódainak voltak meg ugyanis – korábbi vegyes, földművelő-állattenyésztő gazdasági formájuk és a bronzművesség ismerete következtében – a megfelelő gazdasági és technikai előfeltételeik (már eredetileg is viszonylag nagy állatállomány, valamint járművek, szekerek, fémeszközök, fegyverek stb.) ahhoz, hogy fokozatosan áttérhessenek a lovasnomád életformára. – Ezzel magyarázható tehát a legkézenfekvőbb módon az északabbi, ligetes steppei területek művelődési köreinek eljelentéktelenedése és a délebbi steppei kultúrák egyidejű virágba szökkenése a Kr.e 2/1. évezred fordulóján.

Ezen északról délre irányuló vándorlások után néhány évszázadig még bőven voltak szabad területek a steppén a lovasnomádok népszaporulatának levezetésére. A jelek szerint azonban már a Kr.e. 1. évezred 700-as, 600-as éveiben szűkülni kezdett a hely: ebben az időben indulnak meg ugyanis egyfelől a kelet-nyugati irányú vándorlások a steppén (először a kimméri-szkita népmozgalmak, majd később a szarmaták fokozatos nyugati terjeszkedései), másfelől pedig a steppei szkita-szarmata kultúrák régészetiileg is jól nyomon követhető északi irányú térhódításai is a ligetes steppék és az erdőöv legdélebbi sávja területeire, amelyek pl. a steppei gyarmati kultúra jellegű középső Volga-Dél-Ural vidéki *ananjinói műveltség* és a vele közeli rokonságban álló Ob-Irtis környéki, valamint felső-volgai igen hasonló felépítésű egyéb, összefoglaló néven úgynevezett „*gorodiscse-kultúrák*” Kr.e. 600–500 körüli jelentkezésében fogható meg a régészeti leletekben. Ezekben, a steppei szkita-szarmata lovasnomád műveltségek északi peremterületeinek térségében széles sávban, Moszkva környékétől az Ob-Irtis vidékéig kialakult régészeti kultúrákban – amint az ananjinói műveltség esetében már bővebben megmutattuk – minden jel szerint a szkita-szarmata kultúrkör állatfarmszerű, szervezett állattenyésztést és kisebb mértékben földművelést űző gyarmati telepeivel állunk szemben, amelyek bennszülött népességi csoportjait a steppei gyarmatosok leigázták és saját hasznukra dolgoztatták. (1. könyvünk 320-321. old.).

Ezeket az újabb keletű, Kr.e. 1. évezredbeli közelebbi érintkezéseket a steppei etnikumok és az északi erdőövi kelet-európai és nyugat-ázsiai népcsoportok között nyelvi vonatkozásban másodízigleni, ismételt hatásként kell értékelnünk, és nyilvánvalóan ezen későbbi nyelvi kapcsolatok számlájára írhatjuk azoknak a szókinszbeli és nyelvtani egyezéseknek, párhuzamoknak tekintélyes részét, amelyeket a magyar, valamint az egyes kisebb finnugor nyelvi csoportok (obi-ugorok, permiek, volgai-finnek, balti-finnek) között külön-külön észlelhetünk, amelyek azonban a többi finnugor nyelvcsoporthoz hiányoznak. Ebben az időszakban ugyan-

is nagy valószínűséggel számolhatunk azzal, hogy az andronovói időkben, kb. Kr.e. 1800/1700 és 1200 között kialakult erdőövi „lingua franca” – más szóval a finnugor nyelvészet „finnugor alapnyelv”-e – kisebb-nagyobb vándorlások, elsősorban keleti és nyugati irányú szétterjeszkedések, valamint az egymás közötti kapcsolatok ezekkel járó meglazulása, megszakadása következtében már elvesztette általános közérthetőségét, és a közvetlenül egymás szomszédságában lakó előbb említett kisebb etnikai csoportok nyelvei, magukra hagyatva, a külön-külön fejlődés útjára léptek, s már – másodlagosan – lényegesen eltértek egymástól. Így azután a steppei etnikumoknak a Kr.e. 1. évezredek közepe táján bekövetkezett északi gyarmatosításai során az egyes erdőövi csoportok külön-külön obi-ugor, permi, volgai-finn és balti-finn részleges „lingua franca”-ra szétszakadozott nyelvi közösségeit a steppei gyarmatosokkal érkező újabb nyelvi befolyások is külön-külön érték el, attól függően, hogy milyen számban érkeztek a „gorodiscse kultúrák”-at létrehozó steppei gyarmatosok, és milyen intenzívekké váltak végeredményben az őslakosok és a telepések közötti gazdasági, kulturális, etnikai és természetesen nyelvi kapcsolatok.

Negyedik fokozat

Ha azonban igényt tartunk arra, hogy elméletünk kerek egészet alkosson, és lehetőség szerint a magyar és a finnugor nyelvek között fellelhető minden egyes nyelvi összefüggést a genetikai nyelvcsaládi hipotézis kikapcsolásával az areális nyelvkiegyenlítődések segítségével minden erőltetés nélkül, kézenfekvő módon megmagyarázzon, akkor számolnunk kell még a finnugor nyelvekre gyakorolt magyar areális nyelvi hatások egy harmadlagos, a Kr.e.1. évezrednél jóval későbbi rétegével is, amelyik elsősorban az obi-ugorok s kisebb mértékben a volgai-finnek (főleg a cseremiszek) nyelveiben mutatkozik meg: e nyelvekben jóval több magyar egyezés, párhuzam található, mint a többi finnugor nyelvben, s a magyarhoz mért, százalékban kifejezett rokonsági fokuk is szignifikánsan nagyobb arányszámokat mutat, mint az egyéb finnugor nyelveké (l. László 1961, 34. old., illetve könyvünk 502. old.)

S csakugyan, ilyen késői kapcsolatoknak az ősmagyarország és az említett erdőövi finnugor csoportok között nem egy történelmi és régészeti bizonyítéka van: a Kr.u. 5–7. században egykorú írásos források beszélnek déli Pontosz-Kaukázus-Kubán vidéki steppei népek északi, a középső-Volga és a Dél-Urál térségébe irányuló vándorlásairól. Az első ilyen adat Priszkosztól származik, aki 463 táján arról tudósít, hogy az óceán vidékén élő népek kimozdították az avarokat addigi lakhelyeikről, akik viszont a szabirotkat szorították ki előző szálláshelyeikről, emezek pedig az onogurokat, urogokat (ugorokat), saragurokat és akacirokat kényszerítet-

tők elvándorlásra. Mivel századunk 50-es évei óta főleg H.W. Haussig és F. Altheim eredeti forráskutatásai következtében bizonyítottnak tekinthető, hogy 463 körül a szabirok, (majd később, a 6. század derekán az avarok is) a Káspi-tengert délről megkerülve, a mai Asszerbeidzsánon és Dagesztánon keresztül vándoroltak nyugatra, azaz Transzkaukáziából törtek be a Terek-Kubán-Pontusz vidékére (bővebben l. mindezt könyvünk 255-257. old. – vö. jelen kötet 1008-1010. old. is), nem pedig az Urál hegység és a Káspi-tenger közötti térségen keresztül jutottak el Európába, amint azelőtt a kutatás általánosan feltételezte (a magyar őstörténet képviselői pedig mindmáig változatlanul hirdetik), ennek következtében magától értetődik, hogy az utóbb említett népek (tehát az onogurok, ugorok, saragurok és akacirok) csak észak felé térhettek ki a szabirok, majd később, a 6. század közepén ugyanígy az avarok elől is. Ezt bizonyítja Jordanesz közlése is a 6. századból, amelyből megtudjuk, hogy az ő idejében az Attila halála utáni hunok egyik részlege, nevezetesen a hunugurok (vagyis az onogurok akik alatt Jordanesz a szabirotkat érti) ellenőrizték az északi vidékek prémkereskedelmét és ők szállították a becses északi prémeket a bizánci piacokra.

A 7. század második feléből újabb északi irányú migrációkról tudósíthatnak az egykorú kútfők: Kovrát Kubán-Don vidéki onogur-bolgár birodalmának felbomlása után a birodalom népeinek egy része a középső Volga vidékére vándorolt. Ezekkel az úgynevezett „volgai bolgárok”-kal együtt szabirok (és számos kutató meggyőződése szerint magyarok) is megjelentek a középső Volga térségében, és az újonnan érkezettek, hunugur elődeikhez hasonlóan hamarosan kezükbe vették az északi prémkereskedelem irányítását.

Mindezen forrásadatok helyességét a régészeti kutatások is egyértelműen igazolták: a középső Volga és a Káma vidékén a Kr.u. 4. század végén megjelent a déli eredetű *lomovátovói régészeti műveltség* első, úgynevezett „*harinai*” csoportja. Ezt követte az 5/6 század fordulója táján a *nyevolinói* csoport, amelynek etnikumában kétségtávol Priszkosz onogurjait, illetőleg Jordanesz prémkereskedő *hunugurjait* vagyis szabirjait kell látnunk, s végül a 7/8. század fordulója körül az írott források *volgai bolgárjainak* leletei jelentkeznek a középső Volga vidékén, és ezek között régészetiileg jól elkülöníthető egy jellegzetes, több szempontból a honfoglaláskori magyar leletekkel többé-kevésbé közeli párhuzamokat mutató leletcsoport, amely minden valószínűség szerint a Juliánusz által a 13. században a középső Volga térségében megtalált, keleten maradt magyarság régészeti emlékeivel azonosítható (bővebben l. fentebb, Erdélyi István „A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékeinek kutatása a Szovjetunióban” című előadásának ismertetésénél).

Miután pedig külföldön általánosan használt népnevünk, az *Ungar*, *hungarus*, *ungri*, *vengri*, stb. nyilvánvalóan az *onogur*, (*hunugur*) népnévből származik, e név viszont szorosan összefügg a *szabirok* nevével (Jordanesz), amely nevet Bíborban született Konstantin császár a magyarok régebbi neveként említi – „*sabartoi asphaloí*” formában –, ilyen körülmények között a Kr.u. 5–8. század közötti időszakban délről északra költözött *onogurok*, illetve *hunugurok*, *onogur-bolgárok* és *szabirok* között minden joggal számolhatunk jelentős nagyságú magyarul beszélő csoportokkal is, és ezek jelenléte a középső Volga-Dél-Urál vidékén a Kr.u. 1. évezred derekán, kb. az 5–8. században, kézenfekvő módon megmagyarázza az obi-ugorok és a volgai-finnek (cseremiszek) nyelveiben található, különlegesen erős nyelvi kapcsolatokra valló magyar párhuzamokat, amelyek a többi finnugor nyelvből hiányoznak. De mindezen kívül a későbbi időkből egyébként is biztos adatunk van magyarok jelenlétére a középső Volga térségében: Juliánusz a 13. század első felében ott talált rá a keleten maradt magyarok egyik nagyobb csoportjára.

Felhasznált irodalom

- Altheim, F.: Geschichte der Hunnen I–V. kötet, (Walter de Gruyter & Co. Berlin, 1959-1962.)
- Altheim, F.–Stiehl, R.: Geschichte Mittelasiens im Alterum (Walter de Gruyter & Co. Berlin, 1970.)
- Amiet, P.: Die Kunst des Alten Orient (Ars antiqua, Herder Verlag, Freiburg, 1977.)
- Balkan, K.: Kassitenstudien I. – Die Sprache der Kassiten (American Oriental Series. 37, New Haven, 1954.)
- Bartha A.: Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben (Magyar őstörténeti tanulmányok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.)
- Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A.: Magyar őstörténeti tanulmányok (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.)
- Benkő L.: Magyar nyelvtörténet, magyar őstörténet (Magyar őstörténeti tanulmányok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.)
- Benkő L.: Őstörténetünk és a magyar nyelvtudomány (Magyar tudomány, Budapest 1990. március)
- Bogucki, P.–Grygiel, R.: Die ersten Bauern in Polen (Siedlungen der Steinzeit (Spektrum der Wissenschaft Verlag, Heidelberg, 1989.)
- Borger, R.: Assyrisch-babylonische Zeichenliste (Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, und Verlag Butzon & Bercker, Kevelaer, 1978.)
- Bosch-Gimpera, P.: Die Indoeuropäer. Schlussfolgerungen (in: Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Brentjes, B.: Mittelasien (Koehler & Amelang, Leipzig, 1977.)
- Burney, C.–Lang, D. M. : Die Bergvölker Vorderasiens (Magnus Kulturgeschichte, Magnus Verlag, Essen, 1975.)

- Childe, V.G.: Stufen der Kultur (zweite Auflage, Stuttgart, 1955.)
- Childe, V.G.: Vorgeschichte der europäischen Kultur (Rowohlt's Deutsche Enzyklopädie, Reinbek, 1960, zweite Auflage)
- Daniel, G.: Megalithische Monumente (Siedlungen der Steinzeit, Spektrum der Wissenschaft Verlag, Heidelberg, 1989.)
- Dayton, J.: Minerals, Metals, Glazing and Man (Harrap, London, 1978.)
- Deimel, A.: Sumerisch-akkadisches Glossar (Verlag des Päpstlichen Bibelinstituts, Roma, 1934.)
- Endrey A.: A magyarok eredete (Magyar Intézet kiadása, Melbourne, 1982.)
- Erdélyi I.: A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékeinek kutatása a Szovjetunióban (Magyar Tudomány, Budapest, 1990. március)
- Fiók K.: Őstörténet és kritika (Századok, Budapest, 1895.)
- Fodor I.: Verecke híres útján ... (Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.)
- Fodor I.: A régészeti kutatások félszázados történetéről (Magyar Tudomány, Budapest, 1990. március)
- Forbes, R. J.: Studies in ancient Technology, Volume IX. (E. J. Brill, Leiden, 1972.)
- Gamkrelidse, Th.W. – Iwanow, W.W.: Die Frühgeschichte der indoeuropäischen Sprachen (Spektrum der Wissenschaft, 1990. Mai)
- Giot, P.R.: Menhire und Dolmen (Jos Le Doare Verlag, Chateaulin, 1985.)
- Götz L.: Keleten kél a nap I. kötet. Az elő-ázsiai ősnyelv felé (szerző kiadása, Altötting, 1981.)
- II. kötet. Kettős mértékkel ... (szerző kiadása, Altötting, 1981.; 2. kiadás: Budapest, Népszava Kiadó, 1990.)
- III. kötet: Boncold csak nyelvész! (szerző kiadása, Wien, 1982)
- IV. kötet: A szumer kérdés (szerző kiadása, Wien, 1984.)
- Grjasnow, M.: Südsibirien (Archeologia mundi, Nagel Verlag, Genf, 1970.)
- Györffy Gy.: A magyar honfoglalás kérdéseiről (Magyar Tudomány, Budapest, 1990. május)
- Hajdú P.: Bevezetés az uráli nyelvtudományba (Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.)
- Hajdú P.: Új hazát találtak, őshazát keresnek (Néprajz és Nyelvtudomány, Budapest, 1969.)
- Hajdú P.: A sumér mítosz és a valóság (Tiszatáj XXVI. 5. 1972.)
- Hajdú P.: A sumér kérdés és a valóság (Magyar Tudomány, Budapest, 1977. április)
- Hajdú P.: Sumer kapcsolatainkról (Édes anyanyelvünk, Budapest, III. évf. 2. szám, 1981.)
- Hajdú P.–Kristó Gy. – Róna-Tas A.: (szerkesztők): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/I-II-II-III-IV, kötet (Tankönyvkiadó, Budapest, 1976-1982.)
- Hančar, F.: Urgeschichte Kaukasiens (Wien, 1937.)
- Hančar, F.: Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, Wien, 1956.)

- Harmatta J.: Irániak és finnugorok, irániak és magyarok (Magyar őstörténeti tanulmányok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.)
- Harmatta J.: A magyarság őstörténete (Magyar Tudomány, Budapest, 1990. március.)
- Haussig, H. W.: Theophylakt's Exkurs über die skythischen Völker (Byzantion, Budapest, 1953.)
- Henkey Gy.: A magyarság kontinuitása magyarországi népeiségek antropológiai vizsgálata alapján (Az Első – Benidormi – Magyar Őstörténeti Találkozó Előadásai És Iratai; Ungarisch Historischer Verein Zürich kiadása, Zürich, 1991.)
- Howell, J.M.: Jungsteinzeitliche Agrarkulturen in Nordwesteuropa (Siedlungen der Steinzeit, Spektrum der Wissenschaft Verlag, Heidelberg, 1989.)
- Hrouda, B.: Vorderasien I. (Handbuch der Archäologie, C. H. Beck Verlag, München, 1971.)
- Istvánovits M.: Új elmélet az indoeurópai nyelvek és népek eredetéről (Ethnographia, 1988. 1. szám)
- Jettmar, K.-Haussig, H. W. – Spuler, B. – Petech, L.: Geschichte Mittelasiens (Handbuch der Orientalistik I. Abteilung, III. Band, 5. Abschnitt, Leiden, 1966.)
- Juhász P. (szerk.): Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.) – Bevezetés Juhász Pétertől.
- Komoróczy G.: A šumer irodalmi hagyomány (Magvető Kiadó, Budapest, 1979.)
- László Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.)
- László Gy.: Az uráli őshaza kutatásáról (Archaeológiai Értesítő, Budapest, 1964.)
- László Gy.: Őstörténetünk (Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.)
- Lipták P.: A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján (Magyar őstörténeti tanulmányok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.)
- Lloyd, S.: Die archäologie Mesopotamiens (C. H. Beck Verlag, München, 1981)
- Lünig, J.–Stehli, P.: Die Bandkeramik in Mitteleuropa: von der Natur – zur Kulturlandschaft (Siedlungen der Steinzeit, Spektrum der Wissenschaft Verlag, Heidelberg, 1989.)
- Makkay J.: Sumér jelek Erdélyből? (Élet és Tudomány, Budapest, 1980. 41. szám.)
- Makkay J.: A whisky-próba (Élet és Tudomány, Budapest, 1980. 42. szám.)
- Makkay J.: A tartariai leletek (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.)
- Müller-Karpe, H.: Handbuch der Vorgeschichte, II. Band: Jungsteinzeit (C. H. Beck Verlag, München, 1968; 1. Teil: „Text”, 2. Teil: „Tafeln”)
- Müller-Karpe, H.: Handbuch der Vorgeschichte, III. Band: Kupferzeit (C. H. Beck Verlag, München, 1974; 1. Teil: „Text”, 2. Teil: „Regesten”, 3. Teil: „Tafeln”)
- Nagy G.: Ethnológia és nyelvészet (Ethnographia I. 1890, Budapest)
- Nagy G.: A magyarság őskora (Századok, Budapest, 1897.)
- Nagy G.: A szkithákról (Akadémiai Történelmi Értekezések, Budapest, 1909.)
- Narr, K. J. (Herausgeber): Handbuch der Urgeschichte, II. Band.: Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit (A. Francke Verlag, Bern, 1975.)

- Nehring, A.: Die Problematik der Indogermanenforschung, 1950. (in Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Perlov, B.-Kifisin, A.: Tatárlaka üzenete (Forrás, Kecskemét, 1981. november)
- Pokorny, J.: Substrattheorie und die Urheimat der Indogermanen, 1936. (in Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Pokorny, J.: Die Träger der Kultur der Jungsteinzeit und die Indogermanenfrage 1949. (in Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Propyläen Kunstgeschichte, XIII. Band: Frühe Stufen der Kunst (Propyläen Verlag, Berlin, 1974.)
- Pulgram, E.: Indoeuropäisch und „Indoeuropäer“, 1958. (in Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Quitta, H.: Die Radiocarbonaten und ihre historische Interpretation (in Srejović, D.: Lepenski Vir (Lübbe Verlag, Bergisch Gladbach, 1973.)
- Randa, A.: Handbuch der Weltgeschichte (Olten u. Freiburg, Otto Walter, 1954.)
- Ränk, G.: Völker und Kulturen Nordeurasien (in Wiesner et alii: Die Kulturen der eurasischen Völker, Handbuch der Kulturgeschichte, Athenaeum, Frankfurt am Main, 1968.)
- Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie (Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 1932- folytatólagosan)
- Renfrew, C.: Colonialism and Megalithismus (Antiquity, Vol. 41, No. 164. December, 1967.)
- Renfrew, C.: The Autonomy of the South-east-European Copper Age (Proceeding of the Prehistoric Society, Vol. 35, 1969.)
- Renfrew, C.: The Tree-Ring Calibration of Radiocarbon: An Archeological Evaluation (Proceeding of the Prehistoric Society, Vol. 36, 1970.)
- Renfrew, C.: Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe (Cambridge University Press, 1979.)
- Renfrew, C.: Die Megalith-Kulturen (Siedlungen der Steinzeit, Spektrum der Wissenschaft Verlag, Heidelberg, 1989.)
- Renfrew, C.: Der Ursprung der indoeuropäischen Sprachfamilie (Spektrum der Wissenschaft, 1989, Dezember)
- Rohonyi Gy.: A honfoglalás története (Athenaeum, Budapest, 1896.)
- Siedlungen der Steinzeit (Spektrum der Wissenschaft: Verständliche Forschung, Spektrum der Wissenschaft Verlag, Heidelberg, 1989.)
- Solta, G.: Gedanken zum indogermanenproblem, 1952 (in Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Srejović, D.: Lepenski Vir (Lübbe Verlag, Bergisch Gladbach, 1973.)
- Schachermeyr, F.: Die minoische Kultur des alten Kreta (Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1979.)

- Scherer, A. (Herausgeber): Die Urheimat der Indogermanen (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Schmidt, W.: Die Herkunft der Indogermanen und ihr erstes Auftreten in Europa, 1949. (in Scherer, A.: Die Urheimat der Indogermanen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.)
- Schrader, C.: Sprachvergleichung und Urgeschichte (H. Costenoble, Jena 1983.)
- Stawiski, B.: Mittelasien. – Kunst der Kuschan (E. A. Seemann, Leipzig, 1979.)
- Strommenger, E. (Redaktion): Der Garten in Eden (München, 1978.)
- Szűj E.: Újra kell-e írni a finn őstörténetet? (Magyar Tudomány, Budapest, 1990. március)
- Tolstow, S.P.: Auf den Spuren der Altchoresmischen Kultur (Berlin, 1953.)
- Trubetzkoy, N. S.: Gedanken über das Indogermanenproblem (Acta linguistica I. Kopenhagen, 1939.)
- Ungnad, A.: Subartu (Walter de Gruyter, Berlin, u. Leipzig, 1936.)
- Vargyas L.: A magyar népköltészet és népzene honfoglalás előtti rétegei (Magyar Tudomány, Budapest, 1990. március)
- Velikovsky, I.: Zeitalter im Chaos I. Band: Vom Exodus zu König Echnaton (Europa Verlag, Zürich, 1962.)
- Velikovsky, I.: Zeitalter im Chaos II. Band: Ramses II. und seine Zeit (Umschau Verlag, Frankfurt am Main, 1979.)
- Velikovsky, I.: Zeitalter im Chaos III. Band: Die Seevölker (Umschau Verlag Frankfurt am Main, 1978.)
- Velikovsky, I.: Erde in Aufruhr (Umschau Verlag, Frankfurt am Main, 1980.)
- Vikár L.: A magyar népzene török és finnugor kapcsolatai (Magyar őstörténeti tanulmányok, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.)

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abdi Asirta 928-929
 Achemenida dinasztia 85
 Achilles 836
 Ádám 338, 378
 Adaši 759-760
 Ady Endre 966
 Aeneas 865
 Agathangelo 1008
 Agathias 266, 306
 II. Agum 754-755, 761
 III. Agum 754
 Ahlquist, A. 63-64, 115, 547
 Ahriman ld. Ariman
 Ahura Mazda 835-836
 Alkim, U. B. 665, 668, 736-737, 745, 771, 775, 779
 Almásy György 214, 242
 Álmos 231, 253-255, 306, 343, 537, 627
 Altheim, F. 38, 86-88, 90, 98, 101, 210-211, 236-237, 239, 241, 257-262, 264-265, 269, 284-285, 287-293, 295, 305, 348, 354, 362, 369, 382, 407-408, 410-411, 413, 429, 461, 528, 536, 563-564, 566, 568, 572, 610, 621, 653, 832, 877, 886, 1007-1008, 1089
 Alulim 34
 III. Amenhotep (Amenophis) 752, 927-928
 IV. Amenhotep (Amenophis) 752, 927
 Amiens (Remete) Péter 216
 Amiet, P. 27-28, 665, 678, 687, 689-690, 695-697, 702, 719, 724, 726, 728-731, 748, 767, 788, 790-795, 917, 1029, 1040, 1045, 1047, 1052-1053
 Ammianus Marcellinus 225, 264-266, 269, 629, 1010
 Ammiditana 37
 Ammisaduga 751
 An 830
 Ancus Martius 862
 Anonymus 8, 219, 267, 280-281, 358
 Antal László 79, 439, 496, 545
 Anzu I. Imdugud
 Apolló 834
 Apollodoros 239, 261, 290
 Arany János 497, 966
 Arendt, W. 222, 232
 Ariapeithes 245
 Ariman (Ahriman) 835-836
 Aristeas 58
 Arisztotelész 968
 Arnal, J. 898
 Arnulf 359
 Árpád 252, 329, 356 357, 359 360, 365, 625-626, 628, 1012, 1019
 Árpád ház 306-307, 458
 I. Árszak, (Nagy) 290
 Árszakida dinasztia 260 261, 292, 1008
 Artabán 261
 II. Artaban 290
 Artemis 833-834, 863 864
 Asarhaddon 37, 760-761
 Ashi 836
 Asinum 759-760
 Askenász 335
 Askold 231
 Asparuch 590, 1011
 Aššurbelnišešu 757-758
 Aššurdugul 759
 I. Aššurnerari 760
 Asterix 369
 Attila 259, 272, 269, 279, 283-284, 286-287, 306-307, 328, 351, 457, 621, 623, 627, 1008, 1010, 1089
 Atys 865
 Autran, C. 881-882
 Aventinus 252, 281
 Avi-Yonah, M. 788
 Awdijew, W. I. 90
 Babelon, E. 379, 451
 Bach A. 213, 587
 Bagucki, P. 934
 Baján 283, 591
 Bajor Geográfus 624
 Bakay Kornél 249, 457-458
 Baktur 306
 Balassa Iván 1019
 Balassa József 583
 Bálint Gábor 405, 547
 Balkan, K. 79, 998
 Bárczy Géza 251, 526, 530, 532-540, 548, 609-614, 618, 632, 647, 654, 1022-1023
 Bartatua I. Partatua
 Bartha Antal 8-11, 47-48, 50, 223-302, 336, 343, 355, 362, 373, 375-377, 380, 382-383, 475, 477, 603, 984, 1061-1062, 1067-1068
 Bartók Béla 843-844
 Bartucz Lajos 84, 624, 626
 Batu 357
 Bauer, H. 569
 Beattie, J. 852
 Belbani 760
 Belenickij, A. 437

- Bendefy László 232, 571
 Benfey, Th. 61, 63
 Benkő Loránd 11, 124, 150, 199, 248, 253,
 442-443, 524-531, 546, 548, 1015-1016
 Benzing, J. 9, 235-236, 294, 601, 610, 612,
 617, 654
 Beran, Th. 86
 Bérard, J. 869
 Bereczki Gábor 844
 Berichos 284
 Berneker, E. 135
 Berossos 337, 338
 Beruni I. Biruni
 Bezter (Beztur) 306
 Biruni (Bērūnī) 238, 354, 563, 565-567, 571, 630
 Bittel, K. 46, 438, 770
 Bixtun 307
 Blaskovics József 627
 Blegen, C. 770
 Bleyer Jakab 300-301
 Bloch, R. 863, 866, 869
 Boba Imre 219
 Bogucki, P. 1090
 Bogyay Tamás 837
 Bopp, F. 56, 460
 Bor vitéz 966-967
 Borger, R. 966
 Bork, F. 881
 Boros János 456, 458, 622
 Bosch-Gimpera, P. 101, 418, 422-426, 429,
 433-435, 1073
 Bossert, H. Th. 53
 Bottéro, J. 785, 883
 Bouda, K. 848, 877, 881
 Bouillon Gottfried 216-217
 Bourbon-ház 215
 Böhmer, J. F. 366
 Bölcs Leó 277, 355, 1011
 Braidwood, R. J. 665, 672, 825, 902
 Brandenstein, W. 429-430
 Brentjes, B. 568-569, 796, 1053
 Brünnow 76
 Bryce, J. 590
 Budenz, J. 14, 209, 299, 326, 397-398, 478,
 480-482, 486-497, 501, 586, 604, 607, 628,
 646-649, 1070
 I. Burnaburias 758
 Burney, C. (és Lang D. M.) 36, 39-40, 42-43, 45,
 48, 82, 87, 434, 437, 603, 668-669, 672, 695,
 719-720, 726, 745 746, 775, 796 801, 803,
 805 806, 810, 812-813, 826-827, 878, 948,
 1041, 1043, 1053, 1055, 1057, 1063, 1065
 Büdinger, M. 212, 219, 279, 331, 336
 Carthasis 240
 Castrén, M. A. 839
 Censorinus 933
 Chadwick, J. 851-856, 949-950
 Charrière, G. 347, 835, 837
 Childe, G. 24-25, 29-30, 39-41, 43, 47-49,
 52, 314, 386, 526, 603, 608, 718, 723,
 734-735, 739, 776-777, 798, 809-810,
 819-820, 823, 828, 852, 1049, 1056, 1058,
 1062, 1064
 Chorenei Mózes 266-267, 1010
 I. Chosrau (Chosrov) 259, 1008
 Christian, V. 706, 882-884
 Collinder, B. 209, 305, 430, 450-451, 480,
 502-503, 551, 605, 647
 Condurachi, E. 717
 Correns, M. 668
 Crassus 291-292
 Csalog József 7
 Csang-Kien 292
 Csengery Antal 59
 Csernyecov, V. I. 29, 315, 319-320, 436, 665,
 993-994, 1018, 1048
 Csitki 271
 Csongor Barnabás 79, 439, 496, 545
 Csőke Sándor 513, 553, 649
 Czeplédi Károly 210, 252, 260, 343, 984
 Czuczor Gergely 465
 Dagobert 288
 Daicoviciu, C. 717
 Dajaukku 85
 Dales, G. F. 26, 29
 Daniel, G. 935-936
 I. Darius 37, 553
 Darwin, Ch. 460-463
 Dávid király 926, 933
 Dayton, J. 908, 912-918, 934, 937
 Deér József 9, 403
 Deimel, A. 76, 99, 141-142, 150, 160, 175,
 192-193, 199, 338, 448, 531, 554, 557, 558,
 579, 594, 872, 999, 1002
 Delitzsch, Fr. 68, 193
 Dencker, R. 510, 838
 Dengizik 286
 Dienes István 11
 Diodoros Siculus 244, 836
 Dionysios 38
 Djakonoff, I. M. 81, 477
 Djoser 750, 936
 Doblhofer, E. 90
 Dolgopolszkij, A. B. 202
 Donner, K. 839
 Doulo I. Dulo

- Dudik, B. 218
 Dudu 761
 Dulo (Doulo) dinasztia 307
 Dumitrescu, V. 60
 Durbin, M. A. 884
 Dusanni 37
 Dümmerth Dezső 252
 Dümmler, E. 212, 279
 Dyr 231
 Dzsapardze, O. M. 826
- Eannatum 34, 788
 Eberhard, W. 65, 83, 240, 292, 500
 Ebert, M. 239, 244
 Ecsedy Ildikó 388
 Edekon (Edeka) 284, 286-287, 623
 Edzard, D. O. 789
 Eginhard 257
 Eleunte 307
 Elisa 335
 Elsan 283
 Elulu (Elulu-mes) 763-764
 Endrey Antal 1022-1023
 Enki 830
 Enkidu 836
 Enlil 338, 755, 806, 830
 Enmerkar 20, 34, 184, 695, 766
 Entemena 788
 Epiphanius 337
 Erdélyi István 232, 1019, 1089
 Érdy Miklós 843-844
 Ertl, F. 284, 289, 574
 Eslas 284
 Euphoros 244
 Éva 338
- Fairservis, W. A. jr. 884
 Falkenstein, A. 701, 820
 Fallmerayer, Ph. 590
 Farkas Gyula 837
 Faustus Bizantynus 260
 Fazekas Mihály 185
 Feist, S. 112-113
 Fejér Géza 222
 Fejér György 207
 I. Ferdinánd 278
 Ferdinandy Mihály 256, 306, 357
 Fettich Nándor 231-232, 262, 370
 Fick, A. 61-62, 66
 Filip, J. 24, 60
 Finck, F. N. 550, 1075
 Fiók Károly 14, 214, 236, 275, 276, 278, 280, 300-301, 305, 337, 550, 605, 606, 630, 637, 645, 655, 1070, 1072, 1079
- Fischer 36
 Fischer Károly Antal 214, 281, 289
 Fodor István 8, 11, 79, 223, 232, 235, 303, 372, 373, 385, 386, 424, 436, 439, 457, 458, 496, 545, 562, 666, 722, 992-994, 1013, 1017, 1019
 Fogarasi János 465
 Forbes, R. J. 912
 Forrer, E. 97, 552, 1078, 1079
 Franke, O. 65, 83, 240, 242, 271, 500
 Fredegar 288
 Freisingeni Ottó 219
 Friedrich, J. 92, 424, 477, 880
 Frischler, K. 216, 217
- Gabain, A. 490
 Gajdukevic, V. F. 347
 Gamkrelidze, Th. W. 946, 983, 1005
 Gandaš 754-755, 761
 Gárdonyi Géza 288
 Gebauer, J. 593
 Gentner, W. 151
 Ghirshman, R. 86-89, 242, 245, 258-259, 262, 832-833, 836
 Giesswein, A. 102
 Giles, H. A. 115
 Gilgameš 35, 691, 766, 836-837
 Gimbutas, M. 431-439, 800-801, 803-804, 909, 910, 940, 995, 1057-1058
 Gimil-Ninurta 184
 Giot, P. R. 898-899
 Glotz, G. 856
 Goethe, J. W. 131
 Goetze, A. 36, 46, 87, 736-737, 746, 770, 773, 775, 789, 807
 Gombocz Zoltán 9, 234-235, 473, 612
 Gómer 335
 Gordas 612
 Gordon, C. 855
 Grakow, B. M. 814, 835
 Grant, M. 860-861, 865-866
 Gregoire, H. 591
 Grimm, J. 8, 56-57, 65, 105, 131, 135, 147, 149, 160-161, 211, 247, 408, 440, 460, 461, 464-465, 487, 572, 946, 1037
 Grjasnov, M. 320, 324, 432-433, 436, 608, 813-814, 1004, 1084
 Groot, J. J. M. 65, 272, 292
 Gropengiesser, H. 151
 Grumbach, E. 852, 853
 Grygiel, R. 934
 Gudca 184, 788
 Guignes, J. de 209
 Gulkišar 756
 Gulya János 451, 561

- Gutschmid, A. 65, 240, 260
 Güntert, H. 91-92, 94
 Györfy György 10, 218, 222, 251-252, 255, 281, 328, 355-356, 358-361, 1013, 1019
 Győri Vilmos 574
 Györkösy Alajos 127
 Habsburgok 213
 Hacsepsut 926
 Hajdú Péter 10, 50, 71, 220, 279, 304, 308, 310-312, 318, 385-386, 425-427, 439, 455-456, 921-922, 994-995, 1018, 1020-1026, 1034, 1036
 Halévy, J. 379, 451, 707
 Hammurabi 441, 750-752, 753-759, 761-762, 765, 791, 928
 Hančar, B. 9, 25, 30, 38-41, 43, 47-49, 52, 238, 430-434, 436, 603, 608, 621, 799, 809-810, 1049-1050, 1056, 1058, 1062-1064
 Hanka, V. 593
 Harmatta János 50, 80-81, 268, 284-285, 304, 368-369, 427-428, 432, 435, 439, 552-553, 557, 559-567, 645, 949, 984-986, 991-999, 1001-1002, 1005-1008, 1011-1012, 1016, 1018-1020, 1025, 1036-1037, 1057, 1061, 1081-1082
 Harun ben Jahja 381
 Hary Györgyné 378, 442
 III. Hattušilis 929-931
 Haussig, H. W. 9, 38, 84, 210, 226, 239, 265, 267-273, 289-291, 295, 305, 353, 568, 591, 609, 622, 653, 999, 1010-1011, 1089
 Heckenast Gusztáv 616
 Hehn, V. 61-62, 64, 67, 69
 Hein, H. 881
 Heine-Geldern, R. 33, 718, 739, 768, 820, 823-824
 Heisenberg, W. 467
 Helck, W. 832, 868
 Hellanikos 865
 Hencken, H. 869
 Henkey Gyula 14, 1064
 Henle, J. 852
 Henning, W. B. 564
 Heraklész 252
 Heraklios 590
 Herberstein, S. 277-278
 Herodotos 37, 58, 59, 236, 239, 244-245, 269, 274, 288, 322, 726, 834, 836, 848, 864-865
 Herzfeld, E. 675
 Hesychios 856
 Heyerdahl, Th. 825
 Hieronymus 337
 Hippodamos 769
 Hippokrates 236, 340
 Hirt, H. 102
 Hirt Frigyes 306-307
 Hitler, Adolf 77, 246, 915-916, 950
 Hóman Bálint 208, 215, 355, 357, 360, 609, 1009-1010
 Hommel, F. 849
 Horvát István 8, 208-211, 268, 494
 Horváth Tamás 627
 Howell, J. M. 935
 Hrouda, B. 20, 33, 665, 679, 684-686, 690, 712, 715, 718-719, 726, 728-729, 731-732, 740, 742-743, 745-746, 750-752, 763, 765-766, 770-773, 789-792, 1040-1041, 1043-1045, 1055
 Hrozný, B. 77, 90, 92, 700, 880, 954
 Hu-Lu-Ku 307
 Humbaba (Huvava) 836
 Humboldt, A. 824
 Hunfalvy Pál 14, 219-220, 222, 269, 275-282, 299-301, 305, 306, 326, 331, 335-336, 359, 375, 379, 397-398, 456-457, 480, 493, 496, 628, 646, 1070
 Hunor 627
 Hunwulf 286-287, 623
 Huot, J. L. 26, 86, 665
 Husserl, E. 467
 Hü-Lü-Küan-Kü 307
 Hüsing, G. 80, 83, 241-242
 Ibbisin 44, 762, 789-790
 Ibrahim ibn Jakub 381
 Igigi 763
 Ilima 756
 Iljics-Szvitics, V. M. 202
 Illyés Gyula 217, 220
 Ilmarinen 830
 Imdugud (Anzu) 743, 834, 837
 Imi 763
 Inanna 687, 695
 Indra 78
 Iphigenia 834
 Ipsen, G. 97
 Išbierra 762, 789
 Isfandar 836
 Isidorus Hispalensis 337
 I. Išmedagan 759-760
 Istár 792-793
 I. István, Szent 381, 914
 Istvánovits Márton 954-958, 960-962, 969, 972, 974-975, 977, 979-981
 Iwanow, W. W. 946-983, 1005

Jacobsen, Th. 73, 828
 Jacobson, R. 965, 968, 982
 Jáfet 335-337
 Jákob 45
 Jakucs László 13, 922-923
 Járainé Komlódi Magda 922
 Jarlagaba 764
 Jarlagas 764
 Jason 836
 Javan 335
 Jerney János 207
 Jespersen, O. 129
 Jettmar, K. 9, 26, 30, 44, 84, 87-89, 210, 239, 313, 320, 432-433, 436, 563, 591, 603, 608, 725, 732, 767, 794, 838, 1003, 1006, 1042, 1046-1047, 1049-1050
 Jordanes 38, 263, 269, 278-280, 286, 288, 306, 346, 622-623, 653, 1010, 1089-1090
 Józsuá 925
 Juhász Péter 450, 504, 510-512, 988
 Julianusz 15, 329, 340-341, 343-345, 614, 636, 653, 1019, 1090
 Jungwirth, H. 536
 Justinianus 589-590
 Justinus 244, 290, 567, 589

 Kádár főbíró 595
 Kádár Zoltán 833
 II. Kadasmanellil 931
 Kadasmanturgu 931
 Kaindl, R. F. 220
 Kaiser, G. 463
 Kalicz Nándor 24, 42, 45, 734, 781-782, 809-810
 Kállay Ferenc 207
 Kám 335, 338
 Kammerhuber, A. 102
 Kánaán 335
 Kandra Kabos 330, 404-405, 829
 Kangasmaa-Minn, E. 502, 617
 Kant, I. 109
 Karaindaš 753-754, 756-757
 Karasanay 238
 Kara-Tas 240, 569
 Kardos László 922
 X. Károly 215
 Kargari Mahmud 9, 235, 601, 610, 612, 617, 640, 642
 Kastaritu 37
 III. Kastiliaš 754-756, 758
 Katar 627
 Katona István 207, 274
 Kavád 238
 Kayán 238

 Kemény Ferenc 201, 469 470
 Kempinski, A. 788
 Kézai Simon 261, 276, 307, 334 339, 359, 563, 595
 Kifisin, A. 908 911, 916, 937
 Kiss Bálint 210 211, 273
 Kiszely István 84
 Klapproth, J. 65, 83, 240, 273
 Klebel, E. 283-284, 574
 Kluge, F. 110-112, 114 118, 120, 122, 127 139, 149, 151, 199, 254, 440, 530, 549, 573, 578-580
 Kniezsa István 582, 586, 589, 592-594, 626-627
 Koch, B. 536
 Kodolányi János 629
 Kollautz, A. 207, 226
 Komoróczy Géza 304, 377-378, 836, 965-968
 Konstancius 629
 Konstantin, Bíborbanszületett 218-219, 225-227, 234, 264, 277, 280, 283, 289, 291, 342-344, 348, 402, 537-538, 591, 622-623, 653, 997, 1090
 Kosmas Indikopleustes 337
 Kossinna, G. 60, 63, 114
 Kovács Tibor 24, 45
 Kovrát (Kobratos) 329, 344, 590-591, 614, 653
 Kőnig, F. W. 37, 84-85, 87, 243
 Kőrösi Csoma Sándor 274, 984
 Krahe, H. 94, 99, 416, 429
 Kramer, S. N. 20, 34, 338, 687, 708, 751
 Krasznov, Ju. A. 348
 Kraus, F. R. 702, 707
 Krausz Sámuel 337, 338
 Kreck, G. 64
 Kretschmer, P. 417-418, 420-421, 424, 429-430, 846, 939, 961, 963
 Kristó Gyula 921-922
 Kroisos 864
 Kronasser, H. 80, 101, 418, 420-421, 429, 445, 452, 529
 Kuber 590
 Kuhn, A. 57, 130
 Kulche (Kulke) 307
 Kunszabó Ferenc 843-844
 Kuras (Kyros) 84
 Kurrelmeyer, W. 254
 Kurszán 252-253, 255, 360
 Kus 276, 335-336
 Kusid (Kusán, Kuszál) 252
 Kussmaul, F. 29, 435
 Kühn, H. 102
 Kündü 252

- Kybele 864
 Kyros I. Kuras
 Lagercrantz 504, 988
 Lajos Fülöp 215
 Lakó György 513-523, 558, 565, 1081
 Lang, D. M. ld. Burney C.
 László Gyula 24, 40-41, 87, 209, 213, 222, 226, 229, 249-250, 252, 254, 256-257, 262, 279, 283, 289, 293, 305, 308-313, 315-318, 322, 333, 343-344, 355, 357, 362, 364-366, 375, 381, 395, 409-410, 430, 433, 454-456, 473-474, 498-504, 506, 509-512, 590-591, 608, 617, 619-620, 624, 722, 805, 815, 823, 831-833, 835-836, 984, 986-988, 990-991, 993-995, 1011, 1018, 1049, 1057-1060, 1067-1069, 1088
 I. László, Szent 457, 835
 Lau-Schang 307
 Lehmann-Haupt, C F. 86-87, 90, 227, 245, 807
 Lenormant, F. 829-831
 Lessiak, P. 284, 288, 574
 Leunte 307
 Levente (Liüntika) 256, 355-357, 1012, 1019
 Levin, S. 854
 Lewy, H. 74
 Ligeti Lajos 5, 10, 222, 235
 Lipták Pál 210, 257, 314, 362-363, 405, 505, 990, 1018
 Liu, Mau-Tsai 240, 353, 500, 571
 Liüntika I. Levente
 Lloyd, S. 664-665, 683, 685-686, 694-695, 699-700, 702-705, 707, 724, 728-729, 750, 763, 785, 826, 828, 917
 Lopez, R. S. 287
 Ludas Matyi 184-185
 Lugalbanda 766
 Lugalzagezi 98, 765, 783-784
 Lukasevics, P. 592
 Lukonin, W. G 88, 258
 Lüning, J. 934-935
 Maag, V. 86
 Madai 335
 Madyas 37, 85, 87, 243
 Magna Mater (Potnia theron) 88, 836-837
 Magóg 335
 Makkay János 744, 895, 909-910, 919-920
 Mallovan M. E. L. 685
 Manetho 913-914
 Maništušu 763, 787-788
 Mann, St. E. 103
 Mao-Tun 306-307
 Marduk 754
 Margueron, C. J. 665, 702, 750
 Márki Sándor 366
 Markwart, J. 38, 86, 236, 291, 380-381
 Marstrander, S. 103
 Masaryk, T. G. 593
 Maszudi 38, 233-234, 270, 306, 342, 622
 Matolcsi János 324
 Matz, F. 727, 770-771, 777, 834
 Mayrhofer M. 236, 408
 Meillet, A. 73-74, 438-439, 845
 Meinander, K. F. W. 456
 Meissner B. 76
 Mellaart, J. 668
 Mellink, J. 54
 Menander 38
 Ménrót (Menproth, Nemproth) 335-337
 Merlingen, W. 103
 Merneptah 932
 Mesa 929
 Mesek 335
 Mészáros Gyula 9, 242, 244-246, 438, 602
 Mészöly Gedeon 329
 Metód, Szent 219
 Metzger, H. 832
 Meyer, E. 96, 429, 434
 Micrajim 335
 Mihály pátriárka 264, 349
 Mike 307
 Mikkola, J. 591
 Miklosich, F. 549, 582-589, 593
 Milojčić, V. 809
 Mingi 307
 Mitra 78
 I. Mitridates 261, 290
 Mitscha-Märheim, H. 226, 285-289, 305, 623-624
 Mnacakjan, A. 974
 Molnár Erik 9
 Mommsen, Th. 65-66, 81
 Montelius 60
 Montet, P. 750
 Moór Elemér 265, 473-474, 501, 549
 Moortgat, A. 43, 438, 570, 701, 705, 718, 785, 788, 806, 820
 Moravcsik Gyula 236, 306, 606, 1009-1010
 Moscati, S. 54
 Möller, H. 68, 72, 74
 Muageris 38, 622
 Munkácsi Bernát 59, 278, 330, 352-353, 403-404, 570
 Muvatallis 931
 Müllenhoff, K. 58-59, 238, 244, 274, 281
 Müller, Fr. 64-65
 Müller, M. 61, 459

Müller-Karpe, H. 431-432, 441, 665, 687,
697, 716-717, 722-724, 729, 736-737, 747,
751, 753, 764, 767-770, 773-774, 778-782,
785, 788, 792-793, 798-799, 802-805,
810-812, 896, 903-906, 911, 913, 934, 995,
1046, 1049, 1051, 1057-1060, 1077
Münchhausen 445

Nack, E. 54

Nagel, W. 54

Nagy Géza 9, 14-15, 58, 214, 236, 239, 260,
269, 279-281, 305, 405, 458, 550, 605-609,
621, 625, 627-630, 637, 645, 649-650, 655,
1070-1075, 1077, 1083-1084

Nagy Károly 257, 358-359, 366, 380

Nagy Ottó 380-381

Nagy Péter cár 324

Nagy Sándor 240, 836, 914

Nanna 683

Nanum 763

Naplanum 762

Napóleon 357

Naramsin 37, 763-765, 786, 788

Narr, K. J. 432, 665-666, 669, 686-687,
690-691, 697, 712, 717, 723, 733-734, 737,
745-746, 773-775, 777-782, 799-800,
811-813, 893-894, 896-903, 906-907, 910

Nasatya 78

II. Nabu-kudurru-usur (Nebukadnezár)
929-930, 932

II. Necho 930

Neckel, G. 94

Nehring, A. 75, 100-101, 414-415, 418, 551,
850, 1073-1074, 1077

Német Lajos 366

Németh Gyula 222, 234, 242, 306, 328

Nesztor-krónika 46, 277-278

Neustadt, M. J. 311-312

Nielsen 504, 988

Nimród 334-338

Ningirsu 833

Ninsun 836

Ninurta (Nimurta, Nimruda) 338

Noé 307, 338

Nordheimi Ottó 328

Nováki Gyula 616

Numa Pompilius 862

Oberhuber, K. 54

Odoaker 286-287

Oettinger 286

Oleg 231

Olma 231

Olympiodoros 285

Onegsios 284

Oppenheim, M. 36, 94, 431, 663, 678, 718,
807, 820

Orda 357

Orthmann, W. 48

Osiris 914

Osten, H. H. 88 89

Ostrogorsky, G. 356

Otten, H. 86

Oxenstierna, E. 228

Paasonen, H. 73

Padányi Viktor 36, 38, 249-250, 256, 300,
328, 355, 357, 360-361

Palacky, F. 593

Paládi-Kovács Attila 1018

Pallottino, M. 407, 424, 846, 864-872, 877

Pálóczy-Horváth András 369

Pápai Károly 404

Parrot, A. 54

Partatua (Bartatua) 37, 85, 87, 243

Patkanov, S. 329, 346

Pauler Gyula 218, 593

III. Pazuraššur 758

Pedersen, H. 353

Perlov, B. 908-911, 937

Perrot, J. 665

Pertz, G. H. 207

Petech, L. 78, 80, 82, 84

Petrie, F. 913

Phokas, Nikephoros 355-356

II. Phraates 290

Piaszt család 599

Pictet, A. 57, 59, 61, 238, 494, 978

Piggot, S. 974

Pittioni, R. 413, 418, 723, 783, 906-908

Pjotrovskij, B. 86, 88, 826, 832

Platon, N. 717, 852

Plinius 38, 236, 244, 261, 536, 588, 629

Pokorny, J. 94, 97, 101, 413-414, 418, 429,
550, 552, 942, 1075, 1078, 1085

Pomponius Mela 629

Poppe, N. 611

Porada, E. 86, 88, 245, 258, 832

Potnia theron I. Magna Mater

Pott, F. A. 63, 463-464

Pray György 207, 273-274

Preyer, W. 124

Priszkosz 38, 284, 286-287, 652, 1008 1010,
1089

Pritsak, O. 307

Prokopios 306

Ptolemaiosz 38, 268, 629, 914, 1008

- Pulgram, E. 80, 101, 418-420, 429, 962-965,
 969-970, 972, 977-978
 Pusztay János 450, 495-497
 Put 335
 III. Puzuraššur 758, 760
 Puzursin 759-760
 Pythagoras 469

 Quitta, H. 905

 Ra 837
 Rachel 45
 Rajkay László 896
 Rákos Sándor 836
 Ramateja 853
 Ramstedt G. J. 450, 611-612, 617, 654, 839
 II. Ramszesz 868, 929-933
 Randa, A. 31, 48, 226, 526, 591, 603, 718,
 828, 1050, 1063-1064
 Ränk, G. 405, 504, 835, 839-841, 988
 Rapcsányi László 456, 458, 622
 Räsänen, M. 611
 Rask, R. 105
 Raumer, R. 463-464
 Raun, A. 502, 617
 Ravila, P. 504, 988
 Rédei Károly 513-523, 558, 565, 1081
 Reguly Antal 330, 375, 403-404
 Rehork, J. 319, 731
 Renfrew, C. 894-901, 906, 908-912, 918,
 934-946, 953
 Reynolds, R. L. 287
 Rhode, I. G. 65
 Ribezzo, F. 424, 846
 Rifát 335
 Rimus (Remuš) 759, 763, 787
 Ritter, E. 65
 Roga 287
 Rohonyi Gyula 214, 280, 305, 358, 550,
 605-606, 1071
 Rolle, R. 274, 835
 Romulus 862-863
 Róna-Tas András 90, 125, 223, 303, 313, 326,
 372, 386, 441-444, 446-452, 469, 506-507,
 509-510 535, 545, 605, 611, 619, 636, 921-922,
 984
 Rostovcev V, M. 799
 Rova 287
 Röllig, W. 570
 Rössler, C. 212, 219, 279-280, 331, 358
 Rua 287
 Rubruk 232, 277
 Ruga 287
 Rurik család 599

 Safar, F. 683
 Säflund, G. 869
 Saggs, H. W. S. 672, 701, 705, 755-756
 Sajnovics János 377
 Salamon 328, 924-926
 Salmanassar ld. Šulman Ašaredu
 Samo 288
 I. Šámšiadad 757-761
 II. Šámšiadad 760-761
 Sámson 933
 Samsuditana 754-755
 Samsuiluna 755-757
 Sanesan 260
 Sargon (Sarru-Kenu, Sarrukin) 43, 244, 763-765,
 784-788, 797
 Šarkališarri 763-765
 Sarlag 764
 Sarlagaba 764
 Sarrukin (Sarru-Kenu) ld. Sargon
 Sasinek, F. V. 366
 Saul 926, 933
 Saveanu, S. 741
 Sayce, A. H. 378, 383-384, 451
 Saygun, A. 843-844
 Schachermeyr, F. 24-25, 52, 386, 687, 709,
 716-717, 733-734, 739, 745, 777, 779,
 820-823, 845-851, 869, 956-957, 983, 1028
 Scheftelowitz 74
 Scherer, A. 97, 413-416, 419-422, 429-430,
 435, 437, 438, 452, 962-964, 970, 1073-1074,
 1077, 1085
 Schlegel, A. W. 65
 Schleicher, A. 461-464
 Schliemann, H. 375
 Schlözer, A. L. 212, 219, 275, 278-279, 331,
 336, 358, 397
 Schmidt, J. 64, 97
 Schmidt, W. 552, 1078-1079
 Schmökel, H. 46, 86, 100, 338, 476, 478,
 682-683, 700, 705, 748, 772, 785, 788-789,
 791, 806-807, 833
 Schrader, O. 57, 59-67, 69, 74-75, 83, 94, 114,
 221, 238, 245, 273, 397-398, 410, 546, 976
 Schuchardt, H. 73, 90, 92-94, 108
 Schulz, W. 104
 Schwarz, E. 289, 589
 Sebestyén Gyula 621, 629
 Sebestyén László 307, 358
 Segert, S. 968
 II. Seleukos 290
 Semmelweiss Ignác 93
 Semper, M. 80, 82, 90, 435, 438
 Servius Tullius 862
 Setälä, E. 73, 405

Siegfried 836
 Sigwart, G. 880
 Simeon cár 355-357, 359-361, 1012
 Simonyi Dezső 623-628
 Sin 683
 Sinor énes 601, 603, 609, 611, 620
 Sirelius, U. T. 324, 328
 Skottas 284
 Skylax 58
 Skymnos 58
 Sode, W 37, 100, 438, 478, 579, 692, 701,
 705, 752, 754, 756-761, 763, 785, 787
 Solta, G. 97-98, 101, 108, 413, 418, 429, 435,
 462, 959-962
 Spuler, B. 84
 Sraosha 836
 Srejovič, D. 905
 Stawiski, B. 31, 322-323, 436, 526, 603, 808,
 827, 1050
 Stehli, P. 934-935
 Steinitz, W. 839
 Stephanos Bizantinus 237, 279
 Stiehl, R. 211, 236-237, 239, 290-292, 354,
 382, 528, 566, 572, 1007
 Strabon 237, 270, 290, 353, 567, 571, 629
 Strommenger, E 19, 46, 86-87, 98, 687,
 696-697, 730, 748 -749, 751, 832, 1045
 Sudurul 763
 Suess, H. E. 893
 Šulman Ašaredu 37
 III. Šulman Ašaredu 929
 V. Šulman Ašaredu 757
 Suren (Surena) 291-292
 Szabédi László 399, 547-548, 604-605
 Szabolcsi Bence 842
 Szádeczky-Kardoss Samu 249
 Szalai László 218-219, 593
 Szaszanida dinasztia 88-89, 292
 Szekfű Gyula 208, 215, 357, 360
 Szem 276
 Szemerényi Oszvald 563
 Szemjonov, Sz 975
 Szili István 367
 Szinnyi József 330, 1022-1023
 Szj Enikő 1013-1015, 1019
 Szmironov, A. P. 622
 Szombathy Viktor 457
 Szomjas-Schiffert György 842
 Szócs István 8
 Szubutáj 357
 II. Szulejmán 627
 Szvatopluk 218, 300, 359, 593
 Tabiti 59, 836
 Tacitus 69
 Taddei, M. 80, 82
 Tailleur, O. G. 81
 Talbot Rice, T 83, 87, 90, 227, 245, 835, 837
 Tardy János 922
 Tarquinius Priscus 862 863
 Tarquinius Superbus 862 863
 Tarsis 335
 Teispes 85
 Teodorik 286
 Terdzsüman, Mahmud 627
 Teseba 85
 Tesup 85
 Thana 335-337
 Theodor 366
 Theon 933
 Theophanes 225, 306, 622, 1010
 Theophylaktos Simokatta 38, 249, 267, 278,
 291, 306, 591
 Thierry, A. 275
 Thomsen, V. 73
 Thrane, H. 60
 Thureau-Dangin, F. 55
 Thuróczy-krónika 306
 Thúry József 214, 277-279, 289, 305, 496
 II. Thutmose 753
 Timur Lenk 571
 Tirasz 335
 Togorma 335
 Tolsztov, S. P. 26-27, 237, 271, 315-316, 319,
 700, 720
 Tomaschek, W. 58-59, 274, 281
 Torda I. Turda
 Torma Zsófia 738, 741
 Tormás 537
 Tóth Tibor 14, 457-458, 560-561, 622, 630
 Trombetti, A. 72, 846, 869-870
 Trubeckoj, N. Sz. 8, 14-15, 64, 80, 94-97
 99, 134, 203, 304, 408, 418-419, 429-430,
 435, 550-551, 606, 940, 942, 1067-1068,
 1071-1073
 Tsubinasvili, T. N. 826
 Tubal 335
 Tullus Hostilius 862
 Turda (Torda) nemzetség 595, 597
 Tyler, S. A. 884
 Tyrrenos 865
 Uhlenbeck, C. C. 552, 1078-1079
 Ukkó 830
 Ulamburias 754-755
 Ungnad, A. 35-37, 46, 79, 82, 87, 807, 948
 Urhitesup 931

- Urnammu 762
 Urningirsu 788
 Utuhegal 762
 Uzitar 85
 Uziwatar 85

 Vámbéry Ármin 214, 482, 486-487, 490,
 493-497, 501, 523, 582, 585-587, 628,
 646-649
 Vanden Berghe, L. 791
 Varga Zsigmond 379, 450, 790-882
 Vargyas Lajos 842, 1016-1017
 Varuna 78
 Vásáry István 614-617
 Vdzsapardize, O 974
 Vejnemöjnen 830
 Velden, Fr. 72-73, 831
 Velikovskij, J. 924-933
 Ventris, M. 848, 851-854, 949-950
 Vénusz 673
 Vernadsky, G. 230-231, 255
 Verner (-féle törvény) 121
 Victoris 234, 622
 Vikár László 842, 844, 1016-1017
 Vilkuna, K. 456
 Virchov 932
 Vixtun 307
 Vlassa, N. 740-744
 Vocel, J. E. 64
 Voigt Vilmos 841

 Wadler, A. 132
 Wagner, G. A. 151

 Wahle, E. 238
 Wainwright, G. A. 869
 Walde, A. 414
 Walluk 288
 Ward Perkins, J. B. 869
 Weber, A. 57
 Weinberger, S. 770
 Wheeler, M. 768
 Whitehouse, D. és R. 734, 782
 Wicki 369
 Wieland 836
 Wiesner, J. 436, 504, 834-835, 837
 Wirth, H. 93
 Wittich 283
 Wolff, L. 93
 Woolley, L. 677, 748, 785

 Xenophon 38

 Zakar András 338
 Zakharias rétor 265
 Zakharov, A. 222, 232
 Zakythinos, A. D. 226, 355-356, 589-591
 Zarathustra 1. Zoroaszter
 Zarlagaba 764
 Zeki Validi Togan, A. 566
 Zeuss, K. 58-59, 86, 212, 238, 244, 274,
 278-279, 281, 336
 Zichy István 222, 306, 324-325, 328, 571
 Zimutar 85
 Zoroaszter (Zarathustra) 211-212, 337, 836
 Zöllner, E. 226
 Zsirai Miklós 279, 303
 Zutirna 85

TÁRGYMUTATÓ

- Afganisztán 767-768
 alánok 349-354
 állattenetkezések 811-814
 Anatólia 663-672, 714-724, 744-747, 769-776
 anatóliai-égei-tirréni nyelközösség 845-877,
 944-946
 ősanatóliai közlekedő nyelv 877-880
 andronovói műveltség 30-31, 49-50, 320-326,
 1003-1004
 antropológia 313-314
 anyaisztennő 836-837
 areális nyelvkiegyenlítődési szemlélet 333-334,
 498 511, 940-946, 1002-1005, 1067-1069
 árja uralkodó réteg 77 82, 949-950
 arktikus kultúrkör 840-841
 asi nép 270 272

 avar
 avarok, onogurok, szabírok 267-270
 eftalita-hunok, avarok, magyarok 273-275
 griffes-indás stílus 293-294
 onogur-szabír-avar vándorlás 265-267
 Ázsia 26-31
 Nyugat 1040-1054

 baszk nyelv szumér kapcsolatai 877
 besenyő-futás 255-256, 297-298
 Biblia és magyar szkíta-hagyomány 334-339
 bolgár-török nyelvek 234-236, 619-629

 C¹⁴ 893-895, 901-903, 918-924
 csónakba temetkezés 369-370
 csuvasos kritériumok 609-620

Dél-Oroszország 800-805

eftalita-hunok *l.* hunok

égei

anatoliai-égei-tirréni nyelvközösség 845-877,
944-946

térség 776-781

Egyiptom 749-751

időrend 924-933

Elám 679-689

életfa-motívum 367-369, 835

Előázsia

kivándorlások okai 815-828

kulturális és nyelvi koiné 708-713, 1027-1039

műveltségei

fejlődése, összefüggései 19-21, 663-713

hatása 21-52, 714-814

nyelvi hatása 845-887

etimológia 253-254

etruszk műveltség és nyelv 859-875

Európa 21-26, 776-781

Dél-Kelet 733-744

Kelet 333-334, 801-805, 1054-1067

Közép és Nyugat 808-811

fémművesség európai eredete 912-918

újkőkor autochton európai eredete 893-936

fémművesség

andronovói „ugorok” 320-326

európai eredete 910-916

finnugor *l.* uráli-finnugor

földművelés (finnugor és magyar) 250-251

griffes-indás művészeti stílus 293-294

grivna-kérdés 226-227

grúz egyházi ékszerek 296-297

Halotti Beszéd 532-541

hangváltozások (hangtörvények) 105-131

jelentéstani (szemantikai) szerepe 133-157

hangkereszteződés, polarizáció 152-154

hettita nyelv 90-92, 410-411, 954-957

honfoglalás

eseményei 354-362

honfoglaláskori sírok

szem- és szájfedő fémlemezekéi 344-349

kettős honfoglalás 364-367

hunok

eftalita-hunok, avarok, magyarok 273-275

hun-magyar rokonság 305-307

történelmi szerepe 263-265

ibér nyelvek szumér kapcsolatai 877

indogermán

kultúrprioritás ideológiája 367-369, 377-379,
380-383, 429-439

nyelvészet 56-101, 246-248

Őshaza „vándorlása” 937-983

történetírás 56-101, 246-248

India 768-769

Irán 729-733, 766-767, 796-780

Észak 791-794

Nyugat 672-674

Kárpát-medence 733-744

honfoglalás előtti lakossága 256-257, 362-363

káspi-térség népnevei 289-293

Kaukázus 31-52 *l. még* Transzkaukázia

kazár, szabír, magyar népnevek összefüggései
233-234

kelteminári műveltség 313-320, 1018

kettős honfoglalás 364-367

kievi magyar uralom 255

koiné (kulturális és nyelvi) 708-713, 1027-1039

kozmikus párbaj 835-836

Kubán-vidék 798-800

Kurszán-elmélet 252-253

kusánok 272-273

latin nyelv égei-tirréni és szumér alaprétege
875-877

lineáris A és B táblák 851-856, 949-950

lomátovói műveltség 262-263, 293-294

Lurisztán 790-791

Magna Hungaria 340-344

magyar

földművelés 250-251

népnev szabír, kazár összefüggései 233-234
nyelv

finnugor (uráli-finnugor) eredetű szavai
304-305, 471-541

hangfejlődése 532-541

jövevényszavai

altáji (török, bolgár) 234-236, 601-645

indogermán 545-551

iráni 552-572

német 573-582

szláv 582-600

nyelvtudomány

dogmái 303, 308

etimológiai módszerei 253-254

mai szemlélete 439-458

paleontológia 251

történetkutatás

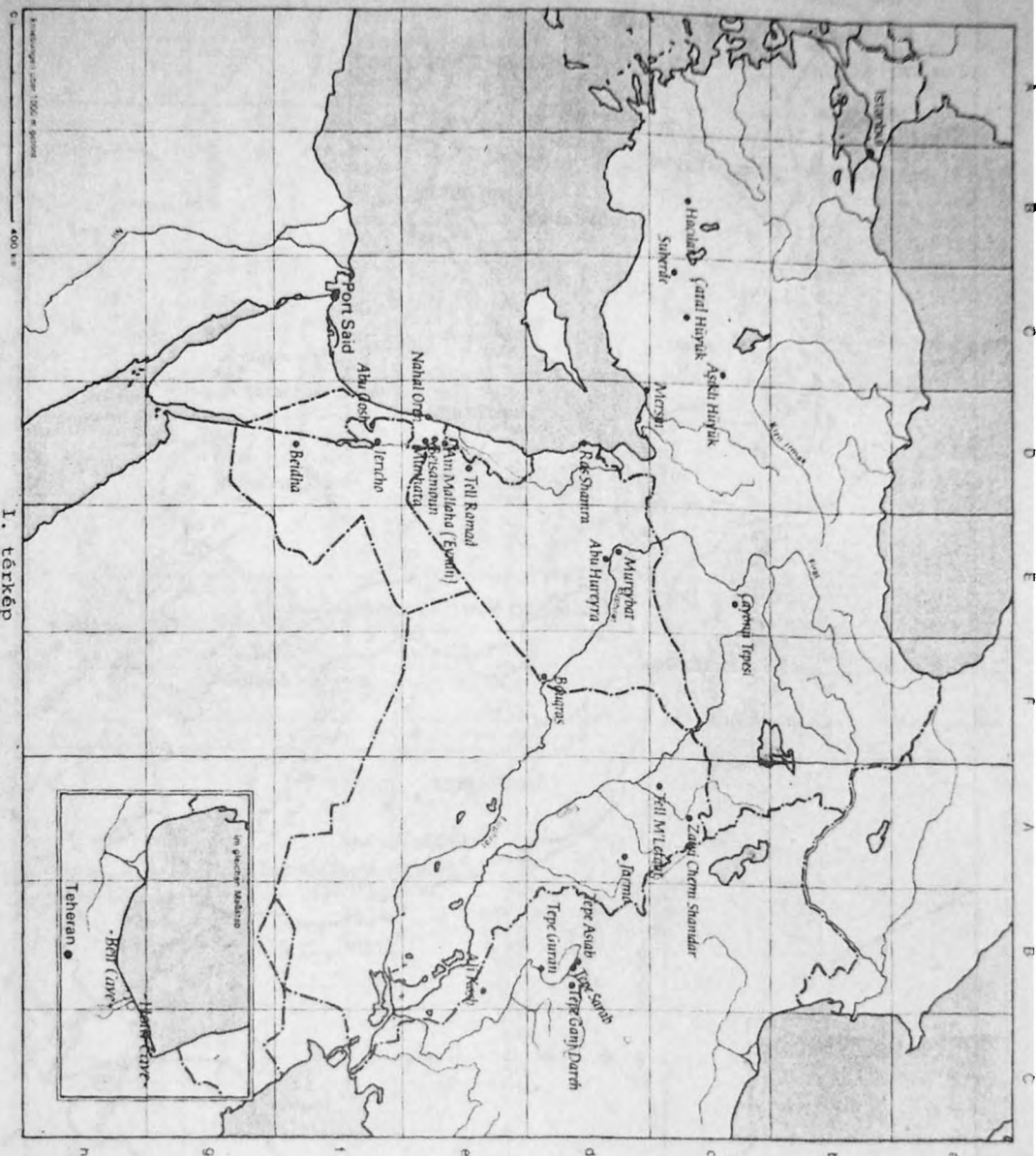
módszertana 326-331, 354-362, 364-367,
373-387

nyelvészeti tilalomfái 294-295

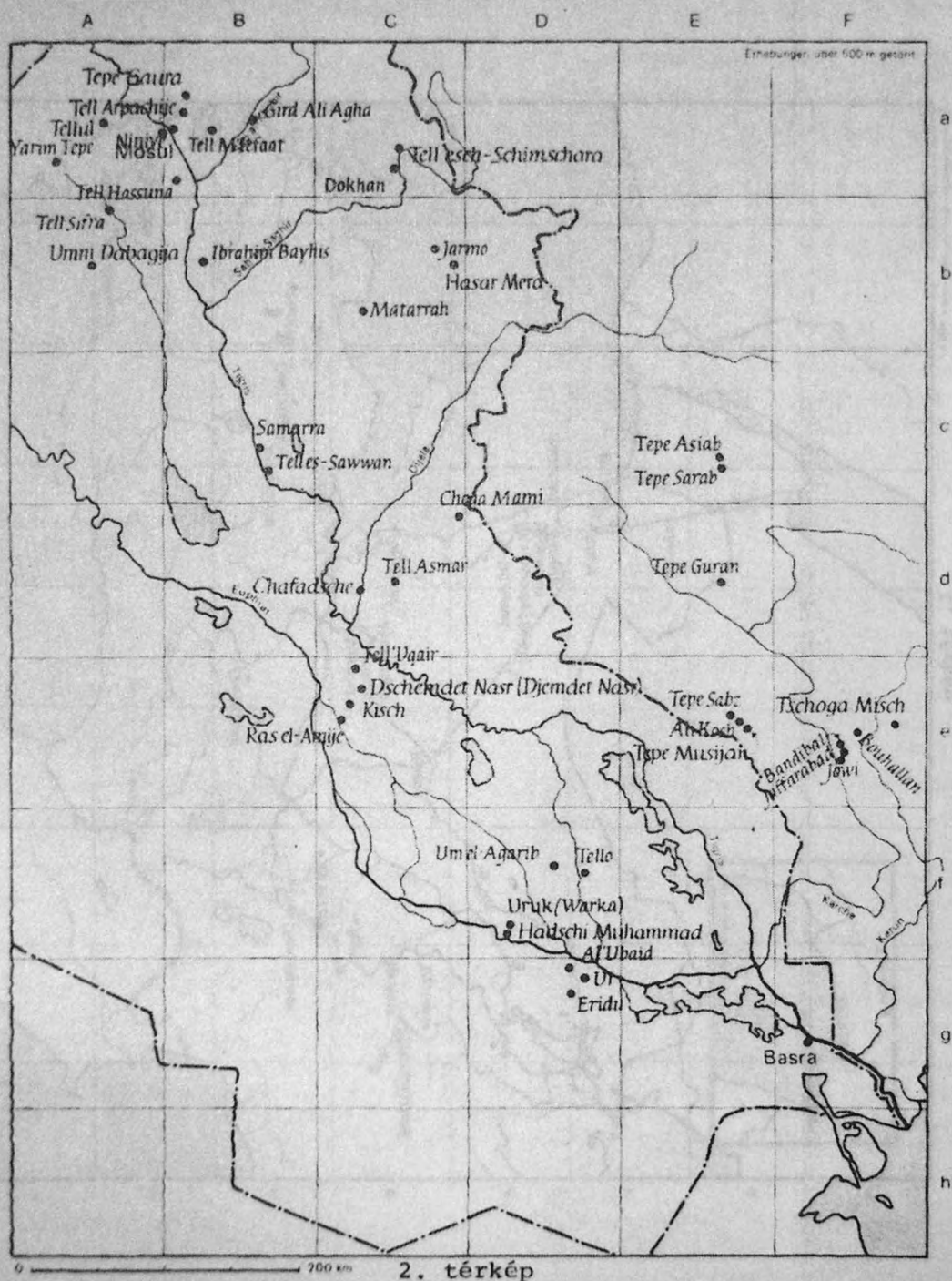
pánindogermán szemlélete 367-369

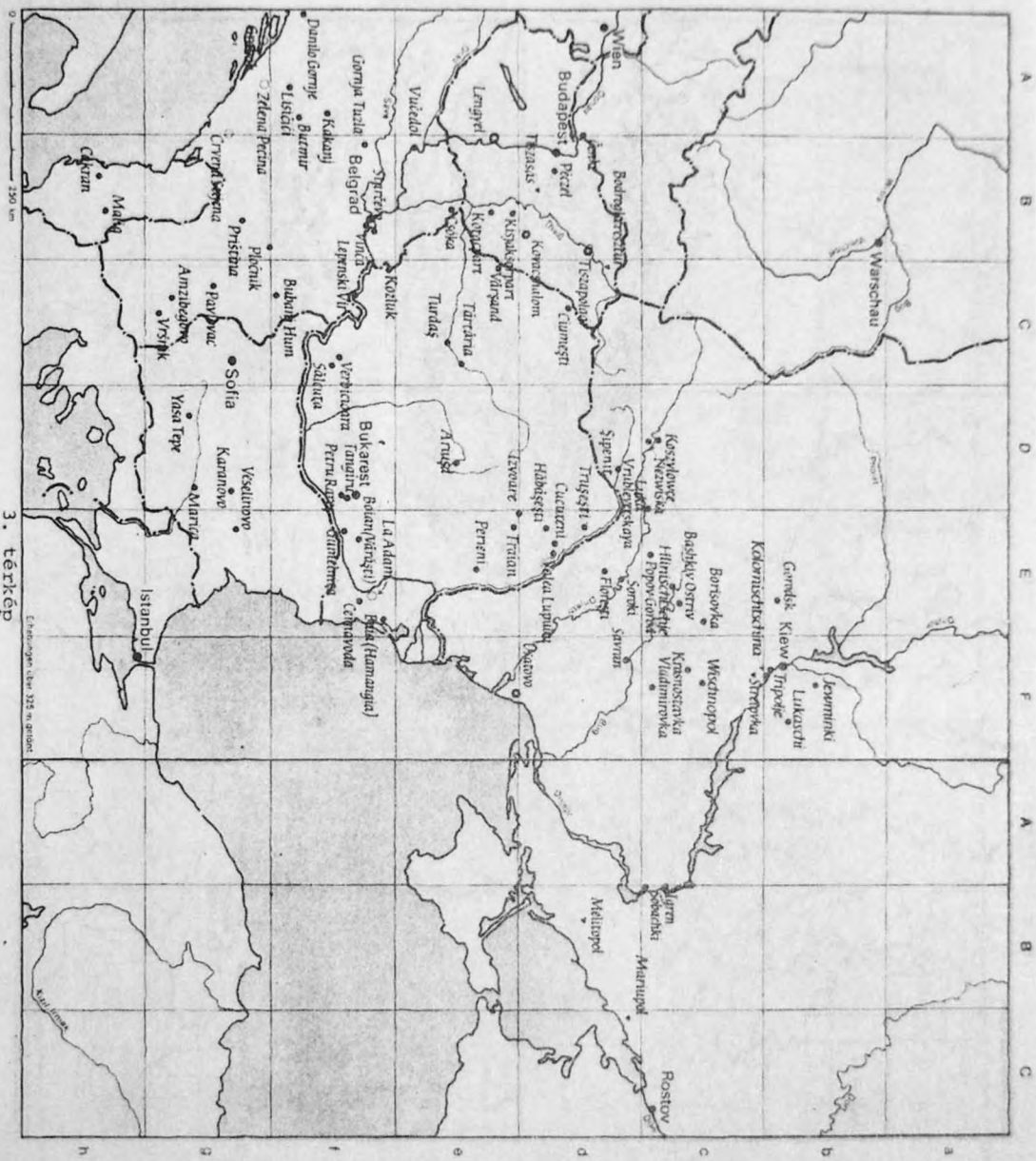
- polgári pozitívista történelemszemlélete
 299-301
 régészeti terminológiája 314-315
 szakirodalmi hivatkozása 249-250
 tárgylagossága 255
 története
 1848 előtt 207-212
 1848 után
 finnugor származásunk iskolája
 212-223
 ellenzéke 275-289
 legújabb eredmények 984-1026
 mássalhangzók változásai 138-157
 B, D, G mássalhangzók változásai
 147-152
 mássalhangzók lekopása 145-147
 R-L átmenet 138-139
 médek 82-85
 metatézis, a szótagok megfordulása 154-156
 Mezopotámia
 Dél 679-689, 698-706
 Észak 672, 674-679, 689-698
 időrend 751-766
 Mitanni 77-79, 81-82, 949-950
 művészet 86-90
 griffes-indás stílus 293-294
 grúz egyházi ékszerek 296-297
 szaszanida művészeti stílus 86-89, 258-259,
 295-296
 szkíta művészet 244, 831-837
 Nap fia 837
 nazalizáció 143-145
 néprajzi összefüggések 829-844
 nomadizálás 224-225
 nyelvek párhuzamai,
 etruszk-szumér 872-875
 finnugor-iráni-szumér 999-1001
 germán-szumér 166-168
 görög (ógörög)
 héber 162-164
 szumér 164-165, 857-858
 héber-görög 162-164
 indogermán
 szemita 169-172
 szumér 158-204
 iráni-finnugor-szumér 999-1001
 latin-szumér 165-166, 875-876
 szemita
 indogermán 169-172
 szumér 158-204
 szláv-szumér 168
 szumér
 etruszk 872-875
 finnugor 999-1001
 germán 166-168
 görög 164-165, 857-858
 indogermán 158-204
 iráni 999-1001
 latin 165-166, 875-876
 szemita 158-204
 szláv 168
l. még magyar nyelv
 nyelvmélekeink 532-541
 nyelvtudomány
 etimológia 253-254
 fejlődése 407-417
 nyelvészeti darwinizmus 459-470
 nyelvészeti paleontológia 251, 417-428
 nyelvstatisztika 498-513
l. még magyar nyelvtudomány
 nyevolinói műveltség etnikuma 293-294
 onogur
 avarok, onogurok, szabírok 267-270
 onogur-szabír-avar vándorlás 265-267,
 1008-1010
 Oroszország *l. Dél-Oroszország*
 ökológiai változások 825-827
 őstörténeti hipotézisek elbírálása 373-375
 paleobotanika 308-313
 paleoklimatológia 318
 paleontológia *l. nyelvtudomány*
 Palesztína 667-668
 pártusok 259-262
 pártuskori népnevek a káspi-térségben
 289-293
 pasiani nép 270-272
 polarizáció, hangkereszteződés 152-154
 Pontusz-vidék 31-52
 protoakkád teória 706-708
 radiokarbon módszerrel végzett kormeghatá-
 rozás *l. C¹⁴*
 régészet
 finnugor népek kialakulása 333-334
 időrend 319-320
 magyar őstörténetkutatás 375-377
 terminológia 314-315
 uráli óshaza 315-318
 sabarol nép 270-272
 sabartoi asphaloi 225-226

- sakauraka 270-272
 satem-kentum variációk 139-143
 steppe
 steppei népek iráni eredete 236-246
 steppeövezet összefüggései Elő-Ázsiával 1040-1090
- szabír
 avarok, onogurok, szabírok 267-270
 szabír, kazár, magyar népnevek összefüggései 233-234
 onogur-szabír-avar vándorlás 265-267, 1008-1010
 szabír-magyar kérdés 289-293
 szakirodalmi hivatkozás *l.* magyar történetkutatás
 szalagdíszes kerámia európai eredete 723, 904-908
 szaltovói műveltség és az alánok 349-354
 szarvasűnő 832-835
 szaszanida művészeti stílus 86-89, 258-259, 295-296
 szikesedés 827-828
 Szíria 667-668
 szkíta
 magyar szkíta-hagyomány 334-339
 szkíta művészet 831-837
 szkíták iránisága 58-59, 236-245
 szkíta-magyar kapcsolatok 339-340
 szláv régészeti nyomok Kelet-Európában 228-233
 szótagok megfordulása, metatézis 154-156
 szumér
 nép
 mezopotámiai bevándorlása, elődei, őshazája 698-706
 protoakkád teória 706-708
 nyelv
 baszk nyelv szumér kapcsolatai 877
 izolálása 379-380
 távolabbi összefüggései 880-887
l. még nyelvek párhuzamai
 szűrszín-elmélet 282-289
- tatárluki táblák 735 744, 908 910
 tirréni
 anatóliai-égei tirréni nyelvközösség 845-877, 944 946
 tochar nép 270-272
 Transzkaukázia 744 747, 769 776, 796-800, 805-807
 túlnépesedés 815-825
 Turkmenisztán 767, 794-796
- ugor
 csónakba temetkezés 369-370
 fémművesség 320-326
 népnév 277-281
 ugor-magyar nyelvközösség 1069-1090
 vándorlások 331-333
 újkőkor autochton európai eredete 893-936
 uráli-finnugor
 földművelés 250-251
 nép- és nyelvcsalád
 időrendje 397-406
 kialakulása 333-334, 498-513, 650-653, 986-991
 modern szemlélete 838-840, 1067-1069
 nyelvészet 523-532
 nyelvhasználati módszerei 480-498, 513-523
 őshaza
 paleobotanika 308-313
 paleoklimatológia 318
 régészet 315-318
 vándorlása 385-387
 ősnép
 antropológia 313-314
 vándorlások 331-333
 Ural-vidék 31-52
 vadásztestvérek 832-835
 világhegy 835
 vokalizáció 133-138
 Volga-vidék 31-52
 zenei hagyományaink párhuzamai 841-844, 1016-1017

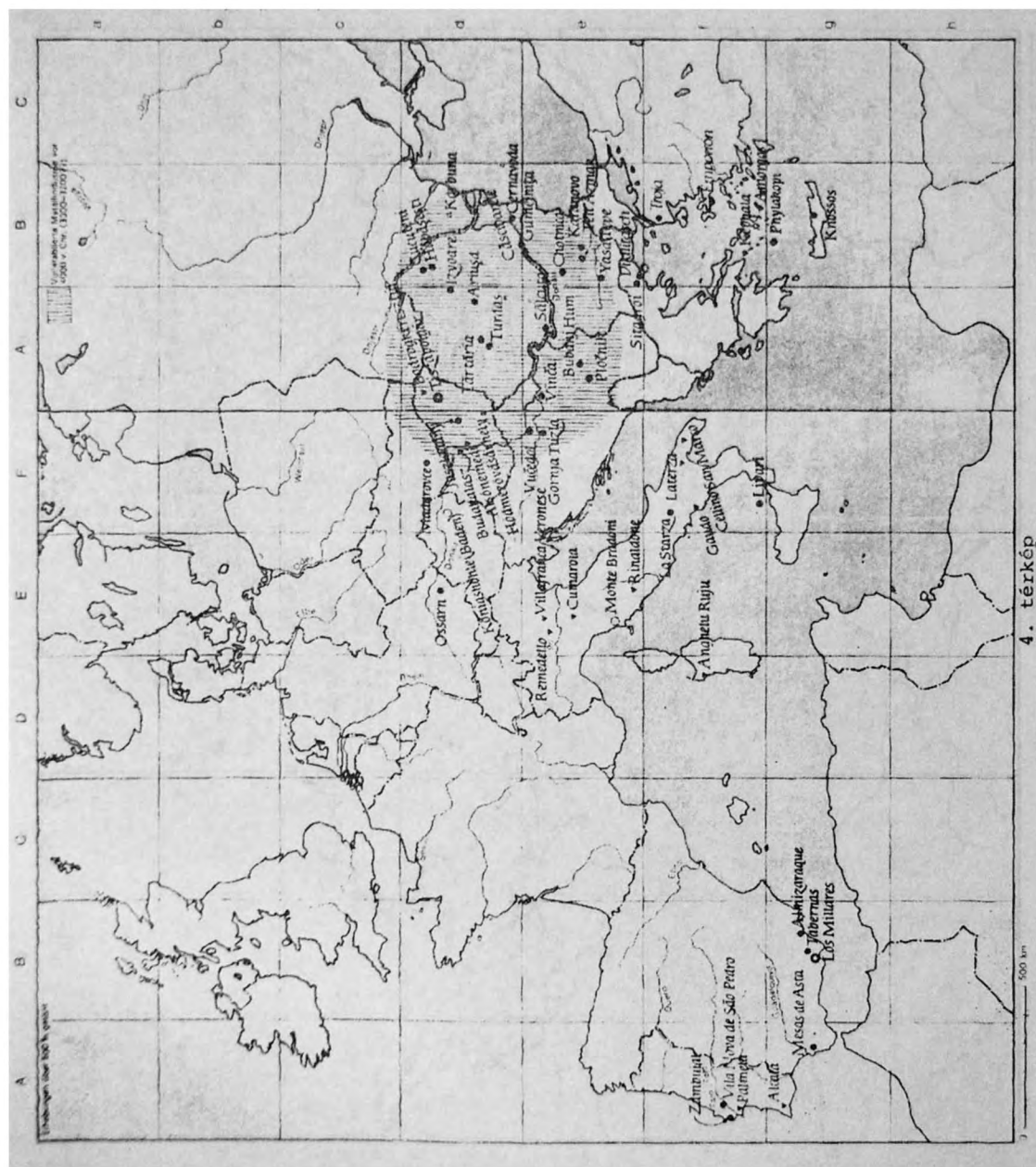

I. térkép

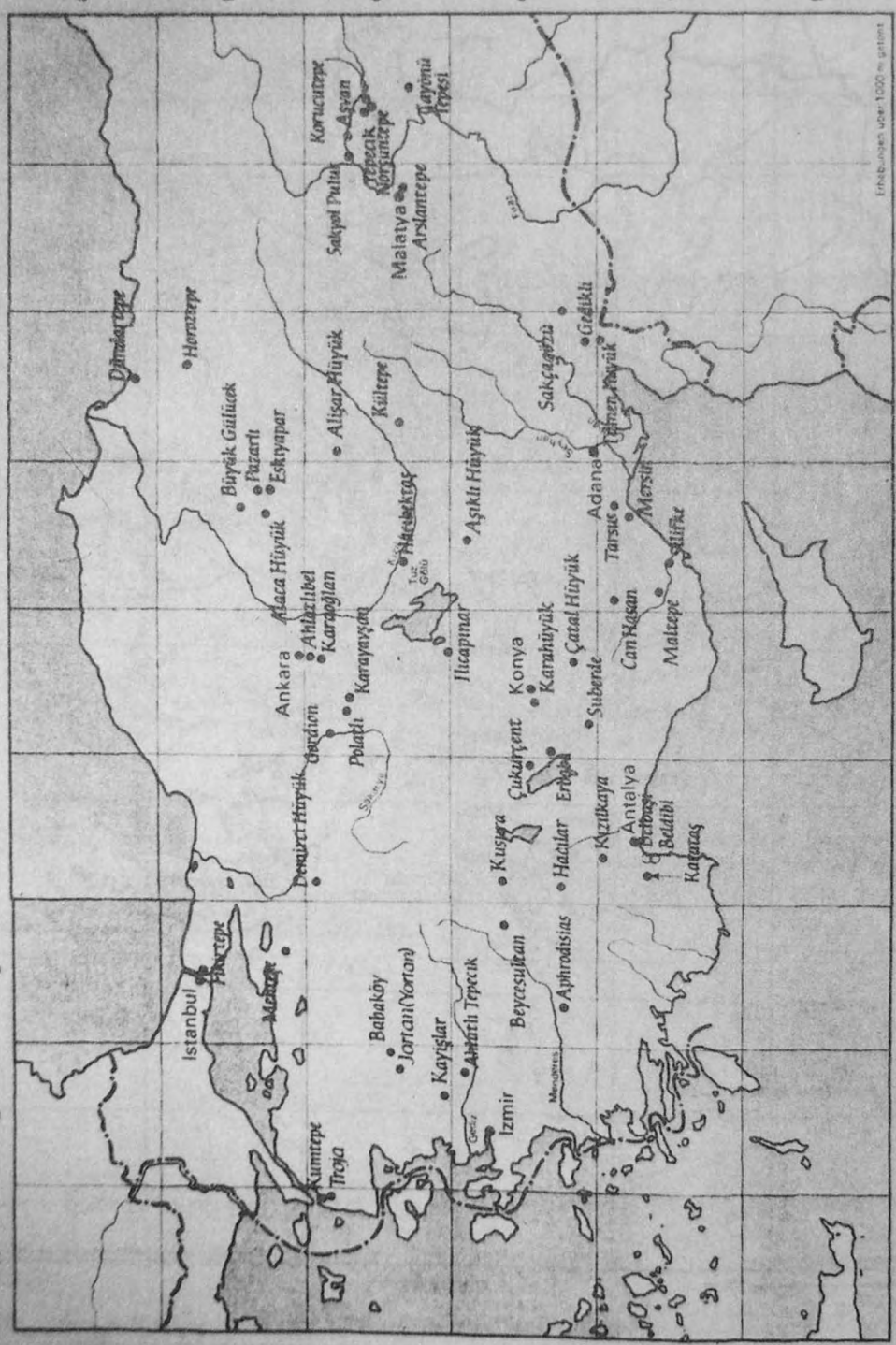
3. térkép

5. térkép

Westanatolien und Kykladen: Vom Neolithikum bis zur Bronzezeit

6. térkép

8. térkép

Glockenbecher- und Streitaxtkulturen sowie die Verbreitung der Kugelbauchamphoren

TARTALOM

ELSŐ KÖTET

László Gyula

Götz László magyar őstörténete	5
--------------------------------------	---

I. KÖNYV

AZ ELŐ-ÁZSIAI ÓSNYELV FELÉ

Az európai nyelvtudomány és történelemszemlélet kritikája

1. fejezet

Az újkőkori, középkori és korai bronzkori elő-ázsiai műveltségek

Nyugat-Eurázsia kulturális fejlődésére	19
--	----

I. Délkelet-, Közép- és Nyugat-Európa	21
---	----

II. Ázsia	26
-----------------	----

III. Kaukázus, Pontusz, Volga-Urál-vidék	31
--	----

2. fejezet

Indogermán nyelvészet, indogermán történetírás	56
--	----

3. fejezet

Néhány szó a Grimm-féle hangtörvényekről és a szabályos

hangváltozásokról	105
-------------------------	-----

4. fejezet

A hangváltozások jelentéstani (szemantikai) szerepe a nyelvekben	133
--	-----

I. Vokalizáció	133
----------------------	-----

II. A mássalhangzók változásai	138
--------------------------------------	-----

R-L átmenet	138
-------------------	-----

Nazalizáció	143
-------------------	-----

Mássalhangzólekopás	145
---------------------------	-----

A „B”, „G”, „D” mássalhangzók változásai	147
--	-----

Hangkereszteződés, polarizáció	152
--------------------------------------	-----

Metatézis, a szótagok megfordulása	154
--	-----

Összefoglalás	156
---------------------	-----

5. fejezet

Az indogermán és a szemita nyelvek szumér párhuzamai	158
--	-----

Görög-héber szópárhuzamok	162
---------------------------------	-----

Szumér-görög szópárhuzamok	164
----------------------------------	-----

Szumér-latin szópárhuzamok	165
----------------------------------	-----

Szumér-germán szópárhuzamok	166
-----------------------------------	-----

Szumér-szláv szópárhuzamok	168
----------------------------------	-----

Szumér-indogermán-szemita szópárhuzamok	169
---	-----

II. KÖNYV KETTŐS MÉRTÉKKEL

A magyar őstörténetkutatás módszereiről és eredményeiről

1. fejezet

Tudománytörténeti áttekintés	207
Az 1848 előtti magyar történetkutatás	207
Finnugor származásunk iskolája.....	212

2. fejezet

Megjegyzések Bartha Antal a „IX–X. századi magyar társadalom”

című művéhez	224
A nomadizálásról	224
A „sabartoi asphaloi” névről	225
A „grivna” – kérdéshez	226
A kelet-európai szlávok régészeti nyomaihoz	228
A szabir, kazár, magyar népnevek összefüggéseiről	233
Bolgár-török jövevényszavainkról.....	234
A steppei népek „iráni” eredete	236
A korábbi indogermanocentrikus kutatások revíziójának szükségessége	246
Néhány szó a jég alatti halászatról	248
A szakirodalmi hivatkozások kérdéséhez	249
A finnugorok és a magyarok földműveléséről	250
A nyelvészeti paleontológiáról	251
A Kurszán-elmélethez	252
Az „Álmos” személynév és nyelvészetünk etimológiai módszerei	253
A kievi magyar uralom kérdése és történetkutatásunk tárgyilagossága ..	255
A „besenyő-futás”	255
A Kárpát-medence honfoglalás előtti lakossága	256
A „szaszanida-iráni” művészeti stílusról	258
A pártus kérdésről	259
A lomovátovói műveltség jelentősége őstörténetkutatásunk számára	262
A hunok történelmi szerepe	263
Az onogur-szabir-avar vándorlás útvonala	265
H. W. Haussig vizsgálatainak egyéb magyar őstörténeti vonatkozásai ...	267
Az avarokról, onogurokról, szabirokról	267
A „sakauraka”, „asi”, „pasiani”, „tochar” és „sabarol” népekről	270
A kusánokról	272
Eftalita-hunok, avarok, magyarok	273
A Hunfalvy-iskola ellenzéke a századforduló táján.....	275
Néhány szó az „ugor” népnév színelváltásáról	277

<i>Fischer szűrszín-elmélete az újabb kutatások tükrében</i>	282
<i>A dél- és kelet-káspói tér népnév-anyaga a koral pártus korban és a szabir-magyar kérdés</i>	289
<i>A nyevolinói műveltség etnikumának kérdése és a késő-avar „griffes-indás” stílus Volga-vidéki párhuzamai</i>	293
<i>Őstörténetkutatásunk nyelvészeti tilalomfái</i>	294
<i>Még egyszer a „szaszanida-iráni” stílusról, annak kaukázusi vetületében</i>	295
<i>A grúz egyházi ékszerekről</i>	296
<i>Ismét a „besenyő-futás”-ról</i>	297
<i>A „polgári pozitivista” történelemszemléletről</i>	299
<i>Összefoglalás</i>	301

3. fejezet

<i>Tudományosság és tudománytalanság őstörténetkutatásunkban</i>	303
<i>Fodor István „Verecke híres útján...” című könyve tükrében</i>	303
<i>Nyelvészetünk 19. századi dogmái és a tudományos módszeresség</i>	303
<i>Finnugor „eredetű” szavaink</i>	304
<i>A hun–magyar rokonság kérdéséhez</i>	305
<i>Még egyszer a 19. század nyelvészeti dogmáiról</i>	308
<i>Az „uráli” őshaza és a paleobotanikai kutatások</i>	308
<i>Az „uráli” ősnép hipotézise és az antropológia</i>	313
<i>Fodor régészeti terminológiája</i>	314
<i>Az „uráli” őshaza és a régészet</i>	315
<i>Az „uráli” őshaza és a paleoklimatológia</i>	318
<i>Csernyecov elmélete</i>	319
<i>A Fodor-féle andronovói „ugorok”-ról és azok fémművességéről</i>	320
<i>Adalékok egy-két elvi-módszertani kérdéshez</i>	326
<i>Az „uráli”, „finnugor” és „ugor” vándorlásokról</i>	331
<i>A finnugor népek kialakulásának régészeti nyomai Kelet-Európában</i>	333
<i>Kézai Simon, a Biblia, Nimród és a magyar szkita-hagyomány</i>	334
<i>Szkita kapcsolatainkról</i>	339
<i>Gondolatok a „Magna Hungaria”-kérdésről és Juliánusz Volga-menti magyarjairól</i>	340
<i>A honfoglalás kori sírok szem- és szájfedő fémlemezkéinek eredetéről</i> ...	344
<i>A szaltovói műveltség és az alánok</i>	349
<i>A honfoglalás eseményei és a finnugor szemléletű történetírás</i>	354
<i>Még egyszer a Kárpát-medence honfoglalás előtti lakosságáról</i>	362
<i>A kizárólagos finnugor irányzat és a „kettős honfoglalás”</i>	364
<i>Az életfa-motívum „iráni” eredetéről és történettudományunk pánindogermán szemléletéről</i>	367
<i>Adalékok a csónakba temetkezés „ősi ugor” szokásához</i>	369
<i>Összefoglalás</i>	370

4. fejezet

Megjegyzések őstörténetkutatásunk módszertani gyakorlatához	373
Őstörténeti hipotézisek elbírálásának elvi követelményei	373
A magyar őstörténetkutatás és a közel-keleti régészeti felfedezések	375
Az indogermán kultúrprioritás ideológiája	377
A szumér nyelv izolálására irányuló törekvések háttere	379
A pánindogermán szemlélet őstörténeti vadhajtasai	380
A közel-keleti ősműveltségek nyelvemlékeinek ignorálása módszertanilag megengedhetetlen	384
Az uráli őshaza „elvándorlása” az elő-ázsiai műveltségek hatósugarából	385

III. KÖNYV

„BONCOLD CSAK NYELVÉSZ!”

A finnugor nyelvtudomány módszerei és eredményei

Bevezetés helyett	395
-------------------------	-----

1. fejezet

A magyar nyelv és etnikum finnugor származásának elmélete a modern nemzetközi nyelv- és őstörténetkutatás tükrében	397
A uráli-finnugor nyelvcsalád időrendje	397
Néhány módszertani megfontolás	401
A nemzetközi nyelvtudomány és őstörténetkutatás fejlődése az utóbbi évtizedekben	407
A nyelvészeti paleontológia	417
Az indogermanisztika ortodox irányzatának módszerei	429
A magyar nyelvtudomány mai szemlélete	439

2. fejezet

A nyelvészeti Darwinizmus	459
---------------------------------	-----

3. fejezet

A magyar nyelv uráli-finnugor eredetű szavai	471
Módszertani irányelvek	471
A 19. századi finnugrisztika nyelvhasználati módszerei	480
Nyelvstatisztikai megfontolások	498
Szemelvények Lakó-Rédei „A Magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótárából.	513
A finnugor nyelvészet elmélete és gyakorlata	523
Néhány szó a magyar nyelv hangfejlődéséről és korai nyelvemlékeinkről	532

MÁSODIK KÖTET

4. fejezet

Indogermán nyelvekből származtatott jövevényszavaink	545
<i>Általános módszertani megjegyzések</i>	<i>545</i>
<i>Iráni jövevényszavaink</i>	<i>552</i>
<i>Német jövevényszavaink</i>	<i>573</i>
<i>Szláv jövevényszavaink</i>	<i>582</i>

5. fejezet

Altáji (török) jövevényszavaink	601
<i>Tudománytörténeti és módszertani áttekintés</i>	<i>601</i>
<i>Megjegyzések az ún. „csuvasos kritériumok” nyelvi, történelmi és etnikai hátteréhez</i>	<i>609</i>
<i>Néhány szó a „bolgár-török” nyelvekről</i>	<i>620</i>
<i>Török jövevényszavaink és a szumér nyelvelmékek</i>	<i>630</i>
<i>Az uráli és az altáji nyelvek kapcsolatainak areális szemlélete</i>	<i>645</i>

IV. KÖNYV

A SZUMÉR KÉRDÉS

Régészeti, etnogenetikai, nyelvfejlődési és kutatástörténeti elemzés

1. fejezet

Az újkőkori, korai fémkori elő-ázsiai műveltségek fejlődése és összefüggései	663
<i>Előzetes megjegyzések</i>	<i>663</i>
<i>Elő-Ázsia az újkőkori korban</i>	<i>666</i>
<i>Észak-Mezopotámia a későneolitikumban és a kőrézkor első felében</i>	<i>674</i>
<i>Dél-Mezopotámia és Elám a kőrézkorban</i>	<i>679</i>
<i>Észak-Mezopotámia és a csatlakozó területek az Eridu-Ubaid, Uruk és Jemdet Nasr korban</i>	<i>689</i>
<i>A szumérok mezopotámiai bevándorlásának, elődeinek és őshazájának kérdése</i>	<i>698</i>
<i>A „protoakkád” teória</i>	<i>706</i>
<i>Az elő-ázsiai kulturális és nyelvi koiné</i>	<i>708</i>

2. fejezet

Az újkőkori és korai fémkori elő-ázsiai műveltségek etno-kulturális kisugárzásai Nyugat-Euráziában	714
<i>Az anatóliai újkőkori műveltségek és a Hassuna-Samarra-Halaf kultúrkör kisugárzásai</i>	<i>714</i>
<i>A késői Eridu-Ubaid műveltség kisugárzásai</i>	<i>724</i>

<i>Az Uruk–Jemdet Nasr korszak szumér kultúrájának távolabbi</i>	
<i>kisugárzásai</i>	728
<i>Megjegyzések a mezopotámiai időrend kérdéséhez</i>	751
<i>Szumér művelődési és etnikai kisugárzások az ún.</i>	
<i>„korai szumér dinasztiák” idején (kb. 3000–2455)</i>	766
<i>Néhány időrendi megjegyzés</i>	781
<i>Szumér művelődési kisugárzások és vándorlások nyomai</i>	
<i>az akkád, guti, Ur III és Isin-Larsa korszakban</i>	784
<i>Adalékok a részleges állattemetkezések kérdéséhez</i>	811
3. fejezet	
<i>Az elő-ázsiai műveltségek területéről kiinduló vándorlások okai</i>	815
<i>I. Túlnépesedés</i>	815
<i>II. Ökológiai változások</i>	825
<i>III. A szikesedés</i>	827
4. fejezet	
<i>Mezopotámiai-szumér eredetű néprajzi összefüggések Nyugat-Euráziában ..</i>	829
5. fejezet	
<i>Az elő-ázsiai gyarmatosítások nyelvi hatásai Nyugat-Euráziában</i>	845
<i>Szumér–etruszk szópárhuzamok</i>	872
<i>Szumér–latin szópárhuzamok</i>	875

V. KÖNYV

AZ URALI–FINNUGOR NYELVEK GENETIKUS NYELVCSALÁDI ELMÉLETÉNEK ELLENTMONDÁSAIRÓL

1. fejezet

<i>Az európai újkőkor Elő-Ázsiával szembeni prioritásának hipotézise</i>	893
<i>Néhány szó a radiokarbon módszerrel végzett kormeghatározásokról</i>	893
<i>Ismét a C¹⁴ mérésekről</i>	894
<i>Colin Renfrew elmélete az újkőkor autochton európai eredetéről</i>	895
<i>K.J. Narr állásfoglalása Renfrew hipotézisével szemben</i>	896
<i>Megint csak a C¹⁴ mérésekről</i>	901
<i>H. Müller-Karpe véleménye az autochton európai neolitikum</i>	
<i>feltevéséről</i>	903
<i>R. Pittioni elmélete a szalagdíszes kerámia kultúrkörének európai</i>	
<i>eredetéről</i>	906
<i>B. Perlov és A. Kifisin őstörténeti szemlélete</i>	908
<i>Renfrew pálfordulása</i>	911
<i>J. Dayton hipotézise a fémművesség európai eredetéről</i>	912
<i>A C¹⁴ mérések hibáinak magyarázata</i>	918
<i>I. Velikovsky „új egyiptomi időrendje”</i>	924
<i>Újabb fejlemények Európa kulturális prioritásának feltevése körül</i>	934

2. fejezet

Az indogermán (indoeurópai) őshaza legújabb „vándorlásai”	937
<i>Renfrew új hipotézise</i>	937
<i>Th. W. Gamkrelidse és W. W. Iwanow új teóriája</i>	946
<i>Gamkrelidse és Iwanow megítélésének magyarországi visszhangja</i>	954

3. fejezet

A magyar őstörténetkutatás legújabb eredményei	984
--	-----

4. fejezet

Az újkőkori-korai fémkori elő-ázsiai nyelvi koiné	1027
---	------

5. fejezet

Az eurázsiai steppeövezet kulturális, etnogenetikai és paleolingvisztikai összefüggései Elő-Ázsiával	1040
<i>Nyugat-Ázsia</i>	1040
<i>Kelet-Európa</i>	1054
<i>Az uráli-finnugor nyelvek rokonságának areális nyelvkiegyenlítődési elmélete</i>	1067
<i>Az ugor-magyar nyelvközösség elmélete</i>	1069
Személynévmutató	1095
Tárgymutató	1104
Térképek	1109

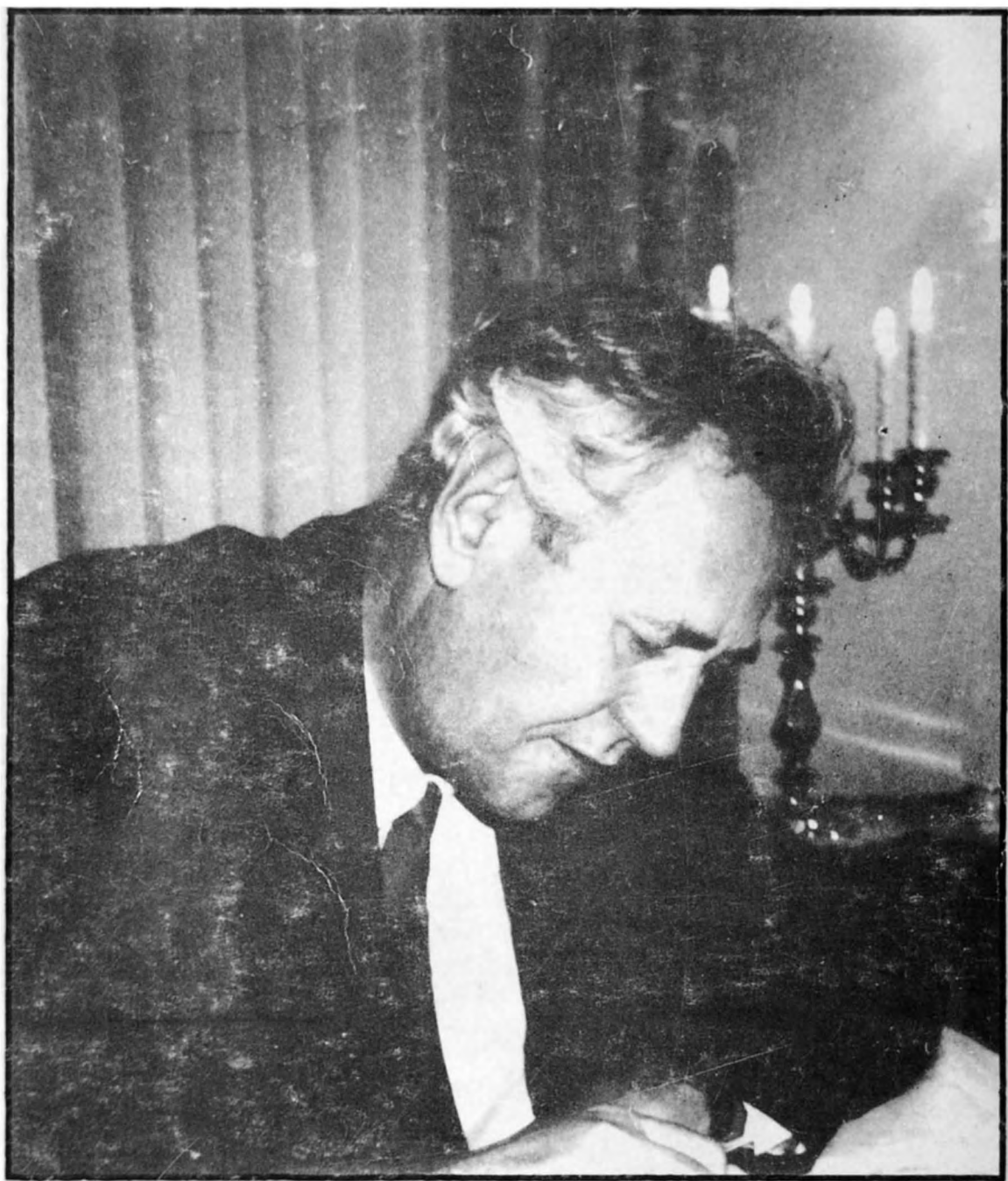
1934-ben, a Tapolca melletti Halastópusztán született, ahol édesapja a Veszprémi Püspökség uradalmi intézője volt. Szüleivel 1940-ben Sümegre került, ahol e nagymúltú dunántúli kisváros ihletett légkörében alsóbb és középiskoláját végezte. Már itt kitűnt érdeklődésének sokoldalúságával. 16 évesen Miltont olvasott, elmélyült az asztro-fizikában, a történelemben való jártasságával, lenyűgöző olvasottságával pedig tanárait is ámulatba ejtette. „Osztályidegen” bélyeggel megjelölve, de beállítottsága miatt is a bölcsészetre nem juthatott be, így Pécsen lehetett orvosstanhallgató. Az 1956-os szabadságharc megtorlása elől ötödévesen Ausztriába távozott és egyetemi tanulmányait ott folytatta. Tehetségére jellemző, hogy – nem tudván még kellően németül – a belgyógyászat professzora beleegyezett, hogy latinul vizsgáljon. Bécsben szerzett orvosi diplomát, majd letelepedési helyén, az alsó-ausztriai St. Pöltenben bőrgyógyász szakorvosi képesítést. Hivatása gyakorlása mellett itt kezdték foglalkoztatni a magyar őstörténet vitás kérdései. A hatvanas évek közepén történt, hogy egy osztrák napilap a TASSZ hírügynökségre hivatkozva leközzölt egy archeológiai hírt: szumér hajót ástak ki a dél-uráli régióban. Ez a közlés – elmondása szerint – a kételkedés csíráját kibontakoztató hatás volt számára az eddig tanult finnugor származásunk kizárólagosságát illetően. Ekkor kezdte beleásni magát abba a tengernyi archeológiai, nyelvészeti és magyar őstörténeti szakirodalomba, amelynek elemzése, majd szintézise életműve megteremtéséhez vezetett. Ezirányú látókörének kibővítése céljából a bécsi egyetem bölcsészetén több féléves régészeti, őstörténeti stúdiumokat hallgatott.

Meghatározó volt magyar őstörténeti szemléletének kialakulására – mintegy két évtizeddel ezelőtt – megismerkedése László Gyula professzorral, aki akkor a nagyszentmiklósi kincs ismételt vizsgálatára huzamosan Bécsben tartózkodott. Mester – tanítványi kapcsolatuk, barátságuk gyümölcseként is értékelhetjük azokat a régészeti, őstörténet-tudományi és nyelvészeti értekezéseket, amelyeknek megírására, majd megjelentetésére „Keleten kél a Nap” főcímmel az 1980-as évek elejétől kezdődően került sor. Tanulmánysorozatának értékelését 1989-ben László Gyula adta meg, az „Életünk”-ben megjelent tanulmányában. Ezt a követően a „Népszava” könyvkiadó gondozásában 1990-ben jelent meg a sorozat „Kettős mértékkel” c. kötete, azonban a további kötetek újbóli immár hazai kiadására nem kerülhetett sor. Jelen kiadással a szerző halála előtt (1992) néhány hónappal befejezett életművének – most már ötrészes – tanulmánysorozatát veheti kezébe a hazája és a népe eredetére, őstörténetére kíváncsi magyar olvasó.

Kegyelettel csatlakozunk László Gyulának (az MDF. – Akadémia 1992 szeptemberi rendezvényén) Götz Lászlót méltató és értékelő emlékelőadása zárszavaihoz: „Legyen áldott az emléke!” Most lenne 60 éves!

1994. szeptember 1.

Götz Miklós

1934 – 1992